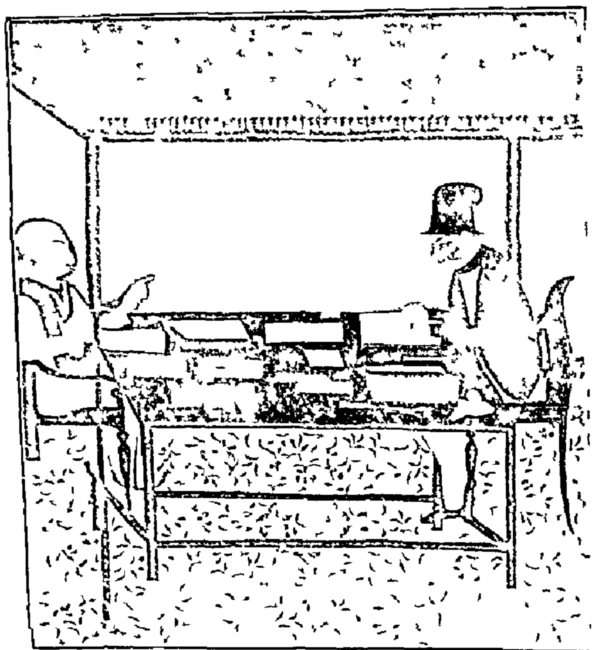

મૂળ મધ્યનો જ્ઞાનપ્રેમી નગરશેઠ અને તેમના ગુરૂ યતિજ્ઞાન ચંદ્ર

कर्नल जेम्स टॉडनुं जीवनवृत्त

'कर्नल टॉड कुलीन बीन क्षत्रिय यश क्षय होत' (ફાર્બસ જીવનચરિત્ર)

ક્ષત્રિયોના સાચા મિત્ર અને તેમની વીરતાના ઉજ્જવલ યશને ભૂમંડલમા ફેલાવનાર કર્નલ જેમ્સ ટૉડ, સ્કૉટલેંડના નિવાસી મહાશય જેમ્સ ટૉડના દ્વિતીય પુત્ર અને હેન્રી ટૉડના પૌત્ર હતા. તેમનો જન્મ તા ૨૦ મી માર્ચ ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૨ મા ઈંગ્લાંડના ઇસ્લિંગ્ટન નામના સ્થાનમા થયો હતો તેમના પૂર્વજો પૈકી જૉન ટૉડ નામની વ્યક્તિએ સ્કૉટલેંડના પાદશાહ રૉબર્ટ ધી બ્રુસના સંતાનોને ઈંગ્લાંડના કારાગૃહમાથી મુક્ત કર્યા હતા. આ અમૂલ્ય સેવાના બદલામા પાદશાહની તરફથી તેમને નાઇટ 'બેરોનેટ'ની પદવી અને શૃગાલનું[1] ચિન્હ ધારણ કરવાનુ સન્માન પ્રાપ્ત થયુ હતુ

મહાશય ટૉડના મામા પૅટ્રિક હિટ્લી બંગાળામા સિવિલિયન હતા તેમના વસીલાથી તેઓ બંગાળામા ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૦ ના જાન્યુઆરીની ૯ મી તારીખે અઢાર વર્ષની વયે બીજા નંબરની યૂરોપીઅન રેજીમેંટમા જોડાયા આ સમયે મોલોક્કોમા લઢાઇમા જનારી જલસેનામા જવાના વિચારથી તેમણે લૉર્ડ વૅલેસ્લીને વિનતિ કરીને પોતાની બદલી તે સેનામા કરાવી આ સેના તો બિલકુલ મોકલવામા આવી નહિ;પરંતુ તે પ્રસંગે તેમને અલ્પસમય માટે એક જહાજપર જલસેનાસંબંધી કામ કરવું પડયુ, જેથી સ્થલસૈન્ય અને જલસૈન્યસંબંધી ઉભય કામોનો તેમને અનુભવ થઇ ગયો. સને ૧૮૦૦ મા તેઓ ૧૪ નંબરની દેશી પાયદલ સેનામા લેફ્ટનન્ટતરિકે નિયુક્ત થઇ થોડાજ દિવસોમા પોતાના ઉત્તમ સ્વભાવથી ઉક્ત સેનાના સમસ્ત અધિકારીઓના પ્રીતિપાત્ર બની ગયા.તે સમયથીજ તેમની તીવ્ર બુદ્ધિ તેમની ભાવી ઉન્નતિની સૂચના આપતી હતી ત્યારપછી તેમની કલકત્તાથી હરિદ્વાર અને ત્યાથી દિલ્લીમા બદલી થઇ.

તેઓ એન્જીનિયરીંગના કામમા કુશળ હોવાથી ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૧ માં સરકારે તેમને દિલ્લીની પાસેની પુરાણી નહેરની તપાસ કરવાનુ કામ સોપ્યુ હતુ, જે તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે પાર પાડયું. ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૫ મા મહાશય ગ્રીમ મર્સર સરકારની તરફથી રાજદૂત અને રેસિડેંટસ્વરૂપે નિયત થઇ દૌલતરાવ સિંધિઆના દરબારમા જવાના હતા હિંદુસ્થાનના ભિન્નભિન્ન પ્રદેશો અને ત્યાંના રાજાઓના દરબારના વૈભવ આદિ જોવાની ઉત્કંઠા થવાથી મહાશય ટૉડે તેમની સાથે જવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. મહાશય મર્સર તેમના સ્વતંત્ર સ્વભાવથી સારી રીતે પરિચિત હોવાથી તેમણે સરકારની આજ્ઞા લઈ તેમને પોતાની સાથે રહેનારી સરકારી સેનાના અધિકારી નિયત કરી દીધા. અહીં આથીજ તેમની ભાવી અસાધારણ કીર્તિનો પ્રારંભ થયો

તે સમયે સિંધિઆનો મુકામ મેવાડમા હોવાથી મહાશય મર્સરને આગ્રાથી જયપુરની દક્ષિણ ીમામા થઈ ઉદયપુરમા પહોચવાનું હતું ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૧ મા સરકારનો રાજદૂત કર્નલ પામર પૂર્વે જે ાર્ગથી ગયો હતો, તેનો એક ઉત્તમ નકશો ડૉકટર હંટરનો બનાવેલો મહાશય મર્સરની પાસે હતો.આ ાર્ગમા આગ્રા, નર્વર, દતિયા, ઝાંસી, ભોપાલ, સારંગપુર, ઉજ્જયિની બૂદી,કોટા, રામપુરા અને બિ-ાના આવ્યા હતા. કર્નલ ટૉડ પરમ સાહસિક અને પોતાનો સમય કોઇ ને કોઇ ઉપયોગી કાર્યમા વ્યતીત ૅનાર હતા, તેથી તેમણે આગ્રાથી ઉદયપુરને માટે નીકળવાના દિવસથીજ પોતાના શોધખોળના હથી-ારો સંભાળ્યા અને ડૉકટર હંટરે નિયત કરેલા ઉપર્યુક્ત સ્થાનોને આધારભૂત ગણીને તપાસ કરતા રતા તેઓ ઈ૦સ૦ ૧૮૦૬ ના જૂન માસમા ઉક્ત રાજદૂતની સાથે ઉદયપુરમાં જઇ પહોચ્યા આગ્રાથી દયપુરપર્યંત જતા કેવલ પોતાના વિદ્યાનુરાગથી તેમણે જે કાર્ય કર્યું, તેના સંબંધમા મહાશય મર્સરે

[1] સ્કૉટલૅંડની ભાષામા શૃગાલને ટૉડ કહે છે, તેથીજ ઉક્ત વંશ 'ટૉડ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

લખ્યુ છે કે-"લેફ્ટેનન્ટ ટૉડે પોતાના શરીરની અસ્વસ્થતા હોવા છતા અને પોતાની પાસે શોધખોળની સામગ્રી ઉત્તમ નહિ હોવા છતા શોધનુ કામ પૂર્ણ પરિશ્રમપૂર્વક એવી ઉત્તમરીતે કર્યું કે, ગમે તેવી શ્રેષ્ઠરીતે શોધ કર્યા છતા પણ તેમા કવચિતજ સુધારો થઇ શકે."

ઉદયપુરપર્યંત શોધ કર્યા પછી કર્નલ ટૉડને એવી ઇચ્છા થઇ કે, રાજપૂતાના અને તેની આસપાસના પ્રદેશોનો પણ એક ઉત્તમ નકશો માપસહિત તૈયાર કરવો જોઇએ આથી ઉક્ત રાજદૂતની સાથે તેમને જ્યા જ્યા ભ્રમવાનુ થતુ, ત્યા ત્યા તેઓ પોતાનો ઘણો વખત આ ઉપયોગી કામમા વ્યતીત કરતા અને તેની સાથે સાથે તેઓ તે પ્રદેશોનો ઇતિહાસ,જનશ્રુતિ તથા શિલાલેખ આદિનો પણ યથાસાધ્ય સગ્રહ કરતા જતા હતા તેમની અચલ કીર્તિસ્વરૂપ "રાજસ્થાન" ગ્રથની સામગ્રી પણ આજ સમયથી સગ્રહિત થવા લાગી

સિધિઆની સેનાની સાથે સાથે કર્નલ ટૉડ પણ ઉદયપુરથી ચિતોડગઢના માર્ગે માળવામા થઇ બુદેલખડની સીમાપર આવેલા કમનાસામા જઇ પહોચ્યા આ ૭૦૦ માઇલની યાત્રામા કર્નલ પામરના માર્ગદ્વારા તેઓ બે વાર ગયા અને પોતાના નિયત કરેલા સ્થાનો ડૉકટર હટરના આપેલા સ્થળોની સાથે મળવાથી તેમને પરમ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો અને તેમનો ઉત્સાહ અધિક વૃદ્ધિગત થયો. ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭મા સિધિઆની સેનાએ રાહટગઢપર ઘેરો તાખ્યો આ સમયે કર્નલ ટૉડ થોડાક સિપાઈઓસહિત બેટવા નદીના કિનારાની નિકટથી જઈ ચબલપર્યંતના અજ્ઞાત સ્થળોમા પહોચ્યા અને ત્યાથી પશ્ચિમ તરફ કોટાસુધી ગયા ત્યારપછી તેઓ દક્ષિણમા વહેતી સમસ્ત નદીઓનો માર્ગ શોધી ચબલની સાથે કાલીસિધ, પાર્વતી, બનાસ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય નદીઓના સગમનો પત્તો કાઢી આગ્રામા જઈ પહોચ્યા. તે સમય આજના જેવો શાતિનો નહોતો, પરતુ તે સમયે પુષ્કળ લૂટફાટ ચાલતી હતી કર્નલ ટૉડને અર્ધી રાતે પોતાના તબુ ઉઠાવી કૂચ કરવી પડતી હતી કેટલીકવાર તેમને લૂટી પણ લેવામા આવ્યા હતા અને કેટલીક ઘટના તો એવી પણ બની હતી કે, જે અદ્ભુત કિસ્સાકહાણીનુ સ્મરણ કરાવે છે. આગ્રાથી પાછા ફર્યા પછી તેમને સિધિઆની સેના રાહટગઢમાજ પ્રાપ્ત થઇ તેમને જણાયુ કે, હજી ઘણા દિવસસુધી તેનો મુકામ ત્યાજ રહેવાનો છે,તેથી તેઓ પોતાના ઉદ્યોગનુ ક્ષેત્ર વધારવાની ઇચ્છાથી પશ્ચિમ તરફ ભરતપુર, કકુમર અને સેતરી થઇને જયપુરમા પહોચ્યા અને ત્યાથી ટોક, ઇદગઢ, ગૂગલ, છપરા, સધુગઢ, અરોન, કુરવા અને ભારોસાના માર્ગથી સાગરમા જઇ પહોચ્યા અને ત્યાથી પાછા રાહટગઢમા આવી સિધિઆની સેનાને મળ્યા.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૨ મા દોલતરાવસિધિઆ ભ્રમણ કરતો કરતો ગ્વાલિયરમા પહોચ્યો, ત્યાસુધી કર્નલ ટૉડ પણ તેની સાથે રહીને શોધખોળ કરતા રહ્યા હતા

રાજપૂતાના અને તેની આસપાસના પ્રદેશોનો ઇતિહાસ ભિન્ન ભિન્ન નગરોની વચ્ચેનું અતર અને માર્ગ તથા ત્યાના રીતરિવાજો વગેરે જાણવાને માટે ત્યાના નિવાસીઓપૈકી યોગ્ય અને વિજ્ઞ મનુષ્યોને તેઓ પ્રીતિ અથવા પારિતોષિકદ્વારા કે કોઇ પણ પ્રકારે પોતાની પાસે બોલાવતા ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૨ થી ૧૮૧૭ પર્યંત તેઓ ગ્વાલિયરમા રહ્યા, ત્યારે પણ સિધ,ઘાટ, ઉમરસુમરાનુ રણ તથા રાજપૂતાનાના પ્રત્યેક ભાગમાથી વાકેફગાર મનુષ્યો બહુધા તેમની પાસે રહ્યા કરતા હતા તેમજ કાસદો અને પત્રો પહોચાડનારા હલકારાઓને પણ તેઓ રસ્તાઓ અને શહેરોની લબાઇ તથા અતરવિષે સદા પૂછપરછ કરતા રહેતા હતા અને ભિન્ન ભિન્ન દેશોના કોશનુ શુદ્ધ માપ જાણી લીધા પછી તેઓ તે લોકોના બતાવેલા અતરને માપેલા અતર સાથે મેળવી લેતા હતા

આ પ્રકારે અલ્પ અવધિમા તેમણે આ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશના અનેક માર્ગોની રેખા ખેચીને એટલા તો નકશા તૈયાર કર્યા કે, તેના મોટા મોટા ૧૧ ગ્રથો બન્યા ત્યાર પછી તેમણે સીમાપરનાં અને મધ્ય ભાગના કેટલાક સ્થાનો નિર્દિષ્ટ કરીને એક પૂર્ણ નકશો બનાવ્યો પોતાના દશ વર્ષના અસાધારણ પરિશ્રમથી તૈયાર કરેલો આ નકશો તેમણે ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૫ મા હિદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ માર્કિવસ ઑફ હેસ્ટિગ્સને ભેટ કર્યો. જેમણે તેમના મહાન શ્રમની પરમ પ્રશસા કરી અને તે નકશાની એક નકલ કરાવી પોતાના હસ્તાક્ષરસહિત તે કર્નલ ટૉડપર મોકલી આપી આમ કરવામા તેમનો હેતુ એ હતો કે, ભવિષ્યમાં કોઇ એવો દાવો કરે કે, આ નકશો માર્કિવસ ઑફ હેસ્ટિગ્સે તૈયાર કર્યો છે, તો તેનુ ખડન

કરવાને માટે પ્રમાણુતરિકે તે કર્નલ ટૉડની પાસે જળવાઇ રહ્યો થોડા સમય પછી તે નકશો સરકારને અતિ ઉપયોગી થઇ પડયો ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭મા પિંઢારાઓની સાથે યુદ્ધ થતા બ્રિટિશસરકારે આજ નકશાની સહાયથી યુદ્ધનુ સ્થળ નિર્માણ કર્યું હતુ આ નકશાની નાની નાની કેટલીક નકલો તૈયાર કરાવીને સરકારે તે યુદ્ધક્ષેત્રમા મુખ્ય મુખ્ય અમલદારોની પાસે મોકલી આપી, જેથી તેમને તે અજ્ઞાતપ્રદેશમા કામ કરવુ અતિ સુગમ થઇ પડયુ આજ નકશાની નકલો યૂરોપમા પણ પહોચી અને તદનુસાર જ હિંદુસ્થાનના નવીન નકશામા રાજસ્થાનનો વિભાગ બતાવવામા આવ્યો પિંઢારાઓની સાથે યુદ્ધ ચાલતુ હતુ તે સમયે કર્નલ ટૉડે માળવાનો એક નાનો નકશો બનાવી ગવર્નર જનરલને ભેટ કર્યો આ નકશામા વિંધ્ય પર્વતશ્રેણી, તેમાથી નીકળતી નદીઓના મૂળ, માર્ગ અને ઘાટો તથા તે પ્રદેશના ભિન્નભિન્ન રાજ્યોની સીમા યથાર્થ રીતે દર્શાવવામા આવી હતી પેશ્વાનુ રાજ્ય વિભક્ત કરવામા અને પિંઢારાઓ સાથેની લડાઇમા તે નકશો પરમ સહાયક થઇ પડયો આ પ્રકારે પોતાની ભૂગોળસંબધી શોધથી કર્નલ ટૉડે અચલ કીર્તિ સંપાદન કરી પછી જ્યારે તેઓ રાજપૂતાનામા પોલિટિકલ એજન્ટ થયા, તે સમયે પણ તેઓ કેટલાક અજ્ઞાત સ્થળો શોધી કાઢી તેને નકશામા નિર્દિષ્ટ કરતા ગયા અને ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૯ મા જ્યારે તેમણે 'રાજસ્થાન નો પ્રથમ ભાગ છપાવ્યો ત્યારે તેમણે તેના પ્રારંભમા તે નકશો આપ્યો અને પોતાનુ સંગ્રહ કરેલુ રાજસ્થાનનુ ભૌગોલિક વૃત્તાંત પણ તેમા સંક્ષેપમા લખ્યુ

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૦ મા મહાશય મર્સરની જગ્યાએ મહાશય રિચર્ડ સ્ટ્રેચી સિંધિઆના દરબારમા રેસિડેંટ નિયત થયા એમની સાથે કર્નલ ટૉડને પ્રથમથીજ પરિચય હતો ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૦ ના ઑક્ટોબર માસમા કર્નલ ટૉડને કૅપ્ટનનુ પદ મળ્યુ અને ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૫ ના આરંભમા તેઓ ઉક્ત રેસિડેંટના દ્વિતીય આસિસ્ટંટતરીકે નિયુક્ત થયા અને અહીઆથીજ તેમનો પોલિટિકલ વિભાગમા પ્રવેશ થયો

આ સમયે રાજસ્થાનમા મરાઠાઓનુ જોર ઘણુ વધી પડયુ હતુ અને ત્યાના નામ તો, રાજાઓ તથા સરદારોમા પરસ્પર કુસંપ ચાલતો હતો મરાઠાઓનો પગપેસારો રાજસ્થાનમા સુગમતાથી થવાનુ કારણ ત્યાના રાજપૂતોનો અંતઃકલહજ હતો કોઇ રાજા પોતાને પોતાના પ્રતિપક્ષી કરતા નિર્બળ જોતો કે તરતજ તે મરાઠાઓને પોતાની કુમકે બોલાવતો, અને મરાઠાઓ મનમાન્યુ ધન તેની પાસેથી મદદના બદલામા લેતા પરંતુ ધીમે ધીમે તેમનો ઉપદ્રવ એટલો બધો વધી ગયો કે દેશની પરમ દુર્દશા થવા લાગી, હોલ્કર અને સિંધિઆની લૂટથી મુલક વેરાન થતો ચાલ્યો અને રાજા તથા પ્રજાનુ સુખ જતુ રહ્યુ રાજપૂતાનામા પરસ્પરતાની સાથેજ તે દેશની આવી દુર્દશા થયેલી જોઇ કર્નલ ટૉડના ચિત્તમા પરમ ખેદ ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે એવો સંકલ્પ કર્યો કે આ દેશને બ્રિટિશસરકારના સંરક્ષણ હેઠળ લાવી તેનો યથાસાધ્ય ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ પરંતુ તે દેશને થોડા સમય સુધી આપત્તિગ્રસ્ત રાખવાની ઇશ્વરની ઇચ્છા હતી ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૩ પર્યંત લૉર્ડ મિન્ટો હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ રહ્યા તેમણે દેશી રાજ્યોની અંતર્વ્યવસ્થામા હસ્તક્ષેપ નહિ કરવાની રાજનીતિ રાખી હતી, આથી મરાઠાઓનો ઉપદ્રવ વિશેષ વૃદ્ધિગત થયો પિંઢારાઓએ પણ પુષ્કળ ધામધુમ મચાવી અને રાજપૂતાના લૂટારાઓનુ ઘર બની ગયુ આવા સમયમા પ્રજાના ધન અને જીવનનો રક્ષક એકમાત્ર ઇશ્વરજ હતો લોકો પોતાના ઘરબાર છોડી નાસવા લાગ્યા અને કેટલેક સ્થળે માર્ગમા ઘાસ ઉગ્યુ આ અવસ્થાનુ યથાર્થ જ્ઞાન તો કર્નલ ટૉડનો રાજસ્થાન ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે વાચવાથી થશે, પરંતુ નિમ્નલિખિત એક ફકરાપરથી પણ તે દેશનુ દિગ્દર્શન થઇ શકે એમ છે "જ્યા જ્યા મરાઠાઓનો મુકામ પડતો ત્યા ત્યા નાશ અવશ્ય થતો હતો વિધ્વંસ કરવો એ તો તેમની પ્રકૃતિજ હતી હરકોઇ સમૃદ્ધિશાળી સ્થાનનો વિધ્વંસ થવાને માટે જ કેટલાક બસ થતા હતા ભસ્મ થયેલા ગામો અને વિધ્વસ્ત થયેલા ક્ષેત્રોથી તેમના પ્રયાણનો માર્ગ મહિનાના મહિના સુધી દૃષ્ટિગોચર થતો હતો "

રાજપૂતાનાના એક મોટા વિભાગનીજ માત્ર આવી દુર્દશા થઈ હતી એમ નહિ, પરંતુ મરાઠાઓની સહાયથી પિંઢારાઓએ બ્રિટિશસરકારના ઇલાકાઓમા પણ છાપા મારવા શરૂ કરી દીધા હતા આથી બ્રિટિશસરકારની પ્રજા પણ દુખી થવા લાગી આ ઘટના જોઇ ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭ મા માર્ક્વિસ ઑફ હેસ્ટિંગ્સે પિંઢારાઓને નષ્ટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને તેમની ઉપર ચોતરફથી સેના મોકલી આ સમયે કર્નલ ટૉડના નકશાએ ઘણી મદદ કરી ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૪–૧૫મા તેમણે પિંઢારાઓની ઉત્પત્તિ, ઉન્નતિ

અને વર્તમાનસ્થિતિપર એક નિબંધ લખી સરકારપર તે નિબંધ મોકલી આપ્યો અને થોડા દિવસ પછી પોતાનો તૈયાર કરેલો રાજપૂતાના અને તેની આસપાસના પ્રદેશોનો ઉપર્યુક્ત નકશો, ત્યાંનું આવશ્યકીય વૃત્તાંત અને પિંઢારાઓની લડાઇસંબંધી પોતાના અભિપ્રાયસહિત સરકારપર મોકલી આપ્યો. તેમની યોજના પ્રમાણેજ પિંઢારાઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો બ્રિટિશ સરકારે ઉક્ત નકશા વગેરેને માટે કર્નલ ટૉડને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપ્યો હતો.

પિંઢારા સાથેની લડાઇમાં દાખલ થવા માટે કર્નલ ટૉડે બ્રિટિશ સરકારપર એક નિવેદનપત્ર મોકલ્યો, જેને સરકારે પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકાર્યો, કારણ કે તે સમયે પ્રસ્તુત યુદ્ધ સાથે સબંધ ધરાવતા પ્રદેશોનુ પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર બીજો કોઇ પણ માણસ તેમના જેવો નહોતો લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પ્રથમ તો કર્નલ ટૉડને મેજર જનરલ સર ઑક્ટર લોનીના તાબાની સેનામા નિયત કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પાછળથી તેમને હાડૌતીમા રાવટા નામના સ્થાનપર રાખ્યા, જ્યાથી તેઓ જનરલ ડૉન્કિન, જનરલ માર્શલ, જનરલ ઍડમ્સ અને જનરલ બ્રાઉનની નર્મદાની ઉત્તરે રહેલી સેનાને આવશ્યક ખબર પહોચાડતા હતા અને તેમની સલાહાનુસારજ ઉક્ત સેના હિલચાલ કરતી હતી જ્યારે તેમને એવી ખબર મળી કે કરીમખા પિંઢારાનો પુત્ર ૧૫૦૦ માણસોની સેના સહિત રાવટાથી ૩૦ માઇલના અંતરપર કાલી સિંધના નિકટ આવી પહોચ્યો છે ત્યારે કર્નલ ટૉડે કોટાની સહાયક ફોજના ૨૫૦ સિપાઇઓ અને પોતાની સાથેની અંગ્રેજ ફોજના ૮૨ સિપાઇઓને તેનો પ્રતીકાર કરવાને માટે મોકલ્યા તેઓ શત્રુની સેનાના પ્રાય ૧૫૦ માણસોનો વધ કરીને પિંઢારાઓનો પુષ્કળ માલઅસ્બાબ, ઉંટ, હાથી વગેરે લૂંટી લાવ્યા. આ લૂટના દ્રવ્યથી કર્નલ ટૉડે કોટાથી ૭ માઇલના અંતરપર બોરખડી ગામની નિકટ ચંદ્રભાગા નદીપર એક પ્રચંડ પૂલ બંધાવ્યો અને તેનુ નામ ' હેસ્ટિંગ્સ બ્રીજ' રાખ્યુ. કરીમખાની સાથેના પુષ્કળ પિંઢારાઓનો નાશ કરીને ચિતૂના પ્રચંડસૈન્યને વિચ્છિન્ન કરવાને માટે કર્નલ ટૉડે પોતાની લિખિત યોજનાઓની નકલ કરાવી નર્મદાની ઉત્તર તરફની સેનાના અમલદારો સર ટૉમસ હિસ્લોપ, સર વિલિયમ ગ્રૅન્ડ કેર, સર આર ડૉન્કિન અને કર્નલ ઍડમ્સપર મોકલી જો કે તે સમયે તેમના પ્રસ્તાવાનુસાર કાર્ય કરવામા આવ્યુ નહિ, તથાપિ પાછળથી જણાયુ કે કર્નલ ટૉડની યોજનાજ યથાર્થ હતી; કારણ કે તેમના અનુમાનપ્રમાણેજ શત્રુઓની કુચ અને મુકામ થયા હતા. આ યોજનાને માટે પણ માર્ક્વિસ ઑફ હેસ્ટિંગ્સે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો આ યુદ્ધમા કર્નલ ટૉડે પોતાના ખર્ચથી શત્રુઓની ખબર મેળવવાનો એવો ઉત્તમ પ્રબંધ કર્યો હતો કે, પ્રતિદિન દશવીસ સ્થળેથી લિખિત ખબર તેમની પાસે પહોચતી હતી, જેનો સારાંશ પ્રત્યેક અમલદારની પાસે મોકલવાથી તેમને શત્રુઓની સર્વ હીલચાલ જ્ઞાત રહેતી હતી. યુદ્ધની સમાપ્તિ થયા પછી લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કર્નલ ટૉડની પ્રશંસા કરતા જણાવ્યુ હતુ કે-" આ યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થયો તેનુ એક મુખ્ય કારણ કર્નલ ટૉડની સહાય હતી. યુદ્ધમા ભાગ લેનાર સર્વ જનરલોએ મુક્તકંઠે સ્વીકાર કર્યો છે કે આ યુદ્ધમા કર્નલ ટૉડે પથદર્શક તરિકે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે "

યશવંતરાવ હોલ્કરનું મરણ થયા પછી તેમના બાળપુત્રને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવામા આવ્યો અને યશવંતરાવની વિધવા રાણી તુલસીબાઈ સર્વ રાજકાર્ય પોતાના પ્રધાનોની સલાહથી કરવા લાગી તેણે બ્રિટિશસરકારના રક્ષણ હેઠળ આવવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, જેથી સરકારે આ મામલો કર્નલ ટૉડના હાથમાં સમર્પણ કર્યો ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭મા આ વિષયપર ચર્ચા થતી હતી, એટલામા પેશ્વા અને ભોસલેએ બ્રિટિશસરકારની સાથેની સંધિનો ભંગ કર્યો અને પેશ્વાએ હોલ્કરને પણ પોતાના પક્ષમા લેવાને માટે તેના દરબારમાં એક દૂત મોકલ્યો. આ હકિકત જાણવામા આવતા કર્નલ ટૉડને હોલ્કર વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થયો, જેથી તેમણે સરકારની પણ પરવાનગી લીધા વિના પોતાનાજ જોખમે તુલસીબાઇને કહેવરાવી મોકલ્યુ કે -"જો હોલ્કરદરબારને બ્રિટિશસરકારની સાથે યથાર્થ મિત્રતા હોય તો ૩૬ કલાકની અંદર પેશ્વાના દૂતને તમારા રાજ્યમાથી હાંકી કાઢવો અને બ્રિટિશસરકારની સાથે તમારે મિત્રતા છે એમ સાર્વજનિક રીતે પ્રસિદ્ધ કરવુ. જો એમ નહિ કરવામા આવે તો હોલ્કરને બ્રિટિશસરકારના શત્રુ ગણવામા આવશે" ૩૬ કલાક વ્યતીત થઇ ગયા પછી કર્નલ ટૉડે પોતાના દૂતને હોલ્કરના દરબારમાથી બોલાવી લીધો અને સર જૉન માલ્કમને લખી જણાવ્યું કે, મારા અભિપ્રાયપ્રમાણે હોલ્કરની સેનાપર તત્કાળ હુમલો કરવો ઉચિત છે,પરંતુ સર માલ્કમે

તેમ નહિ કરતા પોતાનુ વર્તન કાઈક નમ્ર રાખ્યુ, જેનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે હો'કરની સેનાના પિંઢારાઓની સાથે મળી ગયેલા અમવદારોએ બ્રિટિશસરકારની સાથે વિરોધ કરી તુનસીબાઇને મારી નાખી અને બ્રિટિશસરકારને હો'કરની સેના સાથે મોટી લડાઈ કરવી પડી આ પ્રસ ગે પણ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કર્નલ ટૉડે આપેની સૂચનામાટે તેમનાપ્રત્યે પ્રસન્નતા અને સર માલ્કમપ્રત્યે અપ્રસન્નતા પ્રકટ કરી

કોટાના મહારાન ઉમેદસિંહના મુસાહિબ ઝાલા જાલિમસિંહ કર્નલ ટૉડના મિત્ર હતા અને પિંઢારાઓ તથા મરાઠાઓની સાથેના યુદ્ધમા તેમણે કોટાની સેનાદ્વારા બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી હતી, તેથી હોલ્કરની સાથેની લડાઇ સમાપ્ત થયા પછી કર્નલ ટૉડે સરકારને ડીગ, પચપહાડ, આહોર અને ગ ગરાડ એ ચારપ્રગણા જાલિમસિંહને આપવા ભલામણ કરવાથી લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે તે પ્રગણા કોટા-રાજ્યને અર્પણ કર્યા

પિંઢારા અને મરાઠાઓનો ઉપદ્રવ નિવૃત્ત થયા પછી બ્રિટિશસરકારે રાજપૂતાનાના રાજ્યોની સાથે સ ધિ કરવાનો આરભ કર્યો અને કર્નલ ટૉડને ઉદયપુર જોધપુર, કોટા, બૂદી અને જેસલમીરના રાજ્યોના પોલિટિકલ એજ ટતરિકે નિયુક્ત કર્યા ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમા તેઓ ઉદયપુરમા આવ્યા ઉદયપુરને તેમના સદર મુકામતરિકે નિશ્ચિત કરવામા આવ્યુ હતુ આ સમયે મેવાડની દશા તેમને અગાઉ (ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૬) કરતા વિશેષ ખરાબ જણાઇ પૂર્વે ભીલવાડામા ૬૦૦૦ ઘરોની વસ્તી હતી, પરતુ આ સમયે તેમને ત્યા એક પણ મનુષ્ય દૃષ્ટિગોચર થયુ નહિ પુ'કળ માણસો મરાઠાઓના અત્યાચારથી પીડિત થઇ મેવાડનો ત્યાગ કરી માળવા, હાડૌતી આદિ પ્રદેશોમા ચાલ્યા ગયા હતા રાજ્યની ઉપજ ઘણી ઘટી ગઇ હતી સરદારોએ ખાલસાભૂમિના ઘણા ગામો દબાવી લીધા હતા અને રાજ્યપ્રબધ શિથિલ થઇ ગયો હતો આવા સમયમા મેવાડરાજ્યનુ મરાઠાઓના અત્યાચારમાથી મુક્ત થવુ અને બ્રિટિશસરકાર-ના પ્રતિનિધિનુ ત્યા આવવુ, એ સૂકાઈ જતા છોડપર જલવૃષ્ટિસમાન થયુ મહારાણા ભીમસિંહજીએ આદર-પૂર્વક કર્નલ ટૉડને રામપ્યારીની વાડીમા મુકામ આપ્યો અને પોતાના સમસ્ત સરદારો તથા ઉમરાવોને બોલાવીને એક દિવસ મોટો દરબાર ભરી, કર્નલ ટૉડને આવકાર આપ્યો તેમા કર્નલ ટૉડે ઉભા થઇને જણાવ્યુ કે –"મહારાણાસાહેબ ! જે સરદારો આપની આજ્ઞાથી પ્રતિકૂળ ચાલતા હોય તે મને બતાવો સરકાર તેમને પૂરેપૂરો દ ડ આપવાને તૈયાર છે" મહારાણાએ ઘણી બુદ્ધિપૂર્વક પોતાની મહત્તાને શોભે એવોજ ઉત્તર આપ્યો કે –"અત્યારપૂર્વેના સર્વના અપરાધમે ક્ષમા કર્યા છે, પરતુ અત્યારપછી જો કોઈ તેમ કરશે તો તેની ખબર આપને આપવામા આવશે" મહારાણાના આ ઉત્તરનો સરદારોપર ઘણો પ્રભાવ પડયો. તે સમયમા બ્રિટિશસરકારના વિજય અને ગૌરવની વાતો સાભળીને મૂર્ખલોકોના મનમા એવી છાપ પડી ગઇ હતી કે, અગ્રેજ લોકો જાદુગર છે, તેઓ પોતાના ખીસ્સામા અતિ પ્રચડ સેના છુપાવીને લઇ જાય છે અને યુદ્ધમા કાગળના સિપાઇઓથી કામ લે છે આ નિર્મૂળ વાતોની અસર એવી થઇ કે, જગતી લૂટારાઓના ટોળેટોળા અગ્રેજનુ નામ સાભળતાજ થર થર કપવા લાગ્યા અને દેશમા જ્યા ત્યા શાતિ પ્રસરવા લાગી કર્નલ ટૉડ પોતાના ઉત્તમ સ્વભાવથી અ'પ સમયમા મહારાણા ભીમસિં-હજીના પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર અને મુખ્ય સલાહકાર થઇ ગયા હતા મહારાણાએ તેમની સલાહથી સૂચનાપત્ર મોકલી માળવા, હાડૌતી વગેરે પ્રદેશોમાથી પોતાની પ્રજાને પાછી બોલાવી લીધી, દાણનો નવીન પ્રબધ કર્યો વાણિજ્યકર અ પ સમયને માટે માફ કરી ભવિષ્યને માટે તેને અગાઉ કરતા કમી કર્યો અને તેમના તાબાના સામતોએ જે ગામો ખાલસાભૂમિમાથી દબાવી લીધા હતા, તે તેમની પાસેથી છોડાવી લીધા દેશમા શાતિ સ્થાપન થવાથી રાજ્યની ઉપજ એકદમ વધી ગઈ ત્રણ વરસની અદર ઉદયપુરનગરની આબાદી ત્રણગણી વધી ગઈ ઉજ્જડ ગામો પુન વસ્યા, બહારથી વ્યાપારીઓ આવીને મેવાડમા વસવા લાગ્યા અને થોડાજ સમયમા રાજ્યની દશા સર્વથા પરિવર્તિત થઇ ગઇ ઉદયપુરનો આ ઉદય કર્નલ ટૉડને લીધેજ થયો હતો

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ના ઑક્ટોબર માસમા કર્નલ ટૉડ જોધપુર તરફ રવાના થયા અને નાથદ્વારા, કુભલગઢ, ઘાણેરાવ, નાડોલ વગેરે સ્થળોમા થઈ ત્યા પહોચી ગયા

મહારાજા માનસિંહજીએ તેમનો ઘણો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને 'વિજયવિલાસ', 'સૂર્ય-પ્રકાશ' તથા 'મારવાડકી ખ્યાત' આદિ જોધપુરરાજ્યના ઇતિહાસસબધી ૭ પુસ્તકો તેમને આપ્યા.

તેના બદલામા કર્નલ ટોડે પાછળથી 'ફાર્સીકી તવારીખ' 'ફિરિસ્તા' તથા 'ખુનાસે ઉત્તવારીખ' નામના પુસ્તકોની નકલ કરાવીને મહારાજાની ઉપર તે નકરો મોકલી આપી જોધપુરથી તેઓ પડિહાર રાજપૂતોની પ્રાચીનરાજધાની મંદોર જોવાને ગયા તે પછી પુષ્કર અજમેર આદિ પ્રાચીન સ્થળો જોતા જોતા તેઓ ડિસેમ્બરમા પાછા ઉદયપુરમા ગયા પુષ્કર તથા અજમેરમાથી તેમણે કેટલાક પ્રાચીન સિક્કા મેળવ્યા હતા

ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૦ ના જાન્યુઆરી માસમા તેમણે કોટા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ચાર માસપર્યંત ત્યા રહીને બૂદીમા થઈ તેઓ ઑક્ટોબરમા પાછા ઉદયપુરમા પહોચ્યા આ સમયે કોટામા જ્વરની બિમારી ભયકર ગતિ પ્રસરી રહી હતી કર્નલ ટોડના સાથીઓમાથી ઘણા જણ ત્યા બિમાર થઈ ગયા અને તેમને પોતાને પણ જ્વર આવવા લાગ્યો તથા તેમની તલ્લી વધી ગઇ માર્ગમા જહાજપુરના મુકામે તેમને મકાઇનો રોટલો ખાવાની ઈચ્છા થઇ તેમણે તેના બે કટકા પણ ખાધા નહિ એટલામા તેમનુ મસ્તક ફરવા લાગ્યુ તેમની જીભ ભારે થઈ ગઇ અને કફ ખાઈ ગયો, તે છતા પણ તેમનુ ધૈર્ય તેવુ ને તેવુજ રહ્યુ ડૉક્ટર ડકને આવી તેમને તત્ક્ષણ ઔષધિ પાઇ,જેથી તેમને જોસભેર વમન થયું અને તેમની પ્રકૃતિ કાઈક ઠીક થઇ આ બિમારીનુ કારણ મકાઇના રોટલામા વિષ હોવાનુ ડૉક્ટરે ધાર્યુ હતું, પરતુ તેમને તેની વાતપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ જહાજપુરથી નીકળી તેઓ મડલગઢમાં આવ્યા આ સ્થળે તેમની તલ્લી વધતી જોઇને તેમના કોઇ દેશી મિત્રે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, જો આપ તલ્લી પર જળો વળગાડો તો તે બેસી જાય એવો સભવ છે,તેથી તેમણે પ્રાય ૬૦ જળો તત્ક્ષણ મગાવી અને તે સ્થળે લગાડી દીધી આ જળો જે સમયે તેમનુ રુધિર પી રહી હતી તે સમયે તેઓ ચારપાઇ (ખાટલા) ઉપર આડા પડીને બ્રાહ્મણો અને પટેલોને તે પ્રદેશની હકિકત પૂછીને તેને કાગળપર ટપકાવી લેતા હતા

તેઓ ઉદયપુરમા પાછા ગયા તે સમયે ડૉક્ટર ડકને તેમના શરીરની નિર્બળતા જોઇ તેમને વિલાયત જવાની સલાહ આપી અને સ્પષ્ટરીતે કહી દીધુ કે –" જો આપ આ દેશમા બીજા છ માસ સુધી રહેશો તો અવશ્ય મરણ પામશો ' તેમણે પોતાના આરોગ્યને માટે થોડા સમયપછી સ્વદેશમા જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; એવામા તેમના મિત્ર બૂદીના રાવ રાજા બિશનસિહનો બિમારીથી અકસ્માત દેહાત થઈ ગયો તેઓ મરણશય્યાપરથી એમ કહી ગયા હતા કે, "મારો બાળપુત્ર અને બૂદીનુ રાજ્ય કર્નલ ટૉડને ભરોસે છે ' આ ખબર સાભળતાજ કર્નલ ટોડે સર્વ કામ છોડી એક વાર બૂદી જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તા૦ ૨૪ મી જુલાઇને દિવસે વરસતા વરસાદમા ઉદયપુરથી રવાના થઈ તેઓ તા૦ ૩૦ મીએ બૂદીમા પહોચ્યા તેઓ પોતાનો શોક દર્શાવવાને માટે સીધા મહાલયમા ગયા અને રાવ રાજા રામસિહજી આદિને ધૈર્ય આપી પોતાના તંબુમા પાછા આવ્યા તેઓ હજી પ્રવાસના વસ્ત્રો ઉતારવા પણ પામ્યા નહોતા એવામા રામસિહજીની માતાએ એક બ્રાહ્મણની સાથે દેશી ભોજન અત્યત પવિત્રતાપૂર્વક મોકલ્યુ, જેદ્વારા તેમણે પોતાની ક્ષુધા શાત કરી તે પછી સવત ૧૮૭૮ના શ્રાવણ સુદ ૩ ને દિવસે મોટી ધામધૂમસહિત રાવ રાજા રામસિહજીને રાજતિલક કરવાનો ઉત્સવ થયો, તેમા કર્નલ ટોડ પણ શામિલ હતા રાવરાજાની માતાએ કર્નલ ટોડની ઉપર રાખી મોકલીને તેમને પોતાના બંધુ બનાવ્યા તે પછી થોડા દિવસપર્યંત બૂદીમા રહ્યા પછી તેમણે કોટા તરફ પ્રયાણ કર્યું

મહારાવ ગુમાનસિહજીના રાજ્યમા ઝાલાઝાલિમસિહ કોટાના મુસાહિબતરિકે નિયત થયા હતા અને મહારાવ ઉમેદસિહજીના રાજ્યમા તેમનો અધિકાર એટલે સુધી વૃદ્ધિગત થયો કે મહારાવ તો નામમાત્રના રાજા રહ્યા આ ઉપરાત બ્રિટિશસરકાર અને મહારાવની વચ્ચે જે સધિ તારીખ ૨૫મી ડિસેમ્બર ઈ૦સ૦ ૧૮૧૭ને રોજ દિલ્હીમા થઇ હતી, તેમા તા ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮ ને દિવસે જાલિમસિહના લાભની એવા આશયની એક શરત ઉમેરવામા આવી કે –' ઉભય પક્ષ (બ્રિટિશસરકાર અને મહારાવ) સ્વીકારે છે કે,મહારાવ ઉમેદસિહની પછી કોટાનુ રાજ્ય તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર કિશોરસિહ અને તેમના વશજોને ક્રમશ સદા મળશે અને રાજ્યના કામોનો કુલ પ્રબધ રાજરાણા જાલિમસિંહ તથા તેમની પછી તેમના જ્યેષ્ઠકુવર માધવસિહ તથા તેમના વશજોના હાથમા ક્રમશ સદાને માટે રહેશે " આ શરત કોટારાજ્યને માટે હાનિકારક અને ઝાલાવાડના નવીન રાજ્યના મૂળરૂપ થઇ આનુ મુખ્ય કારણ કર્નલ ટૉડને માનવામા આવે છે, કારણ કે જાલિમસિહની સાથે તેમને ઘણી મિત્રતા હોવાથી તેઓ સદા તેમનો ઉદય ચાહતા હતા પરતુ પિંડારાઓ અને મરાઠાઓનો ઉપદ્રવ નિવૃત્ત કર-

વાને માટે જાલિમસિંહની તરફથી જે સહાય બ્રિટિશસરકારને મળી હતી, તેનુ આ પ્રત્યક્ષ ફળ હતુ. મહારાવ ઉમેદસિંહજીની પછી તેમના પુત્ર મહારાવ કિશોરસિંહનુ દબાણુ અરુચિકર હોવાથી ઉભયની વચ્ચે વિરોધ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો મહારાવે કર્નલ ટૉડને લખી જણાવ્યુ કે –"જ્યારે બ્રિટિશસરકારે મને રાજ્યનો સ્વામી કર્યો છે, ત્યારે રાજ્યનો સર્વ અધિકાર પણ મારાજ હાથમા રહેવો જોઇએ," પરતુ બ્રિટિશસરકારે સંધિના કરારની વિરુદ્ધ જાલિમસિંહના હાથમાથી અધિકાર છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. આથી વિરોધાગ્નિ વિશેષ પ્રદીપ્ત થયો જેને શાત કરવાને માટે કર્નલ ટૉડને કોટામા જવુ પડયુ

ત્યા જઇ તેમણે મહારાવને નિવેદન કર્યું કે –"પૃથ્વીસિંહ[1] અને ગોવર્ધનદાસને કાઢી મૂકો કારણ કે તેઓ આ વિરોધને પ્રદીપ્ત કરનાર છે," પરતુ મહારાવે આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. કર્નલ ટૉડ અને ઉકત ઉભય માણસોની વચ્ચે મહારાવની સન્મુખ એટલે સુધી બોલચાલ વધી ગઈ કે તે ઉભયે પોતાની તરવારપર હાથ નાખ્યા. આથી કર્નલ ટૉડે તે ઉભયને બદીવાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આથી બખેડો વિશેષ વધી ગયો અને જાલિમસિંહે મહારાવના કિલ્લાપર તોપના ગોળા છોડવા માડ્યા

મહારાવ પોતાના પ્રાણની રક્ષાને માટે કિલ્લો છોડી બૂદીમા ચાલ્યા ગયા અને થોડા દિવસ પર્યંત ત્યા વિશ્રામ કરી વૃદાવનમા ગયા. ત્યાથી તેઓ હાડૌતી તરફ પાછા ફરતા હતા તે સમયે માર્ગમા તેમને પ્રાય ૩૦૦૦ હાડારાજપૂતો જઇ મળ્યા મહારાવે કર્નલ ટૉડપર પત્ર લખી આઠ શરતોનો સ્વીકાર થાય તો ઝઘડો નિવૃત્ત કરવાને જણાવ્યુ, પરતુ કર્નલ ટૉડે તે શરતો કબૂલ કરી નહિ જાલિમસિંહને લીધે મહારાવની આ દશા થયેલી જોઇ લોકો તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા અને ૭૦૦૦ હાડાઓએ પોતાના માલિકને ખાતર પ્રાણાર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી જાલિમસિંહની પાસે કોટાની સમસ્ત ફોજ અને તોપખાનુ હતુ અને બ્રિટિશસરકારે પણ પોતાની સેના અને તોપખાનુ તેમને સહાય કરવાને માટે મોકલી આપ્યુ હતુ તા ૧ લી ઑકટોબરને દિવસે લડાઇ શરૂ થઈ, જેમા કર્નલ ટૉડ પણ સામિલ હતા જાલિમસિંહની પાસે ૪૦ તોપો હતી અને મહારાવના પક્ષના હાડારાજપૂતોની પાસે એક પણ તોપ નહોતી, તોપણ હાડાઓ એવી વીરતાપૂર્વક લડીને રણમા પડયા કે, ખુદ કર્નલ ટૉડે પણ પોતાના 'રાજસ્થાન'મા તેમની વીરતાની પરમ પ્રશસા કરી છે ત્યાથી પરાસ્ત થઇને મહારાવ નાથદ્વારામા જઇ રહ્યા અતે કર્નલ ટૉડે મધ્યસ્થ થઇ આ વિરોધ એવી શરતે નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી કે –"મહારાવનો વાર્ષિક ખર્ચ ૧૫૪૦૦૦ રૂપિયા નિયત કરવામા આવે અને મહારાવના ખાનગી કામમા મુસાહિબ હસ્તક્ષેપ નહિ કરે તથા તેમના રાજ્યસબધી કામોમા મહારાવ હસ્તક્ષેપ નહિ કરે" આ શરતનો સ્વીકાર થયા પછી કર્નલ ટૉડે તા ૧૯ મી ડિસેમ્બરને દિવસે મહારાવને પુન કોટાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યા.

કોટાથી કર્નલ ટૉડ બાડોલીમા આવ્યા આ સ્થળના પ્રાચીન જીર્ણશીર્ણ થઇ ગએલા મંદિરોના ઉત્તમ કોતરકામ જોઇને તેના ચિત્ર લેવાની ઇચ્છાથી તેઓ ત્યા થોડાક દિવસપર્યંત થોભી ગયા અને વિ૦ સ૦ ૯૮૧ નો એક શિલાલેખ પણ તેમને ત્યાથી મળ્યો બાડોલીથી ભાનપુરા થઇ માલવામા ધુમ્નારની ગુફા આદિ પ્રાચીન સ્થળો જોતા જોતા તેઓ ઝાલરાપાટણમા આવ્યા અહીં આ ચદ્રાવતી નગરીના ખડિયેરોમા તેમને કેટલાક શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા, જેમાનો સૌથી પ્રાચીન વિ૦ સ૦ ૭૪૬ નો રાજા દુર્ગગણના સમયનો હતો અહીં આથી તેઓ ઉત્તમોત્તમ કોતરકામના અનેક નમુના અર્થાત્ દેવમૂર્તિઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા આ વખતે તેમને કોટાથી થોડા અતરપર આવેલા કસવા (કણ્વાશ્રમ) ના મંદિરમા બ્રાહ્મણરાજા શિવગણના સમયનો વિ૦ સ૦ ૭૯૫નો લેખ પ્રાપ્ત થયો આ લેખ તેમના ગુરુથી યથાર્થ રીતે વાચી શકાયો નહોતો ત્યારપછી તેઓ કોટા અને બૂદીમા થઇ બીજોલીમા પહોચ્યા અહીં આ તેમને રાજપૂતાનાના પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે એક પરમ ઉપયોગી લેખ પ્રાપ્ત થયો આ લેખ ચાહાણરાજા સોમેશ્વરના સમયનો અર્થાત્ વિ૦ સ૦ ૧૨૨૬ નો એક મોટો લેખ હતો આ લેખ એક પાષાણપર કોતરવામા આવ્યો છે ત્યાથી મેનાલનગરના ખડિયેરો જોતા જોતા તા ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨ ને દિવસે તેઓ બેગૂમા પહોચ્યા કર્નલ ટૉડ આ સમયે હાથી ઉપર આરૂઢ થયા હતા બેગૂનો દરવાજો (રાવત કાલામેઘનો બધાવેલો) એટલો બધો ઉચો નહોતો કે જેથી હાથી હોદ્દા-

[1] પૃથ્વીસિંહ મહારાવ કિશોરસિંહના બંધુ અને ગોવર્ધનદાસ ઝાલા જાલિમસિંહની રખાતનો પુત્ર હતો.

સહિત સુગમતાથી તેની અંદર જઈ શકે આથી માવતે દરવાજામાં હાથીને લઈ જવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ, પરંતુ કર્નલ ટૉડે પહેલા એક હાથીને અંદર જતો જોઇને માવતની વાતપર લક્ષ્ય નહિ આપતાં તેને તે હાથીને દરવાજામાંથી લઇજવાની આજ્ઞા કરી ખાઇપરના પૂલપર જતાંજ હાથી ભડકી ઉઠયો માવતે તેને રોકવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે અટકયો નહિ અને દરવાજા તરફ પણ ગયો નહિ કર્નલ ટૉડે પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ હોદ્દો તૂટી ગયો તેથી તેઓ પૂલપર પડી ગયા ત્યાંથી તેમને બેહોશ અવસ્થામાં ઉંચકીને તંબુમાં લઇ જવામાં આવ્યા બે દિવસ પછી તેમની પ્રકૃતિ સુધરી ત્યારે તેઓ રાવતજીને મળવા ગયા આ વખતે તેઓ ઉક્ત દરવાજાને તોડી પાડેલો જોઇ અત્યંત દુઃખિત થયા, કારણ કે કોઇ પ્રસિદ્ધ પુરુષનું સ્મરણચિન્હ નષ્ટ થાય એ તેમને અસહ્ય થઈપડતું પછી ત્યાંથી ચિતોડ જઈ તેઓ તા ૮ મી માર્ચને દિવસે ઉદયપુરમાં પહોંચ્યા

કર્નલ ટૉડને સ્વદેશ છોડયે ૨૨ વર્ષ થઈ ચૂકયાં હતાં, જેમાંના ૧૮ વર્ષોપર્યંત તેઓ પૃથક્ પૃથક્ પદવીઓપર નિયુક્ત થઇ રાજપૂતોની સાથેનો તેમનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો હતો તેઓ જ્યાં જ્યાં રહ્યા, ત્યાં ત્યાં પોતાની સરલ પ્રકૃતિ અને સૌજન્યથી સર્વપ્રિય બની ગયા હતા તેમને રાજપૂતાના અને ત્યાંના નિવાસીઓની સાથે એવો સ્નેહ બંધાઇ ગયો હતો કે પોતાનું શેષ આયુષ્ય ત્યાંજ વ્યતીત કરીને રાજપૂતોની વીરભૂમિને પોતાનાં અસ્થિ અર્પણ કરવાની તેમને ઇચ્છા હતી પરંતુ બે કારણોને લીધે તેમને આ દેશ છોડવાની ફરજ પડી એક તો તેમની પ્રકૃતિ ઠીક નહિ રહેવાથી ડૉકટરોની સલાહથી તેમને સ્વદેશમાં જવું પડયું, અને બીજું કારણ એ હતું કે દેશીરાજાઓની સાથે અધિક મેળાપ રાખવાથી બ્રિટિશસરકારને તેમની પ્રમાણિકતાવિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો, જેથી અપ્રસન્ન થઈ તેમણે સરકારી નોકરી છોડી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો

જે દિવસે તેમણે રાજપૂતાનામાં પગ મૂકયો, તેજ દિવસથી તેમણે પોતાનો સમય ભાગોલિક શોધમાં વ્યતીત કરવા માંડયો તેમણે સાહસ અને પોતાના પદરના ખર્ચથી ભૂગોળસંબંધી શોધ કરી સરકારની અને વિદ્વાનવર્ગની જે સેવા કરી છે તેનું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે ત્યારપછી તેઓ રાજપૂતાનાના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી ઐતિહાસિક શોધમાં પ્રવૃત્ત થયા આ કાર્યમાં તેમની અભિરુચિ એટલી પ્રબળ હતી કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં વૃદ્ધપુરુષો અને વાકેફગાર માણસોને બોલાવી તેમને ઇતિહાસસંબંધી ક્ષત્રીઓની વીરતાસંબંધી અને ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓની રીતભાત અથવા ધર્મસંબંધી વૃત્તાંત પૂછતા તેઓ પ્રત્યેક પ્રાચીન મંદિર, મહાલય વગેરે ઇમારતોના બંધાવનારનો યથાસાધ્ય પત્તો મેળવતા અને તેઓ યુદ્ધમાં પડેલા વીરનો ચબુતરો જોતા તો તેપરનો લેખ વંચાવી વા તે સંબંધે લોકોને પૂછપરછ કરી તેની હકીકત એકત્ર કરતા તેઓ પોતાના ગુરુ યતિજ્ઞાનચંદ્રને[1] તથા બીજા એકાદબે પંડિતોને સદા પોતાની સાથે રાખતા હતા યતિ જ્ઞાનચંદ્ર તેમને માટે સંસ્કૃત લેખો વાચતા હતા અને તેનો અનુવાદ કરતા હતા તેઓ જ્યાં વિશ્રામ કરતા ત્યાંના સર્વ સ્થળો તેઓ જાતે જોતા અને તેની હકિકત પૂછી ટિપ્પણ કરી લેતા હતા દૂર દૂરના સ્થાનોના પ્રાચીન શિલાલેખોનો પત્તો મેળવવાને માટે તેઓ પોતાના ગુરુને તથા પંડિતોને મોકલી દેતા અને કોઈ વિશેષ મહત્ત્વના લેખની ખબર મળતી તો તેઓ સ્વયં ત્યાં જઇને તેની તપાસ કરતા જો તે લેખ પોતાની સાથે લેવાયોગ્ય જણાતો તો તેઓ તેને ઉંટપર નખાવી પોતાની સાથે લઇ લેતા તેઓ સ્થળે સ્થળે ચારણો અને ભાટોને પોતાની પાસે બોલાવતા તેમના મુખથી ક્ષત્રીઓની વીરતાની વાતો, ગીત દોહા આદિ પરમ પ્રેમપૂર્વક સાંભળતા તેમાંથી જે વિશેષ મહત્ત્વના જણાતા તેને લખાવી લેતા અને ભાટચારણોનું સન્માન કરતા તેઓ જેવા ઇતિહાસપ્રેમી હતા તેવા

[1] કર્નલ ટૉડની સામેનું ચિત્ર તેમના ગુરુ યતિ જ્ઞાનચંદ્રનું છે તેઓ જયપુરનિવાસી ' ખરતર ' ગચ્છના યતિ અમરચંદ્રના શિષ્ય હતા ભાષાકવિતાના ઉત્તમ જ્ઞાતા હોવા ઉપરાંત તેમને સંસ્કૃતનું પણ જ્ઞાન હતું, તેથી ટૉડસાહેબે પરમ સત્કારસહિત તેમને પોતાની સાથે રાખ્યા હતા જેથી આ ગ્રંથ રચવામાં તેમને ઘણી સહાયતા મળી હતી ઉદયપુરના મહારાણા ભીમસિંહજીએ તેમને ' માંડલ ' ગામમાંની કેટલીક જમીન અર્પણ કરી હતી, ત્યારથી તેઓ તે ગામમાં રહેવા લાગ્યા જ્ઞાનચંદ્રના શિષ્ય શિવચંદ્ર હતા અને તેમના શિષ્ય ગણેશચંદ્ર છે, જેઓ વર્તમાન સમયમાં વિદ્યમાન છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

તેમના એક સબધી ચિત્રવિદ્યામા પરમ નિપુણ હતા એમનુ નામ કેપ્ટન વૉગ(વાઘ) હતુ અને તેઓ કર્નલ ટૉડની સાથે રહેતી સરકારી સેનાના સેનાપતિ હતા તેઓ તેમને માટે પ્રાચીન મદિરો મહાલયો કિલ્લા, મૂર્તિ વગેરે ભારતીય શિલ્પના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓના ચિત્ર પરમ દક્ષતાપૂર્વક આલેખતા હતા કર્નલ ટૉડના 'રાજસ્થાન'ના પહેલીવાર છપાયેલા અગ્રેજી પુસ્તકમા જે ઉત્તમોત્તમ ચિત્રો વિદ્યમાન છે, તેમાના અધિકતર ચિત્રો પ્રસ્તુત કૅપ્ટન વૉગનીજ કલમના છે કૅપ્ટન વૉગસિવાય ઘાસી નામનો એક દેશી ચિત્રકાર પણ તેમની સાથે રહેતો હતો શિલ્પના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ કામોના ચિત્રો તેણે તૈયાર કર્યા હતા તેના ચિત્રોમાના પણ કેટલાક 'રાજસ્થાન' મા છપાયા છે આ પ્રકારે તેઓ રાજાઓ અને પ્રસિદ્ધ પુરુષોના હિંદી ચિત્રો, સસ્કૃત, અરબી, ફારસી વગેરે ભાષાઓમા લખાયેલા ઐતિહાસિક તથા અન્યાન્ય વિષયોના ગ્રંથો,પ્રાચીનતામ્રપત્રો તથા સિક્કાઓનો સગ્રહ કરતા હતા પ્રાચીન સિક્કાઓને માટે તેમણે મથુરા વગેરે શહેરોમા પોતાના આડતિયા નિયુક્ત કર્યા હતા, જેઓ ગ્રીક, શક આદિ પ્રાચીન રાજવશીઓના સિક્કા એકત્ર કરી તેમની પાસે મોકલી આપતા હતા જૈનમદિરોમાના રાજાઓની પાસેના તથા પ્રતિષ્ઠિત પડિતોના પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રથોના સગ્રહ તેઓ અત્યત રુચિપૂર્વક જોતા અને તેમાથી પોતાના ઉપયોગના પુસ્તકો લઈ લેતા વા તેમની નકલ કરાવી લેતા તેમની ગુણ-ગ્રાહકતાને લીધે આવી સામગ્રી સદા તેમની પાસે પહોચતી રહેતી હતી મહારાણા ભીમસિહજીએ ઇતિહાસસબધી સામગ્રી એકત્રિત કરવામા કર્નલ ટૉડને ઘણી સહાય કરી અને પોતાની પાસેના સરસ્વતી-ભડારમાથી પુરાણ, મહાભારત, રામાયણ, પૃથ્વીરાજરાસા આદિ અનેક ઐતિહાસિક પુસ્તકો કઢાવી પડિતોદ્વારા તેમાથી સૂર્ય અને ચદ્રવશી રાજાઓની વશાવળી તૈયાર કરાવી આપી આ અમૂલ્ય સહાય-ના સ્મરણમા કર્નલ ટૉડે 'રાજસ્થાન' ના પ્રથમ વૉલ્યુમમા ઉક્ત મહારાણાની સ્વારીનુ મનોહર ચિત્ર આપી તેમની સાથેની પોતાની દૃઢમૈત્રીનો પરિચય કરાવ્યો છે

આ પ્રકારે પોતાના સતત શ્રમથી કર્નલ ટૉડે સ્વદેશ જવા પૂર્વે પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત, રાજપૂતાના અને તેની બહારના અનેક રાજ્યો તથા રાજવશીઓની ખ્યાતો, પૃથ્વીરાજરાસા, ખુમાન-રાસા, હમીરરાસા, રતનરાસા આદિ અનેક રાસાઓ અને વિજયવિલાસ, સૂર્યપ્રકાશ, જગતવિલાસ, જયવિલાસ, રાજપ્રકાશ, રાજપ્રશસ્તિ, નવસાહસાકચરિત્ર, કુમારપાલચરિત્ર, માનચરિત્ર, હમીરકાવ્ય, રાજાવલી, ઉભય રાજતરગિણી, જયપુરના મહારાજા જયસિહજીના આશ્રયથી તૈયાર થયેલો જયસિંહ-કલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રથ તથા તેમની તૈયાર કરાવેલી રાજવશોની વશાવલી આદિ કેટલાક ઇતિહાસ-સબધી પુસ્તકોનો સગ્રહ કરી લીધો હતો મહાકવિ ચદ બરદાયીકૃત પૃથ્વીરાજરાસાના ૩૦૦૦૦ છદોનો તેમણે અગ્રેજીમા અનુવાદ કર્યો આ ગ્રથ તેમને અત્યત પ્રિય હતો ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોસિવાય કાવ્ય, નાટક, વ્યાકરણ, કોશ, જ્યોતિષ, શિલ્પમાહાત્મ્ય તથા જૈનધર્મસબધી અનેક પુસ્તકો તથા અરબી અને ફારસીભાષાના કેટલાક હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક પુસ્તકો પણ તેમણે એકઠા કર્યા હતા વળી તેમણે અનેક પ્રાચીન સ્થળો, રાજાઓ તથા પ્રસિદ્ધ પુરુષોના ચિત્રો ચિતોડગઢ, મેનાલ, બીજોલી, ભિસરોરગઢ, બાડોલી, માડલગઢ, કુભલગઢ, આહ્નિતપુર, અહાડ, નાદોલ, કસવા આદિ અનેક સ્થળોના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રોની નકલો અથવા મૂળ લેખ, અનેક પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને પ્રાય ૨૦૦૦૦ પ્રાચીન સિક્કાઓ એકત્રિત કર્યા હતા રાજપૂતાનામા રહીને તેમણે આજ સમૃદ્ધિ મેળવી હતી અને તેનેજ તેઓ પોતાનુ જીવન-સર્વસ્વ માનતા હતા

સ્વદેશ જવાને માટે ઉપડવાનો દિવસ નિયત કરી પદર દિવસપૂર્વે તેઓ પોતાની આ અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ લઈ ડબોકના બગલાથી ઉદયપુરમા આવ્યા અને 'સહેલિયોકિ વાડી'મા તેમણે વિશ્રામ કર્યો. ત્યા તેઓ પોતાનો સામાન પેક કરાવી રહ્યા હતા, તે સમયે મહારાણા ભીમસિહજી તેમને રૂખસતની મુલાકાત આપવાને માટે આવ્યા અને કર્નલ ટૉડને કાગળપત્રો તથા શિલાલેખો વગેરેની વચ્ચે બેઠેલા જોઇને તેમને હસવુ આવ્યુ તેઓ પોતાની સાથે આવેલા સરદારો તરફ ફરીને બોલ્યા –"મહાશય ટૉડે પાચ વર્ષપર્યત મેવાડની સેવા કરી છે અને તેને આપત્તિમાથી બચાવ્યો છે, પરતુ જતીવખતે તેઓ આ ભૂમિની એક ચપટી મટોડી પણ પોતાની સાથે લઈ જતા નથી" કર્નલ ટૉડની ઐતિહાસિક સામગ્રી એટલી બધી વધી ગઇ હતી કે, વિલાયત પહોચતા તેમને ૭૨ પૌંડ જકાતના આપવા પડયા હતા.

ના ૧ લી જુન ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૨ ને દિવસે તેમણે સ્વદેશ જવાને માટે ઉદયપુરથી પ્રયાણ કર્યું. તેમણે આ સમયપૂર્વેજ પોતાના ગ્રંથ 'રાજસ્થાન'ની રૂપરેખા તૈયાર કરી મૂકી હતી. તેમને રાજપૂતોના ઇતિહાસનો પૂર્ણ પરિચય હોવાથી મેવાડના મહારાણાનુ ગૌરવ તેમના હૃદયપર સારી રીતે અંકિત થઇ ગયુ હતુ, જેથી તેઓ તેમનો ઇતિહાસ સવિસ્તર લખવાની ઇચ્છા રાખતા હતા રાણાઓનુ રાજ્ય પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) મા હતુ સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની વલ્લભીપુરમાથી તેઓ મેવાડમા ગયા હતા આ કારણથી કર્નલ ટોડે ત્યા શોધ કરીને ત્યાનુ કાઇક અધિક વૃત્તાત પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તે દેશમા થઇને વિલાયત જવાનો નિશ્ચય કર્યો

ઉદયપુરથી ગોગૂદા બિજાપુર આદિ સ્થાનોમા થઇ તા૦ ૯ મી જુનને દિવસે તેઓ શિરોહીમા પહોચ્યા ત્યાના રાવ શિવસિહજીએ તેમનુ ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું શિરોહીરાજ્યના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કર્નલ ટોડેજ કરી હતી જોધપુરના મહારાજા માનસિહજીએ બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ થઇ ગયા પછી શિરોહીરાજ્યને જોધપુરની આધીનતામા લાવવાનો યત્ન કર્યો અને તે માટે બ્રિટિશસરકારની સાથે પત્રવ્યવહાર કરી તેને જણાવ્યુ કે, શિરોહીનુ રાજ્ય પ્રથમથીજ જોધપુરરાજ્યને આધીન છે, માટે હમણા પણ તે તેમજ રહેવુ જોઇએ આ વિષયમા તેમણે પોતાની તરફથી કેટલાક પ્રમાણો પણ રજુ કર્યા આ કામ કર્નલ ટોડદ્વારા થતુ હતુ કારણ કે તે સમયે જોધપુરના પોલિટિકલ એજટ તેઓજ હતા, પરતુ તેઓ એટલેસુધી નિષ્પક્ષપાત રહ્યા હતા કે તેમણે પૂરેપૂરી સાબીતી વિના જોધપુરનો દાવો સ્વીકાર્યો નહિ જોધપુરના વકીલે એમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, "મહારાજા અભયસિહજીના સમયથી શિરોહીના રાજા જોધપુરની સેવા કરતા અને ખડણી ભરતા આવ્યા છે" પરતુ કર્નલ ટોડના જેવા ઇતિહાસવેત્તાની આગળ ભૂતકાળની સત્ય વાત શી રીતે ગુપ્ત રહી શકે? તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે—"જોધપુરના મહારાજાઓના યુદ્ધમા શિરોહીની સેના લડી છે અને ગુજરાતના યુદ્ધોમા અભયસિહજીની સાથે રહીને દેવડાઓએ અસાધારણ વીરતા બતાવી છે, એ વાત સત્ય છે, પરતુ જોધપુરના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે, તે સમયે અભયસિહજી જોધપુરના મહારાજા નહોતા, પરતુ પાદશાહી ફોજના સેનાપતિ હતા અને શિરોહીની સેના પણ પાદશાહીઝુડાની નીચે રહી લડી હતી" આજ પ્રકારે તેમણે શિરોહીરાજની પાસેથી ખડણી લેવાના પ્રમાણો પણ નિર્મૂળ કરી દીધા જોધપુર તરફથી શિરોહીના રાવ ઉદયભાણના હસ્તાક્ષરવાળો એક પત્ર રજુ કરવામા આવ્યો જેમા ઉક્ત રાવે કેટલીક શરતોથી જોધપુરની આધીનતા સ્વીકારી હતી એવો ઉલ્લેખ હતો જો આ સમયે કોઈ બીજો અગ્રેજ હોત તો તે જોધપુરનો દાવો યથાર્થ માની લેત, પરતુ કર્નલ ટોડને તો ઉક્ત પત્રસબધી સર્વ હકીકત સારી રીતે વિદિત હતી, તેથી તેમણે સ્પષ્ટરીતે કહ્યુ કે—"રાવ ઉદયભાણ ગગાજી તરફ જતા હતા, ત્યારે જોધપુરવાળાઓએ માર્ગમા જોરજુલમથી આ પત્ર તેમની પાસે લખાવી લીધો હતો, તેથી દેવડાસરદાર એને રદ્દી કાગળસમાન સમજે છે" આ પ્રકારે જોધપુરવાળાઓના સર્વ પ્રમાણો નિર્મૂળ કરી તેમણે તે દાવો રદ કરી દીધો આથી મહારાજા માનસિહજી કર્નલ ટોડપ્રત્યે અત્યત અપ્રસન્ન થયા, પરતુ કર્નલ ટોડ કેવળ સત્યના પક્ષપાતી હોવાથી તેમણે ઉક્ત મહારાજાની પ્રસન્નતા કે અપ્રસન્નતાની કિચિત્ પણ સ્પૃહા રાખી નહિ

તેઓ શિરોહીથી આબુ ગયા, જ્યા તેમની પૂર્વે કોઈ પણ યૂરોપીઅન ગયો નહોતો ત્યા તેમને કેટલાક શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા, જેમાનો મુખ્ય વિ૦ સ૦ ૧૨૬૫[1] નો, પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમયનો હતો દેલવાડાગામમા વિમલશાહ અને વસ્તુપાલ તેજપાલના બધાવેલા મદિરોનુ નકશીકામ જોઇ તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેની ઉત્તમતાવિષે તેમણે જે કાઇ લખ્યુ છે, તે આ દેશની શિલ્પવિદ્યાનુ મહત્વ પ્રકટ કરે છે આ મદિરોનુ નકશીકામ કર્નલ ટૉડને કેટલુ બધુ પસદ પડયુ હતુ, તેની પ્રતીતિ નિમ્નલિખિત વાતપરથી ઉત્તમ પ્રકારે થશે તેઓ વિલાયત ગયા ત્યારપછી મિસિસ વિલિયમ હટર બ્લેર નામની એક સન્નારી તેમને મળી આ સ્ત્રી હિદુસ્થાનનો પ્રવાસ કરીને ત્યા ગઈ હતી તેણે પોતાનુ તૈયાર કરેલુ વસ્તુપાલના મદિરનુ ચિત્ર કર્નલ ટૉડને આપ્યુ આથી કર્નલ ટૉડને એટલો બધો હર્ષ થયો અને તેમણે તે સન્નારીની એટલીબધી કદર કરી કે, તેમણે તેને પોતાનુ 'ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા' નામનુ

૧ આ લેખ આબુપર્વતપર ઓરિયા ગામની નિકટ કનખલતીર્થના શિવમદિરમા વિદ્યમાન છે

પુસ્તક અર્પણ કર્યું અને તેના પ્રારભમા ઉક્ત ચિત્ર આપ્યુ વળી તેમણે તેને જણાવ્યુ હતુ કે—'તમે માત્ર આબુપર ગયા છો એટલુજ નહિ, પરતુ આબુને ઇગ્લાડમા લાવ્યા છો "

આબુથી પરમાર રાજાઓની પ્રસિદ્ધ રાજધાની ચદ્રાવતી નગરીના ખડિયેરો જોઇને તેઓ પાલનપુર સિદ્ધપુર, અણહિલપુર અમદાવાદ, વડોદરા આદિ સ્થાનોમા થઈ ખભાતમા પહોચ્યા ત્યાથી તેઓ સમુદ્રમાર્ગે થઈ સારાષ્ટ્રના દક્ષિણ તટપર ઘોઘાબદરમા ઉતર્યા ત્યાથી તેઓ સારાષ્ટ્રના ગોહિલોની વર્તમાન મુખ્ય રાજધાની ભાવનગરની સમૃદ્ધિ જોઈ શિહોર થઇને વલ્લભીપુરમા પહોચ્યા આ શહેર માટીની નીચે પ્રાય ૭ ફીટ સુધી દટાયેલુ હતુ, તેથી તેમને અત્યત ખેદ થયો ત્યાથી જૈનોના પ્રસિદ્ધ તીર્થ શત્રુજય આગળથી થઈ તેઓ દેવપાટણ (સોમનાથ)મા ગયા આ વખતે સોમનાથના પ્રાચીન વૈભવનુ નામનિશાન પણ નહોતુ ત્યાના પ્રાચીન મદિરનો મસ્જીદના આકારમા કેટલોક ભાગ છિન્નભિન્ન અવસ્થામા શેષ રહ્યો હતો ત્યાથી એક કોશના અતરપર આવેલા વેરાવળ નામના સ્થાનના એક નાના મદિરમા ગુજરાતના રાજા અર્જુનદેવના સમયનો એક અતિ ઉપયોગી લેખ તેમને પ્રાપ્ત થયો એ લેખમા હિજરી સન ૬૬૨, વિક્રમસવત ૧૩૨૦, વલ્લભી સવત ૯૪૫ અને સિહસવત ૧૫૧ આપવામા આવ્યો હતો આ લેખ મળવાથી તેમને સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાનો શ્રમ સફળ થયેલો લાગ્યો અને તેઓ વલ્લભી અને સિહ સવતના પ્રથમ શોધક તથા નિર્ણયકર્તા ઠર્યા સોમનાથથી ભ્રમણ કરતા ફરતા તેઓ જૂનાગઢમા પહોચ્યા આ સ્થળે ખાપરા કોડિયા'ની પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન બૌદ્ધગુફાઓના અને ગિરનારના માર્ગની પાસે એક મોટા પાષાણપર અશોકની ધર્માજ્ઞાઓની સાથે ક્ષત્રપવશના રાજા રુદ્રદામાના[1] તથા ગુપ્તરાજા સ્કદગુપ્તના[2] પ્રાચીન લેખો તેમણે જોયા પરતુ તે સમયે તેમની પાસે આ લેખો વાચી બતાવનાર કોઇ નહોતું, તેથી તેનો ભાવાર્થ તેઓ જાણી શક્યા નહિ, એટલા માટે તેમને પરમ ખેદ થયો ગિરનાર પર્વતપર જૈન અને હિદુઓના મદિરો અને ચૂડાસમા (યાદવ) રાજાઓના મહાલય આદિ જોઇ જેઠવાઓની પ્રાચીન રાજધાની ઘૂમલી આદિ સ્થાનોમા થઈ તેઓ દ્વારિકા ગયા, જ્યાથી તેઓ બેટમા જઈ સમુદ્રમાર્ગે પ્રયાણ કરી કચ્છરાજ્યના મુખ્ય બદર માડવીમા ઉતર્યા ત્યાથી ભુજમા જઈ જાડેજાઓના રાજ્યની સમૃદ્ધિ જોઇ અને ત્યાથી પાછા માડવીમા આવી જહાજપર ચઢ્યા અને તા ૧૪ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૨૩ને રોજ તેઓ મુબઈમા પહોચી ગયા આ યાત્રામા પણ તેમણે કેટલાક પ્રાચીન લેખો, સિક્કાઓ, ઐતિહાસિક પુસ્તકો ઇત્યાદિ વસ્તુઓ એકત્રિત કરી હતી આ યાત્રાનુ સવિસ્તર વૃત્તાત તેમણે પોતાના "ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા" (પશ્ચિમ હિદુસ્થાનની યાત્રા) નામના મોટા પુસ્તકમા આપ્યુ છે આ પુસ્તક પ્રત્યેક વિદ્યાનુરાગી તથા ઇતિહાસપ્રેમીને વાચવાયોગ્ય છે પ્રાય ત્રણ અઠવાડીઆ સુધી મુબઇમા રહીને તેમણે સ્વદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું જ્યાસુધી જહાજપરથી તેમને ભારતભૂમિનો કિનારો દેખાયો ત્યાસુધી તેઓ અનિમિષનેત્રે તે તરફ જોતા રહ્યા આ અરસામા તેમના મનમા આ દેશમા પુન આવી રાજપૂતોમા વસી તેમનુ હિત કરવાના વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા

કર્નલ ટૉડ ઇગ્લાડમા પહોચ્યા તેની થોડા દિવસપૂર્વે (ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૩ના માર્ચ માસમા) લડન શહેરમા 'રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી નામની એક સસ્થા સ્થાપન થઇ હતી તેઓ ત્યા પહોચતાની સાથેજ વિદ્યાનુરાગથી ઉક્ત સસ્થાના સભાસદ થયા અને અલ્પ સમયમા તેમને તેના લાયબ્રેરિયન બનાવવામા આવ્યા અને જ્યાસુધી તેમનુ શરીર નીરોગી રહ્યુ ત્યાસુધી તેઓ તે પદપર રહ્યા હતા ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૪મા તેમણે હાસીહિસારના કિલ્લામાથી મળેલા ચૌહાણરાજા પૃથ્વીરાજના[3] સમયના વિ૦ સ૦ ૧૨૨૪ માઘ સુદ ૭ના લેખપર ઉક્ત સભાસમક્ષ એક નિબધ વાચ્યો, જેથી વિદ્વાનવર્ગમા તેમની પરમ પ્રશસા થઇ, કારણ કે તે સમયપર્યંત યૂરોપિયન લોકો રાજપૂતોના ઇતિહાસથી સર્વથા અપરિચિત હતા ચૌહાણોના સપૂર્ણ ઇતિહાસની પૂરી સામગ્રી તેમની પાસે નહિ હોવાથી તેમણે ઉક્ત લેખમાના પૃથ્વીરાજને શાહબુદ્દીન ઘોરીની સામે યુદ્ધ કરનાર પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજ માની લીધો અને તેમની આ

---

૧ ક્ષત્રપરાજા રુદ્રદામાનો લેખ શક સવત ૭૨ (વિ૦ સ૦ ૨૦૭)થી કાઇક પાછળનો છે

૨ સ્કદગુપ્તનો લેખ ગુપ્ત સવત ૧૩૮ (વિ૦ સ૦ ૫૧૪) નો છે

૩ આ લેખ શાહબુદ્દીન ઘોરીની સામે યુદ્ધ કરનાર સુપ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજના સમયનો નહિ પરતુ અર્ણોરાજ (આનાજી, અનલદેવ)ના જ્યેષ્ઠપુત્ર જગદેવના પુત્ર પૃથ્વીરાજના સમયનો છે

મૂલ આજપર્યંત યૂરોપિયન તથા દેશીશોધકોમા એકસરખી રીતે ચાની આવે છે તેજ વર્ષના જૂન માસમા તેમણે ઉજ્જનથી મળેના પરમારરાજાઓના ત્રણ તામપત્રો અને મધુકર ગઢમાથી મળેલો તેજ વંશનો એક શિલાલેખ ઉક્ત સભાને ભેટ કર્યો અને તે વિષે એક નિબંધ વાચ્યો, જેથી માળવાના પરમારરાજાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ઘણો ભાગ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો

કર્નલ ટૉડ તા ૧ લી મે ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૪ ને દિવસે મેજર અને તા૦ ૨ જી જૂન ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૬ ને રોજ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ થયા પોતાની ત્રણ વર્ષની રજા સમાપ્ત થયા પછી તેમણે પોતાના પૂર્વસંકલ્પાનુસાર તા ૨૮ મી જૂન ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૫ ને દિવસે સરકારની સેવાનો પરિત્યાગ કર્યો [1] તેમના રાજપૂતમિત્રો નિરતર તેમના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતા હતા, પરતુ તેમનુ શરીરસ્વસ્થ નહિ રહેવાને લીધે તેમને પુન હિદુસ્થાનમા આવવાનો વિચાર છોડી દેવો પડ્યો હતો

તેઓ અહીંઆથી પોતાનીસાથે જે પ્રાય ૨૦૦૦૦ પ્રાચીન સિક્કાઓ લઇ ગયા હતા તેમાના કેટલાક ગ્રીક, શક તથા હિંદુરાજાઓના સિક્કાવિષે તેમણે એક નિબંધ લખીને રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીની સન્મુખ વાચ્યો, જેની ગણના સર્વોત્તમ નિબધોમા થઇ આ નિબધથી સમસ્ત યુરોપખંડના સાક્ષરવર્ગમા તેમની વિદ્વત્તાની પરમ પ્રશસા થઇ અને એજ નિબધ હિદુસ્થાનમા રહેના યૂરોપિયન વિદ્વાનોનો પ્રાચીન સિક્કાઓ એકત્ર કરવાનો શોખ વધારવામા કારણભૂત થયો, જેથી આ દેશની પ્રાચીન ઇતિહાસસબધી કેટલીક નવીન વાતો પ્રકાશમા આવી અને હજી પણ આવતી જાય છે આ સિક્કાઓમાથી ગ્રીક અને શક રાજાઓના સિક્કાપર ફ્રેચ વિદ્વાન એમ૦ ડબ્લ્યુ૦ વાનશીગલે પણ એક નિબધ તૈયાર કરી પૅરિસ નગરની એશિયાટિક સોસાયટીસન્મુખ વાચ્યો હતો

તા ૧૬ મી નવેમ્બર ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૬ ને દિવસે તેમણે ૪૪ વર્ષની વયે લંડન નગરના ડૉકટર ક્લટર વકની પુત્રીની સાથે વિવાહ કર્યો અને થોડા દિવસ પછી તેઓ પોતાની તબિયતના સુધારા માટે યૂરોપના દેશોનો પ્રવાસ કરવાને નીકળ્યા આ યાત્રામા તેમને સિંધિઆના પ્રસિદ્ધ ફ્રેચ જનરલ કાઉંટ ડી-વાઇનનો મેળાપ થયો હતો ઉક્ત ફ્રેચ સેનાપતિની તૈયાર કરેલી સેનાએ ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૦ મા મેડતાની લડાઇમા અનેક સહસ્ર રાઠોડોનો નાશ કર્યો હતો. બે દિવસપર્યંત તેઓ ઉક્ત જનરલને ઘેર અતિથિસ્વરૂપે રહી મિલાન તરફ ઉપડી ગયા અને ત્યા કેટલાક દિવસસુધી રહ્યા આ સમયે તેઓ દમના વ્યાધિથી પીડાતા હતા, છતા પણ તેમણે " બાલ્ટિક સમુદ્રના તટપર રહેતી સ્યુ, સુઇ, સુઓનીસ, આસિ, યટ, જટ તથા ગૉથ વગેરે યૂરોપની પ્રાચીન જાતિઓનુ મૂળ સ્થાન એશિયા હતુ " એ વિષયપર ફ્રેચ ભાષામા એક નિબધ લખી પૅરિસ નગરની એશિયાટીક સોસાયટીપર મોકલી આપ્યો, જે ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૭ ના મે માસના 'જર્નલ એશિયાટિક'મા પ્રસિદ્ધ થયો ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૮ મા 'મેવાડના પર્વોત્સવો' અને 'ઇલોરાની ગુફાઓની કેટલીક મૂર્તિઓપર વિચાર' એ બે નિબધો તેમણે રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીની સન્મુખ વાચ્યા હતા

સ્કૉટલેન્ડના મોટ્રોઝ નગરની પાસેનું એક સ્થાન ખોદતા તેમાથી એક મુદ્રિકા નીકળી હતી આ મુદ્રિકા કાઉન્ટેસ ઑફ કૅસિનીએ કર્નલ ફિટ્ઝ કલેરન્સ (અર્લ ઑફ મન્સ્ટર) ને બતાવી આ મુદ્રિકાને તેમણે હિદુશૈલીની ધારી તેને કર્નલ ટૉડની ઉપર મોકલી તેમને લખી જણાવ્યુ કે –"આપ હિદુસ્થાનના ઇતિહાસ અને પ્રાચીન વિષયોના મહાન જ્ઞાતા છો, માટે આપ આ મુદ્રિકાસંબધી આપનો અભિપ્રાય સોસાયટીમા પ્રકટ કરશો" આ મુદ્રિકા જોઇ કર્નલ ટૉડે ધાર્યું કે –" એ નદિની ઉપર જટાધારીસહિત શિવલિંગ અને તેની આસપાસ સર્પ વિંટળાયેલો હોવાથી અવશ્ય એ કોઈ શિવભક્તની હશે" ત્યારપછી તેમણે ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૦મા ઉક્ત મુદ્રિકાસબધે તથા "ગ્રીસના હર્ક્યુલિસ અને હિદુસ્થાનના બલદેવની સમાનતા" એ વિષયપર નિબધો વાચ્યા હતા

ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૯મા તેમણે રાજપૂતોની કીર્તિના વિજયસ્તભરૂપ આ વિરાટ "રાજસ્થાન" ગ્રથનો પ્રથમ ભાગ પોતાના ખર્ચથી છપાવી પ્રતાપી બ્રિટિશરાજ્યના સાર્વભૌમ શ્રીમાન ચતુર્થ જ્યૉર્જને અને ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૨મા એનો બીજો ભાગ છપાવી તેને શ્રીમાન ચતુર્થ વિલિયમને અર્પણ કર્યો આ પુસ્તક

[1] કર્નલ ટૉડને મેજરની પદવી તેઓ રજાપર હતા તે અરસામા મળી હતી અને લેફ્ટેનન્ટ કર્નલની પદવી તેમના સરકારી સેવામાથી મુક્ત થયાપછી મળેલી કે વર્ષ લખવામા ભૂલ છે તે અહી સમજાતુ નથી (મની સ૦ સા૦)

પ્રકટ થવાથી યૂરોપ, અમેરિકા અને હિંદુસ્થાનના સાક્ષરવર્ગમા તેમની પરમ પ્રશસા થઇ અને તેની સાથેજ રાજપૂતોની કીર્તિ કે જે માત્ર હિંદુસ્થાનમા સીમાબદ્ધ રહી હતી તે સર્વ ભૂમડળમા પ્રસરી ગઇ આ પુસ્તક પ્રકટ થયાપૂર્વે રાજપૂતાનાના ઇતિહાસનો કોઇપણ ગ્રથ રચાયો નહોતો અને અત્યાર સુધીમા પણ રાજપૂતાનાના ઇતિહાસસબધી જે કેટલાક નાના મોટા પુસ્તકો હિંદી, ગુજરાતી, ઉર્દૂ, મરાઠી, બગાલી, અગ્રેજી આદિ ભાષાઓમા પ્રકટ થયા છે તે બહુધા કર્નલ ટૉડના "રાજસ્થાન"ની છાયારૂપ છે કર્નલ ટૉડ કૃત "રાજસ્થાન' અદ્યાપિ એક પ્રામાણિક ગ્રથ ગણાય છે હાલમા બ્રિટિશ-સરકારની મોટી સહાયતા તથા દેશી અને વિદેશી વિદ્વાનશોધકોના શ્રમથી ભારતવર્ષના પ્રત્યેક ભાગના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસસબધી સામગ્રી અધિકાશે પ્રસિદ્ધિમા આવી ચૂકી છે, જેથી ઇતિહાસપ્રણેતાઓ અલ્પ શ્રમથી ઘણુ કાર્ય કરી શકે છે, પરતુ કર્નલ ટૉડે તો પોતાનો અપૂર્વ ગ્રથ એવા સમયમા લખ્યો હતો કે, જ્યારે કોઇપણ પ્રકારની સામગ્રી તૈયાર મળવાની સભાવના નહોતી તે સમયે એશિયાટિક રિસર્ચીસના માત્ર ૧૫ ભાગો છપાયા હતા જેમા રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમા ઉપયોગી થઇ પડે એવા કેવળ નણ લેખ પ્રસિદ્ધ થના હતા આ લેખો દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ ફીરોઝશાહના સ્તભ પર કોતરવામા આવ્યા હતા અને તે ચૌહાણરાજા આન્નલદેવ (આનાજી, અર્ણોરાજ)ના દ્વિતીયપુત્ર વીસલદેવના સબધમા હતા, પરતુ આ લેખો શુદ્ધ રીતે વાચી નહિ શકાયાથી તે ઉલટા ભ્રાતિકારક થઇ પડ્યા હતા આવી દશામા તેમણે આ અપૂર્વ ગ્રથને માટે સમસ્ત સામગ્રી સ્વશ્રમથીજ એકત્રિત કરી હતી અને એમા જે લેખો, દાનપત્રો વગેરેનો સાર ઉધ્ધૃત કરવામા આવ્યો છે, તે સર્વના પ્રથમ શોધક પણ કર્નલ ટૉડજ હતા આજપર્યત કોઇપણ યૂરોપિયન અથવા દેશીશોધક ઐતિહાસિક સામગ્રી એકત્રિત કરવામા તેમની બરાબરી કરવાને ભાગ્યશાળી થઇ શક્યો નથી, માટે તેમના શ્રમની જેટલી પ્રશસા કરવામા આવે તેટલી થોડી છે

તેઓ રાજપૂતાનામા રહ્યા હતા, તેથી ત્યાની ભાષા તેમને સારી રીતે અવગત થઇ ગઈ હતી, પરતુ તેમને સસ્કૃતનુ જ્ઞાન નહિ હોવાથી સસ્કૃત પુસ્તકો, લેખો અને તામ્રપત્રોનો સારાશ તૈયાર કરવામા તેમને પોતાના ગુરુ યતિ જ્ઞાનચદ્રપર વિશ્વાસ રાખવો પડતો હતો જ્ઞાનચદ્ર પ્રાકૃતભાષાની કવિતાના પ્રેમી અને જ્ઞાતા હતા, પરતુ તેઓ પ્રાચીન લેખો સારી રીતે વાચી શકતા નહોતા અને તેમનુ સસ્કૃતનુ જ્ઞાન પણ સાધારણજ હતુ આથી કર્નલ ટૉડ પોતાની એકત્રિત કરેલી સામગ્રીમાથી સસ્કૃત પુસ્તકો તથા લેખો આદિનો અધિક ઉપયોગ કરીશક્યા નહોતા અને જે લેખો આદિ જ્ઞાનચદ્રે વાચ્યા હતા તેમા ઘણી અશુદ્ધિઓ રહી ગઇ હતી, જે હજી " રાજસ્થાન ' મા જેમની તેમ ઉભી છે 'રાજસ્થાન" ના પ્રથમ ભાગના અતમા જે સાત લેખોનો અનુવાદ છપાયો છે તેમાના ચાર લેખો ઉપલબ્ધ થયા છે જે પરથી પ્રતીત થાય છે કે, તે લેખો જેટલા પ્રાચીન છે તેટલીજ અશુદ્ધિઓ તેમને વાચવામા થઈ છે, તેમા કસવાનો લેખ કે જે સૌથી અધિક પ્રાચીન છે તે યથાર્થ રીતે વાચી નહિ શકાયાથી તેમા જાટોનુ કાઇ નામ નિશાન પણ નહોતુ, તે છતા કર્નલ ટૉડે તેને જાટોનો લેખ ઠેરવી દીધો છે તેના તેરમા શ્લોકમા ' **देगिणीनाम तपस्यासी धर्मपत्नी द्विजोद्भवा** " આ શબ્દો કોતરવામા આવ્યા છે, આમાનો '**द्विजोद्भवा**' શબ્દ ભૂલથી '**यदुद्भवा**' વચાયો તેથી જાટોનો રાજપૂતોની સાથે વિવાહસબધ કલ્પી જાટોની ગણના રાજપૂતોમા કરવામા આવી છે આવી મોટી ભૂલ ઉક્ત લેખનુ શુદ્ધ ભાષાતર નહિ થવાથી થઇ છે લેખાદિના શુદ્ધ ભાષાતરના અભાવને લીધે આ પુસ્તકમા આવી અનેક અશુદ્ધિઓ થઇ છે સસ્કૃતનુ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમણે કેટલાક શબ્દોનો ફાવે તેમ અર્થ કર્યો છે, કેટલાક પ્રસિદ્ધ સ્થાનોના પ્રાચીન નામ કલ્પિત લખ્યા છે અને રાજપૂતો અને મધ્ય એશિયા તથા યૂરોપની પ્રાચીન જાતિઓના રીતિરિવાજાદિની સમાનતા દર્શાવવામા ખેચતાણ કરી છે વળી દૃષ્ટિદોષથી અને નકલ કરવામા ભૂલ થવાથી પણ કેટલીક અશુદ્ધિઓ આ ગ્રથમા રહી ગઇ છે કેટલાક સ્થળોપર તેમણે અનિશ્ચિત દત-કથાઓને પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઘટના માની લીધી છે અને આ સિવાય પણ કેટલીક બીજી અશુદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે છતા પણ તેમનુ પુસ્તક અપૂર્વ છે અને તેમા રાજપૂતોપ્રત્યેનો તેમનો સદ્ભાવ એટલે સુધી પ્રકટ થાય છે કે જો કોઇ અપરિચિત મનુષ્ય કર્તાનુ નામ જોયા વિના એને વાચી જાય તો 'એ કોઈ રાજપૂતનુ લખેલુ છે, એમ તે અવશ્ય ધારી લે' એની ઉત્તમ લેખનશૈલી પણ પાઠકોને મુગ્ધ કરી દે છે.

ઈંગ્લાંડમાં જ્યારે કર્નલ ટૉડ રહેતા હતા ત્યારે તેમનું સ્વાસ્થ્ય સારૂં નહોતું, તે છતાંપણ તેઓ પોતાનો સમય વિદ્યાનુરાગમાં વ્યતીત કરતા હતા. 'રાજસ્થાન' છપાઇ ગયા પછી તેમણે ચંદબરદાઈના પૃથ્વીરાજરાસાનો અંગ્રેજી અનુવાદ છપાવવાના ઇરાદાથી નમુનાતરીકે ઉક્ત મહાકાવ્યના ૫૦ મા પ્રકરણના 'સંયોગતા નેમ'નો કવિતાબદ્ધ અંગ્રેજી અનુવાદ કરી, યૂરોપિયનવિદ્વાનો હિંદીકાવ્યનો યથાર્થ ભાવ તથા તેની ઉત્તમતા સમજી શકે તે માટે આવશ્યકીય ટિપ્પણીસહિત તેને છપાવી પોતાના મિત્રમંડળમાં વહેંચ્યો, જે તેમને ઘણોજ પસંદ પડયો અને 'એશિયાટિક જર્નલ'ના પચ્ચીસમા ભાગમાં તે બીજીવાર છપાયો. આ કામ પણ ઘણા કાળ અને વ્યયનું હતું, તે છતાંપણ તેઓ તેને પૂર્ણ કરવાને કટિબદ્ધ થયા હતા, પરંતુ તેમનું આકસ્મિક મૃત્યુ થવાથી એ કાર્ય અપૂર્ણજ રહી ગયું.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૪ના શીતકાળમાં રોમનગરમાં રહી તેમણે 'પશ્ચિમહિંદુસ્થાનની યાત્રા' નામના પોતાના બીજા ગ્રંથનો ઘણો ભાગ લખી કાઢ્યો અને ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં પાછા ફરી પોતાની માતાને મળવાના નિમિત્તથી તેઓ હૅમ્પશાયરમાં ગયા, જ્યાં ઉક્ત પુસ્તક તેમણે સમાપ્ત કર્યું. તેમણે લંડન નગરના 'રિજંટ પાર્ક' નામના મહોલ્લામાં એક મકાન ખરીદી લીધું હતું. ત્યાં રહીને પોતાનો નવીન ગ્રંથ[1] છપાવવાની ઇચ્છાથી તેઓ નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે લંડન નગરમાં આવ્યા. તે સમયે તેમનું સ્વાસ્થ્ય સારૂં હતું પરંતુ એજ દિવસમાં અર્થાત્ તા. ૧૬ મી નવેમ્બર ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૫ને દિવસે લૉમ્બાર્ડ સ્ટ્રીટના શાહુકાર મેસર્સ રૉબર્ટ્સ એન્ડ કંપનીના મકાનમાં તેઓ પોતાના લેણદેણનો હિસાબ કરી રહ્યા હતા તે વખતે એકાએક તેમનાપર બિમારીનું આક્રમણ થયું અને ૨૭ કલાકપર્યંત મૂર્છિત રહ્યા પછી તા. ૧૭મી નવેમ્બરને દિવસે ૫૩ વર્ષની વયે તેઓ પોતાની સ્ત્રી, બે બાળકપુત્રો અને એક પુત્રીને મૂકી આ અસાર સંસારમાંથી પ્રયાણ કરી ગયા.

તેમનું કદ મધ્યમ પંક્તિથી કાંઇક મોટું હતું. તેઓ શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ અને બળવાન, સદા પ્રસન્ન ચિત્તે રહેનાર અને ચહેરાથી પ્રભાવશાળી દેખાતા હતા. હિંદુસ્થાન અને રાજપૂતાનાસબંધી શાસ્ત્રીય વિષયોપર વાદવિવાદ કરતી વખત તેમની મુખમુદ્રાપર અપૂર્વ ઉલ્લાસ ઝળકી ઉઠતો હતો. તેઓ શોધકવર્ગના અગ્રણી, બહુશ્રુત, યૂરોપ અને એશિયાખંડના ઇતિહાસના મહાપ્રેમી, અસાધારણ વિદ્વાન, વિદ્યારસિક, વીરતાની કદર કરનાર અને ક્ષત્રિયપ્રકૃતિના નિરભિમાન પુરૂષ હતા. તેમનો સ્વભાવ ઘણોજ સરળ હતો. તેઓ દેશીઓની સાથે એટલા પ્રેમથી વર્તતા હતા અને એટલા હળીમળીને રહેતા હતા કે, માત્ર થોડાજ સમયમાં તેમણે રાજાથી રંકપર્યંતના સર્વ માણસોના મન આકર્ષી લીધાં હતાં. તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા અથવા વિશ્રામ કરતા ત્યાં ત્યાં લોકોની ઠઠ જામી જતી હતી અને તેઓ પણ તેમની વચ્ચે બેસીને પરમ પ્રેમપૂર્વક તેમની સર્વની સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા. પ્રવાસમાં તેમની સાથેના ભીલ મીણા મેર વગેરે લોકો રાત્રિએ અગ્નિ સળગાવી તેની આસપાસ બેસીને શીત નિવારણ કરતા ત્યારે તેઓ પણ તેમની સાથે બેસતા અને તેમના રીતરિવાજાદિવિષે પૂછપરછ કરતા. માર્ગમાં જો તેઓ કોઇ દુખિયારાને જોતા તો તેને સુખદુખનું વૃત્તાંત પૂછી સહાય કરતા. તેઓ અધિક વખત મેવાડમાં રહ્યા હતા, ત્યાં તેઓ એટલા બધા લોકપ્રિય બની ગયા હતા કે જ્યારે તેઓ કોઇ ગામમાં જતા, ત્યારે લોકોના ઝુંડના ઝુંડ તેમનો સત્કાર કરવાને આવતા અને કેટલાક ગામોમાં તો દેશીરિવાજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી ગાતી તેમનો સત્કાર કરતી હતી. આ પ્રેમપૂર્ણ સન્માનથી કર્નલ ટૉડ એટલા પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા કે તેમણે તે સબંધે કેટલેક સ્થળે આદરસહિત વર્ણન કર્યું છે. પાદરી હૅબર કર્નલ ટૉડ ઈંગ્લાંડમાં ગયા પછી રાજપૂતાનામાં આવ્યા હતા. તેઓ લખે છે કે—"અહીંઆના લોકો કર્નલ ટૉડને અત્યંત સંભારતા હતા અને તેઓ ક્યારે પાછા ફરશે તે વિષે મને પ્રશ્ન કરતા હતા. જ્યારે હું તેમને કહેતો કે, હવે કર્નલ ટૉડ આ દેશમાં આવે એવો સંભવ નથી, ત્યારે તેમને ઘણો ખેદ થતો હતો."

કર્નલ ટૉડને પોતાની પ્રસિદ્ધિની લેશ પણ તૃષ્ણા નહોતી. પિંઢારાઓની સાથેના યુદ્ધમાંથી તેમને જે અસબાબ હસ્તગત થયો હતો, તેના મૂલ્યથી કોટાથી ૭ માઈલના અંતરપર ચંદ્રભાગાનદીપર પૂલ બંધાવવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. લોકોની ઇચ્છા તે પૂલનું નામ "કર્નલ ટૉડનો પૂલ" એવું રાખ

[1] કર્નલ ટૉડનો નવીન ગ્રંથ 'ટ્રાવેલ્સ ઈન વેસ્ટર્ન ઈંડિયા' (પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની યાત્રા) તેમના દેહાન્ત પછી ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૯માં છપાયો હતો.

વાની હતી, પરંતુ તેમણે આ વાતનો સ્વીકાર નહિ કરી તેનું નામ "હેસ્ટિંગ્સ બ્રિજ" રાખ્યું. નવાબ જમશેદખાના[૧] અત્યાચારથી ભીલવાડા ઉજ્જડ થઇ ગયું હતું, પરંતુ કર્નલ ટૅાડે મેવાડમાં આવ્યા પછી મહારાણા ભીમસિંહજીને ભલામણ કરી ત્યાં પાછા આવનાર વ્યાપારીઓને અલ્પ સમયપર્યંત વાણિજ્ય-કરમાંથી મુક્ત કરાવી તેમને હરેક પ્રકારે સગવડ કરી આપી અને ઉક્ત શહેર પુનઃ વસાવ્યું. જ્યારે તેઓ બીજી વખત ત્યાં ગયા, ત્યારે ત્યાંના લોકોએ તેમને પરમ સન્માન આપ્યું અને ભીલવાડાનું નામ "ટૅાડગંજ" રાખવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ તેમણે તેનો અસ્વીકાર કરી જણાવ્યું કે — "આ નગરનો પુનરુદ્ધાર કેવળ મહારાણાસાહેબની કૃપાથી થયો છે." ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ માં જ્યારે અજમેરપર બ્રિટિશસરકારનો અધિકાર સ્થાપિત થયો, ત્યારે સરકારતરફથી મહાશય વીંડરને તે પ્રાંતનો પ્રબંધ કરવાને અને લૂટારાઓનો નાશ કરવાને નિયત કરવામાં આવ્યા. આ અવસરે મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓએ પણ અજમેર અને મેરવાડાના પોતાના રાજ્યોમાં આવેલા ઇલાકાઓમાં સારો પ્રબંધ રાખી અંગ્રેજસરકારને સહાય આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ કામને માટે મેવાડ તરફથી કર્નલ ટૅાડે મેવાડને લગતા મેરવાડાપ્રદેશમાં જઇ ત્યાં એક ગઢ બંધાવી ફોજ રાખી હતી. પાછળથી આ ગઢનું નામ ટાડગઢ (ટૅાડગઢ) પડ્યું અને તે તેમનું એક ચિરસ્થાયી સ્મારકચિહ્ન બની ગયું.

પાઠકોને આશ્ચર્ય લાગશે કે, આવા શોધક, રાજનીતિજ્ઞ અને વીરપુરુષને સરકારની તરફથી કોઇ ખિતાબ શામાટે મળ્યો નહિ? પરંતુ વાસ્તવમાં તે સમયે આજની પેઠે ખિતાબોનો સુકાળ નહોતો. વળી તેમની અધિક પ્રસિદ્ધિ તેમના અપૂર્વ પુસ્તકોથી થઇ હતી અને તેમની પ્રસિદ્ધ થયા પૂર્વે તેમણે સરકારી નોકરી છોડી દીધી હતી, તે છતાં પણ હિંદના ગવર્નરજનરલે તથા હિંદુસ્તાનનો પ્રબંધ કરનાર 'કૅાર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર્સ' નામની સભાએ પ્રસંગોપાત તેમની ઘણી પ્રશંસા કરી હતી, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્તાનના પ્રબંધસંબંધી વિચાર કરતી વખત કર્નલ ટૅાડને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો અપૂર્વ અનુભવ હોવાથી પાર્લામેન્ટે તેમની સલાહ માગી હતી, જેથી તેમણે એક ઉત્તમ નિબંધ લખી મોકલ્યો હતો. આ નિબંધ પાર્લામેન્ટની કમિટિના રિપોર્ટમાં છપાયો છે.

દેશીઓના રીતરિવાજો તથા ધર્મસંબંધી વિચારોની વિરુદ્ધ તેઓ કદિ કોઇ પણ કામ કરતા નહિ. જો કદિ ધર્મસ્થાનોમાં તેઓ જતા તો સદા ત્યાંના લોકોને પ્રસન્ન રાખવાને પ્રયત્ન કરતા હતા. જ્યારે તેઓ નાથદ્વારા અને કાંકરોલીમાં ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના મુખીઆ તેમનેવાસ્તે ઠાકોરજીનો પ્રસાદ લાવ્યા હતા. આ પ્રસાદ તેમણે પરમ પ્રસન્નતાથી આરોગી ત્યાં જીવહિંસા કરી નહોતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ ભવિષ્યમાં પણ કોઇ યૂરોપીઅન ત્યાં હિંસા કરે નહિ એટલા માટે તેમણે પરવાના લખી આપ્યા હતા. તેઓ નાથદ્વારાથી આગળ ગયા ત્યારે તેમના ભોજનને માટે મોરનો શિકાર કરવામાં આવ્યો. આ વખતે તેમણે મોરના પીંછા એવા હેતુથી રેતીમાં દટાવી દીધા હતા કે તેને જોઇને કોઇ ધર્મનિષ્ઠ હિંદુયાત્રાળુનું દિલ દુઃખાય નહિ. તેઓ એક દિવસ કોટાની પાસેના એક તળાવમાં મત્સ્ય પકડતા હતા, એટલામાં એક માણસે આવીને તેમને કહ્યું કે, અહીં આ મત્સ્ય પકડવાની મનાઇ છે. આ શબ્દ સાંભળતાંજ તેમણે તે કાર્ય બંધ કર્યું.

તેઓ રાજપૂતોના વીરતાદિ સદ્ગુણોની યોગ્ય પ્રશંસા કરતા હતા, તે છતાં પણ તેમનું એકથી અધિક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું, અફીણના બૂરા છંદમાં ફસાઇ આલસ્યમાં લીન થવું આદિ દુર્ગુણોની અનિષ્ટતા દર્શાવી તેમાંથી બચવા માટે તેમને સદા ઉપદેશ આપતા હતા.

પાઠકગણ! ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાળ રૂપી વિકાળ ચક્રે કર્નલ ટૅાડના જેવા પુરુષાર્થી, વિદ્યાનુરાગી તથા સર્વપ્રિય પુરુષના જીવનનો તાતણો તોડી નાખ્યો. અને તેમની એકત્રિત કરેલી ઇતિહાસસંબંધી સર્વ સામગ્રી રૅાયલ એશિયાટિક સોસાયટીને સમર્પણ થઈ. જો આવા મહાપુરુષનું સવિસ્તર જીવનચરિત્ર લખવામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક ભરાય, તથાપિ આ થોડા પૃષ્ઠોમાં તેમના જીવનનાં જે મુખ્ય મુખ્ય કાર્યો સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યાં છે, તે પરથી સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે કે સત્તર વર્ષની કિશોર વયથીજ તેમણે સંસારરૂપી વિષમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરી તેનાં પ્રચંડ તરંગોના અનેક ધક્કા સહન કર્યા

૧ જમશેદખાં ટૅાંકના રાજ્યની સ્થાપના કરનાર નવાબ અમીરખાંનો અમલદાર અને જમાતા હતો.

છતા પણ પૂર્ણ સાહસ અને અથાગ પરિશ્રમપૂર્વક ૩૬ વર્ષના અલ્પ કાળમા પોતાની કર્તવ્યરૂપી નૌકાને ઉત્તમ પ્રકારે પાર પહોચાડી હતી તેમને જીવનના પ્રત્યેક વિભાગમા યશ અને પ્રતિષ્ઠાએ સાથ દીધો હતો

તેમણે જલ અને સ્થલ એ ઉભય પ્રકારની સૈનિકશિક્ષામા પૂર્ણ અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને સિંધ, રાજપૂતાના તથા મધ્યહિંદુસ્તાનના પ્રદેશોનુ પૃથક્કરણ કરી તેના યથાર્થ નકશા તૈયાર કરી સ્વદેશની ભારે સેવા કરી હતી વાસ્તવમા તેમણે પોતાની પાછળ આવનાર પોતાના દેશીબાંધવોને માટે ઉક્ત પ્રદેશોના દ્વાર ખોની દઇને તેમા પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ સુગમ બનાવી દીધો હતો રણક્ષેત્રમા પણ તેમણે અસાધારણ વીરતા અને બુદ્ધિ પ્રકટ કરી હતી અને તેમની સાથે રાજનૈતિક તથા રાજ્યવ્યવસ્થાના કાર્યોમા પણ એવી ચતુરતા દાખવી હતી કે, તેમની રાજનીતિજાળના ફદામા ફસાઇને દેશના શત્રુઓ આપોઆપ નાશ પામ્યા હતા કર્નલ ટૉડનો સમય વર્તમાનસમયથી અત્યત ભિન્ન હતો, તે છતા પણ તેઓ મનુષ્યમાત્રપ્રત્યેની દયા અને પ્રીતિના શુદ્ધ આચરણથી ઇતર દેશવાસીઓના પરમપ્રિય મિત્ર થઇ પડયા હતા યુદ્ધવૃત્તિના ક્ષત્રિયવીરોના તો તેઓ મહા શુભચિંતક હતા ભારતના ક્ષત્રિયોનો પુરુષાર્થ અને કીર્તિ કે જે પૂર્વે અધકારમા લીન થઈ હતી તેને તેઓ પોતાના મહાન શ્રમથી પ્રકાશમા લાવ્યા અને તેમના યશનો પ્રવાહ તેમણે સમસ્ત જગતમા રેલાવી દીધો આ દેશના રાજપૂતોના યથાસાધ્ય શુદ્ધ ઇતિહાસના પ્રથમ લેખક કર્નલ ટૉડજ હતા તેમણે પોતાના મહાન ઉદ્યોગથી ભારતવાસીઓને પોતાના દેશના ઇતિહાસનુ જ્ઞાન સપાદન કરવામા સહાય આપી, એટલુજ નહિ પરતુ યૂરોપિયનોની રુચિ પણ આ દેશમા આકર્ષી ભવિષ્યમા આ અપૂર્ણ ભડારને પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ ખોની દીધો આ પરિસ્થિતિમા જો કર્નલ ટૉડને ભારતસબધી ઇતિહાસના પિતા કહેવામા આવે તો તે અનુચિત નથી

રાજભક્ત, દેશભક્ત તથા પ્રસિદ્ધ પુરુષોના સ્મારકચિન્હો તેમની પ્રતિમા આદિદ્વારા જાળવી રાખવામા આવે છે જો કે કર્નલ ટૉડના જેવા ન્યાયશીલ, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન તથા ક્ષત્રિયોના પરમ હિતૈષી મહાશયનું એવુ કોઈ સ્મારકચિન્હ નહિ હોવાથી લોકોને તેમનું સ્મરણ કરાવનાર કોઈ સાધન રહ્યુ નથી, તથાપિ તેમનો " રાજસ્થાન ' ગ્રથ એવો અપૂર્વ છે કે તે તેમનું નામ અમર કરનાર અચળ સાધન છે

महोदय टॉड प्रणीतभूमिका

ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ સર્વાંગસપૂર્ણ પ્રાપ્ત નહિ થવાથી યૂરોપમા અત્યત નિરાશા પ્રસરી હતી. સૌથી પ્રથમ જ્યારે સર વિલિયમ જૉન્સે સસ્કૃત સાહિત્યની મહા ખાણના પડ ઉકેલવા માડયા ત્યારે ભારતવર્ષનો ઘણો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થશે એવી આશા રાખવામા આવી હતી, પરતુ અદ્યાપિ એ આશા પૂર્ણ ન થતા તેનુ સ્થાન નિરાશાએ લીધુ છે અને ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ શોધવામા વિદ્વાનોમા ઉત્સાહને બદલે ઉદાસિનતા જણાઇ છે ઘણા લોકો તો દઢતાપૂર્વક માને છે કે, ભારતવર્ષનો જાતીય ઇતિહાસ છેજ નહિ, પરતુ અમે આ માન્યતાની વિરુદ્ધમા એક ફ્રેચ વિદ્વાનના શબ્દો મૂકીશુ તે ચાતુર્યપૂર્વક પ્રશ્ન કરે છે કે –"ભારતમા ઇતિહાસ નથી તો પછી હિદુઓનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવાને માટે અબુલફઝલને સામગ્રી કયાથી પ્રાપ્ત કરી હતી" ? વળી મહાશય વિલ્સને કાશ્મીરના રાજતરગિણી નામના ઇતિહાસનો અનુવાદ કરીને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અધિકાશે આપી દીધો છે રાજતરગિણી વાચવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, નિયમ બદ્ધ ઇતિહાસ લખવાની પરિપાટી હિદુસ્થાનમા નહોતી એવુ કાઈ નથી વળી ભારતવર્ષમા કોઈ સમયે વર્તમાન સમય કરતા પણ અધિક ઐતિહાસિક પુસ્તકો પ્રાપ્ત થતા હતા, એ વાતના અનેક સતોષદાયક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે જો વિશેષ પ્રયત્ન કરવામા આવે તો અધિક ઐતિહાસિક સામગ્રી મળવાનો સભવ છે જો કે કોલબ્રુક, વિલ્કિન્સ, વિલ્સન વગેરે વિદ્વાનોએ આ દેશના પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી તેના વિદ્યાભડારના ગુપ્ત રત્નોનો પ્રકાશ યૂરોપમા પ્રસરાવી દીધો છે છતા એટલુ કરીને પણ તે વિદ્વાનો ભારતવર્ષના ઇતિહાસરૂપી મહાલયના દ્વારસુધીજ પહોચવા સિવાય અધિક કશુ કરી શકયા નથી અને એટલા માટેજ અમારે શોકસહિત સ્વીકારવુ પડે છે કે, ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી હજી લખાયો નથી ભારતવર્ષના ભિન્નભિન્ન ભાગોમા મોટા મોટા પુસ્તકાલયો મુસલમાનોના સહારક હસ્તથી બચવા પામ્યા છે જેસલમીર અને પાટણના ગ્રથભડાર, એ ઉભય સ્થાનોપર અલ્લાઉદ્દીને આક્રમણ કરી તેમને જીતી લેવા છતા અદ્યાપિ સુરક્ષિત સ્થિતિમા છે ઉમરે સિકદરીઆના[1] પુસ્તકાલયપ્રત્યે જે પ્રકારનુ વર્તન કર્યું હતુ, તેવુ વર્તન જો અલ્લાઉદ્દીન ઉક્ત સ્થાનપરના પુસ્તકાલયોપ્રત્યે કરત તો આજે આપણે ઘણા અમૂલ્ય સાહિત્યથી વચિત રહ્યા હોત ભારતવર્ષમા ઉક્ત ઉભય સ્થળોસિવાય મધ્યપ્રાત અને પશ્ચિમ પ્રદેશમા બીજા અનેક નાના નાના પ્રાચીન પુસ્તકાલયો વિદ્યમાન છે આ પુસ્તકાલયોમા સહસ્રાવધિ

૧ ખલીફા ઉમરના સેનાપતિ અમ્ર ઇબ્નુલ આસે ઇ૦ સ૦ ૬૪૦મા મિસરનુ પ્રસિદ્ધ નગર એલેક્ઝાડ્રિયા જીતી લીધુ તે સમયે તેણે ત્યાનુ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય કે જેમા અનેક રાજાઓના એકત્રિત કરેલા લાખો પુસ્તકો હતા તે ખલીફાની આજ્ઞાથી બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધુ હતુ. જો કે આ સબધે કેટલાક યૂરોપિયન વિદ્વાનો સદેહ કરે છે, પરતુ મુસલમાનોના ઇતિહાસમાથી આ વાતની સત્યતાવિષે કાઇપણ શકા લાવવાનુ કારણ મળી શકતુ નથી. 'નાસિખુત્તવારીખ' મા એનો હેવાલ ચાહિયા નામના વિદ્વાનના વૃત્તાતમા વિસ્તારપૂર્વક આપવામા આવ્યો છે, જેણે અમ્ર ઇબ્નુલ આસનેઉક્ત પુસ્તકાલયપર હસ્તક્ષેપ નહિ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી અને અમ્ર તેની પાર્થના પરથી ખલીફા ઉમરને લખ્યુ હતુ પરતુ ખલીફે એવો ઉત્તર આપ્યો કે જો એ કિતાબોમા જે કાઈ લખેલુ છે તે કુરાન પ્રમાણે હોય તો આપણને આ અનેક ભાષાના અસખ્ય અનુવાદોની કાઇ આવશ્યકતા નથી કુરાનજ બસ છે અને જો એનો આશય કુરાનની વિરુદ્ધ હોય તો એ ઘણી ખરાબ વાત છે, માટે સર્વને નષ્ટ કરી નાખો ખલીફાની આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતા અમ્ર તે પુસ્તકોને એલેકઝાડ્રિયાના હમામખાનામા મોકલી પાણી ગરમ કરવામા બળતણતરિકે બાળી નખાવ્યા આ પુસ્તકોનો સગ્રહ એટલો મોટો હતો કે ૭ માસપર્યંત તે દ્વારા પાણી ગરમ થતુ રહ્યુ હતુ (ગા હી ઓઝા)

ગ્રથો છે આ પુસ્તકાલયોમા કેટલાક દેશીરાજાઓની તથા કેટલાક જૈનલોકોની માલિકીના છે.[1]

જો આપણે મહમૂદ ગઝનવીએ હિદુસ્તાનપર કરેલા આક્રમણથીપ્રારભ કરીને ભારતવર્ષમા આજપર્યન્ત થયેલા રાજ્યપરિવર્તનો તથા ધર્મવિપ્લવો વગેરે બાબતો લક્ષમા લઇએ તો આપણને આ દેશના જાતીય ઇતિહાસની ત્રુટિના કારણો સુવિદિત થઇ જશે જે વિષયને સર્વ લોકો ઉન્નતિનુ મુખ્ય સાધન માને છે, તે પ્રતિ ભારતવાસીઓનુ દુર્લક્ષ્ય હોય એ વાત અમે માની શકતા નથી સદ્વિદ્યાના મહાન પ્રચારક, શિલ્પ, સગીત વગેરે કલાઓનુ અન્ય પ્રજાઓને શિક્ષણ આપનાર તથા પ્રત્યેક જાતિને માટે ઉત્તમોત્તમ નિયમો બાધનાર હિદુલોકો, પોતાના રાજામહારાજાઓના આચારવિચાર તથા રાજ્યશાસનના કાર્યો લખવાની પ્રણાલી કિચિત્ પણ ન જાણતા હોય અને જે દેશમા અત્યત અદ્ભુત બુદ્ધિમત્તાના ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે દેશમા મહાન પુરુષોના મહાન કાર્યો લખવાની પરિપાટી ન હોય, એ વાત જરાપણ માની શકાય તેવી નથી હસ્તિનાપુર, અણહિલપુર તથા ઈંદ્રપ્રસ્થ જેવા નગરોના ખડિયેરો, ચિતોડ અને દિલ્હીના વિજયસ્તભો, ગિરનાર તથા આબુપર્વતપર આવેલા મદિરો જેવા મદિરો તથા એલી-ફન્ટા અને ઇલોરાની ગુફાઓ એ સર્વ ભારતવર્ષના ઇતિહાસના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે, માટે આવી ઉત્તમ કારીગરીના સમયમા કોઇ પણ ઇતિહાસપ્રણેતા ભારતવર્ષમા વિદ્યમાન નહોતો એ વાત અમે માની શકતા નથી આર્યાવર્તમા ઇતિહાસવેત્તાઓ હતા એ વાત સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે, તોપણ મહાભારતના યુદ્ધથી લઇને સિકદરના આક્રમણસુધીનો અને ત્યારથી મહમૂદ ગઝનવીના સમયસુધીનો કાઇ પણ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થતો નથી દિલ્હીના અતિમ હિદુરાજાનો અદ્ભુત પરાક્રમથી ભરેલો ઇતિહાસ કે જે તેમના કવિ ચદે લખ્યો હતો,તે વાચવાથી આપણને વિદિત થાય છે કે,મહમૂદ અને શાહબુદ્દીનના સમય (ઇ૦ સ૦ ૧૦૦૦–૧૧૯૩) પૂર્વે ભારતવર્ષમા ઐતિહાસિક ગ્રથો વિદ્યમાન હોવા જોઇએ અને યવન-રાજાઓએ તેમનો નાશ કર્યો હોવો જોઇએ

આઠસો વર્ષપર્યન્ત હિદુઓના સાહિત્યની પ્રધાનભાષા (સસ્કૃત) થી સર્વથા અજ્ઞાત એવા પરધર્મી વિજેતાઓની અત્યત દુખદાયક આધીનતામા રહ્યા પછી અને પ્રાય પ્રત્યેક રાજધાની અનેકવાર અસભ્ય, ક્રૂર અને અત્યત ક્રુદ્ધ શત્રુઓદ્વારા લૂટાઇ અને પાયમાલ થઇ ચૂકી હતી, એવી અવસ્થામાં દેશના સાહિત્યને અન્ય ઉપયોગી વસ્તુઓની સાથે અતિ ભારે હાનિ નહિ પહોચી હોય એવી આશા કદાપિ રાખી શકાતી નથી રાજસ્થાનના ઇતિહાસની અપૂર્ણ દશાપર કરેલી મારી ટીકાનો યથાર્થ ઉત્તર નિમ્નોક્ત વચનોમા અનેક વાર મળ્યો છે —"જ્યારે અમારા રાજામહારાજાઓને રાજધાની છોડીને એક દુર્ગથી બીજા દુર્ગમા નાસવુ પડતુ અને પ્રાય તેમને પર્વતગુફામા નિવાસ કરવો પડતો હતો તથા સામે પીરસેલી થાળી પણ છોડવી પડશે એવી શકા રહેતી હતી તે સમય શુ એવો હતો કે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ લેખબદ્ધ કરવાનો વિચાર કરવામા આવે ?"

---

[1] જૈનલોકોના કેટલાક પુસ્તકો મારી પાસે હતા તે પાચથી આઠ સતાબ્દીપૂર્વે લખાયેલા હતા આ પુસ્તકો મને જેસલમીરમાથી પ્રાપ્ત થયા હતા આ પુસ્તકો મે રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને અર્પણ કરી દીધા. પાટણ તથા જેસલમીરના ગ્રથો અતિ પ્રાચીન કાળના છે જે લોકોની પાસે આ પુસ્તકો છે તેઓ પણ તેને વાચી ને સમજી શકતા નથી માત્ર તેમનો મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ અથવા તેના દીક્ષિત થયેલા શિષ્યોજ તેને વાચી શકે છે આમાનુ એક તત્રવિદ્યાનુ પુસ્તક તો એટલુ પવિત્ર માનવામા આવે છે કે તેને સદા જેસલમીરના ચિતામણિ મદિરમા સાકળ સાથે બાધીને લટકાવી રાખવામા આવે છે અને તેને માત્ર નવુ પૂઠુ ચઢાવવા સમયે અથવા નવા મુખ્ય આચાર્યને નિયુક્ત કરવા સમયેજ નીચે ઉતારવામા આવે છે એમ કહેવાય છે કે ઉપર્યુક્ત ગ્રથ સોમાદિત્ય સૂરિએ રચેલો છે આ સોમાદિત્ય સૂરિ પ્રાચીન સમયમા એક યતિ હતા યવનો સિંધુનદી ઉતરીને આ પાર આવ્યા તે પૂર્વે તે વિદ્યમાન હતા આ યતિએ સિંધુ નદીને પેલે પાર દૂર સુધી પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો આ યતિનુ જાડુ વસ્ત્ર પણ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે જ્યારે નવો આચાર્ય ગાદીપર બેસે છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાના અક્ષરો ગોળ માથાવાળા પાલીભાષાના અક્ષરસમાન જણાય છે જો અમે મતિવર મોન્સ્યોર (મહાશય) ઇ બર્નેફ તથા તેમના સાથી ડૉક્ટર લેસનને ઉક્ત મદિરમા મોકલી શકત તો ઉક્ત દુર્બોધ ગ્રથનુ કાઇક તાત્પર્ય જાણી શકાયુ હોત એમ કહેવાય છે કે એક જૈનઆચાર્યોએ ઉપર્યુક્ત ગ્રથ-નો સાર જાણવાની પાપી ચેષ્ટા કરીને પોતાની આખ ખોઈ હતી પરતુ તે પ્રમાણે આ પક્તિઓ પોતાની આખ ગ્ર[illegible] નહિ

યૂનાન અને રોમમા જેવા અતિહાસિક પુસ્તકો છે, તેવાજ અતિહાસિક પુસ્તકો જેઓ હિંદુ જેવા લોકોની પાસેથી પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખે છે,તેઓ ભારતવાસીઓના જે ગુણો તેમને અન્ય દેશવાસીઓથી પૃથક્ કરે છે તથા તેમના સર્વ વિદ્યાસબધી ગ્રથોને પાશ્ચાત્યલેકોક્ત ઉક્ત ગ્રથોથી અત્યત વિલક્ષણ બનાવે છે, તે ગુણોની ઉપેક્ષા કરવામા તેઓ ઘણી મોટી ભૂલ કરે છે તેમનુ દર્શનશાસ્ત્ર,તેમની કવિતા અને તેમના શિલ્પશાસ્ત્રથી તેમનીસ્વતત્ર રચનાના ગુણ પ્રકટ થાય છે અને એજ વાત તેમના ઇતિહાસમા પણ હોવાની આશા રાખી શકાય છે, કારણકે તેની રચના પણ ઉપર્યુક્ત વિદ્યાઓની પેઠે તેમના ધર્મની સાથે ગાઢ સબધ રાખે છે એની સાથે આ વાત પણ સ્મરણમા રાખવી જોઇએ કે જ્યાસુધી ઇગ્લાડ અને ફ્રાન્સના સાહિત્યની શૈલી યૂરોપના પ્રાચીન સાહિત્યના ગ્રથોના પઠનપાઠનથી સુધારવામા આવી નહોતી ત્યાસુધી ઉક્ત ઉભય દેશોના ઇતિહાસ તો શુ, પણ યૂરોપની સપૂર્ણ સભ્ય જાતિઓના ઇતિહાસ પણ પ્રાચીન રાજપૂતોના ઇતિહાસના જેવાજ અનઘડ, અવ્યવસ્થિત અને શુષ્ક હતા.

નિયમબદ્ધ અને વાસ્તવિક ઐતિહાસિક લેખોનો અભાવ હોવા છતા પણ બીજા કેટલાક દેશીય ગ્રથો એવા છે (અને કહી શકાય છે કે આવા ગ્રથો પુષ્કળ છે) કે જે જો કોઈ ચતુર અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ ઇતિહાસશોધકના હાથમા પડે તો ભારતવર્ષના ઇતિહાસને માટે કાઇ થોડી સામગ્રી એકત્રિત થાય નહિ આ ગ્રથોમા સૌથી પ્રથમ પુરાણ અને રાજાઓના વશવર્ણન છે કે જે ધાર્મિક કથાઓ, રૂપકો અને અસભવિત વૃત્તાતોની સાથે મળી જવાથી પ્રાય અસ્પષ્ટ થઇ ગયા છે, તથાપિ તેમા પુષ્કળ સત્ય વાતો એવી છે કે જે ઇતિહાસવેત્તાને તેની ઐતિહાસિક શોધમા પથદર્શકતરિકે ઉપયોગી થઇ પડે મહાશય હ્યુમે [1]સેક્સન સપ્તરાજ્યોના ઇતિહાસો અને ઇતિહાસ લેખકોના વિષયમા જે વચનો કહ્યા છે તે રાજપૂતોના સપ્તરાજ્યોના[2] વિષયમા યથાર્થ રીતે ઘટી શકે છે, અર્થાત્ "તેમા નામો પુષ્કળ છે પરતુ ઘટનાઓનો અત્યત અભાવ છે, અથવા તેઓ કાઇ પણ કાર્યકારણસબધવિના પરસ્પર એવી રીતે ગુથાએલા છે કે પરમ વિદ્વાન અને વાક્યવિશારદ લેખક પણ તેમને પાઠકોને માટે રુચિકર વા શિક્ષાપ્રદ બનાવવામા અવશ્યમેવ નિરાશ થઈ જશે ખ્રિસ્તીસાધુઓ (જેને બદલે રાજપૂતોના સબધમા 'બ્રાહ્મણ' સમજવા જોઇએ) કે જેઓ સાસારિકકાર્યોથી અલિપ્ત રહેતા હતા તેઓ લૌકિક વ્યવહારોને પારલૌકિક કાર્યોથી ન્યૂન ગણતા હતા અને તેમને એક પ્રકારની શીઘ્ર વિશ્વાસકતા, આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓપ્રત્યે પ્રેમ અને પ્રપચ કરવાનો સ્વભાવ પડી ગયો હતો "

ભારતવર્ષના યુદ્ધસબધી કાવ્યો એ ઇતિહાસનુ બીજુ સાધન છે ભાટોને મનુષ્યજાતિના આદિ ઇતિહાસલખકો ગણવા જોઇએ જ્યાસુધી કવિઓનુ ધ્યાન કલ્પિત કથાઓ તરફ આકર્ષિત થવા લાગ્યુ નહોતુ અથવા જ્યાસુધી ઈતિહાસનુ ક્ષેત્ર એવી શ્રેણીના લેખકોએ સમુન્નત કર્યુ નહોતુ કે જેમણે તેને સાહિત્યનો એક પૃથક્ વિભાગ બનાવી લીધો ત્યાસુધી ભાટલોકો વાસ્તવિક ઘટનાઓ લખવાના અને વિદ્યમાન પુરુષોની ખ્યાતિ અજરામર કરવાના કાર્યમા લાગેલા હતા વ્યાસજી કે જેઓ જૉબના સમકાલીન હતા, તેમના સમયથી ભારતવર્ષના કવિઓમા કૅનિઓપીની પૂજા મેવાડના વર્તમાન ખ્યાતિ લેખક બેનીદાસના સમયપર્યત થતી ચાલી આવી છે કવિલોકો પાશ્ચાત્ય ભારતના મુખ્ય ઇતિહાસલેખકો છે, જોકે તેમના સિવાય બીજા કોઈ નથી એમ કહી શકાતુ નથી અને ત્યા તેમનો તોટો પણ નથી ૯૧, કેવળ એટલી કસર છે કે, તેઓ પોતાની એક પ્રકારની ખાસ બોલી બોલે છે, જેનો સમજાઈ શકે એવી સરળ ભાષામા અનુવાદ કરવાની આવશ્યકતા છે, પરંતુ તેમની વાચાળતા અને અસ્પષ્ટતાની પૂર્તિ તેમની સ્વતત્ર લેખિનીથી થઈ જાય છે રાજપૂતરાજાઓની કઠોરતાનોપ્રભાવ કવિઓના કાવ્યપર પડતો નથી તેમના કાવ્યની ધારા અસ્ખલિત રીતે વહેતી ચાલી જાય છે, પરતુ અનબત્ત, ૭૬ ભુજગના નિયમની બેડી તેને રોકે છે, જે ઇતિહાસલેખકની સ્વતત્રતાના અવરોધને માટે કમ સમજવી નહિ જોઇએ વળી રાજા અને કવિની વચ્ચે એક

[1] રોમન લોકો ઇગ્લાડનો પરત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા ત્યારપછી ઍગ્લો સેક્સન જાતિએ તે દેશપર આક્રમણ કરી ત્યા પોતાના સાત રાજ્યો સ્થાપિત કર્યા આ રાજ્યો ઇ૦ સ૦ ૪૫૭ થી ૮૨૭ પર્યંત રહ્યા આ રાજ્યો સેક્સન હેપ્ટાર્કીના નામથી અગ્રેજોના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

[2] મેવાડ મારવાડ અબર, બિકાનેર, જેસલમીર કોટા અને બૂદી

[illegible] લખ્યું હોય છે અર્થાત્ કવિ [illegible] [illegible] ઐતિહાસિક કાવ્યોની મહત્તા [illegible] [illegible] રાજસ્થાનના કવિઓ અને ઇતિહાસલેખકો [illegible] [illegible] સમાજમાં પૂર્ણ શિક્ષિત અને [illegible] [illegible] [illegible] ઇતિહાસ [illegible] [illegible] નહિ.

જો આ પણ આ ઇતિહાસલેખકો [illegible] કોઇ સ્પષ્ટ એવી વાત [illegible] [illegible] જે તેમના સ્વામીઓને અત્યંત અપ્રિય લાગે છે. જ્યારે તેનું હૃદય કુત્સિત [illegible] [illegible] અનીતિ જોઇને તેમનો ક્રોધ ઉદ્દીપ્ત થઇ જાય છે ત્યારે તેઓ [illegible] તેનો લેશ પણ ભય રાખતા નથી અને જે વ્યક્તિ તેમને ક્રોધનું કારણ આપે છે તેનું [illegible] છે અને [illegible] પુરુષોને તેમના નિર્દોષહાસ્ય [illegible] ઉપદેશના પાત્ર બનાવી દીધા છે જો તેમણે તેમને યુદ્ધસ્થાન [illegible] તો તેમના નામપર અપકીર્તિનું [illegible] નહિ. રાજપૂતો શત્રુઓના શસ્ત્રની અપેક્ષાએ કવિઓની વિષ્ણુરી વાણીથી અધિક ડરે છે

રાજપૂતોના દરબારના સાર્વજનિક વ્યવહારસંબંધી વાતો પૈકી કોઇ પણ ભેદની વાત ગુપ્ત રહેતી નથી તેમાં સરદારોથી લઇને નગરના દ્વારપાળપર્યંતની પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભાગ લે છે તેથી ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરનારને ઘણો લાભ થાય છે દેશની અવ્યવસ્થિત દશાના સમયમાં જ્યારે અત્યંત ગંભીર વિષયોની વાત ગુપ્ત રાખવાનું આવશ્યક જણાવાથી કોઇએ ઉદયપુરના રાણાને નિવેદન કર્યું કે આ વાત ગુપ્ત રાખવી આવશ્યક છે, ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે "આ [illegible] રાજ્ય છે. એકલિંગજી એના સ્વામી છે હું તેમનો પ્રતિનિધિ છું તેમનાપર મને શ્રદ્ધા છે અને હું મારા [illegible] (પ્રજા) થી કોઇ વાત ગુપ્ત રાખતો નથી સર્વ પ્રકારની સાર્વજનિક એકતા હોવા છતાં પણ આ પ્રકારના ગુપ્ત ભેદોનું પ્રગટ થવું એ શત્રુઓની સામે થવામાં ન્યૂનતા રહેવાનું એક કારણ ગણી શકાય છે, પરંતુ એથી રાજ્યશાસનમાં એક પ્રકારનો પૈતૃકભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને લોકોના હૃદયમાં જો પૂર્ણ રાજભક્તિ અને દેશભક્તિ પ્રકટ ન થાય તોપણ તેવોજ ભાવ હૃદયમાં અવશ્ય ઉપસ્થિત થાય છે

એક અતિ મહાન ન્યૂનતા આ કવિઓના લખેલા ઇતિહાસોમાં એ છે કે, તેમાં પ્રાય તેમના વીર યોદ્ધાઓની વીરતા અને રણભૂમિના રણરંગનુંજ વૃત્તાંત હોય છે આ ઇતિહાસ વીરજાતિના વિનોદાર્થે લખવામાં આવેલા હોવાથી ગ્રંથકર્તાઓ તેમાં રાજ્યવ્યવસ્થા, કળાકૌશલ્ય અને શાંતિમય જીવનયાત્રાના સંબંધમાં કાંઇ પણ ઉલ્લેખ કરતા નથી પ્રેમ અને યુદ્ધ એજ તેમના પ્રિય વિષયો હોય છે ચંદ કે જે ભારતના નામાંકિત કવિઓ પૈકી અંતિમ કવિ હતો, તે પોતાના ગ્રંથની ભૂમિકામાં લખે છે કે —"હું રાજ્યશાસનના નિયમો, વ્યાકરણ અને વાક્યરચનાના સૂત્રો તથા દેશી અને વિદેશી રાજપૂતોના વ્યવહારસંબંધે ઉલ્લેખ કરીશ " અને તે પોતાનો સંકલ્પ તે ગ્રંથમાં અનેક સ્થલોપર ઉપાખ્યાનોમાં તે વિષયોની વ્યાખ્યાની યોજના કરીને પૂરો કરે છે

આ સિવાય કવિઓ રાજ્યશાસનની પ્રત્યેક કાર્યવાહીના ગુપ્તસ્રોતોથીઅભિજ્ઞ હોવા છતાં પણ માંહોમાંહેના ઝઘડાબખેડા તેમજ દરબારનાં નિંદિત કાર્યો અને પ્રપંચોમાં એટલા બધા લિપ્ત રહે છે કે તેઓ રાજકાર્યવિષયોપર યથાર્થ મત પ્રકટ કરવાને ભાગ્યેજ શક્તિવાન થાય છે

આ સર્વ દોષો હોવા છતાં પણ ભટ્ટકવિઓના કાવ્યગ્રંથોદ્વારા સત્ય ઘટના, ધાર્મિક વિચાર તથા રીતરિવાજસંબંધી અનેક મહત્ત્વની વાતો પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાંની કેટલીક પક્ષપાતવિના લખવામાં આવેલી હોવાથી એવી છે કે, તેની સત્યતાવિષે ઓછો સંદેહ છે ચંદે પોતાના રચેલા પૃથ્વીરાજના વીરરાસામાં [illegible] લડાઇઓના વર્ણનમાં પુષ્કળ ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વાતોનું વૃત્તાંત આપ્યું છે, આ લડાઇઓ તેણે સ્વયં પોતાની આંખોથી જોઇ હતી કારણ કે તે મહારાજા પૃથ્વીરાજનો મિત્ર, રાજદૂત [illegible] હતો અને અંતે તેણે અત્યંત શોકમય કાર્ય એ કર્યું કે તે મહારાજાને [illegible] કારણભૂત થયો હતો. મેવાડના (મહારાણા) મહાન અમર-

૧ [illegible] (એકલિંગ) [illegible] રાજ્ય

સિહ કે જેઓ સાહિત્યના પુરસ્કર્તા, શરવીર અને નીતિજ્ઞ હતા, તેમણે ચંદના રચેલા કવિતાબદ્ધ ઇતિહાસોને એકત્રિત કર્યા હતા

બીજા એક પ્રકારનુ ઐતિહાસિકવૃત્તાત મદિરોના દાન, ભેટ તથા તેમના જીર્ણોદ્ધારસબધી લેખોમાથી પ્રાપ્ત થાય છે આ લેખોને બ્રાહ્મણો લખી રાખે છે, તેમા પ્રસગવશાત્ ઇતિહાસ અને વશાવળીઓનુ વર્ણન પણ પ્રાપ્ત થાય છે તીર્થ અને ધર્મસ્થાનોમા માહાત્મ્યસબધી પુસ્તકોમા ધર્મક્રિયાઓ, શાસ્ત્રવિધાનો તથા સ્થાનિક રીતરિવાજો અને ધર્મની સાથે સબધ ધરાવતી ઘટનાઓ સકલિત હોય છે જૈનોના વિવાદોમાથી પણ પુષ્કળ ઐતિહાસિક વાતો પ્રાપ્ત થાય છે આ વાતો વિશેષત ગુજરાત અને નેહરવાળાના સબધની અને ચૌલુક્યવશના સમયની છે જૈનોના પુસ્તકો જો વિચારપૂર્વક લક્ષ દઇને વાચવામા આવે તો હિદુઓના ઇતિહાસની ઘણી ત્રુટિ પૂર્ણ થઇ શકે આ ગ્રથોમા પ્રાચીન જૈન મતાવલબીઓ જે જે વિદ્યા જાણતા હતા, તે સકલ વિદ્યાસબધે ઉલ્લેખ છે ભારતના પ્રતિપક્ષી મતાવલબીઓનો પક્ષપાત નિસંદેહ ઇતિહાસની શુદ્ધતાનો દ્વેષી હતો અને જેના આધારે બ્રાહ્મણોએ પોતાની પ્રધાનતા (અન્ય જાતિઓપર) સ્થાપિત કરી, તે દેશવાસીઓનુ અજ્ઞાનજ હતુ એમ પ્રતીત થાય છે કે, ભારતવર્ષમા તેમજ મિસરમા પણ પ્રાચીનકાળના ધર્માચાર્યો અને રાજાઓની વચ્ચે એક પ્રકારનો એવો સપ હતો કે જેથી તેઓ એક થઇને સમસ્ત દેશના સર્વ-સાધારણ લોકોને અજ્ઞાનાધકારમા અને પોતાની આધીનતામા રાખી મૂકે

ભિન્નભિન્ન લેખો અર્થાત્ ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વૃત્તાતમિશ્રિત પુસ્તકો કે જેનુ અસ્તિત્વ મને જ્ઞાત છે, રાસા અર્થાત્ રાજાઓના છદોબદ્ધ વૃત્તાતો કે જે મોટા પ્રમાણમા ઉપલબ્ધ થાય છે સ્થાનિક પુરાણો, ધર્મસબધી લેખો અને લોકપ્રચલિત દૂહાઓ,[1] અને એવા પ્રમાણો કે જેની સર્વતોભાવ સત્યતાવિષે થોડોજ સદેહ છે, અર્થાત્ શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રો કે જેમા અધિકારની સનદો લખેલી હોય છે અને જેદ્વારા અનેક મુખ્ય મુખ્ય વાતો ઝળકે છે—આ સર્વ કે જેનુ વર્ણન મે કર્યુ છે, તે ઇતિહાસલેખકને માટે કાઈ ઓછી સામગ્રી નથી તે સિવાય તે પ્રાચીન મૂર્તિપૂજકો અને પાછળના મુસલમાનલેખકોદ્વારા પુષ્ટ થતા સમકાલીન વૃત્તાતોની પણ સહાય લઇ શકે તેમ છે

જે સમયથી આ મનોહર દેશની સાથે મારો રાજકીય સબધ થયો, તે સમયથી હુ તેના પ્રાચીન ઐતિહાસિક લેખોને એકત્રિત કરવાને અને શોધવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો આમ કરવામા મારો હેતુ એ હતો કે, જે જાતિનુ વૃત્તાત અદ્યાપિ યૂરોપિયનલોકોને કિચિત્ પણ જ્ઞાત નથી તથા જેનો ઇગ્લાડની સાથેનો રાજકીયસબધ ઉભયપક્ષને લાભદાયક થાય તેવી રીતે વૃદ્ધિગત થતો મને પ્રતીત થયો છે, તે જાતિવિષે કાઇક નામ પ્રાપ્ત કરવુ રાજપૂતોના ઇતિહાસના છિન્નભિન્ન રહ્યાસહ્યા અવશેષને એકત્રિત કરીને જે રૂપમા તેઓ તેને હાલમા જુએ છે, તે રૂપમા તેને તેમની સમક્ષ સાદર કરવાને હુ શી રીતે સમર્થ થયો છુ, તેનુ જો હું વિસ્તૃત વર્ણન કરૂ તો પાઠકોને તે નીરસ લાગશે મે મારા કાર્યનો પુરાણોમા આપેલી પૂજનીય વશાવલીથી આરભ કર્યો, પછી મહાભારત અને ચદની કવિતા (કે જે તેના સમયનો સપૂર્ણ ઇતિહાસ છે) તપાસી, ત્યારપછી જેસલમીર, મેવાડ અને મારવાડના મોટા મોટા ઐતિહાસિક કાવ્યોમારે

1 મહમૂદ ગઝનવી અને શાહબુદ્દીનની વચ્ચેના સમયમા જે પાદશાહોએ હિદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યુ હતુ અને જેમના નામો મુસલમાન ઈતિહાસલેખક ફિરિસ્તાએ આપ્યા નથી તેમના નામ આમાના કેટલાક દૂહાઓમા પ્રાપ્ત થાય છે એનાજ દ્વારા આપણને અજમેરના આક્રમણનો અને યાદવ રાજાઓની રાજધાની બયાનાની જીતનો પત્તો લાગે છે.

2 મારવાડના ઐતિહાસિકકાવ્યોમા 'વિજયવિલાસ', 'સૂર્યપ્રકાશ' અને ખ્યાતિ અથવા આખ્યાયિકાઓ-સિવાય ભિન્ન ભિન્ન રાજાઓની કારકીર્દિના વૃત્તાતનો કેટલોક ભાગ હતો મેવાડના ઈતિહાસના વિષયમા 'ખુમાન રાસા' નામનો એક નવીન ગ્રથ છે, જે પુરાતન સામગ્રીઓથી બનેલો છે અને તે સામગ્રીનો હાલમા પત્તો લાગતો નથી. આ ગ્રથમા મહમૂદે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યુ તે સમયથી વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે ઉક્ત મહમૂદ ઈસ્લામધર્મના અતિ પ્રાચીનકાળમા સિંધનિવાસી કોઈ કાસિમનો પુત્ર હતો એમ પ્રતીત થાય છે વળી મેવાડમા 'જગતવિલાસ', 'રાજપ્રકાશ' તથા જયવિલાસ' કાવ્ય પણ છે, જે ઉક્ત નામના રાજાઓના સમયમા રચાયા હતા પરતુ તે કાવ્યોમા સાધારણ રીતે પ્રાચીન ઐતિહાસિકવૃત્તાત સક્ષેપમા લખવામા આવ્યુ છે આ સિવાય જયપુરના રાજવશના ઇતિહાસનો કેટલોક ભાગ ત્યાના દફતરોમાથી પ્રાપ્ત થયો છે વળી 'માનચરિત્ર' અર્થાત્ રાજા માનસિહનો ઈતિહાસ પણ છે.

શોધ કરી અને ત્યારપછી ખીચીઓ તથા કોટા અને બૂંદીના હાડારાજાઓના તેમના ભાટોના લખેલા ઇતિહાસો વગેરે જોયા અંબર વા જયપુરના મહારાજા જયસિંહે (કે જેઓ અર્વાચીન હિંદુરાજાઓમાં વિદ્યાના સર્વથી મહાન ઉત્તેજક હતા) પોતાની જાતિનો ઇતિહાસ રચવાને માટે પુષ્કળ સામગ્રી એકત્રિત કરી હતી, તેમાંનો એક ભાગ મને હાથ લાગ્યો હતો મને વિશ્વાસ છે કે, ત્યાં બીજી પણ ઘણી સામગ્રી પ્રસ્તુત હતી જેને કદાચ તેમના વિષયલંપટ ઉત્તરાધિકારી સ્વર્ગવાસી મહારાજા જગતસિંહજીએ પોતાનું રાજ્ય એક વેશ્યાને વહેંચી આપતી વખત રાજ્યના પુસ્તકાલયની વહેંચણીમાં તેને આપી દીધી હશે ઉક્ત પુસ્તકાલય સમસ્ત રાજસ્થાનમાં સર્વોત્તમ સંગ્રહ હતો તૈમૂરના વંશના કેટલાક પ્રસિદ્ધ પાદશાહો-ની પેઠે મહારાજા જયસિંહ પણ દિનચર્યાનું પુસ્તક રાખતા હતા આ પુસ્તકનું નામ 'કલ્પદ્રુમ' હતું. તેમાં તેઓ સર્વ ઘટનાઓનું વિવરણ લખતા હતા આવા મનુષ્યના હાથનો અને આવા ઉત્તમ સમયમાં લખેલો ગ્રંથ પ્રાપ્ત થાય તો તે ઇતિહાસને માટે બહુમૂલ્ય થઈ પડે દતિયાના મહારાજાની પાસેથી મેં તેમના એક પૂર્વજના દિનચર્યાના પુસ્તકની એક નકલ પ્રાપ્ત કરી હતી તેમણે (પૂર્વજે) ઔરંગઝેબની સેનાના મોટા મોટા રાજાઓની વચ્ચે અતિ પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું હતું તેમના ઉક્ત પુસ્તકમાંથી સ્કૉટે પોતાના દક્ષિણના ઇતિહાસમાં ઘણી હકિકત ઉધ્ધૃત કરી છે

દશ વર્ષપર્યંત હું એક વિદ્વાનજૈનની સહાયથી જેમાંથી રાજપૂતોના ઇતિહાસની કોઈપણ વાત કે ઘટના પ્રાપ્ત થઈ શકે અથવા જેમાંથી તેમની રીતભાત અને વ્યવહારવિષે કાંઇપણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ શકે એવા પ્રત્યેક પુસ્તકમાંથી સાર કાઢવામાં પ્રવૃત્ત રહ્યો મારો જૈન સહાયક આ પ્રકારના સર્વ ગ્રંથોનો સારાંશ કાઢી કાઢીને આ જાતિઓની સરલ બોલી (જે સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે)માં તેનો અનુવાદ કરતો જતો હતો કે જે બોલીમાં દીર્ઘકાળપર્યંત તેમની સાથે રહેવાથી હું સુગમતાપૂર્વક વાતચિત કરી શકતો હતો મેં ઘણો વ્યય અને પ્રતિદિન કલાકોપર્યંત પરિશ્રમ (કે જેને માટે કેવલ સાધારણ ઉત્સાહ બસ નહોતો) કરીને માત્ર તેમનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત કરવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો નહિ પરંતુ તેમના ધાર્મિક અને સાધારણ વિચારો તથા તેમના લાક્ષણિક આચારોનું જ્ઞાન તેમના સરદારો તથા તેમના ઇતિ-હાસવેત્તા કવિઓની સાથે રહીને અને તેમની લોકપ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકાઓ તથા આલંકારિક કવિતાઓ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને પ્રાપ્ત કર્યું જેમ જેમ મારી શોધની સીમા વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી, તેમ તેમ હું આ વિષયોનું અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો જતો હતો, પરંતુ મારી અસ્વસ્થ પ્રકૃતિએ મને આ સુખ-દાયક પણ પરિશ્રમી કાર્યનો પરિત્યાગ કરવાની અને મારી જન્મભૂમિમાં પાછા ફરવાની ફરજ પાડી અને તે પણ તેજ વખતે કે જ્યારે હું હિંદુઓની મિનર્વા (સરસ્વતી) દેવીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો હતો, તે છતાં પણ હું મારી સાથે થોડાક પ્રાચીન પુસ્તકાદિ લાવ્યો છું, જેની શોધખોળનું કામ હવે હું અન્ય શોધકોપર છોડું છું પ્રાચીન સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓના હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોનો જે મોટો સંગ્રહ હું ઇંગ્લાંડમાં લાવ્યો હતો, તે મેં રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને ભેટ કર્યો છે અને તે હાલમાં તેના પુસ્તકાલયમાં વિદ્યમાન છે તેમાંના ઘણા પુસ્તકોની તપાસ અદ્યાપિ થઈ નથી પરંતુ તપાસ થતાં સંભવ છે કે, તેમાંથી ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસની બીજી પણ નવીન વાતો પ્રાપ્ત થશે હું માત્ર એટલાજ યશનો ભાગી છું કે, મેં યૂરોપિયનવિદ્વાનોને તેથી પરિચિત કરી દીધા છે હું આશા રાખું છું કે આથી અન્ય લોકોને આ પ્રકારનો યત્ન કરવાનો ઉત્સાહ થશે

યૂરોપિયનલોકોને જે થોડું યથાર્થ વૃત્તાંત આ રાજપૂતરાજ્યોનું અત્યારસુધીમાં પ્રાપ્ત થયું છે, તે-દ્વારા તે લોકોને ભારતના આ વિભાગના મહત્ત્વવિષે ભ્રમપૂરિત કલ્પના ઉત્પન્ન થઇ છે અર્થાત્ તેઓ એને અન્ય ભાગો કરતાં ન્યૂન મહત્ત્વનો ગણે છે જો એમ માનવામાં આવે કે કવિઓએ અતિશયોક્તિ-ભરેલું વર્ણન કર્યું છે, તોપણ રાજપૂતરાજ્યોનો વૈભવ ઉક્ત દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના સમયમાં મહાન હતો એમાં લેશ પણ શંકા નથી ઉત્તરીયભારત અત્યંત પ્રાચીન કાળથી ધનવાન હતો તેનો સિંધુ નદીના ઉભય તટપરનો ભાગ, દારાના અધિકારમાંના સંસ્થાનોમાં સૌથી અધિક સમૃદ્ધિશાલી સંસ્થાન હતું તેમાં ઇતિહાસની સામગ્રી પૂરી પાડે એવી અનેક અદ્દભુત ઘટનાઓ બની છે રાજસ્થાનમાં કોઈ પણ નાનું રાજ્ય એવું નથી કે જેમાં થર્મોપિલીસમાન રણભૂમિ નહિ હોય અને કોઈ પણ નગર એવું નથી કે જેમાં લિયોનિડાસસમાન વીરપુરુષ ઉત્પન્ન થયો નહિ હોય, પરંતુ ઇતિહાસવેત્તાની જાદુઇ લેખિનીએ

જે ઘટનાને પ્રશસાપાત્ર બનાવી હોત તેને કાલના પડદાએ છુપાવી દીધી છે સોમનાથની તુલના ડેલ્ફસની સાથે કરવામા આવી હોત, હિદની લૂટનો માલ લીબિયનસમ્રાટની સમૃદ્ધિની બરાબર ગણાત, અને જો પાડવોના સેનાસમુદાયની તુલના[૧] ઝર્ક્ષીસની સેનાની સાથે કરવામા આવી હોત તો તેની(ઝર્ક્ષીસની) સેના તેમની સેનાની આગળ 'કુછ બિસાત'મા નહિ ગણાત,પરતુ કા તો હિદુઓમા હિરૉડૉટસ અને ઝેનો-ફનસમાન ઇતિહાસલેખકો થયા નહિ અથવા થયા હશે તો અભાગ્યવશ તેમના ગ્રથો લુપ્ત થઇ ગયા હશે

જો ઇતિહાસની અસરનુ અવલબન લોકોના મનમા તે દ્વારા ઉત્પન્ન થતી સહાનુભૂતિપર હોય, તો આ પ્રદેશોનો ઇતિહાસ લોકોના મન આકર્ષિત કરવાને માટે અત્યત મનોરજક થશે એક વીર જાતિનુ સતત કેટલીક પેઢીઓસુધી સ્વાધીનતાને માટે રણરગ મચાવતા રહેવુ, પોતાના પૂર્વજોના ધર્મની રક્ષાને અર્થે પોતાની પ્રિયમા પ્રિય વસ્તુઓની પણ હાનિ સહન કરવી અને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રલો-ભનમા નહિ ફસાઇ શૌર્યપૂર્વક પ્રાણાર્પણ કરીને પણ પોતાના હક્ક અને જાતીયસ્વતત્રતાની રક્ષા કરવી-આ સર્વ મળીને એક એવુ ચિત્ર બનાવે છે કે જેને મનમા આણવાથી આપણા રોમાચ ખડા થઈ જાય છે જ્યા આ ઘટનાઓ બની હતી ત્યા ઉભા રહીને ગત કાલની આખ્યાયિકાઓ સાભળવાથી મને જે ઉત્સાહયુક્ત આનદ થતો, તેનો એક અશ પણ જો હુ મારા પાઠકોના હૃદયમા ઉત્પન્ન કરી શકુ તો હું તે ઉદાસિનતાપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામા હતાશ થઇશ નહિ, કે જેથી ભારતસબધે અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને મારા દેશવાસીઓ કાઇપણ ઉદ્યોગ કરતા નથી અને જે શબ્દો હિદુઓને માટે કર્ણપ્રિય અને સાર્થક તથા યૂરોપિયનોને માટે કર્ણકટુ અને નિરર્થક છે, તે શબ્દો સાભળીને યૂરોપિયનલોકો ગભરાશે એવી પણ મને શકા નથી, કારણ કે આ વાત સ્મરણમા રાખવી જોઇએ કે પ્રાય સમસ્ત પૂર્વીયદેશોના શબ્દો કોઇ ને કોઈ શારીરિક વા માનસિક ગુણોના બોધક છે પ્રાચીનનગરોના ખડિયેરોમા બેસીને મે તેમના વિધ્વસસબધી જનશ્રુતિઓ ધ્યાન દઇને સાભળી છે અથવા તેમના વીરરક્ષકોના સ્મારકચિન્હોની નિકટ ઉભા રહીને તેમના સતાનોના મુખથી તેમની વીરતાની પ્રશસા સાભળી છે ગૉથલોકોના જેવા મરાઠાઓ જે સમય-મા આ દેશને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી રહ્યા હતા, તે સમયમા તેમની સાથે રહીને મે અહીઆના એવા ઘણા સ્થાનો-મા નિવાસ અને ભ્રમણ કર્યું છે કે જ્યા યુદ્ધો થયા હતા, માહોમાહેના ઝઘડા થયા હતા અને વિદેશી શત્રુઓના આક્રમણ થયા હતા આમ કરવામા મારો હેતુ યુદ્ધમા મરણ પામેલા વીરોના ગ્રામ્ય-સ્મારકોપરથી તેમના નામો અને તેમના ઇતિહાસનો થોડો અશ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો આવી જનશ્રુતિઓ અને લેખો તેમના ઇતિહાસ અને રીતિરિવાજની અનેક વાતો દર્શાવે છે કોઈ વિજયસ્તભ વા કોઈ મદિરનુ બધાવુ અથવા તેનો જીર્ણોદ્ધાર થવો એ સબધી કવિતા પણ ગતકાલવિષે આપણા જ્ઞાનની કાઇક વૃદ્ધિ કરી શકે છે

હાલમા મધ્ય અને પશ્ચિમભારતપર જે રાજવશો શાસન કરે છે, તેની પ્રાચીનતાના વિષયમા આપણને કેવલ બે કુટુબો એવા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેની ઉત્પત્તિ ઐતિહાસિક સભાવનાની સીમાની બહાર છે શેષ રાજ્યોની વર્તમાન સસ્થાપના મુસલમાનોની તલવાર ઉછળતી હતી તે સમયે થયેલી હોવાથી તેમના ઇતિહાસની પુષ્ટતા તેમના વિજેતા (મુસલમાનો) ના ઇતિહાસદ્વારા થાય છે મેવાડ, જેસલમીર અને મરુસ્થળના કેટલાક નાના નાના રાજ્યોસિવાય વર્તમાન કાળના સમસ્ત રાજવશો વાસ્તવમા મુસલમાનોના આક્રમણ પછી પોતપોતાના વર્તમાન સ્થાનોપર સ્થિત થયા છે અને ઈતર મોટા મોટા રાજવશો જેવા કે પરમાર અને સોલકી કે જેઓ ધાર અને અણહિલપુરમા રાજ્ય કરતા હતા તેઓ લુપ્ત થઈ ગયા છે

મે રાજસ્થાન અને પ્રાચીન યૂરોપની વીરજાતિઓ એક મૂળમાથી નીકળી છે એમ માનવાનો અને સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે જે સામતશાસનપ્રણાલી પ્રાચીન કાળમા યૂરોપ

૧ આ ઇરાનના પાદશાહ દારા (પ્રથમ) નો પુત્ર હતો એણે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૮૫ થી ૪૬૫ પર્યત રાજ્ય કર્યું હતુ તેણે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૮૦ ની વસત ઋતુમા પોતાની જલ અને સ્થલની સેનાના ૨૬૪૧૪૬૦ સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ યુનાન દેશપર આક્રમણ કર્યું આ પ્રસગે તેણે થર્મોપિલીના યુદ્ધમા અત્યત કઠિનતાથી વિજય પ્રાપ્ત કરી એથેન્સ તરફ કૂચ કરવા માડી પરતુ સાલેમિસના યુદ્ધમા તેની જલસેનાનો પરાભવ થયાથી તેને સ્વદેશમા પાછું ફરવુ પડ્યુ તે પોતાની અગરક્ષક સેનાના સેનાપતિના હાથથી માર્યો ગયો હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

ખંડમા પ્રચલિત હતી અને જેના કેટલાક બચેલા અંશો અદ્યાપિ આપણા લોકોના શાસનનિયમમા પ્રાપ્ત થાય છે,તેજ પ્રકારની સામંતપ્રથા ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન છે,એમ સિદ્ધ કરવાને માટે મેં ઘણું લખ્યુ છે.હું જાણુ છુ કે આ પ્રકારના અનુમાનોની સત્યતાપર સંદેહ ધારણ કરવામાં આવે છે અને કદિ કદિ લોકો તેનો ઉપહાસ પણ કરે છે. આ વિષયોપર મેં વિચારો પ્રકટ કર્યા છે અને આ ગ્રંથમા અનેક સ્થળે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેના સંબંધમા મેં કાઇ દુરાગ્રહ વા પક્ષપાત કર્યો નથી હવે જગતના લોકો એવા બુદ્ધિમાન થઇ ગયા છે કે, તેઓ ગમે તેવા ચતુર અનુમાનદર્શી ગ્રંથકારના લેખોથી વિચલિત થતા નથી; પરતુ પ્રાયઃ એમ પ્રતીત થાય છે કે, જે સમયે મિથ્યા સિદ્ધાતોનુ પોકળ ખોલી દીધું છે, તેને લીધે આપણે ઉલટા ભ્રમમા પડ્યા છીએ અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમદેશોના નિવાસીઓની ઉત્પત્તિ એકજ વશમાથી થઇ છે એ વિષે સદેહ ધરવા લાગ્યા છીએ, તોપણ હું તો માત્ર મારાં પ્રમાણો નિષ્પક્ષપાતપૂર્વક જનસમાજની સમક્ષ સાદર કરૂ છું. ઉભય જાતિઓની સમાનતા મે પ્રમાણિત કરી છે. જો કે એમા વિવાદની સભાવના છે, તોપણ એને વિચારપૂર્વક વાચવાથી પાઠકોનો શ્રમ નિષ્ફળ જશે નહિ. તેમને વિશેષ શોધ કરવાની આકાક્ષા ઉત્પન્ન થશે મને આશા છે કે, બુદ્ધિમાન લોકો મારા પ્રયાસપ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવશે મને આશા છે કે, વિસ્મૃત કથાઓ અને અપૂર્ણ લેખોના મંદ પ્રકાશથી અત્યંત તિમિરમય ભૂતકાળના પડદા ભેદીને આ વિષયપર લખવાનો મે જે યત્ન કર્યો છે તે પ્રત્યે પાઠકો સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરશે.

મને વિદિત છે કે, આ ગ્રથમા એવી ઘણી વાતો છે કે જેને માટે પાઠકોએ મને ક્ષમા આપવી પડશે અને આ ત્રુટિઓને માટે એકજ કારણ દર્શાવીને હું પાઠકોની ક્ષમા યાચું છું. આ કારણ એ છે કે, મારૂં સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું અને એ કારણથી મારા સગ્રહિત ગ્રથોને આ અપૂર્ણસ્વરૂપમા પણ પાઠકોની સમક્ષ સાદર કરવાનું કાર્ય માત્ર અત્યંત કઠિનજ નહિ, પરંતુ જોખમભરેલું થઈ પડ્યું હતું. અહીઆ એમ કહેવું અનુચિત નહિ થઇ પડે કે રાજનીતિજ્ઞ તથા જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને જાણવાયોગ્ય અનેક બાબતો પડી મૂકવી પડે એવી કઠિન ઐતિહાસિકશૈલીમા આ ગ્રથ રચવાનો ઉદ્દેશ મેં રાખ્યો નથી. હું આ ગ્રથને ભવિષ્યના ઇતિહાસપ્રણેતાઓમાટે ઐતિહાસિકસામગ્રીના એક બૃહદ્ સંગ્રહસ્વરૂપે સાદર કરૂં છું આ પુસ્તક રચવામા ગ્રથ મોટા થઈ જશે એવી ચિંતા ન રાખતા સમાજને લાભદાયક હોય એવી કોઇ પણ બાબત તેમાથી રહી ન જાય તેની મેં કાળજી રાખી છે.

હવે હું આ ભૂમિકાને આગળ લંબાવવા ઇચ્છતો નથી, તોપણ મારા મિત્ર અને આપ્ત મેજર વૉગને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય હું આ ભૂમિકાની પરિસમાપ્તિ કરી શકતો નથી, કારણ કે જે સુંદર ચિત્રોએ આ પુસ્તકને અલંકૃત કર્યું છે, તે ચિત્રોના નમુનાને એમણે પરમ ચાતુર્ય અને ઉત્તમ કારીગરીથી તૈયાર કર્યાં છે

हिंदी अनुवादकनी भूमिकानो सारांश

આજે અમે અમારા દેશવાસીઓસન્મુખ (રાજસ્થાનના ઇતિહાસરૂપે) એક એવી વસ્તુ સાદર કરીએ છીએ કે જેનો આપણા દેશની ઉન્નતિ વા અવનતિ સાથે ઘાડો સંબંધ છે. આ દેશનું સૌભાગ્ય તેમ દુર્ભાગ્ય અલૌકિકજ છે. દેશમાં દરેક વસ્તુપર પાશ્ચાત્યશિક્ષાનો પ્રભાવ પડી રહ્યો છે તેની સાથે સાથે જો વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે તો યથાયોગ્ય ઇતિહાસના શિક્ષણની પણ બહુજ આવશ્યકતા છે. સર્વ બુદ્ધિમાનો આ વિષયમાં એકમત છે કે, ઇતિહાસની શિક્ષાપર પણ દેશની અવનતિનો આધાર છે. જો સમયાનુસાર ઉત્તમ અને સત્ય ઇતિહાસ દેશવાસીઓને વાંચવા અને શ્રવણ કરવાને મળે તો તેનો ઉત્તમ અને ખરો પ્રભાવ દેશપર પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેની સાથે આ વાર્તા પણ એટલીજ સત્ય છે કે પક્ષપાતથી અને વ્યંગ ભાષામાં લખાયલા ઇતિહાસથી જનસમાજને લાભ થવાને બદલે ઉલટી ખરાબ અસર થાય છે.

વર્તમાન પ્રચલિત ઇતિહાસો વિશેષકરીને અંગ્રેજલેખકોએ લખેલા અને પ્રગટ કરેલા છે. આવશ્યકતાનુસાર તેના અનુવાદ પણ દેશી ભાષાઓમાં થયેલા છે. કંઇક ભાગો મુસલમાનબંધુઓદ્વારા પ્રગટ થયેલા પણ વિદ્યમાન છે, જેમાંના કોઈ કોઈ તો ફારસીમાં લખેલા હોઇ બહુ પુરાણા ઇતિહાસવેત્તાઓના પરિશ્રમના ફળરૂપ છે; પરંતુ સત્ય ઇતિહાસની આવશ્યકતાની દૃષ્ટિથી જોતાં આ સર્વ ઇતિહાસો અનેક કારણસર કોઈ ને કોઈ અંશે અપૂર્ણજ છે.

અંગ્રેજલેખકોએ લખેલા અનેક ઐતિહાસિકગ્રંથોનું અવલોકન કરવાનો લાભ મને મળ્યો છે. આ ગ્રંથોમાં જ્યાં ત્યાં ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. એક લેખક પોરસની હકીકત એક પ્રકારે લખે છે અને બીજો બીજે પ્રકારે લખે છે. એક લેખક સિકંદરની સેના આગળ નહિ ગઈ તેનું કારણ રાજાજ્ઞાભંગ બતાવે છે તો બીજો વર્ષાઋતુના આગમનને તેનું પ્રધાન કારણ દર્શાવે છે.

આ પ્રમાણે અવિશ્રાંત પ્રયત્ન કરનાર સાહસિક અંગ્રેજ લેખકો આ દેશની ખરી સ્થિતિ, આચાર, વિચાર, ધર્મ, કર્મ, રીતિ, રિવાજ ઇત્યાદિથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે તથા અન્ય મતાવલંબી હોવાને લીધે આપણા દેશનો ઇતિહાસ યથાર્થ રીતે લખી શક્યા નથી.

દેશી ભાષાઓમાં માત્ર આંગળીના વેઢાપર ગણી શકાય એટલા જે ઐતિહાસિકગ્રંથો છે, તેમાંનો મોટો ભાગ તો ઉપર જણાવ્યા જેવા અંગ્રેજીમાં લખાયલા ઇતિહાસના અનુવાદરૂપજ છે. આ ગ્રંથોનો અનુવાદ જો કે દેશી ગૃહસ્થોએ કર્યો છે, પરંતુ તેઓ સંસ્કૃત તથા પાલી વગેરે પ્રાકૃતભાષાઓથી અનભિજ્ઞ હોવાને લીધે આપણા સત્ય ઇતિહાસને ન્યાય આપી શક્યા નથી. વળી સંસ્કૃત ભાષા નિરુત્સાહી માણસોના હાથમાં રહી છે, તેથી તે પણ આપણને કાંઈ લાભ આપી શકતી નથી, જેથી આપણા વર્તમાન દેશી ઇતિહાસપ્રણેતાઓનો મુખ્ય આધાર અંગ્રેજ ઇતિહાસવેત્તાઓપર રહે અને તેથી દેશનો સત્ય ઇતિહાસ કેટલેક થોડાઘણા અંશમાં ગુપ્ત રહે એ સ્વાભાવિકજ છે.

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન મુસલમાનલેખકોના લખેલા ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં તેની પણ આવીજ સ્થિતિ છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

જો આપણા દેશના ઇતિહાસના પ્રણેતાઓ પોતપોતાનાં અનુમાનોની સાથે આ દેશના પ્રાચીન રીતરિવાજો, શાસનપ્રણાલી તથા આચારવિચારનું જ્ઞાન મિશ્રિત કરીને ઐતિહાસિકગ્રંથો લખત તો આજે અમે યથાર્થ ઇતિહાસથી વંચિત રહેત નહિ. ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસની સર્વ સામગ્રીઓ પ્રસ્તુત છે, માત્ર ખરા શોધકોનીજ ખામી છે.

વિદેશી ઇતિહાસવેત્તાઓમાના મોટા ભાગનો એવો અભિપ્રાય છે કે, આ દેશના પ્રાચીન વિદ્વાનો ઇતિહાસ લખતાજ નહોતા મોટી મોટી સભાઓમા તેમણે એવો આક્ષેપ કર્યો છે કે—"ભારતવર્ષમા ઐતિહાસિક સાહિત્ય અતિ અલ્પ છે" પોતાના આ મતના સમર્થનમા તેઓ જણાવે છે કે—"પ્રાચીન કાળમા ભારતવર્ષમા ઇતિહાસ લખવાનો રિવાજજ નહોતો અને તેનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તે દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી એ છે" તેમની આ વાત ગ્રાહ્ય કરવી એ આપણા ઇતિહાસવેત્તાઓના ભગ્નોત્સાહની પ્રથમ સીડી છે

પ્રાચીન સમયનો શૃંખલાબદ્ધ તથા ક્રમિક ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થતો નથી તેનુ કારણ આ દેશના નિવાસીઓની ઇતિહાસ લખવાની અજ્ઞાનતા વા આલસ્ય નથી, પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ દેશના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગના ઉપર વિદેશોમાથી જે ઉપરાછાપરી ચઢાઇઓ થતી રહી, તેથી તેનો નાશ થયો હતો, એજ ખરૂં કારણ છે દેશને લૂટવો, શિલ્પકળાના અદ્ભુત અને અદ્વિતીય નમુનારૂપ અનેક વિશાળ ધાર્મિક સ્થળોનો નાશ કરવો, બળાત્કાર કરીને અને લાખો મનુષ્યોનો રક્તપાત કરીને લોકોને પોતાના ધર્મમા લાવવા, વિજ્ઞાનના શિક્ષણની મોટી મોટી શાળાઓ અને ઉત્તમોત્તમ યન્ત્રોનો તેમજ દેશની સંસ્કૃત ઈ૦ ભાષામા લખાયલા ગ્રંથોનો નાશ કરવો, એ આ ઘણાખરા વિધર્મી વિજેતાઓના મુખ્ય કાર્યો હતા, જેથી ઉક્ત દરેક પ્રકારથી દેશને મહાહાનિ પહોચવા સાથે લાખો ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોનો નાશ થયો હતો

પ્રાચીન આર્યોએ ઉન્નતિના શિખરપર ચઢી પોતાના ધર્મને ચિરસ્થાયી બનાવવા સાથે પોતાના પુસ્તકોને પણ સુરક્ષિત રાખવાનો ઉદ્યોગ કર્યો હતો તેમણે પોતાના ગ્રથોને ચિરકાળપર્યંત જગતમા સુરક્ષિત રાખવાને માટે તામ્રપત્ર તથા શિલાઓ ઉપર અક્ષરો કોતરાવ્યા હતા ભારતવર્ષપર શત્રુઓએ આક્રમણ કરવા માડયા, ત્યારે તેમણે આવા પુસ્તકોના ભડાર પહાડોની અગમ્ય ગુફાઓમા અથવા ભોંયરાઓમા દાટી દીધા હોય એ સભવિત છે કેટલાક દેવમદિરોમા તથા નવીન પદ્ધતિના સંગ્રહસ્થાન આદિમા અનેક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો વિદ્યમાન છે વળી બૌદ્ધોના સમયનો ઇતિહાસ તે કાળની છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલી ધર્મશાળાઓ, વિજયસ્થભો તથા મદિરોમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જૈનલોકોના ગ્રથભડારમાથી પણ તેમના અનેક પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય છે

આ પ્રકારે અનેક આપત્તિઓ સહન કરી પોતાનુ સર્વસ્વ ગુમાવી દેનાર આર્યાવર્ત પોતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શી રીતે પ્રકટ કરી શકે? જ્યારે આર્યલોકોના વેદમા ઇતિહાસ શબ્દ વિદ્યમાન છે (**तमितिहासश्च पुराणश्च**), તો આ દેશમા પ્રાચીનકાળમા ઐતિહાસિકગ્રથો લખાયા ન હોય એ વાત શી રીતે સભવે? જે કાંઈ ઐતિહાસિક સામગ્રી શેષ રહી છે, તે પ્રાચીન કાળમા આ દેશના લોકો ઇતિહાસ જેવા આવશ્યક શાસ્ત્રથી અનભિજ્ઞ નહોતા, એ વાત સિદ્ધ કરવાને પૂરતી છે આર્યલોકોનો પ્રાચીન મહાભારતના નામનો અદ્વિતીય ગ્રથ આજપર્યંત ઇતિહાસતરિકે પ્રસિદ્ધ છે, જેથી ભારતવાસીઓપર લગાડવામા આવેલુ આલસ્યનુ કલક દૂર થાય છે અને એવા ભયકર આક્રમણોમાથી પણ તેમણે જે કાઇ બચાવી રાખ્યુ છે, તે બદલ ઉલટો તેમને ધન્યવાદ આપવો જોઇએ

હવે આપણે યુરોપીય ઇતિહાસ તરફ દષ્ટિ કરીશુ તો યુરોપના સમસ્ત ઇતિહાસનુ હદ પણ જીસસ ક્રાઇસ્ટજ છે, એમ કહેવુ અતિશયોક્તિભરેલુ ગણાશે નહિ, કારણ કે જીસસ ક્રાઇસ્ટથી ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વનોજ શૃખલાબદ્ધ ઇતિહાસ યુરોપના પ્રત્યેક દેશના લોકો બતાવી શકે છે આજથી ૪૦૦૦ કિંવા ૫૦૦૦ વર્ષપૂર્વેનો તેમનો ઇતિહાસ પણ જગતમાથી લુપ્તજ થઇ ગયો છે. ભારતવર્ષના ઇતિહાસની છેક આવી દશા થઈ નથી ઉપર્યુક્ત સમય કરતા પ્રાચીનતર સમયનો ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય છે પાચ હજાર વર્ષ તો મહારાજા યુધિષ્ઠિરનેજ થયા છે. યુધિષ્ઠિરનો સવત તેમના રાજસૂયયજ્ઞ પછી ચાલ્યો હતો આ સવતના ૩૦૪૪ વર્ષ વ્યતીત થયા પછી વિક્રમનો સવત ચાલ્યો છે. આ હિસાબે વિ૦ સ૦ ૧૯૬૨મા યુધિષ્ઠિરના સમયને ૫૦૦૬ વર્ષો થાય છે યુધિષ્ઠિરના સમય પછી ભારતવર્ષમા જેમણે રાજ્ય કર્યું તેમની સૂચિ પણ અમે નીચે ઉધ્ધૃત કરીએ છીએ

કુરુવશમા યુધિષ્ઠિર અતિમ ચક્રવર્તી રાજા થયા છે તેમની પૂર્વે અનેક નૃપતિઓ થઇ ગયા હતા; તો પછી કેવળ પાચ હજાર વા ચાર હજાર વર્ષથી ઇતિહાસનો પ્રારંભ ગણવો એ માત્ર ભ્રમજ નથી, પરંતુ મહાભ્રમ છે.

જે વિસ્તૃત ગ્રંથની પ્રસ્તુત ભૂમિકા લખવામા આવે છે,તે ગ્રંથ પણ જો કે અંગ્રેજીનો અનુવાદજ છે, તોપણ મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથના પ્રણેતાએ પચ્ચીસ ત્રીસ વર્ષપર્યંત આ દેશના આચારવિચારનુ અવલોકન કર્યા પછી આ ગ્રંથ લખ્યો છે તેઓ પોતાની ભૂમિકામા લખે છે કે, ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ મેળવવાના અનેક સાધનો છે વેદ, સ્મૃતિ, મહાભારત, અષ્ટાદશ પુરાણ, રાજ્યવંશાવળી, સ્થાનિક જનશ્રુતિ, ભાટોએ લખેલા ચરિત્રો, કાવ્યો, શિલાલેખો વગેરે વસ્તુઓમાથી આવશ્યક પરિશ્રમ કરવાથી ઐતિહાસિક તત્ત્વજ માત્ર નહિ, પરંતુ શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે

કર્નલ ટૉડે જેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી આર્યકુલની ક્ષત્રિયજાતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ બીજા કોઈપણ અંગ્રેજલેખકમા પ્રાપ્ત થતી નથી કર્નલ ટૉડે જેવો સત્ય ઇતિહાસ લખ્યો છે તેવો બીજા કોઈપણ અંગ્રેજલેખકે લખ્યો નથી, અને એજ કારણથી એમનો રાજસ્થાન ગ્રંથ આપણા દેશમા સર્વમાન્ય અને સર્વગ્રાહ્ય થયો છે આ ગ્રંથમા મેવાડના વીરોના ચરિત્રો વાચવાથી, તેમના આચારવિચાર ધ્યાનમા લેવાથી, તેમની ધર્મપરાયણતા જાણવાથી, ત્યાની સ્ત્રીઓની પતિભક્તિથી પરિચિત થવાથી જાણે આ સર્વ વૃત્તાંત આપણી દૃષ્ટિસમીપ તાદૃશ્ય થઈ જાય છે અને આપણા મનમા કરુણા તથા પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે મેવાડના ઇતિહાસમા બાપ્પારાવળથી લઇને મહારાણા ભીમસિંહપર્યંતના સર્વ રાજાઓનુ વૃત્તાંત અત્યંત રસિક છે આ બૃહત્ ગ્રંથની ભૂમિકામા ટૉડ સાહેબે એક સ્થળે બ્રાહ્મણોની વિરુદ્ધમા જણાવ્યુ છે કે—"લોકોની અજ્ઞાનતાને લીધે બ્રાહ્મણો સર્વોચ્ચ બની બેઠા હતા ઇ૦ ઇ૦" તેનુ કારણ તેઓ અન્ય મતાવલંબી હતા એજ છે જો કર્નલ ટૉડ હિંદુ હોત તો તેઓ કદિ પણ આર્ય લોકોને ઉન્નતિના શિખરપર પહોચાડનાર, કર્તવ્યપરાયણ તથા હિંદુઓને બ્રહ્મવાદી બનાવનાર ઋષિગણોપર આવો આક્ષેપ કરત નહિ વળી તેમણે રાજાઓપર પણ એક ગંભીર આરોપ મૂક્યો છે હિંદુરાજાઓ પ્રજાને આધીન રાખવાને માટે તેને અજ્ઞાનાંધકારમા રાખે છે, એવો જે આરોપ તેમણે તેમનાપર મૂક્યો છે, તે તેમનાજ નિમ્નલિખિત કથનની વિરુદ્ધ છે તેઓ એક સ્થળે જણાવે છે કે —

"રાજપૂતરાજાઓ સાર્વજનિક કાર્યમા કોઇપણ પ્રકારનો ગુપ્તભેદ રાખતા નથી પ્રધાનથી લઇને દ્વારપાળસુધી સર્વ જણ રાજકીય વિષયમા ભાગ લે છે આ વાત ઇતિહાસપ્રણેતાને ઘણી ઉપયોગી છે" વળી તેઓ આ કથનના સમર્થનમા મેવાડના એક રાણાનુ દૃષ્ટાંત પણ આપે છે કોઈ વ્યક્તિએ મહારાણાને અમુક વાત ગુપ્ત રાખવાને કહ્યુ ત્યારે મહારાણાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—"આ એકલિંગજીનુ રાજ્ય છે અને હુ તો કેવળ તેમનો પ્રતિનિધિ છુ, માટે હુ આ દેશની પ્રજાથી કોઈપણ વાત ગુપ્ત રાખી શકતો નથી" જે રાજાની વર્તણુક આવી હોય તે રાજા પોતાની પ્રજાને અજ્ઞાનાંધકારમા રાખવાનો પ્રયત્ન કરે એ શી રીતે માની શકાય? તે છતા ટૉડ મહોદયને ન્યાય આપવાને ખાતર કહેવુ જોઇએ કે, તેમણે અધિકાંશે પક્ષપાતરહિત વિવેચન કર્યુ છે પુરાણ એ એક અતિ ગહન વિષય છે અને તેમાથી સત્ય તારવી કાઢવુ એ કાંઈ સાધારણ વાત નથી, માટે કર્નલ ટૉડે પુરાણમા પારંગત હોય એવા એક હિંદુપંડિતની સહાય લેવી જોઇતી હતી, પરંતુ તેમને એક અન્યમતાવલંબી પંડિતની સહાય પ્રાપ્ત થઈ હતી આથી પ્રથમ ખંડમા ઘણો ગોટાળો થયો છે તેમની ભૂલો અમે બન્યુ ત્યા ત્યા ટિપ્પણીમા બતાવી છે ભરત શકુંતલાનો પતિ હતો, વિચિત્રવીર્યની કન્યાઓને વ્યાસજીએ શિક્ષણ આપ્યુ હતુ તથા તેમની સાથે વિવાહ કર્યો હતો, અશ્વમેધયજ્ઞ એ પ્રાચીન આર્યોનો શીતકાળની સંક્રાંતિનો તહેવાર હતો, મેરુની પુત્રીનુ નામ મેરા હતું, આવી આવી જે વાતો કર્નલ ટૉડે જણાવી છે, તે સર્વથા ખોટી છે. વળી તેમણે આ દેશના દેવદેવીઓની અન્ય દેશોના દેવદેવીઓની સાથે એકતા સિદ્ધ કરવાને માટે અનેક શબ્દો પોતે રચ્યા છે તથા વ્યાસજીને શાંતનુના પુત્ર કહ્યા છે આવા આવા અનેક દોષો તેમણે કર્યા છે. જો તેમણે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી હોત તો આવા દોષો તેમના હાથથી થાત નહિ, તે છતા પણ તેમણે મહાપરિશ્રમ કરીને રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખ્યો છે એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી અને એમના લખેલા ઇતિહાસમાથી આપણને ઘણી ઉપયોગી બાબતો પ્રાપ્ત થાય છે

ભારતવર્ષમા એવા માણસો ઘણા થોડા વસે છે કે, જેમને ઇતિહાસ ઉપર પ્રેમ હોય આપણા દેશના લોકો વારંવાર પુરાણાદિ સાંભળે છે, પરંતુ તેઓ આપણા પૂર્વજોની વંશપરંપરા જાણવાના ઉદ્દેશથી કદિપણ તેનું શ્રવણ કરતા નથી તપાસ કરતા અમને ઇક્ષ્વાકુથી લઇને મહારાજા રામચંદ્રજી સુધીના ૫૮

રાજાઓની વંશાવલી પ્રાપ્ત થઈ છે, પરંતુ એ વંશાવલીમાં આવેલા કેટલાક નામોમાં પણ ભેદ જણાય છે, તોપછી એમ પણ શી રીતે કહી શકાય કે ઇક્ષ્વાકુથી રામચંદ્રજીના સમયસુધીમાં કેવળ ૫૮ રાજાઓજ થયા હતા? મારી માન્યતા એવી છે કે, જે વંશાવલી પુરાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કેવળ મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓનાજ નામ આવે છે, કારણ કે સર્વ રાજાઓના નામ લખવાનું કામ તો અસંભવિતજ થઈ પડે એમ છે વાલ્મીકિની આપેલી વંશાવલીમાં કેવળ ૩૭ રાજાઓના નામોજ ઉપલબ્ધ થાય છે આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેવળ મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓના નામોજ તેમણે લખ્યા છે પાંચ સહસ્ર વર્ષમાં કેવળ ૫૮ રાજાઓજ થયા હોય એ શી રીતે માની શકાય? હાલમાં વૈવસ્વત મન્વતરનો ૨૮ મો કલિયુગ ચાલે છે અને તેના ૫૦૦૮ વર્ષો વ્યતીત થઇ ચૂકયા છે

પ્રાચીન કાળના અનેક રાજાઓએ પુષ્કળ વર્ષો રાજ્ય કર્યું છે, તેનું સમાધાન એ છે કે તેઓ તપ અને યોગદ્વારા દીર્ઘાયુ બન્યા હતા પરીક્ષિતની પછી પણ કેટલાક રાજાઓએ ૮૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું કર્નલ ટૉડે પ્રત્યેક રાજાનો સરાસરી શાસનકાળ ૨૦ વર્ષનો માન્યો છે અને નીચે જે વંશાવલી ઉધ્ધૃત કરી છે તેમાં યુધિષ્ઠિરથી યશપાલસુધીના ૧૨૪ રાજાઓએ ૪૧૫૭ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું છે આની સરાસરી કાઢવાથી ૩૩ા વર્ષ પ્રત્યેક રાજાને ભાગે આવે છે આ સૂચિ જોવાથી કર્નલ ટૉડે પરીક્ષિતથી જે વંશ આપ્યો છે તેના નામોમાં કેટલો ભેદ છે તે પણ પ્રતીત થાય છે દિલ્હીમાં રાજા યુધિષ્ઠિરથી યશપાલપર્યંત ૧૨૪ રાજાઓ થયા છે અને તેમનો શાસનકાળ ૪૧૫૭ વર્ષ ૯ માસ તથા ૧૪ દિવસનો થાય છે કર્નલ ટૉડે આપેલી વંશાવલી તથા અમારી આ વંશાવલીમાં ઘણો ભેદ છે કર્નલ ટૉડે યુધિષ્ઠિરથી રાજપાલસુધી ૬૬ રાજાઓના નામ લખ્યા છે, પરંતુ અમારી સૂચિમાં યુધિષ્ઠિરથી રાજપાલ સુધી ૬૮ રાજાઓ થાય છે વળી નામોમાં પણ ઘણો અંતર છે અમારી સૂચિ નીચે પ્રમાણે છે —

	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ		રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧	યુધિષ્ઠિર	૩૮	૮	૨૫	૧૬	શુચિરથ	૪૨	૧૧	૨
૨	પરીક્ષિત	૬૦	૦	૦	૧૭	દ્વિતીય શૂરસેન	૫૮	૧૦	૮
૩	જન્મેજય	૮૪	૭	૨૩	૧૮	પર્વતસેન	૫૫	૮	૧૦
૪	અશ્વમેધ	૮૨	૮	૨૨	૧૯	મેધાવી	૫૨	૧૦	૧૦
૫	દ્વિતીય રામ	૮૮	૨	૮	૨૦	સોનચીર	૫૦	૮	૨૧
૬	છત્રમલ	૮૧	૧૧	૨૭	૨૧	ભીમદેવ	૪૭	૯	૨૦
૭	ચિત્રરથ	૭૫	૩	૧૮	૨૨	નૃહરિદેવ	૪૫	૧૧	૨૩
૮	દુષ્ટશૈલ્ય	૭૫	૧૦	૧૪	૨૩	પૂર્ણમલ	૪૪	૮	૭
૯	ઉગ્રસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૪	કર્દવી	૪૪	૧૦	૮
૧૦	શૂરસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૫	અલમિક	૫૦	૧૧	૮
૧૧	ભુવનપતિ	૬૯	૫	૫	૨૬	ઉદયપાલ	૩૮	૯	૦
૧૨	રણજિત	૬૫	૧૦	૪	૨૭	દુવનમલ	૪૦	૧૦	૨૬
૧૩	રૂપક	૬૪	૭	૪	૨૮	દમાત	૩૨	૦	૦
૧૪	સુખદેવ	૬૨	૦	૨૪	૨૯	ભીમપાલ	૫૮	૫	૮
૧૫	નરહરિદેવ	૫૧	૧૦	૨	૩૦	ક્ષેમક	૪૮	૧૧	૨૧

આ બધી મળીને ૩૦ પેઢી થઇ અને તેણે ૧૭૭૦ વર્ષ, ૧૧ માસ અને ૧૦ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું રાજા ક્ષેમકના પ્રધાન વિશ્રવાએ ક્ષેમકને મારીને સિંહાસન હસ્તગત કર્યું એના વંશમાં ૧૪ પેઢી સુધી રાજ્ય રહ્યું આ કુલના રાજાઓએ એકંદર ૫૦૦ વર્ષ ૩ માસ અને ૧૭ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું આ કુલના રાજાઓની સૂચિ નીચે પ્રમાણે છે —

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ વિશ્રવા	(૧૭)	૩	૨૯	૪ અનંગશાયી	૪૭	૮	૨૩
૨ પુરસેની	૪૨	૬	૨૬	૫ હરિજિત	૩૫	૯	૧૭
૩ વીરસેની	૫૨	૧૦	૮	૬ પરમસેની	૪૪	૨	૨૩

૭ સુખપાતાલ	૩૦	૨	૨૧	૧૧ અભીપાન	૨૨	૧૧	૨૫
૮ કુર્દુત	૪૨	૯	૨૪	૧૨ દશરથ	૨૫	૪	૧૨
૯ સન્જ	૩૨	૨	૧૪	૧૩ વીરસાન	૩૧	૮	૧૧
૧૦ અમરચૂડ	૨૭	૩	૧૬	૧૪ વીરસાનસેન	૪૭	૦	૧૪

આ વીરસાલસેનને તેના પ્રધાન વીરમહાએ મારીને રાજસિહાસન પોતાના હાથમા લીધુ હતુ. એના વશમા ૧૬ પેઢી સુધી સિહાસન રહ્યુ હતુ અને એ વશના સર્વ રાજાઓએ એકદરે ૪૪૫ વર્ષ ૫ માસ અને ૩ દિવસપર્યત રાજ્ય કર્યુ હતુ આ વશની સૂચિ નીચે પ્રમાણે છે—

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ વીરમહા	૩૫	૧૦	૮	૯ તેજપાલ	૨૮	૧૧	૧૦
૨ અજિતસિહ	૨૭	૭	૧૯	૧૦ માણિક્યચદ	૩૭	૭	૨૧
૩ સર્વદત્ત	૨૮	૩	૧૦	૧૧ કામસેની	૪૨	૫	૧૦
૪ ભુવનપતિ	૧૫	૪	૧૦	૧૨ શત્રુમર્દન	૮	૧૧	૧૩
૫ વીરસેન	૨૧	૨	૧૩	૧૩ જીવનલોક	૨૮	૯	૧૭
૬ મહીપાલ	૪૦	૮	૭	૧૪ હરિરાવ	૨૬	૧૦	૨૯
૭ શત્રુશાલ	૨૬	૪	૩	૧૫ દ્વિતીય વીરસેન	૩૫	૨	૨૦
૮ સઘરાજ	૧૭	૨	૧૦	૧૬ આદિત્યકેતુ	૨૩	૧૧	૧૩

આદિત્યકેતુને પ્રયાગના રાજા ધધરે મારી નાખ્યો હતો એણે તથા એના વશજોએ એકદર નવ પેઢીસુધી રાજ્ય કર્યું હતુ તેમનો રાજ્યકાળ ૩૭૪ વર્ષ ૧૧ માસ અને ૨૬ દિવસસુધી ચાલ્યો હતો તેની સૂચિ નીચે પ્રમાણે છે—

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ ધધર	૪૨	૭	૨૪	૬ જીવનરાજ	૪૫	૨	૫
૨ મહર્ષિ	૪૧	૨	૨૯	૭ રુદ્રસેન	૪૭	૪	૨૮
૩ સનરચ્ચી	૫૦	૧૦	૧૯	૮ આરીનક	૫૨	૧૦	૮
૪ મહાયુદ્ધ	૩૦	૩	૮	૯ રાજપાલ	૩૬	૦	૦
૫ દૂરનાથ	૨૮	૫	૨૫				

રાજપાલને તેના સામત મહાનપાલે મારીને સિહાસન પોતાના તાબામા લીધુ હતુ એના વશનો રાજા માત્ર એ પોતેજ હતો

૧ મહાનપાલ (૧૪) ૦ ૦

આ રાજાપર ઉજ્જયિનીથી મહારાજા વિક્રમાદિત્યે આક્રમણ કર્યું હતુ તેમણે તેનો વધ કર્યો અને તેનું સિહાસન હસ્તગત કર્યું એમના વશમા માત્ર એમણેજ રાજ્ય કર્યું

૧ વિક્રમાદિત્ય (૯૩*) ૦ ૦

વિક્રમાદિત્યને શાલિવાહનના સામત સમુદ્રપાલે મારી નાખ્યા અને તેમનુ સિહાસન હસ્તગત કર્યું એના કુળમા ૧૬ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું એ કુળના સર્વ રાજાઓએ એકદર ૩૭૨ વર્ષ ૪ માસ અને ૨૭ દિવસપર્યત રાજ્ય કર્યું એની સૂચિ નીચે પ્રમાણે છે –

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ સમુદ્રપાલ	૫૪	૨	૨૦	૫ નરસિહપાલ	૧૮	૦	૨૦
૨ ચદ્રપાલ	૩૬	૫	૪	૬ સામપાલ	૨૭	૧	૧૭
૩ સહાયપાલ	૧૧	૪	૧૧	૭ રઘુપાન	૨૨	૩	૨૫
૪ દેવપાલ	૨૭	૧	૨૮	૮ ગોવિદપાલ	૨૭	૧	૧૭

*પરીક્ષિતથી વિક્રમાદિત્ય સુધી ૩૦૬૬ વર્ષો થાય છે ને વિક્રમાદિત્યનો સવત તેમની ૩૦ વર્ષની વયથી ચાલ્યો એમ માની લઇએ તો સવત ૧૯૫૪ સુધીમા ૫૦૬૦ વર્ષો થાય છે આમા યુધિષ્ઠિરના ૩૮ વર્ષો મેળવવાથી ૫૦૯૮ વર્ષો થાય છે વિક્રમનુ રાજ્ય ૯૩ વર્ષનુ લખ્યુ છે તેમા કાઈક ભૂલ છે

૯ અમૃતપાલ	૩૬	૧૦	૧૩	(ભીમપાલ)	૧૧	૧૦	૧૩
૧૦ બલીપાલ	૧૨	૫	૨૭	૧૪ મદનપાલ	૧૭	૧૦	૧૯
૧૧ મહીપાલ	૧૩	૮	૪	૧૫ કર્મપાલ	૧૬	૨	૨
૧૨ હરિપાલ	૧૪	૮	૪	૧૬ વિક્રમપાલ	૨૪	૧૩	૧૩
૧૩ સીસપાલ							

મલુકચંદ નામના રાજાએ વિક્રમપાલને મારી તેનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું. તેના વંશમા ૧૦ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું. તે વંશના સર્વ રાજાઓએ એકંદર ૧૯૧ વર્ષ ૧ માસ અને ૧૬ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું.

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ મલુકચંદ	૫૪	૨	૧૦	૬ કલ્યાણચંદ	૧૦	૫	૪
૨ વિક્રમચંદ	૧૨	૭	૧૨	૭ ભીમચંદ	૧૬	૨	૯
૩ અમીનચંદ (માનકચંદ)	૧૦	૦	૫	૮ લોવચંદ	૨૬	૩	૨૨
૪ રામચંદ	૧૩	૧૧	૮	૯ ગોવિંદચંદ	૩૧	૭	૧૨
૫ હરિચંદ	૧૪	૯	૨૪	૧૦ રાણી પદ્માવતી	૧	૦	૦

પદ્માવતી ગોવિંદચંદની રાણી હતી જ્યારે તેનું અવસાન થયું, ત્યારે મંત્રીઓએ તથા સામંતોએ રાજવંશમા કોઇ પણ માણસ વિદ્યમાન નહિ હોવાથી હરિપ્રેમ નામના એક વૈરાગીને રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો અને તેના નામથી તેઓ રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવા લાગ્યા. આ વંશમા ૪ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું. આ ચાર રાજાઓએ એકંદર ૫૦ વર્ષ અને ૨૧ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ હરિપ્રેમ	૭	૫	૧૬	૩ ગોપાલપ્રેમ	૧૫	૭	૨૮
૨ ગોવિંદપ્રેમ	૨૦	૨	૮	૪ મહાબાહુ	૬	૮	૨૯

આ મહાબાહુ રાજા છોડી અરણ્યમા તપ કરવાને ચાલ્યો ગયો આ સમાચાર સાંભળી બંગાળાના રાજા આધિસેને દિલ્હીમા રાજ્યાધિકાર સ્થાપિત કર્યો. એના વંશમા ૧૫૧ વર્ષ ૧૨ માસ અને ૧૧ દિવસપર્યંત રાજ્ય રહ્યુ એની સુચિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ આધિસેન	૧૮	૫	૨૧	૭ કલ્યાણસેન	૪	૮	૨૧
૨ વિલાવસેન	૧૨	૪	૨	૮ હરિસેન	૧૨	૦	૨૫
૩ કેશવસેન	૧૫	૭	૧૨	૯ ક્ષેમસેન	૮	૧૧	૧૫
૪ માધસેન	૧૨	૪	૨	૧૦ નારાયણસેન	૨	૨	૨૯
૫ મયૂરસેન	૧૦	૧૧	૨૭	૧૧ લક્ષ્મીસેન	૨૬	૧૦	૦
૬ ભીમસેન	૫	૧૦	૯	૧૨ દામોદરસેન	૧૧	૫	૧૯

દામોદરસેને પોતાના ઉમરાવોપર અત્યંત અત્યાચાર કર્યો તેથી દીપસિંહ નામના સામંતે સેના એકત્રિત કરી તેનો વધ કર્યો અને તેનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યું એના વંશમા ૬ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યુ. સર્વ રાજાઓએ એકંદર ૧૦૭, વર્ષ ૬ માસ અને ૨૨ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું એની સુચિ નીચે પ્રમાણે છે—

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ દીપસિંહ	૧૭	૧	૨૬	૪ નરસિંહ	૪૫	૭	૧૫
૨ રાજસિંહ	૧૪	૫	૦	૫ હરિસિંહ	૧૩	૨	૨૯
૩ રણસિંહ	૯	૮	૧૧	૬ જીવનસિંહ	૮	૦	૧૪

જીવનસિંહે અલ્પકાળપર્યંત પોતાની સેના ઉત્તર તરફ મોકલી હતી વિરાટના રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે આ સમાચાર સાંભળી તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને જીવનસિંહનો વધ કરી ઇંદ્રપ્રસ્થના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. આ વંશમા પાંચ પેઢી સુધી રાજ્ય રહ્યુ સર્વ રાજાઓએ એકંદર ૮૬ વર્ષ અને ૧૦ દિવસ સુધી રાજ્ય કર્યું

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ પૃથ્વીરાજ	૧૨	૨	૧૯	૪ ઉદયપાલ	૧૧	૭	૩
૨ અભયપાલ	૧૪	૫	૧૭	૫ યશપાલ	૩૬	૪	૨૭
૩ દુર્જનપાલ	૧૧	૪	૧૪				

આ રાજાપર શાહબુદ્દીનઘોરીએ આક્રમણ કર્યું અને તેને પકડીને સંવત ૧૨૪૯ મા પ્રયાગના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. શાહબુદ્દીને દિલ્હીનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યું. તેના વંશમા ૫૩ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું. સર્વ પાદશાહોએ એકંદર ૭૪૫ વર્ષ ૧ માસ અને ૧૭ દિવસસુધી રાજ્ય કર્યું. આ યવન વંશની સૂચિ અનેક ગ્રંથોમા લખવામા આવેલી છે, તેથી તે અહીં લખવી આવશ્યક નથી. સર્વ ઇતિહાસજ્ઞો તેથી પરિચિત છે. (આ સર્વ વંશાવલી હરિશ્ચંદ્રચંદ્રિકા તથા મોહનચંદ્રિકા નામના ચોપાનીઆમા પ્રકટ થઈ હતી. આ વંશાવલી સંવત ૧૭૮૨ માં લખાયેલા એક પુસ્તકમાંથી સંગ્રહિત કરવામા આવી હતી અને તે ઉપર્યુક્ત ચોપાનીઆના સંવત ૧૯૩૯ માર્ગશીર્ષ શુક્લપક્ષના ૧૯–૨૦ અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી.)

આ પ્રકારે જો પુરાણો અને ઇતર પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વિશેષ તપાસ કરવામા આવે તો પ્રાચીન રાજવંશોસંબંધી ઘણી હકીકત બહાર આવી શકે એમ છે. આમ થવાથી એક મોટો આક્ષેપ દૂર થઇ શકશે. ભારતવાસીઓ જો પ્રાચીન ઇતિહાસની શોધ કરવા તરફ વળે તો ઘણી શોધ થઈ શકે એમ છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ કાર્યમાં તેઓ દત્તચિત્ત થતા નથી. જો ભારતવાસીઓ પોતાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાથી સત્ય ઇતિહાસ શોધી કાઢે તો તેમને અંગ્રેજીગ્રંથોપર આધાર રાખવો પડે નહિ. સુભાગ્ય-વશાત્ કેટલાક શિક્ષિત પુરુષો આ કાર્ય તરફ વળ્યા છે; પરંતુ તેમની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે. જેમ જેમ સંસ્કૃતભાષાનો અધિક પ્રચાર થતો જશે, તેમ તેમ પ્રાચીન ઇતિહાસની શોધ થતી જશે. દીર્ઘકાળ પછી ભારતવાસીઓની નિદ્રા હવે દૂર થવા લાગી છે, એ પરમ હર્ષની વાત છે. આપણને કેટલી હાનિ થઇ છે, આપણો કેટલો માલ લૂંટાઇ ગયો છે અને ક્યા ઉપાયથી આપણી બાકીની સામગ્રી બચી શકશે એ સુભાગ્યવશાત્ ભારતવાસીઓ હવે જાણવા લાગ્યા છે. હવે તેઓ ગયેલો માલ પાછો મેળવવાને માટે ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા છે, એ સુભાગ્યનું ચિન્હ છે. જો તેઓ આ પ્રકારનો પરિશ્રમ સતત ચાલુ રાખશે તો મને આશા છે કે, તેઓ એક દિવસ સફળમનોરથ થશે. જો ભારતવાસીઓ પોતાના પૂર્વજોના આચારવિચાર તથા નીતિરીતિનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરે, જે કર્મથી તેમની ઉન્નતિ થઇ હતી તેવિષે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, તેમની અધોગતિના પણ કારણ જાણે અને ત્યારપછી સદુપાયોનું અવલંબન કરે તો અવશ્ય તેઓ ઉન્નત થઈ શકે. રાજપૂતોમા કેવો સ્વદેશપ્રેમ હતો તે આ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. રાજપૂતો જનની-જન્મભૂમિને સ્વર્ગથી પણ અધિક માનતા હતા અને તેના પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિ ધરાવતા હતા. તેમણે પોતાના દેશ અને ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા. રાજસ્થાનની સ્ત્રીઓ પાતિવ્રત્યના આદર્શરૂપ થઇ ગઇ છે, તેમાં પ્રાતઃસ્મરણીય મહારાણી પદ્માવતી સર્વની શિરોમણિ છે. આજે પણ ચિતોડગઢ ક્ષત્રિયોની લીલાભૂમિના વિજયસ્તંભતરીકે વિદ્યમાન છે. શરણાગતવત્સલતા, એકતા, કૃતજ્ઞતા, માનમર્યાદાની રક્ષાને માટે ભીષણ ઉદ્યોગ, નિર્ભયતા, સાહસિકતા, ન્યાયપરાયણતા, બંધુત્વ, આસ્તિકતા વગેરે ગુણો જેમ રાજસ્થાનના પ્રાચીન કાળના રાજપૂતોમા વિદ્યમાન હતા, તેમ તે આજે પણ ત્યાના રાજપૂતોમાં વર્તમાન છે. તેમની ભાષા, વેષ, ભોજન અને તેમના હૃદયનો ભાવ–આ સર્વ વસ્તુઓ અનેક શતાબ્દીઓ થયાં તેવી ને તેવીજ રહી છે. આ સર્વ વાતો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષ કરે છે. આ ઇતિહાસ વાંચતી વખતે પાઠકોના હૃદયમાં કોઇ અપૂર્વ ભાવનો ઉદય થશે એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે. આ ઇતિહાસ એકાદ ઉપન્યાસના જેવી સરલ અને રુચિકર ભાષામાં લખાયલો છે અને એ પાઠકની દૃષ્ટિસન્મુખ સત્ય ઘટનાઓનું તાદૃશ્ય ચિત્ર ખડું કરશે એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી.

આ ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યા ધર્મસંબંધી ચર્ચા આવી છે, ત્યાં ત્યા અમે પાઠકોની અનુકૂળતાને માટે આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાંથી કેટલાક શ્લોકો પણ ઉધ્ધૃત કરીને મૂકયા છે અને મૂળગ્રંથકર્તાની જે વાતો ભૂલભરેલી જણાઈ છે, તેની નીચે 'અનુવાદક' ની સંજ્ઞાસહિત ટિપ્પણી આપી છે.

સર્વ બુદ્ધિમાન માણસો આ વાતનો સ્વીકાર કરશે કે, રાજપૂતજાતિનો શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ

, આ ગ્રંથસિવાય બીજે કયાંઇ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમના શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ આજ છે. સત્કર્મો કરવાથી દેશની ઉન્નતિ થાય છે અને વિષયવાસના તથા કુસંપને લીધે દેશ હીનદશાને પ્રાપ્ત થાય છે, એ આ ગ્રંથનું પરિશીલન કરવાથી ઉત્તમ રીતે સમજાય છે સાહસિકતાથી મનુષ્ય શું નથી કરી શકતો? આ વાતનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મહારાણા પ્રતાપસિંહ છે. પ્રતાપસિંહ જેવા સાહસિક વીરો હાલમાં કયાં છે? પાઠક મહાશયો! મેવાડના સૂર્યવંશી રાજાઓના ચરિત્રો વાંચવાથી આપ મુગ્ધ થઈ જશો અને જનની જન્મભૂમિની સેવા કરવાની આપના હૃદયમાં લાગણી ઉત્પન્ન થશે આ એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે આ એક મહાગ્રંથ છે. એમાં મનુષ્યનું જીવન સુધારી શકે એવી અનેક વાતો છે આમાંથી જે બોધ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગ્રહણ કરવાથી મનુષ્ય સુશિક્ષિત થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાથી તે સન્માનને પાત્ર થાય છે મેં હૃદયના કેવા ભાવથી તથા દેશહિતૈષિતાથી આ ગ્રંથનો અનુવાદ કર્યો છે, તે આ ગ્રંથનું પરિશીલન કરવાથી આપને સમજાશે. મને આશા છે કે, આ ગ્રંથ હિંદી ભાષાભંડારમાં એક ઉપયોગી પુસ્તક થઇ પડશે વળી આ પુસ્તક વાંચવાથી ભારતના ઇતિહાસની શોધ કરવા તરફ વિદ્વાનોની રુચિ વધશે અને સમય આવતાં તેઓ ભારતનો સત્ય ઇતિહાસ શોધી કાઢી તેને પ્રકટ કરી ભારતને કપાળે ચોટેલું એક મોટું કલંક દૂર કરવાને સમર્થ થાય તો તેમાં પણ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી મને આશા છે કે, 'ભારતવાસીઓ ઇતિહાસ લખવાની કળાથી અનભિજ્ઞ હતા અને તેઓ ઐતિહાસિક ગ્રંથોપ્રત્યે અભિરુચિ ધરાવતા નહોતા' એવું જે કલંક મારા દેશબંધુઓને લાગ્યું છે, તેને નિવૃત્ત કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરશે.

મારાથી જ્યાંસુધી બની શક્યું ત્યાંસુધી મેં એનો અનુવાદ અતિ સરલ અને સર્વ જણ સમજી શકે એવી હિંદીભાષામાં કર્યો છે જો આ પુસ્તક પાઠક મહોદયોને રુચિકર લાગશે તો હું મારો પરિશ્રમ સફળ થયેલો માનીશ મને આશા છે કે, પાઠકો આ પુસ્તક વાંચી અવશ્ય પ્રસન્ન થશે મેં જાણી જોઇને મૂળગ્રંથકર્તાનો કોઇપણ વિષય છોડી દીધો નથી, પરંતુ આમાં જો કાંઈ ત્રુટી રહી હોય તો તે વિષે સૂચના મળવાથી આગામી આવૃત્તિમાં અવશ્ય તેને દૂર કરવામાં આવશે

એક બે સ્થળે મૂળ ગ્રંથથી જે કાંઈ વિશેષ લખવામાં આવ્યું છે તે નિષ્પ્રયોજન નથી તે પૃથ્વીરાજરાસા તથા ઇતર ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી ઉધૃત કરીને ઉમેરવામાં આવ્યું છે

આ પ્રકારે આ ગ્રંથ સર્વ વિષયોથી અલંકૃત કરી સર્વ પ્રકારના સત્ત્વસહિત પરમોદાર સર્વગુણસંપન્ન જગદ્વિખ્યાત શેઠજી શ્રીયુત ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસજી મહોદયને સમર્પણ કરવામાં આવ્યો છે કે જેમણે સંસ્કૃત તથા હિંદી ગ્રંથો પ્રકટ કરી દેશપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે

હવે હું મારા મિત્રોને ધન્યવાદ આપી આ ભૂમિકા પૂર્ણ કરી જગદીશ્વરપ્રત્યે પ્રાર્થના કરૂં છું કે— "આપ સર્વપર કૃપાદૃષ્ટિ કરી દેશનું કલ્યાણ કરશો તથા જગતમાં શાંતિ સ્થાપશો" ॐ तत्सत्

દિનદારપુરા, મુરાદાબાદ. સંવત ૧૯૬૨ } સજ્જનોનો કૃપાભિલાષી, બળદેવપ્રસાદ મિશ્ર

१ उदयसिंह	१५४१	८ अमरसिंह दूसरे	१७००	१५ भीमसिंह	१७७८
२ प्रतापसिंह	१५७२	९ संग्रामसिंह	१७११	१६ जवानसिंह	१८२८
३ अमरसिंह	१५ ७	१० जगतसिंह दूसरे	१७३४	१७ सरदारसिंह	१ ३८
४ करणसिंह	१६२१	११ प्रतापसिंह दूसरे	१७ २	१८ स्वरूपसिंह	१८४
५ जगतसिंह	१६२५	१२ राजसिंह दूसरे	१७५५	१९ शम्भूसिंह	१८६१
६ राजसिंह	१६५२	१३ अरिसिंह	१७ २	२० सज्जनसिंह	१८७४
७ जयसिंह	१६८०	१४ हमीरसिंह	१७७२	२१ महाराना सर फतहसिंह जी सी एस आई	१८८४

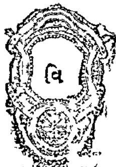
મેવાડના ૨૧ રાજાઓ

राजस्थाननो इतिहास

ग्रंथ पहेलो-मेवाड का उदयपुरराज्य

अध्याय १ लो

રાજસ્થાનના વિભાગ-પ્રમાણુને માટે અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથો તથા શિલાલેખોનું વર્ણન-કનકસેન-સૌરાષ્ટ્રદેશમાં કનકસેનનો પ્રવેશ-વલ્લભીપુર-શિલાદિત્ય-વલ્લભીપુર ઉપર વિદેશીઓનું આક્રમણ-વલ્લભીપુરનો તેમણે કરેલો ધ્વંસ.

શાળ રાજસ્થાન (રાજપૂતાના) આઠ ભાગોમાં વિભક્ત છે. (૧) મેવાડ વા ઉદયપુર, (૨) મારવાડ વા જોધપુર, (૩) બિકાનેર વા કિશનગઢ, (૪) કોટા, (૫) બૂંદી (કોટા તથા બૂંદી ઉભય "હારાવતી" એવા એકજ નામથી પણ ઓળખાય છે), (૬) આમેર વા જયપુર, (૭) જેસલમીર અને (૮) ભારતવર્ષની મરુભૂમિ.

આ અષ્ટ ભાગમાં વિભક્ત થયેલા રાજસ્થાનમાં મેવાડ અને જેસલમીર આ ઉભય રાજ્યોજ પ્રાચીનતા તથા ગૌરવને માટે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. જે દિવસે ભારતવર્ષે પોતાની સ્વાધીનતા ગુમાવી તે દિવસથી આજસુધીમાં પ્રાયઃ આઠસેં વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયાં છે. આ દીર્ઘકાળની પરાધીનતામાં અનેક રાજપરિવર્તન થઇ ગયાં છે. અનેક વિદેશી તથા વિજાતીય ભૂપાળોએ ભીષણ ગર્વ ધારણ કરીને ભારતભાગ્યચક્રને ભસ્મીભૂત કરી દીધું છે અને ભારતના હૃદયના રુધિરને ચૂસી લીધું છે. તેમના શાસનદંડના પ્રહારથી ભારતવર્ષનાં અનેક રાજ્યો એકદમ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇને માટીમાં મળી ગયાં છે, કેટલાંક રાજ્યોનાં નામનિશાન પણ આજે દષ્ટિગોચર થતાં નથી. આ દીર્ઘ સમયમાં ભારતનાં અન્ય રાજ્યોની સાથે મેવાડના રાજ્યને પણ અનેક ભયંકર શત્રુઓના કઠોર પ્રહાર સહન કરવા પડ્યા છે, આથી અનેકવાર તેની દુર્દશા થઈ છે. અનેક વિદેશીવિધર્મી લોકોએ તેનાપર આક્રમણ કરીને તેનાં ધન, રત્ન, માલ, ખજાના લૂંટ્યા છે અને તેમાં આવેલાં નગરો તથા ગામોને ઉજ્જડ કરી દીધાં છે; પરંતુ આ રાજ્યનો વિસ્તાર જેટલો તે વખતમાં હતો તેટલોજ હમણાં પણ છે, તેમાં કાંઇ ન્યૂનાધિકતા થઇ નથી. એક વખત મેવાડ પોતાના મહાન ગૌરવબળથી સમસ્ત રાજસ્થાનના શિખરે બિરાજમાન થયું હતું. જે સમયે મેવાડ આ પ્રકારે પોતાના ગૌરવથી દીપી રહ્યું

હતુ તે સમયથી ઘણા કાળ પૂર્વે મહા પરાક્રમી મહમુદ ગિઝનની સિંધુ નદીનું 'નીલવર્ણ જલ[1]' ઉતરીને ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો હતો તે સમયને આઠસો વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયા છે અને આજે મેવાડ શોચનીય દશામા આવી પડ્યું છે, તોપણ તેનો વિસ્તાર તેટલો ને તેટલોજ છે ત્યા વસતા મનુષ્યો પણ તેવા ને તેવાજ છે જે પ્રાચીન ગ્રંથોમા મેવાડરાજ્યનો ઇતિહાસ થોડોઘણો લખાયો છે તે સર્વમા "જયવિલાસ" "રાજરત્નાકર" તથા "રાજવિલાસ" વિશેષ પ્રસિદ્ધ તથા વિશ્વાસ પાત્ર છે તે સિવાય "ખુમાનરાયસા" "મામદેવ પરિશિષ્ટ" તથા અનેક જૈન અને ઐતિહાસિક ગ્રંથોમા મેવાડનું કેટલુક વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થાય છે આ ગ્રંથોમા અનેક ભિન્ન ભિન્ન મતો જણાય છે, પરંતુ સારી રીતે વિચાર કરવાથી આ પૃથક્ પૃથક્ પુસ્તકોમાથી એક સામાન્ય ઐતિહાસિક સત્ય પ્રકટ થાય છે અમે આવા સામાન્ય ઐતિહાસિક સત્યની સહાયથીજ મેવાડનો ઇતિહાસ લખવામા પ્રવૃત્ત થયા છીએ

રાજસ્થાનના ભટ્ટકવિઓ રાજા કનકસેનનેજ મેવાડના સ્થાપક તરિકે જણાવે છે તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે કનકસેન ભારતવર્ષના ઉત્તર ભાગમા આવેલા કોઈ દેશમા (સંભવ લોહકોટમા) રહેતા હતા કાળના પરિવર્તનથી તેઓ તે દેશનો ત્યાગ કરીને સંવત ૨૦૦ (ઈ૦ સ૦ ૧૪૪) મા સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યમા આવ્યા ભટ્ટલોકોનો આ મત જયપુરાધીશ મહારાજા જયસિંહે સ્વીકાર્યો છે પંડિતવર જયસિંહે પોતાના બનાવેલા ઇતિહાસમા આ મતને પુષ્ટિ આપી છે અને સૂર્યવંશમાથી મેવાડના રાજવંશની ઉત્પત્તિ થએલી જણાવી છે[2]

મહારાજા કનકસેન લોહકોટનું રાજ્ય (આ લોહકોટજ કદાચ આધુનિક લાહોર હોવાનો સંભવ છે) છોડીને સૌરાષ્ટ્ર દેશમા આવી વસ્યા હતા એમા લેશ પણ સંદેહ નથી, પરંતુ તેઓ કયે માર્ગે દક્ષિણમા ગયા હતા તે કહેવુ કઠિન છે, કારણ કે ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમા તે વિષે કાઈ વર્ણન ઉપલબ્ધ

---

[1] કર્નલ ટોડ લખે છે કે 'પાણીનો રંગ નીલ હોવાથી મિસર દેશમા આવેલા મોટા નદને "નીલનદ" કહેવામા આવે છે 'સિંધુ" શબ્દની સાથે તાતારના અને ચીનના એકાદ બે શબ્દોની તુલના કરીને તેઓ જણાવે છે કે, તાતાર લોકોના સીન અને ચૈન શબ્દો નદીના સૂચક છે અને એજ કારણથી સિંધુ નદીના ઉત્તર કિનારા પર રહેતા લોકો તેને 'આબેસીન' અર્થાત્ 'શ્રેષ્ઠ નદ' કહેતા હતા તો શું આજ કારણથી અરબસ્તાનના લોકો આફ્રિકા ખંડમા આવેલા નીલ નદના પેલા કિનારા તરફના વિશાલ પ્રદેશને આબેસીનિયા (એબિસીનિયા) કહેતા હશે!"

[2] શ્રીમાન્ ટૉડ મહાશયને મેવાડનો ઇતિહાસ રચવામા જે જે ગ્રંથોમાથી સહાય મળી હતી તે વિષે અધિક વર્ણન અહીઆ કરીએ છીએ એ ઉપરથી જ્ઞાત થશે કે તેમને પ્રસ્તુત ગ્રંથ રચવામા કેટલો પરિશ્રમ કરવો પડ્યો છે.

ઉદયપુરની રાજસભામા તેઓ ગયા તેની અનેક વર્ષો પૂર્વે ભટ્ટલોકોની પાસેથી તેમને મેવાડના રાણાઓની વંશપત્રિકાના કેટલાક ખરડાઓ મળ્યા હતા તે સિવાય ઇતર વંશપત્રિકાઓ પણ તેમને મળી હ... રાણાની સંમતિથી તેમના પુસ્તકાલયના જૂના ખરડાઓ વાચ્યા હતા અને જે જે મહત્વના ગ્રંથો જ... નકલ ઉતારી હતી આમાના કેટલાક ગ્રંથોના નામ નીચે લખવામા આવે છે —

(૧) ખુમાનરાયસા—જો કે આ ગ્રંથ કેટલેક અંશે આધુનિક સમયનો છે તથાપિ તે સર્વોના... અને મહત્વનો છે શ્રીરામચંદ્રજીથી લઈને આ ગ્રંથ રચવામા આવ્યો ત્યાસુધીના સર્વ સૂર્યવંશી રાજાઓના... નુસાર વર્ણન આ ગ્રંથમા લખવામા આવેલુ છે

(૨) રાજવિલાસ—આ સમગ્ર ગ્રંથ માનકવેશ્વરે વ્રજભાષામા લખ્યો છે

(૩) રાજરત્નાકર સદાશિવભટ્ટે આ ગ્રંથ રચ્યો છે આ તથા રાજવિલાસ એ ઉભય કાવ્યગ્રંથો રાજસિંહના સમયમા રચવામા આવ્યા હતા

(૪) જયવિલાસ—રાજસિંહના પુત્ર રાણા જયસિંહના સમયમા આ ગ્રંથ રચવામા આવ્યો... રાણાઓની બહાદુરી તથા સંગ્રામના પૂર્વસમયની વાતોવિષે આ ગ્રંથમા વર્ણન છે

(૫) મામદેવ પરિશિષ્ટ—કમલમીરના દેવમંદિરમા જે શિલાલેખો સંગ્રહી રાખવામા આવ્યા છે, તેમ... આ ગ્રંથમા વર્ણન છે

ચતુ નથી. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે તેઓ સૌરાષ્ટ્રમા પહોચ્યા ત્યારે તે દેશ પવાર વંશના કોઈ રાજાના અધિકારમા હતો રાજા કનકસેને તે પવારરાજાને પરાજિત કર્યો અને તેઓ તેના સિહાસન-પર બેઠા ત્યાર પછી તેમણે શીઘ્ર પોતાના રાજ્યને દઢ કરવામા ચિત્ત પરોવ્યુ વળી તેમણે ઈ૦ સ૦ ૧૪૪મા વીરનગર નામક એક શહેર વસાવ્યુ

કનકસેનની પછી તેમની ચોથી પેઢીએ વિજયસેન (આમેરના રાજા જયસિહે વિજયસિહને નોશેરખા લખ્યો છે) નામનો એક રાજા થયો હતો એમ કહેવાય છે કે આ વિજયસેનેજ વિજયપુરની સ્થાપના કરી હતી ઘણા લોકો એવુ અનુમાન કરે છે કે સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમા વિજયપુરની સ્થાપના થઈ હતી કાળે કરીને આ નગર ઉજ્જડ થઈ ગયુ આ નગરના ખડીએરોપર વર્ત-માન ધોળકા નગરી સ્થાપિત થઈ છે ભટ્ટલોકોના ગ્રથોપરથી વિદિત થાય છે કે મહારાજા વિજય-સેને વલ્લભીપુર અને વિદર્ભ (હાલમા આને શિહોર કહેવામા આવે છે બીજી વિદર્ભનગરી હાલ મોટા નાગપુર કહેવાય છે અહી આ દમયતીનો જન્મ થયો હતો) નામની બીજી પણ બે નગરીઓ વસાવી હતી. ઉક્ત નગરોમા વલ્લભીપુર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે સૂક્ષ્મ શોધને પરિણામે એવો નિશ્ચય થઈ શક્યો છે કે વર્તમાન સમયે ભાવનગરથી વાયવ્ય દિશામા પાચ કોશના અતરે "વળા" નામક ગામ છે તેજ પ્રાચીન વલ્લભીપુરનો બચેલો ભાગ છે "શત્રુજય માહાત્મ્ય" નામના એક જૈનધર્મના ગ્રથમા આ વાતની સત્યતાને પ્રમાણ મળે છે

ઘણા લોકો એમ કહે છે કે ઉક્ત વલ્લભીપુરથીજ મેવાડના રાજવશની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ વાત સત્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે પૂર્વે અનેક લોકોના મત લેવામા આવ્યા હતા, પરતુ તેથી સતોષકારક પરિણામ આવ્યુ નહિ કેટલોક કાળ વ્યતીત થઈ ગયા પછી મેવાડના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમા આવેલા એક તૂટેલા શિવાલયમાથી એક શિલાલેખ નીકળ્યો આ શિલાલેખમા મેવાડના રાજકુળનુ પૂર્વ-વર્ણન સક્ષેપમા લખેલુ છે લિપિકર્તાએ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે સર્વ વાતોનુ વર્ણન કરીને પોતાના લખેલા વૃત્તાતની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે એક સ્થળે લખ્યુ છે કે—"આ વાત સત્ય છે કે નહિ તેના પ્રત્યક્ષ સાક્ષીઓ વલ્લભીની દીવાલો છે" આ સિવાય રાણા રાજસિહના સમયના વૃત્તાતનો આધાર લઈને જે એક ગ્રથ રચવામા આવ્યો છે તેની અનુક્રમણિકામા પણ એવો ઉલ્લેખ છે કે—"પશ્ચિમમા સૌરાષ્ટ્ર નામનો એક સુપ્રસિદ્ધ દેશ છે વિદેશીઓએ આ દેશપર આક્રમણ કરીને બાળકનાથોને જીતી લીધા હતા જે સમયે આ પ્રમાણે વલ્લભીપુરનો નાશ થયો હતો તે વખતે બાલકનાથરાજની પુત્રી સિવાય સર્વ માણસો માર્યા ગયા હતા" બીજા એક કુલાખ્યાન ગ્રથમા એવો ઉલ્લેખ છે કે—"વલ્લભીપુરનો વિધ્વસ થયા પછી ત્યાના નિવાસીઓ મારવાડમા નાસી ગયા અને ત્યા તેમણે વલી, સડેરી તથા નાદોલ નામના ત્રણ નગરો વસાવ્યા" આ ત્રણે નગરો હાલ વિદ્યમાન છે ઇસ્વીસનની છઠ્ઠી શતાબ્દીના પ્રારભમા જે વખતે વિદેશીઓએ વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો તે વખતે ત્યા જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો અને આજે ઓગણીસમી શતાબ્દીના પાછલા ભાગમા ત્યા તે પ્રાચીન જૈનધર્મ તેજ પ્રકારે ચાલતો જણાય છે અનેક ગ્રથોમા આ ત્રણ નગરો સિવાય બીજા એક નગરનુ નામ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે આ નગર તે ગાયિની[૩]

(૧) શત્રુજયમાહાત્મ્ય-આ એક જૈનગ્રથ છે

ઉપલા સર્વ ગ્રથો હસ્તલિખિત છે એ સિવાય ભટ્ટલોકોના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રથો, વશપત્રિકાઓ, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, જૈનગ્રથો, આઇન-ઈ-અકબરી શાહનામા, જહાગીરનામા, તવારિખ ફરિસ્તા આદિ અનેક ફારસી તથા અરબી ગ્રથોદ્વારા મેવાડની ઐતિહાસિક વાતોનો સગ્રહ કરવામા આવ્યો છે

૩ ગાયનિ વા ગજનિ એ ખભાતનુ પ્રાચીન નામ છે વર્તમાન ખભાત નગરની દક્ષિણે ત્રણ માઈલપર ગાયનિના ખડિયેરો અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે ભટ્ટલોકોના ગ્રથમા આ પ્રમાણે બીજા પણ પ્રાચીન અને લુપ્ત નગરોના નામ ઉપલબ્ધ થાય છે આ નગરોનુ વર્ણન વાચવાથી જણાય છે કે એક સમયે બાલકરાયોએ ભરતખડના દક્ષિણ ભાગમા રાજ્ય કર્યું હતુ. ભટ્ટલોકોના કાવ્યગ્રથોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, વર્તમાન દેવગઢ પ્રાચીનકાળમા વિલવિલપુરપટ્ટનના નામથી ઓળખાતુ હતુ અને ત્યા મેવાડાધિપતિના પૂર્વજો રાજ્ય કરતા હતા, પરતુ કર્નલ ટૉડે આ નગરનુ સત્ય વૃત્તાત શોધી કાઢ્યુ છે કે—એ વિલવિલપુરપટ્ટન સૌરાષ્ટ્રમા છે (ગુર્જર વાચકો આ સ્થળને સરળતાથી "વેરાવળ" તરીકે જાણી શકશે,) ભા૦ક૦

છે એમ કહેવાય છે કે વલ્લભીપુરાધીશ મહારાજા શિલાદિત્યના સંતાનો છેલ્લી વખત સૌરાષ્ટ્રથી નાસીને આ ગાયિનીનગરમાં જઈ વસ્યા હતા ભટ્ટલોકોના બીજા એક કાવ્યગ્રંથની ભૂમિકામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે –'મ્લેચ્છ લોકોએ મહારાજા શિલાદિત્યના ગાયિનીનગરને જીતી લીધું આ નગરીની રક્ષા કરતા મહારાજાના સહકારી પ્રધાન પ્રધાન વીરગણ સમરભૂમિમાં પડ્યા. વંશ નિર્મૂલ થઈ ગયો માત્ર આ વીરોના નામ શેષ રહી ગયા

કયી વિદેશી [1]જાતિએ વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ કર્યો હતો તે કહેવું કઠિન છે એ લોકો પુરાણમાં જણાવેલા શાકદ્વીપમાં રહેતા હોવા જોઇએ; પરંતુ કોઈ પણ ઇતિહાસવેત્તા તેઓ કયી જાતિના હતા તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતા નથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાંચવાથી જ્ઞાત થાય છે કે ઇસ્વીસનની બીજી શતાબ્દીમાં સિંધુ નદીના કિનારાપર વસેલા શ્યામનગરમાં થોડાક પારદલોકો રહેતા હતા. આ લોકોએ વલ્લભીપુરપર આક્રમણ કર્યું હોય એવો સંભવ જણાય છે એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન યાદવલોકોએ આ શ્યામનગરમાં ઘણા કાળપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું પંડિત એરિયને શ્યામનગરને મીનાગઢ[2] જણાવ્યું છે અને અરબસ્તાનના ભૂગોળવેત્તાઓએ તેને મનકર જણાવ્યું છે

સિંધુ નદીના કિનારાપર આવેલા જે વિશાળ પ્રદેશમાં પારદલોકો નિવાસ કરતા હતા તે અત્યારસુધી અનેક વિદેશી આક્રમણકારોને માટે ખુલ્લા દ્વાર સમાન બની રહ્યો હતો આ ખુલ્લા દ્વારમાં પ્રવેશ કરી અનેક જાતિઓએ પવિત્ર ભારતભૂમિમાં આવીને તેનો નાશ કરી નાખ્યો જિત, હૂન, કામારિ, કાઠી, મકવાહન, બલ્લ તથા અશ્વારિયા ઇત્યાદિ જે જે આક્રમણકારોએ આવીને સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં અધિક પ્રાબલ્ય પ્રાપ્ત કરી હતી તે સર્વ આ ખુલ્લા દ્વારમાંથીજ આવ્યા હતા એ સમય આ આક્રમણકારોને માટે તો ખરેખરો સુવર્ણયુગજ હતો તેઓ એશિયાની ઉચ્ચ ભૂમિ છોડીને એકજ સમયે યૂરોપ તથા ભારતભૂમિ તરફ ચાલવા લાગ્યા હતાં પ્રસિદ્ધ પરિવ્રાજક કાસમસ ચીનનરેશ જસ્ટીનિયનના સમયમાં ભારતવર્ષમાં હતો તે વલ્લભીરાજ્યનું કલ્યાણનગર જોવાને ગયો હતો તેણે પોતાના પ્રવાસગ્રંથમાં લખ્યું છે કે – વલ્લભીપુર નષ્ટ થયું તે સમયમાં કેટલાક હૂન લોકો સિંધુનદના કિનારાપર વસવા લાગ્યા હતા તે વખતે તેમનો જે સરદાર અથવા રાજા હતો, તેનું નામ ગોલસ હતું '

આ તરફ એરિયનના વર્ણનપરથી કાંઇ બીજીજ વાત પ્રતીત થાય છે ઇસ્વીસનની બીજી શતાબ્દીમાં મહાશય એરિયન વસ્ના (ભરૂચનગર)માં આવ્યા હતા તેઓ જણાવે છે કે –' હાલમાં સિંધુ નદી અને નર્મદાની વચ્ચેના વિશાળ દેશમાં પારદોનું વિસ્તૃત રાજ્ય છે મીનગઢ આ રાજ્યનું પાટનગર છે " હવે કાસમસે જણાવેલા હૂનલોકો પારદજ હતા, કિંવા હૂનોએ પારદોને કાઢી મૂકીને ઉક્ત પ્રદેશમાં રાજ્ય

---

1 આ નગર તથા મ્લેચ્છજાતિના સબંધમાં અનેક મતો પ્રચલિત છે કર્નલ ટૉડે આ જાતિને પારદ તથા કાઠન ઇન્ડુવંશ તરીકે જણાવી છે પરંતુ ઇતિહાસવેત્તા ઍલ્ફીન્સ્ટન એને પારસી જણાવે છે ઍલ્ફીન્સ્ટને જે પ્રમાણો દર્શાવ્યા છે તે માનવાયોગ્ય છે આથી આને પારસીઓનું આક્રમણજ કહેવું ઉચિત થઈ પડશે વિશેષત જૈન પરિવ્રાજકોના લખાણોમાં તથા પારસી તવારીખોમાં એવાં પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે કે ઈસવીસનના છઠ્ઠા શતાબ્દીના આરંભકાળમાં પાદશાહ નોશીરવાને સિંધુદેશપર આક્રમણ કર્યું હતું જો કે ઇતિહાસમાં ક્યાંય પણ વલ્લભીપુરના ધ્વંસસબંધે કોઇ લેખ ઉપલબ્ધ થતા નથી તોપણ કેટલાક લેખ ઉપરથી એમ પ્રતીત થઈ શકે છે કે જ્યારે પારસી લોકોએ સિંધુદેશપર આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારથીજ તેમની આંખોમાં સંપત્તિશાળી વલ્લભીપુર ખટક્યું હતું બીજી વાત એ છે કે વલ્લભીપુરપર આક્રમણ થવાનો કાળ અને નોશેરવાનદ્વારા સિંધદેશપર આક્રમણ થવાનો સમય એકજ છે (ઈ૦ સ૦ ૫૨૪)

2 યૂરોપીય વિદ્વાનોના લેખોદ્વારા મીનગઢના સબંધમાં ઘણી વાતો પ્રકાશમાં આવી છે ડેન્વીલથી લઈને પોટિન્જરસુધીના સર્વ વિદ્વાનોએ આ નગરનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને કેટલાક વિદ્વાનો તેમાં કૃતાર્થ પણ થયા છે ખલીફા મન્સૂર (અબ્બાસી) ના સેનાપતિ ઉમરે સિંધદેશ જીતી લેતું નામ મન્સૂરગઢ પાડ્યું પછી ઘણા દિવસસુધી તેનું નામ એજ રહ્યું ડેન્વીલે તેને ૨૯°ની નિકટ અને ઉલગબેગ તેને ૨૯°૪૦' ની હદરે થોડે દૂર જણાવે છે ગમે તેમ હો પરંતુ કર્નલ ટૉડે એરિયન ટોલમી, આલ્બીરૂની, ઍડ્રીસી ડેન્વીલ વગેરે પુરાતન તત્ત્વવેત્તાઓના ભિન્ન ભિન્ન મતોમાંથી સાર કાઢી અંતે એમ નિશ્ચિત કર્યું છે, કે મીનગઢ સિંધુનદીના કિનારા પર ૨૯° ૧૧' પર સ્થિત છે

સ્થાપિત કર્યું હતુ તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતુ નથી, પરતુ આ વાત તો અવશ્ય માનવીજ પડશે કે આ ઉભય જાતિમાની ગમે તે એકે વલ્લભીપુરનો વિધ્વસ કર્યો

સૂર્યવશી મહારાજા કનકસેનથી આઠમી પેઢીએ શિલાદિત્ય નામનો એક રાજા થયો આના સમયમા મ્લેચ્છોએ આક્રમણ કરીને વલ્લભીપુરને નષ્ટ કરી દીધુ હતુ રાજા શિલાદિત્યના સબધમા એક વિચિત્ર દતકથા કર્ણગોચર થાય છે તેનો જેટલો ભાગ શિલાદિત્યના જન્મ સાથે તથા તેની બાલ્યાવસ્થા સાથે સબધ ધરાવે છે, તેને અગત્યનો ધારી અમે અહીઆ લખીએ છીએ તે નીચે પ્રમાણે છે —

"ગુર્જર દેશમા કૈયર નામક એક નગર હતુ આ નગરમા દેવાદિત્ય નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો આ બ્રાહ્મણ વેદવેદાગનો જ્ઞાતા હતો તેને એક સુભગા નામની કન્યા હતી દેવાદિત્યે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કર્યો, પરતુ તે અભાગિની કન્યા વિવાહની રાત્રેજ વિધવા થઈ સુભગાના ગુરુએ તેને બીજમત્ર આપ્યો હતો એક દિવસ તેણે ભાન ભૂલી તે મત્રનો ઉપચાર કર્યો આથી તરતજ સૂર્ય ભગવાને પ્રકટ થઇ તેને આલિગન દીધુ અને તત્ક્ષણુજ અતર્ધાન થઈ ગયા થોડાજ દિવસમા સુભગાને ગર્ભના લક્ષણો જણાયા આ વાતની દેવાદિત્યને ખબર પડતા તે અત્યત વ્યાકુળ થયો, પરતુ યોગબળથી જ્યારે તેણે મૂળ કારણ જાણ્યુ ત્યારે તેનો સમસ્ત શોક વિલુપ્ત થયો તે છતા પણ તેણે સુભગાને પોતાને ઘેર ન રાખતા એક દાસીની સાથે વલ્લભીપુર મોકલી દીધી આ નગરમા સુભગાને એક પુત્ર તથા એક પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઇ સુભગાનો પુત્ર મોટો થયો ત્યારે તેને ભણાવવાને માટે વિદ્યાલયમા મોકલવામા આવ્યો તેના મિત્રો તેનુ ગૂઢ જન્મવૃત્તાત જાણી તેને "ગુપ્ત" નામથી બોલાવી તેનાપર અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કરતા હતા આથી "ગુપ્ત" ને અત્યત દુખ થતુ તેને શયન અથવા ભોજન કરતી વખત પણ કોઈ પ્રકારનુ સુખ થતુ નહોતુ તેને સ્વપ્નમા પણ સુખ નહોતુ તેને અત્યત ચિતા થતી તેને અનેક પ્રકારની શકા થતી જ્યારે તેના સહાધ્યાયીઓ તેના પિતાનુ નામ પૂછતા ત્યારે તે નિરુત્તર બની જતો આ શુ ઓછા દુખની વાત છે ? જે પિતાદ્વારા તે ઉત્પન્ન થયો તેને તે ઓળખતો નહોતો તેણે તેને એક વાર પણ દીઠો નહોતો તેણે તેને એક વાર બોલાવ્યો ન હતો આથી તે બાળકના હૃદયમા અત્યત શોક થયો થોડા સમયમાજ તે બાલકનુ કોમળ હૃદય ચિતારૂપી વિષથી જર્જર થઇ ગયુ તેના સહાધ્યાયીઓ તેના પિતાનુ નામ પૂછીને તેનો જીવ અત્યત બાળતા હતા તે મનનુ દુખ મનમાજ છુપાવીને ઘેર ચાલ્યો આવતો અને પોતાની માતાને પોતાના પિતાનુ નામ વારવાર પૂછતો; પરતુ સુભગા કાઇ ઉત્તર આપતી નહિ તે પોતાના પુત્રને ગોદમા લઇને સમજાવીપટાવી શાત રાખતી. આ પ્રકારે ઘણા દિવસ વ્યતીત થઇ ગયા, પરતુ ગુપ્તને પોતાના પિતાવિષે કાંઇ માહિતી મળી નહિ

અતે એક દિવસ "ગુપ્ત" ને તેના સહાધ્યાયીઓએ ખૂબ સતાવેલો હોવાથી તે અત્યત ક્રોધાયમાન થઇ પોતાની માતા પાસે આવ્યો અને તેણે સિંહસમાન ગર્જના કરી કઠોર અવાજથી કહ્યુ "જો હમણા તુ મારા પિતાનુ નામ નહિ બતાવે તો હુ તારો પ્રાણ લઇશ" "ગુપ્ત" ના આ ભયદાયક શબ્દો પૂરા થયા તે પૂર્વે સૂર્ય ભગવાન તેની આગળ પ્રકટ થયા અને તેને સર્વ વૃત્તાત કહી સભળાવ્યુ ત્યારપછી તેઓ "ગુપ્ત" ના હાથમા એક પાષાણનો ટુકડો આપીને બોલ્યા "આ પાષાણનો ટુકડો હાથમા લઇને તુ જેને સ્પર્શ કરશે તે તત્ક્ષણ પતન પામશે" 'ગુપ્તે' આ પાષાણના ટુકડાથી પોતાના સર્વ સહાધ્યાયીઓને પરાજિત કર્યા થોડા વખતમા આ સમાચાર વલ્લભીપુરના રાજાના સાભળવામા આવ્યા રાજાએ "ગુપ્ત" ને પોતાની સમક્ષ બોલાવીને તેને અનેક પ્રકારની ધમકી આપી આથી "ગુપ્તે" એ ઉક્ત પાષાણના ટુકડાવતી રાજાને પરાજિત કર્યો અને તેના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો

હવેથી તે "ગુપ્ત" શિલાદિત્યના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો[1]

વલ્લભીપુરના રાજા શિલાદિત્યના સબધમા આ પ્રકારની બીજી પણ અદ્ભુત અને મનોહર દતકથાઓ સાભળવામા આવે છે એમ કહેવાય છે કે વલ્લભીપુરમા તે વખતે 'સૂર્યકુડ' હતો જે વખતે સગ્રામનો

[1] ભારતવર્ષના ઈતિહાસમા એક બીજા શિલાદિત્યનુ નામ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, પરતુ તે વૈશ્ય હતો અને ઈસ્વીસનની સાતમી શતાબ્દીના મધ્ય ભાગમા કનોજના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતો પ્રસિદ્ધ ચિનનિવાસી હુએન્ત્સાગ આ શિલાદિત્યના શાસનકાળમાજ કનોજમા ગયો હતો (જુઓ 'ટ્રાવેલ્સ ઑફ હુએન્ત્સાગ' પૃ૦ ૨૧૫)

પ્રસંગ આવી પડતો તે વખતે રાજા શિલાદિત્ય તે કુંડની સમીપ જતા અને ભગવાન ભાસ્કરની પ્રાર્થના કરતા આ પ્રાર્થના સાંભળી સૂર્યનો રથ ખેંચનાર સપ્તાશ્વ નામનો એક પ્રચંડ અશ્વ તે કુંડમાંથી બહાર નીકળતો આ અશ્વને પોતાના રથ સાથે જોડી મહારાજા શિલાદિત્ય શત્રુઓને પરાજિત કરતા, પરંતુ પાછળથી તેમના કોઇ દુષ્ટ મંત્રીએ વિશ્વાસઘાત કર્યો, તેથી શિલાદિત્યનું સૌભાગ્ય નષ્ટ થયું તેમના ઉક્ત દુષ્ટ મંત્રીએ તેમના શત્રુને આ ભેદ જણાવી દીધો અને તેને સલાહ આપી કે –" આ પવિત્ર કુંડમાં ગૌરક્ત નાખો એટલે શિલાદિત્યનો સૌભાગ્યસૂર્ય નષ્ટ થશે " આ સલાહાનુસાર યવનોએ તે સૂર્યકુંડમાં ગૌરક્ત નાખ્યું સૂર્યકુંડ અપવિત્ર બન્યો એટલે મહારાજા શિલાદિત્યનો સૌભાગ્યસૂર્ય અસ્ત થવા લાગ્યો, તેમના નાશનો આરંભ થયો અને મ્લેચ્છો પ્રચંડ બળસહિત આવી વલ્લભીપુરને ઘેરી ગગનભેદી સિંહનાદથી વારંવાર દિશાઓ ગજાવવા લાગ્યા

આ વખતે મહારાજા શિલાદિત્ય શીઘ્ર સૂર્યકુંડની સમીપ ગયા અને દીનસ્વરે પોતાના ઇષ્ટદેવની વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા પરંતુ તેમની પ્રાર્થના વ્યર્થ ગઇ અતિ કરુણાજનક સ્વરથી વિનયપૂર્વક અનેક વાર પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ સપ્તમુખવાળો અશ્વ દૃષ્ટિગોચર થયો નહિ ઘોર નિરાશાના પ્રચંડ પ્રહારથી શિલાદિત્યનું અંતઃકરણ વિદીર્ણ થઇ ગયું તેમને ચારે દિશામાં અંધકાર દેખાવા લાગ્યો, તથાપિ તેઓ પોતાના સામર્થ્યપર શ્રદ્ધા રાખી પોતાની સેનાસહિત ભયંકર શત્રુઓની સામા થયા શત્રુઓ અધિક બળવાન હોવાથી શિલાદિત્ય પોતાની સેનાસહિત સમરશાયી થયા મહારાજા શિલાદિત્યના શોચનીય મૃત્યુની સાથે વલ્લભીપુરમાંથી તેમનું વંશવૃક્ષ જડમૂળમાંથી ઉખડી ગયું [1]

૧ ટૉડ અને પારસીઓના ગ્રંથોમાં પણ આવા સૂર્યકુંડનું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે હાલમાં ઉપર્યુક્ત સૂર્યકુંડનું વૃત્તાંત કલ્પનાની મહાજાળથી આવૃત્ત છે આ આવરણ દૂર કરવાથી સત્ય વાત જ્ઞાત થશે કે, શત્રુઓએ મહારાજાના દુર્ગની ખાઇમાં વિષ મેળવી દીધું હતું આ વિષમય જળ પીવાથી સેનાનો નાશ થતો જોઇ મહારાજા દુર્ગનું દ્વાર ખોલી શત્રુઓની સામે થયા આવો ક્રૂર ઉપાય કરવાથી અનેક નૃપતિઓને વિજય મળ્યો છે અલ્લાઉદ્દીને પણ આવો દુષ્ટ ઉપાય કરી અજયસિંહનો દુર્જય દુર્ગ જીતી લીધો હતો પરંતુ કોના આક્રમણથી વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ થયો હતો તે જાણી શકાતું નથી આના સંબંધમાં અનેક મતો પ્રચલિત છે કર્નલ ટૉડ પારદ અથવા હૂન લોકોથી એનો નાશ થયેલો જણાવે છે

પરંતુ વાડન તેને ઇન્ડુવક્ષ્ય અને એલ્ફીન્સ્ટન તેને પારસી જણાવે છે આ મતોમાં કોને સત્ય સમજીને ગ્રહણ કરવો તેનો નિશ્ચય કરવો કાંઇ સહજ નથી આ સર્વ મતોની સમાલોચના કરતાં એલ્ફીન્સ્ટનના મતને સૌથી ઉચ્ચ આસન આપી શકાશે પોતાનો મત સત્ય ઠરાવવાને માટે એલ્ફીન્સ્ટને પુષ્કળ પ્રમાણો આપ્યાં છે આથી તેનો મત સંભવિતતાથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે એલ્ફીન્સ્ટનનો મત એવો છે કે જે મ્લેચ્છજાતિએ વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ કર્યો હતો, તેને કર્નલ ટૉડે પારદ અને વાડને ઇન્ડુવક્ષ્ય જણાવી છે પરંતુ વિચારપૂર્વક જોવાથી તેને પારદ કહી શકાતી નથી તેને પારસી કહેવામાં આવે તો કાંઇ અનુચિત ગણાશે નહિ નોશેરવાને ૬૦ સ૦ ૫૩૧થી ૫૭૯ પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું સર જૉન મૅલ્કમે અનેક પારસી ગ્રંથોના પ્રમાણો વડે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે ઉક્ત પારસી સુર (નોશેરવાન) ઉત્તરમાં ફેરગના સુધી અને પૂર્વમાં ભારતવર્ષપર્યંત પોતાની વિજયી સેના લઇ ગયો હતો ચીનાઇ ભાષાના અનેક ગ્રંથોમાં નોશેરવાનના પ્રથમ આક્રમણવિષે ઉલ્લેખ છે સર હેવી પૉટિન્જર અતિ સૂક્ષ્મ અને સંભવિત પ્રમાણો આપીને કહે છે કે નોશેરવાને સિકારને નદીના કિનારાપરથી આવીને હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું હતું. વલ્લભીપુર સિંધદેશની અતિ નિકટ હોવાથી આપણને સહજ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે કે નોશેરવાને સિંધથી આવીને વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો હશે.

अध्याय २ जो

ગોહનું જન્મવૃત્તાંત-ઈડરરાજ્યની પ્રાપ્તિ- 'ગિહલોત' શબ્દની ઉત્પત્તિ-બાપ્પારાવળનો જન્મ-ગિહલોત લોકોની પ્રાચીન પૂજાવિધિ-બાપ્પાનું વૃત્તાંત-અગુણા પાનોર-બાપ્પાનું શૈવમંત્રગ્રહણ-ચિતોડરાજ્યની પ્રાપ્તિ-બાપ્પાનો આશ્ચર્યકારક રીતે આવેલો અંત-બીજી અને અગીઆરમી શતાબ્દીના મધ્યભાગના મેવાડના ઇતિહાસના ચાર પ્રધાન કાળનું નિરૂપણ.

હારાજા શિલાદિત્ય વિશ્વાસઘાતક મંત્રી અને દુષ્ટ યવનોના ભોગ થઇ પડયા. તેમનું વલ્લભીપુર પણ વિધ્વસ્ત થઇને સ્મશાનભૂમિસમાન બની ગયું. તેમના ઇષ્ટ મિત્ર, બંધુઓ વગેરે સર્વ જણ શત્રુઓ સામે શસ્ત્ર ધારણ કરી સમરશાયી થયા.

મહારાજા શિલાદિત્યને પુષ્કળ રાણીઓ હતી. તેમાની પુષ્પવતીસિવાય સર્વ રાણીઓ તેમની સાથે સતી થઇ ગઈ. વિંધ્યાચળ પર્વતની તળેટીમા ચંદ્રાવતી નામની એક નગરી છે. આ નગરીમા તે વખતે પરમારવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. રાણી પુષ્પવતીનો જન્મ આ પરમારવંશમાજ થયો હતો. ઉકત અનર્થકારક ઘોર સંગ્રામ થયો તે પૂર્વે રાણીને ગર્ભના લક્ષણો પ્રતીત થયા હતા. ઉકત રાણીએ પુત્રવાચ્છનાથી અનેક દેવદેવીઓની પૂજા કરી હતી. ખાસ કરીને તેના પિતાના રાજ્યમા જગદંબા દેવી ભવાની હતા, તેમની તેણે વિશેષ પૂજા કરી હતી. જે વખતે ઉકત ઘોર સંગ્રામ ચાલતો હતો, તે વખતે પુત્રકામનાની સિદ્ધિનાં સર્વ લક્ષણો પ્રતીત થયેલા હોવાથી રાણી પુષ્પવતી ષોડશોપચારથી માતા ભવાનીની પૂજા કરવાને માટે પોતાના પિતાને ઘેર આવી હતી. પૂજાવિધિ સમાપ્ત કરીને જે વખતે તે પોતાના પતિના ઘર તરફ પાછી ફરતી હતી, તે વખતે તેણે માર્ગમા ઉકત યુદ્ધના સમાચાર સાભળ્યા. આ વર્તમાન સાભળતાની સાથેજ જાણે રાણી પુષ્પવતીના મસ્તકપર વજ્રપ્રહાર થયો હોય તેવો તેને આઘાત થયો. તેની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઇ, તે શોકનો વેગ સહન કરી શકી નહિ, તેથી તે મૂર્છિત થઇને ભૂમિપર ઢળી પડી. અભાગિની પુષ્પવતીને આશા હતી કે હું ગજમાતા થઇશ, પરંતુ તે આશા સફળ થઇ નહિ.

શું આ સામાન્ય દુઃખની વાત છે ? મૂર્છિત થયેલી રાણીને તેની સખીઓએ સારીપેઠે શુશ્રૂષા કરીને સચેત કરી. રાણી વારંવાર વિલાપ કરીને પોતાના ભાગ્યને ધિક્કારવા લાગી. તેની આશા સફળ થઇ નહિ, તે માટે તેને લેશ પણ શોક થતો નહોતો; પરંતુ તેનો શોકમાત્ર એટલોજ હતો કે-" જેના આશ્રયે હુ જીવી છું તે પ્રાણાધારને નિષ્ઠુર કાળે પોતાના મુખમાં સ્વાહા કર્યા છે." આ દુઃખ તેનાથી લેશ પણ સહન થઇ શકતું નહોતુ. જો તે ગર્ભવતી ન હોત તો તત્કાળ સતી થઇને પોતાના પતિની પાસે પહોંચી જાત; પરંતુ શું કરે? તે બિચારી નિરુપાય બની હતી તેથી તે સંતાનોત્પત્તિ થાય ત્યાસુધી જીવન ધારણ કરવાના ઉદ્દેશથી મલિયાનામની શૈલમાળાની એક ગુફામા જઈ વસી. ત્યાં તેને યોગ્યકાળે એક પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ.

આ મલિયાનામની શૈલમાળાની નિકટમાંજ વીરનગર નામનું એક સાધારણ ગામ હતું. આ ગામમા કમળાવતી નામની એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રી રહેતી હતી. રાણી પુષ્પવતીએ આ બ્રાહ્મણમહિલાના

હાથમા પોતાના બાળકુમારને સોપ્યો અને તે પોતે સ્વામીનુ અનુગમન કરવાને માટે ચિતાના પ્રદીપ્ત અગ્નિમા પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રવેશ કરીને અનત ધામમા ચાલી ગઇ જે દિવસે તે સતી થવાની હતી, તે દિવસે પ્રાત કાળમા તેણે કમળાવતીના ચરણ ગ્રહી તેને વિનયપૂર્વક કહ્યુ 'હે દેવિ' હુ મારા રત્નરૂપ પ્રાણાધિક પુત્રને તમારા હાથમા સોપુ છુ હવે તમેજ એની માતા થાઓ તમે એને પોતાનો પુત્ર ગણીને એનુ લાલનપાલન કરજો વળી મારી એક બીજી પ્રાર્થના છે કે, એ પુત્રને બ્રાહ્મણોચિત શિક્ષા આપજો અને યોગ્યકાળે રાજપૂત કન્યાની સાથે એનો વિવાહ કરજો '

રાણી પુષ્પવતીએ સતી થતી વખતે ઉક્ત બ્રાહ્મણસ્ત્રીને જે પ્રાર્થના કરી હતી, તેને તે વિસરી ગઇ નહિ તેના વિનયભરેલા વચનો તેના કાનમા દેવાતાની પેઠે ગુ જારવ કરવા લાગ્યા તેણે પુષ્પવતીના કુમારનુ લાલનપાલન કરવામા કશી વાતની મણા રાખી નહિ કમળાને પણ ગર્ભધારણની ઘોર યાતનાનો એક વખત અનુભવ થયો હતો, તેથી પુત્ર એકવી પ્યારી વસ્તુ હોય છે, તે તે સારી પેઠે જાણતી હતી તે પુષ્પવતીના કુમારને પોતાના પુત્રવત્ ગણી તે અનાથ રાજકુમારનુ ઉત્તમ પ્રકારે લાલન પાલન કરવા લાગી તેનો જન્મ ગુહામા થયો હતો, તેથી કમળાએ તેનુ નામ ગોહ પાડ્યુ જો કે કમળા ગોહને પુત્રવત પાળતી હતી, તથાપિ ગોહદ્વારા તેને એક ક્ષણ પણ સુખ મળતુ નહોતું કારણ કે ગોહ અતિ સાહસિક અને ચ ચળ વૃત્તિનો થઇ ગયો હતો જેમ જેમ તેની વય વધતી ગઇ, તેમ તેમ તેની સાહસિકતા અને ચ ચળતા પણ વૃદ્ધિગત થતી ગઇ તે કમળાની આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરી પોતાના સમવયસ્ક રાજપૂતકુમારોની સાથે રાત્રીદિવસ એનતો ફરતો તે વિદ્યાભ્યાસ કરવામા જરા પણ ચિત્ત લગાડતો નહિ તે કોઇ કોઇ વખત પક્ષીઓનો શિકાર કરતો અને કોઇ કોઈ વખત ઘોર જગલમા પ્રવેશ કરી પશુઓને મારતો આ પ્રકારે રાજકુમારની વય અગીઆર વર્ષની થઇ હવે તેની ઉચ્છૃખલતાની પરાકાષ્ઠા થઇ તે પોતાની પાલકમાતાની આજ્ઞામા જરા પણ રહ્યો નહિ આના સબધમા એક ભટ્ટકવિએ જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે માત્ર એટલુજ કહેવુ બસ થશે, કે સૂર્યનુ તેજ કાઇ છુપું રહે છે ?

મેવાડની દક્ષિણે આવેલી પર્વતમાળાઓમા ઇડર નામનુ એક સ્થળ છે. આ સ્થળે તે વખતમા માડલિક નામનો એક ભીલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ગોહ ઇડરના ભીલ લોકોની સાથે રાત્રિદિવસ ભ્રમણ કર્યા કરતો હતો ભીલ લોકોની સાહસિક વૃત્તિની સાથે ગોહનો સ્વભાવ બરોબર મળી ગયો હતો, તેથી તે શાત સ્વભાવના બ્રાહ્મણોની સગતિ છોડીને ભીલ લોકોની સાથે રહેવાનુ વિશેષ પસદ કરતો હતો ભીલ લોકો પણ તેનાપર અત્યત પ્રીતિ રાખતા હતા ક્રમશ આ વનપુત્રોનો તેના પર એટલો બધો અનુરાગ વધી પડ્યો કે તેમણે ઇડરની ડુગરા અને ઝાડીવાળી સમગ્ર ભૂમિ તેના હાથમા સમર્પણ કરી દીધી અબુલફજલ અને ભટ્ટકવિઓ આ ઘટનાનુ વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે — ' એક સમયે રાજપૂતકુમાર ગોહની સાથે ભીલના છોકરાઓ રમતા હતા તે વખતે રમતા રમતાજ ઉક્ત ભીલબાળકોએ એવો વિચાર કર્યો કે આપણામાથી કોઇને રાજા બનાવીએ તે વખતે ત્યા જેટલા છોકરાઓ હતા તે સર્વને ગોહને રાજા બનાવવો એ સર્વ પ્રકારે ઉચિત લાગ્યુ તદનુસાર તત્કાળ એક ભીલબાળકે પોતાની અ ગુલિ છેદી તેના રુધિરથી નૂતન રાજાના કપાળપર રાજતિલક કર્યું તે દિવસે ઉક્ત ઘોર જગલમા રમત રમતાજ ગોહના કપાળપર ભીલ બાળકોએ જે રાજતિલક કર્યું તેને ત્યાર પછી કોઇ પણ ભૂસી શક્યુ નહિ વૃદ્ધ ભીલરાજા માડલિકે આ વૃત્તાત સાભળી અતિ પ્રસન્નતાપૂર્વક ગોહને રાજ્યભાર સોપ્યો અને પોતે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે રાજકાર્યથી નિવૃત્ત થયો, પરતુ આ ઘટનાનો અ ત અતિ કરુણાજનક અને ખરાબ આવ્યો ગોહના કપાળમા કૃતઘ્નતા અને વિશ્વાસઘાતનુ ઘોર કલક લાગેલુ છે એમ કહેવાય છે કે જે ભીલરાજાએ પોતાનુ સિંહાસન પોતાના પુત્રને ન આપતા સ્વેચ્છાથી પ્રસન્નતાપૂર્વક ગોહને આપ્યુ, તેનોજ ગોહે સહાર કર્યો " શા કારણથી ગોહે આ કઠોર કામ કર્યું હશે તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે અબુલફજલ અને ભટ્ટકવિઓ પણ આનુ કાઇ કારણ દર્શાવતા નથી ગોહનુ નામ તેના વ શજોનુ ગોત્ર બની ગયુ અને તેના વ શજો 'ગહિલોત' વા 'ગિલોત' કહેવાવા લાગ્યા

ગહિલોતોના સ બધમા ઘણુ થોડુ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે આ અલ્પ વૃત્તાતપરથી પ્રતીત થાય છે કે ગોહની આઠમી પેઢી સુધી ઉક્ત શૈલમાળામા આવેલા ઇડર પ્રદેશમા ગહિલોતોનુ રાજ્ય રહ્યું હતું તેની આઠમી પેઢી સુધી સ્વાધીનતાપ્રિય ભીલ લોકોએ રાજપૂતોના હાથમા પોતાની સ્વાધીનતારૂપ

રત્નને વેચીને સુખદુઃખથી વિજાતીય લોકોની પરાધીનતા સહન કરી, પરતુ તેઓ સ્વાધીનતાના પૂર્ણ ઉપાસક હતા સ્વાધીનતા તેમને સદા પ્રિય હતી તેમના પૂર્વજો સ્વાધીનતાનુ સ્વર્ગીય સુખ ભોગવતા હતા કેટલાક કાળથી તેમના કોઇક પાપનો ઉદય થવાથી તેઓ તે સુખથી પરાડમુખ થયા હતા અને તેમણે પરાધીનતાની બેડી પહેરી હતી હવે ભીલ લોકો આ બેડી સહન કરી શકયા નહિ ગોહની આઠમી પેઢીએ નાગાદિત્ય નામનો રાજા થયો એક વખત આ રાજા વનમા શિકાર કરવા ગયો અને એક હરિણની પાછળ પડયો આ ભીલ લોકોએ પ્રચડ બળની સાથે આવીને આ રાજાને ઘેરી લીધો અને તેનો ત્યાને ત્યાજ વધ કરીને ઇડરના રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

જ્યા નાગાદિત્યનો આ પ્રમાણે અત આવ્યો કે તરતજ તેના કુટુબમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો વિપતની વિકટમૂર્તિ સર્વના હૃદયમા ભયનો સચાર કરવા લાગી ચારે તરફ ભીલ, ભીલ ને ભીલજ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા રાજપૂત રાજકુટુબના માણસો નાસીને પણ કયા જાય ? ક્રોધથી ઉન્મત્ત બનેલા ભીલલોકોના હાથમાથી રાજકુટુબનુ સરક્ષણ કોણ કરી શકે ? ગોહનો વશ આ વખતે નિર્મૂળ થઈ જશે કે શુ એવો ભય ઉત્પન્ન થયો હતો સર્વ રાજપૂતો અત્યત ચિતાતુર થયા આ વખતે નાગાદિત્યને એક બાપ્પા નામનો ત્રણ વર્ષનો પુત્ર હતો આ રાજપુત્રને લીધે રાજકુટુબના માણસોની ચિતામા અત્યત વધારો થયો, પરતુ પરમાત્માની કૃપાથી થોડા વખતમા રાજકુમારનુ સરક્ષણ થયુ વીરનગરની જે કમળાવતીએ ગોહના જીવનનુ સરક્ષણ કર્યુ હતુ, તેનાજ વશજોએ સકટના સમયમા મહારાજા શિલાદિત્યના વશજોનુ રક્ષણ કરવાને માટે પુન કમ્મર કશી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તો હૃદયપર હજારો વજ્ર પડે તો શુ થયુ, પરતુ રાજકુમારનુ રક્ષણ તો અવશ્ય કરીશુજ આ લોકો ગહિલોતરાજવશના કુલપુરોહિત થયા હતા આજે તેઓ પુરોહિતપણુ સાર્થક કરવાને માટે પોતાના પ્રાણ જોખમમા નાખી રાજકુમાર બાપ્પાની રક્ષા કરવાને માટે તત્પર થયા હતા આ સત્યપરાયણ બ્રાહ્મણોએ રાજકુમાર બાપ્પાને લઇને ભાડર[1] નામના કિલ્લા તરફ ગમન કર્યુ, ત્યા એક યદુવશી ભીલે તેમને આશ્રય આપ્યો, પરતુ આ સ્થળે રાજબાળક સર્વ પ્રકારે નિરાપદ નથી એમ ધારી તેને પરાશર નામના સ્થાનમા લઈ જવામા આવ્યો અહીઆ ઘીચ જગલ હતુ અને તેમા અસખ્ય પ્રચડ વૃક્ષો આવી રહ્યા હતા આ દીર્ઘ વૃક્ષશ્રેણીના નિબિડ શાખાપત્રોને ભેદીને ત્રિકૂટ પર્વત ઉચુ મસ્તક કરી ઉભો રહ્યો હતો ત્રિકૂટગિરિની તળેટીમા નાગેન્દ્ર[2] નામનુ એક સાધારણ નગર છે આ નગરમા શિવોપાસક બ્રાહ્મણો પરમ સુખશાતિપૂર્વક નિવાસ કરતા હતા બાપ્પાને આ શાત પ્રકૃતિના બ્રાહ્મણોના હાથમા સોપવામા આવ્યો ઉક્ત નિબિડ મહાવનની ગભીર શાતિમય શીતલ છાયામા અને ઉચ્ચ પર્વતમય વિશાળ ભૂમિમા ભગવદ્‌ભક્ત શાતચિત્ત બ્રાહ્મણોના આશ્રય નીચે સુરક્ષિત રહી રાજકુમાર બાપ્પા સ્વચ્છદતાથી ભ્રમણ કરવા લાગ્યો[3]

આ પરાશર મહાવન કે જ્યા વિરાટ ત્રિકૂટ પર્વતની ઘોર કદરો આવી રહી છે, જ્યા ઉચ્ચ પર્વતશૃગો વાદળાઓ સાથે મળી જઇને શોભાયમાન બની રહેલ છે અને જ્યાથી અનેક નદીઓ નીકળી છે ત્યા અનેક પ્રાચીન દેવમદિરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે પ્રકૃતિનુ સૌદર્ય અહીઆ પોતાના પૂર બહારમા ખીલી નીકળેલ છે આ ઘોર વનમા પ્રવેશતાની સાથેજ મનુષ્યના હૃદયમા ભગવદ્‌ભક્તિ, ભય અને આનદમિશ્ર લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે આ પવિત્ર વનમા રહેતા લોકો પ્રાચીનકાળમા માત્ર શિવનીજ પૂજા કરતા હતા, તે એટલે સુધી કે વનકુમાર અસભ્ય ભીલો પણ શિવની ભુજગભૂષિત મૂર્તિને તથા તેમના વાહન વૃષભને અતિ પવિત્ર માનીને ભક્તિપૂર્વક તેમની પૂજા કરતા હતા

---

૧ આ કિલ્લો જરોલીના નૈઋત્ય કોણમા ત્યાથી ૧૫ માઈલપર આવેલો છે

૨ લોકભાષામા આ નગરને નાગદા કહેવામા આવે છે આ નગર ઉદયપુરની ઉત્તરે દશ માઈલપર આવેલુ છે આ નગરને અદ્યાપિ પર્યંત તીર્થસ્થાન માનવામા આવે છે કર્નલ ટૉડને આ નગરમાથી ગહિલોત કુલના ઈતિહાસના ઘણા શિલાલેખો મળ્યા હતા

૩ એનુ લાડકુ નામ બાપ્પા હતુ એ કુમારનુ ખરૂ નામ શૈલાધીશ હતુ એમ કહેવાય છે

આ શાત અને ગભીર વનમા ભૂતભાવન ભગવાન મહાદેવની પૂજા ઘણા કાળથી કરવામા આવે છે જો કે સાપ્રતમા મેવાડરાજ્યની શોચનીય સ્થિતિમા તેમની પૂજાનો આડબર બહુ ઓછો થઈ ગયો છે તથાપિ શિવરાત્રિ ઇત્યાદિ મહોત્સવોમા ઉદયપુરમા કરવામા આવતી શિવપૂજા જોવા લાયક હોય છે તે એટલે સુધી કે ભિન્ન ધર્માવલબી જૈનો અને પૃથક મતાવલબી વૈષ્ણવો સુદ્ધા આ ઉત્સવોમા મહા હર્ષ અને ઉત્સાહથી ભાગ લે છે આજપર્યંત મેવાડના રાણાઓ પોતાને એકલિંગના દિવાન કહે છે અને તેમા મહાન ગૌરવ માને છે ગગાયમુનાની આસપાસના પ્રદેશમા અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસનાનો પ્રચાર ન હોત તો કદાચિત્ શિવપૂજા આસારપર્યંત પોતાના પૂર્ણ પ્રતાપસહિત ચાલુ રહેત ગહિલોતકુલના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રધાન ઉપાસ્યદેવતા ભગવાન એકલિગની પૂજા અદ્યાપિ પર્યત મોટા સમારભથી કરવામા આવે છે ઉદયપુરમા પ્રવેશ કરવાના એક નાના ગિરિમાર્ગઉપર ભગવાન એકલિગજીનુ પવિત્ર મદિર છે આ મદિર ઘણુ મોટુ અને દર્શન કરવા યોગ્ય છે તે સગેમરમરનુ છે અદરના ભાગમા કોતરકામ પણ ઘણુ સારૂ કરવામા આવ્યુ છે આ મદિરના દર્શન થતાજ વિદિત થાય છે કે એને બાધવામા પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરવામા આવ્યો છે નિસદેહ આ મદિર દર્શનીય છે, પરતુ હિદુદ્વેષી મ્લેચ્છો આ માર્ગથી પણ મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરતા હતા તેમણે આ મદિરના ઘણા ભાગો તોડીફોડી નાખ્યા છે મદિરના આગણામા વેદિકા બનાવવામા આવી છે વેદિકાની ઉપર ભગવાન એકલિગની બરાબર સામે ધાતુની બનાવેલી વૃષભની એક મૂર્તિ વિરાજે છે આ મૂર્તિ અદરથી પોકળ છે તેનુ અગ અતિ સુદર છે પરતુ મુસલમાનોએ દ્રવ્ય નીકળવાની લાલચે કઠિન ગદાના પ્રહાર કરી આ વૃષભની મૂર્તિપર પણ એક બે સ્થળે છેદ પાડ્યા છે

જે પ્રકારે નવીન કુળની સ્થાપના કરનાર મહાત્માઓના સબધમા અનેક અદ્ભુતવાતોનો પ્રચાર થાય છે તે પ્રમાણે બાપ્પાના સબધમા પણ બન્યુ છે જે પ્રમાણે બાપ્પનુ લાલનપાલન કરતા હતા તેમની ગાયોને બાપ્પા ચારતા હતા ગાયોને ચારવામા આ રાજપૂતબાળકને અપૂર્વ આનદ થતો હતો સૂર્યવશી મહારાજ શિલાદિત્યના વશજ આ વખતે ગોપકાર્ય કરતા હતા આ વખતે ભાગ્યમા શુ લખેલુ હતુ તેની કલ્પના પણ કોઇને નહોતી બાપ્પાની શાતિમય બાલ્યાવસ્થાના સબધમા ભટ્ટલેખકોએ અનેક સુદર વાતો લખી છે શારદીય ઝુલનોત્સવ એ રાજપૂતોનો એક વિખ્યાત મહોત્સવ છે આ મહોત્સવનો સમય આવતા સર્વ બાળકો આનદોન્મત્ત બની ઝુલનલીલાના મેળામા ભાગ લે છે આપણે જે સમયની ચર્ચા કરીએ છીએ તે સમયમા નાગેન્દ્રનગરમા એક સોલકીવશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો ઝુલનોત્સવનો પ્રસગ આવતા ઉક્ત રાજાની કુવરી પોતાની સાહેલીઓને પોતાની સાથે લઇ કુજવનમા વિહાર કરવા ગઇ પરતુ સાથે હીચકા બાધવાનુ દોરડુ નહોતુ તેથી સર્વ જણીઓ આમ તેમ તેની શોધ કરવા લાગી એટલામા રાજકુમાર બાપ્પા ત્યા આવી પહોચ્યા તેઓ ત્યા આવ્યા કે તરતજ સર્વ કુમારિકાઓએ તેની પાસે દોરડુ માગ્યુ કુમાર ચપળ અને હસમુખા હતા તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો 'જો તમે પ્રથમ મારી સાથે વિવાહ કરો તો હુ તમને દોરડુ આણી આપીશ ' તમાસો જોવાની લાલસાથી સર્વ રાજપૂતબાલિકાઓએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો સોલકીવશની રાજકુમારીની સાડી સાથે બાપ્પાનો પટકો બાધવામા આવ્યો અને તેની સાથે સર્વ બાલિકાઓ એક બીજાનો હાથ પકડી એક પ્રચડ આમ્રવૃક્ષની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી આ શારદીય ઝુલનોત્સવને દિવસે ઉક્ત પ્રચડ આમ્રવૃક્ષની નીચે જે નકલી વિવાહ થયા હતા તે અલ્પકાળમા સત્ય વિવાહ બની જશે એવી કલ્પના પણ આ વખતે બાપ્પાના મસ્તકમા આવી નહોતી પરતુ આ સમયથી બાપ્પાનો ભાગ્યોદય થવા લાગ્યો અને ઉક્ત સર્વ રાજપૂતકુમારિકાઓ બાપ્પાની પત્નીઓ બની આ બાલિકાના વશજો અદ્યાપિપર્યંત આ લીલાવિવાહનુ સ્મરણ પૂજ્યભાવથી કરે છે અને પોતાને બાપ્પાકુલથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે

તમાસો સમાપ્ત થયો રાજપૂતબાલિકાઓ પોતાપોતાને ઘેર જઇ ઉક્ત વૃત્તાત વિસરી ગઇ વિધાતાએ બાપ્પાની સાથે તેમનો ચિરસબધ જોડયો હતો, એ વાતની કલ્પના પણ તેમના મનમા નહોતી કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા પછી સોલકીરાજકુમારી વિવાહ યોગ્ય થઇ તેના પિતાએ તેને માટે વર શોધી કાઢી વિવાહની સર્વ તૈયારી કરી એટલામા વરપક્ષના એક જ્યોતિષી બ્રાહ્મણે આવીને રાજકુમારીનો હાથ જોઇ કહ્યુ 'આ કુવરીનો વિવાહ તો ક્યારનો થઇ ચુકયો છે' તેની આ અદ-

ભૂત વાત સાભળી ગજભુવનમા ચારે તરફ કોલાહલ મચી રહ્યો સર્વ જણ દિંગ્મૂઢ બની ગયા. આ નાટકનુ અભિનયચાતુર્ય કોણે દર્શાવ્યુ તે જાણવાની સર્વને ઉત્કઠા થઇ અને ચારે તરફ ગુપ્તચર મોકલવામા આવ્યા આ વર્તમાન રાજકુમાર બાપ્પાના સાભળવામા પણ આવ્યા તેમણે વિચાર કર્યો કે જો આ વાત જરા પણ રાજાના સાભળવામા આવશે, તો હુ મોટી વિપત્તિમા આવી પડીશ આથી તેમણે પોતાના સખા ગોપલોકોને પોતાના હાથમા લીધા ગોપલોકોની બાપ્પા ઉપર જેવી ભક્તિ હતી તથા બાપ્પાની ગોપલોકોપર જેવી પ્રભુતા હતી તે પરથી ઉક્ત વાત પ્રકાશિત થવાનો જરા પણ સભવ નહોતો; તથાપિ રાજકુમાર બાપ્પાએ તેમને એક ભીષણ પ્રતિજ્ઞાથી બદ્ધ કરી લીધા આ પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી–બાપ્પાએ એક નાનો ખાડો ખોદ્યો અને પોતાના હાથમા એક નાનો પત્થર લઇ ધીરગભીર સ્વરે ગોપલોકોપ્રત્યે કહ્યુ "તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે અમે સુખદુ ખ અને સપદ્‌વિપદ્‌મા બાપ્પાની સાથે રહીશુ અમારા પ્રાણ જતા પણ અમે તમારી કોઇ વાત કોઇને કહીશુ નહિ અન્યની સર્વ વાત તમને કહીશુ. જો આ પ્રતિજ્ઞાનુસાર નહિ વર્તીએ તો અમારા પિતૃઓના સત્કર્મો આ પત્થરની પેઠે ધોબીના કૂવામા પડશે"[1] એમ કહીને બાપ્પાએ પોતાના હાથમાનો પત્થર આ ખાડામાં ફેંકી દીધો સર્વ ગોપ-લોકોએ તત્કાળ એકમત થઇને બાપ્પાના કહેવા મુજબ પ્રતિજ્ઞા કરી પાછળથી તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કદિપણ કર્યો નહોતો, પરતુ જે ગુહ્ય વાતની સાથે ઓછામા ઓછી છસે રાજપૂતબાલાઓના ભાગ્યનો સબધ હતો તે કયાસુધી ગુપ્ત રહી શકે ? આથી થોડા દિવસમા આ વાતનો સર્વ ભેદ સોલકી રાજાના જાણવામા આવ્યો તેની ખાત્રી થઇ ગઇ કે આ બધુ કરતુક બાપ્પાનુ છે

આ તરફ રાજકુમારના સાથીઓએ આ ખબર જાણી તેનુ સર્વ વૃત્તાત તેમને કહી સભળાવ્યુ કુમારે ધાર્યું કે મારાપર અવશ્ય વિપત્તિ આવી પડશે આવો વિચાર કરી તેઓ પર્વતમાળાઓમા આવેલા એક ગુપ્ત સ્થાનમા જઇ વસ્યા આ ગુપ્તસ્થાનમા માણસનો જરા પણ સચાર નહોતો બાપ્પાના વશજો આ ગુપ્ત સ્થાનમા અનેકવાર આવીને છુપાયા હતા બાપ્પાની સાથે "બાલીય" અને "દેવ" નામના બે ભીલબાળકો આ ગુપ્ત સ્થાનમા ગયા હતા બાલીય ઉંદ્રીનો રહીશ હતો અને દેવ અગુણાપાનોરનો રહીશ હતો ઉક્ત ઉભય ભીલપુત્રોએ સુખ, દુ ખ, સપદ્, વિપદ્‌મા ક્ષણભર પણ બાપ્પાનો પરિત્યાગ કર્યો નહોતો તેમનુ જીવન બાપ્પાની સાથે જોડાઇ રહ્યુ હતુ જ્યારે ભાગ્યલક્ષ્મીની પ્રસન્નતાથી રાજકુમાર બાપ્પાએ ચિતોડના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યારે બાલીય અને દેવે પોતાના રુધિર-વતી બાપ્પાના કપાળપર રાજતિલક કર્યુ હતુ

બાલીય અને દેવ જો કે અસભ્ય ભીલજાતિમા ઉત્પન્ન થયા હતા, તોપણ તેમના હૃદય જે પવિત્ર-ભાવથી પરિપૂર્ણ હતા તે ભાવ કેટલાક સભ્ય મનુષ્યોના જ્ઞાનપ્રકાશિત હૃદયમા પણ નથી હોતો આ ઉભય ભીલોએ જે પવિત્ર ચારિત્ર્ય દર્શાવ્યુ છે તેમના જેવુ ચારિત્ર્ય કેટલા પુરુષોએ બતાવ્યુ છે ? તેમણે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનુ અક્ષરશ પાલન કર્યુ પ્રતિજ્ઞા પાળવાને માટે તેમણે ઇષ્ટ મિત્રોનો સગ, શરીર-સુખ વગેરે સર્વનો પરિત્યાગ કરી રાજકુમાર બાપ્પાની સાથે કષ્ટ સહન કરી વનવાસ સ્વીકાર્યો

તેમના ઉપર અનેક વિપત્તિઓ આવી પડી હતી, તેમને અનેકવાર આખી રાત જાગૃત રહેવુ પડયુ હતુ, તથાપિ પ્રતિજ્ઞાપાલનથી વચિત થવાનો વિચાર સુદ્ધા તેમના મનમા આવ્યો નહોતો બાપ્પાના જીવનસખા અને સુખદુ ખના સાથી આ ભીલકુમારોજ હતા જો તેમને આવા મિત્રો ન મળ્યા હોત તો તેમના ભાગ્યનુ ચક્ર કયી તરફ ફર્યું હોત તે કહી શકાતુ નથી તેઓ કદાચ અજ્ઞાતવાસમા રહીને ચિતોડનુ ગર્જસિંહાસન પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ અને કદાચ તેમનુ નામ વીરકુળના આદર્શતરિકે ગણાત નહિ આ ઉભય સદાચારી ભીલોએ રાજકુમારપર જે ઉપકાર કર્યા હતા તેને રાજકુમાર કદિ પણ વિસરી ગયા નહિ તેમની સાથે રહેવાથી તેઓ પોતાને સન્માનિત અને સુખી માનતા હતા અને તેમણે તેમના પ્રત્યે અનેકવાર અને અનેક પ્રકારે કૃતજ્ઞતા દર્શાવી હતી આજે પણ તે પવિત્ર કૃતજ્ઞતાના ચિન્હો મેવાડમા અટલ પ્રકારે વિરાજમાન છે જે વખતે વીરકેસરી રાજકુમાર બાપ્પાએ આ ભીલોની સાથે રહી કાળક્રમણ કર્યુ હતુ તે વખત ભૂતકાળના ગર્ભમા વિલય પામી ગયો છે જે ચિતોડના સુવર્ણમય

[1] રાજપૂતો ધોબીના કૂવાને અત્યત અપવિત્ર ગણી તેની ઘૃણા કરે છે આ કૂવા નદીતટપર ખોદવામાં આવે છે

સિંહાસનપર વિરાજમાન થઇને મહારાણા બાપ્પાએ અંતઃકરણપૂર્વક આ ઉભય ભીલોએ કરેલું રાજતિલક સ્વીકાર્યું હતું તે ચિતોડ આજે ખંડિયેર બની ગયું છે કાળના ભીષણ પ્રહારથી તે આજે છિન્નવિચ્છિન્ન થઇને ધૂળમાં મળી ગયું છે એક સમયે જે ભૂમિ જગન્માન્ય રાજકુળની લીલાભૂમિ હતી તે આજે જંગલના હિંસક પશુઓનું વિહારસ્થાન બની ગયેલ છે

જો કે કાળચક્રનું આટલું બધું પરિવર્તન થઇ ગયું છે તોપણ બાપ્પાના વંશજો આજે પણ ઉક્ત અનાર્ય અને દેવના વંશજોના હાથનું રાજતિલક આનંદપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે તેમાં તેઓ સન્માન માને છે[1]

સમગ્ર ભારતવર્ષમાં કેવળ અગુણાપાનોરના ભીલોજ એક પ્રકારની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતા ભોગવે છે તેઓ કોઇ પણ રાજાની સાથે સંબંધ રાખતા નથી તેમનો સ્વામી 'રાણા'ની ઉપાધિ ધારણ કરીને પર્વતમાળાઓથી વિભૂષિત બનેલા ઓછામાં ઓછા હજાર ગામો ઉપર પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે અગત્ય પડે તો ઓછામાં ઓછા પાંચ સહસ્ત્ર ધનુર્ધારી ભીલોની સેના લઇને તે સમરભૂમિમાં ઉપસ્થિત થઇ શકે છે ભીલોના વીર્યથી સોલંકી રાજકુમારીઓના ગર્ભમાંથી આ લોકોના પૂર્વજો ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી તેઓ પોતાને રાજપૂત કહે છે અગુણાપાનોરના આ ભીલકુળમાંજ દેવનો જન્મ થયો હતો અગત્ય લાગવાથી મૂળ વાત છોડી ઉપલો ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે હવે પુનઃ બાપ્પા તરફ વળીએ

વિચાર કરવાથી બાપ્પાનું ગુપ્ત સ્થાનમાં નાસી જવાનું કારણ સ્વાભાવિક લાગે છે પરંતુ ભટ્ટલોકોના કાવ્યગ્રંથોમાં એથી સર્વાંશે ભિન્ન પ્રકારનુંજ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે ભટ્ટલોકોએ કાઇક ઉચ્ચ શ્રેણીનું અનુસરણ કરીને વર્ણન કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે દેવની આજ્ઞાથીજ તેમણે નાગેંદ્રનગરનો પરિત્યાગ કર્યો હતો આ વાત સત્ય છે કે જગતના અતિ પ્રાચીન મહાપુરુષોનું વૃત્તાંત અનેક પ્રકારની કલ્પનાજાળથી આવૃત્ત હોય છે પરંતુ વીરવર બાપ્પાના સંબંધમાં તેમ બનવાનો સંભવ નથી મહારાણા બાપ્પા શતાવધિ આર્યનૃપતિઓના મૂળપુરુષ હોઇ દેવની સમાન પૂજાતા હતા તેમનામાં અલૌકિક વીરતા હોવાથી શત્રુઓ તેમનું નામ સાંભળી થરથર કંપતા હતા જેમની દેહ સ્થૂલ પરમાણુમાં વિલીન થઇ ગયા છતાંપણ હજી જેમને ચિરંજીવ કહેવામાં આવે છે એવા અનુપમ વીરરાજપૂત કુલતિલક મહારાણા બાપ્પાનું જીવનચરિત્ર તથા અભ્યુદયવૃત્તાંત શું કલ્પનાજાળથી આવૃત્ત થવાનો સંભવ છે? ભટ્ટલોકોએ બાપ્પાની ઉન્નતિનું વૃત્તાંત જે અલંકારોથી વિભૂષિત કર્યું છે તે પર મેવાડના લોકોનો એટલોબધો અનુરાગ છે કે જો તેને દૂર કરવામાં આવે તો તેઓ તેને દેવનું અપમાન કરવાનું પાપ થવા તુલ્ય માને ભટ્ટકવિઓ જણાવે છે કે રાજકુમાર બાપ્પા ગોપને વેશે નાગેંદ્રનગરના વિસ્તૃત જંગલમાં પોતાના પાલક બ્રાહ્મણોની ગાયો ચારતા હતા સૂર્યવંશી મહારાજા શિલાદિત્યના વંશજ ગોપનું તુચ્છ કાર્ય કરીને સુખપૂર્વક કાળક્રમણ કરતા હતા પરંતુ એટલામાં તેમના સુખમાં એક વિઘ્ન નડ્યું રાજકુમાર જે ગાયો ચારતા હતા તેમાંની એક ગાય ઘણું દૂધ દેતી હતી પણ થોડા વખત પછી એવો બનાવ બન્યો કે જ્યારે તે ઘેર આવતી ત્યારે તેના સ્તનમાંથી જરાપણ દૂધ નીકળતું નહિ આથી બ્રાહ્મણોના મનમાં મોટો સંદેહ પડ્યો તેમણે ધાર્યું કે કુમાર બાપ્પા પોતેજ ગુપ્તરીતે ગાયનું દૂધ પી જાય છે ધીમે ધીમે આ શંકા તેમના હૃદયમાં દૃઢ થવા લાગી અને તેઓ સાવધાનતાપૂર્વક બાપ્પાની વર્તણુક ઉપર દેખરેખ રાખવા લાગ્યા કુમારના જાણવામાં આ વાત આવી પરંતુ તે શું કરે? તેમણે જ્યાંસુધી આ સંદેહ દૂર કરવાનો યથાર્થ ઉપાય ન જડે ત્યાંસુધી મનનું દુઃખ મનમાંજ શમાવી ધૈર્યપૂર્વક પોતાનું કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો રાજકુમાર બાપ્પાએ એ ગાયપર વિશેષ દૃષ્ટિ રાખવા માંડી એક દિવસ જ્યારે ગાયો જંગલમાં ચરવા ગઈ ત્યારે રાજકુમાર એ ગાયની પાછળ પાછળ ગયા તે જ્યાં જતી ત્યાં તેઓ પણ જતા કેટલોક સમય આ પ્રમાણે વ્યતીત થયા પછી તે ગાય એક નિર્જન ગિરિકંદરામાં પ્રવેશી બાપ્પા પણ તેની પાછળ ગયા આ વખતે એક અદ્ભુત દૃશ્ય તેમના જોવામાં આવ્યું આ ગાય એક લતાપત્રોના સમૂહપર દૂધની ધારા છોડી રહી હતી આથી કુમારના આશ્ચર્યનો પાર

---

૧ અભિષેક કરતી વખત દેવનો વંશજ રાજાનો હસ્ત ગ્રહણ કરી તેને રાજસિંહાસનપર બેસાડે છે અને બાલીયનો વંશજ ચોખાનો લોટ તથા દહીંનું પાત્ર હાથમાં લઇને ઉભો રહે છે જ્યારે મેવાડનો ઉન્નતિ દિનકર મધ્યાહ્નમાં હતો ત્યારે અભિષેકના ઉત્સવમાં મેવાડના રાજ્યની એક વર્ષની ઉપજ ખર્ચાઈ જતી હતી પરંતુ હાલમાં આડંબર અતિ ઓછો થાય છે રાણા જગતસિંહના અભિષેક પછી આ પ્રથામાં ન્યૂનતા જણાતી આવી છે

રહ્યો નહિ તેમણે તેની નિકટ જઇને જોયુ તો ત્યા એક શિવલિગ[1] તેમને દષ્ટિગોચર થયુ એ શિવલિગ ઉપરજ ગાયના દૂધની ધારા પડતી હતી

હવે ઘેર ગાય દૂધ દેતી નહોતી તેનુ ખરૂ કારણ રાજકુમારને સમજાયુ વળી તેમણે શિવલિગની નિકટ બીજુ એક અદ્ભુત દશ્ય જોયુ ત્યા એક યોગી વિરાજમાન હતા તેઓ સમાધિમાથી તરતનાજ જાગૃત થયેલા જણાતા હતા રાજકુમાર આ કદરામા પ્રવેશ્યા કે તરતજ તેમની સમાધિમા ભગ પડયો, પરતુ આ કરુણાનિધાન તપસ્વીએ ધ્યાન ભગ કરનાર કુમારને કાઇ પણ કહ્યુ નહિ

આ ગિરિકદરા અતિ નિર્જન છે, ત્યા સપૂર્ણ શાતિનુ સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યુ છે, પ્રાચીન કાળના તપસ્વીઓ અને યોગીઓવિના કોઇ પણ મનુષ્યે તે પવિત્ર સ્થાનનુ દર્શન કર્યું નહોતુ, પરતુ કુમાર મહાભાગ્યવાન હતા, નહિ તો અનાયાસે તેઓ તે પવિત્ર સ્થાનનુ દર્શન શી રીતે કરી શકત? આ તપસ્વીનુ નામ હારીત હતુ યોગીવર હારીત પણ ઉક્ત ગાયનુ દૂધ પીતા હતા

કુમારે યોગીવરના ચરણપર પડી તેમને સાષ્ટાગ પ્રણામ કર્યા યોગીએ આશીર્વાદ દઇ નામઠામ પૂછયુ રાજકુમાર પોતાના સબધી જેટલુ વૃત્તાત જાણતા હતા, તેટલુ તેમણે અકપટભાવથી તેમને નિવેદન કર્યુ તે પછી તેઓ મુનિવરનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરી પોતાની ગાયને લઇ પોતાના આશ્રમે ચાલ્યા ગયા બીજા દિવસથી તેઓ પ્રતિદિન આ યોગીની પાસે જવા લાગ્યા તેઓ નિત્ય તેમના ચરણ ધોતા, તેમને પીવાને માટે દૂધ આપતા અને પૂજાને માટે પુષ્પો આણી આપતા કુમારની આવી અકપટ ભાવવાળી ભક્તિ જોઇ તપોનિધિ હારીત પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેમને એક વિદ્યા શિખવવા લાગ્યા આ પ્રકારે કેટલોક સમય વ્યતીત થયો અને યોગી રાજકુમારપર એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે તેમને તેમણે શૈવમત્રની દીક્ષા આપી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવ્યુ અને પરમ ગૌરવના ચિન્હસ્વરૂપ “એકલિગના દિવાન” ની ઉપાધિ આપી રાજકુમાર બાપ્પાની અકપટ ભક્તિ અને અનન્યભાવથી કરેલી શિવપૂજા જોઇને ભગવતી ભવાની પણ તેમનાપર અતીવ પ્રસન્ન થયા તેઓ તેમને આશીર્વાદ આપવાને માટે સ્વય સિહાસનારૂઢ થઇ તેમની સમક્ષ પ્રકટ થયા અને તેમને ખુદ વિશ્વકર્માના બનાવેલા શૂલ, ધનુષ, બાણ, તરકસ તથા એક પ્રચડ ખડ્ગ ઇત્યાદિ દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રો આપ્યા

આ પ્રકારે મહાદેવના પવિત્ર મત્રથી દીક્ષિત થવાથી તથા ભગવતી ભવાનીના આપેલા દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સજ્જિત થવાથી રાજકુમાર બાપ્પા અજિત બન્યા હવે તેમના ગુરુ હારીતે શિવલોકમા જવાનો વિચાર કર્યો તેમણે પોતાનો વિચાર બાપ્પાને નિવેદન કરી તેમને જણાવ્યુ કે—“જે દિવસે હુ શિવલોકપ્રતિ ગમન કરૂ તે દિવસે તમે અહીંઆ આવજો પરતુ જે વખતે તેમણે શિવલોકપ્રતિ ગમન કર્યુ તે વખતે કુમારને પ્રગાઢ નિદ્રા આવી ગઇ હતી અને તેથી તેઓ યોગ્ય સમયપર ત્યા જઇ શકયા નહોતા તેઓ જરા મોડેથી ત્યા પહોચ્યા ત્યારે તેમણે યોગીશ્રેષ્ઠ હારીતને અપ્સરાઓદ્વારા ખેચવામા આવતા રથપર આરૂઢ થઇને આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કરતા જોયા મહર્ષિ હારીતે પોતાના પરમ પ્રિય શિષ્યને અતિમ આશીર્વાદ આપવાને માટે રથની ગતિ રોકી અને કુમાર બાપ્પાને ઉચા થઇને પોતાની સમીપ આવવાને કહ્યુ જોતજોતામા બાપ્પાનુ શરીર એકદમ વીસ હાથ વધી ગયુ[2] તોપણ તેઓ ગુરુની સમીપ પહોચી શકયા નહિ ત્યારે મુનિરાજે તેમને મુખ પહોળુ કરવાને કહ્યુ બાપ્પાએ તત્કાળ તે આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી પછી હારીત થુકયા, પરતુ બાપ્પા ગુરુનો આ પ્રમાણે થુકવાનો ખરો હેતુ નહિ સમજી શકવાથી એક અમૂલ્ય વર ગુમાવી બેઠા ઘૃણા છૂટવાથી તેમણે પોતાનુ મુખ બધ કરી દીધુ આથી ગુરુનુ થુક તેમના મુખમા પડવાને બદલે તેમના ચરણપર પડયુ જો રાજકુમાર પોતાના ગુરુના સ્નેહોપચારનો અનાદર ન કરત તો અવશ્ય તેઓ અમર થઇ જાત પરતુ અમરત્વ તેમના ભાગ્યમા નહોતુ જો કે તેઓ અમર થઇ શકયા નહિ તોપણ તેમની દેહ અભેદ્ય બની કોઇ પણ પ્રકારના શસ્ત્રાસ્ત્રો

1 બરાબર આજ સ્થળે એકલિગજીનુ મદિર બધાવવામા આવ્યુ છે કર્નલ ટૉડના સમયમા આ મદિરમા જે પૂજારી હતો તે મહર્ષિ હારીતની ૬૬મી પેઢીએ થયો હતો તેણે કર્નલ ટૉડને શિવપુરાણની એક હસ્તલિખિત પ્રત પણ આપી હતી

૨ આવી આવી અનેક વાતો બાપ્પાના સબધમા સાભળવામા આવે છે એમ કહેવાય છે કે તેમનુ વસ્ત્ર પ્રાય પાચસે હાથ લાબુ હતુ ભગવતી ભવાનીએ જે અસિ તેમને આપી હતી તેનુ વજન ૩૨ શેર હતુ

તેમના શરીરને ભેદી શકતા નહિ આ પણ કાંઈ ઓછા ભાગ્યની વાત નહોતી હવે હારીત ધીમે ધીમે આકાશમંડળમાં ચઢી ગયા થોડીવારમાં તેમનું વિમાન અદૃશ્ય થઇ ગયું

જે દિવસે ઉપલી આનંદદાયક ઘટના બની, તે દિવસથી બાપ્પાનો ભાગ્યોદય થવા લાગ્યો તેમણે પોતે ચિતોડના સૂર્યવંશી રાજાના ભાણેજ હોવા સંબંધી વાત પોતાની માતાના મુખથી સાંભળી હતી તેમની માતાના કહેવા પ્રમાણે આ વખતે તેમના મામા ચિતોડનું રાજ્યાસન ભોગવતા હતા આથી રાજકુમાર બાપ્પાને અતિ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો અને તેમને પશુઓના જેવું પ્રમાદી જીવન ગાળવા પ્રત્યે અત્યંત ઘૃણા પેદા થઇ તેઓ પોતાના કેટલાક સાથીઓને પોતાની સાથે લઈ નિર્જન વનવાસ છોડી વસ્તીમાં આવ્યા આ વખતે મોટા નગરનું દર્શન તેમને પહેલવહેલુંજ થયું મોટું નગર કેવું થાય છે તે તેઓ અત્યાર પૂર્વે જાણતા નહોતા નાગરિકોનું ઉદ્યોગમય જીવન જોઇને તેમના ઉત્સાહમાં બમણો વધારો થયો જો મનુષ્યનું ભાગ્ય બળવાન હોય છે તો તેને સર્વ કાર્યમાં સફળતા મળે છે નિબિડ જંગલમાંથી બહાર નીકળતી વખત માર્ગમાં તેમને નાહરા મગરા[1] નામના ગિરિકૂટની તળેટીમાં પ્રસિદ્ધ ગોરખનાથ સિદ્ધના દર્શન થયા ગોરખનાથ સિદ્ધે રાજકુમારને એક બે ધારવાળી તલવાર અર્પણ કરી આ તલવારમાં એવો ગુણ હતો કે મંત્ર ભણીને જો પહાડપર તેનો પ્રહાર કરવામાં આવે તો પહાડના બે ભાગ થઇ જાય કુમાર બાપ્પાના સૌભાગ્યનો માર્ગ નિષ્કંટક થઇ ગયો હતો જે કાંઇ વિઘ્નો શેષ હતા તે પણ આ સિદ્ધે આપેલી તલવારની સહાયતાથી દૂર થઇ ગયા હવે તેમને અષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ, એમ કહીએ તોપણ ચાલે[2]

મૌર્યવંશ પણ પરમારકુળની શાખા છે પરમારવંશના રાજાઓ પૂર્વે માળવાદેશના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તેઓ ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી રાજા હતા જે વખતે કુમાર બાપ્પાનું ચિતોડમાં આગમન થયું તે વખતે તે નગરમાં મૌર્યવંશનો માનસિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો મહારાજા માનસિંહે પોતાના ભાણેજનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને પોતાના સામંત બનાવી તેમના ભરણપોષણને માટે થોડી ભૂમિ આપી મૌર્યવંશી રાજા માનસિંહના સમયના શિલાલેખ નીકળ્યા છે તે વાંચવાથી વિદિત થાય છે કે તે સમયમાં રાજસ્થાનમાં જાગીરદારીપદ્ધતિ (ફ્યુડલ સીસ્ટમ) નો અધિક પ્રચાર હતો રાજપૂતસામંતોને જે જાગીરો આપવામાં આવી હતી તેના બદલામાં તેઓ પ્રસંગ આવતા રાજાને સહાય કરવાને માટે સમરભૂમિમાં આવીને ઉપસ્થિત થતા હતા બાપ્પા ચિતોડમાં ગયા તે પૂર્વે માનસિંહના સામંતો પોતાના રાજાપ્રત્યે અત્યંત ભક્તિભાવ રાખતા હતા અને માનસિંહ પણ તેમનાપર અતીવ પ્રસન્ન હતો, પરંતુ બાપ્પાના ગયા પછી તેણે પોતાના સામંતોપર અનુરાગ કરવો છોડી દીધો સર્વ સામંતો સમજી ગયા કે બાપ્પાજ સર્વ અનર્થનું કારણ છે, તેથી તેઓ તેમનાપર અતિ દ્વેષ રાખવા લાગ્યા અને તેમનું અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા

આવા સમયમાં એક વિદેશી શત્રુએ આક્રમણ કરીને ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો રાજા માનસિંહે પોતાના સામંતોને શત્રુની સામે બાથ ભીડવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેમણે પોતાની ભૂમિના પટ્ટા અત્યંત અભિમાનસહિત રાજાની સન્મુખ ફેંકી દીધા અને તેઓ બોલ્યા કે "મહારાજ ! આપ આપના પ્રિય સેનાપતિ બાપ્પાને યુદ્ધમાં મોકલો" બાપ્પાએ આ વાત સાંભળી, પરંતુ તેથી તેમના હૃદયમાં જરા પણ ભય અથવા શંકાનો આવિર્ભાવ થયો નહિ ઉલટા તેઓ બમણા ઉત્સાહથી એકલાજ ચિતોડના શત્રુની સામે યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યા ગયા દ્વેષી સામંતોએ પોતાની જાગીરનો ત્યાગ તો કર્યો, પરંતુ તેઓ લજ્જાના માર્યા બાપ્પાની પાછળ ગયા રાજકુમાર બાપ્પાના અતુલ પરાક્રમની સામે શત્રુઓ ટકી શક્યા નહિ તેઓ સર્વ પરાજિત થયા રાજકુમાર બાપ્પા વિજય મેળવીને ચિતોડમાં આવ્યા નહિ, પરંતુ પોતાના પૂર્વજોની રાજધાની ગજનીમાં ચાલ્યા ગયા આ વખતે ગજનીનગરમાં એક મુસલમાન રાજાનું રાજ્ય હતું

1 ઉદયપુરની પૂર્વે જે પહાડી માર્ગ છે તેનાથી ૭ માઇલના અંતરપર મગરા અર્થાત્ વ્યાઘ્રમેરૂ આવેલો છે

2 એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે મેવાડના રાણા અદ્યાપિ ફક્ત એ ધારવાળી તલવારની પૂજા ભક્તિપૂર્વક કરે છે કર્નલ ટોડને રાણાકુલના પ્રધાન ભટ્ટોએ આ વાત કહી હતી તેમણે આ વાત કહેતી વખત ખડ્ગશુદ્ધિનો જે મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે —

"ગુરૂ ગોરક્ષનાથ, દેવદેવ, એકલિંગ, તક્ષક, મહર્ષિ હારીત અને ભગવતી ભવાનીની આજ્ઞાથી આઘાત કર"

આ રાજાનુ નામ સલીમ હતુ બાપ્પાએ તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને તેના સિહાસનપર એક સૂર્યવશી સામતને આરૂઢ કર્યો તે પછી તેઓ પોતાનુ સૈન્ય લઇ ચિતોડમા આવ્યા અને પોતાના શત્રુ સલીમની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યુ

દ્વેષથી વ્યથિત થયેલા સામતો ચિતોડના રાજા માનસિહથી અત્યત અસતુષ્ટ થઇ તેનો પરિત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા રાજાને આથી અત્યત શોક થયો રાજાએ સામતોને બોલાવવાને માટે અનેકવાર પોતાના દૂતોને મોકલ્યા, પરતુ તેને સફળતા મળી નહિ દ્વેષાધ બનેલા સામતોએ દૂતના મ્હેવાપર લક્ષ આપ્યુ નહિ તેમણે તેને જણાવ્યુ કે –“અમે રાજા માનસિહનુ નિમક ખાધુ છે, માટે એક વર્ષપર્યત તેની સામે થઇશુ નહિ પછીને માટે સાવધાન રહેજો ” એક વર્ષ પૂરૂ થયા પછી તેમણે પોતાના ગુરુની આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરી રાજા માનસિહપ્રત્યેનો દ્વેષાગ્નિ શાત કરવાને માટે એક યોગ્ય સરદારની શોધ કરવા માડી જે બાપ્પાને લીધેજ પ્રાધાન્યત તેમના હૃદયમા દ્વેષાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હતો, તેજ વીર-પુરુષના અલૌકિક શૌર્યાદિ ગુણોથી મોહિત થઇ તેમણે તેમને સન્માનસહિત પોતાનો સરદાર બનાવ્યો રાજલોભ કેવો ભયકર છે! એની મોહિનીમા જે માણસ લુબ્ધ થાય છે, તેને હિતાહિતનુ ભાન રહેતુ નથી તેનુ ધર્મજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને તે કૃતજ્ઞતાના મસ્તકપર લત્તાપ્રહાર કરી પોતાનાપર ઉપકાર કરનાર મિત્રનુ સર્વ નાશ કરવામા પણ સકોચ પામતો નથી દુરાકાક્ષી બાપ્પાના સબધમા પણ તેમજ બન્યુ જે મૌર્યવશી રાજા કુમાર બાપ્પાનો મામો હતો, જેનો અનુગ્રહજ તેના સૌભાગ્યનુ મુખ્ય દ્વાર બન્યુ હતુ અને બાપ્પાને લીધે જે પોતાના સામતોને અપ્રિય થઇ પડયો હતો, તેજ માણસના સમસ્ત ઉપકારોને વિસરી જઇ તેને નિર્દયતાથી બાપ્પાએ પદભ્રષ્ટ કર્યો અને જે સામતો પૂર્વે તેમનાપર દ્વેષ રાખતા હતા, તેમનીજ સહાયથી ચિતોડનુ સિહાસન પ્રાપ્ત કર્યુ આ સબધે વર્ણન કરતા ભટ્ટકવિઓ કહે છે કે –‘ બાપ્પાએ મૌર્યવશી રાજાના હાથમાથી ચિતોડ ખુચવી લીધુ અને પોતે તે દેશના ‘મૌર’ અર્થાત્ મુકુટસ્વરૂપ બની ગયા ” તેમણે ચિતોડના સિહાસનપર આરૂઢ થઇ સર્વ લોકોની સમતિથી “હદુસૂર્ય” “રાજગુરુ” તથા “ચક્કવૈ” (સાર્વભૌમ) આ ત્રણ ઉપાધિઓ ધારણ કરી

મહારાણા બાપ્પાને ઘણા સતાન હતા તેમાના કેટલાક સતાન પોતાના પૂર્વજોના મૂળદેશ સૌરાષ્ટ્રમા ચાલ્યા ગયા અને ત્યા સમય જતા તેમણે ઘણા પરાક્રમો કર્યા આઇન ઇ–અકબરી વાચવાથી જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્રદેશના બાપ્પાના વશના પચાસ હજાર વીર પુરુષો અકબરના સમયમા અત્યત પ્રભાવશાળી થઇ ગયા હતા બાપ્પાના ઇતર પુત્રોમાથી પાચ મારવાડદેશમા જઇ વસ્યા ત્યા તેઓ ગોહિલ કહેવાયા, પરતુ થોડા વખતમા તેમને તે દેશમાથી હદપાર કરવામા આવ્યા અને હાલમા તેઓ વલ્લભીપુરની આસપાસના ઉજ્જડ પ્રદેશમા અતિ દીન અવસ્થામા પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે તેઓ હાલમા પોતાનુ પવિત્ર કુલગૌરવ વિસરી ગયા છે અને આરબ લોકોની સાથે વ્યાપાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે

મહારાજાધિરાજ બાપ્પાના અતિમ જીવનનુ વર્ણન અત્યત અદ્ભુત છે. રાજપૂતો આ અદ્ભુત વૃત્તાત ગુપ્ત રાખવાની તીવ્ર અભિલાષા રાખે છે જે સમયે મહારાણા બાપ્પાની વય પ્રાય પચાસ વર્ષની થઈ તે સમયે તેઓ પોતાની માતૃભૂમિ પોતાની સતતિ અને ઇષ્ટમિત્રોનો પરિત્યાગ કરીને ખુરાસાન રાજ્યમા ચાલ્યા ગયા અને તેમણે તે તરફના પ્રદેશો જીતી લઇને ત્યાની અનેક મ્લેચ્છ સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કર્યા આ સ્ત્રીઓના ઉદરથી પણ તેમને અનેક પુત્રપુત્રીઓની પ્રાપ્તિ થઇ[1]

પૂરા સો વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવીને વીરકેસરી મહારાણા બાપ્પાએ પરમધામ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું દેલવાડાનરેશની પાસે એક પ્રાચીન ગ્રથ છે તે પરથી વિદિત થાય છે કે મહારાણા બાપ્પાએ ઇસ્પહાન, કદહાર, કાશ્મીર, ઇરાક ઇરાન, તૂરાન, કાફરિસ્તાન વગેરે હિદની પશ્ચિમ તરફ આવેલા દેશો જીતી ત્યાની સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કર્યા હતા અતે તેમણે તપસ્વીની પેઠે રહી મેરુ પર્વતની તળેટીમા પોતાનુ જીવન વ્યતીત કર્યુ હતુ એમ કહેવાય છે કે બાપ્પા રાવળે જીવત અવસ્થામાજ સમાધિ ગ્રહણ કરી હતી આ સર્વ સ્ત્રીઓદ્વારા તેમને ૧૩૦ પુત્રો થયા હતા તેમના આ પુત્રો ઇતિહાસમા નૌશેરા પઠાણના

1 આ વાત અસત્ય છે પ્રાચીન પુસ્તક એકલિગમાહાત્મ્યદ્વારા વિદિત થાય છે કે બાપ્પા રાવળે સવત ૮૧૦ મા અર્થાત્ ઈ૦ સ૦ ૭૫૪ મા સન્યાસ લીધો હતો

નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમના એક એક પુત્રે એક એક રાજવંશની સ્થાપના કરી હતી બાપ્પા રાવળને હિંદુ સ્ત્રીઓના ઉદરથી ૯૮ પુત્રો થયા હતા આ સર્વ "અગ્નિ ઉપાસક સૂર્યવંશી"ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા

ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમા બીજુ પણ એક અદ્ભુત વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થાય છે એમ કહેવાય છે કે મહારાણા બાપ્પા જ્યારે પરમધામમા ગયા ત્યારે મુસલમાનો કહેવા લાગ્યા કે –'અમે એમના શરીરને ભૂમિદાહ કરીશુ' અને હિંદુઓ કહેવા લાગ્યા કે 'અમે એમને અગ્નિદાહ કરીશુ' આ કારણથી ઉભય પક્ષો વચ્ચે મોટો વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો સર્વ પોતપોતાના પક્ષનુ સમર્થન કરવા લાગ્યા ઘણીવાર સુધી કાઈ નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ અંતે તેમણે મહારાણા બાપ્પાના અંગપર ઓઢાડેલુ વસ્ત્ર ઉપાડીને જોયુ તો ત્યા તેમને નાશવાન પંચતત્ત્વના મૃત શરીરને બદલે શ્વેત રંગના કેટલાક વિકસિત કમળો દૃષ્ટિગોચર થયા આ કમળોને ત્યાથી ઉખેડી માનસરોવરમા મૂકવામા આવ્યા ઇરાન દેશના નોશેરવાન પાદશાહના સબંધમા પણ બરાબર આવુજ વૃત્તાંત સાભળવામા આવે છે

મેવાડના રાજવંશના આદ્યપુરુષ વીરવર બાપ્પા રાવળનુ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર અત્રે સમાપ્ત થાય છે હવે તેઓ કયા સમયમા થઇ ગયા તે વિષે મીમાંસા કરીશુ આગળ લખવામા આવ્યુ છે કે મહારાજા શિલાદિત્યના શાસનકાળમા અર્થાત્ સંવત ૨૦૫ મા વલ્લભીપુરનુ પતન થયુ હતુ અને તેમની નવમી પેઢીએ બાપ્પા રાવળનો જન્મ થયો હતો પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે મેવાડના રાણાના મહાલયોમા જે ઐતિહાસિક ગ્રંથો રાખવામા આવ્યા છે તે પરથી વિદિત થાય છે કે સંવત ૧૯૧ મા અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ૧૩૫ મા બાપ્પા રાવળનો જન્મ થયો હતો વળી એક શિલાલેખ[1]પરથી જણાય છે કે સંવત ૭૭૦ મા અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ૭૧૪ મા ચિતોડમા મૌર્યવંશી માનસિંહ રાજાનો અધિકાર હતો રાણાના રાજભુવનમા જે ઐતિહાસિક ગ્રંથો છે તે સ્પષ્ટાક્ષરથી પ્રકાશિત કરે છે કે બાપ્પા રાવળ રાજા માનસિંહના ભાણેજ હતા જ્યારે બાપ્પા રાવળની વય પંદર વર્ષની હતી, ત્યારે તેમના મામાએ તેમને પોતાના સામંતતરીકે નિયત કર્યા હતા મહારાણા બાપ્પાએ ચિતોડના સામંતોની સહાયથી માનસિંહને પદભ્રષ્ટ કર્યા અને ચિતોડના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હવે આપણે સમજી શકતા નથી કે આમાથી કયી વાત સત્ય માનવી ? જો બાપ્પાને રાજા માનસિંહના ભાણેજ અને તેમના સમકાલીન માનવામા આવે તો તે પણ સયુક્તિક નથી સૌરાષ્ટ્રમા સોમનાથના[2] મંદિરમાથી એક શિલાલેખ મળ્યો છે, તે દ્વારા સર્વ શંકા દૂર થાય છે ઉક્ત શિલાલેખમા એક સ્વતંત્ર સંવત વિષે થોડોક ઉલ્લેખ છે આ સંવત વિક્રમ સંવતથી ૩૭૫ વર્ષ પાછળ પ્રચલિત થયો છે

---

૧ ચિતોડના સુપ્રસિદ્ધ માનસરોવરના તટપર એક વિજયસ્તંભ છે, તેમાથી આ શિલાલેખ નીકળ્યો હતો આ લેખમા એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાજા માનસિંહ નગરમા ભ્રમણ કરતા હતા તે વખતે એક અતિ વૃદ્ધ માણસ ધીમે ધીમે તેમની પાસેથી ચાલ્યો ગયો આ વૃદ્ધ પુરુષને જોઇને માનસિંહના હૃદયમા એક ગંભીર ભાવનો ઉદય થયો તેમને વિચાર આવ્યો કે મનુષ્યનુ જીવન ક્ષણભંગુર છે કમળની પાંખડીપરના જળબિંદુવત્ આપણુ જીવન ચંચળ છે અને રાજ્ય દ્રવ્ય રત્નો વગેરે સર્વ ક્ષણભંગુર છે આ પ્રકારના અનેક વિચારો તેમના મનમા ઉદ્ભવ્યા તેથી તેમણે પોતાનુ નામ અમર રાખવાને માટે આ વિશાળ સરોવર ખોદાવ્યુ આ સરોવરથી મહારાજા માનસિંહનું નામ અમર થયુ છે

૨ આ સબંધે નિશ્ચય કરવાને માટે કર્નલ ટોડે પુષ્કળ ઉદ્યોગ કર્યો અને તેમને પોતાના પરિશ્રમમા સફળતા પ્રાપ્ત થઇ શિલાલેખ, તામ્રપત્ર પ્રાચીન મુદ્રા કોતરેલા સ્તંભો વિગેરે મેવાડસબંધી સાધનો જ્યા જ્યા મળવાનો સંભવ હતો ત્યા ત્યા તેઓ જાતે ગયા અને પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને તેમને તપાસ્યા સત્ય વૃત્તાંત જાણવાને માટે આ પ્રકારે ખોજ કરતા કરતા છ વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા પરંતુ કાઈપણ ફળ પ્રાપ્ત થયુ નહિ. આખરે તેઓ સંદેહ અને ચિંતામા નિમગ્ન થઇને ઉદયપુર છોડી સૌરાષ્ટ્રમા ચાલ્યા ગયા ગિહલોત કુળના આ પ્રાચીન સ્થાનમા એકવાર શોધ કરી જોવાના ઉદ્દેશથી તેઓ ત્યા ગયા હતા સદ્ભાગ્યવશાત્ ત્યા જવાથી તેમનો મનોરથ અને પરિશ્રમ સફળ થયા ભગીરથ પરિશ્રમ કર્યા પછી સોમનાથના પ્રસિદ્ધ મંદિરમા તેમને ઉપનો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો આ શિલાલેખમા શિવસિંહ સંવતનો એક બીજો પણ લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે આ સંવત વિક્રમ સંવતની ૧૧૬૯ ની સાલમા પ્રચલિત થયો હતો

ઉપર જણાવવામા આવ્યું છે કે સવત ૨૦૫ મા વલ્લભીપુરનો નાશ થયો હતો આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સંવત ૨૦૫ એ વલ્લભી સંવત હતો. ૨૦૫ મા ૩૭૫ ઉમેરવાથી ૫૮૦ થાય છે અર્થાત્ વિક્રમ સંવત ૫૮૦ મા (ઇ૦ સ૦ ૫૨૪ મા) મ્લેચ્છોએ વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો હતો.

આ તરફ મૌર્યવંશી રાજાઓના શાસનસંબંધી શિલાલેખપરથી વિદિત થાય છે કે બાપ્પાનો જન્મ વિક્રમ સવત ૭૭૦ મા થયો હતો ૭૭૦ માથી ૫૮૦ બાદ કરવામા આવે તો ૧૯૦ બાકી રહે છે. આમા માત્ર ૧ નો ઉમેરો કરવામા આવે તો ભટ્ટકવિઓનું જણાવેલુ વર્ષ મળી રહે છે. ભટ્ટોએ લખ્યુ છે કે સવત ૧૯૧ મા બાપ્પાનો જન્મ થયો હતો. આ રીતે એક વર્ષનો અતર એ કાઇ હિસાબમા નથી.

જ્યારે બાપ્પા રાવળ સિંહાસનપર આરૂઢ થયા ત્યારે તેમની વય પંદર વર્ષની હતી; પરતુ આ વાત સિદ્ધ કરવામા આવી છે કે, મૌર્યશિલાલેખમા જણાવેલા વર્ષ કરતા તેમનો જન્મ એક વર્ષ પૂર્વે થયો હતો; અર્થાત્ સવત ૭૬૯ મા તેમનો જન્મ થયો હતો આ રીતે ગણતા ૭૬૯+૧૫ ૭૮૪ (ઇ૦ સ૦ ૭૨૮) મા તેમણે ચિતોડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ અને એજ વર્ષથી ગિહલોત કુળના[1] આધિપત્યનો પ્રારંભ થયો હતો આ સમયથી ૧૧૦૦ વર્ષ સુધીમા ૫૯ રાજાઓ મેવાડના સિંહાસનપર બેઠા.

ગિહલોતકુલતિલક વીરશ્રેષ્ઠ બાપ્પા રાવળના જન્મનો કાળ નિશ્ચિત કર્યો અને તેમની પ્રાચીનતા પણ પ્રમાણિત થઇ બાપ્પા રાવળ પોતાના સમયના પૃથ્વીના અન્યાન્ય વીર પુરુષોમા સર્વથી પ્રથમ જન્મ્યા હતા, એ કાંઈ થોડા હર્ષની વાત નથી તે વખતે "કાર્લોવિંજ" વંશના વીરપુરુષો પ્રચડ બળ પ્રાપ્ત કરી ધીમે ધીમે પોતાના વિરાટ મસ્તક ઉન્નત કરી રહ્યા હતા અને "ખલીફા વલીદ"ની વિજયશાળી સેના ઇબ્રો નદીને કિનારે પોતાની લીલા રગની ધ્વજા ફરકાવી સમસ્ત યુરોપને કપાયમાન કરી રહી હતી

મેવાડરાજ્યમા આયુતપુર નામક એક પ્રાચીન સમૃદ્ધિશાળી નગર હતુ આ નગર હાલમા અતિ છિન્નવિચ્છિન્ન અવસ્થામા છે અસભ્ય ભીલો અને જગલી શ્વાપદોનો હાલમા ત્યા નિવાસ છે ઘણા લોકો હાલમા આ નગરનુ નામ પણ જાણતા નથી આ નગરના ખડિયેરોમાથી એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે આ શિલાલેખમા મહારાણા શક્તિકુમાર સુધીના મેવાડના ચૌદ રાજાઓનુ વંશવિવરણ ઉપલબ્ધ થાય છે ઉક્ત શિલાલેખમા વીરકેસરી મહારાણા બાપ્પાનુ વર્ણન શૈલ નામથી કરવામા આવ્યું છે ભટ્ટલોકોના ગ્રથો તથા રાજકુળની પાત્રકાઓમા જે વર્ણન આવે છે, તેમા અને ઉક્ત શિલાલેખમા આવેલા વર્ણનમા પ્રાય એકતા છે માત્ર તેમા એક નામનોજ ફરક આવે છે.

મહાશય હ્યુમ જણાવે છે કે "જો કે કવિલોકો પોતાની કલ્પનાના પ્રાબલ્યથી સત્ય ઇતિહાસને પણ ક્લિષ્ટ બનાવી દે છે, જો કે તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી સત્ય વાતને અદ્ભુત અલંકારોથી શૃંગારે છે; તોપણ તેઓ પ્રાચીન જગતના એકલા ઇતિહાસકાર છે અને તેમના અનેક રગોથી રગેલા વૃત્તાતમા સત્ય વાર્તા સદા મળભાવે વિરાજમાન રહે છે" આ ઉત્તમ વાક્ય આ સ્થળે સપૂર્ણરીતે ચરિતાર્થ થાય છે, કારણ કે નિર્જન અને વિધ્વસ્ત આયુતપુરના ખડિયેરોની સાથે જેમના નામો ધીમે ધીમે મનુષ્યોની દૃષ્ટિ આગળથી લુપ્ત થતા જતા હતા, તે સર્વ નામો મેવાડના ભટ્ટકુલની મોહક કલ્પનામાં ગ્રસરીતે સદા વિરાજમાન છે વીરવર બાપ્પાના સમયમા પણ મુસલમાન લોકો સિંધુ નદી ઉતરી ભારતભૂમિમા આવ્યા હતા હીજરી સવત ૯૫ મા સમ્રાટ વલીદનો સેનાપતિ મહમદ બીન કાસિમ સિંધ દેશ છતી ગંગાના કિનારા સુધી જઇ પહોચ્યો હતો. આ વૃત્તાત આરબ લોકોની તવારિખમા લખવામા આવ્યુ છે જો કે "એલ્મેકિન"ના ગ્રથમા મુસલમાનોએ સિધ દેશપર આક્રમણ કર્યું હતુ એટલીજ વાત ઉપલબ્ધ થાય છે, તથાપિ વિચાર કરવાથી વિદિત થશે કે તે સમયે ભારતવર્ષના અનેક રાજ્યો વિદેશી લોકોના આક્રમણથી ઉજ્જડ થઇ ગયા હતા અજમેરના રાજા માણકરાયનુ રાજ્ય ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દીમા વિદેશીઓએ લઈ લીધું હતુ એમ કહેવાય છે કે આ વિદેશી શત્રુઓ જહાજમા બેસીને આવ્યા હતા અને અજાર નામના બદરે ઉતર્યા હતા આ વિદેશી શત્રુઓ કાસિમ અને તેના સૈનિકો હતા, એ વાતપર જો કોઈ સદેહ ધારણ કરે તો સિંધરાજ દાહિરનું વૃત્તાત વાચવાથી તેની શંકા

[1] ગિહલોત કુળના ચૌદ રાજાઓ આ પ્રમાણે છે—ગ્રહાદિત્ય, ભોજ, મહેન્દ્ર, નાગાદિત્ય, શૈલ (બાપ્પા), અપરાજિત, મહેન્દ્ર, ખલભોજ, ખુમાન, ભર્તૃભાટ, સિંહ, શ્રીવલિત, નરવાહન, શાલિવાહન, શક્તિકુમાર

નિવૃત્ત થઇ જશે અબ્દુલફજલ[1] લખે છે કે હીજરી સન ૯૫ મા (ઇ૦ સ૦ ૭૧૩ મા) કાસિમે દાહિર રાજાનો વધ કર્યો હતો અને તેનો પુત્ર નાસીને ચિતોડના મૌર્યવંશી રાજા પાસે ગયો હતો

૨ બાપ્પાથી લઇને શક્તિકુમાર સુધીમા (બે શતાબ્દીઓમા) ચિતોડના સિંહાસનપર દશ રાજાઓ બેઠા આ વંશમા ચાર રાજાઓ મહાપરાક્રમી નિવડયા આ ચાર ધુરંધર રાજાઓએ ચાર પ્રધાન યુગનો આરંભ કર્યો હતો પહેલા કનકસેન, ઇ૦ સ૦ ૧૪૪, બીજા શિલાદિત્ય, ઇ૦ સ૦ ૫૨૫, એમના સમયમા વલ્લભીપુરનો નાશ થયો, ત્રીજા બાપ્પા ઇ૦ સ૦ ૭૨૮, અને ચોથા શક્તિકુમાર, ઇ૦ સ૦ ૯૬૮

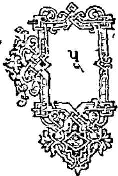
૧ આ વખતે મુહમ્મદ બીન કાસિમ ચિતોડ તરફ ચડી આવ્યો હતો, પરંતુ બાપ્પાએ તેને પરાજિત કર્યો હતો

૨ ૧ ગોહિલ, ૨ ભોજ, ૩ શીલ ૪ ખલભોજ, ૫ ભર્તૃ, ૬ આધિસિંહજી, ૭ સુસાયકજી, ૮ ખુમાનજી, ૯ આહુટજી અને ૧૦ નરવાહજી

अध्याय ३ जो

બાપ્પા અને સમરસિંહની વચ્ચેના રાજાઓનું વૃત્તાંત-બાપ્પાનાં સંતાનો-ભારતવર્ષ ઉપર આરબ લોકોનું આક્રમણ-ચિતોડનું રક્ષણ કરવાને સમરક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થયેલા રાજપૂત રાજાઓનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત.

પૂર્વે જણાવવામા આવ્યું છે કે ગિહલોતકુલતિલક મહારાણા બાપ્પા સંવત્ ૭૮૪ મા અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ૭૨૮ મા ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા હતા. તેઓ ચિતોડરાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને ઈરાનમાં ચાલ્યા ગયા, તે સમયથી મહારાણા સમરસિંહના શાસનકાળપર્યંતનો ઇતિહાસ ભટ્ટલોકોના ગ્રંથમાથી તારવી કાઢી અત્ર આપવામાં આવે છે. આ સમયમા સમસ્ત મેવાડમા તો શું પરંતુ સમગ્ર ભારતવર્ષમા નવીન યુગનો આરંભ થયો હતો. જે વખતે મુસલમાનવીરોના ગગનભેદી સિંહનાદથી આર્યોની ભાગ્યલક્ષ્મી ચંચલ થઇ, ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ ભારતીય આર્યનૃપતિના મસ્તકપરથી ઉતરી મુસલમાન બાદશાહના શિરપર સ્થાપિત થયો; તે વખતે સમસ્ત આર્યાવર્તમા એક નવીન યુગનો આરંભ થયો હતો, એ વાતનો સ્વીકાર કોણ નહિ કરે ? વીરવર બાપ્પા રાવળનું ઇરાન પ્રતિ ગમન અને સમરસિંહનો રાજ્યાભિષેક એ બેની વચ્ચે ચાર શતાબ્દીઓ વ્યતીત થઇ ગઇ. આ ચાર શતાબ્દીઓમા મેવાડના સિંહાસનપર બધા મળીને અઢાર રાજાઓ બેઠા હતા. આ સર્વ રાજાઓની કારકીર્દિનો યથાર્થ ઇતિહાસ જોકે ભટ્ટલોકોના કાવ્યગ્રંથોમાથી ઉપલબ્ધ થતો નથી; તથાપિ જે કાઇ થોડો પ્રાપ્ત થાય છે, તેપરથી વિદિત થાય છે કે આ રાજાઓ ખરેખર બાપ્પાના વંશજોજ હતા. તેમની અલૌકિક કીર્તિકથા આજે પણ રાજસ્થાનના અનેક ગિરિઓમા ગુંજી રહી છે.

આયુતપુરમાથી પ્રાપ્ત થયેલા શિલાલેખની સહાયથી આગળ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે કે મહારાણા બાપ્પા અને સમરસિંહની વચ્ચે શક્તિકુમાર નામનો એક રાજા સંવત ૧૦૨૪ (ઈ૦ સ૦ ૯૬૮)મા મેવાડના સિંહાસનપર આરૂઢ થયો હતો. વળી એક પ્રાચીન વિશ્વસનીય જૈનગ્રંથપરથી વિદિત થાય છે કે મહારાણા શક્તિકુમારથી ચાર પેઢી પૂર્વે સંવત ૯૨૨ (ઈ૦ સ૦ ૮૬૬)મા બીજો એક પ્રતિભાવાન રાજા ચિતોડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતો. આ રાજાનું નામ અલ્લટજી હતું. ખુમાનરાસા નામના એક પ્રાચીન ગ્રંથપરથી જણાય છે કે બાપ્પા અને સમરસિંહની વચ્ચેના કાળમાં મેવાડરાજ્યપર એક વાર મુસલમાનોએ આક્રમણ કર્યું હતુ. ખુમાનરાણાના સમયમા આ આક્રમણ થયું હતુ મહારાણા ખુમાને ઇ૦ સ૦ ૮૧૨ થી ઇ૦ સ૦ ૮૩૬પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું.

તે સમયમાં ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ ગાઢ અંધકારથી આવૃત્ત હતો. આ અંધકારમય કાળના ગર્ભમા પ્રવેશ કરી ભારતવર્ષના તે સમયના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કરવો કઠિન છે; તથાપિ ભટ્ટકવિઓના ગ્રંથો, આઈન-ઈ-અકબરી, ફરિસ્તા વગેરે જે ગ્રંથો આ અંધકારમા દીપકવત પ્રકાશે છે તેમની સહાયતાથી અમે અમારી શક્તિઅનુસાર મેવાડના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કરીશું. હાલ પ્રથમ અમે બાપ્પાનાં

સંતાનોવિષે વર્ણન કરીએ છીએ.

ગિહલોત કુળમાં સર્વ મળીને ચોવીસ શાખાઓ છે આ ચોવીસ શાખાઓમાંની કેટલીક મહારાણા બાપ્પાદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ હતી ચિતોડ વશ કર્યા પછી થોડા દિવસે મહારાણા બાપ્પા સૌરાષ્ટ્રદેશમાં ગયા હતા સૌરાષ્ટ્રદેશની નિકટ જે દીવબંદર છે તેમાં તે વખતે ઇસ્પગુન[1] નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો આ રાજાને એક પુત્રી હતી મહારાણા બાપ્પાએ આ કન્યાની સાથે લગ્ન કર્યું અને તેઓ તેને ચિતોડમાં લઈ આવ્યા તે સમયે દીવબંદરમાં બાણ માતા નામની એક મૂર્તિ હતી બાપ્પા રાવલ પોતાની પત્નીની સાથે બાણમાતાની પ્રતિમાને પણ ચિતોડમાં લઈ ગયા તેમણે જે પવિત્ર મંદિરમાં તે માતાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેજ મંદિરમાં તે આજપર્યંત તેવી ને તેવી દશામાં વિરાજમાન છે, અને આજે પણ મેવાડના ઇષ્ટદેવ એકલિંગની પેઠે તે પૂજ્ય છે દીવબંદરના રાજા ઇસ્પગુનની પુત્રીના ગર્ભથી બાપ્પા રાવળને અપરાજિત નામનો એક પુત્ર થયો ઇસ્પગુલની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું તે પૂર્વે તેમણે દ્વારકાની નિકટ વસેલા કાલીનાવ નગરના પરમાર રાજાની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતુ તેના ગર્ભથી તેમને એક અસીલ નામના પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી અસીલ તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો, પરંતુ તે પિતાનું રાજ્ય છોડીને પોતાના મામાને ત્યાં રહેતો હતો આથી તેને ચિતોડનો રાજમુકુટ પ્રાપ્ત થયો નહિ બાપ્પાની પછી તેમના સિંહાસનપર અપરાજિત બેઠો હતો[2] અસીલ જો કે પોતાના પિતાના સિંહાસનપર બેઠો નહિ, તોપણ તેણે સૌરાષ્ટ્રમાં એક રાજ્યની સ્થાપના કરી તેના વંશજો 'અસીલ ગહિલોત" કહેવાયા. સમય જતા આ રાજપૂતો એટલા પ્રતાપી થયા કે મુગલકુળતિલક પાદશાહ અકબરના સમયમાં તેઓ પચાસ હજાર યોદ્ધાઓ રણાંગણમાં લાવી શકયા હતા અપરાજિતના શાસનકાળનું કાંઇ વર્ણન કરવા લાયક વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થતું નથી અપરાજિતને બે પુત્રો હતા, ખનભોજ અને નંદકુમાર ઉત્તરાધિકારની પ્રાચીન પ્રણાલીઅનુસાર તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર ખનભોજને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું નાગદાની ખાણમાં કર્નલ ટૉડને એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો હતો આ શિલાલેખપરથી જે હકીકત પ્રાપ્ત થઈ છે તે દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે અપરાજિત એક શૌર્યવાન રાજા હતો તેમના કનિષ્ઠ પુત્ર નંદકુમારે દોદા વંશના રાજા ભીમસેનનો સંહાર કરી દક્ષિણમાં આવેલું દેવગઢ નામક રાજ્ય હસ્તગત કર્યું હતું

મહારાજા [3]ખનભોજનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી પ્રસિદ્ધ મહારાણા ખુમાન ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા મેવાડના ઇતિહાસમાં મહારાણા ખુમાન અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે મહારાણા ખુમાન રાજસિંહાસનપર બેઠા કે તરતજ મુસલમાનોએ ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું સ્વતંત્રતાની લીલાભૂમિ પવિત્ર ચિતોડપુરીને બળવાન મુસલમાનોએ ઘેરી લીધી આવી સ્થિતિ જોઇ તે સમયના ક્ષત્રિય રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઇને ચિતોડનું સંરક્ષણ કરવાને માટે આવ્યા તેમની સહાયતાથી મહારાણા ખુમાને જે અદ્ભુત વીરતાપૂર્વક કઠોર શત્રુઓની ગતિ રોકી હતી તેનું વર્ણન ખુમાનરાસામાં ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે કવિની ચૈતન્યોત્પાદક કવિતાશક્તિના પ્રભાવથી તે સમયના વૃત્તાંતની મૂર્તિ અત્યંત તેજસ્વી બની છે આ ગ્રંથનું પઠન કરવાથી એમ જ્ઞાત થાય છે કે જાણે હમણાં આપણી સામેજ સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે એમ કહેવાય છે કે બળવાન શત્રુઓએ ચિતોડને ઘેરી લઈ ખુમાનની પાસે કર માગ્યો આથી મહારાણાને અત્યંત ક્રોધ ચઢયો. તેમના રોમેરોમમાંથી ક્રોધાગ્નિ ઝરવા લાગ્યો અને તેમણે આ તિરસ્કરણીય માગણી અભિમાન તથા અનાદરપૂર્વક સાંભળીને પ્રચંડ ઘોષથી રણશિંગું ફુંકાવ્યું તત્ક્ષણ તેમના યોદ્ધાઓ તૈયાર થઈ પરમ ઉત્સાહથી શત્રુઓની સામે લડવાને માટે રણાંગણમાં ગયા વીરવર

---

૧ ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે ચોવ રાજ્યમાં ઇસ્પગુલનો અધિકાર હતો અનેક લોકો એને બાણ રાજાનો પિતા કહે છે

૨ જે પ્રાચીન લેખપરથી આ વૃત્તાંત લખવામાં આવ્યું છે તેમાં એક સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું છે કે અસીલે પોતાના નામપરથી એક કિલ્લાનું નામ અસીલગઢ પાડયું હતું અસીલના પુત્રનું નામ વિજયપાલ હતું વિજયપાલ ખંભાત રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરતા તે દેશીવંશીય લોકોના હાથથી માર્યો ગયો હતો

૩ ખનભોજનું બીજું નામ કર્ણ હતું એમણેજ મહર્ષિ હારીતના આશ્રમમાં ભગવાન એકલિંગના પવિત્ર મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી

બાપ્પાની વિજયવતી ધ્વજા ગર્વસહિત ઉડાવી સર્વ રાજપૂતો શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ખરેખર મુસલમાનોએ ખરાબ મુહૂર્તમાંજ ચિતોડપુરીપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેમણે ખરાબ પળે ગર્વથી ઉન્મત્ત થઈ ખુમાનની પાસે કર માગ્યો હતો. તેઓને મહારાણાના કરેલા અપમાનનું ફળ બરાબર મળ્યું. ક્ષત્રિયોએ એવી બહાદુરી બતાવી કે મુસલમાનસેનાનો મોટો ભાગ કપાઇ ગયો અને બચ્યા તેઓ જીવ લઇને નાસી ગયા; પણ ખુમાને તેમનો કેડો છોડ્યો નહિ. રાજપૂતોએ મુસલમાનસેનાપતિ મહમૂદને પકડી લીધો અને તેઓ તેને ચિતોડમાં લઇ આવ્યા. આ મહમૂદ કોણ હતો ? એ પ્રશ્ન અહીંઆં વિચારવા યોગ્ય છે. જે પરાક્રમી મુસલમાનવીર ગિઝનીના પહાડી પ્રદેશથી ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો, તેના નામની સાથે આનું નામ મળે છે; પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓનું નામ એક હોઇ શકે છે. ઉપલો મહમૂદ કોણ હતો, તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને માટે અમે તે સમયમાં ભારતવર્ષ અને અરબસ્તાન વચ્ચે કેવો સંબંધ હતો, તે જણાવવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ.

ભારતવર્ષનો ધનભંડાર અને રત્નભંડાર વિદેશી મુસલમાનોની આંખમાં ખટકવાથી તેઓ યમદૂતોની પેઠે ચઢી આવી ભારતવર્ષની લક્ષ્મી લૂંટી જવા લાગ્યા. ભારતસંતાનોને એ વિદેશીઓના હાથથી કાંઇ થોડું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું નથી. ભારતવર્ષનાં કાંઇ થોડાં નગરો અને ગામો તેમના હાથથી નાશ પામ્યાં નથી. જે વખતે ખલીફા ઉમ્મર બગદાદના સિંહાસનપર હતો, તે વખતમાંજ મુસલમાન લોકો પહેલ-વહેલા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા. તે સમયે વાણિજ્યને માટે ભારતવર્ષમાં બે પ્રદેશો વિખ્યાત હતા. ગુજરાત અને સિંધ. આ ઉભય સંપત્તિશાળી પ્રદેશોનો વ્યાપારી માલ હસ્તગત કરવાને માટે ખલીફા ઉમ્મરે ટાઇગ્રીસ નદીના તટપર બસરા શહેર વસાવ્યું. ભારતના વ્યાપારની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ જોઇ તેની દુરભિલાષા ધીમે ધીમે વધતી ગઇ. વ્યાપારી માલ હસ્તગત કરીને તે સંતુષ્ટ થયો નહિ. આ સુવર્ણ-ભૂમિમાં અમૂલ્ય રત્નો અને વ્યાપારી વસ્તુઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે જોવાને માટે તેણે અબ્બુલ આયાસ નામના સેનાપતિને એક પ્રચંડ સૈન્ય આપીને ભારતવર્ષમા મોકલ્યો. અબ્બુલ આયાસ પોતાની સેના લઈને સિંધદેશમાં આવ્યો; પરંતુ હજી આર્યોનું વીરત્વ નષ્ટ થયું નહોતું. મુસલમાનોએ ભારત-વાસીઓપર અત્યાચાર કરવાથી આર્યોનું વીરત્વ "અરોર" નામના સ્થાનમાં પ્રચંડ જ્વાળા સાથે પ્રદીપ્ત થયું. આયાસ આ વીરત્વરૂપી અગ્નિની જ્વાળામાં બળીને ભસ્મ થયો. ખલીફા ઉમ્મરના મૃત્યુ પછી ખલીફા ઉસ્માન તેના સિંહાસનપર બેઠો. તેણે સિંહાસનપર બેસી તરતજ ભારતવર્ષની અંતઃસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાને માટે દૂત મોકલ્યો અને ભારતવર્ષપર આક્રમણ કરવાને માટે તે પ્રચંડ સેનાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; પરંતુ ઉસ્માનની ઇચ્છા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ.

ખલીફાઅલી બગદાદના સિંહાસનપર બેઠો ત્યારે તેના સેનાપતિઓએ સિંધ દેશ જીતી લીધો હતો; પરંતુ તેઓ પણ દીર્ઘસમયપર્યંત તે દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થિત રાખી શકયા નહોતા. ખલીફાના મૃત્યુ પછી તેમનાપર એવી વિપત્તિઓ આવી પડી કે તેમને વ્યાકુળ થઇ ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. તદુપરાત ખલીફા અબ્બુલમલિક અને ખોરાસાનના પાદશાહ યઝીદના સમયમાં પણ આ પ્રકારે ભારતવર્ષને જીતવાની તૈયારીઓ થયેલી; પરંતુ તે નિષ્ફળ ગઇ હતી. આ પ્રકારે કેટલોક સમય વ્યતીત થઇ ગયો. હવે ભારતવર્ષની દુર્દશાનો સમય નિકટ આવતો ગયો. ખલીફા વલીદ પોતાના સિંહાસનપર બેઠો અને તરતજ તે પોતાના પ્રચંડ સૈન્યને સજ્જ કરીને ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો. તેની ગતિને કોઇ રોકી શક્યું નહિ. તેણે સિંધ અને તેની પાસેનો થોડો દેશ જીતી લીધો. એમ કહેવાય છે કે ગંગાના પશ્ચિમ કિનારાપર આવેલા પ્રદેશના રાજાઓ પણ વિજયી વલીદના અપૂર્વ પરાક્રમની આગળ મસ્તક નમાવી તેના પંજામાંથી મુક્ત થવાને માટે તેને કર આપવા લાગ્યા હતા. મુસલમાનોનો તે સુવર્ણયુગ હતો, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે; કારણ કે તેમના પરાક્રમરૂપી અગ્નિને રોકવાને જે જે રાજાઓ તૈયાર થયા, તેઓ ઉલટા તેજ અગ્નિમાં પતંગની પેઠે ભસ્મ થઇ ગયા. મુસલમાનોની વીરતા અને તેમના ઉત્સાહનું વૃત્તાંત વાંચવાથી આપણાં હૃદય ધડકવા લાગે છે. અધિક શું કહીએ ? મુસલમાનોએ એકજ સમયમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં બે વિશાળ રાજ્યોને અપૂર્વ વીરતાથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યાં હતાં. આ

તરફ સિંધુ નદીની પાસેના દાહિરના રાજ્યની અવનતિ થવાની સાથે ભારતવર્ષનો નાશ થવાની સૂચના થઇ અને પશ્ચિમ તરફ અંતિમ ગૉથ વીરવર રૉડરિકના 'અન્દલુસ' રાજ્યની પરિસમાપ્તિ થઇ

ઉક્ત ઉભય ભયાનક ઘટનાઓ મુસલમાનોના અપૂર્વ વીરત્વનું અક્ષય ઉદાહરણ બનાવતી જગતના ઇતિહાસમાં રુધિરના અક્ષરથી સદા અંકિત રહેશે

ખલીફા વલીદના સેનાપતિ મહમૂદ બિન કાસિમે હીજરી સન ૯૯ (ઇ૦ સ૦ ૭૧૮)ના પ્રારંભમાં ભારતભૂમિમાં આવી સિંધના રાજા દાહિરપર આક્રમણ કર્યું હતું મુસલમાનવીરોના કરાલ ગ્રાસમાંથી દેશનું સંરક્ષણ કરવાને માટે દાહિરે ઘોર સંગ્રામ કર્યો પરન્તુ તે કોઈ પણ પ્રકારે દેશની રક્ષા કરી શક્યો નહિ આ મુસલમાન સેનાપતિના પંજામાં ફસી તે રાજાને પોતાનું રાજ્ય, ધન, ગૌરવ અને અંતે પ્રાણની પણ આહુતિ આપવી પડી વિજયી કાસિમે જય અને લૂટના માલની સાથે આ ક્ષત્રિય રાજાની બે લાવણ્યમયી કન્યાઓને પણ પોતાના ખલીફાની પાસે ભેટતરીકે મોકલી દીધી પરન્તુ આ ઉભય વીરકન્યાઓદ્વારાજ કાસિમનો નાશ થયો આઇન-ઇ-અકબરી અને ફરિસ્તામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે જ્યારે આ કન્યાઓ દમાસ્કસ નગરમાં પહોચી, ત્યારે ખલીફાએ તેમના રૂપલાવણ્યની પુષ્કળ પ્રશંસા સાંભળી રણાંગણમાં વિજય મળવાથી તેનું હૃદય અત્યંત પ્રફુલ્લિત થયું હતું અને આ કન્યાના સૌંદર્યની પ્રશંસા સાંભળી તેના આનંદમાં બમણો વધારો થયો આ ઉભય સુંદરીઓના અનુપમ લાવણ્યનો ઉપભોગ લેવાને માટે તેનું હૃદય ઉછાળા મારવા લાગ્યું તેની પાપવૃત્તિ ઉશ્કેરાઇ આવી વિલાસભુવનમાં આવીને તેણે જ્યેષ્ઠ કન્યાને પોતાની સમક્ષ તેડી લાવવાની પોતાના દાસોને આજ્ઞા કરી આ આજ્ઞાનું શીઘ્ર પાલન થયું ક્ષત્રિયકુલની કમલિનીને કામથી ઉન્મત્ત બનેલા હાથીસમાન નિર્દય યવનની સમક્ષ લઇ જવામાં આવી

નિરાધાર અનાથ રાજપૂતબાળાને મ્લેચ્છની વિષયવાસના તૃપ્ત કરવાને માટે ઘોર સ્થાનમાં મોકલવામાં આવી આ સ્થળે તેનું રક્ષણ કરનાર કોણ હતું? સિંધના અધિપતિ દાહિરના પવિત્ર કુલને ચિરકલંકથી કોણ બચાવી શકે એમ હતું? આજે રાજપૂતગૌરવ કુલાભિમાન નષ્ટ થવાની અણીપર હતું જ્યેષ્ઠ રાજકુમારીએ પોતાના સતીત્વરત્નની રક્ષા કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન જોઇ ચતુરાઇથી પોતાનો ઉદ્દેશ સાધ્ય કર્યો ખલીફા તેની પાસે આવ્યો કે તરતજ તે રોવા લાગી અને બોલી—"ખુદાવિંદ! પાદશાહ સલામત! આપ મુઝકો ન છુએ યહ જિસ્મ આપકે દસ્ત મુબારકસે છુએ જાનેકે કાબિલ નહીં હૈ નાલાયક કાસિમને જબરદસ્તી કરકે પહિલેહિ હમ દોનોકી ઇજ્જત લેલી હૈ" આ અદ્ભુત વાત સાંભળી ખલીફાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ તેના રોમેરોમમાંથી ક્રોધાગ્નિની ચિણગારીઓ નીકળવા લાગી તેણે તરતજ કાસિમને કઠોર દંડ આપવાની આજ્ઞા કરી તેણે કહ્યું—"કાસિમને જીવતો દગાબાજ કાચી ચામડીના ખાનમાં શીવીને અહીંઆં લઇ આવો" પાદશાહની આ આજ્ઞા પ્રમાણે તરતજ અમલ કરવામાં આવ્યો હતભાગ્ય કાસિમે ખલીફાના ક્રોધાગ્નિમાં પતિત થઇ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રાણ ઉભય ગુમાવ્યાં પવિત્ર રાજપૂતસતીએ ચતુરાઇથી પોતાના શિયળનું સંરક્ષણ કર્યું ખલીફા સત્ય વાત જાણી શક્યો નહિ

ઉપરની ઘટના બન્યા પછી થોડા વખતમાં મુસલમાનોએ ભારતવર્ષમાં આવીને કોઈ હિંદુરાજ્ય ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો કે નહિ તે વિષે ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં કશો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી કેવળ એટલુંજ જણાય છે કે વલીદની પછી મન્સૂરના શાસનકાળમાં તેના સેનાપતિ [illegible] હુમલો કર્યો અને તે પોતાના સમ્રાટના ક્રોધાગ્નિમાંથી બચવાને માટે સિંધદેશમાં નાસી ગયો આ વાત ઘણીજ સાધારણ છે, તેથી તેનું વિશેષ સંશોધન કરવાની કાંઇ જરૂર નથી જે વખતે આ મન્સૂર સ્વયં ખલીફા નહિ, પરન્તુ ખલીફા અબ્બાસનો પ્રતિનિધિ હતો ત્યારે સિંધદેશ અને ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગનાં અન્યાન્ય રાજ્યો તેના તાબામાં હતાં એના સમયમાંજ વીરવર બાપ્પા રાવળ સ્વદેશનો ત્યાગ કરી ઇરાનમાં ગયા હતા

ગિહ્લોત રાજાઓ અને તેમના સમકાલીન મુસલમાન પાદશાહોની સંક્ષિપ્ત સૂચિ

ગિહ્લોત	રાજ્યકાળ		મુસલમાન રાજા	રાજ્યકાળ	
	સવત	ઇ સ	બગદાદના ખલીફા	હીઝરી સન	ઇ સ
બાપ્પાનો જન્મ	૭૬૯	૭૧૩	વલીદ (૧૧ મો)	૮૬ થી ૯૬	૭૦૫થી૭૧૫
ચિતોડમા અધિકાર	૭૮૪	૭૨૮	બીજો ઉમ્મર (૧૩મો)	૯૦ થી ૧૦૨	૭૧૮થી૭૨૧
મેવાડશાસન	,,	,,			
ચિતોડત્યાગ	૮૨૦	૭૬૪	હસન (૧૫ મો)	૧૦૪થી ૧૨૫	૭૨૩થી૭૪૨
અપરાજિત	,,	,,	મન્સૂર (૨૧ મો)	૧૩૬થી ૧૫૮	૭૫૪થી૭૭૫
ખલભોજ	૮૬૨થી	,,			
ખુમાન	૮૯૨સુધી	૮૧૨થી ૮૩૬સુધી	હારૂન રશિદ (૨૪ મો)	૧૭૦થી ૧૯૩	૭૮૬થી૮૦૯
ભર્તૃભાટ	,,	,,	મામૂન (૨૬ મો)	૧૯૮થી ૨૧૮	૮૧૩થી૮૩૩
ઉલ્લુટ	,,	,,			
નરવાહન		,,			
શાલિવાહન	,,	,,	ગિઝનીના નૃપતિ		
શક્તિકુમાર	૧૦૨૪	૯૬૮	અલપ્તગીન	૩૫૦	૯૫૭
અંબાપ્રસાદ	,,	,,			
નરવર્મ	,,	,,	સબક્તગીન	૩૬૭	૯૭૭
યશોવર્મ	,,	,,	મહમૂદ	૩૮૭થી ૪૧૮	૯૯૭ થી ૧૦૨૭

જગતપ્રસિદ્ધ નૃપતિ ખુમાનના સમકાલીન ખલીફા હારૂન રશિદે જ્યારે પોતાના પુત્રોને પોતાનુ રાજ્ય વહેચી આપ્યુ ત્યારે તેણે પોતાના દ્વિતીય પુત્ર અલમામૂનને ખોરાસાન, જબૂલીસ્તાન, કાબૂલ, સિંધ અને ભારતવર્ષ એટલા દેશો આપ્યા હતા ખલીફાના મૃત્યુથી થોડા દિવસ પછી શાહજાદા મામુને પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુને સિંહાસનપરથી પદભ્રષ્ટ કર્યો અને ઇ૦ સ૦ ૮૧૩ મા તે પોતે ખલીફા બની બેઠો મામુને ઇ૦ સ૦ ૮૩૩ પર્યંત રાજ્ય ભોગવ્યુ એના શાસનકાળમા મહારાણા ખુમાન ચિતોડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા ઉદયપુરના રાજભુવનમા ભટ્ટલોકોના જે ગ્રથો રાખવામા અવ્યા છે તે વાચવાથી જણાય છે કે ખોરાસાનાધિપતિ મહમૂદે જબુલીસ્તાનથી આવીને ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું આ આક્રમણનો જે સમય નિર્દિષ્ટ કરવામા આવ્યો છે, તે સમયે ખોરાસાનમા કોઈ મહમૂદ નામના પાદશાહનો અધિકાર નહોતો આ પરથી જણાય છે કે ઇતિહાસવેત્તાઓએ મામૂનને ઠેકાણે ભૂલથી મહમૂદ શબ્દ વાપર્યો છે

આ ઘટના પછી ૨૦ વર્ષપર્યંત અતિ પરાક્રમી મુસલમાનોએ પુન ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું નહોતુ આ વખતે ધીમે ધીમે તેમનો પ્રભાવ મદ થવા લાગ્યો હતો ભારતવર્ષના જે દેશોપર તેમણે પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી હતી, તેમાના સિંધસિવાયના સર્વ દેશો તેમની સત્તાનીચેથી નીકળી ગયા. હારૂન-અલ-રશિદનો પૌત્ર મુતાવિકેલ ઇ૦ સ૦ ૮૫૦ મા બગદાદના સિંહાસનપર બેઠો હતો મુતાવિકેલના મરણ પછી તેના પૂર્વજોની પ્રાચીન શહેનશાહત કપાયમાન થવા લાગી આ રાજ્યના અધ પતનની વાત સાભળી આપણને પણ શોક થાય છે જે બગદાદના ખલીફાઓએ પોતાની વીરતાથી એક વખત યૂરોપ અને એશિયામા ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો હતો, તે બગદાદના રાજ્યનુ એક સાધારણ વ્યાપારના સૌદાની પેઠે ખુલ્લી બજારમા લીલામ કરવામા આવ્યુ જેણે અધિક મૂલ્ય આપ્યુ તેણે તેને ખરીદ્યું.

આવી તેની સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી

જે સમયે બગદાદની આવી શોચનીય સ્થિતિ થઇ તે સમયથી ખલીફાઓનો હિંદુસ્થાનની સાથેનો રહ્યોસહ્યો સબંધ પણ તૂટી ગયો આ વખતથી હિંદુસ્થાન મુસલમાનોના આક્રમણથી મુક્ત બન્યો, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેની આ મુક્તિ માત્ર થોડા દિવસોજ ટકી થોડા વખતમાં ભારતના ભાવી નાશનું બીજારોપણ કરવાને માટે ખુરાસાનનો શાસક[1] સબક્તગીન પોતાનું સૈન્ય લઇને ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો હીજરી સન ૩૬૫ માં અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ૯૭૫ માં તેણે સિંધુ નદી ઉતરીને ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો આ વખતે તેના અતુલ પરાક્રમની આગળ સેંકડો હિંદુઓ બળીને ભસ્મ થઈ ગયા અને સેંકડો હિંદુઓ પોતાનો શુદ્ધ સનાતન ધર્મ છોડી મુસલમાન બન્યા એજ શતાબ્દીના અંતિમ ભાગમાં સબક્તગીને પુન એકવાર ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું આ વખતે પણ તેના સૈનિકોએ એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર ગ્રહણ કરી ભારતવાસીઓને અસહ્ય દુખ દીધું અને પોતાની ઘોર નીચતા તથા કઠોરતાનો પરિચય કરાવ્યો

આ વખતે મુસલમાનોએ ભારતવાસીઓની જે ખરાબી કરી હતી, તેનો વિચાર આવતા આજે પણ હૃદયમાં શોકાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે સબક્તગીને બીજી વાર જ્યારે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે તેની સાથે તેનો પુત્ર-ભારતવર્ષનો પ્રચંડ શત્રુ-મહમૂદ પણ તેની સાથે આવ્યો હતો આ વખતે મહમૂદની ઉમર ઘણી નાની હતી પરંતુ આટલી નાની વયમાં તે પોતાના પિતાના અનર્થકારી મંત્રનો જપ કરવા શીખી ગયો હતો ભારતના રત્નો હરી જઇ તેનું સત્યાનાશ કરવાની કલ્પના તે કાળથીજ તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થતાજ મહમૂદે પોતાના વિચારને અમલમાં લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો મહમૂદની આ રાક્ષસી કલ્પના સિદ્ધ થવાથી ભારતવર્ષનું જે અનિષ્ટ થયું તેના શોચનીય ચિન્હો અદ્યાપિ આર્યાવર્તમાં સ્થળે સ્થળે વિદ્યમાન છે સોમનાથ, ચિતોડ અને ગિરનારના દેવમંદિરો તેના પાશવ અત્યાચારની સાક્ષી હજીસુધી જગતને આપે છે મહમૂદ ભારતવર્ષપર બાર વાર ચઢી આવ્યો હતો તેણે સંપત્તિ લૂંટી, નગરો, ગામો અને મંદિરોને બાળીબાળી, લૂંટી તોડીફોડી છિન્નભિન્ન કરી ધૂળમાં મેળવી દીધા આખા ભારતવર્ષને તેણે શ્મશાનસમાન બનાવી મૂકયો એમ કહીશું તોપણ ચાલશે ઉપરાછાપરી બારવાર આક્રમણ કરવાથી ભારતના હૃદયમાં જે ભયંકર ઘાવ પડયા છે, તે અદ્યાપિ કોઇપણ ચિકિત્સકની ઔષધિથી રૂઝાયા નથી જે વખતે આ હિંદુદ્વેષી મુસલમાનોએ સર્વસંહારકમંત્રનો જપ કરી પિશાચના જેવી નિર્દયતા સ્વાર્થતા અને કઠોરતાનો જગતને પરિચય કરાવ્યો હતો, તે વખત ભૂત કાળના ગર્ભમાં કોણ જાણે કયાં અદ્રશ્ય થઇ ગયો છે ' મહમૂદ આજે કયાં પડયો છે તે કોઇ જાણતું પણ નથી ' જે ગિઝની નગરીને શૃંગારવાને માટે તે ભારતવર્ષની ઇંદ્રપુરીસમાન અનેક નગરીઓના અલંકાર લૂંટી ગયો હતો, તે એક વખત ગઝીનીને યવનરાજની શિરતાજ બની ગઇ હતી, પરંતુ આજે તેજ ગિઝની નગરીની અત્યંત ઘોર દુર્દશા થઇ છે જાણે કે તેના ખંડિયેરોમાંથી પ્રકૃતિ દેવી ઉચ્ચ અને ગંભીર સ્વરે એમ ન કહેતી હોય કે -" હે માનવીઓ ! મનુષ્યનું જીવન કેટલું તુચ્છ છે ! તમારો વૈભવ કેવો ચંચલ છે ! તમારો ગર્વ કેટલા કાળ સુધી નિભશે ! "

હિજરી સનની પ્રથમ શતાબ્દીથી ચતુર્થ શતાબ્દીના અંતપર્યંતના ખલીફાઓ અને મેવાડના રાજાઓનું જે અલ્પ વર્ણન પ્રાપ્ત થયું તેની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરવામાં આવી અગત્ય જણાવાથી અમે મૂળ વાતને મૂકી ઘણે દૂર નીકળી ગયા હતા, પરંતુ હવે અમે પુન મૂળ વૃત્તાંતપર આવીએ છીએ

---

૧ કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે સબક્તગીનના પિતાનું નામ અલપ્તગીન હતું પરંતુ ડિ ગાયન ડિ હારબિલ્ટ અને બ્રિગ વિગેરે ઈતિહાસવેત્તાઓના મતનું અવલંબન કરીને મહાશય એલ્ફીન્સ્ટન લખે છે કે વાસ્તવમાં તે અલપ્તગીનનો વેચાતો લીધેલો ગુલામ હતો તુર્કસ્તાનના કોઇ સોદાગર પાસેથી તેણે તેને ખરીદી લીધો હતો પછી તેના ઉત્તમ ગુણો જોઇને તેને ઉચ્ચ પદવીપર ચઢાવ્યો અને પાછળથી પોતાની કન્યા સાથે તેનો વિવાહ કરી દીધો અબુલફીદા જણાવે છે કે અલપ્તગીને સબક્તગીનની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરીને, તેણે પોતે તેને પોતાના રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો હતો પરંતુ ફરિસ્તા કાંઈ બીજુંજ બાન જણાવે છે તે જણાવે છે કે અલપ્તગીનને ઇસહાક નામનો એક પુત્ર હતો તે પોતાના પિતાના અવસાન પછી ગાદીએ બેઠો હતો પરંતુ અલ્પકાળમાં તે મૃત્યુ પામ્યો, તેથી સબક્તગીને તેની ગાદીપર બેસી તેની ભગિનીની સાથે વિવાહ કર્યો

પૂર્વે કહેવામા આવ્યુ છે કે મૌર્યવંશી ચિતોડાધિપતિ માનસિંહના શાસનકાળમા મ્લેચ્છોએ તેનાપર આક્રમણ કર્યું હતું અને તેજ વખતમા રાજકુમાર બાપ્પાની ઉન્નતિનો આરંભ થયો હતો. એમ જણાય છે કે કા તો યઝીદ આજ મુસલમાનોનો અગ્રેસર હતો અથવા તો મહમૂદ બીન કાસિમે સિંધ દેશ જીત્યા પછી ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું; પરંતુ આ બેમાથી કોણે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું તેનો નિર્ણય કરવો અતિ કઠિન છે; કારણ કે મુસલમાન લોકોના ઇતિહાસમાં આ સબધે કાઇ પણ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી. જે યુદ્ધોમા ખલીફાઓએ અથવા મુસલમાનસેનાના નાયકોએ હિંદુઓને પરાજિત કર્યાં હતા, તેજ યુદ્ધોવિષે મુસલમાની તવારિખોમા વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે ખલીફાના જે સેનાપતિઓ અથવા વિદ્રોહીલોકો હિંદુસ્થાનપર ચઢી આવતા હતા તેમનેવિષે કાઇ પણ વર્ણન મુસલમાની ઇતિહાસમા નથી. કદાચ તેમણે પોતાના જાતિબંધુઓની માનહાનિ છુપાવવાને માટે આ પ્રકારનું વર્ણન નહિ કર્યું હોય આ પ્રકારનું વર્ણન માત્ર ભટ્ટલોકોના કાવ્યગ્રથોમાજ ઉપલબ્ધ થાય છે.[1] જો કે આ ગ્રંથોમા અતિશયોક્તિ બહુ છે તથાપિ શોધ કરવાથી ઘણું ઐતિહાસિક વૃત્તાત સગ્રહિત થઈ શકે છે. ખલીફાઓના સમયમા હિંદુસ્થાનમા ભારે અશાતિ મચી રહી હતી. અનેક અભાગી રાજાઓને સિંહાસનપરથી ઉતારી મૂકવામા આવ્યા હતા, અનેકને જાનથી મારી નાખવામા આવ્યા હતા, ચારે તરફથી 'મારો મારો' એવા ધ્વનિ સભાળતા હતા અને ચારે તરફથી પ્રજા 'હાય હાય' કરતી હતી. કોઇના જીવને શાન્તિ નહોતી. જે મુસલમાનવીરે ભારતવર્ષમા આ પ્રકારનો કોલાહલ મચાવી મૂક્યો હતો, તેનુ વર્ણન હિંદુઐતિહાસિક ગ્રંથોમા અનેક પ્રકારે ઉપલબ્ધ થાય છે. હિંદુ ઇતિહાસવેત્તાઓએ આ હિંદુદ્વેષી યવનને ક્યાક દૈત્ય, ક્યાક રાક્ષસ અને ક્યાક જાદુગર કહ્યા છે. કોઇક સ્થળે તેને સિંધ દેશથી આવેલો અને કોઇક સ્થળે તેને જહાજમા બેસી સમુદ્રમાર્ગે આવેલો જણાવ્યો છે. ભારતની શાતિનો નાશ કરનાર આ પ્રચડ વૈરી કોણ હતો ? તેના સબધમા ભિન્ન ભિન્ન મતો આપવામા આવ્યા છે.

ગિહલોત, ચોહાણ અને જાદવલોકોના ઐતિહાસિક ગ્રથોપરથી જણાય છે કે સવત ૭૫૦ થી ૭૮૦ સુધી અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ૬૯૪ થી ૭૨૪ સુધી ઉપલા નૃપકુલોના રાજ્યોમા મહાકોલાહલ મચી રહ્યો હતો, પરતુ આ કોલાહલ કોણે મચાવ્યો હતો તે કાંઈ સમજાતુ નથી. એમ કહેવાય છે કે હીઝરી સન ૭૫ મા અર્થાત્ સવત ૭૫૦ મા એક યદુવંશી ભટ્ટરાજાને તેની રાજધાની શાલપુરથી નસાડી મૂકવામા આવેલો હોવાથી તેણે શતદ્રુ નદીની પૂર્વે આવેલી મરુભૂમિમા આશ્રય લીધો હતો. જે શત્રુએ ઉક્ત રાજાને આવી શોચનીય દશામા આણી મૂક્યો હતો, તેનુ નામ ભટ્ટલોકોના ગ્રથોમા ફરીદ જણાવવામા આવ્યુ છે. વળી બીજી તરફ એવો ઉલ્લેખ છે કે અજમેરનો ચોહાણ રાજા માણેકરાય બરાબર આજ સમયે શત્રુદલથી ઘેરાઇ ગયો હતો અને તેણે પોતાના દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન

[*] ભટ્ટલોકોના કાવ્યગ્રથોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે રોશનઅલી નામના એક ફકીરે ગઢવિલ્લી (અજમેરનું પ્રાચીન નામ) મા આવીને ત્યાના રાજાના નવનીતપાત્રમા એકદમ હાથ ઘાલી દીધો. રાજાની આજ્ઞાથી તેની આંગળીઓ કાપી નાખવામા આવી. આ કપાઇ ગયેલી આંગળીઓ આકાશમા ઉડતી ઉડતી મક્કામા પહોંચી ગઈ. જ્યારે તે આંગળીઓને ખલીફાની સમક્ષ લાવવામા આવી ત્યારે તેણે શીઘ્ર તે આંગળીઓને ઓળખી અને હિંદુરાજાના આ અત્યાચારનો બદલો લેવાને માટે સૈન્ય તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી કેટલાક સ્વારોએ સોદાગરનો વેષ લઈ અજમેર જઈ તેને ઘેરી લીધુ આ કથાનકના કલ્પનાવાળા ભાગને છોડી દેવામા આવે તો આપણને જ્ઞાત થશે કે મુસલમાનધર્મનો પ્રચારક રોશનઅલી જ્યારે હિંદમા પહેલીવાર આવ્યો ત્યારે અજમેરના મહારાજાએ તેનું કાઇ અપમાન કર્યું હશે આથી ખલીફાએ અજમેરપર આક્રમણ કરવાને માટે પોતાના માણસો મોકલી આપ્યાં. મુસલમાનોના આ આક્રમણના સમયમા અજમેરમા અજયપાલ નામનો એક રાજપૂતરાજા રાજ્ય કરતો હતો. જહાજમા બેસીને આવતા યવનોના વર્તમાન સાંભળતાજ અજયપાલ કચ્છમા આવેલા અંજાર નામના નગરમા સેનાસહિત ચાલ્યો ગયો આ સ્થળે ઉભય દળો વચ્ચે ઘોર સગ્રામ થયો રાજા અજયપાલ મુસલમાનોની ગતિ રોકી શક્યો નહિ અને તે તેજ સ્થળે માર્યો ગયો આ સંગ્રામસ્થળે એક વેદી બનાવવામા આવી. આ વેદી ઉપર મહારાજા અજયપાલની એક પાષાણમૂર્તિ સ્થાપિત થઈ મહારાજાને એક અશ્વ ઉપર આરૂઢ થયેલા અને ભાલો ફેંકતા જણાવવામા આવ્યા છે. આ સંગ્રામસ્થળે "અજયપાલનો મેળો" એ નામનો એક મેળો પ્રતિવર્ષ ભરાય છે આ મેળામા હજારો માણસો એકઠાં થાય છે.

કરતા સમરભૂમિમા પ્રાણ ખોયા હતા [1]

પંજાબદેશનો સિંધુસાગર નામનો દુઆબ તે વખતે ખીચીવંશના પ્રથમ રાજાના અધિકારમા હતો અને હારસકુળના પૂર્વજો ગોલકુંડામા રહેતા હતા આ ઉભયને પોતપોતાના દેશમાથી એકજ વખતે કાઢી મૂકવામા આવ્યા હતા જે શત્રુએ તેમને નસાડી મૂક્યા હતા તેને ભટ્ટલોકોએ દાનવ નામ આપ્યુ છે તેનુ નામ "ગૈર-આરામ" અર્થાત્ અશાન્ત હતુ એમ કહેવાય છે, કે ગંગોત્રીની નિકટના "ગજનીવદ ગજારણ્યરાય" નામના કોઇ પહાડી દેશમાથી આ શત્રુ ભારતવર્ષમા આવ્યો હતો વળી પાટણનગરના સ્થાપકના પૂર્વજોને પણ આ ભયંકર સમયમાજ સૌરાષ્ટ્રમા આવેના દીવબંદરથી કાઢી મૂકવામા આવ્યા હતા એક આશ્ચર્યની વાત છે કે એકજ સમયે ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન ભાગો કોઇ વિદેશીની આંખમા ખટકવા લાગ્યા હતા ભારતવર્ષમા આ મહાઉપદ્રવ મચાવી ભારતસંતાનોને સુખ-શાંતિમાથી વંચિત કરનાર કોણ હશે? હિંદુઇતિહાસકારો આનો કાંઇ ખુલાસો આપતા નથી મુસલમાની તવારીખપરથી જ્ઞાત થાય છે કે યઝીદ બરાબર આજ સમયે ખલીફાના પ્રતિનિધિતરીકે ખોરાસાન રાજ્યમા રહેતો હતો વળી આ સમયે ખલીફા વલીદની વિજયિની સેના ગંગાજીના કિનારાસુધી આવી ગઇ હતી આ સમયમા આ સિવાય બીજા કોઇ મુસલમાન પાદશાહની ચઢાઇનુ વર્ણન કોઇ ગ્રંથમા ઉપલબ્ધ થતુ નથી આ પરથી જ્ઞાત થાય છે કે યઝીદ, કાસિમ અથવા વલીદ એમાના કોઇના પ્રતિનિધિ અથવા સેનાપતિએ ભારતવર્ષપર આક્રમણ કરીને ઉપદ્રવ કરી મૂક્યો હતો મુસલમાનોની સર્વ તવારિખોમા યઝીદ અને કાસિમના અન્યાન્ય આક્રમણોની હકિકત પણ ઉપલબ્ધ થાય છે આ પરથી નિ:શંકરીતે સિદ્ધ થાય છે કે યઝીદ અને કાસિમેજ ઉપર લખેલા સમયે ભારતવર્ષના રાજાઓને સતાવ્યા હતા મૌર્યવંશી ચિતોડાધિપતિ માનસિંહને સહાય કરવાને માટે જે રાજાઓએ અસિ ગ્રહણ કરી હતી, તેમના નામો વાચવાથી આ વાત સંપૂર્ણરીતે સત્ય લાગશે મહારાજા માનસિંહ મૌર્યવંશી હતા, એ તથા તેના સબંધી બીજી વાતો અગાઉ જણાવવામા આવી છે વળી મૌર્યવંશી પરમાર રાજાઓ તે વખતે ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી રાજાઓ હતા એ વાત પણ પૂર્વે જણાવવામા આવી છે ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોપરથી વિદિત થાય છે કે પરમાર રાજાઓ કોઈ કોઇ વખત ઉજ્જયિની નગરીમા પોતાની રાજસભા ભરતા હતા [2]

આ ભયંકર ઉપદ્રવના સમયમા પોતાની સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ ચિતોડપુરીની રક્ષા કરવાને માટે જે રાજાઓ માનસિંહને સહાય કરવાને ગયા હતા તેમના નામો નીચે પ્રકટ કરવામા આવે છે –

અજમેર, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના નૃપતિઓ હૂણોનો અધિપતિ અંગુટશી, ઉત્તર દેશાધિપતિ ખુમા જાડેજાઓનો સરદાર શિવ જગનદેશાધિપતિ જોહિયા અને અશ્વરિયા, શ્રીપત, કુલ્હર, માલૂન, ઓહિર, હુલ વગેરે રાજાઓ અત્યંત ઉત્સાહથી પોતાની સેના લઇ વૈરીઓની સામે લડવાને સંગ્રામભૂમિમા ગયા હતા આ સિવાય અન્ય રાજાઓના નામ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ હાલમા તેમના વંશો સંપૂર્ણત લુપ્ત થઇ ગયા છે આ સર્વ રાજાઓમા 'દેવિલ વંશનો દાહિર રાજા વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો " લેખકોએ ભૂલથી દેવિલને બદલે તુવારવંશના નૃપતિઓની રાજધાની દિલ્ની લખી છે, તોપણ

---

૧ ઈતિહાસમા એવુ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે કે મુસલમાનોએ જ્યારે આક્રમણ કર્યું, ત્યારે બાપ્પાજીકર ઘનો પુત્ર લોટ કે જેની ઉમર ઘણી નાની હતી તે કિલ્લાની દિવાલપર રમતો હતો આ બાળકને જોઈ કોઈ મુસલમાને તેનાપર તીર છોડી તેને નીચે તોડી પાડયો આ વખતે રાજકુમારના પગમા એક પ્રકારનો ચાંદીનો અલંકાર હતો આ વખતથી ચોહાણો તે જાતનો અલંકાર પહેરતા નથી રાજપૂતબાળકોનુ અકાળમૃત્યુ થાય છે ત્યારે "પુત્રક" નામના દેવતામા તેમની ગણના થાય છે લોટ પણ પુત્રક ગણાય છે રાજપૂત સ્ત્રીઓ અદ્યાપિ લોટની પૂજા કરે છે

૨ મૌર્યરાજાની સભામા જે સામંતો હાજર રહેતા હતા તેમનુ રસાલ વાંચવાથી જણાય છે કે મહાકવિ ચંદે રામ પરમારને આધીન રહેતા સામંતોનુ જે વર્ણન કર્યું છે તે સત્ય છે, કારણ કે તે વખતે પરમારોજ ભારતના ચક્રવર્તી રાજા હતા સિલીયુકસના સમયના ગ્રીક ઇતિહાસવેત્તાઓના ગ્રંથો વાચવાથી આ વાતની સત્યતા સુનિશ્ચિત થશે એમ કહેવાય છે કે ગ્રીકના રાજા સિલીયુકસે મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્તની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરીને તેની સાથે ગાઢ મિત્રતા કરી હતી મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની પાસે અનેક ગ્રીક સિપાઈઓ નોકરી કરતા હતા, એવુ સ્પષ્ટ વર્ણન ગ્રીક ઐતિહાસિક ગ્રંથોમા ઉપલબ્ધ થાય છે

સેનાપતિ કાસિમના યુદ્ધવૃત્તાંતથી આ દાહિરના રાજ્યવિષે વિશેષ હકિકત ઉપલબ્ધ થાય છે જ્યારે સિંધ દેશના રાજા દાહિરનો કાસિમે વધ કર્યો, ત્યારે તેના પુત્રે ચિતોડગઢમા આશ્રય લઇને પોતાના પિતાના ઘાતકની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતુ

મ્લેચ્છોએ જ્યારે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે વીરરાજકુમાર બાપ્પાએજ સૌથી વિશેષ પરાક્રમ દર્શાવ્યુ હતુ કેવળ આ રાજકુમારની વીરતાથીજ શત્રુઓ પરાજિત થઇને સૌરાષ્ટ્ર તથા સિંધ દેશમા નાસી ગયા હતા વિજયી બાપ્પા રાવળ શત્રુઓની પૂઠ પકડી પોતાના પૂર્વજોની રાજધાની ગજની સુધી ગયા હતા અગાઉ જણાવવામા આવ્યુ છે કે ગજનીના સિંહાસનપર આ વખતે સલીમ નામનો એક મુસલમાન પાદશાહ હતો બાપ્પાએ આ પાદશાહને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને પોતાના ભાણેજને તેને સ્થાને સ્થાપિત કર્યો વળી તેઓ મુસલમાન પાદશાહની શાહજાદી સાથે લગ્ન કરી તેને પોતાની સાથે ચિતોડ લઈ ગયા હતા

હવે અમે મહારાણા ખુમાનના શાસનકાળમા યવનોએ જે ઉપદ્રવ કર્યો તેની સમાલોચના કરીએ છીએ આ હકિકત ઇ૦ સ૦ ૮૧૨ થી ઇ૦ સ૦ ૮૩૬ સુધીની છે જો કે આ ભયંકર આક્રમણ કરનાર ખોરાસાનનો પાદશાહ 'મહમૂદ' હતો એમ કહેવામા આવ્યુ છે, તથાપિ તે તેજ હતો કે કોઈ બીજો તેની આપણે યથાર્થ ખોજ કરવી જોઇએ આ ભયંકર આક્રમણથી ચિતોડપુરીની રક્ષા કરવાને માટે જે હિંદુ નૃપતિઓ ગયા હતા, તેમના નામોની સૂચિ વાચવાથી જ્ઞાત થાય છે કે "ખોરાસાનપતિ મહમૂદ" સબક્તગીનના પરાક્રમી પુત્ર મહમૂદથી બે શતાબ્દીપૂર્વે જન્મ્યો હતો વળી બગદાદ આજ સમયે ખલીફા હારૂન અલ રશિદે પોતાના પુત્રોને પોતાનુ રાજ્ય વહેચી આપ્યુ હતુ તેણે પોતાના દ્વિતીય પુત્ર મામૂનને ખોરાસાન, સિંધુ દેશ તથા સમસ્ત ભારતીય યવનરાજ્ય આપ્યુ હતુ આ મામૂન ખુમાનના સમયમા થઇ ગયો છે, તેથી સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી જણાશે કે નકલ કરનાર લહીઆઓએ 'મામૂન'ને બદલે 'મહમૂદ' શબ્દ લખી દીધો હતો ઇતિહાસમા આ સમયનુ ઘણુ થોડુ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે જે કાઇ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ નીરસ છે, કારણ કે તેમા માત્ર થોડા હિંદુરાજાઓના નામો મળી આવે છે તે નીરસ અને અરુચિકર હોવા છતા પણ આવશ્યક જણાવાથી અમે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ

" ગજનીના ગિહલોત, અસીરના ટાક, નાદોલના ચોહાણ રાહિરગઢના ચાલુક્ય, [1]સેતબંદરના જિરકેડા, રેમ ડારના મૈંગરી, માગરોલના મકવાણા, જેતગઢના જોજિયા, તારાગઢના મેડ, નીરવરના કછવાહ, સંગોરના કાલમ, જૂનાગઢના યાદવ[3], અજમેરના ગૌડ, લોહરગઢના ચંદાણા કમોદીના ડોડર[4] દિલ્લીના તુવાર[5], પાટણના ચાવડા, માલોરના સોનગરે[6], શિરોહીના દેવરા, ગાગરોણના ખીચી, પાટડીના ઝાલા, જૈનગઢના દુસાના, કનોજથી રાઠોડ, છોટિયાલાથી બુલ્લ, પીરનગઢથી ગોહિલ,

૧ સેતબંદર મલબારકિનારે છે પરતુ તેના સ્વામી જિરકેડાવિષે કાઇ પણ વર્ણન ઉપલબ્ધ થતુ નથી

૨ મંડોરથી આવેલા ખેરાવીના સબંધમા જે વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે તે પરથી જણાય છે કે તે પરમારકુળની એક શાખા છે

૩ જૂનાગઢ (ગિરનાર) થી જે જાદવરાજ આવ્યા હતા તેના વંશજોએ દીર્ઘકાળપર્યંત આ દેશમા રાજ્ય કર્યું હતુ

૪ ડોડર અને તેમની રાજધાની કમોદીના સબંધમા જે કાઈ વૃત્તાન્ત પ્રગટ થયુ છે તે પરથી કેવળ એટલુજ જાણી શકાય છે કે આ નગર ગંગાજીને કિનારે કનોજથી કેટલેક અંતરે દક્ષિણ દિશામા હતુ

૫ આ કાઇ ઓછા દુખની વાત નથી કે કોઇ પણ ભટ્ટના ગ્રથમા દિલ્હીના તુવારરાજાનુ નામ ઉપલબ્ધ થતુ નથી પરતુ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટરીતે સમજાય છે કે જન્મ શુદ્ધ થયુ નથી સો વર્ષપૂર્વે અનંગપાળે પુન દિલ્હીની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી

૬ માલોરથી જે સોનગરે રાજા આવ્યા હતા તે ચોહાણકુળની શાખામા ઉત્પન્ન થયા હતા પરતુ તે વંશે એ દુર્ગપર કેટલા સમયપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતુ તે કહી શકાતુ નથી

જેસનમીરથી ભાટી, લાહોરથી[1] બુસ, રોનીજાથી[2] સકના, પરલીગઢથી[3] શિલ્હ, મડલગઢથી નિકુમ્પ, રાજોડથી બડગૂજર, [4]દુરનગઢથી ચદેલ, સીકરીથી સીકરવાર, ઓમરગઢથી જેતવા [5] નીથી વારે ગોત, મુનતરગઢથી જાડેજા, જિરગાથી ખેરવરે અને કાશ્મીરથી પુરીહર[5] પરિહાર આવ્યા હતા

જ્યારે ખોરાસાનના પાદશાહે ચિતોડનગરપર ચઢાઇ કરી, ત્યારે ચિતોડાધિપતિ ખુમાનને સહાય કરવાને માટે આ સર્વ હિંદુરાજાઓ સ્વદેશપ્રેમથી ઉન્મત્ત બની અત્યંત ઉત્સાહથી પોતપોતાની સેના લઇને ચિતોડનગરમા આવ્યા હતા હિંદુસ્થાનના શત્રુ ક્રૂર મુસલમાનોના ભયંકર પંજામાથી ચિતોડનુ રક્ષણ કરવાને માટે તેમણે જે અનુપમ પરાક્રમ અદ્ભુત રણચાતુર્ય અને અલૌકિક આત્મોત્સર્ગ બતાવ્યો હતો, તે હજી ભારતના ઇતિહાસમા સુવર્ણાક્ષરથી અંકિત છે મહારાણા ખુમાન શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જિત થઇને શત્રુઓની સામે રણક્ષેત્રમા ચોવીસવાર ગયા હતા આ સર્વ યુદ્ધોમા તેમણે જે અદ્ભુત વીરતા દર્શાવી હતી, તેથી તેમનુ નામ રોમન સમ્રાટ સીઝરના જેવુ ગૌરવયુક્ત થયુ હતું આજે પણ તેમના વંશજો તેમના નામનુ સ્મરણ અભિમાન સાથે કરે છે તેમના જાતિબંધુઓ તેમના અલૌકિક સદ્ગુણોથી એવા મોહિત થયા છે કે, આજસુધી તેઓ પ્રાતઃકાળમા અનેક રાજાઓની પવિત્ર નામાવલીની સાથે તેમના નામનુ પણ સ્મરણ કરે છે

---

૧ લાહોરથી જે બુસ આવ્યા હતા તેના કુળનુ યથાર્થ વર્ણન કોઇપણ ગ્રંથમા ઉપલબ્ધ થતુ નથી ફીરિસ્તા પરથી બહુધા એવો સાર નીકળે છે કે જે વખતે મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રથમ આક્રમણ કર્યું તે વખતે લાહોરમા એક હિંદુરાજાનુ રાજ્ય હતુ પરંતુ તેનુ નામ શું હતુ તે કાંઇ તેમા જણાતુ નથી ખલીફા અલમ સૂરના વખતમા (ઇ૦ સ૦ ૭૬૧ મા) પેશાવરમા અને કારમાનમા અફઘાનો એટલા બધા વધી ગયા હતા કે તેમણે સિંધુ નદીને પાર ઉતર લાહોરના હિંદુ રાજા પાસેથી ઘણુ રાજ્ય છીનવી લીધુ હતુ આ વખત સુધી અફઘાનોએ ઇસ્લામધર્મનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો જે સમયે લાહોરના રાજા સાથે તેમને યુદ્ધ થયુ ત્યારે ખલીફાના સેનાધિપતિઓ તેમને સહાય કરવાને માટે ખબાલિસ્તાનથી આવ્યા હતા લાહોરના હિંદુ રાજાને તેમણે ઘણો બધો સતપ્ત કર્યો હતો કે પાચ માસથી કાંઇક અધિક સમયમા તેને તેમની સાથે ૨૭ વાર યુદ્ધ કરવુ પડયુ હતુ અંતિમ યુદ્ધ વખતે અફઘાનોએ પરાજિત થઇને રાજાની સાથે સંધિ કરી સંધિપત્રમા એવો ઠરાવ કરવામા આવ્યો કે સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગમા આવેલો સમસ્ત દેશ અફઘાનોને આપી દેવો અને વિદેશીઓને ભારતવર્ષપર એકદમ આક્રમણ કરતા અટકાવવાને માટે કોહેગિરદામન માર્ગમા એક પ્રચંડ કિલ્લો બધાવી તેમણે રક્ષકતરીકે રહેવુ આ ઠરાવ અનુસાર આ ગિરિશિખરપર પ્રખ્યાત પેશાવરદુર્ગ બધાવવામા આવ્યો અફઘાનોએ લાહોરના રાજાની સાથે આ સંધિ દીર્ઘકાળ પર્યંત અચળ રાખી હતી તે એટલે સુધી કે ઇ૦ સ૦ ૯૭૮ પર્યંત અર્થાત્ અલપ્તગીનના શાસનકાળ પર્યંત તેઓ પરસ્પર મિત્ર રહ્યા અલબિરૂનીના નામના એક ઇતિહાસવેત્તાના ઉલ્લેખ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે, ઇ૦ સ૦ ની દશમી શતાબ્દીમા એક હિન્દુ રાજવંશ કાબુલ અને લાહોરમા રાજ્ય કરતો હતો સામત નામનો બ્રાહ્મણ ઉક્ત રાજ્યનો સ્વામી હતો તેના ઉત્તરાધિકારીઓમા કેટલાક રાજપૂતોના નામો ઉપલબ્ધ થાય છે તેમા એક જયપાળ પણ છે જયપાળના પુત્ર અનંગપાળે ચલાવેલા સિક્કાપર ઉપલ્ સામતનુ નામ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે પરંતુ મહારાજ ખુમાનના શાસનકાળથી સોથી અધિક વર્ષ પછી (ઇ૦ સ૦ ૯૭૬ મા) જયપાલ થયો હતો આ પરથી જ્ઞાત થાય છે કે મહારાજ સામતના રાજકુળનેજ બુસ કહેવામા આવ્યુ હશે

૨ સકના અને રોનીજા સુપ્રસિદ્ધ છે સકલા એ પરમારકુળની શાખા છે અને રોનીજા મારવાડમા સ્થિત છે

૩ પરલીગઢથી જે શિલ્હ આવ્યા હતા તે સિંધુ નદીના કિનારાપર રાજ્ય કરતા હતા વિશેષત તેમનુ વૃત્તાંત બહુ ઘણાના પ્રાચીન ગ્રંથોમા ઉપલબ્ધ થાય છે અનેકની સાથે શિલ્હ કુલના વિવાહનુ વર્ણન પણ ઉપલબ્ધ થયુ છે કર્નલ ટોડે તેને ચંદ્રકુળની શાખા જણાવી છે

૪ દુરનગઢથી જે ચદેલ આવ્યા હતા તેના નિવાસસ્થાનનુ આધુનિક નામ બુદેલખંડ છે

૫ આ ભયંકર ઉપદ્રવના સમયમા જે હિંદુ રાજાઓએ મહારાણા ખુમાનને સહાય કરવાને માટે શત્રુઓની સાથે સગ્રામ કર્યો હતો તેની સૂચી આ પ્રમાણે છે ગજનીથી ગહિલોત રાજાઓ આવ્યા હતા આ રાજાઓનુ વર્ણન પૂર્વે વિસ્તારપૂર્વક લખવામા આવ્યુ છે, તેથી અમે આ સ્થળે રાજા તક્ષકના સબંધમા કંઈ પણ ઉલ્લેખ કરીશું નહિ જે અસીરગઢમા તક્ષકજાતનુ રાજ્ય હતુ તે હાલમા સિંધિયાસરકારના રાજ્ય સાથે સયુક્ત થઈ ગયુ છે નાદોલથી ચોહાણો આવ્યા હતા ચોહાણો અજમેરના રાજકુળની એક શાખામા ઉત્પન્ન થયા હતા ઝાલોરના સોનગઢ એ તેમનુ ગોત્ર છે અને સિરોહીના દેવરાગઢમા તેમનો જન્મ થયો હતો

જો ઉદયપુરમા કોઇ માણસ ઠોકર ખાઇને નીચે પડી જાય છે અથવા નીચે પડવાની અણીપર હોય છે તો તેની નિકટ ઉભેલો માણસ તેને ઉચ્ચ સ્વરે એમ કહીને આશીર્વાદ આપે છે કે –"ખુમાન તમારી રક્ષા કરો' બ્રાહ્મણોની સલાહથી મહારાણા ખુમાને રાજ્યભાર પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર જગરાજને સોપી દીધો હતો, પરતુ અલ્પકાળમા તેમની મનોવૃત્તિ બદલાઈ ગઇ અને તેમણે પુન રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમા લેવાનો સકલ્પ કર્યો જે બ્રાહ્મણોએ જગરાજને રાજ સોપવાની સલાહ આપી હતી, તેમનો વધ કરીને તેમણે પોતાના પુત્રના હાથમાથી રાજ્ય લઇ લીધુ તેઓ બ્રાહ્મણ લોકો ઉપર એટલા અપ્રસન્ન થયા હતા કે તેમના નામપર સો સો ફિટકાર આપતા હતા તેમણે સમસ્ત બ્રાહ્મણોને પોતાના રાજ્યમાથી કાઢી મૂકયા ખુમાનને આ પાપનુ ફળ શીઘ્ર મળ્યુ

નિર્દોષ બ્રાહ્મણોના રુધિરથી પોતાના હાથ કલકિત કરીને ખુમાન જે સિહાસનપર બેઠા હતા, તે પર તે દીર્ઘકાળપર્યંત ટકી શક્યા નહિ થોડા વખતમા તેમને તેમના મગલ નામના પુત્ર મારી નાખ્યા અને તે ગાદીપર ચઢી બેઠો જો કે મગલે સિહાસનપ્રાપ્તિને માટે પોતાના પિતાનો વધ કર્યો હતો, તોપણ તે, તે સિહાસનને દીર્ઘકાળપર્યંત ભોગવી શકયો નહિ મેવાડના સામતોએ મળીને તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો મગલ દેશપાર થઇ ઉત્તરમેરુના મેદાનમા જઇ વસ્યો અને લોદડવા નામના સ્થાનપર અધિકાર સ્થાપિત કરી ત્યા રાજ્ય કરવા લાગ્યો આ લોદડવા પાટણમા તેના વશજોને માગલીય ગહિલોત કહેવામા આવે છે

પિતૃઘાતક મગલ દેશપાર થયા પછી ભર્તૃભાટ ચિતોડના સિહાસનપર બેઠા તેમની પછી જે રાજાઓ થયા તેમના સમયમા ચિતોડરાજ્યની સીમા અતિ વધી ગઇ મહાનદીને કિનારે અને આબુ પર્વતની તળેટીમા આવેલા વિશાળ મેદાનમા જે અસખ્ય લોકો રહેતા હતા તે સર્વ ચિતોડના રાજાઓના પ્રચડ પ્રતાપથી પરાજિત થઇ તેમને આધીન થયા હતા આ વિસ્તૃત વનમા જે કિલ્લાઓ બાધવામા આવ્યા હતા તેમાના ધરનગઢ અને અજરગઢ આજપર્યંત વિદ્યમાન છે મહારાણા ભર્તૃભાટે માલવા અને ગુર્જર દેશના ૧૩[1] સ્વતત્ર રાજ્યો પોતાના ૧૩ પુત્રોને સોપ્યા હતા આ વખતથી તેમના આ સર્વ પુત્રો "ગાટેરા ગહિલોત" કહેવાવા લાગ્યા મહારાણા ખુમાનની પાછળ પદર પેઢી સુધી ચિતોડના સિહાસનપર જે રાજાઓ બેઠા, તેમના સમયમા વર્ણન કરવાલાયક ઘટનાઓ ઘણી થોડી બની છે, તેથી અહીઆ તે સમયનુ વિસ્તૃત વર્ણન કરવામા આવતુ નથી આ વખતમા ચિતોડના ગિહલોતો અને અજમેરના ચોહાણો વચ્ચે કોઇ વખત મૈત્રી, તો કોઈ વખત દારુણ વૈર થતુ હતુ કોઈ વખત તેઓ એકતાના દૃઢ બધનમા બધાઇને સામાન્ય વૈરી યવનોના પજામાથી માતૃભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે સમરભૂમિમા એકત્રિત થતા તો કોઇ વખત એકબીજાનુ રુધિર વહેવરાવવાને પણ તૈયાર થઇ જતા ચિતોડાધિપતિ વીરસિહે કોવારિવ નામના સમરક્ષેત્રમા ચોહાણ રાજા દુર્લભનો સહાર કર્યો હતો, પરતુ રાજપૂતજાતિનુ માહાત્મ્ય અપૂર્વ છે દુર્લભના પુત્ર મહારાજા વિસલદેવે પિતૃવધનો શોક ભૂલી જઈ સ્વદેશપ્રેમના સ્વર્ગીય મત્રથી વિદ્વેષભાવ નિવૃત્ત કરી પોતાના પિતાના ઘાતક વીરસિહના ઉત્તરાધિકારી રાવલ તેજસિહની સાથે ગાઢ મૈત્રી કરી હતી અને હિદુદ્વેષી યવનોની તીવ્ર ગતિ રોકવાને માટે સમરભૂમિમા તેની સાથે એક થયા હતા ઉદાર રાજપૂતોના આ અલૌકિક ગુણનુ વર્ણન કેવળ ભટ્ટલોકોનાજ ગ્રથોમા ઉપલબ્ધ થતુ નથી, પરતુ અનેક શિલાલેખોમા પણ તેનુ ઉજ્જવલ વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે શિલાલેખો અને ઐતિહાસિક ગ્રથોમા તેમના આચરણનુ જે વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓ નિરક્ષર પરતુ તેજસ્વી હતા યૌવનકાળમા તેઓ પ્રચડ મૂર્તિ ધારણ કરી પરદારાદિ હરણ કરી લાવતા અને આવા પાપોની નિવૃત્તિ કરવાને માટે વૃદ્ધાવસ્થામા મદિરાદિ બધાવતા હથિયાર, અશ્વ અને મૃગયા એ તેમની પ્રિય વસ્તુઓ હતી હથિયાર વાપરવામા, ઘોડા કુદાવવામા અને મૃગયા ખેલવામા તેઓ પોતાનો અધિક સમય વ્યતીત કરતા હતા શત્રુઓના આક્રમણથી મુક્ત થઇ જ્યારે તેમને સુખશાતિ ભોગવવાનો સમય પ્રાપ્ત થતો ત્યારે તેઓ સહકારી સામતોની સાથે અકારણ ઝગડા કરી સુખશાતિથી પરાઙમુખ રહેતા

---

૧ તેમણે ત્રયોદશ રાજ્યો સ્થાપન કર્યા હતા તેમાથી કેવળ અગીઆરના નામો ઉપલબ્ધ થાય છે –ફૂલાનગર, ચપાનેર ચોરેતા, ભોજપુર, લુનાર નીમખોર સોદારુ, જોધગઢ મદપુર, આદતપુર અને ગગાભાવ

अध्याय ४ थो

મહાકવિ ચંદલિખિત ઐતિહાસિક વૃત્તાંત—અનંગપાલ—સમરસિંહ—તાતારવાસીઓનો ભારતવર્ષપર અધિકાર—સમરસિંહની વંશાવલી—રાહુપ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ

સંવત ૧૨૦૬ મા સમરસિંહનો જન્મ થયો જો કે સમરસિંહના જીવનચરિત્રનુ ચિતોડના રાજભટ્ટકવિઓએ ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યુ છે, તોપણ અમે મહાકવિ ચંદે નિરૂપિત કરેલા તેમના જીવનચરિત્રપરથીજ તેની સમાલોચના કરીશુ,[1] પરંતુ તેમ કર્યા પૂર્વે અમે એક અત્યુપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાંતની સમાલોચના કરીએ છીએ પ્રસિદ્ધ દિલ્હીનગરમાથી જ્યારે પરાક્રમી તુંવાર રાજવંશનો લોપ થઇ ગયો, તે સમયે ભારતવર્ષની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી હતી અને તેમાનો કયો દેશ કોના અધિકારમા હતો તેનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે કવિકુલમણિ ચંદબારોટના ગ્રંથમાથી આ હકિકત ઉદ્ધૃત કરવામા આવે છે આ વખતે સોહાગી ચૌલુક્યરાજ ભોળાભીમ પાટણ નગરમા રાજ્ય કરતા હતા આબુપર્વતપર પરમારવંશીય જીતનો અધિકાર હતો અને મેવાડમા દિલ્હીશ્વરના ભીષણ શત્રુઓનો માર્ગ રોકનાર પરાક્રમી સમરસિંહની સત્તા હતી મરુદેશમા પ્રબલ પ્રતાપી અને અત્યંત તેજસ્વી નાહૂર રાજા હતા દિલ્હીનગરમા સર્વના સ્વામી મહારાજાધિરાજ અનંગપાલ વિરાજમાન હતા તેમની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી મંદોર, નાગોર, સિંધ, જલાવત તથા તેની નિકટના પેશાવર, લાહોર, કાંગડા વગેરે પ્રદેશો અને કાશી, પ્રયાગ તથા દેવગિરિના રાજાઓ અતિ વિનીતભાવથી આજ્ઞા પાલન કરવાને માટે તૈયાર રહેતા હતા સીમરના રાજાઓ પણ તેમના પ્રચંડ પરાક્રમથી ભય પામી સદા વિપત્તિની આશંકાથી ડરતા હતા આ પ્રમાણે એ વખતમા દિલ્હીના રાજા અનંગપાળ સર્વના સમ્રાટ હતા.

જે વખતે ભટ્ટગણો જબુલિસ્તાનથી નાસીને હિંદુસ્તાનમા આવ્યા ત્યારથી થોડા સમયમા તેમણે પંજાબના શાલિવાહનપુર તથા તન્નોટ અને મારવાડનુ લોદ્રવા એ નગરોને પોતાના અધિકારમા લીધા તે પછી તેઓએ દેરયાવ નગરી સ્થાપન કરી અને તેઓ પ્રસિદ્ધ જેસલમીર નગરીની સ્થાપના કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા જે વખતે ચૌહાણવીર પૃથ્વીરાજ દિલ્હીના સિંહાસનપર હતા, તે વખતે ભાટી(ભટ્ટ)લોક જેસલમીર સ્થાપિત કરવાને ઉદ્યુક્ત થયા હતા જેસલમીર વસાવ્યા પૂર્વે ઘણા સમયપર તેઓ આ અપ્રસિદ્ધ ભૂભાગમા રહીને આરોરમા રહેતા ખલીફાના સેનાપતિઓની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરતા હતા આ રીતે ઉભય પક્ષોવચ્ચે જે યુદ્ધ થતા તેમા બહુધા ભાટીલોકોને વિજય મળતો હતો તેઓ સિંધુનદીના કિનારાપર આવેલા તક્ષક રાજ્યની રાજધાનીપર્યંત આવીને પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યા કરતા હતા

---

[1] કવિવર ચંદબારોટપ્રણીત પૃથ્વીરાજરાસા એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે કાવ્યની અસાધારણ મોહક પ્રતિભાના આવરણનીચે તેમણે ઐતિહાસિક રત્નો ઢાંક્યા છે આ કાવ્યગ્રંથ વાંચવાથી આપણુ હૃદય અપૂર્વ ભક્તિ પ્રીતિ અને કૃતજ્ઞતારસથી પરિપૂર્ણ થઇ જાય છે આ ગ્રંથમા ૬૯ સર્ગો છે રાજસ્થાનના પ્રાય સમસ્ત વંશોનુ વૃત્તાંત એ ગ્રંથમા ઉપલબ્ધ થાય છે

જે વખતે મુસલમાનોના ઘોર પરાક્રમના પ્રભાવથી મહા ઉપદ્રવ થઇ ગયો હતો, તે વખતે ભાટી લોકો જેસલમીરના નાનકડા રાજ્યમા રહીને ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે ચઢ્યા હતા ચૌહાણવીર મહા રાજા પૃથ્વીરાજના સમયમાજ તેમની ઉન્નતિનો આરભ થયો હતો તે સમયથી તેમનુ પરાક્રમ દિવ સાનુદિવસ વૃદ્ધિગત થતુંજ ગયુ પૃથ્વીરાજના રાજ્યની અરસલેશ નામનો એક પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ હતો એમ કહેવાય છે કે આ સેનાપતિ ભાટીલોકોના રાજાનો સહોદર હતો

પૂર્વે જણાવવામા આવ્યુ છે કે આ સમયમા મહારાજા અનગપાલ ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી રાજા હતા, મહારાજા અનગપાલ દિલ્લીના પ્રથમ તુવારરાજા બિલ્હનદેવની ૧૯મી પેઢીએ થયા હતા ભારત વર્ષની પ્રધાન રાજધાની જ્યારે મહારાજા વિક્રમાદિત્યે ઉજ્જયિની નગરીમા સ્થાપિત કરી ત્યારે યુધિ ષ્ઠિરની લીલાભૂમિ સેકડો વર્ષોપર્યંત સ્મશાનવત્ શોચનીય દશામા પડી રહી ઘણા વર્ષો સુધી તે આ પ્રકારે ઉજ્જડ રહ્યા પછી તેનો જેણે પુનરુદ્ધાર કર્યો તેનુ નામ બિલ્હન હતુ ઉક્ત મહારાજાએ અસા ધારણ યત્ન અને પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને દિલ્લીની પૂર્વશોભા પાછી આણી તેમના ઉત્તરાધિકારીઓના રાજત્વકાળમા અજમેરના ચૌહાણો દિલ્લીપતિના તાબામા સામતોની પેઠે રહેતા હતા, પરતુ અજમેરના ચૌહાણોમા વિશળદેવ અતીવ પરાક્રમશાળી થવાથી આ અધીનતા નામમાત્રની શેષ રહી કાળના અપૂર્વ મહિમાથી હવે આ અધીનતા ચૌહાણોને લેશ પણ કષ્ટદાયક થતી નહોતી આ સમયથી ચૌહાણોનુ ભાગ્યાકાશ સૌભાગ્યલક્ષ્મીના કૃપાકટાક્ષથી નિર્મળ થતુ ગયુ અને અંતે તેમણે ભારતવર્ષનુ સાર્વ ભૌમત્વ પણ ભોગવ્યુ

જે સમયે દિલ્લીના સિહાસનને માટે ત્યાના અતિમ તુવારરાજા અનગપાલ અને કનોજના રાઠો ડોની વચ્ચે ઘોર સગ્રામ થયો તે સમય અજમેરના સિહાસનપર સોમેશ્વર નામનો એક ચૌહાણ રાજા હતો આ વખતે મહારાજા સોમેશ્વરે અનગપાલને સહાય કરી આથી તેઓ તેમનાપર અત્યત પ્રસન્ન થયા અને તેમની સાથે તેમણે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કર્યો આ કન્યાના ગર્ભથી પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો આ પૂર્વે મહારાજા અનગપાલે પોતાની એક કન્યાનો વિવાહ કનોજના રાજા વિજયપાલની સાથે કર્યો હતો નરાધમ સ્વદેશદ્રોહી જયચદ આ વિવાહનુ વિષમય ફળ હતુ જયચદ અને પૃથ્વીરાજ એ ઉભય દિલ્લીશ્વરના દોહિત્ર હતા વીરશ્રેષ્ઠ પૃથ્વીરાજ કરતા જયચદની ઉમ્મર મોટી હતી આ ઉભય પોતાના માતામહને અત્યત પ્રિય હતા દુર્ભાગ્યવશાત્ જયચદ માતામહના પ્રેમથી વચિત થયો. તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામા અપુત્ર મરણ પામ્યા તેમણે પોતાના પ્રાણાધિક પ્રેમપાત્ર પૃથ્વીરાજને પોતાનુ વિશાળ રાજ્ય સોંપી દીધુ

જયચદ હતાશ થયો બાલ્યાવસ્થાથી તેને પોતાના માતામહનુ સિહાસન પ્રાપ્ત કરવાની આશા હતી ન્યાયદૃષ્ટિથી જોતા જયચદનેજ આ સિહાસન મેળવવાનો અધિકાર હતો, કારણ કે તે અનગ- પાલની જ્યેષ્ઠ કુંવરીનો પુત્ર હતો, પરતુ ભાગ્યની આગળ કોઇનુ શુ ચાલી શકે છે ? અનગપાલનુ મૃત્યુ થયુ ત્યારે પૃથ્વીરાજની વય ૮ વર્ષની હતી તે છતા તેને ભારતવર્ષનુ વિસ્તૃત રાજ્ય મળ્યુ અને જયચદ તેથી વચિત રહ્યો આ અન્યાયયુક્ત પક્ષપાત જયચદથી સહન થઇ શક્યો નહિ તેના હૃદયમા દારુણ દ્વેષાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો આ વિષમ હૃદયાગ્નિ શાત કરવાને માટે તેણે પોતાનાજ પગમા કુહાડો માર્યો અને સમસ્ત ભારતવર્ષનુ સત્યાનાશ વાળ્યુ મહારાજા પૃથ્વીરાજ દિલ્લીના સિહાસનપર બેઠા, પરતુ જયચદે તેમનુ સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું નહિ અને તે દુરાચારી દિલ્લીનુ સિહાસન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો મંદોરના પરિહારો અને પાટણના ચૌલુક્યો ચૌહાણકુલના ચિરશત્રુ હતા આથી તેમણે આ વખતે જયચદનો પક્ષ લીધો અને તેને પૃથ્વીરાજની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી મૂક્યો પૃથ્વીરાજના જાણવામા આ વાત આવી તોપણ તેઓ પ્રથમ પરિહાર અને ચૌલુક્ય રાજાની સાથે કાઇ બોલ્યા નહિ, પરતુ પુન એ રાજાઓએ મહારાજા પૃથ્વીરાજનુ એવુ અપમાન કર્યું કે જેથી પૃથ્વીરાજને તેમની વિરુદ્ધ શસ્ત્રો ગ્રહણ કરવા પડ્યા જ્યારે મહારાજા પૃથ્વીરાજ સિહાસનપર બેઠા ત્યારે મદોરના રાજાએ પોતાની કન્યાનો વિવાહતેમની સાથે કરવાની માગણી કરી હતી અને ઉદારહૃદયના પૃથ્વીરાજે તેની આ માગણીનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો, પરતુ વિવાહની તૈયારી થવા લાગી ત્યારપછી મદોરના દુષ્ટ રાજાએ પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો અને પૃથ્વીરાજને

પોતાની કન્યા આપવાની ના પાડી આ ઘોર અપમાન પૃથ્વીરાજથી સહન થઇ શક્યું નહિ તેઓ આ અપમાનનો બદલો લેવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યા ઉભયપક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ થયુ તેમા પૃથ્વીરાજનુ ભાવીગૌરવ બીજાવસ્થામા પ્રત્યક્ષરીતે જણાયુ ધીમે ધીમે પૃથ્વીરાજની તેજસ્વિતા અધિકાધિક પ્રકાશિત થવ લાગી તેમની ઉન્નતિ જયચદના હૃદયમા વિશેષ અને વિશેષ ખટકવા લાગી તે પૃથ્વીરાજની ઉન્નતિની ગતિ રોકવાને માટે તેમના રણચતુર સૈનિકોને લલચાવી તેમને પોતાના સૈન્યમા દાખલ કરવા લાગ્યો આ કાર્યથી જયચદની અવનતિનું બીજારોપણ થયુ અને તેનુ ભાવી ભાગ્યાકાશ શ્યામ અભ્રોથી આચ્છાદિત થયુ તેણે પોતાની દુરભિલાષા સિદ્ધ કરવાને માટે જે કૂટ ઉપાય યોજ્યા તેથી તેનું એક લાનુજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષનુ સત્યાનાશ થઈ ગયુ હિદુવેરી ક્રૂર મહમૂદ ઘોરી આ ગૃહ કલહનો લાભ લઈ, આ એક ઉત્તમ સધિ હસ્તગત થઈ છે એમ ધારી ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો અને હિંદુસ્થાનની સ્વતત્રતા છીનવી લઇ તેના પવિત્ર હૃદયમા યવનામની પતાકા રોપી બેસાડી

ચિતોડના રાજા સમરસીંહે દિલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજની ભગિની પૃથાનુ પાણિગ્રહણ કર્યું હતુ આ મંગલમય સબધને દૃઢીભૂત કરવાને માટે તે ઉભય મિત્રતાની એવી વજ્રમય ગ્રથિથી જોડાયા કે તેને સહસાવધિ આપત્તિઓ પણ તોડી શકી નહિ તેમણે આમરણાત કદિ પણ એકબીજાની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું નથી જ્યારે તેઓ પરમ ધામમા પહોચ્યા ત્યારેજ તેમનો સબધ છૂટો થયો, પરતુ તેઓ પરમ ધામમા એકત્રિત ન થયા હોય એમ કોણ કહી શકે છે ? જે ખરાબ પળે ભારતવર્ષમા કુસપનુ બીજારોપણ થયુ જે ખરાબપળે અભાગી ભારતવાસીઓએ પોતાના જાતિબધુઓનુ રુધિર વહેવરાવવા માડયુ ત્યારથીજ ભારતવર્ષની અધોગતિનો આરભ થયો-ત્યારથીજ સુખનુ વિશ્રામસ્થાન ભારતવર્ષ અસીમ દુખનો કારાગાર અને અમર્યાદ યત્રણાનો અધ નરકકૂપ બની ગયો છે કુરુક્ષેત્રની ભયકર શ્મશાનભૂમિ આર્યગણોની ગૃહકલહનો રુધિરમય આદર્શ બતાવી રહી છે સર્વ પ્રકારનુ ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવનાર ભારતવાસીઓ જાણી જોઇને માહોમાહે વિગ્રહ શામાટે કરે છે, તે કાઇ સમજી શકાતુ નથી ભારતવર્ષ કુસપનુ ચિરનિવાસસ્થાન બની ગયુ છે કુસપની મોહિનીમા પડી આજસુધીમા કોણ જાણે કેટના ભારતવાસીઓ અકાળ મૃત્યુના મુખમા સપડાયા છે ગૃહકલહાગ્નિથી દગ્ધ થઇને કેટલા ભારતવાસીઓ પોતાનુજ સત્યાનાશ વાળી બેઠા છે તેની ગણત્રી કોણ કરી શકે એમ છે ? ભારતવર્ષના કુસપના અનેક આદર્શો આજે પણ વિદ્યમાન છે, પરંતુ ભારતવર્ષના ગૃહકલહમા પણ એક પ્રકારની વિચિત્રતા જણાય છે આ ગૃહકલહો કદિ સદાને માટે અથવા એકસરખી પ્રચડતાથી ચાલ્યા નથી આ વિગ્રહો કદિ પ્રચડ જ્વાલાથી ભભુકી ઉઠતા હતા, કદિ શાત થઈ જતા હતા અને કદિ મદ મદ રીતે પ્રદીપ્ત રહેતા હતા જ્યારે આ કલહાગ્નિ પુષ્કળ તેજથી ભભુકી ઉઠતો ત્યારે ભટ્ટગણો પરસ્પર કલહ કરનાર રાજાઓની વચમા પડતા અને તેમના કુલોની પ્રશસા કરી ઉભયપક્ષને શાત કરી દેતા તેઓ કલહાગ્નિમા શાતિરૂપી જળનુ સિંચન કરી શત્રુભાવને મિત્રતામા બદલી નાખતા અને ઉભયપક્ષને અત્યંત દૃઢ પ્રીતિબધનથી બાધી દેતા, પરતુ શોકની વાત છે કે આ મિત્રભાવ બે પેઢીથી અધિક ટકતો નહિ. પુન પ્રચડ વૈર ચાલુ થતુ ! એકબીજાપર ઘોર દ્વેષ રાખવામા આવતો ! પુન ઉભય પક્ષ પિશાચિની મૂર્તિ ધારણ કરી એકબીજાના રુધિરનું પાન કરવાને માટે તૈયાર થઇ જતા ભારતવર્ષના રાજાઓની આજ રાજનીતિ પરાપૂર્વથી ચાલી આવી છે ભારતમાતાના લલાટમા વિધિએ આ કુસપના ફળ ભોગવવાનુજ લખ્યુ છે ભારતવાસીઓએ આ દુરાચારને વશ થઇ પોતાનાજ પગમા કુહાડો માર્યો અને પોતાનાજ સૌભાગ્યના માર્ગમા કટક નાખ્યા તેમના આ કુકર્મને લીધેજ ભારતભૂમિ વિજાતીય શત્રુઓના ગ્રાસમા આવી પડી નદનવન શ્મશાન બની ગયુ ! ! આજ કારણથી પરશુરામ, કાર્તવીર્યાર્જુન, ભીષ્મ, દ્રોણ અર્જુન, ભીમ, કર્ણ વગેરે પ્રાતસ્મરણીય ભારતવીરગણોની માતા પર તંત્રતાથી ભીષણ જજીરમા જકડાઇ ગઇ !

મહારાજા પૃથ્વીરાજના પ્રચડ શત્રુઓ-પાટણ અને કનોજના રાજાઓ મહારાણા સમરસિહની સાથે પણ શત્રુતા રાખતા હતા આથી મહારાણા સમરસિહને પણ તેમની સામે ખડ્ગ ધારણ કરવુ પડયુ આ પ્રસગસિવાય પણ સમરસિહે પોતાના પ્રિયમિત્ર પૃથ્વીરાજને અનેકવાર સહાય કરી હતી નગરકોટમા આવેલા એક સ્થળેથી સપ્તકોટિ રુપિયા નીકળ્યા એમ કહેવાય છે કે આ ખજાનો

પ્રાચીનકાળથી ઉક્ત સ્થળે દટાયેલો હતો મહારાજા પૃથ્વીરાજે આ રૂપિયા પોતાના કબજામા લીધા તેથી કનોજ અને પાટણના રાજાને તેમનાપર અત્યત દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો અને હવે તેનાપર વૈર લેવામા સફળ થઇશુ નહિ, એવી શકા પણ ઉત્પન્ન થઇ એક તો મહારાજા પૃથ્વીરાજ પાસે સૈન્ય પ્રચડ હતુ અને તેવામા વળી આટલો મોટો દ્રવ્યભડાર હસ્તગત થયો, આથી પૃથ્વીરાજના પ્રચડ બળની ગતિ રોકવામા પોતાને અસમર્થ માની તેમણે તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે શાહબુદ્દીન ઘોરીની સહાયતા માગવાનો વિચાર કર્યો જે દિવસે તેમના દુષ્ટ હૃદયમા આ ઘોર કલ્પના ઉત્પન્ન થઇ, તેજ દિવસે ભારતવર્ષની અધોગતિનુ બીજારોપણ થયુ એકાએક મહારાજા પૃથ્વીરાજનુ સિહાસન વાર વાર કપાયમાન થવા લાગ્યુ આ સમયની પૂર્વેથીજ શાહબુદ્દીનની લોભી આખો ભારતવર્ષપર લાગી રહી હતી અને તે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની સધિ શોધ્યા કરતો હતો આ અવસર તેને અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તો પછી તે તેનો લાભ લીધા વિના કેમ રહે ? તે રાજા જયચદની સાથે મળી શીઘ્ર પ્રચડ સૈન્ય સજ્જિત કરી હિદુસ્થાનપર ચઢી આવ્યો

મહારાજા પૃથ્વીરાજને ખબર પડી ગઇ કે જયચદ મારા રાજ્યનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે તેની અભિલાષા નિષ્ફળ કરવાને અને તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાને મહારાજાએ પણ તૈયારી કરવા માડી તેમણે આ બાબતની સમરસિહને ખબર આપવાને માટે તેમનાપર દૂતો મોકલ્યા મહારાજા પૃથ્વીરાજની પાસે જે સામતો રહેતા હતા, તેમા ચડપુડીર નામનો સામત અત પરાક્રમી હતો તેના ભીષણ પરાક્રમ, અદ્ભુત સ્વદેશહિતૈષિતા તથા અત્યત પરિશ્રમનું વૃત્તાત્ત મહાકવિ ચદે પોતાની અસ્ખલિત વાણીથી ઉત્તમ રીતે કર્યું છે જે દિવસથી આ મહા પ્રતિષ્ઠિત વીરપુરુષને દૂતતરીકે નિયુક્ત કરવામા આવ્યો તેજ દિવસથી તે ભારતના ઇતિહાસમા મહાન પુરુષતરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેણે સ્વદેશને માટે આત્મોત્સર્ગ કર્યો હતો જે વખતે શાહબુદ્દીન ઘોરી પ્રચડ સૈન્ય લઇને ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો તે વખતે સૌથી પ્રથમ રાજપૂતવીર ચડપુડીરજ તેની પ્રબળ ગતિ રોકવાને માટે રાવી નદીના કિનારાપર ઉદ્યુક્ત થયો હતો જો કે તે પોતાની મનોકામના સિદ્ધ કરી શક્યો નથી, પરતુ તે સમયે તેણે જે વીરત્વ દર્શાવ્યુ છે તેથી તે પોતાનુ નામ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા અમર કરી ગયો છે

દૂતશ્રેષ્ઠ ચડપુડીર દિલ્હીશ્વરના તરફથી મોટુ પારિતોષિક મેળવીને મોટી ધામધૂમ સાથે ચિતોડમા આવ્યો મહારાજા સમરસિહે તેનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કર્યો અને તેને વિશ્રામ કરવાને માટે ઉત્તમ મહાલય આપ્યો થોડો સમય વિશ્રાતિ લીધા પછી તેણે મહારાજાને મળવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી શીઘ્ર તેની મનોકામના પૂર્ણ થઇ સમરસિહે આ દૂતને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યો આ વખતે તેઓ પોતાના વિશ્રામગૃહમા વ્યાઘ્રચર્મપર બેઠા હતા તેમણે લાલ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા હતા, સર્વાંગે વિભૂતિ ચોળી હતી, મસ્તકપર જટા વધારી હતી અને ગળામા રુદ્રાક્ષની માળા પહેરી હતી દૂત આવતાની સાથે તેમણે તેને ક્ષેમકુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા અને સામેજ બેસવાને માટે આસન આપ્યુ મહારાજા સમરસિહની અપૂર્વ શાતિ, ગભીર મૂર્તિ, તપસ્વી સમાન વેષ અને અત્યત ઉદાર વ્યવહાર જોઇને દૂતના મનમા તેમનાપ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેણે મહારાજાને યોગીન્દ્ર કહીને સબોધ્યા અને ભક્તિપૂર્ણ ગદ્ગદ્ સ્વરે કહ્યુ આપ નિશક મહાદેવજીના પ્રતિનિધિ છો " આ સમયે પરસ્પર થયેલી સર્વ વાતચીત ચદબરદાયીએ પોતાના ગ્રથમા અત્યત તેજસ્વી ભાષામા વર્ણવી છે

પોતાના પ્રિયમિત્ર તથા આસનુ આમત્રણ સ્વીકારી એકાદ બે દિવસમા મહારાજા સમરસિહ પોતાની સેના લઇને દિલ્હી તરફ ચાલ્યા દિલ્હીશ્વરે સામા આવી આદરસહિત તેમનુ સ્વાગત કર્યું અને કુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા તે પછી કર્તવ્યકર્મસબધી વિચાર થવા લાગ્યો શીઘ્ર બે કાર્યો કરવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો પાટણનરેશનો ગર્વ ઉતારવો અને મુસલમાનોના આક્રમણના માર્ગમા વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરવુ સમરસિહ પાટણનરેશની સાથે વૈવાહિક સબધથી બધાયેલા હતા, તેથી તેઓ તેની સામે નહિ જતા મુસલમાનોના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે દિલ્હીમાજ રહ્યા પૃથ્વીરાજ પોતાની સેના લઇ પાટણ તરફ ગયા સમરસિહના રાજપૂતસૈનિકો ગગનભેદી ભયકર નાદ કરી

અત્યુત્સાહથી મુસલમાનોની સામે થયા ઉભય સૈન્યોની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યુ, પરતુ આ યુદ્ધમા કોઇ પક્ષનો જયપરાજય થયો નહિ આ પ્રકારે ઘણા યુદ્ધો થયા, પરતુ વિજયલક્ષ્મી કોઇની પણ અકશાયિની થઈ નહિ આ તરફ મહારાજા પૃથ્વીરાજ પાટણનરેશનો ગર્વ ઉનારી આનદપૂર્ણ બની સમરસિહને આવી મળ્યા હવે ઉભયવીરોનુ બળ એક થવાથી તેણે અતિ પ્રચડ અને ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તેમના શૌર્યરૂપી અગ્નિમા અસખ્ય મુસલમાનો બળીને ભસ્મ થયા શાહબુદ્દીન મહામુશ્કેલીથી જીવ લઇને નાસી છૂટ્યો તેના સેનાપતિને રાજપૂતોએ કેદ કરી લીધો

આ પ્રકારે મહારાજા પૃથ્વીરાજને વિજય મળ્યો તેમના સર્વ વિઘ્નો દૂર થઇ ગયા નગરકોટની ભૂમિમાથી જે દ્રવ્યભડાર તેમને મળ્યો હતો, તેમાનો અર્ધ ભાગ તેમણે સમરસિહને આપી દીધો, પરતુ સમરસિહે તે દ્રવ્ય ગ્રહણ ન લેતા પોતાના સૈનિકોને વહેચી આપ્યુ મહારાજા પૃથ્વીરાજે સમરસિહના સૈનિકોને બીજુ પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય વહેચી આપ્યુ તે પછી મહારાજા સમરસિહ વિદાય થઇ પોતાની રાજધાનીમા ચાલ્યા ગયા

ત્યારપછી પાચ વર્ષો સુખશાતિમા વ્યતીત થઇ ગયા સાધારણ વિગ્રહો થતા તેમા પૃથ્વીરાજ અને સમરસિહને સદા વિજય મળતો પરતુ હવે ભારતવર્ષના અધપતનનો સમય પ્રતિદિન પાસે અને પાસે આવતો જતો હતો પાટણનરેશના ઉપર વિજય મેળવ્યાથી મહારાજા પૃથ્વીરાજને લાગ્યુ હતુ કે આવાજ સુખમા અમારા દિવસો જશે તેઓ પોતાની પ્રિયપત્ની સયુક્તા[૧]ની સાથે આનદ-પૂર્વક કાળક્રમણ કરવા લાગ્યા પૃથ્વીરાજ આળસુ તથા અસાવધ બની ગયો છે, એમ જાણી શાહ-બુદ્દીન અત્યત પ્રચડ સેના લઇ ભારતવર્ષપર પુન ચઢી આવ્યો મુસલમાનવીરોના સિહનાદથી ભારત-ભૂમિ પુન કપવા લાગી મહારાજા પૃથ્વીરાજનુ સિહાસન પણ તેની સાથે ડોલાયમાન થવા લાગ્યુ, એમ કહીએ તોપણ ચાલે હવે પૃથ્વીરાજની નિદ્રા નિવૃત્ત થઈ તેઓ આ સકટમાથી મુક્ત થવાના યોગ્ય ઉપાય શોધવા લાગ્યા તેમણે પુન પોતાના પ્રિયમિત્ર સમરસિહની સહાય માગી જે મનમોહિનીના અનુ-પમ પ્રેમથી મુગ્ધ થઇને આજપર્યંત તેઓ સર્વથૈવ આનદમા દિવસ નિર્ગમન કરતા હતા, તે મન-મોહિની પણ હવે સાવધ બની ખડી થઇ ગઇ અને વીરનારીના ધર્મનુ અવલબન કરી તેણે પોતાના પ્રાણપતિને સગ્રામભૂમિમા જવાને પ્રાર્થના કરી મહાત્મા ચદે આ પ્રસગનુ જે વર્ણન કર્યું છે તેનો યથાસ્થિત અનુવાદ નીચે કરવામા આવ્યો છે

અંતિમવાર શાહબુદ્દીન પૃથ્વીરાજ ઉપર જે દિવસે સેનાસહિત ચઢી આવ્યો, તેજ દિવસની રાત્રિએ મહારાજાને એક ભયકર સ્વપ્ન આવ્યુ હતું આથી તેમનું હૃદય વ્યાકુલ થઈ ગયુ અને તેમના મનમા અત્યત ચિતા પેદા થઈ પ્રાતકાળ થતાજ તેઓ પોતાની પ્રાણપ્યારી સયુક્તાને પોતાને આવેલા સ્વપ્નનું વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા —

" ગત રાત્રિએ જ્યારે હુ નિદ્રાના મૃદુ ખોળામા વિશ્રાન્તિ લેતો હતો, તે વખતે રભાના જેવી એક પરમ લાવણ્યવતી સ્ત્રીએ આવી કર્કશ રીતે મારો હાથ પકડી લીધો તે પછી તેણે તમારાપર આક્રમણ કર્યું તમે તમારું રક્ષણ કરવાને માટે અનેક પ્રકારના યત્નો કરવા લાગ્યા, એટલામા-અહો! અત્યત ભયાનક!-એક પ્રચડ રાક્ષસના જેવો મહાકાય મદોન્મત્ત હાથી પોતાની સુઢ હલાવતો હલાવતો મારી તરફ આવ્યો ભયથી મારી નિદ્રા ઉડી ગઈ, હું ભયગ્રસ્ત અને ચકિત થઇ ચારે તરફ જોવા લાગ્યો તો મે તે રભાને પણ જોઇ નહિ અને તે હાથીને પણ જોયો નહિ મારું હૃદય કપવા લાગ્યુ, સર્વાંગે કાટા ભોકાવા લાગ્યા, દબાયેલાકઠે મિષ્ટ વાણીથી "હર હર" કહી હું ઉઠી

૧ સયુક્તા કનોજના રાજા જયચદની પુત્રી હતી જયચદે પોતાની પુત્રીના સ્વયવરમા ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓને આમત્રણ કરીને બોલાવ્યા હતા પરતુ તેની સાથે વેરભાવ હોવાથી પૃથ્વીરાજ તથા સમરસિહ તેની સભામા ગયા નહોતા. જયચદે આ ઉભય રાજાઓની સુવર્ણમય પ્રતિમા તૈયાર કરાવી અને તેમાની પૃથ્વીરાજની મૂર્તિને દ્વારપાળના સ્થાને મૂકાવી હતી સ્વયવરમા જેટલા રાજાઓ આવ્યા હતા તેમાના કોઈ પણ રાજાના ગળામા સયુક્તાએ માળા પહેરાવી નહિ પરતુ પૃથ્વીરાજની સુવર્ણમય મૂર્તિના ગળામા તે પહેરાવી પૃથ્વીરાજ આ સમયે રાજભુવનથી થોડેજ દૂર છુપાયલા હતા આ ઘટના જોઇ શીઘ્ર તેઓ રાજસભામા આવ્યા અને રાજકુમારી સયુક્તાને લઈ પોતાના પાટનગરમા ચાલ્યા ગયા સભામા બેઠેલા કોઈપણ રાજા તેમની પ્રબળ ગતિ રોકી શક્યા નહિ

બેઠો થયો જુઓ અદ્યાપિ આ હૃદય કંપે છે અદ્યાપિ રોમ ખડા છે પ્રભુ જાણે આપણા ભાગ્યમા શુ લખ્યુ છે ? ”

આ સ્વપ્નની વાત સાભળી મહારાણી સયુકતાના વિકસિત કમળતુલ્ય વદનમંડળપર એક અપૂર્વ જ્યોતિ પ્રકાશી નીકળી અને તેણે મૃદુ તથા ગભીરસ્વરે કહ્યુ “ હે ચૌહાણકુલના ગૌરવસૂર્ય ! આ જગતમા આપના જેટલી સપત્તિ, આપના જેટલુ સુખ અને આપના જેટલુ ઐશ્વર્ય કોણ ભોગવે છે ? તથાપિ આપની તૃષ્ણા શાંત કયા થઈ છે ? આપ એક સાધારણ સ્વપ્ન જોઇ ભાવીની શંકાથી શામાટે વ્યાકુલ થઇ રહ્યા છો ? હે પ્રાણનાથ ! મૃત્યુ તો સર્વને માટે છે આ અનિવાર્ય મૃત્યુના પજા-માથી તો દેવતા પણ મુકત થઈ શક્તા નથી જીર્ણ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને નવા વસ્ત્રો પરિધાન કરવાની ઇચ્છા કોને નથી થતી ? પરતુ હે નાથ ! વિચાર કરીને જુઓ કે જે શ્રેષ્ઠકાર્યમા પોતાના પ્રાણ સમર્પણ કરી દે છે, જે ગૌરવની સાથે મૃત્યુને આલિગન દે છે, તે મૃત્યુપામીને પણ સદા જીવંત રહે છે હુ તો અલ્પ બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી છુ આપને બોધ આપવાને હુ કાઇ યોગ્ય નથી આપ સ્વાર્થને હૃદયમા સ્થાન આપશો નહિ, અને આપ એવુ કામ કરો કે જેથી મૃત્યુલોકમા આપનુ નામ અમર થઇ જાય આ કરાલ અસિ લઈને શત્રુઓનો સહાર કરો મારી ચિંતા જરા પણ કરશો નહિ હુ અત્યારથી એવુ કાર્ય કરવાની તૈયારી કરૂ છુ કે જેથી હુ આપની અર્ધાંગિનીતરિકે ગણાવાને પાત્ર થાઉં ”

મહારાજા પૃથ્વીરાજે રાજસભામા આવી ભટ્ટકવિને બોલાવીને તેને સમસ્ત વૃત્તાત કહી સભળાવ્યુ આ સ્વપ્નનો અર્થ ભટ્ટકવિએ પૃથ્વીરાજને કહી સભળાવ્યો અને રાજકુલગુરુએ એક મત્ર લખી આપ્યો. દિલ્હીશ્વરે આ મત્રવાળા પત્રને પોતાની પાઘડીમા મૂકયો વળી તેમણે નવ ગ્રહને પ્રસન્ન રાખવાને માટે ઉત્તમ અને શુદ્ધ દૂધ સહસ્ર કળશીમા ભરીને ચદ્રદેવતાને અર્પણ કર્યુ

દશ દિક્પાલને પ્રસન્ન રાખવાને માટે દશ પાડાઓનો ભોગ આપવામા આવ્યો અને દીનદરિદ્ર માણસોને ચાદીસુવર્ણ આપવામા આવ્યુ, પરતુ રુધિર અને દૂધના દાન અથવા ધ્યાન ભવિતવ્યની ગતિ રોકી શકયા નહિ જો તેમ થઇ શકતુ હોત તો નળ અને પાડવાદિપર કદિપણ કઠોર વિપત્તિઓ પડી ન હોત

વિષમ સકટમા ફસાયાથી પૃથ્વીરાજે પોતાના પ્રિયમિત્ર સમરસિંહની સહાયતા માગી સમરસિંહ આ દુખકારક વર્તમાન સાભળી શીઘ્ર સેના લઇને દિલ્હીતરફ કૂચ કરવા લાગ્યા આ તરફ મહારાજા પૃથ્વીરાજે પોતાના સામતો અને સેનાપતિઓને બોલાવ્યા અને તેઓ તેમની સાથે યુદ્ધવિષે વિચાર કરવા લાગ્યા. આ ભયકર પ્રસગે ભારતવર્ષના સમસ્ત રાજાઓએ એકસપ કરી દેશવૈરી યવનોના આક્રમણથી દેશનુ રક્ષણ કરવુ જોઇતુ હતુ, સ્વદેશાનુરાગથી ઉત્સાહિત બની પૃથ્વીરાજને સહાય કરવાને માટે શસ્ત્રો ગ્રહણ કરવા જોઇતા હતા, પરતુ તેમણે આથી વિપરીત વર્તન કર્યુ ભારતવર્ષના ઘણા રાજાઓ મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યા ખાસ કરીને કનોજ, પાટણ અને ધારાનગરીના રાજાઓ તુચ્છ જનોની પેઠે દ્વેષને વશ થઇ પોતાના મનમા પૃથ્વીરાજનો નાશ ઇચ્છતા હતા અને તે પરિણામ લાવવાને માટે પ્રયત્ન પણ કરતા હતા જે રાજપૂતકુલકલક રાજાઓએ દ્વેષને વશ થઇ કાપુરુષોચિત કાર્ય કર્યુ, તેમને પણ શીઘ્ર તેનુ વિષમ ફળ ભોગવવુ પડયુ શીઘ્ર તેઓ સર્વ યવનોના દાસત્વની મજબૂત બેડીથી જકડાઇ ગયા.

સમરસિંહ પોતાના રાજ્યનો ભાર પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર કર્ણસિંહના હાથમા સોપી પોતાના મિત્રો તથા સામતોને લઇ દિલ્હી આવ્યા [1] ચિતોડ છોડતી વખત એકાએક તેમનું હૃદય કપવા લાગ્યુ હતુ. જાણે કોઇએ અચાનક આવી તેમના કાનમા કહ્યુ કે “ એકવાર મનની તૃપ્તિ થાય ત્યાસુધી ચિતોડને જોઈ લો હવે તમે આ નગરને પુન જોઇ શકશો નહિ ” એવો તેમને ભાસ થવા લાગ્યો. સમરસિંહ ચકિત થયા, પરંતુ તેમણે પોતાના હૃદયમા ચાલતો ખળભળાટ બહાર દેખાવા દીધો નહિ. તેમણે પોતાના ઇષ્ટદેવતાનુ સ્મરણ કર્યુ અને દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરવા માડયુ ચદ બરદાયીએ મહા-

[1] રાજાનો પોતાના નાના પુત્ર કર્ણસિંહપર આવો અયુક્ત અનુરાગ જોઈ તેમનો જ્યેષ્ઠ કુમાર કુભકર્ણ પોતાના પિતાપર અત્યત અપ્રસન્ન થયો અને તે પોતાના કેટલાક સાથીઓને સાથે લઇ પિતાનુ રાજ્ય છોડી દક્ષિણમા ચાલ્યો ગયો ત્યા તેણે બિદોર નામના એક હબસી નવાબનો આશ્રય ગ્રહણ કરી એક નવા રાજ્યની સ્થાપના કરી.

સમર નામના અંતિમ સર્ગમા મહારાજા સમરસિંહ આ છેલ્લી વખત દિલ્લીમા આવ્યા તે સમયનું વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે, જે નીચે પ્રમાણે છે –

મહારાજા પૃથ્વીરાજે સમરસિંહના આગમનની ખબર સાંભળી દરબારમા જઇ સર્વ સરદારોને બોલાવી મંગાવ્યા અને ઉત્સાહનો ડંકો વગડાવ્યો સર્વ સરદારો એકત્રિત થયા પછી તેમની સ્વારી દિલ્હી બહાર નીકળી મહારાજા પૃથ્વીરાજ આ વખતે બહુધા એકાંત મહાલયોમાજ રહ્યા કરતા હતા તેઓ બહાર ક્વચિતજ નીકળતા, તે છતા પણ આ વખત તેઓ મિત્રનો સત્કાર કરવાને માટે બહાર નીકળ્યા ઘણા દિવસ પછી પોતાના મહારાજાના દર્શન થયાથી પ્રજા આનંદોન્મત્ત બની ગઇ ઘેર ઘેર દીપક પ્રકાશવા લાગ્યા અને સ્થળે સ્થળે વાજાં વાગવા લાગ્યા દિલ્લીની શોભા અપૂર્વ બની ગઇ મહારાજા પૃથ્વીરાજ સમરસિંહનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કરીને તેમને પોતાની સાથે તેડી લાવ્યા. પછી મોટો દરબાર ભરવામા આવ્યો આ દરબારમા મહારાજા પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહને જોડાજોડ બેઠેલા જોઇને પ્રજા અતીવ પ્રસન્ન થઇ. આ વખતે વાજાં એટલા જોરથી વાગતા હતા કે કાને પડ્યો અવાજ પણ સંભળાતો ન હતો

આ પ્રકારે ત્યા આનંદનુ સામ્રાજ્ય છવાઇ રહ્યુ હતુ એવામા એકાએક દરબારની વચ્ચે આવેલી શિલા તૂટી ગઇ અને અંદરથી સદાશિવનો વીરભદ્ર નામનો ગણ બહાર નીકળ્યો કવિવર ચંદે અહીં આ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે —

रंग राग बागन थदयं, घनघोर सोर प्रगदयं,
सुनि अलख वीर सजग्गयं, सिरपलट ऊंधिम पग्गयं.
लम्बी असीं गज सज्जग्यं, पच्चास चौंडिय गज्जयं,
दश गज सुदल परमानयं, तिहीं गुफा खुली अमानयं.
रुद्राक्ष मुद्रा धारयं, मुख शंभु शंभु उचारयं;
कर खड्ग खप्पर रासयं, मुख शंभु शंभु भासयं.
पृथिराज कीन्ह प्रणामयं, बोल्यो न वीर सतामयं,
तहां देव रावल समरसी, छंडयो न आसन रघुवँसी.
पूछँत चंद सुवाच्चियं, कहो होनहार सुकत्थियं,
यह होनहार स होयहे, दिल्ली न थिरता सोयहे.
पुनि म्लेच्छ दलबल जोरहे, अर शहर दिल्लीय तोरहैं,
पृथिराज युद्ध न जीतहै, रणसमय रावल बीतहै.
चामुंडराय गुरु रामही, कट परही भारत कामही,
पृथिराज बंधही पावही, खट मास विपति विहावही.
नृप शाह चंद्ररु तीनयं, रहे एक ठौर सुलीनयं,
गोरी सुदिल्ली आनयं, पुनि वरत हिंदुसयानयं.
तिहि दुर्ग देवल भाजयं, अति आनरत्थ स साजयं,
वरते स वरसां दोयसे, तो पीछ चकता आवसे.
हिंदवान दंड भरावही, नृप घरयरही विप न्यावही,
दस नाद सुंदल आवही, तिहि तखत दिल्ली न पावही.
ता पीछे टोपी आवही, यहु इलम कलम चलावही;

नारी सुराजा वज्जसी, हिंदू तुरक सब भज्जसी.
इद्धि तखत दिल्लीय आवही, नृप घेरघरही सुख पावही;
वह धर्मराज जमावही, प्रतिपाल न्याय कहावही.
जब न्यायबंधन छूटसी, तब आब पेटा फूटसी;
मिलि बलक काबुल थट्टियं, तीजी सभूपत भट्टियं.
विध्वंस दिल्ली याटई, रहि चरस खट पर नाटयं;
सीसोद दिल्ली आवही, शिर राण छत्र धरावही.
पेंतीस वरस प्रमानही, भोगवे हिंदु संथानही;
अजमेर पीर सजग्गही, पुनि तखत दिल्ली मंगही.
तुंवरस दिल्ली घेरही, पुनि आण दिल्लिय फेरही;
राठोर दिल्ली आवही, फिर धर्मनीति चलावही.

ભાવાર્થ આ વખતે જે શિવા ફાગી તે એશી હાથ લાબી,પચ્ચીસ હાથપહોળી અને દશ હાથ જાડી હતી તેની નીચે એક ગુફા હતી તેમાથી રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરી, હાથમા ખડ્ગ લઇ 'શભુ,શભુ'એવો ઉચ્ચાર કરતો વીરભદ્ર બહાર નીકળ્યો પૃથ્વીરાજે આગળ વધીને આ ભયકરમુદ્રાવાળા પુરુષને પ્રણામ કર્યા, પરતુ તે પુરુષ એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ ત્યારે સદાશિવના ભક્ત મહારાજા સમરસિહે આગળ વધીને તેને પ્રણામ કર્યા હવે ચદે વીરભદ્રને કહ્યુ 'ભવિષ્યમા શુ શુ થશે તે મહારાજાને કહી સભળાવવાની કૃપા કરો" ત્યારે વીરભદ્ર સર્વની સમક્ષ કહેવા લાગ્યો 'મે દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞનો ભગ કરી આપણા પિતા મહાદેવજીનો ક્રોધ શાત કર્યો ત્યારપછી તેમની આજ્ઞા લઇને અહીઆ નિશ્ચિત થઈ વિશ્રાતિ લેવાને માટે આવ્યો છુ હુ પ્રગાઢ નિદ્રામા હતો, પરતુ તમારા વિલક્ષણ કોલાહલથી મારી નિદ્રાનો ભગ થઇ ગયો અને હુ અતિ દુખિત થયો મહાદેવજીએ મને એવો વર આપ્યો હતો કે જે તારી નિદ્રાનો ભગ કરશે તેનો નાશ થશે આથી હવે તમારો નાશ થશે હવે મ્લેચ્છ લોકો પ્રબળ થઇને દિલ્હી જીતી લેશે પૃથ્વીરાજનો પરાજય થશે આ વખતે રાવલ સમરસિંહ ઘણા ઉપયોગમા આવશે. ચામુડરાય તથા રામગુરુ યુદ્ધમા કપાઇ જશે પૃથ્વીરાજ પરાજિત થઇને ૭ માસપર્યંત બદીવાન રહેશે અને દુખ પામશે શાહબુદ્દીન ઘોરી પ્રબળ થઇને હિદુસ્થાનમા અત્યત ઉપદ્રવ મચાવશે અને હિદુસ્તાનીઓના કિલ્લાઓ તથા મદિરો છિન્નભિન્ન કરશે આ પ્રકારે એક વર્ષપર્યંત મોટા ભારે અનર્થ રહેશે તે પછી હિંદુસ્તાનપર મુગલો આક્રમણ કરશે અને તેઓ પણ અત્યત ઉપદ્રવ કરશે તેઓ રાજાઓના ઘરમા ઘુસીને તેમની કન્યાઓની સાથે વિવાહ કરશે તે પછી દક્ષિણમાથી કેટલાક સૈનિકો તેમને પરાજિત કરવાને માટે બહાર પડશે આ સૈનિકોથી તેમનો કાઇ પ્રબધ થઇ શકશે નહિ પછી ટોપીવાળા આવશે તેમના રાજ્યની સ્વામિની રાણી થશે અને તે સર્વ હિદુમુસલમાનોને વશ કરશે તે દિલ્હીના તખ્તપર અભિષિક્ત થશે તેના રાજ્યમા સર્વ પ્રજાને સુખ મળશે તે ધર્માનુસાર રાજ્ય કરીને ન્યાયપૂર્વક પ્રજાનુ રક્ષણ કરશે, પરતુ ભવિષ્યમા જ્યારે તેનુ ન્યાયબધન તૂટી જશે ત્યારે કાબુલ તથા બલખના-શાહો તથા એક ભટ્ટીરાજા એકત્ર થઇને દિલ્હીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરશે/તેમનો અમલ દિલ્હીમા છ વર્ષપર્યંત રહેશે તે પછી ઉદયપુરના સીસોદિયા ચક્રવર્તી રાજા થશે તેઓ ૩૫ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરશે ત્યાર પછી અજમેરનો પીર ઉઠશે તે પછી તુવાર અને તુવાર પછી રાઠોડવશના રાજાઓનો અધિકાર સ્થાપન થશે અને તેઓ ધર્મનીતિ સ્થાપિત કરશે "

વીરભદ્રની ભવિષ્યવાણી સાભળીને પૃથ્વીરાજને અત્યત શોક થયો ત્યારે વીરભદ્ર કહેવા લાગ્યો " હે રાજન્ ! કોઇપણ વાતનો શોક કરવો જોઇએ નહિ આ વસુધા સદા કોઇ પાસે રહી નથી એનાપર અધિકાર કરનારાઓની વાર વાર ફેરબદલી થયાજ કરે છે રાજા વેન,વિશ્વભર, સુરરાજ,હિરણ્યાક્ષાદિ

અનેક રાજાઓ થઈ ગયા છે, પરંતુ પૃથ્વી કોઇની થઇ નથી મહાન યાજ્ઞિક બળિરાજા થયો, પરંતુ વામને તેને પાતાળમા પહોચાડી દીધો. તેજ પ્રમાણે માન્ધાતા અને જાલધર રાજા થયા,પણ તેમની કેવી દશા થઇ ? સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતાર પૃથુરાજા પણ થઇ ગયા પરશુરામે અવતાર લઈ એકવીશ વાર ક્ષત્રિયોનો સહાર કરી બ્રાહ્મણોને પૃથ્વીનું રાજ્ય આપ્યુ. શિવભક્ત મહાબળવાન પરાક્રમી લંકાપતિ રાવણ પણ જતો રહ્યો' દુર્યોધન કેવો બળવાન યોદ્ધો હતો ? પરંતુ તે પણ પાડવોની સામે લડી પોતાની અષ્ટાદશ અક્ષૌહિણી સેનાસહિત માર્યો ગયો એક કવિએ કહ્યુ છે કે —

दातासों दिलीप मानधातासों महीप भयो, जाके गुण द्वीप द्वीप अजहूंलों छाये हैं,
बलि दसरे बलवान् को भयो जहान धीय, रावण समान को प्रतापी जग जाये हैं.
बानकी कलानमें सुजान द्रोण पारथसे, जाके गुण दीनदयाल भारतमें गाये हैं।
कैसे कैसे शूर रचे चातुरी विरंचि जूने फेर चकचूर कर धूरमें मिलाये हैं

સારાશ એ છે કે જે વીરો રણક્ષેત્રમા લડે છે તેમને કદિ જય મળે છે અને કદિ મોત મળે છે ધન, દોલત, ઇષ્ટમિત્ર, સર્વ મિથ્યા છે કેવળ કીર્તિજ સદા અમર રહે છે " આ પ્રમાણે બોલી વીરભદ્ર અતર્ધાન થઇ ગયો જે શિલા તુટી ગઇ હતી, તે પુન અખડ બનીને જ્યા હતી ત્યા ચોટી ગઇ ત્યા આગળની ભૂમિ સાફ બની ગઇ

થોડીવાર સુધી વિશ્રાન્તિ લઇને સમરસિંહે પોતાના પ્રિયમિત્ર પૃથ્વીરાજની આગળ સગ્રામની વાત છેડી અને તેમને પૂછ્યુ કે " શત્રુઓનો માર્ગ રોકવાને માટે અત્યારસુધી તમે શુ ઉપાય કર્યો છે ?" પૃથ્વીરાજે કહ્યુ કે ' અત્યારસુધી મે કાંઈ પણ ઉપાય કર્યો નથી, તેમજ તે સબધે કાંઈ વિચાર પણ કર્યો નથી અને કોઇને કાંઇ પૂછ્યુ પણ નથી " ચિતોડાધિપતિ આ વાત સાભળી વિસ્મિત થયા અને મિષ્ટવચનથી દિલ્લીશ્વરને તેમણે ઠપકો આપ્યો. પછી તેમણે તેમને યવનોનો પ્રતિરોધ કરવાનો કોઇ ઉત્તમ ઉપાય શોધી કાઢવાને કહ્યુ મહાકવિ ચદે આ પ્રસંગનુ વર્ણન એવા મનોવેધક પ્રકારે કર્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યનું હૃદય રાજપૂતવીરોના મહાન ચારિત્ર્યપ્રતિ આકર્ષાયા વિના રહેતું નથી

ઉત્તમ પ્રકારે યુદ્ધની તૈયારી કરવામા આવી મહારાણા સમરસિંહની આજ્ઞાથી રાજપૂતોની પ્રચંડ સેના ડુંગરાળ પ્રદેશમાથી વહેતી પ્રચડ નદીના પ્રવાહ'ની પેઠે દિલ્લીના દરવાજામાથી બહાર નીકળી આગળ વધવા લાગી હથિયારોનો ખણખણાટ, મદોન્મત્ત હાથી અને ઘોડાના ભીષણ ધ્વનિ અને રણોન્મત્ત રાજપૂતવીરોની હાકથી પૃથ્વી વારવાર કપાયમાન થતી હતી અને કાયરના મનમા મહાભય ઉત્પન્ન થતો હતો કયા માર્ગથી, કઇ દિશામા અને કેવા પ્રકારે શ્રેણીબદ્ધ થઇને રાજપૂતવીરોએ આગળ વધવુ તથા માર્ગમા કયા કયા વિશ્રામ કરવો, આવી જાતના સર્વ કાર્યોનો પ્રબધ મહારાણા સમરસિંહ કરતા હતા મહારાણા સમરસિંહની સલાહવિના મહારાજા પૃથ્વીરાજ કાઇ પણ કાર્ય કરતા નહોતા મહાકવિ ચદ બારોટે સમરસિંહને રાજપૂતસેનાના મુકિરીસ કહ્યા છે તેઓ ધીરવીર, સાહસિક અને સમરચતુર હતા વળી તેઓ ધર્મનિષ્ઠ, સત્યપ્રિય અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન હતા. શૃગાલ-વિહગાદિની ચાલ તથા ઇતર લક્ષણો જોઇને કોઇ જ્યોતિષી તેમના જેવી ઉત્તમ રીતે ભવિષ્ય ભાખી શકતો નહોતો સમરસિંહના આ અનુપમ ગુણોને લીધે ગિહલોત, ચૌહાણ વગેરે કુલના સર્વ સૈનિકો તથા સામતો તેમનાપર અત્યત શ્રદ્ધા રાખતા હતા સાયકાળે જ્યારે યુદ્ધની સમાપ્તિ થતી, ત્યારે રાજપૂતસૈનિકો તથા સામતો તેમના શિબિરમા તેમને મળવાને જતા તેઓ તેમની સાથે સ્નેહ તથા આદરસહિત સભાષણ કરતા અને અનેક પ્રકારની નીતિનો બોધ આપતા આ મનોહર બોધ તથા વક્તૃત્વ સાભળીને સર્વ રાજપૂતગણને પરમ આનદ પ્રાપ્ત થતો મહાકવિ ચદે મુક્તકઠે સ્વીકાર્યું છે કે " મારા મહાકાવ્યમા જેટલી રાજનીતિ છે તેનો અધિક ભાગ મે મહારાણા સમરસિંહના ઉપદેશથી લખ્યો છે વળી ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, સમાજનીતિ, મત્રીકર્મ, દૂતકર્મ, રાજપૂતધર્મ, સુદર ઉપાખ્યાન તથા રૂપકાલકાર જે જે મારા કાવ્યમા ઉપલબ્ધ થાય છે તે સર્વના વક્તા ચિતોડાધિપતિ સમરસિંહ છે"

પુણ્યભૂમિ બ્રહ્માવર્તના મેદાનમા વહેતી પવિત્ર જલમયી દષદ્વતી (હાલમા આ નદીને કગ્ગર કહેવામા આવે છે) ના તટપર ક્ષત્રિયો અને યવનો વચ્ચે ઘોર સગ્રામ થયો આ સગ્રામ સતત ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યો પ્રથમના બે દિવસપર્યંત તો કોઈ પણ પક્ષને જયકે પરાજય મળવાના ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર

થયા નહિ ભારતવર્ષની પૂર્વ દિશામા ત્રીજે દિવસે બાલસૂર્ય ઉદિત થયો રાજપૂતગણ દૃષદ્વતીના પવિત્ર જળમા સ્નાન કરી પ્રાત કર્મો સમાપ્ત કરવા લાગ્યા ભગવાન સૂર્યનારાયણ ભારતનુ ગૌરવ છેલ્લીવારને માટે જોઈ લેવાને ધીમે ધીમે ઉદયાચળપર વિરાજમાન થયા આ તરફ મહારાજા પૃથ્વીરાજ પોતાની પ્રિય પત્ની સયુકતાની પાસે ઉભા રહી વિદાય માગવા લાગ્યા

મહારાણી સયુકતા પોતાના પ્રાણનાથને પોતાના હાથથી સમજાવવા લાગી તેણે તેમને બખ્તર પહેરાવીને કમ્મરમા ખડગ બાધી દીધુ એટલામા રણમા વાગતા વાજાનો નાદ ગગનમડલને વિદીર્ણ કરવા લાગ્યો આ ગભીર નાદ હજી આકાશમા પહોચ્યો ન પહોચ્યો એટલામા રાજપૂતવીરોએ સિહનાદ કરી તેનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો

મહારાજા પૃથ્વીરાજ વિસ્મિત થયા વિશ્વાસઘાતી યવનો પ્રાતકાળમાજ રણવાદ્યો વગાડશે એમ તેમણે ધાર્યુ નહોતુ રણવાદ્યનો અવાજ સાભળી તેઓ તરતજ રણાગણમા પહોચ્યા આ અતિમ યુદ્ધમા ભારતના ગૌરવના આ અતિમ પ્રસગે આર્યાવર્તના અનુપમ વીર મહારાજા સમરસિહ[1] તથા તેમના પુત્ર કલ્યાણસિહ મરણ પામ્યા આ યુદ્ધમા તેમણે મહાન પરાક્રમ દર્શાવી શત્રુની પુષ્કળ સેનાનો સહાર કર્યો હતો તેઓ અલૌકિક સ્વદેશપ્રેમ અને અદ્ભુત વીરતાના જ્વલત ઉદાહરણો બતાવી ગયા હતા તેમની સાથે ૧૩૦૦૦ રાજપૂત સૈનિકો તથા સામતો સમરભૂમિમા ચિરનિદ્રામા સુતા ત દિવસે દૃષદ્વતીના રુધિરમય જળમા ભારતવર્ષનો ગૌરવસૂર્ય સદાને માટે ડૂબી ગયો અને ભારતવર્ષની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ વીરશિરોમણિ સમરસિહની પતિવ્રતા પત્ની પૃથાએ જ્યારે એવા ભયકર વર્તમાન સાભળ્યા કે વીરરત્ન સમરસિહ ક્રૂર યવનોના કપટભોગ થઇ પડયા છે, પ્રિયભ્રાતા પૃથ્વીરાજ લોહાના જજીરથી બદ્ધ થઈને કારાગૃહમા પડયા છે અને ભારતની આશાસ્વરૂપ રાજપૂતવીરો દૃષદ્વતીના કિનારા-

---

૧ ઉદયપુરના કવિરાજ શ્યામલદાસજીએ પૃથ્વીરાજરાસાની વિરુદ્ધ એક નાનુ સરખુ પુસ્તક છપાવ્યુ હતુ આ પુસ્તકમા એવો ઉલ્લેખ છે કે ચિતોડના રાવળ સમરસિહ પૃથ્વીરાજના સમયમા થયા નહોતા, પરતુ તેઓ તેમનાથી પ્રાય સો વર્ષ પછી થયા હતા જો આ ઉલ્લેખને સત્ય માનવામા આવે તો તેમને પૃથ્વીરાજના બનેવી પણ માની શકાય નહિ અને તેઓ પૃથ્વીરાજની સાથે શાહબુદ્દીન ઘોરીની સામે સગ્રામ કરવા ગયા હતા એમ પણ માની શકાય નહિ પરતુ મથુરના પડિત મોહનવિષ્ણુપડ્યા (જેઓ મેવાડ રાજ્યની કાઉન્સીલના સેક્રેટરી હતા) એ તેમના પુસ્તકની વિરુદ્ધ એક ગ્રથ છપાવ્યો છે અને તેમા લખ્યુ છે કે 'રાજસમદપર એક મોટો શિલાલેખ છે આ શિલાલેખ સવત ૧૭૨૨ નો માઘ સુદી પૂર્ણિમાને દિવસે કોતરવામા આવ્યો હતો આ શિલાલેખમા નિમ્નલિખિત શ્લોક છે -

तत: समरसिंहाख्य. पृथ्वीराजस्य भूपते. ।
पृथाख्याया भगिन्यास्तु पतिरित्यतिहार्दत. ॥ २४ ॥
गोरीशाहबुद्दीनेन गज्जनीशेन संगरम् ।
कुर्वतोऽत्रवंगर्वस्य महासामंतशोभिन. ॥ २५ ॥
दिल्लीश्वरस्य चौहाननाथस्यास्य सहायकृत् ।
स द्वादशसहस्रै. स्वैर्वीराणा सहितो रणे ॥ २६ ॥

(અર્થ) સમરસિહ ભૂપતિ પૃથ્વીરાજની ભગિની પૃથાના પતિ હોવાથી તેમણે અતિ પ્રેમપૂર્વક ૧૨૦૦૦ વીરોની સાથે જઈ ચોહાણનાથ (પૃથ્વીરાજ) દિલ્હીના અધિપતિ કે જેઓ મોટા મોટા સામતોથી સુશોભિત હતા તેમને ગિજનીના બાદશાહ શાહબુદ્દીન ઘોરીની સામે યુદ્ધ કરવામા સહાય કરી

ભીખારાસામા એવો ઉલ્લેખ છે કે સમરસિહ પૃથ્વીરાજના સમયમા વિદ્યમાન હતા તેમણે અતિમ ચોહાણ રાજેશ્વર પૃથ્વીરાજની ભગિની સાથે વિવાહ કર્યો હતો અને શાહાબુદ્દીનઘોરીની સાથે કરેલા યુદ્ધમા પોતના સાળાને સહાય કરી હતી बद्ध्वा गौरिपतिं देवात् स्वर्यात सूर्यबिंबमित् ॥ २७ ॥ भीखारासा पुस्तकेऽस्य युद्धस्योक्तस्तु विस्तर समरસિહ વિષે પ્રકાશ નાખનારો આ શ્લોક એક હસ્ત લિખિત પુસ્તકમા હતો એને પડિત મોહનલાલ પડ્યાજીએ હાડોતી અને ટોકના એજન્ટના અનુરોધથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો સર જૉન મિયરે આ ગ્રથ ઝાલાવાડના ભાટ પાસેથી ૧૫ રૂપિએ ખરીદ્યો હતો

પરના સમરક્ષેત્રમાં સદાને માટે સૂતા છે, ત્યારે તેમણે જરા પણ વિલંબ કર્યા વિના ચિતાગ્નિમાં પોતાનું શરીર સમર્પણ કર્યું તેમનાં આપ્તોએ અને નાગરિકોએ તેમને પતિની પાછળ આ લોકનો ત્યાગ ન કરવાને માટે બહુએ સમજાવ્યા, પરંતુ તેમણે તેમની એક પણ વાતપર લક્ષ આપ્યું નહિ.

જેના પવિત્ર તટપર બેસીને ભારતભૂષણ આર્યમહર્ષિગણ પોતાના સુધામય સામગાનથી દેવતા લોકોને પ્રસન્ન કરતા હતા અને જેના જલતરંગો તેમના વેદગાન સાંભળીને આનંદથી ઉછાળા મારતા હતા, તે દૃષદ્વતીની આસપાસની પુણ્યભૂમિ આજે ભયંકર સ્મશાનવત્ બની ગઈ છે. તે ભૂમિ ઉપર આજે અગણિત શૃગાલો અને શ્વાનો ભયંકર તથા ઉચ્ચ સ્વરે શોકધ્વનિ કરી રહ્યા છે તે ભૂમિનું સ્વચ્છ હૃદય આજે નરરુધિરથી ખરડાઇ ગયું છે આ ભયંકર રણાંગણમાં વિજેતા મુસલમાનો પિશાચની પેઠે હાથ પ્રસારી આર્યવીરોના મૃત શરીરોપરથી વસ્ત્રાભૂષણો હરવા લાગ્યા આ પિશાચોની લીલા પ્રતિ રોકનાર ત્યાં કોણ હતું? સ્વદેશપ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી પ્રેરિત થઇ હસ્તમાં ખડ્ગ ધારણ કરી ત્યાંથી તેમને હઠાવનાર કોણ હતું? કોઇ નહિ સમસ્ત જગત કર્કશ સ્વરે કહેવા લાગ્યું "કોઇ નહિ" ભારતની રાજ્યલક્ષ્મી યવનોની જંજીરમાં જકડાઇને 'હાય હાય' કરતી બોલી "કોઇ નહિ" ભારતભૂમિ આજે અનાથ અપુત્ર બની મુસલમાનોના પંજામાં સપડાઇ

આ ભયંકર સ્મશાનભૂમિની ભયંકરતામાં વૃદ્ધિ કરતો તથા રણાંગણમાં પડેલા રાજપૂતવીરોના કપાઇ ગયેલા મસ્તકોને ઠોકરથી ઉડાડતો શાહબુદ્દીન દિલ્હી તરફ આગળ વધ્યો. દિલ્હીનું સંરક્ષણ કરતા વીર-શિરોમણિ પૃથ્વીરાજનો પરાક્રમી કુંવર રણસિંહ રણમાં પડ્યો તેના શોચનીય મૃત્યુથી દિલ્હી અનાથ બની યવન લોકોએ રક્ષકહીન સ્મશાનસદૃશ દિલ્હીનગરમાં પ્રવેશ કરી મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું પવિત્ર સિંહાસન પોતાના તાબામાં લીધું ક્ષત્રિયકુલકલંક કાયર જયચંદને પણ હવે તેના વિશ્વાસઘાતનું તથા દેશદ્રોહનું યથોચિત ફળ મળ્યું મુસલમાનોએ જ્યારે તેના કનોજનગરને પોતાના અધિકારમાં લીધું ત્યારે તે દુષ્ટ નાવમાં બેસીને ગંગા નદીના જળમાર્ગે નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો પરંતુ એટલામાં તે નાવ ડૂબી ગઈ અને તેની સાથે દુષ્ટ જયચંદ પણ ડૂબી મુઓ કેવો આ દૈવી પ્રકોપ? કેવું આ સ્વદેશદ્રોહનું ફળ? હિંદુદ્વેષી મુસલમાનોએ ભારતવર્ષનું સત્યાનાશ વાળવાનો જે પ્રારંભ કર્યો, તેનું વૃત્તાંત ઇતિહાસપટપર ભારતસંતાનોના રુધિરથી લખાઇ રહ્યું છે

કારાગૃહમાં પડ્યા પછી મહારાજ પૃથ્વીરાજનું શું થયું? આ સંબંધે બે મત છે કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે 'શત્રુઓએ પૃથ્વીરાજને પકડીને મારી નાખ્યા અને તેની પ્રિય પત્ની સંયુક્તા તેમની પાછળ સતી થઇ' રાજા શિવપ્રસાદ બનારસી પણ આ વાત માને છે બીજો મત એવો છે કે માત્ર પૃથ્વીરાજને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમને તત્કાળ મારી નાખવામાં આવ્યા નહોતા તેમના ગળામાં સો મણની સાંકળ તથા તેમના હાથપગમાં બેડી નાખીને તેમને ગિઝનીના કારાગૃહમાં રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેજ સ્થળે શાહબુદ્દીન કવિ ચંદ તથા રાજા પૃથ્વીરાજના મૃત્યુ એકસાથે થયા એમ કહેવાય છે કે જે સમયે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે ચંદ ખરદાયી દેવીના મંદિરમાં ગયા અને ત્યાં 'રાસા' ગ્રંથ સંપૂર્ણ કર્યો પછી તેમણે મંદિરની બહાર આવી જોયું તો સમસ્ત દિલ્હી ઉજ્જડ જણાયું અને તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે યવનો મહારાજ પૃથ્વીરાજને કેદ કરીને ગિઝની લઇ ગયા છે ચંદે વિચાર કર્યો કે કોઇ પણ ઉપાયથી રાજાને અવશ્ય છોડાવવા જોઇએ પછી તેમણે ગિઝની જઇ અત્યંત ચતુરાઇથી પાદશાહની પાસેથી રાજા પૃથ્વીરાજને મળવાની રજા મેળવી લીધી પૃથ્વીરાજને કારાગૃહમાં જોતાવેંત તેમને જણાયું કે દુષ્ટ યવનોએ રાજાની બન્ને આંખો ફોડી તેમને અંધ બનાવ્યા છે અને તેમના ગળામાં સો મણની સાંકળ પડી છે આ દૃશ્ય જોઇ ચંદને અત્યંત દુઃખ થયું પોતાને મળવાને કવિવર ચંદ આવ્યા છે, એ વાત જ્યારે પૃથ્વીરાજના જાણવામાં આવી ત્યારે તેમને અવર્ણનીય આનંદ થયો સાંકળના બોજાથી અને અંધ થવાથી પૃથ્વીરાજ અત્યંત દીન થઇ ગયા હતા, પરંતુ ચંદ તેમની નિકટ ગયા એટલે તેમનામાં અત્યંત ઉત્સાહ આવ્યો અને તેઓ સર્વ દુઃખ તથા વિપત્તિઓ ભૂલી જઇને અતિ પ્રેમથી પોતાના પરમ સ્નેહીને મળ્યા પછી બેઉ સુખદુઃખની વાત કરવા લાગ્યા શાહબુદ્દીનના જાસૂસે આ સર્વ સમાચાર પાદશાહને કહ્યા જ્યારે શાહબુદ્દીને જાણ્યું કે સો મણની સાંકળને ગણકાર્યા વિના પૃથ્વીરાજ ચંદને ભેટ્યો, ત્યારે તેણે વિશેષ વજનદાર સાંકળ તેના ગળામાં

નાખવાની આજ્ઞા કરી;પરંતુ ચંદે પાદશાહ પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી કે: "દૃષ્ટિહીન થયાથી રાજા કાંઇ કરી શકે એમ નથી. હવે એને અધિક પીડા આપવી એ આપના જેવા વીરનું ભૂષણ નથી." આ પ્રકારની ઉત્તમ અને મધુર વાણી સાભળીને પાદશાહે દોઢસો મણની બેડી નાખવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.તેપછી ચંદે પાદશાહને કહ્યું "હું રાજાને દુઃખમા આરામ આપવાને અહીંઆ આવ્યો છું; પરંતુ ચક્ષુરહિત અન્યાથી રાજા સર્વથા દીનહીન બની ગયો છે અને ભારે વજનની બેડીઓએ તેના દુઃખમા અત્યંત વધારો કર્યો છે, માટે આપ કૃપા કરી રાજાને કારાગૃહમાથી મુકત કરો અને તેની પાસેથી મોટા મોટા ચમત્કાર શીખો. રાજા અત્યંત ગુણવાન છે. એ શબ્દવેધ કરી જાણતો હોવાથી ઉત્તમ પ્રકારે શરસંધાન કરી શકે છે. એ અંધ થઇ ગયો છે તે છતા પણ સો સો મણના એક ઉપર એક મૂકેલા સાત તવાનો એ અવશ્ય વેધ કરશે આ અદ્ભુત ચમત્કાર શીખવાયોગ્ય છે." શાહબુદ્દીને આ ચમત્કાર જોવાની પોતાની ઇચ્છા જ્યારે પ્રદર્શિત કરી ત્યારે ચંદે તેને કહ્યુ "હમણા પૃથ્વીરાજ અશકત થઇ ગયો છે,માટે એના હાથપગની બેડી કઢાવી નખાવીને એને પુષ્ટિકારક ખોરાક આપતા જાઓ તો એ ઉત્તમ રીતે પોતાના ચમત્કાર બતાવી શકશે" ચંદના આ વચનો શાહબુદ્દીનને ગળે ઉતર્યા અને તેણે તેના કહ્યા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની બેડી કઢાવી નખાવી અને તેમને પુષ્ટિકારક ભોજન આપવાની આજ્ઞા કરી. ઉત્તમ ભોજન મળવાને લીધે પૃથ્વીરાજ શીઘ્ર પૂર્વવત્ સામર્થ્યવાન થઇ ગયા.તે પછી ચમત્કારબનાવવાને માટે દિવસ મુકરર કરવામા આવ્યો. નિયત કરેલા દિવસે પૃથ્વીરાજના હાથમા ધનુષ્યબાણ આપવામા આવ્યા અને સર્વ પ્રકારની તૈયારીઓ કરવામા આવી રાજા પૃથ્વીરાજે ધનુષ્ય હાથમા લઇને બાણ ચઢાવી ખેંચ્યુ કે તરતજ તે તૂટી ગયુ તરતજ તેમને બીજું ધનુષ્ય આપવામા આવ્યું; તે પણ તૂટી ગયું; આ પ્રકારે સાત આઠ ધનુષ્યો તૂટી ગયા પછી શાહબુદ્દીને સ્વયં ખાસ હુકમ કરીને ખુદ પૃથ્વીરાજનુ પ્રચંડ ધનુષ્ય મગાવ્યુ આ ધનુષ્ય તાતારખા લાવ્યો હતો અને તેને ગિઝનીના શસ્ત્રાગારમા રાખવામા આવ્યુ હતુ આ વખતે પૃથ્વીરાજને અગાઉની પેઠે હાથપગમા ૧૦૦ મણની બેડીઓ પહેરાવી હતી આ વેધકાર્ય સર્વ જનોને માટે ખુલ્લુ હતુ સર્વને તે જોવાને આમંત્રણ કરવામા આવ્યું હતુ. તે જોવાને માટે દરબારમા પુષ્કળ ભીડ થઈ હતી શાહબુદ્દીન એક સુશોભિત ઉચ્ચ આસનપર બેઠો હતો. એક બાજુ સાત તવા એક ઉપર એક એ પ્રમાણે મૂકવામા આવ્યા એવો ઠરાવ કરવામા આવ્યો હતો કે શાહબુદ્દીને તવાપર કાકરો મારી અવાજ કરવો અને "શાબાશ, શાબાશ" કહીને પૃથ્વીરાજને ઉત્સાહ આપવો અને પૃથ્વીરાજે શરસંધાન કરીને તે તવાનો વેધ કરવો પૃથ્વીરાજના હાથપગમા જંજીરો નાખીને તેમને સભામા આણવામા આવ્યા તેમની જમણી બાજુએ કવિશ્રેષ્ઠ ચંદ ઉભા રહ્યા.તેમની આસપાસ શાહબુદ્દીનના પહેરેગીરો શસ્ત્રસજ્જિત થઇને ઉભા હતા શરસંધાન કર્યા પૂર્વે કવિ ચંદે મહારાજા પૃથ્વીરાજને પોતાની માતૃભાષામા નીચે પ્રમાણેના કાવ્યોથી ઉત્તેજિત કર્યા –

दोहा

चार वंश चौवीस गज, अंगुल अष्ट प्रमान;
एते पर सुलतान है, मत चूके चहुआन.

આ ઉપરાંત તેમણે કહ્યુ —

इही बाण चहुआन, राम रावण उत्थप्पो;
इही बाण चहुआन, कर्ण शिर अर्जुन काटयो.
इही बाण चहुआन, शंभु त्रिपुरासुर संघ्यो;
इही बाण चहुआन, भ्रमर लछमन कर वेध्यो.
सो बाण आज तो कर चढयो, चढे विरद सांचो चवे;
चहुआन राज संभर धनी, मत चूके मोटे तवे.

ચંદની કવિતાનો ભાવાર્થ મહારાજા પૃથ્વીરાજ તત્કાળ સમજી ગયા. જ્યા શાહબુદ્દીને તવાપર કાકરો મારીને અત્યંત ઉત્સાહથી પોતાના આસનપરથી લાબુ ડોકું કરી "શાબાશ, શાબાશ" ના ધ્વનિથી

પૃથ્વીરાજને ઉત્તેજિત કર્યા કે તરતજ પૃથ્વીરાજે તે શબ્દ જે દિશામાથી આવતો હતો તે દિશામા શર ફેકી શાહબુદ્દીનનુ મસ્તક વીધી નાખ્યુ પાદશાહ તરતજ અચેત થઇ પોતાના આસનપરથી તૂટી પડ્યો અને તત્કાળ મરણ પામ્યો

પાદશાહનુ મૃત્યુ થતા આખા દરબારમા હાહાકાર થઇ ગયો શાહબુદ્દીનના સિપાઇઓ તરતજ પૃથ્વીરાજપર ચઢી આવ્યા ચદ અને પૃથ્વીરાજ એ ઉભયે અગાઉથીજ વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે 'મ્લેચ્છોના હાથથી મરવાથી આપણને સદ્ગતિ મળનાર નથી, માટે એમના હાથથી મરવુ નહિ' મહારાજા પૃથ્વીરાજનુ ખડ્ગ ચદના મસ્તકપર અને ચદનુ ખડ્ગ પૃથ્વીરાજના મસ્તકપર આ પ્રમાણે ઉભય ખડ્ગો એકસાથે પડ્યા આ પ્રકારે ભારતના આ ઉભય મહાવીર એક સાથે મૃત્યુ પામ્યા

આ રીતે આ નાટકનો છેલ્લો અક સમાપ્ત થયો કર્નલ ટૉડના ઇતિહાસમા અને અન્ય ઇતિહાસોમા જે ભેદ છે તે ઉપર જણાવવામા આવ્યો છે આ ભેદના કારણ બે છે કર્નલ ટૉડનો ઇતિહાસ અધિકાશે મુસલમાની તવારિખની સહાયથી બનાવવામા આવ્યો છે એમ જણાય છે કે મુસલમાનોએ ઉપલુ ઐતિહાસિક વૃત્તાત પોતાના જાતિબધુનુ અપમાન થયેલુ ગણાશે, એમ ધારી છુપાવ્યુ છે ભટ્ટ લોકોના ગ્રથોમા એ ઐતિહાસિક વૃત્તાત ઉપલબ્ધ થાય છે અને જયપુરમા આ વૃત્તાતના ચિત્રો પણ આલેખવામા આવે છે અમે ઉભયપક્ષના મતો પાઠકની સન્મુખ સાદર કર્યા છે, સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનુ પાઠકોને સોપીએ છીએ

યવનલોકોએ ભારતવર્ષના સુશોભિત નગરો ગામો અને મદિરોનો નાશ કર્યો અને હિંદનુ ધન લૂટી લીધુ-ભારતસતાનોના હૃદયનુ રક્ત ચૂસી લીધુ સમસ્ત ભારતવર્ષ એક વિસ્તૃત સ્મશાન બની ગયુ પ્રત્યેક ઘરમા વિપત્તિરૂપી પિશાચિની પ્રવેશી સૌને ભયભીત કરવા લાગી જે પવિત્ર વસ્તુઓને મુસલમાનો સ્પર્શ પણ કરી શકતા નહોતા, તે વસ્તુઓ તોડી ફોડીને હવે તેઓ ઠોકરથી ઉડાડવા લાગ્યા. જે સુદર વસ્તુઓ ભારતવર્ષના [illegible] દર્શનીય ગણાતી હતી, તે સર્વનો કઠોરહૃદયી મુસલમાનોએ ધ્વસ કરી નાખ્યો જાણે ભારતનો પ્રલયકાળ પાસે આવી પહોચ્યો છે કે શુ? એવો ભાસ થવા લાગ્યો, પરતુ આ ભયકર પ્રલયકાળના કઠોર અત્યાચાર સહન કરીને પણ રાજપૂતો પોતાનું જાતીય જીવન ટકાવી શક્યા અને યોગ્ય સમય આવતા અત્યાચારીઓને તેમના અત્યાચારનો બદલો તેઓએ સારી રીતે આપ્યો રાજપૂતોનુ અપૂર્વ તેજ કોઇ પણ પ્રકારે નષ્ટ થયુ નહિ જો કે આજે તેઓ અત્યત તેજહીન થઇ ગયા છે, તોપણ કોણ કહે છે કે તેઓ કાલે બમણા તેજથી પ્રકાશિત નહિ થાય? પાશ્ચાત્ય લોકોની વીરતા અને સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ રોમ તથા ગ્રીસ પતિત થયા હતા, પરતુ તેનુ જાતીય જીવન નષ્ટ થયુ નહોતુ, તેથીજ તે ઉભય આજે પુન ઉન્નત થયા છે, તો શુ વીરતા, સત્યતા અને સ્વાધીનતાની આધજનની ભારતભૂમિ પુન ઉન્નત નહિ થશે? શુ આ એક સ્વપ્ન છે? શુ આ ઉન્માદપ્રલાપ છે?

હવે મૂળ વિષયપર આવીએ હાથમા ધનુષ્યબાણ ગ્રહણ કરી, બેડી પહેરીને મહારાજા પૃથ્વીરાજ યવનદરબારની વચ્ચે ઉભા છે શાહબુદ્દીન ઘોરીએ તેમને અધ બનાવી દીધા છે મહારાજની સામે હાથમા ભાલો લઇને કવિવર ચદ વિરાજમાન છે પૃથ્વીરાજની સામે તેમના ડાબા હાથ તરફ લોહના સાત તવા ટાગવામા આવ્યા હતા તે બાણ મારીને તેનો વેધ કરવાનો હતો પૃથ્વીરાજની સામે ઉચ્ચ સ્થાનપર શાહબુદ્દીન ઘોરી પોતાના દરબારીઓની સાથે બેઠો હતો પૃથ્વીરાજનુ બાણ શાહબુદ્દીનના મસ્તકપર લાગ્યુ અને તેથી તે પોતાના આસનપરથી નીચે તૂટી પડ્યો અને પૃથ્વીરાજચોહાણ અને કવિવર ચદ એકબીજાને ખડ્ગ મારી શત્રુઓથી મુક્ત થયા અહિ સુધીનુ વર્ણન ઉપર આવી ગયુ રાજપૂતો સ્વભાવથીજ તેજસ્વી હોય છે તેમના હૃદય ધીરતા, ગભીરતા ઇત્યાદિ ગુણોથી વિભૂષિત હોય છે આજ કારણથી તેઓ ભીષણ અત્યાચાર સહન કરીને પણ શત્રુપર વૈર વાળવાનો અવસર શોધ્યા કરે છે રાજપૂતોએ કદિ પ્રચડ ઉદ્યોગ અને ભીષણ વીરતાથી શત્રુકુળનો સહાર કર્યો છે અને કદિ નિરુપાય અને નિરાશ્રિત બની શત્રુથી ભીષણ અત્યાચાર પણ સહન કર્યા છે તેમની વીરતાથી મુસલમાનોના સેકડો પાટનગરો નાશ પામ્યા હતા અને અસંખ્ય મુસલમાનોના વશો છેક નિર્મૂળ થઇ ગયા હતા; તથાપિ તે સ્થાને પુન નવા રાજ્યો સ્થાપિત થઇ ગયા હતા વિશેષત મુસલમાનનૃપતિઓ અત્યત

અત્યાચારી થયા હતા તેમાના સર્વ જણે હિંદુઓ સાથે વૈરભાવ રાખ્યો હતો તેમની ધર્માંધતા અને લોભવૃત્તિને લીધે તેમના હૃદય અધિકાધિક કઠોર બનતા ગયા લોભવૃત્તિના કુટિલ નેત્રો પાપપુણ્ય, ધર્માધર્મ અને ન્યાયાન્યાય કાંઇ જોઇ શકતા નથી નરહત્યાને તેઓ પવિત્ર કાર્ય માનતા હતા અને પરધન તથા પરદારાહરણને ન્યાયી કાર્ય માનતા હતા આ ભયંકર દુર્નીતિને અનુસરી તેમણે ભારતવર્ષના પવિત્ર હૃદયપર જે જે ભયંકર ઉત્પાત કર્યા હતા, તેના સર્વસંહારક પ્રભાવથી હિંદુરાજ્યો અને હિંદુરાજ્ય શો કાળના અનંતસાગરમાં કોણ જાણે ક્યાં ડૂબી ગયા છે? આજે તેમના નામો પણ સાંભળવામાં આવતા નથી ''

પૃથ્વીપર એવી કયી જાતિ છે કે જે વીરતા, ધીરતા, મહાનતા અને સહનશીલતામાં રાજપૂતોની બરાબરી કરી શકે? બીજી એવી કયી જાતિ છે કે જેણે સેંકડો વર્ષોપર્યંત દાસત્વમાં રહી, અનેક અત્યાચારો સહન કરી પોતાના પૂર્વજોની તેજસ્વિતા, સભ્યતા તથા આચાર-વ્યવહારની યથાર્થ રક્ષા કરી હોય? જો કે સાધારણ રીતે રાજપૂતોનો સ્વભાવ ઉગ્ર અને નીડર હોય છે તોપણ તેઓ અગત્ય જણાય તો સહનશીલતા ધારણ કરી અત્યાચાર સહન કરે છે અને વેર લેવાને માટે યોગ્ય સંધિ શોધ્યા કરે છે નરહત્યા અને જગતનો સંહાર કરવાની ધાર્મિક છૂટ માનનાર પાષાણ-હૃદયી વિજેતાઓ જે પ્રકારના અત્યાચાર કરી શકે છે તે અત્યાચારને રક્તમાંસનું બનેલું મનુષ્યનું હૃદય ક્યાંસુધી સહન કરી શકે છે, તે જાણવું હોય તેણે રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ જોવો આ વિશાળ પૃથ્વીપર રાજસ્થાનજ માત્ર એક એવો દેશ છે કે જ્યાંના લોકોએ એવા ભયંકરમાં ભયંકર અત્યાચારો સહન કર્યા છે એ અત્યાચારોથી રાજસ્થાનના અનેક નગરો તથા અનેક ગામો સર્વથા શ્મશાનતુલ્ય બની ગયા છે, અને અનેક રાજપૂતકુળોના નામનિશાન સુદ્ધા લુપ્ત થયા છે, છતાં રાજપૂતોએ પોતાના જાતીયજીવનનું રક્ષણ કર્યું છે અનેક અત્યાચારો સહન કર્યા છતાં પણ તેમણે સ્થિતિસ્થાપક પદાર્થની પેઠે પોતાનું સત્વ જાળવી રાખ્યું છે વિઘ્ન, વિપત્તિ અને અત્યાચારરૂપી શિલા સાથે તેમનું સાહસરૂપી શસ્ત્ર ઘસાવાથી તેની ધાર ઉલટી અધિકજ તીક્ષ્ણ થઈ છે રોમન લોકોના એકજ આઘાતથી પ્રાચીન બ્રિટનો ઘોર અવનતિને પ્રાપ્ત થયા હતા ત્યારે એ દારુણ અવનતિમાંથી નીકળીને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તથા રોમન લોકોના ભયંકર પંજામાંથી પોતાના પ્રાચીન ધર્મનું તથા પોતાની પ્રાચીન નીતિરીતિનું સંરક્ષણ કરવાને માટે તેમણે ભીષણ પરિશ્રમ કર્યો હતો, પરંતુ તેમનો તે પરિશ્રમ સર્વથા નિષ્ફળ થયો હતો રોમન લોકોની સત્તારૂપી બેડીમાંથી તેઓ મુક્ત થાય એટલામાંજ તેમને સૅકસન લોકોએ પરાધીનતાની બેડી પહેરાવી દીધી હતી અને તે પછી દીનામાર લોકોએ આવી તેમના બદ્ધશરીરને વધારે જકડી લીધા હતા વળી જેતા અને પરાજિત લોકોના સંયોગથી જે કેટલીક સંકર જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે સર્વને બળવાન નૉર્મન લોકોએ દેશની બહાર હાંકી કાઢી હતી આ પ્રમાણે માત્ર એકજ યુદ્ધમાં તેમનું અધઃપતન થઈ ગયું તેઓને દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા તેથી તેઓ બીજા દેશોમાં જઇ વસ્યા અને તેમની રીતિનીતિ તથા ધર્મ તેમના જેતાની નીતિરીતિ તથા ધર્મમાં લય પામ્યા, પરંતુ આર્યવીર રાજપૂતોની સાથે તેમની તુલના કરી જોશો તો તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે રાજપૂતોની બરાબરી કરી શકતા નથી એમ તમને જણાશે રાજપૂતો પોતાના રાજ્યોથી છૂટા પડી ગયા છે અને તે રાજ્યો રાજપૂતાનાના નકશામાંથી સદાને માટે નીકળી ગયા છે, તથાપિ તેમણે પોતાના પૂર્વજોનો ધર્મ તથા આચારવિચારનો તલભાર પણ ત્યાગ કર્યો નથી.

જાતિવૈર તથા સ્વદેશદ્રોહનું વિષમય ફળ કનોજના ગર્વિત રાઠોડોને તથા અણહિલવાડના ચૌલુક્યોને પણ ભોગવવું પડ્યું છે આજે તેમના નામજ માત્ર શેષ રહ્યા છે માત્ર એકલા મેવાડેજ અતુલ પરાક્રમ અને પવિત્રધર્મના અચલ દુર્ગમાં રહી સેંકડો ઉપદ્રવો સહન કર્યા છે, પોતાનું સંરક્ષણ કર્યું છે અને પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ ટકાવી રાખ્યું છે મહાપુણ્યના બળથી આજપર્યંત મેવાડ દૃઢતાપૂર્વક વિરાજમાન રહ્યું છે જે દિવસે આર્યવીર સમરકેસરી મહારાજા સમરસિંહે સ્વદેશભક્તિના સ્વર્ગીય મંત્રને સિદ્ધ કરવાને માટે સંગ્રામભૂમિમાં પ્રાણાર્પણ કર્યું, તે દિવસથી આજપર્યંત તેમના વંશજો પોતાના કુલગૌરવ, ધર્મ તથા સ્વાધીનતાના[1] સંરક્ષણને માટે પોતાના હૃદયના રુધિરની ધારા

[1] સમરસિંહનો જ્યેષ્ઠ કુમાર કલ્યાણસિંહ તો તેમની સાથે સમરમાં માર્યો ગયો હતો બીજો કુંભકર્ણ પોતાના પિતાનું રાજ્ય છોડી દક્ષિણમાં જઈ વિદૌર નિકટ વસ્યો હતો ત્રીજાએ ભારતના ઉત્તર પ્રદેશમાં જઈ ગોરક્ષકુલની સ્થાપના કરી અને સર્વથી નાનો પુત્ર કર્ણસિંહ ઘેર રહ્યો હતો

એકસરખી રીતે વહેવડાવતા આવ્યા છે

મહારાણા સમરસિંહના મૃત્યુ પછી તેમની વિધવા રાણી કર્મદેવીએ થોડા દિવસસુધી રાજતંત્ર ચલાવ્યુ જ્યાસુધી રાજકુમાર કર્ણસિંહ રાજ્ય ચલાવવાને સમર્થ થયા નહિ ત્યાસુધી રાજ્યનો ભાર મહારાણી કર્મદેવીના હાથમાજ રહ્યો તેમનો જન્મ પાટણના રાજવંશમા થયો હતો તેમનો વિવાહ જે કુળમા થયો હતો તે તેમના પિતાના કુળ કરતા પણ મહાન હતું વીરનારી, વીરદુહિતા તથા વીરવધૂ કર્મદેવીએ પોતાના પતિ તથા પોતાના પિતાના ગૌરવની રક્ષા કરવામા જરા પણ પ્રમાદ કર્યો નહિ રાજપુત્રની બાલ્યાવસ્થામા જ્યારે રાજ્યનો ભાર મહારાણીના હાથમા હતો, તે સમયે તેમણે જે અદ્ભુત વીરતા દર્શાવી હતી તેથી તેમનુ નામ વીરરાજપૂતમહિલાઓનું શિરોમણિ બન્યુ છે મહારાણી કર્મદેવીના અપૂર્વ પરાક્રમની પ્રભાથી વીરવર કુતુબુદ્દીન ઘાયલ તથા હેરાન થઈને મહામુશ્કેલીથી પોતાનો પ્રાણ લઈ નાસી છૂટયો હતો મેવાડપર આક્રમણ કરવાને માટે મુસલમાનસેનાપતિ આવે છે, એવા વર્તમાન કર્મદેવીએ સાભળ્યા કે તરતજ તેમના રોમે રોમમા ઘૃણા, રોષ અને વૈરનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ગયો તે સેનાપતિને તેના દુષ્કૃત્યનુ ફળ આપવાને માટે મહારાણી કર્મદેવીએ પોતાના સામંતો તથા સૈનિકોને બોલાવી તેમને યુદ્ધની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી અને પોતે પણ તૈયાર થયા મહારાણીએ પોતાના સુકુમાર શરીર ઉપર લોહબખ્તર પરિધાન કર્યું જે કોમળ હસ્તોમા મણિમુક્તાજડિત કંકણો શોભતા હતા, તે હસ્તોએ વજ્રરૂપ ધારણ કરી ભાલના શસ્ત્રો પકડયા કેશ છૂટા મૂકી, ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી અશ્વારૂઢ થઈ મહારાણી કર્મદેવી રણચંડીના વેષથી શત્રુસંહારાર્થે સંગ્રામભૂમિમા આવ્યા નવક્ષત્રિય રાજાઓ રાવતો તથા એકાદશ ઉપાધિધારી સામંતો તેમને સહાય કરવા અર્થે તેમની સાથે આવ્યા હતા મહારાણી કર્મદેવીએ અંબરની નિકટ કુતુબુદ્દીનની સેનાને જોઈ કે તરતજ પોતાની સેનાને સાવધ કરી અને યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી ઉભયપક્ષો વચ્ચે સંગ્રામ ચાલવા લાગ્યો કુતુબુદ્દીન ઘાયલ થયો અને તેની સેના છિન્નભિન્ન થઈને જ્યા માર્ગ જડયો ત્યા નાસી ગઈ મહા મુશ્કેલીથી કુતુબુદ્દીનનો પ્રાણ બચ્યો કુમાર કર્ણસિંહ યોગ્ય વયના થઈ સંવત ૧૨૪૯ (ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૩) મા પોતાના સિંહાસનપર બેઠા પરંતુ દૈવની વિલક્ષણતાથી તેમના વંશજો મેવાડનુ સિંહાસન ભોગવી શકયા નહિ[1] ભટ્ટગ્રંથ સર્વ ભટ્ટગ્રંથોપરથી વિદિત થાય છે કે કર્ણસિંહને માહુપ અને રાહુપ એ નામના બે પુત્રો હતા પરંતુ વિશેષ વિચાર કરતા આ વાતની પુષ્ટિમાટે કાંઈ પ્રમાણ જડતા નથી મહારાણા સમરસિંહના સૂર્યમલ નામના એક ભાઈ હતા તેમને ભરત નામનો એક પુત્ર હતો સમરસિંહના પુત્ર કર્ણસિંહનો વિવાહ ચૌહાણવંશના એક રાજકુમારીની સાથે થયો હતો આ રાજકુમારીના ગર્ભથી માહુપનો જન્મ થયો હતો જ્યારે કર્ણસિંહ મેવાડના રાજસિંહાસનપર બેઠા ત્યારે સામંતોએ પ્રપંચ રચી ભરતને મેવાડમાથી બહાર કર્યો ભરત સિંધદેશ તરફ ચાલ્યો ગયો સિંધ દેશના આરોર નામના નગરમા તે વખતે એક મુસલમાન રાજ્ય કરતો હતો આ મુસલમાને ભરતને આરોરનુ રાજ્ય અર્પણ કરી દીધુ પુગલ ભટ્ટરાજની કન્યા સાથે ભરતનો વિવાહ થયો આ શુભ વિવાહનું ફલ રાહુપ હતો મહારાણા કર્ણસિંહ ભરતના ઉપર પુત્ર કરતા પણ વિશેષ પ્રેમ રાખતા હતા ભરત કર્ણસિંહનુ રાજ્ય છોડી ગયો તે વખતથી તેમનુ હૃદય અત્યંત દુઃખિત રહેતુ હતુ વળી તેમના ઉપર એક બીજી માનસિક પીડા પણ આવી પડી તેમનો પુત્ર માહુપ સર્વાંશે નિરુપયોગી માણસ હતો તે નિરંતર પોતાના મામાને ઘેર પડી રહેતો હતો એક તો ભરતના વિયોગથી તેમના હૃદયમા અસહ્ય પીડા થતી હતી, તેવામા વળી તેમના પુત્રની આ દશા હતી આ દુઃખથી મહારાણા કર્ણસિંહનુ હૃદય દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક દુર્બળ થવા લાગ્યુ અને અંતે તેઓ આ લોકનો પરિત્યાગ કરી સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થયા

મહારાણા કર્ણસિંહે પોતાની એકનીએક પુત્રીનો વિવાહ ઝાલોરનાસોનગરા વંશના સરદારનીસાથે કર્યો હતો આ રાજકુમારીને રણધવલ નામનો એક પુત્ર થયો સોનગરા સરદારને પોતાના પુત્ર રણધવલને ચિતોડના સિંહાસનપર સ્થાપિત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી તેઓ આ અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે નિરંતર શુભ યોગની રાહ જોતા હતા, એટલામા તેમને એક પ્રસંગ મળ્યો મહારાણા કર્ણસિંહ પર-

[1] મહારાણા કર્ણસિંહના શ્રીવાન નામના એક વંશજે વણિકવૃત્તિ ધારણ કરી હતી તેના વંશજો શ્રીમાળિઆ નામથી ઓળખાય છે

લોકમા પધાર્યા અને તેમનુ સિહાસન ખાલી પડ્યુ આ સર્વ વર્તમાન સાભળ્યા છતા પણ માહુપ સિંહાસન-પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે આવ્યો નહિ આ સમયે કાનોરના સરદારે ચિતોડના મુખ્ય મુખ્ય સામંતોનો વધ કરીને પોતાના પુત્રને સિહાસનારૂઢ કર્યો ગિહલોતકુલકેસરી મહારાણા બાપ્પાનુ સિંહાસન એક સાધારણ સરદારના હાથમા ગયુ ! શુ આ સિંહાસન સદા તેના અધિકારમા રહેશે ? શુ અધર્મ અને અનીતિનો જય થશે ? જો આમ થશે તો મેવાડની સાથે ગિહલોત કુલનુ નામ પણ લુપ્ત થઇ જશે ! એવી ગભીર ચિતા રાજકુલના એક વૃદ્ધ ભટ્ટના મનમા ઉત્પન્ન થઇ આ ભાવી અનર્થનો પ્રતીકાર કરવાને માટે તે વૃદ્ધ ભરતની પાસે ગયો અને તેને સર્વ વર્તમાન કહી પ્રાર્થના કરી કે "આપ મેવાડના રાજ્યમા ચાલો" ભરતે શીઘ્ર પોતાની સેના પોતાના પુત્રને આપી તેને ચિતોડ મોકલ્યો આ તરફ સોનગરાસરદારના જાણવામા જ્યારે આ વાત આવી ત્યારે તે રાહુપનો પ્રતીકાર કરવાને માટે સેના લઈ સામો આવ્યો માર્ગમા પલ્લીનામક સ્થાને ઉભય દળો વચ્ચે હાથોહાથની ઝપાઝપી ચાલી વિજયલક્ષ્મી રાહુપની અકશાયિની થઇ આ શુભ વર્તમાન સાભળી ચિતોડના સામતો અત્યત આનદ પામ્યા અને તેઓ સર્વ રાહુપની જયપતાકા નીચે એકત્રિત થયા પછી તેમણે રાહુપને પોતાના ઉદ્ધારક માની તેમને ચિતોડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યા રાજ્યપદપર આરૂઢ થતાજ રાહુપે પોતાના માતપિતાને ચિતોડમા લાવવાને માટે સિંધદેશમા દૂત મોકલ્યો

સવત ૧૨૫૭ (ઈ સ ૧૨૦૧) મા મહારાણા રાહુપ ચિતોડના સિહાસનપર આરૂઢ થયા રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા દિવસમા તેમણે મુસલમાનસેનાપતિ શમ્શુદ્દીનની સાથે ઘોર સગ્રામ કર્યો આ સગ્રામ નગરકોટના મેદાનમા થયો હતો આ યુદ્ધમા રાહુપની જીત થઇ રાહુપના રાજત્વકાળમા મેવાડમા બે મહાન ફેરફાર થયા અત્યારસુધી તો મેવાડના રાજકુલને કેવળ ગિહલોતકુલ કહેવામા આવતુ હતુ, પરતુ હવે તેને ગિહલોતને બદલે સિસોદિયા[1] નામ પ્રાપ્ત થયુ બીજો ફેરફાર એ થયો કે અત્યારસુધી મેવાડના રાજાઓની ઉપાધિ રાવલ હતી પરતુ હવે તેમને રાણાની ઉપાધિ લાગુ પડી આ નવીન નામો તેમને શી રીતે પ્રાપ્ત થયા તેનુ વર્ણન નીચે લખવામા આવે છે

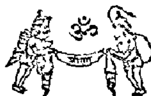
મુદરાધિપતિ પરિહાર રાણો રાજમુકુલ રાહુપનો એક પ્રચડ શત્રુ હતો તેના દુરાચારથી અત્યત પીડિત થઈ રાહુપે સેનાસહિત તેના રાજ્યપરઆક્રમણ કર્યુ અને તેનો પૂર્ણ પરાજય કરી તેને તેની રાજધાનીમાજ કેદ કર્યો રાણા મુકુલે પોતાની મુક્તિના બદલામા પોતાની રાજ્યોપાધિ તથા 'ગદવાડ" નામનો સમસ્ત દેશ વિજયી રાહુપને આપી દીધો તે પછી મહારાજા રાહુપે પોતાના પાટનગરમા આવી વિજયના ચિન્હરૂપ 'રાણા'ની ઉપાધિ ધારણ કરી ત્યારથી ગિહલોતકુળના રાજાઓ રાણાકહેવાવાલાગ્યા મહારાણારાહુપ આડત્રીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરીને પરલોકમા પધાર્યા તેમણે મેવાડના નષ્ટ થયેલા ગૌરવનો ઉદ્ધાર કરી ઘોર સકટના સમયમા અતિ ચાતુર્યથી રાજકારભાર ચલાવ્યો હતો આ ઉપરથી તેઓ રાજકાર્યમા કેવા નિપુણ હતા તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદિત થાય છે

મહારાણા રાહુપની નવમી પેઢીએ રાણા લક્ષ્મણસિહ[2] થયા આ નવ પેઢીઓ અર્ધશતાબ્દીમા થઈ તેમાના ૭ મહાપુરુષોએ સગ્રામભૂમિમા પ્રાણાર્પણ કર્યુ હતુ મુસલમાનોના પજામાથી પવિત્ર ગયાતીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તે પવિત્રસ્થાનમા મહારાણા રાહુપનાવશજે પોતાના શરીરનુ બલિદાન આપ્યુ હતુ આ ૭ રાજપૂતવીરોમાથી જેમણે પોતાના હૃદયનુ રુધિર વહેવરાવીને પવિત્ર ગયાનો ઉદ્ધાર કર્યો તેનુ નામ પૃથ્વીમલ્લ હતુ તેમનો સ્વદેશપ્રેમ તથા સ્વધર્માનુરાગ અને આત્મોત્સર્ગ જોઇને મુસલમાનો ભયભીત તથા સ્તબ્ધ થઇ ગયા અને તેમણે પૃથ્વીમલ્લના આત્મોત્સર્ગ પછી ઘણા કાળપર્યંત હિદુધર્મપર હાથ નાખ્યો નથી ત્યારપછી હિદુધર્માવલબીઓએ દીર્ઘકાળપર્યંત અર્થાત્–અલ્લાઉદ્દીનના સમયસુધી નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક શાતિથી કાળક્રમણ કર્યુ હતુ, પરતુ આ શાતિમય સમયમા પણ એકવાર ચિતોડ

1 સિસોદા નામના એક નગરપરથી સિસોદીઆ નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ સિસોદા નગર મેવાડની પશ્ચિમે આવેલી પર્વતમાળામા વસેલુ છે એમ કહેવાય છે કે મેવાડના કોઇ પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજાએ દીર્ઘસમયપર્યંત એક શશક (સસલા)ની પાછળ પડીને હસ્ત સ્થળ આગળ તેનો વધ કર્યો હતો તેના સ્મારકરૂપે તેણે તે સ્થાને શશદા (સિસોદા) નામનુ એક નગર વસાવ્યુ હતુ

2 મેવાડનિવાસીઓ લોકભાષામા એમને રાણા લખમસી કહે છે

નગર સિસોદીઆવંશના હાથમાંથી ચાલ્યું ગયું હતું ભટ્ટગ્રંથોના ગ્રંથોપરથી વિદિત થાય છે કે રાહુપ અને રાણા લક્ષ્મણસિંહની વચ્ચેના કાળમાં સિંહ[1] નામના એક સિસોદીઆ નૃપતિએ પોતાના પૂર્વજોના પાટનગર ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર કરીને પ્રજાને પોતાની 'રાણા' ઉપાધિનો સ્વીકાર કરવાની ભળા-મણે ફરજ પાડી હતી આ ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે કે એ રાજાના સમયપૂર્વે ચિતોડ કોઇ અન્ય રાજવંશના અધિકારમાં હતું મહારાજા રાહુપ અને રાણા લક્ષ્મણસિંહની વચ્ચેના કાળમાં જે નવ રાજાઓ થયા તેમના રાજત્વકાળમાં વર્ણન કરવા યોગ્ય માત્ર બે ઘટનાઓ બની હતી તે સિવાય તે સમયનો ઇતિહાસ વાંચવાથી વિદિત થાય છે કે તે રાજાઓને અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો, ઝગડા અને કલહોની સામે થવું પડ્યું હતું આ સિવાય કાંઇ વિશેષ વર્ણન કરવા યોગ્ય વસ્તુ ઉપલબ્ધ નહિ થવાથી અમે મેવાડના ઇતિહાસના બીજા પ્રસિદ્ધ વંશની સમલોચના કરવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ જો કે આ વૃત્તાંત સર્વથૈવ ઐતિહાસિક છે તોપણ તે આદિથી અંતપર્યંત એવી ઔપન્યાસિક સુંદરતાથી શોભાયમાન છે કે તે વાંચવાથી જાણે આપણે ઉપન્યાસજ ન વાંચતા હોઇએ ! તેવો ભાસ થાય છે

[1] ધનસિંહના દ્વિતીયપુત્રને ચંબલ નદીને કિનારે એક ભૂમિવૃત્તિ મળી હતી એના વંશજો ચંદ્રાવત નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ વંશના લોકો મેવાડના પરાક્રમી સામંતો ગણાય છે તેમને રામપુર (ભાનપુર)ની જાગીર મળેલી છે આ જાગીરની વાર્ષિકઉપજ નવ લાખ રૂપિયા છે.

अध्याय ५ मो

રાણા લક્ષ્મણસિંહ-ચિતોડપર અલ્લાઉદ્દીનનું આક્રમણ-અલ્લાઉદ્દીનની દગલ-
બાજી-ભીમસિંહને મુક્ત કરવાને માટે ચિતોડના સામંતોનું શસ્ત્ર ધારણ-
રાણાજી તથા તેમના પુત્રોનો અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ-યવનોએ ચિતોડનો
કરેલો નાશ-રાણા અજયસિંહ-હમીરસિંહ-હમીરસિંહની-ચિતોડ
પ્રાપ્તિ મેવાડની પ્રસિદ્ધિ-શ્રી વૃદ્ધિનું વર્ણન-ક્ષેત્રસિંહ-લાક્ષ.

ણા લક્ષ્મણસિંહ સંવત ૧૩૩૧ (ઇ૦ સ૦ ૧૨૭૫)માં ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા. અહીંઆં એમ કહેવું ઉચિત થઇ પડશે કે આ સમયથી ચિતોડમાં નવયુગનો પ્રારંભ થયો હતો; કારણ કે જે ચિતોડ પૂર્વે વીરતા અને સ્વાધીનતાનો અજિત દુર્ગ હતો, ભારતનાં અન્ય નગરો જોકે યવનોના ભીષણ અત્યાચારથી ઉજ્જડ થઇ ગયાં હતાં તો-પણ આજપર્યંત જે ચિતોડ સુરક્ષિત રહ્યું હતું, તે ચિતોડ આજે નિર્દય,દુરાચારી, કઠોર અલ્લાઉદ્દીનના ક્રોધાગ્નિમાં સર્વથા ભસ્મીભૂત થઈ ગયું છે. આ હિંદુદ્વેષી પાદ-શાહે ચિતોડપર બે વાર આક્રમણ કર્યું હતું. પ્રથમવારના આક્રમણમાં ચિતોડના મુખ્ય મુખ્ય સામંતોની આહુતિ અપાઇ હતી, તોપણ અલ્લાઉદ્દીન ચિતોડને હસ્તગત કરી શક્યો નહોતો. તે સમયે તેના સર્વસંહારક ગ્રાસથી ચિતોડ મુક્ત રહ્યું હતું. તે પછી અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડપર બીજીવાર આક્રમણ કર્યું. આ સમયે ચિતોડ મુસલમાનોના હાથથી નાશ પામ્યું-ઉજ્જડ થઇ ગયું-તેની સર્વ સુંદરતા નષ્ટ થઈ ગઇ.

રાણા લક્ષ્મણસિંહની બાલ્યાવસ્થામાંજ તેમના પિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા. જ્યાંસુધી તેઓ યોગ્ય વયના થયા નહોતા, ત્યાંસુધી તેમના કાકા ભીમસિંહ રાજકારભાર ચલાવતા હતા. રાણા ભીમસિંહે લોકવિખ્યાત રાણી પદ્મિનીની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મહારાણી પદ્મિની ચોહાણકુળમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેમના પિતાનું નામ હમીરશંખ હતું. હમીરશંખ સિંહલદ્વીપના રાજા હતા. રાણી પદ્મિનીની જગદ્વિખ્યાત સુંદરતાજ સિસોદીઆકુળને માટે અમંગલદાયક થઇ. તેમની લાવણ્યતા તથા સુંદરતાની કીર્તિ એટલે સુધી પ્રસરી હતી કે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં રાણી પદ્મિનીનેજ સર્વાંગસુંદર માનવામાં આવતી હતી. આ પવિત્ર નામનું ગૌરવ રાજપૂતલોકોમાં એકસરખી રીતે વૃદ્ધિંગત થતું ગયું છે. આજ સુધી અનેક રાજપૂતો પોતાની કન્યા અને ભગિનીનું નામ પદ્મિની રાખતા આવ્યા છે. દેવાંગનાસમાન મહારાણી પદ્મિનીનાં સુંદરતા, ગુણ, ગૌરવ, મહિમા અને મૃત્યુવિષેનું વૃત્તાંત રાજસ્થાનમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે. ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમાં એવું વર્ણન છે કે અલ્લાઉદ્દીને પદ્મિનીને પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું. તેણે રાજપૂતો-નું રાજ્ય લેવાને આક્રમણ કર્યું નહોતું. એમ કહેવાય છે કે તેણે ચિતોડપર ઘેરો ઘાલીને એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે પદ્મિની મળતાંજ હું મારા પાટનગરમાં ચાલ્યો જઇશ; પરંતુ કેટલાક ગ્રંથોપરથી એમ વિદિત થાય છે કે ઘણા દિવસ સુધી ચિતોડપર ઘેરો રહ્યા છતાં પણ જ્યારે સફળતા મળી નહિ,ત્યારે તેણે એ ઢંઢેરોપીટાવ્યો હતો. પાદશાહનો આ ઢંઢેરો સાંભળી રાજપૂત લોકો ક્રોધથી ઉન્મત્ત બની ગયા.શું ભીમસિંહની પ્રાણા-ધિક ગૃહલક્ષ્મી યવનની અંકશાયિની થશે? શું દેવકન્યાને એક પાપિષ્ટ પાદશાહ ભોગવશે? શું રાજપૂતો આ

દૃશ્ય જોયા કરશે? શુ તેઓ આ કાર્યને અનુમોદન આપશે? શુ રાજપૂતો વીર નથી? શુ તેમના શરીર નિર્જીવ માસપિંડવતજ છે? શુ તેમની નાડીઓમા પવિત્ર આર્યશોણિત વહેતું નથી? શુ તેઓ અલાઉદ્દીનની દુષ્ટ માગણીનો સ્વીકાર કરશે ' કદિ નહિ દુરાચારી અલ્લાઉદ્દીનની આ દુરભિલાષા સફળ થઇ નહિ; તથાપિ તે રાણી પદ્મિનીનુ ધ્યાન પોતાના હૃદયમાથી દૂર કરી શક્યો નહિ છેવટે તેણે એવો ઢઢેરો પીટાવ્યો કે જો રાણી પદ્મિનીનો પડછાયો પણ મને દર્પણમા બતાવવામા આવશે તો હુ ચિતોડથી કૂચ કરી પાછો જઇશ રાણા ભીમસિંહે તેમ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો

અલ્લાઉદ્દીનને સપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે રાજપૂતો કદિ પણ અસત્ય બોલતા નથી, કિંવા વિશ્વાસઘાત કરતા નથી આ શ્રદ્ધાના બળથી તે કેટલાક અગરક્ષકોને લઇને ચિતોડ નગરમા ગયો અને રાણી પદ્મિનીનો પડછાયો દર્પણમા જોઇને પોતાના શિબિરે પાછો આવ્યો જે દુરાચારી શત્રુદ્વારા ચિતોડને અત્યત હાનિ પહોચી હતી અને જેણે રાજપૂતકુળને ઘોર કલક લગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેનો આજે અતિથિતરિકે સત્કાર કરવામા આવ્યો તે અતિથિ હોવાને લીધેજ આજે માત્ર થોડાજ અગરક્ષકોની સાથે ચિતોડનગરમા જઈ શક્યો હતો વીરહૃદય તેજસ્વી રાજપૂતરાજાએ તેના સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી ઇષ્ટમિત્રતરિકે તેનો આદરસત્કાર કર્યો જ્યાસુધી શત્રુ અતિથિતરિકે હોય ત્યાસુધી તે મિત્રથી પણ અધિક પ્રિય હોય છે, એ સજ્જનોની નીતિ છે આજ કારણથી મહારાણા ભીમસિંહે અલ્લાઉદ્દીનનુ આદરાતિથ્ય ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું અને તેને વિદાયગીરીનુ માન આપવાનેમાટે તેઓ સિહદ્વારી સુધી ગયા આ વખતે અલ્લાઉદ્દીને પણ ભીમસિંહને પોતાનો અપરાધ ક્ષમા કરવાની પ્રાર્થના કરી આ પ્રકારે ઉભય વચ્ચે અનેક પ્રકારનો વાર્તાલાપ થાય છે અને મહારાણા ભીમસિંહ અલ્લાઉદ્દીનની સાથે ચાલ્યા જાય છે, એટલામા એક ગુપ્ત સ્થાનેથી કેટલાક શસ્ત્રાસ્ત્રસજ્જિત યવનોએ બહાર નીકળી આવી અસાવધ રાજપૂતોને બદીવાન બનાવ્યા અને તેઓ તેમને શીઘ્ર પોતાના શિબિરમા લઇ ગયા ' અહા ' દુરાચારી, વિશ્વાસઘાતી યવનોએ રાજપૂતોના પવિત્ર અને ગાઢ વિશ્વાસનો આવોજ બદલો આપ્યો? સરલ હૃદયના ભીમસિહજી કપટી બાદશાહના કપટાચરણમા ફસાઇ ગયા આ બનાવ પછી દુરાચારી બાદશાહે એવો ઢઢેરો પીટાવ્યો કે "પદ્મિની મળશે તોજ ભીમસિંહને મુક્ત કરવામા આવશે નહિ તો નહિ '

"મહારાણા ભીમસિંહજી યવનોના હાથમા બદીવાન બન્યા' એ શોચનીય સમાચાર શીઘ્ર ચિતોડનગરમા પ્રસરી ગયા ચિતોડનિવાસીઓ આ ભયકર સમાચાર સાભળી નિરાશાથી દિગ્મૂઢ અને ભગ્નહૃદય થઇ ગયા શુ તેઓ ભીમસિંહજીની મુક્તિને માટે મહારાણી પદ્મિનીનો ત્યાગ કરશે? કે અમર્યાદ સાહસનો આશ્રય લઇ ખડ્ગની ધારથી તેમને મુક્ત કરશે? રાણાના સામતો એકત્રિત થઇ વિચાર કરવા લાગ્યા કે જો આપણે કરેલા પ્રયત્નો વિફળ જશે તો શુ કરીશુ? પ્રાણાર્પણ કર્યા છતા પણ ભીમસિંહની મુક્તિ નહિ થશે તો શુ કરીશુ? આવી પરિસ્થિતિમા શુ પદ્મિની મ્લેચ્છોના હાથમા નહિ જશે?' આવા અનેક વિચારો તેમણે કર્યા, પરતુ તેઓ કોઇ પણ વાતનો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ આ તરફ મહારાણી પદ્મિનીએ પણ આ વર્તમાન સાભળ્યા મહારાણીનો પોતાનો આ બાબતનો શુ વિચાર છે તે જાણવાની સર્વને ઉત્કઠા થઇ મહારાણીએ જણાવ્યુ કે ' હુ સ્વય રાણાજીને યવનોના હાથમાથી મુક્ત કરવાને માટે પાદશાહની પાસે જઇશ ' આ સમાચાર સાભળી સર્વ લોકો અત્યત વિસ્મિત થયા તેઓ એવુ અનુમાન કરવા લાગ્યા કે ' શુ તેમણે પાદશાહની નિદ્ય માગણીનો સ્વીકાર કરવો ધાર્યો છે? શુ તેઓ ખરેખર પાપી યવનોના હાથમા સ્વર્ગીય સતીત્વધનને સમર્પણ કરી દેશે?" યથાર્થ વાત એ છે કે મહારાણીએ તે વખતે પોતાનો ગૂઢ વિચાર ખુલ્લી રીતે પ્રકાશિત કર્યો નહિ તેના પિયેરના બે માણસો ચિતોડમા રહેતા હતા તેમાના એક પદ્મિનીના કાકા હતા તેમનુ નામ ગોરા હતુ અને બીજા તેમના બાદલ નામના ભ્રાતા હતા આ ઉભય પુરુષો વીર હોવા ઉપરાત મત્રણાકુશલ પણ હતા મહારાણીએ તે ઉભયને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમની સાથે ગુપ્ત મસલત કરી આ ગુપ્ત મસલતનો પ્રધાન ઉદ્દેશ એ હતો કે મહારાણીએ પોતાના પાતિવ્રત્યધર્મનુ રક્ષણ કરી મહારાણાને મુક્ત કરવા આનદની વાત છે કે તેમનો આ ઉદ્દેશ સફળ થયો ઉક્ત ઉભય રાજપૂતવીરોએ જે સલાહ આપી તેથી સતી સાધ્વી પદ્મિનીના પાતિવ્રત્યધર્મને લેશ પણ કલક લાગ્યુ નહિ અને મહારાણા ભીમસિંહજી અલ્લાઉદ્દીનના પજામાથી મુક્ત થયા

ઉપર પ્રમાણે મસનત થયા પછી તરતજ અલ્લાઉદ્દીનની પાસે દૂત મોકલવામા આવ્યો ઉક્ત દૂતે પાદશાહની પાસે જઇ મસ્તક અવનત કરી તેને નિવેદન કર્યું કે " ખુદાવિંદ ! આપ જે સમયે ચિતોડ પરનો ઘેરો ઉઠાવી લેશો તે વખતે તરતજ મહારાણી પદ્મિની હુઝુરની પાસે આવીને હાજર થશે " વળી દૂતે તેને જણાવ્યુ કે " હુઝુર ! આપ ખુદ પાદશાહ છો અને મહારાણી પણ રાજપૂતના ખાનદાન કુટુબમા જન્મેના છે, માટે બન્ને તરફની મહેમાનદારી તથા ખાતિરદારીમા કોઇ પણ પ્રકારની ત્રુટિ થવી જોઇએ નહિ મહારાણી પોતાની સર્વ સાહેલીઓ અને દાસીઓની સાથે હુઝુરની કદમબોસી હાસિલ કરશે જે રાજપૂતમહિલાઓ તેમની સાહેલીઓ છે તેઓ તેમના દર્શન કર્યા વિના એક ક્ષણ પણ જીવી શકતી નથી તેઓ મહારાણીને જીવનપર્યંતની વિદાયગીરી આપવાને આ દેશ સુધી આવશે વળી જે દાસીઓ મહારાણીની સાથે દિલ્લીમા જશે તેઓ પણ તેમની સાથે અહી આ આવશે એ સર્વ ખાનદાનકુલની ઓરતો છે તેમણે કદિ ઘરની બહાર પગ પણ મૂક્યો નથી, પરંતુ હુઝુરના હુકમને માન આપવાને માટે તેઓ પોતાનો પ્રાચીન રિવાજ છોડીને પણ અહી આ આવશે

હુઝુર ! હવે માત્ર એટલીજ પ્રાર્થના છે કે જે રીતે તેઓ જહાપનાહને ખુશ કરવાને માટે પોતાના ખાનદાન કુટુબનો રિવાજ છોડીને અહી આ આવે છે, તે રીતે હુઝુરે પણ તેમની આબરૂઇજ્જતનો ખ્યાલ કરવો જોઇએ કોઇ નિર્લજ્જ બનીને હાસ્યવિનોદ કરવાને માટે તેમની પાલખીની પાસે ન જઇ શકે એવો બદોબસ્ત આપ ખુદાવિંદે રાખવો જોઇએ જો આમ ન થાય તો તેમની માનહાનિ થશે આ વાત સાભળી અલ્લાઉદ્દીન પરમ પ્રસન્ન થયો મોહમયી આશાના દગાબાજ ચક્રમા સપડાઇ તેણે ક્ષણમાત્ર પણ વિચાર ન કર્યો કે પતિવ્રતા હિંદુલલનાઓ સ્વહસ્તથી પોતના હૃદયને છેદી શકે છે અને હસતી હસતી અગ્નિજ્વાળામા નિજપ્રાણનુ બલિદાન અર્પી શકે છે પરંતુ પોતાના પ્રાણથી તેમજ પુત્રથી પણ અધિક પ્રિય એવા સતીત્વધનનો તેઓ કદિ પણ ત્યાગ કરતી નથી

પદ્મિનીના આગમનને માટે જે દિવસ નિયત કરવામા આવ્યો હતો તે આવી પહોચ્યો જોતજોતામા ૭૦૦ પાલખીઓ ચિતોડના દ્વારમાથી બહાર નીકળી પાદશાહના શિબિર તરફ આવવા લાગી ભોઇનો વેષ ધારણ કરી ૭ ૭ સૈનિકો પ્રત્યેક પાલખીને ઉચકીને ચાલતા હતા અને તેમણે પોતાના વસ્ત્રોમા હથિયારો સતાડયા હતા વળી એક એક પાલખીમા ચિતોડનો એક એક સાહસિક વીર ગભીર ભાવથી બેઠો હતો આ ૭૦૦ પાલખીઓ ધીમે ધીમે પાદશાહના તબુની નિકટ આવી પહોચી સર્વ પાલખીઓની આસપાસ પડદા નાખેના હતા

ભીમસિહને અને મહારાણી પદ્મિનીને વાતચીત કરવાને માત્ર અર્ધો કલાકનો વખત આપવામા આવ્યો હતો ભીમસિંહ તે પાલખીઓની પાસે આવ્યા કે તરતજ તેમને સાવધાનતાથી ગુપ્ત રીતે પાલખીમા બેસાડી દેવામા આવ્યા અને તત્કાળ તે પાલખીને ચિતોડનગર તરફ રવાના કરવામા આવી તેની સાથે બીજી પણ કેટલીક પાલખીઓ ગઇ જે સૈનિકો ત્યા રહ્યા તે સર્વ ધીર અને ગભીર ભાવથી પાલખીમા બેસી અલ્લાઉદ્દીનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા અર્ધો કલાક વ્યતીત થઇ ગયો હવે ભીમસિહને પાછા ફરેલા નહિ જોઇને અલ્લાઉદ્દીન અત્યત સતપ્ત થયો સતાપથી સદેહ અને સદેહથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો આખરે ક્રોધ સહન નહિ થઇ શકવાથી તે મૂર્ખ પાલખીઓની નિકટ આવ્યો તે આવ્યો કે તરતજ રાજપૂતવીરોએ પાલખીઓમાથી છલગ મારી બહાર કૂદી પડી તેનાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ અલ્લાઉદ્દીનના ઘણા માણસો પાસે હતા તેથી તે સુરક્ષિત રહ્યો ઉભય પક્ષો વચ્ચે ભયકર યુદ્ધ ચાલવા માડયુ વળી ભીમસિહને પકડવાને માટે એક દલ ચિતોડ તરફ દોડયુ પરંતુ રાજપૂતવીરોએ તે યવનદલને ઘેરી તેના માર્ગમા વિઘ્ન નાખ્યુ અને તેની સાથે લડી તેને આગળ વધવા દીધુ નહિ આ રાજપૂતવીરોમાથી જ્યાસુધી એક જણ પણ જીવિત રહ્યો ત્યાસુધી મહારાણા ભીમસિહને પકડવાને મુસલમાનો આગળ વધી શક્યા નહિ મહારાણા ભીમસિહને માટે એક શીઘ્રગામી અશ્વ તૈયાર હતો એ અશ્વપર આરૂઢ થઇને તેઓ નિર્વિઘ્નતાથી ચિતોડમા આવી પહોચ્યા આ તરફ મુસલમાની સેનાએ દુર્ગની નિકટ આવી સિંહદ્વારપર આક્રમણ કર્યું ચિતોડના પ્રધાન પ્રધાન વીરો આ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે આ શત્રુસેનાની સાથે દારુણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા આ ભયાનક સગ્રામમા વીરવર ગોરા અને તેના ભત્રીજા યુવક વીર બાદલે સૌથી અધિક વીરતા દર્શાવી હતી તેમની

વીરતા અને તેજસ્વિતા જોઇને રાજપૂતસેના પણ અત્યંત ઉત્સાહથી ભીષણ પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગી.
બાર વર્ષની વયના રાજપૂત બાલક બાદલનુ અદ્‌ભુત રણકૌશલ્ય જોઇ યવનસેના વિસ્મિત અને ચકિત થઇ. તેની અસિ તથા ભાલાએ અનેક શત્રુઓને પરલોકમા પહોંચાડી દીધા તેના અપૂર્વ રણચાતુર્યથી અનેક રણવિશારદ હિંદુ તથા યવનોનો ગર્વ નાશ પામ્યો પદ્મિનીના પાતિવ્રત્યનું અને સીસોદીઆકુળના ગૌરવનુ રક્ષણ કરવું, એજ બાદલનો મૂળમંત્ર હતો.તેનાજ વીરમંત્રથી ઉત્સાહિત થઇને રાજપૂતવીરો પ્રચંડ વેગથી શત્રુની સામે થયા હતા તે મહાસમરમા વીરવર ગોરાએ અદ્‌ભુત વીરતા દર્શાવી અનંતકાળને માટે શસ્ત્રશય્યાપર શયન કર્યું અનેક રાજપૂતો તેની સાથે સૂતા. આ ભયાનક સગ્રામથી કેવળ બાદલ અને બીજા કેટલાક રાજપૂત સૈનિકો બચીને ચિતોડમા પાછા આવી શકયા રાજપૂતોનો પ્રચડ ઉદ્યમ અને ભીષણ વીરતા તથા પોતાના સેનાનો સહાર જોઇને અલ્લાઉદ્દીને કેટલાક દિવસ સુધી ભારે યુદ્ધ કરવાનુ મુલતવી રાખ્યુ

આ ઘોર સગ્રામમા વીર ગોરાનો પ્રાણોત્સર્ગ થયો તેનો ભત્રીજો બાદલ ઘાયલ થઇ રુધિરથી તરબોળ થઇને પોતાની કાકી પાસે આવ્યો તેને એકલો આવતો જોઇ તે રાજપૂતમહિલાના મનમા ઓરો ધ્રાસકો પડયો; પરતુ તેને આ વાતનુ ધૈર્ય હતુ કે તેના પતિએ સ્વદેશ તથા રાજપૂતકુળના ગૌરવની રક્ષાર્થે સગ્રામભૂમિમા પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા વીરબાળક બાદલને પોતાની સન્મુખ મૌન ધારણ કરી ઉભેલો જોઇ ગોરાની શોકાકુલ ભાર્યાએ ધીમેથી કહ્યુ " બાદલ ! તમે બીજુ શું કહેવાના છો? હું સર્વ જાણી ગઈ છુ હવે હુ જે પૂછુ તેનો ઉત્તર આપો વારુ, મારા પ્રાણેશ્વરે કેવા પ્રકારની વીરતા દર્શાવી દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો ? કહો બેટા ! આ વાત શ્રવણ કરવાથી મને શાંતિ મળશે "આ વચનો સાભળી બાદલના નેત્રોમા અશ્રુ ભરાઇ આવ્યા તેના ઘાવોમાથી રુધિર તો અસ્ખલિતરીતે વહેતુજ હતુ તે બોલ્યો "માતાજી ! મારા કાકાની વીરતાનું શુ વર્ણન કરૂ ? આજે કેવળ તેમના પરાક્રમથીજ સિસોદીઆકુલના ગૌરવની રક્ષા થઈ છે શત્રુના અગણિત સૈનિકોને તેમણે ઘાસની માફક કાપી નાખ્યા હતા. મે તો માત્ર તેમની પાછળ પાછળ ભમીને શત્રુઓના શરીરના ટુકડાને ઘાવ કર્યા છે તેમના ભયંકર પંજામાથી જે બેચાર મુસલમાનો બચવા પામ્યા હતા, તેનોજ સહાર મે તો કર્યો છે આ પ્રકારની અલૌકિક વીરતા દર્શાવીને તેઓ યુદ્ધની રક્તભૂમિપર શત્રુઓના મૃતશરીરોની શય્યા બનાવી તેપર અનંત નિદ્રામા સૂતા છે ! તેમના તકિયાને સ્થાને એક યવનરાજકુમારનું દ્વિખંડિત શરીર છે " તે રાજપૂતમહિલાએ પુન પૂછ્યુ ' બેટા બાદલ ! મારા પ્રાણપ્યારાએ સગ્રામભૂમિમા કેવા પ્રકારની વીરતા દર્શાવીને પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો, તે પુન કહો." બાદલ પુન બોલ્યો " માતાજી ! હવે હુ અધિક શુ કહું ? તેમની અસીમ વીરતાનું કેટલુ વર્ણન કરૂ ? તેમની અદ્‌ભુત વીરતા જોઇને શત્રુઓએ પણ ભયભીત તથા ચકિત થઇને અનેક પ્રકારે તેમની પ્રશસા કરી હતી ! આજે તેમનામાનો એક પણ માણસ બચ્યો નથી." વીરવર ગોરાની ભાર્યાએ હસીને બાદલની પાસેથી વિદાય લીધી અને "વિલંબ કરવાથી પ્રાણેશ્વર મારો તિરસ્કાર કરશે" એમ કહી પ્રદીપ્ત અગ્નિકુડમા કૂદી પડી તેણે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી.

બહુધા મેવાડનિવાસીઓ ' મને ચિતોડનો નાશ કરવાનુ પાપ લાગે " એવા સોગન ખાય છે. આ લોકોના કહેવાથી જણાય છે કે સાડાત્રણવાર ચિતોડનો નાશ થયો હતો એક વાર તેઓ ચિતોડનો અર્ધો નાશ થયેલો જણાવે છે જો કે ઉપલા મહાસંગ્રામમા ચિતોડ સર્વથૈવ ઉજ્જડ થયું નહોતુ, કિંવા શત્રુઓએ તેનાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો નહોતો; પરંતુ આ સંગ્રામમાં ચિતોડના જે સાહસિકવીરોએ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો તેથી સિસોદીઆકુળને ભારે હાનિ થઇ હતી આથી તેને ચિતોડનો અર્ધો નાશ કહી શકાતો નથી પ્રસિદ્ધ ખુમાનરાસા ગ્રંથમા આ સગ્રામનુ વર્ણન અત્યંત તેજસ્વિની ભાષામા કર્યુ છે.

આ ભયંકર ખોટ પૂરાઇ ન પૂરાઈ એટલામા યવનોએ ચિતોડપર પુન આક્રમણ કર્યું આ વખતે રક્ષા થવાનો સભવ નહોતો.આ સમયે બળવાન અલ્લાઉદ્દીન પ્રચંડ સેના લઇને ચઢી આવ્યો હતો.આ આક્રમણમાથી ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કોણ કરશે ? સ્વદેશપ્રેમનો મહામંત્ર ભણી મુસલમાનસેનાની ગતિ રોકવાને માટે આજે કયો વીર સમરભૂમિમા વિરાજમાન થશે ? ચિતોડના મહાપરાક્રમી પ્રચડકાયવીરશિરોમણિગણ તો અંતિમ યુદ્ધમાં સ્વદેશરક્ષાર્થે પ્રાણ આપી ચૂકયા હતા.હમણાં ચિતોડ નિરાધાર

છે આ ભયંકર અવસ્થામાં ચિતોડપર અલાઉદ્દીને પુનઃ આક્રમણ કર્યું ભટ્ટકવિઓ જણાવે છે કે સંવત ૧૩૪૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૨૯૦) માં આ મહાસંગ્રામ થયો હતો, પરંતુ ફરિસ્તા નામના ગ્રંથમાં તેનો સમય કાંઈ બીજોજ જણાવ્યો છે અસ્તુ. યવનસમ્રાટ અલાઉદ્દીને દક્ષિણમાં જીત મેળવીને આ ગિરિકૂટપર પોતાની છાવણી નાખી અને તેની ચારે તરફ ખાઈ ખોદાવી ચિતોડનિવાસીઓ હાલમાં પણ દૂરથી આ ખાઈ બતાવે છે અને મેવાડપર ગુજરેલી મહાવિપત્તિનું સ્મરણ કરી દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકે છે આ સંગ્રામ થયા પછી જેમણે જેમણે આક્રમણ કર્યું હતું તેમણે ત્યાં એવી ખાઈઓ બનાવી દીધી છે કે અલાઉદ્દીને ખોદાવેલી ખાઈ કઈ તે નિશ્ચિત કરવું કઠિન થઈ પડે છે નિષ્ઠુરહૃદય અલાઉદ્દીને સિસોદીઆકુલપર મહાસંકટ પાડ્યું હતું, તેજ સમયે આવીને ચિતોડનગરને ઘેરી લીધું, પરંતુ શી ચિંતા છે? હજી પણ ચિતોડપુરી વીરશૂન્ય થઈ નથી શું વિગ્રહ કર્યા વિના નિર્વિઘ્નેજ સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ ચિતોડપર શત્રુસમ્રાટ અધિકાર કરી શકશે? નહિ, એમ કદિ પણ બનશે નહિ જ્યાંસુધી વીર્યવાન રાજપૂતોની નાડીમાં રુધિરનું એક પણ બિંદુ રહેશે, જ્યાંસુધી તેમના દેહમાં પ્રાણ રહેશે, ત્યાંસુધી તેઓ કદિ પણ ઘરના ખૂણામાં ભરાઈ રહેશે નહિ—ત્યાંસુધી તેઓ કદિ પણ અત્યાચારી દેશવૈરીની વિરુદ્ધ રણક્ષેત્રમાં ખડ્ગ ધારણ કરવાથી વિમુખ થશે નહિ આ વખતે અલાઉદ્દીને ચિતોડપુરીને જે પ્રકારે ઘેરી તેને લીધે ચિતોડના સર્વ વીરગણ અત્યંત ક્રોધિત બની તેનો બદલો લેવાને માટે ખડ્ગ ધારણ કરી તૈયાર થયા

ખુમાનરાસાના લેખકે આ ભયાનક સંગ્રામનું વૃત્તાંત પોતાની મોહક લેખનશક્તિથી રંગબેરંગી રીતે વર્ણવ્યું છે આ રંગોમાંથી એક રંગ તો સર્વોત્તમ રીતે ચઢ્યો છે તે હવે વર્ણવીશું

દિવસે ઘોર સંગ્રામ કર્યા પછી એકવાર અર્ધરાત્રિને સમયે મહારાણા લક્ષ્મણસિંહ પોતાના વિશ્રાંતિગૃહમાં બેઠા હતા તેઓ આ વખતે ઘોર ચિંતામાં પડ્યા હતા રાત્રિનો બીજો પ્રહર વ્યતીત થવા આવ્યો હતો સમગ્ર જગત નિદ્રાદેવીના અંકમાં શયન કરી રહ્યું હતું ક્યાંય જરાપણ અવાજ થતો નહોતો કેવળ નિશાનો સમીર ધૂ ધૂ અવાજ કરતો પ્રચંડ વેગથી આવી વિશ્રાંતિગૃહની બારીઓ સાથે અથડાયા કરતો હતો કદિ કદિ શૃગાલોનો ઘોર શબ્દ રાત્રીની શાંતિમાં વિઘ્ન કરતો હતો આ ગંભીર રાત્રિના સમયે મહારાણા લક્ષ્મણસિંહ વિશ્રાંતિગૃહમાં એકલા બેસીને ચિતોડના ભવિતવ્યનો ગૂઢ લેખ ઉકેલી રહ્યા હતા "ચિતોડના મુખ્ય મુખ્ય સરદારો પ્રચંડ યવનાક્રમણથી ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે પ્રતિદિન સંગ્રામભૂમિમાં શયન કરતા જાય છે ચિતોડની રાજલક્ષ્મી શોકાકુલ થઈ ચિતોડનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી કરી રહી છે ચારે તરફ સંકટ અને વિપત્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ચારે તરફ ભય જણાય છે હવે ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કોણ કરશે? આ ઘોર સંકટના સમયમાં સિસોદીઆકુલના ગૌરવનું રક્ષણ કોણ કરશે? આ મહાભયંકર સર્વસંહારક સંગ્રામમાંથી મહારાણાના બાર પુત્રોમાંથી રાજબીજતરીકે એકાદ જણ પણ શું બચી શકશે?"

મહારાણા આ પ્રમાણે અનેક વિચાર કરતા હતા, એટલામાં તે ઘોર રાત્રિની ગંભીર શાંતિનો ભંગ કરીને કોઈ ગંભીર સ્વરથી બોલી ઉઠ્યું "હું ભૂખી છું" મહારાણા ચકિત થયા તે શબ્દ જે તરફથી આવ્યો હતો તે તરફ તેમણે જોયું તો એક આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય તેમને દૃગ્ગોચર થયું દીપકના ક્ષીણ પ્રકાશથી તેમને જણાયું કે પાષાણના સ્તંભોની વચ્ચે ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ભયંકર રૂપથી પ્રકટ થઈ છે ભગવતીને જોતાંજ મહારાણાનું હૃદય ખિન્નતા અને વિષાદથી પૂર્ણ થઈ ગયું

તેમણે ખિન્નતાપૂર્વક મોટેથી કહ્યું—"હજીસુધી તમારી ક્ષુધાની શાંતિ નથી થઈ? થોડાજ સમયપર અમારા રાજવંશના આઠ હજાર વીરપુરુષોએ સંગ્રામભૂમિમાં પ્રાણાર્પણ કરી તમારું ભયંકર ખપ્પર પૂર્ણ કર્યું છે શું તેથી પણ તમારી દારુણ રુધિરપિપાસા નિવૃત્ત થઈ નથી?" "હું રાજબલિ માગું છું જો રાજમુકુટધારી બાર રાજકુમારો ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે સંગ્રામભૂમિમાં પ્રાણ નહિ આપે તો મેવાડનું રાજ્ય સિસોદીઆકુલના હાથમાંથી જતું રહેશે" દેવી આટલા શબ્દો કહીને અંતર્ધાન થઈ ગઈ

મહારાણા મહાસંકટમાં આવી પડ્યા તેમને તે રાત્રે ક્ષણમાત્ર પણ નિદ્રા આવી નહિ પ્રભાત થતાંજ તેમણે સર્વ સરદારોને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા અને રાત્રિનું અદ્ભુત વૃત્તાંત તેમને સંભળાવ્યું;

પરતુ કોઇ પણ સરદારને મહારાણાના કથનપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ સર્વ એમજ સમજ્યા કે મહારાણા ભ્રમમા પડયા છે મહારાણા બોલ્યા –" તમે મારા કથનપર અવિશ્વાસ લાવો છો, પરતુ આજે રાત્રિને સમયે એ ઘરમા રહીને જુઓ કે દેવી પુન આવે છે કે નહિ?" સરદારોએ આ વાત સ્વીકારી અને તેઓ નિયત કરેલા સમયે રાણાજીના મહાલયમા એકત્રિત થઈ ગયા દેવી પુન પ્રકટ થયા અને બોલ્યા " પ્રતિદિન એક એક હજાર યવનો સગ્રામભૂમિમા શયન કરે છે, પરતુ તેથી કાઇ મારી ક્ષુધાની તૃપ્તિ થાય એમ નથી પાચ પાચ દિવસે એક એક રાજકુમારને રાજ્યાસનપર અભિષિક્ત કરો મુકુટ છત્ર અને ચમ્મરથી સજાવી તેને યથાયોગ્ય રાજ્યસન્માનથી સન્માનિત કરો, ત્રણ દિવસપર્યત તેની આજ્ઞાનું પાલન થવુ જોઇએ અને ચોથે દિવસે તેણે સગ્રામભૂમિમા જઇ પોતાના ભાગ્યને તાબે થવુ જોઇએ આ પ્રકારે બાર રાજકુમારો સગ્રામભૂમિમા પ્રાણ આપે તો હુ ચિતોડમા રહીશ "

આ પ્રમાણે કહી દેવી અતર્ધ્યાન થઈ ગયા આ વચનો સાભળી ચિતોડના સરદારો અસત આશ્ચર્ય-ચકિત થયા વીરહૃદય રાજપૂતલોકોને આ પ્રકારે દેવીના દર્શન થવા અશક્ય નથી તેઓ દેવદેવીપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે તેમનો વિશ્વાસ કોઈ પણ પ્રકારે નષ્ટ થતો નથી જો કે દેવીની આજ્ઞા કઠોર હતી તોપણ સ્વદેશપ્રેમી અને તેજસ્વી રાજપૂતો તેનુ પાલન કરવાને ઉત્કંઠિત થયા તેઓ જીવત હોવા છતા દુરાચારી શત્રુઓ ચિતોડપુરીમા પ્રવેશ કરી તેનુ સર્વસ્વ લૂટી લે તથા તેમની પ્રાણાધાર સ્ત્રીઓનુ સતીત્વ ભ્રષ્ટ કરે, એ દશા તેઓ કદિપણ સહન કરી શકે એમ નહોતું આથી સમસ્ત રાજપૂતો ભગવાન એકલિંગના સોગદ ખાઈ દેવી ચતુર્ભુજાની આજ્ઞાનુ પાલન કરવાને માટે સગ્રામભૂમિમા આવ્યા અને તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે –" જ્યાસુધી અમારા દેહમા પ્રાણ રહેશે ત્યાસુધી અમે મુસલમાનોને કોઇ પણ રીતે ચિતોડમા પ્રવેશ કરવા દઇશુ નહિ "

હવે રાણાજીના બાર પુત્રો એવો તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા કે સૌથી પ્રથમ કોણે દેવીની આજ્ઞાનુ પાલન કરવુ? કુમાર અરિસિંહ સૌથી જ્યેષ્ઠ હતા, તેથી તેઓ તે કારણ દર્શાવી પ્રથમ રાજ્યાસનપર બેઠા તેઓ ત્રણ દિવસપર્યત રાજ્યસન્માન પ્રાપ્ત કરી ચોથે દિવસે શત્રુ સાથેના સગ્રામમા ભયકર તેજસ્વિતા દર્શાવી સદાને માટે આ નાશવત સસારમાથી વિદાય થયા તે પછી તેમના કનિષ્ઠ બધુ અજયસિંહ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાનુ અનુકરણ કરવાને તત્પર થયા, પરતુ મહારાણા સર્વ પુત્રો કરતા અજયસિંહપર અધિક પ્રેમ રાખતા હતા તેથી તેમણે તેમને સગ્રામભૂમિમા જતા અટકાવ્યા અજય સિંહે રણભૂમિમા જવાને માટે બહુ આગ્રહ કર્યો પરતુ મહારાણાએ તેમને પરવાનગી આપી નહિ આથી તેમણે નિરુપાય થઇ પોતાના કનિષ્ઠ બધુઓને દેવીની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને કહ્યુ આ પ્રકારે અગીઆર રાજકુમારોએ સગ્રામભૂમિમા જઇ સ્વદેશપ્રેમના ઉત્કટ ઉદાહરણ દર્શાવી હર્ષસહિત જન્મભૂમિ પરથી પોતાના પ્રાણ ઓવારી નાખ્યા માત્ર અજયસિંહજ બાર રાજપુત્રોમાથી શેષ રહ્યા મહારાણાને અજયસિંહ પ્રાણથી પણ અધિક પ્યારા છે તેઓ પ્રાણ જાય તો તેને જવા દેવો, પરતુ પ્રાણ હોવા છતા પુત્ર અજયસિંહને પ્રાણાર્પણ કરવા જવા દેવા નહિ,એવી હઠ લઇ બેઠા કે –" હાય ! અજયસિંહ સગ્રામ ભૂમિમા જતા સિસોદીઆકુળ નિર્મૂળ થઇ જશે બાપ્પા રાવળના પવિત્ર પૂર્વજોના કોઈપણ વશજ જીવિત રહેશે નહિ તો પછી શુ થશે? મુસલમાનોના ભયકર આક્રમણથી ચિતોડપુરીનુ રક્ષણ કોણ કરશે? ગિહલોતકુળને સપૂર્ણ નાશમાથી કોણ બચાવશે?' આવા આવા વિચાર કરી મહારાણાએ અજયસિંહને સગ્રામમા જવાની પરવાનગી આપી નહિ પછી તેમણે સર્વ સામતોને પોતાની નિકટ બોલાવી કહ્યુ –" હવે મારો અત આવ્યો છે હવે હુ ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે સગ્રામભૂમિમા પ્રાણાર્પણ કરીશ "

મહારાણા પ્રાણાર્પણ કરી દેવીનુ ખપ્પર પૂર્ણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, પરતુ યવનોની સાથે અતિમ વારનો ભયકર સગ્રામ કર્યા પૂર્વે એક ભયકર કાર્ય કરવુ આવશ્યક માનવામા આવ્યુ

આ ભયકર કાર્યને " જુહાર " કિંવા "જુહારવ્રત" કહેવામા આવે છે રાજપૂતકુલમહિલાઓને પ્રજ્વલિત અગ્નિકુડમા નાખીને વિજયી શત્રુઓના પજામાથી તેમના સતીત્વ અને સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાને માટે આ ભયકર "જુહારવ્રત" કરવામા આવતુ હતુ જ્યારે રાજપૂતોને શત્રુના પ્રચડ આક્રમણથી પોતાના દેશની અથવા પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાનો કોઇ ઉપાય જણાતો નહિ,

જ્યારે તેમની સર્વ આશા નષ્ટ થતી ત્યારે રાજપૂતો આ ભયંકર વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવાને ઉધુક્ત થતા. ચિતોડપર આ વખતે આવો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડયો હતો. હવે ચિતોડની રક્ષાનો કોઇ ઉપાય શેષ રહ્યો નહોતો,તેથી આ ભયંકર વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક ગણાયું.રાજમહાલયના અંત.પુરની વચ્ચો વચ ભૂમિમા એક મોટું ભોયરૂ હતુ દિવસને સમયે પણ તેમા ઘોરઅંધકાર છવાઇ રહેતો હતો આ ભયંકર ભોયરામા કાષ્ઠ નાખી ચિતા પ્રજ્વલિત કરવામા આવી જોતજોતામા અગણિત રાજપૂતબાળાઓ બાલ ખુલ્લા મૂકી હૃદયવિદારક શોકસંગીતથી ચિતોડપુરીને ગજાવી મૂકતી ને ભયંકર ભોયરા તરફ ચાલવા લાગી. સર્વ રૂપવતી અને લાવણ્યવતી ક્ષત્રિયાણીઓ કે જેને જોવાથી દુરાચારી શત્રુગણોની પાશવવૃત્તિ ઉત્તેજાવાનો સંભવ હતો–તેઓ પ્રાણાર્પણ કરવાને તૈયાર થઇ. આ સર્વ લલનાઓની પાછળ મનમોહિની મહારાણી પદ્મિની ચાલવા લાગી. ચિતોડની વીરમંડલી મૌન ધારણ કરીને ઉભી રહી હતી. સર્વ વીરરાજપૂતો પોતાના હૃદયને વજ્રસમાન સખ્ત બનાવી આ ભયંકર કાર્ય ઉભા ઉભા જોતા હતા. તેમની હૃદયેશ્વરીઓ, માતાઓ, ભગિનીઓ તથા કન્યાઓ સદાને માટે વિદાય લઈ તેમનીસામે તેમની આખોની સામે પ્રબલ અગ્નિમા પડી પ્રાણ ત્યાગવાને માટે જતી હતી, તથાપિ તેમની આખોમાંથી અશ્રુનું એક પણ બિંદુ સ્ત્રવતુ નહોતુ આજે તેમના નેત્રો સૂકાઇ ગયા તેમના નેત્રો આરક્ત બની ગયા હતા. તેમજ તેમના નેત્રોમંથી સમસ્ત જગતને પ્રજાળી નાખનાર વીરધર્મરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓ આજે વરસી રહી હતી એક વખતે જે હૃદયોમાથી પ્રેમના ઝરા વહેતા હતા,તે હૃદયો એ ધર્માંતાથી આજે શ્મશાનવત ઉજ્જડ બની ગયાં હતા અને તેથીજ આ ભયંકર વ્રતનુ અનુષ્ઠાન કરવામા આવ્યું હતુ. ધીમેધીમે સર્વ સ્ત્રીઓ તે ભોયરાના દ્વારપર આવી પહોચી સામે સીડીઓ પણ તૈયારજ હતી એક એક કરતા સર્વ સ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે નીચેઉતરી તત્કાળ ઉપરથી ભોયરાનુ પ્રચંડ અને ભયાનક લોહદ્વાર ભયકર અવાજ સાથે બંધ થયુ એક ક્ષણમા અગણિત હતભાગી મહિલાઓનો કરણાજનક નાદ તેમા વિલીન થઇ ગયો બીજો કોઇ પણ ધ્વનિ કર્ણગોચર થયો નહિ હાય ! રૂપ, યૌવન, લાવણ્ય, ગૌરવાદિ–એ સર્વ સંહારક અગ્નિમા ભસ્મ થઈ ગયુ.[1]

આ ભયકર અને કઠોર જુહારવ્રતનુ અનુષ્ઠાન કરીને મહારાણા સ્વય યુદ્ધમા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમના પ્રિય પુત્ર અજયસિંહે તેમના માર્ગમા વિઘ્ન નાખ્યુ. કોઇ પણ પ્રકારે મહા-

---

૧ " હમલએ ચિતોર " નામના નાટકમા સ્ત્રીઓ ચિતામા ભસ્મ થાય છે તે પ્રસગનુ વર્ણન અત્યત મનોહરતાથી કર્યુ છે રાજપૂતલલનાઓ ચિતામા ભસ્મ થતી વખત આ પ્રમાણે ગાય છે:–

(રાગ પીલુ)

અગન અબ રાખો લાજ હમારી (ટેક)
હમ સબ બાળા નિપટ બિચારી, પતિ બિન પરમ દુખારી,
બેગ ચિતાપેકે ભસ્મ કરો પ્રભુ, હમ સબ સખા તિહારી અગન૦ ૧
સુન રે યવન અધમ ચંડાલા, હુવ્ય દિયો તુમ જારી,
સાખી સૂર પ્રતિફલ પાઓગે, ભોગોગે દુખ ભારી અગન૦ ૨
કેહિ સુખ લાગી રાખત પ્રાન, પિતા પુત્ર પતિ રનમે જૈહે અબ હૈ કહા કલ્યાન.
દુગ્ધ ભયો હિયે તનકૂમે સોઈ, શોક કરે સોઈ પાન– ,, ,, ૧
દુર હો ભૂખન વસન રતન સબ, પતિબિન આજ પયાન– ,, ૨
ખોલ કેશ પરવેશ અગનકર, અબ સુખ નાહીં આન–કેહિ સુખ લાગી રાખત પ્રાન–અબ હૈ ૦ ૩
અગન સહાય હોઉ યાહી છિન, પતિનસો કરહુ મિલાન,
અસહાયા અબલા દુખ બૂડી,–કૃપા કરો ભગવાન– અબ હૈ કહા કલ્યાન૦ ૪

જગ દેખ ખોલકર નયના, હમ પતિવ્રતધર્મ તજે ના,
રવિ શશિ ગગન સકલ સુર દેખો, દેખો યવન અપૈના;
તૃણસમ પ્રાણ અનલમે દહતી, સતી ધર્મતે ટરે ના.

જ્યારે સર્વ સ્ત્રીઓ ચિતામા ભસ્મ થઈ ગઈ ત્યારે અલ્લાઉદ્દીન પાદશાહ રાજપૂતોને મારીને શહેરમા આવ્યો, પરતુ તેને સર્વત્ર ચિતાના ધુમ્રસિવાય કોઈ પણ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થઈ નહિ, ત્યારે તે અફસોસ કરી હાથ ચોળી કહેવા લાગ્યો:––

રાણાને યુદ્ધમા જવા દેવા નહિ, એવી અજયસિંહની ઇચ્છા હતી પિતાપુત્ર વચ્ચે દીર્ઘકાળપર્યંત વાદવિવાદ ચાલ્યો, પરંતુ અંતે રાણાનોજ વિજય થયો નિરુપાય થઇ અજયસિંહને પિતાની આજ્ઞા માનવી પડી અને તેમણે ચિતોડનો ત્યાગ કર્યો તેઓ પોતાના કેટલાક સૈનિકોને પોતાની સાથે લઇ શત્રુઓના શિબિરોની વચ્ચે થઇને બેધડક કેલવાડા દેશમા જઇ પહોંચ્યા હવે રાણાજીને કોઇ પણ વાતની ચિંતા રહી નહોતી પૂર્વજોનો વંશ રાખવા માટે પુત્ર વિદ્યમાન હતો બાપ્પા રાવલના વંશનો લોપ થવાનો ભય નહોતો તો હવે શી ચિંતા ?

મહારાણા નિશ્ચિંત અને નિઃશંક બની રણભૂમિમા પ્રાણ ત્યાગવાને ઉત્સાહિત થયા અને પ્રચંડ રણભેરી વગાડી પોતાના સરદારોને પોતાની નિકટ બોલાવ્યા આ વખતે સર્વ સામંતો મરત બની રહ્યા હતા તેમની દેહની ચિંતા નષ્ટ થઇ હતી તેમણે જીવનની મમતા છોડી દીધી હતી તેઓ કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી પોતાના સ્વામીની પાસે ગયા અને કેસરીઆ કરી મહાન પરાક્રમથી શત્રુસેનામા કૂદી પડ્યા રણોન્મત્ત ભયંકર રાજપૂતોની તીક્ષ્ણ અસિથી અનેક તભાગી મુસલમાનો કપાઇ મુઆ પાણીનો પરપોટો જે પ્રમાણે પાણીમા સમાઇ જાય છે તે પ્રમાણે વિશાળ સમુદ્રવત પ્રચંડ યવનસેનામા થોડા રાજપૂતવીરો કેણ જાણે ક્યાંય સમાઈ ગયા ! આજે ચિતોડપુરી જીવનશૂન્ય બની ગઇ આજે આ અલૌકિક નગરીએ સ્મશાનનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું જ્યાં ત્યાં અગણિત મૃતદેહો પડ્યા છે સર્વ સ્થાનો મનુષ્યના રુધિરથી આવૃત બન્યા છે કોઇના હાથપગ કપાઈ ગયા છે અને કોઇનું મસ્તક ધડથી પૃથક્ થયું છે કોઇ કોઇ રાજપૂત શત્રુસૈનિકોના મુખપર પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતો લગાડી પડ્યા છે જાણે તેઓ દુશ્મનોપર ભયંકર વેર લેવાને માટે તેમને ફરડી ખાવાને તૈયાર ન હોય ! તેવો ભાસ થતો હતો આ હૃદયવિદારક મહા ભયંકર સ્મશાનના ભયંકર રૂપને શતપટ અધિક ભયંકર બનાવતી યવનસેના પિશાચની પેઠે મરજી પ્રમાણે ભ્રમણ કરવા લાગી પિશાચબુદ્ધિ બાદશાહ અલાઉદ્દીને જીવશૂન્ય સ્મશાનસમાન ચિતોડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો પછી તરતજ તે જેને માટે અત્યંત વિહ્વલ બન્યો હતો તે મહારાણી પદ્મિનીની શોધ કરતો ઉન્મત્તની પેઠે આમતેમ ફરવા લાગ્યો ! હા મૂર્ખ ! હજી પણ તારો ભ્રમ દૂર ન થયો ? રે ! દુરાચારી તે હજીસુધી પદ્મિનીની આશા છોડી નહિ ? પદ્મિની ક્યાં છે ? તારા જેવા રાક્ષસના ચિત્તને મોહિત કરનારી પ્રફુલ્લિત સરોજિની સતી સાધ્વી પદ્મિની હવે ક્યાં છે ? નૃશંસ પાપી અને નરકના અધિકારીના પૈશાચિક પીડનથી તે સતીશિરોમણિ સુરસુંદરી તો આજે વિશ્વને રોવરાવીને, ચિતોડપુરીને સ્મશાન બનાવીને આ પાપી સંસારનો ત્યાગ કરી ગઇ છે ! ભોંયરામધ્યેની જે પ્રચંડ ચિતામા તે દેવકુમારીની સજીવ પવિત્ર દેહ ભસ્મ થઇ છે તેમાથી જે ધૂમ્ર નીકળ્યા કરે છે જાણે જ્વાળામુખી પર્વતમાથી ધાતુનો ઉષ્ણ રસ ન નીકળતો હોય ! તેના જેવો ભાસ થઇ રહ્યો છે આ પવિત્ર ધૂમ સ્વર્ગીય સામગ્રીથી પરિપૂર્ણ છે અને તે અનુપમ સૌંદર્ય, સતીત્વ અને ગુણભંડારના પરમાણુઓને સર્વસ્થ ક્રમ લઇ જાય છે ! આ ધૂમરાશિનો સ્પર્શ થવાથી તે ભયંકર ભોંયરું તે શોચનીય દિવસથી પવિત્ર ગણાવા લાગ્યું તે દિવસથી કોઇ પણ માણસ કોઇપણ પ્રકારે તેમા પ્રવેશ કરી શક્યું નથી આ ભોંયરામા ભયંકર અજગરોના શ્વાસોચ્છ્વાસથી દૂષિત બનેલા વાયુને લીધે દીપક તત્કાળ બુઝાઇ જાય છે [1]

આયેથે ગુલકે ખારતે બસ ખાર લે ચલે હિજરાંકા પદ્મિની કે યહ ગુલ્નાર લે ચલે ૧
દિલકો જો થી હવિસ રાન નિકલી હસરત દેખ તો જેવરો જવાહર બેશુમાર લે ચલે ૨
ઈસ દેવ જિંદગીકે લિયે હાથ ક્યા કિયા જખ્મી બનાકે લાખોંકો નાચાર લે ચલે ૩
બસ ચાર ગજ કફનકે સિવા ગંજેદહરસે હમરાહ અપને કુછભી નજરદાર લે ચલે ૪
બસ્તે પદમકી દિલમે નિહાયત આરજૂ બદલે પૂરીકે હસરતે દીદાર લે ચલે ૫
હસરત પુકારતી હૈ યહ કુશ્તો કે રોજકે ચિતોરકા બજાર યહ સરદાર લે ચલે ૬
કિસજિન્દગીને શહર યહ વીરાના કર દીયા અફસોસ બાજ ક્લાક અસ્વાર લે ચલે ૭

[1] કર્નલ ટૉડે આ ભોંયરામા જવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ અનેક પ્રકારના વિષધર સર્પો તથા મૃત્યુકારક વાયુના ડરથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પરિતૃપ્ત કરી શક્યા નહોતા જો તેઓ તેની અંદર જાત તો તેમના ઉપર મહાકષ્ટ આવી પડત

આ પ્રકારે ઇંદ્રપુરીતુલ્ય ચિતોડપુરી ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૩મા અલ્લાઉદ્દીનના ભયકર અત્યાચારથી અર્ધી ઉજ્જડ થઇ ગઇ। ચિતોડનગરને પોતાના અધિકારમા લઇને અલ્લાઉદ્દીને તેના શાસનનો ભાર ઝાલોરના સોનગઢા વશીય માલવદેવ નામના એક સરદારને સોપ્યો અલ્લાઉદ્દીન એક તેજસ્વી અને પરાક્રમી પાદશાહ હતો હેતુની સિદ્ધિમા કપટ એ એક સિદ્ધ સાધન છે આ સાધન વાપરવામા પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન પરમ ચતુર હતો આજ કારણથી તેને બહુધા સર્વ કાર્યોમા વિજય મળતો હતો કપટના વિષયમા તેને ઇતિહાસવેત્તાઓએ ઔરગઝેબની કોટિનો ગણ્યો છે અલ્લાઉદ્દીને તખ્તપર બેસતાજ 'સિકદરસાની' (દ્વિતીય સિકદર)ની ઉપાધિ ધારણ કરી આ ઉપાધિ તેણે પોતાના સિક્કાપર અકિત કરાવી તેની આ ઉપાધિ નિરર્થક થઈ નહોતી તેના કઠોર હાથના ભયકર પ્રહારથી રાજસ્થાનના સેકડો નગરો તથા ગ્રામો ઉજ્જડ થઈ ગયા હતા ગર્વિત અણહિલવાડ, પ્રાચીન ધારાનગરી અવતીપુરી સુદર નગરો તથા દેવગઢાદિ ગૌરવશાળી નગરો કે જેમા એક વખત સોલકી,પરમાર, પરિહાર તથા તક્ષકાદિ વશના રાજાઓના પવિત્ર સિહાસન વિરાજમાન હતા,તે સર્વને અલ્લાઉદ્દીને ઉજ્જડ કરી નાખ્યા અગ્નિકુળમા ઉત્પન્ન થયેલા જે રાજાઓની ભ્રૂકુટિવિનાસ માત્રથી એક વખત સમસ્ત ભારતવર્ષનું ભાગ્ય ચલાયમાન થતુ હતું, તેના નામનિશાન સુદ્ધા આજે મુસલમાનસૈનિકોના અત્યાચારથી ભુસાઇ ગયા છે જે જેસનમીર, ગાગ્રૌન તથા બુદીને ભટ્ટલોકો ખીચી તથા હારવશના રાજાઓની લીનાભૂમિ મ્હેતા હતા, તેની દશા આજે અલ્લાઉદ્દીનના અત્યાચારથી અત્યત હીન થઇ ગઇ છે, પરતુ કાળના પ્રભાવથી આ સર્વ રાજ્યો તે અવનત અવસ્થામા પુન ઉન્નત થયા છે જે સમયે અલ્લાઉદ્દીનના ભયકર અત્યાચારથી રાજસ્થાન ઉજ્જડ થઇ ગયુ હતુ, તે સમયે મારવાડના રાઠોડો અને અબરના કુશાવહ લોકો ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા સ્વલ્પજ દેખાયા હતા તે કાળમા રાઠોડ લોકો પરિહાર રાજાઓના તાબામા સામત બનીને રહેતા હતા આના પરતત્ર જીવનમા પણ તેઓ ધીમે ધીમે પોતાના મસ્તક ઉન્નત કરતા જતા હતા, પરતુ કુશાવહજાતિ આ સમય સુધી ઘોર અવદશામા પડી રહી હતી તેમને આવી હીન અવસ્થામા પડેલા જોઇને અસભ્ય મીનાલોકો તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમને વારવાર સતાવતા હતા કુશાવહલોકો મીનાલોકોને પોતાનાપર અત્યાચાર કરતા અટકાવી શકતા નહોતા આ તરફ અલ્લાઉદ્દીન વિજયોત્સવમા લીન બની કેટલાક દિવસપર્યંત ચિતોડમા રહ્યો પાદશાહે ચિતોડના શોભાયમાન મહાલયો, સુદર દેવમદિરો, રમ્ય મકાનો વગેરે તોડાવી નખાવ્યા હતા, પરતુ માત્ર મહારાણી પદ્મિનીનો મહાલય તેના સર્વસહારક હસ્તપ્રહારથી બચી ગયો હતો એમ જણાય છે કે અલ્લાઉદ્દીનનો મહારાણી પદ્મિનીપર અનુરાગ હોવાથી તેણે તેને તોડાવી નખાવ્યો નહોતો

આ ભયકર સગ્રામ થયા પછી સિસોદીઆકુલને પિડદાન આપવાને માટે માત્ર અજયસિહ જીવિત રહ્યા પૂર્વે જણાવ્યુ છે કે રાજકુમાર અજયસિહ કેલવાડા દેશમા ગયા હતા મેવાડની પશ્ચિમ દિશામા અરવલ્લી પર્વતમાળાની તળેટીમા શેરોનલ્લ નામનો એક સમૃદ્ધિશાળી દેશ છે આ પર્વતમાળામાજ કેલવાડા દેશ આવેલો છે આ પહાડી પ્રદેશોમા દેશપાર થયેલા માણસની પેઠે રહી મહારાણા અજયસિહ ધૈર્ય ધારણ કરી પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સુસધિની રાહ જોવા લાગ્યા જે ચિતોડ તેમના પૂર્વજોની લીનાભૂમિ હતી, તેજ ચિતોડમા આજે એક સામત રાજ્ય કરતો હતો, આજે તેજ ચિતોડ પરકીય બની ગયુ હતું આવી આવી અનેક ચિતાઓથી ગ્રસ્ત થયા છતા મહારાણા અજયસિહ લેશ પણ હતાશ વા નિરુત્સાહી થયા નહિ તેઓ બમણા ઉત્સાહથી પોતાનુ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે આવશ્યક તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા જે સમયે મહારાણા લક્ષ્મણસિહ સગ્રામમા જવાને તૈયાર થયા તે સમયે તેમણે અજયસિહને કહ્યુ હતુ કે " તારા પછી તારા જ્યેષ્ઠ બધુ અરિસિહનો પુત્ર સિહાસનપર બેસે એવો પ્રબધ કરજે " પોતાના પિતાના આ વચન તેમને સારી રીતે સ્મરણમા હતા સૂતા, બેસતા અને આપત્તિના સમયે પણ તેઓ અરિસિહના પુત્રને વિસરતા નહોતા, પરતુ અરિસિહના પુત્રનો કયાય પણ પત્તો લાગતો નહોતો અને અજયસિહનો પુત્ર કાઈ કામનો નહોતો વળી તેમની વૃદ્ધાવસ્થા પણ પ્રાય નિકટ આવી પહોચી હતી આવી દશામા અજયસિહ એમજ માનતા કે પિતાના વચન સિદ્ધ થશે। અને થયુ પણ તેમજ। અરિસિહના પુત્રનું નામ હમીર હતુ

આ હમીરેજ સિસોદીઆકુળના નષ્ટ ગૌરવનો ઉદ્ધાર કર્યો મેવાડના ભટ્ટલોકોના કાવ્યગ્રંથોમાં હમીરના જ મવિષે તથા તેની બાલ્યાવસ્થાવિષે અતિ વિસ્તૃત વર્ણન છે

લક્ષ્મણસિંહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અરિસિંહ કેટલાક યુવાન સરદારોની સાથે અન્દ્વા નામના વનમાં મૃગયા ખેલવાને ગયા હતા ત્યાં એક વરાહને જોઇને તેમણે તેના ઉપર બાણ છોડયું, પરંતુ નિશાન ચૂકી જવાથી વરાહ નાસીને એક જુવારના ક્ષેત્રમાં ભરાઇ ગયું અરિસિંહ પણ તેની પાછળ પાછળ તે ક્ષેત્રમાં ગયા તે ક્ષેત્રમાં એક માળો હતો અને તેનાપર એક બાળા બેઠી હતી અરિસિંહે અને બાળાએ એકબીજાને જોયા અરિસિંહને જોઈ તે બાળા માળાપરથી નીચે આવી અને નમ્ર વાણીથી બોલી – "હવે આપને પરિશ્રમ કરવાની અગત્ય નથી હું હમણા વરાહને પકડી લાવું છું" આ ક્ષેત્રમાં જુવારના સાંઠા સાત આઠ હાથ લાંબા હતા એ બાળા રાજપૂતકન્યા હતી તેણે એક જુવારનો સાંઠો ઉખેડયો અને તેના એક છેડાને અણીદાર બનાવ્યો પછી તે પોતાના માળાપર ચઢી અને આ જુવારના સાંઠાને ધનુષ્યપર ચઢાવી એવા વેગથી તેને ફેંકયો કે તે વરાહને લાગતાજ તત્કાળ તે વરાહ મરણ પામ્યું પછી તે મૃત વરાહને ઉંચકી લાવી અને રાજકુમારને સોંપી પોતાને કામે ચાલી ગઈ વીર્યવાન રાજપૂતબાળાઓની અપૂર્વ વીરતા અને પ્રચંડ બાહુબળ રાજકુમારને સુવિદિત હતા પરંતુ તેણે એક રાજપૂતબાળાનું આવું અદ્ભુત કાર્ય કદિ પણ જોયું નહોતું તે કાર્ય જોઇને રાજકુમાર અરિસિંહ અને તેના સાથીઓ અત્યંત વિસ્મિત થયા અને તે રાજપૂતબાળાના પરાક્રમવિષે વાતો કરતા કરતા એક નદીને કિનારે જઇ પહોંચ્યા અહીં આ તેઓ ભોજનની તૈયારી કરવા લાગ્યા

ભોજન તૈયાર થઇ રહ્યા પછી તે સર્વ ભોજન કરવા લાગ્યા જમતા જમતા તેઓ આ રાજપૂત બાળાના બાહુબળની પ્રશંસા કરતા હતા આ વખતે આ જુવારના ખેતર તરફથી એક માટીનું ઢેફું આવીને રાજકુમારના ઘોડાને લાગ્યું ઢેફું લાગતાવેંતજ તે ઘોડો નીચે તૂટી પડયો સર્વ જણે ચકિત થઇ તે ખેતર તરફ જોયું તો તેમને જણાયું કે આ રાજપૂતબાળા માળાપર ચઢીને ગોફણવતી ગોળા ફેંકી પક્ષીઓને ઉરાડે છે હવે સર્વ જણની ખાત્રી થઇ કે રાજપૂતબાળાએ ફેંકેલા ગોળાથીજ અશ્વનો પગ તૂટી ગયો છે આ સ્થાને આ ઘટનાની ખબર પડતા તે તરત માળાપરથી ઉતરી પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગવાને માટે રાજકુમારની પાસે આવી તેની નીડરતા, સભ્યતા તથા હીંમત જોઇને રાજકુમાર તથા તેના સાથીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા એક સાધારણ કૃષિકારની કન્યામાં શું આ પ્રકારના અપૂર્વ ગુણો હોઇ શકે ? ક્ષમા કરવાની વાત તો દૂર રહી પરંતુ તેના કાર્યને તેમણે દોષ તરિકે માન્યુંજ નહોતું હવે રાજકુમારનું હૃદય આ યુવતીપ્રત્યે આકર્ષાયું

મૃગયા ખેલી રહી રાજકુમાર પોતાના સાથીઓસહિત રાજભુવન તરફ જતા હતા, એટલામાં માર્ગમાં તે યુવતી તેમને પુન મળી આ વખતે તે રાજપૂતબાળા પોતાના મસ્તકપર દૂધનું વાસણ મૂકી પોતાના બે હસ્તવતી બે પાડીઓને દોરીને લઇ જતી હતી અરિસિંહના એક સાથીએ કૌતુકને માટે તેના મસ્તકપરથી દૂધનું વાસણ નીચે ગબડી પાડવાના ઉદ્દેશથી તેની તરફ પોતાનો અશ્વ હાંકયો આ રાજપૂતબાળા તે માણસના મનનો ઉદ્દેશ સમજી ગઇ અને તેને પોતાની પાસે આવતો જોઇ ચાલાકીથી એક પાડીને તેના ઘોડાની સાથે એવી રીતે અથડાવી દીધી કે આ કૌતુકાભિલાષી રસિકવર રાજપુત્રનો સખા ઘોડાની સાથે ભૂમિપર પડી ગયો તપાસ કરતા રાજપુત્રને જણાયું કે, ચંદાની કુળના[1] એક ગરીબ રાજપૂતને ઘેર આ રાજપૂતબાળાનો જન્મ થયો છે તે રાજપૂતબાળા હોવાથી રાજપુત્રની સાથે તેનો વિવાહ થવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહોતો એક દિવસ રાજપુત્ર પોતાના સાથીઓને લઇને મોટા મજરકામાં તે બાળાના પિતાને ઘેર ગયા અને તેમણે તે રાજપૂતને મળવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી કુમારનો એક સખા તે વૃદ્ધ રાજપૂતના ઘરમાં ગયો અને તેણે કુમારની ઇચ્છા જણાવી તે વૃદ્ધ રાજપૂત તત્કાળ કુમારને મળ્યો કુમાર તેને પોતાના મંડપમાં તેડી લાવ્યો અને આદરસહિત

[1] આ ચૌહાણકુળની એક શાખા છે

તેને બેસવાને માટે આસન આપ્યુ વૃદ્ધ રાજપૂત તે આસનપર ન બેસતા કુમારના આસનનાજ એક ખુણાપર બેસી ગયો તેનુ આવુ વિવેકહીન વર્તન જોઇને કુમારના સાથીઓ હસવા લાગ્યા, પરંતુ રાજકુમારને જ્યારે તેમણે તેના આવા વર્તનથી જરાપણ અપ્રસન્ન ન થતા તેની પુત્રીની સાથે પોતાનો વિવાહ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતા જોયા ત્યારે તેઓ વિસ્મિત થયા, પણ જ્યારે આ વૃદ્ધ રાજપૂતે કુમારની આ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો ત્યારે તો તેમના આશ્ચર્યનો પારજ રહ્યો નહિ અરિસિંહ આથી અતિ નિરાશ થયા, પરંતુ વિધિના લેખ કોણ મિથ્યા કરી શકે છે? આ વૃદ્ધ રાજપૂતે પોતાને ઘેર આવી સર્વ વૃત્તાંત પોતાની સ્ત્રીને કહી સંભળાવ્યુ તેની સ્ત્રી વિશેષ બુદ્ધિવાન હતી તેના સ્વામી-એ જે મહા ભૂલ કરી હતી, તે માટે તેણે તેને ખૂબ ઠપકો આપ્યો અને તેને કુમારને મળી તેની ક્ષમા માગવાને કહ્યુ ભાર્યાના ઠપકાથી તે રાજપૂતની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવી અને તેણે તીવ્ર કુમારની પાસે આવીને તેને પોતાની કન્યા આપવાની હા પાડી અલ્પકાળમા કુમાર અરિસિંહનો વિવાહ તે બળવાન સ્ત્રીની સાથે થયો આ શુભ સંયોગનુ ફળ કુમાર હમીર થયો જ્યારે ચિતોડમા અલ્લાઉદ્દીનની સાથેના મહાસંગ્રામની તૈયારી થઇ રહી હતી, ત્યારે હમીરની વય માત્ર બાર વર્ષની હતી આ સમયે ચિતોડમા તેના નિકટના આપ્તજનોસિવાય અન્ય કોઇ પણ તેને ઓળખતુ નહોતુ આ વખતે તે કૃષિકારના જીવનનુ સુખ અનુભવતો પોતાના મામાને ઘેર આનંદપૂર્વક રહેતા હતા, પરંતુ આ શાંતિ તે અધિક દિવસપર્યંત ભોગવી શક્યો નહિ તેની સન્મુખ કઠોર કાર્યક્ષેત્ર ઉપસ્થિત થતુ હતુ તેણે ભયંકર તલવાર હાથમા લઇ ચિતોડના નષ્ટ ગૌરવનો ઉદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો

મુસલમાનસેનાના પદપ્રહારથી મેવાડની ભૂમિ કંપાયમાન થઇ રહી હતી વિજયોન્મત્ત તાતારસેનાનો ભયંકર કોલાહલ ચિતોડના કિલ્લામા સંભળાતો હતો સ્વર્ગપર દાનવસેનાએ અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો નિષ્ઠુર હૃદયના માણસોએ આર્યભૂમિને જકડીને બાંધી લીધી હતી અને તેને ક્રૂરતાથી પીડિત કરી હતી આ અવસ્થામાંથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે? એવો કયો વીર છે કે જે સ્વદેશપ્રેમના મહામંત્રથી ઉત્સાહિત થઇ નિરાશ્રિત આર્યભૂમિનો ઉદ્ધાર કરશે? કેવળ મહારાણા અજયસિંહપરજ આ વિષયમા થોડી આશા બાંધી શકાય તેમ છે, પરંતુ તેઓ એકલા શુ શુ કરશે? તેમની પાસે નથી કોઇ પ્રકારનુ બળ કે નથી મોટી સંપત્તિ એક તરફ મુસલમાનોના ગ્રાસમાંથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ અને બીજી તરફ પહાડી ભીલસરદારોના અત્યાચારનો પ્રતિરોધ કરવો જોઇએ, તો પ્રથમ એમાનુ કયુ કામ કરવુ? મહારાણા કાંઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહિ

ભીલસરદારોમા મુંજા વલૈચા નામનો એક મહાવીર હતો અજયસિંહની સાથે તે અત્યંત શત્રુતા રાખતો હતો આ ભીલે રાણાજીના શૈલનલ સ્થાનપર આક્રમણ કર્યું હતુ અને રાણાની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું હતુ આ દ્વંદ્વયુદ્ધમા રાણાજીએ તે ભીલના મસ્તકપર ભાલાનો પ્રહાર કર્યો હતો રાણાજીને બે પુત્રો હતા જ્યેષ્ઠ અજિમસિંહ અને કનિષ્ઠ સુજનસિંહ એમની ઉમર સોળ વર્ષની અને બીજાની પંદરની હતી આટલી તરુણ વયમાજ રાજપૂતોનુ વીરચરિત્ર દેખાઈ જાય છે, પરંતુ અજયસિંહને આ વિપત્તિકાળમા તે પુત્રો ઝાઝા ઉપયોગમા આવ્યા નહોતા અંતે અજયસિંહે આ સંકટના સમયમા પુષ્કળ શોધ કરાવીને હમીરને તેના મામાને ઘેરથી તેડાવી મંગાવ્યો બાર વર્ષનો રાજપૂતકુમાર શાંતિ-મય જીવન છોડી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સમરભૂમિમા આવ્યો સૌથી પહેલા અજયસિંહે કુમાર હમીરસિંહને પોતાના પ્રચંડ વૈરી ભીલસરદાર મુંજા ઉપર આક્રમણ કરવાને મોકલ્યો કુમાર અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી સજ્જિત થઈ અમભ્ય શત્રુનો સંહાર કરવાને માટે ચાલ્યો વિદાય લેતી વખતે કુમારે પોતાના કાકાના ચરણને સ્પર્શ કર્યો અને કહ્યું-"જો હુ મુંજાનુ મસ્તક કાપી લાવીશ તોજ દેશમા આવીશ, નહિ તો નહિ" થોડાજ દિવસોમા કુમાર હમીરસિંહ મુંજાના કપાયેલા મસ્તકને ભાલાની અણીપર લઇ પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થઇ કેલવાડાના પર્વતમાર્ગે આવતો દૃષ્ટિગોચર થયો તેણે ધીરે અને નમ્રભાવે પોતાના વિજયની ભેટ કાકાના ચરણમા ધરી અને કહ્યુ -"પિતાજી! આપના શત્રુનુ મસ્તક ઓળખી લ્યો" અજયસિંહ પરમાનંદ પામ્યા તત્કાળ તેમને રાણા લક્ષ્મણસિંહની ભવિષ્યવાણી યાદ આવી તેઓ સમજી ગયા કે વિધાતાએ હમીરના ભાગ્યમાજ રાજ્યપ્રાપ્તિ લખી છે તેમણે પરમ પ્રસન્નતાથી પોતાના

ભત્રીજાના વદનપર ચુંબન કર્યું અને પોતાના મૃતશત્રુના કપાયેલા મસ્તકપરથી રુધિર લઇ કુમારના લલાટપર રાજતિલક ખેંચ્યું આ વખતે અજયસિંહના પુત્રોની આશા નષ્ટ થઈ તેઓ સમજી ગયા કે અમને રાજ્ય મળનાર નથી, અમારે પરાશ્રિત રહી જીવન વ્યતીત કરવું પડશે આ ભયંકર ચિંતાથી દુર્બળ થઈ જ્યેષ્ઠકુમાર અજિમસિંહે કેલવાડામા દેહત્યાગ કર્યો અને અજયસિંહે સુજનસિંહને બીજા રાજ્યમા મોકલી દીધો કે જેથી તેને કોઇ પણ પ્રકારના રાજવિગ્રહમા પડવું પડે નહિ આથી અત્યત દુખિત થઇ સુજનસિંહે દક્ષિણમા જઈ પોતાનું વશવૃક્ષ સ્થાપન કર્યું ભવિષ્યમા આજ વશમા એક મહાવીરે જન્મ લીધો હતો આ મહાવીરના પ્રચડ પ્રતાપથી એક વખત સમસ્ત ભારત વર્ષ કપાયમાન થઈ ગયો હતો આ મહારાષ્ટ્રકુળતિલક યવન દર્પહારી મહાવીરનું નામ શિવાજી મહારાજ હતું [1]

સવત ૧૩૫૭ (ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૧) મા વીરશ્રેષ્ઠ હમીરસિંહનો મેવાડરાજ્યમા અભિષેક થયો,પરતુ તેમનુ રાજ્ય, ધન તથા તેમની સર્વ જાતની સપત્તિપર શત્રુનો અધિકાર હતો જે દિવસે રાણા અજય સિંહે પોતાના ભત્રિજાના કપાળપર રાજતિલક ખેંચ્યું તે દિવસથી ચોસઠ વર્ષની અવધિમા રાણા હમીરસિંહે મેવાડના નષ્ટ થયેલા ગૌરવનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉદ્ધાર કર્યો રાજસ્થાનમા "ટીકાદૌડ' નામનો એક રિવાજ અદ્યાપિ પ્રચલિત છે રાજપૂતનૃપતિઓ પોતાના પિતાના રાજ્યમા અભિષિક્ત થતાવેંતજ પોતાના સૈન્ય તથા સામતોને લઇને નિકટના અથવા દૂરના કોઇ શત્રુરાજ્યપર આક્રમણ કરે છે જો દેશમા ચારે તરફ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પથરાઇ રહેલું હોય છ, કોઇની સાથે શત્રુતા અથવા દ્વેષભાવ હોતો નથી તો નવીન રાજા શાંતિનો ભગ કરતો નથી આવી પરિસ્થિતિમા તે માત્ર નકલીઆક્રમણથીજ પોતાના પૂર્વજોના પ્રાચીન વંશોચિત રિવાજનું પાલન કરે છે [2] પરતુ જે સમયે મહારાણા હમીરનો અભિષેક થયો તે સમયે શાંતિ નહોતી તે સમયે તો શત્રુઓ મસ્તક ઉપર ગાજી રહ્યા હતા,તેથી તેમણે રાજ્યાભિષેક થતાની સાથેજ યુદ્ધની સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડી સૌથી પહેલા તેમણે પોતાના કાકાના દુશ્મન "વલૈચા"ના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું અને તેના 'સૈલિઓ નામના ગિરિદુર્ગપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો આ ટીકાદૌડના રિવાજનું પાલન કરતી વખતે મહારાણા હમીરસિંહે જે પ્રચડ વીરતા પ્રકાશિત કરી તે પરથી સર્વ લોકોને વિદિત થઇ ગયું કે આ મહાવીર ચિતોડના નષ્ટગૌરવનો અવશ્ય ઉદ્ધાર કરશે

ભટ્ટલોકોના ગ્રથોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે-' જે દિવસે અજમને (અજયસિંહે) પરલોકમા પ્રયાણ કર્યું તે દિવસથી હમીરસિંહ રાણાનું નગ્ન થયેલું ખડ્ગ પુન મ્યાન થયું નહોતું " વાસ્તવમા હમીરસિંહનું સમગ્ર જીવન પ્રચડ દેશવૈરીની સામે ખડ્ગ ધારણ કરવામાજ વ્યતીત થયું હતું અમે ઉપર જણાવ્યું છે કે અલ્લાઉદ્દીન ચિતોડનું રાજ્ય માલદેવને સોપી ગયો હતો આ માલદેવ દિલ્હીની સેના સાથે ચિતોડમા રહેતો હતો

હમીરસિંહ રાણાને સહાય કરવાને માટે જે લોકો તૈયાર હતા તેમની સખ્યા મુઠ્ઠીભર હતી, એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી, તો પછી તેઓ મુઠ્ઠીભર માણસોને લઇને દિલ્હીના પ્રચડ સૈન્યની સામે

---

1 મેવાડના ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમા શિવાજીના વંશનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક ઉપલબ્ધ થાય છે આવશ્યક જણાવાથી અહીંઆ તે સક્ષેપમા લખવામા આવે છે અજયસિંહ, સુજનસિંહ, દિલીપજી, શિવજી,તેરવજી, દેવરાજ, ઉગ્રસેન, માહુલજી, ખેલજી, જનકજી, સત્યજી, શભુજી શિવાજી (મરાઠા સામ્રાજ્યના સ્થાપક) એમના પુત્ર રાજારામની પછી મહારાષ્ટ્રનું સિંહાસન પેશ્વાલોકોના અધિકારમા ગયું હતું.

મહારાજા શિવાજીછત્રપતિના સચિત્ર જીવનચરિત્રના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ હાલમા આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેના પૃષ્ઠ ૫૨૮, તથા મૂલ્ય રૂપિયા ૨। છે

2 જ્યારે જયપુરના રાજાએ દિલ્હીના પાદશાહને પોતાના કુલની પ્રતિષ્ઠા અને સ્વાધીનતા વેચી નાખી ત્યારે મેવાડના રાજા અતરમા તેના પ્રત્યે ઘૃણા ધારણ કરવા લાગ્યા અને આજ કારણથી તેમણે મેવ 'ની સરહદ પર આવેલા જયપુરના રાજાના તાબાના માલપુર શહેરને ટીકાદૌડ' માટેનું મુખ્ય સ્થાન બનાવી દીધું હતું

યુદ્ધ કરવાને શી રીતે જઈ શકે ? આવી પરિસ્થિતિમા તેમણે એક એવા માર્ગનુ અવલબન કર્યુ કે જેથી તેમનુ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયુ તેઓ કિલ્લાકોટવાળા નગરોને છોડી ગામડાઓને ઉજ્જડ કરવા લાગ્યા વળી તેમણે એવો ઢઢેરો પીટાવી દીધો કે—“ જે લોકો મહારાણા હમીરસિંહને પોતાના સ્વામી માનતા હોય તેમણે પોતપોતાના નિવાસસ્થાનનો ત્યાગ કરી સપરિવાર પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામા આવેલા ગિરિમાર્ગમા આવી વસવુ, નહિ તો તેમને દેશના શત્રુ માનવામા આવશે અને તેમનાઉપર અત્યત કષ્ટ આવી પડશે ” આ ઢઢેરો સાભળી લોકોના ઝુડના ઝુડ પોતપોતાના ઘરબાર છોડી અરવલ્લી પર્વતમા જઈ નવા ઘર બધાવી રહેવા લાગ્યા હમીરસિંહે મુસલમાનોને કનડવામા પણ કસર રાખી નહિ જ્યારે પ્રજા મેવાડની વસ્તી છોડી ગઇ, ત્યારે મુસલમાનસૈનિકોને જવુ આવવુ અતિ કઠિન થઇ પડ્યુ મેવાડમાથી જવાઆવવા સમયે તેમના ઉપર મહારાણાહમીરસિંહ પોતાના દળની સાથેતૂટી પડતા અને તેમનો સહાર કરીને પાછા પોતાના ગુપ્ત વાસમા ચાલ્યા જતા મહારાણા હમીરસિંહ આ પ્રકારની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી ધીમે ધીમે શત્રુઓનો સહાર કરવા લાગ્યા શત્રુઓએ તેમને પકડવાને બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પરતુ દુર્ગમ વનના ધામમા કોઈપણ પ્રકારે ક્યાય પણ તેમનો પત્તો લાગતો નહિ આ પ્રકારે શત્રુના પુષ્કળ સૈનિકો માર્યા ગયા મહારાણાની આ પ્રકારની રાજનીતિથી મેવાડભૂમિ સ્મશાનવત બની ગઇ જે પ્રદેશમા લીલાછમ ક્ષેત્રો દૃષ્ટિગોચર થતા હતા, તે પ્રદેશ આ વખતે જગલસમાન બની ગયો વ્યાપાર, રોજગાર બજાર, હાટ—સર્વ શૂન્ય થઇ ગયા સર્વનો ભાગીનૂરીને ખડિયેર થઈ ગયા મહારાણા હમીરસિંહે ગ્રહણ કરેલી પરમ ચાતુર્યપૂર્ણ રાજનીતિ ગિહ્લોતકુલને માટે પરમ લાભદાયક નીવડી ઇસ્વીસનની દશમી શતાબ્દીના મધ્યભાગમા જે સમયે મહમૂદ ગિઝનવીના ભયથી સમસ્ત ભારતભૂમિ કપાયમાન થઈ રહી હતી તે સમયથી અઢારમી શતાબ્દીમા દિલ્હીશ્વર મહમદના સમયપર્યન્ત મેવાડના રાજાઓ યવનોના મહા અત્યાચારથી ગિહ્લોતકુલની પ્રતિષ્ઠાની રક્ષા કરવાને માટે કોઇ કોઇ વખત આ પ્રકારની રાજનીતિનુ પણ અવલબન કરતા હતા મેવાડના ઇતિહાસમા તેનુ વિસ્તૃત વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે

મહારાણા હમીરસિંહ કૈલવાડામાજ રહેવા લાગ્યા જે [1]કૈલવાડાને અત્યાર સુધી સૂનો પહાડી દેશ કહેવામા આવતો હતો, તે હવે મહારાણા હમીરસિંહના અદ્ભુત ચાતુર્યથી મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ ભરેલુ સ્થાન બની ગયુ મહારાણા હમીરસિંહની પ્રજા મેવાડદેશનો ત્યાગ કરીને એક એવા દેશમા આવી વસી કે જ્યા વસવાની કોઇનીઇચ્છા નહોતી આવા સકટના સમયમા મહારાણા હમીરસિંહે પરમ ચાતુર્ય વાપરીને દુર્ગમ સ્થાનમા માણસની વસ્તી કરી આ દેશ અસખ્ય પહાડોની વચમા આવેલો છે આ પહાડોમા બે ચાર ગુપ્ત માર્ગો પણ છે કોઈ કોઈ વખત વિદેશી મુસાફરો આ ગુપ્તમાર્ગો ઉપરથી આ દેશમા જઇ ચડે એવુ પણ બનતુ હતું કૈલવાડા દેશ પહાડના શિખરપર આવેલો છે ઉપલી ઘટના બન્યાને ઘણો કાળ વ્યતીત થઈ ગયા પછી આ શૈલશિખરપર કમલમેરનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો બાધવામા આવ્યો હતો કૈલ-વાડા અતિ મનોહર દેશ છે તેની ચારે તરફ ગાઢુ જગલ આવેલુ છે વચ્ચે વચ્ચે અસખ્ય નદીઓ ખળખળ અવાજ કરતી વહે છે આ સ્થળે પ્રકૃતિનો દેખાવ અતિ રમ્ય લાગે છે સ્થળે સ્થળે પ્રચડ ક્ષેત્રો શોભી રહેલા છે અહીઆ જાતજાતના કદ,મૂળ અને ફળ પેદા થાય છે આ દેશનો વિસ્તાર પચ્ચીસ કોશનો છે આ દેશ પૃથ્વીથી આરસ ફીટ અને સમુદ્રની તળેટીથી બેહજાર ફીટ ઉચો છે આ ઉચ્ચ પર્વતની ચારેતરફ અગણિત ગુપ્તમાર્ગો આવેલા છે આ ગુપ્તમાર્ગોદ્વારા ત્યાના લોકો ગુર્જરપ્રાત,મારવાડ તથા પશ્ચિમ તરફના ભીલલોકોના પ્રદેશમા આવજા કરતા અને આવશ્યકતા જણાતા પ્રસગોપાત તેઓ ભીલ લોકોની સહાય પણ મેળવતા “અગુણા પાનોર ” ના ભીલલોકો તરફથી ગિહ્લોતકુલના રાજાઓને અસખ્ય વાર સહાય મળી હતી રાણાઓની રક્ષા કરવાને માટે ભીલલોકોએ પ્રસન્નમુખે પોતાના પ્રાણ આપ્યા છે પોતે ભૂખ્યા રહી, આખી રાત જાગરણ કરી તથા અત્યત કષ્ટ વેઠીને તેમણે ગિહ્લોતકુલને માટે ખાનપાનની સામગ્રી પહોચાડી છે અને હાથમા ધનુષ્યબાણ ધારણ કરી તેમને અનેક વાર રણક્ષેત્રમા સહાય કરી છે આ પ્રકારે તેઓ સર્વ વિપત્તિઓમાથી રાજપરિવારની રક્ષા કરતા હતા આથીજ મેવાડના રાજાઓ તેમની સાથે કૃતજ્ઞતાની ગ્રથીથી બધાયેલા છે આ બધન કોઈપણ કારણથી

[1] આ સ્થળે મહારાણા હમીરસિંહે એક તળાવ બધાવ્યુ અને તેનુ નામ ‘ હમીરતળાવ ’ રાખ્યુ આજ તળાવની પાળપર મેલા ની અધિષ્ઠાત્રીદેવીનુ એક મદિર પણ બધાવવામા આવ્યુ

શિથિલ થઇ શકાતું નથી આ મહોપકારનો યથાર્થ બદલો વાળી શકાય એમ નથી.આ મહોપકાર પવિત્ર અને સ્વર્ગીય છે. મેવાડના પૂર્વભાગમા આવેલી વિશાળ પર્વતમાળાઓમાના ઘાડા જગયોમાં તથા નિર્જન કદરાઓમા કેટલાક મેવાડનિવાસીઓ આશ્રય ગ્રહણ કરી રહ્યા હતા તેઓ થોડા વખત સુધી અલ્લાઉદ્દીનના અત્યાચારમાથી બચ્યા હતા; પરતુ પાછળથી તે ક્રૂર પાદશાહે બારિક તપાસ કરીને તેમને પણ પાયમાલ કર્યા હતા

જે સમયે મેવાડની આ દશા હતી, જે સમયે એ દેશના કિ'લાઓ તથા ઉત્તમોત્તમ નગરો શત્રુઓના અધિકારમા હતા,જે સમયે ત્યાના ક્ષેત્રો તથા શાતિમય સ્થાનો રાણા હમીરસિહની સખ્ત રાજનીતિથી ભયાનક સ્મશાનવત બની ગયા હતા તેજ સમયમા ચિતોડના રાજા માલવદેવે પોતાની કન્યાનું લગ્ન રાણા હમીરસિહની સાથે કરવાની માગણી કરી આ સગ્રામના સમયમા માલવદેવે શા હેતુથી પોતાના પ્રચંડ શત્રુ હમીરસિહની સાથે પોતાનીપુત્રીને વિવાહ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી, તે કાઇ સમજી શકાયુ નહિ રાણાહમીરના મત્રીઓ આ વિષે અનેક પ્રકારની શકાઓ કરવા લાગ્યા, પરતુ રાણા હમીરસિહે તેમની એકપણ વાત માની નહિ અને માલવદેવની કન્યાસાથે વિવાહ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો આ ભયકર સગ્રામના સમયમા માલવદેવે શા હેતુથી વિવાહની માગણી કરનાર શ્રીફળમોકલ્યુ છે તેવિષે રાણા હમીરસિહે લેશપણ વિચાર કર્યો નહિ રાણાના ઇષ્ટમિત્રો એવી શકા કરવા લાગ્યા કે શુ મહારાણાને વિપત્તિમા નાખવાને માટે આ કાર્ય કરવાનો માલવદેવનો વિચાર હશે? પરતુ મહારાણા તો નિશ્ચિંત રહ્યા ઇષ્ટમિત્રોએ અનેકવાર કહ્યુ કે આ સબધ નહિ થાય તો સારૂ, પરતુ મહારાણા તો ધીર અને ગભીરભાવથી એટલોજ ઉત્તર આપતા કે –"ભાવીની ચિતાથી તમે શામારે વ્યાકુળ થાઓ છો? માલવદેવનો અંતસ્થ હેતુ ગમે તે હો, પરતુ આપણને શ્રીફળનો સ્વીકાર કરતા શી હાનિ છે? જો તે કપટ રમતો હશે તોપણ તેનો મને કાંઈ ભય નથી આ વિવાહથી એટલો લાભ તો થશેજ કે જે સ્થાને મારા પૂર્વજો નિવાસ કરતા હતા, તેના દર્શન થશે કોટ્યવધિ વિપત્તિઓ માથે આવી પડે તોપણ તે સર્વ સહન કરવાને રાજપૂતોએ હૃદય પુ'તુ કરીને ઉભુ રહેવુ જોઇએ રાજપૂતો સાહસથી કમ્મર કસી મૂળમત્રને હૃદયમા ધારણ કરી કાર્ય સિદ્ધ કરવાને ઉદ્યુકત થશે તો વિજયલક્ષ્મી અવશ્ય આવીને વરશેજ એમ ધારો કે આપણે સગ્રામમા ઘાવ સહન કરીશુ અને સ્થાનભ્રષ્ટ થઇશુ તોપણ સ્મરણમા રાખજો કે બીજેજ દિવસે આપણે વિજયમુકુટ ધારણ કરી સિહાસનપર વિરાજમાન થઇશુજ" મહારાણાનો આવો અડગ નિશ્ચય જોઇ પુન તેમને તે વિષે કોઇએ કાંઈ પણ કહ્યુ નહિ

વિવાહની તૈયારી થઇ. મહારાણા હમીરસિહ ૫૦૦ અશ્વારોહીઓને પોતાની સાથે લઈ પોતાના પૂર્વજોના પાટનગર તરફ ચા'લ્યા વિવાહનુ તો માત્ર નિમિત્ત છે, પરતુ હૃદયમા ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાનો મૂળમત્ર જપવામા આવે છે તેમણે મનમા ને મનમા પ્રતિજ્ઞા કરી કે "કા તો મત્રનુ સાધન કરીશુ અને નહિ તો ચિતોડમાજ પ્રાણાર્પણ કરીને પૂર્વજોને જઇ મળીશુ

જાન ધીમે ધમે ચિતોડ નિકટ પહોચી ગઇ દૂરથી શહેરનો ઉચ્ચ દરવાજો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો ચોહાણના પાચ પુત્રોએ આગળ આવી તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, પરતુ નગરના સિહદ્વારપર તોરણ[1] અથવા બીજુ કોઇપણ વિવાહસૂચક ચિન્હ ન જણાયાથી મહારાણા હમીરસિહના મનમા મહાશકા ઉત્પન્ન થઇ તેમની ખાત્રી થઈ કે આપણા ઇષ્ટમિત્રો કહેતા હતા તે વાત સત્યજ હતી, તે છતા પણ તેમણે

1 તોરણ એ રાજપૂતોના વિવાહનુ પ્રસિદ્ધ ચિન્હ છે સમબાહુ ત્રિભુજના આકારના કાષ્ઠના ત્રણ સમાન દાંડા ઉપર તે વિરાજે છે તેનાપર એક પ્રકારની ગાડ હોય છે આ ચિન્હ કન્યાના ઘરની બહારના દ્વારપર રાખવામા આવે છે કન્યાની સાહેલીઓ આ તોરણની રક્ષા કરવાને માટે તે બારણાના ઉબરા ઉપર ઉભી રહે છે વર જે વખતે અશ્વારૂઢ થઇને આવે છે ત્યારે તે ભાલો ઉચકીને તોરણને તોડવાનો પ્રયત્ન કરતો જણાય છે આ સમયે ત્યા ઉભી રહેલી સ્ત્રીઓ સમયોચિત ગીત ગાય છે અને અબિલગુલાલ છાંટી વરની સાથે નકલી યુદ્ધ કરે છે જ્યારે તે તોરણ તૂટી જાય છે ત્યારે તેવીરનારીઓ યુદ્ધમા પરાજિત થઈને નાસી જાય છે યૂરોપના ઉત્તર ભાગમા આવેલા પ્રદેશોમા પણ આ પ્રકારનો રિવાજ પ્રચલિત છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીનકાળના પુરુષો પરાક્રમની સહાયથીજ સ્ત્રીરત્ન પ્રાપ્ત કરતા હતા ભારતીય આર્યલોકોમા પણ આ પ્રથા દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત છે જગજ્જનની જાનકી અને મહારાણી દ્રૌપદીના સ્વયવરનુ વૃત્તાંત વાચવાથી આ વાત સ્પષ્ટરીતે સમજાશે

હૃદયનુ ધૈર્ય છોડયુ નહિ તેમણે માલવદેવના પુત્રોને આનુ કારણ પૂછ્યુ તેમને જે પ્રત્યુતર મળ્યો તેથી તેમના સદેહનુ સપૂર્ણ સમાધાન તો ન થયુ, પરતુ કેટલેક અશે તેની નિવૃત્તિ થઇ ધીમેધીમે જાન ચિતોડનગરના મધ્યભાગમા ચાલી ગઈ મહારાણા હમીરસિહે પોતાના પૂર્વજોની અસીમ વીરતા તથા અનત ગૌરવની વિશાલ સ્તભશ્રેણી આજે પ્રથમવારજ જોઇ તેને જોતા મહારાણાના હૃદયમા એકદમ મેકડો સુખદુખનુ સ્મરણ થયુ તેમના હૃદયમા આ પ્રકારે વ્યગ્રતા પ્રસરી રહી હતી, એવી અવસ્થામા તેઓ પોતાના પૂર્વજોની અટારીઓમા પહોચ્યા ત્યા માલવદેવ તથા તેના પુત્ર વનવીરે મહારાણા તથા તેમના સર્વ સામતોની સાથે હાથ મેળવીને તેમનો આદરસત્કાર કર્યો કુમાર વિવાહમડપમા આવ્યા, પરતુ ત્યા પણ વિવાહની કાઇ ધામધૂમ જણાઈ નહિ માલવદેવે શીઘ્ર પોતાની પુત્રીને આણી હમીરને સમર્પણ કરી, પરતુ વિવાહની વાઈરીત થઈ નહિ કેવળ છેડાગાઠ અને હસ્તમેળાપ કરવામા આવ્યો પછી કુલપુરોહિતે ધીર અને નમ્ર વાણીથી કહ્યુ ' ધૈર્ય ધારણ કરશો આવતી કાલે આપની સર્વ કામનાઓ પરિપૂર્ણ થશે " મહારાણા આ વચનોનો મર્મ સમજી શક્યા નહિ તેમના હૃદયમા અનેક પ્રકારની શકાઓ અને ખટકાઓ ઉદિત થવા લાગ્યા તે પછી વરકન્યાને એકાતગૃહમા લઈ જવામા આવ્યા, પરતુ મહારાણાને આ વખતે ચિતાગ્રસ્ત અને શોકાકુલ જોઇને નવવધૂ તેમના ચરણે પડી આર્તસ્વરે બોલી "પ્રાણપતિ ! હૃદયનાથ ! આ દીનદાસીનો અપરાધ ક્ષમા કરશો આપની વ્યાકુળતાનુ કારણ હુ જાણી ગઇ છુ મારા પિતાએ શા કારણથી આ દાસીને ગુપ્તરીતે આપના ચરણોમા સમર્પિત કરી છે તે હુ સારી રીતે જાણુ છુ જો આજ્ઞા હોય તો શ્રીચરણોમા નિવેદન કરૂ " હમીરસિહે તે બાલિકાના મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો તેનુ મુખ સુકુમાર અને સરલતાનુ દ્યોતક હતુ તે પર વિમલ પ્રકાશની પ્રભા વિરાજમાન હતી મહારાણાએ આદર અને પ્રેમથી પોતાની ભાર્યાને જમીનપરથી ઉચકી પોતાના હૃદયસરસી દાબી અને અભયવચન આપી તેનુ ગુહ્ય વૃત્તાત પ્રકટ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી તે રાજપૂત બાળા બોલી " પ્રાણપતિ ! આપ વિસ્મિત થશો નહિ હુ વિધવા છુ, પરતુ આ દાસીની આપ ઘૃણા કરશો નહિ છેક અલ્પ વયમા કોઇ ભટ્ટવશીય રાજકુમારની સાથે મારો વિવાહ કરવામા આવ્યો હતો તે સમયે હુ એટલી નાની હતી કે તે સમયનો વિવાહસમારભ પણ મારા સ્મરણમા નથી વળી મારા સ્વામી કેવા હતા તે પણ હુ જાણતી નથી, પરતુ મારી માતાના મુખેથી તે વિષે મે જે કાઈ સાભળ્યુ છે, તે હુ આપને નિવેદન કરીશ વિવાહ થયા પછી થોડા દિવસમા મારા સ્વામી યુદ્ધમા માર્યા ગયા ત્યારથી હુ અભાગિની વિધવા તથા અનાથ થઈ છુ આજે આપ મળ્યા છો તેથી મારા હૃદયનુ દુ ખ દૂર થયુ છે, પરતુ હજી મારા ભાગ્યમા શુ લખ્યુ છે તે હુ કહી શકતી નથી " બાળાથી વિશેષ બોલી શકાયુ નહિ તે સરલહૃદયા બાલિકા પોતાના પ્રાણપતિના હૃદય આગળ પોતાનુ મુખ છુપાવી રોવા લાગી તેની સરલતા, સત્યપ્રિયતા તથા ગાઢ પ્રેમ જોઇને મહારાણાએ તેના અશ્રુ લૂછ્યા અને તેને સમજાવીપટાવી તેના હૃદયની ધાસ્તી દૂર કરી વળી તેમનો પોતાનો સદેહ પણ દૂર થયો તે વખતના રાજપૂતો વિધવાવિવાહને અતિ ઘૃણિત અને અપમાનકારી માનતા હતા હમણા માલવદેવે જાણીજોઇને મહારાણા હમીરસિહનુ જે અપમાન કર્યુ હતુ, તે તેજસ્વી રાજપૂતે કેવળ ભાર્યાનુ મુખ જોઇને સહન કર્યુ [1] તે પતિવ્રતા રાજપૂતબાળાએ સ્વય આ અપમાનનુ વૈર લેવાને માટે મહારાણાને ઉત્તેજિત કર્યા અને ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો સ્ત્રીની સલાહઅનુસાર મહારાણાએ

૧ વિવાહ થઈ ગયા પછી મહારાણા હમીરસિહે મૌન સ્વીકાર્યુ તેના અનેક કારણો છે તેમણે ધાર્યુ કે "હવે જો આપણે તકરાર કરીશુ તો પ્રતિષ્ઠા જશે અને ઉપહાસ થશે વળી આ બાલિકાનો પ્રથમ વિવાહ એવા સમયમા થયો હતો કે જે વખતે તે પતિનો અર્થ પણ સમજતી નહોતી વળી કદાચ હુ આ સબધથી ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર પણ કરી શકીશ ' આવા આવા અનેક વિચારોથી તેમણે તેનો સ્વીકાર કરવામા આનાકાની કરી નહિ. જો કે નિકૃષ્ટ પક્તિના રાજપૂતોમા વિધવાવિવાહની પ્રથા પ્રચલિત છે, તોપણ તેનુ મૂળ આ હમીરના વિવાહથીજ ઉત્પન્ન થયેલુ જણાવવામા આવે છે વિધવાવિવાહનો રિવાજ જે રાજપૂતોમા પ્રચલિત છે તેમને 'નાતરિયા રાજપૂતો' કહેવામા આવે છે વિધવાની સાથે વિવાહ નહિ,પરતુ 'નાતરૂ'થાય છે જે રાજપૂતોમા નાતરૂ થતુ નથી તેઓ 'નાતરયા રાજપૂતો'ને કાઇક નીચા ગણે છે, પરતુ થોડો કાળ વ્યતીત થયા પછી તેઓ ઉચાઓના સમાન ગણાય છે 'નાતરિયાની ત્રીજી પેઢી ગઢ ચઢે ' અર્થાત નાતરિયા રાજપૂતની પૌત્રી વા પ્રપૌત્રી ગઢપતિ (ઉચ કુળવાળા) સાથે વરે છે આ રીતે તેમનો ભેદ નિમ્ન થઈ જાય છે, પરતુ રાજપૂતો આ પ્રથાને શાસ્ત્રસમ્મત માનતા નથી

પોતાના શ્વશુર માલદેવની પાસેથી પહેરામણીમા જલધર નામના એક સામંતને માગી લીધો, મહેતાવંશીય જલધર ચિતોડનો અતિ ચતુર કર્મચારી હતો માલદેવ પોતાના જામાતાની માગણીનો અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ પંદર દિવસ પછી મહારાણા હમીરસિંહ પોતાની પત્ની તથા જલધરને પોતાની સાથે લઇને કેલવાડા નગરમા આવ્યા અને ચિતોડના ઉદ્ધારને માટે સાવધાનતાપૂર્વક સુસંધિની વાટ જોતા કાળક્રમણ કરવા લાગ્યા.

કેટલોક કાળ વ્યતીત થઇ ગયા પછી હમીરસિંહને માલદેવની પુત્રીના ગર્ભથી એક પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઇ. આ આનંદોત્સવના પ્રસંગે માલદેવે પોતાના જામાતાને તે તરફનો પોતાનો સર્વ પહાડીપ્રદેશ આપી દીધો કુમાર ક્ષેત્રસિંહ જ્યારે બાર માસનો થયો ત્યારે કેલવાડામા એક જ્યોતિષી આવ્યો અને તેણે ગણત્રી કરીને કહ્યુ કે "આ કુમારપર ચિતોડના પુજક દેવતા ક્ષેત્રપાળની કુદૃષ્ટિ પડી છે, માટે જો તેની નિવૃત્તિ કરવામા નહિ આવે તો રાજકુમારનુ અમંગળ થવા સંભવ છે" હમીરની રાણીએ આ કુઅવસરને સુઅવસર બનાવી દેવાનો વિચાર કર્યો તેણે ચિતોડમા જઇ પોતાના પ્રાણપતિનો મનોરથ સિદ્ધ કરવામા સહાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો આ ઉદ્દેશથી તેણે પોતાના પિતાપર એવો પત્ર લખ્યો કે કુમારના રક્ષણને માટે ચિતોડમા ગ્રહશાંતિ કરવી જોઇએ આ પત્ર મળતાજ માલદેવે પોતાની પુત્રી તથા દૌહિત્રને તેડી લાવવાને માટે કેટલાક હથિયારબંધ સિપાઇઓને મોકલ્યા આ માણસોની સાથે મહારાણી પોતાના પિતાને ઘેર ગઇ ચિતોડમા પહોંચ્યા પછી તેને જણાયુ કે માલદેવ "માદેરિયા" ના મીરલોકોનું દમન કરવાને માટે રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય સામંતોને પોતાની સાથે લઇને ગયો છે.મહારાણીએ ધાર્યું કે ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાનો આ સુઅવસર છે ચિતોડના જે સરદારો માલદેવની સાથે ગયા નહોતા,પરંતુ પાટનગરમાજ હતા,તેમને મહારાણીએ જલધરની સહાયતાથી શીઘ્ર પોતાના પક્ષમા લઇ લીધા આ તરફ મહારાણા હમીરસિંહ પણ સૈન્ય લઇને ચિતોડની નિકટ આવી પહોંચ્યા મહારાણીએ ચિતોડમા જે કાર્ય કર્યું હતુ તે વિગતની હકિકત તેમને "વાગોર મુકામે કર્ણગોચર થઇ હતી આથી તેમણે વિલંબ કર્યા વિના એકદમ ચિતોડનગરમા પ્રવેશ કર્યો પરંતુ શત્રુપક્ષના માણસોએ તેમની ગતિ પ્રબળતાથી રોકી જો આ સમયે તેમને વિજય ન મળત તો તેમના જીવનને જોખમ લાગવાનો સંભવ હતો અને તેમનો ઉદ્દેશ આકાશકુસુમવત્ થઇ જાત પરંતુ તેમણે કેવળ અસાધારણ ઉત્સાહના બળથીજ હાથમા ખડ્ગ લઇ સર્વ વિઘ્નોનો નાશ કર્યો અને પોતાના પ્રાચીન સ્થાનપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તેમણે ચિતોડ પોતાના તાબામા લીધુ કે તરતજ નગરના આબાલવૃદ્ધ સર્વજનોએ પ્રતિજ્ઞા લઇ તેમની આધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો

સોનગરા માલદેવ પોતાના શત્રુઓને જીતી શીઘ્ર ચિતોડમા આવ્યો, પરંતુ ત્યાની સ્થિતિ જોઇ તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ માલદેવને ચિતોડમા પ્રવેશ કરતો જોઇ સરદારોએ એક ફટાકો છોડી તેનુ સન્માન કર્યું આ પ્રકારની ઉપહાસકારી સલામી જોઇ માલદેવના મનમા શંકા ઉત્પન્ન થઇ નગરમા પ્રવેશ્યા પછી તેને સર્વ વર્તમાન વિદિત થયા હવે તેની સર્વ આશાનો અંત આવ્યો ચિતોડના સર્વ સામંતો હમીરસિંહના પક્ષમા ભળી ગયા હતા, તેથી માલદેવને પુન સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની લેશ પણ આશા રહી નહિ આથી તે નિરુપાય બની અલાઉદ્દીનના ઉત્તરાધિકારી મહમ્મદ[૧] ખિલજીની આગળ

૧ તવારિખ ફરિશ્તામા આ યુદ્ધનુ વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થતુ નથી, તેથી આ મહમ્મદ કોણ હતો તે જાણવુ કઠિન થઇ પડે છે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એવા હમેશ છે કે અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીની પછી ખીલજી વંશનો માત્ર એકજ પાદશાહ દિલ્હીના તખ્તપર બેઠો હતો તેનુ નામ મુબારક હતુ તે મુબારક અલ્લાઉદ્દીનનો ત્રીજો પુત્ર હતો મુબારકનુ મૃત્યુ થયા પછી ખિલજીવંશનો અધિકાર દિલ્લીપરથી નષ્ટ થયો હવે અહીંઆ આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ મહમ્મદ કોણ હતો? મહાશય એલ્ફીન્સ્ટન લખે છે કે, અલ્લાઉદ્દીનના મૃત્યુપૂર્વે રાણા હમીરસિંહે (ઇ૦ સ૦ ૧૩૧૨ મા) ચિતોડપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો ઇ૦ સ૦ ૧૩૧૬ના ડિસેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે અલ્લાઉદ્દીન પરલોકવાસી થયો જો આ વાત સત્ય માનવામા આવે તો આપણને સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાત થાય છે કે અલ્લાઉદ્દીનના મૃત્યુની ચાર વર્ષપૂર્વે રાણા હમીરસિંહે ચિતોડ હસ્તગત કર્યું હતું પરંતુ હમીરસિંહના હાથમાંથી પુ.

પોતાનુ દુ:ખ રોવાને દિલ્હી તરફ ચાલતો થયો આજ રાણા લક્ષ્મણસિંહની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ થઇ. અરિસિંહના પુત્ર હમીરસિંહ તેમની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરી ચિતોડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા ચિતોડનિવાસીઓના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ દુરાચારી શત્રુઓના ભીષણ પંજામાથી મેવાડભૂમિનો ઉદ્ધાર થયેલો જોઇ ચિતોડનગરના સર્વ જનો મહોત્સવ કરવા લાગ્યા સિસોદીઆકુળના રાજકુમારે આજે તે કુળના નષ્ટગૌરવનો તથા ગતસ્વાધીનતાનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે, આજે પુન બાપ્પા રાવળની વિજય વૈજયંતી પતાકા ચિતોડદુર્ગપર ફરકવા લાગી છે, તેને જોઇ કમલનેરના જગલમા રહેતા પ્રજાજનો અત્યંત હર્ષિત થઇને જગલનો ત્યાગ કરી ચિતોડનગરમા આવવા લાગ્યા આજે સર્વના હૃદય આનંદથી પરિપૂર્ણ છે આ રીતે હમીરસિંહને મેવાડના ઉદ્ધારક માની તે દેશના લોકોના ઝુડના ઝુડ તેમની પતાકાનીચે એકત્રિત થવા લાગ્યા મહારાણા હમીરસિંહનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાને માટે તેઓ માલદેવની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા રાણા હમીરે આ સુયોગ હાથથી જવા દીધો નહિ પ્રજાના બળથીજ રાજા રાજ્યની રક્ષા કરી શકે છે અને મેવાડની પ્રજા આ વખતે હમીરસિંહને માટે પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર થઈ રહી હતી બુદ્ધિવાન લોકો આવો સુઅવસર કદિ ગુમાવતા નથી આ વખતે તેમને એવા વર્તમાન મળ્યા કે માલદેવની મંત્રણાથી મહમદ ખિલજી પોતાનુ સૈન્ય લઇને ચિતોડપર ચઢી આવે છે આ વર્તમાન સાભળી હમીરસિંહે પણ શીઘ્ર પોતાની સેના તૈયાર કરી તેઓ પોતાની સેના તથા પોતાના સામંતોને લઇને પાદશાહની ગતિ રોકવાને માટે તેની સામે ગયા મહમ્મદ ખરાબ મુહૂર્તમા ચિતોડ તરફ આવતો હતો, કારણ કે જ્યારે તેને હમીરસિંહનો ભેટો થયો ત્યારે રાણાને જીતવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તે સ્વયં રાણાનો બંદીવાન બની ગયો હતો પોતાની દુર્બુદ્ધિના વિષમ ભ્રમમા પતિત થઇ તે મેવાડના પૂર્વભાગમા આવેલા દુર્ગમ માર્ગોદ્વારા પોતાની સેનાને લઇ આવતો હતો આથી તેને અત્યંત હાનિ થઇ આ પ્રદેશ એટલો બધો ઘીચ ઝાડીવાળો હતો કે પાદશાહના અસંખ્ય સૈનિકો તેમાથી બહારનીકળી શક્યા નહિ કેટલાક સૈનિકો નિરુપયોગી થઇ પડયા અને ઘણા સૈનિકો મરણ પામ્યા આ પ્રમાણે અનેક કષ્ટો અને સંકટો સહન કરીને પાદશાહે મેવાડમા આવી શિંગોલી નામના સ્થળે છાવણી નાખી મહારાણાની સેનાએ આજ સ્થળે તેની સાથે સગ્રામ કર્યો ઉભયપક્ષો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યુ મહારાણા હમીરસિંહ પ્રચંડ કેસરીની પેઠે એકલાજ યવનસેનાને દલિત કરવા લાગ્યા આ સ્થળે મહારાણા હમીરસિંહે માલદેવના પુત્ર હરિસિંહની સાથે ઘોર દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું, પરંતુ આ દ્વંદ્વયુદ્ધમા પ્રથમ સપાટેજ અભાગી હરિસિંહ માર્યો ગયો

માલદેવની મીઠી મીઠી વાતોથી લોભાઇને પાદશાહે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતુ, પરંતુ જે ઉદ્દેશથી તેણે આક્રમણ કર્યું હતુ, તે ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ હમીરસિંહના પ્રચંડ બાહુબળ આગળ હારીને પાદશાહને રાણાના કેદી બનવુ પડ્યુ હમીરસિંહને વિજય મળ્યો તેમણે પાદશાહને બંદીવાન બનાવી ચિતોડના કારાગૃહમા પૂરી દીધો આ કારાગૃહમા ત્રણ માસપર્યંત અત્યંત કષ્ટ સહન કરી અંતે અજમેર, રણથંભોર, નાગોર, શુઆ તથા શિવપુર આટલા કિલ્લાઓ, પચાસ લાખ રૂપીઆ તથા સો હાથી રાણાને આપી પાદશાહે કારાગૃહમાથી મુક્તિ મેળવી ખીલજી પાદશાહને વિદાય કરતી વખત તેજસ્વી હમીરસિંહે કહ્યુ "એમ ન સમજશો કે આપને દિલ્હીના પાદશાહ જાણી ડરથી મુક્ત કરવામા આવ્યા છે આપના જેવા સેંકડો દુશ્મનોના આક્રમણોનો પ્રતીકાર કરવાને માટે મારી સમશેર સદા તૈયાર રહેશે આપ નાહક મગરૂર થઇ ચિતોડને આપની નાચીજ દૌલત સમજી ફોજ લઇને આવ્યા તેથીજ આપના આ હાલ કરવામા આવ્યા આપ ખૂબ હેરાન થયા છો એમા તો કાંઈ શક નથી આપનામા હજી પણ કાંઇ દમ

ચિતોડ જીતી લેવાની કાંઈ ચેષ્ટા અલ્લાઉદ્દીને કરી કે નહિ તે વિષે કાંઇ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી ઇતિહાસમા માત્ર એટલુજ લખવામા આવેલુ છે કે આ વર્તમાન તથા બીજી પણ આપત્તિઓની ખબર સાભળી અલ્લાઉદ્દીનની બિમારી વધી અને તે શીઘ્ર આ દુનિયા છોડી ગયો આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અહીંઆ અલ્લાઉદ્દીનના પુત્રનેજ મહમદ લખવામા આવ્યો છે જે સમયે મુબારકે ગુજરાત તથા દક્ષિણપર આક્રમણ કર્યું હતુ, તે વખતે તેણે ચિતોડ હસ્તગત કરવાની પણ ચેષ્ટા કરી હતી, એવુ અનુમાન કરી શકાય છે એમ જણાય છે કે તવારિખ ફિરિસ્તામા આ વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ નહિ થવાથી મહાશય એલ્ફીન્સ્ટને પોતાના ઇતિહાસમા તે નહિ લખ્યુ હોય.

હોય તો પુન મારા રાજ્યપર ચઢી આવજો હમીરસિંહ હમેશા આપની ખાતિરદારી કરવાને માટે ચિતો ડના દરવાજાપર ઉભેલોજ જણાશે

જ્યારે માલવદેવનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો ત્યારે તેના જ્યેષ્ઠપુત્ર વનવીરે રાણાની આધીનતા સ્વીકારી હમીરસિંહે તેનો આદર કરી નીમચ, જીરણ, રતનપુર, કૈરાદિ કેટલાક પ્રદેશ તેને આપી દીધા, કે જેથી તેમના શ્વસુરપક્ષના માણસો માનમર્યાદાસહિત પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે આ ભૂમિવૃત્તિના દાનપત્રપર હસ્તાક્ષર કરતી વખત મહારાણા હમીરસિંહે પોતાના સાળાને કહ્યુ "વિશ્વાસપાત્ર બની મારી સેવા કરો અને તમારો નિર્વાહ ચલાવો એક વખત તો તમે મુસલમાનોના દાસ હતા, પરતુ આજે સ્વધર્મી હિદુના દાસ થયા છો તમારા પિતાનુ રાજ્ય જવાથી તમને દુખ થયુ હશે એ વાત સત્ય છે, પરતુ જરા વિચાર કરીને તો જુઓ કે એ (મેવાડ) રાજ્ય કોનુ છે ? મે કોના રાજ્યપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે ? એ તો મારૂજ રાજ્ય છે બસ, હવે તો તમારે એમજ સમજવુ જોઇએ કે ખરા હક્ક દારને પોતાનો હક્ક મળ્યો જે મેવાડના પર્વતોપર અમારા પૂર્વજોનુ રુધિર રેડાઈ રહ્યુ છે,તેજ મેવાડ હમણા સૌભાગ્યલક્ષ્મીની કૃપાથી મને મળ્યુ છે અને અમારી સૌભાગ્યલક્ષ્મી અમને સર્વ સકટોમાથી બચાવશે તમે એમ ન સમજશો કે આ રાજ્ય અને આ સપત્તિને હુ રમણીની પૂજા કરવામા સ્વાહા કરી દઇશ" પોતાના બનેવીના આ બોધવચ્ચો વનવીરના હૃદયમા અકિત થઇ ગયા તેણે આ ઉપ દેશાનુસાર ચિતોડના રાજ્યને વધારવાનો સકલ્પ કર્યો અને થોડા દિવસમા ભિનસરોર શહેરપર આક્રમણ કરી તેને જીતી લીધુ વીરવર હમીરસિંહના અનતપ્રભાવથી મેવાડના ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર થયો આવી સ્થિતિ જોઈ રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓ પરમાનદથી ઉન્મત્ત બની વિધિવિધાનથી મહારાણા હમીરસિંહની પૂજા કરવા લાગ્યા અને આવશ્યકતા પડતા પોતાની સેના મોકલી તેમને સહાય પણ કરવા લાગ્યા

તે કાળમા સમસ્ત ભારતવર્ષમા માત્ર એક મહારાણા હમીરસિંહજ પ્રબળ પરાક્રમી રાજા હતા ભારતના પ્રાચીન રાજવશો બહુધા મુસલમાનોના અત્યાચારથી નાશ પામ્યા હતા મારવાડ અને જય પુરના વર્તમાન રાજાઓના પૂર્વજો તથા બુદી ગ્વાલિયર ચદેરી, સરેસીન, સીકરી કાલ્પી તથા આબુ આદિ પ્રદેશોના રાજાઓ અતિવિનીત ભાવથી ચિતોડના ચક્રવર્તી નરેશ મહારાણા હમીરસિંહની પૂજા કરીને તેમની આજ્ઞાને દેવવાક્ય ગણી તેનુ પાલન કરતા હતા અને તેમને સહાય કરવાને માટે પોતપોતાની સેના લઇ આવી તેમના શત્રુઓની સામે સગ્રામ કરતા હતા

જે દિવસથી ભારતના સ્વામિત્વરૂપ વરમાળા મુસલમાનોના કઠમા વિરાજમાન થઈ, તે દિવસથી મેવાડરાજ્યનો પૂર્વપ્રતાપ બહુધા મદ થઇ ગયો હતો,પરતુ વીર હમીરસિંહના સમયમા મેવાડનુ રાજ્ય પુન દૃઢ થયુ અને બાબરના સમય સુધી તે દૃઢ રહ્યુ આ સમયમા મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓ મેવાડ ના સિહાસનપર બેઠા હતા જો કે આ રાજાઓ નિષ્કટક રાજ્ય કરી શક્યા નહોતા,જો કે માળવા, ગુજરદેશ અને દિલ્હીના મુસલમાનપાદશાહો તેમની સાથે વારવાર વિગ્રહ કર્યા કરતા હતા તથાપિ ચિતોડની દૃઢ પ્રભુતા કોઇ પણ પ્રકારે ખડિત થઇ નહોતી ચિતોડના રાજાઓ ક્રમે ક્રમે શત્રુઓના આક્ર મણ નિષ્ફળ કરવા લાગ્યા ખાસ કરીને જ્યારે ખિલજી લોદી અને સૂરવશના પાદશાહો દિલ્હીના સિ હાસનને માટે માહોમાહે વિગ્રહ કરતા હતા ત્યારે મેવાડની સ્થિતિ અત્યુત્તમ થઇ હતી, કારણ કે તેમના આ માહોમાહેના વિગ્રહનો લાભ લઇ મેવાડના રાજાઓએ પોતાની પ્રભુતા બમણી દૃઢ કરી લીધી હતી તે વખતના મેવાડના રાજાઓ દેશવૈરીઓના આક્રમણનો પ્રતીકાર કરીનેજ મૌન ધારણ કરી બેસી રહેતા નહોતા,પરતુ પોતાની વિજયિની સેનાને લઇ દિગ્વિજય કરવાને માટે પણ જતા હતા તેઓ એક તરફ નગરકોટના પહાડપર અને બીજી તરફ દિલ્હીના સિહદ્વારપર પોતાના વિજયની છાપ મારતા હતા તે વખતે મેવાડરાજ્યે કેવળ શાતિજ ભોગવી નહોતી પરતુ સૌભાગ્યલક્ષ્મીના પ્રસાદથી તે દેશના લોકો અત્યત શ્રીમત બની ગયા હતા તે સમયે મેવાડરાજ્યમા જે કેટલાક વિશાળ મદિરો અને સ્તભો બધાવવામા આવ્યા હતા તેના ખર્ચના આકડા ઉપરથી અમારા કથનની સત્યતા સ્પષ્ટરીતે સમજાશે આ પ્રકારના જયસ્તભો બધાવવામા એક રાજાને પોતાના રાજ્યકાળની સમગ્ર ઉપજ ખરચી નાખવી પડતી હતી તે વખતની મેવાડરાજ્યની દશ વર્ષની ઉપજદ્વારા પણ એક જયસ્તભ બધાવો મુશ્કેલ હતો પૂર્વે અમે જણાવી ગયા છીએ કે અલાઉદ્દીને મહારાણી પદ્મિનીના મહાલયસિવાયના સર્વ

સુદર મકાનોનો નાશ કર્યો હતો,પરતુ એક જૈનમદિર તેના કરાનગ્રાસમાથી બચી ગયુ હતુ જૈનધર્મા વલબી પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોએ આ મદિર બધાવ્યુ હતુ એમ જણાય છે કે જૈનધર્માવલબીઓને એકેશ્વરવાદી જાણીને અ'નાઉદ્દીને તેમના પવિત્ર ધર્મમંદિરનો નાશ કર્યો નહોતો આવા સુદર મકાનો જોવાથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે કે સિસોદીઆકુલના રાજાઓ શિલ્પશાસ્ત્રના અત્યત અનુરાગી હતા તે વખતના હિદુરાજાઓને જમીનની મહેસુલસિવાય બીજી કાઇ ઉપજ નહોતી, માત્ર ભૂમિની મહેસુલદ્વારા તેઓ પોતાની વિશાળ સેનાનો નિર્વાહ શી રીતે કરતા હતા, તેનો વિચાર કરતા હૃદય વિસ્મિત થાય છે એટલી વાત તો નિશ્ચિતજ છે કે સિસોદીઆકુલના રાજાઓએ ધીરતા,ચતુરાઇ અને સુપ્રબધથી દીર્ઘકાળપર્યત પ્રજાપાલન કર્યું છે

જો તેઓ પોતાનુ રાજ્ય ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવી ગયા ન હોત તો તેમની મહાન કીર્તિ કોઇપણ પ્રકારે પ્રસ્થાપિત થાત નહિ આ ઉચ્ચ અને સપત્તિયુક્ત અવસ્થામા મેવાડની પ્રજાએ પણ પોતાનો ઉત્તમ કીર્તિસ્તભ સ્થાપિત કર્યો હતો, પરતુ કાળના કઠોર અને પ્રચડ પ્રહારથી તે સમગ્ર કીર્તિસ્તભ આજે તૂટીને તેનો નાશ થયો છે રાજસ્થાનના નિર્જન પ્રદેશમા અદ્યાપિ તેના ખડિયેરો દગ્ગોચર થાય છે

ગૌરવ અને સપત્તિના ઉચ્ચ આસનપર વિરાજમાન થઇ મહારાણા હમીરસિહે વૃદ્ધાવસ્થામા પરલોકયાત્રા કરી મહારાણા હમીરસિહ અતિ ધીર, તેજસ્વી, સાહસિક અને ચતુર હતા તેમના અલૌકિક ગુણોનુ વર્ણન મેવાડના નિવાસીઓ અદ્યાપિ કરે છે મેવાડવાસીઓ ગિહ્લોતકુળના અન્ય પવિત્ર તથા માનનીય રાજાઓના નામની સાથે વીરધીર હમીરસિહના નામનો જપ પણ અદ્યાપિ કરે છે

મહારાણા હમીરસિહ પરલોકવાસી થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર ક્ષેત્રસિહ (ખેતસિહ) વિશાળ મેવાડરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી સવત ૧૪૨૧ (ઈં૦ સ૦ ૧૩૬૫)મા ચિતોડના સિહાસનપર બેઠા ક્ષેત્રસિહે પોતાના ચાતુર્ય અને બુદ્ધિના પ્રભાવથી શીઘ્ર પોતાના પિતાના જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી અલ્પકાળમા તેમણે પોતાના પિતાની પ્રચડ વીરતા અને તેજસ્વિતાનુ અનુકરણ કરી અજમેર તથા જહાજપુર જીત્યા અને મડલગઢ, દસુરી તથા ચપનને પોતાના વિશાળ રાજ્યમા સયુક્ત કરી દીધા 'વકરૌલ' નામના સ્થળે દિલ્હીશ્વર હુમાયૂની સાથે તેમને યુદ્ધ થયુ [1] આ યુદ્ધમા તેમણે દિલ્હીની વિશાળ ફોજનો સપૂર્ણ પરાજય કર્યો,પરતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ ગૌરવ, વિજય, વીરતા અને તેજસ્વિતાના ભડારનો અતિ સાધારણ વાતમા અત આવ્યો તેમના અમૂલ્ય અને પવિત્ર જીવનનો અકાળે નાશ થયો મેવાડમા જે "બનોદા"નામનુ સ્થાન છે ત્યાના હાડાવશીય સામતની પુત્રી સાથે ક્ષેત્રસિહની સગાઇ કરવામા આવી હતી, પરતુ દુર્ભાગ્યવશાત તેમનો વિવાહ થાય તે પૂર્વે તે હાડાસરદારે ક્ષેત્રસિંહનો ગુપ્તરીતે વધ કરાવ્યો આ દુરાચારી સામતે કયી પાશવવૃત્તિની તૃપ્તિ કરવાને માટે પોતાના રાજાનો વધ કરાવ્યો તેનો ભેદ કાઇ સમજી શકાયો નહિ

આ પ્રકારે ક્ષેત્રસિંહનુ અકાળમૃત્યુ થયા પછી રાણા લાક્ષ (લાખા) સવત ૧૪૩૯ (ઇ૦ સ૦ ૧૩૮૩) મા ચિતોડના સિહાસનપર બેઠા સિહાસનપર બેસતાવેતજ તેમણે મેરવાડા નામનો પહાડી દેશ જીતી લીધો અને ત્યાના પ્રસિદ્ધ વિરાટગઢનો નાશ કરી તેના ખડિયેરપર વિદનોર નામનો પ્રખ્યાત દુર્ગ બધાવ્યો રાણા લાક્ષે બીજુ પણ એક અતિ મહાન કાર્ય કર્યું આ કાર્યથી તેઓ અતિ પ્રસિદ્ધ થયા અને તેમના રાજ્યમા પણ વધારો થયો રાણા ક્ષેત્રસિહે ભીલોનો "ચપ્પન"નામનો દેશ જીતી લીધો હતો આ દેશમા આવેલા "જાવડા" નામના સ્થાનમા ચાદી અને કલાઇની એક ખાણ નીકળી હતી

૧ આ હુમાયુ કોણ હતો ? હિદુસ્તાનના ઈતિહાસમા ઈ૦ સ૦ ૧૩૬૫ થી ઈ૦ સ૦ ૧૩૮૩ પર્યંત કોઈ પણ હુમાયુનુ નામ ઉપલબ્ધ થતુ નથી તો પછી કર્નલ ટૉડે કયા હુમાયુવિષે આ ઉલ્લેખ કર્યો છે ? મુગલમ્રાટ્બનો હુમાયુ સર્વ ઇતિહાસવેત્તાઓને સુવિદિત છે આ પાદશાહ ઈસ્વીસનની સોળમી શતાબ્દીમા થયો હતો આ પરથી સ્પષ્ટરીતે જણાય છે કે અહીઆ તે હુમાયુનુ વર્ણન નથી મહાશય એલ્ફીન્સ્ટને પોતાના રચેલા ભારતના ઇતિહાસમા લખ્યુ છે કે દિલ્હીશ્વર નસીરૂદ્દીન તઘલખને હુમાયુ નામનો એક પુત્ર હતો તે ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૩ મા પોતાના પિતાની પછી સિહાસનપર આરૂઢ થયો હતો જો કે સમયનો સહેજઅતર પડે છે પરતુ બીજી સર્વ બાબતોમા તે કર્નલ ટૉડના જણાવેલા હુમાયુને મળતો આવે છે આ હુમાયુને વૃદ્ધાવસ્થામા દિલ્હીનુ તખ્ત પ્રાપ્ત થયુ હતુ અને તે ગાદીપર બેઠા પછી દોઢ માસની અવધિમા પરલોકવાસી થયો હતો એમ જણાય છે કે કર્નલ ટૉડે આજ હુમાયુનુ નામ આ સ્થળે લખ્યુ છે જો કે તેને ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૪ પૂર્વે સિહાસન પ્રાપ્ત થયુ નહોતુ પરંતુ તે ઇ૦ સ૦ ૧૩૬૫મા જીવત હતો, એ વાત લેશ પણ સભવિત નથી.

એમ કહેવાય છે કે આ ખાણમાંથી સપ્ત ધાતુ[1] નીકળતી હતી, પરંતુ હાલમાં તેમાંથી સપ્તધાતુ નીકળતી નથી. આ ખાણમાંથી સુવર્ણ તો લેશ પણ નીકળતું નથી. અલબત્ત, તેમાંથી બહુધા ચાંદી કથીર, તાંબુ, સીસું અને સ્તાજન નીકળે છે. પૂર્વે ચાંદી અને કથીરની મિશ્ર ધાતુમાંથી ચાંદી પુષ્કળ નીકળતી હતી, પરંતુ હાલમાં તેમાંથી ચાંદી ઘણી થોડી નીકળે છે.[2]

લાક્ષરાણાના શાસનકાળમાં મેવાડમાં લક્ષ્મીની અત્યંત વૃદ્ધિ થઈ હતી અને મહારાણાનું ગૌરવ પણ ઘણું વધ્યું હતું. અજમેરદેશના નગરાચલ નામના સ્થાનમાં શંખલાવંશના કેટલાક રાજપૂતો વસતા હતા. રાણા લાક્ષે તેમને પણ પરાજિત કર્યા. તેમણે કેવળ પોતાની જાતિની વિરુદ્ધ જ ખડ્ગ ધારણ કર્યું નહોતું, પરંતુ દિલ્હીના લોદીવંશના પાદશાહની સામે પણ સંગ્રામ કર્યો હતો અને "વિદનોર" નામના સ્થાન આગળ પાદશાહની સારી પેઠે ખબર લીધી હતી. આ સંગ્રામ થયા પછી થોડા દિવસમાં પુણ્યભૂમિ ગયાપર મુસલમાનોએ આક્રમણ કર્યું. મુસલમાનો ગયાપર આક્રમણ કરે અને આ ધર્મસંકટના સમયમાં હિંદુ ધર્માવલંબીઓ ચુપચુપ બેસી રહે એ બનેજ કેમ ? ગયાપર શત્રુએ ઘેરો ઘાલ્યો છે, એ વાત જાણી સમસ્ત ભારતવર્ષના આર્યભૂપાલો અત્યંત ક્રોધિત થયા. ક્ષત્રિયવીરો યવનોના ભીષણ અત્યાચારમાંથી પુણ્યભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે પોતપોતાની સેના લઈ ચાલ્યા. સિસોદીઆવીર રાણા લક્ષ પણ પોતાની સેના લઈને આ ધર્મયુદ્ધમાં ગયા હતા. આ યુદ્ધમાં તેમણે અનુપમ વીરતા દર્શાવી પ્રાણાર્પણ કર્યું. સ્વધર્માનુરાગ તથા સ્વદેશપ્રેમને માટે તેમનું નામ મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ માનનીય પ્રાતઃસ્મરણીય રાજાઓની પવિત્ર નામાવલીમાં ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે. મહારાણા લાક્ષ જેવા સ્વદેશાનુરાગી હતા તેવાજ શિલ્પપ્રેમી પણ હતા. તેમણે પોતાના દેશની શોભા વૃદ્ધિગત કરવાને માટે જે શિલ્પકાર્યો કરાવ્યાં છે, તે અદ્યાપિ વર્તમાન રહી તેમની ઉત્કટ શિલ્પપ્રિયતાની સાક્ષી આપી રહ્યાં છે. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં મોટી મોટી ઈમારતો અને સરોવરો બંધાવ્યાં હતાં, જે ખાણનું વર્ણન અમે આગળ કરી ગયા છીએ તેમાંથી જે ઉપજ થતી તે સર્વ તેઓ દેશોન્નતિના માર્ગમાં ખરચતા હતા. વિશેષત દુષ્ટ અલ્લાઉદ્દીને જે સુંદર મકાનો તથા દેવમંદિરો તોડાવી નખાવ્યાં હતાં, તે સર્વને મહારાણા લાક્ષે આ વિપુલ સંપત્તિની સહાયથી પુનઃ બંધાવ્યાં હતાં. મહારાણી પદ્મિનીના મહાલયના જેવોજ બીજો એક મનોહર મહાલય રાણા લાક્ષે બંધાવ્યો. આ મહાલયનો કેટલોક ભાગ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. આ સિવાય મહારાણા લાક્ષે વિપુલ દ્રવ્ય ખરચીને બ્રહ્માનું એક વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ અદ્વિતીય મંદિર એકેશ્વરદેવ બ્રહ્માને સમર્પણ કરવામાં આવેલું હોવાથી તેમાં કોઈ પણ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી નથી. હિંદુદ્વેષી આક્રમણકારોના પ્રચંડ વિધ્વંસાનલમાંથી આ મંદિરનું રક્ષણ થયું તેનું કારણ આજ હોવું જોઈએ, નહિ તો આજ સુધીમાં તેનો પણ નાશ થયો હોત.

રાણા લાક્ષને પુષ્કળ સંતાનો થયાં હતાં. આગળ જતાં આ સર્વ સંતાનોએ રાજસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં પોતપોતાના નામનું એક એક ગોત્ર સ્થાપિત કર્યું હતું. તેમાંના "લુનાવત" અને "કુંભાવત" સુપ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ અગુણાપાનોરની પાસે વસતા લોકો અને અરવલ્લીના અન્ય પ્રદેશોમાં રહેતા સ્વતંત્ર જમીનદારો પોતાને કુંભાવત અને લુનાવતતરીકે ઓળખાવે છે.[3] મહારાણા લાક્ષના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ ચંદ્ર હતું. તે સૌથી જ્યેષ્ઠકુમાર હોવા છતાં પણ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર બેસી નહિ. પ્રાચીનકાળથી ચાલતા આવેલા રિવાજમાં આ સ્ખલન કેવી રીતે થયું તથા તેથી મેવાડરાજ્યમાં કેવા કેવા અનર્થો થયા તેનું યથાર્થ વર્ણન છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આવે છે.

---

[1] स्वर्णं रौप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्ग पारद एव च। सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः॥ ભાવપ્રકાશ એમ કહે છે કે સપ્ત ધાતુઓની સાથે સપ્ત ગ્રહોને પણ વિશેષ સંબંધ છે.

[2] દીર્ઘકાળથી આ ખાણોને મનુષ્યોએ તજી દીધી છે. હવે ત્યાં માત્ર દુર્ગમ જંગલજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કોઈની ત્યાં જવાની હિંમત થતી નથી. ત્યાં રહેતા લોકોએ આ ખાણોની અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓનાં જે મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં તે પણ ચૂર્ણવિચૂર્ણ અને છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે. હવે કોઈ પણ માણસ તેનાપર પુષ્પ ચઢાવીને તેની પૂજા કરતું નથી. ત્યાં રહેતા જંગલી લોકો આ પ્રાચીન દેવીઓને છોડીને નવા નવા દેવતાઓની પૂજા કરે છે. હવે ત્યાં ભગવતી લક્ષ્મીજીની પૂજા થતી નથી, પરંતુ શીતળાદેવીની પૂજા થાય છે.

[3] રુપનગરની નિકટ આવેલા કનુરના સામંતદેવલ સરદાર તથા સિંધુ નદીના તીરે આવેલા શોઢ્વારના સામંત રાણા લાક્ષનાજ વંશજો છે.

अध्याय ६ ठ्ठो

રાજપૂતોના સ્ત્રીવિષયક શિષ્ટાચાર-જ્યેષ્ઠકુમારને સિંહાસનારૂઢ કરવાની રીતિમાં પરિવર્તન-ખરા ઉત્તરાધિકારી ચંદ્રને બદલે તેમના કનિષ્ઠ ભ્રાતા મુકુલજીને સિંહાસનપ્રાપ્તિ-મેવાડમાં રાઠોડલોકોના અન્યાયી રાજ્યપ્રબંધથી અનેક પ્રકારના ઝગડાની ઉત્પત્તિ-તેમને ચિતોડમાંથી હાંકી કાઢી વીરવર ચંદ્રે કરેલો મંદારનગરની પ્રાપ્તિ-મેવાડ અને મારવાડવચ્ચેનો સંબંધ-મુકુલજીનું રાજ્યશાસન અને તેનો વધ

લમાં કેટલાક લોકો કહે છે કે જે લોકો સ્ત્રીજાતિના વિશેષ અનુરાગી હોય છે, તેઓ સર્વથી વિશેષ સભ્ય હોય છે. જો આ સિદ્ધાંત માનવામાં આવે, જો સ્ત્રીજાતિપ્રત્યેના અનુરાગ તથા શિષ્ટવ્યવહારના પ્રમાણમાં જાતીયસભ્યતાનું માપ કાઢવામાં આવે તો રાજપૂતોને અવશ્ય સભ્યતાના અગ્રણી ગણવા જોઇએ. રાજપૂતો પોતાના હૃદયમા આરાધ્યદેવીની પેઠે સ્ત્રીની પૂજા કરે છે. જો આ દેવીનું લેશ પણ અપમાન થાય, જો તેના સન્માન અથવા શિષ્ટાચારમાં જરાપણ ત્રુટિ થાય તો તેજસ્વી રાજપૂતોનાં હૃદયમાં ક્રોધાગ્નિનો ભભુકો ઉઠે છે અને જ્યાંસુધી તેઓ અપમાન કરનારના રુધિરથી પોતાનો તે અગ્નિ શાંત કરતા નથી ત્યાંસુધી તેમને જરાપણ ચેન પડતું નથી. આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વિના સ્ત્રીઓની સહેજ મસ્કરી કરનાર બંધુને પણ રાજપૂતો ભયંકર શત્રુ માનતા હતા. જે રાઠોડો અને કુશાવહ લોકો દીર્ઘકાળથી અભિન્ન સંબંધથી જોડાએલા હતા, તેઓ માત્ર એક શિષ્ટાચારવિરુદ્ધ વાક્યથી એકબીજાના શત્રુ થઈ પડયા. આ શત્રુતાથી ઉભયપક્ષને ઘણી મોટી હાનિ થઇ. જ્યારે તેઓ મિત્રભાવથી રહેતા હતા, ત્યારે તેમનું એકત્ર બળ અજિત મનાતું હતુ; તે એટલે સુધી કે પ્રચંડ મરાઠાઓ પણ તેમનાથી પરાભવ પામ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે માહોમાહેના વિવાદથી તેઓ એકબીજાના શત્રુ થઈ ગયા, ત્યારે મહારાષ્ટ્રીઓએ તે તકનો લાભ લઈ ઉભયને પરાજિત કરી તેમને ભારે હાનિ પહોંચાડી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે રાજપૂતોમાં રમણીવિષયક શિષ્ટાચાર એ કાંઇ સાધારણ વાત નથી. સ્ત્રીના સંબંધમાં મેવાડના સ્વામી મહારાણા લાક્ષે એક અતિ સાધારણ ઉપહાસ કરીને પોતાના પુત્ર ચંદ્રના હૃદયમાં જે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કર્યો હતો, તે સહેલાઇથી બુઝાયો નહોતો. તે બુઝાવવામાં રાજ્યની એક પ્રાચીન પદ્ધતિ ફેરવવી પડી અને તેમ કરવાથી મેવાડનું જેટલું અનિષ્ટ થયું તેટલું અનિષ્ટ મુસલમાનો અથવા મહારાષ્ટ્રીઓનાં આક્રમણથી પણ થઇ શક્યું ન હોત.

સુખદુઃખથી પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી મહારાણા લાક્ષ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા. હવે તેઓ અનર્થકારિણી વિષયચિંતાને તિલાંજલિ આપી પરમાર્થચિંતનમાં ચિત્ત પરોવી પોતાનો સમય શાંતિથી વ્યતીત કરવા ઇચ્છતા હતા. તેમના પુત્રો યથાયોગ્ય ભૂમિસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી પરમાનંદથી સમય વ્યતીત કરતા હતા. હવે મહારાણા લાક્ષને કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા નહોતી. હવે તેઓ જ્યેષ્ઠકુમાર ચંદ્રને રાજ્યભાર સોંપી નિશ્ચિંત થઈ ભગવાનનું ભજન કરવા ઇચ્છતા હતા; પરંતુ વિધાતાએ તેમના પ્રતિ વક્રદૃષ્ટિ કરી તેમને પુનઃ સંસારરૂપી નદીના વમળમાં નાખ્યા. રાણાના પરમાર્થચિંતનમાં વિઘ્ન થયું. શાંતિના માર્ગમાં કંટક આવી પડયો. તેઓ વિષમય સંસારચિંતામાંથી કોઇ પણ પ્રકારે મુક્ત થઇ શક્યા નહિ.

એક દિવસ રાણા લાક્ષ પોતાના મંત્રીઓ, સભાસદો અને સામંતોની સાથે પોતાની રાજસભામા બેઠા હતા; એટલામા મારવાડના રાજા રણમલ્લનો મોકલેલો એક દૂત શ્રીફળ લઇને ત્યા આવી પહોચ્યો. રાણાએ આ દૂતનું યથાયોગ્ય સન્માન કરી મારવાડના રાજાના ક્ષેમકુશળના સમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે દૂતને આગમનનું કારણ પૂછ્યું. દૂત બોલ્યો " મહારાજ ! આપના જ્યેષ્ઠ કુમાર ચંદની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરવાના ઉદ્દેશથી રણમલ્લે આ શ્રીફળ મોકલ્યું છે " ચંદ્ર આ સમયે રાજસભામા નહોતો; તેથી મહારાણા બોલ્યા-"થોડી વાર સુધી થોભો હમણા ચંદ્ર આવીને વિવાહના સબંધમા પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરશે " પછી તેઓ પોતાની દાઢીપર હાથ ફેરવી હસતા હસતા બોલ્યા "હુ જાણું છુ કે મારા જેવા સફેદ દાઢીમૂછવાળા માણસને માટે આપ આ પ્રકારના ખેલની સામગ્રી લાવતા નથી ! " રાણા લાક્ષના આ કૌતુકમય વચનો સાભળી સર્વ સભાસદો પરમ પુલકિત થયા અને તે વચનો વારંવાર સભારી હસવા લાગ્યા

એટલામા કુમાર ચદ્રે સભામા આવી આ સમાચાર સાભળ્યા પિતાએ જે સંબંધને હાસ્યમા જરાવાર માટે પોતાનો માન્યો છે, તે સબધને પુન પુત્ર પોતાનો શી રીતે કરી શકે ? ચંદ્રના હૃદયમા આ જ્વલત ચિતા પ્રજ્વળવા લાગી ઘણીવાર વિચાર કરીને ચદ્રે નિશ્ચય કર્યો કે આ લગ્નમા હું કદિ કોઇ પણ પ્રકારે ભાગ લઇશ નહિ ચદ્રના હૃદયની આ વાત શીઘ્ર રાણાના જાણવામા આવી તેમણે ચદ્રનો નિશ્ચય ફેરવવાને માટે તેમને વારવાર સમજાવ્યા, પરતુ ચદ્રે રાણાની એક પણ વાત માની નહિ મહારાણા ચદ્રનો દૃઢ સકલ્પ કોઈ પણ પ્રકારે તોડી શક્યા નહિ રાણાને બન્ને તરફનુ દુઃખ થયુ એક તરફ ચંદ્રની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા અને બીજી તરફ મારવાડના રાજાનુ અપમાન મહારાણાએ ચદ્રને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પરતુ તે જરા પણ ડગ્યો નહિ તેમનો ઉપદેશ, સ્નેહવચન, અનુરોધ-એ સર્વ નિષ્ફળ થયા દૃઢપ્રતિજ્ઞ ચદ્રે તે વિવાહમા કોઇ પણ પ્રકારે ભાગ લેવાની ઘસીને ના પાડી, આથી મહારાણા ચદ્રપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને રણમલ્લનુ અપમાન ન થાય એટલા માટે તેઓ સ્વયં તેની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર થયા તેમણે વૃદ્ધાવસ્થામા સસારકાર્ય છોડી અતસમય શાતિમા વ્યતીત કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, પરતુ તેમને પુન સસારચક્રમા પતિત થવુ પડ્યુ જે પુત્ર તેમને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય હતો અને જેને રાજ્યભાર સોપીને તેમણે સસારનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી કરી હતી, તેજ પુત્રનું આવુ આચરણ તેમનાથી સહન થઇ શક્યુ નહિ ચદ્રે પુત્ર થઇ પિતાના સુખદુખનો લેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ તેમણે પિતાના મુખ તરફ જોયુ નહિ, તો પછી તે પુત્ર શા કામનો ? રાણા આવો વિચાર કરી તેમનાપર અત્યંત કોપ્યા તેમણે ક્રોધાવેશમા આવી જઇ પુત્રનો પુષ્કળ તિરસ્કાર કર્યો તેજસ્વી ચદ્ર મૌન રહ્યા તેમને ધૈર્યથી પિતાના સર્વ તિરસ્કારવચનો સહન કર્યા. કારણ અપમાનથી તેમનું હૃદય ઉછાળા મારતું હતુ પરતુ તેમણે મુખથી એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યો નહિ. પછી મહારાણા ગભીર સ્વરે બોલ્યા -"ઠીક, હુંજ તેજ સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરૂ છુ, પરંતુ જો તે સ્ત્રીના ગર્ભથી પુત્ર થાય તો તારો રાજ્યાસનપરનો અધિકાર નષ્ટ થાય, આ વાતનુ તુ મને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વચન આપ' આ કઠોર વચન સાભળી તેજસ્વી ચદ્રનો એક વાળ પણ હાલ્યો નહિ તેઓ અચલઅટળ-સ્થિર રહી ધીરભાવથી બોલ્યા "ઠીક, પિતાજી ! હું ભગવાન એકલિંગના સોગદ ખાઇને કહું છુ કે તે સ્ત્રીના ગર્ભથી પુત્ર થશે તો હું સ્વય રાજ્યાસનપરનો મારો અધિકાર છોડી દઇશ "

વિધાતાનો લેખ કોણ મિથ્યા કરી શકે છે ? બાર વર્ષની કન્યા સાથે પચાસ વર્ષના મહારાણાનો વિવાહ થયો આ વિચિત્ર સંયોગથી એક પુત્રની ઉત્પત્તિ થઇ તેનું નામ મુકુલજી રાખવામા આવ્યુ. જ્યારે મુકુલજી પાચ વર્ષના થયા ત્યારે 'મુસલમાનોએ પુણ્યતીર્થ ગયાપર આક્રમણ કર્યું છે' એ સમાચાર મહારાણાના સાભળવામા આવ્યા આ દુરાચારીઓના હાથમાથી તે પવિત્રક્ષેત્રનું રક્ષણ કરવાના ઉદ્દેશથી ભારતવર્ષના સર્વ આર્યરાજાઓ તે તરફ પોતપોતાના સૈન્ય લઇને જતા હતા રાણા લાક્ષે પણ આ કઠિન ધર્મકાર્ય કરી પોતાના અતકાળને પવિત્ર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો ભારતવર્ષના હિંદુધર્માવલબી રાજાઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે -"રાજ્ય કરવાથી રાજાને અનત પાપના ભાગી થવુ પડે છે અને અતસમયે રાજ્ય, ધન તથા વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરી કઠોર મુનિવ્રત ધારણ કરી વ્રતાનુષ્ઠાન, પરમાર્થચિંતન, તીર્થગમન તથા દાનાદિ પુણ્યકર્મનું અનુષ્ઠાન ન કરવામા આવે તો આ પાપમાથી કોઇ પણ

પ્રકારે મુક્ત થઇ શકાતુ નથી" મહારાણા લાક્ષ પણ આવી શ્રદ્ધા હૃદયમા ધારણ કરી આ ભીષણ સગ્રામમા આત્મોત્સર્ગ કરવાને તત્પર થયા જે વખતથી ઇસ્લામધર્માવલબીઓ હિદુઓના સનાતન-ધર્મને કલકિત કરવાને તૈયાર થયા અને જે વખતથી તેઓ પોતાનુ આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે ખડ્ગ ધારણ કરવા લાગ્યા, તે વખતથી હિદુરાજાઓએ શાતિમય જીવનનો ત્યાગ કરી તેમની સાથે બાથ ભીડવા માડી તેમણે શત્રુ અને દપદ્વતી નદીના વિશાળ કિનારા ઉપરથી રગી નાખ્યા અને ગયાતીર્થનો ઉદ્ધાર કરવો એ તેમનુ મુખ્ય કાર્ય થઇ પડ્યુ તેમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે જો અમે પાપિષ્ઠ યવનોના કલુષિત ગ્રાસમાથી પુણ્યતીર્થ ગયાનો ઉદ્ધાર કરીશુ તો પુનર્જન્મના ફેરામાથી મુક્ત થઇશુ અને અમને અપ્સ-રાઓ દિવ્ય વિમાનમા બેસાડીને સ્વર્ગલોકમા લઇ જશે શ્રદ્ધા એજ કાર્યનુ મૂળ છે એજ શ્રદ્ધાને લીધે મહારાણા લાક્ષ વૃદ્ધાવસ્થામા બળવાન મુસલમાનોની સાથે સગ્રામ કરવાને તત્પર થયા આ કઠોર વ્રતનુ પાલન કર્યા પૂર્વે તેમણે પોતાના રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કર્યો રાજ્યમાથી વિદાય લીધા પછી તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો ઝગડો ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરવી એ મારુ પરમ કર્તવ્ય છે, એમ તેમણે ધાર્યુ તે વખતે મહારાણાએ ચદ્રને રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી કોણ થશે તે વિષે કાઈ પણ કહ્યુ નહિ તેઓ માત્ર એટલુજ બોલ્યા કે—"હુ જે કઠોરવ્રતનુ પાલન કરવા જાઉ છુ તેમાથી બચીને પાછો દેશમા આવીશ એવી મને આશા નથી જો હુ આવી શકુ નહિ તો પછી મુકુલની ઉપજીવિકાનો શુ પ્રબધ કરવામા આવશે? મુકુલને શી સપત્તિ આપવામા આવશે?" તેજસ્વી ચદ્રે સ્થિર-ભાવથી ઉભા થઇ ધીર અને ગભીરસ્વરે ઉત્તર આપ્યો—"ચિતોડનુ રાજસિહાસન" વળી મહારાણાના મનમા લેશ પણ સદેહ ન રહે એટલા માટે બુદ્ધિમાન ચદ્રે પિતાજી ગયા તરફ જાય તે પૂર્વેજ મુકુલનો અભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો ચદ્રની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને અદ્ભુત આત્મત્યાગનો પરિચય થયા છતા પણ રાણાના મનમા શકા હોવાથી તેમણે પણ યુદ્ધમા જવા પૂર્વેજ મુકુલજીનો અભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અભિષેકની સામગ્રી શીઘ્ર તૈયાર કરવામા આવી પાચ વર્ષના બાળક મુકુલજીને રાજસિહાસનપર વિરાજમાન કરી ચદ્રે સૌથી પહેલા તેના તરફ રાજસન્માન તથા આદર પ્રદર્શિત કર્યા અને તેની સમક્ષ સેવક તથા વિશ્વાસુ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી આ મહાન સ્વાર્થત્યાગના બદલામા તેમને મત્રીઓમા સર્વોચ્ચ પદ આપવામા આવ્યુ અને જે કોઇ સામતને ભૂમિવૃત્તિ પ્રદાન કરવામા આવે તેના દાનપત્રપર રાણાના હસ્તાક્ષરની ઉપર ચદ્રના ખડ્ગનુ ચિન્હ કરવામા આવે, એવો પ્રબધ વિધિપૂર્વક કરવામા આવ્યો. ચિતોડના રાણાઓએ તે દિવસ પછી જે જે ભૂમિવૃત્તિ આપી છે તેના દાનપત્રોપર [1]સાલુમ્બ્રાપતિના ખડ્ગનુ ચિન્હ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

આ મહાન સ્વાર્થત્યાગથી રાજકુમાર ચદ્રનુ મહત્ત્વ, વીરતા, સહનશીલતા તથા ઉદારતા સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે પિતાજીના ગયા પછી તેઓ લઘુ ભ્રાતા મુકુલના તથા સમગ્ર મેવાડના કલ્યાણ માટે તથા શ્રીવૃદ્ધિને માટે પરમ ચાતુર્યથી પ્રયાસ કરવા લાગ્યા, પરતુ મુકુલની માતા તેમનાપ્રત્યે અત્યત અપ્રસન્ન હતી મુકુલ યોગ્ય વયનો થાય ત્યાસુધી રાજકારભાર ચલાવવાની તેની પોતાની ઇચ્છા હતી, પણ તેની આ આશા પૂર્ણ થઇ નહોતી આથી તેને મહા દુ ખ થતુ હતુ દ્વેષથી તેનુ ચિત્ત ચલાયમાન થયુ હતુ તેના હૃદયમા કૃતજ્ઞતાને સ્થાન મળ્યુ નહોતુ તેનુ હૃદય પશુના જેવુ થઇ ગયુ હતુ ચદ્રના સ્વાર્થત્યાગવિના તે 'મેવાડની રાજમાતા" થઈ શકી ન હોત, પરતુ તે હૃદયપર પાષાણ મૂકી રાક્ષસી તથા પિશાચિની બની ચદ્રના અલૌકિક ગૌરવને ભૂલી ગઈ અને તેમનુજ અકલ્યાણ કરવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી વીરવર ચદ્રના પ્રત્યેક કાર્યને તે રાજમાતા દ્વેષ તથા ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જોવા લાગી અતે કોઇ પણ પ્રકારનુ છિદ્ર પ્રાપ્ત ન થવાથી કેવળ અમૂલક સદેહ અને દુષ્ટ સ્વભાવને વશ થઇ ચદ્રના સરલ કાર્યોમા પણ દોષારોપણ કરી તે બોલી "રાજકાર્ય કરવાના નિમિત્તથી ચદ્ર પોતેજ રાજા બની ગયો છે જો કે તે પોતાને રાણાતરીકે ઓળખાવતો નથી, પરતુ તે એ ઉપાધિને નામમાત્રજ રાખવા ઇચ્છે છે" આ મર્મ વાતો ધીમે ધીમે ચદ્રના સાભળવામા આવી તેઓ પોતાના હૃદયની સરલતા અને પવિત્રતા ઉત્તમ રીતે જાણતા હતા પોતાના કનિષ્ઠબધુના કલ્યાણને માટેજ તેમણે રાજસન્માનનો

[1] ચદ્રના વશજો ચદાવત કહેવાય છે તેમના સ્વામી અને સરદારનુ નિવાસસ્થાન સાલુમ્બ્રા છે મેવાડના સરદારોની સભામા સાલુમ્બ્રાપતિને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવામા આવે છે

ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ શું તેમને આ કાર્યનો બદલો આવોજ મળ્યો હતો ? ચંદ્રે જાણ્યું કે રાજમાતાનું મન પોતાના પુત્રના હિતને માટે સદા વ્યાકુળ અને શંકાશીલ રહે છે, પણ તેમાં તેઓ શું કરી શકે ? હિતકારી મનુષ્યની સરલતા ઉદારતા તથા સ્વાર્થત્યાગ જો કુટિલકાપટ્યની ગણનામાં આવે તો જગતમાં કોઇ પણ મનુષ્ય સત્યમાર્ગે વિચરી શકેજ નહિ

ચંદ્રના ઉદાર હૃદયપર પ્રચંડ પ્રહાર પડયો તેમણે ધાર્યું કે હવે રાજ્યપ્રબંધમાં હાથ રાખવો ઉચિત નથી શત્રુની ભયંકર છરી હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકાય,પરંતુ આ પ્રકારનો અન્યાય અને કલંક એક ક્ષણવાર પણ સહન થઇ શકે નહિ આ અન્યાય અપકીર્તિ તથા સંદેહને માટે ચંદ્રે મિષ્ટવચનથી રાજમાતાને ઠપકો આપી કહ્યું –' આપની સમજમાં ફેર છે જો મને ચિતોડના સિંહાસનપર બેસવાની અભિલાષા હોત તો આજે તમને રાજમાતા કહીને કોણ બોલાવત ? ઠીક, એમાં મને કાંઇ હાનિ નથી અને એથી મને દુઃખ પણ થતું નથી મને માત્ર અફસોસ એટલોજ થાય છે કે મારે ચિતોડનો પરિત્યાગ કરવો પડે છે ચિતોડના ભાગ્યમાં ભયંકર વિપત્તિઓ લખેલી છે, એ વિચાર આવતાજ મારા હૃદયમાં દુઃખ થાય છે ઠીક હું જાઉં છું રાજ્યનો સમસ્ત પ્રબંધ આપ આપના હાથમાં લ્યો હવે કેવળ આપના ઉપરજ રાજ્યના સુખ દુઃખ સમ્પત્તિ વિપત્તિ ઇત્યાદિ સર્વ બાબતો નિર્ભર કરૂં છું જોજો, સિસોદીઆકુળનું ગૌરવ નષ્ટ થાય નહિ ' ચંદ્ર ચિતોડનો ત્યાગ કરી માંડુરાજ્ય તરફ ચાલ્યા ગયા ત્યાંના રાજાએ ઉત્તમ પ્રકારે તેમનો આદરસત્કાર કરી તેમને પોતાને ત્યાં રાખ્યા અને તત્કાળ તેમને હલ્લર નામનું સ્થાન ભૂમિવૃત્તિમાં આપી દીધું

પૃથ્વીમાં કૃતજ્ઞતા ક્યાં છે ? કૃતજ્ઞતા એ સ્વર્ગીય રત્ન છે હો, સ્વાર્થપરતા અને વિશ્વાસઘાતના નરકકૂપમાં એ સ્વર્ગીય રત્ન રહી શકતું નથી જેના હૃદયમાં આ દિવ્ય રત્ન વિરાજમાન હોય છે તે મનુષ્ય હોવા છતાં પણ દેવતા છે, તે અતિ સાધારણ માણસ હોવા છતાં પણ સમસ્ત જગતનો પૂજનીય છે કુમાર ચંદ્રે એકદમ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પોતાનો મુકુટ પોતાના હાથથી પોતાના કનિષ્ઠબંધુના મસ્તકપર મૂકયો જે તેમનો દાસ થવાને પણ લાયક નહોતો તેનીજ સેવા તેમણે પોતે કરી આવી ઉદારતા અને મહાનતા કેટલા માણસોના ચરિત્રમાં દષ્ટિગોચર થાય છે ? આ અદ્ભુત સ્વાર્થત્યાગના બદલામાં તેમને શું મળ્યું ? દ્વેષ, સ્વાર્થપરતા અને વિશ્વાસઘાતના ભંડારરૂપ આ સંસારમાં તેમને કોણે ઉત્તમ કાર્યનો ઉત્તમ બદલો આપ્યો ? તેઓ પોતાના પૂર્વજોનું રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા ગયા દુષ્ટ રાજમાતાએ તેમને ઘેરાવાને માટે જરા પણ આગ્રહ કર્યો નહિ અને એક વાર પણ તેમને મનાવી લાવવાની ચેષ્ટા કરી નહિ, પરંતુ તેમના જવાથી ઉલટી તે આનંદ પામી વિશેષત તેના પિતા, ભ્રાતા અને પિયરપક્ષના અન્ય કુટુંબીજનોના આનંદની સીમા રહી નહિ ધીમે ધીમે તેઓ મંદોરનગરને છોડી ચિતોડમાં આવવા લાગ્યા સૌથી પહેલા મુકુલના મામા જોધરાવે (એણે જોધપુર વસાવ્યું હતું) મારવાડની મરુભૂમિ છોડી મેવાડની શીતળભૂમિમાં આવી વિશ્રામ કર્યો કેટલાક દિવસ પછી જોધરાવનો પિતા રણમલ પોતાના અગણિત સેવકોને લઇને આવ્યો મારવાડમાં જુવારના રોટલા ખાઇ ખાઇને જેના ગળા છોલાઇ ગયા હતા, તેઓ હવે મેવાડના ઘઉંની રોટલી ખાઇ પરમાનંદપૂર્વક બાળક મુકુલને જયજયકાર કરવા લાગ્યા

ક્રૂર અને કપટી માણસોના હૃદયનો ભાવ જાણી શકે એવા કેટલા માણસો જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે ? મારવાડના તપ્ત રેતીના રણમાં બેસીને જે લોકો તે સ્થાનને સ્વર્ગીય સુખનો ભંડાર માનતા હતા તે મહાનુભાવ વીરગણ આજે **સ્વર્ગાદપિ ગરીયસિ** જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરીને મેવાડની ભૂમિમાં શામાટે આવ્યા છે ? કોણ જાણે તેમના હૃદયમાં શો વિચાર ઉદિત થયો છે ? આવા વિચાર કોઇ પણ મેવાડવાસી કરતું નહોતું રણમલ પોતાના દૌહિત્રને ખોળામાં લઇને બાપ્પારાવળના સિંહાસનપર વિરાજમાન થવા લાગ્યો રાણાના છત્રચામરનો ઉપભોગ તે લે છે તેના મનમાં સુખના અનેક તરંગો ઉઠ્યા કરતા હતા તે મનમાં ને મનમાં અનેક સુખસ્વપ્નો જોયા કરતો હતો જે સમયે બાળક મુકુલ રમવાને માટે રાજસભામાંથી ચાલ્યો જતો હતો, તે સમયે રણમલ એકલોજ સિંહાસનપર બેસી રહેતો હતો સર્વ રાજચિન્હો તે વખતે પણ તેના મસ્તકપર શોભતા હતા આ ઘટના જોયા છતાં પણ સર્વ તે તરફ આંખમિચામણાં કરતા હતા કોઇ પણ માણસ સાહસ કરીને આ સંબંધે તેને કાંઇ પૂછતું નહોતું પરંતુ માત્ર એક જણ આનો મર્મ સમજી ગયું હતું રાઠોડસરદારનો આ વ્યવહાર જોઇ

તેના મનમા અત્યત દુખ ઉત્પન્ન થયુ આ માણસ તે સિસોદીઆકુળની એક વૃદ્ધ ધાત્રી[1] હતી રાજકુમારની રક્ષાનો ભાર આ ધાત્રીનાજ હાથમા હતો તે મનમા બોલી –"શુ બાપ્પારાવળના સિહાસનપર રાઠોડ લોકો અધિકાર કરશે ? શુ દુર્જનના વિશ્વાસઘાતથી સિસોદીઆકુલ સદાને માટે રસાતળમા જશે ?" ધાત્રીના મનમા આ પ્રકારની ગૂઢ ચિતા થવા લાગી

કારણ દુખ, ઘૃણા તથા અભિમાનથી જર્જરિત થઇને તેણે મુકુલની માતા પાસે જઈ તેને કહ્યુ "શુ તમે કાઇ જોતા નથી ? શુ તમારી સમજમા કાઇ અવતુ નથી ? શુ તમારા પિતા અને તેના માણસો તમારા બાળકને ચિતોડના સિહાસનથી દૂર કરશે તે તમે શાતિથી જોયા કરશો ?" આ હિતૈષી ધાત્રીના મુખથી આ વાત સાભળી રાજમાતાને અત્યત સદેહ ઉત્પન્ન થયો અત્યારસુધી આવો સદેહ તેને સ્વપ્નમા પણ આવ્યો નહોતો અત્યારપર્યત તે સર્વથા નિશ્ચિત હતી, પરતુ હવે તે સમજી કે અમારી દશા સકટમય છે હવે તેને આ વિપત્તિમાથી મુક્ત થવાની ચિતા થવા લાગી, પરતુ હવે શો ઉપાય હતો ? બુદ્ધિભ્રમમા પડીને તેણે પોતે પોતાને હાથેજ પોતાના પગમા કુહાડી મારી હતી જો કુમાર ચદ્ર ચિતોડમા હોત તો આ વિપત્તિ તેનાપર કદિ કોઇપણ પ્રકારે આવી પડત નહિ, પરતુ તેણે પિશાચિની બનીને પોતાને હાથેજ પોતાનુ સત્યાનાશ વાળ્યુ હતુ વિપત્તિમાથી મુક્ત થવાનો કોઇ ઉપાય નહિ જડવાથી રાજમાતા પોતાના પિતાની પાસે ગઇ અને તીન અભિમાનથી તેણે તેને ઉપલા પ્રકારના વ્યવહારનુ કારણ પૂછ્યુ ઉત્તરમા તેણે જે સાભળ્યુ તેથી તેનુ હૃદય વ્યાકુળ થયુ, તેનુ મસ્તક ફરવા લાગ્યુ અને તેની સપૂર્ણ ખાત્રી થઇ ગઇ કે મારો પિતા રણમલ્લ મારા બાળક મુકુલનુ ખૂન કરીને સ્વય રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે આ વિપત્તિકાળમા રાજમાતાના સાભળવામા આવ્યુ કે રણમલ્લે ચદ્રના બીજા બધુ રઘુદેવને ગુપ્તરીતે મારી નખાવ્યો છે આ અશુભ સમાચાર સાભળતાજ રાજમાતા અત્યત વ્યાકુળ થઇ ગઇ રઘુદેવને કેલવાડા અને કવેરી ગામની ભૂમિવૃત્તિ મળી હતી રઘુદેવ કેલવાડામાજ રહેતા હતા એક સમયે રણમલ્લે રઘુદેવ ઉપર સન્માનના ચિન્હતરીકે એક પોશાક મોકલ્યો. રાજપૂતો સન્માનનો પોશાક મળતા તરત તેને પરિધાન કરે છે આ તેમનો એક ખાસ શિષ્ટાચાર છે. રઘુદેવ ઉક્ત પોશાક પરિધાન કરતા હતા તે વખતે દુષ્ટ રણમલ્લના એક ગુપ્તચરે તેમને છૂરીથી મારી નાખ્યા રઘુદેવ અત્યત શ્રીમાન, ધર્મપરાયણ તથા સાહસિક યુવક હતા તેમના અનુપમ ગુણ તથા સૌદર્યથી મોહિત થઇ રાજપૂતો તેમનાપ્રત્યે એટલી પ્રીતિ રાખતા હતા કે તેમના મૃત્યુથી મેવાડના સર્વ રાજપૂતો અત્યત શોકાકુળ થયા મૃત્યુ પછી તેઓ "પિતૃદેવતા" ની ગણનામા આવ્યા હતા તે વખતથી મેવાડના સર્વ મનુષ્યો પોતાના ઘરમા તેમની મૂર્તિ સ્થાપન કરી ભક્તિપૂર્વક તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા મેવાડમા પ્રતિવર્ષે બેવાર રઘુદેવની પૂજા મોટી ધામધૂમ સાથે થાય છે આ પ્રસગે રાણાથી લઇને રાજ્યના ભિક્ષુકપર્યંત સર્વ લોકો આ ધામધૂમમા ભાગ લે છે[2]

હવે રાજમાતાની શકા અને ચિતાની સીમા રહી નહિ તે સપૂર્ણરીતે સમજી ગઈ કે જ્યારે આ દુરાચારીએ રઘુદેવને મારી નાખ્યા છે, તો હવે એ મુકુલનો સહારકરવાનો પ્રબધ શીઘ્રજ કરશે તે આ વિપત્તિમાથી બચવાનો ઉપાય શોધવા લાગી તે જે તરફ જોતી તે તરફ તેને સકટ અને સકટજ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા તેને ચારે તરફ શત્રુઓજ જણાતા હતા રણમલ્લના માણસો સર્વત્ર સ્થિત હતા ચિતોડમા જેટલા ઉચ્ચ પદ હતા તે સર્વપર રણમલ્લના માણસો વિરાજમાન હતા વળી ચિતોડના એક

1 કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે હિંદુરાજકુળમા તે ધાત્રીનો વિશેષ આદર હતો તેના સતાનોને એક એક રાજપૂતરાજાની સાથે 'ધાભાઇ'નો સબધ રાખવો પડે છે આ લોકોને યાવચ્ચદ્રદિવાકરૌ ભૂમિવૃત્તિ આપવામા આવે છે હિંદુરાજાઓ તેમને મોટા મોટા કાર્યોમા નિયુક્ત કરે છે

2 દશેરાને દિવસે મેવાડમા એક ઉત્સવ થાય છે આ ઉત્સવને દિવસે તથા પ્રતિમાસની દશમને દિવસે મેવાડના પ્રત્યેક ઘરમા રઘુજીની વેદી સાફ કરવામા આવે છે તેમની મૂર્તિને સ્નાન કરાવી તે વેદીપર મૂકવામા આવે છે રાજપૂતસ્ત્રીઓ તે વેદીની પૂજા કરીને પોતાના પુત્રોના મગલનુ ચિતવન કરે છે અને રાજપૂતપુરુષો પુત્રકામના કરે છે રઘુજીને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે બાપ્પારાવળનો કુલેશ નામનો એક પુત્ર મેવાડના પુત્રકદેવતાતરીકે પૂજાતો હતો પરતુ હમણા કોઇ તેની પૂજા કરતુ નથી હાલમા તો ક્ષેત્રપાલદેવ અને રઘુદેવજ મેવાડવાસીઓના પ્રધાન ઉપાસ્ય દેવતા છે રઘુદેવની પૂજાવિધિ સાથે ગ્રીસના એડોનિસ દેવતાની પૂજાવિધિ ઘણે અશે મળતી આવે છે

સર્વોચ્ચ આસનપર જેસનમીરનો એક ભટ્ટીરાજપૂત વિરાજમાન હતો

રણુમ ે સર્વને વશ કરી લીધા હતા તેસર્વને પૂતળાની પેઠે નચાવતો હતો તો પછી આવખતે રાણીના પક્ષમા ઉભો રહી સિસોદીઆકુળના ગૌરવનું વહાણુ ન ડૂબવા દે એવો ત્યા કોણુ હોય ? બાપ્પારાવળે રોપેના વંશવૃક્ષને આ વિપત્તિમાથી કોણુ બચાવશે ? કોઇ નહિ કેવળ ઉદારહૃદય વીરવર ચંદ્રજ એક તેનુ રક્ષણુ કરી શકે એમ હતુ ધીમે ધીમે રાણીની આશા નષ્ટ થવા લાગી તે ચારે તરફ અંધકાર જોવા લાગી આ સંકટમા તેને ચંદ્રનું સ્મરણુ થયુ ચંદ્રની ભવિષ્યવાણી તેના કાનમા ગુંજારવ કરવા લાગી જેમ જેમ સમય વ્યતીત થતો ગયો તેમ તેમ રાણીનું હૃદય બહેર મારતું ગયુ રાણીને પુષ્કળ પશ્ચાત્તાપ થયો અને જ્યારે તેનાથી હૃદયદુઃખ સહન થઇ શક્યુ નહિ, ત્યારે તેણે ચંદ્રને પોતાનુ સમસ્ત વૃત્તાંત કહેવરાવી મોકલ્યુ જો કે આ સમયે ચંદ્ર દૂર હતો, તોપણુ ચિતોડના સર્વ વર્તમાન પ્રતિદિન તેના જાણુવામા આવતા હતા તેઓ પ્રથમથીજ જાણુતા હતા કે મુકુલની માતા અનુતાપ કરીને પાછળથી મારી સહાયતા માગશે દુરાચારી રાઠોડનોકોના ગ્રાસમાથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તેઓ પહેલેથીજ તૈયાર હતા અને એવામા તેમને પોતાની સાવકીમાતાનો પત્ર પ્રાપ્ત થયો આથી તેઓ શીઘ્ર ચિતોડનગર તરફ ચાલ્યા જ્યારે ચંદ્રે ચિતોડનો ત્યાગ કર્યો હતો ત્યારે ૨૦૦ અહેરિયાભીનો પોતાના પરિવારને ચિતોડમા મૂકીને તેમની સાથે ચાલ્યા ગયા હતા આ વખતે તેઓ પણુ ચંદ્રની અનુમતિ લઇ પોતાના બંધુઓ તથા સ્ત્રીપુત્રોને મળવાને માટે ચિતોડમા આવ્યા દુર્ગમા પ્રવેશ કરી તેઓ દ્વારપાલોની સેવા કરવામા રોકાયા આ પ્રમાણે દ્વારપાલોની સેવા કરી તેઓ સાવધાનતાપૂર્વક પોતાના કાર્યમાટેના અવસરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા આ તરફ ચંદ્રે પોતાની સાવકીમાતાને કહેવરાવી મોકલ્યુ કે –' ચિતોડની આસપાસના ગામોના લોકોને ઉજાણી કરાવવાને માટે પુષ્કળ નોકરોને મોકલજો અને તેમની સાથે અવસર મેળવી મુકુલને લઇને તમે પણુ જજો ધીમે ધીમે ચિતોડથી દૂર ને દૂર જતા જજો, પરન્તુ આ વાત બરાબર લક્ષમા રાખજો કે દીવાળીને દિવસે તમારે ગોમુડા નગરમા[1] આવવાનુ છે જો આ ટાણુ ચૂકશો તો પુન કોઈ પણુ ઉપાય સફળ થનાર નથી

આ યોગ્ય ઉપદેશ સાભળી મુકુલની માતા સાવધાન થઇ ચંદ્રની આજ્ઞાનું પાલન કરવામા તેણે એક ઘડીનો પણુ વિલંબ કર્યો નહિ પરન્તુ તે બમણુા ઉત્સાહ અને બમણી સાવધાનીથી કાર્ય કરવા લાગી થોડા દિવસમા દીવાળીના તહેવાર આવ્યા આ વખતે મુકુલની માતા પોતાના માણુસોને લઇને ચિતોડથી ગોમુડાનગરમા ગઈ રાજમાતા આખો દિવસ નગરવાસીઓને ઉત્તમોત્તમ ભોજન કરાવી રાત્રિ પડવાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી ધીમે ધીમે સંધ્યાનો સૂક્ષ્મ અંધકાર સમસ્ત જગતમા પ્રસરી ગયો, તથાપિ ચંદ્રનું આગમન થયુ નહિ પછી કૃષ્ણુપક્ષની ચતુર્દશીનો ગાઢ અંધકાર સર્વત્ર ફેલાઇ ગયો, તથાપિ કુમાર ચંદ્રના દર્શન થયા નહિ પુરોહિત ધાત્રી તથા તેમની સાથે આવેના બીજા માણુસો નિરાશ થના લાગ્યા અંતે તે સર્વ રાજકુમારને લઈ ચિતોડી નામના કોટની નિકટ પહોચ્યા ત્યા પહોચ્યા કે તરતજ પાછળથી ઘોડાની પડઘી સંભળાવવા લાગી આ ધ્વનિ સાભળી સૌના હૃદયમા આશાનો સંચાર થયો જોતજોતામા ચાળીસ અશ્વારોહીઓ અતિ શીઘ્રતાથી ઘોડા ચલાવી તેમની આગળથી ચાલ્યા ગયા આ અશ્વારોહીઓમા સર્વથી આગળ રાજકુમાર ચંદ્ર હતા તેમણે પોતાનો વેશ બદલી નાખ્યો હતો તેમણે પોતાના લઘુભ્રાતા મુકુલને જોઇને તેમને સંકેતથી નૃપોચિત માન આપ્યુ તેઓ પોતાના માણુસોને લઇને શીઘ્ર ચિતોડના સિંહદ્વાર પર પહોચ્યા જે માણુસો પાછળ રહ્યા હતા તેઓ પણુ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા કોઇએ પણુ ચંદ્રની ગતિ રોકી નહિ પછી ' રામપોલ નામના[2] દ્વારપર તેઓ પહોચ્યા કે તરતજ દ્વારપાલોએ તેમની સામે આવી તેમને પૂછ્યુ – આપ લોકો કોણુ છો ? કુમાર ચંદ્રે ઉત્તર દીધો – અમે સર્વ રાજપૂત સરદારો છીએ અને ચિતોડની આસપાસના ગામમા રહીએ છીએ અમે રાજકુમાર ની સાથે ગોમુડા ગયા હતા અને હવે તેમને ચિતોડમા પહોચાડવાને આવ્યા છીએ આ સર્વ ઉત્તર સાભળ્યા પછી કોઇના હૃદયમા કાંઈ સંદેહ રહ્યો નહિ અને ચંદ્ર તથા તેમના કેટલાક માણુસો નિર્વિઘ્ને કિલ્લાની અંદર

1 ચિતો ડી માગવા જવાને માટે જે એક સુંદર માર્ગ છે તેના ઉત્તરે ચિતો ડી થી સ ત માઈલ દૂર ગોમુડાનગર છે

2 તે ૨૯નારમા ગયા પછી તરતજ રામપોલ બાર આવે છે

ગયા; પરંતુ જ્યારે પાછળ રહેલા માણસો આવી પહોચ્યા ત્યારે દ્વારપાલોનો સંદેહ વધી ગયો અને તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ શી ધાડ છે? હવે તેઓ સમજી ગયા કે શીઘ્ર અમારૂ સત્યાનાશ વળી જશે. આથી સર્વ દ્વારપાળો અસિ લઇને રાજકુમાર ચંદ્રની સામા થયા. કુમાર પણ હાથમા ખડ્ગ લઈ સિંહની પેઠે ક્રોધથી તેમનાપર તૂટી પડ્યા. ઉભય પક્ષો વચ્ચે ઘોર સગ્રામ થવા લાગ્યો. ચદ્રનો ગભીર સિહનાદ સાભળી તેમના અનુચરભીલો પણ દ્વારપાળોનો સંહાર કરવા લાગ્યા ચતુર ચદ્રે કિલ્લેદાર ભટ્ટીસરદારને પકડી કેદ કર્યો તે અત્યત ક્રોધિત થઈ ચંદ્રની સામે આવ્યો; પરતુ તેમના અશ્વારોહીઓની ગતિ તે રોકી શકયો નહિ તેણે દૂરથી ચદ્રપર પોતાની તલવાર ફેંકી, તે તલવાર ચંદ્રને વાગી અને ઘાવમાથી રુધિર નીકળવા લાગ્યુ; પરંતુ તેજસ્વી ચદ્રે તરતજ દોડીને તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેને નીચે તોડી પાડ્યો. ચદ્રની સેનાએ સર્વ દ્વારપાળોનો સહાર કરી નાખ્યો ચદ્રના અનુચરો સર્વ ગઠોડોને તેમના નોકરચાકર સાથે તેમના ગુપ્ત સ્થાનોમાથી પકડી લાવ્યા અને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યા

ચતુર્દશીની તે ભયકર રાત્રિએ માત્ર બે ચાર રાઠોડોજ ચદ્રના પજામાથી બચ્યા હશે; પરંતુ દુર્ભાગી રણમલ્લના મૃત્યુનુ વૃત્તાત સાભળી શોકને બદલે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે દુરાચારીએ તે દિવસે પોતાની પુત્રીની એક અતિ સુંદર દાસીપર મોહિત થઇ તેનાપર બળાત્કાર કરી પોતાની કામવૃત્તિ તૃપ્ત કરી હતી બહાર શુ થાય છે તે તે જાણતો નહોતો શત્રુઓ તેના ઇષ્ટમિત્રો તથા બંધુ વગેરેનો સંહાર કરીને તેની પાસે આવતા હતા, તે પણ તે જાણતો નહોતો મદિરા, અફીણ વિગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન કરી તથા વિષયોન્મત્ત બની તે વૃદ્ધપુરુષ પોતાની પ્રિય કામિનીના ગળામા હાથ નાખી અચેતનવત્ પડ્યો હતો. નીચ કામવૃત્તિને વશ થઈ દુષ્ટ રણમલ્લે સતી સ્ત્રીનું અમૂલ્ય રત્ન લૂંટી લીધું અને તે હતભાગી સ્ત્રીના પવિત્ર ચરિત્રને કલક લગાડયુ, પરતુ તે સ્ત્રીના શાપાગ્નિમા તે શીઘ્ર ભસ્મ થઈ જનાર હતો. આજે તે આ લોક છોડી નરકની અનત જ્વાળામા પડવાનો હતો તે રાજપૂતલલનાના સ્વર્ગથી પણ ઉત્તમ સતીત્વ ધનનુ તે દુષ્ટે હરણ કર્યું હતુ તે રાજપૂતબાળા અપમાનિત અને પદદલિત થઇને શું તેને ક્ષમા કરશે? કદિ નહિ. રણમલ્લના પાપાચારનો બદલો તેણે લીધો તેણે ધીમે રહીને શય્યામાથી ઉઠી તે દુષ્ટ[1] મારવાડીની પાઘડી ખોલી અને તેવતી તેને પલગની સાથે સારી રીતે જકડીને બાધી દીધો તેને બાધ્યા છતા પણ તેની નિદ્રા ખુલી નહિ આ પ્રકારે દુષ્ટ રણમલ્લને તેના ભાગ્યને સોપી તે રાજપૂતલલના ત્યાથી ચાલી ગઇ થોડી વારમા ચદ્રના યમદૂત જેવા સૈનિકો તે મહાલયમા પહોચ્યા આ વખતે પણ તે દુષ્ટ જાગૃત થયો નહોતો; પરતુ જ્યારે તે સિપાઇઓએ ગગનભેદી સિંહનાદ કર્યો ત્યારે તે પાપીની સર્વ ઉન્મત્તતા નષ્ટ થઈ ગઇ આખ ખોલીને તેણે જોયુ તો તેને ખબર પડી કે આપણાપર મહાસકટ આવી પડયુ છે. તેણે રણોન્મત્ત સૈનિકોથી સમગ્ર મહાલય પરિપૂર્ણ થયેલો જોયો સર્વ સૈનિકો તલવાર ઉંચકી તીવ્ર વેગથી તેની સામે ધસી આવતા હતા ક્રોધથી તેનુ શરીર બળવા લાગ્યુ અને તે અભાગીએ શીઘ્ર ઉઠવાની ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તેની મનમોહિનીની કઠોર પ્રેમ જજીરે તેને તેમ કરતા રોકયો તેણે ઉઠવાને માટે ઘણુ બળ કર્યું, તે છતા પણ તે ઉઠી શકયો નહિ—કઠોર પ્રેમબધનથી તે મુક્ત થઇ શકયો નહિ પછી તે અભાગી પલંગની સાથેજ ખડા થઇ ગયો. પલગ તેની પીઠપર એવો શોભાયમાન લાગતો હતો કે જાણે તે કાચબાની પીઠજ ન હોય! નિકટમાજ એક પિત્તળનો મદ્યપ્યાલો પડયો હતો, બીજુ કોઇ પણ અસ્ત્ર નહિ જડવાથી રણમલ્લે નિરુપાયે તે પ્યાલો પોતાના શત્રુઓની સામે ફેકયો એટલામા શીઘ્ર તેને બંદુકની એક[2] ગોળી વાગી અને તેથી તે તત્કાળ મરણ પામ્યો. રણમલ્લનો જોધગવ નામનો પુત્ર આ

[1] મારવાડી પાઘડી પ્રાય ૬૦ હાથ લાબી હોય છે

[2] ઘણા લોકોનો એવો મત છે કે ભારતવાસીઓ પૂર્વે બદુક અને તોપ જેવા અસ્ત્રોથી પરિચિત નહોતા અને પુરાણાદિ ગ્રથોમા આગ્નેયાસ્ત્ર વગેરે જે વર્ણન છે તે કવિની કલ્પનાસિવાય અન્ય કાઇ નથી, પરતુ અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ કે આ તેમની મોટી ભૂલ છે તેમણે ભારતવર્ષનો ઈતિહાસ લેશ પણ વાચ્યો નથી એમજ જણાય છે. અન્યના મુખેથી આ વાત સાભળી લોકો તેમનાપર અવશ્રદ્ધા રાખે છે, એ અતિ દુખની વાત છે. આથી તેઓ ભ્રમ અને ભ્રાતિમા ગોથા ખાય છે જેમની જેવી ઈચ્છા! પરતુ અમે તો નિસકોચ અને નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ કે ભારતવાસીઓ અતિ પ્રાચીન કાળથી તોપ અને બદુક જેવા આગ્નેયાસ્ત્રોથી પણ સુપ

વખતે ચિતોડના દક્ષિણ ભાગમા હતો તે પોતાના પિતા તથા ઇષ્ટમિત્રોની આવી ગતિ થયેલી જાણી પોતાના શત્રુના પંજામાથી મુક્ત થવાને માટે એક શીઘ્રગામી અશ્વપર આરૂઢ થઇ ત્યાથી નાશી છૂટ્યો કપટી તથા દુરાચારી રાઠોડોને વિશ્વાસઘાત તથા અત્યાચારનુ યથોચિત ફળ મળ્યુ અને તે સર્વે સિસોદીઆવીરોના ક્રોધાગ્નિમા બળીને ભસ્મ થઇ ગયા

આટલુ કર્યા છતા પણ કુમાર ચંડનો ક્રોધ લેશ પણ શાંત થયો નહિ જોધરાવને પકડવાને માટે તેઓ તેની પાછળ મંદોરનગર તરફ આવ્યા જોધરાવ ચંડનું પ્રચંડ બળ કોઇ પણ પ્રકારે સહન કરી શક્યો નહિ તેણે મંદોરનગરનો ત્યાગ કરી હરવા શકન નામના એક પરાક્રમી રાજપૂતનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો આ તરફ વીર ચંદ્ર સાવધાનીથી મંદોરનગરપર અધિકાર કર્યો અને જ્યાસુધી મુજાજી તથા કરોજી નામના તેમનાબે પુત્રો સૈન્ય લઇને આવ્યા નહિ, ત્યાસુધી તેઓ તે નગરને છોડીને ગયા નહિ જે દિવસે રાઠોડોને તેમના વિશ્વાસઘાત તથા કપટાચારનુ યથોચિત ફળ આપવામા આવ્યુ તે દિવસથી બાર વર્ષપર્યંત મંદોરનગર સિસોદીઆકુળના અધિકારમા રહ્યુ બાર વર્ષ પછી રાઠોડોએ પુન તેને પોતાના અધિકારમા લીધુ હવે અહી આ રણમલના પુત્ર જોધરાવે મંદોરનગરપર પોતાનો અધિકાર શી રીતે સ્થાપિત કર્યો તેનુ વર્ણન કરવામા આવે છે આ વર્ણન અત્રે ન કરતા મેવાડના ઇતિહાસનેજ વળગી રહેવાનો વિચાર હતો પરંતુ તેમ કરવાથી એક મહત્વનો વિષય રહી જતો હતો સિસોદીઆ અને રાઠોડકુળની વચ્ચે જે ભયંકર વૈર બંધાયુ તેમા કેટલીક વાતો એવી રીતે સમ્મિલિત થઈ છે કે એક વાતને છોડી દેવાથી બીજી વાતની રમણીયતા અને સબંધ તૂટી જાય છે તેથીજ અહી આ જોધારાવની કેટલીક હકીકત આપવામા આવે છે સિસોદીઆ લોકોએ "ગોદ્વાર" દેશ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો હતો તથા રાઠોડવીર જોધરાવે શી રીતે મંદોરનગરપર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તેનુ વર્ણન આગળ કરવામા આવે છે આ વર્ણન થઇ ગયા પછી મુકુલજીના રાજ્યનો ઇતિહાસ લખવામા આવશે.

વિપત્તિ સદા સુફળ આપે છે વિપત્તિ એજ સંપત્તિની માતા છે જે મનુષ્ય વિપત્તિના સમયમા ધૈર્ય ધારણ કરી કાર્ય કરે છે, તેને શીઘ્ર સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને પુન કદિ પણ તેનાપર વિપત્તિ આવતી નથી મહાવીર જોધરાવનુ રાજ્ય જતુ રહ્યુ તેના સર્વ ઇષ્ટમિત્રો માર્યા ગયા, પરંતુ આ વિપત્તિએજ તેને સંપત્તિ આપી જો જોધરાવ કાયર પુરુષની પેઠે મૂઢ અને વ્યાકુળ થઇ જાત તો રાઠોડકુળનુ શુ થાત તે કહી શકાતુ નથી જો તેણે ધૈર્ય છોડી દીધુ હોત તો પછી રાઠોડના કીર્તિસ્તભ-

---

દિષ્ટિત હતા અને તેને વાપરવામા પૂર્ણ નિપુણ હતા નીચે શુક્રનીતિના શ્લોકો આપવામા આવ્યા છે આ શ્લોકો વાચવાથી જણશે કે બંદુક અને તોપને પ્રાચીનકાળમા નાલીક અને બૃહન્નાલીક કહેતા હતા

"नालीकं द्विविधं ज्ञेयं बृहत्क्षुद्रविभेदत । तिर्यगूर्द्ध्वच्छिद्रमूलं नालं पंचवितस्तिकम् ॥
मूलाग्रयोर्लक्ष्यभेदि तिलबिन्दुयुतं सदा । यन्त्राघाताग्निकृद्ग्रावचूर्णधृक्कर्णमूलकम् ॥
सुकाष्ठोपाङ्गबुध्नञ्च मध्यांगुलिबिलान्तरम् । स्वान्तेऽग्निचूर्णसंधातृ शलाकासंयुतं दृढम् ॥
लघु नालीकमप्येतत् प्रधार्यं पत्तिसादिभि । यथायथा तु त्वक्सारं यथास्थूलबिलान्तरम् ॥
यथा दीर्घं बृहद्गोलं दूरभेदि तथा तथा । मूलकीलभ्रमाल्लक्ष्यसमसंधानभाजि यत् ॥
बृहन्नालीकसंज्ञं तत्काष्ठबुध्न-विवर्जितम् । प्रवाह्य शकटाद्यैस्तु सुयुतं विजयप्रदम् ॥"

અર્થ બંદુક બે જાતની હોય છે મોટી અને નાની જેના મુખમા વાકુ તથા ઉચુ છિદ્ર હોય, જેની નળી પાંચ હાથ લાબી હોય જેના કાન તથા મુખની આગળ નિશાન તાકવાનુ તિલપુષ્પ-આંખી હોય, ઘોડાના મારો લાગવાથી જેમા અગ્નિ ઉત્પન્ન થતો હોય, જેના કાનમા દારૂ ભરવામા આવતો હોય જેના ઘોડાના અવયવોનો છેડો ઉત્તમ લાકડાની સાથેજ જડેલો હોય જેની નળી એક આગળ પહોળી હોય અને તેમા દારૂ ભરવામા આવતો હોય તથા પાછળના ભાગમા ગજ રાખવામા આવતો હોય અને જે દૃઢ હોય તે અસ્ત્ર બંદુકના નામથી પ્રખ્યાત છે પાયદળોએ અને ઘોડેસ્વારોએ આ નાની બંદુકને પણ હમેશા સાથે રાખવી બંદુક જેમ જેમ ગજ મજબૂત પતરાની, મોટા મુખવાળી લાંબી અને મોટી ગોળી ખાઈ શકતી હોય તેમ તેમ દૂરના નિશાનને માટે છે કકાશ પત્થરની બનાવેલી, લાકડાના કુંદાની સાથે જડેલી અને મૂળ ખીલો ફેરવવાથી નિશાનના સન્મુખ વળી રહેનારી બંદુકને મોટી તોપ કહે છે આ તોપને ગાડા વગેરેમા મૂકીને સમરાંગણમા લઈ જવી આ તોપને વાપરતા આવડે તો તે જયાવહ છે

(શુક્રનીતિ અ૦ ૪ પ્ર૦, શ્લો૦ ૧૯૫-૨૦૦)

રૂપી જોધપુરની સ્થાપના તે શી રીતે કરી શકત ? તેની ઉપર સર્વ પ્રકારની વિપત્તિઓ પડી રહી હતી; પરંતુ તે એક ક્ષણવાર પણ નિરાશ થયો નહિ અનંત સાહસ, ભીષણ પરિશ્રમ અને સખ્ત ઉદ્યમ કરવાથીજ તે મહાન સંપત્તિશાળી થયો

પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિપત્તિઓથી ઘેરાઇને જોધરાવે હરવા શંકલ નામના એક પરાક્રમી રાજપૂતનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો રાજસ્થાનમાં એક ઉત્તમ સંપ્રદાય છે આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ કુંવારા રહે છે તેઓ ક્ષત્રિયો હોય છે તેઓ ક્ષત્રિયોચિત વીરધર્મનું પાલન કરી સાથે સાથે તાપસ-ધર્મ પણ પાળે છે અને તેદ્વારા પોતાનું જીવન પરમ પવિત્ર બનાવે છે અતિથિસેવા અને પરોપકાર કરવો એ તેમના ધર્મનો મૂળ મંત્ર છે જો અર્ધી રાત્રે પણ કોઇ અતિથિ આવે તો તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે તેનો આદરસત્કાર કરી તત્કાળ તેના ભોજનપાનનો પ્રબંધ કરે છે અતિથિનો સત્કાર કરતાં કદાચિત્ તેમને ભૂખ્યા રહેવું પડે તોપણ આ તાપસગણ તેથી દુઃખ માનતા નથી જો કોઇ મોટો શત્રુ પણ તેમનો શરણાગત થઇ જાય તો તેઓ સમગ્ર વૈર અને દ્વેષને ભૂલી જઇ આદરપૂર્વક તેને આશ્રય આપે છે અને તેને બચાવવાને માટે પોતાના પ્રાણને પણ સંકટમાં નાખે છે ઉક્ત હરવા શંકલ રાજપૂત પણ આજ પ્રકારનો ક્ષત્રિયસન્યાસી હતો આ સંપ્રદાયની શાખાઓ અદ્યાપિ રાજસ્થાનના અનેક સ્થાનોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે પહાડોના ઉંચા ઉંચા શિખરોપર હિંસક શ્વાપદોથી ભરેલા ઘાડા જંગલોમાં, સ્મશાનોમાં અથવા શાંતિદાયક મનોહર તપોવનમાં આ મહાત્માઓના પવિત્ર આશ્રમો દૃગ્ગોચર થાય છે તેમનું આતિથ્ય ' સદાવ્રત ' ના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે આ સદાવ્રત કેવળ ઉક્ત સંપ્રદાયના મનુષ્યોની સહાયથીજ ચાલતું નથી, પરંતુ રાજા, પ્રજા, સરદાર, સામંત તથા અન્ય સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ પણ તેમાં સહાયતા કરે છે મેવાડની વર્તમાન શોચનીય દશામાં પણ ત્યાંના રાણા અને પ્રજાજનો આ સદાવ્રતમાં સહાય કરવામાં કિંચિત્ કસર રાખતા નથી ઘણા લોકો એમ કહે છે કે મનુષ્ય પ્રાણી પોતાની અર્ધસભ્ય અવસ્થાથીજ અતિથિસત્કાર કરતું આવ્યું છે જો કુટિલકાપટ્ય અને સ્વાર્થપરાયણતાનેજ સભ્યતાના ફળ માનવામાં આવે, જો પોતાના ભ્રાતાને ભોજનાદિ ન આપી પોતાનું ઉદર ભરવાથીજ સભ્યતા પ્રકાશિત થતી હોય તો એવી સભ્યતા ગ્રહણ કરવાથી શો લાભ ? ભલેને જગત સદા એ સભ્યતાના ખોળામાં પડીને સુઇ રહે, પરંતુ અમે આવી સભ્યતાનો સ્વીકાર કરીશું નહિ. જો હરવા શંકલના જેવા શ્રેષ્ઠ અને વિશ્વપ્રેમી સત્પુરુષોને પણ અર્ધસભ્ય ગણવામાં આવે તો પછી જગતમાં સભ્ય કોણ ગણાય ? ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણ પરિધાન કરવાથી જો મનુષ્ય સભ્ય ગણાતો હોય; અનાથ, દીન, દરિદ્ર અને ભિક્ષુકોને પોતાની પાસેથી દૂર નસાડી મૂકવામાં જો સભ્યતાનો વાસ હોય, તો તેને પશુસભ્યતાજ ગણવી જોઇએ હરવા શંકલના જેવા પરમ દયાવાન મહાપુરુષો સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપી લોભનો પરિત્યાગ કરી, લોકોપર સદુપકાર કરી જે સ્વર્ગસુખનો અનુભવ કરી ગયા છે તે આજકાલના સ્વાર્થી, કપટાચારી, સભ્ય મહોદયો એક ક્ષણવાર પણ અનુભવી શકે છે ? આ અમૃતનો આસ્વાદ આવા દુષ્ટ માણસોના ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય !

અર્ધરાત્રિનો સમય થયો છે, સદાવ્રતનું કાર્ય સમાપ્ત કરી હરવા શંકલ શયન કરવાને માટે વિશ્રાંતિ ભુવનમાં ગયા છે, આ સમયે ૧૨૦ અનુચરોને પોતાની સાથે લઇ જોધરાવ તેમના આશ્રમમાં ગયા હરવાએ ઉઠી ઉત્તમ પ્રકારે સર્વનો આદરસત્કાર કર્યો સર્વને આસન ઉપર બેસાડ્યા હવે આ લોકોના ભોજનપાનાદિનો શો પ્રબંધ કરવો તે વિષે હરવાને ચિંતા થઇ આશ્રમમાં સર્વ સામગ્રી ખૂટી ગઇ હતી નિકટમાં કોઇ ગામ વા નગર નહોતું, કે ત્યાંથી પણ શીઘ્ર સામાન આણવામાં આવે વિચાર કરતા કરતા થોડી વારમાં એક નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો તે સમયે ત્યાં મુજદ[1] નામનું એક પ્રકારનું કાષ્ટ હતું આ

[1] સોલોમને " અલમુજ " નામના કાષ્ટથી પોતાના ઉપાસ્ય દેવતા જિહોવનું દેવળ બંધાવ્યું હતું કર્નલ ટોડ કહે છે કે આ શબ્દમાં અલ ઉપસર્ગનો વિશેષણતરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસપરથી જણાય છે કે ત્યાંનું આદિનાથનું મંદિર પણ મુજના કાષ્ટથી બાંધવામાં આવ્યું હતું, તો શું આ ઉભય મંદિરો એકજ જાતના કાષ્ટથી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં ? આ ઘટના સંભવિત છે, કારણ કે જગતના ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ફિનિશિયા અને મિસર દેશના સોદાગરો માલ ખરીદવાને માટે ભારતવર્ષમાં આ૦

કાષ્ઠ બાળવાને માટે ત્યા રાખવામા આવેલુ હતુ દીન મારવાડીઓ દુષ્કાળ અને અન્નની તંગીના સમયમા આજ કાષ્ઠ ખાઇને પોતાના પ્રાણનુ સંરક્ષણ કરે છે ઉક્ત આશ્રમમા અન્ન નહિ હોવાથી હરવા શંકલ્પને તે વખતે આ કાષ્ઠનોજ ઉપયોગ કરવો પડયો આ કાષ્ઠના ટુકડાઓનો ભૂકો કરી તેની સાથે લોટ ખાંડ વગેરે મિશ્રિત કરી તેને ચૂલાપર ચઢાવી ગંધવામા આવ્યો તે ભૂકાનુ ભોજન અતિ ઉત્તમ થયુ હરવા શંકલે આ ભોજન જોધરાવ તથા તેના માણસોની આગળ પીરસી વિનીતભાવે કહ્યુ – "ભિક્ષા માગીને જે અન્ન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેનો અધિકાંશ વપરાઇ ગયો છે જે લોટ શેષ રહ્યો હતો તેને મુજદના ભૂકાની સાથે મિશ્રિત કરી તેનુ ભોજન બનાવ્યુ છે અને તે હુ આપની આગળ સાદર કરુ છુ રાત્રિનો ઘણો સમય વ્યતીત થઇ જવાથી હુ બીજુ કાઇ કરી શકયો નથી કૃપા કરી આજે આ ભોજનથીજ સંતુષ્ટ થાઓ કાલે પ્રભાત થતાજ ખાવાપીવાનો ઉત્તમ પ્રબંધ કરવામા આવશે " સંન્યાસીની નમ્રતા તથા સુશીલતા જોઇ સર્વ લોકો પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેમના આદરાતિથ્યની વાર વાર પ્રશંસા કરી ભોજન કરવા લાગ્યા પછી તેઓ શય્યાવશ થઇ અલ્પ સમયમા પ્રગાઢ નિદ્રામા પડયા અને ચિંતોડની સર્વ વાત ભૂલી ગયા

રાત્રે મુજદના કાષ્ઠથી જોધરાવ તથા તેના માણસોની દાઢીમૂછ રંગાઈ ગઇ હતી પ્રભાતમા જ્યારે તેઓ ઉઠયા ત્યારે તેઓ એકબીજાની રંગેલી દાઢીમૂછ જોઈ અત્યંત વિસ્મિત થયા, પરંતુ તે શાથી રંગાઇ હતી તે કોઇ સમજી શકયુ નહિ ચતુર સંન્યાસીએ તેનુ ગૂઢ કારણ છુપાવી તેમને ઉત્સાહ આપવાને માટે કહ્યુ – 'વૃદ્ધાવસ્થાના શ્વેત કેશોએ જે પ્રમાણે નવીન જીવનની ઉષાથી નવીન રંગ ધારણ કર્યો છે, તે પ્રમાણે હુ નિશ્ચયપૂર્વક કહું છુ કે આપના જીવનને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થશે અને આપ પુનઃ મંદોરનગરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશો "

હરવા શંકલના આ ઉત્સાહભરેલા વચનો સાભળી તેમણે તેમને પણ પોતાના દલમા મેળવી લીધા. તેઓ તેમને પોતાની સાથે લઇને મીવો નામના સ્થાનના સરદારની પાસે ગયા મીવોના સરદારની પાસે ચુટી કાઢેલા ઉત્તમોત્તમ ૧૦૦ અશ્વો હતા મીવોનો સરદાર અને બીજો એક પવનજી નામનો રાજપૂત સરદાર જોધરાવના દલમા ભળ્યો પવનજીની પાસે "અંગારકૃષ્ણ"[૧] નામનો એક અશ્વ હતો આ અશ્વપર તે આ વખતે આરૂઢ થયો હતો આ પ્રકારે બીજા પણ બે ચાર રાજપૂતસરદારોની સહાય મેળવી જોધરાવે પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને તે પોતાનુ દળ લઇ મંદોરનગર તરફ ચાલ્યો ચંદ્રના ઉભયપુત્રોને આ ઘટનાની લેશ પણ ખબર નહોતી તેઓ નિશ્ચિંત થઇ રાજ્ય કરતા હતા, એવામા જોધરાવે પોતાની સેનાસહિત ત્યા પહોચી તેમનાપર આક્રમણ કર્યુ જો કે તેણે ગુપ્તરીતે અકસ્માત્ આક્રમણ કર્યું હતું, તોપણ સિસોદીઆવીરો જરાપણ ગભરાયા વિના ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના શત્રુઓની સામે ઘોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા કંટોજીએ જરા પણ વિચાર ન કર્યો કે જોધરાવનુ બળ કેટલુ છે અને કયા કયા સરદારો તેને સહાય કરવાને આવ્યા છે તેઓ જોધરાવની સેનાને તુચ્છ માની તેની સામે સંગ્રામ કરવાને ધસ્યા આ અદૂરદર્શિતા તથા મૂર્ખતાનુ ફળ તેમને તત્કાળ પ્રાપ્ત થયુ કંટોજી જોધરાવના આક્રમણ આગળ ટકી શકયા નહિ તેઓ પોતાના પુષ્કળ માણસોની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમા માર્યા ગયા તેમના લઘુભ્રાતા મુજ બચવાનો કોઇપણ ઉપાય નહિ જોઇ એક શીઘ્રગામી અશ્વપર આરૂઢ થઇ નાઠા, પરંતુ તેઓ જોધરાવના કરાલગ્રાસથી મુકત થઈ શકયા નહિ તેઓ ગેદારરાજ્યની સીમાપર પહોચ્યા એટલામા વિજયી જોધરાવે તેમને પકડી પાડયા અને ત્યા તેમનો વધ કરાવ્યો આ પ્રકારે જોધરાવે સિસોદીઆકુળપર વૈર લીધુ પરંતુ યથાર્થ વિચાર કરવાથી જણાશે કે ઉભયપક્ષોની હિંસા સમાન થઇ નહોતી, કારણ કે મંદોરના એક રાજપૂતસરદારના બદલામા ચિતોડના બે રાજકુમારોનો વધ કરવામા આવ્યો હતો પૂર્વજોના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર અને શત્રુપક્ષના અસંખ્ય માણસોનો સંહાર કર્યા છતા પણ જોધરાવના મનનો ભય નિવૃત્ત થયો નહિ તેના હૃદયમા રાત્રિદિવસ એવોજ

ન કરતા હતા કદાચિત્ આ લોકોજ અસમુજ કાષ્ઠ સુરતથી લઈ ગયા હશે ઘણા લોકોનો એવો મત છે કે આ કાષ્ઠ કોઈ પણ રીતે નષ્ટ થતુ નથી તે એટલે સુધી કે આગથી પણ નાશ પામતુ નથી તેનો રંગ તામ્રસમાન હોય છે

[૧] કોયલાસમાન કાળો

પ્રકારે રહેતો હતો કે ચદ્ર ભયકરમૂર્તિ ધારણ કરીને મારી પાછળ આવે છે આ પ્રકારની ચિંતા કરતા તેણે એકવાર પોતાની સ્થિતિનો યથાર્થ વિચાર કર્યો તો તેને સમજાયુ કે મારી અને ચદ્રની અવસ્થામા આસમાનજમીનનુ અતર છે હુ પારકી સેના અને પારકા બળની સહાયથી આ ભીષણ કાર્ય કરવાને સમર્થ થયો છુ ધારો કે મિત્રોએ એકવાર અથવા બેવાર સહાય કરી, પરતુ જ્યારે મેવાડની પ્રચડ સેના મારાપર ચઢી આવશે ત્યારે હું શી રીતે મારૂ રક્ષણ કરીશ? મેવાડના રાજકુટુબની સાથે ઝગડો થયો તેમા મારા પિતા રણમલ્લનો અધિક અપરાધ છે અને તેઓજ આ ઝગડાનુ કારણ હતા પરતુ તેઓ તો આ લોકનો ત્યાગ કરી ગયા છે ત્યારે હવે મેવાડની સાથે વૈર રાખવાથી શો લાભ? માટે આવી પરિસ્થિતિમા ઝગડો મટાડી દેવો એજ આવશ્યકીય કાર્ય છે તેના મનમા આ વિચાર અનેકવાર ઘોળાયા પછી તેણે મેવાડની સાથે સધિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ચદ્રના ઉપર સધિપત્ર મોકલી આપ્યો તેણે આ પત્રમા ચદ્રને જણાવ્યુ હતુ કે, [1]મુડકાટિમા અર્થાત્ રુધિરના બદલામા દડ તરિકે સમસ્ત ગોદ્વારદેશ તમને આપીશુ

ચદ્રના દ્વિતીય પુત્ર મુજ જે સ્થાને પડયા હતા, તે સ્થાનને મારવાડ અને મેવાડરાજ્યની સીમા માનવામા આવી આ પ્રકારે સધિ થવાથી ઉભય જૂનુ વૈર ભૂલી ગયા અને થોડા સમયસુધી એકબીજાના ગાઢા મિત્ર બન્યા આ સાધથી ગોદ્વારદેશ મેવાડના રાણાના અધિકારમા આવ્યો આ દેશ મેવાડના રાણાઓએ ત્રણસે વર્ષપર્યત પોતાના અધિકારમા રાખ્યો સદાથી ચાલતી આવેલી ઉત્તરાધિકારની પદ્ધતિમા પરિવર્તન થવાથીજ ગોદ્વારદેશ મેવાડના રાણાના તાબામા આવ્યો હતો અને ત્રણસે વર્ષ પછી તેજ કારણથી એ દેશ તેમના અધિકારમાથી નીકળી ગયો હતો

મુકુલનો સૌભાગ્યસૂર્ય ઉદારચરિત વીરવર ચદ્રની અસીમ સહાયથીજ ઉદિત થયો હતો, પરંતુ તે દીર્ઘકાળપર્યત પ્રકાશિત રહ્યો નહિ તે મધ્યાહ્નના ઉચ્ચ આકાશમા પહોચ્યો ન પહોચ્યો એટલામા અકસ્માત રાહુએ તેને ગ્રસ્ત કર્યો જો કે અલ્પવયથીજ મહારાણા મુકુલ નૃપોચિત ગુણોથી ભૂષિત થઇને મેવાડનુ રાજ્ય ચલાવવાને સમર્થ થયા હતા, પરતુ વિધાનાએ તેમને તે ગૌરવ દીર્ઘકાળપર્યત ભોગવવા દીધુ નહિ ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૮ મા જ્યારે તેઓ ચિતોડના સિહાસનપર બેઠા ત્યારે સમસ્ત ભારતવર્ષમા એક નવીન યુગનો આરભ થયો હતો તે વખતે ભારતવર્ષનો ઐતિહાસિક પ્રવાહ એક નવી દિશામા વહી રહ્યો હતો વીરકેસરી તૈમુર પોતાની વિજયી સેનાને લઇને ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો હતો તેના ભયકર આક્રમણથી દિલ્હીનુ સિહાસન ચૂર્ણ થઇ ગયુ હતુ, પરતુ તેના આક્રમણથી મેવાડને લેશ પણ હાનિ પહોચી નહોતી ભટ્ટલોકોના ગ્રથોમા કેવળ એટલોજ ઉલ્લેખ છે કે દિલ્હીના પાદશાહ ફીરોજશાહે આ વખતે એક વાર મેવાડપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી હતી, પરતુ વિચાર કરવાથી જ્ઞાત થશે કે ભટ્ટલોકોએ જેને ફીરોજશાહ કહ્યો છે તે વસ્તુત ફીરોજશાહનો પૌત્ર હતો આ સ્થળે ભટ્ટલોકોએ ભૂલ કરી છે [2] ભારતનો ઇતિહાસ વાચવાથી અમારા આ ઉલ્લેખની સત્યતા સમજાશે તૈમુરનુ ભયકર આક્રમણ સહન ન કરી શકવાથી ફીરોજશાહનો પૌત્ર દિલ્હીનો ત્યાગ કરી ગુજરાત તરફ નાસી ગયો હતો કદાચ તેણે મેવાડદેશમાથી જતી વખત તે પર આક્રમણ કરવાનો વિચાર કર્યો હોય એ સભવિત લાગે છે ગમે તેણે મેવાડની શાતિનો ભગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, પરતુ રાણા મુકુલ પ્રથમથીજ તેના મનનો ઉદ્દેશ સમજી ગયા હતા અને તેથી તેમણે શત્રુની ફોજનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે અરવલ્લી શૈલમાળામા આવેલા રામપુર નામના સ્થાનપર પોતાની સેના તૈયાર રાખી હતી અહી આ તેમણે શત્રુની સામે સંગ્રામ કર્યો આ સગ્રામમા તેમણે એવી અદ્ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી કે તેમનાથી પરાજિત થઇને પાદશાહની સેના છિન્નભિન્ન થઈ ગઇ નાસવાથી પણ સૈનિકોનુ રક્ષણ થયુ નહિ રાણાએ તેમની પાછળ પડી પુષ્કળ માણસોનો સહાર કર્યો વળી તેમણે સાભર નામનો દેશ તથા તેની લવણની ખાણ પોતાના અધિકારમા લીધી અહી આ જણાવવુ જોઇએ કે તૈમુરના આક્રમણથી સમસ્ત ભારતવર્ષમા ભયકર ખળભળાટ થઇ રહયો હતો, તેથી મહારાણા મુકુલના

[1] શ્રેષ્ઠકુળના રાજપૂતનો વધ કરનારને જે દડ આપવો પડે છે તેને રાજસ્થાનની સાધારણ ભાષામા 'મુડકાટિ' કહેવામા આવે છે આ રીતિ પ્રાચીનજર્મનો અને સૅક્સનોમા પણ પ્રચલિત હતી

[2] એનુ નામ મહમદ તઘલખ હતુ એ ફિરોજશાહના જ્યેષ્ઠ કુમાર નસીરૂદ્દીનનો નાનો પુત્ર હતો

સૌભાગ્ય અને પ્રતિષ્ઠાનો માર્ગ બહુધા કંટકહીન થઈ ગયો હતો આ અવસરનો લાભ લઈ મહારાણા મુકુલે પોતાનું રાજ્ય અને પોતાની સેના દૃઢ કરવાને માટે બીજા પ્રદેશોમા પણ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તેમણે અનેક મહાલયો અને મંદિરો પણ બંધાવ્યા હતા આમાંનો વાક્ષ્ફુરન નામનો રાણાનો મહાલય¹ અને ચતુર્ભુજા દેવીનું મંદિર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે

રાણા મુકુલને ત્રણ પુત્રો અને એક પરમ રૂપવતી કન્યા થઈ કન્યાનું નામ લાલબાઈ હતું ગાગરોનના ખીચી વંશના સરદારની સાથે લાલબાઈનો વિવાહ કરવામા આવ્યો હતો આ સરદારે લગ્ન કરતી વખતે રાણાને આનંદ પમાડવી તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે—"જે વખતે શત્રુઓ તમારા રાજ્યપર આક્રમણ કરે તે વખતે મારે તમને સહાય કરવી" આ વિવાહ થયા પછી કેટલેક વર્ષે માળવાના શાસનકર્તા હુસંગે ગાગરોનપર આક્રમણ કર્યું ખીચીસરદારનો પુત્ર ધીરજ આ વખતે રાણાની પાસે સહાય લેવાને આવ્યો પરંતુ આ વખતે મહારાણા માદેરિયાના પહાડી લોકોનો વિદ્રોહ શાંત કરવાને માટે સેના લઈ ચાલ્યા ગયા હતા ધીરજ ત્યાં જઈ રાણાને મળ્યો અને ઉપયોગપૂરતી સેના લઈને પાછો પોતાને દેશ ગયો માદેરિયા એ રાણા મુકુલના જીવનરૂપી નાટકની અંતિમ રંગભૂમિ હતી આ વખતની રંગભૂમિમા બે ક્રૂર વિશ્વાસઘાતકોદ્વારા તેમની સંસારલીલા સમાપ્ત થઈ આ ઉભય દુષ્ટ માણસોના નામ ચાચા અને મેરા હતા આ ઉભય રાણાના કાકા હતા આ ઉભય દુરાચારીઓએ નિર્દોષ, શીલવાન તથા નીતિવાન રાણા મુકુલનો સંહાર કર્યો

રાણા મુકુલના દાદા ક્ષેત્રસિંહની એક નીચ કુળની રખાતના ગર્ભથી ઉક્ત ઉભય દુરાચારીઓનો જન્મ થયો હતો ઘણા લોકો એમ કહે છે કે તે રખાત સુતારની પુત્રી હતી મેવાડમા આવા પુત્રોને 'પાચવા પુત્ર' કહેવામા આવે છે રાજાના વીર્યથી પેદા થયા છતા પણ આવા લોકો કોઈ પણ પ્રકારનું રાજસન્માન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી જો કે રાજાઓ તેમનાપર અનુગ્રહ કરીને કદિ કદિ તેમને પોતાના કાર્યમા નિયુક્ત કરી દે છે, તથાપિ તે અભાગીઆઓને મેવાડના બીજા વર્ગના સરદારોની પંક્તિમા પણ ગણવામા આવતા નથી ચાચા અને મેરની પ્રતિષ્ઠા પણ તેમની પંક્તિના માણસોથી અધિક વધી નહોતી મેવાડના શુદ્ધ રક્તના રાજપૂતસરદારો તેમનાપ્રત્યે આતરિક ઘૃણા રાખતા હતા તથાપિ રાણા મુકુલ તેમનાપર અનુગ્રહ કરી તેમને સાતસે અસ્વારોના નાયક બનાવીને પોતાની સાથે માદેરિયામા લઈ ગયા હતા દાસીપુત્રોપર રાણાનો આ પ્રકારનો અનુગ્રહ જોઈ સરદારો અતિ ખિન્ન થયા તેઓ ધારતા હતા કે ચાચા અને મેરને તેમની યોગ્યતા કરતા મોટા પદ આપવામા આવ્યા છે આથી તેમણે તેમને અપમાનિત કરવાનો લાગ જોવા માંડ્યો ઇશ્વરીસંકેતથી તેમની મનકામના સિદ્ધ થવાનો સુયોગ તેમને પ્રાપ્ત થયો પરંતુ તેમા રાણા મુકુલના પ્રાણ ગયા જે વખતે માદેરિયામા ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તે સમયે એક દિવસ રાણા પોતાના સરદાર સામંતોની સાથે એક પ્રમોદકુંજમા બેઠા હતા આ વખતે તેમણે તે વનમા એક નવીન વૃક્ષ જોયું આ વૃક્ષનું નામ તેમને જ્ઞાત નહોતું ત્યા જેટલા સરદારો બેઠા હતા, તે સર્વને તેમણે ઉક્ત વૃક્ષનું નામ પૂછ્યું ચોહાણસામંત તેમની નિકટજ બેઠા હતા તેઓ આ વૃક્ષનું નામ જાણતા હતા તે છતા પણ તેમણે અજાણ્યા થઈ મહારાણાને ધીમેથી કહ્યું - મહારાજ ! એ વૃક્ષનું નામ હું કહી શકતો નથી આપ આ ઉભય બંધુઓમાથી એકને એનું નામ પૂછો એ તેનું નામ સારી પેઠે જાણતા હશે સરલ સ્વભાવના રાણાએ ચોહાણ સરદારના કુટિલ અને ગૂઢ વાક્યનો મર્મ જાણ્યા વિના સરલતાપૂર્વક તેમાના એકને પૂછ્યું "કાકા ! આ વૃક્ષનું નામ શું છે ?" રાણાનો આ કપટહીન પ્રશ્ન સાંભળી ચાચા અને મેરાના હૃદયમા જાણે તીર વાગ્યું હોય તેવી ચોટ લાગી તેમણે ધાર્યું કે સુતારની કન્યાના ઉદરથી અમારો જન્મ થયો છે, તેજ કારણથી રાણાએ અપમાન કરવાના ઉદ્દેશથી અમને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે આથી તેઓ ક્રોધોન્મત્ત બની ગયા એક દિવસ સંધ્યાકાળે સંધ્યાકૃત્ય સમાપ્ત કરીને રાણા ભગવાનના નામની માળા જપતા હતા, એટલામા ઉક્ત પાપીઓએ તલવારવતી તેમનો વધ કર્યો આ ઉભય પિશાચો સરલ હૃદયના રાણા

¹ લાક્ષ રાણાએજ આ મહાલય બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો આ મહાલયના થોડો ભાગ બંધાયો એટલામા તેમનો પરલોકવાસ થયો હાલમા આ મહાલય સર્વથા ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ ગયો છે તે ખંડિયેર બની ગયો છે, તોપણ અદ્યાપિ તેમા મેવાડના ગૌરવના ચિન્હો ઉપલબ્ધ થાય છે.

મુકુલનો વધ કરી પોતાના અશ્વોપર આરૂઢ થઈ ચિતોડ તરફ ગયા તેમને આ વખતે ચિતોડપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાની અભિલાષા હતી, પરન્તુ તેમણે ચિતોડના દુર્ગનિકટ પહોચતા તેનો દર વાજો બધ દીઠો

સામાન્યરીતે જોતા એક વૃથા પ્રશ્ન સિવાય રાણા મુકુલના શોચનીય મૃત્યુનુ બીજુ કાઇ કારણ જણા-તુ નથી, પરન્તુ વાસ્તવમા દીર્ઘકાળથી રાણાની વિરુદ્ધ પ્રપચ રચાતો હતો. રાણા મુકુલના પુત્ર કુભને કોઇ પ્રકારે આ પ્રપચની ખબર થઇ ગઇ હતી અને તેથીજ તેમણે ચાચા અને મેર ચિતો-ડમા પ્રવેશ કરે તે પૂર્વે તે નગરનો દરવાજો બધ કરી દીધો હતો જ્યારે તે હત્યારાઓની આશા પૂર્ણ થઇ નહિ ત્યારે તેઓ સાદરીઆની નિકટના કિલ્લામા ચાલ્યા ગયા આ તરફ બાળક કુભને આ વિપત્તિમાથી બચવાનો બીજો કોઇ ઉપાય નહિ જડવાથી તેમણે મારવાડીઓની મિત્રતા અને દયાપર આધાર રાખ્યો

રાજપૂતોનો મહિમા અવર્ણનીય છે જે સિસોદિયાઓએ રાઠોડરાજાનો વધ કર્યો હતો અને રાઠોડરાજાનુ રાજ્ય ખૂચવી લીધુ હતુ તેજ સિસોદિયા વશના રાજા કુભે વિપત્તિના સમયમા રાઠો-ડોની સહાય માગી ઉદારબુદ્ધિના રાઠોડરાજાએ ગત વૈર પોતાના હૃદયમાથી સપૂર્ણત દૂર કર્યું અને તત્કાળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે-"જ્યાસુધી ઉક્ત ઉભય રાજઘાતકોને સપૂર્ણરીતે દડ આપીશ નહિ અને જ્યાસુધી રાજકુમાર કુભને ચિતોડના સિહાસનપર આરૂઢ કરીશ નહિ, ત્યાસુધી મસ્તકપરથી પા-ઘડી ઉતારીશ નહિ અને શય્યાપર શયન કરીશ નહિ વાસ્તવમા રાજપૂતોના જીવનચરિત્રોમા આ પ્રકારની ઉદારતા અને સત્યપ્રતિજ્ઞાના અનેક ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ થાય છે રાજપૂતો સ્વભાવથીજ તેજસ્વી અને ઉદ્યમી હોય છે તેમનુ હૃદય માત્ર એકજ ચોટથી વિદીર્ણ થઇ જાય છે જ્યાસુધી તેઓ પોતાને ચોટ લગાડનારને ચોટ મારતા નથી ત્યાસુધી તેમનુ હૃદય કોઇ પણ પ્રકારે શાત થતુ નથી તેમનો સ્વભાવ ક્ષુદ્ર ઝગડાથી ઉગ્ર થઇ જાય છે અને તેઓ તુચ્છ કારણથી વૈર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી બેસે છે તેઓ જ્યાસુધી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતા નથી ત્યાસુધી તેમને શાતિ થતી નથી, પરન્તુ જ્યા એક વખત તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઇ જાય છે કે પછી તેમની વૈરપિપાસા શાત પડી જાય છે અને તેઓ ગત વૈરભાવ ભૂલી જઇને આગલા શત્રુના મિત્ર બની જાય છે રાજપૂતોમા જ્યારે વિવાહ થાય છે, ત્યારે વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ થતી વખતે ભાટલોકો ઉભયકુળની કીર્તિ ગાય છે ભાટલોકોના મુખથી પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવની પ્રશસા સાભળી રાજપૂતો પરમ આનદ પામે છે

રાજપૂતોમા દીર્ઘકાળથી આ રીતિ પ્રચલિત છે અને જ્યાસુધી તેમનામા શૌર્યની એક ચિણ-ગારી પણ શેષ રહેશે ત્યાસુધી તેમની એ રીતિનો નાશ થનાર નથી

રાજા મુકુલના બાળકપુત્ર કુભે ભયકર વિપત્તિમા આવી પડવાથી મારવાડ રાજાની સહાય માગી રાઠોડરાજાએ દુરાચારીનુ દમન કરવાને માટે પોતાના પુત્રને સેનાપતિ બનાવી સેનાસહિત ચિતોડ મોકલ્યો ઉક્ત દુરાચારીઓ તે વખતે મેવાડના રાજ્યની સીમાપર હતા રાઠોડસેનાપતિએ તેમને ઘેરી લીધા મેવાડ અને મારવાડના મહાવીરોનુ પ્રચડ આક્રમણ સહન ન કરી શકવાથી ચાચા અને મેર પોતાનો કિલ્લો છોડી 'પાઇ' નામના સ્થાનમા નાસી ગયા "પાઇ" અરવલ્લી પર્વતમાળાના મધ્ય ભાગમા આવેલુ છે તેની નિકટમાજ 'રાતાકોટ' નામનો એક ઉચ્ચ ગિરિશૃગ છે તે દુષ્ટોએ આ શિખર પર એક દુર્ગ બાધી ત્યા સાવધાનતાપૂર્વક રહેવાનો વિચાર કર્યો ઉદયપુરની ચારે તરફ જે વિશાળ ગિરિનિજ ગોળાકારમા વિરાજમાન છે તેના શિખરપર ઉક્ત રાતાકોટ નામના દુર્ગનુ ખડિયેર અ દ્યાપિ દષ્ટિગોચર પણ થાય છે

ઉક્ત રાતાકોટમા જઇ તેઓ પોતાને નિર્વિઘ્ન માની નિશ્ચિત થઇ રહેવા લાગ્યા તેમણે ધાર્યું કે આ સ્થળે અમારાપર કોઇ આક્રમણ કરી શકનાર નથી, પરન્તુ તે દુષ્ટોએ લેશ પણ એવો વિચાર ન કર્યો કે રાઠોડસેનાપતિ અને સિસોદીઆનૃપ એ ઉભયનો પ્રચડ ક્રોધ ભયકર દાવાનળની પેઠે બળી આ દુર્ગમ સ્થાનમાજ અમને ભસ્મ કરી દેશે તેઓ ત્યા નિશ્ચિત થઇને વારવાર પાપ કરવા લાગ્યા અને તે આ પાપને લીધેજ તેમનો નાશ થયો સુજાન નામક એક ચૌહાણની સુદર કન્યાને પકડીને તેઓ બળાત્કારે આ દુર્ગમા લઇ આવ્યા સુજાન ક્રોધિત થઇ આ અપમાનનુ વૈર લેવાને માટે કટ-

લોક મજુરોની સાથે ગુપ્ત રીતે મળીને રાતાકોટમા ગયો અને તેમા પ્રવેશ કરવાના સર્વ માર્ગો ઉત્તમ પ્રકારે જોઇ આવ્યો પોતાનો પ્રચડ ક્રોધ શાત કરવાને માટે તે આ પ્રકારે ઉત્તમ રીતે સજ્જ થઇને પોતાના રાજાની પાસે જતો હતો, એવામા દૂરથી તેણે રાઠોડરાજકુમાર તથા રાણા કુભની સેના જોઇ આથી તેની આશા વિશેષ પ્રદીપ્ત થઇ તે પોતાના ઉભય હસ્તોથી મુખ ઢાકીને રોવા લાગ્યો અને તેણે ઉભય રાજકુમારોને પોતાના કલકની વાત સ્પષ્ટ રીતે કહી સભળાવી આ પાશવઅત્યાચારની વાત જેણે જેણે સાભળી તે સર્વને અત્યત ક્રોધ ચઢયો આ રાતાકોટ દુર્ગથી થોડે દૂર કેનવાસા નામનું એક સ્થાન છે આ સ્થાનપર ઉક્ત સેનાએ દિવસનો સમય વ્યતીત કર્યો રાત્રી પડતાજ સર્વ વીરગણ ઉક્ત દુર્ગપર ચાલ્યા તેમણે અતિ સાવધાનીથી કિલ્લાની નીચે પહોચી તેની ઉપર ચઢવાનો વિચાર કરવા માડ્યો વિચાર કરી તેમણે પર્વતમા મોટા મોટા ખીલા ઠોકવા માડ્યા અને તેની સહાયથી તેઓ ઉપર ચઢવા લાગ્યા તદુપરાત ઘીચ વૃક્ષોની શાખાઓ, જાડી લતાઓ વગેરેની પણ સહાય તેમને લેવી પડી આ પ્રકારે અતિ ધૈર્ય અને સાવધાનીથી રાજપૂતવીરો ઉક્ત કિલ્લાપર ચઢવા લાગ્યા રાત્રિ ઘોર અધકારમય હતી જે અગણિત તારાઓ અધકારને દૂર કરવાનો પરિશ્રમ કરતા હતા તેમનો મદ પ્રકાશ કદિ કદિ તે ઘાડા જગલમા આવેલા ઘીચ વૃક્ષોના પત્રોને ભેદીને તે વીરોની પાસે આવતો હતો આ ઘોર અધકારના વિશાળ પડદાને ભેદીને રાઠોડ અને સિસોદીઆ વીરગણ એકબીજાના અગરખા પકડીને ધીમે ધીમે ઉત્સાહ તથા ક્રોધપૂર્વક ઉપર ચઢતા હતા શત્રુપર વૈર લેવાને માટે ચૌહાણવીર અત્યત આવેશયુક્ત અને ઉતાવળો થઈ ગયો હતો, તેથી તે સર્વની આગળ ચાલી તેમને માર્ગ બતાવતો હતો સુજાણ પર્વતના ઉચ્ચસ્થાનપર ચઢી ગયો ત્યારે પ્રકાશની બે તીવ્ર રેખાઓએ તેનુ ધ્યાન ખેચ્યુ. તેણે ચકિત થઇ લક્ષપૂર્વક જોયુ તો તેને જણાયુ કે એક વાઘણના પ્રકાશિત નેત્રોમાથી ઉક્ત કિરણો નીકળતા હતા સુજાન ગભરાયો અને પોતાની નિકટ ઉભેલા એક રાજપૂતને ઇશારાથી તે વાઘણ બતાવી પાછળ હઠવા લાગ્યો

ઉક્ત રાજપૂતે સુજાનને ભયભીત થયેલો જોઇ તત્કાળ તે વાઘણને પોતાની અસિથી કાપી નાખી. રાજપૂતો આવી ઘટનાને શુકન ગણે છે આ શુકન થયાથી સર્વ રાજપૂતોનો ઉત્સાહ બમણો વધી ગયો ધીમે ધીમે સર્વ રાજપૂતો રાતાકોટની નિકટ પહોચી ગયા કેટલાક વીરો દુર્ગની દિવાનપર ચઢી ગયા હતા અને કેટલાક ચઢતા હતા, એવામા સર્વથી આગળ જનાર ભાટનો પગ લપસી જવાથી તે દિવાનપરથી નીચે તૂટી પડ્યો આ વખતે તેના[1] ઢોલમાથી મોટો ધ્વનિ નીકળ્યો આ અવાજ સાભળી ચાચાની નિદ્રાગ્રસ્ત પુત્રી જાગૃત થઇ તે કન્યાને પુન સુવાડી દેવાના ઉદ્દેશથી ચાચાએ કહ્યુ –"કેમ શુ ડર છે ? કોનો ભય છે ? ઇશ્વરનુ નામ લઇ સૂઈ જા ભાદરવામાસનો મેઘગર્જના કરી રહ્યો છે અને વર્ષાદ પણ આવે છે તેથી આવો અવાજ થાય છે, બીજુ કાઇ નથી આપણા શત્રુઓ હમણા કેલવાડામા છે. તેમના તરફનો ડર રાખવાનુ કાંઈ પ્રયોજન નથી" ચાચા આ પ્રમાણે બોલતો હતો એવામા કિલ્લામા મહા કોલાહલ થવા લાગ્યો.રાઠોડ અને સિસોદીઆ વીરગણ કિલ્લામા આવી મહાભયકર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા આ સિંહનાદ સાભળી ચાચાનુ હૃદય કપાયમાન થવા લાગ્યુ તે શીઘ્ર શય્યામાથી ઉઠયો અને શસ્ત્ર લઇને બહાર આવતો હતો, એવામા ચદાના સરદારે પ્રચડ મૂર્તિ ધારણ કરી તેને ઘેરી લીધો અને ત્યાજ તેના બે ટુકડા કરી નાખ્યા ભાઇને ભૂમિ ભેગો થયેલો જોઇને દુષ્ટ મેર નાસતા જતો હતો, પરતુ રાઠોડરાજકુમારે તેને પણ પકડીને જમીનની ધૂળભેગો કર્યો આ પ્રકારે ઉક્ત ઉભય પાપીઓને પ્રાણદડ આપવામા આવ્યો અને રાઠોડ તથા સિસોદીઆ વીરગણ તે કિલ્લાનુ દ્રવ્ય લૂંટી જયગાન કરતા કરતા પોતાના દેશમા ચાલ્યા ગયા

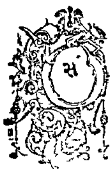
---

૧ રાજપૂતસેનાની સાથે ભટ્ટલોકો પણ જયકીર્તન કરવાને માટે જાય છે આ લોકો પોતાની સાથે એક એક નગારૂ પણ લેતા જાય છે યુદ્ધમા વિજય મળે છે તે વખતે તેઓ તેને વગાડે છે અને સમરગીતો ગાય છે

अध्याय ७ मो

કુંભનું રાજ્યપદારોહણ-માલવપતિં મહમ્મદને જીતી, કેદ કરી ચિતોડમાં લાવવો-રાણા કુંભના ગૌરવની વૃદ્ધિ-પુત્રદ્વારા રાણા કુંભનો ગુપ્ત વધ-પિતૃઘાતકને દૂર કરી રાયમલ્લનું સિંહાસનપર આરૂઢ થવું-દિલ્લીના પાદશાહનું મેવાડપર આક્રમણ-રાયમલ્લનો વિજય-ગૃહકલહ-રાયમલ્લનું મૃત્યુ.

સંવત ૧૪૭૫ (ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૯) મા રાણા કુંભ ચિતોડના સિંહાસનપર આરૂઢ થયા તેમના શાસનકાળમાં ચિતોડ ઉન્નતિના શિખરપર પહોચી ગયું હતુ. તેઓ હજારો વિઘ્નો સહન કરીને પોતાની પ્રજાનુ લાલનપાલન કરતા હતા, પરંતુ જો તેમને મારવાડના[1] રાજાની સહાય મળી ન હોત તો તેઓ ઉન્નત થઇ શકત કે નહિ એ વિષે શંકા છે બાલ્યાવસ્થામા તેમનાપર જે સંકટો આવી પડયાં હતાં, તેમાથી તેમનુ રક્ષણ કરવાને માટે મરુદેશાધિપતિ જો તેમને સહાય ન કરત તો મેવાડનો ઇતિહાસ કોણ જાણે કેવો લખાત રાઠોડરાજાએ રાણા કુંભને અત્યંત સહાય કરી હતી. આ સહાય કરવાના અનેક કારણો છે; પરંતુ તેમાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે રાણા કુંભે તેમની પાસે સહાય માગી હતી. જો તેઓ રાણા કુંભની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર ન કરત તો તેમની અપકીર્તિનો પાર રહેત નહિ. બીજુ કારણ એ છે કે રાણા કુભ રાઠોડરાજાના ભાણેજ હતા આથી તેમણે કેટલેક અંશે કર્તવ્ય માનીને અને કેટલેક અંશે સ્નેહમમતાને વશ થઇને કુભના હિતને માટે આટલો પરિશ્રમ કર્યો હતો અને આટલું કષ્ટ સહન કર્યું હતું.

મેવાડનું રાજ્ય જે રીતે ચતુર અને તેજસ્વી રાજાઓથી વિભૂષિત બન્યું છે,તેવી રીતે દીર્ઘકાળપર્યંત કોઇ પણ રાજ્ય વિભૂષિત બન્યું નથી. રાણા કુભના સમયમા મેવાડનું ગૌરવ મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યસમાન તેજસ્વી બની રહ્યું હતુ. હિંદુદ્વેષી મુસલમાનોના ઘોર અત્યાચારથી પૂર્વકાળમા મેવાડનાં નગરો અને ગામો નાશ પામીને ખંડિયેર બની ગયા હતા; પરંતુ રાણા કુંભના સમયમાં તે ઘોર અત્યાચાર બંધ પડયો હતો જે પ્રચંડ મુસલમાનવીરે ભારતની સ્વાધીનતા છીનવી લીધી હતી તેનું શરીર સો વર્ષ થયા મહત્તત્ત્વમા મળી ગયું હતું. એમ કહેવું ઉચિત થઇ પડશે કે આ સો વર્ષોમાં મેવાડમાં એક નવીન યુગનો પ્રચાર થયો હતો. વીરવર સમરસિંહનીસાથે જે રાજપૂતવીરો સંગ્રામભૂમિમા સૂતા હતા તેમની ભસ્મમાથી અગણિત સિસોદીઆવીરો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. આ વખતમા મેવાડમાં કોઇ વસ્તુની ન્યૂનતા નહોતી. બળ, વીર્ય, ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે સર્વ શોભાઓથી મેવાડ શોભાયમાન હતુ; તથાપિ મેવાડના મહારાણા કુંભ મેવાડનું ભાવી ભાગ્ય ઉકેલવા લાગ્યા તો તેમને કોકેસસ પર્વતમાલાઓનાં ઉચ્ચ શિખરોપરથી અને તેની નીચે વહેતી કૉકેસસ નદીના કિનારાપરથી ભયંકર વાદળ ભારતવર્ષ તરફ આવતુ જણાયું આ ભયંકર વાદળના ગર્ભમા રહેલી પ્રચંડ વિજળી અલ્પકાળમા મેવાડ ઉપર તૂટી પડશે, એમ તેઓ જાણી ગયા હતા. આથી તેઓ તે વિજળીના વિશ્વદાહક અગ્નિને રોકવાને માટે

[1] રણચરભટ્ટે પોતાના રચેલા 'રાજરત્ન' નામના કાવ્યગ્રંથમા એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, મારવાડના મંદોરરાવ રાણા મુકુલના પ્રધાન મંત્રી હતા અને તેમણે નાવાં તથા દિહાના નામના બે સ્થાનો જીતી લઈને તેમને મેવાડ સાથે સંયોજી દીધા હતાં

ઉચિત ઉપાયો કરવા લાગ્યા આ અગ્નિનુ બળ અટકાવવાને માટે તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો હતો તેમણે હમીરની તેજસ્વિતા તથા કાર્યકુશળતા અને રાણાલાક્ષની શિલ્પપ્રિયતા કરતા પણ અધિક ઉત્તમ ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તે એટલે સુધી કે રાણા કુભે સમરસિહની સગ્રામભૂમિ કગ્ગર નદીના કિનારાપર પણ "મેવાડનો લાલ ઝુડો " ફરકાવી દીધો હતો હવે તેઓ આવતા શત્રુઓથી બચવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા અત્રે અમે હિદુરાજાઓની પ્રજાહિતસાધક રાજનીતિની સાથે તે વખતના મુસલમાનોની જુલ્મી રાજનીતિની સમાલોચના કરીશુ જે દિવસે યવનવીર શાહબુદ્દીને ભારતના સ્વાધીનતારત્નને ખુચવી લીધુ, જે દિવસે સમરકેસરી સમરસિહે તે રત્નના રક્ષણને માટે દષદ્વતી નદીને કિનારે પોતાના પ્રાણનુ બલિદાન આપ્યુ, તે દિવસથી મહારાણા કુભના સમય સુધીના ૨૨૬ વર્ષમા બે મોટા યવનરાજવશોમા ૨૪ પાદશાહો થયા તેમા એક બેગમ પણ સિહાસનપર બેઠી હતી વિદ્રોહ તથા પદચ્યુતિના કુટિલ ચક્રમા ચગદાઈને આ સર્વ પાદશાહો ધીમે ધીમે અનતકાળમા વિલીન થઈ ગયા યવનશહેનશાહતની મેવાડરાજ્યની સાથે તુલના કરવામા આવે તો ઉભય વચ્ચે મોટો ભેદ જણાશે આટના સમયમા મેવાડના સિહાસનપર માત્ર ૧૧ રાણાઓ આરૂઢ થયા હતા તેમાના કેટલાક તો એવા હતા કે જેમણે માતૃભૂમિનુ અથવા કોઇ પ્રાચીનતીર્થનુ રક્ષણ કરવાને માટે સગ્રામક્ષેત્રમા પોતાના પ્રાણનુ બલિદાન આપ્યુ હતુ આપરથી સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાત થાય છે કે જે રાજાઓ પ્રજાહિતકારી રાજનીતિથી રાજ્ય ચલાવે છે, તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત સિહાસનપર વિરાજમાન રહે છે

જે વખતે દિલ્હીમા ખિલજીવશનો અતિમ પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે વિજયપુર, ગોવળકોડા, માળવા, ગુજરાત, જુવાનપુર અને કાલ્પી આદિ પ્રદેશોના રાજાઓ દિલ્લીશ્વરને અયોગ્ય પાદશાહ જાણી પોતાની આધીનતારૂપી શૃખલા તોડી નાખીને પૃથક્ પૃથક્ સ્વતત્ર રાજ્યોની સ્થાપના કરવા લાગ્યા. જે વખતે રાણા કુભને સિહાસન પ્રાપ્ત થયુ તે વખતે માળવા અને ગુજરાતના નવાબો પોતપોતાની સેના વૃદ્ધિગત કરી પોતાના રાજ્યો વધારતા જતા હતા તેઓ મેવાડરાજ્યની ઉન્નતિ જોઈ રાણાકુભપર દ્વેષ રાખવા લાગ્યા તે ઉભય પરસ્પર મળી ગયા અને તેમણે સવત ૧૪૯૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૦)મા અતિ પ્રચડ સેના લઇને મેવાડપર આક્રમણ કર્યુ

રાણાકુભને આ વાતની ખબર થતા તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ તેમણે ઉભય નવાબોને સારીરીતે દડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ એક લાખ ઘોડા અને પાયદળ તથા ૧૪૦૦ હાથીઓ લઈને તે ઉભય યવનનવાબોની સામા થયા ઉભય સેનાઓ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયુ રાણાની સેના આગળ યવનસેના ટકી શકી નહિ રાણા કુભ માળવાના મહમ્મદ ખિલજીને બાધીને ચિતોડમા લઈ આવ્યા

અબુલફઝલે પણ પોતાના લખેલા ઇતિહાસમા રાણાકુભના આ વિજયનુ વર્ણન કર્યુ છે તે ઇતિહાસવેત્તા મુસલમાન હોવા છતા પણ તેણે આ રાજાના માહાત્મ્યથી તથા તેમની ઉદારતાથી મોહિત થઈને વારવાર તેમની પ્રશસા કરી છે તેણે લખ્યુ છે કે "ઉદાર હૃદયના રાણા કુભે કોઈપણ પ્રકારની જામીનગીરી લીધા વિના મહમ્મદને છોડી દીધો, એટલુજ નહિ પરતુ તેમણે તેને અનેક પ્રકારની ભેટો આપી આદરમાનસહિત તેના રાજ્યમા પહોચાડયો " હિદુજાતિનુ ચરિત્ર આવુ ઉદાર હોય તેમા લેશ પણ શકા નથી વિનીત શત્રુપર દયા કરીને તેને છોડી દેવો એજ હિદુવીરોનો સનાતન ધર્મ છે હિદુવીરો અનાદિકાળથી આ ધર્મનુ પાલન કરતા આવ્યા છે ભટ્ટલોકોના ગ્રથોમા મહમ્મદખિલજીની મુક્તિવિષે આથી ભિન્નપ્રકારનુ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે મહમ્મદખિલજીને મહારાણાએ ૭ માસપર્યંત કારાગૃહમા રાખીને છોડી દીધો હતો વળી એમ પણ કહેવાય છે કે રાણાએ વિજયચિન્હતરીકે મહમ્મદની અન્ય વસ્તુઓની સાથે તેના તાજને પણ પોતાની પાસે રાખ્યો હતો વીરવર બાબરને રાણા સગના પુત્રે આ તાજ નજર કર્યો હતો બાબરે આ વાત પોતાના જીવનચરિત્રમા લખી છે રાણાકુભનું આ કાઇ સાધારણ પરાક્રમ ગણાય નહિ, પરતુ તે સર્વ કરતા એક બીજુ સ્મૃતિચિન્હ દીર્ઘકાળથી તેમના વિજયનુ વિશેષ ગાન કરી રહ્યુ છે આ વિજયના સ્મારક તરીકે મહારાણા કુભે એક વિજયસ્તભ બધાવ્યો હતો, તેનાપર એક લેખ છે તેનો પ્રારભ આ વાક્યથી થાય છે -"ઉતરી આવેલા મહાસાગરસમાન પ્રચડ સેનાને પોતાની સાથે લઇને પૃથ્વીને

કંપાયમાન કરી ગુજરાત તથા માળવા આ બે દેશના નવાબોએ [1] મધ્યપાટપર આક્રમણ કર્યું." ત્યાર પછી ઉક્ત યુદ્ધનુ સર્વ વર્ણન તે વિજયસ્તભપર લખવામા આવ્યુ છે ઉક્ત યુદ્ધ થયા પછી એકાદશ વર્ષે રાણાએ આ વિજયસ્તભ બધાવવા માડયો હતો આ વિજયસ્તભ બધાવતા દશ વર્ષ લાગ્યા હતા જે વિજયસ્તભ આજે મેરુ પર્વત તરફ ઘૃણાની દષ્ટિથી જુએ છે, તે દશ વર્ષમા તૈયાર થઇ ગયો એ કુભરાણાની કાર્યતત્પરતા સૂચવે છે ઇશ્વરપ્રત્યે અમે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આ વિજયસ્તંભ સદા અચળ રહી મેવાડના રાજાઓનુ ગૌરવ પ્રદર્શિત કરે રાણાકુભની ઉદારતા અને મહાનતાથી મોહિત થઇ માળવાનો નવાબ તેમનો મિત્ર બની ગયો હતો ભટ્ટલોકોના ગ્રથોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે રાણાકુભને એકવાર દિલ્લીશ્વરની સેનાસાથે "ઝુઝનૂ" નામના સ્થળે યુદ્ધ થયું હતુ, તે વખતે મહમ્મદ ખિલજી પોતાનુ સૈન્ય લઇને રાણાને સહાય કરવાને આવ્યો હતો આ પ્રસગે રાણાને વિજય મળ્યો હતો આ વખતે દિલ્લીનો પાદશાહ એટલો બધો અશક્ત થઇ ગયો હતો કે મસ્જીદમા મુલ્લાઓ રાત્રિદિવસ 'દિલ્લીના શહેનશાહની ઇજ્જત બરકરાર રહે' એવી બદગી કર્યા કરતા હતા એક વખત એકલા માળવાના નવાબેજ દિલ્લીના સુલ્તાન ઘોરીનો પરાજય કર્યો હતો

વિદેશીલોકોના આક્રમણથી મેવાડભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે તે દેશમા જે ૮૪ દુર્ગો બધાવવામા આવ્યા હતા તેમાના ૩૨ તો એકલા મહારાણા કુભેજ બધાવ્યા હતા આ ૩૨ કિલ્લાઓમા માત્ર કુભમેરુ કમલમેરદુર્ગજ સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ કિલ્લો ઉત્તમ સ્થાનપર સ્થિત છે તથા એની આસપાસ અતિ ઉંચી દિવાલો છે, તેથીજ એ મેવાડના અન્ય દુર્ગો કરતા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એ કિલ્લો જે સ્થળપર સ્થિત છે,ત્યા પૂર્વે એકપ્રાચીન કિલ્લો હતો આ પ્રાચીન કિલ્લો દીર્ઘકાળથી પહાડી ભીલલોકોના અધિકારમા હતો મહારાણા ચદ્રગુપ્તના વશમા સપ્રીત નામનો એક જૈન રાજા ઇસ્વીસનની બીજી શતાબ્દીમા થયો હતો ઘણાલોકો કહે છે કે આ રાજાએ તે કિલ્લાને બધાવ્યો હતો આ પ્રાચીન દુર્ગની નિકટ જે જૈનમદિરો દષ્ટિગોચર થાય છે, તેનુ અત્યુત્તમ શિલ્પકામ જોવાથી આ વાત સત્ય હોય એમ લાગે છે.આ કુભમેરુ દુર્ગના એક પ્રધાન દ્વારનુ નામ "હનુમાનદ્વાર"છે આ દ્વારપર વીરશિરોમણિ મહાવીરની એક વિરાટ મૂર્તિ વિરાજમાન થઇ તેનુ રક્ષણ કરે છે જે સમયે રાણાકુભે નગરકોટ જીત્યું ત્યારે તેઓ ત્યાના સુદર કમાડની સાથે હનુમાનની મૂર્તિ પણ પોતાના નગરમા લાવ્યા હતા આબુ પર્વતના એક શિખરપર પરમારોનો એક મોટો કિલ્લો હતો મહારાણા કુભે ત્યા એક વિશાળ મહાલય બધાવ્યો બહુધા તેઓ આજ મહાલયમા રહેતા આ વિશાળ દુર્ગનો શસ્ત્રભડાર તથા રક્ષકગૃહ અદ્યાપિ મહારાણા કુભના નામથી પ્રસિદ્ધ છે મેવાડનિવાસીઓના અનેક કાર્યોથી વિદિત થાય છે કે મહારાણા કુભ અત્યત લોકપ્રિય હતા આબુપર્વતના શિખરપર આવેલા આ કિલ્લામા કેટલાક મદિરો દગ્ગોચર થાય છે તેમાના એક મદિરમા રાણાકુભ તથા તેમના પિતાની મૂર્તિ વિદ્યમાન છે મેવાડનિવાસીઓ અદ્યાપિ તેમને દેવતાસમાન માનીને તેમની મૂર્તિઓની પૂજા કરે છે જે સમયે મહારાણા કુભે ઉક્ત પહાડી કિલ્લામા વિશ્રામ કર્યો હતો,તેને આજે સેકડો વર્ષ થઈ ગયા છે, તેમના પરાક્રમી વશજો પણ અનતકાળમા લય પામી ગયા છે, પરતુ તેમણે કરેલા કાર્યોનુ સ્મરણ થતા અનાયાસે મેવાડના પૂર્વગૌરવનુ સ્મરણ થઇ આવે છે મેવાડના પશ્ચિમ ભાગને અને આબુપર્વતપર આવેલા માર્ગોને કિલ્લાકોટ આદિથી દઢ કરીને મહારાણા કુભે "ભાનશિરોહી"ની નિકટ વસતી નામનો એક કિલ્લો બધાવ્યો તદુપરાત અરવલ્લીમા વસતા મેરલોકોના આક્રમણથી દેવગઢ તથા "શેરોનલ્લ"ની રક્ષા કરવાને માટે પણ તેમણે એક કિલ્લો બધાવ્યો હતો આ કિલ્લાનું નામ માચીન છે વળી જારોલ તથા પાનોરનો દુર્ધર્ષપ્રદેશ અને ત્યાના ભીલોપર પોતાની સત્તા સ્થાયી રાખવા તેમણે આહોર વિગેરે બીજા પ્રાચીન કિલ્લાઓની મરામત કરાવી અને પોતાના રાજ્યની સીમા નિશ્ચિત કરી

આ સિવાય રાણાકુભે અનેક મહાન ધાર્મિક કાર્યો કર્યા હતા તેમાના બે કાર્યો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તેમાનુ એક કુભસ્યામ છે કુભસ્યામ આબુપર્વતપર આવેલુ છે જો તે કોઇ અન્ય સ્થાનપર બનાવવામા આવ્યુ હોત તો તેની સુદરતાને લીધે તે જગતમા પ્રસિદ્ધ થઇ જાત, પરતુ આ સ્થળે અનેક સુદર ઇમારતો હોવાથી તેનુ મહત્ત્વ ઘટી ગયુ છે તેમની બીજી ઇમારત અટારી છે આ ઇમારત અતિ

[1] મેવાડનુ પ્રાચીન નામ મધ્યપાટ છે

ગ્રન્થ છે આ ઈમારત બંધાવવામાં દશ કરોડથી પણ થોડા વધારે રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો રાણાએ ખાસ પોતાના કોષમાંથી આ ઈમારત બંધાવવાને માટે આઠ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા આ વિશાળ અટારી મેવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા માદ્રિ નામક પહાડીમાર્ગમાં છે રાણા કુંભે શ્રીઋષભ દેવના[1] નામપર આ અટારી સમર્પણ કરી હતી આ અટારી પર્વતના દુર્ગમ માર્ગપર આવેલી હોવાથી મુસલમાન લોકોના સર્વસંહારક હાથો તેને તોડી શક્યા નહોતા, પરંતુ શોકની વાત છે કે હાલમાં તે સર્વથા નિર્જન બની ગઈ છે ઋષભદેવના જે મંદિરને એક વખત મેવાડનું પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવતું હતું, જ્યાં પ્રતિદિન અગણિત નરનારીઓનો સંચાર હતો, ત્યાં આજે મનુષ્યનું નામ પણ રહ્યું નથી, ત્યાં માત્ર નિર્જન જંગલ જ આવી રહ્યું છે હાલમાં જંગલના હિંસક પશુઓએ તે અટારીના ઓરડાને પોતાના નિવાસસ્થાન બનાવી તે દુર્ગમ પ્રદેશને એક અધિક દુર્ગમ બનાવી દીધો છે રાણાકુંભ જેવા વીર અને શિલ્પપ્રિય હતા, તેવાજ તેઓ કવિ પણ હતા રાજસ્થાનના અન્ય કવિઓની કવિતા કરતા રાણાકુંભની કવિતા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે રાણાકુંભે પોતાની બુદ્ધિ તથા કવિત્વશક્તિ પોતાના પરાક્રમના વર્ણનમાં કિંવા પોતાની પ્રાણપ્યારીઓની સુંદરતાની પ્રશંસામાં ખર્ચી નાખી નહોતી, તેમણે તો આધ્યાત્મિક રસનો આસ્વાદ લેનારા કવિઓની વિશુદ્ધ ભાવનાનું અનુકરણ કરીને અમૃતમય ' ગીતગોવિંદનું ' એક સુંદર પરિશિષ્ટ બનાવ્યું છે

મારવાડના મેડતાવાસી શ્રેષ્ઠ રાઠોડસરદારની મીરાબાઈ નામની કન્યાની સાથે મહારાણા કુંભનું લગ્ન થયું હતું[2] મીરાબાઈ અત્યંત સુંદર અને ધાર્મિક વૃત્તિની હતી તેના સદ્‌ગુણોની બરાબરી તે વખતે કોઈ પણ રાજકુમારી કરી શકતી નહોતી મીરાબાઈ કાવ્યરચના કરવામાં પરમ પ્રવીણ હતી તેણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિના અનેક પદો રચ્યા છે વૈષ્ણવપંથીઓને તેના પદો અત્યંત પ્રિય હતા અદ્યાપિ અનેક રાજકુલોમાં મીરાબાઈના પવિત્ર ભજનો આદરપૂર્વક ગાવામાં આવે છે અદ્યાપિ[3] વૈષ્ણવો મીરાબાઈના સુંદર ભજનો ગાતા ગાતા પ્રેમાનંદમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે રાણાકુંભ પણ ઉત્તમ કવિ હતા પરંતુ મીરાબાઈએ તેમની પાસેથી કાવ્યનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ કહી શકાતું નથી સ્વધર્મપરાયણા મીરાબાઈનું જીવનચરિત્ર ઉપન્યાસ જેવું રસિક લાગે છે યમુનાના કિનારાથી દ્વારિકાપુરીસુધી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જેટલા મંદિરો હતા તે સર્વના દર્શન મીરાબાઈ કરી આવી હતી તે પુરુષના જેવું વર્તન રાખતી હોવાથી તેને અનેક કલંકો લગાડવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તે સર્વ મિથ્યા છે

રાણાકુંભ જેવા વીર હતા તેવા રસિક પણ હતા શૃંગાર અને વીરરસના અપૂર્વ મિશ્રણથી તેમનું હૃદય અતિ ઉત્કૃષ્ટ બની ગયું હતું ઝાલાવાડના સ્વામીની પુત્રીની સાથે એક રાઠોડરાજકુમારનો વિવાહ ઠેરાવવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આ વિવાહ થાય તે પૂર્વે રાણાકુંભે તે રાજકુમારીનું હરણ કર્યું આ ઘટના બન્યા પૂર્વે રાઠોડ તથા સિસોદીઆ કુળની વચ્ચે જે મિત્રતા બંધાઈ હતી, તે મહારાણા કુંભના આ વર્તનથી તૂટી ગઈ પુનઃ ઉભય કુળો વચ્ચેનું પ્રાચીન વૈર જાગૃત થયું પ્રેમવિમૂઢ રાઠોડરાજકુમારે પોતાની પ્રાણપ્રિયાને કુંભના પંજામાંથી મુક્ત કરવાને માટે ઘણી ચેષ્ટા કરી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો, તે છતાં પણ તે રાજકુમારે ઉક્ત લાવણ્યવતી સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવાની આશા

---

૧ રાણાનો એક મંત્રી જૈનધર્માવલંબી હતો તે રાઠોડકુલમાં જન્મ્યો હતો આજ મંત્રીએ ઈ૦ સ૦ ૧૪૩૮ માં ઉક્ત મંદિર બંધાવ્યું હતું આ મંદિર બાંધવામાં સર્વ પ્રજાએ પણ સહાય કરી હતી આ મંદિરના ત્રણ ખંડો છે એના સ્તંભો અનેક છે પ્રત્યેક સ્તંભ ૪૦ ફીટથી અધિક ઉંચો છે એમાંની કારીગરી જોવાલાયક છે સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારના ચિત્રો આલેખવામાં આવ્યા છે પ્રસિદ્ધ જૈનસંન્યાસીઓની મૂર્તિઓ આ મંદિરના નીચલા ભાગમાં સ્થિત છે

૨ દેવીપ્રસાદજી મુન્શીફ, જોધપુર, પોતાના રચેલા મીરાબાઈના જીવનચરિત્ર માં લખે છે કે—" કર્નલ ટૉડ કર્ણોપકર્ણ સાંભળેલી અફવાઓ પર શ્રદ્ધા રાખીને મીરાબાઈને રાણા કુંભાજીની રાણી જણાવવામાં ભૂલ કરી છે મીરાબાઈ જોધપુરના રાઠોડકુલમાં જન્મી હતી અને ઉદયપુરના સિસોદીઆકુલના રાણા સાંગાજીના કુમાર ભોજની સાથે તેનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો હતો તેનો વિવાહ સંવત ૧૫૭૩ માં થયો હતો તે રાજકુમારના મેડતિયા રાઠોડ રતનસિંહની પુત્રી હતી "

૩ મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ શ્રી વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં હિંદીભાષામાં મુદ્રિત થયેલું મીરાબાઈ નાટક વાંચવાયોગ્ય છે

છોડી નહિ તે રાત્રિદિવસ મદોરના મહાલયના સૂના ઓરડામા બેસીને ઉકત સુંદરીના સૌંદર્યનુ ધ્યાન ધરતો વરસાદ પડી ગયા પછી જ્યારે આકાશ નિર્મળ થઇ જતુ, ત્યારે કુભના ઉચ્ચ પ્રાસાદની અગાશી-પરથી મદોરનો કિલ્લો સ્પષ્ટરીતે દેખાતો હતો આ વખતે ઉકત રાઠોડરાજકુમાર પોતાની પ્રાણપ્રિયાના નિવાસસ્થાનનુ દર્શન કર્યા કરતો, અનેક ચિંતા તથા અનેક વિચારો તેના હૃદયમા ઉત્પન્ન થતા, કદિ સુખ તો કદિ દુ ખ,કદિ આશા તો કદિ નિરાશા તેના હૃદયપર અધિકાર સ્થાપિત કરતી, કોઇ કોઇ વખત તે વિરહવ્યથા સહન કરી કરીને અતિ અધીરો બની જતો, તથાપિ તે મોહિની આશાનો ત્યાગ કરી શકતો નહોતો અને તે એકાંતસ્થાન પણ છોડી શકતો નહોતો રાત્રિદિવસ તે કુંભમેરુના મહાલયનુજ દર્શન કર્યા કરતો કુભમેરુના દીપકનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ દૂરથી તેને તારાના પ્રકાશસમાન લાગતો હતો તે ધ્યાનપૂર્વક તેનેજ જોયા કરતો ઘણા જણ એવુ અનુમાન કરે છે કે કુભમેરુના મહાલયમા જે દીપક રાત્રે પ્રદીપ્ત કરવામા આવતો હતો, તે ઝાલાવાડકુમારીના પ્રેમનુ ચિન્હ હતુ તેણે રાઠોડરાજકુમારનેજ પોતાનુ જીવન સમર્પણ કરી દીધુ હતુ મહાન કુળમા પ્રવેશ કર્યા છતા પણ તે રાજકુમારી બાલ્યાવસ્થાની પ્રીતિ ભૂલી શકી નહોતી તેના પિતાએ દ્રવ્યની લાલચથી તેને તેના પ્રણયપાત્રના શત્રુની સાથે પરણાવી દીધી હતી તેણે પોતાની પુત્રીના સુખદુઃખનો લેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ તે રાજપૂતબાળા રાત્રિદિવસ પોતાના ભાગ્યને ધિક્કારતી હતી આ રીતે કેટલાક વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા વિરહથી વ્યથિત થયેલા રાજકુમારે તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઘણી ચેષ્ટા કરી, પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારે તે તેનુ દર્શન કરી શકયો નહિ અંતે એક દિવસ તે કુભમેરુના પશ્ચિમ ભાગમાથી આવીને કિલ્લાપર ચઢી ગયો. ભટ્ટકવિઓ આ સબધે કહે છે કે "રાજકુમાર ઝાલવનમાથી તો ચાલ્યો આવ્યો, પરંતુ તે કોઇ પણ પ્રકારે ઝાલણીની પાસે આવી શકયો નહિ "

ઉત્તમ પ્રકારના પ્રજાપાલનપૂર્વક અખંડ પ્રતાપસહિત ૫૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય ભોગવી રાણા કુભ વૃદ્ધ થયા તેમની જાતના તથા દેશના શત્રુઓ તેમના પ્રચંડ પરાક્રમની આગળ મૌન ધારણ કરી બેઠા છે. તેમણે અનેક કિલ્લાઓ તથા મદિરો બધાવી પોતાના રાજ્યને દૃઢ તથા શોભાયમાન કર્યું છે આ રીતે તેમણે જન્મભૂમિનુ ગૌરવ તથા પોતાની કીર્તિ ચોતરફ પ્રસરાવી દીધી છે મેવાડના આવા ઉન્નતિના સમયમાં રાણાના જીવનરૂપ મજબૂત વૃક્ષના થડમા એક ક્રૂર નરપિશાચે કઠોર કુહાડો માર્યો જે વર્ષ મેવાડદેશને માટે અતુલ આનદ અને ઉત્સવના પર્વસમાન ગણાતુ હતું, તે આ નરરાક્ષસના કુકર્મથી શોકના ઉદધિરૂપ બની ગયુ આ વખતે જે કુકર્મ થયુ તેથી ભારતના ઇતિહાસનો એક અધ્યાય લકની શાહીથી કલુષિત થઇ ગયો પરમ સદ્‌ગુણી મહારાણા કુભ દીર્ઘકાળથી શાંતિનો ઉપભોગ કરતા કરતા વૃદ્ધાવસ્થામા પ્રવેશ કરતા જતા હતા, પરંતુ એવામા તેમનો પવિત્ર પ્રાણ એક નરપિશાચની કઠિન છુરીથી અકાળે આ લોકમાથી પ્રયાણ કરી ગયો આ ઘાતકી પિશાચ કોઇ પરકીય માણસ નહોતો, પરંતુ મહારાણાનો પોતાનો પુત્ર હતો તે રાજપૂતકુળકલક નરરાક્ષસેજ આ ભયકર કાર્ય કર્યું હતુ

આ પ્રકારે સવત ૧૫૨૫ (ઇ૦ સ૦ ૧૪૬૯) નુ વર્ષ આ ભયકર કાર્યથી કલકિત થયુ જે નરરાક્ષસે પોતાના હાથથી પોતાના જન્મદાતા પિતાનો સહાર કર્યો તેનુ પાપી નામ આર્યરાજકુળના પવિત્ર ઇતિહાસમા લખવા યોગ્ય નથી આપણા મુખથી તેના નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ પણ પાપ છે આ પાપી પિતૃઘાતકનુ નામ ઉદો (ઉદયસિંહ) હતુ રાજસ્થાનના ભટ્ટકવિઓ આ નિંદ્ય તથા હતભાગી નરપિશાચને "હત્યારો" તથા "નરહતા" કહે છે જે રાજ્યના લોભથી તેણે આવુ દુષ્ટ કાર્ય કર્યું તે રાજ્યને તે ઘણા અલ્પ સમયપર્યંત ભોગવી શકયો હતો અને આ સ્વલ્પ કાળમા પણ તેણે એક ક્ષણ પણ સુખાનુભવ કર્યો નહોતો ક્ષણે ક્ષણે પોતાના જાતિબધુઓના દ્વેષરૂપી વિષનુ પાન કરીને તે પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો આપ્તજનો, શુભચિંતકો, ઇષ્ટમિત્રો તથા બધુઓ એ સર્વ જણે તેનો ત્યાગ કર્યો આ ઘૃણિત અવસ્થાએ પહોચી જ્યારે તે દુરાચારીએ પોતાના સરક્ષણનો કાંઈ ઉપાય ન જોયો, ત્યારે તેણે એક નીચ પુરુષની સાથે મિત્રતા કરી કપટમય મિત્રતાથી પોતાની જાળમા ફસાવાને માટે પાપી ઉદાએ દેવડા નામના માડલિક રાજાને આબુ પર્વતપર સ્વતત્ર રાજાતરીકે સ્થાપિત કર્યો વળી તેણે જોધપુર[1]ના રાજાને સાભર, અજમેર તથા તેની નિકટના કેટલાક પ્રગણા-

[1] આ ભયકર ઘાતની ૧૦ વર્ષપૂર્વે અર્થાત સવત્ ૧૫૧૫ મા જોધરાવે જોધપુર વસાવ્યુ હતુ

ઓ આપી દીધા, તેછતા પણ તે દુષ્ટના હૃદયનો ખટકો ગયો નહિ ઉદાએ દ્રવ્ય અને સંપત્તિ આપીને તેના બદલામા મિત્રતા વેચાતી લીધી હતી, પરંતુ તેણે જે ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે તેમ કર્યું હતું તે ઉદ્દેશ તેથી પાર પડયો નહિ તેના મનમા એવી અભિલાષા હતી કે મારા મિત્રો મને ખોટા કર્મો કરવામા સહાય આપશે પરંતુ તેની તે અભિલાષા પરિપૂર્ણ થઇ નહિ અરે, તે મુખ ખોલીને ખોટા કામોને માટે તેમની પાસે સહાય માગી શકયો નહિ જો તેણે તેમની પાસે તે પ્રકારની સહાય માગી હોત તોપણ તે મળી હોત કે કેમ એ વિષે શંકા છે તે મનમા ને મનમા અત્યંત મુઝાવા લાગ્યો અને દુ:ખ પામવા લાગ્યો તેણે પોતાની પ્રજાપર ભયંકર અત્યાચાર કરવા માંડયો તેના અત્યાચાર અને કુકર્મથી ધીમે ધીમે પ્રજાની પાયમાલી થવા લાગી અને રાજ્યનો નાશ થવા લાગ્યો મહારાણા કુંભે અનેક વર્ષોપર્યંત પરિશ્રમ કરીને જે મેવાડને ઉન્નતિના શિખરપર પહોચાડયુ હતુ તેને ઉદાએ માત્ર પાચ વર્ષોમાજ અવનતિના કૂપમા ડૂબાવી દીધુ તે દુષ્ટના ભાગ્યમા શાંતિ લખેલીજ નહોતી તેના મિત્રોએ તેનો ત્યાગ કર્યો તેમણે તેની સાથે લેશ પણ સંબંધ રાખવો બંધ કર્યો, ત્યારે તે હતભાગી પોતાના રક્ષણનો બીજો કોઇ ઉપાય નહિ જોઇ દિલ્હીના યવનપાદશાહની પાસે ગયો અને તેને પોતાની પુત્રી આપવાનુ વચન આપી તેની સહાય માગી પરંતુ ભગવાને આ દ્વિગુણ દુરાચારને દૂર કરી ભયંકર કલંકથી બાપ્પા રાવળના વંશની રક્ષા કરી અને ઉદાને સારી પેઠે તેના પાપનુ ફળ આપ્યુ જ્યારે ઉદો પાદશાહની પાસેથી વિદાય લઇ દિવાનખાનામાથી બહાર આવતો હતો ત્યારે તેનાપર વિજળી પડી અને તત્કાળ તે પાપી પૃથ્વીપર તૂટી પડી યમદ્વારે પહોચી ગયો આ પ્રકારે ભયંકર પાપનું કઠોર ફળ તેને મળ્યુ આ પાપી જીવનના નાટકનો પડદો સદાને માટે પડયો આ ભયંકર કાર્યમા ભટ્ટવંશના એક માણસે પણ ઉદાને સહાય કરી હતી આજ કારણથી ભટ્ટલોકો પોતાના જાતિબંધુની દુષ્ટતા છુપાવવાને માટે આ વૃત્તાન્ત અતિ સાધારણ રીતે વર્ણવે છે

રાજસ્થાનના બ્રાહ્મણ ગતિ ચારણ અને ભાટલોકો કે જે યાચકવૃત્તિ કરે છે તેમને 'મંગતા' કહેવામા આવે છે આ લોકો પરસ્પર અત્યંત દ્વેષ રાખે છે તેમા એકબીજા ઉપર પ્રભુતા સ્થાપિત કરવાની તથા હુકમ ચલાવવાની મોટી અભિલાષા હોય છે વીરવર હમીરના સમયમા આ સર્વ યાચકોમા ચારણોનુ પ્રાબલ્ય વિશેષ હતુ મહારાણા કુંભને એક જ્યોતિષીએ કહ્યુ હતું કે આપનુ મૃત્યુ એક ચારણને હાથે થનાર છે બ્રાહ્મણની આ ભવિષ્યવાણીપૂર્વે પણ મહારાણા કુંભ કાંઇક કારણથી ચારણોની ઉપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા હતા અને એવામા ઉક્ત જ્યોતિષીએ તેમને આવી ભવિષ્યવાણી કહી, આથી ચારણોપ્રત્યેના તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ તેમણે ચારણલોકોની સર્વ સંપત્તિ જપ્ત કરી અને તેમને પોતાના રાજ્યમાથી કાઢી મૂક્યા ચારણોને આ પ્રકારનો કઠોર દંડ કર્યો તે મહારાણાનુ અદૂરદર્શી કાર્ય હતુ એમા કાંઈ શક નથી, કારણ કે અદ્યાપિ બ્રાહ્મણો અને ચારણોને કોઇએ આવો ભીષણ દંડ કરવાની હિમ્મત કરી નથી પરંતુ ચારણલોકોને આ દેશનિકાલનો કઠોર દંડ દીર્ઘકાળપર્યંત ભોગવવો પડયો નહિ યુવરાજ રાયમલ્લના ઉદ્યોગથી થોડા વખતમા તેમને પુન: મેવાડના રાજ્યમા વસવાની પરવાનગી મળી યુવરાજ રાયમલ્લે એક વખત એક ગૂઢ પ્રશ્ન પૂછયો[1] આથી મહારાણા કુંભે તેમને પણ દેશપાર કર્યા આ વખતે તેઓ ઇડરના રાજ્યમા ચાલ્યા ગયા અહી આ એક ચારણે તેમને ઘણી સહાય કરી આ ચારણે પોતાના ચાતુર્યથી તેમને પ્રસન્ન કરી રાણાનો અનુગ્રહ અને પોતાની ભૂમિસંપત્તિ પુન: પ્રાપ્ત કરી હતી પરંતુ જે કુટિલ જ્યોતિષીએ મહારાણાને પૂર્વોક્ત ભવિષ્યવાણી કહી હતી તેનુ મસ્તક જો કાપી લેવામા આવત અને તેની વાતપર લક્ષ આપવામા ન આવત તો મહારાણાનું વિશેષ કલ્યાણ થાત[2]

૧ એક વખત રાણાને ગુજરાત નામના સ્થળે યવનરાજના ઉપર વિજય મળ્યો તેને બીજે દિવસથી રાણાએ એવો નિયમ કર્યો કે કોઇ પણ આસનપર બેઠા પૂર્વે એક મંત્ર ભણી પોતાના મસ્તકપર પોતાના ખડ્ગને ત્રણવાર ફેરવવુ રાયમલ્લે એકવાર આમ કરવાનુ કારણ પૂછ્યુ આથી રાણાએ તેમનાપર ક્રોધિત થઇને તેમને પોતાના રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકયા હતા

૨ ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૦ની વર્ષાઋતુમા એકવાર કર્નલ ટૉડ ઉદયપુરમા ગયા હતા અહીના રાણાને આ સમયે એક મહાદુષ્ટ રોગ થયો હતો પ્રતિવર્ષ વર્ષાઋતુમા તેમને આ રોગ ઉભરી આવતો હતો રણછોડના આશ્રિત વર્તમાન સાબજી કર્નલ ટૉડ તેમની ખબર પૂછવાને મહાલયમા ગયા. રાજનુ યથાર્થ કારણ અને તેમની તે વખ-

પોતાના પરાક્રમ અને સામર્થ્યના પ્રભાવથી રાણા રાયમલ્લ સંવત ૧૫૩૦ (ઇ૦ સ૦ ૧૪૭૪) માં રાણા કુંભના સિંહાસનપર બેઠા સિંહાસનારૂઢ થયા પૂર્વે તેમણે પિતૃઘાતક ઉદાની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું દુષ્ટ ઉદો આ યુદ્ધમાં પરાજિત થઇ દિલ્હીના પાદશાહની પાસે ગયો અને તેને પોતાની કન્યા આપવાનું વચન આપ્યું, પરંતુ વિધાતાએ તેના વચનનું પાલન થવા દીધું નહિ ઉદાને સિંહેશમલ્લ અને સૂરજમલ્લ નામના બે પુત્રો હતા હતભાગી ઉદાનું મૃત્યુ થયા પછી દિલ્હીનો પાદશાહ તેના ઉક્ત ઉભય પુત્રોને લઇને ચિતોડપર ચઢી આવ્યો હાલ જેને નાથદ્વારા કહેવામાં આવે છે, તે તે વખતે શિયાડ નામથી પ્રસિદ્ધ હતું પાદશાહ આ સ્થળે પોતાની છાવણી નાખીને પડયો ચિતોડના સરદારો અને સામંતોએ રાયમલ્લનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, કારણ કે તેઓ રાણા રાયમલ્લને ચિતોડના રાજ્યના ખરા હક્કદાર સમજતા હતા રાણાની પતાકાની નીચે સરદારો અને સામંતોના ઝુંડના ઝુંડ એકત્રિત થવા લાગ્યા આબુનો રાજા તથા ગિરનારનરેશ એ ઉભય પણ રાણા રાયમલ્લને સહાય કરવાને આવ્યા. અગીઆર હજાર પાયદલ તથા અઠ્ઠાવનહજાર અશ્વારોહીઓની સેના લઇને રાણા રાયમલ્લે ઘોસા નામના સ્થાનપર પાદશાહ સામે દારુણ યુદ્ધ કર્યું પિતૃઘાતક ઉદાના ઉભય પુત્રો ભીષણ પરાક્રમ દર્શાવી રાણા રાયમલ્લની સામે લડવા લાગ્યા નદીની આસપાસનો પ્રદેશ મનુષ્યના રુધિરથી ભીંજાઈ ગયો રાણા રાય-મલ્લના અદ્ભુત બળની સામે મુસલમાનસેના ટકી શકી નહિ, અંતે પાદશાહ પરાજિત થઇને રાણાને શરણે આવ્યો રાણાએ તેનો સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરી આદરસહિત તેનો સ્વીકાર કર્યો પાદશાહ આ સમરમાં એવો સખ્ત પરાભવ પામ્યો હતો કે તેણે જીવનપર્યંત પુનઃ મેવાડમાં પગ મૂકયો નહિ

રાણા રાયમલ્લને બે કન્યા અને ત્રણ ધુરંધર પુત્રો હતા તેમણે પોતાની એક કન્યાને ગિરનારના યદુવંશીય રાજા સૂરજી અને બીજીને શિરોહીના દેવરારાજ્યનાજયમલનીસાથેપરણાવીહતી રાણાએ જયમલ્લનેપહેરામણીમાં આબુપર્વત પણ આપી દીધો હતો રાણાએ પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ કર્યું માળવાના સુલ્તાન ગ્યાસુદ્દીનની સાથે રાણાને ભીષણ વૈર થયું હતું, આથી તેની સાથે રાણાને અનેક યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં હતાં, પરંતુ તે સર્વમાં રાણાનો વિજય થયો હતો રાણાએ પોતાના ભત્રીજા સિંહેશમલ્લ અને સૂરજમલ્લનો અપરાધ ક્ષમા કરી તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા રાણાને ગ્યાસુદ્દીનની સાથેની લડાઇ-માં તેમના આ ભત્રીજાઓના પરાક્રમથીજ વારંવાર વિજય મળ્યો હતો અંતે ગ્યાસુદ્દીનને વિજય મળ-વાની જરા પણ આશા રહી નહિ, ત્યારે તેણે પોતાનું અભિમાન મૂકી રાણાની સાથે સંધિ કરવાની પ્રાર્થના કરી ઉદાર હૃદયના રાણા રાયમલ્લે તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો અને તેની સાથે સંધિ કરી હવે તેઓ નિર્વિઘ્ને મેવાડનું રાજ્ય ભોગવી ઉત્તમ રીતે પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યા, કારણ કે આ સમયે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં એવો કોઇ પાદશાહ અથવા રાજા નહોતો કે જે રાણા રાયમલ્લના પ્રચંડ પ્રતાપની સમક્ષ એક ઘડીભર પણ ટકી શકે હવે દિલ્હીના સિંહાસનપર લોદીવંશના પાદશાહો અભિષિક્ત થવા લાગ્યા મેવાડના ઉત્તરભાગને માટે રાણાને તેમની સાથે કેટલીકવાર સંગ્રામમાં ઉતરવું પડયું હતું

પૂર્વે અમે જણાવી ચૂકયા છીએ કે રાણાને ત્રણ પુત્રો હતા તેમનાં નામ સંગ, પૃથ્વીરાજ અને જયમલ્લ હતાં આ ત્રણે પુત્રો મહાપરાક્રમી હતા તેમાંના સંગ અને પૃથ્વીરાજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા

તેની સ્થિતિ જાણીને કર્નલ ટૉડ અત્યંત વિસ્મિત થયા રાજદરબારમાં એક કુટિલ બ્રાહ્મણ જ્યોતિષી અને ચિકિત્સકના કાર્યપર નિયુક્ત થયેલો હતો વળી રાણાજીની મોટી ભગિનીની સંપત્તિનો પ્રબંધ પણ તેજ કરતો હતો આ કપટી બ્રાહ્મણે રાણાજીની જન્મપત્રિકામાં એમ લખ્યું હતું કે 'ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૦ માં રાણાને એક દુષ્ટ રોગ થશે. આ રોગ નિવૃત્ત થવો અતિ કઠિન છે' આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ વખતે વૈદ્યનું કામ પણ ઉક્ત બ્રાહ્મણજ કરતો હતો આથી તે બ્રાહ્મણ પોતાની ભવિષ્યવાણી સફળ કરવાને માટે રોગ નિવૃત્ત કરનારી ઔષધિ આપતો નહોતો, પરંતુ સપ્તધાતુમિશ્રિત દવા આપતો હતો આ દવા વિષમય હતી કર્નલ ટૉડે ઉક્ત દવાની પરીક્ષા કરીને રાણાજીને નિવેદન કર્યું 'મહારાજ ! આપ આ કપટીના કાપટ્યના ભોગ થયા છો આપને ઔષધિને બદલે વિષ ખવરાવવામાં આવે છે આથી આપના શરીરને કેવી હાનિ થશે તે સહેજે સમજાય એમ છે, માટે આ ઝેરનો ત્યાગ કરો અને સારી ઔષધિ પ્રાશન કરી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરો " કર્નલ ટૉડના આ વચનોએ મહારાણાપર પૂરી અસર કરી, તેમનાં અંતશ્ચક્ષુ ખુલી ગયાં અને તેઓ સમજી ગયા કે ઉક્ત કપટી બ્રાહ્મણેજ પોતાની ભવિષ્યવાણી સફળ કરવાને માટે વિષમય ઔષધિ આપી છે એ પછી રાણાએ ડંકન નામના એક હુશીઆર ડૉકટરની દવા કરી તેથી તેમને શીઘ્ર આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું દુષ્ટ બ્રાહ્મણને નોકરીપરથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો

સગે વીરવર બાબરની સાથે સગ્રામ કર્યો હતો અને પૃથ્વીરાજ તે સમયમા સમસ્ત ભારતવર્ષમા એક અદ્વિતીય મહાવીર ગણાતા હતા નાના પુત્ર જયમલ્લ પણ વીરતામા તેમનાથી ઉતરે એવા નહોતા જો તે ત્રણે બધુ સપ કરીને જનની-જન્મભૂમિનુ હિત સાધત તો આજે ભારતવર્ષનુ ભાગ્યચક્ર કોણ જાણે કયી તરફ ફરી ગયુ હોત, પરતુ ભારતભૂમિના ભાગ્યમા વિદેશીઓના પદથી દલિત થવાનુ લખેલુ હતુ તે શી રીતે મિથ્યા થઇ શકે ? આથી ઉક્ત ત્રણે બધુઓમા કુસપ થયો અને તેઓ એકબીજાનું રુધિર પીવાને તૈયાર થઈ ગયા તેમના માહોમાહેના ત્વલથી રાણા રાયમલ્લ અસત દુખી થયા અને તેમને ચારે તરફથી વિપત્તિઓ આવી પડતી જણાઇ તેમના સુખમા આ મહાન વિઘ્ન આવી પડ્યુ તેઓ પોતાના પુત્રોપર અત્યત ક્રોધિત થયા તેમણે ત્રણેને અપરાધી ગણી પોતાના રાજ્યમા અબાધિત શાતિ રાખવાને માટે તેમને દેશપાર કરવાનો વિચાર કર્યો જ્યેષ્ઠકુમાર (સગ) આ ભયકર કલહ અને કોપા નલમાથી પોતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે સ્વય મેવાડનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા પૃથ્વીરાજને રાણાએ દેશ નિકાલ કર્યા અને નાના જયમલ્લનુ એક અન્યાયી કાર્ય કરવાથી મૃત્યુ થયુ રાજપૂતોના ગૃહકલહનો અભ્યાસ કરવાથી જ્ઞાત થાય છે કે જ્યારે તેમની તલવારના પ્રહાર સહન કરવાને માટે વિજાતીય દેશ શત્રુ સમીપ હોતા નથી ત્યારે કેટલાક પ્રસગે તેઓ મૂર્ખતાથી માહોમાહે લડીને એકબીજાનો નાશ કરે છે સગ અને પૃથ્વીરાજ સગા ભાઇ હતા તેમની માતા ઝાલાવશની હતી જયમલ્લ તેમના સાવકા ભાઈ હતા દિલ્હીના ચૌહાણરાજા પૃથ્વીરાજનુ નામ પાઠકોના સ્મરણમા હશેજ ચૌહાણ પૃથ્વીરાજ ને સિસોદીઆ પૃથ્વીરાજ અનેક પ્રકારે મળતા આવતા હતા તેમના અપૂર્વ માહાત્મ્યનું સ્મરણ થતા અત્યાનદ પ્રાપ્ત થાય છે ઉભય પૃથ્વીરાજવચ્ચે એટલી બધી સમાનતા હતી કે જો તેમને એકબીજાનુ સ્વરૂપ કહેવામા આવે તો તે અનુચિત ગણાય નહિ સિસોદીઆવીર પૃથ્વીરાજની વીરતાથી મેવાડનિવાસીઓ એટના બધા મુગ્ધ છે કે મેવાડની વર્તમાન અધ પતિત દશામા પણ તેઓ તેમની વીરતાનુ સ્મરણ કરી પોતાના સર્વ કષ્ટો ભૂલી જાય છે અને ચિતામાથી મુક્ત થઇ શાતિ પ્રાપ્ત કરે છે મૃગયા ખેલીને ઘેર આવી જ્યારે સિસોદીઆલોકો સાથે જમવા બેસીને અથવા ગ્રીષ્મઋતુમા સધ્યાકાળે શીતલ હવાનુ સેવન કરવાને માટે કોઇ ઉચ્ચ સ્થાનપર ગાલિચો બિછાવી, કસુબો પી, પાન ચાવતા ચાવતા એકાદ ભાટને મુખેથી પૃથ્વીરાજની વીરતાનુ વર્ણન સાભળે છે, ત્યારે તેમના આનદનો પાર રહેતો નથી સગ અને પૃથ્વીરાજના સ્વભાવમા મોટુ અતર હતુ જો કે ઉભય વીરતા અને સાહસિકતામા સમાન હતા, પરતુ સગ વિચારપૂર્વક યુદ્ધમા ઉતરતા હતા અને પૃથ્વીરાજ પ્રતિક્ષણે પાહોમ કરીને રણમા ઝુકાવવાને તત્પર રહેતા હતા તેમને એક ક્ષણવાર પણ પોતાની અસિ મ્યાન કરવાની વાત પસદ નહોતી તેઓ વારવાર કહેતા કે "ઇશ્વરે મને મેવાડનું શાસન કરવાનેજ ઉત્પન્ન કર્યો છે' સગ તેમના જ્યેષ્ઠબધુ હતા અને તેઓ પાટવીકુમાર હોવાથી પિતાના પછી મેવાડના સિહાસનપર તેમનોજ અધિકાર હતો આથી ઉક્ત ઉભય બધુઓ પિતાની પછી મેવાડનુ સિહાસન કેના અધિકારમા જશે એ વિષયપર તકરાર કરવા લાગ્યા અને તેઓ પોતાના મનની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા

એક દિવસે ઉભય બધુઓ પોતાના કાકા સુરજમલ્લની પાસે બેસીને ઉત્તરાધિકારના સબધમા વાદવિવાદ કરતા હતા થોડી વારે સગે ધીમેથી કહ્યુ ન્યાયદૃષ્ટિથી જોતા તો મેવાડના દશહજાર નગરોનો ઉત્તરાધિકારી હુજ છુ પરતુ તમે મારા વિરોધી થયો છો તો હવે આ ઝગડાનો નિવેડો સહજ આવી શકશે નહિ જો તમે "નાહરા મુગરા"ની ચારણીદેવીની વાતપર શ્રદ્ધા રાખતા હો તો હમણા આ બાબતનો ફેંસલો થઈ જાય એમ છે જો તમારી મરજી હોય તો તેની પાસે ચાલો' આ વાતનો સર્વ જણે સ્વીકાર કર્યો તેઓ સર્વ ચારણીદેવીના ભુવનપર ગયા તે ભુવન નિર્જન પર્વતકદરામા આવેલુ હતુ ત્યા જઇને પૃથ્વીરાજ તથા જયમલ્લ એક ખુરસીપર બેસી ગયા અને તેમની સામે પાથરેલા એક વ્યાઘ્રચર્મપર સગ બેઠા, અને તેમના કાકા સુરજમલ્લ પણ તે વ્યાઘ્રચર્મપર પોતાનુ એક ઘુટણ ટેકવી બેઠા પૃથ્વીરાજે જ્યારે તે દેવીની સન્યાસિની સેવિકાને મેવાડનો ઉત્તરાધિકારી કોણ થશે એવો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે પોતાની અગુલિ ઉઠાવી તેવતી વ્યાઘ્રચર્મ તરફ ઇશારો કર્યો આથી સ્પષ્ટરીતે સમજાયુ કે સગ મેવાડના ઉત્તરાધિકારી થશે અને તેમના કાકા સુરજમલ્લ પણ મેવાડના ભાગના થોડા ભાગપર રાજ્યાધિકાર ભોગવશે આ વાત જાણી પૃથ્વીરાજે તત્કાળ સગનો શિરચ્છેદ કરવાને તલવાર ઉગામી પણ

સૂરજમલ્લે વચમા પડી તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ કર્યો

હવે ચારણીદેવીની સેવિકાઓ પોતાના પ્રાણનુ રક્ષણ કરવાને માટે નાસી ગઈ પૃથ્વીરાજ સગ અને સૂરજમલ્લ ઉભયના ઉપર અસિપ્રહાર કરવા લાગ્યા ક્રમે કરતા યુદ્ધ શાત થયુ નહિ સગ તથા સૂરજમલ્લને અગણિત ઘાવો લાગ્યા અને તેથી તેઓ નિર્બળ થઇ ગયા તેમના ઘાવોમાથી પુષ્કળ રુધિર નીકળ્યુ સગની આખમા એક તીર વાગ્યુ, તેથી તેઓ સદાને માટે કાણા બન્યા તેમને અસિના પાચ પ્રહાર લાગ્યા હતા અતે તેઓ પૃથ્વીરાજનો માર સહન નહિ કરી શકવાથી ત્યાથી ચતુર્ભુજદેવીના મદિર તરફ નાઠા તેમણે શિવાન્તિ નામના નગરમાથી પસાર થતા વિદ્દા નામક એક રાજપૂતને ઘેર આશ્રય ગ્રહણ કર્યો આ રાજપૂતનો જન્મ ઉદાવત વશમા થયો હતો વિદ્દા વિદેશ જવાની તૈયારી-માજ હતો, એવામા ઘાયલ અને રુધિરથી વ્યાપ્ત થયેલા સગે આવી તેની સહાય માગી તે ઉદાર રાજપૂતે શીઘ્ર તેમને અશ્વપરથી ઉતાર્યા, એટલામા જયમલ્લ પોતાનો અશ્વ દોડાવતા દોડાવતા ત્યા આવી પહોચ્યા અને તેમણે સગપર આક્રમણ કર્યું શરણાગતનુ રક્ષણ કરવાને માટે વિદ્દા જયમલ્લની સામે થયો ઉભય વચ્ચે યુદ્ધ થતા વિદ્દાનો પ્રાણ ગયો આ દરમ્યાન સગ ત્યાથી ચાલ્યા ગયા

યુદ્ધમા પૃથ્વીરાજને પણ ઘાવ થયા હતા જ્યારે તેમને જરા આરામ થયો ત્યારે તેઓ સગની શોધ કરવા લાગ્યા સગને આ વાતની ખબર થઇ અને તેઓ પોતાના પ્રાણનુ રક્ષણ કરવાને માટે ગુપ્ત સ્થાનોમા ભ્રમણ કરવા લાગ્યા આ અજ્ઞાતવાસના સમયમા તેમને અત્યત કષ્ટ સહન કરવુ પડયુ હતુ વિશાળ મેવાડરાજ્યના યુવરાજ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે અનાથની પેઠે દીન બની સ્થળે સ્થળે ભ્રમણ કરવા લાગ્યા, જ્યારે તેમને પ્રાણરક્ષાનો કોઈ પણ ઉપાય સૂઝયો નહિ ત્યારે તેઓ નિરુપાયે એક ભરવાડની પાસે ગયા અને તેના બકરાના ગોવાળ બન્યા તેમને બકરા ચારવાની આ-વડત નહિ હોવાથી કોઇ કોઈ વખત ભરવાડ તેમનાપર અપ્રસન્ન થઈને તેમને પોતાને ત્યાથી કાઢી મૂકતો હતો જ્યારે સગ તેને દીનતાપૂર્વક અત્યત આજીજી કરતા ત્યારે તે તેમને પોતાને ત્યા રાખતો ભરવાડે તેઓ બકરા ચારવામા પ્રવીણ નથી એમ જાણી તેમને રોટલા ઘડવાના કામપર નિયુક્ત કર્યા તેઓ રોટલા ઘડવાના કાર્યથી પણ અજ્ઞાત હતા આથી ભરવાડો તેમને વારવાર 'ખાતા તો આવડે છે, ત્યારે રાધતા કેમ નથી આવડતુ ?' એવા વચનો કહીને તેમનો તિરસ્કાર કરતા હતા આ પ્રકારની દીનદશામા કુમાર પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા એક વખત કેટલાક રાજપૂતો ત્યા આવ્યા અને તેમણે રાજકુમારને કેટલાક શસ્ત્રાસ્ત્રો તથા એક અશ્વ આપ્યો આટલી સામગ્રી લઇને તેઓ [1]શ્રીનગરના રાવ કરમચદ નામના એક સરદારની પાસે ગયા આ સરદાર પરમાર વશનો હતો અને તે લૂટફાટ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો સગને પણ તેણે પોતાના દલમા લઈ લીધા હવે સગ પણ તેની સાથે લૂટફાટ કરવા લાગ્યા એક દિવસ કુમાર સગ આખો દિવસ લૂટફાટ કરીને વિશ્રામ કરવાને માટે એક વટ-વૃક્ષની નીચે આવી પોતાના અશ્વપરથી ઉતરી પડયા અને પોતાની તલવાર પોતાના મસ્તકનીચે રાખીને તે વૃક્ષની છાયાનીચે સૂઇ ગયા તેમને શીઘ્ર નિદ્રા આવી ગઈ,ત્યાથી થોડે દૂર જયસિહ, વાલિયા અને જૈમૂ નામના તેમના વિશ્વાસુ સેવકો તેમને માટે ભોજન તૈયાર કરવા લાગ્યા તે ત્રણે જણના અશ્વો નિક-ટમા ચરવા લાગ્યા સૂર્યનુ એક તીક્ષ્ણ કિરણ તે પ્રચડ વૃક્ષની ઘનઘટાને ભેદીને સગના મુખમડળપર પડીને સટેજ હાલતુ હતુ આ વખતે એક પ્રચડ સર્પે આવીને પોતાની વિશાળ ફેણ ઉચી કરી સગના મસ્તકપર છાયા કરી આ દેખાવ જોઇ દેવી[2] નામનુ પક્ષી ઉચ્ચ સ્વરે ટહુકા કરવા લાગ્યુ આ પક્ષીના શબ્દો શુભ શુકનવાળા ગણાય છે મારુ નામના એક ભરવાડે આ ઘટના જોઇ આ ભરવાડ શુકન જાણતો હતો, તેથી સગ સૂઇને ઉઠયા કે તરતજ તેણે તેમને રાજસન્માન આપ્યુ, પરતુ ચતુર સગે તેનાપર અપ્રસન્ન થવાનો ડોળ કરી, તેના આત્મમાનનો અસ્વીકાર કર્યો મારુએ કરમચદને આ સર્વ વૃત્તાત કહી સભળાવ્યુ સરદાર કરમચદે આ સર્વ વાત ગુપ્ત રાખી અને સગની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કર્યો પછી જ્યાસુધી સગને સિહાસન પ્રાપ્ત થયુ નહિ ત્યાસુધી કરમચદે તેમને પોતાને ઘેરજ રાખ્યા

---

[1] આ શ્રીનગર અજમેરની પાસે છે

[2] આ પક્ષી ખજનપક્ષીના જેવુ થાય છે

કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા પછી રાણા રાયમલ્લને આ વર્તમાન માલુમ થયા. તેઓ જાણી ગયા કે પૃથ્વીરાજ મારા ઉત્તરાધિકારીનો સંહાર કરવા ઇચ્છતા હતા તેઓ પૃથ્વીરાજપર અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમને પોતાની સામે બોલાવીને પુષ્કળ ઠપકો આપતા બોલ્યા તું મારા રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જા, તું તારો નિર્વાહ સહેલાઇથી કરી શકીશ કારણ કે તું ગુણચતુર છે અને લડાઇ ટંટાને બહુ પસંદ કરે છે. પૃથ્વીરાજે પોતાના પિતાની આજ્ઞા ધીરજથી સાંભળી. આ આજ્ઞા સાંભળી તેમના મનમાં જરા પણ ગભરાટ કે ચંચળતા ઉત્પન્ન થઇ નહિ. તે કેવળ પાંચ અશ્વારોહીઓને પોતાની સાથે લઇને[1] પોતાના પિતાના રાજ્યનો પરિત્યાગ કરી બાલિયોહ નામના નગર તરફ ચાલ્યો. આ નગર ગોદ્વાર દેશમાં આવેલું હતું.

એક તો રાણાકુળના અકાળમૃત્યુથી મેવાડની શાંતિ નષ્ટ થઇ હતી અને વળી એવામાં આ ગૃહક્લેશ જાગ્યો. આથી સમસ્ત રાજ્યમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. વાસ્તવમાં મેવાડના સર્વ પ્રગણાઓ અરક્ષિત દશામાં હતા. ખાસ કરીને ગોદ્વાર દેશ તો સંપૂર્ણરીતે અરક્ષિત હતો. અરવલી પર્વતની નિકટજ ગોદ્વાર દેશ છે, તેથી એ પર્વતમાં વસનાર જંગલી મીના લોકો આ દેશની વસ્તીમાં આવીને તેને લૂંટતા હતા. ગોદ્વારની રાજધાની નાદોલનગરમાં જે સેના હતી તેનો મિના લોકોની આગળ કાંઇ હિસાબ નહોતો. આ સેના મીનાલોકોની પ્રચંડ ગતિ રોકી શકી નહિ. પૃથ્વીરાજે આ વર્તમાન સાંભળી બાલિયોહ તરફ જતી વખતે થોડા કાળસુધી નાદોલનગરમાં વિશ્રામ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેઓ આવશ્યક દ્રવ્ય લાવવાને માટે પોતાની એક વીંટી ત્યાંના ઓઝા નામના વ્યાપારીને ત્યાં ગીરો મૂકવાને ગયા. ઇશ્વરના મહિમાનો પાર કોઇ પામી શકે એમ નથી. આજ વ્યાપારીએ કુમારને ઉક્ત વીંટી આપી હતી. તેણે તત્કાળ તેમને ઓળખ્યા અને તેમનું ગુપ્ત વેશ ધારણ કરવાનું કારણ સારી રીતે જાણી લઇ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આપને જોઇતી દરેક પ્રકારની સહાય કરીશ. વીર પૃથ્વીરાજે આ વ્યાપારીને પણ પોતાના દળમાં લઈ લીધો અને તેઓ તેની સલાહથી મીનાલોકોનું દમન કરી ગોદ્વાર દેશમાં શાંતિ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. પૃથ્વીરાજ વીર તેજસ્વી અને સાહસિક હતા. તેમને તેમના પિતાએ પોતાના રાજ્યમાંથી દેશપાર કર્યા હતા પરન્તુ શું તેમની વીરતા નષ્ટ થઇ હતી? તેમને ખાત્રી હતી કે હું પુરુષાર્થથી રાજમુકુટ ધારણ કરી શકીશ. તેમના પિતાએ તેમને કાઢી મૂક્યા હતા તોપણ તેમણે પોતાના પુરુષાર્થથી કેટલાક માણસો એકઠા કર્યા હતા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે કોઇની સહાય નહિ મળે તોપણ હું મારો મૂળ મંત્ર સિદ્ધ કરીશ. આવી પ્રતિજ્ઞા કરી તેઓ દુરાચારી મીના લોકોના કરાલગ્રાસમાંથી ગોદ્વારદેશને મુક્ત કરવાને માટે યોગ્ય સંધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. મીનાલોકો પ્રથમથીજ આ પર્વતમાં રહેતા હતા. આ સર્વ પ્રગણાઓ પ્રથમ તેમના અધિકારમાંજ હતા. પાછળથી રાજપૂતોએ યોગ્ય સંધિ મળતાં તેના પર આક્રમણ કરીને તેમને પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા.

જે વખતે કુમાર પૃથ્વીરાજ નાદોલ નગરમાં પહોંચ્યા તે વખતે રાવત ઉપાધિધારી મીનારાજા નદાલય નામના નગરને પોતાની રાજધાની બનાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. તે એટલો પ્રભાવશાળી રાજા હતો કે કેટલાક રાજપૂતો પણ તેની સેવા કરતા હતા. ઓઝાની સલાહાનુસાર પૃથ્વીરાજે પોતાના દળસહિત ઉક્ત મીનારાજાને ત્યાં નોકરી સ્વીકારી. રાજપૂત હોવા છતાં પણ તેમણે પોતાની જાતિ છુપાવી અને તેઓ એક અસભ્ય રાજાની નોકરી કરવા લાગ્યા. તેઓ ગોદ્વારરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાની સુસંધિ તપાસતા રહ્યા. સુભાગ્યવશાત્ આ સંધિ આપોઆપ આવી મળી. મીનાલોકો અહેરિયા અથવા રવરોત્સવ નામનો એક મોટો ઉત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવના સમયમાં નોકરચાકરોને કેટલાક દિવસોપર્યંત રજા મળે છે. આ રીતે જ્યારે ઉત્સવ આવ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજને પણ કેટલાક દિવસની રજા મળી. આ અવસરનો લાભ લઇ કુમારે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાનો વિચાર કર્યો. નગરની બહાર જઇ તેમણે પોતાના દળના રાજપૂતોને બોલાવ્યા અને તેમને તે વખતે મીનારાજ્યપર આક્રમણ

---

[1] આ પાંચ અશ્વારોહીઓના નામ નીચે પ્રમાણે હતા:—પર્જાસિંહલ, સંગમ, અમય, જન્દુ અને પાંચમાનું નામ ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. તેના સંબંધમાં માત્ર એટલી હકીકત પ્રકાશમાં આવી છે કે તે બારૈઠ રાઠોડોના ગમાં ઉત્પન્ન થયો હતો.

કરવાની આજ્ઞા આપી આજ્ઞા મળતાજ સર્વ રાજપૂતો જેવી રીતે ક્રોધિત સિંહ મૃગસમૂહપર તૂટી પડે છે તેવી રીતે મીનાલોકો ઉપર તૂટી પડયા નગરમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો મહાબળવાન રાજપૂતોનો માર ખાઇ મીનાલોકો ભયગ્રસ્ત થઇ આમતેમ નાસવા લાગ્યા કુમાર પૃથ્વીરાજ નગરની બહાર ઉભા રહી ગુપ્ત રીતે આ સગ્રામ જોયા કરતા હતા ધીમે ધીમે આ સગ્રામે ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું મીનાલોકોનો રાજા ભયભીત થઇ અશ્વારૂઢ થઇને નગર છોડી નાસ્યો તે નાસતો હતો તે વખતે રાજકુમાર પૃથ્વીરાજે તેની પાછળ પડી તેને પકડી લીધો પછી તેમણે તેને એક જગલના વૃક્ષની સાથે બાધ્યો અને પોતાની અસિવતી તેનો શિરચ્છેદ કર્યો મીનાલોકોના રાજાને તેના અત્યાચારનુ યથોચિત ફળ મળ્યુ તદુપરાત રાજકુમાર પૃથ્વીરાજે નદાનય તથા તેની પાસેના નગરો, ગામો તથા નાની નાની વસ્તીઓમા આગ લગાડી અને મીનાલોકોનો સહાર કર્યો મીનાલોકો અગ્નિમા ભસ્મીભૂત થઈ જવાના ડરથી વ્યાકુળ થઇ ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા, પરતુ કોઇ પણ પ્રકારે તેમના પ્રાણ બચ્યા નહિ કુમાર પૃથ્વીરાજ તથા તેમના પરાક્રમી રાજપૂતોએ પ્રાય સર્વ મીનાલોકોનો નાશ કર્યો આ પ્રકારે કેવળ એક કિલ્લા સિવાય-નો સર્વ પ્રદેશ પૃથ્વીરાજના અધિકારમા આવ્યો આ શેષ રહેલા કિલ્લાનુ નામ દેસૌડી હતુ આ વખતે તે કિલ્લામા ચોહાણ માદ્રેચા લોકો રાજ્ય કરતા હતા

મીનાલોકોના હાથમાથી ગોદારરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરીને પૃથ્વીરાજે તે રાજ્ય ઓઝા તથા સદા નામના એક સોલકી રાજપૂતને આપી દીધુ સદાસોલકીએ આ વખતે સોદગઢપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો પાટણનગરનો ધ્વસ થયા પછી સદાસોલકીના કોઇ પૂર્વજે આ પર્વતમા આશ્રય લીધો હતો સદાનો વિવાહ માદ્રેચા ચોહાણની કન્યા સાથે થયો હતો આથી તેણે પોતાના શ્વસુરનુ સ્થાન છોડી પૃથ્વીરાજની પાસે આવવાનુ પસદ કર્યું નહિ, પરતુ જ્યારે વિજયી રાજકુમારે તેને દેસૌડી નગર તથા તેના તાબાના પ્રગણાઓ[1] તેના નિર્વાહને માટે સદાને માટે આપી દીધા ત્યારે નિરુપાયે તેને રાજકુમારની પાસે આવવુ પડયુ

આ સમાચાર શીઘ્ર રાણા રાયમલ્લને કાને પહોચ્યા આથી તેમણે તેમનાપર પ્રસન્ન થઇ તેમને પોતાના રાજ્યમા પાછા બોલાવી લીધા

કુમાર પૃથ્વીરાજ પુન ચિતોડમા પહોચ્યા જયમલ્લનુ અવસાન થયેલુ હોવાથી આ વખતે તેમને માર્ગ વિશેષ નિષ્કટક થઈ ગયો હતો અહી આ આવશ્યકતા જાણી જયમલ્લના મૃત્યુનુ વૃત્તાત લખવામા આવે છે પ્રાચીન તક્ષશિલા[2] નગરીને હાલમા તોડાતક કહેવામા આવે છે તે વખતમા આ નગરી રાય શુરથાન નામના એક રાજપૂતના અધિકારમા હતી, જે ચૌલુક્યવશના રાજાઓએ દીર્ઘકાળપર્યંત અણ-હિલપુર પાટણમા રાજ્ય કર્યું હતુ, તેજ વશમા રાય શુરથાનનો જન્મ થયો હતો ઈસ્વીસનની તેરમી શતાબ્દીમા યવનવીર અલાઉદ્દીનના પ્રચડ બાહુબળના પ્રભાવથી શુરથાનના પૂર્વજોને પાટણનો ત્યાગ કરવો પડયો હતો તેમણે મધ્ય દેશમા જઇને આશ્રય લીધો ત્યા વાસ કરીને તેમણે પ્રાચીન તક્ષકકુળના તક્ષશિલાનગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, પરતુ તેમના વશજો દીર્ઘકાળપર્યંત તે નગરનુ રાજ્ય ભોગવી શકયા નહિ લીલા અફઘાને રાય શુરથાનને ત્યાથી હાકી કાઢ્યો શુરથાન નિરુપાયે અરવલ્લીની તળેટીમા વસેલા બેદનોર નગરમા આવ્યો અને ત્યા સુખેદુખે પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો તેને તારાબાઈ નામની એક પરમ સુદર કન્યા હતી આ કન્યાને માટેજ તે દેહ ધારણ કરી રહ્યો હતો કોઇ કોઇ વખત જ્યારે તે માનસિક દુખોથી અત્યત વ્યથિત થતો ત્યારે આ હૃદયાનદદાયિની કન્યાનુ મુખકમળ જોઇને સર્વ દુખ ભૂલી જતો, જો તારાબાઇને તેના પ્રાણ કિવા તેની આશા કહેવામા આવે તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ તારાનુ સમગ્ર જીવન દુખમા વ્યતીત થયુ હતુ તે રાજકુમારી હતી અને સમર્થ તથા પવિત્ર સોલકીકુળની કમલિની હતી, પરતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ આજે

૧ આ ભૂમિવૃત્તિના દાનપત્રમા પૃથ્વીરાજે પોતાના વશજોને સોગદ આપીને જણાવ્યુ હતુ કે આ ભૂમિવૃત્તિ પાછી લઇ લેવી નહિ તેમના વશજોએ આ આજ્ઞા યથાર્થ રીતે પાળી હતી

૨ પ્રાચીન તક્ષક લોકો શિલ્પના કામમા અતિ પારગત હતા તેમણે સ્થાપિત કરેલી તક્ષશિલા નગરીના રાજમહાલયમા તેમની એ કળાના પ્રમાણો મળે છે જો કે એ નગરી હાલમા નષ્ટ થઈ ગઇ છે, તોપણ શેષ રહેલા ચિન્હોથી પૂર્વગૌરવનો પૂર્ણ પરિચય મળે છે

તેનાપર પૂર્વગૌરવનુ એક ચિન્હ પણ શેષ રહ્યુ નહોતુ બાલક તારાને ખોળામા લઇને શૂરથાન તેને પોતાના મહાન પૂર્વજોની કીર્તિ સભળાવતો તારા આ કીર્તિકથા લક્ષપૂર્વક સાભળતી બાલાવસ્થામા સાભળેલી આ મનોહર કથાઓ તેના હૃદયમાથી કદિપણ લુપ્ત થઈ નહિ જ્યારે તે મોટી થઈને થોડુ ઘણુ સમજવા લાગી ત્યારે તે પોતાના પૂર્વજોની સ્થિતિસાથે પોતાની સ્થિતિની તુલના કરતી તારા પોતાની વર્તમાન અવસ્થાથી સતુષ્ટ નહોતી સુકુમાર અવસ્થાથીજ તેના હૃદયમા ચિંતા થવા લાગી કોઇ કોઈ વખત આ કારણથી તેની ધીરજ પણ ખૂટી જતી તેણે સેકડોવાર પોતાના ભાગ્યને ધિક્કાર આપ્યો બ'પણથીજ તેને સ્ત્રીના સાધારણ આચારવિચાર અને વસ્ત્રાલકારના આડબરપ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન થઇ અશ્વપર સ્વારી કરતા તથા બાણ ફેકતા તે ઉત્તમ રીતે શીખી હતી આ ઉભયકળા તેને એવી ઉત્તમ રીતે અવગત થઇ ગઇ હતી કે તે શીઘ્રતાથી અશ્વ ચલાવી ધારેલા નિશાનપર બાણ મારી શકતી હતી શૂરથાને જેટલીવાર તોડાતકનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સગ્રામ કર્યો હતો તે દરેક પ્રસગે આ વીરબાળા પ્રચડ કાઠિયાવાડી અશ્વપર આરૂઢ થઇને પોતાના પિતાની સાથે યુદ્ધમા ગઇ હતી તેનુ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇને મોટા મોટા વીરોએ પણ પોતાના મસ્તક અવનત કર્યા હતા અનેક મુસલમાનો તેના તીક્ષ્ણબાણના ભોગ થઇ પડ્યા હતા ધીમે ધીમે સમસ્ત રાજસ્થાનમા આ યુવતીની વીરતાનો યશ ફેલાઇ ગયો અનેક રાજપૂતોને આ રત્ન પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ, પરતુ શૂરથાનની ભીષ્ણ પ્રતિજ્ઞા સાભળી સર્વની આશા નષ્ટ થઇ ગઇ રાય શૂરથાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે – જે રાજપૂત યવનોના હાથમાથી તોડાતકનો ઉદ્ધાર કરશે તેની સાથે તારાનો વિવાહ કરવામા આવશે ' આ વાત સાભળી કુમાર જયમલ બેદનોરમા આવ્યા અને તેમણે તારાના હાથની માગણી કરી, પરતુ વીરબાળા તારાએ અભિમાનથી તેમને કહ્યુ કે –"પ્રથમ તોડાતકનો ઉદ્ધાર કરો અને પછી મારી સાથે વિવાહ કરો ' જયમલે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો, પરતુ તેમણે એક એવુ કુકર્મ કર્યુ કે જેથી તેમનો નાશ થયો તારાના રૂપથી તે એવા મોહિત થઇ ગયા હતા કે તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કર્યા પૂર્વેજ પુન તારાના હાથની માગણી કરી આથી શૂરથાને તેમનાપર ક્રોધિત થઈ તેમનો વધ કર્યો બદ્દલોકોએ આ સબધે એવુ વર્ણન કર્યુ છે કે –"જયમલના ભાગ્યાકાશને માટે તારા મગલદાયક તારો થઇ નહિ '

જયમલનુ મૃત્યુ થયુ તે વખતે સગ યુવરાજ રહેતા હતા પૃથ્વીરાજ પણ આ સમયે દેશનિકાલની સજા ભોગવતા હતા રાણા જયમલ્લનેજ ઉત્તરાધિકારી કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા, પરતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તે શૂરથાનના હાથથી માર્યા ગયા રાણા રાયમલને આથી શૂરથાનપર ક્રોધ ચડવો જોઈતો હતો સભાસદોએ મહારાણાને એવો આગ્રહ કર્યો કે પુત્રવધને માટે શૂરથાનપર વૈર લેવુ જોઇએ, પરતુ મહારાણા રાયમલે ઉદારતાથી એવો ઉત્તર આપ્યો કે ' જે મૂર્ખે કુકર્મ કરી એક પ્રતિષ્ઠિત સજ્જન અને વિપત્તિમા પડેલા રાજપૂતને અપમાન કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો, તેને તેની કરણીનુ યોગ્યજ ફળ મળ્યુ છે " રાણા રાયમલ આટલુ કહીનેજ બેસી રહ્યા નહિ, પરતુ તેમણે તે સોલકીસરદારને બેદનોરનો પ્રદેશ પારિતોષિકતરીકે આપી દીધો

કુમાર જયમલનુ મૃત્યુ થયુ તે વખતે પૃથ્વીરાજ દેશનિકાલની શિક્ષા ભોગવતા હતા પરતુ દીર્ઘકાળપર્યંત તેમને તે શિક્ષા ભોગવવી પડી નહિ તેમણે મીનાલોકોનુ દમન કર્યુ તેથી મહારાણા તેમનાપર પ્રસન્ન થયા અને તેમને પાટનગરમા બોલાવી લીધા કુમાર પૃથ્વીરાજની વીરતાનો યશ સમસ્ત દેશમા પ્રસરી ગયો હતો કુમાર દેશમા આવ્યા છે એ વાત જાણી તારાના આનદનો પાર રહ્યો નહિ આ તરફ પૃથ્વીરાજે પણ દેશમા આવીને તારાના રૂપગુણની પ્રશસા સાભળી તારાને કુમાર પૃથ્વીરાજને પોતાના પ્રાણનાથતરીકે સ્વીકારવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ અને તે મનમા તેમનાજ નામનો જપ કરવા લાગી પૃથ્વીરાજને પણ તારારત્ન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઇ પોતાની હૃદયેશ્વરીના મુખનુ દર્શન કરવાને માટે તેઓ બેદનોરમા ગયા રાય શૂરથાને અત્યત આદરપૂર્વક તેમનુ સન્માન કર્યુ અને મનોહર તારા પણ તેમની સમક્ષ આવીને ઉભી રહી ઉભયે એકબીજાના મુખનુ મનની તૃપ્તિ થાય ત્યાસુધી દર્શન કર્યુ હવે ઉભયના મનમા અનેક આશાઓ અને ચિંતાઓ ઉત્પન્ન થઇ પૃથ્વીરાજ શૂરથાનને કહેવા લાગ્યા "આપ કાંઈ ચિંતા રાખશો નહિ હુ તોડાતકમાંથી મુસલમાનોને શીઘ્ર હાકી કાઢીશ આપ જોશો કે એક અઠવાડીઆ પછી તોડાતકમા મુસલમાનોનુ નામ પણ શેષ રહેશે નહિ " વિદાય લેતી વખત કુમાર તારાને મળ્યા અને પ્રેમભરિત

મનોહર વાણીથી તેને કહ્યુ "હે સુદરિ ! તમને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથીજ હુ આ ભીષણ કાર્ય કરવાને તત્પર થયો છુ, તો મને કદિ પણ આપ નિરાશ કરશો નહિ" તારાએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો "હે વીરવર ! આ હૃદય આપનુજ છે અનેક વિપત્તિઓ અને કષ્ટ સહન કરીને માત્ર આપની આશાથીજ આ હૃદય ટકી રહ્યુ છે તો હવે આપને એટલીજ પ્રાર્થના છે કે જે પ્રચડ કાર્ય કરવાની આપે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને પાર પાડવાનો ઉદ્યોગ કરી યથાર્થ ક્ષત્રિયતાનો પરિચય કરાવો" પૃથ્વીરાજ વિદાય લઇને બેદનોરથી ચાલ્યા ગયા અને પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે યોગ્ય અવસરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા ઇશ્વરની કૃપાથી શીઘ્ર તેમને યોગ્ય સધિ પ્રાપ્ત થઇ મુસલમાનોનો મોહરમનો તહેવાર નિકટ આવ્યો હતો આ વખતે પૃથ્વીરાજ પાચસે ચુ ટી કાઢેલા સ્વારોને પોતાની સાથે લઇને તોડાતક તરફ ચાલ્યા વીરનારી તારા પણ તેમની સાથેજ હતી તે રણચડીનો વેષ ધારણ કરી મુસલમાનોનો સહાર કરવાને જતી હતી

જ્યારે સર્વ રાજપૂતો તોડાતકમા પહોચ્યા તે વખતે મુસલમાનો તાજીયા ઠડા કરવાને દુર્ગની બહાર નીકળતા હતા પૃથ્વીરાજ પણ પોતાના માણસોની સાથે તેમા ભળી ગયા પ્રથમ તો તેમને જોઇને મુસલમાનોને વિશેષ સદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ, આથી પૃથ્વીરાજને પોતાનુ કાર્ય સિદ્ધ કરવામા અનુકૂળતા મળી ધીમે ધીમે તાજીયા નગરની બહાર આવેલા નવાબના મહાલયની નિકટ પહોચ્યા આ વખતે નવાબ પોતાના મહાલયના ઓટલાપર ઉભો રહીને વસ્ત્રાભૂષણ પરિધાન કરતો હતો અજાણ્યા સ્વારોને જોઇને તે પોતાના મનમા વિવિધ પ્રકારની ચિતા કરવા લાગ્યો પછી તેને મહાન સદેહ ઉત્પન્ન થયો તે આ સ્વારોના નામઠામ પૂછવા જતો હતો, એટલામા વીરનારી તારાએ તાકીને તેનાપર એક તીર છોડ્યુ પછી તરતજ પૃથ્વીરાજે તેને ભાલો મારીને ભૂમિલેગો કર્યો અફઘાનસરદાર નીચે પડતાની સાથે મુસલમાનોમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો સર્વ જણ ડરના માર્યા આમતેમ નાસવા લાગ્યા પૃથ્વીરાજ પોતાના માણસોની સહાયથી તેમનો સહાર કરવા લાગ્યા આ પ્રકારે મારફાડ કરતા કરતા તેઓ નગરના દરવાજા સુધી પહોચ્યા, પરતુ નિર્વિઘ્નતાથી નગરમા પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ, કારણકે એક પ્રચડ હાથી દરવાજામા ઉભો રહીને આમતેમ પોતાની સૂંઢ હલાવ્યા કરતો હતો તારાએ તરતજ એક ફરસીવતી તે હાથીની સૂઢ કાપી નાખી હાથીને દારુણ દુખ થવાથી તે ચીસ પાડતો પાડતો દૂર નાસી ગયો આ વખતે મુસલમાનો પણ પ્રાણ તથા સપત્તિપરનો મોહ છોડી રાજપૂતો ઉપર તૂટી પડ્યા. શીઘ્ર ઉભય દલો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યુ કુમાર પૃથ્વીરાજ ક્રોધિત થયેલા સિંહની પેઠે શત્રુદલને દલિત કરવા લાગ્યા મુસલમાનો પરાજિત થયા અને પોતાનો મોર્ચો છોડી આમતેમ નાસવા લાગ્યા, પરતુ નાસીને જાય ક્યા ? પૃથ્વીરાજના પ્રચડ ક્રોધની આગળ કોણ બચી શકે એમ હતુ ? તેઓ જે જે દિશામા નાઠા તે તે દિશામા પૃથ્વીરાજના માણસો તેમની પાછળ દોડ્યા અને તેમને ઘેરી લઇ તેમનો સહાર કરવા લાગ્યા આ પ્રકારે અસખ્ય યવનોનો વધ કરી પૃથ્વીરાજે તોડાતક હસ્તગત કર્યુ અને તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી તારા તેમની પત્ની બની

જે ઝગડાના પ્રબળ તરગમા પડી સગ અને પૃથ્વીરાજ તથા જયમલ એકબીજાના પ્રચડ શત્રુ બની ગયા હતા, તેનો ઉત્પાદક ચતુર સૂરજમલજ હતો જે દિવસે ચારિણીદેવીની પરિચારિકાના કહેવાથી તેને જણાયુ કે મને પણ ચિત્તોડ રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સભવ છે, તે દિવસથી એક નવી આશાએ તેના હૃદયમા જડ ઘાલી આ આશા એક ક્ષણવાર પણ તેના હૃદયમાથી દૂર થતી નહોતી તે આશા તેને નિરતર આનદિત અને ઉત્સાહિત રાખતી હતી આ આશાએ તેને એટલે સુધી ઉત્તેજિત કર્યો કે અતે તે પોતાની મનકામના સિદ્ધ કરવાને માટે પોતાના મસ્તકપર વિપત્તિઓ ઝીલવાને પણ તૈયાર થઇ ગયો, પરતુ કુમાર પૃથ્વીરાજનુ દેશમા પુનરાગમન થયુ તેથી તેના માર્ગમા એક મોટુ વિઘ્ન આવી પડેલુ તેને જણાયુ આ કટકને દૂર કરવાનો બીજો કોઇ પણ ઉપાય સૂરજમલને સૂઝ્યો નહિ ત્યારે તે સારગદેવ નામના એક રાજપૂતની સાથે મળીને માળવાના નવાબ મુજફ્ફરની પાસે ગયો નવાબે સૂરજમલને સહાય કરવાને માટે પોતાની સેના તેની સાથે મોકલી આ સેના લઇને સૂરજમલે મેવાડના દક્ષિણ ભાગપર આક્રમણ કર્યુ અને અલ્પ કાળમા સાદી, વાટુરો, નાઇ તથા નીમચની વચ્ચે આવેલા એક મોટા પ્રગણાને પોતાના અધિકારમા લઇ લીધુ આ પછી તે ચિતોડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો હવે રાણા રાયમલ્લથી સૂરજમલની આ ઉચ્છૃખલતા સહન થઇ શકી નહિ તેઓ પોતાના થોડા માણ-

સેનો લઇને શીઘ્ર તે રાજદ્રોહીને દંડ આપવાને માટે તેની સામે ગયા. ચિતોડની નિકટમાં વહેતી ગંભીરી નદીના કિનારાપર ઉભય સેના ગર્વસહિત એકબીજાની સામે ઉભી રહી. દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. રાણા સ્વયં હાથમાં ખડ્ગ લઇને સાધારણ સિપાઇની પેઠે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમના શરીરમાં બરાબર બાવીસ ઘાવ લાગ્યા. સમગ્ર શરીર ઘાવોથી ભરાઇ ગયું. ઘાવોમાંથી રુધિરધારા છૂટવા લાગી, તથાપિ મહારાણાએ વિશ્રામ કર્યો નહિ. ધીમે ધીમે તેમને શિથિલતા પ્રાપ્ત થતી ગઇ. તેઓ મૂર્છા પામવાની અણીપર આવી પહોંચ્યા. આ સમયે પૃથ્વીરાજ એક હજાર અશ્વારોહીઓને લઇને તેમની કુમકે આવ્યા. તેમણે રાણાને સંગ્રામભૂમિમાં યુદ્ધ કરતા રોક્યા અને તેઓ પોતે બીજણ પરાક્રમથી શત્રુદલ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓ સૂરજમલને શોધવા લાગ્યા. યુદ્ધનિપુણ સૂરજમલ તેમની સામે આવ્યો. પૃથ્વીરાજે શીઘ્રતાથી તેનાપર આક્રમણ કર્યું. ઉભય વચ્ચે ઘોર દ્વંદ્વ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. સૂરજમલના શરીરમાં અગણિત ઘાવ લાગ્યા, પરંતુ તેણે પાછળ પગ મૂક્યો નહિ. દીર્ઘકાળસુધી સંગ્રામ ચાલ્યો, પરંતુ ઉભય સેનામાંથી એક પાછી હઠી નહિ. સંગ્રામ બંધ થયો અને સર્વ સૈનિકો પોતપોતાની છાવણીમાં ચાલ્યા ગયા.

છાવણીમાં પહોંચ્યા પછી રણપરિશ્રમનો પરિહાર કરીને પૃથ્વીરાજ પોતાના કાકાને મળવાને માટે તેના તંબુમાં ગયા. આ સમયે તેમની વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયો તે વાંચવાથી રાજપૂતજાતિના અનંત માહાત્મ્યનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય છે. રાજપૂતોના જેવું ઉત્તમ ચારિત્ર્ય પૃથ્વીપરની અન્ય કોઈ પણ જાતિ દર્શાવી શકી નથી. જે દિવસે રાજપૂતોનું આ માહાત્મ્ય લુપ્ત થશે તે દિવસે રાજપૂતોનું નામ પણ પૃથ્વીપરથી નષ્ટ થશે. રાજપૂતોના ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું સ્મરણ થવાથી આપણું હૃદય આનંદથી ઉભરાઇ જાય છે અને આંખમાંથી આનંદાશ્રુ ઝરે છે. અસ્તુ, પૃથ્વીરાજ પોતાના કાકાના તંબુમાં ગયો તે વખતે તે એક સાધારણ શય્યાપર સૂતા હતા અને તેના ઘાવોમાંથી રુધિર નીકળતું હતું. એક હજામ તે ઘાવોને ધોઇ ધોઇને સીવી લેતો હતો અને તેપર પાટા બાંધતો હતો. જે ભત્રીજો તેનો પ્રચંડ વિરોધી હતો, બીજણ શત્રુ હતો, જેનાદ્વારા તેને આ દુર્દશાની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, જેનો સંહાર કરવાને માટે તેણે સંગ્રામભૂમિમાં અતુલ પરિશ્રમ કર્યો હતો, તે આ વખતે તેની પાસે આવ્યો હતો. તેને આવતો જોઇને વીર સૂરજમલ પોતાની શય્યામાંથી ઉઠ્યા અને ઉત્તમ પ્રકારે તેને આદરમાન આપીને બેસવાને માટે આસન આપ્યું. ઉભયની રીતભાતપરથી તે વખતે એમ જણાતું હતું કે જાણે તેમની વચ્ચે કદિ પણ લડાઇટંટો થયો જ નહોતો. સૂરજમલના મુખપરથી એમ જણાતું હતું કે તેને જાણે કાંઇ વેદના જ થતી નહોતી. શય્યાપરથી તે ઉઠ્યા તેથી તેના સીવેલા ઘાવ પુનઃ તુટી ગયા અને તેમાંથી રુધિર નીકળવા લાગ્યું. આ દેખાવ જોઇ પૃથ્વીરાજના હૃદયમાં ઘણી લાગણી થઇ આવી. સૂરજમલના મુખપર તો કષ્ટનું જરા પણ ચિન્હ જણાતું નહોતું. પૃથ્વીરાજ આસનપર બેઠા પછી ઉભય વચ્ચે વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો.

પૃથ્વીરાજ બોલ્યો: "કાકાજી! તમને કેમ છે?"

સૂરજમલ — બેટા! તમને જોઇને મારું સર્વ દુઃખ નષ્ટ થયું છે.

પૃથ્વીરાજ:— કાકાજી! હું હમણાં દિવાનજીને[1] મળ્યો નથી. આપને મળવાને શીઘ્ર અહીંઆ ચાલ્યો આવ્યો છું, પરંતુ હમણાં મને ક્ષુધા બહુ વ્યાકુળ કરી રહી છે. આપની પાસે કાંઇ ભોજનની સામગ્રી છે?

સૂરજમલે અત્યંત પ્રસન્ન થઇ શીઘ્ર ભોજન મંગાવ્યું. ઉભયે સાથે બેસીને ભોજન કર્યું. સૂરજમલની સાથે ભોજન લેતાં પૃથ્વીરાજને લેશપણ સંદેહ આવ્યો નહિ. તેણે વિદાય લેતી વખતે પાન[2] ખાધું ત્યારે પણ તેમણે જરાએ સંકોચ ધારણ કર્યો નહિ કિંવા જરા પણ તપાસ કરી નહિ. કાકાની પાસેથી વિદાય લેતી વખતે પૃથ્વીરાજ નમ્રતાથી બોલ્યો: "કાકાજી! કાલે પ્રભાતકાળે મારી અને તમારી વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ થયા પછી તેના પરિણામ સાથે આપણી સેનાના સંગ્રામનો પણ અંત આવવો જોઇએ."

* સૂરજમલને ઉત્તરાવસ્થામાં કાંઠાસરદારને સાદરીનું રાજ્ય મળ્યું હતું. તેમના પુસ્તકાલયમાંથી એક હસ્તલિખિત પુસ્તકની પ્રત મળી છે. તેમાં આ વિષે વિસ્તૃત વર્ણન છે.

[1] રાણા એકલિંગજીના દિવાન હોવાથી તેમને બહુધા દિવાનજી કહેવામાં આવે છે.

[2] વિશ્વ સધાનાર લોકો ખાસ કરીને પાનની સાથે ઝેર મેળવીને આપે છે.—અનુવાદકોના અનેક ઉપયોગ

સૂરજમલ —ઠીક, પ્રભાત થતાજ ચાલ્યા આવજો

રાત્રિ વ્યતીત થઇ ગઇ અને પ્રાત:કાળ થયો. ઉષાનો મનોહર રક્તવર્ણ દૂર થાય તે પૂર્વે પૃથ્વીરાજ અને સૂરજમલ દારુણ યુદ્ધ કરવાને માટે સુસજ્જ થઇને સંગ્રામભૂમિમા આવ્યા. યુદ્ધ કરતી વખતે ભત્રીજાએ કાકાની શરમ રાખી નહિ કિંવા કાકાએ ભત્રીજાપર દયા કરી નહિ. માયા, મમતા, દયા, પ્રીતિ–સર્વને તિલાજલિ આપીને પોતપોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાને માટે ઉભય જીવને સાટે લડવા લાગ્યા. તે દિવસે સૂરજમલે સૌથી અધિક વીરતા પ્રદર્શિત કરી. સૂરજમલને સર્વ મળીને ૩૫ ઘાવ લાગ્યા આ ભયંકર સગ્રામમાં ઉભયપક્ષના અસંખ્ય માણસો મરણ પામ્યા પ્રાય સર્વ સૈનિકો નાશ પામ્યા; દોઢ કલાકમાં તલવાર, શેલ, શૂળ અને ભાલાના ઢગલા ને ઢગલા દેખાવા લાગ્યા. જો કે સૂરજમલના પક્ષના માણસોનું પરાક્રમ કાઇ ઓછું નહોતું, તોપણ તેઓ પૃથ્વીરાજની સેના આગળ ટકી શકયા નહિ. અંતે તેઓ પરાજિત થઇને સાદરીનગર તરફ નાઠા. કુમાર પૃથ્વીરાજ વિજયગૌરવના હેમમુકુટને શિરપર ધારણ કરી પાટનગરમા ચાલ્યો આવ્યો. આ સગ્રામમા કુમારને સાત ઘાવ લાગ્યા હતા. પરાજિત થયા છતા પણ વિદ્રોહી સૂરજમલ આશાને તિલાજલિ આપી શક્યો નહિ જે આશાના મોહિનીમન્ત્રથી મુગ્ધ થઇને તેણે ભીષણ કષ્ટો તથા વિપત્તિઓ સહેલાઇથી સહન કરી હતી, જે આશા સફળ કરવાને માટે આજે તે પ્રાણ સુદ્ધા આપવાને તૈયાર થઇ ગયો હતો તે આશાને–તે પ્રાણાધિક આશાને તે શી રીતે છોડી શકે? તે લેશ પણ હતાશ થયા વિના ચિતોડને લેવાની અભિલાષાથી પુન: યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

આ પ્રકારે અનેક દિવસો વ્યતીત થઇ ગયા કાકાભત્રીજાએ અનેકવાર યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ કાઇ પરિણામ આવ્યુ નહિ સૂરજમલની આશા છૂટી નહિ તેને પૃથ્વીરાજની સાથે જયારે જ્યારે મેળાપ થતો, ત્યારે ત્યારે પૃથ્વીરાજ કહેતા કે–" જ્યાસુધી મારા શરીરમા રક્તનું એક બિંદુ પણ રહેશે ત્યાંસુધી એક સોયના નાકા જેટલી પણ મેવાડની ભૂમિ તમને આપીશ નહિ."સૂરજમલ પણ તેવાજ કઠોર વેણ કહેતા કે–"તમને શયન કરવાને માટે જેટલી ભૂમિની અગત્ય હશે, તેથી એક તિલભાર પણ અધિક ભૂમિપર તમે અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશો નહિ " સૂરજમલની આશા માત્ર આશાજ રહી તેજસ્વી ભત્રીજાના ભયથી તેને સદા અહીં તહીં નાસવુ પડતુ હતુ તે જ્યા નાસી જતો ત્યા પૃથ્વીરાજ પણ તેની પુઠ પકડીને જતા.આ રીતે નાસતા નાસતા એક વાર સૂરજમલે બાટૌરી નામના ઘોર જગલમાં આશ્રય લીધો અને ત્યા એક પર્ણકુટી બનાવીને રહેવાનો વિચાર કર્યો જગલની અંદર તેના માણસો અને અશ્વો પણ રહેવા લાગ્યા. એક દિવસ તે સારગદેવની સાથે સગડી પાસે બેસીને તાપતો હતો અને તેની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યો હતો; એવામા અસંખ્ય અશ્વોની પડઘી અને હણહણાટ તેમના સાભળવામા આવ્યો તેમની વાતચીત એકદમ બંધ થઇ ગઇ. સૂરજમલે ભયભીત થઈ સારંગદેવની તરફ જોઈ કહ્યુ "આ કોઈ બીજુ નથી, પૃથ્વીરાજજ આવે છે" તેઓ આ શબ્દ પૂરા કરે તે પૂર્વે પૃથ્વીરાજ પોતાની સેના સાથે ત્યા આવી પહોચ્યો.ત્યા અત્યંત કોલાહલ થવા લાગ્યો. અસ્ત્રશસ્ત્રની ફેકાફેક અને શૂર સૈનિકોના સિંહનાદથી આખુ વન ગાજી રહ્યુ. પૃથ્વીરાજ છલંગ મારીને પોતાના અશ્વપરથી નીચે ઉતર્યો અને તેણે પોતાના કાકાને ઘેરી લીધા કુમારના એકજ આઘાતથી સૂરજમલ પૃથ્વીપર તૂટી પડયા આ સમયે સારંગદેવ તે ઉભયની વચ્ચે આવ્યો અને સૂરજમલને બચાવી લઇ પૃથ્વીરાજને કહેવા લાગ્યો " આ સમયની એક મુક્કી પૂર્વના વીસ પ્રહારો કરતા અધિક અસહ્ય છે." હવે સૂરજમલ બોલ્યો. " અને તે પણ માગ ભત્રીજાના હાથની પડે ત્યારે તો તે સૌથી અધિક અસહ્ય થઇ પડે." અસ્તુ! તે દિવસે સૂરજમલની સાથે યુદ્ધ કરવામા આવ્યુ નહિ પછી તેણે ધીમેથી પૃથ્વીરાજને કહ્યુ "બેટા! જો હું માર્યો જઇશ તો કાઇ હાનિ થવાની નથી,કારણ કે મારા પુત્રો રાજપૂત છે, તેઓ દેશમા લૂટફાટ કરીને પણ પોતાનો નિર્વાહ કરશે,પરંતુ તમે માર્યા જશો તો ચિતોડની દશા શી થશે? વળી મને તેથી કલંક લાગશે.પછી હું લોકોને મુખ શી રીતે બતાવીશ? મને સદાની અપકીર્તિ લાગશે."

યુદ્ધ બંધ થયુ કાકાભત્રીજાએ પોતપોતાની તલવારો મ્યાન કરી થોડી વારને માટે ઉભય શત્રુતા ભૂલી ગયા અને ઉભયે એકબીજાને દૃઢાલિંગન કર્યું. પછી પૃથ્વીરાજે સૂરજમલને કહ્યુ " કાકાજી! હુ આવ્યો ત્યારે તમે શુ કરતા હતા?"

સૂરજમલે સ્નેહપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: " બેટા! બીજું શું કરતો હતો? [illegible]

વાતો કરી રહ્યો હતો ''

પૃથ્વીરાજ — કાકાજી ! મારા જેવો શત્રુ માથાપર ભમતો હતો તોપણ તમે નિશ્ચિન્ત શી રીતે થઇ ગયા હતા ?

સુરજમલ —બેટા ! તો પછી શું કરૂં ? તમે તો એમ્દમ મારો નાશ કરી નાખ્યો છે, તેથી હવે ગમે તેમ કરી મારા દિવસ નિર્ગમન કરૂં છું

થોડીવાર સુધી ઉભય મૌન રહ્યા સરદારો, સામંતો અને સૈનિકો વિશ્રાન્તિ લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા થોડી વાર પછી પૃથ્વીરાજ બોલ્યા 'કાકાજી ! આ વનની નજીકમાં જે કાલિકાદેવી છે તેનો મહિમા ઘણો પ્રબળ છે, તેથી મેં કાલે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને તેની પૂજા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે આપ મારી સાથે ચાલશો ? અથવા આપના પ્રતિનિધિતરિકે સારંગદેવને મોકલશો ? ''

સુરજમલે ક્ષણવાર વિચાર કરી નિષ્કપટભાવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો મારૂં શરીર અત્યંત દુર્બળ છે, તેથી મારાથી આવી શકાય એમ નથી, તેટલા માટે આપ ખોટું લગાડશો નહિ હું મારા પ્રતિનિધિતરિકે સારંગદેવને મોકલીશ પૃથ્વીરાજે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો પ્રાતઃકાળ થતાં સર્વ જણ પૂજાની તૈયારી કરીને કાલિકાદેવીના મંદિરમાં ગયા કાલિકાદેવીને એક પાડાનો ભોગ આપવામાં આવ્યો અને એક બકરાનો ભોગ આપવાની તૈયારી થતી હતી એવામાં પૃથ્વીરાજે ખડ્ગ લઇ સારંગદેવપર ઉગામ્યું સારંગદેવની પાસે પણ તરવાર હતી ઉભયની વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું ઉભયને ઘણા ઘાવ પડ્યા અંતે પૃથ્વીરાજનો જય થયો અને સારંગદેવ પરાજિત થયો પૃથ્વીરાજે તેનું મસ્તક કાપી કાલિકાને બલિદાન આપ્યું પછી તેમણે સુરજમલની પર્ણકુટી તોડી નાખી અને તેનો સર્વ અસબાબ લૂંટી લીધો આ પછી તેમણે શીઘ્ર બાટોરનગરમાં જઇને ત્યાં પોતાનો ઝુંડો રોપ્યો

હવે સુરજમલના દુઃખની સીમા રહી નહિ તે હવે હતાશ થયો તેને પુષ્કળ સંકટો સહન કરવા પડ્યા હતા, પરંતુ તેની કામના પૂર્ણ થઇ નહોતી તેને ઇષ્ટમિત્રો, બાંધવો વગેરે સર્વનો પરિત્યાગ કરવો પડ્યો અને તે સદાને માટે રાજદ્રોહી કહેવાયો, તે છતાં પણ તેની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ પોતાના પ્રાણની રક્ષાનો કોઇ પણ ઉપાય નહિ જડવાથી સુરજમલ સાદરી તરફ નાસી ગયો ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેના હૃદયમાં એક નવીન આશાનો સંચાર થયો તેણે પ્રથમથી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જો હું સ્વયં સાદરીની સંપત્તિ ભોગવી શકીશ નહિ તો તે એવા માણસોને આપી જઇશ કે જેની પાસેથી રાજા પણ તેને છીનવી લઇ શકે નહિ હવે આ પ્રતિજ્ઞા તેણે પાળી અને બ્રાહ્મણો તથા ભટ્ટોકોને સાદરી દાનમાં આપીને મેવાડની ભૂમિનો ત્યાગ કર્યો [1] સુરજમલ ખનયન નામના મહાવનમાં ફરતો હતો, તે વખતે તેણે એક વરૂને એક બકરીના બચ્ચાને લઇ જવાને ચેષ્ટા કરતો જોયો પરંતુ ! બકરી તે બચ્ચાને મજબૂત રીતે પકડી રહી હતી, તેથી વરૂ તેને લઇ જઇ શકતો નહોતો આ ઘટના જોતાંજ સુરજમલને ચારિણીદેવીની સેવિકાએ કહેલી વાતનું સ્મરણ થયું સુરજમલને હવે લાગ્યું કે હું અહીં આ રહીશ તો મારો અધિકાર કોઇ પણ છીનવી શકશે નહિ આવો વિચાર કરી તે ત્યાંજ થોભી ગયા અને ત્યાંના જંગલી માણસોને તાબે કરીને તે સ્થળે દેવલ નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો આ કિલ્લાની આસપાસના એક હજાર ગામો તેણે પોતાના અધિકારમાં લીધા આ પ્રકારે પ્રતાપગઢ દેવળની સ્થાપના થઇ હતી કુમાર પૃથ્વીરાજ પાટનગરમાં ચાલ્યા આવ્યા રાણા રાયમલને હવે તે અત્યંત પ્રિય થઇ પડ્યા હતા એક વખત પૃથ્વીરાજ મહારાણાને અત્યંત અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા, પરંતુ હવે મહારાણા તેમનું મુખ જોઇને પ્રમુદિત થતા હતા તેઓ પુત્રનું મુખ જોઇ સુખથી દિવસ નિર્ગમન

---

[1] હિંદુશાસ્ત્રમાં એવું વિધાન છે કે જે કોઇ બ્રાહ્મણની વસ્તુ છીનવી લે છે તેને ૬૦૦૦૦ વર્ષપર્યંત વિષ્ઠાના કીડા થઇને રહેવું પડે છે ભાગવતમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે -

'स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु य । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठाया जायते कृमि' ॥

સુરજમલની અર્પણ કરેલી આ ભૂમિ લિખાજીવી બ્રાહ્મણોની ભિક્ષા માગવાની વૃત્તિથી ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે તેમાની એકજ નગરી ૧૨૦૦૦ વીઘા ફળદ્રૂપ જમીન ધરાવતી હતી પરંતુ તે નષ્ટ થઇ ગઈ છે આ પ્રકારની અજ્ઞાનતાથીજ હાલમાં મેવાડવાસીઓની આવી દુર્દશા થઈ રહી છે

કરવા લાગ્યા, પરંતુ વિધાતાની વક્રદૃષ્ટિથી મહારાણા આ પ્રકારનું પુત્રસુખ ઝાઝા દિવસ ભોગવી શક્યા નહિ પૃથ્વીરાજ થોડા દિવસમાં કપટનો ભોગ થઇ પડ્યા પોતાના કાકા સૂરજમલના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને કુમાર પૃથ્વીરાજ ચિતોડમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે થોડા દિવસ વિશ્રાંતિ લીધી પછી તેઓ પોતાના કમલમેર દુર્ગમાં ચાલ્યા ગયા ત્યાં રહી તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુની તપાસ કરવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રાણપ્રિયા તારાની સાથે આનંદપૂર્વક દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા એક દિવસે કુમારને પોતાની ભગિનીના તરફથી એક પત્ર મળ્યો તેમની ભગિનીને શિરોહીના રાજા [1]પાભૂરાયની સાથે પરણાવવામાં આવી હતી આ પાભૂરાય કેફી વસ્તુનું સેવન પુષ્કળ કરતો હતો તે પ્રતિદિન રાત્રિના સમયે મદ્ય અથવા અફીણનું સેવન કરીને મસ્ત થઇ આવતો અને પોતાની પત્નીને અનેક પ્રકારે સતાવતો તે કોઇ વખત તેને ગાળ દેતો, કોઇ વખત માર મારતો અને કોઇ વખત આખી રાત ભૂમિપર સૂવાડી રાખતો પુષ્પના જેવી સુકુમાર રાજકુમારીને આ દુઃખો અસહ્ય લાગ્યાં, પરંતુ ઉક્ત દુરાચારીને પોતાની પત્નીપર લેશ પણ દયા આવતી નહોતી તે રાજપુતબાળા તેને અનેક પ્રકારે નમ્ર વચનથી સમજાવતી, આજીજી કરતી અને કુમાર્ગેથી સુમાર્ગે લાવવાને પ્રયત્ન કરતી, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા આથી તેણે નિરૂપાયે પોતાના બંધુપર એક પત્રમાં આ સર્વ વૃત્તાંત લખી મોકલ્યું

પૃથ્વીરાજે પોતાની ભગિનીનો પત્ર સાદ્યંત વાંચ્યો આ પત્ર વાંચતા તેમને પુષ્કળ ક્રોધ ચઢ્યો અને તેઓ ઉક્ત પાપીને દંડ આપવાને માટે શિરોહી તરફ ચાલ્યા તેઓ રાત્રિના સમયે શિરોહીમાં પહોંચ્યા પોતાના બનેવીના મહાલયની નિકટ જતા તેમને જણાયું કે દરવાજો બંધ છે આથી તેઓ દિવાલપર ચઢીને પોતાની ભગિનીના શયનમંદિરમાં ગયા ત્યાં તેમણે પોતાની ભગિનીની દુર્દશા સ્વચક્ષુથી જોઇ તે સુકુમાર રાજકુમારી નીચે સૂતી હતી તેને નિદ્રા આવતી નહોતી, મુખપર જરાપણ સુખ કિંવા આનંદનું ચિન્હ દૃષ્ટિગોચર થતું નહોતું અને આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી જ્યારે પૃથ્વીરાજ તેની પાસે ગયા ત્યારે પોતાના બંધુને જોઇને તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું તેનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો અને તે ડુસકે ડુસકે રોવા લાગી પૃથ્વીરાજે તેના મનનું સાંત્વન કરી પોતાનું ખડ્ગ કાઢ્યું અને તે પાભૂરાયના ગળાપર મૂક્યું, પરંતુ પતિવ્રતા રાજપૂતબાળા પોતાના બંધુના ચરણ પકડી રોતી રોતી બોલી—"મારી એક યાચના સ્વીકારો મને વિધવા ન કરો મેં વિધવા થવાને માટે તમને બોલાવ્યા નથી' પાભૂરાય પણ ભયભીત થઇને નમ્રતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણની ભિક્ષા માગવા લાગ્યો પૃથ્વીરાજે પોતાના બનેવીને કહ્યું—'જો તમે મારી ભગિનીની મોજડીઓ તમારા મસ્તકપર ધારણ કરો તો હું તમને ક્ષમા કરીશ જો તમે એને પગે પડો તો હું તમને માફ કરીશ" પાભૂરાયે તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું પૃથ્વીરાજે તેમના સર્વ અપરાધો માફ કર્યા પોતાના મનનો ઉદ્દેશ સફળ થવાથી અને પોતાની ભગિનીના દુઃખનો અંત આવવાથી તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ પૃથ્વીરાજને લાગ્યું કે પાભૂરાય પોતાને થયેલું અપમાન ભૂલી ગયો હશે, પરંતુ આ ભ્રમ હતો આ ભ્રમથીજ તેમનો પ્રાણ ગયો પાભૂરાયનું કાપટ્ય તેઓ સમજી શક્યા નહિ પોતાનો બનેવી કપટી, કુટિલ અને વિશ્વાસઘાતી હશે એમ તેમણે ધાર્યું નહોતું પાભૂરાયે પૃથ્વીરાજને પાંચ દિવસપર્યંત પોતાને ઘેર થોભવાનો આગ્રહ કર્યો અને પૃથ્વીરાજે પણ આનંદપૂર્વક તે માગણીનો સ્વીકાર કર્યો પૃથ્વીરાજ આનંદપૂર્વક શિરોહીમાં પાંચ દિવસપર્યંત રહ્યા છઠ્ઠો દિવસ થતા પૃથ્વીરાજ પોતાની ભગિની અને પોતાના બનેવીની પાસેથી વિદાય લઇને કમલમેર તરફ ચાલ્યા શિરોહીમાંથી નીકળતી વખત તેમના બનેવીએ તેમને કેટલાક લાડુ આપ્યા પૃથ્વીરાજને કિંચિત્ પણ ખબર નહોતી કે આ પાપીએ લાડુમાં વિષ નાખ્યું છે તેમને તે પ્રકારનો જરાપણ-સંદેહ આવ્યો નહોતો, કમલમેરની નિકટ આવતા તેમણે પોતાના બનેવીએ આપેલા લાડુમાંથી એક લાડુ ખાધો, તરતજ તેમનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું તેમના શરીરના સર્વ ભાગો શિથિલ થઈ ગયા તેઓ મહાકષ્ટથી દેવીના મંદિર સુધી પહોંચ્યા, એ પછી તેમનાથી એક ડગલું પણ આગળ ભરી શકાયું નહિ લાચાર થઈ તેઓ ત્યાંજ પડી રહ્યા અને તેમણે પોતાની પ્રાણપ્રિયાને આ વાતની ખબર કરવાને માટે એક માણસ મોકલ્યો, પરંતુ તેઓ તારાના મુખનું દર્શન કરી શક્યા નહિ તારા નગરમાંથી આવે તે પૂર્વે તેમણે સ્વર્ગારોહણ કર્યું ભારતવર્ષનું એક પ્રકાશમાન નક્ષત્ર તૂટી પડીને

[1] ચોહાણવંશની દેવરશાખામાં પાભૂરાયનો જન્મ થયો હતો એને જયમલ્લ પણ કહેવામાં આવતો હતો.

મહાગંભીર સમુદ્રના નીરમા ડૂબી ગયું. સર્વ માણસો તેમના મૃત્યુની વાત સાભળી રોવા લાગ્યા જાણે ત્રૈલોક્યમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો હોય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો. પોતાના પ્રાણનાથને અચેત પડેલા જોઇને તારાને કેટલું દુઃખ થયું હશે, તેનું વર્ણન કોણ કરી શકે એમ છે? પૃથ્વીરાજના શબને હૃદયની સાથે દાબીને તે જીવતીજ ચિતામા બળીને ભસ્મ થઈ.

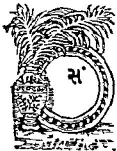
રાણા રાયમલના હૃદયને આ મહાવજ્રાઘાત થયો. જેનુ મુખ જોઇને તેઓ સંગના ચાલ્યા જવાનું દુઃખ ભૂલી ગયા હતા તથા જયમલ્લના વધનો શોક વિસરી ગયા હતા અને જેની અનુપ વીરતાને તેઓ પોતાનુ ગૌરવ માનતા હતા,તે પૃથ્વીરાજનું આ રીતે અકાળમૃત્યુ થયેલું જોઈ તેમનાપર જાણે આકાશ તૂટી પડ્યું હોય તેવું દુઃખ તેમને થયું. પુત્રના મૃત્યુનો શોક તેમનાથી સહન થઇ શક્યો નહિ અને તેઓ પણ પૃથ્વીરાજની પાછળ સ્વર્ગમા ચાલ્યા ગયા. મેવાડના રાજ્યમા મહા હાહાકાર વર્તી રહ્યો. પૃથ્વીરાજ અને રાણાના મૃત્યુને લીધે પ્રજાજનને અત્યંત શોક થયો અને તેઓ રાત્રિદિવસ વિલાપ કરવા લાગ્યા

જો કે રાણા રાયમલ પોતાના પૂર્વજોના જેટલા પરાક્રમી નહોતા, તે છતાં પણ તેમણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. મોટા મોટાં કષ્ટો અને સંકટો સહન કરીને તેમણે પોતાની પ્રજાનું લાલન-પાલન કર્યું હતુ અને પોતાના પૂર્વજોનાગૌરવનુ રક્ષણ કર્યુ હતું આથી તેમને બુદ્ધિવાન અને ગુણ-નિધાન રાણા કહેવામા કાઇ હરકત નથી. તેમની પ્રજા તેમનાથી સંતુષ્ટ હતી અને તેમનાપર સપૂર્ણ ભક્તિભાવ રાખતી હતી. આથીજ તેમના મૃત્યુથી સર્વને શોક થયો હતો.

अध्याय ८ मो

રાણા સંગ્રામસિંહનું રાજ્યારોહણ-મુસલમાનોના રાજ્યનું વૃતાંત-મેવાડનું ગૌરવ-સંગ્રામસિંહનો વિજય-ભારતવર્ષપર બાબરનું આક્રમણ-દિલ્હીના પાદશાહનો બાબરદ્વારા પરાજય અને વધ-રાણા સંગ્રામસિંહપર બાબરનું આક્રમણ-કનૂઆસ્થાનનું યુદ્ધ-સંગ્રામસિંહનો પરાજય-સંગ્રામસિંહના મૃત્યુનું વર્ણન તથા તેમનું ચરિત્ર-રાણા રત્નનું રાજ્યપદારોહણ-તેમનું મૃત્યુ-રાણા વિક્રમાજિત-વિક્રમાજિતનું આચરણ-સરદારોની સાથે વૈર-ચિત્તોડપર માળવાના નવાબનું આક્રમણ-ચિત્તોડનો નાશ-જુહારવ્રત-મુસલમાનોએ ચિત્તોડમાં કરેલી મોટી લૂંટ-ચિત્તોડના રક્ષણને માટે હુમાયુનું આગમન-ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર કરીને વિક્રમાજિતને પુનઃરાજ્યપદપર આધિષ્ઠિત કરવા-સરદારોદ્વારા વિક્રમાજિતનું પદભ્રષ્ટ થવું-વનવીરને રાણા બનાવવા-વિક્રમાજિતનો વધ.

સંવત ૧૫૬૫ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૯)મા રાણા સંગ્રામસિંહ ચિતોડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. તેમની ઉત્તમ રાજનીતિથી મેવાડનું રાજ્ય ઉન્નતિના શિખરે ચઢ્યું હતુ. ભટ્ટલોકોએ તે સંબધે વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે:-"મહારાણા સંગ મેવાડની ઉન્નતિના સર્વોચ્ચ કલશ હતા;" પરંતુ અફસોસની વાત છે કે મેવાડરાજ્ય આ ઉન્નતિનો ઉપભોગ દીર્ઘકાળપર્યંત કરી શક્યું નહિ. રાણા સંગની સાથેજ આ ઉન્નતિનો અંત આવી ગયો. જો કે રાણા સંગ્રામસિંહના મૃત્યુ પછી મેવાડની ઉન્નતિનાં બે ચાર ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થયાં હતાં; પરંતુ તે અસ્ત પામતા સૂર્યનાં અંતિમ કિરણોની પેઠે માત્ર અલ્પ સમયપર્યંતજ રહ્યાં હતાં.

ઇંદ્રપુરીસમાન જે ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરી પાંડવોની લીલાભૂમિ હતી, જ્યાં તુંવારવંશના રાજાઓએ દીર્ઘકાળપર્યંત અખંડ પ્રતાપસહિત રાજ્ય કર્યું હતું અને જે હિંદુ ચક્રવર્તી પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની રાજધાની હતી તે નગરી વિધાતાની વક્રદૃષ્ટિથી ગિઝની, ઘોરી, ખિલજી અને લોદીવંશના યવનભૂપાલોના પ્રચંડ પદાઘાત સહન કરતી આવી છે, સમયના પરિવર્તનથી તે છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ છે, તેના અનેક ટુકડા થઇ ગયા છે અને તેના અધિકારમાં આવેલો પ્રદેશ નાનાં નાનાં રાજ્યોમા વિભક્ત થઇ ગયો છે. આ સર્વ રાજ્યોના શાસનકર્તાઓ અત્યંત નિર્દય અને હિંદુઓના શત્રુઓ હતા; પરંતુ,તેમનામાં કાંઇ બળ કે પરાક્રમ નહોતું; તેથી મેવાડના રાજાઓ તેમને લેશ પણ બિસાતમાં ગણતા નહોતા. આ સમયે દિલ્હી અને કાશીની વચ્ચેના પ્રદેશોમાં ચાર સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપિત થયાં હતાં;[1] પરંતુ સંગ્રામસિંહ તે

[1] દિલ્હી, બીના, કાલ્પી અને જાનપુર

રાજ્યોના શાસનકર્તાઓને રાજાતરિકે માનતા નહોતા, ત્યારે મેવાડમા ગૃહકલહ ચાલતો હતો ત્યારે ગુજરાત અને માળવાના રાજાઓ ઇબ્રાહીમની સાથે મળી ગયા હતા, પરતુ તેઓ મેવાડના રાજાને કાંઈ હાનિ કરી શકયા નહોતા જ્યારે વીરવર સગ્રામસિહે મેવાડના વીર પુત્રોને સગ્રામભૂમિમા મોકલ્યા ત્યારે ઉક્ત ઉભય નવાબો તેમની સામે ટકી શકયા નહોતા. રાણા સગ્રામસિહ તે વખતે ભારતના ચક્રવર્તી રાજા ગણાતા હતા મારવાડ અને અંબર[1]ના રાજાઓએ તેમને ભેટ આપીને તથા તેમની પૂજા કરીને તેમનુ ગૌરવ વધાર્યું હતુ ગ્વાલિયર, અજમેર, સિકરી, રાઇસીન, કાલ્પી, ચદેરી, બુદી, ગાગરૈન, રામપુર તથા આબુ આદિ પ્રદેશોના "રાવ" ઉપાધિધારી રાજાઓ તેમના માડલિક બનીને તેમની સેવા કરતા હતા વાસ્તવમા મહારાણા સગ્રામસિહ મહાપ્રતાપી હતા એશીહજાર અશ્વારોહીઓ, ઉચ્ચશ્રેણીના સાત નૃપતિઓ, નવ રાવો અને 'રાવલ' તથા 'રાવત' ઉપાધિધારી ૧૦૪ સરદારો પાચસે રણોન્મત્ત હાથીઓની સાથે મહારાણા સગ્રામસિહને સહાય કરવાને આવ્યા હતા

વિપત્તિના સમયમા જેમણે મહારાણા સગ્રામસિહને સહાય કરી હતી, તેમને સપત્તિના સમયમા તેઓ ભૂલી ગયા નહોતા તેમણે પોતાના સર્વ સહાયકોને કાઇ ને કાઇ પ્રત્યુપકાર કરીને પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેમણે શ્રીનગરના કરમચદને અજમેરમા એક જાગીર આપી આ કરમચદને જગમલ નામનો એક પુત્ર હતો ચદેરીપર અધિકાર સ્થાપિત કરતી વખત જગમલે રાણાને સહાય કરી હતી આથી રાણાએ તેને રાવની ઉપાધિ આપી હતી

ગૃહકલહ ચાલતો હતો તે સમયમા રાજ્યમા પણ અશાતિ ફેલાઇ રહી હતી રાણા સગ્રામસિહ સિંહાસનપર બેઠા કે તરતજ પુન શાતિની સ્થાપના થઈ ગઇ અને સર્વ વિગ્રહોનો અત આવ્યો રાણા સગ્રામસિહ શૌર્યવાન અને સાહસિક નૃપતિ હતા, એમા લેશ પણ સદેહ નથી કોઈ એમ કહે, કે જો તેઓ શૌર્યવાન પુરુષ હતા તો પોતાનો હક્ક છોડીને જગલેજગલ ભટકતા શામાટે ફર્યા? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા માત્ર એટલુજ કહી શકાય એમ છે કે આથી કાઇ કાયરતા અથવા અસાહસિકતાનો પરિચય થતો નથી, પરતુ એથી તો દૂરદર્શિતા, ધીરતા અને સહનશીલતાનો પરિચય થાય છે જો તેઓ મેવાડની થનારી સ્થિતિનો વિચાર ન કરત, જો તેઓ આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વિના કેવળ સ્વાર્થ સાધવાને પ્રકટ વિરોધ કરત તો નિસદેહ મેવાડને મોટુ નુકસાન થાત

સગ્રામસિહ સમરવિશારદ નૃપ હતા તેમણે પોતાના સૈનિકોને રણનીતિનુ ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યુ હતુ તેમણે પોતાના કેળવાયેના સૈનિકોને સાથે લઇને બાબરની સાથે સગ્રામ કર્યાપૂર્વે દિલ્હી અને માળવાના પાદશાહોની સાથે અઢારવાર યુદ્ધ કર્યું હતુ અને તેમને સર્વ સગ્રામમા જય મળ્યો હતો દિલ્હીનો ઇબ્રાહીમલોદી મહારાણાની સાથે બે વાર લડયો હતો, પરતુ તેણે બન્નેવાર મહારાણાના ભીષણ પરાક્રમની આગળ પોતાનુ મસ્તક અવનત કર્યું હતુ વિશેષત અતિમવાર થયેના ઘાટોની આગળના સગ્રામમા મુસલમાનોનો એવો સખ્ત પરાજય થયો હતો કે માત્ર એકાદ બે સૈનિકોજ રણમાથી જીવ બચાવીને નાસી છૂટયા હતા પાદશાહના એક આપ્તને પણ આ વખતે સગ્રામસિહ કેદ કરી લાવ્યા હતા આ વખતે મેવાડરાજ્યની સીમા ઘણે દૂર સુધી ફેલાઇ ગઇ હતી ઉત્તરમા વીના[2] પ્રાતમા વહેતી પીલખાલ, પૂર્વમા સિધુ નદી, દક્ષિણે માળવા અને પશ્ચિમમા મેવાડની નિબિડ અને દુર્ગમ શૈલમાળાસુધી મેવાડરાજ્યનો વિસ્તાર હતો આ પ્રકારે આ વિસ્તૃત દેશનુ શાસન સગ્રામસિહ કરતા હતા વિશાળ રાજસ્થાનના મોટા ભાગ મેવાડના સિહાસનપર તેઓ વિરાજમાન થઇને સ્વદેશી અને સ્વજાતિના રાજાઓની પૂજા સ્વીકારી પ્રતિષ્ઠાની સર્વોચ્ચ પક્તિએ પહોચ્યા હતા, એટલામા યવનવીર બાબરનો ભયકર સિહનાદ ભારતવર્ષના પશ્ચિમદ્વારપર સભળાયો આ ભયકર સિહનાદ સાભળતાનીસાથે ભારતવર્ષ કપાયમાન થઈ ગયો જો વીરવર બાબર પોતાની સાથે અટ્ટુ અને અક્ષરતીસના કિનારાપર

૧ આ સ્થળે અબરના જે રાજાનુ વર્ણન છે તેનુ નામ પૃથ્વીરાજ હતુ અદ્યાપિ અબરના રાજાઓને રાવ કહેવામા આવે છે પૃથ્વીરાજના બાર પુત્રોદ્વારા (કછવાહાકુળના) બાર ગોત્રો ઉત્પન્ન થયા મોગલપાદશાહ હુમાયુના સમયથી કછવાહા લોકોને રાજસભામા માનપાન મળવા લાગ્યુ

૨ આગ્રાથી પાચ માઈલ દક્ષિણે વીના વસેલુ છે

રહેતા ભયકર ઉસ્બેક[1] અને તાતારલોકોની સેના લઇને હિદુસ્થાનમા આવ્યો ન હોત અને ભારતના ક્ષત્રિયજાતી નૃપો તેની પતાકા નીચે એકત્રિત થયા ન હોત તો આજે ભારતના શાસનનો ભાર કોણ જાણે કોના હાથમા હોત જો દેશદ્રોહી રાજાઓ તેને સહાય ન કરત તો ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ પુન હિદુઓના મસ્તકપર મૂકવામા આવત ભારતની વિજયવૈજયતી ઇદ્રપ્રસ્થથી ઉતરી ચિતોડના ઉચ્ચ દુર્ગપર ફરકતી હોત, પરતુ હતભાગી ભારતસતાનોના ભાગ્યમા આ સુખ લખેલુ નહોતુ

એશિયાના મધ્યભાગમા વસતા લોકો અનાદિથી ભારતવર્ષના વૈરી છે તેઓ સદા આ દેશને અત્યત હાનિ કરતા આવ્યા છે તેમણે ભારતવર્ષને કરેલી હાનિના પ્રમાણો ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા વિદ્યમાન છે આ ઉપરથી એમ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ભારતવર્ષમા કદિપણ ઉત્તમ પ્રકારે ઐક્ય થયુ નથી માહોમાહે વિગ્રહ ચાલતા હોવાથી અનેક નાના નાના રાજ્યો સ્થપાઇ ગયા કોઇ કોઇ વખત યવનોના રાજ્યોએ એકબીજાને સહાય કરી છે અને વિદેશીલોકોના આક્રમણથી એક રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે બીજા રાજ્યે ખડગ ધારણ કર્યાં છે સિકદરે હિદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યુ ત્યારે પણ આ પ્રકારના ઐક્યનુ ઉદાહરણ દૃષ્ટિગોચર થયુ હતુ જ્યારે ઉક્ત મહાવીર ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો હતો તે વખતે એકના પજાબમાજ અનેક નાના નાના રાજ્યો હતા અને અનેક સ્થળે પ્રજાતત્રપ્રણાલી પ્રચલિત હતી સિકદરની પછી ઇરાનવાસીઓ ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે કે દારાયુએ પોતાના અધિકારનીચેના સર્વ દેશોમા ભારતવર્ષનેજ ઉત્તમ અને દ્રવ્યવાન દેશ માન્યો હતો આ પ્રકારે તક્ષક, જિત, પારદ, હૂન, કાતિ ગ્રીક, યૂનાની, તાતારી, ઘોરી અને ચકતાઇ, વિગેરે બળવાન લોકો ક્રમશ પ્રચડ સેના લઇને વારવાર ભારતવર્ષપર ચઢી આવતા હતા અને ભારતના ધનરત્નને લૂટીને ચાલ્યા જતા હતા

એક જાતિ ભયકરસેના લઇને ભારતવર્ષપર ચઢી આવતી, થોડા સમયપર્યત આ દેશમા રાજ્ય કરતી અને પછી કોણ જાણે ક્યા ચાલી જતી; પરતુ રાણા સગ્રામસિહના પ્રબળ શત્રુ વીરવર બાબરે હિદુસ્થાનને પરતત્રતાની જે બેડી પહેરાવી તે દીર્ઘકાળપર્યત રહી. એ પછી બ્રિટનવીરોએ આવીને મીર, પારદ તથા તાતારલોકોની સલ્તનતને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી, તેથી હવે ભારતની ઉન્નતિની આશા રાખી શકાય છે સદા કોઇના દિવસો એકસરખા રહેતા નથી સુખની પછી દુખ અને દુખની પછી સુખ આવવુ એ કુદરતનો નિયમ છે આ નિયમાનુસાર જગતના બીજા અનેક રાજ્યો હીન દશાએ પહોચી ગયા છે કેટલાક પુન ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરતા જાય છે અને કેટલાક ઘોર નિશામા ડૂબી રહ્યા છે, પરતુ અન્ય સર્વ દેશોની સાથે ભારતવર્ષની તુલના કરવામા આવે તો ભારતવર્ષની એક વિશેષતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે અન્ય દેશોમા વિજાતીય અને વિધર્મી વિજેતાઓ અને શાસનકર્તાઓના કઠોર અત્યાચારથી મૂળ પ્રજાના ધર્મો પણ વિનષ્ટ થઇ ગયા છે અને તેની પ્રાચીન જાતિનો નાશ થઇને અનેક સકર જાતિઓ ઉત્પન્ન થઇ છે, તેના પૂર્વજોના નામો ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપરથી ભુસાઇ ગયા છે, પરતુ પૃથ્વીના આ ભાગમા ભાગીરથીના પવિત્ર જળથી ધોવાતા આ પવિત્ર ભારતવર્ષમા કાઇ બીજીજ વસ્તુસ્થિતિ જોવામા આવે છે ભારતવર્ષે વિજાતીય અને વિધર્મી લોકોના જેટલા પાદપ્રહાર સહન કર્યા છે તેટલા અન્ય કોઇ પણ દેશે સહન કર્યા નહિ હોય, તથાપિ તેના ધર્મ અને રાજનીતિ અદ્યાપિ અવિકૃતજ રહ્યા છે ભારતના રાજપૂત વીરગણોએ અગણિત કષ્ટો સહન કરીને, કઠોર દામન સહન કરીને આજપર્યત પોતાનો ધર્મ સાચવી રાખ્યો છે તેમણે અદ્યાપિ પોતાના પ્રાચીન આચારવિચારોને તિલાજલિ આપી નથી જે સમયે મહાવીર સિકદર ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો હતો તે સમયને આજે બેહજાર વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા છે, તે છતા પણ તે સમયે ભારતવર્ષમા જે ધર્મ, જે આચારવિચાર અને જે રીતિનીતિનો પ્રચાર હતો, તેજ અદ્યાપિ પ્રચલિત છે આ રક્ષકનીતિ છે કે નહિ તેની મીમાસા વિજ્ઞાન કરી લેશે.

---

[1] ઉસ્બેક લોકો સકર જાતિ છે તુર્ક, મોગલ તથા ફિનિક વગેરે અનેક મુસલમાનજાતિઓના મિશ્રણથી ઉસ્બેકાની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ લોકો દેખાવમા તુર્કના જેવા જણાય છે પૂર્વે તેમણે સાઇબિરિયાના એક મોટા ભાગપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો હાલમા આ લોકો અક્સસ નદીના કિનારાપર વસે છે ઇ૦ સ૦ ૧૩૪૦ મા આ લોકો પોતાના સરદાર ઉસ્બેકખાની સાથે મુસલમાન થઇ ગયા ઘણા લોકો એવુ અનુમાન કરે છે કે ઉસ્બેકખાથીજ એમને ઉસ્બેક નામ પ્રાપ્ત થયુ હતુ.

ભવિષ્યપુરાણમા ભાગનના દુર્ભાગ્યનુ વર્ણન આ પ્રમાણે છે—"સૂર્ય તથા ચદ્રવંશના પ્રાચીન વૈરી તક્ષકયોદ્ધા તથા યવનો અને બીજા અનાર્ય લોકો ભારતવર્ષના શાસનકર્તા થશે " શાકદ્વીપના અમ અને જક્ષાર્તીસ નદીઓના કિનારાપર વસના, પુરાણમા વર્ણવેલા તક્ષકલોકોના વંશજ બાબરે આ ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરી તે પ્રથમ ફરગના[1] રાજ્યનો શાસનકર્તા હતો તેનુ રાજ્ય જક્ષર્તીસ નદીના બન્ને તટપર હતુ આ અતિ ઉત્તમ સ્થાન છે અહીઆ જિતલોકોની તૈમીરીનામની રાણી રહેતી હતી આ સ્થળે અનેક મહાવીરોએ જન્મ લીધો હતો ભારતવર્ષના વાયવ્ય કોણમા આવેલા ભાગમા એક વખત તેમનીજ વિજય-પતાકા ઉડતી હતી અને એક વખત તેમનીજ તલવારથી યૂરોપ તથા એશિયા કપાયમાન થઇ ગયા હતા તેઓ પોતાનું મૂળ સ્થાન છોડીને ચારે તરફ ફેલાઇ ગયા હતા એક વખત આ જિતલોકોએ એટિલા, એલારિક ઇત્યાદિ વીરોના પ્રચડ પરાક્રમથી ભૂમધ્યસમુદ્રના સર્વ દેશોને કપાયમાન કરી મૂક્યા હતા આ વીરોના કાર્યનો વિચાર કરવાથી આપોઆપ એ દેશના મહિમાનુ જ્ઞાન થઇ જાય છે આ દેશોમાથી ઘણા વીરલોકો જનસખ્યાના બાહુલ્યથીવા રાજ્યલોભથી યૂરોપ અને એશિયામા ફેલાઇ ગયા હતા આ વખતે ભાગ્ય તેમને અત્યત અનુકૂળ

બાબર

થયુ બાબર ૨૦૦૦ અનુચરોને લઇને ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો અને ભાગ્યના બળથી તેણે પાડવોના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો

પાદશાહ બાબરે સગ્રામસિંહના જેવોજ અનુભવ મેળવ્યો હતો રાજપૂતવીર સગની પેઠે તે પણ સદા મુશીબતમા રહ્યો હતો અને તે પણ વિપત્તિના વિદ્યાલયમા રાણાની પેઠે પરિણામદર્શિતાનો પાઠ શીખ્યો હતો ઉભયનુ જીવન અનેક પ્રકારના સાહસોમા વ્યતીત થયુ હતુ બાબરે સગની પેઠે કદિ પણ પોતાની બહાદુરી વા તેજસ્વિતાપર વિશ્વાસ રાખીને પોતાના પ્રાણને વિપત્તિમા નાખ્યો નહોતો તે હમેશા દીર્ઘદૃષ્ટિથી કાર્ય કરતો હતો ઇ૦ સ૦ ૧૪૯૪ મા બાબર ફરગનાની ગાદીપર બેઠો આ વખતે પાદશાહની ઉમર કેવળ બાર વર્ષનીજ હતી આ નાની ઉમરથીજ તેની વીરતાના લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા હતા ગાદીપર બેઠા પછી ચાર વર્ષબાદ તેણે અનેક પાદશાહોને જીત્યા અને ત્યાર પછી તેણે સમરકદ તાબે કર્યું તત્પશ્ચાત્ બે વર્ષ પછી સમરકદ તેના અધિકારમાથી જતુ રહ્યુ, પરતુ તેણે અત્યત પરિશ્રમ કરી પુન તેને પોતાના કબજામા લીધુ આ પ્રકારે સપદ્વિપદ અને જયાજયનુ અપૂર્વ મિશ્રણ બાબરના જીવનમા થયુ હતુ તે કદિ અક્ષુ નદીના કિનારાપર વસેલા દેશોમા રાજ્ય કરતો અને કદિ ત્યાથી પલાયન કરી આમતેમ રખડતો કદિ જીતતો તો કદિ પરાજિત થઇને પોતાના પ્રાણનુ રક્ષણ કરવાને માટે કોઇ દૂરના દેશમા નાસી જતો કોઇ કોઈ વખત તેને પોતાની કામના પરિપૂર્ણ કરવાને માટે ખડ્ગ ધારણ કરીને શત્રુઓની સાથે એકલાજ લડવુ પડતુ અને કોઇ કોઇ વખત પરાજય, તાડન તથા પીડા પામીને તે કોઇ પણ સહાયવિના એકલો અહીતહી ભ્રમણ કર્યા કરતો હતો બાબરે એક વખતે શત્રુપક્ષના પાચ પહેલવાનોને એકસાથે મારી નાખ્યા હતા, પરતુ જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેના શત્રુઓ પ્રબળ થતા ગયા જ્યારે તેને જીવનરક્ષાના અન્ય કોઇ ઉપાયની સૂઝ નહિ પડી ત્યારે તેણે ફરગનાનો ત્યાગ કર્યો અને હિદુકુશની ગિરિમાળા ઓળગી ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૯મા તે સિધુ નદીને આ પાર આવ્યો પછી તેણે જેમ તેમ કરીને પજાબ અને કાબૂલની વચ્ચે સાત વર્ષ વ્યતીત કર્યા આ અરસામા તે પોતાની ઉન્નતિના ઉપાયો યોજ્યાજ કરતો હતો ઉદ્યોગીઅને સાહસિક પુરુષો હજારો કષ્ટ સહન કરીને પણ સૌભાગ્યલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે જે માણસ એક વિસ્તૃતરાજ્યનો શાસનકર્તા હતો, જેની

1 હાલના આ સ્થળને કોકન કહેવામા આવે છે આ પ્રદેશ જક્ષરતીસ નદીને કિનારે આવેલો છે

આજ્ઞા સાભળી હજારો માણુસો પ્રાણાર્પણુ કરવાને તૈયાર થઇ જતા હતા, તે આજે ઘરબારવગરનો, પીડિત તથા દુ ખિત બની દેશવિદેશમા ટકાનો તણુશેર થઇને ફરતો હતો, કોઇ તેનો ભાવ પૂછતુ નહોતું, પરતુ એક ક્ષણુવાર પણુ તેણે ધૈર્ય અને સાહસને તિલાજલિ આપી નહોતી તેમ તે પોતાનો મૂળમત્ર પણુ ભૂલી ગયો નહોતો અને તે દિલ્લીના પાદશાહ ઇબ્રાહીમલોદીપર ચઢી આવ્યો સૌભાગ્યલક્ષ્મીએ પ્રસન્ન થઇ તેના શિરપર વિજયમુકુટ પહેરાવ્યો સગ્રામમા ઇબ્રાહીમ માર્યો ગયો, તેની સેના નાસી ગઇ અને દિલ્લી તથા આગ્રાના નાગરિકોએ નગરના દરવાજા ખોલી તેનો આદરસત્કાર કર્યો કરુણાનિધાન ભગવાનના આ અનુગ્રહથી બાબરને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ અને તે કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ, ભક્તિયુક્ત હૃદયથી કહેવા લાગ્યો –" હે જગદીશ્વર ! આ મારો જય નથી પરતુ તારોજ જય છે, તારી અપાર કરુણાનો જય છે ![1]"

દિલ્લીપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી એક વર્ષ બાદ બાબરે પોતાની વિજયી સેનાને મહારાણા સગ્રામસિહની સાથે યુદ્ધ કરવાને મોકલી આ વખતે તેને સમાન વીરની સાથે યુદ્ધ કરવાનુ હતુ આજ-પર્યંત તેણે જેના ઉપર પોતાનુ ખડગ ઉગામ્યુ હતુ તે સર્વ મહારાણા સગ્રામસિહની આગળ તુચ્છ હતા, તેના તે પૂર્વશત્રુઓને વીર કહેવા ઉચિત નથી બાબર જેવો શૌર્યવાન હતો તેવાજ તેના સૈનિકો પણુ હતા મેધાચ્છન્નપ્રદેશના પરાક્રમી તાતારો તેના સહાયક હતા, તે છતા પણુ આર્યવીર સગ્રામસિહના ભયકર પરાક્રમથી તેઓ નાશ પામવાની અણીપર આવી પડયા હતા બાબર હતાશ થયો તેની સેના નિરાશ થઈ ગઇ બાબરે વારવાર તેને ઉત્સાહિત અને ઉત્તેજિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ તે નિષ્ફળ થયો આ તે તેને પોતાના સૈનિકોને ઉત્સાહિત કરવામા જે સફળતા મળી તે બળ વા ચાતુર્યથી મળી નહોતી, પરતુ એક ભારતવાસી, વિશ્વાસઘાતી પાપી નરાધમનીજ સહાયથી તેને તે કામમા સફળતા પ્રાપ્ત થઇ હતી જો ઉક્ત ભારતવાસીએ તેને સહાય કરી ન હોત તો બાબરને પોતાની સેનાની સાથે પીત તરગિણીના[2] તટપર સમરભૂમિમા શયન કરવુ પડત અને તેનુ મુકુટશોભિત મસ્તક શ્રુગાલ તથા શ્વાનની અડફટમા અથડાત આ વખતે તેના સૈનિકો એવા ઉદાસ અને નિરાશ થઇ ગયા હતા કે બાબરે પોતાના ગ્રથમા આ પ્રસગ-વિષે લખતા જણાવ્યુ છે કે –" આ સકટના સમયમા એક પણુ માણુસ મર્દાનીની વાત કહીને સાહસ તથા શૌર્ય ઉત્પન્ન કરે એવો નહોતો "

ચિતોડનાથ રાણા સગ્રામસિહનુ બળ રોકવાને માટે બાબર આગ્રા છોડી પોતાની સેના લઇ સિકરી તરફ ચાલ્યો[3] આ તરફ રાજપૂતકુલશિરોમણિ વીરચૂડામણિ મહારાણા સગ્રામસિહ પણુ પોતાની સેના લઇ બાબરની સામે ચાલ્યા રાજસ્થાનના પ્રાય સર્વ રાજાઓ મહારાણાને સહાય કર-વાને માટે તેમની પતાકાનીચે એકત્રિત થયા હતા સવત ૧૫૮૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૮) ના કાર્તિક વદ ૫ ને દિવસે[4] રાણા કનવા તથા બિયાના નામના સ્થાન આગળ બાબરની સામે થયા આ વખતે બાબરના ૧૫૦૦ તાતારો તેમની સામે લડયા રાણાએ આ સર્વ સૈનિકોનો સહાર કર્યો જો બે ચાર મુસલમાનો બચ્યા હતા તેમણે જઇને બાબરની મુખ્ય સેનાને આ સર્વ વર્તમાન પહોચાડયા આ સમા-ચાર સાભળી બાબરના સર્વ સૈનિકો ઉત્સાહહીન થઇ ગયા તેઓ પોતાની છાવણીની ચારે તરફ ખાઇ ખોદીને સશક અવસ્થામા કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા આ સાહસહીન તથા ધૈર્યહીન દળને સહાય કરવાને માટે બીજી સેના આવી, તે પણુ સગ્રામસિહની પ્રચડ સેનાને રોકવાને અસમર્થ નિવડી અને પોતાની છાવણી તરફ નાસી ગઇ વિજયી રાજપૂતોએ આ નાસતી સેનાની પૂઠ પકડી અને અનેક સૈનિ-

[1] મહાશય આર્સ્કિને બાબરના જીવનચરિત્રનો અગ્રેજીમા અનુવાદ કર્યો છે અમને અતિ પ્રેમથી આ પુસ્તક વાચે છે

[2] પીતતરગિણી, પીલીખાલ વા પીલુ નદી બિયાનાની નિકટ વહે છે બાબરે આ નદીને કિનારેજ પોતાની છાવણી નાખી હતી

[3] હાલમા એને ફત્તેપુરસિક્રી કહે છે એ નગર આગ્રાથી દશ કોશના અતરપર આવેલુ છે એની પાસેના કનવા નામના સ્થાનપર રાણા સગ્રામસિહની સાથે બાબરે ઘોર સગ્રામ કર્યો હતો આ સમરને ફત્તેપુરસિક્રીના યુદ્ધના નામથી ઓળખવામા આવે છે

[4] બાબરના જીવનચરિત્રમા એવો ઉલ્લેખ છે કે કનવાનુ યુદ્ધ ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૭ ના જાન્યુઆરીની ૧૧ મી તારીખે થયુ હતુ

કોને પકડીને મારી નાખ્યા બાબર ઘોર સંકટમાં આવી પડયો, પરંતુ ક્ષણભર પણ તેનો ઉત્સાહ નષ્ટ થયો નહિ બાલ્યાવસ્થાથી કષ્ટો સહન કરી કરીને તેને સહનશીલતા ધારણ કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો હતો અને તેનો પ્રમાદ પણ નાસી ગયો હતો આ વખતે તે વિપત્તિમાંથી બચવાને માટે સહનશીલતા ધારણ કરી ઉપાય શોધવા લાગ્યો બાબરે પોતાની છાવણીની ચારે તરફ મોટા મોટા બંધ બંધાવ્યા અને તેની સાથે પોતાની તોપો ગોઠવી દીધી, પરંતુ આ ઉપાયથી પણ તેને કાંઈ લાભ થયો નહિ તે જે જે તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતો હતો તે તે તરફ તેને વિપત્તિજ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી તેને સર્વત્ર વીરકેસરી સંગ્રામસિંહની ભયંકર ભ્રૂકુટી દેખાવા લાગી તે સમયે એક તાતારજ્યોતિષીએ બાબરને જણાવ્યું કે –" મંગલનો ગ્રહ પશ્ચિમમાં છે,તેથી જે લોકો પૂર્વમાંથી આવીને યુદ્ધ કરે તે પરાજિત થાય એવો યોગ છે " આથી બાબરને મહા ચિંતા થવા લાગી તેણે ધાર્યું કે " કદાચ જ્યોતિષીની વાત સત્ય પણ હોય કદાચ આપણો પરાજ્ય પણ થાય " ઉક્ત જ્યોતિષીની ભવિષ્યવાણીવિષે તે જેમ જેમ અધિક વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ તેને અધિક દુઃખ થવા લાગ્યું આહા ! કયાં તેનું ફરગના અને કયાં દિલ્હી ! અને હજી પણ તેની આશા મોટી હતી ! પરંતુ આ સમયે શું તેની આશા પરિપૂર્ણ થશે ? અથવા શું તેનો સર્વ પરિશ્રમ અને યત્ન નિષ્ફળ થશે ? બાબર કોઇ પણ પ્રકારે સંગ્રામસિંહના પ્રચંડ બળને રોકી શકયો નહિ,તે કોઇ પણ રીતે પોતાના સૈનિકોના હૃદયમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરી શકયો નહિ તેને પોતાના મનમાં અત્યંત દુઃખ થયું તે મનમાં ને મનમાં મુઝાવા લાગ્યો આ પ્રકારે ચિંતામાં ને ચિંતામાં પંદર દિવસ વ્યતીત થઇ ગયા,પરંતુ તેને કોઈ પણ ઉપાય જડયો નહિ હવે બાબર માનવીનો તુચ્છ આશ્રય છોડીને ઇશ્વરઉપર શ્રદ્ધા રાખી પોતાના પાપો ક્ષમા કરવાને માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો બાબરે પોતાના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિસ્તૃત વૃત્તાંત પોતાના જીવનચરિત્રમાં ઉત્તમ પ્રકારે લખ્યું છે

પ્રાયશ્ચિત્ત થયા પછી બાબરને લાગ્યું કે,હવે મારો મનોરથ સિદ્ધ થશે એમાં લેશ પણ શંકા નથી, પરંતુ તેના કાર્યથી પ્રથમ તો તેના ધાર્યા કરતાં વિપરીત પરિણામ આવ્યું " હવે હું શરાબનું સેવન કરીશ નહિ " એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેણે મદ્યના સર્વ શીશાઓ ઢોળાવી નાખ્યા,તેથી તો તેના સૈનિકોનો રહ્યો સહ્યો ઉત્સાહ પણ જતો રહ્યો યવનસૈનિકો સંગ્રામ કરવાને કોઈ પણ પ્રકારે ખુશી નહોતા ત્યારે બાબરે પોતાના સર્વ સૈનિકોને ધર્મભાવ (જિહાદ) થી ઉત્તેજિત કરવાની ચેષ્ટા કરી જો કે તેમના હૃદયો નિરાશાના ઘોર અંધકારથી આવૃત હતા, તથાપિ બાબરે વીરોચિત શૌર્ય તથા ઉત્સાહથી એક તેજસ્વી ભાષણ આપ્યું તેથી સૈનિકો કેટલેક અંશે ઉત્તેજિત બન્યા જ્યારે બાબરની ખાત્રી થઇ કે હવે કાંઇક સફળતા મળી શકશે ત્યારે તેણે પ્રત્યેક યવનવીરના હાથમાં કુરાન આપીને ગંભીરસ્વરે કહ્યું – " પ્રતિજ્ઞા કરો, કુરાનને સ્પર્શ કરી ખુદાનું નામ લઇ કસમ ખાઓ કે, યા તો ફતેહ કરીશું,નહિ તો આ જગમાં અમારા પ્રાણ આપી દઇશું " આ વચનો સાંભળી સર્વના હૃદય ઉત્સાહિત થયા સર્વ યવન વીરો બાબરની આજ્ઞા માન્ય કરી ભયંકર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા સેનાનો ઉત્સાહ જોઇને બાબરે શીઘ્ર પોતાની છાવણી ઉઠાવી અને લેશ પણ વિલંબ કર્યા વિના પોતાની સેનાની સાથે એક કોશ સુધી આગળ ચાલ્યો ગયો રાજપૂતોના ઝુંડના ઝુંડ યવનોપર તૂટી પડયા

બાબરને નિરુપાયે તેજ સ્થળે પોતાની છાવણી નાખવી પડી,પરંતુ સીમાદંડ[૧]ની પાસે તોપો રહેવાથી

---

૧ સીમા નિશ્ચિત કરવાને માટે છાવણીની ચારે તરફ જે કાષ્ઠના દંડા જમીનમાં ઠોકવામાં આવે છે તેને સીમાદંડ કહેવામાં આવે છે

બાબરે પોતાના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે – ' હીજરી સન ૯૩૩ ના પહેલા જમાદીની તેરમી તારીખ અને સોમવારને દિવસે અશ્વારૂઢ થઇ હું મારી ફોજ જોવાને ગયો માર્ગમાં મને ઘણી ચિંતા થઈ હું પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂકયો હતો કે પ્રતિકૂળ કાર્યમાં હું કદિ પણ હાથ ઘાલીશ નહિ અને મારાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન આજપર્યંત થઈ શક્યું નથી આ ઉપરાંત તેણે જે લખ્યું છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે - હે દિલ ! તું કયાંસુધી પાપનિમગ્ન રહેશે ? પશ્ચાત્તાપ કટુ નથી, તેનો આસ્વાદ લે હે મૂર્ખ ! તું પાપમાં પડીને કેટલો નિકૃષ્ટ થઈ ગયો છે ! એમાં તે શું સાર કાઢયો ? કેટલા દિવસસુધી તું ઐશ્વર્યનો દાસ બની રહ્યો ? તારા જીવનનો કેટલો સમય વ્યર્થ ગયો ? હવે તારે ધર્મમાર્ગપર ચાલવું જોઇએ, કે જેથી મરણ પછી તને શીઘ્ર મુક્તિ મળે મોક્ષ મારા

છાવણીની ચારે તરફ શત્રુઓનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે કાંઈ સાધન રહ્યા નહિ આથી બાબરને ઘણી અગવડ નડી અને તેને ખટકો પણ ઘણો રહ્યો, પરતુ બાબરના ગ્રહ સારા હતા તેથી સગ્રામસિંહે તે વખતે તેનાપર આક્રમણ કર્યું નહિ વિપત્તિમા પડેના શત્રુને ઘેરી લેવો એ સગ્રામસિંહના જેવા રણ-

---

કરવાને માટે જે માણસ પોતાના જીવનનો ભોગ આપે છે, તેજ મહાન છે અને તેને મુક્તિ સહજ મળે છે, માટે હે મૂર્ખ મન ! તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વ ખરાબ ભોગવિલાસ અને સર્વ ખરાબ વાસનાઓનો ત્યાગ કર તારા સર્વ કુકર્મ છોડી દે ” આ તુર્કભાષામા રચેલી કવિતાનો અનુવાદ છે

આ પ્રકારે પશ્ચાત્તાપ કરીને બાબરે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ‘આજથી હુ કદિ પણ મદ્યપાન કરીશ નહિ.’ પછી તેણે પોતાના સેવકોને સોનાચાંદી અને સીસાના સઘળા વાસણો લાવવાની આજ્ઞા કરી અને તે આવતાજ તેને ભાગી નખાવ્યા આ વાસણોના ટુકડા તેણે દીન ભિક્ષુક લોકોમા વહેંચી દીધા તે જણાવે છે કે— પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ભવિષ્યમા તેથી અલિપ્ત રહેવામા મારૂ અનુકરણ જેણે સૌથી પ્રથમ કર્યું તેનુ નામ અસ્સસ છે વળી મારી પેઠે તેણે પણ દાઢી ન મુડાવવી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. બીજે દિવસે દરબાર અને સેનાના ૩૦૦ માણસોએ મારી પેઠે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી મન શુદ્ધ કરવાનુ પણ લીધુ મે મારી પાસેનો દારૂ ઢોળી દીધો અને બાબાદોસ્ત કે જે થોડા મદિરા લાવ્યો હતો તેને તેમા મીઠુ ભેળવી સરકો બનાવવાનુ કહ્યુ જ્યા મદિરાને ઢોળી દેવામા આવ્યો હતો ત્યા પાષાણનો એક સ્તભ અને એક યતીમખાનુ બધાવવાની આજ્ઞા કરી હીજરી સન ૯૩૫ ના મોહરમના દિવસોમા જ્યારે હુ ધોલપુરથી સિકરી જતા ગ્વાલિયર જોવા ગયો હતો, ત્યારે મને ઉક્ત સ્તભ તૈયાર થઈ ગયેલો જણાયો હતો. થોડા દિવસ પૂર્વે મે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જો મને રાણા સગની સાથેના યુદ્ધમા વિજય મળશે તો હુ મુસલમાનોપરનો સ્ટાપકર રદ કરીશ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતી વખતે મુહમ્મદ સર્વાન અને શેખ કે જેમણે મને આવી બુદ્ધિ આપી હતી તેમને મે ધન્યવાદ આપ્યો” “મારા રાજ્યમા જેટલા મુસલમાનો છે તેમની પાસેથી હુ સ્ટાપકર લઈશ નહિ.” એમ કહી તેણે પોતાના કારભારીને બોલાવ્યો અને આ ફરમાન પ્રજાને જાણ કરવાની આજ્ઞા કરી

યુદ્ધના સબધમા લખતા તે જણાવે છે કે, હુ પૂર્વે જણાવી ચુક્યો છુ કે યુદ્ધમા પરાજય મળવાનો સભવ જણાયાથી નાનામોટા સર્વ માણસો ભયભીત અને ઉત્સાહહીન બની ગયા હતા. કોઈના પણ મુખમાથી પુરુષાર્થ અને સાહસની વાત નીકળતી નહોતી કોઈ લેશ પણ ઉત્સાહ વા ઉત્તેજન આપતુ નહોતુ સારી સલાહ આપવી એ જે મત્રીઓનુ પ્રધાન કર્તવ્ય છે અને જે મત્રીઓ તથા અમીરોને મોટી મોટી જાગીરો અર્પણ કરવામા આવી હતી, તેઓ પણ એવા દીનહીન બની ગયા હતા કે તેમનામા જરા પણ સાહસ, દૃઢતા વા પુરુષાર્થ રહ્યા નહોતા, પરતુ ખલીફા નામના એક પુરુષે આદિથી અતપર્યત સર્વ કાર્યોનો ઉત્તમ પ્રબંધ કરવાને માટે અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કર્યો હતો જો કે તે સર્વાંશે કૃતકાર્ય થઇ શક્યો નહોતો, તથાપિ તેનો ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમ પ્રશંસનીય છે અંતે સર્વને નિરાશ થઈ ગયેલા જોઇ ચિત્ત સ્થિર કરી હુ વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શુ કરવુ? પછી મે સર્વ ઉમરાવો તથા સૈનિકોને બોલાવીને કહ્યુ —“ માનનીય સજ્જનો અને સૈનિકો ! જે માણસ આ સસારમા આવ્યો છે તેને મૃત્યુની આગળ પોતાનુ મસ્તક અવનત કરવુ પડ્યુ છે જ્યારે આપણે આ અસાર સસારમાથી ચાલ્યા જઇશુ અને કોઇપણ પ્રાણી આ સસારમા રહેશે નહિ, ત્યારે ઈશ્વરસિવાય આપણો આશ્રયદાતા બીજો કોઇ થશે નહિ. આ સસાર જીવનનુ ઉત્સવસ્થાન છે આ ઉત્સવમા ભાગ લેવાને માટે જે અહીંઆ આવે છે તે ઉત્સવ સમાપ્ત થયા પૂર્વેજ અહીંઆથી ચાલ્યા જાય છે આ સસાર દુ:ખનો સાગર છે, નાશના મુસાફરખાનાસમાન છે આ સસાર-મા જે અનેક પ્રવાસીઓ આવે છે, તેમને અવશ્ય એક દિવસ અહીંઆથી વિદાય થવુ પડે છે પરતુ શુ આપણે એ પરથી એમ માની લેવુ કે મનુષ્યના જીવનનો કાંઈ ઉદ્દેશજ નથી ? શુ કલક અને અપકીર્તિમા પડીને આપણુ જીવન વ્યતીત કરવુ જોઈએ ? શુ પશુઓની પેઠે ઈંદ્રિયોનો ઉપભોગ લેવાને માટે અને સદા આલસ્યમા રહેવાને માટે આપણને કૃપાળુ ઇશ્વરે આ જગતમા મોકલ્યા છે ? શુ આપણે કીર્તિ, માન કે મર્યાદાનો ઉપભોગ નહિ લઇ શકીએ ? વિચાર કરીને જુઓ કે કલક અને અપકીર્તિથી દબાઈ ગયેલા મસ્તકને ધારણ કરી જીવવા કરતા, સન્મા-ન અને પ્રતિષ્ઠાનો સુવર્ણમુકુટ શિરપર ધારણ કરી જીવન વિસર્જન કરવુ, એ કેટલુ અધિક પ્રશસનીય છે ! આ દેહ અનિત્ય છે, જગતમા કોઈ કોઇનુ સગુ નથી, સર્વ મૃત્યુને આધીન છે માન, જ્ઞાન, ગર્વ, યશ એ સર્વનો એક દિવસ નાશ થશે સર્વ એક દિવસ કાળના ગર્ભમા વિલીન થઇ જશે જ્યારે મરવુજ છે, ત્યારે યશ સાથે શામાટે ન મરવુ ? કે જેથી હૃદયમા કોઇ પ્રકારનુ દુ:ખ રહે નહિ ! અહો ! જીવન જાય તેની કાંઈ દરકાર નથી, પરતુ કલક દૂર કરી યશ સાથે દેહત્યાગ કરો કૃપાળુ ઇશ્વર. આપણાપર સદા પ્રસન્ન છે જો તેણે આપણને આ ઘોર સકટમા નાખ્યા છે તો અવશ્ય આપણે વિજય પ્રાપ્ત કરી ગૌરવની સાથે પુન એમાથી બહાર પણ નીકળીશું હુ મારો નિશ્ચય તમને જણાવુ છુ કે, હુ શત્રુઓને અવશ્ય તેમના કર્મોનુ ફળ ચખાડીશ અને જો તેમ ન કરી

વિશારદ ક્ષત્રિયને જાતિવિરુદ્ધ માર્ગ લાગ્યુ હોય એમ જણાય છે,પરતુ તેથી સગ્રામસિહને પોતાનેજ હાનિ થઇ અરે તેમનુ મૃત્યુ થયુ અને તેમના સૈન્યનો નાશ થયો બાબર વિપત્તિમા છે એમ જાણ્યા છતાં પણ તેઓ જેટલો વિલબ કરતા હતા તેટલુ તેમનુજ અકલ્યાણ થતુ હતુ અને શત્રુઓ વિશેષ બળવાન થતા જતા હતા જો સગ્રામસિહની સેના વીરધર્મનુ અવલબન કરીને સગ્રામભૂમિમા વિરાજમાન થઇ હોત, જો સગ્રામસિહની પેઠે સૈનિકોના હૃદય પણ સ્વદેશપ્રેમ અને વીરધર્મથી પરિપ્લુત હોત તો ચિતોડને કોઇપણ પ્રકારે નુકશાન થયુ ન હોત પરતુ ભારતવર્ષના દુર્ભાગ્યથી આથી વિપરીત પરિણામ આવ્યુ રાણા સગ્રામસિહ ઉદાર હતા તેમણે પોતાના સામતો અને સરદારોને સારી રીતે ઓળખ્યા નહોતા તેમણે એમ ધાર્યુ નહોતુ કે આ લોકો કેવળ ભૂમિની અભિલાષા રાખનારા લોભી જીવ છે આથીજ તેઓ તેમનાપર સપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા હતા તેમણે એમ ધાર્યુ કે શત્રુઓ ગમે તેવી તૈયારી કરશે તોપણ શૂરા રાજપૂતો તેમનો સહાર કર્યા વિના રહેશે નહિ પરતુ આ વિશ્વાસજ તેમને કાળરૂપ નિવડયો તેઓ તૈયાર થઇ પાદશાહના તરફ કૂચ કરવાની અણીપર હતા એટલામા બાબરનો એક દૂત સધિનો પ્રસ્તાવ લઇને તેમની પાસે આવ્યો રાણાજીએ તેનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કર્યો સધિ કરવાની વાત જાણી રાણા અત્યત આશ્ચર્યચકિત થયા કારણ કે બાબર સધિ કરવાને તૈયાર થાય એ વાત તેઓ માની શકતા નહોતા તેમણે એલચીને પ્રશ્ન કર્યો– પાદશાહ સધિના શા કરારો રાખવા માગે છે ? એલચીએ નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો – આપ જે કરારો કરાવવા ઈચ્છતા હો તે તેમને શિરસામાન્ય છે આ વખતે શિલાદિત્ય નામનો એક રાજપૂત રાઈસીનનો હાકેમ હતો સગ્રામસિહ તેનાપર અત્યત સ્નેહ રાખતા હતા અને મહત્ત્વની બાબતેમા તેની સલાહ પણ લેતા હતા આ વખતે રાણાએ તેને બોલાવ્યો અને પૂછ્યુ કે – આપણે પાદશાહની સાથે શા શા કરારો કરીને સધિ કરવી ? તર્કવિતર્ક પછી નિશ્ચય થયો કે દિલ્હી અને તેના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ બાબરના હાથમા રહેવા દેવો અને બીનાના મેદાનમા વહેતી પીળીખાલ નદીને મોગલરાજ્ય તથા મેવાડરાજ્યની સીમા ગણવી વળી બાબરે મેવાડરાજયને પ્રતિવર્ષે કેટલીક ખડણી આપવી બાબરના જીવનચરિત્રમા આ વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થતું નથી પરતુ ભટ્ટલોકોના ગ્રથોમા એનુ વિસ્તૃત વર્ણન છે પણ આ સધિ થઈ શકી નહિ એક સ્વદેશદ્રોહી જાતિદ્રોહી અને વિશ્વાસઘાતી રાજપૂતે આ સધિ થવા દીધી નહિ આ ક્રૂર રાજપૂત બીજો કોઈ નહિ પરતુ તુવાર શિલાદિત્ય હતો

બાબરે સધિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરતુ સધિ થઇ નહિ ઉભય સૈન્યો સગ્રામ કરવાને માટે તૈયાર થયા માર્ચની સોળમી તારીખે રાજપૂતોએ યુદ્ધની ઘોષણા કરીને યવનોપર આક્રમણ કર્યું તેમણે પ્રચડ વીરતા સાથે દક્ષિણદિશા તરફથી યવનોપર ચઢાઈ કરી હતી ઘણીવાર સુધી ઉભયદળોની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યુ અશ્વોનો હણહણાટ હાથીઓની ગર્જના અને પ્રચડ વીરોના ભયકર સિહનાદથી સગ્રામભૂમિ વારવાર કપાયમાન થવા લાગી વચ્ચે વચ્ચે તોપોની ભયકર ગર્જના પણ કાનના પડદાો વારવાર ફોડી નાખવા લાગી તોપોમાથી એટલો ધૂમાડો નીકળ્યો કે સગ્રામસ્થળમા અધકાર છવાઇ ગયો આ અધકારરાશિને ભેદીને અગ્નિમય ગોળાઓ રાજપૂતસેના તરફ દોડવા લાગ્યા આ ભયકર ગોળાઓના પ્રહારથી સેકડો રાજપૂતો નાશ પામવા લાગ્યા તથાપિ રાણા સગ્રામસિહ અટલ રહ્યા જો કે યવનલોકોના ગોળાના મારથી અનેક રાજપૂતસૈનિકો માર્યા ગયા તથાપિ રાણાજી શત્રુદલના વ્યૂહને ભેદવાને માટે પ્રચડ પરાક્રમથી અત્યત ઉત્સાહસહિત આગળ વધવા લાગ્યા ભયકર યુદ્ધ થવા લાગ્યુ મહારાણાએ રાજપૂતકુલકલક શિલાદિત્યપર વિશ્વાસ રાખીને તેને સેનાના અગ્રભાગે રાખ્યો હતો તેને સપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે શિલાદિત્ય અતપર્યત લડીને શત્રુઓને પરાજિત કરશે પ્રથમ શિલાદિત્ય અગાધ વીરતા અને પ્રચડ પરાક્રમથી તાતારલોકોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો તેથી મહારા

શકયો તો માણપણ કરીશ પ્રાણાર્પણ કરવુ એ પણ ઠીકજ છે કારણ કે એથી જગતમા સદા નામ અમર રહેશે બસ આવો આપણે ઈશ્વરનુ નામ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરીએ કે જે થવાનુ હોય તે થાઓ પરતુ યુદ્ધમા અમે શત્રુઓને પીઠ દેખાડીશુ નહિ જ્યાસુધી દેહમા પ્રાણનો જરાપણ અશ રહેશે ત્યાસુધી અમે અમારા ઉદ્દેશમા સફળ થવાને માટે પરિશ્રમ કરતા લેશ પણ પાછા હઠીશું નહિ મારા વચનોનો સર્વ જણે સ્વીકાર કર્યો અને હાથમા કુરાન લઈ સોગદ લીધા અંતે અમારો ઉદ્દેશ પાર પડયો અને અમારા વિજયના વર્તમાન દિગતમા પ્રસરીગયા ”

ણાનો વિશ્વાસ વધુ દઢ થયો, પરંતુ પાછળથી તેમના વિશ્વાસનો અંત આવ્યો દુરાચારી શિનાદિત્ય ધીમે ધીમે આગળ વધીને બાબરની સેના સાથે ભળી ગયો તાતારોએ તેને પોતાના સૈન્યમા આવેલો જોઇને આનંદથી પ્રચંડ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા મુસલમાનોની તોપો પુનઃ એક વાર ગગનભેદી શબ્દથી ગર્જી ઉઠી, સમરભૂમિમા ભયંકર અંધકાર છવાઈ ગયો જાણે પ્રલયકાળ આવ્યો હોય તેવો ભાસ થવા લાગ્યો રાણા સંગ્રામસિંહનુ હૃદય અચાનક કંપાયમાન થવા લાગ્યું ધૂમ્ર દૂર થતા મહારાણાને જણાયુ કે વિશ્વાસઘાતી શિનાદિત્ય શત્રુપક્ષમા ભળી ગયો છે તે પાપીનુ આ દુષ્કૃત્ય જોઇને તેમના આશ્ચર્ય અને વ્યાકુળતાનો પાર રહ્યો નહિ તેમના હૃદયમા અત્યંત દુઃખ થયુ તેમને ચારે તરફ અંધકાર દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો

અફસોસ! વિશ્વાસનુ ફળ આજ! રાણાજીએ શિનાદિત્યપર વિશ્વાસ રાખીને તેને સેનાના અગ્ર ભાગે નિયુક્ત કર્યો હતો પરંતુ તે પાપીએ વિશ્વાસનુ પ્રતિફળ આ આપ્યુ તે નરાધમ, ભયંકર વિશ્વાસઘાતી, દેશવૈરી સ્વજાતિનો દ્રોહ કરી પોતાના કપાળે શ્યામ કલંક લગાડી હિંદુદ્વેષી યવનોને જઈ મળ્યો દુઃખ અને શોકથી વ્યથિત થઇને મહારાણા સંગ્રામસિંહ સંગ્રામભૂમિમાથી ચાલ્યા ગયા જે રાજપૂતવીરો સ્વદેશપ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી ઉત્સાહિત થઇને પોતાની સેના સાથે તેમને સહાય કરવાને માટે આવ્યા હતા, તે સર્વ વીરો સ્વદેશને માટે આત્મોત્સર્ગ કરીને શસ્ત્રશય્યાપર અનંત નિદ્રા લેવાને સૂઈ ગયા તેમણે સ્વદેશપ્રેમના ઉત્તમ ઉદાહરણ દર્શાવ્યા ડુંગરપુરના રાવળ ઉદયસિંહ[1] અને તેમના બસે રણચતુર સૈનિકો સાલુંબ્રાના રાજા રત્નસિંહ અને તેમના ત્રણસે ચંદાવત યોદ્ધાઓ, મારવાડના રાઠોડરાજકુમાર રાયમલ્લ અને તેમના મેડતાનિવાસી સાહસિક વીર ક્ષેત્રસિંહ તથા રત્નસિંહ સોનગઢના સરદાર રામદાસરાવ ઝાલાપતિ ઓઝા પરમારવીર ગોકુળદાસ મેવાડના ચોહાણ માણિકચંદ તથા ચંદ્રભાન અને ઇતર અનેક રાજપૂતવીરો, સામંતો તથા સરદારોએ આ સમરમા આત્મોત્સર્ગ કર્યો તદુપરાંત બે મુસલમાનવીરો મહારાણા સંગ્રામસિંહને સહાય કરવાને માટે આવ્યા હતા, તેમણે પણ આ યુદ્ધમા પ્રાણાર્પણ કર્યું હતુ તેમાનો એક હતભાગી ઇબ્રાહીમ લોદીનો એકનો એક પુત્ર હતો અને બીજો મેવાતનો સ્વામી હુસેનખા હતો

આ સર્વ વીરો પોતપોતાની સેનાસહિત રણભૂમિમા વીરત્વ પ્રકાશિત કરીને અનંત નિદ્રામા સૂતા, તેમના પ્રચંડ વીરતા અને અગાધ પરાક્રમની આગળ શત્રુઓની વિશ્વદાહક તોપો અનેકવાર નિષ્ફળ થઈ હતી અને તેમના હાથથી અસંખ્ય યવનો યમદ્વાર પહોચી ગયા હતા, પરંતુ અંતે હિંદુઓને વિજય મળ્યો નહિ જો ઉક્ત દુરાચારી વિશ્વાસઘાત ન કરત તો વીરવર બાબરનુ મસ્તક પીલૂના કિનારાપર ધૂળમા રોળાત નહિ એમ કોઇ કહી શકે છે? પરંતુ ભવિષ્યપુરાણની કરોર ભવિષ્યવાણી સત્યજ પડવાની હશે નહિ તો રાજપૂત થઇને પવિત્ર તુવારકુળમા જન્મ લઇને કયો માણસ દુરાચારી શિનાદિત્યની પેઠે પોતાના દેશનુ સત્યાનાશ વાળે? રણભૂમિમા પડેલા રાજપૂતોના કપાયેલા મસ્તકો એકત્ર કરીને વિજયી બાબરે સંગ્રામભૂમિમા કેટલાક મોટા મોટા ઢગલા બનાવ્યા અને સંગ્રામભૂમિની સામે આવેલા એક પર્વતના શિખરપર મરણ પામેલા રાજપૂતોની ખોપરીઓનો એક ડુંગર બનાવ્યો કપટાચારી રાજપૂતકુલકલંક નરાધમના વિશ્વાસઘાતનો પ્રચંડ વિજયસ્તંભ રાજપૂતોના મસ્તકોથી બનાવવામા આવ્યો બાબરે વિજયથી પ્રમુદિત બની 'ગાઝી' નામની ઉપાધિ ધારણ કરી ત્યારપછી બાબરના વંશજો પણ આજ ઉપાધિ ધારણ કરતા હતા

મહારાણા સંગ્રામસિંહ દારુણ માનસિક પીડાથી પીડિત થઇ મેવાડની શૈલમાળા તરફ જતા રહ્યા તેમની ચિંતાનો પાર નહોતો તેમને કર્તવ્યાકર્તવ્યનુ કાંઇ ભાન રહ્યુ નહિ તેઓ ચિતોડમા ગયા નહિ તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે-" જો સમરક્ષેત્રમા મુસલમાનોનો ગર્વ ઉતારવાને સમર્થ નહિ થાઉ તો ત્યાંજ વાસ કરીશ અને આ મારાથી આજ મારો ચંદરવો થશે " તેમણે આ પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કર્યું નહિ તેઓ રણમા પરાજિત થઇને ચિતોડ તરફ ગયા નહિ, પરંતુ તેમણે અરણ્ય

[1] બાબરના જીવનચરિત્રના અનુવાદમા ઉદયસિંહને મુખ્ય નાયક કહેવામા આવ્યા છે પરંતુ યથાર્થમા આ ઉપાધિ સાલાના ઉત્તરાધિકારી રાણા ઉદયસિંહને આપવામા આવી હતી, એમ મૂળ ગ્રંથમા લખેલુ છે, તો પછી વિલનગરપુરના રાજા રાવલસિંહને આ ઉપાધિ શી રીતે મળી શકે?

તરફનો માર્ગ પકડ્યો જો સિસોદીઆકુળના ગૌરવનુ રક્ષણ નહિ કરી શકાય તો અરણ્યવાસમાજ જીવન સમાપ્ત કરવુ એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો

જો મહારાણા સગ્રામસિહ થોડા દિવસ વધુ જીવ્યા હોત તો અવશ્ય તેઓ સિસોદીઆકુલના ગૌરવનુ રક્ષણ કરત, પરતુ વિધાતાના કઠોર લેખાનુસાર જે વર્ષમા તેમનો પરાજય થયો તેજ વર્ષમા તેમના પવિત્ર જીવનનો અત આવ્યો મેવાડનો ગૌરવરવિ વસવા નામના સ્થાનપર અકાલે અસ્ત થઇ ગયો ઘણા લોકોનું એવુ અનુમાન છે કે મત્રીઓએ વિષ દઇને મહારાણાને મારી નાખ્યા હતા આ અનુમાન સત્ય હોય એ વિષે શક છે આ વૃત્તાત જે પ્રકારે જણાવવામા આવે છે તે વાચતા હૃદય કપી ઉઠે છે અતકરણ વિદીર્ણ થઇ જાય છે. એમ કહેવાય છે કે દુરાચારી મત્રીઓએ શાતિ અને સ્વચ્છદતાનો ઉપભોગ કરવાની આશાથી રાણાનો નાશ કર્યો હતો જો તેમણે આ પૈશાચિકકાર્ય એવોજ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે કર્યું હોય તો તેમને, તેમની શાતિને અને તેમની સ્વચ્છંદતાને સહસ્ત્રવાર ધિક્કાર છે પ્રજાવત્સલ, સ્વદેશપ્રેમી દેવતુલ્ય રાજાના પ્રાણનો નાશ કરીને જે નરાધમ શાતિ ખરીદવાની ઇચ્છા કરે તે ખરેખર મૃગતૃષ્ણાજ ધારણ કરે છે તેમણે આ ભયંકર પાપ કરીને પોતાના કપાળપર જે કાળુ કલક લગાડયુ છે તેને જો સાત સમુદ્રના પાણીથી ધોવામા આવે તોપણ તે ધોવાનાર નથી

અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ અત્યત અનિષ્ટકારક છે એ કુપ્રથાથી લોકોનુ–ખાસ કરીને રાજાઓનુ ઘણુજ અકલ્યાણ થાય છે જે જે રાણીને પુત્ર થાય છે તે સર્વ એવીજ ઇચ્છા કરે છે કે મારો પુત્ર સિંહાસનપર બેસે તો ઠીક. આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરતા તેમને હિતાહિતનું ભાન રહેતુ નથી રાણા સગ્રામસિહનુ અવસાન થતા તેમની રાણીઓ પરસ્પર કલહ કરવા લાગી પ્રત્યેક રાણી પોતાના પુત્રને સિહાસનારૂઢ કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગી એક રાણી તો પોતાના પુત્રને સિહાસનપર બેસાડવાને માટે એટલી બધી ઉત્કંઠિત થઇ કે બીજો કોઇ ઉપાય નહિ જડવાથી તે બાબરની સાથે મળી ગઇ તેની અભિલાષા એ હતી કે બાબર ખરા ઉત્તરાધિકારીને રદ કરીને મારા પુત્રને સિહાસનપર અધિષ્ઠિત કરશે આ રાણીએ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે બાબરને રણથભોરનો કિલ્લો અને રાજભડારમા પડેલો માલવરાજનો તાજ પણ સમર્પણ કર્યો

રાણા સગ્રામસિહના શરીરનો બાધો મધ્યમ હતો તેમના શરીરમા પુષ્કળ સામર્થ્ય હતું તેમની આખો મોટી અને વર્ણ ગૌર હતો તેમનુ શરીર જોતાજ માણસને પ્રતીતિ થતી હતી કે તેઓ મહાપરાક્રમી વીર છે અનેક યુદ્ધો કરીને તેમણે પોતાના શરીરના કેટલાક ભાગો ગુમાવ્યા હતા[૧] તેઓ અત્યત શૌર્યશાળી હતા માળવાના નવાબને કેદ કરીને તેમણે પોતાની વીરતાનો ઉત્તમ રીતે પરિચય કરાવ્યો હતો આ ઉપરાત રણથભોરનો કિલ્લો હસ્તગત કરતી વખત તેમણે જે અદ્ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેથી તેમની સુકીર્તિ દૂર દૂરના દેશો સુધી પ્રસરી ગઇ હતી સગ્રામસહમા આવા આવા ઉત્તમ સદ્ગુણો હતા તેથી બાબરે પણ તેમની પ્રશસા કરી છે બાબર રાણાજીપ્રત્યે માનનીય દષ્ટિથી જોતો હતો અને તેમનાથી ડરતો પણ હતો આથીજ મહારાણાની સાથે બીજીવાર યુદ્ધ કરવાનુ સાહસ તે કરી શકયો નહોતો જો કે બાબરે પોતાના જીવનચરિત્રમા સગ્રામસિહને "બૂતપરસ્ત" જણાવ્યા છે અને તેમની સાથે કરેલા યુદ્ધને "જહાદ" ગણ્યુ છે, પરતુ તે મેવાડનુ વર્ણન કરતા જણાવે છે કે–" રાણા સગે પોતાના અસીમ પરાક્રમ અને અસિના જોરથીજ સન્માન તથા પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કરી હતી " આ ઉલ્લેખપરથી વિદિત થાય છે કે બાબર મહારાણા સગ્રામસિહના સદ્ગુણો ઉત્તમ રીતે જાણતો હતો તેઓ દીર્ઘજીવન ગાળી શકયા નહિ એ શોકની વાત છે રાણાના મૃત્યુથી પ્રજાને અત્યત શોક થયો પ્રજાએ પોતાના હૃદયની ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાના ચિન્હતરિકે તેમની ચિતા આગળ એક મદિર બધાવ્યુ મહારાણા સગ્રામસિહને સાત પુત્રો હતા તેમાના બે જ્યેષ્ઠ પુત્ર તો બાલ્યાવસ્થામાજ મૃત્યુ પામ્યા હતા આથી

૧ તેમની એક આખ તો પૃથ્વીરાજની સાથે યુદ્ધ કરતા જતી રહી હતી દિલ્હીશ્વર ઇબ્રાહીમ લોદીની સાથે સગ્રામ કરતા તેમનો એક હાથ અને એક તોપનો ગોળો લાગવાથી તેમનો એક પગ તૂટી ગયો હતો એ વિના બધુ તેમના શરીરમા શસ્ત્રોના બીજા એશી ઘાવ હતા

તેમના ત્રીજા પુત્ર રત્નસિંહ તેમના ઉત્તરાધિકારી થયા

સંવત ૧૫૮૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૦) માં રાણા રત્નસિંહ ચિતોડના સિંહાસનપર બેસી ચૂક્યા, વીરતા આદિ ગુણોમા રત્નસિંહ પણ પોતાના પિતાસમાન હતા તેમણે પણ પોતાના પિતાની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું રાજધાનીને છોડીને યુદ્ધક્ષેત્રમાંજ રહીશ તેઓ ચિતોડના સિંહદ્વાર રાત્રિ-દિવસ-સતત ખુલ્લા રખાવતા હતા તેઓ ગર્વસહિત કહેતા કે—" એક તરફ દિલ્હી અને બીજી તરફ ચિતોડના દ્વાર છે " જો રાણા રત્નસિંહ વીરકેસરી સંગની પેઠે કાર્ય કરત, જો તેઓ યૌવનોચિત પ્રગલ્ભતા અને તેજસ્વિતાને અંકુશમાં રાખત તો તેઓ ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી રાજા થાત, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ યુવાવસ્થાના પ્રારંભમાંજ આ લોકથી પ્રયાણ કરી ગયા રાજપૂતોનો યુવાવસ્થાનો સમય અત્યંત ભયાનક હોય છે આ સમયમા તેઓ વ્યર્થ લડાઈટંટા કરી પોતાનો જાન જોખમમા નાખી દે છે આવા ઝગડાઓથી અનેક રાજપૂતોએ અત્યંત નુકસાન સહન કર્યાં છે આવા ભયંકર ઝગડાઓમા અનેક રાજાઓએ આ લોકથી પ્રયાણ કર્યું છે રાણા રત્નસિંહનો અંત પણ આજ રીતે આવ્યો હતો, એમ લખતા અમને અત્યંત શોક થાય છે

રાણા રત્નસિંહે ગુપ્ત રીતે અંબરના રાજા પૃથ્વીરાજની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો હતો કન્યાની યોગ્ય વય થતા રાજા પૃથ્વીરાજ તેનું લગ્ન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા તેમણે બુંદીના હાડાવંશી રાજા સૂરજમલની સાથે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કરવાનો ઠરાવ કર્યો થોડા વખતમા આ વિવાહ થઈ પણ ગયો તે રાજપૂતબાળાએ શરમથી પોતાના પ્રથમ વિવાહની વાત કોઈને કરી નહિ આથી કોઈએ તેના બીજીવારના વિવાહમા પ્રતિરોધ કર્યો નહિ, પરંતુ અલ્પકાળમા આ વિવાહ એક મહાન અનર્થનું કારણ થઈ પડ્યો આ વિવાહની ખબર સાંભળી રાણા રત્નસિંહના હૃદયમા વજ્રાઘાત થયો અને સૂરજમલના ઉપર તેઓ અત્યંત ક્રોધિત થયા તેની ઉપર વેર લેવાને માટે તેઓ અધીરા થઈ ગયા અને સંધિની વાટ જોવા લાગ્યા સૂરજમલની સાથે રાણા રત્નસિંહને નિકટ સંબંધ હતો રાણાજીએ તેની ભગિનીની સાથે વિવાહ કર્યો હતો, તે છતા પણ તેમણે આ અપમાનનું વેર લેવાના આવેશમા સંબંધના બંધનને તોડી નાખ્યું અહેરિયા (વસંત ઋતુની મૃગયા)નો ઉત્સવ આવતા તેમને વેર લેવાની સારી સંધિ મળી તેઓ પોતાના સરદારો અને સામંતોને લઈને મૃગયા ખેલવાને જંગલમા ગયા આ વખતે બુંદીના રાજા સૂરજમલ પણ તેમની સાથે હતા બુંદીના હાડા લોકો મેવાડની પૂર્વતરફ આવેલા પહાડી પ્રદેશમા રહેતા હતા જોકે તેમનું રાજ્ય મેવાડના તાબામા નહોતું તે છતા તેમનો સ્વામી મેવાડના રાણાની પૂજા કરતો હતો બુંદીનો અધિપતિ યુદ્ધમા રાજચિન્હ ધારણ કરીને આવતો અને મેવાડના પક્ષમા રહીને પ્રાણાંતપર્યંત લડતો જે દિવસે યવનવીર શાહબુદ્દીનના પ્રચંડ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે આર્યવીર સમરસિંહે પવિત્ર દૃષદ્વતીના કિનારાપર પ્રાણાર્પણ કર્યું તે દિવસે હાડાવંશી યુદ્ધવિશારદ હમીરે પણ ભારતભૂમિને ખાતર આત્મોત્સર્ગ કર્યો હતો આ હમીર સૂરજમલનો પૂર્વજ હતો તે સમયથી ગિહ્લોતકુલની સાથે હમીરના વંશજોને ગાઢો સંબંધ થયો, પરંતુ રાણા રત્નસિંહની કુબુદ્ધિથી બુંદીની સાથે મેવાડને જે વેરભાવ થયો તેથી ઉભય રાજ્યોનું મિત્રતાનું બંધન કેટલાક સમયને માટે ઢીલું પડી ગયું

મૃગયા ખેલવાને માટે રાણા રત્નસિંહ એક ઘાડા જંગલમા ગયા તેમના સાથીઓ પાછળ રહી ગયા હતા, કેવળ સૂરજમલજ તેમની સાથે હતો સંધિ જોઈ રાણાએ અકસ્માત્ સૂરજમલપર અસિનો પ્રહાર કર્યો તરતજ રાજા સૂરજમલ પોતાના અશ્વપરથી નીચે તૂટી પડ્યો, પરંતુ મરણ પામ્યો નહિ તે થોડી વારપર્યંત બેશુદ્ધ રહ્યો, પરંતુ પછી તે સચેત થયો અને પોતાના પટકામાથી એક કટકો ફાડીને તેણે પોતાના ઘાવપર પાટો બાંધ્યો તેણે રાણા રત્નસિંહપર આક્રમણ કરવાને માટે તીક્ષ્ણદૃષ્ટિથી ચારે તરફ જોયું તો રાણાને દૂર નાસતા જોયા આથી સૂરજમલને દુખ અને ક્રોધથી અત્યંત પીડિત થઈને કહ્યું —"અરે કાયર પુરુષ ! નાસ, નાસ હમણા તો તું નાસી જા, પરંતુ તારી આ કાયરતાથી અને તારા આ નિંદ્યઆચરણથી મેવાડના ગૌરવને સદાને માટે કલંક લાગ્યું છે" રત્નસિંહે આ વચનો સાંભળ્યા, તે ધારતા હતા કે સૂરજમલ મરી ગયો હશે, પરંતુ તે તો જીવતો જણાયો તેથી તેમણે પુન તેનાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ આ કુબુદ્ધિનું ફળ તેમને શીઘ્ર મળ્યું રાણાને શીઘ્રતાથી

પોતાનાપર આક્રમણ કરતા જોઇ સૂરજમલ ક્રોધિત સિંહની પેઠે તેમનાપર તૂટી પડયો અને તેમને ભૂમિપર નાખી તેમની છાતીપર ચઢી બેસી તેમના હૃદયમા તલવાર મારી એકજ તલવારના પ્રહારથી રાણાનો અંત આવી ગયો

રાણા રત્નસિંહે કેવલ પાચ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતુ, તથાપિ આ અલ્પકાળમા પણ તેમણે રાજ્યની સારી ઉન્નતિ કરીહતી મુસલમાનો તો એમના શાસનકાળમા ચિતોડની સીમાપર પણ આવી શકયા નહોતા રાણાના અકાળમૃત્યુથી કેટલાક દિવસ પછી તેમનો બધુ વિક્રમાજિત ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠો.

સંવત ૧૫૯૧ (ઇ૦સ૦ ૧૫૩૫) મા વિક્રમાજિતને ચિતોડનુ સિંહાસન પ્રાપ્ત થયુ રાણા રત્નસિંહમા જેટલા નૃપોચિત ગુણો હતા તેમાનો એકપણ ગુણ વિક્રમાજિતમા નહોતો તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુના સદ્ગુણોને તિલાજલિ આપી હતી અને તેમના દુર્ગુણોને ગ્રહણ કર્યો હતા મહારાણા રત્નસિંહની ઉચ્છૃંખલતા, ઉગ્રતા અને અપરિણામદર્શિતા વિક્રમાજિતના ચરિત્રમા સપૂર્ણ રીતે વિરાજમાન હતી આ ઉપરાત તે ક્ષમાહીન અને ક્રૂર પણ હતો તેના આ દુર્ગુણો દિવસાનુદિવસ એટલા વધી પડયા કે મેવાડના સર્વ સામતો અને સરદારો તેનાથી અસતુષ્ટ થઇ ગયા તેમના અસતોષનુ એક બીજુ પણ કારણ હતુ રાણો સામતોની સાથે કદિપણ બેસતો નહોતો તે રાત્રિદિવસ પહેલવાનોની કુસ્તી અને વિવિધ પ્રકારની કસરતો જોયા કરતો હતો જે સન્માન રાજપૂતઅશ્વારોહીઓને મળેલુ હતુ તે તેણે તેમની પાસેથી છીનવી લઇને હલકા દરજ્જાવાળા 'પાઇક' (પાયદળ)ને તથા મલ્લોને અર્પણ કરવા માડયુ આ અપમાનથી રાજપૂતસરદારોના હૃદયમા દારુણ દુ ખ થયુ

આ પ્રકારે તેણે ઉચ્ચદરજ્જાના સરદારોના અધિકારો છીનવી લઈ તે હલકા દરજ્જાના પાયદલના સૈનિકોને આપ્યા કદાચ મુસલમાનોદ્વારા તે આ રાજનીતિ શીખ્યો હશે તે મુસલમાન પાઇકોનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કરતો અને રાજપૂતોપ્રત્યે અત્યત ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જોતો હતો. કોઇ કિલ્લાને ઘેરી લેતી વખતે અથવા અશ્વપરથી ઉતરી ગાલીચો બિછાવી શ્રમ પરિહાર કરતી વખતે રાજપૂતોને પાયદલ પાસે કામ કરાવવુ પડતું હતું તે સિવાય કોઇ વખત તેઓ પાયદલને કાઇ કષ્ટ આપતા નહોતા મુસલમાનો પ્રથમથીજ પાયદલ રાખતા હતા, પરતુ જ્યારથી પાયદલના સૈનિકો સગ્રામ ચાલતી વખતે તોપો છોડવા લાગ્યા, ત્યારથી તેમનુ માન વધી ગયુ ત્યારથીજ તેઓ અશ્વારોહીઓને તુચ્છ ગણવા લાગ્યા, કારણ કે પાયદલના સૈનિકો સુગમતાથી તોપનો મારો ચલાવી શકે છે, પરતુ રાજપૂતોએ પોતાની પ્રાચીનપદ્ધતિ છોડી નહિ પ્રાચીનકાળથીજ તેઓ અશ્વ, ખડ્ગ અને ભાલાને પ્રાણથી પણ અધિક ગણતા આવ્યા છે તેઓ તેને ધર્મયુદ્ધની પ્રધાન સામગ્રી ગણીને આજે પણ તેને પ્રાણાધિક લેખે છે નવી સભ્યતા અને નવા પ્રકાશના આ યુગમા વિવિધ પ્રકારના અસ્ત્રશસ્ત્રો અને ચતુરાઇથી યુદ્ધ કરવાના સાધનો શોધી કાઢવામા આવ્યા છે, તેના પ્રતિ બાહુબળના ઉપર ભરોસો રાખનારા રાજપૂતો ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે યુદ્ધના તોપ વિગેરે સાધનોથી બાહુબળનો લેશ પણ પરિચય થઈ શકતો નથી આ પ્રકારના અસ્ત્રશસ્ત્રની સહાયથી જે વિજય પ્રાપ્ત થાય તેને રાજપૂતો ખરો વિજય કહેતાજ નથી

અપમાનિત થયેના સરદારોના હૃદયમા ધીમે ધીમે દ્વેષાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો રાણાપરની સર્વપ્રીતિ અને મમતા તેમના હૃદયમાથી નષ્ટ થઈ, તે છતા પણ વિક્રમાજિતના નેત્રો ખુલ્યા નહિ તેણે પોતાનાપર આવી પડનારી વિપત્તિવિષે જરા પણ વિચાર ન કર્યો રાણાના પ્રમાદ અને દુષ્ટતાને લીધે મેવાડરાજ્યમા ઘેર અરાજકતા છવાઈગઇ પહાડોમા વસતા અસભ્ય લોકો પહેરેદારોથી કિંચિત્ પણ નહિ ડરતા ચિતોડના દરવાજા પાસેથી ઢોરોને બળાત્કારે છીનવી લઈ જતા હતા પ્રજાના જાનમાલનું રક્ષણ થવુ મુશ્કેલ થઈ પડયુ સર્વ પ્રજા અત્યત પીડિત થઇને આર્તસ્વરે પોકારવા લાગી કે પુન પોપાબાઇનું[1] રાજ્ય ચાલવા લાગ્યું છે રાણાએ પોતાના સરદારોને બોલાવીને તેમને પહાડીલોકોનુ દમન કરવાને કહ્યુ ત્યારે સમસ્ત સરદારો એક સાથે બોલી ઉઠયા કે –"મહારાજ' આપ આપના "પાઇક" લોકોને મોકલો"

થોડા વખતમા મેવાડરાજ્યમા પૂર્ણ અરાજકતા પ્રસરી રહી ગુજરાતના સુલતાને ધાયું કે વૈરનો

૧ અતિ પ્રાચીનકાળમા પોપાબાઈ નામની એક રાજપૂત રાણી હતી. તેના શાસનકાળમા પ્રજામા અત્યત અરાજકતા છવાઈ ગઈ હતી, તે વખતથી રાજપૂતલોકો રાજ્યનીગેરવ્યવસ્થાને પોપાબાઈનું રાજ્ય કહે છે

બદલો લેવાને માટે આ ઉત્તમ સંધિ છે. સિસોદિયાકુલભૂષણ કુમાર પૃથ્વીરાજ ગુજરાતના સુલ્તાન મુજફ્ફરને પરાજિત કરીને તેને કેદ કરી ચિતોડમા લાવ્યા હતા, પરંતુ હવે ચિતોડની અરાજકતાનો લાભ લઇ ગુજરાતના સુલ્તાને એ ઘોર અપમાનનું વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગુજરાત અને માળવામા જેટલી રણવિશારદ સેના હતી તે સર્વ સેનાસાથે ઉદ્ધત સુલ્તાને રાણાપર આક્રમણ કર્યું. રાણો વિક્રમાજિત આ વખતે બુંદીરાજ્યમા આવેલા લૈચા નામના સ્થાનમા હતો. સુલ્તાને પોતાના પ્રચંડ સૈન્યની સહાયથી રાણાને ત્યાંજ ઘેરી લીધો. સુલ્તાનની આ પ્રચંડ સેનાને સમુદ્રની પેઠે ઉમટી આવતી જોઇને વીરવર રાણા સંગ્રામસિંહના પુત્ર રાણો વિક્રમાજીત ભય પામે એવો સંભવ નહોતો. તેની રક્તવાહિનીઓમા રાણા સંગ્રામસિંહનું રક્ત પ્રચંડ વેગથી વહી રહ્યું હતું. શું તેઓ કદિ પણ કાયર થશે ? શું તેઓ દેશવૈરી યવનની પ્રચંડ સેનાનો પ્રતિરોધ કરવાનો પ્રયાસ નહિ કરે? ના, એમ કદિ પણ બનવાનો સંભવ નથી. તે કાંઇ કાપુરુષ નહોતો કે શત્રુને આવતા દેખીને નિશ્ચિંત બેસી રહે. તેણે નીડર થઇ સુલ્તાનની સામે બાથ ભીડી. ઉભય સૈન્યો વચ્ચે દારુણયુદ્ધ થવા લાગ્યું; પરંતુ મહારાણાના 'પાયિક' સૈનિકો મુસલમાનોના પ્રચંડ આક્રમણને રોકી શક્યા નહિ, આથી વિક્રમાજિત ઘોર સંકટમાં આવી પડ્યો. તેના સામંતો અને ઇષ્ટમિત્રોએ તેને સહાય કરી નહિ. તેઓ વિક્રમાજિતને તેની મૂર્ખતાનું ઉચિત ફળ ભોગવાવવાને ત્યાંનો ત્યાંજ છોડીને સંગ્રામસિંહના કનિષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહની તથા ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે પાટનગરમા ચાલ્યા ગયા.

ચિતોડનગરનો મહિમા ખરેખર અપૂર્વ છે. ગત યુદ્ધમા વીરવર સંગ્રામસિંહની સાથે અગણિત વીરો પોતાના દેશના ગૌરવનું રક્ષણ કરવાને માટે સમરભૂમિમા પડ્યા હતા, તેથી ચિતોડપુરી વીરશૂન્ય થઇ ગઇ હતી, પરંતુ જ્યા સુલ્તાન બહાદૂરે ચિતોડપર ઘેરો ઘાલ્યો કે તરતજ તે વીરોની ચિતાભસ્મમાથી પુનઃ અગણિત વીરો ઉત્પન્ન થયા. પૂર્વે જે રાજપૂતરાજાઓ મેવાડના પ્રચંડ શત્રુ હતા, તેઓ પણ આજે શત્રુતા છોડી પ્રાણાંતપર્યંત ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે આવી પહોચ્યા. પુષ્કળ કષ્ટ સહન કર્યાં છતા પણ જ્યારે સૂરજમલને ચિતોડની પ્રાપ્તિની આશા ન રહી ત્યારે તેમણે જંગલમાં જઇ દેવલનગર વસાવ્યું હતું, એ અમે આગળ કહી ગયા છીએ. આ પ્રસંગે તેમના વંશજ મહારાણા વાઘજી પોતાના પૂર્વજોના મૂળસ્થાન ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે આનંદપૂર્વક આવ્યા, તેજ પ્રમાણે બુંદીના રાજકુમાર પણ અતિ તેજસ્વી ૫૦૦ હાડાવીરોને લઇને આવી પહોચ્યા. તદુપરાંત સોનગડા, દેવર તથા અન્યાન્ય રાજપુતવીરો પણ મેવાડની રક્ષા કરવાને માટે ખડ્ગ ધારણ કરીને આવ્યા હતા.

મધ્યપ્રાંતના મુસલમાનનવાબોએ ચિતોડપર જેટલા આક્રમણ કર્યાં હતા તેમા આ આક્રમણ *સૌથી વિશેષ ભયંકર* હતું. આ ભયંકર આક્રમણમા એક ચતુર યુરોપીઅન ગોલંદાજ પણ ગુજરાતના સુલ્તાનને સહાય કરવાને માટે આવ્યો હતો.[1] ભટ્ટલોકોએ આ ગોલંદાજને "ફિરંગાનનો લાબ્રીખાં" કહ્યો છે. આ લાબ્રીખાની[2] સહાયથીજ સુલ્તાને ચિતોડનો નાશ કરીને પોતાનું જૂનું વૈર લીધું હતું.

---

૧ અમે પૂર્વેજ એક ટિપ્પણીમા જણાવ્યું છે કે પ્રાચીનકાળમા આર્ય લોકો બંદુક અને તોપોનો ઉપયોગ કરી જાણતા હતા. પુરાણોના તત્ત્વોને નહિ જાણનારા લોકો ભલે ફાવે તેમ બકવા કરે, આપણને તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. આપણને સુવિદિત છે કે પ્રાચીનકાળમા આર્યલોકોએ વિજ્ઞાનના અદ્ભુત બળથી અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવ્યા હતા. પુરાણોનો યથાર્થરીતે અભ્યાસ કરવાથી આ વાતના અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થશે. મહાકવિ ચંદ બારોટે પણ પોતાના ગ્રંથમા બંદુકનું વર્ણન કર્યું છે. તેમણે તેનું નામ 'નલગોળા' જણાવ્યું છે, પરંતુ મુસલમાનો તોપ અને બંદુકનો ઉપયોગ કરતા ક્યારથી શીખ્યા એ વાતનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીને કિલ્લાપર આક્રમણ કરતી વખત 'મુંજનિક' નામના અસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો, પરંતુ ઉક્ત અસ્ત્ર તોપ વા બંદુક જેવું નહોતું. અમે માત્ર એટલું કહી શકીએ છીએ કે મુસલમાનોમા સૌથી પહેલા બાબરે તોપનો ઉપયોગ કર્યો હતો. રૂમીખા નામનો એક ગોલંદાજ તેની તોપો ચલાવતો હતો. આ રૂમીખા કોણ હતો ? કર્નલ ટૉડ તેને સિરિયા દેશનો રહીશ જણાવે છે.

૨ કર્નલ ટૉડે આ લાબ્રીખાને પોર્ટુગીઝવીર વાસ્કોડી ગામની ફોજનો એક સૈનિક જણાવ્યો છે, પરંતુ જે વખતે (ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૩ મા) બહાદુરે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું, તે પૂર્વે ઘણા વર્ષપર વાસ્કોડીગામા મરી ગયો હતો. આથી એમ જણાય છે કે આ લાબ્રીખા વાસ્કોડીગામાની પછીના કોઈ વીર પોર્ટુગીઝ નાવિકના હાથમાંનો હશે.

હૈયામા રાણા વિક્રમાજિતને પરાજિત કરીને વિજયી બહાદૂર પોતાની સેનાસહિત ચિતોડપર ચઢી આવ્યો આજે ચિતોડપર ઘોર વિપત્તિ આવી પડી છે આ સકટમાથી ચિતોડની રક્ષા કોણ કરશે ? આજે સિસોદીઆકુળના ગૌરવની રક્ષા કોણ કરશે ? સ્વદેશપ્રેમના મત્રથી ઉત્તેજિત થઇને જે રાજપૂતો ચિતોડનુ રક્ષણ કરવાને માટે ખડ્ગ ધારણ કરી આવ્યા હતા તે બહાદૂરની સેનાના પ્રમાણમા ઘણા થોડા હતા, બલ્કે તેની આગળ તેઓ કાંઈ બિસાતમા નહોતા તેઓ બહાદૂરના સૈન્યની આગળ સમુદ્રની આગળ બિંદુસમાન લાગતા હતા, તથાપિ ભગવાન એકલિગજીના સોગદ ખાઇને તેમણે પ્રાણાતપર્યંત યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને પ્રચડ રણભેરી વગાડીને શત્રુઓને કપાયમાન કરી મૂકયા તેમની રણભેરીનો ગભીર નાદ આકાશમા ગુજી રહ્યો હતો, એટલામા બહાદૂરની કરાળ કાળ જેવી તોપો જાણે સમસ્ત જગતનો સહાર કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ ન હોય તેવી રીતે ભયકર નાદ કરવા લાગી પ્રકૃતિ સ્તભિત થઈ ગઇ આ અવાજ સાભળી રાજપૂતો દ્વિગુણ ઉત્સાહથી સિહનાદ કરવા લાગ્યા અને તાકી તાકીને મુસનમાનોપર તીર છોડવા લાગ્યા પુન મુસનમાનોની તોપો ગોળા ફેકવા લાગી, તેમાથી નીકળતા ધુમથી સગ્રામભૂમિમા અધકાર છવાઇ ગયો, સૂર્યભગવાનના તીવ્ર કિરણોનો પ્રકાશ લુપ્ત થયો સર્વત્ર અધકાર છવાઈ ગયો આ રીતે ઘણીવારસુધી દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યુ ઉભયપક્ષના અગણિત યોદ્ધાઓ મરણ પામ્યા બહાદૂર કોઇપણ પ્રકારે ચિતોડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શકયો નહિ ચતુર લાબીખાએ વીકા પહાડની નીચે એક મહાપ્રચડ સુરગ ખોદી અને તેમા દારૂ ભરીને આગ લગાડી દીધી હજારો વજ્રાઘાતના જેવો અવાજ કરતો દારૂ સળગી ઉઠયો અને કિલ્લાની જમીન ૪૫ હાથ ઉંડી ગઈ આ સ્થાનપર ઉભા રહી હાડારાજકુમાર અર્જુનરાવ પોતાના ૫૦૦ સિપાઇઓસહિત મુસનમાનોની સામે યુદ્ધ કરતા હતા તેથી તેઓ પોતાની સેનાસહિત માર્યા ગયા ચિતોડના કિલ્લાની દિવાન કેટલેક સ્થળેથી તૂટી ગઇ કિલ્લામા જે છિદ્રો પડયા હતા તે દ્વારા નગરમા પ્રવેશ કરવાને માટે યવનો દોડયા, પરતુ ચિતોડપુરી હજીસુધી વીરશૂન્ય થઇ નહોતી હજી રાજપૂતો જીવતા હતા જ્યાસુધી રાજપૂતોના શરીરમા પ્રાણ હશે, જ્યાસુધી તેમના શરીરમા રક્તનુ એક બિંદુ પણ હશે ત્યાસુધી શુ તેઓ પોતાની માતૃભૂમિને શત્રુના હાથમાં જવા દેશે ? કદિ નહિ જોતજોતામા વીરવર દુર્ગારાવ તથા 'સત્તો" અને "દુદુ" નામના બે ચદાવત સરદારો પોતાના માણસોની સાથે ત્યા આવીને અચલ, અટલ પહાડની પેઠે ઉભા રહ્યા તેઓ પ્રાણાતસુધી ત્યાથી પાછા નહિ હઠવાના નિશ્ચય સાથેજ ત્યા ઉભા હતા મુસલમાનોના ઝુડના ઝુડ નગરમા પ્રવેશ કરવાને દોડયા, પરતુ વીરવર દુર્ગારાવ તથા તેમના શૌર્યવાન સાથીઓ જ્યાસુધી જીવિત રહ્યા ત્યાસુધી મુસનમાનોની કામના સિદ્ધ થઈ નહિ, પરતુ માત્ર થોડા રાજપૂતો મુસલમાનોની પ્રચડ સેનાને કયાસુધી રોકી શકે ? ઘણીવાર સુધી અદ્‌ભુત પરાક્રમ દર્શાવી રાજપૂતવીરોએ તે છિદ્રોની પાસેજ પ્રાણાર્પણ કર્યું રણોન્મત્ત યવનવીરો સિહનાદ કરવા લાગ્યા અને તેઓ અતિ શીઘ્રતાથી તે છિદ્રોની છેક નિકટ આવ્યા પરતુ તેઓએ ત્યા આવીને જે અદ્‌ભુત દૃશ્ય જોયુ તેથી તેઓ સર્પની પેઠે મંત્રમુગ્ધ બની ત્યાજ સ્તભિત થઈ ગયા કેશ છૂટા મૂકી, રણચડીનુ ભીષણ સ્વરૂપ ધારણ કરી, હાથમા ભયકર ભાલો ધારણ કરી એક સ્ત્રી અદરના ભાગમા ઉભી રહી હતી આ સ્ત્રી અન્ય કોઇ નહિ, પરતુ રાઠોડકુળમા જન્મેલી અને સિસોદીઆ કુળમા પરણેલી મહારાણી જવાહીરબાઇ હતી વીરનારી જવાહીરબાઇ રણચડીનો વેષ ધારણ કરીને છિદ્રમાર્ગ રોકી ઉભી રહી મુસનમાનોને આગળ વધતા જોઇ મહારાણી એકદમ દોડીને તેમની નિકટ આવી આ વીરાગનાના ભાલાથી અસખ્ય મુસનમાનોનો સહાર થયો, પરતુ મુસલમાનોને રોકી શકાયા નહિ ઉભરેલા સમુદ્રની પેઠે મુસલમાનસૈનિકો મહારાણીની ઉપર તૂટી પડ્યા, તથાપિ તે વીરબાળાનો ઉત્સાહ કમી થયો નહિ તે અપૂર્વ વીરતા પ્રદર્શિત કરી મુસનમાનોની સામે લડવા લાગી આ વખતે તે વીરનારી થોડા રાજપૂતોસહિત મુસનમાનોની સામે લડતી હતી તેણે અગણિત યવનોની સામે બાથ ભીડી હતી બહાદૂર હાથીપર બેસીને દૂરથી આ કૌતુક જોતો હતો આ અદ્‌ભુત ઘટના જોઇને તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ તે વીરલલનાની અદ્‌ભુત વીરતા જોઇને યવનો સ્તબ્ધ થયા, પરતુ સમુદ્રમા તણખા શા આશરા ? અતે ચિતોડની રક્ષાનો કાંઈ ઉપાય નહિ જોઇને વીરનારી

જવાહીરબાઇએ તીવ્ર વેગથી પોતાનો અશ્વ ચલાવી યવનસેનાની વચમા પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંજ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો. આ રીતે મહારાણી જવાહીરબાઇ આ જગતમાં સ્ત્રીપરાક્રમનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ દર્શાવી ગયેલ છે.

મહાશક્તિ પણ ચિતોડનો બચાવ કરી શકી નહિ. હવે ચિતોડની રક્ષા કોણ કરશે? સરદારોએ દૃષ્ટિ ફેંકીને જોયુ તો ચિતોડના ભાગ્યમાં મહાસંકટજ તેમને જણાયું. હવે તેમને ચિતોડના રક્ષણની લેશ પણ આશા રહી નહિ. આ સમયે કોઇએ ગંભીરસ્વરે ચિતોડના ઉચ્ચ કિલ્લાપરથી જાણે એમ કહ્યું હોય નહિ કે, "રાજબલિની તૈયારી કરો" તેવા ભણકારા વાગવા લાગ્યા. શુ ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રીદેવીને માનવરુધિરનું પાન કરવાની દારુણ તૃષા લાગી હતી? રાજબલિ ક્યાંથી લાવવો? માત્ર સંગ્રામસિંહના પુત્ર ઉદયસિંહ રાજકુટુંબમા શેષ હતા; પરંતુ તેઓ તો બાળક હતા તે ખડ્ગ ધારણ કરીને સંગ્રામભૂમિમા શી રીતે જઇ શકે? હવે દેવીની આજ્ઞાનું પાલન શી રીતે કરવું? સરદારો આ પ્રકારની અનેક ચિંતાઓ કિલ્લામા બેસીને કરવા લાગ્યા; એટલામા દેવલાધિપતિ વાઘજી તેમની સમક્ષ આવીને ઉચ્ચસ્વરે બોલ્યા -". શું આ હૃદયમા સિસોદીઆકુલનું પવિત્ર રક્ત વહેતું નથી? આપ રાજબલિને માટે શા સારૂ ચિંતા કરી રહ્યા છો? આજે હું પ્રાણાર્પણ કરીને દેવીની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ." આ શબ્દો સાંભળી સર્વની ચિંતા નિવૃત્ત થઇ. જે સૂરજમલે પૃથ્વીરાજની સામે ચિતોડને માટે ભયંકર સંગ્રામ કર્યો હતો તેમનાજ વંશમા વાઘજી ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓ પણ સિસોદીઆકુલનું ભૂષણ છે અને તેઓ આજે પ્રાણાર્પણ કરવાને તત્પર થયા છે. તેમને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવામા આવ્યા. તેમણે થોડીવાર સુધી મેવાડનુ રાજ્ય ભોગવ્યું. મેવાડના છત્રચમ્મર અને કિરણ થોડીવાર સુધી તેમના મસ્તકપર વિરાજમાન થયા. પછી તેમણે કેસરિયાવસ્ત્રો પરિધાન કર્યા; તેમની સાથે અનેક રાજપૂતોએ પણ કેસરિયાં વસ્ત્રો પહેર્યા. અંતકાળનો વીરવેષ પહેરાઇ રહ્યો. સરદારો, સામંતો અને મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિઓએ સદાને માટે એકબીજાની વિદાય લીધી. પછી વાઘજીરાવલના મસ્તકપર વિજયવૈજયંતી તથા ઉજ્જ્વલ ઝેંગી[1] ધરીને રાજપૂતો મહાગર્વસહિત ગગનભેદી વીરનાદ કરતા શત્રુઓની સામા ગયા. આ તરફ રાજકુમાર ઉદયસિંહને બુંદીના વિશ્વાસપાત્ર રાજા સુરથાનને સોંપવામાં આવ્યા તે દિવસે વીરવર બાપ્પા રાવળની હેમમંડિત વિજયવૈજયંતી દેવલપતિના મસ્તકપર અપૂર્વ તેજથી શોભતી હતી. રાજબલિના ઉષ્ણરુધિરથી ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રીદેવીનુ ખપ્પર પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે ભયંકર 'જુહારવ્રત'-નું કાર્ય પુરૂં કરવામા આવ્યુ શત્રુઓ છિદ્રમાર્ગે ધીમે ધીમે નગરમા ચાલ્યા આવતા હતા. હવે રાજપૂતોને ચિતા બનાવવાનો વખત રહ્યો નહોતો રાજપૂતસરદારોએ આ ભયંકર વ્રત શીઘ્ર સમાપ્ત કરવાનો એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો દુર્ગની અંદર તેમણે એક મોટો ખાડો ખોદાવ્યો અને તેમા દારૂ તથા ઇતર દાહક પદાર્થો નાખી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરાવ્યો. અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાઓ ભડભડ બળવા લાગી. મહારાણી કર્ણવતી તેર હજાર રાજપૂતબાળાઓની સાથે પ્રસન્નવદને તે અગ્નિમા કૂદી પડી. એક ક્ષણમાં તેરહજાર વીરબાળાઓ આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી ગઇ. કોઇનું કાંઈ ચિન્હ પણ શેષ રહ્યું નહિ. રૂપ, યૌવન, લાવણ્ય, ગૌરવ-એ સર્વનો એક પળમા અંત આવ્યો. કાઇ પણ શેષ રહ્યું નહિ. હવે સર્વ સરદારો નિશ્ચિંત થયા. હવે તેમને કોઇ પણ બાબતની ચિંતા રહી નહિ. જેમને માટે તેમને ચિંતા થાય તે પ્રીતિદાયિની, આનંદમયી ભગિની, પત્ની અને કન્યાઓ અનલમા પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી. બાળકરાજકુમાર ઉદયસિંહ પણ નિઃશંક સુરક્ષિત હતા.[2] હવે તેમને કયી બાબતનો ડર રહ્યો? હવે તેમને કોનો શોચ-વિચાર રહ્યો? ચિતોડના વીરગણો રણોન્મત્ત થઇને વારંવાર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા તેઓ ભેરીના નાદથી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરવા લાગ્યા અને તેમનાં અન્ય રણવાદ્યો પણ પુનઃ વાગી ઉઠ્યાં. હાથમાં નગ્ન તલવાર લઇ રણોન્મત્ત વાઘજી કિલ્લાનું દ્વાર ખોલીને ચિતોડના બચેલા વીરોની સાથે ત્વરાથી યવનસેનાની વચમા પ્રવેશ્યા; પરંતુ પ્રચંડ સેનામા તેમનો શું પત્તો લાગે? આ થોડા

૧ ઝેંગી એ મહારાજ બાપ્પારાવળનુ એક રાજચિન્હ છે એક કાષ્ઠદંડ-ઉપર પ્રાય બે હાથ લાંબુ એક ચામડું બાંધેલું હોય છે. તેના ઉપલા ભાગપર શુતરમુર્ગ અને વચમા સુવર્ણનો સૂર્ય હોય છે

૨ જે વિશ્વાસુ રાજપૂતે આવા ભયંકર સમયમા ઉદયસિંહની રક્ષા કરી હતી તેમનું નામ ચુકાસેન ધુરેશ હતું આવા મહાત્માનું નામ અવશ્ય ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે રાખવું જોઈએ.

રાજપૂતો યવનસેનારૂપી અગાધ સમુદ્રમા પાણીના બિંદુ પેઠે વિલીન થઇ ગયા.

આજે બહાદૂરશાહે ચિતોડપર સપૂર્ણ રીતે વૈર લીધું.[1] તેણે રાજપૂતનરનારીઓના હૃદયના રુધિરથી પોતાના હૃદયની કઠોર જ્વાળા શાત કરી. તે પોતાના કાર્યનુ પરિણામ જોવાને માટે સ્મશાનવત્ ઉજ્જડ ચિતોડનગરીમા ગયો; પરતુ તેણે ત્યા જઇને જે દૃશ્ય જોયું તેથી તે સ્તબ્ધજ થઈ ગયો. પોતાનુ દુષ્કૃત્ય જોઇને તેના હૃદયમા પણ કરુણા ઉત્પન્ન થઇ હશે. તેના કઠોર હૃદયપર પણ વજ્રઘાત થયો હશે ચિતોડની પ્રત્યેક ગલીમા મનુષ્યનુ રુધિર વહેતું હતુ સ્થળે સ્થળે કપાઇ ગયેલા અગણિત હાથપગ તથા લોહીલુહાણ થયેલા મસ્તકો દૃષ્ટિગોચર થતાં હતા કોઇ કોઈ સ્થળે મનુષ્યો અધમુઆ થઇને પડયા હતા મૃત્યુસમયના કઠોર કષ્ટો સહન કરી રહ્યા હતા તેઓ આર્તનાદ કરતા હતા અને નિશ્વાસ નાખતા હતા તેઓ યવનોને વારવાર શાપ દેતા હતા કેટલાક અપમાન અને કારાગૃહવાસમા નહિ સપડાવાને માટે વિષપાન કરવાની તૈયારીમા હતા કેટલાક તીક્ષ્ણ કટારી પોતાના હૃદયમા મારતા હતા. ચિતોડમા આજે પ્રલયકાલ આવી પહોચ્યો હતો. કોઈ પણ મનુષ્ય શેષ રહ્યુ નહોતુ. આબાલવૃદ્ધ, સ્ત્રી વગેરે સર્વ જણાએ પ્રાણાર્પણ કર્યુ હતુ ચિતોડપુરી નિર્જન બની ગઈ હતી રાજસ્થાનના મુખ્ય મુખ્ય નગરો રક્ષકહીન થઇ ગયા પ્રધાન વીરવશ નિર્મૂલ થઈ ગયા. આ ભયંકર સગ્રામમા સર્વ મળીને ૩૨૦૦૦ રાજપૂતવીરોએ આત્મોત્સર્ગ કર્યો હતો આ ચિતોડનો બીજીવારનો વિધ્વસ હતો

બહાદૂરશાહે ચિતોડમા પદર દિવસપર્યન્ત રહીને અનેક પ્રકારના આનદોત્સવો કર્યા; એટલામા એવા સમાચાર મળ્યા કે મોગલવીર હુમાયૂ ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે પોતાની સેના લઇને ચાલ્યો આવે છે આ વર્તમાન સાભળી બહાદૂરશાહ ભયથી થરથર કપી ઉઠયો તેણે તરતજ પોતાના દેશમાં પાછા જતા રહેવાની તૈયારી કરી હુમાયૂ બગદેશને વશ કરવાનું કામ છોડી દઇને ચિતોડમા શામાટે આવતો હતો તે કહી શકાતુ નથી એમ કહેવાય છે કે –' એક પવિત્ર બધનને લીધેજ વીરહુમાયૂ બહાદૂરશાહના કરાલગ્રાસમાથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આવ્યો હતો ' ઉદયસિંહની માતા રાણી કર્ણવતીએ હુમાયૂને ધર્મભ્રાતા કર્યો હતો રાજપૂતો આ પવિત્ર ભ્રાતૃત્વબધનને " રાખીબધન " કહે છે

ભટ્ટચોકોના ગ્રથોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે ચિતોડના ભયકર સગ્રામમા જ્યારે વીરનારી જ્વાહિરબાઇએ પ્રાણાર્પણ કર્યુ, ત્યારે રાણી કર્ણવતીએ પોતાના બાળકપુત્રના પ્રાણની રક્ષાનો કોઇ યોગ્ય ઉપાય નહિ સૂઝવાથી નિરુપાયે હુમાયૂની સહાય માગી અને તેનાપર પવિત્ર " રાખીબધન " મોકલી આપ્યુ. વીરધર્મનુ અવલબન કરીને હુમાયૂએ આ મિત્રતાનુ પવિત્ર બધન આનદથી સ્વીકાર્યુ અને તે પોતાની ધર્મભગિનીનું વિપત્તિમાથી રક્ષણ કરવાને માટે સેના લઇને ચિતોડતરફ ચાલ્યો જો હુમાયૂ થોડીવાર વહેલો આવ્યો હોત તો બહાદૂરશાહ ચિતોડનો નાશ કરી શકયો ન હોત અને દિલ્હીશ્વરે પોતાની ધર્મભગિનીનુ રક્ષણ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પણ પૂર્ણ થઈ હોત, પરતુ રાણી કર્ણવતીના ભાગ્યમા આ સુખ જોવાનુ નહોતું જો તેમ હોત તો તે રાખીબધન મોકલવામાં વિલબ શામાટે કરત?[2]

' રાખી ' નો ઉત્સવ વસંતકાળમા થાય છે રાજપૂતબાળાઓ આ પ્રસગે પોતાના બધુઓના ઉપર ' રાખી ' મોકલે છે જગત્પ્રસિદ્ધ ભારતેશ્વર અકબરનો પુત્ર જહાગીર, પાદશાહ શાહજહાન અને પાદશાહ ઔરંગઝેબ પણ[3] આ પવિત્ર બધનથી પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માનતા હતા[4] કદિ કદિ રાજપૂતોની કુવારી કન્યાઓ પણ રાખી મોકલે છે, પરતુ તેમનાપર ભયકર સકટ આવી પડે છે અને જ્યારે કાઇ અસત મહત્ત્વનું કામ હોય છે, ત્યારેજ તેઓ આ કાર્ય કરે છે જેનાપર રાખી મોકલવામા આવે તેને

---

૧ સવત ૧૫૮૯ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૩) ના જ્યેષ્ઠમાસના કૃષ્ણપક્ષની દ્વાદશીને દિવસે ચિતોડનો આ ધ્વસ થયો હતો.

૨ એમ કહેવાય છે કે હુમાયૂએ બહાદુરશાહની સામે આવી તેની સાથે મર્મભેદી વાગ્યુદ્ધ કર્યુ હતુ

૩ જે હિંદુવૈરી ઔરગઝેબ રાજપૂતોપર કઠોર અત્યાચાર કર્યા કરતો હતો, તેણે પણ ઉદયપુરની રાજમાતાએ મોકલેલી રાખી પરમાનદથી સ્વીકારી હતી ઔરગઝેબે તેમનાપર જે કેટલાક પત્રો મોકલ્યા હતા તેનું લાલિત્ય અને તેની પવિત્રતા જોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કર્નલ ટૉડને તેમાથી બે પત્રો મળ્યા હતા આ પત્રોમા ઔરગઝેબે રાજમાતાને " ધર્મભગિની " શબ્દથી સબોધ્યા છે

૪ હાલમા ઉત્તરપશ્ચિમાદિ પ્રદેશમા તો શ્રાવણમાસની પૂર્ણિમાને દિવસે રાખીનો ઉત્સવ કરવામા આવે છે, કદાચ રાજપૂતોમાં આ નામનો કોઈ બીજો ઉત્સવ વસતઋતુમા થતો હશે.

રાજપૂતનવનાઓ ધર્મભ્રાતા કહે છે આ પ્રકારે જે પુરુષો ધર્મભ્રાતા બને છે તે પોતાની ધર્મભગિનીના સંકટનું નિવારણ કરવાને માટે પ્રાણોત્ક્રમણ સુદ્ધા કરે છે. તે કદિ પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યા વિના રહેતા નથી, પરંતુ આ વીરધર્મમાં પણ એક વિચિત્ર નિયમ પાળવો પડે છે ધર્મભ્રાતા પોતાની ધર્મભગિનીને માટે ભલે પ્રાણસુદ્ધાં ગુમાવી દે તોપણ તે કદિ પણ ઉક્ત લલનાના લાવણ્યમય મુખનું દર્શન કરી શકતો નથી, તે તેની સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખી શકતો નથી, પરંતુ આ પવિત્ર બંધનમાં કોઇ એવી મોહકશક્તિ છે કે તેના પ્રભાવથી વીરગણ મોહિત થઇને સદા ધર્મભ્રાતા બનવાને તત્પર રહે છે જે રાખી આટલી પવિત્ર વસ્તુ છે અને જેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે મોટા રાજામહારાજાઓ પણ લલચાય છે, તેને બનાવવામાં કોઇ વિશેષ કષ્ટ પડતું નથી કે વધુ ખર્ચ થતો નથી સર્વ જણ પોતપોતાની શક્તિઅનુસાર તેને બનાવી શકે છે કોઇ પોતાના ધર્મભ્રાતાપર રાખી-તરિકે રત્નનો હાર મોકલે છે, કોઈ સુવર્ણમાળા મોકલે છે અને કોઇ સાધારણ રેશમની દોરી મોકલે છે રાખી પ્રાપ્ત થતાં ધર્મભ્રાતા પોતાની ધર્મભગિની ઉપર ચોળી, સાટિન અથવા મુક્તાજડિત જરીની એક ચાદર[1] મોકલે છે અથવા કદિ કદિ એકાદ પ્રગણું પણ આપી દે છે પાદશાહ હુમાયૂને જ્યારે રાણી કર્ણવતીના તરફથી રાખી મળી ત્યારે તેણે આનંદપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો અને તે બોલ્યો—"કર્ણવતીને હું સર્વ પ્રકારની સહાય કરીશ જો તેને રણથંભોરના કિલ્લાની ઇચ્છા હશે તો હું તે પણ તેને આપી દઇશ" સમ્રાટે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે ઉત્તમ પ્રકારે યત્ન કર્યો. તે પોતાની ધર્મભગિની અને ભાણેજને વિપત્તિમાંથી બચાવવાને માટે બંગાળાનું આક્રમણ છોડીને ચિત્તોડમાં આવ્યો હુમાયૂ અવશ્ય સહાય કરશે એમ જાણીનેજ રાણીએ તેનાપર રાખી મોકલી હતી હુમાયૂમાં વીરતા, ઉદારતા તથા સત્યપ્રિયતા આ ત્રણ ગુણો સંપૂર્ણરીતે વિરાજમાન હતા તેણે પોતાના પિતા બાબરની સાથે રહીને બિયાના વગેરે સ્થળે જે વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેનું ઉત્તમ વર્ણન ભારતના ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ થાય છે અને બાબરે પણ પોતાના જીવનચરિત્રમાં તે વાત જણાવી છે હુમાયૂએ ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી તેણે બહાદૂરશાહને ચિત્તોડમાંથી નસાડી મૂક્યો અને માળવાના નવાબ પાસેથી તેનું પાટનગર માંડુ પણ છીનવી લીધું આ નગર છીનવી લેવાનું કારણ એ હતું કે માળવાના નવાબે બહાદૂરશાહને સહાય કરી હતી

અનેક દુઃખો અને અનેક વિપત્તિઓ સહન કરીને વિક્રમાજિતે ચિત્તોડનું સિંહાસન પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ તે છતાં પણ તેની વર્તણૂક સુધરી નહિ સંકટોથી પણ તેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો સંચાર થયો નહિ થોડા દિવસમાં તેનો સ્વભાવ પુનઃ કઠોર થઇ ગયો અને પુનઃ તે પોતાના સરદારોપર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો ધીમે ધીમે તેની દુષ્ટતા ઘણી વધી ગઈ જે કરમચંદે તેના પિતાને વિપત્તિના સમયમાં સહાય કરી હતી અને જે હમણાં અત્યંત વૃદ્ધ થઇને સંસારમાંથી વિદાય લેવાની તૈયારીમાં હતા, તે માનનીય વૃદ્ધ કરમચંદ પરમારપર પણ તેણે ભરસભામાં પ્રહાર કર્યો આ અન્યાય અને દારુણ અપમાન જોઇને સર્વ સરદારો પોતપોતાના આસનપરથી ઉઠ્યા અને સામંતશિરોમણિ ચંદાવત વીર કર્ણસિંહ ક્રોધસહિત મોટેથી બોલ્યા—"ભાઇઓ! અત્યારસુધી તો આપણને પુષ્પની ગંધ આવતી હતી પરંતુ હવે તો આપણને તેના ફળ પણ ચાખવા પડશે" આ શબ્દો બોલાઇ રહ્યા કે તરતજ અપમાનિત વીર કરમચંદ અત્યંત ક્રોધપૂર્વક બોલ્યા—"કાલેજ આ ફળનો આસ્વાદ માલૂમ પડશે" તત્કાળ સર્વ સરદારો દરબારમાંથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા

રાજપૂતો પોતાના રાજાને આરાધ્યદેવ ગણે છે આર્યધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ રાજાને શુદ્ધભાવથી

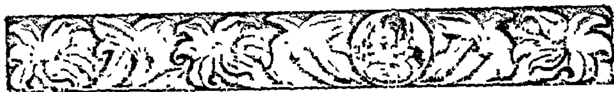
૧ એમ જણાય છે કે અપમાન અને વિપત્તિઓમાંથી ધર્મભગિનીઓને બચાવવાને માટેજ આ પ્રકારની ચાદરો મોકલવામાં આવે છે

૨ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—"રાખીબંધનના સંબંધમાં બીજા પણ અનેક સ્થાનોએ સાંભળવામાં આવે છે" કર્નલ ટૉડ પ્રતિષ્ઠિત, ઉચ્ચપદવીધર અને અત્યંત સરલ હતા તેથી અનેક રાજકુલબાળાઓએ તેમનાપર રાખી મોકલીને તેમને "ધર્મબંધુ" બનાવ્યા હતા ફક્ત રાજપૂત સ્ત્રીઓમાં ઉદયપુર, બુંદી અને કોટાની રાણીઓ તથા રાણાજીની બહેની ચાંદબાઈ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ સાધારણ રાખીઓને કર્નલ ટૉડ અમૂલ્ય અને અપાર્થિવ રત્ન ગણીને તેનો સ્વીકાર કરતા હતા. (ધન્ય છે રાજપૂતબાન્ધવ ટૉડને!)

પૂજવાની આજ્ઞા છે. વળી તેમા એમ પણ જણાવવામા આવ્યું છે કે આ આજ્ઞાનું જે ઉલ્લંઘન કરે છે તે ઇહલોક અને પરલોકના સુખથી વંચિત થાય છે; પરંતુ આ આજ્ઞાની પણ સીમા છે. પ્રસંગવશાત્ તેનું પણ ઉલ્લંઘન કરવું પડે છે; રાજા દુરાચારી હોય અથવા તેનાદ્વારા પ્રજાનું કાંઈ મોટું અકલ્યાણ થતું હોય તો પછી તેને દેવસમાન માનવામા આવતો નથી, ત્યારે પ્રજાજનો તેને સાધારણ મનુષ્ય માનીને રાજ્યના હિતને માટે તેને પદભ્રષ્ટ કરે છે. રાજપૂતોના ઇતિહાસમા આવા અનેક ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ રાજપૂતનૃપતિ પ્રજાપર અત્યાચાર કરે એવો પ્રસંગ ક્વચિતજ આવે છે; કારણ કે રાજાની સાથે પ્રજાનું કેવું દૃઢ બંધન હોય છે તે રાજપૂતરાજા સારીપેઠે સમજે છે અને આ બંધન તોડીને તે કદિ પણ પ્રજાપર અત્યાચાર કરતો નથી જે અગણિત નરનારીઓના ભાગ્યની દોરી તેના હાથમા હોય છે, જે માણસો રાજાને પિતા તથા દેવસમાન સમજીને તેની ભક્તિ કરે છે, તેનાપર રાજા પાષાણહૃદયી થઇને અત્યાચાર શી રીતે કરી શકે ?

ક્રોધિત સરદારગણ રાજભુવનને છોડી વીરવર પૃથ્વીરાજની ઉપપત્નીના ગર્ભદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા રાજકુમાર વનવીરની પાસે ગયા અને તેમણે તેને સર્વ સમાચાર કહીને તેને ચિતોડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી પ્રથમ તો વનવીરને આ કાર્ય પસંદ પડયું નહિ. રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી તેના સિંહાસનપર આરૂઢ થવું એ તેને ભયંકર કુકર્મ લાગ્યું; પરંતુ જ્યારે તેણે મેવાડની શોચનીય દશાનો વિચાર કર્યો, જ્યારે તેણે જોયું કે સરદારોની વાત નહિ માનવાથી મેવાડને મોટી હાનિ થશે, ત્યારે તેણે સિંહાસનનો સ્વીકાર કરવાની અનુમતિ આપી હતભાગી વિક્રમાજિતને સિંહાસનપરથી પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો આ ઘોર અપમાન થયા પછી તેના જીવનરૂપી નાટકનો અંતિમ અંક સમાપ્ત કરવામા આવ્યો અને વનવીરના અભિષેકના આનંદધ્વનિમા વિક્રમાજિતના મૃત્યુથી રણવાસમા થયેલો શોકધ્વનિ લય પામી ગયો

अध्याय ९ मो

વનવીરનું શાસન–સંગ્રામસિંહના બાળકપુત્ર ઉદયસિંહને મારી નાખવાને માટે વનવીરનો ઉદ્યોગ–ઉદયસિંહના પ્રાણની રક્ષા–દીર્ઘકાળપર્યંત તેમનો ગુપ્ત વાસ– સરદારોએ તેમનો રાણા તરીકે કરેલો સ્વીકાર–પન્નાનું વર્ણન–ઉદયસિંહે કરેલી ચિતોડની પ્રાપ્તિ–વનવીરનું પદભ્રષ્ટ થવું–નાગપુરના ભોંસલેની ઉત્પત્તિનું વર્ણન– રાણા ઉદયસિંહના રાજ્યનું વર્ણન–તેમની અયોગ્યતા–હુમાયૂનું પદભ્રષ્ટ થવું–અકબરનો જન્મ–હુમાયૂએ બીજીવાર કરેલી રાજ્યપ્રાપ્તિ –હુમાયૂના પરલોકવાસ પછી અકબરનું તખ્તપર બેસવું–ઉદયસિંહ અને અકબરનાં ચરિત્રોનો મુકાબલો–ચિતોડપર અકબરનું આક્રમણ અને ઉદયસિંહનું ચિતોડમાંથી પલાયન–ચિતોડની રક્ષાને માટે રાજપૂતોએ કરેલું યુદ્ધ–જયમલ અને પત્ત–વીરનારી–જુહારવ્રત–હિંદુમુસલમાનો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ–અકબરનો વિજય–નગરવાસીઓની હત્યા–ઉદયસિંહે ઉદયપુરની કરેલી સ્થાપના–ઉદયસિંહનો પરલોકવાસ.

જ્ય અને સંપત્તિમાં શું મોહિની છે, તે રાજા અથવા ધનવાનસિવાય કોણ જાણી શકે છે? જે વનવીરે, પોતાને સિંહાસનારૂઢ કરવાની સરદારોએ કરેલી માગણી સ્વીકારતાં આનાકાની કરી હતી, જેણે વિક્રમાજિતને પદભ્રષ્ટ કરીને મેવાડનું સિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લેવું એને ઘોર પાપકર્મ માન્યું હતું, તે વનવીર માત્ર થોડા કલાકપર્યંત સિંહાસનપર બેઠો, એટલે તેનું મન સંપૂર્ણરીતે બદલાઇ ગયું તે રાજ્યસામર્થ્યનેજ સર્વ સુખો કરતાં ઉત્તમ માનવા લાગ્યો. તેણે પ્રથમ રાજવેષ ધારણ કર્યો તે વખતે તે મનમાં બહુ ગુંચવાયો હતો વિક્રમાજિતને માટે તેને બહુ દુઃખ લાગ્યું હતું અને તેણે તેને માટે અનેકવાર ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો, પરંતુ આ વખતે તેની મૃદુ લાગણી કોણ જાણે ક્યાં જતી રહી! ભગવાન એકલિંગજીની પૂજા કરી તે વારવાર કહ્યા કરતો કે –"હે ભગવન્! આપનીજ કૃપાથીમને મેવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું છે હે મહાદેવ! મને ધર્મથી વિમુખ થવા દેશો નહિ" પરંતુ હવે વનવીર રાજ્યની મોહિનીના ફંદામાં ફસીને એટલો ભ્રમિત થઇ ગયો કે તે કોનું રાજ્ય ભોગવતો હતો એ વિષે તેણે લેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ જો કે સરદારોએ વિક્રમાજિતને પદભ્રષ્ટ કરીને વનવીરને સિંહાસનપર આધષ્ઠિત કર્યો છે તોપણ શું તે સદા તે પદપર અવિચળ રહેશે કે? શું વનવીરને આ વાતની ખબર નહોતી કે સંગ્રામસિંહનો બાળકપુત્ર ઉદયસિંહ ચંદ્રમાની પેઠે દિવસાનુદિવસ મોટા થતા જાય છે? અને શું તે જાણતો નહોતો કે ઉદયસિંહ યોગ્ય વયનો થશે એટલે તે મને પદભ્રષ્ટ કરશે? મેવાડના સામંતોએ ચિરકાળને માટે વનવીરને સિંહાસન આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી. ઉદયસિંહ યોગ્ય વયનો થાય ત્યાંસુધીને માટે તેમણે તેને સિંહાસનારૂઢ કર્યો હશે; પરંતુ ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમાં આ સંબંધે કાંઇ ઉલ્લેખ નથી.

સિંહાસનપર બેસતાંજ વનવીરનું મન ફરી ગયું. તત્કાળ તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારા માર્ગમાં જે કંટકરૂપ હોય તે સર્વને દૂર કરીશ પહેલા અને મોટા કંટકરૂપ તો ૭ વર્ષના બાળક રાજકુમાર ઉદયસિંહજ હતા. આ કંટકને દૂર કરવાને માટે ક્રૂર વનવીર રાત્રિની વાટ જોવા લાગ્યો. રાત્રિ પડતાં કુમાર ઉદયસિંહને ભોજન કરાવી સુવાડી દેવામાં આવ્યા તેમની ધાત્રી તેમની શૈય્યાપર બેસીને તેમની

સેવા કરવા લાગી, થોડીવાર પછી તેણે રણવાસમાં ઘોર આર્તનાદ અને રોદનસ્વર સાભળ્યો આ ધ્વનિ સાભળી ધાત્રી પન્ના વિસ્મિત થઇ તે ભયભીત થઇને ઉઠવાની તૈયારીમા હતી એટલામા હજામ રાજકુમારનુ ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ઉઠાવવાને ત્યા આવ્યો અને વ્યાકુલતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો –"બહુ ખોટુ કામ થયું ! સત્યાનાશ થઈ ગયુ ! વનવીરે વિક્રમાજિતને મારી નાખ્યા " આ શબ્દો સાભળી ધાત્રીનુ હૃદય કંપાયમાન થયુ અને તે સમજી ગઇ કે નિષ્ઠુર વનવીર કેવળ વિક્રમાજિતનેજ મારીને શાત રહેશે નહિ,પરતુ તે ઉદયસિહને પણ મારવા આવશે જાણે કોઇ અદૃશ્ય દેવેજ પોતાના કાનમા આ વાત ના કહી હોય ! તેમ તેને લાગ્યુ તેણે રાજકુમારને બચાવવાનો ઉપાય અતિ શીઘ્રતાથી કર્યો ત્યા આગળ ફલાદિ રાખવાનો એક મોટો ટોપલો પડેલો હતો,તેમા તેણે નિદ્રિત રાજકુમારને ઘણી સાવધાનીથી મૂકી દીધો અને વૃક્ષપત્રોથી તેને ઢાકી દઇને ઉક્ત હજામને તે ટોપલો આપીને કહ્યુ-"હવે તુ આ ટોપલો લઇને આ નગરમાથી નાસી જા " વિશ્વાસુ હજામે તત્કાળ આ આજ્ઞાનુ પાલન કર્યું તે ધાત્રીએ પોતાના બાળકને ઉદયસિંહની શય્યાપર સુવાડયો એટલામા વનવીર રુધિરથી ખરડાયેલા હાથસહિત ત્યા આવ્યો અને ઉદયસિહની શોધ કરવા લાગ્યો ભયથી ધાત્રીના તો હોશજ ઉડી ગયા, તેનો કઠ રૂંધાઇ ગયો. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના કપતા કપતા તેણે રાજકુમારની શય્યા તરફ અગુલિનિર્દેશ કર્યો પછી તેણે ભય અને વ્યાકુળતાથી તે તરફ દૃષ્ટિ કરી તો તેને જણાયુ કે નિષ્ઠુર વનવીરે તે શય્યામા સૂતેના પોતાના બાળકના હૃદયમા કાતિલ છૂરી ઘોચી દીધી છે ! બાળકે કેવળ એક ચિચિયારી પાડી ! પછી તે તરફડવા લાગ્યો તરતજ તે નિર્જીવ થઇ ગયો ! સુકુમાર પુષ્પ કરમાઇ ગયુ ! હતભાગિની ધાત્રીની દૃષ્ટિ સમીપ તેના હૃદયનો દીપક બુઝાઇ ગયો,તથાપિ તેણે પોતાના પુત્રને માટે જરા-એક વાર પણ હૃદયનો ભાર ઓછો થાય ત્યાસુધી રોદન કર્યું નહિ તે ચુપચુપ અશ્રુ સારતી પોતાના પુત્રને અગ્નિદાહ કરવા ગઇ અને તે સસ્કાર સમાપ્ત થઇ ગયા પછી તે કિલ્લાની બહાર નીકળી ગઈ.રણવાસમાની રાણીઓને ધાત્રી પન્નાના આ મહાન કાર્યની જરાપણ ખબર નહોતી તેમણે ધાર્યું કે વનવીરે મહારાણા સગ્રામસિંહના કનિષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહનો વધ કર્યો છે આથી તેઓ પુષ્કળ વિલાપ કરવા લાગી તેમને જરા પણ ખબર નહોતી કે ધાત્રી પન્નાએ ચિતોડના ભાવી રાણાને બચાવવાને માટે પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રનો નાશ કર્યો છે ઇતિહાસમા અવશ્ય આ પવિત્ર ધાત્રીનુ નામ સુવર્ણાક્ષરથી સદા અકિત રહેશે ખીચીરાજપૂતકુળમા આ પન્નાનો જન્મ થયો હતો જ્યાસુધી પૃથ્વીપર રાજપૂતોનુ નામ રહેશે ત્યાસુધી પન્નાના પવિત્ર નામનુ સર્વ મનુષ્યોને સ્મરણ રહેશે

પ્રાણાધિક પુત્રના ચિતાગ્નિને પોતાના ઉષ્ણ અશ્રુઓથી બુઝાવીને અભાગિની પન્ના ઉક્ત હજામની શોધ કરવાને કિલ્લાની બહાર નીકળી ચિતોડની પશ્ચિમ દિશામા બેરિસ નામની નદી છે આ નદીના જનશૂન્ય કિનારાપર ઉક્ત હજામ રાજકુમારને લઇને બેઠો હતો સુભાગ્યવશાત્ ચિતોડનગરમા ઉદયસિંહ નિદ્રામાથી જાગૃત થયા નહોતા પન્ના ઉક્ત નદીના તટપર જ્યા હજામ બેઠો હતો ત્યા ગઈ અને રાજકુમારને પોતાની સાથે લઇને વાઘજીના પુત્ર સિહરાવ પાસે ગઇ તેમજ ત્યા પોતાને રહેવા દેવાની તેને પ્રાર્થના કરી વનવીરના ભયથી તેણે પન્નાની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને તે અત્યત શોકાકુળ થઇને બોલ્યો – " રાજકુમારની રક્ષા કરવાની મારી અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા છે પરતુ વનવીર આ વાત જાણીને મારો વશસહિત નાશ કરશે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનુ મારામા સામર્થ્ય નથી " હવે પન્ના દેવનનો ત્યાગ કરીને ડુંગરપુર નામના નગરમા ગઇ અને ત્યાના રાણા યશકર્ણને રાજકુમાર ઉદયસિહની રક્ષા કરવાની પ્રાર્થના કરી,પરતુ તેણે પણ વનવીરના ડરથી રાજકુમારની રક્ષા કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી ત્યારપછી પન્ના વિશ્વાસુ અને નુભેચ્છક બીજાને પોતાની સાથે લઇ અરવલ્લીની દુર્ગમ શૈલમાળા તથા ઇડરના કૂટ માર્ગો ઓળગીને રાજકુમારસહિત કમલમેરદુર્ગમા જઇ પહોચી પન્નાના ચાતુર્યથી અહીં આ તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો દિપ્રા નામના વણિકકુળમા ઉત્પન્ન થયેલો આશાશાહ નામનો એક જૈનરાજપૂત તે સમયમા કમલમેરમા રાજ્ય કરતો હતો પન્નાએ તેને મળવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી રાજાએ તેને પોતાના વિશ્રામગૃહમા બોલાવી ત્યા જઇને ધાત્રી પન્નાએ બાળક રાજકુમારને આશાશાહના ખોળામા મૂકી દીધો અને નમ્રતાપૂર્વક તેની પ્રાર્થના કરી –"આપના રાજાનો પ્રાણ બચાવો," પરતુ આશાશાહ ભયભીત થયો અને પન્નાપર અપ્રસન્ન થઈ તેણે રાજપુત્રને પોતાના ખોળાપરથી ઉતારી મૂકવાની ચેષ્ટા કરી,પણ તેના

માતુશ્રી ત્યાંજ ઉભા હતા તેમણે પોતાના પુત્રની આવી કાયરતા જોઇને તેને ખુબ ઠપકો આપ્યો અને પછી તેને બોધ આપી કહ્યુ –" સ્વામીના શુભેચ્છકો તેમનુ હિત સાધવાને માટે કોઇ પણ વિપત્તિ અથવા વિઘ્નથી ડરતા નથી રાણા સમરસિહના પુત્ર તારા સ્વામી છે આજે તે વિપત્તિમા આવી પડવાથી તારો આશ્રય માગે છે તે તેને આપવાથી તને ભગવાનનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થશે અને તારા ગૌરવની વૃદ્ધિ થશે." માતાના બોધદાયક વચનોથી આશાશાહના સર્વ સંદેહો દૂર થઇ ગયા તેણે રાજકુમારને પોતાના ભત્રિજા તરીકે જણાવ્યા અને ઉત્તમપ્રકારે તેમનુ લાલનપાલન કરવા માડયુ પન્નાની મનકામના પૂર્ણ થઈ. શ્રાવકને ત્યા રહેવાથી કોઇ શક લાવશે એમ ધારી પન્ના કમનમેરનો ત્યાગ કરી ત્યાથી ચાલી ગઇ

આશાશાહને ત્યા રહીને ઉદયસિહ કાળક્રમણ કરવા લાગ્યા આશાશાહે કુમારને પોતાના ભત્રિજા તરિકે જણાવ્યા, તથાપિ લોકોના મનમા અનેક પ્રકારની શકાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી આશાશાહના પિતાની શ્રાદ્ધતિથિ આવી તે દિવસે તેને ત્યા ઘણા માણસોની ભીડ થઇ રાજપૂતોને પણ નિમત્રણ કરેલુ હોવાથી તેઓ પણ ત્યા મોટી સખ્યામા આવ્યા સર્વ સામગ્રી તૈયાર થતા સમસ્ત લોકો ભોજન લેવાને બેઠા અનેક પ્રકારના ભોજનો પીરસવામા આવ્યા અને દહિ પીરસવાનો વારો આવ્યો ત્યારે રાજકુમાર ઉદયસિહે એક પીરસનારના હાથમાથી દહિનુ વાસણ ઝુટવી લીધુ કુમારનુ આ અયુક્ત વર્તન જોઇને સર્વ વિસ્મિત થયા સાત વર્ષના બાળકની આવી અપૂર્વ તેજસ્વિતા જોઇ સર્વ માણસો ચકિત થયા તેમને ઘણા સમજાવવામા આવ્યા ડર પણ બતાવ્યો, પરતુ તેમણે દહિનુ વાસણ છોડયુ નહિ આ પ્રકારે આશાશાહને ત્યા ઉદયસિહ ગુપ્ત રહ્યા પરતુ સત્ય કેટલા દિવસ સુધી ગુપ્ત રહી શકે છે ? તે પછી રાજકુમારના સમાચાર આપોઆપ પ્રકટ થઇ ગયા ઝાલોરના સોનગઢાસરદારો કોઇ કામ પ્રસગે આશાશાહની પાસે આવ્યા આશાશાહે તેમનો આદરસત્કાર કરવાને માટે ઉદયસિહને નિયુક્ત કર્યા રાજકુમારે આ કાર્ય એટલી ઉત્તમ રીતે પરિપૂર્ણ કર્યું કે ઉક્ત સરદારોને તેમને વિષે એકદમ સદેહ ઉત્પન્ન થયો તેમની સપૂર્ણ ખાત્રી થઇ ગઇ કે આ આશાશાહનો ભત્રિજો છેજ નહિ ધીમે ધીમે આ વર્તમાન ચોતરફ પ્રસરી ગયા મેવાડના સામતો અને સરદારોજ માત્ર નહિ, પરતુ આર્યાવર્તના ઇતર પ્રદેશોના રાજાઓ પણ આનદિત થઈ રાજકુમાર ઉદયસિહને પ્રણામ કરવાને માટે ત્યા આવવા લાગ્યા ચદના પ્રતિનિધિ સાલુમ્બ્રાધિપતિ સાહીદાસ, કૈલવાપતિ જગો તથા બાગોરનાથ સગ વિગેરે ચદાવત ગોત્રના અન્યાન્ય સામતગણ કોઠારિયા અને બેદલાના ચૌહાણ, બિજોલીના પરમાર, સચોરપતિ પૃથ્વીરાજ અને જૈતાવત લુણકરણ, આ સર્વ રાજાઓ આનદપૂર્વક કમનમેરમા આવ્યા પછી પન્ના અને ઉક્ત હજામે ઉદયસિહના રક્ષણની સર્વ હકિકત કહી સર્વના મનનો સંદેહ નિવૃત્ત કર્યો

એક દિવસ કમનમેરના સભાગૃહમા એક મોટો દરબાર ભરવામા આવ્યો આશાશાહે સર્વ સભાસદોની સમક્ષ રાજકુમારવિષે યથાર્થ વર્ણન કરીને તેમને મેવાડના વૃદ્ધ ચૌહાણ સામતના હાથમા સોપી દીધા આ સામત રાજકુમાર વિષેની સર્વ ગુપ્ત વાત સારી રીતે જાણતા હતા, તેથી તેમને સદેહ ધારણ કરવાનુ કાંઇ પ્રયોજન નહોતુ કુમાર આશાશાહને ત્યા રહ્યા હતા તેથી કદાચ કોઈ રાજપૂત તેમને વિષે શકા ધારણ કરે એવો સભવ હતો આથી ઉક્ત ચોહાણસરદારે રાજકુમારની સાથે એક પાત્રમા ભોજન કર્યું. હવે સર્વ જનોની સપૂર્ણ ખાત્રી થઇ વીરવર સગ્રામસિહના પુત્રને જીવત જોઇને સર્વ આનદમા નિમગ્ન થઇ ગયા તેમનો આનદધ્વનિ અનત ગગનને માર્ગે થઇ પર્વતશૃગોપર અથડાતો અથડાતો ચિતોડનગરમા પહોચ્યો ચિતોડના સિહાસનપર બેઠેલા દુષ્ટ વનવીરે આ ધ્વનિ સાભળ્યો તેનુ હૃદય કપાયમાન થવા લાગ્યુ તેને લાગ્યુ કે હવે આપણા હાથમા સિહાસન રહેનાર નથી સોનગઢા સરદાર અખિરાજે ઉદયસિહની સાથે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી પ્રથમ તો રાજકુમાર ઉદયસિહે તેની આ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો, કારણ કે સોનગરા માલદેવે જે દિવસે રાણા હમીરની સાથે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કર્યો હતો તે દિવસે રાણા હમીરસિહે કહ્યુ હતુ કે –"આજથી કોઇ ગિહલોત સોનગઢા સાથે વિવાહ કરશે નહિ" તેમના આ વચનો આ સમયપર્યત પાળવામા આવ્યા હતા, પરતુ પાછળથી ઉદયસિહે પોતાનો પ્રથમનો વિચાર ફેરવી નાખ્યો અને પોતાના પૂર્વજોના ચાલતા આવેલા નિયમનુ ઉલ્લઘન કરીને ઉક્ત સરદારની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો વિવાહનો દિવસ નિયત થઈ અન્ય સર્વ વ્યવસ્થા થયા પછી મહારાણા કુભાજીના કિલ્લામા મેવાડના મુખ્ય મુખ્ય સરદારો અને

સામંતોએ ઉદયસિંહની પૂજા કરી તેમના કપાળમાં રાજતિલક કર્યું

આ સમાચાર શીઘ્ર વનવીરને કર્ણગોચર થયા તે એકદમ હતાશ થઇ ગયો. તેણે વિચાર કર્યો કે – "મેં મારા હાથે કુમારનો વધ કર્યો છે અને તેને તરફડતો દીઠો છે, તો પછી કયા દેવતાના પ્રસાદથી તથા કયા સંજીવનમંત્રના પ્રભાવથી ઉદયસિંહ જીવિત થઇ ગયો ?" તે આ સંબંધે કાંઇ સમજી શક્યો નહિ વનવીરને દીર્ઘકાળપર્યંત રાજ્યસુખ ભોગવવાની મોટી આશા હતી અને પોતાની આશા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે તે દિનરાત એકલિંગજીની પ્રાર્થના કરતો હતો, પરંતુ તેની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ તેણે પળવાર પણ એવો વિચાર કર્યો નહોતો કે આ રાજ્યપર કોઇ બીજાનો અધિકાર થશે તેનો તો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો હતો કે હવે હું નિષ્કંટક છું આથીજ તે સિંહાસનપર બેસીને સરદારોપર અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા કરતો હતો તેને રાજમદ એટલો બધો ચઢી ગયો હતો કે તે પોતાના માતૃપક્ષની કુળહીનતા ભૂલી જઇને મેવાડના શુદ્ધ રાજાઓના જેટલું સન્માન બળાત્કારે પ્રજાતરફથી પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો એક વખતે ચંદના એક તેજસ્વી વંશજે તેનું "દૂના" અર્થાત્ ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ન ગ્રહણ કર્યું તેટલા માટે વનવીરે તેનું ઘોર અપમાન કર્યું હતું

રાજાના ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદને 'દૂના' (પડીઓ-પ્રસાદનો પડીઓ) કહેવામાં આવે છે આ પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સરદારો અને સામંતો પ્રાર્થના કરે છે, પરંતુ સર્વની આ કામના પૂર્ણ થતી નથી રાણાજીની સાથે એક પંક્તિમાં બેસીને ભોજન કરવાનો જે સરદારોને અધિકાર હોય છે તેમનામાંના કોઇને કોઇ કોઇ વખત આ "દૂના" આપવામાં આવે છે કોઇ ઉત્સવને પ્રસંગે અથવા કોઇ બીજા પ્રસંગે રાણાજી પોતાના ભોજનગૃહમાં ઉચ્ચ દરજ્જાના સરદારોની સાથે ભોજન કરવા બેસે છે આ વખતે સરદારો પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પંક્તિમાં બેસે છે આ સમયે રાણાજી ગંભીરતા છોડીને સાદાઇથી પોતાના સરદારોની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે તે દિવસે જેનું ભાગ્ય બળવાન હોય છે તેનેજ રાજપ્રસાદ મળે છે રસોઇઆની સાથે આ "દૂના" રાણાએ જે સરદારને પસંદ કર્યો હોય તેની પાસે મોકલવામાં આવે છે આ માણસ તરફ અન્ય સર્વ સરદારોની દ્દષ્ટિ આકર્ષિત થાય છે અને તેને વારંવાર ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે આ દૂના પ્રાપ્ત કરવામાં રાજપૂતરાજાઓ પણ પોતાની કૃતાર્થતા માને છે એક વખતે મહારાજા માનસિંહને વીરશ્રેષ્ઠ રાણા પ્રતાપસિંહનું "દૂના" નહિ પ્રાપ્ત થવાથી મેવાડમાં જે મહાઅનર્થ થયો હતો તેનેજ મેવાડની શોચનીય દશાનું કારણ માનવામાં આવે છે

શીતનસેની નામની એક દાસીના ઉદરે વનવીરનો જન્મ થયો હતો,આથી તેને મેવાડની પ્રાચીન પ્રણાલી અનુસાર 'પંચમપુત્ર' કહેવામાં આવતો હતો મહાસંકટમાં આવી પડવાથીજ મેવાડના સરદારોએ તેને રાજગાદી આપી હતી, પરંતુ તેથી શું તેઓ તેનું "દૂના" ગ્રહણ કરે ? શું પૃથ્વીરાજનો દાસીપુત્ર મેવાડના ઉચ્ચકુળના રાજાઓના જેટલું સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે ? વનવીરની ઇચ્છા તો એવીજ હતી, પરંતુ તેની તે ઇચ્છા કોણ પૂર્ણ કરે ? એવો કોણ છે કે જે પોતાની કુળમર્યાદાને તિલાંજલિ આપીને દાસીપુત્રનું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ખાશે ? પૂર્વોક્ત ચંદાવતસરદારને રાણાએ જ્યારે "દૂના" આપ્યું ત્યારે તેને પાછું ફેરવીને તેણે કહ્યું –'બાપ્પારાવળના શુદ્ધ વંશજના હાથથી આ "દૂના" મળત તો આ પ્રસાદને ગૌરવનો વિષય માનવામાં આવત, પરંતુ શીતનસેનીદાસીના પુત્રના હાથથી તેને ગ્રહણ કરવું એ મહા ઘોર અપમાન સિવાય બીજું શું હોઇ શકે ? વસ્તુત સરદારો ધીમે ધીમે વનવીરથી એટલા બધા અસંતુષ્ટ થઇ ગયા હતા કે તેઓ ઉદયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરવાને માટે કમનમેરદુર્ગ તરફ ચાલ્યા આ લોકો અરવલીના ગિરિમાર્ગદ્વારા જતા હતા એવામાં પાંચસે અશ્વો અને દશ સહસ્ર બળદો તેમને દૃષ્ટિગોચર થયા આ પશુઓની પીઠપર અતિ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ લાદેલી હતી એક સહસ્ર ધરવાલરાજપૂતો તેના રક્ષકો હતા ગુપ્ત રીતે પૂછપરછ કરવાથી તેમને વિદિત થયું કે આ સર્વ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ વનવીરની કન્યાની પહેરામણીમાં કચ્છદેશથી આવતી હતી આ વર્તમાન સાંભળી સરદારોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ સિંહ મૃગસમૂહ ઉપર તૂટી પડે છે તે પ્રમાણે તેઓ શીઘ્રતાથી ઉક્ત ધરવાલરાજપૂતોના ઉપર તૂટી પડ્યા સર્વ રક્ષકો માર્યા ગયા મેવાડના સરદારો ઉક્ત સર્વ વસ્તુઓ લૂટીને પ્રસન્ન મનથી ઉદયસિંહની પાસે લાવ્યા લૂટેલી આ સર્વ સામગ્રી શ્રેષ્ઠ કાર્યમાં ઉપયોગમાં આવી ઝાલોરના સોનગઢાસરદારની કન્યા સાથે ઉદયસિંહનો વિવાહ થયો તે પ્રસંગે

આ સર્વ સામગ્રી ઠીક ઉપયોગમાં આવી ગઈ. જો કે વીરવર હમીરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થયું હતું તોપણ મેવાડનું એક મહાકાર્ય સિદ્ધ થયું જે માલવદેવે ગિહ્લોતકુળમાં કલંક લગાડયું હતું તેનાજ વંશજે આજે રાષ્ટ્રોપદ્ધારક સિસોદીઆવનવીરના આસમાથી મેવાડનો ઉદ્ધાર કરીને તે કલંક દૂર કર્યું. ગ્રાયોરપ્રદેશમાં "બલ્કિ" નામનું સ્થાન છે ત્યાં આ શુભ વિવાહ થયો આ પ્રસંગે માત્ર બે સામંતો સિવાય રાજસ્થાનના સર્વ સામંતો હાજર થયા હતા અને તેમણે વિવિધ પ્રકારની ભેટો પણ મોકલી હતી. જે બે સરદારો આ શુભ પ્રસંગે આવ્યા નહોતા તેમાંના એકનું નામ માલોજી હતું અને બીજો સોલંકીકુળમાં જન્મ્યો હતો. આનું નામ ઇતિહાસમાં લખવામાં આવ્યું નથી. જે વિવાહમાં રાજસ્થાનના સમસ્ત મોટા મોટા સરદારો આવ્યા હતા તેમાં આ બે સરદારો કેમ નહિ આવ્યા ? અવશ્ય આમાં કાંઇ ભેદ હશે તેમણે આ રીતે રાણાનું અપમાન કર્યું એટલા માટે સરદારોએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. પોતાની રક્ષાનો કાંઇ ઉપાય નહિ જડવાથી તેઓ વનવીરને શરણે ગયા. વનવીર ઉક્ત ઉભય સરદારોની રક્ષા કરવાને માટે પોતાની સેના લઇને ગયો; પરંતુ તે અભાગી સરદારોની રક્ષા થઇ શકી નહિ. માલોજી માર્યો ગયો અને બીજો સોલંકી સરદાર કોઇ ઉપાય નહિ જોઇને ઉદયસિંહને તાબે થયો ધીમે ધીમે વનવીરનું બળ ઘટતું ગયું. તેના સહાયકો ઓછા થતા ગયા. બંધુઓ, ઇષ્ટમિત્રો, સર્વ તેને છોડી ગયા, તેનું આગ્યાકાશ ધીમે ધીમે ઘનઘોર વાદળથી આવૃત થઇ ગયું; તથાપિ જીવનદાયિની આશા તૂટી નહિ. ઉદયસિંહની સર્વ તૈયારીઓ અને યોજનાઓને નિષ્ફળ કરવાને માટે વનવીર રાજધાનીમાં અડગ રહ્યો; પરંતુ તેને અંતે સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા મળી મંત્રીએ નવી સેનાનો સંગ્રહ કરવાનું બહાનું કાઢીને રાજકુમારના એક હજાર યોદ્ધાઓને દુર્ગમાં બોલાવી લીધા. દુર્ગમાં પ્રવેશ કરતાની સાથે તેમણે દ્વારપાલોપર આક્રમણ કર્યું અને તેમનો વધ કરીને કિલ્લાના શિખરપર ઉદયસિંહની વિજયવૈજયંતી ફરકાવી દીધી શીઘ્ર દૂત અને નગરવાસીલોકો વારંવાર ઉદયસિંહની જય પોકારવા લાગ્યા; પરંતુ કોઇએ વનવીર પર અત્યાચાર કર્યો નહિ તે પોતાની પુષ્કળ સંપત્તિ અને પરિવારને લઇને નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક કિલ્લામાંથી નીકળી ગયો અને દક્ષિણદેશમાં જઇ વસ્યો. વખત જતાં તેના વંશજો નાગપુરના ભોંસલે કહેવાયા

સંવત ૧૫૯૭ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૪૧-૪૨)માં મેવાડના સરદારોએ ઉદયસિંહને ચિતોડના સિંહાસનપર બેસાડયા તેમના અભિષેક પ્રસંગે સમસ્ત પ્રજાને અપૂર્વ આનંદ થયો. ઘેરઘેર નૃત્ય અને ગાયન થવા લાગ્યા. કમલમેરના[1] જે શાંતિમય શૈલશિખરપર ઉદયસિંહની બાલ્યાવસ્થા ગુપ્ત રીતે વ્યતીત થઇ હતી ત્યાંથી વિદાય લઇને હવે તેઓ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા કુંભમેરની કોકિલ કંઠવાળી રાજપૂતબાળાઓએ મધુરસ્વરથી ગીતો ગાઇ ત્યાંથી રાજકુમારને વિદાય આપી, અને ચિતોડમાં સ્તુતિ કરનારા ભટ્ટકવિગણો તથા બંદીજનોએ મનોહર કાવ્યોથી તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. આ મહોત્સવપ્રસંગે જે ગીતો ગાવામાં આવ્યાં હતાં તે આજપર્યંત સાંભળવામાં આવે છે આજે પણ ભગવતી ઇશાનીના વાર્ષિકોત્સવપ્રસંગે રાજપૂતબાળાઓ એકત્રિત થઇને આ ગીતો ગાય છે; પરંતુ વીરવર સંગ્રામસિંહના શોચનીય પરાજયની સાથે જે નિશા ભારતવર્ષમાં આવી હતી તે અદ્યાપિ સમાપ્ત થઇ નહોતી. રાણા રત્નસિંહનું અવિચાર સાહસ, વિક્રમાજિતની મૂર્ખતા અને વનવીરની અયોગ્યતાથી આ રાત્રિ અધિક અંધકારમય થઇ ગઈ અંતે ઉદયસિંહે પોતાની કાયરતાથી અંધકારની પરાકાષ્ઠા કરી. આ મેવાડને એક મોટું કલંક થયું; એથી મેવાડનો એક પ્રાચીન નિયમ તૂટી ગયો.મેવાડમાં અનેક રાજાઓ થયા; પરંતુ અત્યારપર્યંત કદિ પણ ચિતોડનું સિંહાસન સૂનું થયું નહોતું એક વર્ણસંકરની પછી એક કાયર પુરુષ મેવાડની ગાદીપર બેઠો હોય એવું અત્યાર સુધી કદી બન્યું નહોતું; પરંતુ આજે તેજ બનાવ આવી પહોંચ્યો હતો. ઉદયસિંહ કાપુરુષ હતા મેવાડના સિંહાસનપર બેસવાની તેમની યોગ્યતા નહોતી. જો રાણા રત્નસિંહ અને વિક્રમાજિતના દુર્ગુણોની રાણા ઉદયસિંહની કાપુરુષતા સાથે તુલના કરવામાં આવે તો તેમના દુર્ગુણો ઉદયસિંહની કાયરતા આગળ સદ્‌ગુણોજ માની શકાય. ઉદયસિંહની અયોગ્યતાને લીધે મેવાડનું

[1] એને કુંભલમેર પણ કહેવામાં આવે છે

જાતીયજીવન સદાને માટે નષ્ટ થઇ ગયું અત્યારસુધી જે મેવાડને અજિત માનવામાં આવતું હતું, તેના દરવાજા હવે શત્રુઓને માટે સર્વથા ખુલ્લા થઇ ગયા

મહાકવિ ચંદે કહ્યું છે કે –" સ્ત્રી અથવા બાળક જે દેશમાં સિંહાસનારૂઢ થાય છે, તે દેશ વિપત્તિના પંજામાં સપડાય છે, " પરંતુ અભાગિની મેવાડભૂમિને તો દુર્ભાગ્યવશાત્ આ ઉભય અનિષ્ટકારક વ્યક્તિઓ એક સાથે પ્રાપ્ત થઈ હતી આથી તે ભૂમિમાં સર્વત્ર અમંગળ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું જે સાહસ અને જે પ્રચંડ પ્રતાપ ગિહ્‌લોતકુળના પ્રધાન ગુણો છે તેનો એક પરમાણુ પણ ઉદયસિંહમાં નહોતો ઉદયસિંહ રાત્રિદિવસ વિલાસ અને પ્રમાદને વશ રહેતો હતો જો તે હુમાયૂના સમયમાં અથવા પઠાણોના રાષ્ટ્રવિપ્લવકાળમાં આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરત તો મેવાડને કાંઇ હાનિ થાત નહિ, પરંતુ સમસ્ત મેવાડના દુર્ભાગ્યથી તેમ બન્યું નહિ જે વર્ષમાં ઉદયસિંહના અભિષેકજન્ય આનંદધ્વનિથી કમલમેરના મહાલયો ગુંજી ઉઠ્યા હતા તેજ વર્ષમાં મેવાડના ઉચ્ચ પર્વતશૃંગોપર રાજલક્ષ્મીનો ઘોર વિલાપ સંભળાયો આ વિલાપથી રાજપૂતદર્પહારી અકબરનું નામ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ થઇ ગયું તેથી સમસ્ત ભારતવર્ષ કંપાયમાન થઇ ગયો મેવાડના પ્રત્યેક ઘરમાંથી હાય હાય અને રોદનનો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો દીર્ઘકાળપર્યંત આ રોદનધ્વનિ બંધ પડ્યો નહિ અકબરે પ્રચંડ ધૂમકેતુની પેઠે વધીને સમગ્ર ભારતવર્ષને જે ઘોર જંજીરથી બાંધી લીધો તે જંજીર દીર્ઘકાળપર્યંત તૂટી શકી નહિ મેવાડ અકબરના અધિકારમાં આવવાથી ત્યાંના હિંદુઓને ભીષણ અત્યાચાર સહન કરવા પડ્યા તે દેશનો નાશ થઇ ગયો આ શોચનીય વિધ્વંસ થયા પછી ભારતવર્ષમાં પુનઃ ઉઠવાની શક્તિ રહી નહિ જો કે કાળના સર્વસંહારક કઠિન હસ્તપ્રહારથી તે જંજીર આજે અતિ નિર્બળ બની ગઈ છે, તોપણ તેના ઘોર સંઘર્ષણથી હિંદુજાતિના અંગમાં અગણિત ઘાવો થયા છે એ ઘાવો રૂઝાયા નથી, પરંતુ ત્વચાને ભેદીને હૃદયસ્થાનપર્યંત ઉંડા ઉતરી ગયા છે શું આ રુધિરમય ઘાવોને રૂઝાવી નાખી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી ભવિષ્યમાં ફરી વખત ભારતસંતાનો આનંદથી વિહાર કરશે? ભારતસંતાનોના ભાવીભાગ્યમાં શું લખ્યું છે તે શી રીતે કહી શકાય? જે જાતિ દીર્ઘકાળપર્યંત ગૌરવ અને સ્વાધીનતા ભોગવીને એકવાર દુર્દશાને પ્રાપ્ત થાય છે તે શું પુનઃ જાગૃત થઇ શકે છે? જે પવિત્ર વીર્યાગ્નિના પ્રભાવથી રાજપૂતોએ ચિતોડના કિલ્લાની અને અંકોએ થર્મોપોલીના ગિરિમાર્ગની રક્ષા કરી હતી તે વીર્યાગ્નિ શું પુનઃ તેમના દાસત્વપીડિત નિર્જીવ હૃદયમાં પ્રચંડ જ્વાળા સાથે પ્રદીપ્ત થઇ ઉઠશે? એ વિષે આજ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી એનો યોગ્ય ઉત્તર માત્ર ઇતિહાસજ આપશે

ભારતવર્ષની વિશાળ મરુભૂમિના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક વૃક્ષકુંજમાં અમરકોટ નગર વસેલું છે સિકંદરે જેને પ્રાચીન શકસોઢાનું[1] મૂળ સ્થાન કહ્યું છે તેજ આ અમરકોટ છે આજ સ્થળે અકબરનો જન્મ ઇ० સ० ૧૫૪૨ માં થયો હતો અકબરના જન્મ વખતે હુમાયૂ દુર્દશાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગયો હતો તે તે સમયે રાજ્ય છોડીને અહીં તહીં ભ્રમણ કરતો હતો તેને પુનઃ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની લેશ પણ આશા નહોતી તખ્તપર બેસતાંની સાથેજ તેને ઝગડામાં ઉતરવું પડયું બરાબર દશ વર્ષપર્યંત તેને પોતાના બંધુઓની સાથે ઘોર ઝગડા કરવા પડ્યા તેના સર્વ બંધુઓ પૃથક્ પૃથક્ રાજ્યના સ્વામી હતા, પરંતુ તેથી પણ તેઓ સંતુષ્ટ થયા નહિ તેમણે દુરાકાંક્ષાને વશ થઇ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ હુમાયૂના હાથમાંથી દિલ્હીનું તખ્ત ખુંચાવી લેવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો, પરંતુ આ દુરભિલાષાનું ફળ તેમને શીઘ્ર મળ્યું પઠાણવીર શેરશાહે પ્રચંડ બળથી આવીને સર્વનું દમન કર્યું અને મોગલોનું સિંહાસન ઝુંટવી લઇને તેપર પઠાણોનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો

જે દિવસે કનોજના યુદ્ધમાં ભારતનો રાજમુકુટ હુમાયૂના મસ્તકપરથી પતિત થયો તે દિવસથી તેના પર ભયંકર વિપત્તિઓનો આરંભ થયો શત્રુઓ તેની પાછળ પડી તેને વારંવાર સતાવવા લાગ્યા હુમાયૂને ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ મળી નહિ તે નાસીને જ્યાં જ્યાં જતો હતો ત્યાં ત્યાં શત્રુઓ તેની પૂંઠે પડીને તેને સતાવતા હતા યમુનાના કિનારાપર વસેલા સુંદર આગ્રાનગરને છોડીને, હુમાયૂ લાહોર ગયો યા

[1] પરમારકુળની શાખાના સોઢાલોકોનું પણ આજ નામ છે

પણ તેને વિશ્રામ મળ્યો નહિ ભીષણ શત્રુઓ ત્યાં પણ તેની પૂઠે ગયા. અંતે નિરુપાય થઇ પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ નોકરોને તથા પોતાના પરિવારને લઇ તે સિંધના રાજ્યમા ગયો માર્ગમા તેનાપર અત્યંત કષ્ટ પડ્યુ. અનાહાર રહેવાથી તથા કઠોર પરિશ્રમ કરવાથી હુમાયુ અત્યંત વ્યાકુળ થયો. દૂરના દેશમા તેને કોઇએ પણ આશ્રય આપ્યો નહિ. હિંદુ રાજાઓએ તેને એકાદ બે દિવસપર્યંત પોતાને ત્યા રાખ્યો; પરંતુ પાછળથી તેને કાઢી મૂક્યો. ધીમે ધીમે હુમાયુની વિપત્તિઓ ઘણી વધી પડી, તથાપિ તે નિરુત્સાહ થયો નહિ તેણે ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખીને મુલતાનથી ભમુકતટપર્યંતના સિંધુનદીના કિનારાપર આવેલા સર્વ કિલ્લાઓ હસ્તગત કરવાની ચેષ્ટા કરી; પરંતુ તેનો સર્વ પરિશ્રમ વૃથા ગયો શનિગ્રહના વિષદાહી વિદ્વેષાગ્નિમા તેનો સર્વ યત્ન અને સમસ્ત ઉત્સાહ ભસ્મ થઇ ગયો વળી તેના પર એક વધુ ભીષણ વિપત્તિ આવી પડી. તેના કેટલાક સૈનિકો અને સરદારોએ તેની સામે વિદ્રોહ કર્યો; ત્યારે તો હુમાયુને ચારેતરફ અંધકાર દેખાવા લાગ્યો. જે લોકો આટલા દિવસ સુધી કષ્ટ ભોગવીને પાદશાહની સાથે

હુમાયુ

રહ્યા હતા તથા જેમણે સદા તેની આજ્ઞા પાળી હતી, તેને વિદ્રોહી થયેલા જોઇને હુમાયુને અત્યંત દુઃખ થયું. વિદ્રોહી થયેલા માણસોએ આગળ જવાની ના પાડી નિરુપાયે તેમને ત્યાંજ છોડીને ઇશ્વરઉપર શ્રદ્ધા રાખીને તે આગળ ચાલ્યો. વિદ્રોહીલોકો પોતાની ઇચ્છા અનુસાર વિવિધ સ્થળે ચાલ્યા ગયા. કેટલાક તો ક્ષુધા, તૃષા અને પ્રવાસના પરિશ્રમથી વ્યથિત થઇને માર્ગમાજ મરી ગયા, અને કેટલાકોએ હિંદુરાજાઓપાસે જઇને તેમની નોકરી સ્વીકારી; પરંતુ હુમાયુનુ શું થયું ? એક સમયે જે સમસ્ત ભારતવર્ષનો અધીશ્વર હતો, એક સમયે અગણિત નરનારીઓનું ભાગ્યસૂત્ર જેના હસ્તમાં હતું, તેજ માણસ આજે પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરવાને માટે અનાથની પેઠે દ્વારે દ્વારે અથડાવા લાગ્યો. ધન્ય છે ! વિધાતા, તારા કૂટવિધાનને ધન્ય છે ! તારા કુટિલ લેખઅનુસાર આજે સમસ્ત હિંદુસ્થાનનો પાદશાહ માર્યો માર્યો ફરે છે !

જ્યારે લેશ પણ આશા ન રહી ત્યારે હુમાયુએ જેસલમીર અને જોધપુરના મહારાજાઓને પોતાને આશ્રય આપવાની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ શોકની વાત છે, કે આ ઉભય રાજાઓમાથી એકે પણ હુમાયુની પ્રાર્થનાપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ આશ્રય આપવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ જોધપુરના ક્રૂર રાજા માલદેવે આ વિપત્તિકાળમા હુમાયુને કેદ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી. આ વાત ક્યાસુધી સત્ય છે, તે અમે કહી શકતા નથી; કારણ કે મહાગ્રંથોમા એ વિષે કાંઇ ઉલ્લેખ નથી માત્ર તવારીખ ફરિસ્તામાજ એ વિષે વિસ્તૃત વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે અસ્તુ.ગમે તેમ હો.બુદ્ધિવાન હુમાયુએ પોતાના અદ્ભુત ચાતુર્યથી ઉક્ત હિંદુરાજાની કપટજાળ ભેદી ભયંકર મારવાડની ભૂમિમા પ્રવેશ કર્યો અહીંઆ તો તેના સંકટની પરાકાષ્ઠા થઇ. તેની સુકુમાર પત્ની પણ અત્યંત પીડિત થવા લાગી.જો તેને એકલાનેજ કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હોત-તો તે લેશ પણ ગણગત નહિ,કારણ કે તેણે પોતાના પિતાની પાસે રહી કષ્ટ સહન કરવાનો અભ્યાસ કર્યો હતો; પરંતુ સુકુમાર લલનાપર આપત્તિ આવી પડવાથી તે તેનાથી સહન થઇ શકી નહિ. જેને તે પ્રાણ કરતા પણ અધિક ચાહતો હતો, જેણે પૂર્વે કદિ સૂર્યભગવાનનું કિરણ પણ જોયુ નહોતુ, જેની આગળ સદા પાણી માગવાથી દૂધ આવી પડતું હતું, તેજ કોમળાંગી બેગમને દુર્ભાગ્યવશાત્ આજે તમરેતીપર ઉઘાડે પગે ચાલવું પડ્યું હતું, તેનેજ આજે ભયંકર કષ્ટ સહન કરવુ પડ્યુ હતુ. બેગમની આ દશા જોઇ કોનુ હૃદય વિદીર્ણ નહિ થાય ? પણ હુમાયુની આ સ્થિતિ જોઇ કોણ અશ્રુબિંદુ નહિ પાડે ? જો હુમાયુએ આ સમયે ધૈર્યનો ત્યાગ કર્યો હોત તો મારવાડમાજ પરિવારસહિત તેનો નાશ થઇ ગયો હોત; પરંતુ તેનામા ધીરતા આદિ વીરોચિત ગુણો વિદ્યમાન હતા, તેથીજ મોટા મોટા સંકટોમાથી તે મુક્ત થયા હતો.

હુમાયૂના ગુણો જ્યારે આપણે સભારીએ છીએ ત્યારે આપણને તેની વિપત્તિ જોઇને અધિક દુઃખ થાય છે. તવારિખ ફરિસ્તામા આ શોચનીય દુર્દશાનું ઝળહળતું[1] ચિત્ર આલેખવામા આવ્યું છે. આ તવારિખમા એવો ઉલ્લેખ છે કે મોગલવીર હુમાયૂની અત્યંત કષ્ટમયસ્થિતિ જોઇને અમરકોટના સોદા-રાજને પરમ દુઃખ થયું અને તેણે તેને આદરપૂર્વક આશ્રય આપ્યો.

આ અમરકોટના વૃક્ષકુંજમા મોગલકુલતિલક અકબરનો જન્મ થયો. અકબરનો જન્મ થયા પછી થોડા દિવસમાં હુમાયૂ સોદારાજનો આશ્રય છોડી ઇરાનમાં ચાલ્યો ગયો. એમ કહેવાય છે કે

---

૧ હુમાયુ અર્ધી રાત્રે અશ્વારૂઢ થઇને અમરકોટ તરફ નાઠો આ અમરકોટ ઠાઠા (ઠ્ઠ્ઠા) નગરીથી સો કોશ દુર છે. ઘણે દુર સુધી પ્રવાસ કરવાથી અત્યત દુખિત થઇને પાદશાહનો અશ્વ તો માર્ગમાજ મરણ પામ્યો. ત્યારે હુમાયુએ પોતાની દરબારના તુર્દીબેગ નામના એક સભાસદની પાસે તેનો અશ્વ માગ્યો; પરતુ તે વખતે હુમાયુનું માન એટલું ઘટી ગયું હતુ કે ઉક્ત અમીરે પાદશાહની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો તેના કઠોર હૃદયમાં લેશપણ દયા ઉત્પન્ન થઇ નહિ. આ તરફ શત્રુઓ હુમાયુની અત્યત નિકટ આવી પહોચ્યા હવે પોતાની રક્ષાનો બીજો કોઈ ઉપાય નહિ જડવાથી પાદશાહ ઊંટપર આરૂઢ થયો. એવામા "નાદિમ કોકા" નામના એક માણસે પોતાની વૃદ્ધમાતાને અશ્વપરથી ઉતારી મૂકીને તે અશ્વ હુમાયુને આપી દીધો. તેણે પોતાની માતાને ઊંટપર આરૂઢ કરી અને તે પોતેજ પગે ચાલવા લાગ્યો માર્ગ અત્યત ભયકર અને રેતાળ હતો, પાણીનું નામ નહોતુ, તૃષાથી સિપાઈ-ઓને દારુણ કષ્ટ થવા લાગ્યુ, કેટલાક સિપાઈઓ બેહોશ થઇ ગયા અને કેટલાક મરણ પામ્યા ચારે તરફ હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો. પ્રત્યેક દિશામાથી તૃષાને લીધે આર્તનાદ અને રોદન સભળાવા લાગ્યાં, એટલામા શોક અને દુખમા વૃદ્ધિ કરનારા સમાચાર મળ્યા, અર્થાત્ શત્રુઓ અત્યત નિકટ આવી પહોચ્યા છે એવા વર્તમાન મળ્યા આ વર્તમાન પ્રાપ્ત થતા હુમાયુ લેશપણ ગભરાયા વિના ઉત્સાહપૂર્વક પોકારી ઉઠયો—"જેનામાં લડવાની શક્તિ હોય તે અહીઆં રહો અને બીજાઓ શેષ સર્વ સામાન તથા ઓરતોને લઇને આગળ ચાલો," પરંતુ શત્રુઓના આગમનનાં કાઇ ચિન્હો જણાયાં નહિ, તેથી પાદશાહ સર્વ માણસોને પોતાની સાથે લઇને આગળ ચાલવા લાગ્યો આ વિપત્તિના સમયમા અધકારમયી રાત્રિ કાલસ્વરૂપ ધારણ કરીને જગતમા આવી પહોચી એટલો બધો અધકાર છવાઈ ગયો કે હુમાયુના જે માણસો પાછળ રહી ગયા હતા તેઓ રસ્તો ચૂકીને ભટકવા લાગ્યા પ્રભાત થતાંજ તેમને શત્રુઓએ ઘેરી લીધા. તેમા શેખઅલી નામનો એક સાહસિક માણસ હતો શેખઅલીએ કેવળ વીસ માણસોની સહાયથી શત્રુઓની ગતિ રોકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને "ન બાજીકા હાર્વં" એવો પોકાર કરીને તે શત્રુઓની સામે થયો. તેણે કેવળ એકજ તીર મારીને શત્રુઓના સેનાપતિને ભૂમિપર તોડી પાડયો પોતાના સરદારને નીચે પડેલો જોઈ શત્રુઓ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા વિજયી મોગલોએ દુશ્મનોની પાછળ પડી તેમના અશ્વો અને ઊંટો છીનવી લીધાં. પછી તેઓ પોતાને માર્ગે ચાલવા લાગ્યા તેઓ થોડે દુર ગયા એટલે તેમણે હુમાયુને એક કૂવાપર બેઠેલો દીઠો. ઘણી તપાસ કર્યા પછી હુમાયુને આ કૂપ જડયો હતો. શેખઅલી હુમાયુને જોઈને પરમ પ્રસન્ન થયો અને તેને પોતાનું સમગ્ર વૃત્તાંત આદ્યોપાત કહી સંભળાવ્યુ

બીજે દિવસે એ કૂપને છોડી હુમાયુ પોતાની સેનાસહિત અમરકોટ તરફ ચાલ્યો, પરતુ માર્ગમાં બે દિવસ સુધી કોઇ જલાશય નહિ મળવાથી તેમને પહેલા કરતા બમણુ કષ્ટ પડયુ. ત્રીજે દિવસે પુનઃ એક કૂવો પ્રાપ્ત થયો; પરતુ તે એટલો ઉંડો હતો કે પાણી ભરતા બહુ વાર લાગતી હતી તેમની પાસે આ વખતે માત્ર એકજ ડોલ હતી, તેથી ઢોલ વગાડીને તત્કાળ એવી સૂચના આપવામા આવી કે સર્વ માણસોને નંબરવાર પાણી પાવામાં આવશે, પણ આ સૂચનાને સાભળે કોણ ? સર્વ માણસો તૃષાથી વ્યાકુલ બની ગયા હતા સર્વ માણસો પોતેજ પ્રથમ જળ પીવા માગતા હતા જ્યા કૂવામાથી ડોલ બહાર નીકળતી કે તરતજ દશ બાર માણસો તેનાપર તૂટી પડતા અને પાણી ખલાસ કરી નાખતા; એટલામા કોશનુ દોરડુ તૂટી ગયુ અને કેટલાક માણસો તેની સાથેજ કૂવામા પડીને મરણ પામ્યા આ ભયકર દુર્ઘટના બનવાથી સર્વત્ર હાહાકાર પ્રસરી રહ્યો, સર્વ માણસો અત્યંત શોકથી રોદન કરવા લાગ્યા કેટલાક માણસો પોતાની જીભ બહાર કહાડીને તપ્ત રેતીના મેદાનમા આળોટવા લાગ્યાં. કેટલાક માણસો ઉન્મત્ત થઈ જઈ કૂવામા પડીને મરણ પામ્યા આ હૃદયવિદારક દૃશ્ય જોઈને હુમાયુને કેટલુ કષ્ટ થયુ હશે ?

તેપછી બીજે દિવસે તેમને એક બીજુ જલાશય પ્રાપ્ત થયુ. દુર્ભાગ્યવશાત્ આથી તેમના દુઃખમા વૃદ્ધિ થઈ. અનેક દિવસોથી ઊંટ પ્રવાસ કરતા હતા અને તેમને ઘણા દિવસથી પાણીનું એક બુદ પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું આ વખતે નિકટ જલાશય જોઈને તેઓ સર્વ તેમાં કૂદી પડયાં અને એટલુ પાણી પી ગયા કે તત્કાળ સર્વ મરણ પામ્યા. ઊંટને મરતાં જોઈને કોઈપણ માણસ ગભરાયું નહિ તેમણે ઈચ્છાનુસાર પાણી પીધું; પરતુ થોડીવારમાં અકસ્માત્ તેમના ઉદરમા ભયકર પીડા થવા લાગી અને જોતજોતામાં અર્ધા કલાકમાં અનેક માણસો ત્યા આગળ પરલોકવાસી થઈ ગયા.

આ શોચનીય વિપત્તિમાથી શેષ રહેલા વિશ્વાસુ સેવકોને પોતાની સાથે લઈને શોકાકુલ હુમાયુ અમરકોટનગરમાં

હુમાયૂને જ્યોતિષવિદ્યા ઉત્તમ પ્રકારે આવડતી હતી કોઇ જ્યોતિષી પણ તેના જેવુ જ્યોતિષ જોઈ શકતો નહોતો, પરતુ શોકની વાત એટલીજ છે કે તેણે તે શાસ્ત્રના જ્ઞાનનો પોતાના કોઇ કામમા ઉપયોગ કર્યો નહિ જો તેણે તે વિદ્યાનો પોતાના કામમા ઉપયોગ કર્યો હોત, જો તેણે આ વિદ્યાની મહાયથી પોતાના ભાવીના પડદામા પ્રવેશ કર્યો હોત, તો જે ઘટનાએ તેના સૌભાગ્યાકાશને આવૃત કર્યું હતુ તે શીઘ્ર ઉડી જાત અને તેને કદિ પણ ઇરાન તરફ જવુ પડયુ ન હોત

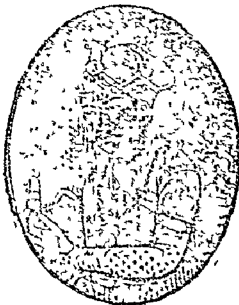
પોતાના પિતાની પાસે રહીને હુમાયૂએ વિપત્તિના વિદ્યાલયમા સંસારનીતિનુ જે શિક્ષણ લીધુ હતુ તેજ શિક્ષણ આ વખતે અકબરને પણ તેણે આપવા માડ્યુ ભાગ્યચક્રના અપરિહાર્ય પરિવર્તનથી પદચ્યુત થઇને હુમાયૂ દીર્ઘકાળપર્યંત કોઇ પણ એક સ્થળે સ્થિર રહી શક્યો નહિ ભારતવર્ષથી ઉત્તરી કર્યાપછી બરાબર બાર વર્ષપર્યંત તે પૃથક પૃથક દેશોમા ભ્રમણ કરતો રહ્યો કોઈ વખત તે ઈરાનની રાજસભામા તો કોઈ વખત પોતાના પૂર્વજોના પ્રાચીન રાજ્યમા કદિ કદહારના પહાડી પ્રદેશમા, તો કદિ કાશ્મીરના ઉચ્ચ ગિરિમાર્ગોમા તે દૃષ્ટિગોચર થતો ભાગ્યની કઠોર આજ્ઞા માની ધીર અને શાત મનથી તે અહીંતહીં ભ્રમણ કર્યા કરતો હતો આ બાર વર્ષ દરમ્યાન ભારતના સિહાસનને માટે પઠાણોમા ઘોર ઝગડો ચાલ્યો ક્રમશ છ પઠાણ પાદશાહો અલ્પ સમયપર્યંત રાજ્ય કરીને ઇહલોકથી વિદાય થઇ ગયા આ સમયમા ઉત્તરાધિકારની પ્રાચીનવિધિ સંપૂર્ણ રીતે પલટાઇ ગઇ જેનુ બળ અધિક હોય તે સિહાસનપર બેસે એવી પ્રથા ચાલી 'જેની લાઠી તેની ભેસ' અને 'બળીઆના બે ભાગ' એ વદતી પૂર્ણ રીતે ચરિતાર્થ થઇ જે સમયે વીરવર હુમાયૂ કાશ્મીરની નિકટ પહોચ્યો તે સમયે સિકદર દિલ્હીના સિહાસનપર બેસીને પોતાના બધુઓ ની સાથે ઝગડો કર્યા કરતો હતો સિકદરને ગૃહકલહમા પડેલો જોઇને હુમાયૂએ ધાર્યુ કે આપણુ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની આ ઉત્તમ સંધિ છે ગૃહકલહથી સિકદરને નિર્બળ થયેલો જોઇને તત્કાળ હુમાયૂ સિધુનદી ઉતરીને આવ્યો અને તેની સામે તેણે બાથ ભીડી તેની ચતુરીના પ્રચડ વેગથી દળભાગી પઠાણપાદશાહના જ્ઞાનનેત્રો ખુલી ગયા તે સારી પેઠે સમજી ગયો કે અનર્થકારી ગૃહકલહજ આ વિપત્તિનુ કારણ છે હુમાયૂના આગમનથી પાદશાહ હતાશ થયો નહિ, પરતુ તેણે પોતાના શત્રુની ગતિ રોકવાને માટે પ્રચડ સેના એકત્રિત કરી અને તે તેની સામે થયો સરહિંદ નામના સ્થાન આગળ ઉભય સૈન્યો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયુ આ યુદ્ધમા હુમાયૂએ પોતાના તરુણપુત્ર અકબરને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો એક તરફ સમુદ્ર સમાન પઠાણસેનાનો ગંભીર નાદ અને બીજી તરફ સમરવિશારદ મોગલવીરોનો અદ્ભુત રણરંગ ! તરુણવીર અકબરની તેજસ્વિતાથી ધીમે ધીમે સમરભૂમિ અત્યત ભયકર બની ગઇ અકબર આ સમયે કેવળ બાર વર્ષનો બાળક હતો રણપડિત વૃદ્ધ વીરગણોએ પ્રથમ તો તેની વીરતા અને તેજસ્વિતાને કેવળ ઉન્મત્તતા ધારી હતી પરતુ જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ મોગલવીરની અદભુત વીરતા મહા મેઘવત્ વૃદ્ધિગત થવા લાગી તેની વીરતા જોઈ સર્વના હૃદય પ્રફુલ્લિત થયા તેની અપૂર્વ વીરતાથી ઉત્સાહિત થઇને સર્વ વીરગણો રણોન્મત્ત પુરુષોની પેઠે શત્રુની વિશાળ સેના તરફ પ્રચડ વેગથી ધસવા લાગ્યા માત્ર ગણ્યા ગાઠ્યા મોગલોની પ્રચડ વીરતા આગળ અગણિત પઠાણો પરાજિત થઇ કપાઇને ભૂતલશાયી થવા લાગ્યા

અકબરને વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઇ આ પ્રસગે તેણે જે વીરતા દર્શાવી તેથી તે ભવિષ્યમા મહા પરાક્રમી થશે એમ સર્વને લાગ્યુ આટલી નાની વયમા તેણે જે અસીમ વીરતા દર્શાવી તેથી તે તેના દાદા બાબરના જેટલી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો વીરવર બાબર પણ બરાબર આટલીજ સુકુમાર વયે અગણિત ભયકર વિઘ્નો અને વિપત્તિઓ સહન કરીને પોતાના પૂર્વજોના ફરગણા રાજ્યના સિહાસનપર દૃઢ અટલ રહ્યો હતો હુમાયૂનો પિતા જેવો પરાક્રમી હતો તેવોજ તેનો પુત્ર પણ હતો અને તેથીજ તેને આ

થયો અમરકોટનો રાજા અત્યત દયાળુ હતો તેણે અતિ આદરસહિત હુમાયુને પોતાની પાસે રાખ્યો અને સર્વનુ દુઃખ નિવૃત્ત કરવાને તે યત્ન કરવા લાગ્યો

હીજરીસન ૯૪ રજબમાસના રવિવારને દિવસે હમીદાબેગમને ઉદરે રાજકુમાર અકબરનો જન્મ થયો પુત્રનુ મુખકમળ જોઇને હુમાયુનુ સમસ્ત દુઃખ દૂર થઈ ગયુ તેણે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો અને અમરકોટના રાજાના રક્ષણમા પોતાના પરિવારને મૂકીને તેનીજ સેના લઇને ભિક્કરની સાથે યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યો

વખતે વિજય મળ્યો હતો. સરહિંદના સમરક્ષેત્રમાં પોતાના પુત્રના વિજયગૌરવથી ગૌરવાન્વિત થઇને તેણે પુનઃ દિલ્હીના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તે આ ગૌરવ ઝાઝા દિવસ પર્યંત ભોગવી શક્યો નહિ. દિલ્હીનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યા પછી થોડા દિવસમાંજ હુમાયૂ પોતાના પુસ્તકાલયના ઉચ્ચ પગથિયાપરથી પડી જવાથી પરલોકવાસી થયો. તેના શોચનીય મૃત્યુનું કારણ તપાસવાથી પાશ્ચાત્યપ્રજાનો એક મોટો ભ્રમ રહેલાઇથી દૂર થઇ જશે ઘણા યૂરોપીઅન વિદ્વાનો પ્રાચ્યરાજાઓને મૂર્ખ અને વિષયી ધારીને તેમના તરફ ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ તેમનો એક મોટો ભ્રમ છે. આ પંડિતો પ્રાચ્ય રાજાઓની અંતરિસ્થતિનો વિચાર કર્યા વિનાજ આવાં ઘોર અજ્ઞાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે છે. હુમાયૂ પોતાના કુલના રાજાઓની પેઠે માત્ર વિદ્યાનુરાગીજ નહોતો; પરંતુ ઉત્તમ વિદ્વાન હતો. તેની પ્રગલ્ભવિદ્વત્તાના અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. જો આ શાકનીય વંશના રાજાઓની વિદ્વત્તાની સાથે યૂરોપના તે સમયના રાજાઓના પાંડિત્યની તુલના કરવામાં આવે, તો પૂર્વોક્ત રાજાઓની તે વિષયમાં શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થશે. ભુવનવિદિત મહારાણી ઇલિઝાબેથ અને ફ્રાન્સના સુપ્રસિદ્ધ રાજા ચતુર્થ હેન્રીની વિદ્યાપ્રિયતા સુવિખ્યાત છે; પરંતુ યથાર્થ વિચાર કરવાથી જણાશે કે ઉક્ત ઉભય પણ પ્રાચ્યરાજાઓની બરાબરી વિદ્યાના વિષયમાં કરી શકે એમ નથી ખાસ કરીને ઝક્ષરતીસને કિનારે જે દંપતિગણ ઉત્પન્ન થયા હતા, તે અનેક વિદ્યાઓમાં પારદર્શી હતા ઈતિહાસ, પુરાણતત્ત્વ, કાવ્ય; જ્યોતિષ, સમાજનીતિ,ધર્મનીતિ અને રણનીતિરાજનીતિવગેરે ગમે તે વિદ્યા લઇએ તો તે સર્વમાં તે રાજાઓ પ્રવીણ હતા. તેમની અદ્ભુત વિદ્વત્તાનું સ્મરણ થતાં આપણા હૃદયમાં તેમના પ્રત્યે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે

અકબર

પોતાના પિતાના શોચનીય મૃત્યુ પછી થોડે દિવસે અકબર સિંહાસનપર બેઠો,પણ એ પછી થોડાજ દિવસમાં તેના શત્રુઓએ તેના હાથમાંથી દિલ્હી અને આગ્રા એ નગરો ખુચવી લીધા અને તેને બહાર હાંકી કાઢ્યો. અકબરે નિરુપાયે પંજાબના એક સ્થાનમાં જઇ આશ્રય લીધો સુભાગ્યવશાત્ તેની દુર્દશા થોડા સમયમાં દૂર થઇ ગઇ. બહેરામખાએ તેના શત્રુઓના હાથમાંથી તેના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ બહેરામખાંને ભારતીય સલી[1] પણ કહેવામાં આવે છે. તેના અસીમ પરાક્રમ અને તેના ચાતુર્યના પ્રભાવથી અકબરનું રાજ્ય પર્વતસમાન દૃઢ થયું હતું કાલપી, ચંદેરી, કાલિંજર, સમસ્ત બુંદેલખંડ અને માલવા આ દેશો થોડા સમયમાંજ તેના હાથમાં આવી ગયા. અઢારવર્ષનો તરુણયુવક પોતાના વિશાળ રાજ્યનું શાસન ઉત્તમ પ્રકારે કરવા લાગ્યો.

આ વિશાળ ભારતસામ્રાજ્યપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી થોડાજ વખતમાં શહેનશાહ અકબરે રાજપૂતોની વિરુદ્ધ યુદ્ધઘોષણા કરી અને તે સૌથી પહેલાં મારવાડરાજ્યની તરફ પોતાની સેના લઇને ગયો જે સમયે હુમાયૂને તેના દુર્ભાગ્યે ઘેરી લીધો હતો અને જે સમયે તેનાપર વિપત્તિ ઉપર વિપત્તિ આવી પડી હતી તે સમયે દુષ્ટ માલદેવે તેને કારાગૃહમાં નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. કદાચ અકબરે

[1] મોગલસમ્રાટ અકબર અને ફ્રાન્સનો ચતુર્થ હેન્રી, તથા બહેરામખાં અને ફ્રાન્સનો મંત્રી સલી, આ ચારે પુરુષો એકજ વખતે વિદ્યમાન હતા આ એક અદ્ભુત ઘટના છે કે ઉક્ત ઉભય રાજાઓ અને ઉક્ત મંત્રીઓના ચરિત્રો પ્રાય: સમાન છે; પરંતુ સલી અને બહેરામખાંના ચરિત્રમાં કેટલોક ભેદ જણાય છે બહેરામખાં અત્યંત તેજસ્વી અને ન્યાયપરાયણ હતો તેણે આત્મભોગ આપીને મોગલરાજ્યને સુદૃઢ કર્યું હતું અને અંતે તે પોતેજ તેનો વિદ્રોહી બન્યો હતો. આ અપરાધને માટે તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો આ વખતે એક ગુપ્તઘાતકની કાતિલ કટારથી તેનો પ્રાણ ગયો બહેરામખાંનું જીવનચરિત્ર વાચવાલાયક છે.

નવરત્નો સહિત સમ્રાટ અકબર

Lakshmi Art, Bombay, 8

પોતાના પિતાનુ વૈર લેવાને માટે પણ મારવાડપર આક્રમણ કર્યું હોય એવો સભવ છે મારવાડ રાજ્યમા મૈડતા નામનુ એક સમૃદ્ધ નગર છે સપત્તિના વિષયમા તે નગર મારવાડમા બીજે નબરે છે મોગલશહેનશાહે આ નગરપર અત્યત ઉપદ્રવ કર્યો શહેનશાહનો અખડ પ્રતાપ અને તેજ જોઇને અબરનો રાજા ભારમલ્લ અત્યત ડર પામ્યો અને ભાવીયુદ્ધથી બચવાની આશાથી તે પોતાના પુત્ર ભગવાનદાસની સાથે અકબરનો સામત બન્યો કાયર અબરાધિપતિએ કેવળ પોતાની સ્વાધીનતાજ વેચી એટલુજ નહિ, પરતુ સમ્રાટની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેણે પોતાના પવિત્ર કુલગૌરવ ઉપર પણ પાણી ફેરવ્યુ અને પોતાની કન્યાને શામ્તીયયવનરાજના હાથમા સમર્પિત કરી દીધી પવિત્ર કુલગૌરવ અને સ્વર્ગીય સ્વાધીનતા વેચીને જે રાજપ્રસાદ અને શાતિ ખરીદવામા આવે તે શા કામની ? અનત કાળપર્યંત યત્રણામય અશાતિ અને વિપત્તિરૂપી અકુશના આઘાત સહન કરવા સારા છે પરતુ આ પ્રકારનો તુચ્છ રાજપ્રસાદ અનાવશ્યક છે સુભાગ્યની વાત છે કે ભારમલ્લ અને રાઠોડરાજ પરાધીનતારૂપી બેડી દીર્ઘકાળપર્યત સહન નહિ કરી શકવાથી સ્વતત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ કરવા લાગ્યા એટલામા અકબરના ઉઝબેકયોદ્ધાઓએ વિદ્રોહ કર્યો અકબરને સૌથી પહેલા આ વિદ્રોહને પાદાક્રાત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડયો, તેથી રાજસ્થાન જીતી લેવાની તેની પ્રબળ ઇચ્છા થોડા દિવસને માટે મુલતવી રહી આ વિઘ્ન દૂર કર્યા પછી અકબરે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતુ

જે રાજાનુ રાજ્ય શ્રેષ્ઠ નિયમપ્રમાણે ચાલે છે, જે કોઇ પ્રકારની દુરાકાક્ષા કે દુર્વાસનાને વશ હોતો નથી, જે વિદ્વાન અને ઉત્તમચારિત્રવાળા મત્રીઓની સહાયથી શુદ્ધ રાજનીતિદ્વારા પોતાના ગૌરવ, સમાન અને મર્યાદાની રક્ષા કરી શકે છે તેજ "પ્રજાપ્રતિપાલ" નામનો યથાર્થ અધિકારી છે અને તેનુજ રાજ્ય સ્વર્ગીય સુખનુ સ્થાન તથા શાતિનુ ધામ છે પરતુ જે રાજા સ્વેચ્છાચારી હોય છે, જે પ્રજાના સુખદુઃખનો જરા પણ વિચાર કરતો નથી, સ્વાર્થપરાયણતા એ જેનો મૂળમત્ર હોય છે પ્રજાનુ રુધિર ચૂસવુ એનેજ જે યથાર્થ રાજધર્મ માને છે તેને અધર્મી રાજા માનવો જોઇએ 'પ્રજાપ્રતિપાલ" નામને તે કલકરૂપ છે તે પાપી સ્વાર્થી પિશાચ છે તેનુ પદ ઘડીઆળના કાટાની પેઠે સદા ચચળ હોય છે તે ઘડીમા હોય છે, ઘડીમા નાશ પામે છે તે અસ્થિર અને પતનશીલ હોય છે વસ્તુત જ્યા રાજાની ઇચ્છાનેજ કાયદો માનવામા આવતો હોય ત્યા કોઈ પણ પ્રકારનુ સુખ સભવી શકતુ નથી સુભાગ્યવશાત્ જે દેશનો રાજા પ્રજાહિતૈષી હોય છે તે ઉન્નતિના શિખરે અવશ્ય પહોચી જાય છે પરતુ આ ઉન્નત ચિરસ્થાયી રહે એ સર્વથા શકાસ્પદ છે કાલચક્રના અપરિહાર્ય પરિવર્તનથી તે પ્રજાહિતૈષી રાજાનો ઉત્તરાધિકારી પ્રજાપીડક અને સ્વાર્થી નિવડે છે આમ બને છે ત્યારે સુખી દેશ અવશ્ય સ્મશાન અને અધકૂપસમાન બની જાય છે આ નિયમ સર્વત્ર એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે અકબર અને ઉદયસિહના રાજ્યમા આ ઉભય ચિત્રો પૃથક પૃથક દૃષ્ટિગોચર થશે

અકબર અને ઉદયસિહ સમાન વયેજ સિહાસનપર બેઠા હતા [1] હુમાયુનાં મૃત્યુ પછી અકબરને તેર વર્ષની વયે જે દિવસે ભારતવર્ષનુ સિહાસન પ્રાપ્ત થયુ તેજ દિવસે શામ્તીયકુલનુ ભાવી ભાગ્યાકાશ ઉજ્જ્વલ પ્રકાશથી પ્રકાશમાન થઇ ગયુ પરતુ પ્રથમ અકબરને કાઇ થોડા વિઘ્નો નડયા હોતા આ સર્વ વિઘ્નો દૂર કરીને નિષ્કટક અને નિર્ભય રીતે રાજ્ય ચલાવી શકાશે કે નહિ તે વિષે અકબર સાશક હતો કોટયવધિ મનુષ્યોના ભાગ્યની દોરી જેના હાથમા હતી તે માણસ પણ પોતાના ભાગ્યવિષે ચિતા કરવા લાગ્યો, પરતુ વિધાતા એકાતમા બેસીને તેની જે ભાગ્યલિપિ લખતી હતી અને આશાપુરી ભગવતી સિદ્ધિદાયી આનદમૂર્ત ધારણ કરીને તેને જે આશીર્વાદ આપતી હતી તે શહેનશાહ અદ્યાપિ જાણતો નહોતો વિધાતાના અપૂર્વ વિધાનથી અકબરની જન્મરાત્રિએ અમરકોટના મેદાનમા જે નક્ષત્રનો પ્રકાશ પડયો હતો, તેનીજ પ્રકાશિત પ્રભાથી મહાનુભાવ બહેરામખા અને પડિતવર્ય ધર્માત્મા અબુલફઝલના જેવા ચતુર મત્રીઓ તેને પ્રાપ્ત થયા અકબર અને ઉદયસિહ જોકે એકજ વયે સિહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા હતા પરતુ ઉભયના ચરિત્રોમા લેશમાત્ર સમાનતા હતી નહિ અકબર જન્મથીજ વિપત્તિના ખોળામા રહ્યા હતો અસ્થિર ભાગ્યચક્રના અપરિહાર્ય પરિવર્તનથી તેણે બાલ્યાવસ્થામાજ સસારના નવા નવા અનેક ચિત્રો જોયા અને તેને સસારના પ્રબળ પ્રચડ તરગોની ચોટ ખાવી પડી આથી તેણે મનુ

---

[1] સિહાસનારૂઢ થતી વખતે અકબર અને ઉદયસિહની વય તેર તેર વર્ષની હતી

બ્યની પ્રકૃતિનાં ગૂઢ તત્ત્વોનો જે અભ્યાસ કર્યો હતો તેની ઝાખી ઉદયસિંહને થઈ નહોતી ઉદયસિંહ બાલ્યાવસ્થામા એકાતવાસમા ઉછર્યા હતા કમલમેરની શૈલમાલાના શિખરસિવાય અન્ય પ્રકારનુ પ્રકૃતિ-સૌંદર્ય તેમના જોવામા આવ્યુ નહોતુ તેઓ પહાડના શિખરપર આવેલા મહાલયમા વસતા હતા તેથી બહારના કાઈ પણ વર્તમાન તેમના સાભળવામા આવતા નહોતા

આથી સસારનીતિનુ કોઈપણ સૂત્ર ઉદયસિંહને જ્ઞાત નહોતું જેઓ પોતાના જન્મનુ વૃત્તાત પણ જાણતા નહોતા, બાલ્યાવસ્થાથીજ પરાયા ઘરમા અને એકાંતવાસમા જેમનુ આદરસહિત પોષણ થયું હતું, જેઓ એક ક્ષણવાર પણ વિપત્તિરૂપી અ કુશના આઘાતથી પીડિત થયા નહોતા અને જેમણે એક ક્ષણવાર પણ સસારની કૂટનીતિની ભયકર ભ્રુકુટિ જોઇ નહોતી તેમને સસારવ્યવહારમા ચાતુર્ય શી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે ? સસારનો વ્યવહાર નહિ જાણવાને લીધેજ પાછળથી રાણાને અત્યત કષ્ટ ભોગવવુ પડ્યુ હતું તેમણે ધાર્યું હતું કે આવાજ સુખમા મારૂં સમગ્ર જીવન વ્યતીત થશે આ અનર્થકારક વિચારથીજ તેમનુ મન રાજકાર્યપરથી ઉઠી ગયુ હતું, પરતુ રાજ્ય એ શુ વિલાસલોલુપતાની તૃપ્તિ કરવાનુ સાધન છે? જે રાજ્યની સાથે હજારો માણસોના સુખદુ ખ ભળેલા છે તે શુ માત્ર બાળકોની રમત જેવુ છે ? રાજ્યગુણોથી યુક્ત અને વિદ્વાન એવો કયો રાજા આવો વિચાર નથી કરતો ? પરતુ રાજપૂતકુલકલ ક ઉદયસિંહને આ વિષે જરાપણ વિચાર નહોતો અને તેથીજ તેઓ અત્યત અનાચાર કરતા હતા જો કે યવનોની પ્રબળ સમરપિપાસા શાત કરવાને માટે યુદ્ધમા જઇને ચિતોડના ચતુર મ ત્રીઓએ પોતના પ્રાણ ખોયા હતા, તથાપિ જો રાણાની ઇચ્છા હોત તો તે શેષ રહેના કોઇ ચિતોડનિવાસી રાજનીતિવિશારદની પાસેથી રાજનીતિ શીખી શકત કોઈ ચતુર રાજનીતિવિશારદના ઉત્સાહ ઉદ્દીપન અને સુશિક્ષાથી તેમના હૃદયનો અ ધકાર દૂર થઇ ગયો હોત જો આમ થયું હોત તો પછી ઉદયસિંહને કોઇ કાયરપુરુષ કહી શકત નહિ, પર તુ દુર્ભાગ્યવશાત્ વિધાતાએ તેમને ર જગુણોથી ભૂષિત કર્યા નહોતા નહિ તો તેમનામા આ કુબુદ્ધિ કયાથી ઉત્પન્ન થઇ હોત? અને તેમણે શામાટે ચતુર મ ત્રીઓની સલાહપર લક્ષ્ય આપ્યું ન હોત?ઉદયસિંહ કાયર હતા તેઓ રાજા થયા તેથી શુ થયુ ? જે રાજામા નૃપોચિત ગુણો ન હોય તે રાજા શા કામનો ?ઉદયસિંહમા એ ઉપરના ગુણોને બદલે અનર્થકારક દુર્ગુણો ભરેલા હતા તેમના વિચારનું ત ત્ર એક વેશ્યાદ્વારા ચાલતુ હતુ આ વેશ્યાજ ઉદયસિંહની સલાહકાર, જીવનસહચરી અને વિદ્યા બુદ્ધિ તથા બોધદાયિની સ્વામિની હતી રાણા તેના એના દાસ બની ગયા હતા કે તેમના ભાગ્યસૂત્રને તે પિશાચિની પોતાના હાથમા ગ્રહણ કરી રહી હતી મહારાણા ઉદયસિંહ–ગિહલોતકુલકેસરી વીરવર બાપ્પારાવલના વ શજ–મેવાડના સ્વામી–રાણા સગ્રામસિંહના પુત્ર–હતભાગી ઉદયસિંહ પાપિની વેશ્યાની આજ્ઞાનુસાર ચાલતા હતા આજે ગણિકા અભાગી ઉદયસિંહના ભાગ્યસૂત્રની અને મેવાડભૂમિના શાસનની ચાલક બની ગઇ છે મૂર્ખ ઉદયસિંહ તેનાપરજ શ્રદ્ધા રાખીને વિલાસિતના પાપપ કમા ડુબી ગયા છે રાણાને આ પ્રકારે પ્રમાદી અને વિનાસનિમગ્ન થયેલા જોઇને ચતુર અકબર પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે આ ઉત્તમ સ ધિ છે એમ ધારી તૈયાર થઇ ગયો તેના વિદ્વેષાગ્નિની ચિણગારીથી ચિતોડનો ગૌરવસ્તભ ભસ્મીભૂત થઇ ગયો, ઉદયસિંહને પોતાના અનાચારનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યુ

દૂર આવેલી અક્ષરતીસનદીના કિનારાપર આવેલા ફરગણાના રાજ્યને છોડી મોગલકુળતિલક બાબરે સ્વર્ગીય નદી ભાગીરથીના પવિત્ર જલથી ધોવાતા પુણ્યક્ષેત્ર ભારતવર્ષમા આવીને જે નાના બીજનું રોપણ કર્યું હતુ તે એક વખત મહાપ્રચ ડ વૃક્ષ થઇ જશે એમ કોણે ધાર્યું હતુ ? કોણે ધાર્યું હતું કે એક વખત તે વૃક્ષના મૂળ દૂર સુધી ફેલાઈ જઇને ભારતવાસીઓને જકડી લેશે ?બાબરનું રોપેલુ બીજ હુમાયૂના યત્નથી અ કુરિત થયુ હતું, પરતુ જો અકબર તેને જલસિ ચન ન કરત તો અવશ્ય તેનો અ કુર સૂકાઇ જાત આથી એમજ કહેવુ વિશેષ યુક્ત ગણાશે કે અકબરદ્વારાજ ભારતવર્ષમા મોગલસામ્રાજ્યના મૂળ નખાયા અકબરજ રાજપૂતરાજ્યોના સૌભાગ્યસૂર્યનો રાહુ થયો રાજપૂતોની સ્વાધીનતારૂપી ઇમારતપર અકબરજ વજ્ર થઇ પડ્યો અત્યારસુધી ઉક્ત ઇમારતને કોઇ પણ યવન મૂળમાથી તોડી પાડી શક્યો નહોતો, પરતુ આજે અકબરે તેને જડમૂળથી ખોદાવીને ફેકી દીધી આજે અકબરના ભયકર વજ્રપ્રહારથી ઉક્ત ઇમારત છિન્નભિન્ન થઈ ગઇ અભાગી હિંદુજાતિ

સ્વાધીનતાના ઉચ્ચ આસનપરથી ઉતારીને અકબરે તેને દુખના અંધકારમય કૂપમા નાખી દીધી અને કઠોર દાસત્વની બેડીથી જકડી લીધી અકબરના કયા ગુણના પ્રભાવથી કયા મહામંત્રના બળથી રાજપૂતોએ આ જજીરના ભારને હલકો માન્યો હતો, તે અમે સમજી શકતા નથી અકબરના કયા ગુણથી મોહિત થઇને રાજપૂતોએ તેની પહેરાવેલી કઠોર જજીરને વારવાર ધારણ કરી હતી, તે અમે કહી શકતા નથી આ વિષયનુ ગૂઢ રહસ્ય સમજવુ એ કાઇ સહેલી વાત નથી, વિશેષ તપાસ કરવાથી અકબરના અંગમા એકાદ ગુણ તો અવશ્ય દેખાઇ આવશેજ આ ગુણ એ હતો કે અકબર મનુષ્યના હૃદયની વાત જાણવામા મહાચતુર હતો, તે એટલે સુધી કે મનુષ્યની ગુપ્તમા ગુપ્ત વાત પણ તેને વિદિત થઇ જતી હતી તથા જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તે સર્વને સતુષ્ટ કરી દેતો હતો આ અનુપમ ગુણની સહાયથીજ અકબરે હિંદુજાતિના હૃદયમા તેનાપ્રત્યે પ્રીતિ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરી હતી આજ કારણથી એકવાર વિજિત હિંદુઓએ આનદોન્મત્ત થઇ તેને "જગદ્ગુરુ" અને 'दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा' એવી ઉપાધિ અર્પણ કરી હતી, પરતુ આ અભિમાનોત્પાદક અને ગૌરવશાળી ઉપાધિ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે તેણે પોતાના હાથથી અસખ્ય ભારતસતાનોના હૃદય ક્રૂર રીતે ચીરી નાખ્યા હતા અને સનાતનધર્મના અનેક પવિત્ર મંદિરોને ચૂર્ણ કરી નાખીને તેને સ્થળે મસજીદો બધાવી હતી ભારતના અગણિત વીરવંશો તેના કઠોર અને ભયકર હસ્તપ્રહારથી એકદમ નાશ પામી ગયા હતા અને તેના સ્વેચ્છાચારથી અનેક આર્યસતાનોના ગૌરવાન્વિત મુખોપર કલકની કાળી શાહી લાગી ગઇ હતી પોતાના અપૂર્વ જ્ઞાનચાતુર્યના પ્રભાવથી તેણે જ્યાસુધી પરાજિત, દાસત્વની પ્રચડ જજીરથી જકડાયેલા, હતભાગી અને ભ્રમથી અંધ થયેલા ભારતસતાનના હૃદયના પ્રેમનો ઉપહાર મેળવ્યો નહોતો, ત્યાસુધી તે શાહબુદ્દીન અને અલ્લાઉદ્દીન વિગેરે નિષ્ઠુર હિંદુવિદ્વેષી પાદશાહોને પણ શિરતાજ ગણાતો હતો વિચાર કરવાથી અવશ્ય જ્ઞાત થશે કે આવુ કલકિત નામ તેને અન્યાય અને અવિચારથી આપવામા આવ્યુ નથી, પરતુ આ કલક તેના કપાળપર સહાને માટે વાસ કર્યો નહોતો યૌવનના ભયકર મદથી ઉન્મત્ત બનીને અકબરે પોતાની કઠોર દુરાકાક્ષા તૃપ્ત કરવાને માટે હિંદુઓના હૃદયમા જે ભીષણ પ્રહારો કર્યા હતા તે ઘાવો તેણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા રુઝાવી નાખ્યા હતા અને કોટ્યવધિ ભારતવાસીઓના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યાં હતા.

રાજધર્મહીન અને કર્મહીન ઉદયસિંહના હાથમા મેવાડનો રાજ્યભાર આવ્યો બાપ્પા, સમરસિંહ આદિ રાજનીતિવિશારદ અને શાસ્ત્રજ્ઞ રાજાઓએ જે રાજ્ય ચલાવ્યુ હતુ તેજ રાજ્ય હવે ઉદયસિંહના હાથમા આવ્યું બાપ્પા વિગેરે રાજાઓ અત્યત ચતુર અને કાર્યકુશલ હતા તથા રાજકાર્યને અત્યત મહત્ત્વનુ કામ માનીને સદા સાવધાન રહેતા હતા ઉદયસિંહ આ કાર્યને અત્યત સુગમ અને સરલ સમજ્યા આજ કારણથી મેવાડપર દુખના ડુગરો તૂટી પડયા સિસોદીઆકુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, કે—'જ્યાસુધી બાપ્પારાવળના વશજો મારી આજ્ઞાનુ પાલન કરશે ત્યાસુધી હુ કોઇ પણ પ્રકારે ચિતોડનો ત્યાગ કરીને જઇશ નહિ' બાપ્પારાવળના વશજોએ આજના દિવસ પર્યંત તેને સતુષ્ટ કરવાને માટે પોતાના હૃદયનુ રુધિર અર્પણ કર્યુ હતુ આથી મહાદેવી સતુષ્ટ રહી હતી સ્વદેશની સ્વાધીનતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે ગિહલોતવશના રાજાઓએ આત્મોત્સર્ગનુ જે પ્રકાશમાન ઉદાહરણ આપ્યુ હતુ તેનુ સ્મરણ થતા આપણને અતિ આશ્ચર્ય થાય છે આહાહા! મેવાડનો કયો વીર પોતાના દેશની સ્વાધીનતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે ભગવતી ચતુર્ભુજાના આગળ આત્મવિસર્જન કરવાને તૈયાર ન થાય? જે દિવસે હિંદુવિદ્વેષી કઠોર હૃદયી અલ્લાઉદ્દીનના વિદ્વેષાગ્નિની ચિણગારીઓથી સુવર્ણમયી ચિતોડનગરી ભસ્મીભૂત થઇને સ્મશાનવત્ બની ગઇ તે દિવસે બાર રાજકુમારોએ પોતાના રુધિરથી ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રીદેવીની તીવ્ર પિપાસા શાત કરી હતી અને આ રીતે વીરવર બાપ્પારાવળની વિજયવૈજયન્તી મુસલમાનોના કરાલગ્રાસથી બચાવી હતી આ વખતે રાજપૂતોપર જો કે વિપત્તિ આવી પડી હતી, તોપણ રાજપૂતવીરોના ગૌરવનુ કેવી સરસ રીતે રક્ષણ થતુ હતુ અને તે વખતે રાજપૂતવીરોએ કેવો અનુપમ ઉદ્યોગ કર્યો હતો, તેનુ એ પ્રથમ પ્રકાશિત ઉદાહરણ છે તે પછી જે દિવસે મેવાડની દક્ષિણસીમામા આવેલી કેસરાન્નિને ભેદીને દુષ્ટ બહાદુરશાહની વિજયવની સેના મહાભરતીની પેઠે પ્રચડ વેગથી મેવાડના આહ્લાદકારક ક્ષેત્રોમા આવી પહોચી તે દિવસે પણ બાપ્પા

રાવલના વંશજ વીરવર વાઘજીએ આત્મોત્સર્ગનું પ્રદીપ્ત ઉદાહરણ બતાવી ભગવતી ચતુર્ભુજાની કઠોર આજ્ઞાનું પાલન કર્યું હતું મેવાડના રાજવંશનું આ બીજું અલૌકિક ઉદાહરણ હતું

પરંતુ આ ત્રીજી વખતે, ચિતોડપર આવેલા આ ત્રીજા ઘોર સંકટપ્રસંગે, સિસોદીઆકુળપર આવી પડેલા આ ત્રીજા અપરિહાર્ય સંકટકાળે, બાપ્પારાવલનો કયો વંશજ પ્રાણાંતનો દાવ ખેલીને ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રીદેવીને સંતુષ્ટ કરશે? ભગવતી ચામુંડા આ પ્રસંગે કયા વીરના હૃદયનું રુધિર પીને સંતુષ્ટ થઇ ચિતોડપુરીની રક્ષા કરશે? આ વખતે ભયંકર સંગ્રામભૂમિમાં કોઈપણ સિસોદીઆવીર આવ્યો નહિ હવે શું થશે? કાંઈ પણ ઉપાય રહ્યો નહિ ચિતોડનું શોચનીય અને ભીષણ અધઃપતન થવાનું છે, ચિતોડનો સ્વાધીનતારૂપી સૂર્ય આ વખતે સદાને માટે અસ્ત થવાનો છે મોહમયી મહામાયા અંતર્ધાન થઇ ગઇ! જે ગૂઢ ભાગ્યસૂત્રે ગિહલોતકુલને આટલા દીર્ઘકાળપર્યંત બાંધી રાખ્યું હતું, તે સૂત્ર પણ સદાને માટે તૂટી ગયું જે મહાદેવીએ ભયંકર વિપત્તિના સમયમાં સમરસિંહની ઉભય આંખો ખોલીને ગંભીરસ્વરથી કહ્યું હતું કે—"હિંદુગૌરવ લુપ્ત થવાની અણીપર છે " જેણે ચિંતાના વમળમાં પડેલા લક્ષ્મણસિંહની સન્મુખ પ્રગટ થઇને બાર રાજકુમારોનો બલિ માગ્યો હતો, તે ચિતોડની મૂર્તિમંત સ્વાધીનતાલક્ષ્મી—દેવી ચતુર્ભુજા હતભાગી ઉદયસિંહની કાયરતા જોઇને સદાને માટે ચિતોડનો પરિત્યાગ કરી ગઇ! તેની સાથે રાજપૂતજાતિની એક મહાન શ્રદ્ધા નાશ પામી! જે શ્રદ્ધાબળથી તે લોકો ચિતોડપુરીને પવિત્ર સનાતનધર્મ અને સ્વાધીનતાનો દુર્જયદુર્ગ માનતા હતા તે મહાન શ્રદ્ધા હવે તેમના હૃદયમાંથી લુપ્ત થઇ ગઈ! હવે તેઓ તેને માત્ર એક મિથ્યા કલ્પના ગણવા લાગ્યા

આ પ્રકારનો પવિત્રવિશ્વાસ એ રાજપૂતોની અપૂર્વ દેવભક્તિ, જીવનશક્તિ અને દેશરક્ષાની મહાશક્તિ છે આ મહામંત્રથી દીક્ષિત થઇને અનેક દેશના રાજાઓએ સ્વદેશની રક્ષાને માટે રણક્ષેત્રમાં પ્રસન્નમુખથી આત્મવિસર્જન કર્યું હતું આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો જગતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરથી અંકિત છે જાતીયજીવનના જે કેટલાક આત ઉજ્જ્વલ ચિત્રો ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વના મૂળમાં આ મહાન વિશ્વાસ અને આ અપૂર્વ દેવભક્તિ બીજરૂપે વર્તમાન છે રાજપૂતોની આ શ્રદ્ધાને તેમની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા સાથે શો સંબંધ છે તેનો વિચાર કરવાનું કામ અમે વિદ્વાનોના હાથમાં સોંપીએ છીએ ઇતિહાસમાં અનેકવાર તેમના અસીમ ગુણોની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને અમે માનીએ છીએ કે આ વિશ્વાસજ સદા તેમના વિજયની કૂંચીરૂપ હતો

અકબરે ચિતોડપર બેવાર આક્રમણ કર્યું હતું, પરંતુ તવારિખ ફરિસ્તામાં તેના કેવળ એક વારના આક્રમણનુંજ વૃત્તાંત લખ્યું છે જે વખતે તેના પ્રચંડ ક્રોધાગ્નિમાં ચિતોડનો નાશ થઇ ગયો તે વખતના આક્રમણનુંજ વૃત્તાંત ફરિસ્તામાં ઉપલબ્ધ થાય છે પરંતુ જે વખતે તે પરાજિત અને હતાશ થઇ સંગ્રામભૂમિમાંથી નાસી ગયો હતો તે સમયનું કિંચિત્પણ વૃત્તાંત ઉક્ત તવારિખમાં જડતું નથી પરાજયના અપમાનથી પોતાના શહેનશાહને બચાવવાને ખાતર મુસલમાનઇતિહાસવેત્તા આ વાત ચાવી ગયો હતો, એ સ્પષ્ટ જણાય છે ભટ્ટગ્રંથોના ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે અકબરે ચિતોડપર પ્રથમ આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેને પરાજિત થઇને નાસી જવું પડ્યું હતું ઉદયસિંહની પરાક્રમશાળી ઉપપત્નીના શૌર્યથી પરાજિત થઇને અકબરે મેવાડમાંથી પલાયન કર્યું હતું સમ્રાટઅકબરે આ વખતે પોતાની વિજયશાળી સેના લઇને ચિતોડપર પ્રચંડ બલપૂર્વક આક્રમણ કર્યું હતું આ વખતે પ્રથમ તો કાયર ઉદયસિંહે અકબરની સામે બાથ ભીડી નહિ, પરંતુ સરદારોએ ઠપકો આપવાથી તથા રાજ્ય ખોવાના ભયથી નિરુપાયે તેઓ સંગ્રામભૂમિમાં ગયા તેમના હૃદયમાં સાહસ નહોતું—પ્રતિજ્ઞા નહોતી—દૃઢતા નહોતી, તો પછી તેઓ કયા બળથી મોગલસમ્રાટનો પરાજય કરે? ચિતોડની સેનાએ દીર્ઘકાળપર્યંત અકબરની ભયંકર મોગલસેના સાથે યુદ્ધ કર્યું પરંતુ પોતાના રાજાના તરફથી ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન મળ્યા સિવાય સેના ક્યાંસુધી યુદ્ધ કરી શકે? અંતે લાચાર થઇ રાજપૂતોની સેના નાઠી હતભાગી ઉદયસિંહ અકબરના હાથમાં કેદ પકડાયા વીરજનની મેવાડભૂમિના કપાળે આ ઘણું ખરાબ કલંક લાગ્યું જે ઘટના આજપર્યંત મેવાડમાં બની નહોતી તે અસંભવિત ઘટના કાયર ઉદયસિંહને લીધે આજે સંભવિત બની આ કાંઈ સાધારણ શોકની વાત નથી ઉદયસિંહ બંદીવાન બનવાથી રાજમહાલયમાં અત્યંત હાહાકાર વર્તી રહ્યો રાણાને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવાનો કાંઇ ઉપાય કોઇને સૂઝ્યો નહિ.

ચિ-તોડગઢ પુતળિઓના મહાલસહિત

Lakshmi Art Bombay, 8

સરદારોએ ઉદયસિંહને મુકત કરવાની કિંચિત્ ચેષ્ટા પણ કરી નહિ અધિક વર્ણન શુ કરવુ ? બસ આટલુ જ કહેવુ પૂરતુ થઇ પડશે કે ચિતોડપુરી સર્વથા નિસ્તેજ બની ગઇ સરદારોની આવી બેદરકારી અને નિસ્તેજભાવ જોઇને ઉદયસિંહની ઉપપત્નીના હૃદયમા મહદ્ અભિમાન અને અત્યત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયા તે પોતાના મનમા શોચવા લાગી કે –" શુ ચિતોડપુરી આજે વીરવિહીન થઈ ગઇ છે ? શુ વીરમાતા મેવાડભૂમિએ આજે એકદમ પોતાનુ તેજ ગુમાવી દીધુ છે ? જે અસખ્ય માણસો આ ચિતોડપુરીમા વસે છે તેઓ સર્વ શ નિર્જીવ છે ? શુ તેઓ કેવળ માસના પિંડોજ છે ? શુ ક્ષત્રિયબાળાઓએ નિર્જીવ માસપિંડોનેજ જન્મ આપ્યો છે ? ક્ષત્રિયોના સાહસ, વીરતા, તેજસ્વિતા અને આત્માભિમાન, એ ગુણો શુ એકદમ આ લોકમાથી પ્રયાણ કરી ગયા છે ? જો આમ ન હોય તો તેઓ પોતાની આખોથી પોતાના રાજાનુ અપમાન અને કારાગૃહવાસ જોયા છતા નિર્જીવ અને નિશ્ચિત થઇને કેમ બેસી રહે ?" ઉકત વીરનારીએ દારુણ ક્રોધ અને શત્રુઓનો વધ કરવાની ઉત્કટ અભિલાષાથી ઉન્મત્ત થઇને પોતાના કોમળ અગપર ક[illegible] લોહબખ્તર ધારણ કર્યું અને હાથમા ધનુષ્યબાણ તથા તલવાર લઇને તે અશ્વારૂઢ થઇ સમરભૂમિ તરફ ચાલી ચિતોડની નિર્જીવતા અને મૌન દૂર કરાવીને રાજપૂતોની સેનાને નવીન ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત કરી કાપુરુષ ઉદયસિંહની વીર ઉપપત્ની રાજપૂતસેના સાથે ભયકર વેગથી મોગલસેના તરફ ગઇ અને તેનાપર એકદમ છાપો માર્યો તેના હાથમા જે ભયકર ભાલો હતો તેના ભીષણ આઘાતથી તથા બાણથી પુષ્કળ યવનો માર્યા ગયા થોડી વાર સુધી યુદ્ધ થયા પછી યવનો પાછળ હટવા લાગ્યા રુદ્રચડી રાજપૂતરમણી અત્યત ઉત્સાહ અને ભીષણ પરાક્રમથી યવનોને નસાડતી નસાડતી અકબરની મુખ્ય છાવણી તરફ જવા લાગી વીરનારીની આ અદ્ભુત વીરતા જોઇ અકબર વિસ્મિત થયો અને અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓના ભયથી તે રણભૂમિ ત્યજીને પલાયન કરી ગયો સ્ત્રીની વીરતાથી-કેવળ એક સ્ત્રીની વીરતાથી આજે ભારતસમ્રાટ મોગલવીર અકબરશાહ પરાજિત થઇ ગયો એક સ્ત્રીના પરાક્રમથી આજે વિજયવતી મોગલસેના છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ રાજપૂત રમણીની અસામાન્ય વીરતાનું આ એક અતિ પ્રકાશિત ઉદાહરણ ઇતિહાસપટપર સુવર્ણાક્ષરે લખાયુ છે

ઉદયસિંહ અકબરના કારાગૃહમાથી છૂટયા અને તેમણે ચિતોડમા આવીને પોતાની ઉપપત્નીની અત્યત પ્રશસા કરી તેમણે તેની વીરતાને સહસ્રવાર ધન્યવાદ આપ્યો અને તે ભરસભામા ગદ્ ગદ કઠે કહેવા લાગ્યા કે –" વીરનારીની બહાદુરીથી મારી મુક્તિ થઇ છે " રાણાના મુખે આ વખતે ઉકત સ્ત્રીની બહાદુરીની પ્રશસા થતી સાભળી ચિતોડના સરદારોને અત્યત ઘૃણા ઉત્પન્ન થઇ તેમનુ અભિમાન ઉશ્કેરાઇ આવ્યુ અને તેઓ અત્યત ક્રોધાન્વિત બની ગયા તેઓ પોતાના મસ્તક અવનત કરી રાજસભામાથી ચાલ્યા ગયા તેમણે વિચાર કર્યો કે –" કોઇને કોઇ પ્રકારે આ વેસ્યાને મારી નાખવી જોઇએ " આવો વિચાર કરી તેઓ તેનો વધ કરવાની સધિ અને ઉપાય શોધતા રહ્યા અગણિત સરદારોના ક્રોધ અને દ્વેષમાથી માત્ર એકજ સ્ત્રી શી રીતે બચી શકે ? તે બિચારી શીઘ્ર તેમના પજામા ફસાઇને મરણ પામી

અકબરપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાને લીધે સરદારો અને સામતોને આનદ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ, તેને બદલે તેમને શોક ઉત્પન્ન થયો અને માહોમાહેના કલહથી રાજ્યમા ભયકર અશાતિ ઉત્પન્ન થઈ ચિતોડની આવી અશાતિનુ વૃત્તાત સાભળી અકબર પોતાના અપમાનનુ સપૂર્ણ વૈર લેવાને તૈયાર થયો અને એક મહાપ્રચડ સૈન્ય લઇને ફરીથી ચિતોડતરફ ચાલ્યો આ સમયે અકબરની વય પચીસ વર્ષની હતી તેના શરીરમા વિપુલ બળ હતુ અને તેના હૃદયમા અત્યત ઉત્સાહ હતો તેના અખડ પ્રતાપથી પ્રાય સમસ્ત ભારતવર્ષ તેને શરણે હતુ, અનેક દુર્જયદુર્ગો તેના ભયકર પરાક્રમથી વિધ્વસ પામી છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા, અનેક રાજપૂતરાજાઓ તેની આજ્ઞાનુ પાલન કરવાને માટે હાથ જોડી તેની સમક્ષ ખડા રહેતા હતા, તો પછી મેવાડનુ મસ્તક શી રીતે ઉન્નત રહી શકે ? મેવાડનો ગર્વ શી રીતે અચળ રહી શકે ? મેવાડના રાજપૂતો શામાટે તેને વશ ન થાય ? મોગલસમ્રાટની પ્રચડ સેના તીવ્ર વેગથી આવીને મેવાડમા પ્રવેશી ચિતોડની નિકટના ૧પ ડૌી નામના ગામથી બસ્સી જતા જે પાચ કોસનો રાજમાર્ગ

૧ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે પડૌલી નામના બે ગામો છે તેમાનુ જુનુ ગામ ચિતોડના સુપ્રસિદ્ધ માનસ–

આવે છે, તેના અગ્રભાગેજ મોગલસમ્રાટ અકબરની મહા પ્રચંડ છાવણી પડી આ સ્થળે સંગેમરમરનો એક શુંડાકાર સ્તંભ પણ વિરાજમાન છે આ સ્તંભને ' અકબરકા દીવા" અર્થાત "અકબરનો દીપક"[1] કહેવામા આવે છે આજપર્યંત પ્રવાસીઓ મેવાડના અધઃપતનના તે ભયંકર સ્મૃતિસ્તંભને દૂરથી જોઇનેજ ચિતોડની ગત દુર્દશાનો વિચાર કરતા કરતા અશ્રુધારા છોડતા ચાલ્યા જાય છે

ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે મેવાડનુ સત્યાનાશ કરવાના ઉદ્દેશથી ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી જેવો અકબર ચિતોડ તરફ આવ્યો કે તરતજ કાયર અને બીકણ ઉદયસિંહ પોતાનુ પાટનગર છોડીને નાસી ગયા રાણાના પલાયનથી પણ ચિતોડ રક્ષકહીન બન્યું નહિ જોકે ચિતોડના કાપુરુષ રાણા તેનો ત્યાગ કરીને નાસી ગયા પરંતુ ચિતોડ એ નામની બલિહારી એવી છે કે કોણ જાણે કયાથી સાહસિક અને પરાક્રમી અગણિત વીરો નગ્ન અસિ પોતાના હાથમા ગ્રહણ કરીને ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે યવનોની સામે ઝુઝવાને આવી પહોચ્યા ! જાણે કોઈ ગુપ્ત દેવતાના મૃતસંજીવનમંત્રના પ્રભાવથી ચિતોડની સમરભૂમિમા પડેલા વીરગણોનીભસ્મમાથી અગણિત વીરોની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોય ! રાજસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાથી સરદારો અને સામંતો પોતપોતાની સેના લઇને ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે આવી પહોચ્યા વીરવર સહીદાસ અનેક તેજસ્વી અને સાહસિક ચંદાવતોને પોતાની સાથે લઇને ચિતોડના પ્રધાન તોરણદ્વાર 'સૂર્યદ્વાર' પર આવીને ઉભા રહ્યા મંદોરિયાપતિ રાવત દૂદા સંગાવતોની[2] સેનાને પોતાની સાથે લઇને રણસંગ્રામમા આવી પહોચ્યા બૈદલા અને કટોરિયા નામના બે રાજ્યોમાથી બે બળવાન રાજાઓ આવ્યા આ રાજાઓ દિલ્હીશ્વર હિંદુચક્રવર્તી મહારાજા પૃથ્વીરાજના વંશજો હતા વળી વિજૈનીના પરમાર અને માદીના ઝાલાપતિ વગેરે વીરપુરુષો અત્યંત ઉત્સાહસહિત સંગ્રામભૂમિમા આવી પોતપોતાની સેનાના વીરોચિત રણાભિનયથી આગળ કુચ કરાવવા લાગ્યા આમાના ઘણા રાજાઓ મેવાડરાજ્યના માંડલિક હતા, પરંતુ માંડલિકસિવાય ઇતર રાજપૂતરાજાઓ અન્ય પ્રદેશમાથી પણ અકબરની સામે યુદ્ધ કરવાને આવ્યા હતા તેમા દેવનપતિ વાઘજીનો વંશજ, ઝાલોરપતિ સોનગઢા ઇશ્વરદાસ રાઠોડ કરમચંદ કછવાહા તથા ગ્વાલિયરના તુંવાર રાજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ રાજાની અદ્ભુત વીરતા તથા રણનૈપુણ્યનું વૃત્તાંત ઇતિહાસમા સુવર્ણાક્ષરથી અંકિત છે

ધીમે ધીમે હિંદુમુસલમાનો વચ્ચે યુદ્ધ થવા લાગ્યુ યવનસેના ભયંકર નાદ કરતી, સમરભૂમિને કંપાવતી પ્રચંડ વેગથી ચિતોડના સૂર્યદ્વાર તરફ ધસી આ તરફ રણોન્મત્ત રાજપૂતો પણ પ્રચંડ સિંહનાદ કરી આકાશને વિદારી નાખતા એકદમ ધનુષ્યબાણ લઇ તૈયાર થઇ ગયા ચંદાવતવીર સહીદાસ ગંભીર અને પ્રચંડ હુંકારો કરી યવનસેનાપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા સૂર્યદ્વારમા થઇને ચિતોડમા પ્રવેશ કરવાને માટે મોગલોની સેના સમુદ્રની પેઠે ઉત્તગીને તે દ્વાર તરફ આવવા લાગી બંદુકની ગોળીઓ મારી મારીને મોગલો અનેક ચંદાવતવીરોને નીચે તોડી પાડતા આગળ વધવા લાગ્યા વીરવર સહીદાસે પોતાનો પગ જરા પણ પાછળ હઠાવ્યો નહિ એક એક કરતા તેમના ઘણા સૈનિકો રણમા પડયા તથાપિ તેમનો ઉત્સાહ તો જેવો ને તેવો કાયમજ રહ્યો જ્યાસુધી તેમના શરીરમા પ્રાણ રહ્યા, જ્યાસુધી તેમની રક્તવાહિનીઓમા રુધિરનુ એક પણ બિંદુ રહ્યુ અનેજ્યાસુધી તેમનો વજ્રસમાન કર શિથિલ થયો નહિ, ત્યાસુધી શત્રુઓ કોઇપણ પ્રકારે તોરણદ્વારમા પ્રવેશ કરી શકયા નહિ

રોવરના કિનારાપર વસેલુ છે આ માનસરોવરના કિનારપર બંધાવવામા આવેલા કેટલાક પ્રાચીન સ્તંભોમાથી તેમને જે એક શિલાલેખ ઉપલબ્ધ થયો હતો તેની સહાયથીજ તેમણે ગિહલોતકુલના ઉત્પત્તિકાળનો નિર્ણય કર્યો હતો

૧ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે આ દીપમાલ અદ્યાપિ સર્વાંગ સંપૂર્ણ દશામા વિદ્યમાન છે તેને સર્વથા ચૂનાના પથરથી બનાવવામા આવી છે તેની ઉંચાઈ ૩૦ ફીટ અને તેનો શિરોભાગ ૪ ફીટનો હશે તેની ઉપર ચઢવાને માટે એક સીડી છે એક મોટી સગડીમા અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરીને તે પ્રતિ રાત્રિએ તેના શિખરપર રાખવામા આવતી હતી યાત્રાળુઓ તેનેજ ચિન્હ સમજતા હતા આ દીપમાળ એક પ્રકારની મૂર્તિ સમાન બનાવવામા આવી હતી હિંદુ મુસલમાન ખ્રિસ્તી કિંવા યાહુદી, કોઈના પણ ઉપાસનામંદિરને તે મળતી આવતી નહોતી, પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોતા સર્વ જાતિઓના દેવાલયના ચિન્હો તેમા જણાય છે

૨ આ સંગાવતોકો રાણા સંગ (સંગ્રામસિંહ) ના વંશજો નથી વીરવર ચંદ્રના વંશમા સંગ નામનો જે એક વીર થયો હતો તેના વંશજો આ લોકો છે

ચદાવતવીર સહીદાસની આ અદ્ભુત વીરતા જોઈ અન્ય રાજપૂતો પણ પ્રચડ ઉત્સાહ સાથે શત્રુઓનો સહાર કરવા લાગ્યા, પરતુ જે બે મહાવીરોએ દુર્દાન્ત યવનોનો ગર્વ ખડિત કરવાને માટે, અદ્ભુત વીરતા તથા રણનિપુણતા પ્રકટ કરી હતી તેમના નામ જયમલ તથા પત્તો[1] હતા આ ઉભય રાજપૂતવીરોએ મેવાડના શોકાચ્છાદિત ભાગ્યાકાશને થોડીવાર સુધી ઉજ્જવલ પ્રકાશથી ચમકાવી મૂક્યુ હતુ અને તેમના અદ્ભુત પરાક્રમનુ વૃત્તાત તે વખતના મેવાડના તિમિરમય ઇતિહાસમા ઉજ્જ્વલ જ્યોતિ-સમાન હતુ અને, તેમની વીરતા તથા રણનિપુણતા અનતકાળપર્યત અક્ષત રાખવાને માટે સ્વય અકબરે તેમનુ વૃત્તાત પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે જયમલ બેદનોરનો રાજા હતો મારવાડના સાહસિક સામ તોમા જય-મલ સુપ્રસિદ્ધ હતો તેનો જન્મ રાઠોડકુલની મેડતિયા નામની શાખામા થયો હતો પત્તો કેલવાડાનો સ્વામી હતો તે ચદાવત કુલની શાખામા જન્મ્યો હતો તેનુ ગોત્ર જગાવત હતુ અદ્યાપિ રાજપૂતલોકો આ ઉભય મહાવીરોના નામનો જપ કરે છે રાજપૂતો પ્રાતઃકાળમા જે મહાપુરુષોના નામનુ સ્મરણ કરે છે, તેમા આ ઉભય વીરોના નામ પણ આવે છે રાજપૂતસ્ત્રીઓ અદ્યાપિ સધ્યાકાળની આરતી કરતી વખત જયમલ અને પત્તાનુ સ્મરણ કરીને પોતાની સતતિના મગલની કામના કરે છે અને ગૃહસ્થની પુત્રીઓ પણ ઘટી ફેરવતા ફેરવતા ભટ્ટકવિઓએ તેમની વીરતાસબધે રચેલા ગીતો સુદર સ્વરે ગાય છે જ્યા સુધી આ જગતમા વીરતાનો આદર રહેશે, જ્યાસુધી આર્યવીર રાજપૂતલોકોના હૃદયમા ગતકાલની વીરતાનો એક તણખો પણ શેષ રહેશે, જ્યાસુધી ગત ચિત્રની એક રેખા પણ તેમના સ્મૃતિરૂપી પટપર અકિત રહેશે ત્યાસુધી જયમલ અને પત્તાના નામ કોઇપણ પ્રકારે આ સસારમાથી લુપ્ત થશે નહિ કોઇનામા પણ એવુ સામર્થ્ય નથી કે જે આ વીરોના નામનો લોપ કરી શકે

જયમલ અને પત્તાએ કોઇની પાસેથી ઉત્સાહ વેચાતો લીધો નહોતો કોઇના ઉત્તેજનથી કોઇના ચગાવવાથી તેઓ સમરોન્મત્ત બનીને ચિતોડમા પ્રાણ આપવાને આવ્યા નહોતા તેમના મહાન અને ઉદાર હૃદયેજ પોતાના સ્વદેશની રક્ષાને માટે યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા કરી હતી તેઓ કીર્તિલોભ અથવા સ્વાર્થ સાધનની નીચવૃત્તિને વશ થઇને યવનોની સાથે સગ્રામ કરવાને માટે તૈયાર થયા નહોતા આ ભયાનક સગ્રામમા કેવળ પુરુષોજ આવ્યા નહોતા, પરતુ અતઃપુરમા રહેનારી અનેક રાજપૂતલલનાઓ પણ પડદાનો ત્યાગ કરીને પોતાના મૃદુ શરીરપર લોહબખ્તર ધારણ કરી, તલવાર લઇ ચિતોડની રક્ષાને માટે સમરભૂમિમા ઉપસ્થિત થઈ હતી

જે વખતે સાલુબ્રાપતિ ચદાવતવીર સહીદાસે સૂર્યદ્વારપર પ્રાણ આપ્યો, તે વખતે વીરવર પત્તાએ શેષ રહેલા ચદાવતવીરોની સરદારી ગ્રહણ કરી આ વખતે પત્તાની વય કેવળ સોળ વર્ષની હતી તેના પિતા ગતયુદ્ધમા માર્યા ગયા હતા પિતાનુ મૃત્યુ થયુ ત્યારે પત્તાની વય ઘણી નાની હતી તેની માતા પોતાના પતિની પાછળ સતી થઈ નહિ, પરતુ પુત્રનુ લાલનપાલન કરવાને માટે જીવિત રહી તે કેલવાપતિનો એકનો વશજ હતો અને તેનુ મરણ થતા જગતમાથી જગાવતગોત્રના નામનો લોપ થવાનો સભવ હતો આવી સ્થિતિમા તેનુ જીવન કેટલુ મૂલ્યવાન હતુ તે સહજ સમજાય એમ છે પરતુ તેની માતા વીરપત્ની હતી પુત્રના પ્રાણ કરતા પણ ચિતોડના ગૌરવને તેણે અધિક મહત્ત્વનુ માન્યુ અને તેને પીતવસ્ત્રો પરિધાન કરાવીને ચિતોડની રક્ષાને માટે મોકલી આપ્યો તે વીરપત્ની અને વીરજનની હોવા ઉપરાત વીરનારી પણ હતી પુત્રનુ મૃત્યુ થતા મહાન જગાવતકુલ પણ અનતકાળને માટે લુપ્ત થઇ જશે એ ચિતાએ ક્ષણભર પણ તેને વ્યાકુલ કરી નહિ માતૃભૂમિને માટે પુત્રનો પ્રાણ જાય એટલાથી તે વીરમાતા સતુષ્ટ થઇ નહિ તેણે પોતાના પ્રિય પુત્રને પ્રાણ હોમવાને માટે સગ્રામમા મોકલ્યો અને પોતે પણ વીરજનનીનુ કર્તવ્ય કરવાને માટે તૈયાર થઈ તેણે પોતાના સુકુમાર શરીરપર લોહબખ્તર પરિધાન કર્યું અને શસ્ત્રો ધારણ કર્યા સગ્રામની તૈયારી કરતી વખત તેને એક બીજી પણ ચિતા થઇ ઘરમા નાની વયની સુકુમાર પુત્રવધૂ હતી ઉક્ત વીરમાતાએ વિચાર કર્યો કે મારો પુત્રનો અને મારો સગ્રામમા વધ થયા પછી આ વધૂદ્વારા જગાવતકુલને કલક લાગવાનો સભવ છે આથી તેણે તે સુકુમાર બાળાને પણ વીરવેષ પહેરાવ્યો તેના સર્વ અલકારો તેણે ઉતારી લીધા અને તેના શરીરપર કઠોર લોહકવચ પહેરાવ્યુ અને હાથમા તીક્ષ્ણ ભલ્લ આપીને તેને પોતાની સાથે લીધી અન્ય રાજપૂત

[1] એનુ યથાર્થ નામ પ્રતાપ હતુ, પરતુ એને સાધારણ રીતે પત્તા કહેવામા આવતો હતો

લલનાઓએ પણ પત્તેની માતાનો ઉત્સાહ જોઇને સમરવેષ ધારણ કર્યો અને રણભૂમિતરફ પ્રયાણ કર્યું. તે સર્વ રણવાદ્યોના ભયંકર ધ્વનિસહિત વીરરસપૂર્ણ ગીત ગાતા ગાતા પર્વતપરથી નીચે આવ્યા અને યવનોપર આક્રમણ કર્યું

ચિતોડના વીરો સ્તબ્ધ થઇ ચુપચુપ ઉભા રહી વિસ્મિત થઇને અનિમિષ નેત્રે ઉક્ત વીરનારીઓની અલૌકિક વીરતા જોવા લાગ્યા જેમણે કોઈ પણ વખત અંતઃપુરનો ત્યાગ કર્યો નહોતો આજ્યા દિવસપર્યંત મૃદુ કાર્યો કરવા એજ જેના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો, તે સર્વ આજે સ્નેહ મમતા અને સકલ સુકુમાર કર્મોને તિલાંજલિ આપીને અશ્વારૂઢ થઇ સ્વદેશની રક્ષાને માટે પ્રચંડ મોગલસેનાની સાથે સંગ્રામ કરી રહી છે વીરવર પત્તેની માતા પોતાની પુત્રવધૂ તથા ઇતર રાજપૂતરમણીઓની સાથે સમરમાં ઘુમવા લાગી અને અનેક મોટા મોટા મોગલવીરોનો તેણે વધ કર્યો પછી જ્યારે રાજપૂતલલનાઓએ જોયું કે હવે યવનોના હાથમાંથી છૂટવાનો બીજો કોઇ ઉપાય નથી ત્યારે તેમણે પોતાને હાથે કટાર ખાઇ સંગ્રામભૂમિમાં પ્રાણાર્પણ કર્યું

પોતાની કન્યા ભગિની અને પત્નીઓને અદ્દભુત પરાક્રમ દર્શાવી પ્રાણોત્ક્રમણ કરતા જોઈ રાજપૂતવીરો સમસ્ત સંસારીબંધન તથા માયામમતાને તિલાંજલિ આપીને રણોન્મત્ત બની ગયા અને પ્રચંડ વેગથી શત્રુસેનાપર તૂટી પડયા મોગલોની વિશાળસેના પ્રચંડ વેગથી ઉલટેલા સમુદ્રની પેઠે મહા પરાક્રમથી ચિતોડના કિલ્લાતરફ ધસવા લાગી પ્રલયકાળના વાયુની પેઠે તેમની પ્રચંડ તોપો અગ્નિમય ગોળા છોડીને ભૈરવસિંહનાદથી ગાજી ઉઠી આ ગોળાએ સેંકડા રાજપૂતોને ખંડિત કરીને ઉડાડી દીધા અને સેંકડા રાજપૂતોની વજ્રમુષ્ટિમાંથી ધનુષ્યબાણ છૂટા પડી ગયા આ રીતે ધીમે ધીમે રાજપૂતોની સેના ઓછી થતી ગઈ, તે છતાં પણ તેઓ નિરુત્સાહ થયા નહિ કોઇપણ પ્રકારે શત્રુઓને શરણે જવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી શરણ ? ક્ષત્રિયના કુળમાં ઉત્પન્ન થઇને શત્રુનું શરણ ગ્રહણ કરવું ? રાજપૂતો આ ઘૃણિત અને નીચ કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા નહિ શરણે જવું તો દૂર રહ્યું પરંતુ તે અધમ કલ્પના પણ રાજપૂતોના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ નહિ સ્વદેશરક્ષા અને આત્મોત્સર્ગના વીરમંત્રથી ઉત્સાહિત થઇને તેઓ ઉન્મત્ત જેવા બની ગયા અને તેમણે પોતાના હાથમાં પકડેલી તલવારવતી શત્રુના એકાદ બે ગોળાઓ પણ કાપી નાખ્યા તેઓ રણોન્મત્ત બની વારંવાર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો સકળ પ્રયત્ન વ્યર્થ થયો તેઓ આ પ્રમાણે પ્રબળ શક્તિપૂર્વક યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા એટલામાં એક ગોળી આવીને મુખ્ય સેનાપતિ જયમલના હૃદયમાં વાગી ગોળી વાગવાથી જયમલ અશ્વપરથી નીચે તૂટી પડયો ભયંકર ક્રોધ અને શત્રુઓનો નાશ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાથી તેનું વીરહૃદય ઉન્મત્ત બની ગયું કાપુરુષ શત્રુઓએ દૂરથી એક નીચ ઉપાયની સહાયથી તેને માર્યો આ વિચાર આવતાં કયા સહૃદયના હૃદયમાં દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ થાય ?

આ ભયંકર સંકટના સમયમાં ચિતોડની આ અપરિહાર્ય દુર્દશાના સમયમાં ઘાયલ થયેલો સેનાપતિ જયમલ ચિતોડની ભાવીદશાનો વિચાર કરી ચિંતાગ્રસ્ત થયો તેને લાગ્યું કે અરક્ષિત ચિતોડની રક્ષા કરવાનો હવે કાંઇ ઉપાય શેષ રહ્યો નથી દારુણ વેદનાથી તેનું હૃદય વિદીર્ણ થઇ ગયું તેના આરક્ત નેત્રોમાંથી એમદમ અશ્રુબિંદુઓ નીચે પડયા વિષ્ટ ક્રોધ અને વૈરપિપાસાથી તે વીર દાંત પીસી પીસીને અકબરને વારંવાર ધિક્કાર દેવા લાગ્યો ધીમે ધીમે તેનો કરાળકાળ નિકટ આવી પહોંચ્યો આ વખતે જયમલની દૃષ્ટિસમીપ ચિતોડની ભાવીદુર્દશાની નિબિડ છાયા વારંવાર ભ્રમણ કરવા લાગી તે વીરે પોતાનું જીવન દર્પ અને ગૌરવસહિત ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને પોતાના હાથ નીચેના રાજપૂતસૈનિકોને પણ તેમ કરવાની આજ્ઞા કરી શીઘ્ર જુહારવ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું આઠ હજાર રાજપૂતો એકસાથે બીડું[1] ઉઠાવી અંતસમયના પીત વસ્ત્રો ધારણ કરી એકબીજાની વિદાય લઈ સહાસ અને ઉત્સાહની સાથે મોગલસેનાપર તૂટી પડયા દુર્ગનું દ્વાર ખોલી નાખવામાં આવ્યું પ્રાણનો મોહ છોડી ઉન્મત્ત રાજપૂતગણ પ્રચંડ સમુદ્રતરંગની પેઠે નીકળીને શત્રુઓ તરફ ધસી ગયો અને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યો ઉભયપક્ષના અગણિત સૈનિકો માર્યા ગયા, પરંતુ મોગલસેના તો અગાધ હતી ગમે તેટલા સૈનિકો મરે તેથી તેને એવડી મોટી શી હાનિ થવાની હતી? એક મોગલ મરતાં

૧ વિદાય થતી વખત રાજપૂતો 'બીડું' અથવા તામ્બૂલ ગ્રહણ કરે છે

તેની જગ્યાએ સો જણ આવીને ઉભા રહેતા, પરતુ રાજપૂતોની સખ્યા અલ્પ હતી, તેથી તેઓ સર્વ માર્યા ગયા આથી ચિતોડની દારુણ દુર્દશા થઇ આ દુર્દશામાથી પુન મસ્તક ઉન્નત કરવાનુ ચિતોડમા સામર્થ્ય રહ્યુ નહિ

આ સકટના સમયમા પીતવસ્ત્રવાળા કોઇપણ રાજપૂતે પોતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે શત્રુનુ શરણ ગ્રહણ કર્યુ નહિ કોઇપણ રાજપૂતે પવિત્ર પીતવસ્ત્રને કલકિત કર્યા નહિ કોઈપણ રાજપૂતે રાજપૂત-કુલગૌરવ અને રાજપૂતમાહાત્મ્યને તિલાજલિ આપી નહિ વીરજનની ચિતોડપુરી આજે વીરરહિત થઇને સ્મશાનના જેવી ભયકર બની ગઈ કનકનગરીની આજે શોચનીય દુર્દશા થઇ ગઇ આજે ત્રીસ હજાર રાજપૂતવીરોએ હૃદયનુ રુધિર આપી “ જગદ્ગુરુ ” “નરપાલ ” અકબરની રુધિરપિપાસા શાત કરવાનો યત્ન કર્યો અને તેઓ તેના પ્રચડ વિદ્વેષાનલમા પતગવત્ ભસ્મ થઈ ગયા અગણિત નરનારીઓના રક્તથી ચિતોડના સર્વ સ્થાનોમા કાદવકીચડ થઈ રહ્યો અને તેથી તે નગર અત્યત ભયકર દેખાવા લાગ્યુ સ્થળે સ્થળે છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલા અગણિત મૃતદેહો પડયા છે, નિષ્ઠુર પાષાણહૃદય અકબર રુધિરમય કીચડમા પોતાના પગ ખરડતો, છિન્નભિન્ન થઇને પડેલા મૃતશરીરોને ઠોકર મારતો ચિતોડમા આમતેમ ફરવા લાગ્યો અને તેની ભયકરતામા વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો દેશપ્રદેશના અનેક રાજપૂતસરદારો તથા સામતોએ તથા રાણાજીના અતિ નિકટના ૧૭૦૦આપ્તોએ તે દારુણવિપત્તિના સમયમા ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે આત્મવિસર્જન કર્યુ કેવળ ગ્વાલિયરના તુવારરાજાએજ ચિતોડના ભાવીદુર્દશાકાળે ઉપયોગી થઈ પડવાને માટે આ ભયકર સમરમાથી પોતાનો પ્રાણ બચાવી લીધો હતો નવ રાણીઓ, પાચ રાજકુમારીઓ, બે બાળકો અને સમસ્ત સરદારકુલની સ્ત્રીઓએ તે કઠોર કાળમા જુહારવ્રતનુ અનુષ્ઠાન કરીને રણમા પોતાના પ્રાણનુ બલિદાન આપ્યુ હતુ આ ભયકર વખતે ચિતોડનુ જે સત્યાનાશ થયુ તે કદિપણ વિસરી શકાશે નહિ જ્યાસુધી આ જગતમા ‘ હિંદુ” નામ કાયમ રહેશે ત્યાસુધી આ વિધ્વસની કથા લોકોના સ્મરણમાથી જશે નહિ જે દિવસે ચિતોડની ઉપર આ વિધ્વસક વિપત્તિ આવી પડી તે દિવસેજ રાજપૂતોની સ્વાધીનતારૂપી મહાદેવી ચિતોડપુરીનો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ તે પવિત્ર ‘ આદિત્યવાર’ (રવિવાર) અગીઆરસને[1] દિવસે પવિત્ર ગિહ્લોતકુલના અત્યત પૂજનીય દેવતા ભુવનપ્રકાશક સૂર્ય ભગવાને અતિમવાર ચિતોડઉપર પોતાના ગૌરવયુક્ત કિરણો નાખી પોતાના નેત્રો સદાને માટે બધ કરી દીધા તે દિવસથી આજ-પર્યંત પુન કદિ પણ તેમણે ચિતોડપર સગૌરવ રશ્મિપાત કર્યો નથી જે ચિતોડને આજપર્યંત સ્વાધીનતા અને સનાતનધર્મના અભેદ કિલ્લારૂપ માનવામા આવતુ હતુ, તેની આજે દારુણ દુર્દશા થઇ જેની શોભા અને સુદરતા એક સમયે ઇદ્રપુરી અમરાવતીને લજાવતી હતી, તેને આજે નિષ્ઠુર અકબરે ભૂતપ્રેતોના તાડવનૃત્યનુ સ્થાન બનાવી દીધુ સુશોભિત મહાલયો અને સુદર મદિરોને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરીને ધૂળમા ભેળવી દીધા જે નગારાઓના ભીષણ ગભીર નાદથી ગિહ્લોતકુલના રાજાઓનો પુરપ્રવેશ સૂચિત થતો હતો, જે મહામૂલ્યવાન અને સુશોભિત દીપવૃક્ષ ભગવતી વિશ્વમાતા ચતુર્ભુજાદેવીના મદિરમા વિમળ પ્રકાશ વિસ્તારિત કરતા હતા અને જે દર્શનીય દ્વારો ચિતોડમા સિહદ્વારને શોભા આપતા હતા તે સર્વને પાષાણહૃદય અકબર,પોતાના ભાવી અકબરાબાદ નગરને શોભાવવાને માટે ઉપાડી લઈ ગયો[2]

---

1 સવત ૧૬૨૪ના ચૈત્ર સુદી અગીઆરસ અને રવિવારને દિવસે (ઈ°સ૦૧૫૬૮મા) આ ભયકર સગ્રામ થયો હતો

2 “ તિને શાખા ચિતોરરા” અર્થાત્ ‘ ચિતો’ના ત્રીજીવારના ધ્વસ ’ થી અકબર હિદુદ્વેષી અને મદાન્ધ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે અલ્લાઉદ્દીન અને બહાદુરશાહના ક્રોધાગ્નિમાથી પણ જે સુદર રાજમહાલયો, મદિરો અને સ્તભો બચ્યા હતા તે સર્વને અકબરે ધૂળભેગા કરી દીધા હતા કેટલાક લોકો કહે છે કે અકબર અત્યત શિલ્પાનુરાગી અને મનુષ્યપ્રેમી હતો, પરતુ તેણે ચિતોડપર કરેલા અત્યાચારપરથી ઉક્ત ઉભય વાતો મિથ્યા જણાય છે અલ્લાઉદ્દીનના આક્રમણથી કાઇ ચિતોડની આવી પાયમાલી થઈ નહોતી કારણ કે તેણે દુર્ગરક્ષાનો ભાર એક હિંદુ રાજાનેજ સોપ્યો હતો બહાદુરશાહને પોતાની દુરભિલાષા તૃપ્ત કરવાને ઘણો થોડો સમય મળ્યો હતો. તે સમયમા રાજપૂતો વિશેષત. પોતાના જીર્ણમદિરોનો ઉદ્ધાર કરતા હતા, પરતુ અકબરના સમય પછી તેમનો આ ભાવ નષ્ટ થઈ ગયો અકબરની પૂર્વેના કાળનો ઇતિહાસ વાચવાથી આ વાતની સત્યતા સમજાશે અકબરના સમય પછી તો રાજપૂતોને પોતાના જાનની રક્ષાનીજ ચિંતા રહેતી હતી, તો પછી તેમને મદિરો બધાવવાનો કે તેની

અકબરે પોતાના હાથથી જયમલનો સંહાર કર્યો હતો જે બંદુકની સહાયથી તેણે આ કાયર પુરુષને યોગ્ય કાર્ય કર્યું હતું, તેનું નામ તેણે "સંગ્રામ" રાખ્યું હતું અબુલફઝલ અને બાદશાહ જહાંગીરના વચનો આ વૃત્તાંતની સત્યતા સિદ્ધ કરે છે [1] જો કે અકબરે અધર્મી ઉપાયથી જયમલનો સંહાર કર્યો હતો, તોપણ તે તેના ગુણોને સારી પેઠે જાણતો હતો જયમલને મારી અકબર પોતાને કૃતકૃત્ય સમજ્યો હતો તે એટલે સુધી કે વીરવર જયમલ અને વીરબાલક પત્તેની અદ્ભુત વીરતા અચલ રાખવાને માટે તેણે દિલ્હીમાં પોતાના કિલ્લાના સિંહદ્વાર ઉપરના એક ઉંચા ચબુતરાપર ઉક્ત ઉભય વીરોની પાષાણમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી [2]

કાર્થેજનગરના જગદ્વિખ્યાત મહાવીર હાનિબલના પ્રચંડ પ્રતાપથી કેના નામની સમરભૂમિમાં રોમના જે સ્વારોએ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો તેની મુદ્રિકાઓ તોળીને હાનિબલે પોતાના વિજયનું પરિમાણ નિશ્ચિત કર્યું હતું તેજ પ્રમાણે અકબરે મૃતરાજપુતોની યજ્ઞોપવીતોને ત્રાજવામાં તોળીને પોતાના જયનું માપ કાઢ્યું હતું ' આ સર્વ યજ્ઞોપવીતો તોલમાં ૭૪ા મણ થઈ હતી [3] ચિતોડની શોચનીય દુર્દશાનું આ પ્રકાશિત ઉદાહરણ તે સમયથી ' તિલક અથવા શપથતરીકે વપરાવા લાગ્યું અર્થાત્ ૭૪ાનો અંક સોગંદતરીકે ગણાવા લાગ્યો વણિક શેઠ શાહુકારો બારોટો વિગેરે આ શોણિતમય ૭૪ાના અંકને પોતાના ગુપ્તપત્રના પાછળ ભાગમાં અથવા શિરનામાવાળા ભાગના એક ખૂણામાં લખવા લાગ્યા આ સાધારણ તિલકાંકની અંદર જે કઠોર શપથ ગુપ્તભાવે વર્તમાન છે તેનો અનાદર કોઇપણ મેવાડનિવાસી કરી શકતો નથી જે પત્રપર ૭૪ાનો અંક લખેલો હોય તેને જે માણસ પર તે મોકલવામાં આવ્યો હોય તે સિવાય કોઇપણ માણસ ખોલી શકતો નથી જે આ શપથનો ભંગ કરે તેને ચિતોડનો ધ્વંસ કરવાનું પાપ લાગે એવી લોકોની માન્યતા છે જો કે આવું વૃત્તાંત ઇતિહાસને માટે અધિક ઉપયુક્ત નથી તથાપિ એની અંદર જે નૈતિકતત્ત્વ છે તેને માટેજ તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે આ નૈતિકતત્ત્વ સામાન્ય નથી આ ૭૪ાના સામાન્યઅંકના ગર્ભમાં જે ગુપ્ત ગંભીર

મરામત કરાવવાનો અનુરાગ ક્યાંથી રહે ? દેશની રક્ષાવસ્થામાં શિલ્પની ઉન્નતિ કદિ પણ થઇ નથી અમુક દેશના લોકો શિલ્પકળામાં સંપૂર્ણ રીતે પારંગત હોય તે છતાં પણ જ્યાંસુધી તેમને પુરતી સહાય અને અવસર પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાંસુધી તેઓ શિલ્પકળાની લેશ પણ ઉન્નતિ કરી શકતા નથી આજ કારણથી ચિતોડની પૂર્વશોભા અને સુંદરતાનો ઉદ્ધાર થયો નહોતો

[1] ' અકબરે જે બંદુકથી જયમલનો સંહાર કર્યો હતો તેનું નામ તેણે 'સંગ્રામ' રાખ્યું હતું સંગ્રામ અત્યુત્તમ બંદુક હતી આ બંદુકવતી અકબરે ત્રણ હજારપક્ષીઓનો વધ કર્યો હતો (જહાંગીરનામાં)

[2] અસોપચાસ વર્ષપૂર્વે ઈતિહાસવેત્તા બર્નિયર ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કરવાને માટે આવ્યો હતો તેણે આ બન્ને મૂર્તિઓ જોઇ હતી તેણે ભારતવર્ષનાસંબંધમાં પોતાના સ્વદેશી મિત્રોને જે પત્રો લખ્યા હતા તેમાંના ઘણા પત્રો ઈ૦ સ૦ ૧૬૮૪ માં લંડનનગરમાં૭૫ ઈનેબહાર પડયા હતા જયમલ અને પત્તાની મૂર્તિનો ઉલ્લેખ જે પત્રમાં છે તે પત્ર ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૩ ના જુલાઈની ૧ લી તારીખે લખેલો હતો તે પત્રમાં બર્નિયર જણાવે છે કે, સિંહદ્વારમાં પ્રવેશ કરતાની સાથે દ્વારની બન્ને બાજુએ ઉભા રહેલા બે હાથીઓના જેવું જોવાલાયક બીજું કાંઈ નથી આમાંના એક હાથીની ઉપર ચિતોડના રાજા જયમલની અને બીજાની ઉપર તેના બંધુ પત્તાની મૂર્તિ છે આ ઉભય સાહસિકવીરોએ પોતાની વીરમાતાની સાથે સંગ્રામમાં જઈ પ્રચંડ વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી આ ઉભય એવા વીર અને સાહસિક હતા કે તેમણે પ્રાણાંતસુધી શત્રુને પોતાના મસ્તક નમાવ્યા નહોતા તેમના ગૌરવના સ્મારકચિહ્નતરીકે તેમના શત્રુએ તેમની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરી છે આ ઉભય ગજારૂઢ મૂર્તિઓનું દર્શન કરવાથી મારા મનમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉદિત થયો ભય, ભક્તિ અને આનંદમિશ્રિત એક ઉચ્ચ અને અલૌકિક ભાવ ઉદિત થયો '

બર્નિયર રાજપૂતોનો ઈતિહાસ સારી રીતે જાણતો નહોતો, નહિ તો તે જયમલને ચિતોડનો રાજા અને તેને જયમલનો બંધુ શામાટે જણાવત ? કેવલ આ ઉભયવીરોની પાષાણમૂર્તિ જોઇનેજ બર્નિયરના હૃદયમાં એવો ઉચ્ચ અને ગંભીર ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો ત્યારે જેણે અત્યંત કષ્ટ અને પરિશ્રમ સહન કરીને રાજપૂતજાતિના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, જેણે જયમલ અને પત્તાના લીલાક્ષેત્રને સ્વદૃષ્ટિથી જોઈને તેમની ચિતાવેદી ઉપર ભક્તિસહિત પુષ્પો ચઢાવ્યા હતા અને રાજપૂતોના હિતને માટે જેણે ભોગે આ મભોગ આપ્યો હતો તે ટૉડ મહોદયના હૃદયમાં કેવો ઉચ્ચ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હશે, તેનો વિચાર કરવાનું કાર્ય અમે સુજ્ઞ પાઠકોનેજ સોંપીએ છીએ

[3] આ મણ પાકા ચાર શેરનો હતો કર્નલ ટૉડે એને ૪૦ શેરનો મણ જણાવવામાં ભૂલ કરી છે

ભાવ વિરાજમાન છે, તેનુ સ્મરણ થતા કયા ભારતવાસીનુ હૃદય એક પ્રકારની તીક્ષ્ણ ચિતાથી ઉદ્વિગ્ન નથી થતુ ? એવો માણસ કોણ છે કે જ્યારે તે વર્તમાનને ભૂલીને ભૂતકાળના અધકારમય ગર્ભમા પ્રવેશ કરે ત્યારે આ દુર્દિનનુ—આ રુધિરથી રગેલા ચિત્રનુ સ્મરણ થતા શોકાકુલ ન થાય

ઉદયસિહ ચિતોડનો ત્યાગ કરીને ગોહિલનોકની પાસે ચાલ્યા ગયા આ ગોહિલનોકો રાજપીપ્પલી નામના ગભીર વનમા રહેતા હતા તેઓ ત્યા થોડા દિવસસુધી અનન્ત કષ્ટ સહન કરી ગિહનોત નામના સ્થાનમા ચાલ્યા ગયા આ સ્થાન અરવલ્લીની શૈલમાલાની અદર છે ચિતોડ જીત્યા પૂર્વે ઉદયસિહના પૂર્વજ વીર બાપ્પારાવને આ સ્થાનની નિકટમાજ ગુપ્તવાસ કર્યો હતો આ વખતે ચિતોડનો નાશ થયો તેથી કેટલાક સમયપૂર્વે ઉદ્ગ ગિરિની ખીણના મધ્યભાગમા ઉદયસિહે એક વિશાળ સરોવર બધાવ્યુ હતુ અને તેનુ નામ ઉદયસાગર રાખ્યુ હતુ આ શૈલમાલાના વિશાળ હૃદયને ધોતી અનેક નાની નાની નદીઓ કલકલ નાદ કરતી વક્રાકારે વહેતી ચાલી જાય છે ઉદયસિહે તેમાની એક નદીમા એક વિશાળ બધ બાધીને તેનો પ્રવાહ રોકી લીધો અને તેની નિકટના ગિરિશૃગ ઉપર ' નવચોકી " નામનો એક નાનો સુદર મહાલય બધાવ્યો તે પછી થોડા વખતમા આ મહાલયની આસપાસ અનેક મોટા મોટા મહાલયો બધાઇ ગયા અને અલ્પ કાળમા તે એક સુદર નાનુ નગર બની ગયુ આ રીતે બીજો થોડો કાળ જતા તે એક મોટુ વિશાળ શહેર બની ગયુ ઉદયસિહે પોતાનુજ નામ આ નગરને અર્પણ કર્યું હવે ઉદયપુર મેવાડનુ પાટનગર ગણાવા લાગ્યુ

ચિતોડનો ધ્વસ થયા પછી હૃદયભગ્ન ઉદયસિહે ગોગુડા નામના સ્થાનમા ૪૨ વર્ષની ઉમરે ઇહલોકનો ત્યાગ કર્યો ઉદયસિહ જે વખતે પરલોકવાસી થયા તે વખતે તેમના પચ્ચીસ પુત્રો જીવત હતા તેમના આ પુત્રો " રાણાવત " નામથી વિખ્યાત થઈ વખત જતા વિશાળ શાખાપ્રશાખાઓમા વિભક્ત થઈ ગયા આજના રાણાવત પુતાવત અથવા કનોત તેમના વિસ્તૃત વશવૃક્ષની શાખાપ્રશાખા છે અતસમયે ઉદયસિહ પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવેલી ઉત્તરાધિકારીની પ્રણાલીનુ ઉલ્લઘન કરીને પોતાના પુત્રોમા પરસ્પર વિગ્રહનુ બીજ વાવી ગયા તેમણે પોતાના પ્રિય નાના પુત્ર જગમલને રાજ્યનો સ્વામી ઠરાવ્યો આથી ઝગડાનો સૂત્રપાત થયો રાણાના મૃત્યુ પછી તેમની આજ્ઞાનુસાર જગમલ રાજસિહાસનપર બેઠો મેવાડના એક રાણાનો અત્યેષ્ટિસસ્કાર અને બીજા રાણાનો રાજ્યાભિષેક અલ્પકાળમા સમાપ્ત થઈ જાય છે એક તરફ રાજકુટુબના માણસો કુલપુરોહિતને ઘેર જઇને શોક કરે છે અને બીજી તરફ નવીન ભૂપતિનો અભિષેકોત્સવ કરવાને માટે પરિજન, પુરજન તથા મત્રીગણ રાજભુવનને ઉત્તમ પ્રકારે સુશોભિત કરે છે ફાલ્ગુન માસની વાસતી પૂર્ણિમાને દિવસે જગમલના ભ્રાતાઓ પોતાના પિતાનો અત્યેષ્ટિસસ્કાર કરવાને ગયા તે વખતે આ તરફ જગમલ મેવાડના સિહાસનપર બેઠો પરતુ વિધાતાએ તેના ભાગ્યમા રાજ્યભોગ લખ્યો નહોતો જે વખતે સ્તુતિપાઠકોએ અને દૂતોએ જગમલના રાજ્યાભિષેકની ઘોષણા કરી તે વખતે શ્મશાનભૂમિમા તેના પિતાની ચિતાની ચારે તરફ મેવાડના સરદારો એકત્રિત થઈને ગુપ્ત મસલત કરતા હતા આ ગુપ્ત મસલતનુ ફળ શીઘ્ર સર્વના જાણવામા આવ્યુ પાઠક આ વાત જાણે છે કે રાણા ઉદયસિહે સોનગરાસરદારની પુત્રીનુ પાણિગ્રહણ કર્યું હતુ આ રાજકુમારીના ઉદરે વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપનો જન્મ થયો હતો પ્રતાપના મામા ઝાલોરરાવ પોતાના ભાણેજને મેવાડના સિહાસનપર અભિષિક્ત કરવાને માટે અતિ વ્યગ્ર થયા અને તેમણે મેવાડના મુખ્ય સામત ચદાવતશિરોમણિ કૃષ્ણજીને પ્રશ્ન કર્યો કે—" પ્રતાપ ખરા વારસ હોવા છતા પણ તેમને સિહાસન પ્રાપ્ત થયુ નથી આપ જીવત હોવા છતા પણ આ અવિચારી કાર્યમા શામાટે સમ્મત થયા ? " આ વચનો સાભળી સામતશિરોમણિ કૃષ્ણજી નમ્ર વચનથી બોલ્યા—" જો રોગી અતસમયે થોડુ દૂધ પીવા માગે તો શુ તેને દૂધ નહિ આપવુ જોઇએ ? કૃષ્ણજીનો સ્વર ક્રમશ ગભીર થતો ગયો અને તેઓ પુન બોલ્યા—' આપના ભાણેજનેજ ગાદી આપવાનો મે નિશ્ચય કર્યો છે હુ પ્રતાપના પક્ષમા ખડો રહીશ "

પ્રતાપસિહ મેવાડનો ત્યાગ કરવાને માટે પોતાનો અશ્વ સજ્જ કરતા હતા, એટલામા ગ્વાલિયરના પદચ્યુત નરેશને પોતાની સાથે લઇને રાવત કૃષ્ણજી દરબારમા આવ્યા પ્રવેશ કરતાની સાથેજ ઉભયે સિહાસનની નિકટ જઇ જગમલના ઉભય હસ્તની બાહ્યો પકડી અને તેને નિકટના નીચા આસનપર

બેસાડી દીધો. જગમલને રાજ્યાસનપરથી નીચે ઉતારતી વખત સામંતશિરોમણિ રાવત કૃષ્ણજી ધીર અને માર્મિક ભાવે બોલ્યા.—"મહારાજ ! આપ ભૂલ્યા છો. આ આસનપર બેસવાને તો માત્ર પ્રતાપસિંહજ અધિકારી છે." પછી સાલુમ્બ્રાપતિએ પ્રતાપસિંહને રાજવેષ અને દેવીએ આપેલા ખડ્ગથી સજાવી રાજ્યાસનપર સ્થાપિત કર્યા તથા ત્રણવાર પૃથ્વીને સ્પર્શ કરી તેમને મેવાડના રાણાતરીકે વંદન કરી તેમના નામનો જયઘોષ કર્યો . ત્યા બીજા પણ જેટલા સરદારો અને સામંતો ઉપસ્થિત હતા તે સઘળાએ રાવત કૃષ્ણજીના કાર્યને અનુમોદન આપ્યુ આ મંગલકારક કાર્ય સમાપ્ત થતાજ નવીન રાણા પ્રતાપસિંહે સર્વ લોકોને બોલાવીને કહ્યું.—"આહેરિયાનો ઉત્સવ આવી પહોચ્યો છે; માટે ચાલો આપણે સર્વ અશ્વારૂઢ થઇને જંગલમા જઇએ અને મૃગયા ખેલીએ તથા ભગવતી ગૌરીને વરાહનો બલિ આપી આગામી વર્ષનુ ફલાફલ જાણીએ" પરમાનંદથી પુલકિત થઇ સર્વ જણ મૃગયા ખેલવાને ગયા સર્વ જણે મળી અગણિત વરાહોનો સહાર કર્યો.આ વખતે તેમને જય મળવાથી મેવાડના ભાવી સુભાગ્યની આશા સર્વના મનમા ઉદ્ભવી

ક્ષાત્રકુલ તિલક અડગટેકી મહારાણા પ્રતાપ

Lakshmi Art, Bombay 8

મહારાણા પ્રતાપના વિરોધી રાજા માનસિંહ

પોતાનો જીવ આપી મહારાણા પ્રતાપનો જીવ
બચાવનાર ઝાલાપતિ માનસિંહ

अध्याय १० मो

મહારાણા પ્રતાપસિંહનું રાજ્યારોહણ–અકબર સાથે રાજપૂતરાજાઓનું મળી જવું–પ્રતાપસિંહની દીનાવસ્થા–યુદ્ધની તૈયારીઓ–માલદેવનું અકબરને આધીન થવું–પ્રતાપસિંહનો રાજપૂતરાજાઓ સાથેનો સંબંધ છુટવો–અંબરનો રાજા માનસિંહ–સલીમનું મેવાડપર આક્રમણ–હલદીઘાટનું યુદ્ધ–સલીમની સામે પ્રતાપસિંહનું ઘોર યુદ્ધ–પ્રતાપસિંહનું ઘવાયલ થવું–ઝાલાસરદારે કરેલું પ્રતાપસિંહનું રક્ષણ–પ્રતાપસિંહના ભ્રાતા શક્તસિંહ અને પ્રતાપસિંહનો મેળાપ તથા પ્રીતિદર્શન–અકબરે કમલમેરદુર્ગ મેળવ્યો–મોગલસેનાનો ઉદયપુરપર અધિકાર–મોગલસેનાપતિ ફરીદનો સેનાસહિત પ્રતાપસિંહે કરેલો નાશ–ભીલોદ્વારા પ્રતાપસિંહના પરિવારની થયેલી રક્ષા–ખાનખાનાન–પ્રતાપસિંહપર મહાન સંકટ અકબરની સાથે સંધિ કરવાની પ્રતાપસિંહની માગણી–બિકાનેરના રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ–ખુશરોજનું વૃત્તાંત–પ્રતાપસિંહનું સિંધુનદી તરફ ગમન–તેમના મંત્રીની સ્વામિભક્તિ–પ્રતાપસિંહનું પાછા મેવાડમાં આવવું–પ્રતાપસિંહનું મોગલોપર એકાએક હુમલો–કમલમેર અને ઉદયપુરનો પુનરુદ્ધાર–પ્રતાપસિંહનું વિજયગૌરવ–તેમને થયેલી પીડા અને તેમના મૃત્યુનું વૃત્તાંત.

મહારાણા પ્રતાપસિંહ

સોદીઆકુલની મહાન માનમર્યાદા અને રાજ્યપદવીને પ્રાપ્ત કરી મહારાણા પ્રતાપસિંહ મેવાડનુ રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા; પરંતુ તેમની પાસે દ્રવ્યબલ કે સાધનબળ નહોતુ. તેમના સામંતો પણ વિપત્તિઓથી હતાશ અને નિસ્તેજ થઇ ગયા હતા; છતા તેજસ્વી પ્રતાપસિંહ આથી કિંચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ. તેમના હૃદયમા પૂર્વજોનો વીરમંત્ર અને અંગમા પૂર્વજોની તેજસ્વિતા સંપૂર્ણ ભરેલા હતા આ અપૂર્વ રાજગુણોથી યુક્ત હોવાથી તેમને રાત્રિ-દિવસ ચિંતા થયા કરતી હતી કે ચિતોડના નષ્ટ થયેલા ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર શી રીતે કરવો ? આપણા પૂર્વજોનું બળ પ્રાપ્ત કરી આપણને અપમાન કરનારા શત્રુઓને તેમના અત્યાચારોનું ફળ શી રીતે આપવું? આ ચિંતા જેમ જેમ પ્રબળ થવા લાગી તેમ તેમ તેમનું હૃદય નવીન નવીન સાહસ અને ઉત્સાહથી દૃઢ થવા લાગ્યું અને તેઓ પોતાના મહામંત્રની સિદ્ધિ કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક જાણતા હતા કે અનેક બુદ્ધિવાન માણસો મારી યોજનાની વિરુદ્ધ છે. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે મારી પાસે

સહાય, સેના અથવા દ્રવ્ય કાંઇ પણ નથી અને મોગલપાદશાહ અકબર વિપુલ બલસપન્ન છે, છતા પણ તેમણે અકબરની સામે દ્વિગુણ ઉત્સાહથી ખડ્ગ ધારણ કર્યું

ભટ્ટલોકોના કાવ્યગ્રથોમા પોતાના પૂર્વજોની અલૌકિક વીરતા અને મહત્તાનુ વૃત્તાત વાચવાથી પ્રતાપસિહને જ્ઞાત થયુ હતુ કે ગિહલોતકુલના કોઇપણ રાજાએ કોઇ પણ વખત શત્રુની સમક્ષ પોતાનુ મસ્તક અવનત કર્યું નથી ભીષણ વિપત્તિઓ શિરપર આવી પડયા છતા પણ સિસોદીઆકુલના કોઈ રાજાએ શત્રુના શરણનો સ્વીકાર કર્યો નથી જો કે શાહબુદ્દીનાદિ નિષ્ઠુર મુસલમાનોના વિદ્વેષથી ચિતોડનગર કેટલીકવાર ઉજ્જડ થઇ ગયુ હતુ તથાપિ તે કદિપણ તેમના અધિકારમા ગયુ નહોતું તેનાપર મુસલમાનોનો અધિકાર થવો તો દૂર રહ્યો, પરતુ ઉલટપક્ષે કેટલાક મુસલમાન નૃપતિઓને ચિતોડની કારાગૃહની હવા ખાવી પડી હતી, તો શુ એ ચિતોડપુરીનો ઉદ્ધાર નહિ થાય? શુ ચિતોડવિજેતા અકબરનો પ્રચડ ગર્વ કદિ ચૂર્ણ નહિ થાય? પ્રતાપસિંહને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે –"જોકે હાલ ચિતોડ શત્રુના ગ્રાસમા છે, જો કે આજે અકબરને મહાન વિજય પ્રાપ્ત થયો છે, તોપણ પ્રયાસ અને પરિશ્રમ કરવાથી એક દિવસ અવશ્ય ચિતોડનો ઉદ્ધાર થશે અને અદૃષ્ટચક્રના અપરિહાર્ય પરિવર્તનથી મોગલ પાદશાહ ઉચ્ચસિંહાસનપરથી પતિત થઇ પાતાળમા જશેજ, અને કદાચ હુજ અકબરના સિંહાસનને ડામાડોળ કરી નાખીશ" પ્રતાપસિહના આ વિચારમા તેજસ્વિતા અને શૌર્યનુ દર્શન કોને નહિ થાય? પરતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ જે અગણિત વિઘ્નો ધીમે ધીમે તેમની સામે ઉપસ્થિત થતા જતા હતા અને ચતુર અકબર તેમનો ઉદ્યોગ નિષ્ફળ કરવાને માટે ગુપ્તરીતે જે પ્રયાસ કરતો હતો, તે તેમને વિદિત નહોતો જે સમયે પ્રતાપસિહ પોતાના મનમા ને મનના આશાવલ્લીને વધારી રહ્યા હતા, તેજ સમયે તેમનો પ્રચડ વૈરી અકબર, તેમનો સમસ્ત ઉદ્યમ નિષ્ફળ કરવાને માટે તેમના જ્ઞાતિબધુઓને–કિબહુના તેમના આપ્તોને–સહોદરને લાલચમા ફસાવી તેમનીજ સામે યુદ્ધ કરવાને ઉશ્કેરી રહ્યો હતો મારવાડ, અબર અને બિકાનેરના રાજાઓ–અરે! બુદીના રાજા પણ મુસલમાનપાદશાહે બતાવેલી લાલચમા ફસાઇ સ્વદેશ અને સ્વજાતિની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરવાને માટે તૈયાર થઇ ગયા સૌથી અધિક દુખતી વાત તો એ છે કે પ્રતાપસિહનો બધુ સાગરજી[1] (શક્તસિહ) પણ ઉક્ત સ્વદેશદ્રોહી પુરુષોની પેઠે પોતાના ભ્રાતાનુ સત્યાનાશ વાળવાને તૈયાર થયો હતો સાગરજીએ પોતાના બધુપ્રત્યે વિશ્વાસઘાત કરીને તેના બદલામા પાદશાહની પાસેથી પોતાના પૂર્વજોની પ્રાચીનરાજધાની અને રાજોપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી

આ અશુભ સમાચાર પ્રતાપસિહને પણ કર્ણગોચર થયા જ્યારે તેમણે જાણ્યુ કે સ્વદેશ અને સ્વજાતિના લોકો તથા ખુદ સહોદર પણ મુસલમાનોના પક્ષમા ભળીને મારી સાથે સગ્રામ કરવાને તત્પર થયા છે, ત્યારે તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ તેઓ વારવાર તે લોકોને ધિક્કાર દેવા લાગ્યા. તેઓ પોતાનો મૂળમત્ર અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા એક ક્ષણવાર પણ વિસર્યા નહિ તેમનો ઉત્સાહ અધિકાધિક વૃદ્ધિગતજ થતો ગયો તેમનાપર જેમ જેમ મોટી વિપત્તિઓ પડવા લાગી તેમ તેમ તેમનુ હૃદય અધિકાધિક દૃઢ થતુ ગયુ અને તેઓ શત્રુના ગર્વનો પરિહાર કરવાને માટે વિશેષ વિશેષ પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા પ્રતાપસિહની પ્રતિજ્ઞા એવી હતી કે –'હુ માતાનુ દૂધ કદિપણ કલકિત થવા દઇશ નહિ" તેમણે આ પ્રતિજ્ઞાનુ સપૂર્ણરીતે પાલન કર્યું હતુ આ પ્રતિજ્ઞાના બળથી બળવાન થઇને તેઓ એકના પચ્ચીસ વર્ષપર્યત મુસલમાનોની સામા થયા અને તેમણે તેમના અગણિત સૈનિકોને યમદ્વારે પહોચાડી દીધા આ મહાન કાર્ય કરવામા તેમને અનેક સકટો સહન કરવા પડયા હતા તેમને નિદ્રા અને ભોજનવિના અનેક દિવસો નિર્ગમન કરવા પડયા હતા આ દીર્ઘ સમયમા તેઓ કોઈ વખત પ્રચડ પરાક્રમથી દેશના દેશ ઘેરીને ઉજ્જડ કરી નાખતા અને કોઈ વખત એક પર્વતપરથી બીજા પર્વતપર

[1] કપર નામનો દુર્ગ સાગરજીના અધિકારમા હતો એના સતાનો સાગરોતના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે એમણે અબરના વિખ્યાત રાજા જયસિહના સમયપર્યંત કપરદુર્ગને પોતાના અધિકારમા રાખ્યો હતો સવાઈ જયસિહના સમયમા તેમણે અબરના કુરાવહકુલની સાથે વૈવાહિક સબધ જોડવો બધ કર્યો આથી અબરરાજે તેમની પાસેથી એ દુર્ગ ખુંચવી લીધો મધ્યહિંદુસ્થાનમા આ લોકોએ અસખ્ય પ્રગણાઓ પોતાના અધિકારમા લીધા હતા આ પ્રગણાઓમા ઉમરી, ભદોડા, ગગ્રેરાગજ અને દિગોથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે

અને એક વનમાથી બીજા વનમા નાસી જઇને પોતાનો પ્રાણ બચાવતા કોઇ કોઇ વખત તેઓ અસાવધ શત્રુસેનાપર તૂટી પડીને તેનો ધ્વસ કરી નાખતા અને કોઈ વખત ઘટ્ટ જગલોમા જઇને ત્યા છુપાઇ રહેતા આ વિપત્તિકાળમા તેમના પરિવારને અત્યત કષ્ટ સહન કરવુ પડયુ હતુ રાજકુલોચિત ખોરાક નહિ મળવાથી તેમને કેવળ કડવા, તૂરા કે ખાટા, મીઠા, કદમૂલપર અને ફળફૂલપર નિર્વાહ કરવો પડયો હતો જેમણે કદિ રાજભુવનની બહાર પગ મૂકયો નહોતો તેઓ ઉઘાડે પગે જગલેજગલ ભટકતા હતા અને કાટાથી તેમના પગ લોહીલુવાણ થઈ જતા હતા અહા ! આથી અધિક દુખ શુ હોઇ શકે ? ભાગ્યની આવી કઠોરતા અને આવી વિપત્તિ કોણ સહન કરી શકે છે? એવો કયો મનુષ્ય છે કે જે બરાબર પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત કોઇ વખત સુકોલુખો આહાર કરીને અને કોઈ વખત સર્વથા નિરાહાર રહીને દેશોદ્ધારનો પવિત્ર મત્ર સાધી શકે ! પ્રતાપસિહ દેવ હતા! મનુષ્યમા દેવ હતા! મુસનમાનોના ત્રાસમાથી આ પુણ્યક્ષેત્ર ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરવાને માટેજ ભૂતળપર પ્રતાપસિહનો અવતાર થયો હતો જો કે તેમનો આ પવિત્ર ઉદ્દેશ સર્વથા સિદ્ધ થયો નહોતો, જો કે જનની-જન્મભૂમિના સર્વ દુખો તેમનાથી દૂર થઇ શકયા નહોતા, તોપણ તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે તેમણે જે ભીષણ પ્રયત્નો કર્યા હતા, જે અદ્ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી અને જે અલૌકિક આત્મત્યાગ દર્શાવ્યો હતો, તેથીજ તેમને સ્વદેશપ્રેમીઓમા સર્વથી ઉચ્ચ આસન આપવામા આવે છે ભયંકર સકટોમા પડયા છતા તેમણે પોતાના મૂળમત્રની વિસ્મૃતિ કરી નહોતી અને એક પળવાર પણ અકબરનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવાને તેની પ્રાર્થના કરી નહોતી. વીરવર બાપ્પારાવળના વંશજે મોગલસમ્રાટ આગળ પોતાનુ મસ્તક અવનત કરી તેના અનુગ્રહની કામના કરી નહોતી અનેક ચિંતાઓ પ્રતાપસિહના હૃદયના ટુકડે ટુકડા કરી નાખતી હતી પ્રતાપસિહનુ અગાધ પરાક્રમ રોકી નહિ શકાવાથી અકબરે અનેકવાર સધિને માટે કહેણ મોકલ્યુ હતુ, પરતુ વીરવર પ્રતાપસિહે ઘૃણાસહિત તેનો અસ્વીકાર કરીને કહ્યુ હતુ કે, “શુ સધિ? અમારી સ્વાધીનતા લૂંટી લેનાર મોગલલૂટારૂઓની સાથે સધિ ? આ સધિનો અર્થ શુ ? શુ દાસત્વ અને પરાધીનતા એજ એ સધિનો અર્થ નથી થતો ?” અર્થાત્ પ્રતાપસિહે કોઇપણ પ્રકારે સધિનો સ્વીકાર કર્યો નહિ તેમના જાતિબધુ રાજપૂતકુલકલકોએ પોતાની ભગિની અને કન્યાઓ યવનોને સમર્પણ કરીને તેમનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો હતો જો કે અકબરની પાસે પ્રચડ સેના હતી ધન પણ પુષ્કળ હતુ, તથાપિ વીરવર પ્રતાપસિહ તેવી કોઇપણ માગણીને સ્વાધીન થયા નહિ, એટલુજ નહિ પરતુ જે રાજપૂતોએ મોગલોની સાથે વૈવાહિક સબધ સ્થાપિત કર્યો હતો તેમનો સબધ પણ પ્રતાપસિહે છોડી દીધો હતો મહારાણા પ્રતાપસિહનું અદ્ભુત વીરત્વ અને અલૌકિક કાર્યોનુ સ્મરણ અદ્યાપિ મેવાડના પ્રત્યેક ગૃહમા કરવામા આવે છે પ્રત્યેક રાજપૂતના હૃદયમા તેમની અપ્રતિમ પ્રતિમા અદ્યાપિ વિરાજમાન છે આજપર્યંત રાજપૂતલોકો ભક્તિપૂર્ણ હૃદયથી તેમના મહામત્રનુ ધ્યાન કરે છે આ પૃથ્વીમા એવો કયો માણસ હશે કે જેના હૃદયપર પ્રતાપસિહની અનુપમ વીરતા અને મહત્તાની છાપ ન પડતી હોય ? પ્રતાપસિહ એવા ગુણસપન્ન ભૂપાલ હતા કે શત્રુઓએ પણ પોતાના ગ્રથોમા તેમની પ્રશસા કરી છે જો કોઈ પુણ્યક્ષેત્ર મેવાડમા જઇને ત્યાના વર્તમાન સામતો અને સરદારોને પ્રતાપસિહના અદ્ભુત વીરત્વ અને મહત્ત્વનુ વૃત્તાત પૂછે તો તેઓ આજે પણ ઉત્સાહપૂર્વક તેની પ્રશસા કરતા કરતા આખોમાથી અશ્રુધારા વહેવડાવે છે જે લોકોએ તે પવિત્રભૂમિનુ દર્શન કર્યુ નથી જેમણે શ્રેષ્ઠસ્વદેશભક્ત પ્રતાપસિંહની પવિત્ર લીલાભૂમિમા ભ્રમણ કર્યું નથી, એવા માણસો તો પ્રતાપસિહના પ્રાતઃસ્મરણીય કામોના વૃત્તાતને ઉપન્યાસજ સમજશે

જો કે અનેક રાજપૂતોએ લોભવશ થઇને મુસનમાનોનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, તથાપિ પ્રતાપસિહ સર્વથા સહાયહીન થયા નહોતા તેમને ઘણી ઉચ્ચ સહાય મળી હતી વિપુલ સપત્તિ આપવાથી અથવા લોભ બતાવવાથી પણ જે સહાય ન મળી શકે તેવી અતુલ સહાય પ્રતાપસિહને મળી હતી તે સહાય પવિત્ર અને સ્વર્ગીય હતી તે પવિત્ર હૃદયની પવિત્ર સહાનુભૂતિ હતી પ્રતાપસિહના ઉપર અનુરાગ રાખનાર સામતોએ અને સરદારોએ તેમનાપ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવીને તે સહાય આપી હતી અકબરે ઉક્ત સરદારો અને સામતોને પ્રતાપસિહનો સગ છોડી દેવા બહુ બહુ લાલચ બતાવી હતી કેટલાક સરદારોને ધન આપવાની અને કેટલાકને રાજ્ય આપવાની લાલચ દર્શાવી હતી, પરતુ તેનો આ

પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ કોઇએ પણ આવા લોભ તરફ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ ચંદ, જયમલ તથા ફતેહસિંહ વગેરે વીરોના વંશજોએ ભીષણ સંકટો સહન કરીને પણ પ્રતાપસિંહની છાયામાં ખડા રહીને પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના હૃદયનું રુધિર સમર્પણ કર્યું હતું તેમની વીરતા, તેમનું માહાત્મ્ય અને તેમનો સ્વાર્થત્યાગ મેવાડના ઇતિહાસમા અસીમ ગૌરવમય ગણાય છે

ચિતોડનગરની જે કાંઇ સુંદરતા હતી તે સર્વ અકબરના ક્રોધાગ્નિમાં ભસ્મ થઈ ગઇ હતી ચિતોડની આવી દીનદશા જોઇને ભટ્ટકવિઓએ તેને "વસ્ત્રાલંકારવિનાની વિધવા" કહી છે જે રીતે માતાનો સ્વર્ગવાસ થવાથી પુત્રો આનંદવિલાસનો ત્યાગ કરી દે છે, તે પ્રમાણે સ્વદેશભક્ત પ્રતાપસિંહે પણ જનની-જન્મભૂમિની પરાધીનતાના શોકથી અત્યંત પીડિત થઇને સર્વ પ્રકારના ભોગવિલાસનો ત્યાગ કર્યો હતો ભોજનપાન કરતી વખતે જે સોનારૂપાના વાસણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો તેને દૂર ફેંકી દઇને તેઓ વૃક્ષના પત્રોની ઉપર ભોજન કરવા લાગ્યા અને સુખદાયી કોમલશય્યાને છોડીને કઠિન તૃણશય્યાપર શયન કરવા લાગ્યા માત્ર પોતેજ આ પ્રકારના સર્વ વિલાસોનો ત્યાગ કરીને તેઓ અટક્યા નહિ, પરંતુ પોતાના વંશજોને પણ એવી આજ્ઞા ફરમાવી ગયા હતા કે-"જ્યાંસુધી ચિતોડપુરીનો પુનરુદ્ધાર થાય નહિ, જ્યાંસુધી ચિતોડ આપણા અધિકારમાં આવે નહિ, જ્યાંસુધી ચિતોડની દુર્દશા દૂર થાય નહિ, ત્યાંસુધી પ્રત્યેક સિસોદીઆ રાજપૂતે આ શોકચિન્હ ધારણ કરવા જોઇએ અને સર્વ સુખોનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ" આ ઉપરાંત ચિતોડનું શોકાવહ દુર્ભાગ્યચિન્હ મેવાડવાસીઓના હૃદયમાં ઉત્તમ પ્રકારે જાગૃત રહે એટલા માટે તેમણે એક બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો મેવાડની ઉક્ત દુર્દશા થયા પૂર્વે રણવાદ્યો સેનાના અગ્રભાગે વગાડવામાં આવતા હતા, પરંતુ હવે પ્રતાપસિંહે આજ્ઞા કરી કે, "રણવાદ્યો સેનાના પાછલા ભાગમાં વગાડવા," તોપણ વિધાતાના કઠોર લેખથી મેવાડના પૂર્વગૌરવનો ઉદ્ધાર થઇ શક્યો નહિ, પરંતુ ઉક્ત આજ્ઞાનું પરિપાલન તો હજીસુધી પણ થાય છે આજે પણ શોકવાદ્યોની પેઠે આ વાદ્યો સેનાના પાછલા ભાગમાં વગાડવામાં આવે છે આજપર્યંત રાજપૂતો પોતાની દાઢીપર અસ્તરાનો સ્પર્શ થવા દેતા નથી મેવાડના વીરરાજપૂતો દિવસાનુદિવસ શ્રદ્ધાહીન થતા ચાલ્યા છે, તેઓ સોનારૂપાના વાસણોનો ઉપયોગ કરે છે, મૃદુશય્યાપર શયન કરે છે, પરંતુ તેઓ ઉપરની આજ્ઞા તો હજી પણ પાળે છે હજી પણ વીરવર પ્રતાપસિંહના વંશજો સોનારૂપાના વાસણની નીચે એક તરુપત્ર અને મૃદુશય્યાની નીચે એક તૃણાંકુર રાખે છે

માતૃભૂમિની આવી શોચનીય દુર્દશા જોવાથી વીરકેસરી પ્રતાપસિંહ અત્યંત વ્યાકુલ થઇને વારંવાર એમ કહેતા હતા કે-'જો ઉદયસિંહ ઉત્પન્ન ન થયા હોત અથવા સંગ્રામસિંહ અને મારી વચ્ચે સિસોદીઆકુળમાં કોઇ ઉત્પન્ન થયું ન હોત તો કોઇ પણ મુસલમાન રાજસ્થાનને પરાધીનતાની બેડી પહેરાવી શક્યો ન હોત" આ વાક્ય ઉપરથી પ્રતાપસિંહની ઉત્કટ સ્વદેશભક્તિ આપણને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતીત થાય છે પ્રતાપસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયા પૂર્વેના સો વર્ષોમાં હિંદુજાતિએ એક નવીન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું ગંગા અને યમુનાના તટથી લઇને અરવલ્લીની શૈલમાલાપર્યંતનો જે સમસ્ત દેશ, મુસલમાનોના કઠોર અત્યાચારથી ઉજ્જડ થઇ ગયો હતો, તે પ્રતાપસિંહના અભિષેકપૂર્વેના સો વર્ષોમાં નવીન બળથી બળવાન થઇને ધીમે ધીમે પોતાનું મસ્તક ઉઠાવી રહ્યો હતો અંબર અને મારવાડ એ બન્ને રાજ્યો પણ આ વિશાળ પ્રદેશમાંજ આવેલા છે આ ઉભય રાજ્યના રાજાઓ ધીમે ધીમે એટલા બધા બળવાન થઇ ગયા હતા કે એકલા મારવાડના રાજાએજ અન્ય કોઈ પણ રાજપૂત રાજાની સહાયવિના દિલ્લીશ્વર શેરશાહની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું આ ઉભય દેશસિવાય ચંબલનદીના ઉત્તર તરફના તટપર વસેલા અનેક નાના નાના રાજાઓ પણ બળસંચય કરી ઉન્નતિ કરી રહ્યા હતા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ રાજ્યોમાં હિંદુઓનો અધિકાર હતો તેઓ સ્વજાતિની ઉન્નતિ કરવા અને ભારતવર્ષની લક્ષ્મી વધારવાને પ્રયાસ કરતા હતા તે સર્વનું બળ અત્યંત વધી ગયું હતું પરંતુ તેમનામાં એક ન્યૂનતા હતી જો તેમનામાં આ ન્યૂનતા ન હોત તો તેઓ અવશ્ય ભારતનો રાજમુકુટ યવનોને મસ્તકેથી ઉતારીને હિંદુઓને મસ્તકે સ્થાપન કરી પોતાની જાતિને ઉન્નતિને શિખરે સ્થાપી શક્યા હોત સાહસ બળ પરાક્રમ, ધન એ સર્વ તેમની પાસે હતા, પરંતુ

આ સર્વ શક્તિઓને એકત્રિત કરીને એક મહાશક્તિ ઉત્પન્ન કરી ચતુરાઇભરી રાજનીતિઅનુસાર તે શક્તિનો શત્રુની સામે ઉપયોગ કરનાર એક સેનાપતિનોજ માત્ર અભાવ હતો. એમ કહેવું ઉચિત થઇ પડશે કે વીરશ્રેષ્ઠ સંગદ્વારા આ ન્યૂનતા પૂરાઈ ગઇ હતી. સંગ્રામસિંહનું ઉચ્ચકુલ, વિશાળરાજ્ય અને તેમના વીરોચિત ગુણોને ધ્યાનમાં લેતાં કહેવું પડે છે કે તેઓ આ કાર્યને માટે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા. જે ગુણોનો પરિચય થતાં મનુષ્યના હૃદયમાં આપોઆપ પ્રીતિ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ ગુણો સંગ્રામસિંહમાં વર્તમાન હતા. હિમાલયથી લઇને સેતુબંધ રામેશ્વરપર્યંત સર્વ જણે રાણાના ગુણોની પ્રશંસા કરી હતી. સર્વ ભારતસંતાનો તેમને ઉદ્ધારક ધારીને આશાપૂર્ણ બન્યાં હતાં; પરંતુ તેમની સર્વ આશા નિષ્ફળ થઇ. અભાગિની ભારતભૂમિના ભાગ્યમાં દીર્ઘકાળપર્યંત મુસલમાનોના દાસત્વનો લેખ લખાયલો હતો, જેથી મહારાણા સંગ્રામસિંહ અકાળે મૃત્યુ પામ્યા અને સંચિત થયેલું બળ, પરાક્રમ અને જાતીયજીવન ધીમેધીમે નષ્ટ થઈ ગયું. આર્યલોકો પોતાના પૂર્વજોનાં રાજ્ય ખોઇ બેઠા. ભવિષ્યપુરાણનો કઠોર લેખ ચરિતાર્થ થયો. ભારતસંતાનોના પગમાં સદાને માટે ભીષણ બેડીઓ ઠોકાઇ ગઈ. જો સંગ્રામસિંહની પછી ઉદયસિંહ ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા ન હોત; પરંતુ તેની પછી તત્કાળ પ્રતાપસિંહજ ચિતોડના સિંહાસનપર આવ્યા હોત અથવા ભારતવર્ષનો પાદશાહ અકબરના કરતાં ઓછી શક્તિવાળો હોત તો આર્યાવર્તની આવી દુર્દશા કદિ ન થાત.

અકબરની પાસે અતિ પ્રચંડ સેના હતી અને પ્રતાપસિંહની સેના ઘણી નાની હતી. આથી આટલી નાની સેનાના બળે અકબરની સાથે શી રીતે યુદ્ધ કરવું ? કયો ઉપાય કરવાથી આપણું કાર્ય વધારે સારી રીતે સિદ્ધ થશે ? વગેરે બાબતનો નિર્ણય કરવાને માટે પ્રતાપસિંહે પોતાના બુદ્ધિવાન સરદારોને બોલાવ્યા અને તેમની સલાહ લીધી. નિર્ણય થયા પછી તેમણે કાર્ય કરવાનો આરંભ કર્યો. શું શું કાર્યો કરવાનાં છે, તે જણાવીને તેઓ સામંતોને નવી નવી ભૂમિવૃત્તિ અર્પણ કરવા લાગ્યા. કમલમેરને પાટનગર બનાવવું ઉચિત જણાયાથી તેમ કર્યું અને કમલમેરની સાથે સાથે ગોગુંડા તથા અન્ય પહાડી કિલ્લાઓની પણ મરામત કરાવી લીધી. અલ્પ સેના હોવાથી મેવાડની સમતલ ભૂમિમાં તેની રક્ષા થઇ શકશે નહિ, એમ પ્રતાપસિંહને લાગ્યું. આથી તેમણે પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ રીતિનું અનુસરણ કરીને ઘાટાં અને દુર્ગમ પહાડી સ્થાનોમાં પોતાની સેનાના મોર્ચા જમાવ્યા. પછી તેમણે શીઘ્ર એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે:—"જેઓ અમારો અધિકાર સ્વીકારવા ઇચ્છતા હોય તેમણે તત્કાળ પોતાના આવાસ છોડી સપરિવાર પર્વતોમાં વાસ કરવો. જેઓ પર્વતમાં વાસ નહિ કરે, તેમને દેશશત્રુ માનવામાં આવશે અને તેમને પ્રાણદંડ થશે." આ આજ્ઞાનો પ્રચાર થતાંજ પ્રજાનાં ઝુંડનાં ઝુંડ પોતપોતાનાં ઘરબાર છોડી પર્વતોમાં જઇ વસવા લાગ્યાં. અગણિત માણસો આરીતે મેવાડપ્રદેશમાંથી ચાલ્યાં જવાથી તે પ્રાંત ઉજ્જડ બની ગયો અને પર્વતમાર્ગો તથા ઘાટો માણસોથી ઉભરાઈ ગયા. થોડા દિવસમાંજ મેવાડનાં ઘણાં પ્રગણાં ઉજ્જડ થઈ ગયાં; તે એટલે સુધી કે બુનાસ અને બેરિસ નદીના નિર્મળ જલથી સિંચિત થયેલો મેવાડનો ફળદ્રૂપ અને વિશાળ ભૂભાગ સંપૂર્ણતઃ "બેચિરાગ" અર્થાત્ નિસ્તેજ બની ગયો.

પ્રતાપસિંહે પોતાની પ્રજાની પાસે આ કઠિન આજ્ઞાનું પાલન કરાવવાને માટે જે ભીષણ કઠોરતા વાપરી હતી તેનું ઘણું વર્ણન ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેઓ પોતાની આજ્ઞાનું યથાર્થ રીતે પાલન થાય છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાને માટે પોતાની સાથે કેટલાક અશ્વારોહીઓને લઇને એકાંત ગિરિનિવાસ છોડી પર્વતની નીચે આવતા અને સર્વ સ્થાનોને ઉત્તમ પ્રકારે તપાસીને પુનઃ દુર્ગમ પર્વતવાસમાં ચાલ્યા જતા. પૂર્વે જે સ્થાનો મનુષ્યોના કોલાહલ અને આનંદધ્વનિથી સદા ગુંજી રહેતાં હતાં અને ચૈતન્યમય જણાતાં હતાં તે આજે નિસ્તબ્ધ, નિર્જીવ અને મરુભૂમિસમાન બની ગયાં. પૂર્વે જે સ્થાનો મહિલાઓના વિમલ હાસ્યથી જ્યોતિસમાન ઉજ્જવલ રહેતાં હતાં, તે સ્થાનો હવે નિર્જન બની ગયાં. પૂર્વે જે ક્ષેત્રો લીલાંછમ હોઇ ચક્ષુને અપૂર્વ આનંદ આપતાં હતાં તે સર્વ સૂકાં ઘાસથી પરિપૂર્ણ બની ગયાં. પૂર્વે જે વિશાલ રાજમાર્ગો મનુષ્યોના સમૂહથી પરિપૂર્ણ રહેતા હતા તેપર હવે કાંટાવાળા આવળનાં વૃક્ષો ઉગી નીકળ્યાં. મેવાડની સુંદરતાનો સર્વથા લોપ થયો. જે સુંદરતાના પ્રભાવથી મેવાડભૂમિ મનમોહક નંદનવનસમાન સુખકર બની ગઇ હતી, તેની સર્વ સુંદરતા હવે નષ્ટ થઇ ગઇ. સુખ-

દાયક નંદનવન આજે શોકપ્રદ શ્મશાનરૂપ બની ગયું મેવાડના જે મહાલયોમાં દેવસુંદરીઓ સમાન સ્ત્રીઓ વસતી હતી તેમાં હવે હિંસકપશુઓ રહેવા લાગ્યા, મેવાડભૂમિની આવી સૂક્ષ્મ તપાસ મહારાણા પ્રતાપસિંહ કરવા લાગ્યા એક વખત તેઓ પોતાના અનુચરોને લઇને બનાસનદીના તીરપર વસેના "અન્તલ્ના" નામના સ્થાનમાં ભ્રમણ કરતા હતા અહીંઆ કેટલાક ફળદ્રુપ ક્ષેત્રો હતા અને એક ભરવાડ નિર્ભય બનીને તેમાં પોતાના બકરા ચારતો હતો તે હતભાગી ભરવાડે ધાર્યું હતું કે મને કોઇ જોનાર નથી આથીજ તે પોતાના રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને નિર્ભયતાપૂર્વક તે સ્થળે ઘુમતો હતો રાણાએ તે ભરવાડને રાજાજ્ઞાનો અનાદર કરવાના સંબંધમાં બેચાર પ્રશ્નો પુછ્યા અને પછી તત્કાળ તેને પ્રાણદંડ આપ્યો તેપછી રાજદ્રોહીઓને આ પ્રકારની શિક્ષા થાય છે એમ બતાવવાને માટે તેમણે તેના મૃતદેહને એક વૃક્ષની સાથે ટાંગી દીધો પ્રતાપસિંહની આ કઠોર આજ્ઞાથી મેવાડની સુંદર ભૂમિ શ્મશાનવત્ બની ગઇ આથી હવે આ શ્મશાનભૂમિપર મોગલોની દૃષ્ટિ પડવાની આશંકા રહી નહિ અર્થપ્રાપ્તિના સર્વ ઉપાયો પ્રતાપસિંહે છોડી દીધા હતા, પરંતુ હવે તેમને દ્રવ્યની આવશ્યકતા જણાઇ, કારણ કે અકબરની સામે તેમને પ્રચંડ બળથી બાથ ભીડવાની હતી તેમની પાસે અધિક દ્રવ્ય હતું નહિ, આથી તેમના સરદારોએ તેમને એક ઉપાય સૂચવ્યો તે સમયમાં મોગલો યૂરોપવાસીઓની સાથે સારો વ્યાપાર ચલાવતા હતા અને મેવાડના પ્રદેશમાં થઇને સુરત તથા અન્ય બંદરો તરફ વાણિજ્યના પુષ્કળ પદાર્થો લઇ જતા હતા પ્રતાપસિંહનાં માણસો સંધિ મળતાં મેવાડમાંથી જતા વ્યાપારી લોકોના માલને લૂટવા લાગ્યા

હવે હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે પ્રચંડ વિદ્વેષાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો એક તરફ યવનસમ્રાટ અકબરની મહાપ્રચંડ સેના અને બીજી તરફ માત્ર થોડા માણસો સાથે એકલા પ્રતાપસિંહ! પ્રાય સર્વ રાજપૂતસરદારો અને રાજાઓએ તથા સમસ્તભારતવાસીઓએ અકબરના ચરણમાં પોતાના મસ્તક અવનત કરી દીધા હતા હતભાગી રાજપૂતોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી વીરકેસરી પ્રતાપસિંહે કોઇની પણ સહાયવિના મોગલોની સામે યુદ્ધ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો પ્રતાપસિંહની સેનાની તુલના જો અકબરના અત્યંત પ્રચંડ સૈન્યની સાથે કરવામાં આવે તો તે પાદશાહના સૈન્યની આગળ કાંઇ વિસાતમાં નહોતી, પરંતુ તે થોડા રાજપૂતસૈનિકોની રક્તવાહિનીઓમાં આર્યરક્ત વિદ્યુત્પ્રવાહની પેઠે વહી રહ્યું હતું તેમના હૃદયમાં જે મહામંત્રનો જપ થયા કરતો હતો તે સાધારણ નહોતો આ મહામંત્રથી ઉત્તેજિત થઇને સર્વ રાજપૂતો સ્વદેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાને તત્પર થઇ ગયા હતા અકબર પોતાની મુખ્યસેનાને અજમેરમાં મૂકીને પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો અકબરે યુદ્ધની એવી પ્રચંડ તૈયારીઓ કરી હતી કે તેને દેખીને મારવાડના રાજા માલદેવ પણ અંબરના રાજા ભગવાનદાસની પેઠે તેને શરણે ગયા હતા જેમણે પૂર્વે શેરશાહના પ્રચંડબળને વ્યર્થ કર્યું હતું, જેમણે મેડતા અને જોધપુરપર અકબરપાદશાહે કરેલા આક્રમણને નિષ્ફળ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી, જેમને અસાર પર્યંત એક ખરા રાજપૂત બચ્ચાતરીકે માનવામાં આવતા હતા, તેમનું સમસ્ત સાહસ અને સમસ્ત તેજ દુર્ભાગ્યવશાત્ કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યું ગયું! એટલુંજ નહિ પણ તેમણે પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહને વિવિધ પ્રકારની ભેટો આપીને પાદશાહની પાસે મોકલ્યો[1] આ વખતે અકબર અજમેર તરફ જતો હતો માર્ગમાં નાગોર નામના સ્થળે ઉદયસિંહને પાદશાહનો મેળાપ થયો અકબરે અત્યંત આદરસહિત ભેટોનો સ્વીકાર કર્યો અને રાજકુમાર ઉદયસિંહને રાજાની પદવી આપી આ સમયથી મારવાડના રાવો 'રાજા' કહેવાવા લાગ્યા એમ કહેવાય છે કે રાઠોડ ઉદયસિંહનું શરીર અત્યંત સ્થૂલ હતું, તેથી રાજપુતો તેને "મોટા રાજા" કહેતા હતા અહીંઆ જણાવવું ઉચિત છે કે રાઠોડોની રાજદ્વારી ઉન્નતિનો પાયો આ સમયથી નખાયો" આ વખતથીજ તેઓ પાદશાહના "જમણા હાથ" તરફ આસન પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા, પરંતુ પવિત્ર કુલમર્યાદાપર પાણી ફેરવીને મારવાડના રાજાએ જે સન્માન વેચાતું લીધું હતું, તે શું તેમની મૂળ સ્થિતિની બરાબરી કરી શકશે?

---

૧ હિજરી સન ૯૭૭ (ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૯)

આ ઉપરાંત રઘુવંશરીંગના ઉદયસિંહે સૌથી પહેલા એક તિરસ્કરણીય કાર્ય કર્યું હતુ તેણે રાજપૂત

જોધબા

થઈને સૌથી પહેલા યવનસમ્રાટની સાથે પોતાની જોધબા નામની કન્યા પરણાવી[1] જોધબા આપવાના બદલામા રાજપૂતકુલકલંક ઉદયસિંહને ચાર પ્રગણાઓ મળ્યા આ પ્રગણાઓની ઉપજ ઘણી મોટી હતી[2] આ ચાર પ્રગણાઓ પ્રતિવર્ષે વીસ લાખ રૂપિયાની ઉપજ આપતા હતા આ પ્રગણાઓ પ્રાપ્ત થવાથી મારવાડરાજ્યની આમદાની પહેલાં કરતા બમણી વધી ગઈ અમર અને મારવાડના કાયર રાજાઓએ જે ઘૃણિત કાર્ય કર્યાં તેમનુ અનુકરણ અલ્પ સમયમા અન્ય અનેક રાજપૂતરાજાઓ કરવા લાગ્યા ઉક્ત ઉભય રાજાઓનો અનર્થકારક ચેપ અનેક રાજપૂતરાજાઓને લાગ્યો તેઓ શીઘ્ર મોગલોને આધીન થઇ ગયા ઉપાધિ અને સાધારણ સન્માનના બદલામા તેમણે અમૂલ્ય સ્વાધીનતારત્ન વેચી દીધુ અને પોતાના હાથથી પરાધીનતારૂપી જંજીર ગળામા પહેરી લીધી આ પ્રકારે રાજસ્થાનના રાજાઓમાનો મોટો ભાગ અકબરને આધીન થયો અને તેમના વિશાળ રાજ્યો મોગલસામ્રાજ્યમા લીન થઇ ગયા આ સર્વ હિંદુઓએ મોગલસમ્રાટપર એટલો મોટો ઉપકાર કર્યો હતો કે મુસલમાન તવારીખલેખકોએ તેમને “મોગલરાજ્યના સ્તંભ અને ભૂષણ” કહ્યા છે

પાદશાહ અકબરે આ સર્વ રાજપૂતરાજાઓને પોતાની સાથે લઇને વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું પૂર્વે જે લોકોના પૂર્વજોએ મેવાડને માટે પ્રાણાર્પણ સુદ્ધા કર્યું હતુ તેજ લોકો આજે મેવાડભૂમિનો ધ્વંસ કરવાને માટે કુલાંગાર બની મુસલમાનોના પક્ષમા ભળી ગયા પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે તેઓ આવ્યા હતા તેનુ એક બીજુ પણ કારણ હતું યવનોના હાથમા કુલમર્યાદા વેચાવાથી આપણી દારુણ દુર્દશા થઈ છે એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા પરંતુ પોતાની સર્વની કુલમર્યાદા જાય અને માત્ર પ્રતાપસિંહ ગૌરવના ઉચ્ચઆસનપર વિરાજમાન રહે એ તેમના દુષ્ટ હૃદય સહન કરી શક્યા નહિ તેમના અંતઃકરણમા પ્રબળ દ્વેષાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ગયો આ કારણથીજ તે કુલાંગારોએ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો આ પ્રકારે રાજસ્થાનના પ્રાય સર્વ હિંદુરાજાઓ અકબરના પક્ષમા ભળી ગયા કેવળ બુંદીના હાડારાજ[3] આ દુર્ગમામાથી મુક્ત રહ્યા હતા તેમના સિવાયના અકબરના પક્ષમા ગયેલા સર્વ રાજપૂતરાજાઓની સાથેનો સર્વ સબંધ પ્રતાપસિંહે તોડી નાખ્યો અને તેઓ દિલ્લી, પાટણ, મારવાડ તથા ધારાનગરીના પ્રાચીન રાજપૂતોની સાથે વ્યવહાર ચાલુ કરી તેમની સાથેજ સર્વ પ્રકારનો સબંધ રાખવા લાગ્યા તે વખતે પ્રતાપસિંહે જે નિયમ સ્થાપિત કર્યો તેનો અનાદર તેમના કોઇપણ વંશજે કદિ કર્યો નથી કોઇપણ સિસોદીઆવીરે પોતાની કન્યા અથવા ભગિની મોગલોને આપી નહિ કન્યા આપી કુલગૌરવહીન થયેલા રાજપૂતોપ્રત્યે સિસોદીઆવીરો એવી ઘૃણા ધરાવતા કે મોગલોની અવનતિના સમયમા સુદ્ધા તેઓ મારવાડ અથવા અંબરના રાજકુલની સાથે વૈવાહિક સબંધથી આબદ્ધ થતા નહોતા આપરથી પ્રતાપસિંહની માનમર્યાદા કેટલી વૃદ્ધિગત થઇ હતી તે સહજ પ્રતીત થાય છે ધન તથા માનની તુચ્છ લાલસાથીજ પોતાની કન્યા તથા ભગિનીને મોગલોના હાથમા અર્પણ કરીને અંબર, મારવાડ તથા અન્ય દેશોના રાજાઓ કુલહીન તથા ગૌરવહીન

1 જોધબાના ગર્ભથી જહાંગીરનો જન્મ થયો હતો જોધબાનો મકબરો આગ્રાની નિકટ સિકંદરાબાદમા આવેલો છે અનેક વિદ્વાનોનું એવુ કથન છે કે રાજપૂતરાજાઓએ પોતાની રાણીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલી એકે કન્યા મુસલમાનપાદશાહોને આપી નહોતી પરંતુ દાસીપુત્રીઓને આપી હતી

2 આ ચાર પ્રગણાઓની વાર્ષિક ઉપજ આ પ્રમાણે હતી—દવાડ (ગોદાર) ૯૦૦૦૦૦ ઉજ્જયિની ૨૪૯૯૧૪ દેવલપુર ૧૮૨૫૦૦ અને બુદનાબર ૨૫૦૦૦૦

3 બુંદીના હાડારાજની કુલમર્યાદા અદ્ભુત રીતે મોગલોના મલ્લ ગ્રાસમાથી બચી હતી આ વિષે રાજસ્થાનના ઇતિહાસના દ્વિતીય પ્રથમા બુંદીના ઇતિહાસમા સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવશે

બની ગયા તેમનુ પ્રાચીનગૌરવ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયુ રાજપૂતો તેમનાપ્રતિ ઘણાની દૃષ્ટિથી જોતા હતા, એ વાત તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા અને તેથી તેમના અંતઃકરણો વિદીર્ણ થઇ જતા હતા જે વખતે તેમનામા આ ચિંતા ઉદિત થતી જે સમયે તેઓ પોતાના કૃત્યકનુ સ્મરણ કરતા તે વખતે તેમને અસહ્ય દુઃખ થતુ આ વાતની સત્યતા મારવાડ અને અંબરના એ મુખ્ય રાજાઓના પત્રવાચ્ય-વાથી ઉત્તમપ્રકારે પ્રતીત થાય છે ઉક્ત ઉભય રાજાઓના નામ ભક્તિસિંહ અને જયસિંહ હતા

આ ઉભય રાજાઓએ મોગલપાદશાહના પ્રસાદથી એક વખત મહાશક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી એક વખતે ઉક્ત ઉભય રાજાઓ રાજસ્થાનમા શ્રેષ્ઠ મનાતા હતા પરંતુ જે વખતે તેમના હૃદયમા કુલહીનતાજન્ય ચિંતા ઉદિત થતી હતી ત્યારે તેમને અમર્યાદ માનસિક દુઃખ થતુ અને તેઓ રાજસન્માનને સેંકડોવાર ધિક્કાર દઇને શિર કૂટતા હતા તેઓ સિસોદીઆકુળની સાથે વૈવાહિક સબંધ જોડવાને માટે રાણા પ્રતાપસિંહને અનેક પ્રકારની આજીજી કરતા અને કહેતા કે – હે મહારાજ! અમે કલંકિત થયા છીએ અધઃપતિત થયા છીએ, રાજપૂતકુળની માનમર્યાદાથી ભ્રષ્ટ થયા છીએ માટે આપ અમારાપર અનુગ્રહ કરીને અમને પાવન કરો વિધિપૂર્વક અમને પવિત્ર કરો અને અમને યથાર્થ રાજપૂતતારૂપે અર્પણ કરો

સિસોદીઆકુળચૂડામણિ સમરકેસરી મહારાણા પ્રતાપસિંહે સિસોદીઆકુળના ગૌરવની રક્ષા કર-વાને માટે કેવા કેવા મહાન કાર્યો કર્યા હતા તે નિમ્નલિખિત વૃત્તાંતપરથી સારી પેરે સમજાશે

અંબરના કછવાહ રાજાઓમા રાજા માનસિંહ વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો અને તેના અભિષેકકાળથીજ

માનસિંહ

અંબરરાજ્યની ઉન્નતિનો પ્રારંભ થયો હતો વીરવર બાબરે નવા જીતેલા ભારતસામ્રાજ્યને અચળ રાખવાને માટે જે યુક્તિ નિયત કરી હતી તેનો સર્વથી પહેલો ભોગ અંબરનો રાજા માનસિંહજ થઈ પડયો રાજપૂતોમાથી માનસિંહેજ સૌથી પ્રથમ પોતાની ભગિનીને અકબરની સાથે પરણાવીને બાબરનુ ભાવી દર્શન સફળ કર્યું અર્થાત્ મોગલસામ્રાજ્યની ઉન્નતિ અને દૃઢતા કરવામા રાજપૂતજાતિમા સૌથી પ્રથમ માનસિંહેજ સહાય આ ની પૂર્વે કહેવામા આવ્યુ છે કે હુમાયૂએ ભગવાનદાસની કન્યા સાથે પોતાના પુત્ર અકબરનો વિવાહ કર્યો હતો આથી અકબર માનસિંહનો બનેવી હતો આ સબંધ થયા પછી સાળાબનેવી ઉભયને એકબીજાપ્રત્યે વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઇ હતી માનસિંહ સાહસિક, ચતુર અને સમરવિશારદ રાજપૂત હતો આથી તે અકબરના આશ્રયમા આવ્યા પછી અલ્પસમયમાજ મોગલ સામ્રાજ્યના સેનાપતિઓમા સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો અકબરે તેનાજ બાહુબળની સહાયથી પોતાનુ અર્ધું રાજ્ય જીત્યુ હતુ અનંત તુષારમંડિત કૉકેસસની શૈલમાળાથી લઇને કનકચર્સનીસ ' ના કિનારાપર્યંતનો વિશાળ ભૂભાગ એક સમયે માનસિંહના પરાક્રમોથી ખળભળી રહ્યો હતો અને તેના ચરણમા આવીને પડયો હતો તેણે પોતાના બાહુબળથી અકબરનુ રાજ્ય ઘણુ વધારી મૂકયુ હતું આ વિષયનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણુ મન એકદમ તેની પ્રશંસા કરવા મંડી જાય છે કછવાહાભટ્ટકવિ-ગણોએ તેના અસીમ પરાક્રમ અને અનુપમ વીરત્વનું વૃત્તાંત અતિ તેજસ્વિની ભાષામા કર્યું છે એક તરફ કાબુલ અને સિકંદરની પારોપમીઝન શૈલમાળા બીજી તરફ કાનનકુંતલા આરાકાનભૂમિ એ ઉભયની વચ્ચેના વિશાળ પ્રદેશમા રાજ્ય કરતા પ્રાયઃ સર્વ રાજાઓ માનસિંહના પરાક્રમથી પરાજિત થઇને મોગલસામ્રાજ્યમા મળી ગયા હતા માનસિંહ સિંધુનદી ઉતરીને યવનલોકોના દેશોમા ગયો હતો તેનુ કારણ માણસોના હૃદય પારખી તેમને પ્રસન્ન કરી પોતાનુ કામ કાઢી લેવાનુ અકબરનુ ચાતુર્યજ હતુ આ અપૂર્વ કળાના પ્રભાવથીજ પાદશાહ અકબરે ઘણા મહાન કાર્યો પાર પાડયા હતા [1]

---

[1] આ વખતે કાબુલનું રાજ્ય મોગલરાજ્યને તાબે હતુ અકબરનો નાનો બંધુ મીરજા હાકિમ ત્યાંનો સૂબો

શોલાપુરના યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત કરી રાજા માનસિંહ પાટનગર દિલ્હી તરફ જતો હતો, તે વખતે તેણે મહારાણા પ્રતાપસિંહની ઉપર એવો સદેશો મોકલ્યો કે —"હુ આપની પાસે અતિથિતરીકે આવુ છુ" આ વખતે મહારાણા કમલમેરમા હતા અમરનાથનો સદેશો મળતાજ તેઓ તેને આદરમાન સાથે લેવાને માટે ઉદયસાગર સુધી ગયા ઉક્ત સરોવરપરના કિનારાપર રાજાઓ પાથરી દેવામા આવી અને રાજા માનસિંહને માટે ત્યા અનેક પ્રકારના ખાદ્યપદાર્થો તૈયાર કરવામા આવ્યા ભોજન તૈયાર થતા અમરનાથ માનસિંહને બોલાવવામા આવ્યો માનસિંહે ત્યા આવીને મહારાણા પ્રતાપસિંહને મળવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરતુ પ્રતાપસિંહ તેને મળી શક્યા નહિ તેથી તેના મનમા મહાસદેહ ઉત્પન્ન થયો અને અમરસિંહને તેનુ કારણ પૂછ્યુ અમરસિંહે નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો —"પિતાજીના મસ્તકમા દર્દ થાય છે, તેથી તેઓ અહીઆ આવી શક્યા નથી" આ શબ્દો સાભળી માનસિંહનો સદેહ અધિક વૃદ્ધિગત થયો તેણે ઉચિત ગર્વ અને આત્મમાનસહિત કહ્યુ —"રાણાજીને કહો કે આપના મસ્તકના દર્દનુ કારણ હુ સમજી ગયો છુ જે કાંઈ થનાર હતુ તે થઇ ગયુ હવે તેનો કાઇ ઉપાય નથી, અને આપ જો મારી સાથે ભોજન નહિ કરો તો બીજો કોણ કરશે?" પ્રતાપસિંહે અનેક નિમિત્તો કાઢી આ પ્રસગ ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ માનસિંહનો સદેહ દૂર થયો નહિ અને તેણે એકલા ભોજન કરવાની હા પાડી નહિ ત્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહે કહેવરાવી મોકલ્યુ કે —"જે રાજપૂતે મોગલના હાથમા પોતાની ભગિની સમર્પણ કરી છે, તેણે મોગલની સાથે ભોજન પણ કર્યું હશે સૂર્યવશી બાપ્પ રાવલનો વશજ તેની સાથે ભોજન કરી શકશે નહિ" રાજા માનસિંહે હાથે કરીને આ અપમાન માગી લીધુ હતુ તેને કાંઈ પ્રતાપસિંહે આમત્રણ કર્યું નહોતુ માનસિંહ રાણાની પ્રતિજ્ઞા કેવી અડગ હોય છે તે સારીપેઠે જાણતો હતો અને તે એમ પણ જાણતો કે રાણાએ અમારી સાથેનો સર્વ સબધ તોડી નાખ્યો છે, તો પછી તેણે શામાટે રાણાજીનુ આદરાતિથ્ય ગ્રહણ કરવાનુ સાહસ કર્યું હતુ તે સમજી શકાતુ નથી જો મહારાણા પ્રતાપસિંહ સ્વય આમત્રણ કરત તો તેમનુ આ આચરણ દોષપાત્ર ગણાત, પરતુ તેમણે તેને નિમત્રણ કર્યું નહોતુ તેથી આ પ્રકારના આચરણમા તેમનો લેશ પણ દોષ નથી

રાજા માનસિંહે એક પણ ગ્રાસ ગ્રહણ કર્યો નહિ તેણે કેટલાક ગ્રાસ ઇષ્ટદેવને અર્પણ કર્યા અને તેને પાઘડીમા બાધીને ત્યાથી તે ઉઠ્યો માનસિંહને આસનપરથી ઉઠેલો જોઇને પ્રતાપસિંહ ત્યાં આવ્યા, તેમને જોઇને માનસિંહે કહ્યુ —"આપની માનમર્યાદા સુરક્ષિત રાખવાને માટેજ અમે અમારા માનગૌરવને તિલાજલિ આપીને અમારી કન્યાઓ અને ભગિનીઓને મોગલોને સમર્પણ કરી છે આમ કર્યા છતા પણ જો આપનામા અને અમારામા વિષમતા રહી, તો હવે આપની સ્થિતિમા ન્યૂનતા આવશે જો આપની ઇચ્છા સદાસર્વદા વિપત્તિમા રહેવાની હોય તો તેમાજ રહો, કારણ મેવાડભૂમિ હવે આપને પોતાના હૃદયપર રાખી શકશે નહિ" તે કહીને પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થઇ પ્રતાપસિંહ તરફ કઠોર દૃષ્ટિથી જોઇ બોલ્યો —"જો હુ તમારૂ આ અભિમાન ચૂર્ણ નહિ કરી નાખુ તો મારૂ નામ માનસિંહ નહિ" પ્રતાપસિંહે તિરસ્કારસહિત ઉત્તર આપ્યો —"ઠીક, ઠીક, હુ આપના વચનથી પ્રસન્ન થયો છુ સગ્રામભૂમિમા આપના દર્શન થવાથી મને પરમ સતોષ થશે"

હતો ભીલોએ સ્વય આ રાજ્ય પચાવી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સ્વાધીનતાનો ઝુડો ખડો કરી દીધો અકબરશાહે આ વિદ્રોહનુ દમન કરવાને માટે માનસિંહને સેનાસહિત કાબૂલ મોકલ્યો હિંદુસ્થાનથી કાબૂલ જતા માર્ગમા સિંધુ(અટક)નદી આવી. હિંદુશાસ્ત્રમા આ નદીપાર જવાનો નિષેધ કર્યો છે એમ તે માનતો હતો આથી મહારાજા માનસિંહ ત્યાજ અટકી પડ્યો અને અકબર ઉપર પત્ર લખી તેને જણાવ્યુ કે હવે મારાથી આગળ જઈ શકાશે નહિ આ વખતે વાણીવિશારદ અકબરે નિમ્નલિખિત દોહરો માનસિંહપર લખી મોકલ્યો —

સબી ભૂમિ ગોપાલકી, વામે અટક કહા? જાકે મનમે અટક હે, સોહી અટક રહા

આ ઉત્તમ ભાવપૂર્ણ કવિત વાચી માનસિંહે પાદશાહની આજ્ઞા મસ્તકે ચઢાવી અને તે અટકને ઉલ્લઘી કાબૂલમા ગયો અકબર માનસિંહનુ હૃદય સારીપેઠે જાણતો હતો, તેથી તેણે તેને ખુશ રાખીને પોતાનુ કાર્ય સિદ્ધ કરી લીધુ, નહિ તો ભીતિ અથવા બીજા કોઈ ઉપાયથી માનસિંહ પાદશાહનુ કાર્ય કરે એવો નહોતો.

(પજાબના રાજા રણજિતસિંહ સિંધુ ઉતરીને કાબૂલમા ગયા હતા, તેમના સબધમા પણ ઉપરની કિવદન્તી સાભળવામા આવે છે અટકની પેલી તરફ જવાથી હિંદુઓ ભ્રષ્ટ થાય છે, એવુ પ્રમાણ શાસ્ત્રમા ઉપલબ્ધ થતુ નથી.)

તેજ વખતે મહારાણા પ્રતાપસિંહનો એક માણસ બોલી ઉઠ્યો –' તમારા બનેવી અકબરને પણ સાથે લઇ આવજો ' જે સ્થાનપર માનસિંહને માટે ભોજન પીરસવામાં આવ્યું હતું તેને અપવિત્ર ગણીને ખોદી નાખવામાં આવ્યું અને તેપર ગંગાજળ છંટાવવામાં આવ્યું પાત્રોને ભાંગી નાખવામાં આવ્યાં જે સરદારો તથા સામંતોએ જાતિભ્રષ્ટ માનસિંહને નજરે જોયો તે બધાએ તેને પતિત ગણીને તેને જોવામાં પણ પાપ માન્યું અને તે પાપથી ઉદ્ધાર પામવાને માટે તત્કાળ સ્નાન કર્યું તથા વસ્ત્રાદિ બદલી નાખ્યાં તે દિવસે ઉદયસાગરના કિનારાપર જે જે કાર્યો થયાં તે સર્વનું વૃત્તાંત અકબરના જાણવામાં આવ્યું માનસિંહને થયેલા અપમાનથી પોતાનુંજ માન ખંડિત થયેલ તેણે માન્યું પાદશાહનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો અકબરની એવી માન્યતા હતી કે રાજપૂતોએ પોતાના પ્રાચીન સંસ્કારો છોડી દીધા છે પરંતુ હવે તેને તેની ભૂલ જણાઈ માનસિંહના અપમાનનો બદલો લેવાને માટે અકબરે યુદ્ધની તૈયારી કરી આ પ્રસંગે અકબર અને પ્રતાપસિંહની વચ્ચે જે દારુણ યુદ્ધ થયું તેમાંજ વીરકેસરી પ્રતાપસિંહે પોતાનું નામ અમર કર્યું હતું આ યુદ્ધમાં પ્રચંડ વીરતા દર્શાવવાથીજ પ્રતાપસિંહનું નામ સ્વદેશભક્ત સંન્યાસીઓની નામાવલીમાં અગ્રસ્થાને વિરાજમાન થયું છે જે યુદ્ધમાં પ્રતાપસિંહનો પ્રતાપ દશે દિશામાં પ્રસરી ગયો તે ' હલદીઘાટનું યુદ્ધ' કહેવાય છે જ્યાંસુધી મેવાડનું રાજ્ય એક સિસોદીઆવીરના હાથમાં રહેશે અથવા પ્રતાપસિંહની પ્રશંસા કરવાને માટે એક પણ કવિ જીવિત રહેશે ત્યાંસુધી પુણ્યક્ષેત્ર હલદીઘાટનું નામ કદિ પણ વિસ્મૃત થશે નહિ

પ્રથમ તો દિલ્હીશ્વર અકબરનો પુત્ર મોગલસામ્રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી યુવરાજ સલીમ પ્રચંડ સૈન્ય લઇને પ્રતાપસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો રાજા માનસિંહ તથા સાગરજીનો જાતિભ્રષ્ટ સુપ્રસિદ્ધ પુત્ર મહોબતખાન એ યુદ્ધના સંબંધમાં સલાહસૂચનાદિ આપવાને માટે યુવરાજની સાથે આવ્યા હતા આ વખતે વીરકેસરી પ્રતાપસિંહની પાસે કેટલા યોદ્ધાઓ હતા ? માત્ર ૨૨૦૦૦ રાજપૂતો અને કેટલાક ભીલો, પરંતુ તેમનો સૌથી મોટો સહાયક તેમના હૃદયનો પ્રચંડ ઉત્સાહ હતો આજ સહાય ઉપર અવલંબન કરીને પ્રતાપસિંહે મોગલોની વિરાટ સેના સામે બાથ ભીડી પ્રથમ રાણાની સેના અપૂર્વ ઉત્સાહથી અરવલ્લીની બહારના પહાડી પ્રદેશમાં ગઈ પછી તે વિકટ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં ગઇ આ ભાગમાં જતાં સેનાને વિશેષ મુશ્કેલી નડી નહિ તે પછી તે અરવલ્લીની પર્વતમાળાના મુખ્ય મુખ્ય ગિરિમાર્ગોમાં જઈ પહોંચી

અરવલ્લી શૈલમાળાના આ દુર્ગમ સ્થાનોમાં વીરવર પ્રતાપસિંહના સૈનિકો સાવધાનતાપૂર્વક ઉભા રહ્યા આ સ્થાનો નવાનગર અને ઉદયપુરની પશ્ચિમદિશામાં આવેલા હતા તેની લંબાઈ ૪૦ કોશ હતી અને પહોળાઇ પણ તેટલીજ હતી આ સમચતુષ્કોણ વિશાળ પ્રદેશ કેવળ પહાડો અને જંગલોથી ભરેલો છે વચમાં નાની નાની નદીઓ વક્રાકારમાં વહી રહી છે જો ઉદયપુરને આ દુર્ગમ ગિરિપ્રદેશનું કેન્દ્ર કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ કાંઇ અયુક્ત નથી ઉદયપુરથી જે માર્ગ આ પ્રદેશમાં જાય છે, તે અત્યંત દુર્ગમ અને કઠિન છે આ માર્ગ એટલો બધો સાંકડો છે કે બે ગાડીઓ પણ મહામુશ્કેલીથી તેપર આવાગમન કરી શકે છે આ નિબિડ દુર્ગમ અને કૂટમાર્ગપર ઉભા રહી જે દિશા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકવામાં આવે તે તરફ પર્વતના ઉંચા ઉંચા શિખરો અને ગાઢા જંગલોસિવાય બીજી કાંઇ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી આજ સ્થાનનું નામ હલદીઘાટ છે આ હલદીઘાટના ઉચ્ચ મનોહર શિખરોપર તથા તળેટીઓપર દૃષ્ટિ રાખી રાજપૂતવીરો શસ્ત્ર ધારણ કરી કરી ખડા થઇ ગયા તદુપરાંત વિશ્વાસુ ભીલો પણ હાથમાં ધનુષ્યબાણ ધારણ કરીને પર્વતના ઉચ્ચ શિખરોપર ઉભા રહ્યા આ ભીલોની પાસે મોટા પાષાણો પડેલા હતા શત્રુઓ અહીં આવે તે વખતે તેમના પર પાષાણો ફેંકવાને ભીલો તૈયાર થઇ રહ્યા હતા કાં તો બાણોવતી કે કાં તો પાષાણોવતી યવનોનો નાશ કરવા સર્વ તૈયાર હતા

હલદીઘાટના આ ભયંકર જંગલમાં મેવાડના મુખ્ય મુખ્ય વીરોને પોતાની સાથે લઇને મહારાણા પ્રતાપસિંહ ઉભા રહ્યા અને શત્રુના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા સંવત ૧૬૩૨ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬) ના શ્રાવણ માસની શુક્લ પક્ષી અને સપ્તમીને દિવસે ઉભય દળો સામસામે આવીને ઘોર સંગ્રામ કરવા લાગ્યા સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાને માટે આવો પ્રચંડ ઉત્સાહ ધારણ કરી

આવા ભયંકર યુદ્ધો ભારતવર્ષ અને ગ્રીસની ભૂમિસિવાય બીજા કોઇપણ દેશમા થયા નથી યવનોના કરાલગ્રાસમાથી મેવાડભૂમિની સ્વાધીનતા અને ગૌરવનુ સંરક્ષણ કરવાને માટે પ્રતાપસિંહ પોતાના રાજપૂતવીરોને સાથે લઇને ઉત્કટ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇ પ્રચંડ પરાક્રમથી મોગલસેનાની તરફ ચાલ્યા નીડર પ્રતાપસિંહ સિંહનાદ કરતા કરતા સેનાના અગ્રભાગે રહ્યા અને શત્રુની સેનાનો વ્યૂહ તોડવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા મહારાણાનુ અદ્‌ભુત સાહસ, અલૌકિક પરાક્રમ અને રણનિપુણતાથી ઉન્મત્ત થઇને સરદારો અને સામંતો સિંહ જે પ્રકારે પોતાના શિકારપર તૂટી પડે છે તે પ્રમાણે મોગલસેનાપર તૂટી પડયા પ્રતાપસિંહનો યત્ન સફળ થયો તેમના પ્રચંડ પરાક્રમથી શત્રુનો મોર્ચો તૂટી ગયો મોગલો છિન્નભિન્ન થઇ ગયા તેમને દલિત, પરાજિત અને ભયભીત કરીને પ્રતાપસિંહ અત્યંત ક્રોધપૂર્વક રાજપૂતકુલકલંક માનસિંહને શોધવા લાગ્યા પરંતુ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ મહારાણાની કરાલ અસિથી સેંકડો મોગલવીરો ખંડિત થઇને પૃથ્વીપર પડયા અને અનેક હતભાગીયવનો તેમના ભાલાની તીક્ષ્ણ અણીથી વીંધાઇને ધરાશાયી થયા પ્રતાપસિંહનો પ્રચંડ વેગ કોઇ રોકી શક્યુ નહિ પોતાના પ્રચંડ શત્રુ માનસિંહની શોધ કરતા કરતા પ્રતાપસિંહ સલીમની નિકટ પહોંચી ગયા હિંદુવૈરી પાદશાહના પાટવી કુંવરને પોતાની સન્મુખ જોઇ પ્રતાપસિંહના ઉત્સાહ અને સાહસમા દ્વિગુણ વૃદ્ધિ થઈ તેમણે ભયંકર ખડ્ગ ઉગામી પોતાના પ્રિય તુરંગ ચેતકને સલીમ તરફ ચલાવ્યો તેમની ભયંકર તલવારના પ્રચંડ આઘાતથી સલીમના રક્ષકો તો અલ્પકાળમાંજ કપાઇ કપાઇને પૃથ્વીપર પડ્યા પછી સેના સાથે સલીમના મહોન્મત્ત રણમાતંગ ઉપર પોતાના પ્રિય અશ્વ ચેતકને ચલાવ્યો ચેતક પોતાના સ્વામીની અદ્‌ભુત વીરતાથી અત્યંત ઉત્તેજિત બની આવેશમા આવી ગયો હતો પોતાના સ્વામીના વૈરી શત્રુ સલીમના પ્રચંડ રણમાતંગની સૂંઢને દબાવી ચેતકે તેના મસ્તકપર પોતાના આગલા બે પગો મૂક્યા તત્કાળ રાણાએ સલીમ ઉપર પોતાનો ભયંકર ભાલો માર્યો સલીમના સુભાગ્યે તેના હાથીનો હોદ્દો લોહના જાડા પતરાથી મઢેલા હતો તેપર રાણાનો ભાલો અથડાયો અને શાહજાદો બચી ગયો નહિ તો અવશ્ય તેનો સંહાર થાત એમા લેશ પણ શંકા નથી જો કે પ્રતાપસિંહનો ભાલો સલીમનો સંહાર કરી શક્યો નહિ તોપણ તે સર્વાંશે નિષ્ફળ થયો નહિ હોદ્દાપર મઢેલા લોઢાના પતરા સાથે અથડાઇને તે બમણા જોરથી માવતને લાગ્યો જેથી માવત તત્કાળ ભૂમિ સેગો થયો માવત નીચે પડ્યો કે તરતજ હાથી નિરંકુશ બની સલીમને લઇને સંગ્રામભૂમિમાથી નાસી ગયો

સલીમ ગયો, પરંતુ પ્રતાપસિંહે તેની પૂંઠ છોડી નહિ નાસતા હાથીની પાછળ પ્રતાપસિંહે પણ પોતાના ચેતકને દોડાવ્યો આ વખતે ઉભય લોકની વચ્ચે દારુણ સંગ્રામ થવા લાગ્યો એક તરફ અગણિત મુસલમાનો શાહજાદાને બચાવવાને માટે ખડ્ગ ચલાવતા હતા અને બીજી તરફ નીડર તથા મહાપરાક્રમી રાજપૂતો પ્રતાપસિંહના પ્રતાપની રક્ષા કરવાને માટે તથા મોગલોનુ અભિમાન તોડવાને માટે જીવપર આવી જઇ ઘોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા સેંકડો મુસલમાનો તેમના હાથથી કપાઇને મરણ પામ્યા તોપણ શુ થયું? જેઓ મરતા હતા તેમના સ્થાનપર બીજા સૈનિકો આવીને ઉભા રહેતા હતા આ વખતે અનેક રાજપૂતવીરોએ પ્રતાપસિંહની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપી દીધી ધીમે ધીમે પ્રતાપસિંહનો પક્ષ નિર્બળ થવા લાગ્યો, પરંતુ રાણાજી તેથી જરાપણ ચિંતાતુર થયા નહિ રાજપૂતકુલકલંક માનસિંહની શોધ કરતા કરતા તેઓ યવનસેનામા ભ્રમણ કરવા લાગ્યા પરંતુ તેમના મસ્તકપર મેવાડનુ રાજછત્ર વિરાજમાન હતુ, તેથી મોગલો તેમનાપર તાકી તાકીને અસ્ત્ર ફેંકતા હતા હવે પ્રતાપસિંહ મોગલોની વચ્ચે ઘેરાઇ ગયા રાજચિહ્નો ધારણ કરવાને લીધે પૂર્વે પણ ત્રણ વાર તેમના પ્રાણ સંકટમા આવી પડયા હતા, પરંતુ તે વખતે તેમણે પોતાના અપૂર્વ પરાક્રમથી પોતાની જાનનુ સંરક્ષણ કર્યું હતુ તે વખતે પણ તેમણે રાજચિહ્નોનો પરિત્યાગ કર્યો નહોતો અને આ સમયે પણ તેમ કરવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી પરંતુ આ વખતે અધિક પ્રચંડ સંકટ આવી પડ્યુ, તેઓ યુદ્ધ કરતા કરતા શત્રુઓની વચ્ચે આવીને ફસી પડયા તેમની નિકટમા તેમના કોઇપણ સરદારો અને સામંતો નહોતા તેઓ જે તરફ જોતા હતા તે તરફ તેમને શત્રુઓના અગણિત મસ્તકોજ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા અને સર્વ શત્રુઓ તેમના ઉપરજ આક્રમણ કરતા હતા મહારાણા સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયા કે હું

શત્રુઓની વચમા ઘેરાઇ ગયો છુ; તથાપિ તેમનો ઉત્સાહ લેશ પણ ન્યૂન થયો નહિ બીજી પરિશ્રમ, મહાન ઉત્સાહ અને ખડ્ગ ચલાવવામા અપૂર્વ હસ્તકૌશલ્યથી તેઓ શત્રુસેનાને કાપતા કાપતા મદોન્મત્ત ગજરાજની પેઠે સગ્રામભૂમિમા અહીતહી ભ્રમણ કરવા લાગ્યા શત્રુઓના અસ્ખલિત અસ્ત્રપ્રહારથી તેમના અગમા સાત ઘાવ થયા.[1] રુધિરસ્રાવથી તેમનાં વસ્ત્રો ભીજાઇ ગયા, તથાપિ રાણાજીના મનમા લેશપણ શોકનો સચાર નહોતો, પરતુ તેઓ એકલા ક્યાસુધી યુદ્ધ કરી શકે ? તેઓ ચેતી ગયા કે હવે અધિક સમયપર્યંત હું યુદ્ધ કરીશ તો અહીઆજ મારા પ્રાણ નીકળી જશે આથી તેઓ અદ્ભુત રણનિપુણતા સાથે ત્યાથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા તત્કાળજ "જય, રાણા પ્રતાપસિંહની જય " એવો ધ્વનિ સાભળવામા આવ્યો તેમનુ હૃદય દ્વિગુણ ઉત્સાહિત બન્યું અને તેઓ સગર્વ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા ઉક્ત પ્રચંડ જયનાદ આકાશમા ગુજી રહ્યો હતો,એવામા ઝાલાપતિ મન્નાજી (માનસિહજી)પોતાની સેનાને લઇને તીવ્ર વેગથી ત્યા આવી પહોચ્યા મન્નાજીએ આ વખતે પ્રાણવિસર્જનનુ ઉદાત્ત ઉદાહરણ જગતને બતાવ્યુ અને તેમ કરીને પોતાના સ્વામીના પ્રાણ બચાવ્યા મન્નાજીએ રાણાજીના મસ્તકપરથી મેવાડના રાજચિન્હોને ઉતારી લઇ પોતાના શિરપર ધારણ કર્યા અને તેઓ સુવર્ણમંડિત વિજયવૈજયંતીને લઇને શત્રુઓની સામે લડવા લાગ્યા તેમના મસ્તકપર રાજચિન્હો જોઇને શત્રુઓ તેમને રાણા સમજ્યા અને ચારે તરફથી તેમનાપર શસ્ત્રાસ્ત્રનાપ્રહાર કરવા લાગ્યા મન્નાજીએ પોતાના અનેક સૈનિકોની સાથે ત્યાજ પ્રાણાર્પણ કર્યું આ દૃશ્ય પ્રતાપસિંહે દૂરથી જોયુ આ અપૂર્વ પ્રાણવિસર્જનના બદલામા ઝાલાપતિ મન્નાજીના વશજો અદ્યાપિ મેવાડના રાજચિન્હોથી યુક્ત થઇને રાણાજીની જમણી બાજુએ બેસે છે [2] જો કે વીરકેસરી પ્રતાપસિહનુ પ્રચડ વીરત્વ જોઇને રાજપૂતો બમણા ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, તોપણ તેમને વિજય મળ્યો નહિ તેનુ પ્રથમ કારણ એ હતું કે મોગલસેના રાજપૂતોનીસેનાથી ચારગણી અધિક હતી વળી મોગલો તોપબંદુક વિગેરે આગ્નેયાસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરતા હતા, તો પછી રાણાજીની અલ્પ સેના તેમની આગળ ક્યાસુધી ટકી શકે? અને તેમના તરફથી આવતા ગોળાઓ તથા ગોળીઓની ગતિ ક્યાસુધી રોકી શકે ? રાજપૂતોના મોટા ભાગે સ્વદેશની રક્ષાને માટે અહીઆજ પ્રાણાર્પણ કર્યું, તે વખતે જે ૨૨૦૦૦ રાજપૂતો સગ્રામ કરવાને માટે ગયા હતા તેમાથી કેવળ ૮૦૦૦ જ રણભૂમિમાથી પાછા આવ્યા હતા

હલદીઘાટનો પ્રથમ દિવસનો ભયાનક સગ્રામ સમાપ્ત થયા પછી મહારાણા પ્રતાપસિંહ ચેતક-પર આરૂઢ થઇને એકલા રણભૂમિમાથી ચાલ્યા ગયા તેમના સર્વ શરીરમાથી રુધિરધારા છૂટી રહી હતી અને તેઓ શત્રુસેનાનો સહાર કરતા કરતા શ્રમિત થયા હતા ચેતકની પણ આજ દશા થઈ હતી, તે છતા પણ તે પોતાના સ્વામીને પોતાની પીઠપર ધારણ કરીને નિર્ભિક પર્વત તરફ ચાલ્યો, પરતુ આ વખતે પણ રાણા નિરાપદ નહોતા તેમને ગુપ્તરીતે ચાલ્યા જતા જોઇને બે મોગલો તેમની પાછળ પડ્યા તેમાનો એક મુલતાની અને બીજો ખુરાસાની હતો તેઓ શીઘ્રતાથી પોતાના અશ્વો ચલાવી પ્રતાપ-સિંહની પુઠે પુઠે પહાડી પ્રદેશમા વહેતી એક નદીના કિનારાપર આવી પહોચ્યા તુરગરાજ ચેતક એકજ છલગના સાથે પોતાના સ્વામીને નદી પાર લઇ ગયો પ્રતાપસિંહ આ રીતે આગળ નીકળી ગયા, પરતુ ઉક્ત ઉભય મોગલોના અશ્વો ચેતકની પેઠે છલગ મારી શક્યા નહિ આથી થોડી વાર સુધી તેમની ગતિ રોકાઇ ગઇ, પણ ચેતકના સર્વાગમા પુષ્કળ ઘાયો લાગ્યા હતા, તેથી તે અગાઉની પેઠે ત્વરાથી ચાલી શકતો નહોતો આથી ઉભય મોગલો પ્રતાપસિહની અત્યત નિકટ પહોચી ગયા આજ વખતે દૂરથી બદુકનો અવાજ આવતો સભળાયો અને તરતજ કોઇએ રાણાજીની માતૃભાષામા ગભીરસ્વરે કહ્યુ 'હો ! નીલ ઘોડારા અસ્વાર " પ્રતાપસિહ ચકિત થયા અને તેમણે પાછળ મુખ ફેરવીને જોયું તો તેમનો ક્રોધ દ્વિગુણ હ્રદ્ગત થયો. તેમણે પોતાની પાછળ આવતા માત્ર એકજ સ્વારને જોયો અને તે તેમનો ભ્રાતા શક્તસિંહ હતો

---

[1] ભાલાના ત્રણ, ગોળીનો એક અને તલવારના ત્રણ આ રીતે મહારાણાને સાત ઘાવ લાગ્યા હતા

[2] કર્નલ ટૅાડ જણાવે છે કે મન્નાજીના વશજો અદ્યાપિ સાદી પ્રગણું અને પ્રતાપસિંહની આપેલી અન્યાન્ય જાગીરો ભોગવે છે તેમનુ નગારૂ રાજભુવનના દ્વારસુધી તેમની સાથે વાગતુ વાગતુ જાય છે આ સન્માન બીજા કોઇને પણ મળતુ નથી આ ઉપરાત તેમને ' રાજ " ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ છે

પોતાના બન્ધુની સાથે ટંટો કરીને શક્તસિંહ તેમના સબંધથી છુટો પડી ગયો હતો, તેણે મેવાડ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને અકબરનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો પોતાના ભ્રાતાનો નાશ કરીને એક દિવસ પોતાના હૃદયનો ક્રોધાગ્નિ શાંત કરવો એવો તેનો ઉદ્દેશ હતો હલદીઘાટના શોણિતમય સમરક્ષેત્રમા અકબરની સેનાના વ્યૂહમાથી ઉંચા થઇને તેણે જોયુ કે પ્રતાપસિંહ નીલવર્ણા અશ્વપર આરૂઢ થઇને એકલા સગ્રામભૂમિમાથી ચાલ્યા જાય છે જ્યેષ્ઠભ્રાતાના પ્રાણ અને સ્વાધીનતાપર સંકટ આવેલુ જોઇ શક્તસિંહ નિશ્ચિત રહી શક્યો નહિ, સહસા તેનુ કઠોરહૃદય વિદીર્ણ થઇ ગયુ, તેનો ક્રોધ નષ્ટ થઈ ગયો પહેલાની વાત યાદ કરી તે અત્યત દુખિત થયો અને આ વિપત્તિમાથી પોતાના ભ્રાતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે તત્કાળ મોગલસેનાનો ત્યાગ કરી તેમની પાછળ ચાલ્યો માર્ગમા પ્રતાપસિંહની પાછળ પડેલા મોગલોનો સહાર કરીને વીરવર શક્તસિંહ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની નિકટ જઇ પહોચ્યો દૂરથી શક્તસિંહને આવતો જોઇને રાણાજીને પ્રથમ શકા ઉત્પન્ન થઇ તેમના હૃદયમા ક્રોધ અને અભિમાન ઉછળી આવ્યુ તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા—‘ શુ શક્તસિંહ વૈર લેવાને માટે આવે છે? મારી અસહાય અવસ્થામા શુ તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને આવે છે? ’ઘાયલ થયેલા સિંહની પેઠે પ્રતાપસિંહ ગર્જના કરી ઉઠ્યા અને પોતાની કરાલ અસિ ગ્રહી શક્તસિંહની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા, પરતુ શક્તસિંહનુ દીન, મ્લાન અને ક્ષીણ મુખ જોઇને તેમના મનનો સદેહ દૂર થયો અને જ્યારે તે સિસોદીઆવીરે પોતાના ભ્રાતાના ચરણમા મસ્તક મૂકી અશ્રુપૂર્ણ નયનસહિત દીનવાણીથી ક્ષમાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે પ્રતાપસિંહના હૃદયમા સ્વર્ગીય આનદનો સચાર થયો આજે તે ઉભય ભ્રાતાઓ એક-બીજાને આલિગન દઇ બેઠા અને દારુણદુખ તથા માનસિકપીડા ભૂલી ગયા

આજે પ્રતાપસિંહના અશ્રુથી શક્તસિંહનુ અને શક્તસિંહના અશ્રુથી પ્રતાપસિંહનુ હૃદય ભીજાઇ ગયુ આ અપૂર્વ આનદના સમયે પ્રતાપસિંહના પ્રિય અશ્વ ચેતકે પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કર્યા ચેતક સર્વ પ્રકારે પ્રતાપસિંહને યોગ્ય જ હતો તેની સહાયથી જ રાણાજી આજે મોગલોની પ્રચડ સેનામાથી સુરક્ષિત આવી શક્યા હતા તેઓ ચેતકને પોતાનો પ્રાણરક્ષક ગણતા હતા આ સમયે આ પ્રિય અશ્વને પ્રાણ ત્યજી પૃથ્વીપર પડતો જોઇને રાણાજીને અત્યત શોક થયો અહો! તેમના આનદજળમા કોણે વિષ મેળવી દીધુ હશે? શક્તસિંહે પોતાના ભ્રાતાને પોતાનો અશ્વ આપી દીધો નિરુપાયે પ્રતાપ-સિંહે તે અશ્વને ગ્રહણ કર્યો અને તેઓ તેનાપર આરૂઢ થયા જે સ્થાને તુરગરાજ ચેતકે પ્રાણ છોડયા હતા ત્યા એક ચબુતરો બાધવામા આવ્યો હતો[1]

દીર્ઘકાળ પછી જ્યારે આપ્તજનનો મેળાપ થાય છે ત્યારે તે પ્રસગ પરમ સુખદાયી લાગે છે, પરતુ પ્રતાપસિંહ અને શક્તસિંહના ભાગ્યમા આ સુખ વિશેષ સમય લખ્યુ નહોતુ સલીમના મનમા કદાચ કોઇ પ્રકારનો સદેહ આવશે, એવા ભયથી શક્તસિંહે પુન મોગલસેના તરફ પ્રયાણ કર્યું જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાના ચરણને સ્પર્શ કરી વિદાય લેતી વખત તેણે તેમને ધૈર્ય આપી કહ્યુ કે—અવસર પ્રાપ્ત થતા હુ શીઘ્ર આપની પાસે પાછો આવીશ ’ શક્તસિંહે જે બે મોગલોને મારી નાખ્યા હતા તેમાના ખુરાસાની મોગલના અશ્વપર આરૂઢ થઇને તે સલીમની પાસે ગયો, પરતુ તેના મનમા જે ભય ઉત્પન્ન થયો હતો તેજ આગળ આવ્યો તેને આવતા વિલબ થયો તથા તેના વદનપર વિકાર જણાયો તેથી સલીમના હૃદયમા તત્કાળ સદેહ આવ્યો શાહજાદાએ શક્તસિંહને ખુરાસાની અને મુલતાનીસૈનિકની હકીકત પૂછી તો તેણે એવો ઉત્તર આપ્યો કે— તે ઉભય પ્રતાપસિંહના હાથથી માર્યા ગયા છે પ્રતાપસિંહે માત્ર તેમને જ માર્યા નહિ પરતુ મારા અશ્વને પણ મારી નાખ્યો છે આથી નિરુપાયે હુ ખુરાસાનીસૈનિકના અશ્વપર આરૂઢ થઇને અહીંઆ આવ્યો છુ ’ શક્તસિંહનો ઉત્તર અસત્ય સમજી શાહજાદાએ તેને અભયદાન આપીને કહ્યુ કે— જો તમે સાચેસાચી વાત કહી દેશો તો હુ તમારો ગુન્હો માફ કરીશ ” સલીમનુ વાક્ય પૂરુ થયુ ન થયુ એટલામા શક્તસિંહનુ વદન ગભીર થઇ ગયુ અને તેણે નીડરતાપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—‘ મારા જ્યેષ્ઠભ્રાતાની સ્કધપર એક વિશાલ રાજ્યનો ભાર છે,

---

[1] આ ચબુતરો અદ્યાપિ ‘ ચેતકનો ચબુતરો ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ ચબુતરો વર્તમાન ગ્રાંગોરની અત્યત નિકટ આવેલો છે ઉપરનુ વૃત્તાંત વચવાથી જ્ઞાત થાય છે કે ચેતક પ્રતાપસિંહનો જીવનસહચર અને અત્યત પ્રિય અશ્વ હતો. મેવાડના પ્રત્યેક ઘરમા પ્રતાપસિંહના ચિત્રની સાથે ચેતકનુ ચિત્ર પણ વિદ્યમાન હોય છે

હજારો માણસોના સુખદુઃખ કેવળ તેમના ઉપરજ નિર્ભર છે હમણા તેઓ સંકટમા છે તો આવા સમયમા તેમને સંકટમાથી મુકત કર્યા વિના હું શી રીતે નિશ્ચિંત રહી શકું?" સલીમે પ્રથમથીજ શક્તસિંહને અભયવચન આપ્યુ હતુ, તેથી તેણે તેને કાઇ પણ કહ્યુ નહિ, પરંતુ તેને પોતાની પાસેથી રવાના કરી દીધા આથી શક્તસિંહને લાભજ થયો તે શીઘ્ર ઉદયપુર જઈને પોતાના ભ્રાતા પ્રતાપસિંહને મળ્યા પછી તેણે 'ભિસરોર' નામના દુર્ગપર આક્રમણ કરીને તેને જીતી લીધો આ કિલ્લો તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠભ્રાતા પ્રતાપસિંહને 'નજર' કરી તેમના ચરણને વંદન કર્યું ઉદાર પ્રતાપસિંહે આ નવો જીતાયેલો દુર્ગ પોતાના ભ્રાતાને ભૂમિવૃત્તિમા અર્પણ કરી દીધો શક્તસિંહના વંશજોએ આ કિલ્લાને દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાના અધિકારમા રાખ્યો હતો[1] ઉક્ત ભયંકર વિપત્તિના સમયમા પ્રતાપસિંહનો પ્રાણ બચાવવાને માટે શક્તસિંહની ઘણી પ્રશંસા થઇ અને તેનુ માન પણ ઘણુ વધી ગયુ તેના આ મહાનગૌરવનુ વર્ણન અદ્યાપિ ભટ્ટલોકોના મુખથી સાભળવામા આવે છે આજ પણ ત્યાના ભટ્ટલોકો તેના કોઈ વંશજને જોનાજ આનંદોન્મત્ત થઈ કહે છે કે -"ખુરાસાની મુલતાનીકા અગ્ગલ"[2]

સંવત ૧૬૩૨ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬) ના શ્રાવણ માસની શુક્લ સપ્તમી આર્યકુલની વીરતાનો એક પ્રસિદ્ધ દિવસ છે તે આર્યગૌરવનો એક પવિત્ર દિવસ થઇ ગયો છે જ્યાસુધી મનુષ્ય વીરતા અને મહત્તાની પૂજા કરશે જ્યાસુધી જગતમા રાજપૂતજાતિ રહેશે, ત્યાસુધી એ દિવસનુ વૃત્તાંત મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમા પ્રકાશમાન રક્તાક્ષરોથી આલેખાઇ રહેશે તે દિવસે પુણ્યભૂમિ હલદીઘાટના સર્વ પહાડીમાર્ગો અને પહાડીસ્થાનો મેવાડના સાહસિક પુત્રોના પવિત્ર શોણિતથી ભીંજાઇ ગયા જે ચૌદહજાર રાજપૂતોએ આત્મોત્સર્ગના મહામંત્રથી ઉત્સાહિત થઇને ઉક્ત ભયંકર સંગ્રામમા પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા, તે સર્વના નામ અત્રે લખવાને સ્થળાવકાશ નથી, પરંતુ તેમા જેઓ પ્રસિદ્ધ હતા તેમનુ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત અત્રે સાદર કરવામા આવે છે રાણા પ્રતાપસિંહના અતિ નિકટના ૫૦૦ કુટુમ્બીજનો, ગ્વાલિયરના પદચ્યુત રાજા રામશા[3] તથા તેમના પુત્ર ખાંડેરાવે સાડીત્રણસો પરાક્રમી તુંવારવીરોની સાથે સંગ્રામભૂમિમા પ્રાણ આપીને પોતાની કૃતજ્ઞતાનો ઉત્તમ પરિચય કરાવ્યો હતો વીરવર મન્નાજીની વીરતા તો સર્વથી અધિક અલૌકિક હતી સર્વનુ વૃત્તાંત છોડીને માત્ર તેમનીજ અદ્ભુત વીરતા અને પ્રાણોત્ક્રમણનો વિચાર કરવામા આવે તોપણ તે દિવસે રાજપૂતોએ પોતાનુ અતુલનીય ગૌરવ અચળ રાખ્યુ હતું, એમ કહી શકાશે જે સમયે ઝાલાપતિ મન્નાજી ૧૫૦ સામંતોની સાથે સાગરસમાન મોગલસેનાની અંદર પ્રવેશ કરીને મહોત્સાહથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, જે સમયે તેઓ માત્ર મુઠીભર સૈનિકોની સાથે અનેક મોગલોનો સંહાર કરી, અગાધ મુસલમાનસેનાને ત્રાસિત કરીને આલોકનો ત્યાગ કરી ગયા, તે સમયે જેમણે રાજપૂતોનું અલૌકિક સામર્થ્ય અને અદ્ભુત રણનિપુણતા જોયા હતા તેમણે તેમની પ્રશંસા કરી છે તે દિવસની વાત અદ્યાપિ કોઇ ભૂલી ગયુ નથી તે વખતે મેવાડના સર્વ વીરવંશો નિર્વંશ થઇ ગયા હતા અનેક વીરખાનાઓનું સૌભાગ્ય નષ્ટ થઇ ગયુ હતુ

વિજયાનંદથી ઉન્મત્ત થઇને યુવરાજ સલીમ હલદીઘાટના પહાડી સ્થાનને છોડીને ચાલ્યો ગયો વર્ષાઋતુ આવી નદીઓ ભરાઇ ગઇ તથા પહાડીસ્થાનો દુર્ગમ થઇ ગયા તેથી પ્રતાપસિંહના શત્રુઓના કાર્યમા વિઘ્નો ઉપસ્થિત થયા આ સમયમા પ્રતાપસિંહને થોડા સમયમાટે વિશ્રાંતિ મળી, પરંતુ વસંતના

[1] શક્તસિંહની માતા 'બાઇજીરાજ' અથવા રાજમાતા હતી પરંતુ તે પોતાના જ્યેષ્ઠકુમાર પ્રતાપસિંહને છોડીને પોતાના પ્રિય પુત્ર શક્તસિંહની સાથે ભિસરોર નામના દુર્ગમા રહેતી હતી આ પરથી જણાય છે કે, તે રાજમાતાને લાયકના સર્વ સન્માન પ્રાપ્ત કરતી નહોતી પવિત્ર પુત્રસ્નેહને ખાતર તેણે રાજસન્માનને તિલાંજલિ આપી હતી

[2] "ખુરાસાની મુલતાનીકા અગ્ગલ" નો અર્થ "ખુરાસાની અને મુલતાનીના ઝોપણ પ્રતિરોધક સ્વરૂપ" એવો થાય છે

[3] બાબરે રામશાના પૂર્વજોને ગ્વાલિયરમાથી હાંકી કાઢ્યા હતા, તેથી તેઓ મેવાડમા આવીને વસ્યા હતા રાણાજીએ આદરસત્કારસહિત તેમને ગ્રહણ કર્યા અને તેમના ભરણપોષણને માટે પ્રતિદિન ૮૦૦ રૂપિયા નિયત કર્યા આ વખતથી આ લોકો મેવાડમાજ રહેતા હતા

આગમનથી પુન જ્યારે માર્ગાદિ સ્વચ્છ થયા ત્યારે મોગલસેના પુન ચિતોડપર ચઢી આવી દુર્ભાગ્ય-વશાત્ આ યુદ્ધમા પણ રાણાજી પરાજિત થયા અને તેમણે ઉદયપુરનો ત્યાગ કરીને કમનમેરમા પોતાની છાવણી નાખી [1] પરંતુ ત્યા પણ તેઓ નિશ્ચિંત રહી શક્યા નહિ પાદશાહના સેનાપતિ કેસરશાહબાઝખાએ શીઘ્ર ઉક્ત પહાડીકિલ્લાને ઘેરી લીધો મોગલોની પ્રબળ અને ભયંકર ગતિને રોકી પ્રતાપસિંહ ઘણા દિવસ પર્યંત કમલમેરમા અટલ રહ્યા, પરંતુ સ્વદેશદ્રોહી દેવરાજની શત્રુતાથી તેમને તે આશ્રયસ્થાન પણ તજવુ પડ્યુ કમનમેરમા "નાગન" નામનો એક કૂપ હતો સર્વ લોકો આ કૂપમાથીજ પાણી પીતા હતા દુષ્ટ દેવરાજે આ ગૂઢ વૃત્તાંત મોગલોને જણાવી દીધુ અને વિષધર ભુજંગદ્વારા તે કૂપનુ જળ દૂષિત કરવાની તેમને સલાહ આપી મોગલોએ તેની સલાહ અનુસાર તે કૂપનુ પાણી વિષમિશ્રિત બનાવી દીધુ પ્રતાપસિંહને જળની તંગીથી ઘણુ કષ્ટ પડવા લાગ્યુ આથી તેઓ કમલમેરનો ત્યાગ કરી ચોંડ[2] નામક ગિરિદુર્ગમા ચાલ્યા ગયા મોગલસેનાએ ઉક્ત સ્થાનને પણ ઘેરી લીધુ સોનગઢાસરદાર ભાનાસહે મોગલસેનાના કરાલગ્રાસમાથી ચોંડનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે અપૂર્વ વીરતા દર્શાવી હતી અને અંતે પ્રાણ સુદ્ધા આપ્યો હતો આ કઠોર યુદ્ધમા મેવાડનો મુખ્ય ભટ્ટકવિ માર્યો ગયો હતો તેના હૃદયોત્તેજક સમરસગીત અને અદ્ભુત રણનિપુણતા જોઈને રાજપૂતો અત્યંત ઉત્તેજિત થઈ ગયા અને સ્નેહ, મમત્વ તથા સર્વ પ્રકારની મૃદુ વૃત્તિઓને તિલાંજલિ આપીને નિર્દય મોગલરાજના કઠોર આક્રમણો નિષ્ફળ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા ચોંડપર આક્રમણ થયુ તે સમયે ઉક્ત ભટ્ટકવિએ પોતાના રાજાની વીરતાની સ્તુતિના જે કેટલાક તીક્ષ્ણ કાવ્યો બનાવ્યા હતા તેને પ્રત્યેક મેવાડવાસી આજપર્યંત ઉત્સાહ સાથે ગાય છે, પરંતુ ઉક્ત કવિના પરલોકવાસની સાથે વીરકેસરી પ્રતાપસિંહના અલૌકિક વીરત્વની સ્તુતિના કાવ્યો રચાતા બંધ પડ્યા નહોતા પ્રતાપસિંહની વીરતાના એટલા બધા કાવ્યો રચાયા હતા કે જે હિંદુ કિંવા મુસલમાન કાવ્ય રચવાની કિંચિત્ પણ શક્તિ ધરાવતો તે સર્વોત્તમ સ્વદેશભક્ત, પુણ્યશ્લોક પ્રતાપસિંહવિષે કાંઈ ને કાંઈ કવિતા રચી ગયો છે જેના હૃદયમા કિંચિત્ પણ કવિત્વ હતુ તે પ્રતાપસિંહના ગુણ ગાવામા એકબીજાને પરાજિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રતાપસિંહવિષેની કવિતા એવી વીરરસપ્રધાન થતી હતી કે તે સાંભળીને નિર્જીવ અને ડરપોક માણસ પણ નવુ બળ અને નવીન ઉત્સાહથી ચૈતન્યમય થઈ જતો હતો વીરહૃદય રાજપૂતોને આ કવિતાઓ કેટલી અસર કરતી હતી તે સર્વને સહજ સમજાય તેમ છે

કમનમેર લીધા પછી રાજા માનસિંહે રમેતી અને ગોગુંડા નામના બે પહાડી કિલ્લાઓપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો વળી મહોબતખાને ઉદયપુર જીતી લીધુ અમીશાહ નામના એક શાહજાદાએ ચોંડ અને અરુણાપાનેરના મધ્યભાગમા સ્થિત થઈને ભીલોની સાથે પ્રતાપસિંહનો જે સંબંધ હતો તેને તોડી નાખ્યો બીજી તરફ ફરિદખા નામનો મોગલસેનાપતિ ચપ્પનને ઘેરી દક્ષિણ તરફ ચોંડમા રાણા પ્રતાપસિંહ હતા ત્યાસુધી આવી ગયો ચોંડને ચારે તરફથી શત્રુઓએ ઘેરી લીધુ પ્રતાપસિંહ પણ ચોતરફથી ઘેરાઈ આશ્રયહીન બની ગયા જે મેવાડભૂમિપર એક વખત તેમનુ અક્ષત રાજ્ય હતુ, જ્યા તેમના પૂર્વજો પ્રાચીનકાળથી રાજ્ય કરતા આવ્યા હતા, તેજ ભૂમિના પ્રત્યેક નગર, ગામ અને પહાડીદુર્ગપર પણ આજે શત્રુઓનો અધિકાર સ્થાપિત થઈ ગયો છે આજે તેજ મેવાડભૂમિ ખુદ તેના આગના રાજાને રહેવાને માટે સ્થાન આપી શકતી નથી આજે મોગલો આ વિશાળ મેવાડરાજ્યની સર્વે ગુફાઓ, સર્વ જંગલો અને સકળ પર્વતશૃંગોપર ભ્રમણ કરી કરીને તે પ્રચંડ રાજપૂતની પૂઠ પકડવા લાગ્યા, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તે રાજપૂતવીરને કોઈ પકડી શક્યુ નહિ મોગલોને એમજ લાગવા લાગ્યુ કે પ્રતાપસિંહ કોઈ ઇન્દ્રજાલના પ્રભાવથી અમારી આંખોમા ધૂળ નાખીને અદૃશ્ય થાય ત્યા ફરે છે પ્રતાપસિંહ કાંઈ પ્રાણ જવાના ભયથી પલાયન કરી ગયા નહોતા, પરંતુ તેઓ ગુપ્તરીતે શત્રુઓની હીલચાલ તપાસતા હતા અને જ્યારે શત્રુઓ અસાવધદશામા જણાતા ત્યારે એકદમ

૧ સંવત ૧૬૩૩ ઈ સ ૧૫૭૭ ના માઘ માસના શુક્લપક્ષની સપ્તમીને દિવસે આ યુદ્ધ થયુ હતુ

૨ મેવાડના નૈઋત્યકોણમા આવેલા ડુંગરાળ પ્રદેશમા ચપ્પન નામનુ એક ભીલરાજ્ય છે ચોંડ એ આ ભીલરાજ્યમા એક સાધારણ નગર છે ચપ્પનરાજ્યમા પ્રાય ૩૫૦ નગરો તથા ગામો છે આ સર્વ સ્થાનોમા ભીલકોની વસ્તી છે

તેમનાપર આક્રમણ કરીને જડમૂળથી તેમનો સંહાર કરી નાખતા હતા જે વખતે શત્રુઓ અમુક વનમા તેમને છુપાયેલા જાણીને તેમની તપાસ કરતા તે વખતે તેઓ પોતાના સર્વ સરદારોને એકત્રિત કરીને પહાડના કોઈ ઉચ્ચ શિખરપર ચઢીને મસનત ચલાવતા હતા. આ પ્રકારે નાના નાના યુદ્ધો કરતા કરતા ઘણા દિવસ વ્યતીત થઇ ગયા શત્રુઓ કોઈ પણ પ્રકારે વીરવર પ્રતાપસિંહને પકડી શક્યા નહિ તેને પકડવાનું તો રહ્યુ પરંતુ ઉલટા તેઓમાના અનેક જણ રાણાના ક્રોધાગ્નિમા ભસ્મ થઇ ગયા. સેનાપતિ ફરિદખા મોડને ઘેરો ઘાલી વિચારવા લાગ્યો કે પ્રતાપસિંહને આ વખતે હું અવશ્ય પકડી લઇશ; પરતુ તેની આ આશા નિરાશામા ફેરવાઇ ગઇ. તેનું વિપુલ સેનાબળ તથા તેની ચાલાકી પ્રતાપસિંહની રણચાતુરી આગળ નિષ્ફળ ગઈ. આ વખતે રાણાજીએ આ સમસ્ત સેનાને એક ગિરિમાર્ગમા ઘેરીને તેનો સંપૂર્ણતઃ નાશ કરી નાખ્યો આ પ્રકારે પ્રતાપસિંહના તીક્ષ્ણ ખડ્ગથી અનેક યુદ્ધવિશારદ પ્રચંડ મોગલવીરો ધરાશાયી થયા; પરતુ પ્રતાપસિંહને કોઈ પણ મોગલ પકડી શક્યો નહિ. આ પ્રકારે વેતન-ભોગી મોગલસેનાનું સાહસ ક્રમશ ઘટતુ ગયુ રાજપૂતવીરની સાથે યુદ્ધ કરવાનુ સામર્થ્ય તેમનામાં રહ્યુ નહિ તેમનો ઉત્સાહ મદ પડી ગયો આ તરફ વર્ષાની અસ્ખલિત ધારાથી નદીનાળા ઉભરાઇ ગયા, ગિરિમાર્ગો અને ઘાટો દુર્ગમ બની ગયા અને સર્વ પહાડીસ્થાનોમાથી એક પ્રકારની વિષમય હવા નીકળીને સમસ્ત દેશમા વિસ્તારિત થઇ ગઇ નિરપાય થઇ પ્રતાપસિંહના શત્રુઓએ યુદ્ધકાર્ય બધ કરી દીધું. આ પ્રકારે જ્યારે વર્ષાઋતુનુ આગમન થતુ ત્યારેજ મહારાણા પ્રતાપસિંહને થોડા દિવસ-પર્યંત વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થતી

ક્રમશ અનેક વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા જગતમા અનેક પરિવર્તનો થયા;પરતુ પ્રતાપસિંહનો ટેક અડગ રહ્યો મોગલો કોઈપણ પ્રકારે તેને પકડી શક્યા નહિ, પરતુ કાળના પ્રભાવથી મહારાણાના આશ્રયસ્થાન એકપછી એક મોગલોના અધિકારમા જવા લાગ્યા. તેમનુ દુખ વૃદ્ધિગત થતુ ગયું,તેમનો પરિવારજ તેમના વિશેષ દુખનુ કારણ થઇ પડયો શત્રુઓના હાથમાથી બચવાના ઉપાય તો તેમને ક્વચિત્ ક્વચિતજ શોધવા પડતા હતા, પરતુ તેમને આ ચિતા તો સતત ભસ્મ કરતી હતી કે મારા પુત્રકલત્રાદિ તો કદાચ શત્રુઓના હાથમા નહિ ફસાઇ પડે અને સિસોદીઆકુળને તો કાઇ કલક નહિ લાગી જાય ! તેમની આ ચિતા અમૂલક નહોતી, કારણ કે અનેક વખત તેમનો પરિવાર શત્રુઓના હાથમા જઈ પડયો હતો એકવાર તો તે સપૂર્ણત શત્રુઓના પજામા ફસાયો હતો, પરતુ ગિહલોતકુલના સનાતન મિત્ર વિશ્વાસુ ભીલોએ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તે વખતે કાબાનિવાસી ભીલયોદ્ધાઓએ રાણાજીના પરિવારને ટોપલાઓની અદર મૂકીને જાવરાની ખાણમા છુપાવી દીધો હતો આ ખાણમાથી કલાઈ નીકળે છે પરમહિતકારી ભીલો સ્વય ભૂખ્યા રહેતા હતા અને તેમને ભોજન આપતા હતા તથા સાવ-ધાનતાપૂર્વક તેમની રક્ષા કરતા હતા તેમના આ મહદુપકારના ચિન્હો આજપર્યંત જાવરા અને ચોડના નિર્જન અરણ્યના વિશાળવૃક્ષોની ઉચ્ચ શાખાઓપર અગણિત ખીલાઓ તથા લોહના કડાઓરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ ખીલાઓ તથા કડાઓની સાથે નેતરના ટોપલા ટાગીને ભીલો તેમા રાજપૂતોને રાખતા હતા મોગલોથી તથા હિંસકપશુઓથી પણ ભીલો તેમની રક્ષા કરતા હતા રાણા પ્રતાપસિંહના બાલબચ્ચા નેતરના ટોપલામા બેસીને કડવામીઠા કદમૂલ, ફળ વગેરે ખાઇને પોતાના પ્રાણ ધારણ કરતા હતા ઉત્તમોત્તમ ભોજન કરવાથી અને રાજમહાલયમા રહેવાથી પણ જેમને તૃપ્તિ થતી નહોતી, તેઓ અનાથ અને ઘરબારવગરના માણસોની પેઠે કદમૂલ અને ફળફૂલ ખાઇને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ કરતા હતા અને વૃક્ષોની સાથે બાધેલા ટોપલામા બેસીને હિચકા ખાતા હતા આ અવસ્થા જોયા છતા પણ મહારાણા પ્રતાપસિંહનુ સાહસ કમી થતુ નહોતું.

ક્રમશ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહની વીરતા, ધીરતા, સહનશીલતા તથા મહાન શક્તિના સમાચાર શાહેનશાહ અકબરના સાભળવામા આવ્યા અકબરે વારંવાર રાણાજીની પ્રશસા કરી, તથાપિ સાભળેલી વાતનુ સત્યાસત્ય જાણવાને માટે અકબરે પ્રતાપસિંહના ગૂઢ નિવાસસ્થાનમા એક ગુપ્ત દૂત મોકલ્યો. આ ગુપ્તચરે ત્યા જઈ દૂર ઉભા રહીને જોયુ તો નિમ્નલિખિત દૃશ્ય તેના જોવામા આવ્યું.

પ્રતાપસિંહ પોતાના સરદારો અને સામતોથી વિટાઇને એક પ્રચડવૃક્ષનીચે તૃણાસનપર બેસી ભોજન કરતા હતા. વળી તેઓ યોગ્ય સરદારોને આનંદસહિત "દૂના" (રાજપ્રસાદ) આપતા હતા જો કે

આ રાજપ્રસાદ જંગલના કંદમૂળ અને ફળનોજ હતો તથાપિ તે પ્રાપ્ત થવાથી સરદારો પોતાને કૃતાર્થ માનતા હતા જે વખતે પ્રતાપસિંહ ઉદયપુરના મહાલયમા રહીને સરદારોને ઉત્તમોત્તમ ભોજ્ય પદાર્થના "દૂના," આપતા હતા તે વખતે તેઓ જેવા આનંદથી તે રાજપ્રસાદ ગ્રહણ કરતા હતા, તેવાજ આનંદથી આ વખતે પણ તેઓ તેનો સ્વીકાર કરતા હતા "ઉક્ત ગુપ્તચરે પાછા દિલ્હીના દરબારમા જઇને આ સમાચાર અકબરને કહ્યા આ સમાચાર સાભળી સર્વ સભાસદોના હૃદયમા પ્રતાપસિંહપ્રત્યે અત્યંતઆદર ઉત્પન્ન થયો. સર્વજણ પ્રતાપસિંહના અસીમ મહિમાથી મુગ્ધ થઇને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, તે એટલેસુધી કે જે રાજપૂતોએ પોતાની કુળમર્યાદાને તિલાંજલિ આપીને દિલ્હીશ્વરના ચરણમાઆત્મસમર્પણ કર્યું હતુ, તેઓ પણ વારવાર પ્રતાપસિંહના ગુણોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ભટ્ટગ્રંથોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે દિલ્હીશ્વરનો મુખ્યસામંત ખાનખાનાન[1] પ્રતાપસિંહના મહિમાપર એટલો મોહિત થઇ ગયો હતો કે તેણે નીચેનાશબ્દોમા રાણાજીની પ્રશંસા કરી હતી—"આ જગતમા સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય અને ચંચળ છે રાજ્ય અને ધન એ સર્વ પદાર્થો લોપ થઈ જનાર છે એક મહાપુરુષની અસીમ કીર્તિજ સદા અમર રહેશે પ્રતાપસિંહે પોતાનુ રાજ્ય, ધન, ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો છે, પરંતુ તેમણે કદિ કોઇની આગળ પોતાનુ શિર ઝુકાવ્યુ નથી ભારતવર્ષના સર્વ રાજકુમારોમા કેવળ તેઓજ પોતાના પવિત્ર ક્ષત્રિયકુળના ગૌરવની રક્ષા કરી શક્યા છે "

મોટી મોટી વિપત્તિઓમા આવી પડ્યા છતાં પણ પ્રતાપસિંહનો ઉત્સાહ નાશ પામ્યો નહોતો, પરંતુ જેમને તેઓ પ્રાણથી અધિક પ્રિય ગણતા હતા, જેમના સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે તેઓ મોટા મોટા કષ્ટો પણ સહન કરી શકતા હતા, તેમની અત્યંત દુર્દશા જોઇને કદિ કદિ તેઓ ઉન્મત્ત થઇ જતા હતા પ્રતાપસિંહના રાણી ધીચ જંગલમા ગણાજીથી છૂટા પડ્યા હતા તેમના પ્રાણપ્રિય કુમારો રાજસુખ ભોગવવાને બદલે કંદમૂલ અને ફળ ખાઇને પ્રાણધારણ કરતા હતા દુર્ભાગ્યવશાત્ કોઇ કોઇ વખત તેમને કંદમૂલ તથા ફળના પણ વાખા પડતા હતા અને કદિ કદિ તે પ્રાપ્ત થયા છતા તેમને ભોજન કરવાનો સમય મળતો નહોતો કઠોર મોગલોએ તેમની એવી રીતે પૂંઠ પકડી હતી કે એક દિવસે પાચવાર ભોજન તૈયાર કરવામા આવ્યુ, પરંતુ પાચેવાર શત્રુઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા એક વખત શત્રુઓના આક્રમણથી થોડા સમયપર્યંત માત્ર મુક્તિ મેળવી રાણાજી સકુટુંબ એક નિર્જનવનમા વિશ્રામ લેતા હતા મહારાણીએ તથા તેમની પુત્રવધુએ 'મોર' નામના ઘાસના બીજની કેટલીક રોટલી બનાવી અને તેમાનો અર્ધો ભાગ છોકરાછોકરીઓને વહેચી આપ્યો અને અર્ધોભાગ બીજીવારને માટે ઢાકી રાખ્યો રાણા પ્રતાપસિંહ નિકટમા તૃણશય્યાપર પડીને પોતાના દુર્ભાગ્ય તથા ભારતવર્ષની ભાવીદુર્દશાસબંધે વિચાર કરી રહ્યા હતા, એટલામા તેઓ પોતાની એક કુમારીનુ મર્મભેદક રોદન સાભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયા તત્કાલ તેમનુ લક્ષ તે બાલિકાની માગણી તરફ ખેચાયુ તેરોતી કુમારીની દુર્દશા જોઇને તેમનુ હૃદય ફાટી ગયુ એક જંગલી બિલાડો તે કન્યાની અર્ધી રોટલી લઇને નાસી ગયો હતો તેથી તે બાલિકા રોતી હતી

પ્રતાપસિંહનુ મસ્તક ફરી ગયુ તેમને ચારે તરફ અંધકાર દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો આ ઘટના પહેલા તેમનુ સાહસ અને નિશ્ચય કિંચિત્ પણ કમી થયા નહોતા ભયંકર સમરભૂમિમા તેમના પ્રિય પુત્રોએ અને કુટુંબીજનોએ તેમની સમીપેજ સ્વદેશને માટે યુદ્ધ કરતા કરતા પોતાના પ્રાણનુ બલિદાન આપ્યા છતા તેઓ કિંચિત્ પણ વ્યાકુલ થયા નહોતા તેઓ જાણતા હતા કે કર્તવ્ય કરવાને માટેજ મનુષ્યનો જન્મ થાય છે, તો પછી પુત્રો અને મિત્રોના દેહ સ્વકર્તવ્યનુ પાલન કરતા કરતા સમરભૂમિમા પડે તો તેમા દુઃખની વાત શું છે ?

વીરકેસરી પ્રતાપસિંહ આવા દૃઢહૃદયના અને ઉચ્ચ નિશ્ચયના હોવા છતા આજે ભોજનના અભાવથી પ્રાણપ્રિય કન્યાને રોતી જોઇને તેમનુ અંતઃકરણ એકાએક અધીર બની ગયુ, તેમની મનોવૃત્તિ ચંચળ થઈ ગઇ અને તેઓ પોકારી ઉઠ્યા કે—"જો આ પ્રકારની પીડા સહીને રાજમર્યાદાની—કુળમર્યાદાની રક્ષા કરવી પડે તો તે મર્યાદાને સોવાર ધિક્કાર હો" આવા આવા વિચાર કરીને થોડા દિવસ પછી પ્રતાપસિંહે આ પીડા દૂર કરવાને માટે સંધિની પ્રાર્થનાનો એક પત્ર અકબરપર મોકલી આપ્યો

પ્રતાપસિંહનો ઉક્ત પ્રાર્થનાપત્ર પ્રાપ્ત થતાજ અકબરના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ આ હર્ષનો

1 બહેરામખાના પુત્ર મીરજાખાને "ખાનખાનાન"ની પદવી મળી હતી આ પદવી અતિ ઉચ્ચ કોટીની ગણાય છે

ઉભરો બતાવવાને માટે તેણે પોતાના રાજ્યમા નૃત્ય,ગાયન અને ઉત્સવો કરાવવા માડયા ઘેરે ઘેર આનંદ-સૂચક વાજા વાગવા લાગ્યા મોગલકુલના આબાલવૃદ્ધ સર્વ અત્યત આનંદમા નિમગ્ન થઇ ગયા પાદશાહ અકબરે અત્યત હર્ષિત થઇને પ્રતાપસિહનો ઉક્ત પત્ર પૃથ્વીરાજ નામના એક સામતને બતાવ્યો

પૃથ્વીરાજ બિકાનેરના રાજાના કનિષ્ઠ ભ્રાતા હતા આ વખતે તેઓ અકબરના દરબારમા તેના સામતતરિકે વિરાજતા હતા જે વર્ષમા (ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૫ મા) રાઠોડવીર જોધરાવે ગદોરથી પોતાના વસાવેના જોધપુરમા મારવાડનુ સિંહાસન નઇ જઇને ત્યા તે સ્થાપિત કર્યુ, તેજ વર્ષમા તેના એક પુત્ર બિકાજીએ મારવાડમા બિકાનેર નામનુ શહેર વસાવ્યુ હતુ બિકાજીના વંશજોએ પોતાના પરાક્રમના પ્રભાવથી અલ્પ સમયમા બિકાનેરના રાજ્યને ઉન્નતિના શિખરપર ચઢાવી દીધુ હતુ,પરતુ એ શહેર વિસ્તૃત અને અવરોધહીન મરુભૂમિમા આવેલુ હોવાથી ત્યાના રાજા રાયસિંહે પણ પોતાના સ્વામી મારવાડના અધિપતિ માલદેવની પેઠે ઘૃણિત ઉદાહરણ દર્શાવ્યુ હતુ પૃથ્વીરાજ ઉક્ત રાજાનાજ ભ્રાતા હતા જો કે દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ મોગલોના પંજામા સપડાયા હતા, તોપણ તેમનુ હૃદય અસીમ વીરતા,મહાનતા અને સ્વદેશ-પ્રેમથી પ્રકાશિત હતુ તેઓ માત્ર એક વીરજ નહોતા, પરતુ એક ઉત્તમકવિ પણ હતા આ તેજસ્વી ગુણોથી ભૂષિત હોવાને લીધે તેઓ પોતાની તેજસ્વિની કવિતાદ્વારા મનુષ્યનું હૃદય ઉન્માદિત કરી શકતા હતા, અર્થાત્ તેઓ વીર પણ હતા અને કવિ પણ હતા તથા રાજસ્થાનમા આ ઉભય ગુણોને માટે તેઓ સુપ્રસિદ્ધ હતા ઉત્તમ કાવ્યો રચીને તેમણે રાજસ્થાનના સર્વ ભટ્ટકવિઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.પ્રતાપસિંહની વીરતા,ઉદારતા તથા માહાત્મ્ય જાણીને રાજપુતકવિ પૃથ્વીરાજ બાલ્યાવસ્થાથી તેમને પુજનીય દેવ ગણતા હતા આથી જ્યારે તેમના સાંભળવામા આવ્યુ કે રાણાજીએ સધિ કરવાની માગણી કરી છે ત્યારે તેમને અત્યત કષ્ટ થયુ ચિંતાનો વિષમય દશ લાગવાથી તેમના હૃદયમા અતીવ પીડા થવા લાગી પ્રતાપસિંહે પોતે આ પ્રાર્થનાપત્ર મોકલ્યો હોય તે વિષે તેઓ શકાશીલ બન્યા પૃથ્વીરાજે પોતાની આ ભાવિક સરલતા અને નીડરતા સાથે શહેનશાહને કહ્યુ –"આ પત્ર પ્રતાપસિંહનો નથી હુ તેમને સારી રીતે ઓળખુ છુ જો આપ આપનો રાજમુકુટ પણ તેમના મસ્તકપર મૂકી દ્યો તોપણ તે દિલ્હીના તખ્તની આગળ શિર ઝુકાવનાર નથી' પછી પૃથ્વીરાજે પાદશાહની આજ્ઞાથી એક પત્ર લખ્યો[૧] અને તેને એક દૂતના હાથમા આપી રાણાજીની પાસે જવાની આજ્ઞા કરી આ પત્રમા પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહને "આપ શા કારણથી પાદશાહની આગળ શિર ઝુકાવવા માગો છો?" એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો વળી તેમા એક બીજો બોધ પણ ગુપ્ત રીતે આપવામા આવ્યો હતો પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહને આ અપમાનથી બચવાને માટે અનુરોધ કર્યો હતો.આ પત્રમાની કવિતા એટલી તો તેજસ્વિની અને હૃદયગ્રાહિણી છે કે આજપર્યંત પણ રાજપૂતો તેને વાચીને આનંદનિમગ્ન થાય છે પાઠકોની જાણને માટે આ પત્ર નીચે ઉદ્ધૃત કરવામા આવે છે –

"હિંદુઓની સર્વ આશા અને વિશ્વાસ હિંદુઓ ઉપરજ નિર્ભર છે,તથાપિ મહારાણા તે સર્વને તિલાંજલિ આપવાને તત્પર થયા છે જો પ્રતાપસિંહ ન હોત તો અકબર સર્વને સમાન ભૂમિકાપર લાવી

[૧] પૃથ્વીરાજના પત્રની સપૂર્ણ નકલ ઉપલબ્ધ થતી નથી પરતુ ઠાકુર પૂર્ણસિંહજીવિરચિત 'મેવાડનો ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકના ૧૭૩ મા પૃષ્ઠમા કેટલાક દોહા સોરઠા આવેલા છે તે અત્ર સાદર કરવામા આવે છે –

સોરઠા—અકબરે સમદ અથાહ સૂરાપણ ભરિયો સજન મેવાડો તિન માહિ, પોયણ ફૂલ પ્રતાપસી ૧
અકબર એકણ બાર દાગલકી સારી દુની અણદાગલ અસવાર રહિયો રાણ પ્રતાપસી ૨
અકબર ઘોર અંધાર, ઊંઘાણા હિંદુ અવર જાગે જુગ દાતાર પોહરે રાણ પ્રતાપસી ૩
હિંદુપતિ પરતાપ, પતિ રાખો હિંદુઆણરી સહે વિપત્તિ સતાપ, સત્ય શપથ કર આપણી ૪
ચાયો ચીતોડાહ, બારો બાજતી ત્હણુ દીસે મેવાડાહ તો શિર રાણ પ્રતાપસી ૫
ચંપો ચિતોડાહ, પોરસતણો પ્રતાપસી સૌરભ અકબરશાહ, અળિયલ આ બડિયા નહિ ૬
પાતલખાગ પ્રમાણ સાચી સાગાહરતણી, રહી સદા લગરાણ અકબરસૂ ઊભી અણી ૭
દોહા—માઇ જણ્યુ એહડા જણો જેહડા રાણ પ્રતાપ, અકબર સૂતો ઓઝકે, જાણ સિરાણે સાપ ૮
સોરઠા—કહો અકબરિયાહ, તેજ તિહારો તુરકડા નમ નમ નીસરિયાહ રાણ વિના સહ રાવજી ૯
સહ ગાવડિયે સાથ, એકણ વાડે બાડિયા રાણો ન માની નાથ, તાડે રાણ પ્રતાપસી ૧૦
સોયો સો સસાર, અસુરપ દોઝે ઉપરે જાગે જગદાતાર, પોહરે રાણ પ્રતાપસી ૧૧
દોહા— ઘર વાંકી દિન પાધરા, મરદ ન મૂકે માણ ઘણે નારિન્દા ઘેરિયા, રહે ગિરિન્દા રાણ ૧૨

મૂકત, કારણ કે આપણા રાજાનોકો જાતીયવીરતા ખોઇ બેઠા છે આપણી સ્ત્રીઓનુ પવિત્ર સતીત્વ, સન્માન અને ગૌરવ નષ્ટ થયુ છે રાજપૂતકુળરૂપી વિશાળ બજારમા કેવળ અકબરજ ક્રેતા(ખરીદદાર) છે કેવળ ઉદયસિહના પુત્રસિવાય સર્વને પાદશાહે ખરીદી લીધા છે પરતુ પ્રતાપસિહ અમૂલ્ય છે એવો કયો સાચો રાજપૂતબચ્ચો છે કે જે નૌરાઝને માટે પોતાના કુળની મર્યાદાનો ત્યાગ કરે ? તથાપિ અનેક રાજપૂતોએ તેમ કર્યું છે ક્ષત્રિયોના સર્વ કિંમતી પદાર્થો વેચાઇ ગયા છે, તો શુ હવે ચિતોડ પણ તે હાટમા વેચાવાને આવશે ? રાજ્ય, ધન, સુખ, સપત્તિ સર્વને પત્તે[1] છોડી દીધા, તથાપિ તેમણે અદ્યાપિ પોતાનુ અમૂલ્ય ધન ત્યજ્યુ નથી એવા તો અનેક છે કે જે નિરુપાય અને અસહાય થઇને આ બજારમા આવી પોતાના નેત્રાથી પોતાનુ અપમાન જુએ છે કેવળ હમ્મીરના વશજોજ આ અપમાનથી દૂર રહી શકયા છે જગતના લોકો પ્રશ્ન કરે છે કે પ્રતાપસિહ આ અપમાનથી શી રીતે દૂર રહી શકયા છે ? પોતાની સમશેર અને મહાપ્રતિજ્ઞાના બળવડે તેમણે ક્ષત્રિયકુળગૌરવની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરી છે મનુષ્યોની પેઠ (બજાર) નો આ વ્યાપારી કાઇ ચિરજીવી તો છેજ નહિ તેને એક દિવસ આ લોકમાથી જવુ તો પડશેજ અમારા કુળના ગૌરવનો ભાર તે સમયે પ્રતાપસિહના હાથમાજ સોપાશે અને તે સમયે અમારા ત્યજી દાધેના ક્ષેત્રોમા પ્રતાપસિહજ રાજપૂતબીજને વાવશે, જેથી અમારી કુળમર્યાદાની રક્ષા થશે અને તેની પવિત્રતા ઝળકવા લાગશે; માટે સર્વ લોકો ઉલ્હાસસહિત પ્રતાપસિહની તરફ અનિમિષ નેત્રે જોઇ રહ્યા છે "

રાઠોડવીર પૃથ્વીરાજની તેજસ્વિની કવિતાવાળો પત્ર વાચીને પ્રતાપસિહ પ્રચડ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત બની ગયા જાણે દશહજાર રાજપૂતોએ આવીને તેમને સહાય કરી ન હોય તેવો આનદ તેમને થયો. પ માની કવિતાના પ્રકાશિત પ્રભાવથી ક્ષીણ પ્રતાપસિહનુ હૃદય પુન નવીન બળથી બળવાન બની ગયુ અને તેઓ પોતાનુ ભીષણ કાર્ય પાર પાડવાને માટે પુન તત્પર થઇ ગયા જ્યારે સમગ્ર હિદુઓ સ્વદેશ ગૌરવના રક્ષણાર્થે પ્રતાપસિહના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા છે, ત્યારે શુ પ્રતાપસિહ નિશ્ચિત રહી શકે ?

' એવો કયો સાચો રાજપૂતબચ્ચો છે કે જે નૌરાઝને માટે પોતાના કુળની મર્યાદાનો ત્યાગ કરે ? ' આ ગૂઢ વાકયમા અતર્ભૂત થયેના ' નૌરાઝ '' શબ્દના ગુહ્ય અર્થનો પ્રકાશ કરવો અત્રે અત્યત આવશ્યક છે જે સમયે ભગવાન ભાસ્કર મેષરાશિમા પ્રવેશ કરે છે તે સમયે પૌર્વાત્ય મુસનમાનો "નૌરોઝ" (વર્ષનો નવો દિવસ)નો ઉત્સવ કરે છે, પરતુ વીરવર પૃથ્વીરાજે પોતાના પત્રમા તે અર્થમા " નૌરોઝ " શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો નથી પડિતવર અબુલફઝલનો ઇતિહાસ વાચવાથી " નૌરોઝ " શબ્દનો અર્થ સમજાશે

આ ' નૌરોઝ ' વર્ષનો નવો દિવસ નથી, પરતુ એક બીજો ઉત્સવ છે અકબરે સ્વય આ ઉત્સવની સ્થાપના કરી હતી અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર તેણે તેને 'ખુશરોઝ' (આનદનો દિવસ) એવુ નામ આપ્યુ હતુ પ્રતિમાસનો મુખ્ય ઉત્સવ થઇ ગયા પછી નવમા દિવસે ઉકત "નૌરોઝ"નો ઉત્સવ થતો હતો આ આનદ દિવસ મુસનમાનોનો એક પ્રસિદ્ધ ઉત્સવ છે મોગલસામ્રાજ્યની સર્વ રૈયત તે દિવસે પરમાનદમા નિમગ્ન રહેતી હતી દુખ અથવા વિષાદની મલિનિમા કોઇના પણ વદનમડળપર રહેતી નહોતી તે દિવસે રાજદરબારમા જવાને કોઇને પ્રતિરોધ નહોતો બેગમસાહિબા પણ દરબારમા ભારે ઠાઠમાઠથી વિરાજમાન થતી હતી પ્રતિષ્ઠિત મુસલમાનો અને રાજપૂતસામતોની સ્ત્રીઓ પણ તે દિવસે દરબારમા આવતી હતી વળી આ ખુશરોઝ બીજી એક વાતને માટે પણ પ્રસિદ્ધ હતો આ પ્રમગે રાજમદિરના એક ગુપ્તસ્થાનમા એક મેળો ભરવામા આવતો હતો આ મેળામા પુરુષો પ્રવેશ કરી શકતા નહોતા-માત્ર સ્ત્રીઓજ જઇ શકતી હતી રાજપૂત અને મુસલમાન વ્યાપારીઓની સ્ત્રીઓ અનેક દેશોની કારીગીરીના પદાર્થો લાવીને આ મેળામા વેચવા બેસતી હતી[2] અને રાજકુટુબની સ્ત્રીઓ ત્યા જઇને પોતાને પસદ પડે તે પદાર્થો ખરીદતી હતી

---

[1] પ્રતાપસિહને પ્રચલિત ભાષામા ' પત્ત ' કહેવામા આવતા હતા

[2] રાજકુલમા ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો તથા સ્રીઓ કારીગરી બનાવીને આ પ્રદર્શનમા લાવતા હતા. તેઓ તેને વેચીને પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરતા હતા ઘણા લોકો આ વાત જાણતા નહિ હોય કે એશિયા ખડના અનેક રાજાઓ અનેક પ્રકારના કારીગરીના કામો કરતા હતા ઉદાહરણાર્થે અમે એના નામ આપીશું ઔરગઝેબ ટોપીઓ બનાવીને નૌરોઝના મેળામા વેચતો હતો આ ધધામાથી તેને જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયુ હતુ તે દ્વારાજ તેની અત્યેષ્ટિ-

અબુલફઝલ લખે છે કે–" પાદશાહ પણ વેષ બદલીને ત્યાં જતો અને અહીં તહીં ભ્રમણ કરતો આ વખતે તે વ્યાપારના પદાર્થોનું યથાર્થ મૂલ્ય તથા રાજ્ય અને રાજકર્મચારીઓવિષે પ્રજામત કેવો છે તે જાણી લેતો "

પ્રત્યેક બુદ્ધિમાન પાઠક આ વાત સારીપેઠે સમજી શકશે કે આ ઉત્સવના મૂળમાં એક પ્રકારની કુપ્રવૃત્તિનું બીજ ગુપ્તરીતે રહેલું હતું ચાલાક અબુલફઝલે અકબરને પ્રાપ્ત થતી આ દુરભિસંધિને એક બીજું સ્વરૂપ આપી જગતની આંખમાં ધુળ નાખવાની ચેષ્ટા કરી છે, પરંતુ આનંદની વાત છે કે તેની આ ચેષ્ટા ફળીભૂત થઇ નથી સમયના અસીમ માહાત્મ્યથી સત્યનો પ્રકાશ આપોઆપ પ્રકટ થઇ ગયો શું અકબર સર્વ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હતો ? વારુ, અભણમુસલમાન અને રાજપૂત સ્ત્રીઓ જે કઠિન અને મિશ્રભાષામાં વાર્તાલાપ કરતી હતી, તે સમજીને શું અકબર તેદ્વારા પ્રજામત જાણી શકતો હતો ' કોઇપણ બુદ્ધિવાન પાઠક ચાલાક અબુલફઝલના ચાતુર્યથી ભ્રમમાં પડી શિર ઝુકાવી પ્રસન્ન હૃદયથી તેની એ વાત સ્વીકારશે નહિ અને અકબરની આ કુપ્રવૃત્તિને ધન્યવાદ આપશે નહિ જેને સાધારણ જ્ઞાન છે, જે સારાસારનો વિચાર કરી શકે છે, તે અવશ્ય આ વાતનો સ્વીકાર કરશે કે અકબરે પોતાની દુર્વાસના તૃપ્ત કરવાને માટેજ આ અનર્થકારક " નોરોઝ " નો ઉત્સવ પ્રસ્થાપિત કર્યો હતો આ પાપમય ' નૈરોઝ ' ના ઉત્સવમાં અનેક રાજપૂતકુળોની પવિત્ર મર્યાદા કલંકિત થઈ છે, અનેક અભાગી રાજપૂતબાળાઓને લાચાર થઇ યવનના હાથે પોતાનું સતીત્વ નષ્ટ થવા દેવું પડ્યું છે ભટ્ટ-લોકોના કાવ્યગ્રંથોમાં આ ગુપ્ત અત્યાચારોનું વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે રાઠોડવીર પૃથ્વીરાજે આજ ' નૈરોઝ વિષે પોતાના પત્રમાં નિર્દેશ કર્યો છે

જે અકબરે " જગદ્‌ગુરુ " ' દિલ્હીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા " ઇત્યાદિ પવિત્ર અને સન્માન સૂચક ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી, ઇતિહાસ જેને ઉત્તમ પ્રજાપાલક કહે છે, મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓ જેને સત્યનો ભંડાર, ધર્માત્મા અને વિશુદ્ધહૃદય નૃપતિ કહીને વંદન કરે છે, તે અકબર–તેજ ભુવન-વિદિત ' ધર્મધુરંધર અકબર પોતાની પ્રભુતાનો દુરુપયોગ કરીને ખરાબ અને નિંદિતમાર્ગમાં ભ્રમણ કરતો હતો ઉપરની વાતપર શ્રદ્ધા રાખતા અમે અચકાઇએ છીએ તે વાતનો વિચાર કરવાથી અમારૂં હૃદય વારંવાર કંપાયમાન થાય છે દુર્ભાગ્યતરંગમાં ફસાઇને અનેક રાજપૂતોએ પોતાની સ્વાધીનતા જે પાદશાહને વેચી દીધી હતી તે પાદશાહ રાજધર્મના મસ્તકપર ચરણપ્રહાર કરી મૂર્ખ મનુષ્યની પેઠે કામવિમૂઢ થઇને રાજપુતોની પ્રાણપ્રિય પત્નીઓનું સતીત્વ લૂંટતો હતો, આ વાતનું જ્યારે સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તેને ભારતનો ઉત્તમ સમ્રાટ, મોગલકુલતિલક અને "જગદ્‌ગુરુ ' શી રીતે કહી શકીએ એવો પ્રશ્ન હૃદયમાં ઉદ્‌ભૂત થાય છે આ વાતનું સ્મરણ થતાં તો તેને કપટ, સ્વાર્થપરાયણતા અને વિશ્વાસઘાતકતાનો મૂર્તિમંત પિશાચજ કહેવાની ઇચ્છા થાય છે પાદશાહના આ પાપમય " નૈરોઝ" ના ઉત્સવમાં કેટલા પવિત્ર રાજકુળોને કલંક લાગ્યું હતું તેની ગણત્રી થઇ શકે તેમ નથી ફક્ત બિકા-નેરના રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની ભાર્યાએજ પોતાની અસીમ વીરતા અને ધર્મબળના પ્રભાવથી આ દારુણ અને શોચનીય કલંકથી પોતાની કુલમર્યાદાની રક્ષા કરી હતી પૃથ્વીરાજની ભાર્યા પવિત્ર સિસોદીઆ-કુળમાં જન્મી હતી તે વીરવર શક્તસિંહની પુત્રી હતી આ વીરબાળા પ્રતિષ્ઠિત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી અત્યંત ગુણવાન હતી આ વીરલલના જેવી સર્વાંગસુંદર રમણી તે સમયે રાજ-સ્થાનમાં કોઇકજ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી કુમાર પૃથ્વીરાજને મહા પુણ્યબળથી આવી ભાર્યા પ્રાપ્ત થઇ હતી એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી

ક્રિયા કરવામાં આવી હતી મહમદ ખોજો પણ ખાનગી ધંધો કરતો હતો એમ કહેવાય છે કે તે સાહિત્યનો વ્ય વસાય કરતો હતો તેના હસ્તાક્ષર પરમ મનોહર હતા તે ગ્રંથ લખીને પોતાના અમીરઉમરાવોને વેચી દેતો અને આ રીતે પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરતો એક વખત આ પાદશાહ પોતાના અમીરઉમરાવોની સાથે બેસીને નજમ નામના ફારસી પુસ્તકની નકલ કરતો હતો આ વખતે તે સભામાં બેઠેલા એક મુલ્લાએ ઉક્ત પુસ્તકમાંની એક ટુક કાઢી નાખી તેને બદલે પોતાની બનાવેલી એક ટુક દાખલ કરવાની પ્રાર્થના કરી પાદશાહે તત્કાળ તે પ્રમાણે કર્યું પરંતુ જ્યારે તે મુલ્લા સભામાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેણે તે ટુક ઉડાડી નાખી એક અમીરે પાદશા હને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે એક મિથ્યાભિમાની પંડિતનો શેર (ટુક) દાખલ કરી પુસ્તકને કલંક લગાડવા કરતાં અક્ષરની સુંદરતાના કલંક ભાગવા દેવું એ ઘણે અંશે સારૂં છે "

દુર્ભાગ્યવશાત્ પૃથ્વીરાજ જો કે અકબરના આશ્રિત થયા હતા, તેમના સુખદુઃખ અકબરપરજ નિર્ભર હતા, તોપણ તેમને અકબરનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાની લોલુપતા નહોતી, અને તેમણે અકબરને શિર પણ ઝુકાવ્યુ નહોતુ સર્વગુણસંપન્ન ભાર્યાના પવિત્ર પ્રેમાલાપથી તેઓ પરાધીનતાનુ સર્વ દુઃખ વિસરી ગયા હતા તેમની ભાર્યાની સર્વાંગસુંદરતા તથા સર્વગુણસંપન્નતાનુ પ્રમાણ નિમ્નલિખિત ઘટનાપરથી પ્રતીત થાય છે આ વૃત્તાંતથી તે વીરબાળાના અદ્ભુત સતીત્વની પરાકાષ્ઠા પ્રતીત થશે

એક વખત દિલ્લીશ્વર અકબર "ખુશરોઝ" ના બજારમા ગુપ્તવેશે ભ્રમણ કરતો હતો એવામા પૃથ્વીરાજની સ્ત્રીની સ્વર્ગીય સુંદરતાનુ પ્રતિબિંબ તેના નેત્રોમા પડ્યુ આ અપૂર્વ રૂપલાવણ્ય જોઇને પાદશાહ એકદમ મોહિત થઇ ગયો તે ચિત્રવત્ સ્થિર અને સ્તબ્ધ રહીને અનિમિષનેત્રે તે રૂપસુધાનુ પાન કરવા લાગ્યો દિલ્લીશ્વરના હૃદયમા પાપવૃત્તિ બળવતી થઇ તે વિશ્રામભવનમા આવીને પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ કરવાની સંધિ શોધવા લાગ્યો તેની ઘૃણિત પાશવવૃત્તિ ઉશ્કેરાઇ આવવાના બે મુખ્ય કારણો હતા એક તો પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરવી અને બીજુ મેવાડના કુલમા કલંક લગાડવુ આ ઉભય ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવાને માટે મોગલસમ્રાટ ચાતુરીથી ઉક્ત સુંદરીને હસ્તગત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો રક્ષકને ભક્ષકનુ કાર્ય કરવાને તત્પર થયો જેના ઉપર સર્વ પ્રજાના સુખદુઃખ, ધર્માધર્મ, જીવન, મૃત્યુ-એ સકલ નિર્ભર હતા, તેજ આજે નિષ્ઠુર અને કઠોર થઇને પાશવ આચરણ કરવાને તત્પર થયો હતો જેને સાક્ષાત્ ધર્મનો અવતાર કહીને પૂજવામા આવતો હતો તેજ આજે અધર્માચરણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો આ ભીષણ સંકટ-આ દારુણ વિપત્તિ-આ કઠોરકસોટીના સમયમા પ્રતિવ્રતાના સતીત્વની રક્ષા કોણ કરશે?

બજાર ઉઠયા પછી પૃથ્વીરાજની લાવણ્યમયી પત્નીએ મેળામાથી સ્વગૃહતરફ જવાનો વિચાર કર્યો જે માર્ગથી તે સદા આવજા કરતી હતી તેજ માર્ગદ્વારા તે જવાને નીકળી થોડીવાર ચાલ્યા પછી તેને જણાયુ કે સર્વ દ્વારો બંધ છે, બહાર જવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી તે અત્યંત વિસ્મિત થઈ, ક્રમશ તેના હૃદયમા અનેક પ્રકારના સંદેહો ઉદ્ભૂત થવા લાગ્યા એકાએક એક તરફનુ દ્વાર ખુલી ગયુ અને તે દ્વારા દિલ્લીશ્વર અકબર ધીમે ધીમે ચાલ્યો આવ્યો તે કામોન્મત્તભાવથી પોતાના ઉભય હાથ પ્રસારી તેની સામે ખડો રહ્યો અને અનેક પ્રકારની વાતો કહીને તે વીરબાળાને લાલચ દેખાડવા લાગ્યો દારુણ ક્રોધથી સતીનુ મસ્તક ફરી ગયુ તેણે તત્કાળ પોતાની કમરમાથી એક કટારી કહાડી અને તેને અકબરની છાતીપર રાખીને કહ્યુ કે-"પ્રભુના નામથી શપથ લે કે, હુ આજ પછી કોઇ રાજપૂતકુલને કલંક લગાડવાની ઇચ્છા કરીશ નહિ આ શપથ લે, નહિ તો હમણા આ તીક્ષ્ણ કટાર તારા હૃદયના રુધિરથી સ્નાન કરશે" રાજપૂતસતીનું આ અદ્ભુત સાહસ જોઇને પાદશાહ ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ રહી ગયો જાણે તેનાપર વજ્રાઘાત થયો હોય તેમ તે ભયથી થરથર કંપવા લાગ્યો તેની પાપવૃત્તિ કોણ જાણે ક્યાય ચાલી ગઈ તેના મોહાંધ હૃદયમા જ્ઞાનનો સંચાર થયો પાદશાહે તરતજ તે વીરબાળાની આજ્ઞાનુ પાલન કર્યું ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમા એવો કલ્પનામિશ્રિત ઉલ્લેખ છે કે તે વખતે મેવાડની અધિષ્ઠાત્રી માતા તે અધમ વિલાસભવનમા વ્યાઘ્રપર આરૂઢ થઇને પહોચી ગઈ હતી અને તેણેજ પાતિવ્રત્યના રક્ષણને માટે તે વીરબાળાના હૃદયમા સાહસ ઉત્પન્ન કર્યું હતુ અને તેના કરકમળમા કટાર આપી હતી આ રાજપૂતસતીના અસીમ સાહસ અને પરમ વિશુદ્ધ ચરિત્રના સંબંધમા ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમા અનેક પ્રકારના સુંદર સુંદર ઉપાખ્યાનો ઉપલબ્ધ થાય છે દુર્ભાગ્યવશાત્ પૃથ્વીરાજના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા રાયસિંહને આવી ગુણવતી ભાર્યા પ્રાપ્ત થઈ નહોતી સતીત્વપ્રત્યે તેને થોડો આદર હોવાથી અથવા કાયરતાથી તે અકબરે બતાવેલી લાલચમા ફસાઇ ગઇ હતી તે જ્યારે અમૂલ્ય સ્વર્ગીયરત્ન વેચીને બદલામા સાધારણ સ્થૂલ રત્નાભૂષણ લઈ પતિને ઘેર પાછી ગઇ ત્યારે તેજસ્વી પૃથ્વીરાજે મર્મભેદક વાણીથી પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને કહ્યુ કે-"સુવર્ણ અને મણિના અલંકારોથી પાપી શરીરને મંડિત કરી મનોરંજક વાણીદ્વારા ચારે દિશાઓને પ્રતિધ્વનિત કરતી આપની પ્રાણપ્રિયા ગૃહલક્ષ્મી પાછી ઘેર આવે છે, પરંતુ બંધુ! આ શુ? આપના ભૂષણરૂપ દાઢી અને મૂછ કોણે ચોરી લીધી?"[1]

[1] દાઢી અને મૂછને રાજપૂતો ગૌરવનુ ચિન્હ માને છે

પુણ્ય શ્લોક પ્રતાપસિંહના જીવનચરિત્રનું દિગ્દર્શન કરતાં અમારે પ્રયોજનવશાત્ "નૌરોજ" નું વર્ણન કરવું પડ્યું હવે અમે પુનઃ પ્રતાપસિંહની અમરકીર્તિનું વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ

પૃથ્વીરાજની તેજસ્વિની કવિતા વાંચી વીરકેસરી પ્રતાપસિંહને નવું જીવન પ્રાપ્ત થઈ ગયું તેઓ મહા પ્રબળ શત્રુઓના અત્યાચારનો બદલો લેવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા આણીતરફ મુસલમાન સેનાપતિઓ પ્રતાપસિંહને વિજીત ગણીને અત્યાનંદથી ઉત્સવ કરવા લાગ્યા હતા આ રીતે શત્રુઓ આનંદમાં નિમગ્ન હતા એવામાં પ્રતાપસિંહે પોતાની સેનાસાથે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું અનેક જણ માર્યા ગયા, અનેક જીવ લઇને નાઠા, પરંતુ આથી રાણાજીને કાંઇ લાભ થયો નહિ જે મુસલમાનસેના માર્યા ગઇ તેના બદલામાં તેથી બમણી, ત્રણગણી સેના દિલ્હીથી આવી. યવનોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થવા લાગી પ્રતાપસિંહનું મસ્તક પુનઃ ઉન્નત થયેલું જોઇને મુસલમાનો પુનઃ પર્વતની ગુફામાં અને જગ્યે જગ્યે તેમની પૂંઠ પકડવા લાગ્યા, પરંતુ કોઇ તેમના એક વાળને પણ સ્પર્શ કરી શક્યું નહિ તેઓ પોતાના ગુપ્તસ્થાનમાં છુપાઇ રહેતા અને સુયોગ તથા અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતાં નાની નાની મોગલસેનાપર છાપા મારી જડમૂળથી તેનો સંહાર કરતા હતા આ પ્રકારે દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ ગયો નિરાહાર, અર્ધાહાર તથા અનિદ્રાનો કઠોર કલેશ સહન કરીને પણ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહે દીર્ઘકાળપર્યંત મુસલમાનોની સામે યુદ્ધ કર્યું ક્રમે ક્રમે તેમના સાધનો ખૂટવા લાગ્યા તેઓ જે કંદમૂળ, ફળ, વૃક્ષપત્રો, તૃણબીજ વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરીને જેમ તેમ પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા, તે પદાર્થો પણ ધીમે ધીમે ખૂટતા ગયા વૃક્ષોપર ફળ રહ્યાં નહિ, કંદમૂળ પૂર્ણ થયાં, તૃણરાજિમાં બીજનું નામ રહ્યું નહિ હવે શું કરવું? શું હવે ભોજનવિના પશુવત્ મરવું પડશે? મરવામાં તો કાંઇ હાનિ નથી, કારણ કે મૃત્યુ તો સર્વ પ્રાણીને માટે સરખુંજ છે, પરંતુ દુર્દશામાં મરવું? ભોજનવિના મરવું? અફસોસ! આ ચિંતા પ્રતાપસિંહનું હૃદય કોરી ખાતી હતી, પરંતુ તેમણે જે 'स्वर्गादपि गरीयसी' માતૃભૂમિને માટે આટલા દિવસપર્યંત ઘોર કષ્ટ સહન કરીને શત્રુઓની સામે દારુણ યુદ્ધ કર્યાં અને જે જન્મભૂમિને મનુષ્યોના રુધિરથી સ્નાન કરાવ્યું, તે જન્મભૂમિની શી અવસ્થા થશે? જે ઉદ્દેશથી તેમણે પોતાના રાજ્યને શ્મશાનવત્ બનાવી દીર્ઘકાળપર્યંત વનવાસનો કઠોર કલેશ સહન કર્યો હતો, તે ઉદ્દેશ શું સફળ થયો છે? તેમની અર્ધાંગના પણ કષ્ટ અને દારુણ ચિંતાથી હીન, દીન, ક્ષીણ અને દુર્બળ બની ગઇ હતી તેમના પુત્રો તથા પુત્રીઓને સારી રીતે આહાર નહિ મળવાથી તેઓ પણ ક્ષીણ થઇ ગયા હતા આવી અવસ્થામાં રાણાજી ક્યાંસુધી શત્રુઓની સામે બાથ ભીડી શકે? સર્વ સહાય બંધ થઈ અને હવે સ્વાધીનતાનો પણ નાશ થવાનો વારો આવ્યો જે સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે અત્યારસુધી તેમણે આટલા બધા કષ્ટો સહન કર્યા હતા તે સ્વાધીનતા જો નષ્ટ થાય તો પછી બીજી શી વસ્તુ તેમની પાસે રહે? બાપ્પારાવળના પવિત્રકુળમાં કલંક લાગવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો આથી બીજો કાંઇ ઉપાય નહિ જડવાથી વીરકેસરી પ્રતાપસિંહે સ્વદેશનો ત્યાગ કરી, જન્મભૂમિને તિલાંજલિ આપી મોહમાયા છોડી સિંધુનદીના કિનારાપર આવેલા શગદીરાજ્યમાં પોતાનો ઝુંડો રોપવાનો નિશ્ચય કર્યો પ્રવાસની સર્વ તૈયારીઓ કરવામાં આવી જે સરદારો સુખ, દુઃખ, સંપદ્વિપદમાં મહારાણાની સાથે રહ્યા હતા તેઓ સર્વ આ વખતે પણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થઇ ગયા આ સરદારોને તથા પોતાના પત્ની પુત્ર, પુત્રી વગેરેને પોતાની સાથે લઇને પ્રતાપસિંહ શોકસહિત અરવલીના શિખરપર ચડ્યા તેમણે સદાને માટે એક વાર મનની તૃપ્તિ થાય ત્યાંસુધી ચિતોડના દર્શન કરવાને માટે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો આ વખતે તેમના શોકાચ્છન્ન હૃદયમાં અનેક ચિંતાઓ અને અનેક વિષાદોના તરંગો ઉદ્દભવીને લય પામવા લાગ્યા તેમણે વિચાર કર્યો કે "હવે કદાચ મારા જીવનમાં ચિતોડનો ઉદ્ધાર થઈ શકશે નહિ અમરાવતીસમાન મેવાડભૂમિમાંથી અમે શત્રુઓને દૂર કરી શકીશું નહિ બાલ્યાવસ્થાની લીલાભૂમિ! જીવનાધાર આશાના વિનાસક્ષેત્રરૂપ પવિત્ર મેવાડભૂમિ! હવે મારી આ અંતિમ વિદાય છે" આ પ્રકારની અનેક ચિંતાઓ રાણાજીના હૃદયને વ્યાકુળ કરવા લાગી આ ચિંતાઓના આઘાતથી તેમનું હૃદય છિન્નભિન્ન થઇ ગયું પરંતુ અલ્પકાળમાં વિધાતાની અપૂર્વ કૃપાથી તેમની સર્વ ચિંતાઓ એકદમ નિવૃત્ત થઇ ગઇ સૌભાગ્યલક્ષ્મીએ હવે શીઘ્ર પ્રસન્નમૂર્તિ ધારણ કરીને ભારતના આ અનુપમ મહાવીરને પોતાના ખોળામાં લઇ લીધા

રાણાજીને પોતાની જન્મભૂમિમાથી વિદાય લવાની જરૂર પડી નહિ અરવલ્લીના શિખરપરથી ઉતરીને તેઓ મરુભૂમિની સીમાપર આવ્યા તે વખતે તેમના પરમ વિશ્વાસુ મત્રી ભામાશાએ અસીમ ધનરાશિ (ધનનો ઢગલો) મહારાણાને સમર્પણ કરી દીધો એકના ભામાશાએજ આ વિપુન ધન ઉપાર્જિત કર્યુ નહોતુ તેમના પૂર્વજો અનેક પેઢીઓથી મેવાડના મત્રી થતા આવ્યા હતા, તે સર્વનો આ ધનરાશિમા હિસ્સો હતો સચિવ ભામાશાએ આ ધન લાવી પ્રતાપસિહના ચરણોમા સમર્પણ કર્યુ આ ધન એટલુ બધુ વિપુન હતુ કે જેથી બાર વર્ષપર્યન્ત પચ્ચીસ હજાર સૈનિકોનો નિર્વાહ થઇ શકે આ મહાન ઉપકારને લીધે ભામાશા 'મેવાડના ઉદ્ધારક' કહેવાયા છે આ વિપુન સહાય મળવાથી મહારાણા પ્રતાપસિહે પોતાના સરદારો અને સામતોને એકત્રિત કર્યા અને તેઓ અલ્પ કાળમાજ જે રીતે ક્રોધિત કેસરી પોતાના શિકારપર તુટી પડે છે, તે પ્રમાણે મોગલસેનાપતિ શાહબાઝખા ઉપર તૂટી પડયા પ્રતાપસિહને શિથિન જોઇને મોગલોએ ધાર્યુ હતુ કે તેઓ મારવાડ તરફ નાસી ગયા છે, પરતુ શીઘ્ર તેમના આ આનદસ્વપ્નનો નાશ થયો મોગલસેનાપતિ શાહબાઝખા દેવીર નામના સ્થાનપર છાવણી નાખીને પડયો હતો અને નિશ્ચિત બનીને પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરતો હતો પરતુ એટલામા પ્રતાપસિહનો ભયકર સિહનાદ તેના સાભળવામા આવ્યો બાણ લાગવાથી સુતેનો સિહ જે પ્રમાણે પ્રચડ બળથી આક્રમણ કરનાર ઉપર તૂટી પડે છે, તેજ પ્રમાણે વીરેન્દ્ર પ્રતાપસિહે અમર્યાદ વીરતાથી મોગલોને ઘેરી લીધા દેવીરના મેદાનમા દીર્ઘકાળપર્યન્ત ઉભય સેનાઓની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયુ બનથી ગર્વિત બનેનો શાહબાઝખા દેવીરના યુદ્ધમા પોતાના અનેક માણસોની સાથે પ્રતાપસિહના હસ્તથી માર્યો ગયો અનેક યવનો સમરભૂમિમાથી જીવ લઇને આમેર નામના સ્થાને નાસી ગયા આ સ્થાને યવનોની બીજી સેના પડાવ નાખીને પડેલી હતી પ્રતાપસિહ આ નાઠેના યવનોની પૂઠ પકડીને ઉકત સ્થાનપર પહોચી ગયા અને ત્યાના સર્વ સૈનિકોનો સહાર કરી નાખ્યો આ સમાચાર સાભળી મોગલોને અત્યત ગભરાટ થયો અને તેઓ પ્રતાપસિહને તેમની સેના સાથે પકડીને કેદ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા દિલ્હીમા પ્રતાપસિહને પાદાક્રાત કરવા માટે સેનાની તૈયારી કરવામા આવતી હતી એવામા રાણાજીએ કમનમેરમા પડેલી મોગલ સેનાને ઘેરી લીધી અને તેના સેનાપતિ અબદુલ્લાને તેના સમસ્ત દનસહિત મારી નાખ્યો આ પ્રકારે અલ્પ સમયમાજ આ વીરે ૩૨ કિલ્લાઓ પોતાના સ્વાધીનમા લીધા આ બત્રીસ કિલ્લાઓમાજેટના મુસનમાનો હતા તે સર્વ રાણાજીના હાથથી માર્યા ગયા આ પ્રકારે પ્રતાપસિહે અલ્પકાળમા ચિતોડ અજમેર અને મડનગઢ સિવાયની સમસ્ત મેવાડભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી જે માનસિહ પ્રતાપસિહનો ભયકર શત્રુ હતો જેના દ્વેષથી તેમને આટલુ બધુ કષ્ટ સહન કરવુ પડયુ હતુ અને મોટી મોટી વિપત્તિઓ ભોગવવી પડી હતી, જેને પોતાના હાથથી મારવાને માટે પ્રતાપસિહે પોતાના જીવનની મમતા એકવાર છોડી દીધી હતી, તે રાજપૂતકુનકલક, સ્વદેશદ્રોહી માનસિહને વિજયગૌરવથી ઉન્મત્ત થઇને નિશ્ચિત બેઠેલો જોઇ પ્રતાપસિહને ક્રોધ ઉછળી આવ્યો અને તેને સ્વદેશદ્રોહનુ પ્રતિફલ સારીરીતે આપવાને માટે તેમણે અબરના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યુ તથા ત્યાના સુપ્રસિદ્ધ વાણિજ્યસ્થાન માલપુરનો નાશ કરીને તેઓ પોતાના રાજ્યમા પાછા ચાલ્યા આવ્યા

તેમણે થોડા વખતમા ઉદયપુરને પણ પોતાના અધિકારમા લઈ લીધુ આ નગર જીતવામા રાણાજીને અધિક પરિશ્રમ કરવો પડયો નહિ શત્રુગણ સગ્રામ કર્યાવિનાજ ઉદયપુરમાથી પનાયન કરી ગયા કેટનાકો એમ કહે છે કે જ્યારે પ્રતાપસિહે ઉદયપુરની આસપાસના પ્રદેશમા પોતાનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કર્યો, ત્યારે પાદશાહના માણસો નિરુપાય બની તે નગર છોડીને ચાલ્યા ગયા પરતુ ભટ્ટગ્રથોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે પ્રતાપસિહનો અપૂર્વ પ્રતાપ, સાહસ વીરત્વ અને અસીમ ઉત્સાહ જોઇને પાદશાહના હૃદયમા દયાનો સચાર થયો અને તેણે કરુણા ધારણ કરી રાણાજીને દુખ દેવાનો વિચાર છોડી દીધો

પાદશાહે અનુગ્રહ કરીને પ્રતાપસિહને શાતિ ભોગવવા દીધી પરતુ શુ રાણાજી આ કાર્યથી પ્રસન્ન થઇ શકે? શુ તેમને સુખ અને શાતિ ભોગવવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી? મેવાડભૂમિને સ્મશાનવત્ બનાવીને અકબર સુખે દિલ્હીમા રાજ્ય કરતો હતો શુ આ રાણાજીને માટે આનદની વાત હતી? તેમના મનમા સતત આ વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે—"શત્રુઓને તેમના અન્યાયનો બદલો હજી સારીરીતે આપવામા આવ્યો નથી, જે ઉદ્દેશથી રાજદ્રવ્ય સર્વ છોડીને જગતેજગલ ભ્રમણ કરીને આજલુ

દુ ખ સહન કર્યું છે, તે ઉદ્દેશ શુ ફળીભૂત થયો છે ? " આ ચિંતા સદા તેમની શાંતિ હરી લેતી હતી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જો પ્રતાપસિંહને જીવનપર્યંત શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હોત તોપણ તેઓ એમ કરતા જરાપણ ગભરાત નહિ પ્રતાપસિંહને સ્વપ્નમા પણ વિચાર આવ્યો નહોતો કે જે શત્રુએ મને આટલા દિવસ સુધી સતાવ્યો, જેણે મેવાડભૂમિમા વીસ હજાર રાજપૂતોનું રુધિર વહેવરાવ્યુ તે અંતે યુદ્ધ બધ કરી દેશે અને પોતાના માણસોને મેવાડમાથી બોલાવી લેશે. હજી ચિતોડદુર્ગ જીતવાનો બાકી હતો આ મનોરથ પૂર્ણ નહિ થવાથી તેમના શોકની સીમા રહી નહિ મનની આશા મનમાજ રહી ગઇ ચિતોડનો ઉદ્ધાર થયો નહિ, પ્રતાપસિંહ પ્રચંડશત્રુઓને દડ આપી શકયા નહિ જે ચિતોડ તેમના પૂર્વજોનું પ્રાચીન નિવાસસ્થાન હતું, જે સ્થાનમા તેઓએ પ્રાયઃ સહસ્રવર્ષપર્યંત અખડ પ્રતાપથી રાજશાસન ચલાવ્યુ હતુ, તેજ ચિતોડ આજે પ્રતાપના અધિકારથી અલિપ્ત હતું, તેજ ચિતોડ આજે તેમની દૃષ્ટિથી દૂર થઇ ગયુ હતું આ દારુણ ચિંતા રાતદિન રાણાજીના રકતનુ શોષણ કરતી હતી કોઇ કોઇ વખત તો તેઓ અત્યત વ્યાકુળ થઇ જતા હતા અકબરની એવી માન્યતા હતી કે મે દયા કરીને યુદ્ધ બધ કર્યું છે, તેથી પ્રતાપસિંહ સતુષ્ટ થશે, પરંતુ આ પ્રમાણે માનવામા અકબરની ભૂલ હતી અકબરે યુદ્ધ બધ કરા દીધુ તેથી પ્રતાપસિંહને હર્ષને બદલે મહાશોક થયો શત્રુનો અનુગ્રહ જેટલો કોમળ હોય છે, તેટલોજ તે વીરના હૃદયમા સાલે છે અકબર જો જન્મપર્યંત પ્રતાપસિંહને યુદ્ધની પીડા આપત તો તેઓ ક્ષણભર પણ દુ ખિત થાત નહિ, પરતુ શત્રુના આ અનુગ્રહથી-આ મૃદુ પુષ્પના પ્રહારથી તેઓ અત્યત વ્યાકુલ થયા અને અકબરને તથા અનર્થકારક રાજસન્માનને સહસ્રવાર ધિક્કાર આપવા લાગ્યા

પ્રતાપસિંહ હવે વૃદ્ધાવસ્થામા પ્રવેશ કરી ચૂકયા હતા, તેમને ઘડપણ જલદી પ્રાપ્ત થયુ યુવાવસ્થાનો સંપૂર્ણ ઉત્સાહ ઘડપણમા લુપ્ત થયો જીવનની આ અવસ્થામા અન્ય મનુષ્યને કેવા પ્રકારના સુખદુ ખ મળે છે, તે અમે કહી શકતા નથી, પરતુ વીરચૂડામણિ પ્રતાપસિંહને તો આ અવસ્થામા લેશ પણ સુખ મળ્યુ નહિ ચિંતા, કલેશ અને સસારના કઠોર કષ્ટોના પ્રહારથી પ્રતાપસિંહને જલ્દી ઘડપણ પ્રાપ્ત થયુ તેમના સમગ્ર અંગોમા શસ્ત્રોના ચિન્હ હતા, તેમનું હૃદય ચિંતાગ્નિથી સતત બળતુ હતુ શરીર દુર્બળ થતુ ગયુ તોપણ હૃદય તો તેજસ્વીજ રહ્યુ જે એક વખતે તેજસ્વિની આશાના મોહકમંત્રથી ઉત્સાહિત થઇને સસારરૂપી વનમા પ્રબળ માતંગની પેઠે ઘુમતા હતા તે હવે શિથિલ બની ગયા છે તેમની આશા ફળવતી થઇ નહિ, તથાપિ તેઓ તેને છોડી શકયા નહિ ચિતોડનો ઉદ્ધાર તેમનાથી થયો નહિ, તો છતાપણ તેનો ઉદ્ધાર કરવાની આશા તેમના હૃદયમાથી નષ્ટ થઇ નહિ ઉદયપુરમા ઉચા શૈલશિખરપર બેસીને તેઓ બહુધા ચિતોડના ગગનભેદી સ્તભોની તરફ અનિમિષનેત્રે જોયા કરતા ચિતોડના વિજયી પુરુષોએ વિજય પ્રાપ્ત કરીને તેના સ્મારકતરિકે ઉકત સ્તભો બધાવ્યા હતા શત્રુઓના હાથમાથી તેમને બચાવવાને માટે અનેક ગિહલોત વીરોએ પોતાના હૃદયનુ રુધિર અર્પણ કર્યું હતુ પરતુ 'મે શુ કર્યું ? કઠોર ઉદ્યોગ અને બીલણ પરિશ્રમ કર્યો તથા હજારો કષ્ટ સહન કર્યાં, પણ ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી શકયો નહિ" આ ભયકર ચિતાથી પ્રતાપસિંહ દિનરાત વ્યાકુલ રહેતા હતા તેઓ એકાગ્રચિત્તે ચિતોડના ઉચ્ચ કોટ અને જયસ્થભોના દર્શન કર્યા કરતા અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થઇને તેમના હૃદયને ડામાડોળ કરી નાખતા આ વિચારોના ભયકર પ્રહારથી કદિ તેઓ ઉન્માદિત બની જતા, કદિ તેઓ ઉત્તેજિત બનતા અને કોઇ કોઇ વખત થોડીવાર સુધી બેભાન બની જતા આ ભયકર ચિંતામા ને ચિંતામા તેઓ વધુ અને વધુ નિકટ જતા ચાલ્યા

ભટ્ટગ્રંથોના ગ્રથોમા નીચે પ્રમાણે એક ઉલ્લેખ છે એક વખત ગ્રીષ્મઋતુમા સધ્યાસમયે પ્રતાપસિંહ ઉચ્ચ શૈલશિખરપર બેસીને એકાગ્રચિત્તે ઉકત સ્તંભો તરફ જોતા હતા, સૂર્ય ભગવાન આખો દિવસ પરિભ્રમણ કરી કરીને પરિશ્રમિત થયેલા હોવાથી અસ્તાચલપર આરોહણ કરી રહ્યા હતા. તેમની રકત કિરણમાલા નાના નાના વાદળોમા વિસ્તરિત થઇને અનિર્વચનીય શોભા આપી રહી હતી અને અનંત ગગનનું આ મનોહર ચિત્ર ચિતોડના ઉચ્ચ કોટપર, સ્તભના શિખરપર અને નીચેના ભૂમિપ્રદેશપર પડીને અધિક મનોહર દેખાતું હતુ રાણાજીએ કિરણમાળાના રક્તવર્ણથી રંજિત થયેલા ચિતોડદુર્ગને

અને તેના સ્તભરાશિને અનિમિષનેત્રે જોતા હતા, પરતુ તેઓ પ્રકૃતિનુ આ સૌદર્ય જોતા નહોતા તેમના નેત્રો ખુલ્લા તો રહેતા, પણ તેઓ પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવતા નહોતા તેમની દષ્ટિ બધ થઇ ગઇ હતી, તેમના અતર્ચક્ષુ ખુલ્યા હતા અને તેઓ બાહ્યસસારને છોડીને અનતજીવનનું વિશાળ ચિત્ર જોઇ રહ્યા હતા બાહ્યનેત્રો ભૌતિક બાધા અને સ્થૂલજગતના પડદાને ભેદીને ઉંડાણમા ઉતરી શકતા નથી, પરતુ અતર્ચક્ષુની ગતિ કોણ રોકી શકે છે ? પ્રતાપસિહના બાહ્યનેત્રો ચિતોડપર લાગ્યા હતા, પરતુ તેઓ અતર્ચક્ષુદ્વારા અનત અતર્જગતના અનેક ચિત્રો અને ઘટનાઓ જોઈ રહ્યા હતા તેમણે અતર્ચક્ષુદ્વારા જોયુ કે યુવક બાપ્પારાવળે મૌર્યવશી માનરાજાના મસ્તકપરથી રત્નમડિત રાજમુકુટ ઉતારીને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કર્યો તેમણે હેમમડિત "છેગી" પણ પોતાના શિરપર ધારણ કરી તદુપરાત વીરકેસરી સમરસિહ યવનોના હાથમાથી ભારતમાતાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તૈયાર થયા અને દેશરક્ષા કરવાને માટે પોતાના પ્રાણનુ બલિદાન આપીને વીરવર પૃથ્વીરાજની સાથે દૃષદ્વતીને કિનારે અનતનિદ્રામા શયન કરી ગયા, એટલામા ક્યાથી ગાઢી અધકારમય ઘટા આવીને ચિતોડપર છવાઇ ગઈ આ નિબિડ મેઘમાલાને છિન્નભિન્ન કરીને ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રીદેવીની દીપ્તિમાન મૂર્તિ ચિતોડના ઉચ્ચશિખરપર વિરાજમાન થઇ અકસ્માત્ ભયકર સિહનાદથી સમગ્ર મેવાડભૂમિ કપાયમાન થઈ ગઇ આ વિકટ ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ કરીને રાણા લક્ષ્મણસિહના બાર પુત્રોએ હૃદયનુ રુધિર સમર્પણ કરી ચામુડાદેવીનુ ભયકર ખપ્પર પૂર્ણ કર્યુ ક્રમશ આ ભયકર ચિત્ર અધિક ભયકર થઇ ગયુ, એટલામા દેવલપતિ વાઘજી, વીરવર જયમલ, પત્તે, પત્તેની માતા અને તેની વીરવધૂએ પ્રચડ રણતુરગપર સ્વાર થઇને રણરૂપી સમુદ્રમા ડૂબકી મારી પછી સહસા ચિતોડનો ચૈતન્યભાવ લુપ્ત થઇ ગયો અને અનેક કાળી કરાલ ઘટાઓએ મેવાડને સપૂર્ણત છાઈ દીધુ આ મેઘમાલાને લક્ષાવધિ વિદ્યુતકિરણથી છિન્નભિન્ન કરીને ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ચામુડા કરુણામય શબ્દ કરતી ચિતોડનો ત્યાગ કરી ગઇ તેના ગયા પછી અધકાર ઘણો વધી ગયો જોતજોતામા નિર્બલહૃદય ઉદયસિહ સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ ચિતોડદુર્ગનો ત્યાગ કરીને નાસી ગયો આ વખતે પ્રકૃતિ નિસ્તેજ જણાવા લાગી અને ચારે તરફ દારુણ હાહાકાર વર્તી રહ્યો જાણે પ્રલયકાળ આવી પહોચ્યો હોય તેવો ભાસ થવા લાગ્યો વિસ્મય, શોક અને માનસિક કષ્ટથી પીડિત થઇને પ્રતાપસિહ થરથર કપવા લાગ્યા ઉક્ત સર્વ દશ્ય તેમની દષ્ટિસમીપથી ક્ષણભરમા અદશ્ય થઇ ગયુ તેમને ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયુ વિસ્મય અને શોકથી પરિપૂર્ણ થઇને તેમણે બાહ્યજગતમા મન પરોવ્યુ આ વખતે તેમને જણાયુ કે સૂર્યભગવાન ક્યારના અસ્ત થઇ ગયા છે. અને શ્યામ મેઘમાલાઓથી સમસ્ત જગત છવાઈ ગયુ છે પવન ભયકર રીતે ફુકાય છે આ ભયકર પવનના પ્રચડ પ્રહારથી મેઘમાલા છિન્નભિન્ન થઇ વારવાર વિદ્યુતપ્રકાશ કેળાવતી આકાશના એક ભાગપરથી બીજા ભાગપર દોડી રહી છે અર્ધજાગૃત અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામા નિહાળેલુ સ્વપ્ન લય પામ્યા પછી પ્રતાપસિહ પુન બહિર્જગતમા આવ્યા અને તેમણે તે સ્વપ્નવિષે વિચાર કર્યો કે તરતજ તેમના મનમા નવી નવી ચિતાઓનો ઉદ્ભવ થયો શત્રુઓપર વૈર લેવાની તેમની પ્રબળ આકાક્ષા જાગૃત થઇ, ક્રોધથી તેમનુ શરીર કપી ઉઠયુ અને તેઓ પોતાની જાતને ઘણો ધિક્કાર દેવા લાગ્યા તેઓ ક્રોધથી દાત કચકચાવી, ઉન્મત્ત જેવા બની ભયકર સિહનાદ કરી ઉઠયા શત્રુએ દયા કરીને યુદ્ધ બધ કર્યુ, પરતુ શુ પ્રતાપસિહ જેવો વીરપુરુષ આવો દયાભાવ સહન કરી શકે ? યવનોની દયાનો વિચાર આવતા રાણાજીના હૃદયમા જે કઠોર પીડા થતી હતી, તે ખરેખર અવર્ણનીય હતી એના કરતા તો શત્રુઓ ઉપહાસ, ઘૃણા અથવા અત્યાચાર કરતા હોય તો તે સારુ એમ પ્રતાપસિહને લાગતુ ખરેખર અત્યત ભીષણ અત્યાચાર કરતા કુસુમપ્રહાર વધુ ભયકર હોય છે વીરશિરોમણિ પ્રતાપસિહ પીડાદાયક બાણ શય્યાપર યુગોના યુગો સુધી શયન કરી શકયા હોત, પરતુ શત્રુનો અનુગ્રહ તેમનાથી એક ક્ષણભર પણ સહન થઈ શકતો નહોતો

એ દિવસે વીરચૂડામણિ પ્રતાપસિહના હૃદયમા જે ઘાવ લાગ્યો તેની પીડા કોઇ પણ પ્રકારે નિવૃત્ત થઈ નહિ દિવસાનુદિવસ તેમનુ દુખ વૃદ્ધિગતજ થતુ ગયુ તેમનુ હૃદય છિન્નભિન્ન થઇ ગયુ જે હૃદય એક વખતે અત્યત કઠોર પીડા સહન કર્યા છતા પણ અક્ષુબ્ધ રહી શક્તું હતુ, તેના આજે ટુકડે ટુકડા થઇ ગયા આ ચૂર્ણવિચૂર્ણ હૃદયની સાથે પ્રતાપસિહ આ સંસારમા ઝાઝા દિવસ સુધી

રહી શક્યા નહિ તેઓ પોતાના જીવનના મધ્યાહ્નકાળેમાજ આલોકનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા તેમના અંતકાળનું વૃત્તાંત વાચવાથી પાષાણ પણ પીગળી જાય, તો પછી મનુષ્યની આંખમાંથી અશ્રુધારા પડે એમા તો આશ્ચર્યજ શુ છે ? તેઓ જે પ્રકારે અલૌકિક વીરતા અને મહત્તા સાથે જીવ્યા હતા, તેજ પ્રકારે તેઓ અદ્‌ભુત વીરત્વ અને મહત્તાની સાથે મરણ પામ્યા તેઓ ખરેખર ક્ષત્રિયોના ગૌરવ અને માહાત્મ્યના આદર્શ હતા રાજકુલમા જન્મ લેનાર કોઇ પણ મનુષ્યને તેમના જેવા સંકટો સહન કરવા પડ્યા નહિ હોય તેમની પેઠે કોઇએ પણ દીર્ઘકાળપર્યંત ભયંકર સંકટો અને વિઘ્નો સહન કરીને શત્રુની સામે યુદ્ધ કર્યું નથી કોઇએ પણ તેમના જેવો સ્વદેશાનુરાગ, સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વાર્થત્યાગ દર્શાવ્યો નથી. આ કારણથીજ તેમને 'પ્રતાપદેવ" કહેવામા આવ્યા છે ખરેખર તેઓ મનુષ્યયોનિમા સાક્ષાત્ દેવજ હતા મુસલમાનોના ગ્રાસમાથી આ અભાગિની ભારતભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા, હતભાગી આર્યજાતિના અધઃપતનનો પ્રતીકાર કરવા અને પ્રાણાર્પણનું પ્રકાશિત ઉદાહરણ જગતને બતાવવા માટેજ આ પાપમય સંસારમા પ્રતાપસિંહનો જન્મ થયો હતો, નહિ તો એક ઉત્તમ રાજકુલમા જન્મ લઇ વૈભવ અને સૌભાગ્યસંપત્તિના અધિકારી હોવા છતા સ્વેચ્છાથી રાજ્યસુખને કોણે તિલાંજલિ આપી છે ? એવો કોણ થયો છે કે જેણે વિશાલરાજ્યના અધીશ્વર હોવા છતાપણ પોતાના કુળગૌરવ અને ધર્મને માટે દીન ભિક્ષુકની પેઠે જંગલો અને પર્વતની ગુફાઓમા દુર્ગમ ગિરિમાર્ગો અને તમસ્તંભના રણોમા બરાબર પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત પરિભ્રમણ કર્યું હોય ?

ઉત્તમોત્તમ મહાલયો છોડીને રાણા પ્રતાપસિંહે પેશોલાસરોવરના તટપર કેટલીક પર્ણકુટીઓ બંધાવી હતી[1] આ પર્ણકુટીઓમાજ પોતાના સર્વ સરદારોની સાથે રહીને રાણાજી કાળનિર્ગમન કરતા હતા આજે અંતસમયે પણ મહારાણા તેમાની એક સાધારણ પર્ણકુટીમા સૂતા છે અને કઠોર કાળના આજ્ઞાની વાટ જોઇ રહ્યા છે વિશ્વાસુ સરદારો તેમની આસપાસ બેઠા છે અને મહારાણાની પ્રકૃતિ તપાસે છે, એટલામા મહારાણાનું સમગ્ર શરીર કંપાયમાન થયુ અને તેમના ગળામાથી દીર્ઘ શ્વાસ નીકળ્યો આ સમયે સમસ્ત સરદારો અત્યંત દુઃખિત થયા અને તેમની આંખમાથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી થોડી વાર પછી સાલુમ્બ્રાપતિએ મહારાણાને પૂછ્યુ –' મહારાજ કયા દારુણદુઃખથી આપનો પવિત્ર આત્મા દુઃખી થઈ રહ્યો છે ? આપની શાંતિનો ભંગ શાથી થયો છે ? ' ક્ષણવાર પછી રાણાજીએ ધીમે ધીમે ઉત્તર આપ્યો –" મારા પ્રિય સામંતો હજી મારો પ્રાણ નીકળતો નથી ' એ માત્ર એકજ ધૈર્યવચન સાંભળીને સુખપૂર્વક આ દેહને છોડીને ચાલ્યો જશે આ ધૈર્યવચન આપની પાસે છે આપ સર્વ મારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહો કે –' જ્યાસુધી અમારા શરીરમા પ્રાણ રહેશે ત્યાસુધી અમારી માતૃભૂમિને શત્રુના હાથમા જવા દઇશુ નહિ ' આ શબ્દો સાંભળતાજ હું સુખપૂર્વક નેત્રો બંધ કરી દઇશ પુત્ર અમરસિંહ અમારા પૂર્વજોના ગૌરવનું રક્ષણ કરી શકનાર નથી એ મુસલમાનોના ગ્રાસમાથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરી શકનાર નથી એ વિલાસી છે, માટે એ કષ્ટ સહન કરી શકશે નહિ ' આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા મહારાણાનુ પીળુ વદન ગંભીર બની ગયુ અને પછી તેમણે અમરસિંહની બાલ્યાવસ્થાની એકાદ બે વાતો કહી સંભળાવી તેઓ બોલ્યા – ' એકવાર કુમાર અમરસિંહ આ નીચી કુટીરમા પ્રવેશ કરતી વખત પોતાના મસ્તકની પાઘડી ઉતારવી ભૂલી ગયો હતો આથી તેની પાઘડી દ્વારના વાંસમા ભેરવાઇને નીચે પડી ગઇ અમરસિંહે લેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ અને બીજે દિવસે તેણે મને કહ્યુ કે – આ સ્થળે મોટા મોટા મહાલયો બંધાવી દો આ વાત કહતા કહતા પ્રતાપસિંહનું વદન પૂર્વ કરતા પણ અધિક ગંભીર બની ગયું તેમણે પુનઃ દીર્ઘશ્વાસ લીધો અને બોલ્યા –"અહીંઆ આ કુટીઓને બદલે રમણીય મહાલયો બની જશે મેવાડની દુર્દશા ભૂલી જઇને અમરસિંહ અહીંઆ અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ કરશે તેનાથી આ કઠોરવ્રતનુ પાલન થશે નહિ અફસોસ ' અમરસિંહ વિલાસી હોવાથી સિસોદીઆકુલનું ગૌરવ અને માતૃભૂમિની સ્વાધીનતા નાશ પામશે જે ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવાને માટે મે પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત જંગલે જંગલે અને પહાડે પહાડે અનંત ભ્રમણ

૧ આ પર્ણકુટીઓને બદલે હાલમા આ સરોવરના તટપર સંગેમરમરના મહાલયો શોભી રહ્યા છે આ મહાલયો મેવાડની અવનતિના સમયમા બંધાવવામા આવ્યા હતા. અવનતિના સમયમા પણ આવા મહાલયો બંધાવી શકાયા તે પરથી વિદિત થાય છે કે મેવાડની સંપત્તિ અગાધ હતી.

કરીને વનવાસના કઠોરવ્રતનુ પાલન કર્યું, જેને માટે મે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિને તિલાંજલિ આપી, તે ઉદ્દેશ અમરસિંહથી પાર પડી શકશે નહિ તે પોતાના સુખને માટે સ્વાધીનતાના ગૌરવને તિલાંજલિ આપશે અને તમે સર્વ એના અનર્થકારક ઉદાહરણનુ અનુસરણ કરીને મેવાડના પવિત્ર અને શ્વેત યશમા કલંક લગાડશો" પ્રતાપસિંહના આ વચનો પૂરા થતાની સાથે મેવાડના સર્વ સરદારો એકસાથે બોલી ઉઠયા –"મહારાજ ! અમે બાપ્પારાવલના પવિત્ર સિંહાસનના સોગંદ ખાઇને કહીએ છીએ કે જયા-સુધી અમારામાથી એક પણ માણસ જીવિત રહેશે, ત્યાસુધી કોઇપણ શત્રુ મેવાડભૂમિપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશે નહિ અને જ્યાસુધી અમે મેવાડની ગયેલી સ્વાધીનતાનો સંપૂર્ણરીતે ઉદ્ધાર કરીશુ નહિ, ત્યાસુધી અમે આ કુટીરોમા રહીશુ" આ સંતોષદાયક વચનો સાભળી રાણાજી પ્રસન્ન થયા તેમના સર્વ ચિંતા, સર્વ કષ્ટ અને સર્વ શંકાઓનુ નિવારણ થઇ ગયુ અને તેમણે પરમ આનંદસહિત પરલો-કની યાત્રા કરી સંવત ૧૬૫૩ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૭) માં રાણા પ્રતાપસિંહે આ સંસારમાથી વિદાય લીધી

આ રીતે ભારતના ભાગ્યાકાશમાથી એક પ્રકાશિત નક્ષત્ર તૂટી પડ્યુ પ્રતાપસિંહના મૃત્યુના સમા-ચાર સાભળી સમસ્ત ભારતભૂમિ કંપાયમાન થવા લાગી ચારે તરફથી હૃદયવિદારક શોકધ્વનિ કર્ણગોચર થવા લાગ્યો સર્વ આર્યો રોદન કરવા લાગ્યા, આબાલવૃદ્ધ વનિતા, શ્રીમંત, નિર્ધન, યુવક, યુવતી સર્વજણ અત્યંત રોદન કરવા લાગ્યા તે દુર્દિનને સેંકડો વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયા છે, ભારતવર્ષના વિશાળ હૃદયઉપર અનેક વિદેશી અને વિજાતીય શત્રુઓ ભીષણ ચરણપ્રહાર કરી ચૂકયા છે, અભાગી ભારત-સંતાનો અનેક કષ્ટો સહન કરી ચૂકયા છે, પરતુ અદ્યાપિ મહાત્મા પ્રતાપસિંહનુ નામ કોઇ ભૂલી ગયુ નથી

રાજપૂતકુલતિલક વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહનુ જીવનચરિત્ર ભારતવાસીઓએ સારી રીતે વાચવુ જોઇએ અને તેનુ મનન કરવુ જોઇએ જે લોકો પોતાની જાતિપ્રત્યે પ્રેમ ધરાવે છે, જે લોકો સ્વદેશ અને સ્વજાતિની હીનાવસ્થા જોઇને શોકાકુલ થાય છે, જે લોકો જન્મભૂમિનુ માહાત્મ્ય જાણે છે તે સર્વ જણે વીરકેસરી પ્રતાપસિંહનુ જીવનચરિત્ર વાચવુ ઉચિત છે પ્રતાપસિંહના જેવો મહાવીર જગતના કોઇ પણ દેશમા કોઇપણ સમયે ઉત્પન્ન થયો હોય એ વિષે અમને સંપૂર્ણ સંદેહ છે પ્રતાપસિંહની વીરતા, મહાનતા અને તેમની સ્વાર્થત્યાગનુ સ્મરણ થતા આજે પણ દીનહીન ભારતવાસીઓના હૃદયમા એક પ્રચંડ શક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે જે અકબરને તે સમયમા ભારતવર્ષનો શહેનશાહ માનવામા આવતો હતો, જેની પ્રચંડ સેના આગળ ઝરક્ષસની મોટી સેના પણ સાધારણ ગણાતી હતી, તેજ અકબરની સામે રાજપૂતવીરવર પ્રતાપસિંહે માત્ર થોડાક સૈનિકો અને થોડાક સામંતોની સાથે બરાબર પચ્ચીસ વર્ષ પર્યંત યુદ્ધ કર્યું હતુ જો મેવાડમા એક થુસિડાઇટસ[1] અથવા જિનોફન[2] ઉત્પન્ન થયો હોત અને તેણે મેવાડ-નો ઇતિહાસ લખ્યો હોત તો પિલોપોનિસસના મહા સમરનુ વૃત્તાંત અથવા 'દશહજારની દુર્દશા' નુ શોચ-

---

૧ થુસિડાઇડિસ નામે ગ્રીસનો એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસકર્તા થઈ ગયો છે એનો જન્મ ગ્રીસના ઍથેન્સ નગરમા ક્રાઇસ્ટના જન્મપૂર્વે ૪૭૧ વર્ષપર થયો હતો એક વખત આ ઇતિહાસવેત્તા ગ્રીસની સેનાનો સેનાપતિ હતો પરન્તુ એકવાર તે શત્રુઓદ્વારા પરજિત થયો તેથી રાજદંડના ભયથી સ્વદેશનો ત્યાગ કરી તેણે ૨૦ વર્ષપર્યંત અજ્ઞાત વાસ કર્યો હતો ઇસ્વીસન પૂર્વે ૪૦૩ ના વર્ષમા આ ઇતિહાસકાર પોતાના સ્વદેશમા પાછો આવ્યો અને ત્યાર પછી થોડાજ દિવસોમા તેનુ મૃત્યુ થયુ 'પિલોપોનીસસ"ના યુદ્ધનો પ્રથમ કાંડ પણ તેણેજ રચ્યો હતો

૨ જિનોફન પણ ગ્રીકઇતિહાસકાર અને સેનાનાયક હતો તે સૉક્રેટિસનો શિષ્ય હતો જ્યારે ઇરાનના વિખ્યાત રાજા સાઇરસે પોતાના ભ્રાતાની સાથે સગ્રામ કર્યો, ત્યારે જે દશ સહસ્ર ગ્રીકસૈનિકો સાઇરસને સહાય કરવાને ગયા હતા તેમા આ જિનોફન પણ હતો ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૦૧મા જ્યારે કુનાકસ નામના સ્થળે સાઇરસ પોતાના ભ્રાતાના હાથથી માર્યો ગયો ત્યારે ફકત વિજયી પુરુષે નિર્દયતાપૂર્વક ગ્રીકસૈનિકોનો સહાર કરવા માડયો આ સંકટના સમયમા જિનોફન અપૂર્વ રણદક્ષતા અને અદ્ભુત રણકૌશલ્ય પ્રદર્શિત કરી વીર દશહજાર સૈન્યને લઇને અત્યંત કષ્ટ સહન કરી રણભૂમિમાથી નાસી ગયો હતો એનો જન્મ ઍથેન્સ નગરમા થયો હતો, પરતુ જ્યારે ઍથેન્સ-ની સાથે સ્પાર્ટાને ભીષણ યુદ્ધ થયુ તે વખતે તેણે પોતાની જન્મભૂમિની વિરુદ્ધ ખડગ ધારણ કર્યું હતુ એણે પુષ્કળ ગ્રંથો રચ્યા છે તે સર્વમા "સાઇરસની યુદ્ધયાત્રા" "સાઇરસનુ જીવનચરિત્ર" અને "સૉક્રેટિસનુ જીવનચરિત્ર" વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે "સાઇરસની યુદ્ધયાત્રા"માજ સુપ્રસિદ્ધ 'દશહજારની દુર્દશા'નુ વર્ણન સવિસ્તર અને અત્યંત મનોહરભાષામા લખવામા આવ્યુ છે

નીય વૃત્તાન્ત મેવાડના વીરોના વૃત્તાન્તની બરાબરી કરી શકત નહિ રાણા પ્રતાપસિંહ અલૌકિક વીરતા, અદ્ભુત પરાક્રમ તથા ઉત્સાહ અને સ્વદેશાનુરાગથી ભૂષિત હતા, તેથીજ તેઓ પરાક્રમી અકબરની દુરાકાંક્ષા તથા ધર્માંધતાનો પ્રતીકાર કરવાને માટે આટલા દીર્ઘકાળપર્યંત ઝુઝયા હતા આજ કારણથી પ્રબળ પ્રયત્નો કર્યાં છતાં પણ અકબર પ્રતાપસિંહનું મન પલટાવી શક્યો નહોતો હલદીઘાટના સમરમાં મહાવીર પ્રતાપસિંહના અનુપમ ગુણો ઉત્તમ રીતે પ્રકાશિત થયા પુણ્યતીર્થ હલદીઘાટના પહાડી પ્રદેશમાં કોઈપણ એવું સ્થાન નથી કે જે પ્રતાપસિંહની વીરતાથી ગાજી રહ્યું ન હોય આ સંસારમાં જ્યાંસુધી વીરતાનો આદર રહેશે, જ્યાંસુધી ઇતિહાસ આર્યજાતિની ભૂતઘટનાઓનું વર્ણન કરતો રહેશે, ત્યાંસુધી પ્રતાપસિંહના વીરતા, માહાત્મ્ય અને ગૌરવ જગતમાં અડગ રીતે વિરાજમાન રહેશે અને ત્યાંસુધી હલ-દીઘાટ મેવાડનું થર્મોપિલી[1] તથા દેવીરક્ષેત્ર મેવાડનું મારાથૉન[2] કહેવાશે

૧ થર્મોપીલી એ ગ્રીસદેશમાં આવેલો એક નાનો ગિરિમાર્ગ છે આ જ ગિરિમાર્ગમાં લિયોનિડાસે ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૮૦ માં કેટલાક સૈનિકોસાથે ઇરાનના બાદશાહ ઝરક્ષસની પ્રચંડ સેનાની ગતિ રોકી હતી.

૨ ગ્રીસદેશના અટિકા નામના ભાગમાં 'મારથૉન' એક નાનું ગામ છે પ્રસિદ્ધ ગ્રીકવીર મિલ્ટિયાડીસે એથેન્સની સેના લઈ આ મારાથૉનના મેદાનમાં ઇરાનના બાદશાહની એક સેનાનો ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૯૦ માં સંહાર કરી નાખ્યો હતો.

अध्याय ११ मो

અમરસિંહનો રાજ્યાભિષેક–રાજા માનસિંહપર વિષપ્રયોગ કરતાં અકબરનું પોતાનું મૃત્યુ–પિતાની સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં અમરસિંહની આનાકાની–સાલુમ્બ્રાસરદારનું આચરણ–અમરસિંહદ્વારા સમ્રાટના સૈન્યનો પરાજય–ચિતોડમાં સુગ્રાજી (સાગરજી) નો રાજ્યાભિષેક–સાગરજીનું અમરસિંહને ચિતોડ સમર્પણ કરી દેવું–નવીન નવીન જય–ચંદ વતો અને શક્ત વતોના માંહોમાંહેના ઝગડા–શક્તાવતોની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાંત–રાણાની વિરુદ્ધ પાદશાહના પુત્ર પર્વેજની યુદ્ધ માટેની તૈયારી–રાણાએ કરેલો તેનો પરાજય–મહાબતખાનનો પરાજય– સુલતાન ખુશરોએ મેવાડપર કરેલું આક્રમણ–અમરસિંહની નિરાશા–ઇંગ્લાંડથી આવેલો દૂત–અમરસિંહનો વનવાસ અને પરલોકગમન.

જપૂતકુલગૌરવ રાણા પ્રતાપસિંહના સત્તર પુત્રોમાં અમરસિંહ સર્વથી જ્યેષ્ઠ હોવાથી તે સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. આઠ વર્ષની વયથી તે પોતાના પિતાનું અવસાન થયું ત્યાંસુધીના સર્વ સમયમા તેઓ પોતાના પિતા પ્રતાપસિંહની પાસે રહ્યા હતા. પિતાજીના સંકટના અથવા કઠોર પરિશ્રમના સમયમાં પણ તેઓ તેમની પાસેજ રહ્યા હતા અને તેમણે તેમના મહાન ચારિત્ર્યનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમનો આ પ્રયાસ સફળ પણ થયો હતો. વીરવર પ્રતાપની વીરતાના ઉદાહરણથી ઉત્સાહિત બનીને અને તેમના અતિ પવિત્ર મહામંત્રથી દીક્ષિત થઇને અમરસિંહે પોતાની ભરયુવાવસ્થામાં[1] મેવાડનો રાજ્યભાર ગ્રહણ કર્યો હતો. આ વખતે તેમનેપણ કેટલાક પુત્રો થયા હતા. આ પુત્રો બાલ્યાવસ્થામાં હોવા છતાં પણ અત્યંત બળવાન અને તેજસ્વી હતા; તદુપરાંત તેઓ રાજકાર્યમાં પણ ચતુર થયા હતા.

મહારાણા પ્રતાપસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી આઠ વર્ષે તેમના ભયંકર શત્રુ અકબરે પણ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કર્યું. જે આશાલતાને હૃદયમાં ઉછેરીને પાદશાહ અકબરે ધનનો અનંત ભંડાર ખર્ચી નાખ્યો હતો, અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો હતો તથા હજારો મનુષ્યોનું રુધિર રેડ્યું હતું, તે આશા ફળવતી થઇ નહિ. શહેનશાહનો અસીમ ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહ સર્વાંશે નિષ્ફળ થયો. પ્રતાપસિંહે કોઇ પણ પ્રકારે તેની 'ઇતાયત' (આધીનતા) સ્વીકારી નહિ;આથી તથા વિશેષ યત્ન નિષ્પ્રયોજન ધારી તેણે આ કાર્યની ઇતિશ્રી કરી દીધી. મેવાડનું દગ્ધ રેતાળ શ્મશાન પુનઃ શાંતિરૂપી જલનાં બિંદુઓથી સારી રીતે શાંત થઇ ગયું. અકબરની ઉત્તરવયમાં અમરસિંહે સારી રીતે શાંતિસુખનો ઉપભોગ લીધો. જો અમરસિંહની ઇચ્છા હોત તો તેઓ આ શાંતિમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરીને પોતાના કુલના માર્ગમાં કાંટા વાવી દેત; પરંતુ તેમની પરિપક્વ બુદ્ધિએ આ કાર્ય ઉચિત ધાર્યું નહિ.આથી તેમણે મોગલોની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું નહિ.

પચાસ વર્ષપર્યંત ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કરીને પાદશાહ અકબરે આ નાશવંત સંસારમાંથી વિદાય

---

[1] સંવત ૧૬૫૩ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૭) માં અમરસિંહ રાજસિંહાસનપર બેઠા હતા.

લીધી આ અરસામા તેણે પોતાના વિશાળ રાજ્યને પોતાની ઉત્તમ રાજનીતિથી દૃઢ પાયાપર સ્થાપિત કર્યું, તેથીજ તે રાજ્ય દીર્ઘકાળપર્યંત અચળ રહ્યુ હતુ આ ઉત્તમ રાજગુણોસબધે વિચાર કરતા જણાય છે કે તે સમયના યૂરોપીયસમ્રાટો પણ અકબરની બરાબરી કરી શકતા નહોતા યૂરોપના નૃપતિઓમા ફ્રાસના ચતુર્થ હેન્રી, સ્પેનના પચમ ચાર્લ્સ અને ઈંગ્લાડેશ્વરી ભુવનપ્રસિદ્ધ મહારાણી ઇલિઝાબેથ-એ ત્રણેને અકબરની સમાન માનવામા આવ્યા છે રાણી ઈલિઝાબેથની સાથે તો અકબર પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવતો હતો રાણી ઇલિઝાબેથે અકબરની પાસે એક દૂત[1] મોકલીને બધુભાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ભાગ્યની પ્રસન્નતાથી અકબરને પણ હેન્રી તથા ઇલિઝાબેથના મત્રીઓ જેવા મત્રીઓ પ્રાપ્ત થયા હતા ફ્રાસનો રાજમત્રી સુપ્રસિદ્ધ સલી જેમ ધર્મનિષ્ઠ, ઉત્તમ રણપાડિત્ય અને નીતિજ્ઞાનમા પારદર્શી હતો, તે પ્રમાણે મોગલમત્રી બહેરામખા પણ ઉત્તમ યોદ્ધો, મહાન ધર્મનિષ્ઠ અને મોટો પડિત હતો જો કે સલી બહુદર્શિતામા અબ્બુલફઝલની બરાબરી કરી શકતો હશે, પરતુ ધર્મપરાયણતા અને ઉદારતાના સબધમા તે મુસલમાન રાજદ્વારીપુરુષોની સાથે એક આસનપર બેસવાને યોગ્ય નથી અબ્બુલફઝલ અને બહેરામખાની નિસ્સીમ બહુદર્શિતાની સાથે મોગલસમ્રાટનુ બળ મળવાથી એક પ્રચડ શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ ગઇ હતી શોકની વાત છે કે આ પ્રચંડ શક્તિને અકબરે મેવાડનો નાશ કરવામાજ વાપરી હતી જો કે અકબરે મેવાડને ધૂળમા મેળવી દીધુ હતુ,તથાપિ નિષ્પક્ષપાતી ઉદારચરિત ભટ્ટલોકોએ તેના ગુણોની સ્તુતિ કરી છે તેના રાજગુણોથી મોહિત થઇને તેમણે તેને પોતાના રાજાની સાથે એકઆસનપર બેસાડયો છે અકબર મહાન રાજનીતિજ્ઞ, સમરવિશારદ,મહાનુભાવ અને દૂરદર્શી હતો એ વાતનો કોઇ અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી, પરતુ તેનુ હૃદય કેટલું ઉદાર, સરલ અને ઉચ્ચ હતુ, તે વિષે ઘણા લોકો શકા કરે છે ખાસકરીને બૂદીના ભટ્ટકવિઓએ તેના અતિમ કાર્યનુ જે વર્ણન કર્યુ છે, તે વાચવાથી તો હૃદયમા ચોટ લાગી જાય છે અને તેને સ્વાર્થપરતા, કપટતા અને વિશ્વાસઘાતકતાનો ભડાર કહેવાને જીવ લલચાય છે જે અકબર પોતાના વિપુલબલના પ્રભાવથી તે સમયના સર્વ નૃપતિઓનો શિરોમણિ ગણાતો હતો, જેની સમાન દૃષ્ટિ,સૂક્ષ્મદર્શિતા અને ન્યાયપરાયણતાના અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે, જેને "જગદ્ગુરુ" કહેવામા આવ્યો છે, જેને "દિલ્લીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા 'મરાદીની ઉપાધિ મળી હતી,તેજ અકબરે-અફસોસ ' લખતા લેખિની પણ કપાયમાન થાય છે (1) માનસિહને વિષ દઈને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો આ પ્રયત્નનુ પરિણામ ઉલટુ આવ્યુ આ ક્રૂર કર્મથી સ્વય પાદશાહનો નાશ થયો બૂદીના ભટ્ટકવિઓએ પોતાના ગ્રથોમા પ્રકટ રીતે આ વૃત્તાત વર્ણવ્યુ છે કર્નલ ટૉડ બૂદીના કવિઓનુ આ વૃત્તાત સપૂર્ણત સત્ય માને છે

એ ગ્રન્થયોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે અકબરના રાજા માનસિહનો પ્રતાપ દિવસાનુદિવસ એટલો બધો વૃદ્ધિંગત થતો ગયો કે અકબરના હૃદયમા તેનાપ્રત્યે દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો દ્વેષના વિષમય દશાથી જર્જર થઇને પ્રતિક્ષણે તેને એજ શકા થવા લાગી કે માનસિહ મને સિહાસનપરથી પદભ્રષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે માનસિહના તીવ્ર દૃષ્ટિપાતથી જાણે દિલ્હીનુ સિહાસન કપાયમાન થઇ રહ્યુ છે તેને દ્વેષથી ચિતા, ચિતાથી શકા અને અતે માનસિહનો વધ કરવાની ઈચ્છા થઇ અકબરે ગુપ્ત રીતે માનસિહનુ કાસળ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો આ જગતમા એવુ કોઈ પણ કાર્ય નથી કે જે ક્રૂર માણસો પાર ન પાડી શકે અકબર પાદશાહ હતો અને રાજા માનસિહ ગમે તેવો પણ તેનો સેવક હતો કાળની વિચિત્ર ગતિથી સ્વામીએ સેવકનો ગુપ્ત રીતે સહાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અકબરે "માજુમ" અર્થાત્ એક પ્રકારની મિઠાઇ બનાવી અને તેના અર્ધ ભાગમા માનસિહને મારે વિષ મેળવ્યુ, પરંતુ મારનાર કરતા જીવાડનાર મોટો હોય છે દૈવની વિચિત્ર ગતિથી અકબરે ભૂલાવો ખાઇને વિષમય "માજુમ" પોતેજ ખાધી-તેને પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યુ નિરપરાધી શ્રદ્ધાયુક્ત તથા સ્વામિભક્ત સેવકના પ્રાણ લેવાનો પ્રયત્ન કરતા સ્વય શહેનશાહે પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા જોકે માનસિહે પાદશાહના યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી સલીમને બદલે પોતાના ભાણેજ ખુશરોને રાજસિહાસનપર બેસાડવાની ચેષ્ટા કરી હતી, એ વાત અમે કબૂલ કરીએ છીએ, પરંતુ તેણે શહેનશાહ અકબરને પદભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કદિપણ કર્યો નહોતો તે

૧ સર ટૉમસરો બ્રિટિશ એલચી થઇને આવ્યો હતો રાણી ઈલિઝાબેથે તેને હિંદ મોકલવાની તૈયારી કરી હતી, પરતુ તેના પરલોકવાસ પછી રાજા જેમ્સના શાસનકાળમા તે હિંદુસ્થાનમા આવ્યો હતો

છતા પણ અકબરે આવો ગુપ્ત પ્રપચ રચ્યો તે કાર્ય તેને માટે ઘટિત નહોતુ, કારણ કે જો તેણે ધાર્યું હોત તો તે પોતાની સત્તાથી પ્રકટરીતે માનસિહની વિરુદ્ધ કોઇપણ કાર્ય કરી શકયો હોત જો તેની ઇચ્છા હોત તો તે રણમા પણ માનસિહને પરાજિત કરી શકત, તો પછી તેણે પોતાના વિમલ ચરિત્રમા કલ ક લગાડવાને માટે આવુ કામ શામાટે કર્યું ? તેના હૃદયમા શુ હતુ તે કોણ કહી શકે એમ છે?[1]

ગમે તે હો ! આપણે હવે પુન મેવાડના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીશુ રાજસિહાસનપર બેસતાજ અમરસિહે જેદ્વારા રાજ્યનુ હિત સાધી શકાય એવા નિયમોનુ પાલન કરવા માડયુ સર્વ ક્ષેત્રોની બે વાર માપણી કરી અને તેનાપર પુન નવીન મહેસુલ ચઢાવ્યુ વળી તેમણે પોતાના સામતો અને સરદારોને નવી નવી જાગીરો આપી આ ઉપરાત તેમણે બીજા પણ કેટલાક નવીન નિયમોનો પ્રચાર કર્યો હતો જેમા એક નવીન ઢબની પાઘડી બાધવાનો રિવાજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે[2] અમરસિહે પ્રચલિત કરેલા નવીન નિયમો અને નવીન રીતરિવાજોનુ વૃત્તાત હાલમા મેવાડરાજ્યના સ્તભોના શિલાલેખોમા ઉપલબ્ધ થાય છે

દૂરદર્શી અમરાત્મા મહારાણા પ્રતાપસિહને જે શ કા થઇ હતી, તે શીઘ્રજ ફલવતી થઇ વસ્તુત મોજવિનાસ અને શાતિ અ તે અમરસિહને અનર્થકારી થઇ પડયા પિતાની પવિત્ર આજ્ઞાનો અનાદર કરીને અમરસિંહ અસ ત આલસ્યને વશ થઇ ગયા તેમણે પેશોલા સરોવરને તટે બ ધાવેલી પર્ણકુટીઓનો ત્યાગ કરીને ત્યા એક મહાલય બધાવ્યો અને તેનુ નામ " અમરમહેલ " રાખ્યુ આ મહાલયની અ દર વાણીમિત્ર–મધુરભાષી સખાઓની સાથે બેસી તેઓ નિશ્ચિતતાપૂર્વક દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા, પરતુ તેઓ આ પ્રકારનુ સુખ દીર્ઘકાળપર્ય ત ભોગવી શકયા નહિ અલ્પ કાળમાજ જહાગીર પાદશાહના રણવાદ્યોએ મેવાડની સીમાપર શબ્દ કરીને પ્રમાદી અમરસિહને વિલાસની તદ્રામાથી જાગ્રત કર્યા હજી તો દિલ્હીના તખ્તપર બેઠાને પૂરા ચાર વર્ષ પણ થયા નહોતા તે પૂર્વે જહાગીરે સર્વ ગૃહકલહોનો અ ત આણીને મેવાડપર આક્રમણ કર્યું આ વિસ્તૃત ભારતવર્ષના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જ્યારે સર્વ રાજાઓએ દિલ્હીશ્વરની આધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યારે શુ માત્ર એકલો સિસોદીઆવશજ તેનો વિરોધી રહી શકે ? શુ રાણાજીની સેના પાદશાહની સેના સામે ટકી શકે તેમ છે ? તો પછી આટલો ગર્વ શો ? આટલો દર્પ શો ? આટલો અહ કાર શો ? આ ગર્વ, આ દર્પ, આ અહ કાર

[1] આ વાત તો સત્યજ છે કે દુષ્ટમાણસનુ હૃદય કોઇપણ વખત પાપવૃત્તિથી અવશ્ય ચલાયમાન થાય છે કપટી મનુષ્યો બહારથી સાધુત્વ બતાવી પોતાની દુષ્ટ મનોવાઞ્છના સિદ્ધ કરી લે છે, પરતુ સર્વ માણસો કાઇ આવા દુષ્ટ હોતા નથી ગમે તેવો પણ અકબર આખરે માણસજ હતો તેના હૃદયમાં પાપવૃત્તિએ પ્રવેશ કર્યો એ કાઈ આશ્ચર્યજનક વાત નથી તેણે પોતાના પદનુ મહાન ગૌરવ ભૂલી જઈને આ જે પિશાચસમાન કાર્ય કર્યું, તે સત્ય માનવાની આપણને ઇચ્છા થતી નથી આ વળી સત્ય છે કે અકબરની પાછલી વયમા ઉત્તરાધિકારના સબધમા માનસિહ અને પાદશાહની વચ્ચે વૈમનસ્ય પેદા થયુ હતુ, પરતુ માનસિહનાજ બાહુબળથી અકબરને પોતાનુ અર્ધું રાજ્ય મળ્યુ હતુ માનસિહ તેના દરબારનુ રત્ન અને રાજ્યનો અલકાર ગણાતો હતો અને અકબર તેને સમર્થ પોતાનો જમણો હાથ ગણતો હતો પરતુ તેણે કૃતજ્ઞતાના મસ્તકપર લાત મારીને માનસિહને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો અને તેને વિષ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ જાણી, આપણને અત્યત શોક થાય છે આ ગૂઢ અને ગભીર બાબતનો નિર્ણય કરવો એ કાઈ સહજ વાત નથી જો માત્રઅનુમાનથીજ એનો નિર્ણય કરવામા આવે તો ઇતિહાસના શુક્લ યશમા કલકની કાલિમા લાગ્યા વિના રહે નહિ, પરતુ કર્નલ ટૉડે બૂદીના ભટ્ટ કોના ગ્રથોને સપૂર્ણત વિશ્વાસપાત્ર માન્યા છે, તો પછી આપણે તેમને શામાટે વિશ્વસનીય નહિ માનીએ ? આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે અકબરે ખરેખર આ પૈશાચિક કાર્ય કર્યું હતુ મનુષ્યની અગમતાનો પાર પામવો અત્યત કઠિન છે જે કોઇ અમીર અથવા રાજસભાસદની સાથે અકબરને વૈમનસ્ય થતુ હતુ તેને તે આજ પ્રકારે મારી નાખતો હતો તે બે પ્રકારની ગોળીઓ રાખતો હતો વિષમય અને વિષરહિત આ બેની વચ્ચેનો ભેદ તે પોતેજ જાણતો હતો જેનુ કાસળ કાઢવાનો તેણે ઇરાદો રાખ્યો હોય તેની પાસે બેસીને તેને વિષમય ગોળી ખવરાવતો હતો અને પોતે વિષરહિત ગોળી ખાતો હતો આ રીતે તેણે ઘણા જણને મારી નાખ્યા હતા, પરતુ અતે તે પોતે પણ પોતાના ખોદેલા ખાડામા પડયો હતો

[2] આ ઢબની પાઘડી "અમરશાહી પગડી" ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે રાણાજી તથા મેવાડના ઘણા સરદારો અદ્યાપિ આ ઢબની પાઘડી બાધે છે

અવશ્ય ચૂર્ણ કરવો જોઇએ ' મંત્રીઓએ જહાગીરને આ પ્રમાણે અમરસિંહની વિરુદ્ધ ઉત્તેજિત કરવાથી જહાગીર ક્રોધાન્વિત થયો અને મેવાડપર ચઢી આવ્યો

રાણા અમરસિંહ મહાસંકટમા આવી પડયા એક તરફ તેમને તુચ્છ વિનાસવાસના કઠિન અને ઉચિત કાર્ય કરવામા પ્રતિરોધ કરવા લાગી અને બીજી તરફ યશની ઇચ્છા પણ ઉદ્દભવી. યશની ઇચ્છાથી તેમના હૃદયમા થોડા સાહસનો સંચાર થયો, પરંતુ શોકની વાત છે કે આ સાહસ તેમના અંતઃકરણમા દીર્ઘકાળપર્યંત રહ્યુ નહિ અને કુભાવનાઓએ ઉદ્દભૂત થઈને પુનઃ તેમના હૃદયને આલસ્યપૂર્ણ બનાવી દીધુ હવે શુ કરવુ તે તેમને સૂઝયુ નહિ આ વખતે તેમના કેટલાક ખુશામતખોર સખાઓ તેમને સમજાવવા લાગ્યા કે –" મહારાજ ! સંગ્રામ કરવાથી શુ ફળનિષ્પત્તિ થનાર છે ? આપ જાણી જોઇને વિપત્તિને શામાટે આમંત્રણ કરો છો ? જ્યારે ભારતવર્ષના સર્વ હિંદુમુસલમાન નૃપતિઓ અને નવાબો મોગલોના પ્રચંડ બાહુબલથી પરાજિત થઇ ગયા છે, તો શુ આપ તેમની સામે ટકી શકશો ? આપની પાસે નથી ધન કે નથી સેના તેમની સાથે સંધિ કરવાથી જો સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા આપણને પ્રાપ્ત થતી હોય તો પછી સંધિ કરવામા શી હાનિ છે ? સંધિ કરવાથી આપનુ રાજ્ય, ધન અને ગૌરવ ચિરકાળ-પર્યંત અચળ રહેશે અને વળી પાદશાહ આપનાપર સંતુષ્ટ થઇને આપના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી આપે એવો પણ સંભવ છે ' કાયર અને ભીરુલોકોના આ વચનો સાંભળીને થોડીવાર સુધી રાણા અમરસિંહનું હૃદય સંતપ્ત રહ્યુ, પરંતુ આ વખતે તેઓ એટલા બધા ,પ્રમાદી થઈ ગયા હતા કે તેમની ઇચ્છા હોવા છતાપણ તેઓ આ સંનાહનુ ખંડન કરી શકયા નહિ રાણાને વિમૂઢ થઈ ગયેલા અને ઉત્સાહહીન અવસ્થામા સમય વ્યતીત કરતા જોઇને મેવાડના સરદારો અત્યંત દુઃખિત થયા, તેઓ સર્વ એકત્રિત થઇને "અમરમહેલ'મા ગયા અને રાણાને વિપત્તિના આગમનની ખબર કરી સામંતશિરોમણિ ચંદાવત વીરે અમરસિંહની સન્મુખ આવી ધીર ગંભીર સ્વરથી તેમને કહ્યુ કે –" મહારાજ ! શુ આપ આ પ્રકારેજ આપના પવિત્ર કુલગૌરવને અચળ રાખશો ? વિચારી જુઓ કે આપનો જન્મ કયા કુળમા થયો છે ? કોનુ રક્ત આપની નાડીઓમા વહે છે ? આપનો પ્રચંડ શત્રુ જહાગીર સર્વસંહારક સ્વરૂપ ધારણ કરીને આપની સમક્ષ આવ્યો છે અને આપ તો ખુશામતીઆ મિત્રોની વચ્ચે ઘેરાઇને ભયભીત અને કાયરની પેઠેજ આપનો સમય વ્યતીત કર્યે જાઓ છો આપની આંખ આગળ મુસલમાનલોકો મેવાડનુ સત્યાનાશ કરી દેશે, પ્રજાને સતાવશે અને રજપૂતબાળાઓને પોતાના અપવિત્ર હાથથી સ્પર્શ કરીને તેમના સતીત્વનો ભંગ કરશે, તો પછી આ અત્યાચારો જોઇને આપ શી રીતે નિશ્ચિંત બેસી રહેશો ? જો આપનામા પૂર્વજોના પવિત્ર યશને અચળ રાખવાનુ સામર્થ્ય નહિ હોય તો આપના રાજ્યને, આપના ઐશ્વર્યને અને આપના ઉચ્ચ કુલગૌરવને શતશઃ ધિક્કાર છે ! જો આપનામા પૂર્વજોની કીર્તિ અચલ રાખવાની શકિત નહોતી તો આપે સિસોદીઆકુળમા શામાટે જન્મ લીધો ?"

સાલુમ્બ્રાસરદારના આ તેજસ્વી વાકયો સાંભળી સર્વ સરદારોના હૃદય ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયા, પરંતુ દુઃખ સાથે કહેવુ પડે છે કે આ આવેશમય વાકયો સાંભળ્યા છતા અમરસિંહની જડતા તો જેવી ને તેવી અચળજ રહી દારુણ ક્રોધ અને અભિમાનથી ચંદાવતવીરના હૃદયમા આગના ભભુકા ઉઠયા સભાગૃહની સમીપમાજ ચૂરોપમા બનેલુ એક મોટુ દર્પણ પડયુ હતુ ક્રોધિત સાલુમ્બ્રાસરદારે પોતાની પાસે બીજી કાઈ ચીજ નહિ જોઇને ગાલીચાના એક ખુણાપર એક પિતળની સાંકળ પડેલી હતી તે ઉઠાવીને દર્પણની તરફ ફેકી તત્કાળ તે દર્પણના ટુકડેટુકડા થઇ ગયા પછી તે ચંદાવતવીરે અકસ્માત્ રાણા અમરસિંહનો હાથ પકડીને તેમને સિંહાસનપરથી નીચે ઉતારી પાડયા અને ગંભીર વાણીથી કહ્યું – ' સરદારો ! પ્રતાપસિંહના પુત્રને શીઘ્ર અશ્વારૂઢ કરીને કલંકથી બચાવો " સાલુમ્બ્રાપતિનું આવુ વર્તન જોઇને રાણાજી મનમા અત્યંત દુઃખિત થયા અને તેમને ' રાજદ્રોહી" તથા ' રાજાપમાનકારી ' કહીને વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા પરંતુ સત્ત ચંદાવતસરદાર અમરસિંહના આ અનુચિત વર્તનથી લેશ પણ દુઃખિત થયા નહિ તેમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે કર્તવ્યને ખાતર મારે આવુ વર્તન કરવુ પડયુ છે, તેમા દોષ શુ છે ? વસ્તુતઃ સાલુમ્બ્રાપતિએ પોતાનું કર્તવ્યજ બજાવ્યુ હતુ જો તે સરદાર આવુ વર્તન ન કરત તો અમરસિંહની અતિ ભયંકર દુર્દશા થાત બીજા સરદારો પણ ચંદાવતવીરની કર્તવ્યપરાયણતા જોઇને અતીવ પ્રસન્ન થયા સર્વજણે એકમત થઈ રાણાજીને અશ્વારૂઢ થવાને કહ્યુ આ વખતે રાણાજીના

હૃદયમા ક્રોધાગ્નિ સળગી રહ્યો હતો અને ક્રોધને લીધે તેમની આંખમાથી અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી થોડે દૂર ગયા પછી તેમને કિંચિત્ સાવધાનતા આવી મેવાડના તેજસ્વી સરદારો અને સામન્તો રાણાજીના માનસિક વિકારની લેશ પણ સ્પૃહા રાખ્યા વિના સેનાસહિત પર્વતપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા મેવાડભૂમિમા આવેલ શ્રીજગન્નાથજીના મંદિર આગળ આવ્યા એટલે રાણાજીનો મનોવિકાર સર્વથા દૂર થઇ ગયો ધીમે ધીમે તેમના જ્ઞાનનેત્રો ખુલી ગયા અને તેમને યથાર્થ સમજ પડી કે આમા જે કાંઈ દોષ છે તે મારોજ છે આ પ્રકારે રાણાજીના મનનો ભ્રમ દૂર થઇ તેમને સત્યજ્ઞાન થયુ ત્યારે તેઓ પોતાની જાતને શતશઃ ધિક્કાર દેવા લાગ્યા તરતજ મેવાડની ખરી અવસ્થાનુ પ્રતિબિંબ તેમના મનરૂપી દર્પણપર પડી ગયુ તેમના મસ્તકપર કરાલશત્રુ સિંહનાદ કરતો હતો અને તેઓ નિદ્રાગ્રસ્ત હતા જે સિસોદીઆકુળના ગૌરવનુ રક્ષણ કરવાને માટે રાણા પ્રતાપે દીર્ઘકાળપર્યંત અગાધ કષ્ટ સહન કર્યું હતુ, તેજ ગૌરવ આજે નષ્ટ થવાની અણીપર હતુ આવી સ્થિતિમા શુ નિશ્ચિંત રહેવુ અમરસિંહને માટે ઉચિત છે? અમરસિંહ સારીપેઠે સમજી ગયા કે કર્તવ્યથી વિમુખ થઇને અનુચિત કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ જે થયુ તે થયુ. ગઇ વાતમા કોઇનુ કાંઇ ચાલતું નથી હવે તેવિષે શોક કરવાથી શો લાભ? હમણા વિપત્તિ આવી પડી છે,માટે ઉત્સાહથી પરિશ્રમ કરવો એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો ઉત્સાહપૂર્વક પરિશ્રમ કર્યા વિના આ વિપત્તિમાથી તેમનુ રક્ષણ થાય એમ નહોતુ રાણાજીએ ધાર્યું કે-"જો કે અમારી પાસે સૈનિકો થોડા છે, તોપણ તેમના હૃદયમા ઉત્સાહ પરિપૂર્ણ છે તેમના હૃદયને જો મારા તરફથી ઉત્તેજન મળશે તો તેઓ ઉત્તમ કાર્ય કરશે" માત્ર આટલો વિચાર કરીનેજ તેઓ નિશ્ચિંત રહ્યા નહિ પરંતુ તેમણે પોતાનો અપરાધ ક્ષમા કરવાને સર્વ સરદારોને પ્રાર્થના કરી અને સાલુમ્બ્રાપતિને સંબોધીને કહ્યુ -"સાલુમ્બ્રાસરદાર! આપ વાસ્તવમા સિસોદીઆકુળના હિતકારી છો મને મોહનિદ્રામાથી જાગૃત કરીને આપે ખરેખર આપનુ વીરત્વ દર્શાવી આપ્યુ છે આપનો આ ઉપકાર હું કદિપણ વિસરીશ નહિ પ્રતાપસિંહ તો સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા છે, પરંતુ પ્રતાપસિંહનો પુત્ર અદ્યાપિ જીવિત છે,માટે ચાલો, સમરભૂમિમા શત્રુની સામે ચાલો અને જુઓ કે અમરસિંહ પ્રતાપસિંહનો યોગ્ય પુત્ર છે કે નહિ" રાણાજીનો ઉત્સાહ જોઇને સર્વ સરદારોના હૃદયમા બમણો ઉત્સાહ આવ્યો તેઓ સર્વ ગગનવિદારક ભયંકર સિંહનાદ કરી મેવાડના પર્વતોને કંપાયમાન કરવા લાગ્યા અને શત્રુઓની સમીપ જવા લાગ્યા શત્રુઓ આ વખતે દેવીર નામના સ્થાનમા પડેલા હતા રણોન્મત્ત રાજપૂતોએ એકદમ તે સ્થાનપર પહોચીને પ્રબળ વેગથી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું આ વખતે ખાનખાનાનનો ભ્રાતા સેનાપતિ થઇને આવ્યો હતો દેવીરના પહાડી પ્રદેશમા રાજપૂતો અને મુસલમાનો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યુ રાજપૂતોને આગળ ધસી આવતા જોઇને મોગલસેનાપતિએ પણ પોતાની સેનાને આગળ ચલાવી રાણા અમરસિંહના ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત થઇને રાજપૂતગણ સ્વદેશના ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે અદ્ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા દીર્ઘકાળપર્યંત ઘોર સંગ્રામ ચાલ્યો બન્ને પક્ષના અગણિત માણસો માર્યા ગયા, પરંતુ કયા પક્ષને વિજય મળશે તે હજી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નહોતુ મધ્યાહ્નકાળ વ્યતીત થઈ ગયો સૂર્ય ભગવાન ગગનના મધ્ય ભાગને છોડીને ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમની તીક્ષ્ણતા કિંચિત્ પણ ન્યૂન થઈ નહોતી તેમનુ પ્રચંડ તેજ હજી પણ અગ્નિકણ વરસાવી રહ્યુ હતુ મોગલોની તોપો ભયંકર ગર્જના કરી રહી હતી અને તેમાથી નીકળતા ધૂમ્રથી આસપાસ અંધકાર ફેલાઇ રહ્યો હતો જાણે પ્રલયકાળની મેઘમાળાથી ત્રૈલોક્ય અંધકારમય થઈ રહ્યુ હોય તેવો ભાસ થતો હતો થોડીવારસુધી તો મનુષ્યોને કોઈપણ પદાર્થ દૃષ્ટિગોચર થતો નહોતો રણવીર રાજપૂતો આ ઘનઘોર ધૂમ્રરાશિને ન ગણકારતા સિંહનાદ કરતા મોગલો તરફ ધસવા લાગ્યા તેમની પ્રચંડ ગતિ રોકી નહિ શકાયાથી મોગલો પીઠ દેખાડીને રણમાથી નાસવા લાગ્યા તેમના અનેક માણસો રાજપૂતોના હાથથી માર્યા ગયા આ પ્રકારે આખો દિવસ યુદ્ધ કરીને રાણા અમરસિંહે યવનસેનાને પરાજિત કરી અને તે પછી તેઓ ગૌરવસહિત પોતાના પાટનગર તરફ ચાલ્યા ગયા

સંવત ૧૬૬૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૮)મા સુપ્રસિદ્ધ દેવીરક્ષેત્રમા આ મહાસંગ્રામ થયો હતો જે રણવિશારદ રાજપૂતવીરોના અદ્ભુત પરાક્રમથી મુસલમાનો પરાજિત થયા હતા તે સર્વમા રાણાજીના

કાકા વીરવર કર્ણસિંહ અત્યંત પરાક્રમી હતા. તેમનાજ બાહુબલ અને અપૂર્વ રણકૌશલથી અમરસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો.વીરવર કર્ણસિંહથીજ વિશાલ કર્ણાવત ગોત્રની ઉત્પત્તિ થઇ છે. જો કે રાજપૂતોના બાહુબળથી અગણિત મોગલસૈનિકો પરાજિત થયા હતા, તથાપિ આ પરાજયથી પાદશાહનો ઉત્સાહ કિંચિત્ પણ ન્યૂન થયો નહિ. ઉલટપક્ષે તેને રાજપૂતોપર પહેલા કરતા બમણો ક્રોધ ચઢયો. એક વર્ષ પછી અર્થાત્ સંવત ૧૬૬૫ની વસંતઋતુમા યુદ્ધની ભયંકર તૈયારી કરીને તેણે અબ્દુલ્લા નામના સેનાપતિને એક મહા પ્રચંડ સૈન્ય આપી મેવાડ જીતવા મોકલ્યો. અબ્દુલ્લા પોતાની વિશાલ સેના જોઇને અત્યંત આશાન્વિત થઈ રાણા અમરસિંહની સાથે સંગ્રામ કરવાને ચાલ્યો રાણાજી પણ તેના આગમનના વર્તમાન સાંભળી પોતાની સેના લઇ આગળ વધ્યા. રણપુર નામના ગિરિમાર્ગપર ઉભય દલો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામનો આરંભ થયો રણવિશારદ તેજસ્વી રાજપૂતો સ્વદેશપ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી દીક્ષિત થઇને અદ્ભુત પરાક્રમથી મોગલસેનાનો મોર્ચો તોડવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા તેમનો આ પ્રયાસ ફળીભૂત થયો. મોગલયોદ્ધાનો વિરાટ વ્યૂહ છિન્નભિન્ન કરીને તેમનો સંહાર કરતા કરતા રાજપૂતો ક્રમશઃ આગળ વધવા લાગ્યા પ્રાય સર્વ મોગલો માર્યા ગયા ઘણા થોડાજ નાસી જઇને પોતાના પ્રાણ બચાવી શકયા. ફાલ્ગુન શુક્લા સપ્તમીને દિવસે આ ભયંકર સંગ્રામ થયો હતો.[1] તે દિવસે સિસોદીઆકુલનો બુઝાઈ જતો શૌર્યાગ્નિ પુન એકવાર પ્રચંડતાથી સળગી ઉઠયો મેવાડના ગૌરવે પુનઃ એકવાર પ્રકાશમાન જ્યોતિથી ઝળકી ઉઠી પ્રકાશમાન શોભા ધારણ કરી ગિહલોતકુલની વીરતાના પ્રકાશનો તે એક પ્રસિદ્ધ દિવસ થયો ગિહલોતકુલકેસરી વીરવર બાપ્પારાવલની વિજયપતાકા પુન એક વાર રાજ્યની ચારે સીમાપર ફરકાવવામા આવી જે રાજપૂતવીરોએ સ્વદેશપ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી દીક્ષિત થઈને તે દિવસે પુણ્યતીર્થ રણપુરક્ષેત્રમા પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યુ હતું, તેમની નામાવલી સ્વદેશભક્તોની સૂચિમા આદરસહિત સ્થાન પામવાને યોગ્ય છે.[2]

દેવીર અને રણપુર એ બેઉ મેવાડના અતિ પવિત્ર સ્થાન માનવામા આવે છે આ ઉભય સ્થન સંપૂર્ણ પરાજય પ્રાપ્ત થવાથી પાદશાહને અસહ્ય શોક થયો માત્ર થોડા રાજપૂતો તેના અગણિત સૈનિકોને શી રીતે પરાજિત કરી શકતા હતા, તે તે સમજી શકયો નહિ, પરંતુ હજી રાજપૂતોની સામે બાથ બીડવાનો તેનો ઉત્સાહ કમી થયો નહોતો જ્યારે જ્યારે તેને ઉક્ત પરાજયનું સ્મરણ થતું, ત્યારે ત્યારે તેને અત્યંત ક્રોધ ચઢતો અને તેના જીવને જરાપણ ચેન પડતું નહિ હવે તેણે એક અતિ પ્રચંડ સેના તૈયાર કરવાનો વિચાર કર્યો આ પ્રચંડ સેના મેવાડમા મોકલ્યા પૂર્વે જહાગીરે એક અદ્ભુત ચાલાકી વાપરી રાણાજીને બળહીન કરવાનો વિચાર કર્યો પાદશાહ જહાગીર હિંદુઓના પ્રાચીન સંસ્કારો સારીપેઠે જાણતો હતો આગળ આવતો એક ઉલ્લેખ વાચવાથી પાઠકો આ વાત યથાર્થ રીતે સમજી શકશે, પરંતુ રાજપૂતોની આગળ પાદશાહની કાંઇ પણ ચાલાકી ચાલી નહિ રાણાજીનુ બળ ક્ષીણ કરવાને માટે પાદશાહ જહાગીરે ચિતોડનગરમા એક બીજા રાજપૂતને 'રાણા'ની ઉપાધિસહિત અભિષેક કર્યો આ રાજપૂતનુ નામ સાગરજી હતુ સાગરજીનુ કેટલુક વૃત્તાન્ત પૂર્વે આવી ગયું છે. આ નીચ રાજપૂતકુલાગારે સિસોદીઆકુલને કલંક લગાડીને અકબર પાદશાહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો. જહાગીરે પોતાના હાથે સાગરજીનો અભિષેક કર્યો અને તેને ચિતોડનું રાજ્ય તથા એક ખડ્ગ અર્પણ કર્યું નવીન રાણા પાદશાહના સૈન્યથી રક્ષિત થઇને ચિતોડના ધ્વંસરાશિમા રાજ્ય કરવાને આગળ વધ્યા. યવન લોકોના કઠોર પ્રાસભથી ચિતોડનો જે થોડો ભાગ શેષ રહ્યો હતો, તે પણ કાંઈ સાધારણ નહોતો. સંધ્યાસમયના ગગનની શેષ રશ્મિરેખાસમાન ચિતોડના તે નષ્ટગૌરવના ક્ષીણ અવશેષનું જે વર્ણન સર

---

૧ તવારીખ ફિરિસ્તામા બીજો સમય લખવામા આવ્યો છે,તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે-"સુલ્તાન ખુર્રમ યુદ્ધમાં ગયો તેથી થોડા સમય પૂર્વે આ મહાસંગ્રામ થયો હતો " પરતુ કર્નલ ટૉડને આ વાત માન્ય નથી

૨ આ વીરોના નામ અત્રે લખવામા આવે છે -દેવગઢના ઠાકોર દુર્ગો સગાવત, નારાયણદાસ, સૂરજમલ અને યશકર્ણ આ સર્વ જણ સિસોદીઆકુલના મુખ્ય અને પ્રથમ શ્રેણીના સરદારો હતા રાઠાવતસરદાર ભાનુસિંહનો પુત્ર પૂર્ણમલ્લ રાઠોડહરિદાસ, સાદડીના ભૂપતિ ઝલા, કહિરદાસ કુશાવત, બેદલાના ચૌહાણ-કેશવદાસ, મુકુંદદાસ રાઠોડ અને જયમલ્લોત (જયમલ્લના વંશજ) એમણે પણ આ સમરમા પ્રાણાર્પણ કર્યું હતુ.

ટૉમસરો નામના સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ પ્રતિનિધિએ પોતાની યાત્રાના વૃત્તાંતમાં કર્યું છે, તે વાંચવાથી આપણે આશ્ચર્યચકિત થઇ જઇએ છીએ.[1]

રાજપૂતકુલાગાર સાગરજીએ પોતાના પૂર્વજોના નષ્ટ થયેલા ગૌરવની ભસ્મપર ક્ષણભંગુર સિંહાસન સ્થાપિત કર્યું. સ્મશાનસમાન ચિતોડ એક પ્રકારના અસ્થિર સૌન્દર્યથી સુશોભિત થયું; પરંતુ પાદશાહે સાગરજીને જે આશાથી ચિતોડનું સિંહાસન સમર્પણ કર્યું હતું, તે આશા સફળ થઇ નહિ. તેનું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ મેવાડનિવાસીએ રાણા અમરસિંહનો પક્ષ છોડયો નહિ. કોઇ કુતૂહલને માટે પણ સાગરજીનું મુખ જોવાને ગયું નહિ અત્યંત કષ્ટ અને માનસિક વેદના સહન કરીને સાગરજીએ સાત વર્ષપર્યંત ચિતોડમા રાજ્ય કર્યું. તે સ્વયં પોતાની દુર્દશાનો વિચાર કરીને ખિન્ન થયા કરતો કેઃ-"જે ચિતોડપુરીને મારા પૂર્વજોએ પોતાના બાહુબલથી પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમાં આજે શત્રુઓના અનુગ્રહથી મારો અધિકાર સ્થાપિત થયો છે; પરંતુ તેથી મને ફળ શુ મળ્યું? મારે ડગલે ડગલે મારા જાતિબંધુઓની ઘૃણા અને દ્વેષરૂપી વિષ પ્રાશન કરીને જીવવું પડે છે સ્વતત્રતા, સામર્થ્ય અને ઉત્સાહ એમાનું કાઈ મારામાં નથી. મોગલપાદશાહના પ્રતાપથી આ સિંહાસન મને પ્રાપ્ત થયું છે અને એક સર્પની પેઠે મારે એની રક્ષા કરવી પડશે; તો પછી આ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાથી મને શો લાભ થયો?" આ પ્રકારની અનેક ચિંતાઓથી પીડિત હોવાને લીધે સાગરજી એક ક્ષણભર પણ સુખ ભોગવી શકયો નહિ. તે એક ક્ષણસુધી પણ ક્યાંય સ્થિર થઇને રહી શકતો નહોતો. ચિતોડની જે વસ્તુ તે જોતો તેથી તેના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની ચિંતા થતી. આ ચિંતાઓના વિષમય દંશોથી તેને અત્યંત પીડા થતી હતી તે પોતાની કાયરતા અને રાજસન્માનને માટે પોતાની જાતને શતશઃ ધિક્કાર આપતો. મહાલયમાં શાતિ નહિ મળવાથી તે કોઇ કોઈ વખત અગાશીમા જતો, પરંતુ તે હતભાગીને ત્યા પણ શાતિ મળતી નહિ. અગાશીમા જવાથી તો તેની માનસિક પીડા બમણી વધી જતી. તે જ્યારે ઉંચી અગાશીપર જઇને ચિતોડના ગૌરવસ્તંભોને જોતો ત્યારે તેના શોકનો પાર રહેતો નહોતો, તેને શુદ્ધિ રહેતી નહોતી. તેને સમસ્ત જગતમાં શૂન્યતા અને અધકાર જણાતો હતો. તે મનમાં બોલતો કેઃ- "મારા પૂર્વજોએ મુસલમાનોપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને આ ગૌરવસ્થંભો બંધાવ્યા હતા. તેમણે અનેકવાર આ સ્થભોનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના હૃદયનું રુધિર અર્પણ કર્યું છે; પરંતુ આજે હું મારા પૂર્વજોના યશને કલંકિત કરવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યો છું શુ આ થોડા અફસોસની વાત છે?" આ પ્રકારના અનુભવથી સાગરજીનું હૃદય દિનરાત બળતુ હતું તે જે તરફ જોતો હતો, તે તરફ તેને પોતાના મહાન પૂર્વજોની ભ્રૂકુટી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. તે જ્યા જ્યા જતો ત્યા ત્યા તે અનેક મસ્તકોને પદદલિત કરીને જતો ન હોય' તેમ તેને લાગતું. આ પ્રકારના અનેક માનસિકકષ્ટોથી તે ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો. ભટ્ટલોકોએ પોતાના ગ્રંથોમા એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે એક વખત જ્યારે સાગરજીનું ચિત્ત આ રીતે ગભરાઈ રહ્યું હતું, ત્યારે ગંભીર રાત્રીના સમયમા પ્રચડમૂર્તિ ભૈરવનાથ તેની સમક્ષ પ્રગટ થયા અને તેમણે કઠોર વાણીથી કહ્યું.-"હે દુરાચારી રાજપૂતકુલકલક ! આ પાપરાજ્યને તુ છોડી દે, નહિ તો કોઇ પણ પ્રકારે, તારૂં મંગળ થનાર નથી." ગમે તે કારણ હો, પરતુ સાગરજી ઘણા દિવસ સુધી ચિતોડમાં રહી શકયો નહિ. તેણે પોતાના ભત્રીજા અમરસિંહને બોલાવીને તેમને સમસ્ત રાજ્યભાર સોંપી દીધો

[1] ચિતોડ એક પ્રાચીન મહાનગરી છે,એ નગરી ઉચ્ચ પર્વતશિખર ઉપર આવેલી છે. એની ચારે તરફ કોટ આવેલો છે. કોટનો વ્યાસ દશ માઈલનો છે. આજપર્યંત આ નગરીમા સેંકડો ખડિત મદિરો અને મનોહર મહાલયો દષ્ટિગોચર થાય છે જો કે આ સર્વ જીર્ણાવસ્થામા અને ખંડિતાવસ્થામાં છે, તોપણ તેના ધ્વસરાશિમાં તેનાં પ્રાચીનગૌરવના ચિન્હો ઉપલબ્ધ થાય છે પાષાણના અગણિત સ્તંભો આ ખંડિયેરોમા સ્થિત છે. સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોતા જણાય છે કે ચિતોડમાં પાષાણની ઓછામા ઓછી એક લાખ ઇમારતો છે નગરના ઉચ્ચભાગ ઉપર ચઢવાને માટે સીડીઓ બંધાવવામાં આવી છે. આ સીડીઓ એક બાજુપર બધાવેલી છે. ચાર દરવાજાઓમા થઇને આ સીડીઓ ઉપર જવાય છે. આજકાલ ચિતોડમાં જંગલના પશુપક્ષીઓ વસે છે ઉન્નતિના સમયમા ચિતોડનું જે સૌંદર્ય અને ગૌરવ હતુ, તેનાં ચિન્હો આજે પણ તેના ખંડિયેરોમા જણાય છે ઉદયસિંહ રાણાના હાથમાંથી ચિતોડ મોગલોના તાબામાં ગયું હતું અને ઉદયસિંહે પર્વતશિખરપર નાસી જઈ ત્યા ઉદયપુરની સ્થાપના કરી હતી ઘણા દિવસો સુધી ઘેરો રહ્યાથી જ્યારે નગરવાસીઓ અધમુઆ થઈ ગયા ત્યારેજ મોગલસરદાર તેને સર કરી શકયો હતો, નહિ તો ચિતોડ કદિપણ તેના અધિકારમાં જાત નહિ.

અને તે સ્વયં સર્વ સંગપરિત્યાગ કરીને કંધાર [1] ગિરિશૃંગપર જઈ વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યો પરંતુ ત્યાં પણ તેને શાંતિ મળી નહિ થોડો સમય વ્યતીત થયા પછી તે પાદશાહની આજ્ઞાથી દિલ્હીની રાજસભામાં ગયો અહીં આ જહાંગીરે તેનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો આ કઠોર તિરસ્કાર તેના હૃદયમાં બાણની પેઠે લાગ્યો ભયંકર માનસિક પીડાથી તેનું ધૈર્ય ખૂટી ગયું અને તેથી તેણે ભરસભામાં સર્વના દેખતાં પોતાના હૃદયમાં કટાર મારી પાદશાહની સમક્ષ આપઘાત કર્યો સ્વદેશદ્રોહીને પોતાના પાપનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યું [2] ધરણીમાતાના હૃદયપરથી એક ભારે બોજો ઓછો થયો

અમરસિંહને પોતાનું પ્રિય નગર ચિતોડ પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ તેમની પાસે એટલું મોટું સૈન્ય કિંવા એટલું બધું દ્રવ્ય નહોતું કે જેથી ચિતોડની રક્ષા થઇ શકે, તેથી હવે તેનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તેની ચિંતામાં તેઓ પડયા રાણાજીને ચિતોડની પ્રાપ્તિ થવાથી જે આનંદ થયો હતો, તે દીર્ઘકાળપર્યંત પહોંચ્યો નહિ ચિતોડની સ્વાધીનતા પુનઃ લુપ્ત થઈ અને રાણાજીનો આનંદ પણ નાશ પામ્યો જો તેઓ ચિતોડપર અધિક વિશ્વાસ ન રાખત જો તેઓ પ્રતાપસિંહની પ્રણાલીનું અવલંબન કરી સંકટ સમયે ચિતોડનો ત્યાગ કરી પર્વતોના દુર્ગમ સ્થાનોમાં ચાલ્યા જાત અને ત્યાં રહીને શત્રુઓને સતાવત, તો તેમનું સ્વાધીનતારૂપી રત્ન ગુમ થાત નહિ, અને કદાચિત તે જાત તોપણ રાણા અમરસિંહ પોતાના પૂજ્ય પિતાના જેવા ગૌરવસહિત પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી શકત પરંતુ તેમણે તેમ કર્યું નહિ દૂરદર્શી અંતરાત્મા પ્રતાપસિંહનું ભાવીદર્શન શીઘ્ર ચરિતાર્થ થયું ! ગિહલોતકુળની પવિત્ર સ્વાધીનતા સદાને માટે નષ્ટ થઇ ! ચિતોડની પ્રાપ્તિ કરીને મહારાણા અમરસિંહે ઓછામાં ઓછા એંશી કિલ્લાઓ અને નગરો પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા આમાંના અન્તના (અન્ટીલા)દુર્ગને તેમણે શી રીતે લીધો હતો તેનું વૃત્તાંત આવશ્યક જાણીનીને લખવામાં આવે છે આ કિલ્લો લેતી વખતે મેવાડના બે શ્રેષ્ઠ સામંતકુળો વચ્ચે જેવો ઘોર વિવાદ થયો હતો તેવો કદિ પણ થયો નથી

જહાંગીરના ત્રીજીવારના આક્રમણના વર્તમાન સાભળી રાણા અમરસિંહ યથાસંભવ સેના એકઠી કરવા લાગ્યા, પરંતુ મોગલોને આવવાની હજી વાર છે એવો વિચાર કરી તેમણે તે અરસામાં કેટલાંક નગરો અને ગામો તેમના કબજામાંથી ખુંચવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો યુદ્ધની સર્વ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી એવામાં સેનાના અગ્રભાગની રક્ષા કોણે કરવી એ વિષે ચંદાવતો અને શક્તાવતો વચ્ચે ઘોર વિવાદ થયો ચંદાવતસરદાર મોટા હોવાથી અત્યારપર્યંત તેમનેજ આ સન્માન મળતું હતું પરંતુ આ વખતે શક્તાવતો પોતાના પરાક્રમની શ્રેષ્ઠતાનું કારણ દર્શાવી હિરોલ [3] ની રક્ષા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને તૈયાર થયા રાણાજી મહાગુંચવણમાં પડયા આ સન્માન કોને આપવું અને કોને ન આપવું તે વિષે કાઇપણ નિર્ણયપર તેઓ આવી શકયા નહિ તેમને લાગ્યું કે જો એક દળને એ સન્માન આપવામાં આવશે તો બીજો પક્ષ નારાજ થઇને ચાલ્યો જશે

આ ઉભય દળ સાથે મળીને જ્યાંસુધી સહાય ન કરે ત્યાંસુધી કાર્ય પાર પડવાનો સંભવ નહોતો રાણાજીએ અનેક તર્કવિતર્કો કર્યા, પરંતુ તેમને કાંઇ પણ ઉપાય જડયો નહિ જ્યારે મહારાણા મૌન રહ્યા ત્યારે અંતે ઉભય પક્ષો ખડ્ગની સહાયથી આ ઝટ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા હવે રાણાજી ઉચ્ચ અને ગંભીર સ્વરથી બોલ્યા – અંતલાદુર્ગમાં જે દળ પ્રથમ પહોંચશે તેને હિરોલની રક્ષાનો અધિકાર આપવામાં આવશે ' રાણાજીના મુખમાંથી આ વાક્ય નીકળ્યું કે તરતજ ચંદાવતો અને શક્તાવતો સર્વ પ્રકારનો વાદવિવાદ છોડી અંતલાદુર્ગ તરફ ચાલવા લાગ્યા

રાજધાનીથી નવ કોશપર પૂર્વ દિશામાં અંતલાદુર્ગ આવેલો છે આ દુર્ગ ઉચ્ચભૂમિપર બંધાવવામાં આવેલો છે તેની ચારે તરફ પાષાણની દિવાલ છે તેના ઉપલા ભાગપર વચ્ચે વચ્ચે એક એક ગોળાકાર રક્ષકશાળા આવેલી છે એક નદી કોટના પાયાની સાથે અથડાતી અથડાતી ચાલી જાય છે આ દુર્ગના

1 કંધાર નામનો ખડશલ (ટેકરી) માલવી અને ચબલના સંગમસ્થાન આગળ છે એ ટેકરી રણથંભારના કિલ્લાની નિકટ છે

2 અજ સાગરજીના કુલાંગાર પુત્રે હિંદુધર્મ છોડી યવનધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો આ પુત્રનું નામ મહોબતખાં રાઠોડ જહાંગીરના સમયમાં મહોબતખાજ અતિ સાહસિક સેનાપતિ ગણાતો હતો

3 સેનાના અગ્રભાગને હિરોલ અથવા હરોલ કહેવામાં આવે છે

મધ્યભાગમા દુર્ગરક્ષકનો મહાલય છે આ મહાલયની ચારે તરફ ખાઇ ખોદેલી છે[૧] કોટની અંદર પ્રવેશ કરવાને માટે કેવળ એકજ દ્વાર છે ઉષાના રક્ત કિરણો પૂર્વદિશાના ગગનને રંગી નાખે તે પૂર્વે ઉપર્યુક્ત ઉભયપક્ષો અંતલાના કિલ્લા તરફ ચાલ્યા આજપર્યંત જે લોકો પરાક્રમ પ્રકાશિત કરવામા એકબીજાના પ્રતિદ્વંદ્વી હતા, તેઓ આજે યશની લાલસાથી ઉત્સાહિત થઇને પોતાના શૌર્યનો પૂરેપૂરો પરિચય કરાવવાને માટે ભીષણ કાર્ય કરવા ચાલ્યા ઉક્ત દુર્ગપર યવનોનો અધિકાર હતો આજે જે વીર દુર્ગરક્ષક યવનનો સંહાર કરીને અંતલાનો ઉદ્ધાર કરશે તેજ ગૌરવમુકુટ ધારણ કરશે અને તેનેજ મેવાડના સૈન્યના અગ્રભાગેનુ રક્ષણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે પ્રચંડ ઉમંગથી અને વિજય પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી ઉત્સાહિત થઇને આજે મેવાડના એ સામંતકુળો મેવાડનાથની કઠોર પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરવાને ચાલ્યા જાય છે ભટ્ટકવિઓ વીણા સાથે સુંદર સ્વરે મંગળકાવ્યો ગાવા લાગ્યા રાજપૂતસુંદરીઓ પણ તેમના સ્વરમા પોતાના કોકિલકંઠનો આલાપ મેળવીને રાજપૂતવીરોને બમણો ઉત્સાહ આપવા લાગી

સૂર્યદેવ ઉદિત થઈ ચૂક્યા છે તેના કિરણો વૃક્ષોની ટોચોઓપર તથા પર્વતના શૃંગોપર ક્રીડા કરી રહ્યા છે આ સમયે શક્તાવતગણ અન્તલાના દ્વારની નિકટ પહોચ્યા અને શત્રુઓને અસાવધાન જોઇને તેમનાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ યવનો રાજપૂતોને જોઇ તથા તેમનો ઉદ્દેશ સમજી જઈ અલ્પ કાળમા શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઇ ગયા અને કિલ્લાપર ચઢી ગયા આ વખતે ઉભય દલો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થવા લાગ્યો આ તરફ ચંદાવતો માર્ગ ભૂલીને એક વિશાળ જંગલમય પ્રદેશમા જઈ પડ્યા આ દુર્ગમ ભૂમિમાથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ નહિ જડવાથી તેઓ અહીંતહીં ભ્રમણ કરતા હતા, એવામા એક ભરવાડ તેમને મળ્યો આ ભરવાડે તેમને માર્ગ બતાવ્યો એટલે તેઓ શીઘ્ર અંતલાદુર્ગની નિકટ આવી પહોચ્યા ચંદાવતો પોતાની બુદ્ધિ ચલાવી પોતાની સાથે કેટલીક સીડીઓ લઇ આવ્યા હતા આ સીડીઓને કોટની સાથે લગાડી તેઓ તેપર ચડવા લાગ્યા મુસલમાનોએ એક ગોળો છોડ્યો આ ગોળો ચંદાવતસરદારને લાગ્યો અને તે સીડીપરથી નીચે તૂટી પડ્યો વિધાતાએ તેના ભાગ્યમા હિરોલનુ રક્ષણ કરવાનો અધિકાર લખ્યો નહોતો ધીમે ધીમે ઉભય દલોની પ્રચંડ ગતિ રોકાઇ ગઈ ચંદાવતો અને શક્તાવતો ક્ષણભર સ્થિર રહી પછી તરતજ ભયંકર બળપૂર્વક શત્રુઓનો પરાજય કરવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા શક્તાવતસરદાર એક પ્રચંડ હાથીપર આરૂઢ થયો હતો બીજો કાઇ ઉપાય નહિ જડવાથી તેણે દુર્ગના બંધ દ્વારપર હાથીને છોડ્યો ભયંકર નાદ કરી તે પ્રચંડ ગજરાજ અત્યંત બળપૂર્વક દ્વાર તરફ દોડ્યો પરંતુ દ્વારમા લોઢાના અત્યંત તીક્ષ્ણ ખીલા જડેલા હતા તેથી હાથીનુ કાઇ જોર ચાલ્યુ નહિ તે કોઇપણ પ્રકારે તે દ્વાર તોડી શક્યો નહિ તે દ્વાર તોડતા અનેક શક્તાવતવીરો મરણ પામ્યા પરંતુ દ્વાર તૂટી શક્યુ નહિ તે છતા પણ શક્તાવતસરદાર હતાશ થયો નહિ તેનો ઉત્સાહ જેવો ને તેવો કાયમજ રહ્યો અકસ્માત્ ચંદાવતોના તરફથી ગગનમંડલને ભેદી નાખતો પ્રચંડ જયજયકારધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો આથી શક્તાવતસરદારનુ હૃદય કંપાયમાન થઇ ગયુ બીજો કાઇ ઉપાય નહિ જણાયાથી તે પોતાના હાથીપરથી નીચે ઉતર્યો અને દ્વારની સાથે લાગેલા તીક્ષ્ણ ધારાવાળા ખીલાઓપર ચઢી ગયો પછી તેણે ઉન્મત્ત બની માવતને પોકારીને કહ્યુ—"હાથીને મારા ઉપર દોડાવ, નહિ તો હમણા તારૂ શિર કાપી નાખીશ" માવતે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનુ પાલન કર્યું તે પ્રચંડ ગજરાજે અંકુશની ભયંકર પીડાથી અત્યંત દુખિત થઈ ઘોર શબ્દ કરી ભીષણ બળથી દુર્ગદ્વારપર ટક્કર મારી આ પ્રચંડ પ્રહાર સહન ન થઇ શકવાથી બન્ને બારણા તૂટી ગયા અને શક્તાવતસરદાર પણ ગતપ્રાણ થઇ નીચે તૂટી પડ્યો આ ઘટનાપર સૈનિકોએ લેશ પણ લક્ષ આપ્યુ નહિ સરદાર મારો ગયો, તેનુ શબ પૃથ્વીપર પડ્યુ, પરંતુ રાજપૂતવીરોએ તે તરફ દૃષ્ટિપાતસુદ્ધા કર્યો નહિ તેઓ તે મૃતશરીરપર પગ મૂકીને પ્રચંડ વેગથી ખુલેલા દ્વારની અંદર ચાલ્યા ગયા શક્તાવતસરદારે આત્મોત્સર્ગનુ આવુ અપૂર્વ ઉદાહરણ દર્શાવ્યુ તે છતા પણ શક્તાવતોને તે દિવસે હિરોલનુ રક્ષણ કરવાનુ સન્માન મળ્યુ નહિ શક્તાવતો દુર્ગમા પહોચ્યા ત્યારે તેમણે ચંદાવતસરદારનો મૃતદેહ

૧ કર્નલ ટાડ જણાવે છે કે હાલમા આ દુર્ગનો વિધ્વંસ થઈ ગયો છે માત્ર કેટલીક દિવાલો અને અગાઉ જે મહાલય હતું સુધી વિદ્યમાન છે

કિલ્લા ઉપર પડેલો જોયો શક્તાવતસરદારે આત્મોત્સર્ગ કર્યો તે પૂર્વે તેમણે ચંદાવતોનો જે જયધ્વનિ સાંભળ્યો હતો, તે ચંદાવતોએ કિલ્લામાં પ્રવેશીને કર્યો હતો શત્રુના મારેલા ગોળાથી જ્યારે ચંદાવતસરદાર સીડીપરથી નીચે તૂટી પડ્યો,તે વખતે તરતજ એક ચંદાવતઠાકોર પોતાના પક્ષના સેનાપતિ બન્યા આ ઠાકોર પ્રથમના સેનાપતિની નીચેની પદવી ભોગવતા હતા. એમનું નામ વાદા ઠાકોર હતું જે વીરો અતિ ઘોર વિપત્તિથી જરા પણ ગભરાતા નથી જરૂર પડતા જે લોકો વ્યાઘ્રની સાથે પણ કુસ્તી કરવાને તૈયાર થાય છે, જેમને માયામોહ લેશ પણ અસર કરી શકતો નથી, એવા પ્રકારના વીરોમા વાદા ઠાકોરની ગણત્રી હતી વીરતા, તેજસ્વિતા અને નીડરતા તો તેમના હૃદયમા મૂર્તિમંતજ હતી જે વખતે ચંદાવનસરદારનો મૃતદેહ સીડીપરથી નીચે પડ્યો, તે વખતે તરતજ વાદા ઠાકોરે તેને પોતાના દુપટ્ટાવતી પોતાની કમ્મર સાથે બાંધી દીધો અને પછી તેઓ કોટપર ચઢવા લાગ્યા તે વીર પોતાના હાથમા લીધેલા ભયંકર ભાલાવતી યવનોનો સંહાર કરતા ધીમે ધીમે આગળ વધ્યા અને તેમણે સરદારના મૃત શરીરને કિલ્લાપર મૂકી દીધુ

તત્ક્ષણ તે વિજયોન્મત્ત બનેલા ચંદાવતઠાકોર પ્રચંડ શબ્દથી પોકારી ઉઠ્યા —'હિરોલ' 'હિરોલ' ચંદાવતવીરોને હિરોલનું સન્માન મળ્યુ છે'' આ શબ્દ અંતવાદુર્ગના પ્રત્યેક શિખરપર ગુંજારવ કરતો કરતો આગળ વધી આકાશને ભેદી નાખવા લાગ્યો તેનાથી જાણે સમગ્ર વિશ્વ કંપાયમાન થઈ ઉઠ્યું વાદા ઠાકોરે પોતાના પ્રચંડ બાહુબળથી મોગલોને પરાજિત કર્યા જે બે ચાર માણસો પ્રાણ લઈને નાસી ગયા, તેજ માત્ર બચવા પામ્યા મેવાડની જયપતાકા શીઘ્ર અંતવાદુર્ગના શિખરપર ફરકવા લાગી [1] શક્તાવતવીરો શિર ઝુકાવી પાછા ફર્યા "હિરોલ' ની રક્ષાનો ભાર ચંદાવત ઠાકોરના ઉપર રહ્યો આ પ્રચંડ ગૃહકલહમા—આ ભયંકર જાતિદ્વેષમા ઉભયપક્ષના અનેક સૈનિકો અને સરદારો માર્યા ગયા અહીંઆ આવશ્યકતા જણાયાથી શક્તાવતઠાકોરોની ઉત્પત્તિનુ વર્ણન લખવામા આવે છે

રાણા ઉદયસિંહને ચોવીસ પુત્રો થયા હતા તેમા શક્તસિંહ બીજા પુત્ર હતા બાલ્યાવસ્થાથીજ તેઓ તેજસ્વી અને નીડર હતા તેમણે આ સુકુમારાવસ્થામાજ યૌવનની તેજસ્વિતા અને નીડરતાનો પૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે કે શક્તસિંહની જન્મપત્રી બનાવતી વખત જ્યોતિષીએ કહ્યુ હતુ કે તે મેવાડને કંટકરૂપ નિવડશે જ્યોતિષીનુ આ ભવિષ્યકથન ખરૂ પડ્યુ આ વખતથીજ રાણા ઉદયસિંહનો પ્રેમ શક્તસિંહ ઉપરથી ઉઠી ગયો હતો, તે છતા પણ આખરે તે પોતાનોજ પુત્ર હતો પુત્રપરનો મોહ કોણ છોડી શકયુ છે? આથી તેમણે તેમને કાંઇ સજા કરી નહિ કાલની ગતિ વિચિત્ર છે કાલની ગતિથી નીડર શક્તસિંહ પિતાની આંખમા ખટકવા લાગ્યા આ કારણથી રાણા ઉદયસિંહ પુત્રપરની માયામમતા વિસરી જઈને એક વખત તેમનો શિરચ્છેદ કરાવવાને તૈયાર થઇ ગયા હતા

શક્તસિંહ બાલ્યાવસ્થામા પણ અત્યંત નીડર હતા આ વાત નિમ્નલિખિત હકીકતપરથી સ્પષ્ટરીતે સમજાશે બાલ્યાવસ્થામા તેઓ એક દિવસ પોતાના પિતાની પાસે બેસીને ખેલતા હતા એટલામા એક લુહાર એક નવી બનાવેલી કટાર લઈને ત્યા આવ્યો રૂના બારીક પડ બનાવીને તે પર શસ્ત્રની ધારની પરીક્ષા કરવાનો રિવાજ છે આ રિવાજ પ્રમાણે તે કટારની ધારની પરીક્ષા કરવાની તૈયારી ચાલતી હતી, એટલામા બાળક શક્તસિંહે લુહારના હાથમાંથી કટાર ઝુંટવી લઇ કહ્યુ "પિતાજી'

[1] શક્તાવતસરદારોનો ભટકવિ અમરચંદ કર્નલ ટોડનો મિત્ર હતો ટોડે પોતાના મિત્રના મુખેથી આ યુદ્ધના સબંધમા એવી વાત સાંભળી હતી કે જ્યારે રાજપૂતોએ અંતવાદુર્ગપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે વખતે મોગલોના સેનાપતિ શેતરંજ ખેલવામા મશગુલ થઈ ગયા હતા. પહેરેદારોએ તેમને આ વિપત્તિના સમાચાર કહ્યા તે વખતે તે ઉક્ત રમતમા એટલા તો લીન થઈ ગયા હતા કે તેમણે તે સમાચારપર કિંચિત્ પણ લક્ષ આપ્યુ નહિ હવે રાજપૂતોનો વિજયઘોષ આકાશપટલને ભેદી નાખવા લાગ્યો, પરંતુ તે છતા પણ મોગલસેનાપતિ સાવધાન થયા નહિ વારંવાર ચેતવણી મળ્યા છતા તેમણે લક્ષ આપ્યુ નહિ હવે રાજપૂતો ત્યા આવી પહોંચ્યા અને શસ્ત્ર ઉગામી શત્રુપર પ્રહાર કરવાને તત્પર થયા એ વખતે મોગલસેનાપતિએ રાજપૂતોને સવિનય પ્રાર્થના કરી કે—"બાજી ખતમ હોને તક આપ લોગ ઠહેરનાની હે" રાજપૂતોએ પ્રથમ તો તેમની આ પ્રાર્થના સ્વીકારી પરંતુ દીર્ઘ કાલસુધી જ્યારે તેમની બાજી ખતમ થઇ નહિ ત્યારે તેમણે તેમનો સંહાર કર્યો.

શુ આ કટાર અસ્થિ અને માસ કાપવાને માટે બનાવવામા આવી નથી?" આ પ્રમાણે બોલી કુમારે પોતાના કોમળ હાથમા જોરથી ઉક્ત કટારનો પ્રહાર કર્યો હાથમાથી તીવ્ર વેગથી લોહી નીકળવા લાગ્યુ. મહારાણાનુ આસન પણ શક્તસિહના રુધિરથી ભીજાઇને લાલ બની ગયુ, પરતુ કુમારના સુકુમાર મુખમડલપર શોક કિવા દુઃખની કિંચિત્ પણ છાયા જણાઇ નહિ સર્વ માણસો કુમારની આવી સાહસિકતા અને તેજસ્વિતા જોઇને અત્યત વિસ્મિત થયા શક્તસિહની નીડરતા જોઇને સર્વ લોકો અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કો કરવા લાગ્યા, પરતુ રાણા ઉદયસિહના મનમા જે ભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તો સ્વત તેઓજ જાણતા હશે કાયરતાથી હો વા જ્યોતિષીની ભવિષ્યવાણીથી હો, પરતુ તેમણે તત્કાળજ કુમાર શક્તસિહનો શિરચ્છેદ કરવાની આજ્ઞા કરી આ કઠોર આજ્ઞાનુ પાલન કરવાની તૈયારી થવા લાગી કુમારને ભયકર વધસ્થળે લઇ જવામા આવ્યા, પરતુ એટલામા સાલુમ્બ્રાસરદારે રાણાની સમક્ષ આવી સવિનય નિવેદન કર્યુ—"મહારાજ! કૃપા કરીને આ દીન માણસની એક વાત સાભળો મારાપર પ્રસન્ન થઇને આપે અનેકવાર મને વરદાન આપવા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી છે, પરતુ યોગ્ય પ્રસગ પ્રાપ્ત નહિ થયાથી મે આપને કાઇ પ્રાર્થના કરી નહોતી આ વખતે યોગ્ય પ્રસગ મળ્યો છે માટે કૃપા કરીને આ દીન માણસની એક કામના પૂર્ણ કરો" રાણાજીએ અકપટભાવે ઉત્તર આપ્યો—"સાલુમ્બ્રાનાથ! આપની શી અભિલાષા છે? જે હોય તે સ્પષ્ટરીતે કહો હુ તરતમાજ તમારી અભિલાષા પૂર્ણ કરીશ" સામતશિરોમણિ સાલુમ્બ્રાપતિના હૃદયમા આશાનો સચાર થયો તેમણે પુન સાહસ અને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યુ—"મહારાજ! ધન, ગૌરવ વા ઉચ્ચ પદવીની મને અભિલાષા નથી કેવલ આ એકજ પ્રાર્થના છે કે દયા કરીને રાજકુમાર શક્તસિહનો પ્રાણદડ રદ કરો મારે પુત્રપુત્રી કાઇ નથી મારી વિપુલ ધનસપત્તિનો અને ઉચ્ચ કુલગૌરવનો કોઇ પણ ઉત્તરાધિકારી નથી, માટે મે હમણા રાજકુમાર શક્તસિહને ધર્મપુત્રવત્ ગ્રહણ કરીને ચદાવતગોત્રને સપૂર્ણ વિનાશના પજામાથી બચાવવાની ઇચ્છા કરી છે જો આપ કૃપા કરીને આ રક માણસની આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરશો તો મારા કુળની રક્ષા થશે" ઉદયસિહે સાલુમ્બ્રાપતિને વચન આપેલુ હોવાથી શક્તસિહને પ્રાણદડમાથી મુક્ત કર્યા સાલુમ્બ્રાપતિએ તેમને ધર્મપુત્રવત્ ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ જતન તથા આદરસહિત તેમનુ લાલનપાલન કર્યુ, પરતુ આ સરદારને વૃદ્ધાવસ્થામા એક પુત્ર તથા એક કન્યાની પ્રાપ્તિ થઇ હવે સાલુમ્બ્રાપતિ એક પ્રકારના સકટમા આવી પડ્યા દત્તકપુત્ર શક્તસિહને શી સપત્તિ આપવી તેનો તેઓ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ, પરન્તુ એ અરસામા પ્રતાપસિહના તરફથી એક દૂત આવ્યો અને તેણે સાલુમ્બ્રાપતિને નિવેદન કર્યુ કે—"પ્રતાપસિહે પોતાના ભ્રાતા શક્તસિહને સભાર્યા છે" પોતાના પાલકપિતા ચદાવતસરદારની અનુમતિ લઇને શક્તસિહ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની સાથે રહી પરમ સુખથી કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા, પરતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ સહોદરતા ઝાઝા દિવસપર્યંત ટકી નહિ. એક વખત મૃગયા ખેલતા ઉભય બધુઓવચ્ચે નિશાનના સબધમા ઘોર કલહ થયો ઉભય કહેવા લાગ્યા કે—'મારાજ બાણે નિશાન ભેદ્યુ છે' ઘણીવારસુધી આ તકરાર ચાલી, પરતુ કાઇ નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ, ત્યારે પ્રતાપસિહે પોતાની ભ્રકુટી ચઢાવી પોતાના લઘુભ્રાતા તરફ જોયુ અને હાથમાનો ભાલો ઉગામી ગભીરવાણીથી કહ્યુ—"આવ, હવે કોના બાણથી નિશાન ભેદાયુ છે, તેનો નિર્ણય બરાબર રીતે થઇ શકશે" શક્તસિહને લેશ પણ ભય ઉત્પન્ન થયો નહિ તેમને જરા પણ કપ થયો નહિ તેમણે નીડરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો—"ઠીક, જોઇ લઇશ, આવી જાઓ" તત્કાળ ઉભય બધુઓ ભાલા ઉછાળવા લાગ્યા, વીરોની પ્રથાનુસાર શક્તસિંહે પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાના ચરણોને વદન કરીને તેમની ધૂળ પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી અને પ્રતાપસિહે તેમને આશીર્વાદ આપ્યો, પછી તેમણે પોતપોતાના ભાલા ઉગામી એકબીજાપર આક્રમણ કર્યું ત્યા આગળ ઉભેલા ઇતર સર્વ માણસો સિસોદીઆકુળનો નાશ થતો જોઇને જાણે વજ્રાઘાત થયો હોય તદ્વત્ સ્તબ્ધ થઇ ગયા તેમાનો કોઇ પણ માણસ તેમને રોકવાનુ અથવા તેમની વચ્ચે પડવાનુ સાહસ કરી શક્યો નહિ સિસોદીઆકુલના પરમ પવિત્ર પુરોહિતે દૂરથી આ ઘટના જોઇ તેઓ તત્કાળ તેમની પાસે ત્વરાથી દોડીને આવી પહોચ્યા અને બોલ્યા—"મહારાજ! આ શુ કરો છો? આ શુ કરો છો? આવુ કાર્ય કરશો મા" આ પ્રમાણે કહીને તેઓ ઉભય બધુઓની વચ્ચે ઉભા રહ્યા, તેમણે ઉભય બધુઓને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા, પરતુ તેમનો સર્વ પ્રયત્ન

વ્યર્થ ગયો. બીજો ઉપાય નહિ હોવાથી પુરોહિતે પોતાના ઉદરમા કટાર ભોંકી દીધી અને વિગ્રહ કરનાર ઉભય ભ્રાતાઓની વચ્ચે તેઓ શબ થઇને પડયા તેમની સમક્ષજ બ્રહ્મહત્યા થઇ,પુરોહિતના પવિત્ર રુધિરથી ઉભય રાજકુમારોના નિર્મળ ચરિત્રમા કલંક લાગ્યું, તેમના કપાળે બ્રહ્મહત્યાનું મહાપાતક ચોંટયું, ત્યારે તે ભ્રમિત પુરુષોની આંખો ખુલી. અમારી અજ્ઞાનતાથી આ બિચારો બ્રાહ્મણ માર્યો ગયો, એમ ધારી બન્ને જણ શસ્ત્ર ફેંકી દઇ સ્તબ્ધ થઇ ઉભા પ્રતાપસિંહે શક્તસિંહને મેવાડનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરી તેજસ્વી શક્તસિંહે જ્યેષ્ઠભ્રાતાની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય કરી, તેમના ચરણમા શિર ઝુકાવી તત્કાળ મેવાડનું રાજ્ય છોડી પ્રયાણ કર્યું તેમણે દિલ્હી જઇને પોતાના જ્યેષ્ઠભ્રાતાપર બદલો લેવાને માટે અકબરનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો પ્રતાપસિંહે વિધિઅનુસાર ઉક્ત બ્રાહ્મણની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી અને તેના પુત્રને "યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ" એક જાગીર પ્રદાન કરી ઉક્ત પુરોહિતના વંશજો અદ્યાપિ તે જાગીર ભોગવે છે એ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે પોતાના રાજાના પરમ હિતને માટે જે સ્થળે આત્મોત્સર્ગ કર્યો હતો, તે સ્થળે એક સ્મારકસ્તંભ બંધાવવામા આવ્યો ઉક્ત બ્રહ્મરુધિરથી રાતા થયેલા સ્થળે અદ્યાપિ તે સ્તંભ ઉભો રહીને તે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠનો અદ્‌ભુત આત્મભોગનો પ્રત્યક્ષ પરિચય આપે છે તે દિવસે ઉભયબંધુઓ એકબીજાથી પૃથક્ થયા દીર્ઘકાળપર્યંત ઉભય વચ્ચે શત્રુતા રહી પછી જે દિવસે શક્તસિંહે પોતાના જ્યેષ્ઠભ્રાતાના પ્રાણ બચાવ્યા તે દિવસથી ઉભય બંધુઓ ભ્રાતૃત્વના સાચા બંધનથી બંધાયા અને ત્યારપછી તે બંધન કદિપણ તુટયું નહિ

શક્તસિંહને ૧૭ પુત્રો હતા; પરંતુ તેઓના હૃદયમા એકતા અથવા બંધુતાનું નામ પણ નહોતું જે દિવસે વીરવર શક્તસિંહ આ લોકમાથી વિદાય થયા,તે દિવસે તેમના પુત્રોનો ધુંધવાઇ રહેલો દ્વેષાગ્નિ પ્રચંડ તેજથી ભભકી ઉઠયો અને એકબીજાનો નાશ કરવા લાગ્યો પિતાજીની ઉત્તરક્રિયા કરવાને માટે કેવળ જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભાનુજી સિવાય સર્વ પુત્રો નદીતટે ગયા વિધિવિધાનપૂર્વક સર્વ કાર્ય સમાપ્ત કરીને તેઓ સર્વ ભીંસરોર કિલ્લામા પાછા આવ્યા, પરંતુ તેઓ દુર્ગમા પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ તેમના આગમનપૂર્વેજ તેમના જ્યેષ્ઠભ્રાતા ભાનુજીએ દુર્ગના દ્વાર બંધ કરી દીધા હતા તેમણે વારવાર પોકાર કર્યો;પરંતુ દ્વાર ખોલવામા આવ્યા નહિ જ્યારે તેમણે આ અન્યાયી આચરણનું કારણ પૂછયું ત્યારે ભાનુજીએ દુર્ગમા રહીને પ્રત્યુત્તર આપ્યો -"તમે કોઇ બીજે સ્થળે આશ્રય લ્યો અહી આ તમારે માટે સ્થાન નથી મારે ઘણા માણસોનાં ઉદર ભરવા પડશે " શક્તસિંહના બીજા પુત્ર અચળસિંહે જ્યેષ્ઠભ્રાતાના આ અન્યાયી કાર્યથી અત્યંત ખિન્ન થઇ કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિવાદ કર્યા વિના નમ્રતાપૂર્વક તેમને જણાવ્યું કે -"જો આપની આવીજ ઇચ્છા હોય તો હું આપનો પ્રતિવાદ કરવા માગતો નથી હમણા એકવાર કિલ્લાના દ્વાર ખોલી દો એટલે અમે અમારા સ્ત્રીપુત્ર, અશ્વ તથા શસ્ત્રાસ્ત્રો વગેરેને લઇને ભીંસરોર દુર્ગથી વિદાય થઇએ " કિલ્લાનું એક દ્વાર ખોલવામા આવ્યું અચળસિંહે પોતાના પંદર ભ્રાતાઓની સાથે દુર્ગમા પ્રવેશ કર્યો અને તે સર્વ અશ્વ, શસ્ત્રાસ્ત્ર, પરિવાર વગેરેને લઇ ઇડરરાજ્ય તરફ ચાલ્યા ગયા ઇડર આ વખતે મારવાડના રાઠોડોના અધિકારમા હતું અચળસિંહ પોતાની ગર્ભવતી સ્ત્રીને લઇને અત્યંત સાવધાનીથી ચાલતા હતા તે સર્વ પાલોડ નામના સ્થાનની નિકટ પહોંચ્યા એટલામા અચળસિંહની સ્ત્રી પ્રસવપીડાથી અત્યંત પીડિત થઈ. આથી તેઓ આગળ જઇ શક્યા નહિ તેમણે પાલોડના મોનગઢાસરદારની પાસે આશ્રય માગ્યો; પરંતુ ખેદની વાત છે કે આવા વિપત્તિકાળમા તે દુરાચારીએ તેમને આશ્રય આપ્યો નહિ નિકટમાજ ભોગનાથનું એક જીર્ણ મંદિર હતું [1] બીજો ઉપાય નહિ હોવાથી અચળસિંહે આ મંદિરમાં આશ્રય લીધો તેમની ગર્ભવતી સ્ત્રી મંદિરના એક ખુણામા જઇ સુતી આ વખતે પ્રચંડવેગથી મુશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો ભયંકર વરસાદ વરસવાથી મંદિર વારંવાર કંપાયમાન થવા લાગ્યું તેની દિવાલનો એક મહાપ્રચંડ પાષાણ છુટો પડી ગયો અને તે ઉક્ત ગર્ભવતીપર પડવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં અચળસિંહના કનિષ્ઠ ભ્રાતા બલ્લે ત્યાં આગળ જઇ તેને પોતાના મસ્તકપર ઝીલી લીધો અચળસિંહના એક બીજા બંધુ નિકટના વનમાથી એક બાવળનું વૃક્ષ કાપી લાવ્યા અને તેનાવતી ઉક્ત પાષાણને ટેકો આપ્યો. જ્યાસુધી બાવળના વૃક્ષનો ટેકો આપવામા આવ્યો નહોતો, ત્યાસુધી બલ્લ તે પાષાણને ઝીલી રહ્યા હતા.

---

[1] આ મંદિરમાથી કર્નલ ટોડને અણહિલપુરપાટણના પ્રસિદ્ધ રાજા કુમારપાળની કારકિર્દીના સંબંધમા એક શિલાલેખ મળ્યો હતો પરિશિષ્ટ નિર્દેશ પ્રકરણમાં આવેલું છે હાલમા એ મંદિર બિસ્માર હાલતમાં છે

ભગવતી ગગાજીના ભગ્ન મદિરમા ભયકર વિપત્તિના સમયમા શક્તાવત વીર અચલસિહની સ્ત્રીએ એક નવકુમારને જન્મ આપ્યો આ કુમારના લક્ષણાદિ જોઇને સમસ્ત વીરગણ અનેક પ્રકારની આશા ધારણ કરવા લાગ્યા અને તે કારણથી સર્વ જણે એકમતે તેને 'આશા' નામ આપ્યુ પુત્રપ્રસવના આનદાવેશથી ઉક્ત નવપ્રસૂતા સ્ત્રીના શરીરમા નવીન બળ આવ્યુ અને પોતાના સ્વામી તથા દિયરોની સાથે તેણે ઇડર તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યા પહોચતા ત્યાના નરેશે પરમ આદરપૂર્વક તેમનુ સ્વાગત કર્યું અને તેમના ભરણપોષણનો બદોબસ્ત કરી આપ્યો

ઇડરનરેશ રાઠોડરાજના સરલ અને સાદર વ્યવહારથી અચલસિહ પરમ સતુષ્ટ થયા અને પોતાના ભ્રાતાઓનીસાથે ત્યા પરમસુખથી રહેવાલાગ્યા આ સમયમા એકવાર રાણાજીના મુખ્ય મત્રીએ સુપ્રસિદ્ધ જૈનધામ શત્રુજય[1] ગિરિથી પાછા ફરતા ઇડરમા વિશ્રામ કર્યો તેઓ સ્વકુટુબસહિત પોતાના તબુમા આરામ લેતા હતા, એવામા અર્ધરાત્રીએ પ્રચડ વાવાઝોડુ થયુ આ વખતે મત્રીનો તબુ ઉડી જવાની અણીપર આવી પહોચ્યો ડરથી મત્રીનો જીવ ઉડી ગયો બચવાનો કાઇ પણ ઉપાય તેને સૂઝયો નહિ આ વખતે પરમ પરમાર્થી બલ્લુ અને જોધે પોતાના કેટલાક ભ્રાતાઓની સાથે ત્યા જઇને રાજમત્રીની રક્ષા કરી તેમનો આ પરમોપકાર જોઈ મત્રીવર પરમ પ્રસન્ન થયો અને ઉભય હસ્ત જોડીને તેમની ખબર પૂછી કુશળતાના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા—'આપ અહીઆ રહો છો તેમા આપની શોભા નથી ચલો ઉદયપુર ચાલો હુ નિશ્ચયપૂર્વક કહુ છુ કે મહારાજા આપને ઉચિત સ્થાનપર સ્થિત કરશે ઉક્ત વીરોએ મત્રીના આ વચનોનો સ્વીકાર કર્યો નહિ તેમણે કહ્યુ—'રાજાના આમત્રણવિના ત્યાં જવુ ઠીક નથી તેથી જ્યાસુધી તેઓ સ્વય અમને બોલાવશે નહિ ત્યા સુધી આ સ્થળેજ અમારો નિવાસ ઉચિત છે' તેમને દીર્ઘકાળપર્યત ઇડરમા રહેવુ પડ્યુ નહિ દિલ્હી શ્વરની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરવાને માટે રાણા અમરસિહ આ વખતે પહાડી લોકોને એકઠા કરતા હતા મત્રીદ્વારા પોતાના આપ્તોના પરાક્રમ અને હિતૈષિતા જાણીને રાણાજીએ શીઘ્ર તેમની પાસે પોતાનો દૂત મોકલ્યો દૂતની સાથે ઉક્ત સમસ્ત વીરો પણ ચાલ્યા આવ્યા અને રાણા અમરસિહે પરમ આદર પૂર્વક તેમનો સ્વીકાર કર્યો

ઉદયપુરમા આવીને રાજભક્ત શક્તાવતોએ જે કાર્ય કર્યુ તે જોકે સાધારણ હતુ તથાપિ તેદ્વારા તેમની મહાય અને રાજભક્તિનો પૂર્ણ પરિચય આપણને થાય છે યવનોની સાથે સગ્રામ ચાલતો હતો તે સમયે એકવાર રાત્રિએ રાણાજીએ એક પહાડીસ્થાનમા પોતાના સૈન્યની છાવણી નાખી હતી આ સમય શિયાળાનો હતો અને પર્વતપર બરફ પડતો હતો જેથી કષ્ટનો પાર નહોતો રાણાજીના કષ્ટનો વિચાર કરી બલ્લુ અને જોધ જગલમાથી પુષ્કળ કાષ્ઠ લઇ આવ્યા અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી રાત્રિની દારુણ ઠડીથી રાણાજીની રક્ષા કરી ભટ્ટકવિઓના ગ્રથોમા આ શક્તાવતવીરોની—વિશેષત બલ્લુ અને જોધની વીરતા પરાક્રમ તથા સહૃદયતાનુ વિપુલ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે જે દિવસે હરોલના સરક્ષણના સન્માનમાટે રાણાના સામતોમા માહેમાહે ભયકર ઝગડો થયો હતો જે દિવસે શક્તાવત અને ચદાવતોએ અતલાદુર્ગપર આક્રમણ કર્યું હતુ, તે દિવસે બલ્લુજ શક્તાવતોની સેનાના સેનાપતિ થયેલા હતા જો કે તેમનો જ્યેષ્ઠ બધુ ભાનજી પણ આ સમરમા આવ્યો હતો જો કે ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેણે પણ પ્રાણનો દાવ લગાડીને પ્રયાસ કર્યો હતો પરતુ તે દિવસે જે વીરના અદ્ભુત પ્રાણોત્સર્ગના મહિમાથી શક્તાવતકુલનો યશ દિગતમા પ્રસરી ગયો હતો, તે વીર બલ્લુસિહજ હતા જે વખતે મહા વીર બલ્લુએ અતલાદુર્ગપર પ્રાણાર્પણ કર્યું, જે વખતે તે વિશાલ દુર્ગ મુસલમાનોના હાથમાથી છૂટી ગયો તે વખતે બાકરોલનો સામત આ શુભ સમાચાર રાણાજી પાસે લઇ ગયો રાણાજીએ સામતરાજપર પ્રસન્ન થઇ તેને સારુ પારિતોષિક આપ્યુ અને તેઓ સ્વય પણ શીઘ્ર અતલાદુર્ગમા ગયા રાણા અમરસિહ જ્યારે અતલાદુર્ગપર પહોચ્યા તે વખતે વીરવર બલ્લુસિહનો અતકાળ સમીપ આવી પહોચ્યો હતો રાણાજીને સમુખ જોઇને વીર બલ્લુસિહ ઉત્સાહપૂર્વક બોલી ઉઠ્યા—

'દૂના દાતાર, ચૌગુના જુઝાર ખુરમાની મુલતની અગલ[2]

---

[1] શત્રુજય જૈનલોકોના પાચ પવિત્ર પર્વતોમાનો એક પર્વત છે

[2] દૂનાદાન ચૌગુના પ્રાણદાન આ વાક્ય વારવાર વાપરવામા આવે છે એનો અર્થ એવો છે કે 'રાજા

બળવાન શક્તાવતવીરના આ ઉત્સાહપૂર્ણ તેજસ્વી વચનો સાંભળીને રાણાજી અત્યાનંદથી પુલકિત થયા અને અંતઃકરણપૂર્વક તે વીરને આશીર્વાદ દઇને નગર તરફ ચાલ્યા ગયા વીરવર બલ્લુના આ અંતિમ વચનો અદ્યાપિ ભટ્ટલોકોના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે જો કે શક્તાવતલોકોની વીરતા અને તેજસ્વિતા હાલમાં બહુધા ક્ષીણ થઇ ગઇ છે, જો કે આલસ્ય અને અફીણસેવનથી તે લોકો અત્યંત દીન અને કર્તવ્યહીન થઇ ગયા છે, તથાપિ તેઓ હજી આ સન્માનસૂચક અભિનંદનથી સંપૂર્ણ વિમુખ થયા નથી આજે પણ કોઇ શક્તાવતસરદાર રાણાજીની રાજસભામાં જાય છે અથવા સામંતોની સાથે બેસે છે, ત્યારે ભટ્ટકવિઓ તેમને ઉચ્ચસ્વરથી વીરવર બલ્લુના ઉક્ત અંતિમ વચનો થી સંબોધે છે આ વીરત્વ અને ગૌરવસૂચક વાક્ય સાંભળતાની સાથેજ આધુનિક દીનહીન શક્તાવતો પણ નવીન બલ અને ઉત્સાહથી બળવાન બની જાય છે અને વર્તમાનની વાત ભૂલી જઇને ભૂતકાળના ગૌરવમય પ્રદેશમાં વિચરે છે જાણે તેજ અનવાહોત્ર-તે માહોમાહેના વિમલ પ્રચંડસ્થાન તેમની દૃષ્ટિસમીપ ખડું થાય છે વિશાળ અંતઃદુર્ગ આગળ વીરવર બલ્લુ પ્રચંડ ગજરાજ ઉપર આરૂઢ થાય છે પછી તે પરથી ઉતરી દુર્ગદ્વારની અગોળ જઇ હાથીની ટક્કર સહન કરી પ્રાણોત્ક્રમણ કરે છે, તેમના ચાર ભ્રાતા અચળેશ જોધસિંહ, ક્રિસિંહ અને છત્રભાણ તેની સાથેજ આણાર્પણ કરી પોતાનું જીવન સફળ કરે છે આવું હૃદયને ઉત્તેજનાર પ્રકાશમાન ચિત્ર તેમની દૃષ્ટિસમીપ તરે છે આ પ્રસંગે તેઓ પોતાની દાઢી ઉપર હાથ ફેરવીને એક બીજાપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરે છે શક્તસિંહના જ્યેષ્ઠપુત્ર ભાણુજીપ્રત્યે આ સમયપૂર્વે કોઇ કારણથી રાણાજી અપ્રસન્ન થયા હતા આથી તે સદા દુખી રહેતો હતો, પરંતુ તેને આ દુખમાં દીર્ઘકાળપર્યંત રહેવું પડ્યું નહિ સદ્ભાગ્યવશાત્ રાણાજી અલ્પ સમયમાં તેનાપ્રત્યે પ્રસન્ન થયા એક વાર ભિંડરના રાઠોડોએ રાણાજીનું અપમાન કર્યું તેથી તેજસ્વી શક્તાવતસરદાર ભાણુજીએ પોતાની સેના સાથે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેમનો દુર્ગ જીતી લીધો રાઠોડ સાથી નાસી ગયા ભાણુજીએ રાણાજીનું અપમાન કરનારાઓને આવો બોધપાઠ આપ્યો ત્યારે રાણાજીએ તેનાપર પરમ પ્રસન્ન થઇને તેને પારિતોષિકમાં ભિંસરોરની સાથે ભિંડરદુર્ગ સોંપી આપ્યો વીરવર શક્તસિંહથી પ્રારંભ કરીને વર્તમાનસમયપર્યંત શક્તાવતકુલના દસ સામંતોએ અનુક્રમે રાજ્ય કર્યું છે[1] અલ્પ કાળમાં તેમનો વંશ વિસ્તાર બહુ વધી ગયો હતો કે શક્તસિંહની બે ચાર પેઢી થઇ એટલામાંજ મેવાડના રાણા આવશ્યકતા પડતાં દસ હજાર શક્તાવતવીરોને સંગ્રામમાં મોકલી શક્યા હતા પરંતુ ઘોર ગૃહકલહ અને કાળના કરાળ પ્રભાવથી શક્તાવતગોત્રના વીરોનો અધિક ભાગ આ સંસારમાંથી પ્રયાણ કરી ગયા જે શક્તાવતસભાને એક સમયે મેવાડની શ્રેષ્ઠ અને વિશાળ સમિતિ માનવામાં આવતી હતી તે આજે અત્યંત દીન અને હીન થઇ ગઇ છે જે લોકો સંગ્રામભૂમિને રમતનું મેદાન અને અસ્ત્રશસ્ત્રાદિને રમવાના દડા ગણતા હતા તેમના વર્તમાન વંશજો આજે અસ્ત્રશસ્ત્રોને સ્પર્શ કરતા અને રણની સીમાપર જતા પણ ભયથી થર થર કંપી ઉઠે છે સમયની બલિહારી! પણ સમયને એમાં શું વાંક છે? આળસ, પ્રમાદ, દર અને દુર્વ્યસનનાજ એ સર્વ પ્રતાપ છે

જેટલું અધિક પારિતોષિક આપશો તેટલો સેવકોના આ મોસમ વિશેષ થશે

દસ હજાર મેવાડકા બડા કેવડ એનું પદ્યાવતરણ ભાનુ માત્ર એક ગૌરવમય વાક્ય છે આનો અર્થ "મેવાડના દસ સહસ્ર નગરના શિરછત્ર એવા થાય છે એમ કહેવાય છે કે ચંદાવતસરદારોનું આ ગૌરવયુક્ત વાક્ય સાંભળી શક્તસિંહને ક્રોધ ઉપજ્યો અને તે ભટ્ટની પર ધસી જઇ ક્રોધસહિત બોલ્યા તોપછી અમારી પાસે શું રહ્યું! ભટ્ટલોકોએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "આપ તો ભિંડર (સિંહદ્વાર) ના અગલ છો "

1 શક્તસિંહના ૧૭ પુત્રોમાંના એક પુત્રની વંશાવળી

ભાણુજી

ધાજસિંહ	વીરસિંહ	માનસિંહ	ગોકુલદાસ	પુત્ર

(પુત્ર પાછળના નીચે પ્રમાણે અનુક્રમે રાજ્યો થયા)

સુજાનસિંહ મોહકમસિંહ, અમરસિંહ [illegible]રાજ, મોત, ઉમેદસિંહ, ખુશાલસિંહ, ઓંકારસિંહ

આવશ્યકતા જણાયાથી મૂળ વાત છોડીને દૂર જવું પડયું હતુ. હવે પુન આપણે મુખ્ય વિષય-પર આવીશું. રાણા અમરસિંહદ્વારા ત્રણ ચાર વાર પરાજિત થવાથી પાદશાહ જહાંગીર અત્યંત ક્રૂર પામ્યો અને તે રાજપૂતોનો ગર્વ શી રીતે ઉતારવો તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. શીઘ્ર એક પ્રચંડ મોગલસેના તૈયાર થઇ મેવાડપ્રદેશ ભેદીને રાણાપર આક્રમણ કરવા ચાલી. જહાંગીરે ઉકત સેનાની પરીક્ષા પોતે કરી હતી અને પોતાના પુત્ર પર્વેજને તેનો સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. આ સેના અજમેરમાં એકત્રિત થઇ હતી અહીંઆ જહાંગીરે પોતાના પ્રિય પુત્ર પર્વેજને પોતાની નિકટ બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું:—"બેટા ! આ તમારી બહાદુરીની કસોટીનો પ્રસંગ છે. આ વખતે તમે અતિ મગરૂર રાજપૂતોનો ગર્વ ખંડિત કરી શકો છો કે કેમ તે જોવાનું છે મારી આટલી વાત સ્મરણમા રાખજો કે રાણા અમરસિંહ અથવા તેનો જ્યેષ્ઠ કુમાર કર્ણસિંહ પોતાની ફોજને દૂર રાખીને તમારી મુલાકાત કરવા આવે તો તમે માન-પૂર્વક તેમનો સત્કાર કરજો યાદ રાખજો કે પાદશાહ પાદશાહની સાથે જે પ્રકારની અદબ, નિયમ અને વર્તન રાખે છે, તેમા કોઇ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા તેઓ સાથેના વર્તનમા થવા પામે નહિ-વળી આ વાત પણ સ્મરણમા રાખજો કે તમારી ઉન્મત્ત ફોજ મારવાડની સલ્તનતને કોઇ પ્રકારનું નુકશાન કરે નહિ." સમ્રાટની આશા આકાશકુસુમવત્ નિષ્ફળ થઇ પોતાની સેનાની અધિકતા અને દૃઢતા જોઇ તેને એમ લાગ્યુ હતુ કે આ વખતે મેવાડનો રાજા ભયભીત થઇને મર્યાદ કરશે; પરંતુ આ તેની ભ્રમણા હતી. સંધિની વાત તો એક બાજુએ રહી, પરંતુ અમરસિંહના મનમા સંધિ કરવાની કદિ કલ્પના પણ ઉદ્દભવી હોય એ વિષે શંકા છે. દેશવૈરી યવન પોતાની વિશાલ સેના લઇને મેવાડપર આક્રમણ કરે છે, એવી ખબર સાભળતાજ અમરસિંહ પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થયા અને પોતાના સામંતોને તથા સરદારોને એકત્રિત કરીને મોગલોની સામે ગયા. અરવલીમાં પ્રવેશવા માટેના દ્વારસ્વરૂપ એક પ્રસિદ્ધ ગિરિમાર્ગ હતો, ત્યા ઉભય દલોવચ્ચે સગ્રામ થયો[1] આ ગિરિમાર્ગનુ નામ ખામનોર હતુ. આ સ્થળે અનેક રાજપૂતોએ હિંદુદ્વેષી યવનોના આક્રમણ-માંથી સ્વદેશની રક્ષા કરવાને માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રાણાર્પણ કર્યું હતુ, તેથી આ સ્થાન પવિત્ર છે. ખામનોરના આ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં[2] રણકેસરી અમરસિંહે પોતાના રણવિશારદ સામંતો તથા સરદારોને લઇને મોગલસેના સામે પોતાનું પ્રચંડ ખડ્ગ ઉગામ્યું. ઉભયદલોવચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થયો.

જહાંગીર

મોગલોની પ્રચંડ સેના, મુઠ્ઠીભર રણનિપુણ રાજપૂતોની ગતિ રોકી શકી નહિ. રાજપૂતોનાં ભીષણ પરાક્રમથી યવનસેનાના મોર્ચા છિન્નભિન્ન થઇ ગયા, મોગલો પીઠ બતાવી નાસવા લાગ્યા અને તેમાના અનેક રાજપૂતોના હાથથી માર્યા ગયા. શેષ રહેલા યોદ્ધાઓ અજમેર તરફ નાસી ગયા. આ દિવસ મેવાડનો શુભ દિન ગણાયો. મોગલઇતિહાસવેત્તાઓએ પણ તે દિવસને સ્પષ્ટરીતે મેવાડના પ્રકાશમય ગૌરવનો દિવસ જણાવ્યો છે. તે દિવસ સિસોદીઆકુલની વીરતાનું મહા પર્વ હતું. તે પર્વના દિવસેજ ભ્રમથી અંધ બનેલો જહાંગીર પાદશાહ ગરૂરતના સ્વપ્નથી વિમુક્ત થયો હતો. તેની અતિ પ્રચંડ સેનાનો વિધ્વંસ થઇ ગયો અને તેનો પ્રિય પુત્ર પર્વેજ મરતો મરતો બચ્યો હતો. અબુલફઝલે લખ્યું છે કે:—"રાજકુમાર પર્વેજ યુદ્ધમાથી નાસતા પહાડીમાર્ગમા જઇ પડયો અહીંઆ તેનાપર ઘોર વિપત્તિ આવી પડી. તેના સૈનિકોને અનેક કષ્ટો સહન કરવા પડયા, તેથી તેમણે પુષ્કળ ઝગડા કર્યા હતા શાહજાદો નવી સેના પણ એકત્રિત કરી શકયો નહોતો, તે મહામુસ્કેલીથી

[1] ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૧ મા આ સગ્રામ થયો હતો.

[2] કર્નલ ટોડે ભૂલથી ખામનોરને બદનપુર કહ્યુ છે અને તેને દક્ષિણમા આવેલુ જણાવ્યુ છે. તવારિખ ફિરિસ્તાના અંગ્રેજી અનુવાદમાં આવી ઘણી ભૂલો છે

પોતાના પ્રાણ બચાવીને નાસી છૂટયો હતો " આ પ્રકારે રાજપૂતોએ મોગલસેનાના મોટા ભાગને પરલોકમા પહોચાડી દીધો હતો, પરંતુ જહાગીરપાદશાહે પોતાની નિત્યનોધની પોથીમાથી આ સત્ય વાત એકદમ ઉડાવી દીધી છે તે લખે છે કે –"મે મારા પુત્ર પર્વેઝને હુકમ કર્યો કે તુ મને લાહોરમા એકદમ આવીને મળી જા, અને રાણાની હિલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે મે તેના એક પુત્રને કેટલાક સરદારોની સાથે ત્યા રહેવાનો હુકમ કર્યો " ધન્ય છે જહાગીરની સત્યપ્રિયતાને ! તેણે પોતાનુ અપમાન છુપાવવાને માટે સત્યને ઉડાવી દઇ દુનિયાની આખમા ધૂળ નાખવાની ચેષ્ટા કરી હતી, પરતુ સત્ય કાઇ છુપુ રહે છે ? તે તો કોઇ ને કોઈ વખત સ્વય બહાર આવે છેજ !

જ્યારે પર્વેઝ પરાજિત થઇને પાદશાહની પાસે ગયો, ત્યારે જહાગીરે પર્વેઝના પુત્રને સેનાપત બનાવીને રાણાની સામે મોકલ્યો વારવાર પરાજિત થવાથી તેનો દ્વેષ અને ક્રોધ બમણો વૃદ્ધિગત થયો હતો આથીજ તેણે આ વખતે પોતાના પૌત્રની સાથે યવનવીર મહોબતખાનેપણ મોકલ્યો હતો મહોબતખા એક પ્રચડ વીર હતો. એની સહાયથી પાદશાહને અનેકવાર વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી આ વખતે પણ મને વિજય મળશે એની ઉત્કટ આશા તેને ઉત્પન્ન થઇ હતી; પરતુ તેની તે આશા ફળવતી થઇ નહિ રાજપૂતોના પ્રચડ બાહુબળની આગળ એ બળગર્વિત મોગલસેનાપતિ પણ પરાજિત થયો પર્વેઝનો પુત્ર પણ પોતાની સેના સાથે રણભૂમિમા માર્યો ગયો,પરતુ તેજસ્વી પાદશાહનો ઉત્સાહ રતિભર પણ ન્યૂન થયો નહિ તેની પ્રચડ સેના કિંચિત્ પણ ઘટી નહિ એક સેનાનો નાશ થતા બે ત્રણ સેના પાદશાહ ઉભી કરતો, પરતુ રાણાજીએ આ સર્વ આક્રમણોને નિષ્ફળ કર્યા.પાદશાહનું કાઇ વળ્યુ નહિ

બીજી તરફ રાણાજીની સ્થિતિનુ અવલોકન કરીએ જે રણદક્ષ રાજપૂતવીરોની સહાયથી રાણા અમરસિહે વારવાર પાદશાહના અગણિત સૈનિકોનો સહાર કર્યો હતો, તેઓ હવે એકની પાછળ એક એમ રણભૂમિમા શયન કરી ગયા હતા ક્રમશ રાણાજીની સેના ન્યૂન થવા લાગી હતી. વીર અને ધીર પુરુષો માર્યા ગયા હતા જે થોડા સૈનિકો બચ્યા હતા તે સમરચતુર નહોતા, પરંતુ ધીમે ધીમે તેમને પણ રણનીતિનુ શિક્ષણ આપીને મહારાણા અમરસિહે જહાગીરની સામે બાથ ભીડી હતી પ્રચડ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇને તથા રાણાજીના ઉદાત્ત ઉદાહરણનુ અનુકરણ કરીને એ થોડા રાજપૂતોએ પણ યવનોના અગાધ સેનાસાગરમા ડૂબકી મારી હતી તેમના વિશ્વદાહી તેજરૂપ અગ્નિના પ્રબળ પ્રકાશથી શત્રુનો તે સેનાસાગર સુકાઇ ગયો, પરતુ માત્ર બેચાર રાજપૂતોજ પોતાના પ્રાણ બચાવીને અક્ષત દેહે તે સેનાસાગરમાથી બહાર નીકળી શક્યા હતા વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિહના પરલોકવાસ પછી રાણા અમરસિહે આ રીતે સત્તરવાર સમરભૂમિમા યવનોનો સહાર કર્યો હતો અને એ દરેકે દરેક સમયે સત્તરેવાર–તેમનેજ વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ હતી.

પરતુ હમણા ચિતોડપર ભયકર સકટ આવી પડ્યુ છે પાદશાહે ક્રોધિત થઇને અઢારમી વખત પોતાના ચતુર પુત્ર ખુર્રમને રાણાજીની સામે મોકલ્યો આ ખુર્રમજ પાછળથી શાહજહાન નામ ધારણ કરીને દિલ્હીના તખ્તપર બેઠો હતો નાની વયમાજ તે અસ્ત્રવિદ્યામા સપૂર્ણરીતે પારગત થઇ ગયો હતો પાશાહે જે વખતે આ વીરને સેનાપતિ બનાવીને મોકલ્યો, તે વખતે સિસોદીઆકુળના ભાગ્યાકાશપર ભયકર વાદળ છવાઈ ગયુ સમગ્ર મેવાડભૂમિપર દારુણ વિપત્તિ આવી પડી આ ભયકર સકટમાથી હવે ચિતોડપુરીનુ રક્ષણ કોણ કરશે ? આ વખતે પ્રચડ મોગલસેનાની સામે ઉભો રહીને ખુર્રમની ભયકર ગતિ કોણ રોકશે ? અમરસિહે એક વખત શાતચિત્તથી મેવાડની વર્તમાન દશાનો વિચાર કર્યો તો તેને જણાયુ કે તે અત્યત શોચનીય છે કોષમા દ્રવ્ય હતુ નહિ દુર્ગમા સેના હતી નહિ, શસ્ત્રાસ્ત્ર પણ હતા નહિ અને આ ન્યૂનતાઓ પૂરી દેવાને માટે સમય પણ રહ્યો નહોતો, તેથી આ વખતે મેવાડનુ રક્ષણ થવાની આશા નહોતી, તે છતા પણ શુ રાજપૂતો સગ્રામ કર્યા વિનાજ માતૃભૂમિને યવનોના હાથમા સોપી દેશે ? શુ મોગલપાદશાહ સહેલાઇથી સર્વ મેવાડનિવાસીઓને બકરા અને મેઢાની પેઠે જબરીથી બાધી લેશે ? મેવાડના વીરો પાછળ સત્તર યુદ્ધોમા રણભૂમિમા શયન કરી ચૂકયા છે, તો પછી હમણા જે અસંખ્ય માણસો મેવાડના વિશાળ હૃદયપર વસે છે,તે સર્વ શુ નિર્જીવ છે? શુ તેઓ નિર્જીવ માસપિડ છે? શુ વીરજનની મેવાડભૂમિએ માસપિડ ઉત્પન્ન કર્યા છે ? જ્યાના બાળકો અને સ્ત્રીઓ પણ વીરતાના અનુપમ દૃષ્ટાતો જગતને દર્શાવી ગયા છે,તેજ મેવાડભૂમિ શુ આજે પરાધીનતા-

રૂપી શૃંખલા પોતાના હાથમા પહેરશે? કદિ નહિ મેવાડના સમરવિશારદ વીરગણ સમરમા શયન કરી ચૂકયા છે એ વાત સત્ય છે, પરતુ હજી જે અગણિત નરનારીઓ મેવાડમા વિદ્યમાન છે, તેઓ પોતાનુ કર્તવ્ય ભૂલ્યા નથી તેઓ હજી પ્રતાપસિંહની ઉજ્જ્વળ કીર્તિને વિસરી ગયા નથી શત્રુ ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કરી મસ્તકપર ઉભો છે તે હમણા મેવાડનો નાશ કરશે, રાજપૂતોની પ્રાણપ્રિયાઓપર અત્યાચાર કરશે તેઓ આ ભયંકર કાર્ય શી રીતે પોતાની દૃષ્ટિથી જોઈ શકશે ? મેવાડના આબાલવૃદ્ધ સર્વ આજ પ્રકારની ચિંતા કરવા લાગ્યા સર્વ જણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે –“ જ્યાસુધી આપણા જીવમા જીવ છે ત્યાસુધી કોઇ પણ પ્રકારે મેવાડભૂમિને શત્રુના હસ્તમા જવા દઇશુ નહિ આપણે સમરભૂમિમા શત્રુઓને હાથે મરીશુ, પરતુ જીવિતદશામા મેવાડની અધોગતિ જોઇશુ નહિ” આ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞા કરી સર્વ માણસો ટોળાબધ અમરસિંહની પતાકાનીચે આવ્યા સર્વ માણસો પોતપોતાની શક્તિઅનુસાર રાજકોષમા દ્રવ્ય મોકલવા લાગ્યા સ્ત્રીઓએ પોતાના અલકારો વેચી નાખ્યા, ખેડુતોએ પોતાના હળ અને બળદો ગીરે મૂકી દીધા અને વણિક લોકોએ પોતાની કમાઇ ખુશીથી રાજકોષમા ભરી દીધી આરીતે ધીમે ધીમે રાજકોષ પરિપૂર્ણ ભરાઇ ગયો આ ધનની સહાયથી રાણાજીએ અલ્પ સમયમા આવશ્યક અસ્ત્ર-શસ્ત્રો તૈયાર કરાવી લીધા પછી તેઓ પોતાના પુત્ર તથા પ્રસ્તુત સેનાને પોતાની સાથે લઈને મોગલ સેનાની સામે ચાલ્યા શીઘ્ર ઉભયસેનાઓ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયુ રણવિદ્યાહીન રાજપૂતવીરો દેહની મમતા છોડી મોગલપાદશાહના અગણિત રણકુશળ વીરોની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા જેમણે આ સંગ્રામ-પૂર્વે કદિ પણ શસ્ત્ર ધારણ કર્યુ નહોતુ, જેમણે અગાઉ કોઇપણ વખત રણગમન કર્યુ નહોતુ એવા રાજપૂતો આજે મહારણચતુર સૈનિકોની પેઠે રણમા ઝૂઝવા લાગ્યા, પરતુ તેઓ ક્યાસુધી લડી શકે? સમુદ્રસમાન ઉછળતી મોગલસેનાની ગતિ રાજપૂતો ક્યાસુધી રોકી શકે ? આથી અાત ભયકર પરિણામ આવ્યુ આ ભયકર ઘટનાનુ વર્ણન કરતા અમારી લેખિની પણ કપે છે અમારા હૃદયમા શોક સમાઈ શકતો નથી વીરપૂજ્ય બાપ્પા રાવલની જે પ્રચડ વિજયવૈજયતી આઠસે વર્ષથી પણ અધિક સમય થયા ગિહલોતરાજાઓના ગર્વોન્નત મસ્તકપર ફરકતી હતી, તે વિજયપતાકા આજે સુલ્તાન ખુર્રમ-ની આગળ નમી ગઇ આ દુર્દૈવનુ વૃત્તાત-સિસોદીઆકુળની આ શોચનીય કથા-અમારાથી લખી શકાતી નથી જહાગીરે પોતે પોતાની રોજનિશીમા તેનુ જે વૃત્તાત લખ્યુ છે, તેનોજ અનુવાદ અમે નીચે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ

“મારી કારકીર્દિના આઠમા વર્ષમા અર્થાત્ હિજરીસન ૧૦૨૨ (સને ૧૬૧૩)મા મે વિચાર કર્યો કે હુ અજમેર જઇને તરતજ મારા ભાગ્યવાન પુત્ર ખુર્રમને મારાથી પહેલા રાણાની સામે મોકલી આપીશ, ત્યારપછી સફરની સર્વ વ્યવસ્થા કરવામા આવશે આ વખતે મે તેને વિધવિધ પ્રકારની મૂલ્યવાન વસ્તુઓ, એક હાથી, એક અશ્વ એક અસિ, એક ઢાલ અને એક કટાર ઇનામમા આપ્યા તેના અધિકારનીચે, જે સેના હતી તે સિવાય ૧૨૦૦૦ સૈનિકો તેને વધુ આપવામા આવ્યા અને અઝીમખાનેતેનો સહાયક સેનાપતિ નિયુક્ત કરવામા આવ્યો. વળી સર્વ અમલદારોને પણ તેમની યોગ્યતાનુસાર પારિતોષિક આપવામા આવ્યા.”

“ તે પછી મારી કારકીર્દિના નવમા વર્ષના પ્રથમ દિવસે (હિજરીસન ૧૦૨૩ અને ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૪ મા) હુ મારા તખ્તપર બેઠો હતો એવામા મારા પુત્ર તરફથી કેટલીક વસ્તુઓ ભેટતરીકે આવી ‘ આલમગુમાન ’ હાથીની સાથે બીજા અઢાર હાથીઓ તથા કેટલાક સાધારણ માણસો મારી પાસે ભેટતરીકે આવ્યા આ હાથીઓ તથા માણસો તેને લડાઇમાથી પ્રાપ્ત થયા હતા બીજે દિવસે આલમગુમાન હાથીપર બેસીને હુ શહેરમા ફરવા નીકળ્યો અને મે પુષ્કળ મહોરો લૂટાવી દીધી ”

‘ તે પછી મને એવી ખુશખબર મળી કે રાણા અમરસિંહે સુલેહનો પેગામ મોકલ્યો છે અને તે મારો માડલિકરાજા બનવાને ખુશી છે મારા ભાગ્યવાન શાહજાદાએ રાણાના રાજ્યમા જ્યા ત્યા પોતાના થાણા બેસાડી દીધા છે અને તેનાજ માણસો તેનો બદોબસ્ત કરે છે તે દેશની આબોહવા ખરાબ છે અને સમસ્ત દેશ ઉજ્જડ છે તે દેશના રસ્તા અતિ ખરાબ છે, તેથી સમસ્ત દેશને કબજે કરવાનો વિચાર રદ કર્યો હતો, પરતુ મારી ફોજે ખરાબ રસ્તાથી જરા પણ પાછા હઠ્યા વિના કિંવા ગરમી અને વરસાદની લેશ પણ દરકાર રાખ્યા વિના કુલ મેવાડને કબજે કર્યો અને ત્યાના કેટલાક સરદારોની તથા સાધારણ લોકોની સ્ત્રીઓને અને છોકરાઓને પણ કેદ કર્યા આથી રાણા અમરસિંહ અતિ

નાઉમેદ થયો અને તેણે થોડા દિવસસુધી જો આવો અત્યાચાર ચાલુ રહેશે તો કા તો દેશનો ત્યાગ કરવો પડશે કે કા તો કેદી બનવુ પડશે, એવો વિચાર કરી સુલેહની દરખાસ્ત કરી રાણાએ સૂરકર્ણ અને હરિદાસ ઝાલા એ ઉભય સરદારોને ખુર્રમની પાસે મોકલીને એમ કહેવરાવ્યુ કે -"જો આપ ક્ષમા કરીને મારો આદરસત્કાર કરશો તો હુ પણ આપને સન્માન આપીશ અને ઇતર હિંદુરાજાઓ જે પ્રમાણે આપની સેવા કરે છે, તે પ્રમાણે આપની સેવા કરવાને માટે હું મારા પુત્ર કર્ણસિંહને આપની પાસે મોકલીશ; પરતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે હું સ્વય આપની પાસે રહી શકીશ નહિ એ માટે આપ મને ક્ષમા કરશો આ સર્વ વૃત્તાત મારા નેત્રમણિ-પુત્રે શુક્રઉલ્લા અફજલખાદ્વારા મારાપર કહાવી મોકલ્યુ હતુ."

"મારા શાસનકાળમા મેવાડનો રાણો મારો માડલિક બન્યો અને મેવાડદેશ મોગલસામ્રાજ્યમા જોડાયો તેથી મને અત્યંત આનદ ઉપજ્યો અને મે હુકમ કર્યો કે મેવાડ તેના પ્રાચીન રાજવંશનાજ હાથમા રહેશે. મને પક્કી ખાત્રી છે કે રાણા અમરસિંહ અને તેના પૂર્વજોને પોતાના આત્મબળપર પૂર્ણ ભરોસો હતો, તેમજ તેમના પહાડીપ્રદેશોપર કોઇનો પણ હાથ ચાલે તેમ નહોતુ તેઓ પોતાની કોમના નામને માટે પૂરા મગરૂર હતા, તેઓ હિંદુસ્થાનના કોઇ રાજાને પોતાના ઉપરિ સમજતા નહોતા,ન તો તેમણે કોઇની આગળ શિર ઝુકાવ્યુ હતુ આ ઉત્તમ પ્રસંગ હાથથી જવા દેવો મને ઠીક લાગ્યો નહિ. આથી મે તરતજ મારા પુત્રને વઝીર મુકરર કરીને મોકલ્યો અને રાણાને માફી આપી મે એવુ ફરમાન લખી મોકલ્યુ કે આપ મારા તરફથી કાઇ પણ અંદેશો રાખશો નહિ મારી સરલતા સિદ્ધ કરવાને માટે મે મારા ફર્માનપર મારો પંજો[1] પણ મુદ્રિત કર્યો. વળી મે મારા પુત્રપર એમ પણ લખી જણાવ્યુ કે હરેક તરેહથી એ માનવત રાણાની સાથે માનમરતબાથી વર્તી તેની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરજો."

"મારા દીકરાએ આ ફર્માન અને ચીઠ્ઠી સૂરકર્ણ અને હરિદાસની સાથે રાણાપર મોકલી અને ઉક્ત ઉભય સરદારોની સાથે શુક્રઉલ્લા તથા સુદરદાસને પણ મોકલી આપ્યા તેણે રાણાપર એવુ કહેણ મોકલ્યુ કે, 'અમારી સરલતા તથા નેકીપર વિશ્વાસ કરી પાદશાહના દસ્તખતવાળો આ પરવાનો કબૂલ કરજો.' તે પછી ૨૬ મી તારીખે રાણા શાહજાદા પાસે આવશે એવા સમાચાર મળ્યા "

"શિકાર ખેલવાને માટે જ્યારે હુ અજમેર ગયો, ત્યારે શાહજાદા ખુર્રમનો મહમ્મદબેગ નામનો નોકર મારી પાસે આવ્યો અને તેણે ખુર્રમના દસ્તખતની એક ચીઠ્ઠી મને આપીને કહ્યુ કે રાણાએ શાહજાદાની મુલાકાત લીધી હતી

'આ ખબર સાભળતાજ મે મહમ્મદબેગને એક હાથી, એક ઘોડો અને કટાર ઇનામમા આપ્યા અને તેને 'જુલ્ફિકારખા'ની પદવી આપી '

રાણા અમરસિંહ તથા રાજકુમાર કર્ણસિંહની સાથે સુલતાન ખુર્રમની મુલાકાત તથા બેગમ નૂરજહાએ કર્ણસિંહને આપેલા હોદ્દાનું બયાન પાદશાહ જહાગીરના શબ્દોમા આ પ્રમાણે છે

"રાણા અમરસિંહે તા૦ ૨૬ ઇકશબાને દિવસે મોગલ શહેનશાહતના ઇતર માડલિક રાજાઓની પેઠે ઇજ્જત અને લિયાકત સાથે શાહજાદાની સાથે મુલાકાત કરી મુલાકાતપ્રસગે રાણાએ શાહજાદા ખુર્રમને એક અમૂલ્ય પદ્મરાગ, અનેક સુશોભિત રત્નજડિત હથિયારો, મોઘી કિંમતના સાત હાથી અને નવ ઘોડા ભેટતરીકે આપ્યા શાહજાદાએ પણ રાણાનો માનઆબરૂ સાથે સત્કાર કર્યો તે પછી રાણાએ શાહજાદાના ઘુટણ પકડીને માફી માગી ખુર્રમે પણ તેમનુ મસ્તક ઉચકી પોતાના તરફથી કોઇપણ જાતની આશંકા ન રાખવાની ખાત્રી આપી તેમને એક હાથી, કેટલાક ઘોડા એક તલવાર વગેરે શોગ પારિતોષિક આપ્યા. રાણાની સાથે જે રાજપૂતો આવ્યા હતા, તેમાના એકસોવીસ જણ માટે પોશાક, પચાસ ઘોડા અને રત્નજડિત બાર શિરપેચ મોકલાવવામા આવ્યા અગર જો કે આ વેકોમા સો આદમી-

[1] સામાના હૃદયમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે હાથમા હાથ આપવો અથવા પોતાના હાથથી લખેલા પત્રપર પોતાના હાથનો પંજો મુદ્રિત કરવો આ રીતિ અતિ પ્રાચીન કાળથી સભ્યલોકોમા પ્રચલિત છે હિંદુઓ માત્ર હાથમા હાથજ આપે છે શક અને તાતરલોકો સધિપત્ર તથા સ્વીકારપત્રપર પોતાના હાથનો પંજો મુદ્રિત કરે છે કર્નલ ટાડ જણાવે છે કે, જહાગીર પાદશાહે રાણા અમરસિંહની સાથે સંધિ કરીને સંધિપત્રપર જે પંજો મુદ્રિત કર્યો હતો, તે રાણાના દફતરમા અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે કહુથી પાન આગળીઓ ભીજવી તે સંધિપત્ર પર મુદ્રિત કરવામા આવી હતી અદ્યાપિ તે લાલ રગનો પંજો સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે

ઓથી વધારે માણસો ઇનામ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક નહોતા તોપણ આ સર્વ સામાન તેઓની વચ્ચે વહેંચી આપવામા આવ્યો આ રાજાઓમા એક એવો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે કે બાપદીકરો બન્ને જણા એમસાથે મુલાકાત લેતા નથી રાણાએ પણ આ રિવાજ પ્રમાણેજ કર્યુ તેઓ પોતાની સાથે પોતાના પુત્રને લાવ્યા નહોતા[1] તે દિવસે સુલતાન ખુર્રમે અમરસિંહને રજા આપી દીધી વિદાય લેતી વખત કર્ણસિંહને મોકલવાનુ કહ્યુ હતુ અને તેમના ગયા પછી કર્ણસિંહ આવ્યો હાથી, તલવાર તથા કટાર વગેરે જાતજાતના ઇનામ તેને અપાવવામા આવ્યા તેજ દિવસે તે શાહજાદાની સાથે મારી મુલાકાત લેવાને આવ્યો ''

"સુલતાન ખુર્રમે મારીસાથે મુલાકાત કરીને મને કહ્યુ કે—"જો હજુરનો હુકમ હોય તો રાજકુમાર કર્ણસિંહ આપની કદમ બોસી હાસીલ કરે મે તેને તેડી લાવવાને હુકમ કર્યો તે આવ્યા અને અમની સાથે આવ્યા તે પછી સુલતાન ખુર્રમના સિફારસથી મે તેને મારા જમણી બાજુએ બેસાડયો અને તેને એક ઉત્તમ બક્ષિસ આપી રાજકુમાર તો શરમાતો હતો તેણે કહ્યુ કે—"હુ પહાડી મુલકનો રહીશ છુ, તેથી દરબારના કાયદાથી માહિતગાર નથી અને અયશઆરામની વસ્તુઓથી સવાશે અજ્ઞાત છુ" તેણે દરબારનો દબદબો કદિ પણ જોયો નહોતો તે ઘણુ ઓછુ બોલતો હતો અને અમારી સાથે ઘણો ઓછો ભેળાતો હતો રાજકુમાર કર્ણસિંહની અતડાઇ દૂર કરવાને, તેમ અમારી સાથે હળી જાય એમ કરવાને માટે હુ દરરોજ તેની સાથે મુહબ્બતભરેલુ વર્તન રાખતો હતો તે જે દિવસે સેવામા મુકરર થયો તેને બીજે દિવસે મે તેને જવાહિરથી જડેલી એક કટાર અર્પણ કરી અને ત્રીજે દિવસે એક ઘોડો અર્પણ કર્યો તેજ દિવસે હુ તેને બેગમ નુરજહાની પાસે લઈ ગયો નુરજહાએ પણ રાજકુમારને ઉત્તમ શૃગારયુક્ત હાથી ઘોડા, તલવાર વગેરે ઘણી ચીજો ભેટતરિકે આપી'

"તેજ દિવસે મે તેને મોતીનો એક અમૂલ્ય હાર અર્પણ કર્યો અને બીજે દિવસે તેને માન સાથે એક હાથી અર્પણ કર્યો રાજકુમારને ઉમદા ઉમદા સામાન અર્પણ કરવામા આવે એવી મારી વિશેષ ઇચ્છા હતી મને જે કોઇ ખૂબસુરત અને ઉમદા વસ્તુ મળી આવતી તે હુ રાજકુમારને આપી દેતો એકવાર મે તેને ઘણુ બાજ અને ઘણુતુરા જાનવર આપી દીધા આ પક્ષીઓ એટલા હળી ગયા હતા કે હાથ પ્રસારતાની સાથેજ તેઓ તેનાપર આવીને બેસતા હતા એક બખ્તર અને એક ઉમદા વીંટી પણ તેને અર્પણ કરવામા આવી તથા તેજ મહિનાની અંતિમ તારીખે કેટલાક ગલીચા, જરીથી મઢેલી ખૂબ સુરત આગમખુરશીઓ અત્તરની શીશીઓ, સોનાના વાસણો તથા બે ગુજરાતી બળદ આપ્યા''

'દશમી સાલ—હવે કર્ણસિંહને તેની જાગીરમા[2] જવાને માટે રજા આપવામા આવી વિદાયગીરીવેળા એક એક હાથી,એક અશ્વ અને એક મોતીનો હાર તેને અર્પણ કરવામા આવ્યો આ મોતીના હારની કિંમત ૩૫૦૦૦૦ હતી આ વખતે રાજકુમાર કર્ણસિંહ જેટલો વખત મારા દરબારમા રહ્યો તેટલા વખતમા તેને જેટલો સામાન મારી પાસેથી મળ્યો તેની કિંમત રુપિયા દશ લાખથી અધિક હતી વળી ૧૧૦ ઘોડા, પાચ હાથી અને શાહજાદા ખુર્રમે તેને જે ભેટ આપી હતી તેની કિંમત આમા ગણવામા આવી નથી. મે મુબારકખાને કર્ણસિંહની સાથે રવાના કર્યો અને તેની સાથે મિત્રભાવપૂર્ણ સદેશો રાણા ઉપર મોકલ્યા વળી એ હાથી તથા ઘોડો અને બીજા પણ કેટલાક નજરાણા મોકલ્યા ''

"હીજરી સન ૧૦૨૪ના સફર માસની આઠમી તારીખે રાજકુમાર કર્ણસિંહને પાચ હજારની મનસબદારી આપવામા આવી[3] આ વખતે મે તેને એક હાર પણ ઇનામમા આપ્યો આ હારમા પાનાના હીરા જડવામા આવેલા હતા'

---

૧ કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે મુસલમાનોના વિશ્વાસઘાતથી શકિત થઇને હિંદુરાજાઓ પોતાના કુમાર સાથે તેમના દરબારમા જતા નહોતા

૨ અફસોસ ! સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ પવિત્ર ચિતોડપુરીના સ્વામી બાપ્પા રાવળના વશજોને આજે જાગીરદાર ગણવામા આવ્યા !

૩ જહાગીરના કથનપરથી જણાય છે કે આ મનસબદારીની સાથે મહારાણાને બેરાર કુમ્ભલમેર, બેદનૂર, મડલગઢ, જિરન નીમચ અને નિસરોર વિગેરે પ્રાંતો મળ્યા હતા આ ઉપરાત તેમને દેવલા અને ડુગરપુરપર પણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો

"ત્યાર પછી મુહર્રમની ૨૪ મી તારીખે (ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૫ મા) કુમાર કર્ણસિંહનો પુત્ર જગતસિંહ કે જેની ઉમર બાર વર્ષની હતી તે દરબારમાં આવ્યો તેણે અદબસાથે કુર્નિસ બજાવી પોતાના પિતા અને દાદાની અરજી સાદર કરી. આલીખાન્દાનમા થએલા તેના જન્મનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો તેના વદનપર પ્રકાશિત થઇ રહ્યા હતા.[1] તેની સાથે સમસ્ત વર્તન મહેરબાનીપૂર્વક કરવામા આવ્યું અને હું તેને તરેહ તરેહની બક્ષિસો આપીને ખુશ કરવા લાગ્યો "

" શ્રાવણ સુદી દશમને દિવસે જગતસિંહ મારી રજા લઇને પોતાના મુલકમાં ગયો રૂખ્સત પ્રસગે મેં તેને ૨૦૦૦૦ રૂપિયા, એક ઘોડો, હાથી અને તરેહ તરેહની પહેરામણી આપી રાજકુમાર કર્ણસિંહના શિક્ષક હરિદાસ ઝાલાને ૫૦૦૦ રૂપિયા, એક ઘોડો અને કેટલીક પહેરામણી આપી અને તેની મારફતે રાણાની ઉપર સુવર્ણની ૭ મૂર્તિઓ મોકલી "[2]

"તા૦ ૨૮ મી રવિ-ઉલ-અવ્વલ આજે મારી સલ્તનતનું અગીઆરમું વર્ષ છે. મારા હુકમથી રાણા અને તેના પુત્ર કર્ણસિંહની બે મૂર્તિઓ બનાવવામા આવી આ મૂર્તિઓ સગેમરમરની બનાવવામા આવી હતી જે દિવસે આ ઉભય મૂર્તિઓ તૈયાર કરીને મારી સમક્ષ લાવવામા આવી, તેજ દિવસની તારીખ તેનાપર કોતરાવીને તેને આગ્રાના બાગમા મેં મૂકવાનો હુકમ કર્યો. "

" મારી સલ્તનતના અગીઆરમા વર્ષે એતમાદખાએ મારાપર લખી મોકલ્યુ કે સુલતાન ખુર્રમ રાણાના દેશમા ગયા છે રાણા અને તેના પુત્રે તેને સાત હાથી, સત્તાવીસ ઘોડા, જવાહિર અને અલકારો વગેરે ચીજો નજરાણામા આપી આ ચીજોમાથી ખુર્રમે કેવળ સાત ઘોડા રાખીને બાકીની સર્વ ચીજો રાણાને પાછી આપી દીધી. તે દિવસે એવો કરાર કરવામા આવ્યો કે રાજકુમાર કર્ણસિહે પદરસે રાજપૂતોને સાથે લઇને શાહજાદા ખુર્રમની પાસે રહેવું "

" મારી સલ્તનતના તેરમા વર્ષમાં જ્યારે મે મારો દરબાર સિદ્દલામા ભર્યો હતો, તે વખતે રાજકુમાર કર્ણસિહે આવીને મારી મુલાકાત કરી. મને દક્ષિણમા જે ફતેહ હાસિલ થઇ હતી, તેને માટે પોતાની ખુશી જાહેર કરી કર્ણસિહે ૧૦૦ મહોર, ૧૦૦૦ રૂપિયા, ૨૧૦૦૦ રૂપિયાની કિમતના સોનાચાદીના અલંકારો તથા અનેક હાથી, ઘોડાઓ વગેરે તરેહ તરેહનું નજરાણું કર્યું. હાથીઘોડા પાછા આપીને શેષ સર્વ નજરાણુ મે લઈ લીધુ બીજે દિવસે મેં તેને પહેરામણી આપીને ફતેહપુરથી પાછા ફરી જવાનો હુકમ કર્યો, રૂખ્સતપ્રસગે મે તેને એક હાથી, એક ઘોડો, તલવાર, કટાર તથા તેના પિતાને માટે એક ઉમદા ઘોડો આટલો સામાન અર્પણ કર્યો "

" ચૌદમુ વર્ષ-હીજરીસન ૧૦૨૯ ના રવિ-ઉલ-અવ્વલની ૧૭ મી તારીખે મેં અમરસિંહના બહિસ્તનશીન (પરલોકવાસ) થવાની ખબર સાભળી રાણાનો પુત્ર ભીમસિહ અને પૌત્ર જગતસિહ એ ઉભય આ ખબર લઇને મારી પાસે આવ્યા હતા તેમને મેં તરેહ તરેહની પહેરામણી આપી અને રાજા કિશોરીદાસની મારફતે કર્ણસિહપર એક પત્ર, કેટલાક ઉમદા ઘોડા તથા તખ્તનશીન થવાને માટે આવશ્યક સામાન મોકલી આપ્યો. પત્રમા તેને તખ્તનશીન થવાની રજા આપવામા આવી હતી. વળી મે તેને ' રાણા'ની ઉપાધિ અર્પણ કરી હતી ૭ મી સવ્વાલને રોજ બિહારીદાસ બ્રર્મનની

---

[1] સર ટૉમસ રો ઇન્ગ્લાડમાં રાજા પ્રથમ જેમ્સના તરફથી દૂતતરિકે જહાગીરના દરબારમા આવ્યો હતો. તેણે હિંદુસ્થાનના બાદશાહ અને રાજાએ વિષે જે પત્રો ઇંગ્લાડમા મોકલ્યા હતા, તે પરથી પુષ્કળ ઐતિહાસિક વાતો ઉપલબ્ધ થાય છે કેન્ટર્બરીના પધાન ધર્માચાર્યપર તેણે ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૫ ના જાનેવારીની ૨૯ મી તારીખે જે પત્ર મોકલ્યો હતો, તેમાના કેટલાક ભાગનો અનુવાદ અત્રે પ્રયોજન સમજીને આપવામા આવે છે તે લખે છે કે -" મહારાજ પુરુના પરમ ધાર્મિક વશજો મોગલોની રાજસભામા સામન્તોતરિકે વિરાજે છે અનવધપૂર્વ કોઇ તેમને પરાજિત કરી શક્યું નહોતુ અને અહીઆ હમણા પણ વાસ્તવમા તેમને મૂલ્ય આપીનેજ બેસાડવામા આવ્યા છે તેમણે મોગલોની આધીનતા સ્વીકારી તે કાઇ અસિબલનો પ્રભાવ નથી, પરતુ ઉપહારાદિ મોહિનીનો પ્રભાવ છે "

[2] કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે -"આ પ્રકારની મૂર્તિઓનું વૃત્તાંત તો ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ એ મૂર્તિઓ કોની હતી અને મૂલ્ય શું હતુ તે કાંઈ જાણી શકાતુ નથી. "

મારફતે એક ફરમાન મોકલવામા આવ્યુ આ ફરમાનપત્ર ઉપર મારો પંજો હતો આ ફરમાન એવુ હતુ કે તમારા પુત્રને મુકર્રર ફોજની સાથે અહીં આ મોકલી આપો "

સમ્રાટ જહાગીરના હસ્તાક્ષરનો આ યથાર્થ અનુવાદ છે અત્રે આવશ્યક્તા જણાયાથી તેની લાબી સમાલોચના કરવામા આવશે જહાગીરનુ હૃદય અતિ ઉદાર અને મહાન હતુ, એમ તેમના ઉક્ત ઉલ્લેખ-પરથી સિદ્ધ થાય છે આ વૃત્તાતની પ્રત્યેક પક્તિ અને પ્રત્યેક શબ્દપરથી તેમની મોટાઇનો અને તેના ઉદાર હૃદયનો પૂર્ણ પરિચય મળે છે વીરકેસરી પ્રતાપસિહના વીરપુત્રપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી તેમને જે અસીમ આનદ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે દ્વારા તેના મહત્ત્વમા અધિક વૃદ્ધિ થઈ હતી આનદાતિરેકથી જહાગીરનુ હૃદય વિચલિત થયુ નહોતુ તેમણે પોતાનું સ્વાભાવિક મહત્ત્વ છોડયુ નહોતુ જો કે તેમણે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યુ હતુ અને નિષ્પક્ષપાતથી વર્ણન કર્યુ હતુ,તથાપિ તેમણે એક બે સ્થળે ભૂલ કરી હતી ગિહલોતવશના રાજાઓ યવનોના આક્રમણ ક્યી મહાશક્તિના પ્રભાવથી નિષ્ફળ કરતા હતા તે જહાગીરને વિદિત નહોતુ આ કારણથી પાદશાહ જહાગીરે ભ્રમવશ થઇને મેવાડના રાણા તેમને શરણે આવ્યા તેનુ બીજુ કારણ નિર્દિષ્ટ કર્યુ છે, તેમ કર્યા છતા પણ તેમણે સિસોદીઆ વીર અમરસિહના ગર્વનું ખડન કિવા તેમનુ અપમાન કર્યુ નથી પાદશાહ જહાગીર, રાણા અમરસિંહમા વીરોચિત ગર્વ હતો એમ સારીપેરે જાણતા હતા રાણા અમરસિહે વીરોચિત ગર્વથીજ એવા ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા હતા કે—" કા તો સ્વદેશનો ત્યાગ કરવો પડશે કે કા તો બંદીવાન થવું પડશે " આવી સ્થિતિમા આવી પડવાથીજ અતે તેમણે દિલ્લીપતિને શિર ઝુકાવ્યુ હતું હૃદયભગ્ન, નિરુપાય અને આશ્રયહીન રાજપૂતકેસરીની દારુણ હૃદય-પીડાથી જહાગીરના હૃદયમા પણ કરુણા ઉત્પન્ન થઇ હતી અને તેથીજ તેમણે રાણાની સાથે વિનયભરેલુ વર્તન રાખ્યુ હતુ જ્યારે રાણા અમરસિહ સર્વ પ્રકારે હતાશ થઇ ગયા, ત્યારેજ તેમણે પાદશાહને મસ્તક નમાવ્યુ હતુ અને ત્યારેજ તેમણે ઇતર હિદુરાજાઓની પેઠે પાદશાહના દરબારમા રહીને તેમની સેવા કરવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો જો કે તેમણે પાદશાહની સેવા સ્વીકારી હતી, તોપણ મારાથી આ કઠોર અપમાન સહન થઇ શકશે નહિ એવો વિચાર કરીને તેમણે પોતાના પુત્ર કર્ણસિહને પાદશાહના દરબારમા મોકલ્યા હતા અને પોતે પાદશાહની ક્ષમા માગી લીધી હતી પાદશાહ સારી રીતે સમજી ગયા હતા કે રાણા અમરસિહે મહામુશ્કેલીથી આ અપમાન સહન કર્યું છે વાસ્તવમા આ વિપત્તિથી તેમનુ હૃદય છિન્નભિન્ન થઈ ગયુ છે જે ગિહલોતવીરો સહસ્ર વર્ષોથી સ્વાધીનતાનુ સુખ ભોગવતા આવ્યા હતા, જેમણે પરાધીનતાનુ નામ પણ સાભળ્યુ નહોતુ, તેમના વશમા જન્મ લઇને આજે ભાગ્યહીન અમરસિહને વિધિના કઠોર લેખથી સ્વર્ગીયસ્વાધીનતાથી અલિપ્ત થવુ પડે, એ શુ સામાન્ય દુ:ખની વાત છે ? પાદશાહ જહાગીરે પોતાના હાથથી તેમના ગળામા પરાધીનતાની જજીર પહેરાવી હતી, તેમણે પોતાના હાથથી તેમને ગૌરવમય આસનપરથી ઉતારીને પાતાળમા ફેકી દીધા હતા જે રીતે મત્રથી પરિબદ્ધ થયેલો અજગર નિરુપાય બની જાય છે, તેજ પ્રમાણે અમરસિહે પણ લાચાર થઇને જે અપમાન રાજપૂતો કદિ પણ સહન કરી શકતા નથી તે અપમાન સહન કર્યું નિરુપાય બનવાથી તેમને તે અપમાન સહન કરવુ પડયુ તેમના પ્રત્યેક અગોપાગમા જે તીક્ષ્ણ અગ્નિ બળતો હતો, તેમની પ્રત્યેક નસમા જે તીક્ષ્ણ ઘાવ લાગ્યા હતા, તેની પીડા બીજો કોઈ પણ માણસ સહન કરી શકત નહિ તેમને સ્થાને જો કોઈ બીજો માણસ હોત તો નિસશય તેનુ હૃદય ફાટી જાત, તત્ક્ષણ તે મરણને શરણ થઇ જાત તેના દલિત અને પીડિત પ્રાણ આપોઆપ શરીરમાથી વિદાય થઈ જાત અમરસિહના હૃદયમા અત્યત કષ્ટ હતુ, પરતુ તેમણે કેવળ અદ્‌ભુત સહનશીલતાના બળથીજ તે કષ્ટ સહન કર્યું હતુ, કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે મનુષ્ય થઇને જે સહનશીલતા ન શીખ્યો તે મનુષ્ય નામને યોગ્ય નથી માનવદેહ ધારણ કરવો એ કેવળ તેની વિડબનાજ છે. આ ગુણ કેવળ અમર-સિહમાજ નહોતો, પરતુ પવિત્ર ગિહલોતવશમા પરપરાથી ચાલ્યો આવે છે

આ ગુણ અમરસિહે વ્યવહારમા દર્શાવ્યો તેમણે આ વખતે અપૂર્વ સહિષ્ણુતાની પરાકાષ્ઠા બતાવી સ્વાધીનતાનો લોપ થવાથી તેમના હૃદયમા તીક્ષ્ણ પીડા થઇ છે, એમ પાદશાહ પણ સમજ્યા હતા. આથી સમ્રાટનુ હૃદય પણ વ્યથિત થયુ હતું આથીજ તેમણે રાણાના ગૌરવનુ રક્ષણ કરવાને માટે

હરેક પ્રકારે તેમની ઇચ્છાનુસાર માનભરેલી વર્તણુક ચલાવવામા કસુર ન આવે, એવો હુકમ કર્યો હતો.[1]

વીરકેસરી પ્રતાપસિંહના પુત્ર અમરસિંહપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને જહાંગીર આનંદિત થયા હતા, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેને આનંદાતિશય થયો નહોતો હલકા મનુષ્યોની પેઠે તે આનંદોન્મત્ત થઇ ગયા નહોતા તેમનો આનંદ શાંત અને સરલ હતો તેમણે પોતાના સામ્રાજ્યમા ઘેર ઘેર આનંદોત્સવ કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો નહોતો, પરંતુ તેમણે કેવળ રાણાના પ્રિય હાથી આલમગુમાનપર સ્વાર થઇને દીન, દરિદ્રી લોકોને દ્રવ્ય વહેંચ્યુ હતું આપરથી તેમના ગંભીર અને શાંત આનંદની પ્રતીતિ થાય છે રાણાપર વિજય પ્રાપ્ત થવાથી તેમણે પોતાને ગૌરવાન્વિત માન્યો હતો, કારણ કે તેમને વિદિત હતુ કે સિસોદીઆવંશના રાજાઓજ સર્વ રાજપૂતોમા શ્રેષ્ઠ છે આ વીરપૂજ્ય શ્રેષ્ઠરાજકુળપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેમના પૂર્વજોએ અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો હતો, પરંતુ પુષ્કળ દ્રવ્ય અને અગણિત સૈનિકોનો ભોગ આપ્યા છતા પણ તેમની ચેષ્ટા ફલવતી થઈ નહોતી જહાંગીરે આ કાર્ય પાર પાડ્યુ તેથી તેમણે પોતાને ગૌરવાન્વિત માન્યો જે કાર્ય ખડ્ગબળથી થઇ શક્યુ નહોતુ,નૃશંસતા, સ્વાર્થપરતા અને અત્યાચારના પાપમંત્રથી દીક્ષિત થઇને પાશવ અસિમંત્રના પ્રયોગથી તેમના બાપદાદા જે કાર્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નહોતા, જે કાર્ય તેઓ સ્વયં સત્તર વખત ભયંકર સંગ્રામભૂમિમા આવી અગણિત હિંદુમુસલમાનોનુ રુધિર વહેવરાવ્યા છતા પાર પાડી શક્યા નહોતા તેજ કાર્ય આ વખતે તેના પુત્ર સુલતાન ખુર્રમે સદાચરણ અને સદ્‌વ્યવહારથી સિદ્ધ કર્યું તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા કે ભારતવર્ષના આર્યલોકો પાશવ બળ અથવા ખડ્ગની સહાયથી મસ્તક નમાવે એવા નથી આ ગૂઢ સત્ય તેમને પરિચિત હતુ તેથીજ તેમણે વિનયથી રાજપૂતોને સ્વાધીન કરી લીધા હતા ભારતવર્ષ પાશવબળ કિંવા અસિબળથી શાસિત થઇ શકનાર નથી, એ તત્ત્વ વિદેશી મોગલબાદશાહે સારી રીતે જાણ્યુ હતુ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ મોગલોની ઉદારતાનુ વર્ણન અસંખ્ય મુખોથી કરી રહ્યો છે સૂક્ષ્મદર્શી નિરપેક્ષ જહાંગીરની પવિત્ર લેખિની આજે સભ્ય જગતમા એક નવીન સત્યનો જયજયકાર કરી રહી છે—એક નવીન સત્યનો ઢંઢેરો પીટી રહી છે

પાદશાહ જહાંગીરે મેવાડના રાણાને પરાજિત કરીને પોતાને ગૌરવાન્વિત માન્યો આજ કારણથી તેમણે રાણા અમરસિંહના પુત્ર કર્ણસિંહને પોતાના જમણા હાથપર આસન આપ્યુ, અર્થાત્ ભારતવર્ષના સમસ્ત રાજાઓથી ઉચ્ચ આસન આપ્યુ પાદશાહે રાણાની સાથે જે જે પ્રકારનુ વર્તન ચલાવ્યુ છે, તે સર્વનો વિચાર કરવાથી તેમની ઉદારતા, વીરોચિત ગૌરવ અને શિષ્ટાચારનો સારો પરિચય મળે છે સિસોદીઆકુળના માનમર્યાદાની રક્ષા કરવાનો તથા સિસોદીઆરાણાને સુખમા રાખવાને જાણે જહાંગીરને સદૈવ ચિંતા થયા કરતી હતી પરંતુ એક સ્થળે જહાંગીરની ભૂલ થઈ છે તેમણે મનસ્વાધીન બાળનાગસમાન, કર્ણસિંહના હૃદયનો ભાવ નહિ સમજી ભૂલથી કહ્યુ છે કે—"કર્ણ શરમાળ છે," પરંતુ વિચાર કરવાથી જ્ઞાત થાય છે કે કર્ણસિંહની તે શરમ એક અધિક ગૌરવમય અભિધાનને યોગ્ય હતી રાજકુમાર કર્ણસિંહે સુપ્રસિદ્ધ અને પરમ પવિત્ર ગિહ્લોતકુળમા જન્મ લીધો હતો તેમના પિતા મહા બળવાન રાજાના પુત્ર હતા તેમની જન્મભૂમિ આર્યગૌરવ અને સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ હતી વીરપ્રસૂતા મેવાડભૂમિમા જન્મ લઇ જગત્પૂજ્ય વીરવંશમા ઉત્તમ પિતાદ્વારા ઉત્પન્ન થઇ તેઓ મોગલસમ્રાટના દાસ બન્યા હતા તેમના પૂર્વજોના શરીરમા પ્રાણ હતા ત્યાસુધી તેમણે મોગલોને મેવાડભૂમિની સીમામા પગ મૂકવા દીધો નહોતો અને તેમની સાથે જે રાજપૂતોએ સંબંધ રાખ્યો તે માટે તેમણે પોતાના જાતિબંધુઓનો ત્યાગ કર્યો હતો જે લોકોને તેમણે દૈત્ય દાનવ આદિ ઘૃણાસૂચક નામો આપ્યા હતા તેમનીજ સેવા વિધાતાના લેખથી આ વખતે તેમને કરવી પડતી હતી સહાય, આશ્રય, ઉપાય-સર્વથી રહિત બની આજે મહારાણા યવનોની આધીનતારૂપી જંજીરથી બદ્ધ થયા હતા આ દુર્દશા જોઈ કર્ણસિંહ જેવા તેજસ્વી રાજકુમારનું હૃદય છિન્નભિન્ન થઇ જાય તેમા શું આશ્ચર્ય? રાજકુમાર કર્ણસિંહ પણ પવિત્ર સિસોદીઆકુળના યોગ્ય રાજપુત્ર હતા આથી પરાધીનતારૂપી બેડીથી તેમનું હૃદય ભગ્ન થઈ ગયુ હોય તેમા કાઇ શક નથી જે માણસો તલભાર પણ સ્વાધીનતા ન હોય અને જેની માતૃભૂમિની દુર્દશા થઇ ગઇ હોય તેનું હૃદય ક્ષુબ્ધ થઇ જાય તેમા શો નવાઈ? આવી દુર્દશા જોઇ જેના હૃદયમા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે માણસ કહેવાવાને યોગ્ય નથી—તેમા મનુષ્યત્વનું નામ

[1] પાદશાહની આ આજ્ઞાનુ યથાર્થ પ્રકારે પાલન થયું હતુ

નથી રાજકુમાર કર્ણસિંહ રાજપૂત હોવા છતા પણ સ્વાધીનતા ખોઇ બેઠા હતા વીરત્વ, ગૌરવ અને સ્વાધીનતાની ખાણસ્વરૂપ મેવાડભૂમિ કે જેમા તેમના પૂર્વજો સ્વતંત્ર રાજ્યાધિકાર ભોગવી ગયા હતા તે ભૂમિને જે શત્રુએ આ શોચનીય દશાએ પહોંચાડી હતી, તે શત્રુની સાથે તેઓ હળીમળીને વાર્તાલાપ શી રીતે કરી શકે ? શત્રુએ તેમની આધીનતારૂપી જંજીરનો ભાર ઓછો કરી તેમને સંતુષ્ટ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમને સર્વ હિંદુરાજાઓના કરતા ઉચ્ચ આસનપર સ્થાપિત કર્યા હતા મેવાડના રાજ્યથી અલગ થયેલા ગોડ્વારરાજ્યને પુન તેની સાથે સંયોજી દીધુ હતુ તેમને પાચહજારી મનસબદારી સોંપી હતી આ સર્વ વાત સત્ય છે આ સર્વ રાજ્યચાતુર્ય ઉત્તમ છે, પરંતુ તેના બદલામા કર્ણસિંહનુ જે અમૂલ્ય ધન ખોવાઇ ગયુ હતુ, તેની આગળ તો ઇંદ્રની અમરાવતી અને કુબેરનો ભંડાર પણ તુચ્છ છે 'સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી' એવી જનનીજન્મભૂમિના અમૂલ્ય સ્વાધીનતારત્નથી કર્ણસિંહ વંચિત થયા આ રત્નનો ઉદ્ધાર કરવાનો હવે કોઇ ઉપાય રહ્યો નહોતો, તેથી તેઓ મૌન ધારણ કરી રહ્યા હતા આથીજ પાદશાહે તેમને 'શરમાળ' અને 'થોડાબોલા' કહ્યા છે

ઉદારહૃદય જહાગીરે રાણા અમરસિંહને જેવુ માન આપ્યુ હતુ, તેમનુ જેવુ ગૌરવ રાખ્યુ હતું, તેવુ માન અને ગૌરવ અન્ય કોઇ પણ પરાજિત રાજાએ સમ્રાટતરફથી પ્રાપ્ત કર્યુ હોય એ વિષે અમને સંપૂર્ણ શક છે, પરંતુ તેજસ્વી અમરસિંહના હૃદયમા આ સન્માન અને ગૌરવ કંટકની પેઠે ખુચતા હતા પાદશાહે આપેલા સન્માન અને ગૌરવવિષે જેમ જેમ તેઓ વિચાર કરતા હતા, તેમ તેમ તેમના હૃદયમા કંટક ભોંકાતા હતા આ દારુણ કષ્ટના પ્રચંડ પ્રહારથી કોઈ કોઈ વખત તેઓ ઉન્મત્ત જેવા બની જઇને ખુર્રમની મહાનતા અને ઉદારતા તથા જહાગીરના સન્માન અને સદ્વ્યવહારને સહસ્રાવધિ ધિક્કાર આપ્યા કરતા હતા સુલતાન ખુર્રમ રાજપૂતબાળાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તે રાજપૂતવીરોનો અત્યંત આદરસત્કાર કરતો હતો[1] રાજપૂતોપ્રત્યેના તેના આ નિષ્કપટ પ્રેમ અને આદરથી મોહિત થઇને તેજસ્વી અમરસિંહે જહાગીરની આધીનતા સ્વીકારી હતી અને તેઓ તેની સાથે મિત્રભાવ ચાલુ રાખવાને સમ્મત થયા હતા નહિ તો તેઓ સમગ્ર જીવનપર્યંત સમરસાગરમા ડૂબતા રહેતા છતા અને કઠોર અત્યાચારથી પીડિત થતા છતા મોગલસમ્રાટની આધીનતા સ્વીકારત નહિ ખુર્રમનો સ્વભાવ અત્યંત સરલ અને ઉદાર હતો, તેમજ તેના વચનો પણ તેવાજ સરલ અને મનોહર હતા ખુર્રમની વાક્યાવલી અમરસિંહના કર્ણમા જાણે અમૃતની વૃષ્ટિ કરતી હતી શાહજાદા ખુર્રમે રાણાને સંધિ કરવાને માટે પ્રાર્થના કરી હતી અને જો સંધિ કરવામા આવશે તો મિત્રતા બાંધવામા આવશે, એવુ વચન આપ્યુ હતું તેનુ "જો આપ એકવખત શહેરની બહાર આવી પાદશાહના પંજાવાળા ફર્માન-પત્રનો સ્વીકાર કરશો તો તરતજ હુ સર્વ મુસલમાનોને મેવાડમાથી દૂર કરી બીજા મુકામપર મોકલી દઇશ પછી આપને મેવાડમા મુસલમાનોની ગંધસુદ્ધા આવશે નહિ આ વાક્ય સાભળી રાણાનું હૃદય પ્રચંડ તેજસ્વિતાથી ઉભરાઇ ગયુ તેમણે શાહજાદાની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ 'શુ હુ વીરકેસરી પ્રતાપસિંહનો પુત્ર થઇ રાજપૂતોની સ્વાધીનતાનું હરણ કરનાર મોગલોનુ દાસત્વ સ્વીકારીશ? જ્યાસુધી મારા દેહમા પ્રાણ રહેશે, ત્યાસુધી મારાથી આ કાર્ય થઇ શકશે નહિ' આ વિચાર અમરસિંહના હૃદયમા ઘુમવા લાગ્યો જો કે ખુર્રમે એમ મિત્ર બનવાની માગણી કરી હતી તોપણ મહારાણાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ-દર્પસહિત ના કહેવરાવી

જે દિવસે સુલતાન ખુર્રમે ઉક્ત માગણી કરી તેજ દિવસે મહારાણાએ રાજ્યભાર છોડી શાંતિમય મુનિવૃત્તિ ધારણ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી આ પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન થવામા ઝાઝો વિલબ થયો નહિ ખુર્રમની સાથે મુલાકાત કરીને જ્યારે તેઓ પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે સર્વ સરદારોને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા અને તેમની આગળ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રકટ કરી પછી તેમણે પુત્રના મસ્તકપર રાજતિલક કરી રાજ્યથી વિદાય લીધી[2] વિદાય લેતી વખત તેમણે સિંહાસનારૂઢ થયેલા પોતાના પુત્રના મસ્તકે ચુંબન

---

[1] અકબરના કૃપાવહલવરાની રાજકુમારીના ઉદરથી ખુર્રમનો જન્મ થયો હતો આથીજ ચતુર ભટ્ટકવિઓએ તેને કંટ્ઝપકુલોત્પન્ન ફુર્મ કહ્યા છે

[2] સંવત ૧૬૭૨ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૬) મા રાણા અમરસિંહે પોતાના પુત્રને રાજ્યભાર સમર્પણ કર્યો હતો.

કરી ધીર ગભીર સ્વરે તેમને કહ્યુ -"બેટા' જોજો, મેવાડનુ સન્માન અને ગૌરવ હવે તમારાપરજ નિર્ભર છે " આમ કહીને તેઓ રાજધાનીનો ત્યાગ કરી રાજનચૌકીની[1] ગિરિગુહામા ગયા અને ત્યા સુખદુખથી પોતાનુ શેષ જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા તે વખત પછી તેમણે કદિ પણ પોતાનો સન્યસ્તાશ્રમ છોડયો નહોતો ત્યારપછી તેઓ કદિ પણ રાજધાનીમા આવ્યા નહોતા જ્યારે સવત ૧૬૭૭ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૧) મા તેમનો પવિત્રાત્મા આ લોક છોડી સ્વર્ગમા ચાલ્યો ગયો, જ્યારે તેમનુ શરીર પચતત્ત્વોમા મળી ગયુ ત્યારે તેમના દિવ્યદેહની પવિત્ર ભસ્મ તેમના પૂર્વજોના ભસ્મરાશિની સાથે રાખવાને માટે રાજભુવનમા લાવવામા આવી

અમરસિહના દિવ્ય ચરિત્રની વિશેષ શુ સમાલોચના કરીએ વારુ ? તેઓ વીરકેસરી પ્રતાપસિહના યોગ્ય પુત્ર અને પવિત્ર ગિહલોતકુલના પરમ પવિત્ર રાજા હતા જે શારીરિક અને માનસિક ગુણોને વીરપુરુષોના ભૂષણ માનવામા આવે છે, તે સર્વ ગુણો અમરસિહના અગમા વિદ્યમાન હતા મેવાડના સર્વ રાજાઓ કરતા તેઓ અધિક ઉચા હતા તેઓ અત્યત બળવાન હતા, પરતુ મેવાડના ગત રાજાઓની પેઠે રાણા અમરસિહનો વર્ણ ગૌર નહોતો તેમના મુખમડળપર બહુધા શોક અને ગભીરતાની કાલિમા દૃષ્ટિગોચર થયા કરતી હતી, પરતુ તેમનામા આ ભાવ પ્રકૃતિગત નહોતો એમ જણાય છે કે જીવનપર્યંત વિપત્તિઓદ્વારા પીડિત હોવાથી તેમના વદનમડળપર આ શોકની છાયા છવાઈ ગઈ હતી. ઉદારતા, વીરતા, દયા તથા ન્યાયપરાયણતા એ રાજપૂતરાજાઓના પ્રધાન ગુણ માનવામા આવે છે અમરસિહમા આ સર્વ ગુણો વિદ્યમાન હોવાથી સૈનિકો, સામતો, ઇષ્ટમિત્રો તથા પ્રજાજનો દેવ પ્રમાણે તેમની પૂજા કરતા હતા રાણા અમરસિહના અપૂર્વ ગુણોનુ અદ્ભુત વૃત્તાત બહુધા ભટ્ટલોકોના ગ્રથો, રાજસ્થાનના અનેક સ્તભો તથા પહાડોપર અકિત થયેલુ ઉપલબ્ધ થાય છે

પરતુ તવારિખફરિસ્તાના અનુવાદક મહાનુભાવ ડૉ૦ સાહેબ જણાવે છે કે સવત ૧૬૬૯ (ઇ૦સ૦ ૧૬૧૩) મા તેમણે પોતાના કુમારને રાજ્ય સમર્પણ કર્યું હતુ

૧ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે ઉક્ત સ્થાનપરજ સુલતાન ખુર્રમે રાણાજીની સાથે મુલાકાત કરી હતી નગરની ઉત્તર દિશાએ એક ગિરિમાલાની ઉપર અદ્યાપિ રાજનચોકીનું ખંડિયેર પડેલુ છે એને રાણા ઉદયસિહે બંધાવી હતી

अध्याय १२ मो

કર્ણસિંહદ્વારા ઉદયપુરનું દૃઢ થવું તથા તેની શોભાની વૃદ્ધિ થવી–સમ્રાટની સભામાં જવાની ફરજમાંથી રાણાની મુક્તિ–સમ્રાટને સહાય માટે આપેલી સેનાના સરદારતરીકે ભીમસિંહનું નિયુક્ત થવું–સુલતાન ખુર્રમ અને ભીમસિંહે મળી પર્વેઝની વિરુદ્ધ રચેલી પ્રપંચજાળ–રાજદ્રોહીઓ ઉપર જહાંગીરનું આક્રમણ–ભીમસિંહનો વધ–ખુર્રમનું ઉદયપુરમાં નાસી જવું–રાણાએ સન્માનપૂર્વક તેનો કરેલો સ્વીકાર–રાણા કર્ણસિંહનો પરલોકવાસ–રાણા જગતસિંહનો રાજ્યાભિષેક–જહાંગીરનું મૃત્યુ–શાહજહાં નામ ધારણ કરી ખુર્રમનું સિંહાસનારૂઢ થવું–મેવાડમાં પ્રસરેલી ગંભીર શાંતિ–પેશોલાના દ્વીપોમાં રાણાએ મહાલય બંધાવવો. ચિતોડની પુનઃ કરેલી મરામત–જગતસિંહનું મૃત્યુ–રાણા રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક–શાહજહાંને પદભ્રષ્ટ કરી ઔરંગઝેબનું સિંહાસનારૂઢ થવું–જહાંગીર અને શાહજહાં હિંદુઓપર પ્રેમ રાખતા હતા તેનાં યથાર્થ કારણ–ઔરંગઝેબના ચારિત્ર્યનું વર્ણન–રાજપૂતોઉપર ઔરંગઝેબે નાખેલો જઝીઆવેરો–રૂપનગરની રાજકુમારી સાથે ઔરંગઝેબે વિવાહ કરવા માટે કરેલો પ્રયાસ–તેને હરણ કરી રાજસિંહનું પોતાના નગરમાં આવવું–સમ્રાટની સામે યુદ્ધ કરવાનો તેમણે કરેલો ઉદ્યોગ–ઔરંગઝેબનું યુદ્ધ કરવા માટે આવવું–ગીરવાની ખીણ–રાજકુમાર અકબરનો પરાજય–તેનું ગિરિસંકટમાં ફસાઇ પડવું–રાણાના જયેષ્ઠકુમારે આ સંકટમાંથી અકબરનો કરેલો ઉદ્ધાર–દિલેરખાંનો પરાજય–રાણા અને તેમના સહાયક રાઠોડાએ ઔરંગઝેબનું કરેલું અપમાન–યુદ્ધભૂમિમાંથી ઔરંગઝેબનું નાસી જવું–રાજકુમાર ભીમસિંહનું ભયંકર આક્રમણ–રાણાના મંત્રીઓએ માળવાની કરેલી લૂંટ–રાજપૂતદલે એકત્રિત થઈ અઝીમને પરાજિત કરી ચિતોડમાંથી તેને નસાડી મૂકવો–મોગલોના ત્રાસમાંથી મેવાડનો ઉદ્ધાર–મારવાડમાં ભયંકર યુદ્ધ–સસોદીઆ અને રાઠોડાની એકત્રિત થયેલી શક્તિથી સુલતાન અકબરનો પરાજય–રાજપૂતોની પ્રપંચજાળ–ઔરંગઝેબને પદભ્રષ્ટ કરી અકબરને સિંહાસનપર બેસાડવાનો તેમણે કરેલો વિચાર–આ વિચારનું નિષ્ફળ થવું–રાણાની સાથે મોગલસમ્રાટને સંધિ કરવાનો વિચાર અને સંધિ થવી–ભયંકર આઘાતથી થયેલું રાણાનું મૃત્યુ–રાણાનું ચારિત્ર્ય અને ઔરંગઝેબનું ચારિત્ર્ય–એ ઉભયની સમાલોચના–સમંદ સરોવર–ભયંકર દુર્ભિક્ષ અને મહામારી.

વાડરાજ્યના અંતિમ સ્વતંત્ર નૃપતિ મહારાણા અમરસિંહના જ્યેષ્ઠ કુમાર કર્ણસિંહ સંવત ૧૬૭૭ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૧) માં પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. નંદનવનના જેવી સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ મેવાડમાં આજે આગલું ગૌરવ અને આગલો પ્રકાશ રહ્યો નથી. જે ગૌરવથી એક વખત તે સભ્ય જગતની શિરોમણિ બની હતી, તે ગૌરવ આજે નષ્ટ થયું છે. એકવાર સૂર્યવંશી બાપ્પા રાવલના વંશજોએ સૂર્યના ઉગ્ર તેજસમાન જે તેજસ્વિતા ધારણ કરી હતી, તે તેજસ્વિતા આજે મેવાડમાંથી લુપ્ત થઈ છે. આજે મેવાડની ભૂમિ વિષાદને લીધે સ્મશાનવત્ બની

ગઈ છે સૂર્યપ્રભા જેવા મેવાડના રાજપૂતો, પોતાની પ્રખર જ્યોતિ ગુમાવીને સામાન્ય નક્ષત્રોના જેવા ક્ષીણતેજ બની ગયા છે ભારતના હિંદુરાજાઓની આવી દુર્દશા થઇ ગઇ હતી, તેમનામા તેજ રહ્યુ નહોતુ, જ્યોતિ રહી નહિ, કાંતિ રહી નહિ તે લોકો પોતાની શક્તિ ખોઈ અન્યની શક્તિથી આકર્ષિત થઈ પોતાને ભૂલી જઈ મોગલસમ્રાટરૂપી સૂર્યની આસપાસ ફરવા લાગ્યા જે શક્તિ એક વખતે હિંદુ રાજાઓના રોમમાથી નીકળી સમગ્ર હિંદુસ્થાનમા પોતાની પ્રભા ફેલાવતી હતી તે આજે મોગલસૂર્યથી નષ્ટ પામી મોગલસૂર્યના પ્રચંડ તેજની ગતિ રોકવાનુ સામર્થ્ય કોઇપણ હિંદુરાજામા રહ્યુ નહિ કાળની ગતિથી આજે મોગલોને શક્તિ અને તેજ પ્રાપ્ત થયા છે કાળની ગતિથીજ તે પુન નષ્ટ થશે પરિવર્તન એ જગતનો નિયમજ છે આ નિયમનુ ઉલ્લંઘન કદિપણ થઈ શકે એમ નથી આ અચળ નિયમને વશ થઇનેજ હિંદુસૂર્ય બાપ્પા રાવળના વંશજો હવે તેજોહીન થઈ ગયા છે જો કે તેઓ મોગલોની પ્રચંડ શક્તિને આક્રમે છે તો ખરા પરંતુ નિયમિત રીતે તેને આક્રમી શકતા નથી તેઓ કોઇકોઈ વખત સ્થાનભ્રષ્ટ થઇને બળહીન બની જાય છે

જો કે વીરશ્રેષ્ઠ બાપ્પારાવળના વંશજો પોતાની આગની શક્તિ અને તેજ ખોઈ બેઠા હતા તો પણ તેઓ પોતાના પ્રાચીન વૈભવની વાત ભૂલી શકતા નહોતા પ્રાચીન વૈભવની સ્મૃતિ એજ તેમનુ જીવન હતુ તેના નાશની સાથે તેમનો પોતાનો નાશ થવાનો સંભવ હતો રાજપૂત નામ પૃથ્વીના પટપરથી નીકળી જવાનો સંભવ હતો જે દિવસે વીરકેસરી મહારાજ કનકસેને સૌરાષ્ટ્રમા પોતાની વિજયવૈજયંતી ફરકાવી હતી, તે દિવસથી લઇને આ સમયપર્યંતમા દોઢ હજાર વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા હતા આ દીર્ઘકાળમ અદૃષ્ટચક્રથી આ વીરવંશની જે દશા થઈ હતી તેનુ યથાર્થ વર્ણન અમે કર્યુ છે આ અવસ્થા પ્રકાશિત થઇને અદ્યાપિ ચિત્રની પેઠે અમારા નેત્રોસમક્ષ સાંગોપાંગ દેખાય છે ઇસ્વીસનના બીજા શતાબ્દીમા સૂર્યવંશના રાજા કનકસેને લોહકોટનો પરિત્યાગ કરી સૌરાષ્ટ્રની સીમા-પર પોતાનો ઝુંડો સ્થાપિત કર્યો હતો તેમના વંશજોએ ત્યાં અનેક શતાબ્દીઓપર્યંત રાજ્ય કર્યુ પછી શિલાદિત્યના સમયમા અસંખ્ય પારદ લોકોએ આક્રમણ કર્યુ આ આક્રમણની ગતિ રોકી નહિ શકાયાથી મહારાજ શિલાદિત્યનો સંકુટુંબ નાશ થયો તેમની નંદનવનસમાન સુંદર સૌરાષ્ટ્રભૂમિ યવન લોકોએ ઉજ્જડ કરી નાખી આ ભયંકર સમયમા સૂર્યવંશના રક્તને જીવિત રાખવાને માટે કેવળ રાણી પુષ્પવતીજ બચી હતી તેને ઉદરે ગ્રહાદિત્યનો જન્મ થયો તેનાદ્વારા ગિહલોતકુળની સ્થાપના થઈ તેને ઇડરના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ ભીલોના ક્રોધથી તેને ઇડરનો ત્યાગ કરવો પડ્યો વીરકેસરી બાપ્પા રાવળનો જન્મ થયો, તેમણે ચિતોડપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો પછી ઉદયપુરની સ્થાપના થઇ, સિસોદીઆકુલના ગૌરવનો નાશ થયો, તે દીનહીન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયુ બાપ્પાની વિજયવૈજયંતીએ મુસલમાનોની સામે પોતાનુ મસ્તક અવનત કર્યુ આ સર્વ ચિત્રો આપણી નજરસન્મુખ તર્યા કરે છે આ ચિત્રોનુ વર્ણન કરવામા અમે અમારી શક્તિઅનુસાર કાંઈપણ ત્રુટિ કરી નથી હવે મેવાડમા એક નવીન યુગનો આરંભ થયો છે સાત સમુદ્ર પાર શ્વેતદ્વીપ (ઇંગ્લાંડ) થી કેટલાક અંગ્રેજો આ દીનહીન અવસ્થામાથી સિસોદીઆકુળનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આ ભારતભૂમિમા આવ્યા છે તેમના આગમનથી ભારતવર્ષમા કેવુ એક નવીન ચૈતન્ય સ્ફુરી રહ્યુ છે, ભારતવાસીઓના જીવનનો સ્રોત કેવી રીતે નવીન માર્ગમા વહેવા લાગ્યો છે, તેનો હવે આગળ વિચાર કરવામા આવશે

મહારાણા કર્ણસિંહનુ ચરિત્ર સર્વ પ્રકારે વીરોચિત હતુ સહનશીલતા તેજસ્વિતા વગેરે જે ગુણો રાજપૂતોના ભૂષણતરીકે માનવામા આવે છે, તે સર્વ ગુણો રાણા કર્ણસિંહમા વિદ્યમાન હતા આઉપરાંત તેમના સાહસ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા અદ્ભુત હતા ગત યુદ્ધોથી મેવાડના ખજાનામા જ્યારે દ્રવ્યનુ નામ પણ રહ્યુ નહિ, ત્યારે મહારાણા કર્ણસિંહે જે ઉપાય યોજીને પુન ભંડાર ભરી દીધો હતો તેપરથી તેમના ગુણોનો વિશેષ પરિચય મળે છે વારવાર યુદ્ધ થવાથી મેવાડનો દ્રવ્યકોશ સર્વથા ખાલી થઈ ગયો હતો જ્યારે રાજ્યમાથી દ્રવ્યસંચય કરવાનો કોઇ પણ ઉપાય રહ્યો નહિ, ત્યારે મહારાણાના હૃદયમા એક નવીન કલ્પના ઉત્પન્ન થઇ તેમણે એક નવીન ઉપાય શોધી કાઢ્યો અને તેદ્વારા તેમણે પુન પોતાનો કોશ ભરી નાખ્યો તેમણે કોઇને એક શબ્દ પણ કહ્યા વિના પોતાની સાથે કેટલાક ઘોડેસ્વારોને લીધા અને તેઓ શત્રુઓની વચ્ચે થઈ સુરતમા જઇ પહોચ્યા તેમણે પોતાની વીરતાની સહાયથી શત્રુઓની

મેવાડને ભયભીત તથા ત્રાસિત કરી. સુરત શહેર લૂટી-તેમણે પોતાના દેશ તરફ કૂચ કરી સચિત કરેલા આ વિપુલ ધનથી મહારાણા કર્ણસિંહે પોતાના દેશની હીન દશા દૂર કરી.

અમે પૂર્વેજ જણાવી ગયા છીએ કે મહારાણા કર્ણસિંહ એક સાહસિક અને શૌર્યવાન રાજા હતા; પરંતુ શોકની વાત એ છે કે અવસર નહિ મળ્યાથી તેઓ પોતાના એ ઉચ્ચ રાજગુણોનો પરિચય કરાવી શક્યા નહોતા. ઘણા લોકો અહીંઆ એવો પ્રશ્ન કરશે કે જ્યારે તેમના ઉત્તમ ગૌરવ અને સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ મેવાડને યવનોએ "જાગીર" નામ અર્પણ કર્યું હતુ, ત્યારે મહારાણા કર્ણસિંહે મૌન ધારણ કરીને આ અપમાન શામાટે સહન કર્યું હતું ? અને તેમણે પોતાના અસિબલથી શત્રુઓએ લગાડેલા આ ભયકર કલકનો બદલો લેવાને શામાટે આગળ પગલા ભર્યાં નહોતા ? આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા અમે કેવલ એટલુજ કહી શકીએ છીએ કે જો કે પાદશાહે મેવાડભૂમિને "જાગીર" કહી હતી, તોપણ તેમણે કદિ પણ મહારાણાની સાથે જાગીરદારતરિકેનો વ્યવહાર રાખ્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ તેમને પોતાનો મોટો મિત્ર માનતા હતા સરલતાપૂર્વક મિત્રભાવ રાખીને તેણે પોતાના રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપિત કરી હતી. આથી મહારાણા કર્ણસિંહે શાંતિમા ઉપદ્રવ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ હોય અને તેઓ ઉપદ્રવ કરત તોપણ તેમની અભિલાષા પૂર્ણ થવાનો સંભવ નહોતો, તેથીજ તેમણે મૌન ધારણ કર્યું હતું. જો ઉપદ્રવ કરવાથી તેમની અભિલાષા પૂર્ણ થવાનો સંભવ હોત તો તેઓ તેમ કરવાને પ્રવૃત્ત થાત, એમાં લેશ પણ સશય નથી. જો તેઓ ઉપદ્રવ કરત તો સિસોદીઆકુલનું ગૌરવ અને અસ્તિત્વ એકદમ લુપ્ત થઇ જાત દેશ, કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરીને આચરણ કરવું એ સર્વનુ કર્તવ્ય છે અને જે આ નિયમનું ઉલ્લઘન કરે છે, તે આ સસારમા કદિપણ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આ નિયમ મહારાણા સારી રીતે સમજતા હતા, તેથીજ તેમણે પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી મૌન ધારણ કરવાનુ ઉચિત ધાર્યું હતુ. દેશકાળનો વિચાર કરી તેમણે ઉત્તમ કાર્યો કરવામા પોતાનુ ચિત્ત એકાગ્ર કર્યું હતુ મહારાણા કર્ણસિંહે ઉદયપુરની ચારે તરફ કોટ બંધાવ્યો અને કોટની આસપાસ ખાઇ ખોદાવી પેશોલાસરોવરના પાણીને રોકવાને માટે જે બધ બાંધવામા આવ્યો હતો, તેને તેમણે અધિક લાંબો બનાવ્યો. વળી તેમણે અંતપુરની એક વાટિકા બનાવી આ વાટિકામા સિસોદીઆકુલની રાણીઓ અદ્યાપિ સ્વતંત્રતાપૂર્વક હવા ખાઇ શકે છે.

ગિહલોતવંશના રાજાઓ દોઢ હજાર વર્ષથી ભારતભૂમિના સમસ્ત રાજાઓથી ઉચ્ચ આસને વિરાજી મેવાડભૂમિપર રાજ્ય કરતા આવ્યા હતા જો કે આ સમયે મહારાણા કર્ણસિંહ આ ઉચ્ચ ગૌરવથી નીચે પડયા છે, તે છતા પણ તેઓ સર્વાંશે તે ઉચ્ચ આસનથી રહિત થયા નથી. પાદશાહે તેમની સ્વાધીનતા હરી લીધી હતી;તથાપિ તેઓ તેમની સાથે સામંતતરિકેનો વ્યવહાર રાખતા નહોતા.મેવાડના રાજાને કોઇ પણ પ્રકારે અપમાન લાગે નહિ એટલા માટે પાદશાહે રાણા અમરસિંહની સાથે સધિ કરી હતી અને તેમા એવો કરાર કર્યો હતો કે સિસોદીઆરાજાનો પાટવીકુમાર જ્યાસુધી રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી તેમને પાદશાહના દરબારમા હાજર રહેવુ, પરંતુ જે દિવસે તેમને "રાણા" ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય તે દિવસથી તેઓ એ ફરજમાથી મુક્ત થશે, અને આનંદની વાત છે કે આજ નિયમાનુસાર પાદશાહે મેવાડના રાજકુલની સાથે વ્યવહાર રાખ્યો હતો રાજકુમાર કર્ણસિંહ જ્યાંસુધી પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા નહોતા, ત્યાસુધી તેમને પાદશાહની રાજસભામા હાજર રહેવું પડતું હતું; પરંતુ જે દિવસે અને જે પળે તેઓ "રાણા" નામથી પ્રસિદ્ધ થયા, તે દિવસથી અને તે પળથી તેઓ એ ફરજમાથી વિમુક્ત થયા હતા. પછી રાણા કર્ણસિંહના યુવરાજ પોતાના પિતાના સ્થાનપર નિયુક્ત થયા. આ રીતે સિસોદીઆકુલના રાજાઓ પોતાના પૂર્વજોના ઉચ્ચ ગૌરવથી નીચે પડયા હતા, તોપણ તેઓ સર્વથા તેનાથી વંચિત થયા નહોતા. પાદશાહની રાજસભામા સિસોદીઆરાજકુમાર ભારતવર્ષના સર્વ હિંદુરાજાઓથી અગ્રસ્થાને વિરાજતા હતા સિસોદીઆરાજકુમારની સાથે સિસોદીઆ સામતોનુ સન્માન પણ વધવા લાગ્યું તેઓ અન્ય રાજપૂતસરદારો કરતા વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા મેવાડને સ્વાધીન થયા પછી અલ્પ સમયમાજ સિસોદીઆવંશના સરદારોને અન્ય સરદારો કરતા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઇ. આ સર્વ સિસોદીઆ સરદારોમા મહારાણા કર્ણસિંહના લઘુ ભ્રાતા ભીમસિંહ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા હતા. પાદશાહને મદદતરિકે મહારાણાને જે સેના આપવી પડી હતી તેના સેનાપતિ ભીમસિંહ હતા. તેઓ અતિ

સાહસિક અને તેજસ્વી હતા સુલતાન ખુર્રમની સાથે તેમને ગાઢી મિત્રતા થઈગઇ હતી અને તેમની સલાહ લીધા વિના શાહજાદો કોઇપણ કાર્ય કરતો નહોતો ભીમસિંહની નિષ્કપટ મૈત્રી જોઇ ખુર્રમ દિન-પ્રતિદિન તેનાપર અધિકાધિક પ્રસન્ન થતો ગયો અને અંતે તેણે પોતાના પિતાને ભીમસિંહની પદવી વધારવાની ભલામણ કરી પાદશાહે પોતાના પ્રિય પુત્રની અભિલાષા પૂર્ણ કરી પાદશાહે ભીમસિંહને રાજાની ઉપાધિ આપી બુનાસ નદીના તટપર એક નાનું રાજ્ય અર્પણ કર્યું આ રાજ્યની રાજધાની ટોડા છે આ રાજ્યની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ ભીમસિંહની અભિલાષા શાંત થઈ નહિ તેઓ પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા પછી તેમણે બુનાસનદીના તટપર એક નવીન નગરીની સ્થાપના કરી આ નગરી રાજમહલ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ આ રાજમહલનગરી દીર્ઘકાળપર્યંત ભીમસિંહના વંશજોના અધિકારમાં રહી હતી, પરંતુ પાછળથી તેનો વિધ્વંસ થઈ ગયો હાલમાં પણ તે વિધ્વંસ પામેલી રાજમહલ નગરીના ખંડિયેરો તે નગરીનું પ્રાચીન ગૌરવ દર્શાવી રહ્યા છે આ સ્મારકચિન્હોપરથી પ્રતીત થાય છે કે એક સમયે તે નગર અતિ સમૃદ્ધિશાળી અને શોભાયમાન હતું, પરંતુ દુર્જય કાળના કઠોર કરપ્રહારથી તે રાજમહલનગર આજે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇને ધૂળમાં મળી ગયું છે નાશ પામેલ મહાલયોના ખંડિયેરોમાં પ્રકૃતિદેવી મૃદુ સ્વરથી કહે છે કે—"મનુષ્ય કેટલાક દિવસ સુધી દોડાદોડ કરશે? આ શોભા અને સુંદરતા કેટલા દિવસ સુધી પહોચનાર છે? આ ગૌરવ, દર્પ, ગરિમા, અહંકારનું આયુષ્ય કેટલું છે? દિવસ પછી દિવસ, મહિના પછી મહિના અને વર્ષ પછી વર્ષ અસ્ખલિત ગતિથી વહી જઇને અનંત કાળના સમુદ્રમાં લીન થાય છે ભાગ્યનું ચક્ર સદોદિત અખંડ ગતિથી ક્રીડા કરે છે અને મનુષ્યને ઘડીમાં સુખ તો ઘડીમાં દુઃખ આપે છે " એક વખત પાદશાહનો પાટવીકુંવર જે રાજપૂતપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો હતો અને જેમનું અમૃતમય સંભાષણ સાંભળવામાં તે પરમ સુખ માનતો હતો, તેજ રાજપૂતના હતભાગી વંશજો આજે દુર્ભાગ્યની હલકામાં હલકી પંક્તિપર આવીને એક દિવસના એક રૂપિયાના સાધારણ પગારે શાહપુરરાજની નોકરી કરે છે

ભીમસિંહ તેજસ્વી અને નીડર હતા તુચ્છ રાજ્ય અને રાજાની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેમણે પોતાનું ગૌરવ અને પુરુષત્વ ગુમાવ્યું નહોતું ભીમસિંહને પોતાના અધિકારમાં લેવાને માટે જહાંગીરે જે પ્રયત્ન કર્યા તે સિદ્ધ થયા નહિ પાદશાહે ભીમસિંહને નાનાવિધ પ્રલોભનો બતાવ્યા અને તેમનાપર ઘણી કૃપાદૃષ્ટિ રાખી પરંતુ તેઓ તેમને પોતાના કાબુમાં લાવી શક્યો નહિ ખાસ કરીને શાહજાદા ખુર્રમનો તેમનાપર અધિક સ્નેહ જોઇને પાદશાહ જાત જાતની શંકા કરવા લાગ્યા પાછળથી રાજ્યમાં એકાદ ભયંકર ઉપદ્રવ થવા પામે નહિ એટલા માટે બળવાન ભીમસિંહને ખુર્રમની પાસેથી દૂર કરવાનો વિચાર કરી પાદશાહે તેમને ગુજરાતના સુબાતરીકે નિયુક્ત કર્યા, પરંતુ ભીમસિંહે આ પદવીની જરાપણ સ્પૃહા રાખ્યાવિના ખુર્રમની પાસે રહેવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો પાદશાહને શંકા આવી હતી તે વાસ્તવમાં સત્ય હતી ખુર્રમ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પર્વેઝનો હક્ક રદ કરી પોતાના પિતાનું સિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લેવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેની આ અભિલાષા ફળીભૂત થાય તે પૂર્વે રાજ્યમાં એક ભયંકર ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત થયો અને તે પ્રજ્વલિત અગ્નિની જ્વાળામાં હતભાગી પર્વેઝ પતંગની પેઠે ભસ્મ થઈ ગયો

તેજસ્વી ભીમસિંહે પાદશાહની આજ્ઞાનો પ્રકટ અનાદર કર્યો હતો તેનું એક ગૂઢ કારણ હતું તે પર્વેઝ-પ્રત્યે અંતઃકરણમાં ઘૃણા ધરાવતો હતો પર્વેઝ સિસોદીઆવંશનો પરમ શત્રુ હતો અને રાજપૂતોનું સર્વનાશ કરવામાં તે સદા તત્પર રહેતો હતો તેણે પૂર્વે મેવાડપર આક્રમણ કરીને તે દેશનું ઘોર અનિષ્ટ કર્યું હતું ખુર્રમના જીવમાં જીવ હોય ત્યાંસુધી પર્વેઝ દિલ્હીના તખ્તપર બેસે એ ભીમસિંહથી જોઈ શકાય એમ નહોતું, તેથી તેઓ જેદ્વારા પર્વેઝના હાથમાં ભારતવર્ષનો રાજ્યકારભાર જતો અટકે તેના ઉપાય કરવાને તત્પર થયા તેમણે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે સુલતાન ખુર્રમની સાથે સલાહ કરી અંતે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે જો ખુર્રમે પાદશાહ થવું હોય તો વિનાવિલંબે પ્રકટ શત્રુતા ધારણ કરી પર્વેઝનો સંહાર કરવો સુલતાન ખુર્રમે હવે વિલંબ કર્યો નહિ તેણે પોતાના કેટલાક અનુચરોને લઇ પર્વેઝપર હુમલો કર્યો આ આક્રમણમાં હતભાગી પર્વેઝ માર્યો ગયો હવે ખુર્રમે પોતાના પિતાની વિરુદ્ધ પ્રકટ વિદ્રોહ કર્યો તેના સંકલ્પની સિદ્ધિને માટે અનેક રાજપૂતો તેને સહાય કરવાને

તૈયાર હતા આ સહાયકોમા મારવાડનો રાજા ગજસિંહ અધિક પ્રસિદ્ધ છે રાઠોડરાજા ગજસિંહ ખુર્રમનો માતામહ હતો આ કાર્યમા તેનો મુખ્ય હાથ હતો એમ કહીએ તો તે અનુચિત નથી પરંતુ પાદશાહને કાંઈ આશંકા આવે નહિ એટના માટે ત ચાતુર્યથી કામ કરતો હતો

આ વિદ્રોહાગ્નિ શાંત કરવાને માટે સ્વયં પાદશાહ સેના લઈને આગળ વધ્યા રાઠોડરાજા ગજસિંહ વિદ્રોહીના દળમા ગુપ્તરીતે મળેલો છે એવો સંદેહ પાદશાહને પ્રથમથીજ હતો આ સંદેહની સત્યતા વા અસત્યતાના કાંઇ ચોક્કસ પ્રમાણો તેમને મળ્યા નહોતા, તોપણ તેમણે ગજસિંહપર વિશ્વાસ ન રાખતા જયપુરના રાજાને સેનાપતિ બનાવ્યો આ વખતે ગજસિંહે તટસ્થ રહેવાનું પસંદ કર્યું પરંતુ ભીમસિંહ તેનું આ કાર્ય સહન કરી શક્યા નહિ ‘ગજસિંહ ખુર્રમના માતામહ છે અને આ વિદ્રોહાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામા પ્રધાન કારણ તેજ છે, તે છતા પણ આ વખતે તે ચાતુર્ય વાપરી અલિપ્ત રહે છે, એ ઉચિત નથી એવો વિચાર કરી ભીમસિંહે ગજસિંહને બેમાથી એક પક્ષ પ્રકટરીતે ગ્રહણ કરવાની ફરજ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો પ્રથમ તો તે આવે છે કે નહિ એ૮૫કાળપર્યંત પ્રતીક્ષા કરી, પરંતુ જ્યારે ઉભય દળો સંગ્રામભૂમિમા આવી યુદ્ધ કરવાને માટે સામસામા ઉભા રહ્યા ત્યારે પણ ગજસિંહ આવ્યા નહિ ત્યારે ભીમસિંહે તેનાપર કહેવરાવી મોકલ્યું કે — આ રીતે આપ મૌન ધારણ કરી તટસ્થ રહો છો તે ઠીક નથી આ વખતે ના તો આપને પ્રકટ રીતે અમારા પક્ષમા ભળવું પડશે કે કા તો અમારી સાથે શત્રુની પેઠે આચરણ કરવું પડશે તેજસ્વી ભીમસિંહના આ વચનો સાંભળી ગજસિંહના હૃદયમા વજ્રાઘાત લાગ્યો અને તેણે પોતાની સેના સાથે પ્રકટરીતે ભીમસિંહની સામે ખડ્ગ ધારણ કર્યું સિસોદીઆવીર ભીમસિંહ આથી લેશ પણ ભયભીત થયા નહિ પરંતુ તેઓ પહેલા કરતા દ્વિગુણ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, તે છતા પણ તેમને સફળતા મળી નહિ તેમની સેના છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ અને તેઓ આજ યુદ્ધમા માર્યા ગયા [૧] હવે સુલતાન ખુર્રમ બીજો કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જડવાથી પોતાના સેનાપતિ મહોબતખાની સાથે ઉદયપુરમા નાસી ગયો

ઉદયપુરરૂપી શાંતિપ્રદાયક વૃક્ષની નીચે સુલતાને થોડા દિવસોપર્યંત વિશ્રામ લીધો રાણાએ સુલતાન ખુર્રમને પોતાના મહાલયનો એક ભાગ સોંપી દીધો આ સ્વતંત્ર સ્થાનમા સુલતાન ખુર્રમ પોતાના ઇષ્ટ મિત્રોની સાથે રહીને કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો પરંતુ પોતાના અનુચરોને રાજપૂતોના રીતરિવાજોની ઉપેક્ષા કરતા જોઇ તે અત્યંત લજ્જિત થયો અને તેણે તે મહાલય છોડી અન્ય સ્થળે રહેવા જવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શિત કરી ખુર્રમનો આ ઉદારભાવ જોઇ રાણા તેનાપર પરમ પ્રસન્ન થયા અને પેશોલા સરોવરના મધ્યભાગમા આવેલા દ્વીપમા લીધ તેના નિવાસનેમાટે એક સુંદર મહાલય બંધાવી આપ્યો

૧ શક્તાવતસરદાર માનસિંહ અને તેમના ભ્રાતા ગોકુલદાસ એ ઉભય ભીમસિંહના સલાહકાર હતા તેમણે મહોબતખાની સાથે મળીને જહાંગીરની વિરૂદ્ધ પ્રપંચજાળ રચી હતી ખેરારરાજ્યનું સનવાર નગર માનસિંહના હાથમા હતું મહાવીર માનસિંહે અમરસિંહની સાથેના યુદ્ધમા રાણાના પક્ષમા રહી જે વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેથી તેઓ તે સમયથી સિસોદીઆકુલના મહાયોદ્ધા ગણાવા લાગ્યા તેમના સર્વાંગમા એંશી ઘાવ લાગ્યા હતા મુસલમાનોની સાથેના યુદ્ધમા તેમનું સમગ્ર શરીર ઘાવોથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું પરંતુ તેઓ પણ તેઓ યુદ્ધથી પાછા હઠતા નહોતા. માનસિંહ ભીમસિંહના પરમ મિત્ર હતા તે ઉભયની વચ્ચે અપૂર્વ પ્રેમ થઈ ગયો હતો એક જણ બીજાનું દુઃખ જરાપણ સહન કરી શકતા નહોતા જ્યારે ભીમસિંહ મરણ પામ્યા ત્યારે તેમના મરણની વાત માનસિંહથી ગુપ્ત રાખવામા આવી હતી આ સમયે તેઓ ઘાવો લાગવાથી શય્યાવશ થયા હતા તેમનું સમગ્ર શરીર ઘાવ લાગવાને લીધે પાટાએથી બાંધેલું હતું તેમના શરીરમાથી પુષ્કળ રુધિર વહી જવાને લીધે તેઓ અત્યંત ક્ષીણ અને દુર્બળ થઈ ગયા હતા એમ કહેવાય છે કે ફક્ત ઉભય મિત્રો સાથેજ ભોજન કરતા હતા પરંતુ ભીમસિંહનું મરણ થયેલું હોવાથી રસોઇઆ જ્યારે એ લા તેમને માટે ભોજન લાવે ત્યારે તેમને અનેક પ્રકારના સંશયો આવવા લાગ્યા તેમણે રસોઈઆને ભીમસિંહની ગેરહાજરીનું કારણ પૂછ્યું પરંતુ તેણે સત્ય કારણ દર્શાવ્યું નહિ. રસોઈઆને વાત ઉડાવી દેતો જોઈ ભીમસિંહના મરણવિષે માનસિંહનો સંદેહ દૃઢ થયો તેઓ પોતાના દાંત પીસીપીસીને પ્રચંડ બળપૂર્વક શરીરપરના ઘાવોની પટીઓ ખોલી ખોલીને ફેંકવા લાગ્યા અને તરતજ પોતાના પ્રાણ તજી દીધા. માનસિંહના કનિષ્ઠબંધુ ગોકુલદાસ પણ એક સુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધા થયા ભટ્ટ કવિઓએ રાણા અમરસિંહના શાંતિમય રાજ્યનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે, અમરસિંહના વંશની વેલી ધીમે ધીમે સુકાતી જતી હતી પરંતુ ગોકુલદાસે તેના મૂળમા પોતાના રુધિરની ધારાનું સિંચન કરીને તેને પુનઃ જીવિત કરી હતી,

આ મહાલયને નાના પ્રકારની શોભાયમાન સામગ્રીથી સુસજ્જિત કરવામા આવ્યો તેની ઉપર ઇસ્લામધર્મ-સૂચક ચન્દ્રાકાર ધ્વજાઓ ફરકી તેની શોભામા સહસ્રગણી વૃદ્ધિ કરવા લાગી તેની શોભાનો પાર રહ્યો નહિ. આ મનોહર મહાલય બધાવતી વખત તેના આગણામા મદારશાહ ફકીરના સ્મારકતરિકે એક ચોતરો બધાવવામા આવ્યો પેશોલા સરોવરના પવિત્ર જળથી ધોવાતા આ મહાલયમા પોતાના અનુચરોની સાથે જઇ સુલ્તાનખુર્રમ દીર્ઘકાળપર્યંત તેમા રહ્યો પછી નાના પ્રકારની ચિંતાઓ અને શકાઓથી દુખિત થઇ તે ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરી ઇરાનમા ચાલ્યો ગયો[1] જો કે વિધિના કઠોર લેખથી મેવાડની સ્વાધીનતા મોગલોને ત્યા વેચાઇ ગઇ હતી, તોપણ વિજિતલોકો સાથે વિજેતાઓ જે પ્રકારનુ વર્તન ચલાવે છે તે પ્રકારનું વર્તન જહાગીર વા તેના પુત્ર ખુર્રમે કદિ પણ મેવાડના રાણાની પ્રત્યે કર્યું નહોતુ સુલતાનખુર્રમ મહારાણા કર્ણસિહને પોતાના સગા બધુતરિકે ગણતો હતો અને કર્ણસિહ પણ તેના પ્રત્યે બધુ સમાનજ વર્તન રાખતા હતા તેમનો પરસ્પરનો બધુભાવ તેમના મરણની સાથેજ લુપ્ત થયો હતો સુલ-તાન ખુર્રમે મેવાડભૂમિ છોડી તેથી મહારાણા કર્ણ અત્યંત શોકાકુલ થયા તેમને એવી અભિલાષા હતી કે સુલતાન ખુર્રમને સર્વથી પહેલા આ દ્વીપભુવનમાજ પાદશાહ નામથી બોલાવવો અને મારે જાતે તેને તેના સિહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવો, પરતુ તેમની તે આશા પરિપૂર્ણ થઇ નહિ આ આશા પરિપૂર્ણ નહિ થવાથી કર્ણસિહને અત્યત દુખ થયુ તેઓ સુલ્તાન ખુર્રમને પોતાના સગા બધુ સમાન માનતા હતા આ વાતના પ્રમાણ અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ થાય છે ખુર્રમે તેમના ઉપર જે અગણિત ઉપકારો કર્યા હતા તેનો બદલો આપવાને માટે હમણા રાણા સર્વ પ્રકારે સમર્થ હતા અને તેમણે તે બદલો ઉત્તમ પ્રકારે વાળી આપ્યો, પરતુ આ બદલો સાધારણ પાર્થિવપદાર્થનો નહતો તે એક સ્વર્ગીય વસ્તુજ હતી અને તે એજ કે ખુર્રમે તેમને પાઘડી આપી હતી[2] આ પાઘડી ગ્રહણ કરતી વખતે મહારાણાના હૃદયમા જે ભાવ હતો તે ભાવ તેમના હૃદયમા ચિરસ્થાયી રહ્યો હતો જે મહાલયના શીતલ અને આલ્હાદકાર દિવાનખાનામા બેસીને તેમણે પાદશાહનો આ ઉપહાર ગ્રહણ કર્યો હતો, તે મહાલયના અનેક ભાગો આજે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ ગયા છે તોપણ હજી મદારશાહની સમાધિનુ મદિર સ્વચ્છ રાખવામા આવે છે આ મદિરની શોભામા વૃદ્ધિ કરનારો દીપક એકવાર તેલ નહિ હોય તોપણ બુઝાઈ જતો નથી મેવાડની આધુનિક દીનહીન અવસ્થામા પણ સિસોદીઆવશના રાજાઓ આ દીપકમા તેલ પૂરવાનુ ભૂલી જતા નથી મહારાણા કર્ણસિહ સવત ૧૬૮૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૮)મા પોતાના પ્રિય પુત્ર જગતસિહના હાથમા સમસ્ત રાજ્યકારભાર સોપી આ લોકથી વિદાય થઈ સ્વર્ગમા પોતાના પૂર્વ-જોને જઇ મળ્યા તેમણે આઠ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતુ તેમની કારકીર્દિના આઠ વર્ષો ગભીર શાતિમા વ્યતીત થયા હતા તેમના મરણ પછી અલ્પ કાળમા પાદશાહ જહાગીર પરલોકવાસી થયો આ વખતે ખુર્રમ સુરતમા હતો મહારાણા જગતસિહના પિતાએ તથા કાકાએ પ્રાણપ્યારા સુહૃદય ખુર્રમને જે સિહાસનપર સ્થાપિત કરવાને માટે પ્રાણની પણ સ્પૃહા રાખી નહોતી, તે સિહાસન આજે સૂનુ પડ્યુ છે જહાગીરના મૃત્યુની સાથેજ શાહજાદા ખુર્રમનુ ભાગ્યાકાશ સ્વચ્છ અને નિર્મળ બની ગયુ હતુ મહારાણા જગતસિહે આ કલ્યાણકારક શુભ સમાચાર પોતાના પિતાના પરમપ્રિય મિત્ર શાહજાદા ખુર્રમને શીઘ્ર પહો-ચાડ્યા તેમણે ક્ષણમાત્રનો પણ વિલબ કર્યાવિના પોતાના બધુને સેનાસહિત સુરત મોકલ્યા સુલતાન

1 કેટલાક ઇતિહાસવેત્તાઓ જણાવે છે કે તે ગોલકોંડામા ગયો હતો

2 રાજપૂતોમા પાઘડી એ ધર્મબધુ થવાનુ ચિન્હ છે આ પાઘડીને હજી પણ પૂજ્યભાવથી સાચવી રાખવામા આવી છે અને તેવાજ પૂજ્યભાવથી આજપર્યંત મદારશાહની સમાધિમા દીપક બાળવામા આવે છે કર્નલ ટૉડે સ્વય પોતાના નેત્રોવતી આ ધર્મબધુત્વસૂચક પાઘડી અને મદારશાહની સમાધિ જોઈ હતી તેઓ જણાવે છે કે –'રાજપૂતોએ કૃતજ્ઞતાનું પવિત્ર ચિન્હ રાખવાને માટે પોતાના મહાલયમા ઉક્ત મુસલમાનની સમાધિ બધાવી હતી જ્યારે પાદશાહના વશજોએ સિસોદીઆકુળપર અત્યાચાર કર્યો, ત્યારે પણ તેઓ તેની પવિત્રતા અને કૃતજ્ઞતા ભૂલી ગયા નહોતા આવી પવિત્ર મિત્રતા અને કૃતજ્ઞતા બીજે ક્યાય પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી આ જાતિમા આવી પવિત્ર મિત્રતાનો ભાવ કેવી રીતે પ્રગટ થયો તે સમજી શકાતુ નથી અમારૂ હૃદય તો અધકારથી આવૃત થયેલું છે અને તેથી અમે આ પવિત્ર ભાવ અમારા હૃદયમા ઉત્પન્ન કરવાને સર્વથા અસમર્થ છીએ.' ભારતહિતૈષી કર્નલ ટૉડના હૃદયમા આવો ભાવ ઉત્પન્ન થવો કાંઈ દુર્ઘટ નહોતો તેઓ ભારતવર્ષનું ગૌરવ અને માહાત્મ્ય સારી રીતે જાણતા હતા તેથી તેમનું હૃદય તેમની દીનહીન અવસ્થા જોઈ બળતુ હતુ

ખુર્રમ મહારાણાના બંધુના મુખથી સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સાભળી તત્કાળ ઉદયપુરમાં જઈ જગતસિંહને મળ્યા.[1] આ વખતે ઉદયપુર જાતજાતના શોભાયમાન અલંકારોથી અલંકૃત થયું હતું. તેની અપૂર્વ શોભા જોવાને માટે રાજસ્થાનના અનેક રાજાઓ આવ્યા હતા. સૌથી પ્રથમ આ શોભાયમાન ઉદયપુરના "બાદલ મહલ" મા દિલ્હીના મામંતો તથા માડલિક રાજાઓએ ખુર્રમને "શાહજહાં" નામથી બોલાવ્યો. સિસોદીઆવંશના રાણા તથા સરદારોની દીર્ઘકાળથી ધારણ કરેલી આશા તે દિવસે ફળીભૂત થઈ આ મંગળમય અવસરે ઉદયપુરના પ્રત્યેક ઘરમા નૃત્ય, ગાયન તથા જાતજાતના ઉત્સવો થવા લાગ્યા.

બીજા કોઈપણ મુસલમાન પાદશાહના રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે હિંદુઓએ આવો આનંદોત્સવ કર્યો નહોતો. ધર્માત્મા શાહજહાં અલ્પકાળપર્યંત પોતાના મિત્રને ત્યાં રહી પછી ઉદયપુરથી ચાલ્યો ગયો. પોતાના પાટનગરમાં ગયા પૂર્વે તેણે જગતસિંહને પાંચ પ્રગણાંઓ અર્પણ કર્યા. વળી તેણે મહારાણાને એક મહામૂલ્યવાન મણિ ઉપહારતરીકે આપીને ભલામણ કરી કે ચિતોડના મહાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કરો

શાહજહાં

રાણા જગતસિંહે છવ્વીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. આ છવ્વીસ વર્ષો અપૂર્વ શાંતિમા વ્યતીત થયા હતા. આ દીર્ઘ કાળમા શાંતિનો ભંગ લેશ પણ થયો નહોતો, કિંવા જરા પણ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયું નહોતું; પરંતુ ભટ્ટગ્રંથોના કોઇ પણ ગ્રંથમા જગતસિંહના શાસનકાળનું વિસ્તૃત વર્ણન ઉપલબ્ધ થતું નથી. આનુ કારણ અન્ય કાંઇપણ નહિ; પરંતુ માત્ર એટલુંજ છે કે મેવાડના ભટ્ટગ્રંથોને કેવળ વીરરસજ પ્રિય હતો તેઓ વીરહૃદયને સ્તંભિત કરી નાખનાર વીરરસનું વર્ણન કરવામાજ શૂરા હતા. જે કાવ્યથી હૃદય ઉત્સાહિત, ઉન્માદિત અને સ્તંભિત થઇ જાય તેવાં કાવ્યોની રચના કરવાનું કામજ તેમને પ્રિય લાગતું હતું આ લોકો વીરરસના કાવ્યો રચવામા અદ્ભુત ચાતુર્ય દર્શાવતા હતા. જગતસિંહના શાંતિપૂર્ણ રાજ્યકાળમા શિલ્પકળાની અધિક ઉન્નતિ થઇ હતી તેમના શાસનકાળમા ઉચ્ચ શિલ્પકળા કરતા પણ ઇમારતી બાંધકામની ઉન્નતિ અધિક થઇ હતી ઉદયપુરમા જે જે મહાલયો અને હવેલીઓ મહારાણા જગતસિંહે બંધાવી હતી તેની પરમ સુન્દરતા અદ્યાપિ તેવીને તેવીજ છે તેની મનોહર શોભા અને આહ્લાદકારક સુંદરતા તથા તે બાંધવામા વાપરેલી કુશળતા અને ચતુરાઈ જોઈ આપણું હૃદય આનંદથી પ્રફુલ્લિત બની જાય છે આથી પુનઃ એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે કે કઠોર ઉત્પાત, ભયંકર વિપત્તિ તથા દારુણ ઉપદ્રવ સહન કર્યા છતા પણ મેવાડના રાજાઓએ આ વિપુલ ખર્ચવાળા કામો શી રીતે કર્યાં હશે? આ પ્રશ્નની મીમાંસા પૂર્વે અમે અનેક સ્થળે કરી આવ્યા છીએ, તેથી હવે એ વિષયના સબંધમા વિશેષ કહેવું નિરર્થક છે અહીં આ કેવળ એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે પ્રજાહિતૈષિતા, ઉત્તમ રાજનીતિ અને ન્યાયાનુસાર રાજ્યપ્રબંધ ચલાવવાથી મોટો વિપત્તિઓ તથા વિઘ્નો નિવૃત્ત થઇ જાય છે અને રાજ્યસુખના સર્વોચ્ચ શિખરપર સ્થિત થઇ શકાય છે

મહારાણા જગતસિંહે અનેક ઇમારતો બંધાવી હતી. તેમાની જગનિવાસ અને જગમંદિર એ બે ઇમારતો અતિ પ્રસિદ્ધ છે. પેશોલાસરોવરના દ્વીપપર જગમંદિર આવેલું છે અને તેના ઉચ્ચતટપર જગનિવાસ સ્થિત છે. આ ઉભય મહાલયો સુન્દર અને નેત્રોને તૃપ્ત કરે એવા છે આ મહાલયોના સર્વ ભાગો સંગેમરમરથી બંધાવવામા આવેલા છે. તેના સ્તંભો, સ્નાનગૃહો, જલગૃહો, જલયંત્રો વગેરે સર્વ ભાગો નેત્રોને મોહિત કરી દે એવા છે આ ઉભય રાજમહાલયોના બારીબારણાં સાથે જાતજાતના કાચ જડવામાં આવેલા છે, તેથી તેની શોભામા અત્યંત વૃદ્ધિ થઇ છે. જે સમયે સૂર્યભગવાનનાં ઉજ્જ્વલ કિરણો તેનાં દ્વારોપર પડે છે, તે સમયે દિવાનખાનાની ભિંતોપર અગણિત મેઘધનુષ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ અનુપમ રાજભુવનોની સુંદરતાનું વર્ણન કરવાની અમારી લેખિનીમા શક્તિ નથી.

[1] આ સંબંધે ફરિસ્તામાં જે વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે તે યથાર્થ નથી; પરંતુ ભટ્ટગ્રંથોના ટિપ્પણો યથાર્થ છે. ભટ્ટલોકો જણાવે છે કે મહોબત અબદુલ્લા, ખાનજહાન અને તેનો સર્વોપરિ શાદુલ્લાખાં રાજછત્ર વગેરે વસ્તુઓ ઉદયપુરમાં લાવ્યા હતા

એની દિવાલો ઐતિહાસિક ચિત્રોથી શોભાયમાન છે જો કે કાળના પરિવર્તનથી તેમાના કેટલાક ભાગો શ્યામ પડી ગયા છે અને કેટલાક ભાગોનો રંગ ઝાંખો થઈ ગયો છે, તોપણ આ સર્વ ચિત્રો જોવાથી એવો આભાસ થાય છે કે જાણે તે જીવિત થઇને હમણા બોલશે મહારાજા કનકસેનના સમયથી મહારાણા કર્ણસિંહના વિવાહોત્સવપ્રસંગ સુધીમા જે જે ઘટનાઓ બની હતી તે સર્વના ચિત્રો ઉક્ત ઉભય રાજમહાલયો તથા ઉદયપુરના મુખ્ય મુખ્ય રાજમહાલયોની દિવાલપર આલેખવામા આવ્યા છે ઉક્ત ઉભય રાજમહાલયોની ચારે તરફ નાનાપ્રકારના ફળફૂલવાળા વૃક્ષો આવી રહ્યા છે આ વૃક્ષોની ઘટા એકબીજા સાથે મળી જવાથી વચ્ચેવચ્ચે આનંદપ્રમોદને માટે કુંજો બની ગઇ છે દશબાર નાળિયેરીઓ તથા તાડો આકાશને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છાથી એકબીજાની ઈર્ષ્યા કરી પોતપોતાના મસ્તક ઉન્નત કરી ઉભા છે કેટલેક સ્થળે આમ્રવૃક્ષો આમલીઓ,જાબુડાઓ વગેરે વૃક્ષો પોતાની ઘન છાયા પ્રસારી પોતાની શાખાઓ એકબીજામા ભેરવી ગંભીરતાપૂર્વક ઉભા રહ્યા છે કેટલેક સ્થળે કેળ અને સોપારીના વૃક્ષોની મનોહર નાની કુંજો બની છે આ કુંજોમા માણસોને બેસવાને માટે કાટના આસનો મૂકવામા આવેલા છે પેશોલાસરોવરના તટપર સરદાર તથા સામંતલોકોને માટે અનેક શોભાયમાન ઘાટો બાંધવામા આવ્યા છે આ સર્વ ઘાટો સંગેમરમરના બનાવવામા આવ્યા છે આ ઘાટ ઉપર ઉભા રહેવાથી કુંજવાટિકાના જેવોજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે તેની ઉપર ચંદરવા બાંધી દીધેલા હોય છે સામેજ ઓવારાના પગથીઆ પણ આવી રહ્યા છે ગ્રીષ્મઋતુના મધ્યાહ્નકાળમા સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોથી વ્યાકુળ થઇને સરદારલોકો શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આ ઘાટોપર જાય છે અને કસુંબો પી શીતળ પાષાણપર આડા પડી ભટ્ટલોકોના મુખથી રાજપૂતોની વીરતાની પ્રશંસા સાભળે છે મધ્યાહ્નકાળનો પવન સરોવરમા તરંગો ઉત્પન્ન કરી શીતળ જળબિંદુઓ બહાર ફેંકે છે આ જળબિંદુઓ વાતાવરણમા મળી જઈ આસપાસ શીતળતા પ્રસારે છે વળી પવન સરોવરમા ખીલેલા કમળોનો પરાગ પ્રસારી સરદારોને મંદ મંદ ગતિથી પંખો નાખે છે આ રીતના મંદ અને સૌગંધ્યયુક્ત પવનનો અંગે સ્પર્શ થવાથી તથા ભટ્ટલોકોના સુમધુર સ્વરથી ગવાતા ગાયનોનુ શ્રવણ થવાથી સરદારોને મીઠી નિદ્રા આવી જાય છે આ નિદ્રાથી તેમને જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે અવર્ણનીય છે જ્યાસુધી સૂર્યભગવાન અસ્તાચળમા જતા નથી, ત્યાસુધી સરદારોની નિદ્રાનો ભંગ થતો નથી જ્યારે કસુંબાનો નિશો ધીમે ધીમે ઉતરી જાય છે, ત્યારે તેઓ ધીમે ધીમે પોતાના નેત્રો ખોલે છે નયન ખુલતા પોતાની સમક્ષ તેઓ જે મનોહર ચિત્રનુ દર્શન કરે છે તેથી તેમને યથાર્થ સ્વર્ગસુખનો અનુભવ થાય છે નિદ્રામાથી જાગૃત થઇ તેઓ જ્યારે આ મનોહર ચિત્ર જુએ છે ત્યારે જાણે આપણે સ્વપ્નાવસ્થામા તો નથી એવો તેમને આભાસ થાય છે તેઓ જે તરફ પોતાની નજર ફેંકે છે તે તરફ તેમને અનુપમ સૌંદર્યનુ દર્શન થાય છે અસ્તાચલમા જતા સૂર્યભગવાનના કિરણો પેશોલાસરોવરના પવિત્ર જળપર તેના તટપર આવેલા વૃક્ષોપર, સામે આવેલા અરવલ્લીપર્વતપર તથા તેની નિકટમા આવેલી બ્રહ્મપુરીપર પડીને અનેક પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર રંગો ધારણ કરે છે અને આ સર્વ દૃશ્યનુ પ્રતિબિંબ પેશોલાસરોવરના નિર્મળ જળમા પડી અપૂર્વ શોભા ધારણ કરે છે આ વખતે પેશોલાસરોવરના નીલવર્ણા જળમા જાણે હજારો રેશમી વસ્ત્રો પાથરી દેવામા આવ્યા ન હોય તેવો દેખાવ થઇ રહે છે નિદ્રામાથી જાગૃત થયેલા સરદારો આ અનુપમ સૌંદર્ય અનિમિષનેત્રે જોયા કરે છે આ શોભા જ્યાસુધી દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાસુધી તેઓ પેશોલાના પવિત્ર તટને છોડતા નથી આ શોભાના દર્શનથી તેમના હૃદયમા અપૂર્વ આનંદનો સંચાર થાય છે તથા તેમની સર્વ ચિંતા નિવૃત્ત થાય છે અને ભટ્ટલોકોના કાવ્યોથી ગિહ્લોતકુલના વીરોની વીરતાનું ચિત્ર તેમના મનમા સંપૂર્ણ રીતે અંકિત થઇ જાય છે ધીમે ધીમે અસ્તાચળમા જતા સૂર્યભગવાન જ્યારે જગતની સુંદરતાનુ હરણ કરી સર્વથા અંતર્ધાન થઈ જાય છે ત્યારે આ સરદારો સંધ્યાવંદનાદિ કર્મો સમાપ્ત કરીને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે આ સમયે તેઓ શસ્ત્રોના ઝણકાર તથા મદોન્મત્ત વીરોના સિંહનાદને બદલે શાંતિપ્રદાયક મનોહર શબ્દો શ્રવણ કરી નિશ્ચિંતતા તથા વિશ્રાંતિનો અનુભવ કરે છે

મહારાણા જગતસિંહ અતીવ સન્માનનીય રાજા હતા મુસલમાનોની કઠોરતાથી મેવાડનિવાસીઓના હૃદયમા જે કષ્ટદાયક પ્રહારો થયા હતા તે રાણા જગતસિંહે પોતાના ઉત્તમ સ્વભાવ તથા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના પ્રજાપાલનથી રુઝાવી નાખ્યા હતા આ ઘાવના કષ્ટદાયક સ્મરણને જગતસિંહ રાજપૂતોના

હૃદયમાંથી સંપૂર્ણ રીતે દૂર કર્યું હતું સરલ સ્વભાવ, મહત્તા, ઉદારતાયુક્ત વ્યવહાર તથા મનોહર મધુર સંભાષણથી તેઓ શત્રુઓના હૃદય પણ જીતી લેતા હતા જેઓ તેમની સાથે એકવાર વાર્તાલાપ કરતા, તેઓ જીવનપર્યંત તેમને કદિ વિસરતા નહિ તેમની સરલતા, ઉદારતા અને મહાનતાનું વર્ણન મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓએ પણ પોતાના ગ્રંથોમાં કર્યું છે. સ્વયં પાદશાહે પોતાના જીવનચરિત્રમાં અને ઇંગ્લાંડના દૂત સર ટૉમસ રોએ પોતાના ગ્રંથમાં તેમના ગુણોની અતીવ પ્રશંસા કરી છે શિશોદીય-કુળની ગૌરવભૂમિ ચિતોડપુરી કે જે એક વખત શોચનીય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇ સ્મશાનવત્ બની ગઈ હતી, તેનો મહારાણા જગતસિંહે ઉત્તમ પ્રકારે પુનરુદ્ધાર કર્યો મહારાણા જગતસિંહે શ્રેષ્ઠ રાજનીતિ ગ્રહણ કરી ઉત્તમ પ્રકારે પ્રજાપાલન કર્યું હતું વળી તેમણે માલબુર્જ સિંહદ્વાર,[1] ક્ષત્રકોટ, ઇત્યાદિ અને ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇ ગયેલા સ્થાનોની મરામત કરાવી તેમનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો

મહારાણા જગતસિંહે મારવાડના રાજાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો આ પત્નીના ઉદરથી તેમને બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઇ હતી તેમના એ ઉભય પુત્રોમાંથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાજસિંહ મેવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા હવે કાળચક્રના પરિવર્તનથી મેવાડની સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે બદલાઇ ગઈ મેવાડ રાજ્યમાં જે ગંભીર શાંતિ પ્રવર્તી રહી હતી, તે મહારાણા રાજસિંહના રાજ્યાભિષેકની સાથેજ એકદમ વિલય પામી ગઇ જોતજોતામાં ઘોર અશાંતિ ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી મેવાડમાં ભ્રમણ કરવા લાગી માહોમાહેના વિગ્રહ તથા મુસલમાનોની સાથેના ઝગડા પુનઃ પ્રદીપ્ત થયા અને તેથી માત્ર પવિત્ર મેવાડ-ભૂમિજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત રાજસ્થાન ઉપદ્રવની જ્વાળાથી ઘેરાઇ ગયું જો કે આ સર્વ વિપત્તિઓ સેંકડો કારણોથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, તોપણ અધિક વિચાર કરવાથી જણાય છે કે મેવાડના રાણા રાજસિંહજ આ સર્વ ઉપદ્રવોના પ્રધાન કારણ હતા આ સર્વ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરવામાં મુખ્યત્વે કરીને તેમનો જ હાથ હતો ધર્મપરાયણ શાહજહાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો તેના પછી ઉત્તરાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેના પુત્રો પરસ્પર વિગ્રહ કરવા લાગ્યા પિતા જીવંત હોવા છતાં પણ દુષ્ટબુદ્ધિથી તેઓ રાજસિંહાસન હસ્તગત કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા આ માહોમાહેના વિગ્રહથી મોગલસામ્રાજ્યમાં જે ભયંકર આગ ઉત્પન્ન થઇ તેથી સમસ્ત ભારતભૂમિ તપ્ત થઇ ગઈ અને અનેક માણસો પતંગની પેઠે તેમાં પડીને ભસ્મ થઈ ગયા પોતપોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાની અભિલાષાથી પાદશાહના ચારે પુત્રો રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓની પાસે સહાય માગવા લાગ્યા આ ઉપદ્રવના સમયમાં પાદશાહના ચારે પુત્રોએ એકજ સમયે મહારાણા રાજસિંહની સહાય માગી પરંતુ તેમણે કેવળ દારાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો દારા સર્વમાં જ્યેષ્ઠ હતો અનાદિથી ચાલી આવેલી પ્રણાલીઅનુસાર તેજ પોતાના પિતાના સિંહાસનનો અધિકારી હતો તેના અધિકારનું સમર્થન તથા મંડન કરવાને માટે રાજસિંહનું અનુકરણ કરી રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓ દારાની પતાકાનીચે આવી એકત્રિત થયા, પરંતુ ઔરંગઝેબ તેમનો પ્રબળ શત્રુ હતો તેમણે ખરાબ મુહૂર્તમાં ઔરંગઝેબની સામે ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું દારાને સિંહાસન અપાવવાની તેમની અભિલાષા સફળ થઇ નહિ ફતેહાબાદની રણભૂમિમાં કેવળ એકલા ઔરંગઝેબના બાહુબળથી દારાનો ઉદ્યોગ સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ થયો આ સમયે દારા, સુજા અને મુરાદ એ ત્રણે ભ્રાતાનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો

ફતેહાબાદના યુદ્ધમાં વિજયલક્ષ્મી ઔરંગઝેબને વરી તેના સૌભાગ્યનો માર્ગ ઉત્તમ રીતે સાફ થઈ ગયો જે લોકો તેના માર્ગમાં કંટકસમાન હતા તેને પોતાના ખડ્ગદ્વારા દૂર કરવાની ઔરંગઝેબે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી આ પ્રતિજ્ઞા શીઘ્ર પૂર્ણ થઇ તેણે પોતાના પિતા, ભ્રાતા અને પુત્રસુદ્ધાના કંટક પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવામાં જરાપણ કસર રાખી નહિ ભયંકર દુરાકાંક્ષા તથા રાજ્યલોભને વશ થઇ તેણે જે ઘૃણિત અને પૈશાચિક કાર્યો કર્યાં હતા તેનું સ્મરણ થતાં આપણું હૃદય કંપી ઉઠે છે તે દારુણ કુબુદ્ધિથી ઉત્તેજિત થયેલો હોવાથી તેણે પોતાના દેહની ક્ષણભંગુરતાનો લેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ, તેણે મોગલસામ્રાજ્યની ભાવીદુર્દશાનો ક્ષણભર પણ વિચાર કર્યો નહિ જો તેણે તવિષે કિંચિત્ પણ વિચાર કર્યો હોત તો અવશ્ય તે જાણી શકત કે હું જાણીજોઇને મારા પોતાના હાથથી મોગલ સામ્રાજ્યરૂપી વૃક્ષના મૂળમાં કુહાડાનો પ્રહાર કરું છું

1 ચિતોડનો ત્રીજી વાર ધ્વંસ થયો તે વખતે અકબર પાદશાહે આ માલબુર્જ સિંહદ્વારને દારૂગોળાથી ઉડાવી દીધું હતું

તૈમૂરવંશાવતંસ બાબરે પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે જે ઉત્તમ રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હતી, તે રાજનીતિ જો ઔરંગઝેબ પોતાના અહંકારનો પરિત્યાગ કરી સ્વીકારત તો અલ્પ સમયમાંજ મોગલસામ્રાજ્યની ભયંકર દુર્દશા થાત નહિ જો તેણે પોતાના શ્રેષ્ઠ પૂર્વજોની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હોત તો ધર્માત્મા અને પ્રજાવત્સલ શાહજહાનું સુશોભિત "મયૂરાસન" (તખ્તે તાઉસ) અદ્યાપિ દિલ્હીના રાજમહાલયમા વિરાજમાન રહેત, પરંતુ દુરાચારી ઔરંગઝેબે પાપકર્મો કરી, જાણીજોઇને પોતાને હાથે પોતાનાજ પગમા કુહાડી મારી તે એકજ પાપી પાદશાહના દુરાચારથી સમસ્ત મોગલ-સામ્રાજ્યનો નાશ થઈ ગયો. મોગલોની દુર્દશાનું કારણ ઔરંગઝેબજ હતો. મોગલકુલતિલક અકબરે પોતાના પિતામહની રાજનીતિજ ગ્રહણ કરી હતી આજ કારણથી તે અસખ્ય વિઘ્નોની વચ્ચે પણ પોતાનું રાજ્ય સુદૃઢ રાખવાને સમર્થ થયો હતો. એક સમયે પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય નૃપતિઓમા અકબરજ ઉચ્ચ આસનપર સ્થાપિત થયો હતો તેણે પોતાના પુત્ર જહાંગીરને આ ઉત્તમ નીતિનુ ફળ ઉત્તમ પ્રકારે સમજાવ્યુ હતુ ચતુર જહાંગીરે પણ આજ નીતિનું અવલબન કર્યું તેના પુત્રરત્ન શાહજહાએ પણ પોતાના પૂર્વજોની રાજનીતિ ચાલુ રાખી. શાહજહા પણ યોગ્ય પિતાનો યોગ્ય પુત્ર નિવડયો. પોતાના પિતાની પાસેથી તે જે રાજનીતિ શીખ્યો હતો, તેને વ્યવહારમા તે વિસરતો નહોતો. આજ કારણથી તેણે હિંદુ રાજાઓની સાથે સાચી મિત્રતા બાંધી અતિ દુર્ઘટ કાર્યો પાર પાડયા હતા. આ પવિત્ર નીતિના મૂળમાં જે મહાન બળ રહેલું હોય છે, તે મનુષ્યને સહજ સમજાય એમ છે; પરંતુ શોકની વાત છે કે ભારતવર્ષના ઇતિહાસવેત્તાઓએ આ મહાન બલના સબધમા કાંઈ પણ વિચાર કર્યો નથી આ પરથી જ્ઞાત થાય છે કે આ રાજનીતિનો મર્મ તેઓ જાણતા નહોતા પરાસ્ત હિંદુ-રાજાઓની સાથે વિવાહસંબધ કરીને વિજયી મોગલપાદશાહોએ પોતાનું બળ વધાર્યું અને આ પ્રચડ બળની સહાયથી તેઓ અસંખ્ય આપત્તિઓ દૂર કરીને મોગલકુલની પતાકા અડગ રાખવાને સમર્થ થયા ચતુર જહાંગીર અને ન્યાયપરાયણ શાહજહાના સમયમા સમગ્ર ભારતવર્ષમા જે વિમલ શાંતિ વિરાજમાન હતી, તેનો લાભ લઇ હિંદુરાજાઓએ શ્રેષ્ઠ રાજનીતિથી ધીમે ધીમે પોતાના રાજ્યને દૃઢ અને પુષ્ટ કરી દીધા ઇતર વિદેશી નૃપતિઓના શાસનકાળમાં હિંદુજાતિ કદિ પણ આવી ઉન્નતિએ પહોચી નહોતી જહાંગીર અને શાહજહા એ ઉભય પાદશાહો અંતઃકરણપૂર્વક હિંદુઓપર પ્રેમ રાખતા હતા અને તેમનુ હિત કરવાને માટે સદાસર્વદા તત્પર રહેતા હતા બાબરની રાજનીતિ ગ્રહણ કરવાથી આ પાદશાહો શાંતિ ફેલાવી શકયા હતા જહાંગીર અને શાહજહા એ ઉભય મારવાડરાજની પુત્રીના ઉદરથી જન્મ્યા હતા, તેથી તેઓ સદા હિંદુઓનુ કલ્યાણ કરવાને પ્રયત્ન કરતા હતા આથી રાજપૂત-લોકો તેમનાથી સંતુષ્ટ થઈ તેમને માટે પ્રાણોત્સર્ગ કરવાને પણ વિલબ કરતા નહોતા; પરતુ જે દિવસે આ ઉત્તમ રાજનીતિનો નાશ થયો, જે દિવસે હિંદુ પ્રત્યેના મોગલોના દ્વેષની જડ પુનઃ લીલી થઈ, તે દિવસથી હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચેનો ઉત્તમ સબધ નાશ પામ્યો, અને ત્યારપછી તેઓ એક-બીજાનો નાશ કરવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આ અનિષ્ટનું મૂળ કારણ હિંદુઓનો પ્રચંડ વૈરી ક્રૂર ઔરંગઝેબ હતો ઔરંગઝેબ તાતારી સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો તેના શરીરની નસોમાં તાતારીરુધિર વહેતુ હતુ તે રાજપૂતોને જરા પણ દાદ આપતો નહોતો અને તેમનું જરા પણ હિત કરતો નહોતો; તેથી રાજપૂતો તેને કિંચિત્ પણ સહાય કરતા નહોતા. તેણે પોતાના બધુઓ અને કુટુંબીઓના રક્તનુ પાન કર્યું હતુ અને તે પોતાના ધર્માત્મા પિતાને પદભ્રષ્ટ કરી સ્વય રાજ-સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવાને પ્રયત્ન કરતો હતો, તેથી રાજપૂતોએ તેને લેશ પણ સહાય કરી નહિ સહાય કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરતુ તેના ઉદ્યોગ વ્યર્થ કરવાને માટે સમસ્ત રાજસ્થાનના રાજાઓ તેની સામે યુદ્ધ કરવાને રણક્ષેત્રમા આવી ઉપસ્થિત થયા હતા તેના પ્રત્યે રાજપૂતોની વિરુદ્ધતાનું કારણ ઇતિર કાંઈ નહિ; પરંતુ કેવળ તેની દુષ્ટ રાજનીતિજ હતી ઔરંગઝેબ પોતે પણ આ વાત સારીરીતે સમજી ગયો હતો આ ખાખીને લીધેજ મારા રાજ્યમા ભયંકર વિદ્રોહાગ્નિ સળગી ઉઠયો છે, એમ તે સમજ્યો હતો અને તેથીજ તેણે પોતાની કારકીર્દિના અતિમ ભાગમાં રસ્તો બદલ્યો હતો. શાહઆલમ, આજીમ અને કામબક્ષ પ્રજાપ્રેમી નીવડયા હતા, પરતુ ઔરંગઝેબના કઠોર અત્યાચારનું ફળ તેમને ભોગવવુ પડયુ હતુ

પિતાનુ સિહાસન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ઉક્ત ચારે ભ્રાતાઓએ સમગ્ર ભારતવર્ષમા જે પ્રચંડ અગ્નિ ફેલાવ્યો હતો, તેનુ વર્ણન અત્રે અપ્રસ્તુત છે. મેવાડના ઇતિહાસમા તેનુ વર્ણન અપ્રયોજનીય જણાયાથી તે સંબધે વિસ્તાર કરવો બધ રાખ્યો છે આ વૃત્તાત ઇતિહાસના સર્વ પાઠકો જાણતાજ હશે ઔરગઝેબના ક્રોધાગ્નિમા હતભાગી દારાની મહત્તા, મુરાદની તેજસ્વિતા અને સુજાનુ રાજ્યચાતુર્ય ભસ્મીભુત થઈ ગયા આ વાત સર્વ ઇતિહાસજ્ઞોને સુવિદિત હોવાથી હવે અમે એને છોડી આગળ વધીએ છીએ

પાદશાહ ઔરગઝેબના સમયમા હિદુસ્થાનમા અનેક સુપ્રસિદ્ધ રાજાઓ એકસાથે ઉત્પન્ન થયા હતા આ ઘટના ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા એક નવીનજ ચિત્ર રજુ કરે છે સમસ્ત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાના કોઇ પણ અધ્યાયમા આવુ ચિત્ર દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી આઠ ભાગોમા વિભક્ત થયેલા વિશાળ રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યમા એક એક સાહસિક અને પરાક્રમી રાજપૂતરાજા વિરાજમાન હતા આ સર્વ રાજાઓ તેજસ્વી, વીર્યવાન અને રાજકળામા ચતુર હતા અબરના રાજા જયસિહ, મારવાડના જસવતસિહ અને તેમના તાબાના બૂદીકોટાના હાડાવશી રાજા, બિકાનેરના રાઠોડ, ઉર્ચ્છા તથા દતિયાના રાજાઓ, આ સર્વ અત્યત બળવાન હતા જો અહકારી ઔરગઝેબ ધર્માધ બની રાજપૂતોના પ્રાચીન રીતરિવાજોની આડે આવ્યો ન હોત, જો તેણે હિતાહિતનો વિચાર કરી રાજ્યપ્રબધ ચલાવ્યો હોત તો મોગલોનુ સામર્થ્ય અવશ્ય અટલ રહેત તેની દુર્દશા આટલી શીઘ્ર થાત નહિ, પરતુ અહકાર અને ધર્માંધતાથી તેનો નાશ થઇ ગયો, એટલુજ નહિ પરતુ તેના વશજોનો પણ નાશ થઇ ગયો. તેણે અહકાર ધારણ કરી જાણીજોઇને પોતાના હાથથીજ પોતાના પગમા કુહાડી મારી પોતાના સૌભાગ્યના માર્ગમા પોતાનાજ હાથથી કાટા વાવ્યા જે રાજપૂતોનો અનુરાગ અને સહાય પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેના પૂર્વજો સદા તત્પર રહેતા હતા, જે રાજપૂતોને સતુષ્ટ કરવા, એ તેઓ પોતાનુ મુખ્ય કાર્ય સમજતા હતા તેજ રાજપૂતોના ઉત્તમ ગુણો ભૂલી જઇને આ વખતે ઔરગઝેબ ધર્માધ બનીને તેમનાપર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો અતે આ ઘૃણિત વ્યવહારથી તેનો નાશ થયો સર્વ હિંદુઓ તેના પ્રત્યે ક્રોધપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા અને તેનો નાશ કરવાને તૈયાર થઇ ગયા હિદુવૈરી ઔરગઝેબના પજામાથી હતભાગી હિદુઓનુ રક્ષણ કરવાને માટે વીરશ્રેષ્ઠ શિવાજી મહારાજ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે સૂર્યસમાન અત્યંત તેજસ્વી પ્રભા પ્રસારી તેમણે પોતાના અપૂર્વ યુદ્ધકૌશલ્યથી માત્ર અલ્પ સમયમાજ મોગલ પાદશાહને તેના ક્રૂર અત્યાચારનો બદલો આપી દીધો

જે મુસલમાનપાદશાહોના હાથમા એક વખત સમસ્ત ભારતવર્ષનુ ભાગ્યચક્ર હતુ, તેમાનો કોઇ પણ પાદશાહ કપટતા, સત્યપરાયણતા શૌર્ય, વિદ્યા અને અભિમાનમા[1] ઔરગઝેબની બરાબરી કરી શકતો

[1] યૂરોપીય વિદ્વાનો એશિયાના રાજાઓને અસભ્ય, મૂર્ખ અને જ્ઞાનહીન કહીને તેમનાપ્રત્યે ઘૃણા કરતા હતા, પરતુ મહાત્મા ટૉડે તેમના અગાધ નેત્રો જ્ઞાનરૂપી સળીથી ખોલી દીધા છે પૌર્વાત્ય દેશના રાજાઓ યૂરોપના રાજાઓ કરતા ઘણાજ્ઞાની અને બહુદર્શી હતા પાદશાહ ઔરગઝેબ જો કે કઠોર હૃદયનો હતો, તોપણ તે મહાપડિત હતો ઔરગઝેબે લખેલા વિસ્તૃત પત્ર વાચનાથી આ વિધાનની સત્યતા સારી રીતે જણાય છે જ્યારે ઔરગઝેબ પાદશાહના પદપર અધિષ્ઠિત થયો, ત્યારે તેના બાલ્યાવસ્થાના શિક્ષક મુલ્લા સાહેબે ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી તેનાપર એક વિસ્તૃત પત્ર લખ્યો હતો અને તે પોતે પાદશાહ પાસે ગયો હતો આ પત્રમા તેણે પાદશાહની અત્યત ખુશામત કરી હતી પરતુ પાદશાહે ક્રોધિત થઈને તેને જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો તે અથ ઇતિ અત્રે સાદર કરવામા આવે છે બર્નિયરે ભારતમા ભ્રમણ કરતી વખત આ પત્ર તથા બીજા પણ અનેક પત્રોનો સગ્રહ કર્યો હતો આ પત્રમા જે હકીકત લખી હતી તેનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે —

"મુલ્લાજી ! મારી પ્રસેથી આપ શી આશા રાખો છો ? શું આપ ન્યાયપૂર્વક કહી શકો છો કે આપને મારી રાજસભામા એક ઉચ્ચ આસનપર સ્થાપિત કરવા ઉચિત છે ? કર્તવ્યવશાત્ મારે કહેવુ પડે છે કે જો આપ મને યોગ્ય શિક્ષણ આપત તો હું આપને ઉચ્ચ પદવી આપત. કારણ કે હુ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનુ છુ કે મનુષ્ય જેટલો પોતાના પિતાનો ઋણી છે, તેટલોજ તે ઉપયુક્ત શિક્ષણ આપનાર ગુરુનો પણ ઋણી છે, પરતુ તેવુ શિક્ષણ તો કાઈ તમે મને આપ્યુ નથી ભૂગોળનુ શિક્ષણ આપતી વખત તમે મને કહ્યું હતુ કે જેને ફિરગિસ્તાન કહેવામા આવે છે તે અત્યંત સામાન્ય દેશ છે, પરતુ હુ સમજી શકતો નથી કે તે સામાન્ય કેમ છે ? આપે તે દેશમા આવેલા પોર્ટુગાલના રાજાને એક રાજાતરિક બતાવ્યો હતો અને ઇગ્લાડ તથા હોલૅડના રાજાઓને તેથી નિકૃષ્ટ પક્તિના જણાવ્યા હતા વળી આપે ફ્રાન્સ અને અદુલૂસિયા આદિ દેશોને નાના રાજ્યો જણા

નહોતો આ સર્વ ગુણદોષો તેના હૃદયમા એક સાથે વિરાજમાન હતા જે વિદ્યા અને નીતિ પરોપકાર કરવામા તથા પીડિતોનુ સંરક્ષણ કરવાના કામમા આવે છે, તેનો ઉપયોગ ઔરંગઝેબ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામા કરતો હતો જગતના કોઇ પણ માણસ ઉપર તેને વિશ્વાસ નહોતો. તે પોતાના પ્રિય મિત્રોને પણ પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવતો નહોતો તેની દુરાકાંક્ષા તો અત્યંત પ્રબળ હતી અને આ દુરાકાંક્ષાએજ તેનો નાશ કર્યો ઔરંગઝેબે શતાવધિ સહસ્રાવધિ પાપો કર્યાં હતા કે જેનુ સ્મરણ થતા આપણુ હૃદય કંપી ઉઠે છે જો તે બુદ્ધિપૂર્વક પોતાનુ બળ વાપરત તો અવશ્ય તે તે સમયના રાજાઓનો શિરોમણિ બની જાત, પરંતુ અફસોસ ! તેની કુબુદ્ધિએ તેને પાપના પંકમા નાખી દીધો અને તેથીજ અંતે તેનો નાશ થયો તેનુ અસીમ સામર્થ્ય તેનો પોતાનોજ નાશ કરવા લાગ્યુ

ઔરંગઝેબે ધાર્યુ હતુ કે હુ માગ પોતાના બાંધવોના અને આપ્તોના તથા મિત્રોના હૃદય પેચાનાજ

ચ્યા હતા. આપે જે શિક્ષા આપી હતી તે પરથી મને માત્ર એટલુજ જણાયુ હતુ કે ફ્રેન્ક રાજાએ કરતા હિંદુસ્થાનના સર્વ પાદશાહો શ્રેષ્ઠ હતા અને તેમા પણ હુમાયુ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં તો સર્વથા અધિક શોભ્યવાન મહાનુભાવ, વિશ્વવિજયી અને પૂર્ણપાલક હતા તથા ઇરાન, ઉસ્બેક, કાસગર, તાતાર કત, પેગુ, ચીન અને મહાચીનના પાદશાહો પણ હિંદુસ્થાનના પાદશાહનુ નામ સાભળી થરથર કંપતા હતા વાહ શું ખૂબ ! ઉ એના કરતા મને એવુ શિક્ષણ આપવામા આવ્યુ હોત કે જે દ્વારા મને પૃથક પૃથક દેશોવિષે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ શકત અને જે દ્વારા મને સમસ્ત રાજાઓની યુદ્ધનીતિ આચારવ્યવહાર, ધર્મ, મતમતાંતર અને અર્થનીતિનુ જ્ઞાન થઇ શકત, તો કેવુ સારૂ થાત જો આપ મને ઇતિહાસનો સાર સમજાવી રાજ્યની સ્થાપના, ઉન્નતિ અને પતન શી રીતે થાય છે, રાજ્યના શા કારણથી અશાંતિ અને વિપ્લવ થાય છે, એ વિગેરે બાબતનુ યથાર્થ શિક્ષણ આપત તો કેવુ સારૂ થાત ! વારૂ આ વાત હવે દૂર રહેવા દો, અમારા પૂજનીય પિતૃ અને પિતામહ કે જેઓ આ રાજ્યના અધીશ્વર હતા અને જેમણે મોગલરાજ્યની સ્થાપના કરી હતી તેમણે કેવી રીતે આવા મોટા સામ્રાજ્યનુ શાસન ચલાવ્યુ હતુ, તે વિષે પણ ઉચિત શિક્ષા આપે મને આપી નથી, એમ મારે દિલગીરી સાથે જણાવવુ પડે છે અધિક શુ કહુ ? આપે મારા પૂર્વજોના પુરાપાધના નામ પણ મને બતાવ્યા નહોતા આપની ઇચ્છા મને માત્ર અરબીભાષા લખતાવાચતા શીખવવાની હતી આ ભાષા શીખતા મને દશબાર વર્ષ લાગ્યા હતા આ ભાષા શીખવવામા આપે આપનો આટલો બધો સમય રોક્યો તે માટે નિઃસંદેહ હુ આપનો આભારી છુ ! ! જે લોકોની સાથે રાજાને સબંધ હોય જેની સાથે રાત્રિદિવસ નિવાસ કરવાનો હોય અને જેના વિના એક ક્ષણ પણ વ્યવહાર ચાલી શકતો ન હોય તેની ભાષા શીખવાની અધિક આવશ્યકતા છે ? કે જેની સાથે અમારે કિંચિત્ પણ સંબંધ નહિ હોય તે ભાષા શીખવાની વિશેષ જરૂર છે ? આપ તો એમજ ધારતા હતા કે વ્યાકરણ અને વાચનલેખન શીખવાથીજ રાજકુમાર સંપૂર્ણ જ્ઞાની બની જશે.

જેના સમય અત્યંત મૂલ્યવાન હોય છે અને જેના મસ્તકપર અત્યંત મોટુ કાર્ય મૂકવામા આવેલુ હોય છે, તેને શુ ઉપયુક્ત જ્ઞાનની જરૂર નથી ? આપજ કહો આપની શિક્ષાસબંધે વિચાર કરવાથી હુ તો અવાકજ થઇ ગયો છુ મહોદય શુ આપ જાણતા નથી કે બાલ્યાવસ્થાના આપણી બુદ્ધિ કેવી તીક્ષ્ણ હોય છે ? આજ કારણથી મનુષ્યને જો સુકુમાર અવસ્થામા ઉત્તમ શિક્ષણ આપવામા આવે તો તેનુ હૃદય ઉચ્ચ ભાવને ધારણ કરે છે અને તે ઉત્તમ કાર્યો કરી શકે છે આપે મને અરબીભાષામા જે વ્યવહારનીતિ ઉપાસનાપદ્ધતિ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શિક્ષા આપી હતી, તે શિક્ષા શુ અમારી માતૃભાષામા નહિ આપી શકાય એમ હતુ ? મારા પિતા શાહજહાંએ આપને કહ્યુ હતુ કે ઔરંગઝેબને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનુ શિક્ષણ આપજો અને મને પણ આ વાત સારી રીતે સ્મરણમા છે કે આપે મને ઘણા વર્ષોસુધી કેટલાક શુષ્ક વિષયોનુ શિક્ષણ આપ્યુ હતુ આ વિષયો કાંઇ પણ મહત્ત્વના હતા આ સર્વ વિષયો શીખવાથી મને જરા પણ સંતોષ થયો નહોતો આ વિષયો સર્વથા શુષ્ક અને સત્વહીન હતા તેથી મનુષ્યને કિંચિત પણ લાભ થવાનો સંભવ નહોતો વાસ્તવમા આ સર્વ વિષયો કાંઇ પણ કામના નહોતા તે બિલકુલ સમજાતા નહોતા પરંતુ ઘણી સહેલાઇથી વિસ્મૃત થઇ જતા હતા જે પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ કરતા મહાબુદ્ધિમાન મનુષ્યોની બુદ્ધિ પણ નષ્ટ થઇ જાય તે પ્રશ્નોનુ આપે મને શિક્ષણ આપ્યુ હતુ આ વિષયોથી હૃદયમા જે ખરાબ તરંગો ઉઠતા હતા, તેથી મને અત્યંત દુઃખ થતુ હતુ આપે ઘણા દિવસ સુધી મને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનુ શિક્ષણ આપ્યુ હતુ (કેટલા સમય સુધી આ શિક્ષણ આપે મને આપ્યુ હતુ તે મારા સ્મરણમા નથી) આમાથી મને જે યાદ રહ્યુ તે માત્ર સંસ્કૃતિનાના દુર્બોધ અને જટિલ શબ્દોજ છે આ શબ્દોમા એક પંક્તિ પણ ગોખવા પડતી હોય છે અને જે આપના જેવા જ્ઞાનવાન હોય છે અને જે પોતાને સર્વ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા માને છે, તેમની ન્યૂનતા અને મૂર્ખતાને ઢાંકવાને માટે આ સર્વ શબ્દો ઉત્પન્ન થયા છે, એમ હુ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકુ છુ પરંતુ જે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના શિક્ષણથી મનુષ્યને આર્થિક લાભ થાય, જેથી મનુષ્યપર વિપત્તિ આવી પડે નહિ, જેથી મનુષ્ય વિપત્તિમા વ્યાકુળતા અને સંપત્તિમા આનંદાતિરેકને પ્રાપ્ત થાય નહિ અને જેથી મનુષ્ય નિરંતરપર્યંત સ્થિર, અચળ અને અટલ

મુસલમાન કરવામા આવશે’ એવો ઢંઢેરો સમગ્ર મોગલસામ્રાજ્યમા પીટાવવાનો તેમને હુકમ કર્યો આ મહાભયકર દુખદાયક રાજાજ્ઞા સાભળી સમસ્ત મોગલરાજ્યમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો હત-હાથથી ચીરી નાખીને નિષ્કટક રાજ્ય ચલાવી શકીશ, પરતુ તેની એ આશા વિફળ થઇ જે મનવડે તે નિષ્કટક રહેવાની આશા બાધતો હતો, તે મનજ તેના સ્વાધીનમા નહોતુ જો તે પોતાના ચિત્તની વૃત્તિ રોકત તો તેની સર્વ વિપત્તિઓ દૂર થાત તે ભયકર કુબુદ્ધિના પજામા ફસી ગયો હતો, તે મનુષ્ય થઇને ક્રૂર હિસક શ્વાપદોની પેઠે વર્તન કરતો હતો, તેથીજ તેણે મોગલસામ્રાજ્યની અવનતિ કરી તેણે પોતાના પિતાને કારાગૃહમા પૂરી અને પોતાના બધુઓનો વધ કરી નિશ્ચિત રહેવાની જે આશા બાધી હતી તે વિડબનામાત્ર હતી તેને શાતિ મળી નહિ નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત કરવાની તેની સર્વ આશા નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઇ ગઇ ક્ષણે ક્ષણે અનેક પ્રકારની ચિતાઓ ઉદ્ભવીને તેને ભયકર પીડા આપવા લાગી તેના હૃદયની શાતિ કોણ જાણે ક્યાય નાસી ગઈ એક તો તે જગતમા કોઇનો વિશ્વાસ કરતો નહોતો અને વળી તેની મનોવૃત્તિ દુષ્ટ હતી આ ઉભયનો સયોગ થતા અવિશ્વાસ ઘણો વધી ગયો તેના હૃદયની અશાતિ તેને ભયકર પીડા કરવા લાગી ક્ષણે ક્ષણે વિવિધ પ્રકારની ચિતાઓ અને શકાઓ તેના હૃદયમા ઉત્પન્ન થઇને તેના સુખને હરી લેવા લાગી તે જગતના સર્વ લોકોને પોતાના શત્રુ માનવા લાગ્યો મારા ઇષ્ટમિત્રો અને મત્રીઓ પણ મારી વિરુદ્ધ કપટજાળ રચી રહ્યા છે, એવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો આની આવી ચિતાઓ જેમ જેમ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ તેમ તેમ તે અધિક વ્યાકુલ થતો ગયો આવી સ્થિતિમા જીવન વ્યતીત કરવુ એ કેવળ વિડબનાજ હતી બુદ્ધિમાન ઔરગઝેબ આ વાત સારી-પેઠે સમજી ગયો હતો આથી હવે તે હૃદયની શાતિ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયાસ કરવા લાગ્યો ઘણો વિચાર કર્યા પછી તે એવા નિર્ણયપર આવ્યો કે જો હુ મારી જાતના લોકોને સતુષ્ટ રાખીશ તો નિશ્ચિતતા પૂર્વક રાજ્યસુખ ભોગવી શકીશ અને મારી સર્વ વિપત્તિઓ તથા વિઘ્નો દૂર જતા રહેશે

જે પળે ઔરગઝેબના હૃદયમા આ વિચાર આવ્યો તે પળથીજ તેનુ ભાગ્યાકાશ શ્યામ અભ્રોથી આચ્છાદિત થઈ ગયુ જાણે આ વખતે હીરાજડિત રાજમુકુટ તેના મસ્તકપરથી નીચે પડી ગયો તે સમજી શક્યો નહિ કે હુ મારે હાથેજ મારો નાશ કરવાને તત્પર થયો છુ સારાશ ઔરગઝેબ આ વખતે એટલો ભ્રમિત ચિત્તનો થઇ ગયો હતો કે તે પોતાનુ હિતાહિત ભૂલી ગયો તેના આવા અધમ વિચારનુ વર્ણન કરતા લેખિની અટકી પડે છે—હૃદય કપે છે

ઔરગઝેબે પોતાના મનમા એવો વિચાર કર્યો કે ‘મે મારા બધુઓ તથા આપ્તોનો સહાર કરીને જે હાથોને કલકિત કર્યા છે, તો હવે હિંદુઓના રુધિરથી ધોઇને એ કલકમાથી મુક્ત થઇશ, અને મારા જાતિબધુઓ મારા સ્વધર્મીઓ, મારાપર પ્રસન્ન અને સતુષ્ટ થશે ” જે વખતે તેના મનમા આ વિચાર ઉત્પન્ન થયો તેજ વખતે તેણે પોતાના ઇષ્ટમિત્રોને બોલાવ્યા અને અમારા રાજ્યમા વસતા સર્વ હિંદુઓને મુસલમાન થવુ પડશે જે લોકો આ આજ્ઞાનો અનાદર કરશે તેમને બળાત્કારે

રહે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનુ શિક્ષણ જો આપ મને આપત અને હુ જાણતો હોત કે આ પૃથ્વી શાથી બની છે અને શા માટે ટકી રહી છે, આ સૃષ્ટિનુ મૂળ તત્વ શુ છે, આ બ્રહ્માડ કેટલુ વિશાળ છે અને એ કેટલા ભાગોમા વિભક્ત છે તથા એના સર્વ ભાગો કઇ શક્તિથી ચાલે છે આ ગૂઢ વિષયોનુ શિક્ષણ જો આપ મને આપત તો સિકદર અરસ્તુનો જેટલો ઋણી હતો તેથી અધિક હુ આપનો ઋણી થાત અને આપને હુ ઉત્તમ પુરસ્કાર આપત નિકૃષ્ટ, ઘૃણિત અને શુષ્ક વિષયનુ શિક્ષણ આપવાને બદલે શુ મને રાજનીતિ અને મનુષ્યના યથાર્થ કર્તવ્ય વિષે શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા નહોતી? પ્રજાપ્રત્યે રાજાનુ શુ કર્તવ્ય છે પ્રજાનો રાજાપ્રત્યે શુ ધર્મ છે, તે વિષેની શિક્ષા મને આપવી એ શુ આપનુ કર્તવ્ય નહોતુ? અમારુ જીવન રાજમુકુટને માટે છે, તો એ વખતે અમારા હાથમા સમશેર ગ્રહણ કરી અમારા પોતાના બધુઓની સામે સમરભૂમિમા યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થવુ પડશે એ વિષેનો વિચાર કરવો શુ આપને ઉચિત નહોતો? હિંદુસ્તાનના રાજકુમારોના ભાગ્યમા શુ આવી ઘટના બહુધા લખેલી નથી હોતી? વા શત્રુઓના કિલ્લાપર કેવી રીતે ઘેરો ઘાલવો અને સમરભૂમિમા સેનાનો વ્યૂહ કેવી રીતે રચવો તે વિષેનુ શિક્ષણ આપવાનો શુ આપે પ્રયત્ન કર્યો હતો? કદિ નહિ! હુ ભાર મૂકીને કહુ છુ કે કદિ નહિ! આ સર્વ શિક્ષણને માટે હુ બીજા માણસોનો ઋણી છુ પરતુ આપનો તો કિંચિત્ પણ ઋણી નથી આપ જ્યાથી આવ્યા હો ત્યા પાછા ચાલ્યા જાઓ આ વાત લક્ષ્યમા રાખજો કે આપ ક્યા છો અને આપનુ શુ થયુ છે તે કોઇ જાણી શકે નહિ’

ભાગી હિંદુઓ નિઃસહાય અને આશ્રયહીન બની ભયથી ત્રાસિત થઇ આમતેમ નામાનાસ કરવા લાગ્યા સ્વધર્મની રક્ષાનો કોઇ પણ ઉપાય રહ્યો નહિ. અનેક હિંદુઓ વ્યાકુળ થઈ મોગલરાજ્ય છોડી અતિ શીઘ્રતાથી દક્ષિણ તરફ ચાલવા લાગ્યા અનેક હિંદુઓ પાદશાહના દૂતોના અત્યાચાર સહન નહિ કરી શકવાથી ઉન્મત્ત બની પોતાના હાથથીજ પોતાના હૃદયમાં કટાર ઘોચી દઈ પોતાનો નાશ કરવા લાગ્યા નિસહાય હિંદુઓ પ્રથમ પ્રાણાધિક પુત્ર, સ્ત્રી તથા પરિવારને પોતાનાજ હાથથી વધ કરી પાછળથી પોતાના હૃદયમા કટાર મારી પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવા લાગ્યા સમસ્ત હિંદુઓમા ભયંકર શોકાનલ પ્રસરી રહ્યો સમસ્ત રાજ્ય રાજાવિનાની ભૂમિસમાન થઇ પડ્યુ. ચારે તરફથી હાહાકારનો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો દુખી હિંદુઓનો હૃદયભેદક આર્તનાદ, તેમજ નિરુપાય અને નિસહાય હિંદુઓનો હૃદયવિદારક શોકધ્વનિ ક્ષણે ક્ષણે સભળાવા લાગ્યો હિદુઓના માન અને મર્યાદા લૂટાઇ ગયા કુલધર્મ અને જાતિગૌરવ પાતાળમા પ્રવેશી ગયાં. ભારતવર્ષમા પ્રલયકાળ આવી પહોચ્યો. અફસોસ! આ પ્રલયકાળમાથી હિંદુઓની રક્ષા કોણ કરશે? આ ધર્માંધ મોગલસમ્રાટના જુલમી હાથમાથી હિદુઓનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે? કોઇ નહિ! જ્યારે રક્ષકજ ભક્ષક થઇ જાય, ત્યારે પ્રજાનું રક્ષણ કોણ કરે? જેના ઉપર પ્રજાનો આધાર છે, જેના ઉપર સર્વ લોકોનુ પાલન કરવાનો ભાર છે, તેજ જો સજાતીય અને વિજાતીય લોકોને ભિન્ન ભિન્ન નેત્રોથી જુએ અને પોતાના હૃદયપર પાપણ મૂકી પોતાની પ્રજાને તથા આશ્રિતોને પીડે તો નિસહાય પ્રજા કોની આગળ જઇ રક્ષણ માગે? તે કોના આશ્રયનીચે જશે? આ મારૂં અને આ પરકીય, આ સજાતીય અને આ વિજાતીય એવો વિચાર નહિ કરી સર્વને એક દૃષ્ટિથી જોવા એ રાજાનુ આવશ્યક કર્તવ્ય છે અને જે આ કર્તવ્યથી વિમુખ થાય છે તે "રાજા" નામને યોગ્ય નથી તેના સ્પર્શથી રાજસિહાસન ભ્રષ્ટ થાય છે જે રાજા રાજસિહાસનપર બેસીને રાજ્યના હિતાહિતનો વિચાર કરતો નથી અને જેના હૃદયમા ગર્વ, મોહ, ક્રોધ તથા અહકાર આ દુર્ગુણો ભરેલા હોય છે તથા જે પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી પ્રજાપર ક્રૂરતા વાપરે છે તે રાજા નથી; પરતુ રજા નામને કલકિત કરનાર નરાધમ છે તે પ્રજાના સુખરૂપી સૂર્યને ગ્રસનાર રાહુ છે, તે દેશના ભાગ્યાકાશને આચ્છાદિત કરી નાખનાર પ્રચડ ધૂમકેતુ છે તેના અસખ્ય પાપોથી તેનુ રાજ્ય શીઘ્ર પાતાળમાં જાય છે વિધાતાના ક્રોધથી તે અત્યાચારોના પાપી મસ્તકપર યમરાજનો કઠોર દડ પડે છે

મોગલકુલકલક ઔરગઝેબના ભીષણ અત્યાચારથી સમસ્ત રાજ્યમા અરાજકતા પ્રસરી રહી. પીડિત હિંદુઓની નાસભાગ તથા તેમની આત્મહત્યાથી નગરો, ગ્રામો અને કસ્બાઓ ઉજ્જડ થઇ ગયા. જ્યા બજાર હતા ત્યા અરણ્ય બની ગયા સર્વ સ્થળો સ્મશાનવત્ દેખાવા લાગ્યા વણિકલોકો નાસી જવાથી તેમની દુકાનોમા ચોરોએ નિવાસ કર્યો અને બજારો શૂન્ય બની ગયા. ખેડુતો નાસી જવાથી ક્ષેત્રો જગલવત્ બની ગયા આ ભયકર ઉપદ્રવના સમયમા રાજ્યની અનેક પ્રકારે દુર્દશા થઈ ગઇ ખજાનો ખાલી થઇ ગયો રાજકર્મચારીઓ કર ઉઘરાવી શક્યા નહિ જ્યા માણસોજ અધમુઆ જેવા પડ્યા હોય ત્યા કર કોણ આપે? તસ્કરોના અત્યાચારથી ગામોના ગામો અને શહેરોના શહેરો ઉજ્જડ થઇ ગયા જ્યારે પાપી ઔરગઝેબને દ્રવ્યોપાર્જન કરવાનો કોઇ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ, ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યની સર્વ હિંદુપ્રજાપર જજીઆવેરો નાખ્યો આ ભયકર અત્યાચારના વર્તમાન સાંભળી સમસ્ત ભારતવર્ષપર જાણે વજ્રાઘાત થયો ન હોય તેમ સર્વ હિન્દુપ્રજા ખળભળી ઉઠી આ ભયકર વિપત્તિમાથી શી રીતે મુક્ત થઈ શકાય, તે કોઇને સૂઝ્યુ નહિ સર્વ હિદુઓ હતાશ, નિરુત્સાહ તથા નિરપાય બની હાહાકાર કરવા લાગ્યા હિદુઓના હૃદયવિદારક હાહાકારધ્વનિથી પાપી ઔરંગઝેબનું હૃદય કિચિત્ પણ ભયભીત થયુ નહિ અભાગી હિંદુઓની શોચનીય દશા તે શાતચિત્તે જોવા લાગ્યો તેના કઠોર હૃદયમા કિચિત્ પણ દયાનો સચાર થયો નહિ સુપ્રસિદ્ધ ઓર્મ મહાશયે લખેલા વૃત્તાત પરથી વિદિત થાય છે કે, જે તીવ્ર ચિતા અને શકામાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેણે આવા પૈશાચિક કાર્યો કર્યા હતા, તે ચિંતા અને શકામાથી મુક્ત થવાની વાત તો દૂર રહી, પરતુ તેથી ઉલટુ તેને વધારે દુઃખ થયુ જેમ જેમ દિવસો વ્યતીત થતા ગયા, તેમ તેમ તેના દુઃખમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ. વિષમય ચિંતાની તીક્ષ્ણતા જેટલી વૃદ્ધિગત થવા લાગી તેટલી તેની ધીરજ ખૂટવા લાગી ધીમે ધીમે તેની ચિંતા એટલી પ્રબળ થઇ ગઈ કે તેની શાતિનો સર્વથા લોપ થયો નિદ્રામા કે સ્વપ્નમા, સુષુપ્તિમા કે જાગ્રદવસ્થામા

તે લેશ પણ નિશ્ચિત રહી શકતો નહોતો બે પ્રહર રાત્રિ વ્યતીત થયા પછી તે એકદમ જાગી ઉઠતો અને તેને પોતાના પિતા, ભ્રાતા તથા કુટુંબીજનોની છાયા દૃષ્ટિગોચર થતી તેને એવો ભાસ થતો કે જાણે હું તેમનો હૃદયવિદારક ધ્વનિ સાંભળું છું જાણે તે પીડિત આત્માઓ તીક્ષ્ણ સ્વરથી કહેતા હોય કે—"હે પાપી! અમને મારીને શું તું નિશ્ચિતતાપૂર્વક રાજ્યસુખ ભોગવી શકશે? જો, દુરાચારી! તારા મસ્તકપર તૂટી પડવાને માટે ભયંકર યમરાજાનો દંડ તૈયાર છે" એમ તેને લાગતું આ સમયે ઔરંગઝેબ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતો અને પોતાની શય્યામાંથી ઉઠી ગૃહની બહાર જવાની ચેષ્ટા કરતો, પરંતુ તે બહાર જઇ શકતો નહિ તે પાછો આવીને પોતાની શય્યામાં સૂઈ જતો કાળની ગતિથી ધીમે ધીમે જ્યારે તેની વૃદ્ધાવસ્થા નિકટ આવવા લાગી, જ્યારે ભયંકર યમરાજાનો દંડ ધીમે ધીમે તેની સમીપ આવવા લાગ્યો ત્યારે તેને મહાકષ્ટ થવા લાગ્યું હવે તેને બચવાનો કોઇ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ એક વખત તે હતાશ થઈ સહસા પોકારી ઉઠ્યો કે—"આ શું છે? જે તરફ જોઉં છું તે તરફ કેવળ દાનવોજ જણાય છે"[1]

હવે અમે રાજસિંહના શાસનકાળવિષે વર્ણન કરીશું રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે રાજપૂતરાજાઓ જે વિધિ પાળે છે, તે સર્વમાં 'ટીકાદૌર' વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ વિધિ દીર્ઘકાળથી બંધ થઇ ગઇ હતી,

---

[1] ઔરંગઝેબ એક વિદ્વાન પાદશાહ હતો આ વાત તેના લખેલા બે પત્રોપરથી સારીપેઠે સમજાશે આ પત્રો નીચે સાદર કરવામાં આવે છે આ પત્રો તેણે પોતાના મૃત્યુપૂર્વે બેચાર દિવસપર પોતાના પ્રિય પુત્રોને લખ્યા હતા આ પત્રોમાં તેણે પોતાના જીવનનું યંત્રણામય શોકોદ્દીપક ચિત્ર આલેખ્યું છે ઔરંગઝેબ જેવા પાદશાહે અનુતાપથી પીડિત થઈને સંસારની અનિત્યતાનું વર્ણન કર્યું છે એમ જાણી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે આ પત્રો વાંચી ગમે તેવા પાપીનું હૃદય પણ કંપિત થાય છે જો અનર્થકારક દુર્બુદ્ધિ ઔરંગઝેબના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ ન હોત તો તે જગતને ઘણો ઉપયુક્ત થઈ પડત

તેણે શાહઆલમને લખેલો પત્ર આ પ્રમાણે છે—

"હે પુત્ર! હું તમને આશીર્વાદ આપું છું કે તમે ક્ષેમકુશળ રહો ઘણા દિવસથી મારૂં મન તમારામાં લાગ્યું છે હવે હું વૃદ્ધ થઈ ગયો છું દિવસે દિવસે જ્વર મને અધિકાધિક દુર્બલ કરતો જાય છે, શક્તિ અને સામર્થ્ય ધીમે ધીમે શરીરને છોડતા જાય છે હું એકલોજ અપરિચિત મનુષ્યની પેઠે આ સંસારમાં આવ્યો અને હું એકલોજ અપરિચિત મનુષ્યની પેઠે આ સંસારમાંથી વિદાય લઉં છું હું કોણ છું? હું ક્યાંથી આવ્યો છું? અને ક્યાં જવાનો છું તે હું કાંઈ પણ જાણતો નથી જે સમય સામર્થ્યની ધામધૂમમાં વ્યતીત થઇ ગયો છે તે કેવળ યંત્રણાનેજ પાછળ રાખી ગયો છે આ પાદશાહી મારા હાથમાં સોંપવામાં આવી નહોતી અને મેં એની રક્ષા પણ કરી નથી અફસોસ! મારો આટલો બધો અમૂલ્ય વખત વૃથાજ ગયો! મારા હૃદયમંદિરમાં એક વિવેક નામનો રક્ષક હતો, પરંતુ હું હતભાગી છું કે, હું આ અંધ નેત્રોથી તેની પ્રજ્વલિત પ્રભાને જોઈ શક્યો નહિ જીવન કદિ પણ સ્થાયી રહેતું નથી પ્રાણવાયુ ચાલ્યો જાય છે, એટલે કાંઈ પણ શેષ રહેતું નથી અને સર્વ આશા-શ્રદ્ધા નાશ પામી જાય છે જો કે હાલમાં મને જ્વર આવતો નથી, તોપણ આ શરીરમાં હાડ અને માંસસિવાય કાંઇ પણ રહ્યું નથી તમારો ભાઈ કામબક્ષ વિજયપુર તરફ ગયો છે અને તે નિકટજ છે પરંતુ હે વત્સ! તમે સર્વથી અધિક નિકટ છો શાહઆલમ ઘણે દૂર છે અને મારો પૌત્ર આજિમહુસેન વિધાતાની વિધિથી ભારતવર્ષની નિકટ આવી પહોંચ્યો છે તેની સેના અને અનુચર એ સર્વ મારી પેઠે નિસહાય અને શંકાશીલ છે તેઓ મારી પેઠે પીડિત અને કબુતરની પેઠે ચચળ છે તેઓ પોતાના સ્વામીથી છુટા પડી ગયા છે હમણા તેમનો કોઈ સ્વામી છે કે નહિ તેની કોઇને ખબર નથી

હું આ સંસારમાં કોઇ પણ વસ્તુ મારી સાથે લઈને આવ્યો નહોતો અને માનવહૃદયની દુર્બલતાસિવાય કોઈ પણ વસ્તુ મારી સાથે લઈ જનાર નથી મારી મુક્તિ થશે કે નહિ એ વિચારથી હું કેટલી પીડા પામું છું તે કહી શકું પણ શકતો નથી. જો કે જગદીશ્વરની દયા, દાક્ષિણ્ય અને કરુણા ઉપર મને શ્રદ્ધા છે પરંતુ આ પીડા મારા હૃદયથી દૂર થઈ શકતી નથી શું કરૂં? મારા મૃત્યુ પછી મારી કાંઈ પણ સ્મૃતિ રહેશે નહિ જે ભાગ્યમાં હશે તે થશે! મારા શરીરરૂપી નૌકા અનંતકાળના સમુદ્રમાં ડુબતી જાય છે હવે ઈશ્વર એની રક્ષા કરશે, તોપણ આ ઉપસ્થિત અવસ્થાનો વિચાર કરતાં દઢરીતે પ્રતીત થાય છે કે હાલમાં મારા પુત્રોએ કાંઈ પણ ઉદ્યોગ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે મારો અંતિમ આશીર્વાદ મારા પૌત્ર બેદરબખ્તને કહેશો હું હમણા તેને મળી શકયો નથી પરંતુ તેનું દર્શન કરવાની અભિલાષા મારા હૃદયમાં અત્યંત કલેશ ઉત્પન્ન કરી રહી છે એમ જણાય છે કે તેની પુત્રી બેગમને બહુ દુઃખ થાય છે, પરંતુ તે વિષે હું કાંઈ પણ અભિપ્રાય આપી શકતો નથી માત્ર ઈશ્વરજ,અનુ

પરંતુ મહારાણા રાજસિંહે સિંહાસનપર બેસતી વખત આ પ્રાચીન વિધિનો પુનરુદ્ધાર કર્યો અજમેરના તાબામાં એક માલપુરા નામનું નગર છે મહારાણા રાજસિંહે આ વિધિનું પાલન કરવાને માટે આ માલપુર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની અપૂર્વ વીરતાનો પરિચય કરાવી તે નગરને લૂંટી લઇ તેઓ પોતાના પાટનગરમાં પાછા ચાલ્યા આવ્યા આ ઘટના બન્યા પછી અલ્પ કાળમાં તેના વર્તમાન શાહજહાના કાનપર પહોંચ્યા મંત્રીઓએ આ સમાચારને વિવિધ પ્રકારના રંગોથી રંગીને પાદશાહનો ક્રોધ ઉત્તેજિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ પાદશાહે ઉદાર બુદ્ધિથી જણાવ્યું કે –" મારો ભત્રિજો[1] બાળક છે, તેથી તેણે અજ્ઞાનથી આ કાર્ય કર્યું છે "

રાજપૂતકુળગૌરવ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહના સાથેજ મેવાડની વીરતા એક રીતે લુપ્ત થઇ ગઇ હતી, પરંતુ મહારાણા રાજસિંહ મેવાડના સિંહાસનપર બેઠા કે તરતજ તે વીરતાનો પુનઃ પૂર્ણ પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો સિસોદીઆકુળના સરદારો શાંતિનું મૃદુ આસન છોડી, હાથમાં સમશેર ધારણ કરી

ધ્યના હૃદયનો ભાવ જાણી શકે છે સ્ત્રીઆના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થએલી ચિંતા કેવલ નિરાશાનેજ જન્મ આપે છે રૂખસત ! રૂખસત ! "

તેણે પોતાના પુત્ર કામબક્ષપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો —

" મારા હૃદયની નિકટ વસતા મારા પ્યારા પુત્ર ! સત્તાના ઉચ્ચ શિખરપર ચઢી જગતપતિ જગદીશ્વરની આજ્ઞાથી મેં તમને ઘણો બોધ આપ્યો છે અને તમારી સાથે રહી મેં કઠોર કલેશ પણ ભોગવ્યો છે હાલ હું એક વિદેશી અપરિચિત મનુષ્યની પેઠે આ સંસારમાંથી વિદાય લઉં છું અને મારી તુચ્છતાનો વિચાર કરી શોકાતુર થઈ ગયો છું તમે કહેશો કે શોક કરવાથી લાભ શું ? પરન્તુ હું એટલુંજ કહું છું કે સર્વ મનુષ્યો અપૂર્ણ છે આજે હું આ અપૂર્ણતા અને કરેલા પાપોનું ફળ લઇને આ સંસારમાંથી ચાલ્યો જાઉં છું. હાય ! ઈશ્વરની લીલા કેવી વિચિત્ર છે ! આ સંસારમાં હું એકરોજ આવ્યો હતો અને એકરોજ વિદાય થાઉં છું આ મહાયાત્રાનો માર્ગદર્શક મને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે બાર દિવસથી જે જ્વર મને પીડા આપી રહ્યો હતો તે પણ હમણાં મારા શરીરને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે હમણાં હું જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરૂં છું, તે તરફ મને ઇશ્વરસિવાય કોઈ જણાતું નથી હું મારી સેના અને સેવકોવિષે વિચાર કરી શંકાશીલ બની ગયો છું અફસોસ ! મારૂં શું થશે તે હું જાણી શકતો નથી. દુર્બળતા પુષ્કળ વધી જવાથી મારી કમ્મર ઝુકી ગઇ છે અને પગમાં ચાલવાની શક્તિ રહી નથી દમ વધી ગયો હતો તે હમણાં બિલકુલ નથી અફસોસ ! મને જરા પણ આશા રહી નથી મેં અસંખ્ય પાપો કર્યાં છે, તેનું ફળ કેવું મળશે તે હું કહી શકતો નથી આ વિશાળ માનવસમાજ ઈશ્વરે મારા પુત્રના હાથમાં સોંપી છે આજિમશાહ હમણાં મારી નિકટજ છે જોજો સાવધાન રહેજો તમારા રાજ્યમાં કોઈ ધર્માત્મા મુસલમાન માર્યો જાય નહિ. જો એમ થશે તો સર્વ પાપો એકત્રિત થઈને મારાજ મસ્તકપર તૂટી પડશે હું હવે અનંત ધામમાં જાઉં છું તમને તમારી માતાને અને તમારા પુત્રોને હું ઈશ્વરના હાથમાં સોંપીને જાઉં છું ધીમે ધીમે મને ભયંકર પીડાએ ગ્રસ્ત કર્યો છે બહાદુરશાહ જ્યાં હતો, ત્યાંજ તે હજી પણ છે તેનો પુત્ર હિંદુસ્થાનની નિકટ આવી પહોંચ્યો છે બેદરબખ્ત ગુજરાતમાં છે હયાતુલનિશાએ પૂર્વે કદિ સંકટ જોયું નથી પરંતુ હવે તેને કષ્ટ ભોગવવું પડશે એમની સંભાળ રાખશો તમારી માતા ઉદયપુરી (બેગમ)* મારા દુઃખની ભાગિયણ હતી અને હમણાં તે મારી સાથે આવવાની અભિલાષા રાખે છે પરંતુ સર્વ કાર્યોને માટે ઉપયુક્ત સમય નિયત થાય છે નોકરો અને રાજકર્મચારીઓ ગમે તેટલા કપટી અને દુરાચારી હોય પરંતુ તેમના પ્રત્યે દુર્વર્તન કરવું ઉચિત નથી ચાતુર્યથી તમારૂં કામ સિદ્ધ કરજો મર્યાદાની બહાર પગ મૂકશો નહિ હું હવે જાઉં છું મેં જે કાંઈ પાપપુણ્ય કર્યાં છે તે સર્વ તમારે માટેજ કર્યાં છે જોજો, વિપરીત વિચાર અને વર્તન કરશો નહિ જે સેનાને પગાર મળ્યો નથી, તેની પ્રાર્થનાનો હજી કાંઈ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી દારાશિકોહ ન્યાયી અને ચતુર હતો તેણે માણસોને મોટા મોટા પારિતોષિક આપ્યા હતા પરંતુ તેમને નિયત સમયે પગાર નહિ મળવાથી તેઓ તેનાથી સંતુષ્ટ રહેતા નહોતા તમારાપ્રત્યે મેં જે કાંઈ અન્યાય કર્યો હતો તે સર્વ હવે તમે ભૂલી જજો જોજો, પુત્ર ! અત્યાર પછી તમારાવિષેનો મારો અભિપ્રાય બદલવો પડે નહિ કોઈ પણ માણસ પોતાના આત્માને પોતાના શરીરમાંથી નીકળતો જોઇ શકતો નથી પરંતુ હું હમણાં જોઉં છું કે મારો આત્મા મારા શરીરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાય છે •

1 મહાત્મા ટૉડ જણાવે છે કે શાહજહા રાણા કર્ણસિંહનો ધર્મબંધુ હતો

---

*બર્ન જણાવે છે કે આ સ્ત્રી (ઉદયપુરી બેગમ) કાશ્મીરની હતી તે ઉદયપુરના રાણાના કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. કદાચ તેણે શાહપુર અથવા બુનેરાના રાજવંશમાં જન્મ લીધો હોય એ સંભવિત છે તેણે ઔરંગઝેબની સાથે મરવાની ઈચ્છા કરી તેથી તે અવશ્ય રાજપૂતકુલમાં ઉત્પન્ન થઇ હશે

આગળ વધ્યા હવે સમશેરના ઝણઝણાટ અને મદોન્મત્ત બનેલા વીરોના સિંહનાદથી મેવાડભૂમિ વારવાર કંપાયમાન થવા લાગી મહારાણા રાજસિંહ બાપ્પારાવળના યોગ્ય વંશજ હતા તેઓ સિસોદીઆકુલના યોગ્ય વીર હતા તેઓ અત્યંત તેજસ્વી હતા ભટ્ટકોના ગ્રંથોમા પોતાના પૂર્વજોની અલૌકિક વીરતાનું વર્ણન વાચી તેમણે શત્રુઓના હાથમાથી પોતાના દેશનો અને સિસોદીઆકુલના ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો યુવાવસ્થાના પ્રચંડ ઉત્સાહથી ઉન્મત્ત થઇને તેઓ આ સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા જ્યારે સંકલ્પ, પ્રતિજ્ઞા અને સાહસથી હૃદય ખળભળી ઉઠે છે, ત્યારે કાર્ય સિદ્ધ થતા કાંઈ વિલંબ લાગતો નથી રાજસિંહનુ હૃદય પણ સાહસ અને પ્રતિજ્ઞાથી ખળભળી ઉઠ્યુ હતુ આથી તેમની મનોવાંચ્છના પૂર્ણ થઇ તેઓ અત્યાચારી ઔરંગઝેબપ્રત્યે હૃદયમા ઘૃણા ધરાવતા હતા અને તેના નામપર હજારો ધીટકાર આપતા હતા જ્યારથી ઔરંગઝેબ દિલ્લીના તખ્તપર બેઠો ત્યારથીજ તેમણે ખડ્ગ ધારણ કરી તેના પંજામાથી મેવાડભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે દિવસે તેમણે આ મહાન પ્રતિજ્ઞા પોતાના હૃદયમા ધારણ કરી તે દિવસપછી તેમને મોગલોની સાથે અનેક યુદ્ધો કરવા પડ્યા આ સર્વ યુદ્ધોમા મહારાણાની અસીમ વીરતા અને અપૂર્વ તેજસ્વિતા ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકાશિત થઇ હતી અધિક સૈનિકોની સહાયથી અત્યંત બળવાન બનેલો ઔરંગઝેબ પણ આ યુદ્ધોમા કેટલીકવાર પરાજિત થયો હતો કેટલીક વાર તો તેનો પ્રાણ પણ સંકટમા આવી પડ્યો હતો તે પોતાના કયા પુણ્યના પ્રભાવથી કારાગૃહના બંધનમાથી મુક્ત રહી શક્યો હતો, તેજ કહી શકાતુ નથી ઔરંગઝેબની સામે પોતાની તીક્ષ્ણ અને પ્રચંડ સમશેર ધારણ કરવાનું મહારાણાને પ્રથમ જે કારણ મળ્યુ હતુ, તેનુ વર્ણન નીચે સંક્ષેપમા લખવામા આવે છે

મારવાડના રાઠોડકુલની અનેક શાખાઓ થઇ ગઇ હતી તેમાના કેટલાક રાજકુમારો પોતાનું પ્રાચીન રાજ્ય છોડી રૂપનગરમા આવી વસ્યા હતા રૂપનગર મોગલસામ્રાજ્યની અંતર્ગત હતુ, તેથી ત્યાના રાઠોડો મોગલોના તાબામા સાધારણ સામંતોની પેઠે રહેવા લાગ્યા જે સમયે ઔરંગઝેબના મસ્તકપર ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ મૂકવામા આવ્યો, તે સમયે રૂપનગરના માંડલિક રાજાના ઘરમા પ્રભાવતી નામની કન્યા દિનપ્રતિદિન શશિકલાની પેઠે વિકાસ પામતી હતી અલ્પ કાળમા પરમ લાવણ્યમયી પ્રભાવતીના રૂપસૌંદર્યનુ વૃત્તાંત દુષ્ટ ઔરંગઝેબને કાને પહોચ્યુ આ વૃત્તાત સાભળી ઔરંગઝેબને તેના પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થયો અને તેને તે સ્ત્રીરત્નને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા થઇ તેણે તેની સાથે વિવાહ કરવાની માગણી કરી ઔરંગઝેબે ધાર્યું હતુ કે હુ સમ્રાટ છુ, તેથી આ માગણી પ્રભાવતી અને તેનો પિતા ખુશીથી સ્વીકારશે અને કિંચિત્ પણ વિલંબ કર્યા વિના મારી સાથે આ સંબંધ જોડવાને તત્પર થશે, પરંતુ તેનો આ મનોરથ શીઘ્ર વિફળ થયો તેને તેની પાપવૃત્તિનુ યોગ્ય પ્રતિફળ મળ્યુ તેણે આ માગણી કરતી વખત પોતાના બે સહસ્ર અશ્વારોહીઓને રૂપનગર મોકલ્યા હતા પરંતુ તેનો આ સર્વ આડંબર વ્યર્થ ગયો

યોગ્ય સમયે ઉક્ત બે સહસ્ર સ્વારો રૂપનગરમા પહોચ્યા ઔરંગઝેબના દૂતે પ્રભાવતીના પિતાને પાદશાહનો સંપૂર્ણ સંદેશો કહી સંભળાવ્યો આ વૃત્તાત સાભળતાની સાથેજ ઉક્ત માંડલિક રાજા ભયથી વ્યાકુળ થઇ ગયા તેઓ કોઈ પણ નિર્ણયપર આવી શક્યા નહિ શુ કરવુ તે તેમને કાંઈ સૂઝ્યુ નહિ થોડી વારે પ્રભાવતીના કાને પણ આ સમાચાર પહોચ્યા તે પોતાના પિતાની નિકટ આવીને બોલી "પિતાજી ! આ વિપત્તિમાથી બચવાનો કાઇ ઉપાય કરવો જોઇએ," પરંતુ તેના પિતા એટલા હતાશ થઈ ગયા હતા કે તેમને તત્કાળ કાંઈ ઉપાયજ સૂઝ્યો નહિ પિતાને મૌનદશામા જોઇ પ્રભાવતીએ પોતેજ ઉપાય શોધી કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રથમ તો તેણે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કર્યો તો તેને જણાયુ કે તેનો કોઈ સહાયક પણ નહોતો અને તેની પાસે પાદશાહનો પ્રતીકાર કરવાને માટે કાઇ બળ પણ નહોતુ તેનો પિતા એક સાધારણ માંડલિક હતો ત્યારે શુ મારવાડના રાજા પાસે જઇ સહાયને માટે પ્રાર્થના કરવી ? પરંતુ શુ તે સહાય કરશે ? મારવાડના રાજાને પાદશાહનો પગારદાર નોકર કહેવામા આવે તોપણ તે અનુચિત ગણાય નહિ આવી સ્થિતિમા શુ કરવું તેનો તે વિચાર કરવા લાગી – "હવે મારી રક્ષા કોણ કરશે ? કયો વીર હાથમા ખડ્ગ ધારણ કરી પાદશાહની સામે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થશે ? હવે કાઇ ઉપાય રહ્યો નથી " મ્લેચ્છના ગ્રાસમાથી રાજપૂતસતીના ધર્મના રક્ષા

થવી કઠિન હતી વિષ, કટારી અગ્નિ કે ફાસીને આધીન થવાથીજ આ વિપત્તિમાથી મુક્તિ મળવાની આ શા હતી પ્રભાવતીએ ધાર્યું કે –" જો ઇતર કોઇ ઉપાય નહિ મળે તો પછી એનોજ આશ્રય લઇશ," પરંતુ તેને આ કઠોર ઉપાય ગ્રહણ કરવાનો પ્રસગ આવ્યો નહિ તેને આ ભયકર ઉપાયનો આશ્રય લેવો પડયો નહિ જે સમયે તે આવા વિચારો કરતી હતી, તે સમયે તેના હૃદયમા એક નવીન વિચારનો પ્રાદુર્ભાવ થયો જાણે કોઇ આકાશના દેવે મદસ્વરે તેના કાનમા કહ્યુ ન હોય કે –" નિરાશ થશો મા તમારૂ રક્ષણ મેવાડના રાણા રાજસિહ કરશે," એવો તેને ભાસ થયો પ્રભાવતીનુ વ્યાકુળ હૃદય શાત થયુ તેણે તેજ વખતે રાણા રાજાસહનો આશ્રય લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને તેને વિશ્વાસ પણ આવ્યો કે મહારાણા અવશ્ય મારૂ રક્ષણ કરશે

પ્રભાવતી પ્રથમથીજ મહારાણા રાજસિહના ગુણોનુ વૃત્તાત સાભળી ચુકી હતી આથી તેના હૃદયમા દૃઢ વિશ્વાસ ચોટી ગયો તે જાણતી હતી કે મહારાણા રાજસિહ વીર છે અને રસિક છે તથા ખાસ કરીને સ્ત્રીઓપ્રત્યે તો તેમને અત્યત પ્રેમ અને માન છે રાજસિહના ગુણોનુ સ્મરણ થતા પ્રભાવતીનુ હૃદય ધીમે ધીમે તેમનાપર આસક્ત થવા લાગ્યુ પછી કિચિત્ પણ વિલબ કર્યો વિના તેણે તેમનાપર કહેવરાવી મોકલ્યુ કે જો મારાપર આવી પડેલા સકટમાથી આપ મારૂ રક્ષણ કરશો તો હુ અવશ્ય આપને મારા પ્રાણનાથ બનાવીશ જો મારી આ કામના પરિપૂર્ણ કરવાને આપ સમર્થ થશો તો આ દાસી આપનીજ છે પ્રભાવતીએ ઇતર કોઇ પણ માણસપર વિશ્વાસ ન રાખતા પોતાના પુરોહિતને બોલાવ્યો અને તેને પોતાનુ સર્વ વૃત્તાત સભળાવી મહારાણા રાજસિહને ઉક્ત સદેશો પહોચાડવાને મોકલ્યો રાજકુમારીના કાર્યથી પરમહિતૈષી પુરોહિત અત્યત આનદિત થયો અને એક ક્ષણનો પણ વિલબ કર્યા વિના તે મેવાડ તરફ ચાલ્યો યોગ્ય સમયે તે મહારાણા રાજસિહના દરબારમા પહોચ્યો અને પ્રભાવતીએ આપેલો પત્ર મહારાણાના હાથમા મૂક્યો આ પત્ર આદિથી અત-પર્યંત સુદર હૃદયભાવથી પરિપૂર્ણ હતો પાઠકોના જાણને માટે તેમાનો થોડોક ભાગ અમે નીચે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ તે પત્રમા આદિથી અતપર્યંત ઉક્ત બાલિકાના હૃદયનો ભાવ પરિપૂર્ણ ભરેલો હતો તેણે પ્રથમ લખ્યુ હતુ કે –"મહારાજ ' શુ રાજહસિની બગલાની સહચારિણી થશે ? શુ પવિત્ર રાજપૂત-કુલકામિની મોગલની અકશાયિની થશે ? મહારાજ ' હુ નિશ્ચયપૂર્વક કહુ છુ કે આ સકટમાથી જો આપ મારો ઉદ્ધાર નહિ કરો તો હું અવશ્ય આત્મઘાત કરી મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ " આ ઉત્કૃષ્ટ સૂત્રનો ગભીર ભાવ સમજી જઇ મહારાણા રાજસિહ ઘાયલ થયેલા સિહની પેઠે એકદમ શત્રુ પર તૂટી પડવાને તૈયાર થઈ ગયા દારુણ ક્રોધથી તેમનુ શરીર કપવા લાગ્યુ તેમના શરીરની પ્રત્યેક નસમા જાણે કોઇએ તપાવેલા લોઢાનો રસ રેડયો ન હોય તેમ તેમનુ સમગ્ર અગ ક્રોધથી બળવા લાગ્યુ એક રાજપૂતકુલની કન્યા ઉપર યવનોનો આવો અત્યાચાર થતો જોઈ કયા રાજપૂતનુ હૃદય ક્રોધથી ઉન્મત્ત થયા વિના રહે ? આવા પ્રસગે એવો કયો રાજપૂત હોય કે જે એક રાજપૂતબાલાનું સરક્ષણ કરવાને માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ ન આપે ? અને જ્યારે એક ધર્મપરાયણ બાલા પોતાની રક્ષા કરવાને માટે આર્તસ્વરથી સહાય માગે ત્યારે કોઈ પણ વીર તેને સહાય કર્યા વિના શી રીતે રહી શકે ? અમે પૂર્વે જણાવીજ ગયા છીએ કે અત્યાચારી ઓરગઝેબના ભયકર કુકર્મોનુ યોગ્ય પ્રતિફળ આપવાને માટે મહારાણા રાજસિહ યોગ્ય સધિની વાટજ જોયા કરતા હતા આ વખતે યોગ્ય સધિ આપોઆપ મળી, તેથી તેઓ અત્યત આનદિત થયા અને તેમના સાહસિકતા, ઉત્સાહ તથા તેજસ્વિતામા સહસ્રગણો વધારો થઇ ગયો પછી તેમણે જરાપણ વિલબ કર્યાં વિના દુરાચારી મોગલસમ્રાટની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું તેમના પૂર્વજોના અસીમ ગૌરવને મોગલોએ નષ્ટ કર્યું હતુ તેમની પ્રાણાધિક પ્રિય અને સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ મેવાડભૂમિને યવનોએ " જાગીર " કહીને કલકિત કરી હતી, તેમના કપાળપર પરાધીનતાનુ કઠોર કલક લાગ્યુ હતુ પરતુ આજે રાણા રાજ-સિહ હાથમા ખડ્ગ ધારણ કરી લુપ્ત થયેલા ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે તત્પર થઇ ગયા તેમના સર્વ સરદારો તથા સૈનિકો તેમનો અપૂર્વ ઉત્સાહ જોઈ અત્યત આનદિત થયા અને બાપ્પા રાવળની પ્રચડ વિજયપતાકા ઉડાવી રાણા રાજસિહની સાથે રણભૂમિમા જવાને તૈયાર થયા અસ્ત્રશસ્ત્રોના ઝણકારથી તથા પ્રચડ વીરોના સિહનાદથી મેવાડભૂમિ પુન ચૈતન્યયુક્ત બની ગઇ પ્રભાવતીનુ રક્ષણ

કરવુ એ આપણો મુખ્ય ધર્મ છે, એમ સમજી મહારાણા રાજસિંહ સૈનિકોને સાથે લઈ રૂપનગર તરફ કૂચ કરવા લાગ્યા આ નગર અરવલ્લીની શૈલમાળાની તળેટીમા આવેલુ છે મહારાણા રાજસિંહ આ વિસ્તૃત પ્રદેશને ઓળગી જઇ પ્રચડ પરાક્રમસહિત ઔરગઝેબની સેના ઉપર તૂટી પડયા ઘણીવાર સુધી ઉભયપક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યુ મોગલો મહારાણા રાજસિંહનુ પ્રચડ પરાક્રમ સહન કરી શક્યા નહિ તેમનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો તેમના અનેક સૈનિકો પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે રણભૂમિનો ત્યાગ કરી નાસી ગયા આ રીતે બે હજાર મોગલસ્વારો માત્ર થોડા રાજપૂત વીરોના હાથથી દલિત અને પરાજિત થઈ વિધ્વસ પામ્યા મહારાણા રાજસિંહને આ પરાક્રમના પારિતોષિકતરીકે પ્રભાવતીની પ્રાપ્તિ થઈ તેઓ અત્યત આનદિત થઇ પ્રભાવતીને પોતાની સાથે લઇ ઉદયપુરમા ચાલ્યા આવ્યા તેમની આ વિપુલ વીરતાનુ વૃત્તાત સાભળી સર્વ રાજપૂતો મહારાણાને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા અને તેમના તરફ પ્રેમદષ્ટિથી જોવા લાગ્યા સર્વ લોકો રાજસિંહને પ્રતાપસિંહના યોગ્ય વશજ કહી તેમને વારવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા આ પ્રકારે રાજસિંહે મહા બળવાન ઔરગઝેબની સાથે પ્રથમ યુદ્ધ કર્યુ હતુ મેવાડનિવાસીઓ તેમનો વિજય મહોત્સવ જોઇ અત્યત પ્રમુદિત થયા અને અનેક આશાઓનો તેમના હૃદયમા સચાર થયો

કુમાર હનુમતસિંહ તથા પૂર્ણસિંહે 'મેવાડકા ઇતિહાસ' એ નામનો ગ્રથ લખ્યો છે તેમા રાજસિંહે પ્રભાવતીના કરેલા રક્ષણવિષે જે વિસ્તૃત વર્ણન આપવામા આવેલુ છે, તે ઉપયોગી જણાયાથી અત્રે અમે તેને ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ

"રાજકુમારી પ્રભાવતી રાજમહાલયથી દૂર આવેલા એકાત સ્થાનમા રહેતી અને ભગવદ્‌ભક્તિ, પૂજાઅર્ચા, ગીતાપાઠતથા હરિકથામા પ્રવૃત્ત રહી પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતી હતી આ રાજકુમારી ભગવદ્‌ભક્તિમા એટલી લીન થઈ ગઇ હતી કે તેને સ્વપ્નમા પણ વિવાહનુ સ્મરણ થતુ નહોતુ પોતાના નિવાસસ્થાનમા તે પુરુષની છાયાનો પણ પ્રવેશ થવા દેતી નહોતી તે વૈરાગ્યદશામા રહી પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતી હતી તે કોઈપણ મનુષ્યને પોતાની પાસે બોલાવતી નહોતી સિવા તે કોઇની પાસે જતી પણ નહોતી વૈષ્ણવધર્મની મર્યાદાનુસાર તે કોઇની સાથે પોતાની જાતનો સ્પર્શ પણ થવા દેતી નહોતી જો ભૂલથી કોઇની સાથે સ્પર્શ થઇ જાય તો તે તરતજ સ્નાન કરતી હતી આવી પવિત્ર વૃત્તિથી રાજકુમારી રહેતી હતી, પરતુ તે પરમ સૌદર્યવાન હોવાથી ઔરગઝેબને તેની સાથે વિવાહ કરવાની લાલસા ઉત્પન્ન થઈ હતી જ્યારે આ વાત સર્વત્ર ફેલાઈ ગઇ, ત્યારે એક દિવસે રાજમહાલયની દાસીઓ કૂવાપર એકઠી થઇ પરસ્પર વાત કરતી કરતી પ્રભાવતીની દાસીપ્રત્યે બોલી—'બહેન તુ પણ તારી બાઇની સાથે દિલ્હી જશે કે ?' આ વચનો સાભળી દાસીએ કાઇપણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ, પરતુ તે પાણી ભરીને ઘેર ગઈ અને સાભળેલી સર્વ વાત પ્રભાવતીને કહી આ વાત સાભળી પ્રભાવતી અત્યત શોકાતુર થઈ અને તે વિચાર કરવા લાગી— હવે શુ કરવુ ? પદર દિવસમા પાદશાહ અહીં આવીને ઉભો રહેશે જો હુ તેની માગણીનો અસ્વીકાર કરીશ તો શુ તે બળાત્કારથી લઇ ગયા વિના રહેશે ? હવે શુ કરુ અને ક્યા જાઉ ? હવે હુ મારા દુખની વાત કોને કહુ ? તુર્કોપ્રત્યે તો હુ સદા ઘૃણા ધરાવતી આવી છુ જે તુર્કોને હુ અસ્પૃશ્ય ગણુ છુ તે ધર્મશત્રુ તુર્કોનો હવે મારે સ્પર્શ કરવો પડશે. અફસોસ ! મારે એક તુર્કની સાથે વિવાહ કરવો પડશે અરેરે ! મારા આ જીવનને કોટિ કોટિ ધિક્કાર છે ! હાય ! હાય ! આ દુર્ભાગ્ય મારે માટે ક્યા છુપાઇ રહ્યુ હતુ, જો હુ અભાગિની ન હોત તો આ સમાચાર મારે સાભળવા પડયા હોત ? હે ઇશ્વર ! તારી શી ઇચ્છા છે ? હે અનાથના નાથ ! આ સકટમા મારી લજ્જા રાખનાર કેવળ આપજ છો મારે શુ કરવુ અને ક્યા જવુ તે બતાવવાને આપજ સમર્થ છો આ ધિક્કારપાત્ર તુર્કની સાથે હુ કદિપણ લગ્નગ્રથિથી જોડાઇશ નહિ એ વાત તો નિશ્ચિતજ છે હે ઘટઘટના સ્વામિ ! જો કોઇપણ પ્રકારે મારુ રક્ષણ નહિ થાય તો હુ આત્મઘાત કરીને આપના શરણમા આવીશ જ્યાસુધી આ દેહમા પ્રાણ છે, ત્યાસુધી તુર્કની સાથે વિવાહ કરી અપવિત્ર થવા ઇચ્છતી નથી, માટે કોઇપણ ઉપાય શીઘ્ર બતાવો પદર દિવસમા તો જાન ચઢીને આવશે આટલા અવકાશમા રક્ષણનો ઉપાય કરવો જોઇએ પછી રાજકુમારીએ પોતાના કામને બોલાવીને તેમને કહ્યુ —"હુ સસારનો ત્યાગ કરી એકાતવાસમા રહી ઇશ્વરભક્તિમા મારો સમય નિર્ગ-

મન કરું છું અને પરપુરુષનું મુખસુદ્ધાં જોતી નથી હું પૂજાપાઠમાંજ મારા દિવસ નિર્ગમન કરૂં છું, પરંતુ હાલમાં મારાપર આ ભયંકર સંકટ આવ્યું છે મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે મોગલપાદશાહ ઔરંગઝેબ અલ્પકાળમાં મારી સાથે વિવાહ કરવાને આવનાર છે આ સમાચાર આજેજ મારા સાંભળવામાં આવ્યા છે મને મારા રક્ષણનો કોઈપણ ઉપાય સૂઝતો નથી હું તેનું મુખ પણ જોવા ઈચ્છતી નથી હું પ્રાણત્યાગ કરીશ, પરંતુ યવનપાદશાહની સાથે વિવાહ કરીશ નહિ જો તમે કાંઇ ઉપાય નહિ કરો તો હું અવશ્ય આત્મઘાત કરીશ " આ વાત સાંભળી તેના કાકાએ કહ્યું –" મારા ધ્યાનમાં બે વાત છે એક તો એ કે મારા સ્વાધીનમાં જે સેના છે તેની સહાયથી હું મરતાસુધી યથાશક્તિ તારૂં સંરક્ષણ કરીશ, પરંતુ મારી સેના પાદશાહની સેના આગળ સાગરમાંના બિંદુ સમાન છે, માટે અમારો નાશ અવશ્ય થશે, પરંતુ તારા સતીત્વનું રક્ષણ કરતાં મારા પ્રાણ જશે તો મને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થશે, તે છતાં પણ પાછળથી તારૂં સંરક્ષણ કોણ કરશે ? અમારા મૃત્યુ પછી પણ તારે આત્મઘાત તો અવશ્ય કરવોજ પડશે બીજો માર્ગ વધારે સારો છે અને તે એ છે કે, તું હિંદુપતિ મહારાણા રાજસિંહની સાથે વિવાહ કર જો તું મહારાણા રાજસિંહની સાથે વિવાહ કરવાનો સ્વીકાર કરે અને મહારાણા જાન લઇને આવે તો આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય આજે સમસ્ત ભરતખંડમાં એવો કોઇ પણ વીર નથી કે જે પાદશાહની સાથે વૈર કરે કેવળ ઉદયપુરના મહારાણા રાજસિંહજ શરણાગતની રક્ષા કરે એવા છે તેઓ નિર્ભયતાપૂર્વક પાદશાહની સાથે વૈર કરી શકશે, માટે જો તારી ઈચ્છા હોય તો આજેજ સાંઢણીસ્વાર સાથે ઉદયપુર પત્ર મોકલું " આ શબ્દો સાંભળી પ્રભાવતી બોલી –"કાકાજી ' ઉદયપુરના મહારાણાની સાથે વિવાહ કરવાની હું શી રીતે ના પાડી શકું ? આવી પવિત્ર અને નિષ્કલંક ગાદીના સ્વામી મને બીજા કોણ મળી શકે એમ છે ? જેણે આજ સુધી મ્લેચ્છોની સાથે સંબંધ જોડ્યો નથી એવા રાજકુલમાં વિવાહ કરવાની જો હું ના પાડું તો મારા જેવી મૂર્ખ બીજી કયી સ્ત્રી હોઇ શકે ? હું મારી પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવાને માટે તથા આત્મઘાતના પાપથી મુક્ત રહેવાને માટે રાણાજીની સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી છું આપ એક પત્ર લખો અને એક પત્ર હું પણ લખું છું " આ પ્રકારે વાર્તાલાપ થયા પછી ઉભયે એક એક પત્ર લખ્યો અને પુરોહિતને તે ઉભય પત્રો આપી ઉદયપુર તરફ રવાના કર્યો બીજે દિવસે પુરોહિત ઉદયપુરમાં પહોંચી ગયો અને સીધો રાણાજીના દરબારમાં ચાલ્યો ગયો

દરબારમાં રાણાજી પોતાના જાગીરદારો અને સરદારોની સાથે વિરાજમાન થયા હતા ચૂંડાવત, શક્તાવત, રાણાવત, દૂદાવત, ઝાલા, પરમાર હાડા, રાઠોડ ઈત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન કુલના સરદારો સભામાં વિદ્યમાન હતા સભામાં વિવિધ વિષયો ઉપર વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો છે, એટલામાં પુરોહિતે ઉક્ત ઉભય પત્રો રાણાજીના હાથમાં મૂકી દીધા રાણાજી આ પત્રો વાંચી વિચાર કરવા લાગ્યા કે –" હવે શું કરવું " પુરોહિત ઉત્તર સાંભળવાની રાહ જોઈ ઉભો, પરંતુ રાણાજી તો ગંભીર વિચારમાં લીન થઇ ગયા હતા મહારાણાને ચિંતામાં પડેલા જોઈ પાસે બેઠેલા ચૂંડાવતસરદાર બોલ્યા –" મહારાજ ! શું છે ? પત્ર વાંચીને ચૂપ કેમ થઇ ગયા ? " એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના મહારાણાએ ઉક્ત ઉભય પત્રો ચૂંડાવતના હાથમાં મૂકી દીધા ચૂંડાવત બોલ્યા – શું આ પત્રો વાંચવાની મને રજા છે ? " રાણાજી બોલ્યા " એમાં કાંઈ ગુપ્ત વાત નથી સર્વ સામંતો અને સરદારો સાંભળે તેવી રીતે વાંચો " ચૂંડાવતે તરતજ તે પત્રો વાંચી સંભળાવ્યા

આ પત્રો વાંચી રહ્યા પછી ચૂંડાવતસરદાર બોલ્યા –" મહારાણાને આ સંબંધે વધુ વિચાર કરવાની કાંઇ અગત્ય નથી આ પત્રો વાંચી આપ શી ચિંતામાં નિમગ્ન થયા હતા ? આ બિચારી અબળા મનથી આપને વરી ચૂકી છે જો આપ એની સાથે વિવાહ નહિ કરો, જો આપ એની રક્ષા નહિ કરો તો શું આપ એને મ્લેચ્છના હાથમાં જવા દેશો ? શું જગતમાંથી ક્ષાત્રધર્મનો લોપ થયો છે ? જે કન્યા આપની સાથે મનથી વરી ચૂકી છે, તેને શું તુર્ક લઇ જશે ? અને શું તે હિંદુપતિની પ્રતિષ્ઠા ખુંચવી લેશે ? જે પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ કરવાને માટે આપણા લાખો પૂર્વજોએ આત્મભોગ આપ્યા છે, તે પ્રતિષ્ઠાનો શું આજે લોપ થશે ? શું મેવાડના અધીશ્વર પોતાની રાણીને પાદશાહના હાથમાં જવા દેશે ! શું આપ શરણાગત અબળાને આત્મઘાત કરવા દેશો ? જે મેવાડના પૂર્વ અધિપતિઓ શરણાગતની રક્ષા કરવાને અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવાને માટે લાખો ક્ષત્રિયોનું બલિદાન દેતા હતા,

પોતાના પ્રાણસુદ્ધા અર્પણ કરી દેતા હતા, રાજ્ય છોડી જગતમા ભટકતા હતા અને અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કરતા હતા, તેજ મેવાડના આજના અધિપતિ શુ શરણે આવેલી એક સજાતીય અબળાને મ્લેચ્છને હાથ જવા દેશે ? શુ પૃથ્વીપરથી ક્ષત્રિયત્વનો નાશ થયો છે ? શુ ક્ષત્રાણીઓ આજે વીર બાળકોને જન્મ આપતી બધ પડી છે ? શુ તેઓ હવે કાયરપુરુષોનેજ જન્મ આપે છે ? શુ મેવાડ-પતિ પાદશાહથી ડરશે ? અથવા શુ તે જગલમા ભટકતા ફરવાની સ્થિતિથી ડરશે ? અથવા શુ તે યુદ્ધના ભયથી મહાલયમા છુપાઈ રહેશે ? મહારાજ ! આ પત્રોનો ઉત્તર આપતા આપને શો સકોચ થાય છે ? મનુષ્યમાત્રને એકવાર મરવુ તો છેજ શુ આપણા બાપદાદા મૃત્યુ પામ્યા નથી કે આપણે અમર રહીશુ ? આ શરીર તો નાશવતજ છે ઘરમા અથવા બહાર નગરમા અથવા રણક્ષેત્રમા—ગમે ત્યા પણ મરવુ તો પડશેજ તો પછી પ્રતિષ્ઠા ગુમાવીને શામાટે મરવુ જોઇએ ? પ્રતિષ્ઠાનુ રક્ષણ કરવાને માટે સાચા ક્ષત્રિયબચ્ચાની પેઠે આપણે શામાટે નહિ મરીએ કે જેથી સ્વર્ગ મળે ! ”

રાણાજી બોલ્યા — વીર ચૂડાવત ! આવી ઉતાવળ કરી અવિચારી વચનો ઉચ્ચારો નહિ હુ રાઠોડની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાને નાખુશ નથી જે પ્રમાણે મારા પૂર્વજો મૃત્યુ પામ્યા તે પ્રમાણે મારે પણ મરવુ છે રાણા હમીર, સાગાજી, કુભાજી અને પ્રતાપસિહની પેઠે નામ અમર કરીને મરવાની મારી પણ ઇચ્છા છે, પરતુ આપ અને હુ, ઉભય યુવાવસ્થામા છીએ હજી આપણને સસારનો અનુભવ નથી પાછળથી કોઇ એમ ન કહે કે રાજસિહે બાલિશતા વાપરી અને પાદશાહની સાથે લડીને રાજ્ય ગુમાવી બેઠો, એ વાત આપણે ધ્યાનમા રાખવી જોઇએ રાજ્ય વધારવાની વાત તો દૂર રહી, પરતુ રાજ્ય ગુમાવી બેસવાનો પ્રસગ ન આવે, તે લક્ષમા રાખવુ જોઇએ આપણે પાદશાહની સાથે વેર બાધવુ છે, માટે કોઇ વૃદ્ધપુરુષની સલાહ લેવી જોઇએ ” ચૂડાવત બોલ્યા — ‘ મહારાજ ! આપનુ કહેવુ યથાર્થ છે આપણા પૂર્વજો રાજબારોટ વા રાજકવિની સલાહ લેતા હતા, માટે જો કોઇની સમ્મતિ લેવાની આપની ઇચ્છા હોય તો વૃદ્ધ, અનુભવી અને બુદ્ધિમાન બારોટોને બોલાવો ” મહારાણાએ વૃદ્ધ રાજકવિઓને બોલાવ્યા અને તેમના હાથમા ઉક્ત પત્ર આપી હવે શુ કરવુ ? એવો પ્રશ્ન કર્યો મુખ્ય રાજકવિએ આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો —

‘ રાણાજી ! આપ યુવક છો તોપણ આપના વશની રીતિ જાણો છો, તોપછી જાણીજોઇને શુ કરવા મારી મશ્કરી કરવાને માટે મને આ પ્રશ્ન પૂછો છો ? આપના પૂર્વજોએ કદિ પણ નિષેધાત્મક શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો નથી બાપ્પારાવલના વશજો ગમે તેવી વિપત્તિઓમા આવી પડે તોપણ તેઓ મુખથી “ના” શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતા નથી આપની ગાદીની પ્રતિષ્ઠા તથા પ્રતાપસિહના પ્રતાપી નામની પ્રતિષ્ઠાનુ સ્મરણ કરી કર્તવ્યપાલન કરવાને માટે સજ્જ થાઓ કર્તવ્યપાલનથી તો પૃથ્વી ચાલે છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે, ગગા વહે છે અને વિશ્વનો વ્યવહાર ચાલે છે જો સાગાના વશજ શરણાગતનુ રક્ષણ નહિ કરે તો પૃથ્વી રસાતલમા ચાલી જશે સૂર્ય પશ્ચિમમા ઉગશે બ્રહ્માડ નષ્ટ થઈ જશે અને આકાશપાતાળ એક થઇ જશે જેમણે તુર્કોને કદિ પણ કન્યા નહિ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જેમણે લાખો સિસોદીઆઓનો ભોગ આપ્યો, જેમણે સગાવહાલાઓને અને પુત્રપુત્રીઓને પોતાની નજરે રણભૂમિમા મરતા દીઠા, જેઓ રાજપાટ છોડી જગલે જગલ ભટક્યા અને જેમણે કદ, ફળ, ફૂલપર નિર્વાહ કર્યો, જેમણે વૃક્ષશાખાઓની વચ્ચે ટોપલાઓમા પોતાના છોકરાઓને મૂકી તેમનુ રક્ષણ અને પાલનપોષણ કર્યુ, જેઓ ભીલોની વચ્ચે ભીલોની પેઠે રહ્યા જેમણે પોતાના સતાનોને ભિક્ષુકોના બાળકની પેઠે રોટલાના ટુકડાને માટે રોદન કરતા દીઠા, અને જેમને અસખ્ય શત્રુઓ પાછળ પડેલા હોવાથી આ પહાડપરથી બીજા પહાડપર નાસભાગ કરવી પડી, તે પ્રતાપસિહના વશજ પોતાને અત કરણથી વરી ચૂકેલી રાજપૂતબાળાને દેશશત્રુ અને ધર્મશત્રુ મુસલમાનોના હાથમા જવા દે એ શુ સભવિત છે ? હુ વૃદ્ધ છુ અને મારા શરીરમા બળ રહ્યુ નથી, તેથી આપ એમ સમજ્યા હશો કે હુ આપને મૌન ધારણ કરવાની સલાહ આપીશ, પરતુ હુ વૃદ્ધ થઇ ગયો છુ તેથી શુ થયુ ? હજીસુધી મારી રક્તવાહિનીઓમા સાગાજી, પ્રતાપસિહ અને કુભાજીની પ્રતાપી ગાદીના અન્નનુ રક્ત વહે છે હે અન્નદાતા ! હુ આપનુજ અન્ન ખાઉ છુ તોપછી વૃદ્ધાવસ્થામા પણ મારામા કાયરતા શી રીતે પ્રવેશી શકશે ? હુ દેખાવમા વૃદ્ધ છુ મારો દેહ વૃદ્ધ છે, પરતુ મારો આત્મા તો યુવાન છે, માટે વૃથા વિલબ શામાટે કરો છો ?

રૂપનગરથી આવેલા માણસને સ્વીકારાત્મક ઉત્તર આપીને વિદાય કરો અને સૈનિકોને સજ્જ કરી રાજકુમારીને પરણી લાવો શું રાજહંસિની રાજહંસને છોડીને ગીધની પાસે જશે ? માટે ઉઠો, સજ્જ થાઓ અને જાન લઇ જઇને રાજકન્યાને પરણી લાવો હવે વિલંબ કરવામા સાર નથી ”

આ શબ્દો સાભળી રાણાજી ચૂડાવતસરદાર તરફ દૃષ્ટિપાત કરી બોલ્યા “રાજકવિએ જે કહ્યુ તે યોગ્ય છે આપણે આપણી પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ કરવાને માટે અવશ્ય જવુ જોઇએ, પરંતુ એક વિઘ્ન આપણી સામે છે તેનો શો ઉપાય કરવો ? આપણે આપણી સેનાને લઇને રાઠોડકન્યાને લેવા જઇશુ તો ખરા, પરંતુ એટલામા પાદશાહ પોતાની પ્રચંડ સેનાને લઇને આવી પહોચશે અને આપણે તેની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરવુ પડશે તથા યુદ્ધમા પાદશાહની પ્રચંડ સેનાની આગળ આપણે સર્વ ખપી ગયા તો આપણો મનોરથ સફળ થવાનો નથી આવી સ્થિતિમા રાઠોડકન્યાને આત્મઘાત કરવો પડશે, માટે આ બાબતનો શો પ્રબંધ કરવો ? ” ચૂડાવતસરદાર બોલ્યા “ મહારાજ ! મારો વિચાર આપના વિચારથી ભિન્ન છે આપ થોડા માણસો લઇને રાઠોડકન્યાને વરવાને માટે રૂપનગર જાઓ અને હુ સર્વ સિસોદીઆ સૈનિકોને લઇને પાદશાહને રોકવાને માટે રૂપનગરથી આગળ નીકળી જાઉં હુ પાદશાહને આમા અને રૂપનગરની વચ્ચે રોકીશ હુ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહુ છુ કે જયાસુધી આપ લગ્ન કરીને ઉદયપુર પાછા આવશો નહિ, ત્યાસુધી હુ પાદશાહને રૂપનગરનો દરવાજો જોવા દઇશ નહિ ” રાણાજી બોલ્યા “ જો એમ થાય તો પછી ચિંતાજ શી રહી ? મારા પ્રિય સરદાર ! તમારી વીરતા અને બુદ્ધિને ધન્ય છે તમે જે ઉપાય બતાવો છો તે ઉત્તમ છે એ ઉપાય સફળ થવો ન થવો એ એકલિંગજીને હાથ છે સર્વ સામંતોએ તથા રાજકવિએ પણ ચૂડાવતસરદારની સલાહને અનુમતિ આપી સર્વ સેના લઇ પાદશાહની ગતિ રોકવા જવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો રાણાજીએ રૂપનગરથી આવેલા પુરોહિતને પત્ર લખી આપ્યો અને તેને વિદાય કર્યો ચૂડાવતસરદાર પોતાની રાજધાનીમા ગયા અને લડાઇનો ડંકો વગડાવ્યો આ ડંકો સાભળી સર્વ ચૂડાવતસૈનિકો રણમા જવાને સજ્જ થયા

બીજે દિવસે ચૂડાવતસરદાર યુદ્ધમા જવાને તૈયાર થયા, એટલામા તેમણે પોતાની રાણીને ઝરૂખામા ઉભેલી જોઈ ચૂડાવતસરદારની વય કેવળ સત્તર અઢાર વર્ષની હતી અને તે થોડા વખતપરજ પરણ્યા હતા હજી હાથના મીંઢળ પણ છૂટયા નહોતા તેમની પરમ રૂપવતી રાણીની વય સોળ વર્ષની હતી ચૂડાવતે ચોકમા આવી ઝરૂખા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી તો રાણીનુ મુખ એવુ સુદર જણાયુ કે જાણે નભમા ચંદ્રજ ન પ્રકાશી રહ્યો હોય રાણીના મુખનુ દર્શન થતાજ તેનો યુદ્ધમા જવાનો ઉમંગ કાઇક મંદ પડી ગયો અને તેની મુખાકૃતિ સહેજ મ્લાન થઇ તે નિસ્તેજ મુખસહિત ઝરૂખામા ગયા ચતુર રાણી પોતાના પ્રાણનાથનુ મુખ ઉતરી ગયેલુ જોઈ તેનુ કારણ સમજી ગઈ તે બોલી “ આ શ થયુ ? શુ કાઇ અશુભ સમાચાર આપના સાભળવામા આવ્યા કે જેથી આપના મુખની કાતિ ફીકી પડી ગઇ છે ? આપ જ્યારે પૂર્ણ ઉમંગથી ચોકમા આવ્યા ત્યારે આપના મુખપર જે તેજ દીપી રહ્યુ હતું તે તેજ હમણા કયા જતુ રહ્યુ છે ? યુદ્ધને માટે આપે જે ઉત્સાહથી ડંકો વગડાવ્યો તે ઉત્સાહ હમણા શામાટે મંદ પડી ગયો છે ? શુ શત્રુની સામે લડવા જતા નિરુત્સાહ થવાનુ કાઇ પ્રયોજન છે? યુદ્ધના સમાચાર સાભળી ક્ષત્રિયબચ્ચાને તો ઉમંગ ચઢે છે માટે આપને પણ તે આવેશ ચઢવો જોઇએ પરંતુ આપ તો ઉલટા શિથિલ થઇ ગયા છો શિથિલ થવાનુ કાઇ કારણ છે ? જો આપ એ કારણ ન બતાવો તો આપને મારા સમ છે ”

ચૂડાવતે ઉત્તર આપ્યો કે – ‘રૂપનગરની રાઠોડકન્યાને બળાત્કારે પરણવાને માટે દિલ્હીનો પાદશાહ ચઢી આવે છે અને તે રાજકન્યા અંતઃકરણથી આપણા મહારાણાને વરી ચૂકી છે, તેથી કાલે પ્રાતઃકાળમાજ મહારાણા તેને વરવાને માટે રૂપનગર જશે હવે પાદશાહની ગતિ રોકવાને માટે મેવાડની સમસ્ત સેના મારી સાથે જવાની છે પાદશાહની સાથે અમારે ઘોર સંગ્રામ થશે અને અમને ત્યાથી પાછા ફરવાની આશા નથી, કારણ કે પાદશાહની સેનાની આગળ અમારી સેના ઘણી થોડી છે મને મૃત્યુનો તો લેશ પણ ડર નથી અને તેનો શોક પણ નથી કારણ કે પ્રત્યેક માણસને એકવાર મરવાનું તો હોય છેજ જો હુ મરણથી ડરૂ તો મારી માતાની કુખને કલંક લાગે અને મારા પૂર્વજ ચૂડાજીના નામને પણ કલંક લાગે મરવાથી તો હુ ડરતો નથી આ જગતમા અમર કોઇ રહ્યુ નથી અને કોઇ રહેવાનુ

પણ નથી વહેલુ કે મોડુ એક વખત સૌને મરવુ તો છેજ, પરતુ મને કેવળ તમારી ચિતા છે તમારા, લગ્ન હમણાજ થયા છે અને તમે લગ્નનુ કિચિત્ પણ સુખ જોયુ નથી તથા હુ તો આજે મરવાને માટે જાઉ છુ તમારાવિષેના વિચારથી હુ વ્યાકુળ બની ગયો છુ ચોકમા આવીને મે તમારૂ મુખ જોયુ કે તરતજ મારૂ કઠિન હૃદય મૃદુ બની ગયુ "

આ વચનો સાભળી રાણી બોલી "મહારાજ ! આપ આ શુ બોલો છો ? જો આપ રણક્ષેત્રમા વિજય પ્રાપ્ત કરશો તો એનાથી અધિક સુખ આ સસારમા મને બીજુ શુ મળવાનુ હતુ ? અતકાળ આવી પહોચ્યા વિના મનુષ્ય ચાલતા ચાલતા, ઉભા ઉભા, બેઠા બેઠા અથવા વાત કરતા કરતા અચાનક મરણ પામે છે તેને એજ વખતે સસારનુ સર્વ સુખ છોડીને ચાલ્યા જવુ પડે છે જેનો અતકાળ સમીપ આવ્યો હોતો નથી તે રણક્ષેત્રમાથી પણ બચીને ઘેર આવે છે અને જેનો અતકાળ આવી પહોચ્યો હોય છે તે સુખશાતિપૂર્ણ ઘરમા પણ બચી શકતો નથી ઘરમા જ્યારે કાળ આવીને માણસનો ગ્રાસ કરે છે ત્યારે તેને કોણ બચાવે છે ? માટે યુદ્ધમા જતી વખત કોઈ પ્રત્યે મોહ ધરવો અથવા સાસારિકસુખની વાસના ધારણ કરવી ઉચિત નથી આપ કોઇ પણ વસ્તુપ્રત્યે આસક્તિ રાખ્યા વિના સુખપૂર્વક યુદ્ધમા સિધાવો અને નિશ્ચિતતાપૂર્વક આપણા સ્વામીનુ કાર્ય પાર પાડો આયુષ્ય હશે અને ઈશ્વરેચ્છાથી યુદ્ધમા વિજય મળશે તો આપણે સસારના સર્વ સુખો ભોગવી શકીશુ અને જો કદાચિત્ આપ રણમા ખપી જશો તો સ્ત્રીનુ કર્તવ્ય શુ છે તે હુ સારીપેઠે જાણુ છુ રણક્ષેત્રમા જો આપનુ મૃત્યુ થશે તો આપણે અનતકાળપર્યંત સ્વર્ગમા રહી દામ્પત્યસુખ ભોગવીશુ, માટે હે પ્રાણનાથ ! આપ સહર્ષ રણક્ષેત્રમા પધારો કા તો જય પ્રાપ્ત કરીને ઘેર પાછા આવો અને કા તો વીરતાપૂર્વક યુદ્ધમા ખપી જાઓ આપણો ઉભયનો સયોગ સ્વર્ગમા થશે આપ યુદ્ધમા આપના ઉત્તમ કુળનુ ગૌરવ જાળવજો અને ક્ષત્રાણીનો ધર્મ શુ છે તે તો મને સુજ્ઞાત છે આપની પાછળ ! મારા ધર્મનુ પાલન કરવામા કોઇપણ પ્રકારની ત્રુટિ વા વિલબનુ સેવન કરીશ નહિ '

આ પ્રકારે બોલીને હાડીરાણી મૌન રહી ચૂડાવતસરદાર વિદાય લવાની તૈયારીમા હતા એવામા હાડીરાણી પુન બોલી 'મહારાજ ! વિજય પ્રાપ્ત કરી શીઘ્ર પાછા ઘેર આવજો આપના કુળનો ધર્મ શુ છે તે આપ જાણો છો માટે વિજય પ્રાપ્ત કરવાની કામનાથી આપ યુદ્ધમા પ્રવૃત્ત થશો, કોઇ ઈતર વસ્તુમા ધ્યાન રોકશો નહિ રણક્ષેત્રમા કેવળ શત્રુનો સહાર કરવામાજ ચિત્ત રાખશો

ચૂડાવતસરદાર બોલ્યા ' હાડી ' જય પ્રાપ્ત કરી પાછા ફરવાની તો કાઈ આશાજ નથી મરણ તો નિશ્ચિતજ છે શત્રુને પીઠ દેખાડી પાછા આવવાની વાચ્છના નથી, માટે આ તમારો ને મારો અતિમ સયોગ છે તમે સમજુ છો, માટે આપણા કુળધર્મનુ રક્ષણ કરજો અને જો હુ રણક્ષેત્રમા ખપી જાઉ તો પછી તમે તમારા કર્તવ્યનુ પાલન કરજો '

હાડીરાણીએ ઉત્તર આપ્યો મહારાજ ! આપ મારા તરફથી તો નિશ્ચિતજ રહેજો આપ આપનો ધર્મ સપૂર્ણ રીતે પાળજો . મારા ધર્મમા ત્રુટિ આવવા દઈશ નહિ આ વાત આપ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો ' આ પ્રકારે હાડીરાણીએ ચૂડાવતસરદારને આશ્વાસન આપ્યુ તે છતા પણ તેને સતોષ થયો નહિ તેમના મનમા એ શકા રહી કે મારા મૃત્યુ પછી હાડી સતી થશે કે નહિ ચૂડાવતસરદાર શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હતા કે મારા મરણ પછી જો હાડી સતી થશે તો હુ સ્વર્ગમા નિરતર સુખ ભોગવી શકીશ, પરતુ તેમના મનમા એવો સદેહ આવ્યો કે મારી રાણી હજી તરુણાવસ્થાના ઉમરાપર ઉભી છે હજી એને સસારના સુખનો લ્હાવો મળ્યો નથી, તેથી એ સતી થશે એમ નિશ્ચયપૂર્વક શી રીતે માની શકાય ? રાણીને બોધ આપી ચૂડાવત ચાલતા થયા પરતુ દાદર ઉતરતા ઉતરતા પુન તેને કહ્યુ-"હુ તો જાઉ છુ, તમારો ધર્મ તમે ચૂકશો નહિ " ચોકમા ગયા પછી યુદ્ધને માટે પુન ડકો વગડાવી ચૂડાવત સરદારે પોતાના એક સેવકને હાડીજીની પાસે મોકલ્યો અને તેને કહેવરાવી મોકલ્યુ કે "તમારો ધર્મ ચૂકશો નહિ "

હવે હાડીજીને નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યુ કે મારા સ્વામીનુ ચિત્ત મારાપ્રત્યે લાગ્યુ છે અને જ્યાસુધી એમનુ ચિત્ત મારાપ્રત્યે રહેશે ત્યાસુધી એમનાથી રણક્ષેત્રમા કાઇ પણ પરાક્રમ કરી શકાવાનુ નથી, અને એઓ જે કાર્યને માટે જાય છે તે કાર્ય નિષ્ફળ થશે પછી હાડીજીએ સેવકને જણાવ્યુ "ઉભા

રહો, હુ મારૂં શિર તમને આપું છુ તે તમે તમારા સ્વામીને આપજો અને કહેજો કે હાડી પ્રથમથીજ સતી થઇ છે અને આપનાપર આ ભેટ મોકલી છે. આ ભેટ આપ આનંદપૂર્વક રણક્ષેત્રમા લઈ જાઓ અને વિજય પ્રાપ્ત કરી આપનો મનોરથ સફળ કરો. બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રાખશો નહિ " એમ કહી તેણે તરતજ ખડ્ગથી પોતાનુ મસ્તક કાપી ધડથી જૂદું કર્યું. ઉક્ત સેવક હાડીજીનુ મસ્તક લઈ પોતાના સ્વામીની પાસે ગયો અને તેમને મસ્તક અર્પણ કર્યું. પછી તેણે હાડીજીના કહેલાં સર્વ વચનો તેમને કહી સંભળાવ્યા હાડીજીનું મસ્તક જોઇ ચૂડાવત સરદાર પરમ પ્રસન્ન થયા. એક ગ્રંથકાર આ સબંધે લખતા જણાવે છે કે:-" તેમણે હાડીજીના ચોટલાના બે ભાગ કરી તેને પોતાના ગળામા ધારણ કર્યા. આથી જાણે શિવજી રૂંડમાલા ધારણ કરી ઉભા ન હોય તે પ્રમાણે તેઓ શોભવા લાગ્યા.'''

આ પ્રકારે ચૂડાવતસરદારની ઘર તરફની ચિંતા નિવૃત્ત થઇ ગઇ, હવે તેમને માત્ર એટલીજ ચિંતા રહી કે શત્રુઓને શીઘ્રતાથી મારીને જહન્નમમા કેવી રીતે પહોંચાડુ? શત્રુઓનો સંહાર કરીને ચૂડાવત સરદારને હવે સ્વર્ગમા જઇ હાડીજીને મળવાનીજ કામના હતી, તેમને સસારમા રહેવાની ઇચ્છા નહોતી "હાડીજી મારે માટે વ્યાકુલ બની રહી હશે. હું જઇને તેને કયારે મળીશ?" આજ જપ તેમના અંતઃકરણમા ચાલ્યા કરતો હતો હવે તેઓ સિંહવત્ ક્રોધાયમાન બની મુસલમાનોનો સંહાર કરવાને ચાલ્યા. સર્વ ચૂડાવતસૈનિકો પણ તેમની સાથે ચાલવા લાગ્યા ઇતર સામંતો પણ પોતાની સેના લઇ તેમને આવી મળ્યા.

આ તરફ રાણાજી પ્રાતઃકાળ થતા સ્નાનસધ્યા, નિત્યકર્મ કરી ભોજન આરોગી શસ્ત્રથી સજ્જ થઈ અશ્વપર આરૂઢ થઈ રૂપનગર તરફ કૂચ કરવા લાગ્યા તેમણે પોતાની સાથે ચુંટી કાઢેલા પંદરસો સૈનિકો લીધા હતા. ઉદયપુરના દરવાજા બહાર ચૂડાવતસરદાર સાથે તેમની મુલાકાત થઇ. થોડીવાર સુધી ઉભય દલો સાથે સાથે ચાલ્યા; પરતુ ત્યારપછી બન્ને માર્ગ પૃથક્ થયા અને રાણાજીને ચૂડાવતસરદારનો વિયોગ થયો રાણાજી સીધા રૂપનગર તરફ ગયા અને ચૂડાવત પૂર્વ દિશા તરફ કૂચ કરી ગયા.

આ વખતે ચૂડાવતના હાથનીચે પચાસ હજાર રાજપૂતો હતા આ સર્વ સૈનિકોના અગ્રભાગે ચૂડાવતસરદાર ચાલતા હતા આ પ્રમાણે કૂચ કરતા કરતા અંતે તેઓ નિયત સ્થાનપર પહોચ્યા. આ સ્થાન આમાથી રૂપનગર જવાના માર્ગમા રૂપનગરથી થોડા અંતરપર હતુ અહીંઆ માર્ગમાંજ સર્વ સૈનિકો છાવણી નાખીને વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા તંબુઓ નાખી દીધા પછી ચૂડાવતસરદારે પાદશાહની સેનાની તપાસ કરવાને માટે કેટલાક માણસોને મોકલ્યા. આ માણસોએ થોડીવાર પછી પાછા આવીને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે પાદશાહ હાથીપર બેસીને આવે છે અને તેની સાથે અતીવ પ્રચંડ દલ છે આ વર્તમાન સાભળતાની સાથેજ ચૂડાવતસરદારે પોતાના સૈનિકોને શસ્ત્રથી સજ્જ થઇ અશ્વારૂઢ થવાની આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞાનુસાર સર્વ સૈનિકો પાદશાહની સામે બાથ ભીડવાને તૈયાર થઈ ગયા

થોડીવારમા પાદશાહ પોતાના સૈન્યની સાથે આવી પહોચ્યો માર્ગમા સૈન્ય ખડુ રહેલુ જોઇ તેણે તપાસ કરાવી કે એ કોનું સૈન્ય છે અને કોનો માર્ગ રોકવાને ઉભુ છે જ્યારે તેને ખબર પડી કે એ મેવાડના રાણાનુ દલ છે અને ચૂડાવતસરદાર તેના સેનાપતિ છે,ત્યારે પાદશાહે તેમનાપર કહેવરાવી મોકલ્યુ કે—"આપ અમને જવા દો અમે લડવાને આવ્યા નથી અમારે ઉદયપુર જવુ નથી અમે ઇતર સ્થળે જઇએ છીએ આપને અમારો માર્ગ રોકવામા કાઈલાભ મળવાનો નથી "ચૂડાવતસરદારે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે —"એમ માર્ગ મળી શકનાર નથી અમે ક્ષત્રિય છીએ અમે તમારાથી ડરતા નથી તમારે આગળ જવું હોય તો અમને ભેદીને સુખેથી ચાલ્યા જાઓ" પાદશાહે પુનઃ કહેણુ મોકલ્યુ કે "તમે મિથ્યા અમારા કાર્યમા વિઘ્ન શામાટે નાખો છો? અમે તમને કાંઈપણ હાનિ પહોચાડયા વિના જવાનું કહીએ છીએ જેમ દીપકપર પતંગીઆ વૃથા તૂટી પડે છે,તેમ તમે નિષ્પ્રયોજન બળતી આગમા શામાટે ઝંપલાવો છો? તમારા હજારો શૂરવીરરાજપૂતોનું રુધિર વ્યર્થ શામાટે ગુમાવવાને તૈયાર થયા છો?" પરંતુ આ ધમકીથી ચૂડાવત કાંઈ ડરે એવા હતા? તેઓ તો પાદશાહની ગતિ રોકવાને માટેજ આવ્યા હતા, તો શું તેઓ પાદશાહને નિર્વિઘ્ને રૂપનગરમા જવા દેશે? જ્યારે પાદશાહની એક પણ પ્રાર્થનાપર ચૂડાવત સરદારે લક્ષ આપ્યું નહિ, ત્યારે પાદશાહે તેને માર્ગપરથી હઠાવવાની પોતાના સેનાપતિને આજ્ઞા કરી પાદશાહની આજ્ઞા થતાજ મુસલમાનસૈનિકો યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થઇ ગયા. આ તરફ ચૂડાવતસરદારે તો પ્રથમથીજ પોતાની સેનાને તૈયાર કરી રાખી હતી. ઉભય

દલો વચ્ચે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. સાયંકાળપર્યંત કોઇ પણ પક્ષની હાર થઇ નહિ. સિસોદીઆસૈનિકો પર્વતની પેઠે અડગ રહ્યા અને ઉત્તમ રણનિપુણતા બતાવી મુસલમાનસૈનિકોનો વિધ્વંસ કરતા રહ્યા. આગલા ભાગમાં જે સિસોદીઆસૈનિકો મરતા તેને સ્થાને બીજા આવીને ઉભા રહેતા. ઉભય પક્ષ તરફના કોઈ પણ સૈનિકો પાછા હઠ્યા નહિ. હવે સાયંકાળ થયો, પૃથ્વીપર અંધકાર છવાઈ ગયો તેથી યુદ્ધ બંધ થયું

પ્રાતઃકાળ થતા પુનઃ પાદશાહે કહેવરાવ્યું કે–"તમે વ્યર્થ શામાટે માર્ગ રોકી રહ્યા છો? હજી પણ તમે હઠી જશો તો બચશો;" પરંતુ ચૂડાવતસરદારે તેના શબ્દોપર કિંચિત્ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેઓ જરા પણ પાછા હઠ્યા નહિ. પાદશાહને તેમણે જરાપણ માર્ગ આપ્યો નહિ આથી પુન યુદ્ધનો આરંભ થયો. સૂર્યાસ્ત થયો ત્યાંસુધી તુમુલ યુદ્ધ ચાલ્યુ. ઉભય પક્ષના હજારો મનુષ્યો માર્યા ગયા, પરંતુ કોઇ પણ પક્ષના વીરો મંદ પડ્યા નહિ પાદશાહનું મુહૂર્ત ચાલ્યું જશે એવા ભયથી મુસલમાનો યુદ્ધ શીઘ્ર સમાપ્ત કરવાને માટે અત્યંત ઉત્સાહથી અને પ્રચંડ વેગથી લડવા લાગ્યા અને રાજપૂતો પોતાના મહારાણા વિવાહ કરીને સુખપૂર્વક ઉદયપુર પહોંચી જાય ત્યાંસુધી પાદશાહને માર્ગમાં રોકી રાખવાના ઉદ્દેશથી અપૂર્વ ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યા. તેઓ અત્યંત આવેશથી મુસલમાનોપર તૂટી પડી તેમનો સંહાર કરતા હતા રાત્રિ પડી ત્યાંસુધી કોઈ પણ પક્ષ શિથિલ થયો નહિ રાત્રિ પડવાથી પુનઃ યુદ્ધ બંધ થયું. હવે ત્રીજા દિવસનો પ્રારંભ થયો. તે દિવસે તો સૂર્યોદય થયા પૂર્વેજ સર્વ જણ લડવાને તૈયાર થઇ ગયા. રાત્રિના સમયે રાજપૂતો શસ્ત્રાબદ્ધ થઇને સુતા હતા, કારણ કે મુસલમાનો અચાનક છાપો મારે અથવા ગુપ્તરીતે રૂપનગર તરફ ચાલ્યા જાય એવી તેમને આશંકા હતી આ રાત્રિ રાજપૂતોએ અત્યંત સાવધાનતાપૂર્વક વ્યતીત કરી હતી મુસલમાનોએ પૂર્વે એક બે વાર કપટાચરણ કર્યું હતુ, તેથી ચૂડાવતસરદાર આ રાત્રિએ અતિ સાવધાન રહ્યા હતા. ત્રીજા દિવસના યુદ્ધમાં મુસલમાનો એવા પરાક્રમથી લડ્યા કે ઘણા રાજપૂતો માર્યા ગયા. રાજપૂતોની સંખ્યા ક્રમે ક્રમે ઘટતી જતી હતી જો કે રાજપૂતો કરતા બમણા ત્રણગણા મુસલમાનો માર્યા ગયા હતા; પરંતુ તેમની વિપુલ સંખ્યામાં કાંઇ ન્યૂનતા જણાતી નહોતી અને મુસલમાનો કરતા રાજપૂતોનો ઘટાડો અધિક સ્પષ્ટ રીતે જણાતો હતો હવે ઘણા થોડા રાજપૂતવીરો શેષ રહ્યા હતા હવે ચૂડાવત સરદારે ધાર્યું કે –"જો આ વખતે મુસલમાનો પ્રબળ વેગથી આક્રમણ કરશે તો તેઓ આપણી બચેલી સેનાને ભેદીને ચાલ્યા જશે" આ વખતે તેમને રાણાજીને આપેલું વચન યાદ આવ્યું, તેથી તેઓ અત્યંત આવેશથી મુસલમાનોની સામે ઝૂઝવા લાગ્યા ઘોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેઓ પ્રચંડ પરાક્રમથી લડતા લડતા પાદશાહના હાથીની સમીપ પહોંચ્યા અને તેમણે પાદશાહ તરફ પોતાનો ભાલો ઉગામ્યો પાદશાહ બોલ્યો "વ્યર્થ શામાટે મારી નાખો છો? વિવાહની ઘડી અહીંઆજ પૂરી થઇ જશે કે શું?" ચૂડાવત સરદાર બોલ્યા–"હું જે માગું તે કુરાનના સોગંદ ખાઈ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરો, નહિ તો આ ભાલો હમણાજ તમારા શરીરમા ચાંપો જશે" પાદશાહે પોતાના પ્રાણને જોખમમા આવી પડેલો જોઇ ચૂડાવત સરદારની માગણી સ્વીકારી ચૂડાવત સરદાર બોલ્યા કે–"આજથી દશ વર્ષ સુધી તમારે ઉદયપુરપર આક્રમણ કરવું નહિ પછી તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરશો" પાદશાહે કુરાનના સોગંદ ખાઇ ચૂડાવત સરદારના વચનો સ્વીકાર્યા. ત્યારે ચૂડાવત સરદારે પોતાનો અશ્વ પાછો ફેરવ્યો. આ અરસામા તેમના શરીરપર એટલા બધા ઘાવો લાગ્યા હતા કે તેઓ અશ્વપર સાવધાન રહી શક્યા નહિ પરથી ઉતરતાંની સાથેજ તેઓ પ્રસન્નવદને સુરપુરમા સિધાવ્યા. આ દિવસ વૈશાખની પૂર્ણિમાનો હતો અને રૂપનગર ઉક્ત સ્થળેથી ત્રણ દિવસની મજલપર આવેલુ હતુ.

ચૂડાવતસરદારનું મૃત્યુ તો થયું; પરંતુ તેઓ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી ગયા પચાસ હજાર રાજપૂતોમાંથી ભાગ્યેજ પાંચ હજાર રાજપૂતો બચ્યા હતા. આ રાજપૂતો હવે ઉદયપુરમા ચાલ્યા ગયા. ચૂડાવતસરદારનુ મૃત્યુ થતા પાદશાહે યુદ્ધ બંધ કર્યું અને શેષ રહેલા રાજપૂતોને મૃત સરદારોના શરીરને અગ્નિસંસ્કાર કરવાને કહ્યું. પછી પાદશાહ રૂપનગર તરફ કૂચ કરવા લાગ્યો.

આ તરફ રાણાજી બરાબર પૂર્ણિમાને દિવસેજ રૂપનગર પહોંચી ગયા હતા. તેમણે રાજકુમારી પ્રભાવતીની સાથે તે દિવસે લગ્ન કરી વૈશાખ વદી પ્રતિપદાને દિવસે રૂપનગરથી વિદાય લીધી અને સુખસ્વરૂપે તેઓ ઉદયપુર પહોંચી ગયા ત્યાં ગયા પછી તેમને ચૂડાવત સરદારસંબંધી સર્વ વર્તમાન યુદ્ધમાંથી બચીને આવેલા

રાજપૂતોદ્વારા પ્રાપ્ત થયા ચૂડાવતે કેવા પરાક્રમથી યુદ્ધ કર્યું હતુ તથા પાદશાહ પાસેથી કેવુ વચન લીધુ હતુ, તે સર્વ વર્તમાન મહારાણાના જાણવામા આવ્યા પછી તેમણે લગ્નવિધિ સમાપ્ત કરી નવીન રાણી પ્રભાવતી સાથે રાજભુવનમા પ્રવેશ કર્યો. ”

મહારાણા પ્રભાવતીને મુસલમાનોના પ જામાથી બચાવીને ઉદયપુરમા આવ્યા ત્યાર પછી થોડા વખતમા રાજસ્થાનમા જે મહાન ઘટનાઓ બની તેનુ સ્પષ્ટ વૃત્તાત રાજસ્થાનના કોઇ પણ ગ્રથમા ઉપલબ્ધ થતુ નથી આ કારણથી તે ઘટનાઓના સબધમા સદેહને અવકાશ રહે છે, પરતુ ઉડો વિચાર કરવાથી સદેહની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને ઐતિહાસિક સત્ય આપોઆપ પ્રકાશિત થાય છે પાદશાહ ઔરગઝેબના હૃદયમા હિદુદ્વેષની જે પ્રબલ આગ પ્રદીપ્ત થઇ હતી તેથી તેણે નાનાપ્રકારનાં પૈશાચિક કાર્યો કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, પરતુ તેની આ પ્રતિજ્ઞા દીર્ઘકાળપર્યન્ત સિદ્ધ થઈ નહિ આનુ કારણ એ હતુ કે બે વીરો તેના માર્ગમા વિઘ્નરૂપ હતા તેમાના એક વીર જયપુરના રાજા જયસિહ અને બીજા મારવાડના રાજા જસવતસિહ હતા જયસિહ અને જસવતસિહ પાદશાહના પગારદાર અમનદારો હતા તે છતા પણ તેમણે પોતાના ક્ષત્રિયધર્મને તિલાજલિ આપી નહોતી આ ઉભય રાજાઓ અત્યત તેજસ્વી હતા તેથી પાદશાહે અનેકવાર ચેષ્ટા કર્યા છતા પણ તેમનીશકિતનુ તે હરણ કરીશકયો નહોતો પાદશાહે ધાર્યું હતુ કે હુ મારા રાજ્યબળથી આ ઉભય રાજાઓનુ સામર્થ્ય છીનવી લઇને તેમને મારા હાથમા કાષ્ઠની પુતળીની પેઠે બનાવી મૂકીશ, પરતુ તેની આ આશા સર્વથા નષ્ટ થઇ ગઇ જો ઔરગઝેબ તેમની સાથે કાઇ પણ અયુક્ત વ્યવહાર કરત તો તેઓ ઘાયલ થયેલા સિહની પેઠે ક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરી પ્રચડ વેગથી તેની સામે બાથ ભીડત ઔરગઝેબ પોતાના હૃદયમા તેમનો નાશ કરવાની યુકિતઓ રચ્યા કરતો હતો પરતુ પ્રકટરીતે તે તેમને કઇ પણ કહી અથવા કરી શકતો નહોતો આ ઉભય રાજપૂતરાજાઓને સ્વદેશ અને સ્વજાતિ ઉપર અગાઢ પ્રેમ હતો, તેથી પાદશાહ હિદુઓને પીડિત કરવાનુ સાહસ એકાએક કરી શકતો નહોતો જો કે આ ઉભય રાજાઓ મોગલસમ્રાટને આધીન હતા, તોપણ તેમનામા પ્રચડ સામર્થ્ય હતુ તેમને અસખ્ય હિદુઓની સહાય હતી અને મોગલસૈન્યનો ઘણો ભાગ પણ તેમને આધીન હતો, આથી પાદશાહને એ ડર હતો કે – જો હુ એમના દેખતા એમના જાતિબધુઓપર કાઇ અત્યાચાર કરીશ તો કદાચિત્ તેઓ મારા વિરોધી થઈ જશે અને જો એમ થશે તો એમના હાથનીચેની મોગલસેના પણ એમના પક્ષમા જઇ મારી સામે શસ્ત્ર ઉગામશે વળી રાજપૂતો તો સર્વ એમનેજ સહાય કરશે તદુપરાત રાજ્યમા ભયકર ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થશે ' આ પ્રકારની નાનાવિધ ચિંતાઓથી ઔરગઝેબ પોતાનો મનોરથ દીર્ઘકાળપર્યન્ત સિદ્ધ કરી શકયો નહિ અતે પાદશાહે ઉક્ત ઉભય રાજાઓને ગુપ્તરીતે મારી નખાવાનો વિચાર કર્યો મારવાડના રાજા જસવતસિહ કાબુલમા રહેતા હતા અને જયપુરના રાજા જયસિહ દક્ષિણમા હતા ઔરગઝેબે પોતાના ગુપ્ત દૂતો મોકલી ઉભય રાજાઓને વિષ દેવરાવી મારી નખાવ્યા આ રાજાઓ વિશ્વાસપાત્ર અનેધર્મપરાયણ હતા તેઓ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા ધર્મના મસ્તકપર અધર્મે લત્તાપ્રહાર કર્યો તેમને સ્વામીભક્ત અને કૃતજ્ઞતાનું વિપરીત ફળ મળ્યુ આ હૃદયભેદક પૈશાચિક કર્મ કર્યા પછી દુષ્ટાત્મા ઔરગઝેબે ધાર્યું હતું કે હવે મારો સકલ્પ સિદ્ધ થશે પરતુ આનદની વાત છે કે તેનો ઘૃણિત મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ સ્વદેશપ્રેમી વીરકેસરી રાજસિહની ભીષણ વીરતાની આગળ તેનો સકલ્પ શીઘ્ર છિન્નભિન્ન થઈ ગયો અને તેને તેના દુષ્કર્મોનુ પ્રતિફળ મળ્યુ

પૈશાચિક કાર્યો કરવાથી પાપીઓને શાતિલાભ થતોનથી, પરતુ તેમના હૃદયની કઠોરતા બમણી વધી જાય છે પાદશાહે કાપુરુષની પેઠે અત્યત નીચ કામ કરી ભારતવર્ષના બે મુખ્ય રાજાઓના રુધિરથી પોતાના હાથ કલકિત કર્યા પરતુ તેથી તે નરપિશાચનુ હૃદય કિચિત્ પણ શાત થયુ નહિ આ મહા અનર્થકારક પાપ કર્યા પછી તેણે જસવતસિહના નિરપરાધી અને નિસ્સહાય નાના બાળકોને કેદ કરવાની અભિલાષા થઈ પોતાની આ અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે તે શીઘ્ર પોતાનાથી બનતા ઉપાયો કરવા લાગ્યો, પરતુ તેની આ પૈશાચિક અભિલાષા સિદ્ધ થઇ નહિ કારણ કે રાઠોડરાજ જસવતસિહના સામતો પાદશાહની મનોવૃત્તિ સપૂર્ણ રીતે જાણી ગયા હતા રાઠોડના સામતો પોતાના સ્વામીના બાળકોની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવાને ઉદ્યત થયા તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે તીવ્ર ઉત્સાહ અને આત્મોત્સર્ગવિના જસવતસિહની વિધવા રાણી અને તેમના અનાથ બાળકોની રક્ષા દુષ્

પાદશાહના હાથમાંથી થઈ શકનાર નથી, અને તેઓ તેમને માટે પ્રાણોત્ક્રમણ કરવાને પણ તૈયાર હતા. મારવાડના રાજા જસવંતસિંહને ઘણા પુત્રો હતા. તેમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ અજિતસિંહ હતું. જે સમયે મહારાજા જસવંતસિંહ ઔરંગઝેબના તીક્ષ્ણ વિદ્વેષાગ્નિમાં પતંગની પેઠે બળીને ભસ્મ થઈ ગયા, તે વખતે અજિતસિંહની વય ઘણી નાની હતી, પરંતુ તેમની વિધવા માતાએ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે—"હું અજિતસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરીને રાજ્યભાર ઉપર દેખરેખ રાખીશ." આવીજ અભિલાષાથી તેઓ મહારાણા જસવંતસિંહની પાછળ સતી થયાં નહોતાં, પરંતુ વિધાતાની કઠોર દૃષ્ટિથી તેમની તે આશા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ. પાદશાહનો દુષ્ટ વાસ્છનાવિષે તેમને સમાચાર મળતાં તેઓ વિવિધ પ્રકારની ચિંતાઓથી દગ્ધ થવા લાગ્યાં કે—"હજી સ્વામીનાથના મૃત્યુનો શોક તો શમ્યો નથી તે પહેલાં દયિતપુત્રથી પણ વંચિત થવું પડશે કે શું? જે પુત્રના રક્ષણને માટે પતિના અનુગમન પરિત્યાગ કર્યો, તે પુત્રને પણ હવે ખોવો પડશે કે શું? હજીપણ નિર્દયવિધાતા શાંત થઈ નથી શું?" આવી આવી અનેક ચિંતાઓથી અજિતસિંહના માતા દગ્ધ થવા લાગ્યાં. તેમની વ્યાકુળતાનો પાર રહ્યો નહિ. અંતે તેમણે ઈતર કોઈ પણ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી રાણા રાજસિંહનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે ધાર્યું કે ઉચ્ચ સિસોદીઆકુળના મહારાણા અવશ્ય મારૂં રક્ષણ કરશે. આવો વિચાર કરી તેમણે વીરશ્રેષ્ઠ રાજસિંહની પાસે પોતાના કેટલાક દૂતોને મોકલ્યા.

રાણા રાજસિંહ મારવાડની વિધવા રાણીની હકીકત જાણી અત્યંત શોકાતુર થયા અને તેમણે તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે મારવાડના રાજકુમારોને મેવાડમાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું અને તેમના નિવાસને માટે ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રબંધ કરવાનું વચન આપ્યું. કુમાર અજિતસિંહ પોતાની સાથે બે હજાર સૈનિકો લઈને ઉદયપુર તરફ જવાને નીકળ્યા. અરવલ્લીની દુર્ગમ શ્રેણીના ઓળંગતા ઓળંગતા અજિતસિંહ જતા હતા એવામાં તે કૂટગિરિના એક સાંકડા માર્ગમાંથી બે હજાર મોગલ સૈનિકોએ અતિ વેગથી નીકળી આવી તેમને ઘેરી લીધા. તેઓ તરતજ અજિતસિંહને હસ્તગત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. દુરાચારી મોગલોનો આવો ભયંકર અત્યાચાર જોઈ રાઠોડરાજપૂતો ક્રોધથી ઉન્મત્ત બની ગયા અને શત્રુઓનો સંહાર કરવાને માટે શસ્ત્રપ્રહાર કરવા લાગ્યા. આ સાંકડા ગિરિમાર્ગમાં રાજપૂતો અને મોગલોની વચ્ચે દીર્ઘકાળપર્યંત ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. આ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે અરસામાં રાજકુમાર અજિતસિંહ પોતાના અંગરક્ષકોને લઈ ઉદયપુર તરફ સુગમતાથી પ્રયાણ કરી ગયા. મહાપરાક્રમી રાઠોડોએ યવનસેનાને સંપૂર્ણ રીતે પરાસ્ત કરી યવનો અજિતસિંહની પૂઠ પકડી શક્યા નહિ. રાજકુમાર અજિતસિંહનું આગમન થતાં મહારાણા રાજસિંહે પ્રસન્નતાપૂર્વક આદરમાનસહિત તેમને પોતાને ત્યાં રાખ્યા. તેમના નિર્વાહને માટે કૈલવાનું રાજ્ય તેમને અર્પણ કર્યું. દુર્ગાદાસ નામના એક સાહસિક વીર તેમના રક્ષણને માટે નિયુક્ત થયા. આ મહાપરાક્રમી રાજપૂતના રક્ષણનીચે રાજકુમાર અજિતસિંહ કૈલવામાં આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. અજિતસિંહના માતા મારવાડમાં ગયાં અને વિશ્વાસઘાતી મોગલપાદશાહના અત્યાચારોનો બદલો લેવા માટે યોગ્ય સંધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યાં. તેમના હૃદયમાં દારૂણ ક્રોધાગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. તેમણે આ અગ્નિ શાંત કરવાને માટે એક મહાન કાર્ય હાથમાં લીધું; અર્થાત્ તેમણે રાજસ્થાનના મુખ્ય મુખ્ય રાજપૂતસરદારોને એકત્રિત કરવા માંડ્યા. મહારાણીઆ મહાન કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે તનમનધનથી પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. શીઘ્ર મેવાડ, મારવાડ અને અંબરના રાજાઓ મહાનુભૂતિના સૂત્રમાં બદ્ધ થઈ મોગલપાદશાહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા. પૂર્વે કદિ પણ રાજપૂતોમાં આ પ્રકારનો સંપ થયો નહોતો, પરંતુ દુઃખની વાત છે કે આ એકતાની સ્થિતિ દીર્ઘકાળપર્યંત અચળ રહી નહિ. સિસોદીઆ, રાઠોડ અને કુશાવહનેકોમાં પાછો વૈરભાવ અતિ તીવ્રતાપૂર્વક પુનઃ જાગૃત થયો. આ સમયે જેવો સંપ થયો હતો તેવો સંપ જો શત વર્ષપર્યંત અચળ રહેત, જો રાજપૂતો એકત્રિત થઈ શત વર્ષપર્યંત પોતાના ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરત તો ભારતવર્ષમાંથી દુઃખની રાત્રિ નષ્ટ થઈ જાત અને ભારતનો રાજમુકુટ મુસલમાનોના મસ્તકપરથી પડી જઈને હિંદુઓના મસ્તકપર સ્થાપિત થાત.

પાદશાહ ઔરંગઝેબે રાજધર્મથી પરાઙ્મુખ થઈ અત્યાચાર અને પ્રજાપીડનની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી. એ ઘાતકી પાદશાહ પોતાના બે પરમ વિશ્વાસુ રાજપૂતરાજાઓને ગુપ્ત રીતે મારી નખાવ્યા, પરંતુ તેનું આ

પૈશાચિક કર્મ અતિ અલ્પ કાળમા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયુ ઉક્ત ઉભય વીરપુરુષો ઔરંગઝેબના માર્ગમા કંટકસમાન હતા, તે દૂર થતા શીઘ્ર તે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો, પરંતુ બીજો એક વીર ઔરંગઝેબના માર્ગમા કાંટા પાથરતો હતો આ તેજસ્વી વીરપુરુષ કોણ હતો ? મહારાણા રાજસિંહજીજ તેની વિરુદ્ધ થયા હતા ! પાદશાહે પોતાને નિષ્કંટક માની જજીઆવેરો સ્થાપિત કર્યો આ ભયંકર કરનો બોજો સહન નહિ થઈ શકવાથી સમસ્ત હિંદુપ્રજા હાહાકાર કરવા લાગી હિંદુપ્રજાનો આર્તનાદ સાભળી પરાક્રમશાળી રાજસિંહ સાવધ થયા અને તેઓ પોતાના મનને પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા —" શુ ભારતવર્ષમાથી ભીષ્મ, કર્ણ અને ભીમ જેવા વીરપુરુષોનો લોપ થયો છે ? શુ વીરપ્રસૂતા ભારતભૂમિ ક્ષત્રિયોથી વંચિત થઇ ગઇ છે ? શુ વિધાતાએ આ દુરાચારી ઔરંગઝેબને અમર કરીને આ જગતમા મોકલ્યો છે ? ના, ના, તેણે તેમ કર્યું નથી વીરક્ષત્રિયો હજી ભારતમાથી નાશ પામ્યા નથી આ ઔરંગઝેબને તેના પાપીકર્મોનુ પ્રતિફળ આપવુજ જોઇએ ઔરંગઝેબના જેવો પાપિષ્ઠ પાદશાહ ઇતર કોઇપણ થયોજ નથી કેટલાએ અત્યાચારી મુસલમાનોએ હિંદુસ્થાનપર ભયંકર જુલમો કરી તેને સત્ત્વહીન બનાવી દીધુ હતુ, છતા તેમાના કોઇએ પણ ક્રૂર ઔરંગઝેબના જેવા અત્યાચાર કદિપણ કર્યા નહોતા શુ હિંદુઓ આવા કઠોર અત્યાચાર મૂગેમોઢે સહન કરશે ? ' આ પ્રકારની ચિંતા મહારાણાને થવા લાગી પછી તેમણે પાદશાહના આ કૃત્યની વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે ઉગ્ર ભાષામા એક મોટો પત્ર લખી અતિ શીઘ્રતાથી પાદશાહપર મોકલી આપ્યો આ પત્રમા જનકલ્યાણને માટે ઉદાર રાજનીતિ ગ્રહણ કરવાની પાદશાહને ભલામણ કરવામા આવી હતી આ પત્ર ઉત્તમ રાજનીતિના આદર્શસ્વરૂપ હતો આવો પત્ર સમસ્ત જગતમા કોઇની પણ લેખિનીથી ભાગ્યેજ લખાયો હશે આ પત્ર વાચવાથી મનુષ્ય આનંદથી મુગ્ધ બની જાય છે ૧

તેજસ્વી ભાષામા લખાયેલા આ પત્રે ઔરંગઝેબના ક્રોધાગ્નિમા ઘીનુ કામ સાર્યું મહારાણા રાજસિંહે રૂપનગરની રાજકન્યાનુ હરણ કરીને ઔરંગઝેબના હૃદયમા ગુપ્ત રહેલા ક્રોધાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી મૂક્યો

૧અમો૰ આ પત્ર સૌથી પ્રથમ યૂરોપમા પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો પરંતુ શોકની વાત છે કે તેણે ભૂલથી રાજસિંહને બદલે મારવાડના રાજા જસવંતસિંહનાં હાથથી આ પત્ર લખાયેલો જણાવ્યો હતો મહોદય ટૉડ જણાવે છે કે —' આ પત્ર કદિ પણ જસવંતસિંહે લખેલો હોય એમ માની શકાતુ નથી કારણ કે એમા જે જજીઆવેરાનું વૃત્તાંત માલૂમ થાય છે, તે કર જસવંતસિંહ જીવંત હતા ત્યાસુધી સ્થાપિત થયો નહોતો આ પરથી સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે કે આ પત્ર મહારાણા રાજસિંહેજ લખ્યો હતો " કર્નલ ટૉડ વિશેષ જણાવે છે કે —' મારા કારકુનને અસલ પત્ર મળ્યો હતો આથી તે રાજસિંહનો લખેલો હતો એ વિષે મને લેશ પણ શંકા રહેતી નથી. આ પત્રના પ્રારંભમાજ લખ્યુ હતુ કે, ' મહારાણા શ્રી રાજસિંહની તરફથી ઔરંગઝેબપર આ પત્ર મોકલવામા આવ્યો હતો " આ પત્ર નીચે પ્રમાણે છે —

' સર્વ પ્રકારની પ્રશંસા સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરને ઉચિત છે અને આપનો મહિમા પણ સ્તુત્ય છે આપની ઉદારતા અને સમદૃષ્ટિ ચંદ્ર અને સૂર્યની પેઠે દીપ્તિમાન થઈ રહી છે જો કે હાલમા હું આપનાથી પૃથક્ થયો છુ, કિંતુ આપની જે સેવા મારાથી થઈ શકે તે કરવાને અંતઃકરણપૂર્વક હુ સદા તૈયાર છુ મારી સદા એવી ઈચ્છા હોય છે કે હિંદુસ્થાનના પાદશાહ, અમીરો, મિર્જા તથા રાજા અને ઈરાન, તુરાન, રૂમ અને શામના પાદશાહો તથા સરદારો અને સાત પાદશાહતના નિવાસીઓ તથા જલ અને સ્થળના માર્ગથી યાત્રા કરનારા સર્વ યાત્રાળુઓ, એ સર્વ મારી અભેદબુદ્ધિથી કરેલી સેવાનો લાભ લે

આ વખતે હુ આપની એવી ઉત્તમ સેવા કરવાને તત્પર થયો છુ કે જેમા આપને કિંચિત્ પણ દોષ જણાશે નહિ મારા પૂર્વજોએ ભૂતકાળમા આપની જે સેવા કરી છે, તે પરથી હુ નીચે લખેલી બાબતોપર આપનુ લક્ષ્ય ખેચવાને ઉત્તેજિત થયો છુ અને એ કાર્ય મને અત્યંત આવશ્યક જણાય છે એમા રાજાપ્રજા ઉભયનો લાભ સમાવિષ્ટ થયેલો છે મને એવા સમાચાર મળ્યા છે કે આપે મારા જેવા એક શુભચિંતકની વિરુદ્ધ એક સેના તૈયારી કરી છે વળી મારા સાભળવામા એમ પણ આવ્યુ છે કે, આવી સેનાઓ તૈયાર કરવાથી આપના ખજાનામા જે ખોટ પડી છે, તેને પૂરવાને માટે આપે પ્રજા ઉપર નાનાપ્રકારના કર લગાડ્યા છે

આપના પ્રપિતામહ જલાલુદ્દીન અકબર કે જેમનુ સિંહાસન હાલ સ્વર્ગમા છે, તેમણે પોતાનુ રાજ્ય બાવન વર્ષપર્યંત એવી સાવધાની અને ઉત્તમતાથી ચલાવ્યુ હતુ કે સર્વ જાતના લોકોને તેમના શાસનકાળમા સુખ અને શાંતિનો લાભ થયો હતો તેમના રાજ્યમા ઇસાઈ (ખ્રિસ્તી), મુસાઇ, યાહુદી, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ નાસ્તિક વગેરે સર્વને એકસરખો ન્યાય આપવામા આવતો હતો અને તેથી એકસરખીરીતે શાંતિ અને

હતો તદુપરાત તેમણે અજિતસિંહને આશ્રય આપીને તેમા ઘી હોમ્યુ હતું અને આ વખતે શિખામણ આપનારો પત્ર મોકલી તેને અધિક પ્રદીપ્ત કરી દીધો ઔરગઝેબ તીક્ષ્ણ પ્રતિવાદથી ભરેલો આ પત્ર વાચી પોતાના ક્રોધાનલને રોકી શક્યો નહિ હવે તેનાથી રાજસિંહનુ વર્તન સહન થઈ શક્યુ નહિ આટલા દિવસ-પર્યંત તે જેમ તેમ મહાપ્રયાસે પોતાનો ક્રોધાગ્નિ દાબી રહ્યો હતો, પરતુ હવે તેની જ્વાળાએ પ્રચડ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તેણે આ વખતે અત્યત ક્રોધિત થઇ મેવાડપર આક્રમણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને શીઘ્ર ભયકર સગ્રામ કરવાને માટે પોતાની સેનાને તૈયાર થવાનો હુકમ ફરમાવ્યો જે દિવસે રાજસિંહનો પત્ર તેને પહોચ્યો હતો તેજ દિવસે તેણે પોતાની સેના સજ્જ કરી જાણે કોઇ મહાબળવાન સમ્રાટને જીતવા જવાનુ હોય તેમ પાદશાહે પ્રચડ સેના તૈયાર કરી ઔરગઝેબના સામ્રાજ્યની આગળ મેવાડનુ રાજ્ય એક સાધારણ જાગીરસમાન હતુ રાજસિંહની પાસે સેનાનુ બળ પણ કાઇ વિશેષ નહોતુ ઔરગઝેબની

સુખ ભોગવ્યુ હતુ આથી સર્વ લોકોએ એકમતથી તેમને 'જગદ્ગુરુ' ની પદવી આપી હતી

શાહેનશાહ નુરદીન જહાગીર કે જેઓ આજે અમરાપુરીમા બિરાજે છે, તેમણે પણ આજ પ્રકારે ૨૨ વર્ષ પર્યત રાજ્ય કર્યું હતુ તેમણે પોતાના રાજ્યની શીતલ છાયાનીચે સર્વ પ્રજાજનોને સુખી કર્યા હતા અને પોતાના આશ્રિત તેમજ ઇતર રાજાઓને પણ પ્રસન્ન રાખ્યા હતા તથા પોતાના બાહુબળથી શત્રુઓનુ દમન કર્યું હતુ

તેમના શાહજાદા અને આપના પરમ પ્રતાપી પિતા શાહજહાએ પણ આજ પ્રકારે ૩૨ વર્ષપર્યત રાજ્ય કરીને પોતાનુ નામ અમર કર્યું છે

આપના પૂર્વજોની આવી કીર્તિ છે તેમના વિચારો એવા ઉદાર અને મહાન હતા કે તેઓ જ્યા પગ મૂકતા ત્યા વિજયલક્ષ્મી હાથ જોડી તેમની સન્મુખ ઉભી રહેતી તેમણે ઘણા દેશો અને પુષ્કળ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કર્યા હતા, પરતુ આપના શાસનકાળમા તેમના પ્રાપ્ત કરેલા દેશો મોગલસામ્રાજ્યથી છુટા પડવા લાગ્યા છે અને જે ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે પરથી દિનપ્રતિદિન આપના રાજ્યનો ક્ષય થતો જશે એમ માની શકાય છે આપની પ્રજા અત્યાચારથી અત્યત પીડિત છે, સર્વ લોકો દુર્બલ થઇ ગયા છે, ચારે તરફથી વસ્તીઓ ઉજ્જડ થઈ જવાના અને અનેક પ્રકારના સકટોના સમાચાર સાભળવામા આવે છે રાજમહાલયમા મૂર્તિમત દારિદ્રય દૃષ્ટિગોચર થાય છે જ્યારે પાદશાહો અને શાહજાદાઓની આવી દશા છે, ત્યારે પ્રજાની દુર્દશાની તો વાતજ શી કરવી ? શૌર્ય તો કેવળ જીહવામાજ આવી વસ્યુ છે ચારે તરફ વ્યાપારીઓ રોદન કરી રહ્યા છે મુસલમાનો અવ્યવસ્થિત થઈ રહ્યા છે, હિંદુઓ મહા દુખી છે, પ્રજાનુ દુખ એટલુ બધુ વધી ગયુ છે કે તેને સધ્યાકાળે ભોજન પણ મળતુ નથી અને દિવસે સર્વ પ્રજાજનો દુખથી પોતાનુ શિર કૂટે છે

આવા પાદશાહનુ રાજ્ય કેટલા દિવસ સુધી સ્થિર રહી શકે ? જેણે ભારે કરથી પોતાની પ્રજાની આવી દુર્દશા કરી મૂકી છે તેનુ રાજ્ય કેટલા વખત સુધી સ્થાયી રહેશે ? પૂર્વથી પશ્ચિમસુધી સર્વ લોકો એમ કહે છે કે હિંદુસ્થાનનો પાદશાહ હિંદુઓપ્રત્યે એટલો દ્વેષ રાખે છે કે, તે રક બ્રાહ્મણ યોગી વૈરાગી અને સન્યાસી પાસેથી પણ કર લે છે અને આ ધનહીન નિરુપદ્રવી તથા ઉદાસીન લોકોને દુખ દઈને પોતાના તૈમૂરવશને કલકિત કરે છે જેને આપ ઇશ્વરપ્રણિત કિતાબ (કલામ અલ્લાહ અર્થાત્ ઇશ્વરના વચનો) કહો છો, તે કિતાબ પર જો આપને શ્રદ્ધા હોય તો તેમા જુઓ તેમા ઈશ્વરને મનુષ્યમાત્રનો સ્વામી કહ્યો છે માત્ર મુસલમાનોનોજ સ્વામી કહ્યો નથી તેની આગળ હિંદુ અને મુસલમાન ઉભય સમાનજ છે મનુષ્યમાત્રને તેણે જીવનદાન આપ્યુ છે ભિન્નભિન્ન રગના માણસો તેણેજ પોતાની ઇચ્છાથી પેદા કર્યા છે આપની મસજીદમા તેના નામનોજ ઘોષ થાય છે અને હિંદુઓના દેવમંદિરોમા પણ તેનાજ નામનો ઘટાનાદ થાય છે સર્વ માણસો તેનુજ સ્મરણ કરે છે, માટે કોઈ પણ જાતિને દુખ દેવુ એ ઈશ્વરને અપ્રસન્ન કરવા સમાન છે જ્યારે એકાદ ચિત્ર આપણા જોવામા આવે છે, ત્યારે આપણને તેના ચિતારાનુ સ્મરણ થાય છે હવે જો આપણે એ ચિત્રને બગાડીએ તો ચિત્રકાર આપણાપર અપ્રસન્ન થશે એક કવિ કહે છે કે આપણે જ્યારે પુષ્પની સુગધ લઈએ છીએ ત્યારે આપણને તેના સૃષ્ટાનુ સ્મરણ થાય છે માટે ચિત્ર વા પુષ્પને બગાડવુ ઇષ્ટ નથી

સારાશ હિંદુઓપર આપે જે કર નાખવાનો વિચાર કર્યો છે, તે અત્યત ન્યાયવિરુદ્ધ છે અને રાજ્યપ્રબધને નષ્ટ કરનારો છે આ કર્મ ઉત્તમ રાજ્યાધીશ્વરને શોભતુ નથી આ કાઈ સારા રાજાનુ લક્ષણ નથી એથી તમારા સામર્થ્યનો ક્ષય થશે આ કર્મ હિંદુસ્થાનની નીતિરીતિથી અત્યત વિરુદ્ધ છે જો આ કર્મથી પરાઙ્મુખ નહિ થવાનો આપનો આગ્રહ હોય તો પ્રથમ હિંદુઓના અગ્રેસર રામસિંહની પાસેથી આ કર લો અને પછી આપનો એ શુભચિંતક શુ કહે છે તે સાભળજો આ કર પ્રજાપીડક છે અને વીરધર્મ તથા ઉદારતાની વિરુદ્ધ છે આપના મત્રીઓમાથી કોઈએ આવા અનિષ્ટકારક કરના સબધમા યોગ્ય સલાહ આપી નહિ, એ અતિ આશ્ચર્યકારક વાત છે ''

સેના આગળ તેમની સેના સાગરમાં બિંદુસમાન હતી આવા એક સાધારણ રાજાને વશ કરવાને માટે આરંગઝેબે મહાપ્રચંડ સેના સજ્જ કરી તેણે પોતાના મુખ્ય મંત્રીને પોતાની પાસે બોલાવી તેને કહ્યું કે–"મારા રાજ્યમાં જેટલી સેના છે તે સર્વને એકત્રિત કરી એક મહા ભયંકર અત્યંત પ્રચંડ દલ બનાવો" આ આજ્ઞા સાંભળતાંજ પ્રધાને સમસ્ત મોગલસામ્રાજ્યની સર્વ સેના એકત્રિત કરી મોગલસામ્રાજ્યમાં જેટલા સામંતો અને સરદારો હતા તે સર્વ પાદશાહની શોભાયમાન પતાકાની નીચે એકત્રિત થયા રાણાની સામે અતિ દારુણ યુદ્ધ કરવાને માટે રાજકુમાર અકબરને બંગરાજ્યમાંથી અને અજિમને કાબૂલરાજ્યમાંથી બોલાવવામાં આવ્યા પાદશાહનો ઉત્તરાધિકારી મોઆઝિમ પણ દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રસિંહ શિવાજીની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છોડી દઇ પોતાની અતિ પ્રચંડ સેના લઇને દિલ્લી આવ્યો આ સર્વ દલ એકત્રિત કરી દુષ્ટ આરંગઝેબ મેવાડ તરફ ચાલ્યો.

ઉનટેલા સમુદ્રના જેવી અસીમ મોગલસેનાની વિકટ ગર્જના તથા કોલાહલનો ધ્વનિ દૂરથીજ મહારાણાના સાંભળવામાં આવ્યો તે સાંભળતાંજ મહારાણા રાજસિંહના વીરહૃદયમાં પ્રબળ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો તેમણે તત્કાળ તેજસ્વિની ભાષાથી પોતાના સામંતો તથા સરદારોને ઉત્તેજિત કર્યા મોગલોની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે તેમણે પોતાની સમસ્ત સેના સજ્જ કરવાની આજ્ઞા આપી પોતાની પાસે સેનાબળ ઘણું થોડું હોવાથી તેમણે ગિહ્લોતકુળની પ્રાચીન રીતિઅનુસાર પોતાના સૈનિકોને પહાડી સ્થાનોમાં સ્થિત કરી દીધા તદુપરાંત મેવાડની પ્રજા પણ નીચેનો સપાટ પ્રદેશ છોડીને અરવલીની તળેટીમાં જઈ વસી આ રીતે મેવાડનો સર્વ સપાટ પ્રદેશ ખાલી થઇ ગયો દુષ્ટ ઔરંગઝેબે આ સર્વ નિર્જન સપાટપ્રદેશ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો આ પ્રકારે અલ્પ અવધિમાં ચિતોડ મંડળગઢ, મંદસૌર તથા જિરન વગેરે દુર્ગો અને પ્રાંતો મોગલોના હાથમાં ચાલ્યા ગયા પાદશાહ આરંગઝેબે તત્કાળ આ કિલ્લાઓમાં તથા પ્રાંતોમાં પોતાના થાણા સ્થાપિત કરી દીધા પછી તેણે રાજસિંહને પકડવાને માટે અરવલીના ડુંગરાળપ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો યવનોની સેનાના ભારથી મેવાડભૂમિ વારંવાર કંપાયમાન થવા લાગી મેવાડના નિવાસીઓ અત્યાચાર તથા મરણના ભયથી આમતેમ નાસવા લાગ્યા રાજસિંહને ભય લાગ્યો કે–'આ પ્રસંગના ભયંકર યુદ્ધથી સિસોદીઆકુલનું માન અને ગૌરવ નષ્ટ થશે એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજપૂતજાતિનો પ્રાચીન ધર્મ અને રીતિરિવાજો પણ નાબૂદ થશે જે ધર્મનું મ્લેચ્છોના ભયંકર ગ્રાસમાંથી રક્ષણ કરવાને માટે મારા પૂર્વજોએ પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યાં છે, તે શુદ્ધ, પરમ પવિત્ર ધર્મનો આ પ્રસંગે લોપ થશે રાજપૂતોના જીવનનું પણ જીવન અને સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગીયરત્ન જે સતીત્વ તે પાપી દુરાચારી મોગલોના હાથથી ખંડિત થશે આવું સંકટ મસ્તકપર ઝઝુમતું જોઇ શું રાજપૂતવીરો નિર્બળ અને નિઃસહાયની પેઠે મૂક બની ઘરમાં બેસી રહેશે ? જેના શિષ્ટાચારમાં કિંચિત્ પણ ત્રુટિ થાય તો તેમના હૃદયમાં વજ્રાઘાત થતો હતો, મ્લેચ્છોના કઠોર સ્પર્શથી રક્ષા કરવાને માટે જેમને તેઓ પોતાના હાથથી મારી નાખતા અથવા અગ્નિજ્વાળામાં હોમી દેતા કિંચિત્ પણ અચકતા નહોતા, તે વીરબાળાઓનું સતીત્વ દુરાચારી શત્રુના હાથથી ભ્રષ્ટ થવાનો પ્રસંગ આવતાં કયો રાજપૂત પોતે જીવતો હોવા છતાં મૌન ધારણ કરી બેસી રહેશે ? આવા પ્રસંગે રાજપૂત કદિ પણ મૌન ધારણ કરીને બેસી રહે નહિ આરંગઝેબના પ્રચંડ બળને રોકવાને માટે સમસ્ત રાજપૂતવીરો રાણા રાજસિંહની લાલ પતાકાનીચે એકત્રિત થયા મેવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં રહેતા જંગલી પલિદ[1] અને પલિપત લોકો પણ ધનુષ્યબાણ ગ્રહણ કરી રાણા રાજસિંહને સહાય કરવાને માટે આવ્યા મેવાડના ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે તે દેશના સર્વ વીરો ઉન્મત્ત થઇ રાણા રાજસિંહની પાસે એકત્ર થયા દીર્ઘકાળ વ્યતીત થયા પછી વીરશિરોમણિ બાપ્પારાવની પ્રચંડ 'છેગી' પ્રચંડ દર્પસહિત ગિહ્લોતરાજના મસ્તક ઉપર શોભિત થઇ તેમની તેજસ્વી કાંતિ જોઇ અત્યંત ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇ સર્વ રાજપૂતો ગંભીર સ્વરથી તેમનો જયજયકાર પોકારવા લાગ્યા આ જયધ્વનિ અરવલી પર્વતની ગુફાઓમાં પ્રતિધ્વનિત થઈ ઘણે દૂર સુધી પહોંચ્યો મોગલસેનાએ પણ "અલ્લા હો અકબર"

૧ તે દેશની લોકભાષામાં તે ગિરિપ્રદેશને પલ કહેવામાં આવે છે આ કારણથી તેમને પલેન્દ્ર અથવા પલપતિ કહેવામાં આવે છે પલિદ અને પલિપત ઉપર્યુક્ત શબ્દોનાજ અપભ્રંશ છે

ઘોર ધ્વનિ કરી રાજપૂતોને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. આ પ્રકારે રાજપૂત અને મોગલસેના અત્યંત ઉત્સાહ-થી ઉત્સાહિત થઇ એકબીજાની સામે દારુણયુદ્ધ કરવાને માટે આગળ કૂચ કરવા લાગી.

પછી રાણા રાજસિંહે પોતાની સમસ્ત સેનાના ત્રણ ભાગ કર્યાં અને તેને યોગ્ય સેનાપતિના અધિકારમાં સોંપી ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોપર સ્થાપિત કરી દીધા. જ્યેષ્ઠ રાજકુમાર જયસિંહે પોતાની સેના અરવલ્લીના શિખરપર ઉભી રાખી આગમ કર્યાથી તેમનો ઉદ્દેશ શત્રુની સેનાનું આક્રમણ બન્ને તરફથી રોકવાનો હતો. ગુજરાત તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતા ભીલલોકોની સાથેનો સબંધ સ્થાયી રાખવાને માટે રાજકુમાર ભીમસિંહ તે તરફના પહાડીપ્રદેશની રક્ષા કરવા લાગ્યા. રાણા રાજસિંહ સ્વયં પોતાની સેના લઇ "નાયન" નામના ગિરિપ્રદેશમાં આવી વિરાજમાન થયા. આ સ્થાન અજેય હતું. રાણા રાજસિંહે આ વિકટ પ્રદેશમાં પોતાની સેના એવી ચતુરાઇથી ગોઠવી હતી કે જેથી શત્રુઓ તેમાં પ્રવેશ કરે કે તરતજ તેમને ઘેરી લઇ શકાય. આ પ્રકારે સેનાના ત્રણ ભાગોને ત્રણ પૃથક્ પૃથક્ સ્થાનોમાં સ્થિત કરી મહારાણા રાજસિંહ પ્રબળ ઉત્સાહસહિત શત્રુની સેનાના આગમનની વાટ જોતા ઉભા રહ્યા.[1] ઔરંગજેબ 'નાયન' ગિરિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરત તો તે અવશ્ય પોતાની સેનાસહિત માર્યો જાત; પરંતુ તેના સુભાગ્યે તે તે ગિરિમાર્ગમાં પ્રવેશ્યો નહિ. તે બહારના ભાગપર કૂચ કરીને દેવારી નામના ભીલરાજ્યમાં રોકાયો. સુલ્તાન વલ્દઅરખાની મદદથી તેણે પચાસ હજાર સૈનિકોસહિત પોતાના પુત્ર અકબરખાને ઉદયપુર તરફ મોકલ્યો અને તે પોતે તો પોતા-ની સેના સાથે ઉપલે સ્થાનેજ સ્થિત રહ્યો. તે જે સ્થાને રોકાયો હતો, તે અકાકાર હતું. ઉદયપુરના ઉચ્ચ મહાલયોપર ચઢીને જોવાથી તેની આકૃતિ ઉત્તમ પ્રકારે જોઇ શકાય છે. તે સ્થાન ઉત્તરદક્ષિણ લાંબું અને પૂર્વપશ્ચિમ સાંકડું છે. તેની લંબાઇ ચૌદ માઇલ અને પહોળાઇ પ્રાય અગીઆર માઇલ છે. અરવલ્લી પર્વતના વિશાળ શરીરમાંથી નીકળેલી અનેક શાખાઓએ આ અકાકાર ગિરિપ્રદેશના દેહને પુષ્ટ કર્યો છે. આ શાખાઓ પૈકી કોઇનું શિખર ભૂમિથી ૬૦૦ હાથ અને કોઇનું શિખર ૮૦૦ હાથ ઉચું છે. એક તરફ પેશોલા નદી પ્રવાહિત થઇને તે પ્રદેશના સુંદરતા સહસ્રગણી વધારી રહી છે. અનિ-બિડ ભૂમિમાંથી બહાર નીકળીને સેના પૂર્વ ભાગની વસ્તીમાં આવવાને માટે તેમાં માત્ર ત્રણ માર્ગોજ વિદ્યમાન છે. પહેલો માર્ગ ઉત્તર દિશામાં છે. આ માર્ગ દેવસાડાની નિકટ છે, બીજો માર્ગ દેવારીની પાસે છે અને ત્રીજો માર્ગ દુર્ગમ ચપ્પન પ્રદેશ તરફ આવેલો છે. આ ત્રીજા માર્ગનું નામજ નાયન છે. મહારાણા રાજસિંહે આજ ગિરિમાર્ગમાં પોતાની સેના સ્થાપિત કરી હતી. આ ત્રણ ગિરિમાર્ગ પૈકી જે સૌથી સુગમ છે તેદ્વારાજ પાદશાહ ગયો અને ત્યાં આગળ આવેલા સરોવરને કિનારે પોતાની છાવણી નાખી.

પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર રાજકુમાર અકબર પોતાના પચાસ હજાર સૈનિકોને લઇ રાજધાની તરફ ચાલ્યો. કોઇ પણ માણસ તેના ગતિ રોકી શક્યો નહિ. તેને અનેક મહાલયો, ઉદ્યાનો તથા સરો-વરો દૃષ્ટિગોચર થયા, પરંતુ તેને કોઇ પણ પ્રાણીનું ચિન્હસુદ્ધાં જણાયું નહિ. સર્વ ભૂમિ નિર્જન અને ઉજ્જડ બની ગઇ હતી. અકબરે પોતાની સેના બોલાવી અત્યાચારી શત્રુસેનાના પ્રચંડ આક્રમણથી પોતાની રક્ષા કરવાને માટે મેવાડની પ્રજા પોતાના ઘરબાર છોડી પર્વતમાં જઇ રહી હતી. આ વાત અકબર જાણતો હતો, તેથી સર્વ પ્રદેશ નિર્જન જોઇ તેને કાંઇ આશ્ચર્ય થયું નહિ. તેણે પોતાનો માર્ગ નિષ્કંટક જોઇ નિશ્ચિંત થઇ વિશ્રામ કર્યો, પરંતુ તેની આ નિશ્ચિંતતા દીર્ઘકાળપર્યંત સ્થાયી રહી નહિ. થોડાજ વખતમાં રાણાજીના પાટવીકુંવર જયસિંહે પ્રચંડ પરાક્રમથી તેનાપર છાપો માર્યો. આ સંબંધે વર્ણન કરતા ભટ્ટકવિઓ લખે છે કે:—"આ વખતે કેટલાક લોકો નિમાજ પઢી રહ્યા હતા, કેટલાક લોકો ભોજન કરતા હતા, કોઇ કોઇ શેતરંજ ખેલતા હતા અર્થાત્ તે લોકો મોજ કરવા આવ્યા હતા, પરંતુ આળસ્ય અને પ્રમાદમાં નિમગ્ન થઇ ગયા હતા. વીરનંદન જયસિંહે તેમનાપર અચાનક છાપો મારી તેમનો પૂર્ણ પરાભવ કર્યો. અનેક યવનો રાજપૂતોના શસ્ત્રાસ્ત્રોથી માર્યા ગયા અને જે શેષ રહ્યા તે પોતાના પ્રાણ બચાવવાને

[1] એમ કહેવાય છે કે શકાવતશેઠોના નાયક ગરિબદાસે જ ઉન્મત્ત કુશળતાથી આ વખતે સેના ગોઠવી હતી. ઔરંગજેબે સેનાસહિત આવતો જોઇ તેમણે પોતાની સમસ્ત સેનાસન્મુખ જે તેજસ્વી ભાષણ આપ્યું હતું, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ભટ્ટગ્રંથોના ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

માટે આમતેમ નાસભાગ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા; પરંતુ ચારે તરફથી માર્ગ ઘેરાઇ ગયેલા જોઇ તેઓ હતાશ થયા. રાજપૂતોના તીક્ષ્ણ પ્રહારથી તેમનો નાશ થવા લાગ્યો. અકબર ભયભીત થઈ પાદશાહની સહાય મેળવવાની અભિલાષાથી દેવારી તરફ જવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો;પરંતુ રાણા જયસિંહે પોતાની સેના તે ગિરિમાર્ગમા ઉભી રાખીને સમ્રાટના પુત્રની સર્વ ચેષ્ટા નિષ્ફળ કરી. હવે સંકટગ્રસ્ત અકબર પોતાની રક્ષાનો કોઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ, ગોગુંડા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી મારવાડમાં થઇ નાશી જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પરતુ તેણે વિપત્તિથી મૂઢ બની ભયંકર વિષમય વૃક્ષને ભ્રમથી ચંદનનું વૃક્ષ માની તેનો આશ્રય લીધો અહીંઆ તેને પુષ્પોને બદલે કંટકનીજ પ્રાપ્તિ થઈ તેણે સંકટમાથી મુક્ત થવાની અભિલાષાથી જે માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો, તે માર્ગ દારુણ સંકટથી ભરેલો હતો, પર્વતમય પ્રદેશમા રાજપૂતસામંતો પોતાની સેનાસહિત અકબરનો માર્ગ ઘેરી ઉભા હતા. કેટલાક રાજપૂત સૈનિકો સાકડા ગિરિમાર્ગ ઉપર કાષ્ઠનો કોટ બનાવી પર્વતશિખર ઉપર ચઢી શત્રુઓની ઉપર પાષાણો તથા તીક્ષ્ણ તીરોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રાજકુમાર જયસિંહે અકબરની પૂંઠ પકડી તેને પાછો ફરતા અટકાવ્યો. આ પ્રકારે ચારે તરફથી ઘેરાઇ સમ્રાટનો પુત્ર અકબર મહાસંકટમા આવી પડયો તે જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો તે તરફ તેને મૃત્યુ ભાતભાતના ભયંકર સ્વરૂપો ધારણ કરીને ઉભેલું દૃષ્ટિગોચર થતુ. આ પ્રકારે ભયંકર સંકટમા ઘેરાઇ શાહજાદા અકબરે કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કર્યાં. હવે જેમ જેમ દિવસ વ્યતીત થતા ગયા, તેમ તેમ તેની વિપત્તિ વૃદ્ધિંગત થતી ગઈ અંતે ભયંકર દુર્ભિક્ષની વિકટ મૂર્તિ તેની સામે આવીને ખડી રહી પોતાની રક્ષાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ જોઇ તેણે રાજકુમાર જયસિંહને પોતાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની પ્રાર્થના કરી અને તેમને સતુષ્ટ કરવાને માટે પોતાના પિતા પાસે યુદ્ધ બંધ કરાવવાનું જણાવ્યું. ઉદારહૃદય જયસિંહે તેના વચનોપર વિશ્વાસ મૂકયો અને તેની દુર્દશા જોઈ તેનાપર દયા કરી તેને છોડી મૂકયો અરે ! એટલુ જ નહિ પણ તેને માર્ગ બતાવવાને માટે પોતાના કેટલાક સેવકોને જિલવાડાના ગિરિ-માર્ગપર્યંત મોકલ્યા. આ રાજપૂતોની સહાયથી પાદશાહનો પુત્ર અકબર અગમ્ય ગિરિમાર્ગમાથી બહાર નીકળી નિર્વિઘ્ને ચિતોડના કિલ્લામા આવ્યો [૧]"

પ્રસિદ્ધ યવનવીર દિલેરખાએ મોગલસેના પોતાની સાથે લઈ દુર્ગમ દેસુરી ગિરિમાર્ગમાં પ્રવેશ

---

[૧] સુપ્રસિદ્ધ ઓર્મે ઓરંગઝેબનુ વૃત્તાત પોતાના ગ્રંથમા આપ્યુ છે તેણે જણાવ્યુ છે કે ઓરંગઝેબ સ્વયં પણ પોતાની સૈનાસહિત એવી વિપત્તિમા આવી પડયો હતો અને તેણે પણ રાજપૂતોની વીરોચિત ઉદારતાને લીધેજ પોતાની મુક્તિ મેળવી હતી આવશ્યકતા જણાવાથી અત્રે તે સબંધે કેટલુ ક વર્ણન આપીએ છીએ —

" મોગલોની સેના પહાડોની અંદર થઇ અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક આગળ ચાલવા લાગી, પરંતુ ઓરંગઝેબની સાથે જે સેના હતી તે એટલી અજ્ઞાન હતી કે તે થોડે દૂર ગઇ એટલામા નાના પર્વતોએ તેની ગતિ અકસ્માત્ રોકી દીધી આ તરફ રાજપૂતોએ રાતમાજ તેની પાછળનો ભાગ લાંબી લાંબી વૃક્ષશાખાઓથી ઘેરી લીધો જયારે મોગલો આ પ્રમાણે ઘેરાઈ ગયા ત્યારે ઓરંગઝેબ મહાસંકટમા આવી પડયો આ સાકડા ગિરિમાર્ગમાથી મુક્ત થવાને માટે તેણે પ્રયત્ન તો કર્યો, પરંતુ રાજપૂતવીરોએ પર્વતશૃંગપર ચઢીને અસ્ત્રપ્રહારોથી તેની સર્વ ચેષ્ટા નષ્ટ કરી દીધી જે મોગલો બહાર હતા તેમણે પણ રાજપૂતોના પંજામાથી ઓરંગઝેબને મુક્ત કરવાના ઘણા પ્રયાસ કર્યા, પરતુ તેઓ પણ સફળ થયા નહિ રાજપૂતોના દૃઢ કોટને કોઇ પણ ભેદી શકયું નહિ ઓરંગઝેબની પ્રિય બેગમ પણ આ વખતે તેની સાથે આવી હતી, તે આ વખતે પોતાના રક્ષકોની સાથે પર્વતના એક ભાગમા ચોભી હતી, પરતુ રાજપૂતોએ તેને પણ કેદ કરી લીધી બેગમના રક્ષકો ભયભીત થઇ રાજપૂતોને શરણે થયા ઓરંગઝેબની બેગમ રાણા રાજસિંહની પાસે ગઈ ઉદારચિત્ત, બુદ્ધિવાન રાણા રાજસિંહે તેને ઉચિત સન્માન આપી વિશ્રામને માટે સ્થાન આપ્યુ દુષ્ટબુદ્ધિ ઓરંગઝેબને ઉચિત ફળ આપવાને માટે રાણા રાજસિંહે તેની બેગમને બે દિવસ સુધી કેદ રાખી અને પાદશાહને પણ ઘોર સંકટમા નાખ્યો જો તે આવી દુખિત અવસ્થામાં થોડા વધુ દિવસ રહ્યો હોત તો અવશ્ય તેને મૃત્યુના મુખમા જવું પડત, પરતુ મહારાણા રાજસિંહે ત્રીજે દિવસે પોતાના રાજપૂતસૈનિકોને બોલાવીને ઓરંગઝેબનો માર્ગ સાફ કરવાની આજ્ઞા કરી. જ્યારે ઓરંગઝેબ આ ભયં-કર વિપત્તિમાથી છૂટી ગયો ત્યારે મહારાણા રાજસિંહે તેની બેગમને પોતાના સૈનિકોની સાથે તેની પાસે મોકલી દીધી ! અને તેનાપર આવો સદેશો મોકલ્યો કે –" મને આના બદલામા બીજું કાંઈ જોઈતુ નથી હું માત્ર એટ-લુંજ માગું છું કે તમને માર્ગમા ગૌ વગેરે મળે તો તેનો વધ કરવો નહિ; આથી હું આપનો આભારી થઈશ" પરંતુ દુરાચારી ઓરંગઝેબે આ માગણીપર કિંચત્ પણ લક્ષ આપ્યુ નહિ અને તે કહેવા લાગ્યો કે.–'ભાવી યુદ્ધ-માથી મુક્તિ મેળવવાની આશાથી રાણાએ મને છોડયો છે' "

કર્યો હતો. ઘણા લોકો એવું અનુમાન કરે છે કે ઉક્ત સેનાપતિ અકબરનો ઉદ્ધાર કરવાને માટેજ તે પ્રદેશમાં ગયો હતો. પ્રથમ તો કોઇપણ તે યવનસેનાપતિની ગતિ રોકી શક્યું નહિ; પરંતુ જે વખતે તે ઉક્ત પ્રચંડ ગિરિમાર્ગના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ્યો, ત્યારે વિક્રમસિંહ મોલંકી[1] તથા ગોપીનાથ રાઠોડે[2] પ્રચંડ પરાક્રમપૂર્વક તેનાપર આક્રમણ કર્યું. તે સ્થળે દીર્ઘકાળપર્યંત હિંદુમુસલમાન ઉભય દલવચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું; પરંતુ હતભાગી દિલેરખા રાજપૂતવીરોના પ્રચંડ બળની ગતિ રોકી શક્યો નહિ. તે પોતાની સેનાસહિત તેજ સ્થળે માર્યો ગયો. પરાજિતમોગલોના હથીઆર તથા તંબુઓ વિપુલ સંખ્યામાં વિજયી રાજપૂતોના હાથમાં આવ્યા.

આ યુદ્ધપ્રસંગે રાજપૂતોએ પરમ રણનિપુણતા દર્શાવી હતી. અકબર તથા દિલેરખાંનો પરાભવ થયા પછી તત્કાળ રાણા રાજસિંહે ઔરંગઝેબ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઔરંગઝેબ અકબર તથા દિલેરખાના યુદ્ધનું પરિણામ જાણવાને માટે પોતાના પુત્ર આજિમની સાથે દેવારી ગ મમાજ થોભ્યો હતો. તેના હૃદયમા આશાના અનેક તરંગો ઉછળતા હતા, આશાલહરિથી આનંદોન્મત્ત થઇ તે અનેક સુખદાયી સ્વપ્નોનો અનુભવ લેતો હતો; પરંતુ તેના આ મર્વ સ્વપ્નો શીઘ્ર નષ્ટ થઈ ગયાં, શીઘ્ર તે વીરકેસરી રાજસિંહના પ્રચંડ આક્રમણમાંથી બચવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. દેવારીના ગિરિમાર્ગમાં રાજપૂતો તથા મુસલમાનોવચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. રાજપૂતો રાણા રાજસિંહની અપૂર્વ વીરતાથી ઉત્સાહિત થઈ મોગલસેનાનો મહા પ્રચંડ વ્યૂહ ભેદવાને માટે પ્રચંડ પરાક્રમથી તેના તરફ કૂચ કરવા લાગ્યા. સાહસિક રાઠોડવીર દુર્ગાદાસે પોતાની ભયંકર વૈરતૃષ્ણા શાંત કરવાને માટે પોતાના મહાપરાક્રમી રાઠોડોને ઔરંગઝેબની સામે મોકલ્યા. જે દુષ્ટાત્માએ રાઠોડકુલના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો હતો, જે પિશાચે પરમ શાંત, શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક રાઠોડરાજાને વિષ દઇને મારી નાખી રાઠોડોના હૃદયમાં ભયંકર શોકાનલ પ્રદીપ્ત કર્યો હતો, તે નરરાક્ષસપર વૈર લેવાને માટે પોતાના હૃદયમા પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નને શાંત કરવાને માટે રાઠોડવીરો મોગલોના પ્રચંડ વ્યૂહની સામે ધસવા લાગ્યા. આ વખતે ઔરંગઝેબ મહાસંકટમા ફસાઇ પડ્યો હતો જેણે પોતાના હૃદયપર પાષાણ મૂકી નિષ્ઠુર તથા દુરાચારી બની હિંદુઓનું લોહદંડથી શાસન કર્યું હતું, જેણે તેમનુ સર્વનાશ વાળવાને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને જેણે હિંદુકુલપતિ મેવાડરાજને પાદાક્રાંત કરવાને માટે આ ભયંકર યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું, તે દુષ્ટ ઔરંગઝેબને તેનાં દુષ્કૃત્યોનું યોગ્ય ફળ આપ્યા વિના રાજપૂતો શુ શાંત થશે? કદિ નહિ ગમે તો પાદશાહની સેના હમણાં હતી તેથી સહસ્રપટ વિશેષ હોત તો શું થયુ; પરંતુ જ્યાસુધી ગજપૂતના જીવમાં જીવ હોય ત્યાસુધી તે પોતાના સામર્થ્યાનુસાર પાદશાહપર વૈર લીધા વિના કદિ રહે નહિ.

ધીમે ધીમે હિંદુમુસલમાનોવચ્ચે ચાલતુ યુદ્ધ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યું. રણવિશારદ મુસલમાનો તરફથી ફિરંગી ગોલંદાજોએ તોપો છોડવા માંડી. તેમાથી ધૂમાડાના ગોટેગોટ નીકળવા લાગ્યા અને તેનો ધ્વનિ પણ મહાપ્રચંડ થવાલાગ્યો હૃદયને સ્થંભિત કરી નાખનાર ભયંકર ધ્વનિ શ્રવણ કરી રાજપૂતો રણોન્મત્ત થઇ, ઘોર સિંહનાદ કરી, અપૂર્વ ઉત્સાહસહિત મોગલસેનાપર તૂટી પડ્યા. તોપમાંથી નીકળેલા ધૂમ્રથી સમસ્ત આકાશ આવૃત થઈ ગયુ. તોપના દિગ્દાહક ગોળાઓદ્વારા અનેક રાજપૂતોનો સંહાર થયો. અનેક રાજપૂતો અનંત આકાશમા મળી ગયા; પરંતુ આથી રાજપૂતોનો ઉત્સાહ કિંચિત્ પણ મંદ થયો નહિ. તેમનો ઉત્સાહ બમણો વૃદ્ધિંગત થવા લાગ્યો તોપમાથી નીકળેલા ધૂમ્રના વિસ્તૃત આવરણને ભેદીને રાજપૂતો મહાપરાક્રમથી મુસલમાનોની ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમની તીક્ષ્ણ તલવારોના ભયંકર પ્રહારથી ફિરંગી ગોલંદાજો કપાઇ મુઆ તોપોની સાંકળો છિન્નભિન્ન કરી નાખવામાં આવી. હવે ધીમે ધીમે મોગલોનો વ્યૂહ તૂટી ગયો. રણવીર રાજપૂતો છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલી મોગલસેના ઉપર તૂટી પડી મદોન્મત્ત ગજરાજની પેઠે તેને દલિત અને ત્રાસિત કરવા લાગ્યા. અત્યારસુધી ઔરંગઝેબના જે સૈનિકો બચ્યા હતા તે આ વખતે રાજપૂતોની સમશેરના ભયંકર પ્રહારથી નાશ પામ્યા. હવે ઔરંગઝેબને પોતાની રક્ષાનો કાંઇ પણ ઉપાય નહિ જડવાથી તે પોતાના થોડા શેષ રહેલા સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો. તેની તોપો, તેના અસંખ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રો, તેની ધ્વજા, તેનાં અનેક

1 રૂપનગરનો સ્વામી 2 ઝાનોર નગરનો રાજા

હાથીઓ અને શિબિરમા રહી ગયેલુ પુષ્કળ દ્રવ્ય, એ સર્વ સામગ્રી વિજયી રાજપૂતોના હાથમા આવી આ ભયકર યુદ્ધ—રાજપૂતોના ધર્મ અને ગૌરવનુ આ મહાન સ્મૃતિચિન્હ—સવત ૧૭૩૬ ના ફાલ્ગુન માસમા ઈ૦ સ૦ ૧૬૮૦ના માર્ચમા (વસત ઋતુમા) થયુ હતુ જો કે વીરશ્રેષ્ઠ રાણા રાજસિંહને આ યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, તોપણ તેના બદલામા તેમને મેવાડના પુષ્કળ રાજભક્તવીરોનો ભોગ આપવો પડયો હતો

ઔરગઝેબને પોતાનો પરાજય તથા અપમાન થવાથી અત્યત દુખ થયુ, પરંતુ તે ક્ષણવાર પણ નિરુત્સાહી બન્યો નહિ આ ભયકર પરાભવ અને અપમાનનો બદલો લેવાની અભિલાષાથી તેણે પોતાની સેના ચિતોડના કિલ્લા આગળ એકત્રિત કરી અને પોતાના પુત્ર સુલતાન મોઆઝિમને દક્ષિણમાથી બોલાવ્યો આ સમયે મોઆઝિમ દક્ષિણમા મહારાષ્ટ્રકેસરી મહાવીર શિવાજીની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, પરતુ ઔરગઝેબે દક્ષિણમા શિવાજીની સ્વાધીનતા ખુચવી લેવા કરતા ઉત્તરમા નષ્ટ થયેના ગૌરવને પુનર્જીવિત કરવાનુ કાર્ય વધારે આવશ્યક ગણી પોતાના પુત્રને શીઘ્ર મેવાડમા આવવાની આજ્ઞા કરી પરતુ તે તેને સહાય કરી શકયો નહિ વીરવર જયમલના વશજ શ્યામલદાસે પોતાની સેનાસહિત જઇ ચિતોડ અને અજમેર એ ઉભય નગરોને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા અને મોગલસેનાપર ભયકર આક્રમણ કરીને તેને ભયભીત કરી દીધી તેની રણચતુરાઇ જોઇ ઔરગઝેબ અત્યત ભયભીત થયો અ તે તે પોતાની સ્વાધીનતા અને જીવનને પણ સકટમા આવી પડેલા જોઇ કષ્ટદાયી રણભૂમિનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો તેનો વૈરાગ્નિ શાત થયો નહિ તેણે જે ઉદ્દેશથી મેવાડપર આક્રમણ કર્યું હતુ, તે ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ તેનો તે મનોરથ સફળ થવો તો દૂર રહ્યો, પરતુ તેને પોતાનેજ પરાજિત અને અપમાનિત થઇ રણભૂમિમાથી નાસી જવુ પડયુ આથી પાદશાહના દુખની સીમા રહી નહિ તેના હૃદયમા અસહ્ય ઘાવ લાગ્યો, પરતુ તે શુ કરી શકે? પોતાની રક્ષાનો કોઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ તેણે યુદ્ધનો ભાર પોતાના પુત્ર અકબર અને આજિમના હાથમા સોપ્યો તથા જ્યાસુધી બીજી સેના આવી મળે નહિ ત્યાસુધી કેમ કરવુ તે વિષે સલાહ આપી તે પોતે અજમેર તરફ ચાલ્યો ગયો તેણે પોતાના ઉભય પુત્રોને સહાય કરવાને માટે પુષ્કળ સૈનિકો મોકલ્યા વળી તેણે રાઠોડવીર શ્યામલદાસની વિરુદ્ધ "ખારોહિલા" નામના સેનાપતિને બાર હજાર સૈનિકો આપીને ચિતોડ નગર તરફ મોકલ્યો યુદ્ધવિશારદ અને ચતુર શ્યામલદાસે ખારોહિલાનેસેના સહિત આવતો જોઇને મારવાડની સેનાસહિત પુરમડપ નામના સ્થળે શીઘ્ર શત્રુસેના ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેનો પૂર્ણ પરાભવ કરીને તેને પુન અજમેર તરફ નસાડી મૂકયો આ યુદ્ધમા મોગલસેનાને ભારે હાનિ થઇ હતી

વીરકેસરી મહારાણા રાજસિંહ અને તેમના ઉત્તરાધિકારી તથા ઇતર રાજપૂતસૈનિકો અને સામતોને ઉપર જણાવેલા અરવલ્લીના યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થવાથી પરમાનદ થયો રાજકુમાર ભીમસિહ પોતાની સેના લઇને પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમા એક નવીન યુદ્ધમા રોકાયા યુદ્ધની શાતિનો કોઈ ઇતર ઉપાય નહિ જોઈ તેમણે ગુર્જરરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું ઈડરનગરનો ધ્વસ કરી તેમણે ત્યાના યવન નવાબ હુસેનને તથા તેની સેનાને ત્યાથી હાકી કાઢી પછી તેઓ વડનગરની વચ્ચે થઈ સહસા પાટણમા જઇ પહોચ્યા આ વખતે પાટણ ગુર્જરદેશનુ પાટનગર હતુ સિસોદીઆ રાજકુમાર ભીમસિહે આ નગરી લૂટી અને સિદ્ધપુર, મોડાસા વગેરે નગરોની પણ આવીજ અવસ્થા કરી તેમનુ કઠોર આક્રમણ સહન ન કરી શકવાથી આ નગરીઓના સર્વ નાગરિકો પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે ચારે તરફ નાસી જવા લાગ્યા તેઓ અત્યત ભયભીત થઇ રાણાની પાસે ક્ષમા માગવાને ગયા તેમની દીન દશા જોઇ કૃપાળુ તથા ઉદારહૃદય રાજસિંહે પોતાના પુત્રને પાછા આવવાની આજ્ઞા કરી આ વખતે ભીમસિહ વિજયોત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇને સુરત તરફ જતા હતા, પરતુ પિતાની આજ્ઞા સાભળી કે તરતજ તેમણે આગળ જવુ માડી વાળી મેવાડભૂમિ તરફ પ્રયાણ કર્યું

પરાસ્ત થયેલા શત્રુપ્રત્યે ક્ષમા દર્શાવવી એ વીરહૃદય રાજપૂતોનો એક મુખ્ય ધર્મ છે રાજપૂતો પોતાનો આ ધર્મ કદિ પણ ચૂકતા નહોતા, પરતુ આ વખતે ઔરગઝેબના કઠોર અત્યાચારથી પીડિત થઇને તેમણે આ ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું

દુરાચારી ઔરંગઝેબ જેવો નિષ્ઠુર હતો, તેવોજ તે કૃતઘ્ન પણ હતો ઉદારહૃદય રાણાએ અનુગ્રહ કરીને તેને તથા તેના પુત્રને બંધનથી મુક્ત કર્યા હતા દુષ્ટમતિ ઔરંગઝેબ આ ઉપકાર ભૂલી ગયો અને તેણે પુન તેમને સતાવવા માડ્યા, પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ તેમ તેણે પોતાનુ દુષ્ટ કાર્ય છોડ્યુ પણ નહિ ઔરંગઝેબની કૃતઘ્નતા રાજપૂતોના હૃદયમા અસત સાનતી હતી તેમણે ઔરંગઝેબપર વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો રાણાજીનો દયાલદાસ નામનો એક અત્યંત સાહસિક અને કાર્યચતુર દિવાન હતો તેના હૃદયમા મોગલોપર વૈર લેવાની ઇચ્છા સદા ઉદ્ભવ્યા કરતી હતી તેણે શીઘ્રગામી ઘોડેસ્વારોને પોતાની સાથે લઇ નર્મદા તથા બિટવા નદીપર્યંત વિસ્તાર પામેલા માળવારાજ્યને લૂટી લીધુ તેમના પ્રચંડ બાહુબળની સામે કોઇ પણ ટકી શકર્યું નહિ સારંગપુર, દેવાસ, સરોજ, માડુ, ઉજ્જન તથા ચદેરી આ સર્વ નગરો તેણે પોતાના બાહુબળથી જીતી લીધા અને તેને લૂટી લઇને ત્યાની સર્વ શત્રુ સેનાનો સહાર કર્યો આ પ્રકારે તેમના હાથથી અનેક નગરો તથા ગામો ઉજ્જડ થઇ ગયા તેમના ભયથી મુસનમાનો એટલા વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા કે તેમને પોતાના બધુ તથા આપ્તોપર પ્રેમ રહ્યો નહિ તેઓ પોતાની પ્રિય પત્ની અને સતાનોનો ત્યાગ કરીને આત્મરક્ષણ કરવાને માટે ફાવે તેમ નાસી જવા લાગ્યા જે વસ્તુઓ તેઓ પોતાની સાથે લઇ શક્યા નહિ તે સર્વને તેમણે અગ્નિમા ભસ્મીભૂત કરી દીધી અત્યાચારી ઔરંગઝેબ હૃદયપર પાષાણ મૂકી નિરાધાર રાજપૂતોપ્રત્યે હિંસક પશુના જેવુ આચરણ કરતો હતો, તેથી આ વખતે રાજપૂતોને ઉત્તમ સધિ મળેલી હોવાથી તેમણે તેનાપર વૈર લેવામા કિંચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ એટ' તેમણે હિંદુધર્મપ્રત્યે દ્વેષ રાખનાર પાદશાહના ધર્મપર પણ વૈર લીધુ તેમણે કાઝીઓના હાથપગ બાધી તેમની દાઢીમુછ મૂડાવી નાખી અને તેમના કુરાનોને કૂવામા ફેકી દીધા દયાલદાસનું હૃદય એટલુ કઠોર બની ગયુ હતુ કે તેણે બનતા સુધી કોઇ પણ મુસનમાનને ક્ષમા કરી નહિ તેણે મુસનમાનોના માળવારાજ્યને તો એકવાર મરુભૂમિસમાનજ બનાવી દીધુ આ પ્રકારે માળવાપ્રદેશ લૂટીને તેણે જે વિપુલ ધન સચિત કર્યું, તે પોતાના સ્વામીના રાજકોષમા અર્પણ કરી દીધુ અને પોતાના દેશની અનેક પ્રકારે અભિવૃદ્ધ કરી

વિજયોત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇને દયાલદાસે રાજકુમાર જયસિંહ સાથે મળી ચિતોડની નિકટ પાદશાહના પુત્ર અજિમની સાથે ભયંકર સગ્રામ કરવા માડ્યો આ દારુણ યુદ્ધમા મેવાડના વીરોના ઉત્સાહમા તેમના સહકારી[૧] રાઠોડ તથા ખીચીવીરોનો ઉત્સાહ એકત્ર થવાથી અજિમની સેના પૂર્ણ પરાભવ પામી અજિમ ભયંકર રીતે પરાસ્ત થઈ પોતાના પ્રાણનુ રક્ષણ કરવાને માટે રણથભોર તરફ નાસી ગયો, પરંતુ તે નગરમા પહોચ્યા પૂર્વે તેની ભારે ખુવારી થઈ હતી, કારણ કે વિજયી રાજપૂતોએ તેની પૂઠ પકડી તેની પુષ્કળ સેનાનો સહાર કર્યો હતો જે અજિમ આગલે વર્ષે સહસા ચિતોડનગરી હસ્તગત કરી તેનો સ્વામી બની ગયો હતો, તેને આ વખતે ત્યાથી નાસી જવુ પડ્યુ

પરંતુ હજીએ રાજપૂતકેસરી રાણા રાજસિંહની વૈરતૃષા શાત થઇ નહિ જે દુષ્ટ મોગલોએ તેમના અસખ્ય હિંદુબાધવોને ભયંકર રીતે પીડિત કર્યા હતા, જેમણે સુવર્ણની મેવાડભૂમિને શ્મશાનસમાન બનાવી દીધી હતી, જેમણે હિંદુધર્મને પદદલિત કર્યો હતો, તેમના ઉપર ગમે તેવુ ભયંકર વૈર લેવામા આવે તોપણ તે અપૂર્ણજ ગણાય, એમા શુ શક છે? જ્યાસુધી પવિત્ર મેવાડભૂમિ પાછી મ્લેચ્છોના અપવિત્ર ચરણના ભારથી પીડિત રહે, જ્યાસુધી મોગલસમ્રાટનો એક પણ સિપાઇ મેવાડભૂમિમા રહે ત્યાસુધી રાણાનો ક્રોધ શાત શી રીતે થઈ શકે? ત્યાસુધી તેમનું હૃદય શાત શી રીતે થઇ શકે? તેમણે મેવાડમાથી મોગલોનો જડમૂળથી નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તે પ્રતિજ્ઞા અલ્પ સમયમા પૂર્ણ કરી તેઓ શાતિસુખ ભોગવવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત આ સુખ ભોગવી શક્યા નહિ શીઘ્ર તેમને અજિતસિંહના હિતની રક્ષા કરવાને માટે પુન ખડ્ગ ધારણ કરી મોગલોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવુ પડ્યુ

રાઠોડકુલચૂડામણિ ધર્મપરાયણ શ્રેષ્ઠ વીર જસવતસિંહ પાપી ઔરંગઝેબના પ્રચંડ વિદ્વેષાગ્નિમા

[૧] તેમના સહકારી વીરોના નામ નીચે પ્રમાણે છે મેવાડના મુખ્ય સામંત મોહકમ અને ગગા, શક્તાવત, સલુબર (સાલુમ્બ્રા) ના રતનસિંહ, ચૂડાવત, સાદ્રીના ચંદ્રસેન ઝાલા બેદલાના સબળસિંહ ચોહાણ અને બિજેલીના વેરીસાલ પરમાર હતા મોગલોની સાથે યુદ્ધ કર્યા પહેલા ઉક્ત વીરોમાના ચાર જણે તેજસ્વિની ભાષામા સેનાસન્મુખ ભાષણ આપ્યા હતા. આ ભાષણોવિષે સંપૂર્ણ વર્ણન ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમા ઉપલબ્ધ થાય છે

બળીને ભસ્મ થયા જે દિવસે ઔરંગઝેબે પિતાના મૃત્યુથી શોકાકુલ થયેલા રાજકુમાર અજિતસિંહને કેદ કરવાની અભિલાષા કરી, તે દિવસથી મારવાડરાજ્યનો ભાર ત્યાંની રાજમાતાએ પોતાના હાથમાં લીધો રાજમાતા પરમ રાજચાતુર્ય તથા બુદ્ધિપૂર્વક રાજ્યશાસન ચનાવવા લાગી અનેક વાર તેને વિપત્તિઓ અને સંકટો સહન કરવા પડયા હતા, પરંતુ તેણે તેજસ્વિતા અને રાજચાતુર્યથી તે સર્વમાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી વળી તેણે શત્રુઓના હાથમાંથી પોતાનો ઘણો પ્રદેશ પાછો ખુંચવી લીધો હતો તે વીર સ્ત્રી હતી તે બાપ્પારાવળના પવિત્ર વંશમા જન્મી હતી વીર સ્ત્રીમા જે ગુણોની આવશ્યકતા હોય તે સર્વ ગુણો તેનામા વિદ્યમાન હતા અને આ સર્વ ગુણોની સહાયથીજ તે પોતાના પુત્રના જીવની રક્ષા કરવાને સમર્થ થઇ હતી, પરંતુ હવે કઠોરહૃદય ઔરંગઝેબે તેનાપર એવા ભીષણ અત્યાચાર કરવા માડયા કે જે તેનાથી સહન થઇ શકયા નહિ આથી મેવાડના રાણા રાજસિંહ તેનો પક્ષ ગ્રહ્યો મારવાડ અને મેવાડની સર્વ સેના એકત્રિત કરી ગોઢાર (ગોડવાળ) પ્રદેશના મુખ્ય નગર ઘનેરા આગળ પાદશાહની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા રાજકુમાર ભીમસિંહ એકનાજ રાઠોડ અને સિસોદીઆ વીરોની સેના લઈ અકબર અને તહવ્વરખાની સામે થયા શીઘ્ર ઉભય દલો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું મોગલો રણવિશારદ રાજપૂતોનુ પ્રચંડ પરાક્રમ સહન કરી શકયા નહિ તેઓ આ યુદ્ધમા સખ્ત પરાભવ પામ્યા એમ કહેવાય છે કે એક બુદ્ધિમાન રાજપૂતના અપૂર્વ ચાતુર્યથીજ આ યુદ્ધમા રાજકુમાર ભીમસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો રાજપૂતોએ મોગલોના કબજામાથી પાચસે ઉંટો ખુચવી લીધા અને રાત્રિના સમયે તેમની પીઠપર પ્રદીપ્ત મશાલો મૂકી પાદશાહની સેનામા તેમને છોડી મૂકયા રાત્રિના ઘોર અંધકારમા પ્રદીપ્ત મશાલો જોઈ મોગલસેના ભયભીત બની આમતેમ નાસવા લાગી આ ઉત્તમ સંધિનો લાભ લઇ રાજપૂતોએ મોગલસેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેનો સંપૂર્ણ રીતે પરાભવ કર્યો

ઔરંગઝેબનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત થયો નહિ ઉત્તમ સાધનો અને વિપુલ સેનાનું બળ હોવા છતાં પણ તે રાજપૂતોના પ્રચંડ પરાક્રમની ગતિ રોકી શકયો નહિ મહારાણા રાજસિંહ તથા તેમની સાથે મિત્રભાવ રાખનારા રાજપૂતરાજાઓ અને સામંતોએ ઔરંગઝેબને અનેકવાર પરાજિત કર્યો વળી તેમણે તેને પદભ્રષ્ટ કરી તેના પુત્ર અકબરને સિંહાસનારૂઢ કરવાનો પણ વિચાર કર્યો હતો તેમણે પોતાનો આ વિચાર ગુપ્તરીતે અકબરને દૂતમારફતે જણાવ્યો પરમ ધાર્મિક વૃદ્ધ શાહજહાને પદભ્રષ્ટ કરી પિતૃદ્રોહી દુષ્ટ ઔરંગઝેબે જગતમા જે અત્યંત ઘૃણિત ઉદાહરણ સ્થાપિત કર્યું હતું, તદનુસાર રાજકુમાર અકબર પણ ચાલવાને તૈયાર થયો તેણે અત્યંત આનંદપૂર્વક રાજપૂતોની આ સલાહ માન્ય કરી આ શુભ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે મેવાડના રાણાએ એક વિશ્વાસુ રાજપૂતને શાહજાદા અકબરની પાસે મોકલી આપ્યો શીઘ્ર સર્વ રાજપૂતરાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈ પાદશાહને પદભ્રષ્ટ કરવાને તૈયાર થઇ ગયા. જ્યોતિષીએ આવીને અકબરના અભિષેકનુ મુહૂર્ત નિશ્ચિત કર્યું ગુપ્ત રીતે સર્વ તૈયારી થવા લાગી, પરંતુ શાહજાદાની અસાવધાનતાથી લીધે સમસ્ત તૈયારી નિષ્ફળ થઇ અને રાજપૂતોનો ઉદ્દેશ પણ વ્યર્થ થયો જે ચતુરાઇ અને તીવ્ર બુદ્ધિથી ઔરંગઝેબનુ કાર્ય સિદ્ધ થયું હતું તેનો અલ્પ-સ્વલ્પ અંશ પણ શાહજાદા અકબરમા હોત તો તેની અભિલાષા શીઘ્ર ફળીભૂત થાત જે જ્યોતિષીએ તેના અભિષેકનું મુહૂર્ત નિશ્ચિત કર્યું હતું તે કેવો કપટી અને વિશ્વાસઘાતી હતો તે જો અકબરે કિંચિત્ પણ જાણ્યુ હોત તો તેની આશા સફળ થાત ઉક્ત જ્યોતિષીએ જ્યારે જોયુ કે અકબરના અભિષેકની સર્વ તૈયારીઓ થઇ રહી છે અને હવે માત્ર સિંહાસનપર આધષ્ઠિત થવાનુ કાર્યજ શેષ છે ત્યારે તે કપટાચારી પાદશાહ ઔરંગઝેબની પાસે ગયો અને તેને સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું આ વૃત્તાંત સાભળી ઔરંગઝેબ એક ક્ષણવાર સુધી તો સ્થંભિતજ થઈ ગયો પરંતુ તે જરાપણ ભયભીત કિંવા નિસ્તેજ થયો નહિ તેણે પોતાની અવસ્થાનો વિચાર કર્યો તો તેને જણાયુ કે તેની પાસે પોતાના અંગરક્ષકોસિવાય બીજા કોઇ પણ માણસ હતા નહિ મોઆઝિમ અને આઝિમ ઘણે દૂર હતા અકબર માત્ર થોડા અંતરપર હતો અજમેર માત્ર એકજ દિવસની મજલપર આવેલું હતુ "હવે શુ કરુ? અકબરના પંજામાંથી મારૂં રક્ષણ કોણ કરશે? અકબરની સાથે યુદ્ધ કરવુ પડશે, પરંતુ અહીંઆ તો કોઇ મોગલવીર હાજર નથી માટે હવે શો ઉપાય કરવો? એક દિવસ કરતા અધિક સમય પણ નથી" આવા આવા વિચારો તેને પરમ વ્યાકુળ કરવા લાગ્યા આવા સંકટના સમયમા એક એક ક્ષણ તો એક એક દિવસ જેવી લાગતી

હતી, પરંતુ ચતુર ઔરંગઝેબે એક પળ પણ વ્યર્થ ગુમાવી નહિ તે શીઘ્ર પોતાની રક્ષાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો તેને ઉપાય જડયો આ ઉપાય અત્યંત સરલ હતો આ ઉપાયથી મનુષ્યોની હત્યા થવાનો કિંવા મનુષ્યનુ રુધિર વહેવાનો સંભવ નહોતો આ ઉપાયદ્વારા પાદશાહ ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની રક્ષા કરી શકયો તેણે અકબરપર એક પત્ર લખ્યો અને પોતાના એક ગુપ્તચરને તે પત્ર આપી તેને રાજપૂતોના સેનાપતિ દુર્ગાદાસના શિબિરમા નાખવાની આજ્ઞા કરી આ પત્ર નખવામા તેનો ઉદ્દેશ રાજપૂતવીરોના હૃદયમા અકબરપ્રત્યે સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાનોજ હતો ચતુર પાદશાહે આ યુક્તિથી પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરી લીધો. આ પત્રમા અકબરની પ્રશંસા કરીને પાદશાહે લખ્યુ હતુ કે-'હે વત્સ' તમારી આ ચતુરાઇનુ વૃત્તાંત જાણી હુ પરમ સંતુષ્ટ થયો છુ, પરંતુ સાવધાન રહેજો રાજપૂતો આપણો આ ગુપ્ત પ્રપંચ જાણી જાય નહિ, તે ધ્યાન રાખજો તેઓ જ્યારે મારી સામે યુદ્ધ કરવા માંડે ત્યારે તમે તમારી સેનાની સહાયથી તેમનો સંપૂર્ણ સંહાર કરી નાખજો આમ કરવાથી આપણી અભિલાષા પૂર્ણ થશે " આ પ્રકારની કૂટનીતિનુ અવલંબન કરીનેજ કપટાચારી શેરશાહે માલદેવના હાથમાથી પોતાનુ સંરક્ષણ કર્યું હતુ અને હમણા અમે જે કાળનુ વર્ણન કરીએ છીએ તે કાળમા મહારાષ્ટ્રવીર શિવાજીની વિરુદ્ધ પણ આજ કૂટનીતિ સફળ થઇ હતી ઔરંગઝેબનો આ કપટમય પત્ર દુર્ગાદાસના હાથમા ગયો[1] અકબરનુ શિરનામુ અને પાદશાહની મહોર જોઇ તે વીરને અત્યંત શંકા ઉત્પન્ન થઇ અને તેમણે તે પત્ર ખોલી અથથી ઇતિ પર્યંત વાંચ્યો હવે તેમની વ્યાકુલતાનો પાર રહ્યો નહિ ઔરંગઝેબના છળથી પરિચિત નહિ હોવાને લીધે દુર્ગાદાસે તે પત્રને સત્યજ માની લીધો તેમણે પોતાના મનને પ્રશ્ન કર્યો -"જે અકબરને પાદશાહ બનાવવાને માટે મે આટલો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે શુ વિશ્વાસઘાતી છે?" 'કદાચ હોય' એવો તેમને મનદ્વારા પ્રત્યુત્તર મળ્યો આવી વાતપર સહસા વિશ્વાસ મૂકવો ઉચિત નથી, પરંતુ રાઠોડવીર દુર્ગાદાસે તે વાતપર વિશ્વાસ મૂકયા, કારણ કે તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા કે કપટાચરણ અને વિશ્વાસઘાત એ તો યવનજાતિનો ધર્મજ છે અને અકબર પણ યવનજ છે, તેથી તે કપટી અને વિશ્વાસઘાતી નિવડે એમા કાંઇ સંશય નથી દુર્ગાદાસનો અકબરપરનો સંદેહ પૂર્ણ રીતે દૃઢ થઇ ગયો તેઓ અત્યંત દુઃખિત થયા અને યવનજાતિને હજારો વાર ધિક્કાર આપી પોતાની સેના લઇને પાછા ફર્યા રાજપૂતો સહસા બદલાઇ ગયા તેનુ કારણ અકબર સમજી શકયો નહિ અને પોતાનુ દુર્ભાગ્યજ તેનુ કારણ હશે એમ વિચારી તે અત્યંત શોકાકુલ થયો તેનો પરમ વિશ્વાસુ તહવ્વરખા દારુણ દુઃખથી વ્યાકુલ થવા લાગ્યો અકબરને તખ્તપર બેઠેલો જોવાની તેના અંતઃકરણની ઇચ્છા હતી આ વખતે તેની આ ઇચ્છા પૂર્ણ થવાની અણીપર હતી, પરંતુ તેમા વિઘ્ન આવી પડયુ તેના શોકની સીમા રહી નહિ દુઃખ અને નિરાશાએ તેને ઘેરી લીધો આથી તેનુ હૃદય પાષાણવત્ બની ગયું અને તેણે અકબરનો માર્ગ સાફ કરવાને માટે પાદશાહને વિષ દઇને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ તેનો આ વિચાર પણ નિષ્ફળ થયો અંતે તહવ્વરખાના જીવનનો પણ અંત આવ્યો ઔરંગઝેબની કૂટનીતિ પ્રકાશમા આવી તે પૂર્વે મોઆઝિમ અને અજિમ તેની પાસે આવી પહોચ્યા હવે ઔરંગઝેબ નિર્ભય બની ગયો, તેનો માર્ગ નિષ્કંટક બની ગયો અકબરે અત્યંત ભયભીત થઇ રાજપૂતોની પાસે આવી તેમનો આશ્રય લીધો. રાજપૂતો હવે સારી પેઠે પાદશાહની ચતુરાઇ સમજી ગયા હતા તેથી તેમણે આદરસહિત તેને પોતાની પાસે રાખ્યો, પરંતુ તે છતા પણ અકબર નિશ્ચિંત રહી શકયો નહિ તે જ્યા જ્યા જતો હતો, ત્યા ત્યા તેને પોતાના પિતાનો ક્રોધાગ્નિ પાછળ પડેલો દૃષ્ટિગોચર થતો હતો તે પોતાના પિતાના દુષ્કૃત્યો તથા તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ સારીપેઠે જાણતો હતો આથી તેને દ્વિગુણ ભય ઉત્પન્ન થયો અંતે પોતાની રક્ષાનો

[1] મહાત્મા કર્નલ ટાડને આ રાઠોડવીર દુર્ગાદાસનુ ચિત્ર મળ્યુ હતુ દુર્ગાદાસ લુણી નદીના તટપર આવેલા દુનાર નામના સ્થાનના અધીશ્વર હતા તેમણેજ કુમાર અજિતસિંહને દુરાચારી ઔરંગઝેબના પંજામાથી મુક્ત કરી તેના અત્યાચારમાથી તેમની રક્ષા કરી હતી તેમણે પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા પુન. પ્રાપ્ત કરવાને માટે પાદશાહની સામે અગણિત યુદ્ધો કર્યા હતા તેઓ જે સમયે અકબરનો સંકટમાથી ઉદ્ધાર કરી તેને લઇને જતા હતા, તે સમયે અજીમે તેનાપર ચાલીસ હજાર મોહરો નજરતરીકે મોકલી હતી રૂશ્વત આપવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો પરંતુ અજીમે પોતાનો તે ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યો નહોતો દુર્ગાદાસે આ મહોરોને તિરસ્કારસહિત પગની ઠોકર મારી હતી, એ કહેવાની કંઇ આવશ્યકતા નથી. આ વીર દુર્ગાદાસના જીવનચરિત્રની બીજી આવૃત્તિ હમણાજ આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડી છે મૂલ્ય રૂ ળ॥

કોઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ તેણે કોઈ ઇતર સ્થાને જવાનો વિચાર કર્યો રાઠોડવીર દુર્ગાદાસ તેની એ અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે પાચસે રાજપૂતોની સેના લઇ તેને પાલવગઢમા મહારાષ્ટ્રવીર સભાજીની પાસે લઇ જવાને મેવાડ અને ડુગરપુરના ગિરિમાર્ગને ઉલ્લઘી દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા માર્ગમા તેમની પ્રચડ ગતિને રોકનાર કાઈપણ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયુ નહિ અકબર થોડા દિવસપર્યંત પાલવગઢમ રહ્યો અને ત્યાર પછી તે ઇગ્લાડના એક વહાણમા બેસી ફ્રાન્સદેશમા ચાલ્યો ગયો

પડિતવર ઓર્મ જણાવે છે કે –' પોતાના ભ્રાતા સુજાને પઠાણોની વચ્ચે જોઇને ઔરગઝેબને જેવી ચિતા થઇ હતી તેવીજ ચિતા તેને 'અકબર સભાજી પાસે ગયો છે એવા સમાચાર સાભળીને થઈ ' વળી અકબરને રાજપૂતોની સાથે મિત્રતા થઈ તેથી ઔરગઝેબનુ દુખ અત્યત વધી પડયુ અકબરને રાજપૂતોની સાથે મિત્રતા થઇ તેના કરતા જો પાદશાહને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવુ પડત તો તેથી તેને એટલી બધી ચિતા થાત નહિ રાજપૂતો ઔરગઝેબનો પ્રાણ લેવાની ઇચ્છા રાખતા નહોતા તેઓ માત્ર તેને પદભ્રષ્ટ કરવાજ માગતા હતા, તે છતા પણ ઔરગઝેબને ભારે ત્રાસ થયો રાજપૂતોની સાથે અકબરે મિત્રતા બાધી તેથી તેણે ભયભીત થઇ તેમની સાથે સધિ કરવાનો વિચાર કર્યો પરતુ પોતાની મર્યાદાનો વિચાર કરી તેણે સ્વય સધિની માગણી કરી નહિ મોગલસેનાપતિ દિલેરખાના હાથનીચે એક વિચક્ષણ રાજપૂતસૈનિક હતો આ રાજપૂત યોદ્ધાની પ્રતિષ્ઠા ઘણી ભારે હતી આ વખતે આજ રાજપૂતે આ સકટમાથી પાદશાહનું રક્ષણ કર્યું તેણે પોતાના દેશમા જવાનું નિમિત્ત કરી પોતાની સેનાનો ત્યાગ કર્યો અને જાણે સહેજ મુલાકાત કરવા જતો હોય તેમ તે મહારાણાને મળ્યો ઉભયવચ્ચે થોડા વાર્તાલાપ થયો વાતમા ને વાતમા યુદ્ધનો પ્રસગ પણ નીકળ્યો આ પ્રસગ નીકળતા મહારાણાએ જણાવ્યુ કે પાદશાહની સાથે વારવાર યુદ્ધમા ઉતરવુ પડે છે તે માટે સર્વ રાજપૂતો અત્યત દિલગીર છે એમ જણાય છે કે મહારાણા આ વાત ખરા અતકરણપૂર્વકજ બોલતા હતા મહારાણાના આવા વચનો સાભળી ઉક્ત રાજપૂતે આ એક ઉત્તમ સધિ જાણી પોતાના મનનો ઉદ્દેશ પ્રકટ કર્યો તે બોલ્યો – જો કે ઔરગઝેબ સ્વય સધિની માગણી કરી શકતો નથી,પરતુ જો તેની પાસે આ માગણી કરવામાં આવશે તો તેનો તે સ્વીકાર કરી લેશે ઉક્ત રાજપૂતના આ વચનો સાભળી મહારાણાએ પ્રસન્ન થઇ કહ્યુ –' તો આપજ અમારા તરફથી સધિની માગણી કરો આ વૃત્તાત મેવાડના ભટ્ટકવિઓએ પોતાના ગ્રથોમા લખ્યુ છે તેમણે આ મધ્યસ્થ રાજપૂતને બિકાનેરના રાજા સ્યામસિહ જણાવ્યા છે

સ્યામસિહદ્વારા રાણાના મનનો ભાવ જાણી લઇ ચતુર ઔરગઝેબ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કપટ કરવાને ચૂક્યો નહિ રાણાજી સધિ કરવાને તૈયાર છે એ વાત જાણી તેણે આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવાનો વિચાર કર્યો ઔરગઝેબે ચતુરાઈથી રાણાને યુદ્ધથી વિમુખ રાખ્યા અને તે પોતે ધીમે ધીમે યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યો વર્ષાઋતુ વ્યતીત થયા પછી દુષ્ટ ઔરગઝેબે પોતાની સેના સાથે લઇ રાણા ઉપર આક્રમણ કર્યું પરતુ આ સમયે ઉભયની વચ્ચે સધિ થઈ ગઇ દુખની વાત એ છે કે આ સમયે લખવામા આવેલા સધિપત્રમા જજીઆવેરો બધ કરવા સબધે કાઇ કરાર નથી અરે તેનું નામ પણ આ સધિપત્રમા આવ્યુ નથી કેવળ તેમા એટલુજ લખવામા આવ્યુ છે કે – રાણા રાજસિહને ચિતોડનો પ્રદેશ પાછો આપી દેવો આ સધિપત્રમા જોધપુરવિષે પણ નિર્દેશ છે આ સધિનુ વૃત્તાત ઓર્મે ઉત્તમ પ્રકારે લખ્યુ છે, આ સધિપત્રનો અનુવાદ વાચવાથી તેનો અર્થ બરાબર રીતે સમજાશે [૧]

પરતુ આ સર્વ કાર્ય રાણા રાજસિહના ઉત્તરાધિકારી જયસિહના સમયમા થયુ તેથી અત્રે તે સબધે વિશેષ વિવેચન કરવુ યુક્ત નથી સધિની તૈયારી સમાપ્ત થઇ તે પૂર્વે રાજપૂતવીરકેસરી વીર શ્રેષ્ઠ મહારાણા રાજસિહ આ અસાર સસારનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા જ્યારથી મહારાણા રાજસિહ સિહાસનારૂઢ થયા ત્યારથી તેમણે પોતાના મૃત્યુપર્યંત ઔરગઝેબની સાથે પુષ્કળવાર યુદ્ધ કર્યું આથી તેમના અગમા અનેક ઘાવ લાગ્યા હતા આ ઘાવની વેદનાથીજ તેમનું સ્વાસ્થ્ય બગડયુ હતું એક તો

૧ મહારાણાતરફથી શ્યામસિહ (રાણા રાજસિહના કાકા) અને નરહરભટ્ટે પાદશાહની સાથે સધિ કરી હતી પાદશાહને પત્રદ્વારા જણાવવામા આવ્યુ હતુ કે આપ મહમુઆવની અભિલાષા તથા આમત્રણાનુસાર આપના બે સેવકો નીચે લખેલા પ્રસ્તાવો નિવેદન કરવાને માટે મહારાણાની તરફથી શ્રીમાનની પાસે આવ્યા છે આશા છે કે આ પ્રસ્તાવ આપને જે નિવેદન કરશે તેને આપ સમતિ આપશો

તેમને હૃદયની ચિંતા રાત્રિદિવસ બાળતી હતી અને તેવામાં આઘાતોની ભયંકર પીડા તેમને અત્યંત દુઃખિત કરતી હતી. વીરશ્રેષ્ઠ રાજસિંહ અંતે આ ભયંકર પીડામાંથી મુક્ત થઇ સ્વર્ગમાં જઇ પોતાના પૂર્વજોને મળ્યા (સંવત ૧૭૩૭–ઇ૦સ૦ ૧૬૮૧). વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહ જે દિવસે સ્વદેશપ્રેમ અને ત્યાગશક્તિની પરાકાષ્ઠા બતાવી આ લોકમાંથી વિદાય થયા, તે દિવસથી મેવાડભૂમિ જે વિષાદરૂપી ભયંકર અંધકારથી આવૃત થઇ ગઇ હતી, તે અંધકારને અમરસિંહ, કર્ણસિંહ અને જગતસિંહ, એમાંનો કોઈ પણ રાણા દૂર કરી શક્યો નહોતો; પરંતુ વીરકેસરી રાજસિંહે પોતાના અદ્ભુત પરાક્રમ અને સોજ્જ્વલ સ્વદેશપ્રેમના બળથી તે અંધકાર સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરી મેવાડના નષ્ટ થયેલા ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. જે અવિશ્રાંત પરિશ્રમ અને અપૂર્વ પરાક્રમથી તેમણે દુષ્ટ ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરી તેનો અધિકાર ચૂર્ણ કર્યો હતો, તે પરથી તેમના ઉત્કટ સ્વદેશપ્રેમનો સ્પષ્ટ પરિચય મળે છે. રાણા રાજસિંહ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહના યોગ્ય વંશજ હતા. તેમણે ભારતના આ ભયંકર પ્રલયકાળમાં હતભાગી, પીડિત ભારતસંતાનોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે પોતાનું તીક્ષ્ણ ખડ્ગ ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધ ઉગામ્યું હતું. જો તેઓ ભારતની આ ભયંકર દુર્દશાના કાળમાં ઉત્પન્ન થયા ન હોત તો હિંદુસંતાનો તથા હિંદુધર્મ શીઘ્ર લોપ થઇ જાત. તેમના દેવચરિત્રની સાથે પાપી ઔરંગઝેબના ચરિત્રની જરા પણ તુલના થઇ શકે એમ નથી, કારણ કે તેનું ચરિત્ર તેમના ઉત્તમ ચરિત્રથી સર્વાંશે વિપરીતજ હતું. વિસ્તૃત ભારતવર્ષમાં જે રાજાઓ થયા છે, તે સર્વમાં ઔરંગઝેબના જેવો પાપી કોઇ પણ રાજા નહોતો. ઔરંગઝેબના જેવી પશુવૃત્તિ કોઇ પણ રાજામાં નહોતી. અન્ય લોકોની સાથે અન્યાયપૂર્વક વર્તવું એ તેની જાતિ અને તેના કુટુંબીઓનો મુખ્ય ધર્મ હતો અને ઔરંગઝેબે આ ધર્મની દીક્ષા અને શિક્ષા સારીપેઠે ગ્રહણ કરી હતી. તેનું હૃદય અત્યંત કઠોર હતું. તેણે કદિ ઉલ્લાસ પામીને પોતાનું હિત કરનારપર પણ તિલભર અનુગ્રહ કર્યો નથી. જે ગુણોથી મનુષ્ય મનુષ્યનામને પાત્ર બને છે, તેમાંના એક પણ ગુણને ઔરંગઝેબના હૃદયમાં સ્થાન મળ્યું નહોતું. અરે! તે શરણાગત શત્રુપર પણ દયા કરતો નહોતો. જો શત્રુ તેને શરણે આવતો તેને તે પિશાચ તત્કાળ પાદાક્રાંત કરીને તેનાપર વેર લેતો. ગોલકુંડાના રાજાને તેણે અત્યંત પીડિત કર્યો હતો, પરંતુ ઉદારહૃદય રાજપૂતોનું ચરિત્ર તેના ચરિત્રથી સર્વાંશે ઉલટા પ્રકારનું છે. નૃશંસ પાદશાહ હૃદયપર પાષાણ મૂકીને મહાઅનિષ્ટ કરવાને જરા પણ અચકાતો નહોતો, પરંતુ દયાનિધાન રાણા

સ્વહસ્તલિખિત "મંજુરી" શબ્દ — "મંજુરી"

સાથે બાદશાહનો પંજો — સ્વીકાર!

આ શરતો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ચિતોડનો અંતર્ગત અને તેની નિકટનો પ્રદેશ પાછો સોંપવો

(૨) હિંદુઓના અનેક મંદિરો તોડીને તેને સ્થાને મસજીદો બંધાવવામાં આવી છે જે ઘટના બની ગઈ છે તેના સંબંધમાં અમારે કાંઇ કહેવાનું નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં આવું ઘૃણિત કાર્ય કરવું નહિ

(૩) રાણાજી જે પ્રકારે પાદશાહની મરજી સાચવે છે, તે પ્રમાણેજ તેઓ કરતા રહેશે, પરંતુ ભવિષ્યને માટે દાવો કરવો નહિ

(૪) અમને આશા છે કે સ્વર્ગસ્થ રાજા જસવંતસિંહના પુત્ર અને તેમના કુટુંબીઓ પોતપોતાના કાર્ય કરવાને શક્તિવાન થાય ત્યારે તેમનું રાજ્ય તેઓ પાછું મેળવી શકશે

(રાણા રાજસિંહે મારવાડના રાજકુમાર અજિતસિંહને શરણ આપવાને અને જઝીઆવેરો બંધ કરાવવાને માટેજ ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું. પ્રસ્તુત સમયે અજિતસિંહ મહારાણાની પાસેજ હતા.)

પોતાની મર્યાદાનો વિચાર કરી કોઈ પણ પ્રકારનું નિકૃષ્ટ કાર્ય કરવાની અભિલાષા નહિ રાખતાં આપ ભુવનપ્રકાશક ભગવાન દિવાકરની કિરણમાળાની પેઠે પોતાની શોભાસ્વરૂપજ્યોતિ દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક પ્રસારો અને કોઇ પણ દિવસ તેનો અસ્ત થાઓ નહિ, એવી ઇચ્છા રાખતા શ્રીમાનના સેવક પ્રતાપચંદ અને મારફતની વિનીત પ્રાર્થના.

રાજસિંહે તેને અસંખ્યવાર ક્ષમા કરી હતી રાજસિંહનુ હૃદય દયા, દાક્ષિણ્ય, ક્ષમા ઇત્યાદિ ગુણોથી વિભૂષિત હતું. આજ કારણથી ઔરંગઝેબને અનેકવાર ક્ષમા મળી હતી જો તેઓ ધારત તો ઔરંગઝેબને સેનાસહિત સંહાર કરી નાખત, પરંતુ તેમણે તેનાપર દયા કરી પોતાના પુત્ર જયસિંહને સમરભૂમિમાથી પાછો બોલાવી લીધો હતો તેઓ યુદ્ધવિશારદ સેનાપતિ અને તેજસ્વી વીર હતા અને તેમણે અનેકવાર અપૂર્વ રણનિપુણતા તથા પ્રચંડ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતુ તેમની વીરતા અને રણપારંગતતા અવર્ણનીય હતી, એમ કહીએ તો તે પણ અનુચિત નથી તેમણે દુખી અને પીડિત ભારતસંતાનોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જે અસીમ વીરતા અને મહાનતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તે અનુપમ છે તેઓ મહા વિદ્વાન અને પ્રજાવત્સલ નૃપતિ હતા તેમણે ઔરંગઝેબના ઉપર જજીઆવેરો દૂર કરવાને માટે જે પત્ર લખ્યો હતો, તે પરથી તેમની વિદ્વત્તા અને પ્રજાવાત્સલ્યનો ઉત્તમ પરિચય આપણને મળી આવે છે તેમને મહાન રાજનીતિજ્ઞો અને મહાત્માઓમા ઉચ્ચ સ્થાન આપવામા આવે છે વળી તેઓ શિલ્પપ્રિય પણ હતા તેમની શિલ્પપ્રિયતાનુ મહાન ઉદાહરણ તેમનું બંધાવેલુ વિશાળ રાજસમંદ છે આ રાજસમંદ સરોવર બંધાવવાનુ કારણ અને તે સબંધી સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે નિર્દિષ્ટ કરીને અમે મેવાડના ઇતિહાસનો આ દીપ્તિમાન અધ્યાય સમાપ્ત કરીશુ

રાજપૂતોના ગૌરવનું અને કીર્તિનુ મહાન પ્રમાણ આ રાજસમંદ સરોવર છે આ સરોવર રાજધાનીથી સાડાબાર કોશપર ઉત્તર દિશામા છે તે અરવલ્લી પર્વતની તળેટીથી એક કોશના અંતરપર છે ગોમતી નામની એક સર્પાકારે વહેતી પહાડી નદીના પ્રવાહને એક મહાપ્રચંડ બંધથી ઘેરીને આ સરોવર બનાવવામા આવ્યુ છે મહારાણાએ પોતાના નામપરથી આ સરોવરને 'રાજસમંદ' નામ આપ્યુ હતું ઇશાન તથા વાયવ્યકોણસિવાયની સર્વ દિશામાં બંધ બાંધવામા આવ્યો છે આ સરોવર અતિ વિસ્તૃત છે એનો ઘેરાવો પ્રાય ૬ કોશ અર્થાત્ બાર માઈલનો હશે એનો બંધ સંગેમરમરનો બાંધવામા આવ્યો છે છેક શિખરથી નીચેસુધી રમણીય પગથીઆ કરવામા આવ્યા છે

જો રાજસિંહ થોડો વધુ વખત જીવતા રહ્યા હોત તો તેઓ તેની ચારે તરફ સુંદર વૃક્ષો રોપીને તેની શોભામા વૃદ્ધિ કરત આ સરોવરની દક્ષિણ દિશાએ મહારાણાએ એક નગર વસાવી દુર્ગ બંધાવ્યો હતો. આ નગરને તેમણે પોતાના નામપરથી 'રાજનગર' નામ આપ્યુ હતું પૂર્વોક્ત બંધના ઉપલા ભાગમા શ્રીકૃષ્ણનું એક અત્યંત શોભાયમાન મંદિર આખુ સંગેમરમરથીજ બંધાવવામા આવ્યું હતું આ મંદિરના અંદરના ભાગમા નાનાપ્રકારના મનોહર ચિત્રો આલેખવામા આવ્યા છે આ મંદિરના મધ્યભાગમા એક શિલાલેખ છે આ શિલાલેખમા મોટા અને સ્પષ્ટ અક્ષરે તેની પ્રતિષ્ઠા કરનારનું વૃત્તાંત લખવામા આવ્યુ છે આ મંદિર બંધાવવામા તથા તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામા મહારાણાએ ૯૮ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો તેમના સામંતોએ તથા પ્રજાજનોએ પણ આ કાર્યમા પુષ્કળ સહાય કરી હતી આ મંદિર બંધાવવામા જે સંગેમરમરના પાષાણ વાપરવામા આવ્યા, તે મેવાડના પહાડોમાથી એકત્રિત કરવામા આવ્યા હતા જો મહારાણા આ પાષાણોને કિંમત આપીને વેચાતા લેત તો કોણ જાણે કેટલા રૂપિયાનો ખર્ચ થાત ! પરંતુ તે સમયે મેવાડભૂમિ રત્નગર્ભા હતી તેની અનેક પર્વતમાળાઓમાથી આવા પાષાણો મળી આવતા હતા રાજસમંદ સરોવર અતિ શોભાયમાન અને સુંદર છે તેની સુંદરતા તો અનુપમ છેજ, પરંતુ જે કારણથી તેને બંધાવવામા આવ્યુ હતુ, તેમા જે ગંભીર દયાભાવ સમાયલો છે, તેની આગળ તો તેની બાહ્યસુંદરતા કાંઇ વિસાતમા નથી રાણા રાજસિંહના સમયમા મેવાડભૂમિ ભયાનક દુર્ભિક્ષ અને મોંઘવારીથી પીડિત થઇ હતી અસંખ્ય પ્રજાજનો ક્ષુધાતૃષાથી દુખિત થઇને મૃત્યુનો આશ્રય ગ્રહણ કરવા લાગ્યા હતા પોતાની પ્રજાની આવી દુર્દશા જોઇ રાણા અત્યંત દુખિત થયા અને તેમણે તેને ભયંકર દુર્ભિક્ષના પંજામાથી મુક્ત કરી સુખી કરવાને તથા પોતાની અનંત કીર્તિ સ્થાપિત કરવાને માટે કાંઇક મહાન કાર્ય કરવાનો વિચાર કર્યો મહા પ્રચંડ રાજસમંદ બંધાવવાનુ મૂળ કારણ આજ હતુ રાજસમંદનો આજ ઇતિહાસ છે

તે સમયે ભારતવર્ષના અન્ય ભાગો કરતા મેવાડમા દુર્ભિક્ષ અને મોંઘવારીનો ઉપદ્રવ અધિકતર હતો. મહારાણા રાજસિંહ સિંહાસનપર બેઠા તે પછી સાત વર્ષમા અર્થાત્ સંવત ૧૭૧૭ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૧) મા મેવાડ ઉપર દુર્ભિક્ષ અને મોંઘવારીનુ આક્રમણ થયુ તેનુ આવુ સખ્ત આક્રમણ અગાઉ

કદિ પણ થયુ નહોતુ ભયકર દુર્ભિક્ષથી પીડિત થયેલી પ્રજાનુ અસીમ કષ્ટ જોઇ મહારાણાએ પોતાની પ્રજાનુ પાલન કરવાના તથા પોતાની અચળ કીર્તિ સ્થાપિત કરવાના ઉદ્દેશથી કોઇ મહાન કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો વિચાર કરતા કરતા તેમને એક અતિ વિસ્તૃત સરોવર બધાવવાનો વિચાર અધિક પસદ પડયો પછી તેમણે જ્યોતિષીને મુહૂર્ત પૂછી પોષ માસના શુકલપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે હસ્ત નક્ષત્રમા પ્રથમ પાષાણ સ્થાપિત કર્યો આ સરોવર સાત વર્ષમા બધાઇ રહ્યુ હતુ

સવત ૧૭૧૭ મા જે ભયંકર દુર્ભિક્ષ અને મોઘવારી મેવાડપર આવી પડી હતી, તેનુ વર્ણન નીચે કરવામા આવે છે આષાઢ માસ વ્યતીત થઇ ગયો, તોપણ વરસાદનુ એક બિદુ પણ જમીનપર પડયુ નહિ આકાશ નિર્મળ રહેતુ હતુ આવી સ્થિતિ જોઇ મહારાણા મેવાડપર આવી પડેલા દુર્ભિક્ષનુ સકટ દૂર કરવા માટે ચતુર્ભુજાદેવીની પ્રાર્થના કરવાને તેના મદિરમા ગયા પરતુ તેમની પ્રાર્થના પણ ફળીભૂત થઈ નહિ આ રીતે શ્રાવણ અને ભાદરવો એ ઉભય માસો ચાલ્યા ગયા, તે છતા પણ આકાશમા કાંઇ વિદ્યુત્ કિવા ગર્જના જણાઈ નહિ જળના અભાવથી સર્વ લોકો સર્વથા હતાશ થઇ ગયા અને દુખથી ઉન્મત્ત બની ગયા લોકો નહિ ખાવા જેવા પદાર્થો પણ ખાવા લાગ્યા સ્વામી પોતાની પ્રિય પત્નીને અને પત્ની પોતાના પ્રિય પતિને છોડીને ફાવે ત્યા નાસવા લાગી માતપિતા પોતાના નાના નાના બાળકોને વેચવા લાગ્યા ધીમે ધીમે પ્રજામા મહા અનર્થો પ્રવર્તવા લાગ્યા મોટા વિસ્તારમા દારુણ દુર્ભિક્ષ અને ભયકર મોઘવારીનુ કષ્ટ ફેલાઇ ગયુ અરે' નાના જતુઓ પણ તૃષાના દુખથી મરવા લાગ્યા હજારો બાળકો, વૃદ્ધ માણસો અને યુવકયુવતીઓએ ક્ષુધાથી વ્યાકુળ થઈ પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરી દીધા જે લોકો પાસે એક દિવસને માટે અન્ન હતુ તેઓ તો બે દિવસપર્યત પહોચાડતા હતા પવન પૂર્ણ વેગથી વાવા લાગ્યો આ પવન [illegible]થી ભરેલો હતો રાત્રે ધૂમકેતુનુ દર્શન થવા લાગ્યુ દિવસે અભ્રનુ નામનિશાન પણ જણાતુ નહોતુ વિદ્યુતપ્રકાશ અને મેઘગર્જનાને તો લોકો સપૂર્ણત ભૂલીજ ગયા હતા આ ભયકર દશા જોઇ લોકો ભયથી અત્યત વ્યાકુળ થઇ ગયા નદી, નાળા, ઝરણા વગેરે સર્વ જળાશયો શુષ્ક બની ગયા ધનવાન મનુષ્યો તોળી તોળીને અન્ન ખાવા લાગ્યા ધાર્મિક પુરુષો પોતાના કર્તવ્યકર્મો ભૂલી ગયા જાતિભેદ પણ તૂટી ગયો બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર ઓળખી શકાતા નહોતા બળ, પરાક્રમ, જ્ઞાન ગૌરવ, જાતિ વર્ણ, સૌનો લય થયો, માત્ર એક ભોજન જ સર્વને મોક્ષ આપનારી વસ્તુ જણાવા લાગી ચતુર્વર્ણોએ જાતિભેદ દૂર કરી નાખ્યો કેવળ ક્ષુધાની પીડાથીજ સર્વનો નાશ થવા લાગ્યો મનુષ્યો ફળ મૂળ, કદ, વૃક્ષ પત્ર અને વૃક્ષની છાલસુદ્ધા ખાવા લાગ્યા અરે' અને મનુષ્ય મનુષ્યને પણ ખાવા લાગ્યા' નગરો અને ગામો ઉજ્જડ થઈ ગયા કુટુબોના કુટુબો નાશ પામવા લાગ્યા જળાશયોમા મત્સ્યાદિ પ્રાણીઓ પણ રહ્યા નહિ આવી દુર્દશામા સપડાયેલા લોકોની સર્વ આશા અને શ્રદ્ધા નષ્ટ થઈ ગઇ[1]

સવત ૧૭૧૭ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૧)મા આ પ્રકારનો ભયકર દુર્ભિક્ષ મેવાડમા પડયો હતો દુર્ભિક્ષની પીડાથી લોકો દુખિત થઇ રહ્યા હતા એવામા દુષ્ટાત્મા ઔરગઝેબે તે દેશપર આક્રમણ કર્યું તેના અત્યાચારથી દુષ્કાળપીડિત મેવાડવાસીઓની દુર્દશામા અધિક વૃદ્ધિ થઇ, પરતુ પાદશાહને તેના પૈશાચિક અત્યાચારોનુ પ્રતિફળ યથાર્થ પ્રકારે ભોગવવુ પડયુ હતુ આ પાદશાહને ઇતિહાસવેત્તાઓએ મોગલકુલઘ્નક કહ્યો છે તેના વશજો મોગલસામ્રાજ્ય ખોઇ બેઠા તેનુ કારણ પણ તેજ હતો મોગલસામ્રાજ્યના અત ઉપરથી જગતમા કોઈ પણ અન્યાયી અત્યાચારી રાજકર્તાનુ ગૌરવ ચિરસ્થાયી રહેતુ નથી એ સૃષ્ટિનો અચળ નિયમ સત્ય ઠરે છે

---

1 ઉપર્યુકત વર્ણન "રાજવિલાસ" માથી લેવામા આવ્યુ છે

अध्याय १३ मो

રાણા જયસિંહ અને તેમના સમકાલીન ભ્રાતાસંબંધે ચાલતી એક વાત-રાણા અને રાજકુમાર અજીમની વાત-સંધિ થવી-સંધિ તૂટી જવી-રાણાજીએ બંધાવેલું જયસમંદ સરોવર-સાંસારિક લડાઈઝગડા-યુવરાજ અમરસિંહનો વિદ્રોહ-રાણાનું મૃત્યુ-અમરસિંહનો રાજ્યાભિષેક-ઔરંગઝેબના ઉત્તરાધિકારી સાથે તેમને થયેલી સંધિ-યુદ્ધ સંબંધે કરેલો વિચાર-જજીઆવેરો નાખવો-ઔરંગઝેબના પંજામાંથી રાજપૂતોની થયેલી મુક્તિ-ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ-રાજ્યમાં ઝગડા-મોગલસિંહાસનપર બહાદૂરશાહનો અભિષેક-શીખોએ સ્વતંત્ર થવાને કરેલો પ્રયાસ-મેવાડ અને અંબરરાજ્ય વચ્ચે થયેલી એકતા-તેમનું પરસ્પર વેર-બહાદૂરશાહનું મૃત્યુ-ફર્રૂખશીઅરનો અભિષેક-મારવાડની રાજકુમારી સાથે થયેલો તેનો વિવાહ-ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશ પ્રબળતાનો સૂત્રપાત-પાદશાહની સાથે રાણાજીએ કરેલી સંધિ-જાટોની સ્વાધીનતા-રાણા અમરસિંહનો સ્વર્ગવાસ-તેમનું ચરિત્ર.

જપૂતકુલકેસરી વીરશ્રેષ્ઠ રાજસિંહ સમસ્ત રાજસ્થાનની ભૂમિને વિષાદરૂપી અંધકારમાં લીન કરીને અકાળે આ લોકમાથી વિદાય થઇ ગયા. પછી સંવત ૧૭૩૭ (ઈ૰ સ૰ ૧૬૮૧)મા તેમના દ્વિતીયપુત્ર જયસિંહ મેવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. જયસિંહના જન્મપ્રસંગે જે ઘટના બની હતી, તેનું વૃત્તાંત વાંચવાથી રાજપૂતજાતના એક સુપ્રસિદ્ધ આચારનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઘટનાને અત્રે અત્યંત આવશ્યક માનીને અમે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. જયસિંહનો જન્મ થયા પૂર્વે અલ્પ સમયપર તેની સાવકી માતાને પુત્ર જન્મ્યો. આનું નામ ભીમસિંહ હતું. કુમારનો જન્મ થતાજ રાજપૂતો તેના હાથમા "અમરધવ" નામના એક પ્રકારના ઘાસનું કડું પહેરાવે છે.

મહારાણાને નાના પુત્રની માતાપર અત્યંત અનુરાગ હતો તેથી તેમણે તેના હાથમાં અમરધવ પહેરાવ્યું. જાણે ભૂલથી આ કાર્ય ન થયું હોય તેવો ભાવ રાણાએ દર્શાવ્યો; પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ સત્ય હકિકત મનમા સારીપેઠે જાણતા હતા. ઉભય બંધુઓ શૈશવકાળમાથી ધીમે ધીમે તારુણ્યમાં પ્રવેશવા લાગ્યા. પોતાનો નાના પુત્રપર અધિક પ્રેમ હતો, તેથી જ્યેષ્ઠકુમાર રખેને તેની સાથે ઝગડો કરશે એવી આશંકાથી રાણાએ એકવાર ભીમસિંહને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા અને પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી તેમને આપી ગંભીર સ્વરથી કહ્યું: "આ તલવાર લઇને તું શીઘ્ર તારા કનિષ્ઠ ભ્રાતાને મારી નાખ; નહિ તો ભવિષ્યમા આ રાજ્યમાં ઘોર વિપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ છે." ઉદારહૃદય તેજસ્વી ભીમસિંહ પોતાના પિતાનાં આ વચનો સાભળી લેશ પણ વિસ્મિત થયા નહિ. પિતાજી કેવા દુઃખથી આ વચનો કહે છે, તે ભીમસિંહ સારીપેઠે સમજી ગયા હતા. પોતાના પિતાના હૃદયનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવાને માટે ભીમસિંહે સ્થિર અને અડગ રીતે ઉત્તર આપ્યો: "હે પિતા! આપ લેશ પણ શંકા

રાખશો મા હુ આપના સિહાસનને સ્પર્શ કરીને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુ છુ કે હુ આ રાજ્યનો સર્વ અધિકાર જયસિહને આપી દઇશ આજથી મે આ રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો છે, એમ સમજે હુ આપના ચરણો ને સ્પર્શ કરીને કહુ છુ કે જો હુ આજ પછી દેવારી ગિરિમાર્ગમાના જળના એક બિદુનુ પણ પાન કરૂ તો હુ મહારાણા રાજસિહનો પુત્ર નહિ" આ વચનો બોલી ભીમસિહે પોતાના પિતા પાસેથી વિદાય લીધી તેમણે પોતાના સૈનિકો અને સામતોને બોલાવ્યા અને ભાગ્યદેવીપર શ્રદ્ધા રાખીને તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેમની સાથે તેઓ ઉદયપુરથી નીકળીને ચાલ્યા ગયા

ગ્રીષ્મઋતુનો મધ્યાહ્ન કાળ છે, સૂર્યદેવ આકાશમા વિરાજમાન થઈ પોતાના અગ્નિસમાન કિરણો ફેલાવી પૃથ્વીને દગ્ધ કરી રહ્યા છે, પ્રકૃતિ સ્થિર, ગભીર અને નિશ્ચલ છે, વૃક્ષનુ એક પાનસુદ્ધા હાલતુ નથી ઉદયપુરની સામે આવેલો દેવારી ગિરિમાર્ગ મધ્યાહ્ન કાળના તીક્ષ્ણ સૂર્યકિરણોથી તપ્ત થઇને એક મહા વિશાળ અગ્નિકુડસમાન બની રહ્યો છે આ સમયે ભીમસિહે પોતાની ઘોડેસ્વાર સેનાને લઇને ઉક્ત માર્ગમા પ્રવેશ કર્યો અત્યત તાપ પડતો હોવાથી તેમનુ સમગ્ર શરીર પ્રસ્વેદથી ભીજાઇ ગયુ હતુ હવે તેમનામા આગળ જવાનુ સામર્થ્ય રહ્યુ નહિ, તેથી તેમણે વિશ્રામ કરવાને માટે ઘન વૃક્ષછાયા નીચે મુકામ કર્યો વૃક્ષછાયા નીચે બેસીને તેઓ પોતાની અવસ્થાનો વિચાર કરી પોતાની જન્મભૂમિ તરફ એક વાર દૃષ્ટિપાત કરવા લાગ્યા તેમનુ હૃદય ભરાઈ આવ્યુ તેઓ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખવા લાગ્યા તેમના નેત્રોમાથી અશ્રુધારા નીકળી પૃથ્વીપર પડવા લાગી તેઓ ગાદીવારસ હોવાથી મેવાડપર રાજ્ય કરી શકયા હોત, પરતુ વિધાતાની વક્રદષ્ટિથી તેમને સ્વદેશનો ત્યાગ કરવો પડયો અને તેઓ સસારરૂપી ભ્રમળમા ગોથા ખાવા લાગ્યા, પણ તેજસ્વી ભીમસિહ પોતાની આવી દુર્દશા જોઇ લેશ પણ હતાશ થયા નહિ તેમને પોતાના બાહુબળ અને હૃદયની દૃઢતાપર સપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે ગમે તેવા સકટમા આવી પડયા છતા પણ હુ મારા બાહુબળ અને હૃદયની દૃઢતાદ્વારા તેમાથી મુક્ત થઇ શકીશ તેમણે ધૈર્ય ધારણ કરી નિરુત્સાહ અને નિરાશાને તિલાજલિ આપી થોડી વારે તેમને તૃષાની અત્યત પીડા થવા લાગી, તેથી તેમણે પોતાના એક અનુચરને જળ લાવવાની આજ્ઞા કરી અનુચર નિકટના ઝરામાથી ચાદીના પાત્રમા જળ લઇ આવ્યો અને ભીમસિહને તે પીવાને માટે આપ્યુ ભીમસિહે શીતળ જળથી ભરેલુ પાત્ર હસ્તમા ગ્રહણ કર્યુ અને તેઓ તેને મુખ સાથે અડાડવાની તૈયારીમા હતા એટલામા તેમના હૃદયમા એક જૂદાજ પ્રકારના ભાવનો ઉદય થયો તેમણે તરતજ જળને પૃથ્વીપર ઢોળી દીધુ અને પાત્રને ઝરણ તરફ ફેકી દીધુ પછી તેઓ બોલ્યા "હે વનદેવિ' મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો મે ભૂલ કરી હતી હુ મારી પ્રતિજ્ઞા ભગ કરવાની અણીપર આવી પહોચ્યો હતો આ દેવારી ગિરિમાર્ગના જળનુ એક બિદુ પણ મારે પ્રાશન કરવુ જોઇએ નહિ' ત્યારપછી રાજકુમાર ભીમસિહ અશ્વારૂઢ થયા અને પોતાના અશ્વને ચાબુક ફટકાવી સેનાસહિત ગિરિમાર્ગની બહાર નીકળી ગયા તેઓ જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી પાદશાહના પુત્ર બહાદૂરશાહની પાસે ગયા બહાદૂરશાહે પરમ આદર અને સન્માનસહિત ભીમસિહનુ સ્વાગત કર્યુ અને તેમને ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વારોના સેનાપતિ બનાવ્યા વળી તેણે તેમના નિર્વાહને માટે બાર પ્રગણા અર્પણ કર્યા, પરતુ મોગલસામ્રાજ્યના વડા સેનાધિપતિ સાથે તેમને કલહ થવાથી બહાદૂરશાહે તેમને અલ્પ સમયમા સિધુ નદીને પેલે પાર મોકલી દીધા શોકની વાત છે કે કાબૂલ દેશમાથી પુન આ દેશમા આવવાનુ ભીમસિહના ભાગ્યમા નહોતુ તેઓ અવિચારીપણાથી શીઘ્રતાથી દોડતા ઘોડાપર ઉભા રહી વૃક્ષશાખાને પકડી તે સાથે ઝુલતા જતા અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા [1]

હવે અમે મહારાણા જયસિહસબધે વિવેચન કરીશુ રાજસિહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા પછી થોડા દિવસમા તેમણે ઔરગઝેબની સાથે સધિ કરી પાદશાહનો પુત્ર અજિમ અને મોગલસરદાર દિલેરખા સધિપત્ર લઇ રાણાની પાસે ગયા રાણાએ ઉત્તમ પ્રકારે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો તેઓ

---

[1] ભીમસિહના વશજ મુનિરાજદ્વારા મહાત્મા ટૉડે આ વૃત્તાત સાભળ્યુ હતુ એમ કહેવાય છે કે ભીમસિહ એક શ્રેષ્ઠ અશ્વારોહી હતા અશ્વ શીઘ્રતાથી ચાલતો હોય તોપણ તેઓ તેની પીઠપર ઉભા થઇને વૃક્ષોની શાખાને પકડી લઇ તેપર ઝુલતા હતા અફસોસ! આ વીરતાભરેલુ કાર્ય કરવાથીજ તેમને આ લોકમાથી અકાલે વિદાય લેવી પડી

મેવાડની સપાટભૂમિમા ઉક્ત મોગલરાજકુમાર તથા મોગલસરદારને મળ્યા હતા તેઓ દશ હજાર અશ્વારોહી તથા ચાળીસ હજાર પાયદલ સનિકોની સાથે મેવાડના વિસ્તૃત ક્ષેત્રોમા ઉભા રહી અજિમ તથા દિલેરખાની વાટ જોવા લાગ્યા આ મહાન દશ્ય જોવાને માટે અસખ્ય મેવાડવાસીઓ તે સ્થળે એકત્રિત થયા દીર્ઘકાળ પછી પરમપ્રિય વસ્તીવાળા પ્રદેશનુ દર્શન થવાથી લોકોને પરમાનદ પ્રાપ્ત થયો તેઓ પર્વતમય પ્રદેશનો ત્યાગ કરી વિસ્તૃત ક્ષેત્રોમા આવી આવીને ઉભા રહ્યા સર્વ લોકોના મુખાર-વિંદપર આશા, ઉત્સાહ અને આનદની પ્રભા પ્રકાશી રહી હતી જય અને આનદના ધ્વનિથી આકાશ મડલને કપાયમાન કરતા તે લોકો ત્યા ઉભા રહ્યા હતા, એટલામા અજિમ અને દિલેરખા પોતાના કેટલાક અગરક્ષકોને લઇને તે સ્થાને આવી પહોચ્યા તેમને જોતાજ રાજપૂતોએ "જય! મહારાજ જયસિહજીની જય!" એવો ગભીર જયનાદ કરી દિગતને ગજાવી મૂક્યુ લાખો માણસોના ઉચ્ચ સ્વરથી થયેલો જયનાદ પ્રતિધ્વનિત થઇ આકાશમા ગુજવા લાગ્યો ઉભય મોગલરાજપુરુષોને મહારાણાએ ઉચિત આદરસન્માન આપ્યુ રાણા જયસિહે દિલેરખાને ગિરિસકટમા બચાવ્યો હતો, તેથી તેણે મહારાણાનો અનેક વાર આભાર માન્યો અને તેમના સ્વર્ગસ્થ પિતા વગેરે સજ્જનોને સહસ્ર વાર ધન્યવાદ આપ્યો રાણાની પ્રચડ સેના જોઇ અજિમ મનમા કિચિત્ ભયભીત થયો, પરતુ દિલેરખા રાજપૂતોની ઉદારતા અને મહાનતા સારીપેઠે જાણતો હતો, તેથી તેને લેશ પણ ભીતિ કિવા ચિતા થઇ નહિ તે સારીપેઠે જાણતો હતો કે વીરહૃદય રાજપૂતો કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કરતા નથી અને તેઓ પોતાને ઘેર આવેલા શત્રુઓપર પણ કદિ અત્યાચાર કરતા નથી તેણે મનમા ધાર્યું કે-" જે જયસિહે વેર લેવાની સધિ મળેલી હોવા છતા પણ મારાપર અનુગ્રહ કરી મને છોડી દીધો હતો તેજ જયસિહ શુ આજે પોતાને ઘેર આવેલા શત્રુપર અત્યાચાર કરશે?' જો કે હીનબુદ્ધિ અજિમને રાજપૂતોપર વિશ્વાસ નહોતો, પરતુ બુદ્ધિમાન દિલેરખાને તેમનાપર કિચિત્ પણ સદેહ આવ્યો નહિ. રાણાજીએ તેને સન્માન આપ્યુ તેથી તેને અત્યત આનદ પ્રાપ્ત થયો સધિકાર્ય સમાપ્ત થયુ અકબરના વિદ્રોહાચરણમા તેમણે જે સહાય કરી હતી, તેના દડતરિકે તેમને પાદશાહને ત્રણ પ્રગણાં આપી દેવા પડયા વળી પાદશાહની આજ્ઞાનુસાર અજિમે જયસિહને જણાવ્યુ કે તમે આજથી તમારો લાલ ઝુડો અને છત્ર વાપરી શકશો નહિ, પરતુ આ દડ નામમાત્રનોજ હતો કેવળ પાદશાહનુ માન રાખવાને માટેજ મહારાણાએ આ શરત માન્ય રાખી હતી ,પરતુ મહારાણાને આ શરત મજુર રાખવાથી લાભજ થયો દિલેરખાએ વિદાય લેતી વખતે મહારાણાને જે વચનો કહ્યા હતા તે પરથી અમારા ઉપર્યુક્ત કથનની સત્યતા સિદ્ધ થાય છે જયસિહની પાસેથી વિદાય લેતી વખતે મોગલસેનાપતિએ નમ્રતાપૂર્વક મહારાણાને જણાવ્યુ કે-' આપના સરદારો સ્વભાવથીજ કઠોર છે અને મારા પુત્રને આપના હિતની રક્ષાને માટે આપના તાબામા સોપવામા આવ્યો છે એના જીવનના બદનામા બનશે ત્યાસુધી આપની પૂર્ણ સ્વાધીનતા રક્ષવામા હુ જરા પણ ત્રુટિ કરીશ નહિ આપ નિશ્ચિત રહેશો આપના સ્વર્ગસ્થ પિતા સાથે મારે મિત્રતા હતી

રાજપૂતોના મિત્ર દિલેરખાનો ઉદ્યોગ સફળ થયો નહિ તેણે રાજપૂતોના હિતનુ રક્ષણ કરવાને માટે પ્રચડ ઉદ્યોગ કર્યો હતો પરતુ તે ભવિતવ્યની અનિવાર્ય ગતિ રોકી શક્યો નહિ દિલેરખાનો ઉદ્યોગ વિફળ થયા પછી મહારાણાએ પોતાના ખડગ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો રાજસિહાસનપર બેઠા પછી ચાર પાચ વર્ષ તેમને કામેરીમોગલોના ભીષણ આક્રમણથી પોતાની રક્ષા કરવા માટે પુન પર્વતમા જઇ આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડયો હતો કોઇ કોઈ વખત તેમણે પર્વતમાથી બહાર આવીને પણ તેમની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું રાજ્યની આ પ્રકારની દુર્દશાના સમયમાં રાણાજીનુ વિપુલ ધન ખર્ચાઇ ગયુ હતું પરતુ મહારાણાએ આ વ્યય વેઠીને પણ અનત કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી આ પરથી જણાશે કે ખરેખર મેવાડભૂમિ રત્નગર્ભા છે પુણ્યસલિલા ગિરિતરગિણીની વચ્ચે મહારાણાએ એક પુસ્તો બાધી "જયસમદ" નામનુ એક વિશાળ સરોવર બનાવ્યુ ભારતવર્ષમા જેટલા તળાવો છે, તે સર્વમા "જયસમદ" સર્વથી મોટુ છે પ્રકૃતિની અનુકૂળતાથી "જયસમદ" સરોવર બહુ સુગમતાપૂર્વક બાધી શકાયું હતુ જે સ્થાને આ સરોવર બધાયુ છે, ત્યા પ્રથમ ઢેબર નામનુ એક નાનુ તળાવ હતું આ તળાવને વિસ્તૃત કરીને મહારાણાએ તેની ચારે તરફ બધ બાધી લીધો આ જયસમદનો ઘેરાવો પદર કોશથી

ઓછો નથી જયસમદને લીધે ખાસ કરીને ધાન્યના ક્ષેત્રોને ઘણો ફાયદો થયો આ સરોવરને તટેજ મહારાણાએ પોતાની પ્રિય રાણી કમલાદેવીને માટે એક શોભાયમાન મહાલય બધાવ્યો હતો

ગૃહકલહને લીધે મહારાણાનુ શેષ જીવન અત્યત દુખિત અવસ્થામા વ્યતીત થયુ તેમના હૃદયની શાતિનો બહુધા લોપ થયો આ ઝગડાનુ મૂળ વિશેષાશે તેમની સ્ત્રીપરાયણતા હતી આ અનર્થકારક વૃત્તિથી તેમનુ સન્માન અને ગારવ એ સર્વનો લોપ થયો જયસિહની જેટલી રાણીઓ હતી, તે સર્વમા તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર અમરસિહની માતાજ સૌથી વડી હતી આ રાણી બૂદીના હાડાવશમા ઉત્પન્ન થઇ હતી આ હાડાકુલે ગિહલોતકુળ ઉપર અનેક ઉપકારો પણ કર્યા હતા અને અનેકવાર અનિષ્ટ પણ તે કુલદ્વારાજ થયુ હતુ હાડારાજકુમારી સર્વ રાણીઓથી વડી હતી, તેટલા માટે ધર્માનુસાર તેનાપરજ રાણાએ અધિક અનુરાગ રાખવો ઉચિત હતો, પરતુ તેઓ કામને વશ થઇ પોતાની વડી રાણી ઉપર સ્નેહ રાખવાને બદલે નવીન રાણી કમલાદેવીપર અત્યત આસક્ત થયા કમલાદેવી નાની હોવા છતા પણ પોતાના સ્વામીદ્વારા અધિક સન્માનને પ્રાપ્ત થઇ, તેથી તે પોતાની શોકયની સાથે વૈરભાવ રાખવા લાગી આ વૈરભાવને લીધે રાજકુટુબમા ઝગડો ઉત્પન્ન થયો આ ઝગડાને લીધે શત્રુઓ વિશેષ પ્રબળ થયા અને મેવાડનુ રાજ્ય અસત હીન દશાને પ્રાપ્ત થયુ માહોમાહેના અનર્થકારક લડાઇઝગડાથી મેવાડરાજ્યની જે ખરાબી થઇ તે શત્રુઓના આક્રમણથી પણ થઈ હોત નહિ ભારતવર્ષના રાજાઓ એક કરતા અધિક રાણીઓ પરણે છે તેથી જે નુકસાન થાય છે, તે આ વૃત્તાતપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે પ્રતિષ્ઠા અને મહાનતાની પ્રાપ્તિને માટે ભારતવર્ષના અન્યાન્ય રાજાઓ જે કુરીતિનુ અવલબન કરી રાજ્યમા મહાન અનર્થ ઉત્પન્ન કરતા હતા, તેનુ અવલબન ગિહલોતકુલના રાજાઓ કદિ પણ કરતા નહોતા, એ મેવાડનો ઇતિહાસ વાચવાથી સારી રીતે સમજાશે બાપ્પા રાવલના વશજો ઉત્તમ પ્રકારે રાજશાસન ચલાવતા હતા આ વશના રાજકુમારોને ઉત્તમ રાજનીતિનુ શિક્ષણ આપવામા આવતુ હતુ અને તે કારણથી તેમનુ ચરિત્ર અસત ઉન્નત થતુ હતુ

અમરસિહની માતાપ્રત્યેનો કમલાદેવીનો વૈરભાવ દિવસાનુદિવસ વૃદ્ધિગત થતો ગયો અને તે એટલો બધો પ્રબળ થઇ ગયો કે તે ઉભયનુ સાથે રહેવુ પણ અસભવિત થઈ ગયુ જે જયસિહે આ સમયપૂર્વે ઔરગઝેબ સાથેના યુદ્ધમા અદ્ભુત વીરતા અને પ્રચડ પરાક્રમ પ્રકાશિત કર્યું હતુ તેમણે આ ગૃહકલહમાથી મુક્ત થવાને માટે પોતાની વડી રાણીને છોડી પોતાની પ્રાણપ્રિય [1] કમલાદેવીને માટે આ સરોવરને તટે એક શોભાયમાન મહાલય બધાવ્યો હતો તેઓ પોતાનુ રાજ્ય તથા કુમાર અમરસિંહને પાચોલી મત્રીના હાથમા સોપી ઉક્ત ચિત્તવિનોદિનીના પ્રેમમા લુબ્ધ બની અત્યત પ્રમાદી જીવન ગાળવા લાગ્યા; પરતુ ત્યા પણ તેઓ શાતિ પામી શક્યા નહિ તેમના પુત્રો તોફાન કરવા માડયા તેથી તેઓ તે સ્થાન છોડી શીઘ્ર પાટનગરમા આવ્યા અમરસિહે યુવાવસ્થાની ચચળતાથી એક મદોન્મત્ત હાથીને નગરમા છોડી મૂકયો આ કિવા કોઈ ઇતર કારણથી મત્રીએ કુમારનો તિરસ્કાર કર્યો, આથી ક્રોધે ભરાઇ રાજકુમારે મત્રીનુ ઘોર અપમાન કર્યું આ હકિકત મહારાણાને કાને પહોચી પોતાના પુત્રનુ આવુ દુર્વર્તન જોઈ મહારાણા પોતાના મનમા અત્યત શકિત થયા અને અમરસિંહને ઉચિત શિક્ષા કરવાને માટે પોતાનો એકાત વાસ છોડી, માર્ગમા ચિતોડપુરીનુ દર્શન કરી ઉદયપુર આવ્યા, પરતુ નિર્બુદ્ધિ અમરસિહે પોતાના પિતાના આગમનની પણ વાટ જોઇ નહિ તેણે રાણાનો પ્રમાદ તથા અધર્મનો વિચાર કરી અને પોતાની માતાની આજ્ઞા સાભળી પિતાની સાથે વૈર કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી તે શીઘ્ર બૂદીમા પોતાના મામા હાડારાજાની પાસે ગયો અને દશહજાર શસ્ત્રસજ્જીત સૈનિકોને પોતાની સાથે લઇ પિતાના રાજ્યપર ચઢી આવ્યો આ સમયે મેવાડના સરદારોએ પણ અમરસિહને સહાય કરી હતી અનેક સરદારો અને સામતો આળસુ રાજાનો પરિત્યાગ કરી અમરસિહના પક્ષમા જઇ ભળ્યા. રાણા મહાસકટમા આવી પડયા આ અનિવાર્ય યુદ્ધમાથી બચવાનો કોઇપણ ઉપાય નહિ જોઇ તેઓ અતે અરવલી પર્વત ઓળગીને પોતાના રાજ્યમાથી ગદવાડરાજ્યમા નાસી ગયા અને ત્યાના મુખ્ય સાડવિક રાજાને પોતાના પુત્રને સમજાવવા માટે મોકલ્યો, પરતુ રાજ્યના અનેક સરદારોની સહાય

૧ કમલાદેવીનો જન્મ પરમારકુલમા થયો હતો. તેના દેશમા તે "રૂઠી રાણી" ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

મળવાથી અમરસિંહ ગર્વિત થઇ ગયો હતો તેથી તેણે તેની એક પણ વાત સાભળી નહિ અને ખજાનો હસ્તગત કરવાને માટે તેણે પોતાની સેના લઇને કમનમેર તરફ કૂચ કરી દિપ્રાસરદારના હાથમા આ નગરનો શાસનભાર હતો આ સરદાર વિદ્વાન અને ચતુર યોદ્ધો હતો જો કે વિદ્રોહી અમરસિંહની પાસે મોટી સેના હતી, તથાપિ તે સરદારે રાજકુમારનો સર્વ પરિશ્રમ નષ્ટ કરી દીધો વિફલમનોરથ થવા છતા પણ અમરસિંહ પોતાના પિતાની સાથે સધિ કરવાને તત્પર થયો નહિ, પરતુ જ્યારે તેણે જાણ્યુ કે રાઠોડ લોકો આ વિદ્રોહાનલ શાત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે અને મેવાડના અનેક સામતો ગુપ્ત રીતે મેવાડનુ રાજ્ય હસ્તગત કરવાને પ્રયાસ કરે છે તથા રાણાના સામતોએ જિલવાડાના ગિરિમાર્ગની રક્ષા કરવાને માટે પ્રાણવિસર્જન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે,[1] ત્યારે તે ભયભીત થયો અને પોતાના પિતાની સાથે સધિ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો પછી ઉભયવચ્ચે સધિ થઇ ભગવાન એકલિગજીના મદિરમા જઈ પિતાપુત્ર ઉભયે સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા આ સધિઅનુસાર એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો કે રાણાએ જયસમદ છોડી પાટનગરમા આવવુ અને અમરસિંહે તે નિર્જન મહાલયમા જઈ પિતાના જીવનકાળપર્યત ત્યાજ નિવાસ કરવો

રાણા જયસિંહે વીસવર્ષપર્યત રાજ્ય કર્યુ સુકુમાર અવસ્થામા તેમણે જે ઉચ્ચ ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તે ઉચ્ચ ગુણો જો પાછળથી પણ તેમનામા સ્થાયી રહ્યા હોત તો તેઓ સુગમતાથી મોગલોના હાથમાથી પોતાના દેશની સ્વાધીનતાનો ઉદ્ધાર કરી શકત, પરતુ સ્ત્રીપરાયણતાએ તેમનુ સત્યાનાશ વાળ્યુ હતુ સ્ત્રીપરાયણતા રૂપી પાપથી મૂઢ બની તેઓ અસત આળસુ અને કર્મહીન થઇ ગયા તેમણે બાલ્યાવસ્થામા જે યશ તથા ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યા હતા તે તેઓ પાછળથી ચિરકાળને માટે ખોઇ બેઠા અને જો તેમણે મહાપ્રચડ જયસમદ ન બધાવ્યુ હોત તો તેમનું નામ પણ મેવાડના ઇતિહાસમાથી લુપ્ત થઇ જાત

રાણા જયસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર અમરસિંહ (બીજો) સવત ૧૭૫૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૦) મા સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા અમરસિંહ નામનુ જે માહાત્મ્ય છે તેનો અધિકાંશ એમનામા હતો એમના પૂર્વજ અમરસિંહની વીરતા અને મહાનતા ઘણે ભાગે એમનામા હતી, પરતુ એમને પોતાના પિતાની સાથે જે અત્યત વૈરભાવ હતો, તેથી મેવાડભૂમિનુ ઘણુ આતરિક બળ નષ્ટ થઈ ગયુ હતું જો અમરસિંહે પોતાના પિતાની સાથે વૈર બાધી પોતાના રાજ્યનું બળ નષ્ટ કરી નાખ્યુ ન હોત તો મોગલસામ્રાજ્યની અવનતિ થઇ તે વખતે મેવાડભૂમિ પોતાના નષ્ટ થયેલા ગૌરવને પુન પ્રાપ્ત કરી લેત, પરતુ મેવાડભૂમિ ભાગ્યહીન હતી, નહિ તો વીરશ્રેષ્ઠ દેશભક્ત રાજસિંહનો પુત્ર જયસિંહ સ્ત્રીપરાયણ શામાટે નિવડયો હોત? રાણા રાજસિંહ અને તેમના રાજ્યનું વૃત્તાત વાચવાથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થાય છે કે રાજાના ચારિત્ર્ય ઉપરજ રાજ્યનું સુખદુ:ખ નિર્ભર રહે છે રાજપૂતકુલગૌરવ સ્વદેશાનુરાગી, વીરકેસરી રાજસિંહે પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ વીરતા, મહાનતા અને તેજસ્વિતાના બળથી પોતાની પ્રજાના હૃદયમા જ્વલત સ્વદેશાનુરાગ તથા આત્મોત્સર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેમણે અસીમ સ્વદેશાનુરાગ અને આત્મોત્સર્ગના પ્રભાવથી મોગલ પાદશાહની વિપુલ સેનાની વિરુદ્ધ ખડ્ગધારણ કરી પાદશાહને તેના પુત્રોને તથા તેની રણવિશારદ સેનાને પરાસ્ત કરી હતી પરતુ તેમના ઉત્તરાધિકારી મેવાડવાસીઓની સહાય અને સહાનુભૂતિ હોવા છતા મેવાડભૂમિને એવી હીન દીનદશામા છોડી ગયા કે બીજો કોઇ વીર હજારો પ્રયત્ન કર્યા છતા પણ આ દુર્દશામાથી તેનો ઉદ્ધાર કરી શકયો નહિ

રાજસિંહાસનપર બેઠા પછી થોડા દિવસમાજ અમરસિંહે દિલ્હીના સમ્રાટના ઉત્તરાધિકારી શાહઆલમની સાથે સધિ કરી લીધી આ સધિ કરવામા તેની વિચક્ષણ દૂરદર્શિતાનો ઉત્તમ પરિચય આપણને મળે છે જે સમયે તેઓ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર બેઠા, તે સમયથી મોગલ રાજવશમા ભયકર ગૃહકલહનો પ્રવેશ થયો હતો મોગલોના રાજ્યની આવી દુર્દશા જોઈ દૂરદર્શી મહારાણા અમરસિંહે ભાવી મોગલસમ્રાટની સાથે સધિ કરી લીધી આ સધિ ગુપ્ત રીતે કરવામા આવી હતી જે સમયે શાહઆલમ સિંધુનદીને પેલે પાર ગયો હતો, તે સમયે મેવાડની સેના તેને સહાય કરવાને

[1] આ પ્રસગે જે કેટલાક સરદારો રાજાના પક્ષમા બાધ્યા હતા, તેમા બિજોલીના વૈરીસાલ, સલુબરના કુડલસિંહ ગનોરાના ગોપીનાથ અને દેલોરીના સોલકી પણ હતા

માટે તેની સાથે ગઈ હતી આ વખતે શક્તાવતસરદાર મેવાડની સેનાના સેનાધિપતિ હતા તેમણે ત્યા મહાપ્રચડ પરાક્રમ દાખવ્યુ હતુ એમ કહેવાય છે કે આ ઉત્તમ પ્રસંગે દૂરના દેશમા શાહઆલમની સાથે સધિ કરી લેવામા આવી હતી [1]

જે દ્વારા મોગલ રાજકુલનો નાશ થયો અને જે દ્વારા શ્વેત દ્વીપવાસી બ્રિટિશસિહની પ્રભુતાનો માર્ગ આ દૂરના દેશમા માફ થઈ ગયો, તે ઘટના વિષે વિવેચન કરવુ અત્યત આવશ્યક છે આ વિવેચનપરથી એક અમૂલ્ય રાજનૈતિક તત્ત્વ આપોઆપ વિદિત થઈ જશે આ તત્ત્વના મહિમાથી મોહિત થઈને ભારતબધુ મહાત્મા ટૉડે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ છે કે –" આ તત્ત્વે અમારી સમક્ષ સકેતની પેઠે આવીને અમને સાવચેત કરી દીધા છે કે નીતિબળની મહાયવિના કેવળ ખડગના બળથી ભારતવર્ષનુ શાસન કરવાથી વિપત્તિમા પડવુ પડશે "

હિદુઓના વૈરી ઔરગઝેબની શાસનપ્રણાલી લક્ષમા લેવાથી મહાત્મા ટૉડના પૂર્વોક્ત કથનની સત્યતા ઉત્તમ પ્રકારે સમજાશે બનગર્વિત દુરાચારી ઔરગઝેબ પોતાના અસીમ બળપર વિશ્વાસ રાખીને ધર્માત્મા રાજપૂતોની ઘૃણા કરતો હતો આથી તેણે પોતાના તથા પોતાના અતિ વિસ્તૃત રાજ્યના મૂળમા જાતેજ કુહાડીનો પ્રહાર કર્યો બળથી અધ બની જવાથી તે પોતાની ખરી અવસ્થાથી પરિચિત નહોતો, પરતુ આ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે રાજનીતિજ્ઞ અકબરે જે મહાપ્રચડ રાજ્યના મૂળ ઉંડા જમાવ્યા હતા, તે રાજ્ય કેવળ ઔરગઝેબનાજ દુરાચરણથી કપાયેના મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે કપાયમાન થતુ હતુ ઔરગઝેબે એક પળ પણ પોતાના રાજ્યના હિતનો વિચાર કર્યો હોત તો મોગલસામ્રાજ્યનો નાશ આટલો જલદી થાત નહિ વિચાર કરવાથી આ વાત ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ બેસે છે કે એક માણસ રાજ્યશાસન ચલાવવામા ગમે તેટલો ચતુર હોય, રણનીતિમાં ગમે તેટલો કુશળ હોય, તેને ગમે તેટલી સેનાની સહાય હોય ને તે ગમે તેવો પરાક્રમી હોય, તથાપિ જ્યાસુધી તે પ્રજાનો પ્રેમ સપાદન કરતો

[1] રાણા અને શાહઆલમ બહાદુરશાહની વચ્ચે જે સધિ થઇ હતી, તેના સધિપત્રપર શાહઆલમના હસ્તાક્ષર છે અને તેણે સ્વહસ્તે લખ્યું છે કે –" પ્રજાના હિતના જે છ પ્રસ્તાવો શ્રીમાને સાદર કર્યા છે અને મે સ્વીકાર્યા છે તે ઈશ્વરકૃપાથી લાભદાયક ફળ ઉત્પન્ન કરશે "

આ પ્રસ્તાવો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ચિતોડનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો

(૨) ગૌહત્યા બધ કરવી*

(૩) શાહજહાના સમયમા જે જે પ્રદેશો મેવાડની અતર્ગત હતા તે તે સર્વ પાછા સોપવા

(૪) સ્વર્ગસ્થ પાદશાહ અકબરના શાસનકાળની પેઠે હિદુઓને સપૂર્ણ સ્વતત્રતાપૂર્વક પોતાના ઈષ્ટદેવની પૂજા તથા ધર્માચરણ કરવા દેવુ

(૫) આપ જે રાજકર્મચારીને પદભ્રષ્ટ કરશો, તેને મહારાણા કિચિત્ પણ આદર આપશે નહિ.

(૬) હવે દક્ષિણના યુદ્ધમા આપને મહારાણા તરફથી સેનાની સહાય મળશે નહિ+

* ગૌહત્યાને હિદુઓ અત્યત ઘૃણિત કાર્ય ગણે છે કર્નલ ટાડ જણાવે છે કે ગાયની ઉપર હિદુઓની જે આતરિક ભક્તિ છે, તે સબધે વિચાર કરવાથી આપણને એક મહાન રાજનૈતિક શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે ઈ० સ० ૧૮૧૭–૧૮ મા રાજપૂતોની સાથે બ્રિટિશસરકારને જે સધિ થઈ હતી તેમા જે પ્રસ્તાવો હતા તેમા ગૌહત્યાનુ નિવારણ કરવાનો પ્રસ્તાવ પણ હતો

+ મેવાડની સેના અજીમના પક્ષમા રહીને દક્ષિણમા યુદ્ધ કરતી હતી, એ વાતની સત્યતાનુ રાણાપર અજીમે લખેલો પત્ર સમર્થન કરે છે આ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો —

" રાણા અમરસિહજીને નિવેદન થાય કે આપની અરજી મને યથાસમયે મળી આપની માતાસબધી સમાચાર વાચી મને અત્યત દુખ ઉત્પન્ન થયુ પરતુ લાચાર! વિધાતાના લેખની નિવૃત્તિ કોઇ પણ માણસ કરી શકતો નથી અમારા કલ્યાણને માટે સદા પ્રાર્થના કરશો. રાજા રાયસિહે આપને વિષે એક વાત કહી હતી હુ આપને મારા મિત્ર સમજુ છુ આપ રાજભક્ત હોવાથી નિશ્ચિત રહેજો આપના મહાન પૂર્વજોની સમસ્ત ભૂમિ આપનીજ રહેશે પરતુ હાલમા આપને એક કર્તવ્ય બજાવવાની સધિ પ્રાપ્ત થઇ છે વિશેષ વૃત્તાત આપને આપના નોકર તરફથી જ્ઞાત થશે. મને ભૂલશો નહિ આપની રાજપૂત સેનાએ અત્યુત્તમ શૌર્ય દર્શાવી કીર્તિ સંપાદન કરી છે "

નથી જ્યાંસુધી તે પ્રજાને સંતુષ્ટ કરતો નથી, ત્યાંસુધી તે યદિ પણ પોતાના રાજ્યને દૃઢ અને ચિરસ્થાયી બનાવી શકતો નથી મહાત્મા ટૉડના સમયમાં બ્રિટિશસામ્રાજ્ય હિંદમાં જેટલો ફેલાવો પામ્યું હતું, તેના કરતાં ઔરંગઝેબના સમયમાં મોગલસામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અધિક હતો વળી તેની પાસે રક્ષાની સામગ્રી પણ અત્યંત મોટી અને સુદૃઢ હતી વળી રાજપૂતોની સાથે મોગલોનો શોણિતસંબંધ પણ ચાલુ થઈ ચુક્યો હતો રાજપૂત લોકોપર અત્યાચાર કરવામાં આવતા હતા તે છતાં પણ તેઓ તેમના રાજાનું હિત સાધવાને માટે અર્થ અને પોતાના પ્રાણનું સુદ્ધાં બલિદાન આપવામાં ચુકી કરતા નહોતા અરે, તેઓ સિંધુનદીને પેલ પાર જઈ કાબુલમાં પણ તેમને માટે લડતા હતા અને તે પ્રદેશમાં વિજય પ્રાપ્ત કરતા હતા ભારતવાસીઓ ચિરકાળથી રાજ્યભક્ત રહેતા આવ્યા છે આથી તેઓ રાજાના અત્યાચાર સહન કરીને પણ તેમને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાને તૈયાર થતા હતા ભારતવાસીઓની રાજભક્તિ અકબર સારીપેઠે સમજી ગયા હતા જહાંગીર અને શાહજહાં પણ અકબરનીજ નીતિ અનુસાર ચાલતા હતા આથી તેઓ ભારતવાસીઓની રાજભક્તિનો યોગ્ય બદલો આપતા હતા પરંતુ દુરાચારી ઔરંગઝેબ હિંદુઓની રાજભક્તિનો મહિમા સમજ્યો નહિ તે હિંદુઓની રાજભક્તિ અને ઉદારતાનો અવળો અર્થ કરતો હતો તે કહેતો હતો કે હિંદુઓ મારા પ્રચંડ બળથી ભયભીત થઈને મારે શરણે આવે છે તેણે હિંદુઓની રાજભક્તિનો તેમને શોચનીય બદલો આપ્યો જો ઔરંગઝેબની ઈચ્છા હોત તો તે સુગમતાથી પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ નીતિ ગ્રહણ કરી હિંદુઓની ઉચ્ચ રાજભક્તિ અને ઉદારતાનો ઉચિત બદલો તેમને આપી શકત પરંતુ તેણે તેમ ન કરતાં પરમ વિશ્વાસુ અને પરમ રાજભક્ત રાજપૂતોની સાથે પશુસમાન આચરણ કર્યું અને અયોગ્ય જજીઆવેરો સ્થાપિત કરી તેમની રાજભક્તિનો અનાદર કર્યો આ ઘૃણિત જજીઆવેરાની સ્થાપના યથાર્થીજ મોગલસામ્રાજ્યનો નાશ થયો હતો જો ઔરંગઝેબ પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ નીતિઅનુસાર ચાલી આ ઘૃણિત મુંડકર (જજીઆવેરો) સ્થાપિત ન કરત અને હિંદુઓપર કઠોર અત્યાચાર ન કરત તો મોગલ સામ્રાજ્યનું અધઃપતન આટલું શીઘ્ર થાત નહિ દુરાચારી ઔરંગઝેબને સર્વ હિંદુઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવાની અભિલાષા હતી પરંતુ રાજપૂતકેસરી રાજસિંહના પ્રચંડ પરાક્રમની આગળ તેની આ દુષ્ટ અભિલાષા પૂર્ણ થઈ નહિ પણ તેમના અવસાન પછી તેણે હિંદુઓને બળાત્કારે મુસલમાન કરવા માંડ્યા અને જજીઆવેરામાંથી કોઈ પણ હિંદુ મુક્ત થઈ શક્યો નહિ

ઔરંગઝેબ હિંદુઓનો ભયંકર વૈરી હતો તેના જીવનની પ્રત્યેક ઘટના આ કથનની સત્યતા સિદ્ધ કરે છે જે હિંદુ પોતાનો ધર્મ છોડી મુસલમાન થતો તેને દુરાચારી ઔરંગઝેબ આદરસહિત આશ્રય આપતો અનેક હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ છોડી ઔરંગઝેબનો આશ્રય ગ્રહણ કરતા હતા આમાંના એક ધર્મભ્રષ્ટ માણસનું વૃત્તાંત અહીંઆ લખીશું આ વૃત્તાંત વાંચવાથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થશે કે આવા ધર્મભ્રષ્ટ માણસોને આશ્રય આપીને પણ ઔરંગઝેબે પોતાના પગમાં કુહાડીજ મારી હતી આ અવિચારી કૃત્યથી જે વિષમય ફળની ઉત્પત્તિ થઈ તે ફળ તેના વંશજોને ચિરકાળપર્યંત ભોગવવું પડ્યું આથી મોગલસામ્રાજ્યના ધ્વંસનો માર્ગ સાફ થઈ ગયો હતો સિસોદીઆકુળની હનકી શાખામાં રાવ ગોપાળસિંહ નામનો એક રાજપૂત ઉત્પન્ન થયો તે ચંબલનદીના તટપર આવેલા રામપુર[1] રાજ્યનો ઉપભોગ કરતો હતો તે મહારાણાનો માંડલિક હતો એક વખત રાવ ગોપાળસિંહ પોતાની પ્રચંડ રાજપૂત સેનાને લઈ દક્ષિણમાં યુદ્ધ કરવાને ગયો ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યનો શાસનભાર પોતાના પુત્રના હાથમાં સોંપ્યો હતો

૧ રામપુર નામનું એક બીજું નગર પણ છે તેને રામપુર ટૅાંક કહેવામાં આવે છે અને આને રામપુર ભાનપુર કહેવામાં આવે છે રાવ ગોપાળે પ્રસિદ્ધ ચંદાવતગોત્રમાં જન્મ લીધો હતો ચંદાવત કુળના અધિકારમાં આ ફળદ્રૂપ ભૂમિ દીર્ઘકાળપર્યંત રહી હતી પછી રાણા (દ્વિતીય) જગતસિંહે પોતાના ભાણેજ અંબરરાજકુમાર મધુસિંહને આ ભૂમિ અર્પણ કરી હતી મધુસિંહે સિંહાસનપર બેસી કૃતઘ્નતા અને ન્યાયના પવિત્ર મસ્તકપર લત્તાપ્રહાર કરી રામપુર પ્રદેશ હોલ્કરને આપી દીધો આ રીતે મેવાડનું એક પ્રધાન અંગ પૃથક્ થઈ ગયું ચંદાવત સામંતોએ પોતાના પૂર્વજોની આ પ્રાચીન ભૂમિને સંપૂર્ણ છોડી દીધી નહોતી તેના અંતસ્થ ભાગમાં આવેલા આમૂદ કિલ્લાસહિતના થોડા ભાગને તેઓ સાચવી રહ્યા હતા અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં છતાં પણ તેમણે આ ભાગ છોડ્યો નહોતો આ ભાગનો ઉપભોગ તેમણે ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૧ સુધી કર્યો હતો.

તેનો કુનકલંક પુત્ર તે રાજ્યની ઉપજ પોતાના પિતા પાસે નહિ મોકલતા પોતેજ સ્વાહા કરી ગયો ત્યારે રાવ ગોપાલસિંહે પાદશાહને પોતાને ન્યાય અપાવવા માટે પ્રાર્થના કરી ઉક્ત મૂર્ખ રાજકુમાર પોતાના પિતાના તથા પાદશાહના ક્રોધાગ્નિથી મુક્ત થવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી તેને એક ઉપાય જડ્યો આ ઉપાયદ્વારા એ સંકટમાથી તેની મુક્તિ થઇ આ ઉપાય એ હતો કે તેણે હિંદુધર્મનો પરિત્યાગ કરી ઈસ્લામધર્મ સ્વીકાર્યો આથી ઔરંગઝેબ તેનાપર પ્રસન્ન થઇ તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો, એટલુ જ નહિ પરંતુ તેને રામપુરનુ રાજ્ય પણ સમર્પણ કરી દીધુ. પોતાના કુલ-કલંક પુત્રના આ દુષ્કૃત્યથી ગોપાળસિંહને અત્યંત તિરસ્કાર આવ્યો અને તેણે તેનાપર બદલો લેવાને માટે પોતાની સેનાસહિત રામપુરપર આક્રમણ કર્યુ, પરંતુ તેનો ઉદ્યોગ સફળ થયો નહિ તેનો પરાભવ થવાથી પોતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે તેણે રાણા અમરસિંહનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો દુષ્ટ ઔરંગઝેબ આ વાત જાણી અત્યંત ક્રોધિત થયો રાણાએ ગોપાળસિંહને આશ્રય આપ્યો તેથી પાદશાહ તેમને વિ-દ્રોહી ગણવા લાગ્યા અને તેમની હિલચાલ તપાસવાને માટે પોતાના પુત્ર અજિમને માળવારાજ્યમા રહેવાની આજ્ઞા કરી. પાદશાહનો પરમભક્ત એવો એક રાજપૂત[1] પોતાના જીવનચરિત્રમા ઔરંગઝેબ,ના ઉક્ત દુરાચરણનુ સ્પષ્ટ વર્ણન કરી ગયો છે તેણે પોતાના ગ્રંથમા એક સ્થળે લખ્યુ છે કે–"પાદ-શાહ પોતાના અત્યંત વિશ્વાસુ અને સહાયક રાજપૂતોપર કિંચિત્ પણ અનુગ્રહ કરતો નહોતો આ કારણ થી તેની સેવા કરવા માટે રાજપૂતોનો આગ્રહ મંદ પડી ગયો હતો" પાદશાહને તેની દુષ્ટતાનો બદલો આપવાનેજ મહારાણા અમરસિંહે તેની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું રાણાને સહાય કરવાને માટે માનવરાજ પણ યુદ્ધભૂમિમા આવ્યા હતા આ વખતે અજિમ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર હતો તે પ્રદેશમા મહારાષ્ટ્રીઓ નીમસિંધિઆ નામના એક રણવિશારદ મહારાષ્ટ્રીને પોતાનો સેનાપતિ બનાવી ભયંકર વિગ્રહ કરી રહ્યા હતા[2] આ ભયંકર અગ્નિ શાંત કરવાને માટે પાદશાહ ઔરંગઝેબે અજિમની સાથે રાજા જયસિંહને મોકલ્યા, પરંતુ તેમને સફળતા મળી નહિ પાદશાહના કઠોર અત્યાચારથી તે સમયે ભારતના સર્વ દેશોમા વિગ્રહાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ રહ્યો હતો પાદશાહ વૃદ્ધાવસ્થામા પ્રવેશ કરી ચુક્યો હતો, તેથી સર્વ લોકો મોગલોના દાસત્વરૂપી જંજીર છિન્નભિન્ન કરી નાખવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા પાદશાહ તે ક્યા ક્યા સંભાળે ક્યા ક્યા ભાગની રક્ષા કરે? કોનુ કોનુ દમન કરે? એક તરફ મહાપરાક્રમી મહારાષ્ટ્રીઓ વીરકેસરી શિવાજીના મંત્રથી દીક્ષિત થઇ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે બાલસૂર્યની પેઠે ધીમે ધીમે પ્રચંડ મૂર્તિ ધારણ કરી રહ્યા હતા અને બીજી તરફ પીડિત અને દુખિત રાજપૂત લોકો મોગલરાજ્યથી અલિપ્ત થતા જતા હતા આથી પાદશાહ અત્યંત ભયભીત અને વ્યાકુલ થયો, પરંતુ આ સંકટમાથી તેનો ઉદ્ધાર થયો નહિ તેની વૃદ્ધાવસ્થા જોઇ તેના પુત્રો મોગલ-રાજ્ય પોતાપોતાના અધિકારમા લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને તે માટે ગમે તેવા ભયંકર સંકટો સહન કરવાને–અરે પ્રાણાર્પણ પણ કરવાને તૈયાર થયા આ સર્વ દારુણ સંકટોથી પીડિત થઇ, પચાસ વર્ષ-પર્યંત ભયંકર રાજનીતિથી રાજ્યશાસન ચલાવી પાદશાહ ઔરંગઝેબ પોતે વસાવેલા ઔરંગાબાદ નગરમા ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૭ મા (જિલ્કાદની નવમી તારીખે) આ લોકનો ત્યાગ કરી યમદ્વારે પહોચી ગયો જે દિવસે તેનુ મરણ થયુ તેજ દિવસે તેના પુત્રપૌત્રાદિમા મહા કોલાહલ મચી ગયો પિતાના મરણનો શોક કરવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ તે સર્વ તખ્ત પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પાટનગર તરફ દોડ્યા પ્રથમ ઔરં-ગઝેબના પુત્ર અજિમે શહેનશાહત પોતાના અધિકારમા લીધી પછી તે પોતાના જ્યેષ્ઠબંધુ સુલતાન મોઆજિમને તેની સેના સાથે પાટનગર તરફ આવતો જોઇ તેનો મનોરથ નષ્ટ કરવાની ઇચ્છાથી ધાન અને કોટાના રાજપૂતોને પોતાની સાથે લઇને તેની ગતિ રોકવાને માટે આગ્રામા ગયો મેવાડ, માર-વાડ વગેરે રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમા આવેલા સર્વ રાજ્યોના રાજાઓ મોઆજિમની પતાકાનીચે આવીને એકત્રિત થયા આ સર્વ રાજપૂતોને પોતાની સાથે લઇ સુલતાન મોઆજિમ જાજો નામના સ્થળે

૧ આ જીવનચરિત્રમાંનો કેટલોક ભાગ કર્નલ ટૉડને મળ્યો હતો

૨ ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૬–૭.

૩ કેટલાક અંગ્રેજો દીન, હીન ભારતસંતાનોના હિતને માટે ચિંતા કરતા હતા અને હજી પણ કરે છે આ સર્વ ભારતહિતૈષીઓમા મહાત્મા ટૉડ શ્રેષ્ઠ છે તેમને ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થયુ હતુ તે માટેજ તેઓ શ્રેષ્ઠ હતા એમ

અજિમની સેના સામે આવી ઉપસ્થિત થયો અજિમનો સખ્ત પરાભવ થયો અને તે ઘાત તથા કોટાના રાજા તથા પોતાના પુત્ર બેદરબખ્તની સાથે સમરભૂમિમા માર્યો ગયો હવે મોઆઝિમ સંપૂર્ણત નિષ્કટક થયો અને તે શાહઆનમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પિતાના તખ્તપર વિરાજમાન થયો

મોઆઝિમમા અનેક સદ્ગુણો હતા આ સદ્ગુણોથી મોહિત થઇ રાજપૂતો તેનાપર પ્રેમ કરતા હતા વળી તેનો જન્મ પણ રાજપૂત સ્ત્રીના ગર્ભથી થયો હતો, તેથી સર્વ રાજપૂતો તેનાપર સુપ્રસન્ન હતા જો સુલતાન મોઆઝિમ હિંદુહિતૈષી શાહજહાની પછી મોગલસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થાત તો વીરવર બાબરે સ્થાપન કરેલુ રાજ્યવૃક્ષ આટની શીઘ્રતાથી ભારતભૂમિમાથી નિર્મૂળ થાત નહિ જો આમ થાત તો આજપર્યંત મોગલો તખ્તેતાઉસપર વિરાજમાન થઈ એશિયાના એક પ્રબળ રાજ્યના સ્વામીતરિકે જગતમા પ્રસિદ્ધ થાત પરતુ તેના ભાગ્યમા શીઘ્રતાથી નાશ થવાનુંજ લખ્યુ હશે નહિ તો ઔરગઝેબ જેવો ક્રૂર પાદશાહ મોગલસિંહાસનને કલંકિત શામાટે કરત? લોકો ઔરગઝેબને નરરાક્ષસ ગણતા હતા અને તેનો તથા તેના રાજ્યનો

બહાદુરશાહ

સહાર કરવાને માટે ચોતરફથી પ્રયત્ન કરતા હતા મોગલવશમા ઔરગઝેબ અત્યત દુષ્ટ પાદશાહ થયો તેના પૂર્વજોએ વિસ્તૃત ભારતવર્ષમા પોતાનુ રાજ્ય ચિરસ્થાયી રાખવાને માટે જે શ્રેષ્ઠનીતિનો આશ્રય લીધો હતો તે નીતિના મસ્તકપર મદોન્મત્ત ઔરગઝેબે લત્તાપ્રહાર કર્યો તે ભારતનો પાદશાહ હતો ત્રણ બાજુએ સમુદ્રથી ઘેરાયેલી અને ગગન સાથે વાર્તાલાપ કરતા પર્વતોથી યુક્ત એવી ભારતભૂમિ તેના ચરણોમા પડી હતી જો તેની ઇચ્છા હોત તો તે શ્રેષ્ઠનીતિનુ અવલબન કરી વિશ્વાસુ રાજપૂતોને જાગીરો તથા નાના રાજ્યો આપી સતુષ્ટ અને ઉત્સાહિત કરી શકત, પરતુ હિંદુઓના તેના કઠોર દ્વેષે તેને કોઇ પણ પ્રકારનુ ઉત્તમ કાર્ય કરવા દીધુ નહિ વીરવર બાબરે જે હિંદુઓને સર્વદા સતુષ્ટ રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા, જેની માનમર્યાદા અટળ રાખવાને માટે અકબર વગેરેએ સતત ઉદ્યોગ કર્યો હતો, તે લોકોના હૃદયમા ઔરગઝેબના અત્યાચારોએ જે ભયકર ઘાવ ઉત્પન્ન કર્યા તે કદિ કોઇથી પણ રૂઝાઈ શકયા નહિ આ ભયકર ઘાવની કઠોર પીડાથી દુખિત થઇ રાજપૂતોએ પાદશાહને વિષવૃક્ષ ધારી તેનો પરિત્યાગ કર્યો અને તેની સાથેનો સર્વ સબધ છોડી દીધો રાજપૂતપ્રેમી બહાદુરશાહ કદાચ આ ઘાવ રૂઝાવી શકત પરતુ તેની કારકીર્દી અતિ અલ્પ સમયમા સમાપ્ત થઇ ગઇ તેથી તેને સફળતા મળી નહિ જો કે તે ગુણવાન હતો, પરતુ રાજપૂતોએ તેનાપર સપૂર્ણ ભરોસો મૂકયો નહિ દીર્ઘકાળના પરિચયથી તેમના હૃદયમા એવો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો હતો કે મોગલો અવિશ્વાસપાત્ર અને નિષ્ઠુર છે તેમણે ભયકર રીતે રાજસ્થાનનુ સપૂર્ણ રુધિર ચુસી લીધુ છે અને બહાદુરશાહનો જન્મ પણ મોગલકુળમાજ થયો છે, તેથી તે પણ પોતાના જાતિબધુઓના જેવો નીવડે તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી આવા વિચારથી રાજપૂતોએ માહોમાહે સધિ કરી અને પોતાની રક્ષા કરવાનો ઉપાય યોજ્યો બહાદુરશાહે તેમને સતુષ્ટ કરવાને માટે અનેક ચેષ્ટા કરી અકબર વગેરેના ઉદાત્ત ઉદાહરણો દર્શાવી પોતાની સાથે સબધ રાખવાને તેમને બહુ આગ્રહ કર્યો પરતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા (ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૯-૧૦) રાજપૂતોના મનમા જે દૃઢ નિશ્ચય બધાઈ ગયો હતો તે કોઇ પણ ઉપાયથી ટળ્યો નહિ તેઓ પૂર્ણ રીતે સમજી ગયા હતા કે મોગલોપર ગમે તેટલો ઉપકાર કરવામાં આવશે તે અને તેમને માટે પ્રાણવિસર્જન કરવામા આવશે તે છતાયે તેમની કૃતઘ્નતા અને નિષ્ઠુરતા જશે

અમારુ કહેવુ નથી પરતુ તેમના હૃદયની ઉદારતા એજ તેમની શ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે તેઓ ભારતને માટેજ જગતમા અવતર્યા હતા અને તેઓ ભારતનુ હિત કરીનેજ ગયા છે જો કે તેમનો મહાન સકલ્પ સપૂર્ણ રીતે પાર પડયો નથી તોપણ તેઓ જે કરી ગયા છે તે કાંઈ થોડુ નથી તેમણે ભારતસતાનો ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તે માટે તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત તેમની દેવપેઠે પૂજા કરશે બીજો કયો વિદેશી તેમની પેઠે આ અભાગી ભારતસતાનોના પ્રાચીન ગૌરવનુ સ્મરણ કરી તેમની આધુનિક અધોગતિને માટે શોકાન્વિત થયો છે? તેમને ભારતવર્ષના હિતને માટે કેટલી ચિંતા હતી તેનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આ પવિત્ર 'રાજસ્થાન' નો ગ્રંથ છે

નહિ આથી તેમણે બહાદૂરશાહના કોઇ પણ આગ્રહપર લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ જ્યારે મોગલપાદશાહ-
નો દૂત તેમની પાસે ગયો ત્યારે તેમણે કેવળ એટલોજ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે -" દેવતાથી વિમુખ
થવાને લીધે લોકોને મતિભ્રમ થયો છે " રાજપૂતોનો આવો પ્રત્યુત્તર સાભળી પાદશાહ શીઘ્ર સમજી
ગયો કે રાજપૂતોના તરફથી ભવિષ્યમા સહાય મળવાનો સભવ ઘણો ઓછો છે થોડા વખતમા
પાદશાહને પોતાના બધુ કામબક્ષની સાથે ભયકર ઝગડો થયો કામબક્ષે પોતાને દક્ષિણમા પાદશાહ-
તરીકે જાહેર કર્યો બહાદૂરશાહને આ વિદ્રોહ દાબી દીધા વિના શીખોનુ દમન કરવાને માટે ઉત્તર-
મા જવુ પડ્યુ ગુરુ નાનકે આ વિકરાળ અને પરમ પરાક્રમી જાતિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી શીખ
શબ્દની ઉત્પત્તિ શિષ્ય ઉપરથી થઇ છે એમ કહેવાય છે કે ઓક્સસ નદીના તટપર શાકદ્વીપના
પ્રાચીન જિતકુલમાથી આ જાતિનો ઉદ્ભવ થયો હતો પછી તે ઇસ્વીસનની પાચમી શતાબ્દીમા
ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કરી તેના પશ્ચિમ ભાગમા આવી વસી ગુરુ નાનકના મહામત્રથી દીક્ષિત
થઇ તે કાળ પછી એક શતાબ્દીમા શીખોએ પોતાની રક્ષા કરવા યોગ્ય બળ, ચાતુર્ય તથા પરા-
ક્રમ પ્રાપ્ત કર્યુ અને પોતાને સ્વાધીન પ્રજાતરીકે જાહેર કર્યા બહાદૂરશાહના શાસનકાળમા અ-
ખિલ મોગલસામ્રાજ્યમા કેવળ શીખજાતિજ સ્વતંત્ર થઇ હતી તેમનુ દમન કરવાને માટે પાદ-
શાહ પોતાની સેનાસહિત પજાબ તરફ ચાલ્યો તે યુદ્ધ કરવા જતો હતો તેવખતે અબર અને માર-
વાડના રાજાઓ શીઘ્ર તેને જઇ મળ્યા, પરતુ તેઓ તેની સાથે કાઇ બોલ્યા વિના તેમજ તેની આજ્ઞા
લીધા વિના ત્યાથી પાછા ફર્યા તેમના મન આ સમયે શા કારણથી બદલાઈ ગયા તે કાંઈ સમજી શકાતુ
નથી, પરતુ કેટલાક ઐતિહાસિકગ્રથોપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ પણ શીખોની તેજસ્વિતાનુ અ-
નુસરણ કરી સ્વતત્ર થવાનો વિચાર કરતા હતા.

મોગલસામ્રાજ્યની આવી હીન અવસ્થામા પરાક્રમી શીખોનુ દૃષ્ટાત લઇ રાજપૂતોએ પણ મોગ-
લોની આધીનતારૂપી શૃખલા તોડી નાખવાનો વિચાર કર્યો પાદશાહે તેમને શાત અને સતુષ્ટ કરવાને માટે
જ્યારે પોતાના જ્યેષ્ઠકુમારને તેમની પાસે મોકલ્યો, ત્યારે તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરી શક્યા
નહિ, પરતુ તેઓ સપૂર્ણ રીતે શાત થયા નહિ તેમને શાત કરવાને માટે પાદશાહે અનેક વાર યત્ન કર્યો,
પરતુ તેનો એક પણ પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નહિ અબર અને મારવાડના રાજાઓ પાદશાહની આજ્ઞા
લીધા વિનાજ તેના શિબિરનો પરિત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા અને ઉદયપુરમા રાણા અમરસિહની પાસે જઇ
પરસ્પર સધિ કરી લીધી આ રીતે રાજસ્થાનના ત્રણ મહાબળ એકત્રિત થયા સ્વતત્ર થયેલા રાઠોડ
અને કુશાવહરાજપૂતો દીર્ઘકાળ પછી રાજપૂતકુલચૂડામણિ પરમ પવિત્ર સિસોદીઆવીરોની
સાથે એકત્રિત થયા હવે તેઓ એકઠા બેસી ભોજન કરવા લાગ્યા અને વૈવાહિકસબધથી પણ એક
બીજાની સાથે જોડાયા મહારાણા તરફથી એકત્ર બેસી ભોજન કરવાનુ તથા વૈવાહિકસબધ જોડવાનુ
સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી અબર તથા મારવાડના રાજાઓએ અતિ ઉલ્લાસથી સધિ કરી સધિપત્રપર
હસ્તાક્ષર કરતી વખત ઉક્ત ઉભય રાજાઓએ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવતાનુ નામ લઇ પ્રતિજ્ઞા કરી કે -"આજથી
અમે કદિ મોગલપાદશાહની સાથે વૈવાહિક કિવા રાજનૈતિક અથવા બીજા કોઇ પણ પ્રકારનો સબધ રા-
ખીશુ નહિ વળી સિસોદીઆકુલની કુમારીઓ સાથેના વિવાહથી જે સતાનોની ઉત્પત્તિ થશે તેને ઉચ્ચ
સન્માન આપવામા આવશે, પુત્ર થશે તો તે રાજસિહાસનપર બેસશે અને પુત્રી થશે તો તેને ઉચ્ચ
રાજકુલમા અર્પણ કરવામા આવશે, તેને પ્રાણાતસુધી પણ મોગલોના હાથમા સમર્પણ કરી અમારા
કુલને કલકિત કરીશુ નહિ "

સિસોદીઆકુલ તરફથી ઉચ્ચ પ્રકારનુ સન્માન મળતા રાઠોડ અને કુશાવહરાજાઓએ મોગલોની
બેડીમાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા, પરતુ દીર્ઘકાળથી ચાલી આવેલી રીતિનુ
ખડન થતા જે વિષમય ફળની ઉત્પત્તિ થઇ, તેથી રાજપૂતોનો નાશ થયો અબર અને મારવાડના
રાજાઓએ પોતાના વર્તનમા જે પરિવર્તન કરી નાખ્યુ તેથી રાજ્યમા મહાભયકર ઝગડો ઉત્પન્ન થયો
અને તે સુગમતાથી દૂર થઈ શક્યો નહિ આ ઝગડો નિવૃત્ત કરવામા જે મધ્યસ્થ થયા તેના કઠોર
સ્પર્શથી સમસ્ત રાજસ્થાન પાયમાલ થઈ ગયુ આ સ્પર્શ મોગલોની જજીરથી પણ વિશેષ કઠોર
આ સ્પર્શ મહારાષ્ટ્રીઓનો હતો ઉક્ત ત્રણ રાજાઓના બળે બાબરના મહા પ્રચડ સિહાસનને ભૂમિભેગુ

કરી નાખ્યું પરંતુ આ સમયે જે શત્રુઓએ તેમના વરમાં પ્રવેશ કર્યો તેમનાથી જ રાજપૂતોનો નાશ થયો

જે દિવસે હિંદુવૈરી ઔરંગજેબે રાજપૂતકુલકલંક રતનસિંહને[1] તેના પિતાના ક્રોધાગ્નિથી બચાવવાને માટે આશ્રય આપ્યો, તે દિવસે હતાશ થઈને ગોપાલસિંહે ઉદયપુરના મહારાણાનું શરણ ગ્રહણ કર્યું રામપુર હસ્તગત કરવાને માટે મહારાણા અમરસિંહ તત્પર થયા, પરંતુ સાંસારિક અનેક કાર્યોના બોજાને લીધે તેઓ આજપર્યંત તે કાર્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નહોતા. હવે જ્યારે રાઠોડ અને કુશાવહરાજાઓએ તેમની સાથે સંધિ કરી, ત્યારે તેમણે તેમની સહાયથી પોતાનો પૂર્વોક્ત સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ તેમનો એ સંકલ્પ સિદ્ધ થઇ શક્યો નહિ મુસલિમખાએ[2] તેમનો સર્વ ઉદ્યોગ નિષ્ફળ કરી નાખ્યો મુસલિમખાના વિજયના સમાચાર પાદશાહને કાને પહોંચ્યા કે તરતજ તેણે તેને ઉચિત પારિતોષિક આપ્યું મુસલિમખાએ પાદશાહ પાસે દૂત મોકલ્યો હતો તેણે પાદશાહને આ વિજયના સમાચાર કહેતાં એક બીજું વૃત્તાન્ત પણ કહ્યું આ વૃત્તાન્તનો ભાવાર્થ એ હતો કે - " રાણાએ પોતાનું રાજ્ય ઉજ્જડ કરી પર્વતમાળામાં જઈ વસવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે " આ ઉભય સમાચાર સાંભળ્યા પછી થોડા દિવસમાં પાદશાહે એક ત્રીજી વાત સાંભળી આ વાત એ હતી કે રાણાના સુખનદાસ નામના કર્મચારીએ પુરમંડલના શાસનકર્તા ફિરોજખા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે અને આ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય ફિરોજખામાં નહિ હોવાથી તે અત્યંત દુઃખિત તથા પીડિત થઇને અજમેર તરફ નાસી ગયો છે આ વાત સત્ય હતી, પરંતુ વીર જયમલનો વંશજ સુખનદાસ આ પ્રસંગના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો[3] ફિરોજખા નાસી ગયો છે એ વાત સાંભળી પાદશાહ અત્યંત દુઃખિત થયો પહેલાંની બે વાતો પણ તેને સત્ય જણાવા લાગી વળી જે સાહસિક અને બળવાન દુર્ગાદાસ ઔરંગજેબની સાથે વૈર કરનાર તેના પુત્ર અકબરને હજારો વિઘ્નો અને વિપત્તિઓની વચમાંથી લઈ જઈ નિરાપદ સ્થાને પહોંચાડી આવ્યા હતા, તેજ આજે પાદશાહની સામે બાથ ભીડવાને પોતાના સર્વ રાજપૂતોની સાથે રણભૂમિમાં આવ્યા હતા તેમના રાજા આ વખતે તેમનું પાલનપોષણ કરી ન શકવાથી તે ઉદયપુરમાં આવ્યા હતા રાણાએ આદરસહિત તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા અને એક દિવસના પાંચસે રૂપિયાનો પગાર તેમને નિયત કરી આપ્યો આ સર્વ રાજપૂતોના એકત્રિત થવાથી જે મહાબળની ઉત્પત્તિ થઈ, તે બહાદૂરશાહના સમયમાં કાંઇપણ ફળ ઉપજાવી શક્યું નહિ શાહઆલમને ક્રૂર અને ખુની માણસોએ વિષપાન કરાવ્યાથી તે મરણ પામ્યો[4] ત્યારપછી રાજપૂતોએ મોગલોની સામે બાથ ભીડવાના કામનો આરંભ કર્યો હતો બહાદૂરશાહ સરલ સ્વભાવનો પાદશાહ હતો પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેના પિતાના અસંખ્ય પાપોનું ફળ વજ્રસમાન બની તેના મસ્તક પર પડ્યું પાપી પિતાના અપરાધોનું ફળ પુણ્યવાન પુત્રને ભોગવવું પડ્યું બહાદૂરશાહની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ ગઇ હિંદુકુશથી સિંહલદ્વીપપર્યંતનો સમસ્ત દેશ ઔરંગજેબના અત્યાચારથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહ્યો હતો બહાદૂરશાહે ધાર્યું હતું કે હું આ સર્વ ઉપદ્રવોને દૂર કરી મારા રાજ્યમાં સુખ અને શાંતિ સ્થાપિત કરીશ પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેની આ આશા ફળીભૂત થઇ નહિ તે છતાં પણ જો ક્રૂર ખુનીના હાથમાંથી બચી થોડા દિવસપર્યંત તે જીવતં રહ્યો હોત તો મોગલસામ્રાજ્યનું અધઃપતન આટલું શીઘ્ર થાત નહિ બહાદૂરશાહ કાર્યચતુર દૂરદર્શી અને સહનશીલ પાદશાહ હતો જો તેના જીવનરૂપી વૃક્ષના મૂળમાં

---

૧ રામપુરના રાજા અને રાવ ગોપાલસિંહના પુત્રનું નામ 'લોકહિતવાદી' એ નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાએલા રાજસ્થાનના અનુવાદમાં હિંમતરાવ જણાવ્યું છે

૨ મુસલમાનધર્મનું અવલંબન કર્યા પછી રતનસિંહનું નામ મુસલિમખા પાડ્યું હતું

૩ જે આજ્ઞા પ્રાપ્ત થવાથી સુખનદાસે આ કૃત્ય કર્યું હતું તે આજ્ઞાપત્ર કર્નલ ટૉડને એક દફતરમાંથી ઉપલબ્ધ થયું હતું સુખનદાસના પુત્રપર આ આજ્ઞાપત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો આ આજ્ઞાપત્ર નીચે પ્રમાણે છે

" રાઠોડ રાયસિંહ સુખનદાસ પ્રતિ

શ્રી. મહારાણા અમરસિંહ

આપની આસપાસના સર્વ મહેરાને ઉજ્જડ કરી નાખજો આપના પરિવારને રહેવાને માટે બીજું સ્થાન આપવામાં આવશે વિશેષ હકીકત મેળવવાને માટે ચહાવત દૌલતસિંહને મળજો અમારી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં ત્રુટિ કરશો નહિ." આ પત્ર ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૮-૦૯ માં લખવામાં આવ્યો હતો

૪ ખુનીઓએ ઇ૦ સ૦ ૧૭૧૨માં શાહઆલમને વિષ દઇને મારી નાખ્યો હતો.

અકાળ મૃત્યુનો પ્રહાર થયો ન હોત તો તે પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી સલ્તનતનું રક્ષણ કરત, પરંતુ વિધાતાના વિધિઅનુસાર તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું તેથી શીઘ્ર મોગલરાજ્યનો અન્ત થઈ ગયો મોગલ રાજ્યનો નાશ કરવાનું પાપ તેના સુન્નીઓના શિરપર જઈ પડે છે

જે દિવસે ગાઝુચરિત શાહઆલમ (બહાદૂરશાહ) વિધાતાના અકાળ મૃત્યુને વશ થયો, તેજ દિવસથી બાબરનું સિંહાસન ઝંઝાવાતના મારાથી વૃક્ષની પેઠે થરથર કંપાયમાન થવા લાગ્યું મોગલ રાજ્યના ઉત્તરાધિકારીઓ શોણિતની નદીમાં તરીને તે કંપાયમાન સિંહાસનપર બેસવા લાગ્યા, પરંતુ કોઈ પણ પાદશાહ તેને સ્થિર રાખી શક્યો નહિ અન્તે ગંગાયમુનાના સંગમ આગળના બેરા નગરથી હુસેનઅલી અને અબદુલ્લા એ બે સૈયદભ્રાતાઓએ આવીને મોગલસિંહાસનને વ્યાપારની વસ્તુ બનાવી દીધી બાબર, અકબર જહાંગીર અને શાહજહાંના રત્નના સિંહાસનને ક્રૂર સૈયદોએ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગમે તે માણસને સોંપ્યું અનાદિથી ચાલતો આવેલો ઉત્તરાધિકાર દૂર થઈ ગયો તથા ધર્મ અને ન્યાયના પવિત્ર મસ્તકપર પાદાઘાત થયો જે માણસ ધન આપી ઉક્ત ઉભય બંધુઓને પ્રસન્ન રાખી શકતો હતો તે ભારતવર્ષના સિંહાસન આ પદાર્થને માટે ભોગવતો હતો પરંતુ થોડા દિવસ પછી તે સૈયદબંધુઓ તેને પદભ્રષ્ટ કરી બીજા કોઈને સિંહાસનારૂઢ કરતા હતા આ પ્રકારે મોગલોનું સિંહાસન અને મોગલવંશના શાહજાદાઓ સૈનિકોની અને અબદુલ્લાખાંના હાથમાં કાષ્ટપુતળીવત્ બની મોગલકુળની શોચનીય સ્થિતિ પ્રદર્શિત કરી આનંદમાં લીન થઈ ગયા જે સમયે રાજસ્થાનના ત્રણે મુખ્ય રાજાઓનું બળ એકત્રિત થઈ મોગલરાજ્યની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયું, તે સમયે આ સૈયદબંધુઓએ ફરૂખશીઅરને તખ્તપર બેસાર્યો હતો હિંદુવૈરીઓનો ભયંકર અત્યાચાર દીર્ઘકાળથી રાજપૂતો સહન કરતા હતા તેમની સહનશીલતા અદ્ભુત હતી, પરંતુ હવે તેઓ ઉક્ત ઉભય ભ્રાતાઓના દારુણ અત્યાચાર સહન કરી શક્યા નહિ ભારતમાતાની શોચનીય અવસ્થા જોઈ હવે તેઓ મૌન ધારણ કરી બેસી શક્યા નહિ હવે તેમની સહનશીલતા ગતાયમાન થઈ ગઈ અને તેમના અંતરમાં ગુપ્ત રહેલો વૈરાગ્નિ પ્રચંડ જ્વાળાથી પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠ્યો અત્યાચારી મુસલમાનોએ હિંદુઓના દેવમંદિરો તોડીને તેને સ્થાને મસજીદો બંધાવી હતી હવે રાજપૂતોએ તે મસજીદોને ચૂર્ણ કરીને મુસલમાનોના ધર્મગુરુ મુલ્લાઓનું અપમાન કરવા માંડ્યું હિંદુઓની સ્વાધીનતા છીનવી લઈ, રાજપૂતોના હોદ્દા ખુશીથી લઈ મુલ્લાઓ અને કાજીઓને તેમનો અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હતો તે હવે રાજપૂતોએ—ખાસ કરીને રાઠોર રાજપૂતોએ આ સર્વ હોદ્દાઓ મુલ્લાઓ અને કાજીઓના હાથમાંથી છીનવી લીધા અને પોતાની સ્વર્ગીય સ્વાધીનતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી જશવન્તસિંહના મૃત્યુ પછી પ્રતાપી રાઠોડોએ મોગલોના ગ્રાસમાંથી પોતાના હોદ્દા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ પ્રકારે તેની રક્ષા કરી હતી અજિતસિંહે મારવાડમાં મોગલોનો સંપૂર્ણ પરાભવ કર્યો રાજસ્થાનના ઉક્ત ત્રણે રાજપૂત બળ સાંભર સરોવરના તટપર એકત્રિત થયું હતું આ સરોવર મેવાડ મારવાડ અને અંબરની વચ્ચે આવેલું છે એમાંથી જે કાંઈ ઉપજ થાય છે, તે ઉક્ત ત્રણ બળવાન રાજાઓ માંહોમાંહે વહેંચી લે છે

રાજપૂતોનું પરાક્રમ અને બળ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિગત થતું જ ગયું પાદશાહે અન્તે તેમના ભીષણ બળની ગતિ રોકવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અમીર-ઉલ-ઉમરાવ[1] અજિતસિંહનો ગર્વ ચૂર્ણ કરવાને માટે પોતાની સેનાને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા આવ્યો આ વખતે પાદશાહનો લખેલો એક ગુપ્ત પત્ર અજિતસિંહના હાથમાં પહોંચ્યો પાદશાહે તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે આ મગરૂર સૈયદની ખબર અજીની તરફથી લેજો. પાદશાહે પોતાના સેનાપતિને શિક્ષા કરવાને માટે શત્રુને લખ્યું હતું તેનું એક વિશિષ્ટ કારણ હતું ફરૂખશીઅરે ઉક્ત ઉભય સૈયદભ્રાતાઓની સહાયથી શહેનશાહત પ્રાપ્ત કરી હતી તથાપિ તે બન્ને બંધુઓ તેને વારંવાર દબાવતા હતા, તેથી તે સારી રીતે સમજી ગયો હતો કે હું નામનો જ સિંહાસનમાં નથી, રાજ્યમાં મને કોઈ લેખામાં ગણતું નથી તે સારી પેઠે જાણતો હતો કે મારો રાજ્યભોગ વિડંબનામાત્ર છે ઉભય સૈયદભ્રાતાઓની પ્રતિષ્ઠા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થવા લાગી તેથી પાદશાહના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો તેણે સૈયદોનો આગળ કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાની ઈચ્છા તથા ચેષ્ટા કરી હતી;

1 હુસેનઅલીએ અમીર-ઉલ ઉમરાની અને તેના ભાઈ અબદુલ્લાખાંએ કુતુબ ઉલ મુલ્કની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી

પરંતુ તેમ કરવાથી તો તે સૈયદબંધુઓની અધિક ઉન્નતિ થઇ આથી પાદશાહના સંદેહ તથા ભયનો પાર રહ્યો નહિ સૈયદોનો દર્પ ચૂર્ણ કરવાનો તથા સર્વ પ્રકારના ભયમાંથી મુક્ત થવાનો ઇતર કોઇ માર્ગ નહિ જોઇ અંતે તેણે અજિતસિંહપર ગુપ્ત પત્ર મોકલ્યો;[1] પરંતુ તેનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. રાઠોડરાજ અજિતસિંહે ઉભય સૈયદોની સાથે સંધિ કરી લીધી અને પાદશાહને નિયમિત કર તથા પોતાની કન્યા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો આ કાર્ય કરવાથી અજિતસિંહ મોગલોની સભામાં વિશેષ સામર્થ્યવાન થઇ ગયા હતા

જે દિવસે મારવાડની રાજકુમારી સાથે ફર્રુખશીઅરનો વિવાહ નિશ્ચિત થયો, તે દિવસથી શ્વેત દ્વીપવાસી બ્રિટિશસિંહની પ્રભુતાનો માર્ગ નિષ્કંટક થઇ ગયો વિવાહસંબંધ થવાના થોડા દિવસપૂર્વે પાદશાહની પીઠમાં ભયંકર પાકું નીકળ્યું આ પાકું બહુ વધી ગયું હકીમો અને વૈદ્યોએ તે પાકું રૂઝાવવાને પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેમનો એક પણ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ ધીમે ધીમે પાદશાહની પીડા અધિક વૃદ્ધિગત થવા લાગી વિવાહનો દિવસ નિકટ આવી પહોંચ્યો, તથાપિ તેને આરામ થયો નહિ વિવાહનું મુહૂર્ત વ્યતીત થઇ ગયું પરંતુ પાદશાહનો વ્યાધિ નિવૃત્ત થયો નહિ તે અત્યંત દુર્બલ થઈ ગયો પાદશાહની આવી અવસ્થા જોઈ સર્વને ઘણી ચિંતા થઈ જે સામગ્રી પાદશાહના વિવાહને માટે તૈયાર કરવામાં આવી હતી, તે તેની મરણક્રિયામાં ઉપયોગમાં આવશે કે શું એવો સર્વને ભય પેદા થયો સર્વ લોકો અત્યંત વ્યાકુળ થયા લોકોએ ચારે તરફ તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શોધવા માંડ્યો આ અવસરે બ્રિટિશકંપનીનો સુરતમાં રહેતો એક દૂત પાદશાહની સભામાં આવી પહોંચ્યો આ એક ઉત્તમ ડૉક્ટર હતો ખાસ કરીને તે શસ્ત્રક્રિયામાં પૂર્ણ નિપુણ હતો સર્વના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થતા પાદશાહે તેની પાસે ચિકિત્સા કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો આ ચિકિત્સકનું નામ હૅમિલ્ટન હતું મહાશય હૅમિલ્ટને પાદશાહનું આ ભયંકર દર્દ માત્ર થોડા દિવસોમાંજ નિવૃત્ત કરી દીધું આ ડૉક્ટરની ઉત્તમ ચિકિત્સાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી પાદશાહે મારવાડની મનમોહિનીની સાથે વિવાહ કર્યો મોટી ધામધૂમ સહિત વિવાહનો સમારંભ સમાપ્ત થયો[2] પછી પાદશાહે એક દિવસ મહાશય હૅમિલ્ટનને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે—"આપને શું પારિતોષિક જોઇએ છે?" મહાનુભાવ હૅમિલ્ટને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—"જહાંપનાહ' મને દ્રવ્યની અપેક્ષા નથી, મને માનની અભિલાષા નથી અને ઉચ્ચ પદવીની પણ ઇચ્છા નથી હું દૂરના દેશથી વાણિજ્ય કરવાને આવ્યો છું આપના રાજ્યમાં અમને પગ મૂકવાનું પણ સ્થાન નથી, તો આ પ્રસંગે મારી માત્ર એટલીજ પ્રાર્થના છે કે જો આપ મારાપર અનુગ્રહજ કરવા ઇચ્છતા હો તો કોઇ ભૂમિનું દાન કરો અને અમારા વ્યાપારમાં અનુકૂળતા મળે એવો પરવાનો આપવાની કૃપા કરો" પાદશાહે સંતુષ્ટ થઈ તેની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી તે દિવસે આ વિશાળ ભારતક્ષેત્રમાં બ્રિટિશપ્રભુતાનું જે બીજ રોપવામાં આવ્યું તે થોડા દિવસમાંજ અંકુરિત થઇ ગયું અને તેનું વિશાળ વૃક્ષ બની સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગયું આજે તેજ વિશાળ વૃક્ષની છાયાનીચે અગણિત ભારતસંતાનો વિશ્રાંત લે છે આ વૃક્ષનો કદિ પણ નાશ ન થાય એવી અમારી પ્રાર્થના છે

પાદશાહ ફર્રુખશીઅર મહાશય હૅમિલ્ટનનો ખરો સ્વદેશાનુરાગ તથા સ્વાર્થત્યાગ જોઇ અત્યંત વિસ્મિત થયો હતો જો હૅમિલ્ટન ધારત તો તે અઢળક ધન પ્રાપ્ત કરત, પરંતુ તેણે પોતાના તુચ્છ સ્વાર્થ-

[1] પાદશાહ ફર્રુખશીઅરે ગુપ્ત રીતે સૈયદોનું અનિષ્ટ કરવાની જે ચેષ્ટા કરી હતી તે સૈયદો અત્યારસુધી જાણતા નહોતા અને તેથીજ તેઓ પાદશાહની તરફથી અજિતસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા

[2] આ વિવાહ ઘણી મોટી ધામધૂમસહિત થયો હતો સર વૉલ્ટર સ્કૉટે આ વિવાહનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે—

"અમીર ઉલ ઉમરાએ કન્યાની તરફથી ઉત્સવ કર્યો હતો આ વિવાહ એવી મોટી ધામધૂમથી થયો હતો કે આ સમયપૂર્વે હિંદુઓએ કદિ પણ આ પ્રકારની ધામધૂમ જોઈ નહોતી દીપકમાળાઓએ નક્ષત્રમંડળીનો ઉપહાસ કરી પોતાની પ્રકાશિત જ્યોતિથી ચારે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દીધી હતી આ પ્રખર જ્યોતિની સામા સર્વ ગ્રહો પણ તેજોહીન બની ગયા હતા અમીર-ઉલ-ઉમરાના મહાલયમાં વિવાહકાર્યની પરિસમાપ્તિ થઈ હતી તે પછી પાદશાહ અનેક પ્રકારના વાદ્યોના નાદ અને અનંત જયઘોષની વચ્ચે પોતાની નવીન બેગમને ધામધૂમ સહિત પોતાના પાટનગરમાં લઇ આવ્યો હતો"

નો ત્યાગ કરી, પોતાના સ્વદેશબંધુઓપર જે મહોપકાર કર્યો હતો તેનો ઉચિત બદલો તેને મળ્યો નહોતો જે હેમિલ્ટનના અસીમ માહાત્મ્ય અને સ્વાર્થત્યાગને લીધે ભારતવર્ષમા આજે બ્રિટિશસિંહનું અખંડ પ્રભુત્વ છે, તેને પોતાના સ્વદેશબંધુઓના તરફથી શું બદલો મળ્યો હતો? કાંઇ નહિ શોકની વાત છે કે જે દિવસે ઉક્ત મહાત્માનું જીવનરૂપી પક્ષી તેના પવિત્ર દેહમાંથી ઉડી ગયું, તે દિવસે તે મૃતશરીરને કલકત્તાના એક સાધારણ કબ્રસ્તાનમા કોઈ પણ ધર્મ આવિના દાટવામા આવ્યું ઉક્ત નિર્જન સ્મશાનક્ષેત્રમા તે મહાન હેમિલ્ટનનો પવિત્ર દેહ પંચભૂતોમા લીન થઇ ગયો, પરંતુ કોઇએ તેમના પ્રત્યે ઉચિત કૃતજ્ઞતા પણ દર્શાવી નહિ

મારવાડની રાજકુમારી સાથે સમ્રાટનો વિવાહ થવાથી સર્વ લોકોએ એમ ધાર્યું હતુ કે તે રાજપૂતોની સાથે સારો વ્યવહાર રાખશે, પરંતુ તેમની આ આશા ફળીભૂત થઇ નહિ આ વિવાહ થયા પછી થોડા દિવસમાજ ફર્રૂખશીઅરે જજીઆવેરાની પુનઃ સ્થાપના કરી હતી ઓરંગઝેબે આ જજીઆવેરો વસુલ કરવામાં જે [1]કઠોરતા વાપરી હતી, તે કઠોરતા ફર્રૂખશીઅરે વાપરી નહોતી, તથાપિ હિંદુલોકો તો જજીઆવેરાનુ નામ સાંભળતાજ પુનઃ ક્રોધથી ઉન્મત્ત બની ગયા મોગલોની ઉપર તેમનો જે થોડો અનુરાગ શેષ હતો, તે પણ ફર્રૂખશીઅરે સ્થાપન કરેલા જજીઆવેરાથી નાબુદ થઇ ગયો. તેઓ યથાર્થ પ્રકારે સમજી ગયા કે મોગલો કદિ પણ હિંદુઓનું કલ્યાણ કરી શકનાર નથી. તેઓ હિંદુઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યા વિના કદિ પણ રહેનાર નથી

ઉક્ત ઉભય સૈયદભ્રાતાઓના સામર્થ્યનું હરણ કરવાને માટે ક્ષીણહૃદય ફર્રૂખશીઅરે ઓરંગઝેબના જૂના વઝીર ઇનાયત ઉલ્લાખાને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો એમ કહેવાય છે કે આ દિવાન દેશ, કાળ અને પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના હિંદુપ્રજાપર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો આ નવો દિવાન નિયુક્ત થતાની સાથેજ પુનઃ જજીઆવેરાની સ્થાપના થઇ હતી જો કે આ કર પ્રતિવર્ષની ઉપજ ઉપર ઘણોજ ઓછો લેવામા આવતો હતો. જો કે લુલા, લંગડા અને દીન તથા દરિદ્રલોકોને આ કરમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા, તથાપિ 'આ કર કાફિરોની પાસેથી' લેવામા આવતો હોવાથી હિંદુઓને ઘણું ખોટુ લાગ્યુ. આ દુનિયામા એવો કોણ માણસ છે કે જે અન્યાયપૂર્વક લેવામાં આવતો કર ખુશીથી આપે? હિંદુઓ પોતાના રાજાને મનુષ્ય નહિ પરંતુ દેવ ગણે છે, પણ હિંદુઓ જજીઆવેરાથી પીડિત થઇને પાદશાહને હવે પિશાચ ગણવા લાગ્યા અત્યાચારનુ આ વૃત્તાંત સાંભળી આપણે સ્તબ્ધ થઇ જઇએ છીએ [2]

રાજસ્થાનના બીજા નંબરના વિસ્તૃત રાજ્ય મારવાડમા પણ જ્યારે આ કરની સ્થાપના કરવામા આવી ત્યારે રાણા અમરસિંહના જાણવામા આ વાત આવી અને તેથી તેઓ અત્યંત ક્રોધિત થયા સંધિના કરારનો ભંગ કરવાને માટે મારવાડના રાજા અજિતસિંહને દૂર કરવામા આવ્યા હતા, પરંતુ તેથી રાણા અમરસિંહ લેશ પણ હતાશ થયા નહિ તેઓ પોતાનાજ બળ અને પોતાનાજ પરાક્રમ ઉપર ભરોસો રાખવા લાગ્યા. ત્યારપછી તેઓ સમસ્ત રાજપૂતજાતિની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે દત્તચિત્ત થયા. રાણાજી કેવા ચાતુર્ય અને કેવા ઉત્સાહથી પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા, તેનું એક વિશિષ્ટ પ્રમાણ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે એક સંધિપત્રજ આનુ પ્રમાણ છે[3] પાદશાહ ફર્રૂખશીઅરે

1 પાદશાહ ફર્રૂખશીઅર ૨૦૦૦ ઉપર જજીઆવેરાના ૧૩ રૂપિયા લેતો હતો

2 જજીઆવેરાની સ્થાપના થયા પૂર્વે દીર્ઘ કાળપર્યંત તેમના (સ્વરૂપ કર) લેવામા આવતો હતો સમ્રાટ અકબરે [illegible] ઉપર આખરે જય પ્રાપ્ત કરીને હિંદુઓ ઉપર આ કર લગાડ્યો હતો જો કે આ કર જજીઆવેરાના જેવો સખ્ત નહોતો, તથાપિ હિંદુઓના હૃદયમા એથી વિદ્રોહ ઉત્પન્ન થતો હતો.

3 આ સંધિપત્ર "પ્રાર્થનાપત્ર" ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ છે તે નીચે પ્રમાણે છે --

(૧) સાત હજાર સ્વારોની મનસબદારી અમને આપવી.

(૨) પાદશાહના હાથના પંજાવાળા પ્રમાણપત્રથી એવી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે કે "હવે પછી જજીઆવેરો રદ કરવામા આવશે અને તેને પુનઃ કદિ પણ સ્થાપન કરવામા આવશે નહિ," માટે કોઈ પણ પ્રકારે આ કર મેવાડમાંથી લેવો નહિ. તેને એકદમ રદ કરવો

મહારાણાની સાથે આ સધિ કરી હતી આ સધિના બીજા કરારમા જજીઆવેરો માફ કરવા સબધે ઉલ્લેખ છે

આ સધિપત્ર આદ્યોપાન્ત વાચવાથી અઢારમી શતાબ્દીના પ્રારભમા રાજપૂતો અને મોગલોની અવસ્થા કેવી હતી તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદિત થાય છે સધિનુ નામ સાભળતાજ રાજપૂતકુળશિરોમણિ રાણા અમરસિંહને અપમાન થયુ હોય એમ લાગે છે, પરતુ જો વિચાર કરવામા આવે તો એ પ્રકારની ચિતા શીઘ્ર દૂર થાય છે આગળો કરાર વાચવાથી સારી પેઠે વિદિત થાય છે કે આ સધિથી રાણાજી-ને કોઇ પણ પ્રકારની હાનિ થઇ નહોતી કારણ કે એ કરારમા રાણાજી પાદશાહના રક્ષક હોય એમ સૂચિત થાય છે અમરસિંહને "સાત હજારી મનસબદાર" નિયુક્ત કરવામા આવ્યા હતા, તે પરથી તેમની તેજસ્વિતા અને પ્રતિભાનુ પ્રમાણ મળે છે વળી તમણે રાજ્ય, ધન વિગેરે છોડી વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો, પરતુ કોઇની આધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો અનેક રાજપૂતોના વિચાર તેમના વિચારથી ભિન્ન હતા. ક્ષણસ્થાયી લૌકિકસન્માનના સબધમા રાજસ્થાનના ઇતર દેશો મેવાડની સમાન કક્ષાએ પહોચી ગયા હતા પદની તુચ્છ લાલચથી સર્વ રાજપૂતોએ મોગલોને પોતાના સ્વામી માન્યા હતા અને મોગલો આધીન રાજપૂતોને સન્માન આપતા હતા, પરતુ સ્વાધીનતા અને જાતીયગૌરવના બદલામા જે સન્માન મળે તે શા કામનુ છે? હજારો સન્માનોથી યુક્ત થઈ જેમને વિજેતાઓના જોડા ઉચકવા પડે તેમનુ આ જગતમા શુ મહત્ત્વ છે? વળી વિજેતા તરફથી વિજિતજનને જે સન્માન મળે તેનુ પ્રયોજન પણ શુ? અને તેનો અર્થ પણ શુ? આ સન્માન વિડમ્બનામાત્ર છે આ સન્માન અસારતા, કાયરતા અને પરાધીનતાનો પ્રકાશમાન આદર્શ છે રાજસ્થાનના ઇતર સર્વ રાજપૂતો આ સન્માનથી પોતાને સન્માનિત સમજતા હતા, પરંતુ વીરવર બાપ્પા રાવલના વશજોએ આ સન્માનને ઠોકરે માર્યું

(૩) દક્ષિણને માટે જે એક હજાર રાઠોડ સ્વારોની સહાય લેવામા આવે છે તે માફ કરવી

(૪) મુસલમાનોએ હિંદુઓના જે ધર્મમદિરો તોડી નાખ્યા છે તે પુન બધાવી આપવા અને હિંદુઓને સ્વતત્રતાપૂર્વક પોતાના ધર્મની ચર્ચા કરવા દેવી

(૫) મારા મામા, કાકા, ભ્રાતા અથવા સરદારો જો આપની પાસે આવે તો તેને કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય અથવા ઉત્તેજન આપવુ નહિ

(૬) દેવલ, વાસવાડા ડુગરપુર શિરોહી તથા અન્યાન્ય ભૂમિપતિઓની ઉપર અગાઉ આધિપત્ય રહે. તેઓ બારોબાર આપની મુલાકાત કરી શકે નહિ, મારી મારફતેજ તેમની મુલાકાત થવી જોઈએ

(૭) મારી પાસે જે ફોજ છે, તે સરદારોની છે પાદશાહને જ્યારે આવશ્યકતા પડે, ત્યારે નિયત સમયને માટે તે આપવામા આવશે જ્યાસુધી આમારી સેના પાદશાહને સહાય કરવાને રહેશે ત્યાસુધી તેના પગાર વગેરેનો ખર્ચ પાદશાહે આપવા જોઇશે અને કાર્ય સમાપ્ત થતા તેના સર્વ હિસાબ ચૂકવી દેવા જોઇશે

(૮) મારા જે જાગીરદાર જમીનદાર મનસબદાર વગેરે સરદારો આત્મ કલ્યાણપૂર્વક અને ઉત્સાહથી પાદશાહની સેવા કરે છે તેમની યાદિ મારાપર મોકલી આપવી અને જે સરદારો પાદશાહની આજ્ઞા માન્ય નહિ કરે તેને દડ કરીશ પરતુ મારા સરદારો જ્યાર પાદશાહના કાર્યને માટે ફરતા હોય ત્યારે તેમના દ્વારા લોકોની કૃષિ આદિની જે હાનિ થાય તેની જવાબદારી મારે શિર હોવી ન જોઈએ

(૯) ફુલિયા, મગલઆ બેદનોર બસાર, ગયાસપુર પુરવર, વાસવાડા અને ડુગરપુર આ મહાલો અને તેના પાચ હજાર સ્વારોની મનસબદારી મને આપવી જોઇએ આ ૫૦૦૦ સ્વારોસિવાય સિંહાસનપર બેસતી વખત તથા સિન્ધિનીમા જય પ્રાપ્ત કરતી વખત સ્વીકારના બબ્બે હજાર સ્વારો મળી એકદર ૭૦૦૦ સ્વારોની મનસબદારી મને મળવી જોઈએ અને સિન્ધિનીમા વિજય પ્રાપ્ત થયો તે વખતે ૧૦૦૦ સ્વારો પૈકી પ્રત્યેકને પાચ પાચ ઘોડા આપવાનો જે સ્વીકાર કર્યો હતો તદનુસાર ઘોડા પણ મળવા જોઈએ

(૧૦) ત્રણ કરોડ દામ (ચાળીસ દામનો એક રૂપિયો થાય છે) પુરસ્કારતરિકે મળવા જોઈએ બે કરોડ સધિપત્રાનુસાર અને એક કરોડ દક્ષિણમા મોકલેલી સેનાના વેતનના ઉપર્યુક્ત બે કરોડ દામની તો હાલમા મને અત્યત આવશ્યકતા છે અને તેના બદલામા શિરોહીપ્રાત મને આપવાનો પાદશાહે સ્વીકાર કર્યો છે માટે તે પ્રાત શીઘ્ર મારા કબજામા સોપી દેવો જોઈએ

(૧૧) હાલ મને નીચના મહાલો મળવા જોઇએ—

ઈડર, કેકીમહલ, જિહાજપુર, માલપુર અને ખ[illegible] એક (આ શબ્દની શાહી ઉડી જવાથી વાચી શકાયો નહિ, તેથી આ મહાલનુ નામ લખી શકાયુ નથી)

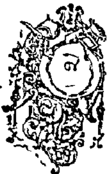
હતુ આથી જોકે તેમને દારુણ દુર્દશા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે છતા પણ તેઓ અધિક આદરને પાત્ર હતા આ વાત ઉક્ત સધિપત્રના બીજા કરારો વાચવાથી પણ સુવિદિત થાય છે આ કરારોમા હિંદુઓની ધાર્મિક સ્વતત્રતા, સિસોદીઆકુલના પ્રાચીન ગામ તેપર રાણાને અધિકાર મળવો, હરણ થયેલી સપત્તિ પુન પ્રાપ્ત થવી—આ ત્રણ બાબતો મુખ્ય હતી આ સધિનુ પરિશીલન કરવાથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થશે કે મોગલકુલની સૌભાગ્યલક્ષ્મી ધીમે ધીમે તેમનો પરિત્યાગ કરતી જતી હતી ભારતવર્ષની તે સમયની રાજકીયસ્થિતિનો વિચાર કરવાથી અમારા કથનની સત્યતા સમજાશે વિશાળ દક્ષિણ દેશમા વીર મહારાષ્ટ્રીઓ શાહુરાજને પોતાના નેતા બનાવી લૂટફાટ કરી રહ્યા હતા તેમના પ્રચડ આક્રમણથી અનેક રાજ્યો પાયમાલ થઈ ગયા હતા, પરતુ મહારાષ્ટ્રીઓ વિજિતરાજ્યોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરતા નહોતા તેઓ નિષ્ઠુરતા અને ક્રૂરતાથી સર્વની પાસેથી માત્ર "ચોથ" અને "સરદેશમુખી" વસુલ કર્યા કરતા હતા

મોગલશહેનશાહતની આ શોચનીય દુર્દશાના સમયમા દિલ્હીની નિકટ વસતી એક બીજી પ્રજાએ પણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી આ જાતિનુ નામ "જાટ" હતુ જાટજાતિની ઉત્પત્તિ પ્રાચીન જિત કુલની શાખામાથી થઇ છે આ લોકો ચબલનદીના પશ્ચિમતટપર વસતા હતા મોગલોનો કઠોર અત્યાચાર સહન કરીને આ જાટલોકો ધીમે ધીમે પોતાનુ બળ વધારતા જતા હતા મોગલસામ્રાજ્યની અધોગતિ જોઇ તેમણે તેમના અત્યાચારોનો બદલો લેવાને માટે પોતાના મસ્તક ઉન્નત કર્યા અને ભારતવર્ષમા પોતાની સ્વાધીનતાનો ડકો વગાડી દીધો એક વખત તે જાટોની ઉચ્ચ પતાકા દિલ્હીના સિંહદ્વારપર ફરકવા લાગી હતી સિન્સીનીના વેગ પછી દીર્ઘકાળપર્યંત જાટોની પતાકા ત્યા ફરકતી રહી તદનતર બ્રિટિશસિંહના ચાતુર્યથી જે દિવસે ભરતપુરનો કિલ્લો હસ્તગત કરવામા આવ્યો, તેજ દિવસે જાટવીરોના મસ્તકપરથી વિજયમુકુટ ભૂમિપર પડી ગયો અને તેમની સ્વાધીનતારૂપી ધ્વજા ઉખડીને બ્રિટિશસિંહના ચરણોમા પડી

રાણા અમરસિંહના જીવનના અતિમ ભાગમા સધિ થઇ હતી આ સધિ થયા પછી થોડા દિવસોમાજ તેઓ અમરધામમા ચાલ્યા ગયા રાણા અમરસિંહ ચતુર અને પ્રજાહિતૈષી રાજા હતા. તેઓ પોતાના રાજ્યની સપત્તિ ભારતવર્ષના સર્વવ્યાપક વિપ્લવ અને મોગલરાજ્યની ભયકર અરાજકતાની વચમા પણ વૃદ્ધિગત કરતા રહ્યા હતા તેમણે પોતાના સન્માન તથા ગૌરવની રક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે કરી હતી કૃષિ અને કારીગરીની ઉન્નતિને માટે તેઓ પ્રજાજનોને મોટી સગવડો કરી આપતા તથા તેમને અનંત ઉત્તેજન આપતા હતા મેવાડના સ્મારકસ્તભોપરથી આ વાત સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થાય છે અને તે કારણ મહારાણા (દ્વિતીય) અમરસિંહની કીર્તિ ચિરકાળપર્યંત ટકી રહેશે આજપર્યંત મેવાડવાસીઓ પ્રાતસ્મરણીય મહારાજાઓની પવિત્ર નામાવલી સાથે એમના નામનો પણ જપ કર્યા કરે છે મેવાડવાસીઓની માન્યતાનુસાર તે દેશમા સિસોદીઆકુલના ગૌરવશાળી અતિમ મહારાણા અમરસિંહજ થયા છે તેમના પરલોકગમનની સાથે મેવાડની શોચનીય અધોગતિ થઇ અને ગૌરવાન્વિત સિસોદીઆકુલનુ ઉન્નત મસ્તક અવનત થઇ ગયુ

अध्याय १३ मो

રાણા સંગ્રામસિંહ–મોગલ શહેનશાહતની અવનતિ–નિઝામ ઉલ મુલ્કે કરેલી હૈદ્રાબાદ રાજ્યની સ્થાપના–સમ્રાટ ફર્રૂખશીઅરની હત્યા–જજીઆ વેરાનું રદ થવું–મહમદશાહનો રાજ્યાભિષેક–સૈયદખાંદ્વારા અયોધ્યાની પ્રાપ્તિ–મેવાડની શાસનપદ્ધતિ–રાણા સંગ્રામસિંહનું પરલોકગમન–રાણા સંગ્રામસિંહવિષે ચાલતી કેટલીક વાતો–રાણા (દ્વિતીય) જગતસિંહનું સિંહાસનપર આરૂઢ થવું–મારવાડ અને અંબર સાથે સંધિ–મહારાષ્ટ્રીઓનું માલવા અને ગુજરાતપર આક્રમણ અને અધિકાર–નાદિરશાહનું આક્રમણ—દિલ્લીનુ સત્યાનાશ—રાજપૂતોની તે સમયની અવસ્થા–મેવાડની સીમા–રાજપૂતોનો સંપ–બાજીરાવનુ મેવાડપર આક્રમણ–રાણાજીપર વાર્ષિક કર લગાડવો–અંબરનું સિંહાસન માધોસિંહને મળવામાં ઝગડો–રાજમહલનું યુદ્ધ–રાણાનો પરાજય–મલ્હારરાવ હોલ્કર સાથે તેમણે કરેલી સંધિ–વિષપાનથી અંબરના ઇશ્વરીસિંહનો પ્રાણત્યાગ–રાણાનો પરલોકવાસ–તેમનું ચરિત્ર.

દિવસે રાણા અમરસિંહ (દ્વીતીય) અમરધામમા ગયા, તેજ દિવસે સંગ્રામસિંહ મેવાડના સિંહાસનપર બેઠા. આ પવિત્ર નામ સાભળતાજ બાબરના પ્રચંડ વેરી મહારાણા સંગ્રામસિહનુ સ્મરણ થાય છે તેમનુ સ્મરણ થતાજ મેવાડનું ગત અને વર્તમાન ચિત્ર માનસિક દર્પણપર પ્રતિબિબિત થાય છે અને તેથી ચિત્ત આનદ અને શોકના રસમા ડૂબી જાય છે આ પવિત્ર નામામૃતપાનથી હૃદય ઉન્મત્ત થઇને પ્રશ્ન કરે છે કે શુ આ તેજ સગ્રામસિહ છે? જેમણે તૈમુરના વશજ વીરકેસરી બાબરના અસીમ પરાક્રમની ગતિ રોકી દીધી હતી, તેજ સગ્રામસિહ શુ આ છે? સધ્યાસમયે આરતી કરતી વખત રાજપૂતવધુઓ જેમનુ સ્મરણ કરે છે, ધઉં દળતી વખત ઘંટી ફેરવતા ફેરવતા રાજપૂતકુમારિકાઓ જેમના વીરત્વના ગીતો ગાય છે, પ્રાત કાળમા શય્યામાથી ઉઠતી વખત રાજપૂતો જેમના પવિત્ર નામનો જપ કરે છે, ચિત્તોડના વિજયસ્તભપર અને અરવલીપર્વતમાળાના ગગનસ્પર્શી શૃગોપર જેમનુ નામ કોતરવામા આવેલુ જણાય છે, તેજ સગ્રામસિંહ આ છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ ગુપ્ત દેવતા ગભીરસ્વરથી નીચે પ્રમાણે આપે છે–
"અપૂર્ણ મનુષ્યનુ તેજ, વીર્ય, ગૌરવાદિ સર્વ અનિત્ય છે અને તેની અનિત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટેજ બીજા સગ્રામસિંહ રાણા પ્રથમ સગ્રામસિંહના આસનપર વિરાજમાન થયા છે."

જે મહમ્મદશાહની સાથે તૈમૂરના વીરવંશનુ પ્રકાશમાન ગૌરવ નષ્ટ થઈ ગયુ અને જે અતિમ મોગલપાદશાહ થયો તેના સમયમા મહારાણા સંગ્રામસિંહ સિંહાસનારૂઢ થયા આજ પાદશાહના સમય (ઇ૦ સ૦ ૧૭૧૬–૩૪) મા મોગલશહેનશાહતની અવનતિનો પ્રારંભ થયો. બાબરનું સિંહાસન તૂટીને છિન્નભિન્ન થવા લાગ્યુ તેના ટુકડાઓ ઉપર પાણીના પરપોટાની પેઠે નાના નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપિત થવા લાગ્યા. મોગલો, પઠાણો, શિયા, સુન્ની, મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતો એ સર્વ સ્વતંત્રતાની

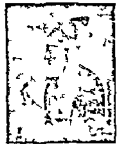
ધ્વજા ફરકાવી અલ્પ સમયને માટે રાજસુખ ભોગવવા લાગ્યા, પરતુ અલ્પ સમય પછી વિધિના લેખ પ્રમાણે હિમાદ્રીથી લઇને સિહલદ્વીપપર્યંત જળ સ્થળ પર્વત, વન-સર્વ કપાયમાન થયા અને એક પ્રચડ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થયો આ વખતે સાત સમુદ્રપારથી થોડા બ્રિટનવીરોએ આવીને મુસલમાન, મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતોના સિહાસન છતી લીધા અને તેમણે એક વિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી મુસલમાનો, મહારાષ્ટ્રીઓ, શીખો અને રાજપૂતો આજે તેજ વિરાટ સામ્રાજ્યના સિહાસનની આગળ શિર ઝુકાવે છે

ગુણ ગૌરવ અને સ્વામિભક્તિ ઉપર ભરોસો રાખીને અભાગી મોગલપાદશાહ જે કોઈ સેનાપતિ કિવા પ્રતિનિધિને કોઈ દેશનો શાસનભાર સોપતો હતો, તેજ સેનાપતિ અથવા પ્રતિનિધિ કૃતઘ્નતાના પવિત્ર મસ્તકપર પદાઘાત કરીને વિદ્રોહરૂપી કલકિત ઉપાયથી તે દેશનો સ્વતત્ર સ્વામી બની બેસતો હતો આ પ્રકારના ઘૃણિત ઉપાયોથી રાજ્ય હસ્તગત કરીને પણ જો તેઓ ત્યની પ્રજાનુ ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરી શકત, જો તેઓ રાજ્યના દૃઢ સ્તભરૂપી પ્રજાને પુત્રવત્ પાળત અને તેમના સુખ તથા સંપત્તિને વધારત તો તેમને તેમના ઉક્ત પાપનો કઠોર દડ શીઘ્ર મળત નહિ ઉક્ત વિશ્વાસઘાતી સેનાપતિઓ અને રાજપ્રતિનિધિઓ જો પ્રજાનુ ઉત્તમ પ્રકારે પરિપાલન કરત તો હજી તેઓ બગાળા, અયોધ્યા તથા અન્યાન્ય રાજ્યોના અધર્મથી લીધેલા સિહાસનપર અધિષ્ઠિત રહી શકત પરતુ આ સૌ કરતા મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય આપણને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરે છે મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય અકસ્માત થયો હતો કોઇ દૈવીસામર્થ્યના પ્રભાવથી હિદુકુલચૂડામણિ મહારાજાધિરાજ શિવાજીએ દીન અને શાત ધર્માધિકારીઓ તથા ખેડુતોને ચતુર રાજકર્મચારીઓ તથા રણવિશારદ સૈનિકો બનાવી દીધા હતા આ વાત તો સત્ય છે કે હિદુદ્વેષી મોગલસમ્રાટ ઔરગઝેબના ભીષણ અત્યાચારથી દુખિત થઇને વીરવર શિવાજીએ પોતાના સ્વદેશબધુઓને વીરમત્રથી દીક્ષિત કરી રણનીતિમા કુશળ બનાવ્યા હતા શિવાજીની મનોવાચ્છના એટલા અલ્પ સમયમા પરિપૂર્ણ થઈ હતી કે તેનુ સ્મરણ થતા પ્રત્યેક હિદુનુ હૃદય આનદથી ઉન્મત્ત બની જાય છે એવો કયો માણસ છે કે જે મહાત્મા શિવાજીને સ્વદેશોદ્ધારક માનીને તેને પૂજવાને માટે આગળ નહિ ધપશે? પરતુ વીરવર શિવાજીના મહામત્રનુ તેમના વશજોએ પાલન કર્યું નહિ એ ભારતવર્ષના અત્યત દુર્ભાગ્યની વાત છે જો તેઓ તેમના મહામત્રને વિસરી ગયા ન હોત તો આજે પણ તેઓ મહાત્મા શિવાજીએ ઔરગઝેબ પાસેથી છીનવી લીધેલા દેશમા પોતાનો અધિકાર ચાલુ રહેલો જોઇ શકત પરતુ દુર્ભાગ્યને કોણ રોકી શકે એમ છે? વિધિના લેખ કોણ મિથ્યા કરી શકે એમ છે? નહિ તો વિજયી મરાઠાઓ બીજી નીતિ શામાટે ધારણ કરત? તેમનો વીરાચાર દુરાચારનુ સ્વરૂપ શામાટે ધારણ કરત? મરાઠાએ પોતાના અસીમ પરાક્રમથી જે રાજ્યને છતી લેતા ત્યા તેઓ પોતાની પ્રભુતા સ્થાપિત કરતા હોતા પરતુ તેમા લૂટફાટ ચલાવી તેને પાયમાલ કરીને પોતના દેશમા પાછા ચાલ્યા જતા તેમણે પ્રથમ જે સાહસ ઉત્સાહ ધીરતા અને શાતિપ્રિયતા આદિ સદ્ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે સર્વને દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમણે પાછળથી તિલાજલિ આપી અને તેને બદલે દુરાકાક્ષા, કપટતા અને લૂટફાટ ઇત્યાદિ ઘૃણિત દોષોને પોતાના ચારિત્ર્યમા સ્થાન આપ્યુ જે દક્ષિણમા તેમનો અખડ પ્રતાપ પ્રસરી ગયો હતો, જ્યા તેમની પોતાની માતૃભાષા બોલાતી હતી અને જ્યા તેમના પોતાના રીતિરિવાજો પાળનારી પ્રજા હતી તેજ દેશ જો તેમણે પોતાની આગલી શુદ્ધ રાજનીતિનુ અવલબન કરીને અક્ષત રાખ્યો હોત તો તે વિશાળ દેશમાથી શ્રીમાન શિવાજીમહારાજનુ રોપેલુ વૃક્ષ કદિ પણ નાશ પામત નહિ પરતુ તેમની પ્રચડ અભિલાષાજ તેમના નાશનુ કારણ બની તેમણે જ્યા પાપમત્રથી ઉત્સાહિત થઇને ઉત્તરતરફના ભાગપર આક્રમણ કરવા માડ્યુ કે તરતજ તેઓ ભારતવર્ષના સર્વ હિદુરાજાઓના નેત્રોમા કાટાની પેરે ખુચવા લાગ્યા તેમનો માર્ગ કટકમય બની ગયો રાજપૂતો અને મહારાષ્ટ્રીઓ ઉભય હિદુ છે ધર્મ અને જાતના વિષયમા તેમનામા લેશ પણ ભેદ નથી પરતુ ઉભય પ્રજાના સ્વભાવમા જેટલો અતર દેખાય છે તેટલો અતર રાજપૂતો અને મુસલમાનોમા જણાતો નથી મુસલમાનોના શાસનમા અત્યાચાર અતર્ભૂત હતો, એ વાત સત્ય છે, પરતુ તે અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચાર જેટલો ઘોર અને ભયકર નહોતો આજ કારણથી મુસલમાનોના દીર્ઘકાળવ્યાપી રાજ્યથી પણ રાજસ્થાનની જેટલી હાનિ થઇ નહોતી તેટલી હાનિ મરાઠાઓએ માત્ર અલ્પકાળમા કરી હતી દીર્ઘકાળપર્યંત ઉપદ્રવો સહન કરી રહ્યા પછી

મોગલસામ્રાજ્યની અવનતિના સમયમાં જો ભારતવાસીઓ સુખશાંતિ પ્રાપ્ત કરીને ધીમે ધીમે જાતીય બળનો સંગ્રહ કરત તો પુનઃ ભારતવર્ષમાં સૌભાગ્યનો સૂર્ય ઉદય પામત પરંતુ મુસલમાનોના ક્રૂર અત્યાચારથી ભારતવાસીઓ હજી છૂટયા ન છૂટયા એટલામાંજ મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી તેમના હૃદય ભગ્ન થઈ ગયા આ દુઃખથી ભારતવાસીઓનું લોહી એટલું તો ચૂસાઇ ગયું કે જેથી ભારતસંતાનો પુનઃ મસ્તક ઉન્નત કરી શક્યા નહિ પરિણામે તેમને શાન્તિપ્રિય બ્રિટિશસામ્રાજ્યનું શરણ પ્રાપ્ત થયું

પાદશાહ ફર્રૂખશીઅરની ક્ષણભંગુર હકુમતનો ધીમે ધીમે લોપ થતો ગયો પાદશાહે કોણ જાણે કયા ખરાબ ક્ષણે સૈયદોની સત્તા ખુંચવી લેવાની ચેષ્ટા કરી હતી અને તેણે કોણ જાણે કયા ખરાબ સમયે દુષ્ટ ઇનાયત ઉલ્લાખાને પોતાનો સલાહકાર બનાવ્યો હતો કે જેથી એજ ઇનાયત ઉલ્લાખાએ પાદશાહનું સત્યાનાશ વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પાદશાહે જે આશાથી ઔરંગજેબના વૃદ્ધમંત્રીને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો, તે આશા સફળ થઇ નહિ તે દુષ્ટમંત્રીએ ઔરંગજેબનું અનુકરણ કરીને હિંદુઓને સતાવવા માંડ્યા આથી સર્વ હિંદુઓ તેનાપ્રત્યે દ્વેષ ધારણ કરવા લાગ્યા તદુપરાંત તેના પ્રચંડ વૈરી સૈયદોનો ક્રોધાગ્નિ તેનાપર પડ્યો અને તેણે તેને એકદમ ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો

જે નિજામ-ઉલ-મુલ્કે હૈદ્રાબાદના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તેને પાદશાહ ફર્રૂખશીઅરે ઉભય સૈયદોની પ્રભુતા અને સામર્થ્ય કે જેનો તેઓ દુરુપયોગ કરતા હતા, તે ખુંચવી લેવાને માટે બોલાવ્યો પૂર્વે આ નિજામ-ઉલ-મુલ્ક મુરાદાબાદનો સુબેદાર હતો પરંતુ તેના ઉત્તમ જ્ઞાન અને કાર્યદક્ષતાનો પરિચય થવાથી પાદશાહે તેને માળવાદેશ આપવાનું વચન આપીને દિલ્હીમાં બોલાવ્યો ઉભય સૈયદ ભ્રાતાઓ આ વર્તમાન સાંભળીને તરતજ દશ હજાર મરાઠાસૈનિકોને લઇને રાજસભામાં આવ્યા અને અત્યંત ક્રોધપૂર્વક પાદશાહ ફર્રૂખશીઅરને તખ્ત-પરથી ઉતારી પાડ્યો પાદશાહની સર્વ આશા ધૂળમાં મળી ગઈ આ વિપત્તિના સમયમાં અંબર[1] અને બૂંદીના રાજાઓસિવાય કોઇ પણ

નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક

તેની પાસે ગયું નહિ જો આ વખતે પાદશાહ ઉક્ત રાજાઓની ઉત્તમ સલાહ માન્ય કરત તો તેના પ્રાણ અકાળે જાત નહિ પરંતુ તેના દુર્ભાગ્યે તેને સાઇ સૂઝ્યું નહિ નહિ તો તે પોતાના પરમ હિતૈષી મિત્રોની સલાહ શામાટે માન્ય ન કરત? આ ઉભય રાજાઓએ મોગલસમ્રાટને વીરની પેઠે સાક્ષાત્ યુદ્ધક્ષેત્રમાં જવાની સલાહ આપી હતી પરંતુ પાદશાહે અત્યંત ભીરુ અને કાયર પુરુષની પેઠે તેમની સલાહપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ આથી ઉક્ત ઉભય રાજાઓ પણ તેનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા ફર્રૂખશીઅર અત્યંત કાયર હતો તે રાજપૂત રાજાઓની સલાહને

---

૧ કર્નલ ટૉડને મહારાણાના દફતરખાનામાંથી જયપુરનરેશ મહારાજ જયસિંહના હસ્તાક્ષરયુક્ત એક પત્રિકા પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ પત્રિકા વાંચવાથી ફર્રૂખશીઅરની દુર્દશાનું વર્ણન સારી રીતે પ્રકટ થાય છે મહારાજ જયસિંહે આ પત્ર રાણાજીના દિવાન બિહારીદાસપર લખ્યો હતો આ પત્ર નીચે પ્રમાણે છે --

"અમીર-ઉલ ઉમરા અહીં પહોંચ્યા છે અને બાલાજી પંડિતદ્વારા વાતચીત થઈ છે તેમણે કહ્યું છે કે તેઓ મને પોતાના મિત્રતરીકે ગણે છે અને તેમણે મને યાત્રા કરવાની ભલામણ કરી છે કિસનલાલ અને જ્વાલાલે પણ એવીજ સલાહ આપી છે આથી મેં પાદશાહપર એક અરજી મોકલી છે આ અરજીમાં આ સલાહનું સમસ્ત વૃત્તાંત લખવામાં આવ્યું છે અને આપ સત્વર આજ્ઞા આપશો એમ લખ્યું છે પાદશાહે મને આવવા આપી સર્વની આવી ઇચ્છા હોવાથી મેં ફાલ્ગુનની પ્રતિપદા અને ગુરુવારને દિવસે યાત્રાનો આરંભ કર્યો થોડે અંતરે જઈ મેં શ્રી બલસરાયમાં મુકામ નાખ્યો બૂંદીના રાવ રાજાને મેં મારી સાથે આવવાને કહ્યું પરંતુ આ વાત તેમને ગળે ઉતરી નહિ તેઓ કુતુબ ઉલ મુલ્કની સાથે મળી ગયા કુતુબ ઉલ-મુલ્કે તેમને કેટલીક સેના આપીને તેમને જિતસિંહની સાથે મુકામ કરવાનું કહ્યું રાવ રાજાએ તેમજ કર્યું કોટાના ભીમસિંહની સેના આવી તેની સાથે એક યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધમાં જયસિંહ હાડા માર્યા ગયા અને રાવ રાજા ભયભીત થઈ અમીરખાનની છાવણીમાં નાસી ગયા તેમને સહાય કરવાને માટે મેં સેના મોકલી પાદશાહે હમામખાના અને તોશાખાના સૈયદોને આપી દીધા સૈયદોએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ હજમ કરી છે અને અદ્યાપિ કરે છે સૈયદોને તો આપ સારીરીતે ઓળખો છો હવે હું સ્વદેશ તરફ પ્રયાણ કરૂં છું હજુરને (રાણાજીને) ઘણી વાતો મોઢામોઢ કહેવાની છે પરંતુ તે પૂર્વે તમારે મને મદદ ને આવવું ઇતિ ફાલ્ગુન શુક્લ પક્ષ ૬ સંવત ૧૭૭૫ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૯)

આશ્રય કરી "જનાનખાના" માંજ રહેવા લાગ્યો. તેને પોતાની રક્ષાનો કોઈ ઉપાય સુઝ્યો નહિ અને તેને શત્રુની દયાપર અવલંબન કરવું પડ્યું. બંને સૈયદોએ પાદશાહપર કહેણ મોકલ્યું કે—'તમારા રિસાળુ રાજપૂતોને દૂર કરો અને અમારા એક સેનાપતિને દુર્ગમાં પ્રવેશ કરવા દો. જો આમ કરશો તો અમે તમારાપર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરીશું નહિ.'

અભાગી ફર્રુખશીઅરની સર્વ આશાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ. તેણે ધાર્યું હતું કે શત્રુઓ મહાલયમાં પ્રવેશ કરીને કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરશે નહિ. આવા વિચારથી તે જનાનખાનામાં બેગમોના ખોળામાં બેસી રહ્યો, પરંતુ તેની ધારણા ખોટી પડી. શ્યામ વસ્ત્રધારિણી વિભાવરી (રાત્રિ) કરાળ વેશ ધારણ કરી જગતમાં આવી પહોંચી અને તેમાં પાદશાહનું ભાગ્ય પણ લોપ થઈ ગયું. દુર્ગનું દ્વાર ખોલી દેવું પડ્યું. પાદશાહનો કોઈ પણ મિત્ર કિલ્લામાં રહી શક્યો નહિ. કેવળ વજીર અને અજિતસિંહ ત્યાં હતા. ભયંકર સ્વરૂપવાળી રાત્રિ નગરવાસીઓને અનેક પ્રકારના ભય દર્શાવવા લાગી. સર્વ માણસોને અત્યંત ચિંતા થઈ. મહાલયમાં શું થાય છે તેની કોઈ પણ મનુષ્યને ખબર નહોતી. બીજી તરફ અમીર ઉલ ઉમરા દશ હજાર મરાઠા સૈનિકોને લઈને ઊભો હતો. ઉષાના આગમન સાથે નવા દિવસની વધામણી પણ થઈ અને સાથે સાથે ફર્રુખશીઅરની દુર્દશા પણ ગંભીર નાદથી પોકારીને જગતને જણાવી. સર્વની આશા નષ્ટ થઈ. ફર્રુખશીઅર પદભ્રષ્ટ થયા પછી રફી—ઉલ—દિર્જાત દિલ્હીના તખ્તપર બેઠો. પ્રાચ્યદેશના રાજાઓ પદભ્રષ્ટ થયા કે તરતજ તેમની ઘોર દુર્દશાની શરૂઆત થાય છે. હતભાગી ફર્રુખશીઅરના સંબંધમાં પણ તેમજ બન્યું. અમીરોએ જ્યારે નવીન પાદશાહને 'ઉમ્રદરાજ હો' એવો આશીર્વાદ આપ્યો ત્યારે હતભાગી ફર્રુખશીઅરના ગળાપર ધનુષની દોરી લાગી રહી હતી.[1]

તખ્તપર બેસતાની સાથેજ નવીન પાદશાહે અજિતસિંહ તથા ઇતર રાજાઓને સંતુષ્ટ રાખવાનો વિચાર કર્યો અને તેણે જજીઆવેરો કાઢી નાખ્યો. રાજપૂતોને પ્રસન્ન રાખવાને માટે ચતુર સૈયદોએ પાદશાહના દિવાન ઇનાયત ઉલ્લાખાને પદચ્યુત કરીને તેના સ્થાનપર એક રાજપૂતને નિયુક્ત કર્યો. આ નવા દિવાનનું નામ રાજા રતનચંદ હતું. રફી—ઉલ—દિર્જાત કેવળ ત્રણ માસપર્યંત સિંહાસન ભોગવીને પરલોકવાસી થયો. તેને ખાસીનો રોગ હતો અને તેથીજ તેનું મૃત્યુ થયું. તેના મૃત્યુ પછી બીજા પણ બે પાદશાહો અલ્પકાળપર્યંત રાજ્યસુખ ભોગવીને સંસારની રંગભૂમિપરથી વિદાય થઈ ગયા. ત્યારપછી બહાદૂરશાહનો જ્યેષ્ઠપુત્ર રોશનઅખ્તર મહમ્મદશાહ નામ ધારણ કરીને ઇસવીસન ૧૭૨૦માં દિલ્હીના તખ્તપર બેઠો. મહમ્મદશાહે એકંદર ત્રીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય ભોગવ્યું. એનાજ સમયમાં મોગલસામ્રાજ્યની સંપૂર્ણ અવનતિ થઈ. રાજ્યમાં અનેક પ્રકારના ઝઘડા થયા. તેથી આ વિશાળ દેશ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો. આવી અવ્યવસ્થા જોઈ આ સમયને એક ઉત્તમ સંધિ માની મરાઠાઓ જ્યાં ત્યાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા અને પહાડી અફઘાનોએ પણ ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું. મરાઠાઓના હાથથી બચેલા ભાગને અફઘાનોએ લૂંટીને પાયમાલ કર્યો.

એક તો રાજ્યમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થઈ રહ્યા હતા, એવામાં ક્રૂર સૈયદો પ્રજા ઉપર ઘોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. આથી ભારતવર્ષની દુર્દશાનો પાર રહ્યો નહિ. સૈયદોપર નિઝામ અત્યંત અપ્રસન્ન થયો.[2]

અમે પૂર્વે કહી ચૂક્યા છીએ કે નિઝામ એક ચતુર સેનાપતિ હતો. માળવાનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને શ્રીવૃદ્ધિ કરવામાં તેણે અત્યંત ચાતુર્યથી કામ લીધું હતું. આથી ઉભય સૈયદભાઈઓ તેનાપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા. પરસ્પર વેર થઈ ગયું. સૈયદોએ પોતાને હાથેજ પોતાની દુર્દશા કરી. તેમણે

1 અપરાધીને મારી નાખવાને માટે મુસલમાનલોક તેના ગળામાં ધનુષની દોરીનો ફાંસો નાખે છે.

2 રાજા જયસિંહે આ સંબંધમાં રાણાજીના મંત્રી બિહારીદાસપર એક પત્ર લખ્યો હતો. આ પત્રના ઉપયોગી ભાગનો અનુવાદ અત્ર આપવામાં આવે છે—

"આપે લખ્યું છે કે દક્ષિણ સેનાને માટે રુપિયા મોકલો છો. એમાં મારો કાંઈ હિસાબ નથી. તે ઉપર વાળીને રુપિયા સત્વર મોકલી દો. નવાબ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ઉજ્જનથી શીઘ્ર ચાલ્યા ગયા છે અને જમીનદારો અહીં આવે છે. આથી એવા સમાચાર મળ્યા છે કે તે ઝઘડો કરવાના હતા. દિવાનજીને કહેજો કે સત્વર કોઈ વાતને માટે વિલંબ થવો નહિ જોઈએ. દ્રવ્ય પાસે હોવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ભાદ્રપદ સુદ ૪ સંવત ૧૭૭૭ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૦)."

દુરાગ્રહથી ભારતવર્ષમાંથી મોગલસામ્રાજ્યનો લોપ કર્યો તેઓ ગર્વથી ઉન્મત્ત બની પોતાની સત્તા અચળ રાખવાને માટે જેને જેને પાદશાહ બનાવતા હતા તે સર્વ અયોગ્ય નીવડતા હતા. આથી ઉક્ત ઉભય ભ્રાતાઓદ્વારા પ્રજાનું લેશ પણ કલ્યાણ થઇ શક્યું નહિ તેમના બનાવેલા પાદશાહો કાષ્ઠના પુતળાની પેઠે સિંહાસનપર બેસી રહેતા હતા તેમને કોઈ પાદશાહ માનતું નહોતું પ્રજાની તેમનાપરની ભક્તિ ઉઠી ગઈ હતી અમીર-ઉલ-ઉમરાએ પાદશાહ એ એક અર્થશૂન્ય નામ છે, એમ પ્રકાશિત કરવાથી સર્વ લોકો સ્વાધીનતાની મોજ લુટવા લાગ્યા ચતુર નિઝામે આજ વખતમાં પોતાને સ્વતન્ત્ર રાજાતરીકે જાહેર કર્યો અને અસીરગઢ તથા બુરાનપુર એ ઉભય દુર્ગોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી પોતાનું બળ વધાર્યું ઉક્ત સૈયદોના હૃદયમાં અનેક પ્રકારના ભય તથા શંકાનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો સ્વાર્થ-રક્ષાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ જડવાથી તેમણે રાજપૂતસામંતોની[1] સહાય માગી. કોટા ને નરવરના રાજાઓ નિઝામને પરાજિત કરવાને માટે પોતાના સરદારો તથા સામંતોને પોતાની સાથે લઇને નર્મદા નદીના તટપર આવ્યા, પરંતુ ઉક્ત રાજપૂતરાજાઓ સંગ્રામવિશારદ નિઝામની પ્રચંડ સેનાને રોકી શક્યા નહિ અને નર્મદાતટેજ નિઝામના ક્રોધાગ્નિમાં કોટાનો રાજા ભસ્મ થઇ ગયો

મોગલોના હાથમાંથી હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય છુટું પડતાંજ અયોધ્યા પણ સ્વતન્ત્ર થઇ ગયું ચતુર સાદતખાં (સૈયદખાં)એ આ સ્વતન્ત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું જે સમયે નિઝામે સ્વતન્ત્રતાનો ઝુંડો ઉડાવ્યો તે સમયે સાદતખાં વિયાના દુર્ગનો રક્ષક હતો સૈયદોનો ગર્વ તોડવાને માટે મહમ્મદશાહે તેને દિલ્લીમાં બોલાવ્યો પાદશાહની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાંજ સાદતખાં અમીર-ઉલ-ઉમરાનો સંહાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો હૈદરખાં[3]નામના એક વિશ્વાસઘાતી માણસે ગુપ્તરીતે અમીર-ઉલ-ઉમરાના હૃદયમાં કટાર મારીને તેનો સંહાર કર્યો મહમ્મદશાહ આ વખતે તત્રમાં હતો અમીર-ઉલ-ઉમરાના મૃત્યુના વર્તમાન પ્રાપ્ત થતાંજ તે તેના ભ્રાતા અબદુલ્લાને બદીવાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો દુષ્ટ વઝીરને આ વર્તમાન મળ્યા કે તરતજ તેણે દિલ્લીના સિંહાસનપર ઇબ્રાહીમ નામના એક માણસને બેસાડ્યો અને મહમ્મદશાહ-ની ગતિ રોકવાને માટે તેની સામે યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યો આ સંગ્રામમાં રાજપૂતનેતાઓએ કોઇ પણ પક્ષ

---

૧ નાગોરના રાજા ભક્તસિંહે રાણાજીના મુખ્ય મંત્રી બિહારીદાસપર જે પત્ર લખ્યો હતો તે વાચવાથી આ વિષે પુષ્કળ હકિકત મળશે

આ પત્ર નીચે પ્રમાણે છે

" આપનો પત્ર મળ્યો, વાચી પ્રસન્ન થયો શ્રી દિવાનજી સાહેબનો પત્ર પણ યથાસમયે મને મળ્યો. તે અનો મનોભાવ હું સમજી ગયો છું આપ કહો છો કે ઉભય નવાબોજ (સૈયદભ્રાતાઓ) રણક્ષેત્રમાં આવ્યા છે બીજા બે મહારાજાઓ (કોટા અને નરવરના મહારાજાઓ) પણ તેમને જઇ મળ્યા છે અને તમારી સેના પણ તેમને સહાય કરવાને માટે જવાને તૈયાર થઈ છે કારણ કે જૂની મિત્રતા શી રીતે નષ્ટ થાય ? સર્વ વાત જાણી, પરંતુ નવાબોમાંથી કોઈ પણ રણક્ષેત્રમાં જશે નહિ અને કોઈ પણ રાજા દક્ષિણની યાત્રા કરશે નહિ તે સર્વ નિશ્ચિત થઈ ઘેર બેસીને મોજ ઉડાવશે પરંતુ જો નિરુપાયે નવાબોને રણક્ષેત્રમાં જવાની આવશ્યકતા પડે તો તેનાજ પક્ષનું અવલંબન કરશો તે પક્ષસિવાય જો કોઈ અન્ય પક્ષને સહાય કરશો તો તમે વિપત્તિમાં આવી પડશો ઠીક, જે ઘટના બનશે તે હું આપને નિવેદન કરતો રહીશ આ વખતે સાવધાન રહેશો આપણું હિત સાધવાને માટે જો આપણામાંજ સામર્થ્ય હોય તો તેનો યશ બીજાને ખાઈ જવા દેવો ઉચિત નથી આપ જ્ઞાતા છો અને સંકેતથી સર્વના મનોભાવ જાણી શકો છો જ્યાં આપના જેવા કર્મચારી વિદ્યમાન છે, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની વિપત્તિનો સંભવ નથી "

૨ સાદતખાં એક ખોરાસાની સોદાગર (વ્યાપારી) હતો તે સ્વપ્રયત્નથી સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત થઇ અંતે અયોધ્યાનો નવાબ બની બેઠો હતો

૩ હૈદરખાં અથવા મીર હૈદર એક અસભ્ય અને ક્રૂર માણસ હતો હુસેનઅલ્લીને મારી નાખવાને માટે તે એક અરજી હાથમાં લઈ માર્ગની એક બાજુએ ઉભો રહ્યો હુસેનઅલ્લી પાલખીમાં બેસીને પોતાના મનુષ્યોની સાથે તે માર્ગદ્વારા જવા લાગ્યો આ વખતે હૈદરખાંએ પોતાનો હાથ ઉચો કરી પોતાની અરજી તેને બતાવી અમીર-ઉલ-મુલ્કે તેને પોતાની નિકટ આવવાને કહ્યું. તેની આજ્ઞા મળતાંજ તે તેની નિકટ ગયો અને પોતાની અરજી વઝીર સાહેબના હાથમાં આપી દીધી વઝીર સાહેબ ધ્યાનપૂર્વક તેને વાચવા લાગ્યા આજ વખતે હૈદરે પોતાનો કટાર તેના હૃદયમાં ઘોચી દીધી તરતજ હુસેનઅલ્લીનું મૃતશરીર પાલખીપરથી નીચે તૂટી પડ્યું આ ઘટના જોઇ વઝીરના અનુચરો અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમણે તરતજ હૈદરના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા

રણથી શસ્ત્રગ્રહણ કર્યાં નહોતાં ઉભય દળો મેદાનમાં આવીને ઉભાં રહ્યાં યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો બન્ને તો અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક લડવા લાગ્યા દિવાન રાજા રતનચંદ્રનો શિરચ્છેદ આ યુદ્ધમાં થવાથી તેના પક્ષના માણસોમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો તેઓ પોતાના શત્રુઓની સામે વૈર લેવાના ઇરાદાથી બમણા ઉત્સાહપૂર્વક લડવા લાગ્યા તેમના શત્રુઓએ પણ તેટલાજ શૌર્યથી તેમની સામે ટક્કર ઝીલી દીર્ઘ-સમયપર્યંત યુદ્ધ ચાલ્યા પછી પાદશાહના સૈન્યના સેનાપતિ સાદતખાંએ વઝીરને પકડીને મહમ્મદશા-હની સમક્ષ રજુ કર્યો પાદશાહે તરતજ તેને ફાંસીએ લટકાવી આ લોકથી વિદાય કર્યો[1] સાદતખાંના આ કાર્યથી પાદશાહ તેનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો તેણે તેને બહાદુરજંગની ઉપાધિ આપી અને અયો-ધ્યાનું રાજ્ય સમર્પણ કરી દીધું રાજપૂતનૃપતિઓ પાદશાહને વિજય મળ્યો તેટલા માટે તેને અભિન-દન આપવાને ગયા રાજપૂતરાજાઓએ આ સમયે કોઇનો પણ પક્ષ ગ્રહણ કર્યો નહોતો, તે માટે પાદ-શાહ તેમનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને પારિતોષિકતરીકે જોધપુર તથા અંબરના રાજાઓને કેટલાક પ્રગણાઓ આપ્યા[2] ગિરધરદાસે[3] મહારાષ્ટ્રીઓને આગળ વધતા અટકાવ્યા હતા, તેથી તેને માળવા પ્રાંત અર્પણ કરવામાં આવ્યો અને નિઝામને વઝીર બનાવવાને માટે હૈદ્રાબાદથી બોલાવવામાં આવ્યો

જ્યારે ભારતવર્ષના અન્ય ભાગોમાં રાજકીય વિપ્લવો થતા હતા, ત્યારે મેવાડની સ્થિતિ તેથી ભિન્ન પ્રકારનીજ જણાતી હતી જે વખતે મેવાડની આસપાસના રાજપૂતરાજ્યો મોગલ સામ્રાજ્યની અવ્ય-વસ્થાનો લાભ લઇ પ્રસંગાનુસાર પોતાના રાજ્યો દૃઢ કરતા હતા તે વખતે મેવાડના રાણા આળસમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા બીજા રાજાઓની ઉન્નતિ થયેલી જોઇને પણ તેમના દિલમાં ગુમ તોપ ઉત્પન્ન થતો નહોતો અંબરનું રાજ્ય યમુનાનદીના તટપર્યંત ફેલાઇ ગયુંહતું આ તરફ મારવાડના રાજા અજિતસિંહે અજમેરના દુર્ગપર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી દીધી હતી અને ગુજરાતના રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી મરુભૂમિથી દ્વારકાપર્યંત તેઓ પોતાની વિજયી સેના લઇ ગયા હતા આ વખતે મેવાડના રાણામાં કિંચિત્ પણ ઉત્સાહ જણાતો નહોતો મેવાડના રાણા નિશ્ચિંત થઇ પોતાના[4] જુના સામંતોથીજ સંતુષ્ટ રહેતા હતા તેમના આ પ્રકારના પ્રમાદનું કારણ શોધવાને આપણે દૂર જવું પડશે નહિ કેવળ એકજ વાર મેવાડના રાણાઓની પ્રાચીન રાજનીતિ તપાસવાથી એનું સત્ય કારણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાઇ જશે જે રાજનીતિ અને જે આચાર અચળ રાખવાને માટે શિસોદીઆવંશીઓએ પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના હૃદયનું રુધિર અર્પણ કર્યું હતું તે રાજનીતિ અને તે આચારમાં રખેને વિઘ્ન ઉપસ્થિત થાય અને આપણે કદાચ મુસલમાન પાદશાહની સાથે સંબંધ રાખવો પડે, એવા ભયથી તેઓ પોતાનું રાજ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન કરતા નહોતા, તેઓ રાજ્યચાતુર્યના અભાવનો દોષ વ્હોરી લેવાને ખુશી હતા પણ પોતાની પ્રાચીન રાજનીતિ અને આચારને તિલાંજલિ આપવાને તત્પર નહોતા આજ કારણથી તેમના રાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત થઇ નહોતી વળી એ સામંતોની વચ્ચે દારુણ વૈર થયું હતું, તેથી વારંવાર તેઓ ઝગડા કરીને મેવાડનું સામર્થ્ય ન્યૂન કરી નાખતા હતા અહીં આ આ વિષે એક ઉદાહરણ આપીશું

સાહસિક શક્તાવતસરદાર જેતસિંહે ગયેડોના હાથમાંથી છપ્પનું રાજ્ય છીની લઇ કોળીવાડાના ડુંગરાળ પ્રદેશપર્યંતની સમસ્ત ભૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો પછી તેઓ ઇતર દેશો જીત-વાને આગળ જતા હતા એવામાં મહારાણાએ તેમને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી આથી જેતસિંહનું કાર્ય અ-પૂર્ણ રહી ગયું તેમના પ્રતિસ્પર્ધી ચંદાવતસરદારે દ્વેષભાવથી મહારાણાની આગળ જેતસિંહની નિંદા કરી હતી અને તેથી મહારાણાએ તેમને પાછા આવવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી આ પ્રમાણે પરસ્પર દ્વેષ તથા માંહોમાંહેના વૈરભાવથી મેવાડની આંતરશક્તિ ઘણી ઓછી થઇ ગઇ હતી આ વખતે મેવાડનો કોઇપણ સામંત પોતાના રાજ્યમાં દુર્ગ બાંધી શકતો નહોતો, કારણ કે કોઇ પણ સામંતને ત્રણ વર્ષ-થી અધિક સમયને માટે પટો મળતો નહોતો ભરણપોષણને માટે તેને ભૂમિ મળતી હતી અને પર્વતમાં ગઢ

[1] મી. એલ્ફીન્સ્ટન જણાવે છે કે—"સૈયદ પરમ પવિત્ર વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી પાદશાહે તેનો વધ કરાવ્યો નહોતો."

[2] આ પ્રસંગે જયસિંહને આગ્રા અને અજિતસિંહને ગુજરાત તથા અજમેર મળ્યા હતા

[3] ગિરધરદાસ રતનચંદ્રના પ્રધાન કર્મચારી છબીલારામના પુત્ર હતા તેઓ જાતે નાગરબ્રાહ્મણ હતા

[4] ડુંગરપુર અને વાંસવાડા પણ આમાં સમ્મિલિત હતા

કિલ્લાની ગરજ સારતી હતી વળી મેવાડરાજ્યની સીમાપર જે કિલ્લાઓ બંધાવવામાં આવ્યા હતા, તે દ્વારા શત્રુઓના પંજામાંથી તેમનું રક્ષણ થતું હતું જેમ જેમ મોગલસામ્રાજ્ય ઘટતું ગયું તેમ તેમ મેવાડનિવાસીઓ પોતાના રક્ષણને માટે બેદરકાર બનતા ગયા, પરંતુ માત્ર થોડાજ વખતમાં જ્યારે કઠોર મરાઠાઓ અને પઠાણો પ્રચંડ વેગથી મેવાડમાં ઘુસવા લાગ્યા ત્યારે વ્યાકુળ થઇ તેમણે પોતાના દેશમાં ગામ ગામ કિલ્લાઓ બંધાવી દીધા

રાણા સંગ્રામસિંહે અઢાર વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું તેમના સમયમાં મેવાડનું સન્માન અકબંધ રહ્યું હતું શત્રુઓએ મેવાડનો જે ભાગ લઇ લીધો હતો, તે પુન મેવાડમાં સંયુક્ત કરી દેવામાં આવ્યો રાણાજીએ બિહારીદાસ પાંચોલીને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો, તે પરથી તેમની દૂરદર્શિતા તથા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો આપણને સારો પરિચય મળે છે બિહારીદાસના જેવો ચતુર અને વિદ્વાન મનુષ્ય મેવાડમાં પૂર્વે કદિ મંત્રીપદપર નિયુક્ત થયો નહોતો આ વાતની સત્યતા તેમના સમકાલીન રાજાઓના લખેલા પત્રો વાંચવાથી ઉત્તમ પ્રકારે સમજાશે. બિહારીદાસે ત્રણ રાણાઓના શાસનકાળપર્યંત પોતાનું મંત્રીપદ ઉત્તમ પ્રકારે જાળવી રાખ્યું હતું, પરંતુ મહારાણા સંગ્રામસિંહનું મૃત્યુ થતાં મેવાડપર મહારાષ્ટ્રીઓનું જે આક્રમણ થયું તેની તીક્ષ્ણ ધારને પાંચોલીની નીતી હજારો યુક્તિઓ કોઇપણ પ્રકારે રોકી શકી નહિ

મહારાણા સંગ્રામસિંહના ઉત્તમ ચરિત્રની અનેક વાતો સુપ્રસિદ્ધ છે તે પરથી જણાય છે કે પ્રજાપાલન, ગૃહપાલન વગેરે સર્વ બાબતોમાં મહારાણા સંપૂર્ણ રીતે પારદર્શી હતા તેઓ વિજ્ઞ, ન્યાયી અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ હતા તેઓ જે કાર્યનો પ્રારંભ કરતા તેને સંપૂર્ણ કર્યા વિના છોડી દેતા નહિ. તેઓ રાજકીય અને વ્યાવહારિક સર્વ પ્રકારના કાર્યોમાં કુશળ હતા જે કામમાં વૃથા અત્યંત ખર્ચ થતો તેની પૂરી તપાસ કરી તેઓ તે ખર્ચ કમી કરી નાખતા હતા મહારાણાના ચારિત્રસંબંધે કેટલાંક કથાનકો આગળ લખવામાં આવે છે

પહેલી કથા—મેવાડના પ્રથમ શ્રેણીના ચૌહાણોમાં કોઠારિયાના ચોહાણ પણ ગણવામાં આવે છે. આ ચૌહાણોને રાજસભામાં વિપુલ માન મળતું હતું એક વખતે આ ચૌહાણોના સરદારે મહારાણાને રાજપોશાક અધિક મૂલ્યવાન બનાવવાની પ્રાર્થના કરી મહારાણાએ તેની આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો કોઠારિયાના ચૌહાણોના આનંદની સીમા રહી નહિ તેમનો સરદાર પણ અત્યંત ફુલાઇ ગયો તેની પ્રાર્થનાનો મહારાણાએ સ્વીકાર કર્યો, તેથી હર્ષથી ફુલાઇ જઇ તે પોતાને સહસ્રવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો તે આનંદોન્મત્ત બની પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો પરંતુ આ તરફ મહારાણાએ પોતાના મંત્રીને બોલાવી તેને આજ્ઞા કરી કે –"કોઠારિયાની જાગીરમાંથી બે ગામ ખાલસા કરી નાખો " આ વાત અલ્પ કાળમાં કોઠારિયાના સરદારના સાંભળવામાં આવી તેણે તત્કાળ મહારાણાની પાસે આવી ભયસહિત તેમને પૂછ્યું: " મહારાજ ! આ દીન સેવકના હાથથી એવો શું અપરાધ થયો છે કે શ્રીમંતે અસંતુષ્ટ થઇ મને આવી શિક્ષા કરી છે ? " રાણાજીએ ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો " કાંઇ અપરાધ થયો નથી રાવજી ! તમે મારો પોશાક અધિક મૂલ્યવાન બનાવવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે હું ઘણીવાર વિચાર કરી એવા નિર્ણયપર આવ્યો કે ઉક્ત ઉભય ગામોની ઉપજમાંથી એ પોશાકનો ખર્ચ નીભી શકશે મારા રાજ્યના રૂપિયા જૂદા જૂદા કાર્યોમાં પ્રમાણસર ખર્ચાય છે, તો હવે આડંબર વધારવાને માટે ફાજલ રૂપિયા ક્યાંથી લાવું ? આપના આ બે ગામોની ઉપજમાંથી એ આડંબર વધારી હું આપની અભિલાષા તૃપ્ત કરી શકીશ " આ શબ્દો સાંભળી ચૌહાણસરદારની આંખ ખુલી અને તેણે પોતાની માગણી પાછી ખેંચી લીધી.

બીજી કથા—રસોડું, તોશાખાના, રણવાસ વગેરેના ખર્ચને માટે રાણાજીએ પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિ નિયત કરી હતી આ ભૂમિને ' ચુઆ ' કહેતા હતા પ્રત્યેક ચુઆને એક કર્મચારીના હાથમાં સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો ચુઆદારો પોતપોતાનો હિસાબ મંત્રીની પાસે સાદર કરતા હતા રાણાજીએ એક વખત એક ચુઓ લઇ લીધો થોડા દિવસમાં તેઓ આ વાત ભૂલી ગયા એક વખત રાણાજી પોતાના સરદારોની સાથે રસોડામાં ભોજન કરવાને બેઠા હતા. અનુચરો સર્વ પદાર્થો પીરસતા હતા દહીંનો વારો આવતાં તે પીરસવામાં આવ્યું, પરંતુ કોઇ સેવક ખાંડ લાવ્યો નહિ, આથી રાણાજીએ સેવકને ઠપકો આપ્યો. ત્યારે એક સેવક બે હાથ જોડી નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યો " અન્નદાતા ! મંત્રીજી જણાવે

છે કે ભૂદાને માટે જે માપ નિયત કરવામા આવ્યુ હતુ તે મહારાણે લઇ લીધુ છે ' " હાં " એમ મહારાણાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો અને બીજો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના મહાવિનાજ કરી પ્રયત્ન કર્યું

સં૦ ૧૭૮૩—પરિષ્કાર ઉમર થતા મહારાણા સંગ્રામસિંહે રાજ્યભાર પોતાના હાથમા લીધો હતો તેમના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી તેઓ જ્યા સુધી રાજ્ય કરતા રહ્યા ત્યાસુધી તેમની માતાએ રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો સિંહાસનારૂઢ થયા પછી મહારાણા સંગ્રામસિંહે કોઇ કારણથી હરિદાસન સરદારની ભૂમિ લઇ લીધી હતી મહારાણા કોઇ પણ માણસને અપરાધવિના સજા કરતા નહોતા અને એક વાર દંડ કર્યા પછી તેઓ ક્ષમા પણ કરતા નહોતા આથી કોઇ પણ માણસ સાહસ કરીને હરિદાસન સરદારને ક્ષમા કરાવવાને મહારાણાની પાસે ગયો નહિ સંપત્તિહીન હરિદાસનસરદારે મહાકષ્ટે બે વર્ષો વ્યતીત કર્યા પછી ત્રીજા વર્ષના પ્રારંભમા પોતાનાપર દયા કરવાને માટે એક અરજી કરી રાજ્ય[1] માતાને રાજમાતાપર તે મોકલી તેણે પ્રાર્થનાપત્રની સાથે બે લાખ રૂપિયાનો એક ચેક મોકલ્યો હતો અને ભંડારને પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય દાનમાનથી આપ્યુ હતુ પ્રભાતે ભોજન કર્યા પૂર્વે મહારાણા પ્રતિદિન માતાજીના ચરણને વંદન કરવાને માટે જતા હતા એક દિવસ મહારાણા માતાજીની પાસે ગયા કે તરતજ તેમણે તેમના હાથમા ઉક્ત સરદારનો પ્રાર્થનાપત્ર મૂકી દીધો અને તેની સંપત્તિ પુનઃ તેને અર્પણ કરવાને માટે આગ્રહ કર્યો મહારાણાનો એવો નિયમ હતો કે જ્યારે તેઓ કોઇને ભૂમિ આપતા ત્યારે પ્રથમ ત્રણ વાર આજ્ઞા કરતા તેઓ જે દિવસે પ્રથમ આજ્ઞા કરતા તે દિવસથી ત્રીજે દિવસે તે ભૂમિ જેને આપવામા આવી હોય તેના હાથમા દાનપત્ર જતુ કારણ કે આ દાનપત્રપર આઠ દિવસમા આઠ મહોર[2] છાપવામા આવતી હતી મેવાડના રાજકુળમા આ નિયમ પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવતો હતો પરંતુ મહારાણા સંગ્રામસિંહે ઉક્ત દિવસે આ નિયમનો ભંગ કરી હરિદાસનને તત્કાળ દાનપત્ર આપવાની આજ્ઞા કરી મંત્રી તત્કાળ દાનપત્ર બનાવી લાવ્યો મહારાણાએ આ દાનપત્ર માતાજીના હાથમા આપ્યો અને વિનયપૂર્વક કહ્યુ કે—" આ દાનપત્ર તેમને આપીને ચેક પાછો મોકલાવજો " પછી તેઓ પોતાની માતાને વંદન કરી આશીર્વાદ લઇ ભોજન કરવાને ચાલ્યા ગયા બીજે દિવસે તેમણે નિત્યના નિયમ કરતા એક કલાક વહેલા ભોજન તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી બીજે દિવસે તેઓ માતાજીને વંદન કરવા ગયા નહિ આથી સર્વ આશ્ચર્યચકિત થયા પરંતુ રાજમાતાને તો સૌથી અધિક આશ્ચર્ય થયુ તે દિવસ વ્યતીત થયો બીજો દિવસ આવ્યો, પરંતુ તે દિવસે પણ મહારાણા માતાજીના દર્શન કરવા ગયા નહિ હવે તો તેમના આશ્ચર્યની પરાકાષ્ઠા થઇ રાજમાતાએ પુત્રની પાસે અનુચર મોકલ્યો પ્રત્યુત્તરમા મહારાણાએ વિનયપૂર્વક કહેવરાવી મોકલ્યુ કે—" મને સમય મળતો નથી, તેથી હુ આવી શકતો નથી " પુત્રની અપ્રીતિ જોઇ રાજમાતાને અત્યંત માઠુ લાગ્યુ અને તેઓ તેનુ કારણ શોધવા લાગ્યા હરિદાસનની ભૂમિ પાછી આપવી " તે સિવાય બીજુ કાંઇ પણ કારણ તેમને જણાયુ નહિ રાજમાતાએ સર્વને કહ્યુ કે તમે મહારાણાને સમજાવો, પરંતુ મંત્રી મહારાણાને આ વાત કહેવાનુ સાહસ કરી શક્યો નહિ રાજમાતાએ બીજો એક ઉપાય અજમાવ્યો, પરંતુ તે પણ સફળ થયો નહિ હવે તો રાજમાતાના ખેદની સીમા રહી નહિ હવે તેમના હૃદયમા ક્રોધનો પણ સંચાર થયો તેઓ કાંઇ પણ અપરાધવિનાજ દાસીઓને શિક્ષા કરવા લાગ્યા પછી તેમણે આહારનો ત્યાગ કર્યો, તથાપિ મહારાણા સંગ્રામસિંહની પ્રતિજ્ઞા તો અચળ અને અટલજ રહી પછી રાજમાતાએ ગંગાસ્નાન કરવા જવાનો વિચાર કર્યો તીર્થયાત્રાની સર્વ તૈયારીઓ કરવામા આવી તેમના આગ્રહથી સરદાર પણ તેમની મદદ લેવા આગળ આવ્યા તથા વિદાય લેતી વખતે પુત્રનુ મુખદર્શન કરવાની ઇચ્છાથી રાજમાતાએ થોડો વિલંબ કર્યો, પરંતુ સંગ્રામસિંહ આવ્યા નહિ દુઃખિત થઇ તેમણે પ્રથમ વ્રજભૂમિ જઇ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પૂજા કરવાને માટે મથુરા તરફ જવાનો વિચાર કર્યો અને તેમની પાલખી જયપુર તરફ ચાલવા લાગી આ નગરમા મહારાણીના જમાઇ હતા, તેમનુ તથા પોતાની કન્યાનુ મુખદર્શન કરવાને માટે તેમણે જયપુરનગરમા પ્રવેશ કર્યો મહારાજા જયસિંહ યોગ્ય સન્માનસહિત પોતાના સાસુ

[1] રાજપૂતમાતાઓની દાસીઓ બહાર રહેવામા આવે છે

[2] મેવાડમા આઠ મંત્રીઓ હોય છે અને તેઓ દાનપત્રપર હસ્તાક્ષર કરે એવો નિયમ છે આ પ્રકાર દ્વારા તેમા પણ " અષ્ટપ્રધાન " નિશાન થાય

ને પોતાના ભુવનમાં લઈ ગયા. તેમણે તેમને મોટું સન્માન આપવાને માટે તેમની પાલખીનીચે ક્ષણવાર પર્યંત સ્કંધ લગાડી હતી.[1] જ્યારે જયસિંહે પોતાના સાસુના મુખેથી પોતાના સાળાની અપ્રીતિની વાત સાંભળી ત્યારે તેમણે તેમને આશ્વાસન આપીને કહ્યું "હું આપની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઈને કહું છું કે જ્યારે આપ તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરશો ત્યારે હું આપની સાથે ઉદયપુર આવીને રાણાને મનાવી લઈશ." તીર્થયાત્રા સમાપ્ત કરી રાજમાતા જયપુરમાં આવ્યાં અને પછી તેમણે પોતાના જામાતાને પોતાની સાથે લઈ ઉદયપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. રાજપૂતોમાં અતિથિસત્કારનો નિયમ અતિ સખ્ત છે. અતિથિસત્કારમાં જરા પણ ત્રુટી થાય તો રાજપૂતો તેને ઘોર અપમાન થયેલું સમજે છે. રાણા સંગ્રામસિંહ, જયસિંહ ઉદયપુરમાં શામાટે આવ્યા હતા, તે બરાબર સમજી ગયા. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે બનેવીના વચનોનો અનાદર થઈ શકે એમ નથી. આથી તેઓ પ્રથમથીજ તૈયાર થઈ ગયા. તેમણે તેમને કહેવાનો પ્રસંગ પણ આપ્યો નહિ. તેમણે તરતજ માતાજીના શ્રીચરણોને વંદન કર્યું. માતાજીના આચરણથી તેમનું હૃદય કિંચિત્ પણ દુખિત થયું હતું, એમ તેમણે કોઈને પણ જણાવા દીધું નહોતું. અને આજે પણ તેઓ માતાજીનું દર્શન કરવા ગયા ત્યારે તેમણે કોઈને કાંઈ કહ્યું નહોતું. પ્રથમ તેઓ જાણે જયસિંહને સન્માનસહિત નગરમાં લાવવાને જતા હોય તેમ રાજમંદિરમાંથી નીકળ્યા, પરંતુ જયસિંહની તરફ નહિ જતા તેમણે માતાના તંબુ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેમણે માતાના શિબિરમાં પ્રવેશ કરી માતાજીના શ્રીચરણને વંદન કર્યું અને તેમનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરી તેમને રાજમંદિરપર્યંત પહોચાડી આવ્યા. પછી તેમણે પોતાના બનેવીનું સન્માન કર્યું. તેમના મુખમાંથી આ સંબંધે માત્ર એટલોજ ઉચ્ચાર નીકળ્યો હતો કે—"કુટુંબનો કલેશ અને ઝગડો કુટુંબમાંજ ગુપ્ત રહેવો જોઈએ."

ચોથી કથા—એક સમયે મહારાણા સંગ્રામસિંહ મધ્યાહનકાળે ભોજન કરવા બેઠા હતા, એવામાં તેમને એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે માળવાના પઠાણોએ મંદસોરપ્રાંતપર આક્રમણ કર્યું છે અને તેમાંના કેટલાક ગામો લુંટીને ઉજ્જડ કરી દીધાં છે અને ત્યાંના કેટલાક નિવાસીઓને કેદ કર્યાં છે. આ વર્તમાન સાંભળી મહારાણા ભોજનનો ત્યાગ કરી તત્કાળ ઉઠીને ઉભા થયા. તથા આચમનાદિ સમાપ્ત કરીને અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી સજ્જીત થઈ નગારૂં વગાડવાની આજ્ઞા કરી. નગારાના ગંભીર શબ્દે સમસ્ત સરદારોને જાગૃત કરી દીધા. કોઈપણ આ અચાનક રણઘોષણાનું કારણ સમજી શકયું નહિ. સમસ્ત સેના શીઘ્રતાથી શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઈ રાજમંદિરની પાસે આવી ખડી થઈ ગઈ. રાણાજીએ સ્વયં સેનાની સાથે જવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ સર્વ જણે એકઅવાજે કહ્યું "મહારાજ ! જ્યાંસુધી અમે જીવંત છીએ ત્યાંસુધી એક સાધારણ દુશ્મનનું દમન કરવાને માટે શ્રીમાન સમરક્ષેત્રમાં જાય એ ઉચિત નથી. અમે આપને કદિપણ જવા દેનાર નથી. આપ જશો તો આપના ગૌરવમાં ન્યૂનતા આવશે." સૈનિકો અને સરદારોના વચન મહારાણાને સ્વીકારવા પડયા. મહારાણા નગરમાં રહ્યા અને સર્વ સૈનિકો પઠાણોનું દમન કરવાને માટે ગયા. સેનાના ગમન પછી કેટલાક કલાક બાદ કાનોડનો સરદાર અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જિત થઈને આવ્યો. તેનું શરીર રોગથી અતિ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. તેનું અંગ પીળું અને આંખો નિસ્તેજ થઈ ગઈ હતી. રાણાજીની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટેજ તે શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જ થઈને રણભૂમિમાં જવાને માટે આવ્યો હતો. ઉક્ત સરદારની આવી શોચનીય દશા જોઈને રાણાજીએ અનેકવાર તેને રણભૂમિમાં જવાની ના પાડી, પરંતુ તે સાહસિક સરદારે ગંભીર સ્વરથી કહ્યું "મહારાજ ! મને જતા અટકાવશો મા. જ્યાંસુધી મારા હાથમાં ખડ્ગ ધારણ કરવાની શક્તિ છે ત્યાંસુધી હું રણભૂમિમાં કદિપણ ગયા વિનારહીશ નહિ" અંતે રાણાજીએ તેને નિરુપાય બની રણમાં જવાની રજા આપી. રાજપૂતોએ મુસલમાનોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો કે તરતજ કાનોડના સરદાર જઈને તેમને મળ્યા. મુસલમાનો રાજપૂતોનું પ્રચંડ બળ સહન કરી શકયા નહિ. તેઓ પરાજિત થઈને આમ તેમ નાસવા લાગ્યા, પરંતુ કાનોડનો સરદાર આ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો અને તેનો પુત્ર ભયંકર રીતે ઘાયલ થયો. વિજયી રાજપૂતો વિજયાનંદથી પુલકિત થઈ નગરમાં પાછા આવ્યા. આ વખતે મહારાણા

[1] રાજપૂતોમાં અનાદિથી આ રીતિ પ્રચલિત છે

એ કાનોડના સરદારના પ્રબલ થયેલા પુત્રને પોતાના હાથથી બીડું[1] આપ્યું આ પ્રકારનું ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી ઉક્ત યુવકના આનંદની સીમા રહી નહિ. તેણે પોતાને કૃતાર્થ થયેલો માન્યો અને આનંદાશ્રુથી પરિપૂર્ણ નેત્રે તે બોલ્યો–"મહારાજ ! આજે મને પિતાના છાયનના બદલામાં અમૂલ્ય ધન પ્રાપ્ત થયું છે."

પાંચમી કથા—એક વખત એક ખુશામતખોરે મહારાણાની સન્નિધ બેસીને સાલુમ્બ્રાસરદારની વિરુદ્ધ કાંઇક વચનો તેમને કહ્યાં. સાલુમ્બ્રાસરદારની વિરુદ્ધ મહારાણાના મનમાં કાંઇક સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાનો તેનો હેતુ હતો, પરંતુ મહારાણાએ તેના વચનપર કિંચિત્ પણ વિશ્વાસ કર્યો નહિ અને તેને કહ્યું–"આ વાત અસત્ય છે. જો તમારી વાતપર વિશ્વાસ મૂકું તો રાવતજીના ઉદાર અને ઉચ્ચ સ્વભાવનું અપમાન થાય." રાવતજીપર તેમનો કેવો દૃઢ વિશ્વાસ હતો તે ઉક્ત પામરને દર્શાવવાને માટે તેમણે સાલુમ્બ્રાસરદારને બોલાવી લાવવાને દૂત મોકલ્યો. સાહબરાસ્થમાં યવનસેનાને પરાજિત કરીને રાવતજી સાલુમ્બ્રા દેશમાં આવ્યા હતા અને રાણાજીની વિદાય લઇને પોતાને ઘેર ગયા હતા. રાત્રિનો પ્રથમ પહોર વીતી ગયો હતો. રાવતજીએ પોતાના દુર્ગના દ્વારપર જઇ સિપાઇઓને પોતપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને પોતે ઘોડાપરથી ઉતરીને મહાલય તરફ ચાલ્યા. હજી તેઓ અંતઃપુરના દ્વારપર પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા એટલામાં પહેરેદારે આવીને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું–"રાવતજી ! રાણાજીએ રામ રામ કહી આપને આ પત્ર આપવાની આજ્ઞા કરી છે." દીપકના પ્રકાશથી પત્ર વાંચી સરદારે અશ્વપાલને અશ્વ સજ્જ કરવાની આજ્ઞા કરી. દ્વારની સમક્ષજ તેમની પ્રેમમયી પત્ની પોતાનાં પ્રિય બાળકોને લઇને મહારાજને અભિનંદન આપવાને માટે ઉભી રહી હતી. રાવતજીએ ધાર્યું હતું કે સુકુમાર બાળકોને ગોદમાં લઇને પરિશ્રમનો પરિહાર કરીશું, પરંતુ તેમ થઇ શક્યું નહિ. આતુરનેત્રોથી એક વખત પ્રાણપ્રિય પત્નીના મુગ્ધ બનેલા મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરી રાજભક્ત રાવતજી કેવળ છ અનુચરોને પોતાની સાથે લઇ ઉદયપુર તરફ કૂચ કરવા લાગ્યા અને જ્યાંસુધી તેઓ ઉદયપુરમાં પહોંચ્યા નહિ ત્યાંસુધી તેમણે અશ્વની લગામ ખેંચી નહિ.

અર્ધ રાત્રિ વ્યતીત થઇ ચૂકી હતી, સમસ્ત જગત નિદ્રાગ્રસ્ત થયું હતું, પ્રકૃતિ સ્થિર અને ગંભીર હતી, કોઇ સ્થળે પુષ્પપત્રસુદ્ધા હાલતું નહોતું, કદિ કદિ પવનનો સુસવાટો અને ઘોડાઓની પડઘીઓનો ધ્વનિપ્રતિધ્વનિ સંભળાતો હતો. રાવતજીના ઉતારામાં પરમ શાંતિ છવાઇ ગઇ હતી. તેમાં દાસદાસી કે ખાદ્યપદાર્થોની લેશ પણ તૈયારી નહોતી, પરંતુ રાણાજીએ પ્રથમથીજ સર્વ તૈયારીઓ કરાવી રાખી હતી. રાત્રિના સમયે ત્યાં તેમના આગમનની ખબર થઇ કે તરતજ રાણાજીએ અનુચરો-દ્વારા તેમના ભુવનમાં ભોજનની સામગ્રી રવાના કરી અને સૂવાને માટે પલંગનો પ્રબંધ કરાવી આપ્યો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં યોગ્ય સમયે સાલુમ્બ્રાજી રાજદરબારમાં ગયા. રાણાજી તેમનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા હતા. તેમને નિયમ પ્રમાણે યોગ્ય સન્માન આપ્યા પછી મહારાણાએ તે દિવસે એક નવી જાગીર સમર્પણ કરી. રાણાજીનો આ અસીમ પ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી રાવતજીને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું અને તેનું યથાર્થ કારણ જાણવાને માટે તેમણે મહારાણાને વિનયપૂર્વક કહ્યું–"મહારાજ ! મેં એવું તે શું મહાન કાર્ય કર્યું છે કે જેથી આપે મને આ પારિતોષિક આપ્યું છે ? જો મેં કાંઇ શ્રમ કર્યું હોય તો તે મારૂં કર્તવ્યજ હતું. કર્તવ્યને માટે મહારાજની પાસેથી મારાથી પુરસ્કાર શી રીતે લઇ શકાય ? મેવાડનું હિત સાધવું એ તો વીરવર ચંદના વંશજોનું કર્તવ્યજ છે. આ કર્તવ્ય પાળવામાં કદિ મારા પ્રાણ પણ ચાલ્યા જાય,–તોપણ પુરસ્કાર લેવો ઉચિત નથી, માટે મહારાજ ! આ પુરસ્કાર પાછો લેવાની કૃપા કરો. ચંદના વંશજો કર્તવ્યપાલનને માટે કોઇપણ પ્રકારના પુરસ્કારની આશા રાખતા નથી." પુરસ્કારનો સ્વીકાર કરવો એવી સાલુમ્બ્રાસરદારની કિંચિત્ પણ ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ મહારાણાનો અત્યંત આગ્રહ જોઇ તેમણે પુનઃ તેમને કહ્યું: "મહારાજ ! રાજપ્રસાદ ગ્રહણ નહિ કરવાથી રાજાનું અપમાન થાય છે, પરંતુ આના બદલામાં મહારાજ જો મારી એક પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરશે તો મારાપર મોટો આભાર થશે અને આપનો અનુગ્રહ અમારા સ્મૃતિપટપર સદાસર્વદા અંકિત રહેશે. જેવી રીતે આ પ્રસંગે મારે માટે રાજભુવનમાંથી અનેક પ્રકારના ખાદ્યપદાર્થો આવ્યા તેવી રીતે ભવિષ્યમાં

1 મેવાડના દ્વિતીયશ્રેણીના સરદારોને રાણાજી સ્વહસ્તે બીડું આપતા નથી. કાનોડના સરદાર દ્વિતીયશ્રેણીના સરદાર છતાં, રાણાજીના હાથથી બીડું પ્રાપ્ત થવાને લીધે તેમના પુત્રને પરમાનંદ થયો હતો.

શ્રીમાન અથવા શ્રીમાનના વંશજો મને અથવા મારા વંશજોને રાજધાનીમા બોલાવે તો રાજ પાકશાળામાંથી ખાદ્યપદાર્થો મોકલાવે એવી મારી પ્રાર્થના છે ” રાણા સંગ્રામસિંહે નર્દ્ધ સરદારની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો તે દિવસથી આજપર્યંત નીરવર ચંદ્રના વંશજો આ સન્માન ભોગવતા આવ્યા છે

આ વાતોપરથી મહારાણા સંગ્રામસિંહના મહાન ચારિત્રની ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતીતિ થાય છે, માટે એ વિષે હવે વધારે વર્ણન કરવુ એ સુવર્ણ ઉપર ઢોળ ચઢાવવા સમાન છે તેમણે મેવાડમા અઢાર વર્ષ પર્યંત ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય ચલાવ્યુ હતુ અને મેવાડનુ અત્યંત હિત સાધ્યુ હતુ શત્રુઓના પંજામાથી દેશની રક્ષા કરવાને માટે તેમણે અઢારવાર રણભૂમિમા ગમન કર્યું હતુ જો કે સંગ્રામસિંહની રાજનીતિ અત્યંત મર્યાદિત હતી, જો કે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની નીતિરીતિનો કવચિત અંશથી ત્યાગ કરીને આગળ વધ્યા હોત તો તેઓ મેવાડરાજ્યનું વિશેષ હિત કરી શકે એમ હતુ, છતા તેઓ સંકુચિત દશામા રહ્યા હતા તોપણ તેમનાદ્વારા મેવાડનુ જે હિત થયુ હતુ તેથીજ પ્રજાનો તેમનાપ્રતે અત્યંત અનુરાગ હતો પ્રજાનુ હિત સાધવાને અને તેમના દુઃખની નિવૃત્તિ કરવાને તેઓ સદા સાવધાન રહેતા હતા આથી સ્વદેશમા અને પરદેશમા સર્વત્ર તેમને સન્માન પ્રાપ્ત થયુ હતુ મહાત્મા બાપ્પારાવળના પવિત્ર વંશનુ ઉચ્ચ ગૌરવ મેવાડના જે ભૂપાળો અચળ અને અટળ રાખી શક્યા હતા, તેમા મહારાણા સંગ્રામસિંહ અંતિમ ભૂપાળ હતા તેમનો પરલોકવાસ થતાજ મેવાડમા મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતાનો પ્રારંભ થયો હવે મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતા મેવાડમા સ્થાપિત થયા પછી મેવાડનો રાજકીયસ્રોત કયી દિશામા પ્રવાહિત થયો તે વિષે અમે વર્ણન કરીશુ

રાણા સંગ્રામસિંહને ચાર પુત્રો હતા તેમાનો જ્યેષ્ઠકુમાર જગતસિંહ (દ્વિતીય) સંવત ૧૭૯૦ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૪) મા પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો એણે સૌથી પ્રથમ કાર્ય રાજપૂતોના ત્રણ બળને એકત્રિત કરવાનુ કર્યું અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે મહારાણા દ્વિતીય અમરસિંહે આ બળ એકત્રિત કર્યુ હતુ પછી પ્રથમ અજિતસિંહે વગરવિચાર્યે કામ કર્યું તેથી આ બળના મૂળમા કુહાડાનો પ્રહાર થયો પરતુ દ્વિતીય અજિતસિંહે તેના મૂળમા અમૃત સિંચી પુન તેને જીવંત કર્યું રાજસ્થાનના ત્રણ મુખ્ય રાજાઓએ સોગંદસહિત પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજ પછી કદિ પણ અમે મુસલમાનોની સાથે વિવાહાદિ સબંધ કરીશુ નહિ અને પરસ્પર સંપસંપીને રહીશું તથા મુખ્યત્વે કરીને મેવાડ, મારવાડ અને અંબરના રાજાનુ એકત્રિત બળ તો કદિ પણ ખંડિત કરીશુ નહિ મેવાડમા આવેલી હુર્લા નામની નગરીમા ઉક્ત ત્રણ રાજાઓ પોતપોતાના સામંતોસહિત એકત્રિત થયા હતા અને ઉપર્યુક્ત ભાવાર્થવાળા સંધિપત્રપર પોતપોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા હતા × આ બળ સ્થાયી રાખવાને માટે

× સંધિપત્ર

રાણાજીની મહોર

श्री एकलिङ्ग [1]

માન્યતા	માન્યતા	માન્યતા
सीतारामोजयति [2]	प्रजाधीश [3]	अभयसिंह [4]

સ્વસ્તિ શ્રી એકયમર્દ્ધ ત્રણ રાજાઓદ્વારા નિમ્નલિખિત સંધિપત્ર સ્વીકૃત થયો એમાની શરતોમા કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યભિચાર કરવામા આવશે નહિ. સવત ૧૭૯૧ શ્રાવણ સુદ ૧૩ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૫) મુકામ હુર્લા.

(૧) સંપત્તિવિપદમા સર્વ જણ ઐક્યસૂત્રથી બંધાયલા રહેશે સર્વ જણે શપથ લઈને આ વાત સ્વીકારી એકબીજાના હૃદયમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે ભવિષ્યમા કોઈ પણ માણસ આ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે નહિ. ને

૧ એકલિંગ મહાદેવ સિસોદીઆવંશના કુલદેવતા છે
૨ સીતારામ એ અંબરના રાજવંશના દેવતા છે આ રાજવંશની ઉત્પત્તિ ભગવાન રામચંદ્રજીદ્વારા થઈ છે
૩ મલધીશ-શ્રીકૃષ્ણ. એઓ મારવાડના રાઠોડવંશના કુલદેવતા છે
૪ અભયસિંહ મારવાડના એક રાજવંશી હતા

એક નાયકની આવશ્યકતા હતી સર્વની સમ્મતિથી રાણા જગતસિંહને નાયક બનાવવામા આવ્યા. તેમને સમસ્ત રાજપૂતસેનાના અધિપતિ બનાવવામા આવ્યા ધીમે ધીમે સેના એકત્રિત થવા માંડી. વર્ષાઋતુ નિકટ આવેલી હોવાથી સર્વ જણે એવો ઠરાવ કર્યો કે વર્ષાઋતુની સમાપ્તિ થયા પછી મહારાણા જગતસિંહે પોતાની પ્રચંડ રાજપૂતસેનાને લઈને મોગલોસામે યુદ્ધ કરવા જવું યુદ્ધની સર્વ તૈયારી સંપૂર્ણ થઇ પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમનું કાર્ય ફળીભૂત થયું નહિ તૈયારી થતી હતી તે અરસામાંજ સર્વ રાજાઓ શિથિલ થઇ ગયા અને એમ્બીજયથી અવિશ્ર થઈ ગયા રાજસ્થાનના દુર્ભાગ્યથી રાજપૂતોનું ઐક્ય છિન્નભિન્ન થઇ ગયું મોગલસામ્રાજ્યની અધોગતિના સમયમા મારવાડ અને અંબરના રાજાઓએ પોતાના રાજ્ય ઘણા વધારી મૂક્યા હતા તેઓ પ્રાય મેવાડના રાણાની બરોબરી કરતા હતા સૂર્યવંશી મહારાજા કનકસેનના વંશજો રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજપૂતોપર અચળ પ્રધાનતા ભોગવતા આવ્યા છે પરંતુ તેમણે કદિ પણ સર્વ રાજપૂતોની એકત્રિત સમ્મતિ પ્રાપ્ત કરી નથી આ મહાન અભાવજ રાજપૂતોના ઐક્યમા વિઘ્નરૂપ હતો આ અભાવને લીધેજ તેઓ પરાધીન બન્યા હતા. આજ કારણથી તેઓ પોતાના સ્વાર્થની રક્ષા કરવાને માટે એમ્બીજની સાથે અનેકવાર યુદ્ધ કર્યા કરતા હતા આ વિષે અમે અગાઉ વર્ણન કર્યું છે જો રાજસ્થાનના સર્વ રાજપૂતોએ મેવાડના રાણાને પોતાના અગ્રેસર માન્યા હોત તો ભારતની આવી દુર્દશા શામાટે થાત? જો તેઓ મેવાડના રાણાના અનુયાયી બનત તો મુસલમાનો કદિ પણ ભારતરત્નને લુંટી શકત નહિ માહોમાહેની ફૂટ અને માહોમાહેના વૈરથીજ ભારતવર્ષનું સત્યાનાશ વળી ગયું છે રાજપૂતોને સ્વાધીનતા પ્રિય હોય છે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ જે મહાન ઐક્યથી જાતીયસ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની રક્ષા થાય છે, તે ઐક્ય રાજપૂતોમા નથી આથીજ તેમની સ્વાધીનતાનો નાશ થયો છે રાણા જગતસિંહના સમયમા-મોગલસામ્રાજ્યની અવનતિના સમયમા અનુકૂળતા હોવા છતા રાજપૂતો પોતાની ઉન્નતિ કરી શક્યા નહિ, જેનું કારણ તેમનો કુસંપજ હતો

નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક આધીનતાની શૃંખલા તોડીને સંપૂર્ણ રીતે સ્વાધીન થઇ ગયો હતો દિલ્હીના પાદશાહનો સેનાપતિ[1] નિઝામનું દમન કરવાને ગયો પરંતુ તે સ્વયં નિઝામના ક્રોધાગ્નિમા બળીને ભસ્મ થઈ ગયો રણચતુર નિઝામે દિલ્હીના હતભાગી સેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરીને તેનું મસ્તક પાદશાહપર મોકલી આપ્યું અને તેનાપર કહેવડાવી મોકલ્યું કે-"આ નાલાયક માણસ વિદ્રોહી બની ગયો હતો, તેથીજ મેં તેનો શિરચ્છેદ કરીને તેનું મસ્તક આપની કદમબોસીમા રવાના કર્યું છે" દીનબંધ મહમ્મદશાહ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કના કહેવાનો ભાવાર્થ સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયો પરંતુ તે બિચારો કરે શું? તે લાચાર બની ગયો હતો પોતાની સ્વાધીનતા દૃઢ કરવાને માટે નિઝામે રાજપૂતોની સાથે સંપ કર્યો અને મરાઠાઓને પોતાની વિજયિનીસેના માળવા તથા ગુજરાતમા લઇ જવાને ઉત્સાહિત કર્યા મહારાષ્ટ્રીય વીર બાજીરાવે પોતાની સેના લઇ સૌથી પ્રથમ માળવાપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંના હાકેમ દયારામ બહાદુરનો[2] યુદ્ધમા સંહાર કરીને નિઝામની અભિલાષા પૂર્ણ કરી અંબરના રાજા જયસિંહને માળવાનું રાજ્ય આપવાની માગણી

કોઇ માણસ આ શરતવિરુદ્ધ કાર્ય કરશે તો તે સર્વના વિશ્વાસથી ભ્રષ્ટ થશે એકનું માન એ સર્વનું માન છે, એકની લાજ એ સર્વની લાજ છે, એકનું અપમાન એ બીજાનું અપમાન છે આટલામાં બધું આવી ગયું.

(૨) જે માણસ એકને વિશ્વાસઘાતક જણાશે તેનો કોઇ પણ વિશ્વાસ કરશે નહિ, તેને કોઇનો આશ્રય મળશે નહિ.

(૩) વર્ષાઋતુ વ્યતીત થયા પછી કાર્યનો આરંભ કરવામા આવશે પ્રત્યેક શાખાના નેતાએ પોતપોતાની સેનાસહિત રામપુરમા જવું જો કોઈ કારણથી સરદાર સ્વયં આવી શકે નહિ તો તેણે પોતાના કુમારને વા એક ઉચ્ચ કર્મચારીને મોકલવો

(૪) આ કુમાર વા કર્મચારીથી અનુભવના અભાવને લીધે કાંઇ દોષ થાય તો તેને સુધારવાનો અધિકાર રાણાજીસિવાય બીજા કોઇને પણ મળશે નહિ

(૫) પ્રત્યેક મહાન કાર્યમા સર્વ જણ એકત્રિત થઈ આ નિયમોનું પાલન કરવાને બંધાય છે

[1] આ સેનાપતિનું નામ મુબારિજખાં હતું પ્રથમ તો નિઝામે અનુરાગીઓ મુબારિજની સેનામા ફૂટ પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ તેની આ ચેષ્ટા ફળવતી થઈ નહોતી આથી તેણે યુદ્ધ કરીને તેને પરાજિત કર્યો હતો

[2] દયારામ બહાદુર માળવાના પૂર્વશાસનકર્તા ગિરધરસિંહનો ભત્રીજો હતો

કરવામા આવી, પરતુ તેણે તે રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો નહિ આથી તે રાજ્ય મરાઠાઓનાજ હાથમા રહ્યુ ગુજરાતનું રાજ્ય પણ શીઘ્ર આજ દશાને પ્રાપ્ત થયુ પ્રથમ પાદશાહે આ રાજ્ય રાઠોડોને અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, પરતુ તેનુ પાલન નહિ થવાથી અજિતસિહના પુત્ર અભયસિહે તેપર આક્રમણ કર્યુ અને ત્યાના હાકેમ બુલન્દખાને હાંકી કાઢયો આ એક ઉત્તમ સધિ છે, એમ ધારી મરાઠાઓએ રાઠોડોના જીતેલા ગુર્જરરાજ્યમા પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો રાઠોડરાજ અભયસિહે મરાઠાઓની સામે બાથ ભીડી નહિ[1] અને પોતાના અધિકારમા ગુજરાતનો માત્ર ઉત્તર ભાગજ રાખ્યો

જે સમયે રાજસ્થાન અને માળવા તથા ગુજરાતની આ દશા થઈ રહી હતી, તે સમયે બંગાળા, બિહાર તથા ઓરિસ્સાના રાજ્યમા સુજાઉદ્દૌલા અલીવર્દીખાની સાથે અચલ રાજ્યસુખ ભોગવી રહ્યો હતો-આ તરફ અયોધ્યાના રાજ્યમા સાદતખાનો પુત્ર સફદરજગ અડગ રીતે સિહાસનપર વિરાજમાન હતો જો કે પાદશાહની કૃપાથીજ સાદતખાએ અયોધ્યાનુ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યુ હતુ, તોપણ તે કૃતઘ્નપુરુષે પાદશાહના આ પવિત્ર પ્રસાદનો બદલો એક ઘૃણિત અને નિદિત કાર્યથી વાળ્યો સાદતખા કૃતઘ્ન અને વિશ્વાસઘાતી હતો તે દુરાચારીએ પરમ અત્યાચારી નાદિરશાહને ભારતવર્ષમા બોલાવી દિલ્હીના સામ્રાજ્યનુ સત્યાનાશ વાળ્યુ.

માળવા અને ગુજરાતમા જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતા દૃઢ થઈ ગઇ, ત્યારે વિજયી મરાઠાઓએ અન્યાન્ય પ્રદેશોમા પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરવા માડયો અને તેઓ નર્મદા નદી ઉતરીને ઉત્તર તરફના પ્રદેશોમા તીડોની પેઠે ફરી વળી તેમને લૂટવા લાગ્યા તેમના પ્રચડ પરાક્રમના અપૂર્વ પ્રભાવથી જે જાતિઓના નામ પણ અત્યારસુધી કોઇ જાણતુ નહોતુ, તે જાતિઓ આ દેશમા આવી પોતપોતાની સેના વધારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા લાગી તે વખતે શાત જીવન ગાળનારા ભોળા ખેડુતો પણ હળ અને બળદ છોડી દઇ હાથમા ખડ્ગ ધારણ કરવા લાગ્યા તથા અશ્વપર સ્વારી કરવા લાગ્યા અને ભરવાડો પોતાની લાકડી છોડી ભાલા ગ્રહણ કરવા લાગ્યા આ લોકોમા સિધિયા[2] હોલ્કર[3] અને પવાર[4] સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે આ પ્રકારે વિપુલ સેના એકત્રિત કરી મહારાષ્ટ્રીઓ હીનબલ રાજપૂતો પર આક્રમણ કરવા લાગ્યા આ લોકો રાજપૂતોના પ્રદેશને બાળી લૂટી ત્યાજ નિવાસ કરવા લાગ્યા જ્યાસુધી મહારાષ્ટ્રીઓ આવશ્યકીય પ્રસગે એકજ પતાકાની નીચે એકત્રિત થઇ યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યાસુધી કોઇ પણ દળ તેમના પ્રચડ બળની સામે થઇ શકયુ નહોતુ

વીરવર (પ્રથમ) બાજીરાવે મહારાષ્ટ્રીઓના મહાન બળને એકત્રિત કર્યુ હતુ તેઓ ઇ૦સ૦ ૧૭૩૫ મા સૌથી પહેલા ચબલનદી ઉતરી દિલ્હીના સિહદ્વારપર આવી ઉભા રહ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રચડ પરાક્રમથી દિલ્હીનગરની ભારે પાયમાલી થઇ પછી નિર્બળ પાદશાહે મરાઠાઓને ચોથ આપી તેમના ભીષણ પજામાથી મુક્તિ મેળવી પાદશાહની આ કાયરતા જોઇ નિજામના મનમા અનેક પ્રકારના ભય અને સદેહો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા પાદશાહને વશ કરી કદાચિત્ મરાઠાઓ મારા રાજ્યપર આક્રમણ કરશે, એવા ભયથી તેણે માળવામાથી મરાઠાઓને હાકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને સપૂર્ણ ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે જો મરાઠાઓ માળવામા સારી રીતે દૃઢ થઇ જશે તો પછી તેમને ત્યાથી કાઢવા મુશ્કેલ થઇ પડશે અને પછી તેઓ મારો ઉત્તર તરફના પ્રદેશો સાથેનો સબધ તોડી નાખશે આવો

---

૧ મહાશય એલ્ફીન્સ્ટન જણાવે છે કે, પોતાના હાથમાથી ગુજરાતપ્રાત જતો રહેવાથી અભયસિહને ઘણું નુકસાન થયુ હતુ. ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૧ ના એપ્રીલમાસમા પ્રચડવીર બાજીરાવે ગુજરાતપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેનો શાસનભાર પીલાજીગાયકવાડને સમર્પણ કર્યો પિલાજી ગાયકવાડની ગાદીનો મૂળ સ્થાપક હતો અભયસિહે આ પિલાજીને ગુપ્ત રીતે મારીને ગુજરાતપર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અભયસિહે કપટથી પિલાજીનો નાશ કર્યો, તેથી તેના પુત્ર અને ભ્રાતાએ તેનાપર અત્યત ક્રોધિત થઈ આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણની ગતિ રોકી નહિ શકાયાથી રાઠોડરાજે નિરુપાયે ગુજરાતનું રાજ્ય છોડી દીધુ ”

૨ સિધિઆના પૂર્વજો કુણિકાર હતા

૩ હોલ્કરની જાતિ ભરવાડ હતી.

૪ માળવાપર આક્રમણ કરતી વખત બાજીરાવે ઉદાજી પવાર, મલ્હારરાવ હોલ્કર અને રાણોજી સિધિઆને સેનાપતિ બનાવ્યા હતા સધિ મળવાથી તેઓ મુખ્ય રાજદ્વારીપુરુષો થઇ પડયા અને તેમણે એક એક વિખ્યાત રાજધાનીની સ્થાપના કરી

વિચાર કરી નિજામે માળવાપર આક્રમણ કર્યું અને બાજીરાવનો પરાજય કર્યો તે મહારાષ્ટ્રીઓને માળવા-માંથી કાઢી મૂકવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં મહાપ્રચંડ વીર અને મહા અત્યાચારી નાદિરશાહે દિલ્હીપર આક્રમણ કર્યું છે, એવા વર્તમાન તેના સાંભળવામાં આવ્યા. આ વર્તમાન સાંભળી નિજામ ઉલ-મુલ્ક અત્યંત ભયભીત થયો અને તે મરાઠાઓને છોડીને પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો.

જે [1]સમયે નાદિરશાહના પ્રચંડ રણવાદ્યનો ધ્વનિ ભારતવર્ષના પશ્ચિમભાગ ઉપર સંભળાવામાં આવ્યો, તે સમયે મોગલપાદશાહનો વીર્યાગ્નિ સંપૂર્ણત શાંત થઈ ગયો હતો. નાદિરશાહના રણવાદ્યનો ધ્વનિ સાંભળી સમસ્ત ભારતવર્ષ જાણે ભૂકંપ ગયો હોય તેની પેરે કંપાયમાન થવા લાગ્યો. હતભાગી મહમ્મદશાહના ભયનો પાર રહ્યો નહિ. ચારે તરફ હાહાકાર વર્તી રહ્યો. આ સંકટના સમયમાં મહમ્મદશાહે રાજપૂતોના પરાક્રમપર બહુ મોટી આશા રાખી હતી પરંતુ તેની તે આશા સફળ થઈ નહિ. તેની કોઈ પણ આશા ફલવતી થઈ નહિ. જે રાજપૂતોના બળથી ભારતવર્ષના હૃદયપર મોગલસામ્રાજ્ય દૃઢ થયું હતું, જેમણે એ સામ્રાજ્ય અચલ રાખવાને માટે આજના દિવસપર્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના હૃદયનું રુધિર વહેવરાવ્યું હતું તે રાજપૂતોએ આ સંકટના સમયમાં પાદશાહની રક્ષા કરવાને માટે ખડ્ગ ધારણ કર્યા નહિ. આજ કરણાલના ભયંકર યુદ્ધમાં મોગલોની સંપૂર્ણ હાર થઈ અને તે દિવસથી ભારતવર્ષની દારુણ દુર્દશાનો પ્રારંભ થયો.

નાદિરશાહ

કરનાલના યુદ્ધના શોચનીય પરિણામથી નિજામ અને સાદતખાંના હૃદયમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો. તે ઉભય ઉગ્ર પ્રચંડવીરની સેનાનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે મોગલસેના સાથે મળી ગયા પરંતુ તેમને સફળતા મળી નહિ. અમીર-ઉલ-ઉમરા સંગ્રામમાં માર્યો ગયો અને મહમ્મદશાહ તથા તેનો વજીર એ ઉભય નાદિર-શાહના બંદીવાન બન્યા. દુષ્ટ સાદતખાંની કૃતઘ્નતા અને વિશ્વાસઘાતથી દિલ્હીના પાદશાહની આવી દુર્દશા થઈ. હતભાગી મહમ્મદશાહે સંધિ કરવાને માટે નિજામને પોતાનો દૂત બનાવી નાદિરશાહની પાસે મોકલ્યો. સંધિ થઈ પણ ખરી પરંતુ દુરાચારી સાદતખાંએ તે સંધિ રદ કરી નાખી અને એમ કરી પોતાના પગમાં જાતેજ કુહાડી મારી. સાદતખાંએ નાદિરશાહને કહ્યું "નિજામે હજૂરને થાપ આપી છે. તેના જણાવ્યા કરતાં ખજાનામાં વધુ દોલત છે." વળી તેણે તે ઉપરાંત જણાવ્યું કે–'નિજામે આપને જેટલા રૂપિયા આપવાનું વચન આપ્યું છે, તેટલા રૂપિયા તો તે ફક્ત પોતાના ખજાનામાંથી આપી શકે એમ છે.' આ દુષ્ટના કહેવાપર નાદિરશાહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો. તેનો લોભ સહસ્રગુણ વૃદ્ધિગત થઈ ગયો.

નિજામની સાથે જે સંધિ કરવામાં આવી હતી, તે તેણે રદ કરી અને દિલ્હીના ખજાનાની સર્વ કુંચીઓ માગી. અભાગી મહમ્મદશાહનું સુખસ્વપ્ન લય પામી ગયું. મહાલોભી નરપિશાચ નાદિરશાહની સાથે થયેલી સંધિથી મહમ્મદશાહને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે હવે અધિક કષ્ટ થશે નહિ, પરંતુ તેનો આ ભ્રમ શીઘ્ર દૂર થયો. સંધિપત્ર તોડીફાડી છિન્નભિન્ન કરીને નાદિરશાહ વિજિત દિલ્હી-શ્વરને મહા કષ્ટથી પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો અને પોતે દિલ્હીના સિંહાસનપર બેસી ગયો. તેણે ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૦ ના માર્ચની બારમી તારીખે દિલ્હીના તખ્તપર બેસી પોતાના નામના સિક્કા ચલાવ્યા હતા. સિક્કાપર નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.—

[1] કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૦ માં નાદિરશાહ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. પરંતુ એલ્ફીન્સ્ટને "નાદિરનામા" વગેરે ગ્રંથોના આધારે સ્વરચિત ભારતના ઇતિહાસમાં જણાવ્યું છે કે નાદિરશાહ ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૮ ના નવેમ્બર માસમાં ભારતપર ચઢી આવ્યો હતો.

દોહરો—શહનશાહ સબ જગતકો, નાદિર હૈ મહારાજ,
રાજન કો અધિરાજ હૈ, સમય નિયામક આજ

જો કે મોગલોએ પરસ્પરના ઝઘડામા પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી નાખ્યુ હતુ, જો કે પ્રમાદી રાજકુમારોએ વિપુલ ધન સ્વાહા કરી દીધુ હતુ, તોપણ તે વખતે નાદિરશાહને ખજાનામાથી જેટલુ દ્રવ્ય મળ્યુ, તેટલા દ્રવ્યથી સાક્ષાત્ લોભની પણ તૃપ્તિ થઇ જાત,[1] પરતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે નરરાક્ષસ નાદિરશાહનો લોભ આ વિપુલ ધન મળવાથી ઘટવાને બદલે વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો તેણે પોતાના સૈનિકોમા ઢઢેરો પીટાવી દીધો કે બીજા અઢી કરોડ રૂપિયા લીધા વિના આપણે હિદુસ્તાન છોડવુ નથી, માટે જેમ બને તેમ ત્વરાથી આ રૂપિયા વસુલ કરી લ્યો આ ઢઢેરો સાભળતાની સાથેજ યમદૂતના જેવા ઇરાનીઓ હાથમા સમશેર ગ્રહણ કરી ચારે તરફ દોડયા અને ભયકર અત્યાચાર કરી નગરવાસીઓનુ દ્રવ્ય લૂટવા લાગ્યા તેમના અત્યાચારથી નગરમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો નગરવાસીઓ વ્યાકુલ થઈ જેમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા પરતુ નાસીને જાય કયા? તેમની રક્ષા કરનાર કોણ હતુ? કોઇ નહિ ઇરાનીઓના બાહુબળ આગળ સમસ્ત વીરોનુ બળ નિસ્તેજ થઇ ગયુ કોઇ પણ રક્ષક રહ્યો નહિ સર્વ લોકો પોતપોતાની રક્ષા કરવાને માટે આમતેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા પરતુ કોઈનામા તે રાક્ષસોનો પ્રતિરોધ કરવાનુ સાહસ નહોતુ નાસવાથી પણ તેમનુ રક્ષણ થયુ નહિ ઇરાનીપિશાચો તેમની પાછળ દોડી તેમના ગજવામાથી તેમનુ શેષ રહેલુ એકમાત્ર સાધન-વાટખર્ચી પણ ખુચવી લેતા હતા તેઓ તેમની પ્રાણપ્રિય સ્ત્રીઓપર કઠોર અત્યાચાર કરતા હતા અફસોસ! આ વખત દિલ્લી નગરમા પ્રલયકાળ આવી પહોચ્યો હતો ભયકર અત્યાચાર કરીને નગરવાસીઓના પ્રાણ લેવામા આવતા હતા અને તેમની માનમર્યાદા ધોળેદહાડે ચ્હોક લૂટાતી હતી તેમની દૃષ્ટિસમીપ તેમનુ સર્વસ્વ લૂટાતુ હતુ ઉચ્ચ સ્વભાવના માણસો અપમાન કરતા મરણને વધુ પસદ કરે છે આવા માણસોએ અત્યાચારીઓના હાથમાથી છૂટવાનો કોઇ ઉપાય નહિ જોઇ પ્રથમ તો પોતાની સ્ત્રીઓનો પોતાના હાથે વધ કર્યો અને પછી પોતે આત્મઘાત કર્યો તેમને આત્મઘાતસિવાય ઉક્ત પાપીઓના હાથમાથી બચવાનો કોઇ પણ ઉપાય શેષ રહ્યો નહોતો આવા ભયકર કાળમા લોકોમા એક એવી અફવા ઉડી કે નાદિરશાહ માર્યો ગયો છે અલ્પકાળમા આ વાત ચારે તરફ ફેલાઇ ગઈ તત્કાળ અનેક નગરવાસીઓ હાથમા ખડ્ગ ધારણ કરી ઉન્મત્તની પેઠે ઘરબહાર નીકળી પડયા અને દુષ્ટ ઇરાનીઓ ઉપર તૂટી પડયા કોઇને પણ પોતાના પ્રાણનો મોહ નહોતો ઇષ્ટમિત્ર અને આપ્તસબધીનુ ધ્યાન નહોતુ ઇરાનીઓપર વૈર લેવાને માટે નગરજનો તેમનાપર તૂટી પડયા ને તેમનો સહાર કરવા લાગ્યા જે પ્રમાણે બકરાઘેટાનો વધ કરવામા આવે છે તેવી રીતે ઇરાનીઓનો સહાર થવા લાગ્યો ઉભય પક્ષો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યુ ઇરાનીઓ અને નગરવાસીઓના છિન્નભિન્ન અગોથી દિલ્લીની ગલીઓ પૂરાઇ ગઇ[2] રુધિરના પ્રવાહથી નગરની પોળોમાં કાદવકીચડ થઈ ગયો આ સમાચાર નાદિરશાહના સાભળવામા આવ્યા કે તરતજ તે નરપિશાચ એક મસ્જિદના ઉચ્ચ મિનારાપર ચઢ્યો અને પોતાની નિરુત્સાહી બનેલી સેનાને તીવ્ર ઉત્સાહ આપવા લાગ્યો અને તેણે નગરના આબાલવૃદ્ધ સ્રીપુરુષ સર્વનો સહાર કરવાની આજ્ઞા આપી આ ભયકર આજ્ઞા આપવામા આવી કે તરતજ પિશાચ નાદિરશાહના પિશાચસૈનિકો ઘેર ઘેર જઇ સર્વ માણસોનો વધ કરવા લાગ્યા જે રીતે કસાઇઓ પશુઓનો વધ કરે છે, તે પ્રકારે નાદિરશાહના સૈનિકો દિલ્લીવાસીઓનો સહાર કરવા લાગ્યા રોદનના આર્તનાદથી આખુ નગર ગાજી રહ્યુ

[1] નાદિરશાહ ભારતવર્ષમાથી કેટલુ દ્રવ્ય લઇ ગયો હતો તે સબધે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રથોમા પૃથક્ પૃથક્ મત છે કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે નાદિરશાહ સુવર્ણ, ચાદી તથા ઝવેરાત મળીને કુલ ચાળીસ કરોડ રૂપિયાની સપત્તિ લઈ ગયો હતો નાદિરનામાનો લેખક જણાવે છે કે તે ૧૫ કરોડની મતા લઈ ગયો હતો હાનવે ૩૦ કરોડ જણાવે છે અને ફ્રેઝર પણ ૩૦ કરોડ જણાવે છે

[2] હાઝન નામના એક મુસલમાને સ્વનેત્રોથી આ સહાર જોયો હતો તે જણાવે છે કે ક્રોધિત હિદુઓએ ૭૦૦ ઇરાનીઓનો નાશ કર્યો હતો તેના રચેલા ગ્રથનો બાલ્ફર નામના એક અગ્રેજ લેખકે અગ્રેજીમા અનુવાદ કર્યો છે, તેમા ૭૦૦ નો અક ઉપલબ્ધ થાય છે મહાશય એલ્ફીન્સ્ટન જણાવે છે કે આ મુદ્રણયત્રની ભૂલ છે. મહાશય સ્કૉટ પોતાના ગ્રથમા ૧૦૦૦ નો અક જણાવ્યો છે

ખોળામાં રુધિરની નદી વહેવા લાગી. ઇરાની નરરાક્ષસોએ નગરજનોનું સર્વસ્વ લૂંટી તેમના ઘરોને આગ લગાડી આ આગમાં તેઓ આબાલવૃદ્ધ જીવતા મનુષ્યોને નાખી તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યા દિલ્લીનગર શ્મશાનવત્ બની ગયું[1] શ્મશાનથી પણ તેનો દેખાવ અધિક ભયંકર દેખાવા લાગ્યો સાક્ષાત્ નરક-કુંડના જેવું તેનું દૃશ્ય થઇ રહ્યું દુરાચારી સાદતખાંને પણ તેના પાપનો પૂરે બદલો મળી ગયો, એમ તેની એવી ભયંકર સ્થિતિપરથી આપણને વિદિત થાય છે

આ મહા ઘોર સંહારના સમયે નાદિરશાહે દુરાચારી સાદતખાંના મંત્રીને આજ્ઞા કરી કે—"તમારી અને સાદતખાંની જે કાંઇ દોલત હોય તેની એક યોગ્ય યાદી હમણાં હું જોવા માગું છું જો તમે એ યાદી નહિ બતાવો તો હમણાંજ હું તમારો શિરચ્છેદ કરાવીશ" વળી નિઝામે જે અઢી કરોડ રૂપિયા આપવાની કબુલાત કરી હતી તેટલા રૂપિયા નાદિરશાહે કેવળ વઝીરની પાસેથીજ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી આ કઠોર પ્રતિજ્ઞા સાંભળી સાદતખાંને ચારે તરફ અંધકાર દેખાવા લાગ્યો તેને નિરાશાએ ઘેરી લીધો તે મૂર્ખે ઉન્મત્ત થઇને પોતાની જાતેજ પોતાના પગમાં કુહાડી મારી હતી, પરંતુ હવે તેને પોતાની મૂર્ખતા સમજાઇ આજે તેના જ્ઞાનનેત્રો ખુલ્યા હવે તે સમજ્યો કે નાદિરશાહને બોલાવીને તેણે તેને પોતાનોજ નાશ કર્યો હતો તે જે જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો તે તે તરફ તેને ભયંકર દૃશ્યજ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં તે જે તરફ જોતો તે તરફથી જાણે તેનો સંહાર કરવાને માટે યમદૂતો આવતા ન હોય તેમ તેને લાગતું આ વિકટ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાને માટે—નાદિરશાહના ક્રોધાગ્નિમાંથી મુક્ત થવાને માટે હતભાગી સાદતખાંએ વિષપાન કરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો[2]. તેના દિવાન રાજા મજલિસરાયે પણ વિષપાન કરીને પોતાના સ્વામીનું અનુગમન કર્યું. આ ભયંકર નાટકનો પાછલો અંક આ રીતે પરિસમાપ્ત થવાથી નરરાક્ષસ નાદિરશાહે અભાગી મહમ્મદશાહે આપેલા સંધિપત્રનો સ્વીકાર કરી ભારત-

[1] આ હત્યાના સંબંધમાં ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થાય છે એમ કહેવાય છે કે જ્યારે ઇરાની સેના દિલ્લીવાસીઓપર આવો કઠોર અત્યાચાર કરી રહી હતી, ત્યારે નાદિરશાહ "બડા બાજાર" ની "રકાબગંજ" નામની એક નાની મસ્જિદમાં ચુપચુપ અને ગંભીર ભાવથી બેઠો હતો પછી મહમ્મદશાહ પોતાના સરદારોની સાથે ત્યાં ગયો જ્યારે પાદશાહ પોતાનું શિર ઝુકાવીને દીર્ઘકાળપર્યંત ત્યાં ઉભો રહ્યો ત્યારે નાદિરશાહે આજ્ઞા કરી કે તમારે જે કહેવું હોય તે કહો હવે મહમ્મદશાહે આંખમાં અશ્રુ લાવી નમ્રતા અને વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરી કે—'મારી રૈયતના જાન બચાવો" આ હૃદયભેદક ભીષણ સંહારના સંબંધમાં જેટલાં વર્ણનો ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં હાજનનો લેખ સર્વોત્તમ છે હાજને આ ઘટના સ્વનેત્રોથી જોઇ હતી "સેરુલ મુતાખરીન" નામના ગ્રંથના લેખકે હાજનના લેખનો પુષ્કળ આધાર લીધો છે અને સર જુલફખાંની પરે જે હિંદુ કારભારી હતો તેણે ઉપ્ત હાજનના લેખોનો સંગ્રહ કરી એક પુસ્તક બનાવ્યું છે ' નાદિરશાહનો ઇતિહાસ " એ નામનો ગ્રંથ મહાશય ફ્રેઝરે આદ્યોપાંત ઉપર્યુક્ત પુસ્તકને આધારેજ લખ્યો છે હાજન જણાવે છે કે—' અર્ધ દિવસપર્યંત આ માનવસંહાર ચાલ્યો હતો અને અનેક માનવઓ તેના ભોગ થઇ પડ્યા હતા' મહાશય ફ્રેઝર એવું અનુમાન કરે છે કે ૧૨૦૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦૦ સુધી માણસોનો આ વખતે નાશ થયો હતો અને 'નાદિરનામા' ગ્રંથનો લેખક જણાવે છે કે માત્ર આખો દિવસ આ કતલ ચાલુ રહી હતી અને ક્રૂર ઇરાનીઓએ ૩૦૦૦૦ માણસોના પ્રાણનો સંહાર કર્યો હતો મહાશય સ્કૉટ દૃઢતાપૂર્વક જણાવે છે કે ફક્ત ૮૦૦૦ માણસોજ આ કતલમાં માર્યા ગયા હતા પરંતુ આ પ્રમાણ તેને ક્યાંથી મળ્યું તે વિષે તેણે પોતાના ગ્રંથમાં કિંચિત્ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મહાશય સ્કૉટના લેખપર મહાશય એલ્ફીન્સ્ટન શ્રદ્ધા રાખતા નથી. તેઓ નિવેદન કરે છે કે "વીસ હજાર ઘોડેસ્વારોએ આટલા લાંબા વખતમાં કેવળ આઠ હજાર માણસોનેજ સંહાર કર્યો એ વાત શી રીતે વિશ્વસનીય હોઇ શકે?

(એલ્ફીન્સ્ટનકૃત હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ)

[2] મહાશય ડૉ૦ કૃત ' હિંદુસ્થાન ' નામના ગ્રંથમાં નાદિરના આક્રમણના સંબંધમાં કેટલીક વાતો લખી છે તેમણે એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે સાદતખાં અને આસફજાં એ ઉભયે નાદિરશાહને હિંદુસ્થાનમાં બોલાવ્યો હતો અને એ ઉભયના વિશ્વાસઘાતથીજ પાદશાહ કરનાલના યુદ્ધમાં પરાભવ પામ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે પાછળથી નાદિરશાહ ઉક્ત ઉભય વિશ્વાસઘાતકોની દાઢીપર થુંક્યો હતો અને તેમને પોતાની સભામાંથી ધક્કા મરાવીને બહાર કાઢી મેલાવ્યા હતા નાદિરશાહની રાજસભામાં આ રીતનું અપમાન થવાથીજ તે ઉભયે વિષપાન કર્યું હતું આ ઉભય રાજદ્વારી પુરુષો એકબીજાના પ્રતિસ્પર્ધી હતા અને તેઓ એકબીજાપર અવિશ્વાસ રાખતા હતા ઉભય એકબીજાને ત્યાં ગુપ્તચર મોકલી એકબીજાની હિલચાલ તપાસતા હતા આસફજાં પરમ ચતુર હતો તે એક પ્રકારનું સ્વલ્પ હાનિ કરનારું વિષ ખાઇને મૃત મનુષ્યની પેઠે પડી રહ્યો મુઓ નહિ પરંતુ મૂઢ અને હવસખોર સાદતખાંએ તેને મૃત સમજી ઘોર હળાહળ વિષ પ્રાશન કર્યું અને તે શીઘ્ર મરણ પામ્યો (એલ્ફીન્સ્ટનકૃત હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ)

વસ્તુ સર્વસ્વ લૂટી વસતઋતુમા સ્મશાનસમાન દિલ્હીનો ત્યાગ કરી પોતાના દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું [1] આ સધિપત્ર પ્રમાણે કાબુલ, ઠઠ્ઠા, સિંધ અને મુલતાન વગેરે પશ્ચિમ તરફના સર્વ પ્રદેશો નાદિર શાહને આપવામા આવ્યા. પ્રદેશો તેણે પોતાના ઈરાનના રાજ્યમા સયુક્ત કરી દીધા આ ભયકર સકટના સમયમા ભારતવાસીઓની કેવી દુર્દશા થઇ હતી, તે ભારતવર્ષના એક ઇતિહાસવેત્તાના નિમ્નલિખિત વચનોપરથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થશે આ ઇતિહાસવેત્તા જણાવે છે કે–" આ સમયે ભારતવાસીઓ કેવળ આત્મરક્ષા અને આત્મતુષ્ટિનોજ વિચાર કરતા હતા એક વાર કલેશદાયક આક્રમણમાથી મુક્ત થયા પછી તેઓ પુન કદિ તે સબધે વિચાર કરતા નહોતા તેઓ કેવળ સ્વાર્થ-પરતાનોજ વિચાર રાખતા હોવાથી પોતાના માનવજાતાના હિતની જરા પણ દરકાર રાખતા નહોતા સ્વાર્થપરતા જનસમૂહના કલ્યાણને સપૂર્ણત વિઘ્નકારક છે જે સમયે નાદિરશાહે હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે સર્વ હિંદવાસીઓ પોતપોતાના સ્વાર્થસાધનમાજ નિમગ્ન હતા આમ નૈતિક બનના અપકર્ષથીજ ભારતવાસીઓ અધોગતિને પ્રાપ્ત થયા અને સુખ તથા સ્વાધીનતાથી રહિત થયા "

ભારતવર્ષમા થયેના આ મહાન વિપ્લવના સમયમા આર્યવીર રાજપૂતો પોતાના પ્રાચીન રાજ્યથી વચિત થયા નહોતા પોતાના પ્રાચીન રાજ્યોથી પરાડ મુખ થવુ તો દૂર રહ્યુ, પરતુ ઇસ્લામીઓના છસેં વર્ષના શાસનકાળમા રાજસ્થાનના ત્રણ પ્રધાન રાજવશોપૈકી મારવાડ અને અમરના બે રાજકુલોએ જે જે નાના નાના રાજ્યો સ્થાપિત કર્યા હતા [2] તે પણ આજે બ્રિટિશસિંહના છત્રનીચે સુરક્ષિત છે ત્યાના રાજાઓ આજે પણ બ્રિટિશ સરકારની સાથે મિત્રતા બાધીને સ્વાધીનતાનો ઉપભોગ કરી રહ્યા છે. રાજપૂતકુલ ચૂડામણિ રાણાકુલની લીલાભૂમિ પવિત્ર મેવાડના સબધમા પણ પ્રાય આવોજ પ્રકાર છે ઇસ્વીસનની દશમી શતાબ્દીના પ્રારભમા જ્યારે પ્રચડ વીર મહમ્મદ ગઝનવીએ ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતુ

---

૧ વિદાયનો સમય જેમ જેમ નિકટ આવતો હતો, તેમ તેમ ઈરાનીશાસકોની નિષ્ઠુરતા વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી આ વિષે સ્વદૃષ્ટિથી જોનાર એક માણસે જે કાઈ લખ્યુ છે, તે અત્રે પ્રમાણતરીકે સાદર કરીએ છીએ-" ગત દિવસની યત્રણામય સ્મૃતિએ નગરવાસીઓને બેબાકળા બનાવી મૂક્યા અત્યારસુધી તો કેવળ " કત્લેઆમ " હતી પરતુ હવે તો ' કત્લેખાસ ' નો પ્રારભ થયો નગરમા પ્રત્યેક ગૃહમાથી હૃદયભેદી આર્તનાદ અને રોદન ધ્વનિ સભળાવા લાગ્યા વસતરાય નામના કર્મચારીએ પોતાની રક્ષાનો કાઈ પણ ઉપાય નહિ જોઇ પ્રથમ પોતાના કુટુબના સર્વ માણસોને મારી નાખ્યા અને પછી પોતે પણ આત્મઘાત કરીને મરણ પામ્યો રૂખા બિકયારખાએ પોતાના હૃદયમા ખજર મારી પોતાના જીવનનો અત આણ્યો અનેક જણે વિષપાન કરીને પોતાના જીવનનો નાશ કર્યો ઈરાનીસૈનિકોએ માનનીય પ્રધાન નાઝરપાલને માર્ગમા ઉભો રખાવી તેના શરીરપર કોરડાનો માર માર્યો નિદ્રા અને શાતિ નગરમાથી નાશ પામી દરબારીઓની ઉપર નિષ્ઠુરતાપૂર્વક પ્રહારો થવા લાગ્યા તે પછી ઈરાની નરપિશાચોએ પાદશાહના ફર્રાસખાના મા આગ લગાડી દીધી આથી એક કરોડ રૂપયાનો સામાન બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયો શહેરમા અનાજની તગી પડી ત્રણ ચોખા એક રૂપિયાના બરોર વેચાવા લાગ્યા એક તરફ નગરમા મહામારી ફેલાઈ અને અગણિત નરનારીઓ મૃત્યુના મુખમા સપડાવા લાગ્યા લોકો ગુપ્ત નિવાસમા જઇને છુપાવા લાગ્યા તે છતા પણ તેમનુ રક્ષણ થયુ નહિ આ પ્રકારે અસખ્ય મનુષ્યો આ લોકમાથી વિદાય થઈ ગયા એપ્રીલની પાચમી તારીખે પાદશાહના ખજાનામાથી નાદિરશાહની સીલ મહોર બહાર લાવવામા આવી અને તેણે પોતાના નામથી સર્વ માડલિકરાજાઓ ઉપર દિલ્હીના પાદશાહપ્રત્યે ભક્તિ બતાવવાની અને રાજ્યમા શાતિ રાખવાના ભલામણપત્રો લખ્યા આ પત્રોમા તેણે પાદશાહને ' મારા પ્રિય ભ્રાતા ' તરીકે જણાવ્યો હતો મેવાડ મારવાડ, અબર, નાગોર, સતારા વગેરે પ્રદેશોના રાજા ઉપર તેણે આ પત્રો મોકલ્યા હતા તેણે આ પત્રોમા જણાવ્યુ હતુ કે મારા પ્રિય ભ્રાતા મહમ્મદશાહની સાથે પુન મારે મૈત્રી થઈ ગઈ છે અમે દિલજાન દોસ્તો બની ગયા છીએ હાલમા મારા પ્રિય ભ્રાતા આ મહાન શાહેનશાહતની હકૂમત ઉપર સ્થાયી થઈ તખ્તપર વિરાજમાન થયા છે હવે બીજા મુલકોની ફતેહ કરવાને માટે અમે આ દેશમાથી વિદાય થઈએ છીએ હવે તમને મુનાસિબ છે કે તમારા પૂર્વજો જેવી રીતે તૈમૂર ખાનદાનના આગલા રાજાઓના તાબામા રહેતા હતા અને તેમને સન્માન આપતા હતા તેવી રીતે તમે પણ અમારા પ્રિય ભ્રાતાને તાબે રહી તેમને સન્માન આપશો, તેમનાપર શ્રદ્ધા રાખશો તેમના શુભેચ્છક બની રહો અને તેમને ઇજ્જત આપશો ખુદા ન કરે, અગર તમારા વિદ્રોહની ખબર મને મળશે તો હું દુનિયાના પટ ઉપરથી ખરેખર તમારુ નામ ઉખાડી નાખીશ "

(મહારાય રઘુવીરકૃત દખ્ખણનો ઈતિહાસ)

૨ બિકાનેર અને કિસનગઢ મારવાડની અને મછેરી અબરની શાખા છે શાખારાજ્યને પણ અબરની શાખા માનવામા આવે છે

ત્યારે મેવાડરાજ્યની સીમા જ્યાંસુધી વિસ્તારિત થઇ હતી ત્યાંસુધી આજે સાતસે વર્ષ પછી પણ તે સ્થિત છે, જો કે બૂંદી, આબુ ઇડર અને દેવલ ઇત્યાદિ કેટલાક રાજ્યો રાણાના અધિકારમાંથી નીકળી ગયા છે તોપણ તેમનું પ્રાચીન રાજ્ય તો પૂરેપૂરૂ વિદ્યમાન રહ્યું છે પશ્ચિમે ગોદ્વાર અને ગદવાડની ફળદ્રુપ ભૂમિ પોતાનું મસ્તક અવનત કરી મહારાણાની પ્રભુતાનું કીર્તન કરી રહી છે ઉદારહૃદયવાળી ચમ્બલ નદી મેવાડના પૂર્વભાગનું પ્રક્ષાલન કરતી સૂર્યવંશી મહારાજા કનકસેનના વંશજોનું વૃત્તાંત પુણ્યસલિલા ગંગાને કહેવાને માટે ખળખળ અવાજ કરતી વેગથી વહી રહી છે ઉત્તરમાં ખારી નદી અજમેર અને મેવાડની વચ્ચે વિરાજમાન છે અને દક્ષિણમાં વિસ્તૃત માળવારાજ્ય મરાઠાઓના અત્યાચારથી દીન દશામાં આવી પડેલું છે આ ચતુર્દિશાની વચ્ચે આવેલા દેશની લંબાઈ ૧૪૦ માઈલ અને પહોળાઈ ૧૩૦ માઈલ હતી આ દેશમાં દશહજાર નગરો તથા ગામો હતા રત્નગર્ભા મેવાડભૂમિના ક્ષેત્રો અત્યંત ફળદ્રુપ હતા કૃષિકારો કૃષિકાર્યમાં પૂર્ણ પારંગત હતા, વણિકો વ્યાપારમાં પૂર્ણ નિપુણ હતા આ સમસ્ત કાર્યકુશળ પ્રજાદ્વારા મેવાડમાં પ્રતિવર્ષ દશ કરોડ રૂપિયા રાજ્યકરમાં વસુલ થતા હતા [1] એક તરફ પરમ રાજભક્ત અને સ્વામીભક્ત સામંતો પોતાના રુધિરનું દાન કરીને શત્રુઓના પંજામાંથી મેવાડનું રક્ષણ કરતા હતા ઉપર જણાવેલા દીર્ઘકાળ વ્યાપી કઠોર ઉપદ્રવની પરિસમાપ્તિ થયા પછી સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ મેવાડના રાજ્યની આવી અવસ્થા હતી, પરંતુ મહા બળવાન મરાઠાઓના ભીષણ આક્રમણથી અર્ધશતાબ્દીના અરસામાં એ રાજ્યની કેવી દુર્દશા થઇ ગઈ તે હવે આપણે જોઇશું

જે દિવસે પાદશાહ મહમ્મદશાહે પોતાના દુષ્ટ મંત્રીઓની સલાહ માન્ય કરીને મરાઠાઓને ચોથ આપી, તેજ દિવસ વિશાળ રાજસ્થાનમાં મરાઠાઓની પ્રભુતાનો માર્ગ સાફ અને નિષ્કંટક થઇ ગયો રાજસ્થાન મોગલોને આધીન હતું આથી મરાઠાઓએ જ્યારે ખુદ પાદશાહની પાસેથી ચોથ લીધી, ત્યારે તેમને તેના સર્વ માંડલિક રાજાઓ અને નવાબોની પાસેથી ચોથ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો [2] તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા હતા ત્યાં ત્યાં તેમને વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી હતી સઘ નવાબો અને રાજાઓ મરાઠાઓને હાથ જોડી ચોથ આપતા અને અનંતપ્રયત્ને તેમને પ્રસન્ન રાખતા વિજિત રાજાઓની પાસેથી કર વસુલ કરવા માટે વિજયી મહારાષ્ટ્રીઓએ કેવળ પાશવબળનેજ પોતાનું સાધન બનાવ્યું હતું કે નહિ તે વાતનું અનુમાન કરવું કઠિન છે પરંતુ આ વાત તો સ્પષ્ટજ છે કે તેમણે મહમ્મદશાહની પાસેથી ચોથ મેળવી એટલે તેદ્વારા બીજા માંડલિક રાજાઓ પાસેથી તે મેળવવાનું સુગમ થઈ ગયું

વિજયોન્મત્ત મહારાષ્ટ્રીઓ જેમ જેમ પ્રચંડ પરાક્રમથી શનૈ શનૈ વધુ અને વધુ વિજય પ્રાપ્ત કરતા ગયા તેમ તેમ રાજપૂતોને અત્યંત ભય લાગવા માંડયો તેમણે આ ભયમાંથી મુક્ત થવાને માટે માંહોમાંહે સંપ કર્યો તેમની પ્રાચીન રીતિઅનુસાર વૈવાહિકસંબંધદ્વારા તેઓ એક સૂત્રમાં પરિબદ્ધ થયા રાણા જગતસિંહે મારવાડના ઉત્તરાધિકારી કુમાર વિજયસિંહની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરી આ એકતાને સૂત્રપાત કર્યો વળી મારવાડ અને અંબરના રાજાઓ વચ્ચે જે ઘોર કલહ ચાલતો આવ્યો હતો, તે દૂર કરી તેમણે તેમની વચ્ચે સંપ કરાવ્યો ઉદયપુરમાં મળેલી સભામાં આ ઐક્યબંધન બાંધવામાં આવ્યું હતું [3] પરંતુ જેમ સામાન્યત બનતું આવ્યું હતું તેમ આ ઐક્યથી રાજપૂતોનું કાંઇ

1 કોઈ એક કરોડ જણાવે છે

૨ ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૫

૩ આ સમયે રાજસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન રાજા, રાજકુમાર તથા રાજકારીપુરુષોએ રાણાજીની ઉપર જે કેટલાક પત્રો મોકલ્યા હતા તે અતીવ સુંદર છે ખાસ કરીને આ પત્રો વાંચવાથી રાણાજીપ્રત્યે અન્યાન્ય રાજાઓ કેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવતા હતા, તે સ્પષ્ટ પ્રકારે જ્ઞાત થાય છે આવશ્યકતા જણાવાથી તેમાંના કેટલાક પત્રો અત્ર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે

પ્રથમ પત્ર

મારવાડના રાજકુમાર વિજયસિંહની તરફથી શ્રી શ્રી મહારાણા જગતસિંહના ચરણકમલમાં

'મહારાણાશ્રી શ્રી જગતસિંહને મારા સવિનય નમસ્કાર વિદિત થાઓ રાવત કેસરીસિંહ અને બિહારી દાસને મારી પાસે મોકલી તથા એક શુભ સૂત્રમાં સર્વ રાજપૂતોને આબદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી આપે મને અત્યંત આભારી કર્યો છે શ્રીમાનનો આદેશ આપના આ સંતાનને શિરોધાર્ય છે હું શ્રીમાનનો દાસ છું અને હું આ

હિત થયું નહિ પુન અગાઉની પેઠે માહોમાહેના ઝઘડા શરૂ થયા અને તેણે આ ઐક્યબંધનને તોડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું

માળવાપર અધિકાર સ્થાપિત કરીને મહારાષ્ટ્રીઓ તે રાજ્યમાંથી ચોથ લેવા લાગ્યા ત્યાર પછી બાજીરાવ સેનાસહિત મેવાડમાં આવ્યો તેના આગમનના સમાચાર સાંભળી સમગ્ર મેવાડભૂમિના લોકો ભયથી વ્યાકુળ થઈ ગયા મહારાણાએ જાતે તેની મુલાકાત લેવાને બદલે પોતાના સાલુમ્બ્રાસરદાર અને

મની સર્વ આજ્ઞાઓનું પાલન કરવાનો સ્વીકાર કરૂં છું હું શ્રીમાનનો પુત્ર છું અને જ્યાંસુધી જીવત રહીશ ત્યાં સુધી આપનો પુત્રજ રહીશ. જો હું યથાર્થ રાજપૂત હોઇશ તો શ્રીમાનની માનાપમાન અને જીવનનાશ વગેરે સર્વ સ્થિતિમાં આપના પક્ષમાં રહીશ. આજે વીસ હજાર રાઠોડો શ્રીમાનના દાસ થયા છે જો આ કાર્યમાં આપણને સફળતા પ્રાપ્ત થશે તો સર્વશક્તિમાન જગદીશ્વર સર્વને શાંતિ આપશે મારી સાથે જેઓ શોણિતસંબંધ ધરાવે છે, તેઓ પણ શ્રીમાનની આજ્ઞાનું પાલન કરશે હવે મારે એ વાત નિવેદન કરવાની છે કે આ લગ્ન વિવાહથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તેનેજ રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થશે અને જો કન્યા થાય તો તેને હું તુર્કના હાથમાં સમર્પણ કરૂં તો મને સાચો રાજપૂત માનશો નહિ. શ્રીમાનની સલાહ અનુસાર તેને કોઈ સુપાત્રના હાથમાં અર્પણ કરવામાં આવશે જો લાલોજી (વિજયસિંહ અને તેના સર્વ ભ્રાતાઓ પોતાના પિતાને આજ નામથી બોલાવતા હતા.) અથવા ઇતર કોઈ માનનીય મહાશય કન્યાને તુર્કને સમર્પણ કરવાનો આગ્રહ કરશે તો હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે હું તેમને સમ્મતિ આપીશ નહિ મારે આ કાર્યના સંબંધમાં બીજા કોઈની સલાહ માનવાની આવશ્યકતા નથી કન્યાદાન દેનાર હુંજ છું આષાઢ, શુક્લ પૂર્ણિમા, વિ૦ સં૦ ૧૭૭૧ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૫ ૩૬)"

"તા૦ ક૦ આ પત્ર રાવત કેસરીસિંહ અને બિહારીદાસ પાંચોલીના દેખતાં કૃષ્ણવિલાસમંદિરના આંગણામાં પાંચોલી લાલજીએ લખ્યો છે અને એની ઉપર મારવાડના રાજા વખતસિંહના પુત્ર વિજયસિંહે હસ્તાક્ષર કર્યા છે"

દ્વિતીય પત્ર

વિજયસિંહની તરફથી રાણાજીપ્રત્યે

"અહીંઆ સર્વ કુશળ છે શ્રીમાન પોતાની કૃપા અને મિત્રતા સદા એકસરખી રાખશે એવી આશા છે. વળી કુશળતાના સમાચાર સદા નિવેદન કરશો એવી પણ આશા છે જે સમયે સુદિન (વિવાહનો દિવસ) મને પ્રાપ્ત થશે તે સમય અમૂલ્ય ગણાશે શ્રીમાને મને યથાર્થ રાજપૂત બનાવ્યો છે હું મારી શક્તિ-અનુસાર શ્રીમાનની સેવા કરવામાં ત્રુટિ કરીશ નહિ શ્રીમાન કુળપતિ છે, યોગ્યતાનુસાર સર્વને પુરસ્કાર આપે છે શ્રીમાન શરણાગતના રક્ષક અને પાલનકર્તા છે અને શત્રુઓના સંહારક છે શ્રીમાન વિદ્વાનોના ગુણગ્રાહક અને પ્રજ્ઞાસમાન બુદ્ધિમાન છે ત્રૈલોક્યનાથ સદા શ્રીમાનને સુખમાં રાખે એવી પ્રાર્થના છે આષાઢ વદી ૧૩"

તૃતીય પત્ર

રાજા વખતસિંહની તરફથી રાણાજીપ્રત્યે

'મહારાણાશ્રી શ્રી જગતસિંહને વખતસિંહના પ્રણામ આપે મને યથાર્થ રાજપૂત કર્યો છે આ પ્રકારના આચરણથી આપનો આભાર જગદ્વિખ્યાત થયો છે આપ જોશો કે શક્તિઅનુસાર કાર્ય કરવામાં હું કિંચિત્ પણ ત્રુટિ કરીશ નહિ જે દિવસે આપનું દર્શન થશે તે દિવસે મારા સુખની સીમા રહેનાર નથી. આપની સાથે સંમિલિત થવાથી મારા હૃદયમાં અત્યંત આનંદ થયો છે આષાઢ વદી ૧૧'

ચતુર્થ પત્ર

જયસિંહ સવાઈના તરફથી રાણાજીપ્રત્યે

'મહારાણાને સવાઈ જયસિંહના નમસ્કાર પહોંચે.શ્રી દિવાનજીની આજ્ઞાનુસાર હું આ કરારનામા ઉપર હસ્તાક્ષર કરૂં છું કે જેમાં આપે મારવાના અભયસિંહ સાથે સ્નેહસંબંધ જોડી આપ્યો છે હિંદુ અથવા મુસલમાન કોઈને લીધે પણ હું આ કરારનામામાં શરતેથી વિમુખ થઈશ નહિ. અમો બન્નેની વચ્ચે ઈશ્વર છે અને દિવાનજી તેના સાક્ષી છે આષાઢ સુદ ૭"

પંચમ પત્ર

વખતસિંહની તરફથી રાણાજીપ્રત્યે

"આપનો ખાસ પત્ર મળ્યો વાંચી આનંદ પામ્યો જયસિંહનો અને મારો પત્ર આપને પહોંચ્યોજ હશે આપની આજ્ઞાનુસાર મેં તેમની સાથે મિત્રતા કરી છે અને આ મિત્રતાનો હું ઉત્તમ પ્રકારે નિભાવ કરીશ મેં

મુખ્યમંત્રી બિહારીદાસને તેની પાસે મોકલી આપ્યા. + પછી બાજીરાવને કેવા પ્રકારનું માન આપવું, કયું આસન આપવું વગેરે બાબતની પુષ્કળ ચર્ચા રાજસભામાં ચાલવા લાગી અનેક તર્કવિતર્ક થયા પછી

વિષે કિંચિત્ પણ સંદેહ નથી આપને સર્વના આપ્તસ્નેહી નિયત કર્યા છે, તેથી આ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો નડશે નહિ. આપ એમની જમીનગીરી લેશો પિતા, માતા વા બંધુ કિંવા ગમે તે સ્વરૂપે આપ મને જુઓ તો હું સર્વ પ્રકારે આપનોજ છું. આપનાસિવાય કુટુંબ, મિત્ર, સ્વજન તથા જ્ઞાતિ, ગોત્ર, કોઈને પણ ઓળખતો નથી આષાઢ વદી ૧"

૫મુ પત્ર

અભયસિંહના તરફથી રાણાજીપ્રત્યે

"મહારાજ અભયસિંહ મહારાણા જગતસિંહપ્રતિ આ પત્ર મોકલે છે તેનો મુજરો અંગીકૃત કરવામાં આવે. (ઉચ્ચપદના મનુષ્યને નિકૃષ્ટપદનો મનુષ્ય માન દર્શાવવાને માટે 'મુજરો' શબ્દ વાપરે છે) આપે પરસ્પર પ્રેમબંધન રાખવાનું જે વચન આપ્યું છે, તેનો સાક્ષી ઈશ્વર છે એને જે કોઈ તોડશે તેનું ઈશ્વર અકલ્યાણ કરશે સુખ, દુઃખ, સંપત્તિ વા વિપત્તિ એ સર્વમાં આપણે એક થયા છીએ અને આપણે એકમત થઈને ઐક્યથી રહીશુ. સ્વાર્થપરતા આપણને પૃથક્ કરી શકશે નહિ આપના સમસ્ત સરદારો આમાં સાક્ષી છે જે ખરા રાજપૂત છે, તે કંઈ પણ આ બંધનથી અલગ થશે નહિ આષાઢ વદી ૩ ને ગુરુવાર"

+ મહારાષ્ટ્રીઓના આક્રમણપ્રસંગે રાણા જગતસિંહજીએ પોતાના મંત્રી પંચોલી બિહારીદાસજીને જે કેટલાક પત્રો લખ્યા હતા, તે પત્રો વાચવાથી રાણાજીના હૃદયનો ભાવ સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે આ પત્રોનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે —

પ્રથમ પત્ર

'શ્રી મંત્રીશ્વર પંચોલીજી' જોહાર (નિકૃષ્ટપદાધિકારી સાથે ઉચ્ચપદના માણસો જોહાર શબ્દ વાપરે છે.) તમારું સ્મરણ મારા મનમાંથી એક ક્ષણ પણ જતું નથી દક્ષિણી (મરાઠા) લોકોના સંબંધમાં જે વ્યવસ્થા તમે કરી છે તે સારી છે, પરંતુ જો સંકટ (અહીંઆ પેશ્વા સાથે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ છે) અનિવાર્ય થઈ જાય તો કેવલ પ્રજાની પેશી તરફ યુદ્ધ કરવું ઉચિત છે નિકટ કરવું યુક્ત નથી સૈનિકોની સંખ્યા થોડી ઓછી કરી નાખો. ઈશ્વરકૃપાથી દ્રવ્યની કાંઈ તંગી નડશે નહિ રામપુરાનો બંદોબસ્ત ગત વર્ષ પ્રમાણેજ કરશો અને રોશનસિંહને સૂચના કરશો કે પુનઃ આવો સુઅવસર મળવાનો સંભવ નથી રાજમાતા હાલમાં બિમાર છે. રાજરાણ અને રાજમાસિંહે ઉત્તમ યુદ્ધ કર્યું છે અને મુદરાજે પણ પોતાનું ઉત્તમ કૌશલ્ય બતાવ્યું છે (અહીંઆં હાથી સાથેની લડાઈનો નિર્દેશ છે રાણાજી રાજકાર્ય કરતા ગજલીલાપર વિશેષ પ્રીતિ રાખતા હતા આ વિષે આગળ વિશેષ ખુલાસો થશે) આપ હાલમાં અહીંઆં નહિ રહેવાથી મને દુઃખ થયું છે હાલમાં શોભારામને શી રીતે મોકલી શકાય? આષાઢ વદી ૬ સંવત ૧૭૯૧ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૫)

દ્વિતીય પત્ર

"મને આ વાતપર વિશ્વાસ બેસતો નથી, મારે તેની પાસે લેવાના રૂપિયામાટે જમીનગીરી લેવી બાજીરાવ અહીં પહોંચ્યો છે તે જમીનપરનો દાવો છોડી દઈ અહીંઆથી ખંડણી લઈ પોતાની કીર્તિ વિસ્તારી નથી. તેણે આપણા રાજ્યમાં પોતાનો પગ દૃઢ કરવાનો આરંભ કરી દીધો છે તે અહીંઆથી અન્યાન્ય રાજાઓ કરતાં બીસગણી અધિક ખંડણી લેશે જો આ ખંડણી મર્યાદિત હશે તો આપવામાં આવશે ગત વર્ષે મલ્હારરાવ આવ્યો હતો તે તો માત્ર વિસાતવગરનો હતો બાજીરાવ તેના કરતાં અધિક પરાક્રમશાળી છે જો ભગવાન મારી પ્રાર્થના સાંભળશે તો તે આપણી ભૂમિ લઈ શકશે નહિ બીજી સર્વ વાત દેવીસિંહ કહેશે. ગુરુવાર સંવત ૧૭૯૨."

"હોળીના પ્રસંગે જગમંદિરમાં મહાન આનંદોત્સવ થયો હતો પરંતુ જે પ્રકારે લવણવિના અન્ન ભાવતું નથી તે પ્રકારે બિહારીદાસવિના ઉદયપુર સૂનું પડી ગયું હતું"

તૃતીય પત્ર

"આપના જેવા મનુષ્ય રાજ્યમાં રહે છે તેથી તેની દૃઢતાવિષે હું એક ક્ષણભર પણ શંકા લાવી શકતો નથી, તે છતાં પણ રાજ્યની આવી દીન દશા શાથી થઈ છે? આપ કહેશો કે હું શું કરું છું તો આપની આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરું છું પરંતુ આપના આ વચનો નિરર્થક છે પૈસાજ સર્વસ્વ છે આપણાપર આવી પડેલી વિપત્તિ આપનાસિવાય અન્ય કોઈ પણ દૂર કરી શકે એમ નથી આપ કહેશો કે મારી પાસે કાંઈ નથી, તો હું આ આપત્તિની નિવૃત્તિ શી રીતે કરી શકું? જો કે આપ અલ્પ કાળને માટે મારાથી દૂર થયા છો, તથાપિ સદા મારી નિકટજ છો, એમ હું માનું છું, પરંતુ આપ હવે અહીંઆ આવો તો સારું આપ અહીંઆ આવશો તો

એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો કે તેને સિંહાસનની સામે બનેડારાજની સમાન આસન આપવુ[1] શીઘ્ર ઉભય પક્ષોવચ્ચે સંધિ કરવામા આવી આ સંધિમા એવો કરાર કરવામા આવ્યો કે રાણાજીએ બાજીરાવને એક નિયમિત વાર્ષિક કર આપવો[2] આ સંધિઅનુસાર મહારાષ્ટ્રીઓએ દશ વર્ષપર્યંત નિયમિત કરલીધો હતો પરંતુ પાછળથી તેઓ કર લઇ શક્યા નહિ તેમણે મેવાડનુ સમસ્ત રાજ્ય પચાવી પાડવાના લોભથી આ સંધિ રદ કરી

ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ પ્રથમ સોયની પેઠે પ્રવેશ કરી ધીમે ધીમે વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યા આનુ કારણ રાજપૂતોનો માહોમાહેનો વિરોધજ હતો આ વિરોધનુ બીજ રાજસ્થાનમા કેવી રીતે અંકુરિત થયુ હતુ તેનું કાંઇક વૃત્તાત આગળ આવી ચૂક્યુ છે હવે તેનુ વિસ્તૃત વર્ણન કરવામા આવે છે અંબરરાજપુતના હાથમા પોતાની પુત્રીને અર્પણ કરતી વખત મહારાણાએ તેમની પાસે એવી શરત કરાવી લીધી હતી કે આ વિવાહથી જે પુત્ર જન્મે તેને અંબરનો ઉત્તરાધિકારી કરવો આ વિવાહથી માધોસિંહનો જન્મ થયો અત્યાચારી નાદિરશાહના સર્વસંહારક આક્રમણ પછી બે વર્ષ મહારાજ સવાઇ જયસિંહનો પરલોકવાસ થયો તેમના પરલોકવાસ પછી થોડા દિવસમા તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર ઇશ્વરીસિંહ અંબરના સિંહાસનપર બેઠા મહારાણાએ જયસિંહની પાસે જે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી હતી તેનુ પાલન થયુ નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી રાજપૂતોની એક અતિ દૃઢ પ્રાચીન રીતિનો નાશ થતો હતો મહારાજ જયસિંહ પ્રાચીન રીતિનો ભંગ કરીને સવાઇ માધોસિંહને સિંહનારૂઢ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી પરંતુ આ તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે પોતાને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયુ નહિ તે માટે માધોસિંહ વ્યગ્ર થયા નહિ જો તેઓ વ્યગ્ર થયા હોત તો રાણા સંગ્રામસિંહની આપેલી રામપુરની જાગીરનો સ્વીકાર કરત નહિ પરંતુ પ્રથમના સંધિપત્રમા વિપરીત ભાવ જણાય છે ત્યા તેમને "રવીમા અર્થાત્ યુવરાજ કહેવામા આવ્યા છે ગમે તેમ હો પરંતુ સિંહાસનના સંબંધમા વાંધો ઉઠયો તે પૂર્વે ઇશ્વરીસિંહે પાંચ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું આ અરસામા ઇશ્વરીસિંહ[3] દુર્રાનીની ગતિ રોકવાને માટે પોતાની સેના લઇ શતદ્રુના કિનારાપર ગયા પરંતુ આ ઘટના અંબરના ઇતિહાસની સાથે સંબંધ ધરાવે છે માટે તેનુ વૃત્તાત અહીંઆ અપ્રસ્તુત છે અંબરના ઇતિહાસમા એ સંબંધે ઉલ્લેખ આવશે

માધોસિંહના સ્વાર્થની રક્ષા કરવાને માટે તેમને પોતાની સાથે લઇ રાણાજી સૈન્યસહિત ઇશ્વરીસિંહની સામા થયા શીઘ્ર ઉભય દળોવચ્ચે ઘોર સંગ્રામ શરૂ થયો સિસોદીઆવીરો ઇશ્વરીસિંહને પરાજિત કરવાને માટે ગયા હતા પરંતુ તેઓ સ્વયં હારી ગયા રાણાજીની સેના છિન્નભિન્ન થઇને

---

૯ રૂપિયા એકઠા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો આ પુત્ર આપનાથી કાંઇ પણ વાત ગુપ્ત રાખશે નહિ (બિહારીદાસ પાચોલીને મહારાણા પિતા કહીને બોલાવતા હતા) આપ દ્રવ્યસંચય કરશો તે વૃથા છે કારણ કે તેનો ઉપયોગ નહિ થાય તો સંદેહનો ઉદય થશે આપને એક વિશ્વાસુ માણસની પાસેથી કેટલાક રત્નો અને કેટલાક ચૅક મળશે તેને મારી પાસે લાવજો આ વિવાદો દૂર કરવાને માટે આ સિવાય બીજો કાંઇ ઉપાય નથી આપ સ્વયં સમજુ છો અધિક શુ લખુ ? ભાવી પરિણામપર દૃષ્ટિ રાખી જે ઉચિત લાગે તે કરશો આ સંબંધે હવે હું આપને બીજો પત્ર લખીશ નહિ સંવત ૧૭ ૨

૧ બનેડારાજ, રાજસિંહના પુત્ર ભીમસિંહનો વંશજ હતો આ સમયે જે આસન બાજીરાવને મળ્યુ હતુ, તેજ પુન બ્રિટિશપ્રતિનિધિને માટે નિયત કરવામા આવ્યુ હતુ

૨ ૧ વિંક ખ ભીતરિકે ૧૬૦૦૦૦ રૂપિયા નિયત કરવામા આવ્યા આ રૂપિયા હોલ્કર, સિંધિયા અને પવાર આ ત્રણે સરદારો સમાનભાગે વહેંચી લેતા હતા

૩ કંદહાર જીતી લેતી વખત નાદિરશાહે પરાજિત ખિલજીઓની સાથે અહમદખા અબદલી નામના એક અફઘાનને કેદ કર્યો હતો અફઘાનિસ્તાનમા સદોઝી નામનો એક વંશ છે ત્યાના નિવાસીઓ ફક્ત વંશને પરમ પવિત્ર માને છે અબદલી આ વંશનો હતો તે અત્યંત તેજસ્વી અને પરાક્રમી હતો નાદિરશાહે માનપૂર્વક તેને છોડી મૂક્યો અને તેને બક્ષિસ રૂપે એક જાગીર આપી જ્યારે નાદિરશાહનો ગુપ્ત રીતે વધ થયો, ત્યારે અહમદખાએ તેના રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને અતિ અલ્પ સમયમા અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૭ ના ઑક્ટોબર માસમા તે કંદહારરાજ્યનો કુલ મુખત્યાર પાદશાહ ગણાયો મહારાજ ઇશ્વરીસિંહ આજ પાદશાહની ગતિ રોકવાને માટે શતદ્રુ નદીના તટપર ગયા હતા. પાછળથી અબદલીએ પોતાના ગોત્રનુ નામ બદલીનાખી ' દુર્રાની ' ની અટક ધારણ કરી હતી.

નાદી આ પ્રકારે પરાજિત થવાથી મહારાણા અત્યંત વ્યથિત થયા સિસોદીઆવીરોના અનુત્સાહને લીધેજ તેમનો પરાભવ થયો હતો અને સિસોદીઆવીરોના અનુત્સાહનુ કારણ એ હતુ કે માધોસિંહ નો પક્ષ અન્યાયભરેલો છે, એમ તેમને લાગતુ હતુ અન્યાયભરેલા કાર્યનુ સમર્થન કરવુ તેમને ઇષ્ટ લાગ્યુ નહિ મહારાણાને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ ક્રોધના આવેશમા મહારાણાએ પોતાની પ્રચંડ સમશેર એક સાધારણ વારાંગનાના હાથમા આપી દીધી અને વ્યંગવાણીથી કહ્યુ કે-"આ અવનતિકાળમા આ શસ્ત્ર સ્ત્રીનેજ યોગ્ય છે " આ વ્યંગવચન મેવાડ-ભૂમિના અવનતિકાળને બંધબેસતુજ હતુ આ વાક્ય મેવાડવાસીઓના હૃદયમા દૃઢરીતે અંકિત થઇ ગયુ આ વાક્ય હજી પણ મેવાવાડવાસીઓના હૃદયમાથી ભૂસાઇ ગયુ નથી

કોટા અને બૂંદીના હાડાઓએ ગત યુદ્ધમા રાણાજીને સહાય કરી હતી, તેથી ઇશ્વરીસિંહે તેમના આચરણનો યોગ્ય બદલો આપવાને માટે આપાજી સિંધિઆની સહાય લઈ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું હાડાઓએ આ આક્રમણની ગતિ અપૂર્વ વીરતાથી રોકી આ યુદ્ધમા આપાજી સંધિઆનો એક હાથ કપાઇ ગયો આ યુદ્ધથી રાજપૂતોના ઉભય પક્ષને નુકસાન થયુ અને તે ઉભયને સિંધિઆનું પેટ ભરવાને માટે તેને નિયમિત કર આપવો પડ્યો રાણા જગતસિંહે પોતાને મળેલા પરાભવથી અત્યંત દુખિત થઈ વૈર લેવાને માટે મલ્હારરાવહોલ્કરની સહાય માગી તેની સાથે વાતચીત કરતા મહા-રાણાએ હોલ્કરની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો તમે ઇશ્વરીસિંહને અંબરના સિંહાસનપરથી પદભ્રષ્ટ કરશો તો હુ તમને ૬૪ લાખ રૂપિયા આપીશ જે દિવસે જગતસિંહે આ પ્રાર્થનાપર હસ્તાક્ષર કર્યા તેજ દિવસથી રાજસ્થાનમા મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતાનો પાયો દૃઢ રીતે નખાયો આ સમાચાર શીઘ્ર ઇશ્વરીસિંહના સાભળવામા આવ્યા પદભ્રષ્ટતા તથા અપમાનના ભયથી તે હતભાગી માણસે વિષ-પાન કરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો ઇશ્વરીસિંહના મરણ પછી માધોસિંહ અંબરના સિંહાસન-પર અધિષ્ઠિત થયા ચતુર હોલ્કરે ૬૪ લાખ રૂપિયા લઈ મહારાષ્ટ્રીઓની વિજયવૈજયંતી રાજસ્થાનમા દૃઢરીતે સ્થાપિત કરી દીધી રાજપૂતજાતિની દુર્દશાનુ આજ મુખ્ય કારણ થયુ આજ કારણથી સિસોદીઆ, રાઠોડ તથા કુશાવહો પોતાના પૂર્વજોના મહાન ગૌરવથી સદાને માટે વંચિત થઇ દીનહીન દશામા આવી પડ્યા આ સમયથી તેમનામા જે કરોગ ગૃહકલહ દાખલ થયો, તે તેમનુ સત્ત્વ બળ ભસ્મીભૂત કરતો ગયો મહારાષ્ટ્રીઓએ રાજપૂતોનુ સર્વસ્વ લૂટી લઇને રાજસ્થાનને સ્મશાનવત્ બનાવી મૂક્યુ માહોમાહેના કલહથી તથા મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી રાજપૂતો દીર્ઘકાળપર્યંત દુખિત રહ્યા પછી ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૭ ના સંધિપત્ર પ્રમાણે અત્યંત દયાશીલ બ્રિટિશકેસરીએ આ સંકટ-માથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો

અઢાર વર્ષસુધી અયોગ્ય રીતે રાજ્યશાસન ચલાવ્યા પછી રાણા જગતસિંહ સંવત ૧૮૦૮ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૨)મા પરલોકવાસી થયા જગતસિંહ બાપ્પારાવલના પવિત્ર સિંહાસનપર સિસોદીઆ-કુલના અયોગ્ય રાજા નિવડ્યા હતા હાથીનુ યુદ્ધ જોઇને તેઓ પોતાનુ જીવન વ્યર્થ ગુમાવી નાખતા હતા[1] મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રચંડ બળને રોકવાને બદલે તેઓ આવા ક્રીડાયુદ્ધને વધારે પસંદ કરતા હતા; પરતુ તેમનામા એક ઉત્તમ ગુણ હતો તેઓ પોતાના પૂર્વજોની પેઠે શિલ્પશાસ્ત્રનો ઉત્કર્ષ કરવાને પ્રયાસ કરતા હતા ઉદયપુરનો રાજમહાલય તેમણે અતિ વિસ્તૃત કર્યો હતો વળી તેમણે પેશોલાના દ્વીપનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં એક લક્ષ રૂપિયાનો વ્યય કર્યો હતો આઉપરાંત આવસ્યુ અને વિલાસસૂચક જે ઉત્સવો આજપર્યંત ઉદયપુરમા થયા કરે છે, તે સર્વની સ્થાપના (દ્વિતીય) જગતસિંહેજ કરી હતી

---

[1] રાણાજીએ પોતાના મંત્રી બિહારીદાસપર જે પત્રો લખ્યા હતા તેમાંનો પ્રથમ પત્ર પણ આ વાતનુ પ્ર-માણ રજુ કરે છે

अध्याय १५ मो

દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ-દ્વિતીય રાજસિંહ-રાણા અરિસિંહ-મેવાડપર હોલ્કરનું આક્રમણ અને તેણે લીધેલો કર-રાણાને પદચ્યુત કરવાને રચાયેલું ષડયંત્ર-વિદ્રોહી સરદારોએ ઉપસ્થિત કરેલો એક નામધારી રાણો-કોટાના જાલિમસિંહ-સિંધિઆની સાથે નામધારી રાણાનું મળી જવું-આ ઉભયની એકત્રિત સેનાપર રાણાએ કરેલું આક્રમણ-રાણાનો પરાજય-સિંધિઆએ મેવાડપર કરેલું આક્રમણ અને ઉદયપુરપર ઘેરો-રાણાએ મંત્રીતરીકે અમરચંદની કરેલી નિમણુક-અમરચંદની તેજસ્વિતા-સિંધિઆ સાથે કરેલી સંધિ-સંધિઆનું ચાલ્યા જવું-મેવાડરાજ્યની ક્ષીણતા-વિદ્રોહીસરદારોનું શરણે શરણે આવવું-ગદવાડ પ્રાંતપરના અધિકારનો લોપ-રાણાજીનો ગુપ્ત વધ-રાણા હમીરસિંહનો રાજ્યાભિષેક-રાજમાતા અને અમરચંદની વચ્ચે કલહ-અમરચંદની મહાનુભાવતા-તેનું મૃત્યુ, સ્વભાવ, ગુણ ઈત્યાદિ-મેવાડરાજ્યનો ક્ષય.

જગતમા દિવસ ઉપર દિવસ ચાલ્યા જાય છે; પરંતુ જે દિવસે એકવાર ચાલ્યો ગયો, તે શું પુનઃ કદિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે ? શરદઋતુની પૂર્ણિમાની રાત્રે પૂર્ણ ચંદ્રને જોવાથી આપણને એકવાર જે આનંદ થાય છે, તે શું પુનઃ ચંદ્રપ્રકાશને જોવાથી આપણને કદિ પણ મળે છે ? ગયો અવસર આવતો નથી, ગયો કાળ પાછો મળતો નથી, તોપણ મનુષ્ય પ્રાણદાયિની આશાને છોડતો નથી. "જબ તક શ્વાસા, તબ તક આશા" આ વદતિથી કોણ અજ્ઞાત છે ? મનુષ્ય આશાનો દાસ છે. આશાજ ક્ષણભંગુર જીવનની મૃતસંજીવની ઔષધિ છે. આ ઔષધિનો નાશ થતાજ જીવનનો સદા માટે વિધ્વંસ થશે. આશા મનુષ્યની પરમપ્રિય સખી છે. ન્યૂનતા એજ આશાને ઉત્પન્ન કરે છે. જેને કોઈપણ પ્રકારની ન્યૂનતાજ હોતી નથી, તેને કોઈ પ્રકારની આશા પણ હોતી નથી. અને જેનામા ન્યૂનતા હોતી નથી તેનું જીવન ઉત્સાહયુક્ત પણ હોતું નથી. તેનું જીવન જડ હોય છે. ન્યૂનતાજ આશાને ઉત્પન્ન કરે છે એ આશાથીજ મનુષ્ય ઉદ્યોગ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને ઉદ્યોગથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે; પણ જે માણસ માત્ર આશાજ ધારણ કરે છે, પરંતુ ઉદ્યોગ કરતો નથી તેની આશા કદિ પણ ફળદાયિની થતી નથી. તેનું જીવન કષ્ટપ્રદ બની જાય છે.

યૂરોપના મહાસામ્રાજ્ય રોમનું પતન થયું હતું, એક વખત વિશ્વવિજયી રોમનોના પગ દાસત્વની પ્રચંડ શૃંખલાથી પરિબદ્ધ થઇ ગયા હતા; પરંતુ તે રોમ પુનઃ જાગૃત થયું છે તેનું કારણ શું ? માત્ર તેના આશામુગ્ધ પુત્રોનો સતત ઉત્સાહ અને અવિશ્રાંત પરિશ્રમ. પોતાનામાં જે ન્યૂનતા હતી તેથી તેઓ સારીરીતે પરિચિત હતા. તેઓ સારીપેઠે જાણી ગયા હતા કેઃ—"પ્રાચીન કાળમાં જે ઈટલી હતું તે આજે રહ્યું નથી. જે ઇટલીવાસીઓનાં પ્રચંડ પરાક્રમની આગળ એક સમયે અર્ધી પૃથ્વી કંપાયમાન થતી હતી, તે ઇટલી આજે રહ્યું નથી. અમે અમારી સ્વાધીનતા ગુમાવી બેઠા છીએ. અમે શત્રુઓદ્વારા પાદાક્રાંત થઇ ગયા છીએ. હમણાં અમે ઑસ્ટ્રિયાવાસીઓના ગુલામ બની ગયા છીએ." આ જ્ઞાન તેમને પ્રાપ્ત હોવાથી તેમણે

પુન પોતાની ઉન્નતિ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો અને અંતે તેમણે ઉદ્યોગ અને ઉદ્યમના પ્રભાવથી પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરી પોતાને ઑસ્ટ્રિયાનિવાસીઓએ પહેરાવેલી દાસત્વની કઠોર જંજીર તેમણે તોડીને છિન્નભિન્ન કરી ફેંકી દીધી અને જનનીજન્મભૂમિના મસ્તકપર પુન 'સ્વાધીનતાનો રત્નમુકુટ મૂકી દીધો. ઇટલિ સ્વતંત્ર થયું; પરંતુ તેની પ્રાચીન સ્વાધીનતા અને અર્વાચીન સ્વાધીનતામાં આસ્માનજમીનનો ભેદ છે. તેની પ્રાચીન સ્વાધીનતાએ એક વખત પોતાના પ્રકાશિત પ્રતાપથી અર્ધી પૃથ્વીને ઝગઝગાવી મૂકી હતી; પરંતુ તેની અર્વાચીન સ્વતંત્રતા તો માત્ર ઇટલીની સીમામાંજ પરિબદ્ધ થઇ ગઇ છે. ઇટલીના ભાગ્યાકાશમાં સ્વાધીનતારૂપી સૂર્ય પુન ઉદિત થયો છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ આધુનિક સૂર્ય પ્રાચીન સૂર્યની બરાબરી કરી શકે એવો નથી. આથીજ ગયો સમય પુન: આવતો નથી, એવી લોકોની માન્યતા સત્ય ઠરે છે. જે તેજસ્વિતાનો લોપ થાય છે, તે પુન દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. પ્રકૃતિનો નિયમજ આવો છે આ વિશ્વવ્યાપક નિયમને અનુસરીનેજ આજે વિશ્વવિખ્યાત ભારતવર્ષ દીન, હીન બની ગયો છે શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન ગયા, લક્ષ્મણજી ગયા, વ્યાસજીનો આજે પત્તો લાગતો નથી તેમની ચિતાભસ્મમાંથી અસંખ્ય વર્ષો પછી ભીષ્મ, દ્રોણ, ભીમ, અર્જુન, કર્ણ, કૃષ્ણ તથા જરાસંધ વગેરે મહારથીઓ ઉત્પન્ન થયા ત્યારપછી પુન: જ્યારે કુરુક્ષેત્રની ભયંકર સમરભૂમિમાં આર્યગૌરવના વિશાળ સમાધિક્ષેત્રમાં આ સમસ્ત મહાવીરો મહાનિદ્રામાં લીન થઇ ગયા, જ્યારે વિધાતાએ એકાંતમાં બેસી લોહની લેખિનીથી ભારતના કઠોર ભાવીનું વિધાન લખ્યું, ત્યારે ભારતવર્ષમાં જે રાત્રિનું આગમન થયું, તેની નિવૃત્તિ અતિ દીર્ઘકાળે થઈ પ્રભાત થયું ખરું, પરંતુ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ગૌરવસૂર્ય તો પુન નજ ઉદિત થયો પછી આ વિશાળ સમાધિક્ષેત્રસ્વરૂપ ભારતભૂમિમાં પુરુ, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, પૃથ્વીરાજ, સમરસિંહ, સંગ્રામસિંહ અને પ્રતાપસિંહ ક્રમશ ઉત્પન્ન થયા આ મહાવીરોએ ભારતના વિજયગાન ગાઈ એકતા, મહાનુભાવતા, આત્મોત્સર્ગ અને દેશભક્તિની વિજયવૈજયંતી હાથમાં લઇ પુન: ભારતવર્ષનું મુખ હસતું કર્યું, પરંતુ આ આનંદ અને આ હર્ષ ક્ષણજીવી હતો કાળચક્રની ગતિથી આ આનંદનો પુન: શીઘ્રતાપૂર્વક લોપ થઇ ગયો ભારતવર્ષની ઉન્નતિની સમાપ્તિ થઈ, તેની પૂર્ણ અવનતિનો પ્રારંભ થયો પુન ભારતવર્ષનું પતન થયું તેની અત્યંત દારુણ, શોચનીય અને ભયંકર દુર્દશા થઇ. સિસોદીઆવીર પ્રતાપસિંહ, આર્ય વીરત્વની પતાકા ફરકાવી, મહાનુભાવતા અને આત્મોત્સર્ગના આદર્શસ્વરૂપ બની અનંત કાળમાં લીન થયા તેમના પરલોકવાસના દિવસથીજ ભારતવર્ષના અત્યંત ભયંકર, શોચનીય અને દારુણ અધ:પતનની શરૂઆત થઇ હતી આજે અમરાપુરી સમાન ભારતભૂમિ ભયંકર સ્મશાનવત્ બની ગઇ છે–નિર્જીવ, નિષ્પંદ અને જડતાને પ્રાપ્ત થઇ છે. આજે આ અધ:પાતનું વૃત્તાંત જગતમાં પ્રચારવાને માટે 'ગયો દિન પાછો આવતો નથી' એ વિશ્વવ્યાપક નૈસર્ગિક નિયમ સાર્થક કરવાને માટે પુણ્યશ્લોક પ્રથમ પ્રતાપસિંહના સિંહાસનપર સત્વહીન, દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ બેઠો છે અફસોસ! સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુની સ્થિરતા નથી.

દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૨ માં મેવાડના સિંહાસનપર બેઠો. જે ગૌરવમય પવિત્ર નામ ધારણ કરીને તે સંસારરૂપી રંગભૂમિપર અવતીર્ણ થયો, તેનું શ્રવણ થતાંજ પૂર્વોક્ત શ્રેષ્ઠ સ્વદેશભક્ત પ્રાત:સ્મરણીય મહાત્મા પ્રતાપસિંહનું સ્મરણ થાય છે, પરંતુ ઇતિહાસ ગંભીર શબ્દથી પોકારી ઉઠે છે કે:–" આ નિર્જીવ, ચૈતન્યહીન પ્રતાપસિંહ છે આ પ્રતાપસિંહની તુલના પૂર્વોક્ત પ્રતાપસિંહની સાથે થઇ શકે એમ નથી આ કાંઇ વીરશ્રેષ્ઠ અને મહાન સ્વદેશભક્ત પ્રતાપસિંહ નથી. આ તો અકર્મણ્ય, પ્રતિભાહીન અને જડ પ્રકૃતિનો પ્રતાપસિંહ છે એ તો 'પ્રતાપ' નામનો સ્વર્ગીય ભાવ નષ્ટ કરવાને પૃથ્વીપર અવતર્યો છે." આ પ્રતાપસિંહના સમયમાં વર્ણન કરવા યોગ્ય કોઈ પણ ઘટના બની નહોતી. એણે ત્રણ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. આ અરસામાં મહારાષ્ટ્રીયયોદ્ધા મેવાડભૂમિને પાદાક્રાંત કરતા રહ્યા હતા. આ ત્રણ વર્ષમાં મહા બળવાન મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડભૂમિપર ત્રણ વાર આક્રમણ કરી હતભાગી સિસોદીઆરાણા પાસેથી કર અને ચોથ લીધાં હતા.[1] અંબરના રાજા જયસિંહની કન્યા સાથે પ્રતાપસિંહનો વિવાહ થયો હતો આ કન્યાના ગર્ભથી રાજસિંહ નામે એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ રાજ-

[1] સદાશિવ, જનકોજીરાવ અને રઘોબાદાદા પેશ્વા આ ત્રણ સેનાપતિઓ મેવાડપર ત્રણ વાર ચઢી આવ્યા હતા.

સિહજ પાછળથી મેવાડના સિહાસનપર બેઠો હતો

પૂર્વોક્ત રાજસિંહે ક્ષત્રિયોની લુપ્ત થએલી વીરતા પુન પ્રકટાવી હતી અને પોતાના પ્રચડ પ્રતાપથી ઔરંગઝેબનુ સિહાસન કપાયમાન કરી નાખ્યુ હતુ; પરતુ આજે તેમનું નામ ધારણ કરી મેવાડના સિહાસનપર બીજો એક નિર્માલ્ય રાજા બેઠો આ રાજસિંહે સાત વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું એના સમયમા મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડભૂમિપર[1] સાત વાર આક્રમણ કર્યું હતુ મહારાષ્ટ્રીઓના ભયકર આક્રમણથી મેવાડનુ એટલુ બધુ સત્યાનાશ થઇ ગયુ હતુ કે રાણાજીએ પોતાનો વિવાહ કરવાને માટે પોતાના એક બ્રાહ્મણમત્રીની પાસેથી દ્રવ્ય લીધુ હતુ આ રાણાનો વિવાહ રાઠોડરાજકુમારીની સાથે થયો હતો. આ દ્વિતીય રાજસિહના પરલોકવાસ પછી મેવાડની પ્રાચીન રીતિમા ઘણો વ્યભિચાર થયો હતો રાજસિહની પછી તેના કાકાને મેવાડનુ સિહાસન પ્રાપ્ત થયુ એનુ નામ અરિસિહ હતુ

સવત ૧૮૧૮ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૨) મા અરિસિહ પોતાના ભત્રીજાના સિહાસનપર બેઠો એનો સ્વભાવ અસત ક્રોધી હતો જગતસિંહની અસ્થિરતા અને દ્વિતીય પ્રતાપસિહ તથા રાજસિહની કર્તવ્યવિમુખતાથી મેવાડરાજ્યની દશા અત્યત દીનહીન થઇ ગઇ હતી આ ઉપરાત પ્રસ્તુત રાણાના ક્રોધીસ્વભાવે તથા અદમ્ય પ્રકૃતિએ મહા અનર્થની ઉત્પત્તિ કરી તેના ક્રોધી સ્વભાવથી મેવાડનો સર્વથા નાશ થઈ ગયો તે સિહાસનારૂઢ થયો તે પૂર્વે પણ મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી મેવાડભૂમિપર અનેક કષ્ટો પડી ચૂક્યા હતા, પરતુ અદ્યાપિ મેવાડની એક તસુ ભૂમિ તેનાથી છૂટી પડી નહોતી પાચોલીમત્રીઓની દૂરદર્શિતા તથા સતારાના મહારાજાની કૃપાથી અત્યારસુધી મેવાડભૂમિની રક્ષા થઇ હતી, પરતુ રાણાના ક્રોધી સ્વભાવથી જે સમયે ભયકર ઉપદ્રવની ઉત્પત્તિ થઈ, પ્રજાનો સ્નેહ તથા સંપ તૂટી ગયો અને જે સમયે ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ ભિન્ન ભિન્ન દલોમા વિભક્ત થઈ પરસ્પર વિગ્રહ કરતા પ્રજાના પૃથક્ પૃથક્ પક્ષોને સહાય કરવા લાગ્યા, તે સમયે મેવાડરાજ્યની અત્યત દુર્દશા થવા લાગી પ્રતાપને રાજસિહાસનપરથી પદભ્રષ્ટ કરી તેના કાકાને રાજપદારૂઢ કરવાને માટે મેવાડના સરદારોએ અનેકવાર વિદ્રોહાચરણ કર્યું હતુ આ ઉપદ્રવનુ શમન કરવાને માટે મલ્હારરાવહોલ્કરને બોલાવવામા આવ્યો મહારાષ્ટ્રીઓની મૂળ નીતિઅનુસાર ચતુર હોલ્કરે આ વખતે મેવાડના અનેક પ્રગણાઓ પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા હતા, પરતુ આ વખતે સધિ પ્રાપ્ત થવાથી તેને મેવાડના ઇતર ભાગો પણ ગળી જવાની અભિલાષા થઈ

જો કે શોણિતસબધ અને કૃતજ્ઞતાબધનની ગ્રથિ કઠિન હોય છે, પરતુ રાજનીતિમા આવશ્યકતા પડવાથી તે ગ્રથિને પણ સૂત્રના તારની પેઠે તોડી નાખવામા આવે છે, પણ ઉપકારનો બદલો અપકારથી વાળવો કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી અબરના સિહાસનપર જે માધોસિહને અભિષિક્ત કરવાને માટે રાણાજીએ પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો, જે માધોસિહ મહારાણાના આ પ્રકારના આત્મત્યાગવિના કદિ પણ રાજપદારૂઢ થઇ શકયો ન હોત, તે માધોસિંહે પોતાના મામાના સમસ્ત ઉપકારોપર ચરણપ્રહાર કરી મેવાડનુ શ્રેષ્ઠ અગ રામપુર પ્રગણુ મલ્હારાવહોલ્કરને અર્પણ કરી દીધુ[2] બાજીરાવે મેવાડપર જે કર સ્થાપિત કર્યો હતો તે ઉઘરાવવાનો ભાર હોલ્કરને સોપવામા આવ્યો હતો, પરતુ જે નિયમાનુસાર રાણાજીએ ઉક્ત કર આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો, તે નિયમનો મહારાષ્ટ્રીઓએ ભગ કર્યો હતો[3] તેથી મહારાણા પોતાને આ કરમાથી મુક્ત થયેલા સમજતા હતા આથી મહારાષ્ટ્રીઓના ઘણા રૂપિયા બાકી રહ્યા આ બાકી કર અને ચબલનદીના ઉત્તર ભાગમા આવેલા પ્રગણાઓનું મહેસુલ વસુલ કરવાનું નિમિત્ત કાઢીને મલ્હારરાવહોલ્કરે પોતાની સેનાસહિત મેવાડપર આક

---

1 સવત ૧૯૧૨ મા રાજા બહાદૂરે, સવત ૧૯૧૩મા મલ્હારરાવ હોલ્કરે તથા વિઠ્ઠલ શિવદેવ વિંચુરકરે, સવત ૧૯૧૪ મા રાણોજી બુટેએ તથા સવત ૧૮૧૩ મા (ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૭) મા સદાશિવરાવ ભાઉ, ગોવિંદ રાવ તથા ખાનોજી જાધવે મેવાડના રાણા પાસેથી ત્રણ વાર ખડણી લીધી હતી.

2 સવત ૧૮૦૮ મા આ ઘટના બની હતી ત્યાર પછી રામપુરપ્રગણાના કેટલાક ભાગો મેવાડની અતર્ગત હતા રામપુરના સબધમા પૂર્વે ઘણું વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે

3 બાજીરાવની સાથે જે સધિ થઈ હતી તેમા એવો કરાર કરવામા આવ્યો હતો કે હવે મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડપર આક્રમણ કરવુ નહિ, પરતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ તે દેશપર આ વખતે આક્રમણ કર્યું તેથી મહારાણાને હજા સધિ નિરર્થક જણાઈ

મણ કર્યું અત્યારસુધી હોલ્કરે મહારાણાની ઉપર કેટલાક પત્રો લખીને ભારે ધમકી આપી હતી, પરંતુ આ વખતે મેવાડમા અંતર્વિપ્લવ ચાલી રહ્યો હતો તે ઉત્તમ સાધનો લાભ લઇ તે પોતાની સેના સહિત મેવાડભૂમિમા આવ્યો અને રાજધાનીપર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો આ સમયે મહારાણાએ પોતાની રક્ષાનો કાંઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ હોલ્કરને એકાવન લક્ષ રૂપિયા આપ્યા અને તેની સાથે સંધિ કરી[1] એક તો મેવાડરાજ્યની દશા આ પ્રકારે અત્યંત શોચનીય થઇ રહી હતી એવામા રાણાને એકાવન લક્ષ રૂપિયા હોલ્કરને આપવા પડ્યા, તેથી હવે તેમની દશા કેવી ભયંકર થઇ હશે તેનું અનુમાન કરવું સહજ છે વળી આજ વર્ષમા દુર્ભિક્ષ પડ્યો, તેથી મેવાડનું શેષ રક્ત પણ ચૂસાઇ ગયું[2] આ ભયાનક દુર્ભિક્ષના સમયમા સર્વ પદાર્થો અત્યંત મોંઘા થઇ ગયા આ દારુણ દુર્ભિક્ષનું દમન થયા પછી ચાર વર્ષમા મેવાડરાજ્યમા એક ઘોર વિપ્લવ થયો આ વિપ્લવની ઉત્પત્તિ કેવળ ગૃહકલહ માથીજ થઇ હતી આ અનર્થકારક ગૃહવિગ્રહથી મેવાડની પ્રજા એટલી બધી નિર્બળ થઇ ગઈ હતી, કે તે મહારાષ્ટ્રીયતસ્કરોના પંજામાથી પોતાની સંપત્તિની રક્ષા પણ ભાગ્યેજ કરી શકતી હતી આ પ્રકારની શોચનીય અવસ્થામાં પતિત થઈ મેવાડવાસીઓએ દીર્ઘકાળપર્યંત કષ્ટ સહન કર્યું તેપછી ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૭ મા કૃપાળુ બ્રિટિશસિંહે તેમના દગ્ધહૃદયપર શાંતિનું જળ સિંચ્યું અને પોતાની છાયામા તેમને આશ્રય આપ્યો

સરદારોના વિદ્રોહનું યથાર્થ કારણ અદ્યાપિ કોઇને જ્ઞાત થયું નથી અને કદિ જ્ઞાત થશે પણ નહિ આ કારણના સંબંધમા સર્વના મત પૃથક્ પૃથક્ છે કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે તેજસ્વી રાજપૂતોએ પોતાના રાણાને મહારાષ્ટ્રીઓના દુરાચારની ગતિ રોકવાને અસમર્થ જોઇ તેમને પદચ્યુત કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો હતો કેટલાક પંડિતોનું એવું અનુમાન છે કે મેવાડના પ્રતિસ્પર્ધી સામંતપક્ષોએ સ્વાર્થપરતા અને ઇર્ષ્યાથી આવો અનર્થ કર્યો હતો વળી એમ કહેવાય છે કે રાણા અરિસિંહે (રાણા ઉરસીએ) પોતાના ભત્રીજા રાજસિંહનો અન્યાયપૂર્વક વધ કરીને ગાદીસિંહાસન પોતાના અધિકારમા લીધું હતું જો કે દીર્ઘકાળથી ચાલી આવતી અફવાઓનો અભ્યાસ કરવાથી રાણા અરિસિંહના ચારિત્ર્યપર ઘોર સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે તથાપિ ઉપર્યુક્ત કથન સત્ય કરી શકે એવું કોઇ પણ પ્રમાણ ક્યાય પણ ઉપલબ્ધ થતું નથી ઉત્તરાધિકારના સંબંધમા મેવાડની પ્રાચીન રીતિનો ભંગ થવાથી વારવાર અમંગલ અને અનર્થની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે રાણા ઉરસીમા મેવાડનું રાજ્ય ચલાવવાનું સામર્થ્ય નહોતું તેમનું પદ સિસોદીઆકુલના સોળ સરદારોથી નિકૃષ્ટ હતું તેમને એક જાગીર મળી હતી તથી તેમને પ્રતિવર્ષે રૂ ૩૦૦૦૦ ની ઉપજ થતી હતી પૂર્વે ઉરસી દ્વિતીયપંક્તિના સરદારોમા ગણાતા હતા જે સામંતો અદ્યાપિ તેમના કરતા ઉચ્ચ આસનનું સન્માન ભોગવતા આવ્યા હતા તેઓ શું હવે તેમની આગળ પોતાના મસ્તક અંતઃકરણપૂર્વક અવનત કરતા હતા? તેઓ શું હવે અંતઃકરણપૂર્વક તેમને રાજોચિત સન્માન આપતા હતા? નહિ નહિ વાસ્તવમા તેમણે અન્યાયપૂર્વક મેવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું તેથી સર્વ સરદારો તેમનાપર ઘૃણા કરતા હતા દીર્ઘકાળપર્યંત તેમના સંગમા રહેવાથી તેઓ તેમનું સર્વ ગુપ્ત ચરિત્ર જાણી ગયા હતા તેઓ જાણી ચૂક્યા હતા કે રાણા ઉરસીનો સ્વભાવ અત્યંત રૂક્ષ છે અને તેમનામા એક પણ નૃપોચિત ગુણ નથી તેમના ચરિત્રના ગુપ્ત ભેદો પણ તેઓ જાણતા હતા તેથી તેઓ તેમનાપ્રત્યે અત્યંત ઘૃણા કરતા હતા તથા તેમને અંતઃકરણપૂર્વક કિંચિત્ પણ સંમાન આપતા નહોતા રાણાના કઠોર સ્વભાવે શીઘ્રજ મેવાડના મુખ્ય સરદાર સાદ્રીપતિને દૂર કર્યા[3] જે મહાનુભાવ ઝાલાસરદારે હલદીઘાટના ભયંકર યુદ્ધમા નિઃસ્વાર્થ પ્રતાપસિંહના જીવનની રક્ષા કરીને સિસોદીઆકુલની અનંત કૃતજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મેળવી હતી તેમના વંશજને પણ આ વખતે રાણાપદ ઉરસીએ કઠોરતાપૂર્વક મેવાડના રાજ્યથી અનિષ્ટ કરી દીધા વળી તે મૂર્ખ રાણાએ દેવગઢના અધિપતિ યશવંતસિંહને કાંઇક કટાક્ષમય વચનો કહ્યા તેથી તેઓ પણ તેમનાપ્રત્યે દ્વેષ રાખવા લાગ્યા યશવંતસિંહ તેજસ્વી ચંડના વંશમા ઉત્પન્ન થયા

[1] હોલ્કર અનુક્રમે ગુજરાત ચાલ્યો ગયો હતો ત્યા તેને કાનુવારના અર્જુનસિંહ અને રાણાના દૂતમાઓ મળ્યા અને તેને ૫૨ લાખ રૂપિયા આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

[2] સંવત ૧૮૨૦ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૪)

[3] સંધિના પ્રયોગે મેરડના દિવાન યશવંતરાવ કે જે ભાઉશિવાન સિંહાસીલના પાર્શ્વવાસીનો ગમઝ હતો ગો ઈ ૧૮

હતા તેઓ પોતાને થયેલા અપમાનનો બદલો લેવાની સંધિ ખોળવા લાગ્યા

અપમાનિત અને દ્વેષભાવવાળા સરદારોએ અવસર જોઈ ઉરસીને પદભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રપંચ રચ્યો. તેમણે એવી વાત ફેલાવી દીધી કે મેવાડના સિંહાસનનો યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી રત્નસિંહ નામનો એક પુરુષ છે તેઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે રાજસિંહના વીર્યથી અને ગોગુંડા સરદારની પુત્રીના ગર્ભથી રત્નસિંહનો જન્મ થયો છે આ વાત સત્ય છે કે મિથ્યા તેનું નિરાકરણ અદ્યાપિ થયું નથી અને ભવિષ્યમાં પણ તેનું નિરાકરણ થવાની કાંઇ આશા નથી મેવાડના સરદારો અને સામંતો રત્નસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કરી દ્વેષાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા મેવાડના મુખ્ય સોળ સરદારોનો અધિકાંશ રત્નસિંહના પક્ષમાં ભળી ગયો કેવળ પાંચજ સરદારો રાણા ઉરસીના પક્ષમાં રહ્યા [1] સાલુમ્બ્રાસરદાર પ્રથમ રત્નસિંહના પક્ષમાં ભળી ગયા હતા, પરંતુ પાછળથી તેઓ તે પક્ષનો ત્યાગ કરી રાણાના પક્ષમાં આવ્યા જે મહાન રાજભક્તિદ્વારા ઉત્સાહિત થઇને ચંદ્રના વંશજો સિસોદીઆકુલને માટે પોતાના પ્રાણસુદ્ધા વિસર્જન કરવામાં લેશ પણ અચકાતા નહોતા, તેજ સાલુમ્બ્રાસરદારે રાજભક્તિને કોરે મૂકી મહારાણાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો નહોતો, પરંતુ તેમણે વિદ્રોહીઓનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેનું એક વિશેષ કારણ હતું પ્રસ્તુત સાલુમ્બ્રાસરદાર પ્રભુતાના અભિલાષી હતા અને તેમણે ધાર્યું હતું કે વિદ્રોહીઓનો પક્ષ ગ્રહણ કરવાથી મારી પ્રભુતા વૃદ્ધિગત થશે, પરંતુ જ્યારે તેમણે જોયું કે મારા વિરોધી શક્તાવતસરદારોની સામે મારૂં કાંઇ ચાલવાનું નથી, ત્યારે તેમણે વિદ્રોહીઓનો પક્ષ છોડી દીધો [2] અને રાણાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો.

દીર્ઘગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા વસંતપાલ નામના સરદારને રત્નસિંહના મંત્રીતરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો ઇસ્વીસનની બારમી શતાબ્દીમાં વસંતપાલના પૂર્વજો દિલ્હીનગરમાંથી સમરકેસરી સમરસિંહની સાથે મેવાડમાં આવ્યા હતા અને તે પૂર્વે તેઓ ભારતના અંતિમ સમ્રાટ મહારાજા પૃથ્વીરાજની પાસે એક ઉચ્ચ પદપર વિરાજમાન હતા મેવાડના ઘણા સરદારોની સહાયથી વિદ્રોહી રત્નસિંહે કમલમેરપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યાંના સિંહાસનપર તે યથાવિધિ અભિષિક્ત થયો અને મેવાડનો અધિપતિ બનવાને માટે રાજ્ય નિયમાવલીપર હસ્તાક્ષર કરવાને તૈયાર થયો રાજનીતિના મૂળતત્ત્વનો અનાદર કરી રત્નસિંહના સરદારોએ અંતે ઇષ્ટસિદ્ધિને અર્થે જે ઘૃણિત સાધનનો ઉપયોગ કર્યો તેથી મેવાડનો દુર્દિન અધિક નિકટ આવી પહોંચ્યો ઉક્ત સરદારોએ સિંધિઆની સહાય માગી અને રાણા ઉરસીને પદભ્રષ્ટ કરવાને માટે તેને ૧૨૫૦૦૦૦૦ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો

મેવાડના આ ભયંકર અંતર્વિપ્લવના સમયમાં જાલિમસિંહ નામના એક મહાન બળવાન રાજપૂત વીર રાજસ્થાનની રંગભૂમિપર આવ્યા જાલિમસિંહે રાજસ્થાનક્ષેત્રમાં-ખાસ કરીને મેવાડની રંગભૂમિમાં જે પ્રકારના અભિનય કર્યા તેથી સર્વ ગુણગ્રાહી લોકો તેમની વીરતા, મહાનતા, તેજસ્વિતા અને રાજનીતિજ્ઞતાની અત્યંત પ્રશંસા કરે છે મેવાડના ક્ષેત્રમાજ આ વીરનું પરાક્રમ વિશેષ બહાર આવ્યું જો કે આ સ્થળે તેનું વૃત્તાંત લખવું પ્રાસંગિક નથી, તથાપિ મેવાડની રંગભૂમિમાં તેમણે જે મહાન કાર્યો કર્યા

તેનાપર એક પત્ર મોકલ્યો હતો આ પત્રનો અવિકૃત અનુવાદ નીચે સાદર કરવામાં આવે છે —

"દિવાન બહાદૂર યશવંતરાવ પાચોલીજીને રાજરધુરણદેવના પ્રણામ શ્રીમાનનો પત્ર મળ્યો પ્રાચીનકાળથી આપ અમારા મિત્ર છો અને મૂળથી આપ અમારાપર વિશ્વાસ રાખતા આવ્યા છો હું રાણાકુલના ભક્તોપર સ્નેહ રાખું છું આપની સમક્ષ હું કોઈ પણ વાત ગુપ્ત રાખીશ નહિ આથીજ હું આપને જણાવું છું કે હવે કાંઈ પણ કામ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી આગામી આષાઢમાં શ્રી ગયાજી જવાનો મારો વિચાર છે મેં જ્યારે રાણાજીની આગળ આ વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો, ત્યારે તેમણે વ્યંગમાં ઉત્તર આપ્યો કે—" તમે દ્વારકાની યાત્રા કરો." (રાજપૂતો દ્વારકાના તીર્થને ધર્મભીરુ તથા યુદ્ધસામર્થ્યહીન પુરુષોને માટે યોગ્ય તીર્થ ગણે છે) જો હું રહીશ તો રાણાજી મારી જાગીરના પરગણાઓ જેતજીના સમયમાં બન્યું હતું તેમ મને પાછા સોંપશે મારા પૂર્વજો ઉત્તમ પ્રકારે રાણાઓની સેવા કરી ગયા છે અને હું પણ ૧૪ વર્ષથી મેવાડની ગાદીની સેવા પ્રમાણિકપણે તથા વિશ્વાસપૂર્વક કરતો આવ્યો છું હાલમાં મંદ સામર્થ્ય જતું રહ્યું છે જો દરબારની ઇચ્છા મારા ઉપર કૃપા કરવાની હોય તો આજ ઉચિત પ્રસંગ છે "

૧ સાલુમ્બ્રા (ચૂંડાવત), બિજોલી, અમાઈત, ગનોરા અને બેદનોરના સરદારો

૨ ભેદર (શક્તાવત), દેવગઢ, સાદી, ગોગુંડા, દેલવાડા, બેદલા, કોઠારિયા અને કન્હોરના સરદારો, એઓ રત્નસિંહના પક્ષના મુખ્ય સરદારો હતા

હતા. તેની સાથે તેમના જીવનચરિત્રનો એટલો બધો સંબંધ છે કે તેમના પૂર્વજીવનનો કાંઈક ભાગ અત્રે લખવો આવશ્યક છે. માધોસિંહને અમરના સિંહાસનપર સ્થાપિત કરવાના સંબંધમાં ઈશ્વરીસિંહની સાથે મહારાણા જગતસિંહની જે સંઘર્ષણ થયું હતું તેથીજ જાલિમસિંહના ભાવી મહાન ચરિત્રનું દ્વાર ખુલ્લું થઇ ગયું. આ સમયે જાલિમસિંહનો પિતા કોટાનો શાસનકર્તા હતો. જાલિમસિંહે મહારાણાને સહાય કરી તેનું વૈર લેવાને માટે ઈશ્વરીસિંહે જ્યારે સિંધિઆની સાથે મળીને કોટારાજ્યપર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે જાલિમસિંહ ત્યાંજ હતા. અહીં આ તેમને મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે પ્રથમ સંઘર્ષણ થયું. મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે પ્રથમ સંઘર્ષણ થયું, ત્યારથીજ તેઓ તેમની નીતિ સારી રીતે સમજી ગયા અને તે નીતિઅનુસાર બરાબર પચાસ વર્ષપર્યંત તેમણે કાર્ય કર્યું. કોઈ કારણથી જાલિમસિંહે પોતાના પિતાનો ક્રોધ વહોરી લીધો અને કોટામાંથી દરબાર થઈ તેઓ આશ્રય પ્રાપ્ત કરવા માટે મહારાણાની પાસે આવ્યા. જાલિમસિંહનું જ્ઞાન, તેમની બુદ્ધિ અને તેમની કાર્યકુશળતાનો પરિચય થતાં રાણાજીએ શીઘ્ર તેમને પોતાના સરદારશ્રેણિમાં સ્થાપિત કર્યા અને "રાજરાણા" ની ઉપાધિસહિત તેમને ચીતખેડાની ભૂમિ અર્પણ કરી દીધી. જાલિમસિંહનીજ સલાહથી મહારાષ્ટ્રીઓના સેનાપતિ રઘુનાથરાવ અને દોના ભીઆ નામનો એક મુસલમાન એ ઉભય માણસો પોતાની સેના લઇ મેવાડમાં આવ્યા. આ તરફ રાણાએ પાંચોલીઓને રાજ્યવ્યવસ્થામાંથી દૂર કરી અગરજીમહેતાના હાથમાં રાજ્યનો સમસ્ત કારભાર સોંપી દીધો. સંવત ૧૮૨૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૮) માં માધોજીસિંધિઆ ઉજ્જયિનીનગરીમાં વિરાજમાન હતો. આ સિંધિઆની સહાય પ્રાપ્ત કરવાને માટે મેવાડના વિદ્રોહી સરદારો ઉજ્જયિનીનગરીમાં ગયા. સર્વથી પહેલા રત્નસિંહ ગયો. તેણે સિંધિઆની સાથે સંવાદ કરી ક્ષિપ્રા નદીને કિનારે પોતાની છાવણી નાખી. રાણા ઉરસીને પણ સિંધિઆની સહાય મેળવવાની અભિલાષા હતી, પરંતુ રત્નસિંહ તેની પાસે પ્રથમ ગયો તેથી તેમની ઇચ્છા સફળ થઇ નહિ.

માધોજીસિંધિઆની સહાય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી મહારાણા ઉરસી પોતેજ રત્નસિંહની સેનાનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે ગયા. સાલુંબ્રાસરદાર શાહપુર તથા બુનેરાના રાજાઓ, જાલિમસિંહ, રઘુપાગેવાના અને દોનાભીઆ એ સર્વને સાથે લઇને મહારાણાએ પ્રચંડ વેગથી રત્નસિંહની સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઉભય પક્ષો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. રાણાની સેના અદમનીય વીરતાપૂર્વક શત્રુ સેનાને દલિત અને નાશિત કરીને ક્રમશઃ નદીના પૂરની પેઠે આગળ વધવા લાગી. સિંધિઆ તથા રત્નસિંહ આ સેનાનો વેગ સહન કરી શક્યા નહિ. તે ઉભય પરાજિત, અપમાનિત તથા અત્યંત હાનિગ્રસ્ત થઇ ઉજ્જયિનીના દરવાજાથી પલાયન કરી ગયા. તેમણે નવીન સેના એકત્રિત કરી અને પોતાને થયેલા અપમાનનો બદલો લેવાને માટે મહારાણાની સેનાપર પ્રચંડ વેગપૂર્વક આક્રમણ કર્યું. વિજયી રાજપૂતોએ વિજયમાં મત્ત થઇ ક્ષણભર પણ એવો વિચાર મનમાં આણ્યો નહિ કે "માધોજી સિંધિઆ અમારો પીછો સહેલાઇથી છોડે એવો નથી." આથી તેઓ નિશ્ચિંત થઇ શત્રુઓની છાવણી લૂટવા લાગ્યા. આ વખતે એકાએક માધોજીએ રણશિંગુ ફુંકાવ્યું. તત્કાળ તો રાજપૂતો વિસ્મિતજ થઇ ગયા. શીઘ્ર તેમને પોતાની ખરી અવસ્થા સમજાઈ. હવે તેમને સમજાયું કે શત્રુઓ સહેલાઇથી પરાજિત થઇ શકે એમ નથી. હજી મહારાણાની સેના શ્રેણીબદ્ધ થઇને ઉભી પણ રહી નહોતી એટલામાં માધોજીએ ભયંકર વેગથી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. એ વખતે સાલુંબ્રાસરદાર અને શાહપુર તથા બુનેરાના રાજા રણભૂમિમાં માર્યા ગયા અને દોનાભીઆ, નરવરના પદચ્યુત રાજા આપ્પુ તથા સાદ્રીના ઉત્તરાધિકારી કલ્યાણરાજ ભયંકર રીતે ઘાયલ થયા. જાલિમસિંહ પણ ઘાયલ થયા હતા. તેમનો અશ્વ માર્યો ગયેલો હોવાથી તેઓ રણભૂમિમાંથી નાસી શક્યા નહિ. આથી શત્રુઓએ તેમને પકડીને કેદ કરી લીધા. તેમને કેદ કર્યા છતાં પણ તેમની સાથે કેદીતરીકેનું વર્તન કરવામાં આવ્યું નહોતું. અંબાજી નામના એક વૃદ્ધ મરાઠાસરદારે તેમને પકડ્યા હતા. આ સરદારે તેમની સાથે આદર અને સન્માનપૂર્વક વર્તન રાખ્યું હતું. સુપ્રસિદ્ધ અંબાજી ગણપતજીનાજ પુત્ર હતા. પરાજિત અને અપમાનિત રાજપૂતગણ ઉદયપુરમાં નાસી આવ્યા. આ તરફ વિદ્રોહી સરદારો ઉદયપુરપર આક્રમણ કરી ત્યાંના સિંહાસનપર રત્નસિંહને સ્થાપિત કરવાને માટે સિંધિઆને આગ્રહ કરવા લાગ્યા. વિજયી મહારાષ્ટ્રીય સરદારે અનુક્રમે પોતાની વિશાળ સેના લઇ ગિરિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી ઉદયપુરપર ઘેરો ઘાલ્યો. સદ્ભ

અને દ્રવ્યાદિ સાધનોના અભાવથી રાણાજી હતાશ થયા જે કેટલાક સાહસિક વીરો તેમના પક્ષમા ભળ્યા હતા, તેમાના ઘણા ક્ષિપ્રા નદીને તટે માર્યા ગયા હતા હમણા મહારાણાને કોઇની પણ સહાય રહી નહોતી કેવળ સાલુમ્બ્રાસરદાર ભીમસિંહ હજી તેમના પક્ષમા ઉભા હતા ત્યારે હવે મહારાષ્ટ્રીઓના કઠોર ગ્રાસમાથી ઉદયપુરની રક્ષા શી રીતે કરવી ? નગરરક્ષાનો ભાર ઉપર્યુક્ત ભીમસિંહના હાથમા સોપવામા આવ્યો ઉજ્જયિનીના યુદ્ધમા જે સાલુમ્બ્રાસરદાર માર્યા ગયા હતા, તેમના આ ભીમસિંહ કાકા અને ઉત્તરાધિકારી હતા રાણાજીએ આ વખતે તેમનેજ સેનાપતિપદપર અભિષિક્ત કર્યા તેઓ વીરવર જયમલના વંશજ રાઠોડવીર બેદનોરપતિની સાથે આ સંકટના સમયમા નગર અને રાજાની રક્ષા કરવાને માટે ભયંકર રણભૂમિમા ઉતર્યા, પરંતુ કેવળ એકજ મહાપુરૂષના ભીષણ ઉદ્યોગ તથા પરમ ઉત્સાહથી સર્વની રક્ષા થઈ હતી આ મહાપુરૂષનુ નામ અમરચંદ બરવા હતુ

અમરચંદ બરવાનો જન્મ વૈશ્યકુળમા થયો હતો પૂર્વે તેઓ મેવાડના મંત્રી હતા તેમના જેવા ચતુર અને દક્ષ મંત્રી આ જગતમા વિરલજ હોય છે મહારાણાના સમયમા મેવાડમા જે મહાઉપદ્રવ થયો હતો તેની ગતિ રોકવાનુ સામર્થ્ય અમરચંદસિવાય અન્ય કોઇનામા હતુ નહિ રાણા ઉરસીના સમયમા અમરચંદનું મંત્રીપદ છીનવી લેવામા આવ્યુ હતુ જે દિવસે તેમના મંત્રીપદનો અંત આવ્યો તેજ દિવસથી ઉપદ્રવોએ મેવાડને ઘેરી લીધુ સરદારોની સાથે વિવાદ મહારાષ્ટ્રીઓના ઉત્પાત રાણા ઉરસીનો તીક્ષ્ણ અને રુક્ષ સ્વભાવ આ સમસ્ત અનર્થો ક્રમશ એકત્રિત થઇ ગયા હવે અમરચંદે મંત્રીપદ પુન પ્રાપ્ત કરવાની આશા સર્વથા તજી દીધી હતી અમરસિંહનો સ્વભાવ અરિસિંહની પેઠે ઉગ્ર અને અદમનીય હતો પ્રસ્તુત સમયે અમરચંદને મંત્રીપદથી અનિયુક્ત થવાને દશ વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયા હતા આ દશ વર્ષના અરસામા મેવાડમા અનેક પરિવર્તનો થઇ ગયા જે સરદારોએ ઉરસી રાણાના પક્ષનો ત્યાગ કરીને રત્નસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો તેમના સ્થાનમા પગારદાર સિંધીનોકરો રાખવામા આવ્યા હતા આ સિંધીનોકરોએ પૂર્વોક્ત સરદારોની ભૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો આથી મેવાડમા વિદ્વેષનુ બીજારોપણ થયુ આ વિદ્વેષના બીજે મેવાડના સમસ્ત પરાક્રમ, તેજ અને બલનો નાશ કરી નાખ્યો આ વિદ્વેષની ઘન છાયા એટલે દૂર સુધી ફેલાઇ ગઇ હતી કે જે સરદારોએ રત્નસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો તેઓ પણ સર્વથી અલિપ્ત થઇ પોતાના કિલ્લાના દ્વાર બંધ કરીને તેમા વસતા હતા આ પ્રકારે રાણાની આશા સર્વ પ્રકારે તૂટી છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ હતી અને તેમનો પક્ષ અત્યંત નિર્બળ થઇ ગયો હતો જે સમયે મેવાડપર આ વિપત્તિઓ આવી પડી હતી તે સમયે પ્રભુની પ્રેરણાથી અમરચંદ પુન કાર્યક્ષેત્રમા આવ્યા ઉદયપુરની ચારે તરફ રક્ષાને માટે ખાઇ નહોતી ઉદયપુરની દક્ષિણ દિશામા થોડે દૂર એકલિંગગઢ નામનો પાષાણનો ઉચ્ચ કિલ્લો હતો ઉદયપુરની રક્ષાનુ પ્રધાન સાધન આજ હતુ એમ કહીએ તોપણ ચાલશે આથી તેની ચારે તરફ કોટ બંધાવી તે પર તોપો રાખવાથી ઉદયપુરનુ રક્ષણ થશે એમ ધારી રાણાજીએ એ કાર્ય કરવામા ચિત્ત પરોવ્યુ એકલિંગગઢપર ચઢવામા ઘણી મુશ્કેલી નડતી હતી ત્યાની ભૂમિ સપાટ અને સરલ નહોતી, તેથી રાણાજીનો સર્વ ઉદ્યોગ અને કૌશલ્ય નિષ્ફળ ગયુ એક વખત રાણાજી સ્વયં તેની તપાસ કરવાને ગયા તો અચાનક અમરચંદ બરવાની સાથે તેમને મેળાપ થયો અમરચંદની ગ્લાનિ દૂર કરવાને માટે મહારાણાએ પોતાનો અપરાધ સ્વીકાર્યો અને તેમની સાથે મધુર વચનથી વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા અલ્પકાળપર્યંત વાર્તાલાપ થયા પછી અરિસિંહે અમરચંદને પૂછ્યુ આ કાર્ય સમાપ્ત કરવામા કેટલુ દ્રવ્ય અને કેટલો સમય વ્યતીત થશે તે આપ કહી શકો છો ? અમરચંદે ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો –' થોડુંક માન્ય અને થોડા દિવસનો અવધિ પછી મહારાણાએ અમરચંદને આ કાર્ય પાર પાડવાને કહ્યુ ત્યારે તેમણે સંકોચનો ત્યાગ કરીને કહ્યુ કે – 'જેટલા દિવસપર્યંત આ કાર્યનો ભાર મારા હાથમા રહેશે તેટલા દિવસ સુધી એમા મારીજ આજ્ઞા ચાલવી જોઇએ કોઈ ઇતર મનુષ્યના હસ્તક્ષેપની જરૂર નથી જો આ અધિકાર મળે તો હુ એ કાર્ય કરી શકીશ રાણાજીએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અમરચંદે તત્કાળ મજુરોને બોલાવી એક માર્ગ તૈયાર કર્યો અને થોડા દિવસ પછી એકલિંગગઢના શિખર પરથી તોપ છોડી રાણાજીને માન આપ્યુ

માધોજીસંધિઆએ ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ બાજુથી ઉદયપુરને ઘેરી લીધુ કેવળ પશ્ચિમદિશાજ

તેના ગ્રાસમાંથી મુક્ત રહી હતી ઉદયસાગરના પ્રસરેલા જળે ઉદયપુરની પશ્ચિમદિશાને બચાવી લીધી વળી તે તરફ આવેલા ઉચ્ચ શિખરો તથા વૃક્ષોએ પણ સિંધિઆના કાર્યમાં બાધા કરી હતી આવ સ્થળતા પડતા નગરવાસીઓ આ પશ્ચિમદિશાથી નગરની બહાર જતા અને ઉદયસાગરને નાવદ્વારા પસાર કરી પોતાના જૂના મિત્ર ભીલોને ભોજન પહોંચાડતા હતા મેવાડના મોટા મોટા સરદારો શત્રુપક્ષમાં હતા તેથી આ વખતે સિંધીસેના સિવાય રાણાજીને સહાય કરનાર બીજું કોઇ નહોતું આ વખતે મહારાણાને આ સેના ઉપરજ આશ્રય હતો, પરંતુ રાણાના દુર્ભાગ્યથી આ વખતે તે સેના પણ બદલાઈ ગઈ અને પોતાના ચડેલા પગારને માટે ઝઘડો કરવા લાગી આ મૂર્ખ સેનાને રાજ્યની આવી દુર્દશા જોઇને પણ કિંચિત્ દયા આવી નહિ એક દિવસે સિંધીઓએ રાણાના શરીરને સ્પર્શ કરી તેમનું ઘોર અપમાન કર્યું, રાણાજી મહાલય તરફ જતા હતા, એવામાં સિંધીઓએ તેમનો દુપટ્ટો પકડીને ખેંચ્યો અને તેમના હાથમાંથી છૂટવાને માટે મહારાણાએ પણ બળપૂર્વક પોતાનો દુપટ્ટો ખેંચ્યો આથી દુપટ્ટો ફાટી ગયો આ રીતે દુપટ્ટાસહિત રાણાજી રણવાસમાં આવી ગયા પોતાના તીક્ષ્ણ સ્વભાવને લીધે તેમને આ અપમાન સહન કરવું પડ્યું તેમનું સંકટ ધીમે ધીમે અધિકાધિક પ્રચંડ બનવા લાગ્યું તેમની આશા અને વિશ્વાસ નષ્ટ થયો જે સિંધીઓપર તેમનો આશ્રય હતો, તેઓ આ કઠીન વખતે વિદ્રોહી બની ગયા હવે શું ઉપાય કરવો ? તેમને ચારે તરફ વિપત્તિની ભયંકર ભ્રકુટી જણાવા લાગી રઘુદેવ નામનો એક માણસ રાણાનો ધાઇભાઈ (દૂધભાઇ) હતો તે ઝાલાસરદારનો ઉત્તરાધિકારી થયો હતો તેણે આ મહાસંકટના સમયમાં મહારાણાને સલાહ આપી કે—"આપ ઉદયસાગર ઉતરીને મંડલગઢમાં ચાલ્યા જાઓ" આ કાયરતાભરેલી સલાહ આપી રઘુદેવે પોતાની મૂર્ખતાનો પૂરો પરિચય કરાવ્યો, પરંતુ રાણાએ આ સલાહ માન્ય કરી નહિ અને સાલુમ્બ્રા સરદારને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે શોકાકુલ થઇ કહ્યું કે—આ સંકટના સમયમાં કયા ઉપાયથી મંગળની પ્રાપ્તિ થશે તે હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતો નથી આપ અમરચંદને બોલાવો આ સલાહાનુસાર અમરચંદને બોલાવવામાં આવ્યા અને આ સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો ભાર તેમનાજ હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો અમરચંદે આ કાર્ય ગ્રહણ કરતાં કહ્યું—"આ મહાન કાર્ય ગ્રહણ કરવાનું મારામાં કાંઈ સામર્થ્ય નથી, તેમજ તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા પણ નથી આપ સારીપેઠે જાણો છો કે અત્યારપૂર્વે મેવાડપર કેટલાક સંકટો પડ્યા હતા અને આ સેવકે કેવા કેવા ઉપાયોથી તેના પંજામાંથી દેશનું રક્ષણ કર્યું હતું હમણાં તે સર્વ સંકટો કરતાં મોટું સંકટ મેવાડપર આવી પડ્યું છે અને હમણાં પણ તે પ્રકારના ઉપાયોથી મારે તેની નિવૃત્તિ કરવી પડશે ક્ષણવારપર્યંત વિશ્રાંતિ લઇ પુનઃ અમરચંદે કહ્યું "મારા સ્વભાવમાં એક મોટો દોષ છે કે જેથી આપ સુપરિચિત છો આ દોષ એ છે કે હું કોઇ પણ માણસની આજ્ઞામાં રહેનાર ઇચ્છતો નથી હું જ્યાં રહું છું ત્યાં સ્વતંત્રજ રહું છું જે કાર્ય હું કરું છું તેમાં કોઈની પણ બુદ્ધિ ચાલવા દેતો નથી કોઇ પણ શુભચિંતક વા સલાહકારની સલાહ હું લેતો નથી આપનો દ્રવ્યભંડાર ખાલી છે, સેના વિદ્રોહી બની ગઈ છે સર્વ અન્નસામગ્રી પણ સમાપ્ત થઇ ચૂકી છે જો આવી સ્થિતિમાં આપને મારાપર આધાર રાખવાની ઇચ્છા હોય તો શપથ લઇને કહો કે જે કાર્ય કરવાની હું આજ્ઞા કરૂં તે ન્યાયપુરઃસર હો વા ન હો, તે રૂડું હો વા ભૂંડું હો પરંતુ આપ તેની વચ્ચે આવશો નહિ જો આપ આવી પરવાનગી મને આપશો તો હું મારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીને સંકટ કાર્ય સિદ્ધ કરીશ પરંતુ યાદ રાખજો કે 'ન્યાયપરાયણ' અમરચંદ આ પ્રસંગે અન્યાયપરાયણ થશે અને પોતાના પૂર્વચરિત્રવિરુદ્ધ કાર્ય કરશે રાણાએ ભગવાન એકલિંગજીના સોગંદ ખાઇને કહ્યું—આપની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાની આપને હું પરવાનગી આપું છું આપ જે આજ્ઞા કરશો તેનું પાલન કરવામાં આવશે આપને જે વસ્તુની અપેક્ષા હશે તે આપવામાં આવશે, અરે આપ રાણીની મણિમાલા કિંવા નથ માગશો તો તે પણ આપવામાં આનાકાની કરીશ નહિ

રાણાના દૂધભાઇ રઘુદેવની કાયરતાભરેલી સલાહ સાંભળી અમરચંદને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો હતો અને આ વખતે તેને પોતાની સમક્ષ બેઠેલો જોઈ તેનો તે ક્રોધ દ્વિગુણ વૃદ્ધિગત થયો આથી તેમણે રઘુદેવનો તિરસ્કાર કરીને તેને કહ્યું કે—"તમારી જેવી બુદ્ધિ વિદ્યા અને સ્થિતિ છે તે અનુસાર તમે રાણાને સલાહ આપી હવે તમારી સલાહાનુસાર જો રાણા મંડલગઢ નાસી જાત તો ત્યાં તેમનું સંરક્ષણ કોણ કરત ? વળી તમે તમારા પોતાના સંરક્ષણનો શો ઉપાય શોધી રાખ્યો છે ? તમે રાજ-

કાર્યને માટે સર્વથા અયોગ્ય છો. તમે રાજકાર્યમા માથું મારવાને બદલે જો તમારી પૂર્વવૃત્તિનું અવલંબન કરી ભેસ ચરાવો અને દૂધ વેચતા ફરો તો ઘણું સારૂ ! કારણ કે આવો ધધો કરવો એ તમારો કુલધર્મ છે અને તમારી બુદ્ધિ પણ તેજ ધધાને યોગ્ય છે. તમે રાજનીતિના કાર્યમાં કોણ માત્ર છો ! તમારા રાજાને પણ હવેપછી આ નીતિ શીખવી પડશે." અમરચંદની આ નીડરતા અને તેજસ્વિતા આગળ રાણા તથા સર્વ સરદારોએ પોતાના મસ્તક અવનત કર્યા. પછી અમરચંદે સિંધીસેનાને બોલાવી તેને ગભીર સ્વરે કહ્યુ:-" આવો, મારી પાછળ આવો. હું તમારો ચડેલો સર્વ પગાર હમણાં ચૂકવી આપું છું; પરંતુ આ વાત નિશ્ચયપૂર્વક માનજો કે જો તમે તમારા કાર્યમા સફળ નહિ થાઓ તો તેનો સર્વ દોષ મારાજ શિરપર આવી પડશે " જે સૈનિકોએ પૂર્વે રાણાનુ અપમાન કર્યુ હતુ તેઓ આ વખતે ચુપચુપ અમરચદની પાછળ ચાલ્યા. અમરચંદે તેમના ચડેલા સર્વ પગારનો હિસાબ કર્યો અને આ પગાર આવતીકાલે ચૂકવી આપીશ એવો વાયદો કર્યો. પછી તેમણે કોશાધ્યક્ષ પાસે દ્રવ્યકોશની ચાવી માગી. કોશાધ્યક્ષે ચાવી આપી નહિ તે ત્યાથી એકદમ નાસી ગયો. અમરચદે કોશના તાળા તોડાવી નાખી, ત્યા જે નાણું, રત્ન, સુવર્ણ, ચાદી ઇત્યાદિ વસ્તુઓ હતી તે સર્વના રોકડ રૂપિયા બનાવી લીધા મણિ-રત્નાદિ ગીરો મૂકી દીધા આ પ્રકારે જે ધનનો સચ્ચય થયો, તેદ્વારા સેનાનો ચડેલો પગાર પાઇએ પાઇ ચૂકવી આપ્યો દારુગોળો, અસ્ત્રશસ્ત્રાદિ પણ નવીન ખરીદવામા આવ્યા. અનાજનો પ્રબધ કરવામા આવ્યો આ પ્રકારે જે નવુ બળ સગ્રહિત કરવામા આવ્યુ તેની સહાયથી અમરચદે શત્રુઓનુ દમન કર્યુ અને બીજા ૭ માસપર્યંત તેમના આક્રમણનો માર્ગ રોકી દીધો

કૃત્રિમ રાણા રત્નસિહે ઉરસીની અધિકાશ "ખાસ જમીન" હસ્તગત કરી ઉદયપુરના તટ સુધી પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરી દીધો; પરંતુ સિંધિઆને જેટલા રૂપિયા આપવાની તેણે કબૂલાત કરી હતી તેટલા રૂપિયા તેને નહિ આપી શકવાથી તેના ઉપર મહા વિપત્તિ આવી પડી ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ સમયને અમૂલ્ય રત્ન માનતા હતા તેથી તેમણે સમયને વૃથા જતો જોઇ અમરચદની સાથે સધિ કર-વાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તેમને કહેવરાવી મોકલ્યુ કે-" જો તમે સિત્તેર લાખ રૂપિયા આપશો તો અમે રત્નસિહનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જઇશુ " અમરચદે આ વાત સ્વીકારી લીધી અને સધિમાટે સજ્જ થયા સધિપત્ર લખવામા આવ્યુ તેના પર ઉભયપક્ષ તરફના હસ્તાક્ષર કરવામા આવ્યા કે તરતજ સિંધિઆને બાતમી મળી કે જો હમણા ને હમણા આક્રમણ કરવામા આવશે તો અધિક ફળની પ્રાપ્તિ થવાનો સભવ છે આ સમાચાર સાભળતાજ સિધિઆની દુરાકાક્ષા દ્વિગુણ વધી ગઇ. તેણે તત્ક્ષણ અમરચદને કહેવડાવી મોકલ્યું કે-"જો તમે બીજા (વીસ લાખ) રૂપિયા આપશો તો સધિ માન્ય કરવામા આવશે, નહિ તો નહિ " સિધિઆની આ લુચ્ચાઈ જાણવામા આવ-તાજ અમરચદને અત્યત ક્રોધ ચડ્યો અને તિરસ્કારભર્યા વચનોસહિત સધિપત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા પછી આ ટુકડા વિશ્વાસઘાતી મહારાષ્ટ્રીઓની પાસે મોકલી દેવામા આવ્યા વિપત્તિની વૃદ્ધિની સાથેજ અમરચદનુ સાહસ અને તેજસ્વિતા વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યા પૂર્વે જે પુરુષો અત્યંત નિરાશ થઇ ગયા હતા, તેમના હૃદયમા પણ અમરચંદે પોતાનો ઉત્સાહ ભરી દીધો સિંધીસૈનિકો અને વિશ્વાસુ રાજ-પૂતોને એકત્રિત કરી તેમને તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે સમજાવ્યા અમરચદ એક સારા વક્તા હતા મનુષ્યના મર્મભાગમા સ્પર્શ કરી દે એવી વાણી બોલવામા અમરચંદ બહુ ઉસ્તાદ હતા આથી તેમણે પોતાની અપૂર્વ વક્તૃત્વશક્તિથી અસીમ ઉત્સાહ અને ઉત્તમ બોધ આપી સર્વ સૈનિકો અને સરદારોને શૌર્યો-ન્મત્ત બનાવી મૂકયા જેમ જ્વાળામુખી પર્વતમાથી ઉકળતો રસ નીકળે છે, તેવી રીતે તેમના મુખ-માથી વાણી નીકળતી હતી સરદારોના ઉત્સાહાગ્નિમા ઘૃત હોમવાને માટે ચતુર અમરચદે તેમને અનેક પ્રકારના રત્નજડિત અને મહામૂલ્યવાન પદાર્થો ઉપહારતરિકે આપ્યા

ઉપર જણાવેલા સર્વ પદાર્થો રાજકોષમાં વ્યર્થ પડયા હતા, તેથી રાજનીતિવિશારદ અમરચદે તેનો સદુપયોગ કરી પોતાના રાજકૌશલ્યનુ ઉત્તમ ઉદાહરણ દર્શાવ્યુ નગરના અને તેની નિકટ આવેલાં ગામોના ગૃહસ્થો તથા વ્યાપારીઓને ત્યા જેટલું ધાન્ય હતું, તે સર્વ તેમણે ખરીદી લીધુ. પછી તેમણે-ચારે તરફ ઢઢેરો પીટાવી દીધો કે, જે કોઈ વીર પ્રાર્થના કરશે તેને ૭ માસપર્યંત ચાલે એટલુ ધાન્ય પૂરૂં પાડવામાં આવશે. આ સમય પૂર્વે એક રૂપિયાનું અર્ધો શેર અનાજ વેચાતુ હતું. આટલુ બધું

અનાજ અમરચંદ ક્યાંથી લાવ્યા એ વિષે શત્રુઓને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. સિંધિઓના અ-
સંતોષનું સર્વ કારણ દૂર થઈ ગયું અને તે સર્વ સૈનિકો એકસાથે અમરચંદની તેજસ્વિતાથી ઉત્સાહિત
થઈ [illegible] રાણાજીને પોતાનો વિશ્વાસ દર્શાવવાને ગયા. રાજસભામાં પહોંચતાંજ તેમના સરદાર
આદિકોએ[1] ગર્વિષ્ઠ પરંતુ નમ્ર વાણીથી કહ્યું –" મહારાજ ! અમે દીર્ઘકાળથી આપનું નિમક ખાતા
આવ્યા છીએ અને આપના પરમ પવિત્ર કુળદ્વારા અમારા ઉપર અનેક ઉપકારો થયા છે, એટલા માટે
હમણાં અમે કસમ ખાઈને કહીએ છીએ કે અમે કદિ પણ આપનો સંગ છોડીશું નહિ. ઉદયપુરજ
અમારૂં પવિત્ર સ્થાન છે અને અમે ઉદયપુરને માટે પ્રાણવિસર્જન કરવાને તૈયાર છીએ. હવે અમારે
પગારની જરૂરત નથી. જ્યારે આપનાપ્રયોજન ખતમ થઈ જશે ત્યારે મરાઠાચોરોની ઉપર તૂટી પડી,
હાથમાં ખડ્ગ લઈ સમરભૂમિમાં જાન કુરબાન કરી દઈશું." તેજસ્વી અમરચંદે જે તેજસ્વિતા
સિંધિઓના હૃદયમાં ભરી દીધી હતી, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આ વખતે સ્પષ્ટરીતે જણાયું. સિંધી
લોકોની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી રાણાના નયનમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી. પાછળથી [illegible] ફરી
નવેસર ઉત્સાહ અદ્ભુતતાનો સંચાર થયો. રાણાનું હૃદય પીગળેલું જોઇ રાજપૂતો તથા સિંધીઓ સાથે મળી
તેમનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા. તેમની વીરતાનું આ પ્રમાણ અહીંસુધી દૂરપર્યંત ફેલાઈ ગયું. તે-
મનો પ્રચંડ સિંહનાદ બધે પ્રતિધ્વનિત કરી દુરાચારી સિંધિઆના કર્ણપટપર અથડાયો. ઉત્સાહિત રાજ-
પૂતો સિંધિઆની ઘસી આવેલી સેનાપર તેઓનો મારો ચલાવવા લાગ્યા. રાજપૂતોનું પરાક્રમ એકદમ
પ્રચંડ વેગથી ઉછળી આવેલું જોઇ સિંધિઆના મનમાં અનેક પ્રકારના સંદેહો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. આથી
તેણે પુનઃ સંધિને માટે પ્રાર્થના કરી. અમરચંદને વિજય પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી તેમણે મહારાષ્ટ્રીયોપર
કહેણ મોકલ્યું કે – ૭ માસપર્યંત ઘેરો ચાલુ કરવાથી અમારે જે ખર્ચ થયો છે તેનો એક
ક્રોડ હિસાબ પ્રથમ કાપી લેવામાં આવશે. જો આ શરત આપને કબૂલ હોય તો સંધિ અમને માન્ય છે, નહિ
તો અમે યુદ્ધ બંધ કરનાર નથી." અમરચંદની આ માગણી આગળ સિંધિઆને પોતાનું મસ્તક અવનત
કરવું પડ્યું અને તેણે ૬૩૫૦૦૦૦ રૂપિયા લઈ અમરચંદ સાથે સંધિ કરી.

સરદારોને મણિ, રત્ન, સુવર્ણ, ચાંદી અને નવી જાગીરો આપી રાણાએ તેમની પાસેથી ૩૩ ૦૦૦૦
રૂપિયા એકઠાં કરીને સિંધિઆને આપ્યા. શેષ રૂપિયાને માટે સ્થાવર સંપત્તિ ગીરો મૂકવામાં આવી.
જાવદ, ઝૂરણ, નીમચ અને મોરવણ વગેરે પરગણાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ઉભયપક્ષના
કર્મચારીઓએ મળીને ઉપર્યુક્ત નામોનો કર વસુલ કરવો એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. વળી પ્રતિવર્ષ
એકવાર હિસાબ ચોખ્ખો કરી નાખવો એવી પણ શરત કરવામાં આવી. આ પ્રમાણે સંધિકાર્ય સમાપ્ત
થયું. સંવત ૧૮૨૫ થી સંવત ૧૮૪૨ પર્યંત ઉક્ત સંધિપત્રાનુસાર કાર્ય થયું, પરંતુ તે પછી સિંધિ-
આએ રાણાજીના કર્મચારીઓને ત્યાંથી દૂર કરી દીધા. આથી ઉક્ત પરગણાં મેવાડના રાજ્યથી જૂદાં
થઈ ગયાં. હવે સંવત ૧૮૫૧ માં વિધાતાના વિધાનાનુસાર સિંધિઆનું આત્મગમન સ્થાને અજોડી
આરત થઈ ગયું. આ પ્રસંગે મહારાણાએ ઉપર્યુક્ત પરગણાંઓપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી
દીધો, પરંતુ આ અધિકાર સાત વર્ષ પર્યંતજ રહ્યો. પુનઃ ઉપર્યુક્ત પરગણાંઓ તેમના હાથમાંથી
જતાં રહ્યાં. સંવત ૧૮૩૧ માં મહારાષ્ટ્રના મહાબળવાન સરદારોએ પેશ્વાની આધીનતારૂપી શૃંખલા
તોડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખી સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કર્યો. આ વખતે સિંધિઆએ પૂર્વોક્ત પરગણાંઓ
પૈકી એક સિવાય સર્વ પોતાના અધિકારમાં રાખ્યાં અને મોરવણ હોલ્કરને આપી દીધું. મેવાડરાજ્યના
દુર્ભાગ્યથી થોડા વખતમાં નીમચહેડા નામનું પરગણું પણ તેનાથી અલગ થઈ ગયું. દુષ્ટ [illegible] સિંધિઆ
પાસેથી મોરવણ પરગણું પ્રાપ્ત કરી એક વર્ષ પછી રાણા પાસે નીમચહેડા પરગણું માગ્યું અને સાથ
કહેવરાવી મોકલ્યું કે –" જો આ પરગણું મને આપશો નહિ તો સિંધિઆએ તમારી સાથે જેવું
વર્તન કર્યું હતું તેવોજ વ્યવહાર હું તમારી સાથે કરીશ." રાણાના દુર્ભાગ્યનું ઉત્પાત હજાસુધી સમા-
પ્ત થયો નહોતો. તેજસ્વી વીરવર આપ્પારાવના ઉત્તમ વંશમાં જન્મ લીધેલો હોવા છતાં તેમને ચોર મહા-
રાષ્ટ્રીઓની બરાબર ભ્રુકુટિથી કંપાયમાન થવું પડતું હતું. અહલ્યાબાઈ[1] પ્રતાપસિંહના વંશજો હોલ્કરની
અયોગ્ય અને ન્યાયવિરુદ્ધ આજ્ઞા પાળવી પડી હતી.

---

૧ એનો પુત્ર ભીમ [illegible] એને રાણાજીએ એક જાગીર આપી હતી.

પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે ભારે રકમ આપીને સવત ૧૮૨૫ મા બળવાન સિંધિઆના પંજામાથી રાણા મુક્ત થયા અને પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે મેવાડ રાજ્યની ઘણી ફળદ્રુપ ભૂમિ રાણાજીના હાથમાથી નીકળી ગઇ હતી, પરંતુ આ વાત સ્મરણમા રાખવી જોઇએ કે એ પ્રગણાઓ કાંઇ રાણાજીએ વેચી દીધા નહોતા, તેમજ તેમણે તેનાપરનો અધિકાર પણ છોડી દીધો નહોતો. એ પ્રગણાઓ તેમણે કેવળ ગીરો મૂકયા હતા.[1] ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭ ના જાન્યુઆરીની ૧૦ મી તારીખે રાણા ભીમસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારે સધિ કરી હતી તે પ્રસગે પણ રાણાના પ્રતિનિધિઓએ આ પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો હતો; પરંતુ શોકની વાત છે કે બ્રિટિશસિંહે આ બાબતનો કાંઇ પણ ફેસલો આપ્યો નહિ આ સબંધે પણ ઉચિત સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામા આવશે

અમરચંદનુ પ્રચડ બળ રોકી નહિ શકાયાથી જે દિવસે ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ ઉદયપુર છોડીને ચાલ્યા ગયા, તેજ દિવસે રત્નસિંહની આશાલતા નિર્મૂળ થઇ ગઇ રત્નસિંહે અનેક દુર્ગો પોતાના અધિકારમા લીધા હતા આથી તે ઉદયપુરના ગઢમા જામી ગયો હતો, પરંતુ નશીબે તેને યારી આપી નહિ. પરકીય સહાયદ્વારા તેણે જે કેટલાક નગરો, ગામો અને કસ્બાઓને પોતાના અધિકારમા લીધા હતા, તે સર્વ સ્થાનો ધીમે ધીમે તેના અધિકારમાથી નીકળી ગયા રાજનગર, રાયપુર અને અંતના ઉપર પુનઃ રાણાનો અધિકાર સ્થાપન થયો રત્નસિંહનો પક્ષ છોડી અનેક સરદારો પુનઃ રાણાના આશ્રયનીચે આવ્યા. રાણાએ તેમનાપર અનુગ્રહ કરી પુન તેમની જાગીરો તેમને સોંપી દીધી રત્નસિંહને હવે લેશ પણ આશા રહી નહિ મેવાડના સોળ શ્રેષ્ઠ સરદારો પૈકી જેઓ તેના પક્ષમા રહ્યા હતા, તેમાના દેવગઢ, લિંડી અને અમૈતાના સરદારોસિવાય ઇતર સર્વ તેને છોડીને ચાલ્યા ગયા. ઉપર્યુક્ત ત્રણ સરદારો ઉપરાંત માત્ર એક દિપ્રામંત્રી તેના પક્ષમા રહ્યો હતો મેવાડમા ઉપસ્થિત થયેલો આ ઝઘડો શીઘ્ર શાંત થયો નહોતો સવત ૧૮૩૧ મા ઉક્ત ત્રણચાર સરદારો પણ રત્નસિંહને તિલાંજલિ આપીને મહારાણાના પક્ષમા ભળી ગયા ગદવાડપ્રગણુ મેવાડના ઇતર સર્વ પ્રગણાઓ કરતા વિશેષ ફળદ્રુપ છે, અને તેની ઉપજ પણ ઇતર પ્રગણાઓ કરતા અધિક છે એની સીમાપર જે સામંતો વસતા હતા તેમણે મેવાડના ઇતર સરદારો કરતા વિશેષ રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી રાણાવત, રાઠોડ તથા સોલંકી સરદારો દીર્ઘકાળપર્યંત ઉત્તમ રાજભક્તનો પરિચય કરાવી વિશ્વાસપાત્ર સામંતોતરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ગદવાડદેશની અધિક જમીન એ સરદારોના અધિકારમા હતી આ સરદારો ૩૦૦૦ અશ્વારોહીઓ અને મોટી પાયદળ સેના રાખી નિશ્ચિતતાપૂર્વક પોતાની ભૂમિનો ઉપભોગ લેતા હતા મુંદરના પુરિહરરાજાની પાસેથી ઉક્ત ગદવાડ (ગોડ્ડાર) પ્રગણુ જોધપુર વસ્યુ તેપૂર્વે રાણાની સન્માનસૂચક ઉપાધિસહિત આ સરદારોના મૂળપુરુષને પ્રાપ્ત થયુ હતુ રાઠોડવીર જોધાજીના સમયમા સિસોદીઆ વીર ચંડના પ્રાણપ્રિય કુમારના હૃદયના રુધિરથી આ દેશની સીમા કેવી રીતે બાધવામા આવી હતી તેનું વર્ણન પૂર્વે આવી ગયુ છે.

જ્યારે રત્નસિંહ કમલમેરમા વિરાજમાન થયો ત્યારે રાણા ઉરસીએ જોધપુરના રાજા વિજયસિંહને ગદવાડનો શાસનભાર સોંપી દીધો રાણાજીએ આમ કર્યું તેમા એક ખાસ કારણ હતું કમલમેર ગદવાડની નિકટજ આવેલું છે, તેથી મહારાણાને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે રત્નસિંહને સારી સંધિ મળતા તે આ પ્રગણુ છીનવી લેશે આજ શકાથી તેમણે એ પ્રગણાનો શાસનભાર વિજયસિંહને સોંપી દીધો હતો. આ સબંધે જે શરતો મહારાણા તથા વિજયસિંહની વચ્ચે થઇ હતી તેનો કરારપત્ર અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે આ કરારપત્રાનુસાર મારવાડના રાજાને, મેવાડના રાણાને સહાય કરવાને માટે તે પ્રગણાની ઉપજમાથી ત્રણ હજાર સૈનિકોનું ભરણપોષણ કરી શકાય એટલું દ્રવ્ય મળતું હતું જો એક દુષ્ટ માણસના દુરાચારથી રાણા ઉરસી અકાળમૃત્યુ પામ્યા ન હોત તો અવશ્ય તેઓ આ ગદવાડપ્રગણાનો ઉદ્ધાર કરત, પરંતુ વિધિની આગળ કોનો ઉપાય ચાલી શકે એમ છે?

"અહેરિયા" નો ઉત્સવ એ રાજપૂતોનો એક અનાદિથી ચાલતો આવેલો ઉત્સવ છે, પરંતુ આ ઉત્સવપ્રસગે મેવાડમા અનેક અનર્થો થયા છે પ્રસ્તુત સમયપૂર્વે મેવાડના ત્રણ રાજાઓએ અહેરિયાના

[1] કેવળ નાનું મિહેનોની (ગગાપુર) તથા તેના તાબાનો મહેલ રાણાના રાજ્યથી જુદો પડી ગયો હતો આનું કારણ એ હતુ કે સિંધિઆની ગમાબાઇ નામની રાણીને આ સ્થાન આપવામા આવ્યું હતુ

ઉત્સવપ્રસંગે પ્રાણ આપ્યા હતા આજ કારણથી એક રાજપૂતબાનાએ સતી થતીવખતે પ્રદીપ્ત ચિતાપર ચઢીને કહ્યું હતું કે—"જો અહેરિયાની મૃગયામા રાણા અને રાવ સાથે ચાલશે તો ઉભયમાથી એકને અવશ્ય પ્રાણ આપવો પડશે" રાણા ઉરસી આ પરમ પવિત્ર ભવિષ્યવાણીનો અનાદર કરીને શિકાર કરવા ગયા જ્યારે તેઓ મૃગયા ખેલીને પોતાના મહાલય તરફ પાછા ફરવાની તૈયારીમા હતા, એટલામા હાડારાજકુમાર અજિતસિંહે અચાનક પોતાનો ઘોડો રાણા તરફ ફેરવ્યો અને તેમને ભાલો માર્યો. રાણાએ બાણવિદ્ધ કેસરીની પેઠે અજિતસિંહ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને કઠોર શબ્દથી પોકારીને કહ્યું—'રે હાડા! આ તે શું કર્યું?' રાણા અચેત થઈ અશ્વપરથી તુરત પડવાની તૈયારીમા હતા, એટલામા ઈંદુગઢના દુષ્ટ સરદારે પોતાની તલવારથી તેમનુ મસ્તક કાપી નાખ્યું આ કાર્યથી અજિતસિંહના પિતા તેના પર એટલા અપ્રસન્ન થયા કે તે દિવસ પછી તેમણે પોતાના પાપીપુત્રનુ મુખ કદિ પણ જોયું નહિ એમ કહેવાય છે કે સર્વ હાડાવીરો અજિતસિંહપર અપ્રસન્ન થયા હતા આ ભયંકર વધ થયો તે સમયે રાણાની પાસે એક રક્ષકસિવાય બીજું કોઈ પણ માણસ હતુ નહિ રાણાજીના સરદારો આ ભયંકર ઘટનાના વર્તમાન સાભળતાની સાથેજ ભયભીત થઇ પોતપોતાના શિબિર અને ઈતર સર્વ વસ્તુઓ છોડીને ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા

એમ કહેવાય છે કે બૂંદીરાજના પુત્રે મેવાડના સરદારોના ઉત્તેજનથીજ આ કાર્ય કર્યું હતુ મેવાડના સરદારો રાણા અરિસિંહપ્રત્યે કિંચિત્ પણ સ્નેહ ધરાવતા નહોતા, એ વાત અમે પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા છીએ રાણાજી સ્વયં આ વાત સારીપેઠે જાણતા હતા અને તેનો ઉપાય કરવાને માટે યોગ્ય સંધિની પ્રતીક્ષા કરતા હતા અહીઆ એક ઉદાહરણ આપવાથી આ વાત ઉત્તમ પ્રકારે સમજાશે જે સાલુમ્બ્રાસરદારના પિતાએ રાણાજીને માટે ઉજ્જયિનીના સંગ્રામમા પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું, તે સરદારપર રાણાએ શંકા લાવી એક વખત તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને વિદાયસૂચક પાન તેમના હાથમા આપી કહ્યું—'તમે મારા રાજ્યની બહાર ચાલ્યા જાઓ' આ શબ્દો સાભળી સાલુમ્બ્રાસરદારને વજ્રાઘાત જેવું દુઃખ થયુ રાણાની આ અચાનક થયેલી અપ્રસન્નતા જોઇ તથા ઉક્ત કઠોર આજ્ઞા સાભળી તેમણે તેનુ કારણ નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યુ અને જો પોતાનો કાંઈ દોષ થયો હોય તો તેને માટે ક્ષમા માગી રાણાને લેશ પણ દયા આવી નહિ અને તેમણે મરણ જણાવવાની ચોખ્ખી ના પાડી વળી તેમણે અધિક કઠોર સ્વરથી ઉક્ત ચંદાવતસરદારને કહ્યું કે—'જો તમે મારી આજ્ઞાનુ પાલન નહિ કરો તો હમણા તમારો શિરચ્છેદ કરાવીશ" ઉક્ત ચંદાવતસરદારે મનમા અત્યંત ખિન્ન થઇ નિરુપાયે રાણાની આજ્ઞાનુ પાલન કર્યું વિદાય લેતીવખત તેમણે અતિ ગંભીરસ્વરે કહ્યું—"હું આપની આજ્ઞાનુ પાલન તો કરૂં છું, પરંતુ આ કાર્યથી આપને અને આપના પરિવારને વિશેષ હાનિ પહોચશે" અપમાનિત સાલુમ્બ્રાસરદારનો દીધેલો શાપ શીઘ્ર સફળ થયો, પરંતુ રાણાના વધનુ એક બીજું કારણ પણ સાભળવામાં આવે છે

મેવાડની સીમાપર બિનૈતા નામનુ એક સાધારણ ગામ છે આ ગામ મેવાડના અધિકારમા હતુ, પરંતુ બૂંદીના રાજાએ બળપૂર્વક તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અહીઆથીજ ઝઘડાની જડ નખાઇ ઉપર જણાવેલા બે કારણોમાથી એક તો અવશ્ય મહારાણાના વધનુ કારણ હશે, પરંતુ બૂંદીના દુષ્ટ રાજકુમારે વિશ્વાસઘાત કરી ધૂર્તતા અને કાયરતાનો ભયંકર આદર્શ દર્શાવ્યો, તે માટે આ પણને શોક થયા વિના રહેતો નથી

આ વધ થયો તે સમયે રાણાના સર્વ સરદારો કાયરતા બતાવી રાણાના શબને છોડીને નાસી ગયા કેવળ મહારાણાની એક ઉપપત્ની તે સ્થળે રહી આ ઉપપત્નીએજ તેમની મરણક્રિયા કરી તેણે એક ચંદન મગાવી એક મોટી ચિતા બનાવવાની આજ્ઞા કરી પુષ્કળ ચંદન, ઘૃત, તિલ, પુષ્પહાર ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારની સામગ્રી એકઠી કરવામા આવી અને શીઘ્ર ચિતા તૈયાર કરવામા આવી રાણાનો મૃતદેહ પોતાના ખોળામા લઈ તે ઉપપત્ની ચિતાપર બેઠી સામેજ એક વટવૃક્ષ હતું, તેને સાક્ષી માની તે મરવાને માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીએ પોતાના પતિના ખુનીને નીચે પ્રમાણે કઠોર શાપ દીધો તે બોલી—"હે વનસ્પતિ! તમે સાક્ષી છો. જો કોઈ માણસે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે મારા પતિનો વધ કર્યો હોય તો અવશ્ય બે મહિનામા તે દુષ્ટનું સર્વ અંગ કોહી જશે. લોકો તેને ભયંકર વિશ્વાસઘાતક, અને રાજ-

ઘાતક કહી તેનો અત્યંત તિરસ્કાર કરશે, કિંતુ જો જૂના કલહ અથવા અપકારનો બદલો લેવાને માટે તેણે આ કાર્ય કર્યું હશે તો તેને કાંઈ થશે નહિ જોજો, તમે સાક્ષી રહેજો જો હું સતી હોઉં, જો મહારાણા અરિસિંહ સિવાય કોઇ પણ પુરુષને મે હૃદયમા સ્થાન આપ્યું ન હોય તો મારૂં આ વચન અવશ્ય ફળીભૂત થશે "સતીના આ શબ્દો હજી તો પૂરા પણ નહિ થયા એટલામા ઉક્ત વટવૃક્ષની એક પ્રચંડ શાખા સહસા તૂટીને નીચે પડી અને ચિતા પણ પ્રદીપ્ત થઇ તેમાથી પ્રચંડ જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી ઉક્ત વીરબાળા અરિસિંહનું મૃતશરીર ખોળામા લઇ પ્રસન્નતાપૂર્વક તે ચિતામા બળીને ભસ્મ થઇ ગઈ

રાણા અરિસહ (ઉરસી) બે પુત્રોને પોતાની પાછળ મૂકી ગયા હતા તેમાના પહેલાનુ નામ હમીરસિંહ અને બીજાનુ નામ ભીમસિંહ હતુ સવત ૧૮૨૮ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૨) મા વીર હમીરસિંહ મેવાડના ગૌરવહીન સિંહાસનપર બેઠો જો કે આ રાજા સિંહને તકુનના એક પવિત્ર નામને ધારણ કરીને સસારની રંગભૂમિપર આવ્યો હતો, પરંતુ મેવાડના દુર્ભાગ્યથી આ વીરદ્વારા તે પવિત્ર નામની કિંચિત્ પણ સાર્થકતા થઇ નહિ સિંહાસનારૂઢ થતી વખતે હમીરસિંહની વય બાર વર્ષની હતી આથી રાજકાર્ય તેની માતા સંભાળતી હતી તેના રાજ્યકાર્યમા મેવાડમા અત્યંત ઉપદ્રવો થયા એક તો મેવાડની દશાજ દીન હતી તેની સાથે મરાઠાઓનો ઉપદ્રવ, બાળકનુ રાજ્ય અને સ્રીનુ શાસન હતુ અને આ સર્વ વિપત્તિઓમા વળી ઉક્ત સ્રીની મહત્ત્વાકાંક્ષા અતિ વિશાળ હતી આથી મેવાડનો સંપૂર્ણ નાશજ ક્ષિતિજમા દેખાતો હતો આવા સંકટના સમયમા ગૃહકલહ જાગ્યો અને તેણે અનર્થ ઉપર અનર્થનો વધારો કર્યા ચંદાવત અને શક્તાવતસરદારોના વચ્ચે સદાનો વિરોધ હતો તેમણે આ વિપત્તિના સમયમા પોતપોતાની પ્રધાનતા સ્થાપિત કરવાને માટે પ્રતિપક્ષીઓનુ રુધિર વહેવરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો શક્તાવતસરદારે રાજમાતાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો અને અપમાનિત સાલુમ્બ્રાસરદારે, અરિસિંહે કરેલા અપમાનનો બદલો લેવાને માટે સ્વર્ગસ્થ રાણાની વિધવારાણીની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા માંડ્યું આ ભયંકર જાતિવૈરથી, જે ભયંકર અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો તેથી સમગ્ર મેવાડભૂમિ શ્મશાનવત્ બની ગઈ થોડા વખતમા સમસ્ત રાજ્ય અનાથ બની ગયુ ચોરો અને લૂટારાઓ જેમ ફાવે તેમ જરા પણ પ્રતિરોધવિના સમગ્ર મેવાડને લૂટવા લાગ્યા મેવાડના દીન ખેડુતોપર અત્યંત અનાચાર થવા લાગ્યો મેવાડ અત્યંત શોચનીય દશાને પ્રાપ્ત થયુ માર્ગ, ઘાટ મેદાન-એ સર્વ મનુષ્યના રુધિરથી ભીંજાઇ ગયા રાજસ્થાનની નંદનવનસમાન મેવાડભૂમિ ધગધગતી ચિતાસમાન બની ગઇ

તેજસ્વી અમરચંદના ઉત્સાહ અને તેજથી ઉત્સાહિત થઇને જે સિંધીલોકોએ આ સમયપૂર્વે ઉત્તમ રાજભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેમણે આજે અરિસિંહનુ મૃત્યુ થતાજ ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી બળપૂર્વક રાજધાનીપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને પોતાના ચઢેલા પગારને માટે સાલુમ્બ્રાસરદારને તેઓ અનેક પ્રકારે કષ્ટ આપવા લાગ્યા રાજધાનીની રક્ષાનો ભાર સાલુમ્બ્રાસરદારની ઉપરજ હતો પોતાનો ચઢેલો પગાર આપવાને આ સરદારને અસમર્થ સમજી તેઓ તેને તપ્ત લોહપર બેસાડવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા[1] એવામા અમરચંદ ખડીથી આવી પહોચ્યા પાપિષ્ઠ સિંધી લોકોએ અમરચંદને જોતાજ સાલુમ્બ્રાસરદારને છોડી દીધા અમરચંદે શત્રુઓના આક્રમણથી રાજકુમારની રક્ષા કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી જગતનો વ્યવહાર અમરચંદ સારીપેઠે જાણતા હતા તેઓ જાણતા હતા કે મંત્રીપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઘણા લોકોને મહત્ત્વાકાંક્ષા છે અને તેટલામાટે તેઓ મારાપર અતિ દ્વેષ રાખે છે આથી હું રાજકુમારની રક્ષાનો ભાર લઇશ તો અનેક માણસો એ કાર્યમા વાધો ઉઠાવશે, માટે પ્રથમથીજ એવુ કાર્ય કરવુ જોઇએ કે જેથી કોઇને કાંઈ કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય નહિ આવા વિચારથી તેમણે પોતાની સંપત્તિનુ એક સૂચીપત્ર બનાવ્યુ અને તે સમસ્ત સંપત્તિ રાજમાતા પાસે મોકલી આપી સુવર્ણ, મોતી, મણિ, રત્ન, ચાંદીના પાત્રો અને સર્વ મોઘા વસ્રો પણ તેમણે પૃથક્ પૃથક્ પાત્રોમા રાજમાતાની પાસે મોકલી આપ્યા અમરચંદની આ ઉદારતા જોઈ સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ અને રાજમાતાનો અમરચંદપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો રાજમાતાએ આ સંપત્તિ પાછી મંગાવી લેવાને અમરચંદને વારવાર કહ્યુ પરંતુ દૃઢપ્રતિજ્ઞ અમરચંદે તે પાછી લીધી નહિ તેમણે રાજમાતાના અત્યંત

[1] અપરાધીઓને દંડ દેવાને માટે રાજપૂતો લોહપાત્રને તપ્ત કરી તેપર તેને બેસાડે છે

આગ્રહથી માત્ર વપરાશમા આવી ગયેલા વસ્ત્રો પાછા મગાવી લીધા

રાજમાતાની દુરાકાંક્ષા અને અહતા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી ગઇ રાણી બુદ્ધિમાન હતી, પરતુ શોકની વાત છે કે એક ખરાબ ચાલની સ્ત્રીએ તેના ઉપર પોતાનો સપૂર્ણ પ્રભાવ બેસાડી દીધો હતો તે જે કાઇ કહેતી તે પ્રમાણે રાજમાતાને ચાલવુ પડતુ હતુ તે તેની સલાહ લીધા વિના એક પણ ડગલુ ભરતી નહોતી આ દુષ્ટ સ્ત્રી એક તરુણ રાજકર્મચારીના કહેવા પ્રમાણે પ્રત્યેક કાર્ય કરતી હતી આથી ઉક્ત યુવકજ પરોક્ષ રીતે રાણીના સર્વ કાર્યોનો સૂત્રધાર હતો એમ કહીએ તો ચાલે તે પોતાના ઘરમા બેસીને જે ચક્ર ચલાવતો હતો, તે અનુસારજ હમીરસિહની માતાના સર્વ કાર્યો થતા હતા, પરતુ તે રાજકર્મચારી દીર્ઘકાળપર્યંત જીવત રહ્યો નહિ તેના મરણપૂર્વે રાજમાતા તેનીજ ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરતી હતી અને તે અમરચદનો કટ્ટો વિરોધી હતો આથી રાજમાતા ઉક્ત રાજકર્મચારીની ઇચ્છા પ્રમાણે અમરચદની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા લાગી તેણે લેશ પણ એવો વિચાર ન કર્યો કે અમરચદ મારા પુત્રની રક્ષા કરવાને માટેજ સર્વ કાર્યો કરે છે વાસ્તવમા તેની દુર્બુદ્ધિ એટલી બધી વૃદ્ધિગત થઈ ગઇ હતી કે તે ચદાવતોનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને અમરચદના સર્વ કાર્યોનો પ્રતિવાદ કર્યા કરતી હતી. કર્તવ્યપરાયણ અમરચદ આથી કિચિત્ પણ વિચલિત થયા નહિ તેઓ પોતાની સિધીસેનાની સહાયથી પોતાના પદપર અચલ અને અટલ રહ્યા તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને નગરમા પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ અને રાજ્યની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરી, પરતુ તેમનુ શરીર પણ આખરે રક્તમાસનુજ બન્યુ હતુ ક્રૂર લોકોનો વિદ્વેષ તેઓ એકલા શી રીતે રોકી શકે ? જેમને માટે તેમણે પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો હતો, તેજ માણસો અત કૃતજ્ઞતાને તિલાજલિ આપી ક્ષણે ક્ષણે અમરચદનુ અપમાન કરવા લાગ્યા આવી સ્થિતિમા કયો માણસ સ્થિર રહી શકે ? અમરચદ તો સ્વભાવથીજ તેજસ્વી હતા તેઓ કિચિત્ પણ અપમાન સહન કરી શકતા નહોતા, પરતુ મત્રીપદપર સ્થાપિત થયા પછી તેમને અનેક વાર વાગ્બાણ અને અપમાન સહન કરવા પડયા હતા માત્ર રાજકુમાર હમીરસિંહના હિતનુ રક્ષણ કરવાને માટે તેમણે આ વાગ્બાણો અને અપમાનો સહન કર્યાં હતા પરતુ હવે તે હમીરસિહની માતાનેજ પોતાના શત્રુતરીકે વર્તતી જોઈ તેમના હૃદયમા રોષ, અભિમાન અને ઘૃણા પ્રબળ રીતે પ્રકટ થયા, તથાપિ કર્તવ્યપરાયણ અમરચદે પોતાનુ કર્તવ્ય છોડયુ નહિ

એક સમયે મત્રી પોતાના કાર્યાલયમા બેઠા હતા એવામા દુષ્ટ રામપ્યારી ત્યા આવી અને રાજમાતાના નામથી કોઇ કાર્યને માટે અમરચદને સખ્ત ઠપકો આપ્યો તેજસ્વી અમરચદને અત્યત ક્રોધ ચઢયો અને તેમણે પાપિણી રામપ્યારીનો તિરસ્કાર કરીને તેને ત્યાથી કાઢી મૂકાવી અપમાનિત રામપ્યારી રોતી રોતી રાજમાતાની પાસે ગઈ અને ઉક્ત સમગ્ર વૃત્તાત મીઠુમરચુ ભભરાવીને તેને જણાવ્યુ રામપ્યારીને થયેલુ અપમાન રાજમાતાએ પોતાનુ ગણ્યુ અને તત્કાળ તે એક પાલખી મગાવીને સાલુમ્બ્રાસરદારની પાસે ગઇ અમરચદ સમજી ગયા કે આજે અવશ્ય કાઈ વિચિત્ર ઘટનાજ બનવાની છે આથી તેઓ તત્ક્ષણ પોતાના કાર્યાલયમાથી ઉઠયા અને બહાર ગયા તેમણે માર્ગમા રાજમાતાની પાલખી જતી જોઈ આથી તેમણે વાહકોને તથા અનુચરોને રાજભુવનમા પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી એવુ સામર્થ્ય કોનામા હતુ કે જે અમરચદની આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરી શકે ? જ્યારે પાલખી રણવાસના દ્વારપર આવી ત્યારે મત્રીએ રાજમાતાને પ્રણામ કરીને ધીર, ગભીરભાવથી કહ્યુ –"દેવી ! રણવાસમાથી બહાર નીકળી રાજમાર્ગમા આવવુ એ શુ આપને છાજે એવુ કાર્ય છે ? શુ આ કાર્ય આપના મહાન સ્વર્ગસ્થ સ્વામીની કીર્તિને કલક લગાડનારૂ નથી? સ્વામીના મૃત્યુ પછી ૭ માસપર્યત તો સાધારણ કુભારની સ્ત્રી પણ પોતાના ઘરની બહાર નીકળતી નથી, પરતુ આપ તો સિસોદીઆકુળના મહારાણી હોવા છતા આપના પતિના મૃત્યુનો શોકકાળ વ્યતીત થયાપૂર્વે રણવાસ છોડીને બહાર જાઓ છો! આપ સ્વય બુદ્ધિમાન છો આપને અધિક શુ સમજાવુ ? અમરચદને આપનો હિતચિતકજ સમજજો, શત્રુ સમજશો નહિ અમરચદ વિશ્વાસઘાતી નથી કે તે મહારાણા અરિસિહના કુમારપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરશે હુ આપને એક વાત નિવેદન કરવા માગુ છુ મે હમણા એક મોટુ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે આ કાર્યપર આપના અને આપના રાજકુમારના હિતનુ સપૂર્ણ અવલબન છે, માટે હમણા મારી વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા કરતા મને સહાય કરવી આપને માટે વિશેષ યોગ્ય છે મારી વાત આપ સ્વીકારો વા ન સ્વીકારો, પરતુ હુ તો નિશ્ચયપૂર્વક નિવેદન

કરૂ છુ કે મે કરવા ધારેલુ કાર્ય હુ અવશ્ય પાર પાડીશ ' અમરચંદના આ હિતકારક વચનો ક્રૂર રાજમાતાના હૃદયમા સ્થાન પામ્યા નહિ અમરચંદ જ્યાસુધી જીવિત રહ્યા ત્યાસુધી તેઓ રાજમાતાની આખમા ખટકતાજ રહ્યા જ્યારે આ ન્યાયપરાયણ, પરમ ધાર્મિક, મંત્રીશિરોમણિ આ લોકથી વિદાય થઇ પરમ ધામમા પહોચ્યા અને તેમનુ પવિત્ર શરીર ભસ્મરાશિ બની ગયુ, ત્યારેજ માત્ર તેઓ સંસારના લોકોની સ્વાર્થપરતા, વિશ્વાસઘાતકતા અને કૃતઘ્નતાથી વિમુક્ત થયા ઘણા લોકો એવુ અનુમાન કરે છે કે પાપિણી રાજમાતાએ વિષ દઇને અમરચંદનો અંત આણ્યો હતો રાજમાતાની દુરાકાક્ષા, ક્રૂરતા અને નિષ્ઠુરતાપરથી આ અનુમાન સત્ય હોય એમ લાગે છે અફસોસ ' મનુષ્ય કેવુ નિષ્ઠુર પ્રાણી છે ? કૃતઘ્નતા કેવા ભયંકર કાર્યો કરાવે છે ' સ્વાર્થપરતા પણ કેટલી અધમ છે ' આ સંસાર નરકનો અંધ કૂપ છે એમ કોણ કહે છે કે મનુષ્ય પશુઓથી શ્રેષ્ઠ છે ? મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ હોય તો તે કયા ગુણોથી શ્રેષ્ઠ છે ? હિંસા, દ્વેષ, કૃતઘ્નતા, સ્વાર્થપરતા વિશ્વાસઘાતકતા—આ સર્વને જો શ્રેષ્ઠતાના લક્ષણો ગણવામા આવે, પોતાના માનવબંધુનો નાશ કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાથીજ જો શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી હોય સબળે દુર્બળને પદદલિત કરવા એજ જો શ્રેષ્ઠતાની નિશાની હોય, તો આ શ્રેષ્ઠતા મનુષ્યને પશુ કરતા ઉચ્ચતર કોટિમા અધિષ્ઠિત કરતી નથી એને તો પાશવતા અને પિશાચતા કહેવીજ ઉચિત છે ઉદાર-હૃદય ધર્માત્મા અમરચંદે પોતાની માતૃભૂમિનુ હિત સાધવાને માટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દીધો, જેને માટે જગતમા અનેક ઉપદ્રવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વિપુલ ધન પણ તેમણે પ્રસન્નમુખે ત્યાગ કર્યુ, પરંતુ આ ઉદારતાનો બદલો તેમને શો મળ્યો ? તેમને ક્ષણે ક્ષણે પોતાના માનવબંધુઓનો વિદ્વેષ સહન કરવો પડ્યો, તે છતા પણ કર્તવ્યપરાયણ અમરચંદ કદિ કર્તવ્યથી પરાઙ્મુખ થયા નહોતા જેને માટે તેમણે અનેક સંકટો સહન કર્યા હતા જેને માટે તેમણે આટલો બધો આત્મભોગ આપ્યો હતો જેને માટે તે મંત્રીશ્રેષ્ઠને પોતાના આપ્તોના દ્વેષપાત્ર થવુ પડ્યુ હતું, તેજ પિશાચિનીએ ઘૃણિત માર્ગનુ અવલંબન કરી તેમને વિષ દઈ તેમનો સંહાર કર્યો' અફસોસ' મનુષ્યનુ ચારિત્ર્ય આટલુ બધુ ઘૃણિત અને પતિત થતું હશે ?

આવા જે મહાપુરુષે સ્વદેશને માટે જીવન ધારણ કરી અંતે સ્વદેશીઓનાજ વિશ્વાસઘાતથી આ લોકથી પ્રયાણ કર્યુ, તે કોઇ પણ દેશનુ ભૂષણ થઈ શકે એવા હતા પરંતુ મેવાડના દુર્ભાગ્યથી મેવાડનીજ દુષ્ટ રાણીએ મંત્રી અમરચંદને પોતાનો શત્રુ માની તેના ગુણની કદર કરી નહિ જગતમા બીજા બે ચાર મંત્રીઓ આ પ્રકારના મહાન ગુણોથી વિભૂષિત થઇ ગયા હતા, પરંતુ તેમાના કોઈની પણ દશા આવી શોચનીય થઇ નહોતી જો કે અમરચંદ એક મહાન રાજ્યના મંત્રી હતા, તોપણ તેઓ એટના નિરુપાય થઇ ગયા હતા કે નાગરિકોએ તેમનો અંત્યેષ્ટિસંસ્કાર ઉઘરાણુ કરીને કર્યો હતો ભારતના ઈતિહાસમા આ એક નવીનજ ઉદાહરણ છે, પરંતુ આ ઉપરથી કોઇએ એમ સમજવુ નહિ કે ભારતવર્ષમા સદ્‌ગુણી માણસોનુ અસ્તિત્વજ નથી, કિંવા ભારતવાસીઓ સદ્‌ગુણનુ સન્માન કરતાજ નથી જેઓ આ પ્રમાણે માને છ તેમને ભારતવાસીઓનો પૂર્ણ પરિચય નથી અમરચંદનો અંત ગમે તેવી ભયંકર રીતે આવ્યો હોય, પરંતુ અમરચંદના મહાન ગુણો અદ્યાપિ કોઈ પણ મેવાડવાસી ભૂલ્યો નથી જો કોઇપણ માણસ આવા ગુણોથી વિભૂષિત બને છે, તો રાજપૂતો તેને 'અમરચંદ' કહીને બોલાવે છે

અભાગિની રાજમાતાએ પોતાની મૂર્ખતાથી પોતાનાજ પગમા કુહાડી મારી અમરસિંહનો સંહાર કરી તેણે ધાર્યુ હતું કે હવે કોઈ પણ માણસ મારી આજ્ઞાવિરુદ્ધ ચાલશે નહિ, પરંતુ અતિ સ્વલ્પ કાળમા તેના સુખસ્વપ્નનો ભંગ થઈ ગયો સંવત ૧૮૩૧ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૫)મા બેગૂસરદારે વિદ્રોહી બની તેના શાસનનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો બેગૂ એક મેઘાવતસરદાર હતો મેઘાવતવંશ ચંદાવતગોત્રની એક વિશાળ શાખા છે બુદ્ધિહીન રાજમાતાએ આ મેઘાવતસરદારનો પ્રચંડ પ્રતાપ રોકવાને પોતે અસમર્થ હોવાથી સિંધિઆની સહાય માગી ઉક્ત ચતુર મહારાષ્ટ્રીયવીરે આને એક ઉત્તમ સંધિ માની પોતાની સેનાસહિત બેગૂસરદારપર આક્રમણ કર્યુ. બેગૂસરદારે રાણાની જે" ખાસ જમીન " પર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો, તે સર્વ સિંધિઆએ તેના હાથમાથી છોડાવી લીધો અને વિદ્રોહના અપરાધને માટે

તે સરદારનો ૧૨૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો દડ કર્યો,[1] પરતુ હતભાગિની રાજમાતાએ સિધિઆને જે ઉદ્દેશથી બોલાવ્યો હતો તે ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ સ્વાર્થી મહારાષ્ટ્રીયવીરે રાજમાતાની આશાનો ભગ કર્યો અને સમસ્ત રૂપિયા તથા ભૂમિસપત્તિ તે પોતેજ પચાવી પડયો તેણે ઉક્ત 'ખાસ જમીન' રાજકુમાર હમીરસિહને અર્પણ કરવી જોઇતી હતી, પરતુ તેણે તેમ ન કરતા પોતાના જમાતા વીરજી તાપને રતનગઢ, ખેડી તથા સિગોલી પ્રગણામા સ્થાપિત કર્યો અને શેવ ઇરનિયા, જાદ, બિચુર તથા નદોયી વગેરે પ્રગણા હોલ્કરને આપી દીધા આ પ્રગણાઓની વાર્ષિક ઉપજ ૬૦૦૦૦૦ રૂપિયા હતી મરાઠાલોકો કેવળ આટલાજ પ્રગણા હજમ કરીને શાત થયા નહિ, પરતુ તેમણે સવત ૧૮૩૦–૩૧ મા પુન ચાર[2] ખડણીઓ અને સવત ૧૮૩૬ મા બીજી[3] ત્રણ ખડણીઓની માગણી કરી આ વિપુલ ધન પ્રાપ્ત નહિ થઇ શકવાથી તેમણે મેવાડની બીજી પણ પુષ્કળ ભૂમિ દબાવી લીધી આ પ્રમાણે પ્રચડ મરાઠાઓના દારુણ અત્યાચારોથી પીડિત થઇને તથા માહોમાહેના વિગ્રહથી હતાશ થઇને રાજકુમાર હમીરસિહે યોગ્ય વયે પહોચ્યાપૂર્વેજ[4] સવત ૧૮૩૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૮) મા પરલોકની યાત્રા કરી

જે દિવસે મહારાષ્ટ્રીઓ પ્રથમ મેવાડભૂમિમા આવ્યા હતા, તે દિવસથી હમીરસિહના શાસનકાળ-સુધીમા મેવાડના અનેક સ્થાનો રાણાના અધિકારમાથી નીકળી ગયા હતા, જે વિષે હવે પછી ઉલ્લેખ કરવામા આવશે મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રથમ આગમનથી હમીરસિહના શાસનકાળસુધીમા પ્રાય ૪૦ વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા હતા આ દીર્ઘકાળમા નિષ્ઠુર મહારાષ્ટ્રીઓએ પાશવ સ્વાર્થપરતાથી ઉત્તેજિત થઇ મેવાડની જેટલી ભૂમિ પોતાના અધિકારમા લઇ લીધી તથા મેવાડનું જેટલુ દ્રવ્ય લઈ લીધુ તે સર્વનો જો હિસાબ ગણવામા આવે-તે સર્વનુ જો વર્ણન કરવામા આવે તો પોથાના પોથા ભરાય, માટે તેને અત્રે અપ્રસ્તુત ગણી છોડી દેવામા આવે છે આ ૪૦ વર્ષના અરસામા મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડની અત્યત દુર્દશા કરી નાખી મેવાડની આ દુર્દશા કદિ પણ નિવૃત્ત કરી શકાઇ નહિ મોગલપાદશાહ પણ સ્વાર્થી અને પ્રજાપીડક હતા, તેઓ હિદુ લોકોના સુખદુખનો કદિ પણ વિચાર કરતા નહોતા, પરતુ તેમનુ રાજ્ય દૃઢ પાયાપર સ્થિત હતુ, તેઓ ભારતવાસીઓને પોતાની પ્રજા ગણતા હતા, તેથી તેઓ હિદુ-પ્રજાપર મહારાષ્ટ્રીઓના જેવા કઠોર અત્યાચાર કરતા નહોતા, પરતુ મહારાષ્ટ્રીઓની સ્થિતિ તેવી નહોતી તેઓ ભારતવર્ષના નિવાસી હતા તેથી શુ થયુ ? તેઓ ભારતવર્ષના હિતનો લેશ પણ વિચાર કરતા નહોતા મહાવીર શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રીઓને જે મહામત્રથી દીક્ષિત કર્યાં હતા, તે મત્રાનુસાર જો તેઓ વર્તન કરત તો અવશ્ય તેઓ પોતાની જન્મભૂમિના અનત સકટો દૂર કરત પરતુ ભારતવર્ષ-ના મહા દુર્ભાગ્યને કોણ રોકી શકે એમ છે ? તેમણે મહાત્મા શિવાજીના મહામત્રનો અનાદર કર્યો અને પૈશાચિક કાર્યો કરી ભારતવર્ષને ભયકર શ્મશાનસમાન બનાવી દીધુ મહારાષ્ટ્રીઓ રુધિરના તરસ્યા બની પિશાચસમુદાયની પેઠે ચારે તરફ ઘુમતા હતા તેમને જ્યાથી દ્રવ્યની જરા પણ ગધ આવતી ત્યા તેઓ દોડી જઇને તેને લૂટી લેતા આ પ્રકારે તેઓ સમસ્ત ભારતવર્ષનુ રુધિર ચૂસતા હતા માત્ર ત્રણ ખડણીઓનોજ હિસાબ અમે ગણ્યો તો તેમા મેવાડના એક કરોડ એકાશી લાખ રૂપિયા તણાઇ ગયેલા જણાયા તે સિવાય રાણાના કુટુબીઓ અને સરદારોનુ દ્રવ્ય ખેચાઈ ગયું તે તો જૂદુ મહારાષ્ટ્રીઓના પૈશાચિક પીડનથી મેવાડની આજે જે શોચનીય દશા થઈ છે તેનો વિચાર કરવાથી આપણુ હૃદય ભગ્ન થઇ જાય છે આજે ચિતોડના ભગ્ન દુર્ગના શિખરપરથી પ્રકૃતિ-

---

૧ જે સધિપત્ર પ્રમાણે સિધિઆએ આ પ્રગણાઓની ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તે અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે

૨ આ ચાર ખડણીઓ નિમ્નલિખિત મનુષ્યોએ લીધી હતી —

સવત ૧૮૩૦ મા ભૈરુનો વિદ્રોહ દબાવવાને માટે માધોજીસિધિઆએ, સવત ૧૮૩૧ મા વીરજી તાપે ગોવિદરાવ ગણપતરાવની મારફતે, સવત ૧૮૩૧ મા અબાજી ઇગલે અને ચોથી ખડણી બાપુ હોલ્કરે તથા દાદોજી પતિ લીધી.

૩ આ ત્રણ ખડણીઓમાથી પહેલી ખડણી હોલ્કરની તરફથી મલ્હારજીએ લીધી બીજી સોમાજીની મારફતે તુકોજી હોલ્કરે લીધી, અને ત્રીજી સોમાજીની મારફતે અલીબહાદરે લીધી.

૪ હમીરસિહની વય આ સમયે ૧૮ વર્ષની હતી

દેવી કરુણામય સ્વરે રોદન કરતી ગૌરવગરિમાની અનિત્યતા, મનુષ્યની સ્વાર્થપરતા, વિશ્વાસઘાતકતા અને કૃતઘ્નતાનુ વર્ણન કરી રહી છે

મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડના રાણા પાસેથી નીચે લખેલી પૃથક્ પૃથક્ સાલોમા સર્વ મળીને એક કરોડ એકાશી લાખ રૂપિયાની ખડણી લીધી હતી

૬૬૦૦૦૦૦ રૂપિયા વિ૦ સ૦ ૧૮૦૮ (ઇ૦સ૦ ૧૭૫૨) મા રાણા જગતસિહના તરફથી હો'કરને પ્રાપ્ત થયા.
૫૧૦૦૦૦૦ રૂપિયા વિ૦ સ૦ ૧૮૨૦ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૪) મા રાણા અમરસિહના તરફથી માધોજી સિધિઆને મળ્યા
૬૪૦૦૦૦૦ રૂપિયા વિ૦ સ૦ ૧૮૧૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૦) મા રાણા અમરસિંહના તરફથી માધોજી સિધિયાને પ્રાપ્ત થયા

૧,૮૧,૦૦૦૦૦ રૂપિયા એકદર

આ રકમસિવાય ૨૮,૫૦, ૦૦૦ રૂપિયાના મહાલ પણ મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડના તાબામાથી લઇ લીધા.

૯૦૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજના રામપુરા અને ભનપુરા મહાલ વિ૦ સ૦ ૧૮૦૮ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૨) મા લઇ લીધા
૪૫૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજના જાવદ, જીરણ, નીમચ અને નીમબહેડા, આ મહાલો વિ૦ સ૦ ૧૮૨૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૦) મા લીધા
૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજના રતનગઢ, ખેડી, સિગોલી, ઇરનિયા, જાદ, બિચૂર અને નિદોથી વગેરે મહાલો વિ૦ સ૦ ૧૮૩૧ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૫) મા લીધા.
૯૦૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજનો ગદરાડ મહાલ પણ એજ વર્ષમા લઇ લીધો

૨૮,૫૦,૦૦૦ રૂપિઆ એકદર

આ પ્રકારે મહારાષ્ટ્રીઓએ ખડણી અને મહાલોની ઉપજ વગેરેના મળીને લગભગ ચાર કરોડ પચાસ લાખ રૂપિયા લીધા તદુપરાત તેમણે બે કરોડ બીજા પણ વસુલ કર્યા આ રીતે સાત કરોડ રૂપિયા તેમના હાથમા ગયા આ રૂપિયા જવાથી ઉદયપુરના રાજકોષમા પૂર્વના જેટલી શ્રી રહી નહિ ત્યારપછી જે દારિદ્ર મેવાડમા ઘર કરીને બેઠુ છે તે અદ્યાપિ મેવાડવાસીઓનો પીછો છોડતુ નથી.

अध्याय १८ मो

રાણા ભીમસિંહ-શિવગઢનો ઝઘડો-ગયેલી ભૂમિ રાણાએ પાછી મેળવવી-અહલ્યાબાઇનું આક્રમણ-રાણાનો પરાજય-ચંદાવતસરદારનો વિદ્રોહ-મંત્રી સોમજીનો વધ-વિદ્રોહીઓનો ચિતોડપર અધિકાર-રાણાએ માધોજીસિંધિઆ પાસે માગેલી સહાય-ચિતોડપર આક્રમણ-વિદ્રોહીઓનું રાણાને શરણે આવવું-જાલિમસિંહનો મેવાડના અધિકારનો મનોરથ-અંબાજીએ તે મનોરથ નિષ્ફળ કરવો-અંબાજીનું સુબેદાર બનવું-લખવાની સાથે તેણે કરેલો ઝઘડો-ઝઘડાનું ફળ-જાલિમસિંહને થયેલી જિહાજપુરની પ્રાપ્તિ-મેવાડપર હોલ્કરનું આક્રમણ-નાથદ્વારાના પુરોહિતોને બંદીવાન કરવા-કોઠારિયાના ઠાકોરનું શૌર્ય-લખવાનું મૃત્યુ-મહારાષ્ટ્રીય સેનાનીઓપર રાણાનું આક્રમણ-જાલિમસિંહે ઉક્ત સેનાનીઓનું કરેલું રક્ષણ-હોલ્કરે પુન: ઉદયપુરમાં આવી સ્થાપિત કરેલો કઠોર કર-સીંધીઆનું આક્રમણ-કૃષ્ણાકુમારીના પાણિગ્રહણમાટે રાજપૂતોમાં વિગ્રહ-પરસ્પર યુદ્ધ-કૃષ્ણાકુમારીનું આત્મ-વિસર્જન-મીરખાં અને અજિતસિંહ-તેનો દુરાચાર-ઉદયપુરમાંની સિંધિઆની રાજ-સભામાં બ્રિટિશદૂતનું આગમન-અપમાનિત થવાથી અંબાજીએ આત્મહત્યા કરવાનો કરેલો પ્રયાસ-મીરખાં અને બાપુસિંધિઆએ મેવાડની કરેલી પાયમાલી-અંગ્રેજોની સાથે રાણાએ કરેલી સંધિ.

ણા હમીરસિંહના અકાળમૃત્યુ પછી થોડા દિવસમાં તેના લઘુભ્રાતા ભીમસિંહ સંવત ૧૮૩૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૮) માં મેવાડના સિંહાસનપર બેઠા. ચાળીસ વર્ષના અરસામાં ચાર બાળરાજકુમારોએ મેવાડપર શાસન ચલાવ્યું. ભીમસિંહ આ રાજકુમારોમાં ચોથા હતા. જ્યારે તેઓ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા, ત્યારે તેમની વય કેવળ આઠ વર્ષની હતી. ભીમસિંહે એકંદર પચાસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. આ અર્ધ-શતાબ્દીના અરસામાં મેવાડમાં જે મહાન અનર્થો ઉત્પન્ન થયા હતા, તેનું વૃત્તાંત વાંચવાથી એમજ પ્રતીતિ થાય છે કે હવે વિધાતા બાપ્પારાવલના વંશને દીન, હીન કરવાને માટેજ ઉદ્યુક્ત થઇ રહી હતી.

રાણા ભીમસિંહ જ્યાંસુધી યોગ્ય વયે પહોંચ્યા ત્યાંસુધી તેઓ પોતાની માતાને આધીન રહ્યા હતા. આ દીર્ઘકાળની પરાધીનતામાંજ તેમનું ભાવી ચરિત્ર ગઠિત થયું હતું. તેઓ સ્વભાવથીજ નિસ્તેજ અને ઉત્સાહહીન હતા. દુર્ભાગ્યવશાત્ અંકુશ અને તાડનથી રાણાની બુદ્ધિ એટલી સંકુચિત થઈ ગઇ હતી કે તેમનામાં સામર્થ્ય અને વિચારશીલતાનું તો નામ પણ રહ્યું નહોતું. આથી કેટલાક પ્રપંચી માણસો તેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ચલાવવા લાગ્યા. રત્નસિંહનું દલ અને બળ એટલું બધું ન્યૂન થઇ ગયું હતું કે ભટ્ટગ્રંથોમાં તેના ઉત્તર જીવનવિષે કાંઈ પણ વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થતું નથી. અરે, તેના મૃત્યુસંબંધે પણ કાંઇ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી.

માંહોમાંહેના કુસંપે જ્યારથી ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી તેની અધોગતિનો પ્રારંભ થયો. આ અંતરસ્થ ભયંકર અનલના પ્રતાપથી ભારતની સમસ્ત ભૂમિ દગ્ધ થઇ ગઇ. સુવર્ણનું ભારત ભડભડતી ચિતારૂપ બની ગયું. પ્રભુતા સર્વને પસંદ હોય છે; પરંતુ પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ન્યાયના મસ્તકપર

ચરણપ્રહાર કરવામા આવે તે ઇષ્ટ નથી દુઃખની વાત છે કે હવે મેવાડના રાજપૂતોમા આ અનર્થકારી દુર્ગુણનો વિશેષ પ્રચાર થયો પૂર્વે જણાવવામા આવ્યુ છે કે રાણાજીએ ચદાવતસરદારોને ઉચ્ચ પદ આપ્યુ હતુ રાણાના તરફથી મળેલી આ શક્તિનો દુરુપયોગ કરી તેમણે સવત ૧૮૪૦ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૪) મા પોતાના જૂના શત્રુ શક્તાવતોના રુધિરનુ પાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ તેમનાપર વૈર લઇ તેમનુ પતન કરવાને તૈયાર થયા કોરાવાડનો અર્જુનસિહ[1] અને અને અમૈતાનો પ્રતાપસિહ[2] આ ઉભય સાલુમ્બ્રાસરદારના પ્રધાન સબધી હતા ચદાવતસરદારે આ વખતે ઉક્ત ઉભય રાજપૂતો સહિત મત્રભુવનપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને સમસ્ત સિધીસેના તથા તેના સેનાપતિ ચદન તથા સિદીક એ ઉભયને પોતાના પક્ષમા લઇને પોતાની દુરભિલાષા સિદ્ધ કરવાને માટે સજ્જ થયા આટલા દિવસપર્યત આ સરદાર માત્ર સુસધિનીજ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા આ વખતે તેમને વાઞ્છિત સધિ પ્રાપ્ત થવાથી તેમણે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી શક્તાવતસરદાર મોહકમસિહના ભેદર કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને તેઓ તોપ ગોઠવી સર્વ પ્રકારે યુદ્ધને માટે સજ્જ થઇ ઉભા રહ્યા

શક્તાવતગોત્રની એક નિકૃષ્ટ શાખામા સગ્રામસિહ નામનો એક વીરપુરુષ ઉત્પન્ન થયો હતો તેણે મેવાડના ઇતિહાસમા પોતાનુ નામ અમર કર્યું છે તેણે ઘણા મહાન કાર્યો કર્યા હતા, પરતુ તેનું માન એકદમ વધવાને બદલે ધીમે ધીમે વધ્યુ હતું ભેદરના કિલ્લાપર આક્રમણ થયુ તે પૂર્વે સગ્રામસિહે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી પુરાવતસરદારનીસાથે એક ઘોર ઝઘડો કર્યો હતો પુરાવતસરદારનો લમ્હા નામનો એક કિલ્લો હતો જ્યારે સગ્રામસિહે આ કિલ્લો લીધો[3] ત્યારે ઉક્ત ઝઘડાનો અત આવ્યો તે પછી વિજયી સગ્રામસિહ પોતાના માનનીય કુલપતિ શક્તાવતસરદારનુ હિત સભાળવાને માટે પ્રવૃત્ત થયો ભેદરકિલ્લો ચદાવતલોકોથી ઘેરાયેલો જોઇને સગ્રામસિહે કોરાવાડના શાસક અર્જુનસિહની જાગીર પર આક્રમણ કર્યું અને ત્યા જેટલા ગૌઆદિ પશુઓ હતા તે સર્વ પોતાના અધિકારમા લઈ લીધા તે આ પશુઓને લઇ પાછો ફરતો હતો તે વખતે માર્ગમા અર્જુનસિહના પુત્ર સાલિમસિહે તેનાપર આક્રમણ કર્યું થોડી વાર સુધી તેમની વચ્ચે યુદ્ધ થતુ રહ્યુ સગ્રામસિહે ભાલાનો પ્રહાર કરી સાલિમ સિહના પ્રાણ લીધા શીઘ્ર આ સમાચાર અર્જુનસિહના સાભળવામા આવ્યા અત્યત શોકથી તેનુ હૃદય વિહ્વળ બની ગયુ તરતજ તેણે પોતાના મસ્તકપરની પાઘડી નીચે ફેકી દઇને ગભીરસ્વરે પ્રતિજ્ઞા કરી કે-'જ્યાસુધી હુ આ કાર્યનો બદલો લઇશ નહિ ત્યાસુધી હુ કદિ પણ મસ્તકપર શિરપેચ ધારણ કરીશ નહિ 'મારૂ શરીર સ્વસ્થ નથી એવુ નિમિત્ત કરી તે કોરાવાડ થઇને એકદમ શિવગઢમા પહોચ્યો સગ્રામસિહના વૃદ્ધ પિતા લાલજી આ નગરમા રહેતા હતા ભીલોની વસ્તીવાળા ચપ્પનદેશના અતિ ઉચ્ચ મનોહર પર્વતશિખરપર આ શિવગઢ સ્થિત હતુ તેની આસપાસ ઘાડુ જગલ હતુ શિવગઢ અત્યત દુર્ગમ અને દુરારોહ હોવાથી સગ્રામસિહે ધાર્યુ હતુ કે શત્રુઓ એને સહસા પોતાના અધિકાર મા લઇ શકશે નહિ આથીજ તેણે પોતાના કુટુબને શિવગઢમા રાખ્યુ હતુ પરતુ આ વખતે અર્જુન સિહનો ક્રોધાગ્નિ તે નિર્જન અરણ્યની વચ્ચે આવેલા શિવગઢ ઉપર પ્રચડ જ્વાલા સાથે વિસ્તારિત થઈ ગયો શિવગઢની સ્થિતિ જોઇ તે પુન પોતાની સેનાની પાસે ગયો અને તેને લઇને પાછા આવી સહસા તે નગરપર આક્રમણ કર્યું અર્જુનસિહ સેનાસહિત તે નગરના થડમા આવી પહોચ્યો તે વખતે તે રક્ષકશૂન્ય હતુ ક્રોધાન્વિત અર્જુનસિંહે પ્રચડ નાદસહિત રણશિગુ ફુકી નગરજનોને ભયથી કપાયમાન કરી મૂકયા તેના ગભીર સિહનાદે નાગરિકોની નિદ્રાનો ભગ કર્યો દાવાનળને દેખીને જે પ્રમાણે હાથી ઓના ઝુડ ચારે તરફ નાસી જાય છે, તે પ્રમાણે નાગરિકો ભયથી ત્રાસિત થઇ જેમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા લાલજીસિવાય કોઇપણ યુદ્ધવિશારદ વીર ત્યાં વિદ્યમાન હતો નહિ લાલજીની વય પ્રાય ૭૦ વર્ષની હતી તેમના કેશ સર્વથા શ્વેત થઇ ગયા હતા અને તેમની ત્વચા શિથિલ થઇને લટકી પડી હતી, તથાપિ તે વૃદ્ધ વીર પ્રચડ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇને તરુણ યોદ્ધાની પેઠે હાથમા ખડગ

---

1 એના ભ્રાતા અજિતસિહેજ અગ્રેજોની સાથે સધિ કરી હતી

2 પ્રસિદ્ધ જગવતકુલમા એનો જન્મ થયો હતો પ્રતાપસિહ મહારાષ્ટ્રીઓની સાથેના યુદ્ધમા તેમના હાથથી માર્યો ગયો હતો

3 સગ્રામસિહના વશજો અદ્યાપિ આ કિલ્લાનો ઉપભોગ કરે છે

ધારણ કરી શત્રુઓની સામે આવ્યા ઉભય દળો વચ્ચે ઘોર સગ્રામ થવા લાગ્યો શત્રુઓની સખ્યા ઘણી મોટી હતી, તેથી રણભૂમિમા વૃદ્ધ લાલજીના પ્રાણ ગયા શત્રુઓએ તે કિલ્લો લઇ લીધો વિજયી અર્જુનસિહે પોતાના પુત્રને મારનાર સગ્રામસિહના સતાનોનો પશુની પેઠે વધ કરીને પોતાના શોકાનલમા તેમની આહુતિ આપી આ ભયકર હત્યાના સમયે સગ્રામસિહની વૃદ્ધ માતાએ પોતાના પતિનો મૃતદેહ ખોળામા લઈ ચિતાગ્નિમા પ્રાણાર્પણ કર્યું

કોરાવાડના શાસક અર્જુનસિહના આ કઠોર અત્યાચારથી તેના શત્રુપક્ષમા જે ભયકર અનલ પ્રદીપ્ત થયો, તે કોઈથી શાંત થઇ શક્યો નહિ આ અનલે સમસ્ત મેવાડભૂમિને ભસ્મ કરી દીધી તદુપરાત બાળક ભીમસિંહની અશક્તિ અને મહારાષ્ટ્રીઓના દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ ગત થતા અત્યાચારોથી મેવાડની જે ભયકર દુર્દશા થઇ તેમાથી કોઇ પણ તેનો ઉદ્ધાર કરી શક્યુ નહિ સમરસિહ, સગ્રામસિહ, પ્રતાપસિહ અને રાજસિહની કર્તવ્યભૂમિ તથા રાજસ્થાનનુ નદનવન ચિતોડ, હવે સ્મશાનવત્ બની ગયુ ચદાવતો અને શક્તાવતોનુ જૂનુ વૈર દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યુ પૂર્વે જણાવવામા આવ્યુ જ છે કે ચદાવતો રાણાના પ્રેમપાત્ર હતા અને તેમનો સરદાર મેવાડનો મુખ્ય મત્રી બન્યો હતો એનુ નામ પણ ભીમસિહ હતુ મત્રી ભીમસિંહે અત્યત ગર્વાન્વિત બની પોતાના ઉચ્ચપદને કલક લગાડ્યુ હતુ તેણે ચિતોડ અને ઉદયપુરની વચ્ચેની સમસ્ત ખાલસાભૂમિ સિધીસેનાને આપી દીધી, તેથી આ સકલ સેના તેને વશ થઇ ગઈ રાણાપ્રત્યે તે કિચિત્ પણ સહાનુભૂતિ ધરાવતો નહોતો જે સમયે મહારાણા દ્રવ્યની તગીને લીધે અત્યત કષ્ટ ભોગવી રહ્યા હતા, તે સમયે આ મત્રી પોતાના ઇષ્ટમિત્રોની સાથે ભોગવિલાસમા મસ્ત બની મોજ લૂટતો હતો રાણાની પાસે દ્રવ્યની અત્યત તગી હતી તેને ઈડરની રાજકન્યા સાથે પોતાના વિવાહ કરવાને માટે કર્જે રૂપિયા કાઢવા પડયા હતા, પરતુ ઉપર્યુક્ત વિશ્વાસઘાતી મત્રીએ પોતાની કન્યાના વિવાહમા પ્રાય ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા પ્રસન્નચિત્તે ખર્ચી નાખ્યા હતા ચદાવતસરદારનુ આ આચરણ જોઈ રાજમાતા અત્યત અપ્રસન્ન થઇ અને તેણે ચદાવતોને રાજ્યવ્યવસ્થામાથી દૂર કરી તેમની જગ્યાએ શક્તાવતોને નિયુક્ત કર્યા તેણે ભેદર અને લવ્હાના સામતોને ઉત્તમસન્માન આપી સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યા રાજમાતાની કૃપાથી શક્તાવતોને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ ખરી, પરતુ તેમની પાસે એટલી મોટી સેના નહોતી કે જેથી તેઓ પોતાના શત્રુઓને પરાજિત કરી તેમનુ બળ રોકી શકે આથી તેઓ ચારે તરફ સહાયની શોધ કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે કરતા કરતા તેમણે કોટાના સરદાર જાલિમસિહને સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી જાલિમસિહ ચદાવતોપર અત્યત અપ્રસન્ન હતો તદુપરાત શક્તાવતો તેના નિકટના સબધી હતા તે લોકોની સાથે તેને વૈવાહિક સબધ હતો, આથી શક્તાવતોનો ઉક્ત અભિપ્રાય જાણતાની સાથે તરતજ તે તેમના પક્ષમા ભળી ગયો અને પોતાના મહારાષ્ટ્રીયમિત્ર નાનાજી બલ્લાળની સાથે ૧૦૦૦૦ સૈનિકોને લઇને શક્તાવતોની પાસે ગયો આ સમયે શક્તાવતોના બે કાર્ય થયા પ્રથમ તો તેમણે પોતાના શત્રુ ચદાવતોનુ દમન કર્યું અને રાજ્યને માટે ખોટો દાવો કરનાર રત્નસિહને કમલમેરમાથી નસાડી મૂક્યો ચદાવતો સિધીઓની સાથે મળી ચિતોડના પ્રાચીન દુર્ગમા સ્થિત થયા હતા અને રાણાની વિરુદ્ધ અનેક પ્રકારના પ્રપચો રચતા હતા હવે તેમનુ સપૂર્ણ દમન કરવુ અત્યત આવશ્યક થઇ પડ્યુ અને શક્તાવતો તે માટે સજ્જ થયા

જે સમયે મેવાડમા આ ઘટનાઓ બની રહી હતી, તે સમયે માધોજીસિધિઆની પ્રચડ પ્રભુતા મારવાડ અને જયપુરના રાજાઓના એકત્રિત બળથી સહસા સર્વથા છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ રાજપૂતોનો વિજય અને મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાજય થયો માધોજીનો વિષમય દત તૂટી જતા રાજપૂતોએ પોતાની સપૂર્ણ ભૂમિ તેના ગ્રાસમાથી છીનવી લીધી

વિજયી રાઠોડો અને કુશાવહોના કાર્યનુ અનુસરણ કરી સિસોદીઆરાણાએ પણ પોતાની જે ભૂમિ મહારાષ્ટ્રીઓના અધિકારમા ગઈ હતી તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યો આ વખતે ગિહલોતવીરોનુ પ્રાચીન શૌર્ય પુન એક મુહૂર્તને માટે ચમકવા લાગ્યુ રાણાજીના દિવાન માનદાસ મહેતા અને તેમના સહકારી મોજીરામ અત્યત સાહસિક અને બુદ્ધિમાન હતા. તેમણે પ્રથમ તો નીમબહેડા અને તેની નિકટના દુર્ગો મહારાષ્ટ્રીઓના ગ્રાસમાથી મુક્ત કર્યા પરાજિત મહારાષ્ટ્રીઓએ અત્યત ભયભીત થઇ પોતાની છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલી સેના જાવદ નામના દુર્ગમા એકત્રિત કરી, પરતુ તેમનો સર્વ

પરિશ્રમ વિફળ થયો રાજપૂતોએ ઉક્ત દુર્ગ ઘેરી લઇ ત્યાંથી પણ સમસ્ત મહારાષ્ટ્રીઓને નસાડી મૂક્યા. જાવદનો શાસનકર્તા શિવાજી નાના પરાજિત થયા છતા પણ વિજયી રાજપૂતોની કૃપાથી પોતાના બંધુ તથા દ્રવ્યસંપત્તિસહિત નિર્વિઘ્ને તે દુર્ગમાથી ચાલ્યો ગયો આ તરફ બેગૂસરદાર મેઘસિંહના[1] પુત્રોએ એકત્ર થઇ મહારાષ્ટ્રીઓને બેગૂ, સિંગૌલી અને અન્યાન્ય પ્રગણાઓમાથી નસાડી મૂક્યા આ ઉત્તમ સંધિનો લાભ લઇ ચંદાવતોએ પણ પોતાની જાગીર રામપુરનો ઉદ્ધાર કર્યો આ પ્રકારે માત્ર અલ્પ સમયમાજ મેવાડરાજ્યમાથી અનિપ્ત થયેલા સકલ પ્રગણાઓ પુન પ્રાપ્ત થયા મેવાડનો વિષાદરૂપી નિબિડ અંધકાર થોડા કાળને માટે લુપ્ત થઇ ગયો વીરજનની મેવાડભૂમિએ પુન એકવાર સ્મિત કર્યું. મેવાડ-વાસીઓ મહારાષ્ટ્રીઓના કઠોર જંજીરથી મુક્ત થઇ આનંદપૂર્વક સિસોદીઆકુલનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા.

જયપ્રફુલ્લ રાજપૂતોએ મેવાડ અને મારવાડની સીમાપર વહેતી રિરકિયા નામની નદીના તટપર આવેલા ચહુંડ નામના સ્થાનમા ભેગા થઇને પોતપોતાની વિજયિની સેના મેવાડના જૂદા જૂદા સ્થાનપર મોકલવાનો ઉદ્યોગ કર્યો, પરંતુ તેમની મૂર્ખતાએ સર્વ કામ બગાડી નાખ્યુ જયમદથી ઉન્મત્ત થઇ તેમણે કર્તવ્યાકર્તવ્યનો કિંચિત્ પણ વિચાર કર્યો નહિ અને આ વિચારથી તેઓ બસ જ્યા ફાવે ત્યા સમશેરજ ચલાવવા લાગ્યા મહારાષ્ટ્રીઓએ સંધિની શરતોનો અનાદર કરી અન્યાયપૂર્વક જે દેશોને પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા હતા, તેમનોજ માત્ર ઉદ્ધાર કરવાને જો રાજપૂતો ઉદ્યોગ કરત તો તેમનો સકલ ઉદ્યોગ સફળ થાત, પરંતુ તેમણે ભ્રાન્ત અને મૂર્ખ બની ધાર્યું કે મહારાષ્ટ્રીઓ એકવાર પરાજિત થયા છે,તેથી તેઓ પુન કદિ પોતાનું મસ્તક ઉચકી શકનાર નથી આના વિચારથી તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રગણાઓ પણ પોતાના અધિકારમા લેવાની ચેષ્ટા કરી પરંતુ વીરનારી અહલ્યાબાઇના પ્રચંડ બાહુબળે તેમનો સર્વ પરિશ્રમ વિફળ કરી મૂક્યો હોલ્કરરાજ્યની મહારાણી અહલ્યાબાઇને રાજપૂતોને નીમબહેડા નામનુ પ્રગણુ હસ્તગત કરતા જોઇ અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમને દલિત કરવાને માટે તે સિંધિઆ સાથે મળી ગઇ અહલ્યાબાઇની આજ્ઞાનુસાર તુકાજીરાવ સિંધિઆ અને શ્રીભાઇ પાચહજાર ઘોડેસ્વારોને પોતાની સાથે લઇ પરાજિત શિવાજી નાનાને સહાય કરવાને માટે મંદસોર તરફ ચાલ્યા શિવાજી નાના આ સમયે મંદસોરમા સ્થિત થઇ પોતાના પ્રચંડ બાહુબળથી અવરોધકારી રાજપૂતોને દમિત કરી રહ્યો હતો ઉક્ત ઉભય મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિઓ પોતાની સેના સાથે શિવાજી નાનાની પાસે ગયા અને સહસા રાજપૂતસેનાપર આક્રમણ કર્યું સંવત ૧૮૪૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૮) ના માઘ માસના શુક્લપક્ષની ચતુર્થીને દિવસે ઉભય સેનાવચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયુ રાજપૂતોએ વગરવિચાર્યે સાહસ કર્યું હતુ, તેથી તેઓ મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રબળ ગતિ રોકી શક્યા નહિ. તેઓ ભયંકર રીતે પરાજિત થયા રાણાના મંત્રી અસંખ્ય સૈનિકો અને સામંતોની સાથે માર્યા ગયા કાનોડ અને સાદ્રીના સરદારો અત્યંત ઘાયલ થયા અને તેમના ઘણા માણસો માર્યા ગયા સાદ્રીપતિનો ઘાવ અતિ ઉંડો હતો, તેથી તેઓ સંગ્રામભૂમિમાથી નાસી શક્યા નહિ. તેઓ શત્રુઓના હાથમા કેદ પડ્યા[2] માધોજીસિંધિઆને પરાજિત કરી રાજપૂતોએ જે પ્રગણા-ઓ લઇ લીધા હતા, તેમાના જાવદસિવાયના સર્વ પ્રગણાઓ મહારાષ્ટ્રીઓએ પુન તેમના હાથમાથી લઇ લીધા વીર દીપચંદના અદ્ભુત પરાક્રમથી કેવળ જાવદજ રાજપૂતોના હાથમા સુરક્ષિત રહ્યુ દીપચંદે બરાબર એક માસપર્યંત અદ્ભુત વીરતા સાથે જાવદની રક્ષા કરી પછી તે પરાક્રમી વીર પોતાની સેના-સહિત શત્રુઓનો મોરચો ભેદી મંડલગઢમા ચાલ્યો ગયો આ પ્રકારે હતભાગી રાજપૂતોની દુખનિશા પુન પ્રવર્તી તેમનો સર્વ પરિશ્રમ વિફળ થયો

આ ભીષણ વિગ્રહમા માત્ર ચંદાવતસરદારોસિવાય સર્વ રાજપૂતો એકત્રિત થઇ મરાઠાઓની સામે લડ્યા હતા આ પરથી ચંદાવતોનો આંતરિક વિદ્વેષ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે આ લોકો સર્વથા વિદ્રોહી થઇ જવાથી રાજમાતા અને રાણાના નવીન સચિવ સોમજીએ તેમનુ દમન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય

---

૧ મેઘસિંહ બેગૂ પ્રગણાનો સરદાર હતો તેનો જન્મ ચંદાવત ગોત્રમા થયો હતો એના વંશજો મેઘાવત નામથી પ્રસિદ્ધ થયા મેઘસિંહના શરીરનો વર્ણ અત્યંત શ્યામ હતો, તેથી તેને ‘ કાળામેઘ ’ એ નામથી પણ બોલાવવામા આવતો હતો

૨ આ સરદાર બે વર્ષ સુધી કેદમા રહ્યો હતો, ત્યારપછી તે પોતાની જાગીરમાથી ચાર ગામો આપીને કારાગૃહમાથી મુક્ત થયો હતો.

કર્યો; પરંતુ તેઓ કાંઇ કરી શકયા નહિ. તેમણે શિથિલ બનીઅંતે ગમપ્યારીને મધ્યસ્થતરિકે સાલુમ્બ્રા-સરદારની પાસે મોકલી. સાલુમ્બ્રાસરદાર આથી શાંત થયો અને તે રાજકુમારને ક્ષમામાટે પ્રાર્થના કરવાને ઉદયપુરમા આવ્યો.ઉદયપુરમા આવતાજ તેણે બહાનુ કાઢયુ કે–"મારો વિચાર મંત્રિ સોમજીની સાથે મળીને કાર્ય કરવાનો છે." આમ કરવામા તેનો ઉદ્દેશ સોમજીને પોતાની પ્રપંચજાળમાં ફસાવીને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવાનો હતો; પરંતુ બુદ્ધિમાન સોમજી તેની યુક્તિ સમજી ગયા અને તે ઉલટા સાલુમ્બ્રાસરદારના માર્ગમા વિઘ્નરૂપ નિવડયા. હવે સાલુમ્બ્રાસરદારે આ કંટકને પોતાના માર્ગમાથી દૂર કરવાને માટે તેમનો સંહાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વખત મંત્રી સોમજી પોતાના કાર્યાલયમા બેસીને રાજકાર્ય કરી રહ્યા હતા, એવામા કોરાવાડના અર્જુનસિંહ અને ભદેશ્વરના સરદારસિંહ ત્યા ગયા. સરદારસિંહે મંત્રીની સમક્ષ આવતાની સાથે તીવ્રસ્વરે તેમને કહ્યુ–"તમે અમારી જાગીર શા કારણથી જપ્ત કરી છે?" હજી આ વાકય પૂરૂ થાય તે પૂર્વેજ તેણે પોતાની કટાર કાઢી મંત્રીના હૃદયમા મારી આ હૃદયદ્રાવક વધથી સમસ્ત રાજ્યમા ભારે ઉત્પાત થયો. રાજકર્મચારીઓ ચંદાવતોના બળથી અસંત ભયભીત બની ગયા. આ સમયે રાણાજી 'સહેલીઓ વાડી' (વનદેવતાના ઉદ્યાન) મા બિદનોરના રાજા જેતસિંહ તથા અન્યાન્ય સરદારોની સાથે આનંદવિહાર સાથે કાળક્રમણ કરતા હતા હતભાગી સોમજીના બે ભ્રાતાઓ[1] "રક્ષા કરો, રક્ષા કરો' એવો પોકાર કરતા ઉપર્યુક્ત ઉદ્યાનમા આવ્યા. અર્જુનસિંહ પણ તેની પૂઠ પકડીને ત્યા આવ્યો તેનો જમણો હાથ સોમજીના રુધિરથી આરક્ત બની ગયેલો હતો. અર્જુનસિંહનું આ સાહસ જોઇ સર્વ ચકિત થયા, પરંતુ કોઇ તેને કાંઇ કરી શકયા નહિ. રાણાએ તેને વિશ્વાસઘાતી કહી દૂરથી જવાની આજ્ઞા કરી તે પછી આ અત્યાચારી અને ક્રૂર સરદારો પોતાના નેતા સાલુમ્બ્રા-સરદારની સાથે ચિતોડદુર્ગમા ગયા; મેવાડનું મંત્રીપદ સોમજીના બંધુ શિવદાસને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. તેના બંધુ સતીદાસને પણ એક ઉચ્ચ પદવી આપવામા આવી. શક્તાવતોની સહાયથી તેમણે વિદ્રોહી ચંદાવતોની સામે અનેકવાર યુદ્ધ કર્યું. તેમા તેમને માત્ર અકોલા નામના સ્થળે વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો. આ યુદ્ધમા કોરાવાડના સરદાર અર્જુનસિંહ ચંદાવતોનો નેતા બન્યો હતો; પરંતુ આ યુદ્ધ પછી અલ્પ સમયમા બૈરોદના સમરમા શક્તાવતોને પુનઃ પરાજય મળ્યો. આ ભયંકર સંગ્રામકાળમા સમસ્ત મેવાડરાજ્યમા એવી અરાજકતા અને એવો વિદ્રોહ ફેલાઇ ગયા હતા કે સમસ્ત પ્રજા અત્યંત ભયભીત બની ગઇ. સમગ્ર મેવાડમા ભયંકર અરાજકતા પ્રસરી રહી. વિજયીપક્ષના ઉન્મત્ત રાજપૂતોદ્વારા અભાગી પ્રજાનુ ધન અને પ્રાણ નષ્ટ થયા. કૃષિકારોએ મહાપરિશ્રમથી જે અનાજ ઉત્પન્ન કર્યુ હતુ તેનો ઉપભોગ તેઓ કરી શકયા નહિ સોની, લુહાર ચમાર વગેરે કારીગરો પોતાનો માલ તૈયાર કરતા હતા; પરંતુ તેમને તેના બદલામા કંઇ પણ મળતુ નહોતુ વણિક લોકો દ્રવ્ય ખર્ચીને માલ ખરીદતા હતા; પરંતુ તેઓ તેને વેચી શકતા નહોતા લૂટારાઓ સર્વ સામાન લૂંટી જતા હતા પૂર્વે મેવાડમા ચોરીનું નામ પણ નહોતુ, પરંતુ આ સમયે ચંદાવતોના અત્યાચારથી ઘેરે ઘેર ચોરી થવા લાગી. ધન અને સંપત્તિવિના પ્રજાના પ્રાણ અને ઇજ્જતની હાનિ થવા લાગી સર્વ લોકો પોતાના ઘરબાર છોડી આમતેમ નાસી જવા લાગ્યા ચોરી અને લૂટથી થોડા સમયમા મેવાડનુ અર્ધું રાજ્ય ઉજ્જડ થઇ ગયુ જમીનદારોના ક્ષેત્રો, કૃષિકારોના બળદો અને હળો, કારીગરોના હથીઆરો અને વણિકોની દુકાનો થોડા વખતમા શૂન્યવત્ બની ગયા જે શોભાયમાન મહાલયોમા સ્ત્રીઓના નૃત્યગાન સંભળાતા હતા, તેમા હવે સ્મશાનની ભયંકરતા દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. તેમા હવે જંગલના ભયંકર હિંસક પશુઓએ નિવાસ કર્યો.

મેવાડના આ સર્વવ્યાપક વિપ્લવના સમયમા રાજા, પ્રજા, શ્રીમંત અને રંકમા કોઇ પણ પ્રકારનો ભેદ રહ્યો નહિ. જે લોકોમા કાંઇક સામર્થ્ય હતુ, તેજ લોકો આ સમયે પોતાની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા હતા. શેષ સર્વને તોફાની લોકો સતાવતા હતા. સારાંશ, મેવાડરાજ્ય અત્યંત દીન દશાને પ્રાપ્ત થયું હતુ. રાણાની અવસ્થા પણ અત્યંત દીન થઇ ગઇ હતી એક વખત તેઓ પ્રજાની રક્ષા કરતા હતા; પરંતુ આ વખતે તો તેઓ સ્વયં કોઇનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાને વ્યાકુલ હતા આથી પ્રજાની સાથે તેમનો જે સંબંધ હતો, તે છિન્નભિન્ન થઇ ગયો સર્વ લોકો પોતપોતાની રક્ષા કરવાની ચિંતામા પડયા.

[1] શિવદાસ અને સતીદાસની સાથે તેમનો પિત્રાઈ ભાઈ જયચંદ પણ હતો. તેણે સોમજીના વધ કરનારને મારીને વેર લીધું હતુ, પરંતુ તેમ કરતા તેણે પોતાના પ્રાણ ખોયા હતા.

રાણાની અકર્તવ્યતાથી રાજ્યમા બીજા પણ કેટલાક મહા અનર્થો ઉત્પન્ન થયા જે કૃષિકારોને પોતાની માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા નહોતી, તેમણે કેટલાક વીરોની સહાય લીધી અને આ સહાયના બદલામા તેમને કેટલુક દ્રવ્ય આપવાનો સ્વીકાર કર્યો આ નીતિ જેમ જેમ પ્રચાર પામતી ગઇ, તેમ તેમ રક્ષકોનુ માન વધતુ ગયુ જે રાજપૂતો અશ્વપર સ્વારી કરવામા અને ભાલા ચલાવવામા કુશળ હતા, તેઓ રક્ષકવીરો બન્યા અને અસખ્ય માણસો તેમની સહાય માગવા લાગ્યા આ અશ્વારોહીઓ અનેક માર્ગે ધન પેદા કરવા લાગ્યા તેઓ કૃષિકારોને સહાય આપવાના બદલામા તેમની પાસેથી દ્રવ્ય લેવા લાગ્યા વણિકોને પણ તેમણે છોડયા નહિ તેમનાપર પણ તેમણે કર લગાડયો આ લોકો પાછળથી એટલા પ્રબળ થઇ ગયા હતા કે કોઈપણ વણિક તેમને કર આપ્યા વિના પોતાનો માલ નિર્વિઘ્ને લઈ જઇ શકતો નહોતો આ પ્રકારે કર લેવો એ રાજપૂતોનો મુખ્ય ધધો થઇ પડયો જ્યારે અરાજકતા દૂર થઈ ત્યારે પણ ઉક્ત રાજપૂતો કરને માટે દાવો કરતા હતા. આ દાવાનો ચુકાદો કરવો પાછળથી અતિ કઠિન થઇ પડયો હતો અરાજકતાથી રાજ્યનુ સર્વ સત્ત્વ ચૂસાઇ ગયુ હતુ, પરતુ ત્યારપછી જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓના ઝુડના ઝુડ મેવાડભૂમિ ઉપર તૂટી પડવા લાગ્યા ત્યારે તે રાજ્યની જે દશા થઈ તેનુ વર્ણન કરવાનુ સામર્થ્ય અમારી લેખિનીમા નથી

ચદાવતોના વિદ્રોહથી રાજ્યમા આ પ્રકારના અનર્થો થતા જોઇ રાણાએ તથા તેમના મત્રીઓએ ચિતોડમાથી વિદ્રોહીઓને કાઢી મૂકવાને માટે સિધિઆની સહાય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો જે સિધિઆએ રત્નસિહને સહાય કરીને મેવાડનુ અર્ધુ રક્ત ચૂસી લીધુ હતુ, તેજ સિધિઆની સહાય લેવાનો આજે મેવાડના મહારાણાએ વિધાતાની અકૃપાથી નિશ્ચય કર્યો મહારાણા અત્યત કર્તવ્યહીન અને મૂર્ખ હતા, નહિ તો મેવાડનુ સત્યાનાશ કરનારની સહાય લેવાને શામાટે તૈયાર થયા હોત ? એમ કહેવાય છે કે જાલિમસિહે મહારાણાને સિધિઆની સહાય લેવાની સલાહ આપી હતી સિધિઆ આ વખતે પુણ્યક્ષેત્ર પુષ્કરજી આગળ આનદપૂર્વક પોતાની છાવણી નાખીને પડયો હતો[1] પોતાને લાલસોટમા પરાજય મળ્યા પછી તેણે ફ્રાન્સના વિખ્યાત વીર ડિબોઇનને પોતાની સેનાને કવાયત શીખવવાને માટે નિયુક્ત કર્યો હતો ડિબોઇન મહા રણનિપુણ સૈનિક હતો. તેની શિક્ષાથી મહારાષ્ટ્રીયસેનાએ પુન પોતાની વીરતા ઝળકાવી હતી ગેડતા અને પટ્ટન ક્ષેત્રમા મહારાષ્ટ્રીયસેનાનુ શૌર્ય પ્રચડ જ્વાલાથી પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠયુ હતુ રાઠોડોના પ્રચડ વીરતા અને ઉત્કટ પ્રાણાર્પણથી પણ આ શૌર્યની જ્વાલા શાત થઇ નહોતી મહારાષ્ટ્રીઓદ્વારા રાઠોડો પરાજિત થયા સિધિઆએ લાલસોટ અને જોધપુરના સમરમા જે પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી દીધી હતી તે આ વખતે તેને પુન પ્રાપ્ત થઇ રાણાની આજ્ઞાનુસાર જાલિમસિહે મેવાડના મુખ્ય મત્રીઓની સાથે ઉક્ત સ્થાને જઇ સિધિઆને મહારાણાની ઇચ્છા જણાવી જાલિમસિહ ની વાત સાભળી સિધિઆ સહાય આપવાને સમ્મત થયો આ ઘટનાથી રાજસ્થાનની રગભૂમિપર જે મહાન યોદ્ધાઓ ઉત્પન્ન થયા, તેમના શૌર્ય, વીર્ય અને પરાક્રમથી રાજપૂતાનામા એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો આ સ્થળે પ્રયોજન જણાવાથી સક્ષેપમા અમે તેનુ વર્ણન કરીએ છીએ [2]

આ ઘટના બન્યા પૂર્વે જાલિમસિહને કોટાની સુબેદારી મળી હતી તેણે આ ઉચ્ચ પદપર દૃઢ રીતે સ્થિત રહીને ચારે તરફના શત્રુઓનુ દમન કર્યુ જો કે આ કાર્ય કાઇ સાધારણ નહોતુ, તોપણ જાલિમસિહ તેને તુચ્છજ માનતો હતો તેના હૃદયમા એક ઉચ્ચ અભિલાષા ગુપ્તરીતે પ્રદીપ્ત થઇ રહી હતી તેને કોટાની સુબેદારી અત્યત સાધારણ લાગતી હતી તેણે ધાર્યુ કે આ સીમાબદ્ધ રાજકાર્યક્ષેત્રમા વિચરણ કરવાથી મારી મહત્ત્વાકાક્ષા પરિપૂર્ણ થનાર નથી તેને મેવાડરાજ્યના સ્વામી બનવાની આકાક્ષા હતી. જાલિમસિહ એક ઉત્તમ કોટિનો રાજનીતિજ્ઞ હતો. મનુષ્યોની શક્તિ જાણી લેવામા તે કુશળ હતો. આ અપૂર્વ પારદર્શિતાના બળથી તે સારીપેઠે જાણી ગયો કે અશક્ત મેવાડાધિપતિ મારી અભીષ્ટ સિદ્ધિના માર્ગમા કિચિત્ પણ અવરોધ કરી શકે એમ નથી, તો પછી મેવાડની સાથે હાડાપાતનુ રાજ્ય સયોજી દઇ સમસ્ત રાજસ્થાનપર શાસન ચલાવવુ એમા શી મોટી વાત છે ? જાલિમસિહને

[1] સવત ૧૮૪૭ ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૧

[2] રાણા ભીમસિહ, જાલિમસિહ વગેરે રાજદ્વારી પુરુષોએ જે કાર્યો કર્યા તેનુ વૃત્તાત કર્નલ ટૉડને તેમના જ મુખેથી મળ્યુ હતુ

સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી કે જો જયપુર અને મારવાડના રાજા સંપ કરીને મારી સામે આવશે તોપણ તે મને પરાજિત કરી શકશે નહિ. જયપુરના રાજાને જાલિમસિંહ કાપુરુષ કહીને તેની ઘૃણા કરતો હતો; કારણ કે જાલિમસિંહે કેવળ કોટાની સેનાથીજ તે કુશાવહરાજાની પ્રચંડ સેનાને પરાજિત કરી હતી. આ તરફ મારવાડના ઉત્તમ પંક્તિના સામંતો જાલિમસિંહના મિત્ર હતા, તેથી તેણે ધાર્યું કે આ લોકો મારી સામે કદિ પણ શસ્ત્ર ધારણ કરનાર નથી. રાજનીતિવિશારદ, ચતુર જાલિમસિંહની અભિલાષા હજી પણ મોટી હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષના સમ્રાટ થવાની તેની ઇચ્છા હતી; પરંતુ સૌભાગ્યલક્ષ્મીની અકૃપાથી તેની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ; નહિ તો ભારતવર્ષને પુનઃ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થાત, વિષાદમયી રાત્રિ દૂર થઇ જઇ પ્રભાત થાત. પરંતુ વિધાતાએ વજ્રની લેખિનીથી ભારતવર્ષના કપાળમાં પરાધીનતાજ લખી હતી, વિધાતાનો લેખ શી રીતે નિવૃત્ત થઇ શકે ? આથીજ જાલિમસિંહની અભિલાષા પૂર્ણ થઇ નહિ. પોતાનો મહામંત્ર સિદ્ધ કરવાને માટે તેણે કઠોર કર્મક્ષેત્રમાં ચરણ મૂક્યો તો ત્યાંનો ત્યાંજ તે ચરણ ખુંચી બેઠો. તેનું પતન થતાં તે પુનઃ જાગૃત થઇ શક્યો નહિ. આથીજ જાલિમસિંહ ભારતવર્ષનો સમ્રાટ બનવાને બદલે કેવળ રાજપૂતાનાનોજ નેસ્ટર[1] રહ્યો.

ચતુર જાલિમસિંહના હૃદયમાં જે આશા ધીમે ધીમે વિકાસ પામતી જતી હતી; તેને પૂર્ણ કરવાની સંધિ હવે પ્રાપ્ત થઇ. રાણાએ પોતાની સેના દૃઢ કરવાનો ભાર જાલિમસિંહને સોંપ્યો હતો. આ મહાન કાર્ય સાધવાની સાથે જાલિમસિંહ પોતાનો ઉદ્દેશ પણ સાધ્ય કરવાનો ઉપાય કરવા લાગ્યો. જો તેનું ચાતુર્ય સફળ થાત, જો તેનો ઉદ્દેશ સફળ થાત તો ભારતવર્ષનું મહા કલ્યાણ થાત. જે મહાન કાર્ય મહારાણાએ જાલિમસિંહને સોંપ્યું હતું, તેને ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ કરવામાં પુષ્કળ દ્રવ્યનો ખર્ચ થવાનો સંભવ હતો. દ્રવ્યવિના કોઈપણ કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકતું નથી, તેથી આ પ્રસંગે પણ ધનની જરૂર પડી; પરંતુ આ દ્રવ્ય લાવવું ક્યાંથી ? જાલિમસિંહને તે વિષે મોટી ચિંતા થવા લાગી. અંતે તેણે વિચાર કર્યો કેઃ—" આ ખર્ચનું મૂળ કારણ વિદ્રોહીઓ છે, માટે તેમની પાસેથીજ તેની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ અને ચંદાવતલોકોએ રાણાની ૬૪ લાખ રૂપિયાની ઉપજની ભૂમિ દબાવી છે, તેટલા રૂપિયા તેમની પાસેથીજ વસુલ કરવા જોઇએ. આ ૬૪ લાખ રૂપિયાના પાચ ભાગ કરી તેમાંના ત્રણ ભાગ સિંધીઆને આપીશું અને બે ભાગ રાણાના કાર્યમાં ખર્ચીશું." આવો નિશ્ચય કરી જાલિમસિંહે એક બળવાન સેના પોતાનીસાથે લઈ ચિતોડ તરફ કૂચ કરી. મહારાષ્ટ્રીયસેનાનો સેનાપતિ અંબાજી ઇંગલે હતો. સિંધિઆ પણ મારવાડના રાજાની પાસે ખંડણી લેવાને માટે તે તરફ ગયો. જાલિમસિંહ અને અંબાજી ઇંગલે એ ઉભય પોતાની સેનાસહિત ચિતોડ તરફ જવા લાગ્યા. તેમની મહા બળવાન સેનાએ લીલાંછમ ક્ષેત્રોને પાદાક્રાંત કરીને તેનો નાશ કરી નાખ્યો. અનેક ગ્રામો અને નગરોની તેમણે ભારે પાયમાલી કરી. વિશેષ કરીને જે ગામો અને નગરો જાલિમસિંહના ક્રોધાગ્નિમા સપડાયા તેની તો અત્યંત ભારે દુર્દશા થઇ. જાલિમસિંહ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે ત્યાના હાકેમો અને લોકોની પાસેથી કર લેવા લાગ્યો. ધીરજસિંહ નામનો એક માણસ ચંદાવતસરદાર ભીમસિંહનો પ્રધાન સલાહકાર હતો. જે વખતે આ ઝઘડો ચાલી રહ્યો હતો તે વખતે બુદ્ધિમાન ધીરજસિંહ હમીરગઢનો હાકેમ હતો. તેને વિદ્રોહીઓના પક્ષનો જાણી જાલિમસિંહે હમીરગઢપર ઘેરો ઘાલ્યો. ૭ અઠવાડીઆંસુધી ઉભય દલોની વચ્ચે દારુણ સંગ્રામ ચાલ્યો. કોઇપણ પક્ષને જયપરાજયનાં ચિન્હ જણાયાં નહિ. ત્યારપછી વિધાતાની અકૃપાથી ધીરજસિંહની દુર્દશા બેઠી. જાલિમસિંહની તોપોદ્વારા હમીરગઢના સર્વ કૂવા તૂટી ગયા. તેમાં જલના સ્રોત બંધ થઇ ગયા. આથી નિરુપાય થઇ નગરવાસીઓએ કિલ્લાનાં દ્વાર ખોલી દીધાં. જાલિમસિંહે ધીરજસિંહના હાથમાંથી હમીરગઢ લઈ લીધો. આ પ્રકારે બીજાં એકાદ બે સ્થાનોપર અધિકાર સ્થાપિત કરી જાલિમસિંહ ચિતોડ તરફ ગયો. માર્ગમાં બસી નામના સ્થાને તેની પ્રચંડ ગતિ થોડી વાર સુધી રોકાઈ ગઈ. બસી ચંદાવતોની જાગીર હતી. આ સ્થાનપર પણ જાલિમસિંહે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. વિજ્યા-

---

૧ ગ્રીસના ઈતિહાસમાં નેસ્ટર પરમ પ્રસિદ્ધ છે. તેના પિતાનું નામ નિલિયસ હતું અને તેને વરુણદેવનો પુત્ર કહેલો છે. સુપ્રસિદ્ધ ઈલિયડનામક ગ્રંથમાં નેસ્ટરના ગુણોવિષે ઘણું વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થાય છે. તે બુદ્ધિમાન, રાજનીતિવિશારદ અને રણકુશલ રાજા હતો. ગ્રીસના પુરાણોમાં એવું વર્ણન છે કે તે અતિ દીર્ઘકાળપર્યંત જીવ્યો હતો અને તેણે સ્વનેત્રોથી પોતાની ત્રણ પેઢીઓનો ઉદય તથા અસ્ત જોયો હતો.

નંદથી ઉન્મત્ત થઈ તે ચિતોડની નિકટ પહોચ્યો તે ચિતોડના કિલ્લાની પાસે ગયો, ત્યારપછી થોડી વારમા તેને સિંધિઆની સેનાની સહાય મળી

ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ માણસ ગર્વોન્મત્ત બની જાય છે જે રાણાનુ દર્શન થવાથી સ્વય પેશ્વા પણ પોતાને કૃતાર્થ સમજતો હતો, તેને માધોજીસિંધિઆએ ચિતોડ આગળ પોતાની સામે બોલાવવાની આજ્ઞા કરી. સિંધિઆનુ આવુ દુર્વર્તન જોઈ જાલિમસિંહના હૃદયમા ચોટ લાગી, પરંતુ તેનો કાઈ ઉપાય નહોતો ગર્વિત માધોજીની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે રાણાજીને ચિતોડ જવુ પડયુ ભાગ્યચક્રનું પરિવર્તન આવુજ હોય છે ગૌરવગરિમાની અનિત્યતા આવીજ હોય છે જે રાણાના પૂર્વજોનુ દર્શન કરવાને માટે ભારતવર્ષના અનેક ભૂપાળો ભેટ લઇને તેમની રાજસભામા આવતા હતા, તેજ રાણાને આજે એક મહારાષ્ટ્રીયની મુલાકાત લેવાને માટે રાજસિંહાસનપરથી ઉતરીને જવુ પડયુ ચિતોડથી થોડે દૂર "વ્યાઘ્રમેરુ" નીસૈનમાનામા રાણા અને સિંધિઆનો મેળાપ થયો સિંધિઆએ રાણાનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કર્યો સિંધિઆ અને મહારાણાની મુલાકાત પછી થોડા સમયમા જે અસાધારણ કાર્ય થયુ, તેથી જાલિમસિંહનુ ભાગ્યાકાશ શ્યામ વાદળોથી આવૃત થઈગયુ અને તેની આશાની સિદ્ધિના માર્ગમા પ્રચંડ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયુ. સિંધિઆ અને જાલિમસિંહ ચિતોડ છોડીને મહારાણાની મુલાકાત લેવાને વ્યાઘ્રમેરમા આવ્યા હતા અને અંબાજી ઇંગને ત્યા રહ્યો હતો જાલિમસિંહના હૃદયમા આશાની જે નવીન વેલી ધીમે ધીમે વિકાસ પામી રહી હતી, તે અંબાજીને વિદિત હતી જો કે જાલિમસિંહે પોતાની અભિલાષા કોઈની સમક્ષ પ્રકટ કરી નહોતી, તોપણ ઉપર્યુક્ત ચતુર મહારાષ્ટ્રીયવીર તેને જાણી ગયો હતો. જાલિમસિંહ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ગુપ્ત રાખવાનો જેટલા પ્રયાસ કરતો હતો તેટલો અધિક સંદેહ અંબાજીના હૃદયમા ઉત્પન્ન થતો હતો અંબાજી સંપૂર્ણ રીતે સમજતો હતો કે જો જાલિમસિંહની અભિલાષા પૂર્ણ થશે તો મને હાનિ થશે અને મારે તેના હાથનીચે કામ કરવુ પડશે આથી તે જાલિમસિંહની મહત્ત્વાકાંક્ષા નિષ્ફળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ આટલા દિવસ સુધી તેને સુસંધિ મળી નહોતી આજે જાલિમસિંહને દૂર ગયેલો જોઇ, તે તેનુ પરાક્રમ અને બળ દબાવવાને માટે વિદ્રોહી ચંદાવતસરદારની સાથે મળી ગયો અને જાલિમસિંહની વિરુદ્ધ પ્રપંચજાળ રચવા લાગ્યા જાલિમસિંહ અંબાજીને પોતાનો મિત્રજ સમજતો હતો. જો કે તેણે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેની આગળ પ્રકટ કરી નહોતી તોપણ તે તેનો ભરાસો રાખતો હતો. તે માનતો હતો કે અંબાજી મારૂ કાઇ અમંગળ કરશે નહિ આ વિશ્વાસથીજ જાલિમસિંહની સર્વ અભિલાષા નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ ગઈ. જો જાલિમસિંહ પોતાના રાજ્દ્વારી પ્રતિસ્પર્ધીના જેવો અનુદાર હોત તો તે અંબાજીની કપટજાળને તોડીને પોતાના ચાતુર્યબળથી પોતાના સૌભાગ્યના માર્ગને નિષ્કંટક બનાવી દેત જો તેને પોતાપર ઝઝુમતા સંકટના વર્તમાન પ્રથમથી મળ્યા હોત તો અવશ્ય તેનું નિવારણ થઇ ગયુ હોત, પરંતુ તેમ ન બનવાથી તેની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ ગઈ. જો આશા સફળ થવાથી તે વિશાળ ભારતવર્ષનો સમ્રાટ બની કોટયવધિ મનુષ્યોપર શાસન કરત. તે આશા વિફળ થવાથી તેને માત્ર થોડા રાજપૂતોની સરદારી મળી પુરુષનુ ભાગ્ય કેવુ હોય છે'

સાલુમ્બ્રાસરદાર ભીમસિંહે અંબાજીના સાથે મળીને નિશ્ચય કર્યો કે– જો જાલિમસિંહ દૂર જાય તો હુ વીસ લાખ રૂપિયા આપીને મહારાણાની આધીનતા સ્વીકારૂ જ્યારે ભીમસિંહે પોતના આપ્ત ઈતર ચંદાવતસામંતોને પોતાનો આ નિશ્ચય જણાવ્યો ત્યારે તેમને પણ આ કાર્ય પસંદ પડયુ. આ વાત સાભળી સર્વ જણે દૃઢતાપૂર્વક માન્યુ હતુ કે જાલિમસિંહના સાથે શત્રુતા હોવાથીજ ભીમસિંહે આવો નિશ્ચય કર્યો છે, પરંતુ વાસ્તવમા કપટી અંબાજીએજ ભીમસિંહને સમજાવીને આવો નિશ્ચય કરાવ્યો હતો ભાગ્યનુ ચક્ર કેવુ વિચિત્ર છે કર્મની ગતિ કેવી ન્યારી છે' આ વખતે સિંધિઆ પુનઃ તરફ જવાની ભારે ઉતાવળમા હતો વિદ્રોહીઓનુ દમન નહિ થવાને લીધેજ તે અત્યારસુધી રોકાયો હતો; તેથી આ વખતે ચંદાવતસરદારની માગણી સાભળી તેણે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની સંધિ મળેલી જોઇ અને તે વાતમા પોતાની સંમતિ આપી.

જાલિમસિંહ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે અંબાજીને પોતાનો મિત્ર ગણતો હતો ઉજ્જયિનીના યુદ્ધમા મહારાષ્ટ્રીયવીર અંબાજીએ પ્રાણાર્પણ કરીને જાલિમસિંહપર જે મહોપકાર કર્યો હતો, તે અદ્યાપિ જાલિમસિંહ વિસરી ગયો નહોતો હજી તેનાથી આ મહોપકારનો બદલો વાળી શકાયો નહોતો અંબાજીએ

કરેલા ઉપકારથી હજી જાલિમસિંહ અંબાજીને પોતાના ભ્રાતાસમાન માનતો આવ્યો હતો જ્યાસુધી ઉભય વચ્ચે સ્વાર્થરક્ષાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો નહોતો ત્યાસુધી ઉભયની મિત્રતા અટલ રહી, પરતુ હવે તેમની વચ્ચે ભારે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયુ આ ઝઘડા શીઘ્ર નિવૃત્ત થાય એવો નહોતો એનાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાનો હતો, તદ્દારા એક પક્ષ ભસ્મીભૂત થવાનો અવશ્ય સભવ હતોજ જે સમયે જાલિમસિંહ રાણાની સાથે ચિતોડ પહોચ્યો ત્યારે અંબાજીએ પોતાને જાણે મહાશોક થતો હોય એના આડબરથી કહ્યુ –' વિદ્રોહી ભીમસિંહ શરણે આવવા માગે છે, પરતુ તે કહે છે કે જ્યાસુધી જાલિમસિંહ અહીઆ રહેશે ત્યાસુધી કદિપણ હું રાણાને શરણે જઇશ નહિ, માટે હવે આપને જે ઉચિત લાગે તે કરો " જો આ માગણીનો અસ્વીકાર કરીશ તો રાણા તથા ઇતર માણસોના મનમા સદેહ આવશે" એમ ધારી જાલિમસિંહે કહ્યુ –"જો તેના માર્ગમા આજ વિઘ્ન હોય તો હું હમણાજ અહીઆથી સહર્ષ વિદાય થાઉ છુ અહીઆ રહુ તો ખર્ચ પણ વિશેષ થશે જો રાણાજીની ઇચ્છા હોય તો એકવાર મારા કોટાનગરમા જાઉ." આ વખતે જાલિમસિંહ ચતુર મહારાષ્ટ્રીયનીની કપટજાળમા ફસાઇ ગયો તે ધારતો હતો કે મારી અભિલાષા કોઇને વિદિત નથી, પરતુ ચતુર અંબાજીથી કોઇ વાત ગુપ્ત રહી શકતી નથી, એ વાત તે જાણતો નહોતો. જાલિમસિંહમા એક મહાન ગુણ હતો આ મહાન ગુણની સહાયથીજ તે યુવાવસ્થામા મહા વીર અને પ્રખર બુદ્ધિસપન્ન ગણાતો હતો આ મહાન ગુણ ગર્વ હતો ગર્વ એ ભલે ઇતર માણસોને માટે દોષરૂપ ગણાતો હોય, પરતુ જાલિમ-સિંહના ચરિત્રના સબધમા તો ગર્વજ ગુણસ્વરૂપ ગણાશે આ ગર્વજ તેને ઉન્નત સ્થિતિપર લઇ ગયો હતો અને શત્રુઓના આક્રમણથી પણ આ ગર્વેજ તેનુ રક્ષણ કર્યું હતુ જાલિમસિંહમા જે દુરાકાક્ષા હતી, તેથી તેને ડગલે પગલે અપમાન સહન કરવુ પડત, પરતુ આ ગર્વેજ તેને અપમાનમાથી બચાવ્યો હતો તેની વય જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેને સમસ્ત ગુણો નાશ પામતા ગયા માત્ર ગર્વેજ તેનો સંગ છોડયો નહોતો અંબાજીએ જાલિમસિંહના ચરિત્રનો ઉત્તમ પ્રકારે અભ્યાસ કર્યો હતો તે સારીપેઠે જાણતો હતો કે જો હુ જાલિમસિંહની આગળ સાલુબ્રાસરદારની આ માગણી સાદર કરીશ તો તે અવશ્ય સમ્મત થશે

જાલિમસિંહનો ઉત્તર સાભળી અંબાજીએ વ્યગ વચનથી સસ્મિત કહ્યુ –' આપ કહો છો તે વાત પર મને વિશ્વાસ આવતો નથી, આપને જે નહિ ઓળખતા હોય તેજ માત્ર એ વાત માને " આ વ્યગ વચન સાભળી ગર્વિત જાલિમસિંહે પોતાનુ વચન પાળવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી તરતજ અંબાજી વિસ્મિત થઇ બોલ્યો –" તો શુ આપે ખરેખર જવાનોજ વિચાર કર્યો છે? " "હા, ખરેખર " આ રીતે જાલિમસિંહ ગભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપી અડગ રીતે ખડો રહ્યો તેના મસ્તકનો એક કેશ પણ કપિત થયો નહિ. અંબાજી મનમા અત્યાનદ પામ્યો, પરતુ તેણે પોતાનો આનદાતિરેક ગુપ્ત રાખ્યો અને કૃત્રિમ ગભીરતાપૂર્વક તે બોલ્યો – ઠીક, ત્યારે તો થોડીવારમાજ આપની ઇચ્છા સફળ થશે " આ પ્રમાણે બોલી જાલિમસિંહને અધિક વિચાર કરવાનો સમય આપ્યા વિનાજ તે પ્રપચીમરાઠો પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થઇ સિંધિઆના શિબિર તરફ ચાલ્યો ગયો

જાલિમસિંહના મનમા અત્યત શોક થયો તેની ચિંતાનો પાર રહ્યો નહિ શુ કરુ અને ક્યા જાઉ ? આ વિચાર તેને વ્યાકુળ કરવા લાગ્યો તે કોઇપણ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યો નહિ તેની સદાની આશા આજે નિર્મૂળ થઈ ગઇ ફળ આવતી વખતજ તેની ચિરસ્મિત આશાલતા કરમાઇ ગઈ આ શુ ઓછા શોકની વાત છે ? છતા હજી જાલિમસિંહના હૃદયમાથી આશાલતાની જડ નીકળી ગઇ નહોતી તેણે ધાર્યું કે અંબાજીની વાતને સિંધિઆ કદિ સમ્મત થશે નહિ અને જો તે કદાચિત સમ્મત થશે તો રાણાજી તેનો પ્રતિવાદ કરશે, કારણ કે મારૂ પરાક્રમ તેઓ સારીપેઠે જાણે છે સિંધિઆની ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનુ એક વિશેષ કારણ હતુ સિંધિઆએ ગુપ્ત રીતે જાલિમસિંહને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યુ હતુ કે –"મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે હુ તમને પુષ્કળ સૈન્ય આપીશ " વળી જાલિમસિંહની આશાનુ બીજુ એક મજબૂત કારણ હતુ તેણે ધાર્યું હતુ કે જો હુ મદદ નહિ કરૂ તો સિંધિઆ મહારાણાની પાસેથી પોતાની ખડણી કદિપણ વસુલ કરી શકશે નહિ [1] પરતુ બુદ્ધિમાન અંબાજીએ આ વાતનો પ્રબધ

[1] ચદાવતોને ચિતોડમાથી દૂર કરવાના બદલા તરીકે રાણાએ સિંધિઆને ૨૦ લાખ રૂપિઆ આપવાનો સ્વી

પ્રથમથીજ કરી લીધો હતો જ્યારે અંબાજીએ સિંધિઆ સમક્ષ ઉપર્યુક્ત વાત કાઢી અને જ્યારે સિંધિઆએ પોતાની ખંડણીની માગણી કરી, ત્યારે અંબાજીએ તરતજ પોતે તે રૂપિયા આપવાનો ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો[1] અને સિંધિઆએ પણ તેનાપર વિશ્વાસ મૂક્યો થોડા વખતમા અંબાજીએ આ સર્વ રૂપિયા આપી દીધા, જે લઇને સિંધિઆએ પૂના તરફ પ્રયાણ કર્યું તેજ દિવસથી રાણા અને જાલિમસિંહ સાથેનો તેનો સંબંધ તૂટી ગયો જતી વખતે સિંધિઆએ અંબાજીને પોતાના પ્રતિનિધિતરિકે નિયુક્ત કર્યો અને અંબાજી તેની ખંડણી વસુલ કરી શકે એટલા માટે એક મોટી સેના પણ ત્યા રાખી સિંધિઆની પાસેથી પોતાનું કામ કાઢી લઇ ચતુર અંબાજી રાણાના મંત્રી શિવદાસ અને સતીદાસની પાસે ગયો અને થોડા વખતમા પોતાનુ અભીષ્ટ સિદ્ધ કરી તે પાછો જાલિમસિંહની પાસે પહોચ્યો ત્યા જઇ ધૂર્ત અંબાજી પોતાના હૃદયનો આનંદ છુપાવી ગંભીરતાપૂર્વક બોલ્યો –"આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે સર્વ જણે સમ્મતિ આપી છે" અંબાજીએ આ કાર્ય પોતાની ચપળતાથી એવી ઉત્તમ રીતે પાર પાડ્યુ હતું કે જ્યારે તે ઉપર્યુકત વચનો બોલતો હતો, તેજ વખતે રાણાજીના એક માણસે આવીને જાલિમસિંહને નિવેદન કર્યું કે –"આપની વિદાયગીરી તૈયાર છે" જાલિમસિંહની સમસ્ત આશા નષ્ટ થઇ ગઈ, પરંતુ તે કિંચિત્ પણ મ્લાન મુખ કર્યા વિના શીઘ્ર ચિતોડથી વિદાય થયો. ત્યારપછી સાલુમ્બ્રાસરદારે ચિતોડદુર્ગમાથી બહાર આવી રાણાજીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને ક્ષમામાટે પ્રાર્થના કરી અંબાજીની આશા પૂર્ણ થઇ અને તે મેવાડનો કર્તાહર્તા થઇને સુખપૂર્વક કાળક્રમણ કરવા લાગ્યો

આ પ્રકારે કપટ અને પ્રપંચનો દાવ ખેલી અંબાજી આઠ વર્ષપર્યંત મેવાડમા રહ્યો આ આઠ વર્ષના અરસામા તેણે એટલુ બધુ દ્રવ્ય એકત્રિત કરી લીધુ કે તે દ્રવ્યદ્વારા તે ભારતવર્ષનો એક સુપ્રસિદ્ધ શાહુકાર ગણાયો મેવાડનીજમીનનુ મહેસુલ પચાવી જઇને તેણે ૧૨૦૦૦૦૦રૂપિયાનો સંચય કર્યો હતો[2]પરંતુ તે મેવાડમા રહ્યો તેથી તે દેશમા પ્રવર્તેલી સર્વ અરાજકતા દૂર થઇ ગઇ હતી મેવાડરાજ્યનુ આ કાઇ ઓછુ કલ્યાણ કહેવાય નહિ દીર્ઘકાળથી જે શાંતિ મેવાડમાથી વિદાય થઇ ગઇ હતી, તેણે હવે પુનં દર્શન દઇને તે દેશને શાંત કર્યો દીર્ઘકાળ પછી મેવાડના લોકો શાંતિસુખ પ્રાપ્ત કરી અંબાજીને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. સિંધિઆએ અંબાજીને કેટલાક કામો સોપ્યા હતા, જેનો નિર્દેશ નીચે કરવામા આવે છે —

(૧) રાણાને તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર પુનં અર્પણ કરવો અને વિદ્રોહી ચંદાવતો તથા પગારદાર સિંધીલોકોની સર્વ ભૂમિ જપ્ત કરી રાણાજીને આપી દેવી

(૨) રત્નસિંહને કમનમેરથી દૂર કરવો

(૩) મારવાડના રાજા પાસેથી ગદવાડ(ગોદ્વાર)પ્રાંતનો પુનરુદ્ધાર કરવો

(૪) બૂંદીના રાજકુમારે અરિસિંહનો વધ કર્યો તેથી જે વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો છે, તેનુ નિવારણ કરવુ

જે વીસ લાખ રૂપિયા સિંધિઆને આપવામા આવ્યા હતા, તેને ક્યા ક્યા પ્રગણામાથી કેવી રીતે

કાર કર્યો હતો અહીઆ આજ ખંડણીવિષે નિર્દેશ છે

[1] દક્ષિણમા અંબાજીની જે સંપત્તિ હતી તે દ્વારાજ સિંધિઆને સર્વ રૂપિયા મળ્યા હતા અંબાજીએ પોતાના કારભારી ઉપર હુંડી મોકલી હતી અને તેથી સિંધિઆને રૂપિયા મળ્યા હતા

[2] ઉપર્યુકત બાર લાખ રૂપિયા નીચેની વિગત પ્રમાણે એકઠા કરવામા આવ્યા હતા

સનુગ્બર સંસ્થાનમાથી		રૂ	૩૦૦૦૦૦
દેવગઢ	"	'	૩૦૦૦૦૦
સિંગિનગઢ	"	"	૨૦૦૦૦૦
કુરીતવ	"	'	૧૦૦૦૦૦
બમાઇન	"	"	૨૦૦૦૦૦
કોરાવાડ	'	"	૧૦૦૦૦૦
		કુલ રૂ.	૧૨૦૦૦૦૦

એક કરાર તેને એક પત્રક અબાજીએ બનાવ્યુ અને તે પ્રમાણે તે કાર્ય કરવા લાગ્યો ચદાવતોની જાગીરમાથી ૧૨૦૦૦૦૦ રૂપિયા અને શેષ ૮૦૦૦૦૦ રૂપિયા શક્તાવતોની જાગીરમાથી તેણે વસુલ કર્યા વળી રાણાજીએ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અબાજીને જણાવ્યુ હતુ કે બીજા કામો થવાથી તમને સેનાનો ખર્ચ આપી. પારિતોષિકતરીકે રૂપિયા સાઠ લાખ આપવામા આવશે ખોટા હકદાર રત્નસિહને બે વર્ષની અવધિમા કમલમેરથી દૂર કરવામા આવ્યો વિદ્રોહી રાણાવતસરદારના અધિકારમાથી જિહાજપુર અને ઈતર સરદારોના હાથમાથી પણ રાજભૂમિ મુક્ત કરવામા આવી[1] આ કાર્યો સિદ્ધ થવાથી મેવાડને ઘણો ફાયદો થયો એ વાત સાચી, પરતુ બીજા કેટલાક મોટા કામો કરવાના હતા તેના સબધમા અબાજીએ શુ કર્યું? મેવાડરાજ્યના મુકુટસ્વરૂપ ગદવાડપ્રાતનો પુનરુદ્ધાર બૂદી અને મેવાડની વચ્ચે જે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેનુ દમન અને મહારાષ્ટ્રીયલોકોએ દબાવેલી ભૂમિનો પુનરુદ્ધાર—આ ત્રણ મહત્કાર્યોના સબધમા અબાજીએ શુ કર્યું? પ્રથમ તેણે મેવાડના હિતના જે કાર્યો કર્યાં હતા તેથી લોકોના હૃદયમા જે આશા ઉત્પન્ન થઇ હતી તે શુ તેણે પૂર્ણ કરી હતી? પ્રભુતાનો સ્વાદ ચાખતાની સાથેજ અબાજી અસત સ્વાર્થપરાયણ થઇ ગયો અને ઉપર્યુક્ત ત્રણ મહત્કાર્યો કર્યાં વિનાજ તે મેવાડનો સુબેદાર બની બેઠો ક્રૂર વિષધર કેટલા કાળસુધી પવિત્ર અને નિષ્પાપ રહી શકશે? થોડો સમય વ્યતીત થતા ઉક્ત ક્રૂર અને સ્વાર્થપરાયણ મહારાષ્ટ્રીએ પોતાની ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી અને તે મેવાડના શત્રુઓની સાથે મળી ગયો પરતુ રાજપૂતો કદિ પણ કૃતજ્ઞતાને તિલાજલિ આપતા નથી જો કે પ્રપચી અને સ્વાર્થાંધ અબાજીએ કરારપત્ર પ્રમાણે કાર્ય ન કર્યું, જો કે તેણે મેવાડનુ પુષ્કળ દ્રવ્ય પચાવી પાડ્યુ, તથાપિ જે થોડો ઉપકાર તેનાદ્વારા મેવાડપર થયો તેને રાજપૂતો કદિ પણ વિસરી ગયા નહિ જ્યાસુધી અબાજી મેવાડનુ હિત ચાહતો હતો ત્યાસુધી મેવાડવાસીઓ હૃદયપૂર્વક તેને પૂજતા હતા જ્યારે ચદાવતોને રાજસભામા તેમના પૂર્વાધિકાર પ્રાપ્ત થયા ત્યારે શિવદાસ અને સતીદાસના ભયની સીમા રહી નહિ પોતાના ભ્રાતા સોમજીના શોચનીય વધનુ સ્મરણ થતા અને ચદાવતોને જોવામા આવતા, તેમના અગ ભયથી કપી ઉઠતા હતા આ ચદાવતો અમારી વિરુદ્ધ કોઇ કપટજાલ રચતા હશે, એવો તેમને સદેહ ઉત્પન્ન થયો તેઓ અમને પણ સોમજીની પેઠે મારી નાખવાની યુક્તિ રચતા હશે એવો તેમને ભય પેદા થયો આ ચિતાથી તેઓ એટલા બધા વ્યાકુલ થયા કે અતે તેમણે અબાજીની પાસે સેનાની સહાય માગી વળી તેમણે તેને એમ પણ જણાવ્યુ કે મેવાડમા એક સહાયક સેના સદા રહેવી જોઇએ ઉક્તઉભય ભ્રાતાઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે અબાજીની સહાયવિના રાણા પોતે પણ પોતાનો અધિકાર સુરક્ષિત રાખી શકશે નહિ આથી તેમણે અબાજીની પાસે સેનાની સહાય માગી હતી અબાજી આ પ્રબધ કરવાને શીઘ્ર સમ્મત થયો તેની સેનાના નિર્વાહને માટે આઠ લાખ રૂપિયાની ઉપજની કેટલીક જાગીરો આપવામા આવી, પરતુ મેવાડનુ અનિષ્ટજ થવાનુ હતુ તેથી મહારાણા અને મત્રીના કરેલા કોઇ પણ ઉપાયો સફળ થયા નહિ તેમના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા રાણાજી એક ભાગની રક્ષા કરતા કે તરતજ બીજા ભાગમા નુકસાન થતુ એક પાસુ તરતુ તો બીજુ પાસુ ડૂબતુ હવે મેવાડમા શાતિ દૃષ્ટિગોચર થઇ નહિ ચારે તરફ અસતોષ, અપ્રસન્નતા અને હાહાકારનો ધ્વનિ સભળાવા લાગ્યો રાજ્યની ઉપજ કોણ જાણે ક્યા ખર્ચાઇ જતી હતી! રાજ્ય ખજાનો ખાલી થઈ ગયો રાણાજી એટલા બધા ધનહીન થઈ ગયા કે તેને સવત ૧૮૫૧ મા જયપુરના રાજકુમારની સાથે પોતાની ભગિનીનો વિવાહ કરવાને માટે મહારાષ્ટ્રીયસેનાપતિની પાસેથી પાચ લાખ રૂપિયા ઉછીના લેવા પડ્યા હતા એ બનાવ બન્યા વ્યતીત થઇ ગયા પછી બીજે વર્ષે મેવાડમા જે ત્રણ ઘટનાઓ બની તેનુ અત્રે વર્ણન કરવુ ઉચિત છે આ વર્ષમા રાજમાતાનો પરલોકવાસ થયો, મહારાણાને રાજકુમારની પ્રાપ્તિ થઇ અને ઉદયસાગરમા મહા રેલ આવી આ રેલથી મેવાડને અસત હાનિ પહોચી હતી આ ઘટના બનવાથી મેવાડની દુર્દશા ચારગણી વધી ગઇ હતી આ મહા રેલ આવવાથી નગરનો ત્રીજો ભાગ ડૂબી ગયો આ વખતે મેવાડમા એક એવી અફવા ફેલાઇ કે મહારાણાજીએ પાર્વતીજીનો એક નવો ઉત્સવ સ્થાપન કર્યો છે[2] તેથી ચતુર્ભુજાદેવીએ ક્રોધિત

---

[1] સિધીઓની પાસેથી રાયપુર તથા રાજનગર, પુરાવતોની પાસેથી ગુરલા અને ગાદરમાલા, સરદારસિહની પાસેથી હમીરગઢ અને સાગુન્ગાસરદારની પાસેથી કુરજકુવારિઓ, આટલા પરગણાનો ઉદ્ધાર કરવામા આવ્યો હતો.

[2] આ મહોત્સવ ભાદરવા માસના શુકલપક્ષમા ઉજવવામા આવે છે

થઇને આ ઉત્પાત ફેલાવ્યો છે આ અફવામાં કાંઇ સત્ય હો વા ન હો; પરંતુ ઉક્ત વર્ષમાં મેવાડવાસી-ઓની અતિ ભયંકર દુર્દશા થઇ હતી

અંબાજીનું ભાગ્યાકાશ ધીમે ધીમે વધારે સ્વચ્છ થતું ગયું સંવત ૧૮૫૨ માં સિંધિઆએ તેને પોતાના ઉત્તરહિંદુસ્થાનના પ્રતિનિધિતરિકે નિયત કર્યો અંબાજીને આ પદ પ્રાપ્ત થયું કે તરતજ તેણે ગણેશપંત નામના એક મહારાષ્ટ્રીયને મેવાડમાં પોતાના પ્રતિનિધિતરિકે નિયુક્ત કરી ત્યાંથી વિદાય લીધી નવાઇસિંહ અને સોમજી મહેતા નામના[1] રાણાજીના બે કર્મચારીઓ હતા આ ઉભય કર્મચારીઓ ગણેશપંત સાથે મળી ગયા આ ત્રણે જણે મળ ને પોતાની અલ્પકાલીન પ્રભુતાથી મેવાડ ઉપર અત્યાચાર કર્યા કે તેથી પ્રજા ત્રાહ ત્રાહ પોકારવા લાગી તેમણે પ્રજાપર દારણ જુલમ કરીને મેવાડનું સર્વ સ્વ ચૂસી લીધું નિરૂપાયે અંબાજીએ ગણેશપંતને પદચ્યુત કર્યો અને તેના પરપર સુપ્રસિદ્ધ લાયચંદને નીમ્યો રાયચંદ અંબાજીનો પ્રતિનિધિ થયો તો ખરો, પરંતુ કોઇએ પણ તેની આજ્ઞાને માન આપ્યું નહિ આથી રાજ્ય-માં પુન લડાઇટંટા ઉત્પન્ન થયા અને સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરી રહી લોકોના જાનમાલ સંકટમાં આવી પડ્યા સર્વ દલના મનુષ્યો પોતપોતાનો ઉદ્દેશ સફળ કરવાને માટે મહા ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા અસાધારણ ઉપદ્રવ અને વિપત્તિઓએ મળીને મેવાડભૂમિને સ્મશાનવત્ બનાવી મૂકી આને એક ઉત્તમ અવધિ માની મહીધર રોહિલા અને સિંધીલોકો અબાધિત રીતે આવી જેમ ફાવે તેમ રાજપૂત લોકોની સમગ્ર સંપત્તિ લૂટવા લાગ્યા અને મહા ભય ઉપજાવવા લાગ્યા આ સમયે ચંદાવત યોદ્ધાએ પોતાના ગોત્રપતિ નરેન્દ્રના પવિત્ર મતનો અનાદર કરી દુષ્ટ સિંધીઓની સાથે સંપ કર્યો અને તેમની સહાયથી મેવાડમાં તેઓ જેમ ફાવે તેમ લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા આ લોકોનું દમન કરવું અસંભવિત જાણી મહારાણાએ આજ્ઞા ફરમાવી દીધી કે એ લોકોની જાગીરો જપ્ત કરી લેવી આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં રાજસેનાએ કોરાવાડને પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધું અને સતુંબરકોટપર તોપો લગાડી દીધી આવી સ્થિતિ જોઇ સિંધી લોકો સાલુંબ્રાસરદારનો ત્યાગ કરી દેવગઢ તરફ નાઠા આથી ચંદાવતો ઉપર ભારે વિપત્તિ આવી પડી વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાનો કાંઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ તેમના અધ્યક્ષ અજિતસિંહે અંબાજીની પાસે એક દૂત મોકલ્યો અને તેના સાથે કહેવરાવ્યું કે જો તમે અમને સહાય કરશો તો અમે તમને દશ લાખ રૂપિયા આપીશું લાભી મરાઠો આ પ્રલોભનને તિલાંજલિ આપી શક્યો નહિ તે આ લાલચમાં ફસાયો દશ લાખ રૂપિયાને માટે તેણે પોતાના પ્રતિનિધિ રાયચંદને મેવાડ છોડી જવાની આજ્ઞા કરી. અને શિવદાસ તથા સતીદાસના પદ છીનવી લઇ તે ચંદાવતોને સહાય કરવાને તત્પર થયો સંવત ૧૮૫૩ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૭) તેની સહાયથી સાલુંબ્રાસરદારને રાજસભામાં પૂર્વના જેવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઇ અમરજી[2]મહેતાને દિવાન બનાવ્યો અને પછી તેણે પોતાના વિરોધી શક્તાવતસરદાર ઉપર આક્રમણ કર્યું ઉભય

[1]એમાના પહેલો રખસ કર્નલ ટૉડના સમયમાં રાજકુમાર જવાનસિંહનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતો કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે 'તેનામાં લેશ પણ વિદ્યા કિંવા બુદ્ધિ નહોતી જ્યારે હું ઉદયપુરમાં આવ્યો ત્યારે તેનો બાપુ શ્રીનાઇ મહેતા પણ રાણાજીના એક મંત્રી હતા આ શ્રીમાઇ મહામંત્રી હોવા છતાં પણ અતિ ઉત્સાહી અને સભ્ય હતા તે કોલેરાના રોગથી મૃત્યુ પામ્યા હતા

[2] કર્નલ ટૉડ જ્યારે ઉદયપુરમાં ગયા તે સમયે અમરજી મહેતા રાણાજીનો દિવાન હતો કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—'અમરજી મહેતા મારે દિવાનની પદવીને લાયક ન હોતો જે સમયે રાજનીતિજ્ઞ તથા ધર્મ-પરાયણ પાંચોલી ગુમાનાની દિવાનગીરીથી દૂર થયા તેજ સમયથી મેવાડની પ્રતિષ્ઠાપર આઘાત થયો છે મંત્રી બિહારીદાસ પાંચોલીના વંશજોની સહીવાળા તેમના અનેક લેખો કર્નલ ટૉડને મળ્યા હતા આ લેખોમાં મેવાડના ભૂત અને વર્તમાન કાળનું ચિત્ર એવી મનોહરતાથી આલેખવામાં આવ્યું છે કે અમે પણ તેમાંના કેટલાક લેખોનો ભાવાર્થ અમારા વાચક બંધુઓની જાણને માટે અત્રે આપવાની આતુરતા રોકી શકતા નથી

જ્યારે મેવાડમાં અનેક વિગ્રહો અને કલહો થઇ રહ્યા હતા તે સમયે પાંચોલીઓના હાથમાંથી મંત્રીપદ જતું રહ્યું વિગ્રહ કરનારા સરદારોમાં જેની જીત થતી તે પોતાના પક્ષના મંત્રી બનાવતા આ મંત્રીઓમાં મહેતા, ઢેબ્રા અને રાણાના દૂધભાઇ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા મનુ નગરાને મંત્રીઓના બે લપત્રો વર્ણવ્યા છે, તેપર રાણાએ કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ આથી મેવાડની દુર્દશા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઇ પાંચોલીએ એ અનેક પત્ર રાણાજી અને અમરજી મહેતાને લખ્યા હતા આ સમસ્ત પત્રો સ્વદેશાનુરાગના પવિત્ર ભાવથી પરિપૂર્ણ હતા આ પત્ર

પક્ષોવચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું ચંદાવતોએ અંબાજીની સહાયથી શક્તાવતોને પરાજિત કર્યા અને તેમની હીથા તથા સાયમારી આ બે જાગીરોમાંથી દશ લાખ રૂપિયા એકઠા કરી તેને અંબાજીની છાતીપર મૂક્યા

વાચવાથી મેવાડની ભૂત અને વર્તમાન દશા સારી રીતે અવગત થાય છે સંવત ૧૮૫૩ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૭) માં અમૃતરાવ નામના એક પાયોલીએ દેશનું અમંગળ થતું અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેણે રાણાના મંજુરનથી ચંદાવતો અને શક્તાવતોને દૂર કરીને મેવાડની સીમા બહાર રહેતા મેવાડીસરદારોને મંત્રીપદપર નિયુક્ત કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો હતો તેણે પ્રથમ પત્ર આ પ્રમાણે લખ્યો હતો

" હિંસા, દ્વેષ અને કુસંપથી દેશની પાયમાલી થાય છે તુર્કલોકોના આગમનની સાથે મેવાડમાં આ રોગ આવ્યો હતો, પરંતુ થોડા વખતમાં રાણા, મંત્રી અને સરદારલોકોના હૃદય એક થવાથી આ રોગ નિર્મૂળ થઈ ગયો હતો રાણા જયસિંહના સમયમાં આ રોગ પુન: ઉભરી આવ્યો પરંતુ તેમના પુત્ર અમરસિંહે તેનો અટકાવ કર્યો તેમણે અશાંતિ દૂર કરી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્યતંત્ર ચલાવી સારી રીતે પ્રજાપાલન કરી રાજ્યની ઉન્નતિ કરી તેમણે યોગ્ય માણસોને લાયક પદપર નિયુક્ત કર્યાં હતા પરંતુ રાણા સંગ્રામસિંહે ચંદાવતોનું રામપુર પ્રગણું લઈ લીધું આથી મેવાડની એક પ્રધાન પાંખ તૂટી ગઈ મંત્રી બિહારીદાસના પુત્ર આત્મહત્યા કરી તથા મેવાડપર અમાપ વિપત્તિઓ આવી પડી બાજીરાવે મેવાડપર આક્રમણ કર્યું જયપુરનો ઉપદ્રવ થયો, ગંગવાણામાં પરાજય થયો તથા અપાર ધનનો વ્યય થયો આ સર્વ કારણોથી રાજ્યમાં અત્યંત અશાંતિ પ્રસરી ગઈ જગતસિંહના સમયમાં પાયોલીઓની સાથે રાણાના ધાવભાઈઓએ જે શત્રુતા કરી હતી તેથી દેશવિદેશમાં તેમનું સન્માન નષ્ટ થઈ ગયું આથી સર્વ લોકો પોતે પોતાનેજ માનવા લાગ્યા મેવાડના રાજ્યમાં કોઈને પણ સુખની પ્રાપ્તિ થતી નહોતી જગતસિંહનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ પોતાના પિતાની સાથે શત્રુતા કરવા લાગ્યો તેના દુરાચરણથી શ્યામ, સોલંકી અને બીજા સરદારો પણ માર્યા ગયા આથી રાણાજીને અત્યંત કષ્ટ થયું આ સમયથી સરદારોની રાજભક્તિ લય પામવા લાગી, તેમના હૃદય માઠા કર્મોની કાલિમાથી કલંકિત થયા, તો પછી તેમનો વિશ્વાસ શી રીતે થઈ શકે ? પ્રતાપસિંહનો અભિષેક થતી વખતે મહારાજ નાથજીએ દુરાકાંક્ષા ધારણ કરી પોતાના કુટુંબીઓને મહા સંકટમાં નાખ્યા આથી શત્રુતા, સંદેહ, છળ, કપટ, વિશ્વાસઘાત ઈત્યાદિ દુરાચાર ચાર તરફ ફેલાઈ ગયા જે વખતે અમરચંદના સાહસિક આચરણે પાયોલીઓમાં પરસ્પર વિગ્રહ ફેલાવ્યો અને જ્યારે ટોપી લોકોની સાથે અમરચંદને પ્રબળ વૈર થયું, ત્યારે મેવાડને ચારે તરફથી વિપત્તિઓએ ઘેરી લીધું આ વિપત્તિઓ જોયા છતાં પણ કોઈના નેત્રો ખુલ્યા નહિ કોઈએ પણ આ વિપત્તિઓને નિવૃત્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ. લડાઈઝઘડાથી મેવાડની અત્યંત પાયમાલી થઈ પાછળથી ખુમાનસિંહ અને શક્તાવતોની વચ્ચે અધિકાર સંબંધે જે ઝઘડો થયો તેથી મેવાડની દુર્દશા ઘણીજ વધી ગઈ મહારાજ નાથજીનો ભયાનક વધ અને દેવગઢના રાજા જસવંતસિંહનો તેની સાથેનો વૈરભાવ, નામધારી રાણા રત્નસિંહનો મેવાડના સિંહાસનપરનો દાવો અને ઝાલા રઘુદેવનો ભીષણ ઉદ્યોગ ઈત્યાદિ ઘટનાથી મેવાડની ઘણી પાયમાલી થઈ વળી મહારાણાએ ભોગવિલાસમાં નિમગ્ન થઈ રાજ્યકાર્યપરની દેખરેખ છોડી દીધી, તેથી પણ ઘણો અનર્થ થયો તદુપરાંત મહારાણાના ધાવભાઈઓએ પ્રપંચ રચી રાજ્યમાં એવા અનર્થનું બીજ રોપ્યું કે તેમાંથી મેવાડ પુન: કદિ પણ મુક્ત થઈ શક્યું જ નહિ. સંવત ૧૮૨૯ માં બૂંદીના રાજાના વિશ્વાસઘાતથી રાણા માર્યા ગયા ત્યારપછી સર્વ માણસો પોતને મોટા સમજવા લાગ્યા બાળક હમીરસિંહને કોઈએ કાંઈ વિસાતમાં ગણ્યો નહિ દુષ્ટોના અત્યાચારથી રાજ્યમાં રાજશ્રીનો પડછાયોસુદ્ધાં રહ્યો નહિ હમણાં મહારાણા ભીમસિંહે સાલુમ્બ્રાસરદાર ભીમસિંહ તથા તેમના બંધુ અર્જુનજીની સલાહથી વિદેશીસેનાને પગાર આપી રાખી છે શું આથી પ્રથમના સર્વ અનર્થો દૃઢ થતા નથી ? સ્વયં મહારાણા તથા શ્રીબાઈજીરાજ (રાજમાતા) વિદેશી અને દક્ષિણીઓનો વિશ્વાસ કરીને રાજ્યના રોગમાં વૃદ્ધિ કરે છે વળી શ્રીમાનનું ચિત્ત રાજકાર્યમાં લાગતું નથી હવે શું કરવું ? હજી પણ ઉપાય છે આવો, આપણે એકપ્રાણ થઈ મંત્રીનું યથાર્થ કાર્ય કરીએ તેમ કરવાથી આપણને વિજય મળશે જો વિજય નહિ મળે તો આ વધતો રોગ રોકાઈ તો અવશ્ય જશે, પરંતુ જો હમણાં પણ લક્ષ નહિ આપવામાં આવે તો પછી આ રોગની નિવૃત્તિ મનુષ્યના સામર્થ્યની બહાર સમજજો. આ દક્ષિણીરોગ એક પ્રકારનો ઘાવ છે આવો, એનો હિસાબ ચુકવી નાખો અને એમની સાથેનો સર્વ સંસર્ગ છોડી દેવાનો યત્ન કરો, નહિ તો આપણે આ જન્મભૂમિથી સદાને માટે હાથ ધોઈને બેસીશું હાલ રાજ્યમાં ચારે તરફ સિપાઈઓનો આડંબર ચાલી રહ્યો છે મેં સર્વ બાબતોનું અવલોકન કર્યું છે અને તે મારી બુદ્ધિ અનુસાર જણાવું છું જો એમાં કાંઈ દોષ થયો હોય તો ક્ષમા કરશો આવો, આપણે ભાવીનું અવલોકન કરીએ. સરદારો સામંતો, મંત્રીઓ સભાસદો એ સર્વને એકપ્રાણ થવાની જરૂર છે આપણે એકરૂપ થઈશું તો રાજ્યનું મંગળ થશે અને તેથી સર્વનું મંગળ થશે પરંતુ વિચાર કરીને જોશો તો તમને જણાશે કે આ કાર્ય કાંઈ સાધારણ નથી. જો દેશને લાગુ પડેલો રોગ દૂર નહિ થાય તો આપણા સર્વની દુર્દશા થશે. "

એક સમયે જે મહારાષ્ટ્રીયવીરના બાહુબલથી રાજસ્થાનની સમસ્ત ભૂમિ કંપાયમાન થઇ ગઇ હતી, જેના લોભાગ્નિમા મેવાડભૂમિ બળીને ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ હતી, તે માધોજીસિંધિઆ પરલોકવાસી થયો તેની અતૃપ્ત દુરાકાંક્ષા તેની સાથેજ લય પામી રત્નોના રાશિથી જેને સંતોષ થયો નહોતો, તે આજે નગ્ન દશામા અનંતધામમા ચાલ્યો ગયો જે મસ્તક કોઇની પણ આગળ અવનત થયુ નહોતુ, તેને આજે ચિતામા ભસ્મીભૂત થવુ પડયુ અહો ! આવા દશ્યો નિત્ય જોવામા આવવા છતા પણ મોહાંધ મનુષ્યોના જ્ઞાનનેત્રો ખુલતા નથી, એ કેવી આશ્ચર્યકારક વાત છે ! આવા દશ્યો જોવા છતા પણ મનુષ્યો પરહિંસા, પરનિંદા, વિદ્વેષ, વિશ્વાસઘાત અને કૃતઘ્નતાને તિલાંજલિ આપતા નથી ! મનુષ્યનુ જીવન ક્ષણભંગુર છે કાળરૂપી સાગરમા તે એક ક્ષુદ્ર પરપોટાસમાન છે તે પળભર દૃષ્ટિગોચર થઇને પછી કોણ જાણે કયા વિલય પામી જાય છે જો આ અલ્પકાળમા કાઇ સત્કાર્ય ન કરી શકાય, તોપછી મનુષ્યના જીવનની સાર્થકતાજ શું ? એમ તો પશુઓ પણ પોતાનું ઉદર તો ભરે છે, તો પછી મનુષ્ય અને પશુમા અંતર શો ? માધોજીસિંધિઆ પોતાના સૌભાગ્યથી અતિ વિશાળ રાજ્યનો સ્વામી થયો હતો તેનું સામર્થ્ય અતિ પ્રચંડ હતુ, પરંતુ જગતની જન્મભૂમિ ઉપર તેણે શો ઉપકાર કર્યો ? જો તે પોતાના અસીમ ધનનો અને પોતાના પ્રચંડ સામર્થ્યનો સત્કાર્યમા ઉપભોગ કરત તો ભારતવર્ષની દુઃખરૂપી નિશા નિવૃત્ત થઇને શીઘ્રજ આનંદમય પ્રભાતનો ઉદય થાત જો તે સત્કાર્ય કરત તો તે મહારાષ્ટ્રીયવીરનું નામ પણ સ્વદેશભક્તોની પવિત્ર નામાવલીમા ગણાત પ્રાતઃકાળમા તેના નામનુ પણ સ્મરણ થાત, પરંતુ તે મોહાન્ધ હતો આથી મિથ્યા ગર્વથી ઉન્મત્ત થઇને તેણે ગૌરવના માર્ગમા કંટક નાખ્યા અને પોતાની અભાગિની જન્મભૂમિને દુઃખના તિમિરમય કૂપમા ડૂબાવી દીધી તેણે લોભને વશ થઇ જે અગણિત ભારતસંતાનોનો નાશ કર્યો હતો, તેથી શું ભારતવર્ષનું કિંચિત્ પણ હિત થયુ હતુ ? તેણે ક્ષણે ક્ષણે ભારતવાસીઓના ઘૃણાપાત્ર થઇ પોતાનુ જીવન વ્યતીત કર્યું અને અંતે સાનુતાપ સંસારમાથી વિદાય લીધી તેના મૃત્યુ-સમયે તેના કુટુંબીજનોસિવાય કોઇની પણ આંખમાથી તેને માટે અશ્રુનુ એક બિંદુ પણ નીકળ્યું નહોતુ તેને અનંત કાળના વિરાટ સ્વરૂપમા સમાવિષ્ટ થઇ જવાને દીર્ઘ કાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે, પરંતુ આજપર્યંત પણ ભારતવાસીઓ તેના નામપર સહસ્રશઃ ધિક્કાર આપે છે રાજસ્થાનને જે ભયંકર દીનાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ તેના કારણો તેનો અત્યાચાર પ્રચંડ લોભ અને તીક્ષ્ણ જૂલમ એ હતા આ સ્મશાનભૂમિની અગણિત ચિતાઓમાથી પ્રકૃતિદેવી કરુણામય સ્વરે દુઃખોદ્ગાર કાઢી તેના પૈશાચિક

બીજો પત્ર આ પ્રમાણે છે —

" દેશમા જે રોગનો ઉદ્ભવ થયો છે તે અસાધ્ય નથી, પરંતુ તેની યથાર્થ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ અમરસિંહે દેશનુ આરોગ્ય જાળવી ન્યાયપુરઃસર શાસન ચલાવ્યુ હતુ સંગ્રામસિંહના સમયમા એ રોગનુ આગમન થયુ જગતસિંહના સમયમા એનુ બીજારોપણ થયુ પ્રતાપસિંહના સમયમા તેને અંકુર ફુટ્યો રાજસિંહના સમયમા તેને ફળ આવ્યુ રાણા ઉરસીના સમયમા તે ફળ પાકયુ હમીરના સમયમા તે ફળને વહેંચી આપવામા આવ્યુ અને સર્વ જનને તેનો થોડો થોડો ભાગ પ્રાપ્ત થયો તથા રાણા ભીમસિંહે તે ફળ પેટ ભરીને ખાધુ આપ સૌના ગુણદોષ, સ્વાદ વગેરે સર્વ જાણી ગયા છો જો આપ હવે જાગૃતિ નહિ કરો તો અનંત કષ્ટ ભોગવવુ પડશે દેશવિદેશમા રહેનારા લોકો આપની ઘૃણા કરશે માટે અવશ્ય કરો નહિ અવ્યવસ્થાનુ સેવન કરવાથી ધર્મની સાથે રાજ્ય પણ આપના હાથમાથી ચાલ્યુ જશે રાજ્યલક્ષ્મી સદાને માટે આપને છોડી જશે "

ત્રીજો પત્ર આ પ્રમાણે છે —

"રાજમંત્રી અગ્રજી મહેતાપ્રત્યે,

દૂધનુ દહી થઇ જાય તો તેમા કાંઈ ન્યૂનાધિકતા નથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય દહીમાથી માખણ કાઢી શકે છે માખણ કાઢી છાશને ફેંકી દેવામા આવે તો કાંઈ હાનિ થતી નથી પરંતુ જો દુધ શ્યામ પડી જાય તો તેને શુદ્ધ કરવાને માટે વિશેષ બુદ્ધિની જરૂર પડે છે મેવાડરૂપી શુદ્ધ દુધની ઉપર વિદેશીઓનો શ્યામ રેખાસમાન જણાય છે, માટે પ્રાણાર્પણ કરીને પણ આ કલંકકાલિમાને દુર કરવી જોઈએ પરદેશીઓનો વિશ્વાસ કરવાથી દેશનો નાશ થશે ચંદ્રમાના વિમળ પ્રકાશને મૂકીને ' ચંદ્રજ્યોતિ ' ને ગ્રહણ કરવાથી શો લાભ ? (રાજપૂત લોકો એક પ્રકારના નીલવર્ણ પ્રકાશને " ચંદ્રજ્યોતિ " કહે છે, વાસ્તવમા એનો ખરો અર્થ ચંદ્રપ્રકાશ થાય છે) જે લોકો પાંખમાથી કબુતર ઉત્પન્ન કરવાનુ કહે છે, તેમની વાતનો કદિ પણ વિશ્વાસ કરશો નહિ. દેશવિદેશમા એવી વાત ચાલે છે કે મેવાડમા કોઈપણ ચતુર પુરુષ નથી મેવાડના યશરૂપી મંદિરને આ કાર્ય સાધારણ કલંક નથી."

કાપેલું વૃત્તાંત જગતને સંભળાવી રહી છે

માધોજીસિંધિઆનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો ભત્રીજો દોલતરાવ બળપૂર્વક સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો આ વખતે માધોજીનો કુમાર સગીર વયનો હતો તેથી દોલતરાવે સુગમતાથી પોતાના કાકાનું સિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લીધું સિંહાસનારૂઢ થતાંની સાથેજ તેણે માધોજીની વિધવા પત્નીઓની સાથે ઘોર વિગ્રહ આરંભ્યો વળી તેણે શેણવીસરદારોનો વધ કરી મહાપાપ કર્યું આ સમયે સિંધિઆના વર્તન ઉપરજ મેવાડની ઉન્નતિ વા અવનતિ નિર્ભર હતી કારણ કે સિંધિઆના પ્રતિનિધિ અંબાજીના હાથમાં આ વખતે મેવાડનું ભાગ્યચક્ર હતું માધોજીનો પુત્ર સગીર અવસ્થામાં હોવાથી અંબાજીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની ઉત્તમ સંધિ પ્રાપ્ત થઇ, પરંતુ તેની કામના સુગમતાથી સિદ્ધ થઇ નહિ કારણ કે અનેક પરાક્રમી અને બળવાન માણસોએ તેના માર્ગમાં કાંટા નાખ્યા હતા આ માણસોમાં માધોજીની વિધવા સ્ત્રીઓ લખવા દાદા ખીચીના ઠાકોર દુર્જનસાલ અને દતિયાના રાજા હતા પાછળના ત્રણે જણે માધોજીની વિધવા પત્નીઓનો પક્ષ ગ્રહણ કરી પ્રાણાંતસુધી તેના શત્રુની સામે લડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રથમ તો મેવાડમાંથી અંબાજીનું આધિપત્ય નષ્ટ કરવાને માટે લખવા દાદાએ મેવાડના રાણાપર એક ગુપ્ત પત્ર મોકલ્યો અને તેમને જણાવ્યું કે—'આપ અંબાજીની વાત કિંચિત્ પણ લક્ષમાં લીધા વિના એના પક્ષના માણસોને રાજસભામાંથી દૂર કરો" પૂર્વે જે [1]શેણવીસરદારોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે સર્વ લખવા દાદાના પક્ષના હતા મેવાડમાં તેમની ઘણી ભૂમિ હતી લખવા દાદાને પોતાનો પ્રતિપક્ષી થયેલો જોઇને તરતજ અંબાજીએ પોતાના પ્રતિનિધિ ગણેશપંતને લખી જણાવ્યું કે શેણવીબ્રાહ્મણોની સર્વ ભૂમિ છીનવી લ્યો આ આજ્ઞા મળતાંજ ગણેશપંતે રાણાના મંત્રીઓ અને સામંતોને બોલાવીને તેમની સાથે આ સંબંધે મસલત કરી રાણાના સામંતોએ તથા મંત્રીઓએ બહારથી તો ગણેશપંતની હામાં હા મેળવી પરંતુ ગુપ્ત રીતે તેની વિરુદ્ધ પ્રપંચ રચવા માંડ્યો તેમણે ગુપ્ત રીતે શેણવીસરદારોને આ ગુપ્ત પત્ર મોકલ્યો અને તેમને જણાવ્યું કે—'જો આપ લોકો સેનાસહિત જાવદમાં જઇ ગણેશપંતપર આક્રમણ કરો તો અમે આપને સહાય કરવાને તૈયાર છીએ' આ સમાચાર મળતાંજ શેણવીસરદારોએ સેનાસહિત કૂચ કરી આ તરફ ગણેશપંતે તેમનો પ્રયત્ન વ્યર્થ કરવાને માટે પોતાની વિશાળ સેના સજ્જ કરી અને તેણે પણ જાવદ તરફ કૂચ કરવા માંડી સાના નામના સ્થાન આગળ ઉભય દળો સામસામે ખડાં થઇ ગયાં યુદ્ધ થવા લાગ્યું ગણેશપંત પરાજિત થયો અને તેની સેના રણભૂમિમાંથી નાસી ગઇ તેની પુષ્કળ તોપો અને બંદુકો વિજયી શેણવીઓને હસ્તગત થઇ હવે ચંદાવતલોકોએ ગણેશપંતને સહાય કરવાનું વચન આપી તેને પુનઃ ઉત્તેજિત કર્યો આથી તે પોતાની છિન્નભિન્ન થઇ ગયલી સેનાને પુનઃ એકત્રિત કરવા લાગ્યો અને દુર્ભાગ્યરૂપી નદીની ગતિ રોકવાને માટે તે પુનઃ સમરભૂમિમાં આવ્યો ચંદાવતોની ઉપર ભરોસો રાખીને તે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો હતો પરંતુ તેને ચંદાવતોએ સહાય કરી નહિ પ્રપંચી ચંદાવતોએ તેને દગો સહાય કરવાનું તો દૂર ગયું પરંતુ ઉલટા તેઓ તેની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા લાગ્યા ગણેશપંત બીજી વાર હારીને હમીરગઢમાં નાસીને ભરાઇ બેઠો ચંદાવતોએ તેના શત્રુઓની સાથે મળી પંદર હજાર સૈનિકોની સાથે હમીરગઢપર ઘેરો ઘાલ્યો આ ભયંકર વિપત્તિમાંથી પોતાની રક્ષા કરવાને માટે તેજસ્વી ગણેશપંતે પરમ સાહસ અને ભીષણ પરાક્રમસહિત પોતાના શત્રુઓની સામે નવ વખત યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ તેનો સર્વ પરિશ્રમ વિફળ ગયો હમીરગઢના રાણા ધીરજસિંહના બે પુત્રો પણ આ ભયંકર સંગ્રામમાં માર્યા ગયા હતા

અંબાજીએ આ મહાવિપત્તિમાંથી ગણેશપંતને થોડાજ વખતમાં છોડાવ્યો સુબેદારે તેને સંકટમાં ફસાયેલો જોઇ બાળાબરાવ કદમ નામના એક સેનાપતિને થોડા ઘોડેસ્વારોની સાથે મોકલી આપ્યો આ લોકોની સહાયથી તે વિપત્તિમાંથી મુક્ત થયો અને અજમેર તરફ ચાલ્યો તે થોડે દૂર ગયો હશે એટલામાં મૂસામૂસી નામના સ્થાનમાં શત્રુઓએ તેને પુનઃ ઘેરી લીધો ઉભય દળોવચ્ચે દારુણ સંગ્રામ થવા લાગ્યો ચંદાવતો રણોન્મત્ત થઇ જીવને સાટે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમના ભીષણ અને ભયંકર આક્રમણથી ગણેશપંતની

[1] મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણો ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત છે શેણવી, પૂર્વ અને માર્દેત. ઉપર્યુક્ત લખવા દાદા 'બાલોબા તાત્યા જીવબા દાદા, શિવાજી નાના, લાલાજી પંડિત તથા યશવંતરાવ ભાઉ, આ સમસ્ત જણ શેણવી જાતિના હતા.

સેના પાછળ હટવા લાગી વિજયલક્ષ્મી સુવર્ણનો મુકુટ ચંદાવતસેનાપતિના મસ્તકપર પહેરાવવા જતી હતી, એટલામા તેમના શત્રુઓના દળમાનો એક સૈનિક પોતાની ઘોડીને નાસી જતી જોઈ તેને પકડવાના ઉદ્દેશથી 'નાસી જાય છે, નાસી જાય છે" એમ પોકારવા લાગ્યો થોડા વખતમા તે ઘોડી પકડાઇ, ત્યારે ઘણા માણસો "મળી ગઇ, મળી ગઇ" એવો ધ્વનિ એકસાથે કરવા લાગ્યા. ચદાવતોએ જ્યારે આ ધ્વનિ સાભળ્યો, ત્યારે તેમના મનમા સદેહ ઉત્પન્ન થયો. "મળી ગઇ" એ શબ્દ સાભળી તેઓ સમજ્યા કે અમારી સેના શત્રુઓની સાથે મળી ગઇ છે આ અમૂલક સદેહ ઉત્પન્ન થતાની સાથેજ ચંદાવતો રણમા પીઠ બતાવી ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા તેમને નાસતા જોઇને શત્રુઓએ તેમની પૂઠ પકડી અને જે પકડાયા તેમનો તત્કાળજ વધ કર્યો આ પ્રકારે સિંધીસેનાનો જમાદાર ચદન માર્યો ગયો અને ઇતર અનેક અમલદારો માર્યા ગયા તથા ઘાયલ થયા નાઠેલા રાજપૂતો શાહપુરમા જઇ પહોચ્યા [1]દેવગઢના ઠાકોરે શાહપુરનુ દ્વાર ખોલી તે સર્વને આશ્રય આપ્યો. મુસામુસીના યુદ્ધમા ચદાવતોનો ભયકર રીતે પરાભવ થયો શક્તાવતસરદારોના પક્ષના ભટ્ટકવિઓ ચદાવતોના આ પરાજયના ગીત અત્યત ઉત્સાહપૂર્વક ગાવા લાગ્યા જો કે અબાજીના પ્રતિનિધિ ગણેશપતને આ યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો, તોપણ તેનો આગલો મોભો હવે મેવાડમા રહ્યો નહિ રાજપૂતસરદારો ગણેશપતને દુર્બળ થયેલો જોઇ તેની દૃષ્ટિની સામેજ પોતાની ભૂમિ લેઇ લેવા લાગ્યા આ ઉત્તમ સધિનો લાભ લઈ રાણાજીએ પણ મેવાડની ઉપજ પુષ્કળ વધારી લીધી

જે દિવસે મુસામુસીના સમરમા નાના ગણેશપતને વિજય મળ્યો, તેજ દિવસથી ઉત્તર હિદુસ્થાનમા સિધિઆનુ પ્રતિનિધિપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અબાજી તથા લખવા દાદા વચ્ચે ભયકર ઝઘડો ઉત્પન્ન થયો આ ભયકર ઝઘડાનુ નાટક મેવાડની રગભૂમિ ઉપરજ થવા લાગ્યુ જે મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડભૂમિનુ પુષ્કળ રક્ત ક્રૂરતાથી ચૂસી લીધુ હતુ, તેનીજ સામે લખવા દાદાએ શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યાં, તેથી મેવાડના સરદારો તેના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેના પક્ષમા ભળી ગયા તેમને ખબર મળી કે અબાજીની સેના હમીરગઢમા છે આથી લખવા દાદાએ હમીરગઢપર ઘેરો ઘાલ્યો અને કોટ તોડવાને માટે તોપનો અવ્યાહત મારો ચલાવ્યો બે હજાર ગોળા વાગવાથી કોટનો એક ભાગ તૂટી ગયો આથી લખવા દાદા ઉત્સાહિત થયો અને તે તૂટેલા ભાગમાથી શહેરમા પ્રવેશ કરવાને ઉદ્યુક્ત થયો, પરંતુ એટલામા બાલારાવ ઈંગલે, બાપુ સિંદે તથા યશવતરાવ સિંદે પોતપોતાની સેના લઇ અબાજીને સહાય કરવાને માટે ત્યા આગળ આવી પહોચ્યા કોટાના જાલિમસિંહે પણ અબાજીને સહાય કરવાને માટે પોતાની એક ગોલંદાજ સેના મોકલી હતી અબાજીનો પુત્ર સર્વ સેનાનો વડો સેનાધિપતિ હતો નવી આવેલી વિશાળ સેનાના સમાચાર મળતા લખવા દાદાએ પોતાની સેનાને ત્યાથી પાછી હઠાવી અને પોતાના સહાયક સેનાની સાથે ચિતોડની ખાઇ આગળ છાવણી નાખી આ તરફ ગણેશપત અરક્ષણીય હમીરગઢને છોડી ગોસૂદ નગરમા નવીન સેનાસહિત જઇ પહોચ્યો અહીં આ બેરીસ નદીના ઉભય કિનારા પર સામસામા શત્રુદળ ઉભા રહ્યા અને તોપ લગાડી યુદ્ધને માટે સજ્જ થયા, પરતુ આ વખતે સેનાના પગારના સબધમા ગણેશપત તથા બાલારાવ ઇગલેની વચ્ચે ઝઘડો ઉત્પન્ન થવાથી સગ્રામમા વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયુ આ ઝઘડાનો કાઇ પણ નિર્ણય થયો નહિ અને ગણેશપત તે સ્થાન છોડી સગાનેર નામના ગામમા ચાલ્યો ગયો આ ગૃહકલહની વાત સાભળી આપણા હૃદયમા એકાએક એવી શકાનો સચાર થાય છે કે મહારાષ્ટ્રીઓની સેના પરસ્પર લડી હશે અને રાજપૂતોએ તેમા પ્રવેશ કરી મહારાષ્ટ્રીઓનો સહાર કર્યો હશે, પરતુ આ સબધે ઇતિહાસ ગભીર વાણીથી કહે છે કે—"સાધારણ ક્ષુદ્ર ઝઘડાને લીધે એકબીજાથી પૃથક્ થઇને શત્રુઓને પ્રબળ થવા દેવાની રાજનીતિ મહારાષ્ટ્રીઓ શીખ્યા નથી"

ગણેશપત ત્યાથી ચાલ્યો ગયો ત્યારપછી ઉભય દળો યુદ્ધને માટે સજ્જ થયા, પરતુ ચતુર બાલારાવ ઈંગલે આ સમયે યુદ્ધ કરવાને સમત થયો નહિ તેણે જણાવ્યુ —"ગોગુન્ડાના ઉપદ્રવમા લખવા

૧ દેવગઢના ઠાકોરની સાથે કર્નલ ટૉડને પરમ મિત્રતા હતી તેઓ જણાવે છે કે—"આ ઠાકોર છ ફીટ ઉચા હતા તેઓ જેવા ઉચા હતા તેવુજ તેમનુ અગ પણ હૃષ્ટપુષ્ટ હતુ તેમનુ અગ અત્યત બળવાન અને મજબૂત હતુ તેમના પિતા તેમના કરતા પણ અર્ધ ફુટ ઉચા હતા સાત ફીટ (બાપ પાચ હાથ) ઉચો માણસ તો નિસદેહ એક વિરાટ પુરુષ સમાનજ ગણાય તેઓ ૨૨ વર્ષની વયે મરણ પામ્યા હતા"

દાદાએ મારા પ્રાણનુ સરક્ષણ કર્યું હતુ, તેથી મારે લખવા દાદાની સામે શસ્ત્ર ઉપાડવા નથી ” ઇંગ્રેજે અહીં આ યુદ્ધ ન કર્યુ તેનુ એક બીજુ કારણ પણ જણાવવામા આવે છે એમ કહેવાય છે કે આ વખતે તેની પાસે દ્રવ્યની ઘણી તગી હતી લખવા દાદાએ આ તગી નિવૃત્ત કરવાનુ વચન આપ્યુ, તેથી ઉભય પક્ષોવચ્ચે સધિ થઇ ગઈ ઉક્ત ઉભય સરદારોએ સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા, એટલે તરતજ સગ્રામની તૈયારી બધ થઇ ગઇ લખવા દાદા પોતાને નિર્વિઘ્ન સમજી પરમ પ્રસન્ન થયો થોડા સમયપર્યંત ઉભય દળો શાત રહ્યા, પરતુ અબાજીએ શીઘ્ર આ શાતિનો ભગ કરી ઉભય દળોને પુન રણરગથી ઉન્મત્ત કરી દીધા ગણેશપતને સહાય કરવાને માટે તેણે સધર્લેંડ નામના એક અગ્રેજ સૈનિકને પુષ્કળ સૈનિકો અને તોપોની સાથે મોકલ્યો, પરતુ કાઇક કારણથી ગણેશપત આ સહાયથી વચિત રહ્યો પછી તેણે જ્યૉર્જ ટૉમસ નામના એક પ્રસિદ્ધ યુદ્ધવિશારદ અગ્રેજ સેનાપતિની સહાય માગી આ વીરની સહાય પ્રાપ્ત થતા અબાજીનો પ્રતિનિધિ ગણેશપત લખવા દાદાની સામે થયો ઉભય સરદારો બુનાસ નદીના દક્ષિણ [1]તટપર પોતાની સેના સજ્જ કરી યુદ્ધને માટે તૈયાર થયા વર્ષાઋતુમા લગભગ ૭ અઠવાડીઆ સુધી ઉક્ત સ્થાને તેમની છાવણી રહી અત્યારસુધી રાણા, તેમના સરદારો તથા પ્રજાએ કેવળ લખવા દાદાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો પરતુ આ સમયે તેઓ બન્ને પક્ષમા ભળવા લાગ્યા, કારણ કે ઉભયપક્ષ તેમનુ સન્માન કરતા હતા

ગણેશપત કોઇની સહાય પ્રાપ્ત ન કરી શકે એટલા માટે ખીચીનો રાજા દુર્જનસાલ મેવાડના સરદારો તથા ૫૦૦ સ્વારોની સાથે તેની છાવણીની ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો, પરતુ સાહસિક ટૉમસે તેનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ કર્યો અને તે શાહપુરથી નવી સેના લઇ ગણેશપતની સન્નિધ પહોચી ગયો થોડા દિવસ પછી તે લખવા દાદાને ઘેરવાને માટે મુખ્ય સેનાને છોડી પોતાના ગોલદાજોની સાથે બુનાસ નદી તરફ ચાલ્યો, પરતુ તેની કામના પરિપૂર્ણ થઈ નહિ લખવા દાદાની સાથે યુદ્ધનો પ્રારભ થવાનોજ હતો, એટલામા એક પ્રચડ વાવાઝોડુ થયુ અને મુસળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો આ ભયકર વાવાઝોડાથી તથા મુસળધાર વરસાદથી ટૉમસની સેના છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ અને શાહપુર દુર્ગ કે જ્યા તેનો મુકામ હતો, તે એકદમ નિષ્ક્રમ થઇ ગયો [2]આ સમયે મેવાડના સરદારોની સહાયથી લખવા દાદાએ ટૉમસની નાસતી સેનાનો પૂઠ પકડી અને તેને સપૂર્ણ રીતે દલિત કરીને તેની ૧૫ તોપો તથા અસખ્ય અસ્ત્રશસ્ત્રો લઇ લીધા આ સમયપૂર્વે શાહપુરના રાજાએ ગણેશપતને સહાય કરી હતી, પરતુ આ વખતે તેણે ગણેશપતના દુર્ભાગ્યથી પોતાના શત્રુઓની સાથે વેર થવાના ડરથી તેને સહાય કરી નહિ હવે ગણેશપત નિરુપાય થઇ સગાનેર તરફ નાસી ગયો મેવાડના સરદારોએ તેના પ્રચડ શત્રુ લખવા દાદાને સહાય કરી અને તેની સપૂર્ણ પાયમાલી કરી આથી ગણેશપતને અત્યત ક્રોધ ચઢ્યો મેવાડના સરદારોની કૃતઘ્નતા વિષે તે જેમ જેમ અધિક વિચાર કરતો, તેમ તેમ તેનો ક્રોધ અધિક વૃદ્ધિગત થતો હતો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે -“જો અવસર મળશે તો હુ આ દુષ્ટ સરદારોપર સપૂર્ણ વેર વાળીશ ” વેર લેવાનો પ્રસગ તેને શીઘ્ર પ્રાપ્ત થયો વર્ષાઋતુ વ્યતીત થઈ ગઇ શરદ્ઋતુના તીક્ષ્ણ તાપથી માર્ગો અને વાટો શુષ્ક થઇ ગયા ગણેશપતને અબાજી તરફથી સહાય મળવાથી તેણે લખવા દાદાની સામે યુદ્ધ કરવાની પ્રચડ તૈયારી કરી જે ક્રોધાગ્નિ અત્યત પ્રચડ જ્વાળાસહિત તેના રોમરોમમા પ્રદીપ્ત થઈ રહ્યો હતો, તેને શાત કરવાને માટે તથા પોતાની કઠોર પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરવાને માટે તે મનુષ્યવધ અને લૂટફાટ વગેરે સર્વ ભયકર કર્મો કરવાને પ્રવૃત્ત થયો અરવલ્લી પર્વતમાળાની તળેટીમા ચદાવતસરદારોની જે જાગીરો હતી, તેમા વસતા લોકોપર ભીષણ અત્યાચાર કરવાનુ કામ ગણેશપતે શરૂ કર્યું તેના કઠોર વર્તનથી સહસ્રાવધિ ઘરો એકદમ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયા, અસખ્ય નરનારીઓ મૃત્યુને આધીન થયા

૧ શાહપુરની દક્ષિણે ૧૦ માઇલપર અમલી નામના નગરમા લખવા દાદાની અને ઉક્ત ઉભય નગરોની વચ્ચે ઝેરા નામના સ્થાનપર ગણેશપતની છાવણી પડી હતી

૨ સવત ૧૮૫૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૦) મા આ ઘટના બની હતી લખવા દાદાએ આ સમયે શાહપુરના રાજાને જિહાજપુર પરગણુ આપ્યુ હતુ એમ કહેવાય છે કે રાણાએ ગુપ્ત રીતે શાહપુરના રાજા પાસેથી બે લાખ રૂપિઆ લઇને તેને આ કાર્યમા સમતિ આપી હતી.રાણાના આ આચરણથી લખવા દાદા અને મેવાડના સરદારો તેમના પર અત્યત અપ્રસન્ન થયા

અને અગણિત ગૃહસ્થોની સંપત્તિ લૂંટાઈ ગઇ આટલાથી પણ પાર આવ્યો નહિ જે લોકોએ આ નિષ્ઠુર મહારાષ્ટ્રીયસેનાપતિના પશુતુલ્ય વર્તનથી કોઇપણ પ્રકારે પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા, તેઓ પણ કોઈ રીતે તેના ક્રોધાગ્નિમાંથી મુક્ત થઇ શક્યા નહિ ગણેશપંતે તેમનાપર કઠોર કર લગાડી દઇ તેમને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી આ તરફ ટૉમસે પણ દેવગઢ અને અમાઇતપર ઘેરો ઘાલી ત્યાંના રાજા પાસેથી બળાત્કારે કર લીધો વળી તેણે કાશીતન તથા લુસાની, એ બે દુર્ગોને પણ પોતાના અધિકારમાં લીધા લુસાનીના નાગરિકોએ પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને માટે ભારે વીરતા પ્રકાશિત કરી, તેથી વિજયી ટૉમસે તે નગરનો સંપૂર્ણ નાશ કરી નાખ્યો જય ઉપર જય પ્રાપ્ત કરીને કઠોરતાની પરાકાષ્ઠા બનાવી જે વખતે ગણેશપંત રુધિરની નદીમાં તરી રહ્યો હતો, તે વખતે સિંધિઆએ અંબાજીને બરતરફ કરી તેના પદપર લખવા દાદાને નિયુક્ત કર્યો [1] અંબાજીની સમસ્ત આશા લોપ થઈ ગઇ તેણે ગર્વિત થઇને શેણવીસરદારોનો નાશ કરવાની ઈચ્છા કરી હતી, તેજ સરદારોએ તેનો અધઃપાત કર્યો અંબાજીનો અધઃપાત થતાં તેના પ્રતિનિધિ ગણેશપંતે મેવાડના જે જે કિલ્લા તથા નગરો તેના અધિકારમાં હતા તે સર્વ પાછા આપી દીધા આ પ્રકારે બે હિંદુવીરોનો પ્રચંડ ઝઘડો શાંત થયો, પરંતુ તેથી મેવાડને કાંઈ લાભ થયો નહિ મેવાડની દુર્દશા તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થવા લાગી મેવાડને માટે નવીન સંકટનો આ સમય હતો, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે કારણ કે આજ સમયથી સિંધિઆ મેવાડને પોતાનું રાજ્ય માનવા લાગ્યો.

નવીન પ્રતિનિધિ લખવાદાદા સિંધિઆના તરફથી પ્રચંડ સેના લઇને મેવાડમાં આવ્યો મેવાડમાં તે શામાટે આવે છે તે કોઇ સમજી શક્યું નહિ સિંધિઆના પ્રતિનિધિને આવતો જોઈ મેવાડવાસીઓના હૃદય કંપાયમાન થવા લાગ્યા અગરજી મહેતાને પુનઃ મંત્રીતરિકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો અને ચંદાવત લોકો પુનઃ પોતાની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી રાણાના સલાહકાર થયા લખવા દાદાએ છ લાખ રૂપિયા એકઠા કરવાને માટે હતભાગી શાહપુરરાજ પાસેથી તેનું નવીન પ્રાપ્ત કરેલું જિહાજપુર પ્રગણું છીનવી લીધું અને તેમાંના ૩૬ નગરોને ગીરો મૂકી દીધા જિહાજપુરને હસ્તગત કરવાની ઇચ્છા જાલિમસિંહને દીર્ઘકાળથી હતી અને તેનાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે તેણે અનેક વાર પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા, પરંતુ તેનો એક પણ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ તથાપિ હજી તેણે જિહાજપુર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છોડી નહોતી આશાથી ઉલ્લસિત થઇને તે તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્તમ સંધિની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો આ સમયે તેને તે સંધિ પ્રાપ્ત થઈ તો શું હવે તે નિશ્ચિંત રહી શકે? આ લખવા દાદા તે પ્રગણું ગીરો મૂકવાને તૈયાર થયો હતો ગીરો મૂકેલી ચીજ એક વખત શાહુકારની પોતાની થઈ જાય છે, તો શું જાલિમસિંહ આવો સુયોગ હાથથી જવા દે? તેણે તુરતજ લખવા દાદાની માગેલી રકમ આપી અને જિહાજપુર પ્રગણું હસ્તગત કરી લીધું છ લાખ રૂપિયા લેવા છતાં પણ લોભી લખવા દાદાનું હૃદય શાંત થયું નહિ તે મેવાડના રાણા પાસે બીજા ચોવીસ લાખ રૂપિયા માગવા લાગ્યો રાણા આ રૂપિયા આપે એવો સંભવ નહિ હોવાથી તે સ્વયં આ રૂપિયા બળાત્કારે એકત્રિત કરવા લાગ્યો યમદૂતોની પેઠે મરાઠાસૈનિકો મેવાડના ગામે ગામ અને નગરે નગર ફરી વળ્યા અને તેમણે ચોવીસ લાખ રૂપિયા એકઠા કરી લીધા હવે લખવા દાદા પ્રસન્ન થયો થોડા વખતને માટે તેનો લોભ શાંત થયો તેણે યશવંતરાવ ભાઉ નામના એક માણસને પોતાનો સહાયક નિયત કર્યો અને તેને મેવાડમાં મૂકી પોતે જયપુરમાં ગયો આ સમયે ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજોનો પગપેસારો ધીમેધીમે થતો હતો આથી સર્વ રાજાઓ અંગ્રેજોની રણનીતિ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા આ રણનીતિને સફળ થયેલી જોઇ રાજમંત્રી અગરજીના સહાયક મંત્રી મૌજીરામને પણ તે અનુસાર કાર્ય કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઇ, પરંતુ પગારદાર વિદેશીસેના અને પુષ્કળ ગોળદારૂ રાખવામાં આવે તો તેમાં અત્યંત દ્રવ્યની આવશ્યકતા હતી વળી રાજ્યની મહેસુલ એટલી થોડી આવતી હતી કે તેની સહાયથી આ મોટો ખર્ચ નિભાવી શકાય એમ નહોતું આથી સરદારોના તરફથી થોડી ઘણી સહાય પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી મૌજીરામે તેમના પર પત્ર લખ્યા, પરંતુ સામંતો એવા નિરંકુશ હતા કે તેમણે આ પત્ર પ્રાપ્ત થતાંજ ઉક્ત મંત્રીને કેદ

[1] બાળોબા તાત્યા અને બક્ષી નારાયણરાવ આ વખતે સિંધિઆના દિવાન હતા આ ઉભયનો જન્મ શેણવી કુળમાં થયો હતો આ પરથી સહજ અનુમાન થઇ શકે છે કે તેમણે પોતાના જાતિબંધુ લખવા દાદાને સહાય કરવાને મહાન પ્રયાસ કર્યો હશે.

કર્યો સતીદાસને તેની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઇ ચદાવતોના ડરથી શિવદાસ કોટામા જઇ રહ્યો હતો, તેને ત્યાથી બોલાવવામા આવ્યો, પરતુ ચદાવતો બળવાન થઇ, પોતાના પૂર્વપદોપર વિરાજમાન થઇ રાજભૂમિનો અધિકાર નિર્વિઘ્ને ભોગવવા લાગ્યા

ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૨ મા ઇંદોરની વિશાળ સમરભૂમિમા તે પ્રદેશના મહારાષ્ટ્રીયસામ્રાજ્યને માટે પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને સિંધિઆના જે દોઢ લાખ માણુસો એકત્રિત થયા હતા, તેમણે હોલ્કરના મસ્તક-પરથી ગજમુકુટ ઉતારી લીધો હોલ્કરની રાજધાની શત્રુઓને હસ્તગત થઈ, પુષ્કળ હાથી, ઘોડા, બદુક, તલવાર વગેરે વસ્તુઓ તેમના હાથમા ગઈ અતે હોલ્કર નિરુપાય બની મેવાડ તરફ નાઠો પરતુ ત્યા પણ તેનો ઉદ્ધાર થયો નહિ વિજયી સિંધિઆની જયોન્મત્ત સેનાએ મેવાડમા પણ તેની પૂઠ પકડી આ વખતે સદાશિવરાવ અને બાલારાવ, સિંધિઆના મુખ્ય સેનાધિપતિઓ હતા હોલ્કર મેવાડ તરફ નાસતો નાસતો રતલામના કિલ્લામા આવ્યો અને તેને લૂટી લીધો વળી તેણે શકતાવતોના મુખ્ય સ્થળ ભેદરદુર્ગને ઘેરો ઘાલ્યો અને ત્યાથી પણ ખડણી માગવા લાગ્યો શકતાવતો ભયથી અત્યત વ્યાકુળ થયા મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમાથી મુકત થવાનો કાંઈ પણ ઉપાય તેમને જડયો નહિ આ સમાચાર અલ્પ કાળમા મહા-રાણાના સાભળવામા આવ્યા રાણાજીને સદેહ ઉત્પન્ન થયો કે ભેદર પછી તત્કાળ મહારાષ્ટ્રીઓ ઉદય-પુરને ઘેરો ઘાલશે તો પછી તેમના ક્રોધ અને લોભથી તેની રક્ષા કોણ કરશે? તેમણે પોતાની રક્ષાનો ઉપાય શોધવા માડયો, પરતુ રાણાજીને આ વિષે કાઇ પરિશ્રમ કરવો પડયો નહિ, કારણ કે હોલ્કરે સિંધિઆએ પોતાની પૂઠ પકડી છે એ વાત સાભળતાંજ ભેદરદુર્ગપરનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો ઇશ્વરકૃપાથી ભેદર નગરી મહાસકટમાથી બચી પોતાની આશા પૂર્ણ નહિ થવાથી હોલ્કર હતાશ થઇ પુણ્યતીર્થ નાથદ્વારા[1] પહોચ્યો, પોતાનો ઉદ્દેશ પાર નહિ પડવાથી તે અત્યત મર્મપીડિત થયો હતો, તોપણ તેણે ધૈર્યવાન અને સહનશીલ બની હૃદયમા પ્રદીપ્ત થયેલા ચિંતાગ્નિને દબાવી રાખ્યો, થોડીવારમા તેનું ધૈર્ય ખૂટી ગયુ અને હૃદયમા રહેલો દુખાગ્નિ એકદમ ભડકી ઉઠયો આ અગ્નિની ભયકર જ્વાળાથી હોલ્કરનુ ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયુ નાથદ્વારાના પવિત્ર મદિરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પવિત્ર મૂર્તિને તેણે શતશ ધિક્કાર આપ્યા અને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને દુર્વચનો કહેવા લાગ્યો વળી તેણે ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કરી નાથદ્વારાના પુરોહિત તથા પૂજારીઓની પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા ખુચવી લીધા જેણે તેની ઇચ્છાનો અવરોધ કર્યો તેનાપર તેણે અત્યત અત્યાચાર કર્યા તે પૂજારીઓને પકડીને પોતાના શિબ-રમા લઇ ગયો અને જ્યાસુધી તેમણે પૈસા આપ્યા નહિ, ત્યાસુધી તે તેમને સતત સતાવતો રહ્યો

નાથદ્વારાના પ્રધાન પૂજારી દામોદરે ધાર્યુ હતુ કે હોલ્કર હિંદુ છે તેથી તે દેવતા અને દેવભૂમિ પર આવો અત્યાચાર કરશે નહિ પરતુ થોડીવારમાજ તેની આ ધારણા ખોટી પડી અને તેણે જાણ્યુ કે હવે નાથદ્વારા નિરાપદ નથી જો કોઇ દુષ્ટ અહી આ આવશે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનુ અપમાન કરશે અને પૂજારીઓ તથા યાત્રાળુઓપર અત્યાચાર કરશે, માટે હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની મૂર્તિને એકાદ સુર-ક્ષિત સ્થળે લઇ જવી જોઇએ દામોદરે નાથદ્વારાના ઠાકોર કોટારિયાસરદારની સલાહ લીધી અને તેઓ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે દેવમૂર્તિને રાખવાને માટે માત્ર ઉદયપુરજ નિરાપદ સ્થાન છે ત્યારપછી દામોદર દેવભોગ્ય સર્વ દ્રવ્યાદિસહિત દેવમૂર્તિને ઉદયપુરમા મૂકવાને માટે ગયો કોટારિયાસરદાર વીસ સ્વારોને પોતાની સાથે લઇ અતિ દુર્ગમ અને ઘાડા જગલોમા થઇ તેને નિર્વિઘ્ને રાજધાનીમા પહોચાડી ગયો જે વખતે કોટારિયાસરદાર આ કાર્ય સમાપ્ત કરીને પોતાના નગરની છેક નિકટ આવી પહોચ્યો તે સમયે હોલ્કરના થોડા સિપાઇઓએ તેની ગતિ રોકીને કહ્યુ –"તમે તમારા ઘોડા અમને આપો, નહિ તો તમને શિક્ષા કરવામા આવશે " શુ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો વશજ માત્ર થોડાક મહારાષ્ટ્રીયચોરોની ભ્રુકુટી જોઇને ભીતિ પામશે? શુ સિંહના ઉચ્ચકુલમા જન્મીને કોઇએ શૃગાલને પોતાનુ મસ્તક નમાવ્યુ છે? હોલ્કરના સિપાઇઓના આ અપમાનકારક વચનો સાભળી કોટારિયાસરદારને અત્યત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેણે તત્કાળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે –" પ્રાણ જવાના હોય તો ભલે જાઓ, પરતુ આ નીચ લોકોને ઘોડા આપીને હું કદિપણ અપમાન સહન કરીશ નહિ " આ પ્રતિજ્ઞાનુ તેણે યથાર્થ રીતે પાલન કર્યુ

[1] ઉદયપુરની ઉત્તરદિશામા ૨૫ માઈલના અતરપર નાથદ્વારા આવેલુ છે આગળ નાથદ્વારાનુ વિશેષ વર્ણન કરવામા આવશે

તેણે પોતાના અશ્વપરથી નીચે ઉતરી હાથમા નગ્ન તલવાર પકડી અને પોતાના સ્વારોને પણ તેમ કરવાની આજ્ઞા કરી પછી તેઓ સર્વ પોતાના શત્રુઓની ઉપર તૂટી પડયા અને તેમની સાથે લડતા લડતા પ્રાણાર્પણ કર્યું કોઠારિયાના ચૌહાણરાજપૂતોની વીરતા તથા નીડરતાના અનેક પ્રમાણો મેવાડના ઇતિહાસમા ઉપલબ્ધ થાય છે કોઠારિયાસરદારનુ મૃત્યુ થતા શ્રીનાથદ્વારાનુ રક્ષણ કરી શકે એવો કોઈપણ વીર રહ્યો નહિ હિંદુકુલકલંક હોલ્કરે તે અરક્ષિત તીર્થક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરી ત્યાની સર્વ સંપત્તિ લૂંટી લીધી. તે નરાધમે દેવસંપત્તિ લૂટવામા પણ ત્રુટિ કરી નહિ તેના પૈશાચિક અત્યાચારોથી નાથદ્વારાના લોકો અત્યંત દુખી થયા અને તે નગરને છોડીને નાસી ગયા આથી તે પવિત્ર સ્થાન શીઘ્ર સ્મશાન સમાન ભયંકર બની ગયુ. વિષ્ણુભક્ત અને શુદ્ધહૃદયના યાત્રાળુઓના આવાગમનથી જે સ્થાન નિરંતર પરમ સુંદર જણાતુ હતુ, વૈષ્ણવોના સુંદર ભજનોથી જે સ્થાન ગુંજી રહેતુ હતુ, તે આ વખતે નિર્જન બની ગયુ, આ વખતે તેની શોચનીય સ્થિતિ થઇ ગઇ

ઉદયપુરમા પહોચ્યા પછી પણ મુખ્ય પૂજારી દામોદર નિશ્ચિતતાપૂર્વક પૂજાપાઠમા ચિત્ત રોકી શક્યો નહિ પ્રમાદી રાણાની રાજધાનીમા તેને વિઘ્નો ઘેરી લાગ્યા આથી છ માસ પછી તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પવિત્ર મૂર્તિને લઇ ગસિયર નામની શૈલમાલાપર ચાલ્યો ગયો અને ત્યા તેણે એક મંદિર બંધાવ્યુ આ મંદિરની દિવાલો અત્યંત ઉચ્ચ અને દૃઢ હતી, તેથી તે ત્યા નિર્વિઘ્ને રહેવા લાગ્યો, પરંતુ ધીમે ધીમે તેના જાણવામા આવ્યુ કે કેવળ બ્રહ્મતેજના પ્રભાવથીજ દેવતાની રક્ષા થઇ શકતી નથી અથી હવે તેણે ખડ્ગબળ ઉપર આધાર રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હવે તે હાથ તલવાર અને અસ્ત્રશસ્ત્રોવતી તસ્કરોના આક્રમણથી દેવની રક્ષા કરવા લાગ્યો થોડા વખતમા ચાળીસ સ્વારો દામોદરના દલમા આવી મળ્યા, આ વિષ્ણુપરાયણ ધર્મવીરોની સાથે ગસિયરપ્રદેશપરથી નીચે ઉતરીને દામોદર પોતાના તાબાના સર્વ વિષ્ણુધામોની સંભાળ રાખતો હતો

સિંધિઆના વિકટ ભયથી હોલ્કરને ક્યાય પણ શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નહોતી નાથદ્વારાની સંપત્તિ લૂટી લઇને તે બનેડા તથા શાહપુરમાથી દ્રવ્ય લૂટીને અજમેર પહોચ્યો અજમેરમા ખ્વાજાસાહેબની એક જિઆરત છે, હોલ્કરે નાથદ્વારામાથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યુ હતુ, તેમાનો થોડા ભાગ તેણે અજમેરની ખ્વાજાસાહેબની જિઆરતના મુજાવિરોને વહેચી દીધો અને પછી તે અજમેર છોડીને જયપુર તરફ ચાલ્યો સિંધિઆના માણસોએ મેવાડમા આવી જ્યારે હોલ્કરને જોયો નહિ, ત્યારે તેમણે તેનો પીછો છોડી દીધો અને રાણાની પાસે ત્રણ લાખ રૂપિયા માગ્યા મેવાડના ખજાનામા આટલા રૂપિયાજ નહોતા તોપછી દુષ્ટ મહારાષ્ટ્રીઓની ઉગ્ર લાલસા શી રીતે પૂર્ણ થઈ શકે? આ તરફ રૂપિયા આપ્યા વિના પણ ચાલે એમ નહોતુ અંતે ઇતર કોઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ રાણા ભીમસિંહે પોતાની રાણીના અલંકારો વેચી દઈ લોભી મહારાષ્ટ્રીઓની દ્રવ્યતૃષ્ણા શાંત કરી પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓ હજીએ પીછો છોડે એવા નહોતા ત્રણ લાખ રૂપિયા લઇ સિંધિઆના માણસો ચૂપ થયા તો ખરા, પરંતુ સિંધિઆના મેવાડમા રહેતા પ્રતિનિધિએ રાણાની પાસેથી દ્રવ્ય ઓકાવવાની એક નવીન યુક્તિ શોધી કાઢી અને તદનુસાર રૂપિયા વસુલ કરવાને માટે તેણે પોતાના સહાયક તાત્યાને નિયુક્ત કર્યો હવે રૂપિયા વસુલ કરવાની ભારે તડામાર ચાલવા લાગી રાજ્યના સામંતો અને સરદારો કૃષિકારો અને વણિકો રાક્ષસસમાન મહારાષ્ટ્રીઓના લાતિપ્રહારથી વ્યાકુલ થઇ તેમને પોતાનુ સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેવા લાગ્યા નિર્ધન, અન્નહીન, હતભાગી કૃષિકારોના બળદો અને હળો પણ મહારાષ્ટ્રીઓએ ખુચવી લીધા આ સર્વ વસ્તુઓ અર્પણ કરી દીધા છતા પણ તે બિચારાઓનો છુટકો થતો નહોતો કૃષિકારોનુ સર્વસ્વ હરણ કરી તેમને કેદ કરી મહારાષ્ટ્રીઓ તેમની પાસેથી મુક્તિકર માગતા હતા જેઓ આ કર આપી શકતા નહોતા, તેમને દેશનિકાલ કરવામા આવતા હતા

જે સમયે મેવાડની હતભાગી પ્રજા (સંવત ૧૮૫૯, ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૩) આ પ્રકારે મહારાષ્ટ્રીઓના ભીષણ અત્યાચાર સહન કરતી હતી, તે સમયે સુપ્રસિદ્ધ લખવા દાદાએ પોતાના સ્વામીના તરફથી અપમાનિત થઈ, મહા દુખ પામી સનુભ્બરદુર્ગમા દેહત્યાગ કર્યો લખવા દાદાનુ મૃત્યુ થતા તેના પદપર અંબાજીનો ભ્રાતા બાલારાવ નિયત થયો તેની સાથે શક્તાવતો તથા દિવાન સતીદાસને મૈત્રીસંબંધ બંધાયો. તેમણે ચંદાવતોને રાજ્યવ્યવસ્થામાથી દૂર કર્યા. જાલિમસિંહ પોતાના હૃદયમા ચંદાવતોની

સાથે વૈરભાવ રાખતો હતો; આથી તેઓ રાજકારભારમાંથી દૂર થયા તે માટે તેને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો. તેને પણ આ સમયે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાની લાલસા ઉત્પન્ન થઈ. આથી તેણે શક્તાવતોની સાથે મૈત્રી બાંધીને રાણાજીના મંત્રી દેવીચંદને કેદ કર્યો દેવીચંદને કેદ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે ચંદાવતોનો બનાવેલો મંત્રી હતો. વળી બાલારાવ ઈંગલેએ ચંદાવતોની જાગીરો જેમ ફાવે તેમ લૂંટી અને તેમના ઉપર કઠોર અત્યાચાર કર્યા. તેના દુરાચારથી ચંદાવતોનું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું અને અનેક કુટુંબો પાયમાલ થઈ ગયાં બાલારાવ ઈંગલેના ભીષણ અત્યાચારોથી અત્યંત દુઃખિત થઈ ચંદાવતો પોતાના રક્ષણના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. તેઓ એકત્રિત થઇ પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે સલાહમસલત કરવા લાગ્યા. આ તરફ બાલારાવે સેનાસહિત મહારાણાના મહાલયમાં પહોંચી મંત્રીના કાર્યાધ્યક્ષ મૌજીરામને મળવાની માગણી કરી;પરંતુ રાણાજી કોઇ પણ પ્રકારે મૌજીરામને તેના હાથમાં આપવાને સમ્મત થયા નહિ. તેમણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું મૌજીરામને કદિ પણ મહારાણીઓના અધિકારમાં સોંપીશ નહિ. દુરાચારી મહારાણીઓએ પ્રથમ પ્રાર્થના કરી અને પછી ભય બતાવ્યો; પરંતુ મહારાણાની પ્રતિજ્ઞા અચલ અને અટલ રહી દુષ્ટ બાલારાવે મહાલયને હસ્તગત કરવાની પોતાની સેનાને આજ્ઞા આપી; પરંતુ તેનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો. તેજસ્વી મૌજીરામે પોતાના માણસોની સહાયથી સર્વ મહારાણીઓને કેદ કર્યા. ગણેશપંત, જમાલકર અને ઉદાજી કુંવર પણ કેદમાં પડ્યા. આમાંનો ઉદાજી કુંવર અત્યંત દુષ્ટ અને ક્રૂર હતો, તેથી તેને ઘણી ભારે જંજીરોથી જકડી લેવામાં આવ્યો. બીજા સર્વ માણસોને યોગ્ય દંડ કરવામાં આવ્યો. દુષ્ટ બાલારાવ ઇંગલે એક સ્નાનગૃહમાં છુપાઇ બેઠો હતો, તેને પણ ત્યાંથી પકડીને કેદ કરવામાં આવ્યો જ્યારે સર્વ મહાન સરદારો આ રીતે કેદમાં પડ્યા, ત્યારે ચંદાવતો અપૂર્વ તેજસ્વિતાસહિત નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા અને તેઓએ પર્વતપર આવેલી મહારાણીઓની કોઠીપર આક્રમણ કર્યું. ત્યાં તેમને જે જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઇ, તે તે તેમણે હસ્તગત કરી. હિયર્સે નામનો એક અંગ્રેજ સેનાપતિ મહારાણીઓને સહાય કરવાને માટે સેનાસહિત આવ્યો હતો; પરંતુ તે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કર્યા વિના ભયભીત થઇ તેમને છોડીને ચાલ્યો ગયો. તેણે એક વિસ્તૃત મેદાનમાં પોતાની સેનાનો ચતુષ્કોણ વ્યૂહ રચ્યો અને સુરક્ષિત સ્થાનમાં તે ગડરમાલા નામના નગરમાં ચાલ્યો ગયો

હતભાગી બાલારાવ ઈંગલેની દુર્દશાનું વૃત્તાંત સાંભળી જાલિમસિંહને અત્યંત દુઃખ થયું. શત્રુના કારાગૃહમાંથી પોતાના મિત્રની મુક્તિ કર્યા વિના તે શી રીતે નિશ્ચિંત રહી શકે ? જાલિમસિંહ પોતાના મિત્રને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કરી ભિંદર અને લાવાના સરદારોની સાથે રાજ્યની તરફ જતા ચૈજાઘાટ નામના ગિરિમાર્ગ તરફ સેનાસહિત ગયો જો રાણા ઉક્ત દુષ્ટ સરદારોને પકડતાની સાથેજ તેમનો વધ કરત તો રાજ્યનું હિત ઉત્તમ પ્રકારે સાધી શકાત આમ કરવાથી સર્વ મરાઠાઓ ક્રોધિત થઇ તેમનાપર આક્રમણ કરત પરંતુ તેથી રાણાનું કાઇ પણ અમંગલ થાત નહિ, પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ રાણાએ તેમનો વધ કર્યો નહિ. માહમિક જયસિંહ સિંધી, અગ્બ અને ગોસાની વગેરે અનેક જાતિઓની તથા અનેક ધર્મોની બનેલી ૬૦૦૦ ચુંટી કાઢેલા સૈનિકોની સેના લઇને વિદ્રોહીઓની સામે લડવા ગયા. રાણાજી સેનાસહિત ઉક્ત ચૈજાઘાટને ઘેરીને ઉભા પાંચ દિવસપર્યંત ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. મહારાણીઓએ પુષ્કળ તોપો છોડી, પરંતુ પાંચ દિવસપર્યંત મહારાણાની સેના અડગ રહી છઠ્ઠે દિવસે પરાજિત થઇને મહારાણાએ બાલારાવ ઈંગલેને છોડી દીધો. આ વખતે જે સંધિ કરવામાં આવી તે પ્રમાણે વિજયી જાલિમસિંહને સમસ્ત જિહાજપુર પ્રગણું મળ્યું આટલેથીજ મહારાણાનો છુટકો થયો નહિ. મહારાણીઓએ લડાઇનો ખર્ચ માગ્યો અને આ રૂપિયા તેમણે ભીષણ અત્યાચાર કરીને મેળવ્યા.

સંવત ૧૮૬૦ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪)માં નિરાશ થયેલા હોલ્કરે બદલો લેવાની આશા છોડી. ભિંદર નગરના સરદારે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી નહોતી તેથી તેણે આ વખતે તે નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. તેની ભયંકર સેનાની ગતિ કોઇ પણ રોકી શક્યું નહિ. ભિંદરના શક્તાવતસરદારે કિલ્લાની રક્ષાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ, હોલ્કરને બે લાખ રૂપિયા આપ્યા અને તેની સાથે સંધિ કરી. આ પ્રકારે ભિંદરના સરદારનું રક્ત ચૂસ્યા છતાં પણ તે રાક્ષસને શાંતિ થઇ નહિ. તે તત્કાળ ઉદયપુર તરફ ચાલ્યો. તેના આગમનના વર્તમાન સાંભળી રાણાએ તેની સાથે સંધિ કરવાને માટે અજિતસિંહ નામના

રાજપૂતને પોતાના પ્રતિનિધિતરિકે તેની પાસે મોકલ્યો

હોલ્કર ઉદયપુરમા પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમા હતો, એટલામા અજિતસિંહ તેની પાસે જઇ પહોચ્યો અજિતસિંહદ્વારા મહારાણાની અભિલાષા જાણી હોલ્કરે ઉત્તર આપ્યો કે "ચાળીસ લાખ રૂપિયા લીધા વિના કદિપણ ઉદયપુરનો ત્યાગ કરીશ નહિ" આ વર્તમાન મહારાણાના સાભળવામા આવતા તેમનો ભય બમણો વધી ગયો પોતાની રક્ષાનો કોઇપણ ઉપાય નહિ જોઇ તેમણે હોલ્કરને ચાળીસ લાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો અહો ! આ કેટલા આશ્ચર્યની અને કેટલા શોકની વાત છે ! ભીમસિંહ શુ એટલા કાયર અને ડરપોક હતા ? શુ ગિહલોતકુળના સાધારણ ગુણ તેમનામા વિદ્યમાન નહોતા ? તેઓ વીરકેસરી પ્રતાપસિંહના વશજ કહેવાતા હતા તો શુ તેમની રક્તવાહિનીઓમા પ્રતાપસિંહના રક્તનુ એક બિંદુ પણ પ્રવાહિત થતુ નહોતુ ? તોપછી તેમણે આ જગન્માન્ય, વીરપૂજ્ય, પવિત્ર ગિહલોતકુલમા જન્મજ શામાટે લીધો હતો ? જો તેમનામા મેવાડનુ રક્ષણ કરવાનુ સામર્થ્ય નહોતુ તો તેઓ વીરવર પ્રતાપસિંહના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત શામાટે થયા હતા ? મહારાષ્ટ્રીઓના સતત આક્રમણથી આ વખતે સુવર્ણમય મેવાડભૂમિ શ્મશાનવત્ બની ગઇ હતી પ્રજાનુ સર્વસ્વ લૂટાઇ ગયુ હતુ નગરનિવાસીઓ ચોર અને લૂટારાઓના ભયથી કપી રહ્યા હતા રાણાનુ જીવન સર્વથા તુચ્છ અને અનુપયુક્ત બની ગયુ હતુ તેમણે પોતાનુ ક્ષુદ્ર જીવન ટકાવી રાખવાને માટે અસખ્ય પ્રજાના હિતપ્રતિ જરાપણ લક્ષ્ય આપ્યુ નહોતુ દીન હીન,ક્ષીણ અને કગાલ પ્રજાનુ સરક્ષણ કરવાને માટે જે રાજા સજ્જ થયા નહિ, જે સદા શત્રુઓના ચરણ ચાટવાને તૈયાર રહે તેના ઘૃણિત, કલકિત અને તુચ્છ જીવનનુ આ જગતમા શુ પ્રયોજન છે ? ભીમસિંહે પ્રાણાતપર્યંત સ્વદેશની રક્ષાને માટે શત્રુઓની સામે ઝુઝવુ જોઇતુ હતુ,પરતુ તે તેમનાથી બની શક્યુ નહિ ઉદયપુરના રાણા શત્રુઓના ચરણમા પડયો આમ કરવાથી તેમને જે કલક લાગ્યુ છે, તેનુ પ્રક્ષાલન સાત સમુદ્રના જલથી પણ થઈ શકે એમ નથી

સધિ કરવાના બદલામા હોલ્કરે ૪૦ લાખ રૂપિયા માગ્યા, પરતુ આ વખતે મેવાડની દશા એટલી હીન થઈ ગઇ હતી કે આટલા બધા રૂપિયા મહારાણાથી આપી શકાય એમ નહોતુ રાણા સારીપેઠે જાણતા હતા કે આ રૂપિયા આપ્યા વિના હોલ્કરના પજામાથી મુક્તિ મળી શકે એમ નથી, તેથી તેમણે સુવર્ણની બનેલી પોતાની સર્વ વસ્તુઓ વેચી નાખી તેમણે સ્ત્રીઓના અલકારો તથા ભોજનપાત્રો પણ ગીરવી મૂક્યા આમ કરવા ઉપરાત નગરવાસીઓ પાસેથી ઉધાર કે ઉછીના લઇને તેઓ કેવળ ૧૨ લાખ રૂપિયા એકત્રિત કરી શક્યા પરતુ આટલા રૂપિયાથી શુ થઇ શકે એમ હતુ ? બાર લાખ તો હોલ્કરની માગણીનો ત્રીજો ભાગ પણ નથી શેષ રૂપિયાને માટે તેણે રાજકુટુબના મુખ્ય માણસો અને કેટલાક નાગરિકોના અગ ગીરવી મૂક્યા રૂપિયા જ્યાસુધી વસુલ ન થઈ શકે, ત્યાસુધી તેમને હોલ્કરના શિબિરમા રહેવાની આજ્ઞા થઇ પછી હોલ્કરે નિષ્ઠુર અને ક્રૂર બની ચાલીસ લાખ રૂપિયા વસુલ કરવાને માટે રાણાની મુલાકાત લીધી અને પોતાની સેનાને લાવા અને બેદનોરના કિલ્લાઓને હસ્તગત કરવાની આજ્ઞા આપી બળવાન મહારાષ્ટ્રીયસેનાએ તેની આજ્ઞાનુસાર થોડા વખતમા એ કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલ્યો અને તેમને સુગમતાથી હસ્તગત કરી લીધા ત્યાના ઠાકોરોએ મહારાષ્ટ્રીઓને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી પોતાના કિલ્લા પાછા લીધા પરતુ હજી એ મહારાષ્ટ્રીઓની દ્રવ્યતૃષ્ણા શાત થઇ નહિ ત્યારપછી તેમણે દેવગઢના કિલ્લાપર ઘેરો ઘાલી તેને પોતાના અધિકારમા લીધો અને ત્યાના સરદાર પાસેથી આઠ ચાર લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા આ પ્રમાણે આઠ માસપર્યંત મેવાડનુ રુધિર ચૂસી દુરાચારી હોલ્કર ઉત્તર તરફ ગયો રાણાપર હજી જે ઋણ હતુ, તેના બદલામા અજિતસિંહ તેની સાથે ગયા અને તે રૂપિયા વસુલ કરવાને માટે બખરામ શેઠ મેવાડમા રહ્યા [1]

---

[1] હોલ્કરની પાસે હરનાથ ચેલા નામનો એક કર્મચારી હતો તે બનસેન નામના નગરમા રહીને જતો હતો તે વખતે સાતોલા ગામના કેટલાક ભીલજાતિના ચોરોએ તેના ઊટો છીનવી લીધા હરનાથે આ ચોરોનુ દમન કરવાને માટે ચદાવત ગુલાબસિંહને બોલાવ્યો ગુલાબસિંહ પોતના આઠ કુટુબીઓની સાથે ત્યા ગયો તે વખતે હરનાથ બોલ્યો કે-' જ્યાસુધી અમારા ઊટો મળશે નહિ ત્યાસુધી તમે જઈ શકશો નહિ " આ શબ્દો સાભળી ગુલાબસિંહ વિસ્મિત થયો બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમા હરનાથ મરાઠાએ હાથીપર આરૂઢ થઈ પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે " ગુલાબસિંહને ઘેરી લ્યો " ગુલાબસિંહ હરનાથના મનનો ભાવ સમજી ગયો અને નમ્ર

જે પ્રબલ પરાક્રમી અને સ્વેચ્છાચારી મરાઠાઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે કઠોરતાપૂર્વક દુર્બલ રાજપૂતોપર ભીષણ અત્યાચાર કરતા હતા,તેમને તેમના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાને માટે વિધાતાના ન્યાયપુરઃસર નિયમાનુસાર સાત સમુદ્રપારથી શ્વેતદ્વીપવાસી બળવાન બ્રિટિશો ભારતવર્ષમા આવી પહોચ્યા તેમની વિકટ ભ્રૂકુટી જોઈ કુટિલ મહારાષ્ટ્રીઓના હૃદય થરથર કંપવા લાગ્યા અને જે પ્રમાણે પ્રચંડ વાવાઝોડા તથા મુશળધાર વરસાદથી જૂના ઘરો કંપાયમાન થાય છે તે પ્રમાણે તેમનું સિંહાસન વારંવાર ડોલાયમાન થવા લાગ્યુ. ભારતવર્ષમા ધીમે ધીમે અંગ્રેજોની ઉન્નતિ થતી જોઇ મહારાષ્ટ્રીઓના અંતઃકરણમા અનેક પ્રકારના ભય અને શંકાનો ઉદ્‌ભવ થયો અને તેમણે બ્રિટિશશાસનના મૂળમા શસ્ત્રપ્રહાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અંગ્રેજોની જડ ઉખેડીને ફેંકી દેવાને માટે સર્વ મહારાષ્ટ્રીઓ પરસ્પર મળી ગયા જેઓ પૂર્વે એકબીજાના શત્રુ હતા તે હવે એક થઇ ગયા. હવે સિંધિઆ અને હોલ્કરમા કિંચિત્ પણ ઝઘડો રહ્યો નહિ. આ સમયપૂર્વે જે હોલ્કર પોતાના પ્રચંડ શત્રુ સિંધિઆના ડરથી ભારતના શહેરે શહેરમાં નાસતો ફરતો હતો, તે આ સામાન્ય સંકટના સમયમા પોતાનું સર્વ અપમાન અને જૂનું વૈર વિસરી ગયો: અને તેણે સિંધિઆને મિત્રભાવથી ગળે વળગાડ્યો. તે ઉભયે મળી અંગ્રેજોને ભારતવર્ષમાથી હાંકી કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોલ્કર મેવાડ લૂંટીને શાહપુરમા આવ્યો તે વખતે સિંધિઆએ પોતાની સેનાસહિત મેવાડમાં જઇ ત્યા ગર્જના કરવા માંડી એટલામાં શીઘ્ર ઉભયનો મેળાપ થયો. અંગ્રેજોના સબંધમા પુષ્કળ વાર્તાલાપ થયા પછી તેમણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે સર્વ મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમની સામે સંગ્રામ કરવો જોઇએ; પરંતુ કોઇ ખરાબ મુહૂર્તમા તેમણે અંગ્રેજોની સામે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમની આશા લુપ્ત થઈ ગઇ;[1] પરંતુ આ ઘટનાથી રાજસ્થાનનું મહા અભાગ્ય સમજવું જોઇએ,કારણ કે મહારાષ્ટ્રીઓના પરાભવની મોટી હાનિ રાજપૂતોને સહન કરવી પડી હતી.

જ્યારે અંગ્રેજોના પ્રચંડ પરાક્રમથી મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાજય થયો ત્યારે હોલ્કર અને સિંધિઆ

તલવાર લઈ તેની તરફ દોડયો તેણે અસિપ્રહાર કર્યો ખરો, પરંતુ તે તલવાર હાથીના હોદ્દામા વાગીને ભાગી ગઈ. હવે હતાશ થઈ ગુલાબસિંહે પોતાની તીક્ષ્ણ કટાર હાથીના પેટમા ઘુસાડી દીધી, પરંતુ દુષ્ટ મરાઠાઓએ તેને પકડીને તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા

૧ જો કે મહારાષ્ટ્રીઓએ આ સમયે અંગ્રેજોની સામે પોતાના મસ્તક અવનત કર્યા હતાં, તોપણ અલ્પ સમયમા તેમણે પોતાનુ ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ શુ એકજ દિવસમા બળવાન સિંધિઆ અને હોલ્કરે શ્વેતદ્વીપવાસીઓને પોતાનું માનાપમાન વેચ્યુ હતુ ? જેમના પ્રચંડ બાહુબળથી એકવાર સમસ્ત ભારતભૂમિ કંપાયમાન થતી હતી તે મહારાષ્ટ્રીઓને શુ અંગ્રેજોએ એક વારમાજ જંજીરોથી સંપૂર્ણ રીતે જકડી લીધા હતા ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પાસ કરવાને માટે ભારતવર્ષના ઇતિહાસનુ પરિશીલન કરવુ જોઇએ ! અહીંઆ માત્ર એટલુંજ કહેવું પૂરતુ થઇ પડશે કે પ્રચંડ મહારાષ્ટ્રીઓને વશ કરવાને માટે અંગ્રેજોને પુષ્કળ દ્રવ્ય પુષ્કળ રુધિર અને પુષ્કળ સમયનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો અંગ્રેજો તેમને એક દિવસ,એક વર્ષ અથવા એકવારના યુદ્ધથીજ વશ કરી શક્યા નહોતા. ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૩ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે વસાઈ મુકામે જે સંધિ થઇ હતી,તેણેજ અંગ્રેજ અને મહારાષ્ટ્રીઓ વચ્ચે વૈરની વૃદ્ધિ કરી હતી જે દિવસે તે સંધિ થઈ તેજ દિવસથી મહારાષ્ટ્રીઓ અંગ્રેજોને પોતાના શત્રુ સમજવા લાગ્યા પેશ્વાએ સંધિપત્રપર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા ત્યારપછી તેને લાગ્યુ કે મે સ્વયં મારા પગપર કુહાડી મારી છે તે વખતે તેજસ્વી સિંધિઆએ પણ દુખિત થઇને કહ્યુ હતુ કે-" આ સંધિએ મારા મસ્તકપરથી રાજમુકુટ ઉતારી લીધો છે " તે દિવસથી ઉત્પન્ન થયેલો ઝઘડો સરલતાથી નિવૃત્ત થયો નહિ. વર્ષપર વર્ષ વ્યતીત થવા લાગ્યા ભારતના અન્યાન્ય રાજ્યોમા ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો, અંગ્રેજો અને મહારાષ્ટ્રીઓના રુધિરથી પૃથ્વી અનેક વાર લાલ થઇ ગઈ, તથાપિ તેમની વચ્ચેના ઝઘડાની નિવૃત્તિ થઈ નહિ. કોઇ વખત અંગ્રેજો મહારાષ્ટ્રીઓને છતી તેમને ચારે તરફ નસાડી મૂકતા હતા અને કોઈ વખત મહારાષ્ટ્રીઓ તેમની સારી પેઠે ખબર લેતા હતા. આ પ્રકારે દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ ગયો આસાઇ, અસીરગઢ, આરગાવ, દિલ્હી, લાસવાડી, ઈત્યાદિ સ્થળોએ થયેલા સંગ્રામમાં મહારાષ્ટ્રીઓએ કોઈવાર પોતાના પરાક્રમથી અંગ્રેજોને પરાજિત કર્યા અને કોઈવાર તેઓ સ્વયં હારી ગયા. આ યુદ્ધો થયા પછી ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૩ ના જુલાઈમા અંગ્રેજોના સેનાપતિ કર્નલ મૅન્સન મહારાષ્ટ્રીઓની વીરતાની જાળમા એવો ફસાઇ પડ્યો કે તે મહા કઠિનતાથી પોતાના પ્રાણ બચાવી આગ્રામા પહોચ્યો હતો. આ પરાજયથી અંગ્રેજોની ઘણી હાનિ થઈ હતી. ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૦ મા કર્નલ બેલીના પરાજય પછી આવી હાનિ તેમને કદિપણ નથી થઇ. મહારાષ્ટ્રીઓના આ વિજયે અંગ્રેજોની કીર્તિને ઢાંકી દીધી આ વખતથી મહારાષ્ટ્રીઓનુ પરાક્રમ શુક્લપક્ષના ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિંગત થવા લાગ્યું (માર્શમેનકૃત હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ)

પોતાને થયેલા અપમાનનો બદલો લેવાને માટે પુન સેના એકત્રિત કરવા લાગ્યા તેમની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ ગઈ હતી, તોપણ તેઓ બદલો લેવાની ચિતાથી વિમુક્ત થયા નહોના તેમના અત કરણમા દ્વેષાગ્નિ પૂર્ણ જોસથી બળતો હતો, તોપણ અગ્રેજોની સામે પ્રકટરીતે યુદ્ધ કરવાનુ તેમનામા સામર્થ્ય નહોતુ પાછળથી ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૫ ની વર્ષાઋતુમા તેમણે સાહસ કરી બેદનોરના ખુ'ના મેદાનમા પોતાની છાવણી નાખી અને તેઓ યુદ્ધવિષે મસલત કરવા લાગ્યા આ મસલતનો પ્રતિપાદ્ય વિષય એ હતો કે અગ્રેજોની સાથે કેવી રીતે વર્તન કરવુ જોઇએ મહારાષ્ટ્રીઓએ સહસ્ત્રાવધિ અત્યાચારો કરીને ભારતવર્ષના નગરેનગરથી જે દ્રવ્ય લૂટ્યુ હતુ તથા તેમણે જે બળ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ, તે સમસ્ત દ્રવ્ય તથા સમસ્ત બળ તેમના હાથમાથી આ વખતે નીકળી ગયુ હતુ જે પ્રચંડ સૈન્યની સહાયથી તેઓ એક વખત ભારતવર્ષમા કેવળ પોતાનોજ ડકો બજાવી રહ્યા હતા તે સૈન્યના યોદ્ધાઓ પણ આ વખતે પગાર નહિ મળવાથી નિસ્તેજ અને મદ થઇ ગયા હતા આ સકટ ઉપર તેમને પરાભવનુ મહા સકટ પ્રાપ્ત થયુ, તેથી આ વખતે તેઓ ઘાયલ થયેલા સિહસમાન બની બેઠા હતા પરતુ તેમનુ ધૈર્ય હજી નાશ પામ્યુ નહોતુ તેમણે આશાજનક વચનો કહી પોતાના સૈનિકોને ઉત્સાહિત કર્યા અને તેઓ અગ્રેજોની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે જોઈતુ દ્રવ્ય એકઠુ કરવા લાગ્યા તેઓ પોતાની દુરાકાક્ષા સિદ્ધ કરવાને માટે સાક્ષાત પિશાચ બની ગયા તેમણે કોઇનાપર પણ દયા કરી નહિ તેમણે કોઇનુ પણ માન રાખ્યુ નહિ તેઓ સ્વચ્છદતાપૂર્વક મેવાડમા ચારે તરફ ઘુમવા લાગ્યા તેમની ગતિ રોકવાની કોઇનામા શક્તિ નહોતી કોઈ પણ ખડ્ગ ધારણ કરીને તેમની સામે ધસ્યુ નહિ તેમના ભયકર પૈશાચિક અત્યાચાર નિવૃત્ત કરવા માટે કોઇએ પણ સાહસ કર્યું નહિ આ વખતે વીરજનની મેવાડભૂમિ વીરશન્ય બની ગઇ હતી મહારાષ્ટ્રીઓ તેને સપૂર્ણ રીતે દલિત કરી રહ્યા હતા આ વખતે સુવર્ણભૂમિએ સ્મશાનભૂમિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતુ ઉક્ત મહારાષ્ટ્રીયસરદારોએ આ વખતે એવુ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું કે જો સ્વય પેશ્વા તેમની ગતિ રોકવાને આવત તો તે પણ નિષ્ફળ થાત, પરતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પેશ્વાએ તેમને આ પાપકાર્ય કરવાને માટે ઉલટા બમણા ઉત્તેજિત કર્યા હતા કોઇ પણ રાજપૂતમા તેમની ગતિ રોકવાનુ સામર્થ્ય નહોતુ જે પ્રકારે મહોન્મત્ત જગલી હાથી વનમા ભ્રમણ કરે છે તે પ્રકારે તેની ગર્વિત સેના મેવાડમા ઘુમવા લાગી નગરવાસીઓ અને ગામવાસીઓપર ઘોર અત્યાચાર થવા લાગ્યા સર્વનું દ્રવ્ય લૂટાઇ ગયુ જેમણે તેમને દ્રવ્ય આપ્યુ નહિ તેઓ તેમના ક્રોધાગ્નિમા બળીને ભસ્મ થયા પીડિત પ્રજાના હાહાકારથી મેવાડભૂમિ ધ્રૂજી રહી મનુષ્યોના રુધિરની નદીઓ વહી મહારાષ્ટ્રીઓએ બરાબર દશ વર્ષપર્યત આ પ્રકારે ઘોર અત્યાચાર કરી મેવાડભૂમિને પાયમાલ કરી નાખી આ દારુણ અત્યાચારથી મેવાડની જે ભયાનક દશા થઇ, તેનુ સ્મરણ થવાથી હૃદય ભગ્ન થઇ જાય છે મહાલયોના ખડિયેર થઇ ગયા કોઈક સ્થાને અર્ધ બળેલુ ગામ પોતાની ભયકર મૂર્તિ બનાવી રહ્યુ હતું કોઇક સ્થાને નગર ભસ્મીભૂત થઇને ઘોર સ્મશાન બની ગયુ હતું જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરવામા આવે તે તરફ પ્રકૃતિદેવીએ હૃદયસ્ત ભનકારી મૂર્તિ ધારણ કરેલી જણાતી હતી જે તરફ કાન ધરવામા આવે તે તરફ નરનારીઓનો હૃદયભેદક આર્ત નાદ અને વિલાપ સાભળવામા આવતો હતો વીરજનની મેવાડભૂમિની આવી દુર્દશા તો પૂર્વે કદિ પણ થઈ નહોતી મુસલમાનોએ દીર્ઘકાળપર્યત જે અત્યાચાર કર્યા હતા, તે સહન કર્યા છતા પણ રાજપૂતોમા કાઇક બળ અવશિષ્ટ રહ્યુ હતુ પરતુ મરાઠાઓએ ઘોર અત્યાચાર કરીને તેનો એકદમ લોપ કરી દીધો [1] મરાઠાઓ આ પ્રકાર મેવાડભૂમિમા બીપણ અત્યાચાર કરી મેવાડભૂમિરૂપી સ્મશાનમા પિશાચોની પેઠે ભ્રમણ કરવા લાગ્યા તેમને તેમના અત્યાચારનો બદલો આપનાર કોઈપણ વિદ્યમાન નહોતુ સમસ્ત મેવાડભૂમિમા એવો કોઈ પણ રાજપૂત નહોતો કે જે સજીવિની વિદ્યાના મત્રદ્વારા તે સ્મશાનભૂમિની ચિતાભસ્મમાથી પુન અસખ્ય મહાવીરોને ઉત્પન્ન કરી શકે. આથી મેવાડભૂમિ દીન અવસ્થામાજ રહી

જે સમયે રાજસ્થાનમા આવા અત્યાચાર થઈ રહ્યા હતા, તે સમયે કેટલાક અગ્રેજવીરોએ ધીમે ધીમે આ સ્મશાનભૂમિમા પ્રવેશ કરીને મહારાષ્ટ્રીઓને બળપૂર્વક ત્યાથી હાકી કાઢ્યા અને પોતાની શક્તિથી

[1] અગ્રેજોનુ આ દેશમા આગમન થયુ તે સમયે તેમને જે જે રાજાઓએ સહાય કરી હતી તેમા ગોહદ, ગ્વાલિયર, રાઘોગઢ અને બહાદુરગઢના રાજાઓ તથા ભોપાલનો નવાબ એઓ પ્રધાન હતા

આ દેશને ઉગાર્યો

અલ્પકાળપર્યંત મહારાષ્ટ્રીઓ અને અગ્રેજોની વચ્ચેનો વિગ્રહ બંધ પડ્યો; પરંતુ તે ફરીથી અવશ્ય ચાલુ થશેજ, એમ મહારાષ્ટ્રીઓને લાગવાથી તેઓ પોતાના કુટુંબોને તથા દ્રવ્યરત્નાદિને મેવાડના કિલ્લાઓમા છુપાવવા લાગ્યા ચંદાવતોનો મુખ્ય નેતા સરદારસિંહ સિંધિઆની રાજસભામા રાણાના પ્રતિનિધિતરીકે નિયુક્ત થયો અંબાજીને પુન સિંધિઆની પાસે ઉચ્ચપદ મળ્યુ.[1] આ સમયપૂર્વે મેવાડના રાણાએ લખવા દાદાને સહાય કરી હતી આ વાત હજી અંબાજી વિસરી ગયો નહોતો તેના હૃદયમા આ વાતની ચોટ લાગી હતી અને હજી તે ચોટ તાજીને તાજીજ હતી રાણાના આ વર્તનથી અંબાજીના હૃદયમા જે દ્વેષાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હતો તે કોઈ પણ પ્રકારે શાંત થયો નહિ આટલા દિવસ સુધી આ અગ્નિ ધીમે ધીમે ગુપ્તરીતે બળતો હતો; પરંતુ હવે તે ભડકો થઇ ઉઠ્યો આ અંબાજીએ રાણાપર વૈર લેવાનો વિચાર કર્યો. તેને મેવાડનું રાજ્ય જીતી લઇ મુખ્ય મુખ્ય મહારાષ્ટ્રીયસરદારોને તે વહેંચી આપવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ, પરંતુ તેની આ અભિલાષા પૂર્ણ થઇ નહિ તેના હૃદયની આ વાત જાણી શક્તાવતસરદાર સગ્રામસિંહે તેના માર્ગમા વિઘ્નો ઉપસ્થિત કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો સગ્રામસિંહે આ કાર્ય હોલ્કરની સાથે મળીને કરવાનો વિચાર કર્યો. વળી સગ્રામસિંહ કરતા પણ અધિક બુદ્ધિમાન અને બળવાન એવી એક સન્નારી પણ અંબાજીની સામે થવાને બહાર પડી સિંધિઆની સ્ત્રી બાયજાબાઇએ અંબાજીના માર્ગમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો જો કે બાયજાબાઇ રાજપૂતોના શત્રુ સિંધિઆની સાથે પરણી હતી, તોપણ તે રાજપૂતોનુ મહત્ત્વ અને ગૌરવ સારીપેરે જાણતી હતી અને તેમનાપ્રત્યે આદરભાવ ધરાવતી હતી રાજસ્થાનના સર્વ રાજ્યો અને વિશેષત મેવાડને તો તે અંત કરણથી આરાધ્યદેવ માનતી હતી. તે જાણતી હતી કે મેવાડભૂમિજ હિંદુસ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ અને ગિહલોતકુલની માતા છે તે સમયમા ક્રૂરતાને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલો સૂરજીરાવ બાયજાબાઇનો પિતા થતો હતો આવા ક્રૂર પિતાને ઘેર જન્મ્યા છતા પણ બાયજાબાઇ ઉત્તમ સ્ત્રીઓમાં શિરોમણિ હતી. અંબાજીનો ઉદ્દેશ જાણી તે તેને વિફળ કરવાને તૈયાર થઇ અને સર્વ રાજપૂતોમા સંપ કરાવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી જે ચંદાવતો અને શક્તાવતો એકબીજાને પોતાના ઘોર શત્રુ માનતા હતા, તેઓ હવે મેવાડના સૌભાગ્યથી સર્વ શત્રુતા ભૂલી જઇને એક થઇ ગયા અને તેમણે સર્વ જણે મળી અંબાજીની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી શું તેઓ જીવંત હોવા છતા પોતાના પૂર્વજોની ભૂમિને—'સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી' એવી જન્મભૂમિને અનેક ભાગોમા વિભક્ત થઈ શત્રુઓના હાથમા જતી જોઇને નિશ્ચિત બેસી રહેશે? ચંદાવતોનો મુખ્ય સરદાર પ્રથમથીજ સિંધિઆના દરબારમા વર્તમાન હતો; પરંતુ તે પોતાના આપ્તોનો ઉક્ત વિચાર જાણી તે પદ છોડી તેમને આવી મળ્યો હવે તેઓ અંબાજીની વિરુદ્ધ શી રીતે કાર્ય કરવુ તે વિષે મસલત કરવા લાગ્યા, આજે દીર્ઘકાળે ચંદાવતો અને શક્તાવતો સાથે મળ્યા. ભયંકર શત્રુઓએ પરમ મિત્ર બની એકબીજાને આલિંગન દીધું પછી સર્વ રાજપૂતો પચૌલી કિસનદાસની સાથે હોલ્કરની પાસે ગયા અને તેને સગર્વ નિવેદન કર્યું —"મહારાષ્ટ્રનાથ! શું આપે દુષ્ટ અંબાજીને મેવાડભૂમિ હસ્તગત કરી લેવાની આજ્ઞા આપી છે?" આ શબ્દો સાભળી હોલ્કર અત્યંત દુખિત થયો, આ વખતે સમસ્ત મેવાડભૂમિ અને મહારાણાની દુર્દશાનું ચિત્ર તેની દૃષ્ટિસમીપ ખડું થયુ. પળે પળે તેનું દુખ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યું તેણે ગભીર સ્વરે કહ્યુ —"ના, હુ કદિપણ તેમ થવા દઇશ નહિ હુ આપની સમક્ષ શપથ લઇને કહુ છુ કે મેવાડની આવી દુર્દશા હુ કદિ પણ થવા દઇશ નહિ. આપ એક થાઓ. શત્રુતા ભૂલીને સંપ કરો, એકબીજાને હૃદયસરસા ચાંપો અને એકપ્રાણ થાઓ"

હોલ્કરના આ વચનો સાભળી સર્વને ધૈર્ય પ્રાપ્ત થયુ અને તેમણે સાથે કસુંબો લઇને પોતાની એકતાનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બતાવ્યુ. ચંદાવતો અને શક્તાવતોને આ પ્રમાણે ધૈર્ય આપીનેજ હોલ્કર મૌન રહ્યો નહિ; પરંતુ તે સર્વને પોતાની સાથે લઇને સિંધિઆના શિબિરમા ગયો અને વાત કરતા કરતા રાણાના ઉચ્ચ કુલની પવિત્રતા અને માનમર્યાદાનુ વર્ણન કરીને ગભીરભાવથી તેને કહેવા લાગ્યો—"આપ સારીપેરે જાણો છો કે રાણાજીનો જન્મ કેવા ઉચ્ચ કુળમા થયો છે. જેઓને આપણે માન-

1 અંબાજી, બાપુ ચિટનવીસ, માધવ હજુરીઓ અને અન્નાજી ભાસ્કર સિંધિઆના મંત્રી હતા

નીય અને પૂજ્ય ગણીએ છીએ તેઓ પણ રાણાજીને આરાધ્ય ગણે છે [1] તો શુ તેમની સાથે શત્રુતા અને વિરોધ કરવો એ આપણને ભૂષણારૂપ છે ? આવા સકટના સમયમા તેમના સર્વસ્વનો નાશ કરવો એ શુ આપણે માટે ઉચિત કર્મ છે ? આપણા પૂર્વજો અને આપણે દીર્ઘકાળથી મેવાડની જે ભૂમિનો સરલતાપૂર્વક ઉપભોગ લેતા આવ્યા છીએ, તે મહારાણાને પાછી સોપી દેવી એ આપણો પરમ ધર્મ છે, પરતુ શુ તેમ કરવાને બદલે આપણે તેમના રાજ્યને વહેચી લઇશુ ? જો એમ કરવામા આવે તો આપણી સત્તાને ધિક્કાર છે ! આપણા રાજ્યને ધિક્કાર છે ! પછી તો આપની ઇચ્છામા જે આવે તે પ્રમાણે કરવાને આપ મુખત્યાર છો, પરતુ હુ તો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી ચૂક્યો છુ કે હુ કદિપણ રાણાનો પક્ષ છોડીશ નહિ જો આપને મારા વચનપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો હું એનુ પ્રમાણ આપવાને તૈયાર છુ મે મારા તાબાનુ નીમચહેડા પ્રગણુ મહારાણાને સોપી દીધુ છે " હોલ્કરના આ તેજસ્વી વચનો સાભળી સર્વ માણસો મૌન અને સ્તબ્ધ રહી ગયા સિધિઆ પણ એક વચન ઉચ્ચારી શક્યો નહિ. હોલ્કરના વચને તેના હૃદયના ઉડા ભાગમા પ્રવેશ કરીને તેમા એક પ્રકારની ચચળતા ઉત્પન્ન કરી હોલ્કર સારીપેઠે સમજી ગયો કે મારા વચનોએ પોતાનો સપૂર્ણ પ્રભાવ બતાવી દીધો છે અને જોઇતી અસર ઉત્પન્ન કરી છે આથી તેને વિશેષ ઉત્તેજિત કરવાને માટે તે પુન કહેવા લાગ્યો -"વળી આપ આ વાતનો પણ વિચાર કરો કે જો મહારાણા આ ઘડી આપણાથી પૃથક્ થઇ જાય તો આપણને કેવી હાનિ થવાનો સભવ છે ! જો આપણે ફિરગી(અગ્રેજ)લોકોની સાથે યુદ્ધ કરવા માડીશુ તો આપણે આપણા કુટુબ, દ્રવ્ય અને ઇતર સપત્તિ ક્યા રાખીશુ ? જો આપણે રાણાજીની સાથે વિરોધ કરીશુ તો આપણને શુ લાભ થશે વારુ ? એમને અપ્રસન્ન કરવાથી આપણા ઉપર વિપત્તિઓપર વિપત્તિઓ આવી પડશે, એમા કિચિત્ પણ સશય નથી" હોલ્કરના તેજસ્વી વાગ્બાણની પ્રતીતિ થવાથી સિધિઆના હૃદયમા જે ચપળતા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે આ સમયે દૂર થઇ ગઇ અને તેના અતકરણમા એક ગભીર ભાવનો ઉદ્ભવ થયો હોલ્કરના વચનોને મત્રવત્ પવિત્ર સમજીને તે તદનુસાર વર્તન કરવાને સર્વ રીતે સજ્જ થઇ ગયો હોલ્કર અને સિધિઆના શિબિરો એકબીજાથી દશ કોશના અતરપર હતા તેથી પ્રતિદિન તેમની વચ્ચે વાતચિત કિંવા સમાગમસતત થયા કરતી નહોતી જે સમયનુ અહી આ વર્ણન ચાલે છે તે સમયમા કેટલાક દિવસપર્યત મુસળધાર વરસાદ વરસ્યો હતો, તેથી ઉભય વચ્ચેનો વાતચીતનો વ્યવહાર બધ થઇ ગયો હતો વર્ષાઋતુના આ વિકટ સમયમા એક દિવસ હોલ્કર પોતાના શિબિરમા બેઠો હતો, એવામા એક અનુચરે આવી તેના હાથમા એક પત્ર મૂક્યો હોલ્કર એકાગ્રચિત્તે આ પત્ર વાચવા લાગ્યો થોડીવાર સુધી તેને વાચીને તેણે તેને એકદમ ફેકી દીધો અને પૃથ્વી તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને તે ક્રોધથી વારવાર પોતાના હોઠ કરડવા લાગ્યો તેના નેત્રોમાથી ક્રોધની ચિણગારીઓ નીકળી રહી હતી થોડી વાર સુધી આવી દશામા રહી તેણે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે -"હમણા ને હમણા રાણાના પ્રતિનિધિઓને બોલાવી લાવો " હોલ્કરને એકદમ ક્રોધ ચઢી ગયો તેનુ એક કારણ હતુ ઉક્ત પત્ર વાચવાથી તેને વિદિત થયુ હતુ કે રાણાને ભૈરવબક્સ નામનો એક દૂત મેવાડમાથી મહારાષ્ટ્રીઓને દૂર કરવાને માટે બ્રિટિશસેનાપતિ લૉર્ડ લેક્ની સાથે ટોકમા મસલત ચલાવતો હતો

થોડા દિવસ પછી કિસનદાસ અને મેવાડના ઇતર પ્રતિનિધિઓ હોલ્કરના શિબિરમા ગયા તે ક્રોધાન્વિત મરાઠાએ ઉક્ત પત્ર શીઘ્રતાથી કિસનદાસની તરફ ફેક્યો અને લાલચોળ નેત્રો કરીને કહ્યુ -"શુ મેવાડવાસીઓએ અતે અમારી સાથે આવો વિશ્વાસઘાત કર્યો ? શુ તમે આજ પ્રકારે સર્વની સાથે વિશ્વાસઘાત કરો છો કે ? વિચાર કરો કે તમારા સ્વામીના હિતને ખાતર મે મારા કુટુબીઓનો ત્યાગ કર્યો અને સિધિઆની કિચિત્ પણ ભીતિ રાખી નહિ હમણા જ્યારે ફિરગીઓની સાથે ઘોર યુદ્ધ ચાલે છે ત્યારે સમસ્ત હિંદુજાતિને એક થવાની જરૂર છે, પરતુ તમારા રાણા તેમ કરવાને બદલે ફિરગીઓની સાથે સધિ કરવાને તત્પર થયા છે અગાઉના રાણાઓએ દિલ્હીની આધીનતા નહિ સ્વીકારવાને માટે કેટલા સકટો સહન કર્યા છે તેનો વિચાર કરો અને આધુનિક રાણા કેવા પ્રકારનુ વર્તન કરે છે તેનો વિચાર કરો શુ તમારા તરફથી આ પ્રકારનો બદલો મેળવવાને માટેજ મે અબાજીને તમારા રાજ્યનો

[1] પેશ્વા, સિધિઆ અને હોલ્કરનો શાહ હતો અને પેશ્વાના અધિપતિ સતારાના છત્રપતિ હતા તથા ઉદયપુરના મહારાણા છત્રપતિના કરતા ઉચ્ચ કોટિના હતા, તેથી તે પૂજ્યના પૂજ્ય ગણાયા.

નાશ કરતા અટકાવ્યો હતો કે '' રાણાનો મંત્રી કિસનદાસ હોલ્કરને શાંત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો, પરંતુ એટલામાં હોલ્કરનો તાત્યા નામનો મંત્રી કિસનદાસને બોલતો અટકાવી પોતાના સ્વામીપ્રત્યે કહેવા લાગ્યો -'મહારાજ' રાગણ[1] લોકોનો વ્યવહાર આપે સ્વદૃષ્ટિથી જોયો છે આ લોકો આપની અને સિંધિઆની વચ્ચે વિગ્રહ ઉપસ્થિત કરી ઉભય રાજ્યોને નષ્ટ કરશે, માટે આપ એમનો પક્ષ છોડી સિંધિઆનો પક્ષ ગ્રહણ કરો સુરજીરાવને દૂર કરી અંબાજીને મેવાડનો સૂબેદાર બનાવવાની તજવીજ કરો, નહિ તો હું આપને છોડી સિંધિઆની પાસે જઇ તેની સાથે મળવે ચાલ્યો જઇશ ''

કેવળ ભાઉ ભાસ્કર સિવાય અન્ય સર્વ મંત્રીઓએ તાત્યાના મતને સમ્મતિ આપી હોલ્કરે પણ તાત્યાની સલાહ માની અને સુરજીરાવને મેવાડના સુબેદારના પદપરથી બરતરફ કર્યો પછી તે અંગ્રેજી સેનાની સામે બાથ ભીડવાને માટે ઉત્તર તરફ ચાલ્યો, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેનું બળ ન્યૂન થતું ગયું તે અંગ્રેજોની સામે થયો નહિ, તે છતાં પણ તે તેમના ક્રોધાગ્નિમાંથી બચ્યો નહિ રણદક્ષ લૉર્ડ લેકે તેની પૂઠ પકડી સંધિ કરવાને માટે તેનાપર દબાણ કર્યું સુપ્રસિદ્ધ વ્યાસાનદીના તટપર લૉર્ડ લેકની સાથે હોલ્કરને સંધિ થઇ

મેવાડવાસીઓપર ક્રોધિત થવા છતાં પણ હોલ્કરે તેમનું કાંઇ અમંગળ કર્યું નહિ ઉલટપક્ષે મેવાડનો ત્યાગ કરતી વખત તે તેને નિરાપદ અને સુરક્ષિત રાખવાને માટે સિંધિઆને કહેતો ગયો કે -'મેં અંબાજીના આક્રમણથી રાણાના રાજ્યને સુરક્ષિત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે આપ કોઈપણ પ્રકારે એવું વર્તન કરશો નહિ, કે જેથી મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય જો આપ આ પ્રમાણે નહિ કરો તો તેની જોખમદારી આપને શિર છે '' ભય, ભક્તિ વા કૃપાથી સિંધિઆએ હોલ્કરની આ સલાહ પ્રમાણે થોડા દિવસપર્યંત વર્તન કર્યું, પરંતુ જ્યારે તેણે હોલ્કરને વિપત્તિમાં પડેલો જોયો ત્યારે તેણે તેની સલાહનો અનાદર કર્યો અને મેવાડમાંથી ૧૬ લાખ રુપિયા વસુલ કરવાને માટે તેણે સદાશિવરાવને એકદમ તે દેશમાં મોકલી આપ્યો પીડિત મેવાડનું રુધિર ચૂસવાને માટે સદાશિવરાવ જૅન બૅપ્ટીસ્ટના હાથ નીચે કવાયત શીખીને તૈયાર થયેલી ગોલંદાજ પલટણ લઇને મેવાડની તરફ ચાલ્યો ઇ૦સ૦ ૧૮૦૬ના જૂન માસમાં તેણે મેવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું સિંધિઆએ પોતાના બે કાર્યો સિદ્ધ કરવાને માટે સદાશિવરાવને મેવાડમાં મોકલ્યો હતો પ્રથમ કાર્ય ૧૬ લાખ રૂપિયા વસુલ કરવાનું હતું અને બીજું કાર્ય જયપુરના મહારાજાની સેનાને ઉદયપુરમાંથી દૂર કરવાનું હતું રાણાની કુંવરીની સાથે જયપુરના રાજાનો વિવાહ નિશ્ચિત થવાથી તેની વ્યવસ્થાને માટે કુશાવહરાજાની સેના આ વખતે મેવાડમાંજ હતી, પરંતુ થોડા વખતમાં તે ઉદયપુરથી જતી રહી આ સેના જ્યાં મેવાડમાંથી દૂર થઈ કે તરતજ મહારાણાનું દુર્ભાગ્યચક્ર જોરથી ફરવા લાગ્યું

ભાગ્યના કઠોર તાડનથી ઉન્નતિના શિખરપરથી અવનતિના અધઃકૂપમાં પતિત થઈને હતભાગી મહારાણા ભીમસિંહ જેમ તેમ પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરતા હતા તેમના પૂર્વજોનું માન અને ગૌરવ સર્વથા નષ્ટ થયું હતું સૌભાગ્યરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ સંપૂર્ણ રીતે લુપ્ત થઇ ગયો હતો મહારાણા વિશ્વમોહિની આશાના પાશમાં લુબ્ધ થઈને જેમ તેમ કાળક્ષેપ કરતા હતા, પરંતુ દુષ્ટ વિધાતા મહારાણાનું આટલું સુખ પણ જોઇ શકી નહિ મહારાણાના હાથમાંથી સર્વ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા જતી રહી હતી, તેઓ કેવળ નામનું રાજસન્માન મેળવતા હતા તેઓ માત્ર પોતાની આનંદદાયિની પુત્રી કૃષ્ણાકુમારીનું મુખ જોઇને દેહ ધારણ કરી રહ્યા હતા પરંતુ કઠોર વિધાતાએ આ રાજકુમારીને પણ ઉપાડી લીધી હવે રાણાની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ ગઇ આજે સ્નેહનો સ્રોત પણ શુષ્ક થઇ ગયો સંકટની ઉપર સંકટ અને વિપત્તિની ઉપર વિપત્તિનો ઉદય થવા લાગ્યો સર્વસ્વ ગુમાવીને અને સર્વ સુખોથી વંચિત થઇને પણ તેઓ માત્ર કૃષ્ણાકુમારીનું મુખ જોઇને જીવતા હતા અંતે તેની ઉપર પણ ઘોર વિપત્તિ આવી પડી પૂર્વેજ અમે જણાવી આવ્યા છીએ કે જયપુરના રાજાની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ નિશ્ચિત થઇ ચૂક્યો હતો। અને તે શુભ કાર્યને સંપૂર્ણ કરવાને માટેજ જયપુરની સેના ઉદયપુર ગઇ હતી પરંતુ મારવાડના રાજા માનસિંહે આ લગ્નમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કર્યું જયપુરનારાજા જગત-

[1] મહારાષ્ટ્રીઓ રાજપૂતોને રાગણ કહે છે એનો અર્થ મચડ થાય છે

સિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવા ન પામે એટલા માટે મારવાડના રાજા માનસિંહે પોતાના ત્રણ હજાર સૈનિકોને ઉદયપુરમા મોકલી આપ્યા માનસિંહ સ્વયં કૃષ્ણાકુમારીની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હતો તેણે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવાને માટે મહારાણાને કહેવરાવી મોકલ્યુ કે – "કૃષ્ણાકુમારીની સાથે મારવાડના સ્વર્ગસ્થ રાજાનો વિવાહ થયો હતો તો પછી ત્યાના વર્તમાન રાજાની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ શામાટે ન કરવો ?" માનસિંહની આ યુક્તિ વિચિત્ર હતી વળી તેણે એમ પણ કહેવરાવી મોકલ્યુ હતુ કે –" કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ મારવાડના સિંહાસનની સાથે નિશ્ચિત થયો હતો, માટે તે સિંહાસનપર જે માણસ અધિષ્ઠિત થયો હોય તેની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવો યુક્ત છે મારવાડનુ સિંહાસન પૂર્વે જેવુ હતુ તેવુ તે હાલમા પણ છે, તો પછી કૃષ્ણાકુમારીને તે સિંહાસનને સમર્પિત કરવામા શો વાધો છે ?" તેણે ભય દર્શાવીને કહેવરાવી મોકલ્યુ કે –"જો મહારાણા મારી અભિલાષા પૂર્ણ નહિ કરીને અબરના રાજા જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ કરશે તો હુ તેમનો પ્રબળ શત્રુ બની જઇશ હુ કોઇ પણ પ્રકારે આ વિવાહ થવા દેનાર નથી જો આમ થશે તો જ્યાસુધી મારામા કિંચિત્ પણ સામર્થ્ય રહેશે, ત્યાસુધી હુ મેવાડના રાજ્યમા ઉપદ્રવ કર્યા કરીશ" આ સમયે ચદાવતલોકોનુ મેવાડમા પ્રાબલ્ય હતુ દુષ્ટ રાઠોડરાજાએ પોતાનો ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવાને માટે ચદાવતોના સરદાર જગતસિંહને રુશ્વત આપી હતી અને તેને જણાવ્યુ હતુ કે જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ ન થવા પામે તેટલા માટે તમારાથી બનતો સર્વ પ્રયત્ન કરશો

રમણીરત્ન હેલેનાના[1] અનુપમ સૌંદર્યે જે પ્રકારે તેના સ્વામી અને શત્રુઓને ચિરનિદ્રામા શયન કરાવ્યુ હતુ તે પ્રકારે સુરસુંદરી કૃષ્ણાકુમારીના લલિત લાવણ્યે તેના પિતા અને પ્રેમીઓને સદાને માટે નષ્ટ કરી દીધા અને પછી તે સુદરીનો પણ ભોગ અપાયો તેની સુદરતાજ તેના નાશનુ કારણ બની કૃષ્ણાકુમારીને હસ્તગત કરવાની અભિલાષાથી મારવાડના રાજા માનસિંહે પોતાની સેના લઇને અબરના રાજાપર આક્રમણ કર્યુ આ સધિનો લાભ લઇ મહારાષ્ટ્રીઓએ એક પક્ષને સહાય આપી અને આ વિગ્રહને મોટુ સ્વરૂપ આપી દીધુ થોડા દિવસ પૂર્વે સિંધિઆએ જયપુરના મહારાજાની પાસેથી કેટલુંક દ્રવ્ય માગ્યું હતુ, પરતુ તે જગતસિંહે આપ્યુ નહોતુ આથી તેણે જયપુરના રાજાપર વેર લેવાને માટે મારવાડના રાજાનો પક્ષ કર્યો તેણે મેવાડના મહારાણાને જણાવ્યુ કે મેવાડમાથી જયપુરની સેનાને શીઘ્ર દૂર કરો સિંધિઆને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે મહારાણા મારા વચનનો અનાદર કરશે નહિ. પરંતુ તેનો આ વિશ્વાસ સપૂર્ણરીતે નષ્ટ થઇ ગયો રાણાજીએ તેના શબ્દપર કિંચિત્ પણ લક્ષ આપ્યુ નહિ. આથી સિંધિઆ પોતાની ગોલદાજ સેનાને લઇને મેવાડપર ચઢી આવ્યો તેની ગતિ રોકવાને માટે રાજા જગતસિંહ પોતાની સેનાસહિત અરવલ્લીના ગિરિમાર્ગમા ખડા થઈ ગયા, અહીઆ કેટલીકવાર સુધી ઉભય દલોવચ્ચે સગ્રામ ચાલ્યો પરતુ અંતે જગતસિંહનો પરાજય થયો અને તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે પોતાની સેનાને સાથે લઈ ઉદયપુર તરફ પાછા ફર્યા વિજયી સિંધિઆએ આ હજાર સૈનિકોની સાથે તેમની પૂઠ પકડી અને ઉદયપુરથી થોડા અતરપર પોતાની છાવણી નાખી રાણા ભીમસિંહ મહાસકટમા આવી પડયા તેઓ પોતાના સામતોની સાથે આ વિપત્તમાથી શી રીતે મુક્ત થવુ તે સબધે મસલત કરવા લાગ્યા અનેક તર્કવિતર્ક થયા પછી તેઓ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે જયપુરના મહારાજા જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવો શક્ય નથી આથી તેમણે જગતસિંહની સેનાને ઉદયપુરથી વિદાય કરી દીધી અને ઇતર ઉપાય નહિ જડવાથી તેમણે

[1] ગ્રીસદેશના મહાકવિ હોમરે હેલેનાને નાયિકા બનાવી ઇલિયડ ગ્રથની રચના કરી છે તે જણાવે છે કે હેલેના જ્યુપિટરના વીર્ય અને રાણી લીડરના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના કેસ્ટર અને પોલક્ષ નામના બે ભ્રાતા હતા એથેન્સના મહાવીર થિસિયસે યૌવન કાળમા તેનુ હરણ કર્યુ હતુ પરતુ કેસ્ટર અને પોલક્ષે તેના હાથમાથી પોતાની ભગિનીનો ઉદ્ધાર કર્યો. હેલેનાની અપૂર્વ સુદરતાનુ વૃત્તાત ગ્રીસરાજ્યમા ચારે તરફ ફેલાઈ ગયુ, તેથી તે દેશના સર્વ રાજાઓ તેની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છાથી તેને ઘેર આવવા લાગ્યા ત્યારપછી મિનિલસ નામના એક રાજાની સાથે તે મનમોહિનીનુ લગ્ન થયુ વિવાહ પછી થોડા દિવસ બાદ ટ્રોયનો સુપ્રસિદ્ધ રાજકુમાર હેલેનાને હરી ગયો એમ કહેવાય છે કે હેલેના સ્વેચ્છાથી તેની સાથે ગઈ હતી આજ કારણથી ટ્રોજનનુ યુદ્ધ થયુ આ યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી હેલેના પોતાના પૂર્વસ્વામી હતભાગી મિનિલસની પાસે ગઈ હેલેનાને નાયિકા બનાવી જે ગ્રથ રચવામા આવ્યો છે, તે ભગવાન વાલ્મિકીના રામાયણની સાથે ઘણે અંશે મળતો આવે છે.

સિંધિઆનો લોભ પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. સિંધિઆ એક માસપર્યંત ઉદયપુરપર ઘેરો ઘાલીને પડી રહ્યો પછી ભગવાન એકલિંગજીના મહિમા ગાયા તથા સિંધિઆનો એકત્રિત દરબાર ભરાયો.[1]

મેવાડમાંથી જ્યારે જયપુરના સૈનિકોને અપમાનસહિત દૂર કરવામાં આવ્યા, ત્યારે જયપુરના રાજાને અસહ્ય ક્રોધ ચઢ્યો. તેમણે જે સ્ત્રીરત્નના લાવણ્યથી મોહિત થઈને તેને પોતાની અર્ધાંગિની બનાવવાની આશાને ઉછેરીને પુષ્ટ કરી હતી તે હવે તેમના હાથમાંથી જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, તેમની આશા સફળ થવાનો સમય આવ્યો તેજ વખતે મહારાણાએ તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી શું જગતસિંહને માટે આ સંતોષદાયક ઘટના હતી? તેઓ જેમ જેમ રાણાના વર્તનવિષે વિચાર કરતા હતા, તેમ તેમ તેમની મનોવેદના વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી અંતે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે રાણાના આ વર્તનને માટે મારે તેમનાપર વૈર લેવું જોઇએ. આ નિશ્ચય પ્રમાણે તેમણે એક મહા પ્રચંડ સેના સજ્જ કરી અને મેવાડપર આક્રમણ કર્યું. આ પ્રસંગે જગતસિંહે જેવી પ્રચંડ સેના તૈયાર કરી હતી, તેવી વિશાળ સેના અંબરરાજ્યની સ્થાપના થયા પછી કદિપણ જયપુરમાં એકત્રિત થઇ નહોતી. આ તરફ મારવાડના રાજા માનસિંહે પોતાના શત્રુના મેવાડપરના આક્રમણની વાત સાંભળી કે તરતજ તેણે સ્વયં તેમની સાથે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પોતાની સેનાસહિત મેવાડ તરફ આવ્યો, પરંતુ આ વખતે તેના રાજ્યમાં અંતઃકલહો પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી તેના માર્ગમાં પ્રચંડ વિઘ્ન આવી પડ્યાં. ખુદ સિંહાસનને માટેજ આ વિગ્રહો થઈ રહ્યા હતા. રાજ્યલોલુપ મનુષ્યોએ મારવાડના સામંતોને પૃથક્ પૃથક્ દળોમાં વિભક્ત કરી નાખ્યા. આ વિગ્રહોનો અંત સુગમતાથી આવ્યો નહિ. તેની નિવૃત્તિ કરવામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય અને પુષ્કળ રુધિરનો ભોગ આપવો પડ્યો. આ પ્રસંગને એક ઉત્તમ સંધિ માની મહારાષ્ટ્રીઓ મારવાડમાં પ્રવેશી ગયા અને તેમણે તે રાજ્યનું બળ અત્યંત ન્યૂન કરી નાખ્યું. માહોમાહેનો કુસંપજ રાજ્યના નાશનું પ્રધાન કારણ હોય છે. મારવાડ દીર્ઘકાળથી આ પ્રકારના આંતરિક કલહની રંગભૂમિ બની રહી હતી. આ ઝઘડાથી કોઇ સામંતનું શ્રેય થયું તો કોઇની પાયમાલી થઇ, પરંતુ પરિણામે રાજ્યને તો ભારે નુકસાન થયું. માનસિંહ પોતે પણ આ પ્રકારનો માહોમાહેનો કલહ વધારીનેજ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો હતો. તે જાણતો હતો કે સામંતોમાં કલહ વધાર્યા સિવાય મારો હેતુ સિદ્ધ થનાર નથી અને હું અડગ રીતે સિંહાસનપર બેસી શકીશ નહિ. આથીજ તેણે પોતાના સૈનિકો અને સામંતોમાં ઐક્ય પ્રસારવાનો પ્રયાસ કર્યો નહોતો.

માનસિંહ જગતસિંહની સામે લડવાને ચાલ્યો. મારવાડના લોકો આજપર્યંત અનેક અત્યાચારોથી પીડિત થઇને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહ્યા હતા, તેથી તેમણે આ વખતે યોગ્ય સંધિ જોઇ શત્રુઓનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો. તેમણે એક માણસને મારવાડના સિંહાસનના હકદારતરીકે જાહેર કર્યો અને તેને પોતાનો સરદાર બનાવી તેઓ જયપુરના મહારાજાની સાથે મળી ગયા. જયપુરના રાજા એક લાખ અને વીસ હજાર સૈનિકોને લઇને ચઢી આવ્યા હતા. મારવાડના રાજાના સૈનિકોની સંખ્યા એથી અર્ધી પણ

[1] અહીંઆ સિંધિઆએ પોતાની મહત્તા દર્શાવવાને માટે અંગ્રેજ એલચી તથા તેની સેનાને આમંત્રણ કર્યું હતું. દરબારમાં સૂર્યવંશી બાપ્પારાવળના વંશજોનો સ્વાભાવિક લક્ષણો તથા કૃષિકારના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મરાઠાના કૃત્રિમ રાજલક્ષણોની પૃથક્ વા ઉત્તમ પ્રકારે નત થતી હતી. સિંધિઆના પૂર્વજો હળ હાંકતા હતા. પરંતુ આ વખતે તે પોતાના પૂર્વજોના આશીર્વાદથી હિંદુસ્થાનનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા થયો હતો. કૃષિકારના કુળમાં ઉત્પન્ન થઇને તે સદા સૂર્યવંશી રાજાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની વાંચ્છના ધરાવતો હતો. આ પ્રસંગે જ્યારે તેણે ઉદયપુરના મહાલયો અને પુષ્પોદ્યાનો જોયા ત્યારે તેની આ ઇચ્છા બળવતી થઇ ગઇ. ઘણા લોકોનું એવું અનુમાન છે કે દુષ્ટ સિંધિઆ કૃષ્ણાકુમારીની સાથે વિવાહ કરવાની વાંચ્છના રાખતો હતો. આ દરબારમાં કર્નલ ટૉડ પણ હાજર હતા. સૂર્યવંશી રાણા ભીમસિંહની તેજસ્વી મૂર્તિ અને તેમની શોચનીય દુર્દશા જોઇને તેમને અત્યંત શોક થયો; પરંતુ તેઓ માત્ર શોકમાંજ ડુબી ન જતા તેમને દુર્દશામાંથી મુક્ત કરવાનો ઉપાય કરવા લાગ્યા. રાણાજીને સહાય કરવાની કર્નલ ટૉડની ઇચ્છા એવી પ્રબળ થઇ ગઇ કે તેમણે સ્વજાતિવિજાતિનો ભેદ ભૂલી જઇ તે માટે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો અને અંતે તેઓ પોતાના મહાવ્રતનું પાલન કરી કૃતાર્થ થયા તથા એજ કારણથી તેઓ ભારતવાસીઓને કૃતજ્ઞતાના ભારનીચે મૂકી ગયા છે.

નહોતી મારવાડ અને જયપુરના રાજાઓની વચ્ચે 'પુરવુતસર" નામના સ્થાનમા યુદ્ધ થયુ જે ઉત્સાહથી સગ્રામનો આરંભ થયો હતો, તે પરથી જણાતુ હતું કે ઘણીવાર સુધી દારુણ યુદ્ધ થશે, પરતુ તેમ થયુ નહિ થોડીવાર સુધી યુદ્ધ ચાલ્યા પછી માનસિંહના પુષ્કળ સરદારો મારવાડના સિંહાસનના ખોટા હક્કદારના પક્ષમા જઇ ભળ્યા માનસિંહની આશા એકદમ લુપ્ત થઇ ગઇ જેમના ઉપર ભરોસો ગણીને તે પોતાના શત્રુની સામે લડવા આવ્યો હતો, તેઓજ અંતે તેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા! આ શુ ઓછા દુખની વાત છે? આ દુખથી દુખિત થઇ માનસિંહ આત્મઘાત કરવાને તૈયાર થયો, પરતુ તેની પાસે રહેલા શેષ સરદારોએ તેના હાથમાથી સમશેર ઝુટવી લીધી અને તેઓ તેને પોતાની સાથે લઇ સગ્રામભૂમિ છોડીને ચાલ્યા ગયા આમ કરવાથી પણ તેમના દુખનો અંત આવ્યો નહિ શત્રુઓ તેમની પૂઠે પડયા અને છેક મારવાડની રાજધાની સુધી પહોચ્યા માનસિંહ પોતાના સામતોને જોધપુરનુ સિંહદ્વાર બધ કરી દેવાની આજ્ઞા કરી અને આ રીતે શત્રુઓ તે નગરમા પ્રવેશતા અટકયા. પરતુ તેમણે તેની ચારે તરફ ઘેરો ઘાલ્યો ૭ માસપર્યંત ઉભય પક્ષો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ ચાલ્યો નગરવાસીઓ ૭ માસપર્યંત અત્યત ઉત્સાહથી શત્રુઓની સામે થયા, પરતુ અંતે તેઓ છેક નિર્બળ અને મદ થઇ ગયા, તેથી જોધપુર શત્રુઓના હાથમા ગયુ તેમણે શહેરમા ભારે લૂટફાટ ચલાવી અને તેને પાયમાન કર્યું, પરતુ પાછળથી શત્રુઓના દળમા કલહ ઉત્પન્ન થયો અને તેથી સર્વ સૈનિકો છિન્નભિન્ન થઇ ગયા કુશાવહ અને રાઠોડરાજપૂતોમા જાતિઅભિમાન ઉત્પન્ન થયુ, તેથી પરસ્પર વેર બધાયુ. કુશાવહો રણભૂમિ છોડીને ચાલ્યા ગયા રાઠોડોએ તેમનાપર આક્રમણ કરીને તેમાના ઘણાને રામશરણ પહોચાડયા

રાજા જગતસિંહ પ્રાણ જવાના ભયથી રણભૂમિ છોડીને નાઠા તેમનો સર્વ પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો રખેને આપણાપર આક્રમણ થાય એવા ભયથી પ્રથમથી તેમણે પોતાને લૂટમા મળેલી સર્વ વસ્તુઓ જયપુર તરફ મોકલી આપી, પરતુ તે વસ્તુઓ જયપુરમા પહોચે તે પૂર્વે રાઠોડોએ માર્ગમાજ તેને લૂટી લીધી જે સરદારો પોતાના રાજાનો પક્ષ છોડી જગતસિંહના પક્ષમા ભળી ગયા હતા તેમણેજ આ વખતે તેમનેપરાજિત કરીને તેમનો સર્વ સામાન લૂટી લીધો તેઓ એક વખત પરદેશીના પક્ષમા ભળ્યા તો ખરા, પરતુ પોતાની માતૃભૂમિની ભયકર દુર્દશા જોઇ આખરે તેમના જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી ગયા તેઓ સપૂર્ણ રીતે સમજી ગયા કે —"અમારા દુરાચરણથીજ મારવાડના મહારાજાની આવી દારુણ દુર્દશા થઇ છે જો અમે અભાગી રાજાનો પક્ષ ગ્રહણ કરત નહિ તો કુશાવહલોકો રાઠોડોની રાજધાની શી રીતે લૂટી શકત? કુશાવહલોકોએ કરેલી લૂટ અમારા સ્વદેશદ્રોહનો કલકિત આદર્શ છે " તેમનાથી આ અપમાન સહન થઇ શકયુ નહિ તેથી તેમણે કુશાવહોનો પરાભવ કરીને તેમની લૂટ પાછી ઝુટવી લીધી

જે જગતસિંહે પ્રચડ સેનાને લઇને મેવાડભૂમિપર આક્રમણ કર્યું હતુ, તે હવે મારવાડમાથી જેમ તેમ પોતાના પ્રાણ બચાવીને પોતાની રાજધાની તરફ નાસી આવ્યા જગતસિંહ તથા તેમની સેનાની જે ભયકર દુર્દશા થઇ તેનુ વર્ણન કરવાની અમારી લેખિનીમા શક્તિ નથી તેમણે ખરાબ મુહૂર્તમા કૃષ્ણાકુમારી સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી હતી તેમણે ખરાબ મુહૂર્તમા માનસિંહના સાથે સગ્રામ કરવાનો આરભ કર્યો હતો પોતાના આ મૂર્ખતાભરેલા કૃત્યનુ ફળ તેમને દીર્ઘકાળપર્યંત ભોગવવુ પડયુ. પોતાના પાટનગરમા પહોચ્યા છતા પણ તે સુખાનુભવ લઇ શકયા નહિ તેમની સેના પરાજિત અને દુખિત થવાથી અત્યંત વ્યાકુળ બની ગઇ હતી અને પગાર નહિ મળ્યાથી તેની વ્યાકુળતા અને અસતોષમા બમણો વધારો થયો આ સેના વેતન મેળવવાની આશાથી દીર્ઘકાળપર્યંત જયપુરમા રહી, પરતુ તેની આશા નિષ્ફળ થઇ મારવાડના રાજા માનસિંહની સાથેના યુદ્ધમા જે સૈનિકોએ ભાગ લીધો હતો, તેમની દુર્દશાનુ વર્ણન કરતા આ લેખિની થર થર કપે છે! રાઠોડોએ છેક જયપુરના સિંહદ્વાર સુધી તેમનો પીછો પકડી તેમનો વધ કર્યો હતો

આ સૈનિકોની ચીતાભસ્મ અને તેમના અશ્વોના અસ્થિ દીર્ઘકાળપર્યંત જયપુરની ચારે તરફની દિવાલની નિકટ પડી રહ્યા હતા શોભાયમાન જયપુરે આ વખતે સ્મશાનભૂમિનુ બિહામણુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતુ[1] ભગવાનની શી વિચિત્ર લીલા છે! ભાગ્યનરગનુ પરિવર્તન કેવુ અદ્ભુત હોય છે! જે માન-

[1] કર્નલ ટાડે સ્વનેત્રોથી આ શોચનીય ઘટના જોઈ હતી. આ ઘટનાના ભોગ થઇ પડેલાઓની સાથે તેમને

સિંહ પોતાના સામ તો અને સરદારોદ્વારા વર્જ્ય થઇને દુર્દશાની પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયો હતો,તે સમસ્ત સ -
કટો અને વિપત્તિઓમાથી મુક્ત થઇને નિશ્ચિતતાપૂર્વક રાજ્યસુખ ભોગવવા લાગ્યો તેના સર્વ શત્રુઓનો
નાશ થઇ ગયો ગતગૌરવ તેને પુન પ્રાપ્ત થયુ અને જે જગતસિંહને પુષ્કળ સહાય મળી હતી, તે
દારુણ અધોગતિને પ્રાપ્ત થયા હતા માનસિંહને અમીરખા નામના એક મહા બળવાન પઠાણની સહાય
મળી હતી ભારતવર્ષમા જે ક્રૂર અને ઘાતકી મુસલમાનોથઈ ગયા છે,જે મુસલમાનોની ઘૃણિત નામાવલી-
એ ભારતવર્ષના ઇતિહાસને કલકિત કર્યો છે,તે સર્વમા અમીરખા શિરોમણિ હતે તે પૂર્વે માનસિંહનો
શત્રુ થઇને ખોટા હક્કદારના પક્ષમા ભળ્યો હતો, પરતુ પાછળથી તેને માનસિંહના પક્ષમા ભળવાથી
અધિક લાભ થવાનો સભવ જણાયાથી તે દુષ્ટે ઉક્ત ખોટા ગાદીવારસનો પરિત્યાગ કરીને માન-
સિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો જે માણસે દીર્ઘકાળપર્યંત તેને અત્યત આદરમાનસહિત પોતાની પાસે
રાખ્યો હતો,તેનોજ નાશ કરવાને હવે તે પાપી પ્રવૃત્ત થયો તે ખોટા ગાદીવારસ તથા તેના માણસોનો
સહાર કરવાની અભિલાષાથી તેણે તેને મળવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી ઉભય એક મસ્જીદની અદર
પરસ્પર મળ્યા અને તેમની વચ્ચે મિત્રતાનો કોલ થયો, પરતુ ઉક્ત ખોટો હક્કદાર અમીરખાનો કપટભાવ
જાણતો નહોતો તે તો અમીરખા પોતાના પક્ષમા પુન આવ્યો તેટલા માટે અત્યત પ્રસન્ન થયો અને
આવો સુયોગ મેળવી આપવા માટે ઇશ્વરનો આભાર માનવા લાગ્યો તેણે પોતાના શિબિરમા નૃત્યગાય
નનો જલસો શરૂ કરી દીધો જે વખતે નૃત્યગાયનનો સમારભ ચાલતો હતો તે વખતે દુષ્ટ અમીરખાએ
તેનાપર એકદમ આક્રમણ કર્યું તેણે શિબિરના દોરડા કાપી નાખ્યા અને અદરના માણસોને ઘેરીને
ત્યા ને ત્યાજ તે સર્વને ગોળીબારથી મારી નાખ્યા

આ પ્રકારે માનસિંહના શત્રુઓનો અત આવ્યો રાજપૂતજાતિના સર્વસ્વનો નાશ કરનાર કપટ-
જાળનો અત આવ્યો, પરતુ આ ઘટના બન્યા પછી થોડા વખતમા જે એક શોચનીય ઘટના બની
તેનુ વર્ણન સાભળીને તો પાષાણમય હૃદય પણ કરુણાથી પીગળી જાય સિસોદીઆકુલની લક્ષ્મી અને
રાજસ્થાનની સુપ્રફુલ્લ કમલિની, શ્રીમતી કૃષ્ણાકુમારીએ અબર અને મારવાડના રાજાઓના પરસ્પરના
વિગ્રહરૂપી યજ્ઞમા પોતાની આહુતિ આપી જયપુરના રાજાનો પરાજય થયા પછી તેમની વચ્ચેનો
કલહ એક પ્રકારે શાત થઇ ગયો હતો, પરતુ ઉક્ત ઉભય રાજાઓમાથી એકે પણ હજી કૃષ્ણાકુમારીનુ
પાણિગ્રહણ કરવાની આશા છોડી નહોતી ઉભય રાજાઓ વચ્ચેની શત્રુતા હજી જાગૃતજ હતી આ
શત્રુતાની આગ સુગમતાથી શાત થઇ નહિ તેને શાત થવાને માટે સુકુમાર બાલિકા કૃષ્ણાકુમારીના
રુધિરનુ પ્રયોજન હતુ જે નરપિશાચ અમીરખાએ માનસિંહના પ્રતિસ્પર્ધી ખોટા હક્કદારનો વધ કર્યો
હતો, તેજ નરાધમે આ ઘોર દુષ્ટ કાર્ય પણ કરાવ્યુ હતુ પરમ સુદર રાજપૂતબાળા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણ-
રૂપી પવિત્ર દીપકને તેણેજ બુઝાવી નાખ્યો હતો હતભાગી રાણા ભીમસિંહ અમીરખાના હાથમા કાઠની
પૂતળીસમાન હતા તેમનામા કિંચિત્ પણ સામર્થ્ય નહોતુ તેમણે પવિત્ર સિસોદીઆકુલમા જન્મ લઇને
તેને કલક લગાડયુ હતુ આ સર્વોત્તમ કુલમા જન્મ લીધી છતા પણ તેઓ અત્યત દુર્બળ અને કાયર હતા
જો તેઓ કાપુરુષ ન હોત તો પોતાના હૃદયપર પાષાણ મૂકીને તે નિરપરાધી, ભરવા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણનો
નાશ કરવામા સમ્મતિ કેમ આપત ! ભીમસિંહ સિસોદીઆકુલનુ અયોગ્ય સતાન, બાપ્પારાવલના
અયોગ્ય વશજ અને રાજપૂતોના અયોગ્ય રાજા હતા, એમા કિંચિત્ પણ શકા નથી પાઠકગણ ! જો
તને પરમ લાવણ્યવતી કૃષ્ણાકુમારીને માટે બે અશ્રુબિંદુઓ પાડવાની ઇચ્છા હોય, જો તને તેની અભા
ગિની માતાના હૃદયવિદારક રોદનની સાથે તારૂ રોદન મેળવવાની ઇચ્છા હોય, જો પારકે દુખે દુખી
થવાની તને ઇચ્છા હોય, જો સ્વર્ગીય સુદરતાના આકસ્મિક અને અયોગ્ય વિનાશને માટે હૃદયપૂર્વક શોક
કરવાની તને વાચ્છના હોય તો એકવાર મારી સાથે ઉદયપુર ચાલ, જગતપ્રસિદ્ધ ઉદયપુરમા પ્રવેશ કર

કૃષ્ણાકુમારી સોળ વર્ષની થઇ ચૂકી હતી યુવાવસ્થાની સર્વ સુદરતાએ તેના શરીરમા વાસ કર્યો
હતો તેનુ પિતૃકુલ અને માતૃકુલ એ ઉભય કુલો સર્વોત્તમ હતા જે પ્રાચીન સૂર્યકુલના રાજાઓએ પૂર્વે
દીર્ઘકાળપર્યત અણહિલપુરપાટણમા રાજ્ય કર્યું હતુ, તેજ કુલમા કૃષ્ણાકુમારીની માતાનો જન્મ થયો

વાર્તાલાપ પણ થયો હતો ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૮ ના જાનુઆરી માસમા જ્યારે કર્નલ ટૉડ જયપુરમા થઇને ગયા તે
સમયે આ નગરના રેતાળ મેદાનમા તેમણે ઉક્ત યુદ્ધના બે ચાર ચિન્હો જોયા હતા

હતો કૃષ્ણાકુમારીનુ કુળ જે પ્રમાણે ઉચ્ચ હતુ તેજ પ્રકારે તેનામા ઉચ્ચ ગુણો પણ ભરેલા હતા આથીજ તે "રાજસ્થાનની કમલિની"ના નામથી સુવિખ્યાત થઇ હતી, પરતુ ભારતવર્ષના ભાગ્યમા આ દેવબાળાનુ અનુપમ સૌદર્ય અને અપૂર્વલાવણ્ય ઝાઝા દિવસસુધી જોવાનુ લખ્યુ નહોતુ, આ કમલિનીની સુગધ ઝાઝા દિવસસુધી લેવાનુ તેના ભાગ્યમા નહોતુ જે સમયે આ અનુપમ સૌદર્યકળીનો વિકાસ પામવાનો આરભ થયો હતો તેજ સમયે તે ખરી પડીને અનંત કાળરૂપી જળમા ડુબી ગઈ આ જગતમા કૃષ્ણાકુમારીના જેવી સૌદર્યવાન અને હતભાગિની સ્ત્રીઓ બેચારજ જન્મી છે ઉચ્ચ રાજકુળમા જન્મ લઈને આવા અસહ્ય કષ્ટ બેચાર સ્ત્રીઓએજ સહન કર્યા છે અને બેચાર સ્ત્રીઓએજ સ્વદેશના હિતને ખાતર ભયકર મૃત્યુના મુખમા પોતાના પવિત્ર દેહનો બલિ આપ્યો છે માત્ર થોડીજ સ્ત્રીઓની આવી દુર્દશા થઇ છે કૃષ્ણાકુમારીનુ અમૂલ્ય જીવન વ્યથ ગયુ રોમની અભાગિની વર્જીનિયાએ[1] પણ નિરુપાય બની પોતાના પિતાની કાતિલ કટારની અણી આગળ પોતાનુ હૃદય ધરી દીધુ હતુ. અને ગ્રીસની સુદરી ઇફીજિનિયાએ[2] પણ વધસ્તભપર આત્મવિસર્જન કર્યુ હતુ પરતુ તેમના અભાગી કુટુબીઓએ તેમના પવિત્ર જીવનના ભોગના બદલામા પૂર્ણશાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી જોકે પવિત્રહૃદયા કૃષ્ણાકુમારીના જેવી લલના યૂરોપમા પ્રાપ્ત થવી કઠિન છે, પરતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ જોતા એ બે સ્ત્રીઓ તેના સૌદર્ય,ગુણ અને દુર્ભાગ્યના કોઈ કોઈ અશમા મળતી આવે છે કૃષ્ણાકુમારીના શોચનીય મૃત્યુની વાત સાભળી હૃદય ફાટી જાય છે અને અશ્રુ ખાળી શકાતા નથી તે સતીસાધ્વીએ આત્મવિસર્જન કર્યુ, તેને દીર્ઘ કાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, તથાપિ મેવાડવાસીઓ તેના મૃત્યુની હૃદયવિદારક વાત અદ્યાપિ ભૂલ્યા નથી હજી પણ એવા રાજપૂતો વિદ્યમાન છે કે જેઓ કૃષ્ણાકુમારીના શોચનીય મૃત્યુનુ સ્મરણ થતા અશ્રુ વહેવરાવે છે કૃષ્ણાકુમારીના હૃદયવિદારક મૃત્યુએ મેવાડવાસીઓના હૃદયપર જે કારી ઘા કર્યો છે તેનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આજે પણ તેમની મ્લાન કાતિપર દૃગ્ગોચર થાય છે જો આજે પણ કોઇ કૃષ્ણાકુમારીના મૃત્યુની વાત તેમને પૂછે તો તેઓ તેનુ વર્ણન કરતી વખત રોદન કરે છે

દુષ્ટ અમીરખા વિશ્વાસઘાતનો આશ્રય ગ્રહણ કરી ખોટા હક્કદાર રાઠોડરાજાનો વધ કરી ઉદયપુરમા આવ્યો તેણે જે ભયકર કાર્ય કર્યુ, તેથી તેનુ નામ સદાને માટે કલકિત થયુ સમસ્ત ભારતવર્ષના લોકો તેને વિશ્વાસઘાતી અને ક્રૂર માણસતરિકે ઓળખવા લાગ્યા આ પાપીનુ નામ સાભળતાની સાથેજ સર્વ માણસો કાનમા આગળી ઘાલતા હતા પરતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે ચદાવતોના સરદાર અજિતસિહે તેનુ અ દરમાનસહિત સ્વાગત કર્યુ અજિતસિહ સ્વભાવે શાત અને શિષ્ટ હતો, બાહ્યઆડબર તેનામા યત્કિચિત્ પણ દૃષ્ટિગોચર થતો નહોતો તે સત્કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો પરતુ તેને સન્માન પ્રાપ્ત કરવાની આસક્તિ નહોતી તેના હૃદયમા ધર્માનુરાગ પ્રબળ હતો ધર્માનુરાગના પ્રાબલ્યથી મનુષ્યના હૃદયમા હિસા દ્વેષ સ્વાર્થપરતા અને દુરાકાક્ષા ઇત્યાદિ દુર્ગુણોનો ઉદય થતો નથી પરતુ અજિતસિહના હૃદયમા જે દુરાકાક્ષા ધીમે ધીમે પ્રબળ થઇ રહી હતી તેની ગતિ રોકવાને તેનો ધર્માનુરાગ સમર્થ થયો નહિ તે પોતાની દુરાકાક્ષા સિદ્ધ કરવાને માટે સમસ્ત દેશને ઉજ્જડ કરવાને પણ અચકાતો નહિ અજિતસિહનો ધર્મભાવ અત્યત વિચિત્ર અને અદ્ભુત હતો તે દુષ્ટ અમીરખાને આદરમાનસહિત સત્કારી તેની સાથે કૃષ્ણાકુમારીના સબધમા મસલત કરવા લાગ્યો તે દુરાચારી પઠાણે સ્પષ્ટ કહી દીધુ કે—"કા તો રાજકુમારી માનસિહની સાથે વિવાહ કરે કે કા તો પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપે રાજ્યમા શાતિ ફેલાવવાનો આ સિવાય ઇતર કોઈપણ માર્ગ નથી બીજો કોઇ માર્ગ ગ્રહણ કરવા

૧ શ્રીમતી વર્જીનિયા રોમના વિખ્યાત મહારથી વિર્જીનિયસ વર્જીનિયસની પુત્રી હતી એમ કહેવાય છે કે એપિયસ ક્લોડિયસ નામના એક દુષ્ટે વર્જીનિયાને બળાત્કારે હરણ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી પોતાની પ્યારી પુત્રીના સતીત્વ અને સન્માનની રક્ષાનો કોઈપણ ઉપાય નહિ જોઈ વિર્જીનિયસે સર્વની સમક્ષ ફોરમમા તેનો પોતાના હાથથી વધ કર્યો. આ ઘટના ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૪૯ મા બની હતી

૨ ઇફીજિનિયા ગ્રીસના મહાવીર એગેમેમનનની પુત્રી હતી જ્યારે ઓલિસ નામના દ્વીપમા ગ્રીકલોકોનુ પ્રચંડ જહાજ અટકી પડ્યુ,ત્યારે ડિયાના દેવીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે એગેમેમનને પોતાની પુત્રીનો તેની સમક્ષ બલિ આપ્યો હતો પરતુ એમ કહેવાય છે કે દેવી ડિયાનાએ ઇફીજિનિયાનો બલિ લીધો નહિ તે તેને હરણ કરીને લઈ ગઇ અને ટોરિસ નગરના મદિરમા તેને પોતાની યોગિની બનાવીને રાખી

થી મહારાણા મહાવિપત્તિમા આવી પડશે' રાણા ભીમસિંહના કાનપર આ વાત આવી તેમનુ હૃદય વ્યાકુલ થવા લાગ્યુ પ્રાણાધિક કન્યાની દુર્દશાનો વિચાર કરતા તેઓ અત્યંત અધીરા બની ગયા કૃષ્ણાકુમારીની રક્ષાનો કોઈપણ ઉપાય તેમને સુઝયો નહિ તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતા કે જો દુષ્ટ અમીરખાની સલાહ માનીશુ નહિ તો મેવાડનુ સત્યાનાશ વળી જશે એક તરફ પરમ પવિત્ર અને સુકુમાર બાળા તરફનો પ્રેમ અને બીજી તરફ અમીરખાની સલાહ નહિ માનવાથી થનારો ઉત્પાત,-આ ઉભય પૃથક્ પૃથક્ ચિત્રો તેમના હૃદયમા એકસાથે ખડા થઇ ગયા ધીમે ધીમે તેમનુ મૃદુ હૃદય કઠિન પાષાણમય બનવા લાગ્યુ મૃદુ અને કઠોર વૃત્તિઓનુ એકસાથેજ મન્થન થવાથી તેમનુ હૃદય ભીષણ પીડાથી વ્યથિત થવા લાગ્યુ તેમના હૃદયનુ સ્થૈર્ય ટકી શક્યુ નહિ તેઓ ઉન્મત્તસમાન બની ગયા ધીમે ધીમે તેમણે સુકુમાર બાળાપ્રતિના પ્રેમને જલાંજલિ આપીને પોતાના હૃદયને વજ્રમય બનાવ્યુ અને કૃષ્ણાકુમારીની રક્ષાનો કોઇપણ ઉપાય નહિ જોઇ અંતે તેનો ભોગ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો

કૃષ્ણાકુમારીનો બલિ અપાશે! રાજસ્થાનની વિકસિત કમલિની કરમાઇ જશે! રમણીરત્ન રાજકુમારીનો મેવાડભૂમિની રક્ષાને માટે ભોગ અપાશે! પરતુ હવે તેનો વધ કોને હાથે અને કેવી રીતે કરાવવો તે વિષે વિચાર થવા માડ્યો જગતમા એવો કયો ક્રૂર માણસ છે કે જે પોતાના હૃદયની સાથે પાષાણ બાધી પોતાના હાથથી તે કમળસમાન કોમલ કલેજામા તીક્ષ્ણ છુરી ઘોચી દે? એવો કયો ઘાતકી પુરુષ છે કે જે તે મૃદુ કુસુમને પોતાના હાથવતી ચુંથી નાખે? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને માટે રાણાએ રણવાસમાજ પોતાના કેટલાક સરદારો અને આપ્તજનોને બોલાવ્યા અને તેમની સાથે મસલત કરવા લાગ્યા ઘણીવારસુધી અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક તથા વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો કે આ ક્રૂર કાર્ય કરવાને માટે કોઈ પુરુષનેજ નિયત કરવો જોઇએ, પરતુ જો પુરુષથી આ કાર્ય ન થઈ શકે એમ હોય તો એકાદ સ્ત્રીને નિયુક્ત કરવી ભારતવર્ષના રણવાસને જો સ્વતંત્ર રાજ્ય કહેવામા આવે તો તે અયુક્ત નથી કારણ કે રણવાસની વ્યવસ્થામા બાહ્ય અધિકારીની દખલ હોતી નથી આ રણવાસમાજ પ્રજાના અનેક સુખદુખના બીજ રોપાય છે, આ રણવાસમાજ અનેક માણસના ભાગ્યનુ તંત્ર ચાલે છે અને તે એવી ગુપ્તરીતે ચાલે છે કે તેની ચાર દિવાલોની વચમા જે માણસો હોય તે સિવાય ઇતર કોઇપણ માણસ તેની ઝાખી કરી શકતુ નથી આજે મેવાડના દુર્ભાગ્યથી આ રણવાસના એક ગુપ્ત ઓરડામા અભાગિની કૃષ્ણાકુમારીના દુર્ભાગ્યની કઠોર લિપિ લખાતી હતી પ્રથમ તો એ પુરુષને કૃષ્ણાકુમારીનો વધ કરવાનુ ક્રૂર કાર્ય સોપવામા આવ્યુ પ્રથમ સિસોદીઆકુલના દોલતસિંહ[1] નામના સામતને આ કાર્યને માટે નિયત કરવામા આવ્યા કારણ કે તેઓ મહારાણાના નિકટના કુટુબી હતા સરલા કૃષ્ણાકુમારીના હૃદયના રુધિરથી મેવાડનુ સરક્ષણ કરવાને માટે તેમને નિયુક્ત કરવામા આવ્યા પરતુ આ ઘાતકી અને હૃદયવિદારક કાર્યની વાત સાભળતાની સાથેજ તેઓ ભય, વિસ્મય અને ઘૃણાથી પીડિત થઇને પોકારી ઉઠ્યા- જે મુખમાથી આવુ કઠોર વાક્ય નીકળ્યુ છે, તેને શતશ ધિક્કાર છે! મહારાજ! હુ આમ કહુ છુ તે માટે મારી રાજભક્તિમા યત્કિંચિત્ પણ અંતર પડ્યુ છે એમ આપ માનશો નહિ જો આવુ પૈશાચિક કાર્ય કરવાનેજ રાજભક્તિ માનવામા આવે તો એવી રાજભક્તિ જહાન્નમમા જાય' દોલતસિંહે જ્યારે છરી પકડવાની ના પાડી ત્યારે જવાનદાસને આ ઘોર કૃત્ય સોપવામા આવ્યુ જવાનદાસ ભીમસિંહના સ્વર્ગસ્થ પિતાની ઉપપત્નીનો પુત્ર હતો તે વેશ્યાપુત્ર હોવાથી કિંવા કોઈ અન્ય કારણથી તેનુ હૃદય અત્યંત કઠોર હતુ આ ઘોર કાર્યની વાત સાભળી તેનુ પાષાણમય હૃદય કિંચિત્ પણ કપાયમાન થયુ નહિ તેણે આ કાર્યની વાત સાભળી સસ્મિત તેને સમ્મતિ આપી પરતુ જ્યારે તે લાવણ્યમયી કન્યા વિકસિત કમલસમાન મુખમડલને કિંચિત્ અવનત કરી તેની સમક્ષ આવીને ખડી રહી, ત્યારે તેનુ સમગ્ર શરીર થરથર કપવા લાગ્યુ અને તેના હાથમાથી છરી નીચે પડી ગઇ શોક અને દુ:ખથી તેનુ હૃદય વ્યાકુલ બની ગયુ અને તે અત્યત દીન થઇને ત્યાથી ચાલ્યો ગયો ધીમે ધીમે રાણાની ક્રૂરવૃત્તિની વાત સર્વ રાણીઓના સાભળવામા આવી જવાનદાસના હાથમા છરી જોઇને કૃષ્ણાકુમારીની માતા

[1] કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે 'હુ દોલતસિંહને સારી રીતે ઓળખતો હતો. તેમનો સ્વભાવ અતિ સરલ અને સુશીલ હતો.'

બોલી-" આ છરી મારી પુત્રીના પ્રાણ લેવાને માટે છે, કેમ ?" એમ કહીને તે મૂર્છિત થઈ ગઈ. દાસીઓની શુશ્રૂષાથી રાણીની મૂર્છા નિવૃત્ત થઇ, પરંતુ શોકથી તે ઉન્મત્ત બની ગઇ. તે મૂર્છામાંથી જાગૃત થતાની સાથે "કૃષ્ણાકુમારી ! કૃષ્ણાકુમારી !" એવા હૃદયવિદારક પોકાર પાડીને પોતાની પ્રાણાધિક પુત્રીને હૃદયમા છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. તેણે તેનો ઘાત કરવાને તૈયાર થએલા માણસને પુષ્કળ દુર્વચન કહ્યા અને તે તેના ચરણમા પડી ખોળો પાથરી પોતાની પ્રિય પુત્રીના પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે તેને યાચના કરવા લાગી પછી તે પોતાની કન્યાને લઇને બીજા ઓરડામા તેને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરતુ તેને છુપાવે તે કયા ? તેને આશ્રય આપી શકે એવી ભૂમિજ કયા હતી ! તે કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણની રક્ષા શી રીતે કરી શકે ? મહારાણા ભીમસિંહે તો કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણ લેવાની આજ્ઞા કરી છે, તો હવે મહારાણી તે આજ્ઞાનું પાલન થતા શી રીતે અટકાવી શકશે !

મહારાણીને જ્યારે ચારે તરફથી નિરાશાજ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી, ત્યારે તે હૃદયભેદક રોદન કરવા લાગી. તે કરુણાસ્પદ રોદનધ્વનિથી સમગ્ર મહાલયમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો. સમસ્ત સ્ત્રીઓ શિર પટકવા લાગી. પુરુષોની પણ તેજ દશા થઇ, પરતુ વિધાતાના લેખને કોઇ નિવૃત્ત કરી શકે છે ! હતભાગિની કૃષ્ણાકુમારીના લલાટમા અકાળમૃત્યુનોજ લેખ લખાયલો હતો, તેને કોણ નિવારી શકે ! શું તેના પ્રાણ કાતિલ છુરીવતી તેના કોમળ અંગમાથી બહાર કાઢવામા આવશે ? શું તે કોમળ કમલિનીના કઠોર શસ્ત્રથી ટુકડે ટુકડા કરી નાખવામા આવશે ? કદિ નહિ. અરે ! જે લોહશસ્ત્રના આઘાતથી કઠોર અને કઠિન પાષાણના પણ ટુકડા થઇ જાય છે, તે પણ આજે તે અબળાના મૃદુ હૃદયને વીંધવામા અસમર્થ નીવડયુ . અ તે તે સ્વર્ગીય દીપકને બુઝાવી નાખવાને માટે વિષનો આશ્રય લેવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો. રાણાની આજ્ઞાથી એક સ્ત્રીએ વિષ તૈયાર કરીને કૃષ્ણાકુમારીના હાથમા આપી દીધું. સુકુમારી કૃષ્ણાએ સરલતા અને ધીરતાપૂર્વક તે વિષ પોતાના કોમળ કરમા ગ્રહણ કર્યું આ વખતે તેનો એક કેશ પણ કપિત થયો નહિ. તેણે દીર્ઘ શ્વાસ પણ લીધો નહિ તેણે પોતાના પિતાના દીર્ઘજીવન તથા શ્રીવૃદ્ધિને માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી અને અચળ ભાવથી તે વિષપાન કરી ગઇ મહારાણી તેજ સ્થળે હતી તે રાણાને વારવાર શાપ દેવા લાગી પછી અ૯પ સમયમાજ તેને મૂર્છા આવવા લાગી; પરંતુ સરલા સુકુમારીના નેત્રોમા એક પણ અશ્રુબિંદુ દૃષ્ટિગોચર થયુ નહિ. તે પોતાની સાડીના છેડાવતી પોતાની માતાના અશ્રુ લોહી ધીર અને નમ્રભાવથી બોલી-' મા ' તુ શામાટે રોદન કરે છે ? હું સસારના પાશમાથી મુક્ત થાઉ છુ, તો પછી તુ શોક શામાટે કરે છે ? હું મૃત્યુથી ડરતી નથી અને ડરવાનુ કારણ પણ શુ છે ? હુ શુ તારે ઉદરે જન્મી નથી ? શુ હુ તારી પુત્રી નથી ? તોપછી હુ મૃત્યુથી શા માટે ડરૂં ? જ્યારથી મે રાજપૂતકુળમા જન્મ લીધો, ત્યારથીજ હુ જાણતી હતી કે એક દિવસ મારે આપઘાત કરવોજ પડશે અભાગિની રાજપૂતકન્યા જે પળે માતાના ગર્ભમાથી જન્મે છે, તેજ પળથી તેના મૃત્યુની મેખ મરાઇ જાય છે ? તોપણ હુ આટલા દિવસસુધી બચી તે માટે હું પિતાજીને સહસ્રશઃ ધન્યવાદ આપુ છુ." પ્રાણનાશક વિષ આજે કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણ લેવામા અસમર્થ નીવડયું. વિષનો એક આખો પ્યાલો પણ તેના પ્રાણ હરી શક્યો નહિ આથી બીજો પ્યાલો તૈયાર કરવામા આવ્યો કૃષ્ણાકુમારી તેને પણ પ્રસન્ન વદનથી પી ગઈ આ વિષે પણ કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણપર દયા કરી ત્યારપછી માનવીના ધૈર્યની અંતિમ કસોટી કરવાને માટે ત્રીજીવાર વિષનો પ્યાલો તૈયાર કરવામા આવ્યો સુકુમારી કૃષ્ણા તેને પણ સરલતાથી પી ગઈ. એક ક્ષણવાર પણ તેનો કર કપિત થયો નહિ તેની આખમા એકપણ અશ્રુબિંદુ દૃગોચર થયું નહિ તે દારુણ વિષે તેના શરીરમા યત્કિંચિત્ પણ અસર કરી નહિ. ત્રીજીવાર પણ વિધાતાએ કૃષ્ણાકુમારીના ખુનીઓની રુધિરપિપાસા શાત કરી નહિ ત્રીજીવાર પણ તેમનો મનોરથ પૂર્ણ થયો નહિ. ભગવતી શ્રીચતુર્ભુજાની ઇચ્છા કૃષ્ણાકુમારીના જીવનની રક્ષા કરવાની છે, એમ ધારી સર્વ મૌન રહ્યા; પરંતુ નરાધમ અમીરખા અને અજિતસિહ ચૂપ થઇને બેઠા નહિ જ્યાસુધી તે સ્ત્રીહત્યાનું દારુણ અને ભયંકર કાર્ય સમાપ્ત થયું નહિ ત્યાસુધી તેઓ શાત થયા નહિ. તેમની પાશવ સ્વાર્થપરાયણતાની તૃપ્તિ અર્થે જ્યાસુધી કૃષ્ણાકુમારી મૃત્યુની શય્યાપર સૂતી નહિ ત્યાસુધી તેમને નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત થઇ નહિ. તે દુષ્ટોને કોઇ પણ પ્રકારે શાતિ થઇ નહિ. વારંવાર પરાજિત થવાથી તેમની કઠોરતામા વૃદ્ધિ થઇ. પછી તેમણે અફીણ

1 અહીંઆ રાજપૂતોની કન્યાને દુધપીતી કરવાના રિવાજવિષે નિર્દેશ છે.

અને કસુબો મિશ્રિત કરીને એક પ્રકારનુ ઉગ્ર હલાહલ વિષ બનાવ્યુ આ વખતે કૃષ્ણાકુમારીને પણ લાગ્યુ કે હવે મારા પ્રાણુની રક્ષા થઇ શકનાર નથી હવે મારા પ્રાણ સદાને માટે આ શરીરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જશે હવે આ સસારથી અવશ્ય મારે વિદાય લેવી પડશે આ વખતે તેના અધર કિંચિત્ કપાયમાન થયા તેણે ચોથો પ્યાલો હસતેમુખે હાથમા લીધો અને " શીઘ્ર મારૂં મૃત્યુ થજો " એમ બોલી તે હલાહલ વિષનુ પાન કર્યું ક્રૂર અને ઘાતકી પિશાચોનુ નિષ્ઠુર કાર્ય પરિસમાપ્ત થયુ સ્વર્ગીય સૌંદર્ય પૃથ્વીની રગભૂમિપરથી વિદાય થઇ ગયુ અભાગી ભીમસિહનુ સુખ સદાને માટે વિનષ્ટ થઇ ગયુ વિષપાન કરવાથી કૃષ્ણાકુમારીને જે નિદ્રા આવી તેમાથી તે કદિપણુ જાગૃત થઇજ નહિ અનત નિદ્રાના ખોળામા શયન કરવાથી તેની આખો મિચાઇ ગઇ હતી, તે પુન કદિ પણ ખુલી નહિ કૃષ્ણાકુમારી પુન ઉઠી નહિ ચાલકી નરપિશાચોના ક્રૂર કૃત્યોથી આ સુદરીને યૌવનના પ્રારભકાળમાજ આ પાપી સસારનો ત્યાગ કરી અમરધામની યાત્રા કરવી પડી આજે રાજસ્થાનની પુષ્પવાટિકાનુ કલ્પવૃક્ષ સૂકાઇ ગયુ છે ! આજે રાજસ્થાનની કમલિની કરમાઇ ગઇ છે ! આજે ભારતવર્ષનો એક પ્રકાશિત તારો અદૃશ્ય થઇ ગયો છે !

કૃષ્ણાકુમારીનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી અલ્પ કાળમાજ તેની માતા પણ આ લોકનો મોહ છોડી પરમ ધામમા ચાલી ગઇ જે દિવસે પોતાના ખોળામા ઉછરેલી પુત્રી મૃત્યુ પામી, તેજ દિવસથી તેણે સર્વ સુખોને તિલાજલિ આપી તેની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ ગઇ અને તેણે અન્નજળનો ત્યાગ કરી એકાતમા શોકવિલાપમા કાળ નિર્ગમન કરવા માડ્યો આ રીતે કઠોર કલેશનો કારી આઘાત થવાથી અલ્પ અવધિમાજ તેનો પ્રાણવાયુ ઉડી ગયો થોડા દિવસમાજ તે આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને અનત ધામમા જઈ પોતાની પ્રાણાધિક પુત્રીને મળી

એમ કહેવાય છે કે દુરાચારી અજિતસિહજ આ દુષ્કૃત્યનુ મૂળ કારણ હતો એ પાપીએજ અમીરખાને આ કાર્યને માટે દુરાગ્રહ કરવાને ઉશ્કેર્યો હતો અમીરખાનુ હૃદય પણ પાષાણના જેવુ કઠોર હતુ, તે છતા પણ જ્યારે આ કાર્ય પરિસમાપ્ત થઈ ગયુ અને જ્યારે તેણે તેના સમાચાર સાભળ્યા, ત્યારે તેણે સ્વદેશદ્રોહી અને દુરાચારી અજિતસિહને વારવાર ધિક્કાર દઇને કઠોર સ્વરથી કહ્યુ –" રે દગાબાજ ! શુ આ કાર્ય રાજપૂતને શોભા આપે એવુ છે ? હટ, તુ મારી સમક્ષથી દૂર જા હુ તારા મુખ જોવા માગતો નથી " ધીરવીર અને ન્યાયપરાયણ શક્તાવતસરદાર સગ્રામસિહે પણ ઘાતકી અજિતસિહનો અત્યત તિરસ્કાર કર્યો હતો સત્ય વાત કહેવામા આ સરદાર સ્વય રાણાની પણ ભીતિ રાખતા નહોતા અને સત્યને ખાતર તેઓ શત્રુની તીક્ષ્ણ સમશેરની પણ દરકાર રાખતા નહોતા કૃષ્ણાકુમારીનુ મૃત્યુ થયા પછી ચાર દિવસમા તેઓ રાજધાનીમા આવ્યા અને પોતાના આગમનની રાણાને ખબર આપ્યા વિનાજ તેઓ તીવ્ર વેગથી તેમની સમીપ ગયા અને અતિ કઠોર સ્વરથી બોલ્યા – " કે કાયર તે સિસોદીઆકુલના પવિત્ર નામને કલકિત કર્યું છે તે સિસોદીઆકુલના પવિત્ર રુધિરને દૂષિત કર્યું છે હજારો વર્ષથી વહેતા પવિત્ર રક્તને તે ભ્રષ્ટ કર્યુ છે નિરપરાધી, સરળહૃદયા બાળા કૃષ્ણાકુમારીનો સહાર કરવાથી સિસોદીઆકુલને જે ઘોર પાપ લાગ્યુ છે, તેનાથી અવશ્ય એ કુલનો નાશ થનાર છે આ વખતે મેવાડના ઇતિહાસમા અને બાપ્પારાવલના પવિત્ર કુલમા જે મહા કલક નો ડાઘ લાગ્યો છે તે કદિપણુ નિરસ્ત થઈ શકશે નહિ હવે પછી કોઇપણ સિસોદીઆવીર પોતાનુ મસ્તક ઉન્નત કરી શકનાર નથી હાય ! વિધાતાએ ક્ષત્રિયકુલને નિર્મૂળ કરવાનીજ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી જણાય છે વિધાતાના કઠોર લેખથી હવે ક્ષત્રિયોનો નાશ નિકટ આવી પહોચ્યો છે હવે બાપ્પારાવલનો વશ લુપ્ત થયેલોજ સમજવો " તેજસ્વી સગ્રામસિહના આ કઠોર વચન સાભળી સમસ્ત રાજસભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, સર્વના હૃદય કપિત થવા લાગ્યા, લજ્જા શોક અને વિષાદને લીધે રાણા ભીમસિહ પોતાના હાથવતી મુખ છુપાવી દીનભાવથી અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા

પછી સગ્રામસિહે દુરાચારી અજિતસિહ પ્રતિ મુખ ફેરવી અતિ ગભીર સ્વરથી તેને કહ્યુ –" રે સિસોદીઆકુલકલક ! તારી રક્તવાહિનીઓમા રાજપૂતનુ રુધિર વહેતુ નથી તે જે રીતે અમને કલકથી દૂષિત કર્યા છે, તેરીતે તારો નાશ થશે તુ નિ સતાન મરજે અને તારા પાપી જીવનની સાથેજ તારૂં નામ આ પૃથ્વીમાથી લુપ્ત થજો આટલી બધી ભયકર ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર હતી ? શુ પઠાણે રાજધાનીને દલિત કરી દીધી હતી ? શુ તેણે રણવાસની પવિત્રતા નષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો ? વાર,

એકવાર માની લઇએ કે તે તેમ કરવાની ચેષ્ટા કરત પરંતુ શુ રાજપૂતોને પોતાના પૂર્વજોની પેઠે-યથાર્થ રાજપૂતોની પેઠે પ્રાણાર્પણ કરતા નહોતુ આવડતુ ? શુ અગાઉના રાજપૂતોએ આ પ્રકારના કાર્યો કરીનેજ માન અને ગારવની વૃદ્ધિ કરી હતી કે ? શુ આપણુ કુળ આવાજ કાર્યોથી જગતમા વિખ્યાત થયુ છે કે ? શુ આજ પ્રકારે રાજપૂતો પરધર્મીઓના આક્રમણની ગતિ રોકતા હતા કે ? શુ તુ ચિતોડના શાખાની[1] વાત ભૂલી ગયો છે ? જો આપણી સ્ત્રીઓના મન્માનપર વિપત્તિ આવી પડત અને આપણે શત્રુઓનો સહાર કરવાને માટે હાથમા સમશેર ગ્રહણ કરી તેમની સામે ધસી જાત તો આપણા નામ ચિરકાળને માટે અમર થઈ જાત અને સર્વશક્તિમાન જગદીશ્વર અનત વિનાશમાથી સિસોદીઆકુળની રક્ષા કરત, પરંતુ આ ઘૃણિત અને કાયરતાભરેલા કાર્યે આપણો નાશ કરી દીધો છે હવે તુ શુ મુખ લઇને જીવે છે ? ધિક્કાર છે ! જે વિપત્તિના ભયથી તારૂ હૃદય ધડકી રહ્યુ હતુ, તે વિપત્તિના આગમનસુધી તો ધીરજ રાખવી હતી ભીતિ અને કાયરતાથી તારા સર્વ ગુણોનો લોપ થયો છે જો તુ દુર્ગુણી અને દુષ્ટ ન હોત તો શીજી (રાણાજીનુ ઉપનામ છે)નુ રુધિર પાડવાને શામાટે તૈયાર થાત ? હવે રાજપૂતકુળનો શીઘ્ર નાશ થનાર છે

વિશ્વાસઘાતી અને રાજદ્રોહી અજિતસિંહ, સગ્રામસિહના આ તેજસ્વી વચનોનો ઉત્તર આપી શકયો નહિ સગ્રામસિહના અવસાનને દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, પરંતુ તેમણે આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરીને જે વચનો કહ્યા તે સત્ય ઠર્યા છે રાણાને સર્વ મળીને ૯૫ સતાનો હતા તેમાથી કૃષ્ણાકુમારીના સગા બધુ જવાનસિહ[2] તથા બે પુત્રીઓ સિવાય સર્વ સ્વર્ગમા ચાલ્યા ગયા આ પ્રકારે તેજસ્વી સગ્રામસિહની ભવિષ્યવાણી સત્ય ઠરી આમાની એક પુત્રી જેસલમીરના રાજકુમારની સાથે અને બીજી બિકાનેરના રાજકુમારની સાથે પરણાવવામા આવી, પરંતુ તેમના પુત્રને ભારતવર્ષના પ્રાચીન રિવાજ અનુસાર સિહાસન મળ્યુ નહિ રાણાની આશા હવે માત્ર જવાનસિહપરજ રહી હતી તેમનુ મુખકમળ જોઇને તેઓ પોતાનુ સર્વ દુ ખ વિસરી જતા હતા રાણાને આશા હતી કે જવાનસિહદ્વારા ગિહ્લોતકુળની રક્ષા થશે અને પિતૃઓને જળ મળશે, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ જવાનસિહને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ નહિ

સ્વદેશની દારુણ દુર્દશા જોઇ વીર સગ્રામસિહ અત્યત દુ ખિત થયા હતા અને તેથી તેમણે અજિતસિહને શાપ દીધો હતો આ શાપ પણ સપૂર્ણ રીતે ફલિત થયો ઉપર્યુક્ત શોચનીય ઘટના બન્યા પછી એક માસ વ્યતીત થયા પૂર્વેજ તેની ભાર્યા પોતાના બે પુત્રોસહિત આ સસારમાથી વિદાય થઇ ગઇ અજિતસિહના સર્વ સુખનો નાશ થયો તેને સસારમા માયામમતા રાખવા જેવી કોઇ પણ વસ્તુ રહી નહિ દુષ્ટ અજિતસિહ સસારથી ઉદાસીન થઈ ગયો તે વૃદ્ધાવસ્થાના કિનારાપર પહોચી પાપમાથી મુક્ત થવાને માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો જે કુટિલ કટાક્ષોથી કપટતા નીકળ્યા કરતી હતી, તે હવે અત્યત સરલ બની ગયા જે રસનાથી આખો દિવસ પરનિદા અને દ્વેષ ભરિત વચનો નીકળ્યા કરતા હતા, તેજ રસના હવે રામનામનો જપ કરવા લાગી પરંતુ તેનુ મન પવિત્ર થયુ નહિ એક વખત જે હૃદય હિસા દ્વેષ સ્વાર્થપરતા અને વિશ્વાસઘાતકતાના ભડારરૂપ બની ગયુ હતુ, તે હજી સપૂર્ણત તે દુર્ગુણોથી મુક્ત થયુ નહિ તે પાપમાથી મુક્ત થવાને માટે મદિરે મદિરે ફરીને દેવદેવીઓના દર્શન કરતો અને દીન દરિદ્ર અને ઉપવાસીઓને અન્ન, ધન વગેરે આપતો, પરંતુ હજીયે તેના પાપોનો સપૂર્ણ નાશ થયો નહોતો પાઠકગણ ! હમણા આ પાપીવિષે અધિક વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી માત્ર એટલુજ કહેવુ બસ થશે કે અજિતસિહે જે

1 ચિતોડના ધ્વસને રાજપૂતો શાખા' કહે છે આ શબ્દ અગ્રેજી ' સેક ' શબ્દને મળતો આવે છે

2 કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે ' વિશૂચિના રોગથી ગ્રસ્ત થવાને લીધે એકવાર જવાનસિહ મૃતતુલ્ય બની ગયા હતા ઉદયપુરમા સર્વથી પહેલા એમનેજ આ રોગ થયો હતો જે સમયે રાજકુમારને આ રોગ થયો તે વખતે હુ પ પ્રહર પણ તેમની શય્યાની પાસેથી દૂર થયો નહોતો એક સમયે થોડી વાર નિદ્રા લઇને ઉઠયા પછી તેમણે મને જોઈ જે કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેને હુ જન્મપર્યત ભૂલી શકીશ નહિ રાજકુમાર આ કરાલ રોગમાથી મુક્ત થયા પછી તેમનો મુખ્ય મત્રી શીજી મહેતા આ રોગમા સપડાયો તેનો તેમાથી છૂટકારો થયો નહિ આ શીજી મહેતા ઘણો પ્રપચી હતો અબાજીના જેવોજ તે પ્રપચી હતો આવી વર્તણુકવાળા માણસો જ્યાસુધી મેવાડમાથી દૂર થશે નહિ ત્યાસુધી કોઈ પણ દિવસ મેવાડનુ કલ્યાણ થશે નહિ "

ઘોર પાપ કર્યાં છે, તેમાથી તેની મુક્તિ થવી કઠિન છે સરલહૃદયા બાળા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણનો નાશ કરવાને લીધે તેને જે કલંક લાગ્યુ છે તેનુ જો સમસ્ત ગગાજલથી પ્રક્ષાલન કરવામા આવે તોપણ તે ધોવાઇ જશે નહિ

પૂર્વોક્ત ઘટના બન્યા પછી અજિતસિંહના મિત્ર દુષ્ટ અમીરખાએ ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓની સાથે મિત્રતા અને સધિ કરી લીધી તેણે અજિતસિહની પેઠે જીવનના અતિમ ભાગમા પુણ્યકર્મોથી પોતાના ઘોર પાપનુ પ્રક્ષાલન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ તે ડાકુ બન્યો અને ચોતરફ લૂટફાટ કરવા લાગ્યો તે વિશ્વાસઘાતી પિશાચ ગણાયો વિશ્વાસઘાતથીજ તે લૌકિક ઉન્નતદશાને પ્રાપ્ત થયો હતો અન્યની સહાયથી તે કદિપણ તે દશાને પ્રાપ્ત થાત નહિ અફસોસની વાત છે કે આ સસાર વિશ્વાસઘાત અને ક્રૂર કર્મોનીજ લીલાભૂમિ છે, નહિ તો જગતમા આટલા બધા દુરાચારીઓ અને પાપીઓનુ અસ્તિત્વ શામાટે હોત? અમીરખા પૈશાચિક સ્વાર્થવૃત્તિનો હતો, તે ક્રૂર અને વિશ્વાસઘાતી હતો તેણે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે પોતાના સ્વામીપ્રત્યે વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો અમીરખા હોલ્કરનો સામત હતો અને તેણે હોલ્કરના દરબારમા સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી વળી તેણે ધનસચય પણ ઠીક કર્યો હતો, પરતુ બ્રિટિશસરકારે તેને કહેવરાવી મોકલ્યુ કે—"જો તમે હોલ્કરનો પક્ષ છોડી દેશો તો અમે તમને સિરોંજ, ટોંક, રામપુરા અને નીમબહેડા વગેરે પ્રગણાઓ આપી દઇશુ તમને પુષ્કળ સપત્તિ અને જાગીર આપવામા આવશે, પરતુ શરત એટલી કે તમારે તમારી સેનાને નિશસ્ત્ર બનાવી દેવી" ઘણી વાર વિચાર કર્યા પછી અમીરખાએ આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને ભારતના તે વખતના શાસનકર્તા લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સની પાસેથી તેણે પોતાના સ્વામીના રાજ્યનો ત્રીજો ભાગ પ્રાપ્ત કર્યો સિરોંજ, ટોંક રામપુરા અને નીમબહેડા વગેરે પ્રગણાઓ પ્રાપ્ત કરી બ્રિટિશસિંહની છાયાનીચે અમીરખા નવાબ બની બેઠો આ રીતે અમીરખાને મહારાષ્ટ્રીઓના પક્ષમાથી દૂર કરી બ્રિટિશસરકારે રાજપૂતાનાના બળતા હૃદયપર શાતિરૂપી જળનુ સિંચન કર્યુ હતુ, માટે આ પણ મેવાડને માટે એક માગલિક કાર્યજ ગણાવુ જોઈએ પ્રપચીના પ્રપચ અને જુલમીના ભયકર અત્યાચારથી નદનવનના જેવી મેવાડભૂમિ દારુણ દુર્દશાને પ્રાપ્ત થઇ તેની ભયકર દુર્દશાનુ વર્ણન વાચતા આપણુ હૃદય ફાટી જાય છે વિપત્તિઓપર વિપત્તિઓ અને કષ્ટોપર કષ્ટો સહન કર્યા છતા પણ મેવાડભૂમિનો છૂટકો થયો નહિ તેને દુ:ખ ઉપર દુ:ખ સહન કરવા પડ્યા ભીષણ અત્યાચારોથી મેવાડભૂમિના હાડકાપાસળા તૂટી ગયા અને દીર્ઘકાળપર્યંત તે મૃતપ્રાય સ્થિતિમા રહી. અતે બ્રિટિશસરકારે રાણાજીની સાથે સધિ કરી અને મેવાડવાસીઓને ધીરજ આપી

ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૮ ની વસત ઋતુમા અગ્રેજોએ સ્મશાનસમાન મેવાડભૂમિમા પ્રવેશ કર્યો મેવાડની શોચનીય દુર્દશાનુ ચિત્ર તેમની દૃષ્ટિસમીપ જણાતા તેમને અસહ્ય શોક થયો જે મેવાડ એક વખત રાજસ્થાનનુ નદનવન ગણાતુ હતુ જેના સુદર ક્ષેત્રોમા ઉગેલી લીલીછમ વનસ્પતિ અને અનાજના છોડ નેત્રોને અપૂર્વ આનદ આપતા હતા જેના નગરો, કસ્બાઓ અને ગામોમા નિરતર આનદધ્વનિ ગુજી રહેતો હતો તેની સ્થિતિ આ વખતે ભયકર સ્મશાન જેવી બની ગઇ હતી આખો દેશ ઉજ્જડ બની ગયો હતો મહાનદીઓને ઠેકાણે ખડિયેરો દૃષ્ટિગોચર થતા હતા જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરવામા આવે તે તરફ પ્રકૃતિની હૃદયભેદક ભયકરમૂર્તિ દગ્ગોચર થતી હતી કોઇક સ્થળે બે ચાર ઘરનુ ગામ જણાતુ, તો કોઇક સ્થાને ઉજ્જડ નગર દૃષ્ટિગોચર થતુ ગૃહમા ગૃહસ્થ રહ્યા નહોતા, નગરમા કૂતરો રહી નહોતો અને ક્ષેત્રોમા ખેડુત કે અનાજનુ નામ રહ્યુ નહોતુ સર્વ પ્રદેશ નિર્જન અને ભયકર બની ગયો હતો જ્યા દૃષ્ટિપાત કરવામા આવે ત્યા હૃદયસ્તભનકારી દૃશ્યજ દગ્ગોચર થતુ હતુ જ્યા જ્યા મહારાષ્ટ્રીઓના પગલા થતા ત્યા ત્યા ભયકર વિનાશ અને વિનિપાતજ થઇ જતો એક સુદરમા સુદર સ્થળે તેમનુ આગમન થયા પછી આઠ પ્રહરમા તે સ્થાન શોકાલય બની જતુ જ્યા જ્યા મહારાષ્ટ્રીયસેના જતી ત્યા ત્યા સપૂર્ણ વિધ્વસજ થઈ જતો, પરતુ આનદની વાત એ છે કે સર્વ દુષ્ટોને અતે તેમના પાપનુ ઉચિત ફળ પ્રાપ્ત થયુ હતુ અમ્બાજીએ મેવાડની પુષ્કળ સપત્તિ લૂટી હતી, પરતુ પાછળથી તે સર્વ સપત્તિ તેને પાછી આપી દેવી પડી હતી તેની કઠોરતા તથા સ્વાર્થપરતાથી મેવાડને ભારે હાનિ થઈ હતી તેનુ પ્રતિફળ યથાર્થ રીતે તેને મળી ગયુ હતુ જે સિંધિયાની સહાયથી તેનું

સૌભાગ્યસૂર્યનો ઉદય થયો હતો, તેજ સિંધિઆનો અનાદર કરીને તેણે ગ્વાલિયરમા પોતાની સ્વાધીનતાનો ડંકો વગડાવ્યો હતો આથી સિંધિઆ તેનો પ્રચંડ શત્રુ બની ગયો અને તેને દંડ દેવાને માટે સંધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો પછી એક દિવસ તેણે તેને એક નાનાસરખા શિબિરમા કેદ કરી લીધો અને બળતા અંગારાથી તેના હાથપગની આંગળીઓ બાળી દીધી ત્યારપછી તેણે તેની સર્વ સંપત્તિ ઝુંટવી લીધી લોભી અંબાજી પોતાની સંપત્તિ પોતાના હાથમાથી જતી પોતાની દૃષ્ટિથી જોઈ શકયો નહિ. તેની સમક્ષ એક છુરી પડેલી હતી તે લઇને તેણે આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કર્યો તેણે પોતાના ઉદરમા છુરી મારી તો ખરી, પરંતુ તેથી તેનુ મૃત્યુ થયુ નહિ, પણ અંગ્રેજદૂતની સાથે જે ડૉકટર હતો તેણે તત્કાળ તેનો ઘાવ સીવી લીધો, તેથી તેના પ્રાણ બચ્યા અંબાજી નિશ્ચેષ્ટ થઇને પડયો એટલે તેના ખજાનાની ચાવી સિંધિઆના હાથમા આવી આ વખતે અંબાજીની પાસેથી સિંધિઆને ૫૫ લાખ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી ત્યારપછી સિંધિઆએ એ વખત તેને મેવાડભૂમિમા પોતાનો સુબેદાર બનાવીને મોકલ્યો હતો,પરંતુ તે ઝાઝા વખત સુધી આ પદ ભોગવી શકયો નહોતો શોક, દુઃખ અને દારુણ મનસ્તાપથી અત્યંત પીડિત થઇને અલ્પ સમયમા તે પરલોકવાસી થયો એમ કહેવાય છે કે અંબાજીનુ[1] મૃત્યુ થયા પછી તેની સર્વ સંપત્તિ તેના જૂના મિત્ર જાલિમસિંહે હસ્તગત કરી લીધી હતી

રાણાજીના મંત્રી સતીદાસે ૭૦૦૦૦ રૂપિયા આપીને યશવંતરાવ ભાઉની પાસેથી કમલમેરનો કિલ્લો લઇ લીધો અને આટલુ ધન એકત્રિત કરવાને માટે તેણે તે પ્રગણાની ભૂમિ જૂદા જૂદા માણસોને ઈજારે આપી દીધી દુરાચારી અમીરખાએ ઇ સ૦ ૧૮૦૯ મા પોતાની પ્રચંડ સેનાને પોતાની સાથે લઇ મેવાડને ઘેરી લીધુ અને રાણાના પાસે અગીઆર લાખ રૂપિયાની માગણી કરી તેણે કહેવડાવી મોકલ્યુ કે-'જો તમે અગીઆર લાખ રૂપિયા નહિ આપો તો તમારૂ એકલિંગનુ મંદિર તોડી નાખીને પાયમાલ કરવામા આવશે " આ વખતે મહારાણામા અમીરખાને અગીઆર લાખ રૂપિયા આપવાની શક્તિ નહોતી,પરંતુ એ રૂપિયા આપ્યા વિના બીજો ઉપાય નહોતો આથી તેમણે નિરુપાયે નવ લાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ રાણાથી આટલા રૂપિયા પણ એકત્રિત થઇ શકયા નહિ આથી ક્રૂર અમીરખાએ રાણાના દૂતોનુ ભયંકર અપમાન કરી તેમનાપર અત્યાચાર કરવા માંડયો આ અત્યાચારનુ દમન કરવાનો પ્રયાસ કરતા મંત્રી કિસનદાસ ઘાયલ થયો[2] ત્યારપછી ઉક્ત ક્રૂર પઠાણે ઉદયપુરના ગિરિમાર્ગમા ભયપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો એક તરફથી તેના જામાતા ઘાનકી જમશેદે ચિરવાઘાટમા પ્રવેશ કર્યો અને બીજી તરફ સ્વયં અમીરખા પોતાના સૈનાને દેવારી પ્રગણામા લઇ ગયો તેની પ્રચંડ ગતિ કોઇ પણ રોકી શકયુ નહિ પઠાણોએ ઉદયપુરમા પ્રવેશ કર્યો રાણા તેમનુ દમન કરી શકયા નહિ આ લોકો રાણાનુ અપમાન કરી નગરવાસીઓની ઉપર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા અનેક અભાગી જનોની વિપુલ સંપત્તિ લૂટાઈ ગઇ, અનેક સદ્ગૃહસ્થોની પ્રતિષ્ઠા ધૂળમા મળી ગઇ આ દુરાચારીઓનો અત્યાચાર એટલે સુધી વધી ગયો હતો કે નગરમા કોઇ પણ માણસ પોતાના કુટુંબ સાથે સુખથી રહી શકતુ નહોતુ તેમના ડરથી કોઇ પણ સ્ત્રી ઘરની બહાર પગ મૂકી શકતી નહોતી કોઈ માણસ સદ્ગૃહસ્થનો પોશાક પહેરીને મહોલ્લામા નીકળી શકતો નહોતો લૂટફાટનુ પ્રાબલ્ય એટલુ બધુ વધી ગયુ હતુ કે સારી પાઘડી અથવા સારો અંગરખો જો કોઇ પઠાણસૈનિકની દૃષ્ટિએ પડતો તો તે પણ લૂટાઇ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો આ ક્રૂર માણસોના અત્યાચારના કેટલાક ચિન્હો અદ્યાપિ ઉદયપુરના ખંડિયેરોમા ઉપલબ્ધ થાય છે આ ભગ્નાવશેષરાશિમાથી આજે પણ પ્રકૃતિ દેવી કરુણાજનક શબ્દથી પઠાણોના પાશવ અત્યાચારનુ વર્ણન કરી રહી છે

[1] અંબાજી સંધિના કરાર પ્રમાણે એક વખત મહારાણાનો મંત્રી થયો હતો તે જેટલો સમય મેવાડના મંત્રીતરિકે રહ્યો હતો તેટલા સમયમા તેણે રાણાના સમસ્ત મૂલ્યવાન દસ્તાવેજો ચોરી લીધા હતા

[2] કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, "કિસનદાસ આ વિપત્તિના સમયમા સદા મારી પાસે રહેતો હતો " રાણા અને કર્નલ ટૉડની વચ્ચે વાર્તાલાપ થતો ત્યારે કિસનદાસ દુભાષિયાનુ કામ કરતો હતો ચંદાવતોની સાથે તેને વેર હતુ તે મહાન સ્વામિભક્ત હતો, કર્નલ ટૉડે સ્વનેત્રોથી તેનુ મૃત્યુ થતા જોયુ હતુ કિસનદાસનુ મૃત્યુ થયેલુ જોઈ કર્નલ ટૉડ તથા અંગ્રેજ ડૉકટરને મજબૂત સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે તેને કોઈએ વિષ દઇને મારી નાખ્યો છે કિસનદાસના મૃત્યુની વાત સાંભળી હજારો માણસ રોયા હતા, આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે તે અત્યંત લોકપ્રિય હતો

આટલી આટલી વિપત્તિઓ પડયા છતા પણ આ ઘાતકી માણસોના હાથમાથી મેવાડભૂમિ મુક્ત થઈ નહિ.અન્નના અભાવને લીધે નગરના નગર ઉજ્જડ થઇ ગયા. રાજપૂતજાતિનું જીવન સર્વથા લોપ થઇ ગયુ,તે છતા પણ આ લોકો મેવાડભૂમિનુ રુધિર ચૂસી રહ્યા હતા સવત ૧૮૬૭ (ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૧) મા ક્રૂર બાપુ સિંધિઆ સુબેદારની ઉપાધિ ધારણ કરી પોતાની સેનાસહિત ઉદયપુરમા આવ્યો.આ સમયે અમીરખાના પઠાણસૈનિકો પણ ઉદયપુરમાં ભયંકર અત્યાચાર કરી રહ્યા હતા.જે પ્રકારે સ્મશાનભૂમિમાં પ્રેતો ફરે છે,તે પ્રમાણે પઠાણો ઉદયપુરમા ભમતા હતા. હવે બે દૈત્યો ઉદયપુરની પ્રજા ઉપર ભારે અત્યાચાર કરવા લાગ્યા મરાઠા અને પઠાણસૈનિકો ઉદયપુરમા ભારે ત્રાસ વર્તાવી રહ્યા કોઈ કોઇ વખત તેમની વચ્ચે પણ ઘોર ઝઘડા થતા હતા લૂંટના પદાર્થોને માટે તેઓ વચ્ચે અનેકવાર કલહ ઉત્પન્ન થતો હતો.આ પ્રકારે ઉભય દૈત્યોની વચ્ચે મેવાડની પ્રજા સપડાઇને દારુણ દુઃખ પામી રહી હતી.તેની દુર્દશાનું વૃત્તાંત સાભળી આપણુ હૃદય ફાટી જાય છે. દુરાચારી પઠાણો અને ઘાતકી મરાઠાઓના અત્યાચાર અને પરસ્પર વિગ્રહ-દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવમાથી મેવાડભૂમિની રક્ષાનો કોઈ ઉપાય નહિ જોઈ મહારાણાએ શત્રુઓને પોતાની માતૃભૂમિ વહેચી આપવાનો વિચાર કર્યો આ સબધે નિર્ણય કરવાને માટે "ધવલમૃગર" (ધવલ મેરુ) નામના સ્થાનમા એક સભા બોલાવવામા આવી.[1] રાણાજીના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ આ સભામા ગયા હતા અહીંઆ રાણાજીનો ઉક્ત અભિપ્રાય જાહેર કરવામા આવ્યો. ઉભય પિશાચોની મનઃકામના પૂર્ણ થવાનો સમય આવી પહોચવાથી તેમના આનદનો પાર રહ્યો નહિ. મેવાડની દુર્દશાની પરાકાષ્ઠા થવાનો પ્રસંગ આવી પહોચ્યો. સ્મશાનનો કબજો મળવાથી પ્રેતોને તથા મૃત શરીરને જોવાથી ગીધોને અને કૂતરાઓને જેવો આનદ થાય છે,તેવો આનંદ મરાઠાઓ અને પઠાણોને થવા લાગ્યો. મેવાડભૂમિ સ્મશાનવત્ બની ગઈ,મેવાડના મનુષ્યો મૃતવત્ બની ગયા તેમનામા પ્રાણ,ચૈતન્ય કે ઉત્સાહનો લેશ પણ અંશ રહ્યો નહિ. એક વખત શત્રુઓના સાધારણ અત્યાચારથી પણ જે મનુષ્યો દારુણ ક્રોધ અને મહા ગર્વથી ઉન્મત્ત થઇને તેમની સામે બાથ ભીડતા હતા, તેમનાજ વશજો આ વખતે સર્વથા નિર્જીવ બની ગયા હતા. દુશ્મનોના ચરણપ્રહાર સહન કરી કરીને તેમના શરીરો જડ બની ગયા હતા વિધાતાની અકૃપા મેવાડભૂમિપર સપૂર્ણ રીતે ઉતરી હતી, નહિ તો રાજસ્થાનની કમલિની કૃષ્ણાકુમારીનો ભોગ શા માટે આપવામા આવત? અને બાપ્પારાવલના વશજ મહારાણા ભીમસિંહ કાયર અને ડરપોક શા માટે થઈ જાત? મેવાડની સર્વ સુદરતાનો આ વખતે લય થયો હતો જે સુદરતાના પ્રભાવથી એક વખત મેવાડભૂમિ રાજસ્થાનનુ નદનવન ગણાતુ હતુ, તે સુદરતા આજે ક્યા ગઈ છે? એક વખત જે મેવાડભૂમિ દેશપ્રીતિને ખાતર પ્રાણોત્સર્ગ કરનાર અસખ્ય વીરોને જન્મ આપતી હતી, જે મેવાડ દેશ સર્વ દેશોનો શિરોમણિ ગણાતો હતો, સમસ્ત જગત જેને વીરજનની ગણીને વંદન કરતું હતુ, તે મેવાડભૂમિ આજે સ્મશાનવત્ બની ગઇ છે તેના વીરો મૃત્યુશય્યાપર શયન કરી ગયા છે. શું આ વીરો પુનઃ જાગૃત થશે? શું તેઓ પોતાના શત્રુઓના અત્યાચારનુ દમન કરવાને માટે પુનઃ કમર બાધશે? જન્મભૂમિનુ યત્કિંચિત્ અપમાન થતાની સાથે જે વીરો ક્રોધથી ઉન્મત્ત બની જતા હતા, **પ્રાણેભ્યોઽપિગરીયસી** એવી જન્મભૂમિને માટે જે વીરો એકદમ પ્રાણોત્સર્ગ કરતા હતા, તેજ વીરોના વંશજો આજે પોતાની દૃષ્ટિથી જન્મભૂમિનુ ઘોર અપમાન થતુ જુએ છે. શું તેઓ પોતાની આવી દુર્દશા જોયા છતાપણ જાગૃત નહિ થાય? અહો! મહાવીર પ્રતાપસિહ ક્યા ગયા છે? હે યવન-દર્પહારી, આર્યકુલગૌરવ, વીરકેસરી પ્રતાપસિહ! તમે ક્યા છો? હે દેવ! પચ્ચીસ વર્ષપર્યત અનાહાર વ્રત ધારણ કરી, ઘોર વનવાસ સહન કરી, તમે જે ભૂમિને અકબરના ગ્રાસમાથી બચાવી હતી, તે ભૂમિ આજે અનાથ, નિરાશ્રય અને નિસ્સહાય બની પિશાચોના અત્યાચાર સહન કરે છે. તમારાં પચ્ચીસ વર્ષોનાં ફળને આજે શત્રુઓ ઠોકરથી ઉડાડી દે છે. શું આકાશમાથી તમે આ દૃશ્ય જોતા નથી? હે સંગ્રામસિંહ! આપ એકવાર અલૌકિક આત્મત્યાગ અને કઠોર સંગ્રામનો પ્રકાશમાન આદર્શ આ નિર્જીવ અને પ્રમાદી રાજ-પૂતોની આગળ સાદર કરો; આપની અનુપમ વીરતા, મહાનતા અને સ્વદેશપ્રેમને જોઇને એ લોકો પણ આ જગતમા રાજપૂત નામને સાર્થક કરશે અને જનની જન્મભૂમિને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી ચિરંજીવ થશે.

વીરજનની મેવાડભૂમિ આજે વીરોથી રહિત થઇ અધોગતિના ઉંડા પાતાલમાં ઉતરી ગઇ છે;

---

[1] આ સભામા અજીતદાસ, કિસનદાસ અને રૂપરામ પણ વિદ્યમાન હતા.

આજે સુવર્ણભૂમિએ સ્મશાનનુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, મેવાડનુ આગનુ સૌંદર્ય નષ્ટ થયુ છે, મેવાડનું આગનુ સન્માન વિલય પામ્યુ છે મેવાડની આગલી સભ્યતા, તેજસ્વિતા અને શૂરતા આજે રહી નથી આજે મેવાડ ભયકર સ્મશાન બની ગયુ છે, તેના ક્ષેત્રો સૂના પડી ગયા છે, તેના નગરો અને ગામોનો વિધ્વંસ થઇ ગયો છે, તેના ઘરો ખાલી પડી ગયા છે, નગરવાસીઓને બહાર હાંકી કાઢવામા આવ્યા છે, સરદારો અને સામતો ભીરુ અને કાયર થઇ ગયા છે રાજા અને રાજપરિવાર દુખિત નિરુપાય અને નિરવલબ બની ગયા છે એવો કોઈ પણ માઈનો પૂત નથી કે જે વીરવર બાપ્પારાવળના વશની આ દુર્દશામાથી રક્ષા કરે હવે એવો કોઈપણ મહાપુરુષ રહ્યો નથી કે જે સજીવનીમત્ર ભણીને મેવાડની અગણિત ચિતાઓપર જળ છાંટીને અસખ્ય વીરો ઉત્પન્ન કરે મરાઠાઓ અને પઠાણો મેવાડવાસીઓના હાથમા જે કાંઇ જોતા હતા, તે તેમની પાસેથી ખુચવી લેતા હતા અને આ પ્રમાણે સ્મશાનભૂમિ મેવાડની દુર્દશાના ચિત્રને શતપટ અધિક ભયકર બનાવતા હતા ભિક્ષુકો ભિક્ષા માગીને જ્યા ત્યાથી મુઠ્ઠીભર ચોખા એકઠા કરતા હતા તેને પણ મહારાષ્ટ્રીઓ અને પઠાણો લુટવી લેતા હતા કોઈ બિચારો ગમે તેવા કપડા પહેરીને બહાર નીકળતો તો તેના કપડા પણ છીનવી લેવામા આવતા હતા હવે મેવાડપર કયુ દુખ પડવુ શેષ રહ્યુ છે? રાજસ્થાનની મહારાણી મેવાડભૂમિ આજે ભીખારણ કરતા પણ વિશેષ દીન અને હીન બની ગઇ છે. મેવાડભૂમિની આવી દુર્દશા થઈ રહી હતી, એવામા દુરાચારી બાપુજી સિંધિઆ[1] તે દેશનુ બચેલુ દ્રવ્ય તથા સરદારો, સામતો વણિકો અને કૃષિકારોને કેદ કરીને અજમેર લઇ ગયો અજમેરના તિમિરમય કારાગૃહમા મેવાડવાસીઓને જજીરથી જકડીને પૂરવામા આવ્યા અનેક કેદીઓ રૂપિયા આપીને મુક્ત થયા અને જેમની પાસે દ્રવ્ય નહોતુ તેઓ તે તિમિરમય સ્થાનમાજ લોહજજીરથી પીડિત થઇને મરણ પામ્યા, અને જે માણસો ઇ૦ સ૦૧૮૧૭ પર્યંત જીવિત રહ્યા, તેઓ તે વર્ષમા થયેલી સધિ અનુસાર મુક્ત થઇ, હાડપિંજરના આકારમા કારાગૃહમાથી બહાર નીકળ્યા

૧ અંગ્રેજોની સાથે રાણાજીને સંધિ થયા પછી બાપુજી સિંધિઆને અજમેરમાથી દૂર કરવામા આવ્યો. તેણે જ્યા રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો તે સ્થળે તે મેવાડમા થઇને ચાલ્યો ગયો મેવાડવાસીઓ તેનાપર એટલા બધા અપ્રસન્ન થઈ ગયા હતા કે તે તે દેશમાથી જતો હતો તે વખતે તેઓ તેના શરીરપર થુકયા હતા અને તેને અનેક દુર્વચનો કહ્યા હતા અત્યાચારનુ પરિણામ આવુજ આવે છે

અધ્યાય ૧૭ મો

લુંટફાટની નિવૃત્તિ-રાજપૂતરાજાઓની સાથે અંગ્રેજોની મિત્રતા-મેવાડમાં અંગ્રેજીદૂતનું આગમન-બ્રિટિશપ્રતિનિધિની નિમણુંક-રાણાએ તેને આપેલું માન-રાણાના ચરિત્રનું વર્ણન-સ્વદેશની શ્રીવૃદ્ધિ અર્થે રાણાએ કરેલો પ્રયાસ-હદપાર કરેલા લોકોને પાછા બોલાવવા-વ્યાપારીઓને કરેલું આમંત્રણ-ભીલવાડાની સ્થાપના-સરદારોનો સંપ-અધિકારપત્રનું દઢીકરણ-ભૂમિનું પુનર્ગ્રહણ-અર્ઝાસરદારોવિષે કેટલુંક વિવેચન-બેદનુર, ભદેશ્વર અને અમાઈત-મેવાડની જમીનદારી-ગામ ખાતાના નિયમો-મેવાડની બાપોતાભૂમિ-ભોમિ આ કિંવા સ્વતંત્ર સરદારો-તેમની સાથે કરેલો કરાર-તેમનો અધિકાર-ફરમાનનું મોટું રજીસ્ટર-ભૂમિ-અધિકારવિષે પૂર્વ દૃષ્ટાંતો- પટેલ, તેનું મૂળ અને તેનું કર્તવ્ય-મહેસુલના નિયમો-સામાન્ય પરિણામ.

ગિલોતકુલના ભાગ્યચક્રના પરિવર્તનની સાથે મહારાજા કનકસેનના વંશનો ઇતિહાસ ઇસ્વીસનની બીજી શતાબ્દીથી આરંભીને ઓગણીસમી શતાબ્દીપર્યંત સારી રીતે વર્ણવવામા આવ્યો. પ્રાય. બે હજાર વર્ષોના અરસામા સૂર્યવંશી મહારાજા કનકસેનનું રોપેલુ વૃક્ષ અંકુરિત અને પરિપુષ્ટ થઇ પાછળથી દુર્દશાને પણ પ્રાપ્ત થયું. આ સંબંધે અમે પૂર્વે વર્ણન કરી ગયા છીએ. પારદ, ભીલ, તુર્ક, તાતાર વગેરે અનેક જાતિઓએ આક્રમણ કરીને આ વૃક્ષને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાની ચેષ્ટા કરી હતી. અનેક વાવાઝોડાં અને તોફાનોએ એની શાખા તોડી નાખવાને ઉદ્યમ કર્યો હતો. સેંકડો વર્ષપર્યંત એકસરખી-રીતે પીડિત રહેવાથી મેવાડના હૃદયમાથી પુષ્કળ રુધિર નીકળી ગયું. આથી મેવાડભૂમિ બલહીન અને નિર્વીર્ય થઇ ગઇ ઇતર લોકોના આક્રમણમાથી મેવાડનું સત્ત્વ બચ્યું હતું, તેને અંતે મહારાષ્ટ્રીઓએ ચૂસી લીધું.આ સર્વ વાતનું વર્ણન પ્રથમ આગળ આવી ગયું છે,માટે અહીંઆં તેનું દિગ્દર્શન પુનરુક્તિદોષમા ગણાશે અહીંઆં માત્ર એટલોજ નિર્દેશ કરવો ઉચિત છે કે આ વખતે રાજપૂતોને પોતાના પ્રાણ બચાવવાનું કામ પણ કઠિન થઇ પડ્યું હતું;પરંતુ મંગલકારી વિધાતાએ કૃપા કરીને થોડા વખતમા રાજપૂતજાતિના હૃદયમાં નવીન બળનો સંચાર કર્યો મહારાષ્ટ્રીય, પઠાણ, પોર્ટુગિઝ, ફ્રેંચ વગેરે લોકોએ, ચોર અને લૂંટારા લોકોની સહાયથી પોતાનાં અનેક મોટા કેન્દ્રો સ્થાપિત કર્યાં હતા અને તેઓ મોટા ભયંકર સૈન્યો રાખતા હતા. આ લોકો ભારતવર્ષમાં મહા અનર્થ કર્યા કરતા હતા. ભારતવર્ષના તપ્ત થયેલા હૃદયપર શીતળ જળનું સિંચન કરવાને માટે અંગ્રેજોએ સૌથી પહેલા આ દુષ્ટ દલોનું દમન કરવાનો વિચાર કર્યો.ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭ના ઑક્ટોબર માસમાં ભારતવર્ષના શાસનકર્તા લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના ચાતુર્યના પ્રભાવથી આ દુષ્ટ લોકોના અત્યાચારનો અંત આવ્યો. તેમના દલો ચારે તરફ છિન્નભિન્ન થઇ ગયાં. દીર્ઘકાળપર્યંત આ જુલ્મી લોકોના અત્યાચાર સહન કર્યા પછી ભારતવાસીઓ શાંતિસુખ પામ્યા અને સાત સમુદ્રપારથી આવેલા વણિકવેશી બ્રિટન લોકોની પ્રભુતા ભારતવર્ષમા દૃઢ થઈ.

અંગ્રેજશાસનકર્તાના ભીષણ પ્રયાસથી જુલ્મી અને દુષ્ટ લોકોનાં દલો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં. હવે આ લોકોનાં દલ પુનઃ બળવાન થવા પામે નહિ તેટલામાટે ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓમા સપ

કરાવવો ઈષ્ટ લાગ્યો. આ વિચારથી બ્રિટિશશાસનકર્તાએ રાજપૂતરાજાઓને પત્ર લખી એકત્ર થવાને આમંત્રણ કર્યું. જયપુરના મહારાજાસિવાય સર્વ રાજાઓએ આ કાર્યપ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી. દિલ્હીમાં આ વિરાટ સભા ભરવાનું નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું. આ નિમંત્રણાનુસાર અનેક રાજદૂતો દિલ્હીમાં આવ્યા. માત્ર થોડા અઠવાડિયામાં સમસ્ત રાજપૂતજાતિનું ભાગ્યસૂત્ર બ્રિટનવાસીઓના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું. આ વખતે જે સંધિપત્ર લખવામાં આવ્યું તેમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે રાજપૂતો રાજકીયસ્વાધીનતાનું સુખ ભોગવશે, અંગ્રેજસરકાર શત્રુઓના આક્રમણમાંથી અને અત્યાચારમાંથી તેમનું રક્ષણ કરશે અને તેના બદલામાં તેમને પોતાના રાજ્યની ઉપજનો થોડો ભાગ અંગ્રેજસરકારને આપવો પડશે.[1]

જે દેશી રાજાઓએ અત્યાચારી લોકોના પંજામાંથી મુક્ત થવાને માટે અંગ્રેજસરકારની સાથે સંધિ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી તે સર્વમાં મેવાડના મહારાણાને સંધિ કરવાની અધિક આવશ્યકતા

1 ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની સાથે રાણા ભીમસિંહને જે સંધિ થઈ હતી તેના પ્રત્યેક કરારનો અવિકૃત અનુવાદ નીચે આપવામાં આવે છે —

(૧) અંગ્રેજો અને રાણાજીની મિત્રતા, સખ્ય અને ઐક્ય પેઢી દરપેઢી નિભાવવા અને એકના શત્રુ વા મિત્ર, બીજાના શત્રુ વા મિત્ર ગણવા.

(૨) અંગ્રેજસરકાર રાણાજીનું સમસ્ત રાજ્ય કાયમ રાખશે અને તેને ઉપદ્રવ નડવા દેશે નહિ.

(૩) ઉદયપુરના મહારાણાએ સદા અંગ્રેજસરકારને આધીન રહી રાજશાસન ચલાવવું અને અંગ્રેજ સરકારને પોતાની વરિષ્ઠ ગણવી. તેમજ તેમણે અન્યાન્ય રાજાઓ વા સરદારોની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવો નહિ.

(૪) અંગ્રેજ સરકારની પરવાનગી અથવા મંજુરીવિના રાણાજી કોઈ પણ રાજા વા રાજદૂતની સાથે કોઈ પણ પ્રકારના સંધિ ઇત્યાદિ રાજનૈતિક કામો કરી શકશે નહિ. સાધારણ અને નિયમિત સ્નેહ અને ક્ષેમકુશલતાના પત્રો મોકલવામાં કાંઈ હાનિ નથી.

(૫) ઉદયપુરના મહારાણા કોઇના ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર અથવા કોઈ રાજ્યપર આક્રમણ કરી શકશે નહિ. જો કોઈની સાથે તેમને વિવાદ થાય તો બ્રિટિશસરકારના હાથમાં તે સંબંધે વિચાર અને નિર્ણય કરવાનો ભાર સોંપવો.

(૬) ઉદયપુરની ખાલસા જમીનની જે મહેસુલ ઉપજે તેનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ રાણાજીએ અંગ્રેજસરકારને ખંડણીતરીકે પાંચ વર્ષ સુધી આપવો અને ત્યાર પછી $\frac{3}{8}$ (અર્થાત્ એક રૂપિયામાંથી છ આના) ભાગ સદા આપવો. રાણાજીની પાસે બીજો કોઈ ખંડણીનો દાવો કરી શકશે નહિ. જો કોઈ તેવો દાવો કરશે તો બ્રિટિશસરકાર તેને ઉત્તર આપવાને માટે તૈયાર છે.

(૭) હાલમાં મહારાણા જણાવે છે કે ઉદયપુરતાબાના કેટલાક પરગણાઓની ઉપર કેટલાક લોકોએ અન્યાયપૂર્વક પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે અને રાણાજી પુનઃ આ પરગણાઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પરંતુ આ બાબતના ચોક્કસ પ્રમાણો નહિ મળવાથી સાંપ્રતમાં બ્રિટિશસરકાર તેમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકતી નથી, પણ જ્યાંસુધી બનશે ત્યાંસુધી તે ઉદયપુરની ઉન્નતિ કરવા પ્રત્યે લક્ષ્ય આપશે અને તેવી જમીનવિષે દરેક પ્રકારની તપાસ કરી તે પુનઃ હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ પ્રકારે બ્રિટિશસરકારની સહાયથી મહારાણાને જે જમીન પુનઃ પ્રાપ્ત થશે તેના ઉપજમાંનો $\frac{3}{8}$ ભાગ બ્રિટિશસરકારને આપવો પડશે.

(૮) બ્રિટિશસરકારને જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે ઉદયપુરની સેના લઈ શકશે.

(૯) ઉદયપુરના રાજ્યમાં મહારાણાની આજ્ઞા અને સત્તા સંપૂર્ણ રીતે ચાલશે. તેમના રાજ્યમાં અંગ્રેજ સરકારની પ્રભુતાનો પ્રચાર થશે નહિ.

(૧૦) આ નિયમોવાળું સંધિપત્ર દિલ્હીમાં લખવામાં આવ્યું છે. એના ઉપર અંગ્રેજસરકારની તરફથી મહાશય ચાર્લ્સ થિઓફિલસ મેટકાફે અને મહારાણાની તરફથી ઠાકોર અજિતસિંહ બહાદુરે હસ્તાક્ષર અને મહોર કર્યાં છે. એની મંજુરી મહાનુભાવ ગવર્નરજનરલ તથા મહારાણા ભીમસિંહદ્વારા મળતાં એક મહિનાના અરસામાં એ બન્ને પક્ષને આપવામાં આવશે.

મુકામ દિલ્હી, તા. ૧૩ મી માહે જાન્યુઆરી, ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮

(હસ્તાક્ષર) સી. ટી. મેટ્કાફ
(,,) ઠાકોર અજિતસિંહ

હતી, અને આ સધિદ્વારા મેવાડના મહારાણાને સૌથી અધિક શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી ઇ૦ સ ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરીની ૧૬ મી તારીખે રાણાજીએ ઉક્ત સધિપત્રપર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા હતા પછી ફેબ્રુઆરી માસમાજ ઉક્ત સધિના નિયમોથી રક્ષા કરવાને માટે અગ્રેજોનો એક દૂત રાણાજીના દરબારમા આવ્યો સિંધિઆના અનુચરોએ અન્યાયથી મહારાણાની ભૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો આ સર્વ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તથા ઉપદ્રવી સરદારો તથા સામતોનુ દમન કરવાને માટે અગ્રેજસેનાપતિ મેજર જનરલ સર આર ડન સેના લઈ તૈયાર થયો[1] રાયપુર રાજનગર ઇત્યાદિ કિલ્લાઓ ઉપર વિદ્રોહીસરદારોએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો આ સર્વ કિલ્લાઓ ઉક્ત અગ્રેજસેનાપતિએ હસ્તગત કરી મેવાડરાજ્યને સમર્પણ કર્યા વળી સૌભાગ્યવાન ચતુર અગ્રેજોએ એક મોટો કિલ્લો પોતાના રાજ્યમા સયોજી દીધો કમલમેરમા જે સેના રહેતી હતી તેને દીર્ઘકાળથી પગાર મળ્યો નહોતો આ સર્વ પગાર અગ્રેજસરકારે ચૂકવી દીધો અને તે કિલ્લાને પોતાના અધિકારમા લઇ લીધો

કમલમેરની પૂર્વ દિશામા આવેલ જિહાજપુરથી અગ્રેજોનો દૂત ઉદયપુરતરફ ચાલ્યો આ સ્થળેથી ઉદયપુર પ્રાય ૧૪૦ માઇલ દૂર હશે તે દૂત જણાવે છે કે—" આ લાબાપથમા મને માત્ર બેજ શહેરો મળ્યા આ શહેરો પણ ઉજ્જડ થઇ ગયા હતા આ શહેરોની વસ્તી છિન્નભિન્ન થઈ ગઇ હતી મનુષ્યનુ જરા ચિહ્ન પણ દષ્ટિગોચર થતુ નહોતુ ચારે તરફ જગલ વૃક્ષો પહાડ અને પાષાણ આવી રહ્યા હતા વૃક્ષઘટામા ભયકર વાઘોએ પોતાનુ નિવાસસ્થાન બનાવ્યુ હતુ મોટા મોટા રાજમાર્ગો નષ્ટ થઈ ગયા હતા રમણીયપ્રદેશની આજે આવી દુર્દશા થઇ રહી હતી વિપરીત કાળનુ આ ચિત્ર અદ્યાપિ દષ્ટિસમીપ તર્યા કરે છે રાજપૂતાનામા ભીલવાડા નામનુ એક મોટુ નગર હતુ બાર વર્ષોપૂર્વે અર્થાત્ ઇ૦સ૦૧૮૦૬ના મે માસમા હુ આ નગર તરફ ગયો હતો તે સમયે આ નગરમા ૬૦૦૦ કુટુબો રહેતા હતા સામાન્યત આ નગર ઉત્તમ શ્રેણીનુ ગણાતુ હતુ પરતુ હમણા (ઇ સ૦ ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરી માસમા) પૂર્વની વસ્તીનો પત્તો લાગતો નથી ભીલવાડાના રાજમાર્ગ પર મને એક પણ જીવત પ્રાણી મળ્યુ નહિ કેવળ એક કૂતરો એક દેવમદિરમા બેઠો હતો તે પણ અજાણ્યા માણસોને જોઇને શીઘ્ર નાસી ગયો આ દશા જોઇ મને અસહ્ય શોક થયો મારી સાથે આવેલા એક સૈનિકે તે દેવાલયના આદિનાથ નામના એક નગ્ન દેવતાને પોતાના અગનુ લાલ વસ્ત્ર ઓઢાડીને તેનુ શરીર ઢાક્યુ હતુ "[2]

બ્રિટિશ દૂતને માનસહિત લાવવાને માટે મહારાણાએ પોતાના એક દૂતને મોકલ્યો અગ્રેજોએ પોતાની છાવણી નાથદ્વારામા નાખી હતી રાણાજીનો દૂત પોતાની સેનાસહિત ત્યા જઇ બ્રિટિશએજટને મળ્યો સધિસબધે વાતચિત થયા પછી તે બ્રિટિશએજટના ઉદયપુરમાના આગમનપ્રસગે પાટનગરને ઉત્તમ પ્રકારે શૃગારવાના ઉદ્દેશથી ચાલ્યો ગયો આજ વખતે કમલમેરનો કિલ્લો પણ અગ્રેજસરકારને અર્પણ કરવામા આવ્યો રાણાજીના જ્યેષ્ઠકુમાર જવાનસિહ ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો પરિધાન કરી અસખ્ય સામતો સેનાપતિઓ, સૈનિકો તથા અનુચરોને સાથે લઈ આગળ જઇ બ્રિટિશ એજટને માનસહિત તેડી લાવ્યા નગરથી એક કોશના અતરપર એક ઉત્તમ ઉદ્યાનમા દરબાર ભરવામા આવ્યો હતો પછી જવાનસિહ બ્રિટિશ એજટને રાજધાનીમા લઈ આવ્યા આ સમયની શોભાનુ વર્ણન કર્નલ ટૉડે ઉત્તમ પ્રકારે કર્યુ છે —

'રાણાજી અને મારી મુલાકાત માટે ઉદયપુરનગરથી એક કોશના અતરપર એક સભાસ્થાન તૈયાર કરવામા આવ્યુ હતુ ત્યા શેતરજીઓ અને ગાલીચાઓ બિછાવીને ઉત્તમ પ્રકારની બેઠક તૈયાર કરવામા આવી હતી અહીઆ પ્રથમ યુવરાજ જવાનસિહે મારી મુલાકાત લીધી આ રાજપુત્રને જોતાની

[1] આજ સમયે કર્નલ ટૉડ લૉર્ડ હેસ્ટિગ્સના તરફથી પશ્ચિમ રાજપૂતપ્રદેશોના પોલિટિકલ એજટ " તરીકે રાણાની રાજસભામા નિયુક્ત થયા હતા ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭ તથા ૧૮૧૮ ના યુદ્ધમા કર્નલ ટૉડના તાબા નીચે ઉત્તર ભાગનુ અગ્રેજી સૈન્ય હતુ અને તેઓ પોતાની સેનાપર સર્વ પ્રકારની દેખરેખ રાખતા હતા આ વખતે તેમણે હોલ્કર તથા સ્ટ્રીરાજની સાથે સગ્રામ કર્યો હતો તથા કોટાના રાજાની સાથે સધિ કરી હતી.

[2] ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૬ ના મે માસમા કર્નલ ટૉડ એકવાર ભીલવાડામા થઈને ગયા હતા આ વખતે તે નગર ઉન્નત દશામા હતુ

આથીજ મેં તેમના ગુણોની ઝાંખી કરી લીધી. તેજસ્વી વદન, રાજદરબારી સભ્યતાથી બોલવાની ઢબ, રાજકુલને છાજે એવી ગંભીરતા, વિનયસંપન્નતા-આ સર્વ ગુણો મેં તેમનામાં જોયા. આ ગુણો તેમણે કીર્તિવંત રાજકુલમાં જન્મ લીધો છે, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બતાવી રહ્યા હતા પૂર્વે આ કુમાર જ્યારે નાના હતા, ત્યારે મેં તેમને જોયા હતા, પરંતુ તે વખતે મને એવી કલ્પના પણ આવી નહોતી કે આ કુમાર મને આધીનતાપૂર્વક આવીને મળશે, પણ સમયના પરિવર્તનથી મહાપ્રતાપવાન પ્રતાપસિંહના વંશજ આ પ્રકારે મારૂં સ્વાગત કરવાને માટે આવ્યા' આ દૃશ્ય જોવાથી મારા મનમાં જે લાગણી ઉત્પન્ન થઈ, તેનું મારાથી વર્ણન થઈ શકતું નથી. ખરેખર, કાળની ગતિ વિચિત્ર છે! આ રાજકુમારનું મુખ તેમના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પરાક્રમશાળી રાજકુલને શોભા આપે એવું હતું

મેં સૂરજદરવાજેથી ઉદયપુરમાં પ્રવેશ કર્યો જવાના રસ્તાની બન્ને બાજુએ વૃક્ષોની હાર વાગી રહી હતી આ સમયે પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થતું હતું કે અમે એક ઉજ્જડ અને નિર્જન શહેરની અંદર જઈએ છીએ પ્રસિદ્ધ રામપ્યારી (૫૬મા અધ્યાયમાં આ સ્ત્રીવિષે કાંઈક ઉલ્લેખ આવ્યો છે.)-ના મહાલયમાં અમે સર્વે ગયા આ મહાલય રાજપૂતોના સાધારણ મહાલયોની પેઠે ચતુષ્કોણ અને અનેક મજલાવાળો હતો તેની શોભા અત્યુત્તમ અને વર્ણન કરવા યોગ્ય હતી ચારે તરફ નકશીકામ, સામસામે ઓરડાઓ અને વચ્ચમાં મોટું ભવ્ય દિવાનખાનું શોભી રહ્યું હતું. આજ સ્થાનમાં અમારા સ્વાગતની તૈયારીઓ કરવામાં આવી હતી પાછળથી બ્રિટિશસરકારનો રેસિડેંટ આજ મહાલયમાં રહેતો હતો. આ મહાલયના એક ભાગમાં અમારે માટે ભોજન તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ભોજનનું શું વર્ણન કરૂં? પૃથક્ પૃથક્ શતાવધિ પ્રકારના નાસ્તા અને મિષ્ટ પક્વાન્નો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા, તાજાં અને સૂકાં ફળો પણ પુષ્કળ હતાં. એક હજાર રૂપિયાની થેલી પણ ત્યાં રાખવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગનો આનંદ દર્શાવવાને માટે મહારાણાના અંગત નોકરોમાં આ રૂપિયા વહેંચી દેવાને માટે આપ્યા હતા. જે લોકોએ બ્રિટિશકંપનીના એજંટના આગમનની ખબર આપી હતી, તેને આ પ્રકારે પારિતોષિક આપવું એ કાર્ય રાજપૂતરાજાઓની પ્રાચીન રીતિઅનુસારજ હતું. રાણાજીની બીજીવારની મુલાકાતને માટે બીજો દિવસ નિશ્ચિત થયો

પરંતુ પહેલાજ દિવસના ચાર વાગે રાણાજીનો મુખ્ય દિવાન ચંદાવતસરદાર, ચોબદાર, ભાલાદાર વગેરે માણસો અમારી પાસે આવ્યા અને તેમણે અમને નિવેદન કર્યું કે-'રાણાજીએ આપના સ્વાગતને માટે આજેજ તૈયારીઓ કરી છે' જે સ્થળે અમારો મુકામ હતો, તે સ્થળે અલ્પકાળમાં લોકોની મોટી ભીડ થઈ ગઈ. સર્વ માણસો ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને આવ્યા હતા અને ચુપચુપ અમારી તરફ જોતા હતા[1] રાજભુવનમાં જવાને માટે અમે નીચે ઉતર્યા. આ વખતે પ્રત્યેક માણસના મુખમાંથી "જય જય, ફિરંગીકા રાજ' એવા શબ્દ નીકળતા હતા ભાટ લોકો આવા અવસરપર કેમ ચૂપ રહી શકે? તેમણે અંગ્રેજએજંટનું નામ પોતાના કાવ્યમાં ઉતારીને વિવિધપ્રકાર તેમની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કરી દીધો સ્થળે સ્થળે વાજાંવાળાઓ ઉત્તમ પ્રકારે વાજાં વગાડી રહ્યા હતા વાજાંઓનો ધ્વનિ સુશ્રાવ્ય હોવાથી શ્રોતાનું ધ્યાન તે પ્રતિ અત્યંત આકર્ષાતું હતું. સુંદર રમણીઓ જળભરિત પાત્રો મસ્તકપર ધારણ કરી અમારા મંગલને માટે ગીતો ગાઈ રહી હતી. તેમના ગીત અત્યંત મનોહર લાગતા હતા આ ગીતો સાંભળી લોકો તે સ્ત્રીઓને કાંઈ કાંઈ વસ્તુ અર્પણ કરતા હતા આ પ્રકારે ભારે ભીડ થઈ રહેવાથી રાજમાર્ગમાં ક્યાંય પણ તિલભર જગા ખાલી રહી નહોતી રાજભુવનની નિકટ આવતાં અમે સર્વે જણ હાથી અને અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા અને ધીમે ધીમે ચાલીને રાજભવનમાં પ્રવેશ કર્યો મહાલયની પાસેના છોમધ ચોકમાં હાથીઓ અને ઘોડાઓનો ખેલ થતો હતો આ પ્રકારનો ખેલ જોવાનો મહારાણાને અત્યંત શોખ હતો.

રાજભવન અતિ વિશાળ અને દૃઢ છે. એમાં સંગેમરમરનો ઉપયોગ પુષ્કળ કરવામાં આવ્યો છે. ઈતર જાતના પાષાણો પણ તેમાં વાપરવામાં આવ્યા છે આ મહાલયની ઉંચાઈ ૭૦ હાથની છે. આ રાજભુવનના સર્વ ખુણાપર અષ્ટકોણબુરજ બંધાવી તે પર ગુંબજ બનાવવામાં આવ્યા છે. આ રાજમહાલય એકજ સમયમાં બન્યો નથી ભિન્ન ભિન્ન રાજાઓએ પૃથક્ પૃથક્ સમયમાં તેને બંધા-

[1] અમે ચાર યુરોપિયન હતા, હું, મિશનના સેક્રેટરી કપ્ટન વાપ, લેફટેનન્ટ કેરી તથા ડૉક્ટર ડંકન.

વ્યો હતો આ મહાલય અત્યંત સુંદર બન્યો છે, તેનું આજ કારણ છે પ્રાચ્યદેશોમા આવું સુંદર મકાન કદિ ક્યાય પણ બંધાયું નહિ હોય પર્વત ઉપર આ મહાલય બંધાવેલો હોવાથી ઉદયપુરની તળેટીપરથી તે ઘણો ઉંચો લાગે છે આ રાજભવનના અગ્રભાગમા એક વિશાળ છોબંધ ચોક આવેલો છે આ ચોકની લંબાઇ મહાલયની પહોળાઈ જેટલી છે આ ચોકમાજ મહારાણા પોતાના હાથીઓને અને અશ્વોને ખેલાવે છે ત્રણ કમાનદાર ઉચ્ચ સ્તંભોના ઉપર આ ચોક સ્થિત છે અને આ સ્તંભો પર્વતના ઢોળાવપર આવેલા છે મોથી આગળ જે સ્તંભ છે, તેની ઉંચાઇ ૩૨ હાથની છે. ચોકની નીચે જે ખાલી જગા છે, તેમા ઘોડાના તબેલા તથા ફીલખાના બંધાવવામા આવ્યા છે. સ્તંભોની દ્રઢતાવિષે કિંચિત્ પણ શંકા લાવવાનું પ્રયોજન નથી ચોકપર ચઢવાથી ઉદયપુર તથા તેની આસપાસનું સંપૂર્ણ દશ્ય જોઇ શકાય છે આ દશ્ય ઘણુ મનોહર લાગે છે આસપાસના પર્વત-શૃંગોને લીધે ઉદયપુરની આસપાસના કેટલાક મેદાનો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, પરંતુ બુરજપર ચઢવાથી તો તે પણ સારી રીતે દેખાય છે અહીંઆથી ઉદયપુરનું મોટું તળાવ અને નાના નાના ગિરિશૃંગો સપાટ ભૂમિવત્ દેખાય છે જો આ રાજભવનને ઉદયપુરની શોભા કહેવામા આવે તો તેમા કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી આ મહાલયમા અમારા સ્વાગતને માટે તૈયારીઓ કરવામા આવી હતી

આ રાજમહાલયના મુખ્ય દરવાજાપર સિંધી સિપાઇઓનો પહેરો હતો તે શનિવારનો દિવસ હોવાથી તે દિવસે નિયમાનુસાર શક્તાવતસરદારો દિવાનખાનામા સ્વાગતનો પ્રબંધ કરતા હતા મુખ્ય દ્વારથી દિવાનખાના સુધીના માર્ગની બન્ને બાજુએ રાજપૂતો સશસ્ત્ર થઇને ઉભા હતા રાજભવન-ની અંદરના ભાગમા એક ગણેશદરવાજો છે આની અંદર થઇને દિવાનખાના તરફ જવાય છે પાષાણના દાદરપર ચઢીને અમે દિવાનખાનામા ગયા રાજદ્વારીપુરુષોના આગમનની ખબર આપનાર અનેક નેકી પોકારનારાઓ પણ ત્યા વિદ્યમાન હતા દિવાનખાનામા પહોચ્યા પૂર્વે કેટલીક પરશાળ ઓળંગવી પડે છે દિવાનખાનાના દ્વારપર અમે પહોચ્યા કે તરતજ ચોબદારે મોટેથી પોકાર કર્યો કે –“અંગ્રેજ એલચી મહારાણાની મુલાકાતને માટે હાજર છે ” આ શબ્દો સાંભળતાની સાથે મહારાણા સિંહાસનપરથી ઉતરી કેટલાક પગલા આગળ આવ્યા તેઓ ઉઠ્યા કે તરતજ સરદારોએ પણ પોતાના આસનપરથી ઉઠીને અમારૂ સ્વાગત કર્યું આ દરબારની શોભા દિલ્હીદરબારના જેવી જણાતી હતી સિંહાસનની સન્મુખજ અમને આસન આપવામા આવ્યા મરાઠાઆક્રમણના સમયમા ઉદયપુરના દરબારમા મહારાષ્ટ્રીયએલચીને જે આસન આપવામા આવતુ હતુ તેજ આસન આજે અંગ્રેજએલચીને મળ્યું જે મહાલયમા આ દરબાર ભરવામા આવ્યો હતો તેનું નામ “સૂર્યમહલ” છે આ મહાલયના મધ્યભાગમા સૂર્યનુ ચિત્ર છે તે મહાલયમાના સર્વ ચિત્રોમા આ સૂર્યનુ ચિત્ર સૌથી મોટુ છે અને તેનું નામ ‘સૂર્યમહલ” રાખવાનું કારણ પણ તેજ છે સૂર્યના ચિત્રની આગળજ મહારાણાનું સિંહાસન સ્થિત હતુ આ સિંહાસનની ઉપર પિત્તળના ચાર સ્તંભોપર મખમલનો એક ચંદરવો હતો આ સિંહાસન સાધારણરીતે ઉંચુ હતુ તેના ઉપર વેલબુટ્ટાવાળી મખમલની ચાદર હતી દરબારના મોળ મુખ્ય સરદારો પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર રાણાજીની જમણી અને ડાબી બાજુએ બેઠા હતા મહારાણા ની એક બાજુ તેમના આસન કરતા સહેજ નીચા આસનપર રાજકુમાર જવાનસિંહ અને ઉમરાવ સિંહ બેઠા હતા રાણાની સન્મુખ મુલ્કીખાતાનો મુખ્ય અમલદાર બેઠો હતો રાણાજીની પાછળ તેમના અંગત સેવકો તથા અન્યાન્ય વિશ્વાસુ અધિકારીઓ બેઠા હતા આ વખતે રાણાજીના મનમા અનિર્વચનીય આનંદ થતો હતો બ્રિટિશએલચીનુ આગમન થયા પછી રાણાએ મરાઠાઓ તથા પઠાણો-દ્વારા મેવાડવાસીઓને જે જે સંકટો અને દુખો સહન કરવા પડયા હતા,તેનું હૃદયદ્રાવક,વર્ણન તેમણે પોતાની પ્રભાવશાળી વાણીથી કરી સંભળાવ્યું પછી તેમણે કહ્યું કે –“અંગ્રેજ સરકારે આ કાર્યમા મન લગાડી અમારા દુખો દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ જન્મથી હું કદિપણ સુખે સૂતો નથી હવે અંગ્રેજોના સ્નેહ તથા મિત્રતાથી મને સુખે નિદ્રા આવશે” મહારાણાના મુખમાથી નીકળેલા પાછલા શબ્દો અતિ આવેશયુક્ત હતા આ શબ્દો સાંભળી અમને અત્યંત કરુણા ઉત્પન્ન થઈ અને એમનુ દુખ દૂર કરવુ એને અમે અમારું કર્તવ્ય માન્યું પછી બ્રિટિશ એલચીએ મહારાણાને મમતાપૂર્વક જણાવ્યું કે –“અમારા ગવર્નરજનરલ આપના કીર્તિવાન અને વૈભવ-

શાળી કુળનો ઇતિહાસ સારીપેઠે જાણે છે તથા આપના ઉપર જે જે સંકટો પડયા છે, તેથી પણ તેઓ સુપરિચિત છે, આથી આપનો વૈભવ તથા આપની કીર્તિ અને રાજ્યની શાંતિ યથાસંભવ વધારવી એવી તેમની ઇચ્છા છે" આ પ્રકારે પરસ્પર વાર્તાલાપ થયા પછી રાણાજીએ બ્રિટિશએલચી તથા તેમની સાથેના માણસોને પુષ્કળ પારિતોષિક આપ્યું બ્રિટિશએલચીને તેમણે એક ઉત્તમ પ્રકારે સજ્જ કરેલો હાથી, એક ઉત્તમ અશ્વ, રત્નજડિત અલંકારો, એક મુક્તાહાર એક શાલ અને એક કિનખાબનો ડગલો, આટલી વસ્તુઓ પારિતોષિકતરીકે આપી આ પ્રકારે મહારાણાએ અન્ય માણસોને પણ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ પારિતોષિકતરીકે આપ્યા પછી સર્વ અંગ્રેજોને પાન, અત્તર તથા ગુલાબ આપીને તેમને વિદાય લેવાની પરવાનગી આપી અંગ્રેજોએ ઉઠીને મહારાણાને માનપૂર્વક સલામ કરી અને પછી તેઓ ચાલ્યા ગયા અંગ્રેજો જ્યારે પોતાના મુકામપર ગયા ત્યારે મહારાણા પોતાના કુમારને તથા મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને પોતાની સાથે લઇ તેમને વળતી મુલાકાત આપવાને તેમના મુકામપર ગયા તેમના આગમનની વાત સાંભળી બ્રિટિશએલચી ઘણે દૂરસુધી પગે ચાલી તેમનો સત્કાર કરવાને સામો ગયો તથા મેવાડના રાજવંશીઓને સન્માન આપવાને માટે પોતાની સેનાપાસે તેમને સલામી અપાવી રાણાજીને માટે અહીંઆ આ વખતે પૂર્વ કરતા અધિક ઉચ્ચ આસન બનાવવામા આવ્યુ હતુ આ આસનપર મેવાડનાથ બિરાજમાન થયા રાણાજી આનંદપૂર્વક ત્યા બેસીને બ્રિટિશએલચીની સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા મહારાણાએ બ્રિટિશ એલચીની સાથે અર્ધા કલાકપર્યંત અંગ્રેજીસેનાસબધે વાર્તાલાપ કર્યો આ વખતે બ્રિટિશએલચીએ મહારાણાને એક હાથી, બે અશ્વો, વિવિધ પ્રકારના સોનારૂપાના અલંકારો, વેલબુટ્ટાવાળી મખમલની એક ઝુલ–આ સર્વ વસ્તુઓ નજર કરી વળી તેણે તેમને અનેક પ્રકારના રત્નોથી ભરેલા ૨૧ પાત્રો પણ નજર કર્યા કુમાર ઉમરાવસિંહ બિમાર હોવાથી તેઓ પોતાના પિતાની સાથે આવ્યા નહોતા પરંતુ બ્રિટિશએલચીએ તેમને માટે પણ એક અશ્વ તથા ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓથી ભરેલા ૧૧ પાત્રો આપ્યા જવાનસિંહ તો મહારાણાની સાથેજ હતા તેમને પણ બ્રિટિશએલચીએ એક અશ્વ અને નવ પાત્રો નજર કર્યા તદુપરાંત મહારાણાના કર્મચારીઓ તથા સામંતોને પણ તેમની યોગ્યતાનુસાર નજરાણું આપવામા આવ્યુ ભેટ આપવામા બ્રિટિશ એલચીને રૂા ૨૦૦ ૦) નો ખર્ચ થયે હતો મહારાણા તથા બ્રિટિશએલચીની પરસ્પર મુલાકાતની વાત ઘણા દિવસસુધી સરદારો તથા મહારાણાના સેવકોમા ચાલી આ વાતથી તેમને અપૂર્વ આનંદ થયો હતો "

પ્રસ્તુત મહારાણાનુ ચરિત્ર અત્યંત મહાન કે સંયમર્યાદાને યુક્ત નહોતુ પ્રજાનુ પાલન કરવા માટેના સર્વ ગુણો તેમનામા હતા પરંતુ તેમના મનના દુર્બળતાને લીધે તેઓ પ્રજાપાલનનુ કોઇ પણ કાર્ય કરી શકતા નહોતા બાલ્યકાળથીજ અને આજન્મ સાધારણ બાબતોમા આનંદ લેવો તથા મિથ્યા ઉદારતા આ દુર્ગુણોને લીધે તેમનુ જીવન વ્યર્થ બની ગયુ હતુ આથી તેઓ રાજકાર્યમા ચિત્ત લગાડી શકતા નહોતા રાજ્યપ્રબંધને માટે તેમને નિરંતર માણસોના મુખ સામે જોવુ પડતુ હતુ તેમના હૃદયમા કિંચિત્ પણ સ્થિરતા નહોતી તેમણે જન્મથી દુખ દુખ અને દુખજ જોયુ હતું તેમને બ્રિટિશસત્તાની સહાય મળી ત્યાસુધી કદિપણ શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ નહોતી અને જ્યારે તેમને શાંતિ ભોગવવાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેઓ પ્રમાદી બનીને ઉંઘવામાજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા તેઓ કોઇપણ પ્રકારના ખટપટમા પડતા નહોતા રાજસ્થાનમા તેમના જેવા મહાકુશળ રાજા કોઇ પણ નહોતા, પરંતુ શોકની વાત છે કે તેઓ પોતાની આ કુશળતાનો ઉપયોગ કવચિતજ કરતા હતા તેમના સભાસદોમા માત્ર કિસનદાસજ દૂરદર્શી અને ચતુર હતો આ માણસ દીર્ઘકાળપર્યંત મહારાણાના મંત્રી તરીકે રહ્યો હતો તેના પ્રયત્નોથી મેવાડ અને મહારાણાને ઘણા લાભો થયા હતા, પરંતુ શોકની વાત છે કે મેવાડભૂમિ વૃદ્ધિ આ પુરુષરત્નને જોઈ શકી નહિ રાજનીતિવિશારદ કિસનદાસ અકાળમૃત્યુ પામ્યો હતો

મેવાડના રાજ્યમા સુધારો અને શાંતિ ફેલાવવાની ઇચ્છાથી બ્રિટિશએલચીએ સૌથી પ્રથમ ઉપદ્રવી સામંતો તથા સરદારોને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા કે મેવાડના સરદારો અને સામંતોને રાજસભામા લાવવાથી આપણો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે મેવાડના કેટલાક સરદારો મહારાણાના દરબારમા આવતા હતા, પરંતુ ઘણા આવતા નહોતા અરે, અનેક સરદારોએ તો રાજસભાનુ દર્શન પણ કર્યું નહોતું જેઓ રાજસભામા આવતા હતા તેઓ માત્ર પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટેજ આવતા

હતા તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ ન થયો હોય ત્યાંસુધી દરબારમા રહેતા અને સ્વાર્થ સિદ્ધ થયા પછી તરતજ ચાલ્યા જતા જતી વખત તેઓ એકવાર પણ રાણાના મુખપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતા નહોતા આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી વિદ્રોહીસરદારોનુ દમન કરવાનુ કાર્ય કાંઈ સુગમ નહોતુ; પરતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે બ્રિટિશએલચીના ચાતુર્યથી માત્ર થોડા અઠવાડીઆમાજ મેવાડના સમગ્ર સરદારો અને સામંતો રાણાની સભામા આવી વિરાજમાન થઇ ગયા દરબારની આવી શોભા મેવાડવાસીઓએ ગત પચાસ વર્ષમા કદિપણ જોઇ નહોતી આ વખતે દીર્ઘકાળપછી સિસોદીઆવંશની રાજસભાને મેવાડના સર્વ સરદારો અને સામંતોથી પરિપૂર્ણ જોઇને નગરવાસીઓને અત્યંત આહ્લાદ ઉત્પન્ન થયો જે સરદારો સામંતો અને સૈનિકો પરસ્પર વૈરભાવ રાખતા હતા, તેઓ એકજ સ્થાનમા કોઈ દૈવીશક્તિથી એકત્રિત થયા મેવાડનો એક પણ સરદાર રાજસભામા આવવાથી વિમુખ થયો નહોતો અરે જે મહા ઉપદ્રવી અને દુષ્ટ હમીરસિંહે થોડા દિવસપૂર્વે હાડીરાણીની પહેરામણીનો સામાન લૂટી લીધો હતો અને જે સાલુંબરસરદારે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યુ હતુ કે —" ભલે હુ સ્ત્રીની સન્મુખ શિર ઝુકાવીશ, પરંતુ રાણાની આગળ મારુ મસ્તક કદિ પણ અવનત કરીશ નહિ " તે ઉભય સરદારો પણ ભદેશ્વર અને દેવગઢ છોડી રાજાજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય ગણી રાજસભામા આવ્યા હતા આજે સર્વના મુખમંડળપર આશા, ઉત્સાહ અને હાસ્યમયી પ્રભા દૃષ્ટિગોચર થઇ રહી છે દેશની દુર્દશા અને પોતાના દુષ્કૃત્યોનો વિચાર કરી સર્વ સામંતો પોતાના મનમા પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા પરંતુ તેમના હૃદયમા અંતસ્તાપના બળથી શોકની જે નાનીસરખી રેખા ઉત્પન્ન થઇ હતી, તે આનંદના પ્રભાવથી તત્કાળજ લય પામી ગઇ.

બ્રિટિશએલચીએ સરદારોને એકત્રિત કરવાની સાથેજ એક બીજુ કામ પણ આવશ્યક માન્યુ મરાઠાઓના ભીષણ અત્યાચારથી જે નગરવાસીઓ અને જમીનદારો જન્મભૂમિ છોડીને અંતર દેશોમા ચાલ્યા ગયા હતા તેમને પાછા બોલાવવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો, પરંતુ આ કામ અતિ કઠિન અને દીર્ઘકાળે સિદ્ધ થાય એવુ હતુ કારણ કે સંકટના સમયમા દેશ છોડીને નાસી ગયેલા મેવાડવાસીઓને જેમણે આશ્રય આપ્યો હતો, તેમની સાથે તેમને ઘણો સંબંધ થઇ ગયો હતો આ સંબંધ એકદમ તોડી નાખવો એ કાંઈ સાધારણ સર્વ નહોતુ તે છતાંપણ મહારાણાએ અંતર પ્રદેશોમા વસતા મેવાડ વાસીઓપર સૂચનાપત્રો મોકલ્યા આ પત્રોના ઉત્તરો સંતોષકારક મળ્યા આ ઉત્તરોમા મેવાડવાસીઓએ જે ઉત્કટ સ્વદેશભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી તે વાચવાથી ઘોર સ્વદેશદ્રોહીના મનમા પણ ઉચ્ચ સ્વદેશાનુરાગ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ અને જે લોકો એમ માનતા હોય કે રાજપૂતોમા સ્વદેશભક્તિ નથી તેઓ પણ આ ઉત્તરો વાંચીને પોતાનો અભિપ્રાય સર્વાંશે ફેરવી નાખ્યા વિના રહે નહિ ખરેખર સ્વદેશભક્તિ એ તો રાજપૂતોનો મૂળ મંત્ર છે ભારતવર્ષના કોઇ પણ ભાગમા કોઇ પણ મેવાડવાસી વસતો હતો તે ઉપર્યુક્ત સૂચનાપત્ર પ્રાપ્ત થવાની સાથે એકદમ ઉત્સાહપૂર્વક પોકારી ઉઠ્યો કે —" હુ શત્રુઓના અત્યાચાર અને દેશદ્રોહીઓના જુલમને કિંચિત્ પણ લેખવીશ નહિ કોઇ માણસ કોઈ પણ પ્રકારે મને મારા " બાપોતા "[1] થી અલિપ્ત કરી શકશે નહિ " જો કે આ સમયે રાજપૂતોનો ઉન્નતિકાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, જો કે રાજપૂતોની પ્રાચીન મહાનતા, વીરતા અને ગૌરવ ગરિમા કાળરૂપીસમુદ્રમા લીન થઇ ગયા છે, તોપણ રાજપૂતજમીનદારોના અંતઃકરણમા જે અટલ સ્વદેશભક્તિ વિદ્યમાન છે, તેનો દશમો અંશ પણ આ લેખિનીદ્વારા પ્રકટ કરવાની અમારામા શક્તિ નથી જે લોકો વિપત્તિઓના વિરાટચક્રમા દલિત થયા નથી, જેમને નિરાશાના હૃદયવેધક અંકુશની ચોટ વાગી નથી, કિંવા જેમણે લોકોના ઘોર દુઃખ જોયા નથી તેમને તો કદાચ આ વર્ણન 'કહાણીકિસ્સા' જેવુ લાગશે; પરંતુ જે લોકોએ પાદાક્રાંત મેવાડવાસીઆર્યસંતાનોનો હૃદયવિદારક આર્તનાદ પોતાના કર્ણદ્વારા સાંભળ્યો છે, જેમણે મરાઠાઓએ મેવાડનો કરેલો સંપૂર્ણ વિધ્વંસ સ્વદૃષ્ટિથી જોયો છે, તેમને આ વૃત્તાંત વાંચીને અત્યંત કરુણા ઉત્પન્ન થયા વિના રહેનાર નથી મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી મેવાડના અસંખ્ય નગરો અને ગામો ભસ્મ થઇ ગયા હતા, કૃષિકારોના અગણિત ક્ષેત્રો ઉજ્જડ થઇ ગયા હતા અને ગૃહસ્થોની સર્વ સંપત્તિ લૂટાઈ ગઇ હતી મેવાડવાસીઓની ગાયો તથા બળદો મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમા ગયા હતા અરે, મહારાષ્ટ્રીઓ મેવાડની સર્વ સંપત્તિના સ્વામી બની ગયા હતા તેમણે અસંખ્ય ગૃ

[1] પોતાના પૂર્વજોની જમીનને રાજપૂતો " બાપોતા " કહે છે

સ્થોને જબરથી જકડીને દેશપાર કર્યા હતા આવા આવા અત્યાચારોમાથી મુક્ત થઇને જેમણે પુન સ્વદેશગમનનો લાભ લીધો હોય અને જેમણે પુન પોતાનો પ્રાચીન વૈભવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તેઓજ આ વખતે મેવાડવાસીઓને પ્રાપ્ત થયેલા અપૂર્વ આનદની કલ્પના કરી શકે એમ છે જે વખતે મેવાડ વાસીઓના પગમાથી જજીરો તૂટી ગઇ, જે વખતે તેઓ વનવાસના દીર્ઘકાલીન દુખમાથી વિમુક્ત થઇને પુન સ્વદેશમા આવ્યા અને જે વખતે તેઓ સ્વદેશના શાતિનિકેતનમા આવી પિતા, પુત્ર, ભ્રાતા ભગિની, મિત્ર વગેરેને દીર્ઘકાળ પછી મળી ભેટીને આનદાશ્રુનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા, તે વખતે તેમને જે પરમાનદ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેને તેઓ જન્મપર્યંત ભૂલી શકયા નહોતા તેઓ દીર્ઘ-કાળથી શાતિના સુખદાયક સ્થાનથી, મેવાડના શીતળ છાયાથી, આશાના કેન્દ્રસ્થળથી વચિત થયા હતા, પરતુ આજે તેમને તેની પ્રાપ્તિ થઈ, તોપછી હવે તેમના આનદનો શુ પાર રહે? શ્રાવણમાસના શુક્લપક્ષની તૃતીયા મેવાડને માટે એક આનદોત્સવનો દિવસ બની ગયો સિસોદીઆઓના આનદનો એ એક મહાયોગ હતો તે દિવસે મેવાડના દેશપાર થયેલા લોકો દીર્ઘકાળ પછી પુન મેવાડમા આવ્યા અને શાતિસુખામૃતનુ પાન કરવા લાગ્યા પ્રથમ સર્વ જાતિના મળીને ત્રણસે માણસોએ પોતાની સાથે બળદ વગેરે જાનવરોને લઇને હાથમા પતાકા ઉઠાવી ગીત ગાતા ગાતા મેવાડમા પ્રવેશ કર્યો સર્વ માણસોએ પોતપોતાના સૂના ગૃહોમા પ્રવેશ કર્યો તેમણે પોતાના ઘરોને વાળી ઝાડીને સ્વચ્છ બનાવ્યા અને પોતાના દ્વારપર શ્રી ગણેશની મૂર્તિની સ્થાપના કરી પછી તેઓ આનદપૂર્વક પોતાના ઘરમા વસવા લાગ્યા અગ્રેજસરકારે સધિ કર્યા પછી આઠ માસની અવધિમાજ મેવાડના ત્રણસે નગરો અને ગામો મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયા સર્વ માણસો પોતાની જન્મભૂમિમા આવી અગ્રેજસરકારને સહસ્રશ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા જે ક્ષેત્રોને દીર્ઘકાળથી હળનો સ્પર્શ પણ થયો નહોતો, તે પુન પોતાનુ રત્નગર્ભિત હૃદય ફાડી પુષ્કળ ધાન્ય આપવા લાગ્યા પતિત દશાને પ્રાપ્ત થયેલા લોકો આ અદ્ભુત ઘટના જોઇ, મેવાડની દશા કોઇ દૈવીશક્તિના પ્રભાવથી ફરી છે એમ સમજવા લાગ્યા જે સ્થાનો મા ઘુવડ, ગીધ અને શ્વાનોનો વાસ હતો તે સ્થાનો અમરાપુરીસમાન બની ગયા, તો શું આને દૈવી પ્રભાવ નહિ માનવો? જે ક્ષેત્રો વનસમાન બની ગયા હતા, જ્યા અસખ્ય જગલી હિંસકપશુઓ નિર્વિઘ્ને રહેતા હતા, તે હવે કોઇક અલૌકિક શક્તિના પ્રભાવથી પોતાના સ્વામીને ઉત્તમોત્તમ ધાન્ય, ફલાદિ આપવા લાગ્યા જે અગ્રેજસરકારની અસીમ દયાથીજ પાદાક્રાત અને દેશપાર થયેલા રાજપૂતો દારુણ દુખમાથી વિમુક્ત થઇને ઉન્નતિપથપર ચઢવા લાગ્યા તેના ગૌરવની જેટલી પ્રશસા કરીએ તેટલી ઓછી છે આ જગતમા જ્યાસુધી રાજપૂતોનુ નામ રહેશે, જ્યાસુધી સ્વાધીનતા, ગૌરવ અને સભ્યતાના આદિસ્થાન ભારતવર્ષની દુર્દશાનુ વર્ણન કરવાને માટે એક પણ ઇતિહાસવેત્તા જીવત રહેશે ત્યાસુધી બ્રિટિશસરકારનો આ ઉપકાર કોઇ પણ માણસ ભૂલી જશે નહિ

મેવાડની ઉન્નતિ કરવાને માટે અત્યારસુધીમા જે ઉપાયો યોજવામા આવ્યા હતા, તે એ કાર્યને માટે પૂરતા નહોતા પુષ્કળ માણસો પરદેશવાસના દુખમાથી વિમુક્ત થઇને પોતાના દેશમા પાછા આવ્યા ખરા, પરતુ તેમની પાસે એટની શક્તિ રહી નહોતી કે જેની સહાયથી તેઓ શિલ્પ અને વાણિજ્યની ઉન્નતિ કરી શકે જે વિદેશી વણિકો, વ્યાપારીઓ અને શાહુકારો મેવાડમા રહેતા હતા તેઓ મહારાષ્ટ્રીઓના ઉપદ્રવને લીધે પોતાનો ધધોરોજગાર બધ કરીને પોતપોતાના દેશમા ચાલ્યા ગયા હતા, અને જે મેવાડવાસી વ્યાપારીઓએ દારુણ અત્યાચાર સહન કર્યા છતા પણ જન્મભૂમિ છોડી નહોતી, તેઓ અન્યાન્ય મેવાડવાસીઓની પેઠે અત્યત દરિદ્ર થઇ ગયા હતા રાજકોષ ખાલી થઇ ગયો હતો અને પ્રજાની પાસે દ્રવ્ય પણ નહોતુ જેમણે પ્રચડ અત્યાચારોમાથી પણ અતિ દારુણ કષ્ટ વેઠીને પોતાનુ સચિત કરેલુ ધન બચાવી રાખ્યુ હતુ, તેમની પાસે જ્યારે રાણાજીએ વ્યાજે રૂપિયા માગ્યા, ત્યારે તેઓ એકદમ ૩૬ ટકાનુ વ્યાજ માગવા લાગ્યા નિરુપાયે મહારાણાને આટલુ ભારે વ્યાજ આપવુ પડ્યુ આ કારણથી મહારાણાને માથે પુષ્કળ ઋણ ચઢી ગયુ આ સર્વ સકટોમાથી મુક્ત થવાને માટે હવે રાણાજીએ વિદેશીશાહુકારોને આમત્રણ કર્યુ. મેવાડની દુર્દશા જોઇને કદાચ વિદેશીવણિકોને અને શાહુકારોને મહારાણા-પર વિશ્વાસ નહિ બેસે એવી શકાથી તેમનો અવિશ્વાસ દૂર કરવાને માટે બ્રિટિશએજટે તેમનાપર એક રાણાની સહીવાળુ અને બીજુ પોતાની સહીવાળુ એમ બન્ને પ્રતિજ્ઞાપત્રો મોકલી આપ્યા, પરતુ બ્રિટિશએજટને

સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ ભારતવર્ષના ઇતર ભાગોમા વસતા વણિકોએ મેવાડના સમસ્ત નગરોમા પોતાના કાર્યાલયની શાખાઓ કાઢી, પરતુ મેવાડના કોઇ પણ નગરમા મુખ્ય કાર્યાલય સ્થાપન કરવાની કોઇની હામ ચાલી શકી નહિ પ્રત્યેક શાખામા એક કાર્યાધ્યક્ષ રહી દેશ, કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરી પોતાનુ કાર્ય ચલાવવા લાગ્યો ખરાબ વખતમા પરદેશી વાણિજ્યની ઉન્નતિના માર્ગમા જે બાધાઓ નાખવામા આવી હતી, તે સર્વ હવે એકદમ નિવૃત્ત થઈ ગઈ વળી દાણ લેવાને માટે મેવાડના અનેક સ્થાનોમા જતા આવતા માલ ઉપર જે અતિ ખર્ચાળ કાયાલયો સ્થાપન કરવામા આવ્યા હતા, તે સર્વ કાઢી નાખવામા આવ્યા અને તે વિષે ઉત્તમ પ્રબધ કરવામા આવ્યો મેવાડના વાણિજ્યસ્રોતમા જે વિઘ્નો નડતા હતા, તેને આ પ્રમાણે દૂર કરવામા આવ્યા તેથી ધીમે ધીમે મેવાડની ઉન્નતિ થવા લાગી

મેવાડમા ભીલવાડા નામનુ એક સુપ્રસિદ્ધ વેપારનુ સ્થળ છે આ ભીલવાડા નગરને મહારાષ્ટ્રીઓએ લૂટી લઇને તેનો સર્વથા નાશ કરી દીધો હતો એની દુર્દશાનુ વર્ણન પૂર્વે આવી ગયુ છે પરતુ હવે બ્રિટિશ એજટના ઉત્તમ બદોબસ્તથી આ નગર પુન પોતાની પૂર્વશોભા અને પ્રતિષ્ટા પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયુ તેના ધ્વસરાશિમાથી અગણિત વણિકો અને શાહુકારો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા આ રીતે અલ્પકાળમાજ ભીલવાડામા વણિકોની બારસે દુકાનો થઇ ગઈ આમાની છએ દુકાનો વિદેશી વણિકોની હતી

ભીલવાડાની જે પોળો ઠિ નહિ ન થઇ ગઈ હતી તે આજે બની ઠનીને અત્યત શાભાયમાન થઈ ગઇ જ્યા મનુષ્યનુ નામ પણ નહોતુ, ત્યા આજે દૂર દૂરના દેશોમાથી ગાડાઓમા ભરાઈ ભરાઇને વ્યાપારની જણસો આવવા લાગી આ જણસોના ઉત્થાન થવાને માટે ઉક્ત નગરમા પ્રતિ અઠવાડીએ બજાર ભરાવા માડયુ અને વ્યાપારીઓનો ઉત્સાહ વધારવાને મટે મહાગણાએ એવો ઢઢેરો પીટા ગ્યો કે — જે કોઇ ભીલવાડાના બજારમા પોતાનો માલ વેચવાને લાવશે તેની પાસેથી પ્રથમના એક વર્ષ પર્યંત કોઇ પણ પ્રકારનો રાજ્યકર લેવામા આવશે નહિ વળી નગરમા શાતિ ફેલાય અને વણિકોના માલને કોઇ પણ પ્રકારનુ નુક્સાન થાય નહિ એટલા માટે મહાગણાએ ઉત્તમ પ્રકારનો બદોબસ્ત કર્યો કે નગરવાસીઓએ સ્વય પોતાના શાતિરક્ષકો અને કર ઉઘરાવનારાએ નિયત કરી લેવા આ નિયમનુ યથાવિધિ પાલન થાય છે કે નહિ તથા નગરનિવાસીઓ સ્વાધીનતાનુ સુખ ભોગવે છે કે નહિ તે ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે એક કાર્યકારીસભા સ્થાપિત કરવામા આવી હતી આ પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તે કાળમા ભીલવાડાની સારી ઉન્નતિ થઈ હતી આ નગર પુન વસ્યુ ત્યારપછી માત્ર ચાર વર્ષમાજ પ્રાય ૩૦૦૦ હવેલીઓ તેમા બધાઇ ગઈ હતી આ હવેલીઓમા વિશેષાશે વણિકો, શિલ્પકારો અને કારીગરો વસતા હતા નગરના મધ્યભાગમા નવો રાજમાર્ગ બનાવવામા આવ્યો આ રાજમાર્ગ બધાવવાનો સર્વ ખર્ચ મહેસુલમાની આમદાનીમાથી કરવામા આવ્યો હતો

જો કે ભીલવાડાનિવાસીઓ શાતિસુખ પ્રાપ્ત કરી ઉન્નતિના સોપાનપર ચઢવા લાગ્યા તથાપિ આ અસાર સસારમા કોઇને પણ સદા સુખ મળ્યુ નથી એ સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર તેમની પણ થોડા વખતમા અવનતિ થઈ ભીલવાડામા જે વિદેશીવણિકો જામી ગયા હતા, તેમની સાથે દેશના મૂળ વતનીઓને ઘોર કલહ થવા લાગ્યો એકબીજાને ઉન્નતિનો માર્ગ બતાવી હળીમળીને રહેવાને બદલે વ્યાપારીઓ પરસ્પર દારુણ શત્રુતા કરવા લાગ્યા સર્વ પોતપોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે અમુક અમુક વસ્તુનો ઇજારો પોતેજ લઈ લેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા પરતુ તેમની આ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ નહિ એ વિષમતા શાત થવાથી રાણાજીએ ધાર્યુ કે હવે ભીલવાડાની અશાતિ દૂર થશે, પરતુ તેમની આ આશા ફલવતી થઈ નહિ વ્યાપારસબધી વિગ્રહ બધ પડ્યા પછી આ લોકોમા ધર્મસબધી ઝઘડા થવા લાગ્યા ભીલવાડામા બે જાતના વણિકો હતા જૈન અને વૈષ્ણવ આ ઉભય સપ્રદાયોના અનુયાયીઓની વચ્ચે એવો ઘોર વિગ્રહ જાગ્યો કે તેમને તે વિગ્રહની શાતિને અર્થે ન્યાયાલયનો આશ્રય લેવો પડ્યો આથી ઉભય પક્ષની હાનિ થઇ, કારણ કે અદાલતના ખરચાઓ ઉભય પક્ષો તરફથી લાગ જોઈ વારવાર નાખ્યા કરાતા હતા આ સર્વ કારણોથી ભીલવાડાની ઉન્નતિ મદ પડી ગઇ મહાગણાને ભીલવાડાને અધ્યહિદુસ્થાનનુ મુખ્ય વ્યાપારીસ્થળ બનાવવાની આશા હતી, પરતુ તેમની તે આશા નિષ્ફળ થઈ

મેવાડમા શાતિ ફેલાવીને તેની ઉન્નતિ કરવાને માટે બીજા પણ કેટલાક ઉપાયો યોજવામા આવ્યા

હતા વ્યાપારીઓ અને ખેડુતોને સુધારાના માર્ગપર લાવવા એ કોઈ કઠિન કાર્ય નહોતુ પરતુ સરદાર અને સામતવર્ગને સુધારવા એ અત્યત દુર્ઘટ કાર્ય હતુ, કારણ કે તેમને તો સુધારવાને માટે પોતાના સ્વાર્થનો પણ કેટલોક ભોગ આપવો પડે એમ હતુ, પરતુ કોઈસમસ્ત સામતોને પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપવો પડે એમ નહોતુ કેટલાક સામતોને તો તેથી અધિક લાભ થવાનો સભવ હતો ખાસકરીને કોટારિયાના સરદારને એ માટે કાઇપણ સ્વાર્થનો ભોગ આપવો પડવાનો નહોતો, પરતુ દેવગઢ, સલુમ્બર અને બિદનોરના સરદારો કે જેઓ વિદેશીઓની સહાયથી પ્રપચ રચી પોતાની સમશેરના બળથી પોતાની પ્રભુતા અખડ રાખવાને માટે સદા પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમના મનમા એવી શકા ઉદ્ભવી કે આથી અમને અત્યત હાનિ થશે તેમણે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે જે વક્રમાર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો તે માર્ગ તેમને રાજ્યમા શાતિ ફેલાવાથી મૂકી દેવો પડે એમ હતુ. તેમણે અરાજકતાના પચાસ વર્ષોમા મેવાડપર જે અત્યાચારો કર્યા હતા, તેનો હવે તેમને હિસાબ આપવો પડનાર હતો તેમને પોતાની જાગીરના પટા બદલવા પડનાર હતા આથી તેમનુ હૃદય અત્યત વ્યાકુલ બન્યુ વળી ચદાવત અને શક્તાવતસરદારોમા જે પરસ્પરનુ વૈમનસ્ય વિદ્યમાન હતુ, તે દૂર કરવુ તથા એક-બીજાની ભૂમિસપત્તિ છીનવી લેવાની જે પ્રથા હતી તે દૂર કરવી, એ બે કાર્યો પણ આવશ્યક માનવામા આવ્યા ચદાવત અને શક્તાવતસરદારોના વૈમનસ્યનુ સ્મરણ થતા મહારાણાને અત્યંત દુખ થયુ તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા કે –" વાઘ અને બકરીને એક ઓવારે પાણી પાઇ શકાય પરતુ રાજ્યના કલ્યાણને માટે ચદાવતો અને શક્તાવતોમા સપ કરાવવો એ તો સર્વથૈવ અશક્ય છે " આથી મેવાડના સરદારોને સુધારવા વિષે મહારાણા હતાશ થયા શક્તાવતસરદાર જોરાવરસિંહે નિરાશાપૂર્વક મહારાણાને જણાવ્યુ કે –"જો સ્વય પરમેશ્વર અવતાર લે તોપણ સરદારોમા સુધારો થનાર નથી "

આ મહાન કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે જે જે ઉપાયો કરવામા આવ્યા તે સર્વનુ અત્રે વર્ણન કરવુ નિષ્પ્રયોજન છે અનેક સભાઓ ભરવામા આવી,પુષ્કળ ઠરાવો કરવામા આવ્યા,પરતુ તેથી કાઈપણ ફળ નિષ્પત્તિ થઇ નહિ ચદાવતો અને શક્તાવતોમા સપને બદલે શત્રુતા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થવા લાગી અગ્રેજસરકારની સાથે જે સધિ કરવામા આવી હતી તે તેજ વર્ષના એપ્રિલની ૨૭મી તારીખે સર્વની સન્મુખ વાચવામા આવી અને તે સધિઅનુસાર સરદારોની જાગીરોમા કેવો ફેરફાર કરવામા આવ્યો હતો તે સારીરીતે સમજાવવામા આવ્યુ પછી એક અધિકારપત્રિકા બનાવવામા આવી અને તેમા મહારાણા તથા સરદારોના શુ શુ અધિકાર છે, તેનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો પ્રકટ સભામા આ પત્રિકા ઉપર હસ્તાક્ષર કરવાને માટે મહારાણાએ એક દિવસ નિશ્ચિત કર્યો આ દિવસ મેના ૧લી તારીખનો હતો વસતનો સખા એપ્રિલ વ્યતીત થઈ ગયા પછી સૂર્યભગવાનના પ્રખર કિરણો મસ્તકપર ધારણ કરી મે માસ આવ્યો સર્વ સામતો પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને માટે મહારાણાના આજ્ઞાનુસાર એકત્રિત થયા અધિકારપત્રિકા સભાસન્મુખ વાચવામા આવી, મહારાણા તથા સરદારોના અધિકારના સબધમા પુષ્કળ વાદવિવાદ કરવામા આવ્યો, પરતુ તે દિવસે કોઇપણ વાત નિશ્ચિત થઇ નહિ અતે દેવગઢનો સરદાર ગોપાળદાસ સર્વનો નેતા બનીને ઉભો થઇ મહારાણાને કહેવા લાગ્યો –"મહારાજ' આજે કાઇપણ નિર્ણય થઇ શકશે નથી સર્વ સરદારોની એવી ઇચ્છા છે કે મારે ત્યા એકત્રિત થવુ અને આ સબધે વિચાર કરવો, માટે આ સબધે આપનો શુ અભિપ્રાય છે?" ઉક્ત સરદારના આ વચનો માટે મહારાણાએ કાઇપણ વાધો લીધો નહિ બીજા પણ બે દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા સર્વ માણસો નિર્ણય જાણવાને માટે અધીરા બની ગયા ચોથે દિવસે ઉદયપુરની વિશાળ સભામા બહુ ભારે ભીડ થઇ સર્વ શ્રેણીના સરદારો, સેનાપતિઓ અને સૈનિકો સભામાં આવ્યા જેઓ પોતાના શરીરના અસ્વાસ્થ્યને લીધે વા બીજા કોઇ કારણથી સભામા આવી શક્યા નહોતા તેમણે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલ્યા હતા મહારાણા પોતાના કુમારોસહિત ઉચ્ચ આસનપર વિરાજમાન થયા હતા પરંતુ તે દિવસે પણ સુગમતાથી કાઇ નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ સમસ્ત દિવસ ચાલ્યો ગયો, દિનકર ભગવાન અસ્તાચલમા ચાલ્યા ગયા; પરતુ કાઇ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ ધીમે ધીમે રાત પડી, અર્ધરાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઇ, તોપણ કાઇ નિર્ણય થયો નહિ પછી પ્રભાત કાળની સુદર લાલાશ જ્યારે આકાશમા થોડી થોડી દેખાવા લાગી ત્યારે-પાચમી મેની રાત્રિના ત્રણ વાગે-સમસ્ત સરદારોએ તે પત્રિકાપર હસ્તાક્ષર કર્યા આ પદર કલાકના અરસામા ગણાઉએ જે બુદ્ધિ

અને દઢતાથી કાર્ય કર્યું હતુ; તેથી ઘણા માણસોને એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે મહારાણાના હાથથી મેવાડની ઘણી સારી ઉન્નતિ થશે

આ પ્રકારે નિર્ણય થઇ અધિકારપત્રિકાપર હસ્તાક્ષર થયા પછી સધિના નિયમોનુ[1] પાલન

---

૧ રાણાજીની આ સંધિ નીચે પ્રમાણે છે —

સિદ્ધ શ્રી મહારાજાધિરાજ મહારાણા ભીમસિહદ્વારા—અમારા રાજ્યના સમસ્ત સરદાર, બંધુવર્ગ તથા આસ, ઈષ્ટ, રાજ, પટેલ, ઝાલા, ચોહાણ, ચદાવત, પવાર, સારગદેવત, શકતાવત, રાઠોડ તથા રાણાવત વગેરે પ્રત્યે—

" ગત સવત ૧૮૨૨ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૬) મા રાણા અરિસિહજી સિહાસનારૂઢ થયા ત્યારથી મેવાડરાજ્ય મા અસ્વાસ્થ્ય ઉત્પન્ન થયુ છે પ્રાચીન રીતિ અને પૂર્વકારભારનો લોપ થઈને દેશમા સર્વત્ર અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી છે, તેથી હુ આજે સવત્ ૧૮૭૪ ના વૈશાખ વદી ૧૪ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮) ને દિવસે મારા સમસ્ત સરદારો, સામતો તથા માડલિકઠાકોરોની સભા ભરીને તેમને પોતપોતાના કર્તવ્યોનુ પાલન કરવામા સન્માર્ગ દર્શાવવાને તૈયાર થયો છુ આ સન્માર્ગો નીચે પ્રમાણે છે --

(૧) રાણાની માલિકીના અથવા રાણાના અધિકાર નીચેના જે જે દેશો ઉપર્યુક્ત અત્યાધુધીના સમયમા જેમની પાસે ગયા હોય અથવા કોઈ સરદારની જમીન કોઈ બીજા સરદારના અધિકારમા ગઈ હોય અથવા કોઈ ઠાકોર તેનો સ્વામી બની બેઠો હોય, તે સર્વ દેશો અને જમીન તેના મૂળ માલિકને મળવા જોઇએ.

(૨) ઉપર્યુક્ત સમયથી જે રખવાળીકર, ભૂમિકર વગેરે પ્રકારના કર લગાડવામા આવ્યા હતા, તે હાલમા દૂર કરવામા આવ્યા છે

(૩) ધન અને વિસ્વ નામના કર કે જેના ઉપર માત્ર રાણાનોજ અધિકાર હતો તેદૂર કરવામા આવ્યા છે.

(૪)કોઈ પણ સરદારે વા ઠાકોરે પોતાની સીમામા અત્યાચાર,બળાત્કાર, ચોરી તથા લૂટફાટ કરવી તેમજ કરવા દેવી જોઈએ નહિ તેમણે પોતાની સીમામા ઠગ, વાટપાડુ, લૂટારાઓ વગેરેને રહેવા દેવા જોઇએ નહિ, પરતુ તે લોકો જો પોતાનો ચોરી વગેરેનો ધધો છોડી દેશમા નિરુપદ્રવથી રહી કાઈ બીજો રોજગાર કરે તો તેમને રહેવા દેવા જો તેમાથી કોઈ પુન લૂટારાનુ કાર્ય કરી પ્રજાની શાતિનો ભગ કરે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવો ઉચિત છે તેની પાસેથી જે કાઇ દ્રવ્ય નીકળે તે જેની સીમામા લૂટ થઈ હોય તેણે જપ્ત કરી લેવુ

(૫) દેશી, પરદેશી, ઉદ્યોગી, વ્યાપારી, પ્રકવા, વણજારા વગેરે જે કોઈ પોતાના દેશમા ભ્રમણ કરે તેની સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવોમાથી રક્ષા કરવી જે કોઈ આ નિયમોનુ પાલન ન કરી વ્યાપારીઓને હાનિ કરશે તેની સમસ્ત મિલ્કત જપ્ત કરવામા આવશે

(૬)વરિષ્ટસરકાર તરફથીજે આજ્ઞા મળે તે અનુસાર મેવાડ અથવા મેવાડની બહાર સર્વ સરદારોને નોકરી કરવી જોઇએ સરદારો અને ઠાકોરોના ચાર ભાગ પાડવામા આવ્યા છે પ્રત્યેક ભાગના સરદારોને ત્રણ ત્રણ માસ પર્યંત દરબારની સેવામા હાજર રહેવુ ઉચિત છે ત્રણ માસ સુધી સેવા કર્યા પછી તેમને નવ માસ પર્યંત પોતપોતાના સ્થાનમા રહેવાની પરવાનગી મળશે કેવળ દશેરાપર સમસ્ત સરદારોએ પોતપોતાને ખરચે ઉદયપુર આવવું જોઇએ. ત્રણ માસ ઉપરાત, તેમને દશેરાથી દશ દિવસ પૂર્વે આવી દશેરા પછી વીસ દિવસ સુધી અર્થાત્ એકદર એક માસપર્યંત ઉદયપુરમા રહેવુ ઉચિત છે પછી તેમને પોતપોતાને મુકામે જવાની પરવાનગી મળશે આવશ્યક સમયપર અથવા કોઈ અન્ય પ્રસગે જ્યારે દરબારની ઇચ્છા થશે ત્યારે તે સરદારોને બોલાવશે આ પ્રસગે તેમને ઉદયપુરમા આવવુ ઉચિત છે

(૭) પ્રત્યેક પટાવતે દરબારમાથી સ્વતત્ર પગાર લેવો જોઈએ અને સર્વ પટાવતે સ્વતત્ર રીતે દરબારની સેવા કરવી જોઇએ મોટા પટાવાળાની સાથે તેને કોઇ પણ પ્રકારનો સબધ રહેશે નહિ. મોટા પટાવાળાની સેવા કરવાની તેને જરૂર નથી.

(૮) મહારાણાની તરફથી પ્રત્યેક સરદાર વા ઠાકોરને તેની યોગ્યતાનુસાર માન આપવામા આવશે.

(૯) પ્રજાપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામા આવશે નહિ, નવીન કર લગાડવામા આવશે નહિ તથા અધિક દડ પણ કરવામા આવશે નહિ

(૧૦) ઠાકોર અજિતસિહદ્વારા અગ્રેજસરકારની સાથે જે સધિ કરવામા આવી છે, તેનો હુ સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છુ એ સધિ સર્વ જણે માન્ય કરવી જોઈએ

(૧૧) આ નિયમો પ્રમાણે વર્તવામા જો કોઈ ત્રુટિ કરશે અથવા અનાદર કિંવા ઉપેક્ષા બતાવશે તો તેનો હુ દડ કરીશ. તે સબધમા તેની કોઈ પણ પ્રકારની ફરિયાદ મારાપર ચાલશે નહિ આ સમસ્ત નિયમો જે નહિ માને તેને રાજશાસનસિવાય એકલિંગજીના તથા સ્વય મહારાણાના શપથ છે "

આ પ્રકારના સધિપત્રપર સમસ્ત સરદારો તથા ઠાકોરોના જે હસ્તાક્ષર થયા હતા તે અત્રે જણાવવાની આવશ્યકતા નથી.

કરવુ અને કરાવવુ, વિશેષ પ્રયોજનીય થઇ પડયુ. થોડાજ માસમા સધિના નિયમોનુ પાલન થયુ સર્વની સમ્મતિથી શાન્તિપૂર્વક ઉપર્યુક્ત સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કરવામા આવ્યા હતા, તેથી સરદારોમા કોઈ પણ પ્રકારનો ઝઘડો થયો નહિ કોઇને એકવાર પણ બદુકનો ઉપયોગ કરવો પડયો નહિ આ વખતે મેવાડમા એટલી બધી શાન્તિ પ્રસરી ગઇ હતી કે ઉદયપુરની આસપાસ સો માઇલ સુધી એક પણ બ્રિટિશ સિપાઈ રાખવાની આવશ્યકતા પડી નહોતી

આ પ્રકારે સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયા દેશપાર થયેલા લોકોને પાછા દેશમા બોલાવવામા આવ્યા, ઉપદ્રવી સરદારોનુ દમન કરવામા આવ્યુ અને વ્યાપારની ઉન્નતિ થઇ. આ સર્વ કાર્યો બ્રિટિશએજન્ટ મહાત્મા ટૉડના યત્નથી સિદ્ધ થયા હતા, પરતુ વિદ્રોહી અને અત્યાચારી સરદારોએ મેવાડની જે જમીન અન્યાયપૂર્વક અને બળાત્કારથી ખુચવી લીધી હતી, તે સર્વ જમીન તેમની પાસેથી પાછી લેવાનુ કાર્ય સર્વથી કઠિન જણાયુ કારણ કે આ જમીન મુક્ત કરવા માટે ઉપર્યુક્ત સરદારોની સાથે અવશ્ય ઝઘડો થવાનો સભવ હતો તે લોકો સુગમતાથી જમીન પાછી સોપી દે એવો કિંચિત્ પણ સભવ નહોતો કોઇ સરદાર ત્રણ પાચ પેઢીના અધિકારનુ પ્રમાણ બતાવે અને કોઇ વિદ્રોહી બને એવો સભવ હતો. આથી આ કાર્ય કઠિન થઇ પડયુ ઘણા દિવસ સુધી આ સબધે વિચાર કરવામા આવ્યો, પરતુ કોઈ પણ નિર્ણયપર આવી શકાયુ નહિ રાણાજીએ એ કોટિના સર્વ સરદારોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેઓ મધુર વાણીથી સર્વના હૃદયપર અસર કરવા લાગ્યા તેમણે તેમને જણાવ્યુ કે –"તમારી પ્રાચીન કાળની સ્થિતિનો વિચાર કરો. મેવાડના તે સુવર્ણયુગમા ગિહલોતકુળની સ્વાધીનતા અને ગૌરવગરિમા તથા સ્વદેશના સુખશાતિનુ રક્ષણ કરવાને માટે તમારા પૂર્વજોએ કેવા કેવા આત્મભોગો આપ્યા હતા અને તમે તેમનાજ વશજો થઇ શુ તમારા દેશનો નાશ કરશો? શુ તમારો જન્મ મેવાડભૂમિમા નથી થયો? શુ તમે તે સરદારોના વશજો નથી કે જેમણે ચિતોડને માટે–મેવાડને માટે પોતાના તન, મન અને ધનની આહુતિ આપી હતી? પોતાનુ સર્વસ્વ ઓવારી નાખ્યુ હતુ? સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ મેવાડમા જન્મ લઇ, સ્વદેશાનુરાગી મહાત્માઓના પવિત્ર કુળમા જન્મી શુ તમે મેવાડના વર્તમાન સરદારો માત્ર પોતાનાજ સ્વાર્થને વળગી રહી **स्वर्गादपि गरीयसी** એવી જનનીજન્મભૂમિના હિત તરફ દૃષ્ટિ નહિ નાખો?" આવી આવી અનેક વાતો મહારાણાએ ઉક્ત સરદારોને કહી આનદની વાત છે કે તેમનો આ પ્રયત્ન ધીમે ધીમે સફળ થવા લાગ્યો સરદારોના કઠોર અને કઠિન હૃદયો ધીમે ધીમે પીગળીને મૃદુ થવા લાગ્યા તેમના ચક્ષુ ખુલી ગયા જેમ જેમ સમય વ્યતીત થતો ગયો તેમ તેમ મહારાણાના વચનો તેમના અત કરણમા ઉડા અને ઉડા ઉતરતા ગયા જાણે કોઇક અપૂર્વ દૈવીશક્તિના પ્રભાવથી મેવાડના ઉપર્યુક્ત સરદારોના મન ફરી ગયા અને તેમણે માતૃભૂમિની અવસ્થાનો વિચાર કરી રાણાજીની આજ્ઞા શિરસાવદ્ય કરી જેમના પૂર્વજોએ મેવાડની ભૂમિ અન્યાયપૂર્વક ખુચવી લીધી હતી, તેઓ સર્વ તે જમીન પાછી આપવાને ખુશી થયા આ પ્રકારે ૭ માસના અરસામા આ મહાન કાર્ય સિદ્ધ થયુ છે

જે વખતે મેવાડમા આ ઘટનાઓ બની રહી હતી તે વખતે અનેક રાજપૂતોનુ વીરચરિત્ર પ્રકાશમાન થયુ હતુ તેમાના એકાદ બે વીરોવિષે અત્રે વર્ણન કરવામા આવે છે

મેવાડમા અર્ઝા નામનો એક કિલ્લો છે આ કિલ્લો પૂર્વે મહારાણાના અધિકારમા હતો, પરતુ પછાડીથી પુરાવતગોત્રના સરદારોએ બળપૂર્વક એ કિલ્લો પોતાના અધિકારમા લઇ લીધો હતો પ્રાય પદર વર્ષપર્યત તે પુરાવતગોત્રના સરદારોના હાથમા રહ્યાપછી શક્તાવતોએ તેમની પાસેથી તે ઝુટવી લીધો અને રાણાજીને દશહજાર રૂપિયા આપી તેને પોતાના નામપર ચડાવી લીધો શક્તાવતલોકો અર્ઝાના કિલ્લાને પોતાના વિજયનુ એક મુખ્ય ચિન્હ માનતા હતા ભિદરના ઠાકોરનો વચલો ભાઇ આ વખતે તે દુર્ગપર અધિકાર ચલાવતો હતો આ વખતે અર્ઝાને પાછો પોતાના કબજામા લેવાનુ કાર્ય રાણાને અત્યત આવશ્યક જણાયુ અને ત્યાના સરદાર ફતેહસિહને મહારાણાએ પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી આથી તે શક્તાવતવીરને અત્યત દુ ખ લાગ્યુ અને તેગર્વસહિત પોકારી ઉઠયો –" અર્ઝા અમારા હૃદયનુ રુધિર છે હૃદયનું રુધિર આપીને અમે એને પ્રાપ્ત કર્યો છે, માટે એને પાછો સોપવાથી અમારા માનમર્યાદા નષ્ટ થઇ જશે "ધીમે ધીમે સર્વ શક્તાવતસરદારોના કાનપર આ વાત ગઇ તેઓ આ વાત સાભળી અત્યત ક્રોધાકુળ થયા જો તેમના ૪૩ શહેરો અને ગામો લઈ લેવામા આવત તોપણ તેઓ આટલા વ્યાકુળ થાત નહિ રાણાજી

મોટી ગુચવણમા આવી પડ્યા શક્તાવતો મેવાડનુ મુખ્ય બળ હતુ અને તેઓ જો વિદ્રોહી બને તો સમસ્ત દેશ રસાતાળમા જાય એવો સભવ હતો આથી તેમના સન્માનની રક્ષા કરવી પરમ પ્રયોજનીય જણાઈ. અંતે એવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો કે બેગુ પુરાવતોને નહિ આપતા ખાલસા કરવામા આવશે આથી કોઇ પણ ઝઘડો થયો નહિ ફતેહસિંહ તથા તેના જોરાવરસિંહે કાઇ પણ વિગ્રહ કર્યા વિના અર્જાનો કિલ્લો મહારાણાના અધિકારમા સોપી દીધો

મે માસની પાચમી તારીખે જે સધિ થઇ હતી તેના પાલનમા ભયકર વિઘ્ન કરનાર બે જણ હતા બિદનોર અને અમાઇતના સરદારો આ ઉભય ઉચ્ચ શ્રેણીના સરદારો હતા ઉભયના પૂર્વજોએ મેવાડના ગૌરવની રક્ષા કરવામા પોતાનો હિસ્સો આપ્યો હતો પરતુ શોચની વાત છે કે તેમણે પોતાના પૂર્વજોની પ્રથાનુસાર નહિ ચાલીને પોતાના પવિત્ર કુળને કલકિત કર્યું હતુ પહેલા સરદારનુ નામ જેતસિંહ હતુ રાઠોડકુળની મહા શૂર મેડતિયા નામની શાખામા તેનો જન્મ થયો હતો રાણા કુભાની ભાર્યા મીરાબાઈની સાથે જેતસિંહના પૂર્વજો મારવાડ છોડી મેવાડમા આવ્યા હતા

જયમલની અલૌકિક વીરતાની પ્રશસા આજે પણ રાજપૂત લોકો અભિમાનપૂર્વક કરે છે તેની અનુપમ વીરતા અને અદ્ભુત શૂરતાથી મોહિત થઈને તેના પરમ શત્રુ અકબરે પોતાની રાજધાનીના તોરણ દ્વારપર તેની પાષાણની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી આ વીરશ્રેષ્ઠ મહાત્મા જયમલે પણ આ પવિત્ર મેડતિયા ગોત્રમા જન્મ લીધો હતો જયમલના વશજોએ પ્રસ્તુત કાળ સુધી પોતાના કુળના ગૌરવનુ ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ કર્યું હતુ, જેતસિંહ આ વખતે પોતાના ઉચ્ચ ગૌરવથી પદભ્રષ્ટ થઇને દુષ્ટ કાર્ય કરશે તો તેના કુળને કલક લાગશે એમા કિંચિત્ પણ સશય નહોતો રાણાએ ધાર્યું હતુ કે રાઠોડસરદાર જેતસિંહ મારી આજ્ઞા માન્ય કરશે પરતુ તેમની આ ધારણા ખોટી હતી જેતસિંહે મહારાણાની આજ્ઞા માન્ય કરી નહિ મહારાણાએ જ્યારે તેનાપર ઘણુ દબાણ કર્યું, ત્યારે તેણે અત્યત દુખિત થઇને મહારાણાને પ્રાર્થના કરી કે—"જો આપની આજ્ઞા હોય તો હુ મારી જાગીરનો ત્યાગ કરી મેવાડ છોડીને ચાલ્યો જાઉં " તે જવાને માટે તૈયાર થઇને મહાલયના આગણામા ઉભો રહ્યો તેને ઘણા સરદારોએ સમજાવ્યો પરતુ તે એકનો બે થયો નહિ અતે મહારાણાએ આ કાર્યનો નિર્ણય કરવાનો ભાર પોલિટિકલએજટ મહાશય ટૉડના હાથમા સોપી દીધો

પ્રાચીન કાળથી મેવાડમા એવો નિયમ ચાલ્યો આવે છે કે કોઇપણ સરદાર પોતાનુ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે સ્વય મહારાણાને પ્રાર્થના કરતો નથી કારણ કે એમ કરવાથી રાજસન્માનમા ત્રુટિ થાય છે એમ માનવામા આવે છે જેતસિંહ મેવાડના મત્રીઓપ્રત્યે અતરમા ઘણા રાખતો હતો તે દૃઢતા-પૂર્વક માનતો હતો કે મત્રીઓ સરદારોના કામ સિદ્ધ કરવાને માટે રુશ્વત ખાય છે તે રુશ્વતને અત્યત ઘૃણિત કાર્ય સમજતો હતો મત્રીઓ પણ તેના હૃદયનો ભાવ જાણતા હતા અને તેથી મત્રીસભામા તેના ઘણા શત્રુઓ થઇ ગયા હતા તેની જાગીર ઘણી મોટી હતી ૩૬૦ નગરો અને ગામો તેના અધિ-કારમા હતા આ સર્વ ભૂમિ તેણે પોતાના તાબાના સરદારોમા વહેચી દીધી હતી, પરતુ તે આ સરદારો ઉપર અયોગ્ય અધિકાર ભોગવવા માગતો હતો જે કાર્યમા રાણાસિવાય કોઈપણ માણસને હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર નહોતો તેમા પણ તે હાથ નાખવા માગતો હતો આથી રાજ્યનુ અપમાન થતુ હતુ તેના હાથનીચેના સરદારો મેવાડના ત્રીજા વર્ગના સરદારો ગણાતા હતા તેમને "ગોન" ની સજ્ઞાથી ઓળખવામા આવતા હતા મેવાડમા જે વખતે પગારદારસેના રાખવાની પ્રથા નહોતી તે વખતે આ "ગોન" સરદારો મેવાડની સ્વાધીનતા અને ગૌરવનુ રક્ષણ કરવાને માટે સગ્રામમા પોતાના પ્રાણ સમ-ર્પણ કરતા હતા તે વખતે તેમની વીરતાનેજ રાણાની પ્રભુતાના રક્ષણને માટે મુખ્ય સાધન ગણવામા આવતુ હતુ અસ્તુ

રાજપૂતહિતૈષી રાજનીતિજ્ઞ મહોદય ટૉડે ઉક્ત રાઠોડસરદારની પાસે જઇ તેને નિવેદન કર્યું કે—'સરદારચૂડામણિ! આપે વીરકેસરી જયમલના પવિત્ર વશમા જન્મ લીધો છે અને તેને લીધેજ આપને આવુ સન્માન પ્રાપ્ત થયુ છે આપના પૂર્વજ જયમલની અલૌકિક વીરતા અને અદ્ભુત પ્રાણો-ત્સર્ગનો તો જરા વિચાર કરો! જુઓ, તેમણે મહારાજાધિરાજ અકબરના આક્રમણથી ચિતોડપુરીની રક્ષા કરવાને માટે જગતમા આત્મોત્સર્ગનો કેવો પ્રકાશમાન આદર્શ રજુ કર્યો છે! પરતુ આપ શુ કરો છો?

આપ તે વીરકેસરીના યોગ્ય વંશજ છો, એમા કિંચિત્ પણ શંકા નથી પરંતુ આપનામા તે ઉજ્જ્વલ આત્મોત્સર્ગ અને તે અપૂર્વ રાજભક્તિ કયા છે?" મહારાય ટૉડના આ વચનોએ ઉક્ત સરદારના હૃદયમા જાદુના જેવી અસર કરી તેનુ કઠોર હૃદય પીગળીને પાણી પાણી થઇ ગયુ તેના નેત્રોમાથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી હવે અધિક સમય તેનાથી કઠોર હૃદય ધારણ કરી શકાયુ નહિ અને તેણે પોતાની જાગીરનુ દાનપાત્ર ટૉડસાહેબના હાથમા સોપી દીધુ આ કાર્ય કેટલુ કઠિન હતુ તે જેતસિંહે પ્રાર્થનાપત્રમા મહારાણાને લખેલા નીચેના વાક્યો વાચવાથી સમજાશે —"જ્યારે ગણાના કુટુંબીઓ પણ તેમને છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા ત્યારે મે સંપૂર્ણ ભક્તિથી તેમની સેવા કરી હતી સર્વ સરદારોએ જ્યારે વિદ્રોહી બનીને તેમની સામે ખડ્ગ ધારણ કર્યા હતા, તે વખતે પણ અમે ચાર જણે તેમના પક્ષમા ઉભા રહી તેમને અત્યંત સહાય કરી હતી પરંતુ આજે જયમલના વંશજોના આ સમસ્ત કાર્યો ભૂલી જઇને તેઓ એક 'લૂટારા[1]' ને આધીન થઇ ગયા છે ' આ વૈમનસ્ય તોડીને મહાત્મા ટૉડે ઉપર્યુક્ત જે કાર્ય સિદ્ધ કર્યું તે માટે તેમની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે વીરવર જયમલના વંશજે મારી આજ્ઞા માની છે, એમ જાણી મહારાણા પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેને બિદનોરનો અધિકાર સોપ્યો આ તરફ ભદેશ્વરનો સરદાર મનમા અત્યંત દુઃખિત થઇ મસ્તક નમાવી પોતાના નગરમ ચાલ્યો ગયો

ભદેશ્વરના સરદારનુ નામ હમીરસિંહ હતુ ચંદાવતગોત્રમા તેનો જન્મ થયો હતો, તે દ્વિતીય શ્રેણીનો સરદાર હતો જે સરદારસિંહે[2] હતભાગી મુખ્યમંત્રી સોમજીનો વધ કર્યો હતો, તેનોજ પુત્ર આ હમીરસિંહ હતો હમીરસિંહને પોતાના પિતાની જાગીર મળતાની સાથેજ ગર્વ પણ પ્રાપ્ત થયો હમીરસિંહ ઉપદ્રવી સરદારોનો નાયક હતો, સમસ્ત રાજસ્થાનના લોકો તેને 'દૌરાત' (દૌરાત શબ્દનો અર્થ શીઘ્રગામી થાય છે હમીરસિંહ અતિ શીઘ્રતાથી લૂટફાટ કરતો હતો, તેથી તેને આ નામ પ્રાપ્ત થયુ હતુ) કહેતા હતા તેના પદ પ્રમાણે તેને વાર્ષિક ૩૦૦૦૦ની જાગીર પણ મળી નહોતી પરંતુ તે પોતાના પરાક્રમ અને બાહુબળથી ૮૦૦૦૦ની વાર્ષિક ઉપજ આપનારી જાગીર પોતાના અધિકારમા લઇ બેઠો હતો હમીરસિંહ કૃત્રિમ રાજભક્તિ બતાવી મેવાડની રાજસભામા સદા હાજર રહેતો હતો લાન્હાનો શક્તાવતસરદાર તેનો પરમ મિત્ર હતો હમણા ઐરોદાકિશો પણ તેના અધિકારમા હતો આ ઉભય માણસોનો સ્વભાવ એકબીજાને મળતોજ આવતો હતો ઉભયે ચાલાકીથી રાણાની એવી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી હતી કે તેઓ હમણા પણ નિર્વિઘ્ને પોતાની ભૂમિનો ઉપભોગ લેતા હતા રાણાએ અન્ય સરદારોની ફાજલ જાગીર લઇ લીધી હતી, પરંતુ આ સરદારો પાસે તે રહી હતી આ પ્રકારે કેટલોક વખત ચાલ્યો ગયો પછી મંત્રીએ રાણાની નીચેની આજ્ઞા લાહાસરદારપર મોકલી આપી — જ્યાસુધી તમે ઐરોદાકિશો તથા ખુચવી લીધેલી અન્યાન્ય જાગીરો પાછી નહિ સોપો ત્યાસુધી તમને રાજસભામા પ્રવેશ કરવાને અધિકાર નથી' આ આજ્ઞા વિદિત થતાજ લાવ્હાપતિના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ અને જ્યારે હમીરસિંહને આ આજ્ઞા ફરમાવવામા આવી ત્યારે તે મૂછપર હાથ નાખી ગર્વ અને ક્રોધથી પોકારી ઉઠયો કે —"મંત્રી જી' તમારા પૂર્વજ સોમજીની દુર્દશા સ્મરણમા રાખજો

[1] ભદેશ્વરના સરદાર હમીરસિંહે રાણીની પહેરામણીનો સામાન લૂટી લીધો હતો આથીજ તેને 'લૂટારો' કહેવામા આવ્યો છે

[2] સરદારસિંહને પોતાના આ કુકર્મનુ ફળ સારી રીતે મળ્યુ હતુ તેના આ કર્મના પ્રાયશ્ચિત્તનુ વૃત્તાંત વાચવાથી રાજપૂતજાતિમા વેર લેવાનો કેવો પ્રચંડ ઉત્સાહ હોય છે તે ઉત્તમ પ્રકારે જણાય છે મહારાષ્ટ્રીઓના ઉપદ્રવના સમયમા અમીરખા અને તેનો જમાઇ તથા પ્રતિનિધિ જમશેદ ઉદયપુરમા પોતાની સેના લાવીને રાજધાની તથા તેની આસપાસના મદેરાને લૂટવા લાગ્યો, તે વખતે સરદારસિંહનો પ્રતાપ ઘણો વધી ગયો હતો. એક દિવસ જમશેદે તેને પકડીને તેની પાસેથી ૩૦૦૦૦ રૂપિયા લેવાને માટે તેને પોતાના શિબિરમા કેદ કર્યો સરદારસિંહ ૩૦૦૦૦ રૂપિયા આપી શક્યો નહિ. આ વખતે દિવાન સોમજીના ઉભય ભ્રાતાઓએ આ રકમ આપીને જમશેદની પાસેથી તેને ખરીદી લીધો સરદારસિંહના માણસોએ આ સમાચાર સાભળ્યા કે તરતજ તેઓ પોતાના સ્વામીનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આ વખતે દિવાન સોમજીના શિવદાસ તથા સતીદાસનામના ઉભય ભ્રાતાઓએ પોતાના બધુના ખુનનુ વેર લેવાને માટે સરદારસિંહનો શિરચ્છેદ કર્યો અને તે શિર રાજમહાલયના દ્વારપર લટકાવ્યુ આ ક્રૂરકાર્ય કર્યા પછી શિવદાસ અને સતીદાસ પણ શત્રુની કટારના ભોગ થઇ પડયા હતા.

તેજસ્વી હમીરસિંહનો સ્વભાવ દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક ક્રોધાન્વિત થવા લાગ્યો તે દિવસાનુદિવસ વિશેષ અને વિશેષ ઉચ્છૃંખલ વર્તન કરવા લાગ્યો તેની ઉચ્છૃંખલતાનુ અનુકરણ કરવાનુ કોઇનામા સામર્થ્ય નહોતુ તોપણ ઘણા લોકો તેની પ્રશંસા કરતા હતા વિશેષત તેના કુટુંબીઓ અને સગોત્રીઓ તેની પુષ્કળ પ્રશંસા કરતા હતા હમીરસિંહની ઉચ્છૃંખલતા દિવસે દિવસે વધવા લાગી તેનુ દમન કરવાને મહારાણા પ્રવૃત્ત થયા નહિ, તેથી લોકોની એવી દૃઢ માન્યતા થઇ ગઇ કે ભય વા અનુગ્રહને લીધે મહારાણા તેનુ દમન કરી શકતા નથી તેનુ દમન કરવાનુ કાર્ય માથે લઇ બ્રિટિશએજંટ સુસંધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા શીઘ્ર તેમને સંધિ મળી તેમણે એક અમલદારને હમીરસિંહના અધિકારમા રહેલો મહારાણાનો કિલ્લો હસ્તગત કરવાને માટે મોકલ્યો પરંતુ કિલ્લેદારે તેનુ ઘોર અપમાન કરી તેને પાછો કાઢ્યો તે અમલદાર ઉદયપુરમા ચાલ્યો આવ્યો રાજાજ્ઞાનુ આવુ અપમાન થયેલુ જોઇ બ્રિટિશએજંટને અત્યંત ખોટુ લાગ્યુ અને તેમણે અપમાનકર્તાને ભીષણ દંડ દેવાનો નિશ્ચય કર્યો જે સમયે ઉક્ત અમલદારનુ અપમાન થવાના સમાચાર આવ્યા તે વખતે મહારાણા પોતાના સમસ્ત ઇષ્ટમિત્રોની સાથે સૂર્યદ્વારની સભામા બેઠા હતા[1] અન્યાન્ય સરદારોની સાથે હમીરસિંહ પણ તે સભામાજ બેઠો હતો બ્રિટિશએજંટે ત્યા જઈ ચોબદારની સાથે પોતાના આગમનના સમાચાર મહારાણાપર મોકલ્યા અને પછી તરતજ સભામા જઈ શિષ્ટાચારસહિત મંત્રીને સંબોધીને બોલ્યા —“આપના રાણાજીનો જે કિલ્લો હમીરસિંહના અધિકારમા હતો તે હસ્તગત કરવામા આવ્યો છે ” સર્વ માણસોને શોકાકુલ થયેલા જોઈ બ્રિટિશ એજંટને લાગ્યુ કે પૂર્વોક્ત ઘટના ઉદયપુરના સર્વ માણસો જાણી ગયા છે, પરંતુ તેમણે એવી રીતે વાતચીત કરી કે જાણે પોતે અપમાનની વાત જાણતાજ ન હોય ! થોડીવાર વાર્તાલાપ કર્યા પછી તેઓ મહારાણાપ્રત્યે બોલ્યા —“શ્રીમંતની આજ્ઞાનુ આજકાલ ભારે અપમાન થાય છે આવી સ્થિતિમા જો હુ ઉદયપુરમા રહીશ તો બ્રિટિશસરકાર મને ઠપકો આપશે, માટે શ્રીમંતને જેણે અપમાન કર્યુ હોય તેને યોગ્ય દંડ આપવાને માટે સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કરવામા આવશે ”

બ્રિટિશએજંટના આવા ઉત્સાહદાયક વચનો સાંભળી મહારાણાને પણ સ્ફુર્તિ આવી અને પોતાનુ ગૌરવ અચલ રાખવાને માટે તેઓ બોલ્યા — સરદારો અને સેનાપતિઓ આપની સાથે કોઇ પણ પ્રકારનુ કઠોર અને અન્યાયી વર્તન કરવાની મારી ઇચ્છા નથી પરંતુ આ ઉપરથી આપ એમ નહિ સમજશો કે મારી મર્યાદા અટલ રાખવાને માટે હુ ઉચિત કાર્ય નહિ કરૂ ” પછી તેજ વખતે તેમણે ‘બીડા’ લાવવાની આજ્ઞા કરી શીઘ્ર તેમની આ આજ્ઞાનુ પાલન કરવામા આવ્યુ પછી તેમણે હમીરસિંહને કઠોર વચનથી આજ્ઞા કરી કે—‘ તમે હમણા મારી સન્મુખથી દૂર થઇ એક દનામા ઉદયપુર છોડીને ચાલ્યા જાઓ રાણાજી એટલા બધા ક્રોધિત થઇ ગયા હતા કે જો બ્રિટિશએજંટ તેમને રોકત નહિ, તો તેઓ અવશ્ય હમીરસિંહને દેશપાર કરત પછી તેમણે પોતાના મંત્રીને એવી આજ્ઞા કરી કે—‘જ્યાસુધી હમીરસિંહ અન્યાયપૂર્વક લીધેલી જાગીર પાછી આપે નહિ ત્યાસુધી તેની સર્વ સંપત્તિ જપ્ત રાખો હમીરસિંહની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ તેનુ ભાગ્યચક્ર આ વખતે ઉલટાઇ ગયુ તે અત્યંત શોકાકુલ થઈ તેજ રાતે ઉદયપુર છોડીને ચાલ્યો ગયો પોતાના નગરમા જઈ તેણે અન્યાયપૂર્વક લીધેલી જાગીરો મહારાણાને પાછી સોપી દીધી, એટલુજ નહિ પરંતુ મહારાણા અને કર્નલ ટૉડે જેની કિંચિત્ પણ આશા રાખી નહોતી તે પણ સોપી દીધી હમીરસિંહે પોતાના ભંદેશ્વર કિલ્લાનો અધિકાર પણ મહારાણાને સોપી દીધો થોડા દિવસમા સિસોદીઆકુલની લાલપતાકા ભંદેશ્વરદુર્ગ ઉપર ઉડતી જોઇ સર્વ માણસો આશ્ચર્યમા ડૂબી ગયા[2]

[1] હમીરસિંહ અને લાલ્દાસ સરદારનુ અભિમાન તથા દુરાચાર વૃદ્ધિગત થતા જોઇને રાણાજીની આંખો ખુલી, ત્યારે તેમણે તેમના દુર્ગોપર અધિકાર કરવાને માણસો મોકલ્યા હતા

[2] કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, ‘આ ઘટનાને એક વર્ષ વ્યતીત થયુ ત્યારપછી મારે એક સરકારી કામને માટે કોટા જવુ પડ્યુ હતુ આ વખતે માર્ગમા મે નીમચ્છેડા પણ જોયુ ઘોડાપર બેસીને નીમબહેડાથી હમીરસિંહના દુર્ગમા જતા લગભગ એક કલાક લાગે છે મારા આગમનની વાત સાંભળી હમીરસિંહ મને મળવાને આવ્યો તેણે મને પોતાનો સર્વોત્તમ મિત્ર ગણ્યો અને ખડ્ગને સ્પર્શ કરી મને કહ્યુ કે, હુ મારી સમશેરને સ્પર્શ કરી શપથ લઉ છુ કે હુ યથાર્થ રાજપૂત છુ અને સદા આજ્ઞાંકિત તથા રાજભક્ત રહીશ ”

બીજા પણ એક સરદારનું વૃત્તાંત અત્રે લખવામાં આવે છે. આમલીકિલ્લો અને તેના તાબાની સર્વ જમીન ૨૭ વર્ષપર્યંત અમાઇતના સરદારની પાસે રહી હતી. અમાઇતસરદાર જગવતકુલમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ મેવાડના મુખ્ય સોળ સરદારોમાં ગણાતા હતા. બિદનોરના સરદાર પરમ રાજભક્ત હતા અને તેથી બીજે નંબરે અમાઇતના સરદાર હતા. જે જગવતકુલમાં વીરવર પત્તેએ જન્મ લીધો હતો તેજ કુલમાં અમાઇતના સરદારનો જન્મ થયો હતો. જો કે વીરપુત્ર પત્તેની વીરતા અને અદ્‌ભુત સ્વાર્થત્યાગને જગવતકુલની રાજભક્તિનું દૃઢ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે, તોપણ તે કુલની રાજભક્તિનું માત્ર એટલું એકજ પ્રમાણ નથી. મહારાષ્ટ્રીયઉપદ્રવના સમયમાં ફતેહસિંહના પિતા પ્રતાપસિંહે પણ પોતાના દેશનું સંરક્ષણ કરવાને માટે પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું. તેના બદલામાં તેના પુત્રને આમલીનો કિલ્લો આપવામાં આવ્યો હતો. પોતાના કોઇ ચતુર આમાત્યની સલાહથી ફતેહસિંહે ચંદાવતોના લાભનું એકાદ મહાન કાર્ય કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેમનામાં બુદ્ધિ ઓછી હતી અને ઉચ્છૃંખલતા વિશેષ હતી તેથી તેઓ તે કાર્ય કિંચિત્ પણ કરી શક્યા નહિ. ફતેહસિંહનો સ્વભાવ સરલ હતો અને તેઓ પોતાનો ક્રોધ ગુપ્ત રાખી શકતા નહોતા. એક વખત બ્રિટિશ-એજંટ તેમની મુલાકાત કરવાને ગયા ત્યારે તેઓ અત્યંત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયા હતા. તેમણે તેમને કોઇ ક્રોધભરિત વચનો કહ્યાં નહિ, પરંતુ તેમના ડોળા લાલ લાલ બની ગયા હતા અને તેના ક્રોધનો પૂર્ણ પરિચય કરાવતા હતા. મહારાણાની સાથે તેમને તકરાર પડી હતી, તે આ ક્રોધનું કારણ હતું. રાણાજીએ આ તકરારનો નિર્ણય કરવાનો ભાર બ્રિટિશએજંટને સોંપી દીધો હતો. તદનુસાર કર્નલ ટૉડ તેમની પાસે ગયા હતા. એક ઉત્તમ ગૃહમાં તેમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. આ ગૃહ અતિ વિશાળ હતું અને તેમાં ફતેહસિંહના પૂર્વજોની ઉત્તમોત્તમ તસવીરો વિદ્યમાન હતી. ફતેહસિંહ પોતાના સર્વ નોકરોની સાથે કર્નલ ટૉડની પાસે આવ્યા. કર્નલ ટૉડ તેમની સામે બેઠા, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે અતિથિસત્કારની વાત તો દૂર રહી, પણ તેમણે તેમની સાથે જરા વાતચીત પણ કરી નહિ. તેઓ પોતાની ઢાલ પોતાની જાંઘ ઉપર મૂકી તે ઢાલના ઉપલા ભાગ સાથે પોતાનું મસ્તક ટેકવી વાંકા બેસી રહ્યા. અંગ્રેજએજંટ અત્યંત ગભરાઇ ગયા. જેમના મુકામે તેઓ આવ્યા હતા તેમણે સાધારણ વાત પણ કરી નહિ, એ શું ઓછું અપમાન કહેવાય?

પરંતુ કર્નલ ટૉડ ઘણા ચતુર હતા. ફતેહસિંહના પિતાની તસવીર સામે હતી તેને ઉંચકી લઇ તેમણે તેમની સન્મુખ ધરી અને તે તસવીરપ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરી કહ્યું –"આપના જેવો વ્યવહાર કરીને આ સરદારે ઉત્તમ સ્વામિભક્તને માટે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી નહોતી ?" આ વચનો સાંભળતાની સાથેજ ફતેહસિંહના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો. તેમના નેત્રોમાંથી અપૂર્વ જ્યોતિ નીકળવા લાગી. લજ્જાથી તેમનું મુખ કરમાઇ ગયું. તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક એજંટપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને કહ્યું –"આપને એ તસ્વીર ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઇ ? અને એ ચિત્રજ આપને આટલું પ્રિય કેમ લાગ્યું ?" આ શબ્દો બોલતા બોલતાં ફતેહસિંહનું વદન ગંભીર થઇ ગયું. તેમનાં વિશાળ નેત્રોમાંથી એકાદ બે અશ્રુબિંદુ નીકળી પડ્યાં અને તેમણે શોકાકુલ થઇને કહ્યું –"આ મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાનું ચિત્ર છે !" કર્નલ ટૉડે કહ્યું –" વીરશ્રેષ્ઠ અને પરમ રાજભક્ત પ્રતાપસિંહ એજ છે. જ્યારે તેમણે સ્વદેશને માટે પોતાના પ્રાણવિસર્જન કર્યાં હતાં, ત્યારે તેમની મૂર્તિ આવીજ હતી અને તેમનો વેશ પણ આવોજ હતો. તેમના અવસાનને દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, તથાપિ આજપર્યંત તેમનું નામ વર્તમાન છે અને આજે એક વિદેશી પણ ભક્તિભાવથી તેમની પૂજા કરી રહ્યો છે." મહાત્મા ટૉડના આ વચનો સાંભળી ફતેહસિંહના મુખમંડલપરનો ભાવ એકદમ બદલાઇ ગયો. ટૉડનું વાક્ય હજી પૂરૂં પણ થયું નહોતું તેપૂર્વે તેઓ બોલી ઉઠ્યા –"આપ આમલી લ્યો, આમલી લ્યો, પરંતુ જોજો, સ્વાર્થત્યાગનું માહાત્મ્ય ભૂલી જશો નહિ." ફતેહસિંહનો અપૂર્વ ઉત્સાહ જોઇ કર્નલ ટૉડે વિલંબ કરવો ઉચિત ધાર્યો નહિ અને તેમણે તરતજ તેમને દસ્તાવેજ લખી આપવાને કહ્યું. ફતેહસિંહે તત્ક્ષણ "આમલીપરગણું મહારાણાને પાછું સોંપી દઉં છું" એવી મતલબનો દસ્તાવેજ લખી આપ્યો.

હવે અત્રે અમે મેવાડના ...

આપે છે જેઓ માનવસમાજનુ એક મુખ્ય અગ હોવા છતા પણ જમીનદારોના ભીષણ અત્યાચાર સહન કરીને પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરે છે એવા લોકહિતકારી સાદા કૃષિકારોની દશાવિષે સક્ષેપમા વિવેચન કરવુ અત્રે અમને આવશ્યક સમજાય છે અમે આ લોકોની ભૂત અને વર્તમાન અવસ્થાનુ ચિત્ર પાઠકોની સન્મુખ સાદર કરીશુ અને તે પરથી તેમનો પોતાની જમીનપર અધિકાર છે કે નહિ તે વિષે પોતપોતાની બુદ્ધિઅનુસાર નિર્ણય કરી લેવાની પ્રાર્થના કરીશુ

મેવાડરાજ્યમા કૃષિકારજ સાધારણ નિયમાનુસાર પોતે જે ભૂમિ ખેડતો હોય તેનો સ્વામી ગણાય છે તે પોતાની ભૂમિપરના પોતાના અધિકારને મેવાડમા પેદા થતા અમરધ્વ[1] નામના અમર ઘાસની ઉપમા આપે છે જેવી રીતે અમરધ્વ અમર હોય છે, તે પ્રમાણે કૃષિકારોનો પોતાની જમીનપરનો અધિકાર પણ અમર હોય છે ગમે તેટલા વિપ્લવો થઇ જાય, તે છતા પણ તેમના આ અધિકારમા કિચિત્ પણ સ્ખલન થતુ નથી મેવાડના કૃષિકારો પોતાની ભૂમિને 'બાપોતા કહે છે તેમની માતૃભાષામા પૈતૃકઅધિકાર સમજાવવાને માટે બાપોતાસિવાય કોઇ પણ શબ્દ અધિક પ્રાચીન, અધિક શુદ્ધ, વિશેષ ભાવપૂર્ણ અને વિશેષ તેજસ્વી ગણાતો નથી જો કોઇ સ્વાર્થી અને અભિમાની રાજા તેમનો આ પ્રાચીન અધિકાર ખુચવી લેવાની ચેષ્ટા કરે છે, તો તેઓ ભગવાનમનુના અમર શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરીને ગભીર સ્વરથી પોકારી ઉઠે છે કે -''જેમણે વનને કાપીકુપીને ક્ષેત્ર સ્વચ્છ બનાવ્યુ છે તેમનુજ ક્ષેત્ર છે''[2] જ્યાસુધી જગતના કલ્યાણકારક ધારા રચનારતરિકે ભગવાનમનુનુ નામ વિદ્યમાન રહેશે અને જ્યાસુધી તેમના એક સૂત્રનો પણ આ જગતના વ્યવહારમા ઉપયોગ થશે, ત્યાસુધી કોઇપણ માણસ તેમનુ આ અમરવાક્ય ભૂલી શકશે નહિ હજારો વિપ્લવો થયા છતા હિંદુજાતિની આ પ્રાચીન પ્રણાલી નષ્ટ થઇ નથી માત્ર મેવાડનાજ લોકો નહિ,કિંતુ સમસ્ત રાજસ્થાનના લોકો અતિપ્રાચીન કાળથી કહેતા આવ્યા છે કે **'भोगरा धनी राज हो, भोमरा धनी मा छो'** અર્થાત્ "રાજા એ મહેસુલનો અધિકારી છે, પરતુ ભૂમિનો અધિકારી તો હુ છુ.' છેક મનુના કાળથી હિંદુઓનો આવો વિશ્વાસ ચાલ્યો આવે છે અને એ વિશ્વાસ ચિર જીવ રહેશે એમા લેશપણ શકા નથી ત્રિકાળના વિધાતા ભગવાનમનુ આ સસારમાથી ચાલ્યા ગયા છે, તેમના અવસાન પછી ભારતભૂમિમા અનેક વિપ્લવો થઈ ગયા છે, અનેક વિદેશી, વિધર્મી અને અત્યાચારી લોકોએ યમરાજની પેઠે ભારતવર્ષમા રાજ્ય કર્યુ છે, વર્ણ, આચાર અને વિચારમા પુષ્કળ અતર પડી ગયુ છે, તથાપિ હિંદુજાતિનો પોતાની જમીનપરના અધિકારવિષેનો વિશ્વાસ પૂર્વવતજ રહ્યો છે, તેમા એક પરમાણુનો પણ ભેદ પડયો નથી હિંદુજાતિ ભલે કર્ણાટકમા વસતી હોય, ભલે કુરુદેશમા વસતી હોય, કિંવા રાજસ્થાન અથવા ભારતવર્ષના કોઈપણ ભાગમા વસતી હોય, પરતુ તે સર્વ ભાગમા તેમનો આ રિવાજ તો એકજ છે તેમના ધર્મગ્રથમા સુવર્ણાક્ષરથી લખવામા આવ્યુ છે કે -
'स्थाणुच्छेदस्य केदारम् '

એરિયન, કર્ટિયસ અને ડિયાડોરસ વગેરે પ્રાચીન યૂરોપિયન પડિતોએ જે કાળનો ઇતિહાસ સકલિત કર્યો છે તે કાળનુ નગરનુ તત્ર રાજ્યના તત્રસમાન હતુ નાગરિકોના પોતાના શાસનપર ચક્રવર્તી પણ હસ્તક્ષેપ કરી શકતો નહોતો ચક્રવર્તી શત્રુના આક્રમણથી દેશની રક્ષા કરતો હતો તેથી તેને મહેસુલમાથી કેટલોક ભાગ રાજકરતરિકે આપવામા આવતો હતો રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યમા પણ આવોજ વ્યવહાર છે તે દેશની પૃથક્ પૃથક્ વસ્તીઓને એકબીજામાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સબધ નથી. પ્રત્યેક વસ્તીનો અધ્યક્ષ પોતાના તાબાના લોકોના કર્તા, હર્તા અને વિધાતા હોય છે લોકો પોતાના સાર્વભૌમરાજાને પોતાના ધનધાન્યમાથી એક નિયમિત ભાગ આપે છે, પરતુ રાજા તેમનુ કોઇ પણ પ્રકારનુ શાસન કરતો નથી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે -"સર્વવ્યાપી રાજતત્રના અભાવનેલીધે ગ્રામવાસીઓ જે શાતિની રક્ષા તથા દડાદિક કરે છે, તેથીજ પચાયતની રીતિનો ઉદ્ભવ થયો છે પોતાના

[1] અમરધ્વ નામનુ ઘાસ સર્વ ઋતુમા એકસરખુ લીલુ રહે છે, વિશેષ કરીને સખત તાપમા તેની પ્રફુલ્લતા અધિક હોય છે તે ખરેખર અમરજ છે પૃથ્વીની સાથે પોતાને અવિચ્છિન્ન સબધ હોવાથી રાજપૂતકૃષિકારો પોતાના ભૂસ્વામિત્વની સાથે તેની તુલના કરે છે

[2] ભગવાન મનુએ કહ્યુ છે કે "**स्थाणुच्छेदस्य केदारम्** "અર્થાત્ " જે માણસ જગલ કાપીને ક્ષેત્ર તૈયાર કરે છે તેનોજ તે ક્ષેત્ર ઉપર અધિકાર હોય છે "

બાપદાદાની ભૂમિને રાજપૂતકૃષિકારો 'બાપોતા' કહે છે બાપોતા' ધરાવનાર રાજપૂત જો સૈનિક નો ધંધો કરતો હોય તો તેને 'ભોમીઓ' કહેવામાં આવે છે દિલ્હીના મુસલમાનપાદશાહો પોતાની ઉન્નતિના મધ્યાહ્ન કાળમાં માંડલિકરાજપૂતરાજાઓને 'જમીનદાર' કહેતા હતા "

સારી રીતે વિચાર કરવાથી જ્ઞાત થાય છે કે ભૂમિપર કૃષિકારોનો સંપૂર્ણ અધિકાર હોય છે તેઓ રાણાને કર આપીને, અમે તેમની પ્રજા છીએ' એટલુંજ માત્ર સિદ્ધ કરે છે, બાકી રાણાનો તેમની ભૂમિ પર કોઈપણ પ્રકારનો અધિકાર નથી 'ભોમીઆ કૃષિકારો તરફથી રાણાને યુદ્ધના સમયમાં સહાય મળે છે, પરંતુ જ્યારે બ્રિટિશપ્રભુતાની સ્થાપનાથી મેવાડની રક્ષા કે અરક્ષાનો કાંઇ પ્રશ્ન રહ્યો નહિ ત્યારે રાણાએ ભોમીઆરાજપૂતોને પગારદાર સૈનિકતરીકે નિયત કરી દીધા

બાપોતાની ઉપર રાજપૂતકૃષિકારોનો કેટલો દૃઢ અધિકાર છે, તે અમે કેટલાક પ્રાચીનપ્રમાણોથી સિદ્ધ કરીશું જે સમયે મંદોરનગર મારવાડની રાજધાની ગણાતું હતું તે સમયે એક ગિહ્‌લોત રાજકુમાર મારવાડની રાજકુમારી સાથે વિવાહ કરવાને ગયો રાજપૂતોમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે, જામાતા વિવાહની રાત્રિએ પોતાના શ્વસુર પાસેથી પહેરામણીમાં જે સંપત્તિ માગે તે તેને અવશ્ય આપવી પડે છે આ રીતિએ રાજસ્થાનમાં અનેક અનર્થો કર્યા છે આ રીતિઅનુસાર ઉક્ત રાજકુમારે પોતાના મંત્રીની સલાહાનુસાર પોતાના શ્વસુર પાસેથી દશ હજાર જાટકૃષિકારો માગ્યા આ જાટોને મેવાડરાજ્યમાં વસાવવા એવો તેનો ઉદ્દેશ હતો આ અદ્ભુત પહેરામણીની માગણી સાંભળી મારવાડના રાજાને આશ્ચર્ય પેદા થયું પરંતુ જામાતાની માગણી પૂર્ણ કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું આથી તેમણે પોતાના રાજ્યમાં આજ્ઞા ફેલાવી કે દશ હજાર જાટોને મારવાડ છોડી મેવાડમાં જવું પડશે આ આજ્ઞા વિદિત થતાંજ જાટકૃષિકારો અત્યંત ગભરાયા તેઓ મહારાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને કોઇ પણ પ્રકારે તૈયાર થયા નહિ અંતે મહારાજાએ જ્યારે તેમનાપર સખ્તાઇ કરી, ત્યારે તેમણે એકત્રિત થઇ કહ્યું કે શું અમે અમારા બાપોતા છોડીને-અમારો વંશપરંપરાનો હક્ક છોડીને એક અપરિચિત મનુષ્યને માટે પરિશ્રમ કરવાને તેની સાથે પરદેશમાં જઇશું? મહારાજ' આપની ઇચ્છા હોય તો અમારો વધ કરાવો પરંતુ અમે જ્યાંસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી બાપોતા છોડી શકતા નથી મંદોરના રાજા પ્રથમથીજ જાણતા હતા કે જાટલોકો આ વાંધો ઉઠાવશે જાટોએ તેમની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નહિ તેથીજો કે તેમની પ્રતિજ્ઞા ભંગ થઈ તથાપિ તેઓ તેટલા માટે કિંચિત્ દુખિત વા ચિંતાગ્રસ્ત થયા નહિ કારણ કે આટલાબધા કૃષિકારો દેશમાંથી જતા રહેવાથી મારા રાજ્યને પ્રત્યક્ષ હાનિજ થશે એમ તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતા પરંતુ વિધાતાની ઇચ્છા કાંઈ બીજીજ હતી મેવાડના રાણાએ ઉક્ત જાટકૃષિકારોને પોતાની ઘણીક જમીન સદાને માટે લખી આપી આથી જાટકૃષિકારોએ મેવાડમાં જવાને સ્વીકાર કર્યો કારણ કે મેવાડની ભૂમિ મરુભૂમિ કરતા અધિક ફળદ્રુપ હોય છે એ વાત કોણ નથી જાણતું ?

જે જે દેશના રાજાઓ ભૂમિના સંબંધમાં નવા નવા નિયમોનો પ્રચાર કરતા નથી તે તે દેશોમાં પ્રજાનો અધિકાર વિશેષ પ્રબળ હોય છે આ વિષે અમે જિહાજપુરરાજ્યનું ઉદાહરણ આપીશું આ રાજ્યમાં ૧૦૬ ગામો આવેલાં છે આટલા મોટા રાજ્યમાં ખાસ (રાજ્યની) જમીનમાં તો માત્ર બેજ ક્ષેત્ર છે એમ કહેવાય છે કે આ ક્ષેત્ર પણ મહેસુલ નહિ ભરી શકવાને લીધે વહેંચાઈ જવાની તૈયારીમાં હતાં ત્યારે રાજ્યના મંત્રીએ તેને વેચાતાં લઇને રાજસંપત્તિમાં મેળવી દીધાં લોહારિયા અને છતોલા નામના તળાવો અને તેના તટપર આવેલી ભૂમિ પણ આજ પ્રકારે રાજસંપત્તિમાં મેળવી લેવામાં આવી હતી એકવાર જે ભૂમિ ભોમીઆલોકોના બાપોતાતરિકે ઓળખાતી હતી તે હવે આ પ્રકારે રાજભૂમિ બની જઇને ખાસ જમીન કહેવાવા લાગી અફસોસ' આ જગતમાં સર્વ બાબતમાં પરિવર્તન થયા કરે છે કૃષિકારોની ભૂમિ તેમના હાથમાંથી છૂટી જઇને રાજસંપત્તિમાં કેવી રીતે મળી જાય છે તે વિષે વિશેષ ઉદાહરણ આગળ આપવામાં આવશે કોટાના ઇતિહાસમાં આવાં પુષ્કળ ઉદાહરણો આપવામાં આવશે

ભગવાનમનુએ આર્યસમાજને માટે જે નિયમો રચ્યા છે, તેજ અનુસાર મેવાડની આર્યવ્યવસ્થા ચાલે છ પૂર્વે પાચસાન ગામનો એક અધિકારી હતો મેવાડના ઇતિહાસમાં પણ આવા પચમામ-

પતિ વા સપ્તગ્રામપતિનું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ગ્રામપતિને પટેલ કહેવામા આવે છે. સંન્યાસીઓ અને ભિક્ષુકો એ સર્વ પટેલથી પરિચિત હોય છે અને તેમને તેનાપર શ્રદ્ધા પણ હોય છે. ગામની રક્ષા પટેલજ કરે છે આ પટેલના અધિકારમા જે ભૂમિ હોય છે, તેને માટે તે સરકારને પ્રતિ ત્રણ વર્ષે નિયત કરેલો થોડો કર અને બે યોદ્ધાઓ આપે છે.

ઘણા લોકો એવું અનુમાન કરે છે કે મનુના ગ્રથમા પટેલનુ જે કર્તવ્ય જણાવવામા આવ્યુ છે તેથી મેવાડના પટેલનુ કર્તવ્ય ભિન્ન છે. આજ કારણથી પટેલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિના સબધમાં અનેક મતભેદ વિદ્યમાન છે, પરતુ સંપૂર્ણ વિચાર કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારે જ્ઞાત થાય છે કે પટેલ શબ્દની ઉત્પત્તિ સસ્કૃત પતિ શબ્દમાથી થઈ છે. મેવાડવાસીઓ બરાબર એજ અર્થમા તેનો ઉપયોગ કરે છે. દેખરેખ રાખવા સિવાય પટેલનું કાંઈ બીજુ કર્તવ્ય નહોતુ. ગામમા પટેલ સર્વોત્તમ ગણાતો હતો. ગામના પ્રતિનિધિતરીકે રાજાને ત્યા પટેલજ જતો હતો અને કૃષિકાર તથા રાજાની વચ્ચે મધ્યસ્થતરીકે પટેલજ કામ કરતો હતો આ કારણથી રાજા અને પ્રજા ઉભય તરફથી પટેલને સન્માન મળતું હતુ. પટેલની પાસે બાપોતા પણ હોય છે અને કૃષિકાર જેટલું ધાન્ય પકવે છે તેનો ચાળીસમો ભાગ પણ તેને મળે છે. રાજા તરફથી એક બીજું પણ પારિતોષિક તેને પ્રાપ્ત થાય છે તે પોતાના બાપોતાવિનાની બીજી જે જમીન ખેડે છે, તેના નિયત કરેલા રાજકરના ૨/૩ ભાગ તે સરકારને ભરે છે, ૧/૩ ભાગ ભરતો નથી મેવાડભૂમિમા પટેલોની આવી વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે પટેલજ રાજા અને કૃષિકારને એક સૂત્રથી બાધે છે. ગામનો અગ્રેસર અને પ્રતિનિધિ પટેલજ હોય છે. રાજા પટેલદ્વારાજ કૃષિકારોની સ્થિતિથી વાકેફ થાય છે. મહારાષ્ટ્રીઓના કઠોર અત્યાચારથી મેવાડભૂમિનું ભાગ્યચક્ર પલટાઇ ગયું તે પૂર્વે સ્વાધીનતાની એ લીલાભૂમિમા પટેલોનુ બળ આવું હતુ; પરતુ જેમ જેમ મહારાષ્ટ્રીઓની લૂંટફાટ વધવા લાગી, તેમ તેમ પટેલો પણ પોતાનુ સામર્થ્ય વધારતા ગયા અને પાછળથી તો તેમનુ પ્રાબલ્ય એટલું બધુ વધી ગયું કે તેઓ નિરંકુશ સત્તાધારી ગણાવા લાગ્યા મહારાષ્ટ્રીઓ કૃષિકારોપર જે કર લાગુ કરતા હતા, તેને પટેલોજ વસુલ કરતા હતા અને કોઇકોઈ વખત તેઓ કૃષિકારોના જામીનતરીકે તે દુષ્ટોના શિબિરમા પડયા રહેતા હતા મહારાષ્ટ્રીઓએ જેટલીવાર આક્રમણ કરીને મેવાડવાસીઓની પાસેથી કર માગ્યો તેટલીવાર પટેલોએ આનદપૂર્વક તે ઉઘરાવી આપ્યો બહારથી તો તેઓ પોતાને કૃષિકારોના પ્રતિનિધિતરીકે જણાવતા હતા પરતુ સધિ મળતા તેઓ તેમનુ સત્યાનાશ વાળી દેતા હતા અગણિત કૃષિકારો પટેલોપર શ્રદ્ધા રાખી નિશ્ચિત રહેતા હતા, પરંતુ લોભી પટેલો તેમની સપત્તિપરજ પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા મહારાષ્ટ્રીઓ અથવા પઠાણો જે વખતે આક્રમણ કરતા હતા, તે વખતે પટેલોના બાર વાગતા હતા તેઓ પોતાની રક્ષાનો ઉપાય શોધતા હતા અને કૃષિકારોનુ સત્યાનાશ વાળીને પોતાનુ સરક્ષણ કરતા હતા તેઓ પ્રથમ તો કૃષિકારો પાસેથી રૂપિયા લેતા હતા પરતુ જો રોકડ રૂપિયા ન મળે તો તેમની જમીન અને જમીન હાથ ન લાગે તો તેમના વાસણકૂસણ ગીરવી મૂકીને પોતાનુ કામ સિદ્ધ કરી લેતા હતા આ પ્રકારે તેમનું કાર્ય જ્યાસુધી સિદ્ધ થતુ નહોતુ ત્યાસુધી તેઓ દીન, હીન અને મૂર્ખ કૃષિકારોનુ રુધિર જળોની પેઠે ચૂસી લેતા હતા. હતભાગી કૃષિકારો પણ સારીપેઠે સમજતા હતા કે પટેલો અમારા ગુપ્ત શત્રુ છે અને મહારાષ્ટ્રીઓએ તથા પઠાણોએ એમને પોતાના સેવકો બનાવ્યા છે તેઓ ડગના માર્યા સરકાર પાસે ફરિયાદ પણ કરી શકતા નહોતા. પટેલો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કૃષિકારોનુ રુધિર ચૂસી લેતા હતા મદભાગી કૃષિકારોને લવલેશ પણ શાતિ મળતી નહોતી. જેમને તેઓ પોતાના પરમ હિતકારી મિત્ર સમજીને નિશ્ચિંત રહેતા હતા અને લેશ પણ વિચાર કર્યા વિના જેમના વિષમય આકડા ઉપર પોતાનુ હૃદય મૂકી દેતા હતા, તેઓજ તેમનો નાશ કરતા હતા. તો હવે તેમને શાતિ અને સુખ ક્યાથી મળે ? આ કૃષિકારો સંપૂર્ણતઃ અંધકારમા રહ્યા હતા તેઓ કિંચિત્ પણ પોતાનું સંરક્ષણ કરી શકતા નહોતા તેઓ અત્યંત પરિશ્રમ કરીને જેમના જીવનનું રક્ષણ કરતા હતા તથા તાપ અને ટાઢપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યાવિના જેમને મોજ અને વિલાસની સામગ્રી પૂરી પાડતા હતા, તેઓ તેમની દુર્દશા જોઇ જરાપણ ક્ષોભ પામતા નહોતા

ધીમે ધીમે મેવાડમા પટેલો નિરંકુશ સત્તાધારી બની ગયા. લોકોના કર્તા, હર્તા અને વિધાતા તેઓજ થઇ બેઠા આ એક સાધારણ નિયમ છે કે સન્માન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થવાથી લોકો અભિ-

માની અને અત્યાચારી બની જાય છે મેવાડના પટેલોની પણ તેજ સ્થિતિ થઈ મહારાણીઓ અને પઠાણો મેવાડમા અત્યાચાર કરવા લાગ્યા તે પૂર્વે મેવાડના પટેલો કૃષિકારોના સાચા પ્રતિનિધિ હતા તેઓ તેમના સુખે સુખી અને તેમના દુખે દુખી થતા હતા, પરતુ હવે તેઓ દુષ્ટ બની ગયા અને તેમના ભીષણ શત્રુ બનીને તેમનાપર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા જે જાતિમા કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા હોતી નથી, જે જાતિના લોકો પરસ્પરના સુખદુખનો વિચાર કરતા નથી અને જેઓ માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવાને તત્પર હોય છે, તે જાતિને અનેક પ્રકારના અનર્થો શીઘ્ર દબાવી દે છે પટેલોએ પોતાના ઉદર ભરવાને માટે કૃષિકારોનુ પુષ્કળ રક્ત ચૂસી લીધુ પરતુ કૃષિકારો કાંઈ કલ્પવૃક્ષ તો હતાજ નહિ કે સદાસર્વદા તેમની અભિલાષા પૂર્ણ કર્યા કરે થોડા વખતમા તેઓ નિરાધાર બની ગયા હવે પટેલોની આજીવિકામા પણ વિઘ્ન આવી પડ્યુ હવે કોના રુધિરથી પોતાનુ ઉદર ભરવુ, એ તેમને મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડયો. તેઓ અત્યારસુધી જેમનુ રુધિર ચૂસી રહ્યા હતા, તેમનુ તો સર્વસ્વ નાશ થઈ ગયુ હતુ તેઓ તો મરણશય્યાપર તરફડતા હતા પિંઢારાઓના કઠોર આક્રમણથી કૃષિકારો દેશ છોડીને નાસી ગયા હતા અને મેવાડના સખ્યાબધ ક્ષેત્રો સૂના પડી રહ્યા હતા આથી પટેલો ધધાવિનાના થઇ પડ્યા હતા, પરતુ તેમની આ દુર્દશા દીર્ઘકાળસુધી પહોચી નહોતી શાતિ સ્થાપન થતા કૃષિકારો પુન પોતાને ઘેર ગયા હતા અને પુન પોતાના ક્ષેત્રમા ઉત્તમ ધાન્ય પેદા કરતા હતા આથી પટેલોને છક્કોપજો ચાલતો હતો પુન તેઓ કૃષિકારોની સાથે આગનો વ્યવહારજ ચલાવતા હતા આ રીતે રક કૃષિકારોને દેશમા પાછા આવ્યા પછી પણ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી નરપિશાચ પટેલોના ઘોર અત્યાચારથી કૃષિકારોનુ જીવન અત્યત દુખમય બની જતુ હતુ આ પ્રકારે વિપત્તિ ઉપર વિપત્તિ આવી પડવાથી મેવાડના કૃષિકારો નિર્મૂળ થવા લાગ્યા મેવાડવાસીઓનુ સુખ અને શાતિ આ પ્રકારે સર્વથા નષ્ટ થવા લાગ્યા પટેલો મેવાડના સુખરૂપી સૂર્યના રાહુ હતા, તેથી સર્વ લોકો સારીપેરે સમજી ગયા કે જ્યાસુધી આ રાહુઓનો નાશ કરવામા આવશે નહિ ત્યાસુધી અમારો સુખસૂર્ય પૂર્ણ પ્રભાથી પ્રકાશિત થશે નહિ તેઓ મેવાડમાથી પટેલોને નામશેષ કરવા ઇચ્છતા હતા, પરતુ આ કાર્ય કાંઈ સહેલુ નહોતું. કારણ કે ઘણા મોટા અમલદારો તેમના પક્ષમા હતા તેમને પદચ્યુત કરવાથી મોટા મોટા અમલદારોના હિતમા આઘાત લાગવાનો સભવ હતો અને તેથી તેઓ પટેલોનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને દેશમા અશાતિ ઉભી કરે એવો પણ સભવ હતો

જ્યારે રક લોકોના પરમ હિતેચ્છુ કર્નલ ટૉડે કૃષિકારોની દુર્દશાનુ આ વૃત્તાત સાભળ્યુ, ત્યારે તેમના હૃદયમા અત્યત લાગણી ઉત્પન્ન થઇ અને તેઓ તત્કાળ આ વિપત્તિ દૂર કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયા પ્રથમ તો તેમણે પટેલોની અવસ્થાનુ સાગોપાગ અવલોકન કર્યુ મેવાડનો ઇતિહાસ સાદ્યોપાત જાણવાથી તેમને જ્ઞાત થયુ હતુ કે ગામના લોકો પોતાની ઇચ્છામા આવે તે માણસને પોતાના પટેલ તરિકે ચુટી કાઢતા હતા અને રાજા પણ ગામના માણસોએ જેને પટેલતરિકે ચુટી કાઢ્યો હોય તેને પટેલની સનદ આપતા હતા આવા માણસો અત્યત લોભી હતા પરતુ તેઓ ગામના લોકોની પ્રીતિ ગમે તે પ્રકારે સપાદન કરીને પટેલ બની બેસતા હતા મેવાડમા આજ રીતિ પ્રચલિત હતી સર્વ સ્થલે પણ આજ રીતિ પસદ કરી હતી અને મહારાણાએ પણ આજ રીતિ મજુર કરી હતી તેઓ ગામના લોકોએ પસદ કરેલા માણસને પાઘડી બધાવી પટેલના પદપર નિયુક્ત કરી દેતા હતા અને પટેલ રાજાને નજરાણુ આપી પોતાનો અધિકાર ભોગવવા માડતો હતો આ સમય પહેલા તો પટેલની પદવી વેચવામા આવતી હતી રાજા અમુક રકમ લઈને ગમે તેને પટેલ બનાવી દેતો હતો પરતુ આમ કરવાથી રાજ્યનુ અત્યત અમગલ થતું હતુ ગામના લોકોની પટેલને ચુટી કાઢવાની પદ્ધતિ બધ કરવાથી કદાચ પટેલની પદવી વેચવાની આવી પદ્ધતિ અમલમા આવી જાય એવી શકાથી કર્નલ ટૉડ આ અનર્થ રોકવાને માટે ઉત્તમ પ્રબધ કર્યો તેમણે રાણાની પાસેથી એવુ વચન લઇ લીધુ કે —
' પટેલની ચુટણીના કામમા હુ કિચિત્ પણ હાથ નાખીશ નહિ અને આ સબધમા કોઇની સાથે ગુપ્ત સવાદ પણ કરીશ નહિ '

મેવાડમા રાજકર કેવી રીતે વસુલ કરવામા આવતો હતો તે વિષે અમે આગળ ઉલ્લેખ કરીશુ અને અગ્રેજસરકારની સાથે સધિ થયા પછી ચાર વર્ષના અરસામા મેવાડમા કેવો ફેરફાર થયો, તેની

સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરી મેવાડના ઇતિહાસની ઇતિશ્રી કરવામા આવશે

ધાન્યની ઉપર મેવાડમા બે પ્રકારનુ મહેસુલ લેવામા આવે છે.તેના નામ "કંકુટ"અને 'ભુટ્ટાઇ' છે. રોડી,સણ,તમાકુ,કપાસ તથા બાગાયતજમીનમા થતા પાકોની ઉપર દર વીઘે બેથી ૭ રૂપિયા સુધી મહેસુલ લેવામા આવે છે જ્યારે ધાન્ય ક્ષેત્રમાજ હોય છે, ત્યારે ક્ષેત્રનો માલિક, પટેલ, તલાટી અને ઇતર રાજ્યકર્મચારીઓ તે પર તખમીનન અર્થાત્ આનુમાનિક કર નિયત કરે છે મેવાડના લોકો આ કરને 'કંકૂટ' કહે છે બહુધા ખરા અનુમાનથીજ આ કર વસુલ કરવામા આવે છે,પરંતુ જો ક્ષેત્રનો સ્વામી તેને બોજારૂપ ગણે તો તે ભુટ્ટાઇકર પોતાના પાક ઉપર લાગુ કરવાને માટે સરકારને પ્રાર્થના કરી શકે છે જ્યારે કૃષિકાર પોતાનુ અનાજ કાપીને ખળામાં નાખી તેને ચોખ્ખુ કરે છે, ત્યારે તેના વજન પ્રમાણે જે કર લાગુ કરવામા આવે છે, તે કરને 'ભુટ્ટાઇ' (બટાઇ) કહેવામા આવે છે આ રીત અતિ પ્રાચીન છે તેદ્વારા ઉભયપક્ષને સતોષ થાય છે ભુટ્ટાઇની રીતિઅનુસાર રાજાને જવ, ઘઉં અને ચણા વિના અન્યાન્ય ધાન્યોમાથી $\frac{1}{3}$ વા $\frac{2}{5}$ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઇ કોઇ વાર હૈમતિક ધાન્યનો અર્ધ ભાગ પણ મળે છે કંકૂટ અને ભુટ્ટાઈ કર વસુલ કરતી વખત ધાન્યની કિંમત બજારભાવ પ્રમાણે ગણવામા-આવે છે કંકૂટની પ્રથાથી કોઇ કોઇ વાર અનુચિત કાર્ય પણ થાય છે કૃષિકારો કોઇ કોઈ વાર પોતાનુ ધાર્યું સિદ્ધ કરવાને રાજકર્મચારીઓને રૂશ્વત આપે છે, જેથી રાજકર્મચારીઓ ધાન્યનો સમુદાય થોડો જણાવે છે જ્યારે એક અધિકારી પોતાનુ પેટ ભરીને ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે વળી કોઇ બીજો અમલદાર આવે છે હતભાગીકૃષિકાર તેને પણ પાનસોપારી આપે છે જો તેને પાનસોપારી ન આપવામા આવે તો તે પોતાના વરિષ્ટ અમલદારના કાનપર એવી વાત નાખે છે કે અમુક ખેડુતને ત્યા ધાન્ય વધારે પાક્યું છે; છતાપણ તેણે રૂશ્વત આપીને ઓછુ લખાવ્યુ છે આથી બિચારો ખેડુત હેરાન હેરાન થઈ જાય છે. આ પ્રકારે કંકૂટપ્રથાથી ખેડુતોને ઘણુ કષ્ટ સહન કરવુ પડે છે, ઉપરાત અમલદારોને સતુષ્ટ કરવામા તેમને ઘણુ દ્રવ્ય ખર્ચવુ પડે છે

આ ઉપરથી સાધારણ રીતે આપણને એમ લાગે છે કે ખેડુત પોતેજ આ અનર્થનુ કારણ છે, કારણ કે તે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે રાજકર્મચારીઓને રૂશ્વત આપે છે, પરતુ વિશેષ વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે ખેડુતનેજ આ અનર્થનુ મૂળ ધારવું ખોટુ છે, કારણ કે ખેડુતોનો મોટો ભાગ લખવાવાચવાનુ જ્ઞાન ધરાવતો નથી,તેથી તે રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ ચાલે છે, તે કિંચિત્ પણ જાણતો નથી, આથી રાજકર્મચારીઓ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે તેમને ભય દર્શાવી તેમનાપર અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કરે છે કૃષિકારોનો નેતા અને પ્રતિનિધિ પટેલ પણ પોતાનુ ઉદર ભરવાને માટે કૃષિકારોના હિતાહિતપ્રત્યે કિંચિત્ પણ લક્ષ આપતો નથી આજ કારણથી કૃષિકારોને આ નરપિશાચોના ભીષણ અત્યાચાર સહન કરવા પડે છે અને તેમને કિંચિત્ પણ સુખ નથી

જ્યાસુધી કૃષિકારો સ્વય વિદ્યાભ્યાસ કરીને પોતાની રક્ષા કરી શકશે નહિ, ત્યાસુધી કોઇ પણ પ્રકારે તેમનુ મગળ થશે નહિ અફસોસ ! તે દિવસ ક્યારે આવશે, તે શુભ સમય ક્યારે આવશે કે જ્યારે ભારતવર્ષના કૃષિકારો અજ્ઞાનરૂપી તિમિરમાથી મુક્ત થઇ સ્વય પોતાનો ઉદ્ધાર કરે ? તે શુભ ઘડી ક્યારે આવશે કે જ્યારે જમીનદાર અને પ્રજાની વિષમતા જડમાથી ઉખડી જાય ? તે સમય ક્યારે આવશે કે જ્યારે ભારતવાસીઓ ઐક્યના પવિત્ર મત્રથી દીક્ષિત થઇને એકમીજાને દદાનિરગન કરી જાતીયબળ સંચિત કરે ? શુ તે દિવસ આવશે ? શુ સામાજિક અને રાજકીય વિષમતા દૂર થશે ? હાલ તે વિષે કાઇપણ અભિપ્રાય આપી શકાય એમ નથી, પરતુ આશા રાખી શકાય છે કે પતિતભારત એક વખત પુન જાગૃત થશે-પુન પોતાનુ મસ્તક ઉન્નત કરશે આ ઘોર વિષમતા દૂર થઈ સર્વ લોકો સુખાનુભવ કરશે

જે દિવસે પરમ હિતકારી બ્રિટિશસરકારે મેવાડના દગ્ધ હૃદયપર શાન્તિરૂપી જળનુ સિચન કર્યું, તે દિવસપછી મેવાડની દશા ઉન્નત વા અવનત થઈ તે વિષે વિવેચન કરવુ એ અત્રે અમારુ પરમ કર્તવ્ય છે, માટે હવે તે વિષેજ વિવેચન કરીએ છીએ ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ના જેન્યુઆરી માસથી ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨ ના મે માસપર્યંત મેવાડમા જે શાસનપદ્ધતિ ચાલી હતી, તેનો અભ્યાસ કરવાથી જણાય

છે કે મેવાડની દશા ઘણે અંશે ઉન્નત થઇ છે મેવાડની ઉન્નતિનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ જાણવાને માટે ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૧ના અંતિમ ભાગમા તે દેશના મઉ, વરક અને કુપાશન, આ ત્રણ પ્રગણાઓની વસ્તીની ગણત્રી કરવામા આવી હતી બીજા ભાગો છોડી દઇને અને માત્ર નગરવિભાગમા કેટલી વસ્તી વૃદ્ધિગત થઈ હતી, તેજ જોઇએ તો તે આપણને અમત આશાજનક જણાશે ઇ૦ સ૦ ૧૮-૧૮ મા નગરવિભાગની અંતર્ગત ૨૬ ગામો હતા. તેમા કેવળ ૬ ગામોમાજ મનુષ્યોનો નિવાસ હતો. આ ૬ ગામોમા એકંદર ૩૬૯ કુટુબોજ વસતા હતા. તેમાનો પોણો ભાગ તો આમલીદુર્ગનો હતો. આ દુર્ગપર મહારાણાએ હમણાજ પોતાનો અધિકાર પુનઃ સ્થાપિત કર્યો હતો ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૧ માં એ ૨૬ ગામોમા—અર્થાત્ નગરવિભાગના સર્વ ગામોમા—મનુષ્યની વસ્તી થઈ ગઈ આ વસ્તી એકંદર ૯૨૬ કુટુબોની થઈ આ પરથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે કે કેવળ ત્રણ વર્ષમાજ આ વિભાગમા મનુષ્યની મખ્યા ત્રણગણી થઈ હતી મનુષ્યની વસ્તીની વૃદ્ધિ સાથે કૃષિ અને શિલ્પ-વિદ્યાની પણ ઉન્નતિ થઈ હતી પૂર્વે જેટલા હળ ફેરવવામા આવતા હતા અને જેટલા ક્ષેત્રોમા વાવેતર કરવામા આવતુ હતુ તેથી ચારગણા હળો હવે ફરવા લાગ્યા અને ચારગણા ક્ષેત્રો વવાવા લાગ્યા. જો શહેરવિભાગ છોડી દઇને કેવળ ખાસવિભાગવિષેજ વિચાર કરવામા આવે, તો તે પરથી સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાત થશે કે તે વિભાગની ઉન્નતિ ઘણી સારી થઇ હતી મહારાષ્ટ્રીઓના ગ્રાસમાથી કમલમેર, રાયપુર, રાજનગર, સાદ્રી, પુનેડા અને જિહાજપુર આ ભાગો મુક્ત કરવામા આવ્યા. સરદારોના અધિકારમાથી કેટલોક પ્રદેશ હસ્તગત કરવામા આવ્યો વળી પહાડીલોકોના હાથમાથી મેરવાડા દેશ જીતી લેવામા આવ્યો, તેથી થોડા સમયમાજ એક હજાર નગરો અને ગામો મેવાડમા સંયુક્ત થયા. પ્રાચીન રીતિઅનુસાર આ નગરો અને ગામોને ૨૪ પ્રગણામા વિભક્ત કરવામા આવ્યા અને પ્રત્યેક પ્રગણાને દશ પટેલો અથવા સો પટેલોના હાથમા સોપી દેવામા આવ્યુ.[1] આ પ્રકારે ઉત્તમ પ્રબંધથી મેવાડની ઉન્નતિ થઇ આ પ્રકારના ઉત્તમ પ્રબંધથી જે રાજકર વસુલ થવા લાગ્યો તેની સહાયથી મેવાડના રાણા સારી રીતે પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને માનમર્યાદાની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ થી ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨ સુધીમા મેવાડમાથી જે રાજ્યકર વસુલ થયો હતો તે યાદી નીચે લખવામા આવે છે એ વાચવાથી મેવાડની ઉન્નતિ કેટલી થઇ હતી, તે સ્પષ્ટરીતે સમજાશે[2]

વાસંતિક ધાન્યની ઉપજ

ઇ૦ સ૦		ઉપજ
૧૮૧૮	રૂા	૪૦,૦૦૦
૧૮૧૯	,,	૪,૫૧,૨૮૧
૧૮૨૦	,,	૬,૫૯,૧૦૦

૧ મનુ ભગવાને ગામનું વિધાન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે—

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।

विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥ मनु० अध्याय ७

અર્થ—(રાજાને) એક ગામનુ આધિપત્ય આપવુ અથવા દશ ગામ તેને સોપવા વીશ, સો અને છેવટે હજાર ગામનુ આધિપત્ય (યોગ્યતાનુસાર) તેને આપવુ

૧ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે સંધિ થયા પૂર્વેની તથા તેથી ચાર વર્ષ પછીની પ્રધાન પ્રધાન નગરોની વસ્તીની તુલના કરવામા આવે તો તે પરથી મેવાડદેશની ઉન્નતિ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રમાણિત થશે આ કારણથી મેવાડના ખાસ નગરોની મનુષ્યસંખ્યા નીચે પ્રકટ કરવામા આવે છે—

નગરનુ નામ	ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ ની ગૃહસંખ્યા	ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨ ની ગૃહસંખ્યા
ઉદયપુર	૩૫૦૦	૧૦૦૦૦
ભીલવાડા	૦	૨૭૦૦૦
પુરા	૨૦૦	૧૨૦૦
મંડલ	૮૦	૪૦૦
ગોસુંદ	૬૦	૩૫૦

આ સર્વ ગૃહો મનુષ્યોથી ભરાઈ ગયા હતા.

૧૮૨૧	,,	૧૦,૧૮,૪૭૮
૧૮૨૨	,,	૯,૩૬,૬૪૦

પાછલા બે વર્ષમાં બ્રિટિશએજન્ટે વિશેષ દેખરેખ રાખી નહોતી, તોપણ અધિક ઉપજ થઇ હતી. પૂર્વોક્ત પાંચ વર્ષમાં વાણિજ્યકરથી જે ઉપજ થઈ હતી, તેની સૂચિ પણ નીચે લખવામાં આવે છે:—

ઇ૦ સ૦		ઉપજ
૧૮૧૮	રૂ	નામમાત્ર (થોડી)
૧૮૧૯	,,	૯૬,૬૮૩
૧૮૨૦	,,	૧,૬૫,૧૦૮
૧૮૨૧		૨,૨૦,૦૨૦
૧૮૨૨	,,	૨,૧૭,૦૦૦

ઉપર જે બે સૂચિ આપવામાં આવી છે, તેની સાથે જો મેવાડની પૂર્વાવસ્થાની સૂચિની તુલના કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટરીતે જણાશે કે બ્રિટિશએજન્ટની મદદથી રાણાજીએ ઉત્તમ પ્રકારે પોતાના દેશની સુધારણા કરી હતી. કૃષિ, વાણિજ્ય અને શિલ્પની વાત એક બાજુએ રાખીને જો મેવાડભૂમિમાં આવેલી ધાતુની ખાણોમાં સુધારો કરવામાં આવે, તો અલ્પ સમયમાંજ મેવાડભૂમિ નન્દનવનસમાન સુન્દર બની જાય એમાં કિંચિત્ પણ સંદેહ નથી. ૫૦ વર્ષપૂર્વે માત્ર જાવરા અને દુરૈવાડની[1] ખાણની ખાણમાંથીજ પ્રતિવર્ષે ૩,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી. આ સિવાય મેવાડમાં નાનાની ખાણ પણ છે. આ ખાણોમાંથી મેવાડના રાણાને પુષ્કળ આમદાની થતી હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ ખાણનું ખોદકામ બંધ થઇ ગયું છે. હમણાં તો આ રત્નભંડારોનું કોઇ નામ પણ લેતું નથી. રાણાંમાં ખાણ ખોદાવવાનો કિંચિત્ પણ ઉત્સાહ નથી. હાલમાં આ ખાણો જંગલોમાં પડેલી છે. જે ખાણોને મેવાડવાસીઓ લક્ષ્મીના ભંડારતરીકે માનતા હતા, જ્યાં અગણિત માણસો રત્ન ખોદી કાઢવામાં નિમગ્ન રહેતા હતા, તેજ ખાણો આજે અપાર જળથી ભરેલી પડી છે. આ પાણીને કાઢી નાખી તે ખાણોનો ઉદ્ધાર કરવાની કોઇને ઇચ્છા થતી નથી. ઘણા માણસો આ ખાણોનો ઉદ્ધાર થવો અસંભવિત માને છે, પરંતુ અમે તેમ માનતા નથી. હાલમાં ઓગણીસમી શતાબ્દીના વૈજ્ઞાનિકજગતમાં જો થોડીક ખાણોમાંથી પાણી કાઢી નાખવું અને તેનો ઉદ્ધાર કરવો અસાધ્ય માનવામાં આવે, તોપછી વિજ્ઞાનબળ શા કામનું છે? જે વિજ્ઞાનના બળથી આજે જગતમાં અદ્ભુત નામો થઇ ગયાં છે, તે વિજ્ઞાનનું અનંત બળ ખાણોમાંનું પાણી કાઢી નાખવાને અને તેનો ઉદ્ધાર કરવાને અસમર્થ નિવડે એ વાત શી રીતે માની શકાય? જો મહારાણા વિજ્ઞાનબળનો ઉપયોગ કરે તો આજે અવશ્ય આ ખાણોમાંથી તેમને મોટી ઉપજ થાય એમ છે.

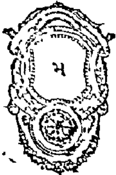
રાજકીય વૃત્તાન્ત ઘણું લખવામાં આવ્યું છે, માટે હવે તેને સમાપ્ત કરવું ઉચિત છે. અંગ્રેજોની સાથે સંધિ થયા પછી મહારાણા નિશ્ચિંત થયા અને આ પછી તેમના સંબંધમાં ઇતિહાસમાં લખવાયોગ્ય કોઇ ખાસ ઘટના બની નથી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૯ માં મહારાણા ભીમસિંહ પરલોકવાસી થયા.

૧ સંવત ૧૬૨૮ માં જાવરાની ફર્દની ખાણમાંથી ૨,૨૨,૦૦૦ રૂપિયાની અને દુરૈવાડ ખાણમાંથી ૮૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજ થઇ હતી. અહીંઆથી ફર્દની સાથે થોડી થોડી ચાંદી પણ નીકળતી હતી.

अध्याय १८ मो

મહારાણા જવાનસિંહ–તેનું ચરિત્ર–મેવાડની શાસનપ્રણાલી–મહિરવાડાના સંબંધમાં બ્રિટિશસરકારની સાથે મહારાણાને થયેલી નવીન સંધિ–રાણાનો અપરિમિત વ્યય–ઋણવૃદ્ધિ–રાજધનની ન્યૂનતા–બ્રિટિશસરકારને ખંડણી આપવામાં રાણાનું અસામર્થ્ય–કૉર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર્સની આજ્ઞા–રાણા જવાનસિંહનું અવસાન–રાણા સરદારસિંહ–સામંતોની સાથે તેમને થયેલી તકરાર–નવીન સંધિ–ઉદયપુરમાં બ્રિટિશસેના રાખવાની રાણાની પ્રાર્થના–તે વિષે બ્રિટિશસરકારનો અસ્વીકાર–રાણા સરદારસિંહનું મૃત્યુ.

હારાણા ભીમસિંહને પંદર પુત્રો થયા હતા; પરંતુ એક માત્ર જવાનસિંહસિવાય ઇતર સર્વ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા. ભીમસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી આ જવાનસિંહજી ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૯ માં મેવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો. આદિપુરુષ બાપ્પા રાવલના સમયથી જે વંશના રાજાઓએ વીરતા અને પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું; જેમણે જાતીયસ્વાધીનતાની રક્ષા કરી હતી; સ્વરાજ્ય અને સ્વજાતિનું ગૌરવ વધાર્યું હતું તથા પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું; જેમણે કર્તવ્યપાલનમાં કિંચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહોતો; જેઓ કર્તવ્યપાલનને માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવામાં પણ ડર્યા નહોતા; તેજ રાજાઓના વંશજો અધોગતિને પ્રાપ્ત થઇ આલસ્ય તથા વિલાસપ્રિયતાના દાસ બની જઇ પોતાના પૂર્વજોથી વિપરીત આચરણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા. મહારાણા ભીમસિંહ વિલાસ અને પ્રમાદના પૂર્ણ ભક્ત હતા. તેમને આ દુર્ગુણોના દાસ બનતાં યત્કિંચિત્ પણ લાજ આવી નહોતી. તેમનો પુત્ર નવીન રાણો જવાનસિંહ તેના કરતાં પણ અધિક વાસનાઓમાં આસક્ત ને અધિક ખર્ચાળ હતો. તે સર્વથા કર્મહીન હતો. ઇંદ્રિયાસક્તિ તથા મદ્યપાનદોષથી તે એવી પતિત દશાને પ્રાપ્ત થયો હતો કે પોતાનું સર્વ ગૌરવ ભૂલી તે રાત્રિદિવસ તે દુર્ગુણોમાજ લીન રહેતો હતો. ભીમસિંહના પરલોકવાસપૂર્વેજ મેવાડની અવસ્થા પૂર્વવત્ શોચનીય થઈ ગઇ હતી. હવે નવીન રાણાને તેના પિતા કરતા પણ અધિક અયોગ્ય જોઇ સામંતો નિર્ભય બની પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ ધારણ કરી ચારે તરફ તોફાન કરવા લાગ્યા. રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રાંતમા પૂર્વ કરતા પણ અધિક અત્યાચાર થવા લાગ્યા. તે એટલે સુધી કે પ્રજાના પ્રાણનું રક્ષણ થવું પણ દુર્લભ થઇ પડયું. પોતાની સમસ્ત પ્રજાનું પાલન કરવું, તેનું કલ્યાણ કરવું, રાજ્યમાં સુખ તથા શાંતિની સ્થાપના કરવી, ઉત્તમ પ્રકારે શાસન ચલાવવું, એ રાણા જવાનસિંહનાં મુખ્ય કર્તવ્યો હતાં; પરંતુ તેણે તે કર્મોપ્રત્યે કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તે માત્ર પોતાની દુર્વાસનાઓ પૂર્ણ કરવામાંજ પોતાની સમગ્ર શક્તિ અને ધ્યાન રોકવા લાગ્યો.

૬૪. અધર્મી અને લાંચખોર રાજકર્મચારીઓએ આ સમયે ઉત્તમ સંધિ માની પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે રાજ્યના સર્વ ભાગોમાં ઘોર અત્યાચાર કરવા માંડયો. રાણો જવાનસિંહ પોતાની પ્રજાની સ્થિતિ તરફ જરા પણ દૃષ્ટિપાત કરતો નહોતો, તેથી રાજકર્મચારીઓ નિર્ભય બની પ્રજાપર ઘોર અત્યાચાર કરી તેનું દ્રવ્ય છીનવી લેતા હતા; અને આ રીતે તેને પાયમાલ કરતા હતા. આ સમયે જો કે

ઉદયપુરમા બ્રિટિશએલચી હતો, તોપણ બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાથી તેણે મેવાડના શાસનમા હાથ નાખ્યો નહોતો. બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞા નહિ હોવાથી તેનાથી ત્યાની પ્રજાના દુ ખો દૂર કરવાનો કોઇ પણ ઉપાય થઇ શક્યો નહિ આથી ધીમે ધીમે પ્રજાના દુ ખો ભય કર સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યા અને થોડા વખતમા મેવાડની દશા અત્યંત શોચનીય થઈ ગઇ.

રાણા ભીમસિંહે માહિરવાડાપ્રગણાના સબંધમા ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૧ મા અંગ્રેજસરકારની સાથે સધિ કરી તે પ્રગણાનો શાસનભાર અગ્રેજસરકારને સોપ્યો હતો અને સેનાના વ્યયને માટે વાર્ષિક પંદર હજાર મુદ્રા આપવાનો સ્વીકાર કરી દશ વર્ષને માટે તે પ્રગણુ અંગ્રેજસરકારને સ્વાધીન કર્યું હતુ. ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૩ મા આ દશ વર્ષો સમાપ્ત થયા બ્રિટિશસરકારે ઉક્ત પ્રદેશને માટે નવીન વ્યવસ્થા કરવાની માગણી કરી રાણા જવાનસિંહે શીઘ્ર આ માગણી સ્વીકારી ગત દશ વર્ષની વ્યવસ્થાથી રાણાને સારૂ ફળ પ્રાપ્ત થયું હતુ પોલિટિકલ એજંટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ લફીટની માગણી અનુસાર ત્યા રહેતી સેનાના વ્યયને માટે પદર હજારને બદલે વીસ હજાર મુદ્રા પ્રતિવર્ષે આપવાને રાણા રાજી થયા માહિરવાડાના ત્રણ વિભાગ હતા આ ત્રણે વિભાગો મહારાણા ભીમસિંહે કેવળ મુખના વચનથીજ બ્રિટિશસરકારને દશ વર્ષ માટે આપ્યા હતા,પરતુ આ વખતે મહારાણા જવાનસિંહે આઠ વર્ષનો પટો[1] લખીને પુનઃ તે પ્રદેશ અગ્રેજસરકારને આપ્યો હતો ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૩ ના માર્ચની સાતમી તારીખે વિયાયોર નામના સ્થાને આ પટો લખવામા આવ્યો હતો અગ્રેજસરકારની તરફથી લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કેટ તથા મહારાણાની તરફથી મુખ્ય મ ત્રી શેરસિહ, પ્રધાન શ્યામનાથ પુરોહિત તથા રાય ચિરંજીવલાલે તે પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા આલસ્ય, વિલાસિતા તથા ઇંદ્રિયાસક્તિ જે રાજા ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દે છે, તે રાજાનો ખજાનો અતુલ ધનથી પરિપૂર્ણ હોય તોપણ, તે અતિ શીઘ્ર ખાલી થઈ જાય છે. મહારાણા જવાનસિંહે વિલાસયોગથી મોહિત થઇને પોતાની દુર્વાસનાઓ પરિતૃપ્ત કરવા માટે અતિ અલ્પ સમયમા પોતાનું સમસ્ત દ્રવ્ય ખર્ચી નાખ્યું તેનો સમસ્ત ખજાનો ખાલી થઈ ગયો. જેમ જેમ તેની વય વધતી હતી, તેમ તેમ તેની વિષયાસક્તિ તથા પાપપ્રવૃત્તિ પણ વધતી જતી હતી તેથી તેને રાજ્યપર દેખરેખ રાખવાનો અવકાશ મળતો નહોતો અને તે કારણથી રાજ્યની અવસ્થા અત્યંત ખરાબ થઇ ગઇ રાણાનો ખજાનો ખાલી થઇ જવાથી તેણે પોતાના સામતો તથા શ્રીમત પ્રજાજનો પાસેથી કર્જે નાણા કાઢવામા પણ ત્રુટિ કરી નહિ તેના ભોગવિલાસે તેને દિનપ્રતિદિન ઋણના ડુગર નીચે અધિકાધિક કચરવા માડ્યો.

રાણો રાજ્યશાસનપ્રત્યે કિંચિત્ પણ ધ્યાન આપતો નહોતો, તેથી રાજ્યમા ખર્ચ ઘણો વધી પડ્યો તે બ્રિટિશસરકારની સાથે કરેલી સધિઅનુસાર તેને જે ખડણી આપતો હતો, તેનો બોજો પણ આ વખતે અત્યત વધી ગયો હતો ધીમે ધીમે રાજ્યમા સર્વત્ર અસતોષ અને હૃદયભેદી દુ ખનો પોકાર સભળાવા લાગ્યો. રાણો બ્રિટિશસરકારને નિયુક્ત ખડણી આપી શકતો નહોતો, તેથી ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીએ પોતાની લડનમાં આવેલી કૉર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર્સને તેવિષે ખબર કરી કૉર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર્સે એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે –"જો રાણો નિયામત ખડણી ન આપે અને પાછળની બાકી પણ વસુલ ન કરી આપે તો તેના રાજ્યનાં કેટલાક પ્રગણા આપણા હાથમા લઇ લ્યો આપણી ખંડણી ગમે તે પ્રકારે વસુલ કરો."

કૉર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર્સની આ આજ્ઞા જે વર્ષમા રાણાના સાભળવામા આવી, તેજ વર્ષના અર્થાત્

પટો[1]

(૧) ઉદયપુર તાબે મુગરા માહિરવાડામાના સર્વ ગામોમા હાલ જે શાસનપ્રબધ ચાલે છે તે બીજા આઠ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે

(૨) વિયાયોરના રહેવાસીઓ પૂર્વે જેમ ઉદયપુર દરબારને પદર સહસ્ર રૂપિયા આપતા હતા તેમ હવે તે બીજા પાચહજાર ઉમેરીને રૂપિયા વીશહજાર આપશે

(૩) બે કર્મચારીઓ રાખવા આ ઉભય કર્મચારીઓ ઉદયપુર તાબાના માહિરવાડાનાં સર્વ ગામોની રાજ્યવ્યવસ્થાનો હિસાબ લેશે

(૪) આ પટાપર જ્યારે મહા માનનીય ગવર્નર જનરલના હસ્તાક્ષર થાય ત્યારે તેની એક નકલ ઉદયપુર દરબારને મોકલી આપવી.

૧૮૩૮ ના ઑગસ્ટમાસમા વિલાસીરાણો જવાનસિંહ પુત્રહીન દશામા પરલોકવાસી થયો એના સમસ્ત ચરિત્રનુ વર્ણન પાછળ આવી ગયુ છે, માટે આ સ્થળે તેનો પુન ઉલ્લેખ કરવો નિષ્પ્રયોજન છે

રાણા જવાનસિંહના મૃત્યુ પછી તેના દત્તકપુત્ર સરદારસિંહને મેવાડનુ સિંહાસન પ્રાપ્ત થયુ. રાણો જવાનસિંહ ૧૯,૬૭,૦૦૦ રૂપિયાનુ દેવુ મૂકીને મરી ગયો હતો આમાના આઠ લાખ રૂપિયા તો કેવળ બ્રિટિશસરકારનેજ આપવાના હતા સિંહાસનપર બેસતાની સાથેજ રાણા સરદારસિંહના મસ્તકપર આ કરજનો બોજો આવી પડ્યો રાણો જવાનસિંહ કેટલો ખર્ચાળ હતો તે આ કરજની રકમ જોવાથી પાઠકને વિદિત થશે

જોકે રાણા સરદારસિંહ આળસુ અને વિલાસી નહોતા,તથાપિ તેમનો સ્વભાવ અત્યંત ઉગ્ર હતો તેઓ સર્વ માણસોની સાથે કડકપણે વર્તતા હતા ભીમસિંહ અને જવાનસિંહના સમયથીજ મેવાડના સર્વ સામંતો અપ્રસન્ન રહેતા હતા અને તેવામા વળી રાણા સરદારસિંહના ઉગ્ર સ્વભાવે અગ્નિમા ઘૃત હોમ્યુ રાણા સરદારસિંહે અત્યંત કઠોર વર્તન કરવા માડ્યુ, તેથી સર્વ સામંતો અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈને વિદ્રોહી થઈ ગયા આ તરફ રાણા સરદારસિંહે અંગ્રેજસરકારપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે -"અમારા રાજ્યના સર્વ સામંતો સંધિપત્ર પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી, સર્વ વિદ્રોહી બનીને પોતાને ફાવે તેવા આચરણ કરે છે" રાણા સરદારસિંહ અને મેવાડના સામંતો વચ્ચેનો ઝઘડો કદાચ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરશે એમ ધારી પોલિટિકલ એજંટ મેજર રવિન્સને ઉભય પક્ષો ની વચ્ચે પુન સંધિ કરાવી[1] જો કે મેજર રવિન્સન મધ્યસ્થ હોવાથી મહારાણાએ સામંતોની સાથે સંધિ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

સંધિપત્ર[1]

સંવત ૧૮૭૪ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮) વૈશાખમાસમા કર્નલ ટૉડે મધ્યસ્થ થઈ ઉભય પક્ષોનુ હિત કરવાની ઈચ્છાથી મહારાણા અને તેમના સામંતોના હસ્તાક્ષર કરાવી દશ નિયમોનો એક સંધિપત્ર લખાવ્યો હતો

અનેક સામંતોએ આ સંધિપત્રપર કિંચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ અને તેઓ તેના નિયમોથી વિપરીત કાર્ય કરવા લાગ્યા આથી મહારાણાએ એવો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો કે એક બીજો સંધિપત્ર બનાવવો અને પૂર્વના સર્વ નિયમોમા મહારાણા તથા સામંતો ઉભયપક્ષને કલ્યાણકારક હોય એવા બીજા નિયમો ઉમેરવા દશેરાના ઉત્સવ પ્રસંગે સર્વ જાગે એકત્રિત થઈ એક સભા ભરી સંધિપત્રના સર્વ નિયમો વાંચી સંભળાવવા તથા સર્વ સરદારોને તેનો અર્થ સમજાવવો, અને પછી સંધિપત્રપર સર્વ સામંતો તથા રાણાએ હસ્તાક્ષર કરવા આ સંધિપત્રના સર્વ નિયમોનુ પાલન થવુ જોઈએ પોલિટિકલ એજંટને સાક્ષી બનાવી આ સંધિપત્ર ઉપર તેમની સહી કરાવવી આ રીતે મેવાડના સર્વ સામંતો પોલિટિકલ એજંટ મેજર રવિંસનની મધ્યસ્થતાથી ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૦ મા મહારાણાની સાથ સંધિબંધનમા બદ્ધ થયા ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮ મા થયેલી સંધિના દશ નિયમો સિવાય બીજી ઈતર ધારાઓ આ વખતે નીચે પ્રમાણે મંજુર કરવામા આવ્યા

(૧) સરદારોએ પોતાની પ્રજા ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવો નહિ અને કોઈપણ એવુ કામ કરવુ નહિ કે જેથી પ્રજાને પીડા થાય રાજ્યની અવ્યવસ્થાના સમયમા જે નવા કર, દંડ વગેરે કર્યા હોય તે એકદમ રદ કરવા. સરદારોના અત્યાચારથી જે પ્રજા મેવાડદેશ ત્યાગીને નાસી ગઈ હોય, તે પુન આવીને વસે એવા પ્રયત્નો કરવામા ત્રુટી કરવી નહિ તથા ઉચિત ઉપાયોથી ભૂમિની ઉપજ વધારવી.

(૨) પ્રત્યેક સરદારે પોતાની નિયુક્ત સેનાસહિત એક વર્ષમા ત્રણ માસપર્યંત રાજધાનીમા રહેવું નિયમિત સમયસિવાય વિશેષ સમય ઉદયપુરમા રહેવાની સરદારોને પરવાનગી મળશે નહિ કારણ કે તેમ કરવાથી તેમને અધિક વ્યય અને કષ્ટ સહન કરવુ પડશે કોઈ સરદાર ગેરહાજર રહેશે અને મહારાણા તેને દરબારમા આવવાની આજ્ઞા કરશે તો તેને આવવુ પડશે. આવા સમયે મહારાણાસિવાય કોઈ પણ સરદાર તેને આજ્ઞા કરી શકશે નહિ. સર્વ સરદારોએ નિયુક્ત કરેલા સર્વ સેવકો પોતાની સાથે લાવવા જો કોઈ સરદાર પોતાની સાથે ઓછા સેવકો લાવશે તો તે રાણાની અકૃપાને પાત્ર થશે

(૩) વિદેશી શત્રુઓના પંજામાથી મેવાડની રક્ષા કરવાને માટે રાણાએ બ્રિટિશસરકારને ખાલસા અર્થાત્ પોતાના અધિકારની જમીનની ઉપજનો ત્રીજો ભાગ ખંડણીરૂપે આપ્યો છે પરંતુ તેમણે સામંતો પાસેથી આ ખ બીજો હિસ્સો લીધો નથી સામંતોની સેના વિદેશીઓના આક્રમણથી મેવાડનુ રક્ષણ કરવાને અસમર્થ હતી તેથી બ્રિટિશસરકારને આ ખંડણી આપવી પડી છે, આથી સામંતોએ પણ ઘણો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે પૂર્વે દારાશ્રીઓને રાજ્યની ઉપજનો ચોથો ભાગ ખંડણીતરીકે આપવો પડતો હતો અને તે છતા પણ તેઓ રાજ્યબારે અનિષ્ટ કરતા હતા હાલમા આ સર્વ અનિષ્ટો અને ઉપદ્રવો શાંત થઈ ગયા છે સામંતો હાલમા કસ્તા અર્ધી સેના રાખે છે અને તેઓ પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવવામા ઉદાસીન છે, આથી તેમની જાગીરોમા સંતોષ ફેલાયો છે અને તેમનુ સંકટ દિનપ્રતિદિન તિરોહિત થતુ જાય છે જે રીતે મહારાણાએ પોતાની જાગ

પરતુ થોડા વખતમા તેમના મનમા ગઇ ભેદભાવનો ઉદ્ભવ થવાથી તેમણે આ કાર્યમા અનેક વિઘ્નો ઉપસ્થિત કર્યાં માટેમાહેનો કરડોજ મેવાડની અવનતિનુ કારણ થયુ બ્રિટિશસરકારની કૃપાથી મેવાડ મહારાષ્ટ્રીયલૂટારાઓના પજામાથી વિમુક્ત થયુ હતુ, તોપણ માહોમાહેના વિગ્રહને લીધે તે શાતિ-સુખ પ્રાપ્ત કરી શક્યુ નહિ રાણા પ્રતાપસિંહ વા રાણા રાજસિહના પ્રબળ પ્રતાપના સમયમા કોઈ પણ સામતમા તેમની વિરુદ્ધ મસ્તક ઉચકવાની શક્તિ હોવાની વાત તો દૂર રહી, પરતુ તેમની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાની કોઇ સામતમા તાકાત નહોતી જો રાણા પ્રતાપસિંહ વા રાણા રાજસિહ પોતાના કોઇ સામત ઉપર અત્યાચાર પણ કરે તોપણ તે તેમની સામે મસ્તક ઉચકવાનુ કાર્ય અત્યત ઘૃણિત માનતો તે સમયના રાણા તથા સામતો પોતાના સન્માનની રક્ષાને માટે એકત્રિત થઇ કાર્ય કરતા હતા, પરતુ આ સમયમા ઉભય પક્ષની મતિ બદલાઈ જવાથી દેશની અધોગતિ થઇ અને માહોમાહેના કલહે ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કરી ઉભયને દગ્ધ કર્યા આથી મેવાડની પ્રજા સ્વદેશનો ત્યાગ કરી જ્યા ફાવે ત્યા નાસી ગઇ પોતાનુ બળ અત્યત ઘટી ગયેલુ જોઇ રાણા સરદારસિહે ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૧ મા બ્રિટિશસરકારની સન્મુખ એવી દરખાસ્ત રજુ કરી કે તમારે ઉદયપુરમા તમારી એક પાયદલસેના આ રાજ્યને સહાય કરવાને તથા સામતોને શામન કરવાને રાખવી, પરતુ દીર્ઘ વિચાર કરી અગ્રેજ સરકારે મહારાણાની આ દરખાસ્ત સ્વીકારી નહિ

રાણા સરદારસિહ ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૨ મા મૃત્યુ પામ્યા રાણા ભીમસિહ અને રાણા જવાનસિહ ભોગવિલાસને આધીન હોવાથી કર્મહીન થઈ ગયા હતા અને રાણા સરદારસિહ જો કે ઉક્ત દુર્ગુણને તાબે નહોતા, તોપણ તેઓ કઠોર વર્તનથી સમસ્ત સામતોને અપ્રિય થઇ પડયા હતા

ભૂમિમાથી બ્રિટિશસરકારને ખડણી આપી તે પ્રમાણે સામતોએ પણ પોતાની જમીનની ઉપજમાથી તેને ખડણી આપવી જોઈતી હતી પરતુ તેમણે તે ઉપજને પોતાના કુટુબ અને સેવકોના ખર્ચપૂરતી ધારી બ્રિટિશસરકારને ખડણી આપવાની ના પાડી. આથી રાણાએ તેમની પસેથી હિસાબ પ્રમાણે ખડણી લીધી નહિ અને પોતાની ખાલસાજમીનમાથી બ્રિટિશસરકારને ખડણી આપી મહારાણાએ એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે સામતોએ પૂર્વ કરતા અધીં સેના રાખવી એવી જે વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે, તે દૂર કરવી અને તેને બદલે તેમની ઉપજમાથી દર રૂપિયે બે આનાલેખે કર લેવો આ કરનુ નામ છાવુન રાખવુ અને એ દ્વારા જે ઉપજ થાય તેમાથી સમસ્ત રાજ્યને માટે એક સેના ઉભી કરવી આથી તેમને એવો સદેહ ધારણ કરવાનુ પ્રયોજન નથી કે બ્રિટિશસરકારને જે ખડણી આપવામા આવે છે, તે માટે છાવુન લેવામા આવે છે આ છાવુનની ઉપજ સેનાના ખર્ચસિવાય અન્ય કોઈ પણ કામમા વાપરવામા આવશે નહિ. સામતો પૂર્ણ સેના રાખે તો તેથી તેમને જે ખર્ચ થવાનો સભવ છે તેની સાથે જો છાવુનની તુલના કરવામા આવે તો એ કર ઘણો હલકો જણાશે. જો આવશ્યકતા જણાતા મહારાણા સર્વ સેનાને હાજર થવાની આજ્ઞા કરે અને તેને મેવાડની સીમા બહાર મોકલી દે તો છાવુનકર લેવામા આવશે નહિ. જે સરદારની સર્વ સેના આ પ્રકારે મહારાણાના ઉપયોગમા આવશે તેને છાવુનકરમાથી મુક્તિ મળશે

(૪) કોઈ પણ ખાસ કારણસિવાય એક સરદારના અધિકારનિચેના ગામો અન્ય કોઈ સામતને આપી દેવાની મહારાણાએ મનાઈ કરી છે

(૫) છાવુનનો કર આપવામા જે સરદારો વિલબ કરે તેમની પાસેથી તે કર વસુલ કરવાને માટે અશ્વારોહી સેના મોકલવી પડે આથી તેમને ભારે હાનિ વેઠવી પડે એમ છે અને તેથી મહારાણાને કાઈ લાભ થવાનો નથી આથી મહામાન્ય મહારાણાએ સમસ્ત સરદારોના પ્રતિનિધિઓને બોલાવી પોતાના મત્રીઓની સલાહ લઈ પાચ વર્ષમા બે વાર છાવુનનો કર વસુલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે જો સામતો આ કર આપવામા અસમર્થ નીવડશે તો તેમના અધિકારના ગામોમાથી તે વસુલ કરવામા આવશે અને તે કરની રકમ જેટલી ઉપજના ગામો ખાલસા કરવામા આવશે

એક વાર માઘ માસમા અને એકવાર જ્યેષ્ઠ માસમા આ કર લેવાનો નિશ્ચય કરવામા આવે છે

બેદલાના રાવ બખ્તસિહ	મહારાજ હમીરસિહ
સલુબરના રાવ પદ્મસિહ	રાવત અમરસિહ
દેવગઢના રાવત લદરસિહ	રાવત ઈશ્વરીસિહ
રાવત સગ્રામસિહ	રાવત દુનિયાસિહ

अध्याय १९ मो

મહારાણા સ્વરૂપસિંહ-રાજયમાં અશાંતિ-સામંતોની સાથેનો વિવાદ-નવીન સંધિપત્ર-બ્રિટિશસરકારને અંકુશ આપવામાં ત્રુટિ-સામંતોની સાથે પુનઃ વિવાદ-સાલુમ્બર તથા દેવગઢના સરદારોની ભૂમિના ઘણા ભાગપર મહારાણાનો અધિકાર-ઉભય સામંતોએ પુનઃ તેપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-બ્રિટિશસરકારની મધ્યસ્થતા-ઉભય વચ્ચે નવીન સંધિ-પુનઃ વિવાદ-પુનઃ બ્રિટિશસરકારની મધ્યસ્થતા-વિવાદભંજન-સ્વરૂપસિંહનો પરલોકવાસ.

ણા સરદારસિંહ પુત્રહીન દશામા પરલોકવાસી થયા તે પૂર્વે તેમણે પોતાના કનિષ્ઠબંધુ સ્વરૂપસિંહને દત્તક લીધા હતા. આથી રાણા સ્વરૂપસિંહ ઈ० સ० ૧૮૪૩ મા મેવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. રાણા સ્વરૂપસિંહે રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થઇને રાજયમા ચારે તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો તો તેમને જણાયું કે સર્વત્ર અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી છે અને રાજયની અવસ્થા અત્યંત શોચનીય બની ગઇ છે. સર્વ સામંતો સ્વતંત્ર બની ગયા છે અને વાણિજયની ગતિ મંદ પડી ગઇ છે. નવીન રાણા તરતજ સામંતોની સાથે વિવાદ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા, પરંતુ તેમાં તેમને જય મળ્યો નહિ. ઉલટી રાજ્યમા પુષ્કળ અશાંતિ વધી ગઇ અને સર્વ સામંતો રાણાને પોતાનો પરમ શત્રુ ગણવા લાગ્યા.

રાણા સ્વરૂપસિંહે તોફાની સામંતોનુ દમન કરવાને માટે ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી કઠોરતાપૂર્વક શાસન કરવા માંડ્યું. રાણા સરદારસિંહને જે સામંતો નમ્યા હતા તેઓ પણ સ્વરૂપસિંહના કઠોર વર્તનથી તેમના શત્રુ બની ગયા. રાણા અને સામંતોવચ્ચે જે વિગ્રહાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હતો, તેને શાંત કરવો એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એમ ધારી બ્રિટિશદૂત લૅફટેનન્ટ કર્નલ રવિન્સને ઉભયપક્ષો વચ્ચે પુનઃ સંધિ કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. અંતે ઈ० સ० ૧૮૪૫ ના ફેબ્રુઆરીની આઠમી તારીખે ઉભયવચ્ચે સંધિ થઇ..

* પૂર્વે કર્નલ ટૉડના સમયમા મહારાણા ભીમસિંહ તથા સરદારોની વચ્ચે સંધિ કરવામા આવી હતી. તે સમયે દશ નિયમોનો સ્વીકાર થયો હતો. ત્યાર પછી પાંચ ધારાવાળો એક સંધિપત્ર બનાવવામા આવ્યો હતો. અંતે કર્નલ રવિન્સનની સમક્ષ મહારાણા સરદારસિંહ તથા સામંતોએ એક સંધિપત્રનો સ્વીકાર કર્યો અને તે-પર ઉભયપક્ષ તરફથી હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા; પરંતુ સામંતોએ સંધિના એક પણ નિયમનું પાલન કર્યું નથી. આ નિયમોનું યથાર્થ પાલન થાય એટલા માટે મહારાણાએ પુનઃ નિમ્નલિખિત વિશેષ ધારાઓ ઉમેરી નવો સંધિપત્ર તૈયાર કર્યો અને કર્નલ રવિન્સનની મધ્યસ્થતાનીને ઉભયપક્ષોએ તેપર હસ્તાક્ષર કર્યા.

(૧) પ્રત્યેક વર્ષની વિજયાદશમીથી દશ દિવસપૂર્વે સર્વ સરદારોની એક સાધારણ સભા ભરાશે ત્યાર પછી મહારાણા પોતાની ઇચ્છાનુસાર અમે તે સામંતને ત્રણ મહિનાને માટે જવાની રજા આપશે. તેઓ કયા કયા સરદારે કયા કયા સમયે હાજર રહેવું તે સારી રીતે તેમને સમજાવશે અને પછી તેમને તેમના સ્થાનપર જવાની રજા આપશે. સર્વ સરદારોની સેનાએ પોતાના કર્તવ્યપાલનમા ત્રુટિ કરવી નહિ. જે સેના નિયુક્તસમયે હાજર નહિ થાય તથા પોતાના કર્તવ્યપાલનમત્યે ધ્યાન નહિ આપે તો જે સરદારના અધિકારનીચેની તે સેના હોય તેણે રાણાને રૂપિયા આપવા પડશે

(૨) જે સરદાર નિયમ પ્રમાણે જેટલી સેના રાખે છે, તેથી અધીં સેના અપરાધી તેનો દંડ થશે; પરંતુ

જો કે મહારાણા સ્વરૂપસિંહે સામંતોનીસાથે સંધિ તો કરી, પરંતુ તેમના રાજ્યની અવસ્થા કોઇ પણ પ્રકારે સંતોષદાયક થઇ નહિ અવ્યવસ્થાને લીધે રાણાની ઉપજ ઘણી ઘટી ગઇ હતી તેથી તેમણે બ્રિટિશસરકારને ખંડણી ઓછી કરવાની પ્રાર્થના કરી. મેવાડની અવસ્થા શોચનીય થયેલી જોઇ બ્રિટિશસરકારે ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૬ માં ખંડણીતરિકે ત્રણલાખ રૂપિયા પ્રતિવર્ષ લેવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પરંતુ હમણા જ્યારે મહારાણાએ જણાવ્યું કે આ વખતે તો મેવાડની દશા અત્યંત શોચનીય બની ગઇ છે, ત્યારે ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૬ માં બ્રિટિશસરકારે પ્રતિવર્ષે બે લાખ રૂપિયા લેવાનો સ્વીકાર કર્યો

જો કે કર્નલ રબિન્સને મેવાડમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાની તથા મહારાણા અને સામંતોની વચ્ચે મૈત્રી કરાવવાની ઇચ્છાથી ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૫ માં નવી સંધિ કરાવી તો ખરી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ બે વર્ષમાંજ મહારાણા અને સામંતોની વચ્ચે પ્રચંડ વિવાદ જાગ્યો ન્યાયસહિત રાજદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી, ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્યપ્રબંધ ચલાવવો, અપરાધીઓને ઉચિત દંડ આપવો, આવાં કર્મો કરવાને બદલે સ્વરૂપસિંહ ધીમે ધીમે સામંતોની સાથેના વિવાદાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા ઉભયપક્ષના માણસો બ્રિટિશદૂતની સમક્ષ જઇ સામા પક્ષના દોષ, અત્યાચાર, સંધિના નિયમોનો ભંગ વગેરે બાબતોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા રાણાએ સામંતોના તાબાના ગામોમાં હસ્તક્ષેપ કરી ત્યાંના લોકોનો ભારે દંડ કરવા માંડ્યો ઉભયપક્ષોવચ્ચેનો વિવાદ ક્રમશ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો જેવી રીતે રાણાએ સામંતોને ઘોર શાસનથી પીડિત કરવા માંડ્યા,તેવીરીતે સામંતોએ પણ તેમના તરફ ઘૃણા દર્શાવવા માંડી કેટલાક સરદારોએ તો તેમની આજ્ઞાનો અનાદર કરી તેમની સામે મસ્તક ઉંચકવામાં પણ કિંચિત્ વિલંબ કર્યો નહિ આ વિવાદનું ફળ કેવળ રાણા અને સરદારોનેજ ભોગવવું પડ્યું નહિ, પરંતુ સમસ્ત પ્રજાને પણ અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કરવા પડ્યા

મસુમ્બરના અધિપતિ અને દેવગઢના સરદારની સાથે મહારાણાને સૌથી અધિક વિવાદ થયો. રાણા સ્વરૂપસિંહ આ સરદારોના નીચ કૃત્યોથી એટલાબધા ક્રોધિત થયા કે તેમણે ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦ માં તેમના અધિકારનીચેના સર્વ ગામો પોતાના અધિકારમાં લેવાનો નિશ્ચય કર્યો રાણા સ્વરૂપસિંહે ઉક્ત સાલમાં પુષ્કળ સૈનિકો મોકલી ઉક્ત સરદારોના તાબાના સર્વ ગામો બળપૂર્વક ખુંચવી લીધા, પરંતુ અલ્પસમયમાં ઉક્ત સરદારોએ પોતાના માણસોને પુન એકત્રિત કરી મહારાણાની સેનાને પરાસ્ત કરી અને પોતાના ગામો પુન પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધા જ્યારે આ પ્રકારે ઉભયસરદારોએ રાણાની સેનાને છિન્નભિન્ન કરી નાખી અને પોતાના ગામોપર પુન પોતાનો અધિ-

---

તેને છટુંદનો કર કે જે પૂર્વસંધિઅનુસાર સ્થિત થયો છે તે આપવો પડશે

(૩) સર્વ સામંતોએ પોતપોતાના અધિકારનીચેના દેશોની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવી તેમણે કોઈ પણ અન્ય રાજ્યના ચોર, લૂટારા તથા ખુનીઓને પોતાની ભૂમિમાં રહેવા દેવા નહિ. બીજા દેશના અપરાધીઓ તેમની સીમામાં આવે તો તેમણે તેમને પકડી લેવા અને તેમની પાસેથી જે કાઈ વસ્તુ મળે તેને જપ્ત કરવી જો અપરાધી જયપુર તથા જોધપુરના હોય તો તેની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ ઉક્ત રાજ્યોને સમર્પણ કરવી, કારણકે આ રાજ્યને તેમની સાથે એવો કરાર થયેલો છે

(૪) સરદારોએ મહારાણાની સાથે સલાહસંપથી વર્તવું જો સીમાને માટે અથવા કોઈ બીજાકારણને લીધે ઉભય વચ્ચે ઝઘડો થાય તો એક પંચાયત નિયુક્ત કરવી આ પંચાયતમાં સરદારોની તરફના ચાર અને રાણાની તરફનો એક માણસ નિયત કરવો આ પંચાયત તે ઝઘડાનો નિર્ણય કરશે અને ઉભય પક્ષને તેના નિર્ણયને માન આપવું પડશે

(૫) ઉભયપક્ષના માણસોએ આ સંધિપત્રનો સ્વીકાર કરી એના સમસ્ત ધારાઓનું સારી રીતે પાલન કરવું સર્વ સરદારોએ મહારાણા જવાનસિંહના શાસનકાળમાં થતું હતું તેમ સંધિપત્રાનુસાર છટુંદનો કર આપવો અને પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જો કોઇ સરદાર સંધિપત્રના એક પણ નિયમનું પાલન કરવામાં અસમર્થ થશે, તો આજ જેમ બન્યું છે તેમ તે રાણાની અપ્રીતિને પાત્ર થશે.

રાણાની આજ્ઞાથી, મહેતા શેરસિંહ | મહારાજ હમીરસિંહ
રાવત સદરસિંહ | રાવત દુર્જનસિંહ
રાવત પૃથ્વીસિંહ

કાર સ્થાપિત કરી દીધો, ત્યારે સ્વરૂપસિંહના હૃદયમા ભયંકર ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો; પરંતુ તેમના સંપત્તિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાની તેમનામા શક્તિ નહોતી, તેથી તેઓ મૌન ધારણ કરી હૃદયમા ને હૃદયમાં બળવા લાગ્યા.

અંતે મહારાણાએ તથા ઉક્ત અસંતુષ્ટ સરદારોએ પોતાના ઝઘડાનો નિર્ણય કરવાને માટે બ્રિટિશ-દૂતને મધ્યસ્થના પદપર નિયુક્ત કર્યો. આને એક ઉત્તમ સંધિ માની બ્રિટિશસરકાર પોલિટિકલ એજંટની સત્તા વધારવાનો અને રાણાની સત્તા વિશેષ ઘટાડવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી.બાપ્પા રાવલ,રાણા પ્રતાપસિંહ અને રાણા રાજસિંહના વંશજોએ કેવળ નામના રાણા બની પોલિટિકલ એજંટની સંપૂર્ણ આધીનતામા પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા માંડ્યો સરકારે પોતાનો અધિકાર વધારે મજબૂત કર્યો. રાણા અને સામંતોની વચ્ચેનો ઝઘડો દૂર કરવાને માટે ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૫ મા સર હેન્રી લૉરેન્સે એક નવીન સંધિપત્ર બનાવ્યો[1] આ સંધિપત્ર વાચવાથી પાઠકોને સારી રીતે વિદિત થશે કે મહાત્મા ટૉડે મેવાડના પોલિટિકલ એજંટના પદપર નિયુક્ત થઇને રાજપૂતજાતિના આચારવિચાર તથા ધર્મનીતિને માન આપીને તથા તેમના સન્માનની રક્ષા કરીને તેમનું જે અપાર હિત કર્યું હતું, તે કરવાને માટે તેમનાપદપર સ્થિત થયેલા માણસનામા કેટલુ સામર્થ્ય હોવુ જોઇએ

પ્રસ્તુત કરારનામા ઉપર કેવળ મહારાણા અને તેમના ચાર પ્રધાનોએ હસ્તાક્ષર કર્યો.આથી બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજંટને વિશેષ સત્તા મળી મહેતા શેરસિંહની જે સંપત્તિ મહારાણાએ છીનવી લીધી હતી

---

૧ ત્રીસ વર્ષથી મહારાણા અને તેમના સરદારોની વચ્ચે મતભેદ ચાલ્યો આવે છે પરિશ્રમથી શાંત થયેલા સરદારોને મહારાણા રાજદ્રોહી જણાવે છે અને સરદારો મહારાણાને અત્યાચારી કહે છે

કેવળ રાજ્યની શાંતિ અને સમસ્ત ભક્તિની પ્રજાના સુખનિમિત્તે ઉભયપક્ષની વચ્ચે મધ્યસ્થ થવાને માટે અનેક પ્રતિનિધિઓને આમંત્રણ કરવામા આવ્યુ છે.

તે પ્રમાણે કેટલાએ સંધિપત્ર થયા અને તે પર ઉભય પક્ષોએ હસ્તાક્ષર કરીને પોતાની સંમતિ પણ પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ પાછળથી ઉભયપક્ષોએ સર્વ ધારાઓનો ભંગ કર્યો છે

સામંતોએ જણાવ્યુ છે કે રાણાએ અન્યાયપૂર્વક અમારી ભૂમિ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે રાણાએ તે સંબંધે જે ઉત્તર આપ્યો છે તેપરથી સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાત થાય છે કે રાણાએ તેમની જાગીર જપ્ત કરી છે, એટલુજ નહિ પરંતુ કેટલાક ગામો ખાલસા કર્યા છે મહામાનનીય મહારાણાએ લાવ્હાના સામંતપ્રત્યે કઠોર વર્તન કર્યું છે તેમણે તે સામંતનો અન્યાયપૂર્વક કઠોર દંડ કર્યો છે બીજા સરદારો પણ જણાવે છે કે મહારાણા અનેક અત્યાચાર અને વિદ્રોહ ઉત્પન્ન કરનારા કાર્યો કરે છે

માટે ઉભયપક્ષોએ આ પ્રકારના આચરણનો પરિત્યાગ કરવો આવશ્યક છે જ્યાંસુધી મહારાણાએ ન્યાયપૂર્વક પ્રજાને સંતોષ આપનારાં કાર્યો કર્યા અને જ્યાંસુધી તેમણે પોલિટિકલ એજંટની સલાહ પ્રમાણે કાર્યો કર્યો, ત્યાંસુધી બ્રિટિશસરકારે પણ તેમના પક્ષનુ સમર્થન કર્યું, આ વાત મેવાડની સર્વ પ્રજા જાણે છે અને ભારતવર્ષમા ન્યાયાનુસાર રાજ્યપ્રબંધ ચાલે એવોજ બ્રિટિશસરકારનો આશય છે

સંધિપત્ર તૈયાર કરવામા આવ્યો તે સમયે સૌથી પહેલા બ્રિટિશસરકારે એવી આજ્ઞા ફરમાવી હતી કે જે કોઇ આ સંધિપત્રના ધારા પ્રમાણે કાર્ય નહિ કરે તે બ્રિટિશસરકારનો અપરાધી ગણાઇ દંડનો ભાગી થશે જો કોઈ વિવાદ ઉત્પન્ન થાય તો તે પોલિટિકલ એજંટ અને ગવર્નરજનરલના રાજપૂતાનામા રહેલા એજંટની સમક્ષ રજુ કરવો અને ત્યા વર્તમાન સંધિપત્ર તથા પ્રાચીન નીતિરીતિ ધ્યાનમા લઇ જે નિર્ણય કરવામા આવશે તે બને પક્ષે અક્ષરશઃ માન્ય કરવો પડશે

આ સંધિપત્રના ધારા નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) સામંતોએ ડીસેમ્બર અથવા જૂનમાસમા કોઈ શાહુકાર અથવા વકીલદ્વારા પોતાની ઉપજમાથી એક રૂપિયે એક આનાના હિસાબથી 'છાટન'કર મેવાડના મહારાણાને આપવો.

જો કોઈ સામંત આ પ્રમાણે કર આપવામા અસમર્થ નિવડે તો તેને અવશ્ય સેંકડે બાર ટકાનુ વ્યાજ આપવું પડશે

જે લોકો પોતપોતાની ભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા ધાન્યનું યથાર્થ પરિમાણ આપવાને રાજી થશે તેની ઉપર મધ્યસ્થદ્વારા મહેસુલ નિયત કરવામાં આવશે.

જો કે સલુંબરના સામંતને 'છાટન'નો કર આપવો પડશે નહિ તોપણ તેમને બાર માસ રાજધાનીમાં રહીને

તે આ નવા કરારનામા પ્રમાણે તેમને પાછી અપાવવાને માટે બ્રિટિશસરકારે મહારાણાને પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો ઇ૦સ૦ ૧૮૬૧ મા મહારાણાએ તે સંપત્તિ તેમને પાછી સોંપી મહારાણાને અન્ય સામંતો-ની સાથે જે ઝગડો હતો તે પણ એ વર્ષમા પ્રાય શાંત થઇ ગયો અને એજ વર્ષમા મહારાણા સ્વરૂપસિંહ આ જગતનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા એમણે પોતાના નામના જે સિક્કા ચલાવ્યા હતા તે અદ્યાપિ ઉદયપુરમા પ્રાપ્ત થાય છે

રાણાની આજ્ઞાનુ પાલન કરવુ પડશે

વર્તમાન નિયમાનુસાર જે સામંતો રૂ ૨૦૦૦ ની ઉપજપર એ અશ્વારોહી અને ચાર પાયદળ આપે છે, તેમને હવે તેને બદલે એક અશ્વારોહી અને બે પાયદળ પ્રતિવર્ષ ત્રણ માસને માટે આપવા પડશે આ સૈનિકોને સ્વદેશ વા વિદેશમા જ્યા નિયુક્ત કરવામા આવે ત્યા સેવા કરવી પડશે આ સિવાય જો સેનાની આવશ્યકતા પડશે તો રાણા પ્રત્યેક અશ્વારોહીને ૧૬ રૂપિયા અને પ્રત્યેક પાયદળને ૬ રૂપિયાનો માસિક પગાર તથા ખોરાક આપશે જો સૈનિકો કામ કરવામા યોગ્ય નહિ જણાય તો સામંતોની પાસેથી તેના ખોરાકના પૈસા લેવામા આવશે પ્રત્યેક સામંતે દશેરાથી દશ દિવસ પૂર્વે પોતપોતાની સેના લઈ મહારાણાના સન્માન માટે ઉદયપુરમા જવુ અને દશેરા પછીના પાંચ દિવસસુધી ત્યા રહેવુ આ વખતે તેમના કામોનો સમય નિશ્ચિત કરવામા આવશે અને જો વિશેષ આવશ્યકતા પડશે તો પ્રત્યેક સામંતને રાણાના હસ્તાક્ષર તથા મહોરવાળો આજ્ઞાપત્ર પ્રાપ્ત કરવાને માટે પોતપોતાની સેનાસહિત હાજર રહેવુ પડશે.

જેમને રાણાના તરફથી ખાનગી જાગીર મળી હોય તેમને ખાનગી 'ચાકરી' આપવી પડશે તથા સર્વ કાર્ય ખાનગી રીતે કરવુ પડશે.

(૨) "તલોયાકા બધન" અર્થાત્ સામંતપદપર અભિષિક્ત થતા પ્રત્યેક સામંતોએ પોતાના અધિકાર નીચેના પ્રદેશમા પ્રથમ વર્ષમા અનાજ ઉત્પન્ન થયુ હોય તેના મૂલ્યનો પોણો ભાગ નજરાણાતરીકે આપવો એવો જે ઠરાવ હતો તેને બદલે હવેથી દર સેંકડે ૮ રૂપિયા આપવા

(૩) ચોરી અને લૂંટના માલનુંપ્રમાણ જે સરદારના તાબાના દેશમાથી મળી આવે તેણે ચોરી અને લૂંટથી પ્રજાને થયેલી હાનિ પૂર્ણ કરવાને માટે મહારાણાએ જે રકમ આપી હોય કિંવા નિયત કરી હોય તેનું જડેલા માલને માટે સેંકડે ૭ ટકા અને જડવાના માલને માટે સેકડે બાર ટકા વ્યાજ આપવુ

(૪) સામંતોએ ચોર, લૂંટારા, ઠગ ધાડરિ, મદી તથા ખુનીલોકોને પોતાના તાબાના પ્રદેશમા આશ્રય આપવો નહિ. જે સામંતો ચોરેલા માલને અથવા તેના થોડાઘણા ભાગને ગ્રહણ કરશે તથા ચોરોની પાસેથી દ્રવ્ય લેશે અથવા ચોરોની રક્ષા કરશે તેમને ચોરના જેવા અપરાધી ગણવામા આવશે પોલિટિકલ એજંટની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમને દંડ અથવા કર આપવો પડશે સામંતોના પ્રદેશમા જે વણિક, વ્યવસાયી, વાણિજ્યનો માલ લઇ જનાર વણજારા અથવા મુસાફર જાય તેની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવી એ તેમનો ધર્મ છે અને જો કોઇ તેમનુ દ્રવ્ય લૂંટી લેશે તો તે તેમને આપવુ પડશે પરન્તુ તે વ્યાપારીઓએ સામંતને પોતાના આગમનની ખબર કરી પોતાની રક્ષામાટે ઉચિત ઉપાય કરવાને કહેવુ પડશે સામંતે સર્વ પ્રકારના લૂંટારાઓને પકડીને રાણાની સન્મુખ લઇ જવા પડશે જો સામંત આ કાર્ય કરવાને અસમર્થ હોય તો તેણે અવશ્ય તે સમાચાર મહામાનનીય રાણાને નિવેદન કરવા જોઇએ પછી પોલિટિકલ એજંટ રાણાની સાથે મળીને તે સામંતની સાથે સુવ્યવસ્થા કરશે મેવાડના જે ગામોમા ચોરી હોવાના ચિન્હ ઉપલબ્ધ થાય તે ગામોના નિવાસીઓએ ચોરીથી થયેલી હાનિ પૂર્ણ કરવી પડશે.

(૫) સામંતોએ મહારાણાની પાસેથી અથવા મહારાણાના પ્રતિનિધિની પાસેથી જે ધન કરજે લીધુ હોય તે સર્વ તેમને ચૂકવી આપવુ પડશે. મહારાણાની પાસેથી કરજે લીધેલા દ્રવ્યને માટે સેકડે ૭ ટકા અને મહારાણાના પ્રતિનિધિની પાસેથી કરજે લીધેલા નાણાને માટે સેકડે ૮ ટકા વ્યાજ આપવુ પડશે. જો મહારાણાના પ્રતિનિધિની પાસેથી દ્રવ્ય લેતી વખત વ્યાજનો કોઇ બીજો દર ઠરાવવામા આવ્યો હોય તો તે દર પ્રમાણે વ્યાજ ચૂકવવુ પડશે. વ્યાજ આપવાનો સમય પોલિટિકલ એજંટ નિયત કરી આપશે

(૬) નીચે લખી વિગતસિવાયના સર્વ પ્રકારના નજરાણામાથી સર્વને મુક્ત કરવામા આવે છે —

ક રાણા સિંહાસનપર બેસે ત્યારે અથવા યુવરાજના પ્રથમ વિવાહપ્રસંગે ૧૬ સરદાર અને પ્રથમ શ્રેણીના બે સામંતોને રાણાની તરફથી ૮૦૦ રૂપિયા અને પૂર્વનિયમાનુસાર એક બે ઘોડા આપવામા આવશે, તે વિના નીચલી શ્રેણીના સરદારોને, તેઓના ધાન્યની ઉપજના પ્રમાણમા સેકડે બે રૂપિયા પ્રમાણે આપવામા આવશે

આ વખતે મેવાડરાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસમાઇલનો હતો અને જનસંખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦ ની હતી. રાજ્યની એકંદર ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની હતી; તેમાથી ૧૨,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજ સામંતોને ભાગે જતી હતી, પરંતુ તેઓ તેનો છઠ્ઠો ભાગ નિયમિત કરતરિકે મહારાણાને આપતા હતા. જે ખંડણી બ્રિટિશસરકારને આપવામા આવતી હતી, તે ધાર્મિક કાર્યમા ખર્ચવામા આવતી હતી. તે ઉપરાત બીજી ૧૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજ મહારાણાને થતી હતી

ख રાણાની ભગિની વા કન્યાઓના વિવાહ થાય ત્યારે સામંતોએ પોતાના ઉત્પન્ન થયેલા ધાન્યપર પ્રત્યેક રૂપિયે એક આનાના હિસાબથી રાણા ભીમસિંહના સમયની પેઠે કર આપવો અને અશ્વાદિ આપવા

ग જ્યારે રાણા તીર્થયાત્રા કરવા જાય ત્યારે ધાન્યની પેદાશના રૂપિયામાથી બારમા ભાગના રૂપિયા કર તરીકે આપવા

(૭) વર્તમાન રાણાની ભગિનીના વિવાહપ્રસગનો જે હિસાબ સામતોપર બાકી છે તે તેમણે ચૂકવી આપવો

(૮) સામતો રાણાના અભિષેકપ્રસગે જે નજરાણુ આપે તેથી અધિક રૂપિયા તે પોતાની પ્રજા પાસેથી લઈ શકશે નહિ.

(૯) એવા અનેક સામતો છે કે જેમણે રાણાની આજ્ઞા માની નથી અને જેમણે રાજ્યમધ્યે વિદ્રોહ કર્યાથી તેમને દડ થયો છે, પરતુ મહારાણાએ બ્રિટિશએજન્ટની સલાહાનુસાર સલુમ્બર અને દેવગઢના સામંતોસિવાય સર્વના અપરાધક્ષમા કર્યા છે. સલુમ્બર અને દેવગઢનાસરદારોએ પોતાની સેનાની સહાયથી બળપૂર્વક રાણાના કેટલાક પ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે અને રાણાની સેનાને છિન્નભિન્ન કરી નાખી છે આ અપરાધને માટે ત્યાના પ્રત્યેક સામતને ૨૫૦૦૦ રૂપિયા દંડતરિકે આપવા પડશે મનુષ્યવધસિવાયના સર્વ અપરાધો મહારાણાએ ક્ષમા કર્યા છે તપાસ કર્યા પછી જે સજા નિર્ણીત કરવામા આવશે તે સર્વને ભોગવવી પડશે

(૧૦) જે જે પ્રકારની જમીન હાલ જે જે સામતોના અધિકારમા છે તે તે હાલ તેમનાજ અધિકારમા રહેશે.

ભીમસિંહના રાજત્વકાળથી જે ભૂમિ આપવામા આવી છે, તેને કોઈ મહત્વના કારણવિના પાછી ખુચવી લેવામા આવશે નહિ અને પોલિટિકલ એજન્ટ તે સબંધે તપાસ કરશે તથા તેઓ રાણાના પક્ષના છે એમ ન જણાવા દેવાને માટે તેઓ બાર અથવા છ સામંતોની સાથે મળીને તપાસ કરશે

સર્વ સામંતો પોતપોતાના ગામોની રક્ષાને માટે, ચોરો અને ડાકુઓથી જે હાનિ થઈ હોય તે પૂર્ણ કરવાને જુમ્મેદાર રહેશે

(૧૧) દાન, વાણિજ્ય, જકાત વગેરે સર્વ પ્રકારના કરો ઉપર રાણાનો અધિકાર રહેશે

(૧૨) કૅપ્ટન ટૉડના સમયમા જે કર નિયત કરવામા આવ્યા હોય તે ચાલુ રહેશે તે સિવાયના કર દૂર કરવામા આવશે.

(૧૩) કારીગર, ભાટ, ચારણ વગેરે લોકોના સબધમા ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનાના એજન્ટે જે આજ્ઞા ફરમાવી હોય અને જેમા રાણાએ પોતાની સમ્મતિ આપી હોય, તે આજ્ઞા તેમણે પાલન કરવી પડશે કેદીઓનુ તેમની સ્થિતિઅનુસાર ભરણપોષણ કરવું પડશે, પરતુ કોઈ પણ કેદીપર પ્રતિદિન એક આનાથી ન્યૂન કિંવા આઠ આનાથી અધિક વ્યય કરવામા આવશે નહિ. કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનુ દુ:ખ દેવામા આવશે નહિ

(૧૪) મહારાણા, પોલિટિકલ એજન્ટ અને ત્રણ સરદારો તથા તેમના નિયુક્ત કરેલા બે પ્રતિનિધિઓ આ સર્વ મળીને સાત જણ સમાજના આચારવિચાર ધ્યાનમા લઈ દિવાની અને ફોજદારી કામના ધારા બનાવશે

(૧૫) ન્યાયમંદિરમા સર્વ મુકર્દમાઓની તપાસ થશે સામંતોના અનુચરો તથા તેમની પ્રજા વચ્ચે પારસ્પર જે મુકર્દમા ઉપસ્થિત થાય ત સબધે સામતો સ્વય તપાસ કરશે અને તેઓ અપરાધીઓને એક માસની કેદ અથવા દંડ કરી શકશે,તે ઉપરાત તેઓ કોઈ પણ સજા કરી શકશે નહિ. સામતોની તપાસવિરુદ્ધ મંત્રીઓની આગળ અથવા પોલિટિકલ એજન્ટની સન્મુખ અપીલ થઇ શકશે

ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૭ ના સિપાઇના બળવામા રાણાજીએ બ્રિટિશસરકારની સાથે ઉત્તમ પ્રકારનું વર્તન રાખ્યું હતુ. મહારાણાએ અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો અને તેમને ભોજનપાનનો ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રબધ કરી આપ્યો હતો. તેમણે તેમના પ્રાણનો ભય સારી રીતે નિવૃત્ત કર્યો હતો. આ ઉપકાર-

---

(૧૬) ખુની, લૂંટારા અને વિશ્વાસઘાતીઓ સિવાય આશ્રય આપવો

(૧૭) મહારાણા વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થતા મંત્રીપદની પ્રણાલી દુર કરશે અને તે કદિ પણ પ્રચલિત થશે નહિ તથા કોઈ વિષ મહત્વની બાબત ઉપસ્થિત થશે તો મહારાણાની ઈચ્છાનુસાર કોઈ વિશેષ સ્થાનમ પોલિટિકલ એજંટ અને ચાર પાચ રાજભક્ત તથા સચ્ચરિત્રવાન સરદારોની સલાહથી તત્સંબધે વિચાર કરવામા આવશે અને ત્યા થયેલા નિર્ણય પ્રમાણે કાર્ય કરવામા આવશે

(૧૮) સામંતોનાં દેવમદિરો તથા ધર્મશાળાઓ ઇત્યાદિમા પ્રાચીન પ્રણાલીઅનુસાર તેમનો સર્વ પ્રકારનો અધિકાર અચળ રહેશે અને સામતોને રાજભક્તિના શપથ લેવાની પ્રાચીન રીતિ સ્વીકારવી પડશે

(૧૯) જાદુમત્રકરનારને પકડવા નહિ. વિષપ્રયોગનો મુકદમો ઉપસ્થિત થતા મહારાણા તત્સબધે તપાસ કરશે

(૨૦) મહારાણા મત્રીઓની સલાહાનુસાર દ્રવ્યદડ કરશે અને દંડનુ કારણ બતાવશે જે સામતોને પ્રથમથી દ્રવ્યદડ કરવાનો અધિકાર મળ્યો હોય તેમને આ નિયમ લાગુ પડે છે સમનપર માત્ર મત્રીઓજ હસ્તાક્ષર કરી શકશે અથવા કર્નલ ટૉડ વગેરે બ્રિટિશ એજંટના સમયમા જેમણે હસ્તાક્ષર કર્યા હોય તેઓજ કરશે.

(૨૧) બ્રિટિશસરકારની સેનાનો કર્મચારી વર્તમાન અને ભવિષ્યમા ભૂમિની, સીમા સબધી સમસ્ત કલહની મીમાસા કરશે જેણે એક પક્ષની સીમાનુ ચિન્હ નષ્ટ કરી દીધુ હોય તેને ઉભયપક્ષના ખર્ચનો બોજો ઉઠાવવો પડશે અને તપાસને અતે તેને દડ પણ કરવામા આવશે

(૨૨) મહારાણાની સમ્મતિથી પ્રચલિત આચારવ્યવહારાનુસાર સામતો હિંદુને પોતાનો દત્તકપુત્ર બનાવી શકશે સામતનો પરલોકવાસ થયા પછી, જો તેને પુત્ર ન હોય તો તેની વિધવા સ્ત્રી પોતાની કુટુંબીઓની સલાહથી દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરશે જો આ બાબતમાં કાંઈ વિક્ષેપ પડે તો તેની ખબર પોલિટિકલ એજટને કરવી

(૨૩) એકલિંગજી, નાથદ્વારા, પાચોલી, બિહારીદાસ અને ચોબાઓને જે ભૂમિ દાન કરવામાં આવી છે, તે ભૂમિનો ઉપભોગ તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ કરી શકશે.

(૨૪) જે સરદારોના ઘર રાજધાની ઉદયપુરમા છે. તેઓ જ્યાસુધી ઉદયપુરમા નિવાસ કરે ત્યાંસુધી તેઓ પોલિટિકલ એજન્ટની સમ્મતિસિવાય પોતાનો અધિકાર કોઇને પણ સોપી શકશે નહિ. તેઓ પેસોલા સરોવરમાથી કર આપ્યા વિના પાણી લઇ પોતાના બગીચામા તેનું સિંચન કરી શકશે

(૨૫) સામતો પોતાની કેટલીક પૃથ્વી અથવા ઘર કોઇને દાન કરશે તો મહારાણા તેમાં હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ. જે સેનાને આગળથી પગાર આપવામા આવે છે તેની પાસેથી તેનું વ્યાજ લેવામા આવશે નહિ પગારદાર સેનાને કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવા દેવામા આવશે નહિ.

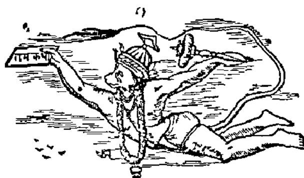
(૨૬) પ્રથમ એવો કરાર કરવામાં આવ્યો છે કે સરદારોએ એકસાથે પોતાના સૈન્ય એકત્રિત કરીને આવવુ નહિ આ કરાર તેમણે માન્યો નથી. હાલમા આ પ્રકારનું સમ્મિલન નિષ્પ્રયોજન છે આવાં એકત્રિત સૈન્યનો દુરુપયોગ શીઘ્ર થઈ શકે છે, માટે હવે પછી જો કોઈ સૈન્ય એકત્રિત કરશે તો તેને રાજ્યના શત્રુ માનવામા આવશે અને તેની સાથે તે પ્રકારનો વ્યવહાર કરવામા આવશે

(૨૭) પ્રત્યેક સરદારે એક એક પ્રતિનિધિ રાણાની સભામા મોકલવો અને તેનાદ્વારા સર્વ પ્રકારનાં કાર્યો કરાવવા, કેવળ સન્માનિત ગૃહસ્થનેજ પોતાના પ્રતિનિધિતરીકે ચુટી કાઢવો આ પ્રતિનિધિને તેના સ્વામીના પદ પ્રમાણે સન્માન મળશે.

(૨૮) રાણા અને સામંતોના સર્વ કૃષિકારો પોતાની ઈચ્છાનુસાર ગમે તે સ્થાનમા નિવાસ કરી શકશે. તેમની ઉપર કોઇ પણ અત્યાચાર કરી શકશે નહિ. સમસ્ત પ્રજાએ નાના વા મોટા મુકર્દમાની અપીલ પોલીટિકલ એજંટની સન્મુખ કરવી.

(૨૯) રાણા જે પ્રમાણે ડાક અને જંગીની રક્ષાને માટે કર આપે છે તે પ્રમાણે સરદારોએ પણ પોતપોતાની

ના બદલામાં બ્રિટિશસરકારે મહારાણાને કોઇ નવો પ્રદેશ આપ્યો નહિ; પરતુ તેમના જે નીમચ, જાવદ અને ગદવાડ નામના પ્રદેશો બ્રિટિશસામ્રાજ્યમા સગોજાઈ ગયા હતા, તે તેમને પાછા અર્પણ કર્યા.

જાગીરમાથી કર આપવો

(૩૦) આ કરારપત્રપર હસ્તાક્ષર થઈ જાય તે પછી પૂર્વના કરારનામાના સર્વ ધારાઓ રદ થઈ જશે. જો ત્યારપછી રાણા અને સરદારોની વચ્ચે કાઇ વિવાદ ઉત્પન્ન થશે તો ત્રણ દિવસના અરસામા તે મુકદ્દમો મેવાડમા રહેતા પોલિટિકલ એજટ અને રાજપૂતાનાના ગવર્નરજનરલના એજટની પાસે તપાસને માટે રજુ કરવો અહીંઆ જે નિર્ણય થશે તેને અતિમ નિર્ણયતરિકે માનવો પડશે જો ઉપર કહેલા નિશ્ચિત સમયમા મુકદ્દમો રજુ કરવામા નહિ આવે તો તેને અયોગ્ય માની કાઢી નાખવામાં આવશે

अध्याय २० मो

મહારાણા શંભુસિંહ–શાસનસમિતિની સ્થાપના–શાસનકર્તાઓનો અત્યાચાર–શાસનસમિતિનો ભંગ–પોલિટિકલ એજંટના હાથમાં આવેલો મેવાડનો અધિકાર–મેવાડમાં શાંતિનાં સ્થાપના–મહારાણા શંભુસિંહને આપેલી રાજ્યશાસનની શિક્ષા–બ્રિટિશસરકારે મહારાણાને દત્તકપુત્ર લેવાનો આપેલો અધિકાર–મહારાણાને મળેલી ઉપાધિ–મહારાણા શંભુસિંહને મળેલો રાજ્યાધિકાર–તેમનું અકાળમૃત્યુ.

મહારાણા સ્વરૂપસિંહ પુત્રહીન અવસ્થામાં અવસાન પામ્યા પછી તેમના ભત્રીજા શાર્દૂલસિંહના બાળપુત્ર શંભુસિંહને ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૧ માં સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. બ્રિટિશસરકારની દરખાસ્તથી શીઘ્ર એક શાસનસમિતિ સ્થાપન કરવામાં આવી અને તેમાં કેટલાક માનવંત સરદારોને સભાસદ તરીકે નિયત કરવામાં આવ્યા. આ સભાસદો રાણાના નામથી મેવાડનું શાસન ચલાવવા લાગ્યા; પરંતુ તેમને શાસનના સંબંધમાં સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો નહિ હોવાથી તેઓ બ્રિટિશસરકારની સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કરવા લાગ્યા. શાસનસમિતિના સભ્યો ન્યાયયુક્ત પ્રચલિત વિધિઅનુસાર શાસન કરવાને બદલે પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યપ્રબંધ ચલાવવા લાગ્યા. આથી શીઘ્ર તેનાં કટુફળ મળવા લાગ્યાં. મેવાડમાં ચારે તરફ અત્યાચારનો પોકાર પડવા માંડયો. અવિચાર, સ્વેચ્છાચાર તથા પીડનનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થવાથી મેવાડનિવાસીઓ પુનઃ અત્યંત વ્યથિત થયા. પોલિટિકલ એજંટની સૂચના અને સલાહપ્રતિ શાસનસમિતિના સભ્યોએ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તેથી બ્રિટિશસરકારે મેવાડના શાસનની નવીન વ્યવસ્થા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અંતે વિશેષ વિચાર અને તર્કવિતર્ક કરી બ્રિટિશસરકારે શાસનસમિતિનો ભંગ કર્યો અને તે નવીન વ્યવસ્થા કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ. તેણે એક નવીન શાસનસમિતિ સ્થાપન કરી બીજા સુયોગ્ય સામંતોને તેના સભ્યતરિકે નિયુક્ત કરવાનો વિચાર કરવા માંડયો; પરંતુ પોલિટિકલ એજંટના અભિપ્રાયાનુસાર તેને સમસ્ત મેવાડમાં ઉક્ત પદને શોભાવે એવો એક પણ સરદાર ઉપલબ્ધ થયો નહિ. આથી નવીન સમિતિ સ્થાપન કરવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો; પરંતુ અમે નિશ્ચયપૂર્વક માનીએ છીએ કે સમસ્ત મેવાડમાં શાસનસમિતિના પ્રતિનિધિના પદને શોભાવે એવો એક પણ સામંત પોલિટિકલ એજંટને જણાયો નહિ, એ વાત વિશ્વાસપાત્ર નથી. અવસ્ય એનું કાંઇ ગુપ્ત કારણ હોવું જોઇએ; પરંતુ અંતે એક શાસનસમિતિ સ્થાપન કરવામાં આવી અને તેના સભ્યતરિકે ત્રણ સામંતોને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા તથા તેમાંના એક સામંતને સભાપતિ બનાવ્યો. પોલિટિકલ એજંટે પોતે આ સમિતિના સભાપતિને ચુંટી કાઢયો હતો; પરંતુ ઉક્ત સરલ સ્વભાવના રાજપૂતસામંતે કહ્યું કે જ્યાંસુધી શાસનના સંબંધમાં મને સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવશે નહિ, ત્યાંસુધી હું શાસનભાર ગ્રહણ કરીશ નહિ. કોઇ પણ સામંતને શાસનસંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા આપવાની બ્રિટિશસરકારની ઇચ્છા નહોતી, આથી પોલિટિકલ એજંટ સ્વયં સભાપતિ બન્યો અને બે રાજપૂતસામંતો સાધારણ સભ્યો બન્યા. આથી ઘણા જણને એવો સંશય આવ્યો કે પોલિટિકલ એજંટે મેવાડનું શાસન સંપૂર્ણ સત્તા સાથે ચલાવવાની ઇચ્છાથીજ રાજપૂતસભાપતિના માર્ગમાં બાધા ઉત્પન્ન કરી હતી.

પોલિટિકલ એજંટે શાસનભાર ગ્રહણ કર્યો તેથી મેવાડમા સુધારા અને ઉંપજની વૃદ્ધિ થવામા વિલંબ લાગ્યો નહિ મેવાડમા સપૂર્ણ શાંતિ ફેલાઈ ગઇ અને સર્વ અવ્યવસ્થા દૂર થઇ ગઇ બ્રિટિશસરકારની આ વ્યવસ્થા અત્યત પ્રશસાપાત્ર થઈ બ્રિટિશસરકારે મહારાણાને રાજ્યશાસનની શિક્ષા આપવાની આજ્ઞા કરવાથી પોલિટિકલ એજટે તેમને શાસનસબધી તથા રાજધર્મની સપૂર્ણ શિક્ષા આપી હતી સિપાઇઓના બળવા પછી ભારતવર્ષના પ્રથમ વૉઈસરૉય લૉર્ડ કૅનિંગે ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશીરાજાઓને દત્તક લેવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તે મુજબ દેશી રાજાઓના અગ્રેસર મેવાડના મહારાણાને પણ દત્તક લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો[1] સિપાઇઓનો બળવો શાત થયા પછી ભારતસામ્રાજ્ય ઇસ્ટઈંડીઆ કપનીના હાથમાથી ઈંગ્લાડની મહારાણી વિક્ટોરિયાના હાથમા ગયુ હવે દેશી રાજાઓના સન્માનની વૃદ્ધિને અર્થે એક પ્રકારની નવી ઉપાધિ યોજવામા આવી આ ઉપાધિનુ નામ "ભારતનક્ષત્ર" (સ્ટાર ઑફ્ ઇન્ડીઆ) છે મહારાણા શભુસિહને બ્રિટિશસરકારે પ્રથમ શ્રેણીના પદકસહિત "ગ્રેટ કમાન્ડર સ્ટાર ઑફ્ ઇન્ડીઆ" ની મહામાન્ય ઉપાધિથી ભૂષિત કર્યા હતા ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૭ ના સિપાઇઓના બળવાપ્રસગે ઉદયપુરના મહારાણાએ બ્રિટિશસરકારને વિશેષ સહાય કરી હતી, તેથીજ તેમને પુરસ્કારસ્વરૂપે આ ઉપાધિ મળી હતી, પણ આ સ્થળે એક અત્યત અરુચિકર વિષયનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે અમારા પાઠકોને આ વાત સુવિદિત છે કે કે સિધિઆ અને હોલ્કરે અન્યાયપૂર્વક મેવાડના ઘણા ભાગોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો જે સમયે મહારાણા ભીમસિહે બ્રિટિશસરકારની સાથે પ્રથમ સધિ કરી હતી તે સમયે બ્રિટિશસરકારે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે-'સુયોગ પ્રાપ્ત થતા, સિંધિઆ અને હોલ્કરે અન્યાયપૂર્વક હસ્તગત કરેલા સર્વ પ્રદેશો મહારાણાને પાછા અપાવવાને અમે અમારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશુ' ઉક્ત ભાગો બ્રિટિશસરકારની સહાયથી પુન પોતાને પ્રાપ્ત થશે એવી આશાથી મહારાણા ભીમસિહ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા તેમના પછીના રાણાઓએ પણ પોતાનુ જીવન આજ આશામા પૂરૂ કર્યુ હતુ હવે ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૭મા જ્યારે ભયકર બળવો જાગ્યો, ત્યારે મેવાડના સર્વ રાજપૂતસૈનિકોએ અને સ્વય મહારાણા સ્વરૂપસિંહે બ્રિટિશસરકારને વિશેષ સહાય કરી આ વખતે મેવાડના પોલિટિકલ એજટ કૅપ્ટન સૅન્ડર્સને રાણાની દીર્ઘકાળની પ્રાર્થના લક્ષમા લઇ મહારાણાના પૂર્વતાબાના નિસ્તારિયા પ્રદેશપર તેમનો અધિકાર પુન સ્થાપિત કરવાની રાણાની સેનાને આજ્ઞા કરી આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ મેવાડની સેનાએ તે પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો

મહારાણા શભુસિહ ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૫ ના નવેમ્બરની ૧૭મી તારીખે મેવાડના સિહાસનપર વિરાજમાન થયા, પરતુ અફસોસ ! તેમનો અધિકાર દીર્ઘકાળપર્યંત તેમના હસ્તમા રહ્યો નહિ સિહાસનપર બેઠા પછી ઘણાજ અલ્પકાળમા અર્થાત્ ઇ૦ સ ૧૮૭૪ ના ઑક્ટોબરની ૭ મી તારીખે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે તેઓ પુત્રહીન અવસ્થામા પરલોકવાસી થયા મહારાણા શભુસિહનું અકાળમૃત્યુ થવાથી મેવાડની સમસ્ત પ્રજા શોકસાગરમા ડૂબી ગઇ નિર્દય વિધાતાએ તેમની સુખાશા જડમૂળથી નષ્ટ કરી !

આ વખતે મેવાડરાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસમાઈલ, લોકોની સખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦, પાયદળ સૈનિકોની સખ્યા ૧૫૧૦૦, ઘોડેસ્વારોની સખ્યા ૬૨૪૦, ધનુષ્ય ૫૩૮ અને ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની હતી

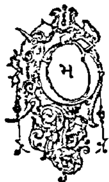
[1] "મહામાન્ય મહારાણી વિક્ટોરિયાની એવી અભિલાષા છે કે ભારતવર્ષના જે રાજાઓ હાલમા પોતપોતાના દેશમા શાસન કરે છે તે સર્વના દેશમા ચિરકાળપર્યંત તેમના વશજો અધિકાર ચલાવશે અને તેમના વશનુ સન્માન સદા અક્ષત રીતે રક્ષિત રહેશે. અમે જણાવીએ છીએ કે જો રાજાને પુત્ર ન થાય તો તેઓ પોતાની પ્રાચીન પ્રણાલી અનુસાર દત્તકપુત્ર લઈ શકશે સરકાર આ કાર્યમા સમ્મતિ આપવાને કાંઈ પણ આનાકાની કરશે નહિ

જ્યાસુધી રાજા રાજ્યભક્ત રહેશે અને બ્રિટિશસરકારની સાથે થયેલી સધિઆદિના નિયમોનુ પાલન કરશે ત્યાસુધી દત્તકવિધાનમા વિઘ્ન નડશે નહિ (હસ્તાક્ષર) કૅનિંગ"

अध्याय २१ मो

મહારાણા સજ્જનસિંહ-મેવાડની શાસનવ્યવસ્થા-શિક્ષણની આવશ્યકતા-ભારતના ભાવી સમ્રાટની સાથે મહારાણાની મુલાકાત-મહારાણી વિક્ટોરિયાનું "ભારતેશ્વરી" પદ ધારણ કરવું અને તે વખતના દરબારમાં મહારાણાની હાજરી વર્તમાન મેવાડનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન-મહારાણા ફત્તેહસિંહનું રાજ્યશાસન-ઉપસંહાર.

મહારાણા શંભુસિંહના અકાળમૃત્યુ પછી તેમના ભત્રીજા શક્તિસિંહ અને સોહનસિંહમાંથી કોઇને પણ રાજ્યલાભ થવાનો સંભવ નહોતો, પરંતુ મહારાણા શંભુસિંહને જ્યારે બચવાની આશા રહી નહિ, ત્યારે તેમણે બ્રિટિશસરકારે આપેલા દત્તક લેવાના અધિકારાનુસાર પોતાના જ્યેષ્ઠ ભત્રીજા સજ્જનસિંહને દત્તક લીધા આ વખતે સજ્જનસિંહની વય સોળ વર્ષની હતી મહારાણા શંભુસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી મહારાણા સજ્જનસિંહ મેવાડના સિંહાસનપર બેઠા

મહારાણા સજ્જનસિંહ સિંહાસનપર બેઠા કે તરતજ મેવાડના શાસનની વ્યવસ્થા પણ પરિવર્તિત થઈ ગઇ હજી મહારાણા વ્યવહારકુશળ થયા નહોતા, તેથી પુનઃ શાસન-સમિતિ સ્થાપન થઇ અને મહેતા ગોકુળચંદ અને અર્જુનસિંહ મંત્રીતરીકે નિયુક્ત થયા બીજા ચાર સરદારોની સાથે મળી ઉક્ત મંત્રીઓ શાસનભાર વહન કરવા લાગ્યા પોલિટિકલ એજંટ આ શાસન-સમિતિના સભાપતિ થયા હતા આ શાસનસમિતિએ મેવાડમા સુખ અને શાંતિના ઉપાયો યોજવા-મા જરાપણ વિલંબ કર્યો નહિ થોડા વખતમા આ ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થાનુ શુભ ફળ પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગ્યુ

નવીન શાસનસમિતિએ સૌથી પ્રથમ એક વિશેષ આવશ્યક કાર્યમા હાથ નાખ્યો જો કે મધ્યકાળમા અનેક રાજદ્વારીપુરુષોએ પોતાની ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી છે, અનેક વીરપુરુષો પોતાના અદ્‌ભુત બાહુબળથી પોતાના વંશનું સન્માન અને ગૌરવ વૃદ્ધિગત કરી ગયા છે, પરંતુ તેમાના માત્ર થોડા જણસિવાય કોઇએ પણ વિદ્યારૂપી અમૃતનું પાન કર્યું નહોતુ જે રાજાઓ સુશિક્ષિત હોય છે, તેઓજ રાજધર્મ અને રાજનીતિથી અભિજ્ઞ હોય છે અને તેઓજ પ્રજાના સુખ અને શાંતિની વૃદ્ધિ કરે છે, એ વાતથી કોણ અપરિચિત છે ? તે સમયમા દેશીરાજાઓને જે શિક્ષણ મળતુ હતુ, તેને સર્વાંગસંપૂર્ણ કહી શકાય એમ નથી એ શિક્ષણ નામમાત્રનુંજ હતુ વિદ્વાનો કહે છે કે કાં તો વિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરવી કે કાં તો સર્વથા મૂર્ખ રહેવુ સર્વ વિષયોનુ અપૂર્ણ જ્ઞાન ભયંકર અનિષ્ટનુ મૂળ છે વિદ્યા એક પ્રકારની નથી, પણ અનેક પ્રકારની છે અને તે સર્વ પ્રકારની વિદ્યા ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો સર્વથા અશક્ય છે, પરંતુ વ્યાવહારિક વિષયોનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવુ સર્વને આવશ્યક છે વળી જે મનુષ્યના હાથમા સહસ્રાવધિ અને લક્ષાવધિ મનુષ્યોના જીવનનુ તંત્ર છે, જે મનુષ્યને સૌભાગ્યવશાત્

સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું છે, જેના જ્ઞાન બુદ્ધિ અને વિચારબળ ઉપર રાજ્ય અને સમાજની ઉન્નતિ નિર્ભર છે, જેની ઉદારતાથી સર્વ પ્રજાની ઉન્નતિના દ્વાર ખુલે છે, જેના ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગના પ્રકાશથી જીવનશક્તિ સંઘટિત થાય છે, સમાજમા ભ્રાતૃભાવની વૃદ્ધિ થાય છે, બળ અને પરાક્રમનો વિસ્તાર થાય છે અને શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન થવાની પૂર્ણ સભાવના રહે છે, તે મનુષ્યને ઉત્તમ વિદ્યાથી ભૂષિત થવુ પરમાવશ્યક છે સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિનુ મૂળ માત્ર વિદ્યા છે વિદ્યાવિના કોઇપણ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થવુ અશક્ય છે જે દેશમા માનસિક, શારીરિક અને નૈતિકશિક્ષાનો અભાવ હોય, તે દેશ કદિપણ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ કેવળ ગ્રંથપરિશીલનથી પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી ગ્રંથમાનુ જ્ઞાન તો કેવળ પાયાસ્વરૂપ છે. તે તો માત્ર ભોમીઆસ્વરૂપ છે દેશાટન, પંડિતોની સાથે સંભાષણ વગેરેથી બુદ્ધિની વિશાળતા થવાનો ઘણો સંભવ છે આ પ્રકારના શિક્ષણથી મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય છે અને તે તેને દેવના પદપર અધિષ્ઠિત કરી દે છે આ પ્રકારની માનસિકશિક્ષાની સાથે નૈતિકશિક્ષાની પણ ઘણી જરૂર છે નૈતિકબળ એજ આ સંસારમા સૌથી શ્રેષ્ઠ બળ છે. જેનામા નૈતિકબળ હોતુ નથી અથવા જેણે નીતિની શિક્ષાપ્રત્યે ઉદાસીનતા પ્રદર્શિત કરી હોય છે તેની માનસિકશક્તિ સર્વથા બળહીન હોય છે મનુષ્ય એ જગતમા એક શ્રેષ્ઠ જીવ છે મનુષ્ય પોતાના આચારથી ઋષિ અને દેવ થઈ શકે છે અને સર્વત્ર તે પૂજાને પાત્ર થાય છે તે સર્વ મનુષ્યોના હૃદયપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે જે મનુષ્ય નૈતિકબળથી બળવાન થયો હોય છે, તે સૌભાગ્યલક્ષ્મીને વરે છે અને યશનો અધિકારી થાય છે તથા જે મનુષ્ય નૈતિકબળથી હીન હોય છે તે સહસ્રાવધિ ગ્રંથોનો અભ્યાસી હોવા છતા પણ સર્વની ઘૃણાને પાત્ર થાય છે; માટે રાજા કે જે સર્વનો નેતા છે, તેને તો અવશ્ય નૈતિકશિક્ષણની સૌથી વિશેષ આવશ્યકતા છે રાજા જેટલો સચ્ચરિત્ર, સુશીલ અને નીતિસંપન્ન હોય છે, તેટલાજ પ્રમાણમા તે પ્રજાને પણ તેવા ગુણોથી યુક્ત બનાવી શકે છે વળી શારીરિકશિક્ષાની પણ તેટલીજ અગત્ય છે. અમૂલ્ય જીવનની રક્ષાને માટે દીર્ઘકાળથી જગતની સભ્ય જાતિઓમા શારીરિકશિક્ષણનો પ્રચાર ચાલે છે માનસિક, નૈતિક અને શારીરિક, આ ત્રણે પ્રકારનું ઉત્તમ શિક્ષણ જે રાજાને પ્રાપ્ત થયુ હોય તે રાજાદ્વારા પ્રજાનુ અધિક હિત થવાનો સંભવ છે આથીજ મેવાડની શાસનસમિતિએ ઉદાર રાજનીતિ ગ્રહણ કરી મહારાણા સજ્જનસિંહને યથાર્થ શિક્ષણ આપવાનો સાથી પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો

દિવાન બાની બિહારીલાલને મહારાણાના શિક્ષકતરિકે નિયુક્ત કરવામા આવ્યા તેમણે મહારાણા સજ્જનસિંહને નૈતિક અને શારીરિકશિક્ષણ આપવામા કિંચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ આ શિક્ષક સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા તેમના હાથનીચે મહારાણાએ અંગ્રેજી, ઉર્દુ અને માતૃભાષાનુ ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ. બાપ્પા રાવળના વંશજોમાથી એમણેજ સૌથી પ્રથમ અંગ્રેજીભાષાનુ જ્ઞાન મેળવ્યું

શાસનસમિતિ કેવળ વર્તમાન મહારાણાને શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કરીનેજ શાંત થઇ નહિ, પરંતુ તેણે સર્વ પ્રજાને અંગ્રેજીશિક્ષણ આપવાને માટે ઉદયપુરમા એક શાળા સ્થાપન કરી આ શાળામા એક અંગ્રેજશિક્ષકની દેખરેખનીચે અંગ્રેજી ઉર્દુ અને લોકોની માતૃભાષાનુ શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કર્યો અનેક સામંતોના છોકરાઓ પણ આ શાળામા શિક્ષણ લેવા લાગ્યા જેમ જેમ શિક્ષણ-પ્રચાર થતો જશે, તેમ તેમ રાજપૂતજાતિની ઉન્નતિ થતી જશે, એમા કિંચિત્ પણ સંદેહ નથી.

જે સમયથી નવીન શાસનસમિતિએ મેવાડના શાસનનો ભાર ગ્રહણ કર્યો, તે સમયથી રાજ્યના પ્રત્યેક ભાગમા રહેલી અવ્યવસ્થા દૂર થઇ ગઇ અને સુવ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ તથા તેજ સમયથી રાજ્યની ઉપજ વધતી ગઇ ન્યાય અને કારોબારી ખાતામા યોગ્ય માણસોને નિયુક્ત કરવામા આવ્યા તેથી તે ખાતાનો પ્રબંધ સરલતાથી અને ઉત્તમ પ્રકારે ચાલવા લાગ્યો પૂર્વે જે પ્રમાણે મેવાડની પ્રજાનો જાનમાલ અત્યાચારીઓદ્વારા નષ્ટ થતો હતો, જે પ્રમાણે ચોરો નિર્ભયતાપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાનુસાર પ્રજાનું દ્રવ્ય લૂટી લેતા હતા, તે પ્રમાણે હવે થતુ નથી ઉત્તમ રાજ્યપ્રબંધને લીધે આ સર્વ ઉપદ્રવો એકદમ દૂર થઇ ગયા છે. હવે સામંતોમા પણ લડાઈઝઘડા થતા નથી મેવાડના પ્રત્યેક ભાગમા અપૂર્વ શાંતિ સ્થપાઈ ગઇ છે જો કે તોફાનીભીલો કોઇ કોઈ વખત તોફાન અને ઉપદ્રવ કરી મૂકે છે, તોપણ તેથી મેવાડના રાજ્યપ્રબંધનો કોઇ પણ પ્રકારે દોષ કાઢી શકાય એમ નથી ભીલો સ્વભાવથીજ ઉપદ્રવી

હોય છે અને તેજ કારણથી કોઇકોઇ વખત તેમના તોફાનની વાત સાંભળવામાં આવે છે જ્યાસુધી પહાડી અને જંગલી ભીલોમા વિદ્યાનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રસરશે નહિ ત્યાસુધી તેઓ સુધરશે નહિ

મહામાનનીય ભારતેશ્વરીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને ભારતના ભાવીસમ્રાટ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ બહાદુર ઈ૦સ૦ ૧૮૭૫ ના નવેમ્બર માસમા ભારતવર્ષને જોવાની ઈચ્છાથી મુબઇમા આવ્યા આ સમયે મહારાણા સજ્જનસિહ બહાદુર બ્રિટિશસરકાર અને પોલિટિકલ એજંટની સલાહથી મુબઇ ગયા હતા નવેમ્બરની પાચમી તારીખે પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સે મુબઇબદરમા ઉતરી મહારાણા તથા અન્યાન્ય રાજાઓની મુલાકાત લીધી અને તેમના તરફથી સન્માન ગ્રહણ કર્યું નવેમ્બરની છઠ્ઠી તારીખે પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મહારાણા સજ્જનસિહની સાથે મુબઇસરકારની મોટી મોટી ઇમારતો જોવાને ગયા તેમણે મહારાણાને સદા આદરપૂર્વક પોતાની સાથે ફેરવ્યા હતા તેઓ કેટલાક દિવસ સુધી મુબઇમા રહ્યા અને ત્યારપછી તેમણે મહારાણાના નિવાસસ્થાનમા તેમને મુલાકાત આપી.

ઈ૦ સ ૧૮૭૭ ના જાનેવારી માસની પહેલી તારીખે જ્યારે મહામાનનીય મહારાણી શ્રીમતી વિક્ટોરિયાના પ્રતિનિધિ લૉર્ડ લીટને ભારતવર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્લીમા મોટો રાજદરબાર ભર્યો અને જ્યારે બ્રિટિશરાજ્ઞીને "ભારતેશ્વરી" ની ઉપાધિ મહાઆડબર સાથે અર્પણ કરવામા આવી,ત્યારે મહારાણા સજ્જનસિંહને પણ આમત્રણ કરવામા આવ્યુ હતુ આ સમયે મહારાણા પુષ્કળ સામતો અને સેવકોને લઇને દિલ્લીદરબારમા પધાર્યા હતા ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૬ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે જ્યારે મહારાણા સજ્જનસિહ બહાદુરે દિલ્લીમા બ્રિટિશરાજ્યપ્રતિનિધિઓના શિબિરમા ગમન કર્યું, ત્યારે તેમના સન્માનને માટે સત્તર તોપો ફોડવામા આવી હતી અને તેઓ જ્યારે તેમની મુલાકાત લઇને પાછા ફર્યા ત્યારે અગ્રેજીમેનાએ નસ્કરી ઢબે શસ્ત્ર નમાવી તેમને માન આપ્યુ હતુ ત્યારપછી ભારતવર્ષની સરકારના વૈદેશિકમંત્રીએ તેમનો સન્માનપૂર્વક સત્કાર કરી રાજશિબિરમા લઇ જઇ રાજપ્રતિનિધિઓની સાથે તેમની ઓળખાણ કરાવી હતી મહારાણાએ શિબિરમા પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ ભારતવર્ષના વાઇસરૉય લૉર્ડ (સાપ્રત અર્લ) લીટને તેમને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરી પોતાની દક્ષિણ બાજુએ ઉચ્ચ આસનપર બેસાડયા અને પછી તેઓ પોતાના આસનપર બેઠા મેવાડના ગત મહારાણાઓએ બ્રિટિશ સરકારની સાથે મિત્રતા રાખી હતી તે વિષે પ્રથમ વિવેચન કરવામા આવ્યુ અને ત્યારપછી એક સૈનિક એક રમણીય પતાકા[1] લાવી વાઇસરૉયના આસનની સન્મુખ ઉપસ્થિત કરી મહારાણા પોતાના પ્રતિનિધિઓની સાથે આગળ ગયા અને નિમ્નલિખિત ગર્જનાસહિત તેમના હાથમા તે પતાકા આપવામા આવી – ' આપના વશના રાજચિન્હોથી યુક્ત આ પતાકા સ્વય મહામાન્ય મહારાણીના ઉપહારસ્વરૂપ છે અને તેમણે 'ભારતેશ્વરી ની ઉપાધિ ધારણ કરી છે, તેના સ્મરણચિન્હતરીકે આપને એ ભેટ આપવામા આવે છે ઇગ્લાડના સિહાસન તથા આપના રાજભક્ત વશની વચ્ચે જે દૃઢ બધ છે તે આપ નિભાવી રાખનો તથા શાંતિ અને સુખપૂર્વક આ પતાકા ફરકાવતા રહેશો એવી અમને તથા મહારાણીને દૃઢ શ્રદ્ધા છે "

મહારાણા સજ્જનસિહ બહાદુરે સન્માનપૂર્વક ઉક્ત પતાકા ગ્રહણ કરી ત્યારપછી માનનીય વાઇસરૉય બહાદુરે લાલ સૂત્રમા પરોવેલુ એક સુવર્ણપદક[2] મહારાણાના ગળામા આરોપિત કર્યું વાઇસરૉયે આ પદક પહેરાવતી વખત કહ્યુ કે–" ભારતેશ્વરીની આજ્ઞાનુસાર આ પદકથી આપને સે વિભૂષિત કર્યા છે આપ ચિરકાળપર્યંત એને ધારણ કરો એમા તારીખ લખવામા આવી છે તેથી આપના વશજોને એ કયારે અર્પણ કરવામા આવ્યુ છે, તેનુ સદા સ્મરણ રહેશે ' પદક પ્રાપ્ત થયા પછી મહારાણાને એક બીજુ અધિક સન્માનસૂચક ચિન્હ મળ્યુ હવે તેમને ૨૧ તોપોનુ માન આપવાનો ઠરાવ થયો વળી મહારાણાના મત્રી મહેતા પન્નાલાલને તથા કોશાધ્યક્ષ છગનલાલને વાઇસરૉય તરફથી સન્માનસૂચક

---

[1] આ પતાકા જોવામા ઘણી સુંદર હતી સુવર્ણ દડ ઉપર એક નાનો સુવર્ણનો મુકુટ હતો અને તે દડની સાથે ચીનાઈ વસ્ત્રનો ઝાલરવાળો વાવટો ઉડતો હતો તે વાવટાની એક બાજુએ હિંદી અક્ષરોમા ' विक्टोरिया कैसरे हिन्द ' એમ લખેલુ હતુ અને તેની બીજીબાજુએ મહારાણાના વશના રાજચિન્હો અંકિતહતા.

[2] આ સુવર્ણપદકની એક બાજુએ ભારતેશ્વરી વિક્ટોરિયાનુ મુખ હતુ અને બીજી બાજુએ ઉર્દૂ, અંગ્રેજી તથા હિન્દી ભાષામા " કૈસરે હિંદ " લખ્યુ હતુ

' રાય ' ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ

બ્રિટિશ રાજપ્રતિનિધિ લૉર્ડ લીટન બહાદૂરે મહારાણીવિક્ટોરિયાને "ભારતેશ્વરી"ની ઉપાધિ અર્પણ થયેલી જાહેર કરી તે પછી મહારાણા સજ્જનસિંહ બહાદૂરે ઉભા થઇને જાહેર કર્યું કે -" મહામાનનીય મહારાણી વિક્ટોરિયાએ "ભારતેશ્વરી" ની ઉપાધિ ધારણ કરી છે તે માટે સમસ્ત રાજપૂતાનાના અધિપતિઓ એકમતે તેમને અભિનંદન આપે છે મને આશા છે કે આ સમાચાર શીઘ્ર તેમનાપર તારદ્વારા મોકલવામા આવશે" મહારાણા સજ્જનસિંહ આ પ્રકારે અધિક સન્માનિત થઇ પોતાના દેશમા પાછા ફર્યા એ દરબારમા તેમને જે સન્માન મળ્યુ હતુ તે કાઇ અંતિમ સન્માન નહોતુ તેમને ભારતસરકારે ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૧ મા જી સી એસ આઇ (ગ્રેટ કમાન્ડર સ્ટાર ઑફ ઇન્ડીઆ) અર્થાત્ 'ભારતવર્ષના પ્રથમ નક્ષત્ર' ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કર્યા તેમણે મોટા મોટા મુકર્દમાઓ અને રાજકાર્યોને માટે એક મોટી રાજસભા સ્થાપન કરી અને યોગ્ય તથા પ્રામાણિક રાજકર્મચારીઓની પદવી તથા પગારમા વૃદ્ધિ કરી વળી તેમણે સડકો, પાઠશાળાઓ અને હૉસ્પીટાલો બંધાવી અને એક મુદ્રણાલય પણ સ્થાપન કર્યું. આ મુદ્રણાલયમાથી ' સજ્જનકીર્તિસુધાકર ' નામનુ એક વર્તમાનપત્ર નીકળવા લાગ્યુ આ પત્ર પ્રતિ અઠવાડીએ ઉદયપુરમાથી નીકળે છે તેમણે શહેરની બહાર પશ્ચિમોત્તર તરફ સજ્જનગઢ નામનો એક કિલ્લો બંધાવ્યો છે અને શહેરની પશ્ચિમ-દક્ષિણ તરફ સજ્જનનિવાસ નામનો એક બાગ તૈયાર કરાવ્યો છે આ બાગમા વિવિધ પ્રકારના ફળફૂલોના વૃક્ષો વિદ્યમાન છે ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૪મા મહારાણા સજ્જનસિંહજી પચીસ વર્ષની વયે થોડા દિવસ અસ્વસ્થ રહી પરલોકવાસ પામ્યા તેમના પરલોકગમનથી માત્ર સમસ્ત મેવાડજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત રાજસ્થાન શોકમા ડુબી ગયુ રાજસ્થાનની બહારના લોકોને પણ તેમના અકાળમૃત્યુથી અત્યંત ખેદ થયો, કારણ કે તેઓ કુશાગ્ર, બુદ્ધિમાન પરોપકારી, ગુણગ્રાહી, ઉદાર તથા દેશહિતૈષી હતા અને તેમની સત્કીર્તિ ભારતવર્ષમાં ચોતરફ પ્રસરી ગઇ હતી જો કે તેઓ માત્ર મેવાડના અધીશ્વર હતા, તોપણ તેમણે સમસ્ત ભારતવર્ષના આર્યસંતાનોના હૃદયમા એવી ઉંડી અસર કરી હતી કે તેમને વાસ્તવમા સર્વ હિંદુઓના અધિપતિ માનવામા આવતા હતા

મેવાડરાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસમાઇલ છે ભારતના પાટનગર કલકત્તાથી ૧૧૩૬ માઇલ દૂર છે સુશાસનના પ્રભાવથી હાલમા એ રાજ્યની ઉપજ પુષ્કળ વધી ગઇ છે એ રાજ્યની ઉપજ હાલમા ૬૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની છે આ ઉપજમાથી મહારાણા બ્રિટિશસરકારને ખંડણીતરિકે ૨,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા અને ભીલસેનાના વ્યયને માટે ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા આપે છે સુખ અને શાંતિને લીધે મેવાડના નિવાસીઓની સંખ્યા હાલમા ક્રમશ વૃદ્ધિ ગત થતી જાય છે હાલમા મહારાણાની પાસે ૨૫૩ ધનુષ્યો, ૧૩૩૮ ગોલંદાજો, ૬૨૪૦ અશ્વારોહીઓ તથા ૧૩૨૯૦૦ પાયદલ છે લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ સી કે સ્મિથ સી. એસ આઇ હાલમા ઉદયપુરમા રેસિડન્ટતરિકે રહે છે

શ્રી ૧૦૮ શ્રી મહારાણા ફતેસિંહજી જી સી એસ. આઇ

શ્રીમાન મહારાણા સજ્જનસિંહજી નિ સંતાન અવસ્થામા પરલોકવાસ પામ્યા ત્યારપછી મહીમહેન્દ્ર યાવદાર્યકુલકમલદિવાકર શ્રી ૧૦૮ શ્રીમાન ફતેહસિંહજી ૨૪ મી ડિસેમ્બર ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૪ મા રાજસિંહાસનપર બિરાજમાન થયા

ક્ષત્રિયનરેશમા જે ગુણો હોવા જોઇએ તે સર્વ ગુણો શ્રીમાન ફતેહસિંહજીમા વર્તમાન છે એમના પરમ વિશુદ્ધ જીવન અને સદાચરણથી પૂર્વકાળના ક્ષત્રિયરાજામહારાજાઓના ધર્માચરણનું સ્મરણ થાય છે. એઓ મહા પરાક્રમી, શ્રમશીલ, સંયમી, બુદ્ધિમાન, ગંભીર, મિતભાષી, દૂરદર્શી, દઢપ્રતિજ્ઞ અને ન્યાયશીલ છે તેઓ શસ્ત્રસંચાલન અને અશ્વારોહણમા સુદક્ષ છે રાજ્યના મુખ્ય કામો એમની દેખરેખવિના કદિપણ કરવામા આવતા નથી એઓ પ્રતિદિન પ્રાય સાત કલાકપર્યંત રાજકાર્ય કરે છે હલકી પંક્તિના માણસોની પ્રાર્થના પણ એઓ સ્વયં સાંભળે છે મેવાડની પ્રજા સર્વથા શાંત, સુખી અને સંતુષ્ટ છે, તેનું કારણ એમના રાજ્યપ્રબંધની ઉત્તમતાજ છે ગવર્નરજનરલના રાજપૂતાનાના એજંટ મહાશય માર્ટિન્ડેલે પોતાના વ્યાખ્યાનમા મહારાણાસાહેબના સદ્ગુણોની પ્રશંસા કરતા જણાવ્યુ હતું કે મહારાણા એક આદર્શ નરેશ છે વર્તમાન મહારાજાઓએ એમનુ અનુકરણ કરવુ જોઇએ શ્રીમાન પોતાનુ મહત્ત્વ અને કુલમર્યાદા સુરક્ષિત રાખવાને પૂર્ણ કાળજી રાખે છે પ્રાચીન નીતિરીતિ અને રાજ્યોચિત ઠાઠમાઠ જેવો

ઉદયપુરના દરબારમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેવો અન્યત્ર દગોચર થતો નથી. એમનો સૌથી અધિક પ્રશસ્ય ગુણ તો એ છે કે એઓ સપૂર્ણ રીતે સદાચારી છે. એમને એક મહારાણી છે. શ્રીમાનનું ચરિત્ર નત્રપુર્વક મહારાજાઓને માટે અનુકરણીય છે.

શ્રીમાનના રાજત્વકાળમા વિદ્યાનીઉન્નતિ થઇ છે પૂર્વે ઉદયપુરમા એક સાધારણ અગ્રેજીશાળા હતી; પરંતુ વર્તમાનકાળમાં પ્રવેશક પરીક્ષાસુધીના અગ્રેજીઅભ્યાસનો ઉત્તમ બદોબસ્ત કરવામા આવ્યો છે. પ્રજાને માટે પુસ્તકાલય અને મ્યુઝિયમની પણ સ્થાપના કરવામા આવી છે. વૈદ્યકશાસ્ત્રની પણ ઉન્નતિ થઈ છે. રાજધાનીસિવાય કસ્બાઓમા અને ગામોમા પણ શાળાઓ અને ઇસ્પીતાલોની સ્થાપના કરવામા આવી છે એમના શાસનકાળમા જનસમાજના હિતનેમાટે અનેક નવીન સંસ્થાઓ સ્થાપના કરવામા આવી છે તથા પૂર્વસ્થાપિત સંસ્થાઓની ઉન્નતિ કરવામા આવી છે. શ્રીમાને પોતાના નામપરથી ફતેહસાગર નામનુ એક અતિ ઉપયોગી તળાવ બંધાવ્યુ છે.

શ્રીમાનને ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૭માં મહારાણી વિક્ટોરિયાની જ્યુબિલિના ઉત્સવપ્રસગે જી. સી. એસ. આઇ. ની ઉપાધિ મળી છે.

મેવાડના મહાઘટનાપૂર્ણ ઇતિહાસની અત્રે સમાપ્તિ થાય છે. જગત્પૂજ્ય ગિહલોતકુલનો ઇતિહાસ અત્રે પૂર્ણ થાય છે. વર્તમાન મહારાણાસાહેબ બહાદૂરનુ વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખવાની અમને પરમ અભિલાષા હતી, પરંતુ તે પ્રાપ્ત થઈ શક્યુ નહિ.

अध्याय २२ मो

સ્ત્રીઓપ્રત્યે રાજપૂતોની ભક્તિ તથા સન્માન-રણવાસની રીતિ-રાજપૂતસ્ત્રીઓની અસીમ પતિભક્તિ-તેનાં ઉદાહરણ-રાજપૂતસ્ત્રીઓની ઉદારતા, સાહસ અને સમયોચિત વર્તન-માલિનીદેવીનું વૃત્તાંત-રાજપૂત સ્ત્રીઓની પ્રધાનતા અને તેનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો-અન્ય જાતિની સ્ત્રીઓની સાથે આર્ય સ્ત્રીઓની તુલના.

ઓજ જગતની સર્વ જાતિઓની ઉન્નતિનું કારણ છે, એ સત્યનો સર્વ માણસો સ્વીકાર કરે છે. મહાત્મા ટૉડના વચનો માનવાને સમાજતત્ત્વજ્ઞો સદા તૈયાર રહે છે. જગતની કયી જાતિએ સ્ત્રીપ્રત્યે કેવા પ્રકારનું આચરણ કર્યું, સ્ત્રીનું સામર્થ્ય, સન્માન, આદર, પરિશ્રમ અને પ્રબલતાનો વિસ્તાર કેટલો હતો, સમાજે સ્ત્રીઓને કેટલી સ્વતંત્રતા આપી હતી અને તેનું શું કર્તવ્ય નિર્માણ કર્યું હતું, તે જાણવાથીજ સમાજતત્ત્વવેત્તાઓ અમુક જાતિની ઉન્નતિ કેટલી થઇ હતી તેનું પરિમાણ કાઢી શકે છે. આર્યધર્મશાસ્ત્ર હિંદુસ્ત્રીઓને સમાજમાં ઉચ્ચસ્થાન આપે છે, એ વાત સર્વ લોકોને સુવિદિત છે અને તે વિષેની અનેક ગાથાઓ પ્રચલિત છે. હિંદુઓસિવાય અન્ય લોકો પણ આ વાત જાણે છે અને તેઓ તેટલા માટે હિંદુઓને ધન્યવાદ આપે છે. રાજપૂતસમાજમા સ્ત્રીજાતિનુ ઉચ્ચ સન્માન ચિરકાળ થી વિદ્યમાન છે. આર્યજાતિ સ્ત્રીઓને અનાદિથી લક્ષ્મીસ્વરૂપે માને છે. હિંદુઓ એમ માને છે કે સુખ અને સંપત્તિની વૃદ્ધિ માત્ર સ્ત્રીની પવિત્રતાથીજ થાય છે. જ્યા ગૃહિણી હોય છે તેજ ખરૂં ગૃહ કહેવાય છે. ગૃહિણીવિનાનું ગૃહ તે ખરૂં ગૃહ નથી. ભાર્યાહીન મનુષ્ય ગૃહસ્થ ગણાતો નથી. પરાશરસ્મૃતિ આજ પ્રમાણે કહે છે. "ભાર્યાહીન મનુષ્યને તો અરણ્યવાસ કરવોજ ઉચિત છે[1]" સ્ત્રીવિનાના મનુષ્યનું ગૃહ અરણ્યસમાનજ છે. સંસારમા જેટલા રત્નો છે તેમાં સ્ત્રીરત્ન સર્વોત્તમ છે. એક માત્ર સ્ત્રીજ સંસારનું જીવન, શક્તિ અને બળ છે. સર્વ પુરાણોનો પણ આજ મત છે.[2] હિંદુધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાથી

---

१ भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनो धनागमः ।
भार्याधीना मखोत्पत्तिर्भार्याधीनः सुखोदयः ॥
यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याधीनो गृहे वसेत् ।
न गृहेण गृहस्थः स्यात् भार्यया कथ्यते गृही ॥ पराशरस्मृति

પુરુષોનું સુખ, ધનપ્રાપ્તિ, યજ્ઞાદિક ક્રિયા અને સુખની વૃદ્ધિ એ સર્વ સ્ત્રીને આધીન છે જ્યાં સ્ત્રી છે તેજ ઘર છે. ઘરમાં પણ પુરુષે સ્ત્રીની સાથે રહેવું; કારણ કે પુરુષ કાંઈ ઘરવડે ગૃહસ્થ બનતો નથી, પરન્તુ સ્ત્રીવડેજ ગૃહસ્થ કહેવાય છે — પરાશરસ્મૃતિ.

२ यस्य नास्ति सती भार्या गृहेषु प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

જેના ઘરમાં મીઠાબોલી સતી સ્ત્રી ન હોય તેણે જંગલમાં જઇ રહેવું, કારણ કે જેવું જંગલ છે તેવુંજ (સતી સ્ત્રી વિનાનું) ઘર છે.

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ આર્યસ્ત્રીઓનુ સ્થાન કેટલુ ઉચ્ચ નિયુક્ત કરી ગયા છે તે સારીપેઠે વિદિત થાય છે સ્ત્રીઓ માત્ર પુરુષજાતિની પશુવૃત્તિ તૃપ્ત કરવાને માટેજ સરજાઇ નથી,પરતુ સુખ, તેમના જાતિ, સગત, પતિના પુણ્ય, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનુ કારણ પણ સ્ત્રીઓજ છે આર્યધર્મશાસ્ત્રોએ આ સત્ય ઉચ્ચ સ્વરે પોકારીને નિવેદન કર્યું છે જગતની સર્વ જાતિના ધર્મશાસ્ત્રો વાચો, પરતુ તમને સ્ત્રીઓના સબધમા આવુ ઉચ્ચ વિધાન બીજે કયાય પણ દૃષ્ટિગોચર થશે નહિ પુરાણ કહે છે કે જે કોઇ મનુષ્ય સાધ્વી પતિવ્રતા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને સન્યાસી, બ્રહ્મચારી વા યતિ થઇ પારલૌકિક પુણ્ય સચય કરવાની ચેષ્ટા કરે, જે કોઇ વાણિજ્ય કરવાને માટે દૂર દેશમા ચાલ્યો જાય અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિને અર્થે તીર્થમા નિવાસ કરે, કિંવા તપ કરવામા મન રોકે, તો તેનુ અભીષ્ટ કદિપણ સિદ્ધ થશે નહિ તે પતિત થઇ જશે અને તેના યશનો લોપ થશે અનત મહિમાથી યુક્ત એવા જગદીશ્વરે મૂળથીજ સ્ત્રીઓને કોમનાગી બનાવી છે, તેથી આર્યશાસ્ત્રકારો તેમની રક્ષા કરવાની પ્રબળ શિક્ષા આપી ગયા છે પિતા, પતિ અને પુત્ર એ ત્રણે સ્ત્રીજાતિના ત્રણ સમયના ઉપયુક્ત રક્ષક છે ધર્મનીતિ, સમાજનીતિ, સભ્યતા અને ઇશ્વરના હેતુ તરફ દૃષ્ટિ કરતા સ્ત્રીઓને પુરુષોના જેવી સપૂર્ણ સ્વતત્રતા આપવી ઇષ્ટ નથી, આ વાર્તા પ્રાચીન આર્યનીતિને સારીપેઠે જાણીતી હોવાથી તેણે સ્ત્રીઓને તેમની સ્વાભાવિક શક્તિઅનુસારજ સ્વતત્રતા આપી છે, સપૂર્ણ સ્વતત્રતા આપી નથી સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ સ્વતત્રતા પાશ્ચિમાત્ય સભ્યતાને ભલે ઉપયોગી જણાતી હોય, પરતુ આર્યધર્મના વિધાન, આર્યજાતિના મત અને આર્ય સમાજનીતિને તે સર્વથા અનુપયુક્ત લાગે છે આથી તેણે પિતા, પતિ અને પુત્રને તેની રક્ષાનો ભાર સોપ્યો છે આર્યસ્ત્રીઓની સ્વતત્રતા સમર્યાદ છે, તેથી તેમની કોઇપણ ધર્મસમ્મત મનોવાસના અપૂર્ણ રહેતી નથી આ મર્યાદિત સ્વતત્રતાદ્વારા તેઓ પોતાની પવિત્રતા જાળવી સસારના સર્વ સુખો ભોગવી શકે છે આર્યશાસ્ત્રકારોનુ મૂળ લક્ષ્ય આજ હતુ અને એના માટેજ તેમણે અતપુરની રીતિ પ્રચારિત છે કરી તથા પુરુષોને સ્ત્રીઓની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી છે [1]

પાશ્ચાત્યલોકો આર્યશાસ્ત્રથી જ્ઞાત નથી અને આર્યજાતિના અતપુરની પ્રથાનુ ધોરણ તેઓ જાણતા નથી, તેથી તેમના મનમા એવુ ઠસી ગયુ છે કે હિંદુલોકો અતપુરમા વસતી સ્ત્રીઓને મૂલ્ય આપીને ખરીદેલી દાસીસમાન ગણે છે અને તેમના પ્રત્યે તેજ પ્રકારનુ વર્તન કરે છે, પરતુ તેમની આ માન્યતા સત્ય નથી સ્ત્રીઓને કેવી ગણવી જોઇએ અને તેમનાપ્રત્યે કેવુ વર્તન રાખવુ જોઇએ તે સબધે આર્યશાસ્ત્રકારો શુ કહે છે ?

આર્યશાસ્ત્ર કહે છે કે જે પુરુષ સ્ત્રીના સન્માનની રક્ષા કરે છે, તેનુ ડગલે ડગલે કલ્યાણ થાય છે અને જે મનુષ્ય સ્ત્રીનુ અપમાન કરે છે તે અધમ છે તથા સદા તેનુ અમગળજ થાય છે આર્યોના પ્રધાન શાસ્ત્રકાર મહાત્મા મનુ કહેછે કે –[2] જે મનુષ્ય સ્ત્રીઓનાસન્માનની રક્ષા કરેછે, તેની ઉપર દેવ પ્રસન્ન થાય છે અને જે મનુષ્ય સ્ત્રીઓનુ અપમાન કરે છે, તેના સર્વ ધર્મકર્મ તથા પુણ્યો નાશ પામે છે,

---

१ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा न स्त्री स्वातत्र्यमर्हति ॥

અર્થ (સ્ત્રીઓનુ) કૌમારાવસ્થામા પિતા રક્ષણ કરે છે,યુવાવસ્થામા સ્વામી રક્ષણ કરે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામા પુત્રો રક્ષણ કરે છે સ્ત્રીઓને સ્વાતત્ર્ય આપવુ યોગ્ય નથી. — મનુ

२ यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमन्ते तत्र देवता
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला क्रिया ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिता
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्तत ॥ ५८ ॥
स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥ — મનુસ્મૃતિ અ૦ ૩

અને જે કુટુબમા સ્ત્રીઓના સન્માનની રક્ષા થતી નથી, તેને સ્ત્રી શાપ દે છે તથા તેથી તેનો સમૂળો નાશ થાય છે" આર્યસંસારમા સ્ત્રીઓને કેવુ ઉત્તમ સન્માન મળતુ હતુ તથા તેનાપર કેવી માન્યદૃષ્ટિથી જોવામા આવતુ હતુ, તે મનુભગવાનના એ વચનોથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે અબળા ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રહાર કરવો નહિ, એમ મનુ સ્પષ્ટરીતે કહી ગયા છે ગમે તો સ્ત્રીના સહસ્ત્રાવધિ અપરાધો થયા હોય તોપણ તેને પુષ્પનો પણ પ્રહાર કરવો નહિ, એમ આર્યશાસ્ત્રો જણાવે છે. સ્ત્રીઓને પ્રહાર કરવો કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી એવુ હિંદુશાસ્ત્રમા વિધાન છે. અમે આ સ્થળે એવો પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે જગતમા એવી કયી જાતિ છે કે જેના ધર્મશાસ્ત્રમા આવુ વિધાન હોય ? પૃથ્વીમા એવી કયી જાતિ છે કે જે સ્ત્રીઓને આવુ ઉચ્ચ સન્માન આપતી હોય ?

આર્યશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીના શુ કર્તવ્યો જણાવ્યા છે ? પુરાણોમા એવો નિર્દેશ છે કે –' સ્ત્રીએ પ્રાતઃકાળમા ઉઠીને દેવ અને પતિને પ્રણામ કરી ઘરને વાળી ઝાડીને સ્વચ્છ કરવુ પછી ગોબરમા સ્વચ્છ પાણી નાખી આગણુ સાફ કરવુ ત્યારપછી ઘરના અન્યાન્ય કામો કરી સ્નાન કરવુ પછી બ્રાહ્મણ અને પતિને પ્રણામ કરી ઘરમાના દેવની પૂજા કરવી પછી રસોઇ તૈયાર કરી પતિને ભોજન કરાવવુ અને તે પછી અતિથિની સેવા કરીને (જમાડીને) પછી સ્વયં ભોજન કરવુ '

આજકાલ વિલક્ષણ સભ્યતાના શિખરપર ચઢેલા પાશ્ચાત્યલોકો આર્યશાસ્ત્રકારોની આ આજ્ઞા વાચી હિંદુસ્ત્રીઓને વેચાતી લીધેલી દાસીસમાન ગણે છે હાલમા જે લોકો પાશ્ચાત્યસભ્યતાનુ અનુકરણ કરે છે તેમને અમે જણાવવાની રજા લઇએ છીએ કે આર્યશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીચરિત્રનો પૂર્ણ અનુભવ મેળવીને, સ્ત્રી જાતિના ગુણદોષ યથાર્થ તપાસીને, તેમની દુર્બળતા ચચળતા, ઉપયોગિતા વગેરેનો ઉડો વિચાર કરીનેજ તેમને માટે ઉપર્યુક્ત નિયમો ઠેરાવ્યા છે તેમણે અનેક કસોટીમાથી પસાર થઇને સ્ત્રીઓને માટે એ નિયમો બાધ્યા છે સ્ત્રીનુ શરીર પ્રકૃતિએ કોમળ બનાવ્યુ છે, માટે પુરુષેજ તેની રક્ષા કરવી યુક્ત છે તેને સપૂર્ણ સ્વાધીનતા આપવી એ સમાજનો નાશ કરવા સમાન છે આધુનિક સભ્યતાના પ્રવાહમા તણાતા અનેક મનુષ્યો સ્ત્રીઓને ગૃહકાર્ય કરતી જોઈ અત્યત ક્રોધિત થઈ જાય છે પરતુ તેઓ ઇશ્વરની સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરતા નથી તેથીજ તેમને મતિભ્રમ થયો છે પણ અંતે સત્યનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી સર્વ માણસો કાઈ શ્રીમત હોતા નથી અને સર્વ માણસોને કાઇ મોટા મોટા મહાલયોમા રહીને મોજશોખ ભોગવવાની અનુકૂળતા મળતી નથી તોપછી સ્ત્રીઓ પોતાના ભાગનુ કાર્ય–ગૃહકાર્ય કરે તેમા શુ ખોટુ છે ? સર્વની પાસે કાઇ દાસદાસી હોતા નથી તોપછી સ્ત્રીઓને પ્રમાદી બનાવવાથી શો લાભ ? અને મોજ શોખ તથા વિલાસભોગ હમેશા પ્રમાદજ ઉત્પન્ન કરે છે, એ વાત કોનાથી અજાણી છે ? સ્ત્રીઓને ગૃહકાર્યમાથી મુક્ત કરવાથીજ જો સભ્યતા પ્રાપ્ત થતી હોય તો એવી સભ્યતાને દૂરથીજ પ્રણામ કરવા ઘટે છે એવી સભ્યતા જગતમાથી જેમ વહેલી દૂર થશે તેમ લોકોનુ વિશેષ કલ્યાણ થશે

'આર્યલોકો સ્ત્રીઓને ખરીદેલી દાસીસમાન ગણતા નથી આ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે અમે બીજા પણ એકાદ બે પ્રમાણો ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ આર્યશાસ્ત્રકારોનુ એવુ કથન છે કે કાર્યમા સ્ત્રી પોતાના પતિના મત્રીસ્વરૂપ છે સલાહ આપવામા સખીસમાન છે,સ્નેહ કરવામા માતાસમાન છે અને શયનમા રભા પણ તેજ છે[1] હવે વિચાર કરો કે આ ખરીદેલી દાસીના લક્ષણો હોઇ શકે છે ? જગતનુ કલ્યાણ, સમાજમા શાતિ સસારની ઉન્નતિ અને જાતિની પવિત્રતા સાચવવાનુ આ શુ મૂળ સૂત્ર નથી ? ભારતવર્ષની આર્યજાતિમા અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ જોઇ પશ્ચિમના લોકો એવા નિર્ણયપર આવી ગયા છે કે હિંદુઓ સ્ત્રીઓને માત્ર પોતાની વિલાસવૃત્તિ તૃપ્ત કરનારી વસ્તુ સમજે છે વળી તેઓ જણાવે છે કે હિંદુઓ જો સ્ત્રીને ખરીદેલી દાસીસમાન નહિ ગણતા હોય તો તેમનામા અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાની રીતિ શી રીતે પ્રચલિત થાય ? પરતુ અમે અભિમાન અને ગૌરવસહિત જણાવીએ છીએ કે આર્યશાસ્ત્રકારો અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાના રિવાજને સમ્મતિ આપતા નથી તેઓ એ રિવાજના પક્ષપાતી નથી તેઓ જણાવે છે કે જેને પુત્ર વિદ્યમાન હોય તેને બીજી સ્ત્રી પરણવી કોઇ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી

---

१ कार्येषु मंत्री पत्नी स्यात्सखी स्यात्करणेषु च ।
स्नेहेषु भार्या माता स्याद्रम्भा च शयने शुभा ॥ (ગરુડપુરાણ)

જો સ્ત્રી સર્વદા રોગી રહેતી હોય અથવા વંધ્યા હોય તો તેવા દાખલામાં તેઓ બીજી સ્ત્રી પરણવાની આજ્ઞા આપે છે જે પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓનો પતિ હોય તે અધમ અને મહાપાપી છે એમ પુરાણો પણ જણાવે છે[1]

હવે અહીં આ પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, આર્યશાસ્ત્રકારોની આજ્ઞા ન હોવા છતા પણ આર્યલોકોમા અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ શી રીતે પ્રચલિત થયો? એનો ઉત્તર એ છે કે આલસ્ય અને વિલાસિતાના ગુલામ બનેલા રાજાઓજ મુખ્યત્વેકરીને અનેક સ્ત્રીઓ પરણતા હતા ભારતવર્ષના સાધારણ જનસમૂહમા આ રીતિ પ્રચલિત નહોતી રઘુકુલતિલક રામચંદ્રજીએ કેટલી વાર વિવાહ કર્યા હતા? મહાત્મા સત્યવાનને સાવિત્રી નામની કેવળ એકજ સતીસાધ્વી સ્ત્રી હતી પરંતુ અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો તેનુ મુખ્ય કારણ એ હતુ કે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ હોવાથી અધિક સ્ત્રીઓ પરણવુ આવશ્યક ગણાયુ આનુ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ બંગાળામા વિદ્યમાન છે.

મહાત્મા કર્નલ ટૉડે પોતે જણાવ્યુ છે કે રાજસ્થાનમા અંતઃપુરની રીતિ પ્રચલિત છે તેથી સમાજની ઉપર સ્ત્રીઓનો પ્રભાવ કાંઈ ન્યૂન થયો નથી લોહચુંબકને ગુપ્ત સ્થાનમા રાખશો તેથી તેની આકર્ષણશક્તિ કાંઇ ન્યૂન થઇ જનાર નથી આજ પ્રકારે અંતઃપુરમા રહેનાર સ્ત્રીઓનો પ્રભાવ સમાજ ઉપર અગ્નિવ્યાપ્ત જ રહ્યો છે વીરશ્રેષ્ઠ રાજપૂતો સારીપેઠે જાણે છે કે વીરત્વ પરાક્રમ, અસાધ્યને સાધ્ય કરવાની આસક્તિ અને મનુષ્યત્વ પ્રકાશ કરવાની ઇચ્છા ભલેને ગમે તેવા ગુપ્તસ્થાનમા કેમ ન રહી હોય તોપણ તે પોતાનો પ્રકાશ કર્યા વિના રહેતી નથી રાજપૂતો દૃઢતાપૂર્વક માને છે કે સ્ત્રીઓ અંતઃપુરનિવાસિની હોવાથીજ વીરતાની અમારાપર પ્રસન્ન થઈ છે રાજસ્થાનના ભટ્ટકવિઓના કાવ્યો રાજમહાલયથી તે નદપર્ણકુટી સુધી પહોચી ગયા છે ભટ્ટકવિઓ કોઇ પણ રાજપૂતવીરના બળ અને પરાક્રમની સ્તુતિના કાવ્યો રચે છે, તો તે મરુભૂમિથી લઇને યમુનાજીના તટપર્યંત પ્રત્યેક અંતઃપુરના ગર્ભમા પ્રવેશી જાય છે અંતઃપુરમા નિવાસ કરનારી સ્ત્રીઓ ભટ્ટકવિઓના મુખમાથી નીકળેલી રાજપૂતવીરોની જયગાથા શ્રવણ કરી તેમના પ્રશંસનીય કાર્યો પોતાના હૃદયપટપર અંકિત કરવાને સમર્થ થાય છે કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે રાજપૂતસ્ત્રીઓ અંતઃપુરમા નિવાસ કરે છે, તેટલા માટે તેમની સ્થિતિ કિંચિત્ પણ અધોગતિને પ્રાપ્ત થઇ નથી વળી તેઓ જણાવે છે કે પ્રાચીન જર્મન અને સ્કેન્ડીનેવિયન લોકોની પેઠે રાજપૂતો પ્રત્યેક કાર્યમા સ્ત્રીની સલાહ લે છે અને તેઓ સ્ત્રીના આચરણ ઉપર પોતાના માનાપમાનનો આધાર રહેલો માને છે રાજપૂતો સ્ત્રીઓને અત્યંત સન્માન આપે છે અને તેમણે તેમને ગૌરવશાળી 'દેવી'ની ઉપાધિ આપી છે જે લોકો આ વાત જાણતા નથી, તેઓજ હિંદુસ્ત્રીઓને પરાધીન માની શોક પ્રદર્શિત કરે છે અને અંતઃપુરને સાક્ષાત્ કારાગૃહ માને છે રાજપૂતસ્ત્રીઓ કેટલી સ્વતંત્ર સન્માનપાત્ર અને સુખી હોય છે, તે ઉદારચિત્ત કર્નલ ટૉડ સારી પેઠે જાણતા હતા અને તેથી તેમણે તેમના અંતઃપુરનિવાસમાટે શોક પ્રદર્શિત કર્યો નથી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—'સ્પિરિટ ઑફ લૉ નામના ગ્રંથના પ્રણેતાના મતાનુસાર ઉષ્ણતાપ્રધાન દેશોમા વિષયવાસના અધિક હોય છે, તેથી તે દેશોની સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમા નિવાસ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે સીમર નામનો એક ફ્રેંચ વિજ્ઞાનવેત્તા આથી સર્વથા વિરોધી મત પ્રદર્શિત કરી ગયો છે તે જણાવે છે કે સ્ત્રીજાતિનો એકાંતવાસ તેમની નીતિરક્ષાનો પ્રબળ વિરોધી છે જો કે આ વિદ્વાનનો મત આધકાંશે સત્ય હશે તોપણ અમે ભારતવર્ષની અંતઃપુરની રીતિનુ ખંડન કરવાનુ કાંઇ કારણ જોતા નથી રાજપૂતોની એવી દૃઢ અભિલાષા હોય છે કે સ્ત્રીએ સ્વામીની આજ્ઞાકારિણી થઈ તેની પ્રત્યેક ન્યાયયુક્ત આજ્ઞાનુ પાલન કરવુ જોઇએ '

કર્નલ ટૉડ આનુ એ ઉદાહરણ આપે છે કે જે સમયે રાજસ્થાનમા માહોમાહેનો કલેશ અને જાતીયકલહ ભયંકરરૂપે પ્રસરી રહ્યા હતો તે સમયે મેવાડના રાણાએ વિદેશી સામંતોને કન્યાદાન

१ बहुदार पुमान् यस्तु रागादिका भजेत्स्त्रियम् ॥
स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥ १ ॥
बहुभार्यस्य भार्याणामृतुमैथुननाशनम् ॥
न किंचिद्विद्यते कर्म शास्त्रेणापि यद्वारनम ॥ ४ ॥
(કલિકાપુરાણ અ. ૨૦)

કર્યું હતું. એક વખત મેવાડના મહારાણાએ સાદ્રીના સામંતને કન્યા અર્પણ કરી હતી, પરંતુ સ્ત્રી અને સ્વામીવચ્ચે અણબનાવ થવાથી તેમના સુખમાં બાધા નડી સાદ્રીના સામંતે એક સમયે રાણાની કન્યાને બોલાવીને કહ્યું કે-" હે રાણિ ! મારે માટે પીવાને એક પાત્રમાં પાણી લાવો " રાણાની કન્યાએ તિરસ્કારસહિત ઉત્તર આપ્યો કે-" હજારો સરદારોના અધીશ્વર રાણાની કન્યા સાદ્રી જેવા ક્ષુદ્ર પ્રદેશના સામંતને પાણી આપી શકશે નહિ " આ વચન સાંભળી ઉક્ત વીરશ્રેષ્ઠ સરદારે ક્રોધિત થઇ ઉત્તર આપ્યો-" જો તમારાથી મારૂં કાંઈપણ કામ ન થઇ શકતું હોય તો તમે હમણાંજ તમારા પિતાને ઘેર ચાલ્યા જાઓ " ત્યારપછી ઉક્ત સામંતે એક દૂતને બોલાવ્યો અને તેની સાથે પોતાની રાણીને મોકલી અને રાણાને સર્વ સમાચાર કહેવાની આજ્ઞા કરી તે દૂતે રાણાની પાસે જઈ તેમને સર્વ સમાચાર કહી સંભળાવ્યા આ સમાચાર સાંભળ્યા પછી અલ્પ સમયમાં મહારાણાએ સાદ્રીના સામંતને પોતાની સભામાં પધારવાને આમંત્રણ કર્યું આ નિમંત્રણાનુસાર સાદ્રીના સામંત મહારાણાની સભામાં આવ્યા આ વખતે મહારાણા પોતાના કર્મચારીઓ અને દરબારીઓની સાથે રાજકાર્ય કરી રહ્યા હતા સાદ્રીસામંતનું આગમન થતાંજ મહારાણાએ તેમનું ઘણા આદરભાવસહિત સ્વાગત કરીને તેમને પોતાના જમણા હાથ તરફ સિંહાસનપર બેસાડયા મેવાડના યુવરાજ અતિ નમ્રતા તથા આદરપૂર્વક તેમની તહેનાતમાં ખડા રહ્યા હતા પોતાને આવું ઉચ્ચ સન્માન મળેલું જોઈ સામંત અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયા અને તેમણે મહારાણાસમક્ષ પોતાનો સંતોષ પ્રકટ કર્યો પછી મહારાણા બોલ્યા- હવે આપ આપની સ્ત્રીને ઘેર લઈ જાઓ હવે તે કદિ પણ આપને જલપાત્ર આપવાની ના પાડશે નહિ.[1]" સામંતે મહારાણાની આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કર્યું ત્યાર પછી તેમની રાણીએ જીવનપર્યંત કદિપણ પોતાના સ્વામીના એક પણશબ્દનું ઉલ્લંઘન કર્યું નહિ રાજપૂતોનો વ્યવહાર આજ પ્રકારનો હોય છે અને એજ કારણથી તેમનો દાંપત્યપ્રેમ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનો હોય છે મહાત્મા ટૉડ પણ એમજ માને છે કે રાજપૂતોના જેવો દાંપત્યસ્નેહ ઇતર કોઇ પણ જાતિમાં ભાગ્યેજ વિદ્યમાન હશે રાજપૂતસ્ત્રીઓના જેવું પાતિવ્રત્ય ઇતર કોઇ પણ જાતિમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી રાજપૂતસ્ત્રીઓની પતિભક્તિ અદ્દભુત છે

---

[1]સ્વામીપ્રત્યે સ્ત્રીનો શું ધર્મ છે તે સંબંધે અમે એકાદ બે પ્રમાણો અત્રે ઉધૃત કરીએ છીએ —

या स्त्री भर्तुं सौभाग्यासौभाग्याय च सर्वतः । शयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं वृथा ॥
यस्य नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् । ताकि पुत्रे धने रूपे सम्पत्तौ यौवनेऽथवा ॥
यद्भक्तिर्नास्ति कान्ते च सर्वप्रियतमे परे । साऽशुचिधर्महीना च सर्वकर्मविवर्जिता ॥
पतिर्बन्धु पतिर्भर्त्ता दैवतं गुरुरेव च । सर्वस्माच्च गुरु स्वामी न गुरु स्वामिनः परः ॥
पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूत कृत व्रतम् । पतिसेवा व्रत स्त्रीणा पतिसेवा परं तपः ॥
सर्वदेवमयः स्वामी सर्वतीर्थमयः शुचिः । सर्वपुण्यस्वरूपश्च पतिरूपी जनार्दनः ॥
या सती भर्तुरुच्छिष्टं भुंक्ते पादोदकं सदा । तस्या दर्शमुपस्पर्शं नित्य वाञ्छन्ति देवता ॥

(બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ અ૦ ૫૧)

અર્થ —જે સ્ત્રી પતિને ખુશી ન કરી શકે તેનું સર્વ સૌભાગ્ય અસૌભાગ્યજ છે શયન ભોજન કશામાં તેને સુખ મળતું નથી અને તેનું જીવન પણ વૃથા છે

જેને પોતાના પતિપર પ્રેમ નથી તેનો જન્મ વ્યર્થ છે પછી ભલે તેને પુત્ર, ધન, રૂપ સંપત્તિ યૌવન સર્વ હોય પણ તે નકામાં છે

વહાલામાં વહાલા પતિપર જેની ભક્તિ (પ્રીતિ) નથી તે સ્ત્રી અપવિત્ર, ધર્મહીન અને સર્વ કર્મથી વર્જિત છે

પતિજ સ્ત્રીઓનો બંધુ (સગો), પાલક, દેવતા અને ગુરૂ છે સર્વ કરતાં સ્વામીજ તેને વિશેષ પૂજ્ય છે અને સ્વામી કરતાં સ્ત્રીઓને માટે અન્ય કોઇજ ગુરૂ (આરાધ્ય) નથી

પતિભક્તિહીન સ્ત્રીઓએ કરેલું વ્રત રાખોડા જેવું (નિષ્ફળ) છે પતિસેવા એજ સ્ત્રીઓનું વ્રત અને એજ એમાં મોટું તપ છે

પતિ સર્વ દેવસ્વરૂપ છે, સર્વ તીર્થરૂપ છે અને પવિત્ર પુણ્યસ્વરૂપ ભગવાન, તેજ પતિના રૂપમાં છે અર્થાત્ પતિજ પરમાત્મા છે

જે સ્ત્રી સ્વામીનું ઉચ્છિષ્ઠ ભોજન કરે છે અને તેના ચરણામૃતનું પાન કરે છે, તેના દર્શનની અને તેની

જો આપણે પાતિવ્રત્ય અને પતિભક્તિ તથા નિસ્વાર્થપ્રેમનો આદર્શ જોવો હોય, તો સીતાજીના ચરિત્રપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવો જોઇએ. ત્રેતાયુગમા વાલ્મિકજી સીતાજીનુ ચરિત્ર જેવી સુંદર રીતે ચિત્રિત કરી ગયા છે, તેવું હૃદયગ્રાહી સ્ત્રીચરિત્ર મિલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ' નામના કાવ્યગ્રંથમા પણ ઉપલબ્ધ થતું નથી ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી જ્યારે પોતાની હૃદયેશ્વરી સીતાને છોડીને વનમાં જવાને તત્પર થયા હતા, તે સમયે સીતાજીએ તેમની સહચરી અને દુઃખભાગિની થવાને માટે કહ્યું હતુ કેઃ–

" પિતા, માતા, આપ્ત અને મિત્રોનું આદરપૂર્વક સભાષણ તથા પ્રીતિ, એ સ્ત્રીને માટે સુખદાયક નથી. એકમાત્ર પતિજ સંસારમાં સ્ત્રીના સુખનુ નિદાન અને મોક્ષ આપનાર છે. જો આપ વનમા જશો તો હુ આપની આગળ આગળ ચાલીને મારા પગવતી ઘાસના અંકુરોને નિર્મૂલ કરી આપનો માર્ગ સાફ કરીશ. હું નિર્જન વનમા આનંદમહિત આપની સેવા કરીશ. હુ આપની સાથે શીતળ પવનથી ડોલતા પુષ્પોનો સુગંધ ગ્રહણ કરી, કુંજોમા ભ્રમણ કરી અત્યંત પ્રમોદિત અને સુખી થઇશ. જો આપ અહીઆ રહીને મારી રક્ષા ન કરો તોપછી મારે આપ્તસ્વજનનું શું પ્રયોજન છે? હું આજે અવશ્ય આપની સાથે આવીશ. જ્યારે આપની સાથે આવવાની મારી ઇચ્છા છે, ત્યારે આપ શામાટે વાંધો લ્યો છો? વનફળો ખાઈને હું જીવન ધારણ કરીશ અને મારી સાથે ચાલવાથી આપને કાંઇ પણ કષ્ટ થશે નહિ. હું આપની સાથે ચાલવાથી કોઈપણ પ્રકારનો ક્લેશ માનીશ નહિ અને વનનાં કંદમૂળ ખાવા વિષે કોઈ પણ દિવસ અનિચ્છા પ્રકટ કરીશ નહિ. આ પ્રકારે હું હજારો

ચરણરજના સ્પર્શની ઇચ્છા દેવતાઓ કર્યા કરે છે (બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ અ૦ ૫૧)

" भर्ता हि दैवतं स्त्रीणां भर्त्ता च गतिरुच्यते । जीवत्पत्या स्त्रियो भर्त्ता दैवतं प्रभुरेव च ॥
या धर्मचारिणी नारी पतिव्रतपरायणा । नानुवर्तति भर्त्तारं सा सद्भिर्न प्रशस्यते ॥
पतिव्रता भर्तृपरा नारी भर्तृपरायणा इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रत्ये स्वर्गे महीयते ॥ "

અર્થ –-પતિજ સ્વામીનુ દૈવત (દેવતા) છે અને તેજ તેની ગતિ (મોક્ષપ્રાપ્તિસાધન) છે સૌભાગ્યવતીસ્ત્રીઓને પતિજ પરમાત્મા-પ્રભુ છે.

જે પતિવ્રતા, ધર્માચરણ કરતા સ્વામીને (સ્વામીની ઈચ્છાને) અનુસરતી નથી તેની સત્પુરુષો નિન્દા કરે છે.

સ્વામીનેજ સર્વસ્વ માનનારી, તેનેજ આધીન રહેનારી સ્ત્રી, આ લોકમાં કીર્તિ મેળવી મુઆ પછી સ્વર્ગમા પૂજ્ય છે (વન્હિ પુરાણ)

स्वामिसाध्या च या नारी कुलधर्मभयस्थिता ।
कान्तेन सार्द्धं सा कान्ता वैकुंठं याति निश्चयात् ॥

અર્થ –-જે પોતાના સ્વામીપરજ અનુરક્ત રહે છે અને કુલધર્મની મર્યાદા જાળવવામાં જે સદા બીની રહે છે, અર્થાત્ કુલધર્મમા રખે કંઈ અયુક્ત થાય એમ સંભાળ રાખે છે, તે સ્ત્રી નક્કી પોતાના કાન્ત સાથે વૈકુંઠમા જાય છે. (બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ અ૦ ૧૮)

सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रियंवदा ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥
नित्यं स्नाता सुगंध्याच नित्यञ्च प्रियवादिनी ।
अल्पभुक्स्वल्पभाषी च सततं मंगलैर्युता ॥

सततं धर्म्मबहुला सततञ्च पतिप्रिया । सततं प्रियवक्त्री च सतत भर्त्तुकामिनी ॥
पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी । यस्येदृशी भवेद्भार्य्या देवेंद्रो न स मानुषः ॥ "

અર્થ.–-જે સ્ત્રી ગૃહકાર્યમા ચતુર, મધુર બોલનારી, પતિને પ્રાણસમાન ગણનારી અને પતિવ્રતને પાલન કરનારી છે, તેનેજ "ભાર્યા" એ ખરૂ નામ પ્રાપ્ત થાય છે

હમેશા સુગંધી દ્રવ્યોથી સ્નાન કરનારી, પ્રિય ભાષણ કરનારી, થોડું ખાનારી અને થોડું બોલનારી તથા સર્વદા મંગળઆભૂષણ યુક્ત તેમજ ધર્મમા વિશેષ ભાગ લેનારી, પતિપર પ્રેમ રાખનારી, ઈષ્ટ વાણીને વદનારી; ઋતુકાલાનુસારિણી. દેવ અને પિતૃકર્મમાં પ્રીતિ રાખનારી અને સર્વ સૌભાગ્યને વધારનારી, આવી સ્ત્રી જેને ત્યાં હોય તે મનુષ્ય નહિ પણ દેવેન્દ્ર, મહેન્દ્ર છે. (ગુરુડપુરાણ અ૦ ૧૮)

વર્ષ વ્યતીત કરી શકીશ, પરતુ હે પ્રીતમ ! આપના વિયોગ અને વિરહથી મને સ્વર્ગમા પણ સુખની પ્રાપ્તિ થનાર નથી "

दोहा—प्राणनाथ करुणायतन, सुंदर सुखद सुजान ।
तुमबिन रघुकुलकुमुद विधु, सुरपुर नरकसमान ॥

"હે સ્વામીનાથ ! હુ આપના આગળ ખોળો પાથરુ છુ મારાપર દયા કરો હુ તે વનવનને પિતૃગૃહસમાન સમજી તેમા નિવાસ કરીશ મને હવે બીજી કોઇપણ ઇચ્છા નથી આપના ચરણકમળના દર્શન સર્વદા થતા રહે એજ માત્ર મારી અભિલાષા છે મારી આ પ્રાર્થના આપ સ્વીકારો વનમા હુ કદિપણ શોક પ્રદર્શિત કરીશ નહિ હુ કદિપણ આપને દુખરૂપ થઇશ નહિ હે રાઘવ ! જો આપ આ દાસીની આ પ્રાર્થના સ્વીકારશો નહિ તો હુ અવશ્ય પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ "

હિદુઓના ચરિત્રથી પરિચિત કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે મહાશય વિલ્સને હિદુઓના પ્રાચીન નાટકોનો અનુવાદ કરીને તેમના આચારવિચારથી પશ્ચિમના લોકોને અભિજ્ઞ કર્યા છે. તેમણે ખાસ કરીને હિદુ સ્ત્રી-પુરુષનો પરસ્પર પ્રેમ, વિશ્વાસ વગેરેનુ ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યુ છે ઉત્તરરામચરિત, વિક્રમોર્વશીય તથા મુદ્રારાક્ષસ વગેરેમા આર્યસ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર પ્રેમના અનેક ઉત્તમ ઉદાહરણો દષ્ટિગોચર થાય છે ઇતર ગ્રથોમા પણ સ્ત્રીઓની પ્રબલ પતિભક્તિ દષ્ટિગોચર થાય છે

શેકસપીઅરના 'મર્ચટ ઑફ વેનીસ (વેનીસના વ્યાપારી) નામના નાટકમા નિર્દિષ્ટ કરેલા વિધાનની પેઠે એક આયનાટકમા ચદનદાસ નામના પાત્રે જ્યારે પોતાના બધુના જીવનની રક્ષાને માટે પ્રાણદડની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી અને તેની સ્ત્રી જ્યારે પોતાના એકના એક પુત્રને પોતાની સાથે લઇને વધસ્થાનમા આવી, ત્યારે તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયો હતો—

ચંદનદાસ—પ્રિયે ! તુ અહીંઆ કેમ આવી છે ? પુત્રને લઇને ઘેર ચાલી જા

સ્ત્રી—નાથ ! ક્ષમા કરો આપ પરલોકમા સિધારો છો ? શુ આપ દૂર જતા નથી ? તોપછી શુ હુ નિયત સમયે આપના ચરણકમળના દર્શન કરી શકીશ ? હુ અહીંઆથી કદિ જઇશ નહિ અને આ આપના સુખદુખની ભાગિની આપને કદિ એકલા જવા દેશે નહિ

ચદનદાસ—આ તુ શુ બોલે છે ? આ તુ શુ કહે છે ?

સ્ત્રી—હુ આપની સાથેજ પ્રાણત્યાગ કરીશ

ચંદનદાસ—મનમા એવા વિચારને કદિ પણ સ્થાન આપીશ નહિ મારો બાળક અત્યત સુકુમાર છે, તેનુ લાલનપાલન કોણ કરશે ?

સ્ત્રી—મે ગૃહદેવતાઓના ચરણકમળમા એને સમર્પિત કર્યો છે તેઓ કદિપણ એને આશ્રય આપવાથી વિમુખ થશે નહિ આપ એની લેશ પણ ચિંતા રાખશો નહિ (પુત્રપ્રતિ) 'હે વત્સ' આવ, અને તારા પિતાને અતિમ વિદાય આપ

આ પ્રકારે આપણને આર્યજાતિના શાસ્ત્ર પુરાણ ઇતિહાસ અને કાવ્યોમા હિદુસ્ત્રીઓએ પાળેલા પાતિવ્રત્યધર્મના શતાવધિ અને સહસ્રાવધિ ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ થાય છે, પરતુ તે સર્વનો અત્રે નિર્દેશ કરવો આવશ્યક નથી ખરેખર હિદુસ્ત્રીઓની પતિભક્તિ જોઇ મનુષ્ય આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય છે જગતની પ્રત્યેક જાતિમા આદર્શ સ્ત્રીચરિત્રો ઉપલબ્ધ થાય છે પરતુ આર્યજાતિ તો ઉત્તમ આદર્શો અધિક પ્રમાણમા પ્રદર્શિત કરે છે મહાશય વિલ્સન જોન્સ કોલબ્રુક ગ્રિફિથ સેગ્રિશ, ટાર્ન, કાઉવેલ મોનિયર, વિલિયમ્સ અને વિદ્વાન મેકસમૂલરે કર્નલ ટૉડની પેઠે એકમતે હિદુ સ્ત્રીઓની પતિમેના પતિભક્તિ અને પતિપ્રેમની પ્રશસા કરી છે તેમણે સસ્કૃતકાવ્યોનો અગ્રેજીમા અનુવાદ કરીને પશ્ચિમના લોકોને સુવિદિત કરી દીધુ છે કે આર્યસ્ત્રીઓના જેવી સાધ્વી તથા સતીસ્ત્રીઓ અન્ય જાતિઓમા આજપર્યંત દષ્ટિગોચર થઇ નથી મેકસમૂલર જણાવે છે કે જો જગતમા સતીસ્ત્રીઓ હોય તો તે માત્ર ભારતવર્ષમાજ છે, તે હિદુઓના અતપુરમાજ છે પાશ્ચાત્ય શિક્ષાથી શિક્ષિત થયેલા નવયુવકોનો ગમે તે અભિપ્રાય હો, પરતુ અમે તો નિડરતાપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે આજે આપણી અવનતદશામા પણ આપણી ભગિની, સ્ત્રી અને કન્યાજ આપણા ગૌરવની રક્ષા કરી રહી છે

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે રાજપૂતકુલદેવીમાં જેવી પતિભક્તિ હોય છે, તેવી પતિભક્તિ જગતની ઈતર કોઈ પણ જાતિમાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. રાજપૂતજાતિનો ઇતિહાસ વાંચવાથી રાજપૂતવીરબાળાઓનું ચારિત્ર્ય કેવું હતું અને સમાજપર તેની પ્રભુતા અને સામર્થ્ય કેવાં તથા કેટલાં હતાં તે ઉત્તમ પ્રકારે જ્ઞાત થશે.

દિલ્લીના અંતિમ હિંદુસમ્રાટ પૃથ્વીરાજચૌહાણ જે સમયે સમેનાની રાજકન્યાનું હરણ કરીને તેને લઇ ગયા તે સમયે તેમની રક્ષા કરવાને માટે તેમની જે સેના તેમની પાછળ રહી હતી તેને મહોબા નામના સ્થાનમાં ચંદાઈલિકુલના રાજા પરિમાલે પકડીને મારી નાખી. આ અપમાનનું વૈર લેવાને માટે ચૌહાણરાજાએ તે કન્યાને મહાલયમાં લાવી શીઘ્રતાથી સેના એકત્રિત કરી ચંદાઇલના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું અને તેમણે સરસા[1] નામના સ્થાનમાં પરિમાલની સેનાનો નાશ કરી નાખ્યો. જ્યારે પૃથ્વીરાજ આ પ્રકારે વૈર લેવાને ઉદ્યુક્ત થયા હતા ત્યારે પરિમાલે એક સભા બોલાવી અને પોતાના કર્મચારીઓની સલાહ લીધી. રાણી માલિનીદેવીની પણ સલાહ લીધી; અને પૃથ્વીરાજપર કહેવરાવી મોકલ્યું કેઃ-" અમારા આલ્હા તથા ઉદલ નામના બે મુખ્ય પ્રધાનો ગેરહાજર છે,માટે યુદ્ધ હાલ એક માસપર્યંત બંધ રાખવું. " મહોબાના પ્રધાન રાજકવિના ભ્રાતા દૂતસ્વરૂપે ગયા હતા. તેમણે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને પહેજ નદી ઉતરતા જોયા. તેમણે પૃથ્વીરાજની મુલાકાત લીધી અને તેમને નજરાણું આપી જણાવ્યું કેઃ-" આ પ્રકારે અસહાય તથા છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલા રાજ્યપર આક્રમણ કરવું ઘણું ખરાબ છે. અમારા બે મુખ્ય મંત્રી આલ્હા અને ઉદલ બહાર ગયા છે, માટે અમે તમારી પાસે માગી લઇએ છીએ કે એક માસસુધી યુદ્ધ બંધ રાખો. " ભારતસમ્રાટ પૃથ્વીરાજે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને દૂતને વિદાય કર્યો. પછી તેમણે પોતાના કવિ ચંદને પ્રશ્ન કર્યો કેઃ-" આલ્હા અને ઉદલ કોણ છે ? " પ્રસિદ્ધ ચંદકવિએ થોડીવાર સુધી વિચાર કરી પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ-" વત્સરાજ (જસરાજ) નામનો એક મહાબળવાન પુરુષ મહોબાનો સેનાપતિ હતો. હવે એમ બન્યું કે એક વખતે જંગલી ગોંડજાતિએ મહોબાપર પોતાનો સંપૂર્ણ અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને પરિમાલ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. હવે મુખ્ય સેનાપતિ વીરશ્રેષ્ઠ વત્સરાજે પોતાના બાહુબળથી ગોંડજાતિને પરાસ્ત કરી અને મહોબાને તેમના હાથમાંથી પાછું ખુંચવી લીધું. પછી તેમણે તે રાજ્ય તેના આગલા અધિપતિને પાછું સોંપી દીધું અને તેના ચરણ આગળજ પોતાનું મર્યાદિત જીવન વિસર્જન કર્યું. રાજા પરિમાલ આ જયથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમણે વત્સરાજની ભક્તિ તથા વીરત્વના બદલામાં તેના આલ્હા અને ઉદલ નામના પુત્રોને મોટી જાગીર તથા ઉચ્ચ પદ અર્પણ કર્યાં. રાણી માલિનીદેવી પણ તે ઉભયને પોતાના પ્રાણપ્રિય પુત્રની સમાન ગણીને તેમનાપર અત્યંત પ્રેમ તથા મમતા રાખવા લાગી.

આ ઉભય વીરસામંતો પ્રખ્યાત કાલિંજરદુર્ગ અને તેના તાબાની ભૂમિના અધિકારી થયા. દૈવવશાત એક સમયે ત્યાં પરિમાલ ગયા અને તેમણે આલ્હાની પાસે એક શ્રેષ્ઠ ઘોડી જોઈ તેને લઈ લેવાની ઇચ્છા કરી. આલ્હાએ આ ઘોડી આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી. આથી રુષ્ટ થઇ પરિમાલ બોલ્યાઃ-" તમે બંને મારા દેશમાંથી નીકળી જાઓ." આ વચન સાંભળી તે ઉભય પોતાની માતાને લઈ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. પુરિહર માહિલના કહેવાથી રાજાએ અમને આ દંડ કર્યો છે, એમ ધારી તેમણે તેની નગરીમાં આગ લગાડી; પછી તે ઉભય વીરો પોતાની માતા તથા સ્ત્રીઓને લઇને કનોજરાજની સભામાં ગયા. કાન્યકુબ્જપતિએ પરમ આદરપૂર્વક તેમને પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યા છે અને તેમને કેટલીક જાગીર પણ આપી છે. હાલ તેઓ ત્યાંજ છે."

જે સમયે ભારતના અંતિમ હિંદુરાજેશ્વર પૃથ્વીરાજે મહોબાપર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે પોતાના નગરની રક્ષા કરવાને માલિની (મિનળદેવી) દેવીએ આલ્હા અને ઉદલ એ ઉભય વીરોને બોલાવવાને માટે પોતાનો એક દૂત કનોજ મોકલી આપ્યો.ને દૂતે ત્યાં જઇ ઉક્ત ઉભય વીરોને જે વચનો કહ્યાં હતાં તે મહોદય કર્નલ ટૉડે ચંદકવિના ગ્રંથમાંથી નીચે પ્રમાણે ઉધ્ધૃત કર્યાં છેઃ-" ચૌહાણસમ્રાટે મહો-

[1] અહીંઆં પહેજ નામનું સ્થાન આવેલું છે અને તે હાલમાં દાતિયાના બુન્દેલા રાજાને આધીન છે. મહામાનનીય ટૉડ આ સમરક્ષેત્રને જોવાને માટે ગયા હતા.

ખામા પોતાના શિબિર નાખી દીધા છે નરસિંહ અને વીરસિંહે સમરાગ્નિમા પોતાની આહુતિ આપી છે સિરસાદેશ ભસ્મ થઇ ગયો અને પરિમાલનુ રાજ્ય પણ ચૌહાણોદ્વારા વિધ્વસ્ત થવા લાગ્યુ છે એક માસને માટે યુદ્ધ બધ પડયુ છે હાલમા આ મહા વિપત્તિમાથી આપજ અમારો ઉદ્ધાર કરી શકશો આપની સહાય મેળવવાની ઇચ્છાથીજ હુ અહીઆ આવ્યો છું હે વીર પુરુષો ! સાભળો, જ્યારથી આપે મહોબાનો ત્યાગ કર્યો છે ત્યારથી માલિનીદેવી ભયકર શોકમા નિમગ્ન થઇને કાળ ક્રમણ કરે છે તેમની દૃષ્ટિ સદા કાન્યકુબ્જ તરફ લાગી રહે છે, અને જ્યારે તેમને આપનુ સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તેમના નેત્રોમાથી સતત અશ્રુધારા વહે છે તેઓ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને વારવાર કહે છે કે-"અમારો ગૌરવસૂર્ય અસ્ત થતો ચાલ્યો છે" હે વત્સરાજના પુત્રો ! આપ ચાલો અને અમારો ઉદ્ધાર કરો આપ ત્યા આવશો ત્યારે અમારી દશા જોઇને આપ અત્યત દુખી થશો હજી પણ અમારો ઉદ્ધાર કરવાનો સમય છે, માટે સત્વર ચાલો, મહોબાને વિસરી જાઓ નહિ"

દૂતના આ વચનો સાભળી વીરશ્રેષ્ઠ આલ્હાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો -"મહોબા જોઇએ તો સર્વથા વિધ્વસ્ત થઈ જાય અને ચાહે તો ત્યાનો રાજવશ જડમૂળથી ઉખડી જાય પરતુ અમે કદિ પણ મહોબામા આવીશુ નહિ, કારણ કે જરા પણ અપરાધવિના અમને અમારી માતૃભૂમિમાથી દેશપાર કરવામા આવ્યા છે રાજાના હિતને માટેજ અમારા પિતાએ જીવન સમર્પણ કર્યુ છે અને તેમણેજ તેના રાજ્યની સીમાનો વિસ્તાર કર્યો હતો વળી તેઓ દુષ્ટ પુરિહરપતિને પણ દિલ્હીના મહાવીરોની સામે યુદ્ધ કરવાની સલાહ આપી ગયા છે. મહોબા અમારા સ્તભસ્વરૂપ હતુ અમારાદ્વારાજ ગોડ લોકો પરાસ્ત થયા હતા અને અમારા પરાક્રમથીજ તેમના દેવગઢ અને ચાદબાદી નામના મજબૂત દુર્ગો મહોબાના તાબામા આવ્યા છે અમે યાદુનોની વિરુદ્ધ સમશેર મહણ કરીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અમે હિદોનનો[1] વિધ્વંસ કર્યો છે અને અમેજ પરિમાલની વિજયપતાકા કાલાઘર દેશમા ફરકાવી છે અમે વિજયી કુશાવહના વિજયસ્રોતને અટકાવી દીધો હતો મુલતાનના અમીરો અમારી સમક્ષથી પલાયન કરી ગયા હતા અને ગયાના સમરક્ષેત્રમા વિજયલક્ષ્મી અમનેજ વરી હતી. અમે 'વેરાયા' રાજ્યની અંદરના દેશોને ભયકર અગ્નિથી ભસ્મીભૂત કરી મેવાતને પણ સપાટ પ્રદેશ બનાવી દીધો હતો વત્સરાજે પોતાનાજ બાહુબળથી દશ રાજાઓને પરાસ્ત કરી તેમનુ ધન ખુચવી લઇ મહોબાના અધિપતિને અર્પણ કર્યું હતુ આ સર્વ કાર્યો અમેજ કર્યા હતા, પરતુ તે સર્વનુ પારિતોષિક અમને શુ મળ્યુ છે, તે તમે જુઓ છોજ અમે અમારી જન્મભૂમિમાથી નીકળી મહોબાના અધિપતિને માટે સાતવાર શત્રુઓના શસ્ત્રાઘાતથી ઘાયલ થયા હતા અમારા પિતાનુ મૃત્યુ થયા પછી અમે ચોવીસવાર રણભૂમિમા ઉતર્યા છીએ અમે સાત સગ્રામોમા વિજય પ્રાપ્ત કરી પરિમાલનો યશ ફેલાવ્યો છે ત્રણવાર હુ મૃત્યુના મુખમા સપડાયો હતો તેના રાજ્યની રક્ષાને માટે અમે આ પ્રકારનો ભોગ આપ્યો છે, પરતુ તેના પુરસ્કારમા અમને દેશનિકાલ કરવામા આવ્યા છે"

દૂતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો -'પરિમાલ છેક નાના બાળક હતા, તે સમયે તેમના પિતાનો દેહાત થઇ ગયો હતો તેમણે પ્રાણત્યાગ કરતી વખત વત્સરાજના હાથમા તેમને સમર્પણ કર્યા હતા માટે આપના પિતા પરિમાલના પણ પિતા સમાનજ છે, તોપછી જ્યારે તેઓ મહા ભયકર વિપત્તિમા પડીને આપને બોલાવી રહ્યા છે, ત્યારે શુ આપ તેમના ભ્રાતા હોવા છતા પણ તેમનુ રક્ષણ કરવાને પ્રવૃત્ત નહિ થાઓ ? જે રાજપૂત વિપત્તિના સમયમા પોતાના રાજાનો ત્યાગ કરે છે, તે સમાજમા નિંદાને પાત્ર થાય છે આપના પિતાએ જે પ્રકારની રાજભક્તિ દર્શાવી હતી તે પ્રકારની રાજભક્તિ આપ પણ ધારણ કરો આવા ઘોર વિપત્તિના સમયમા પરદેશમા રહેવુ શુ ઉચિત છે ? રાણી માલિનીદેવી આપને પ્રાણપ્રિય પુત્રવત્ ચાહે છે અને આ વખતે આપને બોલાવવાને માટે તેમણે વિશેષ આગ્રહ કર્યો છે આપના માતુશ્રી દેવળદેવી મહારાણી માલિનીદેવીસન્મુખ સદા પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવતા હતા કે આપનાપર વિપત્તિ આવી પડી હોય તે વખતે મારા ઉભય કુવરો કદિ પણ આપનાથી પૃથક્ રહેશે નહિ, અને હવે આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને સમય આવી પહોચ્યો છે જે માણસ પોતાની

[1] હિદોલદેશ યાદુનગરની રાજધાની વિયાનાના તાબામા આવેલુ એક નગર છે 'કરૌલી' તથા મથુરામા અદ્યાપિ યાદુવશી રાજાનુ રાજ્ય છે

પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરે છે, તેનાપ્રત્યે જગતના સર્વ લોકો ઘણા કરે છે અને તેને 'યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ' નરકમા વાસ કરવો પડે છે "

દેવળદેવીએ રાણી માનિનીદેવીના મોકરેલા દૂતના મુખમાથી આ વચનો સાભળી કહ્યુ -"ચાલો, હુ મહોબામા આવુ છુ" આલ્હા ચૂપ રહ્યો, ઉદન ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો -"ભલે મહોબાનો સર્વથા નાશ કેમ ન થઇ જાય પરતુ શુ અમે અમારાપર રાજાએ કરેલો અત્યાચાર ભૂલી જઇશુ ? શુ અમે પુન મહોબામા જઇશુ ? કદિ નહિ ચાહે તો અમારો વિધ્વસ થઇ જાય, અથવા ચાહે તો અમને પૂર્વસુખ પ્રાપ્ત થાય, અમારે તો ઉભય સમાન છે અમે કાન્યકુબ્જનો કદિ પણ ત્યાગ કરીશુ નહિ હવે તો એજ અમારી નિવાસભૂમિ છે"

પુત્રના આવા વચનો સાભળી દેવળદેવી બોલી -"હાય ! વિધાતા ! તે મને વધ્યા કેમ રાખી નહિ ? રાજપૂતનો ધર્મ તજનાર અને વિપત્તિગ્રસ્ત રાજાને સહાય ન કરનાર, પુત્રને ગર્ભમા ધારણ કરવા વ્યર્થ છે" વીરાગના દેવળદેવીના ઉભય નેત્રોમાથી અગ્નિની ચીણગારીઓ નીકળવા લાગી તેનુ સમસ્ત શરીર ક્રોધથી કપવા લાગ્યુ અને તેનુ હૃદય શોક તથા દુઃખથી છિન્નભિન્ન થવા લાગ્યુ. પૃથ્વી તરફ દૃષ્ટિપાત કરી તે પુન બોલી -"હા ! જગદીશ્વર ! આ કુલકલકો ઉત્પન્ન કરવાને માટે તે મને ગર્ભની પીડા શામાટે આપી ? કુલાંગનાઓના સતાનો તથા સાચા રાજપૂતોના હૃદયો તો યુદ્ધનુ નામ સાભળતાની સાથેજ આનદથી પરિપૂર્ણ થઇ જાય છે, પરતુ હે ધર્મભ્રષ્ટો ! તમે વત્સરાજના પુત્રો નથી, એમ મને લાગે છે"

માતાના આ વીરતાપૂર્ણ વચનો સાભળી ઉભયવીરોમા ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થયુ તેમણે પશ્ચાત્તાપ કરી ઉભા થઈ કહ્યુ કે -"જ્યારે અમે શત્રુઓના ગ્રામમા પડી મહોબાની રક્ષાને માટે પ્રાણાર્પણ કરીશુ જ્યારે અમે વીરત્વનો પ્રકાશ કરી તથા શસ્ત્રના ઘાવ ખાઇ અમારુ નામ અમર કરીશુ, જ્યારે અમારા મસ્તકો રણભૂમિમા રોળાશે, જ્યારે અમે મહાવીરોની સામે સામ ભીડીશુ અને જ્યારે અમે ચોહાણોની સામે થઈ ઉભયપક્ષના માણસોનુ રુધિર વહેવડાવીશુ, ત્યારે અમારી માતા અમારાપર પ્રસન્ન થશે "

રાજપૂતવીરાગના દેવળદેવીની વીરબાળાસમાન વાણીએ ઉક્ત કવિદૂતનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યો. ઉભય વીરભ્રાતાઓએ શીઘ્ર પોતાના અધીશ્વરની નિકટ[1] જઈ મહોબા જવાની આજ્ઞા માગી રાજાએ તત્કાળ તેમને પારિતોષિક આપી જવાની રજા આપી સાથે સાથે ઉક્ત દૂતને પણ રાજાએ પારિતોષિક આપ્યુ કાન્યકુબ્જના રાજાએ વિદાય આપતી વખત ઉભય ભ્રાતાઓને રાજપૂતનુ કર્તવ્ય પાળવાનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો વીર આ હાઉદને કાન્યકુબ્જથી સેનાસહિત વિદાય લીધી માર્ગમા અનેક અપશુકનો થયા અપશુકનો જોઈ ઉક્ત દૂત અત્યત ભયભીત થયો, ત્યારે વીરશ્રેષ્ઠ આલ્હાએ તેજસ્વિતાપૂર્વક કહ્યુ -"કવિવર ! ઘોર અધકારને લીધે આપ ભાવી ઉદય જોઈ શક્તા નથી, પરતુ સાહસિકવીરોની દૃષ્ટિએ સર્વ અપશુકનો શુભ શુકનોનરિ જણાય છે જોકે અમારા પક્ષના સર્વ વીરો નિર્ધન છે અને અમારા કુલનો ગૌરવસૂર્ય અસ્તાચલમા પહોચી ગયો છે, તોપણ અમે આ અપશુકનને અપશુકન ગણતા નથી " જમણી બાજુએ એકલા સારસનુ જવુ, ઉડતા પક્ષીના મુખમાથી ભોજન પડી જવુ, ચકવાને થયેલો પોતાની સ્ત્રીનો વિરહ, સમરતુરંગિણીઓના નયનોમાથી અશ્રુપાત ચાલવો, શૃગાલોનુ અત્યત રોદન સૂર્યની વચમા કાળો ડાઘ જણાવો ઇત્યાદિ ચિન્હોને કવિઓએ અપશુકન માન્યા છે અને આવાજ ચિન્હો કાન્યકુબ્જની સેનાના જોવામા આ યા આથી સર્વ સૈનિકોના મુખમ ડળપર ઉદાસી જણાઇ, પરતુ આલ્હાએ એક રાજપૂતવીરને છાજે તેવા સ્વરથી કહ્યુ -' જોકે આ સર્વ લક્ષણો મૃત્યુની સૂચના આપનાર છે; પરતુ સાહસિક વીરો અને ઇશ્વર ઉપર સપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનાર માણસોને મૃત્યુ દુઃખદાયક લાગતુ નથી રાજપૂતોના માર્ગમા અનેક વિઘ્નો આવે છે, પરતુ તેઓ તેની તરફ આખ ઉઠાડીને જોતા પણ નથી હવે ગમે તે થાઓ, પણ આપણે તનમનથી સમરભૂમિમા ખેલીશુ "

નાગ્રેઝ આલ્હા અને ઉદન મહોબાની સમીપ આવી પહોચ્યા તેમના આગમનની વાત સાભળી

[1] કાન્યકુબ્જનો રાજા આ સમયે જયચદ હતો આલ્હખડ, વીરત્વ, અને સન્માનમા તે ભારતસમ્રાટ પૃથ્વીરાજ થીજ ઉતરતો હતો. ઇ સ ૧૧૯૩ મા શાહબુદીને પૃથ્વીરાજનો પરાજય કર્યા પછી જયચદને કાન્યકુબ્જમાથી ભ્હાડી મૂક્યો હતો, તે વખતે નાસતા નાસતા જયચદે ગગાજીમા ડૂબી મરીને પોતાનો દેહાન્ત કર્યો હતો

રાજા પરિમાલ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેમને તેણે પ્રેમપૂર્વક આલિંગન દીધું રાણી માલિનીદેવી વીરાંગના દેવળદેવીને આદરપૂર્વક સામે લેવા ગઈ ત્યારપછી સર્વ રાજધાનીમા આવ્યા આવ્યા રાજાએ ઉક્ત ઉભય વીરોને અતિ મૂલ્યવાન દ્રવ્ય આપીને તેમના મનનું સમાધાન કર્યું રાણી માલિનીદેવીએ આલ્હાને બોલાવી તેના મસ્તકપર હાથ મૂકી આશીર્વાદ દીધો આલ્હા હાથ જોડી બોલ્યો -" મહોબાને માટેજ અમે જીવન ધારણ કરીએ છીએ " રાણીએ મોતીઓની એક મુઠી ભરી તેની વૃષ્ટિ કરી અને તે પોતાના સેવકોને વહેંચી આપ્યા [1] જે દૂત કાન્યકુબ્જમાથી તે ઉભય દેશનિકાલ થયેલા ભ્રાતાઓને તેડી લાવ્યો હતો, તેને પણ તેજ વખતે પુરસ્કારતરીકે ચાર ગામો મળ્યા

હવે ઉક્ત ઉભય વીરોના આગમનના સમાચાર પૃથ્વીરાજની પાસે પહોચ્યા ત્યારે કવિચંદ ચંદે તેમને જણાવ્યું -" યુદ્ધ કરવાનો નિયત સમય વ્યતીત થઇ ગયો છે, માટે આપ શીઘ્ર પરિમાલની પાસે દૂત મોકલીને તેને કહેવરાવો કે કા તો તમે યુદ્ધભૂમિમા ઉપસ્થિત થાઓ અને નહિ તો મહોબા પરનો અધિકાર છોડીને ચાલ્યા જાઓ ' તરતજ મહોબાપતિ પરિમાલની પાસે એક દૂતને પત્ર આપીને મોકલવામા આવ્યો તે દૂત જ્યારે ત્યા પહોચ્યો ત્યારે તે પરિમાલ પોતાની સેના સજ્જ કરી રહ્યો હતો પૃથ્વીરાજે પોતાના પત્રમા લખ્યું હતું કે -' યુદ્ધ કરવાને માટે સમય નિયત કર્યો હતો તેથી પણ રાજપૂતોની રીતિઅનુસાર સાત દિવસ વિશેષ જવા દીધા છે કનોજથી સેના ઘણા દિવસથી આવી ગઈ છે; પરંતુ હજી પણ યુદ્ધનો પ્રારંભ કરવામા આવ્યો નથી જો તમારી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો મહોબા અમને સોંપી દો અને તમે દિલ્લીના માંડલિક બનો "

પરિમાલ આ પત્ર વાંચી અત્યંત નિરાશ થયો ત્યાર પછી તેણે પોતાના સમસ્ત સામંતો અને સૈનિકોને બોલાવ્યા અને તેમની સાથે યુદ્ધનો પ્રારંભ ક્યારે કરવો તે વિષે મસલત કરી પછી તેમણે પૃથ્વીરાજના દૂતને કહ્યું કે -" હુ આવતા માસના પડવા ને રવિવારે સમરભૂમિમા આવી આપને મળીશ "

ગુરુવારને દિવસે પૃથ્વીરાજે શંખધ્વનિ કર્યો અને ડંકો વગડાવ્યો સર્વ સૈનિકોને વિદિત થયું કે હવે સમરાંગણમા ઉપસ્થિત થવાની તૈયારી છે [2] રાજપતાકા ઉભી થઇ કે સર્વ સૈનિકો આવીને તેની આસપાસ એકઠા થઇ ગયા સર્વ જણે જળનું એક એક પાત્ર ગ્રહણ કર્યું સર્વ માણસો રણોન્મત્ત થઇ ગયા સર્વ જણે પોતપોતાના મસ્તકમા સુગંધી તેલ લગાડ્યું સ્વર્ગની અપ્સરાઓ વીરોની સાથે સંભાષણ કરવાને ઉત્તમોત્તમ સુગંધી તેલ અને સુવાસિક દ્રવ્યો શરીરે ચોળીને તથા મસ્તકના વાળમા નાખીને તેમની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે તેમણે પોતાના કોમળ કરના સુંદર બંગડીઓ પહેરી છે અને આંખમા મોહક અંજન આંજ્યું છે યુદ્ધની ભેરીનો ભયંકર શબ્દ કૈલાસના શિખરસુધી પહોચી ગયો છે તે શબ્દે શિવના યોગનો ભંગ કર્યો પોતાના ગળામા પહેરવાને માટે અસંખ્ય ખોપરીઓ મળશે એવા વિચારથી શિવજીને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો યોગિનીઓના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ રણભૂમિમા કપાઇ ગયેલા માણસોના રુધિરનું પાન કરવાની આશાથી મહા આનંદિત થઇ યોગિનીઓએ નૃત્ય કરવા માંડ્યું ઉભયપક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ થતું જોઈ મનુષ્યોના માંસનું ભક્ષણ કરનાર પિશાચોએ અત્યંત આનંદિત થઇ પોતાના ગાયનથી જગતને કંપાવી મૂક્યું

રાજપૂતો નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે જે મનુષ્ય સમરભૂમિમા પ્રાણત્યાગ કરે છે, તેને સ્વર્ગની અપ્સરાઓ આવીને પરમ આદરપૂર્વક પુષ્પમાળ અર્પણ કરે છે ચંદકવિએ પ્રસ્તુત પ્રસંગનું વર્ણન કરતા સમરનો આરંભ થયા પૂર્વેની વીરો અને અપ્સરાઓની મજાવટવિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે -

---

[1] આ રીતિ અત્યંત પ્રાચીન છે અને તે 'નાયરાવલી' એ નામથી વિખ્યાત છે ટૉડ સાહેબ જણાવે છે કે પાત્રમા ભરેલી રૌપ્યમુદ્રાઓ આશીર્વાદ સમયે આશીર્વાદપાત્ર મનુષ્યપર વર્ષાવવામા આવે છે અને પછી તે મુદ્રાઓ સેવકોમા વહેંચી આપવામા આવે છે અંતઃપુરમા નિવાસ કરતી રાણીઓ અને રાજકુમારીઓ આ પ્રકારે પોતપોતાના સેવકો અને પુરોહિતોને પોતાના પ્રતિનિધિરૂપે ટૉડ સાહેબ પાસે મોકલીને આ પ્રકારે તેમને આશીર્વાદ આપતી હતી

[2] રાજપૂતોમા આવી રીત છે કે યુદ્ધ સમયે ત્રણવાર શંખધ્વનિ અને ત્રણવાર વિજયડંકો વગાડીને સેનાને યુદ્ધભૂમિ તરફ ચલાવવામા આવે છે એ પ્રમાણે શંખધ્વનિ કર્યા પછી અને વિજયડંકો વગાડ્યા પછી કોઈ કારણથી સેના ચલાવવામા ન આવે, તો તે બદલ રાજશસ્ત્રાગાર સન્મુખ બલિ આપવામા આવે છે

"વીરો શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત થતા સ્વર્ગની સુશોભિત અપ્સરાઓએ પોતાના શરીરને અલંકારોથી સુસજ્જિત કર્યાં વીરોના મસ્તકપર નાની નાની વીરવટાઓયુક્ત શિરપેચ શોભાયમાન થયા અને અપ્સરાઓએ કિરીટ ધારણ કર્યાં સૈનિકોએ રણતુરંગિણીઓના તંગ બાંધી દીધા અને પોતાના શરીરપર લોહકવચ ધારણ કર્યા સુરપુરનિવાસી અપ્સરાઓએ કર્ણકુંડલ અને મણિમુક્તાની માળાઓ પરિધાન કરી. સૈનિકો જે સમયે પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી બ્હાર કાઢશે, તે સમયે અપ્સરાઓ પોતાના વિશાળ નેત્રોમા અંજનની રેખા કાઢશે સાહસિક વીરો જે સમયે કટાર ધારણ કરશે તે સમયે સુરપુરની સુંદરીઓ પોતાના લલાટપર સિંદૂરનુ તિલક કરશે વીરો જે સમયે ઢાલ ધારણ કરશે તે સમયે સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પોતાના કર્ણમા કુંડલ પરિધાન કરશે વીરો જ્યારે પોતાના કરમા ભાલા ગ્રહણ કરશે,ત્યારે અપ્સરાઓ પોતાના કરકમળમા કંકણ પહેરશે જે સમયે વીરગણો વાવનખથી પોતાના હાથ સુશોભિત કરશે, તે સમયે સ્વર્ગની સુંદરીઓ સુવર્ણની અંગુઠી અને રત્ન અલંકારોથી પોતાના કરપલ્લવને શોભાયમાન કરશે વીરો મોટી મોટી ગદાઓ ઉઠાવશે, ત્યારે સ્વર્ગની અપ્સરાઓ તેમને માટે વરમાળા તૈયાર કરશે સુંદરીઓના ગળામા મોતીની માળા અને વીરોના ગળામા તુલસીની માળા વિરાજમાન થશે વીરો જ્યા પોતાના ધનુષ ખેંચશે કે તરતજ સુંદરીઓ નેત્રકટાક્ષરૂપી બાણની વૃષ્ટિ કરવા માંડશે વીરો અશ્વારૂઢ થતાની સાથેજ અપ્સરાઓ રથમા આરૂઢ થશે"

કવિ ચંદ લખી ગયા છે કે, જે ઘટના તેમણે સ્વદૃષ્ટિથી જોઇ હતી, તેનુજ તેમણે કાવ્યમા વર્ણન કર્યું છે રાજપૂતો અનાદિથી કવિને ત્રિકાલદર્શી કહેતા આવ્યા છે ચંદકવિ ભવિષ્યવેત્તાતરીકે પૂજ્ય છે ચંદકવિના પરલોકવાસ પછી રાજસ્થાનમા તેમના જેવો કોઈ પણ કવિ થયો નથી એમની અમૃતમય વાણીની સ્પર્ધા કોઇ પણ કવિની લેખિની કરી શકતી નથી ચંદકવિ રાજપૂતજાતિના અંતિમ ભવિષ્યવેત્તા હતા

હવે આપણે મહોબાપતિપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીશુ પરિમાલે પોતાના મુખ્ય સેનાપતિઓને બોલાવ્યા અને શુ કરવુ તે વિષે તેઓ ચર્ચા કરવા લાગ્યા રાણી માલિનીદેવી પડદામા વિરાજમાન થઈ હતી સૌથી પહેલા રાણી માલિનીદેવી અત્યંત હતાશ થઈ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી બોલી—"દેવળદેવિ ! પૃથ્વીરાજની સામે આપણે શીરીતે ટકી શકીશુ ? જો આપણે હારી જઇશુ તો સદાને માટે મહોબાનો ત્યાગ કરવો પડશે, અને જો આપણે એને આધીન રહેવાનો સ્વીકાર કરીશુ તો અપમાનની પરાકાષ્ઠા થશે."આ વચનો આલ્હાએ પણ સાભળ્યા અને તે ગર્વથી ઉન્મત્ત થઇ બોલ્યો—'હે માત ! હુ માત્ર આપના કલ્યાણનીજ અભિલાષા રાખુ છુ હુ સારી રીતે જાણુ છુ કે જે મનુષ્ય ઉત્તમ પ્રકારની રાજભક્તિ ધારણ કરી પોતાના સમસ્ત સુખો અને સ્વાર્થોને તિલાંજલિ આપીને પોતાના અધિરાજને માટે પ્રાણસુદ્ધા અર્પણ કરે છે તેજ મનુષ્ય સાચો વીર છે અને તેનાજ જીવનને ધન્ય છે ચૌહાણોની સેના અવશ્ય છિન્નભિન્ન થઈ જશે હુ મારા પૂર્વજોના ધર્મનુ એવી સરસ રીતે પાલન કરીશ કે જેથી મારુ નામ અવશ્ય અમર થઇ જશે મે મારા પુત્ર ઈંદલને પણ આપના હાથમા સમર્પણ કર્યો છે માટે હવે હુ આપની પાસે એટલુજ માગી લઉ છુ કે મારી માતા દેવળદેની રક્ષા આપે કરવી" ~

રાણી માલિનીદેવી બોલી—"અંતે હુ એવા નિર્ણયપર આવી છુ કે ચૌહાણની સંખ્યા પુષ્કળ છે અને તેઓ અસીમ સાહસિક છે, માટે તેમને ખંડણી આપીને મહોબાની રક્ષા કરવી યુક્ત છે' આ વચનો સાભળી ઉદલને ઘણુજ ખોટુ લાગ્યુ અને તે વીરતાભરેલા વચનોથી કહેવા લાગો—"જ્યાસુધી મારા શરીરમા પ્રાણ છે, ત્યાસુધી હુ મહોબાની ઉપર કોઈપણ પ્રકારની વિપત્તિ આવવા દઈશ નહિ. રાજા પરિમાલ પણ જન્મભૂમિને માટે પ્રાણત્યાગ કરી સ્વર્ગની અપ્સરાઓને આલિંગન દેવાને તૈયાર થયા છે"

વીરમાતા દેવળદેવી પોતાના ઉભય પુત્રોની આ વીરોચિત પ્રતિજ્ઞા સાભળી શૌર્યપૂર્વક બોલી—"તમારી પ્રતિજ્ઞા રાજપૂતવીરોને છાજે તેવી છે. હવે આ પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરવુ અને તમારા પૂર્વજોની કીર્તિ ઉજ્જવલ કરવી એ તમારુ કર્તવ્ય થઈ રહ્યુ છે, માટે હવે વૃથા સમય ખોવો ઉચિત નથી શત્રુદલો નામોમા ભયંકર અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી દેશે"

ચંદાઈલરાજ પરિમાલ બોલ્યો—"આજે શનિવાર થયો છે, આજનો દિવસ ઘણો શુભ છે, માટે

હવે યુદ્ધની સંપૂર્ણ તૈયારી કરી ઘો. કાલે આપણે યુદ્ધસમુદ્રમા ઝંપલાવી શત્રુઓની સામે થઇશું '

વીરભટ આ હાએ રાજાના આ વચનો સાભળી પરમ ઉત્સાહ અને શૌર્યપૂર્વક કહ્યુ -' જેઓ વિધ્વમાલિમુખ ગામોમાથી નીકળતી અગ્નિજ્વાના અને ધૂમ્રરાશિને જોઇને માન ધારણ કરીને બેસી રહે છે, તે સાચા રાજપૂત નથી જે રાજા શત્રુઓદ્વારા પોતાના દેશની આવી સ્થિતિ થએલી જોઇને મૌન ધારણ કરીને બેસી રહે છે, તે રૌરવનરકનો અધિકારી થાય છે અને તેનો આત્મા ૭ હજાર વર્ષપર્યંત ભૂતયોનિમા પરિબદ્ધ રહી સસારમા ભ્રમણ કર્યા કરે છે, પરતુ જે વીર પોતાના કર્તવ્યનુ પાલન કરે છે, તેને સુરલોકમા સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની કીર્તિ અક્ષય રહે છે "

જો કે રાજાએ યુદ્ધની તૈયારી કરવામા ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો તોપણ તેના હૃદયમાથી ભીરુતાનો નાશ થયો નહોતો તે કોઇપણ પ્રકારે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર નહોતો તે એકાતમા પોતાની રાણીની પાસે ગયો અને શોક કરવા લાગ્યો રાણી માલિનીદેવીએ પોતાના પતિને કાયરની પેઠે ભયભીત થએલો જોઈ તેને પ્રોત્સાહન આપ્યુ અને સેના લઇને રણક્ષેત્રમા જવાને તૈયાર કર્યો સૈનિકોને તત્કાળ ખબર કરવામા આવી કે રાજા સ્વય યુદ્ધ કરવાને માટે રણભૂમિમા ઉતરશે યુદ્ધભૂમિ તરફ પ્રયાણ કર્યાપૂર્વે સર્વ યોદ્ધાઓએ પોતપોતાની પ્રિયતમાને અતિમવારને માટે આલિંગન દીધુ અને પ્રાતઃકાળમા સૂર્યોદય થતાની સાથે સધ્યાવદન, પાઠપૂજા આદિ નિત્યકર્મ કરી લીધા

આલ્હાએ નવ ગ્રહોની પૂજા કરી અને તેમનેપુષ્પો અર્પણ કરી પોતાના પુત્ર ઇદલ તથા પોતાના લઘુભ્રાતા ઉદલને બોલાવી આદ્યશક્તિનુ સ્મરણ કરી તેમને કહ્યુ -"જો તમે જસરાજનુ નામ અક્ષય રાખવાની અભિલાષા રાખતા હો અને જો તમારી રક્તવાહિનીઓમા સગર્વ દેવળદેવીનુ પવિત્ર રક્ત ધારણ કરતા હો તો આજે શત્રુઓને જ્યા જુઓ ત્યા તેમનો સહાર કરવાને ચૂકશો નહિ ' પોતાના જ્યેષ્ઠભ્રાતાના આ વચનો સાભળી ઉદલે કહ્યુ- આપના વચન ખરેખર વીરપુરુષને છાજે તેવા છે અને હુ પણ પ્રતિજ્ઞા કરુ છુ કે બનતાસુધી હું મારી ચમકતી તલવારની આગળ પૃથ્વીરાજને ટકવા દઇશ નહિ શુ પૃથ્વીરાજ મારી ચકચકિત અસિની આગળ થોભી શકશે ?

આ પ્રકારે ઉભય વીરોએ પૂર્ણ તેજસ્વિતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો પછી તેઓ રણવેશથી સજ્જિત થયા શસ્ત્રસજ્જિતઉભય વીરોને તેમની વીરમાતા દેવળદેવીએ આશીર્વાદ દઇને કહ્યુ -"યુદ્ધમા પ્રાણવિસર્જન કરીને પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરજો જો તમારા મસ્તક તમારા સ્વામીને ખાતર રણક્ષેત્રમા કપાઈ જશે તો અવશ્ય તમે એ સત્કાર્યના બદલામા દેવતાઓના સિંહાસનપર વિરાજમાન થશો " ઉક્ત વીરમાતાના આ વચનો સાભળી તે ઉભય વીરોની સાધ્વી સ્ત્રીઓ ઉઠીને બોલી - "જે રમણી સાધ્વી સતી હોય તે શુ પતિનુ મરણ થયા પછી જીવિત રહેશે? ગૌરીદેવીનુ એવુ કથન છે કે - 'જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને સમરક્ષેત્રમા સૂતેલા જોઇને જીવિત રહેવાની ઇચ્છા કરે છે તેને કદિપણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી પરતુ તે અસુરયોનિમા પિશાચિની થઈ અનતકાળસુધી ભ્રમણ કરે છે "

રાજપૂતરમણીઓનુ ઉત્તમ ચારિત્ર્ય આ વચનોપરથી સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે જે સમયે વીર માતા દેવળદેવીએ પોતાના પ્રાણપ્રિય પુત્રોને કા તો વિજય પ્રાપ્ત કરો કે ના તો રણભૂમિમા પ્રાણ આપો' એ શબ્દો કહ્યા હતા તે સમયે રાજપૂતજાતિના આચાર સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ હતા અને તે સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષઉપર ચૌહાણસમ્રાટનુ રાજ્ય હતુ ત્યારપછી મુસલમાનોએ ૭સો વર્ષપર્યંત ભારતવર્ષમા રાજ્ય કર્યુ ત્યારબાદ પણ રાજપૂતોના આચારની શુદ્ધતા પૃથ્વીરાજના સમયની તેમની શુદ્ધતાની સમાનજ હતી જો કે ગિઝની ઘોરી ખીલજી, સૈયદ, લોદી અને મોગલ આ ૭ વંશના યવન પાદશાહો ઉક્ત ૭ શતાબ્દીમા ભારતના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઇ પ્રબળ પ્રતાપસહિત ભારતવર્ષનું શાસન કરી ગયા તે અરસામા, રાજપૂતોની અવસ્થા થોડા વખતને માટે અત્યંત શોચનીય થઇ ગઇ હતી તથાપિ રાજપૂતનારીઓનુ સચ્ચરિત્ર પૂર્વવત્ અટળ રહ્યુ હતુ શુ હિન્દુ કે શુ મુસલમાન સર્વ ઇતિહાસવેત્તાઓએ રાજપૂતસ્ત્રીઓના ચરિત્રની મુક્તકઠે પ્રશસા કરી છે ટૉડ સાહેબ હિંદુ કિંવા મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓના ગ્રંથોમાથી રાજપૂતનારીઓના સચ્ચરિત્રના ઉદાહરણો ઉધ્ધૃત કરવાને બદલે મહાશય મર્નિયર કે જેઓ એ ઘટનાઓસમયે ભારતમા સાક્ષાત વિદ્યમાન

હતા, તેમના [1] ગ્રંથમાંથીજ નીચે પ્રમાણે ઉતાર્યું કરે છે –

"પાપી અને દુરાત્મા ઔરંગઝેબ પોતાના પિતાને પદભ્રષ્ટ કરી, પોતાના સગા ભ્રાતાઓને મારી જે સમયે ભારતવર્ષમા પોતાની પ્રભુતા ફેલાવવાને પ્રવૃત્ત થયો, તે સમયે રાજપૂતજાતિ પોતાની સ્વાભાવિક રાજભક્તિનો પરિચય કરાવી બંદીવાનસમ્રાટનો પક્ષગ્રહણ કરી ઔરંગઝેબની પાપી પ્રવૃત્તિ સમૂળી નષ્ટ કરવાને માટે ઉદ્યત થઇ રાજપૂતો ઔરંગઝેબની સામે સમગ્ર શક્તિ અજમાવવા લાગ્યા અસીમ સાહસિક મહાવીર જસવંતસિંહની પતાકાનીચે ત્રીસહજાર રાજપૂતો એકત્રિત થયા અને તેઓ અપૂર્વ ઉત્સાહસહિત નર્મદાતટ તરફ ગયા તથા મુરાદ અને ઔરંગઝેબની સંયુક્ત સેના ઉપર તૂટી પડ્યા મુરાદ અને પિતૃદ્રોહી ઔરંગઝેબની સામે રાજપૂતો સવારથી સાંજસુધી અવિશ્રાંત રીતે લડ્યા પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ સાયંકાળે જ્યારે તેમને શત્રુઓએ ચારે તરફથી ઘેરી લીધા, ત્યારે તેઓ ઘાયલ થયેલા દશ હજાર વીરોને રણભૂમિમા છોડીને નાસી ગયા જસવંતસિંહ પોતાના રાજ્યમા પાછા ફર્યા ફેરિસ્તાના ગ્રંથમા એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાજા જસવંતસિંહ પોતાના રાજ્યમા ચાલ્યા આવ્યા તો ખરા, પરંતુ તેમની રાણી કે જે ઉદયપુરના સિસોદીઆરાણાની પુત્રી હતી તેણે પોતાના પરાજિત સ્વામીને પાટનગરમા પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ અને ગઢનો દરવાજો બંધ કરાવી દીધો'

હવે બર્નિયર જણાવે છે કે, 'મહારાજા જસવંતસિંહનો પરાભવ થયા પછી તેમની રાણીએ તેમને જે તિરસ્કારયુક્ત વચનો કહ્યા હતા, તેનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહી શકાતુ નથી જ્યારે રાણીના સાંભળવામા આવ્યુ કે મહારાજાએ પોતાના માત્ર પાંચસે છસે માણસોનેજ જીવતા રહેલા જોઇ શત્રુદલની સામે નિભાવ કરવો અશક્ય માની રણભૂમિનો ત્યાગ કર્યો છે, ત્યારે તેણે દૂત મોકલી તેમને આશ્વાસન આપવાને બદલે એકદમ પાટનગરના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા તેણે દુઃખિત થઈ તે કલંકિત માણસને નગરમા પ્રવેશ નહિ કરવા દેવાની આજ્ઞા કરી તેણે જણાવ્યુ કે –'તે મારો સ્વામી નથી મેવાડના મહારાણાનો જામાતા આટલો નીચ કદિ પણ હોઈ શકતો નથી તેણે આ વાત સ્મરણમા રાખવી જોઇતી હતી કે ઉત્તમવંશની સાથે સંબંધ બાંધીને ઉત્તમ વર્તનજ કરવુ જોઇએ. તેને વિજય પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નહોતો તો તેણે શત્રુની સન્મુખ સમરભૂમિમાંજ પોતાના પ્રાણત્યાગ કરવા જોઇતા હતા' તે ક્રોધિત રાણીએ થોડીવાર પછી એક ચિતા તૈયાર કરી તેને પ્રદીપ્ત કરવાની આજ્ઞા કરી તેણે પોતાનો સ્વામી જીવતો હોવા છતા ચિતામા ભસ્મીભૂત થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો રાણીની ઉપર્યુક્ત આજ્ઞા સાંભળી અંતઃપુરનિવાસિની રમણીઓએ વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરી કે –'જો તમો ચિતામા બળીને ભસ્મીભૂત થશો તો રાજાને પણ તમારી પાછળ જીવતા બળવુ પડશે નહિ તો આ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ થયેલી કહેવાય નહિ આ વચનો સાંભળી રાણી વિચારમા પડી તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ અને તે રાજા સંબંધે અનેક તિરસ્કારયુક્ત વચનો ઉચ્ચારવા લાગી રાણાની પુત્રીએ દેહોત્સર્ગ તો કર્યો નહિ, પરંતુ તેણે આઠ નવ દિવસપર્યંત મહારાજાનુ મુખ જોયુ નહિ તે એક એકાંત ઓરડીમા પડી રહેતી હતી આ સમાચાર સાંભળી તેની માતા ઉદયપુરથી આવી અને તેણે તેને અનેક પ્રકારે સમજાવીને કહ્યુ કે – "મહારાજા રણપરિશ્રમનો પરિહાર કરીને શીઘ્ર નવીન સેના એકત્રિત કરી રણભૂમિમા જશે અને ઔરંગઝેબને પરાસ્ત કરી પોતાની કીર્તિ પ્રકાશિત કરશે આ ઉપાખ્યાનપરથી રાજપૂતનારીઓની સાહસિકતા અને વીરતા ઉત્તમ પ્રકારે પ્રદર્શિત થાય છે

દિલ્હીના અંતિમ ચોહાણસમ્રાટ પૃથ્વીરાજના સમયના ઇતિહાસમા રાજપૂતનારીઓની વીરતાના આવા અસંખ્ય ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ થાય છે [2] પૃથ્વીરાજે જ્યારે કનોજના રાજા જયચંદની કન્યા સંયુક્તાનુ હરણ કર્યું,ત્યારે સંયુક્તાએ જે ચારિત્ર્ય દર્શાવ્યુ હતું, તેમા કેવળ સંયુક્તાનાજ સદ્ગુણો નહિ પરંતુ રાજપૂતરમણીમાત્રના સદ્ગુણો સ્પષ્ટરીતે અંકિત થયેલા આપણને જણાય છે અનુપમ રૂપલાવણ્યથી યુક્ત એવી સંયુક્તાએ જે દિવસે સ્વયંવરની સભામા ઉપસ્થિત થઈ વરાવધિ

1 બર્નિયરે લખ્યુ છે કે, રાજપૂતો રણભૂમિમા જવા પૂર્વે જીવનવિસર્જનનો સંકલ્પ કરીને પરસ્પરને ભેટી ભેટીને વિદાય માગે છે તે સમયનુ દૃશ્ય અતિ મનોહર હોય છે

2 'ભારતના સ્ત્રીરત્નો' એ નામના આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા વિસ્તૃત ત્રણ ગ્રંથોમા આવી મહાન વીરાંગનાઓ અને વીર કન્યાઓના સેંકડો હૃદયાકર્ષી ચરિત્રોનો સંગ્રહ છે, કે જે રૂ. ૬)ની કિંમતથી મળે છે મંત્રી સ્ત

રાજાઓનુ માન તોડી દિલ્લીના મહાવીર પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામા વરમાળા આરોપી, તે દિવસથી તેના અનેક ઉત્તમ સદ્‌ગુણો એક પછી એક જગતની દૃષ્ટિએ પડયા છે સયુક્તાએ પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામા વરમાળા આરોપી તેટલા માટેજ પૃથ્વીરાજની અને શતાવધિ રાજાઓની સહાયને પ્રાપ્ત થયેલા જયચદની વચ્ચે પાચ દિવસપર્યંત અત્યત ઘોર સંગ્રામ ચાલ્યો હતો અતે કનોજના અધિપતિનો પરાભવ થયો અને સયુક્તા પૃથ્વીરાજને વરી ત્યારપછી કનોજની રાજકુવરીએ પોતાના અનુપમ રૂપલાવણ્યથી તેજસ્વી વીર પૃથ્વીરાજને સર્વથા મોહિત કરી દઇ તેમને રાજકાર્યથી નિવૃત્ત કરી દીધા હતા સયુક્તા આપણને ભારતની અનિષ્ટકારિણીસ્વરૂપે જણાય છે, પરતુ તેના વાસ્તવિક જીવનચરિત્રનો પ્રકાશ થતા જગતની કોઈ પણ જાતિ તેને રમણીમડળમા ઉચ્ચ આસન આપ્યા વિના રહેશે નહિ.

જ્યારે મહાબળવાન અને અત્યત ક્રૂર શાહબુદ્દીન ઘોરી સિંધુનદી ઉતરીને પૃથ્વીરાજનુ ગૌરવ નષ્ટ કરવાને અને ભારતના પવિત્ર હૃદયમદિરમા યવનપતાકા રોપવાને તથા આર્યશાસનનો લોપ કરવાને ભારતવર્ષમા આવ્યો અને આ સમાચાર જ્યારે દિલ્લીના રાજમહાલયમા પ્રેમ, આનદ તથા વિલાસથી ઉન્મત્ત બનેલા પૃથ્વીરાજ તથા સતી સયુક્તાના કર્ણપર પહોચ્યા, ત્યારે શશીવદના સયુક્તાની પ્રેમવિલાસની નિદ્રા એકદમ ભગ થઇ ગઇ તેણે તત્કાળ સચેત થઇ વિલાસવૃત્તિ છોડી દીધી અને રાજપૂતવીરાંગનાની સ્વાભાવિક સાહસિકતા તથા વીરતા ધારણ કરી પોતાના પ્રાણાધિક પતિને સમરાગણમા જવાને પ્રોત્સાહન આપવામા કિંચિત્ પણ વિલબ કર્યો નહિ પોતાના પ્રાણવલ્લભને રણવેષથી સજ્જિત કરીને પોતાની સ્વાધીનતા તથા અતુલ ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે પ્રાણવિસર્જન કરવાનો તેને બોધ આપી તે બોલી - હે પ્રાણનાથ ! અતે આપનો અને મારો મેળાપ અવશ્ય સ્વર્ગમા થશે

સુપ્રસિદ્ધ ચદકવિના ગ્રથમા આ ઘટના, ભારતનુ અધપતન તથા સયુક્તાના વીરનારીને ઉચિત આચરણવિષે ઉત્તમ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે ભારતવર્ષમા યવનોનું આગમન થયુ તે પૂર્વે પૃથ્વીરાજને તે વિષે એક ભયકર સ્વપ્ન આવ્યુ હતુ અને તે સ્વપ્નની વાત તેણે પોતાની પ્રાણપ્રિયાને કહી હતી આ વાત સાભળી રાણીએ કેવો ઉત્તર આપ્યો હતો ? તે બોલી- પ્રાણનાથ આપના ગૌરવની વૃદ્ધિ થશે અને આપને જય પ્રાપ્ત થશે હે ચૌહાણકુલસૂર્ય ! આ જગતમા આપના જેવા પરમ આનદ અને પરમ સુખનો ઉપભોગ કોણે લીધો છે ? આપના જેવુ ગૌરવ કોને પ્રાપ્ત થયુ છે ? માત્ર મનુષ્યોનેજ અવશ્ય મરણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ધારશો નહિ, કારણ કે મરણ તો દેવને પણ છોડતુ નથી સર્વ જણ જીર્ણ શરીરને બદલવાની અભિલાષા રાખે છે ચિરકાળપર્યંત જીવત રહેવા કરતા મૃત્યુજ શ્રેષ્ઠ છે આપે કેવળ આપના આ જગતના સ્વાર્થ તરફજ દૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ નહિ આપે અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પણ રાખવી જોઇએ આપ આપની તીક્ષ્ણ તલવાર વતી શત્રુઓનો નાશ કરો અને સ્વર્ગે સિધારો હું પરલોકમા આપની અર્ધાંગિની બનીશ"

ત્યારપછી પૃથ્વીરાજને સહાય કરવા આવેલા રાજાઓ તથા સામતો યવનપાદશાહની સામે શી રીતેયુદ્ધ કરવુ તે વિષે ચર્ચા કરવા લાગ્યા પૃથ્વીરાજ પોતાની પ્રાણપ્રિયાની સલાહ લેવાને માટે અતપુરમા ગયો રમણીકુલરત્ન સયુક્તા બોલી - વળી કોઇ આવા વિષયમા સ્ત્રીની સલાહ લેતા હશે ? આખુ જગત નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે સ્ત્રીજાતિમા ઘણુ થોડુ જ્ઞાન હોય છે વધુ શુ કહુ ? સ્ત્રીના મુખમાથી સત્ય વચન નીકળે તોપણ તેપર લક્ષ આપવાને કોઈ ઇચ્છતુ નથી ચિરકાળથી સ્ત્રીજાતિને અજ્ઞાન માનવામા આવે છે અને તેટલા માટે કોઈ પણ બાબતમા તેની સલાહ લેવામા આવતી નથી પરતુ વાસ્તવમા સ્ત્રી સુખદુ:ખમાં સમાન ભાગની અધિકારિણી છે. હવે આપ મારી અરજ સલાહ છે કે આપ રણક્ષેત્રમા જઇ પ્રાણાતપર્યંત શત્રુની સામે યુદ્ધ કરો અને આપનો પરલોકવાસ થશે તો હુ પણ ત્યાં આવીશ હું કદિ આપનો સાથ છોડીશ નહિ આપની સાથે આવવામા મારે ગમે તેવા સકટો સહન કરવા પડશે તો તે હુ ખુશીથી સહન કરીશ હુ કદિપણ આપનો વિયોગ સહન કરી શકીશ નહિ "

ભારતનુ રાજકીય આકાશ મેઘાચ્છન્ન થઇ ગયુ ભયકર સમરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો વિધર્મી સુલત

માનમેનાએ સમસ્ત ભારતવર્ષનું હૃદય કંપાયમાન કરી દીધુ. સ્વાધીનતા, જન્મભૂમિ અને હિંદુજાતિના ગૌરવની રક્ષા કરવાને તથા યવનોનુ દમન કરવાને માટે ભારતવર્ષના પ્રાય સર્વ રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઇ રણભૂમિમા આવી ઉપસ્થિત થયા.આજ વખતે દિલ્હીના રણવાસમા સતી સંયુક્તાએ પોતાના પ્રાણપતિને યુદ્ધમા જવાને માટે સુસજ્જ કર્યા આ વખતે સંયુક્તાના વિશાળ નેત્રો કેવળ પૃથ્વીરાજ તરફ ચોટી રહ્યા હતા. રણતુરીના ધ્વનિએ રણવાસમા ઉભા રહેલાં રાજારાણીના હૃદયપર પ્રચંડ અને ભયંકર આઘાત કર્યો-જાણે યમરાજનો દૂત આવ્યો ન હોય તેમ તેમને લાગ્યુ ત્યારપછી વીરશ્રેષ્ઠ પૃથ્વીરાજે પોતાની પ્રાણપ્રિયા સંયુક્તા પાસેથી અંતિમવારની વિદાય લીધી સંયુક્તાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે–"જ્યાસુધી યુદ્ધ સમાપ્ત થશે નહિ, ત્યાસુધી હુ કેવળ જળપાન કરીનેજ જીવન ધારણ કરીશ." સંયુક્તાના અંતિમ વચનો આ હતા–"આ[1] યોગિનીપુરમા હવે પ્રાણેશ્વરના દર્શન થશે નહિ. હવે એમનો મેળાપ પુન. સ્વર્ગમાજ થશે." તેમના આ વચનો સત્ય નિવડ્યા. પ્રસ્તુત મહા સમરમા ભારતના ભાગ્યનુ પતન થયુ, હિંદુજાતિની સ્વાધીનતાનો લોપ થયો અને પૃથ્વીરાજ પરાજિત, બંધનગ્રસ્ત તથા હતજીવન થયા; અને વીરબાળા સંયુક્તાએ ચિતાના પ્રજ્વલિત અગ્નિમા પોતાના અનુપમરૂપ લાવણ્યમય શરીરને સમર્પણ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામા એક મુહૂર્તનો પણ વિલંબ કર્યો નહિ

અંગ્રેજી શીખેલા યુવકો અંગ્રેજીસાહિત્યમા લુક્રેશિયાનુ જીવનચરિત્ર વાંચી તેથી મુગ્ધ બની જાય છે, પરંતુ તેમને સાવધાન કરવાને માટે લુક્રેશિયા કરતા પણ વિશેષ સદ્ગુણી એક સતીસાધ્વી અને બુદ્ધિમતી રાજપૂતબાળાનું જીવનવૃત્તાંત અત્રે અમે લખીએ છીએ.

ગાનોર (ગુન્નોર)ની રાણીને રાજપૂતલુક્રેશિયા કહીશું તો ચાલશે જ્યારે ક્રૂર યવનોની સેનાએ સાક્ષાત યમરાજાનુ સ્વરૂપ ધારણ કરી ગાનોરપર[2] આક્રમણ કર્યું, ત્યારે ઉક્ત રાણીએ તેની સામે થઇ તેના કરાલગ્રાસમાથી પાચ દુર્ગનુ રક્ષણ કર્યું હતુ તેણે અસીમ સાહસિકતા અને પરમ વીરતા દર્શાવી અંતે નર્મદાતટપર આવેલા પોતાના છેલ્લા દુર્ગમા આશ્રય લીધો હજી તે પોતાની સેનાસહિત નદીપાર ઉતરી પણ નહોતી એવામા શત્રુઓની સેના ત્યા આવી પહોચી આ સમયે રાણીની પાસે ઘણાજ થોડા સૈનિકો હતા તેઓ શત્રુઓને જોતાજ અત્યંત હતાશ થઇ ગયા, તેથી તે કિલ્લો શીઘ્ર યવનોના હાથમા ગયો ભોપાલમા જે નવાબનો વંશ આજપર્યંત વિદ્યમાન છે, તે નવાબ આ સેનાનો સેનાપતિ હતો તે ઉક્ત રાણીનુ અનુપમ રૂપલાવણ્ય જોઇ તેનાપર મોહિત થઇ ગયો અને તેને હસ્તગત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેણે કિલ્લો પોતાના અધિકારમા લીધા પછી રાણીની પાસે પોતાનો એક દૂત મોકલ્યો આ વખતે રાણી દુર્ગમા એક દિવાનખાનામા બેઠી હતી તેણે દૂતના મુખદ્વારા સેનાપતિએ મોકલેલો સંદેશો સાંભળી તેની સાથે કહેવરાવી મોકલ્યુ કે–"આપને હૃદય સોપવાને હુ તૈયાર છું, પરંતુ વિધિપૂર્વક લગ્ન કરવુ એ આપણુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે આપની વીરતા અને યુદ્ધનિપુણતા તથા ચપળતા જોઇ હુ અત્યંત પ્રસન્ન થઇ છુ અને આપના જેવા વીરસ્વામી પ્રાપ્ત થવા, એ મોટા સૌભાગ્યની વાત માનું છુ, પણ આ શુભ વિવાહની તૈયારી કરવા માટે થોડા કલાકના અવકાશની અપેક્ષા છે કિલ્લામાજ વિવાહકાર્ય કરવાને હુ તૈયાર છું." દેવતાઓને પણ દુર્લભ એવા સ્ત્રીરત્નની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થયેલી માની ખાસાહેબે પ્રસન્નચિત્તે તેને વિવાહની તૈયારી કરવા માટે બે કલાકનો અવકાશ આપ્યો.

આટલા સ્વલ્પ અવકાશમા વિવાહની સમસ્ત તૈયારી થઇ ગઇ. રણવાદ્ય અને રણભેરીના ધ્વનિને બદલે વાજાનો સુમધુર અને મંગલધ્વનિ નીકળવા લાગ્યો. રાણીએ યવનોના સેનાપતિને માટે મહામૂલ્યવાન હીરા તથા મણિમુક્તાજડિત વસ્ત્રાલંકાર મોકલી દીધા. યવનસેનાનો નાયક ખાસાહેબ પોતાને હિંદુરૂપવતી સ્ત્રીના પ્રાણવલ્લભ બની ગયેલો માની અપૂર્વ આનંદસાગરમા ડુબી ગયો. બડેમીયાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે સમસ્ત વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યા અને તે સુયોગ્ય વરરાજા બની ગયો. પછી રાણીના આમંત્રણથી તે તેની સમીપ જઇ પહોચ્યો રાજપૂતરાણીનુ અનુપમ સૌંદર્ય જોઇને તત્કાલ વરરાજા ખાંસાહેબ મંત્રમુગ્ધ બની ગયો અને જીવતાજ કબરમા ચાલ્યો ગયો હોય તેવો નિશ્ચેષ્ટ થઇ ગયો. તેણે પોતાના સમસ્ત જીવનમા આવુ સર્વાંગ સુંદર રમણીરત્ન કદિ

[1] ચંદકવિના ગ્રંથોમા દિલ્હીનુ બીજું નામ "યોગિનીપુર" જણાવ્યુ છે

પણ જોયુ નહોતુ તે અનિમિષનેત્રે ઉક્ત રાજપૂતરાણીના સૌંદર્યરૂપી અમૃતનુ પાન કરવા લાગ્યો થોડીવાર પછી ખાસાહેબ બોલ્યો -" આજે મારો માનવજન્મ સાર્થક થયો છે " રાણીએ ખાસાહેબને એક સુવર્ણના આસનપર બેસવાને કહ્યુ અને તે પોતે સ્વતંત્ર આસનપર પોતાની સખીઓસહિત પ્રતિનતા ઇંદ્રાણીની પેઠે વિરાજમાન થઈ તેનાદ્વારા ત્યા સ્વર્ગની જ્યોતિના જેવો પ્રકાશ પ્રસરી રહ્યો મોહિત થયેના ખાસાહેબને તો એક એક પળ એક એક યુગસમાન જણાવા લાગી રાજપૂતરાણીએ ખાસાહેબની પુષ્કળ પ્રશસા કરી તેને ખૂબ છાપરે ચઢાવ્યો અને મધુર વચનોથી તેને સારીરીતે વશ કરી લીધો, પરતુ એટલામા અચાનક ખાસાહેબનુ પ્રફુલ્લિત વદન મ્લાન થઇ ગયુ અને તેને ભયકર તાવ ચઢી આવ્યો તે નિશ્ચેષ્ટ થઇ ગયો, તેનામા જરા પણ શુદ્ધિ રહી નહિ તરતજ તેના અગપર શીતળ વાયુ ઢોળી તથા નિર્મળ જળ છાંટી તેને શુદ્ધિમા આણવાના પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા, પરતુ તે સાવધાન અને સચેત થઇ શક્યો નહિ આ રીતે ઘણો સમય વહી ગયા પછી ખાસાહેબ એકાએક ઉઠીને ઉભો થયો અને તેણે મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે આમતેમ દોડી પોતાના ઉભય કરદ્વારા પોતાના અગપરના મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણો કાઢી ફેંકી દેવા માડયા ઉક્ત રાણીએ ખાસાહેબને ઉચ્ચ સ્વરે જણાવ્યુ –'ખાસાહેબ ' આપનો અતકાળ સમીપ આવી પહોચ્યો છે વિધાતાએ તમારા અને અમારા પ્રાણત્યાગ એકસાથેજ નિશ્ચિત કર્યા હતા આપે જે વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા છે તે કાનકૂટવિષથી યુક્ત છે અને તે અવસ્ય આપના પ્રાણ હરશે પોતાના સતીત્વનુ રક્ષણ કરવાને માટે રાજપૂતસ્ત્રી બીજો શુ ઉપાય કરે વારુ ?" રાજપૂતવીરબાળાના આ વચનો સાભળી સર્વને અત્યત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ. આ વચનો ખરેખર ભયકર હતા ક્યા વિવાહની તૈયારી અને ક્યા મરણની તૈયારી ! ક્યા મળવાનો ઉદ્યોગ અને ક્યા સદાનો વિયોગ ! વિવાહના ઉત્સાહને બદલે પ્રાણાતનો વિષાદ દૃષ્ટિગોચર થયો અલ્પ સમયમાજ શુ નુ શુ થઇ ગયુ ? તે રાજપૂતવીરબાળા—તે રાજપૂતસતીસ્ત્રી કિંનાની અગાસીપર ગઇ અને યમની યત્રણાથી પીડિત થતા પેના ખાસાહેબ પ્રતિ એકવાર દૃષ્ટિપાત કરી તે વિશ્વમોહિનીએ હસતા હસતા ઉંચી છત ઉપરથી પોતાના અનુપમ સૌંદર્યમય શરીરને કિંનાનીચે વહેતી નદીમા નાખી દીધુ હતભાગી ખાસાહેબનો પ્રાણ પણ તે વિષમ યત્રણાથી શીઘ્ર તેના પાપયુક્ત શરીરનો ત્યાગ કરી ગયો ઉક્ત કિલ્લાથી ભોપાલ તરફ જવાના માર્ગમા ઉક્ત ચાદખાની કબ્ર આજપર્યંત વિદ્યમાન છે લોકો માને છે કે ઉક્ત કબ્રના દર્શન કરવા જે જાય છે તેનો ગમે તેવો અસાધ્ય રોગ પણ ત્રણ દિવસમા નિવૃત્ત થઇ જાય છે

રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે કેવા કેવા પ્રયત્ન કરતી હતી તેનુ બીજુ એક અતિ સોજ્જવલ દૃષ્ટાત મહામાનનીય કર્નલ ટૉડ અત્રે આપે છે અબરના વિખ્યાત મહારાજ જયસિંહે કોટાની રાજકુમારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો તે રાણીનો સ્વભાવ તેના આચરણ તથા પહેરવેષ અત્યત સરલ તથા આડબરહીન હતા, પરતુ સુસભ્ય અને સમૃદ્ધિશાળી અબરરાજના અતપુરની રાણીઓમા અત્યત મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણો પરિધાન કરવાની રીતિ પ્રચલિત હતી કોટાની રાજકુમારી આ રીતિને યોગ્ય માનતી નહોતી એક સમયે અબરરાજ કોટાની રાજકુમારીની સાથે બેઠા હતા તે સમયે વાતવાતમા તેને કહ્યુ કે -'આપના કરતા તો આપણા રાજ્યમા વસતી નીચજાતિની સ્ત્રીઓ પણ અધિકસુદર અને રમણીય વસ્ત્રાભૂષણો પરિધાન કરે છે ત્યારપછી થોડીવારે તેઓ એક કાચનો ટુકડો લઇ રાણીએ પહેરેલા વસ્ત્રો કાપવા લાગ્યા કોટાની રાજકુમારી બોલી – આ તો આપે મારૂં ઘોર અપમાન કર્યું" એમ કહીને તેણે તરતજ મ્યાનમાથી તલવાર કાઢી અને તે પુન ગભીર સ્વરે બોલી – "મે જે રાજવશમા જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે તે કદાપિ આ પ્રકારની ઘૃણા અને ઉપહાસ સહન કરી શકશે નહિ આપ આ વાત સ્મરણમા રાખજો કે પરસ્પરને સન્માન આપવાથી કેવળ દાપત્યસુખજ મળે છે એમ નથી પરતુ ધર્મની રક્ષા પણ થાય છે' થોડીવાર મૌન ધારણ કરી તે વીરબાળા પુન બોલી –' મહારાજ ' આ પ્રકારે આપ મારૂ ઘોર અપમાન કરવાના હો તો આ વાત બરાબર લક્ષમા રાખજો કે કોટાની રાજકુમારી તલવાર વાપરવામા જેટલી નિપુણ છે તેટલા આપ કાચનો ટુકડો વાપરવામા પણ ચતુર નથી" ત્યારપછી રાણીએ પોતાના સ્વામીની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવી લીધી કે – 'કોટાના રાજવશની કોઇપણ સ્ત્રીને આવું અપમાન હું કદિપણ કરીશ નહિ,તેમજ મારા વશજો પણ

આ નિયમનુ પાલન કરશે" કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે આ નિયમનુ અટલ રીતે અદ્યાપિ પાલન થાય છે

રાજપૂતસ્ત્રીઓના સતીત્વ, સાહસ અને શારીરિક બળના સબધમા કોટાના વિખ્યાત વીર જાલિમસિહના મુખમાથી નીકળેલા વચનોનો કર્નલ ટૉડ અત્રે ઉલ્લેખ કરે છે રજકકુલની રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના પતિને કૃષિકર્મમા સહાય કરે છે અને તેમને માટે ક્ષેત્રમા અન્નાદિ લઇ જાય છે, એ વાત સર્વને સુવિદિત છે એક સમયે એક રાજપૂતકૃષિકારની સ્ત્રી પચમહાડ નામના શિખરની નિકટના વનમા પોતાના સ્વામીને માટે ભોજન બનાવીને લઇ જતી હતી, એવામા એક મહાપ્રચડ વરાહ જગલમાથી નીકળી તેને પકડવાને માટે તેની પાછળ દોડયો તે સ્ત્રી સમજી નહિ કે આ વરાહ ભોજનની લાલચથી મારી પાછળ આવે છે કે મને પકડવાની ઇચ્છાથી આવે છે તે તરતજ એક વૃક્ષની નીચે ઉભી રહી વરાહ ઉચો થઇ તે સ્ત્રીને પકડવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો તે સ્ત્રી પોતાની રક્ષા કરવાને માટે વૃક્ષની ચારે તરફ ફરવા લાગી તે વરાહ પણ તેની પાછળ પાછળ ફરવા લાગ્યો અને જ્યારે તે સ્ત્રીને પોતાની રક્ષા કરવાની અસમર્થતા જણાઇ ત્યારે તેણે અસીમ સાહસ વાપરી પોતાના ઉભય હસ્તોથી મજબૂત રીતે ઉક્ત વરાહને પકડી લીધો વરાહ પ્રચડ શક્તિયુક્ત હાથોને છેડાવવાને કોઇપણ પ્રકારે શક્તિમાન થયો નહિ થોડીવારમા ઉક્ત સ્ત્રીએ એક સૈનિકને જતો જોયો તે સ્ત્રીએ દીન વચનથી તેને સહાયને માટે બોલાવ્યો ઉક્ત સ્ત્રીના વચનો સાભળી તે વીર તેની પાસે ગયો અને તેણે પોતાના ઉભય હસ્તદ્વારા તે વરાહને પકડી લીધો સ્ત્રી આ ખટપટમાથી મુક્ત થઇ બે ચાર ડગલા ચાલી, એટલામા તે સૈનિક પોકારી ઉઠયો-"અરે બાઈ! આ બળવાન વરાહ મારાથી અકુશમા રહી શકતો નથી" આ વચનો સાભળી તે કૃષિકારસ્ત્રી હસતી હસતી શીઘ્રતાપૂર્વક ચાલી અને પોતાના સ્વામી પાસે જઈ તલવાર લઇ આવી તે વરાહને મારી સૈનિકને મુક્ત કર્યો રાજપૂતસ્ત્રીઓની સાહસિકતા, બળ અને સતીત્વના આવા અનેક ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે

કર્નલ ટૉડે આવુ બીજુ એક અતિ પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ આપી આ અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ કરી છે આ ઘટના રાજસ્થાનના પ્રત્યેક ભાગમા સર્વશ્રુત છે આ ઘટના મરુભૂમિમા આવેલા જયશાલના ઇતિહાસમાથી પ્રાપ્ત થઇ છે જયશાલના તીરમા તાબાના આવેલા પુગલ નામના પ્રદેશમા રણગદેવ નામનો એક સામત અધિકાર ભોગવતો હતો તેનો ઉત્તરાધિકારી પુત્ર સાધુ સમસ્ત મરુભૂમિમા ભયનુ કારણ થઇ પડયો હતો સાધુ પરમ સાહસિકવીર અને મહાન લૂટારો હતો તે દક્ષિણમા સિધુ નદી અને પૂર્વમા નાગોરસુધી ભ્રમણ કરીને ઉપદ્રવ કર્યા કરતો હતો એક સમયે મહાબળવાન સાધુ એક નગરમા લૂટ કરી પુષ્કળ હાથીઓ તથા ઉટોને હસ્તગત કરી પોતાના પાટનગર તરફ જતો હતો રસ્તામા મહિલ જાતિના નાયક માણિકરાવની રાજધાની અરિન્તનગરી આવી માણિકરાવ ૧૪૪૦ ગામોના અધીશ્વર હતા સાધુના આગમનના સમાચાર સાભળતાની સાથેજ માણિકરાવે તેને પોતાના નગરમા આવવાને આમત્રણ કર્યું વીરશ્રેષ્ઠ સાધુ મહિલપતિના આમત્રણને માન આપી તેમની રાજધાનીમા આવ્યો માણિકરાવે તેનો પરમ આદરસત્કાર કર્યો માણિકરાવને કર્મદેવી નામની એક પરમ રૂપવતી તરુણ કન્યા હતી આ યુવતી સાધુને રાજસ્થાનના સર્વશ્રેષ્ઠ અશ્વારોહીતરિકે ઓળખતી હતી કર્મદેવીનો વિવાહ આથારપૂર્વે મડોરના રાઠોડરાજકુમારની સાથે થઈ ચૂકયો હતો, પરતુ આ સમયે તેણે સાધુને સ્વનેત્રોથી જોઈ સિહાસનના અધિકારી રાઠોડરાજકુમારને તિલાજલિ આપી પુગલના સામતના પુત્રને વરવાનો મનમા સકલ્પ કર્યો મડોરનો રાજકુમાર પ્રચડ બળશાલી હતો અને તેની સાથે વિવાહ નિશ્ચિત કર્યા છતા પણ જો તેને કન્યા સમર્પણ કરવામા ન આવે તો પછી માણિકરાવપર દારુણ વિપત્તિ આવી પડવાનો સભવ હતો આ વાત માણિકરાવ જાણતા હતા, તે છતા પણ તેમણે પોતાની કન્યા સાધુને આપવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો અને સાધુએ તે પરમ આનદપૂર્વક સ્વીકાર્યો પછી સાધુએ ત્યાથી વિદાય લીધી યોગ્ય સમયે પુગલમા તેની પાસે વિવાહનુ નાળીએર મોકલવામા આવ્યુ સાધુએ તે નાળીએર તરતજ સ્વીકાર્યું શુભ દિવસ અને શુભ મુહૂર્તમા કર્મદેવીનો વિવાહ સાધુની સાથે થઇ ગયો મહિલપતિએ સાધુને પહેરામણીમા મહા મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણો, સુવર્ણ અને ચાદીના પાત્રો, એક સુવર્ણનો પોઠીઓ અને તેર દાસીઓ આપી

મડોરનો યુવરાજ અરણ્યકમલ પોતાની સાથે જે સ્ત્રીનો વિવાહ કરવાનો ઠરાવ કરવામા આવ્યો

હતો તે સાથે વિવાહ સાધુની સાથે થયેલો જાણી અત્યંત ક્રોધાન્વિત થયો અને તેણે તેનો માર્ગ રોકવાને માટે ચાર હજાર રાઠોડસૈનિકોને મોકલી દીધા આ ઘટના બની તે પૂર્વે સાધુએ સકંદ મેદ ગજ નામના સામંતના પ્રિય પુત્રનો વધ કર્યો હતો તે સામંતે પણ આ પ્રસંગને વૈર લેવાનો ઉત્તમ અવસર ધારી ઘોર અપમાનથી ક્રોધિત થયેલા રાઠોડરાજકુમારને સહાય કરી આ સર્વ સમાચાર માણિકરાવને પૂર્વથી મળ્યા હતા ભયંકર યુદ્ધ થવાનો સંભવ ધારી તેમણે પોતાના પ્રિય જામાતા તથા પુત્રી નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક જઈ શકે એટલા માટે તેમની સાથે ચારહજાર મહિલસૈનિકો મોકલવાની તૈયારી કરી, પરંતુ તેજસ્વી સાધુએ કહ્યું કે –' મારી સાથે જે સાતસો ભટ્ટીવીરોની સેના છે તેજ અમને નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક અમારા નિવાસસ્થાનમાં પહોંચાડી શકશે " જ્યારે મહિલપતિએ અત્યંત આગ્રહ કર્યો,ત્યારે કર્મદેવીના જ્યેષ્ઠભ્રાતા મેઘરાજના હાથનીચેના પચાસ માણસો લઈ જવાને તેણે કબૂલ કર્યું

પ્રબળ પરાક્રમશાળી સાધુ પોતાની નવવિવાહિત ભાર્યા તથા સેનાને શુભ મુહૂર્તમાં પોતાની સાથે લઈ પોતાના દેશ તરફ ચાલ્યો તેણે ચંદન નામના સ્થાનમાં જઇ વિશ્રામ કર્યો તે વખતે અરણ્યકમલની સેનાએ આવી દર્શન દીધું વીરશ્રેષ્ઠ સાધુ પોતાની પંચકલ્યાણી નામની સમરતુરંગિણીની પીઠપરનું શોભાયમાન વસ્ત્ર પૃથ્વીપર બિછાવી તેનાપર સૂતા હતા ઘોડીની લગામ તેના બાહુની સાથે બાંધેલી હતી આ રીતે તે વિશ્રાન્તિસુખ ભોગવી રહ્યો હતો એટલામાં શત્રુની સેના આવી પહોંચી સકંદ પ્રથમથીજ સાધુને ઓળખતો હતો તેથી તેણે શીઘ્ર તેને સાવધાન કરવાને માટે એક દૂત તેની પાસે મોકલી દીધો

સાધુ નિદ્રા લેતો હતો અને તેની પાસે એક બાજુએ પંચકલ્યાણી ઉભી હતી શત્રુદલના પગના સાંભળતાની સાથેજ તેણે પોતાના શ્વેત પાદના આઘાતથી પોતાના સ્વામીને જાગૃત કરી દીધો પંચ કલ્યાણીએ પોતાના પદાઘાતથી સાધુની નિદ્રાને ભંગ કર્યો તેથી તે તેના તરફ અનાદરદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો કારણકે તેનું આ કૃત્ય તેને પસંદ પડયું નહોતું દૂતે આવી સન્માનપૂર્વક તેને કહ્યું –' અરણ્ય કમલ આપની સાથે બાહુબલની પરીક્ષા કરવાની અભિલાષા ધરાવે છે ' સાધુએ યથાર્થ રાજપૂત વીરની પેઠે કાંઇ પણ બોલ્યા વિના આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો પછી તે દૂતપ્રત્યે બોલ્યો –' મારી સાથે જે અફીણ લાવ્યો હતો તે કોણ જાણે કયાં ખોવાઇ ગયું છે માટે તમે તમારા સ્વામીની પાસેથી થોડું અફીણ લઇને મારાપર મોકલાવજો શત્રુઓએ થોડું અફીણ શીઘ્ર સાધુપર મોકલી આપ્યું આ અફીણનું સેવન કરી સાધુ પોતાનો શ્રમ નિવૃત્ત કરવાને માટે શય્યાપર સૂઇ રહ્યો અલ્પ સમય પછી તેણે રણવેષથી સુસજ્જિત થઈ સમસ્ત અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કર્યાં ત્યારપછી તેણે પોતાની તુરંગિણીને સંબોધીને કહ્યું કે – અન્ય સમરોમાં જે પ્રમાણે તે મને તારી પીઠપર ધારણ કરીને વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવી છે તેજ પ્રમાણે આજે પણ મને વિજય અપાવજે રાઠોડોની સેનામાંથી પાકુ શાખાનો જયતંગ નામનો યોદ્ધો સૌથી પહેલાં બાહુબલની પરીક્ષા કરવાને માટે સાધુની સામે આવ્યો ઉભય વીરો અશ્વારૂઢ થઈ ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમના હાથ નીચેના સૈનિકો પણ પોતપોતાની શક્તિ અજમાવવા લાગ્યા રાઠોડો ભટ્ટીવીરોના અસ્ત્રાઘાતથી શીઘ્ર રણભૂમિમાં પડવા લાગ્યા વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પરમ ઉત્સાહિત થઈ ભટ્ટીવીરો રુદ્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શત્રુદલમાં પ્રવેશી પોતાના બરોબરીઆ વીરોની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા

આ પ્રકારે ઉભય પક્ષોની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું દ્વંદ્વયુદ્ધ ચાલતું હોવાથી બીજા વીરો મૌન ધારણ કરીને તે યુદ્ધને નિહાળતા હતા અંતે વીરત્રય સાધુએ અતિ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી પોતાની તીક્ષ્ણ તલવારના આઘાતથી રાઠોડસેનાનો ભીષણ સંહાર કરવા માંડયો તેની પ્રાણપ્રિયા કર્મદેવી રથપર આરૂઢ થઇ તેની પરમ વીરતા નિહાળવા લાગી તે જ્યારે શત્રુનો સંહાર કરીને વિજયસહિત પાછા ફરતા ત્યારે કર્મદેવી આનંદિત હૃદયથી ઉચ્ચ સ્વરે તેની પ્રસંસા કરી તેને ઉત્તેજિત કરતી હતી આ રીતે શત્રુપક્ષના છસો માણસો માર્યા ગયા અને સાધુની અર્ધ સેના કપાઇ ગઇ પછી અમિત પરાક્રમશાળી સાધુએ પોતાની પ્રાણપ્રિયા પાસે જઈ તેની પાસે અંતિમ વિદાય માગી વીરબાળા કર્મદેવીએ પોતાના પતિને પ્રોત્સાહન આપી કહ્યું –' આપની વીરતા અને આપનું બાહુબલ આજે મે સ્વનેત્રોથી જોયાં છે જો આપ રણભૂમિમાં શયન કરો તો સ્મરણમાં રાખજો કે આ દાસી પણ અવશ્ય પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરી આપની સંગિની થશે " વીરશ્રેષ્ઠ સાધુ પોતાની સ્ત્રીની પાસેથી

વિદાય લઇ અરણ્યકમલની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે ગયો આ સમયે અરણ્યકમલ પણ સાધુ સાથે યુદ્ધ કરી તેના રુધિરનું પાન કરી સમરાગ્નિની પૂર્ણાહુતિ કરવાને માટે તૈયાર થઇને ઉભો હતો. શીઘ્ર ઉભય વીરો એકબીજાની સામસામે આવીને ઉપસ્થિત થયા પ્રથમ તો તેઓ વીરોચિત વચનોથી એકબીજાનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા અને ત્યારપછી તેમણે શસ્ત્રાઘાત કરવાનો પ્રારંભ કર્યો યુદ્ધવિદ્યાવિશારદ સાધુના ભાલાએ પ્રથમ અરણ્યકમલના ગળાને ભેદી નાખ્યું તત્કાળ અરણ્યકમલે વિદ્યુદ્વેગે તેનો બદલો લીધો શત્રુના ભાલાએ સાધુનું મસ્તક ભેદી નાખ્યું ઉભય વીરો પૃથ્વીપર તૂટી પડયા સાધુના જીવનનો દીપક તત્કાળ નિર્વાણ પામ્યો. અરણ્યકમલ તો કેવળ મૂર્છિતજ થયો હતો જ્યારે ઉભયપક્ષના નેતાઓનું ભૂમિપર પતન થયું કે તરતજ યુદ્ધની સમાપ્તિ થઇ ગઇ આ યુદ્ધમા જે હજારો માણસોનો નાશ થયો તેનું કારણ માત્ર કર્મદેવીજ હતી હવે તે પોતાના પ્રાણપતિની સાથે જવાને તૈયારી કરવા લાગી એક તીક્ષ્ણ તલવાર લઈ તે વીરબાળાએ પ્રથમ પોતાનો ડાબો હાથ કાપી નાખ્યો અને પછી તે પોતાના એક સેવકને આપીને બોલી—"આ હસ્ત મારા પ્રાણેશ્વરના પિતાને ઉપહારતરીકે આપજે. તેમને કહેજે કે આ હાથ મે પોતે કાપીને આપ્યો છે" પછી તેણે પોતાનો જમણો હાથ કાપ્યો અને તે એક સેવકને આપી તેને આજ્ઞા કરી કે—"વિવાહના કંકણથી ભરેલો આ મારો હાથ મહિલાના કવિશ્રેષ્ઠને ઉપહારતરીકે આપજે" ત્યારપછી શીઘ્ર તેણે તે માનવરુધિરથી ભીજાયેલી ભૂમિમા એક ચિતા તૈયાર કરાવી અને તેમા પોતાના સ્વામીના શબને લઇ શયન કર્યું તેણે પ્રસન્નમુખે ભયંકર ચિતાગ્નિમા પ્રાણાર્પણ કર્યું શીઘ્ર તે રાજપૂતવીરબાળાના જયધ્વનિથી રણભૂમિ ગુંજી રહી કર્મદેવીની આજ્ઞાનુસાર તેના ઉભય હસ્તો બે પૃથક્ પૃથક્ સ્થળે મોકલી આપવામા આવ્યા પુગલના વૃદ્ધ રાવે પોતાની પુત્રવધૂના કપાયેલા હસ્તને અગ્નિદાહ કરી તે સ્થાનપર એક પરમ વિશાળ સરોવર બંધાવ્યુ. આજપર્યંત તે સરોવર "કર્મદેવીનુ સરોવર" એ નામે વિખ્યાત છે.

પૂર્વોક્ત ઘટના સવંત ૧૪૯૨ (ઇ૦ સ૦ ૧૪૩૬)મા બની હતી એ યુદ્ધમા સકલના ઘણા સૈનિકોનો નાશ થયો તેના સાડાત્રણ હજાર સૈનિકોમાથી કેવળ પાચસે સૈનિકો જીવતા રહ્યા હતા અને તેનો પ્રધાન નેતા મેહરાજ અત્યંત ઘાયલ થયો હતો. અરણ્યકમલના ચાર ભ્રાતાઓને પણ ઘણા ઘાવ લાગ્યા હતા અને અરણ્યકમલને પોતાને જે મોટા મોટા ઘાવ પડયા હતા, તે છ માસપર્યંત ચિકિત્સા કરવામા આવી તોપણ રૂઝાયા નહિ અંતે તે આ ઘાવોની વેદનાથી મરણ પામ્યો આ ઘટનાનો મૂળલેખક જણાવે છે કે જે દિવસે સાધુનું દશમાસિક શ્રાદ્ધ થતુ હતુ,તે દિવસે અરણ્યકમલનુ ચાતુર્માસિક શ્રાદ્ધ થતુ હતુ

જો કે આ ઘટનાની સમાપ્તિ અહીંઆજ થઈ ગઇ હતી, તોપણ તેદ્વારા રાજસ્થાનના એક પ્રાતમા જે ભયંકર વિવાદાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો તે સહેલાઇથી શાંત થઇ શક્યો નહોતો આ વિવાદનુ વર્ણન કદાચ પાઠકોને અત્ર અપ્રસ્તુત લાગશે, તોપણ તેમાથી કાઇક બોધ મળશે એમ ધારીને અમે અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ રાજપૂતજાતિમા પોતાના સન્માન તથા ગૌરવનું રક્ષણ કરવાની તથા શત્રુપર વૈર લેવાની વૃત્તિ કેવી પ્રબળ હોય છે અને તેને ખાતર તેઓ કેવા કેવા પરાક્રમો કરે છે તે આ પરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે પુગલ અને મંદોરના રાજા પોતાના પુત્રોના મૃત્યુનો બદલો લેવાને માટે ઉન્મત્ત બની ગયા સકલના સામંતોએ સાધુના પુષ્કળ સૈનિકોનો વિધ્વંસ કર્યો હતો તેટલા માટે વૃદ્ધવીર રણગદેવે તેનાપર વૈર લેવાને માટે પુગલની સમસ્ત વીરસેનાસહિત શીઘ્ર તેના દેશમા લૂટફાટ કરવા માંડી મેહરાજ અને રણગદેવની વચ્ચે લુણીનદીની પાસે ભયંકર યુદ્ધ થયું અને તેમા ત્રણસો વીરો માર્યા ગયા રણગદેવને વિજય પ્રાપ્ત થયો તેઓ લૂટેલુ પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇને પોતાના રાજ્ય તરફ પાછા ફરતા હતા, એવામા તેમના રાજ્યના સીમાતપર તેમણે એક શત્રુસેના ઉભેલી જોઇ મંદોરના અધીશ્વરે પોતાની પુષ્કળ સેના લઇ પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રના મૃત્યુનો તથા પોતાના સામંતોને થયેલા અપમાનનો બદલો લેવાને માટે રણગદેવની ઉપર આક્રમણ કર્યું ઉભય પક્ષના વીરો અસીમ સાહસિકતાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અંતે વૃદ્ધ રણગદેવ સમરભૂમિમા માર્યા ગયા મંદોરપતિ પોતાના શત્રુનો નાશ થયેલો જોઇ આનંદપૂર્વક પોતાના નગરમા ચાલ્યા ગયા

રણગદેવને તનૂ અને માહીર નામના બીજા બે પુત્રો હતા તેમણે પોતાના પિતાને મારનારને ઉચિત દંડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેઓ મંદોરેશ્વરના નાશના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. અંતે

તેમને એક ઉપાય જડયો દિલ્હીનો પાદશાહ ખીજરખા મુલતાન તરફ જતો હતો તેની સાથે મળી તે ઉભયભ્રાતાઓએ ઇસ્લામધર્મ ગ્રહણ કર્યો અને તેને મદોરેશ્વરને ઉચિત દડ કરવાને કહ્યુ દિલ્હીના પાદશાહે તે ઉભયભ્રાતાઓને સારી રીતે આશ્વાસન આપ્યુ અને તેમને પોતાની પુષ્કળ સેના આપી આ સમયે મદોરપતિ ચડે અપૂર્વ વીરતા દર્શાવી કેટલેક દેશ જીતીને પોતાની સેનામ વૃદ્ધિ કરી હતી હવે તનૂ અને માહીર વિચાર કરવા લાગ્યા કે મદોરરાજપર આપણે કેવી રીતે આક્રમણ કરવુ એવામા જયશાલ્મીરપતિના તૃતીય કુમાર કલ્યાણસિંહ તેમને મદદ કરવાને આવ્યા તેમણે તેમને મદોરરાજની વિરુદ્ધ ગુપ્ત પ્રપચ રચવાની સલાહ આપી રાજકુમાર કલ્યાણસિંહે ચડપર કહેવ રાવી મોકલ્યુ કે, હુ મારી કન્યા આપને સમર્પણ કરવાની ઇચ્છા રાખુ છુ અને આ વાતમા આપને કાઇ સદેહ ઉત્પન્ન થતો હોય તો હુ મારી કન્યાને આપની પાસે મોકલવાને તૈયાર છુ મદોરપતિએ આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો

પાચસે રથ શીઘ્ર સજ્જ કરવામા આવ્યા અને તેમા કન્યા તથા તેની સાહેલીઓને બદલે પુગલના અસીમ સાહસિક વીરોને બેસાડવામા આવ્યા રથની આગળ અનેક રાજપૂતઅશ્વારોહીઓ અશ્વારૂઢ થઇને ચાલતા હતા અને સેકડો રાજપૂતો ભોજનની સામગ્રી ઉંટપર લાદીને ચાલતા હતા તથા પાયદલના સૈનિકો રથની પાછળ ચાલતા હતા ચડ પોતાની ભાવી પ્રાણપ્રિયાને આદરસહિત લાવવાને માટે નગરમાથી નીકળ્યા પરતુ રથની પાસે જતાની સાથેજ તેમને મહાસદેહ ઉત્પન્ન થયો જ્યારે ચડે કાઇ બીજોજ દાઢ જોયો ત્યારે તેઓ નાસવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા જેવો તેમણે નાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે તરતજ રથપર બેઠેલા ભટ્ટીઓએ શીઘ્રતાથી તેમની પૂઠ પકડી મદોરના તોરણદ્વાર આગળ તેમને પકડીને મારી નાખ્યા ત્યારપછી તેઓ પ્રચડ તરગમાળાની પેઠે મદોરમા જઇ ચારે તરફ લૂટફાટ કરવા લાગ્યા

આ પ્રકારે ઉભયપક્ષના વીરોએ પરસ્પર વૈર લીધુ પછી શાતિની સ્થાપનાને માટે ઉભયપક્ષો વચ્ચે સધિ થઇ ગઇ ઉભયપક્ષે પોતાના સામાન્ય શત્રુસમ્રાટની સેનાને ઉચિત દડ આપ્યો ઉભય પક્ષોએ એક મનુષ્યની પેઠે ઉભા રહીને પાદશાહ ખિજરખાની મોકલેલી સેનાનો સર્વથા વિધ્વસ કરી નાખ્યો તેની સેનાનો એક પણ માણસ જીવિત રહ્યો નહિ રણગદેવના ઉભય પુત્રો મુસલમાન થઇ પુગલરાજ્યના અધિકારમાથી બહિષ્કૃત થઇ આભોરિકાના ભટ્ટીઓની સાથે જઇ મળ્યા હજી તેમના વશજો મુમાન મુસલમાનભટ્ટોના નામથી વિખ્યાત છે અને રાજકુમાર કલ્યાણસિંહ સર્વની સમ્મતિથી પુગલના રાજા થયા

મહામાનનીય કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે રાજપૂતો પોતાના સન્માનની રક્ષાને માટે ક્યાસુધી પ્રયત્ન કરતા હતા તે પૂર્વોક્ત ઘટનાપરથી ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતીત થાય છે રાજપૂતસ્ત્રીઓ અતપુરમા નિવાસ કરે છે,તોપણ તેમના સદ્ગુણો અને સૌંદર્ય કવિની લેખિનીથી ઉત્તમ પ્રકારે આલેખિત થયા છે જો કે સ્ત્રીઓ જનસમાજથી અલિપ્ત રહે છે, તોપણ તેઓ કોઇપણ રીતે પુરુષને જોઇ શકે છે એ કર્મદેવીએ સાધુના કરેલા દર્શનથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે રાજપૂતબાળા વીરતાની કેટલી પક્ષપાતિની હોય છે અને તે વીરપતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે કેવા ગભીર સકટો અને વિપત્તિઓ સહન કરે છે, તે કર્મદેવીના અનુપમ ચારિત્ર્યપરથી ઉત્તમ રીતે સમજાય છે મદોરના યુવરાજ અરણ્યકમલની સાથે તેનો વિવાહ નિશ્ચિત કરવામા આવ્યો હતો પરતુ તે ઠરાવ રદ કરી તેણે અન્ય પુરુષની સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેથી તેના પિતાના કુટુબનુ કાઇ અનિષ્ટ થવાનો સભવ નહોતો પરતુ તેના પતિના કુટુબનુ અનિષ્ટ થવાનો પૂર્ણ સભવ હતો પણ કર્મદેવીએ તે તરફ કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ

ચિરકાળથી હિંદુસમાજપર સ્ત્રીઓનો કેટલો પ્રભાવ રહેતો આવ્યો છે, તે એ જાતિના ઇતિહાસના પ્રત્યેક પૃષ્ઠપર ઉજ્જ્વલ અક્ષરોથી અકિત છે રામચદ્રજીએ રાવણની સાથે શામાટે યુદ્ધ કર્યુ હતુ ? માત્ર સીતાજીના સતીત્વની રક્ષા કરવાને માટે તથા તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટેજ તેમણે યુદ્ધ કર્યુ હતુ કૌરવો અને પાડવોવચ્ચે શા કારણથી ભયકર શત્રુતા ઉદ્ભવી હતી ? માત્ર દ્રૌપદીને થયેલુ અપમાન એજ તેનુ મૂળ કારણ હતુ રાજા ભર્તૃહરિએ પોતાના સિંહાસનનો શામાટે

ત્યાગ કર્યો હતો ? માત્ર પિંગલાના દુરાચરણને લીધેજ. હિંદુઓ મુસલમાનના પ્રબળ શત્રુ શામાટે થઇ પડ્યા હતા ? યવનોએ તેમની સ્ત્રીઓની આબરૂને કલંક લગાડવા માંડ્યું તેટલા માટેજ. વળી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે હિંદુરાજ્યનો નાશ થવાનું કારણ સ્ત્રીના સન્માનનો લોપ થયો તેજ હતું. હિંદુઓના મુખ્ય કાવ્યગ્રંથો પણ સ્ત્રીની ભૂમિકાપરજ રચાયા છે. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાંજ માત્ર નહિ; પરંતુ મધ્યકાળમાં પણ હિંદુસ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના પતિને ચુંટી કાઢતી હતી. તેઓ વીર અને સાહસિક પુરુષોનેજ પોતાના પતિતરિકે પસંદ કરતી હતી.

કનોજના રાજા જયચંદની કન્યા સંયુક્તાએ શું કર્યું હતું ? ભારતના સર્વ ભાગોમાંથી જે હજારો રાજાઓ આવીને એકત્રિત થયા હતા તેને નહિ વરતાં યથાર્થ વીરને ઉચિત સન્માન આપવાને માટે દ્વારરક્ષક સ્વરૂપે ઉભેલી, પોતાના પિતાના પરમ શત્રુ ભારતસમ્રાટ પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાનાજ ગળામાં તેણે વરમાળા આરોપી હતી. રૂપનગરની રાજકન્યાએ જ્યારે તેનો પિતા ભયગ્રસ્ત થઇને યવનના હાથમાં તેને સમર્પણ કરવાને તૈયાર થયો હતો ત્યારે સહાયને માટે રાણા રાજસિંહને તેણે જે પ્રાર્થના કરી હતી તે અમારા પાઠકોને સુવિદિત છેજ. આવાં અનેક ઉદાહરણો રાજપૂતજાતિના ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. રાજપૂતસ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય અને તેમના સદ્ગુણનાં યશોગાન આજે પણ ચારે તરફ સાંભળવામાં આવે છે. રાજપૂતજનનીની મનોવાંચ્છના એજ હોય છે કે મારા પુત્ર વીરતાથી યશ, ગૌરવ અને વિજયની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ. રાજપૂતવીરમાતા પોતાના બાળકને મૂળથીજ એવો ઉપદેશ આપે છે કે:–" હે વત્સ ! તું તારી માતાનું દૂધ ઉજ્જ્વલ કરજે અને વીર નામથી વિખ્યાત થઈ માતાની કુખને દીપાવજે. પુત્ર ! તું સર્વત્ર વિજયી થઈ સન્માન પ્રાપ્ત કરજે" આવીજ ઇચ્છા સર્વ રાજપૂતમાતાના હૃદયમાં પ્રબલ હોય છે.

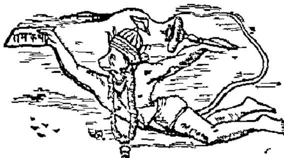
આનું એક ઉદાહરણ એ છે કે બૂંદીની રાણીએ જ્યારે પોતાના પુત્રે પરમ શૌર્ય દર્શાવી સમરભૂમિમાં પ્રાણ ત્યાગ કરવાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેણે શોકને બદલે આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. આ સંબંધે ઉલ્લેખ કરતાં કવિ જણાવે છે કે:–" જે માતાનું દુગ્ધપાન કરીને રાજકુમાર પ્રતિપાલિત થયો હતો તે માતાએ જ્યારે તેના મૃત્યુના સમાચાર સાભળ્યા ત્યારે તેના દુગ્ધહીન સ્તનોમાં એકદમ દુગ્ધ ભરાઇ આવ્યું. તેનાં સ્તનો દુગ્ધનો વેગ સહન કરી શક્યાં નહિ અને તેમાંથી દુગ્ધની ધાર ચાલવા લાગી. " આ વચનોપર કિંચિત્ પણ અવિશ્વાસ રાખવાનું પ્રયોજન નથી. પોતાના પુત્રને વીરોચિત મૃત્યુ પ્રાપ્ત થયું તેથી તે માતાનું હૃદય કિંચિત્ પણ દુઃખી થયું નહિ.

અગાઉ રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના પુત્રને પારણામાં સુવાડવાને બદલે મોટી મોટી ઢાલોમાં શયન કરાવતી હતી અને તેને રમવાને માટે નાની નાની તલવારો આપતી હતી. તેઓ પોતાના બાળકોના કર્ણમાં એવોજ બીજમંત્ર આપતી હતી કે–"પિતાના શત્રુઓનો સંહાર કરજે." મહાભારત, રામાયણ તથા ચંદના ગ્રંથમાં આલેખાયેલાં વીરનાનાં પ્રભામય ચિત્રો જોઇને રાજપૂત વીરકુમારો તેનુંજ અનુકરણ કરતા હતા અને સ્ત્રીવર્ગ પણ તેમને તે માટે ઉત્તેજન આપતો હતો. આવાં આવાં ઉદાહરણો જોયા પછી કોણ કહી શકે કે અંતઃપુરનિવાસીની સ્ત્રીઓ પુરુષજાતિ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ અંકિત કરી શકતી નથી ? અને એમ કોણ કહી શકે છે કે વીરસમાજ રાજપૂતસ્ત્રીઓનો ઋણી નથી ?

જે વિદેશીલોકો અંતઃપુરની રીતિના ભયંકર વિરોધી છે, જેઓ હિંદુસ્ત્રીઓને કારાગૃહમાં વસતી માને છે, જેઓ તેમને ખરીદેલી દાસી સમાન જીવન ગાળતી ધારે છે, તેમાંના એક વિદ્વાનનું આ કથન છે. અમને આશા છે કે ભ્રમમાં પડેલા સર્વ માણસો કર્નલ ટૉડના આ કથનથી સાવધાન થશે. અમે ગર્વસહિત સભ્ય જગતની આગળ કહી શકીએ છીએ કે રાજપૂતરમણીઓના જેવી સતી સાધ્વી તથા પતિવ્રતા અને વીર સ્ત્રીઓ જગતની કોઈપણ જાતિમાં આજસુધી જન્મી નથી. પાશ્ચાત્યલોકો નવીન સભ્યતાના પ્રભાવથી ઉન્નતિના શિખરપર વિરાજમાન થયેલી રમણીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી રહ્યા છે; પરંતુ અમે આપણી જાતિની શોચનીય અવસ્થામાં પણ કહી શકીએ છીએ કે પાશ્ચિમાત્ય વિદુષી અને સુધરેલી સ્ત્રીઓની સાથે અંતઃપુરમાં રહેનારી હિંદુ રમણીઓની

તુલના કરવાથી હિંદુ નારીઓ ઉત્તમ ઠરશે. વર્તમાનસમયના અંગ્રેજ વિદ્વાન મોનિયર વિલિયમ શું કહે છે? સંસ્કૃત ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મેક્સમુલર શું કહે છે? તેઓ હિંદુસમાજનું તત્ત્વ જાણનાર કર્નલ ટૉડની સાથે સમ્મત થઈને જણાવે છે કે, "હિંદુરમણી જગતમાં અતુલનીય છે." પ્રાચીન મિસર, ગ્રિસ તથા રોમ અને આધુનિક ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઑસ્ટ્રીઆ સ્પેન તથા નવી દુનિયાની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા અમેરિકાના ઇતિહાસમાં પાને પાનાં અને પંક્તિએ પંક્તિ ખૂબ નિહાળીને જુઓ કે તેમાં તમને દેવળદેવીના જેવી કેટલી વીરમાતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે? સતીત્વની રક્ષાને માટે કયી પાશ્ચાત્ય સુધરેલી સ્ત્રીઓએ ગાનોરની રાણી તથા ચિતોડની રાણી પદ્મિનીના જેવી કિશોર વયમાં પોતાનું જીવન વિસર્જન કર્યું છે? યૂરોપમાં શતાવધિ વીર ભાયાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કિંતુ ત્યાંની કયી સ્ત્રીએ કર્મદેવીની પેઠે પોતાના પતિના ગૌરવ અને સન્માનની રક્ષાને માટે તેને સમરભૂમિમાં જવાને ઉત્તેજિત તથા ઉત્સાહિત કર્યો છે? યૂરોપની કયી વીરનારીએ સંયુક્તાની પેઠે પોતાના પતિને વીરવેષથી સજ્જિત કરી યુદ્ધભૂમિમાં મોકલી આપ્યો છે? યૂરોપની કયી કુમારીએ પોતાની જાતિના ગૌરવ અને પોતાના દેશના હિતને અર્થે કૃષ્ણાકુમારીની પેઠે નવયૌવનમાં વિષદ્વારા પ્રાણત્યાગ કરી જગતમાં અક્ષયકીર્તિનો સ્તંભ સ્થાપિત કર્યો છે? સતીત્વ, પાતિવ્રત્ય, હૃદયની સંરલતા, સાહસ, બુદ્ધિબળ અને ધર્મપાલનમાં હિંદુરમણીઓ જગતમાં અનાદિથી અતુલનીય ગણાતી આવી છે અને સત્યપ્રિય તથા ન્યાયી પુરુષ અવશ્ય તે પ્રમાણે માને છે.

જો કે રાજસ્થાનમાં તથા સમસ્ત આર્યક્ષેત્ર-ભારતવર્ષમાં આજે દેવળદેવી, કર્મદેવી, પદ્મિની, કૃષ્ણાકુમારી, તથા સંયુક્તાની લીલા પ્રકાશિત થતી નથી, જો કે હિંદુજાતિની માતા, ભગિની, વધૂ અને કન્યા હાલમાં વીરતા પ્રદર્શિત કરતી નથી, પરંતુ જગત સ્વતઃ ઘોષણા કરી રહ્યું છે કે આ પતિતદશામાં પણ હિંદુરમણીઓ અખંડિત રીતે પોતાના સતીત્વની રક્ષા કરીને પોતાના ગૃહને શાંતિ, સંતોષ સુખ અને મંગલના સુગંધથી સુગંધિત કરી રહી છે [1] સતી દ્રૌપદીને થયેલા અપમાન નથી પાડવો અને કૌરવોની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું અને તેથી ભારતવર્ષ મહા સ્મશાનના સ્વરૂપમાં બદલાઇ ગયું આજ સતીકુલના પુણ્યથી, આજ સતીકુલની કૃપાથી, આજ સતીકુલના સતીત્વના અક્ષય તેજથી અને આજ સતીકુલના બીજમંત્રથી ભારત અવશ્ય પોતાનું મસ્તક પુનઃ ઉન્નત કરશે લક્ષ્મીસ્વરૂપિણી શક્તિરૂપિણી હિંદુરમણી અવશ્ય પોતાના સંતાન પતિ અને પુત્રોની નસોમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરશે તથા કેવલ રાજસ્થાનમાંજ નહિ, પરંતુ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીના તથા અરબી સમુદ્રથી બ્રહ્મપુત્રાપર્યંતના આર્યક્ષેત્રમાં હજારો દેવળદેવી, કર્મદેવી પદ્મિની તથા કૃષ્ણાકુમારી અવશ્ય ઉત્પન્ન થઇ નવીન લીલાઓથી ભારતની યશપતાકા ફરકાવશી.

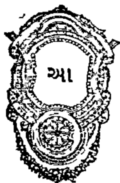

1 પણ હાલના ભારતમાંના કેટલા ગૃહોમાટે ઉક્ત વાક્ય સત્ય કહી શકાશે? મંત્રી સં૦ સા૦

अध्याय २३ मो

કર્નલ ટૉડનો મારવાડનો પ્રવાસ

કર્નલ ટૉડનું મારવાડ તરફ ગમન–તુપ શિખરપર વિશ્રામ–યાત્રારંભ–દૂરથી ઉદયપુરનું દૃશ્ય–
દેવપુર–જાલિમસિંહ–પુલાનો–રામસિંહમહેતા–માણિકચંદ–નરસિંહગઢનો ભુત પૂર્વ
રાજા–પુલાનોથી ગમન–પુલાનોની પ્રાચીનતા–નાથદ્વારાનો ઉચ્ચ માર્ગ–નાથદ્વારામાં
આગમન–મંદિરના અધ્યક્ષ સાથે મેળાપ–અસુરવાસ ગામમાં જવું–જલમાં
હાથીનું પતન–એક સંન્યાસી–સુમાઇચા તરફ પ્રયાણ–શિરોનામા–તીડ–
શીતલ વાયુ–રાજધાની કેલવાડા તરફ ગમન–મહારાજા દોલત–
સિંહ–કમલમેરદુર્ગનું વિવેચન અને તેના ધ્વંસાવશેષનો
ઇતિહાસ–મારવાડ તરફ પ્રયાણ–માર્ગસંકટ–અ-
ઘોરીસંપ્રદાયના આશ્રમમાં વિશ્રામ.

વાતનો સ્વીકાર કોણ નહિ કરે કે જ્યારે રાજપૂતો ભાગ્યદેવીની કૃપાથી વંચિત અને નરપિશાચ, અત્યાચારી વિજાતિઓદ્વારા પીડિત થઈ રહ્યા હતા, તે વખતે તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને માટેજ ઇશ્વરે મહાત્મા ટૉડને મેવાડમા મોકલ્યા હતા ' જો કે કર્નલટૉડ ઇસ્ટ ઈંડીઆ કંપનીના પ્રતિનિધિ બનીને રાજસ્થાનમાં ગયા હતા; તોપણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોતા સ્વયં પ્રભુએજ રાજપૂતોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તેમને ત્યા મોકલી આપ્યા હતા એમજ જણાય છે. ઉદારચરિત અને દૈવી શક્તિસંપન્ન ટૉડે કેવી ચતુરાઇ, વિજ્ઞતા અને ન્યાયપરતા વગેરે દૈવીગુણોથી, અવનતિના સાગરમા ડૂબેલા સિસોદીઆઓનો અલ્પ કાળમા ઉદ્ધાર કર્યો હતો; તથા અત્યાચાર, પીડન, લૂટફાટ, વિદ્રોહ, અશાંતિ અને માહોમાહેના વિદ્રૂપનો કેવી રાતે નાશ કર્યો હતો, તે મેવાડનો ઇતિહાસ વાચવાથી પાઠકોને સારી પેઠે વિદિત થયું છે કર્નલ ટૉડના આ સત્કાર્યને માટે પ્રત્યેક પાઠક તેમને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ. રાજનીતિવિશારદ કર્નલ ટૉડે પ્રાયઃ બે વર્ષપર્યંત ઉદયપુરમા વિશ્રામ કરીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યુ અને ત્યારપછી તેમણે મારવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમા આવતા અનેક સ્થાનો સબંધી મહત્ત્વની વાતો તેઓ પોતાની નોધપોથીમા નોધી લેતા હતા તેમની યાત્રાનું આ વૃત્તાત અનેક સત્ય ઘટનાપૂર્ણ તથા ચિત્તવિનોદક ઉપાખ્યાનોથી ભરેલુ છે. વળી તેમા અનેક સ્થાનોનુ અપ્રકાશિત વર્ણન અને મનોવેધક ઇતિહાસ પણ ભરેલો છે. જો કે ઇતહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડના આ વૃત્તાતનો થોડો ભાગ પાઠકોને કાઇક નીરસ જણાશે, પરંતુ આ નીરસ વર્ણનને આગળ અથવા પાછળ લખેલા વૃત્તાત સાથે સબંધ હોવાથી તેનો નિર્દેશ કરવો આવસ્યક લાગ્યો છે. અમને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે પાઠકો આ વૃત્તાત વાચી અવશ્ય તૃપ્ત થશે.

મહાશય ટૉડે ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૯ ના અક્ટોબરની ૧૧ મી તારિખની નોધમા લખ્યુ છે કેઃ–" જો

સમયે મે અનુપમ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી વિભૂષિત થયેલા અનેક મનોહર દશ્યોથી પૂર્ણ એવા ઉદયપુરમા પગ મૂક્યો તે સમયને આજે બે વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા છે અમારૂં નિવાસસ્થાન ત્રણ કોશના ઘેરાવામા છે, પરતુ અમે અત્યાર સુધી અમારા નિવાસસ્થાનની સીમા બહારના દશ્યો જોયા નહોતા અમે ઉદયપુરના સર્વ શિખરો,પહાડી માર્ગો,ઉંચા ઉંચા મહાલયો તથા જંગલોનો સારો પરિચય મેળવ્યો છે અમે સર્વ દેવાલયો તથા ધર્મશાળાઓનુ પ્રાચીન રહસ્ય તથા સમસ્ત ખડિયેરોનો ઇતિહાસ મેળવ્યો છે, તેમાથી જડેલા સર્વ શિલાલેખો અમે હસ્તગત કર્યા છે પ્રત્યેક શિખરનુ નામ અમે મેળવ્યુ છે, પ્રધાન, સામતો તથા મુખ્ય રાજકર્મચારીઓના ગુણ તથા સ્વભાવની નોંધ અમે લીધી છે આ સર્વ કાર્યો અમે સમાપ્ત કર્યા છે અમારે માટે નગરમા મહાલય, સરોવરમા નાવ, કુજકાનનમા મનોહર વાટિકા અને મોટા સરોવરોમા બેટો નિર્માણ કરેલા છે શિકારને માટે વનમા મૃગ તૈયાર છે અમને આનદ આપવાને માટે તળાવમા મત્સ્યો ક્રીડા કરી રહ્યા છે અમારા નયનોની તૃપ્તિ અને ચિત્તરજનને માટે કોઈ પણ પ્રકારની ત્રુટિ નથી, પરતુ ઉદયપુરની સરહદની બહાર શુ છે તે જોવાને માટે ઉક્ત સુખમય સ્થાન છોડવાની સર્વની અભિલાષા ઉશ્કેરાઇ આવી છે અત્યારસુધી અમે દોવારીના દરવાજા બહાર પગ મૂક્યો નહોતો જો કે નિયુક્ત કાર્યમા અવિશ્રાત ચિત્ત રોકવાથી જે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને હુ દૂર કરી શકુ છુ પરતુ અમારા અનુચરો તેમ કરી શકતા નથી મે તેમને સુખપૂર્ણ કારાગૃહમાં રહીને માનસિક કટાળો દૂર કરવાની ભલામણ કરી, પરતુ મારો ઉદ્દેશ ફળીભૂત થયો નહિ. ધીમેધીમે તેમને વર્તમાનઅવસ્થા પ્રત્યે અત્યત ઘૃણા ઉપજી અને મારી તો ખાત્રીજ થઇ ગઈ કે જો સિસોદીઆ લોકોની રાજધાનીમા પાખ બનાવનારા કારીગરો વસતા હોત તો તેઓ (અનુચરો) પાખ ચોટાડીને આકાશમાર્ગે ઉડવાનીજ ચેષ્ટા કરત અને સરોવરમા પડીને ડૂબી જવાનો પણ ભય રાખતનહિ રાસેલાસે પણ કદિ સુખપૂર્ણ કારાગૃહમાથી નાસવાનો તેમના જેવો પ્રયાસ કર્યો નહોતો"

અતે નિર્માણ કરેલો દિવસ આવી પહોચ્યો જો કે મનોહર દશ્યથી પરિપૂર્ણ વન, સરોવર,પર્વત, લીલાછમઘાસ અને ફળફૂલોથી શોભિત વૃક્ષોથી યુક્ત મેવાડભૂમિને છોડીને મારવાડની રેતાળ તથા ઉજ્જડ ભૂમિમા જવાનુ હતુ, તથાપિ સ્થાનાતરથી થતા આનદની આશાથી સર્વના મુખપર પ્રસન્નતા છવાઇ રહી મારી સાથે કૅપ્ટન વાધ,લૅફ્ટેનન્ટ કેરી,ડૉક્ટર ડકન તથા બેપાયદળ ટુકડી અને સ્કિનરના ૬૦ અશ્વારોહીઓ હતા ઉદયપુર છોડવાને સર્વ જણ ખુશી હતા કારણ કે સર્વે વર્ષાઋતુના જ્વરનો આસ્વાદ લઇ ચૂક્યા હતા વર્ષાઋતુમા ઉદયપુર સર્વને માટે, ખાસ કરીને વિદેશીઓને માટે અત્યત અસ્વાસ્થ્યકર થઇ જાય છે આ વખતે સર્વ ઝરણાઓ તથા નદીઓમા રેલ આવે છે અને સમસ્ત ખાઇઓ તથા કૂવા ભરાઇ જાય છે વિષમય ખનિજ તથા ઉદ્‌ભિજ્જ પદાર્થો અને પાણીની ઉપર એક પ્રકારનો કાળો તેલના જેવો પદાર્થ તરવા લાગે છે આ દૂષિત જલ શી રીતે શુદ્ધ થઈ શકે છે તે રાજપૂતો જાણતા નથી અને મારે પણ લજ્જા સાથે સ્વીકારવુ પડે છે કે હુ પણ તેમને એનો કાંઈ ઉપાય બતાવી શક્યો નહોતો, પરતુ મેવાડના રાજપૂતો સમગ્ર રાજસ્થાનમા પ્રચલિત એક ઘણા સરલ ઉપાયથી ક્ષાર અને ફટકડી વડે આ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે ક્ષારદ્વારા જલમાથી લવણનો ભાગ નીકળી જવાથી તે રાધવાના કામમા વિશેષ ઉપયોગી થાય છે અને ફટકડીવડે જલની ઉપર તરતો દૂષિત પદાર્થ નીચે બેસી જાય છે વળી રાજપૂતલોકો એક પ્રકારના નાના ફળ કપડા ધોવાના કામમા વાપરે છે કે જે સાબુની ગરજ સારે છે

ઑક્ટોબરની બારમી તારીખે પ્રાત કાળમા પાચ વાગે સાકેતિક બ્યુગલ વગાડી અમે યાત્રારભ કરવાને સજ્જ થયા સામે નજર ફેકી તો પીતવસ્ત્રધારિણી સેના, વૃદ્ધ દેશી સેનાપતિ સહિત ઉભેલી જણાઈ સ્કિનરની અશ્વારોહી સેના પીળો અગરખો, લાલ પાઘડી અને કમરબંધ પહેરતી હતી સ્કિનરની અશ્વારોહી સેના કપનીના સૈન્યમા અત્યત શિક્ષિત અને ચતુર સૈનિકોચિત સર્વ ગુણોથી વિભૂષિત છે, એ વાત કોણ નથી જાણતુ? મહાલયમા વાગતા નગારાના ધ્વનિથી સૂચિત થયુ કે સૂર્યવશી રાણા શય્યાથી ઉઠ્યા છે અમે તે નીરવ, નિસ્તબ્ધ અને નિદ્રિત રાજધાનીની વચ્ચે થઇને સૂર્ય તોરણદ્વાર (દરવાજા) આગળ પહોચ્યા ત્યા આગળ રાણાની આજ્ઞાથી બિદર, દેલવાડા,અમાઇત અને વશીના સામતો પોતાની સુસજ્જ સેનાસહિત અમને સીમાત સુધી પહોચાડવાને માટે ઉભા હતા, પરતુ તે અશિક્ષિત સેનાને બોજાસમાન માની અમે તેને થોડાજ વખતમા રજા આપી દીધી અમે તેની સાથે પહાડીમાર્ગસુધી ગયા અને પછી મહારાણા

તથા મામ તેને અભિનન્દન આપી આભારસહિત તેને પાછી વાળી દીધી આઠ વાગ્યા ત્યાંસુધીમા અમે ૭ કોસનો માર્ગ કાપ્યો પછી અમે તે સ્થળે છાવણી નાખી આ સ્થાન મેડતા અને તુપ એ ગામોની વચ્ચે આવેલુ છે આ સ્થળે પાછળથી મે રેસિડેન્સીનુ મકાન બધાવ્યુ હતુ આ સ્થાન ઉચ્ચ ભૂમિપર આવેલુ છે તેની આસપાસ વૃક્ષો આવી રહ્યા છે, અને તે અતિ રમણીય લાગે છે અહીંઆથી બે કોશના અતરપર ઉજ્જડ વેરાન આવે છે અહીઆથી ચિતોડ તરફની ભૂમિ નીચી જણાય છે અને ત્યા સ્થળે સ્થળે ફળરૂપ ક્ષેત્રો દૃષ્ટિગોચર થાય છે અહીઆથી ઉત્તર તરફ દોઢ કોશના અતરપર રાણા અને સામતોનુ મૃગોથી ભરેલુ મૃગયાસ્થાન છે અહીઆ વાઘની પણ વસ્તી છે વળી અમારી છાવણીથીઉત્તર દિશામા અર્ધ કોશ ઉપર બેરિસ નદી છે આ નદીમા પુષ્કળમત્સ્યો થાય છે પશ્ચિમદિશામા દોઢ કોશઉપર અતિ વિશાળ ઉદયસાગર આવી રહ્યુ છે સ્વાસ્થ્યની રક્ષા કરવી એ તો જાણે સૌનો ઉદ્દેશ હોય છેજ, પરંતુ રાજમહાલયથી આટલે દૂર રેસિડેન્સી સ્થાપવાનુ કારણ માત્ર તે એકજ નહોતુ. પ્રથમ તો રાજધાનીને અમે શોચનીય દશામા પડેલી જોઇ, તેથી અમને તે સ્થળે કેટલાક સમયસુધી કામ કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ, પરતુ થોડા વખતમા રાજપૂતોની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે અમારે તે કામ છોડી દેવુ પડયુ જ્યારે અમે પહેલવહેલા ત્યા (ઉદયપુર) ગયા હતા ત્યારે રાજાને અમે અત્યત શોચનીય દશામા જોયા હતા રાજાએ અમારી પાસે સહાય માગી હતી અમે પણ ધાર્યું હતુ કે સહાયતાના બ્હાનાથી અમે પ્રત્યેક વિષયમા હસ્તક્ષેપ કરી શકીશુ અને કોઇને શકાપણ ઉત્પન્ન થશે નહિ, જેથી અમે તેમને સહાયતા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો રાજમહાલયથી બ્રિટિશપ્રતિનિધિનો શિબિર દૂર હોવાથી તેમની શકા દૂર થઇ ગઇ અને શાસનતત્ર ઉત્તમ પ્રકારે ચાલવા લાગ્યુ પર્વતશિખર ઉપર અમારો શિબિર સ્થાપિત કરવામા આવ્યો ત્યા સૈન્ય પણ રાખવામા આવ્યુ અને સેટ જ્યોર્જની જયપતાકા મદ વાયુથી ફરકવા લાગી જગલી ઉંટોની ઉપર અમારી સામગ્રી લાદી લાદીને લઇ જવામા આવી તેઓ જાણે પોતાના ભાગ્યને ધિક્કાર આપતા હોય તેમ વિકટ પોકાર કરવા લાગ્યા સૌભાગ્યની વાત હતી કે આ સુખમય સ્થળના લીલાછમ તૃણને બદલે મરવાડના શુષ્ક-કઠોર તૃણનો હવે તેમને આહાર કરવો પડશે તેનું તેમને જ્ઞાન નહોતુ

પુરાનો—૨૩ મી ઑક્ટોબર દીર્ઘકાળ સુધી એક સ્થળે રહ્યા પછી ઇતર સ્થાને જવાને માટે જ્યારે તૈયારી કરવી પડે છે ત્યારે મનુષ્યની ધીરજની જેવી ભારે કસોટી થાય છે, તેની કસોટી અન્ય કોઇ પણ પ્રસગે થતી નથી અરુણોદય થતાની સાથેજ અમે તબુ છોડયો આ વખતે મારવાડના જંગલી ઉંટોનો એવો વિકટ ધ્વનિ સંભળાતો હતો કે તેને લીધે બીજો કાઇપણ અવાજ કર્ણપટપર આવી શકતો નહોતો આ તરફ હાથી આનદનિમગ્ન થઇ એક પ્રકારનો વિચિત્ર શબ્દ કરવા લાગ્યા એક હાથીનુ બચ્ચુ બોજો ઉપાડવાના કાર્યમા નિયુક્ત થયેલુ નહિ હોવાથી સ્વચ્છદતાપૂર્વક આમતેમ દોડવા લાગ્યુ તે કોઈ વખત સિપાઇઓની કાઇ વસ્તુ લઇ લેતુ અને કોઈ વખત શીઘ્રતાથી એકાદ મનુષ્યનુ પોટલુ ઉંચકીને દૂર નાસી જતુ તેની આ ક્રીડાથી સર્વ માણસો હસવા લાગ્યા આ હાસ્યથી ત્યા મોટો ગુજારવ થઇ રહ્યો આ હાથીનુ બચ્ચુ આઠ વર્ષનુ છે અને દેખાવમા પણ ઘણુ ઉચુ નથી જો કે આ બચ્ચુ રસોઇઆઓને અતિ ત્રાસ આપતુ હતુ,તોપણ તે સર્વને પ્રિય અને આનદપ્રાપ્તિનુ સાધન બની ગયુ હતુ

વર્ષાઋતુ હોવાથી અમારે કાદવ-કીચડ અને પાણીવાળી ભૂમિમા થઇને જવાનુ હતુ અને તેથી ભારવાહી પશુઓને ચાલતા ઘણી અડચણ નડવાનો સભવ હતો અમે અનેક પ્રકારના વૃક્ષો અને જળવાળા સ્થાનોમા થઇને જવાનો આરભ કર્યો માર્ગમા મોટા મોટા પુષ્કળ ગામો આવતા હતા, પરતુ સર્વ ગામોમા લુટફાટ અને સમરાગ્નિના ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થતા હતા અમારા ડાબા હાથ તરફ ઉદયપુર-નગરની ઉચા પર્વતોની શૃગમાળાઓ દૃષ્ટિગોચર થઇ આ શિખરાવલીના સર્વોચ્ચ શિખરપર રાનાકોટનો ધ્વસાવશેષ આજપર્યંત વિરાજમાન છે અને ત્યાથી ચારે તરફનુ સપૂર્ણ દૃશ્ય જોઇ શકાય છે પૂર્વ તરફ આસીમ પ્રાત છે આ પ્રાતની સીમા અહીઆથી જોઇ શકાતી નથી અમે દેવપુરમા થઇને આગળ ચાલ્યા આ ગામ એક વખતે અત્યત સમૃદ્ધિશાળી હતુ અને તે મારવાડના રાજાના જમાતા (ભાનાઇજ)[1]

[1] કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે રાણાની પોતાની રાજકુમારી અથવા તેમના આસવર્ગમાની કોઈ સ્ત્રી સાથે ભીમસિંહ પરણ્યા હતા પરતુ અમારા માનવા પ્રમાણે જમાતાને “ભાનાઇજ” કહેવામા આવતો નથી.

જાલિમસિંહના અધિકારમા હતું ઉક્ત જાલિમસિંહનુ વૃત્તાત અહી આ લખવાથી રાજપૂતાનાના લોકો વિદ્યામા પાછળ છે' એ કલક દૂર થઇ જશે

અમારા પૂજ્યપાદ[1] ગુરુએ પણ શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રના જ્ઞાનમા નિપુણ એવા ઉક્ત જાલિમસિંહની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ જાલિમસિંહના પિતા રાજા વિજયસિંહ અને માતા મેવાડરાજનદિની હતા કુટુબની સાથે કલહ થવાથી તેમણે પિતૃગૃહનો ત્યાગ કર્યો અને તેઓ પોતાના મામાને ઘેર રહેવા લાગ્યા આથી રાણાએ તેમને કેટલીક જાગીર આપી પોતાના પુત્રની પેઠે સન્માનસહિત રહેવાની અનુકૂળતા કરી આપી રાજપૂતસ્વભાવસિદ્ધ વ્યાયામ અને સમરકૌશલ્ય ઉપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યા વિના તેમણે મૂર્ખલોકો જે સમય આલસ્યમા વ્યતીત કરે છે, તે સમય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામા વ્યતીત કર્યો તેમણે ન્યાયશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન, જ્યોતિર્વિદ્યા અને પોતાના દેશના ઇતિહાસમા પારદર્શિતા મેળવી તથા તેની સાથે જયદેવની માધુર્યમયી કવિતા તથા આધુનિક કવિઓની કવિતા વિલક્ષણ પ્રકારે કઠસ્થ કરી લીધી તેઓ સ્વય કલ્પનાના એક પ્રિય પુત્ર અને સુકવિ હતા આથી તેઓ મનોહર કવિતા રચી કાવ્યશાસ્ત્રની ઉન્નતિ કરતા અને પ્રસિદ્ધ કવિજનોની સાથે કાવ્યચર્ચામા કાળ વ્યતીત કરતા હતા તેમને ત્યા સુપ્રસિદ્ધ કવિજનો સદા વિદ્યમાન રહેતા હતા મારા મહામાન્ય ગુરુએ જાલિમસિંહની પાસેથી કેટલુક જ્ઞાન મેળવ્યુ હતુ જાલિમસિંહનુ મૃત્યુ મારવાડનુ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાજ થયુ હતુ

અમે કાદવકીચડ અને મુશ્કેલીભરેલા માર્ગમા બરાબર ચાર કલાક સુધી ચાલ્યા પછી પુરાનીના આગના ભાગ આગળ આવી પહોચ્યા દેવપુરની પેઠે આ સ્થળ પણ નાશ પામી ગયેલુ લાગે છે હવે આ નગરના માત્ર એક ભાગમાજ લોકો વસે છે આ નગર પૂર્વે કેવુ સમૃદ્ધિશાળી હતું તે અહી આના દેવમદિરો અને મકાનોના ખડિયેરો ઉત્તમ પ્રકારે જણાવી રહ્યા છે આ ઉભય નગરો પૂર્વે રાણાના અધિકારમા હતા, પરતુ પાછળથી પોતાના ભાનાઇજનો પરલોકવાસ થયા પછી તેમણે તે નગરો કન્હૈયાની સેવાને માટે નિર્ધારિત કરી દીધા હતા અમારા તબુમા રાજમત્રીના જમણા હાથ જેવા રામસિંહ મહેતા, મિંદીના દિવાન માણિકચદ, નરસિંહગઢના પદચ્યુત રાજા (કે જે હાલમા ઉદયપુરના રાજ્યમા પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે) આ લોકો અમને મળવાને માટે આવ્યા હતા. રામસિંહ યુદ્ધકાર્યમા કુશળ નહોતા, પરતુ તેઓ અત્યત વ્યવહારકુશળ હતા તેમણે મેવાડની સીમાબહાર પગ મૂક્યો નથી આખા મેવાડદેશમા તેમના જેવો મિતભાષી અને ભદ્રપુરુષ બીજો કોઇ પણ નથી તેમનું શરીર દીર્ઘ, અગપ્રત્યગ સુગઠિત અને મનોહર વર્ણ ગૌર તથા બાલ કાળા અને ગુચ્છાવાળા છે તથા તેમના મુખમડળપર મોટી મૂછ શોભી રહી છે તેમનાપર પ્રકૃતિ દેવી સુપ્રસન્ન હતી તેમણે રાજમત્રી ઉપરાત પ્રજાના હૃદય પણ જીતી લીધા હતા તેઓ સદા સુદર વસ્ત્રો પરિધાન કરતા હતા રામસિંહ જૈનધર્માવલબી તથા ઓસવાલ જાતના છે આ ઓસવાલલોકોની સખ્યા રાજસ્થાનમા પ્રાય એક લાખની હશે અને તે સર્વ અગ્નિકુલના રાજપૂતો છે આ લોકોએ દીર્ઘકાળપૂર્વે હિંદુધર્મ છોડી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેમણે પ્રથમ મારવાડની અતર્ગત ઓસિનામના સ્થાનમા વાસ કર્યો હતો આ સ્થાનના નામપરથીજ તેઓ ઓસવાલ કહેવાયા અગ્નિકુલના પરમાર અને સોલકીરાજપૂતોએ સૌથી પ્રથમ જૈનધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી

માણિકચદ પણ જૈનધર્માવલબી હતા પરતુ તેઓ યુદ્ધકળામા પારગત હતા અને તેમનો સ્વભાવ તથા ચારિત્ર્ય રામસિંહથીસર્વથા વિપરીત હતા એમનુ શરીર જેવુ દીર્ઘ હતુ તેવુજ કૃશ અને શ્યામ હતુ અને તેમની જીહ્વા તથા મસ્તક સદા હાલતા રહેતા હતા ગત પચ્ચીસ વર્ષ થયા તેઓ સર્વ પ્રકારના પ્રપચોમા લિપ્ત રહે છે અને કોટાના જાલિમસિંહસિવાય કોઇ પણ જીવિત મનુષ્ય એમના જેવુ પ્રબળ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી શકેલ નથી તેઓ શક્તાવતકુલના મુખ્ય પત્રસ્વરૂપ તથા તે દલના નેતા

ભાગિનેય (ભનેજી)નેજ "ભાનાઇજ" કહી શકાય છે કર્નલ ટૉડે ભ્રમથી જમાતાને 'ભાનાઇજ' કહ્યો છે કેમકે સ્થળે ભાણેજને "ભાનાઇજ" કહેવામા આવે છે

[1] કર્નલ ટૉડે જણાવ્યુ કે 'મારા ગુરુ યતિ જ્ઞાનચદ્ર જૈનમતાવલબી હતા અને તેઓ દશ વર્ષપર્યત મારી સાથે રહ્યા હતા હુ તેમનો અધિક ઋણી છુ મારા પ્રત્યેક શોધખોળના કામમા એમણે વિશેષ ઉત્સાહસહિત સહાય કરી હતી

સિંદીપતિના પ્રધાન તથા મુખ્ય કર્મચારી હતા; આથી તેઓ ચંદાવતકુલના પ્રબલ શત્રુ હતા અને તેમણે ઉક્ત કુલના માણસોને રાજકાર્યમાંથી પદભ્રષ્ટ કરવાને માટે પોતાની વિદ્યા તથા બુદ્ધિ વાપરવામા લેશ પણ ત્રુટિ કરી નહોતી. તેમણે ચંદાવતલોકોને હેરાન કરવાને માટે સિંધી, પઠાણ અને મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે મિત્રતા કરી હતી ચંદાવતલોકોની સાથે તેમને શત્રુતા હતી તે કારણથી તેમને એકવાર પકડીને બંદીવાન બનાવવામા આવ્યા હતા આ વખતે તેઓ દંડના રૂપિયા આપી નહિ શકવાથી તેમને શારીરિક કષ્ટ ભોગવવુ પડયું હતુ તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને સર્વ વિષયોમા પારંગતતાએ તેમને પોતાના ધર્મના લોકોના પ્રિયપાત્ર બનાવ્યા હતા. હાલમા તેમની ઉમ્મર ૫૦ વર્ષની છે, પરંતુ તેઓ અધિક વૃદ્ધ દેખાય છે. તેઓ સદા પ્રસન્નચિત્ત રહે છે અને માર્મિક ભાષણ કરે છે. તેઓ નાનાપ્રકારના વિષયોપર તત્ત્વદર્શીની પેઠે વાત કરી શકે છે પાછળથી તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે મહારાણાનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને મહારાણાએ તેમના જ્યેષ્ઠપુત્રને એક વિશ્વાસપાત્ર પદપર નિયુક્ત કર્યો હતો. આ પુત્ર જો વિદ્યુત રહેત તો તે અવશ્ય સુપ્રસિદ્ધ પુરુષ થાત;કારણ કે તે પોતાના પિતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને સમસ્ત ગુણોનો અધિકારી હતો તથા રામસિંહના જેવો સ્વરૂપવાન હતો; પરતુ તેણે અભિમાનને વશ થઇ વિષપ્રયોગથી અકાળે પોતાના જીવનનો અત આણ્યો હતો તેના પિતા માણિક્યદે કોઈ બાબતમાટે નિષ્પ્રયોજન તેને પુષ્કળ ઠપકો આપ્યો હતો આ ઠપકો તે સહન કરી શકયો નહિ તેથી તેણે આત્મહત્યા કરી આ સ્થળે હું માણિક્યચંદના પરલોકવાસવિષે કેટલુક વર્ણન લખવા માગુ છું.

માણિક્યદે મેવાડરાજ્યના દાણનો રૂા. ૨૫૦૦૦૦) મા ઇજારો લીધો હતો તેમના હાથનીચેનાં માણસોના વિશ્વાસઘાતને લીધે વા તેમણે જાતે મન નહિ લગાડયુ તેથી ઉપર્યુક્ત રકમનો છઠ્ઠો ભાગ પણ તેઓ ભરી શકયા નહોતા

તેમની તીક્ષ્ણબુદ્ધિ અને ચાતુર્ય જોઈ મહારાણાએ આશા બાંધી હતી કે તેઓ આ મહત્ત્વનુ કામ ઉત્તમ પ્રકારે બજાવશે; પરંતુ તેમનાથી તે કાર્ય સારી રીતે પાર પાડી શકાયુ નહિ.તેમણે અતે મારી મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. મારો અને તેમનો મેળાપ થયો ત્યારે મેં તેમને અત્યત વ્યાકુળ થયેલા જોયા. આ વખતે તેમણે જણાવ્યુ કે–"હું અનેકવાર આપની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છાથી ઘરબહાર નીકળ્યો હતો,પરતુ આ સર્વ સમયે અપશુકનકારક પક્ષીઓને ઉડતા જોઇ પાછો ફરી ગયો હતો." પછી તેમણે રાણાનો વિશ્વાસ જતો રહેશે, એવા ભયથી ગમે તે થાય તે છતા પણ તેમની મુલાકાત લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.તેમણે કહ્યુ–"મારા તાબાના કર્મચારીઓ ઉપર યથોચિત તીક્ષ્ણદૃષ્ટિ નહિ રહેવાથી તેમણે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે; તે છતા પણ રાણાના મારાપર જેટલા રૂપિયા નીકળશે તેટલા હુ તેમને આપી દઇશ" તોપણ તેઓ પ્રપચીતરિકે વિખ્યાત થઇ ગયા હતા તેથી તેમના આ વચનોપર મને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ અને મારી શકા ખરીજ પડી,કારણ કે માણિક્યચદ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી શકયા નહિ. તેઓ શાહપુરાના રાજાને શરણે ચાલ્યા ગયા તેમની આવી દુર્દશા થયેલી જોઇ તેમના શત્રુઓએ અત્યત આનદ પ્રદર્શિત કર્યો અને તેમનું અપમાન કરવા માડયુ.આથી તેમણે રાજસ્થાનમા પ્રચલિત નિયમાનુસાર વિષપાન કરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો

નરસિંહગઢનો પદભ્રષ્ટ થયેલો રાજા આ સ્થળે પોતાનો સમય વ્યતીત કરતો હતો પરમારકુળની છત્રીસ શાખામાથી એક ઉચ્ચ શાખામાં આ રાજાનો જન્મ થયો હતો. આ રાજાનુ કુલ ૫૬૨ પેઢી થયા મધ્યહિંદુસ્થાનમા વાસ કરે છે તેના રાજ્યનુ નામ ઉમતવાડા છે અને તેની રાજધાની નરસિંહગઢમા છે લૂટારા અને અત્યાચારી પિંઢારા તથા મહારાષ્ટ્રીલોકોના તાબાના મુલકની વચમા એનું રાજ્ય આવેલુ હોવાથી તે લોકોએ એના તાબાના પ્રત્યેક ગામમા પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને અતે એની રાજધાનીમા હોલ્કરની જયપતાકા ફરકવા લાગી. આ રાજા અપમાનિત થઇને તેના આધીનમા રહેવાને બંધાયો. આ વખતે હિદુસ્થાનના ઘણા રાજ્યો મહારાષ્ટ્રીઓના નેતા સિંધિઆ તથા હોલકરની આધીનતારૂપી શૃંખલામાં પરિબદ્ધ થઇ ગયા હતા. તેમને ઉક્ત સરદારોને ખડણી આપવી પડતી હતી. ઉમતવાડાનો રાજા પ્રતિવર્ષે એંશી હજાર રૂપિયા આપવાને માટે બધાયો હતો, તે છતા પણ હોલ્કરની સેના અને અન્યાન્ય અત્યાચારી લોકો તેના રાજ્યમા લૂટફાટ કરી પ્રજાને હેરાન કરતા હતા. અનેક શતાબ્દીઓ પછી જ્યારે ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૧–

મા આ પ્રદેશ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયો, ત્યારે પણ તેની દશા સુધરી શકી નહિ શોક, દુઃખ અને દીનતાની નિવૃત્તિ થવાને લીધે રાજા અફીણ અને કસુંબાની લહેરમાં મસ્ત રહેવા લાગ્યો આથી શાસનકાર્ય યથાર્થ રીતે ચાલી શક્યું નહિ તેનો કુંવર ચૈનીસિંહ પોતાના પિતાની પેઠે આ દુર્ગુણનો ભોગ થઇ પડ્યો નહોતો, પરંતુ શાસનકાર્ય ચલાવવા માટે તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતો, તેથી બ્રિટિશ એજંટે રાજાને અમુક સાલિયાણું બાંધી આપી પદભ્રષ્ટ કર્યો અને ચૈનીસિંહને રાજ્યભાર સોંપ્યો

ઉપર્યુક્ત સરદારોની સાથે થોડીવાર સુધી વાતાલાપ ચાલ્યા પછી અમે તેઓને પાન તથા અત્તર આપ્યું અને ત્યારપછી તેઓ વિદાય લઇને સ્થાન છોડી ચાલ્યા ગયા

નાથદ્વારા, ૧૪ મી ઑક્ટોબર અરુણોદય થતાની સાથેજ અમારી યાત્રાનો આરંભ થયો થોડે આગળ જતા અમને માર્ગ ઘણો કઠિન જણાયો આથી ભારવાહી ઉંટોને લઇ જતા ઘણી મુશ્કેલી નડી આ પ્રદેશની સર્વ ભૂમિ ઉંચીનીચી અને પથ્થરથી યુક્ત છે અમે મહામુશ્કેલીથી પ્રાય ચારસો ફીટ ઉંચા નાથદ્વારાના શિખરપર પહોંચ્યા આ સ્થાન ચતુષ્કોણ લાલ પાષાણથી યુક્ત છે નાથદ્વારાથી દોઢ કોશના અંતરપર સપાટભૂમિ આવે છે અહીંઆ બે નાના તળાવો આવેલા છે અને તેમાંથી બે નહેરો નીકળી નગર તરફ ચાલી જાય છે આ બે નહેરોની વચ્ચે માણસોને જવાનો માર્ગ છે આ નહેરોનુંજ પાણી પૂજારીલોકો પીએ છે નહેરોની બન્ને બાજુએ વૃક્ષશ્રેણી શોભી રહી છે આ વૃક્ષશ્રેણીઓની રચના શોભાને માટે તથા મુસાફરોને વિસામો લેવા માટે કરવામાં આવી છે નાથદ્વારાની નીચે વહેતી બુનાસ નદીને સામે પાર જઇ અમે તંબુ નાખ્યો અમે જ્યારે નાથદ્વારાનગરમાં થઇને ગયા ત્યારે અમને જોવાને માટે અનેક નગરવાસીઓ રાજમાર્ગમાં એકત્રિત થયા હતા તેઓ અમને જોઇને અતિ આનંદિત થયેલા લાગતા હતા જે અંગ્રેજી શાસનદ્વારા તેમણે અત્યાચારીલોકોના પંજામાંથી રક્ષણ મેળવ્યું હતું તથા જે શાસનથી કનૈયાજીના પવિત્ર મંદિરનું રક્ષણ થયું હતું તે શાસનની તેઓ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા

૧૫ મી ઑક્ટોબર હવે આગળ આવતો માર્ગ જંગલમય અને અત્યંત દુર્ગમ છે ભારવાહી પશુઓ થાકેલા હોવાથી મેકતા નામના સ્થળે અમારો તથા તેમનો વિયોગ થઇ ગયો હતો, તે પાછા આવી મળે એટલા માટે હવે અમે થોભી ગયો મંદિરના મુખ્ય ધર્મયાજકે સુરત વાસી એક શ્રીમંત વ્યાપારીની સાથે આવીને અમને અભિનંદન આપ્યું વળી તેમણે એક જરીનો અંગરખો અને લીલા રંગનો એક જરીનો પટકો મને મંદિર તરફથી ભેટદાખલ આપ્યો તે ઉપરાંત તેમણે એક મોટા પાત્રમાં પૌર્વાત્યદેશોમાં થતા અનેક પ્રકારના પકવ અને મિષ્ટ ફળો લાવી મારી આગળ ધર્યા દૂધ વગેરે કેટલાક પદાર્થો અમારાપર મોકલવામાં આવ્યા સાધારણ રીતના ભાગ્ય પદાર્થો જેવા કે દુગ્ધ આદિમાં ગુલાબજળ અને અત્તર મેળવવામાં આવ્યું હતું

લોદી નામના સ્થાનમાં આવેલું મંદિર અતિ પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં ચાળીસ હજાર દુઝણી ગાયો છે નાથદ્વારામાં એના એકદશાંશ જેટલી ગાયો રહે છે, પણ તે દૂધ વધારે આપે છે ત્યાની ગાયોના જેટલું દૂધ દેનારી ગાયો ભારતવર્ષમાં ઇતર કોઇ પણ સ્થળે નથી આ ચારહજાર ગાયોના દૂધમાંથી દૂધપાક, બાસુદી, માખણ વગેરે બનાવીને દેવને તેનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે અને ત્યારપછી તેને સર્વ લોકોને પ્રસાદતરીકે વહેંચી દેવામાં આવે છે સુરતના ઉક્ત વૃદ્ધ વણિકે મૂર્તિની આશ્ચર્યકારક શક્તિ અનેદૈવી શક્તિના સંબંધમાં મને અનેક વાતો કહી યમુનાતટથી શ્રીકૃષ્ણ જે રથમાં બેસીને શ્રીનાથદ્વારા આવ્યા હતા, તેની ઉક્ત વણિક શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરતો હતો ભક્ત અને ધાર્મિક લોકોસિવાય કોઈને પણ તે રથ બતાવવામાં આવતો નથી નારાયણે શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર લઇને જેવા શૃંગાર કર્યા હતા, તેવા શૃંગારથી આખા દિવસમાં ક્રમશ તેમને સજાવવામાં આવે છે આનંદવેષથી લઇને કંસનો વધ કર્યો ત્યારે તેમણે જે ધનુર્બાણધારી રાજવેષ ધારણ કર્યો હતો, ત્યાં સુધીના સર્વ વેષો તેમને પહેરાવવામાં આવે છે મેં મંદિરના મુખ્ય પૂજારીના હાથમાં એક પત્ર આપ્યો આ પત્રમાં એવો ઉલ્લેખ હતો કે—"ભવિષ્યમાં બ્રિટિશસરકારના કર્મચારીઓમાંથી કોઇ પણ આ સ્થાનમાં મયૂરનો તેમજ પીપળાના વૃક્ષનો નાશ કરશે નહિ તથા આ પવિત્ર ધર્મસ્થાનમાં કોઇ પણ પ્રકારની અવહેલના કરશે નહિ "

અસુરવાસ, ૧૬ મી ઑકટોબર-જ્યારે આપણું મન કોઈ નવું કરવાને માટે વ્યગ્ર થઈ ગયું હોય ત્યારે તે તે કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા વિના નિશ્ચેષ્ટ બેસવું એ જેટલું કષ્ટદાયક છે, તેટલી કષ્ટદાયક બીજી કોઈ પણ આપત્તિ નથી અત્યારસુધીમા અમારા સેવકો આવીને અમને મળ્યા નહોતા, તેથી મે અસુરવાસ તરફ મારી શિબિર મોકલી આપી અને ત્રીજે પહોરે તે તરફ પ્રયાણ કરવા માડ્યું જો કે અસુરવાસ અહીંઆથી માત્ર ચાર કોશના અંતરપર હતુ, પરંતુ માર્ગમાજ સાયંકાળ થઈ ગયો માર્ગમા અમે ફતે નામના હાથીને પાણીમા પડેલો જોયો આ હાથી પાણીમાથી બહાર નીકળવાને માટે ખીજવાઈને ભીષણ પરિશ્રમ કરતો હતો કેવળ માવતના દોષથીજ આવી ઘટના બને છે, કારણ કે હાથી એટલો બુદ્ધિમાન હોય છે કે તે પગવતી માર્ગની પરીક્ષા કરતો કરતો ચાલે છે જો તેને એક પગ મૂકવાને પણ સ્થાન મળે તો તે આપત્તિમા આવી પડતો નથી, પરંતુ માવતને તે પોતાના સંકેતશબ્દથી પોતાને નિરાપદ સ્થાને લઈ જવાને સૂચના કરી દે છે ફતેએ પણ આવી સૂચના કરી હતી, પરંતુ માવતે તેની સૂચનાપર લક્ષ્ય આપ્યુ નહોતુ ફતેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે અમે સર્વ જણે તેની આગળ મોટા મોટા કાષ્ઠો નાખ્યા પછી થોડી વારે તે મહાબળથી પગ ઉપાડીને ઉઠ્યો અને આગળ ચાલ્યો. વાસ્તવમા ફતેને આવી સહાય કરવાની આવશ્યકતા નહોતી, પરંતુ એક તો તેને સાયંકાળની ૧૫ શેરની રોટલી મળી નહોતી તેથી તેણે પોતાને મહા અપમાન થયેલુ માન્યુ હતુ અને બીજુ માવતના દોષથી તે જળમા પડી ગયો હતો આ બે કારણોને લીધે તેણે તેમાથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો ખરેખરો પ્રયાસ કર્યો નહોતો. ફતેએ પાણીમાથી બહાર નીકળતાની સાથેજ પોતાની પીઠ હલાવી તેથી એકદમ તે પરની સર્વ વસ્તુઓ નીચે તૂટી પડી

અમે ગુનાસ નદી ઉતરી આગળ ચાલ્યા આ નદીનું જળ જેવુ ગંભીર છે, તેવુજ તે કાચસમાનસ્વચ્છ છે. તટની ભૂમિ નીચી અને અનેક પ્રકારના ઘાસથી ભરેલી છે આ જોવાલાયક નિર્જન પ્રદેશના સબંધમા એક અદ્‌ભુત દંતકથા પ્રચલિત છે આ દંતકથા નીચે પ્રમાણે છે—" પૂર્વે જ્યારે યવનલોકો આ દેશમા આવ્યા નહોતા, ત્યારે ગુનાસનદીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી જળમાથી પોતાનો હાથ બહાર કાઢતી હતી આ વખતે આ પ્રદેશના લોકો તેના હાથપર નાળીએર મૂકી દેતા હતા, પરંતુ આ દેશમા યવનોનો નિવાસ થયા પછી જ્યારે તે દેવીએ પોતાનો હાથ જળમાથી બહાર કાઢ્યો ત્યારે એક યવને તેપર નાળીએરને બદલે માટીનુ ઢેફુ મૂકી દીધુ આ સમયથી દેવીએ પોતાનો હાથ બહાર કાઢવો બંધ કર્યો " બરાબર અર્ધરાત્રિએ અમે અસુરવાસમા પહોચ્યા

ભારવાહી ઉંટો અને અનુચરોનો મેળાપ કરવાની આશાથી અમારે ૧૭ મી તારીખે અહીં આરામ કરવો પડ્યો અસુરવાસ એ એક સમૃદ્ધિવાળું ગામ છે, પરંતુ હાલમા એમા ઘણા થોડા માણસો વસે છે એક ચારણકવિના મુખથી એક પ્રાચીન કાવ્ય સાભળી રાણા ભીમસિંહ મુગ્ધ થઈ ગયા અને તેમણે આ ગામ તે કવિને સમર્પણ કર્યું અમારા શિબિરની પાસે એક ઉચ્ચ પર્વતશિખરપર એક સન્યાસીનો આશ્રમ હતો તે સન્યાસી મારી મુલાકાત કરવાને આવ્યા અને મે પણ તેમને વળતી મુલાકાત આપી સર્વ સન્યાસીઓની પેઠે તેઓ પણ બુદ્ધિમાન હતા અને દેશવિદેશની પુષ્કળ હકીકત જાણતા હતા તેઓ ભગવા વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે તેમના મસ્તકપર રુદ્રાક્ષની માળા છે વળી તેઓ તેજ પ્રકારની માળા હાથમા રાખીને સદા પોતાના ઇષ્ટદેવનો જપ કર્યા કરે છે અંગ્રેજીશાસનમા સાધારણ પ્રજા નિર્વિઘ્ને પરમ શાંતિ તથા સુખ ભોગવી શકે છે, એમ જણાવી તેઓ બોલ્યા કે—" અંગ્રેજો માનુષીશક્તિ ધરાવતા નથી, પણ દૈવીશક્તિ ધરાવે છે " અને ખરેખર એક સમય એવોજ હતો કે જ્યારે સર્વ રાજાઓ અને સામંતો આ સન્યાસીની પેઠે અંગ્રેજોને દૈવીશક્તિસંપન્ન માનતા હતા

૧૮ મી ઑકટોબર-સૂર્યોદય થતાની સાથેજ અમે અહીં આથી ૭ કોશના અંતરપર આવેલા સુમાઈગઢ નામના સ્થાન તરફ પ્રયાણ કર્યું જે માર્ગમા અમે ચાલતા હતા તે અતિ સંકીર્ણ, વક્ર તથા ઉંચો નીચો હતો તે ઉચ્ચભૂમિના સીમાંતરપર આવેલો છે એની આસપાસ બોર અને બાવળ વગેરેના વૃક્ષો આવી રહ્યા છે અમે માર્ગમા આવેલા ગંગરાડ નામના ગામમા થઈ હીરનાળા નામના ગામમા ગયા અને ત્યાથી પછી હીરનાળાની ખીણમા પહોચ્યા વિસ્તૃત અને વિરાટકાય શિખરના

જે સ્થાનમાંથી નદી ખળખળ ધ્વનિ કરતી નીકળી છે, તેજ સ્થાનપર ગોડાગામ વસેલુ છે નદીની કુડનાકાર વક્ર ગતિ જોઇ અમે સહજ અનુમાન કર્યું કે આ વિશાળ ખીણનો માત્ર એક માર્ગ આજ છે ખીણ ક્યાય પણ સમાન પહોળાઇ ધરાવતી નથી તોપણ કોઇપણ સ્થળે તેની પહોળાઇ અર્ધ કોશથી ઓછી નથી ખીણની ઉભય બાજુએ ઉચ્ચ પર્વતશ્રેણી દૃષ્ટિગોચર થાય છે કોઈ શિખરપર આમ્રવૃક્ષો છે અને કોઇપર નથી આ રમણીય દસ્યયુક્ત સ્થાન ઉપર પ્રકૃતિની કૃપાદૃષ્ટિ જણાય છે ગુન્ર, સીતાફળ તથા બદામના વૃક્ષો અહીઆ પુષ્કળ થાય છે નદીના તટ પાસેની ભૂમિ વૃક્ષોથી ઘેરાયેલી છે આમ્ર તેન્દૂ, પીપળા, વડ આદિ વૃક્ષો ચારે તરફ ઝુકી રહ્યા છે મનુષ્યની બુદ્ધિ અને કારીગરી પણ અહીઆની પ્રાકૃતિક શોભાને વૃદ્ધિગત કરી રહી છે આ પ્રદેશના રહેવાસીઓએ નદીમાથી પાણી લેવાની ગોઠવણ કરી છે અને તેદ્વારા તેઓ ધાન્ય તથા કપાસ વગેરેની ઉત્તમ ખેતી કરે છે

સુમાઇચા ગામમા ત્રણ પરા છે એક એક પરામા સો સો ઘરની વસ્તી છે આ ગામ સુપ્રસિદ્ધ "રાણારાજ" નામના પર્વતની તળેટીમા સ્થાપિત છે જે સમયે ક્રૂર મોગલોએ રાણાને પરાજિત કરીને તેમની પૂઠ પકડી હતી, તે સમયે તેઓ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે આ પહાડી માર્ગમા થઇને ઘોર જગલમા જતા રહ્યા હતા આજ કારણથી આ સ્થાન "રાણારાજ"ના નામથી વિખ્યાત છે આ ગામમા વિખ્યાત રાણાકુભના કુભાવતલોકો રહે છે કુભાવતલોકો પોતાના અધિનાયકની સાથે મને મળવાને આવ્યા અને તેમણે મને સુપ્રસિદ્ધ કુકડી (આ એક પ્રકારનુ પહાડી દારુ છે, એ ત્રણ પીઠ લાબુ હોય છે) ઘી તથા એક બકરીનુ બચ્ચુ, આ વસ્તુઓ ભેટતરીકે આપી તેઓ મારી સામે આવ્યા કે તરતજ હુ તેમનો સત્કાર કરવાને ઉઠ્યો અને જો કે તેમનો દેખાવ સાધારણ લોકોના જેવોજ લાગતો હતો તોપણ તેમની ઉત્પત્તિ ઉચ્ચ કુલમા થઇ હતી એટલામાટે મે તેમને પુષ્કળ માન આપ્યુ વાસ્તવમા તેમની શારીરિક શોભા વૃદ્ધિગત કરવાને માટે તેમને વસ્ત્રાલકારની કાઇપણ આવશ્યકતા નહોતી કારણ કે તેમનુ સ્વરૂપ એવુ ચિત્તાકર્ષક હતુ કે મારા અનુચરો વારવાર "આ કેવા સુદર માણસો છે" એમ કહીને તેમનાવિષે પરસ્પર વાત કરતા હતા તેમના ઉચ્ચ અને સ્થૂલ શરીર વીરમૂર્તિ અને લાબી મૂછોની સર્વ માણસોએ પ્રશસા કરી નેતાઓએ મસ્તકપર લાબી પાઘડી પહેરી હતી અને ખભે દુપટ્ટો નાખ્યો હતો અન્યાન્ય લોકોએ મજુરના જેવો પાયજામો અને સાધારણ પાઘડી પહેરી હતી પૂર્વે આ લોકો કમલમેરના દુર્ગરક્ષકોતરિકે નિયુક્ત થયા હતા તેથી તેઓ ત્યા એકસો બદુકધારી સૈનિકો મોકલતા હતા પરતુ હવે મહારાણીઓએ તેમનુ આ કાર્ય ખુચવી લીધુ છે રાણાને કર આપનારી ખરી પ્રજા આ લોકોજ છે એક તરફ તેઓ રાણાનુ સ્થાનિક શ્રમસાધ્ય કાર્ય કરે છે અને બીજી તરફ નિયમિત વાર્ષિક કર આપે છે જ્યારે મે તેમના પૂર્વજોની વીરતાની પ્રશસા કરી ત્યારે તેઓ મારાપર અત્યત પ્રસન્ન થયા કોઈપણ રાજપૂત પોતાના પૂર્વજોની વીરતા કદિ ભૂલી શકતો નથી અજીરના વૃક્ષની નીચેની તે સમિતિની શોભા કાઇ ઓરજ હતી આ સ્થળે અમારા ભારવાહી પશુઓ અમને આવી મળ્યા

૧૯ મી ઑક્ટોબર-પૂર્વે રાણાઓને બુનાસ નદીના સપાટ પ્રદેશમા દુખ પડવાથી તેમને પહાડી પ્રદેશમા રહેવાની ફરજ પડી હતી અને તેમની સાથે મેવાડના પુષ્કળ માણસોએ આવીને પહાડી પ્રદેશમા નિવાસ કર્યો હતો હવે અમે આ પ્રદેશના મુખ્ય નગર કેલવાડા તરફ પ્રવાસ કર્યો આ પ્રદેશમા જેટલા પર્વતો અને જેટલી નદીઓ છે તે સર્વની સાથે ઉપર્યુક્ત સમયની કોઇ ને કોઇ ઐતિહાસિક ઘટનાનો સબધ જોડાયેલોજ છે ઉપર જણાવેલી ખીણના જેવીજ શોભા અને પ્રાકૃતિક સૌદર્ય આ સ્થાનમા પણ છે અહીઆના વિદીર્ણ પર્વતમા થઇને જે માર્ગ ગયો છે, તેના વામ ભાગમા 'કરી સરોવર' નામની એક નાનીસરખી નદી અમારા જોવામા આવી જો કે પગે ચાલનારા માણસો અહીઆથી એક સીધા માર્ગમા થઇને કેલવાડા નગરમા જઈ શકે છે કિંતુ આ સ્થાન એવા ઘાડા જગલ અને સકટોથી ભરેલુ છે કે અપરિચિત મનુષ્યે એકદમ તે માર્ગે થઇને જવાનુ સાહસ કરવુ યોગ્ય નથી ઉક્ત નદીનુ નામ 'મરી સરોવર' શામાટે પડ્યુ તેવિષે કાઈ જાણી શકાતુ નથી કદાચિત પ્રાચીન કાળમા કોઇ સ્મશાનભૂમિને ઉપલક્ષીનેજ એ નામ પડ્યુ હશે અમે મૂર્ખ નામના ગામમા થઇને આગળ ગયા આ ગામ એક રાઠોડસામતને આધીન છે ઉક્ત ગામની પાસેના એક ક્ષુદ્ર સરોવરના તટપર

આવેલા એક અત્યંત રમણીય નીચા મંદિરે અમારી દૃષ્ટિ આકર્ષિત કરી એક મનુષ્યને પ્રશ્ન પૂછવાથી જ્ઞાત થયું કે એ એક સતીનું મંદિર છે, પરંતુ અમે આ સામાન્ય ઉત્તરથી સંતુષ્ટ નહિ થતા ગામના અધ્યક્ષને બોલાવ્યો તેને પૂછવાથી જણાયું કે તે મંદિર તે અધ્યક્ષના એક પૂર્વજે બંધાવ્યું હતું જ્યારે ઔરંગઝેબે આ પ્રદેશમા અત્યાચાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે આ ગામના સ્વામીએ સમરભૂમિમા પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું અને તેની અર્ધાંગિનીએ પતિભક્તિની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી પોતાના પતિનું સ્મરણચિન્હ હૃદયપર ધારણ કરી ચિતામા પોતાનો દેહ ભસ્મીભૂત કરી દીધો હતો ઉક્ત મંદિરમાં ઉક્ત વીરપુરુષની મૂર્તિ અશ્વારોહીના સ્વરૂપમા વિરાજમાન છે આ સર્વ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે કોઇ સાધારણ ગામડીઆના સ્મરણને માટે આ મંદિર બંધાવવામા આવ્યું નથી

'કર સરોવર' અને ખિરલી ગામની નિકટથી બે માર્ગો બે તરફ ગયા છે. વીરગુવા માર્ગમાં થઇને સીધા નાથદ્વારા જઈ શકાય છે બીજો માર્ગ ચીરાઇ અને વિખ્યાત ચતુર્ભુજદેવના તીર્થસ્થાન તરફ ગયો છે. આ માર્ગ તરફ ચાલતા વચ્ચે પર્વતના શિખરો આવવા લાગ્યાં તેથી અમે તેને મૂકી કેલવાડા તરફ ચાલવા લાગ્યા અમે કેલવાડા નગરની ઉત્તર તરફ દોઢ કોશના અંતરપર આમ્રવૃક્ષોથી ભરેલી સપાટ ભૂમિમા શિબિર નાખ્યો. અહીંઆની ખીણ આગળ જતા વિસ્તૃત થઇ ગઇ છે આ સ્થાન જંગલી અને ખરબચડું લાગે છે, તોપણ તેની શોભા સુંદર જણાય છે. વાયુમાપક યંત્રથી અમને જણાયું કે આ સ્થાન ઉદયપુરથી એક સહસ્ર ફીટ અને સમુદ્રથી ત્રણ સહસ્ર ફીટ ઉંચું છે. અહીંઆ ઉંચા ઉંચા અનેક શિખરો આવેલા છે આ સ્થાનમાથી અગણિત ઝરણાંઓ વહીને પશ્ચિમ તરફ આવેલી મારવાડની ભૂમિને જળસિંચન કરે છે અને પૂર્વતરફ મેવાડના સરોવરો ભરે છે. અહીંઆ કંગરોલી નામનું નાનું સરોવર બંધાવવામા આવ્યું તે પૂર્વે અહીંઆના સમસ્ત ઝરણાંઓ મેવાડ તરફ વહેતા હતા હમણા મારવાડ તરફ કેટલાક ઝરણા વહે છે, પણ તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે.

મહારાણાના નિકટના સંબંધી અને કમલમેરના શાસનકર્તા મહારાજા દોલતસિંહ અનેક લાલ પતાકાઓ, નગારૂ તથા ધ્વજદંડધારી અનુચરોને પોતાની સાથે લઇને મને મળવાને આવ્યા કિલ્લાની અંદર જવાને માટે અમે કેટલાક કોશની મુસાફરી કરી પછી પ્રાચીન રીતિઅનુસાર અમે ઉભયે અશ્વપરથી ઉતરી એકબીજાને આલિંગન દીધું. પછી અમે પુનઃ અશ્વારૂઢ થયા અને સર્વ પ્રજાની પરિવર્તનની દશાવિષે વાર્તાલાપ કરતા કરતા આગળ જવા લાગ્યા. દોલતસિંહ મહારાણા ભીમસિંહના અતિ નિકટના સગા છે અને મહારાજની ઉપાધિથી વિભૂષિત છે આથીજ તેઓ તેમની સમાન ગણાય છે ઉદયપુરના રાણાને પુત્ર નહોતો, તેથી શિવધનસિંહની પછી તેમને મેવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું હતું

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમા મે કમલમેરદુર્ગમા રહેતી સેનાનો શેષ પગાર ચૂકવી દઇ તે દુર્ગપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો લોભી સેના પોતાની પાઘડીની પેઠે પોતાનો સ્વામી બદલીનાખે છે, માટે એવી સેનાને વશ કરવાનો મુદ્રા એજ મુખ્ય, નિશ્ચિત અને સરળ ઉપાય છે. ચોવીસ કલાકના અરસામા અમે આ કિલ્લાપર અધિકાર કરી લીધો હતો. જેટલા રૂપિયા અમારે આપવાના હતા તેના ત્રીજા ભાગ જેટલા રૂપિયા પણ અમારી પાસે નગદ નહોતા, આથી અમે મારવાડના પાલી નામના વાણિજ્યનગરની હુંડી લખી આપી આ હુંડી લેવામા તેમણે જરાપણ આનાકાની કરી નહિ ભારતવર્ષની તોફાની જાતિ પણ બ્રિટિશસરકારનો આટલો બધો વિશ્વાસ કરે છે. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમા અમે કમલમેરદુર્ગની સેનાને પહાડીમાર્ગથી જતી જોઇ આ વખતે અમે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇ ગયેલા દેવમંદિરમા બેસીને ભોજન કરતા હતા મારા સૈન્યે તથા મારા અનુચરોએ એક અઠવાડીઆ સુધી દુર્ગનો અધિકાર પોતાના હાથમા રાખ્યો પછી રાણાની મોકલેલી સેના આવી એટલે અમે તેના હાથમા દુર્ગનો અધિકાર સોંપી દીધો.ઉક્ત છિન્નભિન્ન સ્થાનકના અસંખ્ય સ્મરણસ્તંભોમા કોતરેલ લેખો પ્રાપ્ત કરવામા તથા તેની નકલ કરવામા ઉક્ત અઠવાડીઉં વ્યતીત થઈ ગયું જો કે આ સુપ્રસિદ્ધ સ્થાનનું બાહ્ય દૃશ્ય ચિત્રપટપર અંકિત કરવામા આવ્યું, પરંતુ તેનું અંતસ્થ દૃશ્ય અંકિત કરવું મનુષ્યની શક્તિની બહાર છે.

આ દુર્ગની ચારે તરફ વિશાળ અને અભેદ્ય કોટ છે તથા તે કોટની ઉપર થોડે થોડે અંતરે નાના નાના દુર્ગો બાંધવામા આવ્યા છે. વળી બાણ અને તોપના ગોળા છોડવાને માટે અમુક અંતરે છિદ્રો પણ રાખવામા આવ્યાં છે. આ કોટની લગોલગ "બાદલ મહલ" નામનો મહાલય

રાણા માટે બંધાવવામાં આવ્યો છે ઘણા વર્ષાઋતુમાં આ મહાલયમાં નિવાસ કરે છે અને 'બાદલ મહલ' પરથી રેતાળ મરુભૂમિ અને ચારે તરફની શિખરશ્રેણીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે કમલમેર દુર્ગ-પર ચડવાના પ્રથમ સંકીર્ણ માર્ગમાં આરાઇતપોલ નામનો પહેલો દરવાજો છે તેની આગળ હલ્લાપોળ અને હનુમાનપોળ નામના બીજા બે દરવાજા આવે છે ત્યાર પછી "જયતોરણ" અને 'વિજય-તોરણ' અને "ગાયતોરણ" આવે છે છેલ્લા દરવાજાનું નામ "ચોગાનપોળ" છે. કમલમેરદુર્ગનો ઉંચામાં ઉંચો ભાગ સમુદ્રની સપાટીથી ૩૩૫૩ ફીટ ઉંચો છે અહીંઆથી મેં મરુભૂમિનો અતિ દૂરનો પ્રદેશ જોયો હતો. અહીંઆ કેટલાક દશ્યો એવા છે કે જેના ચિત્ર આલેખવામાં એક માસ વ્યતીત થવાનો સંભવ છે, પરંતુ અમને તો માત્ર ઉક્ત દુર્ગ અને એક અતિ પ્રાચીન જૈનમંદિરનાં ચિત્રો આલેખવાનો સમય મળ્યો હતો. આ મંદિરની બાંધણી સર્વ પ્રકારે અતિ પ્રાચીન સમયની બાંધણી જેવી જણાય છે આ મંદિરના મધ્યભાગમાં દિવાનખાનું અને તેની ચોતરફ સ્તંભાવલીથી સુશોભિત ચોક છે આ મંદિર અવશ્ય જૈન લોકોનું છે, કારણકે હિંદુધર્મ અને જૈનધર્મવચ્ચે જેવો પ્રભેદ છે તેવોજ પ્રભેદ હિંદુમંદિર અને આ મંદિર વચ્ચે છે. ભારતવર્ષના અનેક મૂર્તિપૂજક તથા શૈવલોકોના અધિકારના શિલ્પકાર્યવાળા મંદિરોની સાથે આ જૈનમંદિરની તુલના કરવાથી તેમની વચ્ચે અતિ વિભિન્નતા જણાય છે અને આ જૈનમંદિર પૂર્વોક્ત મંદિરો કરતાં વધારે સાદુ તથા આડંબરસહિત જણાય છે મંદિરની અત્યંત પ્રાચીનતાનું પ્રમાણ તેની અલ્પ કારીગરીજ છે. આ પરથી અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે જે સમયે ચંદ્રગુપ્તના વંશજ સમ્પ્રીતિ આ પ્રદેશના રાજા હતા (ઇ૦ સ૦ પૂર્વે બે શતાબ્દીપર), તે સમયે આ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું હતું. જનશ્રુતિપરથી જણાય છે કે રાજસ્થાનમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં જેટલા પ્રાચીન મંદિરો આજપર્યંત વિદ્યમાન છે તે સર્વ મંદિરો ઉપર્યુક્ત રાજાએજ બંધાવ્યા હતા આ મંદિરના સ્તંભોનો આકાર અને પરિમાણ ઇતર મંદિરોના જેવા નથી, પરંતુ સર્વથા ભિન્ન પ્રકારના છે હિંદુમંદિરોના સ્તંભોના જેવી આ મંદિરના સ્તંભોની બાંધણી નથી હિંદુમંદિરના સ્તંભો જાડા હોય છે, પરંતુ આ મંદિરના સ્તંભો પાતળા છે અને તેનો ઉપલો ભાગ નીચલા ભાગ કરતાં અધિક પાતળો છે

રાજા સમ્પ્રીતિ ચંદ્રગુપ્તના વંશમાં તેમની ચોથી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલા હતા તેઓ જૈનધર્માવલંબી હતા તથા બાક્ટ્રિયાનના ગ્રીક અધીશ્વર સિલ્યૂકસના પ્રિય મિત્ર હતા. મૅગસ્થિનિસે સિલ્યૂકસના સંબંધમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે પરથી જ્ઞાત થાય છે કે ઉક્ત ઉભય રાજાઓની વચ્ચે અકૃત્રિમ મિત્રતા હતી અને એક જૈનધર્માવલંબી રાજપૂતરાજાની કન્યાની સાથે સિલ્યૂકસનું લગ્ન થયું હતું. તેને પહેરામણીમાં કેટલાક હાથીઓ અને ઇતર પદાર્થો મળ્યા હતા તેણે ચંદ્રગુપ્તપર એક ગ્રીકસેના મોકલી આપી હતી* અમે જે જૈનમંદિરવિષે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ તે કાં તો ગ્રીક શિલ્પકારોએ બનાવેલું છે કે કાં તો રાજપૂત શિલ્પકારોએ ગ્રીક શિલ્પકારોના આદર્શપરથી બનાવ્યું છે

જૈનલોકોના આ મંદિરમાં હિંદુઓએ "જીવપિતૃ" નામનો કાળા પાષાણનો બનાવેલો એક ખંડ અન્યાયપૂર્વક સ્થાપિત કરી દીધો છે × આ મંદિર પર્વતના શિખર ઉપર બંધાવવામાં આવેલું છે

*મહાત્મા ટૉડની આ વાર્તા અમને ભૂલભરેલી લાગે છે અન્યાન્ય ઇતિહાસોપરથી જણાય છે કે મગધના સ્વામી ચંદ્રગુપ્તની સાથે સિલ્યુકસને વિશેષ મિત્રતા થઈ હતી અને ચંદ્રગુપ્તે તેને એક કન્યા આપી હતી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે રાજા સમ્પ્રીતિ ચંદ્રગુપ્તના પ્રપૌત્ર હતા જો આ વાત સત્ય હોય તો તે સમયે સિલ્યુકસ જીવિત હતો એમ શી રીતે કહી શકાય ? અને જો તે જીવત હતો એમ માનવામાં આવે તો તેનું આયુષ્ય તે સમયે પ્રાય સો વર્ષનું હોવું જોઈએ. આવા વૃદ્ધ પુરુષના હાથમાં કન્યા સોંપવાનું કામ શી રીતે સંભવિત માની શકાય ? અને જો આ વાત સંભવિત માનવામાં આવે તો ચંદ્રગુપ્ત તે સમયે જીવિત હતા એ વાતનું શું પ્રમાણ છે ? અને જો તેણે સમ્પ્રીતિની કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તો સમ્પ્રીતિ પાસે સેના નહિ મોકલતા ચંદ્રગુપ્ત પાસે શા માટે મોકલી ? માટે કર્નલ ટૉડ ભ્રમથી સિલ્યુકસની સાથે સમ્પ્રીતિની મિત્રતાની વાત લખી ગયા હોય એમ જણાય છે ગ્રીકદૂત મૅગસ્થિનિસે સમ્પ્રીતિનો કાંઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

× કર્નલ ટૉડે અતિ પ્રાચીન સાધારણ હિંદુમંદિરોની વિચિત્ર કારીગરી આ મંદિરમાં નહિ જોઈ અનુમાન કર્યું છે કે એ જૈનમંદિર છે, પણ "જીવપિતૃ"ના ચિન્હો જોઈ અમે કર્નલ ટૉડનું અનુમાન સત્ય કહી શકતા નથી જૈનમંદિરમાં હિંદુઓના દેવતાની પ્રતિમા થવી કોઈ પણ પ્રકારે સંભવિત નથી.

અને પર્વતપૃષ્ઠમાંજ તેનો પાયો હોવાથી કાળના કરાલ દંતોથી તે ચૂર્ણવિચૂર્ણ નહિ થઇ આજપર્યંત વિદ્યમાન રહ્યુ છે તેની નિકટ જૈનલોકોનુ બીજુ એક પવિત્ર મંદિર દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તેની બાંધણી પૂર્વોક્ત મંદિર કરતા સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની છે આ મંદિર ત્રણ મજલાનુ બનેલુ છે કે જેમાથી થઈને સૂર્યના કિરણો નીચે આવી અંધકાર દૂર કરી શકે છે

દુર્ગની ઉપર અને નીચે જેટલા દેવાલયો તથા મંદિરો આવેલા છે તેમા કાંઇ વિભિન્નતા જણાતી નથી જૈનમંદિરોથી નીચેના પહાડીમાર્ગપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવાથી કેવળ ખડિયેરોજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અહીંઆ અમે બીજા બે પ્રધાન દેવાલયોનુ વર્ણન કરીશુ પહેલુ મંદિર "મમા (માતા) દેવી" નુ અર્થાત્ દેવગઢની,જનનીનુ છે આ મંદિર એક શિખરપર આવેલુ છે પ્રધાન તથા ગૌણ દેવમૂર્તિઓની વચ્ચોવચ્ચ મમાદેવીની પ્રતિમા વિરાજમાન છે સર્વ પ્રતિમાઓ શ્વેત મરમરની બનેલી છે અને પ્રત્યેક પ્રતિમાની ઉંચાઇ પ્રાય ત્રણ ફીટ છે જો કે શિલ્પવિદ્યાની અવનતિના સમયમા અર્થાત્ ગત સપ્ત શતાબ્દીઓમા ઉત્તમ શિલ્પના એકાદ બે બાધકામોજ દૃષ્ટિગોચર થયા છે, પણ અમે એટલુ તો કહ્યાવિના રહી શકતા નથીજ કે આ દેવમૂર્તિઓ અત્યંત ચમત્કારિક છે મંદિરની બાંધણી અતિ પ્રાચીન સમયની અને સાદી છે. એક વિશાળ દિવાનખાનામા આ મૂર્તિઓ વેદી વા આસનસિવાય કેવળ ભૂમિપરજ ચારે તરફ ગોઠવવામા આવી છે.

આ દેવાલયોના આગણામા ચારે તરફ જે દૃઢ કોટ છે, તેજ એનો વિશેષ દર્શનીય અંશ છે આ કોટ કાળા સંગેમરમરનો બનેલો છે અને તેના જૂદા જૂદા ભાગમા દેવ-દેવીઓનુ વર્ણન કોતરવામા આવેલુ છે. વળી તે વિશેષ દર્શનીય એટલા માટે છે કે જે જે રાજાઓએ આત્મગૌરવની વૃદ્ધિને માટે આ ભાગો બંધાવેલા છે તેમનુ તેમા વર્ણન પણ આપેલુ છે, પણ પ્રાચીન તત્ત્વનો સંગ્રહ કરનારને એટલા માટે શોક ઉત્પન્ન થાય છે કે અહીંઆના સેંકડો પાષાણોમાનો એક પણ અખંડિત નથી સર્વ પાષાણો છિન્નવિચ્છિન્ન થઇ જઇને ચારે તરફ પડેલા છે દ્રવ્યલોભી રોહિલા અફ્ઘાન ઇસ્માઇલના વંશજોએ આ સ્થળે માસભક્ષણ કર્યુ હતુ ×

મમાદેવીના મંદિરનો ત્યાગ કર્યા પછી મારી દૃષ્ટિ ખીણની બીજી તરફ આવેલા પહાડી માર્ગ પરના એક સાધારણ સ્મારકમંદિરપ્રતિ આકર્ષાઇ આ મંદિર જે સ્થળે છે તે સ્થળ અત્યંત રમણીય છે અને ત્યાથી મારવાડ તરફ જવાનો માર્ગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે મંદિરની ચારે બાજુએ સ્તંભો આવેલા છે મંદિરનુ શિખર સારી રીતે જોઈ શકાય છે આ મંદિર ટિલોલીના મંદિરસમાન છે હું આ મંદિરના શિખરપર તથા તેના ધ્વંસાવશિષ્ટ ભાગોપર ચઢી ગયો મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ મહારાજ પૃથ્વીરાજ અને તેમની વીર સહધર્મિણી તારાબાઇની ભસ્મ આ મંદિરમા સ્મારકચિન્હતરિકે રાખવામા આવેલી છે તેમના જીવનનુ અને તેમની વીરતાનુ વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમા સુવર્ણાક્ષરથી અંકિત છે

૨૦ મી ઑક્ટોબરને દિવસે બપોરસુધી અમે રોકાઈ રહ્યા આ અરસામા નોકરચાકરોએ ભોજન તૈયાર કર્યુ અને જમીને મરુભૂમિ અર્થાત્ મૃતમનુષ્યોની ભૂમિમા જવાને સર્વ તૈયાર થઇ ગયા અમારે જે માર્ગદ્વારા જવાનુ હતુ તે માર્ગ અત્યંત ભયંકર છે એમ અમને કહેવામા આવ્યુ હતુ તે છતા પણ અમે હાથી અને ઘોડાપર આરૂઢ થઇને જવાનો નિશ્ચય કર્યો બપોરે શિબિર ઉપાડી નાખવામા આવ્યા અને સરસામાન બાંધી લેવામા આવ્યો અમે ત્રણ વાગ્યાસુધી રોકાઈ રહ્યા દોરી તથા પહેલો શિબિર અને ભોમીઆઓને આગળ મોકલી દેવામા આવ્યા. અમને લાગતુ હતુ કે જ્યા મેવાડ અને મારવાડની સ્વાભાવિક સીમા છે, ત્યા અમારે રાત્રિ વ્યતીત કરવી પડશે અમારા સાભળવામા આવ્યુ હતુ કે આ સ્થાન અતિ વિસ્તૃત છે, પરતુ અમને પુષ્કળ વિઘ્નો નડયા માલ લાદેલો હાથી સુખપૂર્વક જઇ શકે એટલો વિશાળ માર્ગ અમને એક માઇલપર્યંત મળ્યો નહિ

× ઈજીપ્તના ફરાસલોકોમાના એક માણસે આ અફ્ઘાન ઇસ્માઈલને તાજ્ય કર્યુ હતુ તેથી તે ભ્રમણ કરતો કરતો આવીને અંતે સિંધુ નદીના સુલેમાન-એ ખો અથવા સલમન શિખરપર રહ્યો હતો કોઇક લેખક જણાવે છે કે જે જાતિમાથી એ ઉત્પન્ન થયો હતો તે જાતિ નષ્ટ થઈ છે આ જાતિના લોકો વીર હતા અને તેઓ એક સ્થળે ન રહી સર્વત્ર સૈનિકનુ કાર્ય કરતા હતા આ લોકો દેખાવમા વીરપુરુષસમાન છે તથા તેઓ સિકંદર સમાન સેનાપતિના તાબામા રહેવાથી અતિ શ્રેષ્ઠ સૈનિકો બની શકે છે આ લોકો સુવરના માસને અતિ ઘૃણિત સમજે છે

માર્ગ ક્ષિતિજથી ૫૫ અંશપર હતો અને તેના નીચા ઉંચાધારોમા થઈને જળના સ્રોત કલકલ ધ્વનિ કરતા વહ્યા કરતા હતા અમે જ્યારે આ માર્ગની તળેટીપર પહોચ્યા ત્યારે અમને વિદિત થયુ કે મારા મિત્ર બૂદીનરેશે આપેલો ચૈતન્યમનિકા નામનો અશ્વ પગ લપસી જવાથી નીચે જઈ પડયો છે તેનો તગ તૂટી ગયો હતો તેનાથી થોડે દૂર બબરચી દષ્ટિગોચર થયો તે બબરચી ખાણાની વિખરાઇ ગયેલી વસ્તુઓ એકત્રિત કરતો હતો તેનુ ઉંટ તેને પુન માન લાદવા દેતું નહોતુ જ્યારે અમે કમનમેરદુર્ગની નીચે પહોચ્યા ત્યારે તે ઉંટ ઘણુ પાસરૂ થઈ ગયુ હતુ અહીઆ જ ડાલ નામનુ ૫૦૦ ફીટ ઉચુ એક સ્થાન હતુ અહીઆનુ દસ્ય અત્યત ભવ્ય અને રમણીય હતું નાનાપ્રકારના ઉંચાનીચા શિખરવાળા પર્વતો ચારે તરફ વિરાજમાન થઇ રહ્યા હતા અસ્તાચળમા જતા સૂર્યકિરણો થોડીવારસુધી ચામારા અધકારમય માર્ગમા મદ પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા આ સર્વ વિપત્તિઓ નડયા છતા પણ ભવ્ય અને અપરિચિત દસ્ય તથા શીતળતાથી મારો આનદ વૃદ્ધિગત થતો ગયો એક અડવાડીઆમા ૬ હજારો વિપત્તિઓ સહન કરી ચૂકયો હતો અને હમણા આ ઉચાનીચા માર્ગમા થઈને જતો હતો આ સ્થળના ગોળ પથ્થરોપરથી અનેકવાર કૂદવુ પડતું હતુ

એક સ્થાનપર પાણી રોકાઈને નાનુ ખાબોચીઉં થયુ હતુ નાના કેરીને શ્રદ્ધા હતી કે હું આ ખાબોચીઉ કુદાવીને ઘોડાને લઇ જઇશ તે ગાબી તરફ થઈને જેવો એક ઉચ્ચ સ્થાન તરફ કૂદી રહ્યો હતો તેટામા અચાનક એક ભયાનક ઘટના બની તે પોતાના અશ્વસહિત જલમા પડયો તેને આ સકટ અતિ અલ્પકાળપર્યંત ભોગવવુ પડ્યુ એક ડૂબકી મારીને તે બહાર નીકળી આવ્યો હસ્તીદુર્ગ નામના સ્થાનમા અમને વિચાર આવ્યો કે અહીઆ આખી રાત રહીએ, પરતુ ત્યા કોઈ એટલુ વિશાળ ચોગાન નહોતુ કે જ્યા એક શિબિર પણ ઉભો કરી શકાય પાછળ આવતા દળને આજ્ઞા આપવામા આવી કે તમારા ગાસડા બાધો અને પ્રાત કાળમા નીકળવાને તૈયાર થજો રાત્રિનો અ ધકાર અતિ શીઘ્રતાથી વધતો જતો હતો અને અમે આ ઘન અધકારમા આગળ ચાલ્યા જતા હતા નદીના જલનો કલકલ ધ્વનિ અમારો પથદર્શક હતો હવે કાઇક અધિક વિસ્તૃત માર્ગ આવવા લાગ્યો અને ઊંડી નદી મારવાડના મેદાનમા જવાને મોટો શબ્દ કરતી ચાલી મેઘરહિત આકાશમડળ અમારી ચારે તરફની પર્વતશ્રેણીઓની ઉપર ગુબજસમાન દેખાતુ હતુ તારા અતિ સુદર દેખાતા હતા અમે મૌન ધારણ કરી આગળ ચાલ્યા જતા હતા અને અમારા ઉપર જગલી વ્યાઘ્રાદિ પશુઓ તથા લુટારાઓ તૂટી પડશે એવા વિચારમા નિમગ્ન થઇ ગયા હતા, એટલામા અકસ્માત્ એક વટવૃક્ષની નીચે કિચિત્ પ્રકાશ દષ્ટિગોચર થયો અને તેની ચારે તરફ ઘોડેસ્વારોનુ એક દળ જણાયુ

અમે તત્કાળ થોભી ગયા અને યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા અમારા પથદર્શકોએ અમને અનુકૂળ સ્થાન દેખાડયુ અને મેદાનમાં પહોચ્યાપૂર્વે અમને તેમનાથી બચવાનો સમય મળ્યો અ હીઆ પુષ્કળ જળ પણ પ્રાપ્ત થયુ આ વખતે સચેત રહેવુ ઠીક હતુ અમે આજ સ્થળે વિશ્રામ કર્યા કારણ કે આગળ પાચ માઈલસુધી જગલ આવેલુ હતું અને તેમા હિસ્ર પશુઓના પજામા ફસાવાનો પૂર્ણ સભવ હતો આ સ્થળે થોભી અમે એકવાર પુન ઉક્ત દળપ્રતિ દષ્ટિપાત કર્યો અ મારી દષ્ટિસમીપના સૈન્યને જોઇને હૃદયમા ધ્રાસકો નહિ પડે એવો સભવ નહોતો પચ્ચીસ અથવા ત્રીસ દીર્ઘકાય શસ્ત્રધારી મનુષ્યો ધૂણીની આસપાસ બેઠા હતા અને પરસ્પર ધીમે ધીમે વાતચીત કરતા હત તથા એકબીજાને હુક્કાની નળી આપતા હતા તેમના કાળા વાળના ગુચ્છા અને તેમની પચરગી પાઘડી કહેતી હતી કે તેઓ મરુદેશના રહીશ છે કાળા પર્વતવાસીઓએ કોઇ સત્પુરુષને મારી નાખ્યો હતો તેના સ્મરણાર્થે બાધેલો ચબુતરો, આ દળના નાયકની બેઠકનું સ્થાન હતુ નાયકની પાઘડીમા તેની શ્રેષ્ઠતા બતાવનાર એક સુવર્ણનો શિરપેચ હતો અને તેણે મૃગચર્મની બડી પરિધાન કરી હતી મે તેની પાસે જઇ તેને તથા તેના સૈનિકોને નિયમાનુસાર રામ રામ' કર્યા અને તેમના સરદાર ગનોહાપતિની કુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા, આથી આ લોકોએ અમારી સાથે ધ્યાનપૂર્વક વાતચીત કરી પચાસ વર્ષપૂર્વે મેવાડના આધિકારમાથી જે ગોદાર પ્રદેશ નીકળી ગયો હતો તેનોજ આ ભાગ હતો આ સ્થાન મેવાડ અને મારવાડની સીમાપર આવેલુ છે આ

સ્થાનપર અનેક ક્લેશયુક્ત ઘટનાઓ બની ચૂકી હતી અહીંઆ અમને અનેક મૃતપુરુષોના સ્મારક દૃષ્ટિગોચર થયા. આ પ્રતિમાની આકૃતિ આ પ્રમાણે છે—એક સૈનિક સમરતુરંગપર આરૂઢ થઈને તેની લગામ પોતાના હાથમા ઝાલી રહ્યો છે અમુક પુરુષ અમુક ઘાટની રક્ષા કરતા માર્યો ગયો હતો અમુક મેરજાતિના હાથમાથી પશુઓને છોડાવતા માર્યો ગયો હતો પ્રત્યેક સમાધિપર મરણ તિથિ આદિનો ઉલ્લેખ હતો

હવે અમને અમારી ક્ષુધા શાત કરવાને માટે કાઇ પદાર્થ મળવાની આશા નહોતી ડૉક્ટર ડંકન અને કૅપ્ટન બેએ હાથીપરથી ઝુલ ઉતારી લીધી અને તેમા લપટાઇને તેઓ સૂઇ ગયા અને પામેનાજ એક વીરના સ્મારકપર બેસી ગયા હુ તત્કાળ એ પહાડી રાજપૂતોને છોડીને અમારા દલની પાસે ચાલ્યો ગયો અને તેની વાતચીત સાભળવા લાગ્યો આ વખતે જે દૃશ્ય થઇ રહ્યુ હતુ તે ચતુર ચિત્રકાર-ની પીછીનેજ યોગ્ય હતુ ભાગ અનેક મિત્રોએ આ સ્થળે પહાડીલોકોની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતુ અને અહીંઆ તેમના અનેક કુટુંબીઓની ભસ્મ દબાઇ રહી હતી આ શાંતિના સમયમા તે ઘટનાઓ પુન આવી શકનાર નથી ભીલ અને મેર એ શબ્દો હવે લૂટારાવાચક રહ્યા નથી પહાડીઓની સાથે આવો પ્રસગ પુન કદિ પણ આવવાનો નથી. હુ હવે પાઠક મહોદયોને પુનઃ ક્રમવમેર લઇ જઇશ કે જ્યા રાજસ્થાનની અન્ય જાતિઓનો ઇતિહાસ સાભળવા મળશે

अध्याय २४ मो

માહીર વા મીરાજાતિ-તેનો ઈતિહાસ અને આચારવ્યવહાર-ગોકુલગઢના લૂંટારા-ગાનોરા-ના સામંત અજિતસિંહ-મારવાડનો સપાટ પ્રદેશ-રૂપનગરના સામંત-દૈસુરીસંબંધી ઈતિહાસ-મેવાડના સિસોદીઆઓની સાથે મારવાડના રાઠોરોની તુલના-રાજપૂતોનો પરંપરાગત ઈતિહાસ-ગાનોરા-રાણાના દૂત કૃષ્ણદાસ-મારવાડ અને મેવાડવચ્ચે સ્થાનિક વિભિન્નતા-પ્રાચીન વિવાદનું કારણ-આંવલ અને બાવલ-નાંદાલ-ચૌહાણ જાતિની શ્રેષ્ઠતા-ભટંડલા ગોગા-અજમેરના લાક્ષા-નાંદોલનો પ્રાચીન દુર્ગ-જૈન લોકોનાં સ્મરણચિન્હો-શિલાલેખ-નાદોલાનો પ્રાચીન ઈતિહાસ-ઈંદુરિ-વાણિજ્ય-પ્રધાનનગર પાલી-તે સ્થળના જૈનનાં સ્મરણચિન્હો-હિંદુઓનું પ્રાચીન તોરણ-પુણ્યગિરિ-કંકની-વાણિજ્યદ્રવ્ય લઈ જનારા બે સમુદાયમાં વિવાદ-ભાટોનો ભયંકર આત્મનાશ-ઝાલામંદ-જોધપુરની યાત્રા-પોકર્ણ અને નિમાજના સામંતોએ કરેલો સત્કાર-ઉભય સામંતોનાં જીવનચરિત્ર-નિમાજના સુરતાનનો આત્મભોગ-રાજધાનીમાં નાખેલી છાવણી-જોધપુરના દરબાર તરફના સત્કારવિષે ચર્ચા.

માહીર વા મીર જાતિ પહાડી છે અને એ લોકો જે પ્રદેશમા રહે છે, તેને લોકો માહીર-વાડા કહે છે. માહીર શબ્દ અપભ્રંશ છે. એ લોકોની ઉત્પત્તિ ભારતવર્ષના સુપ્રસિદ્ધ મળવતની મીના વા માહીના લોકોમાથી થઈ છે. આ લોકોને હાલમાં માહીરોત વા માહીરાવાત કહેવામા આવે છે. કમલમેરથી અજમેરસુધી અરવલ્લીની જે પર્વતમાળા વિરાજમાન છે, તેની અંતરર્ગતના પ્રદેશનેજ માહીરવાડા કહેવામા આવે છે. તેની પહોળાઇ ૪૫ કોશ અને લંબાઇ ત્રણસેંદશ કોશ છે આ મનોરમ પ્રદેશ સમુદ્રતટથી ત્રણથી ચાર હજાર ફીટ ઉંચો છે અને તે અનેક પ્રકારના સુંદર ભૌતિકપદાર્થોથી પરિપૂર્ણ છે અરવલ્લીના આ ભાગમા વૈજ્ઞાનિકોને તથા અન્વેષણકારને અવશ્ય જાણવાયોગ્ય એટલા બધા પદાર્થો ભરેલા છે કે સમસ્ત જગનના બીજા કોઇ પણ ભાગમા તે પ્રકારના તેટલા પદાર્થો વિદ્યમાન નથી. ઇતિહાસવેત્તાઓને માટે પ્રાચીન ઇમારતો અને દુર્ગો તથા વૈજ્ઞાનિકોને માટે ઉદ્‌ભિજ્જતત્ત્વો, પ્રાણીતત્ત્વો વગેરે જાણવાયોગ્ય અનેક પદાર્થો આ પ્રદેશમા વિદ્યમાન છે.

માહીરજાતિવિષે વિસ્તૃત વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા છે તેમના આચારવિચાર વર્ણવવાની ઘણી અગત્ય છે; પરંતુ અત્રે સ્થલાવકાશના અભાવને લીધે અમે માત્ર કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનુંજ વર્ણન કરીશું.

માહીરલોકો મીનાજાતિની મુખ્ય ચિના નામની શાખામાથી ઉત્પન્ન થયા છે. અમે તે વિષે જરા વિસ્તૃત વર્ણન કરીશુ. મીનાલોકોની જેતાજાતિ રાજપૂતોની પેઠે અનેક ભાગોમા વિભક્ત છે. આ જાતિના લોકો અભિમાનપૂર્વક પોતાને જેતારાજવંશમાથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે; પરંતુ આથી તો તેમના વંશનું કલંકજ પ્રકટ થાય છે. ચિતામીના લોકો દિલ્લીના અંતિમ ચૌહાણસમ્રાટના બંધુના પૌત્રને પોતા ના આદિપુરુષ જણાવે છે. ચૌહાણરાજના ભત્રીજા લાક્ષાને અનલ અને અનુપ નામના બે

પુત્રો હતા હવે જયશાનમીરે પોતાની કેટલીક કુવરીઓની સાથે ઉક્ત વશના પુરુષોને વિવાહ કરવાની માગણી કરી તેમનાપર નાળિયેળ મોકલ્યા; પરતુ કન્યાઓના માતામહના વશની તપાસ કરતા તેઓ મીના-જાતિની એક વેશ્યાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલી જણાઈ આથી તેમને એકદમ અજમેરથી દૂર કરવામા આવી અને તેમને પોતાના માતામહના વશજોનો આશ્રય લેવો પડયો

એક મીનાસામતની કન્યાસાથે અનહ્નનો વિવાહ થયો અને તેના ગર્ભથી ચિતાનો જન્મ થયો. ચિતાના વશજો દીર્ઘકાળથી માહીરવાડાપર સ્વતત્ર અધિકાર કરતા આવ્યા છે ચિતાના જે વશજો અજમેરના ઉત્તરભાગમા વસે છે, તેઓ પદર પેઢીથી મુસલમાન થઈ ગયા છે તેમના વશના એક માણસે અજમેરના હાકેમદ્વારા મુસલમાનધર્મની દીક્ષા લીધી હતી અને દાઉદખા નામ ધારણ કર્યું હતુ; ત્યારથીજ આ લોકો મુસલમાન થયા છે દાઉદખા આથુન નામના ગામમા રહેતો હતો,તેથીજ માહીરો-તોનો અધિપતિ “આથુનકાખા” એ નામથી વિખ્યાત છે આથુનતાબાના ગામોમા ચાગ, ઝક અને રાજસિનગર મુખ્ય છે અનુપે પણ એક મીનાકુમારીની સાથે વિવાહ કર્યો હતો આ સ્ત્રીના ગર્ભથી બુડાર નામનો એક પુત્ર થયો બુડારના વશજો પોતાની પ્રાચીન રીતિ, નીતિ અને ધર્મની સપૂર્ણરીતે રક્ષા કરતા આવ્યા છે બુડાર,બાહિરવાડા, માદ્દિા આદિ નગરો તેમના મુખ્ય નિવાસસ્થાન છે જો કે આ મીનાલોકોમા રાજપૂતોનુ રક્ત મિશ્રિત થવાથી ઉત્કૃષ્ટતા આવી છે, તથાપિ તેઓ દુર્ગુણ, અત્યા-ચાર અને ઉપદ્રવને માટે દીર્ઘકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. વિખ્યાત ચદકવિએ લખ્યુ છે કે અજમેરના સુપ્રસિદ્ધ રાજા વિશલદેવે આ મીનાજાતિનુ એવુ સખ્ત દમન કર્યું હતુ કે તેમને અજમેરના માર્ગપર જલસિચન કરવુ પડયુ હતુ આ પરથી જણાય છે કે આ જાતિ દીર્ઘકાળથી અત્યાચારી અને ઉપદ્રવી છે અન્યાન્ય પટાટીલોકોની પેઠે આ લોકો પણ જ્યારે રાજાની શક્તિનો હ્રાસ થયેલો જોતા ત્યારે તેઓ ઉપદ્રવનો પ્રારભ કરતા અજમેરના ચૌહાણોની સાથે જ્યારે મદોરના પુરિહરલોકોને યુદ્ધ થયુ ત્યારે પૃથ્વીરાજ પ્રથમ રણક્ષેત્રમા ગયા હતા. આ વખતે તેમનીવિરુદ્ધ ગિરિપથની રક્ષા કરવાને અર્થે માહીરરાવોએ ચાર સહસ્ર ધનુર્ધારી માહિરોને ઉભા રાખ્યા હતા કવિવર ચદે પોતાના કાવ્યમા તેમની વીરતાવિષે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. ‘[1]જ્યા અગણિત શિખરશ્રેણી પરસ્પર મળી ગઇ છે તે સ્થાનમા માહીરો અને મીનાઓ એકત્ર થયા છે મદોરરાજે આજ્ઞા કરી કે તમારે ગિરિપથની રક્ષા કરવી પડશે ચાર સહસ્ર વીરોએ આ આજ્ઞા સાભળી કાલદૂતની પેઠે તેનુ પાલન કર્યું શુકનવિના મીનાજાતિ કદિ આગળ પગલુ ભરતી નથી તેમના બાણ કદિ પણ વ્યર્થ જતા નથી તેમના શરીર વજ્રસમાન છે અને તે લોકો પ્રાણનુ બલિદાન આપીને પણ પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરે છે આ લોકો મદોરના ભૂષણ અને રક્ષક-સ્વરૂપ છે હાલમા એમના દુર્ગના શિખરપર જયપતાકા ફરકી રહી છે સપાટભૂમિમાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય લૂટીને તેઓ પોતાની ભૂમિમા લઇ જાય છે ગિરિપથના ગુપ્ત તિમિરમય સ્થાનમા એ જાતિના ચાર સહસ્ર વીરો અર્ધચદ્રાકાર ધનુષ્યોસહિત ઉભા રહી વિષધર સર્પની પેઠે ગુપચુપ શત્રુના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા

ચૌહાણરાજની પાસે સમાચાર આવ્યા કે પરમ સાહસિક મીનાલોકો હાથમા ધનુષ્યબાણ ગ્રહી પહાડીમાર્ગપર ઉભા છે, માટે કોઈ પણ માણસ બલપૂર્વક તે સ્થાન ભેદીને જઈ શકશે નહિ ક્ષુધા-ગ્રસ્ત સિંહ જે પ્રમાણે શિકાર જોઇને મહાક્રોધથી પ્રચડ ગર્જના કરી મૂકે છે તે પ્રમાણે ચૌહાણ-રાજને દારુણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે પોતાના સેનાપતિને બોલાવીને તેને મીનાલોકોને ઉચિત દડ આપવાને માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી પર્વતસમાન અટલ સેનાપતિ મસ્તક ઝુકાવી રાજાની આગળથી વિદાય થયો અને અભીષ્ટકાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે સજ્જ થયો જો કે સેનાપતિએ સસૈન્ય આગળ વધવામા ઝાઝો વિલબ કર્યો નહોતો, તથાપિ સૈન્યને સજ્જ કરતા તેને જે અલ્પ સમય લાગ્યો તે સમયમા મીનાલોકો સુમેરુની પેઠે અચલ ભાવથી શ્રેણીબદ્ધ ગોઠવાઈ ગયા દેવપતિ ઈદ્રના વજ્રસમાન તેમના બાણોએ ધનુષ્યમાથી છૂટીને સૂર્યને આચ્છાદિત કરી દીધો એ બાણોએ સાક્ષાત્

૧ આ સ્થળે કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, અરવલીના ક્યા ભાગમાથી માહીરલોકોએ આક્રમણ કર્યું હતુ તેની શોધ હુ કરી શક્યો નથી આ સ્થાન ગીચ જગલમા હોવુ જોઇએ અજમેરની તરફથી આક્રમણ કરવામા આવ્યુ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે

યમરાજનુંજ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતુ પ્રબળ વાયુના સ્પર્શથી જે પ્રમાણે વૃક્ષસમૂહ ભયાનક શબ્દસહિત ઉખડીને તૂટી પડે છે તેજ પ્રકારે તેમના બાણોથી વિંધાઇને રાજપૂત અશ્વારોહીઓ નીચે તૂટી પડવા લાગ્યા અને તેમના કવચ તથા અસ્ત્રશસ્ત્રાદિનો વિચિત્ર ધ્વનિ રણભૂમિમા કર્ણગોચર થવા લાગ્યો સેનાપતિએ અશ્વપરથી ઉતરીને ખડ્ગયુદ્ધનો આરંભ કર્યો અગ્નિકુંડથી બચવાની આશાથી જે પ્રકારે પક્ષીઓ પાંખ પ્રસારી આકાશમા ઉડવાની ચેષ્ટા કરે છે, તેજ પ્રકારે ધૂમાચ્છાદિત વાતાવરણમા બાણો ઉડવા લાગ્યા જે પ્રકારે મત્સ્યો જાળના છિદ્રમા થઇને નીકળી જાય છે, તે પ્રમાણે બાણો સૈનિકોના હૃદય ભેદી પીઠમાથી નીકળવા લાગ્યા રુધિરની નદી વહેવા લાગી

પહાડીવીરોના નેતાએ ચૌહાણરાજના સેનાપતિની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ એકજ અસ્ત્રાઘાતથી તેને નીચે તોડી પાડયો, પરંતુ તેણે તુરતજ ભૂમિપરથી ઉઠી એક ક્ષણમા તે પહાડીનેતાને ખડ્ગપ્રહાર કરી ભૂતલશાયી કરી દીધો સુમેરૂના કંપથી જેવો શબ્દ થાય છે,તેવો શબ્દ ઉક્ત નેતાના પતનથી થયો તત્ક્ષણ ક્રુદ્ધ થયેલા વ્યાઘ્રની પેરે નાહરરાજ દૃષ્ટિગોચર થયો તે વીરે પોતાના વૃદ્ધ અધિનાયક[1] તથા ભ્રાતાની પ્રતિહિંસા લેવાને માટે ભીષણ સ્વરથી મીનાલોકોને ઉત્તેજિત કર્યા અને તેમના હૃદયમા બમણો ઉત્સાહ ભરી દીધો આ તરફ પહાડીસેનાપતિનુ પતન થયુ કે તરતજ ચૌહાણરાજે પોતાની સેનાને પ્રચંડ જયધ્વનિ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ તેમણે આકાશભેદી શબ્દથી જયધ્વનિ કર્યો યદ્યપિ આ શબ્દ સાંભળી અલ્પ સમયપર્યંત મીનાલોકો સ્તંભિત થઇ ગયા, તથાપિ ત્યારપછી પુન તેમનુ સાહસ પ્રકાશી નીકળ્યુ હવે ચૌહાણરાજ સ્વયં યુદ્ધક્ષેત્રમા ઉતરી પડયા થોડીવારમા તેમની સેના તે પહાડીમાર્ગને ભેદવા લાગી અને તેમના સૈનિકોના જયધ્વનિથી ચારે દિશા ગુંજી રહી હાથીઓના પોકાર અને ઘોડાઓના હણહણાટથી ચારે તરફ ભય પ્રસરી રહ્યો આજ વખતે ગિરનાર અને સિંધની સેના, વસંતકાલીન પુષ્પોના નાના પ્રકારના રંગોની પેરે સુંદર પતાકાઓ હાથમા ગ્રહણ કરીને મંદોરના પક્ષમા આવીને ભળી ઉક્ત ઉભય સેનાના સૈનિકોએ કવચ પરિધાન કરેલા હતા કેવળ નેત્ર અને નખના અગ્ર ભાગજ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા આ સર્વ વીરો મ્યાનમાથી ખડ્ગ કાઢતી વખત પોતપોતાના કુળદેવનાનુ નામોચ્ચારણ કરી રણક્ષેત્રને કંપાયમાન કરવા લાગ્યા

પૃથ્વીરાજની માતિ ઇન્દ્રવદન સમાન થઈ અને પુરિહરપતિની પ્રભા પ્રભાતકાળના નક્ષત્ર સમાન થઇ ગઇ ઉભય વીરોના શરીરો કવચોથી આવૃત હતા હવે ચૌહાણપતિ અશ્વપરથી એકદમ ઉતરી પડયા નાહરરાજ પણ તત્કાળ સાવધાન થયો અને ઉભય વીરો સામસામે ખડ્ગયુદ્ધ કરવા લાગ્યા ઉભય પક્ષની સેનાઓએ તેમને ગોળાકારમા ઘેરી લીધા પરમારપતિના પતાકાધારી વીરો દોડતા અભ્રની પેઠે વેગથી આગળ વધ્યા અને તેમણે મ્યાનમાથી પોતાની ચકચકિત સમશેર બહાર કાઢી મંદોરેશ્વરનો ભ્રાતા મોહનસિંહ, પરમારપતિની સાથે લડવાને આગળ વધ્યો ઉભય વચ્ચે ખડ્ગયુદ્ધનો પ્રારંભ થયો પરમારપતિનુ શિરસ્ત્રાણ ખડ્ગપ્રહારથી ભગ્ન થઇ ગયુ અલ્પસમયમા ચાયંદ દાહિમા ક્રોધિત થઈ આગળ આવ્યો અને તેણે એક અતિ પ્રચંડ ભાલો ઉગામી પુરિહરપતિને માર્યો એકજ આઘાતથી પુરિહરપતિનુ પ્રાણપક્ષી શરીરરૂપી પિંજરામાથી ઉડી ગયુ અને જીવનશૂન્ય શરીર કપાઇ ગયેલા વૃક્ષની પેરે પૃથ્વીપર પતન પામ્યુ '

ચંદકવિએ પોતાના કાવ્યને અત્યુક્તિથી અલંકૃત કર્યું છે, એ વાત સ્વીકારવા છતા પણ આપણને એટલુ તો અવશ્ય માનવુજ પડશે કે હાલમા ઓગણીસમી શતાબ્દીમા માહીરનોકો જેવા પરમ સાહસિક લૂટારાઓ ગણાય છે, તેવાજ તેઓ બારમી શતાબ્દીમા પણ હતા મોગલોના શાસનકાળમા તેઓ કદિ પોતાનુ મસ્તક અવનત કરતા તો કદિ તેને પુન ઉન્નત કરતા, જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓ આ દેશમા આવ્યા તે વખતે માહિરનોકોએ પુન પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિનો સંચય કરીને પોતાના શાસક રાજપૂતોપ્રત્યે ઉદ્ધતી વ્યવહાર કરવા માંડયો હતો, પરંતુ જ્યારે ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૧ મા તેમના ભીષણ ઉપદ્રવનુ દમન કરવાનુ કાર્ય અત્યંત આવશ્યક માનવામા આવ્યુ ત્યારે તેમની સામે ત્રણ દળો મોકલવામા આવ્યા આ દળોએ તેમને પરાજીત કર્યા અને તે લોકોએ રાજપૂતોની આધીનતા સ્વીકારી, પરંતુ જ્યાસુધી ચિતા અને

[1] મીનાલોકોના નેતાને સન્માનાર્થે 'ભ્રાતા' કહેવામા આવે છે

ગુહારવંશના ઘણા માણસો અને તેમની ઘણી સંપત્તિ નાશ પામી નહિ ત્યાંસુધી તેઓ તેમને આધીન થયા નહોતા. અનેક શતાબ્દીઓ થયાં ઘણા પહાડી માહીરલોકો આ દેશના લોકોને મહા ભયનું કારણ થઈ પડયા હતા, પરંતુ અમે તેમને સહેજે વશ કરી લીધા તેથી અમારા મિત્રો પરમ આશ્ચર્ય પામ્યા.[1] માહીર લોકો શા કારણથી ફાવી જતા હતા તે જાણવું અતિ સુગમ છે. રાજપૂતલોકોએ આટલા સમયસુધી ક્ષીણબલ માહીરલોકોના અત્યાચાર તથા ઉપદ્રવો સહન કર્યા તે તેમને માટે લજ્જાની વાત છે. માહીર મહારાષ્ટ્રીય, પિંઢારા અને પઠાણલોકો શા કારણથી બળ પ્રતાપ અને પ્રભુતાનો પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ નિવડયા હતા તે જાણવું અત્યંત સુગમ છે. રાજપૂતોનો પરસ્પર વિગ્રહ અને અંતર્વિપ્લવજ, આ વિજાતીય લોકોની પ્રબળતાનું મુખ્ય કારણ છે. ઉક્ત ચારે જાતિઓએ લૂટફાટ કરી રાજપૂતોનો દેશ છિન્ન ભિન્ન કરી નાખ્યો હતો. જ્યારે મેવાડના સામંતો પહાડી માહીરોનું દમન કરવાને એકત્રિત થતા ત્યારે મારવાડના સરદારો તેમને આશ્રય અને સહાય આપતા હતા. મારવાડીસરદારોના ખ્યાલના દ્વારો શરણાગતને આશ્રય આપવાને માટે સદા ખુલ્લા રહેતા હતા. તેઓ દ્રવ્ય લઈને શરણાગતને આશ્રય આપતા હતા, પરંતુ જે સમયે અંગ્રેજસેના આ માહીરલોકોનું દમન કરવાને માટે ગઈ ત્યારે તેમને ક્યાંય પણ આશ્રય મળ્યો નહિ. તેમને માટે પ્રત્યેક આશ્રયસ્થાનના દરવાજા બંધ થઇ ગયા અને તેઓ ચારે તરફ શત્રુઓને દેખવા લાગ્યા. તેઓ પોતાને ઇન્દ્રજાલસમાન દશામાં ફસી પડેલા જોઇને સ્તંભિત થઈ ગયા અને જ્યારે તે લોકોનો નાયક તથા તેના અનુચરો કલ્પિત આશ્રયસ્થાનમાં પકડાઈ ગયા તથા મધ્યરાત્રિએ અંગ્રેજોએ કરેલા આક્રમણથી જ્યારે તેમનું દલ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું ત્યારે તે લોકોની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ જે તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતા હતા તે તરફ તેમને લાલ વસ્ત્રધારી સૈનિકોજ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. અંતે તેમણે હતાશ થઇ અંગ્રેજોનું શરણ ગ્રહણ કર્યું.

હાલમાં એક અંગ્રેજ સેનાપતિના હાથ નીચે પહાડી માહીરજાતિની એક સેના તૈયાર થઇ છે અને વખત આવતાં આજ સેના અતિ ઉપયોગી ગણાશે એમ કિંચિત પણ શંકા નથી. આજે કે લોકો ઉપદ્રવી અને અત્યાચારી છે, તોપણ શિરોનુતાની ખીણમાં બાંધેલા બંધ જેવા બંધ બાંધવાનું અને કૃષિનું કાર્ય તેઓ કરશે. માહીરવાડામાં એક એવો જરો નિર્માણ થયો છે કે જેમાંથી કોઈ સમયે મહારાણાને લક્ષમુદ્રાની વાર્ષિક ઉપજ થશે.

આ લોકોના કેટલાક રીતરિવાજો નીચેના પ્રદેશમાં રહેનારી પ્રજા કરતાં અત્યંત વિચિત્ર અને ભિન્ન છે. તેમાંના કેટલાક રીતરિવાજોનું વર્ણન અત્રે અમે કરીએ છીએ. બીજા લોકોનું ચરિત્ર અને તેમનો ઇતિહાસ આગળ વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવશે માટે આ સ્થળે તો માત્ર તેનો થોડો અંશજ વર્ણવામાં આવે છે. માહીરલોકોના પૂર્વજોએ જે નિયમો બાંધ્યા હતા તેજ નિયમો પ્રમાણે અદ્યાપિ માહીરલોકો વર્તન કરે છે. આ લોકો વિધવા સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવામાં જરાપણ સંકોચ કરતા નથી. વિધવાવિવાહને તેઓ "નાથવિવાહ" કહે છે. તેમના સ્વામી અન્ય રાજપૂતો વિવાહપ્રસંગે તેમની પાસેથી કાગલિ નામક દંડ તરિકે પાંચ રૂપિયા લે છે. વિવાહપ્રસંગે વરના મસ્તકપર સાધારણ રીતે પહેરાવવામાં આવતા ખજુરના મુકુટને બદલે સુતરાઉ પાઘડી મૂકવામાં આવે છે અને તેની ઉપર પીપળાની પવિત્ર ડાળખી ખોસવામાં આવે છે. હિન્દુવિવાહની અનેક સાધારણ રીતિનીતિ આ લોકો પાળે છે. સાત ફેરા, 'ગઠજોડા' અર્થાત્ ગ્રંથિબંધન અને પાણિગ્રહણ આદિ પ્રથા માહીરલોકોમાં પણ પ્રચલિત છે. ઉત્તરભાગના જે માહીરો મુસલમાન થઈ ગયા છે તેઓ પણ વિવાહ પ્રસંગે પોતાના પૂર્વજોની પ્રથાનું અવલંબન કરે છે, અને તેમની લગ્નક્રિયા બ્રાહ્મણ પુરોહિતો કરાવે છે. માહીરલોકોના આચારવિચારસંબંધી તપાસ કરતી વખતે મને જણાયું કે માત્ર આ લોકોજ વિધવાવિવાહ કરતા નથી પરંતુ બ્રાહ્મણો અને રાજપૂતો પણ વિધવાવિવાહ કરવામાં કાંઇ દોષ માનતા નથી. ગિહલોતકુલનું રાજ્ય મેવાડમાં સ્થાપન થયું તે પહેલાં જે નાગર નામના બ્રાહ્મણો આ દેશમાં રહેતા હતા તેઓમાં આ પ્રથા પ્રચલિત હતી. જે રાજપૂતોમાં વિધવાવિવાહની રીતિ પ્રચલિત છે, તે સર્વ આ દેશના અતિ પ્રાચીન લોકોના વંશજો છે અને તેમને હાલમાં ભૂમીઆ કહેવામાં આવે

[1] કર્નલ ટૉડની ભવિષ્યવાણી ખરી પડી છે. હાલમાં ભારતના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં માહીરલોકોની પલટણ છે અને તેને 'માહીરવાડા સૈન્ય' કહેવામાં આવે છે.

છે પ્રાચીન ગ્રન્થોમા જે ચિનાનો ખારવાર, કિત્તાઇન દયા વગેરે જાતિના નામો તથા ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે લોકો આજ જાતિના હતા અરવલીના પર્વતમય પ્રદેશમા ઉક્ત જાતિના કેટલાક લોકો હજી પણ નિવાસ કરે છે માહીરલોકોમા વિવાહબંધન જેટલી સુગમતાથી થાય છે, તેટલીજ સુગમતાથી તેનો વિચ્છેદ પણ થાય છે જો સ્ત્રીપુરુષના મન એકબીજાથી ઉઠ્યા થઇ જાય અથવા બીજા કોઇ કારણથી તેમનો ચિરવિયોગ આવશ્યક માનવામા આવે, તો સ્વામી પોતાના દુપટ્ટાનો કેટલોક ભાગ ફાડીને પોતાની પત્નીના હાથમા આપી દે છે, આથી તેમના છૂટાછેડા થઇ જાય છે સ્ત્રી તે વસ્ત્રનો ટુકડો હાથમા લઇ પોતાના મસ્તકપર જલથી ભરેલા બે કળશો મૂકી પોતાને ફાવે તે માર્ગે ચાલી જાય છે અને આ ત્યાગેલી સ્ત્રી પોતાના શિરપરથી જે પુરુષ કળશ ઉતારે તેનેજ પોતાનો ભાવી પતિ માને છે આ સ્ત્રીત્યાગની પ્રથા કેવળ મીનાલોકોમાજ પ્રચલિત નથી, પરંતુ જાટ, ગુજર, અહીર, માલી અને અન્યાન્ય જંગલી શૂદ્રજાતિઓમા પણ અત્યંત પ્રચલિત છે ‘જેહર લેઆઉ નિકલ્યા’ અર્થાત્ કળશ લઇને ચાલી જા આ શબ્દો માહીરવાડાના પર્વતમય પ્રદેશમા વારવાર વાપરવામા આવે છે

આ લોકોની દેવપૂજા પ્રતિજ્ઞાગ્રહણ અને પ્રાર્થનાની રીતિ અત્યંતવિચિત્ર છે મુસલમાન થઇ ગયેલા માહીરલોકો ‘અલ્લા દૂધ દાઉદખા અથવા ચિત્તાવડા’ ની આણ કહીને શપથ ગ્રહણ કરે છે આજ પ્રકારે માહીરવાડાના દક્ષિણભાગના માહીરલોકો સૂર્યના નામથી ‘સૂર્યકા સોગાન’ કહીને અથવા પોતાના મહાન યોગી યાજકનાથના નામથી ‘નાથકા આન’ કહીને પ્રતિજ્ઞા લે છે મુસલમાન માહીરલોકો હાલમા સુવરને ખાતા નથી, પરંતુ દક્ષિણ ભાગમા માહીરલોકો સર્વ વસ્તુઓ ખાય છે તેઓ માત્ર પોતાના પ્રાચીન યોગી યાજકનાથપ્રત્યેની ભક્તિને લીધે ગોભક્ષણ કરતા નથી તીતર અને માલેવી નામના પક્ષીઓને તેઓ શુભ શુકનવાળા માને છે માહીરલોકો જે સમયે લૂટફાટ કરવાના ઉદ્દેશથી બહાર નીકળે છે, તે સમયે ડાબા હાથ તરફ જો તીતરપક્ષી બોલે તો તેઓ તે દિવસે પોતાનુ કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થશે એમ માને છે માહીરજાતિનો નિવાસ સૌરાષ્ટ્રથી લઇને ઉત્તર દિશામા ચબલ નદી સુધી છે માહીરવાડા હાલમા મેવાડના રાણાના અધિકારમા છે માહીરલોકોની જે શાખાઓ અત્યંત તોફાની છે, તેમનુ દમન કરવાને માટે રાણાએ તેમના ગામોમા નાના નાના દુર્ગ બંધાવ્યા છે તેમના સમસ્ત પ્રદેશમાથી હાલ કર લેવામા આવે છે પ્રત્યેક વિભાગના માહીરનેતાને રાણાની સન્નિધ લાવવામા આવે છે તે જ્યારે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક રાણાની આધીનતા સ્વીકારે છે ત્યારે રાણા તેને સુવર્ણનુ કડુ તથા દુપટ્ટો પારિતોષિકતરીકે આપે છે માહીરવાડાના[*] પહાડીલોકોનુ દમન કરીને જે દિવસે ઉદયપુરના રાજમહાલયના આગણામા તેમના અસ્ત્રશસ્ત્ર એકત્રિત કરવામા આવ્યા, તેજ દિવસથી મેવાડના ઇતિહાસના નવા યુગનો આરંભ થયો એમ કહેવુ ઉચિત થઇ પડશે આ ઘટના અમે કમલમેરમા રહેવા લાગ્યા તે પૂર્વે બની હતી

૨૬ મી ઑક્ટોબર—દિવસનો પ્રકાશ થતાજ સર્વ લોકો પ્રસન્નચિત્ત બન્યા કૅપ્ટન વાઘ અને ડૉક્ટર ડકને હાથીની ઝુલ વગેરે કપડા છોડી નાખ્યા અને હુ પણ પાલખીમાથી બહાર નીકળ્યો રાત્રિએ ઝાકળથી શરીરની રક્ષા કરવાને માટે આ પાલખી ઘણી ઉપયોગી થઇ હતી ક્ષુધા અને તૃષાને લીધે રમણીય પ્રાકૃતિકદૃશ્ય જોવાની ઇચ્છા કમી થઇ ગઇ જો હુ મારી ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થાત તો મારા મિત્રોને તથા અનુચરોને ભયાનક પહાડીમાર્ગમા લૂટારાઓની શોધ કરવાને માટે મારી પાછળ આવવાને કહેત

ગોકુલગઢનો એક માહીરનેતા આ ભાગમા અતિ પ્રસિદ્ધ છે તે લૂટારાનુ કામ કરે છે સાધારણ રીતે એને બહારવટીઓ કહેવામા આવે છે આ માણસ ચૌહાણવંશની બીજી શાખા શનિગુરુમા ઉત્પન્ન થયો છે આ શાખાના લોકોએ કેટલીક શતાબ્દીઓપર્યંત ઝાલોરમા રાજ્ય કર્યુ હતુ ઉક્ત સામંત પૂર્વે મારવાડરાજ્યને આધીન હતો પરંતુ તેની અત્યંત ઉદ્ધતાઇને લીધે મારવાડેશ્વરે તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો આથી તેણે અરવલીપર્વતના દુર્ગમ સ્થાનમા આવેલા અતિ પ્રાચીનદુર્ગ ગોકુલગઢમા આશ્રય લીધો હતો આ દુર્ગ હાલમા ખડિયેરસ્વરૂપ બની ગયો છે આ દુર્ગમા વસીને તેણે ચારે તરફના લોકોને ભય આપવા માડ્યો તે દુર્ગમ અને ભયાનક માર્ગોને સારી પેઠે જાણતો હતો તેથી તેને કોઇ પણ માણસ પકડી શક્યો નહોતો તે અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ કરીને જેટલી સંપત્તિ લાવતો હતો તેમા

દેવગઢનો સામંત પણ ભાગ લેતો હતો તે દેવગઢના સામંતના તાબાના પ્રદેશમાજ લૂટફાટ કરતો હતો, તેથી તેને કોઇ પણ અન્ય માણસદ્વારા બદીવાન બનવાનો કિંચિત્ પણ ભય નહોતો બીજા લોકોના તેને પકડવાના અને તેના આશ્રયમાથી તેને નમાડી મૂકવાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા હતા આ શનિગુરુ જાતિના લોકોના અત્યાચાર અત્યત ક્રૂરતાભરેલા હતા એક વખત એક મનુષ્ય પોતાની નવવિવાહિતા સ્ત્રીને લઇને ગઢવાડાના માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો તે ઉભયને આ લોકો પકડીને ગોકુલગઢમા લઇ આવ્યા તે વર અને કન્યા દડ આપવાને અશક્ત હોવાથી ઘણા દિવસસુધી કેદમા રહ્યા આ શનિગુરુકુલના લોકોને પકડવાને માટે એક દલ છુપી રીતે તે પર્વતમય પ્રદેશમા ભ્રમણ કરતુ હતુ પરતુ તેના આગમનની ખબર સાભળીને તરતજ તેઓ દુર્ગમ સ્થાનમા નાસી જતા હતા આથી ઉક્ત દલને સફળતા મળની નહોતી આસ્થાનમા આવી લૂટફાટ ઘણા લાબા કાળથી ચાલે છે લૂટારાઓને પકડીને તેમને માત્ર એટલોજ દડ કરવાનો રિવાજ રાખ્યો છે કે તેમને રાણાના રાજ્યમાથી દૂર કરવામા આવે છે તેમને રાણાની સમક્ષ લાવવામા આવે છે પછી તેમને શ્યામ વસ્ત્રો પહેરાવે છે, તેમને કાળા ઘોડાપર આરૂઢ કરવામા આવે છે, તેમની ઢાલ અને તલવારને અપમાનજનક શ્યામરગથી રગવામા આવે છે અને ત્યારપછી તેમને રાજ્યની બહાર હાકી કાઢવામા આવે છે આ પ્રથા અતિ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે

અમે અમારા મારવાડીબધુઓની સાથે વાર્તાલાપ કરતા કરતા અઢી કોશનો પહાડીમાર્ગ કાપી નાખ્યો હવે ગાનેરાના અધિનાયકે પોતાના અનુચરોની સાથે ઉભા રહી પોતાના પૂર્વસ્વામી મહારાણાપ્રત્યે સન્માન દર્શાવી મારો આદરસત્કાર કર્યો તેમના આ કૃત્યથી તેમને વિપદ તથા પોતાના સ્વામીના ક્રોધની આશકા હતી, તે છતા પણ તેમણે મને સન્માન આપ્યુ હતુ આથી હુ અત્યત પ્રસન્ન થયો અમે અશ્વપરથી ઉતરીને તેમને આલિગન કર્યું અને ત્યાર પછી તે પ્રદેશના પૂર્વઇતિહાસવિષે તથા મારવાડેશ્વર અને મેવાડના રાણાવિષે વાત કરી, અમે અમારા અશ્વો તેણુ તરફ ફેરવી દીધા ઉક્ત સામતે મેવાડના રાણાની ક્ષેમકુશળતાના સમાચાર અતિ પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યા હતા આ સામતનુ નામ અજિતસિહ છે અને તેઓ એક શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે તેમનુ વય ૩૦ વર્ષનુ, તેમનુ શરીર દીર્ઘ અને સુંદર છે અને તેઓ એક સાહસિક રાઠોડવીરની પેઠે અશ્વપર સ્વારી કરે છે ગઢવાડપ્રદેશમા વાણિજ્યપ્રધાન પાલીનગરને અને સેનાના નિવાસસ્થાન દેસુરીને બાદ કરીએ તો ગાનેરા સર્વમા પ્રધાન નગર છે આ ધનધાન્યસપન્ન પ્રદેશમાથી રાણા પૂર્વે યુદ્ધપ્રસગે ચાર હજાર રાઠોડસૈનિકો પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા આ સૈનિકો વેતન લેતા નહોતા, પરતુ મહેસુલ ભર્યા વિના જમીનનો ઉપભોગ કરતા હતા મેવાડના સોળ પ્રધાન સામતોમા આ ગાનેરાપતિ પણ ગણાતા હતા જો કે કાળના પરિવર્તનથી આ પ્રદેશ મારવાડના રાજ્યમા સયુક્ત થઇ ગયો છે અને ગાનેરાપતિ મેવાડેશ્વરને બદલે મારવાડના રાજાના માલિક બન્યા છે, તોપણ હજી મેવાડપતિપ્રત્યેની તેમની પ્રાચીન રાજભક્તિ અને પ્રીતિ એટલી પ્રબળ છે કે તેમણે પોતાના અભિષેકપ્રસગે મારવાડેશ્વરને બદલે ઉદયપુરના મહારાણા પાસે અભિસેચનની ક્રિયા કરાવી હતી ઉદયપુરપતિપ્રત્યે તેમણે આટલી બધી ભક્તિ પ્રકટ રીતે દર્શાવી તેથી મારવાડેશ્વર અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો અને તેમને શાસન કરવાને માટે તેણે ગાનેરાનો કોટ તોડી પાડ્યો તેનુ આ કાર્ય ખરેખર તેને કલકરૂપ છે હમણા પણ જો મેવાડના રાણાનો દૂત આવીને ગાનેરાપતિને કમનમેરમા જવાને કહે છે તો તેઓ તત્કાળ આદરપૂર્વક રાણાની આજ્ઞાનુ પાલન કરે છે. ગાનેરાપતિના પૂર્વજોએ શત્રુઓના કરાલગ્રાસમાથી આ દેશની રક્ષા કરીને મહાન કીર્તિ સપાદન કરી હતી તેમણે મોગલો સામે ભયકર સગ્રામ કર્યા હતા કેટલાક જણે તો તેમની સાથેના સગ્રામમા આત્મબલિદાન પણ આપ્યુ હતુ ગાનેરાપ્રદેશ જો કે હાલમા મેવાડથી અલિપ્ત છે તોપણ હજી તેમને મેવાડપતિ આગળના જેવુજ સન્માન આપે છે જો હાલમા પણ ગાનેરાના અધિપતિ અથવા તેમના કોઇ નિકટના સબધી ઉદયપુરના દરબારમા પધારે છે તો પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે રાણાનો એક અનુચર ચાદીની છડી હાથમા ગ્રહી તેમને આદર આપવાને માટે આગળ જાય છે અને "કમલમેરકી યાદ રખીએ મહેરબાન" એ પ્રાચીન રણશબ્દ પોકારી તેમને સન્માન આપે છે પ્રત્યેક ઉત્સવપ્રસગે રાણા હજી તેમને પ્રાચીન રીતિઅનુસાર પારિતોષિક આપે છે, રાણાના કુટુબીતરફથી હજી તેમને સન્માન મળે છે અને તેમને આદરપૂર્વક

'મેવાડરાજના ભત્રીજા' કહેવામા આવે છે અજિતસિંહે મને અતિ નમ્રતાપૂર્વક પોતાને ઘેર આવવાને નિમંત્રણ કર્યું, પરંતુ હુ સારીપેઠે જાણતો હતો કે જો હુ જઈશ તો એમનો સ્વામી એમનાપર અત્યંત ક્રુદ્ધ થશે અને એમનાપર મહાવિપત્તિ આવી પડશે તેથી મે "માર્ગમા થાક લાગ્યો છે અને વળી કાલે પ્રભાતમાજ પ્રવાસ કરવો છે" એમ કહી તેમની ક્ષમા માગી નિમંત્રણનો અસ્વીકાર થયો તેનુ મૂળ કારણ તેઓ સારીપેઠે સમજી ગયા

આજે અમે મારવાડના સપાટ પ્રદેશમા માત્ર એકજ કોશ ચાલ્યા હતા માર્ગમા માત્ર એક સાધારણ પર્વત જોવામા આવ્યો હતો અહીઆ મહાશય ફેરી આવીને અમને મળ્યા

૨૭ મી ઑક્ટોબર—અનુચરમંડળને વિશ્રામ લેવાને માટે તથા સર્વ સામાન રાખવાને માટે આ સ્થળે અમે તબુ નાખ્યો સંધ્યા થયા પૂર્વે સર્વ આવીને એકત્રિત થયા પરંતુ સર્વ જણ પર્વતપરથી ઉતરતી વખત અત્યંત કષ્ટ વેઠવુ પડયુ એવી ફરિયાદ કરતા હતા અહીઆ રૂપનગરના સ્વામી મને મળવાને આવ્યા ગાનેરાના ઠાકોરની પેઠે એઓ પણ પર્વતની બાજુએ આવેલા બે દેશોના બે સ્વામીઓની આજ્ઞાનુ પાલન કરતા હતા અર્થાત્ તેઓ પણ મેવાડના રાણા અને મારવાડના રાજા એ ઉભયને પોતાના સ્વામીતરિકે સ્વીકારતા હતા એઓ પૂર્વે રાણાના તાબાના દ્વિતીયશ્રેણીના સરદારોના નેતા ગણાતા હતા એમનો મહાલય તથા દુર્ગ અમારી છાવણી આગળથી જોઈ શકાતો હતો એમનો દુર્ગ પર્વતમાળાના પશ્ચિમ ભાગમા છે અને તેની સામે એક દુર્ગમ માર્ગ છે તેમના ઉંચા દુર્ગપરથી દેસુરી તથા તેમના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ જોઇ શકાય છે તેમનો પ્રદેશ હાલમા ગદવાડાની સાથે મારવાડના રાઠોડરાજના અધિકારમા છે રૂપનગરના સ્વામી પોતાના વડવાની જમીન હસ્તગત કરવાને માટે તેના વર્તમાન અધિપતિની સાથે યુદ્ધ કર્યા કરે છે ઉક્ત ભૂખંડમાના કૃષિકાર્ય ઉપર તેમનો અધિકાર છે રૂપનગરના અધીશ્વર સોલંકીવંશના છે નાહરવાલાના રાજવંશમાથી તેમની ઉત્પત્તિ થયેલી છે અને સુપ્રસિદ્ધ રાજા સિદ્ધરાજનો સમરશાખ એમનાજ અધિકારમા છે પૌર્વાત્યદેશોમા જે જે મહાન રાજાઓ થઇ ગયા છે તેમા સિદ્ધરાજની પણ ગણના થાય છે તેમણે [1] ઈ૦ સ૦ ૧૦૮૪થી અર્ધશતાબ્દીપર્યંત અણહિલપુરનુ સિંહાસન ભોગવ્યુ હતુ તેઓ વિદ્યા અને શિલ્પના મહાન ઉત્તેજક હતા એમનાજ વંશજોએ મેવાડમા આવીને આશ્રય લીધો હતો રૂપનગરના વર્તમાન સામંતના એક પૂર્વજ બેદનોરની પ્રસિદ્ધ તારાબાઈના કાકા થતા હતા પરમ તેજસ્વિની તારાબાઇના સ્વામી મહા ધનુર્ધર પૃથ્વીરાજે પોતાના બાહુબળથી શત્રુઓના કરાલગ્રાસમાથી પોતાના શ્વસુરના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેમજ તેમણે દેસુરી તથા બીજો કેટલોક પ્રદેશ જીતી લઇને રૂપનગરના સ્વામીના હાથમા સોપ્યો હતો આ ઘટનાનુ વર્ણન કરવુ પરમ આવશ્યક છે, કારણ કે એથી સારી રીતે જ્ઞાત થશે કે પોતાના બાપદાદાની ભૂમિ હસ્તગત કરવાને માટે રાજપૂતો કોઈ પણ કાર્ય કરતા અચકાતા નથી

રાણા રાયમલના પુત્રોમા પરસ્પર કલહ થયા કરવાથી તથા તેને દિલ્હી તથા માળવાના અધીશ્વરની સાથે સંગ્રામ થયા કરવાથી ગદવાડપ્રદેશમા તેની સત્તા ઘણી ડગમગી ગઈ હતી મીના તથા માહીરલોકો આ પ્રદેશની સપાટભૂમિમા રહેતા હતા અને આ પ્રાંતની પ્રાચીન રાજધાની નાદોલના સ્વતંત્ર ચૌહાણરાજાના વંશજ મ૦ તરફથી તેમને વિશેષ સહાય મળતી હતી

ઉક્ત મડની સેનાએ દેસુરીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તેને ત્યાથી દૂર કરવાને માટે વીરવર પૃથ્વીરાજે શુદ્દગઢના સોલંકીકુલના સામંતની સહાય લીધી ઉક્ત સામંતના એક પુત્રની સાથે મડની એક કન્યાનો વિવાહ થયો હતો અને એમ ભાવબ્રુ રચાયુ અને તેમા એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો કે મડને નસાડી મૂકવો અને તેની પુત્રી તથા જમાઇને દેસુરી તથા તેના તાબાની સર્વ ભૂમિ અર્પણ કરવી પરંતુ તેમણે નિયત ખંડણી આપવી પડશે શુદ્દગઢના સોલંકીસામંતના પુત્રે આ શરત સહજ માન્ય કરી અને ઉક્ત કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે તે પોતાની સ્ત્રીની સાથે દેસુરીમા રહેવાનુ બહાનુ કરીને ત્યા તે આવ્યો પરંતુ તેને દીર્ઘકાળપર્યંત શુભ સંયોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ હવે એમ બન્યુ કે મડના એક પુત્રની સાથે બાલેચોના સામંત સાગરની એક કન્યાનો વિવાહ નિશ્ચિત કરવામા આવ્યો

શુદ્દગઢના સામંતના પુત્રે ગુપ્તરીતે આ સમાચાર પોતાના પિતાપર લખી મોકલ્યા તેણે પો

[1] સિદ્ધરાજે ગુજરાતમા ઈ૦ સ૦ ૧૦૯૪ થી ઈ૦ સ૦ ૧૧૪૪ સુધી રાજ્ય કર્યુ હતુ

તાના પિતાને લખી જણાવ્યું કે પડ પોતાના પુત્રસહિત આલેચો જશે કે તરતજ હું દૈસુરી દુર્ગના ઉચ્ચ શિખરપર અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરીશ, એટલે આપ સેનાસહિત આવીને આ દુર્ગપર અધિકાર કરી લેશો. પુત્રનો પત્ર વાંચી શુદ્ધગદપતિ ઉક્ત પ્રસંગની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા, પરંતુ અધિક સમય સુધી તેમને રાહ જોવી પડી નહિ એક દિવસ તેમણે ઉક્ત દુર્ગના શિખરપર ધૂમાડો જોયો તત્કાળ તેઓ પોતાની સેનાસહિત અરવલ્લી પર્વતપરથી ઉતરી આવ્યા અને ઉક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે આગળ વધ્યા આ તરફ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો જોઇ પડની સ્ત્રીએ પોતાના જામાતાને કહેવરાવી મોકલ્યું કે મારો પુત્ર શીઘ્ર પોતાની નવવિવાહિતા પત્નીની સાથે આવશે આ વાત જાણવા છતાં પણ તમે ચિતારૂપ અગ્નિ શામાટે પ્રદીપ્ત કર્યો છે? થોડી વારમાજ અસિપ્રહારનો ખણખણાટ પડની સ્ત્રીના કાનપર અથડાવા લાગ્યો મોલકીઓ નગરમાં પ્રવેશ કરીને ચારે તરફ આગ લગાડતા તેના જોવામાં આવ્યા શુદ્ધગદપતિ અને મહાવીર પૃથ્વીરાજને વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે પડ પોતાના પુત્ર તથા પુત્રવધૂની સાથે આવી પહોચ્યો ઉભય પક્ષોવચ્ચે ભયંકર યુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠયો શુદ્ધગદપતિએ વીરતાપૂર્વક પોતાના શત્રુઓની સન્મુખ ખડા થઇ અભિમાનસહિત તેને કહ્યું કે-"પડ ક્યાં છે? મારૂં નામ સિંહ છે અને આજે હું પડનો ભક્ષ કરીશ" ક્રમશઃ યુદ્ધાગ્નિએ પ્રચંડ મૂર્તિ ધારણ કરી અંતે પડ માર્યો ગયો બીજે દિવસે પૃથ્વીરાજે દૈસુરી દુર્ગપર પોતાની પતાકા ફરકાવી દીધી વિજયી પૃથ્વીરાજે એવો લેખ કર્યો હતો કે ગહેડલોકોના હાથમાં આ ગદવાડપ્રદેશ સોંપવામાં આવ્યો છે હવે કોઇ સિસોદીઆવંશના માણસે પુનઃ એનાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવો નહિ જો કે સત્તર પેઢી પૂર્વે આ ઘટના બની હતી તથાપિ હજી પણ શુદ્ધગદપતિના વંશજો અને પડના વંશજોની વચ્ચે તેવી ને તેવી શત્રુતા ચાલે છે

ગાનોરાના સામંત મને પુનઃ મળવાને આવ્યા તેમના અનુચરો પણ તેમની સાથે આવ્યા હતા, તેથી ફળદ્રૂપ મેવાડમાં રહેતા સિસોદીઆ તથા મારવાડના ગહેડોની શારીરિક શક્તિનો મુકાબલો કરવાનો મને સારો અવસર મળ્યો ઉદયપુર તથા તેની દક્ષિણ દિશાના સીમાંતપર વસતા સિસોદીઆ તથા મારવાડના રાઠોડોના શરીરનો મુકાબલો કરવામાં આવે તો રાઠોડો શ્રેષ્ઠ ઠરે છે ઉપર્યુક્ત સ્થળની હવા અત્યંત અસ્વાસ્થ્યકર છે એ સ્થળના રાજપૂતો માત્ર ક્ષીણશરીર અને બળહીનજ નથી, પરંતુ ગૌર વર્ણના પણ નથી ગૌર વર્ણને લીધેજ તેઓ નિકૃષ્ટ શ્રેણીના હિંદુઓથી પૃથક્ ઓળખાય આવે છે, પરંતુ આ રાજપૂતોમાં તો ગૌર વર્ણનો પણ અભાવ છે, તે છતાં પણ તેમનામાં જે થોડી શારીરિક ઉત્તમતા જળવાઇ રહી છે, તેનું કારણ એ છે કે રાજસ્થાનના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં વસતા રાજપૂતોની સાથે તેમને વૈવાહિક સંબંધ છે. આ સંબંધને લીધે તેમને શુદ્ધ રક્તના, બળવાન, દીર્ઘકાય તથા ગૌર વર્ણના બાળક ઉત્પન્ન થાય છે જો કેવળ સંતુમ્બરના ચંદાવત તથા ગોગુંદાના ઝાલા લોકોમાજ તેમનો વૈવાહિક સંબંધ પરિબદ્ધ હોત તો તો અવશ્ય તેમનું શારીરિક અધઃપતન વૃદ્ધિગત થાત, પરંતુ તેમને ગદવાડના રાઠોડ, હારાવતીના ચૌહાણ તથા મારવાડના ભટ્ટીલોકોની સાથે પરસ્પર કન્યા આપવાલેવાનો સંબંધ છે જો કે ગોગુંદાના સામંતનું શારીરિક બંધારણ, કદ તથા રંગ મેવાડના સોળ સરદારોની બરાબર નથી, તથાપિ તેમને રાઠોડસ્ત્રીના ગર્ભથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, તે ઝાલાજાતિની બરાબરી કરી શકે એવો છે સામંતો અને તેમના અનુચરો સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરીને મુલાકાત લે છે તેઓ પાઘડી બાંધતા હોવાથી તેમના મુખની શોભા અતિ સુંદર દેખાય છે

ભૂતકાળના ઇતિહાસની પુષ્કળ વાતો થયા પછી ગાનોરાના સામંત નમ્ર વચનોથી વિદાય માગીને ચાલ્યા ગયા ઇતિહાસના વિષયમાં તેઓ પરમ પ્રવીણ હતા. હું માનું આ ગાનોરાના અધિનાયકનીજ નહિ, પરંતુ સામંતમાત્રની વાત કહું છું ક્રમવાર ગ્રંથોની મોટી મોટી વાતોને પણ જો ઇતિહાસ કહેવામાં આવે તો સર્વ રાજપૂતો ઇતિહાસજ્ઞ છે, એમ કહી શકાશે રાજપૂતો પોતાના પૂર્વજોના વીરત્વ તથા પરાક્રમોનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કરે છે વળી પોતાના પ્રાચીન અધીશ્વરોના શાસનકાળની જે ઘટનાઓને સમાજની સાથે સંબંધ હોય તેનું તેઓ સાંગોપાંગ જ્ઞાન ધરાવે છે તેમણે ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે ઇતિહાસવેત્તાઓની પાસેથી તે મેળવ્યું છે તે કહેવું અનાવશ્યક છે

૨૮ મી ઑક્ટોબર-અમે પ્રભાતમાં ઘણા વહેલા ઉઠીને પ્રવાસનો આરંભ કર્યો ઉક્ત ઠાકોરના રાજ્યમાં થઇને અમે ગયા તે સમયે તેમણે અમને સહાય કરવાને માટે પોતાના એક વિશ્વાસુ અનુચરને

અમારી સાથે મોકલ્યો. અરવલ્લીના શિખરપરથી અમને મગરે તરફનો પ્રદેશ સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યો. ગદવાડના સપાટ પ્રદેશને લીધે કોઈ પણ રીતે અમારી દૃષ્ટિને અવરોધ નડ્યો નહિ અને નાનોરની નિકટ અમે ચાલવા લાગ્યા. નાનોર અત્યંત હીનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલું જણાતું હતું. નાનોરના નામ તે પોતાના પ્રાચીન અધીશ્વર મેવાડના રાણાની આધીનતા પુન: સ્વીકારી પોતાના પ્રદેશને મેવાડના રાજ્યમાં જોડી દીધો. તેથી વીસ વર્ષ પૂર્વે મારવાડેશ્વર ભીમસિંહે નાનોરનો કોટ તથા દુર્ગ તોડાવી નાખ્યો હતો. વાસ્તવમાં આ પ્રદેશ જે પ્રમાણે હાલમાં મારવાડ-રાજના મુકુટનો એક ઉત્તમ મણિ છે, તે પ્રમાણે પૂર્વે અવશ્ય તે મેવાડના રાણાનું એક પ્રકાશિત રત્ન હતું. જે સમયે અમે નદીઓ વગેરે જલાશયપૂર્ણ, નાનાપ્રકારના સુંદર વૃક્ષોથી આવૃત, ચારે તરફ સુંદર નગરોથી શોભિત સમૃદ્ધિશાળી તથા રમણીય નાનોરા પ્રદેશમાં થઈને જતા હતા, તે સમયે રાણાનો દૂત અમારી પાસે આવ્યો. અમે તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે કેટલાક સરલ સ્વભાવના જ્ઞાની તથા સ્વદેશહિતવર્ધક લોકોમાં કૃષ્ણદાસ પણ એક પ્રધાન મનુષ્ય છે. તેઓ પ્રાચીન વિદ્યાના ભંડાર છે અને તેમની વૃદ્ધ વય, તેમનું પદ, તેમનું ચરિત્ર તથા તેમનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ આ સર્વ ગુણો તેમને એક ઉત્તમ અને સન્માનપાત્ર પુરુષની કક્ષામાં મૂકે છે. એઓ મારા મિત્ર છે અને એમની સાથે વારંવાર મારે વાગ્યુદ્ધ થયા કરે છે, પરંતુ હું એમના પ્રત્યે કેટલું બધું માન ધરાવું છું તે એઓ સારીપેઠે જાણે છે. આ વખતે માર્ગમાંજ અમારો મેળાપ થયો. પ્રણામ કર્યા પછી એમણે મને કહ્યું કે—"ગદવાડ પ્રદેશ અમને પાછો સોંપી દો." "અમારી સરકાર આ બાબતમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકતી નથી" એમ કહીને મેં તેમને પૂછ્યું કે—"આપ લોકોએ આ સ્થાનપર મારવાડીઓને શામાટે અધિકાર સ્થાપન કરવા દીધો? આ અર્ધચન્દ્રીપર્વત સિસોદીઆ લોકોની તલવાર ક્યાં સૂઈ રહી હતી? પર્વતમાલાની નિકટના આ પ્રદેશને મેવાડમાં રાખવાનો સર્વશક્તિમાન પ્રભુનો વિચાર નહોતો અને પ્રકૃતિદેવીએ પોતાના હાથથીજ આપ લોકોની વચ્ચે સીમા નિયુક્ત કરી છે." ઉક્ત વૃદ્ધ દૂતનું રક્ત એકદમ ગરમ થઈ ગયું અને તેમણે કહ્યું—"આ પ્રકારે સીમા નિયત થયા છતાં પણ ગદવાડ અમારો છે, કારણ કે પ્રકૃતિદેવીએ પર્વત કરતાં પણ અધિક મજબૂત સાધનોથી સીમા નિર્ધારિત કરી છે. આપ આગળ જશો તો થોડે સુધી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થતાં ફળફૂલ તથા વૃક્ષો જોશો. મેવાડની સીમાનું અતિક્રમણ કર્યા પછી આપ તે વનસ્પતિ જોઈ શકશો નહિ.

'आवला आवला मेवाड, बबूल बबूल मारवाड'

આમળાનું પ્રફુલ્લિત પીળું પુષ્પ જ્યાંસુધી દૃષ્ટિગોચર થાય ત્યાંસુધીની ભૂમિપર અમારો અધિકાર રહેવો જોઈએ. અમે એથી અધિકની જરા પણ આશા કરતા નથી. તે લોકો ભલે પોતાના બાવળ, ખેર આદિ વૃક્ષોનો ઉપભોગ કરે, પરંતુ અમારા પવિત્ર પીપળા અને આમળાના વૃક્ષો અમને પાછા સોંપવા જોઈએ." વાસ્તવમાં આ વાત સત્ય છે. ઉભય દેશોના સીમાન્તપર એક નાનીસરખી નદી છે. આ નદી ઉતરીને અમે સામે પાર ગયા કે તરતજ સર્વ રમણીય વનસ્પતિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને ગદવાડમાં થતા પીપળા, વડ વગેરે વૃક્ષોને બદલે બાવળ વગેરે વૃક્ષો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. જો કે આ વૃક્ષો દેખાવમાં રમણીય નથી તોપણ ઉપયોગી છે, કારણ કે અસંખ્યાબંધ ઉંટોનો નિર્વાહ તેનાપર થાય છે. ઉક્ત દૂતે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે વૃક્ષોને સીમાન્તના નિયામક ગણ્યા હતા. દુર્ગસ્વરૂપ પર્વતમાળાને સીમાન્તના ચિન્હ નહિ માનતા વૃક્ષોને તેના ચિન્હ શામાટે માન્યા તે જણાવવું અત્રે આવશ્યક છે. કોઈ કવિની લેખિનીમાંથી નીકળેલી ઉક્ત કવિતાને સીમાનિર્ધારણનું સર્વથી મોટું પ્રમાણ શામાટે માનવામાં આવ્યું તે વિષે સંક્ષિપ્ત વિવેચન અત્ર કરવામાં આવશે. આ વિવેચન મૂળ પાનોલીએ કરેલું છે. આ કવિતા ઘણા પ્રાચીનકાળથી પેઢી દર પેઢી ચાલી આવી છે. ચૌદમી શતાબ્દીના અંતિમ ભાગમાં રાઠોડ કુલના આદિ પુરુષે, મંડોરના અધીશ્વર રણમને કરેલા વિશ્વાસઘાતના દંડ તરીકે તેનો વધ કર્યો અને તેની રાજધાની પોતાના અધિકારમાં લીધી તથા રાઠોડોનો સર્વ દેશ લઈ લીધો. આ વખતે રાઠોડોનો દેશ ઘણો થોડો હતો, પરંતુ તે પણ તેમણે ગુમાવ્યો. હવે મંડોરેશ્વરનો ઉત્તરાધિકારી ઇનવેલથી અરવલ્લીની દુર્ગમ ગુફામાં રહેવા લાગ્યો. આ વખતે તેને સ્વપ્નમાં પણ એવો વિચાર આવ્યો નહોતો કે મારું નામ એક દિવસ એક વંશના મૂળસ્થાપક તરીકે ગણાશે, હું એક રાજ્યનો સ્થાપક થઈશ, હું જોધપુરના રાજ્યનો ધણી થઈશ તથા મંડોર મારા રાજ્યનું એક પરગણું બનશે. મંડોર મેવાડની અંત

ર્ગત હતુ તે સમય પછી જ્યારે દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઇ ગયો ત્યારે મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓ વિવાદનુ મળ કારણુ વિસરી ગયા. મેવાડના સગીર રાણા યોગ્ય વયમા આવ્યા. આ તરફ જોધાજી કેટલાક ઘોડેસ્વારોને પોતાની સાથે લઇને નવજીવન પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો. એક દિવસ જોધાજીને એક ચારણુ કવિનો મેળાપ થયો. આ ચારણે તેને જણાવ્યુ કે:-"ચિતોડની રાજમાતાની ભલામણથી રાણાને તમને મ દોર પાછુ આપવાની ઇચ્છા થઇ છે" જોધાજીને મ દોર પાછું મળ્યુ તેના સંબધમા બે પ્રકારની કથા પ્રચલિત છે. મેવાડના ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે રાજા જોધાજીએ યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત કરીને પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. કા તો તેની ભગિનીએ તેને મ દોર પાછું સોપી દેવાને માટે પોતાનું ચાતુર્ય વાપર્યુ હશે કાં તો જોધાજીએ શુભ સંયોગ જોઇ મ દોરમા પ્રવેશ કરી પોતાની જયપતાકા ફરકાવી હશે અને પોતાના પિતાનું કલંક દૂર કર્યુ હશે, પરતુ આ ઉભય વાતોમાથી કયી વાત સત્ય છે તે કહેવુ કઠિન છે. જો આ પ્રશ્નની મીમાસા અતિ આવશ્યક જણાય તો અમે કહી શકીએ છીએ કે ઉભય વાતો સત્ય છે.

રાણાએ મ દોરના શાસનકર્તા ચંદ્રને ત્યાથી ચાલ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેમણે પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ ગુપ્ત રાખ્યો. બીજી તરફ જોધાજીને રાણાના તરફથી મ દોર તમને પાછું સોપી દેવામા આવ્યુ છે એવા ભાવાર્થનો પત્ર મળ્યો. આ પત્ર મળ્યા પછી યોગ્ય પ્રસંગ મળતા તેણે પોતાનું રાજ્ય પુનઃ હસ્તગત કરી લીધુ. જોધાજી મારવાડના હરવાસંકલ, પ્રભુજી વગેરે લૂટારાઓના નેતાઓને ચારણકવિના આપેલા સમાચાર સભળાવવાને માટે ગયો. તેમની પાસે ગયા પછી તેના સાભળવામા એવી વાત આવી કે ચંદ રાણાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે મ દોર છોડી ચિતોડ તરફ જાય છે. ઉપર્યુક્ત ચારણે આજ કારણથી જોધને કહ્યુ હતુ કે-"ભગવાન આપના ઉપર પ્રસન્ન થયા છે નક્ષત્રો પૂર્વ દિશામા ડૂબી જશે તે પૂર્વે મ દોરદુર્ગના શિખરપર આપની જયપતાકા ફરકવા લાગશે"

ચંદ્ર જ્યારે રાણાની આજ્ઞાનુસાર પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રસહિત મ દોરથી બે કોશના અ તરપર પહોચ્યો ત્યારે સહસા તેણે મ દોરમા મોટો પ્રકાશ જોયો, પરતુ તે ચિતોડ તરફ ચાલવા લાગ્યો અને તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પુનઃ મ દોર તરફ ગયો; પરંતુ તે ત્યા પહોંચે તે પૂર્વે તેના બે ભ્રાતાઓ જોધાજીના હાથથી માર્યા ગયા. મ દોરનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા આ રીતે ચદ્રના બે પુત્રો મરણ પામ્યા વિજયી જોધાજીએ જયઘોષણા કરી મ દોરદુર્ગના શિખરપર પોતાની જયપતાકા સ્થાપિત કરી દીધી ચદ્રનો પુત્ર મુજ પોતાના બે ભ્રાતાઓના મૃત્યુ અને સેનાના પરાજયની વાત સાભળી ત્યાથી નાઠો, પણ જોધાજીના સૈનિકોએ તેને સીમાતપર પકડીને મારી નાખ્યો. ચદ્ર જે વખતે અરવલ્લીના દુર્ગમ માર્ગમા ચાલતો હતો તે સમયે આ શોકભરેલા સમાચાર તેના સાંભળવામા આવ્યા તે તત્કાળ મ દોર તરફ પાછો ફર્યો વિજયી જોધાજીએ તેની મુલાકાત થતાની સાથે તેને રાણા તરફથી મળેલો દાનપત્ર બતાવ્યો અને તેને કહ્યુ કે-"તમે મ દોરની સીમા નિયુક્ત કરો." ચદ્રે વિચાર કર્યો કે પ્રકૃતિએ પોતાના હાથથી જે સીમા નિયત કરી છે, તેને છોડી અન્ય સીમા નિયત કરવી અશક્ય છે. આવો વિચાર કરી તેણે કહ્યુ કે-"જ્યાંસુધી પીળાં ફૂલવાળા આમળા દષ્ટિગોચર થાય છે, ત્યાસુધી રાણાની સીમા કાયમ રહેશે" આ નિર્ણય સાભળી કવિએ તત્કાળ કવિતા રચી કે —

'आंवला आंवला मेवाड, बबुल बबुल मारवाड.'

મહાન રાજભક્ત ચદ્રે પોતાના સ્વામી રાણાની આજ્ઞાથી દુ:સહ પુત્રશોક વિસ્મૃત કરી વૈર લેવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ગદવાડપ્રદેશ મેવાડની અંદર આવ્યો તેથી મ દોરની હાનિનો બદલો મળી રહ્યો. પોતાનો પુત્ર મુંજ સીમાંતના જે આમળાથી ભરેલા પ્રદેશમા માર્યો ગયો હતો, તે પ્રદેશ રાણાના અધિકારમા આવ્યો તેથી ચંદ્ર પરમ પ્રસન્ન થયો અને મેવાડવાસીઓ પણ આમળાને પોતાનું ગૌરવ વૃદ્ધિગત કરનારી વસ્તુતરિકે ગણવા લાગ્યા. મ દોરમાથી જેટલા શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે, તે સર્વ આ જનશ્રુતિના સમર્થક છે.

હાલમા સર્વ ક્ષેત્રોમાંથી અનાજ લઇ લેવામા આવ્યુ છે, અહીઆના રહેવાસીઓની બચેલી સંપત્તિ લૂંટાઇ જવાના ચિન્હો મારા જોવામા આવ્યાં છે તથા અમીરખાંના નરપિશાચ અનુચરોએ

અહીં આના લોકોપર અકથનીય અત્યાચારો કર્યા હતા, એવી વાત મારા સાભળવામા આવી છે, તે છતા પણ મેવાડની સાથે તુલના કરતા મને આ દેશ ઉત્તમ લાગે છે. અરવલ્લીના શિખરમાથી નીકળીને જે અગણિત નદીઓ લૂણી કિંવા લવણાક્ત નદીમા મળે છે, તેમાની કેટલીક નદીઓ અમારે ઓળગવી પડી હતી આ પ્રદેશના ગામો મોટા અને પુષ્કળ માણસોથી ભરેલા છે, પરંતુ મેવાડના કૃષિકારો જેમ દરિદ્રાવસ્થામા રહેવા છતા પણ પ્રસન્ન અને સતુષ્ટ દેખાય છે, તેમ અહીં આના ખેડુતો દેખાતા નથી અહીં આના કૃષિકારો નિર્જીવ અને નિર્માલ્ય જણાય છે મારવાડેશ્વરના હૃદયમા હમણા પુષ્કળ આગ બળી રહી છે મારવાડનો વડો પ્રધાન રાજાને પોતાના હાથમા લઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લે છે અને મારવાડના રાજ્યને અવનતિના સાગરમા ડૂબાવવા માગે છે પોતાની જન્મભૂમિની આ શોચનીય દશા જોઈને સર્વ પ્રજા દુખી અને શોકાકુલ બની રહી છે

શીતલ અને આચ્છાદિત સ્થાનમા શિબિર સ્થાપિત થવાથી હૃદયમા આપોઆપ આનદનો ઉદય થાય છે નાદોલ નામના સ્થાનમા અમે આ આનદ ભોગવ્યો એ સ્થળે પણ અમે લખવાયોગ્ય એટલી બધી સામગ્રી જોઈ કે મૌનધારણ કરી બેસી રહેવુ સર્વથા અશક્ય છે, પરંતુ પાઠકોને અમારા સક્ષિપ્ત લેખથીજ સતોષ ગ્રહણ કરવો પડશે નાદોલમા પુષ્કળ મદિરો હોવાથી આજે પણ તે મુખ્ય નગરોની ગણત્રીમા આવે છે, તોપણ તે એક વખતે રાજધાનીનુ શહેર હતુ, એવા કાઈ પણ ચિન્હ જણાતા નથી પશ્ચિમદિશામા અઢી કોશના અતરપર આવેલા નાદોલય નામના નગરસહિત નાદોલ અતિ પ્રાચીન કાળમા અજમેરના ચૌહાણોની એક શાખાથી ઉત્પન્ન થયેલા રાજપૂતોની નિવાસભૂમિ હતુ

આ નાદોલમાથીજ શિરોહીના દેવર અને ઝાલોરના શનિગુરુ લોકોની ઉત્પત્તિ થઇ છે રાઠોડલોકોએ ઉપર્યુક્ત શાખાઓપર પુષ્કળ અત્યાચાર કર્યા હતા, તે છતા પણ આજપર્યંત તે શાખાઓના રાજા પોતાના તાબાના પ્રદેશોની રક્ષા કરી રહ્યા છે જે શનિગુરુ શાખાના રાજપૂતોએ દ્વિતીય અલ્લાઉદ્દીનની સામે મહાપ્રચડ યુદ્ધ કરીને પોતાનુ નામ અમર કર્યું છે, તેમના નામો સ્વાધીન રાજ્યોના રાજાઓની નામાવલીમા ઉપલબ્ધ થતા નથી અને તેમનુ ત્રણસોસાઠ નગરોથી પૂર્ણ એવુ ઝાલોરનુ રાજ્ય હાલમા મારવાડરાજ્યની અતર્ગત છે

સમસ્ત રાજસ્થાનમા એવુ કોઇ પણ સ્થાન નથી કે જ્યા પ્રતિષ્ઠિત વશના ચૌહાણોની વીરતાના ગૌરવચિન્હો આપણા દૃષ્ટિપથપર ન પડે. જો કે પ્રત્યેક જાતિના ઇતિહાસમા ગૌરવગરિમા, વીરતા, પરાક્રમ આદિનુ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે, તથાપિ સિસોદીઆલોકોના વીરત્વ, પ્રતાપ, પરાક્રમ અને પ્રભુતા કેટલા મહાન અને ઉજ્જ્વલ છે તે ઇતિહાસપાઠકો સારીપેઠે જાણે છે રાજપૂતજાતિની સાથે દીર્ઘ સમય પર્યંત મે વાસ કર્યો છે અને તેનો ઇતિહાસ હુ સારીપેઠે જાણુ છુ, તેથી હુ કહી શકુ છુ કે ચૌહાણ લોકો ભારતવર્ષના સર્વ રાજકુળોમા શ્રેષ્ઠ છે સર્વ કવિઓએ ચૌહાણોના વીરત્વની ભારે પ્રશસા કરી છે

જો કે વીરશ્રેણીમા ચૌહાણલોકો સર્વથી શ્રેષ્ઠ આસન પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયા છે, તથાપિ રાજપૂતજાતિના આદર્શસ્વરૂપ અનતગૌરવાન્વિત પૃથ્વીરાજના પતનથી ચૌહાણોની સ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે રાજસ્થાનના જેટલા મહાન ચૌહાણવીરોના નામો કવિઓ જાણે છે તેમા ભટડા નામના સ્થાનના પુરુપસિદ્ધ ગોગા સર્વના અગ્રેસર છે જે સમયે ગઝનીનો પાદશાહ મહમૂદ ભારતવર્ષ લૂટવાને માટે આવ્યો હતો, તે સમયે ઉક્ત મહાવીર પોતાના ૪૪ પુત્રાની સાથે માતૃભૂમિની સ્વાધીનતાની રક્ષા માટે તથા પોતાના પ્રાચીન ધર્મની રક્ષાને માટે સતલજ નદીને કિનારે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા તેમણે ઉપર્યુક્ત યુદ્ધક્ષેત્રમા પોતાના સર્વ પુત્રોસહિત પ્રાણની આહુતિ આપી હતી વિજયી મહમૂદ મરભૂમિમા થઇને ચૌહાણજાતિની પ્રધાન નિવાસભૂમિ અજમેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને ગયો, પરંતુ ત્યા ચૌહાણલોકોએ તેને ઉચિત શિક્ષા કરી તે પરાસ્ત અને ઘાયલ થયો અને વિજયની આશા છોડી જીવ લઇને નાઠો ત્યારપછી મહમૂદ નાદોલ થઇને નાહરવાલા તથા સોમનાથ તરફ ગયો નાદોલેશ્વરે મહાન વીરતાસહિત મહમૂદની સામે યુદ્ધ કર્યું હતુ સૌભાગ્યવશાત્ મને નાદોલના[1] સુવિખ્યાત અધીશ્વર લાક્ષાના નામનો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે આ શિલાલેખમા એવો નિર્દેશ છે કે લાક્ષા એ અજમેરથી આવેલી ચૌહાણજાતિનો આદિપુરુષ છે સંવત ૧૦૩૯ (ઇ૦ સ૦ ૯૮૩) મા

1 ફિરિસ્તા તથા તેના અનુયાયીઓએ ભ્રમથી નાદોલને બદલે બાલેશ લખ્યું છે

આ નાદોલનો રાજા અજમેરના રાજાને ખંડણી ભરતો હતો લાખાએ જે દુર્ગ બંધાવ્યો છે તે ઉક્ત નગરની પશ્ચિમ દિશામાં ઢાલૂ નામના સ્થાનપર છે આ દુર્ગ ચતુષ્કોણના આકારનો છે પ્રાચીન કાળના લોકો આવી ચોખંડી બાંધણીજ પસંદ કરતા હતા જે વિચિત્ર પાષાણોથી પર્વત ભરેલો છે તે જાતના પાષાણોનો આ દુર્ગ પણ બનેલો છે એક બીજો શિલાલેખ મને પ્રાપ્ત થયો છે આ શિલાલેખ સંવત ૧૦૨૪ (ઇ૦ સ૦ ૯૬૮)નો છે. આ શિલાલેખમાં એવું વિધાન છે કે મેવાડેશ્વર રાણા ભીમસિંહના પૂર્વજ રાણા લાક્ષા આઇતપુરના શક્તિકુમારના સમયમાં થઇ ગયા છે આ નગર પણ મહમૂદના પિતાએ નષ્ટ કર્યું હતું એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે ચૌહાણકવિએ પોતાની લેખિનિદ્વારા રાવ લાક્ષાના વીરત્વની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું છે કે—"તેઓ અણહિલપુરના પાટણના દ્વારમાંથી કર લેતા હતા અને ચિતોડના અધીશ્વર પણ તેમને ખંડણી આપતા હતા ત્યાં મહાલયો, મંદિરો વગેરેના પુષ્કળ ધ્વંસાવશેષો પ્રાપ્ત થાય છે

આ સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યેક પદાર્થપરથી પ્રતીત થાય છે કે એક સમયે અહીંઆ જૈનધર્મનું ઘણું પ્રાબલ્ય હતું જે પ્રમાણે જૈનોનો ધર્મ શૈવોથી સર્વથા પૃથક્ હતો, તે પ્રમાણે તેમનું શિલ્પકાર્ય પણ સર્વાંશે ભિન્ન હતું તેમના શિલ્પકાર્યના ચિન્હો અદ્યાપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે જૈનોના ચોવીસ દેવોમાંના અંતિમ દેવ મહાવીરનું મંદિર અતિ રમણીય શિલ્પકાર્યનો આદર્શ છે આ મંદિરના ગુંબજની બાંધણી પ્રાચ્યદેશની અતિ પ્રાચીનકાળની બાંધણીસમાન છે કદાચિત્ આ પ્રકારની બાંધણીનો આરંભ રોમનોનાં મંદિરો બાંધવામાં આવ્યાં તેથી ઘણા દીર્ઘકાળપૂર્વે થયો હશે મહાવીરના મંદિરનો દરવાજો ઉત્તમ કોતરકામનો નમુનો છે વળી અહીંઆ પ્રતિમા બનાવવાનો હુન્નર પણ ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થયેલો જણાય છે આ સર્વ પ્રતિમાઓને દોઢસો વર્ષપૂર્વે નદીમાંથી કાઢીને અહીંઆ તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. જે સમયે મહમૂદ ભારતવર્ષપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે આવ્યો હતો, તે સમયે તેના ભયથી આ પ્રતિમાઓને નદીમાં ફેંકી દેવામાં આવી હોય એ વાત સંભવિત છે. નાદોલનું સર્વથી વિચિત્ર દૃશ્ય 'ચનેખી બાઓની' નામનું મોટું જળાશય છે નગરવાસીઓએ સૌની પાસેથી એક એક મુઠ્ઠી ચણા એકઠા કરીને તેમાંથી ઉપજેલા દ્રવ્યદ્વારા આ જળાશય બંધાવ્યું હતું આ જળાશય ઘણું ઉંડું છે અને નીચે ઉતરવાને માટે એની ચારે તરફ લાલ પાષાણના પગથીઆ બંધાવવામાં આવ્યા છે આ પાષાણોને ચણી લેવામાં આવ્યા નથી પરંતુ એમને એમ મૂકી દેવામાં આવ્યા છે

અહીંઆ મને પુષ્કળ ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી મારા નિયુક્ત કરેલા સંસ્કૃતજ્ઞ લેખકોએ શિલાલેખોની નકલ ઉતારી આ સ્થળેથી મને બે તામ્રપત્રો પ્રાપ્ત થયાં હતાં તેમાંનો એક સંવત ૧૨૧૮માં અનંતદેવની સ્તુતિમાં લખવામાં આવ્યો હતો[1] આ સ્થાનેથી મને કેટલાક પ્રાચીન અમૂલ્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથો મળ્યા આ સર્વ ગ્રંથોમાં છત્રીસ રાજવંશોનું વર્ણન છે તે ઉપરાંત તેમાં અતિ પ્રાચીનકાળના ભારતવર્ષની ભૂમિનું તથા તેમાં આવેલા નગરોનું વર્ણન છે વળી મને એક એવો ઐતિહાસિક ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો કે જેમાં ઉદ્‌ભિજ્જ અને પ્રાણીવર્ગની વ્યક્તિઓના નામોની સૂચિ તથા વિક્રમ અને મહાવીરના સમયના જૈનધર્માવલંબી રાજાઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીનીક તથા સમ્પ્રીતિના વંશજોનો ઇતિહાસ લખેલો હતો મહમૂદ સુલ્તાન(બલ્બન),અલાઉદ્દીનખુની તથા ભારતવિજેતા નાદિરશાહના નામની મુદ્રા પણ મને અહીંઆથી મળી પરંતુ મારા દૂતો નાદોલથી ચૌહાણોના નામની જે એક નાની સરખી

[1] નાદોલમાં પ્રાપ્ત થયેલા ચોહાણનૃપતિસંબંધી તામ્રપત્રની નકલ —

'સર્વશક્તિમાન જૈનોના જ્ઞાનકે પે મનુષ્યજાતિની વિષયવાસના અને તેના સંબંધને તોડી નાખેલ છે તે અહંકાર, આત્મશ્લાઘા, ભોગેચ્છા, ક્રોધ અને લોભ તથા સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાલને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે મહાવીર (જિનલોકોના ચોવીસ તીર્થંકરોમાં સર્વથી અંતિમ તીર્થંકર મહાવીર પણ શૈવમતના ચોહાણરાજે તેમનાજ નામપર મંદિરો બંધાવી ભૂમિદાન કર્યું છે) આપને સુખી રાખો

અતિ પ્રાચીનકાળમાં ચોહાણજાતિ સમુદ્રના તટપર્યંત રાજ્ય કરતી હતી. તેની રાજધાની નાદોલ હતું આ જાતિમાં લોહીઆ નામનો એક રાજા થયો એનો પુત્ર બળરાજ થયો તેનો પુત્ર વિગ્રહપાલ અને વિગ્રહપાલનો મહીન્દ્રદેવ મહીન્દ્રદેવના પુત્ર શ્રીઅનલ અત્યંત પ્રસિદ્ધ રાજા થયા અને તેમની સત્તા ઘણીજ જામી ગઇ તેમનો પુત્ર શ્રી બાલપ્રસાદ થયો પરંતુ બાલપ્રસાદને પુત્ર નહિ થવાથી તેના લઘુ ભ્રાતા જૈતરાજને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું તેને પૃથ્વીપાલ નામનો મહાબળવાન અને મહાગુણવાન પુત્ર ઉત્પન્ન થયો પરંતુ તેને પુત્ર નહિ હોવાથી તેના

વિચિત્ર અને સાંકેતિક મુદ્રા નાખ્યા હતા તે સર્વથી અધિક મૂલ્યવાન હતી [1] મને પ્રાપ્ત થયેલી મુદ્રાઓમાની કેટલીકમા એક તરફ એક અશ્વારોહીનુ ચિત્ર તથા કેટલાક સાંકેતિક ચિન્હો અંકિત છે કેટલીક મુદ્રામા બળદનુ ચિત્ર આલેખેલુ છે જે રીતે ફ્રાન્સની એક સમયની મુદ્રામા એક તરફ ચૌટમા વૃક્ષનુ ચિત્ર અને બીજી તરફ દરબારનુ ચિત્ર હતુ તેપ્રમાણે ઉપર્યુક્ત મુદ્રામાની કેટલીકમા રાજચિન્હોસહિત મુસલમાનવિજેતાના નામો પ્રાપ્ત થાય છે

જે કોઈ આ નાદોલમા આવે છે તેને અવશ્ય પોતાના પરિશ્રમનુ ઉચિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે આ સ્થળ પ્રાચીન વસ્તુઓનો ભંડાર છે મે કેટલીક વસ્તુઓનો સંગ્રહ કર્યો છે જૈનલોકોની પ્રાચીન નિવાસભૂમિ નાદોલ, પાલિ દેસુરી તથા સાદીમા પ્રાચીન મુદ્રાઓ, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો અને અદ્ભુત શિલ્પકાર્યના નમુના પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ આબુશિખરથી મંદોરસુધી પરિભ્રમણ કરીને આ પ્રદેશના લોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસની અપરિમિત સામગ્રી સહજમા સંગ્રહિત કરી શકે એમ છે, કારણ કે આ પ્રદેશજ જૈનધર્મની પ્રધાન લીલાભૂમિ છે આ પ્રદેશમા થઈને શીઘ્ર પ્રવાસ કરતી વખત અલ્પસમયમા મને આટલી બધી સામગ્રી મળી તેનુ કારણ એ હતુ કે આ પ્રદેશના સંબંધમા અગાઉથીજ મને કેટલુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ હતુ તથા હુ ચારે દિશામા જે અનુચરોને મોકલતો હતો તેની સાથે પ્રત્યેક નગરના શિક્ષિત દરજીલોકો જતા હતા વળી હુ શિલાલેખોની નકલ કરવાને માટે તથા વિશેષ આવશ્યક ઐતિહાસિક સામગ્રી એકત્રિત કરવાને માટે યોગ્ય પંડિતોને પણ તેમની સાથે મોકલતો હતો આ સર્વ લોકો સંધ્યાસમયે મને દિવસે કરેલા પરિશ્રમનુ ફળ નિવેદન કરતા હતા જ્યા અધિક મહત્ત્વની શોધ થતી ત્યા હુ સ્વયં જતો વા વિશ્વાસુ મનુષ્યને મોકલતો આ વાત હુ મારૂ ગૌરવ દર્શાવવાને માટે લખતો નથી આ વાત હુ માત્ર એટલાજ ઉદ્દેશથી લખુ છુ કે અન્ય પ્રાચીનતત્ત્વવેત્તાઓ આજ પ્રકારે કામ કરે

૨૯ મી ઑક્ટોબર—નાદોલાથી સાડાપાચ કોશના અંતરપર ઇન્દુરા નામના સ્થાનમા અમારી છાવણી પડી લૂણી નદીની સાથે અસંખ્ય નદીઓ મળી છે અને ઉપર્યુક્ત નાનુ નગર તેને મળતી એક નાનીસરખી નદીના તટપરજ વસેલુ છે તથા તે ગદવાડરાજ્યના સીમાંતના ચિન્હરૂપ છે અહીંઆથી પીળા આમળાના વૃક્ષ અદૃશ્ય થાય છે અને મરુભૂમિનો આરંભ થાય છે ઇન્દુરાથીજ પ્રત્યેક વિષયમા પ્રત્યેક પદાર્થમા અને પ્રત્યેક દૃશ્યમા નવીન ભાવ અને નવીન સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગે છે મેવાડમા

લઘુ ભ્રાતા લીલને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયુ લીલની પાછળ તેના નાના બંધુ માનરાજને સિંહાસન મળ્યુ અનલદેવ તેમનાજ નંદન છે (અનલદેવનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૯૯૮ મા થયો હતો.) અલ્પ કાળ પછી તેમને જ્ઞાત થયુ કે આ સંસાર અસાર છે અને કેવળ માંસ રક્ત વગેરે પદાર્થનુ બનેલુ શરીર દુ ખનુ કારણ છે અનેક ધર્મશાસ્ત્રનુ પઠન કરીને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે યૌવન વિદ્યુતના ચમકારાની પેઠે ક્ષણિક છે તે માત્ર ક્ષણવાર ચમકીને નષ્ટ થઈ જાય છે અને ધનસંપત્તિ કમળપત્રપર પડેલા તુષારબિંદુવત્ છે તે થોડીવાર સુધી મોતીના જેવી શોભા આપી અદૃશ્ય થઈ જાય છે આવા નિશ્ચય કરીને તેમણે અનુચરો દ્વારા સામંતોપર કહેવરાવી મોકલ્યુ કે આપ ધર્મમાર્ગે રહી પ્રજાપાલન કરશો

સંવત ૧૨૧૮ ના શ્રાવણ માસની શુક્લ ચતુર્દશી તા૦ ૨ મીના દિવસે હોમકાર્ય સમાપ્ત થયુ અને તેમણે વિઘ્નનિવારણના ઉદ્દેશથી જલદાન કરી સર્વજ્ઞ તથા ચરાચર જગતના પ્રભુ સદાશિવની મૂર્તિને પંચામૃતથી સ્નાન કરાવ્યુ અને પોતાના ગુરુ તથા બ્રાહ્મણોને તેમની ઇચ્છાનુસાર સુવર્ણ, અન્ન તથા વસ્ત્ર આપ્યા અંગુલિમા કુશની વીટી ધારણ કરી તિલ ચાખા અને જળ લઈ મહાવીરના મંદિરમા વપરાશને માટે કુંકુમ, ચંદન તથા ઘી ખરીદવાને પ્રતિમાસે પાચ મુદ્રા વાપરવાનો સંકલ્પ કર્યો. વળી તેમણે સુંદર ગાછા (જૈનોની ૮૪ શાખાઓમાની આ એક શાખા છે) લોકોને વંશપરંપરાને માટે અમુક જાગીર અર્પણ કરી. જ્યાસુધી સુંદર ગાછાના વંશમાંનો એક અને અમારા વંશમાંનો એક માણસ જીવત રહેશે ત્યાસુધી તે આ જાગીરનો સ્વામી રહેશે એવુ તેમણે લખી આપ્યુ વળી તેમણે એવુ પણ લખી આપ્યુ કે ' આ જાગીર વંશપરંપરાસુધી ચાલી જશે મારા જે વંશજો સુંદર ગાછા લોકોને આ જાગીરનો ઉપભોગ લેવા દેશે તે સાઠ હજાર વર્ષપર્યંત સ્વર્ગમા રહેશે અને જે તેને ખુચવી લેશે તે સાઠ હજાર વર્ષપર્યંત નરકવાસ ભોગવશે

૧ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના માસિકપત્રમા કર્નલ ટૉડ ભારતવર્ષમા પ્રાપ્ત થયેલી પ્રાચીન મુદ્રાઓના સંબંધમા જે લેખ લખી ગયા છે તે વાચવાથી પાઠકગણને એ સંબંધી વિશેષ ખુલાસો મળશે

કોઇ પણ ઠેકાણે અમે નાનોસરખો રેતાળ ભૂભાગ પણ જોયો નહોતો, પરંતુ આ પ્રદેશમાં પુષ્કળ રેતી છે નદીઓના તટપરની ભૂમિ સફેદ રંગના ક્ષારપદાર્થથી ભરેલી છે હવે વૃક્ષોની શ્રેણીઓ ક્રમશ અદૃશ્ય થતી જાય છે મહાન, વિશાળ, પ્રચંડ પવિત્ર વટ વગેરે વૃક્ષોને બદલે નાના નાના વૃક્ષો અહીંઆં વિદ્યમાન છે આ દૃશ્ય જોઇને મને એક કવિની કવિતા યાદ આવી અને મે તે રાણાના દૂત કૃષ્ણદાસને કેટલીક વાર ગાઇ સંભળાવી તેણે આ કવિતા ધ્યાનમા લઇ કહ્યું કે સ્વયં પ્રકૃતિદેવીએ અમારી સીમા નિર્ધારિત કરી છે, તે કવિતા આ પ્રમાણે છે –

" आकाँरा झोंपडा फोगाँरी वाड,
बाजरारी रोटी, मोठारी दाल,
देखी हो राजा, तेरी मारवाड. " ×

આ પ્રદેશના સર્વ ગામોની બાંધણી વિચિત્ર છે પ્રત્યેક પોળની ચારે તરફ કાંટાની વાડ હોય છે અને તે વાડની વચ્ચે વચ્ચે ભુસાના ઢગલા હોય છે, તેથી તે દેખાવમા કોટસમાન દેખાય છે. જે સમયે ક્ષેત્રો અન્નથી ભરાઇ જાય છે અથવા વર્ષાઋતુમા જ્યારે ગાય વગેરે પશુઓને આહાર મળતો નથી ત્યારે તેઓ આ ભુસુંજ ખાઇને જીવે છે ભુસાના ઢગલાને પંદર વીસ હાથ ઉંચો કરીને તે પર માટી તથા છાણનું પડ ચઢાવી દેવામા આવે છે અને પક્ષીઓથી તેનું રક્ષણ કરવાને માટે થોડે થોડે અંતરે તેપર કાંટા નાખી દેવામા આવે છે આ પ્રકારે છાણમાટીનું પડ ચઢવાથી તે દશ વર્ષપર્યંત પહોંચે છે અને દેશમા જ્યારે પશુઓનો આહાર દુષ્પ્રાપ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે આ ભુસાવતીજ તેઓ જીવે છે મરુભૂમિમા એકજ પ્રકારનું દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થવાથી મન કંટાળી જાય છે, પરંતુ લૂણીનદીના પેલે પાર જતા વિચિત્ર કોટ જોવામા આવતા ચિત્ત અવશ્ય પ્રસન્ન થઇ જાય છે

૩૦ મી ઑક્ટોબર–સાડાદશ કોશનો માર્ગ કાપ્યા પછી અમે રાજસ્થાનના વાણિજ્યપ્રધાન પાલીનગરમા પહોંચ્યા આ નગરમા આ દેશના સાધારણ દૃશ્ય ઉપરાંત અત્યાચાર તથા ઉપદ્રવના ચિન્હો પણ દૃષ્ટિગોચર થયા જે સમયે આ રાજ્યમા માહોમાહેનું ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું, તે સમયે ઉભય પક્ષોએ પાલીને પોતાના અધિકારમા લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ સમયે આ નગરના લોકોએ પોતાના શહેરમા યુદ્ધનો કોલાહલ જોવાની અનિચ્છાથી એક મોટો કોટ બાંધ્યો આજ પ્રકારે ભીલવાડાની આસપાસ કોટ બાંધવાની ભલામણ થઇ હતી, પરંતુ તેવિષે વાંધો ઉઠાવવામા આવ્યો હતો પાલીના ઉક્ત પ્રાચીન કોટનો કેટલોક ભાગ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે આ કોટને સાધારણરીતે અત્યાચાર અને ઉપદ્રવનું સ્મારકચિન્હ ગણવામા આવે છે આ નગરમા દશ હજાર મનુષ્યો વસે છે અતિ પ્રાચીન કાળથી આ નગર વાણિજ્યને માટે પ્રસિદ્ધ છે અને મારવાડના રાજ્યવંશને પણ આ નગરની સાથે ઘાડો રાજનૈતિક સંબંધ છે પ્રાચીનકાળમા મંડોરરાજે એક બ્રાહ્મણકુલને આ પ્રદેશ દાનતરિકે અર્પણ કરી દીધો હતો આથી પાલીવાલ નામના અનેક બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા છે આ લોકો કેવળ વાણિજ્યકાર્યમાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા સંવત ૧૨૧૨ (ઈ० સ० ૧૧૫૬) મા મરુભૂમિના રાઠોડરાજવંશના આદિપુરુષ કાન્યકુબ્જના રાજકુમાર શિયોજી જ્યારે ગંગાતટથી દ્વારકાસુધીની યાત્રા કરીને પાછા ફર્યા, તે સમયે તેમને પાલીનગરમા વિશ્રામ કરવો પડ્યો હતો આ નગરમા રહેતા બ્રાહ્મણોએ જ્યારે શિયોજીના આગમનની વાત સાંભળી ત્યારે તેમણે અરવલ્લીના પહાડી મીનાલોકો તથા જંગલી વ્યાઘ્રોના પંજામાથી રક્ષણ મેળવવાના ઉદ્દેશથી તેમની પાસે પોતાના કેટલાક પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા વીરવર શિયોજીએ ઉક્ત ઉભય શત્રુદલોના ભયમાથી તેમને મુક્ત કર્યા પરંતુ પાછળથી તેમણે રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનો શુભ અવસર જોઇ પાલીના બ્રાહ્મણોના મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓનો વધ કર્યો અને તે નગરને પોતાના અધિકારમા લીધું

આ પ્રદેશમા વાણિજ્ય એજ લોકોની સ્વાધીનતાનું પ્રધાન સાધન છે તે એટલે સુધી કે ભયાનક સ્વેચ્છાચારી શાસન પણ તેમની સ્વાધીનતા ઉપર હસ્તક્ષેપ કરી શકતું નથી ભીલવાડા, ઝાલરાપાટણ રાનાઇ અને ઇતર વાણિજ્યપ્રધાન સ્થાનોની પેઠે પાલીના નિવાસીઓ પણ સ્વાસ્થ્યરક્ષા, વાણિજ્યની વૃદ્ધિ, અપરાધીઓનું શાસન વગેરે સંબંધે વિચાર કરવાને માટે પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચુંટી કાઢવાની સત્તા ધરાવે છે ભીલવાડાની પેઠે પાલીનગરની પણ સ્વતંત્ર હુંડી ચાલે છે રાજ્યક્રાંતિ થયા છતા પણ

× આકના ઝુંપડા, ફોગની વાડ, બાજરાના રોટલા અને મગની દાળ, એ મારવાડને ઓળખાવનારા ચિન્હો છે

રુઢીનો એકસરખો આદર થાય છે અતિ પ્રાચીનકાળથી આ પાલીનગર સમુદ્રના તટપરના બંદરો સાથે ઉત્તર ભારતનો સંયોગ કરાવનાર શૃંખલાસમાન ગણાતું આવ્યું છે મસ્કત, માલદીપ, સુરત અને ભાવનગરના વાણિજ્યબંદરોમાંથી ઇરાન અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને યૂરોપનો માલ અહીંઆ મોકલવામાં આવે છે અને અહીંઆથી ભારતવર્ષ તથા ટિબેટમાં બનેલો માલ પરદેશમાં મોકલવામાં આવે છે. સમુદ્રના તટપર આવેલા પ્રદેશોમાંથી અહીંઆ હાથીદાંત, ગેંડાનું ચામડું, તાંબુ, કલઇ, ખજુર (કે જેનો આ દેશમાં પુષ્કળ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે), ગુંદર ટંકણખાર, નાળીએર, વસ્ત્રો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના રંગો-ખાસ કરીને કિરમજી રંગ દવાઓ-ખાસ કરીને સોમલ અને પારો તેજાના, ચંદન, ના મીણ[1] અને કાચ, વગેરે ચીજો આવે છે ભાવલપુરથી સોડા ક્ષાર તથા મજીઠ અને આલ નામના રંગો તથા બંદુક, પાકા ફળો, હીંગ, મુલતાની છીંટ, પેટીઓ તથા પલંગ આદિને માટે લાકડા આવે છે કોટા અને માળવાથી અફીણ તથા છીંટ આવે છે ઓજથી તલવાર અને ઘોડા મોકલવામાં આવે છે આ દેશમાંથી લવણ અને ઉનના વસ્ત્રો મોકલવામાં આવે છે પાલીનગરમાં બનતો એક પ્રકારનો કાગળ તથા સુતરનું જાડું કાપડ અતિ પ્રસિદ્ધ છે અને અન્ય સ્થળના વ્યાપારીઓ તે વસ્તુઓને મોટા પ્રમાણમાં ખરીદી જાય છે ભારતના સર્વ સ્થળોના લોકો અહીંઆની ધાબળીઓ ઓઢે છે અને તેની કિંમત દર જોડીએ રૂ ૮ થી રૂ ૬૦ સુધી પડે છે સાડી અને પાઘડી પણ ઉનની બનાવવામાં આવે છે પરંતુ તે વેચવાને માટે બીજા દેશોમાં મોકલવામાં આવતી નથી અહીંઆથી મીઠું બહારગામ પુષ્કળ મોકલવામાં આવે છે સરકારને અહીંઆ મીઠામાંથી જે ઉપજ થાય છે તે ભૂમિના મહેસુલથી અર્ધી છે લવણના જનાશયોમાં પચભદ્રા ફિલાદી અને દિદવાના મુખ્ય છે પચભદ્રાનો વિસ્તાર અનેક કોશપર્યંત ફેલાયેલો છે

પાલીમાં પ્રતિવર્ષ વાણિજ્યકરની ઉપજ ૭૫૦૦૦ રૂપિયાની થાય છે મારવાડના જેવા દરિદ્રી રાજ્યને માટે આ ઉપજ અવશ્ય મોટીજ માનવી જોઇએ

આ દેશના ચારણો અને ભાટો એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વ્યાપારનો માલ લઇ જતી વખત રક્ષક બનીને જાય છે ચારણો અને ભાટોને પૂજનીય માનવામાં આવે છે કટ્ટા લૂંટારાઓ અને જંગલી કોળી ભીલ અને મરુભૂમિના સરાઇ લોકોસુદ્ધા ચારણો તથા ભાટોના શાપથી અત્યંત ડરે છે આજ કારણથી તે લોકો અત્યંત ભયંકર અને સંકટયુક્ત માર્ગોમાં થઇને નિડરતાપૂર્વક વાણિજ્યના માલ સહજ લઇ જઇ શકે છે તેમના શાપના ભયથી કોઈ પણ તેમને લૂટતા નથી જે પથિકો સમુદ્રના તટપરના પ્રદેશોમાં જવા ઇચ્છે છે તેઓ સર્વ વાણિજ્યદ્રવ્યના સંરક્ષક ભાટ તથા ચારણોની સાથે મળીને ઝાલર, ભીનમલ્લ સાચોર અને રાધનપુર થઈ સુરત તથા મસ્કત માંડવીમાં સુરક્ષિત રીતે પહોચી જાય છે.

પાલીનગરની પૂર્વ દિશામાં પાંચ કોશના અંતરપર પુણ્યગિરિ નામનો એક પર્વત છે આ પર્વતના શિખરપર એક મંદિર છે એમ કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રની અંતર્ગત આવેલા પાલીતાણાના એક બૌદ્ધ અંન્દ્રજાનિક (જાદુગરે) આ મંદિર બાંધ્યું હતું અનેક શાખાઓમાં વિભક્ત થયેલા બૌદ્ધો જે પ્રદેશમાં વસે છે, તે પ્રદેશમાં તેમને અંન્દ્રજાનિક કહેવામાં આવે છે પાલીનગરમાં અમારા જૂના મિત્ર ગફની અમને મુલાકાત થઇ તેઓ મારવાડના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગમાં રહેતા સરાઈ કોશા વગેરે પહાડી જંગલી અને અસભ્ય લોકોમાં અશ્વો એકત્રિત કરવાના ઉદ્દેશથી ફરતા હતા

૨૯ મી ઑક્ટોબર પાલી ૩૦ મી ઑક્ટોબર ખરેરા ૩૧ મી ઑક્ટોબર રોહિતગઢ

૧ લી નવેંબર- લૂણીના ઉત્તર તટપર સન્ની આવેલું છે પાલીથી લૂણીસુધીના પંદર કોશના પ્રદેશમાં છિન્નવિચ્છિન્ન વસ્તી છે અહીંઆ વિશેષ દર્શનીય દૃશ્ય કોઇ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ ખરેરા નામના સ્થાનમાં અમે મુકામ કર્યો. અહીંઆ લવણના બે તળાવો છે આ ભાગમાં અધિકાંશે લવણનીજ નીપજ થાય છે તેથી નદી અને નગરનું નામ ખરેરા (ખારીર) પાડવામાં આવ્યું છે

[1] આ સ્થળે ટનલ ટૉડે જણાવ્યું છે કે-'જે વખતે હું સિંધિઆની રાજધાનીમાં ગયો તે વખતે સાધારણ લોકોએ મારી પાસે સર્વ પ્રકારની ઔષધિ હશે એમ ધાર્યું હતું એક સામંતની સ્ત્રીને મીણની આવશ્યકતા પડી તેથી તેણે મીણને માટે મારી પાસે એક અનુચર મોકલ્યો મારી પાસે મીણ નહોતું તેથી મે તેને ના કહી પરંતુ તેને મારા વચનોપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ- જ્યારે તેણે ખાલી હાથે પાછા ફરવાની અનિચ્છા બતાવી ત્યારે અંતે લાચાર થઈ મે તેને હિંદુસ્થાની સ્વરનો એક ટુકડો આપ્યો અને તેનેજ તે મીણ સમજીને લઇ ગયો.

ખરેરા અને રોહિતગઢ એ બે પ્રદેશો બે સામંતોને આધીન છે આ ઉભય સામંતો હાલમા પરસ્પરના વિગ્રહમા નિમગ્ન છે રોહિતગઢના સામંતની દશા અત્યંત શોચનીય થઈ ગઇ છે

અત્ર હુ બે વ્યાપારીના વિવાદની હકીકત લખવાને પ્રવૃત્ત થાઉ છુ પાઈમા નાયક નામનો માણસ આ પ્રદેશનો એક સુપ્રસિદ્ધ વ્યાપારી છે, અર્થાત્ લવણની લેવડદેવડ એનાદ્વારાજ વિશેષ થાય છે હવે આ માણસને બીજા એક વ્યાપારીની સાથે તકરાર છે તકરાર થતા પાઇમા નાયકના મસ્તકપર પ્રહાર લાગ્યો તે પોતાનો ઘાવ દેખાડવાને માટે પોતાના કુટુબીઓની પાસે ગયો વાદીપ્રતિવાદી ઉભય ભાટ-જાતિના છે પાઇમા એ ભૂમાનિયા ભાટજાતિનો નેતા છે[1] તેની પાસે ચાર હજાર ભારવાહી પશુઓ રહે છે જ્યારે વાણિજ્ય બધ રહે છે, ત્યારે તે દુર્ગમ પર્વતમાર્ગોમા જઇ આશ્રય લે છે આ પ્રકારના માણસોને "ઉભયપથી" કહેવામા આવે છે પાઇમાના શત્રુનુ નામ સ્યામા છે સ્યામાએ પોતાના શત્રુપર બદલો લેવાને માટે પાઈમાના વાણિજ્યદ્રવ્યમાથી પુષ્કળ માલ હસ્તગત કરી લીધો અને તેના મસ્તકપર જયષ્ટિકાપ્રહાર કરી ઉડો ઘવ પાડયો આ ઉભય માણસોની તકરારનો નિવેડો આણવો અસંભવિત થઇ પડયો અહીઆ એવો રિવાજ છે કે જે માણસ અધિક દ્રવ્ય આપે છે તે પોતાના મુકર્દમામા જીતે છે. પાઈમા શ્રીમંત હતો તેથી તેને વિજય મળ્યો અને પ્રતિવાદી સ્યામાને હદપાર કરવામા આવ્યો.

• અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે ભાટ અને ચારણલોકોને પવિત્ર માનવામા આવે છે તે કારણથીજ તેઓ વ્યાપારીમાલના સરક્ષક બનીને જાય છે, પરંતુ જો તેઓ અત્યાચાર કરે અને રાજ-કર આપે નહિ તો તેમને સરક્ષકપદના અનધિકારી માનવામા આવે છે ઉક્ત પાઇમાના પૂર્વજોની સાથે રાણા અમરસિંહને એક અધિક મહત્વનો ઝઘડો થયો હતો. ભાટલોકોએ પોતાનો વાણિજ્યકર ઘણો ઓછો કરી નાખવાની રાણાની પાસે અન્યાયી માગણી કરી રાણા અમરસિંહે તેમની આ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો સર્વ ભાટલોકો પોતાનુ કામ સિદ્ધ કરવાને માટે બ્રહ્મહત્યાનો ભય દર્શાવે છે, અને તેઓ રાણા અમરસિંહને પણ તે ભય દર્શાવવા લાગ્યા, પરંતુ સાહસિક અમરસિંહે તેમની કોઇ પણ વાતપર લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ ત્યારે ભાટલોકોએ પોતાના પ્રચલિત ઉપાયનુ અવલબન કર્યું, અર્થાત્ પ્રાય ૮૦ સ્ત્રીપુરુષોએ રાણાના મહાલયની સન્મુખ જઇ કટારવતી આત્મઘાત કર્યો રાણા મહાપાતકના ભાગી થયા ભાટોનો સહપરિવાર નાશ થયો તેથી મહારાણાને જાતિબહિષ્કૃત કરવામા આવ્યા, કારણ કે રાજપૂતલોકો ભવિષ્યવેત્તા ભાટના પ્રાણનાશનુ કારણ બનનારને આ અને પર-ઉભય લોકોમા નરકનો અધિકારી થયેલો માને છે, પરંતુ ભાટોની પ્રાર્થના એકવાર સ્વીકારવામા આવે તો તેઓ વારવાર અન્યાયી પ્રાર્થના કર્યા કરે છે અને તેનો સ્વીકાર નહિ થાય ત્યાસુધી શાંત થતા નથી અમરસિંહે શેષ ભાટોને પોતાના રાજ્યમાથી કાઢી મૂકયા અને ભૂમાનિયાપ્રદેશ પોતાના સીધા અધિકારમા લઇ લીધો

રાણા અમરસિંહે આ ભૂમાનિયાભાટોને ઉક્ત પ્રદેશમાથી કાઢી મૂકીને તેમને મેવાડના બીજા ભાગમા પ્રવેશ કરતા અટકાવ્યા આ પ્રથા છેક હમણા સુધી પ્રચલિત હતી પરંતુ જ્યારે રાણા ભીમસિંહે ઢંઢેરો બહાર પાડીને મેવાડની નાસી ગયેલી અને હદપાર થયેલી પ્રજાને પુનઃ દેશમા આવીને વસવાની પરવાનગી આપી ત્યારે ઉક્ત ભાટો પોતાના કુટુબોસહિત પુનઃ મેવાડમા આવીને વસ્યા આ લોકોના પૂર્વજોને દેશમાથી શામાટે કાઢી મૂકવામા આવ્યા હતા તે સર્વ જણ સારીપેઠે જાણે છે અને ભાટો પણ તેને સારી રીતે સમજે છે, તથાપિ તેઓ પોતાની નિષ્ઠુર ચાલ છોડી દેવાને બદલે તેદ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે સદા તત્પર રહે છે તેઓ પોતાની અન્યાયી પ્રાર્થનાઓનો સ્વીકાર કરાવ-વાને માટે સદાસર્વદા કમ્મરમા કટાર ખોસીને ફરે છે આ ભાટોના નેતાએ પોતાનાપરથી વાણિજ્યકર સર્વથા ઉઠાવી દેવાને માટે રાણા ભીમસિંહને અનેક સ્થળે ઘેર્યા પરંતુ તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થયો નહિ અંતે તે હાથમા કટાર લઇ આત્મઘાત કરવાને ઉદ્યત થયો રાણા ભીમસિંહ અમરસિંહના જેવા કઠોર હૃદયના નહોતા, તેથી તેમણે આ બાબતનો નિર્ણય કરવાને માટે મને મધ્યસ્થ નિયુક્ત કર્યો રાણાના વકીલની સાથે મે મારો પણ એક વકીલ પાઇમાને બોલાવવાને માટે મોકલી આપ્યો તેની સ્થૂલ કાય અને સુદર તથા સાહસિક મૂર્તિ શીઘ્ર મને દૃષ્ટિગોચર થઇ અમે તત્કાળ આ બાબતની

[1] ભૂમાનિયા નામના સ્થાનમા નિવાસ કરવાને લીધે આ લોકોનુ નામ ભૂમાનિયા પડ્યુ છે

ચર્ચા કરવા લાગ્યા મે કહ્યુ કે-' જે કોઈ મેવાડની સીમામાંથી વ્યાપારનો માલ લઇ જશે, તેને અવસ્ય કર આપવો પડશે, અને આપ લોકો જો આ ભયંકર કાર્ય (આત્મહત્યા) કરવાને પ્રવૃત્ત થશો તો તેથી કાંઇ પણ ફળપ્રાપ્તિ થનાર નથી સર્વ લોકોની પાસેથી જે કર લેવામા આવે છે, તે કરતા તમારી પાસેથી કાંઇ ઓછો કર લેવામા આવશે અર્થાત્ જો તમે ચાળીસ હજાર ભારવાહી પશુઓ લઈ જશો તો તેમાથી પાચસેંને મફત જવા દેવામા આવશે અને તમને ભૂમાનિયાપ્રદેશમા રહેવાની છૂટ મળશે જો તમને આ વાત અસ્વીકૃત હોય તો આ કટાર અહીંઆ તૈયાર પડેલીજ છે (ટેબલ ઉપર પુષ્કળ કટારો મૂકવામા આવી હતી) તમારે આત્મઘાત કરવાની ઇચ્છા હોય તો હમણાજ આત્મઘાત કરો " વળી તે ઉપરાંત મે કહ્યુ કે-"રાણા અમરસિંહે તો તમને કેવળ દેશનિકાલની શિક્ષા કરી હતી, પરંતુ હું તો રાણાને માનસહિત તમારા સર્વ પશુઓ પણ લઇ લેવાની ભલામણ કરીશ " તે બારોટ બુદ્ધિમાન હતો તેણે તે ક્ષણેજ મારા વચનોનો સ્વીકાર કર્યો રાણાએ તેને ભૂમાનિયાપ્રદેસ અર્પણ કર્યો અને ચાળીસ હજારે ૫૦૦૦ બળદનો કર માફ કર્યો તેજ દિવસે તેને ભૂમાનિયાપ્રદેશનો અધિકારી માની રાણાએ તેને સુવર્ણના બાજુબંધ અને વસ્ત્રો ભેટ આપ્યા

૨૭ નવેમ્બર—આજે અમે ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી પાચ કોશના અંતરપર આવેલા ઝાલામંદમા પહોચ્યા જો કે જોધપુર રાજધાની અહીંઆથી બહુ નિકટ છે તોપણ રાજસભામા કેવા સત્કારપૂર્વક જવુ તે સબંધે વિચાર કરવાને માટે અમે આ સ્થળે મુકામ કરવો ઉચિત માન્યો પાશ્ચાત્યદેશોમા દૂતનો સત્કાર એ એક ગુચવણભરેલી સમસ્યા છે અને રાજાઓ પોતાના પૂર્વજોની રીત પ્રમાણેજ તેમનો સત્કાર કરે છે મરુભૂમિની રાજધાનીમા અમારો સત્કાર કેવી રીતે થશે, એ પ્રશ્ન અમને ગુચવણ કારક લાગવા માડયો રાજપૂતરાજાઓ રાજાના મોકલેલા દૂતોનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે સારી રીતે જાણે છે અને રાજપ્રતિનિધિની પાસેથી આવેલા દૂતનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે પણ તેઓ સારી રીતે જાણેછે, પરંતુ અમારી વર્તમાન સ્થિતિ તો કાંઇ ઓરજ પ્રકારની છે સમસ્ત ભારતવર્ષના શાસનકર્તા અંગ્રેજો અહીંઆ કેવલ વણિકલોકોના કર્મચારીઓ ગણાય છે અને તેમના હાથમા ગમે તેટલી સત્તા કિવા પ્રભુતા સોપવામા આવે તોપણ તેઓને કદિ રાજાની કિવા તેનાથી નિમ્નપદસ્થ વ્યક્તિની સમાન કક્ષાના ગણી શકાય નહિ આથી ગજદૂતોને પોતાનો સત્કાર તો આ ગુચવણભરેલો થઇ પડે છે કેટ સતનજ નદીથી સમુદ્રપર્યંત અમારા લોકોનુ રાજ્ય વિસ્તાર પામી જવાથી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના દૂતોના સત્કારના પ્રશ્નસબંધી ગુચવણો નિવૃત્ત થઇ ગઈ છે એક બીજા કારણથી પણ તેમ થવામા સહાય મળી છે સિંધીઆ અને હોલ્કરના ક્રૂર સેનાપતિઓએ આ રાજાઓ ઉપર આક્રમણ કરીને તેમનુ માન તથા તેમની મર્યાદા ન્યૂન કરી નાખ્યા હતા અમીરખા, જિન મેપ્ટિસ્ટ તથા બાપુ સિંધિઆના જેવા માણસો રાજાના જેવુ સન્માન મેળવવાની આશા રાખે છે તેઓ પોતે કાન્યકુબ્જના સમ્રાટના ઉત્તરાધિકારી ઓને તથા શ્રીરામચંદ્રજીના વંશજોને કેવી રીતે ક્ષીણ પરાસ્ત અને હીન બનાવી દીધા છે તેનુ વર્ણન કરીને વારંવાર આત્મશ્લાઘા કરવાને તત્પર થાય છે બાહ્ય સન્માન તથા આડંબરથીજ જગત મુગ્ધ અને વશ થતુ આવ્યુ છે માટે મહારાષ્ટ્રીઓના કરતા ન્યૂન સન્માન સ્વીકારવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી અમીરખાના સત્કારને માટે રાજાએ પોતાના પ્રતિનિધિને કેટલે દૂર સુધી મોકલ્યો હતો, તે પ્રતિનિધિ કયી શ્રેણીનો સામંત હતો અને મારવાડના સૂર્યવંશાવતંસ રાજાએ સ્વયં કેટલે દૂરસુધી જઇને તેનો સત્કાર કર્યો હતો વગેરે હકીકત મેળવવાને માટે મે મારા વકીલને રાજસભામા મોકલ્યો આ વકીલ મારી પાસે દીર્ઘકાળથી રહેતો હતો જો કે હું સ્વયં આ પ્રકારના બાહ્ય સન્માનને ઘૃણાની દષ્ટિથી જોઉં છુ, તથાપિ હું ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના પ્રતિનિધિના પદપર સ્થિત હોવાથી મારે તેને યોગ્ય સન્માન આપવાને માટે યથોચિત ઉપાય કરવા પડયા મારી પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાંઇ પણ રાજકીય કાર્ય મારાથી કરી શકાય નહિ હાલમા મને જે પ્રકારનુ સન્માન મળે તેજ પ્રકારનુ સન્માન ભવિષ્યને માટે નિર્ધારિત થવાનુ હોવાથી મારે રાજાપર એવો સદેશો મોકલવો પડયો કે-'હું જેનો પ્રતિનિધિ છુ તે અને આપ એ ઉભયના સન્માનપર દૃષ્ટિ રાખશો ' અને એમ પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધુ કે-'જે પ્રકારે આપે દુર્ગની નીચે આવી અમીરખાનો સત્કાર કર્યો હતો તેજ પ્રકારે અંગ્રેજ પ્રતિનિધિનો સત્કાર કરવાની વ્યવસ્થા થવી જોઇએ " અંતે એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો કે રાજા દુર્ગના વચલા

દરવાજા આગળ પાલખીમા બેસીને અંગ્રેજદૂતનો સત્કાર કરવો ¹ સત્કારના સબધમા નિર્ણય થઇ ગયા પછી અમે ત્રીજે પહોરે ઝાવામ હથી રાજધાની તરફ જવાને માટે નીકળ્યા જોધપુરના સામતશ્રેષ્ઠ પોકર્ણ અને નિમાજના સામતો મારો સત્કાર કરવાને માટે આગળ આવ્યા હતા અમે અશ્વપરથી ઉતરીને પરસ્પર આલિંગન કર્યું પ્રચલિત નિયમાનુસાર કુશલતાના સમાચાર પૂછ્યા પછી અમે પુન: અશ્વારૂઢ થયા અને સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યા. અમારે માટે તૈયાર કરેલા શિબિર સુધી અમે ચાલ્યા અને પછી પરસ્પર પ્રણામ કરી છૂટા પડ્યા. તેમની સાથે મે રાજાપર અભિનદનનો સદેશો મોકલ્યો

પોકર્ણના સામતનુ નામ સાલિમસિંહ છે સાલિમસિંહ મારવાડના સામતોમા સર્વથી અધિક શ્રીમત છે એમનો દુર્ગ અને એમના તાબાનો પ્રદેશ મરુભૂમિના મધ્યભાગમા આવેલો છે આ પ્રદેશ જેસલમીરના રાજ્યમાથી અલિપ્ત કરી લેવામા આવ્યો છે. એમનો દુર્ગ અતિ મજબૂત છે. આ પોકર્ણના સામતોદ્વારા મારવાડના સિહાસનનો પાયો વારંવાર પ્રકપિત થયો હતો. એ પ્રદેશના ચાર પ્રબલ પ્રતાપી સામતોએ મારવાડના અતિ સાહસિક અને તેજસ્વી રાજાઓને પણ ભયભીત કર્યા હતા. વર્તમાન સામંતના પ્રપિતામહ દેવીસિંહ પોતાના કુંપાવતકુલના પાચસો સૈનિકોની સાથે એક વિશાળ દિવાનખાનામા રાત્રે શયન કરતા હતા એ ઉદ્ધત સામતે અભિમાનસહિત પોતાના સ્વામીને જણાવ્યુ હતુ કે—"મારવાડનું સિહાસન મારી આ તલવારમા છે." દેવીસિહના પુત્રસુબલસિહે પણ પોતાના પિતાનુ યથાર્થ અનુકરણ કર્યું અને અતે મારવાડના રાજા વિજયસિહને પદચ્યુત કરી નાખ્યો એક તોપના ગોળાદ્વારા સુબલસિંહનુ મૃત્યુ થયુ, તેથી મારવાડના રાજાની ચિરભયમાથી મુક્તિ થઇ. સુબલસિંહના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી સવાઇસિંહ પણ રાજા ભીમસિહપ્રત્યે પોતાના પિતાના જેવુ ત્રાસદાયક વર્તન ચલાવવા લાગ્યા. તેમણે ઈ० સ० ૧૮૦૬ મા યુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરીને ધોકલસિહને મારવાડના સિહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાનો યત્ન કર્યો હતો. નાગોર નામના સ્થાનમા અમીરખાએ કુપાવતલોકોના નેતા સવાઇસિહ તથા તેમના અનુચરોને વિશ્વાસઘાત કરીને મારી નાખ્યા. રાજા માનસિહે પોતાને તથા પોતાના વંશજોને ભયમાથી મુક્ત કરવાને માટે સવાઇસિહના પુત્ર વર્તમાનસામંતને ભારે સન્માન આપ્યું અને તેમને પોતાનારાજ્યના પ્રધાન કર્મચારી બનાવ્યા. રાજા માનસિહે સાલિમસિંહને પ્રસન્ન કરીને સંપૂર્ણ રીતે પોતાના હાથમા લઇ લીધા છે ચતુર સામંત સાલિમસિહે સમય પ્રમાણેવર્તી સુગમતાથી પોતાનું તથા પોતાના રાજ્યનુ રક્ષણ કર્યું જો તેઓ રાજા માનસિંહદ્વારા મળેલા સન્માનનો સ્વીકાર ન કરત તો તેમનુ જીવન અને પોકર્ણપ્રદેશ નષ્ટ થઇ જાત. મારો સત્કાર કરવા આવેલા પોકર્ણના સામતના વશનો આ સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે એમનુ વય પ્રાય પાત્રીસ વર્ષનું છે જો કે તેમનુ મુખ સુદર નથી, તોપણ વીરોચિત અને ગભીર ભાવ તેપર સ્પષ્ટ જણાય છે તેમનુ શરીર દીર્ઘ અને બળવાન છે, શરીરની બાધણી સારી છે; પરંતુ મારવાડના ઇતર સરદારોની પેઠે તેમનો વર્ણ ઉજ્જ્વળ નથી

પોકર્ણના સામતના મિત્ર તથા રાજસભામા તેમના સહયોગી નિમાજના સામત સુરતાનસિહના શરીરની આકૃતિ, રચના વગેરે સાલિમસિહથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની છે સુરતાનસિહ ઉદાવતકુલના નેતા છે તેઓ અરવલીના સીમાતપર વસતા ચાર હજાર વીરોને એકત્રિત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેમના તાબાના પ્રદેશોમા નિમાજ, રાયપુર તથા ચદાવત સૌથી પ્રધાન છે સુરતાનસિહ રાજપૂતજાતિના ઉત્તમ આદર્શ છે. તેમનુ શરીર દીર્ઘ અને સુદર છે. તેમનો રગ ગોરો, દેખાવ વીરોચિત અને તેમના મુખપર નમ્રતાની છાયા સ્પષ્ટ જણાય છે તેઓ અતિ બુદ્ધિમાન અને સુશિક્ષિત પુરુષ છે.

સુરતાનસિહ ભારે વિપત્તિમા સપડાઇને મરણ પામ્યા અને આજ પ્રકારની વિપત્તિમાથી તેમના મિત્ર સાલિમસિહ બચ્યા હતા આ વિપત્તિ તેમનાપર શા કારણથી આવી પડી હતી તેનુ સાગોપાગ વર્ણન અત્રે કરવું અશક્ય છે. માત્ર એટલુજ કહેવુ પૂરતુ થઇ પડશે કે સાલિમસિહની સાથેની મિત્રતા એજ તેમના આ સકટનુ મૂળ હતુ તેમણે મારવાડના રાજાપર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા પુરવત્સારના ભયકર યુદ્ધમા પરાજિત થવાથી મારવાડેશ્વરે જ્યારે પોતાના હૃદયમા કટાર મારવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, ત્યારે આ સુરતાનસિહેજ તેમને આત્મઘાત કરતા અટકાવ્યા હતા અને જે સમયે અનેક રાજ્યોની

¹ ઈ० સ० ૧૮૧૮ ના ડિસેમ્બર માસમા જનરલ ઑક્ટર લોનીએ અજમેરના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મહાશય વિલ્ડરને જોધપુરના દરબારમા મોકલી આપ્યા હતા, તે વખતે રાજાએ તેમનુ ઘણુ આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું હતુ.

સેનાએ એકત્રિત થઇ મારવાડને ઘેરી લીધો હતો તે સમયે પણ રાજપક્ષના જે સામંતોપૈકી સુરતાનસિંહ એક હતા ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૬ મા જ્યારે ઉક્ત પ્રચંડ સેના મારવાડનો વિધ્વંસ કરીને પુષ્કળ દ્રવ્ય લુંટી લઇ ગઈ ત્યારે તેના હાથમાથી જે ચાર સામંતોએ દ્રવ્ય પાછુ પડાવી લીધુ હતુ અને અસંખ્ય શત્રુઓનો વધ કર્યો હતો તેમા સુરતાનસિંહ પણ એક હતા [1] સુરતાનસિંહ મરણ પામ્યા ત્યારે સમસ્ત રાજસ્થાનમા શોક પ્રસરી ગયો હતો પોતાના વીરોચિત ગુણોને લીધેજ તેઓ સર્વત્ર પ્રશંસા પામ્યા હતા મારા જોધપુરપ્રવાસ પછી આઠ માસ બાદ તે મહાવીરના મરણસમાચારસંબંધી જે પત્રો મારી પાસે આવ્યા હતા તેનો અનુવાદ નીચે આપવામા આવે છે સુરતાનસિંહ કેવા અપૂર્વ વીરપુરુષ હતા તે આ પત્રો વાચવાથી પાઠકો સારીપેઠે સમજી શકશે

જોધપુર અષાઢ સુદ ૨

(૨૮ મી જુન, ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૦)

"જ્યેષ્ઠ માસના અંતિમ દિવસે (૨૬ મી જુનના દિવસે) સૂર્યોદયથી એક ઘટિકાપૂર્વે રાજા આ લિંગે નરેતથા મસમ્ન સમંતોની સેનાને અર્થાત્ એકંદર એંશી હજાર સૈનિકોને સુરતાનસિંહની ઉપર આક્રમણ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવવામા આવી આ સેનાએ નગરના મધ્યભાગમા આવેલા તેમના નિવાસસ્થાનને ઘેરીને ત્રણ ઘટિકા સુધી સતત તોપ ગોળાની વૃષ્ટિ કરી ત્યાર પછી સુરતાનસિંહ પોતાના ભ્રાતા સુરસિંહ પોતાના આપ્તો તથા પોતાના અનુચરોને લઇને હાથમા સમશેર ગ્રહણ કરી બહાર નીકળ્યા અને પોતાના શત્રુઓપર આક્રમણ કરીને તેમને દૂર નસાડી મૂક્યા, પરંતુ પોતાના રાજાને કોણ જીતી શકે છે ? રાજાની સેના પ્રચંડ હતી તેથી અંતે ઉભય ભ્રાતાઓ પોતાનુ અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવ્યા પછી મરણ પામ્યા નાગોજી તથા બીજા ચ ળીસ વીરો આ ઉભય ભ્રાતાઓની સાથે માર્યા ગયા અને ચાળીસ વીર ઘાયલ થયા બીજા એંશી જણ અસ્ત્રશસ્ત્રસહિત નિમાજ તરફ નાસી ગયા [3] રાજાની સેનાના ચાળીસ માણસો મરણ પામ્યા અને ૧૦૦ ઘાયલ થયા તથા વીસ નાગરિકોને આ યુદ્ધમા હાનિ પહોચી"

"આ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ પોકર્ણના સામંત અશ્વારૂઢ થઇ નગર છોડવાને ઉદ્યત થયા, પરંતુ મહારાજાએ કોનાપુરના શિવનાથસિંહ, ભદ્રાજુનના સામંત તથા ઈતર સામંતોને તેમની પાસે મોકલ્યા અને તેમને આશ્વાસન આપ્યુ તથા તેમને પાટનગરમાજ રહેવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ તેઓ પાટનગર છોડવાને અત્યંત ઉત્સુક થયા હતા મારો ભત્રીજો અને તેના પચ્ચીસ અનુચરો આ યુદ્ધમા માર્યા ગયા આખુ જગત તેમની પ્રશંસા કરે છે અને હિંદુમુસલમાન ઉભય પ્રજા કહે છે કે તેઓ સ્વર્ગ પામ્યા છે શિવનાથસિંહ, બખ્તાવરસિંહ, રૂપસિંહ તથા અનારસિંહે તેમની દહનક્રિયા કરી છે" [4]

પોતાના સન્માનની રક્ષાને માટે રાજપૂતો આ પ્રકારે આત્મબલિદાન કરે છે જ્યાંસુધી સુરતાનસિંહના શરીરમા પ્રાણ રહ્યા હતા ત્યાસુધી તેમનો કોઈ પણ અનુચર શત્રુઓને તાબે થયો નહોતો અને જેઓ નાસી ગયા હતા તેઓ કેવળ ઉદાવતકોના ભાવિઅધીશ્વર સુરતાનસિંહના પુત્રની રક્ષા કરવાને માટેજ જીવતા રહ્યા હતા

---

૧ ૫૦૦ને આ વખતમા હરોજ કે રાણા ભીમસિંહની પુત્રીને માટે જયપુરરાજની સાથે મારવાડેશ્વરને ભયંકર યુદ્ધ થયુ હતુ

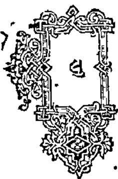
૨ ધનકોશી રોહિલાસેનાને રાજા આલિગાલ કહેવામા આવતી હતી

૩ એમણે કેટલાક માસપર્યંત નિમાજ મહેરાની અત્યંત વીરતાપૂર્વક રક્ષા કરી હતી

૪ અનારસિંહેજ આ પત્ર લખ્યો છે એમણે પોતાના અધીશ્વરની રક્ષાને માટે પોતાની સર્વ સંપત્તિ વેચી નાખી હતી અને પોતાની સ્ત્રીના અલંકારોસુદ્ધા વેચી નાખ્યા હતા અને અંતે તેઓ પોતાના પ્રાણની રક્ષાને માટે ગુપ્તરીતે વિદેશમા ચાલ્યા ગયા હતા.

अध्याय २५ मो

રાજધાની જોધપુર-રાજા માનસિંહે કરેલો સત્કાર-રાજા માનસિંહનું ચરિત્ર-તેમનો ઇતિહાસ-રાજા ભીમસિંહનું મૃત્યુ-મારવાડનો પ્રધાન પુરોહિત દેવનાથ-તેમની હત્યા-તે પછી બનેલી ઘટના-રાજાવિરુદ્ધ પ્રપંચ-ધૈકલસિંહે મારવાડના સિંહાસનપર કરેલો દાવો-રાજાની ખરી વા ખોટી ઉન્મત્તતા-તેમના કુમારને થયેલી રાજ્યપ્રાપ્તિ-રાજા માનસિંહે પુનઃ લીધેલો રાજ્યભાર-પ્રાચીન રાજધાની મંદાર તરફ ગમન-રાઠોડલોકોનાં સ્મારકમંદિરો-મંદિરની મોટી હવેલીઓ-નગરપ્રકાર-પ્રાસાદનો ધ્વંસાવશેષ-જયતોરણ-થાનાપીરનું સ્થાન-પુસકુંડની ખીણ-પર્વતપર કોતરેલી પ્રતિમા-મંદારનું વન-એક સંન્યાસી-રાજમહાલયમાં ઉત્સવ-અંગ્રેજદૂતની સાથે રાજાની મુલાકાત-જોધપુરનો ત્યાગ.

ણી નદી પાર ઉતર્યા પછી અમે રેતાળ મેદાનમાં પહોચ્યા ધીમે ધીમે રેતીનુ પ્રમાણુ વધતુ ગયુ. જેમ જેમ અમે મરુભૂમિની રાજધાનીની નિકટ જતા હતા, તેમ તેમ રેતાળભૂમિ વધુ અને વધુ કષ્ટદાયક થતી ગઈ, પરંતુ અમારા અનુચરો આ ભૂમિમા પણ ગંગાતટના સપાટ પ્રદેશમા ચાલતા હોય તેમ શીઘ્રતાથી ચાલી શકે છે મારવાડીલોકો પણ આ રેતાળપ્રદેશમા જરા પણ કષ્ટ પામ્યા વિના સુગમતા અને શીઘ્રતાથી ચાલી શકે છે. રાજા જોધાજીનુ નગર કેવુ છે, તે કઠિન વર્ણન વાચ્યા સિવાય કલ્પનાદ્વારા પણ પાઠકો જાણી શકશે આ દુર્ગ ઉચ્ચ ભૂમિમા આવેલો છે તેથી તેની આસપાસની ભૂમિથી તે નોખોજ પડી જાય છે. જે સ્થાનપર ઉક્ત દુર્ગ સ્થિત છે, તે આસપાસના પ્રદેશથી ત્રણસો ફીટ કરતા અધિક ઉંચુ નથી, તેથી તેને પર્વતદુર્ગ કહી શકાતો નથી, પરંતુ મરુભૂમિમા આટલી ઉચ્ચ ભૂમિ એ પણ એક વિચિત્ર દૃશ્યજ ગણી શકાય એની લબાઇ સાડાબાર કોશની છે અને મારા અનુમાન પ્રમાણે એની પહોળાઈ એક કોશથી અધિક નથી. દક્ષિણ ભાગમા ઉચ્ચ સ્થાનપર નગર આવેલું છે, ઉત્તર ભાગમા ઉચ્ચ ભૂમિપર રાજમહાલય આવેલો છે અને તેની ઉચાઇ ૩૦૦ ફીટની છે આ સ્થાન સર્વ બાજુથી ઢોળાવવાળુ છે ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૬ મા આ સ્થાનપર તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ થઈ હતી, તેથી ભગ્ન થઇને હાલ તેની ઉંચાઇ માત્ર ૧૨૦ ફીટની રહી છે આ કોટની સાથે અસખ્ય મહાલયો આવેલા છે અને વચ્ચે વચ્ચે અગણિત ચોખડા બુરજો છે આ રીતે ચાર કોશનો વ્યાસ દૃઢરીતે સુરક્ષિત છે નીચેથી જે માર્ગ ઉપર ગયો છે તે વક્ર અને સાત કોટ તથા અનેક દ્વારોથી ઘેરાયેલો છે. પ્રત્યેક કોટના દ્વારપર ત્રણ ત્રણ સિપાઇઓ રક્ષા કરવાને માટે સ્થિત હોય છે. આ માર્ગની પાસે બે સરોવરો આવેલા છે. એક સરોવરનું નામ "રાણીસરોવર" છે અને બીજાનું નામ "ગુલાબસાગર" છે. "રાણીસરોવર" પશ્ચિમ તરફ આવેલું છે અને "ગુલાબસાગર" દક્ષિણ તરફ છે. દુર્ગના સૈનિકો પોતાના વપરાશનું પાણી "ગુલાબસાગર" માથી લાવે છે. વળી ત્યા એક કુંડ પણ છે. આ કુંડ પર્વતમાથી કોતરી કાઢવામા આવ્યો છે અને તે નેવુ ફીટ ઉંડો છે ઉપર્યુક્ત ઉભય સરોવરોમાથી જલ લાવીને આ કુંડ ભરવામા આવ્યો

છે જો કે નગરની અંદરના ભાગમાં ઘણા કૂવા છે, પરંતુ તેમાનું જળ શુદ્ધ નથી. નગરનો અંદરનો ભાગ અગણિત મહાલયો અને નાનામોટા મકાનોથી પરમ રમણીય દેખાય છે. પ્રત્યેક રાજાનો મહાલય તેની રુચિનો પરિચય કરાવી રહ્યો છે. મહાલયો એકથી એક અધિક સુંદર દેખાય છે રાજધાનીની પશ્ચિમ તરફનો ત્રણ કોશ સુધીનો કોટ સર્વથા અભેદ્ય છે અને તેના બુરજો ઉપર પાઇકના નામની તોપો ગોઠવેલી છે. રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરવાને માટે સાત સિંહદ્વારો છે બહારના જે સ્થળે જે દ્વારમાં થઈને જવાય છે તે સ્થળના નામ પ્રમાણેજ તે દ્વારનું નામ પાડવામાં આવેલું હોય છે રાજમાર્ગ અતિ સુંદર છે અને તેની બન્ને બાજુએ પાષાણના મનોહર પગથીઆ વિરાજમાન છે. એમ કહેવાય છે કે કેટલાક વર્ષો પૂર્વે આ નગરમાં ૨૦૦૦૦ કુટુંબો અર્થાત્ ૮૦૦૦૦ માણસોની વસ્તી હતી. વર્તમાન સમયમાં આ સંખ્યા કરતાં ઘણી વધારે મનુષ્યોની વસ્તી છે, નગરનિવાસીઓને માટે ગુલાબસાગર એ પ્રધાન વિશ્રામસ્થાન છે. સર્વ લોકો તેના તટપર તથા નિકટના ઉપવનોમાં વિહાર કરી આનંદનો ઉપભોગ લે છે આ ઉપવનોમાં એક એવું ચમત્કારિક ફળ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે કાબૂલના અનાર કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે કાબૂલના અનારને બેદાના કહેવામાં આવે છે એ સ્પષ્ટ અન્યાય છે કારણ કે તેમાં દાના (દાણા) થાય છે, પણ અહીંઆના આ ફળના બીજ તો એટના નાના છે કે તે બીલકુલ થતાજ નથી એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. 'કાગનિકા બાગ' અર્થાત્ દાડમના ઉપવન મા થતા આ ફળો એવા મનોહર અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે કે તેને ઉપહારતરીકે ભારતના અનેક સ્થળોમાં મોકલવામાં આવે છે. આ ફળના ઉત્તમ રસને કવિઓ અમૃતની ઉપમા આપે છે.

ચોથી તારીખે મહારાજાસાહેબે બીજા સિંહદ્વાર સુધી આવી મને યથાર્થ સન્માન આપ્યું અને પ્રેમપૂર્વક કુશળતાના સમાચાર પૂછયા. પછી તેઓ પ્રચલિત પ્રથા પ્રમાણે રાજમહાલયમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે મારા મુકામને માટે વ્યવસ્થા કરવાની આજ્ઞા કરી. વ્યવસ્થા થઇ રહી ત્યાંસુધી મારે માર્ગમાં થોભવું પડયું અને પછી શ્રેણીબદ્ધ ઉભા રહેલા રાજાના આપ્તો વગેરે રાજવંશીઓની વચ્ચે થઈને હું આગળ ચાલ્યો. મેં અહીંઆ જેવા પ્રકાશિત દશ્યો જોયા તેવા ઐશ્વર્ય તથા આડંબરયુક્ત દશ્યો જોવાની મેં આશા રાખી નહોતી. મેવાડના રાણાના જેવી સાદાઇ અહીંઆ દષ્ટિગોચર થતી નહોતી. મેવાડના રાણાની સાદાઇથી સર્વથા વિપરીત વ્યવહારજ અહીંઆ દગ્ગોચર થતો હતો. રાઠોડ લોકોએ દીર્ઘકાળપર્યંત જગતના અધિરાજના દક્ષિણ હસ્તસ્વરૂપ રહી રાજ્ય કર્યું હતું તેથી અહીંઆ દિલ્હીના પાદશાહનું અનુકરણ જોવામાં આવતું હતું. સુવર્ણ અને ચાંદીની છડી વગેરે રાજ-ચિન્હોથી યુક્ત એવા ચોબદારોએ રાજરાજેશ્વર શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી મારા કાન બહેરા કરી નાખ્યા. અંતે અમે મૌન અને નિસ્તબ્ધભાવથી ઉભેલા વીરોથી ભરેલા અનેક ઓરડાઓનું અતિક્રમણ કરીને રાજસભામાં ગયા.

મારવાડના અધીશ્વર સિંહાસનપરથી ઉઠી ઉભા થયા અને તેમણે મારૂં સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. આ દિવાનખાનું અતિ વિસ્તૃત અને એક સહસ્ર સ્તંભોથી શોભિત છે. તેથી તેને સહસ્રસ્તંભ કક્ષ" કહેવામાં આવે છે. સ્તંભો જેટલા સુંદર છે તેથી અધિક મજબૂત છે. સર્વ સ્તંભો બાર બાર ફીટના અંતરપર શ્રેણીબદ્ધ આવી રહ્યા છે. છત ઘણી ઉંચી નથી. સભાગૃહની વચ્ચે એક વેદી ઉપર રાજસિંહાસન સ્થિત છે અને તેની ઉપર ચાંદીના સ્તંભોના આશ્રયે સુવર્ણના વેલબુટ્ટાવાળો એક ચંદરવો ઝુલી રહ્યો છે. રાજાના જમણા અને ડાબા હાથપર નિમાજના ઉભય સામંતો બેઠા હતા. જો કે ઉક્ત ઉભય સામંતોને મહારાજાથી ઉચ્ચ સન્માન મળ્યું હતું તોપણ જો તેઓ જાણત કે અમને વિપત્તિમાં નાખવાને માટેજ રાજાએ બહારથી અધિક સન્માન આપ્યું છે તો તેઓ કદિપણ પ્રસન્નતાપૂર્વક બેસત નહિ. ઈતર કેટલાક સામંતો અને અન્યાન્ય રાજકર્મચારીઓ ચારે તરફ બેઠા હતા. તેમના નામો લખવાની આવશ્યકતા નથી. વકીલ વિષ્ણુરામે રાજાની સન્મુખ અને મારી નિકટ આસન લીધું. અનેક વિષયોપર વાર્તાલાપ ચાલ્યો. મારવાડેશ્વરે હિંદીભાષાપર અચ્છો કાબુ દર્શાવ્યો. દિલ્હીના પાદશાહની સભામાં જેટલા સામંતો રહેતા હતા તેમાંથી કોઇપણ એમના જેવી શુદ્ધ હિંદી ભાષા બોલી શકતો નહોતો. રાજાનું શરીર અતિ ઉંચું પણ નહોતું અને અતિ નીચું પણ નહોતું. તેમનું વદન અતિ ગંભીર દિસતું હતું અને તેમની પ્રકૃતિ અસરલ જણાતી હતી. જો કે એમની મૂર્તિ રાજા તથા વીરપુરુષના જેવીજ

છે, પરંતુ મેવાડના મહારાણામાં જે સ્વાભાવિક મહત્ત્વ અને સગનતા છે તેનો આ મહારાજામાં અભાવ છે રાજા માનસિંહના ગર્વ અંગો અત્યંત મનોહર છે, તેમના નેત્રો ચપળ અને તેમનો સ્વભાવ કેટલેક અંશે ચપળ જણાય છે, એમને દીર્ઘકાળપર્યંત બંદીવાનતરીકે કારાગૃહમાં રહેવું પડયું હતું અને તેઓ ઉન્મત્તપ્રાય બની ગયા હતા. કદાચિત્ આ કારણથીજ તેમની પ્રકૃતિ ચંચળ થઇ ગઇ હોય એ સંભવિત છે મહારાજા માનસિંહે ગર્વ દેશ અને સર્વ કાર્યમાં પોતાના માનની રક્ષા કરી હતી, પરંતુ તેઓ ઘોર સંકટમાં પડેલા હોવાથી તેમનું હૃદય કિંચિત્ કઠોર થઇ ગયું હતું અને મનની વાત ગુપ્ત રાખવામાં તેઓ કુશળ થયા હતા જો કે તેઓ વાઘના જેવી ક્રૂરતા પ્રદર્શિત કરતા નહોતા, પરંતુ તે પશુની ધૂર્તતા તો તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી થોડો વખત થયાજ મહારાજા કારાગૃહમાંથી મુક્ત થયા હતા અને તેમના મનમાં નમ્રતા, સંતોષ તથા આનંદપ્રત્યે તિરસ્કાર દઢીભૂત થઇ ગયો હતો તેઓ પોતાના તાબાના અગણિત મનુષ્યો (કે જેઓ તેમના અનુગ્રહથી સન્માન તથા સુખ ભોગવતા હતા) નો એકદમ વિશ્વાસ કરવાને માટે પોતાના મનમાં યુક્તિઓ રચ્યા કરતા હતા કોઇ કોઇ વખત તેમનો યથાર્થ સ્વભાવ પ્રકટ થઇ જતો હતો તેમણે જે જે માણસોની પાયમાલી કરી હતી તેમાં સુરતાનસિંહ નામનો એક સામંત પણ હતો આ માણસ નિમાજનો સરદાર હતો

સર્વ દેશોના રાજવંશોની પેઠે રાઠોડલોકો પણ પોતાની ઉત્પત્તિ દેવવંશમાંથી થયેલી જણાવે છે. નિશ્ચયપૂર્વક અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે પાંચમી શતાબ્દીમાં કનોજમાં ગઠોડલોકો રાજ્ય કરતા હતા આ લોકો સા ઇસ્વીસનનો આરંભ થયો તે પૂર્વેથી રાજ્ય કરતા આવ્યા હતા ગઠોડ લોકોને ઉચ્ચકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા જણાવવાને માટે ભાટ અથવા ચારણના કાવ્યની કાંઇ જરૂર નથી, કારણકે રાઠોડોના પરાક્રમ, વીરત્વ, પ્રતાપ, પ્રભુત્વ—એ સર્વ ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં સુવર્ણાક્ષરથી અંકિત છે અને તે કદિ પણ લુપ્ત થનાર નથી રાજસ્થાનના રાઠોડોએ રાજકુળોમાં કયે સ્થળે આસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે કહી શકાય એમ નથી, તોપણ હું એટલું તો કહી શકું છું કે તેમણે ચૌહાણોના જેટલો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે મારવાડના આદ્ય રાઠોડરાજ શિયોજી તથા તેમના વંશજો ચંડ, જોધાજી તથા માનસિંહનું વીરત્વ અવશ્ય ચિરસ્મરણીય રહેશે

અંતે રાજાના હાથથી અત્તર તથા પાન ગ્રહણ કરી મેં તેમને પ્રણામ કર્યાં અને પછી પ્રચલિત નિયમ પ્રમાણે તેમની સમક્ષજ માથે ટોપી મૂકી સર્વ દેશી રાજસભાઓમાં મસ્તકપર પાઘડી રાખી ઉઘાડે પગે બેસવાનો રિવાજ છે સાધારણ લોકોને બેસવાને માટે એક અતિ વિશાળ ગાલીચો બિછાવવામાં આવ્યો હતો અને તેની ઉપર સફેદ ચાદર પાથરવામાં આવી હતી તેની ઉપર જોડા સાથે બેસવું એ અવશ્ય મોટો અશિષ્ટાચાર ગણાય છે દ્વાર આગળ જોડા કાઢીને અંદર આવવું પડે છે; પરંતુ મોજાં સાથે તે ઉત્તમ આસનપર બેસવું અપમાનકારક ગણાતું નથી મહારાજાએ મને મંજન કરેલી ઝારી, અશ્વ, માળા તથા સોનેરી અને રૂપેરીકામવાળાં વસ્ત્રો ઉપહારતરીકે આપ્યાં મારી સાથે જેટલા મહ-ગૃહસ્થો હતા તે સર્વને મહારાજાએ તેમના માન તથા તેમની મર્યાદા પ્રમાણે ઉપહાર આપ્યા

રાજ્યપ્રબંધ ઉત્તમ કરવાને માટે મેં છઠ્ઠી તારીખે બે વાર મહારાજાની મુલાકાત લીધી કેટલાક કલાકો સુધી અમે સતત વાર્તાલાપ કર્યો આ સમયે અમારી પાસે મહારાજાના એક વિશેષ વિશ્વાસુ કર્મચારીસિવાય બીજું કોઇપણ માણસ નહોતું વાતચીત કરવાથી મને સારીપેઠે જણાયું કે મહારાજા એક અતિ બુદ્ધિમાન પુરુષ છે, અને તેઓ માત્ર પોતાના દેશનોજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ સારી રીતે જાણે છે મહારાજા એક સુશિક્ષિત પુરુષ છે વાર્તાલાપ કરતી વખતે મહારાજાએ અનેક વિષયોનું પોતાનું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કર્યું. મહારાજાએ પોતાના વંશના ઐતિહાસિક પુસ્તકનો જે અનુવાદ મને આપ્યો હતો તે હાલમાં રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકાલયમાં વિદ્યમાન છે તેમણે પોતાના સમયની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ વિશેષ આગ્રહપૂર્વક કહી વળી જ્યારે તેમના ગુરુ (આ માત્ર તેમના ગુરુજ નહોતા, પરંતુ મંત્રી અને મિત્ર પણ હતા) માર્યા ગયા તે વખતે તેમણે પોતાનો રાજ્ય-ભાર પોતાના પુત્રને સોંપી આત્મરક્ષાને માટે જે જે ઉપાયો કર્યા હતા તે સર્વ એક પછી એક તેમણે મને કહી સંભળાવ્યા આ સર્વ ઘટનાઓ મર્મની જાળમાં ગુંથાયેલી છે અને એ મર્મજાળ ભેદવાને માટે મહારાજા સિવાય બીજું કોઇપણ માણસ સમર્થ નથી હવે આપણે વીર સુરતાનસિંહનું જીવન શા

માટે નષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું તે જાણવાનો પ્રયાસ કરીશું, જેથી ઉપર્યુક્ત ઘટનાઓનો મર્મ પણ કાંઈક અંશે સમજાશે.

અભયસિંહે પોતાના પિતા અજિતસિંહનું જીવન નષ્ટ કર્યું હતું આ મહાપાપથીજ મારવાડના અને તેની બહારના બે ત્રણ પુરુષોના સર્વસ્વનો નાશ થયો હતો પાપીને ઉચિત દંડ આપવાને માટેજ જાણે જગદીશ્વરે મારવાડની શોચનીય દશા બનાવી દીધી હોય એમ લાગતું હતું જે મહા તેજસ્વી વીર અજિતસિંહે મહાન વીરતાથી પાદશાહ ઔરંગઝેબના ક્રૂર ગ્રાસમાંથી પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અભયસિંહે રાજમુકુટ ધારણ કરવાને માટે પોતાના પિતાના સ્વર્ગારોહણની રાહ જોઈ નહિ, પરંતુ નરપિશાચની પેઠે અધૈર્યવશ થઈ પોતાના અપવિત્ર હાથથી પોતાના જન્મદાતાનો જીવનદીપ બુઝાવી નાખ્યો એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીના પાદશાહે અભયસિંહને ગુજરાતની સુબાગીરી આપવાની લાલચ બતાવી, તેને આ મહા પાતકના ઊંડા કૂપમાં નાખ્યો હતો. અભયસિંહના નાના ભાઈ બખતસિંહને રાજાની ઉપાધિસહિત નાગોર પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો અભયસિંહે ઉક્ત પ્રદેશ પોતાના ભ્રાતાને સમર્પણ કર્યો, પરંતુ સમય બદલાતાં તેમનાજ ઉત્તરાધિકારીઓએ ભયાનક યુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી રેતાળ મરુભૂમિમાં લોહીની નદી વહેવરાવી હતી રાજસ્થાનની સામંતપ્રણાલીનું આ વિષમય ફળ છે આ પ્રણાલી એક પક્ષમાં જેવી ઉપકારક છે, તેવી બીજા પક્ષમાં અહિતાવહ છે

આ પ્રકારના રાજકીય વિપ્લવના સમયમાં જેટલી વિપત્તિઓની સંભાવના હતી તે સર્વ વિપત્તિઓ રાજા માનસિંહને ભોગવવી પડી હતી જે સમયે તેઓ ઝાલોરમાં પોતાના રાજાના આક્રમણથી બચવાને માટે પ્રયાસ કરતા હતા, તે સમયે એક અણધારી ઘટનાથી તેઓ સંકટમાંથી ઉગર્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજસિંહાસન પામ્યા રાજા ભીમસિંહે સાક્ષાત્ નરપિશાચનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મારવાડના રાજવંશની પ્રત્યેક શાખાના મનુષ્યોનો વધ કર્યો અને તે અવશિષ્ટ રહેલા માનસિંહને મારવાની પુષ્કળ ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો ભીમસિંહના આ પૈશાચિક અને અત્યંત દારુણ કાર્યથી મારવાડમાં પ્રબળ યુદ્ધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો આ વખતે માનસિંહની દુર્દશાની પરાકાષ્ઠા થઈ હતી જે દિવસે તેઓ નિરુપાય બની પોતાનું જીવન તથા ઝાલોરપ્રદેશ પોતાના શત્રુના હાથમાં સમર્પણ કરવાને તૈયાર થયા તે દિવસે આ ઘોર વિપત્તિમાંથી તેઓ મુક્ત થયા તેમણે મારી સાથે વાતચીત કરતાં મને જણાવ્યું હતું કે—"નાથ-જાતિના પ્રધાન ગુરુ—મારવાડના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષની કૃપાથીજ મારું રક્ષણ થયું હતું " ઉક્ત ગુરુવર્ય નાથજીના નામથી લોકોમાં વિખ્યાત હતા અને તેમનું મૂળ નામ દેવનાથ હતું. આ પૂજનીય તથા કૃપાળુ ગુરુએ નિઃસ્વાર્થભાવે માનસિંહના જીવનની રક્ષા કરી હતી આ વાત સર્વ લોકો સ્વીકારે છે કે જો તેમણે માનસિંહના જીવનની રક્ષા ન કરી હોત તો ભીમસિંહનો મનોરથ સફળ થયા વિના રહેત નહિ મારવાડના પાષાણહૃદય રાજા ભીમસિંહના હાથમાં જીવન સમર્પણ કરી ઘોર કષ્ટ ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે જ્યારે માનસિંહ આત્મહત્યા કરવાને ઉદ્યત થયા ત્યારે ઉક્ત ધર્માધ્યક્ષે તેમને જણાવ્યું કે—"આપની જન્મપત્રિકામાં આત્મઘાતનો કોઈપણ યોગ નથી માટે અંતે તમારોજ વિજય થશે " આ પ્રકારના ભવિષ્યવેત્તાઓ સાધારણ રીતે રાજાઓનું ભયંકર અનિષ્ટ કરે છે,કારણ કે તેઓ પોતાનાં વેણ સત્ય કરવાને માટે અનુચિત ઉપાયોનું અવલંબન કરતાં પણ ડરતા નથી એમ કહેવાય છે કે ઉક્ત ધર્માધ્યક્ષે રાજા ભીમસિંહનું મૃત્યુ આણવાને માટે ઉપાસના કરી હતી અને તેમણે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે વિષપ્રયોગ આવશ્યક માન્યો હતો ઉક્ત ઉપાસના અને હલાહલ વિષદ્વારા મારવાડના રાજા ભીમસિંહનું મૃત્યુ થયું અને માનસિંહ સિંહાસનપર આરૂઢ થયા દેવનાથે માનસિંહપર જે ઉપકાર કર્યો તે માટે તેમણે તેમને પરમ સન્માન અને પુષ્કળ ભૂમિ દાન કરી અને તેઓ અદ્યાપિ પોતાને દેવનાથનો ઋણી માને છે ઉક્ત બ્રાહ્મણે જ્યારે પવિત્ર મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી રાજવેશ ધારણ કર્યો અને માનસિંહનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું તે સમયે માનસિંહે પોતાના સિંહાસનને પણ પવિત્ર બનેલું માન્યું ઉક્ત ધર્માધ્યક્ષે જ્યારે આશીર્વચનોસહિત માનસિંહના ગળામાં જયમાળા પહેરાવી તે સમયે રાજા હાથજોડીને તેમની સામા ઉભા રહ્યા હતા તેમણે પોતાના આ ગુરુને રાજ્યના પ્રત્યેક ભાગમાં એટલી બધી ભૂમિ અર્પણ કરી છે કે તેઓ જે દેશાધિપના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ છે તેની ઉપજ મારવાડના શ્રેષ્ઠતમ સામંત કરતાં ઘણી અધિક છે અને તેની ઉપજ સમસ્ત મારવાડની ઉપજનો દશમો ભાગ છે અનેક વર્ષોસુધી દેવનાથે માનસિંહને

પોતાની મુઠ્ઠીમા રાખ્યા અને તેઓ જીવ્યા ત્યાસુધી તેમણે રાજકોષમાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈને ૮૪ મદિરો તથા તેની સાથે એક એક ધર્મશાળા બધાવી દીધી ધર્મશાળાઓમા તેમના શિષ્યો સુખ અને સ્વચ્છદતાપૂર્વક નિવાસ કરે છે અને લોકોપાસેથી દ્રવ્ય કઢાવી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે ઇગ્લાડના વુલ્સીની પેઠે મરુભૂમિના આ દેવનાથ સદા પોતાની શકિતનો એવો ઉપયોગ કરતા હતા કે હતબુદ્ધિ માનસિહસિવાય સર્વ લોકો તેમના શત્રુ બની ગયા હતા બીજા એક મત્રીની સાથે દેવનાથને બાહ્ય મિત્રતા હતી અને તે ઉભય રાજાને હસ્તગત કરીને મારવાડનુ શાસન સ્વચ્છદતાપૂર્વક ચલાવતા હતા ધર્મયાજકો જો પોતાની નિયત મર્યાદા મૂકીને આમ કરે તો ધર્મના નામને સહજ કલગ લાગી જાય એમા શો શક છે? આ ગર્વિત યાજકદ્વારા મારવાડના ઉચ્છૃખલપ્રકૃતિના સામતો એટલા અપમાનિત લુપ્તપ્રાય અને હતગૌરવ થયા હતા કે તેમણે નરહત્યાને અતિ સામાન્ય કાર્ય માન્યુ હતુ

વિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા ગિબનેસામોસાટના પૉલના સબધમા નિમ્નલિખિત જે વચનો ઉચ્ચાર્યા હતા તે મારવા ના દેવનાથના સબધમા બરાબરરીતે લાગુ પડે છે—"તેમના ધર્માધ્યક્ષપદની શકિત કેવળ અર્થસગ્રહ અને લૂટફાટ કરવાનાજ ઉપયોગમા આવે છે શ્રદ્ધાળુ શ્રીમતલોકોની પાસેથી તેઓ બળપૂર્વક દ્રવ્ય કઢાવે છે અને તેઓ રાજ્યનુ પુષ્કળ દ્રવ્ય પોતાના કામમા વાપરે છે તેમનુ દિવાનખાનુ અને તેમનુ આસન,તેમના આડબર અને ઐશ્વર્ય,જનસમાજ તરફથી નમ્રભાવે તેમને વારવાર કરવામા આવતી પ્રાર્થના અને તેમની પ્રવૃત્તિ,આ સર્વ ઉપરથી તેઓ એમ ધર્માધ્યક્ષને બદલે એક મોટા રાજકર્મચારી જેવા દેખાતા હતા" આખરે દેવનાથનો ગવ છિન્નભિન્ન થઈગયો દેવનાથની સત્તા બહુ જામી ગઈ હતી અને તેમણે મારવાડનુ પુષ્કળ દ્રવ્ય હસ્તગત કર્યુ હતુ સર્વ સામતોની પાસેના અનુચરોની જેટની સખ્યા હતી તેટની સખ્યા એકલા દેવનાથના અનુચરોની હતી મારવાડેશ્વર જે રાજચિન્હધારી અગરક્ષકોની સાથે બહાર નીકળતા હતા, તેજ માણસો કોઇ કોઈ વખત દેવનાથની સાથે જતા હતા જે સમયે અભિમાની રાજપૂતો હાથ જોડી દેવનાથની સન્મુખ ખડા રહેતા હતા તે વખતે તેમને લાગતું હતુ કે—"અમે રાજાના પણ રાજાની સન્મુખ ઉભા છીએ અમે એક અત્યાચારી અને મિથ્યાભિમાની ધર્માચાર્યની આગળ ઉભા રહ્યા છીએ અમે એક એવા માણસની આગળ ઉભા છીએ કે જે ધર્મના બહાનાહેઠળ લોકોની પાસે પૈસા કઢાવે છે અને આત્મગૌરવ તથા સુખ અને વૈભવની વૃદ્ધિ કર્યે જાય છે" દેવનાથે રાજપૂતોને દબાવી દીધા હતા અને તેમની ઉપજ ઘટાડી દીધી હતી આ વાત પણ રાજપૂતોના મનમા પુષ્કળ સાલતી હતી આથી અપમાનિત થયેલા સર્વ સામતો શીઘ્ર દેવનાથપર વૈર લેવાને ઉદ્યત થયા તેઓ બ્રાહ્મણના રક્તથી પોતાની તલવાર રગવાને ખુશી નહોતા પરતુ ઇશ્વરે એક એવો સયોગ આણ્યો કે જેથી તેમનો મહાન શત્રુ નાશ પામ્યો દયાનુ નામ પણ નહિ જાણનાર લોકોના નેતા અમીરખાદ્વારા રાજપૂતોનો મનોરથ સિદ્ધ થયો અમીરખાના માણસે પોતાની તલવારથી દેવનાથનો અંત આણ્યો એમ કહેવાય છે કે આ કાર્યમા રાજા માનસિહનો પણ ગુપ્ત રીતે હાથ હતો જો કે તેમણે દેવનાથનો ધ્વસ કરવાની આજ્ઞા કરી નહોતી કિવા તે કાર્યમા અનુમતિ પણ આપી નહોતી; તોપણ તેમણે તેમનો વધ થતો અટકાવવાની કિચિત્ પણ ચેષ્ટા કરી નહોતી

આ ભેદભરેલી વાર્તા માત્ર બેજ માણસો જાણે છે, એક રાજા માનસિહ અને બીજો અમીરખા

આ અપૂર્વ વૈભવશાળી ધર્માધ્યક્ષનુ મરણ થયા પછી મારવાડની દુર્દશાનો આરભ થયો કેવા દારુણ વિશ્વાસઘાતથી નિમાજના સામત અને તેમના કુટુબીઓને મારી નાખવામા આ યા તથા રાજસ્થાનની અદુલિત રમણિની કૃષ્ણાકુમારીનુ નવયૌવન કેવીરીતે કરમાઈ ગયુ તેનુ વર્ણન પાછળ કરવામા આવ્યુ છે હું ઝાનામદથી રાજધાની તરફ ગયો ત્યારે જે સુરતાનસિહ મારો સત્કાર કરવાને સામા આ યા હતા તેમનાપર પાછળથી જે આક્રમણ કરવામા આવ્યુ હતુ તેનુ બીજારોપણ દેવનાથના વધપ્રસગેજ થયુ હતુ રાજાએ સુરતાનસિહનુ જીવન નષ્ટ કર્યુ એટલુજ નહિ પરતુ તેઓ હાલમા પ્રથમ શ્રેણીના શકિતશાળી સામતોમાથી કેટલાકનો વધ અને કેટલાકને દદપાર કરી રહ્યા છે આ સર્વ ઘટનાઓનુ વર્ણન કરવામા આવતા તે અત્યત નીરસ જણાશે, પરતુ અમે તેમાની કેટલીક મુખ્ય વાતોનુ વર્ણન કરવુ આવશ્યક માનીએ છીએ આથી પાઠકોને રાજા માનસિહના (કે જે હાલમા બ્રિટિશ સરકારના મિત્ર છે) ક્રૂરસ્વભાવનો પૂર્ણ પરિચય થશે

સંવત ૧૮૬૦ (ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૪) ના માર્ગશીર્ષ માસના શુક્લપક્ષની પંચમીને દિવસે માનસિંહ ઝાલોરથી જોધપુરમાં આવીને અભિષિક્ત થયા. રાજા માનસિંહની પૂર્વેના રાજા ભીમસિંહ એક ગર્ભવતી રાણી મૂકીને મરણ પામ્યા હતા. પોતાના પતિનો પરલોકવાસ થયા પછી તે ગર્ભવતી રાણીએ પોતાની ખરી સ્થિતિ ગુપ્ત રાખી. યથાસમયે તેને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. રાણીએ તે બાળકને એક છાબડીમાં મૂકીને પોકર્ણના સામંત સવાઇસિંહની પાસે મોકલી દીધો. ઉક્ત સામંતે બે વર્ષપર્યંત ઉક્ત બાળકને ગુપ્ત રાખ્યો. પછી તેણે આ વાત મારવાડના સર્વ સામંતોને જણાવી અને સર્વની સમ્મતિથી રાજાને પણ આ વાત જણાવીને કહ્યું કે–'મારવાડની ગાદીનો ખરો વારસ આ બાળક ધૌકલસિંહજ છે, માટે હાલમાં એના નિર્વાહને માટે નાગોર તથા તેના તાબાનો પ્રદેશ આપો." રાજા માનસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે–'જો એની માતા એને ખરેખર ભીમસિંહનાજ વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો સિદ્ધ કરશે તો હું આ માગણી સ્વીકારીશ," પરંતુ રાણીએ તે બાળકને પુત્રતરીકે સ્વીકાર્યો નહિ. પ્રાણનાશના ભયથી રાણીએ આ પ્રમાણે કર્યું હતું કે આ સર્વ પોકર્ણના સામંતની કપટજાળ હતી, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી. મારવાડના સામંતો થોડા વર્ષસુધી મૌન રહ્યા. જે પ્રકારે પ્રચંડ વાવાઝોડું થયા પૂર્વે પ્રકૃતિ સર્વથા શાંત જણાય છે, તે પ્રમાણે સામંતોની ચુપકીદી એક મોટા વિપ્લવની સૂચના કરતી હતી. શીઘ્ર પ્રચંડ ક્રાંતિથી મારવાડના સિંહાસનનું મૂળસુદ્ધાં કંપાયમાન થઈ ગયું. સ્થળે સ્થળે લૂટારાઓ અને વિદેશી શત્રુઓ તોફાન મચાવવા લાગ્યા. રાજા પદભ્રષ્ટ થયા અને અંતે આ કાર્યનો નેતા પોતે સેનાસહિત નાશ પામ્યો. આ વિપ્લવથી રાજાનો સામંતો ઉપરનો સર્વ વિશ્વાસ ઉઠી ગયો. પોકર્ણનો સામંત સવાઇસિંહ ધૌકલસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરી શક્યો નહિ. અંતે તેણે ધૌકલસિંહના પ્રાણ બચાવવાને માટે તેને જયપુરના રાજ્યમાં આવેલા ખેતડી નામના સ્થાનમાં મોકલી દીધો. આ પ્રદેશ શીખકુલના એક સ્વતંત્ર રાજાના તાબામાં છે. થોડા સમય પછી મેવાડના રાણાની કુંવરી કૃષ્ણાકુમારીને માટે મારવાડના અધીશ્વર અને જયપુરના રાજાની વચ્ચે ભયાનક યુદ્ધ થયું. આને એક ઉત્તમ સંયોગ માની ધૌકલસિંહને કાર્યક્ષેત્રમાં લાવવામાં આવ્યો. કૃષ્ણાકુમારીને માટે માનસિંહ તથા જયપુરપતિની વચ્ચે જે ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું તેનું ફળ શું આવ્યું તે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે. એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે સવાઇસિંહના પ્રયાસથીજ ઉત્તર ભારતના સર્વ રાજાઓ રાજા માનસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા હતા. રાજા માનસિંહ જે સમયે પરમ રૂપવતી કૃષ્ણાકુમારીનું પાણિગ્રહણ કરવાની આશાથી યુદ્ધ કરતા હતા, તે સમયે મારવાડની પ્રજા તેમનાથી અસંતુષ્ટ બની ગઈ હતી. આ લાગ જોઈ ચતુર સવાઇસિંહે રાજા ભીમસિંહના પુત્ર ધૌકલસિંહને રાજાતરીકે અભિષિક્ત કર્યો અને તેના નામનો ઢંઢેરો સમસ્ત મારવાડમાં પીટાવી દીધો. ઘણા રાજાઓ તથા સામંતોએ ધૌકલસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો, ત્યારપછી કેવી કેવી દારુણ ઘટનાઓ બની અને કૃષ્ણાકુમારીનો જીવનદીપ કેવી રીતે બુઝાઇ ગયો તે સર્વનું વર્ણન પાછળ કરવામાં આવ્યું છે. આ વખતેજ પોકર્ણનો સામંત સવાઇસિંહ માર્યો ગયો અને તેના મરણ પછી થોડા દિવસમાં ધર્માચાર્ય દેવનાથ અમીરખાના અનુચરદ્વારા શોચનીય રીતે માર્યા ગયા.

રાજા માનસિંહે પોતાના શત્રુઓની ઉપર સંપૂર્ણ વૈર લીધું. તેમણે પોતાની પ્રબળ માનસિક શક્તિ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયથી પોતાના સર્વ શત્રુઓનો નાશ કર્યો અને પછી તેઓ વિક્ષિપ્તમનના પુરુષ બની ગયા. તેમને પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષપર સંદેહ આવવા લાગ્યો. તેઓ માત્ર પોતાની રાણીના હાથથી તૈયાર થયેલું ભોજનજ ગ્રહણ કરતા હતા. બીજા કોઇપણ માણસના હાથની રસોઇ તેઓ જમતા નહોતા. ક્રમે ક્રમે તેમનો વિરાગ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો અને અંતે તેમણે રાજકાર્ય છોડી એકાંતવાસ સેવવા માંડ્યો. તેમની સત્ય વા કૃત્રિમ ઉન્મત્તતા દૂર કરવાને માટે જેટલા ઉપાયો કરવામાં આવ્યા તે સર્વ નિષ્ફળ થયા. તેઓ રાત્રિદિવસ કેવળ દેવનાથના મૃત્યુને માટે શોક પ્રદર્શિત કરવામાં અને દેવસ્તુતિ કરવામાં મચ્યા રહેતા હતા. જે સમયે રાજા માનસિંહના ચિત્તની આવી સ્થિતિ થઇ તે સમયે તેમને પોતાના પુત્રને રાજ્યભાર સમર્પણ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી. આ ભલામણ તેમણે સ્વીકારી અને પોતાના હાથવતી પોતાના પુત્રના કપાળપર રાજતિલક કર્યું. નવીન રાજા છત્રસિંહ વ્યવહારકુશળ નહોતો. તે જેવો વિવેકબુદ્ધિહીન હતો તેવોજ સ્ત્રીલંપટ હતો. તેને રાજ્યપ્રાપ્તિ થયા પછી તેણે અક્ષયચંદ નામના વણિકને

પોતાનો મંત્રી બનાવ્યો

ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૯ થી ઈ૦ સ૦૧૮૧૭ પર્યંત મારવાડની દશા અત્યંત શોચનીય રહી આજ વખતથી રાજસ્થાનનું ભાગ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું બ્રિટિશસરકારે છત્રસિંહની સાથે સંધિ કરવાને માટે એક દૂત મોકલ્યો,પરંતુ સંધિ થયા પૂર્વેજ છત્રસિંહ સ્વર્ગમાં સિધાવ્યો તેના અકાળ મૃત્યુવિષે અનેક જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કેટલાક લોકો જણાવે છે કે અતિશય સ્ત્રીનપટતાને લીધે તેનું શરીર ક્ષીણ થઇ ગયું અને અંતે તે અકાળમૃત્યુના પંજામાં સપડાયો કેટલાક લોકો કહે છે કે તેણે એક રાજપૂતયુવતીનું સતીત્વ નષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી, તેથી તે યુવતીના પિતાએ પોતાની તલવારથી તેના પ્રાણ લીધા હતા છત્રસિંહનું મૃત્યુ અને રાજકીયપરિવર્તન થવાથી સામંતોએ એકાંતવાસી માનસિંહપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો મેં જે જે વાતો લોકોના મુખથી સાંભળી છે, તેમાંની અર્ધી વાતો પણ જો સત્ય હોય તો હું કહી શકું છું કે દેવનાથનો વધ થયા પછી છત્રસિંહના મૃત્યુપર્યંત માનસિંહ જે દશામાં રહ્યા તે તેમના પાપના પ્રાયશ્ચિત્તસ્વરૂપ હતી જે સમયે દૂતે તેમને છત્રસિંહના મૃત્યુના સમાચાર સાથે રાજ્યરક્ષાને માટે તત્પર થવાને કહ્યું તે સમયે તેઓ બેમાંની એક પણ વાત સમજી શક્યા નહિ દીર્ઘકાળપર્યંત ઉન્મત્તતા પ્રકટ કરવાને લીધે તેઓ વાસ્તવમાં ઉન્મત્તજ બની ગયા હતા,[1] પરંતુ આ વિરક્તિના સમયમાં તેમણે પોતાના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે અધિક પ્રયત્ન કર્યો હતા જે સામંતો છત્રસિંહને રાજ્યશાસન ચલાવવામાં સહાય કરતા હતા, તેમના અનુચરો માનસિંહની સેવાશુશ્રૂષા કરતા હતા એમ કહેવાય છે કે આ સેવકોએ કેટલીકવાર માનસિંહની હત્યા કરવાને માટે તેમને વિષ આપ્યું હતું તેમનો આ દુષ્ટ ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ તેથી તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે માનસિંહે દેવને સાધ્ય કર્યા છે અને દેવ તેમનું રક્ષણ કરે છે વસ્તુત માનસિંહની પાસે એક અતિ વિશ્વાસુ સેવક હતો અને તે પોતે માનસિંહના કેવળ ખાદ્યપદાર્થોની સંપૂર્ણ તપાસ કરીને તેમને ભોજન કરાવતો હતો માનસિંહની આવી ભયંકર સ્થિતિમાં પણ તેણે પોતાના સ્વામીનો સંગ છોડયો નહોતો

રાજા માનસિંહે ધીમે ધીમે પોતાની ઉન્મત્તતાનો પરિત્યાગ કર્યો અંગ્રેજોની સાથે સંધિ થયા પછી તેમણે પોતાના શત્રુઓનું દમન કરવાને માટે ભારે સંગ્રામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણ કે તેમને લાગ્યું કે આ ઉપાય કર્યા વિના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપિત થઈ શકશે નહિ બ્રિટિશસરકારની સહાયથી રાજા માનસિંહે પોતાના સર્વ શત્રુઓને પદદલિત કરી નાખ્યા

રાજા માનસિંહે પોતાનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે બાહુબળસિવાય એક બીજા ઉપાયનું પણ અવલંબન કર્યું તેમણે પોતાની સ્વાભાવિક ચતુરાઈથી બહારથી પોતાના શત્રુઓપર ઘણી દયા દર્શાવી આથી સર્વ સામંતો તેમનો વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા અને મનમાં બોલવા લાગ્યા કે—"મહારાજ હવે અમારા પાછલા સર્વ અપરાધો ભૂલી ગયા છે અને અમારો વિશ્વાસ કરે છે" આવી માન્યતાથી તેઓ સર્વ અસાવધાન રહેવા લાગ્યા સામંતો દરબારમાં પોતાની પ્રભુતા વધારતા જતા હતા મહારાજ પોતે જાણે તેમની હિલચાલપ્રત્યે કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય નહિ આપતા હોય, એવો બાહ્ય દેખાવ કરવા લાગ્યા આ વખતે સેનાપતિ પોકર્ણરાજ તથા મુખ્યમંત્રી અક્ષયચંદને સત્તાહીન કરવાને માટે યોધરાજ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તેમની વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન થયેલો જોઇ મહારાજા મનમાં અતીવ પ્રસન્ન થયા, પરંતુ બહારથી ઉદાસીનતા બતાવવા લાગ્યા તેમણે પોતાના મનમાં જરા કલ્પના પણ કરી નહોતી કે મહારાજા અમારો નાશ કરવાને માટેજ આવો બાહ્ય દેખાવ કરે છે જેટલા દિવસ સુધી મારવાડનું રાજ્ય છત્રસિંહના અધિકારમાં રહ્યું તેટલા દિવસ સુધી અક્ષયચંદે મુખ્યમંત્રીનું પદ ભોગવ્યું હતું મારવાડનો આર્થિક અને રાજકીય ઇતિહાસ સર્વ તેને વિદિત હતો આથી રાજા માનસિંહે સટમાં તેનો વધ કર્યો નહિ,પરંતુ તેઓ તેની સર્વ સંપત્તિ હસ્તગત કરવાની અને પોતાની ગેરહાજરીદરમ્યાન આને તા સર્વ રાજકીયમર્મોનું જ્ઞાન મેળવી લેવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા માનસિંહે વિચાર કર્યો કે કેવળ એના પ્રાણનો નાશ કરીશું તો તેથી આ કાર્યો સિદ્ધ થશે નહિ ચતુર અક્ષયચંદ પણ પોતાની દશા સારીપેઠે જાણી ગયો હતો અંગ્રેજોની સાથે રાજાને મિત્રતા થઇ તેથી તે ડરવા લાગ્યો.તે રાજાની આગળ અંગ્રેજોની નિંદા

[1] ક્ષોર નહિ કરાવવાને લીધે તેમની દાઢી મૂછ તથા મસ્તકના કેશ ઘણા વધી ગયા હતા, અને તેથી તેમનો દેખાવ ઉન્મત્ત પુરુષના જેવોજ લાગતો હતો.

કરીને તેમની મિત્રતા તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો રાજા પણ બહારથી તેની વાતને અનુમોદન આપવા લાગ્યા રાજાએ ચતુરાઈથી મુખ્યમંત્રી તથા તેના સાથીઓને પોતાના હાથમાં લઇ લીધા

જે સમયે આ ગુપ્ત પ્રપંચ રચાતો હતો તે સમયેજ હું રાજસભામાં ગયો હતો મેં રાજા માનસિંહને મ્લાન મુખયુક્ત, ઉંડી ચિંતામાં નિમગ્ન અને પ્રત્યેક કાર્ય સવધાનતાપૂર્વક કરતા જોયા તેમની ચારે તરફ અક્ષયચંદના પક્ષના માણસો એકઠા થયા હતા અક્ષયચંદ જો કે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીઓને બંદીવાન બનાવવાને સમર્થ થયો નહોતો, તથાપિ તેણે પોતાના શત્રુઓની વિરુદ્ધ રાજાને ઉશ્કેરી મૂકવામાં લેશ પણ ત્રુટિ કરી નહોતી,પરંતુ તેનું જીવન નષ્ટ કરવાને માટે જે ગુપ્તજાળ રચાવવામાં આવતી હતી,તેમાં તેની ચતુરાઇ,છળ, કપટ,ધૂર્તતા અને પ્રપંચ આદિ સર્વ ગુણો નકામા થઇ પડયા તે ગુણોએજ તેને તે જાળમાં મજબૂત રીતે જકડી લીધો રાજા માનસિંહે પ્રથમ અક્ષયચંદદ્વારા સામંતોનો નાશ કરવાનું કાર્ય સમાપ્ત કરી લીધું આ હત્યાકાંડના નાટકના પ્રથમ પ્રવેશમાં સુરતાનસિંહનો વધ થયો ત્યાર પછી બીજા અનેક સામંતો આજ પ્રકારે માર્યા ગયા પછી રાજા માનસિંહે મંત્રીવર અક્ષયચંદ તથા તેના સાથીઓને પદચ્યુત કરીને કારાગૃહમાં મોકલ્યા તેણે અક્ષયચંદને પ્રાણરક્ષાની આશા આપી તેને ઠગ્યો અક્ષયચંદે પોતાની ચાળીસ લાખ રૂપિયાની સૂચી રાજાના હાથમાં સોંપી દીધી રાજાએ આ સર્વ સંપત્તિ હસ્તગત કરી અને અંતે અક્ષયચંદનો પણ વધ કર્યો દુર્ગાધ્યક્ષ નાગજી અને મંનજી ધોધલ નામના બે માણસો રાજાના મૃતપુત્રના પરમ પ્રેમપાત્ર અને સલાહકાર હતા રાજાએ જ્યારે દેશનિકાલ થયેલા અપરાધીઓને ક્ષમા આપવાનો ઢંઢેરો પીટાવ્યો ત્યારે એ ઉભય માણસો પુન: મારવાડમાં આવ્યા અને પોતાને સુરક્ષિત સમજી શાંતિપૂર્વક રહેવા લાગ્યા છત્રસિંહના શાસનકાળમાં તેમણે રાજકોષમાંથી જેટલું દ્રવ્ય સંચિત કરી લીધું હતું,તે સર્વ રાજા માનસિંહે ખુંચવી લીધું અને તેમને વિષ દઈ મારી નાખ્યા તેમના શબને કોટપરથી બહાર ફેંકી દીધા રાજા માનસિંહે આટઆટલી હત્યાઓ કરી,તે છતા પણ તેમની પૈશાચિકવૃત્તિ શાંત થઇ નહિ તે ઉલટી પ્રબલ થવા લાગી તેમનો નવીન મંત્રી ફતેહરાજ,અક્ષયચંદનો તથા સમસ્ત ચાંપાવતકુલનો પ્રબળ શત્રુ હતો,કારણ કે તેને એવો સંદેહ હતો કે -"આ લોકોજ ધર્માચાર્ય દેવનાથના વધની સાથે મારા બંધુના વધના પણ કારણ હતા" ફતેહરાજે રાજા માનસિંહના આ દારુણ હિંસાના કાર્યોમાં સંપૂર્ણ સહાય કરી હતી રાજા માનસિંહ પ્રતિદિન કોઇનો વધ અને કોઇને બંદીવાન કરતા હતા અને કોઇની સંપત્તિ લૂંટી લેતા હતા એમ કહેવાય છે કે રાજા માનસિંહે પ્રજાની સંપત્તિ આ પ્રકારે લૂંટીને પોતાના કોષમાં એક કરોડ રૂપિયાનો વધારો કર્યો હતો

બ્રિટિશસરકારની સાથે રાજા માનસિંહને મિત્રતા થઈ ત્યારપછી અઢાર માસ પછી અને તેની રાજસભામાં મારા ગમન પછી છ માસ પછી આ સર્વ શોચનીય હત્યાઓ કરવામાં આવી હતી રાજપૂતાનાના રાજાઓની સાથે તટસ્થ વૃત્તિથી કામ લેવાની અમારી રાજનીતિવિષે અમે આગળ સૂચના કરી ગયા છીએ રક્તપિપાસુ ભીષણ અત્યાચારી રાજાઓ વણિકલોકોની સંપત્તિ લૂંટી લે અને પ્રતિષ્ઠિત તથા નિર્દોષ સામંતોને પોતાની ઇચ્છાનુસાર દેશપાર કરે એ દૃશ્ય કોણ જોઈ શકે વારૂ? પરંતુ "તમારા અંતઃશાસનમાં અમે હસ્તક્ષેપ કરીશું નહિ' એ શરતે મારા હાથપગ બાંધી દીધા હતા રાજા માનસિંહે જેટલા આપ્તો અને સામંતોનો સંહાર કર્યો હતો, તેટલા રાજવંશીઓ તથા સરદારોનો વધ કોઇ પણ રાજાએ કર્યો હોય એમ મારવાડના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થતું નથી

ભવિષ્યનો પડદો ઉંચકી લીધેલો હોવાથી મારા પાઠકો રાજા માનસિંહના દોષો ભૂલી જશે અને તેમને એક ગંભીર, નમ્ર અને પૂર્ણશિક્ષિત રાજા ગણશે હું સારી રીતે સમજું છું કે માનસિંહે વિચારપૂર્વકજ સંહારસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું ગમે તેમ હો, પરંતુ એ વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવાને માટે અધિક સહાયની આવશ્યકતા છે રાજા માનસિંહ પૂર્ણ શિક્ષિત હતા તેઓ ફારસી અને પોતાના દેશની ભાષા ઉત્તમ પ્રકારે જાણતા હતા તેમણે પોતાના વંશના કાવ્યમાં લખેલા છ ઐતિહાસિક ગ્રંથો મને ઉપહારતરિકે આપ્યા હતા જેમાંથી બે ગ્રંથોનો અનુવાદ મેં કર્યો છે આ બે ગ્રંથોમાં સાત હજાર કાવ્યો છે પ્રત્યુપહારરૂપે મેં તેમને ભારતવર્ષનો મુસલમાનોના સમયનો એક વિરાટ ઐતિહાસિક ગ્રંથ તથા ' ખોલાસાત-ઉત-ત્તવારીખ " નામનો ભારતવર્ષનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ આપ્યો મુલાકાતપ્રસંગે મહારાજાને મેં જેવા પંડિત અને સજ્જન માન્યા હતા,

તેથી વિપરિત સ્વરૂપનાજ પરિણામે તેઓ પ્રતીન થયા મહારાજાની સાથે મારે વાતચીત થઈ ત્યારે રાજ્યના શાસનપદ્ધતિ તથા રાજપૂતોના કર્તવ્ય વિષે તેઓ જે બોલ્યા હતા તે સાભળી મને પરમાનદ પ્રાપ્ત થયો હતો મહારાજા મને કેવળ એક અનુચરની સાથે પોતાના મહાલયના અનેક ઓરડામા લઈ ગયા હતા અને ત્યાથી મે અતિ વિસ્તૃત મરુભૂમિ તરફ દૃષ્ટિ ફેકી હતી નિકટ આવેલા નાના નાના ઉચ્ચ ભૂભાગો મારી દૃષ્ટિને રોકતા હતા તેથી મારાથી દૂરસુધી જોઈ શકાતુ નહોતુ અતિ વિસ્તૃત મેદાનમા કેવળ એકાદ બે લીમડાના વૃક્ષો સિવાય કોઇ પણ વૃક્ષ દૃષ્ટિગોચર થતુ નહોતું કેટલાક કલાકસુધી વાતચીત કર્યા પછી હુ મારા શિબિરમા પાછો ચાલ્યો આવ્યો અહીઆ આવીને મે જોયુ તો મારા મિત્ર કૅપ્ટન વાઘ અને મેજર ગફ કેટલાક રોહીના શ્વાનોની સહાયથી એક મૃગનો શિકાર કરી લાવેલા મને જણાયા

૧૯ મી નવેમ્બર મરુભૂમિની “ પચરગી ” રાજપતાકા યવનશાસન સમીપ ઝુકી તે પહેલા આ દેશની રાજધાની મદોર હતી મદોરના વિધ્વસ્ત સ્તૂપો આગળ પરિભ્રમણ કરીને તેનો ઈતિહાસ જાણવાની અભિલાષાથી આજે પ્રાતકાળમા તે નગર તરફ મે પ્રયાણ કર્યું રાજાએ મોકલેના અનુચરોની સાથે હુ ચાલવા લાગ્યો અભીષ્ટ સ્થાનપર પહોચતા એક કલાક કરતા કાંઈ અધિક સમય લાગ્યો જો કે આ સ્થાન અઢી કોશથી અધિક દૂર નહોતુ, પણ અમે અતિ મદ ગતિથી ચાલ્યા હતા રાજધાનીથી તે નગર તરફ જે માર્ગ ગયો છે, તે માર્ગે થઇને જવાને માટે હું સુજાત નામના દ્વારમાથી બહાર નીકળ્યો થોડે દૂર ગયા પછી ‘ મહા મદિર ’ માગ જોવામા આવ્યુ રાજા માનસિહે ધ્વસપ્રાય ઝાયોરમાથી આવીને પોતાને ખર્ચે આ વિશાળ મદિર બધાવ્યુ હતુ દોઢ કોશના અતરપરથી પૂર્વતરફ આ માર્ગ નીચો અને નીચો થતો ગયો છે હુ આ માર્ગે થઇને પશ્ચિમ તરફના માર્ગમા ગયો અને તેદ્વારા મારવાડના રાજવશના પ્રાચીન કીર્તિસ્થાનમા ગયો આ માર્ગ અતિ સાકડો છે, ચારે તરફ અતિ ઉચ્ચ શિખરો આવી રહ્યા છે અને સન્યાસીઓને રહેવા યોગ્ય સેકડો ગુફાઓ પર્વતમા આવેલી છે પુરીહરનોકેની પ્રાચીન રાજધાની આ સ્થળમા આવેના છે આ રાજધાનીના ધ્વસાવશેષ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે આ રાજધાનીમા શત્રુઓને પ્રવેશ કરતા અટકાવવાને માટે તેની ચારે તરફ કોટ બધાવેલો હતો આ સ્થાનમા થઇને નિર્મળ અને સુદર જળવાળી નદી નૃત્ય કરતી ચાલી જાય છે થોડે દૂર ગયા પછી ક્રમશ પહોળો માર્ગ આવતો જાય છે એક ખસે ઘરની વસ્તીવાળા ગામનુ અતિક્રમણ કરીને અમે આગળ ગયા એટલે એક ઉચ્ચ સ્થાનપર બાધવામા આવેલા મદિરોએ અમારી દૃષ્ટિ આકર્ષિત કરી આ સર્વ રાઠોડરાજાઓના સમાધિમદિરો છે મરુભૂમિના ચિરસ્મરણીય અધીશ્વરોના શબ તેમની રાણીઓ સહિત જે સ્થાનપર ભસ્મીભૂત કરવામા આવ્યા હતા તે સ્થાનપર તેમના સ્મારકતરિકે આ મદિર બધાવવામા આવ્યા છે આ મદિરોની દક્ષિણદિશામા થઇને ઉક્ત ક્ષુદ્ર નદી મદગતિથી ચાલી જાય છે આ મદિરોની શ્રેણીમા સૌથી પ્રથમ સુવિખ્યાત રાવ માલદેવનુ સમાધિમદિર છે આ મદિરમા તેમની પ્રતાપી તથા ગૌરવશાળી મૂર્તિ સ્થાપિત છે જે શેરશાહે પરમ પરાક્રમપૂર્વક મોગલસમ્રાટ હુમાયુપર આક્રમણ કરી તેના હાથમાથી ભારતનુ સિહાસન ખુચવી લીધુ હતુ તે શેરશાહની વિરુદ્ધ આ માલદેવે પરમ તેજસ્વિતાપૂર્વક ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું સૌથી છેલ્લુ રાજા અજિતસિહનુ સમાધિમદિર છે, અને વચમા સૂરસિહ, ઉદયસિહ ગજસિહ તથા જસવતસિહના સ્મારકમદિરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે રાઠોડઇતિહાસના મૂળ સ્વરૂપ આ સ્મારકમદિરોએ મારવાડની ગૌરવગરિમાનો સમય નિર્ધારિત કરી દીધો છે આ ગૌરવગરિમાનો માલદેવના રાજ્યારોહણથી પ્રારભ થયો અને અજિતસિહના પુત્રોની સાથે તેનો અત આવ્યો માલદેવનુ સ્મારકમદિર અતિ સાદુ અને સાધારણ છે, તોપણ તેણે ચડ તથા જોધાજીના સ્મારકમદિરોને પોતાની છાયામા ઢાંકી દીધા છે આ મદિરની સાથે રાજા અજિતસિહના સ્મારકમદિરની તુલના કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે મરુભૂમિમા બાહ્યસૌંદર્ય અને કલાકૌશલ્યની ક્રમશ ઉન્નતિ થઇ છે જે માલદેવ અપૂર્વ સાહસસહિત અફઘાનસમ્રાટની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા (અફઘાનસમ્રાટે કહ્યુ હતું કે, “ એક મુઠ્ઠીભર જવને માટે હુ ભારતનુ સિહાસન ખોઇ દેવાની અણીપર આવ્યો હતો ’ તે પરથી જણાય છે કે તે સમયમાં રાઠોડલોકો અતિ દરિદ્ર પરતુ મહાવીર હતા) તેમના સમયથી લઇને અજિતસિહના

શાસનસમયસુધીમા આ સ્મારકમ દિરોની આકૃતિ ઉચ્ચ પ્રકારની અને સુદર કરવામા આવી છે રાજા ગજસિહના સ્મારકમ દિરની સાથે તેમના ઉત્તરાધિકારીના સ્મારકમ દિરની તુલના કરતા આગનુ મ દિર સાદુ અને સાધારણ જણાય છે આ સર્વ મ દિરો નાના રગના નાના નાના પાષાણોના બનાવવામા આવ્યા છે એ જાતના પાષણ એટના મૃદુ હોય છે કે તે પર કોતરકામ કરતા કારીગરોને ઝાઝો શ્રમ પહોચતો નથી આ મ દિરોની બાંધણી જૈન અને બૌધ મ દિરોના જેવી છે તેમાનો અધિક ભાગ-ખાસ કરીને સ્તભો જૈન શિ પકાર્યનુ અનુકરણ કરીને કમનમેરના સ્તભોના જેવા બનાવવામા આવ્યા છે રાજા જસવ તસિહ અને અજિતસિહના સ્મારકમ દિરોના નક્શા તૈયાર કરાવીને હુ તે નકશાઓને યૂરોપમા લાવ્યો છુ આ મંદિરોના કોતરકામમા પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય થયો છે સ્વચ્છ અને ઉચ્ચ પાષાણસ્તૂપોની ઉપર આ મ દિરો સ્થાપિત છે જસવતસિહનુ મ દિર કેટલેક અ શે વિશેષ દૃઢ છે પરતુ આકૃતિ અને માપમા તે બરાબર અજિતસિહના સ્મારકમ દિરની સમાન છે

મ દિરની સન્મુખના આગણામા થઇને રમણીયસ્તભોથી શોભિત એવા પ્રવેશદ્વારોથી અ દરના પ્રધાન મ દિરમા જવાય છે એ શિવાલયના જેવુ ચોખ ડુ અને શિખર તથા કલશયુક્ત છે તેની બાંધણી કોતરકામ અને શિ પકાર્ય પ્રશ સનીય છે તેમા જે અનેક સ્ત ભો છે તે અત્ય ત શોભાયમાન અને મનો હર છે આ સ્મારકમ દિર ઇજીપ્તના પ્રાચીન મ દિરસમાન દેખાય છે આ સ્મારકમ દિર મારવાડના જે રાજાઓનુ સ્મરણ કરાવે છે, તેમના ચરિત્રોનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે મારવાડના રાજ વશમા જેવા મહાવીરો ઉત્પન્ન થયા છે તેવા વીરપુરુષો જગતના ઇતર કોઇપણ દેશમા જન્મ્યા નથી આ રાજાઓની નામાવલીની સાથે મેવાડના સુપ્રતિષ્ઠિત રાણાઓ તથા તૈમુરવ શના સુપ્રસિદ્ધ પાદશાહોની નામાવ લી સ યુક્ત કરીને અમે યૂરોપવાસીઓને પૂછવાની ધૃષ્ટતા કરીએ છીએ કે યૂરોપમા કોઇ સમયે એકજ કાળમા આવા મહાવીર સુશાસનકર્તાઓ તથા વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થયા હતા ?

મેવાડ	મારવાડ	દિલ્લી
રાણા સગ	રાવ માલદેવ	બાબર અને શેરશાહ
	રાવ સૂરસિંહ	હુમાયુ
રાણા પ્રતાપસિહ	રાજા ઉદયસિંહ	અકબર
રાણા અમરસિંહ (પ્રથમ) રાણા કર્ણસિહ	રાજા ગજસિંહ	જહાગીર અને શાહજહા
રાણા રાજસિહ	રાજા જસવતસિહ	ઔરગઝેબ
રાણા જયસિહ રાણા અમરસિહ (દ્વિતીય)	રાજા અજીતસિહ	ફર્રુખશિયર પછીના દિલ્હીના સિહાસનના સવ અભિલાષીઓ

અકબરના મિત્ર તથા મારવાડમા પ્રથમ રાજાની ઉપાધિ ધારણ કરનાર (એમના પૂર્વે મારવાડના અધીશ્વરો રાવની ઉપાધિથી યુક્ત હતા) ઉદયસિહથી આરભ કરીને ઔરગઝેબના પ્રબળ હરિફ જસવતસિહ તથા તેના પ્રબળ શત્રુ અજિતસિહ (એમણે પોતાના બાહુબળથી મોગલોના હાથમાથી પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો) આદિ સવ રાજાઓ મહાવીર અને મહાન સ્વદેશભક્ત હતા

મને જે ગૃહસ્થ આ મ દિરો દર્શાવતા હતા તેમને મે પૂછ્યુ કે – અજિતસિહના સાહસિક ઉત્તરાધિકારીઓ કે જેમણે તેમનુ આ સ્મારકમ દિર બધાવ્યુ છે અને જેમણે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો છે તેમના સ્મારકમ દિરો કયા છે ? તેમણે નાના નાના સ્મારકમ દિરો તરફ અગુલિનિર્દેશ કરીને જણાવ્યુ કે'- આ મ દિરો તેમના સ્મારકચિન્હો છે' અતિ ઉચ્ચ, વિશાળ અને મનોરમ મ દિરોને બદલે તે મ દિરો અતિ નાના તથા ક્ષુદ્ર હતા તેનુ શુ કારણ હશે? આવી મોટી અધોગતિ થવાનુ નુ કારણ હશે ? તે ઉભય મ દિરો અતિ લીન અને પ્રબળ ભાષામા મારવાડના રાજવ શની અધોગતિ પ્રદર્શિત કરે છે અભયસિહે પોતાના જન્મદાતાના પ્રાણનો સહાર કર્યો હતો જો કે તે પોતાના જીવનના અ તિમ ભાગમા સન્માન પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો તથા તેણે માર

વાડના રાજ્યનો વિસ્તાર બમણો કર્યો હતો, તથાપિ તેના પુત્રની સાથે તેના ભ્રાતા વખ્તસિંહને ઝઘડો થવાથી મારવાડને અત્યંત કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું. ઉક્ત પિતૃહન્તા ભ્રાતાઓનાં સ્મારકમંદિરોનાં જેવુંજ સ્મારકમંદિર પોતાના જીવનના અંતિમભાગપર્યંત અસીમ અને અવિશ્રાંત વીરતા દર્શાવનાર વિજયસિંહનું પણ છે. મેં આશ્ચર્યચકિત થઇને ઉક્ત દર્શકને જણાવ્યું કે:–" જે દેશ પોતાના મહાવીર અને પરમ શ્રેષ્ઠ સ્વામીની ભસ્મ મનોહર સ્મારકમંદિરમાં સુરક્ષિત રાખી જાણતો નથી,તે દેશને ધિક્કાર છે." વિજયસિંહના ત્રણ પુત્રો (એમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જાલિમસિંહ-વિષે આગળ વર્ણન આવી ગયું છે) નાં સ્મારકમંદિરો તેમનાં મંદિરની પાસેજ છે. તેનાથી થોડે દૂર રાજા ભીમસિંહ તથા તેમના જ્યેષ્ઠ બંધુ ગુમાનસિંહ (એઓ સગીર વયમાં મરણ પામ્યા હતા)-નાં મંદિરો છે.

આ શ્રેણીના નાકાપર છત્રસિંહનું સ્મારકમંદિર વિદ્યમાન છે. મેં તેને જોઇ અનાદરપૂર્વક દર્શકને કહ્યું કે:–"છત્રસિંહના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા અનેક રાજાઓનાં સ્મારકમંદિરો નહિ બંધાવ્યાં અને એવું મંદિર કયા મૂર્ખ માણસે બંધાવ્યું છે?" તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:–"માતાનો પ્રેમજ આ સ્મારકમંદિરનું મૂળ કારણ છે."

પ્રત્યેક માસની અમાવાસ્યા અને સંક્રાંતિની તિથિ પિતૃઓની પવિત્ર તિથિ ગણાય છે.

મારવાડમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે ઉક્ત ઉભય તિથિપર રાજાઓ આ સ્મારકમંદિરોની નિકટ જાય છે અને જલસિંચન કરે છે. હું જે હકિકત પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આ સ્થાનપર આવ્યો હતો,તેમાંનો ઘણો ભાગ મૂર્ખ દર્શક મારી સાથે હોવાને લીધે મારાથી અજ્ઞાતજ રહ્યો. જો મેં રાઠોડજાતિના ઇતિહાસનો પ્રથમથી સારો અભ્યાસ કર્યો ન હોત તો હું આ સમાધિક્ષેત્રમાં આવીને કાંઇ પણ હકિકત પ્રાપ્ત કરી શકયો ન હોત. ઉક્ત દર્શકે મને એક ઘણી મૂલ્યવાન વાત કહી. રાજા અજિતસિંહના શબની સાથે ૬૪ રાણીઓ સતી થઇ હતી; પરંતુ બૂંદીના રાજા બુધસિંહ જે સમયે જળમાં ડૂબીને મરણ પામ્યા હતા, તે સમયે તેમની ૮૪ રાણીઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઇ હતી. રાઠોડલોકોનાં સ્મારકમંદિરો કરતાં હાડા લોકોનાં સ્મારકમંદિરો ઉત્તમ છે અને તે પોતાના મૂળ ઉદ્દેશ ઘણી સારી રીતે પાર પાડે છે. હાડા લોકોનાં સ્મારકમંદિરોમા પ્રત્યેક સતીની પાષાણની બનેલી મૂર્તિ નાની નાની વેદીઓ ઉપર સ્થાપન કરવામાં આવેલી છે. બુધસિંહ અજિતસિંહના સમકાલીન અને ઔરંગઝેબના પરમ સાહસિક સેનાપતિ હતા. તેમના જીવનને પ્રાયઃ એકસોવીસ વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં છે તે નિમ્નલિખિત ઉદાહરણપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે. ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૧ માં જ્યારે બુધસિંહના વંશજ મારા પ્રિય મિત્ર રાજા વિષ્ણુસિંહે પ્રાણ છોડ્યા, ત્યારે તેમણે આજ્ઞા કરી હતી કે "અમારા કુલની કોઇ પણ સ્ત્રીએ પતિભક્તિ અને પ્રતિપ્રેમ પ્રદર્શિત કરવાને માટે ચિતામાં ભસ્મીભૂત થવું નહિ." તેઓ મને પોતાના બાળકપુત્રના રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કરી ગયા છે. તેમના મરણ પછી થોડા દિવસમાં હું બૂંદીમાં ગયો અને તેમની આજ્ઞાનું મેં ઉત્તમ પ્રકારે પરિપાલન કર્યું.હવે દુર્ગની નીચેનાં સ્મારકચિન્હોવિષે અમે ઉલ્લેખ કરીશું. અહીંઆં ચંડનું સ્મારકમંદિર વિરાજમાન છે. આ ચંડે પુરિહરલોકોના હાથમાંથી મંદોર જીતી લીધું હતું. તે સિવાય ત્યાં રાવ રણમલ તથા રાવગાંગાનાં સ્મારકમંદિરો પણ વિદ્યમાન છે. ઉક્ત ત્રણ મહાવીરોનાં મંદિરો જે સ્થળે આવેલાં છે ત્યાંથી બસેં હાથના અંતરપર એક સ્વતંત્ર સ્થાન છે. જે રાણીઓ સ્વાભાવિક મૃત્યુ પામી હતી તેમનાં સ્મારકમંદિરો આ સ્થાનમાં છે. પ્રિય પાઠક ! હવે આપણે રાઠોડલોકોનાં સમાધિક્ષેત્રને મૂકી પુરિહરલોકોની રાજધાની જોવાને આગળ જઇશું.

જેમણે પ્રાચીન કાર્થેના,વલટેરા તથા અન્યાન્ય નગરો જોયાં છે, તેઓ મંદોરના કોટની બાંધણીની કલ્પના સહજ કરી શકશે; કારણ કે આ કોટ બરાબર ઉક્ત નગરોના કોટ જેવોજ વિરાટકાય છે. હિંદુસ્તાન અને યૂરોપની પ્રાચીન જાતિઓએ એકજ પ્રકારે યંત્રશાસ્ત્રની અજ્ઞાનતાને લીધે એકની ઉપર એક પ્રચંડ સ્તૂપો ગોઠવ્યા છે એ એક વિચિત્ર ઘટના છે. (આ જાતિઓનું પાલી નામ ગાલાડી અથવા કુલ્ટોનો પર્યાય શબ્દ છે.) પ્રાચીનકાળમાં પ્રચંડ કાયના રાક્ષસો હતા એમ ભવિષ્યની પ્રજા ધારે એટલા

માટે તેઓ આવા પ્રચંડ સ્તૂપો નિર્માણ કરી ગયા છે સમસ્ત રાજપૂતાના અને સૌરાષ્ટ્રસહિત ભારત વર્ષના આ પશ્ચિમતરફના ભાગમા રાજપૂતરાજાઓ પોતાની કીર્તિ અમર કરવાને માટે જે કીર્તિ સ્તંભો તથા સ્મારકમંદિરો નિર્માણ કરી ગયા છે, તે સર્વે તેના પ્રતાપ, પ્રભુતા અને અતિ પ્રચંડ શક્તિના પરિચાયક છે પ્રાચીન ભારતના છત્રીસ રાજવંશોમા "રાજપાલી" વંશ પણ એક મુખ્ય વંશ છે સૌરાષ્ટ્રમા શત્રુંજય પર્વત નામનુ બૌદ્ધોનુ જે એક પવિત્ર તીર્થસ્થાન છે તેની તળેટીમા પાલિત્થાના (પાલીતાણા) નામની પાલીઓની એક વાસભૂમિ છે આ પાલિતાણા તથા ગોહારનુ પાલીનગર એ પાલીજાતિની પ્રાચીન રાજસત્તા તથા ધર્મપ્રાબલ્યની સાક્ષી આપી રહ્યા છે સંપૂર્ણ રાજસ્થાનમા મે એક પણ એવુ પ્રાચીન નગર જોયું નથી કે જ્યા સ્તંભો અને શિખરમાળાઓમાથી મને શિલાલેખ, સ્મારકચિન્હો તથા પ્રાચીન સમયની સ્વર્ણ, રૌપ્ય અને તામ્રમુદ્રા વા પદક પ્રાપ્ત થયા ન હોય પુરિહર જાતિ અગ્નિકુલની ચાર શાખાઓમાની એક શાખા છે અને એ લોકો ચંદ્ર તથા સૂર્યવંશના રાજવિસ્તાર પૂર્વે ભારતવર્ષમા પ્રવિષ્ટ થયા હતા [1]પુરિહર લોકોનો ઇતિહાસ આપતી વખત હુ નીચેની વાત લખવી ભૂલી ગયો છુ

પુરિહરો કહે છે કે -"અમે કાશ્મીરથી ભારતવર્ષમા આવ્યા હતા" તે સમયે બૌદ્ધોની સાથે શૈવોને ધર્મયુદ્ધ ચાલી રહ્યુ હતુ, એમાથી અનેક બૌદ્ધો એઓને મળી ગયા હતા, એ વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે આ સંપ્રદાયની અધિક સંખ્યા જોતા જણાય છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રાંતની વણિકજાતિનો એક ભાગ ભારતવિજયી લોકોનો ઉત્તરાધિકારી છે, અને બૌદ્ધોની અગણિત શાખાઓ સાથ સાડાદશ શાખાઓમા સાત શાખાઓ હજી પણ જૈનધર્માવલંબી છે એ કારણથી અનુમાન થાય છે કે, ઉપર્યુક્ત ધર્મ બહુ વર્ષોસુધી ભારતમા પ્રબલ રહ્યો હશે

પાઠકગણ ! આવો હવે આપણે પથ્થરના પગથીઆપર ચઢી પેલા વિરાટકાય પ્રસ્તરરાશિ (ખડગેરો) ઉપર ગમન કરીએ પુસાકુંડની પાસે નાગદા નામની જે એક નાની નદી છે, તેનું વર્ણન પ્રથમ અમે કરીશુ આ નદીથી થોડે દૂર એક મોટી વાવ છે આ વાવ પર્વતને ખોદીને બનાવવામા આવી છે તેમા ઉતરવાને માટે પગથીઆની મોટી હાર નાખી રહી છે એની સાથે જે બે પ્રચંડ વૃક્ષો છે તેની પાસેનો ભાગ થોડા વખતમા તૂટી પડવાનો સંભવ છે પુરિહરલોકોના અંતિમ મહારાજા નાહરરાવે આ વાવ બંધાવી હતી અહીંઆથી ઉચ્ચ વિરાટકાય દુર્ગની ઉપર દૃષ્ટિ પડતાની સાથેજ મારા મનમા અદ્ભુત ભાવનો ઉદય થયો જે સમયે આ દુર્ગ બંધાવવામા આવ્યો હતો તે સમયને અનેક શતાબ્દિ વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા છે અને હજી પણ અનેક શતાબ્દિ વ્યતીત થઈ જશે પરંતુ એ દુર્ગ અટલ રીતે ખડો રહેશે તોપોનો ઉપયોગ થવા માંડ્યા પૂર્વે પુરિહરલોકોના સ્વામીએ આ દુર્ગ બંધાવ્યો હતો માત્ર આ દુર્ગની વચ્ચોવચ્ચ એક મહાલય છે એની ઉપરના સર્વ બુર્જો દૃઢ અને ચોખડા છે જ્યારે હું એ સ્થળે પહોચ્યો ત્યારે શ્રમ અને જ્વરથી પીડિત હતો તેથી તેની લંબાઈ પહોળાઇ જાણવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો નહિ, પરંતુ પાછળથી મે ઉપરના ભાગમા જઇ પુરિહરલોકોના પ્રાચીન મહાલયપર ચઢી ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી તેનુ પરિમાણ કાઢ્યુ જો કે આ સ્થળે ધ્વંસચિન્હો અતિ સાધારણ છે તોપણ તે સ્પષ્ટ રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે જે સામમીદાર અહીંઆ સ્તૂપો બંધાવવામા આવ્યા છે તેજ જાતની સામમીદારા નવીન જોધપુરરાજધાની બંધાવવામા આવી છે આ સ્થળે રાજમહાલયની સાથેના કેટલાક દેવમંદિરો તથા રાજમહાલયના કેટલાક દિવાનખાનાઓ સ્પષ્ટરીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ સર્વ ભાગોનુ કોતરકામ જોઇને અનુમાન કરી શકાય છે કે એ તક્ષક અથવા બૌધલોકોનુ કામ છે મહાલયની દિવાલ ઉપર ધર્મસંબંધી પુષ્કળ સાંકેતિક ચિન્હો અંકિત છે આ ચિન્હો જૈન અને બૌદ્ધ લોકોના ચિન્હોના જેવાજ છે પરંતુ કેટલેક સ્થળે શૈવોના ત્રિકોણાકાર ચિન્હો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે પુરિહર લોકોના સર્વ મુખ્ય સ્મારકચિન્હોમા દુર્ગના દક્ષિણ-પૂર્વ ભાગમા આવેલુ સિંહદ્વાર પરમ રમણીય છે આ સિંહદ્વાર ઘણુ વિશાળ છે અને મંદોરના પ્રાચીન રાજાઓમાથી કોઇએક રાજાએ પોતાનો વિજય વિસ્મરણીય રાખવાને માટેજ એને બંધાવ્યુ છે અવકાશના અભાવને લીધેજ હુ એ સિંહ

[1] કર્નલ ટૉડના આ વિધાનનુ સમર્થન અમે કોઈપણ પ્રકારે કરી શકતા નથી કારણકે ભારતવર્ષમા તેમનો પ્રવેશ થયો તેની સેંકડો વર્ષપૂર્વે ચંદ્ર અને સૂર્યવંશી રાજાઓ આ દેશમા રાજ્ય કરતા હતા હિંદી અનુવાદક

દ્વારનો નકશો લઈ શકયો નથી

ઉત્તરમા થોડે દૂર થાનાપીરનુ સ્થાન છે અજમેરમા જે ખ્વાજા કુતુબની મસ્જિદ છે, તેજ ખ્વાજા કુતુબના થાનાપીર શિષ્ય હતા આ પ્રદેશમા દીર્ઘકાળથી જે ધનલોભી સિંધી અને અફઘાનો લૂટફાટ કરતા આવ્યા છે તે સર્વ અપવિત્ર લોકો પ્રાય આજ પીરની મસ્જીદમા એકત્રિત થાય છે આ ઉત્તર તરફજ કોટની બહારના ભાગમા પ્રાચીન ગહ્લોતરાજાઓ તથા સતીસ્ત્રીઓના મ દિરો છે, પર તુ પુહિલરાજકુલના શબ કયા બાળવામા આવતા હતા અને તેમના સમાધિમદિરો કયાં બ ધાવવામા આવ્યા હતા તેના પ્રમાણુ જનશ્રુતિ વા ઇતિહાસદ્વારા પ્રાપ્ત થતા નથી પૂર્વ અને ઉત્તર–પૂર્વ ભાગમા પ્રકૃતિદેવીએ પોતાના હાથથી પ્રસ્તુત પ્રાચીનદુર્ગનો અભેદ્ય કોટ બાધી દીધો છે આ સ્થાન નગરવાસીઓના શ્રમપરિહારને માટે અત્યત ઉપયુક્ત છે

અમે જે માર્ગથી ઉપર ચડ્યા હતા, તેજ માર્ગદ્વારા અમે પુસ્કુડની તરફ ગયા સ્થળે સ્થળે અમને મનોહર દશ્યો દષ્ટિગોચર થયા અને પ્રાચીન મહાલયો પણ જણાયા ઉક્ત માર્ગની તળેટીમા નિર્મલ જલનુ જલાશય અને બે સિહદ્વાર આવેલા છે એક દ્વારમા થઇને મનોહર વન તથા ગહ્લોત લોકોના બધાવેલા પ્રાસાદોમા જઈ શકાય છે અને બીજા માર્ગદ્વારા જ્યા મારવાડના પ્રસિદ્ધ ગહ્લોત વીરવૃ દની પ્રતિમાઓ સ્થાપિત છે ત્યા જઇ શકાય છે આ સર્વ પ્રાચીન સ્મરણચિન્હોને જોઇને મારા મનમા અવર્ણનીય આનંદ ઉત્પન્ન થયો અને ૯ અ'પકાળપર્યંત ધ્યાનસ્થ થઈ ગયો એક ગુફાની અંદર મહોરના એક સુપ્રસિદ્ધ અધીશ્વર (નહરરાવ કે જેમણે અરવલ્લીના દુર્ગમ પથપર ચૌહાણોની સાથે યુદ્ધ કરીને પરમ વીરતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણ છોડયા હતા) ના સ્મરણાર્થે એક વેદી બધાવવામા આવી છે ચંદકવિએ પોતાના રાજપૂતવીરશ્રેષ્ઠ નાહરરાવની અત્યત પ્રશસા કરી છે એક હજામ આ સમાધિમદિરના કાર્યમા નિયુક્ત હતો આ કાર્ય એક હજામને શામાટે સોંપવામા આવ્યુ તે હુ સમજી શકયો નહિ, પરતુ હજામો રાજપૂતોના અનેક ગુપ્તકાર્યોમા નિયુક્ત હોય છે તેપરથી અનુમાન થઇ શકે છે કે કોઈ વિશિષ્ટ કારણથીજ એક હજામને ઉક્ત કાર્યમા નિયુક્ત કર્યો હોવો જોઇએ. આ ઘટનાનુ મૂળ કારણ કાંઈ જણાતુ નથી આ સ્થાનપર એક મદિરમા નવ મૂર્તિઓ છે એમ કહેવાય છે કે રાવણે પોતાના દ્વીપમાથી આવીને મદોરેશ્વરની પુત્રીનુ પાણિગ્રહણ કર્યું હતું અને તેના સ્મરણાર્થેજ આ મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામા આવી છે

નાગદા નામની જે એક નદી અહીંઆ વહે છે, તેના સબધમા પણ એક જનશ્રુતિ મારા સાભળવામા આવી પરતુ તે અતિ વિસ્તૃત હોવાથી અત્રે તેને લખતો નથી આ નદીની પાસેજ મહાવીર પૃથ્વીરાજ અને તેમની સુપ્રસિદ્ધ સહધર્મિણી તારાબાઇનુ સમાધિમદિર છે ઉક્ત માર્ગની તળેટીથી થોડે દૂર એક સિંહદ્વારમા પ્રવેશીને એક અતિ વિસ્તૃત મેદાનમા જઇ શકાય છે આ મેદાનની ચારે તરફ કોટ આવેલો છે અહીઆથી થોડે દૂર પર્વત ઉપર એક મોટુ દિવાનખાનુ આવેલુ છે જૈનલોકોના મદિરમા જે પ્રકારે નાના સ્થભો દષ્ટિગોચર થાય છે, તે પ્રકારના સ્થંભોની ત્રણ શ્રેણીઓ ઉપર આ દિવાનખાનુ સ્થિત છે અને તેમા મારવાડના મહા તેજસ્વી વીરોની પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે સર્વ મૂર્તિઓ વસ્ત્રાલકાર અને અસ્ત્રશસ્ત્રથી યુક્ત તથા અશ્વારૂઢ છે પર્વતના પાષાણોમાથી આ મૂર્તિઓ કોતરી કાઢવામા આવી છે, પરતુ આ સર્વ મૂર્તિઓ પૃથક્ પૃથક્ છે. આ મૂર્તિઓ મનુષ્યના સ્વાભાવિક શરીરથી મોટી છે અને પર્વતની સાથે તેમને કાઇ પણ સબધ નથી એના અગો બરાબર પ્રમાણમા નહિ હોવા છતા પણ તેમાથી વીરતા, તેજ, સાહસ અને શોભા પ્રકાશે છે પ્રત્યેક વીરની સાથે તેના પ્રિય સેવકની મૂર્તિ હોવાથી સર્વ દશ્ય પરમ સુદર લાગે છે પ્રત્યેક સામતના હસ્તમા બરછી, તલવાર અને ઢાલ તથા પીઠપર ધનુષ્ય અને બાણ તથા કમ્મરમા લાબી કટાર બાધેલી છે સર્વનો રગ દેખાવમા સુદર છે, પરતુ આ વીરોનો રગ મૂળ એવોજ હતો કે શિલ્પીઓએ પોતાની ઇચ્છાથી એવો બનાવ્યો છે તે હુ કહી શકતો નથી આ દિવાનખાનામા પ્રવેશ કરતાની સાથે એક મોટી ગણેશની મૂર્તિ દષ્ટિગોચર થાય છે ગણેશની મૂર્તિની નિકટ ગણેદેવીના બે પુત્રોની મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે

ત્યારપછી ચડમુડા અને કાલી દેવીની મૂર્તિઓ આવે છે કાલીની મૂર્તિ કૃષ્ણકાય અને ભય-

કર છે અને તે મહિષાસુરની છાતી ઉપર એક ચરણ તથા સિંહની પીઠપર બીજો ચરણ મૂકીને ઉભી છે. સિંહ ઉક્ત રાક્ષસનું હૃદય ભયાનક રીતે ખાય છે દેવીના હાથોમા અસ્ત્રશસ્ત્ર શોભાયમાન છે કાલિની મૂર્તિ અને રણભૂમિમા મરણ પામેલા વીરોની મૂર્તિઓની વચમાં ધર્મયાજક નાથજીની મૂર્તિ સ્થાપિત છે. નાથજીના એક હાથમા માળા અને બીજા હાથમાં ધર્મદંડ છે. મલ્લિનાથ શ્વેત અશ્વપર આરૂઢ થયા છે, તેમના હાથમાં એક ભાલો છે અને તરકસ અશ્વના નિતંબપર લટકે છે. તેમની ભાર્યા પદ્માવતી ભોજનપૂર્ણ પાત્ર હાથમા ગ્રહણ કરીને રણભૂમિમાથી મલ્લિનાથના પાછા વળવાની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે મલ્લિનાથ યુદ્ધમા માર્યા ગયા ત્યારપછી પદ્માવતી પોતાના શરીરને તેમના શબની સાથે ભસ્મીભૂત કરીને સ્વર્ગે સિધાવી હતી.

ત્યાર પછી કૃષ્ણકાલી નામના ભયંકર અશ્વપર આરૂઢ થયેલી પ્રભુજીની પ્રતિમા આવે છે કવિ, ચારણ વગેરે લોકો હમેશા મારવાડના પ્રત્યેક ભાગમા ભ્રમણ કરીને આ પ્રભુજીની કીર્તિનુ ગાન કરી તથા ગામડીઆલોકોને તેમના વીરત્વસૂચક ચિત્રો દર્શાવીને પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કરે છે

ત્યારપછી સુપ્રસિદ્ધ વીર રામદેવરાઠોડની પ્રતિમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમના સન્માનાર્થે આ દેશના પ્રત્યેક રાજપૂત ગામમા એક એક વેદી બાધવામા આવી છે

હરબાસંકલ નામના જે વીરવરે અસહાય જોધાજીને સહાય કરી હતી તથા ચિતોડના રાણાએ તેના મંદોરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો ત્યારે તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે જેણે અત્યંત પ્રયત્ન કર્યો હતો તેની મૂર્તિ પણ અત્ર જોવામા આવી

સુલતાન મહમૂદે ભારતપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ગોગા નામના જે ચૌહાણવીરે પોતાની જન્મભૂમિની સ્વાધીનતા તથા પિતૃધર્મની રક્ષાને અર્થે પોતાના ૪૭ પુત્રોસહિત શતદ્રુ નદીના તટપર પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા, તે વીરની મૂર્તિ ત્યાર પછી અમારા જોવામા આવી સૌની પાછળ ગિહલોતજાતિના મધુમગલ નામના જગતપ્રસિદ્ધ અધિનાયકની પ્રતિમા અમારા જોવામા આવી. આ સમસ્ત વીરોના વીરત્વની કથા અત્ર અમે લખીશું તો તે પાઠકોને નીરસ લાગશે, માટે તે લખતા નથી.

આ દિવાનખાનાની નિકટ બીજુ એક એવીજ બાધણીનુ દિવાનખાનુ છે અને તે "તેત્રીસકોટિ દેવતાઓના સ્થાન" ને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે અહીઆની મૂર્તિઓ આકારમા પ્રચડ અને પાષાણની બનેલી છે તેમા સૌથી પહેલા સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માની મૂર્તિ છે બીજી સાત અશ્વોપર આરૂઢ થયેલી સૂર્યની પ્રતિમા છે તેની પાછળ હનુમાનજીની મૂર્તિ છે તેની નિકટ રામચંદ્રજી અને સીતાજીની મૂર્તિ વિરાજમાન છે. ત્યાર પછી ગોપાગનાઓથી વિટળાયેલા શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ આવે છે. ત્યારપછી વિગટકાય મહાદેવ અને તેમના વાહન નદીની મૂર્તિ આવે છે. તેની પાછળ લક્ષ્મી અને સરસ્વતીની મૂર્તિ છે

ત્યારપછી હુ રાજા અજિતસિંહના બધાવેલા બાગમા અને મહાલયમા ગયો તેમનો મહાલય એટલો સુદર છે કે લેખિનીદ્વારા તેનુ વર્ણન કરવું અશક્ય છે મહાલયના દિવાનખાના જે પ્રકારે અગણિત અદ્ભુત સ્તભોથી શોભાયમાન છે, તે પ્રકારે દિવાનોમા વેલબુટ્ટાનુ કામ પણ ચિત્તાકર્ષક અને પ્રશંસનીય છે. અતઃપુરની સ્ત્રીઓને કોઇ જોઇ શકે નહિ એટલા માટે સૂક્ષ્મ વણાટના પડદા લટકી રહ્યા છે બાગ અતિ વિશાળ નથી, પરતુ તેની આસપાસ લીબાઝમ વૃક્ષો આવી રહેલા હોવાથી ગ્રીષ્મઋતુમા પણ શીતલ રહે છે. કૃત્રિમ ઝરણા અને નાળા પ્રત્યેક સ્થાનમા વિદ્યમાન છે વળી ત્યા વૃક્ષો પણ પુષ્કળ છે. પ્રચડ વૃક્ષો ઉપરાત ફળવાળા વૃક્ષો પણ ઘણા છે સ્વર્ણચપક (જેની તીવ્ર સુગધ અસહ્ય છે અને જેને શય્યાપર રાખવાથી મસ્તકમા વેદના થવા લાગે છે), રમણીય ફળફૂલોથી યુક્ત દાડિમી, સીતાફલ, રમણીય કદલીવૃક્ષ, મોગરા, ચમેલી અને 'બારમાસી' (આ જાતના પુષ્પો બારે માસ ખીલેલા રહે છે અને તેથી બાગને પરમ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે) આ સર્વ વૃક્ષો તથા ઝાડોથી આ બાગ અત્યત ચિત્તાકર્ષક બની ગયો છે અહીંઆ આવવાથી મને અત્યાનદ પ્રાપ્ત થયો પાઠકગણ એકવાર કલ્પનાક્ષેત્રમા ભ્રમણ કરીને વિચાર કરો કે એક અંગ્રેજ મદિરોના ધ્વંસાવશિષ્ટોની પાસે ઉભો છે, શિલાલેખ વગેરેની તપાસ કરે છે, સન્મુખ આમના પ્રચડ વૃક્ષો શોભાયમાન છે અને થોડે દૂર એક વિશાલ નિમ્બનુ વૃક્ષ છે. એમ કહેવાય છે કે પુરિહર લોકોના અંતિમ અધીશ્વર નાહરરાવની સન્મુખ એક જાદુગરે પોતાની જાદુવિદ્યા દર્શાવવાને માટે આ વૃક્ષનુ આરોપણ કર્યું હતું

વળી એવી પણ જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે ઉક્ત વૃક્ષની શાખાપરથી પડી જવાથી ઉક્ત જાદુગરનો જીવનરૂપી દીપક બુઝાઇ ગયો હતો.[1] આ વૃક્ષની વિરાટ શાખાઓ ઉપર વાંદરાઓ નિર્ભયતાપૂર્વક કૂદે છે અને દોડે છે આ વૃક્ષના થડમા બે રાઠોડરાજપૂતો સૂતા છે અને બે પ્રચડ અશ્વો પણ તદ્રામા છે આ શાત નિર્જન પ્રદેશનું આ દૃશ્ય જોવાથી અપૂર્વ આહ્લાદ ઉત્પન્ન થાય છે

અહીઆના પર્વતપર પુષ્કળ ગુફાઓ છે અને તેમા સન્યાસીલોકો નિવાસ કરે છે. ભીષણ ગ્રીષ્મઋતુમા આ લોકો આવા સંકીર્ણ અને પવનરહિત સ્થાનમા શી રીતે રહી શકે છે એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. સધ્યાકાળ થવાથી મારો છાવણીમા પાછા ફરવાનો સમય આવી પહોચ્યો, તેથી હુ એકવાર પુનઃ મારવાડના વીરોની પ્રતિમાઓનુ દર્શન કરી તથા "કૃષ્ણકાલી" અશ્વના ચરણતલપર મારૂ નામ લખી પ્રાચીન મદિરથી પાછો ફર્યો.

૧૩ મી નવેમ્બર–આજે રાજા માનસિહે મને પોતાના મહાલયમા ભોજન કરવાને આમત્રણ કર્યું હતુ, તેથી હુ નવો પોશાક પહેરી તે રાજપૂતરાજાનુ આતિથ્ય ગ્રહણ કરવાને માટે તેમના મહાલયમા ગયો. તેમના નિમ્નલિખિત શબ્દો મને અત્યત વિચિત્ર લાગ્યા–"દેશી ભોજન સાહેબને ઠીક લાગશે નહિ, તેમજ તેથી તૃપ્તિ પણ થશે નહિ" તેથી તેમણે પ્રથમથીજ મારા રસોઇઆને મારી પાસેથી માગી લીધો સિધિઆની છાવણીમા હુ પ્રાય આ પ્રમાણેજ કરતો હતો ત્યા હુ મહારાષ્ટ્રીય ભોજનની સાથે મારા દેશનુ ભોજન પણ પ્રાશન કરતો હતો. મેં મારવાડેશ્વરપર કહેવરાવી મોકલ્યુ કે–"જોધપુરના ભોજનથી અવશ્ય મને તૃપ્તિ થશે મે મારી મેજ તથા મારવાડેશ્વરના દીર્ઘ જીવનતથા સ્વાસ્થ્યને માટે પીવાનો "ક્લારેટ" નામનો સુરા એ વસ્તુઓ મહાલયમા મોકલી દીધી હુ મહાલયમા ગયો ત્યારે મહારાજાએ મારૂ અતિ આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું અને તેઓ મને ભોજનગૃહમા જવાનુ કહીને મહાલયમા ચાલ્યા ગયા સુવર્ણ અને ચાદીના દડ ગ્રહીને અનેક અનુચરો મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા ભોજનગૃહમા દાખલ થતા પુલાવ, ગોસ્ત આદિ વિવિધ પ્રકારના ભોજનો યોગ્યસ્થાને ગોઠવેલા મારા જોવામા આવ્યા હિદુ અને મુસલમાન એ ઉભય જાતિએ પ્રાશન કરવા યોગ્ય ભોજનો તૈયાર કરાવીને ચાદીના પાત્રોમા રાખવામા આવ્યા હતા સર્વ પ્રકારના ભોજનો સ્વાદિષ્ટ અને ઉત્તમ બનાવ્યા હતા. ભોજનગૃહ ઉત્તર ભાગમા નવીન બનાવવામા આવ્યુ છે અને તેનું નામ માનમહલ છે. સભાગૃહની પેઠે એ પણ અગણિત સ્તભોથી શોભિત છે એમ કહેવાય છે કે શરત્કાલમા આકાશ જ્યારે નિરભ્ર હોય છે ત્યારે ચાળીસ કોશના અતરપર આવેલા કમલમેર દુર્ગનુ શિખર અહીઆથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૧૬ મી નવેમ્બર–આજનો દિવસ મારી અને મહારાજાની મુલાકાતને માટે નિશ્ચિત કરવામા આવ્યો હતો. પોતાનુ મહાન ઐશ્વર્ય પ્રદર્શિત કરવાને માટે મહારાજા માનસિહે મારા શિબિરની પાસે પોતાનો અતિ વિસ્તૃત અને ભવ્ય શિબિર સ્થાપિત કર્યો હતો. તેમનો શિબિર લાલ રગનો હતો તે એક મહાલયના જેવો જણાય છે અને તેની આસપાસ વસ્ત્રનો કોટ છે. તેના મધ્ય ભાગમા વેદીની ઉપર રાજસિહાસન રાખવામા આવ્યુ છે અને તેની ઉપર છત્ર છે ત્રીજા પહોરના સમયે મહાલય અને દુર્ગમા અતિ ભારે કોલાહલ મચી ગયો ચારે તરફ નગારાસહિત એવો ઢઢેરો પીટાવી દેવામા આવ્યો કે–"મારવાડના મહારાજા આજે ફીરગીવકીલની સાથે મુલાકાત કરવાને જશે" ઝુડો વગેરે રાજચિન્હો દૂરથીજ જોઇને હુ અનુચરોસહિત અશ્વારૂઢ થઇ મહારાજાની સામો ગયો અને માર્ગમા મહારાજાની મુલાકાત કરી કુશલ સમાચાર પૂછી શિબિરમા પાછો ફર્યો મહારાજાનુ આગમન થતા પરમ આદરસહિત મેં તેમનું સ્વાગત કર્યું અને મારી સેનાના માણસોએ પોતાના શસ્ત્રો નમાવી તેમને માન આપ્યુ. આથી મહારાજા પરમ પ્રસન્ન થયા મહારાજા માનસિહ મારા શિબિરમા એક કનાકપર્યત બેસ્યા ત્યાર પછી મે તેમને હીરારત્નના અલકારો, સોનેરી કામના વસ્ત્રો તથા અનેક પ્રકારની રમણીય વસ્તુઓથી સજાવેલી ઓગણીસ ઢાલો ઉપહારતરિકે સમર્પણ કરી. (ઉદયપુરના મહારાણાને એકત્રીસ ઢાલો આપવામાં આવી હતી) આ ઉપરાત,ઇગ્લાડમા બનેલા કેટલાક અસ્ત્રશસ્ત્રો,એક દૂરબીન અને બીજી કેટલીક રાજ-

[1] પ્રાચીનભાષાઓના અભ્યાસી--મેજર પ્રાઈસે જહાગીરના આત્મજીવનચરિત્રનો અનુવાદ અગ્રેજી ભાષામા કર્યો છે આ ગ્રંથ જેમણે વાચ્યો હોય તેઓ અવશ્ય જાણતા હશે કે આ જાદુગર લોકો જાદુવિદ્યાના બળથી કેવળ દ્રાક્ષ નહિ, પરતુ ફળસુદ્ધા ક્ષણમાત્રમા ઉત્પન્ન કરી મનુષ્યને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે છે.

પૂતોને ઘણી પસંદ પડે એવી નાની નાની વસ્તુઓ પણ મેં તેમને સમર્પણ કરી ત્યારપછી પાન અને અત્તર અપાયા પછી મુલાકાત સમાપ્ત થઈ મેં જે સજાવેલો હાથી અને ઘોડો, એ બે પશુઓ મહારાજાને આપ્યા હતા તે તેમની સન્મુખ લાવવામા આવ્યા શિબિરના દ્વારપર આવી મે મહારાજાને સલામ કરી અને તેમણે મારી સાથે હાથ મેળવ્યો હાથ મેળવવો એ રાજપૂતોની પ્રાચીન પ્રથા છે

૨૦ મી નવેમ્બર-આજે હું મહારાજાની પાસે વિદાય માગવાને ગયો આ અંતિમ મુલાકાત પ્રસંગે અતિ મહત્ત્વના વિષયોપર દીર્ઘકાળપર્યંત વાર્તાલાપ થયો મેં મહારાજાને આશ્વાસન આપીને જણાવ્યું કે-" આપ આપના ઉદ્યમ અને પ્રતિભાશક્તિથી સમસ્ત વિપત્તિઓનુ નિવારણ કરી અત્યાચારીઓ, આપના મૃત પુત્રના ખરાબ સલાહકારો, મંત્રીવર દેવનાથના ખુનીઓ, આપની દીર્ઘકાળપર્યંતની બંદીવાનદશાના કારણસ્વરૂપ લોકો વગેરે આપના શત્રુઓને દૂર કરી શીઘ્ર નિશ્ચિંત થઈ શકશો

વિદાય આપતી વખત નિયમાનુસાર ઉપહારસામગ્રી અર્પણ કર્યા ઉપરાંત મહારાજાએ પોતાના ખાસ વ્યક્તિગત ઉપહારતરિકે પોતાના એક સુપ્રસિદ્ધ પૂર્વજની એક તલવાર એક કટાર અને એક ઢાલ મને આપી આ તલવાર એટલી ભારે છે કે તેને જોવાથી એમજ લાગે કે જેના હાથમા તે શોભતી હશે તે અતિ બળવાન માણસ હશે પ્રેમપૂર્વક સંભાષણ થયા પછી પરસ્પર પત્રાદિ મોકલવાનો આગ્રહ થયો (પત્રાદિનો આરંભ તો થયો હતો, પરંતુ શીઘ્ર તે વ્યવહાર બંધ થઇ ગયો) અને ત્યાર પછી મે મહારાજા માનસિંહની વિદાય લીધી

अध्याय २६ मो

(કર્નલ ટૅાડના મારવાડથી પાછા વળવાનું વૃત્તાંત)

નાદોલા-બિસલપુર-એક પ્રાચીન નગરનાં ધ્વંસાવશેષ (ખંડિયેરો)-પાંચકુલ્લા વા બિચકુલ્લા-શિલાલેખ-પીપલનગર-મેવાડના પ્રાચીન ઈતિહાસસંબંધી શિલાલેખ-સાંપુ સરોવરવિષેની [illegible] અને તેમનું વીરત્વ-પ્રતાપસિંહનું સ્મા-[illegible] મસજીદ-ધૌકલસિંહ-રાઠોડવીર જયમલ અને તેમનું વીરત્વ-મેડતા નગરનું વર્ણન-સમાધિમંદિર-રાજા અજિતસિંહ-તેમના બે પુત્રોએ કરેલો તેમનો વધ-મારવાડમાં ફેલાયલો વિદ્રોહ-અજિતસિંહનો પરિવાર-રાઠોડોની દત્તકપુત્ર લેવાની વિચિત્ર પદ્ધતિ-રામસિંહ-સામંતોપ્રત્યે તેનો અશિષ્ટાચાર-માંહોમાંહેનો વિગ્રહ-રામસિંહ અને વખતસિંહનું યુદ્ધ-રામસિંહનો પરાજય અને મેડતિયારાજપતકુલનો નાશ-મેડતાના તાબાના મિથરિના સામંત-સમરક્ષેત્રનું વર્ણન-રામસિંહે પોતાના રાજ્યમાં મહારાષ્ટ્રીઓને કરેલું આમંત્રણ-વખતસિંહનો મારવાડના સિંહાસનપર અધિકાર-મારવાડેશ્વરનો ઘાત-તેના પુત્ર વિજયસિંહનો રાજ્યાભિષેક-જયાપ્પા સિંધિઆ અને રામસિંહનું મારવાડપર આક્રમણ-વિજયસિંહનો પરાજય-તેનું નાગોરમાં નાસી જવું અને શત્રુઓનો ઘેરો-શત્રુઓની છાવણીમાં થઇને તેણે કરેલું પલાયન-તેની બિકાનેર અને જયપુરના રાજાઓપ્રત્યે સહાયમાટે પ્રાર્થના-જયપુરાધીશનો વિશ્વાસઘાત-રિયાના સામંતે તેનો કરેલો પરાજય-સિંધિઆનો વધ.

---

૨૧ મી નવેમ્બરને દિવસે કર્નલ ટૅાડ પોતાના અનુચરોની સાથે મારવાડની રાજધાની જોધપુર છોડી નાદોલા તરફ ગયા. નાદોલા જોધપુરથી ત્રણ કોશના અંતરપર આવેલું છે કર્નલ ટૅાડ જણાવે છે કે, રાજધાનીથી એક કોશપર્યંત સાધારણ રેતીવાળો માર્ગ છે અને તેથી આગળ લાલ પાષાણની બનેલી રેતી છે, આથી એક કોશનું અંતર કાપ્યા પછી પથિકોને ચાલવામા કાંઇક અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય છે અર્ધ રસ્તે ગયા પછી એક નાનુંસરખું સરોવર અમને દૃષ્ટિગોચર થયું આ સરોવર મારવાડના લોભી રાજા ધૌંકલસિંહની માતા શીખાવતીએ બંધાવ્યું હતું આથી તેનું નામ " શીખાવત તલાવ " રાખવામા આવ્યું છે શીખાવતીએ આ વેળા તલાવના તટપર એક ધર્મશાળા અને એક હનુમાનજીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. વળી તેણે પોતાનો કીર્તિસ્તંભ પણ ત્યા બંધાવ્યો છે આ પ્રદેશ અત્યંત ઉજ્જડ છે. ઝાલામંદથી જોધપુર જતાં અમે યોગિની નામની નદી ઉતર્યા હતા આ નદી મંદોરની નિકટ નાગદાની સાથે મળીને લૂણી નદીમા પડે છે અમે આ નદી પણ ઉતર્યા હતા આ નદીની પાસે જે બે કૂવા બંધાવવામા આવેલા છે તેનુંજ જલ નાદોલા ગામના લોકો પોતાના ઉપયોગમા લે છે આ બે કૂવામાંપૂરતું જલ છે, પરંતુ તે સ્વચ્છ અને નિર્મળ નથી નાદોલા ગામમા ૧૨૫ ઘરની વસ્તી છે. આ પ્રદેશ આદ-

રાના સામંતને આધીન છે અહીંઆં એક લગભગ શુષ્ક થયેલું તળાવ છે તેના તટપર સમાધિના મંદિરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે મેં ત્યાં જઈ સર્વ મંદિરોનું અવલોકન કર્યું, પરંતુ તેના ઉપર જે માણસોના નામ કોતરવામાં આવેલા છે તે સર્વ અપ્રસિદ્ધ માલુમ છે

આ સ્થાનેથી છ કોશના અંતરપર બિસનપુર ગામ આવેલ છે ત્યાં જવાનો માર્ગ પુષ્કળ રેતીથી ભરેલો છે બિસનપુર ઉચ્ચ ભૂમિપર વસેલું છે આ ગામમાં સર્વ ઘરો એકસરખી બાંધણીના છે ઘરોની ભીંત માટી અને છાણાથી લીંપેલી હોવાથી અતિ વિચિત્ર દેખાય છે જે પ્રકારે ઝુંદુરા ગામની ચારે તરફ છાણાના ઢગના અને કાંટાની વાડ કરવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે આ ગામ પણ તેનાથી આવૃત થયેલું છે આ દેશમાં શિલ્પના ઉત્તમોત્તમ આદર્શો મળતાં આ દૃશ્ય અધિક સુંદર લાગે છે અતિ પ્રાચીનકાળમાં આ સ્થળે એક નગર હતું, પરંતુ ભૂકંપથી તે સર્વથા નષ્ટ થઇ ગયું હતું તે નગરના સિંહદ્વારના કેટલાક અંશો તથા કોટનો એક ભાગ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે અહીંઆં અમને એક પણ શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો નહિ અહીંઆના લોકો એક મોટા સરોવરમાંથી નિત્ય પોતાને જોઇતું પાણી લઇ જાય છે

૨૧ મી નવેમ્બર–પાંચકુલા વા સિંચકુલા બિસનપુરથી પાંચ કોશના અંતરપર છે અમે લોની નદી ઉતરી ત્યાં ગયા હતા અહીંઆની માટી અત્યુત્તમ છે તેનો રંગ લાલ છે, નદીતટની નિકટના ક્ષેત્રોમાં ઘઉં અને જવનો ઘણો સારો પાક થાય છે, અહીંઆં એકાદ બે બાવળ અને લીમડાના વૃક્ષોપણ દૃષ્ટિગોચર થયા જો કે આ ગામમાં હાલમાં કેવળ સો ઘરની વસ્તી છે, તોપણ એક વખતે તે ઘણું સમૃદ્ધિશાળી હતું અહીંઆં મને એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો, તેપર માત્ર 'સોનગના પુત્ર ૧૨૨૪ સંવત'' એટલાજ શબ્દો કોતરેલા હતા મહા બળવાન પાંડુલૂટારાઓએ આ પ્રદેશની સંપૂર્ણ કીર્તિ નષ્ટ કરી દીધી છે આ ગામ એક ભટ્ટીસામંતની જાગીરનું છે આ ગામના લોકો નદીની નિકટ ખોદેલા કૂવામાંથી પોતાને જોઇતું પાણી લઇ જાય છે

૨૨ મી નવેમ્બર–પીપલનગર પાંચકુલાથી ચાર કોશના અંતરપર છે અહીંઆની ભૂમિ કાળી અને રેતાળ છે લોકો આવી જમીનને ધાકુની કહે છે પીપલનગરમાં દોઢ હજાર ઘરોની વસ્તી છે અહીંઆની વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ જૈનધર્માવલંબીઓનો બનેલો છે આ પ્રદેશના પ્રધાન વ્યાપારીઓ ઓસવાલજાતિના જૈનો છે અહીંઆં બસે શૈવધર્માવલંબી માહેશ્વરી વણિકો પણ વસે છે અહીંઆં પુષ્કળ વ્યાપાર ચાલે છે અહીંઆના છીંટના વસ્ત્રો અતિ પ્રસિદ્ધ છે ત્રણસે વ્યાપારીઓ તો કેવળ છીંટના વસ્ત્રોનોજ વ્યાપાર કરે છે જે નિમાજના સામંતના મૃત્યુનું વર્ણન અમે આગળ આપી ગયા છીએ તે નગર પીપલનગરના તાબામાંજ છે નિમાજના સામંતના એક સુપ્રતિષ્ઠિત પૂર્વજના સ્મારકચિન્હ તરીકે પીપલનગરમાં જે એક મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું હતું તેનો અર્ધ ભાગ મહાબળવાન મરાઠીઓએ તોડી નાખ્યો છે મારવાડના ઇતિહાસપરથી વિદિત થાય છે કે ઇસ્વીસનના આરંભપૂર્વે ઘણા વર્ષપર અવંતના પરમારવંશીય અધીશ્વર ગંધર્વસેને આ પીપલનગરની સ્થાપના કરી હતી અહીંઆં લક્ષ્મીજીના મંદિરમાં મને એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો તેમાં ગિહલોતવંશના રાવલ ઉપાધિધારી રાજપૂત વિજયસિંહ અને દર્શનજીના નામો કોતરવામાં આવ્યા છે આ શિલાલેખ મેવાડના ઇતિહાસની એક અતિ પ્રાચીન વાતનું સંપૂર્ણ સમર્થન કરે છે ગિહલોતવંશ ચોવીસ શાખામાં વિભક્ત થયેલો છે તેમાંની એક શાખાનું નામ પિપલીઆ છે તક્ષકવંશીય પરમારો આ પીપલનગરનો અધિકાર ભોગવતા હતા તે પરથીજ આ પિપલીઆની ઉપાધિ ઉત્પન્ન થઇ છે આ શિલાલેખ ઉપરથી નિઃસંશય ઉક્ત વાત સિદ્ધ થાય છે

આ સ્થાનમાં સાઠથી એંશી ફીટ સુધીની ઉંડાઇના અનેક કૂવાઓ છે અહીંઆના સાપુ(સર્પ) સરોવરમાં અત્યુત્તમ જલ છે આ સરોવરની સાથે પીપલનગરની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા ઉત્તમ પ્રકારે સંયુક્ત થયેલી છે પાલીજાતનો પીપા નામનો એક બ્રાહ્મણ ઉક્તસરોવરના તટપર રહેતા એક તક્ષકજાતિના સર્પને પ્રતિદિન દૂધ પીવરાવતો હતો અને સર્પ તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઇને તેને નિત્ય બે સુવર્ણમુદ્રા આપતો હતો તેને એક દિવસ કાંઇ કારણસર શહેરમાં જવું પડ્યું તેથી તેણે તે કામ પોતાના પુત્રને સોંપ્યું અને તેને તે સંબંધે સર્વ પ્રકારની સમજ આપી ઉક્ત બ્રાહ્મણપુત્રે વિચાર કર્યો કે જો હું

આ સર્પને મારી નાખીશ તો મને સર્વ ધન એકદમ મળી જશે આવો વિચાર કરી તે દૂધ અને જ્યેષ્ટિકા, ઉભય વસ્તુઓ લઇને સરોવરના તટપર ગયો. સર્પ નિત્ય જે વખતે દૂધ પીતો હતો તે વખતે બહાર નીકળ્યો અને બ્રાહ્મણકુમારે મૂકેલુ દૂધ પીવા લાગ્યો પછી ધનલોભી બ્રાહ્મણપુત્રે તત્કાળ તેના મસ્તકપર જ્યેષ્ટિકાપ્રહાર કર્યો આ પ્રહારથી સર્પના પ્રાણ નીકળ્યા નહિ, પરતુ તે માત્ર ઘાયલ થયો પછી તે તત્ક્ષણ પોતાના દરમા ભરાઇ ગયો. ઉક્ત બ્રાહ્મણપુત્ર હતાશ અને ઉદાસ થઇને પોતાના ઘેર આવ્યો અને તેણે પોતાની માતાને સમસ્ત વૃત્તાત નિવેદન કર્યુ તેની માતા આ વૃત્તાત સાભળી અત્યત ભયભીત થઈ અને તેને લાગ્યુ કે સર્પ અવશ્ય વેર લેશે પછી તેણે બીજે દિવસે પ્રભાતમાજ પુત્રને પતિની પાસે મોકલી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે પોતાના પુત્રને શહેર મા મોકલી દેવાને માટે ગાડી, બળદ અને સેવક તૈયાર કર્યા આખી રાત તે બ્રાહ્મણીને નિદ્રા આવી નહિ પરોઢીઆમા ઉઠીને તે પોતાના પુત્રને જાગૃત કરવાને માટે તેની પથારી પાસે ગઇ, પરતુ ત્યા તેણે જે દૃશ્ય જોયુ તેથી તે સ્તબ્ધ થઇ ગઈ પુત્રની શય્યાપર પુત્રને બદલે એક પ્રચડ સર્પ તેને સૂતેલો જણાયો આજ વખતે પીપો શહેરમાથી પાછો ફર્યો અને પોતાના પુત્રનો સર્પદ્વારા ભક્ષ થયા-ની વાત સાભળી શોકસાગરમા ડૂબી ગયો પછી તે સર્પપર વૈર લેવાની વૃત્તિને મહામુશ્કેલીથી દબાવીને તેને પૂર્વવત્ દૂધ પાઈ તેની સેવા કરવા લાગ્યો ઉક્ત સર્પ બ્રાહ્મણની સેવાથી પુન પ્રસન્ન થયો અને પોતાનુ દીર્ઘકાળથી સચિત થયેલુ વિપુલ ધન તે બ્રાહ્મણને બતાવીને બોલ્યો કે—' આ ઘટના દીર્ઘકાળપર્યંત સ્મરણમા રહે એટલા માટે આ સ્થળે એકાદ સ્મારક અવશ્ય સ્થાપન કરજો હવે આ સર્વ ધન તમારૂ છે" આથી પાલીજાતના પીપા બ્રાહ્મણે આ પીપલનગર સ્થાપન કર્યું અને દ્રવ્યદાતા સર્પનુ નામ અમર કરવાને માટે "આપૂ સરોવર" બધાવ્યુ જૈનધર્માવલબી તક્ષક જાતિની સાથેના બ્રાહ્મણોના વિવાદનુ સૂચન પણ આ વાતપરથી થાય છે આ નગરમા લક્ષ (લાખા) ફુલાણીના નામનો એક કુડ છે અતિ પ્રાચીન કાળમા મારવાડના એક દૂરના પ્રાતમા આવેલા ફુલેર નામના સ્થાનમા લાખા ફુલાણીનુ રાજ્ય હતુ એમ કહેવાય છે કે એક વખત તેની જયપતાકા સમુદ્રના તટપર્યંત ઉડી હતી લૂણીનદીના તટથી સિધુ નદીપર્યંત હુ જે જે સ્થાને ગયો તે તે સ્થાને લાખા ફુલાણીની પ્રશસા મારા સાભળવામા આવી છે[1]

૨૩ મી નવેમ્બર—માદ્રીય નામનુ સ્થાન અહીઆથી પાચ કોશના અતરપર છે ત્યા જવાનો માર્ગ ઉત્તમ પરંતુ નિર્જન છે. ગામ મધ્ય પક્તિનુ છે આ ગામમા ઉત્તમ જળવાળુ એક સરોવર છે

૨૪ મી નવેમ્બર—ભૂરડા નામનુ ગામ આઠ કોશના અતરપર છે અમે જેમ જેમ આગળ જતા હતા તેમ તેમ પ્રકૃતિની દશા પણ બદલાઈ જતી હતી માર્ગ તરગના આકારનો છે અને તે પાષણ તથા રેતીનો બનેલો છે માર્ગની આસપાસ તે દેશના નાના નાના વૃક્ષો આવી રહ્યા છે આ સ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે અને અહીઆના માર્ગને "ગાશુરી પાસ" કહેવામા આવે છે શત્રુઓના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે તથા વાણિજ્યના માલપર કર લેવાને માટે આ સ્થાને રાજાના પુષ્કળ સૈનિકો રહે છે મેડતિયાવશના પ્રચડ પરાક્રમી કુચામનના સામત ગોપાળસિંહ ભૂરડાના અધીશ્વર છે આ ગામમા દોઢસો ઘરની વસ્તી છે અહીઆના કૃષિકારો જાટજાતિના છે

ભૂરડામા સાધારણ બાધણીના સ્મારકમદિરો મારા જોવામા આવ્યા તેમાના એકમા વદનસિંહનુ નામ કોતરેલુ છે વદનસિંહ કુચામનના તાબાના સરદાર હતા મેડતાના મહાસગ્રામમા તેઓ સ્વદેશની રક્ષાને માટે ફ્રેચસેનાપતિ ડિબોઈનની સાથે મહાન વીરતાસહિત લડયા હતા તેઓ આજ સગ્રામમા પડયા હતા રાજપૂતજાતિના સ્વાભાવિક ગુણો—રાજભક્તિ અને સ્વદેશભક્તિની જેઓ પ્રશસા કરે છે તેઓ વદનસિહની દીર્ઘકાળપર્યંત સ્તુતિ કરશે એમા કિચિત્ પણ શકા નથી મારવાડેશ્વર વિજયસિંહે

[1] જનશ્રુતિદ્વારા જે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાથી પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ભૂગોળની પુષ્કળ માહિતી મળે છે લાખાના સબધમા એક એવુ કાવ્ય પ્રચલિત છે કે —

' कुसपगढ सूरजपुरा, वासुकगढ और तक्ष,
अन्धानिगढ जगत्पुर जो फुल्गढई लक्ष "

આ કાવ્યપરથી પ્રતીત થાય છે કે તક્ષકવશી લક્ષ (લાખાના) અધિકારમા ઉપર્યુક્ત પ્રાચીન ૭ નગરો હતા.

વદનસિંહની પાસેથી ભૂરૂડા કોઇ કારણથી ખુંચવી લીધું હતું આથી નિરુપાયે વદનસિંહે જયપુર જઈ ત્યાંના રાજાનું શરણ ગ્રહણ કર્યું જયપુરાધીશે રાજપૂતલોકોની પ્રથાનુસાર તેમને શરણે રાખી પોતાના રાજ્યમાં નિયત કર્યાં જે સમયે વદનસિંહ જયપુરમાં પ્રબળ શક્તિસંપન્ન થઇ ગયા તે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓએ મારવાડપર આક્રમણ કરી તેમના 'બાપોતા' નો વિધ્વંસ કરવાનો વિચાર કર્યો જ્યારે આ વાત વદનસિંહના કાનપર આવી ત્યારે તેમણે સ્વદેશહિતૈષિતાની આગળ શત્રુતાનું બલિદાન આપ્યું અર્થાત્ તેઓ મારવાડના રાજા સાથેની પોતાની પૂર્વશત્રુતા ભૂલી ગયા અને માતૃભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે મારવાડમાં ગયા તેમણે જયપુરમાંથી પોતાની સાથે સોએક ઘોડેસ્વારો લઈ લીધા હતા દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ મારવાડેશ્વરની પાસે પહોંચે તે પૂર્વેજ મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમને ઘેરી લીધા વદનસિંહ અને તેમના મહાબળવાન અશ્વારોહીઓ પરમ સાહસથી શત્રુઓનો ચક્રવ્યૂહ ભેદી આગળ ગયા તોપણ તેમના ઘણા માણસો માર્યા ગયા હતા વદનસિંહ પોતાની માતૃભૂમિમાં જીવત દશામાં પહોંચ્યા અને રાજાને મળ્યા વદનસિંહની અપૂર્વ રાજભક્તિ અને અસીમ સ્વદેશભક્તિ તથા અલૌકિક વીરત્વ જોઇ વિજયસિંહે આ ભૂરૂડ પ્રદેશ તેમના વંશજોને પારિતોષિકતરીકે આપ્યો આ પ્રદેશની વાર્ષિક ઉપજ સાત હજાર મુદ્રા છે શત્રુઓના કરાલગ્રાસમાંથી તે દેશનું રક્ષણ કરવાનો ભાર પણ તે સામંતોનેજ સોંપવામાં આવ્યો હતો

ઉક્ત સ્મારકમંદિરોમાં પ્રતાપસિંહના નામનું એક મંદિર જોવામાં આવ્યું આ પ્રદેશના રક્ષણમાટે ઔરંગઝેબની સેનાસામે આ પ્રતાપસિંહે અપૂર્વ વીરતાસહિત યુદ્ધ કર્યું હતું પરંતુ તેઓ તેમાં કૃતકાર્ય નહિ થતાં અનંતધામમાં પધાર્યા હતા

૨૫ મી નવેમ્બર—અહીંઆથી પાંચ કોશના અંતરપર ઈંદુવર ગામ છે એમાં બસે ઘરની વસ્તી છે અહીંઆના સર્વ કૃષિકારો જાટજાતિના છે આ જાટોના સંબંધમાં હજીસુધી મેં કાંઇ પણ લખ્યું નથી જાટલોકો બળવાન સ્વતંત્ર સ્વભાવના અને પરિશ્રમી છે એ લોકો હળ ચલાવવામાં અનુરક્ત અને સંગ્રામભીરુ હોય છે તેમના શરીર સ્થૂલ, અંગપ્રત્યંગ બલિષ્ઠ અને વર્ણ કૃષ્ણ હોય છે ગત અધ્યાયમાં મેં એક જાટકૃષિકારનું વર્ણન કર્યું છે આ ઈંદુવર ગામ સિંધદેશના પૂર્વ અધીશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું મારવાડાધીશ્વરે ઉદારતાપૂર્વક અર્પણ કરેલા ગામથીજ તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા ઉક્ત સિંધી કનિરા જાતિના હતા અને પોતાને પારસીવંશમાંથી ઉતરી આવેલા જણાવતા હતા બલુચિસ્તાનની નુમરી જાતિની તાલપુરી શાખા સાથે વૈવાહિકસંબંધ જોડાવાથી ઉક્ત સિંધીના કુટુંબના માણસો પુષ્કળ વધી પડ્યા છે નુમરીલોકો હાલમાં પોતાને અફઘાનતરીકે જણાવે છે, કિંતુ વાસ્તવમાં તેઓ મધ્યએશિયાની અસંખ્ય જાતિઓપૈકી એક જાતિના લોકો છે

૨૬ મી નવેમ્બર—મેડતા નામનું ગામ આ સ્થાનેથી ચાર કોશના અંતરપર છે અમે વિશાળ મેદાનમાં થઈને આ સ્થાને પહોંચ્યા અમે અહીંઆથી દક્ષિણ તરફ સાડા બાર કોશના અંતરપર અરવલ્લીની ગગનભેદી શિખરમાળા જોઇ પશ્ચિમદિશામાં અતિ નીચી જમીન અને વચ્ચે વચ્ચે તરંગાકારના નીચા ઉંચા તથા નીલાભ ચેનાઓ અને વનસ્પતિઓથી આચ્છાદિત થએલા ક્ષેત્રો અમારા જોવામાં આવ્યાં આ સ્થાનની માટી સુંદર છે પરંતુ જળ જમીનમાં ઘણે ઉંડે હોવાથી અહીંઆ ખેતી કરવાની સગવડ નથી ગામની નિકટના ક્ષેત્રોમાં જુવાર મકાઇ અને તંતુફળ પાકે છે આ ગામ ઉચ્ચ ભૂમિ ઉપર આવેલું છે, તેથી દેખાવમાં અતિ રમણીય લાગે છે અત્યાચારી ઔરંગઝેબે અહીંઆના એક મંદિરનો વિધ્વંસ કરીને તે સ્થળે મસ્જીદ બંધાવી હતી આ મસ્જીદનું શિખર આસપાસના મોટા મોટા હિંદુ મંદિરોથી અધિક ઉચ્ચ છે ઔરંગઝેબે પરમ પરાક્રમી રાજા યશવંતસિંહ તથા તેમના જ્યેષ્ઠ કુમારને વિષ દઇને મારી નાખ્યા હતા અને અજિતસિંહને વીસ વર્ષપર્યંત રાજ્યભ્રષ્ટ કરી અગણિત રાઠોડોના રક્તથી મારવાડની ભૂમિ ભીંજાવી દીધી હતી આ કારણથી તે સમસ્ત હિંદુજાતિને અપ્રિય થઇ પડ્યો હતો, તોપણ હિંદુઓની સહનશીલતા અને રાજભક્તિ અતિ પ્રબળ હોય છે આ વાતનું પ્રમાણ ઉક્ત મસ્જીદમાં મળી આવે છે આ મસ્જીદમાં એક એવો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં હિંદી અને ફારસી ભાષામાં મુસલમાનોએ કદિપણ અત્યાચાર કર્યો નથી એવી મતલબનો લેખ વિદ્યમાન છે એમ સાબીત કરવામાં આવે છે કે મા વાડના લોભી રાજા ધોંકલસિંહે ક્રૂર અને નરપિશાચ પઠાણોને સહાય કરી હતી

અને તેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે ઉક્ત શિલાલેખ ઉક્ત મસ્જીદમા ચણાવ્યો હતો, પરતુ અતે તે કેવી રીતે ઠગાયો હતો અને પઠાણનાયક અમીરખાએ કેવી કઠોરતા અને કૃતઘ્નતાથી ધોકલસિહની સેનાનો સહાર કર્યો હતો તે પાઠકો સારી રીતે જાણે છે ।

મદોરના રાવ દુધાએ આ મેડતાનગર વસાવ્યુ હતુ અને તેમના પ્રસિદ્ધ પુત્ર માલવદેવે માનકોટ નામનો દુર્ગ બધાવ્યો હતો [1] તેમણે ૩૬૦ નગરો અને ગામોથી ભરેલો મેડતા પ્રદેશ પોતાના પુત્ર જયમલને અર્પણ કર્યો હતો મેડતિયાવશની સ્થાપના અહી આથીજ થઈ હતી આ વશ રાઠોડજાતિમા સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને પરાક્રમી ગણાય છે મહાવીર જયમલ મારવાડની બહાર પોતાનુ નામ અમર કરવાને માટે ઉત્પન્ન થયા હતા જયમલે દિલ્હીશ્વર શેરશાહની સાથે યુદ્ધ કરતી વખત સાવધાનીપૂર્વક કામ ન કર્યુ તેથીજ યવનસમ્રાટ વિશ્વાસઘાત કરીને નાસી ગયો હતો આ અપરાધને માટે માલવદેવે જયમલને મદોરથી દૂર કર્યા હતા દદપાર થયેલા રાઠોડરાજકુમાર મેવાડના રાજાને શરણે ગયા. મેવાડપતિએ તેમનુ અત્યત આદરસહિત સ્વાગત કર્યુ અને પોતાના રાજ્યનો મોટો અને સમૃદ્ધિશાળી બિદનોર પ્રદેશ તેમને અર્પણ કર્યો જયમલ જે પ્રદેશમાથી પદચ્યુત થયા હતા તે પ્રદેશ કરતા બિદનોર અધિક ફળદ્રૂપ અને અધિક ઉપજનો હતો જયમલે મેવાડેશ્વરની અનુકૃપાનુ ઋણ કેવી રીતે અદા કર્યુ હતુ તે વૃત્તાત અમે લખી ચૂકયા છીએ મોગલકુલતિલક અકબરે પોતાના હાથથી મહાવીર જયમલનો નાશ કરવામા મહાસન્માન માન્યુ હતુ અને તેણે જે બદુકથી તેમના પ્રાણ લીધા હતા, તે બદુકની પ્રતિષ્ઠા તેણે વધારી મૂકી હતી સમ્રાટ જહાગીરે વીરશ્રેષ્ઠ જયમલની ભારે પ્રશસા કરી હતી અને તેના બાળકને રાણાને સ્વાધીન કર્યો હતો વળી તેણે ચિતોડના સરક્ષણને માટે અપૂર્વ વીરતાસહિત પોતાના પ્રાણનુ બલિદાન આપનાર જયમલના સ્મારકતરીકે એક કીર્તિસ્તભ બધાવ્યો હતો. વિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા અબુલફજલ અગ્રેજ એલચીના પુરોહિત હર્બર્ટ અને બર્નિયર વગેરે પડિતોએ મહાવીર જયમલની અત્યત પ્રશસા કરીને તેની જયઘોષણા કરી છે પરમ તેજસ્વી લૉર્ડ હેસ્ટીગ્સ કે જેઓ રાજપૂતજાતિના વીરત્વ, પરાક્રમ, પ્રતાપ અને પ્રભુતાના મહાન પ્રશસક હતા, તેમણે પણ જયમલના અનુપમેય પરાક્રમોનો ઇતિહાસ વાચી તેથી મુગ્ધ થઇ તેમના સન્માનાર્થે તેમના વશજ બિદનોરના વર્તમાન સાહસિક સામતને પ્રસન્ન કર્યા હતા

મેડતાનગર મહા પ્રચડ અને અત્યત દૃઢ કોટથી ઉત્તમ પ્રકારે સુરક્ષિત છે તેની પશ્ચિમ તરફનો કોટ માટીનો બનેલો છે અને પૂર્વ તરફનો કોટ પાષાણનો છે આ નગરમાના ઘરો જીર્ણ અને છિન્નભિન્ન અવસ્થામા જણાય છે આ નગરમા વીસ હજાર ઘરની વસ્તી છે સમસ્ત હિદુનગરોની પેઠે આ નગરમા પણ શ્રીમતલોકોના મનોહર મહાલયોની પાસે દીનહીન લોકોની પર્ણકુટીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ નગરના નૈઋત્યકોણમા દુર્ગ આવેલો છે આ દુર્ગનો ઘેરાવો પ્રાય એક કોશનો હશે. દુર્ગની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામા નાના નાના સરોવરો આવેલા છે આ નગરમા કૂવાઓ પણ ઘણા છે, પરતુ સર્વ કૂવાનુ પાણી ખરાબ છે નગરની ચારે તરફ 'દુધસાર' "વાઇજપા' "કુરાણી" "ધનગોનીઆ' વગેરે નામના અનેક મોટા મોટા જલાશયો આવેલા છે.

મેડતાનો સપાટ પ્રદેશ અગણિત સમાધિમદિરો તથા સ્મારકસ્તભોથી સુશોભિત બનેલો છે. જે મહાવીરોએ પરસ્પરના વિગ્રહના સમયમા વા મહાબળવાન મહારાષ્ટ્રીઓના કરાલગ્રાસમાથી સ્વદેશની રક્ષા કરવાના સમયમા પોતાનુ રુધિર જન્મભૂમિને અર્પણ કર્યુ હતુ તેમની કીર્તિની ઘોષણાને અર્થે તથા તેમના સ્મરણાર્થે આ મદિરો બધાવવામા આવ્યા છે રાઠોડોની જાતીયએકતા શા કારણથી છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ? દક્ષિણીલોકો કેવી રીતે મારવાડમા ઘુસ્યા? અને મારવાડીઓની જાતીયજીવનશક્તિ શી રીતે અત્યત દુર્બળ થઇ ગઇ? તે જાણ્યા વિના આ ચિરસ્મરણીય ક્ષેત્રનુ અતિક્રમણ કરવુ અવશ્ય અસગત છે રાજા અજિતસિહની હત્યાસબધે કેટલોક ઉલ્લેખ હુ પાછળ કરી ચૂક્યો છુ સાક્ષાત્ પિશાચસ્વરૂપ બે સૈયદ ભ્રાતાઓએ સમ્રાટ ફર્રુખશીઅરને પદચ્યુત કરીને રમકડાની પેઠે એક પછી

[1] રાવ દુધાને માલવદેવસિવાય બીજા પણ પુત્રો હતા તેમાના વીરમલ અને વીરસિહે માળવા દેશમા અમઝેરા નામનુ રાજ્ય સ્થાપન કર્યુ હતુ આ રાજ્ય અદ્ય પિ તેમના ઉત્તરાધિકારીઓના હાથમા છે ત્રીજાનુ નામ રત્નસિહ હતુ રાણા કુભની સુવિખ્યાત રાણી મીરાબાઈના એ પિતા હતા

એક પાદશાહને ભારતવર્ષના સિંહાસનપર બેસાડવા માંડયા તે વખતે તેમની નિંદ્ય રાજનીતિના પરિણામે અજિતસિંહ પોતાના પુત્રના પાપિષ્ઠ અને કુત્સિત હાથે માર્યા ગયા હતા. અજિતસિંહની પુત્રી સાથે સમ્રાટ ફર્રુખશીઅરનો વિવાહ થયો હતો. આ વખતે ફર્રુખશીઅરનો કોઇ રોગ એક અંગ્રેજ ડૉક્ટરે નિવારણ કર્યાથી અંગ્રેજોને આ દેશમાં સૌથી પહેલી ભૂમિ મળી હતી. પરંતુ અજિતસિંહે પોતાના પુત્ર અભયસિંહને દિલ્હીમાં રાખ્યો અને પોતાની પુત્રીને પાછી પોતાને ત્યાં તેડાવી લીધી, કારણ કે તેઓ ઉક્ત ઉભય સૈયદ ભ્રાતાઓની નિંદ્ય અને ઘૃણિત રાજનીતિનું સમર્થન કરવાને કોઇ પણ પ્રકારે ઇચ્છતા નહોતા. રાજા અજિતસિંહને આ રીતે પોતાની પ્રપંચજાળમાંથી મુક્ત થતા જોઇને ઉક્ત સૈયદભ્રાતાઓએ પોતાની સ્વાભાવિક વિકટ મૂર્તિ સ્પષ્ટ રીતે ધારણ કરી અને તેના પુત્ર અભયસિંહને પોતાની સમક્ષ બોલાવીને કહ્યું કે-" જો તમે તમારા પિતાનો વધ કરીને અમારી રાજનીતિનું અનુસરણ કરશો તો તમને મારવાડના સિંહાસનપર બેસાડવામાં આવશે, નહિ તો મારવાડરાજના ખાલસા કરવામાં આવશે." ઉક્ત નરાધમ ભ્રાતાઓએ પોતાનો ઉદ્દેશ સફળ કરવાને માટે અભયસિંહ ઉપર જે ઉપાય અજમાવ્યો અને અભયસિંહ તેને આધીન થયો તેદ્વારા રાજપૂતજાતિના સ્વભાવનો એક બીજો અંશ સ્પષ્ટરીતે વ્યક્ત થાય છે. જ્યારે અભયસિંહે પોતાના પિતાનો જીવનદીપ બુઝાવવાની સ્પષ્ટ ના પાડી ત્યારે ઉક્ત સૈયદભ્રાતાઓએ તેને પ્રશ્ન કર્યો કે-"માબાપકી શાખા યા જમીનકી શાખા ? (અર્થાત્ તમે માબાપની શાખા છો કે જન્મભૂમિની શાખા છો ?) અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે માતૃભૂમિ એજ રાજપૂતજાતિનું સર્વસ્વ છે અને તેને માટે રાજપૂતો ગમે તે કાર્ય કરવાને તત્પર થાય છે. આજ કારણથી અભયસિંહને મારવાડના સિંહાસનનો લોભ પેદા થયો. અજિતસિંહસમાન સાધુપુરુષના વીર્યથી અભયસિંહ અને વખ્તસિંહસમાન નરરાક્ષસોએ જન્મ ગ્રહણ કરી ઉક્ત સૈયદોનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે પોતાના પૂજ્ય પિતાનો વધ કર્યો. આ વાત માની પણ ન શકાય તેવી છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગમે તેવા પ્રબળ સંદેહનું નિવારણ કરી નાખે છે. હું રાજપૂતજાતિપ્રત્યે મહાન આદરની દૃષ્ટિથી જોઉં છું અને તેમના પક્ષનો પ્રબળ સમર્થક છું, તેથી આ ઘોર કલંકની વાત લખતાં મારી લેખિની અચકાય છે, પરંતુ રાજપૂતજાતિપ્રત્યેના માન કરતાં સત્યને વિશેષ પ્રિય ગણવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો પરમ ધર્મ છે. માટે અહીં આ તે વાત ખેદસહિત લખવાને પ્રવૃત્ત થાઉં છું. અજિતસિંહના બાર પુત્રોમાંથી અભયસિંહ અને વખ્તસિંહ મોટા હતા અને તે ઉભય બૂંદીની રાજકુમારીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા.

રાઠોડકુળકલંક અભયસિંહ જે સમયે સાક્ષાત્ યમદૂતનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ઉક્ત ઉભય સૈયદ ભ્રાતાઓની માગણીઅનુસાર પિતૃવધરૂપી મહાપાતકમાં પડવાને તૈયાર થયો તે સમયે મારવાડેશ્વર અજિતસિંહ પોતાના વચલા કુમાર વખ્તસિંહની સાથે નાગોરમાં રહેતા હતા. અભયસિંહે ગુપ્તરીતે વખ્તસિંહપર એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો કે-'જો તમે પિતાનો નાશ કરશો તો હું તમને પાંચ નગરોથી ભરેલો નાગોરપ્રદેશ સમર્પણ કરીશ અને તમે સ્વતંત્ર રાજાની ઉપાધિ ધારણ કરી તેપર રાજ્ય ચલાવી શકશો.' દુરાત્મા વખ્તસિંહ પોતાના બંધુનો આ પત્ર વાંચી કિંચિત્ પણ કંપાયમાન થયો નહિ-તેને જરા પણ શોક કિંવા દુઃખ ઉત્પન્ન થયું નહિ. ઉલટો તે પત્ર વાંચી તે પરમ સાહસસહિત પોતાના જન્મદાતાના પ્રાણનો સંહાર કરવાને ઉદ્યુક્ત થયો. તેની માતા તેની અદમનીય પ્રકૃતિ, ઉગ્ર સ્વભાવ, અસીમ સાહસિકતા અને અત્યંત ક્રોધ જોઇ ભયભીત થઇ. તેની નરરક્તપિપાસા તે કોઇ ને કોઇરીતે જાણી ગઇ અને સદા ભયભીત રહેવા લાગી. એક દિવસ તેણે પોતાના સ્વામીને નિવેદન કર્યું કે-'સાયંકાળ પછી આપ કદિ પણ એકલા રહેશો નહિ અને એકાંતમાં કદિપણ વખ્તસિંહની પાસે જશો નહિ." પરંતુ રાજા અજિતસિંહ પરમ સાહસિક અને અત્યંત અનિષ્ટહર્તા, તેથી તેમણે રાણીની આ વાતપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેને કહ્યું કે-"શું તે મારો પોતાનો પુત્ર નથી ? હું તેને એક થપ્પડ મારીને સીધો દોર કરી દઉં એવો છું." અફસોસ ! સાધુ અજિતસિંહને એક ક્ષણભર પણ એવી કલ્પના આવી નહિ કે વખ્તસિંહ તેને ત્યાં કાળસર્પ જન્મ્યો હતો.

મહાપાતકી વખ્તસિંહને અભયસિંહનો પત્ર પ્રાપ્ત થયા પછી તે રાજાસાથી તેમના શયનગૃહની પાસેના ઓરડામાં સૂવા લાગ્યો. તે અતિ ઉંડા પાપપંકમાં પતિત થવાને અને નિર્મળ રાઠોડકુળને કલંકની કાલિમા લગાડવાને યોગ્ય સમયની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. એક દિવસ તેને યોગ્ય સંધિ પ્રાપ્ત થઇ.

અંધારીરાત્રીએ ભયાનક મૂર્તિ ધારણ કરી જગતને આવૃત કરી દીધું.મહાલયમા શાતિનુ સામ્રાજ્ય પ્રસરી ગયુ નિદ્રાની મોહકશક્તિએ મહાલયમાના પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો ચારે તરફ ભયકર અંધકારનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપન થઇ ગયુ મહારાજા અજિતસિહ પોતાની રાણી સહિત નિદ્રાના ખોળામા સૂતા હતા, તે વખતે વખ્તસિહ કાલકૂટવિષધરની પેઠે નિર્ભયતાપૂર્વક તેમના ઓરડામા ગયો અને શય્યાની નીચેથી પોતાના પિતાની સમશેર લઇને તેણે પોતાના જન્મદાતાનુ પવિત્ર જીવન નષ્ટ કરી દીધુ. જ્યારે અજિતસિહના શરીરમાથી ઉષ્ણ રક્ત નીકળીને તેમની રાણીના અંગને લાગ્યુ, ત્યારે તેની નિદ્રાનો ભગ થયો તેણે દૃષ્ટિ ફેકી તો તેને શુ જણાયુ ? અરે, જે પુત્રને તેણે નવ માસપર્યંત પોતાના ગર્ભમા રાખ્યો હતો, તેજ પુત્રે તેના પવિત્ર પતિનો વધ કર્યો હતો આ દૃશ્ય જોઇ તે આશ્ચર્યવિમૂઢ બની ગઇ. જેના ચારિત્ર્ય ઉપર તેને પ્રબલ સદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો તેજ નારકી વખ્તસિહે તેના પ્રિય પતિના પવિત્ર પ્રાણ લીધા હતા. રાણી પતિવિયોગથી ઉન્મત્ત થઇને રોદન કરવા લાગી તેના રોદનથી નિકટના ઓરડામા સૂતેલા રાજપૂતરક્ષકો જાગૃત થઇ ગયા તેઓ શીઘ્રતાથી રાજાના શયનગૃહનુ દ્વાર તોડીને અદર આવ્યા ત્યા આવીને જુએ છે તો તેમણે રાજાને મરણ પામેલા જોયા તેમનુ પ્રાણશૂન્ય,રક્તાવૃત શબ શય્યા ઉપર પડેલુ હતુ રાણી પતિવિરહથી ઉન્મત્ત બની ગઇ હતી

પિતૃઘાતક વખ્તસિહ રાજપૂતરક્ષકો આવ્યા તે પૂર્વે અગાસી ઉપર નાસી ગયો અને જતી વખત સર્વ દ્વારો બધ કરતો ગયો. સર્વ માણસોએ દ્વારો તોડવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેઓ પ્રાતઃકાળપર્યંત તે કાર્ય સમાપ્ત કરી શકયા નહિ પ્રાતઃકાળ થતાજ વખ્તસિહે અગાસી ઉપરથી પોતાના બધુ અભયસિંહનો પત્ર મહાલયના આગણામાં ફેકયો અને તે બોલ્યો -' મે મારી ઈચ્છાથી મહારાજાના પ્રાણ લીધા નથી, પરંતુ આ પત્રે મને એમનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી" રાજપૂતો મહાન રાજભક્ત હોય છે હવે અભયસિહ મારવાડના અધીશ્વર થયા હતા, તેથી તેમણે અભયસિહની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કાઇપણ કરવુ ઉચિત ધાર્યુ નહિ ઉલટા તેઓ પિતૃઘાતકપ્રત્યે ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા મહારાજ અજિતસિહની સાથે તેમની ૮૪ રાણીઓ ચિતામા બળીને ભસ્મ થઇ અજિતસિહ અને તેમની રાણીઓના ચિતાધૂમ્રના અધકારથી જાણે સમસ્ત મારવાડ ઘેરાઇ ગયો મહારાજ અજિતસિહે પ્રજાના મન એટલા બધા જીતી લીધા હતા કે તેમના જેવો લોકપ્રિય રાજા સમસ્ત ભારતવર્ષમા કોઈપણ કાળે થયો નહોતો,એમ કહીએ તો તેમા કિચિત્ પણ અતિશયોક્તિ નથી તેમની પ્રદીપ્ત ચિતામા તેમને ચાહનારા પુષ્કળ માણસોએ પોતાના જીવન વિસર્જન કર્યાં હતા મહા બળવાન અજિતસિહના અવસાનથી સર્વ સામતો અને સમસ્ત મારવાડના આબાલવૃદ્ધ નરનારીઓએ હૃદયભેદી રોદનથી આકાશને પ્રતિધ્વનિત કરી દીધુ ઇતિહાસ રાઠોડકુલના કલકરૂપ અભયસિહ અને વખ્તસિહની દીર્ઘકાળપર્યંત નિંદા કરશે તેમના આ કૃત્ય ધિક્કારી નાખવાને માટે કવિઓએ પોતાની વાણીનો ઉપયોગ કરવામા કિચિત્ પણ વિલબ કર્યો નહિ.કવિઓની શોકમય કવિતાઓમાની એકનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામા આવે છે—

वख्त वख्त बाइरा, क्यों मारा अजमाल,[1]
हिंदुआनीका सेवरा तूर्कानीका शाल

આ કવિતાનો ભાવાર્થ એવો છે કે—' હે વખ્ત ' તે શામાટે અજમાલની હત્યા કરી છે ? તેઓ હિદુઓના મહાન રક્ષકસ્વરૂપ અને મુસલમાનોના સાલરૂપ હતા "

પોતાના પિતાની હત્યા કરવા માટે વખ્તસિહને પોતાના જ્યેષ્ઠબધુના તરફથી નાગોરપ્રદેશ મળ્યો અને પાપી અભયસિંહને નરપિશાચ સૈયદોની કામના પૂર્ણ કરવા માટે પુરસ્કારતરિકે સમસ્ત મારવાડદેશનુ સિહાસન અને ગુજરાતની સુબેદારી મળી જ્યારે મોગલસામ્રાજ્યપર ઘોર વિપત્તિ આવી પડી, ત્યારે અભયસિંહે ગુજરાતદેશનો કેટલોક ભાગ મહારાષ્ટ્રીઓને વહેચી આપ્યો અને તેના વીણામહલ, સાચોર તથા બીજા કેટલાક સમૃદ્ધિશાળી પ્રગણાઓ પોતાના તાબામા લીધા અને મારવાડના કવિઓએ જેને "બદબખ્ત ' ની ઉપાધિ આપી હતી,તે વખ્તસિહને ઝાલોરપ્રદેશ આપી દીધો ઉક્ત ઉભય બધુઓએ કરેલી પિતૃહત્યાને લીધે મારવાડમા શીઘ્ર પ્રબળ વિગ્રહાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ગયો

[1] અજિતસિહને અજેય ગણીને કવિએ અહીંઆ તેમને "અજમાલ ' કહ્યા છે

મહાવીર અજિતસિંહના અન્યાન્ય પુત્રોને રાજસ્થાન સાથે કેવો સંબંધ હતો તેનું વર્ણન હવે અમે કરીશું અજિતસિંહના એક પુત્ર દેવીસિંહને ચંપાવતકુલના અગ્રેસર મહાસિંહે દત્તક લીધા દેવીસિંહ વીણામહલના સુબા થયા હતા,પરંતુ જ્યારે તેઓ કોળીકોળીના ઉપદ્રવથી ત્યાંની પ્રજાનું સંરક્ષણ કરી શકયા નહિ, ત્યારે તેમને ત્યાંથી ખસેડી પોકર્ણપ્રદેશની સુબાગીરી આપવામાં આવી સુખલસિંહ અને સાલિમસિંહ ઉક્ત દેવીસિંહના પુત્ર તથા પૌત્ર હતા

અજિતસિંહના એક બીજા પુત્ર આનંદસિંહને ઇડરના સ્વતંત્ર રાજાએ દત્તક લીધા હતા રાઠોડ જાતિમાં એક વિચિત્ર પ્રથા પ્રચલિત છે જો કનિષ્ઠ રાજપુત્રને કોઇ સ્વતંત્ર રાજા દત્તકતરિકે ગ્રહણ ન કરે તો મારવાડના સિંહાસન ઉપર તેના વંશજોનો અધિકાર સ્થાપિત થાય છે, પરંતુ જો તેને સ્વદેશનો કોઇ સામંત દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરે તો તેનો વા તેના પુત્રોનો મારવાડના સિંહાસન ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો અધિકાર રહેતો નથી કોઇ આધીનસામંત જો તેને દત્તક લે તો મારવાડના સિંહાસન સાથેનો તેનો સર્વ સંબંધ લુપ્ત થાય છે માત્ર તે આધીનસામંતનોજ ઉત્તરાધિકારી થાય છે આ ચિરપ્રથાનુસાર દેવીસિંહનો મારવાડના સિંહાસન ઉપર કાંઇ પણ અધિકાર રહ્યો નહિ, પરંતુ આનંદસિંહના વંશજોનો અધિકાર સ્વીકારવામાં આવ્યો

પિતૃઘાતક અભયસિંહના મસ્તકપર જ્યારે મારવાડનું રાજછત્ર ધરવામાં આવ્યું , તે વખતે દિલ્હીના યવનસમ્રાટની સત્તા છિન્નભિન્ન થવાની તૈયારીમાં હતી વિશાળ મોગલસામ્રાજ્યના અંગપ્રત્યંગ ખંડિત થઇને લુપ્તપ્રાય થઇ ગયા હતા મોગલસમ્રાટનું સિંહાસન કંપાયમાન થતું હતું આ ઉત્તમ સંધિનો લાભ લઇ અભયસિંહે અન્યાન્ય સુબાઓ અને માંડલિકરાજાઓની પેઠે ઘણા પ્રદેશો પોતાના રાજ્યમાં સંયોજી દીધા હતા જે વખતે તે મરણ પામ્યો તે વખતે તેના રાજ્યની મોટી જાહોજલાલી હતી અભયસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેના પુત્ર રામસિંહના હાથમાં મારવાડનો શાસનભાર આવ્યો આ વખતે વખ્તસિંહ નાગોરમાં રાજ્ય કરતો હતો જ્યારે તેનો ભત્રીજો રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો, ત્યારે તેણે પોતાની વૃદ્ધધાત્રીને રાજટીકા અને ઇતર અભિનંદનચિન્હસ્વરૂપ ઉપહારો આપીને જોધપુર મોકલી રાજસ્થાનમાં ધાત્રીઓનો સત્કાર ઘણો સારો થાય છે પરંતુ રામસિંહ આ ધાત્રીને આવેલી જોઇ પ્રસન્ન થયો નહિ તેનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો તેણે દૂતતરિકે આ ધાત્રીને આવેલી જોઈ ક્રોધિત થઇ તેને કહ્યું –' નવા અધીશ્વરને અભિનંદન આપવાને માટે કાકાને વૃદ્ધ ધાત્રીસિવાય કોઈ ઇતર માણસ નહિ મળ્યું ? ' પછી તેણે તરતજ ધાત્રીને પાછી રવાના કરી દીધી નાગોર જોધપુરને આધીન હોવાથી તેના રાજાનું પદ મારવાડેશ્વર કરતાં નાનું હતું આજ કારણથી વખ્તસિંહ સ્વયં પોતાને અભિનંદન આપવાને આવ્યો નહિ કિંવા કોઈ ઇજ્જતદાર માણસને તેના પ્રતિનિધિતરિકે મોકલ્યો નહિ, તેટલા માટે રામસિંહને ખોટું લાગ્યું અને તેણે ઉક્ત ધાત્રી સાથે તેના સમસ્ત ઉપહારો પાછા રવાના કરી દીધા અને તેની સાથે કહેવરાવી મોકલ્યું કે –' કાકાએ સમસ્ત ઝાલોરપ્રદેશ પાછો આપી દેવો એવી મારી આજ્ઞા છે, આ વાત તેમને કહેજે " અપમાનિત ધાત્રીએ રામસિંહે કહેલી સર્વ કટુ વાતો વખ્તસિંહને કહી વખ્તસિંહે પોતાના ભત્રીજાની ઉચ્છૃંખલતા જોઈ તથા અન્યાયી આજ્ઞા સાંભળી તેનાપર મધુર શબ્દોમાં પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો કે –' ઝાલોર અને નાગોર આ ઉભય પ્રદેશો આપને આધીન છે," પરંતુ આ મધુર અને વિનયયુક્ત શબ્દોએ રામસિંહના હૃદયપર કિંચિત્ પણ અસર કરી નહિ તેનો ક્રોધ દ્વિગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો અને તેણે પોતાના કાકાની સાથે ભયંકર શત્રુતા કરી ઉભયની વચ્ચે ઘોર ઝઘડો થયો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે પાઠકની જાણમાટે નીચે લખવામાં આવે છે

મારવાડેશ્વર રામસિંહ ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ અને શિષ્ટાચારહીન હતો પોતાના આધીન માંડલિકોની સાથે કેવી રીતનું વર્તન રાખવું જોઇએ, તે તે કિંચિત્ પણ જાણતો નહોતો આહોયાના સરદાર કુશલસિંહ મારવાડના સામંતોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને ચંપાવતકુલના નેતા હતા. તેઓ શરીરે ઠીંગણા પરંતુ બળવાન હતા, વળી તેઓ અસભ્ય અને સ્થૂળબુદ્ધિના હતા, તેથી તેઓ નવા રાજાને પસંદ પડયા નહિ રામસિંહ તેમને "ગુરુજીગડક" અર્થાત્ "મૂર્ખશ્વાન" કહેતો હતો એક દિવસ તેણે કુશલસિંહને જાહેરરીતે "ગુરુજી" કહીને બોલાવ્યા મહારાજાના આ અપમાનકારક વચનો સાંભળી ઉક્ત સામંતે તત્કાળ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે –" આ ગુરુજી સિંહનો વધ કરવાની હિંમત ધરાવે છે "

જો કે રામસિંહ આ ઉત્તરથી મનમાં અત્યંત નારાજ થયો, પરંતુ તેણે તે વખતે પોતાના મુખમાંથી એકપણ શબ્દ બહાર પાડ્યો નહિ. આ પ્રકારની બીજી એક વાતથી તે ઉભયની શત્રુતામાં વૃદ્ધિ થઈ. એક દિવસ રાજા રામસિંહ અને કુશલસિંહ મંદોરના જંગલમાં ફરતા હતા. એવામાં રામસિંહે કુશલસિંહને એક વૃક્ષ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીને પૂછ્યું–"આ વૃક્ષનું નામ શું છે ?" કુશલસિંહે ધમંડસહિત પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે–"જેવી રીતે રાજપૂતજાતિમાં હું ગૌરવસ્વરૂપ છું, તેવી રીતે આ ચંપાનો છોડ આ વનની શોભાસ્વરૂપ છે." આ ઉત્તર સાંભળી રામસિંહે ક્રોધાન્વિત થઈ કહ્યું–"હમણાં ને હમણાં આ છોડને ઉખેડીને ફેંકી દો. મારવાડમાં ચંપાના નામનો એક પણ પદાર્થ રહેશે નહિ." કુશલસિંહ આ વખતે તો મૌન રહ્યા, પરંતુ તેમના હૃદયમાં ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ.

જેવી રીતે ચંપાવતકુલના નેતા બળવાન કુશલસિંહ હતા, તેવી રીતે કુંપાવતકુલનો નેતા કન્નીરામ હતો. કન્નીરામ પણ અતિ સાહસિક અને મહાબળવાન હતો. કન્નીરામપર પણ રામસિંહની અકૃપા થઈ. કન્નીરામ કાંઈક કદરૂપો હતો. એક દિવસે રામસિંહે તેને 'બુદ્ધેબંદર' કહીને બોલાવ્યો. આ વચનો સાંભળી કન્નીરામે પ્રત્યુત્તર આપ્યો–'જે વખતે આ બંદર (વાંદરો) નૃત્ય કરશે તે વખતે આપને અત્યંત આનંદ થશે.' આટલા શબ્દો બોલી તે તરતજ આહોયાના સરદારની સાથે રાજસભામાંથી ચાલ્યો ગયો. તેઓ નાગોરમાં જઈ સેના સંગ્રહિત કરવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ નાગોરમાં ગયા ત્યારે વખ્તસિંહ ત્યાં હાજર નહોતો. જ્યારે તેણે તેમના આગમનની અને પોતાના ભત્રીજાની કઠોરતાની વાત સાંભળી, ત્યારે તે તત્કાળ પોતાની રાજધાનીમાં જઈ પહોંચ્યો. તેણે તે ઉભય સામંતોને શાંત કરીને કહ્યું કે–"હું મધ્યસ્થ થઈને તમારી તકરારનો નિવેડો આણીશ," પરંતુ અપમાનિત સામંતોએ તેની વાતપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તેમણે વખ્તસિંહની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે–"અમે કદિ પણ રામસિંહને સ્વામી ગણીને તેની આગળ જઈશું નહિ." વળી તેમણે જણાવ્યું કે–"આપને જોધપુરના સિંહાસનપર આરૂઢ કરવાને માટે અમે અમારાથી બનતી સર્વ સહાય કરીશું. અને જો આપ અમારી આ માગણીનો સ્વીકાર નહિ કરો તો અમે સદાને માટે મારવાડ છોડીને બીજા દેશમાં ચાલ્યા જઈશું." વખ્તસિંહે થોડા સમયસુધી ઇંગ્લાંડના રાજા રિચર્ડની પેરે વર્તન કર્યું. પરંતુ થોડાજ વખતમાં તેના ભત્રીજાના ઉગ્ર સ્વભાવે ભયંકર વિગ્રહને જન્મ આપ્યો.

"મારવાડના સર્વથી મોટા સામંત કુશલસિંહ અને કન્નીરામને કાકા વખ્તસિંહે આશ્રય આપ્યો છે." આ વાત સાંભળી રામસિંહે તેનાપર એક પત્ર લખ્યો અને તેને જણાવ્યું કે–'નાગોરનું રાજ્ય પાછું સોંપી દે.' વખ્તસિંહે પુનઃ નમ્ર શબ્દોમાં પ્રત્યુત્તર લખ્યો કે–'હું આપ સ્વામીની વિરુદ્ધ આચરણ કરવાનું સાહસ ધરાવતો નથી. જો આપ સ્વયં અહીં આ પધારશો તો હું અભિષેકજલથી ભરેલો કલશ આપના હાથમાં અર્પણ કરીશ." પરંતુ રામસિંહે આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને શીઘ્ર ઉભયની વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. મેડતાના મેદાનમાં ઉભય રાજપુત્રો પોતપોતાની સેના લઈ મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે ગયા. મારવાડના સર્વ સામંતો કરતાં મેડતાના સામંતો અધિક સાહસિક અને અધિક શૌર્યવાન છે. આ સર્વ સામંતો રામસિંહની પતાકાનીચે એકત્રિત થયા. રિયા, બુદ્સુ, મિથરિ, ખોનર, ભનાવર, કુચામન, અનનિવાસ, જુસુરી, વકરી, ભૂરડા અને ચંદારુણના સામંતો રણક્ષેત્રમાં પહોંચી ગયા. મારવાડના સામંતોનો મોટો ભાગ રાજભક્તિથી પ્રેરિત થઈ રામસિંહના પક્ષમાં ભળ્યો, અને લાડુ, નિમ્બી વગેરેના સરદારો વખ્તસિંહના પક્ષમાં ગયા. પૈરોયા, ગોવિંદગઢ અને ભદ્રાર્જુનના સરદારો રાજભક્તિથી વંચિત થયા નહોતા. વળી કેટલાક સામંતો તટસ્થ પણ રહ્યા હતા.

ઉદ્ધત રામસિંહ અસભ્યતા અને મૂર્ખતાને લીધે પાંચ હજાર માણસોને પોતાના હાથમાંથી ગુમાવી બેઠો. રામસિંહનો વિવાહ જોબનેરની રાજપુત્રી સાથે થયો હતો. રામસિંહનો શ્વસુર પાંચ હજાર સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈને તેને સહાય કરવાને માટે આવ્યો હતો. તેની છાવણી રાજધાનીની બહાર રાખવામાં આવી હતી. આ વખતે એક ઘટના એવી બની કે જેથી રામસિંહ પદચ્યુત થયો અને રાજપૂત જાતિના ખરા સ્વભાવનું એક લક્ષણ પ્રકટ થયું. રામસિંહની પત્ની પણ પોતાના પિતાની છાવણીમાંજ હતી. આ વખતે તેના શિબિરની ઉપર એક કાગડો બેઠો હતો. કાકપક્ષીને અપશુકનસૂચક માનવામાં આવે છે, એ વાત સર્વને સુવિદિત છે. રાણી આ અપશુકનની નિવૃત્તિનો ઉપાય જાણતી હતી, તેથી

તેણે તત્કાળ તે ઉપાય અજમાવ્યો રાજપૂતવીરોની પેઠે રાજપૂતવીરાંગનાઓ પણ બદુક ચલાવવામા નિપુણ હોય છે ભોજરાજકુમારીએ તત્કાળ બદુક પોતાના હાથમા લીધી અને પેલા કાગડાનો નાશ કરીને અપશુકનની નિવૃત્તિ કરી ક્રોધી સ્વભાવના રામસિહે બદુકનો અવાજ સાભળી પોતાનુ અપમાન થયેલુ માન્યુ અને જરાપણ તપાસ કર્યાવિના બદુક ફોડનારને પોતાની સમક્ષ લાવવાનીઆજ્ઞા કરી રાણીનુ નામ કહ્યા છતા પણ તેના ક્રોધની શાતિ થઇ નહિ તેણે રાણીના સબધમા કટુ વચનો બોલીનેકહ્યુ કે–'રાણીને કહો કે મારા રાજ્યમાથી દૂર થાઓ જે દેશમાથી આવ્યા હો તે દેશમા પાછા ચાલ્યાજાઓ" પોતાના ક્રોધિતસ્વામીની ઉક્ત આજ્ઞા સાભળી રાણી તેના હિતને માટે સવિનય પ્રાર્થના કરવા લાગી,પરંતુ રામસિહે કોઇપણ પ્રકારે તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અ તે રાણીએ કહ્યુ કે–"આપ કાઇપણ અપરાધવિનાજ મને દૂર કરો છો આના પરિણામે મારવાડનો રાજમુકુટ અવશ્ય આપના મસ્તકપરથી પડી જશે" આટલા વચનો કહી રાણી પોતાના પાચ હજાર માણસોને લઈ મારવાડ છોડી પોતાના પિતાને ઘેર ચાલી ગઇ આ પાચ હજાર માણસો અવશ્ય આ વખતે હતબુદ્ધિ રામસિહને પ્રણાઉપયોગી થઇ પડત

નિમાજ, રાયપુર અને રાઉસના તાબાના સન ઉદાવતસરદારો અને કયુનસીરના ઠાકોરના તાબાના સર્વ કરુણાસોતરાજપૂતો વખ્તસિહના ઝુડાનીચે એકત્રિત થયા ચપાવતો અને કુંપાવતો તો વખ્તસિહના મૂળ સહાયક હતાજ તે કહેવાનો આવશ્યકતા નથી

જો કે રામસિહની સેના શત્રુની સેના કરતા સખ્યામા ઓછી હતી, તોપણ તેના કરતા તે અધિક બળવાન હતી રામસિહે મેડતાના અજમેરતોરણદ્વાર આગળ પહોચી જઇ પોતાની છાવણી નાખી તેનો કાકો વખ્તસિહ પણ ઉક્ત નગરથી દોઢ કોશના અતરપર જઇ યોગ્ય સધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો વખ્તસિહની સેનાની છાવણી 'માતાજીકાસ્થાન" નામના પવિત્ર સ્થાનપર હતી આ સ્થાનપર આદ્યશક્તિનુ એક મદિર છે અને પાચ પાડવોનો એક કુડ છે

સૌથી પ્રથમ વખ્તસિહે યુદ્ધની ભેરી વગાડી અને રામસિહની સેનાપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. થોડીવારપછી રામસિહના ગોલદાજો પણ ભયાનક શબ્દ કરીને ગોળાનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા આખો દિવસ તોપોનો મારો ચાલુ રહ્યો આથી ખડ્ગયુદ્ધ કરવાની સધિ કોઇને મળી નહિ ધીમેધીમે યુદ્ધે ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કરવા માડ્યુ આ યુદ્ધમા કોઈ વિદેશી, વિધર્મી અને વિજાતીય માણસ નહોતો. કેવળ ભ્રાતાસામે ભ્રાતા અને મિત્રની વિરુદ્ધ મિત્ર ઉભા હતા સર્વની રક્તવાહિનીઓમા એકજ વશનુ રક્ત વહી રહ્યુ હતુ સાયકાળ થતાજ એક આશ્ચર્યકારક ઘટનાથી આ યુદ્ધ બધ પડી ગયુ

ઉક્ત રણક્ષેત્રની નિકટ વાજિવા સરોવરના તટપર દાદુપથી સન્યાસીનો એક આશ્રમ છે એમ કહેવાય છે કે રાજા સૂરસિહે આ આશ્રમ બધાવ્યો હતો આ આશ્રમ ઉભયપક્ષોની સેનાની વચ્ચે આવ્યો હતો આ આશ્રમમા બાવા કૃષ્ણદાસ પોતાના શિષ્યોસહિત રહેતા હતા તોપના ગોળાઓના ભયથી સર્વ શિષ્યો આશ્રમ છોડીને નાસી ગયા, પરતુ શિષ્યોએ તેમને પુષ્કળ સમજાવ્યા છતા પણ બાવા કૃષ્ણદાસ ત્યાથી ગયા નહિ જ્યારે ઉભય પક્ષના સૈનિકોએ તેમને ત્યાથી ચાલ્યા જવાને પુષ્કળ સમજાવ્યા, ત્યારે તેમણે અડગ મનથી કહ્યુ કે–' જો તોપના ગોળાથીજ મારૂ મૃત્યુ થવાનો વિધિનો લેખ હશે તો તેને શી રીતે નિવૃત્ત કરી શકીશ ? અને જો પરમાત્માની એવીજ ઇચ્છા હશે, તો હુ ખુશીથી તોપના ગોળાથી મરણ પામીશ ' આ ઉત્તર સાભળી સર્વ મૌન રહ્યા આખો દિવસ આશ્રમમા ગોળાનો વરસાદ ચાલુ રહ્યો જો કે આ વૃષ્ટિથી ઉક્ત સાધુનો આશ્રમ અને ઉદ્યાન નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ ગયા તોપણ તેમના અગને કિચિત્ પણ ઇજા થઈ નહિ તેઓ ગોળાના વરસાદથી યત્કિચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ સાયકાળ થતા યુદ્ધ બધ કરવાને માટે ઉભયપક્ષો તરફથી પરસ્પર કહેણ મોકલવામા આવ્યુ ઉભયદળોએ દાદુપથી સાધુની દૈવીશક્તિથી આશ્ચર્યચકિત થઇને યુદ્ધબધ કરી દીધુ અને તેઓ રણક્ષેત્ર છોડીને પોતપોતાની છાવણીમા ચાલ્યા ગયા

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાજ ભયાનક સમરાનલ પ્રદીપ્ત કરવાને માટે પુન સર્વ સૈનિકો સુસજ્જ થઈ ગયા. આજે રામસિંહે પ્રથમ આગળ વધી પોતાના કાકાપર આક્રમણ કર્યું અલ્પ સમયમાજ તોપમાથી નીકળેલા ધૂમ્રને લીધે આકાશમા ઘોર અધકાર છવાઇ ગયો અને ગોળાના ભયકર ધ્વનિથી

વિશ્વ કંપાયમાન થવા લાગ્યું. અપમાનના અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા કુશલસિંહ હમણા સારી સંધિ મળેલી જોઈ " કૂતરો સિંહનો વધ કરવાની હિમ્મત ધરાવે છે " એ શબ્દો પૂર્ણ કરવાને માટે પ્રચંડ વીરતા-સહિત પોતાના ચંપાવતસૈનિકોને લઇને પોતાના શત્રુની સામે ધસ્યા. રામસિંહ અત્યંત ઉદ્ધત અને હિતાહિતવિચારશૂન્ય હતો; તે છતા પણ મેડતિયાવીરો તેનાપ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિ ધરાવતા હતા અને તેઓ આ વખતે શત્રુપક્ષને પરાજિત કરવાને માટે પ્રચંડ સાહસથી આગળ વધ્યા "કા તો વિજય પ્રાપ્ત કરીશું કે કા તો પ્રાણત્યાગ કરીશુ (देहं पातयामि वा कार्यं साधयामि)" એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને તેઓ સમરક્ષેત્રમા મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે ઘુમતા હતા. સર્વ સૈનિકો સંસારનો સર્વ મોહ છોડી પોતાના શત્રુઓને નિર્મૂળ કરવાને માટે અપૂર્વ વીરતાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મારવાડના વીરોમા મેડતિયાવીરો સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સાહસિક ગણાય છે. આથી તેઓ પોતાનુ નામ રાખવાને માટે અત્યંત સાહસથી લડવા લાગ્યા. મેડતિયાવીરોની કીર્તિ ચંપાવતો સહન કરી શકતા નહોતા, તેથી તેઓ તેમનો પ્રહાર કરવાને માટે વિશેષ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થયા. ચારે તરફ સમરઘોષ, તલવારનો ઝણઝણાટ, બાણનો સણસણ અવાજ અને તોપોનો ગગનભેદી ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે યુદ્ધ અસત ભયંકર અને વિકટમૂર્તિ ધારણ કરવા લાગ્યું. ઉભયપક્ષો શત્રુઓનો સંપૂર્ણ સંહાર કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રચંડ વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સર્વ સૈનિકો અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા, બાહુબળ, સાહસ અને વીરતાની પરાકાષ્ઠા બતાવવા લાગ્યા.

મહાન રાજભક્ત મેડતિયા અધિનાયક શેરસિંહના પ્રાણ શત્રુના શસ્ત્રોએ સાથી પહેલાં લીધા. શેર-સિંહનો બંધુ આ હૃદયભેદક ઘટના જોઈ પોતાની સેનાસહિત આગળ ધસ્યો. ઘોર સગ્રામ થવા લાગ્યો. કુશલસિંહ પણ અપૂર્વ વીરતા પ્રદર્શિત કરી સ્વર્ગે સીધાવ્યા. ચંપાવતોએ તેમના શબને તત્કાળ રણક્ષેત્રમાથી દૂર કર્યું. આ રીતે મેડતિયા અને ચંપાવતવીરોના અધિનાયકોનું અવસાન થતા ઉભય પક્ષના માણસો વિજયલક્ષ્મીને વરવાને પ્રચંડ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ઘણીવારસુધી યુદ્ધ ચાલ્યા છતા ઉભયપક્ષમાથી એક પણ પાછો હઠ્યો નહિ; કિંતુ વખ્તસિંહના સૈનિકો અધિક હતા. વખ્તસિંહ પોતાના ભત્રીજાને જ્યા જ્યા જોતો ત્યા ત્યા તે તેની પાછળ દોડતો. મારવાડના મેડતિયાવીરો જ્યાસુધી શત્રુઓની સામે લડીને સર્વથા નિર્મૂળ થયા નહિ તથા જ્યાસુધી સર્વ સામંતો અને સૈનિકો રણક્ષેત્રમાં પડયા નહિ, ત્યાસુધી વખ્તસિંહને વિજય મળી શક્યો નહિ; પરંતુ અંતે વિજયલક્ષ્મી તેનેજ વરી. આ મહાસમરમા મેડતિયાવીરો સર્વથા નિર્મૂલ થઇ ગયા. આ ભયંકર સંગ્રામમા રિયા, ઇરોડા, શિકરા, જુસુરી તથા મિથરિના સામંતો તથા મિથરિના અધિપતિના ત્રણ સાહસિક પુત્રોએ પોતાનાં જીવનનું બલિદાન આપ્યુ હતુ

મિથરિના અધિપતિના ઉત્તરાધિકારીએ આ પ્રસગે જેવી વીરતા બતાવી હતી, તેવી વીરતા બીજા કોઇ દેશના કોઇપણ વીરે બતાવી નથી. તેઓ પોતાના બંધુ તથા પિતાની સાથે પ્રાણત્યાગ કરી રાજ-ભક્તિનો અતુલનીય આદર્શ બતાવી ગયા છે. મારવાડના આ મહાસમરનો આરંભ થયો તે પૂર્વે ઉક્ત કુમારની સાથે જયપુરના માડલિક નિરૂકાધિપતિની રાજકુમારીનો વિવાહ નિશ્ચિત થયો હતો. જે વખતે તેઓ પાણિગ્રહણક્રિયા કરતા હતા, તે વખતે તેમણે આ સમરની વાત સાભળી તે વીરનું હૃદય આ વાત સાભળી એકદમ ઉત્તેજિત થઈ ગયુ. તેમણે તરતજ પોતાની વધૂનો કર છોડી દીધો અને લગ્નો-ચિત વસ્ત્રોસહિતજ રણભૂમિ તરફ પ્રયાણ કર્યુ. તેઓ અપૂર્વ વીરતા પ્રદર્શિત કરી બીજે દિવસે રણ-ક્ષેત્રમા પડયા. મારવાડના એક કવિએ મિથરિના ઉત્તરાધિકારીની અનુપમ વીરતા, અદ્ભુત પરાક્રમ અને પૂર્ણગૌરવ અક્ષય રાખવાને માટે લખ્યુ છે કેઃ—

फाणे मति बुलबुला, गहा दो लिए माला;
अस्सी कोश खाडा हूंआया, कनवार मिथरियाला.

સ્વામીની પાછળ તુરત પરણેલી વધૂ પણ જયપુર છોડી મિથરિ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગી; પરંતુ શોકની વાત છે કે તે જ્યારે મિથરિમા પહોંચી ત્યારે મંગલધ્વનિને બદલે રોદન અને હાહાકારધ્વનિ તેના સાભળવામાં આવ્યો તેણે તરતજ એક ચિતા પ્રદીપ્ત કરી અને સ્વામીના શબની સાથે તે તેમા ભસ્મી-ભૂત થઇ. આ સમરક્ષેત્રમા જઇ મે એ રાજકુમારના સ્મારકચિન્હની તપાસ કરી; પરંતુ ઉપલા કાવ્ય-

સિવાય મને ઇતર કાંઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ નહિ

મારવાડેશ્વર રામસિંહના પક્ષકારો મેડતિયા તથા અન્યાન્ય વંશના સરદારોએ શત્રુપક્ષની ઘણી સેનાનો સંહાર કર્યો હતો, પરંતુ અંતે તેમનો પરાજય થયો તેમને જણાયું કે કેવળ શત્રુઓના ગોલંદાજોથી અમારો પરાજય થયો છે મેડતિયાસરદારોના અતિ સાહસિક અને પ્રબળ રાજભકત નેતા રિયાના સામંત શેરસિંહે પોતાના સાળા અહોયાના સામંતને રામસિંહની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરતા ઘણો વાર્યો હતો, પરંતુ તેણે પોતાના બનેવીની વાતપર કિંચિત્ પણ લક્ષ આપ્યું નહોતું અંતે શેરસિંહે તેને પગમાં કહ્યું હતું કે –"વખ્તસિંહને સહાય કરી રામસિંહને પરાસ્ત કરવાની તમારામાં કેટલી શકિત છે તે કોઇથી ગુપ્ત નથી " આના પ્રત્યુત્તરમાં અહોયાના સામંતે જણાવ્યું હતું કે –" ભલે બીજું કાંઈ પણ નહિ થાય, પરંતુ મારવાડનું રાજ્ય તો અવશ્ય હું રામસિંહના હાથમાંથી દૂર કરીશ ' આ ગર્વભરિત ઉત્તર સાંભળી શેરસિંહે મહાક્રોધપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે – ' હું પણ યથાસાધ્ય તમારી આ ઇચ્છા નિષ્ફળ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ ' આ સાળાબનેવીવચ્ચે ત્યારપછી મેડતાની રણભૂમિમાં પરસ્પર યુદ્ધ થયું તે પૂર્વે કદિ પણ મેળાપ થયો નહોતો

જે સ્થાનપર બંધુઓ અને મિત્રો પરસ્પર કપાઇને મરણ પામ્યા હતા અને તેમ કરીને જાતીય કુસંપનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે સ્થાનપર એક પણ ગામ આવેલું નથી ચારે તરફ મેદાનજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ સમરભૂમિમાં મૃતવીરોના સ્મારકમંદિરો અને નાના નાના સ્મારકચિન્હો વિદ્યમાન છે મૃતવીરોની યોગ્યતાનુસાર મોટા નાના ચિહ્નો બનાવવામાં આવ્યાં છે કોઇનો સ્મારકચિન્હ તરિકે મનોરમ સ્તંભોવાળો ઉચ્ચ મહાલય અને કોઇનો સ્મારકતરિકે સામાન્ય મંદિર તથા કોઇના સ્મારકતરિકે પાષાણસ્તૂપ બંધાવવામાં આવ્યો છે સર્વની સાથે વીરનું નામ ગોત્ર અને શાખા કોતરવામાં આવી છે મેં આ સ્મારકચિન્હોપરના શિનાલેખોપૈકી તીસની નકલ ઉતારી લીધી છે આ સર્વ શિનાલેખો રાજપૂતજાતિનું પ્રશંસનીય ચરિત્ર સૂચિત કરે છે

આ ભયંકર જાતીયસમરમાં પરાજિત થયા પછી મારવાડેશ્વર રામસિંહને મેડતા નગરમાં આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડ્યો આ મેડતાનગરની ચારે તરફ કોટ આવેલો છે પરંતુ તે નગરમાંની અલ્પ સેનાદ્વારા શત્રુઓના કરાલગ્રાસમાંથી રક્ષા થવી અસંભવિત જણાવાથી તેણે એક નવી કલ્પના કરી આ કલ્પનાથીજ અંતે મારવાડના સર્વસ્વનો નાશ થયો હતો મહારાષ્ટ્રીયલૂટારાઓ તે સમયે મહા બળવાન બની ગયા હતા રામસિંહે તેમની સહાયતાદ્વારા પોતાના કાકાનો પરાભવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે અર્ધરાત્રિએ ઉઠીને પોતાની અવશિષ્ટ સેનાસહિત દક્ષિણતરફ નાસી ગયો તેણે ઉજ્જયિનીમાં આવી મહારાષ્ટ્રીયલૂટારાઓના નેતા જયાપ્પા સિંધિઆની સાથે મુલાકાત કરી અને પોતાનું રાજ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે તેની સાથે મસલત કરવા લાગ્યો

રામસિંહે મારવાડનો ત્યાગ કર્યો કે તરતજ તેનો કાકો વખ્તસિંહ જયલક્ષ્મીને આલિંગન કરી જોધપુરમાં ગયો અને તેણે રાજસિંહાસનપર બેસી સમસ્ત રાજ્યમાં પોતાના નામનો ઢંઢેરો પ્રસારી દીધો કાળની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ! સંસારની લીલા કેવી અદ્દભુત છે ! પિતૃઘાતક વખ્તસિંહના મસ્તકપર આજે મારવાડનું રાજછત્ર શોભવા લાગ્યું બુદ્ધિમાન અને ચતુર વખ્તસિંહે ધાર્યું કે – રામસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય લેવાને ગયો છે માટે નિર્વિઘ્ને રાજ્ય ભોગવવું અસંભવિત છે તેથી તેના ગ્રાસમાંથી બચવાનો કાંઈ ઉપાય કરવો જોઇએ વખ્તસિંહ મહાન રાજનીતિજ્ઞ અને નિપુણ રણપંડિત હતો આથી પોતાની સ્થિતિ સમજી જતા તેને જરા પણ વાર લાગી નહિ પછી તે પોતાની વિજયી સેના લઇ શત્રુઓની ગતિ રોકવાને માટે મારવાડની સરહદપર પહોંચ્યો અને ત્યાંથી અજમેર તરફ કૂચ કરવા લાગ્યો

રામસિંહના શ્વશુર જયપુરેશ્વર ઇશ્વરીસિંહ કેટલાક કારણોને લીધે વખ્તસિંહને સહાય કરી શકતા નહોતા, પરંતુ તેઓ વખ્તસિંહના બાહુબળ અને વીરતાથી અત્યંત ડરતા હતા હવે આ વખતે વખ્તસિંહને સહાય કરવી કે રામસિંહને સહાય કરવી કિંવા તટસ્થ રહેવું તે વિષે તેઓ અત્યંત ગુંચવણમાં આવી પડ્યા આ વિપત્તિના સમયમાં તેમને રાજપૂતોની સાધારણ નીતિનું અવલંબન કરવાની

ઇચ્છા થઇ. મૃતમહારાજા અજિતસિંહનો એક પુત્ર આ વખતે ઇંદોરમા રાજ્ય કરતો હતો. તેની કન્યા સાથે ઇશ્વરીસિંહનો વિવાહ થયો હતો. આ વખતે ઇશ્વરીસિંહ પોતાની તે રાણીના મહાલયમા જઇ આ બાબતવિષે મસલત કરવા લાગ્યા ઇશ્વરીસિંહે રાણીને જણાવ્યુ કે-"વખ્તસિંહે પોતાના પિતા અજિતસિંહનો વધ કર્યો છે, માટે આ વખતે આપણે તેનું વૈર લેવુ જોઇએ અને રામસિંહને સહાય કરવી જોઇએ હુ જે પક્ષમાં ભળીશ તે પક્ષમા મારે ખડ્ગ તો ધારણ કરવુ પડશેજ; પરંતુ વખ્તસિંહના પક્ષમા ભળવાથી જયલાભની આશા ઓછી રહે છે. વળી હુ પિતૃહંતા અને અન્યાયપૂર્વક સિંહાસન પ્રાપ્ત કરનારને સહાય કરીશ તો લોકો મને ધિક્કારશે. બોલો, હવે તમે મને શું સલાહ આપો છો ? આ મહાવિપત્તિમાથી ઉદ્ધાર કરવાની કેવળ તમારામાજ શક્તિ છે." ઘણી વારસુધી મસલત ચાલ્યા પછી એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો કે વખ્તસિંહને સહાય કરવાને બહાર પડી તેના મનનુ સાંત્વન કરવુ. ઇશ્વરીસિંહની રાણી અને ઇંદોરના રાજાની પુત્રી, વખ્તસિંહની ભત્રીજી થતી હતી અને તેણેજ જયપુરના રાજાને પોતાના કાકાના પક્ષમાં ભળવા માટે બહાર પડવાની સલાહ આપી હતી વખ્તસિંહે મેવાડ, મારવાડ અને અંબર એ ત્રણે રાજ્યોની સરહદનો જે સ્થળે સંગમ થાય છે તે સ્થળે પોતાની છાવણી નાખી ઇંદોરની રાજકન્યા પોતાના કાકાનો ગુપ્ત રીતે નાશ કરવાને માટે એક મૂલ્યવાન રાજપોશાક હલાહલ વિષથી મિશ્રિત કરીને તેને લઈ વખ્તસિંહની છાવણીમા ગઇ અને તે પોશાક પોતાના કાકાને ઉપહારતરીકે તેણે આપ્યો.

વખ્તસિંહે એ રાજપોશાક પરિધાન કર્યો, ત્યારપછી અલ્પકાળમા તેને ભયંકર જ્વર ચઢ્યો. તત્કાળ રાજચિકિત્સકને બોલાવવામા આવ્યો, પરંતુ તેણે આવીને જણાવ્યુ કે-"આ રોગ કોઇપણ ઔષધથી નિવૃત્ત થઈ શકે એમ નથી " નીડર વખ્તસિંહ રાજવૈદ્યના આ વચનો વ્યંગમા બોલાયેલા સમજ્યો તેથી તે બોલ્યો-"શુ તમે મને નીરોગી નહિ બનાવી શકો ? જો મારો આ રોગ નિવારણ કરવાની તમારામા શક્તિ નથી, તો તમે મારી આપેલી ભૂમિ શામાટે ભોગવો છો ? અને તમારી વિદ્યા શા કામની છે ?" રાજાના આ વચનો સાભળી રાજવૈદ્યે શીઘ્ર રાજાના શિબિરની નિકટ એક ખાડો ખોદાવ્યો અને તેમા પાણી નખાવ્યું અને તેમા ઔષધિ નાખી ઔષધિ જળમાં પડતાની સાથે તે જળ અત્યત શીતળ બની ગયુ પછી તેણે મૃત્યુના મુખમા સપડાયેલા વખ્તસિંહને કહ્યુ કે-"મહારાજ ! આપ જે રોગથી પીડાઓ છો તેનુ અંતિમ ઔષધ માત્ર આજ છે; પરંતુ આપના રોગના લક્ષણો જોતા મને જણાય છે કે એ ઔષધિથી આપને કાઇ પણ લાભ થશે નહિ. હવે વિલંબ કરશો નહિ, અંતકાળના ધર્મકર્મ કરી લ્યો" રાજવૈદ્ય સારીપેઠે જાણતો હતો કે વિષમિશ્રિત રાજપોશાકજ રાજાના મહારોગનુ કારણ છે, પરંતુ તેણે એ વાત પ્રકટ કરી નહિ. રાજવૈદ્યના અંતિમ શબ્દો સાભળી વખ્તસિંહે સર્વ સામંતોને શિબિરમા આવવાની આજ્ઞા કરી જ્યારે સામંતો આવ્યા ત્યારે રાજાએ મારવાડની તથા પોતાના પુત્રની રક્ષા કરવાને માટે તેમને અંતિમવચનો કહ્યાં. સર્વ સામંતોએ રાજાજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો અને વિદાય લીધી પછી વખ્તસિંહે રાજગુરુને બોલાવી ઇષ્ટદેવ તથા દેવાલયના નામે કેટલીક જમીન અર્પણ કરી આ વખતે નિર્ભય અને અડગ મનના વખ્તસિંહને એક શાપનું સ્મરણ થયું વખ્તસિંહે જે વખતે પોતાના પિતાની હત્યા કરી અને જે વખતે તેની રાણીઓ તેની સાથે ચિતામા બળીને ભસ્મીભૂત થઇ તે વખતે તેમણે વખ્તસિંહને એવો શાપ દીધો હતો કે:-"પરદેશમા તારી ચિતા સળગશે " આ શાપનુ સ્મરણ થતા વખ્તસિંહ કહેવા લાગ્યો કે-"હુ મારા રાજ્યની સરહદપર સ્થિત છુ, તેથી હવે તે સતીઓના વચનો સત્ય પડવાની તૈયારીમાં છે." આ વખતે પિતૃઘાતક વખ્તસિંહના હૃદયમાં કેવુ અસહ્ય દુ:ખ પેદા થયુ હશે, તે કેવી પ્રચંડ નરકયંત્રણાથી પીડિત થયો હશે, તે કલ્પનામા પણ આવી શકે એમ નથી. વખ્તસિંહે ઉક્ત સતીઓના શાપનો ઉચ્ચાર કરતા કરતાં પોતાનુ પાપકલુષિત શરીર છોડ્યું હતુ. જે સ્થળે વખ્તસિંહનું શબ ભસ્મીભૂત થયુ હતું, તે સ્થળે એક સ્મારકમંદિર હાલમા વિદ્યમાન છે. લોકો આ મંદિરને "બુરોદેવલ" અર્થાત્ પિશાચમંદિર કહે છે.

જો રાજા વખ્તસિંહ પોતાના જ્યેષ્ઠબંધુ અભયસિંહની પાપી આજ્ઞાને આધીન થઇ પોતાના જન્મદાતાના પ્રાણનો સંહાર ન કરત, તો તે મારવાડના રાજમંડળમા એક પ્રથમ શ્રેણીનો રાજા

ગણાઈ શકત મારવાડમા તેના જેવો સાહસિક રાજા એક પણ ઉત્પન્ન થયો નથી તેનામા જેવી વિલક્ષણ બુદ્ધિ હતી, તેવીજ વીરતા પણ હતી તેણે પોતાના પિતાની હત્યા કરી તે પૂર્વે સર્વ રાઠોડો તેને અત્યંત ચાહતા હતા અભયસિંહે ગુજરાતરાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લીધો હતો. તેમા મુખ્ય સહાય વખ્તસિંહનીજ હતી ત્યારપછી અભયસિંહે કેવળ વખ્તસિંહની સહાયથીજ દિલ્હીના સમ્રાટના પ્રતિનિધિ શેર બુલંદની સાથે ભયકર સગ્રામ કરીને તેને પરાજિત કર્યો હતો રામસિંહ ઉગ્ર પ્રકૃતિ, અશિષ્ટ આચરણ અને નિંદનીય સ્વભાવને લીધે મારવાડના સિંહાસનને માટે સર્વથા અયોગ્ય ગણાયો હતો, તેથી તેના હાથમાથી વખ્તસિંહે રાજ્ય લઇ લીધુ એ કાંઈ તેનું અનુચિત કાર્ય ગણી શકાય નહિ મારવાડના સામતોએ રામસિંહને અયોગ્ય ધારી તેના પદપર વખ્તસિંહને અભિષિક્ત કર્યો, તેમા તેમણે કોઈ પણ પ્રકારે ન્યાયનુ અપમાન કર્યું નથી મારવાડના સામતોએ પૂર્વે આ પ્રકારનું કાર્ય અનેકવાર કર્યુ હતુ અને એ શાસનપદ્ધતિને માટે આ પ્રથા અતિ આવશ્યક છે વખ્તસિંહનુ મૃત્યુ થયા પછી મારવાડના સર્વ સામતો તેના પુત્ર વિજયસિંહના હિતની રક્ષા કરવાને માટે તત્પર થયા બિકાનેર અને કૃષ્ણગઢના સ્વતત્ર રાજાઓએ પણ તેમનાજ પક્ષનુ સમર્થન કર્યું વખ્તસિંહનુ અવસાન થયા પછી મારવાડના સામતો શીઘ્ર તેના પુત્ર વિજયસિંહને માયેરાત નામના સ્થાને અભિષિક્ત કરીને તેમને નેડતા નગરમા લઈ ગયા

પદભ્રષ્ટ થયેલા રામસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓના નેતા જયાપ્પા સિંધિઆની સાથે મળી કોટારાજ્યપર આક્રમણ કર્યું પછી તેઓ મેવાડનો વિધ્વસ કરી અજમેરમા ગયા આ સ્થળે સાહસિક રાઠોડ રામસિંહની સાથે સિંધિઆને કાંઇક તકરાર થઇ, પરતુ ઉભયના સૌભાગ્યથી તે તકરાર શીઘ્ર દૂર થઈ ગઇ પછી તેઓ મારવાડમા પ્રવેશ કરી ભયકરમૂર્તિ ધારણ કરી પાટનગર તરફ કુચ કરવા લાગ્યા નવીન મારવાડેશ્વર વિજયસિંહ રાજપૂતસ્વભાવસુલભ વીરત્વ, પરાક્રમ, સાહસ અને તેજસ્વિતા ઈત્યાદિ ભૂષણોથી વિભૂષિત હતા તેમણે જ્યારે મહારાષ્ટ્રીયલૂટારાઓની સાથે રામસિંહના આગમનની ખબર સાભળી, ત્યારે તેઓ તરતજ મારવાડના સમસ્ત સામતો અને પોતાના ૨૦૦૦૦૦ સૈનિકોને લઇને તેની ગતિ રોકવાને માટે ચાલ્યા

બે સમુદ્રો સામસામી દિશામાથી આવી મળતા હોય તે પ્રમાણે ઉભય દળો મળ્યા સ્વજાતિના સગ્રામમા પરજાતિ મહારાષ્ટ્રીઓને જોઇને મહાવીર રાઠોડોનુ રક્ત કેવુ ગરમ થઇ ગયુ હશે અને શૌર્ય, વીર્ય તથા સામર્થ્યથી તેમના અગ કેવા પરિપૂર્ણ થઇ ગયા હશે, તેનુ અનુમાન સહજ થઇ શકે એમ છે જો સિંહાસનભ્રષ્ટ રામસિંહ એકલોજ મારવાડીસેનાની સાથે રણસગ્રામમા ઝુઝત, જો તે મારવાડનું સર્વસ્વ નાશ કરવાને માટે વિજાતીય મહરાષ્ટ્રીઓને માતૃભૂમિમા ન લાવત, તો રાઠોડવીરોને આટલુ બધુ ખોટુ લાગત નહિ રામસિંહે સિંહાસનને પુન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના ભ્રાતા અને ઇષ્ટમિત્રસર્વનો સહાર કરવાને માટે બળવાન મહારાષ્ટ્રીઓને મારવાડમા આણ્યા તેથી અતે મારવાડદેશ યથાર્થ મરુભૂમિ બની ગયો રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યના અધપતનનુ મૂળ કારણ આ લોભી, પૈશાચિકસ્વભાવના મહારાષ્ટ્રીઓ છે

ઉભયપક્ષના સૈનિકોએ મેડતાથી દીર્ઘઅતરપર એકબીજાને જોતાજ ગોળીનો વરસાદ વરસાવવા માડયો ધૂમ્રથી ચારે તરફ અધકાર છવાઈ ગયો તોપોના ભીષણ અવાજથી સમસ્ત મારવાડ કપી ઉઠયુ પ્રથમ દિવસે પ્રાય બધો વખત તોપોના મારામાજ વ્યતીત થયો ખડગયુદ્ધ બહુ થોડુ થયુ મેડતાનિવાસીઓએ આ વખતે સૈનિકોને ભોજનની સામગ્રી આણી આપી, પરતુ આ પ્રયત્નમા તેમા ઘણા માર્યા પણ ગયા અરે ! દાદુપથી ૨૯ સન્યાસીના અનેક શિષ્યો પણ ખાદ્યપદાર્થો આણી આપવાના પ્રયત્નમા માર્યા ગયા બીજે દિવસે પણ યુદ્ધે ભયકર મૂર્તિ ધારણ કરી. વિજયસિંહના પાચ હજાર તેજસ્વી અશ્વારોહીઓએ શત્રુદળ ઉપર ભયાનક આક્રમણ કરી મહારાષ્ટ્રીયસૈનિકોનો વિશેષ સહાર કર્યો. જો કે વિજયસિંહના પક્ષમા મારવાડના સર્વ સામતો હતા,જો કે તેમના સૈનિકોમા વીરતા, સાહસ અને શૌર્ય પુષ્કળ દેખાતુ હતુ, પરતુ શત્રુપક્ષના સૈનિકોની સખ્યા અધિક જોઇને પ્રથમથીજ તેમણે રણભૂમિમાથી નાસવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો પ્રથમ અને બીજા દિવસમા યુદ્ધમા રણસામગ્રી વહન કરનારા સર્વ પશુઓ બચ્યા હતા હવે ત્રીજે દિવસે આ સર્વ પશુઓને પાણી પાવાને માટે એક

નાની નદીના તટપર લઇ જવામા આવ્યા વિજયસિંહની એક મહાબળવાન અશ્વારોહીસેનાએ મહા ગટ્રીઓની સેનાનો હમણાજ વિધ્વસ કર્યો હતો આ સેના તેમને માર્ગમા મળી આ સૈનિકોએ આ પશુઓને રામસિંહના પશુ ધારી રક્ષકોને ગોળીથી ઠાર કર્યા અને તેમને હસ્તગત કર્યા દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ જાણતા નહોતા કે આ અમારાજ પશુઓ અને અમારાજ રક્ષકો છે જ્યારે તેઓ પોતાનાજ પક્ષના રક્ષકવીરોને મહા ઉગ્રતા અને વીરતાથી મારતા હતા તે વખતે મહારાષ્ટ્રીયસૈનિકો સ્તભિત અને ભયભીત બની જવાને લીધે આ ઉત્તમ સધિનો લાભ લઇ તેમનાપર આક્રમણ કરી શક્યા નાહે જ્યારે વિજયસિંહના મૃતવીરોને તેમના શિબિરમા લઈ જવામા આવ્યા ત્યારે સર્વ ભયભીત થઇ ગયા પોતાનાજ પક્ષના માણસો માર્યા ગયા છે એમ જાણવામા આવતા તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ આ ઘટના બન્યા પછી પણ અગાઉના જેવીજ વીરતા શૌર્ય અને પરાક્રમથીજ તેઓ મહાગટ્રીઓના સ હાર કરવા લાગ્યા,પરતુ મહારાષ્ટ્રીઓના સૌભાગ્યથી રાઠોડવીરોમાએક ભય કર દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ રાઠોડ જાતિ મહા બળવાન ગણાય છે, તે બના પણ આ દુર્બુદ્ધિને લીધેજ તે અદ્યાપિ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકી નથી આ દુર્બુદ્ધિએ તત્કાળ તેમનુ સાહસ શૌર્ય અને પરાક્રમ સર્વથા છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યુ રાજા વિજયસિંહની વય આ વખતે વીસ વર્ષની હતી તેઓ જેવા સાહસિક હતા તેવાજ બુદ્ધિમાન પણ હતા, પરતુ આ વખતે તેઓ દુર્ભાગ્યવશાત્ પોતાની બુદ્ધિઅનુસાર નહિ ચાલતા વયોવૃદ્ધ પુરુષની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવાને તત્પર થયા રાઠોડરાજ વિજયસિંહની નસેનસમા ઉષ્ણ રક્ત દોડી રહ્યુ હતુ અને તેમની ઇચ્છા યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની હતી, પરતુ તેમના સહાયક બિકાનેરના રાજાએ તેમને યુદ્ધમાથી પલાયન કરવાની સલાહ આપી બિકાનેરના રાજા યુદ્ધની સ્થિતિનુ અવલોકન કરી સમજી ગયા કે મહા રાષ્ટ્રીયલૂટારાઓના હાથમાથી બિકાનેરની રક્ષા કરવાને માટે પલાયન કરવુજ આ વખતે ઉચિત છે આ મહાસકટના સમયમા વખ્તસિંહના જેવા પરમ સાહસિક સેનાપતિની આવશ્યકતા હતી, પરંતુ દુર્ભા ગ્યવશાત્ વિજયસિંહની સેનામા વખ્તસિંહના જેવો સાહસિક અને નીડર સેનાનાયક કોઇ પણ હતો નહિ, આથી તેમને રણમાથી પીઠ બતાવી નાસવાનો પ્રસગ આવ્યો સર્વ સામ તોએ પણ તેમને પલા- યન કરવામા સમ્મતિ આપી આ સમાચાર શીઘ્ર સમસ્ત સેનામા પ્રસરી ગયા અને શત્રુઓને પણ આ સમાચાર વિદિત થઇ ગયા સાયકાળ થતાજ બિકાનેરના રાજાએ પોતાની સેનાસહિત પોતાની રાજ ધાની તરફ પ્રયાણ કરવા માડયુ. હવે રામસિંહ રાજપૂત તથા મહારાષ્ટ્રીયસેનાસહિત વિજયસિંહના શિબિર તરફ દોડયો જો કે સર્વ સૈનિકોએ મેડતા તરફ નાસી જવુ, એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો હતો, પરતુ રામસિંહને સેનાસહિત આવતો જોઇને સર્વ રાઠોડસરદારો પોતપોતાની સેનાને લઇને પોતપોતાના નગરમા નાસી ગયા રામસિંહ અને મહારાષ્ટ્રીયનાયકે હવે અનાયાસે રણક્ષેત્રમા પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી દીધી નાસી ગયેલા રાઠોડો પોતાની તોપોને રણભૂમિમાજ છોડી ગયા હતા, તેથી મહારાષ્ટ્રીઓએ અપૂર્વ આનદસહિત તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો રાઠોડલોકોએ ધાર્યું હતુ કે ભગવાન અમને પ્રતિકૂળ છે, જો તે પ્રતિકૂળ ન હોત તો અમારાજ વીરો અમારાજ રક્ષકોને શામાટે મારી નાખત? માટે નાસી જવુ એજ ઉચિત છે જો આવી દુર્બુદ્ધિ રાઠોડોમા ઉત્પન્ન થઈ ન હોત તો નિસશય રામસિંહ તથા મહારાષ્ટ્રીઓને આ યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થાત નહિ

બિકાનેરના મહારાજાની પેઠે કૃષ્ણગઢના રાઠોડસરદાર પણ પોતાની રાજધાની તરફ નાસી જવા લાગ્યા અને તેમનુ અનુકરણ ઇતર સરદારોએ પણ કર્યું વિજયસિંહે જ્યારે આ પ્રમાણે સર્વ યોદ્ધા ઓને હતવીર્ય અને ભયભીત થઇને નાસતા જેયા અને જ્યારે તેઓ એકનાજ રણભૂમિમા રહ્યા, ત્યારે તેમણે પોતે પણ નાસવાનો નિશ્ચય કર્યો પુષ્કળ અંધારૂ થયુ ત્યારે તેમણે પણ રાહિનના સામત અને પોતાની પાસે રહેલા ઇતર રક્ષકોને લઇને નાગોરની તરફ પોતાનો અશ્વ હાકયો અફસોસ! ભાગ્યની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે! થોડા દિવસ પૂર્વે જે મારવાડેશ્વરને માટે બે લાખ મનુષ્યો પ્રાણદાન આપવાને માટે તૈયાર હતા તેજ મારવાડેશ્વર આજે એક સાધારણ અસહાય માણસની પેઠે જાય છે સમયના પ્રભાવથી રાહિનના સામતે રાજાના હિત તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતા પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કર્યો વિજયસિંહની ઇચ્છા એવી હતી કે નાગોરમા જઇને પુન સેનાનો સગ્રહ કરીશુ અને તેની સહાયથી રામસિંહ તથા મહારાષ્ટ્રીઓના કરાલગ્રાસમાથી સ્વદેશ અને સ્વરાજ્યની રક્ષા કરીશ, પરતુ તિમિરમય

રાત્રિમા તેઓ નાગોરનો માર્ગ ભૂલી ગયા અને રાહિનનો સામંત તેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર પોત
નગર તરફ લઇ ગયો પણ વિજયસિંહને જ્યારે ખબર પડી કે અમે ખોટે માર્ગે ચઢ્યા છીએ ત
તેમણે રાહિનના સામંત લાનસિંહને કહ્યુ કે – આપણે માર્ગ ભૂલ્યા છીએ માટે નાગોર તરફ તમ
અશ્વ ફેરવો પરતુ અફસોસ ! હવે અસહાય મારવાડેશ્વરની આજ્ઞાનુ કોણ પાલન કરે ? જો કે રા
પૂતજાતિ પરમ રાજભક્ત છે તથાપિ વિજયી રાજાની આજ્ઞા અને પરાજિત થઇને નાસેલા સહાયહ
રાજાની આજ્ઞાને સમાન કોણ ગણે છે ? વિજયસિંહ જે સમયે બે લાખ સૈનિકોની સાથે યુદ્ધમા ગ
હતા તે સમયે સર્વ સામતો મસ્તક નમાવીને તેમની આજ્ઞાનુ પાલન કરતા હતા પરતુ
વખતે તેમનું ભાગ્યચક્ર ઉલટાઇ ગયુ હતુ તેથી લાનસિંહે ખુલ્લી રીતે કહ્યુ કે – મહારાજ ! આપ
ક્ષમા કરશો હવે મારૂ નગર નિકટ આવ્યુ છે માટે આપ મને આજ્ઞા આપો તો હુ મારા કુટુંબ
મળીને સર્વને સાથે લઇને આપની પાસે આવુ ચતુર વિજયસિંહ ઉક્ત સામતના મનનો ભાવ તત્ક્ષ
સમજી ગયા અને તેમણે તેની પ્રાર્થનાનો કાંઇ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ તેમણે પોતાનો અશ્વ ધી
ધીમે આગળ ચલાવ્યો આ તરફ લાનસિંહ તિમિરમય રાત્રિમા વિજયસિંહને અપરિચિત માર્ગ
છોડીને પોતાના નગરમા ચાલ્યા ગયા વિજયસિંહ આ આપત્તિથી કિંચિત્ પણ ભયભીત થયા વિ
કેવળ પાચ વિશ્વાસુ અંગરક્ષકોની સાથે કુજવાના નામના સ્થાને પહોચી ગયા

કુજવાનામા નિર્ભયતાપૂર્વક રહેવુ અસંભવિત હતુ સહસા શત્રુઓ આવીને બંદીવાન કરી લે એ
ડર હતો તેથી વિજયસિંહે તે સ્થાનનો પણ ત્યાગ કર્યો તેઓ અશ્વારૂઢ થઇ તીવ્ર વેગથી ચાલવા લ
જ્યા કુજવાનાની સીમાપર પહોચતાજ તેમના સ્વામીભક્ત અશ્વે થાકને લીધે પ્રાણ છોડયા ભા
લક્ષ્મીની અકૃપાને પ્રાપ્ત થયેલા વિજયસિંહ નિરુપાયે પોતાના એક અનુચરના અશ્વપર આરૂઢ થ
અને તીવ્ર વેગથી તેને દોડાવી ત્યાથી દોઢ કોશના અંતરપર આવેલા દેશવાન નામના સ્થાનમા પહોચ
વિજયસિંહ જે અશ્વપર આરૂઢ થયા હતા તે પણ લોહ કવચધારી સ્વારના પ્રચંડ ભારથી તથા આ
દિવસ વિશ્રાંતિ નહિ મળવાને લીધે ચાલવામા અસમર્થ થઇ ગયો હતો આ સ્થાનથી નાગોર ન
કોશના અંતરપર હતું તેથી વિજયસિંહે એવો નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તે થાય તોપણ શીઘ્ર ત્યા તો જવુ
જોઇએ સર્વ અનુચરોના અશ્વો પણ પરિશ્રમિત થઇ ગયા હતા અને અંધકારમય રાત્રિએ ઉક્ત ગામ
પણ અશ્વ મળવાનો સંભવ નહોતો તે છતા પણ વિજયસિંહ સ્વયં અશ્વની તપાસ કરવા લાગ્યા

ઘણીવાર તપાસ કર્યા પછી તેમને એક જાટકૃષિકાર મળ્યો વિજયસિંહે તે જાટને પોતાની ઓળ
ખાણ આપી નહિ તે જાટ તેમને નાગોર પહોચાડવાને તૈયાર થયો તે તેમને સૂર્યોદય પૂર્વે પાચ રૂપિય
નુ ભાડુ લઇને નાગોરમા પહોચાડવાને કબૂલ થયો વળી તેણે કહ્યુ કે – હું તો વાજીશાહી (પ્રચલિ
નાણુંજ) લઇશ છેવટે મહારાજાએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો પછી તરતજ તે જાટ કૃષિના કામમા વ
રાતુ પોતાનુ નકી જાનનુ ગાડુ લઇ આવ્યો મારવાડના રત્નાસનપર વિરાજમાન થનાર મહારાજા વિજ
સિંહ આ ક્ષુદ્ર ગાડામા બેઠા વિજયસિંહ અતિ શીઘ્રતાથી નાગોરમા પહોચી જવાને વ્યાકુળ થઇ રહ
હતા તેથી બળદો મધ્ય ગતિથી દોડતા હતા તોપણ તેઓ હાક હાક કહીને તેને વિશેષ દોડ
વવાની ચેષ્ટા કરતા હતા વારવાર હાક હાક શબ્દ સાભળીને સરળ સ્વભાવના જાટનુ ધૈ
ખૂટી ગયુ અને તે બોલ્યો – તમે છો કોણ ? અને આટલી શીઘ્રતાથી જવાનુ તમને શુ પ્રયોજન છે
આટલી શીઘ્રતાથી નાસી જવાને બદલે તમારા જેવા બલિષ્ઠે તો મેડતાના યુદ્ધમા વિજયસિંહની સહ
કરવી જોઇએ તમારા આચરણપરથી જણાય છે કે મહારાષ્ટ્રીય લોકો તમારી પાછળ પડયા છે હ
વૃથા હાક હાક કરશો નહિ આના કરતા અધિક વેગથી હુ બળદોને દોડાવી શકીશ નહિ
પોતાની અવસ્થાનો વિચાર કરી તે વખતે મારવાડેશ્વરે કિંચિત્ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ પરતુ થોડીવા
પછી તેઓ પુનઃ હાક હાક શબ્દથી તેને ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યા જાટ તો પૂર્વવતજ મધ્ય
ગતિથી બળદોને ચલાવવા લાગ્યો જ્યારે નાગોર એક કોશના અંતરપર રહ્યુ ત્યારે પ્રભાત થઇ ગયુ
ઉષાદેવી હાસ્યમયી મૂર્તિ ધારણ કરી આવી પહોચી પરોઢીઆના મંદ પ્રકાશમા ઉક્ત સરળ સ્વભાવના
જાટે અધીર ભાડૂતનુ મુખ બરાબર રીતે જોવાને માટે તેના તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો તો તે મારવાડેશ્વર વિજય
સિંહને ઓળખીને ભય તથા વિસ્મયથી વ્યાકુળ થઇ ગયો તે રાજરાજેશ્વરની સાથે એકજ આસનપ

બેઠો હતો તેથી તે નીચે કૂદી પડયો અને મહારાજાની ક્ષમા માગવા લાગ્યો જાટની નમ્રતાથી પ્રસન્ન થઇને મહારાજાએ તેને ધીમેથી કહ્યુ —"ડરશો નહિ મેં તમને ક્ષમા કરી છે ગાડી હાકો" રાજાની આજ્ઞા સાભળી ઉક્ત જાટ પુનઃ પોતાના આસનપર બેસી ગયો ગાડી નાગોરના દરવાજાપર પહોચી ત્યા સુધી વિજયસિહ "હાક, હાક" શબ્દથી તેને અસ્ખલિત રીતે ઉત્તેજિત કરતા રહ્યા નાગોરમા જઇને મહારાજાએ ઉક્ત જાટને પાચ રૂપિયા આપ્યા અને કહ્યુ કે – 'યોગ્ય અવસર પ્રાપ્ત થતા તમને ઉચિત પારિતોષિક આપવામા આવશે ' આખી રાતનો ઉજાગરો હોવા છતા પણ મહારાજા વિજયસિહે નાગોરમા પહોચવાની સાથેજ હરસોનાના સામતને જોધપુરની રક્ષાને માટે મોકલ્યા અને સર્વ સામતોને નાગોરમા એકત્રિત કરવાને માટે તેમનાપર આજ્ઞાપત્રિકા મોકલી દીધી વિજયી રામસિહે તેજ દિવસે મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે આવીને નાગોરને ઘેરો ઘાલ્યો

પરમ સાહસિક વિજયસિહે ૭ માસપર્યંત શત્રુઓના આક્રમણમાથી નાગોરની રક્ષા કરી રામસિહ તથા મહારાષ્ટ્રીઓ નાગોરને ૭ માસપર્યંત હસ્તગત કરી શક્યા નહિ અને તેમને પુષ્કળ હાનિ થઇ રાજા વિજયસિહ રાજપૂતોના સર્વ ગુણોથી ભૂષિત હતા અને તેમના પિતા વખ્તસિહના જેવા પરમ સાહસિક હતા તેથી તેમણે તે દ્વારા રાજસ્થાનના ઇતિહાસમા પોતાનુ નામ અમર થઇ જાય તેવુ મહાન સાહસિક કામ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો તેમણે ધાર્યુ કે "મારી પાસે જેટલી સેના છે તેની સહાયથી મહારાષ્ટ્રીઓને નસાડી મુકવા અસભવિત છે અને મારવાડમાથી વિશેષ સૈનિકો મળવા દુર્ઘટ છે, માટે મારે પોતેજ રાજસ્થાનના રાજાઓની પાસેથી સહાય મેળવવાને માટે નીકળવુ જોઇએ રાજસ્થાનના પરમ શત્રુ મહારાષ્ટ્રીયલોકોને નસાડી મૂકવાને માટે સર્વ રાજપૂતો આ વખતે મને અવશ્ય સહાય કરશે ' વિજયસિહની પાસે નાગોરમા પાચસે પરમસાહસિક ઉષ્ટ્રારોહી(ઉટપર સ્વારી કરનાર,સૈનિકો હતા આ સૈનિકો અને એક સહસ્ર મહાબળવાન રણનિપુણ રાજપૂતોને લઇને વિજયસિહ અર્ધરાત્રિએ નાગોરમાથી બહાર નીકળ્યા તેઓ બરાબર ચોવીસ કલાકનો પ્રવાસ કર્યા પછી બિકાનેરરાજ્યમા પહોચ્યા. જો કે બિકાનેરના અધિપતિએ અપૂર્વ આદરસહિત તેમનુ સ્વાગત કર્યુ, તથાપિ આ ઘોર વિપત્તિના સમયમા સેનાની સહાય આપવાને તેણે સ્પષ્ટ ના પાડી આથી મારવાડેશ્વર શોક અને નિરાશાના સાગરમા ડૂબી ગયા વિજયસિહ બિકાનેરના અધિપતિના આ વ્યવહારથી અત્યત ક્રોધિત થયા અને તેઓ શીઘ્ર બિકાનેરને છોડીને જયપુરમા ચાલ્યા ગયા જયપુરેશ્વર ઇશ્વરીસિહ યથાસાધ્ય રામસિહને સહાય કરતા હતા તોપણ મહારાજા વિજયસિહે જયપુરના સિહદ્વારપર પહોચીને દૂતદ્વારા અબરરાજપર કહેણ મોકલ્યુ કે – 'હુ આ વિપત્તિકાળમા આપની પાસે સહાય માગવાને આવ્યો છુ, માટે મને આશા છે કે આપ અવશ્ય મને સહાય કરશો '

અબરના સુપ્રસિદ્ધ અધીશ્વર સવાઇજયસિહ મહાબળવાન, પરમ સાહસિક અને મહા બુદ્ધિમાન હતા, પરતુ તેમનો પુત્ર ઇશ્વરીસિહ આ સર્વ ગુણોથી શૂન્ય હતો તે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી રાઠોડલોકોથી અત્યત ડરતો હતો પાઠકોના સ્મરણમા આ વાત હશેજ કે ઇશ્વરીસિહે ઘૃણિત ઉપાયથી વખ્તસિહના પ્રાણનો સહાર કરાવ્યો હતો વિજયસિહે જ્યારે સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેણે રાજપૂતો અનાદિથી જેનુ પાલન કરતા આવ્યા છે, એવા આતિથ્યધર્મના મસ્તકપર લત્તાપ્રહાર કરીને વિજયસિહને બદીવાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પરતુ એક સખ્ખિના પ્રયાસથી તેની આ દુર્વાસના વ્યર્થ થઇ ગઇ સત્યપ્રિય ઇતિહાસવેત્તાઓને રાજપૂતજાતિના ચરિત્રની સમાલોચના કરતા કોઇ કોઇવાર આશ્રય વાતો પણ લખવી પડે છે જે રાજ્યમા અતર્વિપ્લવ સળગી ઉઠે છે તે રાજ્યના લોકો સર્વથા હિતાહિત જ્ઞાનશૂન્ય થઈ જાય છે અને ભ્રાતા, મિત્ર વગેરે સર્વની સાથેનો સબધ ભૂલી જઇને ગમે તેવુ પાપ કર્મ કરવાથી પણ પરાઙ્મુખ થતા નથી જગતના સર્વ દેશોમા વસતી પ્રત્યેક જાતિમા આ શોચનીય દૃશ્ય દૃગોચર થાય છે, તો રાજપૂતજાતિમા તેનો અભાવ હોય એ સર્વથા અસભવિત છે ઇગ્લાડ અને ફ્રાન્સના વિપ્લવોમા જે અત્યત ભયકર અને દારુણ ઘટનાઓ બની હતી તે વાચવાથી આ વાતનો સ્વીકાર કોણ નહિ કરે? આ પરથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થાય છે કે વિપ્લવના સમયમા લોકો વિચાર શૂન્ય અને બુદ્ધિશૂન્ય બનીને, મનુષ્યોને ન ઘટે તેવા કર્મો કરે છે પરતુ આવા સમયમા પણ રાજપૂત ચરિત્રનો જે ઉત્તમ અશ પ્રકટ થાય છે તેનો અમે નીચે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ

મેડતિયાલોકોના અધિનાયક શેરસિંહે રાજભક્તિથી પ્રેરિત થઇને પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું એ વાત અમે આગળ જણાવી ચૂકયા છીએ વીરશ્રેષ્ઠ શેરસિંહ જે પક્ષ તરફથી લડયા હતા તે પક્ષનો પરાજય થયો હતો તેથી વખ્તસિંહે શેરસિંહના તાબાના પ્રદેશ રિયાને હસ્તગત કરીને તેમના કુટુંબની એક કનિષ્ઠ શાખાને તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર સોંપી દીધો હતો વખ્તસિંહના પ્રસાદને પ્રાપ્ત થયેના રિયાના આ નવીન સામંતનું નામ જવાનસિંહ હતું વિજયસિંહ જે સમયે સેનાની સહાય મેળવવા માટે રાજસ્થાનમા નીકળ્યા તે સમયે જવાનસિંહ પણ તેમની સાથે હતો જવાનસિંહ જયપુરરાજ્યના તાબાના અટરવેન નામના પ્રગણાના પ્રબલ શક્તિસંપન્ન સામંતની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો આ સામંત જેમ શક્તિશાળી હતા તેમ તેઓ જયપુરરાજના વિશ્વાસપાત્ર પણ હતા અંબરપતિ ઇશ્વરીસિંહે આ વખતે આ સામંતનેજ આજ્ઞા કરી હતી કે –"જયારે વિજયસિંહનો મેળાપ થાય ત્યારે તરતજ તેમને બંદીવાન કરી લેવા' ઉક્ત સામંતે પોતાના સ્વામીનો આ અત્યંત નિંદ્ય અને રાજપૂતજાતિને કલંકિત કરનારો વિચાર પોતાના જામાતાને એકાંતમા જણાવી દીધો જવાનસિંહે પોતાના મનમા નિશ્ચય કર્યો કે 'વિજયસિંહનું મારે અવશ્ય રક્ષણ કરવું'

રાઠોડરાજ જયપુરની ધર્મશાળામા ઇશ્વરીસિંહની પ્રતીક્ષા કરતા બેઠા હતા ઇશ્વરીસિંહ પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે સર્વ પ્રકારે સજ્જ થઇને ધર્મશાળામા આવ્યો મને બંદીવાન કરવાની ઇશ્વરીસિંહની ઇચ્છા છે, એમ વિજયસિંહ લેશ પણ જાણતા નહોતા વિજયસિંહ ઇશ્વરીસિંહના આગમનની વાત સાંભળી પરમ મિત્રભાવથી તેને આદરસત્કારસહિત લેવાને આગળ ગયા ઉભય એક આસનપર બેસી એકબીજાની ક્ષેમકુશળતાના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા આ તરફ રાજભક્ત જવાનસિંહ પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે ઇશ્વરીસિંહની પાછળ જઇને બેસી ગયો મારવાડના પ્રચલિત નિયમાનુસાર મેડતાના સામંત રાજાની દક્ષિણ તરફ આસન પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ મારવાડના વીરશ્રેષ્ઠ જવાનસિંહને પાછળ બેઠેલો જોઇ ઇશ્વરીસિંહ બોલ્યો –"ઠાકોર ! આપ પીઠપાછળ કેમ બેઠા છો ?" જવાનસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો –"મહારાજ ! આજે આ સ્થળેજ બેસવાની આવશ્યકતા છે" થોડીવાર પછી વિજયસિંહને ઉદ્દેશીને રાજભક્ત જવાનસિંહ બોલ્યો –"મહારાજ ! ઉઠો અને શીઘ્ર અહીંઆથી નીકળી જાઓ, નહિ તો આપનું જીવન અને સ્વતંત્રતા મહાવિપત્તિમા આવી પડશે જવાનસિંહના આ શબ્દો સાંભળી મહારાજા વિજયસિંહ ઇશ્વરીસિંહનું કપટ જાણી ગયા અને અતિ ચપળતાથી પોતાના આસનપરથી ઉઠીને અતિ વેગથી ચાલવા લાગ્યા વિશ્વાસઘાતક ઇશ્વરીસિંહે પણ તેમની પાછળ દોડવાની ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તેની ચેષ્ટા સફળ થઇ નહિ રાજભક્ત જવાનસિંહ તેની પાછળ સાવધાનતાથી બેઠો હતો ઇશ્વરીસિંહે પાછળ મુખ ફેરવીને જોયું તો જવાનસિંહ નગ્ન તરવારસહિત અતિ ક્રોધિત મુદ્રા કરીને બેઠેલો તેને જણાયો તેનું શરીર ભયથી કંપાયમાન થયું તેના ગળામા શોષ પડયો અને તેનું મન વિક્ષિપ્ત થયું જવાનસિંહે અતિ ગર્વ અને સાહસપૂર્વક કહ્યું કે –'અંબરેશ્વર ! જો મારા સ્વામીનું કાંઇ પણ અનિષ્ટ થશે તો આ સમશેર આપના ઉદરમા ઘુસાડી દઇશ.' પછી તેણે વિજયસિંહપ્રત્યે કહ્યું –'મહારાજ ! આપ અશ્વારૂઢ થતાની સાથેજ મને ખબર કરશો" જવાનસિંહે જેવી રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તેવું જ વર્તન વિજયસિંહે પણ તેના પ્રતે કર્યું તેમણે અશ્વારૂઢ થઇને સમાચાર મોકલ્યા કે –'હું આપના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું વિશ્વાસઘાતક ઇશ્વરીસિંહ પણ આ સમાચારનો અર્થ સારીપેઠે સમજી ગયો મેડતિયાસામંત જવાનસિંહ શીઘ્ર પોતાની સમશેર મ્યાન કરી અને ઇશ્વરીસિંહની સન્મુખ આવીને તેને તેણે આદરપૂર્વક પ્રણામ કર્યા જવાનસિંહની આ રાજભક્તિ મનુષ્યના હૃદયમા જે ભાવ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવતી હતી, તે ભાવ ઇશ્વરીસિંહના હૃદયમા પણ ઉત્પન્ન થયો ઇશ્વરીસિંહ જવાનસિંહને અભિનંદન આપવાને માટે પોતાના સામંતોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો –" આ અપૂર્વ રાજભક્તિ જુઓ આવા સામંતથી જે રાજા રક્ષિત હોય તેનો પરાભવ કરવાની આશા વ્યર્થ છે"

રાજપૂતોના પ્રબલ શત્રુ મહારાષ્ટ્રીઓને મારવાડમાથી કાઢી મૂકવાને માટેજ આ શોચનીય વિપત્તિકાળમા વિજયસિંહ અન્ય રાજાઓની સહાય લેવાને માટે રાજસ્થાનમા નીકળ્યા હતા, પરંતુ કયાંય પણ તેમનો મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ અંતે તેઓ હતાશ થઇ જેવી અવસ્થામા નાગોરમાથી બહાર નીકળ્યા હતા તેવીજ અવસ્થામા ત્યાં પાછા ગયા જોતજોતામા બીજા ૮ માસ સમાપ્ત થઇ ગયા, તથાપિ મહારાષ્ટ્રીઓ નાગોરમા રામસિંહની જયપતાકા ફરકાવી શકયા નહિ, પરંતુ તેમણે મારવાડના અન્યાન્ય

પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધા. મારાવોત, પૂરવત્સાર, પાલી અને સુજાત વગેરે પ્રદેશોના નિવાસીઓએ રામસિંહની આધીનતા સ્વીકારી. કેવળ રાજધાની જોધપુર, નાગોર, ઝાલોર, સિઉત્રાલી અને ફલોદી આ પ્રદેશો હજીસુધી વિજયસિંહના અધિકારમા રહ્યા હતા. જ્યારે આ પ્રકારે ઘોર વિપત્તિમા એક વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયું, ત્યારે તેમાથી બચવાને માટે વિજયસિંહે એક એવુ કાર્ય કર્યું કે જેથી મારવાડરાજ્યના સોજ્જવલ રત્નસ્વરૂપ મુખ્ય પ્રદેશ દીર્ઘકાળપર્યંત મારવાડથી વિચ્છિન્ન રહ્યો હતો.

વિજયસિંહના એક રાજપૂત અને એક અફઘાનસૈનિકે એવી દરખાસ્ત સાદર કરી કે-" જો મહારાજ અમારા કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર પોતાના મસ્તકપર લેવાનો સ્વીકાર કરે તો આ સમસ્ત વિપત્તિના મૂળ કારણ મહારાષ્ટ્રીઓના સેનાપતિનો અમે સંહાર કરીએ. " વિજયસિંહે આ દરખાસ્ત મંજુર કરી ઉક્ત ઉભય યોદ્ધાઓ જાણે તેમની વચ્ચે મહાશત્રુતા હોય તેમ દારુણ વિવાદ કરતા કરતા મહારાષ્ટ્રીયનેતાના શિબિર તરફ ચાલ્યા. જયાપ્પા સિંધિઆ આ વખતે હસ્તમુખાદિનું પ્રક્ષાલન કરવાના કામમાં રોકાયો હતો તેને જોઇને તેઓ એકબીજાને અત્યંત કટુવચનો કહેવા લાગ્યા તેની સન્નિધ જઇને એક જણે હિસાબનો કાગળ તેની આગળ ફેંકી દીધો અને પોતાનો વિવાદ નિવૃત્ત કરવાને માટે મહારાષ્ટ્રીયનેતાને મધ્યસ્થ થવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો ધીમે ધીમે તે ઉભય જયાપ્પા સિંધિઆની છેક નિકટ ગયા અને તેને પોતાના વિવાદનું કારણ સમજાવવા લાગ્યા. જયાપ્પા સિંધિઆ શાત રીતે તેમની વાત સાભળતો હતો;એવામા ઉક્ત અફઘાનયોદ્ધાએ "લ્યો આ નાગોર" એમ કહીને તેના હૃદયમાં પોતાની સમશેર ઘોંચી દીધી.પછી ઉભય યોદ્ધાઓ શીઘ્રતાપૂર્વક ત્યાથી નાઠા.અફઘાન યોદ્ધાને તો તરતજ પકડીને તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખવામા આવ્યા; પરંતુ ચતુર રાજપૂત મનુષ્યોના મોટા સમુદાયમાં ભળી ગયો અને "ચોર ચોર" એવો પોકાર કરતો કરતો નિર્વિઘ્ને નાગોરમા પહોચી ગયો વિજયસિંહે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તેને પુરસ્કાર તો આપ્યો, પરંતુ તે હત્યારાનું મુખ જોવાની તેણે સ્પષ્ટ ના પાડી.

જયાપ્પા સિંધિઆનો પરલોકવાસ થયા પછી માધોજી સિંધિઆ સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત થયો. મહારાષ્ટ્રીયસેના પૂર્વવત્ નાગોરની ચારે તરફ ઘેરો ઘાલી રહી; પરંતુ તે ઇતર સ્થાનોમાથી આવતી સેના અને ખાદ્યપદાર્થો નાગોરમા આવતા અટકાવી શકી નહિ. તેણે તેને અટકાવવાનો પ્રયાસ તો ઘણો કર્યો;પરંતુ તે સફળ થયો નહિ.મહારાષ્ટ્રીઓને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને અને બીજેથી ત્રીજે સ્થાને જવાનો અભ્યાસ હતો, તેથી એક વર્ષ કરતા અધિક કાળપર્યંત એક સ્થાનપર આશ્રમ રાખવો તેમને અત્યંત કષ્ટદાયક થઇ પડયો. નાગોર કરતા કોઇ અધિક સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશપર આક્રમણ કરવાથી વિશેષ લાભ થવાનો સંભવ જોઇ માધોજી વિજયસિંહની સાથે સંધિ કરવાને માટે વ્યાકુળ થઇ રહ્યો હતો. વિજયસિંહ પણ મહારાષ્ટ્રીઓના ધ્વંસનો કોઇપણ ઉપાય નહિ જોઈ સંધિ કરવાને સમ્મત થયા અને તે એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો કેઃ-"મહારાષ્ટ્રીયલોકોએ રામસિંહનો પક્ષ છોડી મારવાડમાથી ચાલ્યા જવું અને વિજયસિંહે પ્રતિ ત્રણ વર્ષે તેમને નિયત કર આપવો અને "મુંડ કાટી" અર્થાત્ જયાપ્પાના પ્રાણસંહારના બદલામાં સમસ્ત અજમેરપ્રદેશ દુર્ગસહિત મહારાષ્ટ્રીઓના અધિકારમા સોપી દેવો " વર્ષાઋતુ નિકટ આવેલી જોઇ માધોજી સિંધિઆ ઉક્ત સંધિ કરી અજમેર ચાલ્યો ગયો.

અજમેરદુર્ગના શિખરપર હાલમા બ્રિટિશસરકારની જયપતાકા ફરકી રહી છે. આ પતાકા બ્રિટિશરાજ્યનો ખજાનો ભરવાને માટે ફરકતી નથી; પરંતુ અતિ પ્રાચીન રાજપૂતરાજ્યોની સ્વાધીનતા અને શાંતિની રક્ષા કરવાને માટે તથા લૂંટફાટ અત્યાચાર અને ઉપદ્રવમાથી તેમને મુક્ત રાખવાને માટેજ તે ગર્વસહિત ફરકી રહી છે.

મહારાષ્ટ્રીઓથી તજાયેલો રામસિંહ મારવાડના રાજસિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવાને માટે વિશેષ ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. રામસિંહે પોતાના કાકા તથા પિત્રાઇને પરાજિત કરવાને માટે અઢાર વાર પોતાનો પ્રાણ જોખમમા નાખ્યો હતો, રામસિંહનો પ્રધાન સહાયક ઇશ્વરીસિંહ જ્યારે પરલોકવાસી થયો, ત્યારે તે નિર્બળ થઇ ગયો અને અંતે તે સંભર સરોવરની ઉપજ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવાને સમ્મત થયો. આ સરોવરનો અર્ધભાગ મારવાડના તાબે હતો અને અર્ધભાગ જયપુરાધીશને તાબે હતો; પરંતુ ઉક્ત ઉભય રાજાઓએ રામસિંહને તે સરોવર અર્પણ કર્યું હતુ. જીવનપર્યંત તેણે આ સરોવરની ઉપજ ઉપરજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો હતો.

अध्याय २७ मो

માધોજી(મહાદજી)સિંધિઆ-રાઠોડ અને કુશાવહલોકોમાં સંપ-તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓની સામે કરેલું યુદ્ધ-ઇસ્માઇલ બેગ અને હામદાનીએ તેમને કરેલી મદદ-તંગાનું યુદ્ધ-સિંધિઆનો પરાજય-રાઠોડોનો અજમેર ઉપર પુન: અધિકાર-ખંડણી આપવાની કરેલી શરતનો ભંગ-ડિવાઇનની સહાયથી માધોજીએ કરેલો સેનાનો સંગ્રહ-જયપુરની સરહદમાં રાજપૂતસેનાનો થયેલો સાક્ષાત્કાર-રાજપૂતોમાં પ્રસરેલો જાતિદ્વેષ-દ્વેષજનક કાવ્યથી રાઠોડો અને કુશાવહોમાં થયેલો કુસંપ-પાટણનું યુદ્ધ-જયપુરની સેનાએ બતાવેલી કૃતઘ્નતાથી થયેલો રાઠોડોનો પરાજય-કુશાવહકવિની કવિતા-વિજયસિંહે સંધિ કરવાને કરેલી માગણી-મારવાડના સામંતોએ આ કાર્યપ્રત્યે પ્રદર્શિત કરેલી અસમ્મતિ અને મારવાડેશ્વરે મહાસંગ્રામની કરેલી તૈયારી-કૃષ્ણગઢના રાઠોડસામંતે બતાવેલી કૃતઘ્નતા-મહારાષ્ટ્રીઓએ મારવાડપર કરેલું આક્રમણ-આહોયા અને આમોપના સામંતોએ "દેહં પાતયામિ વા કાર્યં સાધયામિ" એવી કરેલી પ્રતિજ્ઞા-મેડતાના મેદાનમાં રાઠોડોએ નાખેલી છાવણી-મહારાષ્ટ્રીય સેનાનો નાશ-શુભ અવસરનો પરિત્યાગ-શાસનવિભાગના મંત્રીની આજ્ઞાનું સામંતોએ કરેલું પાલન-છાવણી છોડીને સેનાએ કરેલું પલાયન-રાઠોડોની વીરતા-તેમનો ધ્વંસ-સિંગુઇશાખાની કૃતઘ્નતા-મુખ્યમંત્રીએ વિષપાનથી કરેલો પ્રાણત્યાગ-બ્રિટિશસરકારપ્રત્યે રાજપૂતોના વર્તનવિષે વિચાર-પ્રવાસનો પુનરારંભ-ઝારોના રણક્ષેત્રમાં થઇને કરેલો પ્રવાસ-સગદિયાનાનું રણ-ઝારોનું વર્ણન-હરકર્ણદાસનું સ્મારકમંદિર-અસનિવાસ-રિયા-પહાડી માહિરજાતિ-તેણે રિયાપર કરેલું આક્રમણ અને તેના સામંતોનો કરેલો વધ-ગોવિંદગઢ-પુષ્કરસરોવર-તેનું વર્ણન-તે સંબંધી જનશ્રુતિ-અજમેરનો સ્થાપક અજયપાલ-વિશલદેવ વા અજમેરનો ચૌહાણસિંહ-સર્પગિરિના શિખરપર આવેલાં મંદિરો-ધારવલખેરનું દૃશ્ય-અજમેરનગર.

મહારાષ્ટ્રીયદલના નેતા જયાપ્પા સિંધિઆના પરલોકવાસ પછી તેનો કુટુંબી માધોજી (મહાદજી)સિંધિઆ સર્વ જનની સમ્મતિથી તેના પદપર નિયુક્ત થયો. માધોજી પરમ તેજસ્વી પુરુષ હતો. રાઠોડોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી તે સારી રીતે જાણી ગયો હતો કે -" દક્ષિણી અશ્વારોહીઓ કોઇ પણ પ્રકારે રાજપૂતઘોડેસ્વારોની બરાબરી કરી શકતા નથી " આથી તેણે પોતાના અશ્વારોહીઓને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાનો આરંભ કર્યો અને સૌભાગ્યવશાત્ અલ્પકાળમાંજ તેનો મનોરથ સફળ થયો. આ સુશિક્ષિત અશ્વારોહીઓની સહાયથી તેને વિજય મળ્યો. ચતુર માધોજીએ ધાર્યું કે.-"રાજસ્થાનના પ્રધાનરાજ્યોની વર્તમાન અવસ્થા જોતાં જણાય છે કે આ દેશમાં આપણો અધિકાર સ્થાપન કરવાને માટે અત્યારે સૌથી ઉત્તમ સંધિ છે. આવો અવસર પુન: કદિ પણ પ્રાપ્ત થનાર નથી. નવું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે જેટલા સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે તેટલાં સાધનો પ્રભુકૃપાથી મારી પાસે વિદ્યમાન છે. મારવાડમાં અંતર્વિપ્લવ પુષ્કળ ફેલાઇ રહ્યો છે અને તે મારવાડ-

નું રક્તચૂસી રહ્યો છે.રાજપૂતો પરસ્પરવૈર કરી એકબીજાનો ધ્વંસ કરવાને માટે હમેશાં તત્પર રહે છે અને તેઓ મહા બળવાન રાજપૂતજાતિની પ્રાચીન સુકીર્તિ લુપ્તપ્રાય કરી રહ્યા છે. આ સર્વ ચિન્હો દર્શાવે છે કે જો હું પ્રયાસ કરીશ તો અવસ્ય મને વિજય પ્રાપ્ત થશે.''

માધોજી (મહાદજી) સિંધિઆ

આ જાતીયવિગ્રહ અને અંતર્વિપ્લવના સમયમા નવીન, શક્તિશાળી અને ઉન્નતિશીલમહારાષ્ટ્રીઓની સહાય મેળવવાને માટે રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓ પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ દુર્ભાગ્યને આમંત્રણ કરનારી દુર્બુદ્ધિને વશ થઇ મહારાષ્ટ્રીઓને મહા આદરપૂર્વક પોતપોતાના રાજ્યમા બોલાવવા લાગ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સર્વ રાજાઓ મહારાષ્ટ્રીઓની આધીનતારૂપી જંજીરમા જકડાઇ ગયા, તોપછી સિંધિઆના જેવા ધીરવીર અને મહા બળવાન સેનાપતિની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય એમા શી શક છે? પાઠકોને આ વાત તો સ્મરણમા હશેજ કે ઉદયપુરના મહારાણાએ પોતાના ભાણેજ મધુસિંહને જયપુરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય લીધી હતી અને અંતે મારવાડાધીશની પેઠે મહારાષ્ટ્રીઓને નિયત ખંડણી આપવાને બંધાયા હતા.

જો કે આ સમયમા રાજપૂતરાજાઓમા એકતાનો લોપ થયો હતો, તોપણ હજી તેમની એકતા નામશેષ થઇ નહોતી. આવી વિજયશાળી, આવી સાહસિક અને આવી વીરજાતિમા અનાદિથી જે એકતા ચાલી આવી છે તે સહસા નામશેષ થઇ શકતી નથી ચૌહાણોની સાથે જયપુરના રાજાને પ્રબળ શત્રુતા હતી, તોપણ તેમને રાઠોડોની સાથે કાઇક મિત્રતા હતી મધુસિંહ જો કે પોતાના મામાની કૃપા અને મહારાષ્ટ્રીઓની સહાયથી જયપુરના સિંહાસનપર બેઠા હતા, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ આ સંસારમા ઝાઝો કાળ રહ્યા નહિ મધુસિંહના પરલોકવાસ પછી અંબરનું રાજછત્ર પ્રતાપસિંહના મસ્તકપર વિરાજમાન થયું. સાહસિક અંબરવાસીઓ પોતાના નવીન અધીશ્વર પ્રતાપસિંહના ઉત્તેજનથી મહારાષ્ટ્રીઓની ધુંસરી અસહ્ય ગણી તેને દૂર ફેંકી દેવાને તત્પર થયા. વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહે પોતાનો પ્રતાપ પ્રદર્શિત કરવાને માટે જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓની આધીનતાનો અસ્વીકાર કર્યો, ત્યારે માધોજીસિંધિઆ સંહારકસ્વરૂપ ધારણ કરી અંબર ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવાને માટે ચાલ્યો. અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે મારવાડેશ્વર વિજયસિંહને, ઘોર વિપત્તિમા ઘેરાઇ જવાને લીધે પોતાની ગમે તેટલી અનિચ્છા હોવા છતા પણ માધોજી સિંધિઆની સાથે સંધિ કરી તેને અમૂલ્ય અજમેર પ્રદેશ અને ત્રૈવાર્ષિક ખંડણી આપીને મહારાષ્ટ્રીઓની આધીનતારૂપી શૃંખલા પોતાના ગળામા નાખવી પડી હતી. પ્રતાપસિંહે જ્યારે જોયું કે મહારાષ્ટ્રીઓ માત્ર અંબરનાજ શત્રુ નથી, પરંતુ મારવાડના પણ ભયંકર શત્રુ છે, ત્યારે તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓનેસમળ નષ્ટ કરવાને માટે રાઠોડોને પોતાની સાથે સંયુક્ત થવાનો સંદેશો મોકલ્યો. જાતીયએકતા પુનઃ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થઈ આ એક શુભ અવસર જાણી વિજયસિંહે અજમેરને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી અંબરેશ્વરને સહાય કરવાને માટે તત્કાળ રાઠોડસેના મોકલી. જો કે જયપુરપતિ ઇશ્વરીસિંહે ઘોર વિપત્તિના સમયમા પણ વિજયસિંહને સહાય કરી નહોતી, જો કે તેણે વખ્તસિંહનો નાશ કરાવી વિજયસિંહને પણ બંદીવાન કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી અને આ કારણથી ઉભય રાજ્યોવચ્ચે વિદ્વેષાગ્નિ પ્રબળ રીતે પ્રદીપ્ત થયો હતો તથા ઉભય રાજ્યો એકબીજાને પોતાના પ્રબળ શત્રુ ગણતા હતા; તથાપિ સર્વ રાજપૂતોના શત્રુ મહારાષ્ટ્રીઓને દૂર કરવાનેમાટે વિજયસિંહ ઉક્ત શત્રુતા ભૂલી ગયા અને તેમણે રિયાના પરમ સાહસિક, મહા બળવાન, પરમ રાજભક્ત અને સર્વોત્તમ સામંત જવાનસિંહને રાઠોડસેના સાથે અંબરરાજને સહાય કરવાને મોકલી આપ્યા[1]

[1] એક રાઠોડકવિએ ઉભય રાજ્યોની વચ્ચે પુનઃ મિત્રતા સ્થાપિત કરવાના ઉદ્દેશથી નીચે પ્રમાણે એક કવિતા

તગા નામના સ્થાનપર ઉભયપક્ષના રણોન્મત્ત સૈનિકોનો ભેટો થયો (આ યુદ્ધ " લાવસતના સમર " ના નામથી પ્રખ્યાત છે) આ સમયે વિખ્યાત ઇસ્માઇન બેગ અને હામદાની નામના બે મોગલસેનાપતિઓ મહાબળવાન અને સાહસિક રાઠોડોના પક્ષમા આવી મળ્યા તરતજ ભયકર યુદ્ધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ ગયો ગઠોડસેનાએ પ્રબલ પરાક્રમ અને મહાવીરતાસહિત શત્રુઓનો વિધ્વંસ કર્યો રિયાના નામત જવાનસિહે રાઠોડઅશ્વારોહીઓનો બ્યૂહ રચી સિધિઆના પ્રચડ દળને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યુ અને પૃથ્વીને કપાયમાન કરી દીધી સિંધિઆના સૈનિકો જો કે ફ્રેંચ સેનાપતિ ડિબાઇનની તાલીમનીચે શિક્ષિત થયા હતા, પણ રાઠોડઅશ્વારોહીઓના અતુલનીય બાહુબળની આગળ તેઓ ટકી શકયા નહિ તેઓ અલ્પસમયમા નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ ગયા અને ઘણા સૈનિકો પ્રાણ લઇને નાસી ગયા રાજપૂતોને અતિ અલ્પકાળમા વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ સિધિઆએ પણ પલાયન કરતી સેનાનુ અનુકરણ કર્યું અને પોતાના કપાળપર સદાને માટે કલકની કાલિમા લગાડી તેણે નાસી જઇને મથુરામા આશ્રય લીધો એમ કહેવાય છે કે આ મહાસગ્રામમા રાજપૂતોએ સિધિઆની જે દુર્દશા તથા હાનિ કરી હતી, તેને સિંધિઆ દીર્ઘકાળપર્યંત પૂરી શકયો નહોતો અને તેને દીર્ઘકાળસુધી તેનુ વિસ્મરણ પણ થયુ નહોતુ જવાનસિહે વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કર્યાપછી અજમેરપર પુન અધિકાર સ્થાપન કરવાને માટે એક સેના મોકલી આપી આ સેનાએ યુદ્ધ કર્યા વિનાજ અજમેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને પુન મારવાડના રાજ્યમા સયોજી દીધુ, એમ કહીશુ તોપણ ચાલશે મારવાડેશ્વર વિજયસિહે માધોજીની સાથે સધિ કરીને પ્રતિ ત્રણ વર્ષે જે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખડણીતરિકે આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો,તેમાથી તેમને આ વિજયપ્રાપ્તિને લીધે મુક્તિ મળી પરમ તેજસ્વી અને મહા બળવાન રાજપૂત જાતિ-મેવાડ, મારવાડ અને અંબર વગેરે રાજ્યોના ચૌહાણ, રાઠોડ વગેરે લોકો જો એકસપ કરે અને તેને સતત નિભાવે તો કોઇ પણ વિદેશી પ્રજા રાજસ્થાનમા કોઇ પણ પ્રકારે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શકે નહિ તગાનુ યુદ્ધ આ વિધાનનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

માધોજીસિંધિઆ તગાના મહાસમરમા વિજયલક્ષ્મીના ખોળાપરથી પડી જઇને દુખિત હૃદયથી પલાયન કરી ગયો હતો, તોપણ તે રાજપૂતોપર વૈર લેવાને અને મહારાષ્ટ્રીઓનુ પ્રભુત્વ સ્થાપન કરવાને પુન મહા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો તેણે પુન ફ્રેંચ સેનાપતિ ડિબાઇનની સાથે મળીને શ્રેષ્ઠ સેના સગ્રહિત કરી તેને ઉત્તમ પ્રકારની યુદ્ધશિક્ષા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો રણચતુર વિદેશી વીર ડિબાઇનની શિક્ષા અને માધોજીની સહાયથી તેની સેના જેવી પ્રબળ, પરાક્રમી અને રણકુશલ બની હતી તેવી સેના ભારતવર્ષમા કદિ પણ દૃષ્ટિગોચર થઇ નથી રણશિક્ષાની સાથે ભારતીય શૌર્ય, વીર્ય અને સાહસનો સયોગ થવાથી તે સેના સર્વના ભયનુ કારણ થઇ પડી તગાના રણક્ષેત્રમા જે ઘોર કલકની કાલિમાએ મહારાષ્ટ્રીયવીરના ગૌરવના રવિને આવૃત કરી દીધો હતો,તેને દૂર કરવાને માટે માધોજી નવીન સેનાને લઈ શીઘ્ર સહારકમૂર્તિ ધારણ કરી રાજસ્થાન તરફ ચાલ્યો

રાઠોડોના રાજ્યમા માધોજીસિધિઆના આગમનની ખબર પહોચી ગઇ માધોજીસિધિઆ અતિ પ્રચડ સેના લઇને મહા ગર્વસહિત રાજસ્થાનપર આક્રમણ કરવાને આવે છે, એવા સમાચાર વિજયસિંહના સાભળવામા આવ્યા વીરવ્રતાવલબી રાઠોડજાતિ આ સમાચાર શ્રવણ કરી કિંચિત્ પણ ભયભીત થઇ નહિ,પરતુ તે પોતાનુ બાહુબળ તથા વીરત્વ દર્શાવવાનો અને પોતાના પ્રબળ શત્રુનો સહાર કરવાનો શુભ અવસર પ્રાપ્ત થયેલો જાણી અપૂર્વ આનદથી ઉન્મત્ત બની ગઇ મારવાડેશ્વર વિજયસિંહ અત્યત રાજનીતિકુશળ હતા તેમણે ધાર્યું કે -" મહારાષ્ટ્રીઓને મારવાડમા પ્રવેશ કરવા નહિ દેતા રાજ્યની સરહદબહારજ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવુ યુક્ત છે " શીઘ્ર જયપુરપતિના સાભળવામા પણ આ સમાચાર આવ્યા મારવાડ અને જયપુરની રાજપૂતસેનાએ આકાશભેદી ગર્જના કરી

લખી છે —

पति राखो परतापकी, नवेकोटके नाथ,
अगला गुन्हा वक्स कर, अब मम पकडो हाथ

અર્થાત્ હે નવદુર્ગેશ્વર વિજયસિંહ ! પ્રતાપસિંહના સન્માનની રક્ષા કરો એનો પાછલો અપરાધ ક્ષમા કરીને હવે એનો હાથ પકડો

પૃથ્વીને કંપાયમાન કરી યુદ્ધભૂમિપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું જયપુરરાજ્યની ઉત્તર સીમાપર આવેના પાટણ (તુવાગવતી) નામના નગર આગળ જયપુર અને મારવાડની સેના એકત્રિત થઈ અને તે અત્યંત ઉત્સાહ-પૂર્વક મહારાષ્ટ્રીઓની સામે ધસવા લાગી આ વખતે રાઠોડકવિકુલમુકુટે જે યુદ્ધમ ગીતથી સેનાને ઉત્તેજિત કરી હતી તે આજપર્યંત મારવાડમા શ્રવણ કરવામા આવે છે

જો કે એકતાનો સ્વર્ગીય હાર ધારણ કરીને રાઠોડ અને કુશાવહ સૈનિકો એક બની જઇને શત્રુઓની સામે ખડા રહ્યા હતા, જો કે જાતીયગૌરવ, જાતીયસન્માન, જાતીયસ્વાધીનતા અને જન્મ-ભૂમિની રક્ષાવિષેના કાવ્યોએ સર્વના હૃદય પ્રબળ ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ કરી દીધા હતા, પરંતુ એક સાધારણ કારણથી-એમ ક્ષુદ્ર કારણથી રાજપૂતોની એકતારૂપી સાકળ તુટીને છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ મારવાડના એક અપવ્યયક કવિના એક કાવ્યેજ આ સાકળ તોડી નાખી હતી તગાના યુદ્ધમા રાજપૂતોને જે વિજય મળ્યો હતો, તે રાઠોડયોદ્ધાની મહાન વીરતાનેજ પ્રધાનત આભારી હતો જયપુરના સૈનિકો તે વખતે રાઠોડોના જેવી વીરતા પ્રદર્શિત કરી શકયા નહોતા આ કારણથી ઉક્ત તરણ મારવાડીકવિએ જયપુરની સેનાવિષે એક શ્લેષાત્મક કાવ્ય રચ્યુ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ કાવ્ય રાઠોડસેનામા ગાવામા આવતા અંબરના સૈનિકોને ઘોર અપમાન લાગ્યુ આ કાવ્યનુ એક ચરણ નીચે લખવામા આવે છે—

"उदल ताइन अंबरा राठोर राण"

અર્થાત્ "રાઠોડવીરોએજ યુદ્ધમા અંબરના બાયલાસૈનિકોની રક્ષા કરી હતી" આ કાવ્યેજ રાજપૂતોનો પરાભવ કરાવ્યો હતો, એમ કહીએ તો તેમા લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી આજ કાવ્યે રાજપૂતોના સ્વાધીનતારૂપી સૂર્યનો અસ્ત કરાવ્યો હતો

જ્યારે રાઠોડકવિના આ કાવ્યે અંબરના સૈનિકોના હૃદયમા અપમાનાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી દીધો ત્યાર તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે મળી જઇને એવો પ્રપંચ રચ્યો કે, જ્યારે રાઠોડયોદ્ધાઓ યુદ્ધમા ઉતરીને મહારાષ્ટ્રીઓની સામે ઝુઝવા માંડે ત્યારે અંબરના સૈનિકો તટસ્થ રહેશે અને તેના બદલામા મહારાષ્ટ્રીય સેના તેનો સંહાર કરશે નહિ યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો ત્યાસુધી રાઠોડોને આ પ્રપંચવિષે કિંચિત્ પણ ખબર પડી નહિ તેમણે ધાર્યું હતુ કે તગાના યુદ્ધની પેઠે અહીં આ પણ ઉભય રાજપૂતસેનાઓ એકત્રિત થઇને મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાભવ કરશે આવા વિચારથી તીવ્ર તેમણે રણભેરી વગાડી મહા બળવાન અને અતિ સાહસિક રાઠોડવીરોએ સ્વભાવસિદ્ધ તેજસ્વિતાથી પ્રબળ તરંગની પેઠે મહારાષ્ટ્રીઓપર આક્રમણ કર્યું અને તોપનો મારો ચલાવી તેમને છિન્નભિન્ન કરવા માંડયા તેમણે તોપના આકાશભેદી અવાજથી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરી મૂકી અને ગોળાના મારથી મહારાષ્ટ્રીઓનો પુષ્કળ સંહાર કરવા મા ડયો પરંતુ જયપુરની સેનાની સહાય નહિ મળવાથી થોડીવાર પછી જ્યારે તેઓ મહારાષ્ટ્રીઓદ્વારા ચારે તરફથી ઘેરાઈગયા, ત્યારે પોતાની રક્ષાનો બીજો કોઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ રણભૂમિમાથી નાસવા લાગ્યા વિજયલક્ષ્મીએ મહારાષ્ટ્રીઓનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો એમ કહેવાય છે કે રાઠોડવીરો સ્વભૂમિમા જેવી કુશળતાથી લડી શકે છે, તેવી નિપુણતાથી તેઓ પરભૂમિમા લડી શકતા નથી અને કેટલાક લોકો આ વિધાનના પ્રમાણતરીકે પાટણ (પાતન) યુદ્ધને રજુ કરે છે આ યુદ્ધમા રાઠોડલોકોની એવી દુર્દશા થઈ હતી કે સ્ત્રીઓએ સુદ્ધા તેમના અશ્વો લુટી લીધા હતા નિઃસદેહ જયપુરના સૈનિકોના વિશ્વાસઘાતથીજ રાઠોડાને આ વખતે પરાજય મળ્યો હતો તગાનુ યુદ્ધ થયા પછી મારવાડના કવિઓએ અંબરની સેનાવિષે જેવા અપમાનસૂચક કાવ્યો રચ્યા હતા, તેવાજ કાવ્યો પાટણના યુદ્ધ પછી જયપુરના કવિઓએ રચ્યા હતા જયપુરના કવિઓના કાવ્યોનો એક નમુનો અહીં આ સાદર કરવામા આવે છે —

'घोडा जोडा पागडी, मुछचा खडग मारवाड
पाँच रक्मे मेल लिदा पातनमें राठौरि"

અર્થાત્ "પાટણના યુદ્ધમા રાઠોડસૈનિકોને ઘોડા જોડા પાઘડી મોતીના હાર અને ખડ્ગ શત્રુઓના હાથમા સોપી દેવા પડયા હતા '

અંબરના સૈનિકોએ પોતાના જાતિબંધુઓએ કરેલા અપમાનનો બદલો લેવાને માટે પાટણના

યુદ્ધમા રાઠોડોની સાથે અનુચિત વ્યવહાર કર્યો હતો અને ઉક્ત પ્રકારના કાવ્યની રચના કરી તેઓ આનંદ પામ્યા હતા, પરંતુ યથાસમયે તેમને તેનુ પ્રતિફળ ભોગવવુ પડ્યુ હતુ પાટણના યુદ્ધમા ઉભય સેનાઓની વચ્ચે જે શત્રુતાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો હતો, તે આજપર્યંત તેવો ને તેવોજ પ્રદીપ્ત થઈ રહ્યો છે ખરેખર ! માહોમાહેનો કુસંપ અને પરસ્પર વૈર એજ રાજસ્થાનના અધઃપાતનુ મુખ્ય કારણ છે

પાટણના યુદ્ધમા રાઠોડોનો સંપૂર્ણ પરાભવ થયો છે અને જયપુરની સેનાએ ઘોર કૃતઘ્નતા કરી છે, એવા શોચનીય સમાચાર જ્યારે મારવાડની રાજધાની જોધપુરમા પહોચ્યા અને તે રાજા વિજયસિંહને કર્ણગોચર થયા, ત્યારે તેમના હૃદયમા જે દુઃખ ઉત્પન્ન થયુ તે અવર્ણનીય છે પાઠકોજ તેની કલ્પના કરી લેશે, એવી આશા છે હવે વિજયસિંહ ક્ષુબ્ધ હૃદયથી સર્વ સામંતોને રાજસભામા એકત્રિત કરી શુ કરવુ તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા બિકાનેર અને રૂપનગરના સ્વતંત્ર રાજાઓને પણ આ સભામા બોલાવવામા આવ્યા હતા પોતાની સ્વાધીનતા મહાવિપત્તિમા આવી પડી, તેથી સર્વ રાઠોડો તેનુ રક્ષણ કરવાને માટે વિચાર કરવા લાગ્યા ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી વિજયસિંહે કહ્યુ – હમણા આપણા ઉપર ઘોર સંકટ આવી પડ્યું છે, અંબરની સેનાએ કૃતઘ્નતા દર્શાવી છે, શત્રુઓને વિજય પ્રાપ્ત થવાથી તેમનામા નવીન બળ આવ્યુ છે અને તેથી તેઓ અધિક ઉત્તેજિત થઇ રહ્યા છે આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરતા માધોજીની સાથે પૂર્વે જે સંધિ થઇ હતી તેનુ પાલન કરવુ મને ઉચિત લાગે છે જયાપ્પાની હત્યાના બદલામા આપણે જે ખંડણી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે આપવી અને અજમેરપ્રાંત પુનઃ મહારાષ્ટ્રીઓને સોપી દેવો એવો મારો વિચાર છે પરંતુ મહારાજાના આ શબ્દો સાભળી રાઠોડમંડળને ઘણુ ખોટુ લાગ્યુ અને સર્વ જણ સાથે બોલી ઉઠ્યા કે–" આ પ્રકારે શત્રુઓના ચરણપર પડવા પહેલા એકવાર જાતીયગૌરવ અને જાતીયસ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાને તથા જાતીયકલંકનુ પ્રક્ષાલન કરવાને શત્રુઓની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરવાની જરૂર છે આવો સર્વ સામંતોનો નિશ્ચય જોઈ વિજયસિંહે પણ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો શીઘ્ર મારવાડના સર્વ ભાગોમા વિજયસિંહે ઢંઢેરો પીટાવીને જણાવ્યુ કે મહારાષ્ટ્રીઓની સામે મહાઘોર સંગ્રામ કરવાને માટે મારવાડના સર્વ સૈનિકોએ મેડતાની રણભૂમિમા એકત્રિત થવુ સમસ્ત મારવાડ દેશ પુનઃ રણરંગથી ગાજી ઉઠ્યો મેડતાના પ્રખ્યાત રણક્ષેત્રમા મારવાડના સર્વ ભાગોમાથી રાઠોડ વીરો આવવા લાગ્યા જે જે રાઠોડયુવકો સમશેર ચલાવી જાણતા હતા તે સર્વે જાતીયગૌરવનુ રક્ષણ કરવાને માટે અત્યાનંદપૂર્વક એકત્રિત થવા લાગ્યા આ પ્રમાણે ઇ० સ० ૧૭૯૦ ના ડિસેમ્બર ની ૧૦ મી તારીખે ત્રીસ હજાર રાઠોડો પાટણના યુદ્ધની કલંકકાલિમા દૂર કરવાને માટે આગ્રહપૂર્વક આવીને એકઠા થયા

આ વખતે કૃષ્ણગઢનો રાઠોડકુલકલંક સામંત બહાદૂરસિંહ સ્વજાતિના ગળામા પરાધીનતાની જંજીર નાખવાનો પ્રયાસ કરી પોતાનુ નામ કલંકિત કરી ગયો છે વિશ્વાસઘાતી બહાદૂરસિંહ અને રૂપનગરનો અધિપતિ, ૨૦૦ નગરોથી ભરેલા પ્રદેશનો એકત્ર ઉપભોગ કરતા હતા મારવાડેશ્વરે આ ઉભય સામંતોને આ પ્રદેશ જાગીરતરિકેજ આપેલો હતો જો કે તેઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના પ્રદેશમા રાજ્યશાસન ચલાવતા હતા તોપણ જ્યારે નવા મારવાડેશ્વરનો અભિષેક થતો ત્યારે તેઓ તેમને પોતાના હાથથી રાજતિલક કરતા હતા આ રીતિ અદ્યાપિ પ્રચલિત છે તેઓ મારવાડેશ્વરને પોતાના સ્વામીતરિકે માનતા હતા રૂપનગરના સ્વામી બહાદૂરસિંહના ભ્રાતા થતા હતા કોઈ કારણથી પોતાના ભ્રાતાની સાથે કલહ થવાથી બહાદૂરસિંહે તેમની સર્વ સંપત્તિ લૂટી લીધી આ કલહનો નિવેડો મધ્યસ્થદ્વારા કરવાનો પ્રસ્તાવ જ્યારે બહાદૂરસિંહે કોઇ પણ પ્રકારે સ્વીકાર્યો નહિ, ત્યારે વિજયસિંહે ત્યા સ્વયં સેનાસહિત જઇને રૂપનગરના સ્વામીની સર્વ સંપત્તિ તેમને પાછી અપાવી દીધી

ઉપર્યુક્ત ઘટના બન્યા પછી અલ્પ સમયમા પાટણનુ શોચનીય યુદ્ધ થયુ બહાદૂરસિંહ પોતાના દેશના રાજાપર વૈર લેવાને માટે શીઘ્ર ફ્રેંચસેનાપતિ ડિવાઇનની પાસે ગયો અને પોતાની જન્મભૂમિનો વિધ્વંસ કરાવવાને માટે તેને પરમ આદરપૂર્વક તેડી લાવ્યો ડિવાઇને પ્રથમ રૂપનગરપર આક્રમણ કરી તેને ચોવીસ કલાકમા પોતાના અધિકારમા લઇ લીધુ ફ્રેંચસેનાપતિ ડિવાઇનને

ગોલદાજસૈન્ય કેવુ સુશિક્ષિત હતુ, તે ઉપર્યુક્ત ઘટનાપરથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે ત્યારપછી ડિવાઇને અજમેરપર આક્રમણ કર્યું આ વખતે રાજા વિજયસિહે માધોજીસિંધિઆપર અજમેર પાછુ આપવાનો અને પૂર્વસધિનુ પાલન કરવાનો સદેશો મોકલ્યો માધોજીએ અજમેરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી ત્યા નિવાસ કર્યો અને લખવા, જીવદાદા, સદાશિવભાઉ તથા અન્યાન્ય સેનાપતિઓને રાઠોડોની સામે મોકલી આપ્યા વળી તેણે તેમની સાથે ડિવાઇનને પણ એશી તોપો તથા સુશિક્ષિત ગોલદાજસૈન્ય આપીને મોકલ્યો બીજી સેના એક મજલ આગળ ગઈ અને ડિવાઇને નેત્રીય નામના સ્થાનમા છાવણી નાખી

મહારાષ્ટ્રીઓના આગમનના સમાચાર સાભળી રાઠોડવીરો મેડતાના મેદાનમા હારબધ ઉભા રહી તેમની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા અને રાઠોડોના એક સેના દગીવાસ નામના સ્થાને સ્થાપન કરેલ છાવણીમા રહી મહારાષ્ટ્રીયયોદ્ધાઓ જ્યારે રાઠોડસેનાથી અઢી કોશના અતરપર એકત્રિત થયા ત્યા સુધી ડિવાઇન તેમને આવીને મળી શક્યો નહિ, કારણ કે તેની તોપો લૂણીનદીના ઉડા કાદવમા ખુચી ગઈ હતી આ સમયે જો રાઠોડવીરો મહારાષ્ટ્રીઓની ઉપર આક્રમણ કરત તો અવશ્ય ઉભયપક્ષના સૈનિકોના ખડગબળની અને અશ્વારૂઢ થવાની દક્ષતાની પરીક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે થાત જો તેમ થાત તો મહારાષ્ટ્રીઓને અવશ્ય રાજપૂતોની વીરતા આગળ પોતાનુ મસ્તક અવનત કરવુ પડત, પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ રાઠોડોએ આ અવસર હાથમાથી ગુમાવી દીધો પાટણના યુદ્ધમા જે પ્રકારે જયપુરના રાજપૂતોએ કૃતઘ્નતા દર્શાવી રાઠોડોનુ ભાગ્યચક્ર પલટાવી નાખ્યુ હતુ, તે પ્રકારે આ વખતે પણ એક અનિષ્ટકારક ઘટનાએ તેમના વિજયમા વિઘ્ન ઉપસ્થિત કર્યું હતુ મારવાડેશ્વર વિજયસિહના મત્રીઓમા કુસપ અને ઇર્ષ્યા પ્રબળ થઈ જવાથી આ સમયે રાઠોડોનુ અનિષ્ટ થયુ હતુ

રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યોમા એવો નિયમ પ્રચલિત છે કે અધીશ્વર સ્વય જો યુદ્ધમા ન જઈ શકે તો તેમનો મત્રી સેનાની સાથે યુદ્ધમા જાય છે તે મત્રી ગમે તો યુદ્ધમા નિષ્ણાત હો વા ન હો, તે ભલે રાજપૂત હો વા ન હો, પરતુ સમસ્ત આધીનસામતોને તેની આજ્ઞાનુસાર કામ કરવુ પડે છે જ્યાસુધી વિશેષ અનિષ્ટ થવાનો સભવ ન હોય ત્યાસુધી સામતો મુખ્ય મત્રીની આજ્ઞાવિના યુદ્ધારભ કરી શકતા નથી પ્રસ્તુત યુદ્ધમા મહારાજા વિજયસિહ સ્વય ગયા નહોતા તેઓ આ વખતે રાજધાનીમાજ રહ્યા હતા મુખ્યમત્રી ખૂબચદ પણ મહારાણાની સાથેજ રહ્યો ગગારામ ભિડારી અને ભીમરાજ સિઘઇ નામના બે મત્રીઓને સેના સાથે મોકલવામા આવ્યા હતા મુખ્યપ્રધાન ખૂબચદપ્રત્યે ભીમરાજનો ઝાઝો સદ્‌ભાવ નહોતો અને ખૂબચદ પણ ભીમરાજની ઉન્નતિ અને શ્રીવૃદ્ધિ જોઇ મનમા બળતો હતો આ ઉભય મત્રીઓવચ્ચેની ઈર્ષ્યાને લીધેજ રાઠોડવીરો ઉક્ત શુભ સયોગ પ્રાપ્ત થયા છતા પણ પોતાના પ્રચડ બાહુબળનો પરિચય કરાવી શક્યા નહોતા

ફ્રેચસૈનિક ડિવાઇન એક મજલના અતરપર છે અને તેની તોપો કીચડમા ખુચી ગઇ છે, એના સમાચાર સાભળી, પાટણના યુદ્ધમા સમસ્ત રાઠોડોને જે કલક લાગ્યુ હતુ તે ધોઈ નાખવાને અને મહારાષ્ટ્રીઓપર સપૂર્ણ વૈર લેવાને માટે આહોયાના સામત માહીદાસે અપૂર્વ સાહસપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી કે—“કા હુ તો શત્રુઓના કરાલગ્રાસમાથી જન્મભૂમિનુ રક્ષણ કરીશ અને નહિતો યુદ્ધમા પ્રાણાર્પણ કરીશ ” આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેમણે ભીમરાજને મહારાષ્ટ્રીઓપર આક્રમણ કરવાને કહ્યુ અન્યાન્ય સર્વ સામતો આહોયાના સામતના અભિપ્રાયને સમ્મત થયા અને શત્રુઓનો સહાર કરવાને આનદપૂર્વક તૈયાર થયા પ્રથમ તો એક રાઠોડસેનાએ મહારાષ્ટ્રીઓપર આક્રમણ કરીને તેમના સામાનને વહન કરનાર પશુઓને તેમની પાસેથી ખુચવી લીધા આથી તેમના સ્વાભાવિક ઉત્સાહ, સાહસ અને આગ્રહમા વૃદ્ધિ થઇ ત્યારપછી સર્વ સામતોએ ભીમરાજને કહ્યુ કે—“ડિવાઇનના હાથ નીચેની સેનાના જે સુશિક્ષિત ગોલદાજ દળે પાટણના યુદ્ધમા પોતાના રણકૌશલ્યથી આપણો પરાભવ કર્યો હતો તે દળ હમણા નથી, માટે યુદ્ધાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાનો આ ઉત્તમ અવસર છે જો હમણા આપણે યુદ્ધનો પ્રારભ કરીશુ તો વિજયલક્ષ્મી અવશ્ય આપણને મળશે ” પરતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ ભીમરાજે સર્વ સામતોની આ દરખાસ્ત કબૂલ કરી નહિ હતબુદ્ધિ ભીમરાજે ખૂબચદનો મોકલેલો એક પત્ર બતાવીને કહ્યુ કે—“ જુઓ આ પત્ર ! મુખ્યમત્રી આપણને આ કાર્ય કરતા હમણા અટકાવે છે ” ખૂબચદે ઉક્ત પત્રમા લખ્યુ હતુ કે—“ જ્યાસુધી

ઇસ્માઇલ બેગ આવે નહિ ત્યાંસુધી કોઇ પણ પ્રકારે શત્રુઓપર આક્રમણ કરવું નહિ" ઇસ્માઇલ બેગ આ વખતે નાગોરમાં હતો, તેથી અનાદિથી ચાલી આવેલી પ્રથાને માન આપનાર રાજભક્ત રાઠોડ વીરોને પોતાની અનિચ્છા હોવા છતાં પણ મુખ્યમંત્રીની વિષમય ફળ આપનારી આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય કરી મહારાષ્ટ્રીઓપર આક્રમણ કરતાં અટકી જવું પડયું શુભ અવસર વ્યર્થ જતો રહ્યો જો ભીમરાજ મુખ્ય મંત્રીની આ આજ્ઞાનો અનાદર કરી સામંતોની ઇચ્છાપૂર્ણ કરત તો અવશ્ય રાઠોડવીરો મહારાષ્ટ્રીઓને યુદ્ધભૂમિમાંથી જીવતા પાછા જવા દેત નહિ

સમરકુશલ ડિવાઇને કીચડમાં ખુંચી ગયેલી તોપોને અનેક યુક્તિથી બહાર કાઢી અને તે ત્યાંથી અતિ શીઘ્રતાપૂર્વક ચાલી મુખ્યસેનાને આવી મળ્યો રાઠોડસૈનિકો જ્યારે સ્વયં મહારાષ્ટ્રીઓપર બદલો લેવાને માટે અધીરા બની ગયા હતા, ત્યારે ભીમરાજે તેમને પોતાનું શૌર્ય બતાવવાની તક આપી નહિ આથી તેમનો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો અને તેઓ નિશ્ચેષ્ટ થઇ ગયા ડિવાઇનના આગમનની ખબર સાંભળી બિકાનેરપતિ રાઠોડસેનાની સ્થિતિ અને મુખ્યમંત્રીની મૂર્ખતા ધ્યાનમાં લઇ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યા –'મહારાષ્ટ્રીઓનો અવશ્ય આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થશે માટે તેમના પંજામાંથી આપણા રાજ્યની રક્ષા કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઇએ ઘણી વારસુધી આ પ્રકારનો વિચાર કરી તેમણે પોતાની સેનાસહિત પોતાના પાટનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું પ્રભાત થવાને હજી એક કલાકની વાર હતી ત્યાં રણકુશલ ડિવાઇને રાઠોડવીરોને અસાવધાન જોઇને પોતાની ગોલંદાજ સેનાસહિત તેમનાપર ભયંકર આક્રમણ કર્યું આ આકસ્મિક આક્રમણ અને ગોળાના ભયંકર શબ્દથી રાઠોડો જાગૃત થઇને ભયભીત થઇ ગયા અને તેજ દશામાં છિન્નભિન્ન થઇને નાસવા લાગ્યા સર્વથી પ્રથમ પાયદલ અને ગોલંદાજદલ શિબિર છોડીને મેડતાતરફ નાસવા લાગ્યું તેની પાછળ ગંગારામ વિદારી ને ભીમરાજ સિંઘી પોતાને મહાવિપત્તિમાં ફસેલા જોઇ નાસી ગયા આહોયા અને આસોપના સામંતોએ છાવણીથી ઘણે દૂર પોતાના શિબિર નાખ્યા હતા જ્યારે તેમને સેનાની છિન્નભિન્ન અવસ્થાની ખબર મળી ત્યારે તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ

આસોપના સ્વામી અફીણનું પુષ્કળ સેવન કરતા હતા જે વખતે તેમના શિબિરમાં આ સમાચાર પહોંચ્યા તે સમયે તેઓ અફીણની ધુનમાં ને ધુનમાં શય્યાવશ થયા હતા આહોયાના સામંતે મહા પ્રયાસે તેમને જાગૃત કર્યા અને શોકપૂર્વક તેમને જણાવ્યું – ભાઇ, શિબિરમાંના સર્વ માણસો નાસી ગયા છે કેવળ તમે અને હું જ રહી ગયા છીએ નિદ્રામાંથી જાગૃત થઇને આસોપના સામંતે અભિમાનપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો –'ભય શું છે? ઘોડાપર સ્વાર થાઓ આપણે હમણાં ચાલ્યા જઇશું " તે વીરોએ રણભેરી વગાડી અને પોતાના સૈનિકોને એકત્રિત કર્યાં પછી તે સર્વ અશ્વારૂઢ થઇ કૂચ કરવા લાગ્યા આ વખતે બાવીસ સામંતોએ સાથે કસુંબો પીધો હતો ડિવાઇનના આક્રમણથી રાજપૂત પાયદલ અને ગોલંદાજદલ કાયરતાપૂર્વક નાસી ગયા હતા, પરંતુ અન્ય સૈનિકો તો હજી રણભૂમિમાંજ હતા આહોયા અને આસોપના સરદારોની સેનાને યુદ્ધ કરવાને માટે સજ્જિત થયેલી જોઇ ઇતર સરદારો પણ પોતાની સેનાને સજ્જિત કરવા લાગ્યા સૌથી પહેલાં સર્વોત્તમ મેડતિયાદલના પરમ સાહસિક નેતા રિયાના સામંત તથા અનનિવાસ ઇરોયા, ચાનોદ તથા ગોવિંદગઢના સામંતોએ પોતપોતાની સેના સજ્જ કરી બધા મળીને ચાર હજાર સાહસિક રાઠોડવીરો એકત્રિત થયા ત્યારે રિયાના સામંતે સર્વને ઉચ્ચસ્વરે કહ્યું –'ભ્રાતૃગણ ! આપણે હવે નાસીને જવું કયાં ? અહીંઆ કોઈ પણ રાઠોડ એવો છે કે જેને ઇજ્જત કરતાં બીજી કોઈ વસ્તુ અધિક પ્રિય હોય ? જો આમાંથી કોઈ પોતાની સ્ત્રી અને સંતાનોને અધિક પ્રિય ગણતો હોય તો બેશક તેણે આ રણભૂમિમાંથી ચાલ્યા જવું " આ શબ્દો સાંભળી સર્વ મૌન રહ્યા થોડીવારે જ્યારે સર્વ રાઠોડોએ પોતાના મસ્તકપર હાથ ધર્યા ત્યારે આહોયાના સામંતે ઉત્સાહિત હૃદયથી કહ્યું –'ચાલો સર્વ જણ રણભૂમિમાં ચાલો "જન્મભૂમિ અને સ્વજાતિને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કરી ચાર હજાર રાઠોડવીરો અશ્વારૂઢ થયા અને અતિ શીઘ્રતાથી રણભૂમિમાં પહોંચી ગયા

મહારાષ્ટ્રીઓનો પ્રધાનસેનાપતિ ડિવાઇન પોતાની એંશી તોપો ચતુરાઇપૂર્વક સ્થાપિત કરીને રાઠોડવીરોની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો ઉક્ત ચાર હજાર દ્રઢપ્રતિજ્ઞરાઠોડોને પ્રાણની મમતા છોડી હાથમાં નગ્ન તલવાર લઇ સામે આવતા જોઇ ડિવાઇનની અગ્નિમય તોપો ગોળા ઓકવા લાગી પરંતુ

થોડીવારમાજ "પાટણની વાત ભૂલી જજો" એમ કહેતા સાહસિક રાઠોડવીરો દોડીને તોપોની નિકટ આવી પહોચ્યા તેમની સામે જે જે વસ્તુઓ આવતી હતી ને નાશ પામતી હતી તેમણે તોપોની નિકટ આવીને તેની રક્ષા કરનારા મહારાષ્ટ્રીઓને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા અને તેઓ શત્રુઓનો વ્યૂહ ભેદીને તેમનો નાશ કરવા લાગ્યા. આ ભયકર આક્રમણથી ભયભીત થઈને મહારાષ્ટ્રીઓ તોપો છોડીને નાસી ગયા જો આ સમયે રાઠોડોની પાયદલસેના ત્યા જઈને તોપોને પોતાના અધિકારમા લઈ લેત તો આ પ્રથમ આક્રમણમાજ રાઠોડો મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાભવ કરત તથા ગાના યુદ્ધ કરતા પણ મેડતાનુ યુદ્ધ રાઠોડોના વીરત્વનો યશ અધિક વધારી દેત, પરતુ શોકની વાત છે કે રાઠોડોની પાયદલસેના પ્રથમથીજ નાસી ગઈ હતી

રાઠોડવીરો મહારાષ્ટ્રીઓના ગોલદાજોને છિન્નભિન્ન કરીને પાછા ફર્યા, પરતુ તેઓ ગયા કે તરતજ ચતુર ડિવાઇને પોતાની સર્વ તોપો પુન શ્રેણીબદ્ધ ગોઠવી અને તે રાઠોડોના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો રણોન્મત્ત રાજપૂતઅશ્વારોહીઓ મહારાષ્ટ્રીઓની એક ટુકડીને મારી બીજી તરફ જતા હતા, એવામા ડિવાઈનના ગોલદાજો રાજપૂતોપર બદલો લેવાની ઇચ્છાથી તેમનાપર તોપના ગોળાઓનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા આ વખતે મહારાષ્ટ્રીઓની અન્યાન્ય ટુકડીઓએ પણ આવીને રાઠોડોને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા પરમ સાહસિક રાઠોડો પોતાની વીરતાનો ઉત્તમ પરિચય કરાવી એક પછી એક એ પ્રમાણે સર્વ રણભૂમિમા શયન કરવા લાગ્યા કેટલાક વીરો ચોવીસ કલાકપર્યંત અચેતન સ્થિતિમા પડી રહ્યા. ત્યારપછી તેમનો એક વિશ્વાસુ અને જૂનો દાસ ત્યા આવ્યો રાત્રિનો સમય હતો અને યુદ્ધ થઇ રહ્યા પછી મુસળધાર વરસાદ વરસી ગયો હતો ઘાયલ થયેલા વીરોમા ચાલવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેઓ ત્યા પડીને ઘોર યત્રણા ભોગવી રહ્યા હતા ઉક્ત સેવકે આવીને પ્રથમ પોતાના સ્વામીને શોધી કાઢ્યો અને તેને થોડુ અફીણ ખવરાવ્યુ જ્યારે તેને ચૈતન્ય આવ્યુ ત્યારે તેને કેટલાક અનુચરોની સહાયથી રણભૂમિમાથી બહાર લઇ જવામા આવ્યો જ્યારે આ માણસો જતા હતા ત્યારે તેમને કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓનો મેળાપ થયો. આ મહારાષ્ટ્રીઓ મુખ્ય સામતોનીજ શોધ કરતા હતા. તેઓ આ ઘાયલ થયેલા આહોયાના સામતને તેના અનુચરોની પાસેથી ખુચવી લઇને મેડતાના મુખ્ય શિબિરમા લઇ ગયા

હવે આહોયાના સામતની ચિકિત્સા કરવાને માટે મહારાષ્ટ્રીઓનો ચિકિત્સક આવ્યો ઉક્ત સાહસિક સામતે ઉક્ત ચિકિત્સકને કહ્યુ -"જ્યાસુધી અમારા પક્ષના સર્વ સામતોની ચિકિત્સા કરવામા આવશે નહિ ત્યાસુધી મારી ચિકિત્સાથી કાઇ પણ ફળનિષ્પત્તિ થનાર નથી." સાહસિક વીરના આ વચનોથી મહારાષ્ટ્રીઓના હૃદય પીગળી ગયા તેઓ ગમે તેવા ક્રુર હશે, પરતુ તેમણે પોતાના શત્રુની સેવાશુશ્રૂષા કરવામા આ વખતે કિચિત્ પણ ત્રુટી કરી નહિ થોડાજ દિવસમા ઉક્ત સામતના સર્વ ઘાવ રૂઝાઇ ગયા ત્યારપછી મહારાષ્ટ્રીયસેનાપતિએ તેમને ક્ષૌરકર્મ અને સ્નાન કરવાને કહ્યુ, ત્યારે તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે -"જ્યાસુધી હુ મારા સ્વામી મારવાડેશ્વરના દર્શન કરીશ નહિ, ત્યાસુધી હુ આજ દશામા રહીશ'

થોડા દિવસ પછી રાજા વિજયસિહ જોધપુરથી ઉક્ત રાઠોડકુલગૌરવ સામતની ક્ષેમકુશળતા જાણવાને માટે તેમની પાસે આવ્યા ઉભયની મુલાકાત થતા રાજાએ ઉક્ત સામતના વીરત્વ, સાહસ અને સ્વદેશાનુરાગની અત્યત પ્રશસા કરી હવે તેમણે ક્ષૌર કરાવી સ્નાન કરવાની તૈયારી કરી આ વખતે રાજાએ તેમને ઉપહારતરિકે એક પોશાક અર્પણ કર્યો હતો આ પોશાક પરિધાન કર્યા પૂર્વે તેમણે સ્નાન કરવા માડ્યુ તો તેમના ઘાવોમાથી પુન રક્તની ધારા ચાલવા લાગી અને તેથી તે પ્રશસનીય વીર આ અસાર સસારનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમા ચાલ્યા ગયા

જે હતભાગી ભીમરાજે પોતાની મૂર્ખતાથી મેડતાના યુદ્ધમા રાઠોડોનો પરાભવ કરાવ્યો હતો તે જ્યારે નાગોરમા ગયો, ત્યારે વિજયસિહે તેને અપમાનસૂચક પત્ર લખ્યો આથી અપમાનિત ભીમરાજે હલાહલ વિષનુ પાન કરી પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા જો કે ભીમરાજની મૂર્ખતા અને પલાયનથી રાઠોડવીરોનો આ યુદ્ધમા પરાભવ તથા સમૂલ વિધ્વસ થયો હતો તોપણ મુખ્ય મત્રી ખૂબચદના દોષથીજ વસ્તુત રાઠોડવીરો મહારાષ્ટ્રીઓનો સમૂલ નાશ કરતા અટકી પડ્યા હતા ખૂબચદ ભીમરાજની ઉન્નતિ જોઇ શકતો નહોતો, તેથી જ્યારે ભીમરાજ સેનાપતિ બનીને યુદ્ધમા ગયો, ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે - "જો ભીમરાજ મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાભવ કરીને જયમાલા ધારણ કરશે તો તેની સુકીર્તિ ચારે તરફ

પ્રસરી જશે અને તે જયપતાકા ફરકાવતો પાટનગરમા પ્રવેશ કરશે આથી મારૂં માન ન્યૂન થઇ જશે." આવો વિચાર કરી તેણે ભીમરાજની ઉન્નતિના માર્ગમા બાધા ઉપસ્થિત કરવાને માટે એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે –" જ્યાસુધી ઇસ્માઇલબેગ આવે નહિ, ત્યા સુધી યુદ્ધારભ કરશો નહિ " જે માણસને પોતાના પક્ષની સેનાનો પરાભવ કરાવવો હોય તે કયુ ઘૃણિત કાર્ય કરતા અચકાય

જાતિદ્વેષ અને આતરિક ઇર્ષ્યાથીજ રાઠોડો મહારાષ્ટ્રીઓદ્વારા બે વાર પરાજિત થયા હતા. જો રાઠોડકવિ જયપુરના સૈનિકોવિષે નિદાસૂચક કાવ્ય બનાવત નહિ તથા ખૂબચદ અને ભીમરાજની વચ્ચે ઈર્ષ્યાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાત નહિ તો સાહસિક રાઠોડસૈનિકો નિ સદેહ પાટન અને મેડતાના યુદ્ધમા પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી જાતીયગૌરવરવિના તીક્ષ્ણ કિરણોથી રાજસ્થાનને દીપ્તિમાન કરી દેત. જો કે મેડતાના અતિમ યુદ્ધમા ચાર હજાર રાઠોડવીરોએ પોતાના ગૌરવનુ અને સ્વાધીનતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે પોતાના પ્રાણનુ બલિદાન આપ્યુ હતુ અને તેથી મહારાષ્ટ્રીઓનો પ્રતાપ અધિક ફેલાઈ ગયો હતો, તોપણ રાઠોડજાતિના વીરત્વ, પરાક્રમ, સાહસ અને શૌર્યમા તેથી બિદુમાત્ર પણ ક્ષતિ થઈ નહોતી. રાઠોડોએ તે વખતે પ્રદર્શિત કરેલુ અદ્‌ભુત ક્ષત્રિયતેજ, દૃઢ પ્રતિજ્ઞા, અસીમ સાહસ અને અપૂર્વ વીરત્વ આજપર્યંત તેમને ઉચ્ચ વીર શ્રેણીમા ગણાવે છે, એમા કિચિત્ પણ સદેહ નથી[1]

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે –"જે જે કારણોદ્વારા આ સાહસિક જાત વર્તમાનદશાને પ્રાપ્ત થઇ છે, તે સર્વ કારણોની તપાસ કરી બ્રિટિશસરકારે તેની સાથે યોગ્ય વર્તન ચલાવવુ જોઇએ તેણે વિચાર કરવો જોઇએ કે –"આ જાતિસમૂહને શત્રુ બનાવવો ઇષ્ટ છે કે મિત્ર બનાવવો ઇષ્ટ છે ?" આ સર્વ જાતિઓ એકત્ર થાય તો અમારે ભયનુ કારણ છે કે પૃથક્ રહે તો ભય છે ? દેશની અદરનો અથવા બહારનો કોઈ શત્રુ જો અમારી વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કરશે તો તેની વિરુદ્ધ અમે આ સાહસિક જાતને ઉભી કરી શકીશું આ જાતિની અનાદિથી ચાલતી આવેલી નીતિરીતિને આદરની દૃષ્ટિથી જોવાથી અમે એના વિશ્વાસપાત્ર બની શકીશુ એમના માહોમાહેના કલહોમા અમે નિ સ્વાર્થ મધ્યસ્થતા રાખી શકીશુ જો અમે તેમનાપ્રત્યે આવુ વર્તન રાખીશુ તો તેઓ અમારા શત્રુઓની વિરુદ્ધ એક થઇને ઉભા રહેશે આ પ્રકારની રાજનીતિ ગ્રહણ કરવાના માર્ગમા કોઈ પણ પ્રકારની બાધા નથી જો અમે એકવાર આ જાતિના હૃદયમા એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી શકીશુ કે, 'અમારૂ રાજ્ય ફેલાવવુ કિવા કોઇ પણ પ્રકારે તમારૂ અનિષ્ટ કરવુ એવી અમારી લેશ પણ ઇચ્છા નથી' તો આ સર્વ જાતિઓ નિ સશય સર્વ બાબતોમા અમારી મધ્યસ્થતા સન્માનપૂર્વક સ્વીકારશે શાતિસ્થાપકને આ જાતિ અત કરણપૂર્વક માન આપે છે, પરતુ જો તેમના હૃદયમા એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવામા આવશે કે, 'કલકત્તાથી રાજપૂતાનાસુધી અમારી શાસનસત્તા પ્રસરી ગઈ છે અને અમારી રાજ્યસીમા અતિ વિસ્તૃત થઇ ગઇ છે હવે અમને રાજ્યાધિકારની લેશ પણ ઇચ્છા નથી, તોજ અમારૂ મગળ થશે. જેટલો આ વિશ્વાસ

---

[1] કર્નલ ટોડ આ સ્થળે ટિપ્પણીમા જણાવે છે કે –"ત્રણ વર્ષઉપર હુ આ રાજપૂતોના વિજેતા ડિવાઈનની જન્મભૂમિ ફ્રેબેરીની ખીણમા ગયો હતો અને બે દિવસપર્યંત ત્યા તેમની સાથે મહા આનદપૂર્વક રહ્યો હતો. ચાર હજાર રાજપૂતોએ મહારાષ્ટ્રીઓની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરીને પોતાના સ્વાધીનતાને માટે પ્રાણાર્પણ કર્યું હતુ એમો દીર્ઘ જીવન આપે એમ હુ ઇચ્છુ છુ; પરતુ એ સમસ્ત રાજપૂતોને આધીનતાની જજીરમા બાધવાને માટે જીવે છે અને પોતાના સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો તથા યુદ્ધકૌશલ્યનો તે માટેજ ઉપયોગ કરે છે, એમ જાણી મને અત્યત શોક થાય છે એઓ રાઠોડવીરોની પુષ્કળ પ્રશસા કરે છે મે જ્યારે તેમની આગળ મેડતાના યુદ્ધની વાત કરી તે સમયે ભૂતકાળના સર્વ દશ્યો તેમની દૃષ્ટિ આગળ તરી આવ્યા હોય તે પ્રમાણે તેઓ બોલ્યા કે –" આ સર્વ ઘટનાઓ સ્વપ્નવત્ જણાય છે " તેમને તેમના સ્વદેશીરાજાએ પુષ્કળ પારિતોષિક આપ્યુ છે અને તેમના આપ્તો તથા સ્વદેશી બધુઓ તેમને પરમ સન્માન આપે છે તેઓ એશી વર્ષની વયે પહોચ્યા છે અને હાલમા પોતાની જન્મભૂમિમા શાતિસુખ ભોગવી રહ્યા છે તેમનુ મકાન એક અત્યત ભવ્ય લત્તામા આવેલુ છે અને તેમણે પોતાનુ મકાન પણ એવી ઉત્તમ રીતે શણગાર્યું છે કે તેને જોઇને આપણે મુગ્ધ બની જઇએ છીએ. આશ્ચર્યની વાત તો એજ છે કે, જે સમયે મે આ ઈતિહાસ લખવાનો આરભ કર્યો, તે સમયે મને ડિવાઈનનુ જીવનચરિત્ર હાથ લાગ્યુ આ જીવનચરિત્ર જોવાથી જ્ઞાત થાય છે કે મેડતાની રણભૂમિમા માહોમાહેની ઈર્ષ્યા અને ગુપ્ત પ્રપચથી રાઠોડો પરાસ્ત થયા હતા એ વાત ડિવાઈન જાણતા નહોતા "

તેમના હૃદયમા અધિક દૃઢ થશે,તેટલુ અમારૂ અધિક કલ્યાણ થશે કોટાના જાલિમસિંહની સાથે વાર્તાલાપ થતા મે તેને વારવાર જણાવ્યુ કે-'હવે અમારા લોકોને રાજ્યસીમા વધારવાની ઈચ્છા નથી' પરતુ તેણે આ વાતપર વિશ્વાસ મૂકયો નહિ તે બોલ્યો,-"હુ તો નિશ્ચયપૂર્વક માનુ છુ કે એક સમય અવશ્ય એવો આવશે કે જ્યારે સમસ્ત ભારતવર્ષમા એક સિક્કાનો પ્રચાર થઇ જશે મહારાય, આપે શુભ સમયમા ભારતવર્ષમા પગ મૂકયો છે ફૂટના ફળો પરિપકવ થઇને ખાવાયોગ્ય બની ગયા છે હવે આપ ક્રમે ક્રમે સર્વ ફળો અવશ્ય ખાઈ જશો[1] આપે બાહુબળથી નહિ,પરતુ અમારા કુસપને લીધેજ રાજ્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે અને અમારી માહોમાહેની ફૂટજ આપની રાજસત્તા દૃઢ કરશે " જાલિમસિંહના આ વચનો જો કે સર્વથા અગ્રાહ્ય નથી તોપણુ મને શ્રદ્ધા છે કે તેની ભવિષ્યવાણી કદિ પણ ખરી પડશે નહિ "[2]

૨૮ મી નવેમ્બર-આજે ઉપર્યુક્ત સ્થળેથી પાચ કોશના અતરપર ઝારો નામના સ્થાનમા શિબિર નાખવામા આવ્યો મેડતાનો ત્યાગ કર્યા પછી જે સ્થળે ચાર હજાર રાઠોડવીરોએ પોતાની જન્મભૂમિને માટે તથા સ્વાધીનતાને માટે અપૂર્વ વીરતાસહિત પ્રાણાર્પણ કર્યુ હતુ, તે પવિત્ર લીનાભૂમિને જોતા જોતા અમે આગળ વધ્યા અમે જે માર્ગે જતા હતા, તે માર્ગે જો આગળ પર્યટન કર્યા કરત તો અમે સીધા દિલ્હી પહોચી જાત, પરતુ અમે તે માર્ગનો પરિત્યાગ કર્યો અને અરવલ્લી પર્વત ઉલ્લઘીને અજમેર તરફ ચાલવા લાગ્યા આ માર્ગ ઉત્તમ છે અને તેપરની માટી શ્રેષ્ઠ છે જો કે ગામોની નિકટ કૃષિકાર્યના ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણુ પડતર જમીન વિશેષ છે ધીમે ધીમે અરવલ્લીના ગગનભેદી શિખરો અમારી દૃષ્ટિથી દૂર થયા અને ઉચ્ચ ભૂખડો થોડી થોડી વારે અમારી દૃષ્ટિ રોકવા લાગ્યા

આજે પ્રાત કાળમાજ અમે એક અતિ વિચિત્ર અને મનોહર પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જોયુ આવુ વિચિત્ર અને સુદર દૃશ્ય અમે કદિ કોઈપણ સ્થળે જોયુ નહોતુ આ સમયે પુષ્કળ ટાઢ પડતી હતી અને ઈશાન કોણમાથી વાયુની શીતળ લહરાઓ આવતી હતી પૃથ્વીપર પુષ્કળ બરફ પડ્યો હતો અને તેથી સર્વ ભૂમિ આવૃત થઈ ગઇ હતી નાના છોડા અને ખાસ કરીને શેરડીના સાઠા ભયકર હિમથી સર્વથા વિધ્વસ્ત થઇ ગયા હતા વાતાવરણમા જે પરિવર્તન થયુ હતુ તેની અસર સર્વ જડ અને ચેતન વસ્તુઓપર થઈ હતી કેવળ શીતઋતુમાજ આ પ્રાકૃતિક દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે મારવાડનિવાસીઓ એને "શીતકોટ' અર્થાત્ "હવામા બાધેના કિલ્લા' કહે છે મારવાડના પશ્ચિમ તરફના ભાગમાના કૃષિકારો આ દૃશ્યને 'ચિત્રામ" અથાત્ 'તસ્વીર' કહે છે અને યમુના તથા ચબળની આસપાસના લોકો એને 'દેશાસુર" કહે છે દીર્ઘકાળથી આ પ્રાકૃતિક દૃશ્યનો ઉલ્લેખ થતો આવ્યો છે ભવિષ્યવેત્તા "ઈસાયા"-એ કહ્યુ છે કે-" દગ્ધભૂમિ સરિતાના રૂપમા ફરવાઇ જશે' સગદિયાના રણમા જણાતા આ પ્રકારના દૃશ્યવિષે કિવન્ટાસકર્ટિયસ લખી ગયો છે કે-' ચારસે ફર્લાંગની[3] ભૂમિમા જલનુ એક બિંદુ પણ દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી અને ગ્રીષ્મઋતુમા આ રેતાળ પ્રદેશ એટલા ઉષ્ણ બની જાય છે કે સર્વ પદાર્થો બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે આ સમયે પૃથ્વીમાથી એવી જ્વાળા નાકળે છે કે તેથી આ ભૂમિ ઘેરા સમુદ્રના જેવી દેખાય છે "

અમે જે વખતે આ દૃશ્ય જોયુ તે વખતે સૌથી પ્રથમ એક ઘેરા રગના ધૂમ્રના મહાલયે અમારી દૃષ્ટિ આકર્ષિત કરી આ ધૂમ્રનો મહાલય મધ્યભાગ ઉપરથી ઉઠયો હતો અને તે ધીમે ધીમે પરિવર્તિત થતો જતો હતો નાના નાના છોડવાઓ મોટા મોટા વૃક્ષસમાન અને નાના નાના ખેરના વૃક્ષ આમલીના વૃક્ષ કરતા દશગણા મોટા જણાવા લાગ્યા અકસ્માત્ સૂર્યના કિરણોએ ધૂમ્રના મહાલયમા ઘુસી તેનુ સ્વરૂપ બદલી નાખ્યુ અને જાણે ઐન્દ્રજાલિક જાદુગરની છડીનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ મહાલય, દુર્ગ, ઉચ્ચ શિખરો અને વૃક્ષ એકત્રિત થઈ ગયા વચ્ચે વચ્ચે રમણીય વૃક્ષપત્રોમા અદ્ભુત દશ્યો દૃષ્ટિગોચર થવા

૧ ફળ પરિપકવ થતા સ્વય વિદીર્ણ થઈને ખડખડ થઇ જાય છે જાલિમસિંહે ભારતના કુસંપને ઉદ્દેશીનેજ આ 'ફૂટ' શબ્દ વાપર્યો હતો

૨ જાલિમસિંહની પેઠે રણજિતસિંહે પણ ભારતવર્ષના નકશામા બ્રિટિશસરકારદ્વારા શાસિત થતા પ્રદેશોનો લાલ રગ જોઈ કહ્યુ હતુ કે-"એક દિવસ સર્વ લાલ થઇ જશે" અને તેમના આ વચનો સત્ય નીવડયા છે

૩ એક માઈલના આઠમા ભાગને અર્થાત્ ૪૫૦ હાથની લબાઇને એક ફર્લાંગ કહેવામા આવે છે

લાગ્યા આ વિચિત્ર દશ્યની ઉપર જેટલો જેટલો પ્રકાશ પડતો હતો, તેટલો તેટલો ફેરફાર આ, ચિત્રામ મા થવા લાગ્યો સૌથી પ્રથમ ધૂસનો કોટ જણાવા લાગ્યો ત્યાર પછી મહાલય, દુર્ગ અને ઉચ્ચ શિખરો જણાવા લાગ્યા હવે નાનામોટા સહસ્રાવધિ કાચના રગેના ટુકડાનો દેખાવ જણાવા લાગ્યો ધીમે ધીમે આ સમસ્ત રમણીય મહાલય, દુર્ગ, ઉચ્ચ શિખરો વગેરે વસ્તુઓ ધાતુના રસ જેવી બની ગઇ

ઘણા દિવસસુધી મારી એવી ધારણા હતી કે આ પ્રદેશની મૃત્તિકાના ગુણથીજ આ નૈસર્ગિક દશ્ય દષ્ટિગોચર થાય છે 'ચિત્રામ કેવળ ક્ષારયુકત ભૂમિમાજ દષ્ટિગોચર થાય છે, એમ પ્રથમ મને લાગતુ હતુ, પરતુ ત્યારપછી આ પ્રદેશના સર્વ સ્થાનોમા તે મને જણાયુ આ પ્રદેશની માટી લવણ-યુક્ત છે, તેથીજ આ પ્રકારના દશ્યો દષ્ટિગોચર થાય છે, પરતુ 'સિરાવ' 'ચિત્રામ, 'શીતકોટ,' અને 'દેશાસુર'મા ભેદ એ છે કે દેશાસુર કેવળ શીતઋતુ સિવાય કદિ પણ દષ્ટિગોચર થતુ નથી મે સૌથી પ્રથમ જયપુરમાં આ દશ્ય જોયુ હતુ બ્રિટિશસામ્રાજ્યના કોઇ પણ સ્થાનમા એ દશ્ય મે જોયુ નથી પ્રથમ એ જયપુરમા અમને અતિ વિશાળ કોટ તથા બુર્જવાળા દુર્ગસમાન જણાયુ પથદર્શકે તેને શીતકોટના નામથી ઓળખાવ્યુ કિંતુ અમને સહસા તેના વચનપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ મે આ જીવનમા એકવાર પુન આ પ્રકારનુ વિચિત્ર ચિત્તહારી દશ્ય જોયુ, પણ પૂર્વોક્ત દશ્ય તો અતુલનીય હતું

કોટાના એક ભાગની કોઠીમા હુ રહેતો હતો હવે એક દિવસ પ્રાત કાળમા તેની છત ઉપર ચઢીને હુ ટહેલવા લાગ્યો, એટલામા મને આ દશ્ય દષ્ટિગોચર થયુ કોટાના દક્ષિણપૂર્વ ભાગમા કેટલીક ઉંચી જગ્યાએ દષ્ટિ નાખતા મને પ્રચડ વટોળીઓ દષ્ટિગોચર થયો વૃક્ષો અને મહાનયોની શ્રેણીઓ અજાયબ પ્રકારની જણાતી હતી ૯ કેટલીક મિનિટ સુધી આ આશ્ચર્યકારક દશ્ય શુ છે, તે સમજી શક્યો નહિ અ તે મને જણાયુ કે એ મરીચિકા અથવા ચિત્રામજ છે આ સપૂર્ણ દશ્ય ધીમે ધીમે શિપરની નિકટ થઇને ચાલ્યુ ગયુ

જો કે ઉકત દશ્ય નવીન અને પરમ આનદદાયક હોય છે,પરતુ પૂર્વે હિસારમા મે જે પરિવર્તનશાળી દશ્ય જોયુ હતુ, તે એથી પણ અધિક આનદદાયક અને આશ્ચર્યકારક હતુ હિસારમા હુ મારા એક મિત્રની મુલાકાત લેવાને ગયો હતો (અફસોસ' આ મિત્ર હાલમા પરમ ધામમા છે) આ ઉદારચિત્ત અને પવિત્રહૃદયના મિત્રની ભલામણથીજ હુ મારા જીવનના આ પ્રધાનવ્રતનુ અવલબન કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો મારા આ પ્રિયમિત્ર જેમ્સ લૅન્સડાઉનનુ ઘર ફિરોઝદુર્ગના ભગ્ન સ્તૂપોમા હતુ તેની ચારે તરફ વિસ્તૃત મરુભૂમિ હતી તે ઘરની છતપરથી મે આ દશ્ય જોયુ હતુ વાસ્તવમા તે જેવુ પ્રચડ હતુ તેવુજ આશ્ચર્યકારક હતુ પ્રિય પાઠક ! કલ્પના કરો કે એક અતિ વિશાળ મરુભૂમિ છે અને તેની ચારે તરફ દષ્ટિને રોકનાર કોઇપણ પદાર્થ નથી ચારે તરફ દૂરના ભાગપર કાળો પડદો છે અને તે પડદા પર ભાનરવિના કિરણો પડતાની સાથેજ જાણે ઐન્દ્રજાલિક માત્રિક દડના સ્પર્શદ્વારા થયા હોય તેના હજારો પ્રચડ દશ્યો દષ્ટિગોચર થાય છે કેટલેક સ્થળે નાની નાની શિખરમાલાઓ અને કેટલેક સ્થળે ઉચ્ચ શિખરના મહાલયો દષ્ટિગોચર થયા જોતજોતામા આ સર્વ દશ્યો એકદમ અતર્ધાન થઇ ગયા આ દેશના લોકો આ દશ્યને હરિશ્ચદ્રરાજાની પુરી ' કહે છે હરિશ્ચદ્ર× સત્યયુગમા ભારતવર્ષના એક પ્રસિદ્ધ રાજા હતા આ રમણીય દશ્ય કેવા સ્વરૂપમા દેખાય છે તેના દષ્ટાતતરિકે મા ! એટલુજ કહેવુ પૂરતું થઇ પડશે કે ૭ કોશથી પણ અધિક અતરપર આવેલા અતિ પ્રાચીન અગરોયા+ સ્થાનનો દુર્ગ, તેના મહાલયો તથા બુર્જો આદિ વસ્તુઓ તેના સત્ય સ્વરૂપમા દષ્ટિગોચર થઈ હતી

ઝારોગ્રામ સમૃદ્ધિશાળી અને તે રિયાના મેડતીયા સામતના તાબાના એક સરદારને આધીન છે ગામના ડાબા હાથપર અતિ નિકટમા એક નાનુસરખુ સરોવર આવેલુ છે સરોવરના તટપર લીમડાના વૃક્ષનુ એક વન છે અને ત્યા આગળ તે ગામના અધીશ્વરના એક પૂર્વજનું સ્મારકમદિર છે મદિરની અદર

× રાજા હરિશ્ચદ્રનુ ચરિત્ર પાઠકો સારી રીતે જાણે છે કર્નલ ટૉડે આજ હરિશ્ચદ્રને ' હરચદ '' લખ્યા હોય એમ જણાય છે

+ આ હરયાનાવાલોનુ અતિ પ્રાચીન નિવાસસ્થાન અને અગ્રવાલોની નિવાસભૂમિ છે સર્વ અગ્રવાલલોકો વૈશ્યો અને વૈષ્ણવો છે આ અગરોયા નગર ઉગ્રમની રાજધાની હોય એમ જણાય છે ઉગ્રમે પ્રચડ સેનાસહિત જઇ સિકદરના માર્ગમા વિઘ્ન ઉપસ્થિત કર્યું હતુ એઓ પુરુજાતિના હતા

તે વીરપુરુષની મૂર્તિ અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જિત થઇને અશ્વારૂઢ થયેલી છે,અને તેની નિકટ તેની સ્ત્રી હાથ જોડીને ઉભી છે. આ સ્ત્રી પોતાના પતિના શબની સાથે ચિતામા ભસ્મીભૂત થઇ સ્વર્ગે સિધારી હતી. આ મદિરની ભીતપર આ શબ્દો કોતરવામા આવ્યા છે. 'સવત ૧૬૮૯ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૩૩)ના માઘની દ્વિતીયાએ મહારાજા જસવતસિહે પોતાના શત્રુ આરગજેબની સેનાપર આક્રમણ કર્યું હતુ આ વખતે મેડતિયાકુલના ઠાકોર હરકર્ણદાસ માર્યા ગયા હતા,તેમના સ્મરણાર્થે સવત ૧૬૯૭ના માઘમાસમા આ મદિર બધાવ્યુ છે'

૨૯ મી નવેમ્બર—ઉક્ત સ્થાનથી પાચ કોશના અતરપર આવેલા અનનિવાસમા શિબિર નાખવામા આવ્યો ત્યાથી અનનિવાસ જતા માર્ગની વચ્ચોવચ્ચ રિયાનગર આવેલુ છે મેડતિયાકુલના મુખ્ય નેતાવિષે અમે અનેક સ્થળે વર્ણન કર્યું છે તે સામતની નિવાસભૂમિ આ રિયાનગરમાજ છે. આ નગર મોટુ છે, લોકોની સખ્યા પણ અધિક છે અને તેની ચારે તરફ પાષાણનો દૃઢ કોટ છે જે પાષાણનો આ કોટ બનેલો છે, તેને અહીઆના લોકો મુરુર કહે છે રિયાના વર્તમાન સામતનુ નામ વદનસિહ છે મારવાડના સર્વોત્તમ આઠ સામતોમા આજ સામત મુખ્ય છે આ નગરને લોકો હજી પણ શેરસિહનુ રિયા કહે છે પાઠકોને સ્મરણ હશે કે મહાવીર શેરસિહે પોતાના અધીશ્વર રામસિહનો પક્ષ ગ્રહણ કરી વખ્તસિંહની સામે યુદ્ધ કર્યુ હતુ અને તે યુદ્ધમા પોતાના સ્વામીને માટે પોતાના પ્રાણનુ બલિદાન આપ્યુ હતુ આ નગર ઉચ્ચભૂમિ ઉપર સ્થિત છે અહીઆથી પર્વતમાલાની સન્મુખના પ્રદેશનુ રમણીય દસ્ય દગોચર થાય છે નગરથી પ્રારભ કરીને તે પ્રદેશની સરહદપર આવેલા ઉચ્ચ પર્વતપર્યંત મોટા મોટા સમૃદ્ધિશાળી ગામો વસેલા છે આ પ્રદેશમા વચ્ચે વચ્ચે અસાધારણ લીલોતરી અને વનસ્પતિ ઉગેલી છે

અરવલ્લી પર્વતમા વસતા માહીરલોકો કેવા બળવાન, અત્યાચારી અને સાહસિક હોય છે તેનુ એક અદ્ભુત પ્રમાણ અહીઆના એક સમાધિમદિરની દિવાલપર કોતરેલા લેખમાથી મને પ્રાપ્ત થયુ છે. આ લેખની નકલ નીચે પ્રમાણે છે —

'સવત ૧૮૩૫ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૯)ના માઘ માસની તૃતીયા અને સોમવારને દિવસે માહીરલોકોના આક્રમણથી નગરની રક્ષા કરવાને માટે ભૂપાલસિહે યુદ્ધ કર્યું હતુ તેમણે પોતાની સ્ત્રીના સતીત્વની રક્ષા કરવાને માટે તેનુ મસ્તક સ્વહસ્તે કાપીને પછી યુદ્ધભૂમિમા શયન કર્યું હતુ'[1] પચાસ વર્ષપૂર્વે માહીરજાતિ આવી પરાક્રમી અને બળવાન હતી પૂર્વે તેઓ લોકોપર અત્યત ભીષણ અત્યાચાર કરતા હતા શિખરના ઉભય પ્રાતોમા જે રાઠોડસામતોના ગામો છે તેમાનો એક પણ સામત એવો નથી કે જેના પૂર્વજોએ, અસીમ સાહસિક પહાડી માહીરોથી આક્રાત થઇને પોતાનુ જીવન વિસર્જન ન કર્યું હોય સ્મારકમદિરોપરથી પ્રતીત થાય છે કે અનેક સામતો આ પ્રકારે મરણ પામ્યા છે બ્રિટિશસરકારદ્વારા રાજપૂતાનાપર જેટલા ઉપકારો થયા છે, તેમાનો સૌથી મોટો ઉપકાર એ છે કે તેણે શતાવધિ ગામોના અસખ્ય પહાડીલોકોનુ દમન કરીને તેમને શાતિપ્રિય પ્રજાજનો બનાવી દીધા છે સુપ્રસિદ્ધ ચૌહાણરાજ વિશલદેવ કે જેમનું સ્મારકચિન્હ અદ્યાપિ દિલ્લીમા આવેલા ફિરોજના મહાલયમા વિરાજમાન છે. તેમણે જેમ કહ્યુ હતુ તેમ બ્રિટનલોકો પણ કહી શકે છે કે, "અમે માહીરલોકોને અજમેરના માર્ગપર જળ લાવવાના કાર્યમા નિયુક્ત કર્યા હતા વળી અમે આ લોકોના અસ્ત્રશસ્ત્ર ખુચવી લઇને ઉદયપુરના રાણાના મહાલયમા મોકલી દીધા હતા અમે આ શાતિભગ કરનાર લૂટારાઓને સમાજશાતિના રક્ષકસૈનિક બનાવી દીધા છે"

રિયા અને અનનિવાસના મધ્યભાગમા લૂણી નદી વહે છે આજ નદીના તટપર ડિવાઇનની તોપો ખુચી ગઇ હતી અનનિવાસ એ એક મેડતિયાસામતનો પ્રદેશ છે અનનિવાસ નગર મોટુ છે અને તેમા ઘણા માણસની વસ્તી છે. આ નગરમા બીજા એક વીરની કીર્તિ મારા જાણવામા આવી મેડતાની માહોમાહેની લડાઇમા જ્યારે મેડતિયા વીરોએ ચપાવતલોકોની સામે ઘોર યુદ્ધ કર્યું હતુ અને તેમા તેઓ વિધ્વસ્ત થયા હતા, તે સમયે "મોનામ'ન' નામનો એક મેડતિયવીર માર્યો ગયો હતો તેના સ્મરણાર્થે એક મદિર બધાવવામા આવ્યુ છે

[1] અહીઆના બીજા એક સ્મારકમદિરમા લખ્યુ હતુ કે સવત ૧૮૧૩ મા મેરિયાલોકોએ મેરિયાપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે વાઓરીઅવિનો સિવયા નામનો સરદાર મૃત્યુ પામ્યો હતો

૩૦ મી નવેમ્બર—આજે અમે અનનિવાસથી ત્રણ માઈલના અંતરપર આવેલા ગોવિંદગઢમાં પહોચ્યા માર્ગ સાધારણ અને સારો હતો જો કે કોઇ કોઇ સ્થળે આ માર્ગ કઠિન હતો, તોપણ અગાઉ કરતા મૃત્તિકા સારી આવી હતી ગોવિંદગઢ અને નગર જોધવંશના એક સામંતના અધિકારમાં છે આ નગરના સ્થાપક ગોવિંદસિંહ મહારાજ ઉદયસિંહના પૌત્ર હતા તેઓ સ્થૂળકાય હોવાથી સમ્રાટ અકબરે તેમને 'મોટા રાજા'ની ઉપાધિ આપી હતી એત્વારના સામંત આ જોધવંશના નેતા છે અને તેમના અધિકાર નીચે સોળ નગરો છે ભુનાઇ અને માસૂદના સામંતો પણ આજ વંશના છે આ ઉભય સામંતો પચાસ નગરોના અધીશ્વર છે ઉક્ત ઉભય સામંતો હાલમા અજમેરમા રહે છે જો કે ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની હાલમા તેમની સ્વામિની છે પરંતુ ઉક્ત ઉભય સામંતોમાથી કોઇ મૃત્યુ પામે તો તેમનો ઉત્તરાધિકારી જોધપુર જઇ ત્યાના મહારાજાદ્વારા અભિષિક્ત થાય છે ઉક્ત નગર શિખરની બહાર સ્થાપિત છે, પરંતુ પુસાનગર અને તેની સાથેના બાર ગામો તથા કિશનથાન અને તેની પશ્ચિમ દિશામા આવેલા સમસ્ત ગામો પણ અજમેરને તાબે છે આ સમસ્ત પ્રદેશ જો તેના મૂળ સ્વામી મારવાડેશ્વ ને પાછો સોંપી દેવામા આવે તો તેઓ અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કરે

ગોવિંદગઢથી થોડે અંતરે પશ્ચિમદિશામા આવેલી એક નદી ઉતરી અમે આગળ ચાલ્યા આ નદીનુ નામ શુભમતી છે કેટલાક લોકો તેને લૂણી પણ કહે છે આ શુભમતી તથા સરસ્વતી નામની બીજી એક નદી પુષ્કરસરોવરમાથી બહાર નીકળી આગળ જતા સંયુક્ત થઈ ગઇ છે

૧ લી ડિસેમ્બર—ગોવિંદગઢથી નીકળી અમે ત્યાથી ચાર કોસના અંતરપર આવેલા સુપ્રસિદ્ધ પવિત્ર સ્થાન પુષ્કર સરોવર આગળ પહોચી ગયા અહીંઆ જવાનો માર્ગ રેતીથી ભરેલો હતો સરસ્વતી નદીના તટપર દશ દશ ફીટ ઉંચુ ઘાસ ઉગે છે અંતસ્થ પ્રદેશના અનેક સ્થાનોમા આ ઘાસ ગાડીઓ દ્વારા પહોચાડવામા આવે છે આ ઘાસ છાપરા છાવાને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે હાથીઓ પણ આ ઘાસ અતિ આનંદપૂર્વક ખાય છે વર્તમાન પુષ્કર સરોવરથી બે કોસના અંતરપર પ્રાચીન પુષ્કર વિરાજમાન છે મંદિરના પુરિહરલોકોના અંતિમ રાજાએ આ સરોવર ખોદાવ્યુ હતુ આ પ્રાચીન સરોવરમાથી નીકળેલી સરસ્વતી નદી અમે પુન તળેટીની નિકટ વહેતી જોઈ હતી આ તળેટીની આગળ એક અર્ધ કોસની લંબાઇનો રેતીનો પ્રચંડ સ્તૂપ આવેલો છે સપાટ ભૂમિમા ચાલતા વાયુથી આ રેતીનો સ્તૂપ બની ગયો છે વચ્ચેવચ્ચે આ સ્તૂપ ઘણો ઉંચો થઇ ગયો છે આ સ્તૂપ જાણે તળેટીના દ્વાર આગળ કોટ સમાન ઉભો હોય તેવો દેખાય છે દક્ષિણભાગના પર્વતના લાલ પાષાણ આપણી સન્મુખ એક અત્યંત મનોહર દૃશ્ય સાદર કરે છે પર્વતના નંદનામના શૃંગ ઉપર આદ્યશક્તિનું એક મંદિર છે આ પ્રાંતમા આવેલા પર્વતોના પાષાણ લાલ રંગના જ હોય છે પર્વતશૃંગો અતિઉચ્ચ છે, દક્ષિણ ભાગની પર્વતમાળાના લાલ પાષાણોની છે અને તેના શૃંગો શ્વેત પાષાણના બનેલા છે

ભારતવર્ષમા પુષ્કર અતિ પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર સ્થાન છે આ સરોવરની નિર્મળતાની તુલના કેવળ ટિબેટના માનસરોવરની સાથે કરી શકાય છે પુષ્કર સરોવર તળેટીના બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલુ છે અહીંઆ ઘણી ઈમારતો બાંધવામા આવેલી છે ભારતવર્ષના ધર્માનુરાગી રાજાઓ તથા ધનાઢ્યલોકોએ આ સરોવરના તટને અગણિત મંદિરો દેવાલયો સંગીતશાળા સ્મારકમંદિરો વગેરે દ્વારા અત્યંત શોભાયમાન બનાવી મૂક્યુ છે આ સરોવરના પૂર્વતટ સિવાયના ત્રણે તટોપર રેતીના સ્તૂપો છે સરોવરની આકૃતિ વર્તુળ સમાન છે પૂર્વતટ સિવાયના સર્વ તટેપર અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ અને અસંખ્ય મંદિરો તથા મહાલયો આવેલા છે ભારતવર્ષના સર્વ મહાન રાજાઓ તથા ધનાઢ્યલોકોએ ધાર્મિકવૃત્તિથી ઉત્તેજીત થઇ આ સરોવરના તટપર દેવાલયાદિ બંધાવ્યા છે તેમા જયપુરના પ્રસિદ્ધરાજા માનસિંહ મહારાજા હોલ્કરની સુવિખ્યાત રાણી અહલ્યાબાઇ, ભરતપુરના પ્રસિદ્ધ જવાહીરમલ તથા મારવાડેશ્વર વિજયસિંહના બંધાવેલા મંદિરો સૌથી શ્રેષ્ઠ અને રમણીય છે સમાધિમંદિરો પણ પુષ્કળ છે જયાપ્પાસિંધિઆ (કે જેઓ નાગોરમા ભયંકર રીતે માર્યા ગયા હતા) અને તેમના ભ્રાતા શાતાજી વિ—(જેમનો નાગોરના ઘેરા વખતે દેહાંત થયો હતો) એ ઉભયના સ્મારક મંદિરો ઘણા સુંદર છે આ પવિત્ર સ્થાનમા જેટલા દેવાલયો છે તેમા સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માનું મંદિર સૌથી મોટુ, શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત ચિત્તાકર્ષક છે સિંધિઆના મંત્રી ગોકુલપાલે આ મંદિર બંધાવ્યુ હતુ એને બંધાવતા ચાર

વર્ષ લાગ્યા હતા. જો કે મંદિર બંધાવવાની સર્વ સામગ્રીઓ આજ દેશમાથી મળી હતી તથા કારીગરોને પણ સાધારણ મજુરીજ આપવામા આવી હતી, તોપણ એમ કહેવાય છે કે આ મંદિર બંધાવવામા ૧,૩૦,૦૦૦ રૂપિયાનો વ્યય થયો હતો.

આ પુષ્કરતીર્થના સંબંધમા અનેક જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે. એમ કહેવાય છે કે જીવસૃષ્ટિનો આરંભ થયો તે પૂર્વે સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માએ સર્વ દેવતાઓને એકત્રિત કરીને આ પવિત્ર સ્થાનપર યજ્ઞ કર્યો હતો.[1] અને તેમાં અસુરો પ્રવેશ ન કરે એટલા માટે એક કોટ તૈયાર કરી તેના રક્ષકો નિયત કર્યા હતા આ કથનની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે અહીઆંના લોકો સરોવરની ચારે તરફ આવેલા ચાર પર્વતરૂપ કોટનું પ્રમાણ આપે છે. દક્ષિણ તરફ આવેલા પર્વતનુ નામ રત્નગિરિ છે.તેના શિખરપર સાવિત્રીદેવીનુ મંદિર વિરાજમાન છે. ઉત્તરદિશામાં આવેલા પર્વતનું નામ નીલગિરિ છે. પશ્ચિમ તરફ મેનચૂડ નામનો પર્વત છે. અસુરોને યજ્ઞભૂમિમાં આવતા અટકાવવાને માટે મહાદેવના વાહન નંદીની એક સુવર્ણ મૂર્તિ તળેટીના મુખપર સ્થાપિત છે. ઉત્તરદિશામાં સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ રક્ષા કરવાને માટે નિયુક્ત થયા છે.

એમ કહેવાય છે કે બ્રહ્માજીને પ્રજ્વલિત અગ્નિકુંડમા આહુતિ આપતી વખત પોતાની પત્ની સાવિત્રી અંતર્ધાન થયેલા જણાયાં. સ્ત્રીવિના યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઇ શકતી નથી તેથી તેમણે એક ગૂજરી સ્ત્રીને સાવિત્રીના આસનપર બેસાડી દીધી. હવે સાવિત્રી પ્રકટ થયાં. પોતાના આસનપર અન્ય સ્ત્રીને બેઠેલી જોઇને તેઓ મહાક્રોધપૂર્વક રત્નગિરિ પર્વતપર ગયા અને ત્યાં અંતર્ધાન થઇ ગયાં. જે સ્થળે સાવિત્રીજી અદૃશ્ય થયાં હતાં, તે સ્થળે અકસ્માત્ એક ઝરણુ ઉત્પન્ન થઈ ગયું.આ ઝરણું આજે "સાવિત્રીનુંઝરણું" એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝરણાની નિકટજ સાવિત્રીદેવીનું મંદિર વિરાજમાન છે. પુષ્કરતીર્થની સુંદરતા અતિ અદ્ભુત છે.

પુષ્કરસરોવરની પાસે જે અત્યંત ઉચ્ચ રેતીનો સ્તૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેના સબંધમા એક એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે મહાદેવ યજ્ઞકુંડમા આગ્ન પ્રજ્વલિત કરી ધંતુરાનુ સેવન કરવાને માટે અગ્નિને શાંત કર્યા વિના વિહ્વળચિત્તે પોતાના આશ્રમે ચાલ્યા ગયા. ધીમે ધીમે અગ્નિ ભયંકર રૂપ ધારણ કરી જગતને ભસ્મીભુત કરવાને ઉદ્યત થયો ત્યારે બ્રહ્માજીએ ત્યા જઇ રેતીદ્વારા અગ્નિને સર્વથા બુઝાવી દીધો. આથીજ તળેટીના મુખ આગળ રેતીનો પર્વત થયો છે.

બીજી એક જનશ્રુતિ એવી છે કે કલિયુગમા મંદોરનો એક રાજા મૃગયા ખેલતો ખેલતો સા આગળ જઇ પહોચ્યો અને તેણે સાવિત્રીના ઝરણામા સ્નાન કર્યું, તેથી તેનો એક અસાધ્ય રોગ નિવૃત્ત થઇ ગયો. આ રાજાએ જતી વખત પોતાના સ્મારકચિન્હતરિકે પોતાની પાઘડી એક વૃક્ષની સાથે બાંધી દીધી. પછી તે પોતાના રાજ્યમાથી પુષ્કળ માણસોને લઇને આ સ્થળે પુનઃ આવ્યો અને તેમની પાસે ઉકત સરોવર ખોદાવ્યુ અહીઆના બ્રાહ્મણોએ મને કહ્યું કે-"અમારા પૂર્વજોને ઉક્ત પુરિહર રાજાની પાસેથી પુષ્કરતીર્થની ભૂમિવૃત્તિના પુષ્કળ દાનપત્રો પ્રાપ્ત થયા હતા." પરંતુ મને માત્ર એક તામ્રપત્રનો ફારસી અનુવાદ પ્રાપ્ત થયો છે અનેક પ્રસંગે અનેક પ્રાંતના અધીશ્વરોએ ધર્મશાળાનો ખર્ચ નિભાવવાને માટે જે તામ્રપત્રો આપ્યા હતા તેમાના અનેકની નકલ મને મળી છે.

અજમેરની ચૌહાણજાતિના સુપ્રસિદ્ધ મહારાજા વિશલદેવનુ નામ આ પવિત્ર તીર્થમાં આજ-પર્યંત પ્રતિધ્વનિત થઈ રહ્યું છે. વિશલદેવના વંશના આદિપુરુષ અજપાલ આ સરોવરની દક્ષિણ દિશામા આવેલા નાગપહાડ અથવા સર્પગિરિપર જે સ્થાનમા નિવાસ કરતા હતા, તે સ્થાન પણ બ્રાહ્મણો હમણા યાત્રાળુઓને બતાવે છે. આ સ્થાનપર અજપાલના દુર્ગનો ધ્વંસાવશેષ હજી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિશલદેવના વંશના આદિ પુરુષ બકરાના ગોવાળ હોવાથી અજપાલના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. અજપાલ એક સંન્યાસીને પ્રતિદિન બકરીનું દૂધ પાતા હતા; અને ઉકત સંન્યાસીએ તેમનાપર પ્રસન્ન થઇને તેમને વર આપ્યો, તેથીજ તેઓ અધીશ્વર થયા હતા. આ પુષ્કરતીર્થ તેમની જન્મભૂમિ હતી. તેમણે પોતાની જન્મભૂમિપ્રત્યેના સ્નેહને લીધે આ સર્પગિરિપર એક અભેદ્ય દુર્ગ બંધાવવાનો આરંભ કર્યો; પરંતુ દિવસના તેઓ દુર્ગનો જેટલો ભાગ બંધાવતા હતા તેટલો ભાગ રાતે પડી જતો

[1] ટોડ મહોદય તો કે આ વાતને જનશ્રુતિ માને છે, કિંતુ પદ્મપુરાણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે-"સત્ય યુગના આરંભમા સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માજીએ દેવોની સાથે આ સ્થાનમા યજ્ઞ કર્યો હતો"

હતો. આ ઘટના જોઇ તેઓ આશ્ચર્યચકિત થયા જ્યારે નિત્ય આજ પ્રકારની ઘટના તેમના જોવામા આવી ત્યારે તેમણે તે કામ પડતુ મૂકયુ અને પર્વતની બીજી તરફ એક નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરી આ રાજ્યનુ જે પાટનગર તેમણે સ્થાપિત કર્યું તેનુજ નામ અજમેર છે

અજપાલ પાનીશાખાના ચૌહાણ્ હતા તેમણે અજમેરની સ્થાપના કર્યા પછી વિશલદેવના સમય સુધીમા ત્યા જે જે રાજા થયા તે સર્વમા માણિકરાય અત્યત પ્રસિદ્ધ રાજા થઇ ગયા છે માણિકરાય મહા બળવાન યોદ્ધા હતા જે સમયે વાલીદની સેના ગ ગાતટનો પ્રદેશ જીતવાને માટે આવી હતી તે સમયે અર્થાત્ હિજરીસનની પ્રથમ શતાબ્દીમા માણિકરાય વિજાતીય તથા વિધર્મી લોકોની સામે અત્યત વીરતાસહિત યુદ્ધ કરીને સ્વર્ગમા સિધાર્યા હતા મહમૂદના ઉત્તરાધિકારી જે સમયે ભારત વર્ષ ઉપર પુન અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે આવ્યા તે સમયે ચૌહાણરાજ વિશલદેવે ભારતના અનેક રાજાઓની સાથે મળી તેમના નેતા બની સહારકમૂર્તિ ધારણ કરી યવનોને ભારતવર્ષમાથી મારી હઠાવ્યા હતા વીરશ્રેષ્ઠ વિશલદેવની કીર્તિ અક્ષય રાખવાને માટે એક લોઢાનો વિજયસ્તભ દિલ્હીમા સ્થાપિત કરવામા આવ્યો હતો આ કીર્તિસ્થભ અદ્યાપિ ઉક્ત સ્થાને વિરાજમાન છે શિલાલેખપરથી જણાય છે કે વિશલદેવ ચિતોડાધિપતિ રાવલ તેજસિહના સમકાલીન હતા આ તેજસિહ રાજસ્થાનના સર્વથી પ્રધાનવીર સમરસિહના પ્રપિતામહ હતા સમરસિહ દિલ્હીના ચૌહાણસમ્રાટના બનેવી હતા. તેમણે પૃથ્વીરાજની સાથે મળીને કગ્ગરના સમરક્ષેત્રમા યવનોની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરીને જન્મભૂમિની સ્વાધીનતા તથા આર્યગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે યુદ્ધ કર્યું હતુ આ સમરક્ષેત્રમા તેમણે ૧૩૦૦૦ રાજપૂત સૈનિકોસહિત મહાન વીરતા સાથે લડી પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા વિશલદેવ કયા સમયમા થઇ ગયા તે વિષે તપાસ કરતા જણાયુ કે પરમારજાતિના રાજા ઉદયાદિત્યે રાજા વિશલદેવની સાથે મળીને યવનોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું હતુ આ ઉદયાદિત્ય ઇ૦ સ૦ ૧૦૮૬ માં પરલોકવાસી થયા હતા આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિશલદેવ અગીઆરમી શતાબ્દીમા અજમેરમા રાજ્ય કરતા હતા

નાગપહાડ વા સર્પગિરિ એક બીજી ઘટનાદ્વારા વિખ્યાત છે એક એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે ઉજ્જયિનીના અધીશ્વર ભર્તૃહરિ જ્યારે રાજ્ય છોડીને સન્યાસી થયા ત્યારે સર્પગિરિપર ગયા અને ત્યા યોગસાધન કરવા લાગ્યા તે ગિરિપર અદ્યાપિ એક પાષાણની વેદી વિદ્યમાન છે, તેને લોકો ભર્તૃહરિના યોગસાધનના સ્થળતરિકે ઓળખાવે છે યાત્રાળુલોકો ભક્તિપૂર્વક આ વેદીની પૂજા કરે છે જગદ્વિખ્યાત મહારાજા વિક્રમાદિત્યના ભ્રાતા ભર્તૃહરિનું નામ ભારતવર્ષના સર્વ ભાગોમા સુપ્રસિદ્ધ છે અને દૂરના દેશોમા પણ તેમના અનેક સ્મારકચિન્હો સોજ્જ્વલ પ્રકાશથી શોભી રહ્યા છે સિંધુનદીના તટપર આવેના સિવયાનના દુર્ગમા અલ્વરની ગુફામા આબુના શિખરપર અને કાશીમા તેમના યોગસાધન ના સ્થાનો અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે તેઓ એકબીજાથી દીર્ઘ અતરપર આવેના છે ભર્તૃહરિ ભારત વર્ષના આ સર્વ ભાગોમા ગયા હતા એમ જો માનવામા આવે તો તેઓ દીર્ઘજીવી સન્યાસી હતા એમ કહેવામા કઇપણ વાધો નથી વિક્રમાદિત્ય અને ભર્તૃહરિ પરમારજાતિના હતા કવિઓ જણાવે છે કે પ્રથમ સમસ્ત જગત પરમારરાજવશને આધીન હતુ આ નાગપહાડ વા સર્પગિરિ અત્યત રમણીય અને પરમ પવિત્ર સ્થળ છે એમ કહેવાય છે કે અનાદિથી આ ગિરિની ગુફામા અનેક ઋષિ મુનિ, યતિ તથા સન્યાસીઓ આશ્રમ કરી યોગસાધન કરતા આવ્યા છે બ્રાહ્મણો અહી આની સર્વ પવિત્ર ગુફાઓ યાત્રા ળુઓને સારી રીતે બતાવે છે આ સર્વ સ્થાનમા આલ્હાદદાયક કુજો તથા નિર્મળ ઝરાઓથી સુશોભિત છે જે અગસ્ત્ય મુનિએ સમુદ્રપાન કર્યું હતુ તેના નામનુ પણ એક ઝરણુ આ સર્પગિરિપર વિદ્યમાન છે

૨ જી ડિસેમ્બર--અજમેર પુષ્કરથી ત્રણ ક્રોશના અતરપર છે અમે પુષ્કર છોડી તળેટીની તરફ આગળ ચાલ્યા શિખરપર ચડતા ઉભય આકાશભેદી પર્વતો પીતવર્ણ આબળાના વૃક્ષોથી શોભાયમાન જણાયા તળેટીમા એક નાનીસરખી નદી વહેતી હતી અમે ઉત્તર તરફથી પૂર્વ દિશા તરફ વળ્યા કે તરતજ સહસા અમને 'ધારતલેર' નુ દશ્ય દગ્ગોચર થયુ આ દશ્ય જેવુ રમણીય છે તેવુજ વિચિત્ર છે વિશલદેવનું ખોદાવેલુ વિશાળ સરોવર અહી આ આવેલું છે અને તેથી આ પ્રદેશ અતિ મનોહર લાગે છે

નિકટમાજ અતિ ઉચ્ચ પર્વત ઉપર અજપાલનો વિધ્વસ્ત દુર્ગ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે આ

પર્વતપર અનેક ચમત્કારો અને ઉત્તમ સંગેમરમરના પાષાણો દષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉપર્યુક્ત દશ્યો જોતા જોતા અમે અજમેરની નિકટ જઈ પહોંચ્યા. જો કે અજમેરનગર એક વખત પાટનગર હતું, તોપણ હાલમાં તેની સ્થિતિ સારી નથી. અમે તેને જેવું સમૃદ્ધિશાળી જોવાની આશા રાખી હતી તેવું તે જણાયું નહિ. વર્તમાનસમયમાં ભારતનાં અન્યાન્ય પ્રાચીન મુખ્ય નગરોની પેઠે પ્રાચીન અજમેરમાં પણ દીનતા અને દારિદ્રનાં ચિન્હો દગ્ગોચર થાય છે; પરંતુ સંતોષની વાત માત્ર એટલીજ છે કે અજમેર બ્રિટિશસરકારના હાથનીચે આવ્યાથી આ પ્રદેશના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મી૦ વિલ્ડરની દેખરેખનીચે તેના એક ભાગની શોભા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધંગત થતી જાય છે. અજમેરના વ્યાપારીઓની અનુકૂળતાને માટે એક મુખ્ય બજાર બંધાવવામાં આવે છે. આ બજાર બંધાઈ રહેશે ત્યારે લોકોપર ભારે ઉપકાર થશે. રાજસ્થાનના જેટલા વ્યાપારીઓ વ્યાપારાર્થે અજમેરમાં રહે છે તેઓ સર્વ મને મળવાને આવ્યા. બ્રિટિશશાસનદ્વારા તેમને જે નિર્ભયતા, શાંતિ અને વાણિજ્યની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે માટે તેમણે ખરા અંતઃકરણથી આનંદ પ્રગટ કર્યો. ભીલવાડાની ઉન્નતિ સાથે અજમેરની ઉન્નતિને પણ સંબંધ છે.

મી૦ વિલ્ડરની સાથે પ્રાતઃભોજન કરતી વખત અજમેર અને ભીલવાડાની પરમ ઉન્નતિ શી રીતે થઈ શકે? એજ વિષયપર મેં ચર્ચા કરી હતી.

अध्याय २८ मो

અજમેરનાં પ્રાચીન જૈનમંદિર—દુર્ગ—વિશાલસરોવર—અન્નાસાગર—ચોહાણરાજાઓનાં સ્મૃતિચિન્હો-અજમેરત્યાગ-ખુનાઈ અને ત્યાંનો દુર્ગપ્રાસાદ-દેવડાવા-દેવલ-વનેડા-રાજા ભીમસિંહ-તેમનો વંશ-તેમના અધિકારનીચેનો પ્રદેશ-દુર્ગપ્રાસાદમાં ગમન-ભીલવાડા-વણિકોની મુલાકાત-નગરની શ્રીવૃદ્ધિ-મંડલ અને ત્યાંનું સરોવર-પુર-દરબાર-પુરાવતોનો વિભક્ત પ્રદેશ-પુરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-મેવાડના રાજકુમાર-રશમિ વા રશ્મિ-મેવાડના કૃષિકારોએ કરેલો સત્કાર-સુહેલિયા-ખુનાસનદી-મેકતા-બેરીસનદીના ઉત્પત્તિસ્થાનનું દર્શન-ઉદયસાગર-તળેટીમાં પ્રવેશ-ઉદયપુર-પ્રાચીન આહર-રાણાના પૂર્વજોનું સ્મારકમંદિર-આહર સંબંધી જનશ્રુતિ-અગ્નિથી થયેલો તેનો નાશ અને તેનાં પ્રાચીન ખંડેરો-રાણાની મુલાકાત-ઉદયપુરમાં પાછા જવું.

રતવર્ષમા અજમેર જેમ અતિ જૂનુ નગર છે, તેમ વિદેશી, વિજાતીય અને વિધર્મીલોકો સ્વર્ણપુષ્પ ભારતવર્ષના હૃદયપર પોતાના પાપી ચરણ મૂકતાની સાથેજ અજમેરપર અધિકાર સ્થાપન કરવાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયાસ કરે છે મહા બળવાન પઠાણો તથા મોગલોએ દીર્ઘકાળપર્યંત અજમેરપર પૈશાચિક અત્યાચારો કર્યા હતા પઠાણો તથા મોગલોના અત્યાચાર, ઉપદ્રવ તથા લૂંટફાટથી હિંદુઓના સર્વ પ્રાચીન કીર્તિચિન્હો નાશ પામ્યા હિંદુઓના જેટલા અદ્ભુત કારીગરીના ચિત્તાકર્ષક સ્થાનો હતા, તે સર્વનો નાશ કરી ક્રૂર મુસનમાનોએ તે સ્થળે મસ્જીદો બંધાવી દીધી, પરતુ સર્વભક્ષક કાળ હાલમા તેમની મસ્જીદોના ગ્રાસ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છે પ્રાચીન ઇમારતોની બાંધણીપરથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે કે તે સર્વ પૃથક્ પૃથક્ બે જાતિઓદ્વારા બંધાવવામા આવેલી છે, અર્થાત્ કેટલીક ઈમારતો સ્વાધીન હિંદુઓએ અને કેટલીક ભારતવિજેતા મુસનમાનોએ બંધાવી છે

અજમેરદુર્ગના પશ્ચિમ ભાગમા એક અતિ પ્રાચીન જૈનમદિર છે કોઇ કારણથી આ મદિર યવનોના અત્યાચારથી મુક્ત રહ્યું છે આ મદિરનું નામ "અઢાઈ દિનકા ઝોંપડા"છે આ મદિરના સબધમા એક એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે, જૈનશિલ્પીઓએ કોઈ અદ્ભુત મત્રની શક્તિથી માત્ર અઢી દિવસમા આ મદિર બાંધી દીધુ હતુ અને એજ કારણથી તેનુ નામ "અઢાઇ દિનકા ઝોંપડા' રાખવામા આવ્યુ છે ભારતના ઘણું પ્રધાન પવિત્રસ્થાનોપર જૈનલોકોએ જે ચિત્તાકર્ષક મદિરો બાંધ્યા છે, તે પરથી જૈનશિલ્પીઓની યોગ્યતા ઉત્તમ રીતે પ્રકટ થાય છે એમ જણાય છે કે યથેચ્છ સામગ્રી મળવાથી 'અઢાઇ દિનકા ઝોંપડા"નુ બાંધકામ અતિ શીઘ્ર પરિસમાપ્ત થયુ હશે આ મદિરની ચારે તરફ કોટ છે આ કોટની પ્રાચીનતા અને શિલ્પકાર્ય તપાસતા મને શ્રદ્ધાપૂર્વક લાગે છે કે ભારતવર્ષપર યવનોની સૌથી પ્રથમ સત્તા સ્થાપનાર ઘોરીવંશના પાદશાહોના શાસનકાળમાજ આ મદિર બંધાયુ હશે.

મદિરના ઉત્તરતરફના ભાગમા સિહદ્વાર અને પગથીઆ વિદ્યમાન છે વિશેષ તપાસ કરતા મને દઢતાપૂર્વક જણાયુ કે આ મદિર જૈનોએજ બધાવ્યુ છે પ્રવેશદ્વાર આગળ અરબી હરફમા કુરાનના વચનો લખવામા આવ્યા છે તોરણદ્વાર ઉપર મને સસ્કૃતઅક્ષરો પણ કોતરેલા જણાયા આ સસ્કૃત અક્ષરો અરબીઅક્ષરોની સાથે મિશ્રિત અને વિકૃત થઇ ગયા છે મદિરની બાધણી અતિ શ્રેષ્ઠ અને મનોહર છે તોરણ જોયા પછી અમે જૈનશિલ્પીઓદ્વારા બધાયેલા મૂળમદિરને જોવાને આગળ ગયા. આ મદિર જૈનલોકોના પ્રાચીન મદિરોનીજ બાધણીનુ છે, મદિરની અદરનો ભાગ ઘણો વિસ્તૃત છે, સ્તભોની ત્રણ શ્રેણીઓ છે અને તેના ઉપર છત છે સર્વ સ્તભો અતિ દર્શનીય અને પ્રશસનીય છે. ઓરડામા ચાળીસ સ્તભો વિદ્યમાન છે પ્રત્યેક સ્તભ ઉપર ભિન્નભિન્ન પ્રકારનુ શિલ્પકામ છે હુ શ્રદ્ધા-પૂર્વક માનુ છુ કે તુર્કલોકોએ ભારતવર્ષમાથીજ શિલ્પકામ શીખીને યૂરોપમા તેનો પ્રચાર કર્યો હતો.

એમ કહેવાય છે કે, ભારતવિજેતા ગોરીનઅલીની સેનાએ સૌથી પ્રથમ અજમેરપર આક્રમણ કર્યુ હતુ અને તેની સામે યુદ્ધ કરીને ચૌહાણરાજ માણિકરાયે પોતાના જીવનની આહુતિ આપી હતી યવન-દલે આ વખતે વૈતાળગઢ હસ્તગત કર્યો હતો આ દુર્ગ જેવો પ્રાચીન છે તેવોજ દઢ છે અજપાલનો બાધેલો કોટ અને ઉચ્ચ મહાલય અદ્યાપિ પ્રેક્ષકને આનદ આપે છે. આ દુર્ગના શિખરપર હાલમા બ્રિટિશપતાકા ફરકી રહી છે

“વિશલતલાવ” નામનુ એક અતિ વિશાળ સરોવર અજમેરમા છે આ સરોવરનો પરિઘ ચાર કોશનો છે સુવિખ્યાત વિશલદેવે આ વિરાટ જલાશય બધાવ્યુ હતુ આ સરોવર અજમેરની શોભા છે વળી લૂણી નદીની સાથે સગમ થયો છે તેથી તે વિશેષ રમણીય લાગે છે એની ઉત્તરે “દૌલત બાગ” નામનો એક મનોરમ બાગ છે દિલ્હીપતિ જહાગીર જે સમયે રાજપૂતોનો પરાજય કરવાને માટે આવ્યો હતો તે વખતે તેણે આ બાગ નિર્માણ કરાવ્યો હતો આ બાગમા આવેલા સગેમરમરના મહાલયમાં ઈગ્લાડેશ્વર પ્રથમ જ્યોર્જે મોકલેના રાજદૂતોનો સત્કાર કરવામા આવ્યો હતો આ મહાલય હાલમા નષ્ટ-પ્રાય થઈ ગયો છે અને ઈગ્લાડના રાજાએ મોકલેલી ગાડીમા બેસીને દિલ્હીનો સમ્રાટ જે માર્ગમાં વાયુસેવન કરતો હતો તે માર્ગ પણ હાલમા લતાપતાદિથી આવૃત છે

આ “વિશલતલાવ”ની પૂર્વદિશામા અર્ધકોશ ઉપર અનાસાગર નામનુ બીજુ એક અતિ વિશાળ સરોવર છે એમ કહેવાય છે કે વિશલદેવના પૌત્રે આ સરોવર ખોદાવ્યુ હતુ અને પોતાનુ નામ તેને અર્પણ કર્યુ હતુ વિશલદેવનો ઉક્ત પૌત્ર પરમ ઉદાર અને મહાન દાતા હતો તેણે આ સરોવરના મધ્ય ભાગમા આવેલા દ્વીપઉપર તથા તેના તટઉપર પ્રચડ મહાલયો બધાવ્યા હતા આ મહાલયોદ્વારા એક વખત આ સરોવર પરમ રમણીય દેખાતુ હતુ પરતુ અત્યાચારી પઠાણો તેનો વિધ્વસ કરી, તેની સર્વ સામગ્રી અન્યત્ર લઈ ગયા હતા. આ સરોવરની પાસેના પર્વત ઉપર “ખ્વાજાકુતુબ” અને ઇતર કેટલાક મુસલમાન પીરોની કબરો વિદ્યમાન છે

શોકની વાત છે કે પ્રાચીન ચૌહાણઅધિરાજોના શાસનસબધી ઇતિહાસ વા શિલાલેખ સગ્રહ કરવામા સફળતા મળી નહિ, પરતુ સૌભાગ્યવશાત્ મને તે પ્રાચીન રાજાઓના શાસનકાળના કેટલાક સિક્કા પ્રાપ્ત થયા હતા આ સર્વ સિક્કાઓ બૌદ્ધ અને જૈનલોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે વિશેષ ઉપયુક્ત છે આ સિક્કાઓની એક બાજુએ અતિ પ્રાચીન અક્ષરો છે અને બીજી તરફ રાજપૂતજાતિ-ના પૂજનીય અશ્વની મૂર્તિ અકિત છે

અગ્નિકુલના ચૌહાણલોકો આ ચિન્હ ઉત્તરએશિયામાથી લાવ્યા હશે એવુ અનુમાન થઈ શકે છે આ દેશના પ્રાચીનતત્ત્વનુ અન્વેષણ કરવાથી આ અનુમાનની સત્યતા વા મિથ્યાત્વ પ્રતીત થશે પુષ્કર તીર્થમા પણ મને કેટલીક પ્રાચીન મુદ્રા મળી હતી હિદુજાતિનો પ્રધાન શત્રુસમ્રાટ ઔરગઝેબ ભારત-વર્ષના સિહાસનપર આરૂઢ થયો તે પૂર્વે જો કોઈ વિદેશી આ દેશમા તપાસ કરવાને આવત તો નિસદેહ તે વિશેષ મહત્ત્વના અનેક પ્રાચીન સ્મૃતિચિન્હો પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાત ક્રૂર મોગલસમ્રાટ ઔરગઝેબ પક્ષપાતી અને ધર્માધ મુસલમાન હતો, તેથી તેણે હિદુઓના સર્વ સ્મૃતિચિન્હો સર્વથા લુપ્ત અને નષ્ટ કરી નાખ્યા પ્રાચીન સિક્કાઓને પણ ઔરગઝેબે નષ્ટ કરી દીધા હતા હજી પુષ્કળ સિક્કાઓ અનેક સ્થળે પૃથ્વીના ગર્ભમા રહેલા છે વિશેષ તપાસ થતા તે અવશ્ય બહાર આવશે સોમ્ય:

સમ્રાટોમા ઔરંગઝેબ વીરરાજપૂતજાતિનો પ્રધાન શત્રુ હતો, તેથી તેણે રાજપૂતોનુ વીરત્વ, પરાક્રમ, પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ સમૂળા નષ્ટ કરવાને માટે કોઇ પણ પ્રયત્ન,ચેષ્ટા અથવા ઉદ્યોગ શેષ રાખ્યો નહોતો, પરંતુ એ વીરરાજપૂતજાતિ નરપિશાચ આરંગઝેબના ઘૃણિત અત્યાચાર,ઉપદ્રવ અને પીડનના બદલામા મોગલવંશનો ધ્વંસ કરી પુન ઉન્નતિપથપર ચઢી છે

૫ મી ડિસેમ્બર—આજે પ્રાતઃકાળમા વહેલા ઉઠીને માણિકરાયનો દુર્ગપ્રાસાદ છોડી અમે ઉદયપુરમા પાછા જવાને માટે દક્ષિણ તરફ ઘોડા હાંકી મૂક્યા અજમેરમા મને કોટાના અધીશ્વરના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા હતા, તેથી મે શાહપુરા અને બૂદીકોટા જવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એક પ્રબળ કારણથી મારે આ વિચાર છોડી દેવો પડયો મને મેવાડ છોડવાને માત્ર બેજ માસ થયા હતા, તોપણ મે ત્યા જે રાજકીયસુધારો કરવા માડ્યો હતો તે આટલા અલ્પકાળમાજ છિન્નભિન્ન થઈ જવા માડેલો હોવાથી રાણાએ મને શીઘ્ર રાજધાની તરફ પાછા ફરવાને પત્ર લખ્યો હતો આ પત્રમા તેમણે મને શીઘ્ર આવવાને દૃઢ આગ્રહ કર્યો હતો મે બીજા કારણોથી પણ કોટા તરફ જવામા વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયુ પહાડી માહીરજાતિને વશ કરવાને માટે હાલમા જે દુર્ગ બાધવામા આવે છે, તેને જોવાની અને ભીલવાડાના કેટલાક જૂદા જૂદા પંથના સોદાગરોવચ્ચે પરસ્પર ઝઘડો ચાલે છે, તેનો નિર્ણય કરવાની અધિક આવશ્યકતા જણાવાથી મારે મેવાડ તરફ શીઘ્ર પાછા ફરવુ પડયુ ભીલવાડામા વાણિજ્ય પુન ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવવાને માટે મે જે યત્ન અને પ્રયાસ કર્યા હતા, તે વણિકલોકોના માહોમાહેના ઝઘડાથી નિષ્ફળ થવાનો પ્રસંગ આવી પહોચ્યો હતો તેથી મારે શીઘ્ર પાછા ફરવુ પડયુ

માર્ગમા બે ગામોમા વિશ્રામ કર્યા પછી અમે ભુનાઇ નામના સ્થાનમા જઇ પહોચ્યા એક રાહોડ-સામત આ ભુનાઇના અધીશ્વર છે ભુનાઇ પ્રગણુ અજમેરને આધીન છે,તેથી આ સામતને બ્રિટિશ સરકારને નિયત ખડણી આપવી પડે છે જો કે આ સામત બ્રિટિશસરકારના સીધા અધિકારનીચે છે અને મારવાડેશ્વરની સાથે તેમને કાઇ રાજકીયસબંધ નથી, તોપણ તેઓ તેમને વિશેષ માનનીય ગણે છે ભુનાઇમાં ક્યારે નવીન અધીશ્વરનો અભિષેક થાય છે, ત્યારે મારવાડેશ્વર તેમને તિલક કરે છે આ સપાટ પ્રદેશમા ભુનાઇદુર્ગનું દૃશ્ય પરમ રમણીય લાગે છે અરવલ્લીના પૂર્વ ભાગમા જેવુ સુદર ઘાસ ઉગે છે,તેવુ ઘાસ આ પ્રદેશમા પણ પુષ્કળ પ્રમાણમા થાય છે પૂર્વે મદોરના પુરીહરવંશના એક સામત આ પ્રદેશના સ્વામી હતા અને તેઓ અજમેરના ચૌહાણરાજાને ખડણી આપતા હતા આ પ્રદેશના મૂળ વતનીઓ તથા રાજપૂતોવચ્ચે પરસ્પર વૈવાહિકસબધ થવાથી પુરીહરમીના નામની એક મિશ્રજાતિ ઉત્પન્ન થઇ અને આ જાતિના પુષ્કળ માણસો આ પ્રદેશમા થઈ ગયાં

૬ ઠી ડિસેમ્બર—આજે અમે અજમેર અને મેવાડની સરહદપર આવેલી ખાડી નદી પાસેના દેવલ નામના સ્થાનમા પહોચ્યા દેવન વા દેવડા અજમેરના અગ્નિકોણમા ત્રીસ કોશના અંતરપર સ્થિત છે ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮ મા રાજપૂતાનાનો આ મહત્વનો જીલ્લો તથા 'મઉ' પ્રદેશ સિંધિઆની પાસેથી અગ્રેજસરકારને મળ્યો આ જીલ્લો અતિ વિશાળ છે તેની પૂર્વે બુનાસનદી આવેલી છે અને પશ્ચિમે અરવલ્લીપર્વત સ્થિત છે આ બેની વચ્ચે ચાળીસ કોશનું અંતર છે અને તેમા આ જીલ્લો આવેલો છે દેવરથી કૃષ્ણગઢરાજ્યની સરહદ જણાય છે અજમેરની જમીન આ જમીનના જેટલી ફળદ્રુપ નથી તેમા હલકા પ્રકારનું અનાજ થાય છે આ પ્રદેશના સર્વ સ્થાનોમા યુદ્ધ,અત્યાચાર અને ઉપદ્રવના ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થાય છે

૭ મી ડિસેમ્બર—દેવલનગર વનેડારાજના તાબાના એક સામતના અધિકારમા છે જે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓ રાજપૂતાનામા ભીષણ અત્યાચાર કરતા હતા,તે સમયે તેમણે દેવલના સામતને સહાય કરી હતી મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય પ્રાપ્ત થવાથી દેવનનો સામત અતિ ઉદ્ધત થઈ ગયો અને તેણે વનેડા રાજની આધીનતા સ્વીકારી નહિ મહારાષ્ટ્રીઓનો અત્યાચાર રાજસ્થાનમાથી નિવૃત્ત થયો, ત્યારપછી પણ તેણે વનેડારાજની આજ્ઞા માની નહિ વિશેષ કરીને કોટાના વૃદ્ધ અધિપતિની સાથે તેને સગપણ હતું તેથી તેના સહાયથી તે વિશેષ ઉદ્ધત બની ગયો કોટાના અધીશ્વરે તેનો પક્ષ ગ્રહણ કરી વનેડાદુર્ગપર આક્રમણ પણ કર્યું હતું આ રીતે દીર્ઘકાળપર્યંત દેવનના સામતે સ્વતંત્ર રાજાતરીકે પોતાના પ્રદેશપર અધિકાર ભોગવ્યો હતો જો કે અંતે તેણે વીસ અનુચરોસહિત વનેડારાજની સભામા અમુક નિયત

કાળપર્યંત રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો, તોપણ તેણે વનેડારાજને પોતાના પ્રદેશની નિયત ખંડણી આપવાની સાફ ના પાડી જો કે વનેડારાજે અનેક પ્રમાણપત્રોદ્વારા પોતાનો દેવલના પ્રદેશમાથી ખંડણી લેવાનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો, પરંતુ દેવલપતિએ તેને ખંડણી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ વનેડારાજે તેને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે—"ખંડણીવિનાની બીજી ભૂમિ હુ તમને અર્પણ કરીશ, પરંતુ તમે મને દેવલને માટે ખંડણી આપો" પરંતુ તે ઉદ્ધતસામંતે તેની કોઇ પણ વાત ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ આથી વનેડારાજે તેને દેવલ પાછું સોંપી દેવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે તે સામંતે યથાર્થ રાજપૂતવીરની પેઠે ઉત્તર આપ્યો કે—"જ્યાંસુધી મારા ધડપર મસ્તક છે ત્યાંસુધી તમે દેવલપર તમારો અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશો નહિ" તેના આવા ગર્વભરેલા વચનો સાંભળી વનેડારાજને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે તરતજ દેવલને પોતાના અધિકારમા લેવાને માટે મહારાષ્ટ્રીયસેનાને મોકલી આપી દેવલનો સામંત પરમ સાહસિક અને મહાસમરકુશલ વીર હતો તેણે મહા સાહસપૂર્વક કેટલાક માસપર્યંત મહારાષ્ટ્રીઓના કરાલગ્રાસમાથી દેવલની રક્ષા કરી એની વીરતાને લીધેજ દેવલ "છોટાનાગપુર"ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું જ્યારે તેને લાગ્યું કે હવે મહારાષ્ટ્રીઓના ગ્રાસમાથી દેવલનું રક્ષણ કરવું અસંભવિત છે, ત્યારે તેણે ધૈર્ય ખોઇ કોટાના એલચીદ્વારા મેવાડેશ્વરપર ૨૦૦૦૦ રૂપિયાનું નજરાણું મોકલી આપ્યું અને તેમની પાસેથી પોતાના પ્રદેશપર અબાધિત સ્વામિત્વ ભોગવવાનો હક્ક માગ્યો પરંતુ રાણાએ તેની માગણી સ્વીકારી નહિ અંતે દેવલ વનેડારાજના હાથમા ગયું દેવલ મેવાડના સીમાંતપર આવેલો પ્રદેશ છે, તેથી મહારાણાને તે પ્રદેશ પોતાના અધિકારમા લેવાનું ઉચિત લાગ્યું અંતે તેમણે વનેડારાજને કાંઇક પરિતોષિક આપીને તેમના હાથમાથી ઉક્ત પ્રદેશ લઈ લીધો

સુપ્રસિદ્ધ રાઠોડવીર જયમલ મારવાડ છોડી મેવાડમા ચાલ્યા ગયા હતા તેમનાજ વંશજો આજે ૩૬૦ ગામોથી પૂર્ણ એવા બેદનોરપ્રદેશનો ઉપભોગ લે છે. આ પ્રદેશ ફળદ્રૂપ અને સમૃદ્ધિશાળી છે. બેદનોરના અધિપતિએ મને તેમની રાજધાનીમા મળવા બોલાવ્યો હતો, પરંતુ મારાથી જઇ શકાય એમ નહિ હોવાથી મે મારા પ્રતિનિધિતરીકે કૅપ્ટન વાઘને તેમની પાસે મોકલી આપ્યા હતા તેમણે પરમ આદરપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો હતો કૅપ્ટન વાઘે તે સરલસ્વભાવના રાજપૂતની સાથે મૃગયા તથા ફાગક્રીડામા ભાગ લીધો ફાગના ઉત્સવમા રાજપૂતો અત્યંત સ્વચ્છંદ બની જાય છે, તેથી મર્યાદાનો લોપ થાય છે આ ઉત્સવમા સર્વ રાજપૂતો યથેચ્છ ક્રીડાવિહાર કરે છે

વનેડા, ૮ મી ડિસેંબર—મેવાડના સામંતોના તાબાના પ્રદેશોમા વનેડાનો રાજમહાલય સર્વથી મનોહર છે અને વનેડાના અધિનાયક પણ મેવાડના સામંતોમા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે વનેડાના અધિપતિને કેવળ રાજાની ઉપાધિજ પ્રાપ્ત થઇ નથી પરંતુ તેમને સર્વ પ્રકારના રાજપદોચિત માન મળે છે ધ્વજ પતાકા, દંડ વગેરે સર્વ રાજચિન્હો વાપરવાનો તેમને અધિકાર છે વનેડાના વર્તમાન સ્વામીનું નામ અને મેવાડેશ્વરનું નામ એકજ છે તેમનું નામ પણ ભીમસિંહ છે અને મહારાણાનું નામ પણ ભીમસિંહ છે તેમને રાજા ભીમસિંહ કહેવામા આવે છે અને એમને રાણા ભીમસિંહ કહેવામા આવે છે[1] સામંત અને નૃપતિતરીકેના સંબંધ ઉપરાંત તેમની વચ્ચે એક રક્તનો સંબંધ અને સાંસારિકસંબંધ પણ છે રાજા ભીમસિંહ વનેડાના સિંહાસનપર બેઠા છે એ તેમનું દુર્ભાગ્યજ સમજવું જોઇએ, કારણ કે વસ્તુતઃ તેઓ મેવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થવાનોજ અધિકાર ધરાવે છે પાઠકોના સ્મરણમા હશેજ કે મોગલકુલકલંક ઔરંગઝેબના પરમ સાહસિક શત્રુ રાણા રાજસિંહના પુત્ર ભીમસિંહ પિતાની ઇચ્છાનુસાર મેવાડરાજ્યને છોડી ગયા હતા આજ ભીમસિંહના કુલમા વનેડાના વર્તમાન સામંત ઉત્પન્ન થયા છે આ ભીમસિંહના પુત્ર સુરાજસિંહને મોગલસમ્રાટદ્વારા પુષ્કળ સન્માન અને પારિતોષિક મળ્યું હતું વિજાપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે જ્યારે મોગલસેના દક્ષિણમા ગઇ ત્યારે તેની સાથે તેઓ પણ ગયા હતા અને તેમણે ત્યાંજ પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા સુરાજસિંહના મૃત્યુની વાત સાંભળી મોગલસમ્રાટને પુષ્કળ શોક થયો અને તેણે તેમના બાળપુત્રને રાણાના તાબાના ચાર પ્રદેશો અર્પણ કરી તેના સ્વામીતરીકે તેને અભિષિક્ત કર્યો એમ કહેવાય છે કે સુરાજસિંહે મોગલસમ્રાટની એટલી

[1] પાઠકોએ સ્મરણમા રાખવું કે ટૉડસાહેબ આ હકીકત પોતાના સમયની લખે છે હાલમા વનેડા અને મેવાડની સીમા વચ્ચે કંઈજ રાજકીયસંબંધ નથી

બધી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી કે તેણે તેમને 'સુનતાન'ની ઉપાધિ આપી હતી

મોગલોની શાસનસત્તા નષ્ટ થતા સુરાજસિંહના પુત્ર સરદારસિંહ મેવાડના મહારાણાના અધિકાર નીચે આવ્યા સરદારસિંહના પરલોકવાસ પછી રાયસિંહ અને તેમની પછી હમીરસિંહ વનેડાના સિંહાસનપર બેઠા હતા અમારા મિત્ર રાજા ભીમસિંહ હમીરસિંહના પુત્ર છે. મારા આગમનની ખબર સાભળી રાજા ભીમસિંહ મને પોતાના મહાનયમા લઈ જવાને માટે એક કોશપર્યંત સામા આવ્યા હતા અને તેઓ મને પરમ આદરપૂર્વક પોતાના પ્રાસાદમા લઇ ગયા હતા તેમણે મને સન્માન આપવામા તથા મારૂ આતિથ્ય કરવામા લવલેશ પણ ત્રુટિ કરી નહોતી સામંતો પોતાના તાબાના પ્રદેશમા કેવુ વર્તન ચલાવે છે, તેઓ પોતાની સત્તાનો કેવો ઉપયોગ કરે છે વગેરે બાબતોપર મારે રાજા ભીમસિંહની સાથે ત્રણ કલાકસુધી વાતચીત થઇ રાજા ભીમસિંહ સંપૂર્ણરીતે શિક્ષિત અને મિષ્ટભાષી છે તેમણે આતરિક સરલતાપૂર્વક મારી સાથે વાતચીત કરી તેથી તેઓ મને ઘણા ગમ્યા મેવાડના રાણાની સાથે તેમને અતિ નિકટનો સબધ હોવાથી તથા મોગલસમ્રાટની આજ્ઞાનુસાર તેમને ધ્વજા, પતાકા, દઙાદિ રાજચિન્હો ધારણ કરવાની સત્તા હોવાથી મેવાડેશ્વર તેમની પ્રભુતા તથા સન્માનની ઇર્ષ્યા કરતા હતા મેવાડેશ્વર વનેડારાજને સંપૂર્ણરીતે આધીન કરવાને માટે તેમના હાથનીચેના સામંતોપરનુ તેમનુ પ્રભુત્વ ન્યૂન કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા હતા દેલનનો સામંત એ આ સામંતો પૈકી એક હતો રાણા ભીમસિંહ અને વનેડારાજની વચ્ચે જે શત્રુતા હતી તે દૂર કરવાને હું સમર્થ થયો છુ રાજા ભીમસિંહ છેક ઉદયપુરમા પહોચે ત્યારે નહિ,પરતુ તેઓ પ્રાસાદની સન્મુખ પવિત્ર ત્રિપાનિયામા આવે ત્યારથીજ સન્માનસૂચક નગારૂ વગાડવામા આવતુ હતુ વળી તેઓ જ્યારે રાણાની સામે બેસતા ત્યારે રાણાના અનુચરો તમનાપર ચમ્મરવતી વાયુ ઢોળતા હતા પરતુ રાણા ભીમસિંહથી ઉક્ત સામંતને મળતુ આ સન્માન સહન કરીશકાયુ નહિ અને તેમણે જણાવ્યુ કે – મેવાડના પ્રધાન શત્રુ મોગલસમ્રાટે વનેડા રાજ ઉપર અનુગ્રહ કરીને તેમને માટે ચમ્મર તથા વાજા વગેરેની જે વ્યવસ્થા કરી આપી છે તે અમને કબૂલ નથી મેવાડના રાણા પોતાના શત્રુદ્વારા નિર્માણ થયેના ચમ્મરનુ દર્શન અને નગારાના ધ્વનિનુ શ્રવણ કરવુ ઉચિત માનતા નથી આથી વનેડારાજ દરબારમા આવી ચમ્મરનુ માન મેળવી શકશે નહિ તથા ત્રિપાનિયામા નગારાના ધ્વનિસહિત પ્રવિષ્ટ થઈ શકશે નહિ તેઓમાત્ર પોતાના તાબાના પ્રદેશમા યથેચ્છ વર્તન કરી શકશે આ વ્યવસ્થા ન્યાયપુરઃસર હતી અને બુદ્ધિમાન રાજા ભીમસિંહે પણ પોતાના જ્ઞાતિબધુ રાણા ભીમસિંહની ઇચ્છાને માન આપવાને માટે તેનો સ્વીકાર કરવામા કાઇ આનાકાની કરી નહિ જો રાજા ભીમસિંહ આ વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર ન કરત તો રાણા બળ વાપરવાને તૈયાર થાત

વનેડાપ્રદેશની વાર્ષિક ઉપજ ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની છે આમાનો અર્ધભાગ વનેડારાજના તાબાના સામંતો પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે આ સામંતોમા અધિકાશ રાઠોડોનો છે વનેડાધિપતિ રાજા ભીમસિંહ ભીલવાડાના બજારના ખર્ચને માટે કેટલુક દ્રવ્ય આપે છે અને ઉદયપુરમા નિયમિતરીતે રહી રાણાને રાજ્ય વ્યવસ્થામા સહાય કરે છે આ વનેડાપ્રદેશ અત્યાચારી અને પહાડી ભીલલૂટારાઓની નિવાસભૂમિની નિકટ આવેલો હોવાથી લૂટાઇને નિ:સત્ત્વ બની ગયો છે અહીઆની ભૂમિ અતિ ફળદ્રૂપ છે યોગ્ય સમય આવતા કૃષિકાર્યદ્વારા આ પ્રદેશમા પુષ્કળ શ્રીવૃદ્ધિ થવાનો સભવ છે

વનેડાના પ્રાસાદના પ્રધાન સભાગૃહના ચોકમા મનોહર ગાલિચાપર બેસીને રાજાના તાબાના સર્વ સામંતો મારા આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા હુ ત્યા ગયો કે તરતજ તેમાના પ્રત્યેક જણે ઉઠી મારો સત્કાર કર્યો અને મને રાજાની પાસે લઈ જઈ સિંહાસનની નિકટ એક આસનપર બેસાડ્યો રાજા ભીમસિંહે મારી સાથે પોતાના પ્રદેશસબધે તથા સાસારિક વિષયોસબધે વાર્તાલાપ કર્યો અને મને એક ભ્રાતા ગણીને સર્વ બાબતોમા મારી સલાહ લેવા લાગ્યા બેદનોરના સામંતની સાથે રાજા ભીમસિંહને કાઇક સાસારિકઝઘડો હતો તે પણ મે આ સભામા નિવૃત્ત કરી નાખ્યો વનેડાના ઉત્તરાધિકારીની સાથે બેદનોરના સામંતની પુત્રીનો વિવાહ થયો રાજા ભીમસિંહની સાથે તેમના તાબાના સામંતોને ભૂમિસબધી જે ઝઘડો હતો તેને તત્સબધી કાગળપત્રો, સનંદો, હિસાબ વગેરે જોઇને નિવૃત્ત કરવાને હુ બનાવ્યો તેમનો આ ઝઘડો ઘણા દીર્ઘકાળથી ચાલ્યો આવતો હતો, તેથી તેનો નિકાલ કરવો પરમાવશ્યક જણાયો હુ જે પદપર નિયુક્ત હતો તેને લીધેજ માત્ર મને મધ્યસ્થ નિમવામા આવ્યો

નહોતો,પરંતુ મારે રાજા ભીમસિંહની સાથે ઘાડી મિત્રતા હતી. તે કારણથી તેમણે મને મધ્યસ્થ થવાને ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો. પરિણામે તે પ્રદેશમાં સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી ગયું અને સર્વ કલહ દૂર થયા. વિદાયપ્રસંગે મારા મિત્ર રાજા ભીમસિંહ ઉપહારની સામગ્રી લઇને આવ્યા મેં ઉપકારસહિત તેનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી માનનીય બિશપ હેબર જે સમયે મેવાડની યાત્રા કરતા હતા, તે સમયે રાજા ભીમસિંહે તેમને અત્યંત માન આપ્યું હતું આ વાત સાભળીને હું પરમ પ્રસન્ન થયો

વનેડાનું રાજ્ય ગઢોડોના તાબાના પ્રદેશોમાં મળેલું છે વળી તે અરવલ્લીની તળેટીમાં આવેલી સંગાવત તથા જગવતસરદારોની ભૂમિની નિકટ છે મોગલો, પઠાણો અને મહારાષ્ટ્રીઓ આ પ્રદેશોમાં દીર્ઘકાળપર્યંત અત્યાચાર તથા ઉપદ્રવ કરીને અહીંઆના રહેવાસીઓની જે શોચનીય દુર્દશા કરી ગયા છે, તેમાં દીર્ઘકાળપર્યંત શાંતિ સ્થાપન કરીને યત્ન કર્યા સિવાય સુધારો થવો અશક્ય છે મારા મિત્ર રાજા ભીમસિંહ અમારા શિબિરસુધી મારી સાથે આવ્યા શિબિરમાં પહોચ્યા પછી મે તેમને ઉપહારતરિકે એક પિસ્તોલ અને એક દૂરબીન આપ્યું તેઓ જ્યારે વિદાય થયા, ત્યારે અમે પરસ્પર પ્રેમ રાખવાને તથા સંકટસમયે એકબીજાને સહાય કરવાને બંધાયા.

ભીલવાડા, ૯ મી ડિસેમ્બર-અમે ભીલવાડાથી પ્રાય એક કોશના અંતરપર શિબિર નાખ્યો આ સમયે ભીલવાડાની જૂદી જૂદી જાતિવચ્ચે કલહ ચાલતો હતો, તે છતાં પણ ધીમે ધીમે તેની ઉન્નતિ થતી જતી હતી તેમના પરસ્પરના કલહથી હું એટલો બધો અપ્રસન્ન થયો કે જ્યાંસુધી તેમના કલહ દૂર નહિ થાય ત્યાંસુધી મે નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી જ્યારે ઝઘડો કરનાર ઉભયપક્ષના નેતાઓ મારા શિબિરમાં આવ્યા, ત્યારે મે તેમને યથોચિત ઉપદેશ કરીને ખૂબ ઠપકો આપ્યો અને તેમને જણાવ્યું કે-"તમારા માહોમાહેના કલહથી તમારા નગરની ઉન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્ન થાય છે ' જો કે મે તે વખતે તેમનો કલહ દૂર કરાવ્યો હતો અને તેમણે એકબીજા સાથે મિત્રતાથી વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તોપણ જ્યાંસુધી તે નગરની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ થઈ નહિ ત્યાંસુધી મે તેમના વચનપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો, પરંતુ મને જણાવતા આનંદ થાય છે કે તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે સારી રીતે પ્રયત્ન કર્યો હતો જે સમયે બૂંદીના રાજા સ્વર્ગવાસી થયા, તે સમયે હું બૂંદી તરફ જતા ભીલવાડામાં આવી ગયો હતો તે વખતે મહાન આડંબરસહિત મને સન્માન આપવામાં આવ્યું હતું આ વખતે તેમણે ભીલવાડાને 'ટૅાડગંજ' નામ આપવાની પોતાની ઇચ્છા મારી આગળ પ્રદર્શિત કરી બિશપ હેબરે પ્રથમ આ સૂચના તેમને કરી હતી, પરંતુ મે તેમના આ મતને અનુમોદન આપ્યું નહિ મે તે લોકોને જણાવ્યું કે-"જો તમે આ નગરનું નામ ટૅાડગંજ પાડશો તો પછી હું એની ઉન્નતિ કરવામાં કોઈપણ પ્રકારની મદદ કરીશ નહિ" સ્વય મહારાણાએ ભીલવાડાને "ટૅાડસાહબકી બસ્તી" નું નામ આપ્યું હતું, અને જો આ નામ રાખવામાં આવત તો તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા હોત; પરંતુ તેમનો આ મનોરથ પૂર્ણ કરવો મને અનુચિત લાગ્યો હતો

મંડલ, ૧૦ મી ડિસેમ્બર-આ સ્થાન પૂર્વે એક સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશનું મુખ્ય સ્થળ હતું, પરંતુ હાલમાં તે નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું છે આ રમણીય પ્રાકૃતિક દૃશ્યયુક્ત સ્થળ જોવાને માટે અમે ઉદયપુરનો માર્ગ છોડી મંડલ તરફ ચાલ્યા મંડલપ્રદેશમાંથી પ્રથમ જે મહેસુલ ઉપજ્યું હતું તેની સહાયથી તે જે સરોવરના તટપર સ્થિત છે, તેનો બંધ બાંધવામાં આવ્યો હતો આ સરોવરને લીધે આસપાસના ક્ષેત્રોમાં પુષ્કળ ધાન્ય પાકે છે. ઉક્ત બંધની નિકટ તથા સરોવરના તટપર જે પ્રચંડ વૃક્ષો હતા તે સર્વને મહારાષ્ટ્રીઓએ તથા પઠાણોએ કાપીને ફેંકી દીધા હતા. વળી સરોવરની વચ્ચે આવેલા દ્વીપમાં જે નાનું રમણીય તળાવ હતું, તેનો પણ ઉક્ત અત્યાચારીઓએ નાશ કર્યો હતો વળી એમ કહેવાય છે કે અજમેરના સુપ્રસિદ્ધ રાજા વિશલદેવે ગિહલોતપતિનો પરાજય કરીને ઉક્ત દ્વીપપર જે વિજયસ્તંભ નિર્માણ કરાવ્યો હતો, તેનો પણ એ તોફાની લોકોએ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો અને તેના સર્વ ચિન્હો વિલુપ્તકરી દીધા હતા, પરંતુ વિધ્વસ્ત મંડલ હાલમાં પુન ઉન્નતિપથપર પ્રયાણ કરે છે અને તેની શોચનીય દશા ધીમે ધીમે બદલાતી જાય છે. તેની એ અવસ્થામાં જે લોકો તેનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા હતા,તેમાના એક જણે પુન તે સ્થાનમાં આવીને પોતાના પૂર્વજોનું ઘર ખોદી જોયું તો તેને તેમાંથી સુવર્ણ તથા અલંકારોથી ભરેલું એક પાત્ર પ્રાપ્ત થયું તેના કોઈ પૂર્વજે તે પાત્ર પોતાના ઘરમાં દાટયું હતું, પરંતુ હવે તે કા-

યદા પ્રમાણે રાણાની સંપત્તિ થઇ, પણ રાણાએ તે સંપત્તિ લીધી નહિ આજે મે પાનસાન તથા આર્યાં પ્રગણાઓ તરફ ગમન કર્યું પ્રથમ પ્રગણુ શક્તાવતલોકોના અધિકારમા છે આર્યાપ્રદેશના સબંધમા શક્તાવત તથા પુરાવતનોકોની વચ્ચે જે કનહાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હતો તેનુ વિવેચન મે અન્યત્ર લખ્યુ છે મેવાડમા આર્યાંનો દુર્ગ સર્વથી અધિક મજબૂત છે અને તેના તાબામા ૫૨૦૦૦ વીઘા જમીન છે આથી તેનાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે લોકો કલહ કરે એમા કાઇ આશ્ચર્ય નથી જો કે આ પ્રદેશ શક્તાવતલોકોની ભૂમિની વચ્ચે આવેલો છે, તોપણ પુરાવતો કહે છે કે શક્તાવતોનો તેપર કાઇ પણ અધિકાર નથી.

પુર, ૧૧ મી ડિસેમ્બર—મેવાડના અતિ પ્રાચીન નગરોમા આ એક પ્રધાન નગર છે અને જો આપણે જૈનશ્રુતિપર શ્રદ્ધા રાખીએ તો તેને રાજા વિક્રમાદિત્યના શાસનકાળથી પણ પ્રાચીનતર માની શકાય મડનથી પુરસુધી કોઠારીશ્વરી નામની એક નદી વહે છે આ નદી ઉતરી દરિયાની ટીન તથા તામ્રની ખાણની નિકટ થઇ અમે પુરાવતોના તાબાના પીતવાસ નામના પ્રદેશમા ગયા અને પછી અમે પુરમા ગયા પુર એ નિ સદેહ એક પ્રાચીન નગર છે રાણાના તાબાના સર્વ નગરોમા એ એક પ્રધાન નગર છે જે સાડાદશ કોશના પરિધિની વચ્ચે મેવાડના રાજકુમારો વસે છે તેની બરાબર વચ્ચેજ આ પુર આવેલુ છે અરવલ્લીની વિછિન્ન શિખરમાલા ઉત્તરમા વનેડા તથા દક્ષિણમા ગુરનાપ્રદેશમા થઇને આગળ ચાની ગઇ છે રાજા શિવધનસિહના તાબાનો ગોરપ્રદેશ આ પ્રદેશની પશ્ચિમદિશામા આવેલો છે મેવાડના બરાબર મધ્ય ભાગમા આવેલા આ પ્રદેશને રાજવશના રક્તના લોકોના નિવાસને માટે નિયત કરી રાણાઓએ પોતાની ઉત્તમ બુદ્ધિનો પરિચય કરાવ્યો છે અહીં આ વસતા રાજકુમારો સ્વદેશ વા વિદેશના ખડણી ભરનારા સામતોની સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો રાજકીય સબધ રાખતા નથી આ રાજવશીઓ મેવાડના દુર્ગનુ રક્ષણ કરવાને નિયત થયેલા છે તથા જ્યારે યુદ્ધપ્રસગ ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે તેઓ રાણાના પ્રતિનિધિતરીકે સામતોની સેનાના નેતા બને છે એમને માટે રાણાની સભામા સ્વતત્ર આસનો રાખવામા આવેલા છે આ સ્થળને બાબાકા ઓન' કહેવામા આવે છે તે સામતોના આસનોથી પૃથક હોય છે,અર્થાત તે રાણાની સામેજ આવેલા છે તેઓ જે નગરમા વાસ કરે છે તેનુ નામ પણ પુર છે અને તેઓ પોતે પણ પુર નામથીજ ઓળખાય છે રાણા ઉદયસિહના પચ્ચીસ પુત્રોમાના પુરુ નામના એક પુત્રના આ લોકો વશજ હોવાથી તેઓ પુર કહેવાય છે પુરની પૂર્વદિશામા અર્ધ કોશ ઉપર નીન પાષાણનો એક પર્વત વિદ્યમાન છે આ પાષાણમાથી સ્લેટ બની શકે છે જો કોઇ ઉદ્યોગી માણસ આ પાષાણમાથી સ્લેટ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેમાથી તેને પુષ્કળ લાભ થવાનો સભવ છે આ પ્રકારના પથ્થરો અજમેર તથા કૃષ્ણગઢની ઉત્તર સીમાપર તથા મારવાડમા પ્રાપ્ત થાય છે ગુરલા તથા ગદરમાનાના બે રાજકુમારો મારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા હતા આ ઉભય રાજકુમારો સન્માનપાત્ર છે જેમ તેમના તાબાના પ્રદેશો સમૃદ્ધિસપન્ન છે તેમ તેમના દુર્ગ પણ અભેદ્ય છે બીજે દિવસે મે તેમના દુર્ગો જોઇ વિદાય લીધી

રશ્મિ, ૧૨ મી ડિસેમ્બર—બુનાસનદીના તટપર આ રશ્મિ વા રશમિ આવેલુ છે અમે મેવાડની સર્વથી અધિક ફળદ્રુપ ભૂમિમા થઇ ઘણે દૂર સુધી ચાલ્યા ગયા આ પ્રદેશ ખાસ રાણાના તાબામા છે, એ કોઇ પણ સામતના અધિકારમા નથી આ પ્રદેશમા જે ઉન્નતિ દષ્ટિગોચર થઇ તેને ઉન્નતિ શ્રેષ્ઠ કહેવામા કાઇ હરકત નથી આ તરફના સર્વ ગામો ઉન્નતિશીલ છે તેમ રશ્મિ પણ ઉન્નત દશામા છે પાછા ફરતી વખતે કૃષિકારોએ મને આનદપૂર્વક સન્માન આપ્યુ હતું અમે પ્રત્યેક ગામમા પ્રવેશ કરતા તે સમયે જયજયકાર થતો હતો ગામના પટેલો તથા બીજા હલકા નોકરો ગામ પરગામના માણસોની સાથે ઉભા રહીને અમને અભિનદન આપતા વળી ગામની સ્ત્રીઓ પીતળના કળશો મસ્તકપર મૂકીને ગામના પાદરે ઉભી રહી અમને અભિનદન આપતી તેમના મુખપર અર્ધઘુઘટ ખેચેલો હતો તેઓ સન્માન સૂચક ગીતો ગાતી જતી હતી મને આવુ સન્માન મળ્યાથી મેવાડવાસી સ્ત્રીપુરુષોપર કેવો અકૃત્રિમ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હશે તે પાઠકો સારી રીતેસમજી શકશે મને તેમનો આ વખતનો દેખાવ ઘણો મનોહર લાગતો હતો હું મેવાડના જે જે સ્થાનોમા ગયો તે તે સ્થાનોપર મને આજ પ્રકારનું સન્માન મળ્યુ સર્વ સ્થળોની સ્ત્રીઓએ મસ્તકપર જલભરિત કળશો મૂકીને તથા ગીત ગાઇને મને સન્માન આપ્યુ હતુ આ સ્ત્રીઓમા વિશેષત કૃષિકારોની સ્ત્રીઓ તથા દુહિતાઓ હતી સામતોના તાબાના

સરદારોની સ્ત્રીઓ પણ કેટલેક સ્થળે સમિશ્રિત થઇ હતી કૃષિકારોની સ્ત્રીઓમા કોઈ સુદર નહોતી, પરતુ તેમના શરીરનુ બધારણ ઉત્તમ હતુ અને તેમની આખો મનોહર હતી રશ્મિ નામના સ્થાનમા અમને પુષ્કળ સ્મૃતિચિન્હો ઉપલબ્ધ થયા હતા

મેડતા,[1] ૧૬ મી ડિસેમ્બર—અમે જે સ્થાનથી પ્રવાસનો આરભ કર્યો હતો તે સ્થાનમા બે માસ પછી આવીને પાછા દાખલ થયા આ સ્થાન મેડતા હતુ ઉક્ત બે માસના અરસામા અમે મેવાડ તથા મારવાડનો પ્રવાસ કર્યો હતો પુન અમે સુખમય સ્થાનમા આવી પહોચ્યા તેથી સર્વને પરમ આનદ થયો અમે બેરિસ અને બુનાસનદીની વચ્ચેના પ્રદેશમા થઇ ચાર સ્થાનોમા વિશ્રામ કરી આગળ ગયા આ પ્રદેશ સાધારણ રીતે ફળદ્રુપ છે પૂર્વે આ પ્રદેશમા કેટલાક સમૃદ્ધિશાળી નગરો હતા. આ નગરોની સમૃદ્ધિના કેટલાક ચિન્હો અદ્યાપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે સમસ્ત ભારતવર્ષમા આવી સમૃદ્ધિશાળી ભૂમિ બીજી કોઇ પણ નથી યથોચિત વ્યય કરવાથી ખેતીમા માલ ઘણો સારો પાકે છે અને તેની પુષ્કળ ઉપજ થાય છે, પરતુ પ્રથમ આટલા સુધારા થવા જોઇએ રાણાએ કેટલાક વર્ષોસુધી જમીનનુ મહેસુલ ઓછુ કરી નાખી કૃષિકારોને વિશેષ ઉત્સાહ આપવો જોઇએ અને બ્રિટિશસરકારે પણ કેટલાક વર્ષોસુધી રાણા પાસેથી ઓછી ખડણી લેવી જોઇએ

ભયકર રણભૂમિમા પ્રવાસ કરતી વખત અમારો બોજો વહન કરનાર પશુઓને સૌથી વિશેષ કષ્ટ થયુ, તે એટલે સુધી કે તેમાના કેટલાક તો સર્વથા નિરુપયુક્ત થઇ પડયા અમને અભિનદન આપવાને માટે રાણાએ એક ડેપ્યુટેશન તથા એક પત્ર મોકલ્યો રાણાનો આ પત્ર જેવો મિત્રતાસૂચક હતો તેવોજ મારી મુલાકાત કરવાની તીવ્ર આતુરતા પ્રદર્શિત કરનારો હતો,પરતુ રાણાએ જ્યોતિષીને પૂછ્યુ કે—"હુ હમણા કર્નલ ટૉડની મુલાકાત લઉ ? " તો તેણે કહ્યુ કે—'ના,હમણા શુભ મુહૂર્ત નથી.' આથી તેઓ મારી મુલાકાત લઈ શકયા નહિ વળી મારાથી પણ રાજધાનીમા પ્રવેશ કરી શકાયો નહિ રાણાનો શુભ અવસર આવ્યો ત્યાસુધી હુ રેસીડેન્સીમા રહ્યો અને બારિ નદીમાથી મત્સ્ય પકડી સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો

૧૯ મી ડીસેમ્બર—બે દિવસપર્યત વિશ્રામ લીધા પછી અમે દેવારીના દ્વારમા થઇ અર નામના સ્થાનતરફ ચાલ્યા, કારણ કે રાણાએ એમ કહેવડાવી મોકલ્યુ હતુ કે—" રાજધાનીમાથી હુ સ્વય આવીને આપને અરથી લઇ જઇશ " આ સમાચાર સાભળીને મને પરમ આનદ થયો પૂર્વ પ્રાત કરતા અહીઆથી ઉદયપુર અધિક નિકટ હોવાથી તેનુ દૃશ્ય પરમ મનોહર લાગે છે રાણા તથા યુવરાજના પ્રાસાદો, ઉચ્ચ મદિરો, મોટા મોટા સામતોના મહાલયો તથા રાજધાનીની ચારે તરફ આવેલો કોટ અને બુરજ જોવાથી ચિત્ત મોહિત થઇ જાય છે કોટ ઘણો ઉચો નથી તોપણ તે લાબો ઘણો કે કોટ ઘણો મજબૂત નહિ હોવાથી તેની પાસે નાના દુર્ગો હારબધ બાધી દેવામા આવ્યા છે જે જે રાજમાર્ગો નગરમા ગયા છે તે તે સર્વની રક્ષા થઈ શકે તેવી રીતે આ દુર્ગો બાધવામા આવ્યા છે ગ્રીષ્મકાળમા એક એક સામત એક એક દુર્ગમા વાસુમેવનાદિ કરે છે અહીઆ મનુબરના સામતનો પણ એક દુર્ગ છે અર વા આહર નામના જે સ્થાનમા અમે છાવણી નાખી હતી તે ઉદયપુરના અધી વરોના સ્મારકક્ષેત્રરૂપ પવિત્ર સ્થાન છે ઉદયપુરને જ્યારથી રાજધાની બનાવવામા આવ્યુ ત્યારથી જેટલા રાણાઓ સિહાસનારૂઢ થયા તે સર્વનુ એક એક સ્મારકમદિર આહર નામના સ્થાનમા બધાવવામા આવ્યુ છે આ સર્વ સ્મારકમદિરોની અદર મૃતરાણાઓની ચિતાભસ્મ રાખવામા આવી છે આ પવિત્ર ક્ષેત્રમા કેવળ રાણાઓનાજ નહિ, પરતુ જે સામતોએ જીવન-મરણમા રાણાઓથી પૃથક્ થવાની ઇચ્છા કરી નહોતી તે સામતોના સ્મારકમદિરો પણ અહીઆ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ કારણથી આ સ્થાન મદિરોથી ભરાઇ ગયુ છે રાણાઓના મદિરો સૌથી ઉચ્ચ છે, આ સ્મારકમદિરોમા જોકે રાણા અમરસિહનુ મદિર સર્વોત્તમ છે, પરતુ રાણા ભીમસિહપર્યત જેટલા રાણાઓ થઇ ગયા છે તે સર્વના મદિરો દર્શનીય છે આ પ્રકારના મદિરો જેવા બધાવા જોઇએ તેવાજ બધાયા છે સ્તભો ઉપર આવેલા ગુબજો વિશેષ ચિત્તાકર્ષક છે આ સર્વ મદિરો કાકરોલીથી લાવવામા આવેલા મરમરના પાષાણના બનેલા છે આમાના કેટલાક મદિરો અતિ નાના છે અને વળી સાદી બાધણીના છે આ મદિરો પ્રાચીનકાળના જણાય છે આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે આહર એક પ્રાચીન નગર છે આહરની

[1] મેડતા નામના બે ભિન્ન ભિન્ન ગામ મેવાડ અને મારવાડ એ ઉભય રાજ્યોમા છે

ભૂમિ અગણિત વિધ્વસ્ત મંદિરો તથા સ્મારકસ્તૂપોથી આવૃત છે એમ કહેવાય છે કે, આ વિશાળ નગરમા પૂર્વે રાણાના પૂર્વજો નિવાસ કરતા હતા અને એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે, આશાદિત્ય નામના માણસે આ નગરની સ્થાપના કરી હતી તથા એ નગરની સ્થાપના થઈ તે પૂર્વે દીર્ઘકાળપર આ સ્થાનમા વિક્રમાદિત્યના એક પૂર્વજ વાસ કરતા હતા ત્યાર પછી તેમણે અવંતી (ઉજ્જયિની) પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે સમયે આહરની ભૂમિ 'તન્વનગરી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી તન્વનગરી પછી એનુ નામ આનંદપુર પડ્યુ અને ત્યારપછી આહર થયુ આહરના નામપરથીજ ગિહ્લોતજાતિ આહરિયા નામથી વિખ્યાત થઇ હતી આ નગરના પૂર્વભાગમા એક મોટો કોટ વિદ્યમાન છે અને તેને ધૂળકોટ કહેવામા આવે છે એમ કહેવાય છે કે, જ્વાળામુખી પર્વતના ફાટવાથી આહર નગર નષ્ટ થયુ હતું જ્વાળામુખીના ફાટવાથીજ ખીણમાના સરોવરો થયા હતા કે નહિ તે કાંઇ કહી શકાતું નથી તેનો નિર્ણય તો માત્ર અધિક ચતુર ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓજ કરી શકશે અહીં આથી મને કેટલાક માણીકામના જીર્ણ નમુનાઓ પ્રાપ્ત થયા આથી મે પ્રાચીનમુદ્રા તથા રૂપિયા મેળવવાની આશાથી આ સ્થાન ખોદવાની આજ્ઞા કરી સૌભાગ્યવશાત્ કેટલીક પ્રાચીનમુદ્રાઓ મને પ્રાપ્ત થઈ આ સિક્કાની એક તરફ કોઇક પશુની આકૃતિ વિદ્યમાન છે મારા અનુમાન પ્રમાણે એ સિંહની મૂર્તિ છે કેટલાક સિક્કાની ઉપર ગર્દભની મૂર્તિ છે એમ કહેવાય છે કે, વિક્રમાદિત્યના ભ્રાતા ગર્ધવસેન પોતાના સિક્કામા ગર્દભની મૂર્તિ અંકિત કરાવતા હતા તેઓ પોતાના સિક્કાપર ગર્દભની મૂર્તિ અંકિત કરાવતા તે સબંધે એક જનશ્રુતિ પણ પ્રચલિત છે

આ આહરનગર અતિ પ્રાચીન અને વિશાળ હતું એ વાતનો સર્વ માણસો સ્વીકાર કરે છે હાલમા આ નગરમા પુષ્કળ સ્મારકમંદિરો છે તેની આસપાસ જે કોટ છે તે પણ આ પ્રાચીન વિધ્વસ્ત મંદિરોના પથ્થરથી બનાવવામા આવ્યો છે કેટલાક વિશાળ જૈનમંદિરો હાલ જીર્ણાવસ્થામા આવી પડેલા છે આ મંદિરો અતિ પ્રાચીન કાળના છે આ મંદિરોમા જેટલી મૂર્તિઓ છે તે સર્વ ઉંધી છે અર્થાત્ તેના મસ્તક નીચે અને પગ ઉપર છે મહાવીર અને મહાદેવ એ ઉભયની મૂર્તિઓ એકત્ર રાખવામા આવી છે અને ઉભયને શ્વેત પાષાણમાથી કોતરી કાઢવામા આવી છે બે શિલાલેખ પણ આ સ્થળેથી મને પ્રાપ્ત થયા આમાનો એક શિલાલેખ જૈનલોકોની લિપિમા લખેલો છે અને બીજો કયી લિપિમા છે તે કાંઇ સમજાતુ નથી.

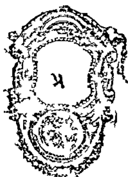
હિંદુકુલસૂર્ય રાણાની સાથે મારી મુલાકાત કરવાનુ શુભ મુહૂર્ત નહિ હોવાથી એવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો કે, મારે એક દિવસ સુધી થોભવુ મારાપર શુભ નક્ષત્રની શુભ દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી હુ થોભવાને કબૂલ થયો અને નક્ષત્રનો પ્રકોપ ન્યૂન કરવાને માટે જ્યોતિષીએ એવો નિર્ણય કર્યો કે, પૂર્વદ્વારને બદલે દક્ષિણદ્વારથી મારે નગરમા પ્રવેશ કરવો રાણા ભીમસિંહે પોતાના પુત્ર સર્વ સામંતો મંત્રીવર્ગ તથા પ્રાય સર્વ નાગરિકોની સાથે સામા આવી શુભ અંતઃકરણથી મન્દહાસ્ય-માનસહિત અમારો આદરસત્કાર કર્યો હજારો મુખોદ્વારા ' રામ રામ ટૉડ સાહેબ ''એવા શબ્દો નીકળવા લાગ્યા મે પ્રત્યેક સામંતને ક્ષેમકુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા આ સંમેલન, આ દર્શન અને આ પ્રીતિસંભાષણ કૃત્રિમ નહોતુ પરંતુ સુદૃઢ મિત્રતામૂલક હતું રાણાએ બીજે દિવસે મને મહાલયમા આવવાને માટે નિમંત્રણ કરી વિદાય લીધી તેઓ સીધે માર્ગે બારોબાર મહાલયમા ચાલ્યા ગયા અને અમે ગ્રહની કુદૃષ્ટિ નિવૃત્ત કરવાને માટે ઉક્ત માર્ગ છોડી દક્ષિણ સિંહદ્વારમાથી થઇ અમારા નિવાસસ્થાન રામપ્યારીના બાગમા પ્રવિષ્ટ થયા

રાજપૂતગાથાના ઉદ્ધારચિંતક ટૉડ મહોદયના ભ્રમણનુ વૃત્તાંત અહીં પૂર્ણ થાય છે તેઓ પોતાના સમયમા જે જે સ્થાનોમા ગયા હતા તેમાના અનેક સ્થળોની સ્થિતિ વર્તમાન સમયમા નિઃસંદેહ બદલાઈ ગઈ છે, છતા ઉક્ત વૃત્તાંતના વાચનથી પાઠકો અન્ય પણ જાણવાજોગ પુષ્કળ હકીકત જાણી શકશે, એ સ્પષ્ટજ છે

अध्याय २९ मो

(મેવાડની ધર્મસંસ્થા, મહોત્સવો તથા આચારવિચાર)

રાજપૂતજાતિની સામાજિક નીતિરીતિઓના જ્ઞાનની આવશ્યકતા-ભારતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ-મેવાડમાં ચાલતી શિવપૂજા-ભગવાન એકલિંગજીનું મંદિર-શૈવ, ગોસ્વામી અને જૈનલોકોસંબંધી હકીકત-નાથદ્વારામાં આવેલું શ્રીકૃષ્ણજીનું મંદિર અને ત્યાંની પૂજાવિધિ-વૈષ્ણવધર્મ

થમ (આ) ગ્રંથના ૨૧ અધ્યાયોમા વર્ણવાયેલા—સર્વ—પ્રચલિત મેવાડના ઇતિહાસવડે કેવળ મેવાડની રાજપૂતજાતિની બહિરવસ્થા તથા વીરકૌશલ્યથી શાસન કરનાર ત્યાંના અધીશ્વરો અને મનુષ્યોના ચરિત્રોજ જાણવાને અમે સમર્થ થયા છીએ, પરંતુ એક પ્રજાની આન્તરિક નીતિરીતિ એટલે તે જાતિના સામાજિક આચાર-વિચારો પણ તેના ઇતિહાસનુ એક પ્રધાન, રસિક અને મહત્ત્વનુ અંગ છે આ અંગનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે દીર્ઘકાળપર્યંત લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરવાની જરૂર છે આ ગ્રંથમા રાજપૂતજાતિના એ અંતરંગ ચારિત્ર્યનો પણ ઉલ્લેખ કરવાની ઘણી જરૂર છે પછી તેના સાધનો ગમે તેટલા અપૂર્ણ હોય તોપણ શુ થયું ? કાર્યકારણસંબંધ વિચાર્યા વિના માત્ર યુદ્ધોના અનેક વર્ણન વાચવાથીજ પાઠકને યથાર્થ લાભ થશે ? ફારસી અને હિંદી ઇતિહાસકારો ધર્મ અને ઇતિહાસનુ વર્ણન એકજ ગ્રંથમા આપતા આવ્યા છે, પરંતુ યૂરોપના આધુનિક પંડિતો એ રીત પસંદ કરતા નથી તેઓ ઉક્ત ઉભય બાબતોને પૃથક્ રાખવાનુ પસંદ કરે છે હિંદુઇતિહાસવેત્તાઓ પોતાના ગ્રંથોમા ધર્મનીતિ, સમાજ-નીતિ અને રાજનીતિ એ ત્રણેને એકજ ગ્રંથમા ગ્રથિત કરતા હતા તેમના ગ્રંથમા એક સ્થળે એક વીર પુરુષને પ્રબળ પ્રતાપ અને અસીમ વિક્રમપૂર્વક યુદ્ધમા નિમગ્ન થયેલો વર્ણવવામા આવેલો હોય છે અને તેની સાથે ધર્મનીતિનો પ્રસંગ લાવીને તેનુ પણ વર્ણન કરવામા આવેલુ હોય છે આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનુ વર્ણન એકસાથે આવવાથી યૂરોપીઅનપાઠકોને તે રુચતુ નથી વળી આવા ગ્રંથમા અમુક કાર્યનીઉપર કાંઈ પણ ટીકા કરવામા આવેલી હોતી નથી તેમજ તેનુ ફલાફલ દર્શાવવામા આવેલુ હોતુ નથી આથી જે સમાજનુ વર્ણન કરવામા આવેલુ હોય છે તે સમાજના ચારિત્ર્યની સૂક્ષ્મરેખા પાઠકને રૂડા પ્રકારે જ્ઞાત થતી નથી અને તેમ થયાવિના સર્વાંગસંપૂર્ણ ચિત્ર બનતુ નથી માટે કોઇ પણ સમાજનુ સંપૂર્ણ ચિત્ર જાણવાને માટે આપણે તેના આચારવિચાર જાણવાની જરૂર છે, કારણ કે આચારવિચારજ એજ તેની અંતઃસ્થિતિનુ ખરૂ ભાન આપણને કરાવે છે કોઇ પણ દેશની કોઇપણ જાતિના આચારવિચાર સર્વદા એકસરખા રહેતા નથી તેમા સદા પરિવર્તન થયા કરે છે, પરંતુ તે સમાજની ધર્મનીતિ તો દીર્ઘકાળપર્યંત સ્થાયી અને વિકારરહિત રહે છે રોમનોની ‘મોર્સ’ અને આધુનિક ઇટાલિયનોની ‘કૉસ્ટ્યુમિ’ ની પેરે રાજપૂતોની ‘ચાલ’ પણ તેમની મનોભાવના અને સ્વભાવની નિદર્શક છે પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓએ તેમને માટે એ નિશ્ચિત કરી મૂકી છે ખોટે માર્ગે ચાલનાર-

ના સબધમા મેવાડનો ધર્મોપદેશક કહે છે કે–" કૈસી બુરી ચાલ ચલતા હય ? " અને આચાર વિચારનો રક્ષક કહે છે કે–" બાપદાદાકા ચાન છોડા "

અત્યત જગલી જાતિઓ તથા કેટલાક ઉપર ઉપરના આચારોને બાજુ રાખતા, દરેક સૂક્ષ્મદર્શી વિચારક સમજી શકે તેમ છે કે, જગતની સર્વ જાતિઓનો ધર્મ સમાનજ છે મનુ, મહમદ કે મોઝિઝના ધર્મગ્રથના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાતો એકબીજાને મળતાજ છે પ્રત્યેકનુ લક્ષ્ય એકજ પરમ સત્ય તત્ત્વપ્રત્યે હતુ મોઝિઝના કાયદાપર કુરાનનો પાયો રચાયો છે અને મનુના તથા મોઝિઝના કાયદામા તેથી પણ વધુ સમાનતા છે એકજ ધર્મ મોટા જનસમુદાયમા પ્રચલિત હોવાને લીધે તે ધર્મના માણસોની માન સિકઅવસ્થા અમુક અશે મળતી આવે છે રાજસ્થાનના લોકોમા માહોમાહેનો ધાર્મિક ભેદ છેક નહિ જેવોજ છે અને જો તેમના રીતિરિવાજનુ તમે અવલોકન ન કરો તો તમે કદિ પણ આ જાતિઓ પૃથક્ છે,એમ કહી શકો નહિ તમે સિસોદીઆઓની ભૂમિ મેવાડ છોડીને રાઠોડોની નિવાસ ભૂમિ મારવાડમા પગ મૂકશો કે તરતજ તમને ઉપર્યુક્ત વિધાનની સત્યતા પ્રતીત થશે અધર્મી શત્રુઓ-દ્વારા પરાજિત થવુ, નવીન મતો અને પથોનો જન્મ થવો વગેરે બાહ્ય કારણોથી લોકોના રીતરિવાજમા ઘણા મહત્ત્વના ફેરફાર થાય છે અમે માત્ર વર્તમાન કાળમા પ્રચલિત અને ઇતિહાસમાથી ઉપલબ્ધ થતી સત્ય ઘટનાઓનોજ ઉલ્લેખ કરીશુ,જે પરથી રાજપૂતજાતિના આતરચારિત્ર્યની કાઇક ઝાખી પાઠકોને થઇ શકશે, અર્થાત્ તેમના સદ્ગુણદુર્ગુણવિષેના વિચારો,તેમનો સાસારિક સબધ, તેમનો અતિથિ સત્કાર અને તેમના સાર્વજનિક તથા ખાનગી વિલાસો પાઠકોને જ્ઞાત થશે

વિખ્યાત ગોગેટ જણાવે છે કે–" કોઇપણ જાતિ જેટલા પ્રમાણમા શિલ્પ અને વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ કરે છે, તેટલા પ્રમાણમા તેના રીતરિવાજો ઉન્નત થાય છે " જો આપણે આ વચનો પ્રમાણે રાજ-પૂતોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન રીતરિવાજોની તુલના કરીએ તો અવશ્ય આપણને તેમની અવનતિજ થયેલી જણાશે, કેમકે ગ્રીસના તત્ત્વવેત્તાઓ પ્લેટો,થેલ્સ અને પૈથાગોરાસ એવા તો જેમના શિષ્ય હતા, એવા મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ ભારતમા આજે કયા છે ? જેમનુ ગ્રહોવિષેનુ જ્ઞાન આજે પણ યુરોપીઅનોને આશ્ચર્યચકિત કરી દે છે એવા ખગોળવેત્તાઓ આજે અહી કયા છે ? જેમના કામો જોઇને આપણા મુખમાથી એકાએક ' ધન્યવાદ ' નીકળી જાય, તેવા શિલ્પીઓ અને કારીગરો તથા મનુષ્યને પોતાના વિવિધ પ્રકારના સૂરથી ઘડીમા હસાવે તો ઘડીમા રોવરાવે એવા અદ્ભુત સગીતશાસ્ત્રીઓ પણ આજે કયા છે ? આ ઉપરથી કહી શકાય છે કે,તે સમયના લોકોની નીતિરીતિ પણ અવશ્ય હાલના લોકો કરતા ઉચ્ચ પ્રકારનીજ હશે શિલ્પ અને વિજ્ઞાનના પતનની સાથે નીતિરીતિની પણ અવનતિ અવશ્ય થઇ હોવી જોઇએ, તે છતા પણ એશિયાટિકો પ્રાચીન આચારવિચારપ્રત્યે જે પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, તેથી પ્રાચીન રીતરિવાજોનો ઘણો ભાગ તેઓમા જળવાઇ રહ્યો છે, અને તેથી જે કારણોને લીધે તે રીત રિવાજોનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે કારણો અદૃશ્ય થયા છતા હજી પણ તે રીતરિવાજો સચવાઇ રહ્યા છે [1]

ભારતવર્ષની ધાર્મિકનીતિ, રીતિ, આચાર,વિચાર, ઇતિહાસ, ધર્મતત્ત્વ વગેરે સમસ્ત ઉપયોગી બાબતોનુ વર્ણન પુરાણોમા પ્રાપ્ત થાય છે અહીના પ્રાચીન સમયના જગત્પૂજ્ય વિદ્વાનો અને વીર-પુરુષો કે જેમની સમસ્ત જગતમા પરમ પ્રશસા થાય છે જેમના અલૌકિક કાર્યોએ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યચકિત બનાવી દીધા છે અને જેમની શ્રુતિ સ્મૃતિ અને વિજ્ઞાન, કાવ્ય, અલકાર તથા તર્કશાસ્ત્રદ્વારા આજે યુરોપખડમા નવા નવા જ્ઞાનનો પ્રકાશ થઈરહ્યો છે તેમના પવિત્ર ચરિત્રો પૌરા ણિકઇતિહાસના જટિલ અને નિબિડ આવરણમા છુપાઇ ગયા છે દેશવિદેશના અનેક પડિતો હિદુ-ઓના પુરાણોને મિથ્યા ગપાષ્ટક ગણીને તેમની હાસી કરે છે,પરતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે જગતના સર્વ દેશોનો પ્રાચીનઇતિહાસ આવાજ પ્રકારની પૌરાણિક વાતોમા છુપાયેલો હોય છે જે ઇગ્લાડભૂમિ

[1] રાજપૂતોનુ સ્ત્રીજાતિપ્રત્યેનુ ઉચ્ચ સન્માન, તેમનામા ચાલતી રણવાસની રીતિ રાજપૂતસ્ત્રીઓની અસીમ પતિભક્તિ રાજપૂતસ્ત્રીઓની પ્રધાનતા, ઉદારતા, સાહસ અને સમયસૂચકતા ઇત્યાદિ રાજપૂતજાતિની અતરગ નીતિરીતિની સૂચક મહત્ત્વની બાબતો અનેક ઉદાહરણોસહિત આ ગ્રથના ૨૨ મા અધ્યાયમા વર્ણવાઇ ચુકી છે છતા તેમની ધાર્મિક અને સામાજિક નીતિરીતિઓસબધી બીજી અનેક જાણવા જેવી બાબતો વર્ણવવી બાકી હોવાથી આ તેમજ હવે પછીના થોડા અધ્યાયમા તે સક્ષેપથી વર્ણવીશુ - મત્રી સ૦ સા૦

આજે સંસ્કૃતિના શિખરપર ચઢીને ગર્વસહિત પોતાનુ મસ્તક ઉન્નત કરી રહી છે, તેનો આદ્યઇતિહાસ પણ પુરાણોના જટિલવર્ણનમા એવો છુપાઇ ગયેલો છે કે તેમાથી સત્ય તારવી કાઢવુ કઠિન છે જગતની ગમે તે પ્રાચીનજાતિનો આદ્યઇતિહાસ આપણે પ્રાપ્ત કરવો હોય તો સૌથી પ્રથમ આપણને પુરાણરૂપી સમુદ્રનુ જ મથન કરવુ પડશે વાસ્તવમા પુરાણ એજ જગતની આદિ અવસ્થાનો ઇતિહાસ છે.

ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ, સ્મૃતિ, રાજનીતિ કિવા વિજ્ઞાન, ગમે તે શાસ્ત્ર હો, પરતુ તેના મૂળમા જો પૌરાણિક-ઇતિહાસ નહિ હોય તો તે અવશ્ય અપૂર્ણજ રહેશે પૌરાણિકકથામાળામા જેમને અધિકાશે કલ્પનાનીજ ભરતી જણાય છે, તેઓને વિજ્ઞાનના મૂળસૂત્રોનુ વણજ થોડુ જ્ઞાન હોય છે જગતની આદિ અવસ્થાની સાક્ષી પુરાણજ આપે છે અને જગતના સમસ્ત દેશોના ઇતિહાસનો પાયો પુરાણપરજ રચાયો છે જગતના ઇતર દેશોને પુરાણોથી ગમે તેવુ ફળ પ્રાપ્ત થયુ હો પરતુ સભ્યતાના આદ્યસ્થાન ભારતવર્ષપર તેનો ઘણો ઉપકાર થયો છે હિદુધર્મ વિજ્ઞાનમૂલક છે વિજ્ઞાન સ્વભાવત જ નીરસ અને શુષ્ક હોય છે, પરતુ હિદુઓના પુરાણોમા આ રસહીન અને શુષ્ક શાસ્ત્રને એવા સુદર આચ્છાદનથી આવૃત કરવામા આવ્યુ છે કે કોટયવધિ વર્ષોનુ અતર પણ તે આચ્છાદનને દૂર કરી શક્યુ નથી હિદુઓ પોતાના પુરાણને વેદસમાન પવિત્ર માને છે આ પુરાણોમા જે મહાપુરુષોને દેવતરિકે આલેખવામા આવ્યા છે, તેમને અદ્યાપિ દેવતરિકે પૂજવામા આવે છે આ વિશાળ ભારતભૂમિમા શિવ અને વિષ્ણુને કોટયવધિ લોકો અદ્યાપિ પૂજે છે ભારતના ઇતર દેશો કરતા પણ રાજસ્થાનમા પુરાણોક્ત ધર્મપ્રત્યે અધિક શ્રદ્ધા રાખવામા આવે છે શતકોના શતકો વ્યતીત થઇ ગયા, રાજસ્થાનના અનેક સ્થાનો સ્મશાનભૂમિ બની ગયા, અનેક પ્રાચીન રાજવશો લુપ્ત થઇ ગયા અને અનેક સ્થાનોમા ઘોર પરિવર્તન થઈ ગયુ તોપણ રાજપૂતજાતિના પૂર્વજોએ હજાર વર્ષપૂર્વે જે ધર્મનુ અવલબન કરતા હતા તેજ ધર્મનુ અનુસરણ આજના રાજપૂતો કરે છે

મહાબળવાન રાજપૂતો પુરાણોને પવિત્ર માને છે, કારણકે તેમના પૂજનીય પૂર્વજોની મહાન કીર્તિ અને લીલા પુરાણોમાજ નિર્દિષ્ટ કરેલી છે રાજપૂતો મહાદેવને વીરતા, મહત્તા અને સન્યસ્તના પ્રકાશમાન આદર્શ માનીને તેમની પૂજા કરે છે, ખાસ કરીને તેઓ મેવાડીરાજપૂતોના પ્રધાન ઉપાસ્યદેવ છે ત્યા અદ્યાપિ પૂર્વવત્ તેમની પૂજા કરવામા આવે છે ગિહ્લોતકુળના રાજપૂતો મહાદેવજીની પૂર્ણ મૂર્તિ અને લિગ એ ઉભયની પૂજા કરે છે, તથાપિ અહી આ મહાદેવજીને બહુધા એકલિગજી[1] કહેવામા આવે છે એકલિગજીના જેટલા મદિરો મેવાડમા છે તે સર્વમા મૂર્તિની સામે મહાદેવના પ્રિય નદીની ધાતુની મૂર્તિ સ્થાપિત થયેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે

ગિહ્લોતકુળના પ્રધાન ઉપાસ્યદેવતા ભગવાન એકલિગજીનુ પવિત્ર મદિર ઉદયપુરથી ત્રણ કોશના અતરપર ઉત્તર તરફ એક ગિરિમાર્ગની વચ્ચે આવેલુ છે તેની ચોતરફ મોટા મોટા પર્વતો અને વૃક્ષો વિરાજી રહ્યા છે પર્વતમાળાની શોભા અવર્ણનીય છે નીરીક્ષ વનસ્પતિઓનુ નયનરજક દૃશ્ય અને કલકલ શબ્દ કરતી નાની નાની નદીઓનુ મનોહર દૃશ્ય આ સ્થાનની શોભામા ઘણી વૃદ્ધિ કરી રહ્યુ છે

એકલિગજીના પૂજારીઓને ગોસ્વામી કહેવામા આવે છે આ લોકો લગ્ન કરતા નથી, પરતુ સ્વત્યુસમયે તેઓ પોતાના પરિપાલિત શિષ્યને મદિરનો સમસ્ત ભાર સોપતા જાય છે આ શૈવ પુરોહિતગણોના મસ્તકપર અર્ધચદ્રાકાર ચિન્હ વિરાજમાન રહે છે, તેમજ તેમના મસ્તકપર જટા પણ હોય છે આ જટામા એક બીલીપત્ર અને કમળની માળા રાખવામા આવે છે તેઓ સર્વાગે ભસ્મ ચોળે છે અને ગેરુઆ રગના વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે આ લોકોના શબને બાળવામા આવતા નથી, પરતુ દાટવામાં આવે છે અને તેમની સમાધિ ઉપર એક છત્રી બનાવવામા આવે છે મેવાડમા એવા પુષ્કળ ગોસાઇઓ છે કે જેઓ કૌમારવ્રત ધારણ કર્યા છતા પણ શિલ્પ, વાણિજ્ય અને યુદ્ધકાર્યદ્વારા પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે ભારતવર્ષમા ગોસ્વામીઓ અધિકાશે ધનવાન હોય છે મેવાડમા આવી અનેક જાતિઓ છે.

રાણાજી આ લોકોપર અત્યત કૃપા દર્શાવે છે આમાના શસ્ત્રધારી લોકો ભિન્ન ભિન્ન મઠો અને

---

[1] સૌરાષ્ટ્ર અને સિધુનદીની પૂર્વતરફના પ્રદેશમા સદસલિગ અને કોટિલિગ નામની બે મૂર્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ગ્રીસ અને મિસરદેશમા જે એકસરની લિગમૂર્તિ છે, તેની સાથે આ સમસ્ત મૂર્તિઓ કેટલેક અશે મળતી આવે છે

આશ્રમોમા રહે છે આ લોકોના આધિકારમા થોડી થોડી ભૂમિ હોય છે અને કેટલાક લોકો ભિક્ષાવૃત્તિથી પણ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. આ ગોસ્વામીલોકો પોતાના કાન વિંધી તેમા શખયુકત કુડલ ધારણ કરે છે આ કુડનો તેમને રણભેરીતરિકે પણ કામ લાગે છે બ્રાહ્મણો અને રાજપૂતોસિવાય ગુજર લોકો પણ આ સપ્રદાયમા જોડાઈ શકે છે મહાકવિ ચદ બરદાયીએ મહારાજા જયચદની ગોસ્વામીઓની બનેલી એક અગરક્ષક સેનાનુ વર્ણન અતિ મનોહરતાપૂર્વક કર્યુ છે

મેવાડના રાણાને 'એકલિંગના દિવાન' કહેવામા આવે છે મહારાણા જ્યારે મદિરમા પધારે છે ત્યારે પૂજાનો સમારોહ અતિ ભવ્ય થાય છે

આ તો શૈવલોકોનુ વર્ણન થયુ હવે જૈનલોકોનુ વર્ણન સક્ષેપમા કરવામા આવે છે આ લોકોની ધાર્મિક અને સામાજિકસ્થિતિવિષે અમારે માત્ર એટલુજ જણાવવાનુ છે કે કેવળ ક્ષત્રગાછાશાખાના પ્રધાન ધર્માચાર્યના હાથથી દીક્ષિત થયેના અગીઆર હજાર શિષ્યો ભારતના ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોમા નિવાસ કરે છે વળી જૈનલોકોની ઓસવાન નામની એક શાખા છે. તેના એક લાખ કુટુબો રાજસ્થાનમા નિવાસ કરે છે વળી ભારતવર્ષના વ્યાપારનો અર્ધથી અધિક ભાગ જૈનલોકોના હાથમા છે પ્રથમ રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રમા જૈન તથા બૌદ્ધલોકોનુ આગમન થયુ આ લોકો જે પાચ પર્વતોને પવિત્ર માને છે તેમા આબુ, શેત્રુજય અને ગીરનાર,એ ત્રણ તેમના ધર્મયુદ્ધના પ્રધાન રણભૂમિ છે.મેવાડની મત્રીસભા અને કારોબારીવિભાગના ઘણા કર્મચારીઓ જૈનોજ છે અને પજાબથી લઈને સમુદ્રતટપર્યતના પ્રાય સર્વ નગરો જૈન સદ્‌ગૃહસ્થોથી વિભૂષિત છે ઉદયપુર તથા અન્યાન્ય નગરોના કારોબારી તથા મહેસુલ વિભાગના કર્મચારીઓ પણ આજ જ્ઞાતિના છે ' **अहिंसा परमो धर्म** ' એ જૈનલોકોનો મૂળ મત્ર છે બનતાસુધી આ લોકો જીવહત્યા કરતા નથી આજ કારણથી આ ધર્મના જે લોકો દિવાનીવિભાગમા હોય છે તેઓ ફોજદારી વિભાગના જૈનકર્મચારીઓ કરતા અધિક નિપુણતાથી પોતાનુ કાર્ય કરે છે '**अहिंसा परमो धर्म** ' એ તેમનો મૂળમત્ર હોવાથી ક્ષાત્રધર્મમા તેઓ પાછળ છે અણહિલપુરપાટણનો પાછલો રાજા કુમારપાલ એક ચુસ્ત જૈન હતો

હિદુસ્થાનમા બૌદ્ધ વૈષ્ણવ શૈવ અને શાકતોમા જે ઘોર મતભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે ભગવાન ભાષ્યકાર શકરાચાર્યે નિવૃત્ત કર્યો છે તેમણે પોતાના દૈવીસામર્થ્યના પ્રભાવથી સર્વ ધર્મોનુ સમીકરણ કરી દેશાનુરાગનું ઉત્તમ પ્રમાણ દર્શાવ્યુ છે હવે શૈવ, શાકત, જૈન કે વૈષ્ણવ એકબીજાની સામે આવતા લાઠી વા તલવારનો ઉપયોગ કરતા નથી સર્વે પૂર્વનો કઠોર વિદ્વેષ ભૂલી જઇને શાન્તમા શાતિસુખ ભોગવી રહ્યા છે જે સમયે જૈન અને બ્રાહ્મણધર્મવચ્ચે ભયકર શત્રુતા ચાલતી હતી અને જે સમયે અસખ્ય બ્રાહ્મણો તથા જૈનો તે વિદ્વેષાગ્નિમા પતગની પેઠે પડીને ભસ્મ થતા હતા, તે સમયે પુષ્કળ જૈનો મેવાડમા આવીને વસ્યા હતા મેવાડમા અતિ પ્રાચીનકાળથી જૈનલોકોનો નિવાસ છે જો કે મેવાડના એકાદ બે રાજાઓ શૈવધર્મ છોડીને જૈનધર્માવલબી થઇ ગયા હતા, તોપણ એકદરે સર્વ રાણાઓ શૈવધર્મનાજ મહાન સહાયક હતા ગિહલોતકુલના આદ્યપુરુષો અર્થાત્ વલ્લભીલોકો જૈનધર્મી હતા આજ કારણથી ગિહલોતકુલના રાણાઓ જૈનધર્મપ્રત્યે આદરભાવ રાખતા હતા ચિતોડમા આવેલો પાર્શ્વનાથનો સ્તભ આ વાતનુ નિર્વિવાદ પ્રમાણ છે મધ્ય પશ્ચિમ અને દક્ષિણભારતમા હિદુ શિલ્પવિદ્યાના જે અનુપમ આદર્શો વિદ્યમાન છે તેપરથી સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાત થાય છે કે, હિદુલોકો શિલ્પશાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠાપર પહોચી ગયા હતા જૈનલોકોએ કેટલાક અમૂલ્ય રત્નોની રક્ષા કરી છે ભયકર યવનવિપ્લવના પ્રદીપ્ત અગ્નિમા જે સમયે ભારતવર્ષના સમસ્ત ગ્રથરત્નો બળીને ભસ્મીભૂત થઇ રહ્યા હતા, તે સમયે જૈનલોકોએ તેવા અનેક અમૂલ્ય રત્નોની રક્ષા કરી, એ મહદ્ આશ્ચર્યની વાત છે ઈંગ્લાડના ઇતિહાસવેત્તાઓને આજપર્યત પણ એ રત્નોનો પત્તો લાગ્યો નથી મારવાડના જેસલમીરમા, પ્રાચીન અણહિલપુરપાટણમા તથા કમ્બેર અને અન્યાન્ય જૈનપીઠોમા આવેલા પુસ્તકાલયો અદ્યાપિ એવા અસખ્ય અમૂલ્ય ગ્રથરત્નોથી પૂર્ણ છે કઠોર શાસન અને ભયકર અત્યાચાર સહન કરીને પણ ધાર્મિક જૈનલોકોએ આ સમસ્ત રત્નોની રક્ષા કરી છે [1]

---

[1] આ સર્વ છતા પણ હવે અમે જણાવીશુ કે, अति सर्वत्र वर्जयेत् આ મહાવાક્ય ધ્યાનમા લઈ જૈનબધુઓએ આવા શાન્ત, અવિરુદ્ધ સમયનો વિચાર કરીને તથા મૂળ ગ્રથકર્તાઓ અને સ્થાકોનો હેતુ

મેવાડ સર્વ પ્રકારે હિંદુધર્મના આદર્શસ્વરૂપ છે મેવાડના પર્વતમય ઉદ્યાનોમા અનેકવાર ધર્મની ચર્ચા કરવામા આવી છે તથા ધર્મની ઉન્નતિ સાધવામા આવી છે આ દેશના ધર્મપરાયણ રાજાઓ કેવળ શૈવ અને જૈનધર્મનાજ સહાયક નહોતા, પરંતુ વૈષ્ણવધર્મપ્રત્યે પણ તેમણે પોતાનો અનુરાગ દર્શાવી આપ્યો છે મેવાડમા આવેલા નાથદ્વારા નામના સ્થાનમા શ્રીકૃષ્ણનુ જે મંદિર છે તે આ વાતની સાક્ષી આપી રહ્યુ છે જ્યારે હિંદુવિદ્વેષી ઔરંગઝેબે વૈષ્ણવોપર ઘોર અત્યાચાર કરીને તેમને વ્રજ-ધામમાથી હાંકી કાઢ્યા ત્યારે તેઓ અન્ય કોઈપણ સ્થળે પોતાના ઉપાસ્યદેવની રક્ષા થવાનો માર્ગ નહિ જોઇ ઉદયપુરના મહારાણાના આશ્રયે આવી રહ્યા ઉદયપુરના મહારાણાએ મોગલોના અત્યાચાર સહન કરીને પણ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિસહિત વૈષ્ણવલોકોને પોતાના રાજ્યમા આશ્રય આપ્યો હતો

ઉદયપુરથી ઉત્તરે ૧૧ કોશપર શ્રીનાથદ્વારાનુ પવિત્ર મંદિર વિરાજમાન છે તેની પાસેથી બુનાસ નદી કલકલ ધ્વનિ કરતી વહે છે બુનાસના તટપર શ્રીનાથદ્વારા આગળ શ્વેત સંગેમરમરનો ઓવારો બંધાવવામા આવ્યો છે શ્રીનાથદ્વારા વૈષ્ણવોનુ પ્રધાન તીર્થસ્થાન છતા ઉક્ત પ્રતિમાસિવાય ત્યા અન્ય કાઇ પણ દૃશ્ય જોવાયોગ્ય નથી શ્રીનાથદ્વારાના મંદિરની બાંધણીમા કોઇ પ્રકારની અપૂર્વ કારીગરી દૃષ્ટિગોચર થતી નથી નાથદ્વારાને જે કાઇ પ્રસિદ્ધિ વા પવિત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે કેવળ શ્રી-કૃષ્ણ ભગવાનની પ્રતિમાને લીધેજ છે ઇશુ ખ્રિસ્તના જન્મથી બેહજાર વર્ષપૂર્વે પુણ્યમતિના યમુ-નાજીના પવિત્ર તટપર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર આનંદકંદની જે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી તેજ મૂર્તિ નાથદ્વારામા સ્થાપિત છે એવું ઘણા લોકોનુ અનુમાન છે ગયાજી, દ્વારકા કિંવા વૃંદાવનમા જે આનંદકારી મનો-રંજક સુંદર મૂર્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવી સુંદર મૂર્તિ શ્રીનાથદ્વારામા નથી મેવાડના આ પવિત્ર તીર્થમા પ્રતિવર્ષે ભારતના અનેક ભાગોમાથી અસંખ્ય યાત્રાળુઓ યાત્રાનિમિત્તે આવે છે

સહસ્રાવધિ વર્ષોથી જે વ્રજધામ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનુ પ્રધાન ધામ ગણાતુ હતું, તેનો મોગલો-ના કઠોર અત્યાચારથી પરિત્યાગ કરીને વૈષ્ણવો આ પવિત્ર મૂર્તિને લઇને ભારતવર્ષના અનેક સ્થાનોમા ભ્રમણ કરતા હતા હિંદુહિતૈષી ઉદારચિત્ત અકબરે પુન શ્રીવૃંદાવનવિહારીની મૂર્તિને તેમના પ્રાચીન મંદિરમા પ્રતિષ્ઠિત કરવાની આજ્ઞા આપી હતી અને તેના પુત્ર જહાંગીર તથા પૌત્ર શાહજહાએ પણ તેમને કશો ઉપદ્રવ કર્યો નહોતો ઘણા લોકોની એવી માન્યતા છે કે અકબરે પોતાના નવીન ધર્મની સ્થાપના, આ સર્વ મંગલમય વૈષ્ણવધર્મના સુંદર ગુણગૌરવથી મોહિત થઈ પોતાના ધર્મની સાથે તેની તુલના કરીને કરી હતી, પરંતુ કેટલાક લોકો આ વાતપર શંકા કરે છે જો અકબરનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થાત અને તેના જાતિબંધુઓ હિંદુઓપ્રત્યે સદ્વર્તન રાખત તો મોગલસામ્રાજ્ય ભારતવર્ષમાથી જડ-મૂળથી ઉખડી જાત નહિ, પરંતુ હિંદુમુસલમાનોમાથી એક નવી જાતિ ઉત્પન્ન થાત, પણ ઇશ્વરને આ પરિણામ પ્રાપ્ત નહોતુ તેથીજ ભારતવર્ષમા ઔરંગઝેબનો જન્મ થયો

જહાંગીર રાજપૂતરાજકુમારીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી તે હિંદુધર્મપ્રત્યે વિશેષ અનુ-રાગ ધરાવતો હતો તે પોતાના ઉદારચિત્ત પિતાની પેઠેજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પૂજા કરતો હતો, પરંતુ જહાંગીરનો પુત્ર શાહજહા શૈવધર્મમા દીક્ષિત થયો હતો સિદ્ધરૂપ નામના એક સંન્યાસીએ શાહ-જહાને એ ધર્મમા દીક્ષિત કર્યો હતો ભારતનો સમ્રાટ આ રીતે શૈવધર્માવલંબી થવાથી તે સમયે શૈવધર્મની પરમ ઉન્નતિ થઈ હતી શૈવલોકો પાદશાહના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત થવાથી વૈષ્ણવધર્માવલંબીઓ ઉપર તેઓ અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કરવા લાગ્યા તેમના અત્યાચારોથી પીડિત થઇ વૈષ્ણવલોકો ભગ-વાનની મૂર્તિ લઇ શ્રીવ્રજભૂમિનો ત્યાગ કરી અહી તહી ભ્રમણ કરવા લાગ્યા ત્યારપછી ઉદયપુરની એક રાજકુમારીએ ઘણો પરિશ્રમ કરી પુન શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિને તેના પૂર્વ આસનપર વિરાજમાન કરી, પરંતુ તે મૂર્તિ ઝાઝા દિવસ ત્યા રહી શકી નહિ અલ્પ અવધિમા નિષ્ઠુર ઔરંગઝેબે સિંહાસના-રૂઢ થઇ વૃંદાવનમાથી તે મૂર્તિને દૂર કરી ઔરંગઝેબ આ પ્રકારના અત્યાચારોથીજ હિંદુઓના અત્યંત તિરસ્કારને પાત્ર થયો હતો

યમદૂતસમાન ઔરંગઝેબે ગોહત્યા અને બ્રહ્મહત્યા કરી સમસ્ત વ્રજભૂમિને અપવિત્ર બનાવી દીધી

બુદ્ધિપૂર્વક વિચારીને એ ગ્રંથકારો કંઈક વધુ છૂટથી નકલ થવા દેવા તથા ઐતિહાસિક શોધખોળમાટે ખુલ્લા મૂકવા જોઈએ.

મંત્રી સ્૦ સા૦

અને સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના મંદિરને પણ ભ્રષ્ટ કર્યું. તેના આ કઠોર અત્યાચાર જોઈ સિસોદીઆ-રાણા રાજસિંહના હૃદયમાં દારુણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે આ અપમાનનું વૈર લેવાને માટે ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધ પ્રચંડ ખડ્ગ ધારણ કર્યું રાણાજીનો પરમ ઉત્સાહ જોઇ અસંખ્ય રાજપૂતો તેમની પતાકાનીને એકત્રિત થયા અને એક લક્ષ રાજપૂતવીરોએ યવનોના પંજામાંથી શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનું સંરક્ષણ કરવાને માટે પ્રાણોત્સર્ગ કર્યો હિંદુઓના આવા ઉદાત્ત આત્મબલિદાનના પ્રભાવથી પાપી ઔરંગઝેબ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને સ્પર્શ કરી શક્યો નહિ અને કોટા અને રામપુરમાં થઈને તે મૂર્તિ મેવાડમાં આવી પહોંચી રાણાજીની ઇચ્છા આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ઉદયપુરમાં કરવાની હતી, પરંતુ માર્ગમાં એક અકસ્માત બન્યાથી તેમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ શકી નહિ મેવાડના સિયોર નામના ગામમાં થઈને શ્રીભગવાનનો રથ ચાલ્યો જતો હતો, એવામાં રથનું ચક્ર જમીનમાં ઉંડુ પ્રવેશી ગયું અને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ તે નીકળ્યું નહિ ત્યારે એક જ્યોતિષીએ આવીને જણાવ્યું કે –"ભગવાન અહીં આજ રહેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે જો તેમ ન હોત તો આ ચક્ર શામાટે પૃથ્વીમાં પ્રવેશીને ચોંટી ગયું હોત?" જ્યોતિષીના આ વચનો સાંભળી રાણાને તેપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો અને તેમણે ત્યાંજ તેમને માટે મંદિર બંધાવવાની આજ્ઞા કરી સિયોર ગામ દેલવાડાના સામંતના તાબામાં હતું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અનુગ્રહની વાત સાંભળી દેલવાડાનો સામંત ત્યાં આવ્યો અને તેણે શીઘ્ર ત્યાં એક મંદિર બંધાવ્યું વળી તેણે તે ગામ અને બીજી પણ પુષ્કળ ભૂમિ તે મંદિરને અર્પણ કરી. ત્યારપછી પ્રતિમાને વિધિપૂર્વક રથમાંથી ઉતારીને ઉક્ત મંદિરમાં વિરાજમાન કરવામાં આવી. તે દિવસથી સિયોર ગામ શ્રીનાથદ્વારા બન્યું અને અલ્પ અવધિમાં તે એક નગરસમાન બની ગયું. મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ શ્રીનાથદ્વારાની ઉત્પત્તિ આ પ્રકારે થઈ

નાથદ્વારાની પૂર્વતરફ પર્વતશ્રેણી દિવાલની પેઠે શોભે છે અને પશ્ચિમ-ઉત્તર તરફ બુનાસનદી વહે છે. નદી અને પર્વતની વચ્ચે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પરમ પવિત્ર મંદિર સ્થાપિત છે. રાજપૂતો દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે ઘોર પાપીઓ પણ આ સ્થાને પવિત્ર બની જાય છે અને અંતસમયે સ્વર્ગારોહણ કરે છે. આ ભૂમિમાં રાજદંડનો પણ કશો ભય નથી ઘોર અપરાધી પણ જો નાથદ્વારામાં ચાલ્યો આવે તો રાજા તેને દંડ દઈ શકતો નથી આ સ્થાન પરમ શાંતિદાયક છે લડાઇ, ઝઘડો, ક્લેશ, દ્વેષ ઇત્યાદિ કોઇપણ પ્રકારની વિષમતા અહીં આ રહી શકતી નથી અહીં આ રહે છે તે માણસો સદા શાસ્ત્રચર્ચા અને ધર્મચર્ચા કરે છે જોકે નાથદ્વારા એક સાધારણ ગામ છે, તોપણ તેમની સીમામાં અગણિત મનુષ્યો નિવાસ કરે છે સ્થળે સ્થળે આમલી, પીપળા તથા વડના મોટા મોટા વૃક્ષો ઉભા રહીને યાત્રાળુઓના મસ્તકપર છાયા કરે છે વૈષ્ણવ લોકો આ વૃક્ષોની છાયાનીચે બેસીને ગ્રીષ્મકાલના તાપથી પોતાની રક્ષા કરે છે અને કોઇ ગાય છે, કોઇ વગાડે છે, કોઇ નૃત્ય કરે છે તો કોઇ ગીતગોવિંદ વાંચી અસંખ્ય મનુષ્યોને તેનો અર્થ સમજાવે છે સંસારથી વિરક્ત થયેલા જનોને માટે નાથદ્વારા એ એક પરમાનંદદાયક સ્થાન છે ઉદાસીને માટે એ શાંતિકુટિર છે અને નિરાશ થયેલાને માટે તે આશાકુંજ છે. સમસ્ત જગતે જેને પાપી ગણીને ત્યજી દીધો હોય, જેનો સુખાશારૂપી દીપક સદાને માટે લય પામી ગયો હોય, જે વિપુલ ધનસંપત્તિ ગુમાવી અન્નને માટે ટળવળતો હોય, જેનાપર પ્રેમ કરનાર કોઇપણ મનુષ્ય ન હોય, સંક્ષેપમાં જે ત્રિવિધ તાપથી તપ્ત થયેલો હોય તેને માટે નાથદ્વારા એ શાંતિનું સ્થાન છે પુષ્કળ માણસો પોતાની ભાર્યા, કન્યા અને પ્રાણપ્રિય પુત્રોને છોડીને આ શાંતિદાયક સ્થાનમાં આવીને રહે છે આ માણસોના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ અને પ્રબલ આશા હોય છે કે –" અમે સંસારનો ત્યાગ કરીને જે પ્રભુને શરણે આવ્યા છીએ, તે અંતકાળે અવશ્ય અમને પોતાના ચરણમાં સ્થાન આપશે. તેમના ચરણમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થવાથી જન્મમરણનો ફેરો ટળી જશે, સંસારમાંથી મુક્તિ મળશે અને સ્વર્ગ-સુખની પ્રાપ્તિ થશે "

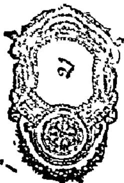
કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે –" રાજપૂતો જો મહાદેવનો વિકટ ધર્મ છોડી, કેવલ શાંતિમય વૈષ્ણવ-ધર્મનું અવલંબન કરે તો તેમને વિશેષ લાભ થશે," પરંતુ અમે કર્નલ ટૉડનો આ અભિપ્રાય માન્ય કરી શકતા નથી રાજપૂતોની ઉન્નતિને માટે તેજસ્વી શૈવધર્મ કરતા શાંતિમય વૈષ્ણવધર્મને અમે શ્રેષ્ઠ ગણી શકતા નથી જગતના સર્વ માણસો શાંતિને ચાહે છે, પરંતુ જે શાંતિથી મનુષ્યની તેજસ્વિતાનો નાશ થઇ જાય અને જે શાંતિ મનુષ્યને પ્રમાદી તથા આળસુ બનાવી દે તે શાંતિ અમને ઇષ્ટ નથી. આજે

રાજપૂતો જડ અને નિર્જીવ બની ગયા છે અને તેવામાં જો તેમનામાં આ શાંતિમય ધર્મનો પ્રચાર થાય તો તેમનું નામ શીઘ્ર જગતમાંથી લુપ્ત થઇ જાય. આજે તેમના અંગમાં રાજપૂત-શૌર્ય વીર્યનાં જે કણો ગુપ્ત રીતે રહેલાં છે તે પણ આ શાંતિમય ધર્મના અવલંબનથી નાશ પામશે. યથાર્થ વૈષ્ણવધર્મ કે જે સૃષ્ટિના આરંભથી જગતમાં પ્રસરી રહ્યો છે તે સંપૂર્ણતઃ શાંતિમય નથી. વિષ્ણુ જગતના પાલનકર્તા છે અને જ્યાં પાલન છે ત્યાં સંહાર પણ છે. એક તરફ જે રીતે પાલન થાય છે તે પ્રકારે બીજીતરફ સંહાર પણ થાય છે. એક તરફ ભગવાનની સંહારક મૂર્તિ છે અને બીજી તરફ પ્રતિપાલક શાંતમૂર્તિ છે. જ્યાં બે માણસોના સ્વાર્થનું સંઘર્ષણ થાય છે ત્યાં એકનો સંહાર કર્યાવિના બીજાની રક્ષા થઈ શકતી નથી. જ્યાં શાંતિની સ્થાપના કરવી હોય ત્યાં અશાંતિનો નાશ અવશ્ય કરવોજ જોઇએ. આજ યથાર્થ વૈષ્ણવધર્મ છે. રાજપૂતો જો આ વૈષ્ણવધર્મનું અવલંબન કરે તો તેમને વિશેષ લાભ થશે અને જો તેઓ મિથ્યા વિરક્તિયુક્ત વૈષ્ણવધર્મનું અવલંબન કરશે તો તેમની અત્યંત શોચનીય દુર્દશા થશે. અકારણ રક્તપાત કરવો કિંવા નિષ્પ્રયોજન અહીંતહીં ખડ્ગ ચલાવતા રહેવું એની વૈષ્ણવધર્મ મના કરે છે; પરંતુ જ્યાં એકના સ્વાર્થથી અનેકને હાનિ થતી હોય, જ્યાં એકના મંગલથી અનેકનું અનિષ્ટ થતું હોય, ત્યાં સ્વયં વિષ્ણુભગવાન પણ પોતાનું ચક્ર ચલાવવાને ચૂકતા નથી. વિષ્ણુભગવાને મધુકૈટભનો સંહાર કર્યો હતો એ વાત સર્વને સુજ્ઞાત છે. વિષ્ણુભગવાન ન્યાય અને ધર્મના પક્ષપાતી છે. જ્યાં ન્યાયનો અનાદર થતો હોય તથા જ્યાં ધર્મના મસ્તકપર લત્તાપ્રહાર કરવામાં આવતો હોય, ત્યાં શ્રી વિષ્ણુભગવાન અન્યાયી તથા અધર્મીને ઉચિત દંડ આપવાને અને પીડિતમનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને શીઘ્ર દોડી જાય છે. આ શ્રેષ્ઠ નીતિનું અવલંબન કરીનેજ ભગવાને અવતાર ધારણ કર્યા હતા. આજ ખરો વૈષ્ણવધર્મ છે અને અમે એજ વૈષ્ણવધર્મના પક્ષપાતી છીએ. જો રાજપૂતો અને સમસ્ત ભારતવર્ષ આવા વૈષ્ણવધર્મથી દીક્ષિત થઈ જાય અને તેની યથાર્થ નીતિનું પાલન કરે તો તે પ્રત્યે અમને કશો વાંધો નથી.

अध्याय ३० मो

વસંતપંચમી—ભાનુસપ્તમી-શિવરાત્રિ—અહેરિયા—ફગોત્સવ—શીતલાષષ્ઠી-કુલડોલ-અન્નપૂર્ણા-અશોકાષ્ટમી-રામનવમી—મદનત્રયોદશી—નવગૌરીપૂજા-સાવિત્રીવ્રત-રંભાત્રીજ—અરણ્યષષ્ઠી—રથયાત્રા—પાર્વતીત્રીજ—નાગપંચમી-રાખી-પૂર્ણિમા-જન્માષ્ટમી-પિતૃદેવતા-ખડ્ગપૂજા—દશેરા—ગણેશપૂજા-લક્ષ્મીપૂજા-દિવાળી-અન્નકૂટ-ઝુલનયાત્રા-મકરસંક્રાંતિ-મિત્રસપ્તમી

જે સમયે શીતઋતુની સખ્ત ઠંડી લય પામીને વસંતઋતુની મનોહર કોયલ ટહુકા કરવા લાગે છે અને સમસ્ત જગત નવજીવનથી પ્રફુલ્લિત બની રહે છે તથા જે સમયે પ્રકૃતિની સજીવતાને લીધે મનુષ્યનાં મન અદ્ભુત આનંદમાં નિમગ્ન થઇ જાય છે તે મનોહર ઋતુમાં મેવાડના પ્રત્યેક ગૃહમાં પર્વોત્સવનો આરંભ થાય છે.

વસંતપંચમી—માઘ શુકલ પંચમી કે જે શુભ દિવસે સમસ્ત હિંદુઓ વિદ્યાની પ્રાપ્તિઅર્થે સરસ્વતીની પૂજા કરે છે, તે દિવસે રાજપૂતો બહુધા અશ્લીલ ભાષાનો વ્યવહાર કરી ઉન્મત્તની પેઠે નૃત્યગાયનાદિમા પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે!

વસંતપંચમીને દિવસે ઉંચનીચમા કાંઈ ભેદ રહેતો નથી. સાધારણલોકો ભાંગ, ધંતુરો, ગાંજો, મદિરા,અફીણ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના માદકદ્રવ્યોનું સેવન કરી અશ્રાવ્ય અને અશ્લીલ ભાષાનાં ગીત ગાય છે અને નગરની ચોતરફ ભ્રમણ કરે છે.જે સદ્ગૃહસ્થો અન્ય પ્રસંગે એક પણ અપ્રિય વચન કહેતાં શરમાય છે તેઓ પણ આજે લોકલાજને તિલાંજલિ આપીને સાધારણલોકોની સાથે આ પ્રકારનો કુવ્યવહાર કરે છે! જે સમયે રાજસ્થાનમાં સર્વત્ર આ પ્રકારના આનંદની લૂટાલૂંટ ચાલે છે,તે સમયે અસભ્ય ભીલલોકો પણ પોતાનાં જંગલનાં નિવાસસ્થાનોમાંથી નીકળી આવીને રાજપૂતોની સાથે મળી જાય છે.રાજપૂતોને પણ ભીલલોકોના મેળાપથી પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાનુસપ્તમી—વસંતપંચમી પછી બે દિવસે ભાનુસપ્તમી આવે છે. એમ કહેવાય છે કે સૂર્ય-ભગવાનનો જન્મ એ દિવસે થયો હતો. સૂર્યવંશી રાણા પોતાના કુલદેવતાની જન્મતિથિએ અનેક પ્રકારના ઉત્સવો કરે છે. તે દિવસે રાણાજી પોતાના સરદારો અને સામંતોને પોતાની સાથે લઇને ચોગા નામના પવિત્ર સ્થાનમા જાય છે અને ત્યાં સૂર્યભગવાનની પૂજા કરે છે. આ દિવસે જયપુરમાં સૂર્ય-દેવતાની પૂજા કાંઇક વિશેષ ધામધૂમસહિત થાય છે. કુશાવહરાજા તે દિવસે સૂર્યનારાયણના મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેમના રથને આઠ અશ્વ જોડીને તેને બહાર લાવે છે.સરદારો અને નાગરિકો પણ આ રથને ખેંચીને મહા આનંદપૂર્વક નગરની ચોતરફ ફેરવે છે.

શિવરાત્રિ—(માઘ કૃષ્ણ ચતુર્દશી) પ્રત્યેક હિંદુ અને ખાસ કરીને રાણાજી આ શિવરાત્રિને પરમ પવિત્ર માને છે. ઘોર પાપી નિષાદ સુંદરસેન જે દિવસે પોતાનાં સમસ્ત પાપોમાંથી મુક્ત થઇને શિવ-લોકમાં ચાલ્યો ગયો, તે દિવસને સમસ્ત હિંદુઓ પવિત્ર માને છે. ભારતવર્ષમાં ચિતોડના મહારાણા "શિવના પ્રતિનિધિ" ગણાય છે, તેથી તેઓ ધામધૂમસહિત તે દિવસે શિવની પૂજા કરે છે. રાજપૂતો શિવરાત્રિને દિવસે નિર્જલવ્રત રાખે છે.પ્રત્યેક શૈવ એ પવિત્ર દિવસે કોઇ પણ પ્રકારનું સાંસારિક કૃત્ય

કરતો નથી અને આખી રાત જાગરણ કરીને કેવલ મહાદેવનું ભજન કરે છે.

અહેરિયા—અહેરિયા કિંવા વાસન્તિકમૃગયા ફાલ્ગુન માસના પ્રારંભમાં થાય છે. એને પહેલે દિવસે રાણાજી પોતાના સરદારો અને સેવકોને એક એક લીલા રંગનો અંગરખો ભેટ આપે છે. રાણાજીનો આપેલો અંગરખો પરિધાન કરીને સમસ્ત સરદારો અને સેવકો જ્યોતિષીએ જણાવેલા મુહૂર્તમાં રાણાજીની સાથે વરાહના શિકારે જાય છે. શિકાર કર્યા પછી ભગવતી પાર્વતીજી સમક્ષ જંગલી વરાહનું બલિદાન આપવામાં આવે છે, જેથી અહેરિયાનું બીજું નામ "મુહૂર્તનો શિકાર" છે.

ફાગોત્સવ—ફાલ્ગુનનો રંગીલો મહિનો જેમ જેમ વ્યતીત થતો જાય છે, તેમ તેમ મેવાડીઓનો આનંદ વૃદ્ધિંગત થતો જાય છે. સરદારો અને નાગરિકો આનંદોન્મત્ત બની ચોતરફ ફાગ ખેલના કરે છે અબીલગુલાલની પિચકારીઓથી ઘર અને દ્વાર લાલ લાલ બની રહે છે સમસ્ત મેવાડમાં એક પણ મનુષ્ય શ્વેતવસ્ત્રધારી જણાતો નથી સર્વ મનુષ્યો નખથી શિખાપર્યંત અબીલગુલાલથી લાલલાલ બની જાય છે. બસ આજ કહેવત ચરિતાર્થ થતી જણાય છે કે -"લાલૈ લાલકે લાલૈ લોચન, લાલૈ મુખમેં લાલૈ બીરા" આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ અબીલગુલાલથી પોતાના અંગ રંગીને ફરે છે સર્વ પુરુષો હાથમાં પિચકારી લઈને સ્ત્રીઓની સાડી રંગી નાખવાને માટે માર્ગ અને ઘાટમાં ફર્યા કરે છે. જે સ્ત્રી કદિપણ ઘરની બહાર પગ મૂકતી નથી અને ભગવાન સૂર્યદેવ પણ જેના મુખકમલનું દર્શન કરી શકતા નથી, તે પણ આ મહોત્સવમાં બહાર નીકળીને 'હોરી' ખેલે છે

મેવાડીલોકો આ ઉત્સવને ફાગ કહે છે આ ઉત્સવના દિવસોમાં રાણાજી પણ રણવાસમાં જઈ રાણી તથા તેની સાહેલીઓની સાથે ફાગ ખેલે છે આ પ્રસંગે કોઈને કિંચિત્ પણ શરમ હોતી નથી અને કોઈના મુખમંડળપર કિંચિત્ પણ શોકની છાયા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી અશ્વારૂઢ થઈને જે હોરી ખેલવામાં આવે છે, તેથી સૌથી અધિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે સરદારો અને સામંતો કુંકુમ તથા અબીલ લઈને અશ્વારૂઢ થઈ પોતાના મહાલયની આગળના ચોકમાં ફાગ ખેલે છે. એક સરદાર પરમ ચાતુર્યથી પોતાનો અશ્વ ચલાવી કુંકુમરૂપી શસ્ત્રથી પોતાના પ્રતિપક્ષીપર આક્રમણ કરે છે-અને તે પ્રતિપક્ષી પોતાનું અંગ સુરક્ષિત રાખી તે આક્રમણ વ્યર્થ કરી દે છે કોઈ વાર એક માણસને ચાર પાંચ જણ ઘેરી લે છે અને કોઈ વાર એક બળવાન તથા ચતુર અશ્વારોહી પાંચ છ અશ્વારોહીઓપર કુંકુમનો છંટકાવ કરી અતિ શીઘ્રતાથી પોતાના અશ્વને દોડાવી લઈ જાય છે કોઈ કોઈ વાર દશ દશ માણસોના સમુદાયમાં વિભક્ત થઈ તેઓ એકબીજાને રંગમાં તરબોળ કરી દે છે આ રીતે રાજપૂતસરદારો રંગ ઉડાવી અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે

જે દિવસે ફાગની લીલા સમાપ્ત થાય છે, તે દિવસે કિલ્લાના બુરજપર સતત નગારાં વાગે છે. તેનો ગંભીર નાદ સાંભળી સરદારો પોતપોતાની સેના લઈ રાણાજીની નિકટ જાય છે રાણાજી આ સર્વ માણસોને પોતાની સાથે લઈને 'ચૌગાન મહલ' આગળ ચાલ્યા જાય છે આ સ્થાન રાજપૂતોનું પ્રધાન રંગસ્થળ છે કૃત્રિમ યુદ્ધ કિંવા એકાદ નવીન પ્રકારનો ખેલ કરવાને માટે રાજપૂતો આજ સ્થાનપર એકત્રિત થાય છે ચોગાનના મધ્ય ભાગમાં પ્રચંડ સ્તંભોવાળી એક ઇમારત છે આ ચોગાનની ચોતરફ કોઈ પણ પ્રકારની દિવાલ નથી તે ચારે તરફથી ખુલ્લું છે રાણાજી સરદારો અને રાજકર્મચારીઓની સાથે ઉક્ત ઇમારતમાં પ્રવેશ કરીને આસનપર વિરાજમાન થાય છે સરદારો તેમની ચોતરફ બેસે છે ત્યારપછી સંકીર્તન શરૂ થાય છે અને અનેક પ્રકારના વાજાં વગાડી એક સ્વરથી હરિનું ભજન કરવામાં આવે છે આ પ્રસંગે સર્વત્ર આનંદ છવાઈ રહે છે કોઈ ગાય છે, કોઈ વગાડે છે અને કોઈ નૃત્ય કરે છે વળી કોઈ વિકટ સ્વરથી શૃંગારરસનું અશ્લીલ ગાયન ગાય છે અને નાચવા મંડી જાય છે આનંદના પ્રચંડ પ્રવાહમાં રાજા, પ્રજા, સરદારો અને સિપાઈઓ સર્વ એક થઈ જાય છે મેવાડના પ્રાયઃ સર્વ નિવાસીઓ આ ઉત્સવમાં ભાગ લે છે ઉક્ત સભામાં કેટલીક વારસુધી ગાનતાન ચાલ્યા પછી સર્વ માણસો આનંદના આવેશમાં આવી જઈ ચોગાનમાં દોડી આવે છે અને જેને પોતાની સામે જુએ તેને અબીલગુલાલથી પૂરી નાખે છે ગમે તે ધર્મનો માણસ આ ઉત્સવમાં આવે તો તે અબીલગુલાલની પ્રસાદીથી બચવા પામતો નથી

ફાલ્ગુનમાસના અંતર્ગત ફાગોત્સવ થાય છે જે દિવસે ફાગોત્સવ સમાપ્ત થાય છે, તે દિવસે

રાણાજી પોતાના પ્રિય સરદારોને 'ખાડા નારિયેન" અર્થાત્ ખડ્ગ અને નાળીએરનુ લહાણુ વહેચે છે

આ પ્રસગે આપવામા આવતા ખડ્ગો બહુધા કાગળ અથવા કાષ્ઠના બનાવેના હોય છે અને તે પર વિવિધ પ્રકારના ચિત્રો આલેખવામા આવેના હોય છે ત્યારપછી 'ચાચરનો તહેવાર' આવે છે આ પ્રસગે ચાચરનગરની આસપાસ અગ્નિક્રીડા કરવામા આવે છે સર્વ લોકો અગ્નિકુડની ચોતરફ ઉન્મત્તની પેઠે નૃત્ય કરે છે આખી રાત આ પ્રકારે નૃત્ય, ગાયનાદિમા વ્યતીત કરી દેવામા આવે છે જ્યાસુધી ચૈત્ર માસને પ્રથમ દિવસ ઉદય પામતો નથી ત્યાસુધી તેઓ પોતાનો ઉત્સવ છોડતા નથી જે સમયે સૂર્ય ભગવાન મીનરાશિમા પ્રવેશ કરે છે તેજ સમયે રાજપૂતો સખ્યાવદન કરી પોતાના વસ્ત્રો બદલી સ્વગૃહ તરફ પાછા ફરે છે તે દિવસે સેવકો પોતાના સ્વામીને અનેક પ્રકારના દ્રવ્યો ઉપહારસ્વરૂપે આપે છે

શીતલાષષ્ઠી—(ચૈત્રશુકલ ષષ્ઠી) રાજપૂતો એવી માન્યતા ધરાવે છે કે શીતળાદેવી બાળકોની રક્ષા કરે છે આથી રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના બાળકોની મગલકામનાથી આ છઠને દિવસે શીતળાદેવીના મદિરમા જાય છે ઉદયપુરની પાસે એક ગિરિશિખરપર શીતળાદેવીનુ મદિર આવેલુ છે રાજપૂતસ્ત્રીઓ આ મદિરમા જઇ શીતળાદેવીની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી સ્વગૃહે પાછી ફરે છે

ફુલડોલ—ચક્રવર્તી મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સવત્સરના આરભની સાથેજ મેવાડમા આ ઉત્સવનો પ્રારભ થાય છે નવરાત્રિમા જે અનુષ્ઠાનો કરવામા આવે છે, તેજ અનુષ્ઠાનો બહુધા ફૂલડોલના ઉત્સવમા પણ થાય છે આ ઉત્સવનુ પ્રથમ અનુષ્ઠાન ખડ્ગપૂજા છે રાણાજીના મહાલયમા આ વિધિ કરવામા આવે છે, પરતુ ભગવતી વાસતીની પૂજાને માટે જે વિધિઓ કરવામા આવે છે તેની આગળ તો ખડ્ગ પૂજાની વિધિ કાઈ વિસાતમા નથી વસતઋતુના આગમનથી સમસ્ત જગત આનદમય બની જાય છે આ ઋતુમા આકાશમાથી નિશાનાથ અમૃતવૃષ્ટિ કરે છે અને વાયુદેવ અતરિક્ષમા સૌગધ્યનો પ્રચાર કરે છે વનદેવી આનદસૌરભ પ્રકટ કરે છે સક્ષેપમા વસતકાળમા સર્વત્ર આનદનુંજ સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહેલુ હોય છે સ્વાભાવિકરીતેજ આ સમયે રાજપૂતોના ગૃહોમા પણ આનદોત્સવ કરવામા આવે છે કમનિતીસમાન સુકુમાર રાજપૂતબાળાઓ તથા કામદેવસમાન રાજપૂતપુરુષો પુષ્પાવકાશથી પોતાના અગોને સુશોભિત કરી ફૂલવાડીમા અથવા પ્રમોદવનમા વિચરે છે ત્યા પ્રફુલ્લિત વેલીઓ અને વિકસિત વૃક્ષોની નીચે બેસી આનદ માણે છે તેમના મસ્તકપર પુષ્પના મુકુટ હોય છે અને ગળામા પુષ્પના હાર હોય છે સક્ષેપમા તેમના સર્વ અગમા પુષ્પનો શૃગાર હોય છે સ્ત્રીઓ પુષ્પથી સજ્જિત વનદેવીસમાન જણાય છે બસ, એવોજ બહાર ઉઠી રહ્યા હોય છે કે –"ફૂલનકો હાર હિય, ફૂલનકે કર્નફૂલ ફૂલનકો બેદા સોહે રાજસુકુમારીકે, ફૂલનકે બાજુબદ ફૂલનકે ગુચ્છે ગુચ્છે ફૂલે ફલે ભાગ સદા લડલી હમારી કે" કોઇ કોઇ સ્ત્રી વૃક્ષની શાખાઓ સાથે હિચકો બાધી આનદપૂર્વક ઝોલા ખાય છે કોઇ સ્ત્રી મલ્હાર ગાય છે કોઇ રાધા બને છે અને કોઇ કૃષ્ણ બને છે, અને પછી રાધા પોતાની સાહેલીઓનો હાથ પકડી રાસમડળીની લીલા કરી પોતાનો જન્મ સફળ કરી લે છે તેની પાસેજ સુદર યુવકો પણ એવાજ પ્રકારની લીલા કરે છે તેમાનો કોઇ કૃષ્ણ બને છે કોઈ રાધા બને છે કોઇ ચદ્રાવળી બને છે એને તે સર્વ ગાયનનૃત્યાદિ કરી મોજ ઉડાવે છે કોઇ હિચકા ખાય છે કોઇ હિચકા નાખે છે અને કોઇ સુસ્વરથી ગીતને વિદ વાવે છે આ પ્રકારે સર્વ સ્ત્રીપુરુષો આનદનો ઉપભોગ લે છે

અન્નપૂર્ણા—સૂર્ય ભગવાન મેષરાશિમા ગમન કરે તે દિવસે રાજપૂતો ભગવતી અન્નપૂર્ણાની પૂજા કરે છે આદ્યશક્તિ અન્નપૂર્ણાની મૂર્તિને સિહાસનપર વિરાજમાન કરવામા આવે છે તેમની સન્મુખ જાણે મહાદેવ અન્નની ભિક્ષા માગતા ન હોય તેવી રીતે મહાદેવની મૂર્તિ ગોઠવવામા આવે છે

આ મૂર્તિની પાસેજ રાજપૂતો થોડી જમીન ખોદીને તેમા જવ વાવે છે પછી તેઓ તેને કૃત્રિમ તાપ આપે છે તેથી તે બે દિવસમા અકુરિત થઇ જાય છે આ સમયે રાજપૂતબાળાઓ એકમીજાનો હાથ પકડી સુમધુર સ્વરથી ગીત ગાતી ગાતી ભગવતી ભવાનીનો આશીર્વાદ માગે છે તેઓ ગીત ગાતી ગાતી મૂર્તિની અને જવના અકુરોની આસપાસ પરિક્રમણ કરે છે ત્યાર પછી જવના અકુરોને ઉખેડી લઇ તેઓ પોતાના સ્નેહીસબધીમા તેને વહેચી દે છે પુરુષો આ અકુરોને પોતાની પાઘડીમા ખોસે છે મેવાડનો પ્રત્યેક મનુષ્ય ભગવતી અન્નપૂર્ણાની પૂજા કરે છે

સૌથી પ્રથમ રાજપૂતસ્ત્રીઓ દેવીની પૂજા કરે છે સરોવર તરફ દેવીને લઇ જવાની તૈયારી કર

વામા આવે છે, તે સમયે રાજપૂતસ્ત્રીઓ પૂજાના સામાનનુ પાત્ર હાથમા લઇને ગીત ગાતી નાતી તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે પછી નગારાનો ગગનભેદી નાદ થાય છે, એટલે દેવીને લઇને લોકો સરોવરતરફ ચાલવા માડે છે. નગારાનો નાદ થતાની સાથે એકલિગગઢપરથી તોપોનો ગભીર અવાજ થવા માડે છે તોપોનો અવાજ સાભળીને નગરવાસીઓ અનેક પ્રકારના વસ્ત્રો પરિધાન કરી પેશોલાના તટપર એકત્રિત થવા માડે છે

પેશોલાસરોવરનો તટ આ ઉત્સવને દિવસે અસત શોભાયમાન દેખાય છે તે તટપર જે ઉચો ચબુતરો બાધવામા આવ્યો છે, તેનીઉપર સમસ્ત સરદારોની સાથે મહારાણા ઉભા રહી દેવીના આગમનની પ્રતીક્ષા કરે છે ઢોલ, નગારા વગેરે અનેક પ્રકારના વાદ્યોસહિત દેવી અન્નપૂર્ણાની પ્રતિમા પેશોલાસરોવર પાસે આવે છે, ત્યારે અસખ્ય નગરવાસીઓ તેમના દર્શન કરવાને માટેસરોવરના કિનારાપર ઉભા રહે છે પુષ્કળ માણસો મોટા મોટા મહાલયોપર ચઢીને આ અપૂર્વ શોભા નિહાળે છે. ઉપર્યુક્ત ચબૂતરાની પાસેજ એક વિશાળ ઘાટ છે. આ ઘાટના પગથીઆ સગેમરમરના છે આ ઘાટ આગળ અગણિત નાવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ સમયે સરોવરના કિનારાપર જ્યા દૃષ્ટિપાત કરો ત્યા અનેક લાવણ્યવતી સુદરીઓના દર્શન થાય છે આ સ્ત્રીઓએ વિવિધ પ્રકારના રગબેરગી વસ્ત્રો તથા રત્નજડિત આભૂષણો પરિધાન કરેલા હોય છે વળી તેમણે પુષ્પના હાર પહેરેલા હોવાથી તેમની શોભા અપૂર્વ બની રહે છે સ્ત્રીઓના સમુદાયમા એકપણ પુરુષ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આ પ્રસગે પેશોલાના કિનારાપરની ભૂમિ જે મનોહર વેશ ધારણ કરે છે તેનુ વર્ણન કરવુ અશક્ય છે આથી અધિક સુદર ચિત્ર બીજુ કોઇ પણ કલ્પનામા આવી શકતુ નથી નગરના આબાલવૃદ્ધ સર્વ ઉત્તમ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને આ સ્થાનમા આવેછે સર્વના મુખપર પ્રસન્નતા અને નેત્રોમા આનદ જણાય છે સગીતધ્વનિનો કોઇ ઓરજ બહાર ઉડી રહે છે ' વસતઋતુ ચાલતી હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ અને નિર્મળ હોય છે, તેપર મેઘની નીલરેખા યત્કિચિત્ પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. પેશોલાસરોવર પણ નિર્મળ અને નિશ્ચળ દેખાય છે તેના જળમા ઇમારતો,મહાલયો અને વૃક્ષાદિનુ પરમ સુદર પ્રતિબિબ દૃગ્ગોચર થાય છે ક્રમશ મનુષ્યોની ભીડ વધતી જાય છે ધીમે ધીમે તે વિરાટ જનસમાજ અધિક સજીવ દેખાય છે આવી મોટી ભીડ હોવા છતા પણ ત્યા વાદવિવાદનુ નામ જણાતુ નથી સર્વ માણસો ભગવતી અન્નપૂર્ણાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહેલા હોય છે સ્ત્રીઓ એકબીજીનો હાથ પકડીને સુસ્વરે તાલ તથા લય સાથે ગીત ગાય છે અને શ્રોતાઓ તેથી મુગ્ધ થઈને તેમને વારવાર ધન્યવાદ આપે છે વાજાનો નાદ સાભળી લોકો ચબુતરાપર ભારે ભીડ કરે છે દેવીને ચબુતરાના મધ્યભાગમાં લઇ જવામા આવે છે તેમના અગપર પીત વસ્ત્રો હોય છે અને સુવર્ણ તથા ચાદીનાં અલકારો હોય છે બે પરમ સુદર સ્ત્રીઓ દેવીપર વીજણાવતી વાયુ ઢોળે છે દેવીની પ્રતિમા નિકટ આવતાની સાથેજ રાણાજી સેનાસહિત ઉભા થાય છે ત્યારપછી વાહકો તે પ્રતિમાને ત્યા આગળજ રત્નાસનપર વિરાજમાન કરે છે દેવી રત્નાસનપર વિરાજમાન થતાની સાથેજ સૌ તેમને પ્રણામ કરે છે અને ત્યારપછી રાણાજી પોતાના ઇષ્ટમિત્રોને લઈ નાવપર જઈ વિરાજે છે જે સ્ત્રીઓ દેવીની સાથે વાજા વગાડતી વગાડતી આવેલી હોય છે, તેમની વચ્ચે પ્રવેશ કરવાનો કોઇપણ પુરુષને અધિકાર નથી જો કોઇ પુરુષ આ શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે તો તત્કાળ તેને પ્રાણદડ કરવામા આવે છે.

હવે દેવીને સ્નાન કરાવવાની તૈયારીસમાપ્ત થાય છે.શુભ મુહૂર્તમા તેમને રત્નાસનપરથી ઉતારીને સરોવરમા સ્નાન કરાવવામા આવે છે સ્નાનકાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયા પછી દેવી મહાધામધૂમસહિત પાછા ચાલ્યા જાય છે

દેવીનુ સ્નાનકાર્ય રાણાજી નાવપરથી ઉતરી કિનારાપર જઇને જુએ છે આ પ્રસગે દેવીની અનેક પ્રતિમા આ પ્રકારે પેશોલામા સ્નાન કરવાને આવે છે ધીમે ધીમે સધ્યાની નિબિડ છાયા પેશોલાના નીલવર્ણો જળપર પડી તેને સર્વથા શ્યામ બનાવી મૂકે છે ત્યારપછી શુક્લસપ્તમીની શશિકલા ધીમે ધીમે આકાશમા દૃગ્ગોચર થાય છે હવે રાણાજી રાજભુવનતરફ ચાલવા માડે છે આ પ્રકારે ત્રણ દિવસપર્યંત દેવીની પૂજા કરવામા આવે છે અને ચોથે દિવસે અગ્નિક્રીડાની સાથે સમસ્ત ઉત્સવનો અત આવી જાય છે

અશોકાષ્ટમી-(ચૈત્ર શુક્લ અષ્ટમી)આ દિવસે સમસ્ત રાજપૂતો વિશ્વમાતા ભગવતીની પૂજા કરે છે ,રાણાજી પો તાના સમસ્ત સરદારો અને સામતોનેપોતાની સાથે લઇ 'ચૌગાન મહલ'મા જાય છે અને આખો

दिवस त्या रहीने आनंद करे छे

रामनवमी-(चैत्रशुक्ल नवमी) अशोकाष्टमीने बीजे दिवसे रामनवमीनु पर्व आवेछे आ शुभ तिथिए पुनर्वसु नक्षत्रमा रघुकुलदिवाकर भगवान श्रीरामचंद्रजीए जन्म लीधो हतो आज कारणथी तेमना वंशजो आ तिथिने अत्यत पवित्र माने छे ए दिवसे हाथी, घोडा तथा अस्त्रशस्त्रनी पूजा करवामा आवे छे राणाजी रामनवमीने दिवसे महा धामधुमसहित 'चौगान महल'मा जाय छे अने त्या अनेक प्रकारे आनंद भोगवे छे

मदनत्रयोदशी—चैत्र शुक्ल त्रयोदशीने दिवसे सनातनधर्मावलबीओ कामदेवनी पूजा करे छे जो के प्रस्तुत दिवसनी आगळनी द्वादशी अने पाछळनी चतुर्दशीने दिवसे पण पूजा करवानी व्यवस्था छे, तोपण मेवाडना राजपूतो एज दिवसने घणो मारो गणे छे वसतऋतु व्यतीत थई गई छे धीमे धीमे ग्रीष्मऋतुना तप्त वायुनी लहेरो आवी रही छे वृक्षोपरथी सुगधी पुष्पो धीमे धीमे भूमिपर पडवा लाग्या छे, तोपण चपानु सर्वोत्तम पुष्प अद्यापि वृक्षथी अविभक्त थयु नथी राजपूतवर्गीओ चपाना पुष्पोना हार परिधान करीनेज कामदेवनी पूजा करे छे उदयपुरनी रमणीओ जेवी भक्तिथी कामदेवनी पूजा करे छे, तेवी भक्तिथी भारतवर्षना अन्य कोईपण भागनी स्त्रीओ तेनी पूजा करती नथी राजपूतसुंदरीओ नीचे प्रमाणे भगवान मन्मथनी स्तुति करे छे -

पुष्पधन्वन् ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन !
मुनीनां लोकपालानां धैर्यच्युतिकृते नमः॥ ॥ १ ॥
माधवात्मज ! कन्दर्प ! शम्बरारे ! रतिप्रिय !
नमस्तुभ्य जिताशेषभुवनाय मनोभुवे॥ ॥ २ ॥
आधयो मम नश्यन्तु व्याधयश्च शरीरजा
सम्पद्यतामभीष्ट मे सम्पद सन्तु मे स्थिरा॥ ॥ ३ ॥
नमोऽमायाय कामाय देवदेवस्य मूर्त्तये
ब्रह्माविष्णुशिवेन्द्राणामन क्षोभकराय च ॥ ॥ ४ ॥

राजपूतस्त्रीओ दृढ श्रद्धापूर्वक माने छे के जे आ प्रकारे कामदेवनी स्तुति करे छे, तेने कोईपण प्रकारनी आधि, व्याधि अने उपाधि नडती नथी

नवगौरीपूजा-(वैशाख शुक्ल नवमी) मदनोत्सवनी साथेज चैत्रमास समाप्त थई जाय छे तेनी साथेज वर्षनो अत पण आवे छे हवे वैशाखमास एनो कठोर ताप मस्तकपर धारण करीने जगतमा नवो वर्षदर्शन दे छे हिंदुशास्त्र प्रमाणे वैशाख एपरम पवित्र मास छे ए परम श्रेष्ठ मास होवाथी भगवान माधव एनापर अत्यत प्रीति राखे छे आ मासमा जेओ नियमानुसार माधवनी पूजा करे छे तेओ अंते विष्णुपदने प्राप्त थाय छे परतु आ पवित्र मासमा राजपूतो मात्र एकजवार उत्सव करे छे अने ते पण अति सामान्य होय छे आ अति साधारण उत्सवनु नाम 'नवगौरी पूजा' छे आ पूजानो आरभ थया पूर्वे मेवाडना षोडश सरदारो पोतपोताना अश्वपर आरूढ थई राणाजीनी साथे महा धामधूमसहित पेशोलाना तटपर आवेला चबुतरापर जाय छे आ समाजिकने ' नगाडेका असवार ' कहेवामा आवे छे उक्त स्थानपर विधिपूर्वक भगवती गौरीनी स्थापना करीने राजपूतो अनेक प्रकारे आनंदोत्सव करे छे पूर्वे आ उत्सव करवामा आवतो नहोतो राणा भीमसिंहे ई० स० १८१७ मा तेनो प्रारभ कर्यो छे

मेवाडवासीओ आ उत्सवने सर्वथा हिंदुधर्मथी विपरीत माने छे जे वर्षमा आ उत्सवनो आरभ थयो ते वर्षमा पेशोलामा पाणी अत्यत वधी गयु हतु अने तेथी पूर आवीने मेवाडमा भारे हानि थई हती उदयपुरनगरना रहेवासीओनो त्रीजो भाग नाश पाम्यो हतो अने धन तथा संपत्तिना नाशनो तो कांई हिसाबज रह्यो नहोतो एम कहेवाय छे के, आ आपत्तिने दिवसे महाराणा भीमसिंहनो एक पुत्र पण अचानक मरण पाम्यो हतो वहेमी लोको गमे तेम बोले, परंतु महाराणा भीमसिंहे तेपर किंचित् पण लक्ष्य आप्यु नथी महाराणा आ पर्वने दिवसे पोताना सरदारोनी साथे नावमां बेसीने आनंदपूर्वक पेशोलाना वक्षःस्थळपर भ्रमण कर्या करे छे आ दिवसे सरदारोज नाव

ચલાવે છે આખો દિવસ નાવ સરોવરના ઉંડા જલને કંપાયમાન કરતી પ્રચંડવેગથી ચાલે છે. આ પ્રકારે સંધ્યાકાળસુધી આનંદવિહાર કરી મહારાણા પોતાના સરદારોની સાથે પાછા ફરે છે આ નવીન ઉત્સવ પ્રસંગે ભગવતી ગૌરીની પૂજા વાસતી અન્નપૂર્ણાની સમાન કરવામા આવે છે

સાવિત્રીવ્રત—જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ ચતુર્દશી એ સાવિત્રીવ્રતનો દિવસ છે એ દિવસે જે સ્ત્રીઓ ઉપવાસ કરીને,પતિવ્રતા સાવિત્રીની પુણ્યકથા શ્રવણ કરે છે તથા તેની પૂજા કરે છે તેને કદિ પણ વૈધવ્યનું દુઃખ સહન કરવુ પડતુ નથી, એવી રાજપૂતલોકોની શ્રદ્ધા છે. મેવાડની રાજપૂતસ્ત્રીઓ એ દિવસે એક નિયત કરેલા વટવૃક્ષની નિકટ જઈને વિધિપૂર્વક તેની પૂજા કરીને સાવિત્રીની પુણ્યકથા શ્રવણ કરે છે

રંભાતૃતીયા—જ્યેષ્ઠ શુક્લ તૃતીયાને દિવસે સ્ત્રીઓ રંભાની પૂજા કરે છે રંભા એ ભગવતી ગૌરીની બીજી મૂર્તિ છે બાર માસમા હિંદુઓ જે બાર મૂર્તિનુ પૂજન કરે છે તેમાની આ એક મૂર્તિ છે. રાજપૂતસ્ત્રીઓ ધનની કામનાથી શતપુષ્પીના ફૂલવતી રંભાદેવીની આરાધના કરે છે

અરણ્યષષ્ઠી—જ્યેષ્ઠ માસના શુક્લ પક્ષમા ભગવતી ષષ્ઠીદેવીની જે પૂજા કરવામા આવે છે તેનેજ અરણ્યષષ્ઠી કહેવામા આવે છે. બાર માસમા ભગવતી મહામાયાની જે બાર મૂર્તિઓને સતતિની કામનાવાળી સ્ત્રીઓ પૂજે છે, તેમાની એક મૂર્તિ આ પણ છે પુત્રેચ્છા ધરાવનાર અથવા પુત્રની મંગલ કામના રાખનાર હિંદુલલના વનમા પ્રવેશ કરી વટ અથવા પીપળાના થડમા ઉક્ત દેવીની પૂજા કરે છે

રથયાત્રા—અષાડ શુક્લ દ્વિતીયાને દિવસે ભગવાન વિષ્ણુની રથયાત્રા થાય છે હિંદુશાસ્ત્રમા નારાયણની યાત્રા દરેક માસમા એકવાર થતી જણાવવામા આવે છે આ પ્રકારે વર્ષના બાર માસની દ્વાદશ યાત્રાઓ પૃથક્ પૃથક્ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમાની રથયાત્રા પણ એક છે આ ઉત્સવમા કાંઈ વિશેષ ધામધુમ કરવામા આવતી નથી

પાર્વતીતૃતીયા—શ્રાવણ માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે રાજપૂતલોકો પાર્વતીતૃતીયાનું વ્રત પાળે છે એમ કહેવાય છે કે, એ દિવસે ભગવતી ગૌરીનો મહાદેવની સાથે પુનઃ મેળાપ થયો હતો. રાજપૂતો આ પર્વને પરમ પવિત્ર અને પાલનીય ગણે છે અને તેઓ દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે, જે સ્ત્રી ભગવતી પાર્વતીની ભક્તિસહિત પૂજા કરે છે તેની સર્વ કામનાઓ તે પૂર્ણ કરે છે અને અંતે તેને પોતાની સખી બનાવે છે, એટલા માટે રાજપૂતબાલાઓ ભક્તિસહિત તેની પૂજા કરે છે. ભૂમિપર અધિકાર કરવાને અને સ્વજનોના વરમા પુનઃ પ્રવેશ કરવાને માટે આ દિવસને આ લોકો અત્યુત્તમ માને છે જ્યારે અંગ્રેજોની સાથે મેવાડના મહારાણાને સંધિ થઇ હતી, ત્યારે દૂરના દેશોમા નાસી ગયેલા મેવાડીઓ આ પુણ્યતિથિપર પોતપોતાને ઘેર આવ્યા હતા

આ દિવસે સર્વ રાજપૂતો લાલ વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે જયપુરના મહારાજા આ ઉત્સવપ્રસંગે પોતાના સરદારોને લાલ રંગનુ એક એક વસ્ત્ર આપે છે. ઉદયપુર કરતા જયપુરમા આ વ્રત કાંઇક વિશેષ ધામધૂમસહિત પાળવામા આવે છે જયપુરની સ્ત્રીઓ ભગવતી પાર્વતીની એક પ્રતિમા બનાવી તેને ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પરિધાન કરાવી, પોતાની સ્કંધપર બેસાડીને ગીત ગાતી ગાતી લઈ જાય છે સ્વયં મહારાજા અને સરદારો તે સ્ત્રીઓની પાછળ પાછળ ચાલે છે આ ઉત્સવને દિવસે સમસ્તરાજપૂતો પોતાની પુત્રીઓને એક એક જોડી લાલ વસ્ત્રો આપે છે

નાગપંચમી—શ્રાવણ શુક્લ પંચમીને દિવસે ભગવતી નાગમાતા મનસાની પૂજા કરવામા આવે છે ભગવતી મનસા નાગેશ્વરી કહેવાય છે અને તેને વિષહારક માનવામા આવે છે ઉક્ત પંચમીને દિવસે તેની પૂજા કરવાથી નાગનો ભય નિવૃત્ત થાય છે, એવી માન્યતાથી સમસ્ત હિંદુઓ નાગપંચમીને દિવસે વિધિપૂર્વક ભગવતી મનસાની પૂજા કરે છે.

રાખીપૂર્ણિમા—શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાને મેવાડીરાજપૂતો રાખીપૂર્ણિમા કહે છે એમ કહેવાય છે કે, મુનિશ્રેષ્ઠ દુર્વાસાના ઉપદેશાનુસાર શ્રવણે પોતાના સર્વ પ્રકારના વિઘ્નો અને વિપત્તિઓ નિવૃત્ત કરવાને માટે પોતાના હાથમાં રક્ષાબંધન કર્યું હતુ કેવલ ધર્માચાર્યો અને સ્ત્રીઓજ રક્ષા બાંધી શકે છે, ઈતર કોઇને તે બાંધવાનો અધિકાર નથી.

રાજપૂતસ્ત્રીઓ જેને પોતાનો ભ્રાતા બનાવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેનાપર તેઓ ઉક્ત દિવસે પોતાની સખી અથવા કુળપુરોહિતદ્વારા રક્ષા મોકલે છે. જેને રક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ વિધિઅનુસાર

પોતાની નવીન ભગિનીને દક્ષિણા આપે છે અમે પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા છીએ કે રાખીબંધન એ એક પવિત્ર અને દૃઢ સબંધ છે

જન્માષ્ટમી—શ્રાવણની કૃષ્ણ અષ્ટમી એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જન્મતિથિ છે સમસ્ત હિંદુઓ આ તિથિને પરમ પવિત્ર માને છે શ્રાવણના કૃષ્ણપક્ષની તૃતીયાને દિવસે રાણાજી પોતાના સરદારો અને સામતોની સાથે 'ચૌગાન મહલ'મા જાય છે તે દિવસથી અષ્ટમીપર્યંત ત્યા સદા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પૂજા કરવામા આવે છે અષ્ટમીને દિવસે પ્રાત કાળથીજ ઉદયપુરમા ઘેર ઘેર ઉત્સવ થવા માડે છે સર્વ માણસો પીતવર્ણના વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે અને "કન્હૈયાલાલકી જય" એવા ઉદ્ગાર કાઢે છે મેવાડમા ઘેર ઘેર વાદ્યધ્વનિ અને આનંદધ્વનિ થયા કરે છે

ત્યારપછી બરાબર એક પખવાડીઆસુધી મહારાણા પોતાના પિતૃઓનુ તર્પણ કરે છે. નિસધારા નામના નગરમા રાણાના પૂર્વજનુ એક સમાધિમંદિર છે, ત્યા જઈ રાણાજી ધૂપ, દીપ, પુષ્પહાર અને નૈવેદ્યદ્વારા તેમની પૂજા કરે છે મેવાડના પ્રત્યેક સરદારને પણ આ પ્રકારે તર્પણ કરવુ પડે છે

ખડ્ગપૂજા—જે ઉત્સવમા રાજપૂતો ખડ્ગની પૂજા કરે છે તેનુ નામ નવરાત્રિઉત્સવ છે આ ઉત્સવ રાજપૂતોના સમરદેવતાની પૂજાઅર્થેજ કરવામા આવે છે આશ્વિન શુક્લ પ્રતિપદાથી આ પૂજાનો આરભ થાય છે અને રાણાજી તેજ દિવસથી ઉપવાસ કરે છે પ્રાત કાળ થતાજ પ્રાત કર્મો સમાપ્ત કરી રાણાજી ખડ્ગપૂજા કરવામા નિમગ્ન થાય છે ગિહલોતકુલની પ્રસિદ્ધ બેધારી સમશેર આ પ્રસગે શસ્ત્રભડારમાથી બહાર કાઢવામા આવે છે અને ત્યારપછી વિધિપૂર્વક તેની પૂજા કરવામા આવે છે ત્યારપછી રાણાજી પોતાના સરદારોની સાથે તે પવિત્ર ખડ્ગને કૃષ્ણપોર નામના એક પ્રસિદ્ધ તોરણદ્વાર આગળ લઈ જાય છે ત્યા ભગવતી અષ્ટભુજાનુ મંદિર આવેલુ છે આ મદિરના દ્વારપર રાજયોગી[1] પોતાના અનુયાયીઓની સાથે જઇને રાણાજીના હાથમાથી ઉક્ત ખડ્ગ લઈ લે છે અને તેને દેવીની સમક્ષ સ્થાપન કરીને બહુ કાળજીથી તેની રક્ષા કરે છે તે દિવસે ત્રીજે પ્રહરે નગરના ત્રણે દ્વારોપર નગારાંનો ગભીર ધ્વનિ થાય છે નગારાનો આ સકેતધ્વનિ સાભળતાની સાથેજ રાણા પોતાના સરદારો અને સામતોને લઇને મહિષશાળા તરફ જાય છે અને તેમાથી એક પાડાને બહાર કાઢીને રણપોડાની સમક્ષ તેનો બલિ આપે છે ત્યારપછી મહારાણા સેનાની સાથે ભગવતી ચતુર્ભુજાના મદિરમા જઈ રાજયોગીની પાસે આસનપર બેસી તેને બે રૂપિયા અને એક નાળીએર આપે છે ત્યારપછી વિધિઅનુસાર ખડ્ગની પૂજા કરી સૌ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે

(બીજે દિવસ) પહેલા દિવસની પેઠે આજે પણ રાણાજી 'ચૌગાનમહલ'મા જઈ એક પાડાનો બલિ આપે છે. આજે ઉદયપુરના તોરણપાન નામના દ્વારપર પણ એક પાડાનો ભોગ આપવામા આવે છે સંધ્યાકાળે રાણાજી જગન્માતાના મદિરમા જાય છે ત્યા પણ અનેક બકરા અને પાડાઓનો ભોગ આપવામા આવે છે

(ત્રીજે દિવસ) આ દિવસના પ્રથમ પ્રહરમા રાણાજી 'ચૌગાનમહલ'મા જાય છે અને ત્યા પાડાનુ બલિદાન આપે છે સંધ્યાકાળે તેઓ ભગવતી હર્ષિતામાતાના પાવન મદિરમા જઇને પાચ પાડાનો બલિ આપે છે

(ચોથો દિવસ) આજે પણ મહારાણા 'ચૌગાન મહલ'મા જઇને એક પાડાનો ભોગ આપે છે ત્યારપછી તેઓ ચતુર્ભુજાદેવીના મદિરમા જઇ તેની પૂજા કરીને રાજયોગીને મિષ્ટાન્ન અને પુષ્પહાર આપે છે આ મદિરની સામે એક પ્રચડ સ્તભની સાથે એક પાડો બાધવામા આવેલો હોય છે તેનો વધ મહારાણા સ્વહસ્તે કરે છે આ કાર્યમા મહારાણાનુ પરમચાતુર્ય પ્રદર્શિત થાય છે મહારાણા એક પાલખીમા બેસીને જાય છે અને ધનુષ્યબાણ હાથમા ગ્રહણ કરી અમોઘ તીરથી તે પાડાનો સહાર કરે છે

(પાચમો દિવસ) 'ચૌગાનમહલ'મા નિયમિત રીતે બલિદાન આપ્યા પછી રાણાજીની આજ્ઞાથી ગજયુદ્ધ શરૂ થાય છે તે સમાપ્ત થઇ રહ્યા પછી સર્વ ભગવતી આશાપૂર્ણાના મદિરમા ચાલ્યા જાય

[1] રાજસ્થાનમા એક પ્રકારના એવા સાધુ છે કે જે આવશ્યકતા પડતા સમશેર ગ્રહણ કરી સગ્રામભૂમિમા જાય છે આ સાધુઓના સ્વામીને રાજયોગી કહેવામા આવે છે

છે ત્યા એક ઘેટાનો અને એક પાડાનો ઉત્સર્ગ કરવામા આવે છે

(છઠ્ઠો દિવસ) આજે રાણાજી નિયમાનુસાર 'ચૌગાન મદન'મા જાય છે પરતુ ત્યા આજે કોઇપણ પ્રકારનો બલિ આપવામા આવતો નથી દેવીની પૂજા કરીને તેઓ કાનફટા યોગીઓના મહતની મુલાકાત લે છે

(સાતમો દિવસ) 'ચૌગાન મદન'ની નિયમિત ક્રિયાઓ સમાપ્ત કરી રાણાજી અશ્વપાલને સમસ્ત ઘોડા લાવવાની આજ્ઞા કરે છે અશ્વપાલ શીઘ્ર સમસ્ત અશ્વોને સ્નાન કરાવી સજાવીને લાવે છે આજે રાત્રિના સમયે મહાનવમા હોમ કરવામા આવે છે એક ઘેટાનો અને એક પાડાનો ભોગ આપવામા આવે છે ત્યારપછી મહારાણા કાનફટા યોગીઓને નિમત્રણ કરીને તેમને વિવિધ પ્રકારના ભોજન કરાવે છે

(આઠમો દિવસ) આજે મહાનવમા હોમ થાય છે મધ્યાહ્નસમયે મહારાણા કેટલાક સરદારોની સાથે નગરની બહાર શમીના નામના ગામમા જઈ ત્યાના યોગીઓની મુલાકાત લે છે

(નવમો દિવસ) આજે 'ચૌગાન મદન' અથવા ઇતર કોઈ પણ સ્થાને જવાનુ હોતુ નથી રાણાજીની આજ્ઞાથી અશ્વપાલો અશ્વોને તબેલામાથી બહાર કાઢી સરોવરમા સ્નાન કરાવવાને લઇ જાય છે સ્નાનક્રિયા સમાપ્ત થઇ ગયા પછી તેમને સજાવીને મહાનવમા લાવવામા આવે છે અહી આ સરદારો તથા સામતો તેમની પૂજા કરે છે આ પ્રસગે અશ્વપાલોને રાણાજી તરફથી પુષ્કળ પારિતોષિક મળે છે આજે ત્રીજા પ્રહરે ત્રણવાર નગારા વગાડવામા આવે છે આ સમયે રાજ્યના સમસ્ત સામતો, સરદારો અને સિપાઈઓ માતાચલ નામના પર્વતપર જઇ સુપ્રસિદ્ધ મેધારી સમશેર લઇ આવે છે જ્યારે આ સર્વ માણસો પાછા આવે છે ત્યારે રાણાજી આસનપરથી ઉઠી વિધિપૂર્વક વદન કરી રાજયોગીના હાથમાથી ખડ્ગને ગ્રહણ કરે છે ત્યારપછી રાજયોગીને મહારાણા તરફથી કેટલુક ઇનામ મળે છે જે મહતે પાચ દિવસપર્યંત વ્રત કરીને તે ખડગની પૂજા કરી છે તેને મહારાણા એક લોટો ભરીને અશરફીઓ તથા રૂપિયા આપે છે ત્યારપછી સમસ્ત યોગીઓને ઉત્તમ પ્રકારના ભોજન કરાવવામા આવે છે[1]

(દશમો દિવસ) ભારતના સમસ્ત સનાતનધર્માવલબીઓ આ દશમની તિથિનો મહિમા સારી રીતે જાણે છે એમ કહેવાય છે કે, ભગવાન શ્રીરામચદ્રજીએ સીતાજીનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આજ પવિત્ર તિથિએ મહાબળવાન લકાનાથની સામે યુદ્ધ કરવાને યાત્રા કરી હતી રાજપૂતો આ દિવસને સગ્રામકાર્યને માટે ઉત્તમ ગણે છે આ દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાજ મહારાણા પોતાના દીક્ષાગુરુના દર્શન કરે છે 'ચૌગાન મદન'મા અથવા માતાચલ પર્વતપર અનેક પ્રકારના આસનો ગોઠવવામા આવે છે ત્યા સમસ્ત ગોલદાજસેના સુસજ્જ થઇને ઉભી રહે છે સધ્યાસમયે સમસ્ત સરદારો અને સામતોને પોતાની સાથે લઇને મહારાણા ત્યા જાય છે અને સૌથી પહેલા શમી નામના વૃક્ષની પૂજા કરે છે. ત્યારપછી તેઓ પાજરામા પડેલા નીલકઠ પક્ષીને ઉડાડી મૂકીને તોપના ગોળાની વૃષ્ટિમા થઇને પોતાના સ્થાનપર જાય છે

(અગીઆરમો દિવસ) આજે યુદ્ધની અભિનય થાય છે પ્રાતઃકાળમાજ રાણાજી પોતાની સેનાને લઇને માતાચલ તરફ જાય છે સેનાની પાછળ વાજા વાગતા જાય છે તે પર્વતના શિખર પર ગયા પછી રાજપૂતસૈનિકો રાણાજીને અનેક પ્રકારનુ યુદ્ધકૌશલ્ય દર્શાવે છે કોઇ તોપ છોડે છે,કોઈ ઘોડા ચલાવે છે અને કોઇ ભાલો અથવા તલવાર ચલાવીને રાણાજીને પ્રસન્ન કરે છે આ દશ્ય અત્યત મનોહર લાગે છે જોકે સિસોદીઆકુલના અધઃપતનની સાથે ઇતર ઉત્સવોની મનોહરતા અને સુન્દરતા ઘણી ઘટી ગઇ છે, તોપણ પ્રસ્તુત મહોત્સવની રમણીયતામા કિચિત્ પણ ઘટાડો થયો નથી અશ્વોનો શૃગાર તથા નાચ અને સરદારોના પ્રફુલ્લિત વદન, તેમનો મનોહર વેષ તથા તેમનુ અશ્વો દોડાવવાન તથા શસ્ત્રો ચલાવવાનુ કૌશલ્ય જોઇને પ્રત્યેક પ્રેક્ષકનુ હૃદય આનદમા નિમગ્ન થઇ જાય છે શરદઋતુના સૂર્યપ્રકાશથી ચળકતી સમશેર જોઇ પ્રેક્ષકોનુ મન પરમ આહ્લાદને પ્રાપ્ત થાય છે આ રગભૂમિનુ

[1] આ દિવસે રાજકુમારો પોતાના પિતાની પૂજા કરે છે આ દિવસોમા સમસ્ત રાજપૂતો બહુધા કદ, મૂલ ફળ ખાઈને રહે છે

અપૂર્વ સૌંદર્ય અને ગૌરવ જોઇને મેવાડના પ્રાચીનગૌરવનુ સ્મરણ થાય છે. તત્કાળ વીરકેસરી સંગ્રામ-સિંહ અને પ્રતાપસિંહની અદ્ભુત વીરતા સ્મૃતિપટપર ઉપસ્થિત થાય છે અને તે પ્રેક્ષકને મેવાડની વર્તમાન નિર્જીવ અવસ્થામાથી ઉચકીને તેની પ્રાચીન અતીવ ગૌરવમય અવસ્થામા લઇ જાય છે,પરંતુ આ પ્રકાર માત્ર ક્ષણભર નિભે છે બીજેજ ક્ષણે આ સ્થિતિ લય પામે છે અને મેવાડની સાપ્રત શોચનીય સ્થિતિનુ ચિત્ર અંતચક્ષુની સમીપ આવીને ઉભુ રહે છે હૃદય વ્યાકુલ બની જાય છે અને આંખમાથી શોકાશ્રુ ઝરવા લાગે છે

આજના શુભ દિવસે સમસ્ત વ્યાપારીઓ પોતપોતાની દુકાન પુષ્પોથી સુસજ્જિત કરે છે.પ્રત્યેક બજારને મોખરે એક મૂલ્યવાન વસ્ત્રનો પડદો વિદ્યમાન હોય છે વળી એક તોરણદ્વાર બનાવીને તેને પુષ્પહારથી અલંકૃત કરવામા આવે છે મહારાણા ગિરિપરથી નીચે ઉતરી તે તોરણદ્વારની પાસે જાય છે અને તેને સ્પર્શ કરીને તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે આ ઉત્સવપ્રસંગે જે જે રાજપૂતો ઉપસ્થિત હોય છે તે સર્વ રાણાજીને વિવિધપ્રકારના ઉપહાર આપે છે આ સમયે ઉપરાઉપરિ તોપો છોડવામા આવે છે અને બંદીજનો તથા ભાટચારણો મેવાડના રાતવીરોની ગુણાવલીનું ગાન કરે છે તથા રાણાજીની પણ સ્તુતિ ગાય છે આજે નવા ખરીદેલા પુષ્કળ અશ્વોને રંગભૂમિપર લાવવામા આવે છે સેનાસહિત રાણાજી ગિરિપરથી ઉતરવા માંડે છે તે વખતે અશ્વપાળો નવીન અશ્વોની પ્રશંસા કરે છે. આ અશ્વોના નામ માનક, બાજી,બાજ વગેરે હોય છે રાણાજી મહાનવમા આવી સરદારોને ઉચિત પુરસ્કાર આપે છે આ દિવસે રાણાજી જે પોશાક પહેરે છે તે ઉત્સવની સમાપ્તિ થયા પછી કોટારિયાના સામંતને અર્પણ કરી દેવામા આવે છે જે દિવસે દુરાચારી વનવીરના અત્યાચારથી ઉદયસિંહના પ્રાણ ભયમા આવી પડયા હતા અને જે દિવસે પરમ વિશ્વાસિની ધાત્રી પન્નાએ પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રના રુધિરથી તે નરપિશાચની રક્ત પિપાસા તૃપ્ત કરીને અનાથ રાજકુમારના જીવનની રક્ષા કરી હતી, તે દિવસે,જે ચૌહાણસરદારે રાણા, ઉદયસિંહ અને ધાત્રી પન્નાને પોતાને ઘેર રાખ્યા હતા,તેમનાજ વંશજ વર્તમાન કોટારિયાના સરદાર છે. રાણાજી તેમની ઉચ્ચ રાજભક્તિના સ્મરણામા તેમના વંશજોને આ પ્રસંગે પોતાનો પોશાક આપે છે.

ગણેશપૂજા—પ્રત્યેક સનાતનધર્માવલંબી સિદ્ધિદાતા ગણેશની પૂજા કરે છે કોઇપણ રાજપૂત ગણેશના નામનુ સ્મરણ કર્યા વિના કોઇ કાર્યનો આરંભ કરતો નથી જે રીતે વીર યોદ્ધો તેને માને છે તે પ્રમાણે વણિકો પણ પોતાની વહીના પ્રથમ પૃષ્ઠપર "**श्री गणेशायनम**" લખીને તેને માન આપે છે ઇમારત અથવા મંદિર બંધાવતી વખત શ્રીગણેશની પ્રતિમાને તેની દિવાલમા સ્થાપિત કરવામા આવે છે રાજપૂતાનામા કોઇપણ રાજપૂતનુ ઘર એવુ નથી કે જેના દ્વારપર ગણેશની મૂર્તિ વિદ્યમાન ન હોય ઘણા હિંદુનગરોમા ગણેશના નામપરથી એકાદ દ્વાર પણ બંધાવેલુ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ઉદયપુરમા પણ ગણેશદ્વાર નામનુ એક તોરણદ્વાર છે રાજસ્થાનના પ્રાય સમસ્ત ગિરિઓપર ચઢવાના માર્ગના પ્રારંભમા ગણેશનુ એક મંદિર દૃષ્ટિગોચર થાય છે ગણેશની પૂજાની સાથે તેના પ્રિય વાહન ઉંદરની પણ પૂજા કરવામા આવે છે

ખડ્ગનું વર્ણન—હવે અમે રાજપૂતોના પ્રધાન આધારસ્તંભ જેવારા ખડગનુ વર્ણન કરીશુ. આ ખડ્ગના સંબંધમા રાજપૂતાનામા અનેક ગૂઢ અને અદ્ભુત વૃત્તાંતો પ્રચલિત છે રાજપૂતો દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે, ભગવતી ચતુર્ભુજાએ વિશ્વકર્માદ્વારા આ ખડ્ગ નિર્માણ કરાવીને બાપ્પારાવલને અર્પણ કર્યુ હતુ. ત્યારપછી ગિહલોતકુલના રાજાઓએ દીર્ઘકાલપર્યંત તે ખડ્ગનો જંગમ સંપત્તિતરિકે ઉપભોગ લીધો પછી જે સમયે મહાબળવાન યવન વીર અલાઉદ્દીને યમદૂતની પેઠે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યુ, જે સમયે ચિતોડના બાર રાજકુમારોએ યવનોના ત્રાસમાથી માતૃભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે સંગ્રામ ભૂમિમા પ્રાણાર્પણ કર્યુ અને જે સમયે સતીશિરોમણિ રાણી પદ્મિની અગણિત રાજપૂતલલનાઓને પોતાની સાથે લઇને ચિતામા બળીને ભસ્મીભૂત થઈ, તે સમયથી અલ્પ અવધિને માટે ઉક્ત ખડ્ગ ગિહલોતકુલના અધિકારમાથી નીકળી ગયુ પૂર્વે જણાવાઇ ચૂક્યુજ છે કે,અલાઉદ્દીને ચિતોડ જીતી લીધા પછી માલદેવ નામના એક સોનગરાસરદારને તે અર્પણ કર્યું હતુ ચિતોડનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી એ સોનગરાસરદારે ત્યાનો ભંડાર હસ્તગત કરવાનો વિચાર કર્યો તેણે ધાર્યુ કે જમીનની અંદરના ભોંયરામા ચિતોડની પતિવ્રતા નારીઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઇ છે તેથી અવશ્ય ત્યા પુષ્કળ રત્નો વિદ્યમાન

હશે આવો વિચાર કરી તેણે તે ભયંકર ગુફામા પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને ભય તો બહુ ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ લોભે ભયને દૂર કર્યો.ઘણા માણસો ગુફાઓની ભીતિદાયક વાતો કરીને તેને ડરાવવા લાગ્યા. એક માણસે તેને જણાવ્યું કે—"એક ભયંકર અજગર સુરંગની રક્ષા કરે છે" બીજાએ કહ્યુ કેઃ—"એક વિકટ પિશાચિની તેમા ચોતરફ ભ્રમણ કર્યા કરે છે." ત્રીજો બોલ્યો કે—"જે માણસ આ ભયંકર ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે તે જીવંત પાછો નીકળતો નથી." પરંતુ માલદેવ આ સર્વ વાતો સાભળીને યત્કિંચિત્ પણ ભયભીત થયો નહિ તેનો નિશ્ચય અટલ અને અડગજ રહ્યો માલદેવે કયા માર્ગથી તે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે વિષે કાઇપણ ઉલ્લેખ ભટ્ટગ્રથોમા ઉપલબ્ધ થતો નથી.

આ ભયંકર સુરંગમા પ્રવેશ કરવાથી સાહસિક માલદેવના પ્રાણ ક્રમશ રૂંધાવા લાગ્યા પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રાણ નાશ પામવાની આશંકા ઉપસ્થિત થઇ; પરંતુ આ મહાવિપત્તિના સમયમા પણ માલદેવ લેશ પણ ગભરાયો નહિ.તે અધકારમય ગુફામા પ્રવેશી અનુમાનના આશ્રયે ઠોકર ખાતો ખાતો એક દિશામાં ચાલ્યો.થોડે દૂર ગયા પછી એક પ્રકારનો લીલો પ્રકાશ તેને દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. માલદેવની દૃઢતા યત્કિંચિત્ પણ શિથિલ થઇ નહિ ઉલટુ તેનું હૃદય આનદથી પ્રફુલ્લિત થવા લાગ્યુ આ લીલો પ્રકાશ કોઈ ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અથવા સર્પદ્વારા ઉત્પન્ન થયો હશે, એવી શંકા તેને ઉત્પન્ન થઇ નહિ.તે સમણા ઉત્સાહથી નિડરતાપૂર્વક તે પ્રકાશ તરફ ધમવા લાગ્યો થોડે દૂર ગયા પછી તે સહસા સ્તબ્ધ થઇને ઉભો રહ્યો. તેનું સમગ્ર અગ શિથિલ થઇ ગયુ.તેનું હૃદય વારવાર ધડકવા લાગ્યું. તેને રોમાંચ થયો. એક મહા પ્રચડ ચૂલાની અંદર લાલ અને લીલી અગ્નિજ્વાલા તેને દૃષ્ટિગોચર થઈ આ અગ્નિ-પ્રકાશને લીધેજ તે સુરગમા થોડે દૂરસુધી અજવાળુ ફેલાયુ હતુ. ભયંકર વેષધારિણી કેટલીક નાગણી-ઓ એક મોટી કડાઇને ઘેરી રહી હતી અને ગંભીર તથા વિકટ સ્વરથી મત્રોચ્ચાર કરતી હતી. તેઓ તાડવનૃત્ય કરીને પોતાના હાથમાની જ્યેષ્ટિકાવતી વારવાર તે કડાઇને સ્પર્શ કરતી હતી. માલદેવ આ અદ્ભુત દૃશ્ય જોઇને થોડીવાર સુધી સર્વથા સ્તબ્ધ થઇને ઉભો રહ્યો હવે શુ કરવુ, તેની તેને કાઈ સૂઝ પડતી નહોતી જ્યારે મત્રોચ્ચાર સમાપ્ત થયો ત્યારે તે નાગિણીઓ ઉભી રહી અને સ્થિરભાવથી માલદેવપ્રતિ જોવા લાગી. તેમના અગારસમાન લાલ નેત્રો અને ભયંકર વદન જોઇને માલદેવ ભયભીત થયો, પરતુ તેણે પોતાના હૃદયનો ભય મુખપર લેશ પણ પ્રદર્શિત થવા દીધો નહિ. તે સ્થિર ઉભો રહ્યો હવે તે ભયંકર નાગિણીઓએ તેને તેના આગમનનુ કારણ પૂછ્યુ માલદેવ ધીમેથી બોલ્યો—"યક્ષ, રાક્ષસ, ગાધર્વ, કિન્નર અથવા નાગ ગમે તે તમે હો,પરતુ હુ આપના ચરણોમા પ્રણામ કરૂ છુ આપના કાર્યમા વિઘ્ન નાખવાને અથવા આપના ગૂઢ સ્થાનને ભેદી નાખવાને હું અત્ર આવ્યો નથી ગિહલોત-કુલના અધીશ્વર બાપ્પારાવલને જે દૈવી ખડ્ગ દેવી ચતુર્ભુજાએ આપ્યુ હતુ, તે ચિતોડમાજ હતું; પરતુ ગત યવન-આક્રમણ પછી તે કયા ચાલ્યુ ગયુ તેનો કાઇ પત્તો લાગતો નથી, માટે આપને પ્રાર્થના કરૂ છુ કે જો આપની પાસે તે ખડ્ગ હોય તો તે મને આપશો."

તે ભુજગિનીઓએ માલદેવની નિડરતા જોઇને કડાઇનુ ઢાકણુ ખોલી નાખ્યુ. તે ઢાકણુ ખુલ્લું થતાં-વેતજ માલદેવને ભયંકર દૃશ્ય જણાયું. તે કડાઇમા અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓના અગ ખંડ ખંડ થઇને પડેલા હતા. તેની વચ્ચે તેને એક બાલકનો કોમલ હાથ દૃષ્ટિગોચર થયો તે જોઇને માલદેવ ચકિત થયો અને એ કયા બાળકનો હાથ હશે, તેનો પોતાના મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો. અલ્પ અવધિ પછી તે નાગિણીઓએ રક્ત, માસ અને ચરબીવાળા ટુકડાઓ એક પાત્રમા ભરીને માલદેવની પાસે લાવીને મૂક્યા અને તેને ભોજન કરવા માટે સકેત કર્યો. પિશાચોના દુર્ગંધમય ખાદ્યપદાર્થો ખાવામાં માલ-દેવ કિંચિત્ પણ લજ્જિત થયો નહિ તેણે હલકા પદાર્થો ખાઇને ખાલી પાત્ર નાગિણીઓને પાછું સોંપી દીધું. તેણે નિડરતાપૂર્વક આ પદાર્થો ખાધા તેથી નાગિણીઓને દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો કે આ માણસ અવશ્ય આ ખડ્ગ વાપરવાને સપૂર્ણ લાયક છે. આ રીતે ખાત્રી કર્યા પછી તેમણે સુપ્રસન્ન થઇને માલ-દેવને ઉક્ત ખડ્ગ આપી દીધું ત્યારપછી માલદેવ આનંદ પામી સુરંગની બહાર નીકળી આવ્યો.[1]

---

[1] માલદેવે જે પ્રકારે એ ખડ્ગ મેળવ્યું હતું તે પ્રકારે ત્રિગુણ નામનુ ખડ્ગ પણ પ્રાપ્ત કરવામા આવ્યું હતુ પ્રાચીન કાળમા રાજપૂતો ખડ્ગનેજ પોતાનો પ્રધાન સહાયક માનતા હતા. ત્રિગુણ નામનુ ખડ્ગ એક પ્ર-

હમીરે જે દિવસે મોનગઢાસરદારની પુત્રી સાથે વિવાહ કરીને ચિતોડનુ સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું તે દિવસે તેને ઉક્ત ખડ્ગ પણ પ્રાપ્ત થયુ કોઈક ભટ્ટગ્રંથમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, રાણા હમીરે ભગવતી ચારણીદેવીની પૂજા કરીને એ ખડગ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ

દીપાવલી—આશ્વિનમાસની અમાવાસ્યાને દિવસે મેવાડમા દીવાળી (દીવાની, દીપાવલી, દીપદાન)નો ઉત્સવ થાય છે આ દિવસે રાત્રિને સમયે સમસ્ત રાજસ્થાનમા રોશની થાય છે. સર્વ નગરો, ગામો અને છાવણીઓમા એવી રોશની કરવામા આવે છે કે રાત્રિ પણ દિવસના જેવી લાગે છે રાજાથી લઇને નિર્ધન ભિખારીસુધી સર્વ માણસો પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતપોતાને ઘેર દીપક પ્રદીપ્ત કરે છે મેવાડના સર્વ માણસો આ ઉત્સવને દિવસે નૈવેદ્ય લઇને લક્ષ્મીના મ દિરમા જાય છે રાણાજી આજે પોતાના મુખ્યમ ત્રીની સન્મુખ બેસીને ભોજન કરે છે અને તે મ ત્રી પોતાની સામેની દીપમાલામા તેલ પૂર્યા કરે છે રાણાજીના ઇષ્ટમિત્રો અને સ બધીઓ પણ તે દીપમાળામા તેલ પૂરે છે ત્રિકાલદર્શી ભગવાન મનુએ જુગારને અત્ય ત અનિષ્ટકારક જણાવ્યો છે,તે છતા પણ રાજપૂતો દિવાળીના ઉત્સવમા જુગાર ખેલે છે સર્વ રાજપૂતો દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે, આજે જેની જીત થાય છે તેનુ સ પૂર્ણ વર્ષ આન દમા વ્યતીત થાય છે

ત્યારપછી બીજને દિવસે ભઇઆદુજ (ભ્રાતૃ દ્વિતીયા)નો ઉત્સવ થાય છે એમ કહેવાય છે કે, સૂર્યની પુત્રી યમુનાએ આ તિથિપર પોતાના ભ્રાતા યમને આમ ત્રણ કરીને પોતાને ઘેર ભોજન કરાવ્યુ હતુ આજ કારણથી હિ દુશાસ્ત્રમા પવિત્ર ભ્રાતૃપ્રેમનો પ્રકાશ કરવાને માટે આ દિનને ઉત્તમ માનવામા આવે છે હિ દુશાસ્ત્રમા એવુ વિધાન છે કે જે સ્ત્રી કાર્તિકમાસની શુકલ દ્વિતીયાને દિવસે પોતાના ભ્રાતાને આમ ત્રણ કરી ચ દનાદિદ્વારા અર્ચના કરીને તેને ભોજન કરાવે છે તેને કદિપણ વૈધવ્યનુ કષ્ટ સહન કરવુ પડતુ નથી અને તેનો ભ્રાતા પણ દીર્ઘાયુ ભોગવે છે

આજ તિથિપર રાજપૂતો સધ્યાસમયે ગાયોની પૂજા પણ કરે છે

લક્ષ્મીપૂજા—કાર્તિકી શુકલ પૂર્ણિમાને દિવસે રાજપૂતો પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક સૌભાગ્યદાયિની લક્ષ્મીની પૂજા કરે છે આ ઉત્સવપ્રસગે પણ મહાધામધૂમ થાય છે

અન્નકુટ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાને માટે રાજસ્થાનમા જેટલા ઉત્સવો કરવામા આવે છે તે સર્વમા અન્નકૂટ પ્રધાન છે નાથદ્વારામા આ ઉત્સવ મહાધામધૂમ સાથે કરવામા આવે છે ભારત વર્ષના અનેક સ્થાનોમાથી વૈષ્ણવોના સાધુસતો અને કૃષ્ણના ભક્તો આવીને આ ઉત્સવની શોભામા વૃદ્ધિ કરે છે રાજસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન નગરોમા ભગવાન વિષ્ણુની જે સાત મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે, તે સમસ્ત મૂર્તિઓને આ ઉત્સવના આર ભમાજ નાથદ્વારે લઇ જવામા આવે છે અને ત્યા વિધિપૂર્વક તેમનુ પૂજન થાય છે આ સાત પ્રતિમાઓને સ તુષ્ટ કરવા માટે શ્રીનાથજીના મ દિરના આંગણામા અન્નના ઢગલા (ઢગલા) બનાવવામા આવે છે રાજપૂતજાતિના ગૌરવકાળમા આ અન્નકૂટનો મહોત્સવ અત્યત ધામધુમસહિત કરવામા આવતો હતો જે સમયે અનર્થકારક યુદ્ધોની દિગ્દાહી આગથી રાજસ્થાન ભસ્મ થયુ નહોતુ અને જે સમયે વિલાસપરાયણ રાજપૂતો ગૌરવના ઉચ્ચ શિખરપર આરૂઢ થઇને શાતિપૂર્વક પોતાના ઇષ્ટદેવની ભક્તિ કરી શકતા હતા તે સૌભાગ્યશાળી સમયમા ચાર પ્રધાન રાજપૂતરાજાઓ અન્નકૂટના ઉત્સવપ્રસગે નાથદ્વારામા આવીને પુષ્કળ દ્રવ્યનુ દાન કરતા હતા

અન્નકૂટના મહોત્સવનો આખો દિવસ ઉદયપુરના મહારાણા આન દવિનાસમા વ્યતીત કરે છે તેઓ ચોગાનમા જઇને ઘોડદોડ અને ગજયુદ્ધ જુએ છે સ ધ્યાસમયે આતશબાજી ઉડાડવામા આવે છે

મકરસંક્રાન્તિ—કર્નલ ટૉડે ભૂલથી કાર્તિકી વિષ્ણુપદી સક્રાન્તિને મકરસક્રાન્તિ જણાવી છે સમસ્ત સનાતનધર્માવલબીઓ જાણે છે કે કાર્તિકમાસની મકરાન્તિનો દિવસ પરમપવિત્ર ગણાય છે આ પવિત્ર દિવસે મહારાણા પોતાના સરદારો અને સામતોને લઇને 'ચૌગાન મદ્ય'મા જાય છે અને સર્વ જણ અશ્વારૂઢ થઇને ગેનક નામનો ખેલ કરે છે

મિત્રસપ્તમી—માર્ગશીર્ષની શુકલ સપ્તમીને દિવસે તેમનો એક ઉત્સવ થાય છે આ તિથિને તેઓ મિત્રસપ્તમી કહે છે ભગવાન દિવાકર એજ તિથિએ પોતાની માતા અદિતિના ગર્ભથી ઉત્પન્ન

સિદ્ધ જીત વીરની પુત્ર એ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ પોતાના પિતાનુ મૃ ત્યુ થયા પછી પોતાના કુલનુ પવિત્ર ખડ્ગ નહિજણાતા ઉક્ત પ્રમાણે મડાકજી તેણે તે પ્રાપ્ત કર્યું હતુ આઈસરે ડનાએક ઐતિહાસિક ગ્રથમા તેનુ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે

થયા હતા. આજ કારણથી સૂર્યવંશી રાણાજી આ દિવસને પવિત્ર માને છે.[૧]

રાજપૂતોની સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ, વીરતા અને મહાનતાની સાધનપીઠ, હિંદુગૌરવની ખાણ, વીરજનની મેવાડભૂમિમાં જે જે પર્વોત્સવો થાય છે, તેનું વર્ણન અત્રે સમાપ્ત થાય છે. જે લેખિનીથી આપ્પારાવલની વીરતા, સમરસિંહનું સમરકૌશલ્ય, પ્રતાપસિંહનો સ્વદેશપ્રેમ અને પ્રતાપ તથા રાજસિંહની નિડરતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેજ લેખિનીદ્વારા તેમનાં સંતાનોની વિલાસપ્રિયતા, ભીરુતા અને શોચનીય દુર્દશા પણ આલેખવામાં આવી છે. જે વીરવંદનીય ગિહલોતવંશ એક સમયે વીરતા,સભ્યતા, તેજસ્વિતા અને મહાનુભાવતાથી જગતનો શિરોમુકુટ બની બેઠો હતો, જેની વીરતાના ડંકાનો નાદ હિંદુકુશ પર્વતને ભેદી પૌરાણિક શાકદ્વીપના વક્ષઃસ્થળપર્યંત પહોંચી ગયો હતો અને જેના એકજ વીરની અલૌકિક વીરતાથી એક સમયે શહેનશાહ અકબરનું સિંહાસન કંપાયમાન થયું હતું, તેજ વંશના સંતાનો કે જેના પૂર્વજોના રોમમાંથી નીકળતી અગ્નિની ચિણગારીઓ માત્ર ભારતવર્ષનેજ નહિ; પરંતુ ઇરાન, તુરાન વગેરે દેશોને ડોલાયમાન કરી દેતી હતી તેનાજ વંશજો આજે દુર્ભાગ્યના કઠોર કરપ્રહારથી શિથિલ થઇ ગયા છે. આજે તે તેજ રહ્યું નથી—હાલ તે દમક રહી નથી. સર્વનો લય થઇ ગયો છે. સર્વ મંદતાને પ્રાપ્ત થયું છે. હાલમાં સર્વત્ર જડતા, નિઃસ્તબ્ધતા અને મૌનનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું છે. ઉન્નત, પ્રતિષ્ઠિત અને ગૌરવાન્વિત મેવાડનો અત્યંત શોચનીય અને હૃદયવિદારક વિધ્વંસ થયો છે. તેનાં ગગનસ્પર્શી ગૌરવશૃંગો ખંડ ખંડ થઇને આજે ભૂમિભેગાં થયાં છે. આજે મેવાડમાં ઉઠીને બેઠા થવાની શક્તિસુદ્ધાં રહી નથી. જે મેવાડને શક્તિનો ભંડાર માનવામાં આવતો હતો, તે આજે શક્તિહીન બની બેઠો છે; પરંતુ અમને આશા છે કે બ્રિટિશસરકારની શીતલ છાયાનીચે મેવાડ પુનઃ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશે.

૧ કર્નલ ટૉડ એક અંગ્રેજ હોવા છતાં પણ તેમણે રાજપૂતોના ધર્મ અને ઉત્સવોનું વર્ણન અતિ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે. જો કે તેમણે કેટલેક સ્થળે ભૂલ પણ કરી છે; પરંતુ તે ક્ષમ્ય છે. જો તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાતા હોત તો કદિ તેમણે ભૂલ કરી ન હોત. આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં જે ભાનુસપ્તમીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે આ મિત્રસપ્તમીના બીજા નામસિવાય ઇતર કાંઈ પણ નથી. કર્નલ ટૉડે આ ભાનુસપ્તમીને સૂર્ય ભગવાનનો જન્મદિવસ જણાવ્યો છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આદિત્ય ભગવાને માર્ગશીર્ષ માસની શુક્લ સપ્તમીને દિવસે જન્મ લીધો હતો. તેનુ પ્રમાણ ભવિષ્યપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છેઃ-

" अदित्यां कश्यपाज्जज्ञे मित्रोनाम दिवाकरः । मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ।
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ॥ "

अध्याय ३१ मो

સતી થવાનો રિવાજ—શિશુકન્યાની હત્યા—જીહારની રીતિ—રાજપૂતચારિત્ર્યની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના–મૃગયા–વ્યાયામ—યુદ્ધકલા—ગાયનવાદન—મહારાજા શિવધનસિંહ–રાજપૂતોની શિક્ષા–ગૃહશૃંગાર અને વેષ.

ક સમયે હિમાલયથી લઇને કન્યાકુમારીપર્યંત અને અરબીસમુદ્રથી બ્રહ્મપુત્રાપર્યંત સમસ્ત હિંદુજાતિમાં સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; કારણ કે હિંદુશાસ્ત્ર સ્ત્રીને પતિની પાછળ ભસ્મીભૂત થવાની આજ્ઞા કરે છે. સૌથી પ્રથમ રાજા દક્ષની કન્યાને સતી થયેલી જણાવવામાં આવે છે. રાજા દક્ષે પોતે કરેલા મહાયજ્ઞમાં સમસ્ત લોકો તથા દેવોને આમંત્રણ કર્યું હતું; પરંતુ તેમણે પોતાના જામાતા શિવજીને આમંત્રણ કર્યું નહિ. જ્યારે શિવજીની પતિવ્રતા સ્ત્રીએ સાંભળ્યુ કે, મારા પિતાએ મહાયજ્ઞ કરવા માંડયો છે, છતાં મારા પતિને આમંત્રણ કર્યું નથી, ત્યારે તે યજ્ઞ જોવાને માટે એકલી આમંત્રણવિનાજ પોતાના પિયરમા ગઇ. રાજા દક્ષે પોતાની મહાસભામા પરમ ક્રોધાયમાન થઇ શિવજીની અત્યંત નિંદા કરી. સતી પોતાના પતિની આ ભીષણ નિંદા સહન કરી શકી નહિ અને તેણે તત્કાળ પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યા. પછી તે સતીએ રાજા હિમાલયને ઘેર જન્મ ગ્રહણ કર્યો અને પુનઃ શિવજીની સાથે તેનું સંમિલન થયું. રાજપૂતસ્ત્રીઓ પણ આજ દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરીને પોતાના પ્રાણપતિનું પુનર્મિલન કરવાના ઉદ્દેશથી ચિતામા જીવંત બળીને ભસ્મિભૂત થાય છે. આ રીતિનો પ્રચાર પ્રથમ શૈવોમાં થયો. બીજી પ્રાચીન જાતિઓમા પણ સતી થવાનો રિવાજ હતો. ઝક્ષર્તિસનિવાસી જીત વા જીતજાતિના યોદ્ધાની પાછળ તેની સ્ત્રી, અશ્વ, અસ્ત્રશસ્ત્રો અને ગુલામો ચિતામાં બળીને ભસ્મીભૂત થતાં હતા. બાલ્ટિકસમુદ્રના તટપરના સ્કૅન્ડીનેવિયન જીતોમા પણ આ રીતિનો પ્રચાર હતો અને આ લોકોમાથી ઉત્પન્ન થયેલા ફ્રિસિયન તથા સેક્ષન લોકો પણ આ રિવાજમાંથી મુક્ત નહોતા. અનેક યુગો વહી ગયા પછી આ લોકોએ સ્ત્રીને બાળી મૂકવાની રીતિ છોડી દીધી હતી.

આ રીતિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સ્ત્રીનું સતીત્વ પ્રકાશિત કરવાનો છે. રાજપૂતો દૃઢ શ્રદ્ધાપુર્વક માને છે કે આ પ્રકારના સહમરણથી ભાર્યા પોતાના તથા પોતાના પતિનાં પાપોનો નાશ કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજા અવતારમાં તે પોતાના સ્વામીનું પુનર્મિલન કરે છે. આ માન્યતાને લીધે બંગાળાની બીકણ નારીઓ પણ પ્રસન્નચિત્તે પોતાના પતિની ચિતામાં ભસ્મીભૂત થવાને કિંચિત્ પણ વિલંબ કરતી નથી.

હિંદુશાસ્ત્ર સતી થવાના રિવાજનું સમર્થન કરે છે, એ ખરૂં; તોપણ તેમાં મતભેદ નથી એમ નથી. મહર્ષિ વેદવ્યાસજી મહાભારતમાં આ સહમરણની રીતિને દૃઢ પુષ્ટિ આપી ગયા છે; પરંતુ શાસ્ત્રકારોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મનુએ એ સંબંધે કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આર્યવિધવાઓના આચારના સંબંધમાં મહાત્મા મનુ જે વિધાન કરી ગયા છે તે પશ્ચિમની સ્ત્રીઓને કઠોર લાગશે; પરંતુ હિંદુ રમણીઓ તેને

અતિ સરલ માને છે મનુ જણાવે છે કે—"[1]વિધવા સ્ત્રીએ કેવળ કંદમૂળ ખાઇનેજ પોતાનુ જીવન વ્યતીત કરવુ જોઇએ અને કદિ સ્વપ્નમા પણ પરપુરુષનુ સ્મરણ કરવુ જોઇએ નહિ ' તદુપરાત તેઓ જણાવે છે કે—"પતિનો પરલોકવાસ થયા પછી જે સાધ્વી પવિત્ર રહે છે અને ધર્માચરણ કરે છે તેને અતે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરતુ જે વિધવા સ્ત્રી પુનર્લગ્ન કરીને પોતાના મૃતપતિની અવજ્ઞા કરે છે, તે આ લોકમા પોતાને કલકિત કરીને અતે પોતાના પતિના સાન્નિધ્યથી વચિત રહે છે [2]"

હિંદુસમાજના પ્રધાન શાસ્ત્રકાર મનુ આ પ્રમાણે વિધવાઓને પવિત્ર અને શુદ્ધ આચરણ રાખવા, સાસારિક સુખની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરવો ઇત્યાદિ અનેક આજ્ઞાઓ કરે છે અને આ પ્રકારના વર્તનથી આ લોકમા યશ તથા પરલોકમા પતિનુ સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થશે, એવી આશા આપે છે, પરતુ તેઓ કોઈ પણ સ્થળે સહમરણની કઠોર વિધિનો ઉલ્લેખ કરી ગયા નથી આ સહમરણની રીતિવિષે પડિતોએ પુષ્કળ લખ્યુ છે, માટે એ સબધે વિશેષ લખવુ અમે યોગ્ય ધારતા નથી

કર્નલ ટૉડે ઉપર જે જણાવ્યુ છે તેનો અધિકાશ અમને માન્ય છે. હિંદુઓના પ્રધાન શાસ્ત્રકાર મનુએ વિધવાસ્ત્રીને પતિની પ્રજ્વલિત ચિતામા ભસ્મીભૂત કરવાની આજ્ઞા કરી નથી એ વાત સત્ય છે; પરતુ ત્યારપછીના યુગના શાસ્ત્રકાર વ્યાસેજ નહિ પરતુ અન્યાન્ય શાસ્ત્રકારોએ પણ આ પ્રથાનું દૃઢ સમર્થન કર્યું છે કારણવિના કોઈ પણ કાર્ય બનતુ નથી અમે (હિંદી અનુવાદક) શ્રદ્ધાપૂર્વક માનીએ છીએ કે, મનુના સમયમા સહમરણની આવશ્યકતા નહિ હોય તેથીજ તેમણે તે પ્રકારની આજ્ઞા કરી નથી ત્યારપછી સમાજમા પરિવર્તન થતા કોઈ મહાન કારણ ઉપસ્થિત થયુ હશે અને તેથી તે સમયના શાસ્ત્રકારોએ સતી થવાની પ્રથાનો આરંભ કરાવ્યો હશે માત્ર એક કારણથીજ નહિ પરતુ અનેક કારણોથી આ સહમરણની રીતિ પ્રચલિત થઇ હોવી જોઇએ, પણ આ સર્વ કારણોમાનું મુખ્ય અને પ્રબલ કારણ શુ હશે તે હાલ આપણે જાણી શકતા નથી. હાલમા બ્રિટિશ-સરકારના સુરાજ્યમા સતી થવાનો રિવાજ લુપ્ત થઈ ગયો છે, પરતુ એ રિવાજનો અત આવ્યા પૂર્વે ભારતવર્ષમા જે કોટયવધિ સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રાણપતિની સાથે બળી મૂઇ હતી તે માની ઘણીખરી એવી હતી કે જેમણે સ્વેચ્છાથી કેવળ દાપત્યપ્રેમને લીધેજ પ્રજ્વલિત ચિતામા આત્મોત્સર્ગ કર્યો હતો આજે પણ કેટલીક એવી સતીઓ જોવામા આવે છે કે, જે પોતાના પતિનુ મરણ થતા અન્ય ઉપાયોથી પોતાના પ્રાણવિસર્જન કરે છે હિંદુસ્ત્રીઓમા જે યથાર્થ પતિભક્તિ અને શુદ્ધ દાપત્યપ્રેમ પ્રતીત થાય છે તે પ્રકાર જગતની ઇતર કોઈ જાતમા તેટલા પ્રમાણમા દષ્ટિગોચર થતો નથી

હવે અમે રાજપૂતસમાજમા પ્રચલિત એક બીજી રીતિનો ઉલ્લેખ કરવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. કર્નલ ટૉડના સમયમા આ રીતિનો પ્રચાર રાજસ્થાનમા અતિ વિશાળ પ્રમાણમા હતો બ્રિટિશસરકારના સુશાસનના પ્રતાપથી સતીના રિવાજની પેઠે આ રિવાજ પણ લુપ્ત થઈ ગયો છે હાલમા આ રીતિનો પ્રચાર નથી તેથી એના ઉલ્લેખની પણ આવશ્યકતા જણાતી નથી, પરતુ કર્નલ ટૉડએ રીતિનુ વર્ણન કરી ગયા છે તથા એનુ મૂળ કારણ પણ વિદ્યમાન છે, માટે એ પ્રાચીન રીતિના સબધમા એક બે શબ્દો કહેવા અપ્રસ્તુત ગણાશે નહિ

સતી થવાના રિવાજની પેઠે આ રીતિ પણ હૃદયભેદક છે સતી થવાના રિવાજને તો સમાજ અને ધર્મશાસ્ત્રોનો પણ ટેકો હતો પરતુ આ શિશુકન્યાના વધની રીતિને કોઇ પણ પ્રકારનો ટેકો નહોતો રાજપૂતસમાજમા શિશુકન્યાની હત્યા કરવાનો રિવાજ દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત હતો કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—'જેમ સ્ત્રીઓ પતિના ગૌરવને ખાતર પ્રજ્વલિત ચિતાગ્નિમા પોતાનો દેહ સમર્પણ કરી દેતી હતી, તેમ તેના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યાઓને પણ પોતાના પિતાના ગૌરવની રક્ષાર્થે આ જગતમા આવતાવેતજ પોતાના પિતાને હાથે પ્રાણશૂન્ય કરવામા આવતી હતી "

---

[1] कामं तु क्षपयेद्देहं कन्दमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ (મનુ૦ અ૦ ૫ શ્લો૦ ૧૬૧.)

[2] કર્નલ ટૉડના સમયમા કેવલ રાજસ્થાનમાજ નહિ, પરતુ ભારતવર્ષના સર્વસ્થાનોમા સહમરણની રીતિનો પ્રચાર હતો આ રીતિ બધ કરવાની તેઓ ભલામણ કરી ગયા છે જહાગીરે પોતાના રાજ્યમા એવી આજ્ઞા

પરંતુ જે પ્રકારે વિધવાસ્ત્રી પતિની અનુગામિની થવાથી પતિના કુટુંબીઓ પોતાને ગૌરવાન્વિત માનતા હતા તે પ્રકારે શિશુકન્યાનો વધ કરીને કોઇપણ રાજપૂત પોતાને ગૌરવાન્વિત માનતો નહોતો

વીરભૂમિ રાજસ્થાનમા આ ભયંકર રીતિનો પ્રચાર શા કારણથી થયો હતો અને રાજપૂતો વાત્સલ્ય ભાવને તિલાંજલિ આપી આવા પૈશાચિકકાર્યમા શામાટે પ્રવૃત્ત થયા હતા તેનીજ શોધ કર્નલ ટૉડે કરી છે તેઓ જણાવે છે કેઃ–'વાત્સલ્યભાવના અભાવથી રાજપૂતપિતા પોતાની સુકુમાર કન્યાનો વધ કરે છે એ વાત હુ માની શકતો નથી જે કારણથી યૂરોપખંડમા અસંખ્ય મઠો (કોન્વેન્ટસ) સ્થાપિત કરવામા આવ્યા છે અને સ્ત્રીઓને તેમા મરણપર્યંત બંદીવાન રાખવામા આવે છે[1] તેજ કારણ-થી રાજપૂતો પોતાની શિશુકન્યાઓને ભૂપીતી કરતા હતા આ રીતિ ગમે તેવી હૃદયવિદારક હો, પરંતુ કન્યાને જન્મપર્યંત કુવારી રાખવા કરતા, તો તેનો આ રીતે વધ કરવો એજ વિશેષ યુક્ત છે, એમ અવશ્ય આપણે સ્વીકારવુ પડશે ફ્રાન્સના ક્રિશ્ચિયનલોકો, ઇટાલીના લાંગોબાર્ડીલોકો અને સ્પેનના વિઝિગૉથલોકો સ્ત્રીઓને મઠમા બંદીવાન રાખવાની રીતિ ગૉથલોકોના મૂળ સ્થાન મધ્ય એશિયામાથી લાવ્યા હતા[2] એમા કિંચિત્ પણ શક નથી રાજપૂતો અને પ્રાચીન જર્મનલોકોમા કેનકના ભયથીજ શિશુકન્યાનો વધ કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો આ વીરો પોતાની કન્યાને સમાન પાત્રના હાથમા સમર્પણ કરવાને અસમર્થ હોવાથી તેને કલંકિત દશામા જોવા કરતા તેનો વધ કરવાનું વધારે ઉચિત માનતા હતા

અમે પૂર્વે જણાવી ચૂકયા છીએ કે હાલમા સુકુમાર કન્યાનો વધ કરવાની રીતિ દૂર થઈ ગઇ છે, પરંતુ તેનું મૂળ કારણ અદ્યાપિ દૂર થયુ નથી આ મૂળ કારણ શુ છે ? અને શા કારણથી આ રીતિ પ્રબળ થઇ ગઇ હતી ? એનો ઉત્તર એટલોજ આપી શકાય છે કે રાજપૂતોમા વિવાહની જે રીતિ પ્રચ-લિત છે તેણેજ આ શિશુકન્યાની હત્યાના રિવાજને ભયંકર રીતે વધારી દીધો હતો રાજપૂતો પોતાની શાખા અને પોતાના ગોત્રમા કદિ પણ વિવાહ કરતા નથી એક વંશની સ્થાપનાને અનેક શતાબ્દીઓ વ્યતીત થઈ ગઈ હોય, તે વંશના લોકો અનેક ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે વસતા હોય અને તે વંશના આદિ-પુરુષનુ નામ પણ વિસ્મૃત થઈ ગયુ હોય, તથાપિ તે વંશના રાજપૂતો અરસપરસમા વિવાહસંબંધ જોડતા નથી. આ વિધાનનુ એક પ્રબળ પ્રમાણ એ છે કે આઠસે વર્ષો થયા ગિહલોતકુળની બે મુખ્ય શાખાઓ એકબીજાથી પૃથક્ થઇ ગઈ છે કનિષ્ઠ શાખામાથી ઉત્પન્ન થયેલા સિસોદીઆઓએ જ્યેષ્ઠ શાખામાથી ઉત્પન્ન થયેલા આહારિયા વગેરેપર પોતાનુ ગૌરવ સ્થાપિત કર્યું છે અને ઉભય શાખાઓ દ્વારા બે ભિન્ન ભિન્ન દેશો શાસિત થાય છે છતા પણ તેમના માહેઞ્ પરસ્પર વિવાહ થતા નથી આવા વિવાહને તેઓ વ્યભિચારસ્વરૂપ માને છે, સિસોદિઆગણોને આજપર્યંત આહારિયા વગેરે સાથે ભ્રાતૃસંબંધ છે અને ઉભય શાખાના પુરુષો તે શાખામા જન્મેલી સ્ત્રીઓને ભગિનીસમાન માને છે તેઓ પોતાની કન્યા ભિન્ન ગોત્રમા સુયોગ્ય પાત્રની તપાસ કરીને તેને સમર્પણ કરે છે યુદ્ધ ઇત્યાદિ શોચનીય ઘટનાઓથી ભિન્ન ભિન્ન ગોત્રો એકબીજાથી ઘણે દૂર જઇ પડતા હતા અને તેથી વિવાહ તથા જન્મની સંખ્યા

ફરમાવી હતી કે જે હિંદુવિધવાને પુત્ર વા કન્યા હોય તેણે કદિપણ પોતાના મૃતપતિની સાથે સતી થવુ નહિ પરંતુ થોડા વખત પછી જહાંગીરે સ્વયં એ આજ્ઞા રદ કરી હતી. હવે લૉર્ડ વિલિયમ બૅન્ટિકની કૃપાથી ભારતવર્ષમાથી સતી થવાની રીતિ સર્વથા દૂર થઇ છે

[1] યૂરોપમા આ રીતિ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે

[2] સિંધુનદીની નિકટના પ્રદેશમા રહેતા ધાધકાર નામના શિખજાતિના લોકો પણ આ પ્રકારે શિશુકન્યાનો વધ કરતા હતા તેઓ કન્યાનો જન્મ થતાની સાથેજ તેને બજારમા લઈ જતા હતા તેમના એક હાથમા તીક્ષ્ણ છરી રહેતી અને બીજા હાથમા તરતની જન્મેલી બાળા રહેતી આ રીતે કન્યાને બજારમા લઈ જઇને તેઓ ઉચ્ચસ્વરે કહેતા કે "જો આ કન્યાની સાથે વિવાહ કરવાની કોઇને ઇચ્છા હોય તો તેણે એને ગ્રહણ કરવી નહિ તો હમણા એનો પ્રાણ લેવામા આવે છે" આ લોકોમા સ્ત્રીઓની સંખ્યા અધિક હતી. વળી તેમનામા એક સ્ત્રી અનેક પતિ કરી શકતી હતી. એક પતિ જ્યારે તેને ઘેર ગયો હોય ત્યારે તે ઘરપર એક સંકેતચિહ્ન રાખવામા આવતુ હતુ જે જોઈને બીજો પતિ તેમા પ્રવેશતો નહોતો જ્યારે ઉક્ત ચિહ્નને લઇ લેવામા આવતુ હતુ ત્યારેજ બીજો પતિ તેના ઘરમા જઇ શકતો હતો

ઘણી ઓછી થઇ જતી હતી જો મારવાડમા દુર્ભિક્ષને લીધે પુરુષોની સખ્યા ઘટતી, તો તેની સાથે અબરરાજ્યમા સ્ત્રીઓની સખ્યા પણ ન્યૂન થતી હતી અને આ પ્રકારે બમણી હાનિ થતી હતી

જો કે અંગ્રેજીરાજ્યમા આ હૃદયવિદારક રીતિ લુપ્ત થઈ ગઇ છે, તથાપિ વિવાહપ્રસગે ભારે ખર્ચ કરવાની રીતિ કે જે શિશુકન્યાવધનુ એક મોટુ કારણ છે તે હજી દૂર થઇ નથી કર્નલ ટૉડના સમયમા આ રીતિ દૂર કરવામા પ્રત્યેક રાજપૂતપિતાની સહાનુભૂતિ હતી અનેક રાજાઓએ પણ આ રીતિ દૂર કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો અબરના વિખ્યાત રાજા જયસિંહે જે યોજના કરી હતી, તેનુ જો અનુસરણ કરવામા આવત તો અવશ્ય તેથી લાભ થવાનો સપૂર્ણ સભવ હતો તેમણે એવી સૂચના કરી હતી કે, કોઇ પણ મામતે પોતાની એક વર્ષની ઉપજ કરતા વિશેષ ખર્ચ લગ્નકાર્યમા કરવો નહિ આ સૂચના સર્વ રાજપૂતરાજાઓપર મોકલવામા આવી હતી અને તેમણે પોતપોતાના સામતોને એકત્રિત કરીને તેમને આ સૂચનાનુસાર કાર્ય કરવાની ભલામણ કરી હતી, પરતુ સર્વથી પહેલા સનુમ્બરના સામતેજ આ સૂચનાનો ભગ કર્યો તેણે પોતાની કન્યાના વિવાહપ્રસગે એટલો બધો ખર્ચ કર્યો કે તેટલો ખર્ચ તેના સ્વામી મેવાડના મહારાણા પણ કરી શકયા નહોતા ભાટચારણોએ તેની દાનશૂરતાની પ્રશસાથી સમસ્ત રાજસ્થાનને પ્રતિધ્વનિત કરી મૂક્યો હતો આથી જયસિહની યોજના તૂટી પડી હતી જ્યાસુધી રાજપૂતો વૃથા યશ સપાદન કરવાની ઇચ્છાનુ દમન કરશે નહિ તથા આડબર છોડી સાદાઇનુ અવલબન કરશે નહિ, ત્યાસુધી તેમનો વિવાહનો ખર્ચ ઓછો થનાર નથી. દુર્ભાગ્યવશાત્ જે લોકોએ લગ્નપ્રસગે ભારે ખર્ચ કરવાની પ્રથા દૂર કરવામા સહાય કરવી જોઇએ તે લોકોજ ઉલટા એ પ્રથાને દૃઢ કરવામા સહાય કરે છે, કારણકે તેથી તેમનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે ભાટ, ચારણ, બ્રાહ્મણ વગેરે લોકો આ પ્રથા દૂર કરવાને બદલે દૃઢ કરે છે તેઓ લગ્નના મડપમા એકત્રિત થઈ કન્યાના પિતાની ભારે પ્રશસા કરે છે અને તેની પાસેથી પૈસા કઢાવે છે. ભાટલોકો રાજ-પૂતોનો યશ ગાઇને તેમને લગ્નપ્રસગે ભારે ખર્ચ કરવાને ઉત્તેજિત કરે છે જો તેઓ ઓછો ખર્ચ કરે તો ભાટો તેની નિંદાત્મક કવિતા બનાવે અને આખા દેશમા અપકીર્તિ ફેલાવી દે આ ભયથી રાજપૂતો પોતાના કુલની મર્યાદા સાચવવાને માટે આપત્તિ વહોરી લઈને પણ લગ્નપ્રસગે ભારે ખર્ચ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે રાજપૂતોનો શ્રેષ્ઠ કવિ ચદ જણાવે છે કે—"દાહિમાએ પૃથ્વીરાજની સાથે પોતાની કન્યાના વિવાહ કરતી વખત પોતાનો ખજાનો ખાલી કરી દીધો હતો અને એથી તેને ફળ એ પ્રાપ્ત થયુ કે જગતમા તેની અનત કીર્તિ પ્રસરી." આ પ્રસગે રાજકવિને પુરસ્કારતરિકે એક લાખ રૂપિયા મળ્યા હતા વળી તે પછી મેવાડની દારુણ દુર્દશાના સમયમા પણ મહારાણા ભીમસિંહે પોતાની કન્યાના વિવાહપ્રસગે પોતાના પ્રધાન રાજકવિને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા

પ્રબળ પ્રતાપશાળી બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાથી જો કે શિશુકન્યાવધની રીતિ દૂર થઈ ગઈ છે, તોપણ રાજપૂતો હજી પોતાના કુળગૌરવ અને સન્માનની રક્ષાને અર્થે લગ્નપ્રસગે ભારે ખર્ચ કરવાની રીતિ પકડી રહ્યા છે જે પ્રકારે બંગાળામા ઉચ્ચ શ્રેણીનુ અગ્રેજી શિક્ષણ અને કુલિનતા, એ વિવાહ-પ્રસંગે થતા પુષ્કળ ધનના વ્યયના કારણ બન્યા છે, તે પ્રકારે રાજપૂતાનામા કુલમર્યાદાની રક્ષા કરવાને માટે અનેક માતપિતા પોતાની કન્યાના વિવાહપ્રસગે પોતાનુ સમસ્ત દ્રવ્ય ખર્ચી નાખીને સર્વથા નિર્ધન બની ગયા છે રાજપૂતસમાજમા આવા અનેક દૃશ્યો આજે દૃષ્ટિગોચર થાય છે ભારતવર્ષમા અમે રાજ-પૂતજાતિના જેવી વશની મર્યાદા અને ગૌરવની રક્ષા કરનાર બીજી કોઇપણ જાતિ જોઇ નથી જે રાજપૂતો પોતાના કુલની મર્યાદા અને ગૌરવની રક્ષાને માટે પોતાના પ્રાણસુદ્ધા અર્પણ કરવાને અચકાતા નથી, તેઓ ઘરમા ધન ન હોય તો કન્યાનો વધ કરે એમા શુ આશ્ચર્ય છે? અમને આશા છે કે પાઠકો એમ કદિપણ ધારશે નહિ કે કન્યાનો જન્મ થતાવેતજ પ્રત્યેક રાજપૂત પિશાચની પેઠે તેનો વધ કરતો હતો જે લોકો રાજપૂતોને જગલી ગણતા હોય તેને અમે પૂછીએ છીએ કે સુસભ્ય યુરોપ અને અમેરિકા ખડના રોમન કૅથોલિકપથના ગુપ્ત મઠોનો ઇતિહાસ શુ તમે નથી જાણતા? મહાન કર્નલ ટૉડના પ્રયાસથી રાજપૂતસમાજમાથી તો હવે શિશુકન્યાનો વધ કરવાની રીતિ દૂર થઇ ગઇ છે, પરતુ યુરોપ અને અમેરિકામા હાલમા સભ્યતાના શિખરે ચઢેલા રોમન કૅથોલિકલોકોના ગુપ્ત મઠોમા હજી પણ સહસ્રાવધિ સ્ત્રીઓ મહા અપરાધીની પેઠે જન્મપર્યત નરકયાતના ભોગવી રહી છે.

રાજપૂતોની શિશુકન્યાવધની રીતિની સાથે યૂરોપની સભ્ય સમાજમાં પ્રચલિત નિરપરાધી કુમારિકાઓના કારાગૃહવાસની રીતિની તુલના કરવામાં આવે તો કયી જાતિને જંગલી કહેવી તે પાઠકો સ્વતઃ સારી રીતે સમજી શકશે 'મેરિયા મંક' નામનો ગ્રંથ વાંચવાથી પાઠકો ઉક્ત યૂરોપીઅન રીતિવિષે વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે

સતી અને શિશુકન્યાવધની રીતિની પેરે એક બીજી રીતિ પણ અન્ય સમાજને ઘણી ભયંકર લાગે છે આ રીતિનું નામ જુહારવ્રત છે સહસ્રાવધિ રાજપૂતસ્ત્રીઓ એકત્રિત થઇ પ્રજ્વલિત ચિતાગ્નિમાં એકસાથે પડીને ભસ્મીભૂત થાય તેને જુહારવ્રત કહેવામાં આવે છે આ ઇતિહાસમાં અમારા પાઠકબંધુઓએ કેટલેક સ્થળે આ જુહારની રીતિનું વર્ણન વાંચ્યું હશે. કર્નલ ટૉડના સમયમાં આ રીતિનો પ્રચાર ઘણો પ્રબળ હતો અંગ્રેજશાસનથી હાલમાં ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું છે, તેથી આ રીતિ પણ સ્વાભાવિક રીતેજ નાશ પામી છે હાલમાં દેશી રાજાઓના પરસ્પરના ઝઘડા જડમૂળથી ઉખડી ગયા છે એટલે જુહારવ્રતનું અવલંબન કરવાની આવશ્યકતાજ નથી આ વ્રતની સમાલોચના કરતાં કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—"અન્યદેશોની સ્ત્રીઓ કરતાં રાજસ્થાનની રાજપૂત સ્ત્રીઓનું ભાગ્ય અત્યંત શોચનીય હતું જીવનને ડગલે ડગલે મૃત્યુ તેમને માટે મુખ ખોલીને ઉભું રહેલું હતું. સુકુમાર અવસ્થામાં અફીણ અને પ્રૌઢાવસ્થામાં પ્રજ્વલિત અગ્નિ રાજપૂતસ્ત્રીઓના પ્રાણ લેવાને તત્પર રહેતા યુદ્ધમાં રાજપૂતોનો પરાજય થતો અથવા તેમનું નગર શત્રુઓના હાથમાં જતું તો રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના સતીત્વની રક્ષાને અર્થે મૃત્યુનું શરણ ગ્રહણ કરવુંજ ઉચિત માનતી હતી યૂરોપની સ્ત્રીઓ યુદ્ધમાં પરાજય થયા છતાં નિર્વિઘ્નતાથી રહી શકતી હતી તેનું મૂળ કારણ ખ્રિસ્તીધર્મ છે મધ્યયુગમાં સ્ત્રીપ્રત્યેના પુરુષના આદરભાવથી સ્ત્રીનું રક્ષણ થવામાં ઘણી સહાયતા મળતી હતી, પરંતુ જે રાજપૂતો સ્ત્રીઓના સન્માનની રક્ષાને માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરે છે તેમણે યુદ્ધના સમયમાં શત્રુપક્ષની સ્ત્રીઓપ્રત્યે આદર દર્શાવવામાં ત્રુટિ શામાટે કરી હશે તે કાંઇ સમજી શકાતું નથી જો તેઓ વિપત્તિમાં સપડાયેલી સ્ત્રીઓપ્રત્યે આદરભાવ દર્શાવત તો તેમને જુહારવ્રતનું અવલંબન શામાટે કરવું પડત ? જંગલી તાતારોનું આક્રમણ થાય ત્યારે રાજપૂતસ્ત્રીઓને પોતાના સન્માનની રક્ષાને અર્થે આ અંતિમ ઉપાયનું અવલંબન કરવું પડે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જ્યારે રાજપૂતોનો માંહોમાંહેનો કલહ હોય ત્યારે પણ વિજિતપક્ષને તેનું અવલંબન કરવું પડતું હતું, એ અતિ શોકની વાત છે મને એવા અસંખ્ય શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે કે જેપરથી સ્ત્રીઓને યુદ્ધમાં બંદીવાન કરવાની વાત સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે મને પ્રાપ્ત થયેલા એક શિલાલેખમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—"શ્રીહરિની માતાએ ઝરૂખામાંથી ઉચ્ચસ્વરે પૂછ્યું કે, એના રથનાં ચક્રો સ્થિર કેમ થઇ ગયાં છે ? શું તેઓ અત્યંત વેગથી આવ્યા નથી ? શું તેમણે પ્રત્યેક એક્કેક બબ્બે સ્ત્રીઓ વહેંચી લીધી નથી ?" આ પરથી પ્રકાશિત થાય છે કે શ્રીહરિએ યુદ્ધમાં મેળવેલી લૂંટમાં સ્ત્રીઓ પણ હોવી જોઇએ "

યુદ્ધમાં બંદીવાન થયેલી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં યાહુદીઓએ જે કાયદા રચ્યા છે તે મનુના રચેલા કાયદાની સાથે સંપૂર્ણત મળતા આવે છે મોઝિસ અને મનુ, એ ઉભય જણાવે છે કે યુદ્ધના મળેલી સ્ત્રી 'યથાર્થ પુરસ્કાર' રૂપ છે વળી તેમણે તે સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવાની વિધિ પણ નિયત કરી છે મનુ જણાવે છે કે—' જો એક યુવતીનો પ્રિયકર તે યુવતીના કુટુંબીઓને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરીને તેને પ્રાપ્ત કરે તો તે તેની સાથે વિવાહ કરવાનો અધિકારી છે હિંદુશાસ્ત્રમાં જેને ' રાક્ષસવિવાહ' કહેવામાં આવે છે તે અધમમાં અધમ વિવાહ છે જો કોઇ માણસ બળાત્કારે એક સ્ત્રીનું હરણ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય અને તે સ્ત્રીના પોકારથી તેના કુટુંબીઓ આવીને તેને બચાવવાને તે માણસની સાથે યુદ્ધ કરે અને અંતે મરણ પામે તો તે સ્ત્રીનું અપહરણ કરીને તેની સાથે કરેલો વિવાહ એ રાક્ષસવિવાહ કહેવાય છે આ પ્રકારની આપત્તિમાંથી બચવાને માટેજ રાજપૂતોએ જુહારવ્રતની યોજના કરી છે વળી રાજસ્થાનની સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત હોવાથી પણ તેઓ અપવિત્ર અને ભ્રષ્ટ થવાને બદલે પ્રાણાર્પણ કરવાને વિશેષ ખુશી થતી 'વિધવા' શબ્દજ જ્યાં તિરસ્કારવાચક હોય ત્યાં કોઇપણ સ્ત્રી વિધવા થવાનું તો પસંદજ શી રીતે કરે ?[1]

---

[1] કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે જે સમયે હું સામાન્ય સૈનિકના પદપર હતો અને રાજસ્થાનના અપરિચિત સ્થાનોમાં ભ્રમણ કરતો હતો, તે સમયે મારા હાથનીચેના એક રાજપૂતસૈનિકે એક હા જાતિની વિધવાસ્ત્રી

મનુ એવી આજ્ઞા કરે છે કે, સર્વ પુરુષોએ સ્ત્રીને ભગિની કહીને બોલાવવી અને વૃદ્ધ,પુરોહિત,રાજા તથા વરરાજાને માટે જેમ માર્ગ આપવામા આવે છે, તેમ સ્ત્રીને માટે પણ માર્ગ કરવો વળી ગર્ભવતી સ્ત્રી, નવવિવાહિતા વધૂ અને યુવતીને સૌથી પહેલા ભોજન કરાવવુ આવી આવી સ્ત્રીની મર્યાદા સાચવવાની અનેક આજ્ઞાઓ મનુએ આપેલી છે વળી હાલમા હિંદુસ્ત્રીઓને જે પ્રકારે પડદે રાખવામા આવે છે, તે પ્રકારે પ્રાચીન કાળમા તેને અતઃપુરમા બંદીવાન જેવી દશામા રાખવામા આવતી નહોતી. મુસલમાનોના સમયથીજ આ રીતિનો પ્રચાર હિંદુઓમા થયો છે મનુના ગ્રંથમા એક બીજાની વિરોધી એવી વિવાદાત્મક બાબતો એટલી બધી છે કે તે ગ્રંથ એકજ શાસ્ત્રકારે રચ્યો હોય એમ જણાતુ નથી [1] ઉક્ત ગ્રંથમા સ્ત્રીનુ સન્માન અને અવજ્ઞા એ ઉભયને માટે વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે મનુનુ નિમ્નલિખિત વિધાન અવશ્ય પ્રશંસાપાત્ર છે "પર્વો અને આનંદોત્સવોના સમયમા સ્ત્રીઓને રત્નાભુષણો આપવા ઉચિત છે, કારણ કે જે ભાર્યાને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણોથી વિભૂષિત કરવામા આવતી નથી તે પોતાના પતિને આનંદ આપી શકતી નથી, પરંતુ જો સ્ત્રીને સુંદરવસ્ત્રાલંકારોથી ભૂષિત કરવામા આવે તો તે પોતાના પતિનુ મન પ્રફુલ્લિત કરી શકે છે" મનુના નિમ્નલિખિત વાક્યપરથી સ્ત્રીના સામર્થ્યની પ્રતીતિ થાય છે 'સ્ત્રી માત્ર મૂર્ખનેજ નહિ પરંતુ મહાત્માને પણ સત્યમાર્ગપરથી વિચલિત કરીને પાપને પંથે લઇ જઈ શકે છે" આપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જો કે સ્ત્રીઓ અંતઃપુરમા રહે છે તોપણ સમાજ ઉપર તેનો પ્રભાવ કાઇ જેવોતેવો નથી અને જો તેમને છૂટે છેડે ફરવા દેવામા આવે તો તેઓ સમાજ ઉપર જે પ્રભાવ પાડી શકે તેના કરતા અંતઃપુરમા રહ્યા છતા પણ કાઈ તેઓ ઓછો પ્રભાવ વિસ્તારતી નથી

હિંદુઓ પોતાના પ્રાણ, પોતાની જન્મભૂમિ અને પોતાની સ્વાધીનતા કરતા પણ પોતાની સ્ત્રી, ભગિની અથવા કન્યાના સતીત્વની રક્ષાને વધુ મૂલ્યવાન ગણે છે રાજપૂતો પરાસ્ત થયા પછી પણ પોતાની સ્ત્રી, ભગિની કિંવા પુત્રીને શત્રુના હાથમા જવા દેતા નહોતા પ્રાચીન હિંદુજાતિએ પરાસ્ત થયેલા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનુ અપહરણ કરવાની રીતિ દૂર કરી નહિ એટલા માટે પંડિતવર કર્નલ ટૉડ શોક પ્રદર્શિત કરે છે, પરંતુ અમે (હિંદી અનુવાદ) એના સંબંધમા માત્ર એટલુજ કહેવા માગીએ છીએ કે ભારતવર્ષમા એક સમયે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓની સંખ્યા અધિક હતી અને તેથી ઘણી સ્ત્રીના વિવાહ થવા અસંભવિત માની તેઓ તેમને પરણવાને માટે લઇ જતા હતા દુરાચારી યવનોની પેઠે રાજપૂતોએ કદિપણ સ્ત્રીનુ સતીત્વ નષ્ટ કરી પોતાના નામને કલંકિત કર્યું નથી વિજયીહિંદુઓ કદિ પણ શત્રુપક્ષની વિવાહિતાસ્ત્રીને પકડી લઇ જતા નહોતા મનુના નામથી જે ગ્રંથ ઓળખાય છે તે તેનો એકલાનો રચેલો નથી, પરંતુ ઘણા શાસ્ત્રકારોના વિધાનોનો તેમા સંગ્રહ છે એમ જે કર્નલ ટૉડે જણાવ્યુ છે તે ભૂલ છે જો તેમણે મનુસ્મૃતિનુ યથાસ્થિત સાંગોપાંગ પરિશીલન કર્યું હોત તો તેઓ કદિપણ આવો અભિપ્રાય દર્શાવવાનુ સાહસ કરત નહિ

ઉદારચિત્ત કર્નલ ટૉડ રાજપૂતસ્ત્રીઓની શિક્ષાના સંબંધમા જણાવે છે કે જેમણે કદિપણ ગંગા નદી ઓળંગી નથી, તેમણે હિંદુસ્ત્રીઓનુ જે ચિત્ર અંકિત કર્યું છે તેથી ઘણા માણસો ભ્રમમા પડયા છે તેમણે હિંદુસ્ત્રીઓને ખરીદેલી ગુલામડીસમાન જણાવી છે તેઓ જણાવે છે કે સહસ્રાવધિ સ્ત્રીઓમાથી એક પણ સ્ત્રી ગ્રંથ વાચી શકતી નથી, પરંતુ હુ તેમને પ્રશ્ન કરુ છુ કે તમે કદિ 'રાજપૂત' નામ સાભળ્યુ છે? રાજપૂતજાતિના નિકૃષ્ટમા નિકૃષ્ટ શ્રેણીના સામંતોની કન્યાઓમા પણ ઘણી થોડી

ક્રોધિત થઈને રાંડ કહીને સંબોધી અને તેને કૂવામાથી જલ કાઢવાને કહ્યુ તે રાજપૂતસ્ત્રી 'રાંડ' શબ્દ સાભળી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઇ અને બોલી કે— હુ એક રાજપુતની સ્ત્રી અને રાજપૂતની જનની છુ, માટે મારા પ્રત્યે 'રાંડ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો યુક્ત નથી. ' તેના આ શબ્દો સાભળી ઉક્ત કલ્યાણ નામના રાજપૂતે તેની ક્ષમા માગી અને તેને 'માતા' શબ્દથી સંબોધી તેનો ક્રોધ શાંત કર્યો ત્યાર પછી તે સ્ત્રીએ જલ આપ્યુ' આ ઘટના ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭ મા બની હતી ઉક્ત રાજપૂતસૈનિક પરમ સાહસિક હતો ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૭ મા જ્યારે કર્નલ ટૉડે પોતાના ૭૨ બંદુકવારી અંગરક્ષકોની સહાયથી ૧૫૦૦ પીંઢારાઓને પરાસ્ત કર્યા હતા ત્યારે ઉક્ત ૭૨ જણમાં કલ્યાણ પણ હતો

[1] મનુના ગ્રંથમા ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથકારોના વચનોનો સંગ્રહ છે, એ વાત સર્વથા ભૂલભરેલી છે મનુ સર્વના ગુણ-દોષ ઉભય લખે છે

કન્યાઓજ એવી હશે કે જે લખવાવાંચવાનું જાણતી ન હોય જે રાજપૂતજનનીએ પોતાના સગીર પુત્રની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો હોય તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો સુયોગ જેને પ્રાપ્ત થયો હશે તે રાજપૂતસ્ત્રીની બુદ્ધિ અને તેના રાજતત્ત્વના જ્ઞાનવિષે ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવશે એમાં કિંચિત પણ શક નથી[1] ભારતવર્ષમાં સ્ત્રી રાજ્યશાસનની અધિકારિણી ગણાતી નથી, પરંતુ તે પોતાના પુત્રની સગીર અવસ્થામાં તેના પ્રતિનિધિતરીકે રાજકાર્યભાર ચલાવી શકે છે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીની સાહસિકતા અને રાજનિપુણતાના અનેક દૃષ્ટાંતો ઉપલબ્ધ થાય છે[2]

પ્રબળ સાહસ, દેશહિતૈષિતા, રાજભક્તિ, પ્રમાણિકતા, આતિથ્ય અને સન્માનરક્ષા તથા સરળતા, આ ગુણોથી સર્વ રાજપૂતો સંપૂર્ણરીતે વિભૂષિત છે, એમ કહેવાને અમે જરાપણ અચકાતા નથી જગતના સર્વ દેશોના લોકોમાં ગુણની સાથે દોષ પણ વિદ્યમાન હોય છેજ અને આપણે રાજપૂતોને પણ દોષોમાંથી સર્વથા વિમુક્ત ધારતા નથી ભિન્ન ભિન્ન જાતોદ્વારા આક્રાંત થવાને લીધે તથા મહા બળવાન વિજેતાઓની સાથે તેમને સંઘર્ષણ થવાથી તેઓ અવનતિને પ્રાપ્ત થયા છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેથી તેમના જાતીય ગુણનો લોપ થયો નથી આથી આપણે રાજપૂતોની પ્રશંસા કર્યા વિના રહી શકતા નથી કેટલાક લેખકો એશિયાટિક પ્રજામાં છળકપટ અને અસત્ય વચનની પ્રબળતા ઘણી છે, એમ જણાવે છે પરંતુ ખાસ કરીને રાજપૂતોમાં આ દુર્ગુણો નથી જો કે કેટલીક જાતિઓ અવ્યાહત અત્યાચારમાંથી રક્ષણ મેળવવાને માટે છળકપટ અને અસત્ય વચનની ઢાલનો ઉપયોગ કરતી હશે, પરંતુ રાજપૂતોમાં આ દુર્ગુણો સાર્વત્રિક નથી રાજસ્થાનની પ્રત્યેક રાજસભાને તેના ગુણકર્માનુસાર ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ છે અને જયપુરની રાજસભાને "જૂઠા દરબાર" કહેવામાં આવે છે[3] પરંતુ એ દરબાર રાજપૂતોના અત્યંત તિરસ્કારને પાત્ર થયો છે

અકબરનો એક મંત્રી અબુલફજલ હિંદુઓના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે—"હિંદુઓ ધાર્મિક, મધુરભાષી, દયાળુ, આનંદી, સુશિક્ષિત, ન્યાયપ્રિય, કાર્યકુશળ, સભ્ય અને વિશ્વાસપાત્ર હોય છે.

---

૧ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે "બુંદીના રાજાએ પોતાના મૃત્યુસમયે પોતાના પુત્રના રક્ષકતરીકે મને નિયત કર્યો હતો આ પ્રસંગે બુંદીરાજની માતાની સાથે તેમના સુકુમાર પુત્રના હિતના સંબંધમાં તથા રાજ્યમાં સુશાસન ચલાવવાના સંબંધમાં મારે ઘણીવાર વાર્તાલાપ થયો હતો તેમણે મારી સાથે ભ્રાતૃસંબંધ સ્થાપિત કર્યો હતો તથાપિ મારે તેમની સાથે તેમના એક વિશ્વાસુ મનુષ્યની હાજરીમાં વાર્તાલાપ થતો હતો. આ પ્રસંગે તેમની અને મારીવચ્ચે એક પડદો રાખવામાં આવતો હતો તેમની વાતચીત અચૂક અને સર્વ પ્રકારે ઉંડા જ્ઞાનની દ્યોતક હતી. તેમજ તેમના પત્રોપરથી પણ તેમનું ઉચ્ચ જ્ઞાન વ્યક્ત થતું હતું તેમના અનેક પત્રો મારી પાસે છે આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો હું દર્શાવી શકીશ."

૨ ફરિસ્તો પોતાના ઇતિહાસમાં ગાડાની રાણી દુર્ગાવતીની મહાન વીરતા આલેખી ગયો છે તેણે અકબરના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરી પોતાના બાળકપુત્રના હકનું સંરક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તેણે બોડિસિયાની પેઠે વીરસાજથી સજ્જિત થઈ પોતાની ચતુરંગિણી સેનાની સહાયથી અકબરના મોકલેલા આસફખાં નામના સેનાપતિની સાથે ઘોર યુદ્ધ કર્યું હતું આ યુદ્ધમાં તે ઘાયલ અને પરાજિત થઈ હતી તેણે પ્રાચીન રોમનવીરોની પેઠે રણભૂમિમાં આત્મબલિદાન આપ્યું હતું

આ ગાડારાજ્ય જબલપુરની અત્યંત નિકટ છે એક ગૃહસ્થ ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭ માં મોજને ખાતર ગાડારાજ્યમાં ગયો હતો તે વખતે રાણી દુર્ગાવતીની રાજધાની સર્વથા વિધ્વસ્ત થઈ ગઇ હતી. તેમાં રાજવાટિકા અને એક પ્રચંડ સરોવરના સામાન્ય ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. ઉચ્ચ પર્વતશિખરની ઉપર મદનમહલ નામનો એક મહાલય હિંદુશિલ્પકાર્યની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી રહ્યો છે, આ મહાલયના ત્રણ મજલા છે આ મહાલયની પાસે બીજા મકાનોના ખંડિયેરો પડેલા છે એમ કહેવાય છે કે મદનમહલમાંથી એક સુરંગમાં થઈને રાણી દુર્ગાવતી નર્મદા નદીના સ્નાન કરવાને જતી હતી. આ ગુપ્ત માર્ગ હાલમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી મધ્યહિંદમાં એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે, મદનમહલની મહારાણી દુર્ગાવતી ઉક્ત સ્થાનમાં અઢળક દ્રવ્ય દાટી ગઈ છે તેના સંબંધમાં એક કવિતા પણ આજપર્યંત તે પ્રદેશના લોકોના મુખદ્વારા સાંભળવામાં આવે છે અંગ્રેજસરકાર પણ આ અતુલ ધન પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થઈ નથી જ્યારે સૂર્ય અસ્તાચલમાં જાય છે તે સમયનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય મદનમહલથી અતિ સુંદર દેખાય છે

૩ આનંદની વાત છે કે, હાલમાં જયપુરના રાજદરબારને આવી તિરસ્કારયુક્ત ઉપાધિ આપવામાં આવતી નથી.

વિપત્તિના સમયમા હિંદુઓ અપૂર્વ ધૈર્ય દર્શાવે છે તેમની સેના યુદ્ધભૂમિમાથી કદિપણ નાસતી નથી જો તેમને યુદ્ધમા વિજય મળવાની આશા રહેતી નથી તો તેઓ અશ્વપરથી ઉતરીને અલૌકિક શૌર્યપૂર્વક લડી રણભૂમિમા પોતાના પ્રાણત્યાગ કરે છે ' પરતુ લૉર્ડ મૅકોને ભાગતવાસીઓને "જૂઠા, ચોર,શઠ,ધૂર્ત" આદિ ઉપાધિઓ અર્પણ કરે છે અને શોકની વાત છે કે ઘણા વિદેશીઓ તેને સત્ય માને છે, પરતુ તેમની આખ ઉઘાડવાને માટે અમે તેમને મહાત્મા ટૉડ અને અબુલફજલનો હિંદુઓવિષેનો અભિપ્રાય વાચવાની ભલામણ કરીએ છીએ

બાબરના સમયમા સૌથી પહેલા ભારતવર્ષમા દ્રાક્ષ આવી હતી અને તેના પૌત્ર જહાગીરના સમયમા સૌથી પહેલા તમાકુનો પ્રચાર થયો હતો,પરતુ ભારતવર્ષમા અફીણના સેવનનો પ્રારભ ક્યારે થયો તે અમે કહી શકતા નથી ચદકવિએ પોતાના કાવ્યમા એ વિષે યત્કિંચિત્ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી અફીણના સેવનથી રાજપૂતોના અનેક સદ્ગુણોનો નાશ થયો છે તેમનામા સ્વાભાવિક વીરતાને બદલે ઉન્મત્તતા અને ક્રૂરતાનો પ્રવેશ થવા માડયો છે અને દૃઢતાને બદલે દુર્બલતા તથા શકાનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો છે સમસ્ત માદકદ્રવ્યોની પેઠે અફીણ ક્ષણિક જુસ્સો ઉત્પન્ન કરે છે, પરતુ તેનો પ્રત્યાઘાત ઘણો ભયકર હોય છે શરીર અને મનને અનિષ્ટ કરનારી શક્તિને અફીણ સદા ઉત્તેજિત કરે છે રાજપૂતો ઘણા પ્રાચીન કાળથી "મધવારા પ્યાલા" અર્થાત્ માદકદ્રવ્યપૂર્ણ પાત્રનો ઉપયોગ કરતા હતા, પરતુ હાલમા જેમ તેઓ કસુબાનુ સેવન કરે છે તેમ પૂર્વે તેઓ કસુબાનુ સેવન કરતા હોય એમ જણાતુ નથી, કારણ કે કસુબાવિષે કોઇ પણ પ્રાચીન કાવ્યગ્રથમા ઉલ્લેખ નથી હાલમા અતિથિઓને પુષ્પ, કદમૂળ તથા અનાજનો આસવ આપવામા આવે છે, પરતુ કસુબાનો ઉપયોગ ઝાઝો કરવામા આવે છે જ્યારે ઘણા માણસો એકત્રિત થઇને કસુબાનુ સેવન કરે છે ત્યારે જે પ્રતિજ્ઞા કરવામા આવે છે તે શપથ લઇને કરવામા આવેલી પ્રતિજ્ઞા કરતા પણ અધિક મહત્વની હોય છે રાજપૂતો પોતાના મિત્ર અથવા આપ્તને મળે છે ત્યારે " અમલ ખાયા? " અર્થાત્ " અફીણનુ સેવન કર્યુ ? " એવો પ્રશ્ન કરે છે જ્યારે કોઈ રાજપૂતસામતને ઘેર પુત્રનો જન્મ થાય છે, ત્યારે અનેક સામતો તેમને ત્યા એકત્રિત થાય છે અને તેઓની સભામા કસુંબાથી ભરેલુ એક મોટુ પાત્ર લાવવામા આવે છે પછી તે કસુબો સૌને અજલિમા આપવામા આવે છે તેઓ જે સમયે કસુબો પીવાની તૈયારી કરે છે તે સમયે જો તેમના મુખ જોવામા આવે તો એમ જણાય છે કે કોઈ પણ કસુબાનુ પાન કરવાને ખુશી નથી વમન નહિ થાય એટલા માટે પ્રત્યેક રાજપૂતને કસુબા પાન થઇ ગયા પછી મીઠા લાડુ આપવામા આવે છે અફીણ શરીર ઉપર ઘણી વિચિત્ર અસર કરે છે અફીણ ઉતરી ગયા પછી રાજપૂતો સર્વથા નિરુપયોગી બની જાય છે મારા હાથનીચેના રાજપૂતકર્મચારીઓને અફીણનુ સેવન કર્યા પછી પુન શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે હુ રજા આપતો હતો જે વખતે અફીણ ઉતરી જાય છે તે સમયે મનુષ્ય સૂકા કાષ્ઠસમાન બની જાય છે [1] હાલમા અનાજ કરતા પણ અફીણ રાજપૂતોને વિશેષ આવશ્યક થઇ

[1] જ્યારે અમલ ઉતરવા માડે છે ત્યારે વાત કરતા કરતા આખ મીચાઈ જાય છે અને મસ્તક ઝોલા ખાવા લાગે છે તથા વદન નિસ્તેજ બની જાય છે મને મળવા આવેલા ઘણા સામતો આસનપર બેસીને ઉઘના ઝોકા ખાતા હતા હલ્દીઘાટના સમરમા રાણા પ્રતાપસિંહના જમણા હાથસ્વરૂપ બહાદુર શામના વશજ ક્યાણસિંહ કે જેઓ સાદ્રીના સામત અને મારા પ્રિય મિત્ર છે તેઓ અફીણના સેવનથી સર્વથા કર્મહીન બની ગયા છે તેઓ પોતાના ઝાલાકુલની વિશિષ્ટ પાઘડી ધારણ કરતા હતા અને જ્યારે તેઓ ભાન ભૂલીને ઝોકા ખાતા ત્યારે ઘણીવાર તેમની પાઘડી મારા ખોળામા આવી પડવાની અણીપર આવી પહોચતી હતી જ્યારે રાજપૂતોને કસુંબો કરવાની અનુકૂળતા મળતી નથી ત્યારે તેઓ પોતાના ગજવામા અફીણ રાખે છે અને યુરોપીઅનો જેમ તપખીર આપે છે, તે પ્રમાણે રાજપૂતો પોતાના પરિચિતોને અફીણ આપે છે જ્યારે હુ એક સામાન્ય સૈનિકના પદપર સ્થિત હતો, ત્યારે એકવાર જયપુરમા આવેલા સથાલના સામતે મારી મુલાકાત લેતી વખત મને અફીણ આપ્યુ હતુ આ અફીણ લઈને મે મેજપર મૂકી દીધુ મે અફીણ ખાધુ નહિ ત્યારે તેઓ બોલ્યા ફીરગીકા અમલ વાપરવાનો મારો વિચાર છે ' મે તેમનાપર સુરાની એક બાટલી મોકલી આપી અને જ્યારે તેમણે પૂછ્યુ કે એનો કેટલો અશ લેવો ત્યારે મે તેમને એક અષ્ટમારાથી એક દ્વિતીયાશ સુધી લેવાની પરવાનગી આપી બીજે દિવસે શિકાર ખેલવા જવાનો અમે ઠરાવ કર્યો હતો પરતુ નિયત સમયે તેઓ આવી પહોચ્યા નહિ ત્યારે 'ફીરગીકા અમલે' કેવી અસર કરી હતી તે પૂછપરછ કર્યા વિના જ હુ જાણી ગયો

પડયું છે અને જે માણસ મહારાણાને અફીણપરનો કર વધારવાની સૂચના કરે તે ઘણોજ અપ્રિય થઈ પડે છે.

રાજપૂતોની પાસે અફીણ છોડાવવાને માટે મહાત્મા ટૉડને એટલી કાળજી હતી કે તેઓ યુવાન સામંતોને અફીણ નહિ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવતા હતા. આથી ઘણા રાજપૂતોએ અફીણના સેવનનો ત્યાગ કર્યો છે. અંતે રાજપૂતોને અમે અફીણનું સેવન ત્યજી દેવાનો આગ્રહ કરીએ છીએ; કારણ કે તેથીજ તેમની ઉન્નતિ થશે.

ચીનાલોકો પણ ભારતવર્ષના અફીણનું સેવન કરીને અવનતિને પ્રાપ્ત થયા છે. ઇંગ્લાંડમાં કેટલાક ઉદારચિત્ત અંગ્રેજોએ મંડળ સ્થાપન કરીને અનિષ્ટકારક અફીણનો વ્યાપાર બંધ કરવાને માટે ભારે ચર્ચા કરી મૂકી છે. પાર્લામેન્ટમાં પણ એ વિષે પુષ્કળ આંદોલન કરવામાં આવે છે. અફીણના વ્યસનથી રાજપૂતો કર્મહીન થઈ ગયા છે અને તેમની જીવનશક્તિ નષ્ટ થઇ ગઈ છે. સુરાપાનના પ્રબલ અગ્નિથી બંગાળાના સર્વ પ્રાંતો બળી ગયા છે તે દેશમાં વિશ્વવિદ્યાલયની ઉચ્ચ ઉપાધિ ધારણ કરનારથી લઈને અજ્ઞાન કૃષિકારપર્યંત સર્વ જણ સુરાના વ્યસનમાં નિમગ્ન થઇ ગયા છે. આ વ્યસનથી સહસ્રાવધિ કુટુંબો ભિખારી અવસ્થામાં આવી ગયા છે. તે દેશના પ્રત્યેક ગામમાં દારૂની ભઠ્ઠી છે. બંગાળાનો નાશ આ રીતે દારૂના સેવનથી થઇ રહ્યો છે અને રાજસ્થાનનો નાશ અફીણના સેવનથી થઇ રહ્યો છે. રાજપૂતો જ્યાંસુધી આ ભયંકર વિષના સેવનનો ત્યાગ કરશે નહિ ત્યાંસુધી કદિપણ તેમનું કલ્યાણ થશે નહિ.

રાજપૂતો પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં જેવા તત્પર હોય છે તેવા ઇતર કોઈપણ લોકો હોતા નથી. રાજપૂતો કસુંબો પી, પાઘડી બાંધી અને હાથમાં હાથ મેળવી જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેનું પાલન સહસ્રાવધિ વિપત્તિઓ આવી પડયા છતાં પણ કરે છે. તેનું પાલન કરતાં કદાચિત્ પ્રાણાર્પણ કરવું પડે તો તેમ કરવાને પણ તેઓ અચકાતા નથી. અમે સગર્વ કહી શકીએ છીએ કે જગતની ઇતર કોઇ પણ જાતિ પ્રતિજ્ઞાપાલનની બાબતમાં રાજપૂતો કરતા શ્રેષ્ઠ નથી.

રાજપૂતો મૃગયાના અતિ શોખીન હોય છે શિકાર કરવામાં તેમને કૂતરા ઘણા ઉપયુક્ત થઇ પડે છે. સુવર અને મૃગનો શિકાર કરતી વખત કુતરા તેમને વિશેષ સહાય આપે છે રાજપૂતો તેજસ્વી અશ્વપર આરૂઢ થઇ ઘણા સમયસુધી મૃગયામાં સતત પ્રવૃત્ત રહી શકે છે અને તેથી તેમને કાંઇ પણ કષ્ટ થતુ જણાતુ નથી પ્રત્યેક પ્રધાન સામંત પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં રમના અર્થાત્ શિકારને માટે ખાસ જમીન રાખે છે. આ ભૂમિમાંથી જો કોઈ માણસ કોઈ પ્રાણીને પકડે તો તેનો દંડ કરવામાં આવે છે. આ ભૂમિમાં રાજપૂતો પરમ આનંદપૂર્વક મૃગ, સુવર, વ્યાઘ્ર વગેરે પ્રાણીઓનો શિકાર કરે છે. વળી આ સ્થળે તેઓ અશ્વારૂઢ થઇ શસ્ત્ર ચલાવવાની સ્પર્ધામાં ઉતરે છે. તેઓ અત્યંત કુશળતાથી તલવાર અને ભાલાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જો કોઇ યૂરોપીઅનઅશ્વારોહી તલવાર અને ભાલો ચલાવવામાં રાજપૂતઅશ્વારોહીની સાથે હરિફાઈ કરે તો તે રાજપૂતદ્વારા નાશ પામે એમાં કિંચિત પણ શક નથી. રાજપૂતો નિશાન વિંધવામાં પરમ કુશળ ગણાય છે. અશ્વ અત્યંત વેગથી ચાલતો હોય તે વખતે તેની પીઠપરથી કોઇ વસ્તુપર ભાલાનો પ્રહાર કરવાની ક્રીડા રાજપૂતોને ઘણી પસંદ છે. રાજપુતો બાણ ચલાવવામાં પણ પરમ કુશળ હોય છે. બાણ ચલાવવામાં ચાતુર્ય અને બાહુબળ એ ઉભયની આવશ્યકતા હોય છે. આ સર્વ પ્રકારની અસ્ત્રશસ્ત્ર ચલાવવાની કળા રાજપૂતોને બાલ્યાવસ્થાથીજ શીખવવામાં આવે છે. રુધિર જોઇને હૃદયમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન થાય તથા સાહસિકતા પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે રાજપૂતાના નાના નાના બાળકો, નાની નાની તલવાર ગ્રહણ કરીને તેનો ઉપયોગ કરતા શીખે છે. તેમના માતપિતા બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમને આ વિષયની શિક્ષા આપે છે. રાજપૂતબાળક પહેલવહેલો જે દિવસે શિકાર કરે છે તે દિવસે તેના કુટુંબીજનો પરમ આનંદ પામે છે અને તેને સપ્રેમ અભિનંદન આપે છે.[1] આ પ્રકારે રાજપૂતબાળકો વીરધર્મમાં દીક્ષિત થઇ સાહસ, શૂરતા તથા વીરતા પ્રકાશિત કરે છે.રાજપૂતોના આનંદોત્સવો પણ વીરરસથી પૂર્ણ હોય છે.તેમને સાહસિક અને શૂરવીર બના-

[1] બુંદીના રાજકુમારે જે દિવસે પ્રબલ સાહસપૂર્વક અને જીવસટ્ટે એક મૃગની પૂંઠ પકડી તેનો શિકાર કર્યો હતો તે દિવસે રાજમાતાએ પરમ આનંદિત થઈને મારાપર એક પત્ર લખ્યો હતો તે દિવસે બુંદીમાં એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો અને સામંતોને ઉપહારસ્વરૂપે બહુમૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપવામાં આવી હતી

વવાને માટે વીરરસપ્રધાન કાવ્ય તેમને સભળાવવામા આવે છે મ ન કુસ્તી જોઇને રાજપૂતોને પરમ આનદ પ્રાપ્ત થાય છે. રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓ કુસ્તી કરવામા ચતુર એવા બળવાન મલ્લોને રાખે છે. પ્રસિદ્ધ મલ્લો એકબીજાની સાથે સ્પર્ધા કરે છે

પ્રત્યેક સામંતની પાસે એક શસ્ત્રભડાર હોય છે અને તે પ્રતિદિન નિયમિતરીતે ત્યા જઇને પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્રોની તપાસ કરે છે તરવાર, બદુક, બરછી, કટાર, ધનુષ વગેરે પોતાના પ્રિય અસ્ત્ર-શસ્ત્રોને રાજપૂતો જૂદા જૂદા નામ આપે છે શસ્ત્રભડારપર રાજપૂતો અતિ વિશ્વાસુ માણસને અધિકારીતરીકે નિયુક્ત કરે છે રાજપૂતોના અસ્ત્રશસ્ત્રો અતિ સુદર, ચિત્તાકર્ષક અને મૂલ્યવાન હોય છે સર્વ પ્રકારની તરવારોમા શિરોહીની તરવાર ઉત્તમ ગણાય છે વળી બે ધારવાળુ ખાડુ પણ રાજપૂતોને અત્યત પ્રિય હોય છે લાહોર તથા રાજસ્થાનમા અનેક પ્રકારની ઉત્તમ બદુકો બને છે બદુકોને મુક્તા, મણિરત્નો તથા સુવર્ણથી જડિત કરીને મનોહારિણી બનાવવામા આવે છે બૂદીની બંદુક સર્વોત્તમ ગણાય છે અગનુ રક્ષણ કરવાને માટે ગેડાના ચામડાની ઢાલ બનાવવામા આવે છે રાજપૂતો ગેડાના ચામડાની ઢાલમા ચાદી અને સુવર્ણના વરખવતી અનેક પ્રકારના સુદર ચિત્રો અકિત કરે છે રાજપૂતાનામા અર્ધચદ્રકાર, ત્રિશૂલાકાર અને સર્પની જીભના આકારના સુદર બાણો બને છે

રાજપૂતોને સગીત પણ પરમ પ્રિય હોય છે મહારાજા શિવધનસિહ સંગીતના ઘણા શોખીન હતા તેઓ પ્રતિદિન મને મળવાને આવતા હતા, કારણ કે તેઓ મારા મિત્ર હતા તેઓ કોઇ કોઇવાર ઘણા સમયસુધી અમારા મારી પાસે બેસી રહેતા હતા તેઓ અનેક ગુણોથી વિભૂષિત હતા બદુક ચલાવવાની કુશળતામા તો તેઓ મેવાડમા અદ્વિતીય ગણાતા હતા તેઓ મહા વિદ્વાન હતા તેઓ માત્ર મેવાડનોજ નહિ, પરતુ સમસ્ત રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ સારી રીતે જાણતા હતા તેઓ કવિત્વશક્તિ ધરાવતા હતા અને વાતચિતમા કાવ્ય રચીને શ્રોતાઓના મનરજન કરી દેતા હતા તેઓ સગીતવિદ્યામા તો પરમ નિપુણ હતા સગીતશાસ્ત્રનુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તેઓ ધરાવતા હતા મહાદેવના મુખમાથી નીકળેલા રાગોના ભેદ, રાગોના અસખ્ય સ્વરૂપો અને પ્રત્યેક રાગની ૭ રાગિણીવિષે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે વ્યાખ્યા કરતા હતા મેવાડના સર્વોત્તમ ગવૈયા તેમની પાસેજ રહેતા હતા આ ગવૈયાને તેઓ કોઇ કોઇ વાર મારી પાસે લાવતા અને મને તેમના ગાયનો સભળાવતા હતા તેમને ત્યા સર્વોત્તમ ગાનાર એક સ્ત્રી હતી અને તેનો કઠ એવો મધુર હતો કે સર્વનુ મન તેના ગાયનમા તલ્લીન થઇ ગયા વિના રહેતુ નહિ તેના કઠમાથી વસત અને મેઘ એ રાગો ઘણાજ મધુર નીકળતા હતા વળી તેમણે ઉજ્જયિનીથી એક ગાનારી સ્ત્રીને બોલાવી હતી, તે પણ અત્યત પ્રસિદ્ધ હતી મે ઉક્ત ઉભય સ્ત્રીઓને એક સ્થાને બેસીને ગાવાને કહ્યુ તેમના ગાયન સાભળવાને માટે શક્તાવતોના અધિનાયક, સલુમ્બરના સામત તથા અન્યાન્ય નામતો પણ આવ્યા હતા આ સરદારો ઉજ્જયિનીની ગાનારી સ્ત્રીના ગાયનો સાભળીને એટલા તો પ્રસન્ન થઇ ગયા કે તેઓ મુક્તકઠે તેની પ્રશસા કરવા લાગ્યા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—'સુપ્રસિદ્ધ ગવૈયા માદુલ્લાના ગાયન સાભળીને જે પ્રકારે અગ્રેજો પરમ પ્રસન્ન થયા હતા તે પ્રકારે અમે આ સ્ત્રીના ગાયન સાભળીને પરમ આહ્લાદિત થયા છીએ" ગ્રીષ્મઋતુમા આ પ્રકારે ચોકમા અથવા અગાસીમા નાની નાની સગીતમડળી એકત્રિત થતી હતી આ પ્રસગે ચદ્રનો શીતલ પ્રકાશ, સ્વચ્છ જલવાળા સરોવરમાથી આવતો શીતલ સમીર અને સુમધુર ગાયનનો યોગ થવાથી દિવસે સૂર્યના ઉગ્ર તાપથી થએલી વ્યગ્રતા દૂર થઈ જતી. સગીત સાભળવાથી સૌને અવર્ણનીય આનદ થતો આવી મડળીમા રાજપૂતસરદારો મને પણ આમત્રણ કરતા હતા પુત્રોત્સવ અને લગ્નોત્સવમા સુપ્રસિદ્ધ કવિઓ અને ગવૈયાઓને પરદેશમાથી પણ બોલાવવામા આવતા હતા

મહારાજા શિવધનસિહ બદુકની ગોળી મારવામા એવા ચતુર હતા કે તેઓ બાળકના મસ્તકપર એક ચીજ મૂકીને તેને ગોળી મારીને ઉરાડી દેતા હતા, પરતુ તે બાળકના મસ્તકને કિંચિત્ પણ ઇજા થતી નહોતી તેઓ ઉડતા પક્ષીને વિધી નાખતા હતા અને સામેથી આવતી ગોળીના કટારવતી બે ટુકડા કરી નાખતા હતા તેમણે અનેકવાર લોકોને આ પ્રયોગ બતાવ્યો હતો એક દિવસ તેમણે એક માટીના પાત્રને જળથી ભર્યું અને તેમા એક કટાર મૂકી પછી તેમણે એક બીજા માણસ પાસે બદુક ભરાવી,

તે પાત્રથી વીસ કદમ દૂર જઈ ઉભા રહી કહ્યુ કે – આ ગોળીથી હમણા હુ પેના પાત્રમા રહેલી કટારના બે ટુકડા કરી નાખુ છુ ' એમ કહીને તેમણે ગોળી છોડી અને ઉત્કંઠા થવાથી મે તે પાત્રની પાસે જઇને જોયુ તો તેમાની કટારના બે ટુકડા થઈ ગએના હતા વળી તેમનો બીજો એક ચમત્કાર તો સૌથી વિશેષ અદ્ભુત હતો તેઓ એક લાકડી ઉપર એક લીંબુ રખાવતા અને બીજા માણસ પાસે ગોળી ભરાવીને દૂર ઉભા રહી તેપર ગોળી મારતા ગોળીના ઝપાટાથી નીચે તે તૂટી પડતુ, પરતુ તેપર ગોળીનુ કાઇ પણ ચિન્હ દૃષ્ટિગોચર થતુ નહિ લીંબુ તેવુ ને તેવુ રહેતુ અને ગોળી અદૃશ્ય થઇ જતી ચતુરગ ક્રીડા મા પણ તેઓ પરમ દક્ષ હતા ઉદયપુરનો એક અધ માણસ આ ક્રીડામા તેમનો પ્રધાન પ્રતિસ્પર્ધી હતો ઇગ્લાડની પાર્લામેન્ટમા સભાસદતરિકે બેસાડવાને મહારાજા શિવધનસિહ સપૂર્ણરીતે યોગ્ય હતા

પ્રત્યેક સામતની પાસે ગાવાબજાવવાનુ કાર્ય કરનાર માણસો હોય છે કેટલાક વર્ષથી મહારાજા સિધિઆ ગાવાબજાવવાનુ કાર્ય કરનાર ઉદયપુરના સર્વોત્તમ માણસને લઈ ગયા છે સર્વ રાજપૂતો સગીતપ્રિય હોય છે

શિ પ સગીત અને વિજ્ઞાનના મુખ્ય ઉત્તેજક રાણા ભીમસિહની પાસે કેટલાક ઉત્તમ ગવૈયા તથા વાદ્ય વગાડનાર હતા તેઓ રાત્રિના શાતિપ્રદાયક સમયે મહાલયની અગાસીપર બેસી ગાનતાન કરી સર્વને અપૂર્વ આનદમા નિમગ્ન કરી નાખતા હતા ઉક્ત રાણાની પાસે કેટલાક બસી વગાડનાર પણ હતા તેમની બસીનો સુમધુર સ્વર શ્રોતાને પરમ આહ્લાદ આપતો હતો સગીતશાસ્ત્ર રાજપૂતોના આનદનુ એક પ્રધાન સાધન છે અને તેટલા માટેજ તે તેમની શિક્ષાનુ એક પ્રધાન અગ છે

જેમણે ભારતવર્ષના પર્વતશિખરોપર રહેતા પહેરેદારોની ભેરીનો નાદ સાભળ્યો છે તેઓ તે અદ્ભુત પ્રકારના નાદને કદિ પણ વિસરશે નહિ

યુરોપની સેલ્ટિક જાતિમા બૅગપાઇપ નામનુ જે એક વાદ્ય પ્રચલિત હતુ તે રાજપૂતોને પણ અપરિચિત નથી આ વાદ્યને રાજસ્થાનમા મેસેક કહેવામા આવે છે બે મુખવાળી બસી પણ રાજસ્થાનમા વગાડવામા આવે છે અનેક પ્રકારના વાદ્યોનુ વર્ણન અત્ર કરવાથી તે નીરસ લાગવાનો સભવ હોવાથી પડતુ મૂકવામા આવે છે

રાજપૂતોના શિક્ષણસબધે ઉલ્લેખ કરતા મહાત્મા ટૉડ જણાવે છે કે, દાનપત્ર અથવા સ્વીકારપત્ર વાચી નહિ શકે એવો રાજપૂતરાજા કોઇ પણ નથી ઇગ્લાડના આગના પરમ કુલીન રાજવશીઓ દસ્તાવેજપર હસ્તાક્ષર પણ કરી શકતા નહોતા પરતુ રાજપૂત રાજા અથવા સામતોમા એવા અજ્ઞાન કોઇ પણ જાણવામા આ યા નથી ઉદયપુરના મહારાણા લેખનકળામા પરમ ચતુર છે તેમના લખેલા પત્રોની ઘણી પ્રશસા થાય છે રાજસ્થાનના રાજા અને સામતોના પત્રો વાચવાથી પ્રતીત થાય છે કે તેઓ બહુશ્રુત અને ઘણા શિક્ષિત હોય છે તેમના પત્રોમા પ્રાચીન ગ્રથોમાથી દૃષ્ટાતો ઉદ્ધૃત કરવામા આવેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે વળી તે પરથી રાજપૂતરાજાઓ અને સામતોએ અનેક મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રનો અભ્યાસ કરેલો પણ પ્રતીત થાય છે યુરોપખડના રાજાઓ ઇલિયડ અને હોમરના કાવ્યમાની પક્તિઓ ઉધ્ધૃત કરે છે એ વાત સત્ય છે પરતુ રાજપૂતરાજાઓ તેમના કરતા પણ વિશેષ કુશળતાથી વ્યાસ અને વાલ્મીકિના શ્લોકો ઉધ્ધૃત કરે છે રાજપૂતરાજાએ જે પ્રકારે હિંદુઓના પ્રધાન

૧ ચદ કવિએ જણાવ્યુ છે કે સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ કઠ અને વાદ્યથી ગાવાબજાવવાનુ કામ સારી રીતે જાણતા હતા ભારતવર્ષમા કોઈ સમયે અશ્લીલ અને ભ્રષ્ટ સગીત પ્રચલિત હતુ કે નહિ એ એક શકાસ્પદ વાત છે માત્ર પવિત્ર ધાર્મિક ભજનોજ રાજપૂતોની શિક્ષાનુ એક પ્રધાન અગ ગણાય છે લવ અને કુશ રામાયણમાથી ઉત્તમોત્તમ શ્લોકોનુ કીર્તન કરવા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે જયદેવનુ પવિત્ર સગીત અદ્યાપિ સર્વત્ર ગાવામા આવે છે દેવમદિરોમા પૂજારીઓ અને ભક્તગણો પોતાના ઇષ્ટદેવની સન્મુખ ધર્મસગીત ગાય છે આબુપર્વતના શિખરપર સાધુ સન્યાસીઓને પોતાના આરાધ્યદેવતા પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ ગાતા જોઈ મને પરમ આનદ ઉત્પન્ન થયો હતો રાણી નામનો રાજસ્થાનનો સગીતશાસ્ત્રી જે સમરસગીત ગાય છે તેની જેટલી પ્રશસા કરીએ તેટલી થોડી છે પ્રાચીન કાળમા ભારતવર્ષમા સગીતશાસ્ત્ર એ શિક્ષાનુ એક પ્રધાન અગ ગણાતુ હતુ તે વાતના ઘણા પ્રમાણો પુરાણોમા પ્રાપ્ત થાય છે સુખશાતિના સમયમાજ સગીતની વિશેષ ઉન્નતિ થાય છે ભારતવર્ષના પતનની સાથે અશાતિ અત્યાચાર ઉત્પીડન અને ઉપદ્રવોની વૃદ્ધિ થઈ તેની સાથેજ તેના સગીતશાસ્ત્રની પણ શોચનીય દુર્દશા થઈ છે

શાસ્ત્રકાર મનુનાં વાક્યો ઉધ્ધૃત કરે છે તે પ્રકારે યૂરોપના પંડિતો પણ મૅઝિઝનાં વચનો ઉધ્ધૃત કરી શકતા નથી. રાજપૂતરાજકુમારો પ્રાચીન વૈદિક રીતિથી શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે અને આ રીતિ યૂરોપનાં વિશ્વવિદ્યાલયોની શિક્ષાપ્રણાલી કરતાં પણ કઠિનતર હોય છે. સુખશાંતિના સમયમાં વિદ્યાનો ઉત્કર્ષ થાય છે. રાજસ્થાનમાં જે સમયથી અશાંતિ અને ઉપદ્રવોનો ઉદય થયો છે, તે સમયથી રાજપૂતજાતિના જ્ઞાનના અનેક વિષયોનું પતન થયું છે. હાલમાં રાજસ્થાનમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના જ્ઞાનને ઉત્તેજન અને પુરસ્કાર આપી તેનું પ્રતિપાલન કરનાર કોઇ પણ માણસ વિદ્યમાન નથી. અંબરના મહારાજા જયસિંહે દિલ્લી, કાશી, ઉજ્જયિની અને પોતાની રાજધાની જયપુરમાં પુષ્કળ વ્યય કરીને મોટી મોટી વેધશાળાઓ બંધાવી હતી અને તેઓ જ્યોતિર્વિદ્યાના મહાન ઉત્તેજક હતા; પરંતુ વર્તમાનકાળમાં તેમના જેવા જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઉત્તેજક કોઇ રહ્યા નથી. જયસિંહે ગ્રહોના ગોળા પણ તૈયાર કરાવ્યા હતા.તેમાંના બે હાલમાં કોટાના મહારાજા પાસે છે.આમાંના પ્રત્યેક ગ્રહનો વ્યાસ ત્રણ ફીટનો છે. વળી તેમણે ટીલાહાયર અને ઉલુકબેગની ગણના મેળવી જોઈ હતી અને તેનું પરિણામ દિલ્હીના મોગલસમ્રાટની સમક્ષ સાદર કર્યું હતું. આ ગણનાયંત્રોને તેમણે 'ઝીજ મહમદ શાહી'નું નામ આપ્યું હતું. આજ મહામાનનીય મહારાજા જયસિંહે રાજપૂતજાતિમાં વિવાહપ્રસંગે થતો ભારે ખર્ચ ન્યૂન કરાવ્યો હતો. તેમણે શિશુકન્યાવધની રીતિ દૂર કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો હતો. વળી જયપુરની સ્થાપના પણ તેમણેજ કરી હતી. જયપુર સમસ્ત રાજસ્થાનમાં સર્વોત્તમ શહેર છે.

રાજસ્થાનમાં રાજપૂતોના પ્રાચીનગૌરવનાં અનેક ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. હાલમાં રાજપૂતાનામાં શાંતની સ્થાપના થઇ છે, તેથી રાજપૂતોના પ્રાચીનગૌરવનો પુનરુદ્ધાર થશે કે નહિ તથા રાજપૂતજાતિ પુનઃ ઉન્નતિના શિખરપર ચઢશે કે નહિ, એ કઠિન પ્રશ્નના ઉત્તર માત્ર ભવિષ્યના ઇતિહાસવેત્તાઓજ આપી શકશે.

કર્નલ ટૉડે પોતાના સમયમાં રાજપૂતો કેવા શિક્ષિત હતા, તેનું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ જો વર્તમાન સમયની તેમની શિક્ષા સાથે તે કાળની શિક્ષાની તુલના કરવામાં આવે તો તેમાં આસમાનજમીનનું અંતર જણાશે. હાલમાં રાજપૂતાનામાં શિક્ષાપ્રણાલી સર્વથા પરિવર્તિત થઇ ગઇ છે. મહામાનનીય બ્રિટિશસરકારની કૃપાથી રાજસ્થાનના રાજપૂતરાજાઓ, સામંતો, રાજકર્મચારીઓ તથા શ્રીમંતોમાં પાશ્ચિમાત્ય શિક્ષાની જ્યોતિ ધીમે ધીમે પ્રવેશતી જાય છે. પ્રત્યેક રાજા દેશી વા અંગ્રેજ શિક્ષકના હાથનીચે અંગ્રેજીભાષાનું શિક્ષણ ગ્રહણ કરે છે. વળી સામંતોના પુત્રોને માટે પણ અનેક કૉલેજો સ્થાપન કરવામાં આવી છે. ઉત્તમ શ્રેણીના રાજપૂતોને માટે શિક્ષાની વ્યવસ્થા સારી કરવામાં આવી છે; પરંતુ મધ્યમ અને અને નિકૃષ્ટ શ્રેણીના રાજપૂતોની શિક્ષાને માટે આવશ્યક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી; એમ કહ્યા વિના અમે રહી શકતા નથી. જ્યાંસુધી બ્રિટિશસરકાર આ દિશામાં વધારે આગ્રહપૂર્વક પ્રયાસ કરશે નહિ, ત્યાંસુધી મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ શ્રેણીના રાજપૂતોની સ્થિતિ સુધરવાની નથી.

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, રાજપૂતજાતિની નિત્યના ઉપયોગની વસ્તુઓ સહસ્રાવધિ વર્ષો થયાં બદલાઇ નથી. જો કે રાજપૂતોના મહાલયો રમણીય સ્તંભોથી શોભાયમાન હોય છે, તેની દિવાલપર ઉત્તમ ચિત્રો આલેખવામાં આવેલાં હોય છે, તથાપિ તેમાં કોઇપણ પ્રકારની ખુરશી અથવા કોચ વગેરે વસ્તુઓ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. તેમનાં ગૃહોમાં નરમ ગાલીચા બિછાવવામા આવેલા હોય છે અને તેપર સફેદ વસ્ત્રનું આચ્છાદન હોય છે, કે જે ગાલીચાનું સંરક્ષણ કરે છે. આ ગાલીચાપર સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાનાં પદ પ્રમાણે બેસે છે. ઇગ્લાંડની રાણી ઇલિઝાબેથની તરફથી હિંદુસ્થાનમાં જે પહેલો અંગ્રેજદૂત આવ્યો હતો, તેની સાથે આવેલા પાદરીએ રાજપૂતોના ગૃહોના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છેઃ—"આ દેશમાં શ્રીમંત માણસો પણ પોતાના ગૃહોને સારીરીતે સજ્જિત કરતા નથી. તેઓ પોતાનાં ગૃહની દિવાલપર રંગબેરંગી ચિત્રો ચિતરાવે છે; પરંતુ તેમનાં ગૃહમાં કોચ, ખુરશી, મેજ વગેરે વસ્તુઓ હોતી નથી; તોપણ સત્ય વાત પ્રકાશિત કરવાને માટે કહેવું જોઇએ કે તેમનાં ગૃહમાં ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ હોય તોપણ ભયંકર તાપને લીધે તેમાંની ઘણી વસ્તુઓનો ઉપયોગ તેઓ કરી શકે નહિ. તેઓ પોતાનાં

ગૃહોમા સુદર ગાલીના બિછાવે છે અને તેની ઉપર સર્વ માણસો બેસે છે'[1]

રાજપૂતોના પહેરવેશના સબધમા વિશેષ વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી સામાન્યત તેમનો પહેરવેશ એકસરખો છે તોપણ દેશભેદ,જાતિભેદ,વગેરેથી તેમા થોડો ફેરફાર પણ હોય છે ગ્રીષ્મઋતુમા ઝીણા વસ્ત્રો પહેરવામા આવે છે અને શીતઋતુમા જાડા વસ્ત્રો પહેરવામા આવે છે આ જાડા વસ્ત્રો વચમા રૂ ઘાલીને સીવવામા આવે છે અને તે રંગીન તથા ચિત્રિત હોય છે રાજપૂતસ્ત્રીઓ માત્ર ઘાઘરો, ચોળી અને સાડી પહેરે છે સાડીવતી ઘુમટો તાણવામા આવે છે તેઓ અનેક પ્રકારના અલકારો ધારણ કરે છે રાજપૂતો અનેક પ્રકારના પાયજામા, અગરખા અને દુપટ્ટાનો ઉપયોગ કરે છે રાજપૂતોના સર્વ વસ્ત્રમા પાઘડી પ્રધાન છે જાતિભેદની પાઘડી અનેક પ્રકારની છે અને અવસ્થાના ભેદથી રાજપૂતો તેને અનેક રીતે બાંધે છે યૂરોપના રાજાઓ જે પ્રકારે સન્માનસૂચક પદ આપતા હતા, તે પ્રકારે રાજપૂતરાજાઓ પણ એક સમયે 'બાલાબધ' નામનો સન્માનસૂચક ઝભ્ભો આપતા હતા ઋતુના પરિવર્તનની સાથે રાજપૂતો પાઘડી અને અગરખાનો વર્ણ પણ બદલે છે સાધારણ રીતે શ્વેત રગનો પ્રચાર સાર્વત્રિક છે, તથાપિ લાલ, કેસરી અને જાબુડો એ રગોને સર્વોત્તમ અને પરમ આદરણીય માનવામા આવે છે. નીચી શ્રેણીના મનુષ્યો એકજ પ્રકારના અગરખાનો ઉપયોગ કરે છે આ અગરખાથી પગની પાટલીનો ઉપલો ભાગ ઢકાતો નથી અહી આના યોદ્ધાઓ યુદ્ધ અને શિકારપ્રસગે બકરાના ચામડાના બૂટ પહેરે છે અને ચામડાનાજ અગરખા પહેરે છે બખ્તર કરતા ચામડાના અગરખા તેમને થોડુ કષ્ટ આપે છે રાજપૂતોની કમ્મરમા એક મોટી લાબી કટાર સદા લટકતી રહે છે

રાજપૂતજાતિની ભોજનવિદ્યા અને ચિકિત્સાવિદ્યાવિષે તથા શારીરિક અને માનસિક વિપત્તિઓ દૂર કરવાનેમાટે કરવામા આવતી ક્રિયાઓવિષે યથાસ્થાન વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, માટે તેવિષે અત્ર ઉલ્લેખ કરવામા આવતો નથી જો કે કર્નલ ટૉડ અર્ધ શતાબ્દીથી અધિક કાળપૂર્વેની રાજપૂતજાતિની સમાજનીતિ તથા ધર્મનીતિનુ વર્ણન કરી ગયા છે, તોપણ અદ્યાપિ તેજ સમાજનીતિ અને તેજ ધર્મનીતિ અટલ ભાવથી સ્થિત છે પાશ્ચાત્યશિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાથી ઉત્તરભારત તથા બગાળાની ધર્મનીતિ તથા સમાજનીતિમા જે ફેરફાર થયો છે તેવો રાજપૂતોમા કાઈ પણ ફેરફાર થયો નથી અગ્રેજી શિક્ષામા ખાસ કરીને ધર્મશિક્ષણનો અભાવ હોવાથી તેનુ અધિક પ્રમાણમા શિક્ષણ લેનાર બગાલીજાતિની વિલક્ષણ દશા થઈ છે રાજસ્થાનમા અદ્યાપિ ધાર્મિકશિક્ષણ તેના મૂળ સ્વરૂપમા પ્રચલિત હોવાથી તે દેશના લોકોના પૈતૃક આચારવિચાર અચલભાવથી વિરાજમાન છે

ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ નાખવાથી આપણને શુ દૃષ્ટિગોચર થાય છે? જગતમા ચોતરફ દૃષ્ટિ નાખવાથી આપણને શુ જણાય છે? જ્યા જુઓ ત્યા પરિવર્તનજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે પ્રત્યેક જાતિ અને પ્રત્યેક સમાજની અવસ્થા સદા બદલાતી રહે છે અને નવા નવા દૃશ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્રણસે ચારસે વર્ષોમા યૂરોપમા મહાપરિવર્તન થઇ ગયુ છે આ રીતે પ્રત્યેક દેશની પ્રત્યેક કાળની રીતિનીતિ સદા પરિ-

---

૧ આધુનિક પાદરીઓનો મત એવો જણાય છે કે હિદુલોકો માતાપિતાપ્રત્યે લેશ પણ ભક્તિ ધરાવતા નથી તેનના આ અસત્ય મતનુ ખડન કરવાને માટે કર્નલ ટૉડ એક આગલા સમયના પાદરીનો મત પ્રસિદ્ધ કરે છે તે પાદરી જણાવે છે કે "હુ આ સ્થળે બીજી એક અતિ મહત્ત્વની બાબતનો ઉલ્લેખ કરીશ હિદુસ્થાનના ગમે તેવા રક લોકોમા પણ એક મહા ગુણ છે અને તે તેમની માતાપિતાપ્રત્યેની ભક્તિ છે. તેમની ઉપર ઘણી થોડી હોય છે તોપણ જો તેમના માતપિતા તગીમા હોય તો તેઓ તેમને સહાય કરે છે તેઓ નિદાન પોતાની કમાઈનો અર્ધભાગ પોતાના માતપિતાને આપી દે છે તેઓ પોતાના માતપિતાને કષ્ટ સહન કરતા જોઈ શકતા નથી"

'જેસુઈ' પાદરીઓએ હિદુસ્થાનમા અનેક હિદુઓને ખ્રિસ્તીધર્માવલબી કર્યાના મોટા મોટા રિપોર્ટો છપાવી મોકલ્યા છે પરતુ આ સર્વ મિથ્યા ભડાકા રિપોર્ટમાજ રહ્યા છે વાસ્તવમા કેટલાક દરિદ્ર હિદવાસીઓ અન્ન વિના ભૂખે મરવાની તૈયારીમા હતા તેથી પાદરીઓએ તેમને સહાય કરી હતી અને તેમને ખ્રિસ્તીધર્મમા દીક્ષિત કર્યા હતા તેઓ નામમાત્રના ખ્રિસ્તી છે બાકી તેઓ ખ્રિસ્તીધર્મનુ લેશ પણ તત્ત્વ જાણતા નથી" ત્રણસે વર્ષપૂર્વે ઉક્ત પાદરીએ જે કહ્યુ હતુ તેજ આજે પણ સત્ય છે વસ્તુત ભારતવર્ષ એ ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચારને માટે યોગ્ય સ્થળ નથી

વર્તિત થતી રહે છે. વિદેશી શિક્ષણના પ્રભાવથી ભારતવર્ષના આર્યોના આચારવિચારમાં પણ પ્રબળ પરિવર્તન થઇ રહ્યું છે. વીરભૂમિ રાજસ્થાનમાં આ જો કે પરિવર્તન પ્રતીત થતું નથી; જો કે પ્રાચીન રાજપૂતજાતિના આચારવિચાર અને રીતિનીતિ પરિવર્તિત થઈ નથી; પણ કેટલેક કાળે અવશ્ય તે પણ બદલાશેજ. શિક્ષણ અને અનુકરણ એજ પરિવર્તનનું મૂળ કારણ છે. રાજસ્થાનમાં જે સમયે નવીન શિક્ષાનો પ્રબલ તરંગ પ્રસરશે તે સમયે ત્યાં નવીન યુગનો આરંભ થશે. તેનું પરિણામ શું આવશે તે અત્યારથી કહી શકાય એમ નથી. ઉત્તરભારત, પશ્ચિમભારત તથા બંગાળાનાં વર્તમાન પરિવર્તનના વિચિત્ર દૃશ્યો દૃગ્ગોચર થાય છે; પરંતુ જ્યારે એ પરિવર્તનની સમાપ્તિ થશે ત્યારેજ એથી આપણી કેટલી ઉન્નતિ વા અવનતિ થઈ છે તે સમજાશે.

अध्याय ३२ मो

ઉપક્રમણિકા–રાજસ્થાનની શાસનવિધિ–એશિયા અને યૂરોપની પ્રાચીન શાસનપ્રણાલીમાં સમાનતા–રાજપૂતજાતિની શ્રેષ્ઠવંશમાંથી થયેલી ઉત્પત્તિ–મારવાડના ગહોરે–અંબરના કુશાવહો–મેવાડના સિસો-દીઆએ–પદમર્યાદાના વિભાગ—અધિકાર—રાજકરવ સૂલ કરવાની રીતિ–બ્હાર–ખડલકડ.

સ્થલ પરમાત્માની કૃપાથી અમે આ વિરાટ ઇતિહાસના પ્રથમ ગ્રંથના અંતિમ ભાગમા એક અત્યંત કઠિન વિષયની સમાલોચના કરવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ અને તે વિષય રાજપૂતજાતિની શાસનપ્રણાલીનો છે શાસનપ્રણાલી એ જાતિ કિંવા સામ્રાજ્યનો પ્રાણ છે. કોઇપણ પ્રાચીન રાજ્યની અથવા જગદ્વિખ્યાત પ્રાચીન જાતિની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, સામાજિક આચારવિચાર અને ધર્મસંસ્થાઓનુ વર્ણન તેની શાસનપ્રણાલીના વર્ણનવિના પ્રાણરહિત દેહસમાન થઇ પડે છે શાસનપદ્ધતિનુ વર્ણન એજ ઇતિહાસનો પ્રાણ છે અને એટલા માટેજ હવે અમે રાજ-પૂતજાતિની શાસનપ્રણાલીનુ વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ

સાધારણ રીતે સમરવૃત્તાંત એક જાતિની વીરતા, પરાક્રમ ગૌરવ, પ્રતાપ અને પ્રભુતાનો પ્રકાશ કરે છે, પરંતુ શાસનપ્રણાલીનુ વર્ણન તેની રીતિ, નીતિ,આચાર, વિચાર,સભ્યતા અને જાતીય ચરિત્ર પ્રકટ કરે છે વિશ્વવિજયી ગ્રેટબ્રિટનના હાથમા-સભ્યતાના સર્વોચ્ચ શૃંગપર આરૂઢ થયેલી બ્રિટિશજાતિના હાથમા ભારતવર્ષના કરોડો મનુષ્યોનુ ભાગ્ય સમર્પિત થયુ છે કરુણામય પરમેશ્વરે શા ઉદ્દેશથી અંગ્રેજજાતિના હાથમા આ કોટયવધિ આર્યસંતાનોનો શાસનભાર સોપ્યો છે તે કેવલ ભવિષ્યના ઇતિહાસવેત્તાજ પ્રકટ કરી શકશે જે મહાન દેશની જનસંખ્યા પૃથ્વીભરના છઠ્ઠા અંશ જેટલી વિશાળ છે, તે દેશ ઉપર આજે બ્રિટિશજાતિ માત્ર ૭૦ હજાર અંગ્રેજસૈનિકોની સહાયથી પ્રબલ પ્રતાપસહિત ઇચ્છાનુસાર શાસન કરે છે આ શું જગતના ઇતિહાસમા અપૂર્વ ઉદાહરણ નથી?

અનેક માણસો દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે, ભારતવર્ષમા દીર્ઘકાળથી રાજસત્તાક શાસન પ્રચલિત છે અને ભારતવાસીઓ ઇશ્વરદત્ત વ્યક્તિગત હક્ક, વાક્સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાતંત્ર્યવિચારથી વંચિત છે, પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે તેમની આ માન્યતા ભ્રમમૂલકજ છે ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે ભારતવર્ષમા પ્રજાનો વ્યક્તિગત હક્ક વિદ્યમાન હતો દેશીરાજ્યોમા તે હક્ક નથી એમ કહેનાર પણ ભૂલજ કરે છે દેશી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રજાના વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો લોપ કરતી નથી વળી ઇતિહાસ એમ પણ દર્શાવે છે કે હાલમા જે પાશ્ચિમાત્યપ્રજાએ હિંદીપ્રજાને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અર્પણ કર્યું છે તે પ્રજાએ પણ તેનુ બીજ ભારતવર્ષની પ્રાચીન શાસનપ્રણાલીમાથીજ પ્રાપ્ત કર્યું છે

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે–' મેવાડ, મારવાડ વગેરે રાજપૂતરાજ્યોમાના કોઇપણ રાજ્યમા પૂર્વે કોઇ સમયે દિવાની તથા ફોજદારી કાયદાના પુસ્તકો વિદ્યમાન હતા કે નહિ એ વાત સંદેહાત્મક છે તેમજ હાલમા પણ ઉક્ત રાજ્યોમા કાયદાના પુસ્તકો અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી પરંતુ આ રાજ્યોમા

યુદ્ધના નિયમો એટલા સુવિખ્યાત અને સુવિસ્તૃત છે કે તેમા શાસનવિભાગના પ્રત્યેક અગનો સમાવેશ થાય છે પાશ્ચિમાત્યરાજ્યો જે સમયે જ્ઞાન, શિક્ષણ અને સભ્યતાના પ્રથમ યુગમા વિરાજતા હતા તે સમયની યુરોપની જાગીરદારીપદ્ધતિ (સામતપ્રથા)ની સાથે રાજપૂતોની સામતપ્રથા ઘણી મળતી આવે છે આ પદ્ધતિના સબધમા લિખિત પુસ્તકનો અભાવ છે, પરતુ દીર્ઘકાળસુધી અવલોકન અને મનન કરવાથી હુ એ પદ્ધતિનુ જે મૂળસ્વરૂપ સમજ્યો છુ તે આ સ્થળે અકિત કરવાને પ્રવૃત્ત થાઉં છુ આ શાસનપ્રણાલીનુ અવલોકન મે પ્રથમ મોજને ખાતર કર્યું હતુ પરતુ પાછળથી મે એનો ખતપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો જો કે આ પદ્ધતિના અગપ્રત્યગ હાલમા અત્યત છિન્નભિન્ન થઈ ગયા છે, તોપણ તે સહસ્રાવધિ મનુષ્યની સમાજનુ જે ન્યાયપૂર્વક શાસન કરે છે તેપરથી જ્ઞાત થાય છે કે એક સમયે એ શાસનપ્રણાલી સર્વાગસપૂર્ણ હતી "

કર્નલ ટૉડના ઉપર્યુક્ત વચનોનો ઘણો ભાગ અમને માન્ય છે, પરતુ શિક્ષા, જ્ઞાન અને સભ્યતાની જન્મભૂમિ ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયોમા કાયદાના પુસ્તકોનો અભાવ હતો એ વાત અમે માન્ય કરી શકતા નથી મનુમહારાજે રાજધર્મ તથા શાસનના સબધમા જે વિધાન કર્યું છે તેપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભારતવર્ષમા પરાપૂર્વથી કાયદાના પુસ્તકો પ્રચલિત છે મહાભારતમા વર્ણવેલો રાજધર્મ પાઠકોના લક્ષ-બહાર નહિજ હોય જે સમયે ભારતવર્ષની પવિત્ર ભૂમિપર વિદેશી, વિજાતીય અને વિધર્મી લોકોએ પોતાના પગ મૂક્યા નહોતા, જે સમયે આર્યજાતિ સર્વથા સ્વાધીન હતી અને જે સમયે બ્રાહ્મણમડળી રાજસભામા પૂર્ણ પ્રભુત્વ પ્રકાશિત કરી શકતી હતી,તે સમયે નિ:સદેહ હિદુધર્મશાસ્ત્રોમા કરેલા વિધાના-નુસાર નૃપતિઓ પ્રજા ઉપર શાસન કરતા હતા આર્યોનુ પતન થઈ અન્ય ધર્માવલબીઓનુ પ્રભુત્વ સ્થાપિત થતા સકલ શાસનવ્યવસ્થા પણ પરિવર્તિત થઈ ગઈ યુગધર્માનુસાર નવીન નવીન રાજ્યોની સ્થાપના અને નવીન નવીન જાતિઓની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોમા પ્રયોજન પ્રમાણે નવીન નવીન શાસનવ્યવસ્થા કરવામા આવી આજ કારણથી ભારતવર્ષના સર્વ દેશીરાજ્યોમા એક પ્રકારનુ શાસનવિધાન લખેલુ દષ્ટિગોચર થતુ નથી રાજપૂતરાજ્યોની પણ આજ દશા થઈ અને તેજ કારણથી કર્નલ ટૉડને તેનુ શાસનવિધાન ગ્રથના આકારમા પ્રાપ્ત થયુ નહિ

કર્નલ ટૉડ આગળ જણાવે છે કે—"જે સમયે રાજસ્થાનના રાજાઓ બ્રિટિશસરકારની સાથે કોઈ પણ પ્રકારના સબધથી પરિબદ્ધ થયા નહોતા અને જે સમયે અગ્રેજલોકો રાજપૂતાનાની ભૂગોળ અને ઇતિહાસનુ અલ્પ જ્ઞાન ધરાવતા હતા તે સમયપૂર્વે ઘણા કાળથી મારા હૃદયમા રાજસ્થાનની શાસન-પ્રણાલી જાણવાની ઉત્કઠા ઉત્પન્ન થઇ હતી તે સમયે હુ તેવિષે જ્ઞાન મેળવવાને માટે રાજપૂતાનામા આનદપૂર્વક ભ્રમણ કરતો હતો અને મારા ભ્રમણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બ્રિટિશસરકારને જણાવી તેની પાસે રાજપૂતોની શાસનપ્રણાલી તથા રાજસ્થાનની ભૂગોળ અને ઇતિહાસનુ વર્ણન મોકલી આપતો હતો મૅટેકુ, હ્યુમ, મિલર તથા ગિબન વગેરે ઇતિહાસવેત્તાઓ યૂરોપની સામતપ્રથાના સબધમા જે અમૂલ્ય લેખ લખી ગયા છે, તે સર્વનો અભ્યાસ કરી મે પાશ્ચિમાત્ય સામતપ્રથા સાથે રાજસ્થાનની સામતપ્રથા-ની તુલના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે વળી વિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા હૅલમના ઐતિહાસિક ગ્રથદ્વારા પણ મને ઘણી સહાય મળી છે અત્યારસુધી સામતપ્રથાનુ જે મૂળરહસ્ય ગુપ્ત હતુ તે ઉક્ત ગ્રથ-દ્વારા પ્રકટ થઈ ગયુ છે હૅલમના ગ્રથદ્વારા સિદ્ધ થયુ છે કે, રાજપૂતોએ સામતપ્રથાનો પ્રારભ કર્યો હતો અને યૂરોપીપ્રજાએ તેનુ અનુકરણ કર્યું હતું તથા માત્ર અનુમાન નહિ પરતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોદ્વારા સિદ્ધ કરવાને હું તૈયાર છુ કે રાજપૂતોજ એ પ્રથાના મૂળ ઉત્પાદક હતા '

'જે અર્ધજગલી જાતિઓ કોઈ વિશિષ્ટ સ્થળે નિવાસ નહિ કરતા સદાસર્વદા અનેક સ્થાનોમા ભ્રમણ કરતી રહે છે, તેમની શાસનપ્રણાલીના જેટલા પ્રધાન લક્ષણો દષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વ લક્ષણો-ની સાથે સ્વાધીન સભ્યજાતિઓની શાસનરીતિના પ્રધાન લક્ષણો સાદશ્ય ધરાવે છે સમાજની એક પ્રકારની અવસ્થામા સર્વની જરૂરીઆતો પણ એક પ્રકારની હોય છે જગલી, તાતારો, જર્મનોની ભિન્ન વર્ણની માસિડોનિયન શાખા, રાજપૂતો વા તેમના જાડેજા ભાયાતો, સક્ષેપમા જગતની સર્વ જાતિઓની શાસનપ્રણાલીના પ્રધાન લક્ષણો એકસરખા જણાય છે યૂરોપના પ્રત્યેક દેશમા સામતપ્રથા પ્રચલિત હતી અને હાલમા કૉકેસસ પર્વતથી લઇને હિદીમહાસાગરપર્યતના સમસ્ત દેશોમા તેજ

શાસનપ્રણાલી ક્યાંક પૂર્ણ તથા ક્યાંક અપૂર્ણ અવસ્થામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ સભ્યતાના આ મૂળનો તથા પ્રાચીન સ્મારકચિન્હોનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે કરતા અધિક પરિશ્રમી અને વિશેષ શિક્ષિત માણસજ સમર્થ થશે જો કે સમયના પ્રભાવે તથા વિજાતીય લોકોના ઉપદ્રવોએ મેવાડની પ્રાચીન શાસનપ્રણાલીને અંધકારના ડૂબાવી દીધી છેત,થાપિ તેનું મૂળરહસ્ય જાણવું દુસાધ્ય નથી આ લુપ્તપ્રાય શાસનશૈલીને પુન પ્રકાશિત કરવી પરમ આવશ્યક છે "

"મહારાષ્ટ્રીઓની લૂટફાટ તથા ઉપદ્રવોની સાથે મુસલમાનોના અવર્ણનીય અત્યાચારોએ મળીને આ શાસનરીતિને સર્વથા અંધકારમા નિમગ્ન કરી દીધી છે રાજપૂતજાતિના વૃદ્ધ નેતાઓ શીઘ્રતાથી ઇહલોકનો પરિત્યાગ કરતા જાય છે, જાતિયતા શિથિલ થતી જાય છે અને હાલમા તેના ધાનઓ તથા રીતભાતો વિધ્વસ્ત થતા જાય છે રાજપૂત જાતિ પૂર્વાવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે, રાજપૂતો પોતાનુ શારીરિક બળ પુન પ્રાપ્ત કરશે પરંતુ તે પૂર્વે તે સમાજને વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા છે રાજસ્થાનના વર્તમાનકાળમા જે વિશૃંખલતા પ્રસરી રહી છે,તેથી કોઇપણ તત્ત્વવેત્તા સહસા રાજપૂતોની શાસનરીતિના કોઈપણ મહત્વના લક્ષણપ્રતિ પણ આકર્ષિત થતો નથી બ્રિટિશપ્રજાનુ શાસનવિધાન સુશૃંખલાબદ્ધ છે અને રાજપૂતોની શાસનપ્રણાલી તેથી વિપરીત છે આ બાહ્યલક્ષણો જોઇને કોઇ કહેશે કે —" રાજપૂતોની શાસનશૈલીના જેટલા લક્ષણો છે તે આકસ્મિક કારણોથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેનો પાયો કોઈ મૂળનીતિ ઉપર રચવામા આવ્યો નથી, માટે તે અપૂર્ણ છે ' પરંતુ વિશેષ શોધ કરવાથી આ અભિપ્રાય સર્વથા દૂર થશે તેનુ બાહ્યસ્વરૂપ અવ્યવસ્થિત છે, તોપણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોવાથી તે એક સમયે સર્વાંગસપૂર્ણ હતી, એમ વિદિત થયા વિના રહેશે નહિ. પૌર્વાત્યદેશોમા અમારા જેના સ્વદેશીઓ (યૂરોપીઅનો) વસે છે, તે સર્વ એશિયાની રીતિનીતિ, શાસનવ્યવસ્થા તથા સર્વ પ્રકારના પદાર્થોપ્રત્યે ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, પરંતુ એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વ પ્રકાર તેથી સર્વથા વિપરીતજ હતો "

કર્નલ ટૉડના આ વચનો અવશ્ય ભ્રાતિરહિત તથા સત્યપૂર્ણ છે અને નિ સદેહ તે વચનો તેમના ઉદારહૃદયનો પરિચય કરાવે છે

યૂરોપખંડના મધ્યયુગના નિવાસીઓમા જે પ્રકારના આચારવિચાર, સરકાર તથા શાસનપ્રણાલી પ્રચલિત હતી, તેની સાથે રાજસ્થાનના આચારવિચાર વગેરે વિલક્ષણ રીતે સાદૃશ્ય ધરાવે છે, તોપણ એકે બીજાનુ અનુકરણ કર્યું હતુ એમ માનવાનુ કાઇ પ્રયોજન નથી વાસ્તવમા ઉભય દેશોમા નૃપતિની સાથે પ્રજાનો પિતાપુત્રનો સબધ દર્શાવવાને માટે આ એકજ પ્રકારની શાસનપ્રણાલીનો ઉદ્ભવ થયો છે રાજસ્થાનનો એક ચરસાની[1] ભૂમિનો અધિકારી પણ પોતાના અધીશ્વર સાથે રક્તનો સબધ ધરાવે છે[2]

ભૂમિમા બીજારોપણ કરવામા આવે તોપણ જ્યાસુધી તે ભૂમિ ઉત્કૃષ્ટ ન હોય ત્યાસુધી તેનો છોડ મજબૂત થતો નથી ઇગ્લાડમા આ સામતશાસનપ્રણાલીનુ બીજારોપણ થઇ યથાસમયે તે શાખા પ્રશાખા અને નવીન કુપળોથી શોભાયમાન થઇ, તેનુ કારણ કેવળ નૉર્મનજાતિનો પ્રયત્ન અને ઉદ્યોગજ છે નૉર્મનલોકો આ શાસનપ્રણાલીનુ બીજ સ્કૅન્ડિનેવિયાથી લાવ્યા હતા સ્કૅન્ડિનેવિયનો તેને મધ્યએશિયામાથી લઇ ગયા હતા રિચર્ડસનનુ અનુમાન એવુ છે કે આ શાસનપ્રણાલી તાતારમાથી સ્કૅન્ડિનેવિયામા ગઈ હતી એમા કાઇપણ શક નથી કે પૌર્વાત્યદેશોમાથી જે નિવાસીઓ પાશ્ચિમાત્યદેશોમા ગયા હતા તેઓ પૂર્વમાથી પશ્ચિમમા જ્ઞાન અને શિક્ષણનો સ્રોત પણ લેતા ગયા હતા ગથીક, કૅમ્બ્રિક તથા લૉમ્બાર્ડ જાતિઓએ એશિયામાથી બહાર નીકળી સ્કૅન્ડિનેવિયા, ફ્રિમૅન્ટ તથા ઇટાલિમા પૌર્વાત્યસસ્કૃતિ ફેલાવી હતી

મધ્યયુગની સામતપ્રથાવિષે ઉત્તમ લેખ લખનાર ઇતિહાસવેત્તા હેલૅમ જણાવે છે કે -'અનેક દેશોના ઇતિહાસમાથી સામતપ્રથાનુ મૂળ અથવા તેને મળતી આવતી કોઇ પ્રથા શોધી કાઢવાને માટે ઘણા જણ ઉત્કઠિત રહે છે અને જો કે જગતના ભિન્નભિન્ન ભાગોમા રીતરિવાજની સમાનતા શોધી કાઢવી ઘણી મહત્ત્વની છે,તોપણ આપણે બહારથી દેખાતી સમાનતા જોઇ ભ્રમમા પડવુ જોઇએ

[1] 'ચરસા' શબ્દનો અર્થ 'ચામડાનો મશક' થાય છે પરંતુ એક હળદ્વારા જેટલી ભૂમિ ખેડાઈ શકે વા એક મનુષ્ય જેટલી ભૂમિપર જલસિંચન કરી શકે તેટલા ભાગને પણ 'ચરસા' કહેવામા આવે છે

[2] રાજપૂતો પોતાના રાજાને 'બાપાજી' કહીને બોલાવે છે અને રાજકુમારોને 'બાવા' કહેવામાઆવે છે

નહિ, કારણ કે જ્યારે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવામા આવે છે ત્યારે આ સમાનતા અદશ્ય થઇ જાય છે સામતપ્રથાને કેટલેક અશે મળતી આવે એવી પ્રથા ગોધી કાઢવી સુગમ છે રોમમા ઉચ્ચ અને નિકૃષ્ટ શ્રેણીના લોકોની વચ્ચે જે સબધ હતો તેને આ સામતપ્રથાને મળતો ગણવામા આવ્યો છે, તેમજ સરહદની રક્ષા કરવાની શરતથી જગનીનોકો ત્યાની જમીનનો ઉપભોગ કરતા હતા, તે રિવાજને પણ સામંતપ્રથાની સાથે સાદશ્ય ધરાવનાર ગણવામા આવ્યો છે, પરતુ આ લોકો કોઈ એક વ્યક્તિની સેવા કરવાને બધાયેલા નહોતા, તેઓ રાજ્યની સેવા કરવાને બધાયેલા હતા આ લોકો કદાચ હિદુસ્થાનના જમીનદાર અને તુર્કસ્થાનના ટિમેરિયટની સાથે સમાનતા ધરાવતા હશે હાઇલેન્ડ અને આઇરિશલોકો પોતાના સામતની સાથે રણભૂમિમા જતા હતા, પરતુ આ લોકો કાલ્પનિક સગાઇ અને રક્તસબધને લીધેજ આમ કરતા હતા, કાઇ સામતપ્રથાના નિયમને અનુસરીને તેમ કરતા નહોતા."

ઉપર્યુક્ત શબ્દો મે એમ દર્શાવવાને માટે ઉધ્ધૃત કર્યા છે કે, જો રાજપૂતોની પદ્ધતિને શુદ્ધ સામત પ્રથા ગણવાનો હું આગ્રહ કરૂ તો મારી દષ્ટિસન્મુખ બહારથી દેખાતી સમાનતાનો ભય આવીને ઉભો રહે છે, પરતુ દાનપત્રો, દસ્તાવેજો, સનદો અને જનશ્રુતિઓ મારા મતનુ સમર્થન કરે છે, એમ સિદ્ધ કરવાની આશા રાખુ છુ કે, હિદુસ્થાનના ઉત્તરભાગમા સામતપ્રથા અવશ્ય પ્રચલિત હતી અને મોગલ તથા પઠાણલોકોનુ સામ્રાજ્ય હિદુસ્થાનમા સ્થાપિત થયુ તથા સાત શતાબ્દીપર્યંત રહ્યુ તોપણ આ પ્રથા હજી પણ પ્રચલિત છે આ સામતપ્રથા મુસલમાનોની પદ્ધતિથી સર્વથા વિપરીત છે માત્ર શાસનપ્રણાલીના જે અગમા મૂળસમાનતા છે તેમાજ રાજપૂતોની પદ્ધતિ મુસલમાનોની પદ્ધતિને મળતી આવે છે આ રાજપૂતસ્થાનોમાના કેટલાક કે જેમના ઉપર મુસલમાનોની જીતની ઘણીજ થોડી અસર થઇ હતી, તેમા આ સામતપ્રથા શુદ્ધ રહી છે મુખ્યત્વેકરીને હુ મેવાડના રાજ્યમાથી દષ્ટાતો આપીશ; કારણ કે તેના આતરિકશાસનપર વિદેશી શાસનની ઘણીજ થોડી અસર થઇ હતી

યૂરોપની પેઠે રાજસ્થાનમા પણ કેટલાક સમયપર્યંત પરપરાગત રિવાજ એજ માત્ર આ પ્રથાના હક્કનો નિયામક હતો પૃથક્ પૃથક્ રાજ્યોમા અને એકજ રાજ્યના ભિન્નભિન્ન પ્રાતોમા આ પ્રથામા [illegible] કાઇક ફેરફાર હતો આજ કારણથી હાલમા જમીનના ભોગવટાના સબધમા ભિન્નભિન્ન કાયદાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે આ ભિન્નતા સમજવાને માટે તેવિષે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યક્તા છે અને આ પ્રથાનો પ્રત્યેક ભાગ સર્વાંગસપૂર્ણ થાય નહિ ત્યાસુધી તે સપૂર્ણત સમજી શકાય એમ નથી અતિ ક્ષુદ્ર કારણથી અતિ મહત્ત્વનુ કાર્ય બની આવે છે એમ કહેવાય છે કે મેવાડના કેટલાક ગણાઓએ પોતાના દેશને માટે ધારા રચ્યા હતા, પરતુ પ્રત્યેક ઘટનાના પૂર્વ દષ્ટાતો, રાજાના આજ્ઞાપત્રો, દાનપત્રો અને જનશ્રુતિઓમા તે વિચ્છિન્ન થઇને પડયા છે હાલમા જે શિલાલેખો વિદ્યમાન છે, તેમનેજ માત્ર એકત્રિત કરવામા આવે તો એક બાળપ્રજાને માટે તે પૂરતા ધારા થઈ પડે આ લેખો પ્રથમ લખવામા આવતા હતા અને ત્યારપછી સ્તભ ઉભા કરવામા આવતા હતા સાત શતાબ્દીઓપર્યંત અશાતિ અને આપત્તિ રહી હતી અને રાજપૂતોને સદા શત્રુઓની સાથે ઝુઝવુ પડયુ હતુ આ અરસામા ઉચ્ચ માનસિકશક્તિ અને શૌર્યવાળા ઘણા રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા જે પ્રકારે રાણા સગે બાબરની સાથે બાથ ભીડી હતી, તે પ્રમાણે તેના પૌત્ર પ્રતાપસિહે બાબરના પૌત્ર અકબરની સામે યુદ્ધ કર્યુ હતુ જહાગીરના વૈરી અમરસિહની વીરતા કોણ નથી જાણતુ ?

ગ્રથો અને જનશ્રુતિદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે રાજસ્થાનમા અનેક રાજપૂતરાજાઓ બુદ્ધિમાન મુત્સદ્દી થઈ ગયા છે તેઓ સમરકુશલ વીર હોવા ઉપરાત સામતો, વ્યાપારીઓ અને કૃષિકારોના લાભ જાળવવાને માટે ઉત્તમ ધારા રચવામા ચતુર હતા શિલાલેખોપરથી પ્રતીત થાય છે કે રાજપૂતરાજાઓએ ઈજારા અને ભારે કર દૂર કર્યા હતા, દાણ નિયમિત કર્યું હતુ, લોકોને પવિત્ર દિવસોમા મજુરી કરતા અટકાવ્યા હતા તથા વ્યાપારીઓ મડળો અને શહેરોને અમુક બાબતોમાથી મુક્તિ, ખાસ હક્કો તથા સનદો આપી હતી વળી તેમણે પ્રજાનો અવાજ રાજસભામા રજુ થાય એવી પણ વ્યવસ્થા કરી હતી જ્યારે મને રાજાના મહાલયમા જૂના દસ્તાવેજો પ્રાપ્ત થયા નહિ ત્યારે મે અન્યત્ર તેને માટે પુષ્કળ શોધ કરી જો કે ધર્માંધ મુસલમાનોએ પોતાના હાથમા આવ્યા તેટલા સસ્કૃતિના સ્મૃતિચિન્હો વિધ્વસ્ત કરી નાખ્યા છે, તોપણ મને મારા પરિશ્રમના ફળતરિકે કેટલાક સ્મૃતિચિન્હો પ્રાપ્ત થયા છે આ સ્મૃતિચિન્હો

માત્ર કુતૂહલનેજ ખોરાક પૂરો પાડે એમ છે આ સ્મૃતિચિન્હોપરથી જણાય છે કે ઇજારા અને વ્યાપારની ઉપરના પ્રતિબંધની બાબત રાજસ્થાનના લોકો સારીપેઠે સમજતા હતા, જોકે અર્થશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતોનો કદિપણ તે દેશમા પ્રવેશ થયો નહોતો શિવરાના નામથી ઓળખાતા કોતરેલા સ્તંભો સ્થાપિત કરવાનો રિવાજ અતિ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે પ્રત્યેક શિલાલેખના પ્રારંભમા સૂર્યચંદ્રની સાક્ષી રાખવામા આવે છે અને તેના અંતિમભાગમા જેઓ અમુક સંબંધનો ભંગ કરે તેમને માટે સખ્તમા સખ્ત દંડ જણાવેલો હોય છે બારસેથી ચાદસે વર્ષોના પ્રાચીન ઐતિહાસિક શિલાલેખો મારી પાસે છે, પરંતુ ભૂમિ અથવા ખાસ હક્કોના પ્રાચીનમા પ્રાચીન દાનપત્રો પ્રાય એક હજાર વર્ષના છે કાળે ઘણા લેખોનો નાશ કર્યો છે, પરંતુ મનુષ્યે તેથી પણ ઘણા લેખોનો વિધ્વંસ કર્યો છે અંતિમ ત્રણ શતાબ્દીમા સનદોની સંખ્યા ઘણી વધી પડી છે, કારણકે આ અરસામા રાજપૂતો પોતાના શત્રુઓની સામે બાથ ભીડવામા વિજય પામ્યા હતા અને રાજાઓએ છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલી પ્રજાને પાછી બોલાવવાને માટે ખાસ નવીન હક્કો આપ્યા હતા એક શિલાલેખપરથી તંબાકુનો ઇજારો બંધ કરેલો જણાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૨) અને બીજાપરથી છપેલા કપડાપરનો કર દૂર કરવામા આવેલો પ્રતીત થાય છે તથા ગ્રામ્ય કારખાનાવાળાઓને પડોશના શહેરોમા કર આપ્યા વિના પોતાનો માલ વેચવાની પરવાનગી આપેલી જણાય છે. ત્રીજા શિલાલેખપરથી એક વાણિજ્યપ્રધાન શહેરને યુદ્ધના કરમાથી મુક્તિ મળેલી જણાય છે તથા ન્યાયવ્યવસ્થા શહેરમાજ કરી લેવાની સત્તા મળેલી પ્રતીત થાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૩) જ્યા શિષ્ટાચારની બાબત હોય ત્યા પણ રાજાનો કાયદો આશ્ચર્યકારક સાદાઇસહિત આવીને ઉભો રહે છે 'સાર્વજનિક ઉજાણીમાથી કોઈએ કાઇ વસ્તુ ઉપાડી જવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ" "સૂર્યાસ્ત પછી કોઇએ ખાવુ નહિ" (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૪) આ ધારો કોઇ જૈને કરાવ્યો છે પતિ (અમાવાસ્યાને દિવસે કોઇ પણ કાર્યને માટે બળદ જોડવાથી દંડ થશે, એમ પણ એક સ્થળે જણાવવામા આવ્યુ છે કેટલાક શિલાલેખોપરથી રાજ્યના અમલદારો ગ્રામ્યજનો પાસેથી બિછાના, ચાદરો, ગાડીબળદો વગેરે લેતા હતા, તેની બંધી કરેલી જણાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૫) ઇંગ્લાંડવાસીઓએ મેગ્નાચાર્ટામા પણ આવીજ શરતો કરાવેલી છે આવા સ્મૃતિચિન્હોમાથી પ્રાચીનકાળસુધીના પ્રત્યેક રાજાના કેટલાક ધારાઓ સંગ્રહિત થઇ શકે તો રાજપૂતરાજાઓની બુદ્ધિમત્તા તથા લોકોની જરૂરિયાતો અને સ્વભાવ, તેમના કાર્યો તથા ધંધાઓવિષે આપણે યથાર્થ અનુમાન કરી શકીએ, એમા કિંચિત્ પણ શંકા નથી ફ્રાન્સમા સૌથી પ્રથમ ઇ૦ સ૦ ૧૦૮૮મા ધારાશાસ્ત્ર લખવામા આવ્યુ હતુ (હૅલેમ અ૦ ૧, પૃ૦ ૧૮૭) આ સમયે મેવાડ ઉન્નતિના શિખરપર વિરાજમાન હતુ ત્યારપછી અનેક યુગો પછી ફ્રાન્સે જે લડવૈયા તૈયાર કરી શક્યુ, તેના કરતા અત્યંત અધિક બળવાન યોદ્ધાઓની સહાયથી મેવાડ વિપ્લવ અને વિદેશીઓના આક્રમણની સામે ઝુઝયુ હતુ યુગોના યુગોસુધી સતત ચાલેલા જીવનકલહમા લોકો ઉપર જે અમાહત અત્યાચાર થયો તેને પરિણામે પ્રજામા જે અજ્ઞાન પ્રમાદ અને ઇતર દુર્ગુણો પ્રવર્ત્યા તેથી લોકોનો પોતાના પૂર્વજોની બુદ્ધિમત્તાના આ સ્મૃતિચિન્હોપ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ ધીમે ધીમે ન્યૂન થતો ગયો પોતાની એક વખતની ઉન્નતિનું ભાન કરાવનાર શિલાલેખોપ્રત્યેનો લોકોનો પૂજ્યભાવ પાછળથી એટલો બધો ઓછો થયો કે તેઓ તેમને પોતાના ઘર બંધાવવાના કામમા લેવા લાગ્યા આ પ્રકારે અનેક મૂલ્યવાન સ્મૃતિચિન્હો કાં તો સામંતોના કિલ્લાઓમા ચણાઇ ગયા છે અથવા તો ધૂળમા દટાઇ ગયા છે

કર્નલ ટૉડ પૂર્વે જણાવ્યુ છે કે રાજપૂતરાજ્યોમા દિવાની અથવા ફોજદારી કાયદાનુ કોઇ પુસ્તક અસ્તિત્વ ધરાવતુ નથી, પરંતુ અંતે તેમણે અતિ દૃઢતાપૂર્વક સિદ્ધ કર્યુ છે કે અતિ પ્રાચીન કાળથી મેવાડના રાણાઓ પ્રયોજનાનુસાર ધારા રચી શાસન કરતા આવ્યા છે કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધમા સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના રાજાઓ મરણ પામ્યા તે પછી ભારતવર્ષમા વ્યવસ્થા જાણનારી બ્રાહ્મણજાતિનુ પ્રભુત્વ પણ ધીમે ધીમે ન્યૂન થતુ ગયુ આથી મનુના ધારા દેશના સર્વ ભાગોમા સંપૂર્ણ રીતે પ્રચલિત નહિ થતા, પ્રયોજનાનુસાર નવીન નવીન ધારાઓ અસ્તિત્વમા આવ્યા મેવાડમા બાપ્પારાવળના સમયથી પ્રયોજનાનુસાર નવીન નવીન ધારાઓ રચાતા આવ્યા છે જો અત્યાચારી પઠાણો, મોગલો તથા મહારાષ્ટ્રીઓ શિલાલેખોનો વિધ્વંસ ન કરત તો અવશ્ય રાજપૂતોનુ સર્વાંગસંપૂર્ણ ધારાશાસ્ત્ર આપણા જાણવામા આવત જે વિશ્વવિજયી બ્રિટિશજાતિએ હાલમા ભારતની કરોડો પ્રજાનો શાસન ભાર માથે લીધો છે, તે જાતિ જે સમયે અર્ધજંગલી હતી તથા વર્તમાન સભ્યજગત જે સમયે ઘોર

અજ્ઞાન અને અસભ્યતાના અંધકારમા ડુબી ગયેલુ હતુ તે સમયે રાજપૂતજાતિ સુસભ્ય હોઇ પ્રબલ પ્રતાપસહિત શાસન કરતી હતી યૂરોપમા સામંતપ્રથાનો પ્રચાર થયો તેની ઘણા સમયપૂર્વે ભારતવર્ષમા એ પ્રથા પ્રચલિત હતી અને જે પ્રમાણે જ્ઞાન શિક્ષા તથા સભ્યતાનુ બીજ ભારતવર્ષમાથી લઇ જઇને યૂરોપખંડમા રોપવામા આવ્યુ હતુ તે પ્રકારે સામંતપ્રથા પણ અહીંથીજ ત્યા ગઇ હતી

આપણને સામંતો તથા સરદારોને આપેલા દાનપત્રોના દફતરો તથા મહેસુલની સૂચિ પ્રાપ્ત થાય છે આ દફતરો અતિ મૂલ્યવાન છે જો આપણને અધિક પ્રાચીનકાળના આવા દફતરો પ્રાપ્ત થાય તો દેશના ઇતિહાસ ઉપર તે ભાષ્યરૂપ થઇ પડે કારણ કે પ્રત્યેક દફતરમા પ્રત્યેક જાગીરનું અને જાગીરના બદલામા રાજાને આપવામા આવતી અશ્વારોહી તથા પાયદળની સહાયનુ વિસ્તૃત વર્ણન આપવામા આવેલુ હોય છે પાછલા વખતમા જ્યારે ઉપદ્રવી લોકો સજામાથી છટકી જતા હતા ત્યારે જાગીરદારો પાસે લેવામા આવતી સેવાના નિયમો દાનપત્રોપર લખવામા આવતા નહોતા, કારણ કે તે લખવામા આવે તોપે તેનો ઉપયોગ શો ? આ વખતે જે દાનપત્રો લખાયા છે તેમાના ઘણામા માત્ર શહેરો અને ગામોના નામ તથા તેની ઉપજજ જણાવવામા આવી છે સેવાના નિયમો ઘણા સામાન્ય હોય તો તેનુ સૂક્ષ્મ વર્ણન કરવામા આવ્યુ નથી, તે છતા પણ આ સર્વ દફતરોમાથી રાજસ્થાનના સામંતોનુ ધારાશાસ્ત્ર રચવાને માટે પૂરતા નિયમો તારવી કાઢી શકાય એમ છે ફ્રાન્સમાં સોળમી શતાબ્દીમા આવા નિયમો ૨૮૫ હતા જેમાના માત્ર ૧૦ જ અતિ મહત્ત્વના હતા મેવાડમા મને આ પ્રકારના નિયમો ઘણા જણાયા છે અને તેમાથી અતિ મહત્ત્વના નિયમો પરિશિષ્ટમા આપવામા આવશે ફ્રાન્સમા જેમ પ્રત્યેક જીલ્લાના જુદા જુદા નિયમોનુ ધારાશાસ્ત્ર રચવામા આવ્યુ છે તેમ રાજસ્થાનના પ્રત્યેક જીલ્લાનું ધારાશાસ્ત્ર રચવા માગીએ, તો સાધનો તૈયાર છે

રાજપૂતોનું ઉચ્ચકુલ—રાજસ્થાનના નાના નાના રાજ્યોમા જે રાજવંશો રાજ્ય કરી ગયા છે તથા અદ્યાપિ રાજ્ય કરી રહ્યા છે, તેમની પ્રાચીનતા તથા ઉચ્ચકુલની તુલના જો આપણે યૂરોપના અનેક પ્રસિદ્ધ રાજવંશોની પ્રાચીનતા તથા ઉચ્ચકુલની સાથે કરીએ તો ઘણા દૃષ્ટાંતોમા શ્રેષ્ઠતા રાજપૂતોનેજ પ્રાપ્ત થશે જો કે તેમની સત્તા ન્યૂન થઇ ગઇ છે, તેમાના રાજ્યો નાનાં થઇ ગયા છે, તેમને પોતાનુ ઐશ્વર્ય અને આડંબર કમી કરી નાખવાની ફરજ પડી છે, તોપણ અમે ઉત્તમ રાજવંશમા ઉત્પન્ન થયા છીએ એ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતુ અભિમાન તથા પ્રતિભા તેમણે જરાપણ છોડી નથી રાણાના કુળમા અનેક ક્રાન્તિઓ થઇ ગઇ છે પરંતુ તેથી તેનુ કુલાભિમાન કિંચિત્પણ ન્યૂન થયુ નથી મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરે પોતે સિસોદીઆકુલનો ઇતિહાસ લખ્યો છે[1] મેવાડના રાણાએ તેની સાથે સંધિ કરી લેટવા માટે તે પોતાને ગૌરવાન્વિત માનતા હતો તેના પૂર્વજ બાબરને તથા તેના દાદા હુમાયુને જે કાર્યમા નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થઇ હતી અને તેના પિતા અકબરને જે કાર્યમા માત્ર અર્ધ વિજય થયો હતો તે કાર્યમા પોતાને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો તેટલા માટે તે ઇશ્વરને ધન્યવાદ આપે છે વિજેતા બાબરે તથા જહાંગીરે મેવાડના રાણાઓના સંબંધમા જે ટીકા કરી છે તે વાંચીને આપણને અતિ હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે રાણી ઇલિઝાબેથે જહાંગીરના દરબારમા સર ટામસ રો નામનો એલચી મોકલ્યો હતો, તેણે પણ રાજપૂતોના ઐશ્વર્યસંબંધે વર્ણન કર્યું છે રાજપૂતોના પોતાના ઇતિહાસમાથી અને તેમના પાડોશીઓના ઇતિહાસમાથી આપણને તેમનુ ઐશ્વર્ય સારી રીતે પ્રતીત થાય છે

મારવાડના રાઠોડો—રાઠોડો પણ ઉચ્ચકુલમા ઉત્પન્ન થયા છે જો કે આપણને રાઠોડોનુ કુલ સિસોદીઆઓના કુલ જેટલુ પ્રાચીન જણાતુ નથી તોપણ જે સમયે એક અજ્ઞાત જાતિનો નેતા ફ્રાન્સના ભાવી સામ્રાજ્યનો પાયો નાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે સમયે કનોજમા રાઠોડરાજાને સ્થાપિત થયેલો આપણે જોઇએ છીએ અંકુશમા ન રાખી શકાય એવી મહત્તાથી બારમી શતાબ્દીમા સહસા કનોજનું પતન થયુ છે મારવાડના આધુનિક રાઠોડો કનોજના રાજવંશનાજ વંશજો છે

[1] મેવાડની રાજપૂતજાતિ દીર્ઘકાળથી અનેક ઉપાધિઓ ગ્રહણ કરતી આવી છે પ્રથમ મેવાડના રાજપૂતો 'સૂર્યવંશી' ના નામથી ઓળખાતા હતા પછી તેમને 'ગ્રહલોત વા ગિહલોત' ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ, પછી તેમને આહારિયા ઉપનામ પ્રાપ્ત થયુ અને હાલમા તેઓ સિસોદીઆના નામથી વિખ્યાત છે રાજ્યવિપ્લવ વગેરે ઘટનાએ પીજ એ ઉપાધિ પરિવર્તિત થતી રહે છે

અંબરના કછવાહા–પ્રાચીનકાળમા ભારતવર્ષમા નિષધ નામનો જે પ્રસિદ્ધ દેશ હતો અને જે હાલમાં નરવર નામથી પરિચિત છે, તેનોજ અબર એક ભાગ છે. પરમ પ્રસિદ્ધ નળ અને દમયતી આજ દેશમા થઇ ગયા હતા વિપ્લવ અને પરાભવ થયાથી તેમને પોતાના બાપદાદાની ભૂમિનો પરિત્યાગ કરવો પડ્યો હતો આ સમયે ભારતવર્ષમા ચાર મહારાજ્યો હતા આરબ પ્રવાસીઓના વર્ણનમાથી આપણને આ રાજ્યોનુ ઝાખુ દર્શન થાય છે, પરંતુ હાલમા ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગમા જે નાના નાના રાજ્યો છે, તેમની ઉત્પત્તિ ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાડમા સામંતપ્રથાની પૂર્ણતાના સમયમા થઇ હતી

અન્ય રાજવંશો ઓછા પ્રસિદ્ધ છે અને તેમની ઉત્પત્તિ પ્રાચીનરાજાઓના પ્રધાન સામંતોમાથી થઇ છે

મેવાડના સિસોદીઆઓ–મેવાડની શાસનપ્રણાલી અને ધારામા ઇતર સમસ્ત રાજપૂતસ્થાનોની શાસનપ્રણાલી તથા ધારા કરતા સ્પષ્ટ ભેદ પ્રતીત થાય છે જ્યારે ઇતર રાજ્યોનો આદ્ય યુગ બીજરૂપ હતો, ત્યારે મેવાડમા સિસોદીઆઓનું રાજ્ય દૃઢ રીતે સ્થાપિત થયુ હતુ મેવાડને થયેલી હાનિ આપણે જાણી શકીએ છીએ, પરતુ તેને પ્રાપ્ત થયેલી સપત્તિનો હિસાબ ગણતા ઘણી મુશ્કેલી પડે છે-જ્યારે મારવાડ તથા અબર અને સર્વ નાના રાજ્યોને ધીરે ધીરે પ્રાપ્ત થયેલું ઐશ્વર્ય ઘણી સુગમતાથી જાણી શકાય છે. મારવાડમા નાના નાના અનેક રાજ્યો હતા આ રાજ્યોના અધીશ્વરો મારવાડના રાજાના સામત થયા હતા યૂરોપીઅનસામતોને જે પ્રકારના હકકો મળેલા છે તે પ્રકારના હકકો રાજપૂતસામતોને પણ મળેલા હોવાથી તેઓ રાજાને અકુશમા રાખી શકે છે

હાલનો રકમા રક રાજપૂત પોતાના પ્રાચીનકુલનુ અભિમાન રાખે છે તે હળનો દાડો પકડવાના કાર્ય તરફ ધિક્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને અશ્વપર આરૂઢ થયા વિના ભાલો વાપરતો નથી તેનાથી ઉચ્ચશ્રેણીના લોકો તેનુ જે પ્રકારે સ્વાગત કરે છે તથા તેનાથી નિકૃષ્ટ પક્તિના લોકો તેને જે માન આપે છે, તેથી તેના આવા રાજ્વશી વિચારોને પુષ્ટિ મળે છે રાણાના સામતોને સન્માન, ખાસ હકકો તથા ચડતીઉતરતી પદવીઓ મળે છે તે મેવાડની રાજપૂતસમાજની અતિસસ્કૃત અવસ્થા પ્રદર્શિત કરે છે પ્રત્યેક ઉચ્ચશ્રેણીના સામતને તેના પૂર્વજોએ કરેલા પરાક્રમના સ્મરણાર્થે ધ્વજા, નગારા તથા ચાદીના દડ રાખવાનો અધિકાર હોય છે વળી તેને કેટલાક ખાસ પારિતોષિક અને અગત સન્માન પણ મળે છે.

હાલમા જેમ યૂરોપમા જૂદા જૂદા પરિચાયક સમરચિન્હો વપરાય છે, તેવી રીત પ્રાચીન રાજપૂતોને અપરિચિત નહોતી [1] મેવાડની મહાન રાજપતાકા લાલ રગની છે અને તેના ઉપર સૂર્યનુ ચિત્ર સુવર્ણના રગથી આલેખવામા આવ્યુ છે તથા મેવાડના સામતોની પતાકા ઉપર ખડ્ગનુ ચિત્ર હોય છે અબરની પતાકા પચરગી છે ચદેરીની પતાકાપર પ્રમત્ત સિહનુ ચિત્રચાદીના રગથી આલેખવામા આવ્યુ છે.[2]

ક્રૂઝેડના સમયપર્યંત યૂરોપમા આ રિવાજ પ્રવિષ્ટ થયો નહોતો અને સૅરેસન લોકોની પાસેથી યૂરોપીઅનોએ આ રિવાજ ગ્રહણ કર્યો હતો, જ્યારે રાજપૂતોમા આ રિવાજ ટ્રોયના યુદ્ધની પૂર્વેથી પ્રચલિત છે ક્રાઇસ્ટના જન્મપૂર્વે ૨૦૦ વર્ષપર થયેલા મહાભારતના યુદ્ધમા અર્જુનની પતાકાપર હનુમાનનુ ચિત્ર હતું.

હિંદુઓ આ ચિન્હોપ્રત્યે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જુએ છે અને તે તેમણે પુરાણોમાથી લીધા છે

પ્રત્યેક રાજાના મહાલયમા સરક્ષણકર્તા કુળદેવતા હોય છે અને તેને વારવાર સમરક્ષેત્રમા લઇ જવામા આવે છે કોટાના હાલ રાવ ભીમસિહે રણક્ષેત્રમા પોતાનુ જીવન અને સરક્ષક દેવતા એ ઉભય

[1] પૂર્વે પૂર્વ તરફના દેશોમાજ રાજચિન્હોનો ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો. એ વાત તો સર્વ માણસો સ્વીકારે કરે છે ક્રૂઝેડ પછી યુરોપમા એનો પ્રવેશ થયે ઇસ્રાયલ લોકોની બાર શાખા પોતપોતાની પતાકાઓ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ચિત્રો અકિત કરતી હતી રાજપૂતોનુ પ્રિય સમરચિન્હ મોરની છબી છે, કારણ કે મયૂર એ તેમના પ્રધાન સમર સેનાપતિ કુમારનુ વાહન છે, પશ્ચિમાત્ય દેશોમા રણદેવની માતા હેલણ (મોરની માદા) હતી રાજપૂતો મોરના પીછ પોતાની પાઘડીની ઉપર લગાડે છે ક્રુઝેડના યોદ્ધાઓએ યવનોની પાસેથી મોરના પીછ વાપરવાનો રિવાજ ગ્રહણ કર્યો હતો

[2] આ જગલી પ્રદેશમા ઇ, સ ૧૮૦૭ માયુરોપીઅન લોકોમાથી સૌથી પ્રથમ હુજ ગયો હતો આ પ્રવાસમા મને પરમ સકટ સહન કરવુ પડયુ હતુ આ સમયે એ પ્રદેશ સ્વતત્ર હતો ત્રણ વર્ષ પછી સિંધિઆએ તે પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો.

ખોયા હતા સ્વર્ગસ્થ[1] ખીચીનેતા જયસિંહ કદિ પણ પોતાના સંરક્ષક દેવતાને પોતાની સાથે લીધા વિના સમરભૂમિમા જતા નહોતા તેઓ "બજરંગકી જય" એવો સિંહનાદ કરીને રણક્ષેત્રમા ઘુમતા હતા અને આ સિંહનાદ સાંભળી મહારાષ્ટ્રીઓ અત્યંત ભયભીત થતા હતા તેમના માણસોના તથા શત્રુપક્ષના માણસોના રુધિરથી તે દેવતાની મૂર્તિ અનેકવાર રંગાઇ ગઇ હતી

તેમના પૂર્વજો કે જેઓ સિકંદરની સામે ઝુઝ્યા હતા, તેઓ પણ આમજ કરતા હતા અર્થાત્ તેઓ બજરંદેવની મૂર્તિ રણભૂમિમા લઇ જતા હતા

ઇતિહાસવેત્તા એરિયન જણાવે છે કે —"આમ તેની ઉપર રાજાનુ પ્રભુત્વ દર્શાવનાર ચિન્હનરૂપે પતાકાનો ઉપયોગ કરવાનો રિવાજ પણ જ્યારે સિકંદરે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યુ ત્યારે સિંધુનદીની આસપાસના પ્રદેશમા પ્રચલિત હતો જ્યારે તેણે કસ્પિયન સરોવરની પૂર્વ તરફના પ્રદેશમા વસતી જાતિઓને જીતી લીધી ત્યારે તેણે તે પ્રદેશના પ્રાંતો પ્રાચીન રાજકુલના રાજકુમારોને વહેંચી આપ્યા હતા આ રાજકુમારો તેના સામંત બન્યા હતા અને કેટલીક સેનાની સહાય કરી તેની સેવા કરવાનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો હતો તેમને સિકંદરના હાથથી એક એક પતાકાની પ્રાપ્તિ થઇ હતી.આ સર્વ કાર્ય કરવામા સિકંદર તે દેશના પ્રચલિત રિવાજોનેજ અનુસર્યો હતો" પરંતુ આ પરથી તો આપણને માત્ર તેમની પદ્ધતિની રૂપરેખા જણાય છે તેનુ અધિક સૂક્ષ્માવલોકન કરવાને માટે આપણે આધુનિક સમયપર આવવુ જોઇએ મુસલમાનોના સંવત્સરની પ્રથમ શતાબ્દીમા જ્યારે એ લોકોનો મહા ઉત્પાત મચી રહ્યો હતો, ત્યારે મેવાડ મહાન શક્તિસંપન્ન હતુ જે સમયે મુસલમાનોએ મેવાડવાસીઓને દાસત્વની શૃંખલામા પરિબદ્ધ કરવાને માટે તેપર પહેલવહેલુ આક્રમણ કર્યુ હતુ,તે સમયે એક સો રાજાઓ,તેમના મિત્રો અને આશ્રિતો મેવાડનુ અને પોતાના રાજ્યનુ સંરક્ષણ કરવાને માટે ચિતોડમા એકત્રિત થયા હતા સિંધ અને મકરાન તરફથી આ આક્રમણ કરવામા આવ્યુ હતુ

સિંધુનદીની પશ્ચિમે આવેલા પહાડી પ્રદેશમા આ ધાર્મિક યુદ્ધ થયા પછી અનેક શતાબ્દીઓ વ્યતીત થયા બાદ યવન પાદશાહ યુધિષ્ઠિરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો હતો ચંદ બારોટ એ યુગના અનેક મૂલ્યવાન સ્મૃતિચિન્હો મૂકી ગયો છે, કે જે ઇતિહાસને તેમજ પ્રસ્તુત વિષયને લાગુ પડે છે. રાજા વિસલદેવ કે જેનુ નામ દિલ્હીના વિજયસ્તંભ ઉપર જણાય છે,તે શત્રુની સામે જે સેના લઇ ગયો હતો તેમા ૮૪ રાજાઓની પતાકા એકત્રિત થઇ હતી અન્તર્વેદ[2] પ્રદેશથી પશ્ચિમસાગરના તટપર્યંતના દેશમાંથી યોદ્ધાઓ એકત્રિત કરવાને માટે જે આજ્ઞાપત્ર મોકલવામા આવ્યુ હતુ, તેનુ વર્ણન ચંદકવિ અતિ આવેશપૂર્વક કરે છે.આ સેનાએ વિસલદેવના હાથનીચે યવનોની સામે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેનુ વર્ણન ઇતિહાસમા પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ ચંદકવિના કાવ્યમા પૃથ્વીરાજનો જે ઇતિહાસ છે તેમા સામંતપ્રથાનુ જે વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે તેના જેવુ ઉત્તમ વર્ણન બીજે ક્યાય પણ પ્રાપ્ત થતુ નથી આ મહાકાવ્યપ્રત્યે આટલા દીર્ઘકાળપર્યંત દુર્લક્ષ્ય કરવામા આવ્યુ છે તે જોઇ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે આ કાવ્યગ્રંથ અને એજ પ્રતિના ઇતર ગ્રંથોનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામા આવે તો નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના અનેક માર્ગો ખુલ્લા થાય તથા આપણે અનેક અદ્ભુત તથા રસિક સમાન ઘટનાઓ શોધી કાઢવાને શક્તિવાન થઇએ એમા કિંચિત્ પણ શક નથી

ભૂતકાળની આવી વાતો વાંચીને આપણે એવા અનુમાનપર આવીએ છીએ કે તાતારોના કુરિલ્ટાઇ, રાજપુતોના ચોગાન અને ફ્રેંકના કેમ્પ ડી માર્સનુ મૂળ એકજ હતુ

વર્ણભેદને લીધે અભિમાની અમીરવર્ગની સાથે નિકૃષ્ટ પંક્તિના લોકો અનાદી કાળથી ભેળાઇ શકતા નથી વર્ણભેદના સંબંધમા આ સ્થળે કર્નલ ટૉડે પોતાનો કાંઇપણ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો નથી. પરંતુ અત્ર પ્રસંગવશાત્ અમે જણાવીશુ કે, હિંદુઓનો વર્ણભેદ ત્યાજ્ય નથી, પણ ગ્રહણીય છે અનેક માણસો આજે વર્ણભેદ દૂર કરવાને માટે પ્રયાસ કરે છે અને તેઓ કહે છે કે સુશિક્ષિત અંગ્રેજ જાતિમા વર્ણભેદ નથી, માટે આપણે પણ જાતિભેદ કાઢી નાખો, પરંતુ અમે તેમને પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે —"સુસભ્ય અને સુશિક્ષિત વિશ્વવિજયી અંગ્રેજજાતિમા શુ જાતિભેદ વા જાતિઅભિમાન નથી? આપણા

1 ખીચી એ ચાહાણકુલની એક શાખા છે હારાવતીના પૂર્વભાગમા ખીચીવાડા રાજ્ય વિદ્યમાન છે

2 ગંગા અને યમુનાના મધ્યપ્રદેશને અંતર્વેદ અથવા દોઆબ કહે છે (હિન્દીઅનુવાદક)

લોકોમા જેવુ જાતિઅભિમાન વિદ્યમાન છે તેવુ જાતિઅભિમાન શુ તેમનામા નથી ?" તો એનો પ્રત્યુત્તર અવશ્ય એવોજ આપવો પડશે કે –"અંગ્રેજોમા પણ જાતિઅભિમાન છે અને તેથી જાતિભેદ પણ છે" શુ અંગ્રેજોમા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ટ શ્રેણીના લોકો સાથે બેસીને ભોજન કરે છે ? કદિ નહિ ભારતવર્ષના ભૂતપૂર્વ સ્ટેટ સેક્રેટરી ડ્યૂક ઑફ આર્ગાઇલના જ્યેષ્ઠ પુત્ર માર્કિવસ ઑફ લૉરેન્ મની સાથે જે દિવસે મહારાણી વિક્ટોરિયાની કન્યાના લગ્ન થયા તે દિવસે કેવલ જાતિઅભિમાનને લીધેજ ભારત-સમ્રાટ સપ્તમ એડવર્ડે એકત્ર ભોજન કરવાનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો સામયિક સમાચારપત્રોમા આ વાત સ્પષ્ટ રીતે છાપવામા આવી છે બેટીવ્યવહારના સબધમા પણ પ્રબળ જાતિઅભિમાન અંગ્રેજસમાજ-મા વિદ્યમાન છે અનેક ડયુક, માર્કિવસ તથા અર્લના પુત્રો મધ્યમ વા કનિષ્ટ શ્રેણીના લોકોની રૂપવતી કન્યાના સૌદર્યથી મુગ્ધ થઇ માતપિતાની આજ્ઞાવિના તેને પરણીને ઘોર વિપત્તિમા આવી પડ્યા છે જ્યારે અગ્રેજસમાજમા આવો જાતિભેદ પ્રચલિત છે તો આપણી સમાજમા તે હોય તેમા શુ આશ્ચર્ય ? અને તેથી હાનિ પણ શી છે

જેનુ માતૃકુલ અને પિતૃકુલ એ ઉભય કુલો શુદ્ધ હોય તેજ માત્ર રાજસ્થાનમા રાજાના સામંત બની શકે છે સર્વોચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો રાજપૂત પણ એક હળની જમીન ધરાવનાર રાજપુતની કન્યાનુ પાણિગ્રહણ કરે છે આ પ્રકારના સબધથી ખુદ રાજા પણ પોતાને નિકૃષ્ટ પક્તિપર આવેલો માનતો નથી અન્ય વર્ણના મત્રીઓ તથા દિવાની અમલદારોને ઉપાધિઓ, જાગીરો વગેરે આપવામા આવે છે, પરતુ તે માત્ર રાજકાર્યની અનુકૂળતાને માટેજ આપવામા આવે છે અને તેનાપર તે લોકોનો વશપરપરાનો હક્ક હોતો નથી યૂરોપમા અને આ દેશમા પ્રથમ એકજ કારણથી આ પ્રથાને જન્મ મળ્યો હશે, અર્થાત્ ચલણી નાણાની તગીને લીધેજ પ્રધાનો અને રાજકર્મચારીઓને ભૂમિ અપાવા લાગી હશે મેવાડના મત્રીઓ વેતન કરતા જાગીરને વધુ પસદ કરે છે યૂરોપ જે સમયે અજ્ઞાનાધકારમા આવૃત થયો હતો તે સમયે ફ્રાન્સના રાજા શાર્લમેનના રાજ્યમા મદ્યનો પ્યાલો લાવનાર બટલર, ગૃહવ્યવસ્થાપક, વસ્ત્રાધિપતિ, અશ્વપાલ વગેરે સર્વ નોકરો મત્રી ગણાતા હતા [1] રાજપૂતરાજ્યોમા પણ આવોજ પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે મેવાડેશ્વરના શિલ્પી, ચિત્રકાર, વૈદ્ય, ભાટ, વહિવચા, નેકી પોકારનાર અને સાવકા બંધુઓના સર્વ વશજોને જાગીર મળે છે. આ રાજ્યમા પદવીઓ વશપરપરાના ધોરણપર આપવામા આવે છે અમલદારના કુટુબને પણ ઉપાધિ આપવામા આવે છે અને જો કદાચ કર્મસયોગે જાગીર પાછી લઈ લેવામા આવે તોપણ તે કુટુબ છેક નિરાધાર અવસ્થામા આવી પડતુ નથી ઘણીવાર 'પ્રધાન' ની ઉપાધિવાળા ત્રણ ચાર અમલદારો એક રાજ્યમા એકજ સમયે જોવામા આવે છે [2]

ભૂતકાળમા મેવાડમા આ સામતપ્રથા કેવા પ્રકારની હતી તથા હાલમા કેવી છે તેનુ મુખ્ય વર્ણન હવે હુ કરીશ

મેવાડના સર્વ પ્રાતોની વહેચણી અતિ ઉત્તમ પ્રકારે કરવામા આવી છે આ રાજ્યની દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ ત્રણ દિશાની સરહદપર ભીલ, મેર અને મીનાજાતિના જગલી લૂટારાઓ વસે છે. રાજ્યની ચોતરફની સરહદપરની જમીન સામતોને વહેચી આપવામા આવી છે અને ખાલસા જમીન કે જે ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની ભૂમિ છે તે રાજ્યના મધ્યભાગમા આવેલી છે આ ભૂમિ મધ્યભાગમા આવેલી હોવાથી તેનુ સારી રીતે સરક્ષણ થાય છે

સામતોને જાગીરસ્વરૂપે જેટલી ભૂમિ આપવામા આવી છે તેને ચોથે ભાગે પણ ખાલસા જમીન હોય તે વિષે શકા છે પૂર્વના રાણાઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે ખાલસાભૂમિ એજ રાજ્યના પ્રાણસ્વ

૧ જુઓ હૅલમ પૃષ્ઠ ૧૯૫ આ પ્રણાલી ટ્યુટનોદ્વારા યુરોપમા પ્રથમ પ્રચાર પામી હતી, એમ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે, પરતુ અમે વિશ્વાસપૂર્વક માનીએ છીએ કે ભારતવર્ષમાથીજ એ પ્રણાલી યુરોપમા ગઈ હતી

૨ સાતસે વર્ષો પૂર્વે દિલ્લીના સમ્રાટ પૃથ્વીરાજના તાબાનો એક મત્રી મેવાડના રાણાના મત્રીપદપર નિયુક્ત થયો હતો આજ મત્રીના વશજો તેની પછી તે પદપર નિયુક્ત થતા આવ્યા અને હાલમા પણ મેવાડના મત્રીપદપર તેનોજ એક વશજ છે આ મત્રીઓ કેવળ નામના નહોતા,પરતુ તેઓ પ્રબળ સત્તા દર્શાવી ગયા છે દુર્ભાગ્યવશાત્ એ વશના એક માણસે મહારાણાની વિરુદ્ધ આચરણ કર્યું હતુ,તેથી એ વશના કોઈપણ માણસને મહારાણા વિશેષ વિશ્વાસના કાર્યમા નિયુક્ત કરતા નથી

રૂપ છે આથી અતિ પ્રશંસનીય અને રાજ્યના મહાન હિતનું કાર્ય કર્યા સિવાય કોઈ પણ મનુષ્ય આ ખાલસાભૂમિમાંથી કિંચિત્ પણ જમીન પ્રાપ્ત કરી શકતો નહોતો જો કોઈ માણસ રાજધાની ઉદયપુરની પાસે કેટલાક વીઘા જમીન બગીચો કરવાને માટે પ્રાપ્ત કરતો, તો તે પોતાને મહા સન્માનિત સમજતો હતો જે અર્ધચંદ્રાકાર ખીણમાં હાલનું ઉદયપુર આવેલું છે, તે ખીણમાનું એક ગામ જો કોઈને પ્રાપ્ત થાય તો મહારાણાની કૃપાની પરાકાષ્ઠાજ સમજવી, પરંતુ રાણા ભીમસિંહ એવા અવિચારી હતા કે તેમણે પચ્ચીસ માઈલના વ્યાસવાળી આ ખીણમાં ખાલસાભૂમિનું એક પણ ગામ રાખ્યું નથી

પાડોશના જંગલી લોકો મોગલો અને પઠાણોના આક્રમણોથી સામંતો સદા યુદ્ધકાર્યમાં લિપ્ત રહેતા હતા

આ દેશ અનેક જીલ્લાઓમાં વિભક્ત છે પ્રત્યેક જીલ્લામાં પચાસ, સો કે તેથી અધિક ગામો તથા નગરો આવેલા છે ઘણા વિભાગો ચોરાસી નામથી ઓળખાય છે તેથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે સામાન્યતઃ એક ભાગમાંથી ૮૪ ઉપવિભાગો પાડવામાં આવતા હતા. ઉદાજપુર અને કમલમેરના ચોરાસી ઉપવિભાગો અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે જે રીતે પ્રાચીન સેક્સન લોકો ૧૦૦ ઉપવિભાગોનો એક ભાગ બનાવતા હતા તે પ્રકારે રાજપૂતો ૮૪ ઉપવિભાગોનો એક ભાગ બનાવે છે મેવાડની ચોતરફની સરહદ-પર સ્થળે સ્થળે સીમાતરક્ષક નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે નિકટના સામંતના સૈનિકો આ સીમાતરક્ષકને આધીન રહી સીમાનું રક્ષણ કરે છે રાણા જાતે આ સીમાતરક્ષકોની નિમણુક કરે છે આ સીમાતરક્ષકોને રાજપતાકા નગારા વગેરે રાખવાનો અધિકાર છે તેઓ દિવાની ખાતાના અમલદાર ગણાય છે અને સમરકાર્ય કરવા ઉપરાંત ન્યાયકાર્ય પણ કરે છે[1] ઉચ્ચ શ્રેણીના સામંતો કદિપણ તેમની પાસે જતા નથી તેઓ કેવળ પોતાની સેનાની સાથે પોતાના કુટુંબના કોઈ વિશ્વાસુ માણસને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલી આપે છે જીલ્લાઓનું શાસનકાર્ય એક દિવાનીખાતાના અમલદાર અને એક યુદ્ધખાતાના અમલદારના હાથમાં સમર્પણ કરવામાં આવેલું છે જીલ્લાઓનું શાસનકાર્ય કરવાને માટે યુદ્ધખાતાનો અમલદાર પ્રાય દ્વિતીયશ્રેણીના સામંતોમાંથીજ ચુંટી કાઢવામાં આવે છે આ અમલદારો પ્રત્યેક જીલ્લાના પ્રધાનનગરના કિલ્લામાં નિવાસ કરે છે

મેવાડના સામંતો જે ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણીઓમાં વિભક્ત છે તે પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, એક સમયે અહીંઆનો રાજપૂતસમાજ અતિ ઉચ્ચ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો હતો સાધારણ રીતે સામંતો ત્રણ શ્રેણીઓમાં વિભક્ત છે —

પ્રથમ શ્રેણી—મેવાડના મુખ્ય સોળ સામંતો આ શ્રેણીમાં છે આમાંના પ્રત્યેક સામંતની જાગીરની વાર્ષિક ઉપજ પચાસ હજારથી લઈને એક લાખ રૂપિયા પર્યંતની હશે ઉત્સવો તથા મોટા પ્રસંગોએ આ સામંતો મહારાણાના ખાસ આમંત્રણથી રાજધાનીમાં આવે છે પ્રથમ શ્રેણીના સામંતો દીર્ઘકાળ થયા વંશપરંપરાથી મહારાણાનું મંત્રીત્વ કરતા આવ્યા છે

દ્વિતીય શ્રેણી—આ શ્રેણીના સામંતોની વાર્ષિક ઉપજ પાંચ હજારથી લઈને પચાસ હજાર રૂપિયા સુધીની છે આ લોકો સદા મહારાણાની સમીપ રહેવાને બંધાયલા છે આ શ્રેણીના સામંતોમાંથી બહુધા સીમાતરક્ષકો તથા સેનાના અમલદારો ચુંટી કાઢવામાં આવે છે

તૃતીય શ્રેણી—આ તૃતીય શ્રેણીના સામંતો ગોલ નામથી વિખ્યાત છે આ લોકોની જાગીરની વાર્ષિક ઉપજ પાંચ હજાર રૂપિયાની હોય છે અને કોઈ કોઈ સમયે મહારાણા ખાસ કૃપા દર્શાવી આ શ્રેણીના કોઈ સામંતને પાંચ હજાર રૂપિયાથી અધિક ઉપજની ભૂમિ પણ આપે છે આ લોકો ઘણું કરીને જુદા જુદા ગામો અને ભૂભાગો ધરાવે છે પૂર્વે આ લોકો મહારાણાને સૌથી વિશેષ ઉપયોગી હતા આ લોકો સદા મહારાણાની સમીપ રહેતા અને ઉચ્ચશ્રેણીના સામંતો જો મહારાણાની સામે વિદ્રોહ કરે તો આ લોકોજ તેમના મુખ્ય સહાયક થતા

ચતુર્થ શ્રેણી—રાણાના કુટુંબની કનિષ્ઠ શાખામાં જન્મેલા રાજકુમારો થોડા સમયસુધી બાબા ની માનસૂચક ઉપાધિથી ઓળખાય છે અને તેમના ભરણપોષણને માટે સ્વતંત્ર ભૂમિ અર્પણ કરવામાં

[1] પ્રત્યેક સામંત પોતપોતાના દેશમાં હાલ દિવાનીવિભાગના પ્રત્યેક મુકર્દમા સાંભળવાની સત્તા ધરાવે છે પરંતુ તેને ફોજદારી મુકર્દમા સાંભળવાનો અધિકાર રાણાની ખાસ પરવાનગીવગર મળતો નથી જેટલા મહેસુલી ખાતાના દિવાની મુકર્દમાઓ છે તેનો નિર્ણય ન્યાયસભાદ્વારાજ કરવામાં આવે છે

આવે છે[1] આ રાજકુમારો ચતુર્થ શ્રેણીના સામંતો ગણાય છે આ શ્રેણીના સામંતોમા શાહપુરા અને બનેડાના સામંતો મહા બળવાન છે ઇતર શ્રેણીના સામંતોની પેઠે તેઓ મહારાણાની સાથે કોઇપણ પ્રકારની આધીનતાથી બંધાયેલા નથી, તોપણ તેઓ પોતાને મહારાણાના આધીનમા ગણી પ્રસંગોપાત તેમને સહાય કરવાને તૈયાર થાય છે તેઓ મહારાણાના પરમ આજ્ઞાધારી છે આ લોકોને હમણાજ દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાનો હક્ક મળ્યો છે પૂર્વે કોઇ સામંત અપુત્ર મરણ પામતો તો તેની સંપત્તિ મહારાણાના અધિકારમા જતી હતી

જમીનની મહેસુલ, રાજાના હક્ક—મેવાડની મહેસુલવ્યવસ્થાનુ સંક્ષિપ્ત વર્ણન અત્રે કરવામા આવે છે ખાલસાભૂમિનુ મહેસુલ એ મહારાણાની મુખ્ય ઉપજ છે, તેનાથી ગૌણ ઉપજ વાણિજ્યકરની છે મોટા મોટા નગરો અને બજારોપર કર નાખવામા આવેલો હોય છે પૂર્વે મેવાડના રાણાઓ આ ઉપજની ખીલવણી કરવાપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપતા હતા તેઓ વ્યાપાર ઉપર જરાપણ અંકુશ મૂકતા નહોતા, તેથી તેની ઘણી વૃદ્ધિ થઇ હતી અને તેમને ઉપજ પણ સારી થતી હતી તેમનો વાણિજ્યપરનો કર ઘણો થોડો હતો, તેથી વ્યાપારીઓ પ્રસન્નચિત્તથી તે કર આપતા હતા અને મહારાણાપ્રત્યે અત્યંત પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા પરંતુ હાલમા વસ્તુસ્થિતિ સર્વથા વિપરીત થઇ પડી છે વાણિજ્ય ઉપર ભારે કર લેવામા આવે છે, તેથી વ્યાપારીઓની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી ગઇ છે એક વ્યાપારીએ મને જણાવ્યુ કે—'અમારા પૂર્વજો સરહદપરની પ્રથમ ચોકીપર જે અધિકારી હોય તેની પાસેથી ચિઠ્ઠી લઇ તેને બળદના ગાડાની સાથે બાંધી દેતા હતા[2] તેઓ સરહદને બીજે નાકે જાય ત્યાસુધી વચ્ચે તેમને કોઇ કાંઇ પૂછપરછ કરતુ નહોતુ માલ વેચાઇ ગયા પછી અધિકારીઓ તે ચીઠી ઉકેલીને ધારા મુજબ કર લેતા, પરંતુ હાલમા તો માર્ગમા આવતા પ્રત્યેક નગરમા કર લેવામા આવે છે' પૂર્વે મહારાણા અને વ્યાપારીઓની વચ્ચે જે પ્રકારનો સદ્ભાવ અને વિશ્વાસ વિદ્યમાન હતો, તે પ્રકારનો સદ્ભાવ તથા વિશ્વાસ સ્થાપન કરતા દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઇ જશે ભારે કર આપવો પડતો હોવાથી વ્યાપારીઓ તે કરમાથી બચવા માટે ઠગાઇનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ હાલમા મહારાણાએ આ પ્રકારની ઠગાઇનુ ઘણે ભાગે દમન કર્યુ છે

પૂર્વે કેટલીક ખાણોદ્વારા મહારાણાને કેટલાક લાખ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી એક વખત એવો હતો કે જ્યારે જવારાની કલઇની ખાણમાથી મોટા જથામા ચાંદી નીકળતી હતી ચબલપ્રદેશ કે જે પૂર્વે મેવાડને આધીન હતો તેમા પુષ્કળ લોઢુ, ત્રાંબુ અને સીસુ ઉત્પન્ન થતુ હતુ પથ્થરની ખાણથી પણ રાજ્યને પુષ્કળ ઉપજ થતી પરંતુ હાલમા દ્રવ્યોપાર્જનના આ સાધનોપર મહારાણાનું વિશેષ લક્ષ નથી[3]

બરાર—બરાર શબ્દ કરનો બોધક છે 'ગનીમબરાર' (યુદ્ધકર), 'ઘરગીનતીબરાર' (ઘરવેરો), 'હલબરાર', 'ચોતાબરાર (લગ્નવેરો) ઇત્યાદિ જૂના અને નવા કરોના નામ છે હાલમા યુદ્ધકર મેવાડની પ્રજા પાસેથી લેવામા આવતો નથી પૂર્વે સદા યુદ્ધો અને વિગ્રહો ઉપસ્થિત થતા હતા, તેથી રાણાને તે માટે અર્થસંગ્રહ કરવાની જરૂર પડતી હતી શાંતિના સમયમા જે પ્રકારે ભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા ધાન્યનુ પ્રમાણ કાઢી કર લઇ શકાય છે, તે પ્રકારે યુદ્ધના સમયમા થઇ શકતુ નથી, તેથી તેવા અશાંતિના સમયમા અનુમાનથી કર લેવામા આવતો હતો અને તેજ કરનુ નામ યુદ્ધકર છે પહાડી પ્રદેશોમા આ પ્રકારનો કરજ ઉપયોગી છે કારણ કે ત્યા સપાટ ભૂમિની પેઠે પ્રત્યેક

---

૧ કર્નલ ટૉડના સમયમા જે મહેસુલ તથા વાણિજ્યકર હતો તેમા હાલ કેટલોક ફેરફાર પડી ગયો છે

૨ રાજસ્થાનમા વ્યાપારની ચીજો લાવવા લઇ જવાને માટે બળદગાડીનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે વિદેશમા મોકલવામા આવતા માલને માટે ઉંટો વપરાય છે

૩ મેવાડના રાજ્યમા રાણાસિવાય ઇતર કોઇપણ માણસને સિક્કા પડાવવાનો અધિકાર નથી જો કે સલુમ્બરના સામંત, તાંબાના પૈસા પડાવી શકે છે, કિંતુ તેમને ચાંદી વા સુવર્ણના સિક્કા પડાવવાનો અધિકાર નથી પૂર્વે ટંકશાળદ્વારા મહારાણાને પુષ્કળ ઉપજ થતી હતી હવે રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપન થતા રાણાની શાસનશક્તિ ઉપર પ્રજાનો વિશ્વાસ સ્થાપન થતા નવા સિક્કા ચલાવવાથી રાણાની ઉપજમા વૃદ્ધિ થઇ શકે એમ છે પ્રાચીન શીલવાડાની મુદ્રા સાથે ચિતોડના રૂપિયાની તુલના કરતા તે મુદ્રા સેંકડે ૩૧ ટકા ન્યુન જણાઇ હતી મધ્યકાળમા રાજધાનીમા એક બીજા પ્રકારની મુદ્રા પણ પ્રચલિત થઇ હતી તે મુદ્રા તેથી પણ અધિક નિકૃષ્ટ છે મેવાડમા હાલ જે મુદ્રા પ્રચલિત છે તે ઠીક છે

વીઘામા કેટલુ અનાજ પાકે છે તે નિશ્ચિત કરવુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે આથી મેવાડમા જે પહાડી ભાગ છે તે ભાગમા આ કરજ લાગુ પાડેલો છે

નવીન સામતનો અભિષેક થાય તે પ્રસગે તેઓ મહારાણાને જે નજરાણુ આપતા હતા તે પણ એક સમયે રાજ્યની ઉપજનું એક અગ ગણાતુ હતુ જો કે આ પ્રકારની ઉપજ કાઈ વિશેષ થતી નહોતી, આ ઉપરાત ભૂમીઆસરદારો મહારાણાને વાર્ષિક વા ત્રૈવાર્ષિક કર પણ આપે છે અપરાધીઓને થએલો દડ પણ રાજ્યની ઉપજનુ એક અગ છે જો મહારાણા અપરાધીઓને પકડીને તેમને દડ કરવાને વિશેષ યત્ન કરે તો આ પ્રકારની ઉપજમા વૃદ્ધિ થવાની સભાવના છે

મેવાડના મહારાણા કઠોર દડ કરતા નથી અપરાધીઓને પ્રાણદડ કરવા કરતા દ્રવ્યનો ભારે દડ કરવામા આવે તો તેથી વિશેષ અસર થવાનો સભવ છે ખાસ કરીને પહાડી લોકોને તો પ્રાણદડ કરતા દ્રવ્યદડજ કરવો જોઇએ, કારણ કે તેઓ સપત્તિનાશ કરતા પ્રાણનાશથી ઓછા ડરે છે

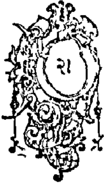
ખડલાકડ—ઘાસ અને લાકડાદ્વારા મહારાણાને પુષ્કળ ઉપજ થાય છે આ પ્રકારની ઉપજ ઘણા દીર્ઘકાળથી થતી આવી છે જે સમયમા મહારાણા મહાનદ કરતા રણક્ષેત્રના તબુમા વિશેષ રહેતા હતા તે સમયમા પ્રત્યેક માણસને રાણાની સેનાના ઉપયોગને માટે કાઠ અને ઘાસ આપવુ પડતુ હતુ, પરતુ આ નિયમ એટલો દૃઢ થઈ ગયો કે પાછળથી જ્યારે યુદ્ધનો સમય ન હોય ત્યારે પણ આ કર લેવાવા લાગ્યો હાલમા કાઠ અને ખડના બદલામા દ્રવ્ય લેવામા આવે છે નગરોમાથી સેનાને માટે અનાજ સગ્રહિત કરવાની પ્રથા હતી યુદ્ધક્ષેત્રમા જતી વખત મહારાણા જે નગર વા ગામમા વિશ્રામ કરતા ત્યાના ભરવાડોની પાસેથી એક એક બકરો અને એક એક મેંઢો તથા ખેડુતોની પાસેથી લોટ અને દૂધ લેતા હાલ આવી પ્રથાઓ કરના રૂપમા વિદ્યમાન છે ફ્રાન્સમા પણ પૂર્વે આવીજ પ્રથાઓ પ્રચલિત હતી અને ત્યારપછી રાજાઓ તેને માટે કર લેવા લાગ્યા ફ્રાન્સના રાજાઓ જે સમયે પોતાના રાજ્યમા પરિભ્રમણ કરતા કરતા પોતાના કોઈ સામતના પ્રદેશમા જઇ પહોચતા ત્યારે તે સામત પરમ આદર-પૂર્વક તેનો સત્કાર કરતો અને તેને ઉપહારતરીકે ઘોડા તથા વસ્ત્રાદિ આપતો રાજાનો સત્કાર કરવાને માટે સામતને જે ખર્ચ થતો તેમા સ્થાનિક કૃષિકારો તથા વેપારીઓ ભાગ આપતા હતા

એવી રીતે મદ્ય, અફીણ તથા તબાકુની ઉપર પણ કર લેવામા આવે છે ઉક્ત વસ્તુઓના કરથી રાજ્યને મોટી ઉપજ થાય છે

अध्याय ३२ मो

ન્યાય અને કારોબારી ખાતાં-યોજના-યુદ્ધસેવા-સામંતશાસનપ્રણાલીની અપૂર્ણતા-રાજપૂતરાજાઓના મોગલસમ્રાટો સાથેના સંબંધ.

જ્યવ્યવસ્થા-કર્નલ ટોડના સમયની રાજસ્થાનની શાસનપ્રણાલી હાલમા ઘણી પરિવર્તિત થઈ ગઇ છે. કર્નલ ટોડના સમય પછીનો ઇતિહાસ અમે યથાસ્થાને આપ્યો છે, તે પરથી મેવાડના મહારાણા સાથેના સામ તોના સંબધમાં કેટલું પરિવર્તન થઈ ગયું છે તે પાઠકોના ધ્યાનમા આવ્યું હશેજ.

ટોડ સાહેબ લખે છે કે જે સમયે મેવાડે ધન, માન, ગૌરવ, વીરતા તથા વિક્રમના સબધમા અત્યુચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તથા જે સમયે રાણાના પ્રબળ પ્રતાપથી મેવાડના પ્રત્યેક પ્રાતમા સપૂર્ણ શાતિ વિરાજમાન હતી, તે સમયે મહારાણા પોતાના ચાર મુખ્યમંત્રીઓ અને તેમના નાયબમંત્રીઓની સાથે મસલત કરીને સર્વ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા કરતા હતા આ વ્યવસ્થાપકસભામા માત્ર દિવાની રાજકર્મચારીઓજ વિરાજતા હતા, સૈનિકવિભાગના અમલદારોનો તેમા પ્રવેશ નહોતો

જે સમયે મેવાડમા સર્વત્ર વિશૃંખલતા પ્રસરી રહી હતી, જે સમયે શાતિદેવી સર્વથા અંતર્ધાન થઇ ગઇ હતી અને જે સમયે રાજશક્તિ અસંત દુર્બળ થઈ ગઇ હતી, તે સમયે રાજ્યવ્યવસ્થા અને ન્યાયકાર્ય બહુધા અટકી પડ્યુ હતું, પરતુ સતોષની વાત એ છે કે તે સમયે પચાયતદ્વારા સ્થાનિક વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતી હતી પચાયતના સબધમા પૂર્વે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, માટે આ સ્થળે તેની પુનરુક્ત કરવી અનાવશ્યક છે.

કેટલાક રાજપૂતકર્મચારીઓ સામ તોની નિયત કરેલી સીમાનું રક્ષણ કરવાને માટે નિયુક્ત કરવામા આવ્યા છે, કેટલાક નાકાવેરા ઉઘરાવવાને માટે નિયુક્ત થયા છે અને કેટલાક ન્યાયવિભાગનું કાર્ય કરે છે. “ ચોટિયા ”ની ઉપાધિવાળા માણસો ન્યાયવિભાગનુ કાર્ય કરે છે. પ્રત્યેક નગર અને ગામમાથી પ્રજાદ્વારા પ્રતિનિધિસ્વરૂપે એક એક ચોટિયાને ચુટી કાઢવામાં આવે છે અને અને જ્યાસુધી તે નિષ્પક્ષપાતથી ન્યાયકાર્ય કરે છે તથા ન્યાયશાસ્ત્રના કૂટ પ્રશ્નોનું યથાયોગ્ય સમાધાન કરે છે, ત્યાસુધી તેને તે પદથી વચિત કરવામા આવતો નથી.

રાજસ્થાનના પ્રધાન નગરોમા “ નગરશેઠની ” ઉપાધિવાળો એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ રહે છે. મહાપ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષને આ પદપર નિયુક્તકરવામા આવે છે. ઉક્ત ચોટિયા લોકો આ નગરશેઠના સહાયક ગણાય છે. સાધારણ રીતે પટેલ અને પટવારી લોકોને ચોટિયાતરિકે ચૂંટી કાઢવામા આવે છે. ઇગ્લાડના પ્રાચીનકાળના દશાશ કર લેનારા ફ્રાન્સના ડિકેનસ અને મહારાષ્ટ્રીઓના દશોદીના જેવા આ પટેલલોકો છે. પ્રાચીનકાળમા ફ્રાન્સમા જે રીતે સ્કાવની[1] નામના લોકોને પ્રજાદ્વારા ન્યાયવિભાગનું કાર્ય કરવાને માટે ચૂંટી કાઢવામા આવતા હતા, તેજ પ્રકારે મેવાડમા ચોટિયાને ચૂટી કાઢવામા આવે છે. સાધારણ ટંટાનો નિર્ણય કરવાને માટે નગર વા ગામના પ્રતિષ્ઠત લોકોની પંચાયત મળે છે. આ પંચાયતમા સર્વ શ્રેણીના

૧ રોમના ન્યાયમંદિરના ‘જ્યુડિસેપ્સ સિલેક્ટિ’ના સમાન આ લોકો એક પ્રકારની જ્યુરીતરિકે ગણાતા હતા.

લોકો એકત્રિત થાય છે

જે લોકો એમ કહે છે કે, "ભારતવર્ષ દીર્ઘકાળથી આપખુદ અમલદારા શાસિત થતો આવ્યો છે અને શાસનકાર્યમા પ્રજાનો કોઇપણ અવાજ નહોતો" તે લોકોનો તે મત કેટલો અસત્ય છે, તે આ પચાયતની પદ્ધતિ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે હાલમા સભ્ય ગણાતા યૂરોપવાસીઓનુ અસ્તિત્વ પણ જે સમયે કોઇ જાણતુ નહોતુ, તે સમયે ભારતવર્ષની સાધારણ પ્રજાનો રાજશાસનમા જે અવાજ હતો તે ઇતિહાસજ્ઞોને સુવિદિતજ છે વર્તમાન સમયમા પણ રાજપૂતોમા પચાયતની પદ્ધતિ વિદ્યમાન છે એક સમયે બગદેશમા પચાયતની પ્રણાલી પ્રચલિત હતી ઉત્તરભાગમા અદ્યાપિ તે વિદ્યમાન છે મુસલમાનીરાજ્યમા પણ આ પદ્ધતિને કોઈ પ્રતિબધ નડયો નહોતો વર્તમાન બ્રિટિશસામ્રાજ્યમા એ પ્રણાલીનો લોપ થયો છે. જો કે બ્રિટિશસરકારે હાલમા હિદવાસીઓને ઑનરરી મેજીસ્ટ્રેટ તથા જ્યુરરતરિકે નિયુક્ત કરવા માડયા છે, તોપણ પચાયતપદ્ધતિની તુલનામા તેનુ ફળ સ્વલ્પ જણાય છે.

પૂર્વે મેવાડમા ચબુતરાઓ અથવા ન્યાયમદિરો મહારાણાની ખાલસાભૂમિમાજ હતા જો મહારાણાના ન્યાયાધીશો કોઈ સામતના પ્રદેશમા ન્યાયકાર્યને માટે એકત્રિત થતા તો તે સામતને તેથી મહા અપમાન લાગતુ સામતો જો કે મહારાણાને આધીન છે, તોપણ તેઓ પોતપોતાના પ્રદેશમા પૂર્ણ સ્વાધીનતા ભોગવે છે આથી શત્રુના આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાને અથવા વાણિજ્ય સગ્રહિત કરવાને મહારાણા કોઈ સામતના પ્રદેશમા રાજપતાકા સ્થાપિત કરતા, તોપણ તે સામત પોતાને મહા અપમાન થયેલુ માનતો હતો અને જો મહારાણા પોતાની રાજપતાકા સામતના તાબાના કોઈ દુર્ગ ઉપર ફરકાવે તો તો લોકો એમજ સમજતા કે મહારાણાએ તે સામતનો સમસ્ત પ્રદેશ પોતાના સ્વાધીનમા લઈ લીધો છે. રાજ્યતરફથી સામતોને અને તેમના તાબાના લોકોને અનેકવાર સજા કરવાની જરૂર પડે છે, તોપણ તેથી વારવાર તોફાન થાય છે. અને રોજનાથી તેનો અત આવે છે.

રોજના—કોઇ સામત ગમે તે અપરાધ કરી દડ આપવામા વિલબ કરે અથવા રાણાની આજ્ઞાનો અનાદર કરી તેમની રાજસભામા હાજર ન થાય તો રાણાનો એક દૂત વા રાજકર્મચારી દશવીસ અશ્વારોહીઓ વા પાયદળ લઇને સામતના તાબાના પ્રદેશમા જાય છે અને તેને મહારાણાના હસ્તાક્ષર તથા મહોરથી અકિત થયેલી આજ્ઞાપત્રિકા આપીને પોતાની ટોળીને માટે રોજના વા અનાજ માગે છે. અપરાધી સામત જ્યાસુધી રાણાની આજ્ઞાનુ પાલન ન કરે, ત્યાસુધી ઉક્ત દૂત પોતાની સાથેના મનુષ્યોસહિત તેને ત્યા રહે છે આ ઉપાય ઘણીવાર કાર્યસાધક થાય છે, પરતુ કેટલેક પ્રસગે મહારાણાના માણસોને બહુ દિવસપર્યંત તેને ત્યા પડયુ રહેવુ પડે છે અને તેને ભારે ખર્ચમા ઉતરવું પડે છે.

સામતોના તાબાના પ્રદેશમા મહારાણાના ન્યાય વા કારોબારી ખાતાના અમલદારો હસ્તક્ષેપ કરતા નથી સામતો પોતાના પ્રદેશની શાસનવ્યવસ્થા સ્વતત્ર રીતે કરે છે; પરતુ તેઓ કદિ સ્વેચ્છાચાર કરી શકતા નથી. દેવગઢના ઉપસામતોપ્રત્યે એક સમયે ત્યાના અધીશ્વરને પ્રતિજ્ઞા કરવી પડી હતી કે-"તમારી સલાહ લીધા વિના હું કદિ પણ અને કોઇ પણ પ્રકારનું શાસનકાર્ય કરીશ નહિ"

રાજ્યમા જ્યારે વિગ્રહ, ઉપદ્રવ,અશાતિ વા બહારના આક્રમણની સભાવના હોય છે ત્યારે મેવાડના સમસ્ત સામતો રાણાની સભામા જઇને તેની નિવૃત્તિના ઉપાયસબધે વિચાર ચલાવે છે. મહારાણા સામતોનો અભિપ્રાય લઇનેજ શું કાર્ય કરવુ તેનો નિર્ણય કરે છે તેઓ કોઇપણ મહત્ત્વનુ કાર્ય સ્વેચ્છાપૂર્વક કરતા નથી મેવાડમા કોઇપણ રાજકીય ગૂઢ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે સૌથી પ્રથમ સામતો પોતપોતાના દરબારમા તે વિષે ચર્ચા કરે છે અને રાણાની રાજસભામા શો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવો તેનો નિર્ણય કરે છે ત્યારપછી તેઓ રાણાના દરબારમા જઇને દાખલાદલીલસહિત પોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે

જો કોઈ સામતને મહારાણાના દરબારમા સ્થાન ન મળે તો તે પોતાને મહા અપમાનિત થયેલો સમજે છે આ સભામા સામતો દાખલાદલીલસહિત જે મત પ્રદર્શિત કરે છે તે અતિ મહત્ત્વનો હોય છે મેવાડના મહારાણા જે પ્રકારે પોતાનો દરબાર ભરે છે તથા રાજકર્મચારીઓ નિયુક્ત કરે છે, તે પ્રકારેજ સામતો પણ પોતપોતાના તાબાના દેશમા કરે છે. સામતના તાબાના ઉપસામતો, મુખ્યમત્રી,

પુરોહિત, કવિ અને પ્રજાના બે ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત માણસો તેના દરબારમા એકત્રિત થાય છે તથા નાના-મોટા પ્રશ્નોપર વિચાર ચલાવે છે. રાણાના દરબારમાં જેવો ઉહાપોહ થાય છે,તેવોજ ઉહાપોહ સામંતના દરબારમા પણ થાય છે. પછી સર્વ સામંતો રાણાના દરબારમા એકત્રિત થઇ પોતાના પૃથક્ પૃથક્ અભિપ્રાય દર્શાવે છે આ રીતે ચર્ચા અને ઉહાપોહ કર્યા પછીજ મહારાણા પ્રત્યેક મહત્ત્વનું રાજકાર્ય કરે છે

આ વર્ણન વાચ્યા પછી કોણ કહી શકશે કે ભારતવર્ષ ચિરકાળથી સ્વચ્છંદી શાસનદ્વારા શાસિત થતુ આવ્યું છે? વર્તમાન સભ્ય યૂરોપઅમેરિકામાં પાર્લામેન્ટ જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપન થઇ તેપૂર્વે દીર્ઘકાળપર પણ રાજસ્થાનમા પ્રજાનો મત લઇને રાજકાર્યો કરવામા આવતાં હતા. જેઓ એમ માનતા હોય કે,"ભારતવર્ષના દેશીરાજ્યોમાં સ્વતંત્ર લોકમતની પ્રતિષ્ઠા થઈ નથી" તેમને અમે (હિંદી અનુવાદક) કહીએ છીએ કે તે તેમની ભૂલ છે, એટલુંજ નહિ પણ સામંતપ્રથાની પેઠે લોકમત લેવાની પ્રથા પણ ભારતવર્ષમાથીજ યૂરોપમા ગઇ હતી, તે અનુમાન પણ કલ્પિત નથી હજી રાજનીતિનો એકડોજ શીખતા અને નવીન પ્રકાશથી અંજાઇ ગયેલા જેઓ આ દેશમા સ્વતંત્ર લોકમતના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરે છે તેઓ ખરેખર સત્ય હકીકતથી અજ્ઞાતજ છે

મેવાડ જે સમયે ઉન્નતિના શિખરપર આરૂઢ થયો હતો, રાજપૂતોનુ બાહુબળ અને ગૌરવ જે સમયે ચોતરફ ગાજી રહ્યુ હતુ અને જે સમયે એકત્વ, સાહસ, શૌર્ય, ઉદ્યોગ તથા ઉત્સાહના સદ્‌ગુણોએ રાજપૂતોને સુખમયફળના ઉપભોક્તા બનાવ્યા હતા, તે સમયે મેવાડપતિની પતાકાનીચે ૧૫દર હજાર અશ્વારોહીઓ એકત્રિત થતા હતા આ સૈનિકો રાણાની પાસેથી કાઇપણ વેતન લેતા નહોતા. તેઓ જે જાગીરનો ભોગવટો કરતા હતા,તેના બદલામા તેઓ રાણાની આ પ્રકારે સેવા કરતા હતા.સામંતપ્રણાલીનુ મૂળ રહસ્ય આજ છે પ્રથમ શ્રેણીના સામંતો પોતાના દેશની ઉપજ પ્રમાણે પચાસથી અધિક સૈનિકો પ્રત્યેક યુદ્ધપ્રસંગે તૈયાર કરતા હતા અને સાધારણ જાગીરદારો માત્ર એક અશ્વારોહી મોકલતા હતા હાલમા સર્વત્ર શાંતિ સ્થાપિત થઇ બાહ્યશત્રુઓનો ભય સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જવાથી સામંતોને જાગીરના બદલામાં સેના મોકલવી પડતી નથી, અને તેથી સામંતપ્રથામા થોડુ પરિવર્તન થયુ છે.

જાગીરના બદલામાં મોકલવામા આવતા સૈનિકોની સંખ્યા સર્વ સામંતોમાટે એકસરખી હોતી નથી પૃથક્ પૃથક્ સ્થળના સામંતો પૃથક્ પૃથક્ સંખ્યામા પોતાની સેના પોતાના અધીશ્વરને સહાય કરવાને માટે મોકલે છે, પરંતુ કોઇ પણ દેશમા એક હજારના ઉપજપર ત્રણ વા બેથી ઓછા સૈનિકો મોકલવાનો રિવાજ નથી સનદ અથવા ભૂવૃત્તિ આપતી વખતના ઠરાવને અનુસરીને પ્રત્યેક હજારની ઉપજદીઠ કોઇ કોઇ સામંતને ત્રણ અશ્વારોહી અને તેટલાજ પાયદલસૈનિકો પૂરા પાડવા પડે છે. આ ગ્રંથની છેવટે પરિશિષ્ટમા ભિન્નભિન્ન ભૂવૃત્તિની સનદોનો જે અનુવાદ આપેલો છે તે ઉપરથી આ ઠરાવોવિધિની વિશેષ માહિતી પાઠકો મેળવી શકશે ઇગ્લાડના વિજેતા વિલિયમે[1] પોતાનુ રાજ્ય સાઠહજાર ભાગોમા વિભક્ત કર્યું હતુ અને પ્રત્યેક ભાગને માથે રાજાને સેનાની સહાય કરવાની ફરજ નાખવામા આવી હતી જે ભાગ સેનાની સહાય કરવાને અસમર્થ થાય તેણે રોકડ રૂ ૨૦૦) આપવા પડતા હતા. મેવાડના પ્રત્યેક સામંતને આવે પ્રસંગે રૂ ૨૫૦) આપવા પડે છે

ઇંગ્લાડમા દીર્ઘકાળથી સામંતપ્રણાલી છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ છે, પરંતુ જે સમયે તે આ સંપૂર્ણ જોસથી પ્રચલિત હતી તે સમયે રાજા સામંતોની સેના ઉપર સર્વ પ્રકારની સત્તા ચલાવી શકતો નહોતો એક વર્ષમા કેવલ ચાળીસ દિવસપર્યંતજ પ્રત્યેક સૈનિક રાજસેવામા નિયુક્ત રહેતો હતો અને જરૂર પડતા તે સ્વદેશ વા વિદેશમા રાજાની તરફથી યુદ્ધ કરવાને જતો હતો તે જોતા આ વિષયમા રાજસ્થાનના રાજાઓ ઇંગ્લાડના ભૂતપૂર્વ રાજાઓ કરતા અધિક સત્તા ધરાવતા હતા તથા ધરાવે છે,એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

રાજકાર્યને માટે તથા ઉત્સવોમા ભાગ લેવાને માટે મેવાડના સામંતો વર્ષના કેટલાંક નિયત માસપર્યંત રાજધાની–ઉદયપુરમા રહે છે. એકનો નિયત સમય સમાપ્ત થયા પછી બીજો સામંત આવીને રહે છે અને પહેલો પોતાના નગરમા ચાલ્યો જાય છે મુખ્ય મહોત્સવોપર સામંતો રાણાની આજ્ઞાથી પાટનગરમા આવે છે અને જ્યારે કોઇ શત્રુની સામે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે સમસ્ત સામંતો પોતાની સેના તથા તેને માટે જોઇતી અન્નસામગ્રીસહિત રાજધાનીમાં આવીને એકત્રિત થાય

[1] વિલિયમ ધી કોન્કરર

છે કેવળ વિદેશ વા અતિ દૂરના સ્થાનમા યુદ્ધની આવશ્યકતા પડે છે ત્યારેજ મહારાણા સામંતોની સેનાને માટે કેટલુંક અન્ન આપે છે

સામંતોને કરવામાં આવતો અર્થદંડ વા પદચ્યુતિ—યૂરોપખંડમા જે સમયે સામંતપ્રથાનુસાર રાજ્યશાસન ચલાવવામા આવતુ હતુ, તે સમયે જો કોઈ સામંત પોતાના અધીશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન ન કરે તો રાજા તેને અર્થદંડ કરતો હતો મેવાડના સામંતોને આપેલી જાગીરના દાનપત્રમા પણ અર્થદંડનો ઉલ્લેખ દૃષ્ટિગોચર થાય છે જો કોઈ સામંત ઉદ્ધત વર્તન વા દુરાચરણ કરે તો તેને ભારે અર્થદંડ કરવામા આવે છે અને કોઈકોઈ વાર તો તેનો સમસ્ત પ્રદેશ ખુચવી લેવામા આવે છે[1] રાજસ્થાનના અધીશ્વરો સામંતોને અર્થદંડ કરવા કરતા તેમને પદચ્યુત કરીને તેમની સંપત્તિ હસ્તગત કરી લેવાનુ વિશેષ પસંદ કરે છે સામંતોની જાગીરો આ રીતે ખાલસા કરવાથી રાજા ખડીફોજ ઉભી કરી શકે છે, ઉભયપક્ષે સામંતો અર્થદંડ ભરવાને તૈયાર હોય છે, પરંતુ તેઓ પોતાની જાગીર છોડવાને કોઈ પણ રીતે રાજી હોતા નથી તેઓ કોઈ કોઈ સમય પોતાની પૈતૃકભૂમિની રક્ષાને અર્થે પોતાના પ્રાણનો મોહ છોડી રાણાની સામે શસ્ત્ર ગ્રહણ કરતા પણ અચકાતા નથી કર્નલ ટૉડના સમયપર્યંત મેવાડના મહારાણા સામંતોનો પ્રદેશ હસ્તગત કરી શકતા હતા પરંતુ હાલમા તે સ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે. હાલમા વિશ્વવિજયી બ્રિટિશસરકારે સર્વની ઉપર પોતાની સત્તા વિસ્તારેલી હોવાથી રાણાની આ સત્તા ન્યૂન થઇ ગઈ છે

સામંતશાસનપ્રણાલીની અપૂર્ણતા—ભારતવર્ષમા જન્મેલી આ જે સામંતપ્રથાનુ અનુકરણ યૂરોપીઅનરાષ્ટ્રોએ કર્યું હતુ, તે સામંતપ્રથા અદ્યાપિ કેટલાક ઉપાતરસહિત રાજસ્થાનમા વિદ્યમાનજ છે કર્નલ ટૉડ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આ શાસનપ્રણાલી સર્વાંગસંપૂર્ણ નથી તેના અનેક અંગો અપૂર્ણ છે આ વળી સત્ય છે તોપણ એ પ્રથા શુભ ફલદાયક નથી એમ માનવાને કારણ નથી સમસ્ત રાજસ્થાનમા કેવળ રાજાઓના વર્તન ઉપરજ રાજ્યની ઉન્નતિ અને પ્રાણનો આધાર છે સામંતપ્રથાનો મુખ્ય આધારસ્તંભ પણ રાજાજ છે સર્વ છિન્નવિછિન્ન થઇને પડેલા તત્ત્વો એકત્રિત કરી તેનો વિનિયોગ કરનાર રાજાજ છે રાજા જો ક્ષણમાત્ર પણ સ્વકર્તવ્યચ્યુત થાય તો આ સામંતપ્રથાના સર્વ અંગો છિન્નભિન્ન થઇ જાય અને અશાંતિ ઉપદ્રવ તથા અત્યાચાર પ્રબળ થઇ પડે, એ નિ:સંશય છે તોપણ એક મહા પ્રભાવશાળી રાજા ઉત્તમ પ્રકારે શાસન ચલાવે તો તેના દેહાંતપર્યંતના સમયમાં રાજ્ય નિર્વિઘ્ન નિવડે ત્યાંસુધી તો (જો કોઇ બહારના શત્રુનો ઉપદ્રવ ન થાય તો) દેશની વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે જળવાઈ રહે ખરી જોકે રાજસ્થાનમા સામંતપ્રથાના અનેક અંગો અપૂર્ણ છે તોપણ રાજપૂતજાતિની રાજભક્તિ દેશહિતૈષિતા, આચારવિચાર તથા સ્વધર્મપ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધા અને જન્મભૂમિપ્રત્યેનો ઉત્કટ પ્રેમ એ આ પ્રણાલીના દોષોને ભૂલાવી દે છે યૂરોપ વા એશિયાના કોઇ પ્રદેશમા પણ આ પ્રથા નિર્દોષ નિવડી નથી અને તે અશાંતિ કલહ અને અવ્યવસ્થાનેજ જન્મ આપતી આવી છે મેવાડમા ચંદાવતો અને શક્તાવતો મહા પરસ્પર લડતાજ રહ્યા હતા રાણાનુ બળ ક્ષીણ થવાથી તથા તૃતીયશ્રેણીના સામંતોની સંખ્યા ન્યૂન થઈ જવાથી ઉક્ત ઉભય શાખાના સામંતો રાણાની આજ્ઞાનો અનાદર કરી ભયંકર ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત કર્યા કરતા હતા આ સામંતશાસનપ્રણાલીના જોકે અનેક અંગોમા અપૂર્ણ છે તોપણ કેટલીક વખત તે વિપત્તિના સમયમા અને બહારના આક્રમણના સમયમા ભિન્નભિન્ન શાખાના સામંતોને પરાક્રમ દર્શાવવામા સ્પર્ધા કરવાને ઉત્તેજિત કરે છે. ચંદાવત અને શક્તાવતસામંતોવચ્ચેની આવી સ્પર્ધાનું ઉદાહરણ મહારાણા અમરસિંહના વૃત્તાંતમા અમે આપી ગયા છીએ

આવો દ્વેષ (સ્પર્ધા) દેશહિતનુ સાધન બની ગયો હોય એવુ માત્ર એ (ચંદાવતશક્તાવતની સ્પર્ધા) એકજ ઉદાહરણ નથી મોટા રાજપૂતસંસ્થાનોના ઇતિહાસમા આવા અનેક ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ થાય છે. ખાસ કરીને મારવાડમા આવા ઘણા દૃષ્ટાંતો બન્યા છે

આ રીતે એક શાખાને બીજી શાખાની સાથે સ્પર્ધા કરવાને ઉશ્કેરવાથી રાજાને લાભ થતો, તેમના ટંટાનો કાંઇ ને કાંઈ ઉપયોગ થતો અને રાજા વારવાર યુક્તિથી તેને લાભકારક બનાવી દેતો બેમાંથી

[1] કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે આ ઉભય બાબતો મારા જોવામા આવી છે

એક શાખા અવશ્ય રાજાના પક્ષમા રહેતી અને તેથી પૂર્વવર્ણિત અનિષ્ટની નિવૃત્તિ થતી કર્નલ ટૉડ જે સમયે મેવાડમા હતા, તે સમયે શક્તાવતો અને ચદાવતો દરબારમા સત્તા અને પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા કેટલીક રાનાઓ પૂર્વેથી ઉક્ત ઉભય શાખાઓપૈકી એક કોઈ વાર 'રાજભક્ત' અને બીજી 'વિદ્રોહી' ગણાતી તો બીજીવાર તેથી ઉલટી ઘટના બનતી જે શાખા રાણાના પક્ષમા હોય અને રાણાનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી પોતાના બુદ્ધિબળ તથા બાહુબળથી દરબારમા સર્વોચ્ચ પદને પ્રાપ્ત થઇ હોય તે શાખાના હાથમા સમસ્ત રાજતંત્ર રહેતુ આથી તેના પ્રતિસ્પર્ધી પક્ષને દ્વેષ ઉત્પન્ન થતો અને તે મહા અનિષ્ટકારક કાર્યો કરવાને પ્રવૃત્ત થતો આ પ્રકારનો વિદ્વેષ હાલમા સર્વથા નષ્ટ થઇ ગયો છે કાલચક્રની ગતિથી રાજપૂતજાતિની જીવનગતિ તેમના નિત્યકર્મ વગેરે સર્વ પરિવર્તિત થઇ ગયા છે મેવાડમા હાલ શક્તાવતનેકોની સખ્યા અતિ ન્યૂન છે, તોપણ તેઓ ચદાવતો કરતા કેટલેક અશે અધિક સાહસિક અને બળવાન છે

ભારતવર્ષના સમસ્ત રાજ્યો જ્યાસુધી એક પ્રકારની મૂળ રાજનીતિથી શાસિત થતા હતા અર્થાત્ જ્યાસુધી એક પ્રકારની સામતશાસનપ્રણાલી સમસ્ત ભારતવર્ષમા પ્રચલિત હતી ત્યાસુધી અવશ્ય તે શુભ ફળદાયક હતી, પરતુ જ્યા રાજાની સત્તા વિશેષ પ્રબળ હોય ત્યા કદિ પણ તેનુ પરિણામ સારૂ આવી શકતુ નથી

રાજપૂતરાજાઓનો મોગલસમ્રાટો સાથેનો સંબંધ—પોતાના પ્રભુત્વની અને સામર્થ્યની રક્ષા કરવાને માટે રાજસ્થાનના રાજાઓને દિલ્હીના મોગલસમ્રાટના હાથમા પોતાની કેટલીક સત્તા અને સ્વાધીનતા સમર્પણ કરવી પડી હતી રાજપૂતનૃપતિઓ તેઓના હાથમા નામમાત્રને માટે પોતપોતાના રાજ્ય સોપી તેમની પાસેથી સનદ મેળવી પુન તેમને હસ્તગત કરતા હતા તેઓ નામ માત્રને માટે યવનસમ્રાટને પોતાનો અધીશ્વર ગણતા હતા યવનસમ્રાટ રાજપૂતરાજાઓને સનદ આપતી વખત તેમને હાથી, ઘોડા, શસ્ત્રો તથા રત્નાલકારાદિ પુરસ્કારતરીકે આપી 'મહારાજ' વા 'રાણા'ની ઉપાધિ અર્પણ કરતા હતા તથા તેમને મનસબદાર બનાવતા હતા રાજપૂતરાજાઓ સમ્રાટની આધીનતા સ્વીકાર્યા પછી નૌરોજને દિવસે અર્થાત્ નૂતન વર્ષને દિવસે તેને નજરાણુ આપતા વળી સમ્રાટની આજ્ઞા થતા તેઓ નિયત સૈનિકોસહિત તેને માટે રણભૂમિમા જઈ યુદ્ધ કરતા હતા યવન-સમ્રાટો પ્રત્યેક દેશીરાજાને એક એક રાજપતાકા, એક એક નગારૂ અને અન્યાન્ય રાજચિન્હો આપતા હતા આ રાજચિન્હોને રાજપૂતરાજાઓ પોતપોતાની સેનાની સાથે રાખતા હતા[1] આ સર્વ પરથી આપણને જણાય છે કે યવનશાસન એ એક મહાન સામતશાસન હતુ દિલ્હીના તાતારસમ્રાટોએ પોતાના તાબાના રાજાઓને પતાકા આદિ રાજચિન્હો આપવાની પ્રથા દેશીરાજાઓની પાસેથીજ ગ્રહણ કરી હતી કે તેઓ તેને મધ્ય એશિયામાથી લાવ્યા હતા, તે અન્ય સ્થળે જણાવવામા આવશે

દેશીરાજાઓ પોતાની સેનાસહિત યવનસમ્રાટની રાજધાનીમા હોય વા રણક્ષેત્રમા હોય તોપણ તેમનો તે સમયનો ઐશ્વર્યાડબર સહજ કલ્પી શકાય એમ નથી જો કે મોગલસમ્રાટ હુમાયુએ પણ કેટલાક રાજપૂતરાજાઓને આધીનતાની જજીરમા પરિબદ્ધ કર્યા હતા તોપણ તેમની સહાય તેને માટે અનિશ્ચિત હતી તેનો પુત્ર અકબરજ સૌથી પ્રથમ રાજપૂતરાજાઓની ઉપર પૂર્ણ પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરવાને સમર્થ થયો હતો તેણે રાજપૂતોને પોતાના સિહાસનના આધારસ્તભ અને ઉજ્જ્વલ અલકાર બનાવવાને માટે પોતાના હાથમા લીધા હતા તેણે દુર્દમનીય અને અભેદ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને પોતાના બાહુબળથી જે જીત્યુ તેની પોતાના ભલા સ્વભાવથી તથા ડહાપણથી રક્ષા કરી હતી તેણે દીર્ઘ વિચાર કર્યા પછી એવો નિશ્ચય કર્યો કે દેશીરાજાઓપ્રત્યે સખ્ત વર્તન રાખવાથી કેવળ અનિષ્ટકારક ફળનીજ ઉત્પત્તિ થશે ભારતવર્ષમા મોગલસામ્રાજ્ય નિર્વિઘ્ન રહી શકે, તેટલા

૧ ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૭મા દિલ્હીના મહાદરબારમા તે સમયના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ લિટને મહારાણી વિક્ટોરિયાએ 'કૈસરે હિંદ'નો ખિતાબ ધારણ કર્યો છે, એવો ઢઢેરો વાચી સભળાવ્યો તે સમયે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાતમાથી આવેલા હિંદુમુસલમાન નૃપતિઓને આજ પ્રકારે એક એક પતાકા આપવામા આવી હતી અને નગારાને બદલે તેમને સુવર્ણપદક આપવામા આવ્યા હતા આર્યજાતિની પાસેથી મુસલમાનોએ અને મુસલમાનોની પાસેથી બ્રિટિશલોકોએ આ પ્રથા ગ્રહણ કરી હતી

માટે રાજપૂતરાજાઓના હૃદયપર અધિકાર કરી તેમની સાથે સાંસારિક સંબંધ જોડવાની તેણે આવશ્યકતા ધારી હતી

વિખ્યાત મોગલ ઓગઝખાં, જંઘીઝખાં, તૈમુર, બાબર, હુમાયૂ અને પોતાના શરીરમાં જે રક્ત વહેતુ હતુ તેની સાથે રાજપૂતરક્ત મિશ્રિત કરવાને તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો તેણે એવું અનુમાન કર્યું કે—"રાજપૂતો વૈવાહિક સંબંધથી બંધાઈને મોગલસમ્રાટની તથા રાજપૂતવીરાંગનાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા તેના પુત્રની જેવી આધીનતા સ્વીકારશે તેવી આધીનતા તેઓ તટસ્થ રહીને કેવલ તાતારસમ્રાટની સ્વીકારશે નહિ વળી જો એકવાર રાજપૂતોની સાથે વિવાહબંધન પ્રચલિત થશે તો પછી કાળે કરીને સમસ્ત રાજપૂતો આપણને કન્યાદાન કરવાને તત્પર થશે" વાસ્તવમાં અકબરનું આ અનુમાન અસત્ય માની શકાતુ નથી રાજપૂતવીરબાળાઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા મોગલસમ્રાટપ્રત્યે રાજપૂતોએ અનેકવાર ભક્તિ તથા સ્નેહ દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ સમસ્ત રાજસ્થાનમાં કેવળ મેવાડના રાણાએ જ સમ્રાટ અકબરનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો નહોતો જો કે અકબર પછીના સમ્રાટોએ બળ તથા ભય દર્શાવીને તથા અનેક પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિ અને પ્રપંચજાળનો વિસ્તાર કરીને હિંદુલલનાઓનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતુ, કિન્તુ સૂર્યવંશાવતંસ મેવાડના રાણાઓએ પ્રાણાન્તપર્યંત કદિ પણ તેમના હાથમાં કન્યા આપીને પોતાના પવિત્ર કુળગૌરવને હાનિ પહોંચાડી નહોતી ઉદયપુરનો રાણાવંશ એજ કારણથી દેશી રાજ્યવંશોમાં સર્વથી અધિક માનનીય અને પવિત્ર ગણાઈ આદરસહિત પૂજાય છે

અંબર વા વર્તમાન જયપુરનું રાજ્ય દિલ્લીની નિકટ છે આ રાજ્યનો તે સમયનો રાજા અત્યંત હીણમત હતો તેણેજ ભારતના ઇતિહાસમાં સર્વથી પ્રથમ યવનરક્તની સાથે પવિત્ર રાજપૂતરક્ત મેળવવાની શરૂઆત કરી હતી

અંબરપતિ ભગવાનદાસે સમ્રાટ અકબરને પોતાની કન્યા સમર્પણ કરી હતી અને તે આ પ્રથાનો વિસ્તાર એટલો તો વધ્યો કે સુપ્રસિદ્ધ મોગલસમ્રાટોમાંના ઘણા ખરા રાજપૂતરાજનંદિનીના ગર્ભથીજ ઉત્પન્ન થયા હતા.

મોગલસમ્રાટના વીર્યથી અને રાજપૂતરાણીના ગર્ભથી જન્મેલા વિખ્યાત સમ્રાટોમાં જહાંગીર[1] મુખ્ય છે તેનો હતભાગી પુત્ર ખુશરો, શાહજહાં અને કામબક્ષ એ રાજપૂતરાજકુમારીઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા તથા ઔરંગઝેબનો વિદ્રોહી પુત્ર અકબર પણ રાજપૂતનંદિનીના ગર્ભથી જન્મ્યો હતો આ કારણથી સર્વ રાજપૂતો ઔરંગઝેબને પદચ્યુત કરીને અકબરને ભારતવર્ષના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાને માટે સેનાસહિત સજ્જિત થયા હતા રાજપૂતરાજવંશની સાથે મોગલસમ્રાટને વૈવાહિકસંબંધ હોવાથી રાજપૂતો તથા યવનસમ્રાટની વચ્ચે કેવો સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો તે રાજપૂતોપત્નીના આચરણથી સારી રીતે સમજાય છે જે સમયે મોગલોની શાસનશક્તિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ હતી તે સમયે પણ આ સ્નેહની રક્ષાને અર્થે ફર્રૂખશીઅરે મારવાડના રાજા અજિતસિંહની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતુ[2]

---

1 સમ્રાટ જહાંગીર રાજકુમારી જોધબાઇના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો આગ્રાની નિકટ સિકંદરામાં જોધબાનુ સમાધિમંદિર અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે

2 કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—"કેવળ આ વિવાહ બ્રિટિશલોકોના શાસનનુ મૂળ છે જે સમયે વિવાહ-પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો તે સમયે સમ્રાટ રોગગ્રસ્ત થયો હતો તે સમયે અંગ્રેજો સુરતમાં વાણિજ્યકાર્ય કરતા હતા સુરતથી દિલ્હીમાં તે સમયે જે દૂતો ગયા હતા તેની સાથે મહાશય હેમીલ્ટન નામનો એક ડૉક્ટર પણ હતો તે ડૉક્ટરે સમ્રાટને નીરોગી બનાવ્યો વિવાહકાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પ્રાચીન પ્રણાલી પ્રમાણે સમ્રાટે હેમિલ્ટનને પૂછ્યુ કે 'આપને શુ પુરસ્કાર જોઈએ છે ?" ડાક્ટરે પોતાને માટે કાંઈ નહિ માગતા સમ્રાટને જણાવ્યુ કે 'અંગ્રેજોના વાણિજ્યકાર્યને માટે કોઠી બનાવવાને થોડી ભૂમિની આવશ્યકતા છે" તેની પ્રાર્થના તત્કાળ પૂર્ણ કરવામાં આવી પૌર્વાત્યદેશમાં બ્રિટિશસામ્રાજ્યનો જે પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ છે, તેનુ મૂળ કારણ આજ છે જે પુરુષ પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી આટલો ઉપકાર કરી ગયો છે અને જેણે આટલુ મહત્વનુ પણ માન મેળવ્યુ હતુ તેના સ્મરણાર્થે તેના સમાધિસ્થાનમાં અવશ્ય એક સ્મારકસ્તંભ સ્થાપિત કરવો જોઈએ."

એક દૃષ્ટિએ હેમિલ્ટનસાહેબનો આ નિષ્કામ સ્વાર્થત્યાગ બહુ મોટો નહિ જણાય, પરંતુ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् આ ભગવદ્વાક્ય પ્રમાણે અથવા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા એવી નિસ્વાર્થ

જે રાજપૂતોએ મોગલસમ્રાટોને પોતાની ભગિની અર્પણ કરી હતી, તેમનાજ હાથમા મોગલ સમ્રાટના પરલોકવાસ પછી તેમના સગીર ભાણેજની રક્ષાનો ભાર સમર્પિત કરવામા આવતો હતો તેઓ સંપૂર્ણ સત્તાપૂર્વક રાજ્યશાસન ચલાવી તેની સાથેસાથે પોતાના રાજ્યની પણ શ્રીવૃદ્ધિ કરી લેતા હતા

અકબર જે સમયે ભારતના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતો, તે સમયે તેના બસેથી દશ હજાર-પર્યંત અશ્વારોહીઓના ૪૧૬ મનસબદારોમા ૪૧ મનસબદારો રાજપૂત હતા અને આ રાજપૂતસેનાપતિઓના હાથનીચે ૫૩૦૦૦ અશ્વારોહીઓ હતા. સર્વ મનસબદારોના હાથનીચે એકંદરે ૫૩૦૦૦૦ (પાચ લાખ ત્રીસ હજાર) અશ્વારોહીઓ હતા અકબર પાસે પાયદલ સૈનિકો ૪૦૦૦૦૦૦ (ચાળીસ લાખ) હતા આ સંખ્યા અબુલફઝલે પોતાના ગ્રથમા આપી છે

૪૧ રાજપૂત મનસબદારોમા અંબર, મારવાડ, બિકાનેર, જેસલમીર, બુન્દેલખંડ અને શેખાવતના રાજાઓ એક હજારથી અધિક અશ્વારોહીઓના મનસબદાર હતા, પરતુ અબરરાજની સાથે મોગલસમ્રાટનો વૈવાહિક સબધ હતો તેથી તેમને મહા સન્માનસૂચક પાચ હજારી મનસબદારની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી

મારવાડના સ્થૂલકાય રાજા ઉદયસિંહ એકહજારી મનસબદાર ગણાતા હતા, પરતુ મારવાડના રાજવંશની એક શાખામાથી ઉત્પન્ન થયેના બિકાનેરના રાજા રાયસિંહને ચારહજારી મનસબદારનુ પદ પ્રાપ્ત થયુ હતુ ચંદેરી, કરોની તથા દતિયાના સ્વતત્ર રાજાઓ અને પ્રધાન પ્રધાન રાજપૂતરાજાઓના સામતો નીચી શ્રેણીના મનસબદારો હતા અને તેમના તાબામા ચારસેથી સાતસે અશ્વારોહીઓ રહેતા હતા આ નિકૃષ્ટ પંક્તિના અશ્વારોહીઓમા શક્તાવતશાખાના આદ્યપુરુષ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે એ માણસ પોતાના ભ્રાતા પ્રતાપસિંહની સાથે વિવાદ કરીને સમ્રાટ અકબરના તાબામા મનસબદારતરિકે રહ્યો હતો આ પ્રકારે ભારતના પ્રાય સર્વ દેશીરાજાઓ મનસબદારના પદપર નિયુક્ત થયા હતા મોગલ સમ્રાટે પ્રથમ તેમને હસ્તગત કરતી વખત બળ તથા ભય દર્શાવ્યો હતો, પરતુ અતે સમયના પ્રભાવથી દેશીરાજાઓ પોતાની ખુશીથી તેને આધીન થઇ મનસબદારનુ પદ ગ્રહણ કરતા હતા. તેઓ પોતાને મોગલસમ્રાટના મનસબદારનું પદ પ્રાપ્ત થવાથી મહાસન્માનિત સમજતા હતા

જે હિંદુરાજાઓએ યવનસમ્રાટોને પોતાની કન્યા વા ભગિની અર્પણ કરી હતી, તેમણે વાસ્તવમા સમ્રાટના દરબારમા પોતાની સત્તા તથા પ્રભુત્વ વિસ્તારવાનો તથા પોતાની સંપત્તિમા વૃદ્ધિ કરવાના સ્વાર્થનોજ ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો, એમા કાંઈ સદેહ નથી ઇતિહાસ વાચવાથી આ વાત સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ થાય છે રાજનીતિકુશળ અકબરનો ઉદ્દેશ શો હતો, તે તે સમયના રાજાઓ લેશ પણ સમજી શકયા નહોતા વળી મોગલોની સાથે વૈવાહિક સબધ જોડવાનુ એક કારણ રાજપૂતરાજાઓની બળહીનતા પણ છે, પરતુ સૂર્યવંશાવતંસ-મેવાડેશ્વર મહારાણાની કન્યા વા ભગિનીની સાથે વિવાહ કરવાને કોઈપણ મોગલ-સમ્રાટ સમર્થ થયો નહોતો કેવળ ઉદયપુરના મહારાણાઓએજ પોતાના જાતીયગૌરવની રક્ષા કરી હતી ઇતિહાસ અનતકાળપર્યંત આ રાણાવંશનુ જયકીર્તન કરશે એમા કિંચિત્ પણ સદેહ નથી

દેશીરાજાઓની સાથે વૈવાહિક સબધ જોડવાથી અકબરને બે મહાન લાભ થયા પ્રથમ લાભ એ કે સગાઇને લીધે મોગલસમ્રાટ એક વિજાતીય પુરુષ છે,એવો ભાવ રાજપૂતોના મનમાથી દૂર થયો અને તેમનો સ્નેહભાવ વૃદ્ધિગત થયો, તથા બીજો લાભ એ કે ધીમે ધીમે સમસ્ત રાજપૂતરાજાઓની સેના સમ્રાટની સેવામા નિયુક્ત થઇ વાસ્તવમા આ બે મર્મો સિદ્ધ કરવાને માટેજ અકબરે દેશીરાજાઓની સાથે સબધ જોડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો વળી તેણે એવી પણ કલ્પના કરી હોવી જોઇએ કે-"દેશીરાજાઓની કન્યા દિલ્હીની બેગમ બનવાથી કાળે કરીને તેઓ પણ પોતાના

ઘટનાઓ અત્યત વિશાળ પરિણામોના બીજરૂપ નિવડે એમા આશ્ચર્ય નથી મહાન અવતારો અને ધર્મશાસ્ત્રોને માનનારા અથવા તો સ્વતત્ર બુદ્ધિવાદથી પણ નિઃસ્વાર્થ કાર્યોની મહત્તા સ્વીકારનારતરીકે પોતને ઓળખાવનાર ધર્મભૂમિ ભારતના વર્તમાન નિવાસીઓ હૅમિલ્ટન જેવા એકાદ વિદેશી નરના કઈપણ અતિશયોક્તિરંગરના આવા દષ્ટાતને અનુસરતા ક્યારે શીખશે ? ક્યારે એવા ભગવદ્વાક્યોને ગીતાગ્રંથમાથી, મિથ્યા બાકી રહેવામાથી અથવા ફોકટ ફિલસુફીમા રચ્યા કાતી બુદ્ધિમાથી નિજહૃદયમા વર્તનમા ધારણ કરશે ? પ્રભો ! પ્રભો ! દયા કરો ! પવિત્ર માતૃભૂમિને સ્વાર્થશક્તિનડે અને વિશુદ્ધ આર્યધર્મને ઉપરચોટીઆ વર્તનથી હીનતા પહોચાડનારા અમો હતભાગ્ય ભારતપુત્રોપર !

મ ત્રી સ० સા०)

પૈતૃકધર્મને જલાંજલિ આપી મુસલમાનધર્મનો અંગીકાર કરશે અને પરિણામે સર્વ મુસલમાન બની જવાથી વિજાતીય ભાવ પણ સર્વથા દૂર થઇ જશે" જો કે ઇતિહાસમા આ વાતનુ કાંઇ પ્રમાણ મળતું નથી અને સમ્રાટ અકબરે પણ પોતાના મુખથી કદિ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો, પરંતુ વિચક્ષણ લોકો તરત અનુમાન કરી શકે છે કે ઉક્ત ઉદ્દેશજ તેના હૃદયમા હતો અસ્તુ અકબર જહાંગીર અને શાહજહાએ ઉદાર રાજનીતિનુ અવલંબન કરી દેશીરાજાઓ અને પ્રજાના હૃદયપર જેવો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તેવો અધિકાર જો ઔરંગઝેબે પણ સ્થાપિત કર્યો હોત તો મોગલસામ્રાજ્ય કદિ પણ વિચલિત થાત નહિ, પરંતુ તેણે ઉદાર રાજનીતિને જલાંજલિ આપી અવર્ણનીય અત્યાચાર, ઉત્પીડન તથા ઉપદ્રવથી હિંદુપ્રજાને ત્રાસ આપવામા ન્યૂનતા રાખી નહિ જો કે તે પોતાના બાહુબળથીજ પ્રબળ પ્રતાપ અને સ્વચ્છંદતાપૂર્વક વિશાળ ભારતનુ સામ્રાજ્ય ચલાવવાને શક્તિવાન થયો હતો, છતા ઉક્ત દારુણ અત્યાચારોથી હિંદુપ્રજા તેના પ્રત્યે ક્રુદ્ધ અને ભક્તિશૂન્ય થઇ ગઇ હતી અકબર જહાંગીર તથા શાહજહાના સમયમા મોગલસામ્રાજ્યપ્રતિ સાધારણ પ્રજા તથા દેશીરાજાઓની જે ભક્તિ હતી તે ભક્તિ ઔરંગઝેબના ઘોર શાસનથી સર્વથા વિરામ થઇ ગઈ અને તેથી તથા તેના દેહાન્ત પછી નિર્બલ ફર્રુખશીઅરની અયોગ્યતાથી એ પ્રચંડ મોગલસામ્રાજ્યની શાસનશક્તિના ટુકડે ટુકડા થઇ ગયા અને અજિત મોગલસમ્રાટનુ સિંહાસન ડગમગવા લાગ્યુ

મોગલસત્તા વિધ્વસ્ત થઇ ગઈ એટલે હિંદુસ્થાનમા ચોતરફ ઉપદ્રવો પ્રવર્તી રહ્યા જો કે આ શુભ અવસરપર રાજપૂતનૃપતિઓ પોતાના પૂર્વ પ્રતાપ ગૌરવ તથા સત્તાની પુનઃ સ્થાપના કરવાની ઇચ્છાથી તથા સ્વતંત્રતાનુ અમૃતમય ફળ ભોગવવાના હેતુથી એકતાના સૂત્રમા પ્રતિબદ્ધ થયા હતા, પરંતુ ભારતનું દુર્ભાગ્ય પ્રગટવાના (પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના અને ખરૂં જોતા મહાભારતના) સમયથી રાજપૂતરાજા-ઓમા એકબીજાપ્રત્યે જે દ્વેષાગ્નિ સળગી રહ્યો હતો તેણે એ સમયે પ્રજ્વલિત થઇને એ એકતાને મૂળસહિત ભસ્મ કરી દીધી તેમ છતા પણ સમસ્ત દેશીરાજાઓએ મોગલશાસનશક્તિને ક્ષીણ થયેલી જોઈ પોતાના રાજ્યની સીમાની વૃદ્ધિ કરી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી હતી કેવળ મેવાડના મહારાણાએ મોગલસમ્રાટને કદિ પણ પોતાની કન્યા વા ભગિની અર્પણ કરી નહોતી અનેક શતાબ્દીઓપર્યંત રાણાઓ પર અનેક પ્રકારના અત્યાચાર થયા છતા પણ તેમણે મોગલસમ્રાટોની આશા પરિપૂર્ણ નહિ કરીને પોતાનુ ગૌરવ અખંડિત રાખ્યુ હતુ તેથી ઇતર રાજાઓ ઇર્ષ્યાગ્નિથી બળી રહ્યા હતા મોગલશાસન-સમયમા મારવાડના અધીશ્વરે મોગલસમ્રાટની સાથે વૈવાહિકસંબંધ જોડીને "રાજરાજેશ્વર' ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તથા અંબરપતિને રાજરાજેન્દ્ર ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી પરંતુ સૂર્ય-વંશાવતંસ મેવાડના વર્તમાન મહારાણા તો અદ્યાપિ પોતાને' અરિસિંહના પુત્ર મહારાણા ભીમસિંહ' તરીકે ઓળખાવવામાજ માન સમજે છે [1]

સમયના પરિવર્તન સાથે હિંદુસ્થાનમા પ્રબળ બ્રિટિશશાસનની સ્થાપના થવાથી રાજસ્થાનના રાજપૂતરાજાઓને બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થઇ છે, તેથી સામંત શાસનપ્રણાલીમા અતિ રૂપાંતર થઇ ગયુ છે. કર્નલ ટૉડના સમયમા સામંતપ્રણાલી જે રૂપમા હતી તે રૂપમા હવે તે રહી નથી રાજા અને સામંતવર્ગના સંબંધમા ફેરફાર થઇ ગયો છે તોપણ કર્નલ ટૉડ તે સમયની શાસનપ્રણાલી જોઇને તે વિષે જે કાંઈ લખી ગયા છે તેજ ઇતિહાસના સન્માનાર્થે અમો અનુસાર કરીએ છીએ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે દેશીરાજ્યોના શાસનમા કયી પ્રણાલી સર્વોત્તમ હોઈ શકે તેની કલ્પના સાવ કરવી કઠિન છે આ સમસ્ત રાજ્યોની સામંતપ્રણાલીએ ન્યાયપૂર્ણ માર્ગ ગ્રહણ કર્યું હોય એમ જોવામા આવે છે અનેક શતાબ્દીઓની કસોટીમાથી પસાર થઇને સામંતશાસનપ્રણાલી રાજસ્થાનમા દૃઢરીતે સ્થાપિત થઇ ચૂકી છે પઠાણ અને મોગલલોકોની પ્રબળ શાસનપ્રણાલી આઠસો વર્ષપર્યંત પોતાની અમર લીલા બતાવીને આજે ભૂતકાળમા અદૃશ્ય થઇ ગઇ છે, પરંતુ રાજપૂતસમાજના ધારા ઉપર તેની કિંચિત્ પણ અસર થઈ નથી

૧ હાલમા બ્રિટિશસરકારના શાસનસમયમા ભારતવર્ષના રાજાઓને અનેક પ્રકારના ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત થયા છે મૂળ આર્યઉપાધિઓની સાથે ફારસી ઉપાધિઓનો સંયોગ થયો અને તેની સાથે વળી અંગ્રેજી ઉપાધિઓ મળી, એથી તે સાંભળવામા અતિ વિચિત્ર લાગે છે

જો રાજપૂતરાજ્યો કેટલેક અંશે ઉન્નતિની નિસરણીપર અધિક ચઢી શક્યા હોત જો રાજપૂતરાજાઓ પોતાના અધિકારનીચેની ભૂમિનો અત્યાચારી લૂટારાઓના તથા અન્યાયી સામંતોના ત્રાસમાંથી ઉદ્ધાર કરીને તેને ફળદ્રૂપ કરવાનો પ્રયાસ કરતા હોત અને સામંતો જો રાજ્યની શાંતિની રક્ષા કરવાને તથા વિજાતીય લોકોના આક્રમણમાંથી રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે નિયત સૈનિકોથી પોતાના અધીશ્વરને સહાય કરત, તો તેમને યદિપણ ધનના લોભી વિજાતીય તથા વિધર્મી લોકોની સેનાની સહાય લેવી પડત નહિ અન્યની સહાય લેવાનો પ્રસંગ આવતાં દેશની સામંતપ્રથામાં પરિવર્તન થાય તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી. દ્રવ્યલોભી મહારાષ્ટ્રીય તથા સિંધીસેનાની સહાય લેવાથી રાજસ્થાનની જેવી દુર્દશા થઇ ગઇ છે તેવી દુર્દશા યૂરોપના રાજ્યોને પણ અન્યની સહાય લેવાથી ભોગવવી પડી હતી.

યૂરોપખંડમાં સૌથી પ્રથમ ફ્રાન્સના અધીશ્વર સપ્તમ ચાર્લ્સે જે સમયે પોતાના રાજ્યમાં સ્થાયી-સેના નિયત કરીને 'ટાલિ' નામનો કરપ્રચલિત કર્યો, તે સમયે ફ્રાન્સના સામંતો વિદ્રોહી બની ગયા હતા. આ સમયપૂર્વે સમસ્ત યૂરોપના કોઇપણ રાજ્યમાં સ્થાયી સેના નહોતી. સામંતોની સેનાદ્વારા રાજ સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કરવામાં આવતા હતા. ફ્રાન્સના જેવો બનાવ રાજસ્થાનમાં પ્રથમ કોટામાં બન્યો સાઠ વર્ષપૂર્વે જ્યારે મેવાડના સામંતો વિદ્રોહી બની ગયા અને બીજી તરફ બળવાન વિજાતીયલોકોએ આક્રમણ કરવા માંડ્યું ત્યારે મેવાડેશ્વરે દ્રવ્યલોભી સિંધીસેનાની સહાય લીધી. તેમને તેમ કર્યા વિના છૂટકો જ નહોતો, પરંતુ તેનું પરિણામ અત્યંત હૃદયભેદક આવ્યું. સામંતો એકબીજાની સાથે લઢીને ક્ષીણબળ થઇ ગયા અને રાણાની ઉપરથી પ્રજાની ભક્તિ ઉઠી ગઇ. જયપુરપતિએ આ પ્રથાનું અધિક અવલંબન કર્યું હતું. જો કે તેમણે પુષ્કળ પગારદાર સૈનિકો નિયત કર્યા હતા, તથાપિ તેમને યથાસંભવ પગાર નહિ મળવાથી તેઓ રાજ્યની રક્ષા કરતા નહોતા અને વિદેશમાં પણ તેમનો કોઈ ભય માનતું નહોતું. મારવાડના સામંતો મહા પ્રબળ હતા તેથી મારવાડરાજ પ્રથમ વિજાતીયસેનાની સહાય લેવાને કોઈપણ પ્રકારે સમર્થ થયા નહોતા. પરંતુ અંતે પઠાણોએ ભયંકર મૂર્તિસહિત મારવાડમાં પ્રવિષ્ટ થઇ તે દેશ સર્વથા છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો. રાજસ્થાનનું પ્રત્યેક રાજ્ય આ પ્રકારે વિધ્વસ્ત થઇ ગયા પછી એક મહાબળવાન જાતિએ આવીને તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો.

પટાવતોનાં કર્તવ્ય—વિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા હૅલૅમ જણાવે છે કે -"એક પક્ષમાં આશ્રય અને બીજા પક્ષમાં ભક્તિ એજ સામંતપ્રથાનું મૂળ છે. જેમ સામંતને શિર પોતાના અધીશ્વરની સેવા કરવાની ફરજ નાખવામાં આવી હતી તેમ રાજાને માથે તેની રક્ષા કરવાની ફરજ નાખવામાં આવી હતી,અને જો તેઓ આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરતા તો એકની ભૂમિ ખુંચવી લેવામાં આવતી અને બીજાનું પ્રભુત્વ નાશ પામતું"[1]

આ પરથી સામંતપ્રથાનો મૂળ ઉદ્દેશ સારી રીતે સમજી શકાય છે. સામંત અને રાજા એ ઉભય પરસ્પર સહાય કરવાને માટે સંપૂર્ણ રીતે બંધાયેલા છે. આ સરલ સત્ય ખુદ રાજપૂતોના બે પત્રોપરથી સ્પષ્ટરીતે વ્યક્ત થશે. એક પત્રમાં રાજા અને સામંતોના પરસ્પરના કર્તવ્યો શું છે, તેવિષે મારવાડના સામંતોનો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે અને બીજામાં સામંતોના હક્કો, તેપર કરવામાં આવતો હસ્તક્ષેપ અને તેના ઉપાયવિષે રાજસ્થાનના પ્રધાન સામંતોપૈકી દેવગઢના સામંતોનો અભિપ્રાય છે.

પૂર્વે મારવાડનો કોઈ નૃપતિ જો સામંતોની ઉપર અત્યાચાર કરતો તો તેનું પરિણામ અતિ અનિષ્ટકારક આવતું. આવા પ્રસંગે સમસ્ત સામંતો એકત્રિત થઇ તેના જીવનને અને સિંહાસનને વિપત્તિમાં નાખી દેતા હતા. મારવાડના સામંતો જણાવે છે કે- "જો તે (રાજા) આપણી સેવાનો સ્વીકાર કરે તો તે આપણો નેતા છે. અને જો તે આપણી સેવાનો સ્વીકાર ન કરે તો તે માત્ર આપણો બરોબરીઓજ છે અને આપણે તેના બંધુ છીએ તથા ભૂમિપર આપણો હક્ક છે." મારવાડના સામંતોના આ ધૃષ્ટતાભરેલા તથાપિ માનભરેલા વાક્યોમાં કેટલું બધું રહસ્ય સમાવિષ્ટ થયેલું છે!

દેવગઢના સામંતની સાથે તેના તાબાના સરદારોને જે સમયે તકરાર થઇ તે સમયે તે સરદારોએ પણ મારવાડના સામંતોના જેવોજ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો હતો. મારવાડેશ્વરની સાથે તેમના સામંતો જે પ્રકારે સંધિબંધનથી પરિબદ્ધ થયા હતા તે પ્રકારે દેવગઢપતિની સાથે તેમના તાબાના સરદારો પણ સંધિથી જોડાયા હતા. આથી ઉભય પક્ષો જાતીયરાજનીતિને પુષ્ટિ આપવાને માટે એકસરખી રીતે

[1] જુઓ હૅલૅમ ૧લુ વોલ્યુમ પૃષ્ઠ ૧૭૩

પ્રયત્ન કરતા હતા.

યૂરોપમાં સામંતપ્રથાવાળા દેશોમાં વારંવાર આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હતો કે—"સામંતો પોતાના નાયકની સેવા કરવાને બંધાયેલા છે કે રાજાની સેવા કરવા બંધાયેલા છે?" આ પ્રશ્નનો ઉત્તર રાજસ્થાનમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે. જો રાજસ્થાનના કોઇ રાજપૂતસામંતને એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે—"તમે રાજાની સેવા કરવાને બંધાયેલા છો કે તમારા નાયકની?" તો તે એવો પ્રત્યુત્તર આપશે કે—"રાજકા માલિક પટ્ટ, મસ્તકકા માલિક પટ્ટ" અર્થાત્ "રાજ્યનો માલિક રાજા છે, પરન્તુ મારા મસ્તકનો માલિક તો મારો અધિનાયકજ છે." રાજપૂતસામંતો પોતાના સરદારની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનુંજ સર્વ પ્રકારે ઉચિત સમજે છે.

ઉત્કૃષ્ટ વા નિકૃષ્ટ શ્રેણીના સરદારો સદા પોતાથી બળવાન માણસના અત્યાચારથી મુક્ત રહેવાને માટે સચેત રહે છે. જો રાજપૂતસામંતો અને તેમના સરદારની વચ્ચે ભારે વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થાય તો રાજાને તેનો ફેંસલો કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવે છે. રાજાની સાથે સામંતોને જેવો સ્વામી અને દાસનો સંબંધ છે, તેવો કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ રાજા અને સામંતોની પ્રજા વચ્ચે નથી. સામંતના હાથનીચેના ઉપસામંતો વા પ્રજા પ્રત્યક્ષ રીતે રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને કોઇપણ રીતે બંધાયેલી નથી. અન્ય પક્ષમાં તેમને રાજાની તરફથી કોઇપણ પ્રકારનું પારિતોષિક વા અનુગ્રહની પ્રાપ્તિ પણ થઇ શકતી નથી. સામંત જો આજ્ઞા કરે તો તેઓ રાજાની કાંઇ સેવા કરે છે, પણ રાજા પોતે કોઇ ઉપસામંત વા પ્રજાજનને બારોબાર બોલાવી તેને કોઇ કાર્યમાં કદિપણ નિયુક્ત કરી શકતો નથી. ઉપસામંતો તથા સામંતોના અધિકારનીચેની પ્રજા સામંતોને એટલી બધી અનુગત હોય છે કે જો તેઓ પોતાના તાબાના સરદારોને તથા પ્રજાજનોને રાજાની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરવાની આજ્ઞા કરે તોપણ તેઓ કિંચિત્ પણ વિચાર કર્યાં વિના તેમ કરવાને તત્પર થઇ જાય છે. સામંતના દુષ્ટ તથા અન્યાયમૂલક ઉદ્દેશની વિરુદ્ધ બોલવાની કોઇ હામ કરી શકતું નથી. સામંતનું અનુસરણ કરવું એજ ઉપસામંતો તથા પ્રજાજનોનું કર્તવ્ય ગણાય છે. જો સામંત રાજભક્ત હોય તો તેઓ પણ રાજભક્તિ દર્શાવી જન્મભૂમિ તથા સ્વજાતિનું ગૌરવ વૃદ્ધિગત કરવાને માટે પ્રાણોત્સર્ગ કરે છે અને જો સામંત વિદ્રોહી હોય તો તેઓ પણ વિદ્રોહી બનતા જરાપણ અચકાતા નથી. આ વિધાનના પ્રમાણસ્વરૂપ અનેક દૃષ્ટાંતો ઉધ્ધૃત કરી શકાય એમ છે, પરંતુ તે અત્ર અનાવશ્યક લાગે છે, કારણકે મૂળ ઇતિહાસ વાંચવાથી પાઠકોને સુવિદિત થઇ ગયું છે કે, અનેક વાર સામંતોએ વિદ્રોહ કર્યો ત્યારે તેના તાબાના સમસ્ત ઉપસામંતો તથા પ્રજાજનોએ રાજાની વિરુદ્ધ ખડા થઇને અત્યંત ભયંકર અને શોચનીય કાર્ય કર્યું હતું.[1] સામંત જ્યારે સગો અને એક રક્તનો હોય ત્યારેજ તેના તાબાના સરદારો અને પ્રજાજનો તેની આજ્ઞાનુસાર રાજાની સામે વિદ્રોહ કરે છે એમ સમજવું નહિ, પરંતુ તે ભિન્ન રક્તનો હોય તોપણ તેઓ તેની સર્વ આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય કરે છે અને તેને માટે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવાને પણ વિલંબ કરતા નથી.

જે સરદારોને રાજાની સાથે કાંઇ સાક્ષાત્ સંબંધ હોતો નથી, જેમને રાજાની આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવાનું હોતું નથી, પણ સામંતની આજ્ઞાનુસાર વર્તવાનું હોય છે તેમની ઉપર રાજા કોઇ પણ પ્રકારની સત્તા ચલાવી શકતો નથી, એ ઉપર જણાવેલી હકીકતપરથી સિદ્ધ થાય છે. ખાસકરીને જે ઉપસામંતો પોતાના સ્વામીનું મનરંજન કરવાને વિશેષ અભિલાષી હોય છે, તેઓ રાજાની પાસેથી ગુપ્ત રીતે કોઈ પણ પ્રકારનો પુરસ્કાર વા અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. જો કોઇ ઉપસામંત રાજાનો અનુગ્રહ વા સન્માન પ્રાપ્ત કરવાની ચેષ્ટા કરે તો તેના સ્વામીની તેની ઉપર ખફાદૃષ્ટિ થાય છે. દેવગઢના સામંતે એક સમયે કાંઇ કાર્યને માટે પોતાના એક સરદારને રાણાના મહાલયમાં મોકલ્યો હતો. તે સરદારનું મિષ્ટ ભાષણ, દક્ષતા, વિજ્ઞતા અને વ્યવહારકુશળતાથી પરમ સંતુષ્ટ થઇને મહારાણાએ તેને પોતાના દરબારમાં બેસવાનો અધિકાર આપીને સન્માનિત કર્યો. કાર્ય સમાપ્ત થઇ ગયા પછી જ્યારે તે સરદાર દેવગઢમાં ગયો, ત્યારે તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે સામંત તેને મળેલા સન્માનથી અત્યંત ક્રુદ્ધ

[1] મારવાડના ઇતિહાસમાં નિમાજના સામંતના મૃત્યુવિષે તથા શિવગઢના વિવાદવિષે વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવશે.

થયો છે. સામંતે તેને જણાવ્યું કે:–"આ તો મોટો અન્યાય થયો છે." તે સમયથી તે સરદાર પોતાના સ્વામીની કૃપા ખોઇ બેઠો હતો.

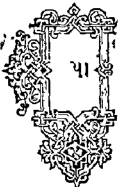
તાબાના સરદારો કયી કયી આજ્ઞાઓનું પાલન કરવાને બંધાયેલા છે તેની સૂચી આપવી અશક્ય છે; કારણ કે તેઓ પ્રાયઃ સમસ્ત આજ્ઞાઓનું પાલન કરે છે. તેઓ સદા પોતાના અધીશ્વરની સભામાં હાજર રહે છે, તેની સાથે મૃગયા ખેલવાને જાય છે અને તેની સાથે રાજાની સભામાં વા યુદ્ધક્ષેત્રમાં જાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ સામંત જો શત્રુઓદ્વારા બંદીવાન થાય તો તેઓ તેની સાથે શત્રુની છાવણીમાં પણ રહે છે.

રાજસ્થાનના નૃપતિઓ, સામંતો તથા તેમના હાથનીચેના સરદારો, એ ત્રણે એકબીજા ઉપર અકૃત્રિમ વિશ્વાસ રાખવા વડે પોતાની જાતીયસત્તા પ્રબળ કરી ગયા છે, પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી ગયા છે તથા ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આ શુભ ફળ સામંતશાસનપ્રણાલીનુંજ છે. આ શાસન-પ્રણાલી રાજાને જેટલી સત્તા આપે છે, તેથી અધિક સત્તા જો તે સામંતો ઉપર વાપરે તો તેને તેનું અનિષ્ટકારક ફળ ભોગવવું પડતું હતું. આવા પ્રસંગે સર્વ સામંતો એકત્રિત થઇને રાજાનું જીવન તથા સિંહાસન વિચલિત કરી નાખતા હતા. અન્ય પક્ષે જો સામંતો પોતાના સામંતના સરદારોપર અત્યાચાર કરવાને પ્રવૃત્ત થતા તો તેઓ પણ તેમને વિપત્તિમા નાખતા હતા. આથી કોઈ પણ માણસ સ્વેચ્છાચાર કરી શકતો નહોતો. આ શાસનપ્રણાલીએ સર્વની સત્તા અને સર્વનું કર્તવ્ય દીર્ઘકાળથી નિયત કરી દીધું છે. જે જાતિએ પોતાની દીર્ઘકાલિન સામંતપ્રથાની રક્ષા કરવાને માટે પ્રાણાર્પણ કરતાં સુદ્ધાં વિલંબ કર્યો નથી, તે જાતિ સ્વેચ્છાચારી બનીને તે અવગુણના મુખમા પોતાની સ્વાધીનતાનું બલિદાન શામાટે આપે ?

अध्याय ३४ मो

સામંતશાસનપ્રણાલીની પ્રધાન પ્રધાન વ્યવસ્થા—સનંદોનો સમય.

પ્રિમાત્ય દેશોની શાસનપ્રણાલીમાં જે જે વ્યવસ્થા હતી તે સર્વ રાજપૂતરાજ્યો-મા આજપર્યંત વિદ્યમાન છે. કર્નલ ટૉડે તેના ૭ પ્રકાર અત્રે જણાવ્યા છે:-(૧) નજરાણું આપવું, (૨) ભૂમિનો અધિકાર બીજાના હાથમા જવો, (૩) સામંત પુત્રહીન દશામાં મરણ પામે તો રાજા તેની ભૂમિ હસ્તગત કરે છે, (૪)રાજાને રાજદ્વારી કિંવા સાંસારિક કાર્ય કરવું હોય ત્યારે તે પ્રજાની પાસેથી દ્રવ્ય લઇ શકે છે, (૫) કોઇ સામંતનો પુત્ર સગીર હોય ત્યારે રાજા તેનું પ્રતિપાલન કરે છે, (૬) વિવાહ.

નજરાણું—સામંતપ્રથાનું પ્રધાન ચિન્હ નજરાણું છે. નજરાણાદ્વારા રાજાની પ્રભુતા અને સામંતની સહાનુભૂતિ પ્રકટ થાય છે. એક સામંત રાજાની પાસેથી જાગીર ગ્રહણ કરતી વખત જેટલું નજરાણું આપવાનો સ્વીકાર કરે છે, તેટલું નજરાણું તેને તથા તેના ઉત્તરાધિકારી-ઓને આપવું પડે છે. મેવાડમાં એવો ધારો છે કે, જ્યારે સામંત મરણ પામે ત્યારે તેના પુત્રને ભૂમિને માટે નવીન સનંદ મળે છે. સામંતનો પુત્ર નવીન સનદ પ્રાપ્ત કરી પોતાના પિતાના પદપર અભિષિક્ત થતી વખતે જે દ્રવ્ય રાજાને આપે છે તેને પાશ્ચાત્યવિદ્વાનો નજરાણું કહે છે. પાશ્ચાત્યરાજ્યોમા આ નજરાણાની રકમ પૂર્વે નિયત હતી. રાજા પોતે તે રકમ નિશ્ચિત કરતો હતો, તેથી પુષ્કળ અસં-તોષ પણ ફેલાતો હતો. પાશ્ચાત્યરાજ્યોમાં પૂર્વે કરની રકમ પણ નિશ્ચિત નહોતી

ઇગ્લાડના અધીશ્વરના ભયંકર અત્યાચારોનું જે સમયે નિવારણ કરવામા આવ્યું અને જે સમયે તેણે સામંત અને પ્રજાનો પક્ષ પ્રબળ જોઇને પ્રજાની સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખવાની સનંદ (મેગ્ના ચાર્ટા)-પર હસ્તાક્ષર કર્યા, તે સમયથી સામંતના અભિષેકપ્રસંગે રાજાને નજરાણાતરીકે અમુક નિયત રકમ અપાવા લાગી.[1] ફ્રાસનો રાજા સામંતના અભિષેકપ્રસંગે તેની પાસેથી તેની એક વર્ષની ઉપજ નજરાણાતરિકે લેતો હતો. આજ પ્રકારે મેવાડના સામંતો પણ પોતાનો અભિષેક થાય ત્યારે મહારાણાને પોતાની એક વર્ષની ઉપજ નજરાણાતરિકે આપીને તેમની પાસેથી પોતાની જાગીરની નવીન સનંદ લે છે. આ પરથી એમ માનવાને કાંઇપણ પ્રયોજન નથી કે, મેવાડના સામંતોએ ફ્રાસના સામંતો-નું અનુકરણ કર્યુ છે;કારણ કે ફ્રાંસમાં ઉક્ત પ્રથા પ્રચલિત થઇ તે પૂર્વે દીર્ઘકાળથી તે મેવાડમાં પ્રચલિત છે.

મેવાડમાં જ્યારે એક સામંત મરણ પામે છે,ત્યારે મહારાણા જુબતિ[2] નામના લોકોને તેના પ્રદેશ-પર અધિકાર કરવાને મોકલે છે. આ લોકોનો નેતા એક દિવાની અમલદાર અને કેટલાક સૈનિકોને પોતાની સાથે લઇને તે પ્રદેશમાં જાય છે અને રાણાના નામથી તેપર અધિકાર સ્થાપિત કરે છે. આ

---

૧ અર્લ લોકોના વંશજો પોતાના પિતાનું પદ અને સંપત્તિ ગ્રહણ કરતી વખતે ૧૦૦ મુદ્રા આપે છે. બૅરન લોકોના વંશજો ૧૦૦ માર્ક અને નાઇટ લોકોના વંશજો ૫૦ મુદ્રા નજરાણાતરીકે આપે છે. (જુઓ મેગ્નાચાર્ટા-ની ત્રીજી કલમ)

૨ જે લોકો સામંતનું મરણ થયા પછી તેના પ્રદેશને રાણાના અધિકારમાં લેવાને જાય છે,તેને જુબતિ કહે-વામા આવે છે.

સમયે ઉક્ત મૃતસામંતનો પુત્ર વા ઉત્તરાધિકારી મહારાણાને તે પ્રદેશ પોતાને સોપવાને પ્રાર્થના કરે છે અને નિયમાનુસાર નજરાણુ આપવાનો સ્વીકાર કરે છે તે મહારાણાપર નજરાણુ મોકલે છે ત્યારપછી મહારાણા તેને પોતાની રાજસભામા બોલાવે છે તે સામંત રાજસભામાં જઇ મહારાણાને દંડવત્ પ્રણામ કરે છે ત્યારપછી તે સામંતપદના સર્વ કર્તવ્યોનુ અને મહારાણાની સર્વ આજ્ઞાનુ પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, એટલે મહારાણા તેને નવીન સનદ આપે છે મહારાણા પ્રાચીન રીત મુજબ નવીન સામંતની કમ્મરે તલવાર લટકાવી અભિષેકકાર્ય સમાપ્ત કરે છે આ અભિષેકનો મહોત્સવ અત્યંત સુંદર લાગે છે અભિષેકના મંડપમા સમસ્ત સામંતોની સભા ભરાય છે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સભામા મહારાણા નવીન સામંતની કમ્મરે તલવાર બાંધીને તેને ઘોડા, દુપટ્ટો અને શાલ ઉપહારતરિકે આપે છે અભિષેકકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી ઉક્ત કુમતિનોકો પાછા ચાલ્યા આવે છે ત્યારપછી નવીન સામંત રાજપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી પરમ આહ્લાદિત થઈ પોતાના દેશમા જાય છે અને ત્યા સ્વજનોનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરે છે

નવીન સામંતના અભિષેકપ્રસંગે મહારાણા તેની કમ્મરે તલવાર બાંધવાની જે વિધિ કરે છે તેને 'ખડ્ગબંધી' કહેવામા આવે છે. રાજપૂતબાળક જ્યારે શસ્ત્ર ધારણ કરવાને સમર્થ થાય છે ત્યારે પણ આ ક્રિયા કરવામા આવે છે અતિ પ્રાચીનકાળથી રાજસ્થાનમા આ રીતિ પ્રચલિત છે. પ્રાચીન જર્મનલોકોમા પણ બાળકોને ભાલા આદિ શસ્ત્રો આપવાની ક્રિયા કરવામા આવતી હતી. રોમનયુવકો પણ આ રીતે વિધિપૂર્વક શસ્ત્રો ધારણ કરતા હતા રાજસ્થાનમા આ પ્રથા ઘણી પ્રબળ છે મેવાડના મહારાણા સલુંબરના સામંતદ્વારા ખડ્ગબંધીની ક્રિયા કરાવે છે અર્થાત્ સલુંબરના અધિપતિ તેમની કમ્મરે તલવાર બાંધે છે

જે સમયે રાજસ્થાનના પ્રાય સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યો વિજાતીયલોકોના આક્રમણ, અત્યાચાર અને ઉત્પીડનથી અત્યંત હીન દશાને પ્રાપ્ત થયા હતા, તે સમયમા કેટલાક બળવાન સામંતોએ પોતાના અધીશ્વરને નજરાણુ આપવુ બંધ કર્યું હતુ આ કારણથી એ પ્રણાલીનું મૂળ સ્વરૂપ ગુપ્ત રીતે બદલાઇ ગયુ નજરાણુ છૂટી ગયુ અને રાજા સામંતોના તાબાના દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શક્યા નહિ આ પ્રમાણે રાજાઓની અત્યંત હીન દશામા નજરાણુ બંધ થઇ ગયુ હતુ

ભૂમિનો અધિકાર બીજાના હાથમાં જવો—સામંતશાસનપ્રણાલીમા ભૂમિનો અધિકાર અન્યના હાથમા જાય એવી વ્યવસ્થા નથી જો ભૂમિને વેચી નાખવામા આવે વા તે બીજાના હાથમાં જાય તો મૂળ પ્રણાલી સર્વથા નષ્ટ થવાનો સંભવ છે, જેથી રાજા કોઇ પણ પ્રકારે કોઇ સામંતને કોઇ ભૂમિ ઇતર માણસને વેચવા દેતો નથી; તથાપિ વિશેષ મહત્ત્વની ઘટનામા હસ્તાંતર કરવાની વ્યવસ્થા રાખવામા આવી છે

કચ્છના જાડેજા[1]—જો કે કચ્છમા સામંતોના તાબાના સરદારો પોતાના અધીશ્વરથી પોતાની ભૂમિ પૃથક્ કરી શકે છે, પરંતુ રાજસ્થાનમા તે રિવાજ પ્રચલિત નથી રાજસ્થાનના સરદારો કેવળ ધર્મ-કાર્યમા દાનતરીકે પોતાની ભૂમિ આપીને તેને સ્વતંત્ર કરી શકે છે, પરંતુ તેમાં પણ તેમને રાજાની અનુમતિની આવશ્યકતા રહે છે

દેવગઢના સામંતે રાણાની અનુમતિવિના તથા સરદારોની અનિચ્છા હોવા છતા એક વાર પોતાની ભૂમિ અન્ય માણસને અર્પણ કરી દીધી હતી તેથી રાણાએ તેની સર્વ ભૂમિ ખુંચવી લીધી હતી, અને જ્યારે ચાલતી આવેલી રાજનીતિઅનુસાર ચાલવાને તે સમ્મત થયો ત્યારે તેને તેની જાગીર પાછી સોપવામા આવી હતી

જે જે કૃષિકારો પ્રત્યક્ષ રાણાની પાસેથી પટો ગ્રહણ કરીને કૃષિકાર્ય કરે છે,તેઓ થોડા રૂપિયા આપીને ભૂમિપર સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. રાજા માત્ર કરનોજ અધિકારી હોય છે

ભૂમિ પાછી લઇ લેવી—જે સામંતોને ભૂમિ આપવામા આવે છે, તેઓ પરંપરાથી તેનો ઉપભોગ લે ; પરંતુ તેઓ દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરી શકતા નથી વા અન્ય કોઇને તે ભૂમિ આપી શકતા

[1] કચ્છની રાજપૂતજાતિ જાડેજાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે પોતાને યદુવંશી અને શ્રીકૃષ્ણના વંશજતરિકે ઓળખાવે છે પૂર્વે આ લોકો સિંધુનદીના તટપર વાસ કરતા હતા

પણ નથી. કોઇ સામંત અપુત્ર મરણ પામે તો આધિપતિ તે ભૂમિ પાછી ખુચવી લે છે. કર્નલટૉડ જણાવે છે કે-" આ રીતે મહારાણાને ભૂમિ પાછી ખુચવી લેતા મેં પોતે પણ જોયા છે. કોઇ સામંત કાંઇ અપરાધ કરે ત્યારે પણ અપરાધના પ્રમાણમા કોઈની સમસ્ત જાગીર તો કોઈની જાગીરમાંનો કેટલોક ભાગ ખુચવી લેવામા આવે છે. પશ્ચિમના રાજ્યોમા પણ પૂર્વે આ રીતિ પ્રચલિત હતી."

હાલમા મારવાડરાજ્યના સામંતોમાથી પ્રથમ શ્રેણીના પ્રાયઃ સમસ્ત સામંતો ભિન્ન દેશમા વાસ કરે છે. મારવાડના રાજવંશની એક શાખામાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઇડરના મહારાજા પણ તેજ પ્રમાણે પોતાના રાજ્યના સમસ્ત સામંતોને દેશપાર કરવાને ઉદ્યત થયા હતા; પરંતુ મુમ્બઇઇલાકાના તે સમયના ગવર્નર મહાશય એલ્ફિન્સ્ટને રાજાનો તે પ્રયાસ નિષ્ફળ કર્યો હતો.

જે લોકો પોતાના ઉદ્યોગ, વીરતા વા બુદ્ધિભરેલા કાર્યથી રાજા અને રાજ્યની ઉપર ઉપકાર કરે છે, તેને જીવનપર્યંત ભોગવવાને માટે રાજા એક પ્રકારની ભૂમિ આપે છે. આ ભૂમિ આ પ્રકારના કાર્યને માટેજ પૃથક્ રાખવામાં આવી હોય છે. તેનુ નામ ચારુતર છે. જેની પાસે આ ભૂમિ હોય તેનો પરલોકવાસ થયા પછી તેનાપર પુનઃ રાણાનો અધિકાર સ્થાપિત થાય છે. તે સિવાય રાજા ઉપર ઉપકાર કરનાર લોકોને તેઓ વંશપરપરાને માટે પણ ભૂમિ આપે છે આ ભૂમિનો તેના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ ભોગવટો કરી શકે છે.

નૃપતિને કરવામાં આવતી સહાય—જ્યારે રાજ્યમા યુદ્ધ ઉપસ્થિત થાય વા રાજાનું કોઇ સાંસારિક કાર્ય ઉપસ્થિત થાય, તે સમયે રાજા પોતાની પ્રજા પાસેથી તેની ઉપજનો દશમો ભાગ લે છે. રાજાની પેઠે સામંતો પણ આવશ્યકતા પડતા આજ પ્રકારે પોતાના તાબાની પ્રજા પાસેથી ધન-સંગ્રહ કરે છે. રાજકન્યાનો વિવાહપ્રસંગ આવે ત્યારે પ્રજાની પાસેથી આ પ્રકારે સહાય લેવામા આવે છે. કેટલાક વર્ષો પૂર્વે રાણાની બે કન્યાઓ અને એક પુત્રના વિવાહ જેસલમીર, બિકાનેર અને કૃષ્ણગઢના રાજાઓને ત્યા થયા ત્યારે પ્રજાને પોતાની ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ આપવાને આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમને આઠમા ભાગથી અધિક ધન મળી શક્યુ નહિ. આવા પ્રસંગે પ્રજાની સાથે રાજ્યના દિવાની અમલદારો પણ રાજાને દ્રવ્ય આપે છે કેવલ શ્રીમતલોકોની પાસેથીજ આ પ્રકારે દ્રવ્ય લેવામા આવે છે એમ નહિ; પરંતુ સામંતો પોતાના તાબાની રંક પ્રજા પાસેથી પણ ધન લે છે. આવા પ્રસંગો કોઇ કોઇ સમયેજ આવતા હોવાથી પ્રજાને તેથી ઝાઝું કષ્ટ થતુ નથી

પૂર્વે પશ્ચિમના દેશોમા પણ લગ્નનિમિત્તે પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લેવામા આવતું હતું ઇતિહાસવેત્તા હૅલેમ જણાવે છે કે -" સામંતશાસનપ્રણાલીની શરૂઆતની અવસ્થામાં કોઇ પણ પ્રકારનો કર નિશ્ચિત નહોતો. કેવલ આવશ્યકતા હોય ત્યારેજ ઉક્ત પ્રકારે ધનની સહાય લેવામા આવતી હતી; પરંતુ પાછળ-થી રાજાઓ ધનવાન થયા છતા તે નિમિત્તે કર લેતા હતા."

રાજાનુ અનુકરણ કરીને પ્રધાનસામંતો પણ પોતાની કન્યાના વિવાહપ્રસગે ઉક્ત પ્રકારે દ્રવ્ય-સંચય કરે છે પ્રજા પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આનંદપૂર્વક તેમને દ્રવ્ય આપે છે. તેઓ રાજાની કન્યાના વિવાહપ્રસંગે સહાય કરવામા સન્માન માને છે. ફ્રાન્સની પ્રાચીન સામંતશાસનપ્રણાલીમાં પણ આ પ્રકારે દ્રવ્ય લેવાનો નિયમ હતો અને ઇંગ્લાંડના મેગ્નાચાર્ટાપરથી જણાય છે કે ત્યાંના સામંતો પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને અમીરની પદવી આપવાનો સમારંભ કરે ત્યારે અને પોતાની જ્યેષ્ઠ પુત્રીને પરણાવે ત્યારે તથા પોતે બંદી થઇને શત્રુના પંજામા સપડાય ત્યારે, રંક પ્રજાની પાસેથી પણ સહાય લેતા હતા. પોતાનો અધિનાયક જ્યારે શત્રુઓના પંજામા સપડાય, ત્યારે રાજપૂતો તો ઇગ્લાંડના લોકો કરેતા પણ વિશેષ સ્વામીભક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે જો ઇગ્લાંડનો બહાદુર રાજા રિચર્ડ રાજપૂતોનો આધિપતિ હોત તો તેને દીર્ઘકાળપર્યંત ઑસ્ટ્રીઆમા બંદીવાન થઇને રહેવુ પડત નહિ

અંબર અર્થાત્ જયપુરમા આ પ્રકારની સહાય કેવળ યુવરાજના વિવાહપ્રસંગેજ લેવામા આવે છે.

સામંતના સગીર પુત્રની અધીશ્વરદ્વારા રક્ષા—જો કોઇ સામંત સગીર પુત્ર મૂકીને મરણ પામે તો તેના દેશનો પ્રબંધ કરવાને માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામા આવે છે. પછી જ્યારે તે સામંત યુવા-વસ્થામા આવે છે, ત્યારે તેના હાથમા તેના દેશની વ્યવસ્થાનો ભાર સોંપવામા આવે છે. જો રાજા પોતાના એકાદ કૃપાપાત્ર સામંતના હાથમા સગીર સામંતની મિલ્કતની વ્યવસ્થાનો ભાર સોંપે તો તેથી

અનિષ્ટકારક પરિણામ પણ આવે છે યૂરોપમા પણ આમજ થતુ હતું. મૃતસામત જે શાખાનો હોય તેજ શાખાના એક સામતને મહારાણા તેની જાગીરની વ્યવસ્થાનો ભાર સોપે છે કોઈ કોઈવાર મહારાણા પોતે પણ તે મિ'કતનો પ્રબધ કરે છે અને કોઇ કોઇ વાર સગીરસામતની માતા પણ તે દેશની વ્યવસ્થા કરે છે

વિવાહ-વિવાહપૂર્વે સર્વ સામંતો તે સબધે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા લે છે વિવાહપ્રસંગે રાજા સામતના પદ તથા મર્યાદાનુસાર વસ્ત્રાભૂષણો ઉપહારસ્વરૂપે આપે છે

કોઈપણ રાજપૂત પોતાની શાખાના કોઈ પુરુષની કન્યાનુ પાણિગ્રહણ કરતો નથી. જર્મનીમા પણ આજ પ્રકારે કોઇ સામતને પોતાની શાખાના કિંવા રાજવશના કોઇ પુરુષની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની આજ્ઞા નહોતી

ભૂમના અધિકારનો સમય-મેવાડમા બે પ્રકારના જમીનદારો છે તેમા એક શ્રેણીના જમીનદારોની સખ્યા વિશેષ છે એક પ્રકારના જમીનદારો ગરાસીઆ કહેવાય છે અને બીજા ભૂમીઆ કહેવાય છે જે સામંતો રાણાની પાસેથી પટો લઇને ગરાસ વા નિર્વાહને માટે ભૂમિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ ગરાસીઆ કહેવાય છે આ લોકો શાસનપ્રણાલીના નિયમાનુસાર નિયત સખ્યામા સૈનિકો રાખે છે રાજ્યમા કોઇ સમયે સમર ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે આ લોકો રાજાની સાથે શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાને જાય છે મેવાડના સામતો આ સિવાય વર્ષમા કેટલાક માસપર્યંત રાજ્વાની ઉદયપુરમા રહીને રાણાની સેવા કરે છે આ શ્રેણીનો કોઇ સામત મરણ પામે તો તેનો પુત્ર રાણાને નજરાણુ આપીને પોતાના પૈતૃક પદની પ્રાપ્તિને અર્થે પ્રાથના કરે છે અને રાણા પ્રસન્ન ચિત્તથી તેને સામતપદપર અભિષિક્ત કરે છે

જે લોકો ભૂમીઆ કહેવાય છે તેમાનો કોઇ પરલોકવાસ કરે તો તેના ઉત્તરાધિકારીને તેની ભૂમિને માટે બેવાર સનદ આપવામા આવે છે ભૂમીઆએ રાજાને વાર્ષિક ખડણી આપવી પડે છે ભૂમીઆ લોકો જે દેશમા નિવાસ કરે છે તે દેશનુ કેટલુક રાજકાર્ય તેમને વર્ષના કેટલાક માસપર્યંત કરવુ પડે છે 'ભૂમીઆ' શબ્દજ જણાવે છે કે મેવાડના વાસ્તવિક જમીનદારો તેઓજ છે ભારતવર્ષમા જમીનદાર શબ્દ પ્રચલિત થયા પૂર્વે ભૂમીઆ શબ્દનો તેને સ્થાને ઉપયોગ થતો હતો યવનોના કાળથીજ આપણા લોકોમા જમીનદાર શબ્દનો પ્રચાર થયો છે બગાળાના જમીનદારો અને મેવાડના ભૂમીઆનો સમાન અધિકાર છે

ગરાસીઆ-ગરાશ શબ્દમાથી ગરાસીઆ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ છે ગ્રાસ-ગરાસનો અર્થ 'કોળીઓ' પાશ્ચાત્ય દેશની ગૅાથિક ભાષામા જે ગ્રાસ શબ્દ પ્રચલિત છે તેનો અર્થ દાસ થાય છે આ ગ્રાસ અને (ગરાસ) શબ્દ એકજ ભાવ ધરાવે છે કે નહિ તેની મીમાસા કરવાનુ કાર્ય અમે ભાષાતત્ત્વવિદાના હાથમા સોપીએ છીએ

જાગીર પાછી લઇ લેવી-કર્નલ ટૅાડ જણાવે છે કે સામતો દીર્ઘકાળથી રાણાની પાસેથી જાગીર પ્રાપ્ત કરીને તેનો ઉપભોગ લે છે આ સામતો કોઇ પણ પ્રકારનો અપરાધ, અરાજભક્તિ વા ધારાનો ભગ કરે ત્યારેજ મહારાણા તેમની જાગીરો ખુચવી લેતા કે તેમનો લેશ પણ અપરાધ નહિ હોય તોયે તે ખુચવી લેતા, તે નિશ્ચિત પ્રકારે કહી શકાય એમ નથી યૂરોપમા જે સામતપ્રથા પ્રચલિત હતી તેનો એવો નિયમ હતો કે જ્યાસુધી સામતો જીવત રહે ત્યાસુધીજ તેઓ પોતાની જાગીર ભોગવી શકે, તેના વશજોને તેની જાગીર મળે નહિ, પરતુ મેવાડમા સામતનુ મરણ થતા તેનો વશજ મહારાણાને નજરાણુ આપી જાગીરને માટે નવીન સનદ પ્રાપ્ત કરે છે આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાણા પોતાની ઇચ્છાનુસાર સામતોની જાગીર લઈ શકે છે, પરતુ તેઓ પોતાની આ સત્તાનો ઉપયોગ કરતા નથી, તેથી તે મૃતપ્રાય થઇ ગઇ છે રાણા સગ્રામસિહે પોતાના શાસનકાળમા સામતોના પ્રદેશ બીજાને પણ સોપી દીધા હતા પ્રાય બે શતાબ્દીઓથી આ પ્રથા સર્વથા બધ થઇ ગઈ છે આ સમય પૂર્વે મારવાડનો રાજા રાઠોડસામતોની જાગીર નિયત સમય પછી બીજા સામતને અર્પણ કરતો હતો આ સમયે સામતો પોતાનો પરિવાર ગો આદિ પશુઓ તથા અનુચરો વગેરેને પોતાની સાથે લઇને 'ચુપ્પાન'[૧] નામના જગલી દેશમા જઇ ત્યા નિવાસ કરતા હતા મેવાડમા તેજ પ્રકારે શક્તાવત

૧ દક્ષિણ પશ્ચિમ પ્રદેશમા આવેલા પહાડી અને વનમય પ્રદેશ કે જે મેવાડ અને ગુજરાતને વિભક્ત કરે છે તેને 'ચુપ્પાન' કહેવામા આવે છે

સામંતો અરવલ્લીની તળેટીમાં જઈને આશ્રય ગ્રહણ કરતા હતા તથા ચંદાવતસામંતોને ચંબલની આસપાસનો પ્રદેશ છોડી મેવાડના પૂર્વભાગમાં કોઈ પરમાર વા ચૌહાણસામંતના અધિકારીઓની ભૂમિમાં જઈ રહેવું પડતું હતું. પૂર્વે પટાનો નિયત સમય વ્યતીત થતાં રાણા સામંતને ભિન્ન દેશમાં જાગીર આપતા હતા. આ કારણથી એક દેશના સામંતને બીજા દેશમાં જવું પડતું હતું.

પ્રતિ ત્રણ વર્ષના અંતરે આ પ્રકારે સામંતને સ્થાનાંતર કરવું પડતું હતું અને તેમને નવીન દેશમાં જાગીર મળતી હતી. મહારાણા ભીમસિંહે કર્નલ ટૉડને જણાવ્યું હતું કે—"એ પ્રથા એટલી બધી રૂઢ થઈ હતી કે સામંતો પ્રતિત્રણ વર્ષે થતા આ પરિવર્તનથી કિંચિત્‌પણ અસંતુષ્ટ થતા નહોતા;" પરંતુ કર્નલ ટૉડ આ વિષે સંદેહ ધરાવે છે. એક પ્રદેશમાં એક સામંતવંશનો અધિકાર રહેવાથી તે પ્રદેશપર તે વંશની વિશેષ મમતા ચોંટી જાય છે અને ત્યાંના નિવાસીઓ તેના મહાન ભક્ત બની જાય છે તથા પ્રસંગોપાત તેઓ રાણાની આજ્ઞાનો પણ અનાદર કરે છે. આજ કારણથી રાજનીતિ-ચતુર રાણાઓએ આ પરિવર્તનની પ્રથા ચલાવી હતી. આ પ્રથા જ્યાંસુધી પ્રચલિત હતી ત્યાંસુધી કોઈપણ સામંત રાણાની આજ્ઞાનો અનાદર કરી પોતાની સત્તા તથા સામર્થ્યની વૃદ્ધિને માટે પોતાના તાબાના દેશમાં દુર્ગ બંધાવી શક્યો નહોતો. આ રીતિથી રાણાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાર પડ્યો હતો; અર્થાત્ સામંતો દૃઢ રીતે રાણાની આજ્ઞાને આધીન રહ્યા હતા. આ રીતિને લીધેજ રાજપૂતસામંતો રાણાની આજ્ઞાનુસાર એકત્રિત થઈ મોગલોની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ગ્રહણ કરી જન્મભૂમિની રક્ષા કરતા હતા અને આજ પ્રથાને લીધે ભારતનો વિધ્વંસ કરનાર મુસલમાનો સાતસે વર્ષપર્યંત મેવાડપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શક્યા નહોતા અંતે મોગલસમ્રાટોનું સામર્થ્ય, પ્રતાપ, વીરત્વ તથા પરાક્રમ દૂર થતાં મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ મેવાડમાં આવતા માંહોમાંહેના કુસંપને લીધે તે દેશમાં પ્રવેશ કરી તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો.

જે સમયે ઉક્ત પરિવર્તનની પ્રથા પ્રચલિત હતી, તે સમયે સામંતોને ચિરસ્થાયી અધિકારનો પટ્ટો પ્રાપ્ત થતો નહોતો. વિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા ગિબન જણાવે છે કે, ફ્રાન્સમાં શરૂઆતની અવસ્થામાં તે દેશમાં એવીજ પ્રથા પ્રચલિત હતી. મેવાડમાં ત્રણ પ્રકારની સનદ પ્રચલિત છે; જંગમ, સ્થાયી અને વંશપરંપરાગત. પુત્રને પોતાના પિતાની જાગીર આપવામાં આવતી હતી. પ્રથમ તો રાજાની ઇચ્છાને આધીનજ આ વાત હતી, પરંતુ પાછળથી સામંતો તેને હક્કતરીકે ભોગવવા લાગ્યા, જો કે રાજા તેને લઈ શકતો હતો. આ પરિવર્તનની પ્રથા પ્રાચીન કાળની હોય એમ લાગતું નથી. સામંતોની અગાધશક્તિ અટકાવવાને માટેજ તેનો જન્મ થયો લાગે છે.

ગર્વિત અને ઉદ્ધત સામંતોને આટલા બધા અંકુશમાં રાખનાર રાજાવિષે આપણા હૃદયમાં ઉચ્ચ અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ શક નથી. સામંતના પુત્રને તેના પિતાની સઘળી સ્થાવર તથા જંગમ મિલ્કત મળતી હતી તેમજ તેને પોતાના પિતાની પેઠે રાજાના આધીનતા પણ સ્વીકારવી પડતી હતી.

સામંતો પરસ્પર વૈવાહિક સંબંધથી જોડાઈ, પ્રબલ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી, રાણાની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર લઈને ન ઉઠે તથા રાજ્યમાં વિદ્રોહ ફેલાવવાને શક્તિમાન ન થાય, તેટલા માટે રાજનીતિચતુર રાજાઓએ તેમને ભિન્નભિન્ન સ્થળે કાઢી પોતાના દેશમાં જૂદી જૂદી શાખાના સામંતોને એકત્રિત કર્યા હતા. રાઠોડ, ચૌહાણ, પરમાર, સોલંકી તથા ભટ્ટજાતિના સામંતો પરસ્પર જોડાઈ ગયા હતા. ઉક્ત સામંતો-માના કેટલાક દિલ્હી તથા અણહિલપુરનગરના અતિ પ્રાચીન રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. શુદ્ધ આર્ય-રક્ત પવિત્ર રાખવાને માટે મેવાડના રાણા ઉક્ત સામંતોની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરતા હતા અને તેમનું અનુકરણ કરીને રાણાવંશના સામંતો પણ તેમ કરતા હતા. આ પ્રકારે વિદેશીસામંતોએ મેવાડના અધિપતિ તથા રાણાવંશના સામંતોની સાથે વૈવાહિક સંબંધ કરવાથી તેઓ પણ મેવાડના હિતેચ્છુ થયા અને તે દેશપર તેમની મમતા તથા આસક્તિ વધી. મેવાડમાં જ્યારે વિદ્રોહ ફેલાતો ત્યારે આ વૈવાહિક સંબંધને લીધેજ વિદેશી સામંતો રાણાના પક્ષનું સમર્થન કરતા અને પ્રાણાંતપર્યંત તેમને સહાય કરતા, પરંતુ જે સમયથી ઉક્ત મંગલમય પ્રથાપરથી સર્વની દૃષ્ટિ ઉઠી ગઈ અને જે સમયથી મેવાડની પ્રધાન પ્રધાન રાજપૂત-શાખાના પુરુષોની સંખ્યા વૃદ્ધિગત થઈ ગઈ, તે સમયથી સર્વ સામંતો બળવાન બન્યા. રાણાની ખાલસા-ભૂમિની સીમા ઉત્તરોત્તર સંકુચિત થવા લાગી, ચોતરફ વિગ્રહાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો અને અત્યાચારી

મહારાષ્ટ્ર ઓના દલ મેવાડમા પ્રવેશીને તેનુ સત્ત્વ ચુસી લેવા લાગ્યા જ્યાસુધી દિલ્હીના સમ્રાટોનુ અખડ પ્રભુત્વ હતુ ત્યાસુધી નિષ્ઠુર મહારાષ્ટ્રીઓએ કે બીજી કોઇ પણ પ્રજાએ કોઇ પણ દેશમા કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવાનુ સાહસ કર્યુ નહોતુ, પરતુ જે સમયે મોગલશાસનશક્તિ સર્વથા વિલુપ્ત થઈ ગઇ તેજ સમયથી મેવાડની ગૌરવગરિમા પણ નાશ પામી જો તે સમયે મેવાડના સિંહાસનપર પ્રતાપસિહ, જયસિહ કે રાજસિંહ જેવો કોઇ રાણો વિરાજમાન હોત તો રાજપૂતોમા કદિ પણ વિદ્રોહ ફેલાત નહિ, કિવા મહારાષ્ટ્રીઓ કદિપણ મસ્તક ઉંચાવી શક્ત નહિ

રાઠોડ, ચૌહાણ અને પરમાર આદિ વિદેશી સામતો સિસોદીઆલોકોની સાથે વૈવાહિક સબધથી જોડાવાને લીધે રાણાઓને ભિન્ન પ્રકારના પટા પ્રચલિત કરવાની જરૂર પડી જો કે કાળના પ્રભાવથી સર્વ ભિન્નતા દૂર થઇ ગઈ, જો કે રાણાઓએ શક્તિ હોવા છતા કોઇ પણ સામતને જાગીરથી ચ્યુત ન કર્યો, જો કે સર્વ સામતો એકસરખી રીતે પોતાની જાગીરનો ઉપભોગ લે છે તથાપિ હવે પટો આપતી વખત તેમને સ્થાયી અધિકાર આપવામા આવતો નથી આ વાત નિમ્નલિખિત હકિકત વાચવાથી સારી રીતે પ્રતીત થાય છે

ફાલાપટ્ટા—રાણા રાયમલ અને રાણા ઉદયસિહના વશજો અનેક ઉપાધિઓને પ્રાપ્ત થઈ અસખ્ય ઉપશાખાઓમા વિભક્ત થઈ મેવાડના પ્રધાનસામતો અને સરદારો બન્યા છે

ચદાવત અને શક્તાવત એ બે પ્રધાન શાખાઓ છે પહેલી દશ અને બીજી ૭ ઉપશાખાઓમા વિભક્ત છે રાજપૂતો પોતાની ચિરપ્રચલિત રીતિ પ્રમાણે કદિપણ પોતાની શાખામા બેટીવ્યવહાર કરતા નથી રાજપૂતોમા પોતાનીજ શાખાના માણસો સાથે કન્યાવ્યવહાર રાખવો સર્વથા નિષિદ્ધ છે ઉપર્યુક્ત શાખાઓ અને ઉપશાખાઓના માણસો સિસોદીઆ ગણાય છે સિસોદીઆસ્ત્રીની સાથે સિસો-દીઆપુરુષનો વિવાહ કોઇ પણ પ્રકારે થઇ શકતો નથી સમસ્ત સિસોદીઆઓ રાજવશી ગણાય છે

જાગીરની ઉપર સીસોદીઆ રાજપૂતોનો જેવો પ્રબળ અધિકાર છે તેવો અધિકાર રાઠોડ, પરમાર, ચૌહાણ વગેરે વિદેશીરાજપૂતોનો નથી સિસોદીઆલોકો રાજવશી છે તેથી તેમનો અધિકાર પ્રબળ છે સિસોદીઆસામતોની જાગીરના પટા જો કે ચિરસ્થાયી નથી અને રાણા પોતાની ઇચ્છાનુસાર સિસોદીઆસામતને પણ તેની ભૂમિથી રહિત કરી શકે છે તોપણ તેઓ એક પ્રકારનો સ્થાયી અધિકાર ધરાવે છે પરમાર ચૌહાણ વગેરે જાતિના સામતો વશપરપરાગત વીસ પેઢીથી જાગીર ભોગવતા આવ્યા હોય તોપણ તેઓ એમ કહી શકતા નથી કે આ જાગીરપર અમારો સ્થાયી અધિકાર થઇ ગયો છે"

વિદેશીસામતોને જે પટો આપવામા આવે છે તેને કાલાપટ્ટા કહેવામા આવે છે વિદેશી સામતો પોતાને 'કાલાપટ્ટાધારી જણાવે છે, પરતુ સિસોદીઆસામતો કાલાપટ્ટાધારી નહિ હોવાથી તે તેમને એક પ્રકારના ગર્વનુ કારણ છે કાલાપટ્ટાનો મૂળ અર્થ એ છે કે, જ્યારે રાણાની ઇચ્છા હોય ત્યારે તે પટા ધરાવનાર સામતની પાસેથી જાગીર પાછી ખુચવી લઈ શકે છે આ પ્રકારે બીજી પણ અનુકૂળતા સિસોદીઆલોકોને હોય છે જે વિદેશી સામતોને હોતી નથી

કર્નલ ટૉડ જે સમયે વિધ્વસ્ત મેવાડનો સુખસૂર્ય પુન ઉદિત કરવાને, અશાતિ, અત્યાચાર, ઉપદ્રવ અને ઉત્પીડન દૂર કરવાને તથા બલહીન રાણા ભીમસિંહનુ સામર્થ્ય તથા પ્રતાપ પુન જાગ્રત કરવાને અને ત્યાના નિવાસીઓનુ મગલ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા, તે સમયે તેમણે મેવાડના સર્વ સામતોને મહારાણા ભીમસિંહના હસ્તાક્ષરયુક્ત નવા પટા અને સનદો લેવાની ફરજ પાડી હતી ખુદ રાણાના પ્રધાન મત્રી ચદાવતોના નેતા સલુમ્બરાધિપતિને પણ પોતાના પ્રાચીન પટ્ટા બનાવવાને કહ્યું હતું રાણાની દુર્દશાના સમયમા સલુમ્બરના સામતે રાણાના તાબાના કેટલાક ગામો અન્યાયથી પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા હતા, તેથી જો તે જૂના પટા બતાવે તો તેનુ સર્વ પોકળ ખુલ્લુ થઈ જાય એજ કારણથી તેણે પટ્ટા બતાવ્યા નહિ અને જ્યારે મત્રીએ વિશેષ આગ્રહ કર્યો ત્યારે સામતે રાણાના પ્રાસાદતરફ અગુલિ નિર્દેશ કરીને કહ્યું કે મારા પટા આ પ્રાસાદની દિવાલના પાયામા છે તેજસ્વી ચદના યોગ્ય ઉત્તરાધિકારીનો આ પ્રત્યુત્તર યોગ્યજ છે, એમ કોણ નહિ સ્વીકારે? રાજપૂતસામતોની રક્તવાહિનીઓમા કેવુ ઉષ્ણરક્ત વહી રહ્યુ છે, તેનુ આ સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે અર્લ વૉરને એડવડના પ્રતિનિધિને પણ આજ

પ્રકારનો ઉત્તર આપ્યો હતો કે, "મારા પૂર્વજોએ પોતાની સમશેરના બળથી આ ભૂમિપર અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને હું પણ સમશેરના બળથીજ તેની રક્ષા કરીશ"

આ તો પ્રાચીન પ્રથાનું વર્ણન થયું વર્તમાનકાળમાં સામંતોને 'યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ'ને માટે પટ્ટા મળે છે અને સામંત જો અપુત્રદશામાં મરણ પામે તો રાણાની સમ્મતિથી લીધેલો દત્તકપુત્ર તેની જાગીર ભોગવે છે, પરંતુ કોઇ સામંત જો રાણાની વિરુદ્ધ કાંઈ કાર્ય કરે અથવા તે સામંતપદને યોગ્ય નથી એમ સિદ્ધ થાય તો રાણા તેની ભૂમિ ખુંચવી લઇ શકે છે સામંતનો પરલોકવાસ થતા તેના ઉત્તરાધિકારીને કેવી વિધિથી અભિષિક્ત કરવામાં આવે છે તે અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ સિસોદીઆ, પરમાર અને બીજી આદિ જાતિના સામંતોના ભૂમિપરના અધિકારમાં કાઇ ભેદ નથી જો કે સિસોદીઆઓના હક્ક વધારે સુરક્ષિત છે, પરંતુ સંવત ૧૮૨૨ના વિગ્રહપછી વિદેશીસામંતોના હિત તરફ મહારાણાનું દુર્લક્ષ્ય રહે છે વિદેશીસામંતોમાં બેદલા અને કોઠારિયાના ચૌહાણસામંતો તથા મેવાડના મધ્યભાગના પરમારસામંતો પ્રથમ શ્રેણીના સામંત ગણાય છે

રાજસ્થાનના અધીશ્વરો જો કે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમે તે સામંતને પદચ્યુત કરીને તેને ભૂમિથી વંચિત કરી તેની ભૂમિ હસ્તગત કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે પણ કોઈ જૂના બળવાન સામંતને આ પ્રકારે પદચ્યુત કરવાને ઉદ્યુક્ત થવાથી તેમને અનેક વિઘ્નો અને વિપત્તિઓ સહન કરવા પડે છે જો કે રાજસ્થાનના રાજ્યોમાં વિદેશીસામંતોની સંખ્યા ન્યૂન નથી તોપણ અધિક શક્તિવાન તો સ્વજાતીયસામંતોજ છે સ્વજાતીયસામંતોના નેતાના પદપર એક સામંત પ્રતિષ્ઠિત થાય છે જો તેમને પોતાને સ્વજાતીયનેતાનું પદ પ્રાપ્ત ન થાય તો તેઓ પોતાના કોઇ સામંતને તે પદપર અભિષિક્ત કરે છે સમસ્ત સામંતો તે નેતાની આજ્ઞાને આધીન રહે છે આથી જો રાજા તે નેતાને પદચ્યુત કરવાને તૈયાર થાય તો તેના તાબાના સમસ્ત સરદારો એકત્રિત થઇને મોટો પોકાર ઉઠાવે છે એમને પદચ્યુત કરવાથી તેની શાખાના સમસ્ત સામંતો વિરોધી બની જાય છે જો કોઇ સામંત રાજાની વિરુદ્ધ ભારે અપરાધ કરે વા સામંતનેતાના પદમાટેની તેની અયોગ્યતા બતાવે તો રાજા તેના પદપર તેની શાખાના કોઇ યોગ્ય પુરુષને અભિષિક્ત કરી દે છે જે પુરુષ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હોય તેનેજ એવા પદપર નિયુક્ત કરવાને માટે રાજા તથા ઇતર સામંતો અને સરદારો વિશેષ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ રાખે છે જો રાજા કોઇ સામંતનું પદ રદ કરીને તેની ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં લઇ લે તો તે સામંતના તાબાના સરદારો પોતાની ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં રાખીને રાજાની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધથી જોડાય છે અને રાજાને આધીન રહે છે

જે સમયે મેવાડ ઉન્નતિના શિખરપરથી પતિત થઇને અવનતિના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું, જે સમયે રાણાની શાસનશક્તિ સર્વથા ક્ષીણ થઇ ગઈ જે સમયે તેમનો પ્રતાપ તથા પ્રભુત્વ વિલુપ્ત થઇ ગયું અને જે સમયે ચોતરફ વિદ્રોહાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ રહ્યો તે સમયે ચતુર તથા પ્રબળ સામંતોએ બળપ્રકાશ ભયપ્રદર્શન અને અન્યાન્ય અનેક અન્યાયી ઉપાયોથી રાણાના તાબામાંથી પુષ્કળ ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધી હતી તેમજ બલહીન અને લુપ્તપ્રતાપ રાણા તથા તેમના મંત્રીના અવિચારથી અનેક ગામો સામંતોના અધિકારમાં ગયા હતા કર્નલ ટૉડે મેવાડમાં જઈ જે સમયે સમસ્ત સામંતોના પટ્ટા પ્રમાણે તેમની ભૂમિની સીમા નિર્ધારિત કરી, તે સમયે તે ઉદાર પુરુષે સામંતોના અધિકારમાંથી અનેક પ્રદેશો લઈ લીધા હતા વર્તમાનશાસનમાં કોઇ પણ સામંત બળપ્રકાશ વા ભયપ્રદર્શનથી રાણાના તાબાના કોઇ પ્રદેશ વા ગામને પોતાના અધિકારમાં લઇ શકતો નથી હાલમાં ચોતરફ શાંતિ વિરાજમાન છે વિદ્રોહ, અંતર્કલહ તથા વિદેશીઓના આક્રમણનો ભય સર્વથા નિવૃત્ત થઇ જવાથી તથા શાસનકાર્યમાં સચ્ચરિત્રવાન અને ઉપયોગી રાજકર્મચારીઓ નિયુક્ત થવાથી હવે મેવાડના સામંતોનું ઉદ્ધત વર્તન સર્વથા વિલુપ્ત થઈ ગયું છે

ભૂમીઆ—અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે મેવાડરાજ્યની શરૂઆતની અવસ્થામાં પ્રાચીન રાણાઓના વંશજો 'ભૂમીઆ' નામથી વિખ્યાત હતા તેઓ રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન પદોપર નિયુક્ત થઇ વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કરતા હતા મોગલસમ્રાટ બાબર અને તેના પ્રબળ પ્રતિસ્પર્ધી રાણા સંગના શાસનસમયની પૂર્વેથી આ પ્રાચીનરાજવંશી ભૂમીઆઓની અવનતિ થઈ હતી પાછળના રાણાઓના વંશજો સામંતપદપર અભિષિક્ત થઇ મહાસન્માનને પ્રાપ્ત થવાથી આ પ્રાચીનલોકોનું સામર્થ્ય,

પ્રતાપ તથા પ્રભુત્વ વિલુપ્ત થઇ ગયું અને તેઓ સાધારણ 'ભૂમીઆ' નામથી વિખ્યાત થયા. ભૂમિની સાથે તેમનો જે અખંડ સંબંધ છે, તે આ 'ભૂમીઆ' શબ્દથી પ્રતીત થાય છે 'જમીનદાર' શબ્દનો પ્રથમ પ્રચાર મુસલમાનોએ કર્યો હતો બંગાળામાં જમીનદારોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. 'જમીનદાર' કરતાં 'ભૂમીઆ' શબ્દજ વિશેષ અર્થસૂચક છે પ્રાચીન ભૂમીઆ લોકો હાલમાં મેવાડના અનેક પ્રાંતોમાં નિવાસ કરે છે કમલમેરમાં, ચપ્પનના જંગલીપ્રદેશમાં તથા મંડલગઢની સપાટભૂમિમાં આ ભૂમીઆ લોકોની ભૂમિ છે તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત રાણાને આધીન રહી અતુલ વીરત્વ તથા વિક્રમ પ્રદર્શિત કરી વિજાતિઓના આક્રમણ, ઉપદ્રવ તથા ઉત્પીડનના પંજામાંથી પોતાની સુધામય સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી છે ઉક્ત પ્રદેશોમાં આ ભૂમીઆલોકો દીર્ઘકાળથી કૃષિકાર્ય કરી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે

મેવાડના આરંભિક રાજવંશીઓ કયા, કયા સમયમાં કયા કયા અધિપતિઓને આ જમીને ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં વિભક્ત થયા છે, તે કુંભાવત, લુણાવત, રાણાવત આદિ નામોપરથી પ્રતીત થાય છે ત્યાર પછી પાછળના રાણાઓના વંશજોનું સન્માન અને પ્રભુત્વ વૃદ્ધિગત થતાં ભૂમીઆલોકો રાજસભામાં વિરાજવાને તથા રાજકાર્યમાં નિયુક્ત થવાને પ્રાર્થના કરવી અનુચિત ગણી જીવનનો નિર્વાહ કરવાને માટે કૃષિકાર્ય કરવા લાગ્યા જો કે આ વીરરાજપૂતો રાણાના વંશજ હોવા છતાં કૃષિકાર્ય કરવા લાગ્યા હતા, જો કે તેમણે કદિ પણ પોતાની જાતિના વીરત્વને તિલાંજલિ આપી નથી—તલવાર, ભાલા અને ધનુર્બાણ તેમના ચિરસહચર રહ્યા છે, જો કે આ લોકો અરવલ્લીના પ્રદેશમાં હળ હાંકવામાં તથા પશુનું પાલન કરવામાં આનંદપૂર્વક નિયુક્ત છે, પરંતુ જાતીયદર્પ, તેજસ્વિતા, ગૌરવગરિમા તથા વંશ-મર્યાદા તેમના હૃદયમાં પણ પ્રબળ રીતે વિરાજમાન છે મેવાડના હાલના સામંતો શિક્ષિત અને સભ્ય હોવાનો દાવો કરે છે તથા રાણાની સંગતમાં રહેતા હોવાથી પોતાને મહાસન્માનિત માને છે, પરંતુ તેમના કરતાં ભૂમીઆલોકો અધિક બુદ્ધિમાન, શાંત અને ધીર છે ભૂમીઆલોકોમાંથી ઘણા જણ જંગલી અને અસભ્યલોકોની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરે છે તેથી મેવાડના સિસોદીઆઓ તેમનો ઉપહાસ કરે છે આ રીતના વિવાહથી જે સંતાનો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ પોતાનો પરિચય આપતી વખત માતૃકુલ અને પિતૃકુલના નામ આપે છે

ઉક્ત ભૂમીઆલોકોમાંના ઘણા તો એક એક ગામના અધિપતિ છે પોતાની ભૂમિને માટે રાણાને તેઓ ઘણો થોડો કર આપે છે આવશ્યકતા પડતાં સ્થાનિક અમલદાર તેમને સેનાબદ્ધ કરે છે જે સમયે તેઓ રાણાની આજ્ઞાનુસાર રાજ્યરક્ષા, વિગ્રહનિવારણ વા શત્રુઓની સામે ખડા થવાને સેનાબદ્ધ થાય છે, તે સમયે તેમને ભોજનસિવાય કાંઈ પણ બદલો મળતો નથી[1] મેવાડના અનેક સ્થાનોમાં બંદુક તલવાર અને ઢાલધારી ભૂમીઆઓ વિરાજમાન છે મંડલગઢ નામના પ્રદેશમાં જ્યારે રાણા અને ભૂમીઆલોકોએ ઉભયના સ્વાર્થની રક્ષા કરવાની હતી અર્થાત્ જે સમયે તેમને બળવાન મહારાષ્ટ્રીઓ અને ઇતર લૂટારાઓના પ્રગાઢ અત્યાચાર ઉત્પીડન તથા લૂટફાટનું નિવારણ કરવાની ફરજ પડતી ત્યારે પ્રાયઃ ચાર હજાર ભૂમીઆઅશ્વારોહીઓ યુદ્ધકાર્યને માટે સજ્જ થતા હતા ભૂમીઆલોકો મહારાણા વા ઇતર કોઇ પણ માણસની સહાયવિના અર્ધ શતાબ્દીપર્યંત ઘોર વિદ્રોહ અને અરાજકતામાં મંડલગઢની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા હતા મંડલગઢ એ એક વિસ્તૃત પ્રદેશ છે તેમાં ત્રણસેસાઠ નગરો અને ગામો છે આ નગરો તથા ગામોમાં પ્રાચીન આચારવિચારના અનેક ચિન્હો વિદ્યમાન છે પૂર્વે

---

[1] પાશ્ચાત્યદેશોની સામંતશાસનપ્રણાલીવિષે વર્ણન કરનાર વિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા હેલેમ આ પ્રકારના લોકોવિષે જણાવે છે કે– આ પ્રકારના લોકોને વંશપરંપરાગત ભૂમિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓ દેશની શાંતિને માટે સેનામાં ભરતી કરવાને બંધાયેલા હોય છે, પરંતુ તેઓ અન્ય કોઇપણ પ્રકારનો કર આપવાને બંધાયેલા હોતા નથી તેઓ પોતાના પુત્રોને સમાન ભાગે ભૂમિ વહેંચી આપે છે અને જો તેઓ અપુત્ર મરણ પામે તો તેમની જ્ઞાતિ તેમની ભૂમિ વહેંચી લેવાની સત્તા ધરાવે છે' મેવાડમાં ભૂમીઆલોકોની જમીન મર્યાદિત અંશોમાં વિભક્ત થાય છે પરંતુ કચ્છમાં એના ઘણા ભાગો થાય છે આ દેશમાં પણ આ લોકો આવશ્યકતા પડતાં સેનામાં ભરતી કરે છે મેવાડના ભૂમીઆલોકો જણાવે છે કે–'અમારો ભૂમિઅધિકાર રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારથીજ ચાલુ છે" તેમના પૂર્વજોએ કાંઈ પણ લિખિત વિધાન વા સનદથી ભૂમિ પ્રાપ્ત કરી નહોતી તેઓ વંશપરંપરાના નિયમથી ભૂમિનો ભોગવટો કરે છે

આ દેશ સોલંકીઓના અધિકારમા હતો અને તે લોકોજ તેમા નિવાસ કરતા હતા.પાટણના રાજવંશના અનેક ઉત્તરાધિકારીઓ રાવની ઉપાધિસહિત હાલમાં પણ આ દેશમાં જાગીર ભોગવે છે.[1]

યુદ્ધમા ઉપયુક્ત થઈ પડે એવા સમસ્ત ભૂમીઆલોકો મહારાણાને થોડા કર આપે છે. તેઓ સ્થાનિક યુદ્ધમા અથવા સીમાતમાં આવેલા દુર્ગોની રક્ષા કરવાને માટે નિયમિત સમયપર્યંત સેનાની સહાય આપે છે. જો કોઇ વિદેશી શત્રુ મેવાડપર આક્રમણ કરવાનો ઉદ્યોગ કરે તો મહારાણાનો આજ્ઞાપત્ર પ્રચાર પામતાની સાથેજ આ લોકો પોતપોતાના અસ્ત્રશસ્ત્ર ગ્રહણ કરી તેની વિરુદ્ધ ખડા થાય છે. તેઓ વેતનવિના માત્ર ભોજનપ્રાપ્તિના બદલામાજ જન્મભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે રણભૂમિમાં કૂદી પડે છે. ભૂમીઆલોકો દીર્ઘકાળથી એવો વાંધો ઉઠાવતા આવ્યા છે કે:—"મહારાણા અમારી પાસેથી કર લે છે, એ કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી અમે યુદ્ધકાર્યમા વેતન લીધા વિના સહાય કરીએ છીએ; માટે કરમાથી અમને ન્યાયપૂર્વક મુક્તિ મળવી જોઇએ."

આ ભૂમીઆ લોકો પોતાની ભૂમિને માટે મહારાણાની પાસેથી કોઇ પણ પ્રકારનો પટ્ટો લેતા નથી. પટ્ટાવિનાની ભૂમિપર અધિકાર ભોગવવો એને ભૂમીઆલોકો સન્માન અને ગૌરવનો વિષય ગણે છે. "માકા ભૂમ" અર્થાત્ મારી ભૂમિ એ વચનો ભૂમીઆલોકોનાં મુખમાથી સદા ગર્વસહિત નીકળે છે.

દેવલાના રાઠોડસરદારે પોતાના સ્વામી વનેડાના અધીશ્વરની પાસેથી પટ્ટો ગ્રહણ કરીને ત્રણ મુખ્ય દેશોનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ધીમે ધીમે પોતાની શક્તિ અને પ્રભુત્વ વૃદ્ધિંગત કરી તેણે સામંતતરિકે ગણાવાને માટે વનેડારાજની આધીનતાનો અસ્વીકાર કર્યો.તે વનેડારાજને જે નિયત કર આપતો હતો તેમા કિંચિત્ પણ ફેરફાર નહિ કરતા નિર્દિષ્ટ વ્યવસ્થાનુસાર તેની સભામા જવા પ્રત્યે તે ઉદાસિનતા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યો. કોઇ વિદેશી શત્રુનુ આક્રમણ થતાં ઉક્ત સરદારે પાત્રીસ અશ્વારોહીઓ પૂરા પાડવાની શરત હતી; પરંતુ જ્યારે ખરેખર વિદેશી શત્રુનુ આક્રમણ થયું ત્યારે દેવલાપતિએ એક પણ અશ્વારોહી મોકલ્યો નહિ. યુદ્ધની સમાપ્તિ થયા પછી વનેડારાજે ઉક્ત સરદારપર મહાક્રોધિત થઇ તેને પોતાની સભામા આવવાની આજ્ઞા કરી. દેવલાનો સરદાર સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનું સુખ ભોગવી રહ્યો હતો, તેથી તેણે તે આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ આથી વનેડારાજે દેવલા પાછું સોપી દેવાની તેને આજ્ઞા કરી તેના ઉત્તરમાં તે સરદારે જણાવ્યું કે —"મારૂ મસ્તક અને દેવલા—એ ઉભય સાથે બંધાયાં છે." આનો અર્થ એ છે કે—" મારા પ્રાણ ગ્હેવા છતા હું દેવલા કદિ પણ આપીશ નહિ. " અંતે વનેડાધીશ્વરે ઉક્ત સરદારના આ ઉદ્ધત આચરણની ખબર રાણાને કરી,જેથી રાણાએ દેવલા પ્રદેશ બળપૂર્વક પોતાને આધીન કરી લીધો દેવલાસિવાય જે ભૂમિ તેના અધિકારમા હતી તે તેના તાબામાજ રહી અને તે ત્યા રાણાને આધીન થઈ રહેવા લાગ્યો તેને જે આ જાગીર મળી તેના બદલામા તે સ્થાનિક યુદ્ધમા સહાય કરવાને કબૂલ થયો. વનેડાના રાજ્યમા અનેક સ્વતંત્ર ભૂમીઆઓ વસે છે. તેમાના ઘણા લોકો નાના નાના ગામોના સ્વામી પણ છે. તેઓ કોઇપણ પ્રકારનો કર આપતા નથી; પરંતુ સ્થાનિક રાજકાર્ય કરે છે. વનેડાપતિ જ્યારે રાજાની સાથે કોઈ સ્થાનમા જાય છે, ત્યારે તેમના ભોજનનો પ્રબંધ તેજ કરે છે.

રાજસ્થાનમા ભૂમીઆઓનો અધિકાર એટલો સન્માનસૂચક છે કે, પ્રધાન સામ તોસુદ્ધા એ પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયાસ કરે છે. સાધારણરીતે પટ્ટાદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિપર જે અધિકાર મળે છે, તેના કરતા ભૂમીઆઓનો અધિકાર વધારે વિઘ્નરહિત અને દીર્ઘસ્થાયી છે આ કારણથી સામંતો એ પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

આ ભૂમીઆઓના અધિકારની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ છે, ભૂમીઆલોકો અન્યાન્ય પટ્ટાધારી પ્રજા કરતા શી શી વિશેષ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરે છે તથા સાધારણ પ્રજા અને ભૂમીઆલોકોમા શો ભેદ છે તે આ ગ્રંથમાં આપેલા પત્રો, શિલાલેખો ઇ૦ ના પ્રકરણપરથી સારી રીતે પ્રતીત થશે.

વનેડા અને શાહપુરાના અધીશ્વરો—મેવાડની સર્વોચ્ચ સામંતશ્રેણીમા વનેડા અને શાહપુરાના સામંતો છે. તેઓ સર્વથી અધિક માન્ય અને શક્તિશાળી છે. જો કે તે ઉભય સામંતના પદપર છે;

[1] કર્નલ ટૅાડને આ પહાડીપ્રદેશમા પરિભ્રમણ કરતી વખત બે શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા હતા. તે દ્વારા સોલંકીના સંબંધી ઘણી હકીકત પ્રાપ્ત થઇ હતી.

પરંતુ તેઓ રાજાની ઉપાધિથી વિભૂષિત છે તેઓ એટલે સુધી સત્તાવાન અને પ્રતાપશાળી છે કે તેમને સામંત કહેવામાં આવતા નથી તે ઉભય રાણાના વંશના છે વનેડાના અધિપતિ રાણા જયસિંહના જોડીઆભાઇ ભીમસિંહના વંશજ છે અને શાહપુરાના અધીશ્વર રાણા ઉદયસિંહના વંશધર છે

એ ઉભયમાંથી ગમે તે એક મરણ પામે તો નવીન અધીશ્વર મહારાણાની પાસેથી પોતાના પ્રદેશની સનંદ લે છે રાણા સ્વયં તેનું અભિષેકકાર્ય કરે છે અને તેમને રાજપ્રસાદસ્વરૂપે ખિલત અર્થાત્ મહામૂલ્યનાં વસ્ત્રાભૂષણ આપે છે આ વનેડા અને શાહપુરાના અધીશ્વરો જો કે રાણાને આધીન છે પણ અન્યાન્ય સામંતોની પેઠે પોતાના અભિષેકપ્રસંગે તેઓ મહારાણાને કોઇપણ પ્રકારનું નજરાણું આપતા નથી વર્ષમાં કેટલાક નિયત માસપર્યંત તેઓ રાણાની સભામાં રહે છે અને વનેડા તથા શાહપુર મેવાડની જે સીમાપર સ્થિત છે તે સીમાપર થતા યુદ્ધમાં સહાય કરવાને તેઓ બંધાયેલા છે, પરંતુ દીર્ઘકાળથી તેઓ પોતાનું આ કર્તવ્ય બજાવતા નથી કાળના પ્રભાવથી રાણાનો પ્રતાપ તથા પ્રભુતા ન્યૂન થઈ જવાથી તેઓ ઉક્ત કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં ઉદાસીન થઇ ગયા છે વનેડા અને શાહપુરા એ ઉભય પ્રદેશો દિલ્હીના મોગલસમ્રાટના તાબાના અજમેરની અત્યંત નિકટ છે, તેથી તે ઉભય રાજાઓને મોગલસમ્રાટની આજ્ઞાને તાબે થવાની સત્વર ફરજ પડી હતી મોગલસમ્રાટે તે ઉભયને 'રાજા'ની ઉપાધિ આપી હતી અને શાહપુરાના અધીશ્વરને મોગલસમ્રાટના અનુગ્રહથીજ અજમેરનો થોડોક ભાગ પ્રાપ્ત થયો હતો વર્તમાન શાહપુરાના અધીશ્વર બ્રિટિશસરકારને વાર્ષિક કર આપી મોગલસમ્રાટે આપેલા અજમેરના કેટલાક ભાગનો ઉપભોગ લે છે

પટ્ટાનું સ્વરૂપ અને તેમાંનો આશય—સામંત વગેરેને જાગીર આપતી વખત રાણા જે પટ્ટા અને સનંદો આપે છે, તેના કેટલાક નમુના હવે પછી તે વિષયના પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યા છે તે વાંચવાથી સામંતોને આપવામાં આવેલો અધિકાર, સન્માન, અનુગ્રહ વગેરેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે રાજાના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત થયેલા સામંતોએ રાણાઓની મૂર્ખતાનો લાભ લઇ અનેક બાબતમાં સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી રાણાઓએ એવી મૂર્ખતા વાપરી હતી કે તેમણે એકાદ બે સામંતોને અભિષેક-પ્રસંગે આપવામાં આવતા નજરાણામાંથી મુક્ત કર્યા હતા અનેક સામંતોએ લુપ્તપ્રતાપ રાણાઓની પાસેથી પોતાના દેશમાં જતા આવતા માલની જકાત તથા એવાજ બીજા કર લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો વળી કેટલાક સામંતોએ પોતાના દેશમાં તામ્રમુદ્રા ચલાવવાનો હક્ક મેળવ્યો હતો આ પ્રકારે અનેક સામંતો રાણાઓનો પ્રતાપ લુપ્ત કરી પોતાના ભંડાર ભરપૂર કરતા હતા મેવાડના રાણાઓની દુર્દશા થઈ હતી તેથી સામંતો પોતાનો સ્વાર્થ સાધી અનેક પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત કરતા હતા

દીર્ઘકાળપર જ્યારે સૌથી પ્રથમ પાશ્ચાત્યરાજ્યની સામંતશાસનપ્રણાલીની સાથેની રાજસ્થાનની સામંતપ્રથાની એકતાએ મારૂં ચિત્ત આકર્ષિત કર્યું તે સમયે (કર્નલ ટૉડ) જયપુરના અધીશ્વરના તાબામાં એક મુખ્ય સામંતની સનંદ વા પટ્ટો લઇને તેને સભાળપૂર્વક જોવા તથા તેના પ્રત્યેક ધારા અને વ્યવસ્થાનું અન્વેષણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો તે સામંતના એક પ્રધાન કર્મચારીએ આ કાર્યમાં મને વિશેષ સહાય કરી ઉક્ત સનંદ વા પટ્ટામાંથી સામંતના તાબાના સરદારો તથા અન્ય લોકોના અધિકાર વિષે વિશેષ વર્ણન ઉપલબ્ધ થયું હતું અને એજ સમયથી હું આ પ્રણાલીનું યથાર્થ વૃત્તાંત સંગ્રહિત કરવાને વિશેષ ઉત્સાહિત થયો હતો

પ્રધાન સામંતો પોતાના સર્વ કાર્યોમાં રાજસ્થાનના રાજાઓનું જ અનુકરણ કરે છે પ્રધાન અથવા મંત્રીથી લઈને પટવારીપર્યંતના સર્વ કર્મચારીઓ પોતાના રાજ્યનાજ ધોરણથી નિયુક્ત કરવામાં આવે છે સામંતો રાજાનું એટલે સુધી અનુકરણ કરે છે કે તેઓ પોતાના સમસ્ત સાંસારિક કાર્યો પણ પોતાના અધિપતિની સ્વીકૃત રીતિઅનુસારજ કરે છે સામંતો પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં "શીશમહલ" (દર્પણપ્રાસાદ) " વાડીમહલ " (ઉદ્યાનપ્રાસાદ) તથા દેવાલય વગેરે નિર્માણ કરી તેમાં રાજાના જેવીજ સ્વચ્છંદતા તથા સુખથી નિવાસ કરે છે અધિપતિની પેઠે સામંત પણ જે સમયે પોતાની 'દરીખાના' (મનોહર ગાલીચા આદિથી સજ્જિત સભાગૃહ) માં પ્રવેશ કરે છે તે સમયે ગાનારબજાવનાર લોકો ગાયનવાદન-સહિત તેમની જયઘોષણા કરી તેમની આગળ ચાલે છે અને સામંત જ્યારે સિંહાસનપર બેસે છે, ત્યારે તેમના સમસ્ત કર્મચારીઓ તથા અનુચરો પોતાની પદમર્યાદા પ્રમાણે જમણી તથા ડાબી બાજુ

પર શ્રેણીબદ્ધ ખડા રહીને તેમનો જયજયકાર કરે છે. સામંતને આ પ્રકારે અભિનંદન આપ્યા પછી સર્વ પોતપોતાના આસનપર બેસી જાય છે. જે સમયે સર્વ માણસો પાસે પાસે બેસે છે તે સમયે ઢાલના આઘાતથી જે ધ્વનિ થાય છે, તેથી સભાગૃહ ગાજી રહે છે.

પાશ્ચાત્યગજ્યોમા જ્યારે નવીન સામંતનો અભિષેક થાય છે, ત્યારે તેના તાબાના સામંતો જે પ્રકારે અધિપતિના હાથને ચુંબન કરે છે તથા તેને તાબે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, તે પ્રકારે રાજસ્થાનમાં કોઇ કરતુ નથી. રાજસ્થાનમા જ્યારે કોઈ સામંત પોતાનું પૈતૃકપદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાના તાબાનાં સર્વ સ્થાનોમા[1] "આણ" ફેરવી દે છે તે રાજાની આગળ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે –"હું આપનો પુત્ર છું, મારૂં મસ્તક અને મારી સમશેર આપને તાબે છે, હું જીવનપર્યંત આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ." રાજપૂતો કેવા રાજભક્ત હોય છે તે આ વચનોપરથી પ્રતીત થાય છે. અરાજભક્તિ અને રાજાની આજ્ઞાનો અનાદર કેવો થાય છે, તો રાજપૂતો જાણતા નથી તેમણે અટલ રાજભક્તિ, ગાઢ અનુરક્તિ, સ્વામીપ્રત્યે દઢ આસક્તિ અને સ્વાર્થત્યાગ પ્રદર્શિત કર્યાં છે. રાજાને માટે પોતાના પ્રાણસુદ્ધાં આપતા તેઓ અચકાતા નથી. આવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો આ વિસ્તૃત ઈતિહાસમા ઉપલબ્ધ થાય છે. તેઓ પોતાના સ્વામીને દેવતરિકે માને છે, તો પછી તેઓ રાજભક્તિનાં મહાન દૃષ્ટાંતો અનંતકાલ-પર્યંત દર્શાવે તેમા શું આશ્ચર્ય ? રાજપૂતકવિઓના સંગીતમા પણ આજ ભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને રાજપૂતો બાલ્યાવસ્થાથીજ એવું શિક્ષણ લે છે કે,રાજ્યભક્તિ એ આ સંસારમા સન્માનનું કારણ છે અને પરલોકમા સુખનું બીજ છે. રાજપૂતકવિકુલકેસરી ચંદે પોતાના સુધામય કાવ્યમા રાજભક્તિનુ જે મનોહર દૃશ્ય આલેખ્યું છે,રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરનારને માટે જે અમૃતમય ફળ જણાવ્યુ છે, તે રાજપૂત-જાતિના હૃદયમાં સદાસર્વદા અંકિત રહેશે. સામંતો જે પ્રકારે રાજાપ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવે છે, તેજ પ્રકારે તેમના તાબાના સરદારો તેમના પ્રત્યે અનુરાક્ત પ્રદર્શિત કરે છે. રાજાની પેઠે સામંતો પણ પોતાના પ્રદેશમાં પૂજ્યપાદ સ્વામીસ્વરૂપે સન્માનિત થતા આવ્યા છે. તેમની પ્રજા પણ તેમને માટે પ્રાણાર્પણ કરે છે અને તેમની આજ્ઞાથી તે પોતાના સમસ્ત સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપવાને જરાપણ સંકોચાતી નથી. સામંતના અભિષેકકાળથીજ પ્રજા તેના હાથમાં પોતાના જીવનમરણનો ભાર આનંદપૂર્વક સોંપી દે છે. મૃગયાપ્રસંગે સરદારો પોતાના સામંતની સાથે વનમા ગમન કરે છે તથા પહાડોના શિખરપર એકત્ર ખાનપાન કરે છે સામંતની સભામા સરદારોને સદા આદરસત્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે સમયે સામંત રાજાના દરબારમા જાય છે,તે સમયે તેના હાથનીચેના સમસ્ત સરદારો પણ તેની સાથે જાય છે સંક્ષેપ-માં ઉપસામંતો અને સામંત સદા અભિન્નભાવથી રહે છે જો કે કાળના પ્રભાવથી હાલમાં ઉપ-સામંતો અને સામંતવચ્ચેનો સંબંધ આગળના જેવો ગાઢો રહ્યો નથી; પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે, મેવાડનો ઉન્નતિસૂર્ય પુનઃ ઉદિત થતા તેમની વચ્ચે ફરીથી તેવો સંબંધ બંધાશેજ.

ભીષણ અત્યાચાર, દુસહ ઉપદ્રવ અને ભયંકર પીડા સહન કર્યા છતા પણ રાજપૂતો અનેક શતા-બ્દીથી પોતાના પ્રાચીન આચારવિચાર તથા નીતિનિયમોથી રક્ષા કરતા આવ્યા છે. રાજપૂતોનું વીર-ચારિત્ર અનેક ગાથાઓમાં સંયુક્ત થયુ છે. તેઓ આત્મગૌરવની રક્ષાર્થે પ્રાણસુદ્ધા ત્યજી દેતાને ડરતા નથી. તેમના સન્માનને ઝાંખ લાગે એવું જરા પણ કાર્ય કોઇ કરે તો તેઓ તેને મહા અપરાધ ગણીને તેના પ્રતીકારાર્થે હાથમા સમશેર ગ્રહણ કરે છે. પોતાની આ અત્યંત હીન અવસ્થામાં પણ આત્મ-સન્માનપ્રત્યે તેઓ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ રાખે છે. જો કે હાલમા તેમની ગૌરવગરિમાનો સૂર્ય અસ્તાચલના શિખરે પહોંચી ગયો છે, જો કે મેવાડની વિજયવૈજયંતી હવે તેટલા બળવિક્રમ અને ગૌરવસહિત ફરકતી નથી, જો કે તેમનુ તે અદ્ભુત વીરવ્રતપાલન ભૂતકાળરૂપ મહાસમુદ્રમાં વિલીન થયું છે, જો કે તેમની તે જાતીયજીવનશક્તિ વર્તમાનમા વિલુપ્ત થઇ ગઇ છે, તથાપિ રાજપૂતો પોતાના સન્માનની રક્ષાને અર્થે વર્તમાનમાં પણ જીવન અર્પણ કરવાને તત્પરજ હોય છે. પરાધીનતાની જંજીર હાલમાં પણ રાજપૂતોના ચરણોમા બાંધવામાં આવી નથી, હાલમાં પણ તેમની સ્વાધીનતાની જ્યોતિ

[1] આધીનતાસૂચક શપથ. મેવાડના લોકો ત્રણ બાબતોમા કોઇપણ પ્રકારનો વ્યતિક્રમ કરતા નથી. પ્રથમ 'આણ' -અર્થાત્ આધીનતાસૂચક શપથ, દ્વિતીય 'દાણ' અર્થાત્ વાણિજ્યકરપ્રદાન અને તૃતીય 'ખાણ' અર્થાત્ હીરા વગેરેની ખાણોનો રાજાની જાણવગર ભોગવટો.

પ્રકાશી રહી છે, તો પછી વિશ્વવિખ્યાત રઘુવશીલોકો માનપૂર્વક અપમાન શી રીતે સહન કરી શકે ? દુશ્મનપર વેર શી રીતે લેવુ, તે રાજપૂતો હજી પણ સારી રીતે જાણે છે આ વિશાન દેશના સર્વ પ્રધાન સામતો પોતપોતાની ઉપજ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર, ભ્રાતા અને અતિ નિકટના સબધીઓના નિર્વાહને અર્થે યોગ્ય પ્રબધ કરે છે સામતનો જ્યેષ્ઠપુત્ર તેના પ્રધાન ઉત્તરાધિકારીસ્વરૂપે તેનુ પદ, ઉપાધિ,સન્માન અને સપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે જે સામતની વાર્ષિક ઉપજ સાઠથી એંશી હજાર રૂપિયા સુધીની હોય તે સામતના દ્વિતીય પુત્રને ત્રણથી પાચ હજાર રૂપિયા સુધીની ઉપજનુ એક ગામ મળે છે આજ તેની 'બાપોતા' અર્થાત્ પૈતૃકસંપત્તિ છે તેનો આ દ્વિતીય પુત્ર રાણાની સભામા વા વિદેશમા રાજકાર્યમા નિયુક્ત થઇ ધનોપાર્જન કરે છે સામતના નાના પુત્રને સમાન ભાગે જમીન મળે છે. તેમને જે પરિવાર થાય છે તેમની વચ્ચે પુન તેમની જમીન વહેચી નાખવામા આવે છે પ્રત્યેક પુત્રના નામથી નવીન શાખાની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાય છે પોતાની શાખાના આદ્યપુરુષના નામની સાથે પોતાના પિતા અને કુટુબના નામનો સયોગ કરીને રાજપૂતો પોતાનો પરિચય આપે છે જેમકે-"માન મેઘસિહોત શકતાવત આમા માનસિહ એ પિતાનુ નામ મેઘસિહ એ કુટુબનુ નામ અને શકતાવત એ શાખાનુ નામ છે આ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન શાખા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી જાય છે અને તેની સાથે ભૂમિ પણ અસખ્ય ખડોમા વિભક્ત થતી જાય છે.

ચરસા-ચરસા શબ્દનો અર્થ ચર્મ છે ભૂમિના પરિમાણને માટે આ ચરસા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે અગ્રેજીમા એને હાઇડ કહેવામા આવે છે એક અશ્વારોહીસૈનિકને તેનુ ભરણપોષણ તથા અશ્વના નિર્વાહને માટે જેટલી ભૂમિ આપવામા આવે છે તેટલી ભૂમિ મેવાડમા ચરસા નામથી ઓળખાય છે આ વાત મહા આશ્ચર્યની છે કે રાજસ્થાનની સામતશાસનપ્રણાલીઅનુસાર આ દેશમા નિકૃષ્ટશ્રેણીના યોદ્ધાને જેટલી ભૂમિ આપવામા આવે છે, તેટલીજ ભૂમિ ઇગ્લાડની સામતશાસનપ્રણાલીઅનુસાર તે દેશના યોદ્ધાને પણ આપવામા આવતી હતી ' રાજસ્થાનમા જે પ્રકારે એક અશ્વારોહીને એક ચરસા જમીન આપવામા આવે છે તે પ્રકારે ઇગ્લાડમા એક હાઇડ જમીન આપવામા આવતી હતી ચરસા અને હાઇડ એ ઉભયનુ પરિમાણ એકસરખુજ છે ગ્રેટબ્રિટનમા જ્યારથી એંગ્લો સૅક્ષન જાતિના શાસનનો આરભ થયો ત્યારથી હાઇડના પરિમાણથીજ સર્વ ભૂમિ વિભક્ત થતી હતી રાજસ્થાનમા જે પ્રકારે એક ચરસા જમીન નો અર્થ એક હળદાર ખેડાતી ભૂમિ એવો થાય છે, તેજ અર્થ ઇગ્લાડમા પણ એક હાઇડ ભૂમિનો થાય છે ઇગ્લાડમા નાઇટને ચાર હાઇડ ભૂમિ આપવામા આવતી હતી આટલી ભૂમિનુ પરિમાણ વર્તમાન દશ એકરની બરાબર છે[1] મેવાડમા એક ચરસા ભૂમિનુ પરિમાણ પચ્ચીસથી ત્રીસ વીઘા સુધીનુ છે, જે ઇગ્લાડના એક નાઇટને આપવામા આવતી જમીનની બરાબર છે

દેવગઢના નિકૃષ્ટ પક્તિના પટાવતસરદારોએ એક સમયે પોતાના અધીશ્વરની સામે જે વાધાપત્ર રજુ કર્યો હતો તે વાચવાથી નિકૃષ્ટશ્રેણીના સરદારોનો અધિકાર કેવો છે તથા તેમની અને તેમના સામતની વચ્ચેનો સબધ કેવો છે તે સુવિદિત થાય છે દેવગઢના સામતની સાથે તેમના તાબાના સરદારોને જે વિવાદ થયો હતો તેજ પ્રકારનો વિવાદ ઇટાલિમા ઇ૦ સ૦ ૧૦૩૭ મા પ્રધાનસામતો અને તેમના હાથનીચેના સરદારોવચ્ચે ઉપસ્થિત થયો હતો તે વખતે કનરાડે જે ધારા નિયત કર્યા હતા[2] તેજ પ્રકારના ધારા નિયત કરવાને મેવાડના નિકૃષ્ટશ્રેણીના સરદારોએ મહારાણાને

---

૧ ૪૪ હાથ લાબી અને ૪૪ હાથ પહોળી ભૂમિના એક એકર થાય છે

૨ જે મનુષ્ય સમ્રાટ અથવા સામતની પાસેથી પટો લઈને ભૂમિનો ભોગવટો કરે છે તેને સામ્રાજ્યના કાયદા અથવા સામતોના અભિપ્રાયવિના અન્ય કોઈ પણ તે ભૂમિનો ઉપભોગ લેતા અટકાવી શકતુ નથી પરતુ તે માણસ સામતના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ સમ્રાટની પાસે અરજી કરી શકે છે તે મરણ પામે તો તેના પુત્ર વા પૌત્રને તેની ભૂમિ મળે છે તેના વશનો લોપ થાય તો તેના ભ્રાતાને તેની ભૂમિ પ્રાપ્ત થાય છે સામત પોતાના હાથ નીચેના સરદારોની સમ્મતિવિના તે ભૂમિ લઈ શકતો નથી. ઇગ્લાડના સામતોએ ઇ૦ સ૦ ૧૨૧૪ મા એકત્રિત થઈ તે દેશના રાજાની પાસે એક સ્વાધીનતાની સનદ લખાવી લીધી હતી. તેને મેગ્ના ચાર્ટા કહેવામા આવે છે આ સનદદ્વારા રાજાએ પ્રજાને ઘણી સત્તા આપી હતી. ત્યારપછી ઈગ્લાડપતિ પ્રથમ એડવર્ડે તે સનદમા સુધારો કરી તેપર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા હતા

પ્રાર્થના કરી હતી

સામંતોના તાબાના પટાવતસરદારોના અસંખ્ય સંતાનોને લીધે તેમની જાગીર એટલા બધા ભાગોમાં વિભક્ત થઇ ગઈ છે કે તે રીતિ રાજ્યના હિતને બાધક થઇ પડી છે, અને વિજાતીયશત્રુઓના આક્રમણમાંથી રાજ્યની રક્ષા કરવી કઠિન થઇ પડી છે. આ દેશમાં જાગીર એટના બધા ભાગોમાં વિભક્ત થઈ ગઇ છે કે એક ભાગમાંથી એક માણસનું ભરણપોષણ થઈ શકે નહિ આથી પ્રજા તરફથી રાજાને ઇચ્છિત સહાય મળતી નથી ઉચ્ચશ્રેણીના સામંતો કરતા નિકૃષ્ટશ્રેણીના સામંતોમાં આ રીત વિશેષ પ્રચલિત છે કચ્છના જાડેજાનોકોમાં તથા ગુજરાતમાહિયાવાડના નાના નાના રાજ્યોમાં પણ જાગીરના વિભાગો અધિક થાય છે મારવાડમાં ગંભીરશ્ચાટકાગ જે પ્રકારે જાગીરના વિભાગ પાડવાની પ્રણાલી બંધ પાડવામાં આવી છે તે પ્રકારે રાજસ્થાનમાં પણ એ પ્રથાની નિવૃત્તિ કરવી પરમ આવશ્યક છે

રાજપૂતાનામાં જાગીરના ભાગનો ઉપભોગ લેનાર માણસોને ભાયાત' કહેવામાં આવે છ ફ્રાન્સમાં એક સમયે ' ફ્રીરેજ ' શબ્દ પણ આજ અર્થમાં પ્રચલિત હતો એક રાજપૂત જ્યારે યુવાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રથમ એજ પ્રશ્ન કરે છે કે, ' ભાયાતતરીકે મારો કેટનો ભાગ છે? તે મને કહો ' જેમ જેમ વંશની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તેની જાગીર અસંખ્ય ભાગોમાં વિભક્ત થઇને દીનદશાને પ્રાપ્ત થાય છે ફ્રાન્સની સામાજિકવ્યવસ્થા એવી હતી અને હમણા પણ છે[1] કે, કોઇ પણ સામંત વા ઉપસામંતનો પ્રદેશ વિભક્ત થતો નથી તેના જ્યેષ્ઠપુત્રનેજ સર્વ સ્થાવરસંપત્તિ મળે છે અને તેના નાના પુત્રોને માર્ગના ભિક્ષુક કિંવા અન્યના આશ્રિતતરીકે ઉદરનો નિર્વાહ કરવો પડે છે રાજપૂતાનામાં જો જાગીરના વિભાગ પાડવાની પ્રથાને કેટલેક અંશે મર્યાદિત કરવામાં આવી હોત તો તેથી રાજપૂતજાતિને વિશેષ લાભ થાત અને તેની ઉન્નતિ થઇ શકત પરંતુ આ અનિષ્ટની નિવૃત્તિનો ઉપાય કરવો દુઃસાધ્ય છે કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં જાગીરના ઘણા વિભાગો થઇ જવાથી અપરાધ દુઃખ અને મુકદ્દમાની વૃદ્ધિ થઇ ગઇ છે જ્યાં ભૂમિના પુષ્કળ વિભાગ કરવાની પ્રથા નથી, ત્યાંના લોકો સુખી હોય છે એક વિભાગ એક માણસના નિર્વાહ કરે એ બહારથી ઘણી સુંદર વાત જણાય છે, પરંતુ પ્રજાને એથી લેશ પણ લાભ નથી મેવાડમાં ભૂમિના વિભાગ કરવાની પ્રથા કેટલી હદસુધી છે તે અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતા નથી, પણ ત્યાંના સામંતો પોતાની ભૂમિના વિશેષ વિભાગ કરતા નથી તેઓ પોતાના ભાયાતોને આજીવિકા ચલાવવાને માટે વિદેશમાં મોકલી દે છે આ વિભાગ પાડવાની રીતિ અને કન્યાને પહેરામણી આપવાની રીતિજ શિશુકન્યાવધનું પ્રધાન કારણ છે

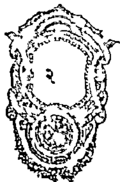
કર્નલ ટૉડની લખેલી ઉપર્યુક્ત વાતપરથી પ્રતીત થાય છે કે દીર્ઘકાળથી શાસ્ત્રવિધાનાનુસાર, ભારતમાં પિતાની સંપત્તિના વિભાગ પાડવાની જે પ્રથા પ્રચલિત છે તે સામંતોને માટે ઇષ્ટ નથી

પરંતુ એ પ્રાચીન પ્રણાલી અટલ રહે એવી અમારી (હિંદી અનુવાદકની) અભિલાષા છે અંગ્રેજોની પ્રણાલી અનુસાર ઉત્તરાધિકારની પ્રથા આ દેશમાં ચલાવવી યુક્ત નથી જેમને અંગ્રેજસમાજની દશા વિદિત છે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે કે, તેમનામાં જ્યેષ્ઠપુત્રનેજ પિતાની સમસ્ત સ્થાવર સંપત્તિ તથા ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી વિનાપરિશ્રમે અતુલ સંપત્તિ મળવાની આશાથી તે બાલ્યાવસ્થાથીજ વિદ્યાપ્રત્યે ચિત્ત લગાડતો નથી અને સંપત્તિ મળ્યા પછી મોજવિલાસમાં નિમગ્ન થાય છે, તેથી સમાજનું તે કાંઇ પણ હિત સાધી શકતો નથી સર્વથી નાનો પુત્ર અંગ્રેજ માતાપિતાને વધુ પ્રિય હોય છે તેથી તેમની સમસ્ત જંગમ મિલ્કત તેને મળે છે આ મિલ્કતથી તે પણ સમાજને શો લાભ કરી શકતો નથી અને વચલા પુત્રો પરિશ્રમ કરીને આજીવિકા ચલાવે છ તેથી તેઓજ સમાજને લાભ કરે છે આ કેટલા અંધેરની વાત છે કે એક પુત્ર પિતાની સમસ્ત સંપત્તિ ગ્રહણ કરી મોજવિલાસ કરે અને બીજા ભિક્ષુક બને ! જ્યેષ્ઠભ્રાતા રાજપાટ ભોગવે અને અન્ય ભ્રાતા મજૂરી પરિશ્રમ કરીને પોતાના પરિવારનું પાલન કરે? આ પ્રથાને અમે કદિપણ હિતકારક કહી શકતા નથી અને એ હિતકારક નથી એટલા માટેજ આપણા પ્રાચીનકાળના મહર્ષિઓએ સર્વ પુત્રોને યથોચિત ભાગ મળે એવી વ્યવસ્થા કરી છે

1 હેલૅમ પ્રથમ વોલ્યુમ પૃષ્ઠ ૧૯૯

अध्याय ३५ मो

રખવાળી-દાસ વ-મસી-ગોલા અને દાસ-રાજપૂતપ્રધાન અથવા મંત્રી

રખવાળી-પૌર્વાત્યદેશોની સામતશાસનશૈલી અને પશ્ચિમના રાજ્યોની સામત શાસનપ્રણાલીની સમાનતા આગળ અનેક વિષયોમા આપણે જોઇ ગયા છીએ અહીઆ એક બીજી બાબતમા પણ આપણને ઉભય દેશોની સમાનતા દષ્ટિગોચર થાય છે પચાયતપદ્ધતિ શિથિલ થઇ રાજ્યમા ચોતરફ અશાતિ પ્રસરી રાજાની શાસનશક્તિનો હ્રાસ થવાથી પ્રજાના જાનમાનનુ રક્ષણ થઇ શકયુ નહિ, તેથી રાજસ્થાનમા રખવાળીના કરનો પ્રચાર થયો આજ પ્રકારે યૂરોપમા પણ 'સા'વામેટા' નો જન્મ થયો હતો 'રખવાળી' શબ્દનો અર્થ રક્ષા કરવી વા આશ્રય આપવો એવો થાય છે રાજપૂતરાજ્યોમા આ પ્રકારનો કર પ્રાચીનકાળમા પણ કેટલેક અશે પ્રચલિત હતો જે સમયે મેવાડમા મહારાષ્ટ્રીય, પઠાણ વગેરે લૂટારાઓએ ભયકર અત્યાચાર કરવા માડયા અને જે સમયે મેવાડની સર્વ પ્રજાના જાનમાન ની રક્ષા થવી દુસાધ્ય થઇ ગઈ, તે સમયે આ રખવાળીકર શોચનીય પ્રકારે પ્રજાનુ રુધિર ચૂસતો હતો પોતાના જાનમાન અને ભૂમિસપત્તિનુ રક્ષણ કરવાને માટે પ્રજા સબળ સામતોનો આશ્રય ગ્રહણ કરતી હતી અને તેના બદલામા તેને રખવાળીકર આપવો પડતો હતો પ્રજાજનો કા તો સામતને નગદ રૂપિયા આપતા અથવા તેની જમીન વિનાવળતરે ખેડી આપતા હતા તે સિવાય સામતો આશ્રિતપ્રજાની પાસે પોતાની ઇચ્છાનુસાર બીજા કામો પણ કરાવતા હતા ખાસ કરીને આ સામતો ભૂમીઆનોકોની પાસેથી અનેક ખાસહક્કો મેળવવાને પ્રયાસ કરતા હતા વિશેષત તેમની જમીન લઈ લેવી એ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો કારણ કે જો તેઓ કદાચ રાણાદ્વારા સામત પદપરથી ચ્યુત થાય તો ભૂમીઆનોકોની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી જમીનથી તેઓ પોતાનો ઉદરનિર્વાહ સારી રીતે ચલાવી શકે ભૂમીઆનોકોની જમીન મહારાણા કદિપણ પોતાના અધિકારમા લઇ શકતા નથી આજ કારણથી ચતુર સામતો ભૂમીઆનોકોને પોતાના આશ્રયમા લઇને રખવાળીના બદલામા તેમની ભૂમિ હસ્તગત કરી લેતા હતા

દાસત્વ-રાણાની ખાલસાભૂમિમાની પ્રજા કોઈ કોઇ વખત નિરન્તર થવાથી પોતાના જાનમાનનુ રક્ષણ કરવાને માટે આસપાસના સામતોને આશ્રય આપવાને પ્રાર્થના કરતા તો રાણા તેપ્રત્યે વાંધો લેતા નહિ જે પ્રજાજનો અત્યાચારીનોકોના હાથમાથી પોતાના જાનમાનનુ રક્ષણ કરવાને માટે સામતોનો આશ્રય ગ્રહણ કરતા તેઓ કોઈ કોઈ વખત નગદ રૂપિયાના બદલામા તેમનુ દાસત્વ કરવાને બધાતા આ લોકો એક વર્ષમા કેટલાક નિયત માસપર્યંત આશ્રયદાતા સામતોના ખેતરો ખેડી આપતા હતા વખત જતા આ રખવાળીકરની પદ્ધતિથી મેવાડમા અનેક દારુણ કષ્ટો ઉપસ્થિત થયા અતે ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮ મા રાણાની સાથે સામતોને જે નવીન સધિ થઇ તેથી આ સર્વ કષ્ટોની નિવૃત્તિ થઇ ગઇ

મેવાડમા જે સમયે ચોતરફ અશાતિ વિદ્રોહ, અત્યાચાર અને વિજાતીય આક્રમણ પ્રમત્ત થઈ ગયા હતા તે સમયે પ્રજા સામતોનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને તેમના દાસસમાન બની ગઇ હતી[1] પરતુ આ

[1] રાજસ્થાનના રખવાલીકરના જેવો કર એક સમયે ઇગ્લાંડમા પણ પ્રચલિત હતો ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૪મા લૉર્ડ લવાટે સ્કૉટલેન્ડના હાઇલેન્ડની સ્થિતિસબધી રાજા પ્રથમ જૉર્જને જે પત્ર લખ્યો હતો તેમા તેણે જણાવ્યુ હતુ કે-" જ્યારે નિરતર લૂટફાટ અને અત્યાચારથી પ્રજાનુ સર્વસ્વ નાશ પામે છે, તે સમયે લૂટારાનો નેતા અથવા તેનો એકાદ મિત્ર પ્રજાની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ રજુ કરે છે કે, જો તમે પ્રતિવર્ષે કરસ્વરૂપે નિયમિત રૂપિયા આપવાને

વાતનો તો અવશ્ય સ્વીકાર કરવોજ જોઇએ કે જે સામ તો નિરુપાય અને ક્ષીણબલ પ્રજાની ઉપર આ પ્રકારનુ ભયાનક પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરતા હતા તેઓ પ્રથમ તેમની સારી રીતે રક્ષા કરવાને માટે યથાસાધ્ય શ્રમ તથા યત્ન કરતા હતા

બસી—યૂરોપમા જૂદી જૂદી જાતના ગુલામો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરતુ યૂરોપના કૃષિદાસો (એગ્રીકલ્ચરલ સર્ફ્સ) જેવા ગુલામો રાજસ્થાનમા દૃષ્ટિગોચર થતા નથી સ્વતત્ર રાજપૂતો અને રાજપૂતસામ તોના ઘરમા રહેતા [1]ગોલા નામના દાસોમા 'બસી' નામના દાસોની એક શ્રેણી વિદ્યમાન છે આ બસીલોકો પ્રાય સાક્ષિક ફ્રાક લોકોના 'સર્વિ' નામના દાસોની સમાન છે મહાશય હૅલેમ જણાવે છે કે -"આ સર્વ લોકો પોતાના સ્વામીનુ કૃષિકાર્ય કરતા અને તેની ભૂમિપર નિવાસ કરતા, જો કે તેઓ સપત્તિ અને નાગરિકત્વના હક્કથી વચિત નહોતા" હારાવતી પ્રદેશમા વસતા હાલી[2] નામના કૃષિકારો પણ આજ સ્થિતિમા છે પૂર્વે જે ક્ષેત્રો તેમના પોતાના હતાં તેની ઉપર હાલમા સામ તોનો અધિકાર સ્થાપિત થઇ જવાથી તેઓ સામ તોના દાસતરિકે તેમની આજ્ઞાનુસાર કૃષિકાર્ય કરે છે.

હૅલેમ જણાવે છે કે -"નાના નાના કૃષિકારો લૂટફાટ અને અત્યાચારના સમયમા ભૂમિના અધિકારથી વચિત થવાને લીધે પોતાની વ્યક્તિગત સ્વાધીનતા પણ ખોઈ બેસે છે" હારાવતીના હાલીલોકો આ વચનોની સત્યતા સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે વિદ્રોહ, વિદેશીય આક્રમણ આદિ કારણોથી નાના નાના કૃષિકારો સામ તોનો આશ્રય ગ્રહણ કરતા હતા તેથી બસી દાસોની ઉત્પત્તિ થઈ છે કોટારાજ્યના હાલીલોકો જો કે દાસસ્વરૂપ છે, પરતુ તેઓ દાસની ઉપાધિવિનાના છે બસીલોકોની દશા હાલી કરતા પણ વિશેષ શોચનીય હતી, કારણ કે તેઓ પોતાની સપત્તિ વા ભૂમિ ધરાવતા નહોતા પૂર્વે જે ભૂમિપર તેમનો અધિકાર હતો, તેજ ભૂમિપર તેઓ સામતની આજ્ઞાનુસાર પોતાના જીવનના નિર્વાહાર્થે કૃષિકાર્ય કરતા હતા અને વળી તેઓ સામતના ઋણમા ડૂબેલા હતા. તેમને અન્યત્ર નાસી જવાની કાઈપણ આશા નહોતી, કારણકે તેમની ઉપર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ રાખવાને માટે પહેરેદારો નિયુક્ત કરવામા આવેલા હતા, પરતુ હાલમા તેમના સર્વ કષ્ટોની નિવૃત્તિ થઇ ગઇ છે

ગોલા અને દાસ–પૂર્વે રાજસ્થાનમા દુષ્કાળ વ્યક્તિગત સ્વતત્રતાનો અધિકાશે નાશ કરતો હતો. એકાદ પ્રબલ દુષ્કાળ પડતા સહસ્રાવધિ મનુષ્યો દાસસ્વરૂપે બજારમા વેચાતા હતા લૂટફાટ કરનાર પીઢારા અને પહાડીલોકો દીર્ઘકાળથી દાસ વેચતા હતા ફ્રાકોની પેઠે રાજપૂતરાજ્યોમા પણ માતાદ્વારા સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ જેમની માતા સ્વતત્ર હોય છે તે પોતે પણ સ્વતત્ર થઇ શકે છે આ દેશમા ગોલી અથવા દાસીના પુત્રો ગોલા અથવા દાસ ગણાય છે રાજપૂતોના ગૃહોમા જે અસખ્ય ગોલાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વ રાખ અર્થાત્ ઉપપત્નીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા છે પાશ્ચાત્યદેશોના પ્રાચીન સેક્સન દાસોની પેઠે આ ગોલાલોકો પણ દાસત્વના ચિન્હસ્વરૂપે પોતાના ડાબા પગમા ચાદીની કડી પહેરે છે તેમના સ્વામીઓ તેમનાપ્રત્યે અતિ ઉદાર વર્તન રાખે છે અને તેમાના કેટલાક કવાયતી સૈનિકો ગણાય છે, પરતુ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ પોતાની માતાના કુલ પ્રમાણે આદર પામે છે રાજપૂતાણી,મુસલમાની અને ગોલીઓના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા માણસો તેમની માતાના કુલ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન પ્રકારે માનાપમાન પામે છે રાજપૂતસામ તોના વીર્યથી અને ગોલીઓના ગર્ભથી જે લોકો જન્મ ગ્રહણ કરે છે, તેમનો પણ દેશમા અનાદર થતો નથી તેઓ પણ સામ તોના પ્રદેશમા વિશ્વસ્ત પદોપર નિયુક્ત થાય છે દેવગઢના મૃતસામ તના પ્રપિતામહ ત્રણસે ગોલા અશ્વારોહીઓસહિત રાજધાની ઉદયપુરમા આવતા હતા તે પ્રત્યેક દાસના ડાબા પગમા એક એક સુવર્ણની કડી રહેતી હતી.

કબૂલ રાખો તો હથિયારબધ સૈનિકો તૈયાર કરી તમારી ભૂમિસપત્તિની રક્ષા કરવાનો ભાર હુ લઈશ આ પ્રસ્તાવ કબૂલ કરીને પ્રજા જો તેને કર આપે તો દેશમાથી ચોરી લૂટફાટ સર્વથા દૂર થઈ જાય છે જો કોઈ માણસ આ કર આપવાનો અસ્વીકાર કરતો તો તેનુ સર્વસ્વ લૂટી લેવામા આવતુ જે માણસો નેતાને આધીન રહી લૂટફાટ કરે છે, તેઓ પણ બહાદુરીથી પોતાની નિર્દોષતા દર્શાવવાને માટે કર આપે છે"

1 મુસલમાનોમા 'ગુલામ' શબ્દ જે અર્થમા વપરાય છે તેજ અર્થમા રાજપૂતોમા 'ગોલા' શબ્દ વપરાય છે.

2 'હાલી' શબ્દ 'હલ'પરથી ઉત્પન્ન થયો છે સેક્સનલોકો હલને 'સિલ' કહેતા હતા મારવાડમા 'સ' ઉચ્ચાર 'હ' કરવામા આવે છે, અર્થાત્ 'સાલિમસિહને 'હાલિમસેહ' કહેવામા આવે છે

આ સર્વ દાસોનુ જીવન તે સામંતને આધીન હતુ તે સામત પોતાના બે હજાર માણસો લઈને રણક્ષેત્રમા જતા હતા.[1]

પૂર્વે જર્મનજાતિમા દ્યૂતક્રીડા પ્રચલિત હોવાથી વ્યક્તિગત સ્વાધીનતાનો શી રીતે લોપ થતો હતો તેનુ વર્ણન ટૅસિટસે ઉત્તમ પ્રકારે કર્યુ છે. જે માણસ દ્યૂતમા પરાસ્ત થતા તેમને દાસસ્વરૂપે બજારમા વેચવામા આવતા હતા તે જાતિની પેઠે રાજપૂતજાતિ પણ દ્યૂતક્રીડામા અત્યત આસક્ત છે ટૅસિટસે જર્મનજાતિની દ્યૂતક્રીડાનુ જે સમયનુ વર્ણન કર્યુ છે, તે સમયથી દીર્ઘકાળપૂર્વે–ટિવેસ્ટો નામના દેવના ઉપાસકોએ જર્મનીના ગહન જગલોમા વાસ કર્યો તેની દીર્ઘકાળપૂર્વે–રાજપૂતોમા દ્યૂતક્રીડા પ્રચલિત હતી આ વાત આપણા પુરાણોપરથી સારીરીતે પ્રતીત થાય છે આ દ્યૂતક્રીડાએ ભારતવર્ષના કેટલા પ્રાચીન રાજવશોનો નાશ કર્યો છે? તે હિંદુપાઠકો સારીરીતે જાણતા હશે મહારાજા યુધિષ્ઠિર જો દ્યૂતક્રીડામા આસક્ત ન થાત અને જો તેઓ રાજ્ય, ધન અને અતે પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્નીને પણ હારી ન જાત, તો કુરુક્ષેત્રનુ મહાયુદ્ધ કદિપણ થાત નહિ અને તે યુદ્ધાગ્નિમા લક્ષાવધિ ભારતસતાનોના જીવનની આહુતિ આપવી પડત નહિ તથા આર્યજાતિ કદિપણ સત્વહીન બનત નહિ તેમજ તેનો ગૌરવરવિ અસ્તાચલમા જાત નહિ આ દ્યૂતક્રીડાને લીધેજ યુધિષ્ઠિરને દાસત્વ કરવુ પડયુ હતુ રાજસ્થાનમા હજી પણ અનેક લોકો ઉન્મત્ત બની જુગાર રમે છે પ્રમત્ત બ્રિટિશસરકારે જો કે આ અધમ પ્રથાને કેટલેક અશે દૂર કરી છે, તથાપિ હજીપણ ઘણા લોકો ગુપ્તરીતે દ્યૂત ખેલે છે

રાજપૂતસામતોના વીર્યથી અને દાસીઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા માણસો જે પ્રકારે ગોલા નામથી વિખ્યાત છે, તે પ્રકારે રાણાઓના વીર્યથી અને દાસીઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા માણસો 'દાસ' કહેવાય છે આ દાસલોકોને જો કે રાણાઓના તરફથી જીવનનિર્વાહને માટે જાગીર વગેરે સંપત્તિ મળે છે, તોપણ તેમને કાંઈ સન્માનસૂચક પદવી મળતી નથી ગોલા અને બસીમા એટલો ભેદ છે કે ગોલા જન્મથી દાસ થયેલા હોય અને બસી પાછળથી પોતાની ઇચ્છાથી દાસ બનેલા હોય છે ગોલાલોકો માત્ર ગોલી અર્થાત્ દાસીની સાથેજ લગ્ન કરી શકે છે રાણાઓના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા દાસોને અત્યત રક રાજપૂતો પણ પોતાની કન્યા આપવાનુ પસદ કરતા નથી. બસીલોકો પોતાના ભાગ્યનુ પરિવર્તન થતા દાસત્વમાથી મુક્ત થઈ પુન પોતાની વ્યક્તિગત સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરતુ ગોલાલોકો તેમ કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી પણ તેઓ પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકતા નથી કિંવા પોતાની સ્વાભાવિક ખોડ દૂર કરી શકતા નથી તેઓ જન્મદોષથી રાજપૂતોમા કોઈ પણ પ્રકારે સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી કિંવા શુદ્ધ રાજપૂત રક્તધારીઓની સાથે મિશ્રિત થઇ શકતા નથી બસીલોકોને આવુ કોઇ જન્મનુ કલક નથી તેઓ વેચાયેલા દાસ હોવા છતા પણ પોતાનાસામાજિક આચારવિચાર અને નીતિરીતિ પાળીશકે છે,પરતુ તેઓસામતની સમ્મતિવિના સ્વાધીનતા ભોગવીશકતાનથી

રાજસ્થાનમા એક બીજી શ્રેણીના દાસ થતા હતા વિજાતીય શત્રુઓ વા લૂટારાઓદ્વારા પૂર્વે જે લોકો બદી થતા હતા તેમને જે રાજપૂતસામતો મુક્ત કરાવતા હતા, તેમના તેઓ દાસ બની જતા હતા. આખી નાતોની નાતો, આ પ્રકારે વિપત્તિમા સપડાવાથી પોતાના પ્રાણ ધન, ધર્મ અને સન્માનની રક્ષાને અર્થે સ્વેચ્છાથી દાસ–દાસી બની જતા હતા આવા અનેક ઉદાહરણો જાણવામા આવ્યા છે બિજોલી પ્રગણાના નિવાસીઓનો ઘણો ભાગ ત્યાના પરમારસામતોના બસીતરિકે જીવનનિર્વાહ કરે છે તે લોકો પરમારસામતોની આશ્રિત પ્રજા છે મહારાણા જો કે સર્વના સ્વામી છે પણ બસીલોકોની ઉપર તેમનો કાઇ પણ અધિકાર નથી બિજોલીના વર્તમાનસામતના પૂર્વજ બાર પેઢીપૂર્વે આ બસીલોકોના સમુદાયની સાથે મેવાડમા આવ્યા હતા રાણાએ તેમનો પરમ આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને મેવાડના સીમાતપર અતિ ફળદ્રુપ પ્રદેશમા એક મોટી જાગીર અર્પણ કરી[2]

[1] આ લેખદ્વારા કર્નલ ટોડને પ્રથમ શ્રેણીના સામતોના ઘણા સદેશા પ્રાપ્ત થયા હતા

[2] ઉક્ત પરમાર કે જેમણે પોતાની સાથે બસીલોકોને લઈને મેવાડમા આવી નિવાસ કર્યો હતો તેમણે તેમને અત્યાચારી તાતારલોકોના હાથમાથી બચાવીને કે દુષ્કાળના મુખમાથી બચાવીને દાસપદ આપ્યુ હતુ તે કહી શકાતુ નથી. (જો રાજપૂતે એ તેમને વશ કર્યા હોય તો 'બશી' શબ્દ યુક્ત છે અને નિવાસ'ના અર્થમા એ શબ્દ વપરાયો હોય તો 'બસી' યુક્ત છે) હિંદી અનુવાદક

ગોવાલેકો જે પ્રકારે પોતાના કાનમાં પગમાં દાસત્વના ચિન્હસ્વરૂપે ચાદીની કડી પહેરે છે, તે પ્રકારે બસીલોકોના મસ્તકપર દાસત્વના ચિન્હતરિકે એક વાળનો ગુચ્છો રહે છે બસી શબ્દ, ગોલા શબ્દના જેવો અત્યત અપમાનસૂચક નથી 'બસ્તી' વસ્તી શબ્દપરથીજ બસી શબ્દની ઉત્પત્તિ થઇ છે બસી શબ્દનો મૂળ અર્થ નિવાસી છે પૂર્વે અનેક સામંતો અનેક કારણોથી પોતાની પૈતૃકભૂમિનો ત્યાગ કરી પોતાના સમસ્ત અનુચરોની સાથે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા જઈ નિવાસ કરતા હતા ટોંક (રામપુરા)-ની નિકટના બસી નગરના નામની ઉત્પત્તિ આવાજ કારણથી થઈ છે સોલકીરાજે વિજાતીય આક્રમણથી પીડિત થઇ પોતાના પૈતૃકરાજ્ય ગુજરાતનો પરિત્યાગ કરીને ઉક્ત સ્થાનમા વસ્તી સ્થાપન કરી હતી તેના તાબાની સર્વ પ્રજા વિજાતીય શાસનમા નિવાસ કરવો અનુચિત ધારી પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના રાજાનુ અનુસરણ કરી ઉક્ત સ્થાનમા જઇ વસી હતી બિજોલીની સ્થાપના પણ કદાચ આવીજ રીતે થઇ હશે રાજપૂતો કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાને માટે ઘણીવાર કહે છે કે –'હુ આપનો બસી છુ આપ મને દાસસ્વરૂપે વેચો તો હુ વેચાવાને તૈયાર છુ"[1]

પરસ્પરમાં કલહ–રાજપૂતજાતિની જે સમયની અવસ્થાનુ ચિત્ર અત્ર અકિત કરવામા આવે છે જે સમયે રાણાની વ્યક્તિ ઉપરજ સર્વ પ્રજાનુ અવલબન હતુ, તે સમયે તેમની શત્રુઓપર વૈર લેવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિકરીતે અત્યત પ્રબલ થઈ ગઇ હતી રાજપૂતજાતિના પતનના સમયમા પરસ્પરનો કલહ પરમ પ્રબળ થઈ ગયો હતો જે પરસ્પરના કલહાગ્નિએ ભયાનક રીતે પ્રજ્વલિત થઈ ગત અર્ધ શતાબ્દીમા મેવાડને પરમ શોચનીય દુર્દશામા લાવી નાખ્યુ છે અને જે પરસ્પરનો કલહ જો થોડો વખત વધુ રહેત તો મેવાડનો સપૂર્ણ વિધ્વસ કરી નાખત, તે પરસ્પરના કલહનુ કેટલુક વર્ણન અત્ર કરવામા આવે છે, જે વાચવાથી મેવાડની ગત અર્ધ શતાબ્દીની અવસ્થા પાઠકો સારી રીતે જાણી શકશે સૌભાગ્યવશાત્ હાલમા ધીમે ધીમે શુભ સમય પાસે આવતો જાય છે અને આશા રહે છે કે થોડા સમયમા રાજસ્થાનના પરમ રમણીય ઉદ્યાનસ્વરૂપ મેવાડ પુન પૂર્વવત્ સુખશાન્તિ અને સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરશે.

મેવાડનો વિધ્વસ થવામા કાઇ ત્રુટિ રહી નહોતી. ભયાનક હિંસક વ્યાઘ્રોએ અને જગલી સુવરોએ રાજધાની ઉદયપુરમા નિવાસ કર્યો હતો રાજપ્રાસાદના સુદર ઓરડાઓમા ગીધો નિર્ભયતાપૂર્વક રહેવા લાગ્યા હતા જે મહાલયના વિસ્તૃત આગણામા સામતો પોતપોતાની સેનાસહિત એકત્રિત થઇ તેની શોભામા અત્યત વૃદ્ધિ કરતા હતા, તેજ આગણ ઘાસથી આચ્છાદિત થઈ ગયુ હતુ અને 'સો રાજાના વશજ' (મહારાણા) ને ઘાસવાળા આગણાના એક નાનાસરખા પગરસ્તાથી પોતાના મહાલયમા પ્રવેશ કરવા હતા આ ચિત્ર અત્યત હૃદયભેદક છે સ્વદેશહિતૈષી લોકો મેવાડની આ શોચનીય દુર્દશાના સ્મરણથી અવશ્ય દુખિત થશે રાજપૂતજાતિના આવા પતનનુ એક પ્રધાન કારણ પરસ્પરનો કલહજ છે

રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યમા વૈર લેવાની વૃત્તિ અધિક પ્રબળ છે પ્રત્યેક રાજપૂત આ વૃત્તિનો દાસ છે કોઇ માણસ એક રાજપૂતનું યત્કિચિત્ અપમાન કરે વા તેને લવલેશ પણ હાની કરે અને જો તે તેનાપર વૈર ન લે તો તેની તરફ રાજપૂતસમાજ ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે જે દેશની સરકાર વ્યક્તિગત અત્યાચાર અને સ્વેચ્છાચારનુ દમન કરવાને અશક્ત હોય છે તે દેશના લોકો નિર્ભયતાપૂર્વક સ્વચ્છદી આચરણ કરે છે રાજપુતરાજ્યોમા આવોજ પ્રકાર જોવામા આવે છે રાજપુતોની વૈર લેવાની વૃત્તિ એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે,એ ભિન્ન વશો વા શાખાઓની વચ્ચે કોઈ કારણથી વૈર ઉપસ્થિત થાય છે તો અનેક પેઢીઓસુધી તે વૈર સતત ચાલુ રહે છે જ્યાસુધી તે ઝઘડો સર્વથા નિવૃત્ત થાય

[1] એક સમયે મહારાષ્ટ્રવાળાઓએ કેટલાક તરુણ રાજપૂતસામતોને પકડી લેવાને માટે બદીવાન કર્યા હતા. કર્નલ ટોડે મધ્યસ્થ થઈને તેમને વિમુક્ત કર્યા. આ સામતોમા પૂરાવતશાખાના નેતાના કનિષ્ઠ ભ્રાતા પણ હતા. તેમની માતા મૃત્યુશય્યાપર પડી હતી અને તે તેમને જોવાને માટે અધીરી બની ગઇ હતી. તેઓ મુક્ત થઈને તરતજ માર્ગમા પોતાની માતાનુ દર્શન કરી શકત પરતુ તેમના હૃદયમા કૃતજ્ઞતા એટલી બધી પ્રબળ થઇ ગઇ હતી કે તેઓ તેમ નહિ કરતા પ્રથમ કર્નલ ટોડની પાસે ગયા અને ગદ્ગદ્ કઠે તેમને વારવાર કહેવા લાગ્યા કે–'હું આપનો રાજપૂત, આપનો ગોલો અને આપનો બસી છુ આપ મને જે આજ્ઞા આપશો તેનુ હું તત્કાલ પાલન કરીશ.' કર્નલ ટોડે તરતજ તેમને, પુત્રવિરહથી પીડાતી તેમની માતા પાસે મોકલી દીધા

નહિ ત્યાંસુધી તલવાર મ્યાન કરવામાં તેઓ અનિવાર્ય કલંક માને છે એંગ્લોસેક્શનલોકો કરતાં રજપૂતો માનની રક્ષા અધિક દીર્ઘકાળથી કરતા આવ્યા છે પ્રાચીન એંગ્લોસેક્શનલોકોમાં એવો કાયદો પ્રચલિત હતો કે, જો કોઈ માણસ કોઈના શરીરનું એકાદ અંગ નષ્ટ કરતો તો તેને દ્રવ્યદંડ દેવામાં આવતો હતો. આંગળી, અંગુઠો વગેરે પ્રત્યેક અવયવનું મૂલ્ય નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું હતું પરંતુ વીરરજપૂતો રક્તને માટે રક્ત લે છે જે રાજા અન્યને 'મુંડકાટી લેવાની ફરજ પાડે છે તે પ્રતાપશાળી ગણાય છે [1]

માત્ર એક ઉપાયદ્વારાજ આ ભયંકર કલહ નિવૃત્ત થઈ શકે એમ છે,પરંતુ તે ઉપાયને રજપૂતો ધૃણિત સમજે છે બે જણની વચ્ચે વિવાદ થતાં જે માણસને હાનિ થઈ હોય તે પોતાની ખુશીથી ક્ષમા કરે અથવા નુકસાન કરનાર માણસ પોતાના પ્રતિપક્ષની ક્ષમા માગે તો તેમની શત્રુતા નિવૃત્ત થઈ જાય છે પ્રત્યેક પક્ષને માટે આ અવસ્થા ઘણી અસોગીભરેલી હતી, તોપણ આવી ઘટના કાંઈ છેક બનતી નહોતી એમ નહોતું આ પ્રકારે એકવાર વૈરનું શમન થયા પછી જો કોઈ પુનઃ કલહ ઉપસ્થિત કરતો તો સમાજમાં તેની ભારે નિંદા થતી,પરંતુ હાલમાં પતિત સમયમાં પુનઃ કલહ ઉપસ્થિત થવાના દૃષ્ટાંતો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે શાહપુરાના રાજા મહારાણાના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ મેવાડમાં એક મહાબળવાન પુરુષ હતા એક સમયે આ શાહપુરાના ઉમેદસિંહ નામના અધિપતિની સાથે અમરગઢના ભૂમીઆસ્વામી રાણાવતસામંતને કલહ ઉપસ્થિત થયો શાહપુરાધીશ્વર કેવળ રાણાની આપેલી ભૂમિનાજ અધિપતિ નહોતા,પરંતુ દિલ્હીના સમ્રાટે આપેલો એક બીજો પ્રદેશ પણ તેમની પાસે હતો તે સમયે વાણિજ્યકર સિવાયની તે ઉભય દેશોની વાર્ષિક ઉપજ દશ લાખ રૂપિયાની હતી તેમણે મેવાડનો જે મંડલગઢ નામનો પ્રદેશ રાણાની પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે પ્રદેશમાં તેમના શત્રુનો પણ અધિકાર હતો ઉભયની ભૂમિ સંયુક્ત અને મિશ્રિત હોવાથી તેમની વચ્ચે સદા વિવાદ, ધમકી અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ યુદ્ધ પણ થતું હતું તેમના કૃષિકારોસુદ્ધાં આ વિવાદમાં ભાગ લઈ રક્તપાત કરતા હતા દિલાર નામનો તે ભૂમીઆસરદાર શાહપુરાપતિ કરતાં અલ્પ શક્તિશાળી હતો તે માત્ર દશ ગામનો સ્વામી હતો અને તેની વાર્ષિક ઉપજ ૧૨૦૦૦)રૂપિયા કરતાં કાંઈક વિશેષ હતી, પરંતુ પોતાની સમસ્ત પ્રજાનું ન્યાયપૂર્વક શાસન કરવાથી તે અત્યંત લોકપ્રિય થઈ પડયો હતો અને તેના સ્વજાતીય બંધુઓ તેને માટે સમશેર ધારણ કરવાને સદા તત્પર રહેતા હતા એક ડુંગરી ઉપર દિલારનો દુર્ગ સ્થિતિ હતો અને પશ્ચિમતરફ મુખ ધરાવનાર તે ઉચ્ચ શિલાની ઉપર કેટલીક તોપો તૈયાર રાખવામાં આવી હતી દુર્ગની ચોતરફ ગહન વન આવેલું છે અને માત્ર બે ત્રણ માર્ગોથીજ દુર્ગમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે તેથી કોઈ પણ શત્રુ સહસા આક્રમણ કરી તેમાં પ્રવિષ્ટ થઈ શકતો નથી આ કારણથી તેનો પ્રબળ શત્રુ શાહપુરાપતિ રણક્ષેત્રમાં એક હજાર યોદ્ધાઓ ઉપસ્થિત કરી શકતો હતો તે છતાં પણ દિલાર નિર્ભયતાપૂર્વક પોતાના દુર્ગમાં રહી શકતો હતો કોઈ કોઈ સમયે ઉભયની વચ્ચે ભયંકર વિવાદાગ્નિ પ્રજ્વલિત થતો હતો અને તેથી તેઓ ક્ષીણબળ થઈ જતા હતા શાહપુરાપતિના ગામોમાં દુર્ગ નહિ હોવાથી દિલાર સુગમ રીતે પોતાની વૈરવૃત્તિ તૃપ્ત કરી શકતો હતો તે કોઈ કોઈ સમયે શાહપુરાપતિના ગામોમાં પ્રવેશ કરી પશુઓ લઈ જતો હતો તથા ધનવાન પ્રજાજનોને બંદી કરીને અમરગઢના ભયંકર કારાગૃહમાં તેમને પૂરતો હતો આ લોકો જ્યારે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપતા ત્યારેજ તેઓ કારાગૃહમાંથી વિમુક્ત થઈ શકતા હતા આ સતત ચાલતા વિવાદથી ઉભયપક્ષના કૃષિકારોને પુષ્કળ હાનિ થતી હતી કૃષિકાર્ય સર્વથા બંધ પડી ગયું હતું અને શાહપુરાપતિ ઉમેદસિંહની મંડલગઢની અર્ધી પ્રજા પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે અન્યત્ર નાસી ગઈ હતી શાહપુરાના અધીશ્વર કરતાં દિલાર પોતાની પ્રજાને વિશેષ પ્રિય હતો શાહપુરાપતિ પોતાની પ્રજા પ્રત્યે સ્વચ્છંદી વર્તન રાખવાથી અત્યંત અપ્રિય થઈ પડયા હતા

[1] પરિશિષ્ટ અંક ૧૮ જુઓ એંગ્લોસેક્શનલોકો અંગને થયેલી હાનિ પૂર્ણ કરવાને માટે દંડ કરતા હતા, તે પ્રમાણે હિંદુલોકોમાં પણ દંડવિધિ પ્રચલિત હતો હિંદુઓનો દંડવિધિ એંગ્લોસેક્શનલોકો કરતાં દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત છે મનુસ્મૃતિમાં બ્રહ્મહત્યાથી લઈને કુતરાની હત્યાસુધીનો દંડ તથા પ્રાયશ્ચિત નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે પાઠકો 'શબ્દ કલ્પદ્રુમ'માં પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દનો અર્થ જોશે તો તેઓ પુષ્કળ હકિકત પ્રાપ્ત કરી શકશે સ્થાનસંકોચને લીધે અમે તે અત્રે ઉદ્ધૃત કરતા નથી

અને સર્વ ભૂમીઆનેકો તેમનાપર અત્યત રુષ્ટ થયા હતા શાહપુરાધીશ્વરની પ્રજા 'બરછીદુહાઇ'[1] નામનો ૬ડ આપી આપીને અત્યત કટાળી ગઈ હતી

શાહપુરાના રાજા એક અસ્થિર ચિત્તના અને કઠોર હૃદના પુરુષ હતા એક વખત તેમણે પોતાના પુત્રપર અત્યત ક્રુદ્ધ થઇને તેની કમ્મરે દોરડુ બાધીને તેને શાહપુરના દેવાલયમા લટકાવી દીધો હતો અને તેની માતાને બોલાવીને તેને આ હૃદયભેદક દૃશ્ય બતા યુ હતુ તેઓ અશ્વ કિવા શીઘ્રગામી ઉટપર આરૂઢ થઇને સદા એકલા અહીતહી ભ્રમણ કર્યા કરતા હતા કોઇ કોઇવાર તો અનેક દિવસોપર્યંત તેમનો કાઇ પત્તો લાગતો નહોતો એક દિવસ રાજા ઉમેદસિહ આ પ્રમાણે એકલા ભ્રમણ કરતા કરતા પોતાના શત્રુ દિલાનના અમરગઢમા પહોચી ગયા અને દૈવયોગે તેઓ દિલાનની દૃષ્ટિએ પડયા આ સમયે ઉમેદસિહ એક ઉચ્ચશ્રેણીના સામતની દયાને આધીન હતા પરતુ તે સામતે તેમની સાથે કાઇ પણ શત્રુતાભરેલુ આચરણ કર્યું નહિ તે તેમને વિનય તથા નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કરીને પોતાના મહાલયમા લઈ ગયો સા તેણે રાજપદોચિત મન્માનસહિત તેમનો આતિથ્યસત્કાર કર્યો ઉભયે 'મનવાર પ્યાલો'[2]પી પરમાન દમતિ સાથે બેસી ભોજન કર્યું અને પરસ્પરની શત્રુતા સદાને માટે છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી

રાજા ઉમેદસિહે અને સામત દિલાનની વચ્ચેની શત્રુતા આ રીતે શાત થયા પછી ઉભયને રાણા દ્વારા ઉદયપુરની રાજસભામા બોલાવવામા આવ્યા રાણાની સાથે મુલાકાત થયા પછી રાજા ઉમેદસિંહે દિલાનને પોતાને ઘેર આવવા આમ ત્રણ કર્યું દિલાને આ આમ ત્રણનો સ્વીકાર ર્યો અને પોતાની સાથે વીસ અશ્વારોહીઓ તથા આવશ્યક દ્રવ્યાદિ સામગ્રી લઇ રાજાની સાથે શાહપુરાતરફ પ્રયાણ કર્યું રાજા ઉમેદસિહે સામત દિલાનને પોતાની રાજધાનીમા લઈ ઉત્તમ પ્રકારે તેનુ આદરાતિથ્ય કર્યું તેના પ્રત્યે સારો સ્નેહ દર્શાવી ઉમેદસિહે તેની સાથે બેસી ભોજન કર્યું[3] વળી દિલાનને પ્રસન્ન કરવાને માટે ઉમેદસિહે નાચરગ પણ પુષ્કળ કરાવ્યો પૂર્વની શત્રુતા સદાને માટે વિસ્મૃત કરવાને શપથ લેવાના ઉદ્દેશથી ઉભય દેવમદિરમા ગયા પરતુ દિલાન પગથીઆપર ચઢયો કે તરતજ તેનુ મસ્તક ધડથી પૃથક્ થઇ ગયુ તેના રક્તથી મદિર રગાઈ ગયુ પરમ નિષ્ઠુર, કાયર અને આતિથ્ય-ધર્મનો ભગ કરનાર ઉમેદસિહ માત્ર દિલાનનો શિરચ્છેદ કરીનેજ શાત થયા નહિ, પરતુ તેમણે તેના શરીરપરના સર્વ આભૂષણો પણ ઉતારી લીધા અને પોતાની પાપી વૈરવૃત્તિ શાત કરવાને માટે તેમણે અત્યત હલકા દુર્વચનો કહી તેના કપાયેલા શિરપર લત્તાપ્રહાર કર્યો દિલાનના પુત્રે જ્યારે વિશ્વાસઘાતી ઉમેદસિંહદ્વારા પોતાના પિતાનુ ભયકર રીતે ખૂન થયાના વર્તમાન સાભળ્યા, ત્યારે તેણે તત્કાળ વૈર લેવાને માટે પોતાની સેના સજ્જ કરી હવે પૂર્વવત્ ભયકર ઉપદ્રવ અને અત્યાચારનો પ્રવાહ પુન વહેવા લાગ્યો રાણા આ સમાચાર સાભળી શાતિસ્થાપન અને દુષ્ટનુ દમન કરવાને તથા દિલાનના પુત્રને થયેલી હાનિ પૂર્ણ કરવાને માટે મધ્યસ્થ થયા રાજા ઉમેદસિહે દિલાનના અલકારો, દ્રવ્ય અને અશ્વો વગેરે જે જે વસ્તુઓ લઇ લીધી હતી તે સર્વ રાણાએ તેના પુત્રને પાછી અપાવી દીધી અને તેમના પાચ ગામો મુડકટિતરિકે દિલાનના પુત્રને અપાવ્યા તથા મડલગઢના શેષ ગામો રાણાએ પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા

આરજા તથા શિવગઢના સામતોએ પોતાની વૈરવૃત્તિ તૃપ્ત કરવાને માટે જે પૈશાચિક કાર્યો કર્યા હતા તેનુ વિસ્તૃત વર્ણન અન્ય સ્થળે કરવામા આવ્યુ છે આવા શતાવધિ દૃષ્ટાતો આપી શકાય એમ છે સ્પષ્ટ રીતે પોતાના અપરાધનો સ્વીકાર કરી, ક્ષમા માગી તથા શત્રુના પુત્રની સાથે પોતાની કન્યાના વિવાહ કરીને પણ રાજપૂતો પરસ્પરના કલહની નિવૃત્તિ કરે છે અને મિત્રભાવથી મુલાકાત

---

૧ જે સમયે મેવાડમા ચોતરફ અરાજકતા અત્યાચાર અને લટફાટ પ્રબલ થઈ ગઈ હતી, તે સમયે લૂટારા લોકો પ્રજાને અત્યત દુ ખ દેતા હતા તેઓ અસહાય લોકોના વક્ષસ્થળપર બરછી મૂકી તેમને મારી નાખવાની ધમકી આપી તેમની પાસેથી દ્રવ્ય લેતા હતા વક્ષસ્થળપર બરછી મૂકાતા લોકો 'દુહાઇ' દઈને મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખતા હતા, તેથીજ તેને 'બરછીદુહાઇ' કહેવામા આવે છે લૂટારાઓના હાથનાથી પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે પ્રજા 'બરછીદુહાઇ' આપતી હતી

૨ અતિથિસન્માનાર્થે પીવામા આવતો કસુબાનો પ્યાલો

૩ એકત્ર બેસીને ભોજન કરવુ એ રાજપૂતજાતિમા ગાઢી મિત્રતાનુ ચિન્હ ગણાય છે

કરી શત્રુતા છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા કરતા આ ઉપાય ઉત્તમ છે.[1]

સીમાને માટે પણ સામંતોમા સદા વિવાદ અને કલહની ઉત્પત્તિ થયા કરતી હતી જેસલમીર અને બિકાનેરની સીમાપર વસતા સામંતોની વચ્ચે કોઇ કોઇવાર એવો પ્રબળ કલહ ઉપસ્થિત થતો હતો કે અંતે ઉભય રાજ્યોના અધીશ્વરોને યુદ્ધ કરવાની ફરજ પડતી હતી જોકે રાજપૂતજાતિના હૃદયમા વૈરવૃત્તિ અદ્યાપિ જાગૃત છે, તોપણ હવે સમયના પ્રભાવથી તે અગાઉના જેવી સંહારકમૂર્તિ ધારણ કરતી નથી સીમાસંબંધી કલહ હવે સર્વથા નિવૃત્ત થઇ ગયો છે અને કેવળ રાજસ્થાનમાજ નહિ; પરંતુ ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશીરાજ્યોમા શાન્તિ સ્થાપિત થઇ ગઇ છે

રાજપૂત પ્રધાનો વા મંત્રીઓ—રાજસ્થાનના સામંતો રાજાઓની કયી કયી આજ્ઞાઓનુ પાલન કરવાને બંધાયેલા છે અને તેઓ રાજસભામા કેટલા સમયપર્યંત રહીને શુ શુ કાર્યો કરે છે, તે સબંધે યોગ્ય સ્થાને વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે સામંતો સીમાની રક્ષામા નિયુક્ત થાય વા રાજાની આજ્ઞાનુસાર પોતાના નગરમા રહે તે સિવાયના સમયમા તેઓ સપરિવાર રાજધાનીમા રહેવાને બંધાયેલા છે પૂરા બાર માસપર્યંત કોઇ પણ સામંતને રાજધાનીમા રહેવુ પડતુ નથી પ્રત્યેક શાખાના કેટલાક સામંતો પોતાના નિયમિત સંખ્યાના સૈનિકો અને અનુચરોસહિત રાજધાનીમા રાજકાર્ય કરે છે આ ઉત્તમ નિયમને લીધે ઉદયપુરની રાજસભા સદા સામંતોથી પૂર્ણ રહે છે મેવાડમા ઉચ્ચશ્રેણીના સામંતો ખાસ હક્કો અને સ્વાધીનતા અધિક ભોગવે છે રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજ્યોના સામંતો જેટલા શૃંખલાબદ્ધ હોય છે તેટલા મેવાડના ઉચ્ચશ્રેણીના સામંતો પરિબદ્ધ નથી મેવાડના પ્રધાનસામંતો માત્ર વિશેષ મહત્વના મહોત્સવપ્રસંગેજ પોતાની સેના સહિત રાજધાનીમા જાય છે એકાદ રાજકીય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા મેવાડના સમસ્ત સામંતો એકત્રિત થઇ તેવિષે ચર્ચા કરે છે અને તેવિષે પોતપોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે રાણા સામંતોનો અભિપ્રાય લીધા વિના કોઇ પણ રાજકીયકાર્ય કરી શકતા નથી. એકાદ રાજકીયપ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા તેપર પોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવાને તથા કોઇ વિદેશી રાજદૂતનુ આગમન થતા તેનો સત્કાર કરવાને માટે સામંતોને રાજધાનીમા આવવાની ફરજ હોવાથી રાણા તેમને એક રાજકર્મચારીની સાથે નિમંત્રણપત્ર મોકલીને તેડાવે છે પ્રધાનપર્વના ઉત્સવપ્રસંગે 'ત્રિપોલીઆ'થી ત્રણવાર નિયત સમયે નગારુ વગાડવામા આવે છે ત્રીજીવારનો નગારાનો નાદ સાંભળીને તરતજ સામંતો પોતપોતાના ભુવનમાથી બહાર નીકળી રાણાને જઇ મળે છે

સામંતો જે સમયે રાજધાનીમા રહે છે તે સમયે તેમને દર અઠવાડીએ એક એક દિવસ પોતપોતાના અનુચરોસહિત સભાગૃહ અને રાજપ્રાસાદની રક્ષા કરવાને રહેવુ પડે છે સામંત પોતાના અનુચરોસહિત પ્રાસાદની સન્મુખ આવેલા આંગણામા આવીને ઉભા રહે છે, એટલે મહારાણા આવી તેમના અભિનંદનનો સ્વીકાર કરે છે ત્યારપછી સામંત પોતાના અનુચરોસહિત મોટા દરીખાનામા અર્થાત્ સભામંડપમા પ્રવિષ્ટ થાય છે ત્યા તેમને માટે અગાઉથીજ મોટા ગાલીચો પાથરી મૂકેલો હોય છે ભોજનસમયે મહારાણા ઉક્ત સામંતને આમંત્રણ કરે છે,એટલે તેઓ રસોડામા[2] જઇ તેમની સાથે

---

1 પાઠકો પૂર્વે બૂદીના યુવરાજે મહારાણા ભીમસિંહના પિતાની કરેલી હત્યાનુ વર્ણન વાચી ગયા છે કેવળ વૈરવૃત્તિ શાંત કરવાને માટેજ બૂદીના યુવરાજે મૃગયાસ્થાનમા ભયંકર રીતે રાણાના પ્રાણ લીધા હતા બૂદીના યુવરાજનો અપરાધ ક્ષમા કરવા યોગ્ય નહોતો, તે સમયે જો મૃતરાણાના બંને પુત્રો તરુણ હોત અને મેવાડની અવસ્થા અત્યંત શોચનીય ન હોત તો હત્યા કરનારને અવશ્ય ઉચિત દંડ મળ્યોજ હોત કર્નલ ટોડ આ સબંધે જે કાંઇ લખી ગયા છે તેપરથી પ્રતીત થાય છે કે હત્યાકારી વિષ્ણુસિંહે ઉભય રાજવંશોની વચ્ચે પ્રજ્વલિત થયેલા વિવાદાગ્નિને શાંત કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો તેના ઘરમા જો કન્યા હોત તો તે મહારાણા ભીમસિંહને અર્પણ કરીને તે વૈરભાવને દુર કરત અંતે તેણે કર્નલ ટોડની સાથે ગુપ્તવેષે જઈને મેવાડાધિપતિ પાસે ક્ષમા યાચવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી પરંતુ ગુપ્તવેષમા હોય તે સમયે કોઇ રાજપૂત કદાચ તેનો સંહાર કરી દે, એવા ભયથી કર્નલ ટોડ તેને લઈ જવાનુ સાહસ કરી શક્યા નહિ મહારાણા ભીમસિંહ ઉદાર અને ઉચ્ચ મનોવૃત્તિના હતા, તેથી જો તે તેમની પાસે ક્ષમા માગત તો અવશ્ય તેઓ તેનો અપરાધ માફ કરત

2 રસોડુ એક નાના સરખા દુર્ગસમાન હોય છે, તેમા પૃથક્ પૃથક્ ભોજનાલય હોય છે આ રસોડામા પ્રતિદિન સાતસો માણસો જમી શકે એટલુ ભોજન રંધાય છે તે સિવાય રાણાના દાસદાસીઓને માટેનુ ભોજન જુદુ તૈયાર થાય છે

ભોજન કરે છે. તે રાત્રે તે સામત રાજપ્રાસાદમાજ શયન કરે છે અને બીજે દિવસે પ્રાત કાળમા આગલા દિવસની પેઠે મહારાણાને સન્માન આપીને વિદાય થાય છે જો કોઈ કારણથી મહારાણા સામતાને બોલાવે તો તેઓ શીઘ્ર તેમની સમક્ષ હાજર થાય છે સામતાની પદમર્યાદા પ્રમાણે તેમનાપર 'રૂકમા' અર્થાત્ આમત્રણપત્ર મોકલવામા આવે છે આ આમત્રણપત્રિકાઓ મહારાણાનો ખાનગી મત્રી પોતાના હાથથી લખીને તેપર મહારાણાના નામની મહોર અક્તિ કરે છે અને તેને બધ કરીને તેપર મહારાણાની ખાનગી વીટીની છાપ મારે છે

રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજ્યોના સાનતોમા જે સર્વથી ચતુર, બહાદુર, સાહસિક, બુદ્ધિમાન અને પ્રપચકુશળ હોય તેજ રાજાનુ મન પ્રસન્ન કરીને તેના મત્રીપદપર અભિષિક્ત થઇ જાય છે રાજા તેને અત્યત વશીભૂત થઇને તેની ઇચ્છા અને આકાક્ષાનુસાર તેને મત્રીપદ અર્પણ કરે છે, પરંતુ તે રાજપૂતમત્રી દિવાનીશાસનવિભાગમા કોઇપણ પ્રકારે હસ્તક્ષેપ કરી શકતો નથી એ વિભાગને માટે એક ખાસ મત્રી ગખેલો હોય છે અને તેજ તે વિભાગને લગતા સમસ્ત કાર્યો કરે છે, છતા તે ઉભય મત્રીઓ સાથે મળીનેજ રાજકાર્યો કરે છે રાજપૂતમત્રી દેશના યુદ્ધવિભાગના અમાત્ય ગણાય છે સર્વ સામતોનો શાસનભાર પણ તેના હાથમા સોપવામા આવેલો હોય છે દિવાનીવિભાગના મત્રી પદપર રાજપૂતજાતિના કોઇપણ પુરુષને નિયુક્ત કરવામા આવતો નથી દેશભેદને લીધે મત્રીઓની ઉપાધિઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે મેવાડમા મત્રીને 'ભજગડ' કહેવામા આવે છે, જોધપુરમા 'પ્રધાન' કહેવામા આવે છે, જયપુરમા 'મુસાહિબ' (દિલ્હીના સમ્રાટની પેઠે જયપુરના મહારાજાએ પોતાના રાજ-કર્મચારીઓના નામ યાવનીભાષામા રાખ્યા છે) તથા કોટામા 'કિસ્લેદાર' અને 'દિવાન' કહેવામા આવે છે યુદ્ધવિભાગનો રાજપૂતઅમાત્ય પોતાના ગુણોથી અધીશ્વરને વશીભૂત કરીને રાજ્યમા સર્વપ્રધાન શક્તિશાળી પુરુષ બની જાય છે પ્રજા તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરી તેનાદ્વારાજ પોતાના રાજાપર સર્વ પ્રાર્થના મોકલે છે, કારણ કે તેની ભલામણથી સફળતા મળવાનો પૂર્ણ સભવ હોય છે રાજપૂત મત્રી સેનાના નાનામોટા સર્વ અમલદારોપર સત્તા ધરાવે છે

રાજસ્થાનમા કેટલાક રાજ્યોમા વશપરપરાગત મંત્રીત્વ આપવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી, પરતુ બ્રિટિશશાસને તેનો પ્રાતબધ કર્યો છે ભારતવર્ષના સમસ્ત પ્રધાન દેશીરાજ્યોના મુખ્યમંત્રીના પદપર હવે રાજાઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર કોઈપણ પુરુષને નિયુક્ત કરી શકતા નથી હાલમા દેશી રાજાઓને કોઈ પુરુષને મત્રીપદપર નિયુક્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, તો તેઓ સ્થાનિક પોલિટિકલ એજટને તે બાબત જણાવે છે પોલિટિકલ એજટ તે બાબત પોતાના અભિપ્રાયસહિત નામદાર ગવર્નર જનરલને જણાવે છે અને જો તેઓ તે પ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવે તોજ તે પુરુષને નિયુક્ત કરવામા આવે છે, નહિ તો નહિ એક મત્રી સદાને માટે કોઇ રાજાના તાબામા રહેતો નથી વાસ્તવમા મત્રી ગણુ પોલિટિકલ એજટની આજ્ઞામા રહે, એવી વ્યવસ્થા હાલ કરવામા આવી છે, પરતુ પૂર્વે એથી સર્વ પ્રકાર ભિન્ન હતો એક મત્રીનુ મૃત્યુ થતા તેના પદપર તેના પુત્રને નિયુક્ત કરવામા આવતો હતો મેવાડના ઇતિહાસપરથી આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે ભારતવર્ષના અન્યાન્ય રાજ્યોમા જે પ્રકારે મત્રીઓ પોતાના રાજાના જીવનનો નાશ કરીને પોતાના શિરપર રાજમુકુટ ધારણ કરી ગયા છે, તેમ રાજસ્થાનમા બનતુ નથી રાજસ્થાનના મત્રીઓ રાજસમાન પ્રભુતાયુક્ત હોવા છતા પણ તેઓ કદિ સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા નથી

જે સમયે મેવાડેશ્વરે સર્વથી પ્રથમ બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ કરી, તે સમયે રાણાના દૂતોએ અગ્રેજપ્રતિનિધિ સમક્ષ એવી અભિલાષા પ્રકટ કરી હતી કે, "મેવાડના યુદ્ધવિભાગના મત્રીપદપર જે પ્રકારે સલુમ્બરના સામત અનાદિથી નિયુક્ત થતા આવ્યા છે, તે પ્રકારે તેઓજ સદા વશપરપરાની રીતિથી તે પદપર નિયુક્ત થતા રહે, એવો એક નિયમ સધિપત્રમા લખવાની જરૂર છે" સલુમ્બરના સામતોએ અપૂર્વ વીરત્વ, સાહસ તથા યોગ્યતા દર્શાવી છે, પરતુ તેમનેજ સદા વશપરપરાની પ્રણાલીથી મેવાડના મત્રીપદપર નિયુક્ત કરવામા આવવાથીજ મેવાડનો વિધ્વસ થયો હતો તેમને લીધેજ મેવાડમા વિદ્રોહાગ્નિ પ્રસરી રહ્યો હતો

જે રાજદૂતે આ પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો હતો, તેઓ સલુમ્બરના સામતના પિતાના કાકા હતા તે સમયે

સલુમ્બરના સામંત સગીર વયના હતા, તેથી ઉક્ત રાજદૂતજ પોતાના બંધુના પૌત્રના વાલિ તરીકે સર્વ કાર્યભાર વહન કરતા હતા તેમણે ત્રીસ વર્ષપર્યંત મેવાડની પ્રત્યેક રાજકીયપ્રપંચમાં ભાગ લઈ રાણાની સભામાં મહાન પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું અનુમાન કરી શકાય છે કે, ઉક્ત રાજદૂતે મરણપર્યંત પોતાનું સામર્થ્ય અને પ્રભુત્વ અટળ રાખવાને માટે ઉક્ત પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો હશે વળી તે પોતાના બંધુના સગીર પૌત્રને કુટિલ રાજનીતિ અને પ્રપંચ રચવાની શિક્ષા આપતા હતા રાણાને પણ તેમના પ્રબળ અંકુશમાં રહેવું પડતું હતું સમયના પરિવર્તનની સાથે પ્રબળ પ્રતાપવાળી સલુમ્બરના એ સામંતના ત્રાસમાંથી મહારાણાની મુક્તિ થઈ હતી બ્રિટિશસરકારે સંધિ થયાપછી તરતજ આ પ્રપંચજાળનો વિસ્તાર કરનાર સામંતોના પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ સર્વથા નષ્ટ કરી દીધા હતા

હિંદુકુલસૂર્ય મહારાણા જે સમયે કોઈક કારણથી રાજધાની છોડીને બહાર જાય છે, તે સમયે સલુમ્બરના સામંતના હાથમાંજ નગરનું શાસન અને પ્રાસાદની રક્ષાનો ભાર સોંપવામાં આવે છે મહારાણાની કમ્મરે સમશેર ધારણ કરાવવાની ક્રિયા પણ સલુમ્બરના સામંતજ કરે છે અને જ્યારે તેમનો અભિષેક થાય છે, ત્યારે રાજતિલક પણ તેઓજ કરે છે તેઓ રાણાના જમણા હાથપર ચાલે છે યુદ્ધ પ્રસંગે પણ સેનાના અગ્રભાગે તેઓજ ચાલે છે જ્યારે કોઈ વિદેશી રાજધાનીપર આક્રમણ કરતો ત્યારે તેઓજ સૂર્યપુર અને તેના દુર્ગની રક્ષા કરતા હતા એ દુર્ગના એક મનોહર મહેલમાં સલુમ્બરના સામંત સપરિવાર રહેતા હતા, જે મહેલ વર્તમાનસમયમાં નષ્ટપ્રાય થઇ ગયો છે

કર્નલ ટૉડના સમયમાં સલુમ્બરના સામંતનાપદપર પદ્મસિંહ પ્રતિષ્ઠિત હતા તેઓ કર્નલ ટૉડના પરમ પ્રિય મિત્ર હતા એ પદ્મસિંહની માતા પરમ બુદ્ધિમાન હતા પદ્મસિંહ જ્યારે કોઇ કારણસર રાજધાનીમાં જતા ત્યારે તેઓ કર્નલ ટૉડના મકાનમાં જઈ તેમના ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરતા તેમજ તેમની સાથે મૃગયાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા તેઓ એક અદ્વિતીય અશ્વારોહી હતા તેમની માતા પોતાના પુત્રના હિતપ્રત્યે તીક્ષ્ણદૃષ્ટિ રાખવાને માટે થોડા થોડા સમયને અંતરે કર્નલ ટૉડપર મોટા મોટા પત્ર લખતા હતા પદ્મસિંહના એક પૂર્વજે રાણાની સામે વિદ્રોહ કરીને એક બીજા મનુષ્યને મેવાડના અધીશ્વરતરિકે અભિષિક્ત કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી એ વાત પાઠકો પૂર્વે વાંચી ચૂક્યા છે, પરંતુ રાજપૂત જાતિના હૃદયમાં સ્વદેશહિતૈષિતા એટલી પ્રબળ હોય છે કે રાણા જે સમયે પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે વિદેશીઓની સહાય લેવાને ઉદ્યુક્ત થયા કે તરતજ તે વિદ્રોહીસામંતે પોતાની વિદ્રોહિતા છોડી દીધી અને તેઓ રાણાની સાથે મળી જઇને રાજ્યની રક્ષા કરવાને પ્રવૃત્ત થયા મેવાડની ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર સલુમ્બરના સામંતોજ પ્રધાનપદપર પ્રતિષ્ઠિત થતા હોવાથીજ વિષમય ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે,પરંતુ અમે (હિંદી અનુવાદ) તેમનો આ મત સ્વીકારી શકતા નથી પૂર્વે સલુમ્બરના સામંતો સ્વદેશ,સ્વજાતિ અને મહારાણાના હિતને માટે અસીમ સાહસ અપૂર્વ વીરત્વ અને પ્રબળ પરાક્રમસહિત રણાંગણમાં ઝૂઝ્યા હતા, પરંતુ પાછળથીજ કેટલાક સામંતોએ મહારાણાની વિરુદ્ધ પ્રપંચજાળનો વિસ્તાર કર્યો હતો તેથી મેવાડને સલુમ્બરના સામંતોદ્વારા એકંદર નુકસાન થયું છે એમ કહી શકાય નહિ મેવાડના અધઃપતનસમયે ચારે દિશાએ જે શોચનીયદૃશ્યો દૃષ્ટિગોચર થતા હતા તેપરથી એમ સ્વીકારવું ઉચિત છે કે, સામંતોના તે વિપરીત આચરણ સમયના પ્રભાવને લીધેજ થયા હતા

મેવાડની પેઠે મારવાડમાં અહોયાના સામંત વંશપરંપરાગત પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કરતા હતા મારવાડના ક્રૂર રાજા માનસિંહની સાથે અહોયાના સામંત કુશલસિંહને જે વિવાદ થયો હતો, તેનું વર્ણન પાઠકો કર્નલ ટૉડના ભ્રમણવૃત્તાંતમાં વાંચી ગયા છે તેઓ જ્યારે રાજા માનસિંહનો ભોગ થઇ પડ્યા ત્યારે તેઓ શપથ લેવરાવી ગયા હતા કે-"હવે મારા વંશમાં કોઇએ પણ પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કરવું નહિ" કુશલસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી આસોપના સામંત મારવાડના પ્રધાનપદપર નિયુક્ત થયા કર્નલ ટૉડના સમયમાં આસોપના જે સામંત જીવિત હતા તેમને મારવાડરાજ્યમાં હત્યાનો પ્રબળ સ્રોત વહેતો જોઇ રાજસભાનો પરિત્યાગ કરવાની ફરજ પડી હતી ત્યારપછી નિમાજ અને પોકર્ણના સામંતોએ સમ્મિલિત થઇને કેટલાક દિવસપર્યંત પ્રધાનપદ ભોગવ્યું હતું પરંતુ અંતે નિમાજના સામંત રાજાની ખફાદૃષ્ટિમાં આવી પડ્યા અને તેમને પોતાના જીવનનું બલિદાન આપવું પડ્યું નિમાજના તે સામંતનું

અસીમ સાહસ અને અપૂર્વ વીરત્વ પાઠકોને સારી રીતે વિદિત છે.

પોકર્ણના પ્રસ્તુત સામતના પ્રપિતામહ દેવીસિહ પોતાના પાચસે સૈનિકોસહિત જોધપુરના પ્રાસાદના વિશાળ દિવાનખાનામા શયન કરતા હતા દેવીસિહ સાહસિક અને પરાક્રમી વીર હતા તેઓ સદા ગર્વસહિત કહેતા કે –"મારવાડનુ સિહાસન મારી આ તરવારપર નિર્ભર છે" તેમના આ વચનો સ્પષ્ટરીતે જણાવતા હતા કે એક દિવસ મારવાડરાજનુ અથવા તેમનુ પોતાનુ જીવન શોચનીય રીતેજ નષ્ટ થનાર છે પાછળથી સધિ મળતા મારવાડરાજે પોકર્ણના ઉક્ત સામતને પોતાને સ્વાધીન લઇને તેમનો શિરચ્છેદ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી આ પ્રમાણે તેમના મસ્તકપર તીક્ષ્ણ તરવાર ઉગામવા છતા પણ તે વીરસામતે અપૂર્વ સાહસપૂર્વક પોતાના રાઠોડસરદારોસહિત સભાસ્થાનમા નિશ્ચિતપણે વિરાજીને પોતાની નિર્ભયતાનો પૂર્ણ પરિચય આપ્યો હતો

મારવાડરાજે તે સમયે તીવ્ર સ્વરથી તેમને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે –"વિશ્વાસઘાતિ ! જે તરવાર ઉપર મારવાડનુ રાજ્ય નિર્ભર હતુ તે તરવાર હમણા ક્યા છે ?" મૃત્યુના મુખમા સપડાયેલા સામતે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો કે –"તેને હુ પોકર્ણમા મારા પુત્રની પાસે મૂકી આવ્યો છુ" આ ગર્વભરિત વચનોથી મારવાડરાજને પોતાને મહા અપમાન થયેલુ લાગ્યુ અને તેમણે તત્કાળ તેમનો શિરચ્છેદ કરવાની આજ્ઞા આપી સકેત મળતાજ અનુચરે તે વીરશ્રેષ્ઠના મસ્તકના બે ભાગ કરી નાખ્યા હતા આ પછી દેવીસિહના પુત્ર સુમતસિહે પોતાના પિતાની પેઠે સહારક મૂર્તિ ધારણ કરી રાજાને મહાવિપત્તિમા નાખ્યા હતા અને મારવાડરાજે પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા છતા પણ તેઓ પોકર્ણના અભેદ્ય દુર્ગપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શક્યા નહોતા

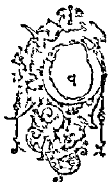
કોટા અને જેસલમીરમા પ્રધાનની સત્તા સર્વોપરિ હોય છે ફ્રેચ ઇતિહાસવેત્તા મોન્ટેસ્ક્યૂ પેપિન લોકોની સત્તાના સબધમા લખી ગયો છે કે –"તેઓ પોતાના રાજાને પ્રાસાદમા બદીવાન રાખતા હતા અને વર્ષમા કેવળ એકજ દિવસ તેને બહાર કાઢી પ્રજાને તેનુ દર્શન કરાવતા હતા અને તે પ્રસગે મત્રી જે કાઇ ફરમાવતો તેટલુજ રાજા પોતાની પ્રજાસન્મુખ બોલતો હતો વળી પરદેશી રાજદૂતોને પણ મત્રીના કહ્યા પ્રમાણેજ તે ઉત્તર આપતો હતો" આ શબ્દ કોટા અને જેસલમીરના પ્રધાન તથા રાજાને બરાબર લાગુ પડે છે

કર્નલ ટૉડ પ્રધાનોની સત્તા, પ્રભુત્વ અને પ્રતાપના સબધમા જે લખી ગયા છે, તે વર્તમાનસમયે લાગુ પડતુ નથી સમયના પરિવર્તનની સાથે રાજસ્થાનના રાજ્યોની સ્થિતિ અનેક બાબતોમા બદલાઇ ગઇ છે અને અમે માત્ર એટલુજ કહીએ છીએ કે જો બ્રિટિશસરકાર દેશી રાજ્યોના હિત તરફ દૃષ્ટિ રાખીને સાપ્રતના શિક્ષિતરાજાઓને પોતાની ઇચ્છાનુસાર યોગ્ય પુરુષને મત્રીપદપર નિયુક્ત કરવાની સત્તા આપે, તો દેશીરાજ્યોને અનેક પ્રકારે લાભ થવાનો સભવ છે

अध्याय ३६ मो

દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાની પ્રણાલી-સામંતપ્રથાના સંબંધમાં કર્નલ ટૉડનો અભિપ્રાય-ઉપસંહાર

પરંપરાગત ઉત્તરાધિકારની પ્રણાલી જે પ્રકારે રાજસ્થાનના રાજપૂતોના ગુણ તથા ધર્મની અગ્ન ભાવે રક્ષા કરે છે, તે પ્રકારે તે તેમની રાજનીતિ અને જાતીય ચારિત્ર્ય ની પણ સહાયક છે આ પ્રણાલી રાજપૂતજાતિમા દીર્ઘકાળથી અડગ રીતે ચાલી આવી છે અને તે કદિપણ રાજપૂતોની ધાર્મિક, સામાજિક કિંવા રાજકીય પ્રાચીન શૈલીમા પરિવર્તન થવા દેતી નથી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે –"મેવાડમા કોઇ રાજાએ કિંવા સામંતે વાસ્તવમા કદિ પ્રાણત્યાગ કર્યા નથી તેઓ માત્ર પુનર્જન્મ લેવાને માટેજ આ મ સારમાથી અદૃશ્ય થાય છે " રાજપૂતોમા અનાદિથી ઉત્તરાધિકારની જે પદ્ધતિ ચાલી આવે છે, તેથી કોઇપણ સામતવંશ સર્વથા લુપ્ત થતો નથી મેવાડમા દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હોવાથી કોઈ સામંતને પુત્ર ઉત્પન્ન નહિ થાય તો તેના વંશનો લોપ થતો નથી સામંતકુલને મળતુ સન્માન ઉપાધિ અને ભૂમિની રક્ષાને માટે જો પુત્ર ન હોય તો દત્તક ગ્રહણ કરવામા આવે છે કર્નલ ટૉડ આ રીતિના સબંધમા જણાવે છે કે –"દત્તકપુત્ર લેવાની પ્રણાલી ગમે તેવી ઉત્તમ માનવામા આવે અને દેશી પચાયતપરિષદો એ પ્રણાલીને ગમે તેટલી પુષ્ટી આપે તોપણ વાસ્તવમા તો એ રીતિ શુદ્ધની મંદતા યુદ્ધવ્યવસાયી જાતિની દુર્દશા અને રાણાની અશક્તિજ દર્શાવી આપે છે

જે સમયે કોઇપણ સામંતને પુત્રોત્પત્તિની કિંચિત્ પણ આશા રહેતી નથી, ત્યારે તે પોતાના જીવન કાળમાજ દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કરે છે તે સામંત સૌથી પ્રથમ પોતાની સ્ત્રીની સાથે એકાંતમા વિચાર અને મસલત કરે છે અને પોતાના પોષ્યપુત્રતરિકે કોને ગ્રહણ કરવો તે સંબધે નિર્ણય કરે છે પછી તે પોતાનો મનોભાવ પોતાના તાબાના સામંતોની આગળ વ્યક્ત કરે છે જે બાળક વા યુવકને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરવાનો હોય તે જો નિકટનો આપ્ત અને ગુણવાન હોય તો સામંતો તે પ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવે છે પછી તે સરદાર પોતાની ઇચ્છા મહારાણાની આગળ પ્રકટ કરે છે મહારાણા તે કાર્યને મંજુરી આપે છે દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કરવા સમયે સામંતને સૂક્ષ્મ અવલોકન, દીર્ઘ વિચાર અને મહા ચિંતામા નિમગ્ન થવુ પડે છે તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર પોતાને પ્રિય એવા કોઈ બાળકને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરી શકતો નથી તેના તાબાના સમસ્ત સામંતો પ્રથમ પરીક્ષા કરી જુએ છે કે, દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરવામા આવનાર બાળક, સામંતનો નિકટનો સબંધી સમસ્ત રાજપૂતોચિત ગુણોથી વિભૂષિત, પ્રતિભાશાળી અને નેતાપદને યોગ્ય છે કે નહિ ? જો તે સામંતનો નિકટનો સબંધી ન હોય તો તેના નિકટના સગાઓ પોતાનો દાવો રજુ કરીને વિવાદાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી દે છે આ કારણથી તેને ઉક્ત સખ્ત કસોટીમાથી પાર પડેલા માણસનેજ સ્વીકારવો પડે છે

જો કોઇ સામંત દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કર્યા સિવાય અકસ્માત્ મરણ પામે તો તેની સ્ત્રી પ્રચલિત વિધાનાનુસાર પોતાના નિકટના સબધીને પોતાના સમસ્ત સામંતોની સમ્મતિથી દત્તક લે છે અને જ્યાસુધી પોષ્યપુત્ર સગીર વયનો હોય છે ત્યાસુધી તે સ્ત્રી તેના વાલીતરિકે શાસન ચલાવે છે

એક વખત એમ બન્યુ કે, મેવાડના સોળ પ્રધાન સામંતોમાથી દેવગઢના સામંત અપુત્રદશામા

મરણ પામ્યા મૃત્યુશય્યાપરથી તેમણે પોતાની સ્ત્રી અને સામંતોને ભલામણ કરી કે—“ તમે નાહરસિંહ-ને પોષ્યપુત્ર બનાવજો ’ નાહરસિંહ સંગ્રામગઢના સામંતનો પુત્ર હતો ઉક્ત સામંતને નાહરસિંહની સાથે અગીઆરમી પેઢીનો સંબંધ હતો, પરંતુ સાતમી અને આઠમી પેઢીના કેટલાક પુરુષો પણ આ સમયે જીવિત હતા કોઇને સ્વપ્નમાં પણ એવો વિચાર આવ્યો નહોતો કે દેવગઢના વિરાટકાય[1] ત્રણ સામંતો અપુત્ર મરણ પામશે જો કોઇને આ વાતની ખબર હોત તો નિકટના સગાઓ તેમનો ઉત્તરા-ધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને અગાઉથી સારી રીતે પ્રયાસ કરત ઉક્ત સામંતનું મૃત્યુ થયું ત્યારે તેમના નિકટના જે સંબંધીઓ જીવિત હતા તેઓ રાજસભાની રીતભાતથી જ્ઞાત નહોતા, પરંતુ સામાન્ય સૈનિકતરીકે ઇતર સ્થળોમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા અને કેટલાક તો કૃષિકર્મમાં જોડાઇને કાળક્રમણ કરતા હતા, જેમાંના બે પુરુષો મહારાણાનીસાથે થોડો સંબંધ ધરાવતા હતા એક મહારાણાની પાસે અશ્વારોહીના પદપર નિયુક્ત હતો અને બીજો મહારાણાના દરબારમાં આટાર્ગરનું કાર્ય કરતો હતો ઉક્ત ઉભય પુરુષો દેવગઢના સામંતનું પદ પ્રાપ્ત કરવાને પાત્ર નહોતા, પરંતુ કેટલાક માણસોની ભલામણથી મહારાણાએ તેમાંના એકને તે પદપર નિયુક્ત કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી

દેવગઢના પ્રથમશ્રેણીના પટાવતોમાં ઘણા પુરુષો પ્રતિભાશાળી વીર અને બુદ્ધિમાન હતા જે સમયે ઉક્ત પ્રકારના પ્રપંચજાળ મહારાણાના દરબારમાં વિસ્તાર પામી રહી હતી તે સમયે પટાવતોએ મૃત-સામંતની ઇચ્છા અને આજ્ઞાનુસાર નાહરસિંહના મસ્તકપર પાઘડી બંધાવી દઇને તેને દેવગઢના સામંત તરીકે પ્રસિદ્ધ કરી દીધો અને તે પછી નાહરસિંહે દેવગઢના મૃતસામંતની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરી

દેવગઢના સામંતોના આ આચરણના સમાચાર મહારાણાને કર્ણગોચર થયા ત્યારે તેઓ અત્યંત ક્રુદ્ધ થયા સંવત ૧૮૪૭ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૨) માં મેવાડમાં જે વિદ્રોહાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો હતો તેમાં પણ મૃત દેવગઢપતિ સામિલ થયા હતા જો કે મહારાણાએ અંતે તેમનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો હતો, પરંતુ આ સમયે ત્યાંના સરદારોએ તેમની અનુમતિ લીધા વિનાજ નાહરસિંહને સામંતપદપર અભિષિક્ત કર્યો, તેથી રાણાના હૃદયમાં તે સમયનો ક્રોધ પુનઃ જાગૃત થયો અને તેમણે દેવગઢના સામાવતવંશનું નામ સર્વથા લુપ્ત કરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો

ક્રુદ્ધ રાણાએ શીઘ્ર દેવગઢપ્રદેશ હસ્તગત કરી લીધો અને એક રાજકર્મચારીને એવી આજ્ઞા કરી કે—“દેવગઢવાસીઓના ક્ષેત્રોમાંથી સર્વ અનાજ કાપી લાવો કારણકે ત્યાંના સ્થાનિક સરદારોએ મારી સમ્મતિ લીધા વિનાજ પોતાની ઇચ્છાનુસાર એક માણસને સામંતના પદપર નિયુક્ત કરી દીધો છે અને એ રીતે મારૂં અપમાન કર્યું છે મહારાણાની આવી આજ્ઞાના સમાચાર જ્યારે દેવગઢના સરદારોના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે મહારાણાપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે—“અમે ગોકુલદાસના પુત્રતરીકે નાહરસિંહને પ્રતિષ્ઠિત કર્યો છે તેને કાંઇ દેવગઢના ઉત્તરાધિકારીતરીકે અભિષિક્ત કર્યો નથી અને અહીંના સામંતને નિયુક્ત કરવાની સત્તા તો માત્ર મહારાણાના હાથમાંજ છે માટે અમને દૃઢ આશા છે કે મહારાણા અમારાપર કોઇપણ પ્રકારનો ક્રોધ કરશે નહિ અને દેવગઢના સહસ્રાવધિ રાજપૂતોના નેતાના પદપર કોઇ યોગ્ય મનુષ્યને નિયુક્ત કરશે ’ તેમણે આ ઉપરાંત મહારાણાપ્રત્યે નાહરસિંહની ઘણી પ્રશંસા કરીને તેને સામંતપદપર પ્રતિષ્ઠિત કરવાની પણ ભલામણ કરી હતી આ સમયે દેવગઢનો કવિ રાણાના ચિકિત્સકસ્વરૂપે રાજધાનીમાં રહેતો હતો[2] તેણે સરદારોના દૂત બની પોતાના પાંડિત્ય અને

[1] કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે ‘અંતિમ સામંત ગોકુલદાસના જેવા બલિષ્ઠ પુરુષ મેં કોઇપણ જોયા નહોતા તેમનું શરીર લંબાઇમાં છ ફીટ હતું અને તેમના અંગપ્રત્યંગ પણ અતિ પુષ્ટ હતા તેમના પિતાની વય જે સમયે વીસ વર્ષની હતી તે સમયે તેઓ સાત ફીટ ઉંચા અને તેમના કરતા પણ અધિક બલિષ્ઠ હતા આ સામંત વંશના ઘણા પુરુષો સ્વાભાવિક મૃત્યુથી મુઆ હતા આ વંશમાં ઘણા મહાન રાજપૂતો ઉત્પન્ન થયા હતા. ”

[2] આ માણસ કેવળ ચિકિત્સકજ નહેતો પરંતુ તે મહાપંડિત પણ હતો અને તેથી મહારાણા તેને બહુ સન્માન આપતા હતા તેણે રાણાને નિવેદન કર્યું કે—‘ આપને અફીણનું સેવન કરનાર સામંતો કદિપણ ઉપયુક્ત થઇ પડનાર નથી જો યુવક નાહરસિંહ આપની સભામાં શિક્ષા પ્રાપ્ત કરશે તો સમયપર તેનાદ્વારા દેશને ઘણો લાભ થશે નાહરસિંહનો અભિષેક થતાં તલવારબંધીસ્વરૂપે આપને એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે.”

ચાતુર્યથી મહારાણાને સુપ્રસન્ન કરી તેમનો ક્રોધાગ્નિ સર્વથા શાંત કરી દીધો અને અંતે મહારાણા નાહર સિંહને સામંતરૂપે નિયુક્ત કરવાને સમ્મત થયા, એટલે નાહરસિંહ રાજધાનીના આન્દો તત્કાળ નાહરસિંહને મેવાડના સર્વથી સમૃદ્ધિશાળી અને વિક્રમીરાજપૂતોની નિવાસભૂમિ દેવગઢમદારિયાના સામંતના પદપર અભિષિક્ત કરવામાં આવ્યો દેવગઢનુ પ્રાચીન નામ મદારિયા છે નાહરસિંહ જે સંગ્રામગઢનો ઉત્તરાધિકારી હતો, તે સંગ્રામગઢ પાછળથી મદારિયાથી વિછિન્ન થઈ ગયો અને અંતે તે મહારાણાદ્વારા ખાલસા થઇ ગયો

સામંતશાસનપ્રણાલીના વિષયના અંતમાં કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે – રાજપૂતોમાં સામંતપ્રથા અતિ દૃઢ થઇ ગઇ છે અને તેજ કારણથી રાજપૂતરાજ્ય અધોગતિના સાગરમા નિમગ્ન થઈ જઈ રાજપૂતોની દશા અત્યંત શોચનીય થઈ પડી છે, છતા પણ એ પ્રથાના પ્રબળ ચિન્હો આજપર્યંત દૃષ્ટિગોચર થાય છે વર્તમાન સમયમા વિશેષ વિચારપૂર્વકની રાજનીતિનો વિસ્તાર થતા આ સર્વ ચિન્હો અવશ્ય વિલુપ્ત થઇ જવા સંભવ છે જો અમે લોકો (બ્રિટિશસરકાર) રાજપૂતોની આંતરિકશાસનપ્રણાલીમા હસ્તક્ષેપ કરીશુ તો રાજપૂત રાજાઓ પોતાના તાબાના સામંતો અને સરદારો સાથે જે સંબંધથી જોડાયના છે તે સબંધને છિન્નભિન્ન કરી નાખવામા કારણરૂપ થઇ પડીશુ આથી પરિણામ એ આવશે કે તે અનાદિથી પ્રચલિત રીતિનો ઉચ્છેદ થશે, પણ તેને સ્થાને કોઇ અન્ય પ્રણાલી સ્થાપન કરી શકાશે નહિ કેમકે રાજપૂતજાતિ સામંતપ્રથાવિના ઇતર કોઇ પણ પ્રકારની શાસનપ્રણાલીથી જ્ઞાત અને શિક્ષિત નથી બ્રિટિશસરકારની સાથે રાજપૂતો મિત્રતાના બંધનથી જોડાયાથી તેમનો બાહ્ય શત્રુઓનો ભય સર્વથા નિવૃત્ત થઇ ગયો છે અને યથાસમયે તેઓ અન્ય પ્રકારના શત્રુઓથી પણ મુક્ત થશે રાજપૂતરાજાઓનો પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ જેટલા વિસ્તૃત હશે તથા સામંતો અને પ્રજા ઉપર તેમનુ આધિપત્ય જેટલુ પ્રબળ હશે તેટલાજ પ્રમાણમા પ્રાચીન શાસનપ્રણાલી તથા આચારવિચારનું સંરક્ષણ થશે રાજાઓની તે પ્રાચીન સત્તા અને પ્રભુત્વનો પુનઃ વિસ્તાર કરવો અને પ્રાચીન શાસન પ્રણાલી પુનઃ પ્રચલિત કરવી એજ પ્રત્યેક ઉદાર રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોનો અને બ્રિટિશસરકારનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ જે વિષયોથી અમે (બ્રિટિશસરકાર) સર્વથા અનભિજ્ઞ છીએ, તે વિષયોમા હસ્તક્ષેપ કર્યા વગર તટસ્થ રહેવાથીજ આ ઉદ્દેશ વિશેષ ઉત્તમતાથી સિદ્ધ થશે એવી મને શ્રદ્ધા છે[1]

કર્નલ ટૉડ જે સમયે રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજંટના પદપર સ્થિત હતા, તે સમયે બ્રિટિશ જાતિ જે રાજનીતિ પ્રમાણે ભારતવર્ષનુ શાસન કરતી હતી, તે રાજનીતિની રચના કરવામા કર્નલ ટૉડનો ઘણો હાથ હતો, પરંતુ તેઓ સ્વદેશ ગયા પછીથી તે રાજનીતિમા તેમજ રાજપૂતરાજાઓ સરદારો, સામંતો અને પ્રજાજનની સ્થિતિમા પરિવર્તન થયુ છે જો કે બ્રિટિશસરકાર દેશીરાજાઓના આંતરિકશાસનમા હસ્તક્ષેપ કરતી નથી, તોપણ રાજનીતિ જાણનારા સર્વ માણસો સારી રીતે જાણે છે કે જે પ્રકારે મોગલશાસનના સમયમા રાજામહારાજાઓ પોતપોતાના રાજ્યમા સ્વતંત્રતાપૂર્વક પ્રાચીનરાજનીતિને અનુસરીને પોતાનુ શાસનકાર્ય ચલાવી શકતા હતા તે પ્રકારે હાલ તેઓ કરી શકતા નથી અને વાસ્તવમા તેવો પ્રતાપ પણ તેમનામા રહ્યો નથી કર્નલ ટૉડે જણાવ્યુ છે કે 'દેશી રાજાઓ

1 કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે અતિશ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશ ધારણ કરીને પણ જો લોકોના આચારવિચાર તથા અભિલાષાની વિરુદ્ધના કોઇપણ કાર્યમા હસ્તક્ષેપ કરવામા આવશે તો તે ઉદ્દેશ પણ અવશ્ય નિષ્ફળ થશે એથી એકશાસનને માટે રાજપૂતરાજ્યની વર્તમાનશાસનપદ્ધતિ અચળ રાખવી એજ બ્રિટિશસરકારનુ કર્તવ્ય છે બ્રિટિશસરકારે પોતેજ પ્રચલિત શાસનપ્રણાલીમા સુધારણા નહિ કરતા રાજાઓને તે સુધારણા કરવાની સલાહ આપવી અને દેશીરાજાઓ પોતેજ પોતપોતના મંત્રીઓની સંમતિપૂર્વક સુધારણા કરી લે આવી તટસ્થ નીતિજ બ્રિટિશસરકારને માટે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે જો આપણે પોતેજ એમની શાસનપ્રણાલી સુધારવાને ઉત્સુક થઈશું તો કોરીંથના સ્તંભમા કેરિંથીઅન શિખરનો ઉમેરો કરવા સમાન તથા બલદેવની મૂર્તિનું વ્યંગ હસ્તમુંડિસના અંગથી પૂરવા સમાન ગણાશે જો અમને કેવળ હિંદની ઉત્તર પશ્ચિમની-અરક્ષિત સીમાજ અત્યંત દૃઢ કરવાની ઇચ્છા હોય તો અહીંઆના દેશીરાજ્યોને સમૃદ્ધિશાળી અને સ્વાધીનભાવથી રાખવા એજ ઉચિત થઈ પડશે આપણે તેમને જણાવી આપવુ જોઈએ કે અમે દેશીરાજ્યસમૂહનો કોઇપણ પ્રકારે ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છતા નથી અને આવ વિદિત કરવાની સાથે સાથેજ ઉક્ત ઉદારનીતિનુ તેમનાપ્રત્યે અવલંબન કરવુ એ અત્યંત આવશ્યક છે"

જેમ શક્તિસંપન્ન, પ્રભુતાથી યુક્ત તથા ધનધાન્ય અને સૈન્યબળથી સંપન્ન હશે, તેમ બ્રિટિશસરકારને લાભ છે, માટે તેમને સ્વતંત્રતા આપવી એજ ઇષ્ટ છે"

"રાજપૂતરાજાઓ બ્રિટિશસરકારનુ કોઈ પણ પ્રકારે અનિષ્ટ કરી શકશે નહિ"એ વાર્તા કર્નલ ટૉડે દીર્ઘકાળપર્યંત રાજસ્થાનમા નિવાસ કરીને તથા રાજાથી લઇને સાધારણ સરદારપર્યંતના પ્રત્યેક શ્રેણીના રાજપૂતોની સાથે નિષ્કપટ મિત્રતા કરીને તથા તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરીને રૂડે પ્રકારે જાણી લીધી હતી અને તેથીજ તેઓ જણાવી ગયા છે કે—"રાજપૂતરાજાઓ જો પૂર્વવત્ બળ, પરાક્રમ, ગૌરવ, ધન તથા મર્યાદા પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાય તોપણુ આપણુને ભયનુ કાંઇ કારણુ નથી રાજપૂતજાતિના ઇતિહાસપર ઉંડી દૃષ્ટિ નાખવાથી સારી રીતે પ્રતીત થાય છે કે એ જાતિમા એકતા નથી તે એટલે સુધી કે જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે પણુ અનેક સમયે તેઓ એક થઇ શક્યા નથી એક શાખાના કવિએ જો પોતાની કવિતામા બીજી શાખાપર આક્ષેપયુક્ત શબ્દો લખી દીધા હોય તો તે માટે તત્કાળ બીજી શાખામા વિદ્વેષનો અગ્નિ પ્રબળ થઇ ઉઠે છે અને એજ પ્રકારે સમસ્ત મહારાષ્ટ્રીઓમા પણુ સંપૂર્ણ મહારાષ્ટ્રદળના ઉપરિપદપર કદિ પણ કોઇ એકજ પુરુષને પ્રતિષ્ઠિત થયેલો દીઠો નથી પ્રત્યેક રાજપૂત રાજા કેવળ પોતાના રાજ્યમાંજ સત્તા ભોગવવાને સમર્થ હોય છે, જેથી આવી અનેકતાની સ્થિતિમા એ પ્રત્યેક કદિ પણ આપણે માટે ભયના કારણરૂપ થઇ પડે તેમ નથી વળી જે રાજ્યોમા સામંત-શાસનપ્રણાલી પ્રચલિત છે, તે રાજ્યો કદિ પણ અન્યનુ અનિષ્ટ કરી શકતા નથી જે દેશોમા આ પ્રથા પ્રચલિત છે, તે દેશો સ્વયં પોતાની રક્ષા કરવાને માટે પણ સર્વથા અસમર્થ નિવડયા છે વળી તેઓ પરરાજ્યોપર આક્રમણ કરવામા પણ સદા અયોગ્ય રહ્યા છે આપણે રાજપૂતરાજાઓની સાથે નિષ્કપટ મિત્રતા સ્થાપન કરી ઉભયપક્ષનુ કલ્યાણુ સાધવુ જોઇએ અને તેઓમા અસંતોષ ઉત્પન્ન ન થાય, એટલા માટે તેમની પાસેથી અનુચિત કર લેવાથી કિંવા તેમની વિરુદ્ધ ગુપ્તચરો નિયુક્ત કરવાથી દૂર રહેવુ જોઇએ તેમને કોઇ પણ પ્રકારનુ સંકટ ભોગવવુ ન પડે, આપણીસાથે તેમની અકૃત્રિમ મિત્રતા થાય અને વાણિજ્યનો પ્રસાર થાય એવા પ્રબંધો જો કરવામા આવે તો વિદેશી તાતાર વા રશિયનલોકોનુ આક્રમણ થતા પચાસ હજાર રાજપૂતસેનાની સમરક્ષેત્રમા આપણુને સહાય મળે એમા કિંચિત્ પણ અસંભવ નથી"

ઉદારનૈતિક કર્નલ ટૉડ પોતાના ગ્રંથમા આ જે જાણવાયોગ્ય સારવચનો સુવર્ણના અક્ષરથી અંકિત કરી ગયા છે, એ શબ્દોને અનુસરતી નીતિ અંગ્રેજરાજપુરુષોએ સદા અવલંબન કરવી ઉચિત છે રાજપૂતબાંધવ ટૉડ આગળ ચાલતા જણાવે છે કે— ઔરંગજેબની આજ્ઞાથી રાજપૂતોએ સમરક્ષેત્રમા કેવુ વીરત્વ દર્શાવ્યુ હતુ તેનુ આપણે સ્મરણ કરવુ જોઇએ હમણા પણ રાજપૂતોના હૃદયમા તેજ ભાવ વિરાજમાન છે કૃતજ્ઞતા, આત્મસન્માનરક્ષા અને વિશ્વાસપાત્રતા એ એક સમયે રાજપૂતોના સર્વ સદ્ગુણોનું મૂળ હતુ આજે પણ રાજપૂતો તેનો અર્થ સમજે છે, પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી તેઓ તેનો પરિચય આપી શકતા નથી કોઇ રાજપૂતને એવો પ્રશ્ન પૂછવામા આવે કે—"સર્વથી મોટો અપરાધ શુ છે?" તો તે એવોજ ઉત્તર આપશે કે—' ગુણુછોડ " અર્થાત્ કૃતઘ્નતા રાજપૂતજાતિના [1]આત્માની સાથેજ કૃતજ્ઞતા જડેલી છે રાજપૂતોએ સદા કૃતજ્ઞતા દર્શાવી છે તેઓ કહે છે કે—"જે રાજપૂત કૃતજ્ઞતાવિહીન છે, તે આ સંસારમા રહેવાને યોગ્ય નથી. તેને મરણુ પછી સાઠહજાર વર્ષપર્યંત નરકમા નિવાસ કરવો પડશે" રાજપૂતોની આવી દૃઢ માન્યતા છે"

"રાજપૂતજાતિનો સ્વભાવ ગમે તેટલો ઉગ્ર હોય પરંતુ તેના હૃદયમા સદા રાજભક્તિ અને દેશ

૧ કર્નલ ટૉડ ટિપ્પણીમા લખે છે કે,'ગુણુછોડ અર્થાત્ કૃતઘ્નતા અને સતૂછો' અર્થાત્ વિશ્વાસઘાત કરનારને સાઠ હજાર વર્ષપર્યંત નરકમા વાસ કરવો પડે છે, એમ રાજપૂતકવિઓ પોતાના કાવ્યમા દર્શાવે છે જે યુરોપિયનલોકો પોતાને અભિમાનપૂર્વક બુદ્ધિમાન માનીને એમ કહે છે કે—' દેશીલોકો કૃતજ્ઞતાનુ તો નામજ જાણુતા નથી અને તેમની ભાષામા ' કૃતજ્ઞતા ' એવો શબ્દજ નથી" તેઓ કેવળ ગંગાકિનારાના પ્રદેશમા વપરાતા 'નમકહરામ' શબ્દનેજ ઓળખે છે ગુણુછોડ' એ શબ્દ કૃતઘ્નતાનો અર્થ સંપૂર્ણરીતે પ્રકટ કરે છે વિશ્વાસઘાત પણ રાજપૂતજાતિમા સર્વથી મોટો અપરાધ ગણુાય છે.

હિતૈષિતા વિદ્યમાન હોય છે જો કે રાજપૂતો કોઈ કોઇ સમયે પોતાના પિતા અને [1]અધીશ્વરપ્રત્યે ઉદ્ધતપણુ દર્શાવે છે, પરતુ કોઇ દુશ્મન તેમની જન્મભૂમિપર આક્રમણ કરવાને ઉદ્યત થાય તો તેઓ તત્કાળ વીરમૂર્તિ ધારણ કરી પોતાના રાજાને સહાય કરે છે મેવાડનો ઇતિહાસ અને રાજા અજિત સિહના સમયથી મારવાડનો ઇતિહાસ વાચવાથી આ વિધાનની સત્યતા સુવિદિત થાય છે મારવાડના ઇતિહાસમા આપણને અસીમ રાજભક્તિનુ નિદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે જે રાજાને પ્રજાના કઇક માણસોએ પણ જોયો નહોતો અને જેને દીર્ઘકાળપર્યંત અત્યાચારી ઔરંગઝેબના કરાવગ્રાસથી દૂર રહેવાને માટે એકાતવાસનુ સેવન કરવુ પડયુ હતુ, તેના માન નામના મોહમ નથીજ મુગ્ધ થઇને સામ તોએ એકત્રિત થઇ તેને માટે સમશેર ચલાવી હતી માત્ર આ વીસ વર્ષના મારવાડના ઇતિહાસને યથાર્થરીતે લખવાને માટેજ એક નિષ્ણાત ઇતિહાસવેત્તાની જરૂર છે દુર્ભાગ્યવશાત્ તે કાળનો શૃખલાબદ્ધ ઇતિહાસ અમને પ્રાપ્ત ન થતા માત્ર તેનુ છૂટુ છવાયુ વર્ણનજ પ્રાપ્ત થયુ છે, છતા પણ તેમા રાજપૂતજાતિની અસીમ રાજભક્તિ અને સ્વદેશહિતૈષિતા રૂડે પ્રકારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે "

"અકબર, જહાગીર અને ઔરંગઝેબ વગેરે મોગલસમ્રાટો સ્વય રાજપૂતજાતિના ચારિત્ર્યસબધે જે મત પ્રકાશિત કરી ગયા છે, તે પર દૃષ્ટિપાત કરવાથી પણ આપણને જણાય છે કે ઉક્ત સમ્રાટોએ ભારતના અનેક સ્થાનોમા જે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે રાજપૂતોની સહાયથીજ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એમા કિચિત્ પણ શકા નથી જે આસામદેશ જીતવાને માટે હાલમા એક બ્રિટિશસેના નિયુક્ત કરવામા આવી છે અને જેમા ચાલતા યુદ્ધનુ પરિણામ જાણવાને માટે સર્વ આતુર બની રહ્યા છે, તે આસામદેશ કેવળ એક રાજપૂતરાજાએ જીતી લીધો હતો અને તે રાજાના વશજો વર્તમાનસમયમા બ્રિટિશસરકારના નિષ્કપટ મિત્રો છે આ આસામના વિજેતા જયપુરના અધીશ્વર મહારાજા માનસિહ હતા. તેમણે આસામ ઉપરાત આરાકાન અને ઓરિસ્સામા પણ પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી દીધી હતી કોટાના રાજા રામસિહે મોગલસમ્રાટની આજ્ઞાનુસાર અનેક યુદ્ધોમા ભાગ લીધો હતો તથા તેમા વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને તેમના પૌત્ર રાજા ઇશ્વરીસિહ તથા તેમના ઇતર પાચ ભ્રાતાઓએ યુદ્ધભૂમિમા શયન કર્યું હતુ "

"જે લોકો કેવળ બાહ્યદૃશ્ય જોઇને સિદ્ધાત નિશ્ચિત કરે છે તેઓ સહજ એવુ અનુમાન કરવાને દોરાય છે કે દીર્ઘકાળપર્યંતના વિજાતીયઆક્રમણથી રાજપૂતજાતિનો ઉદ્યમ, પ્રતિભા વીરત્વ તથા વિક્રમ સર્વથા દૂર થઇ ગયા છે પરતુ આ અનુમાન સર્વથા ભ્રાતિપૂર્ણ છે વિજાતીયઉપદ્રવ અને અત્યાચારથી જે શોચનીય ચિન્હો રાજપૂતજાતિમા દગ્ગોચર થાય છે, તે સર્વ શાતિના વિસ્તારની સાથે નિવૃત્ત થઈ જશે અને જેમ જેમ તેમની સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિગત થતી જશે, તેમ તેમ તેમના હૃદયમા નવીન ભાવોનો ઉદય થતો જઇને તેમના શુદ્ધ આચારવિચાર તથા સદ્ગુણો સપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામશે પોતાના હિતકર્તાને માટે રાજપૂતો અવશ્ય કેસરીવર્ણનો પોશાક[2] પરિધાન કરીને સગ્રામભૂમિમા ઉપસ્થિત થશે અતિ વિશાળ સામ્રાજ્ય અને ઝાઝા રાજ્યોની સાથેના સબધને લીધે જે અપરિહાર્ય વિપત્તિ આવી પડે છે, તે જાણવાને માટે રોમનસામ્રાજ્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની આવશ્યકતા પડે તેમ નથી ભારતવર્ષના બાવીસ પ્રધાન રાજ્યો જેમાનો અધિકાશ આજે બ્રિટિશસામ્રાજ્યને આધીન છે, તે સો વર્ષપૂર્વે મોગલસામ્રાજ્યને તાબે હતા આ રાજ્યો એટલા બધા વિશાળ છે કે એક વ્યક્તિ તેનુ શાસન ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકે નહિ, તે છતા પણ મોગલસમ્રાટોએ તેમને એક છત્રનીચે રાખ્યા હતા અને જ્યારે તેમણે રાજપૂતનૃપતિઓના અધિકારપર હસ્તક્ષેપ કર્યો તથા તેમના આચારવિચાર અને ધર્મનો અનાદર કર્યો, ત્યારે એ નૃપતિઓએ પોતાના રાજ્યો મોગલસામ્રાજ્યથી પૃથક્ કરી લીધા અને એજ કારણથી દક્ષિણીઓ ઉત્તેજિત થઇને મોગલઅત્યાચારીઓની વિરુદ્ધ ખડા થયા જેને પરિણામે એક સમયે જે

---

૧ જે રાજપૂતની પાસે જમીનનો કેવળ એકજ ટુકડો હોય છે, તે પણ પોતાને અધીશ્વરના સમાનવશનો સમજી રાણાને "બાપજી" અર્થાત્ પ્રજામાત્રના પિતા અને જાતિમાત્રના પ્રતિનિધિ સમજે છે રાજભક્તિનો આ કેવો સપૂર્ણ આદર્શ છે !

૨ રાજપૂતો જે સમયે જીવનત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને રણભૂમિમા જાય છે, ત્યારે તેઓ કેસરીવર્ણનો પોશાક પરિધાન કરે છે

ઔરંગઝેબના નામથી સમસ્ત ભારતવર્ષ થર થર કંપાયમાન થતું હતું, તેનાજ સિંહાસનનું અસ્તિત્વ પાછળથી એક બ્રાહ્મણની દયાપર અવલંબી રહ્યું તથા ખાનદેશના એક કૃષિકારના પૌત્રે (મહારાજા સિંધિઆએ) તૈમૂરના વંશજોને પોતાનું આપેલું લેનારા બનાવી મૂકયા હતા."

મકદુનિયાનિવાસી સમરવિજયી સિકંદરે પોતાના ઇરાની તેમજ અન્ય વિદેશી સહાયકોપ્રત્યે અનુગ્રહ દર્શાવવાનાં જે કારણો દર્શાવ્યાં હતાં, તેનું આ ઉપસંહારને અંતે અવતરણ કરીને ટૉડ સાહેબ આ પ્રકારની સમાપ્તિ કરે છે કે:-"જે કાંઇ અમોએ તલવારના બળથી પ્રાપ્ત કર્યું છે તેપરનો અમારો અધિકાર ચિરસ્થાયી નથી; પરંતુ ઉત્તમ કામોદ્વારા કરાયેલો ઉપકારજ સદા સ્થિર રહેનાર છે. જો અમે લોકો એશિયામા થઇને માત્ર ગમનજ કરવાનુ ન ઇચ્છતાં જો એશિયાને અમારા હાથમાં રાખવા ઇચ્છતા હોઇએ તો અમારે અમારો દયાભાવ એ દેશના નિવાસીઓપ્રત્યે પણ દર્શાવી આપવો જોઇએ; જેથી તેમની સ્વામીભક્તિ અમારા સામ્રાજ્યને સદાને માટે ચિરસ્થાયી બનાવી દે.અમારે અમારા વિષયમાં તો એટલુંજ કહેવાનું છે કે અમારી પાસે એટલો બધો વૈભવ છે કે તેમાં ઉમેરો કરીને અમે શું કરીશું ? તે અમે જાણી શકતા નથી ! અવશ્ય તે મનુષ્ય અસંતોષી અને અત્યંત લોભી છે કે જે પ્રથમથી ભરાઇ ચૂકેલામાં ભરતોજ રહેવા ઇચ્છે છે."

આ વાતનો તો સર્વને સ્વીકાર કરવો પડશે કે બ્રિટિશલોકો કેવળ સેનાના બળથી ભારતવર્ષમાં શાસન કરતા નથી; પરંતુ ઉદારરાજનીતિના બળથી કરે છે. જ્યાંસુધી બ્રિટિશસરકાર એ ઉદારરાજનીતિદ્વારા ભારતવર્ષના નિવાસીઓનું કલ્યાણ કરવાને યત્નવાન રહેશે, ત્યાંસુધી કર્નલ ટૉડ સાહેબની પેઠે અમે (હિંદી અનુવાદક પણ કહીશું કે-"સર્વશક્તિવાન પ્રભુ અવશ્યમેવ ભારતવર્ષમા બ્રિટિશશાસનશકિત પ્રબળ રાખશેજ."

પરિશિષ્ટ ૧ લું

તામ્રપત્રો-સનંદ-પટ્ટા-દાનપત્ર-શીલાલેખ વગેરેનો અનુવાદ

(૧)

રવાડના સામંતોએ[૧] પશ્ચિમ તરફના રાજપૂતરાજ્યોના બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજંટ તરફ મોકલેલો પત્ર—

"સલામ સાથે નિવેદન કરવાનું કે અમે આપના તરફ એક વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યને મોકલીએ છીએ, કે જે અમારાસંબંધી હકિકત આપને કહેશે. કંપની સરકાર એ હિંદુસ્થાનની સાર્વભૌમ સરકાર છે અને આપ અમારી સ્થિતિ સારી પેઠે જાણો છો જો કે અમારા પોતાના સંબંધી કિંવા અમારા દેશસંબંધી કોઈ પણ વાત આપનાથી ગુપ્ત નથી, તોપણ અમારી કાંઇક અંગત બાબત આપને નિવેદન કરવાની આવશ્યકતા છે

શ્રી મહારાજા સાહેબ અને અમે એકજ કુલના છીએ અર્થાત્ અમે સર્વ રાઠોડ છીએ તેઓ અમારા નેતા છે, અમે તેમના અનુચર છીએ, પરંતુ હમણા તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેમણે અમારા પ્રદેશો લઇ લીધા છે અમારી બાપોતાભૂમિ અને અમારા ઘરબારમાંથી કેટલાક ખાલસા કરવામા આવ્યા છે અને વર્તમાન રાજનૈતિકફેરફારથી જે લોકો અલિપ્ત રહેવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમની ભૂમિ તથા ઘરબાર પણ ખાલસા થવાનો ભય ઉપસ્થિત થયો છે કેટલાક સરદારોને પ્રાણરક્ષાનું અભય વચન આપી સ્વાધીન લઇને પરિણામે અનેકોપર આરોપ મૂકવામા આવ્યા છે અને તેમનો વધ કરવામા આવ્યો છે તથા બીજા સરદારોને કારાગૃહમા પૂરવામા આવ્યા છે મુત્સદીઓ,રાજ્યના અમલદારો,સ્વદેશીઓ અને વિદેશીઓ—એ સર્વને પકડવાનું ચાલુ રહ્યું છે અને તેમનાપર પૂર્વે નહિ સાંભળેલા એવા તથા અવર્ણનીય અત્યાચારો થતા રહ્યા છે હાલના રાજાનું મન એટલું દુષ્ટ થઈ ગયું છે કે જોધપુરના ભૂતપૂર્વ કોઇ પણ રાજા એટલા બધા દુષ્ટ થયા નહોતા તેમના પૂર્વજોએ પેઢી દર પેઢી રાજ્ય કર્યું છે અમારા પૂર્વજો તેમના મંત્રીઓ અને સલાહકારો હતા અને સર્વ સામંતમંડળીની સલાહથીજ પ્રત્યેક રાજકાર્ય કરવામા આવતું હતું તેમના પૂર્વજોની દૃષ્ટિસન્મુખ અમારા પોતાના પૂર્વજોએ શત્રુઓનો વધ કર્યો હતો અને તેઓ પોતે પણ રણક્ષેત્રમા પડયા હતા અને તેમણેજ [૩]સમ્રાટને આધીન રહીને જોધપુરને તેની વર્તમાન દશામા આણ્યું છે જ્યા જ્યા મારવાડના હિતની વાત હતી, ત્યા ત્યા અમારા પૂર્વજો હાજર હતા અને તેમણે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપીને સ્વદેશની રક્ષા કરી છે કેટલીક વખત

---

૧ આમાના ઘણા પત્રો કર્નલ ટોડ પોતાના દેશમા લઈ ગયા હતા તેમના પરલોકવાસપછી આ પત્રો કોના હાથમા ગયા તે જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી.

૨ ક્રોધોન્મત્ત મારવાડપતિ ઉક્ત પત્ર લખનારપર અત્યંત ક્રુદ્ધ થઇને તેમનાપર વિપત્તિ લાવી નાખે નહિ એટલા માટેજ કર્નલ ટોડે તેમના નામ લખ્યા નથી

૩ અહીં આ દિલ્લીના સમ્રાટનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે દિલ્લીના પરમ રમણીય તથા પરમ દેદીપ્યમાન 'દિવાને ખાસ' મા રૌપ્યજડિતસ્તંભની પાસે ૭૬ દેશીરાજાઓ ઉભા રહીને યવનસમ્રાટને સન્માન આપતા હતા તેમા મારવાડના મહારાજાજ સૌથી શ્રેષ્ઠ માન પામતા હતા અર્થાત્ તેઓ સમ્રાટના જમણા હાથપર આસન પ્રાપ્ત કરતા હતા મારવાડના રાજા માનસિંહના પ્રપિતામહે દિલ્લીના સમ્રાટની સભામા પોતાને એવું સન્માન મળવાથી મેવાડના રાણાની ઉપર જે ગર્વભરિત પત્ર લખ્યો હતો તે કર્નલ ટોડને પ્રાપ્ત થયો હતો.

અમારો નેતા સગીર હતો, તે વખતે પણ અમારા પૂર્વજોના ડહાપણ અને તેમની સેવાથી મારવાડની રક્ષા થઇ હતી: યુગોના યુગોસુધી આ રીતે થયુ છે, તેમ (રાજા માનસિંહ)ની પોતાની દષ્ટિસમીપ અમે સારી સેવા બજાવી છે જ્યારે જયપુરના રાજાએ જોધપુરને ઘેરી લીધુ તે વિપત્તિના સમયમા અમે તેની સામે શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા હતા. તે સમયે અમારૂ જીવન અને અમારી સંપત્તિ જોખમમા આવી પડી હતી; પરંતુ પ્રભુએ અમને વિજય અપાવ્યો પરમાત્મા અમારો સાક્ષી છે. હવે વિમાતવગરના માણસો રાજાની સભામા બેસે છે, તેથી વિપરીત દશા આવી છે જ્યારે તેઓ અમારી સેવાનો સ્વીકાર કરે, ત્યારે **તેઓ અમારા અધીશ્વર છે; પરંતુ જ્યારે તેઓ અમારી સેવાનો સ્વીકાર ન કરે ત્યારે અમે તેમના બંધુ અને સગા છીએ અને દેશપર હક્ક ધરાવીએ છીએ.**

તેઓ અમારી સંપત્તિ છીનવી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ શું અમે અમારી ભૂમિ જવા દઇશુ? અગ્રેજો સમસ્ત હિંદુસ્થાનના સ્વામી છે . ...ના સામંત પોતાના પ્રતિનિધિને અજમેર મોકલ્યો છે. તેને દિલ્લી જવાનુ કહેવામા આવ્યુ તેથી .. .. ના ઠાકોર ત્યા ગયા, પરંતુ તેમને કાઇ માર્ગ બતાવવામા આવ્યો નહિ જો અગ્રેજસરકાર અમારી દાદ નહિ સાભળે તોપછી સાભળશે કોણ? અંગ્રેજસરકાર કોઇને પણ અન્યની ભૂમિ છીનવી લેવા દેતી નથી અને મારવાડ એ અમારી જન્મભૂમિ છે, મારવાડમાથીજ અમને અમારો રોટલો મળવો જોઇએ મારવાડમા એક લાખ રાઠોડો છે, તે કયા જશે? અગ્રેજસરકારપ્રત્યેના માનને લીધેજ અમે આટલા બધા દીર્ઘકાળપર્યંત મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યા છીએ અને જો આપ સરકારને અમારો ઇરાદો નહિ જણાવીએ તો કદાચ પાછળથી આપ અમારો દોષ કાઢો, તેથી અમે આપને અમારો ઇરાદો જણાવીએ છીએ અને આપના ઠપકામાથી વિમુક્ત થઇએ છીએ મારવાડમાથી અમારી સાથે અમે જે લાવ્યા હતા, તે સઘળું અમારૂ ખર્ચાઇ ગયુ છે અને અમને જેટલુ ઉંવાર મળતું હતુ તેટલુ લઇને પણ અમે ખાધુ છે અને હવે જ્યારે તંગી અમારો નાશ કરશે ત્યારે અમે તત્પર થઇને ગમે તે કરીશુ.

અગ્રેજો અમારા શાસનકર્તા, અમારા સ્વામી છે. શ્રી માનસિંહે અમારી ભૂમિ ખુચવી લીધી છે. આપ સરકાર જો મધ્યસ્થ થાઓ તો આ વિપત્તિની નિવૃત્તિ થઈ જાય; પરંતુ જ્યાસુધી આપ મધ્યસ્થ થઇને ખાત્રી આપો નહિ ત્યાસુધી અમને કોઈપણ પ્રકારનો વિશ્વાસ ચોટશે નહિ. અમારી પ્રાર્થનાનો પ્રત્યુત્તર આપશોજી અમે ધૈર્યપૂર્વક તેની રાહ જોઇશુ, પરંતુ જો અમને કાઇ પ્રત્યુત્તર નહિ મળે તો પછી દોષ અમારો રહેશે નહિ, કારણ કે અમે તો પ્રત્યેક સ્થળે જાહેર કરી દીધુ છે ક્ષુધા મનુષ્યને તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શોધી કાઢવાની ફરજ પાડે છે આટલા દીર્ઘકાળપર્યંત માત્ર આપ સરકારપ્રત્યેના માનને લીધેજ અમે મૌન ધારણ કરી રહ્યા છીએ અમારી પોતાની સરકાર અમારી દાદ સાભળતી નથી; પરંતુ અમે કયાસુધી થોભીશુ? અમને આશા છે કે આપ અમારી અભિલાષા પૂર્ણ કરશો "

સંવત ૧૮૭૮, શ્રાવણ શુદ ૨ (ઑગસ્ટ ૧૮૨૧)

અવિકલ અનુવાદ

(હસ્તાક્ષર) જેમ્સ ટૉડ

---

(૨)

દેવગઢના સામંત ગોકુલદાસની વિરુદ્ધ તેમના તાબાના સરદારોએ ઉઠાવેલા વાંધા

(૧) પ્રાચીનકાળથી સ્થાપિત થયેલા હક્કો અને રિવાજોને તેઓ માન આપતા નથી

(૨) પ્રત્યેક રાજપૂતની એક એક ચરસા જમીન છે, પરંતુ તે તેમણે હસ્તગત કરી લીધી છે

(૩) જે પુરુષ એમને રૂસ્વત આપે છે, તે એમની આગળ સદ્દગુણી ગણાય છે અને જે રૂસ્વત આપવાને અસમર્થ હોય છે તે ચોર ગણાય છે

(૪) એમના તાબાના પટાવતોએ જે દશબાર ગામો સ્થાપન કર્યાં હતાં, તે એમણે પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા છે અને તે પટાવતો અન્નવગર તથા ઘરબારના અભાવથી કષ્ટ પામે છે.

(૫) પ્રાચીનકાળથી દેવાલય પવિત્ર ગણાય છે, પરંતુ તેમણે આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે.

(૬) જ્યારે મસ્તક ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે, ત્યારે તેઓ પોતાની પ્રજા આગળ શપથપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લે છે અને પાછળથી તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લે છે.

(૭) પૂર્વે એવી રીતિ પ્રચલિત હતી કે તાબાના સરદારો વા ભાયાતોને સામંત-સભામાં ઉપસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા હોય ત્યારે તેમને પત્રદ્વારા બોલાવવામાં આવતા હતા. હવે તેમને વારંટથી બોલાવવામાં આવે છે, આથી સરદારોની મર્યાદા નષ્ટ થઇ છે.

(૮) પૂર્વે પત્રવાહકને ભથ્થામાં એક રૂપિયો આપવાનો રિવાજ હતો. હવે તેને બે આપવા પડે છે.

(૯) પૂર્વે દેવગઢના સીમાંતના પહાડીદેશમાં કોઇ લૂંટારો કોઇ વ્યક્તિપર આક્રમણ કરતો વા તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લેતો તો સામંત તેની ક્ષતિ પૂર્ણ કરી દેતા; પરંતુ હાલમાં તેઓ કોઇની પણ હાનિ પૂર્ણ કરતા નથી, કારણ કે લૂટારાઓ લૂટેલા માલનો ચતુર્થાંશ ફોજદારને આપે છે.[1] મીરા નામના પહાડી લોકો હાલમાં સર્વથા સ્વતંત્ર થઇ ગયા છે પહેલા તેઓ કોઈની હત્યા કરતા નહોતા, પરંતુ હાલમાં તેઓ અમારા ભાયાતોને લૂટી લે છે અને તેમનું ખૂન પણ કરે છે. આ લૂટફાટ અને નરહત્યાના નિવારણનો કાઇ ઉપાય દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. એટલે સુધી અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ છે કે લૂંટારાઓ લૂંટનો માલ દેવગઢમાંજ વેચે છે

(૧૦) દ્રવ્યનો દંડ કરવાને માટે તેઓ નિરપરાધીઓની ભૂમિ હસ્તગત કરી લે છે અને દંડ લીધા પછી તેના ખેતરમાંથી લીલા અનાજના છોડ પોતાના ઘોડાને માટે કપાવી મંગાવે છે

(૧૧) તાબાના સરદારોના ક્ષેત્રોમાંથી તેઓ ખેડુતોને બળપૂર્વક પકડાવી મંગાવે છે અને તેમને દ્રવ્યદંડ કરે છે તથા તેમના ગૌઆદિ પશુઓ તથા હળ વગેરે વેચીને ધન વસુલ કરી લે છે આથી કૃષિકાર્ય સર્વથા બંધ પડી ગયું છે અને દેશના લોકો ઘરબાર છોડીને અન્યત્ર નાસી જવા લાગ્યા છે.

(૧૨) દેવગઢનગરના ન્યાયાધીશ[2] તેમના પ્રબલ અત્યાચારથી રાયપુરમાં નાસી ગયા છે. તેઓ તેમને પકડવાને તેમની પાસેથી દ્રવ્ય ઓકાવવાને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ રાખે છે

(૧૩) તેઓ પોતાના તાબાના સરદારોની પાસેથી બલપૂર્વક અર્થસંગ્રહ કરવાને માટે તેમને પોતાની પાસે બોલાવે છે અને જો તેઓ ગમે તે પ્રકારે નાસી જાય તો તેમની સ્ત્રી અને કન્યાને કારાગૃહમાં નાખે છે. આ ઘોર અપમાનથી અનેક સ્ત્રીઓએ કૂવામાં પડીને આત્મઘાત કર્યા છે.

(૧૪) જો કોઇ પુરુષ કોઇનો ઋણી હોય તો તેઓ મધ્યસ્થ થઇને તેનું ઋણ ચૂકવવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે ઋણીની સ્થાવરજંગમ સર્વ સંપત્તિ વેચાવીને અર્ધું ધન પોતે લઈ લે છે.

(૧૫) જો કોઈ મનુષ્યની પાસે એકાદ શ્રેષ્ઠ અશ્વ હોય તો તેને સમજાવીને અને તેમ કરવા છતાં ન આપે તો અંતે બળાત્કારે પણ તેની પાસેથી તે અશ્વ છીનવી લે છે

(૧૬) પ્રથમ જે સમયે દેવગઢની સ્થાપના થઈ તે સમયે અમારા પૂર્વજોને પણ ભૂમિ મળી હતી, તેથી દેવગઢ જે પ્રકારે તેમની પૈતૃકસંપત્તિ છે તે પ્રકારે તેની અંદરની જમીન અમારી પણ પૈતૃકસંપત્તિ છે. ઉક્ત ભૂમિને શ્રેષ્ઠ બનાવવાને માટે અમે સહસ્ત્રાવધિ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો છે, પરંતુ તેઓ અમારા હક્ક, અધિકાર અને અમારી પદવી પ્રત્યે સર્વથા દુર્લક્ષ્ય કરીને તેપર હસ્તક્ષેપ કરે છે

(૧૭) અમારા પૂર્વજો જેટલા ગામો સ્થાપિત કરી ગયા છે, તે સર્વ ગામોમાંથી તેઓ ચાર વા પાંચ ચરસાભૂમિ લઇને વિદેશીઓને અર્પણ કરે છે આથી ભૂમિના જૂના સ્વામીઓ ઉત્તરોત્તર દીનદશાને પ્રાપ્ત થઈ નષ્ટ થતા જાય છે

(૧૮) ઘણા દીર્ઘકાળથી તેમના સર્વ સંબંધીઓને નિત્ય અન્ન મળતું હતું; પરંતુ તેમણે ચાર વર્ષથી આ પ્રથા સર્વથા બંધ કરી દીધી છે.

---

[1] પ્રત્યેક રાજપૂતસામંતના તાબાના પ્રદેશમાં રાજાની તરફથી ફોજદારની ઉપાધિવાળો એક સેનાપતિ રહે છે. તે સામંતોની પાસેથી સૈનિકો લેવાની સત્તા ધરાવે છે. સામંતોના કુલનો તે ભાગ્યેજ હોય છે, પરંતુ બહુધા બીજાં કુલનો હોય છે.

[2] પ્રત્યેક નગરમાં એક એક ન્યાયમંદિર હોય છે નગરશેઠ ચાર ચોટિયાની સાથે મળીને મુકદ્દમા ચલાવે છે તેમને કોઈપણ પ્રકારનો પગાર મળતો નથી.

(૧૯) પ્રાચીનકાળથી પ્રચલિત રીતિઅનુસાર દેવગઢના સામંત પોતાના તાબાના પટાવતસરદારો-ની સાથે મળીને તેમની સનાહથી પ્રત્યેક કાર્ય કરતા હતા, પરતુ હાલમા દેવગઢના સામત કેવળ વિદેશીલોકોની સાથે મસલત કરે છે તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ છે કે પહાડીપ્રદેશમાથી જે શતાવધિ રૂપિયા સગ્રહિત થતા હતા તે હાલમા બધ થઈ ગયા છે

'(૨૦) ભાયાતોની જમીનમાથી પહાડીલૂટારાઓ ગૌઆદિ પશુ ચોરી જાય છે ફોજદાર આ ઢોરો તેના માલિકને પાછા સોપતો નથી, પરતુ તે લૂટારાઓને દોગના સ્વામીની પાસેથી રખવાળી લેવાને ઉત્તેજિત કરે છે

(૨૧) ન્યાય પૈસાદ્વારા વેચાય છે પૈસાવિના ન્યાય મળતો નથી જેની પાસે દ્રવ્ય હોય તેની દાદ સાભળવામા આવે છે જાનમાલનુ રક્ષણ કરવાને વણિક તથા વ્યાપારીઓ વિદેશમા નાસી જવા લાગ્યા છે, પરતુ સામત પૂછતા પણ નથી કે તેઓ કયા ગયા છે અથવા શામાટે જાય છે.

(૨૨) અમારા ગૌઆદિ પશુ પહાડ ઉપર ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે પહાડીલોકો તેમને પકડી લે છે અને અમે જાતે ત્યા જઈને તેમની પાસેથી ઢોર ખુચવી લઈએ તો સામત અમને દ્રવ્યનો દડ કરીને કહે છે કે –"અમે પહાડીલોકોને આ પ્રકારે ઢોરોને અટકાવવાની સત્તા આપી છે" આ પ્રમાણે તેઓ અમારી મર્યાદા ઘટાડે છે અમે જો ઉક્ત પ્રકારના એકાદ લૂટારાને પકડી લઈએ તો ફોજદાર તેને છોડાવવાને માટે શસ્ત્રધારી દલ મોકલે છે; કારણ કે તેને તે માટે રૂસ્વત મળે છે પછી મુક્ત થયેલા લૂટારાની સાથે કલહ થાય છે અને તેથી નિરાશ્રય રાજપૂતને પોતાની પૈતૃકભૂમિ છોડવાની ફરજ પડે છે હવે દેવગઢમા પ્રજાને કાઇ સહાયતા વા આશ્રય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ નથી સામત સર્વથા હિતાહિતવિચારશૂન્ય છે અને તેઓ પોતાના સન્માનની રક્ષા કરવા પ્રત્યે એટલા બધા ઉદાસીન છે કે "પહાડીઓને દ્રવ્ય આપીને લૂટાઈ ગયેલી સપત્તિ પુન પ્રાપ્ત કરો" એમ તેઓ અમને કહે છે. જ્યારથી હાલનો ફોજદાર નિયુકત થયો છે, ત્યારથી અમારી દુર્દશા વધી પડી છે વિદેશીલોકો કર્તાહર્તા થઇ પડયા છે અને દેશીઓને હાકી કાઢવામા આવ્યા છે દક્ષિણી તથા બીજા લૂટારાઓ સામતના સ્વજાતીય લોકોની સપત્તિ લૂટીને તેમની ભૂમિ ભોગવી રહ્યા છે લેશ પણ અપરાધવિના સરદારોની ભૂમિ છીનવી લેવામા આવે છે આ ભૂમિ પુન પ્રાપ્ત કરવામા પુષ્કળ સમય અને દ્રવ્યનો વ્યય કરવો પડે છે ન્યાયકાર્ય સર્વથા વિલુપ્ત થઈ ગયુ છે

રાણાની સભામા સામતને જેવા અધિકાર અને હક્ક છે તેવા અધિકાર અને હક્ક અમને પણ સામતની સભામા છે જ્યારથી આપ (કર્નલ ટૉડ) મેવાડમા પધાર્યા છો, તે સમયથી દીર્ઘકાળથી અન્યના અધિકારમા ગયેલી ભૂમિનો પુનરુદ્ધાર કરવામા આવે છે, તો અમે એવો શુ અપરાધ કર્યો છે કે અમે અમારા પૈતૃકઅધિકારથી વચિત રહીએ ?

અમે મહાવિપત્તિસાગરમા નિમગ્ન છીએ

(૩)

મહારાજ શ્રી ગોકુલદાસ દેવગઢના ચાર મિસલ (શ્રેણી)ના પટાવતસરદારોને નિવેદન કરે છે કે —

અપરાધવિના કોઇ પણ સરદાર વા જમીનદારની સપત્તિ વા ભૂમિ ખુચવી લેવામા આવશે નહિ.

જો કોઈ વ્યક્તિ કોઇ પ્રકારનુ અપરાધસૂચક કાર્ય કરશે તો અમારા ચાર મિસલના ભાયાતોદ્વારા તેનો ન્યાય કરવામા આવશે અને જો તે અપરાધી ઠરશે તો તેને દડ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામા આવશે.

સર્વ પ્રસગે ભાયાતોની સનાહ લીધા વિના હુ કોઇને કોઇ પણ પ્રકારનો દડ કરીશ નહિ[૧]

શ્રીનાથજીના સોગન ખાઇને હુ કહુ છુ કે આ પ્રતિજ્ઞાનો હુ કદિપણ ભગ કરીશ નહિ

સવત ૧૮૭૪, પોષ સુદ ૬

---

૧ ઇગ્લાડના અધીશ્વરે મેગ્નાચાર્ટામા ૪૩ ધારાઓદ્વારા આજ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

(૪)

મેવાડપતિ મહારાણા અરિસિંહે સિંધીસરદાર અબ્દુલરહીમ બેગને આપેલો દાનપત્ર

श्री रामो जयति ।

गणेश प्रसीदतु । एकलिंग प्रसीदतु ।

શ્રી મહારાજાધિરાજ મહારાણા અરિસિંહ મિર્ઝા અબ્દુલરહીમ બેગ આદિલ બેગને પ્રતિ નિવેદન કરે છે કે —

અમારા કેટલાક સામંતોએ વિદ્રોહ કરી, ધૂર્ત રત્નસિંહને ઉત્તેજન આપી, દક્ષિણીઓને બોલાવી ઉદયપુરપર આક્રમણ કર્યું હતું આ પ્રસંગે તમે મહાન સેવા બજાવીને અમારા સામ્રાજ્યની રક્ષા કરવામા સહાય કરી છે;એટલા માટે તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને મે તમને આ દાનપત્રમા લખેલી જાગીર આપી છે, જેનો તમારા છોકરા અને છોકરાના છોકરા ઉપભોગ લેશે તમે પ્રમાણિક રીતે સેવા બજાવશો જો અમારો કોઇ વંશજ તમારા ઉત્તરાધિકારીની પાસેથી આ જાગીર છીનવી લેશે તો તેને એકલિંગજીનો શાપ અને ચિતોડનો નાશ કરવાનુ પાપ નડશે

વિશિષ્ટ વર્ણન.

(૧) ૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) રૂપિયાની કિંમતની ભૂમિ
(૨) વાર્ષિક નગદ રૂા ૨૫૦૦૦
(૩) દેવારી દરવાજાની બહાર ૧૦૦૦૦ વીઘા જમીન
(૪) રહેવાને માટે "ભારતસિંહની હવેલી" નામનું મકાન
(૫) ઉદ્યાન બનાવવાને માટે નગરની બહાર સો વીઘાં જમીન
(૬) કાષ્ઠ અને ઘાસને માટે ખીણમાનુ મિતૂન નામનું ગામ
(૭) યુદ્ધભૂમિમા માર્યા ગયેલા અજમેરી બેગના સમાધિમંદિરને માટે એકસો વીઘા જમીન

ખાસ હક્ક અને સન્માન

(૮) દરબારમાં એક આસન અને સર્વ બાબતમા સાદ્રીના સામંતના જેવુ સન્માન તથા પદમર્યાદા[1]

(૯) રાજપ્રાસાદ (રાજમહેલ) ની આગળના દરવાજા બહાર તમારૂ નગારૂ વાગશે, પરંતુ માત્ર એક દંડથી

(૧૦) દશેરાના ઉત્સવમા અમર અશ્વ[2] તથા પોશાક

(૧૧) આહરમા નગારૂ વગડાવી શકાશે અન્યાન્ય સર્વ બાબતોમા સલુમ્બરના સામંતના જેવુ સન્માન આપને તથા આપના ઉત્તરાધિકારીઓને પ્રાપ્ત થશે, તેથી તમારી જાગીરના કિંમતના પ્રમાણમા તમે રાજસેવા કરશો

(૧૨) જો આપ સ્વયં આપના કોઇ ભાયાત વા નોકરને પદચ્યુત કરશો તો હુ તેને આશ્રય આપીશ નહિ અને મારા સામંતો પણ તેને આશ્રય આપી શકશે નહિ

(૧૩) રાજસભાસિવાય અન્યત્ર જ્યારે આપ એકલા હશો, ત્યારે ચમરછત્રનો ઉપયોગ કરી શકશો, પરંતુ હજુરમા કદિ પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકશો નહિ.

(૧૪) મનવરબેગ, અનવરબેગ તથા ચમનબેગને સિંહાસનની સન્મુખ આસન પ્રાપ્ત કરવાની પરવાનગી આપવામા આવી છે દશેરાપર આપને 'અમર અશ્વ' તથા માનસૂચક પોશાક આપવામા આવશે અને આપના બે ત્રણ યોગ્ય સંબંધીઓને રાજસભામા આસન આપવામા આવશે

(૧૫) આપ પોતાના પદોચિત સન્માનસહિત રાજસભામા વિરાજમાન થઇ શકશો

સંવત ૧૬૨૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૦) ભાદ્રપદ એકાદશી ને સોમવાર	}	આજ્ઞાથી શાહ મોતીરામ બક્ષીઆ

---

૧ સાદ્રીના અધિપતિ રાણાની સભામા પ્રથમ શ્રેણિક સામંત છે.

૨ રાણા સામંતને જે ઘોડો આપે છે તે મરી જાય છે ત્યારે તેઓ બીજો ઘોડો આપે છે આજ કારણથી 'અમર અશ્વ' એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે

(૫)

મેવાડના સર્વશ્રેષ્ઠ સામંતો પૈકી રાવત લાલસિંહને આપવામાં આવેલા ભિંસરોરનો પટો

મહારાજા જગતસિંહ રાવત લાલસિંહ કિશોરીસિહોતને[1] નિવેદન કરે છે કે –

હમણા આપને ગરાસસ્વરૂપે સમસ્ત ભિસરોર પ્રગણુ[2] આપવામા આવ્યુ છે

ભિસરોર નગરની વાર્ષિક ઉપજ ૩૦૦૦, ૧૫૦૦ બીજા બાવન ગામો (નામો અનાવશ્યક છે)અને રાજધાનીની પાસેનુ એક ગામ

સંપૂર્ણ વાર્ષિક ઉપજ ૬૨૦૦૦, ૩૧૦૦૦[3]

બસે અડતાળીસ અશ્વારોહીઓ અને બસે અડતાળીસ પાયદળસૈનિકોસહિત (શ્રેષ્ઠ ઘોડા અને ઉત્તમ રાજપૂતોસહિત) આપને રાજાની સેવા કરવી પડશે

ઉક્ત સેનામાથી અડતાળીસ અશ્વારોહીઓ અને અડતાળીસ પાયદળ સૈનિકો આપના દુર્ગની રક્ષા કરવામા સદા નિયુક્ત રહેશે અને આપને આજ્ઞા મળતાસાથેજ બસે સ્વારો અને બસે પાયદલ સૈનિકોસહિત ગમે તે સ્થળે સેવા કરવાને માટે તત્પર થવુ પડશે સવત ૧૭૯૮ના પોષ માસમા આપને પ્રથમ પટો આપવામા આવ્યો હતો,પરતુ તે સમયે તે જાગીરની ઉપજ અનુમાનથી ખરી ઉપજ કરતા વિશેષ ગણવામા આવી હતી, તેથી મહારાણાએ હાલમા વાર્ષિક સાઠહજાર રૂપિયાની ઉપજની ભૂમિ ભિસરોર સાથે જોડી આપી છે.

(૬)

મેવાડના મહારાણા સંગ્રામસિંહે પોતાના ભાણેજ અને જયપુરના સિંહાસનના અધિકારી મધુસિંહને આપેલો દાનપત્ર

श्री रामा जयति।

गणेश प्रसीदतु । एकलिंग प्रसीदतु ।

[4]ભાલાનુ ચિન	[5]**सही**

મહારાજાધિરાજ મહારાણા સગ્રામસિહ નિવેદન કરે છે કે મારા ભાણેજ કુમાર મધુસિહને નિમ્નલિખિત પ્રદેશ દાન કરવામા આવ્યો છે

રામપુરા પ્રદેશનો પટો

આપ એક સહસ્ર અશ્વારોહીઓ અને બે સહસ્ર પદાતિસહિત ૭ માસપર્યંત રાજકાર્યમા નિયુક્ત રહેશો અને કોઈ સમયે વિદેશમા જવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થશે તો આપને ત્રણ સહસ્ર પાયદળ અને ત્રણ સહસ્ર અશ્વારોહીઓસહિત યુદ્ધક્ષેત્રમા જવુ પડશે

આ દેશમા જયાસુધી મહારાણાનુ પ્રભુત્વ સ્થાયી રહેશે,ત્યાસુધી આપની જાગીર જવાનો કાંઈ ભયનથી.

સવત ૧૭૮૫ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૨૯)
ચૈત્ર શુદ સપ્તમી મંગળવાર

આજ્ઞાથી
પાચોલી રાયચદ અને મહેતા મલદાસ

૧ ચદાવતશાખામા કિશોરસિહ એ એક પ્રબલ શક્તિશાળી સામત હતા તેમનાજ નામપરથી એક સ્વતત્ર ગોત્રની ઉત્પત્તિ થઇ છે લાલસિહ એજ ગોત્રમા ઉત્પન્ન થયા છે

૨ આ પ્રગણુ ચબલ નદીની ઉત્તરે આવેલુ છે

૩ બે સ્થળે અંક લખવાનુ કારણ એ છે કે એક યથાર્થ મૂલ્ય દર્શાવે છે અને બીજો અનુમાન દર્શાવે છે.

૪ મેવાડના વંશપરંપરાગત યુદ્ધવિભાગના મંત્રી સલુમ્બરના સામતનો ભાલો.આ'ભાલામાતેમનીસહી પણ અતર્ભૂત છે

૫ આ રાણાના પોતાના સાકેતિક અક્ષરો છે

(રાણાના પોતાના હસ્તદ્વારા લિખિત) મારા ભાણેજ મધુસિંહને જણાવું છું કે:—
પ્રિય વત્સ ! મે તમને રામપુરાપ્રદેશ દાન કર્યો છે. જ્યાંસુધી એ મારો છે, ત્યાંસુધી એ તમારી પાસેથી ખુંચવી લેવામા આપશે નહિ. ઇતિ.

(૭)

સંવત ૧૮૦૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૦) ના પ્રથમ શ્રાવણમાં દોંગલા ગામના નિવાસીઓએ મહારાજ ખુશાલસિંહને જે રખવાળી આપી તેનો દાનપત્ર

(૧) દોઢસો વીધા કૃષિક્ષેત્ર, તેમાની છત્રીસ વીધા જમીનમા કૂવા છે.
(૨) એકસોએ વીધા પડતર અને કૂવાવિનાની જમીન, જેવી કે:—
ઘાચી ગોવિંદદ્વારા ખેડાતી જમીન ૭ વીધાં
ઘાચી હીરા અને તારાના તાબાની ત્રણ વીધા
કઠીઆ હંસા અને ઘાચી લાલદ્વારા ખેડાતી સત્તર વીધા
ગોવિંદ તથા હીરા વગેરેના તાબાની ચાર વીધા
પડતર અને જંગલી ભૂમિ

અર્થાદિ દાન

મુદ્રા ૧૨
અન્ન... ... ... ૨૪ મણ
રાખીતરિક્ત દિવાળી તથા હોળીના ઉત્સવપ્રસંગે પ્રત્યેક ઘરમાથી એક એક તામ્રમુદ્રા આપવામા આવશે.
સેરાનો[1] ... ... ધાન્ય લણતી વખત
બ્રાહ્મણોની પાસેથી સુકરી
વાણિજ્યદ્રવ્યની જકાત..... એક ભરેલા ગાડાપર એક પૈસો અને પ્રત્યેક બળદપર અર્ધો પૈસો
પ્રત્યેક વિવાહપ્રસંગે બબ્બે પાત્ર અન્ન

(૮)

અમલીના નિવાસીઓએ સંવત ૧૮૧૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૮) માં આમાડ્તના રાવત ફતેસિંહને જે ભૂમિ આપી હતી તેનો દાનપત્ર

રાણાનત સામતસિંહ અને સૌભાગ્યસિંહને અમલી જાગીરસ્વરૂપે મળી હતી, પરતુ તેઓ ત્યાના નિવાસીઓપર અસંત અત્યાચાર કરતા હતા તેમણે પટેલ જોધ અને ભાગ્યને મારી નાખ્યા અને બ્રાહ્મણો-પર એવો અત્યાચાર કર્યો કે કુશલ અને લાધે પ્રદીપ્ત અગ્નિમા પોતાના જીવનની આહુતિ આપી, ત્યારે પ્રજાએ રાણાની પાસે સહાય અને આશ્રય માગ્યો પટાવતો બદલાઇ ગયા છે અને હાલમા ગામવાસી-ઓએ રખવાળીસ્વરૂપે ફતેસિંહને એકસોપચાસ વીધા જમીન અર્પણ કરી છે.[2]

(૯)

દોંગલાના નાગરિકોએ ભિંદરના મહારાજા જોરાવરસિંહને આપેલી ભૂમિ

શ્રી મહારાજ જોરાવરસિંહની નિકટ અમે પટેલગણ, વ્યાપારીવૃંદ, વ્યવસાયી મંડવી, બ્રાહ્મણ-વર્ગ તથા દોંગલાના સમસ્ત નિવાસીઓ એકત્રિત થઇને આ દાનપત્ર લખી આપીએ છીએ.

આ સમયપૂર્વે દોંગલામા લૂંટારાઓનો ભય પ્રબળ હતો, મહારાજે તેમના હાથમાથી અમારી

૧ અનાજ લણતી વખતે પ્રત્યેક મણપર એક એક શેર અન્ન લેવામા આવે છે. તેને સેરાનો કહેવામા આવે છે
૨ ભુમીઆલોકોની જમીનનો કેવો આદર છે તે આ પરથી પ્રતીત થાય છે ફતેસિંહે જો કે રાણાની પાસેથી પોતાની સમસ્તભૂમિનો પટ્ટો ગ્રહણ કર્યો હતો, તોપણ તેની પાસે ભૂમીઆલોકોને મળતો ભૂમિઅધિકાર નહોતો આ પ્રસંગે તેણે આ પ્રકારનો ભુમિઅધિકાર પણ પ્રાપ્ત કરી લીધો જો કે પાછળથી મહારાણાએ અમલી દેશ પોતાના અધિકારમા લઇ લીધો; પરતુ ભૂમીઆ લોકોનો ભૂમીઅધિકાર તો તે સામંતની પાસેજ રહ્યો

રક્ષા કરી તેથી અમે નિમ્નલિખિત ભૂમિ આદિ તેમને અર્પણ કરીએ છીએઃ—

ઘાંચી હીરાના તાબાનો એક કૂવો
ઘાંચી દીપાના તાબાનો એક કૂવો
ઘાંચી દીવાનો એક કૂવો

કુલ ત્રણ કૂવા, સુંમાળીસ વીઘાં પીવલ (કૂવાસહિત ભૂમિ), એકસોએકાણું વીઘાં માલ (કૂવાવિનાની) ભૂમિ અને એક જુવારનું ક્ષેત્ર

રખવાલીસંબંધી નિયમો

૧ પ્રત્યેક વિવાહપ્રસંગે એક પાત્ર અન્ન

૨ પ્રતિવર્ષે નગદ છસેં રૂપિયા

૩ ભૂમીઆ તથા ગામવાસીઓપર થતા ચોર અને લૂંટારાઓના અત્યાચાર, ઉપદ્રવ, ઉત્પીડન વા શાંતિભંગનું મહારાજ નિવારણ કરશે.

મહારાજ સ્વયં જ્યારે દોંગલાના નિવાસીઓને પોતાના નિવાસસ્થાનમાં પાછા આવીને રહેવાને કહેશે, ત્યારેજ માત્ર તેઓ આવીને નિવાસ કરી શકશે; અન્યથા નહિ.[1]

હિસાબરક્ષક કુચિયાદ્વારા સંવત ૧૮૫૮ ના જ્યેષ્ઠ માસની પૂર્ણિમાને દિને આ પત્ર લખવામાં આવ્યો અને સમસ્ત ધંધાદારીઓ, બ્રાહ્મણો તથા નાગરિકોએ તેપર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા.

(૧૦)

મેવાડેશ્વરે સામંતોને આપેલી જાગીર

મહારાણા શ્રી ભીમસિંહ બાબા રામાસંહને નિવેદન કરે છે કેઃ—

જિહાજપુર પ્રદેશમાં બસેંપચ્ચીસ વીઘાં જમીન, તેની સાથે શામબાગ અને પશુઓ બાંધવાનો તબેલો તમને પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

તમારા પૂર્વજોએ જિહાજપુર શત્રુઓના હાથમાંથી મુક્ત કરી મને અર્પણ કર્યું અને મારે તાબે રહી વિશ્વાસપાત્રતાથી કાર્ય કર્યું, તેથી આ ભૂમિ તમને આપવામાં આવી છે. નિશ્ચયપૂર્વક જાણજો કે તમારા ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામાં આવશે નહિ અને પટાવતો તમારા કાર્યમાં કદિ માથું મારશે નહિ.

ખાસહક્ક

તમનેએક સેરાનો અર્થાત્ અનાજ લણતી વખત પ્રત્યેક કૃષિકારની પાસેથીમણઉપરએકશેરઅનાજમળશે.

બે હલમો મળશે.[2]

હોળી અને દશેરાના પર્વમાં નાળીએર મળશે.

તમે ભારવાહી સો બળદોપર બાર આના કર લઈ શકશો.[3]

જિહાજપુરની અંદર જેટલા ઘોડા વેચાશે તેમાંના પ્રત્યેક ઘોડાપર તમને બે આના મળશે.

જેટલાં ઉંટ વેચાશે તેમાં પ્રત્યેક ઉંટદીઠ તમને એક આનો મળશે.

ઘાંચીની ઘાણીપર એક એક પલ્લુ મળશે.

---

૧ આપરથી સિદ્ધ થાયછે કેજે સમયે મેવાડમાં ચોતરફ અત્યાચારનો આરંભ થયો હતો, તે સમયે સામંતો પ્રજાપ્રત્યે કઠોર વ્યવહાર રાખતા હતા. તેઓ રખવાળામાં ભૂમિ વગેરે હસ્તગત કરી લેતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ વ્યાકુલ થયેલી પ્રજા પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે ઘરસુદ્ધાં અર્પણ કરી દેતી હતી.

૨ નિયત કરેલા સમયપર્યંત બે હળો આપવાં તે.

૩ જે સમયે મેવાડમાં ચોતરફ વિપ્લવ, અશાંતિ તથા અત્યાચારની પ્રબળતા થઈ તે સમયે સામંતોએ અનેક પ્રકારના કષ્ટદાયક કર સંગ્રહિત કરવા માંડ્યા હતા. આથી વાણિજ્યકાર્ય સર્વથા બંધ પડી ગયું અને સ્થાનાંતર કરવું પણ કષ્ટદાયક થઈ પડ્યું. તે સમયે પ્રત્યેક કાર્યને માટે કર લેવામાં આવતો હતો. દુર્ગસંસ્કાર, નાકાની રક્ષા, માર્ગમાં ચોકીદારો રાખવા અને રાત્રિએ રક્ષકો નીમવા વગેરે અનેક કાર્યને માટે કર લેવામાં આવતો હતો.

પ્રત્યેક લોહખાણપર ૫ા રૂપિયા મળશે
પ્રત્યેક બકરાના બલિદાનપર એક પૈસો
જન્મ અને વિવાહપ્રસંગે પાચપાત્ર અનાજ[1]
લીલોતરીની એક એક જુડી
ભુમિસંબધી જે જે ખાસ હક્કો હોય તે સર્વ

કૂવાવાળી ભૂમિ (પીવલ)	૫૧ વીઘા
કૂવાહીન ભૂમિ (માલ)	૫૧૦ વીઘાં
પહાડીભૂમિ (મુગ્ર)	૪૦ વીઘા
બીડ	૨૫ વીઘા
	કુલ ૬૨૬ વીઘા

(૧૧)

ઝાલરાપાટણનગરમાં આવેલા સ્તંભપરના શિલાલેખનો અનુવાદ

સંવત૧૮૫૩(ઇ૦સ૦૧૭૯૭)શાકે૧૭૧૮દક્ષિણાયન,શીતૠતુનો સુખમય કાર્તિકમાસ,પૂર્ણિમા,સોમવાર

મહારાજાધિરાજ ઉમેદસિંહદેવ,[2] ફોજદારરાજ જાલિમસિંહ[3] અને કુમાર માધોસિંહ એઓ, ઝાલરાપાટણના સર્વ નિવાસીઓ,પટેલો, પટવારીઓ,[4] મહાજનો તથા સમસ્ત ૩૬ જાતિઓને નિવેદન કરે છે કે:—

હાવમા સર્વ જણ નિર્ભય બની મકાનો બાધો અને વસો

આ દેશમાથી બળપૂર્વક કર લેવાની તથા ભૂમિ હસ્તગત કરી લેવાની પ્રથા દૂર કરવામા આવી છે. બલમનસી,[5] આની,[6] રેકબરાર[7] અને ભેટબેગોર[8] નામના કરો દૂર કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉદ્દેશથીજ આ સ્તભ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે અને સદા એ ઉદ્દેશજ સ્થાયી રહેશે. હવે આ દેશમા કોઇ માણસ કોઇના ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરી શકશે નહિ. હિંદુઓને ગાયના અને મુસલમાનોને સુવરના શપથ આપવામા આવ્યા છે કૅપ્ટન દિલેલખાં, ચોધરી સ્વરૂપચંદ, પટેલ લલ્લુ, માહેશ્વરી પટવારી, બાલકૃષ્ણ, ભાસ્કર કાલુરામ અને સલાટ બાલકૃષ્ણની સમક્ષ આ સ્તંભ સ્થાપિત કરવામા આવ્યો છે

પરમોનીપ્રથા[9]સર્વથા દૂર કરવામા આવી છે.જેમાણુસ પાટણનગરમા વ્યાપાર કરશે,તેને હારાવતી નગરમા જેવાણિજ્યકર લેવામા આવેછેતેનો અર્ધભાગ માફ કરવામાઆવશે અનેસ પૂર્ણ 'માયાકર' દૂરકરવામાઆવ્યોછે.

(૧૨)

અકોલા નામના સ્થાનના લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાંનો શિલાલેખ

પૂર્વે માત્ર એકજ બજારમા તંબાકુ વેચાતો હતો.રાણા રાજસિંહે આ ઇજારો સર્વથા દૂર કર્યોછે. સં. ૧૬૪૫ રાણા જગતસિંહે પોતાના રાજકર્મચારીઓને અકોલાના શિલ્પીઓની પાસેથી બળાત્કારે ખાટલા-ગોદડા લેવાની મના કરી છે.

---

૧ રાજપૂતસામ તોના તાબાના સરદારો તથા સ્વજનોમા કોઇને ત્યા વિવાહપ્રસગ ઉપસ્થિત થતા સામંતોને ભોજ્ય-દ્રવ્ય અથવા તેને બદલે દ્રવ્યમળે છે, પરતુ કાન્સના સામતો આવા પ્રસગે નિયમિત કર લેવા ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક પ્રકારના કરો આપતા હતા તે સામતો અથવા તેમના પ્રતિનિધિ સ્વજનની કન્યાની સન્મુખ જઈને બેસતા હતા

૨ કોટાના રાજા

૩ કોટાના સેનાપતિ

૪ તલાટી

૫ ભલમનસાઈ અર્થાત્ સદ્વર્તનસંબંધી કર ૬ કૃષિ સંબધી કર ૭ રજીસ્ટર કરવા સબધી કર ૮ વેઠ
૯ રાજકર્મચારી જે મૂલ્ય નિર્ધારિત કરતો હતો તેજ મૂલ્યે વસ્તુઓ વેચવાની વ્યાપારીને ફરજ પડી હતી, આને 'પરમો પ્રથા' કહેવામા આવે.

(૧૩)

મેવાડમાં આવેલા બડા અકોલા નામના નગરના નિવાસીઓ તથા રંગરેજોને આપેલા ખાસહકોસંબંધી શિલાલેખ

બડા અકોલા નગરના નિવાસીઓને મહારાણા ભીમસિંહ નિવેદન કરે છે કે —

મંડલગઢની સેનાના વ્યયને માટે આ નગરના નિવાસીઓની પાસેથી જે કર લેવામા આવતો હતો તે દૂર કરવામા આવ્યો છે આ નગરના નિવાસીઓને જ્યારે એવો પ્રશ્ન પૂછવામા આવ્યો કે—"આ નગર શી રીતે સમૃદ્ધિશાળી થઇ શકશે ?" ત્યારે તેમણે સર્વ જણે એક સ્વરે એવો ઉત્તર આપ્યો કે—" પ્રાચીનકાળથી જે કર નિર્દિષ્ટ કરવામા આવ્યો છે, તેથી અધિક કર કદિપણુ લેવો જોઇએ નહિ વળી જેટલુ અનાજ ઉત્પન્ન થાય તેના અર્ધ ભાગ કરતા અધિક કર કદિ પણ લેવો જોઇએ નહિ તથા જેઓ તેટલો કર આપે તેમનાપર કદિપણુ અત્યાચાર કરવો જોઇએ નહિ"

રાણાએ તેમની આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમની આજ્ઞાથી આ સ્તભ સ્થાપિત કરવામા આવ્યો છે જે માણસ આ આજ્ઞાનો અનાદર કરશે,તેની ઉપર એકલિંગજીનો શાપ પડશે મુસલમાનોને સુવરવધના અને હિંદુઓને ગૌહત્યાના શપથ આપવામા આવ્યા છે

પરમો અને પુલીકર[1] ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર આપવા પડશે

અકોના ગામનો કોઇ માણસ કાઇ અપરાધ કરશે તો ગામનો કો તેનો ન્યાય કરશે અને તેને અપરાધના પ્રમાણમા શિક્ષા કરશે

પ્રતિ અમાવાસ્યાપર કૂવાનુ (કોશ ચલાવવાનુ) કામ કરવુ નહિ,[2] ઘાણી પીલવી નહિ કિંવા વસ્ત્ર રંગવા નહિ[3]

જે માણસ ઉક્ત આજ્ઞાનો અનાદર કરશે, તેને ચિતોડના ધ્વંસનુ પાપ લાગશે

મહેતા સરદારસિંહ, સુબન્દાસ, ચોધરી ભૂપતરામ, ચોધરી દોનતરામ તથા અકોનાની એકત્રિત પંચાયતની સમક્ષ આ સ્તભ સ્થાપિત કરવામા આવ્યો છે

આ લેખ ચોધરી ભૂપજીએ લખ્યો તથા સનાટ ભીમે કોતર્યો

સવત ૧૮૫૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૦)

(૧૪)

જમણવારમાંથી ભોજનના પદાર્થો લઈ જવાનો પ્રતિબંધ[4]

મિરમીના નિવાસીઓને મહારાણાશ્રી સગ્રામસિંહ નિવેદન કરે છે કે —

૧ હેમતઋતુનુ ધાન્ય લણતી વખતે જે એક મુઠ્ઠી ધાન્ય લેવામા આવે છે તે પુલીકર કહેવાય છે

૨ એનો આશય એ છે કોઈએ કૂપિકાર્ય કરવુ નહિ કારણકે અમાવાસ્યાની તિથિ પવિત્ર ગણાય છે

૩ એમ જણાય છે કે રાજમંત્રીઓની સૂચનાથી આ વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી

૪ અમારા પ્રાતમા જે પ્રકારે શ્રાદ્ધ, વિવાહાદિપ્રસગે આમંત્રણ થવાથી ગામગામાતરથી લોકો આવે છે અને ભોજન કરવા ઉપરાત મિષ્ટાન્ન ઉપાડી જાય છે, તે પ્રકારેજ રાજસ્થાનમા પણ થતું હતુ આ તરફના લોકો પોતાની સાથે પોતાના બાળકબાલિકાઓને લાવે છે પરતુ ગૃહિણી યુવાન કન્યા અને વધૂઓનેલાવતા ન હોવાથી તેમને માટે તેઓ આ રીતે મિષ્ટાન્ન લઈ જતા હોવાથી વરો કરનારને ઘણો ખર્ચ થાય છે આ કારણથી ઘણા માણસો કરજદાર બની જાય છે કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે 'રાજસ્થાનમા એવી રીતિ પ્રચલિત હતી કે સ્ત્રીઓ કેટલાક દિવસ સુધી ચાલે તેટલી ભોજનસામગ્રી ઉપાડી જતી હતી અબરપતિ જયસિંહે આ કુરીતિ દુર કરવાને માટે નિમંત્રિત માણસોની સખ્યા નિયમિત કરી હતી તેમણે માત્ર ૫૧ માણસોનેજ નિમંત્રણ કરવાની પરવાનગી આપી હતી તેમણે એવો ધારો રચ્યો હતો કે કેવળ ચાર શ્રેણીના પ્રતિષ્ઠિત ધનવાન લોકોએજ નિમત્રિત લોકોને શ્રેષ્ઠ મિષ્ટાન્ન આપવુ અન્ય શ્રેણીના લોકોએ માત્ર ગોળ અને લાલ બુરૂજ વાપરવુ કૂપિકારો અને નીચી શ્રેણીના લોકોએ જુવારનો આટો, તેલ અને શાક વાપરવુ એક સમયે ફાલ્ગુનના ઉત્સવમા એક રગરેજે પોતાના મિત્રોને શ્રેષ્ઠ ખાના લાડુ બનાવીને વહેચ્યા હતા પોતાની આજ્ઞાનો આ પ્રમાણે અનાદર કરવા માટે મહારાજે તેને પાચસો રૂપિયાનો દંડ કર્યો હતો પુત્રવધુનુ સીમત આવતા તેના પિતાપર ભેટ મોકલવાનો રિવાજ હતો આ પ્રસંગે પૂર્વે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવામા આવતુ હતુ પરતુ મહારાજા જયસિંહે માત્ર ૫૧ રૂપિયા ઠરાવી આપ્યા આ પ્રકારના અનેક સામાજિક ધારાઓ મહારાજા જયસિંહે રચ્યા હતા અને તેમણે શિશુકન્યાવધ અટકાવવાને ઘણોજ પ્રયાસ કર્યો હતો '

સર્વ પ્રકારના ઉત્સવો અને મરણ પછીના જમણવારોમાથી કોઇ પણ વ્યક્તિએ કોઈ પણ ખાદ્યપદાર્થો લઇ જવા નહિ જે માણસ આ આજ્ઞાનો અનાદર કરશે તેણે રાજાને એક સો રૂપિયા દડના આપવા પડશે

સવત ૧૭૬૯ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૩) ચૈત્ર સુદ ૭

(૧૫)

બાકરોલના વ્યાપારીઓ અને શાહુકારોપ્રત્યે મહારાણા સંગ્રામસિંહનો આદેશ

રાજ્યનો કર ઉઘરાવનારા અધિકારીઓ શિયાળામા તમારી પાસે જે વસ્ત્રો લે છે તેની વિરુદ્ધ તમે જે ફરિયાદ કરી છે,તેના સબધમા જણાવવાનુ કે શિયાળામા વસ્ત્રો આપવાની પ્રથા દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત છે, માટે જે અધિકારીઓ બાકરોલમા કર ઉઘરાવવાને આવે,તેમને વ્યાપારીઓએ શય્યા તથા ઓઢવાના વસ્ત્રો આપવા અને ઈતર પ્રજાએ ઇતર કર્મચારીઓને ઉક્ત વસ્તુઓ આપવી

કોઇ કારણથી નદીનો બાધ તૂટી જાય અને તેની મરામત કરવામા જે માણસ સહાય ન કરે, તેણે દડનરિકે એકસો બ્રાહ્મણો જમાડવા પડશે

સવત ૧૭૧૫ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૯) આષાઢ

(૧૬)

બિજોલીના સામંતનો પોતાના તાબાના સરદાર ગોપાલદાસ શક્તાવતપ્રતિ આજ્ઞાપત્ર

મહારાજ માનધાતા શક્તાવત ગોપાલદાસને નિવેદન કરે છે કે —

દાનમા તમારા ઉપર પ્રતિદિન ચાર રૂપિયાનો દડ આવે છે તેના ૮૦ રૂપિયા તમારાપર ચઢ્યા છે ગગારામે તમારી તરફેણમા અરજ કરવાથી તેમાના ૪૦ રૂપિયા માફ કરવામા આવ્યા છે તમે એક પત્રમા એવી પ્રતિજ્ઞા લખી આપો કે હુ નિયત સખ્યાના સૈનિકોસહિત સમરક્ષેત્રમા ઉપસ્થિત થઇશ અને ન થાઉ તો તમે મને ઉચિત દડ કરી શકશો

આવશ્યકતા પડતા તમારે એક શ્રેષ્ઠ અશ્વારોહી અને એક બદૂકધારીને સમસ્ત યુદ્ધસામગ્રીસહિત સ્વદેશ અને વિદેશમા મોકલવા પડશે

જે સમયે સેના સમરભૂમિમા પહોચશે તે સમયે તમારે સ્વય ત્યા ઉપસ્થિત થવુ પડશે જો તે સમયે તમે સ્વદેશમા ન હો તો તમારા અનુચરોને અવશ્ય રણભૂમિમા હાજર રહેવુ પડશે અને રાણા તેમને ભોજનસામગ્રી આપશે

શ્રાવણ સુદ ૧૦ સવત ૧૭૮૨

(૧૭)

શક્તાવત શંભુસિંહને મહારાજ ઉદયકર્ણની આજ્ઞા

તમને નિવેદન થાય કે —

મે ગૂર ગામ મારા અધિકારમા લઇ લીધુ હતુ પરતુ દાનમા અનુગ્રહ કરીને તમને પાછુ સોપુ છુ તમે હવે એ ગામની ઉન્નતિ કરતા રહો અને સ્વદેશ તથા વિદેશમા એક અશ્વારોહી અને એક પાયદલસૈનિક મોકલીને મારી સેવા કરો

વિદેશ જતી વખત તમને નીચે પ્રમાણે ભથ્થુ મળશે —

મેદો	પ્રતિદિન	દોઢશેર
દાળ	,	પાશેર
ઘી	,	બે પૈસાનુ
ઘોડાની ચદી	,	ચાર શેર

જો તમને દુર્ગની રક્ષા કરવાના કાર્યમા નિયુક્ત કરવામા આવે તો તમારે તમારા તાબાના સમસ્ત અનુચરોસહિત ત્યા જવુ પડશે અને તમારી સ્ત્રીકન્યા આદિ કુટુબવર્ગને પણ ત્યા લઈ જવો પડશે

જો તમને દુર્ગરક્ષાના કાર્યમા નિયુક્ત કરવામા આવશે તો તમને પાછળથી બે વર્ષની સેવામાથી મુક્ત કરવામા આવશે

આષાઢ સુદ ૧૪, સંવત ૧૮૩૪.

(૧૮)

જેતસિંહ ચંદાવતને મુંડકટિ અર્થાત્ ખુનના બદલાતરિકે અર્પણ કરવામાં આવેલી ભૂમિ

પટેલનો પુત્ર જેતસિંહના રાજપૂતોને અંગરક્ષકતરિકે લઇને પોતાની સ્ત્રીને ઘેર લાવવાને માટે ગયો. માર્ગમા તેનાપર હુમલો થયો,અંગરક્ષકો કપાઇ મુઆ અને ખૂનની ક્ષતિ પૂર્ણ કરવાનો કાઇ ઉપાય નહિ હોવાથી મુંડકટિતરિકે છવ્વીસ વીઘાં જમીન અર્પણ કરવામા આવી

(૧૯)

રાવત મેઘસિંહે પોતાના ભ્રાતા યમુનાદાસને નીચે પ્રમાણે ભૂમિ આપી:—

ગયપુર ગામ	ઉપજ રૂ	૪૦૧
મોગરાપુષ્પની એક વાડી	,, રૂ	૧૧
કુલ	રૂ	૪૧૨

તમે પ્રમાણિકપણે સ્વદેશ અને વિદેશમા સેવા કરશો તથા પ્રચલિત રીતિ પ્રમાણે કર આપી તાબાના સરદારની પેઠે આજ્ઞા પાલન કરશો

(૨૦)

તક્ષકજાતિ અને જૈનલોકોના શિલાલેખનો અનુવાદ-છઠી શતાબ્દીના જીતજાતિના એક નૃપતિનો સ્મારકતામ્રપત્ર

આ લેખ ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૦ મા કોટારાજ્યની દક્ષિણે ચંબલનદીના તટપર કંસ નામના સ્થાનમા આવેલા એક મંદિરમા પ્રાપ્ત થયો હતો

જટા આપનુ રક્ષણ કરો [1] જે જટા જીવનસમુદ્રને પાર જવાને માટે નૌકાસ્વરૂપ છે, જે કાઇક શ્વેત અને કાઇક લાલ વર્ણથી યુક્ત છે, તે જટાનો વૈભવ તમે જોઇ શકો છો ? જે જટામા ક્રુદ્ધ ભીષણ શબ્દકારી સર્પ વિરાજમાન છે, તે જટા કેવી પ્રકાશમાન છે ? જે જટાના મધ્યમાથી પ્રબળ તરંગો નીકળી રહ્યા છે, તેની સાથે શુ કોઇ પણ વસ્તુની તુલના કરી શકાશે ? તે જટા આપનુ રક્ષણ કરો [1]

જેના વીરત્વ અને બાહુબળથી શાલપુરીદેશની રક્ષા થતી હતી, તે રાજા જીતના યશનુ હવે હું વર્ણન કરીશ પ્રબળ અગ્નિની જ્વાળા જે પ્રકારે પોતાના શત્રુને ભસ્મીભૂત કરી દે છે, તે પ્રકારે રાજા જીતનો પ્રતાપ પણ પ્રબળ હતો મહા બળવાન જીત[2] શાલેન્દ્ર પરમ રૂપવાન હતા અને તેઓ કેવળ

૧ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે – 'તે કે આ મંત્રિએ સ્હેજ મંગલાચરણ છે, તોપણ એનાદ્વારા જીતજાતિની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય કરી શકાય છે રાજસ્થાનની અનેક જાતિઓ રણુદેવ ગણુથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવે છે તેઓ કહે છે કે શિવના બાહુમાથી વીરગણ, મેરુદંડમાથી ચારણગણ જીહ્વામાથી ભવિષ્યવેત્તા ભાટગણ અને તેમના શિરની જટામાથી જાટ વા જીત લોકો ઉત્પન્ન થયા છે શિવની જટામા સર્પ અને મહાકાલ રહે છે આ પરથી વિદિત થાય છે કે જીત લોકો તક્ષકજાતિના અર્થાત્ સર્પના વંશજ છે જે પ્રબળ તરંગનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, તે તરંગ પવિત્રસલિલા ગંગાના છે શિવની મૂર્તિ અર્ધનારીયુક્ત છે, તેથીજ તેમના કેશનો રંગ શ્વેત અને લાલ વર્ણથી યુક્ત જણાવ્યો છે. જીતલોકો રણુદેવની આ મૂર્તિની કલ્પના ઝક્ષરતીસ નદીના તટપરથી ભારતમા લાવ્યા હતા આ લોકો ત્યા તેની બાલનાથ અને યમ નામથી પૂજા કરતા હતા"

૨ ઉક્ત જીતરાજાની રાજધાનીનુ નામ શાલપુરા હતુ અને તેઓ શાલેન્દ્ર કહેવાતા હતા આ તેમનુ મૂળ નામ નથી. તેઓ શાલનગરના અધીશ્વર હોવાથીજ 'શાલેન્દ્ર' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે આ શાલપુરા કયા હતુ તેના સંબંધમા કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે સંવત ૧૨૦૭ મા અણહિલપુરના નૃપતિ કુમારપાળે જે શિલાલેખયુક્ત સ્તંભ સ્થાપિત કર્યો હતો તેનુ નિરીક્ષણ કરતા પ્રતીત થાય છે કે ઉક્ત શાલપુરા 'પંજાબના' શિવલોક નામના ડુંગરની તળેટીમા હતુ ઉક્ત શિલાલેખનો અનુવાદ પરિશિષ્ટના અંક ૨૫ મા આપવામા આવ્યો છે.

પોતાના બાહુબળથીજ વીરપુરુષોના અગ્રણી થયા હતા ચદ્ર જે પ્રકારે પૃથ્વીને પ્રકાશમાન કરે છે, તે પ્રકારે તેઓ પણ પોતાના દેશ શાલપુરીને દેદીપ્યમાન કરતા હતા સમસ્ત જગત ઉત્તરાજની જયઘોષણા કરી રહ્યુ છે તેઓ મનુષ્યલોકમા ચદ્રસ્વરૂપ તથા પરમ સાહસિક અને મહાબળવાન લોકોમા પકની વચ્ચે કમલની પેઠે વિરાજમાન થઇ પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરતા હતા ભુવનમડલના રાજાઓના મસ્તકો તેમના ચરણના અગુષ્ઠની પૂજા કરતા હતા તેમની અમિત બળશાળી ઉભય ભુજાઓમા શોભતા મણિમાણિક્યના અલકારોનો પ્રકાશ તેમની મૂર્તિને ઉજ્જ્વલ કરતો હતો તેઓ અસખ્ય સૈનિકોના અધિનાયક હતા તેમનુ દ્રવ્ય અહળક હતુ અને તેઓ ઉદાર તથા સમુદ્રસમાન ગભીર હતા જે રાજવશ મહાબળવાન વશોમા વિખ્યાત છે, જે વશના રાજાઓ વિશ્વાસઘાતીઓના પરમ શત્રુ હતા, જેના ચરણમા પૃથ્વીએ પોતાનુ સપૂર્ણ ધનધાન્ય અર્પણ કર્યુ હતુ, જે વશના નૃપતિઓએ શત્રુઓના સર્વ દેશ પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા હતા, તે સૂર્યના વશમાજ એમની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.[1] હોમયજ્ઞાદિદ્વારા આ નરેશ્વરો પવિત્ર થયા હતા એમનુ રાજ્ય પરમ રમણીય અને તક્ષનો દુર્ગ પણ અજેય છે એમના ધનુષના ટકારથી સર્વ અસત ભયભીત થતા હતા તેઓ જ્યારે ક્રુદ્ધ થતા ત્યારે ભયકર સમરાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી દેતા હતા, પરતુ મોતી જે પ્રકારે કઠની શોભા વૃદ્ધિગત કરે છે, તે પ્રકાર નુજ વર્તન તેઓ પોતાના તાબાના મનુષ્યોપ્રત્યે રાખતા હતા લાલ તરગોથી સમરક્ષેત્ર રગાઇ જવા છતા પણ તેઓ સગ્રામમાથી પાછા હઠતા નહોતા પ્રચડ માર્તડના પ્રખર કિરણોથી પદ્મિની જે પ્રકારે મસ્તક નમાવે છે તે પ્રકારે તેમના શત્રુઓ તેમના ચરણમા નમન કરતા હતા ભીરુ તથા કાયરલોકો તેમની સામેથી યુદ્ધ છોડીને પલાયન કરી જતા હતા

આ રાજા શાલેન્દ્રથી "દોગના"ની ઉત્પત્તિ થઇ કે જેમનો યશ આટલો સમય વ્યતીત થઇ ગયા છતા પણ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો છે

તેમને ત્યા શશુકે જન્મ ગ્રહણ કર્યો શશુકના વીર્યથી દેગાલીનો જન્મ થયો તેમણે યદુવશની બે કન્યાઓની સાથે વિવાહ કર્યો હતો[2] તેમાની એકના ગર્ભથી પ્રફુલ્લિત કમલસમાન નરેદ્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો જે આમ્રવૃક્ષોની પ્રફુલ્લિત મજરીમા સહસ્રાવધિ મધુમક્ષિકા ગુજારવ કરે છે અને જે વૃક્ષોની છાયામા પરિશ્રમિત યાત્રાળુઓ આવીને વિશ્રામ કરે છે, તે આમ્રવૃક્ષોના કુજમા આ મદિર સ્થાપિત થયુ છે જ્યાસુધી સમુદ્રના તરગો ઉછળશે અને જ્યાસુધી ચદ્ર, સૂર્ય તથા પર્વતમાળા વિરાજમાન રહેશે, ત્યાસુધી આ મદિર અને તેની પ્રતિષ્ઠાનો યશ ફેલાશે સવત ૫૮૭મા તામ્બેનીનદીના તટપર માલવમાના સીમાતમા વીરચદ્રના પુત્ર શાલિચદ્રદ્વારા આ મદિરની પ્રતિષ્ઠા થઇ[3]

જે મનુષ્ય આ વચનોને સ્મૃતિપટપર અકિત કરી રાખશે તેના સર્વ પાપો નિવૃત્ત થઈ જશે

સનાટ હારશિવના પુત્ર શિવનારાયણે આ શિલાલેખ કોતર્યો છે અને કવિરાજ ભુતેનાએ આ કવિતા રચી છે

શ્રી ગુઈગ્નેસ નામના વિદ્વાન જણાવે છે કે જીતલોકોએ પ્રથમ શતાબ્દીમા ઝક્ષરતીસ નદીના તટપરથી આવી સિધુનદી ઉતરી પજાબપર અધિકાર કર્યો અને ત્યાજ નિવાસ કર્યો પજાબમા આવેલા ઉક્ત શાલપુરાના જીતલોકો પોતાની જાતિના સર્વ લોકોના નેતા હતા ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનના મત પ્રમાણે પજાબના શીખલોકો જીતજાતિના છે

૧ ભારતના ૩૬ રાજવશોમા આ સર્પજાતિ પણ ગણાય છે કુમારપાલચરિત્ર નામના પુસ્તકમા જે સર્પજાતિ વિષે ઉલ્લેખ છે તે આજ સર્પજાતિ હોય એવો સભવ છે

૨ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે જીતલોકો યદુવશની સાથે વૈવાહિકસબધ જોડવાને સમર્થ થયા હતા, ત્યારે તેઓ ભારતના ૩૬ રાજવશોમા ગણાય એમા કાઇ શક નથી પરતુ તેઓ પાછળથી જાતિચ્યુત થયા હતા અને હવે કોઇપણ રાજપૂત જીતલોકોને કન્યાદાન કરતા નથી તેમજ તેમની કન્યાનુ પાણિગ્રહણ કરતા નથી

૩ શાલિચદ્ર પૂર્વોક્તશાલેન્દ્રની પાચમી પેઢીએ જન્મ્યા હતા ઉક્ત પત્રાનુસાર ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૦૯ ના વર્ષમા ઝક્ષરતીસ નદીના તટપરથી જીતલોકોએ આવી પજાબ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અને ત્યા પોતાનુ નગર સ્થાપિત કર્યુ હતુ

(૨૧)

બૂદીની પૂર્વે ત્રણકોશના અંતરપર ગામચંદ્રપુરા નામના સ્થાનમાં એક જૂના ખોદાની વખત નિમ્ન-લિખિત શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો હતો. એમાં જીતજાતિમધ્યે ઉલ્લેખ છે. કર્નલ ટૉડે એ શિલાલેખ લઈ લંડનની એશિયાટિક સોસાઇટીની ચિત્રશાળામાં મોકલી દીધો હતો.

વૃત્તિવંશમાં રાજાએ પોતે જન્મ ગ્રહણ કર્યો. તેમના યશના કિરણો સમસ્ત પૃથ્વીમંડળમાં વ્યાપ્ત થયા.

રાજા ચંદ્રસેન પવિત્ર, અમિત બળશાળી અને પ્રજાવર્ગના પરમ પ્રીતિપાત્ર હતા.[૧] જેમણે પોતાના શત્રુઓને સંપૂર્ણત દુર્બળ કરી દીધા અને જેમણે યુદ્ધમાં સમશેર વાપરતી વખત જાદુગરની પેઠે વિલક્ષણ બાહુબળ પ્રકાશિત કર્યું, તેમની સ્તુતિ શી રીતે થઇ શકે? તેઓ પ્રજાપ્રત્યે પરમ ઉદાર વર્તન રાખતા હતા અને તેથી તેમને શુભ ફળની પ્રાપ્તિ થતી હતી. આ વિખ્યાત ચંદ્રસેનના વીર્યથી કાર્તિકનો જન્મ થયો. આ કાર્તિકનું બાહુબલ સર્વત્ર વિખ્યાત હતું અને મનુષ્યસમાજમાં તેમની પરમ પ્રશંસા થતી હતી. તેઓ પોતાની જે રાણીને પ્રાણસમાન ચાહતા હતા, તેનું વર્ણન શી રીતે કરી શકાય? જે પ્રકારે અગ્નિની જ્વાળા પૃથક્ થઇ શકતી નથી, તે પ્રકારે તે રાણી પોતાના પતિ સાથે અભિન્ન હતી. તે સૂર્યના કિરણસમાન પ્રભાવાન હતી અને તેનું નામ ગુણનિવાસ હતું. તેના આચરણ તેના નામને યોગ્ય જ હતા. આ રાણીના ગર્ભથી માણિક્યસમાન બે પુત્રરત્નો ઉત્પન્ન થયા. જ્યેષ્ઠકુમારનું નામ મુકુંદ અને કનિષ્ઠનું નામ દારુક હતું. તેમનું સૌભાગ્ય જોઇ શત્રુઓના હૃદય વિદીર્ણ થઇ જતા હતા અને તેમના અનુગામી લોકો અનંત સુખ ભોગવતા હતા. દેવતાઓને જેમ કલ્પવૃક્ષ પ્રિય હોય છે, તે પ્રકારેજ આ ઉભય ભ્રાતાઓ પોતાની પ્રજાને પ્રિય હતા. તેઓ પોતાની પ્રજાની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી પોતાના કુળની ગૌરવ-ગરિમા ઉજ્જ્વલ કરતા હતા ....

દારુકને કુહલ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. કુહલના વીર્યથી ધુનકનો જન્મ થયો. તેમણે મહાન કાર્યો સિદ્ધ કર્યા. તેઓ મનુષ્યના હૃદયનો ભાવ જાણવાની ઉત્તમ શક્તિ ધરાવતા હતા. તેમનું મન સમુદ્ર-સમાન ગંભીર હતું. તેમણે પહાડી મીનાજાતિને પરાસ્ત, તાડિત અને સર્વથા વિધ્વસ્ત કરી દીધી હતી. આ જાતિને પછી ક્યાંય પણ સ્થાન મળ્યું નહિ. ધુનક પોતાના ભ્રાતા દેકની સાથે દેવતા અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરતા હતા. તેમણે પોતાની પ્રાણપ્રિયાને પ્રસન્ન કરવાને માટે પોતાના દ્રવ્યથી આ મંદિર સ્થાપન કર્યું. જ્યાંસુધી સુમેરુ સુવર્ણમય રેતી ઉપર સ્થિત રહેશે, ત્યાંસુધી આ મંદિર વિરાજમાન રહેશે. જ્યાં-સુધી આકાશ રહેશે, જ્યાંસુધી લક્ષ્મી દ્રવ્યનું દાન કરશે, ત્યાંસુધી મંદિર અને તેનો યશ અટલ રીતે વિરાજમાન રહેશે.

કુહલે આ મંદિરની અને એની પૂર્વતરફ આવેલા મહેશ્વરના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. મહાબળવાન મહારાજા યશોવર્માના પુત્ર અચલદ્વારા એની પ્રસિદ્ધિ ફેલાઇ છે.

(૨૨)

ચિતોડનગરમધ્યે આવેલા માનસરોવરના તટપર મરીરાજગણદ્વારા સ્થાપિત થયેલા સ્તંભપરનો શિલાલેખ

જયપતિ વરુણદેવ આપની રક્ષા કરો. જે નીરનિધિના તટપર આવેલા મધુપૂર્ણ લાલ ફૂલોથી શોભિત વૃક્ષોમાં મધુમક્ષિકાઓ વિહાર કરે છે, જે સમુદ્રમાં શતાવધિ તરંગો ઉત્પન્ન થઇને શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે, તે જલનિધિને આ જગતમાં શી ઉપમા હોઈ શકે? જે જલધિ પારિજાતના[૨] સુગંધથી સુગંધિત છે, જે સમુદ્રે કરસ્વરૂપે સુરા, રત્ન અને અમૃત એ વસ્તુઓ અર્પણ કરી હતી, તે સમુદ્ર આપની રક્ષા કરો.

૧ ચંદ્રસેન પરમારજાતિના રાજાઓમાં એક મહાપ્રસિદ્ધ રાજા હતા. તેમણે અનેક નગરો સ્થાપન કર્યાં હતા. તેમણે માલવાના ઉત્તરભાગમાં ચંદ્રભાગા અને આબુના શિખરપર ચંદ્રાવતીનગરી સ્થાપિત કરી હતી.

૨ રાજસ્થાનમાં પારિજાત નામના પુષ્પો થાય છે. તેને "હરસિંગાર" પણ કહેવામાં આવે છે. આ પુષ્પો થોડી વારમાં સૂકાઈ જાય છે.

આ એક મોટી ઉદારતાનુ સ્મારકચિન્હ છે આ સરોવર પ્રેક્ષકના નેત્રોને મોહિત કરે છે, તેમા અનેક જાતના જળચર પ્રાણીઓ આનદપૂર્વક જળક્રીડા કરી રહ્યા છે તથા એના તટપરની ભૂમિ સર્વ પ્રકારના વૃક્ષોથી શોભિત છે આકાશભેદી પર્વતશૃગપરથી પાણીનો સ્રોત પોતાની સ્વાભાવિક સુદરતા પ્રગટ કરતો પ્રબળ વેગથી આ સરોવરમા આવીને મળે છે સર્પરાજ માતોલીએ[1] સમુદ્રમથન પછી પરિશ્રમિત થઇને આ સરોવરમા વિશ્રામને માટે આશ્રય લીધો હતો

આ પૃથ્વીપર મહેશ્વર[2] નામના એક મહાબળવાન રાજા હતા તેમના રાજ્યમા તેમના કોઇ શત્રુનુ નામ કર્ણગોચર થતુ નહોતુ તેમની ગૌરવગરિમા અષ્ટ દિશામા પ્રસરી હતી[3] તેઓ જગતના નિર્મળ ચદ્રસમાન હતા સ્વય બ્રહ્માએ પોતાના મુખથી [4]તસ્યજાતિની પ્રશસા કરી હતી

રાજા ભીમસિંહ[5] કામદેવસમાન પરમ સુદર અને પરાક્રમી હતા તેઓ સેકડો કમળોની વચ્ચે જલવિહાર કરતી વખત પોતાના હાથથી રાજહસોને ભોજન આપતા હતા તેમની સુદર મૂર્તિમાથી યશના કિરણો નીકળતા હતા. આ રાજા ભીમસિંહ સગ્રામસમુદ્રમા એક ચતુર તરનાર હતા જ્યા પવિત્રસલિલા ગગાએ પોતાના તરગોનો વિસ્તાર કર્યો છે[6] તે દૂરનુ સ્થાન પણ તેમણે જીતી લીધુ હતુ તેમની રાજધાની અવતી હતી તેઓ પોતાના શત્રુઓની સ્ત્રી, કન્યા આદિને હરી લાવતા હતા જે સ્ત્રીઓના મુખ શરદઋતુના ચદ્રમાસમાન ઉજ્જ્વલ હતા, જે કામિનીઓના અધરમા તેમના પતિના પ્રેમસૂચક દતક્ષત દષ્ટિગોચર થતા હતા, તે સુદરીઓના હૃદયપર રાજા ભીમસિંહે અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો તેઓ પોતાના બાહુબળથી શત્રુનો ભય દૂર કરતા હતા તેઓ એટલા બધા ઉદાર હતા કે પોતાના શત્રુઓને સર્વથા વિધ્વસ્ત ન કરતા તેમને ભ્રમમા પડેલા કહી ક્ષમા કરતા હતા તેમની મૂર્તિ અગ્નિસમાન પ્રભાશમાન હતી તેઓ સમુદ્રગામી નાવિકલોકોને શિક્ષા આપવાને પણ સમર્થ હતા[7]

---

૧ કર્નલ ટાડે વાસુકીને બદલે માતોલી લખ્યુ છે રાજસ્થાનમા આજ નામ પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે.

૨ તક્ષકવશના પરમારજાતિના રાજાઓની વશાવળીમા મહેશ્વરનુ નામ વિખ્યાત છે તેમા તેમની પરમ પ્રશસા કરવામા આવી છે આ તક્ષક પરમારજાતિમા ભરી નામની એક શાખા સર્વથી પ્રધાન છે ઉક્ત મહારાજાએ નર્મદાનદીના દક્ષિણતીરપર સુવિખ્યાત 'મહેશ્વર' નામનુ નગર સ્થાપિત કર્યું હતુ અવતી અને ધાર(ભરી કુલના રાજાઓની બે પ્રધાન રાજધાની) નગરથી જે નાની નદી દક્ષિણ તરફ ગઈ છે, તેની પૂર્વે મહેશ્વરનગર સ્થિત છે અહીંઆ અહલ્યાબાઇના ઘાટો અતિ સુદર છે પૂજાસ્થાન પણ પરમ રમણીય છે આ સ્થાનો મે સ્વય જોયા છે

૩ હિંદુશાસ્ત્રોમા એવુ વિધાન છે કે પૃથ્વીની આઠ દિશામા આઠ હાથીઓ ઉભા રહીને તેને ધારણ કરી રહ્યા છે
હિંદી અનુવાદક

૪ તસ્ય વા તક્ષકજાતિ પ્રાચીન વિખ્યાત ભારતવર્ષમા ઉત્પન્ન થયેલી છે તે અગ્નિકુલની છે ચિતોડરાજ્ય તક્ષકજાતિદ્વારા સ્થાપિત થયુ હતુ મહાશય હર્બર્ટ જણાવે છે કે ચિતોડ એજ પ્રાચીન તક્ષશીલનગર છે આ વાત સત્ય હોય એમ લાગે છે
હિંદી અનુવાદક

૫ અવતી વા ઉજ્જયિનીના અધીશ્વર ભીમસિંહની પરમ પ્રશસા જૈનગ્રથોમા ઉપલબ્ધ થાય છે તેમના એક પુત્રે મારવાડરાજ્યમા લુણીનદીથી અરવલ્લીના શિખરપર્યંત અનેક નગરો સ્થાપન કર્યા હતા પાછળથી આ નગરોના સર્વ નિવાસીઓ જૈનધર્મમા દીક્ષિત થયા હતા તે રાજાના ઉત્તરાધિકારીઓ હાલમા સૌથી અધિક શ્રીમત અને મોટા વ્યપારીઓ છે તેઓ રાજપૂતસ્વભાવી હોવાથી પોતાના કુલવિષે અભિમાન ધરાવે છે અને તેમને કોઇ વિશ્વાસપાત્ર પદપર નિયુક્ત કરવામા આવે તો તેઓ લેખિનીની પેઠે તલવાર પણ ઉત્તમ રીતે ચલાવી શકે છે

૬ ગગાસાગર એમ કહેવાય છે કે મહારાજા ભીમસિંહે પોતાના બાહુબળથી આ ગગાસાગર સુધીના સર્વ દેશો જીતી લીધા હતા જૈનગ્રથોપરથી જણાય છે કે ગગાસાગરસુધી રાજા ભીમસિંહના રાજ્યની સીમા પહોચી હતી. કર્નલ ટૉડનુ એવુ અનુમાન છે કે ગગાસાગરમા કદાચિત્ મહારાજા ભીમસિંહનુ કોઇ સ્મરણચિન્હ અદ્યાપિ વિદ્યમાન હશે

૭ આ પરથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે કે પૂર્વે સમુદ્રદ્વારા ગમનાગમન કરવાની રીતિ દેશીરાજ્યોમા પ્રચલિત હતી મહારાજા ભીમસિંહ નૌકાશાસ્ત્રમા પરમ પારગત હતા એમ પણ ઉક્ત વિધાનપરથી જણાય છે

આ રાજા ભીમસિંહના વીર્યથી મહારાજા ભોજનો[1] જન્મ થયો તેમણે પોતાની સમશેરવતી જે હાથી[2]ના બે ટુકડા કરી નાખ્યા હતા તેના મસ્તકના ગજ-મોતી તેમના વક્ષસ્થળપર પરમ શોભા આપતા હતા રાહુકેતુ જે પ્રમાણે સૂર્ય અને ચદ્રનો ગ્રાસ કરી લે છે, તે પ્રમાણે તેઓ પોતાના શત્રુને સમૂળ નષ્ટ કરતા હતા જેઓ આ વાત ચિરસ્મરણીય રાખવાને માટે વિશાળ જયસ્તભ નિર્માણ કરાવી ગયા છે, તે મહારાજ ભોજના મહિમાનુ વર્ણન શી રીતે કરી શકાય ?

તેમના વીર્યથી માન નામના પુત્રનો જન્મ થયો તેઓ પરમ ગુણવાન હતા અને સૌભાગ્યલક્ષ્મીએ તેમની પાસે આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો એક સમયે એક વૃદ્ધ મનુષ્ય તેમને મળ્યો તે વૃદ્ધનુ જીર્ણ, શીર્ણ અને દુર્બલ શરીર જોઇને તેમણે ધાર્યું કે-"મનુષ્યદેહ કેવળ છાયારૂપ છે, ક્ષયશીલ છે, દેહપિંજરમા જે આત્મા વાસ કરે છે તેજ માત્ર સુવાસિત પુષ્પ-કદબકેશરસમાન છે ગજપદ, ધન, ઐશ્વર્ય-એ સર્વ તૃણાકુરવત્ અસાર છે પ્રચડ સૂર્યના તેજસ્વી કિરણોથી જ્યારે દિવસ પ્રકાશે છે, ત્યારે દીપક પ્રદીપ્ત કરવામા આવે તોપણ તે પ્રભાહીન બની જાય છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યનુ જીવન પણ કદિ હોય છે અને કદિ નહિ ! મનમા આવો વિચાર કરીને તેમણે પોતાના પૂર્વજો અને પોતાના સત્કાર્યોની કીર્તિસ્વરૂપ આ સરોવર પ્રતિષ્ટિત કર્યું આ સરોવર જેમ અતિ લાબુ પહોળુ છે, તેવુજ તે પરમ ગભીર પણ છે જ્યારે મે આ સરોવરપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો, ત્યારે માન મનમા એવો વિચાર ઉદ્‌ભૂત થયો કે આ સરોવરથી મહાપ્રનય સિદ્ધ થશે

મહારાજ માનના હાથનીચેના સામતો અને સૈનિકો અત્યત સમરકુશળ, પરમ સાહસિક, પરમ પવિત્ર અને પરમ વિશ્વાસુ હતા રાજ ધર્મમા મેરુસમાન હતા જે સામતો એમની કૃપાદૃષ્ટિમા આવ્યા હતા, તેઓ સૌભાગ્યલક્ષ્મીનો સપૂર્ણ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયા હતા જ્યારે તેમના ચરણકમલોપર અન્ય રાજાઓના મસ્તકો સમર્પિત થતા, ત્યારે તેમની ચરણરેણુ તેમના મસ્તકની શોભા અત્યત વધારી મૂકતી હતી

જે સરોવરની ચોતરફ અસખ્ય વૃક્ષો વિરાજમાન છે અને અનેક જાતિના પક્ષીઓ વૃક્ષશાખામા રહી નિરતર મધુર શબ્દ કરે છે, તે સરોવર પરમસૌભાગ્યવાન રાજા માને પુષ્કળ ધનનો વ્યય કરીને અત્યત પરિશ્રમપૂર્વક ખોદાવ્યુ હતુ પ્રતિષ્ઠા કરનારના પવિત્ર નામાનુસાર એ સરોવરનુ નામ "માન સરોવર" રાખવામા આવ્યુ છે નાગભટ્ટના પુત્ર અને અલકારશાસ્ત્રના મહાપડિત પુષ્પે આ શ્લોક રચ્યા છે સાતસેસત્તરના વર્ષમા માનવદેશના[4] અધીશ્વરદ્વારા આ સરોવર નિર્માણ કરવામા આવ્યુ ક્ષેત્રી ખડ્ગના પૌત્ર શિવાદિત્યે આ શ્લોકાવલી કોતરી

૧ રાજપૂત જાતિના ઇતિહાસમા તથા કાવ્યસાહિત્યમા રાજા ભોજના જેવુ મહત્ નામ પ્રશસનીય અને સુપ્રસિદ્ધ નથી પરમારજાતિના રાજપૂતોમા ભોજ નામના ત્રણ રાજાઓ હતા કર્નલ ટોડ અનેક તામ્રપત્રો અને અનેક શિલાલેખોની સહાયથી ઉદયાદિત્યના પિતા અતિમ ભોજનો સમય ઇ૦ સ૦ ૧૦૩૫ નિશ્ચિત કરી ગયા છે બીજા બે ભોજ રાજાઓનો સમય કર્નલ ટોડે સવત ૬૩૧ તથા ૭૨૧ (ઇ૦ સ૦ ૫૭૫ તથા ૬૬૫) જણાવે છે નાદોલના દેવાલયમાથી પ્રાપ્ત થયેલા એક અત્યત પ્રાચીન હસ્તલિખિત જૈન ગ્રથપરથી ઉક્ત સમય નિર્ધારિત કરવામા આવ્યો હતો સમ્રાટ અકબરનો મત્રી અબુલફઝલ પ્રથમ ભોજનો સમય સવત ૫૪૫ જણાવી ગયો છે પરતુ કર્નલ ટોડે જણાવેલો સમય વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર છે આ રીતે પ્રથમ ભોજનો સમય સવત ૬૩૧ (ઇ૦ સ૦ ૫૭૫) દ્વિતીય ભોજનો સવત ૭૨૧ (ઇ૦ સ૦ ૬૬૫) અને તૃતીય ભોજનો સવત ૧૦ ૧ (ઇ૦ સ૦ ૧૦૩૫) નિશ્ચિત થાય છે

૨ આ શ્રેણીના હાથી 'ભદ્ર' નામથી ઓળખાય છે એમના મસ્તકમા મહામૂલ્યવાન મોતી થાય છે

૩ ઉદયપુરના મહારાણાના પ્રાસાદમા જે હસ્તલિખિત પ્રાચીન ઇતિહાસ વિદ્યમાન છે તેપરથી જણાય છે કે રાણાઓના આદ્યપુરુષ બાપ્પારાવલે માનમરીના હાથમાથી ચિતોડરાજ્ય જીતી લીધુ હતુ આ શિલાલેખપરથી ગિહલોતોએ ચિતોડપર ક્યારે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તે સ્પષ્ટરીતે જણાય છે

૪ રાજા માન માલવાના અધીશ્વર હતા એમ જણાવવામા આવ્યુ છે એમ જણાય છે કે ચિતોડ રાજધાની ધાર અને અવતી કરતા શ્રેષ્ઠ હતી. વર્તમાન ચિતોડમા ' માન મરી ' નામનો એક અતિ પ્રાચીન મહાલય દૃષ્ટિગોચર થાય છે

(૨૩)

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા સોમનાથપાટણમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨ માં પ્રાપ્ત થયેલો શિલાલેખ

આ શિલાલેખમા પ્રાચીન વલભીરાજાઓના શાસનસમયનો ઉલ્લેખ છે અને તે દેવનાગરી લિપિમા કોતરવામા આવેલો છે.

જગતના પ્રકાશસ્વરૂપ સર્વાન્તર્યામી શ્રીપ્રભુના ચરણને વદન કરૂ છુ જેમની મૂર્તિ અવર્ણનીય છે અને જેમના ચરણોમા સર્વ પ્રાણીઓ સદા નમસ્કાર કરે છે, તેમને હું પ્રણામ કરૂ છુ[1]

હીજરી વર્ષ ૬૬૨, વિક્રમાબ્દ ૧૩૨૦, શ્રીમત વલભી સવત ૯૪૫[2] અને શિવસિંહ સવત ૧૫૧ આષાઢ ત્રોદશી રવિવાર

અસખ્ય નૃપતિઓદ્વારા વદિત અણહિલપુરપાટણના ચાલુક્યજાતિના અધીશ્વર ભાતરિક શ્રી અર્જુન દેવ,[3] તેમના મુખ્યમત્રી શ્રીમાલદેવ, તેમના રાજ્યના સમસ્ત કર્મચારીઓ, અમીર રૂકનુદ્દીનના તાબા ના દેશનો કર્મચારી બેન કુલનો હોમર્ઝ અને નાખોદા નુરદ્દીન ફિરોઝના પુત્ર હોર્મઝનો ખ્વાજા ઇબ્રાહિમ તથા પાનકદેવના ચાવડા સામતો, રાણિક શ્રીસોમેશ્વરદેવ, ભીમસિંહ, સર્વ ચાવડાઓ અને સકલ ઉચ્ચ જાતિના લોકો એકત્રિત થયા

દેવપટ્ટણનિવાસી નાનસી રાજા સર્વ વણિકોને[4] એકત્રિત કરીને દેવાલયોના સત્કાર અને મૂર્તિઓની સેવાને માટે એવો વિધિ નિર્ધારિત કરે છે કે જે પુષ્પ, તેલ તથા જલ નિયમિતરીતે રત્નેશ્વર,[5] ચૌરેશ્વર[6] તથા પાલિન્દા[7] દેવીના મદિરમા અને અન્યાન્ય દેવદેવીઓના મદિરમા ચઢાવવાના છે તથા સોમનાથના મદિરની ચોતરફ કોટ અને ઉત્તર ભાગમા દરવાજો બધાવવાનો છે, તેને માટે ચાવડાજાતિના મદોત્તાના પુત્ર કીનનદેવે તથા જવાનના પુત્ર લુનસીએ અને બાનજી તથા કરુણા નામના બે વણિકોએ પોતાની અઠવાડીઆની સર્વ ઉપજ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે જ્યાસુધી ચદ્રસૂર્ય ઉદિત થાય, ત્યાસુધી આ પ્રતિજ્ઞા સ્થાયી રાખવી આ આજ્ઞાનુ પાલન થાય,મહોત્સવપ્રસગે નિયમિત પૂજાને માટે ઉપહાર આપવામા આવે તથા ફાજલ દ્રવ્ય પૂર્વોકત ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે ભડારમા રાખવામા આવે, આ સર્વ કાર્યોપર દૃષ્ટિ રાખવાને માટે ફિરોઝને આજ્ઞા આપવામા આવી છે અહીં આ એકત્રિત થયેલા ચાવડાસામતોને તથા નાખોદા નુરદ્દીનને એવી આજ્ઞા ફરમાવવામા આવી છે કે સર્વ શ્રેણીઓના લોકોને આ પ્રમાણે વર્તવાની ફરજ પાડવી જે માણસ આ આજ્ઞાનુ પાલન કરશે તેને સ્વર્ગ મળશે અને જે એનો અનાદર કરશે તેને અવશ્ય નરકવાસ મળશે

---

૧ મગલાચરણ અતિ વિસ્તૃત હોવાથી કર્નલ ટોડે તેનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો નથી સોમનાથ નગરમા જે મૂર્તિની પૂજા કરવામા આવતી હતી તે બાલનાથ નામથી વિખ્યાત હતી જે રાજવશ આ દેશનુ શાસન કરતો હતો તે પણ બાલરાજ કહેવાતો હતો અને રાજધાની 'બાલિકપુરી કહેવાતી હતી સાધારણ રીતે તે બાલભિ' અથવા 'વલ્લભી નામથી ઓળખાતી હતી કર્નલ ટોડે લાખો પ્રયત્ન કર્યા પછી ખિલજીના અત્યાચારમાં ઉજડ રાજધાની જોઇ હતી અને આ શિલાલેખ પણ તેમને પ્રાપ્ત થયો હતો રણાના સૂર્યોપાસક પૂર્વજોએ આ દેશનુ નામ સૌરાષ્ટ્ર રાખ્યુ હતુ તેમની પછી ચાવડાઓએ ચૈલુકય વા સોલકીરાજવશે તેપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને રાજધાનીને આલિકરાયના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી

૨ વલ્લભીસવતની ઉત્પત્તિનો સમય આપરથી જાણી શકાય છે

૩ વનરાજ ચાવડાએ સવત ૮૦૨ મા જે અણહિલપુર વા અણહિલવાડાની સ્થાપના કરી, જે બાલ્વાભી વા વલ્લભી રાજ્યનો ધ્વસ થયા પછી બાલિક વા વલ્હીકજાતિની રાજધાનીતરીકે ગણાતુ હતુ, તેનોજ અધીશ્વર આ અર્જુનદેવ હતો

૪ આ પરથી જણાય છે કે તે સમયે અણહિલવાડામા વાણિજ્યની પુષ્કળ વૃદ્ધિ થઇ હતી અને વાણિજ્યને માટે અનેક દેશોમાથી અસખ્ય વ્યાપારીઓ આવતા હતા

૫ સુપ્રસિદ્ધ સોમનાથની મૂર્તિ

૬ ચૈલુકયજાતિના કુલદેવતા

૭ ભીલજાતિની કુલદેવી

(૨૪)

આઇતપુરના ધ્વંસાવશેષમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો શિલાલેખ

સવત ૧૦૩૪ના વૈશાખમાસના સોળમા દિવસે નાનકસ્વામીએ આ આવાસમ દિરની પ્રતિષ્ટા કરી

આન દપુરમા મહીદેવ શ્રી ગોહાદિત્ય બ્રાહ્મણકુલમા જન્મ્યા હતા ગોહિલજાતિ આ પૃથ્વીપર તેમનાથીજ વિખ્યાત થઇ તેમનો વશ આ પ્રમાણે છે —

(૨) ભોજ (૩) મહીન્દ્ર (૪) નાગાદિત્ય (૫) શિલાદિત્ય (૬) અપરાજિત (૭) મહીન્દ્ર—સમસ્ત પૃથ્વીપર તે સમયે એમના જેવો બળવાન યોદ્ધો બીજો કોઇ નહોતો (૮) કાલભોજ—એઓ સૂર્યસમાન તેજસ્વી હતા (૯) ખુમાન—એઓ મહાવીર હતા (૧૦) ભ્રાતૃપદ—એઓ ત્રિભુવનના તિલક હતા એમને (૧૧) સિંહજી નામનો પુત્ર હતો સિંહજીની રાણી વીર રાષ્ટ્ર (રાઠોડ) જાતિની હતી તેના ગર્ભથી (૧૨) શ્રી ઉ'નુત જન્મ્યા એઓ સાગરપર્યંતની પૃથ્વીપર અધિકાર કરી તેના અધીશ્વર થયા એમને હરિયાદેવી નામની પુત્રી ઉત્પન્ન થઇ આ હરિયાદેવીની કીર્તિ હર્ષપુરપર્યંત પ્રસરી હતી તેના ગર્ભથી એક મહાબળવાન વીર ઉત્પન્ન થયા આ વીરની ભુજામા જયલક્ષ્મીએ આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો આ વીર રણક્ષેત્રમા પોતાના શત્રુઓને સર્વથા નિર્મૂળ કરી દેતા હતા તેઓ પરમ સૌભાગ્યશાળી અને મહાપડિત હતા તેમને (૧૩) નરવાહન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેને ચૌહાણજાતિના શ્રી જાઈજીની કન્યાના ગર્ભથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનુ નામ (૧૪) શાલિવાહન હતુ ઉપર જે રાજાઓના નામ લખવામા આવ્યા છે, તે સર્વ ગુણવાન હતા શાલિવાહનને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો,તેમનુ નામ (૧૫) શક્તિકુમાર હતુ આ જગતમા તેમની તુલના કરી શકે એવુ કોણ છે ? તેમણે ત્રિવિધ શક્તિને[1] જીતી પોતાને આધીન કરી લીધી હતી તેઓ ભ્રાતૃપદના જેવા સૌભાગ્યવાન હતા ધનરત્નના ભડારરૂપ શ્રી આઇતપુરમા તેઓ રાજાઓથી પરિવેષ્ટિત થઇને નિવાસ કરતા હતા તેઓ પોતાની પ્રજાને માટે કલ્પવૃક્ષસમાન હતા તેમના પાયદલસૈનિકો અસખ્ય હતા તેમનો ભડાર અપરિમિત ધનથી ભરપૂર હતો. તેમના સૌભાગ્યચદ્રના કિરણો સ્વર્ગપર્યંત પહોચ્યા હતા અનેક સ્થાનોના અસખ્ય વ્યાપારીઓના આવવાથી તેમની રાજધાનીએ પરમ રમણીય મૂર્તિ ધારણ કરી હતી તે રાજધાનીમાં કેવલ એકજ અનિષ્ટ વિદ્યમાન હતુ અર્થાત્ અનુપમ લાવણ્યમયી તરુણ કામિનીઓનો પ્રથમ કટાક્ષ તે રાજાની પ્રજાના હૃદય વિધી નાખતો હતો

---

(૨૫)

મહારાજા કુમારપાલસોલકીએ પજાબમા આવેલુ શાલપુરી નગર જીતી લીધુ તે સબધે તેમણે ચિતોડમા બ્રહ્માના મદિરમા જે શિલાલેખ કોતરાવ્યો હતો તેનો અનુવાદ

જે મહાદેવ સમુદ્રના જલમા શયન કરી પરમ મતોષ માને છે જેના જટાજૂટમાથી અવિશ્રાત અમૃત નીકળી રહ્યુ છે, તે મહાદેવ આપનુ સપરિવાર રક્ષણ કરો.

જે ચૌલુક્યજાતિ અતુલ ઐશ્વર્ય અને અગાધ બાહુબલસપન્ન હતી, જે જાતિમા અસખ્ય ગુણવાન વીર ઉત્પન્ન થયા હતા તે ચૌલુક્યવશમા જગતના અધીશ્વર મૂળરાજનો જન્મ થયો હતો

પ્રકાશમાન પદ્મરાગમણિની પેઠે તેમના યશની પ્રભા પૃથ્વીમડલપર પ્રસરી હતી અને તેઓ મનુષ્યસમાજમા સુખ અને શાતિની વૃષ્ટિ કરતા હતા આ જગતમા તેમની તુલના કરી શકે એવુ કોણ છે ? જો કે તેમના પૂર્વજોમા અનેક પુરુષો મહાબળવાન હતા, પરતુ તેમના જેવો કોઈ પણ મહાન દાતા અને પવિત્ર નહોતો

ઘણા વર્ષો પછી આ વશમા વિશ્વવિખ્યાત સિદ્ધરાજે જન્મ લીધો વિજયમા મળેલા ધનરત્નોથી તેમનુ શરીર ભૂષિત હતુ અને તેમનો યશોધ્વનિ પૃથ્વીપર સર્વત્ર પ્રતિધ્વનિત થતો હતો તેમણે પોતાના બાહુબળ અને સૌભાગ્યબળથી અસીમ અક્ષય રત્નો ઉપાર્જન કર્યા હતા

તેમના વીર્યથી કુમારપાલદેવનો જન્મ થયો તેમણે પોતાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને બાહુબળથી પોતાના

---

૧ પ્રભુશક્તિ, ઉત્સાહશક્તિ અને મત્રશક્તિ.

સમસ્ત શત્રુઓને વિધ્વસ્ત કર્યા હતા તેમની આજ્ઞા જગતના સર્વ રાજાઓ માનતા હતા તેમણે શાક મ્ભરીના અધીશ્વરને પોતાના ચરણમા પડવાની ફરજ પાડી હતી તેમણે શિવલોકપર્યંત પોતાની સેના ચલાવી પહાડીરાજાઓને પોતાને ચરણે નમાવ્યા હતા તેમણે ધાનપુરી પણ હસ્તગત કરી હતી

છત્રકોટ પર્વતના સર્વોચ્ચ શિખરપર દેવમદિરમા તેમણે આ શિલાલેખ સ્થાપિત કર્યો અને તેમ કરવાનુ કારણ એજ કે તે શિલાલેખ મૂર્ખજનોના હસ્તમા જાય નહિ

નિશાનાથ જે પ્રકારે પૃથ્વીની સુદર કામિનીઓના રમણીય મુખમડલ જોઇને પોતાના કલકનુ સ્મરણ થવાથી લજ્જિત થાય છે, તે પ્રકારે પોતાના સર્વોચ્ચ શિખરપર આ શિલાલેખ સ્થાપિત થવાથી છત્રકોટ લજ્જિત થાય છે

સવત ૧૨૦૭ (તિથિ અને માસ લુપ્ત થઇ ગયા છે)

परिशिष्ट २ जुं

राजपूतजातिनुं प्रारंभिक वृत्तात

अध्याय १ लो

રાજપૂતરાજાઓની વંશાવળી-પુરાણ-રાજપૂતોનો સિથિક[1] (શક) જાતિઓ સાથેનો સંબંધ

મધ્ય અને પશ્ચિમભારતની વીર જાતિઓનો ઇતિહાસ સક્ષિપ્ત સ્વરૂપમા લખવાની ઇચ્છા થવાથી તે જાતિઓની ઉત્પત્તિ ક્યાથી થઇ છે અને તેઓ પોતાને કોના વશની જણાવે છે તેનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક માનવામા આવ્યો. આ કાર્યને માટે મે (કર્નલ ટૉડે) ઉદયપુરના રાણાના પુસ્તકાલયમાથી તેમના પવિત્ર ગ્રથો-પુરાણો મેળવ્યા અને તેમને પડિતોની મડળીસન્મુખ મૂક્યા, જેના અધિષ્ઠાતા વિદ્વાન યતિ જ્ઞાનચંદ્ર હતા આ પુસ્તકોમાથી સૂર્ય અને ચદ્રના મહાન વશોની સમસ્ત વંશાવલીઓ તથા ઐતિહાસિક અનેભૌગોલિક વિષયો ચૂટી કાઢવામા આવ્યા.

ઘણાએક [2]પુરાણોમા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વૃત્તાતનો કેટલોક અશ લખેલો ઉપલબ્ધ થાય છે; પરતુ ભાગવત, સ્કદ, અગ્નિ અને ભવિષ્ય પુરાણમા ઉક્ત વિષયોનુ વિશેષ વર્ણન છે ખેદનો વિષય એ છે કે તેમા આપેલી વશાવલીઓ પરસ્પર પૂર્ણ રીતે મળતી આવતી નથી તેમા પ્રત્યેક વશના રાજાઓની સખ્યા ભિન્ન ભિન્ન છે અને નામો પણ કેટલેક સ્થળે ઉલટસુલટ આપવામા આવ્યા છે, પરતુ પ્રત્યેકની મુખ્ય મુખ્ય વાતો સ્પષ્ટરીતે એકબીજી સાથે મળે છે જેપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત ગ્રથો

1 સિથિકજાતિના લોકોમધ્ય એશિયામા રહેતા હતા આ લોકોને યુનાની લેખકો 'સિથિયન' અને ઈરાન તથા હિદુસ્થાનના લોકો શક કહેતા હતા આ લોકો વધતા વધતા યુરોપ અને દક્ષિણએશિયામા ફેલાઈ ગયા બેક્ટ્રિયા (હિદુકુશ પર્વતની ઉત્તરે) અને પાર્થીયા (ઈરાનનો ઉત્તર ભાગ) ના યુનાનીરાજ્યોને આજ લોકોએ નષ્ટ કરી નાખ્યા અને તેમણે યુનાનીઓને ત્યાથી હાકી કાઢીને તે દેશ પોતાને આધીન કરી લીધા પછી ધીમે ધીમે હિદુકુશપર્વત ઉલ્લઘી દક્ષિણતરફ આગળ વધી ઇસ્વીસનની પ્રથમ શતાબ્દીમા પોતાના રાજા વેનોનસના હાથ નીચે તેમણે હિદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું અને અલ્પ સમયમાજ તેના મોટા ભાગપર પોતાની સત્તા પ્રસારી દીધી તેમણે જે સવત ચલાવ્યો, તે તેમના નામાનુસાર 'શક સવત' કહેવાયો અને તે અદ્યાપિ આ દેશમા પ્રચલિત છે તેમનુ મહારાજ્ય અસ્ત થયા પછી શકજાતિના ક્ષત્રપરાજાઓનુ રાજ્ય પ્રાય ઈ૦ સ૦ ૩૮૮ (વિ૦ સ૦ ૪૪૫) પર્યંત માળવા, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, રાજપૂતાના આદિ દેશોપર રહ્યુ ઉક્ત સમયે ગુપ્તવશના મહા પ્રતાપી રાજા દ્વિતીય ચદ્રગુપ્ત કે જેનુ પ્રસિદ્ધ ઉપનામ વિક્રમ વા વિક્રમાદિત્ય હતુ તેણે આ દેશો શકલોકોના હાથમાથી જીતી લીધા અને શકરાજ્યની સમાપ્તિ કરી આ દેશના લોકો તેમને આર્ય ગણતા નહોતા પરતુ તેઓ બૌદ્ધ વા વૈદિકધર્મ માનતા હતા એમ જણાય છે (ગૌ હી ઓઝા)

2 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च॥ वंशानुचरित चैव पुराणं पंचलक्षणं॥ (બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ)

અર્થાત્ પુરાણનુ લક્ષણ એ છે કે તેમા નિમ્નલિખિત પાચ વિષયો હોય છે -(૧) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, (૨) સૃષ્ટિનો લય (૩) વશાવળી (૪) મન્વતરો, (૫) વશોના ચરિત્ર.

(આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પુરાણમા વિશ્વની ઉત્પત્તિનુ વર્ણન તથા દેવતાઓ અને વીરોના ચરિત્રો હોવાથી તેની તુલના યૂનાનીઓના દેવતાના ઉત્પત્તિના વર્ણનની સાથે સારી રીતે કરી શકાય છે) (એચ ટી. કોલબ્રૂક)

ભિન્નભિન્ન ગ્રંથકારોના વખેલા છે અને તે સર્વેએ કોઈ એક મૂળસ્રોતમાથી પોતાની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે.

હિંદુઓની ઉત્પત્તિનુ વર્ણન 'જનિસિસ'[1] પણ તેજ ઘટનાથી શરૂ થાય છે કે જે ઘટનાઓ જગતની સમસ્ત જાતિઓના ઇતિહાસમા વર્ણિત છે, અર્થાત્ મહાપ્રલયથી તેમની ઉત્પત્તિના વર્ણનનો આરંભ થાય છે આ વર્ણન પૌર્વાત્ય દેશોના નિવાસીઓએ પોતાની વિશિષ્ટ કલ્પનાસહિત લખ્યું છે,તોપણ તે ઓછુ ધ્યાન આપવાયોગ્ય નથી અગ્નિપુરાણમાથી એ નમ્ર ધેકે લેખ ઉતારી લેવામા આવ્યો છે તેનો સાર એ છે કે –

"જ્યારે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી સમુદ્રે પોતાની મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કરી સમસ્ત જગતને નષ્ટ કરી દીધુ, તે સમયે વૈવસ્વતમનુ (નૂહ[2]) કે જેઓ હિમાલય[3] પર્વતની નિકટ નિવાસ કરતા હતા,તેઓ કૃતમાલા[4] નદીમા દેવતાઓને અર્ઘ્ય આપી રહ્યા હતા એટલામા એક નાનીસરખી માછલી તેમના હાથમા આવી ગઈ "મારી રક્ષા કર" એમ બોલી તે માછલી વધતી વધતી ઘણી મોટી થઈ ગઈ રાજાએ તેની રક્ષાનો ઉપાય યોજ્યો પણ તે માછલીના અલૌકિક ચમત્કાર જોઈને રાજા તેને શરણે ગયા, ત્યારે તે મત્સ્યે પ્રલયમાથી બચવાનો ઉપાય બતાવ્યો અને તે પ્રમાણે મનુ પોતાના પુત્રો, તેમની સ્ત્રીઓ અને ઋષિઓસહિત પ્રત્યેક જીવધારીનુ બીજ લઈને એક નૌકામા બેસી ગયા એ નૌકા તે માછલીના શિંગડાની સાથે બાધેલી હતી આ પ્રકારે તેઓ સર્વ બચી ગયા"

અહીં આ ઉત્તર તરફની તે પર્વતશ્રેણીનુ વર્ણન છે, કે જેની પાસે મનુષ્યજાતિના આદિપુરુષનું નિવાસસ્થાન હતુ ભવિષ્યપુરાણમા એવો ઉલ્લેખ છે કે –'વૈવસ્વત મનુ સુમેરુપર્વતપર રાજ્ય કરતા હતા એમના વંશમા રાજા કકુત્સ્થ થયા, જેમણે અયોધ્યાનુ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને તેમના વંશજો સમસ્ત પૃથ્વીમા ફેલાઈ ગયા '[5]

હિંદુલોકો પૃથ્વીના ઉત્તરધ્રુવને સુમેરુ કહે છે, એ વાત મને વિદિત છે, પરંતુ તેઓ એક સર્વોત્તમ પર્વતને પણ સુમેરુ કહે છે 'મેરુ'નો અર્થ પર્વત થાય છે અને 'સુ' ઉપસર્ગનો અર્થ સારો અથવા પવિત્ર છે માટે 'સુમેરુ'નો અર્થ 'પવિત્ર પર્વત' છે

અગ્નિપુરાણમા આપેલી ભૂગોળમા આ શબ્દનો પ્રયોગ વાસ્તવિક ભૌગોલિક[6] સીમાના અર્થમા કર-

---

૧ 'જનિસિસ' શબ્દના સંસ્કૃતમા 'જન્મ' અને 'ઇશ' વા ઈશ્વર એવા બે ભાગ થઈ શકે છે

૨ ખ્રિસ્તીમતાનુસાર આ પુરુષ મહાપ્રલયમાથી બચ્યો હતો, અર્થાત્ તે વર્તમાન મનુષ્યજાતિનો આદિ પુરુષ હતો (ગૌ. હી. ઓઝા)

૩ બરફવાળો હેમ્મિસસ (મરુ)પર્વત એ સેન્સ ઑફ ધી પુરાન્સ' નામના ગ્રંથપરથી સરવિલિયમ જોન્સ જણાવે છે કે આ ઘટના દક્ષિણના દ્રવિડદેશમા બની હતી.

૪ અગ્નિપુરાણના કૃતમાલા નદીને હિમાલયમાથી નહિ પરંતુ મલય પર્વત (મલયાચલ અર્થાત્ દક્ષિણમા)થી નીકળેલી જણાવી છે (मल्यात्कृतमालाद्या अध्याय ११८ श्लोक ८)તેમજ ઉક્ત પુસ્તકમા જ્યા મલયનુ વર્ણન છે ત્યા વૈવસ્વત મનુનો નિવાસ હિમાલયની નિકટમા હતો એમ લખ્યુ નથી. (ગૌ. હી. ઓઝા)

૫ મુંબઈના શ્રી વ્યંકટેશ્વર પ્રેસમા છપાયેલા ભવિષ્યપુરાણમા વૈવસ્વત મનુએ સુમેરુ પર્વતપર રાજ્ય કર્યું હતુ કિંવા કકુત્સ્થે અયોધ્યાનુ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતુ એવો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી તેમા એવો નિર્દેશ છે કે વૈવસ્વત સરયુના તટપર તપ કરતા હતા અને તેમના વંશમા કકુત્સ્થ ઉત્પન્ન થયા હતા(प्रतिसर्ग पर्व, अध्याय १ श्लोक३-७) પરંતુ ઉક્ત પુસ્તકમા છપાયેલો સમસ્ત 'પ્રતિસર્ગ પર્વ' વિશ્વસનીય નથી તે આધુનિક સમયનો રચેલો પ્રતીત થાય છે કદાચિત કર્નલ ટોડની પાસેના પુસ્તકમા તેમણે લખ્યુ છે તેવુ કથાન હશે. (ગૌ. હી. ઓઝા)

૬ સુમેરુની દક્ષિણે હિમવાન,હેમકૂટ અને નિષધ પર્વત છે અને ઉત્તરમા નીલ,શ્વેત તથા શૃંગીદેશ* છે હિમાચલ અને સમુદ્રની વચ્ચે ભરતખંડ છે કે જે 'કુકર્મ' ભૂમિ= કહેવાય છે (આ શબ્દમા આર્યાવર્ત અર્થાત સુકર્મ ભૂમિથી વિરુદ્ધભાવ છે) એમા મહેન્દ્રાચલ મલયાચલ સહ્ય (સહ્યાદ્રિ), શુક્તિમાન, ઋક્ષવાન વિન્ધ્યાચલ અને પારિયાત્ર નામની મહાન સાત પર્વતશ્રેણીઓ છે (અગ્નિપુરાણ)

---

* નીલ, શ્વેત અને શૃંગી એ દેશ નથી, પણ પર્વત છે

(हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे। नील श्वेतश्च शृंगी च उत्तरे वर्षपर्वता ।)

(અગ્નિપુરાણ અધ્યાય-૧૦૮ શ્લોક ૫) ગૌ. હી. ઓઝા

= કર્નલ ટોડે ભરતખંડને 'કુકર્મ' ભૂમિ' લખી છે તે તેમનો ભ્રમ છે, પુરાણોમા ઉક્ત દેશને 'कर्मभूमि'

વામા આવ્યો છે, અને તે પર્વતશ્રેણીમાથી નીકળેલી કેટલીક નદીઓનો સબંધ સુમેરુની સાથે જણાવનાર સ્થાન પણ ત્યા આપવામા આવ્યા છે અને તે નદીઓ અદ્યાપિ પોતાના પ્રાચીન નામોથી ઓળખાય છે સ્પષ્ટ વાતોનુ જે વર્ણન રૂપકની સાથે આપવામા આવ્યુ છે, તેનો કેવળ લાક્ષણિક અર્થજ ગ્રહણ કરીને અમારે ઉક્ત વિષયને ગૂઢ કરી દેવો જોઇએ નહિ જો કે હિંદુઓએ સાત દ્વીપોના વિભાગ કરી તેમની વચ્ચે વચ્ચે દહી, દૂધ અને મધ (આદિ) ના સમુદ્રો માન્યા છે અને પાછળથી અજ્ઞાન માણસોએ તેમા પુષ્કળ ક્ષેપકનો ઉમેરો કર્યો છે, તથાપિ તેમા લખેલી પ્રામાણિક અને સ્પષ્ટ વાતોને આપણે નિરર્થક માનીને છોડી દેવી જોઇએ નહિ

આ પવિત્ર પર્વત (સુમેરુ) ને બ્રાહ્મણો મહાદેવ, આદીશ્વર વા વાગેશનુ[1] નિવાસસ્થાન જણાવે છે, અને જૈનો આદિનાથ અર્થાત્ પોતાના પ્રથમ તીર્થંકરનુ નિવાસસ્થાન માને છે તેમના કથનાનુસાર તેમણે આજ સ્થળે મનુષ્યજાતિને કૃષિ અને સભ્યતાની પ્રથમ શિક્ષા આપી હતી યૂનાની લોકો તેને બેકસનુ[2] નિવાસસ્થાન જણાવે છે અને એપરથીજ પ્રસ્તુત દેવતા જ્યુપિટર[3] (યૂનાનીઓ અને રોમનોનો પ્રસિદ્ધ દેવતા) ની જઘામાથી ઉત્પન્ન થયો હતો, એવી યૂનાનીકથા પ્રચલિત છે, અર્થાત્ તેમણે હિંદુસ્થાનના ઉક્ત દેવતાના મેરુ (પર્વત) ને ભ્રમથી મેરોસ (જઘા) સમજી લીધો છે આજ સ્થાનની નિકટ સિકંદરના સાથીઓના સૅટર્નેલિયા નામના તહેવારની ઉત્પત્તિ થઇ હતી આ તહેવારમા તમણે ત્યા નીપજતી દ્રાક્ષનો દારૂ વિશેષ પીધો અને પોતાના લલાટપર આઇવી નામના

---

૧ વાગેશ–વાઘના સ્વામી એઓ વ્યાઘ્ર વા ચિત્તાનુ ચર્મ ધારણ કરે છે વા તેને બિછાવે છે બેકસનો પણ એવોજ હાલ હતો ઉભયનુ ચિન્હ લિંગ છે મેવાડમા ×વાઘેશના કેટલાક મદિરો છે

૨ બેકસ યુનાની અને રોમનલોકોનો એક પૌરાણિક દેવતા હતો એને જ્યુપીટરનો પુત્ર માનવામા આવે છે તેના સબંધમા તે લોકોમા એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે, તેણે પ્રથમ દ્રાક્ષ ઉછેરી તેમાથી મદ્ય બનાવવાનુ લોકોને શીખવ્યુ હતુ અને એજ કારણથી તેને તે લોકોમા મદ્યનો અધિષ્ઠાતા માનવામા આવે છે (ગૌ હી. ઓઝા)

૩ યુનાની અને રોમનલોકોનો પ્રસિદ્ધ દેવતા જ્યુપિટર છે હિંદુઓમા ઇંદ્રનો જે દરજ્જો છે તેજ દરજ્જો બહુધા ઉક્ત લોકોમા જ્યુપિટરનો છે આ લોકો તેને સૅટર્ન અર્થાત્ શનિનો પુત્ર, સ્વર્ગનો રાજા અને મનુષ્ય તથા દેવતાઓનો પિતા માને છે તેણે પોતાની ભગિની જુનોની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તથા તેણે ઇતર અનેક દેવીઓ તેમજ મનુષ્યજાતની સ્ત્રીઓ સાથે ભોગવિલાસ કર્યો હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા.)

૪ સૅટર્નેલિયા–એ યુનાની તથા રોમનલોકોના એક પ્રસિદ્ધ તહેવારનુ નામ છે આ તહેવાર તેમના પ્રસિદ્ધ દેવતા જ્યુપિટરના પિતા (શનિ)ના સન્માનાર્થે પાળવામા આવતો હતો (ગૌ હી ઓઝા)

(वर्षं तद्भारतं नाम नवसाहस्रविस्तृतम् । कर्मभूमिरियं स्वर्ग० । અગ્નિપુરાણ, અધ્યાય ૧૧૮ શ્લોક ૧–૨) લખવામા આવી છે જેનો અર્થ સુકર્મ વા સત્કર્મ કરવા યોગ્ય ભૂમિ છે (प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मंदभाग्य । ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક શ્લોક ૧૦૦) વેદાદિમા નિર્દિષ્ટ કરેલા યજ્ઞ, તપાદિ સત્કર્મો કેવળ આ દેશમાજ કરવાનો રિવાજ હોવાથી આ દેશ 'કર્મભૂમિ' કહેવાય છે અને 'આર્યાવર્ત' ભરતખંડના તે મોટા ભાગનુ નામ છે કે, જે હિમાલય અને વિંધ્યાચળના મધ્ય ભાગમા સ્થિત છે અને તે પુણ્યભૂમિ કહેવાય છે (आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयो । અમરકોષ आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधा ॥ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૨) કદાચ કર્નલ ટૉડે મધ્ય એશિયાને આર્યાવર્ત ઠરાવવાના વિચારની ધૂનમા ભરતખંડને 'કુકર્મ ભૂમિ' લખી દીધી હશે (ગૌ હી ઓઝા)

× કર્નલ ટૉડે યુનાનીઓ અને હિંદુઓના દેવદેવીઓ તથા પૌરાણિકકથા વગેરેની સમાનતા દર્શાવવાના પ્રયત્ન કરવામા ખેંચતાણ કરી છે અને કેટલેક સ્થળે નવા શબ્દો પણ ઉપજાવી કાઢયા છે, જેમાનો એક 'વાઘેશ' પણ છે તેમણે મહાદેવ તથા યુનાનીઓના દેવતા બેકસની સમાનતા દર્શાવવા માટે બેક્સની સાથે મળતો આવતો 'વાઘેશ' શબ્દ ઉપજાવી કાઢયો છે, પરતુ મહાદેવને માટે સાધારણ રીતે એ શબ્દનો પ્રયોગ કયાય પણ કરવામા આવતો નથી, તેમજ સંસ્કૃતમા પણ તે કયાય મહાદેવના પર્યાયતરીકે આવતો નથી. (ગૌ હી ઓઝા)

વેલા[1] બાધ્યા આઇવી પૂર્વ અને પશ્ચિમના વાવેશને માટે વિશેષ પવિત્ર છે વાધેશના પૂર્વ તથા પશ્ચિમના ઉપાસકો એકસરખી રીતે ખૂબ મદ્યપાન કરે છે

આ કથાઓ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમા જ્યારે હિંદુઓ તથા યૂનાનીઓ એકજ કેંદ્રમા હતા, ત્યારે તેમનુ નિવાસસ્થાન એકજ હતુ અને તેમની ઉત્પત્તિ એકજ પુરુષમાથી થઈ હતી, એમ દર્શાવે છે; કારણ કે આદીશ્વર, ઑસિરિસ,[2] વાધેશ, બેકસ, મનુ અને મીનસ[3] એ સર્વે મનુષ્યજાતિના આદિપુરુષ નૂહના નામો છે, એમા થોડોજ સંદેહ છે

હિંદુલોકો વર્તમાનસમયમા મેરુના સ્થાનના સબંધમા કેવળ એક અત્યંત સાધારણ વિચાર પ્રદર્શિત કરે છે, પરતુ તેઓ તેને એક એવા સ્થાનપર સ્થિત જણાવે છે કે, જેની બાહ્યસીમાપર બામિયા[4], કાબુલ અને ગિઝની હોય આ નગરમાના પહેલામા બૌદ્ધધર્મના કેટલાક શેષ સ્મરણચિન્હો અર્થાત્ ગુફાઓ અને મોટી મોટી મૂર્તિઓ[5] ઉપલબ્ધ થઇ છે પૅરોપૅમિસેન ઍલેકઝાંડ્રિયા[6] બામિયાની નિકટ છે, પરતુ

---

૧ વેલા' શબ્દ લતાનો સાધારણ પર્યાય શબ્દ છે તે હિંદુસ્થાનના બેકસ (વાધેશ, આદીશ્વર, મહાદેવ) ને પ્રિય* છે આ દેવતાના પૂજારીઓ પોતાના ઇષ્ટદેવનુ અનુકરણ કરીને માદક પદાર્થોનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે અમરવેલ એક સુંદર લતા છે કે જે મહાદેવની પવિત્ર વાટિકામા દૃગ્ગોચર થાય છે

૨ ઑસિરિસ એ પ્રાચીન મિસરવાસીઓનો એક મોટો દેવતા હતો. તે ફક્ત દેશનો રાજા અને પોતાની પ્રજાના સભ્યતાના પ્રચાર કરનાર મનાતો હતો એમ કહેવાય છે કે, તેના ભ્રાતાએ તેના શરીરના ખડખંડ કરી નાખીને તને નાઈલ (નીલ) નદીમા ફેંકી દીધા હતા (ગૌ હી ઓઝા)

૩ મિસરવાસીઓની જનશ્રુતિઓપરથી વિદિત થાય છે કે, મીનસ એ ફક્ત દેશનો પ્રથમ રાજા હતો અને તે ઇ૦ સ૦ પૂર્વ ૨૭૦૦ મા થયો હતો તેને એક દરીઆઈ ઘોડો મારીને ખાઈ ગયો હતો (ગૌ હી ઓઝા)

૪ પ્રસિદ્ધ ચીના પરિવ્રાજક હુએન્સંગે ઇ સ ૬૩૦મા હિંદુસ્તાનમા આવતી વખતે બામિયામા (અફઘાનીસ્તાનમા) વિશ્રામ કર્યો હતો તે જણાવે છે કે ત્યાના લોકો બૌદ્ધધર્માવલબી છે અને ત્યા બૌદ્ધોના ૧૦ મઠો છે, જેમા હીનયાનમત (બૌદ્ધોની બે મુખ્ય શાખામાની એક)ના ૧૦૦૦ લોકોત્તરવાદી ધર્મગુરુઓ વસે છે રાજધાનીથી ઈશાનકોણમા આવેલા એક પર્વતની ઉત્તરે ૧૪૦ થી ૧૫૦ ફીટ સુધીની ઉંચાઈની બુદ્ધની પાષાણમૂર્તિ છે એની પૂર્વે શાક્યબુદ્ધની એક ધાતુની મૂર્તિ ૧૦૦ ફીટ ઉચી છે. આ મૂર્તિના અંગો પૃથક્- પૃથક્ ઢાળીને સંયોજી દેવામા આવ્યા છે રાજધાનીથી ૧૨ વા ૧૩ લી (પ્રાય પાંચ લીનો એક માઇલ થાય છે) ના અતરપર આવેલા એક મઠમા ૧૦૦૦ ફીટ લાબી બુદ્ધની સૂતેલી નિર્વાણ (મોક્ષ)ની સ્થિતિની મૂર્તિ છે ત્યાંનો રાજા જ્યારે 'મોક્ષ મહાપરિષદ્' (પ્રતિ પાચ વર્ષ ભરાતી બૌદ્ધોની ધર્મસભા) ભરે છે તે સમયે, પોતાનો સમસ્ત ભંડાર ધર્મગુરુઓને અર્પણ કરી દે છે આ મૂર્તિ આ અદ્યાપિ વર્તમાન છે (ગૌ હી ઓઝા)

૫ જોહાક બામિયામા એક અત્યત પ્રાચીન કિલ્લો અદ્યાપિ સારી સ્થિતિમા છે પરતુ બામિયાનો કિલ્લો ખડિયેર બની ગયો છે પર્વતોમા ૧૨૦૦૦ ગુફાઓ કોતરી કાઢવામા આવેલી છે અને તે કોતરકામના તથા ચણતરકામના સુંદર આદર્શો છે તેને સમાજ કહેવામા આવે છે અને ત્યા દેશીલોકો શીતકાળમા જઈને વસતા હતા ત્યા ત્રણ અદ્ભુત મૂર્તિઓ છે તેમાની એક મૂર્તિ પુરુષની છે કે જે ૮૦ એલ (સાડાત્રણ ફીટનો એક એલ થાય છે) ઉંચી છે બીજી એક સ્ત્રીની ૫૦ એલ અને ત્રીજી એક બાળકની ૧૫ એલ ઉંચી છે આ સમાજ પૈકી એકમા એક કબર છે જેમા પેટીમા એક લાશ મૂકવામા આવી છે એના સબધમા વૃદ્ધમા વૃદ્ધ મનુષ્યો પણ કાઈ જાણતા નથી. તેના તરફ લોકો પરમ શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જુએ છે પ્રાચીન સમયના મનુષ્યોની પાસે કાંઈક એવો મસાલો હતો કે જે મૃતશરીરપર લગાડવાથી તે દીર્ઘકાળપર્યંત સડી શકતુ નહોતુ (આઈન ઈ અકબરી વાલ્યુમ ૨ જુ પૃષ્ઠ ૧૬૯)

૬ સિકંદર (ઍલેકઝાંડર) પાદશાહે એશિયાખડની વિજયયાત્રામા કેટલેક સ્થળે પોતાના નામના અર્થાત્

---

*બેકસ પોતાના શિરપર દ્રાક્ષના પત્રો તથા આઇવી નામની લતા લપેટતો હતો અને મહાદેવને બીલી નામના વૃક્ષના પત્રો (બિલ્વપત્ર) પ્રિય છે કર્નલ ટૉડે મહાદેવને ચઢાવવામા આવતા બિલ્વપત્રો (બેલપત્રો,ને વેલા અર્થાત્ લતાના પત્રો સમજી ભ્રમથી આઇવી નામના વેલા (લતા) પૂર્વ અને પશ્ચિમના 'વાગેશ' (બેકસ) તથા મહાદેવ એ ઉભયને માટે પવિત્ર હતા, એમ લખ્યુ છે મહાદેવને માટે કોઈ પણ લતાના પત્રો પવિત્ર માનવામા આવતા નથી. આઈવી શીતળતાપ્રધાન દેશોની લતા છે અને તે હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમા પણ થાય છે પંજાબમા તેને 'હુસબબર' યા 'અરબબલ,' બિહારમા 'લબલબ' અને નેપાળમા 'દુદેલા' કહે છે (ગૌ હી ઓઝા)

યૂનાનીગ્રંથકારોએ સિકંદરના સમયમાં મેરુ અને નિસાને[1] અધિક પૂર્વ તરફ માન્યા છે અને ચતુર એરિયન (એ ઇતિહાસલેખક હતો)ના મતાનુસાર એ કોફ઼સ (કાબૂલ નદી)તથા સિંધુ નદીની વચ્ચે સ્થિત છે.કેટલાક પ્રામાણિક ગ્રંથોમાં મેરને પેશાવર અને જલાલાબાદની વચ્ચે આવેલો માન્યો છે અને તેનું નામ 'મેરકોહ' વા 'મારકોહ'[2] જણાવ્યું છે. આ એક ખુલ્લો પહાડ ૨૦૦૦ ફીટ ઉંચો છે અને તેના પશ્ચિમભાગમા ગુફાઓ છે.પાદશાહ હુમાયૂએ તેનુ ભયાનકરૂપ[3] જોઇને તેનું નામ 'બેદોલત'રાખ્યુંહતું,પરંતુ 'દસ્તે બેદોલત' અર્થાત્ 'હતભાગી મેદાન'નું નામ તે ભૂખંડને આપવામા આવ્યું હતું કે જે ઉપર્યુક્ત નગરોની વચ્ચે છે.

સુમેરુના સંબધમાં આટલો વિસ્તાર કરવાનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલુંજ દર્શાવવાનો છે કે, સ્વયં હિંદુ-લોકો પોતાની જાતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન સિંધુની આ તરફના ભારતવર્ષમા નહિ;પરંતુ તેની પશ્ચિમે આવેલા.

એલેકઝાન્ડ્રિયા નામનાં નગરો સ્થાપિત કર્યા હતાં,જેમાના કેટલાક અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાનું એક આ પૅરોર્પૅમિસેન ઍલૅક્ઝાન્ડ્રિયા પણછે કે જે પૅરોર્પૅમીસસ (હિંદુકુશ) પર્વતની નિકટ હોવાથી ઉક્ત નામથી ઓળખાય છે (ગૌ હી ઓઝા)

૧ પુરાણોમા 'નિષધ'* એ એક પર્વતનું નામ છે.જો એ ષષ્ઠી વિભક્તિમાં હોય (કે જેમ અંતિમ પ્રત્યયથી જ્ઞાત થાય છે) તો કદાચ તે નિસાનગરના નામપરથી બનેલો તે લોકોની ભાષાનો શબ્દ હશે.

૨ સસ્કૃતમાં પર્વતને 'મેર' (મેરુ) અને ફારસીમા તેને 'કોહ' કહેવામા આવે છે.

૩ એશિયાટિક સોસાયટિ વૉલ્યુમ ૬, પૃષ્ઠ ૪૯૭ માં મહાશય વિલ્ફર્ડ સર વૉલ્ટર રૅલેના "હિસ્ટરી ઑફ ધી વર્લ્ડ" જગતનો ઇતિહાસ નામના પ્રાચીન વિદ્યાભંડાર (કે જેમ હિંદુ લોકો કહે છે) માથી ઘણુ લખાણ ઉધ્ધૃત કર્યું હોય એમ જણાય છે ઉક્ત મહાન પુરુષે વિચિત્ર રીતે જે કાંઈ સગ્રહિત કર્યું અને લખ્યું હતું તેની સાથે મહાશય વિલ્ફર્ડે પોતાનો એકત્રિત કરેલો સગ્રહ સયુક્ત કરીને પોતાની કલ્પનાશક્તિથી તેને અધિક રોચક બનાવી દીધુ છે, પરંતુ જ્યારે તેમણે પૃથ્વીપરના સ્વર્ગ (ખ્રિસ્તી લોકોના ઇડન+) નુ વર્ણન લખ્યું ત્યારે તેમણે પ્રલયની પૂર્વેની તથા પાછળની મનુષ્યજાતિના ઉત્પત્તિસ્થાનોને પૃથક્ પૃથક બતાવ્યા નહિ એનુ મને આશ્ચર્ય થાય છે સર વૉલ્ટર રૅલેના એક વાક્યપરથી તેની કલ્પનાને સહાય મળી શકત રૅલે જણાવે છે કે, ઈડનનું સ્થાન એશિયાના ઉપલા ભાગમા જેહૂન અને બીજી મોટી નદીઓના મધ્ય ભાગમા હતુ આ સ્થળે પુષ્કળ મોટા વૃક્ષો છે કે જે આદિનાથ વા મહાદેવના સબધમા પવિત્ર ગણાય છે

"પાપપુણ્યનુ જ્ઞાન કરાવનાર વૃક્ષના સબધમા કેટલાક માણસોએ વિશેષ કલ્પના દોડાવી છે (ફક્ત ઈડન-ના બાગમાના વૃક્ષનુ ફળ ખાવાની ઇશ્વરે આદમ તથા ઈવને મના કરી હતી ગૌરીશંકર ઓઝા) વિશેષત: ગોરિપ્યસ બેકાનસે આ સંબધે ઘણી કલ્પના કરી છે તે પોતાને ઉક્ત વૃક્ષની એક જાતિના શો દ્રકારિકે ઓળખાવે છે. તે જાતિનો પ્રાચીન ગ્રથકારોને કિંચિત્ પણ ખ્યાલ નહોતો, તેથી ગોરિપ્યસને ઘણુ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું છે

આદમ અને ઈવ (ખ્રિસ્તી લોકોના મતાનુસાર ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલુ માનવજાતિનુ પ્રથમ યુગલ ગૌ હી ઓઝા) સાથે સાથે સઘન વનમા ગયા અને તેમણે શીઘ્ર અંજીરની જાતિનુ તે વૃક્ષ (વડ) પસદ કર્યું કે જે પોતાના ફળને માટે પ્રસિદ્ધ નથી પરંતુ જે આજપર્યંત મલબાર વા દક્ષિણના ભારતવાસીઓને પરિચિત છે અને જે પોતાની શાખા એટલી વિસ્તારપૂર્વક ફેલાવે છે કે તેની જટાઓ (નીચે લટકી) જમીન સાથે ચોટી જઈ મૂળ વૃક્ષની આસપાસ તેની સતતિની પેઠે જામી જાય છે અને સ્તભરૂપ બનીને વચ્ચે વચ્ચે મહેરાબદાર આચ્છાદિત કુંજ ગલીઓ બનાવે છે ત્યા વારવાર ગોવાળો તાપમાથી રક્ષા કરનારી તેની શીતલ છાયામા બેસી પોતાના પશુઓને ચારે છે. ...એમેઝોનની=ઢાલ જેવા પહોળા તેના મોટા મોટા પત્રો તેમણે એકત્રિત કર્યા."

નિષધ પર્વતને નિસા નગરની સાથે કાઈ પણ સબંધ નથી તેમજ તે શબ્દ (નિષધ) ષષ્ઠી વિભક્તિ-મા પણ નથી. (ગૌ હી. ઓઝા)

+ ખ્રિસ્તીલોકોના મતાનુસાર ઇડન તે બાગનું નામ છે કે જેમા આદમ અને ઈવ (હવા) રહેતા હતા. (ગૌ હી. ઓઝા)

= પ્રાચીન યુનાનીઓમા એક કથા એવા આશયની પ્રસિદ્ધ હતી કે, એશિયામાઈનરના ઈશાનકોણમા એમેઝોન નામની વીર સ્ત્રીઓનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હતુ તે રાજ્યમા કોઈ પણ પુરુષ રહી શકતો નહોતો. તે સ્ત્રીઓ પોતાના પાડોશી રાજ્યમા જઈ ગર્ભ ધારણ કરી આવતી હતી. જો તેમને પુત્ર ઉત્પન્ન થતો તો તેને મારી નાખવામાં આવતો અથવા તેના પિતાની પાસે મોકલી આપવામાં આવતો અને પુત્રી થતી તો તેને રાખવામાં આવતી તે સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્ર ધારણ કરી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરતી હતી. તેમની ઢાલો નાની થતી હતી, તેથીજ વડનાં પત્રોને તેની ઉપમા આપવામા આવતી હતી. (ગૌ. હી. ઓઝા)

૧કૉકેસસ પર્વતની વચમા બતાવે છે અહીઆથી નીચ્ગીને સૂર્યપુત્ર વૈવસ્વતના સતાનો પૂર્વમા સિધુ તથા ગગાના તત્પર્યત ગયા અને તેમણે કોશલમા પોતાની પ્રથમ રાજધાની અયોધ્યા વા અવધ કરી

ઘણી જાતઓએ પોતાનુ મૂળસ્થાન નિશ્ચિત કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી છે અને મધ્યભૂમિ વા એરિયાના મધ્યપ્રદેશ કરતા વિશેષ આકર્ષક સ્થળો ઘણા થોડાજ હશે આ સ્થળેથી આમ્પુ, ઑક્સસ વા જેહુન તથા ઇતર નદીઓ નીકળે છે અને તે સ્થાનમા સૂર્યવશી તથા ચદ્રવશીએ ઉભય પોતાના

૧ સર વૉલ્ટર સ્કૉટે મનુષ્યજાતિના ઉત્પત્તિસ્થાનના સબધમા હિંદુઓની કલ્પનાને સારી રીતે પુષ્ટિ આપે છે તેનુ કથન છે કે- પ્રલય પછી સૌથી પ્રથમ મનુષ્ય અને વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ ભારતવર્ષમાજ થઈ હતી (પૃ ૬ ૯૦) તેની પ્રથમ દલીલ એ છે કે, તે (ભારતવર્ષ) એક એવુ સ્થાન છે કે જ્યાના દેશીવૃક્ષો દ્રાક્ષ અને ઉત્તરવૃક્ષ છે શકજાતિના સિથિયનલોકોના દેશમા પણ ઉક્ત વૃક્ષો થતા હતા (અને હજી પણ તે કાબુલ અને આર્મિયાની વચ્ચે જવની સાથે થાય છે) તેની બીજી દલીલ એ છે કે, અરારાટપર્વત આર્મીનિયામા હોવાનો સભવ નથી કારણકે ગોર્ડિયનપર્વત કે જેની ઉપર (નૂહની) નૌકા રોકી હતી તે ૭૫ રેખાશમા અને શિનાર ની ભૂમિ ૭૦ થી લઈને ૮૦ રેખાશમા છે આ દશામા સ્થાનાતર કરવાનો માર્ગ વિપરીત થઇ જશે 'તેઓ પૂર્વ તરફથી ચાલ્યા તો તેમને શિનારની ભૂમિમા એક મેદાન મળ્યુ અને ત્યા તેઓ રહ્યા '' (જનિસસ અધ્યાય ૨ લો મત્રિ ૨ જી) વળી તેઓ જણાવે છે કે મુસાએ જેને અરારાટ કહ્યા છે તે કોઈ એક પહાડનુ ખાસ નામ નથી, પરતુ તે કૉકેસસની વિશાળ પર્વતશ્રેણીનુ સાધારણ નામ છે માટે કાતો આપણે આ અરારાટ પર્વતને ઉશાડી દેવા જોઈએ અથવા તેને ખોદીને આર્મીનિયાથી દુર લઈ જવા જોઈએ કિવા તેને ઉષ્ણદેશમા કોઈ અન્ય સ્થાનપર અને શિનારની પૂર્વ તરફ શોધવો જોઇએ માટે તેઓ તેને ૧૪૦ રેખાશ અને ૩૫ થી ૩૭ અક્ષાશની વચ્ચે ઇન્ડો સિથિયા મા કાયમ કરે છે કે જ્યા ઉચા ઉચા પર્વતો છે અંતે સર વૉલ્ટર સ્કૉટ જણાવે છે કે- જે સ્થાન પર નૂહે વિશ્રામ કર્યો હતો તે અધિક ઉષ્ણતાવાળા નાર્તાય દેશમા હતુ અહીઆ તેણે દ્રાક્ષના વૃક્ષ ઉછેર્યા, કૃષિ નોધવા કર્યો અને તેપર પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવ્યો ' ઍબ્રિયસ મૉન્ટેન્સ નામના મહાન વિદ્વાન લખે છે કે ''નૂહ કૃષિકર્મથી પ્રસન્ન થયો અને એમ કહેવાય છે કે તે આ વિષયમા સૌથી આગળ વધી ગયો આથી તે પોતા નીજ ભાષામા 'ઈશ આદમક * અર્થાત્ ભૂમિના કામમા લાગી રહેનારો કહેવાયો ઉપર્યુક્ત પદવી,પ્રકૃતિ અને નિવાસ સ્થાન જૈનલોકોના પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથના વૃત્તાતની સાથે સપૂર્ણત ઘટી શકે છે આદિનાથે મનુષ્યોને ખેતી વાડીનુ કામ અને મૂસળા છુટી અનાજ કાપતી વખત બળદના મુખપર જાળી બાધવાનુ કામ પણ શીખ વ્યુ હતુ

જો સરવૉલ્ટર સ્કોટને વિદિત હોત કે હિંદુઓના ધર્મપુસ્તકમા તેમના દેશનુ નામ આર્યાવર્ત+ આપવામા આવ્યુ છે અને વિશાલ ઈમૉસ — તેની ઉત્તર સીમા છે તો તેઓ નિસ્સદેહ તેને પોતનો અરારાટ માની લેત હિંદુ વા ઈદુકુશ અથવા કોહ એ સ્થાનિક નામ છે તેનો અર્થ 'ચદ્રનો પહા થાય છે.

* સસ્કૃતમા ઈશનો અર્થ સ્વામી થાય છે 'આદ 'આદિનો અર્થ 'પ્રથમ' અને 'માડ' વા 'મડ' નો અર્થ પૃથ્વી વા 'માટી થાય છે અહીઆ સસ્કૃત અને હિબ્રુભાષાના શબ્દનો અર્થ એકજ છે અર્થાત્ તે 'પૃથ્વીનો પહેલો સ્વામી એવો થાય છે આ દુરના રાજપૂતપ્રદેશો કે જ્યા પ્રાચીન રીતભાત અને ભાષા અદ્યાપિ પ્રચ લિત છે તેમા મનુષ્યમાટેનો જોરદાર શબ્દ માટી છે કે જેનો મૂળ અર્થ પૃથ્વી થાય છે એક સરદાર જ્યારે પોતાના માણસો અને સીમાતના લોકોની વચ્ચેના યુદ્ધનુ વર્ણન કરે છે, ત્યારે તે મરી ગએલા માણસના સબધ મા કહે છે કે- મેરા માટી + મરા અર્થાત મારી પૃથ્વી મરી ગઈ આ એક એવુ વાક્ય છે કે, જેપર કોઇ પણ પ્રકારની ટીકાની આવશ્યક્તા નથી અને એમ પણ પ્રગટ થાય છે કે તે ખૂનને બદલે ખૂન માગે છે

+ આર્યાવર્ત વા પુણ્યભૂમિ હિમવતની દક્ષિણે આવેલી હિંદભૂમિના સપાટ મેદાનોને આપલો કહી શકતા નથી કારણ કે પુરાણોમા તેને માટે તેથી સર્વથા વિરુદ્ધ નામ કુકર્મદેશ વા પાપભૂમિ' લખ્યુ છે

– મધ્યએશિયાનો પર્વતમય ઉચ્ચ પ્રદેશ છે (પંડિત ગૌ હી ઓઝા)

+સસ્કૃતમા હિંદિને માટે મડ વા માડ શબ્દ નથી તેની સાથે કોઈક અશે મળતા પૃથ્વીને માટે 'મહી અને માટીને માટે 'મૃત્તિકા' શબ્દ છે રાજસ્થાનની ભાષામા 'માટી અને માટી એ બે ભિન્ન શબ્દો છે, જેમાના પહેલાનો અર્થ મટોડી અને બીજાનો અર્થ બહાદુર માણસ વા પતિ છે મેરા માટી મારા' એ વાક્યનો અર્થ કર્નલ ટૉ 'મારી પૃથ્વી મારી ગઇ એવો કરે છે પરતુ તે યથાર્થ નથી તેનો અર્થ તો 'મારો બહાદુર આદમી મારો ગયો' એવો થાય છે તેમણે 'માટી અને માટી એ ભિન્ન ઉચ્ચારના બે શબ્દોને એકજ સમજીને ભ્રમથી તેનો અર્થ કર્યો છે

(પડિત ગૌ હી ઓઝા)

આદિ પુરુષનો પવિત્રપર્વત[1] હોવાનો દાવો કરે છે [2] આ સ્થાનથી તેઓ પૂર્વતરફ આવ્યા હતા

રાજપૂતજાતિઓ હિંદના ઉષ્ણ મેદાનોમા પોતાની કેટલીક સિથિયન લોકોની સાથે મળતી વર્તમાન આદતો અને સમરવિષયક વહેમો પ્રાપ્ત કરી શકે એવી સભાવના નથી અહીઆ એટલી બધી ગરમી પડે છે કે, તેઓ દક્ષિણ તરફથી આવીને ઉત્તર ગોળાર્ધને પ્રફુલ્લિત કરનાર સૂર્યનુ સ્વાગત પ્રસન્નતાપૂર્વક કરી શકે નહિ જે ધર્મને તેઓ પોતાના પૂર્વ નિવાસસ્થાનમાથી લાવ્યા હતા, તે ધર્મ બહુધા શીતપ્રધાન દેશનોજ હોવો જોઇએ, કે જ્યાથી જેહૂન (ઑકસસ વા આમૂદરિયા) અને ઝક્ષર્તીસ (સેહૂન વા સિરદરિયા) એ નદીઓ નીકળી છે આ વાત અત્યંત સભવિત લાગે છે કે, સૂર્યપુત્ર વૈવસ્વતનાં સતાનો જે 'અશ્વમેધ' વા 'ઘોડા (સૂર્યના ચિન્હ) નો યજ્ઞ' એ નામનો મોટો સાક્રાતિક તહેવાર[3] માનતા હતા તેને સિથિયાથી એકજ સમયે તે લોકો હિંદુસ્થાનમા લાવ્યા અને ઓડિન[4] વોડેન વા બુધના પુત્રોએ

૧ મેરુનો સ્પષ્ટ અર્થ પહાડ છે જેમકે 'જેસલમીર' (કે જે પશ્ચિમ મરુસ્થલમા ભાટીજાતિના રાજપૂતોની રાજધાની છે) અર્થાત્ જેસલનો પહાડ,' મેરવાડા' અર્થાત્ 'પહાડી પ્રદેશ' અને તેના નિવાસી 'મેર'+અર્થાત્ 'પર્વતનિવાસી' છે. આ પ્રકારે રામાયણ નામના મહાકાવ્યમા (કાંડ ૧ પૃષ્ઠ ૨૬૯) મેરા'- એ પર્વતની સ્ત્રીનુ નામ છે મેરા' એ મેરુની પુત્રી અને હિમાલયની સ્ત્રી હતી, એનાથી બે કન્યા ઉત્પન્ન થઈ પહેલી દેવી ગગાનદી અને બીજી પર્વતની પુત્રી પાર્વતી. એને મહાભારતમા શૈલની પુત્રી 'શૈલજા' પણ કહી છે શૈલ એ હિમવતનુ બીજુ નામ છે, તેથી પર્વતમાથી નીકળનારી નદીઓને સસ્કૃતમા શૈલેતી (શૈલોદકા ?) કહેવામા આવે છે શૈલજાના ગુણ ફ્રીગિયા (એશિયા માઈનરનો એક પ્રદેશ,ના લોકોની સાઈબેલી (જ્યુપીટરની માતા)ની સાથે મળતા આવે છે તે પણ એજ નામના પર્વત(સાઈબાલ)ની પુત્રી હતી. શૈલજા સિંહાસનપર આરૂઢ થાય છે અને "સાઈબેલી" ના રથની સાથે સિંહને જોડવામા આવે છે આજ પ્રકારે યુનાનીઓએ 'પર્વત પામીર'ને (પેરોપૅમિસેન) લખ્યો છે આ નામ તેમણે બામિયાની પશ્ચિમતરફ આવેલા હિંદુકોહ (હિંદુકુશ પર્વતને આપ્યુ હતુ, પરતુ 'પર્વતપત પામર' અર્થાત્ 'પર્વતોના રાજા પામર'ને ચદકવિએ રાજા પૃથ્વીરાજનો મોટો સામત હમાર= જે દેશની તળેટીમા રહેતો હતો તેની અત્યત પૂર્વ તરફ આવેલો જણાવ્યો છે જો તે પેરોપેમિસેન હોત (કે જેમ કેટલાક ગ્રથકારોએ લખ્યુ છે) તો જ્યા તેનુ નામ પડ્યુ છે તે સ્થાનની સાથે તે અધિક મળતુ આવત મેરુ અને નિસાની અધિક નિકટ હોવાથી તેનું પાઠાતર પર્વત અથવા પહાડ થાત અને પેરોપેમિસેન પુરાણોનો નિષધ પર્વત વા 'નિસાનો પહાડ' માનવામા આવત.

૨ કર્નલ ટૉડનુ આ અનુમાનમાત્ર છે સૂર્ય અને ચદ્રવશીરાજપૂતો સુમેરુ એશિયાના મધ્યભાગમા હતો, એવો દાવો કરતા નથી અને કોઈ પ્રાચીન પુસ્તકમા પણ તે પ્રદેશમાજ તે હતો, એમ નિશ્ચિત રીતે જણાવ્યુ નથી પુરાણાદિ ગ્રથોમા તેનુ જે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, તેના આધારે તેનુ સ્થાન નિશ્ચિત કરવુ કઠિન છે કાબુલ નદીના તટપર આવેલા નિસાનગરની પાસેના કેવલ ૨૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈના નાના પહાડનુ નામ ફારસીલેખકો 'મેરકોહ' વા 'મારકોહ' અને યુનાનીગ્રથકારો 'મેરોસ' આપે છે, તેને સુમેરુ માનવો પણ સર્વથા અશક્ય છે, કારણ કે મેરુ પોતાની મહાન ઉચાઈને માટે પ્રસિદ્ધ છે કેટલાક વિદ્વાનો એવુ પણ અનુમાન કરે છે કે તે કદાચ હિમાલય વા તેના કોઇ ઉન્નત શિખરનુ નામ હશે **હિંદી અનુવાદક**

૩ અશ્વમેધ એ શીતકાલની સક્રાતિનો સાધારણ તહેવાર નહોતો અને તે મહાશય ટૉડના અનુમાન પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રતિવર્ષે પણ થતો નહોતો તે કેવલ મોટા રાજાઓને કરવાનો યજ્ઞ હતો આ તહેવાર ઘણા દીર્ઘકાળે થતો હતો અને કોઇ કોઈ વાર તો સેંકડો વર્ષપર્યંત થવા પામતો પણ નહોતો • **હિંદી અનુવાદક**

૪ ઓડિન વા વોડેન એ સ્કેન્ડિનેવિયનોનો એક પ્રસિદ્ધ દેવ હતો સ્કેન્ડિનેવિયાદેશમા તેને રણદેવતા, સ્વર્ગનો રાજા અને એક આંખવાળો મનવામા આવતો હતો

+આ શબ્દનો અર્થ મેર લોકોનો દેશ છે જાતિવાચક મેર શબ્દ મેરુ (પર્વત)માથી નીકળ્યો નથી, પરતુ તે 'મેહર' શબ્દનો અપભ્રંશ છે મેરસરદાર ઠેપકના તામ્રપત્રમા તેની જાતિનુ નામ 'મેહર'જ લખ્યુ છે
(પંડિત ગૌ હી ઓઝા)

÷મેરુની પુત્રીનુ નામ 'મેરા' નહિ, કિન્તુ 'મેના' હતુ (રામાયણ કાંડ ૧, અધ્યાય ૩૫, શ્લોક ૧૪)
(પંડિત ગૌ હી ઓઝા)

=પૃથ્વીરાજરાસામા એવો ઉલ્લેખ છે કે, પૃથ્વીરાજચૌહાણનો સામત હમીર (હાર્લીરાય) કાગડા અને જમ્મૂનો રાજા હતો, પરંતુ તે સમયે તે પ્રદેશમા ઉક્ત નામનો કોઈ રાજા વિદ્યમાન હોવાના પ્રમાણ મળતાં નથી.
(પંડિત ગૌ હી ઓઝા) -

તેને પશ્ચિમતરફ સ્કૅન્ડિનેવિયામા[1] લઈ જઈ ત્યા પ્રચલિત કર્યો સ્કૅન્ડિનેવિયામા તે શીતકાળની સંક્રાતિના હિ-એન અથવા હિ-ઉન[2] નામના તહેવારતરિકે પ્રસિદ્ધ થયો ઉત્તર તરફની જાતિઓનો તે એક મહાન ઉત્સવ હતો અને ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રારંભિક સમયમા તેના પ્રચારનો યુગ નિકટ હોવાથી પાદરીઓ તે ઘટનાના સ્મરણાર્થે પ્રસન્નતાપૂર્વક તે તહેવારને મનાવતા હતા.[3]

૧ યૂરોપખડનો ઉત્તર તરફનો દ્વીપકલ્પ કે જેમા નોર્વે અને સ્વિડન નામના દેશો છે, તે 'સ્કેન્ડિનેવિયા' કહેવાય છે (પન્તિ ગૌ હી ઓઝા)

૨ 'હય' વા 'હી'* સસ્કૃતમા ઘોડાને કહે છે અને 'એલ'નો અર્થ સૂર્ય થાય છે, જે પરથી યૂનાની ભાષામા 'ઈપ્પોસ' અને 'ઇલિઓસ' એ શબ્દો બન્યા છે 'હેલઈપ્પોસ' એ સૂર્યવાચક સિથિયન શબ્દ જણાય છે અને 'હરિ' અર્થાત્ હિંદુસ્થાનનો એપેનો એ સૂર્યનું નામ છે ઉત્તર તરફની જાતિઓના 'હિઉલ'વા 'જુલ' એ શબ્દો કાલ્ટના 'નોઇલ' અને હિંદુઓના 'સક્રાતિ' શબ્દના પર્યાય છે

૩ મૅલેટનું 'નોર્ધર્ન ઍન્ટિકિવટિઝ' નામનુ પુસ્તક જુઓ

* સસ્કૃતમા ઘોડાને 'હય' કહે છે, 'હી' નહિ (પંડિત ગૌ० હી० ઓઝા)

परिशिष्ट २ जुं–अध्याय २ जो

વંશાવલીઓ—પુરાણોની કથાઓ—રાજા તેમજ ધર્માચાર્યના ગુણોની એકતા–જુનાની ઇતિહાસલેખકોએ પુષ્ટિ આપેલી પૌરાણિક કથાઓ

વે ભાગવત તથા અગ્નિપુરાણનાં ઐતિહાસિક વૃત્તાંતોમાં આપેલી સૂર્ય તથા ચંદ્રવંશીઓની વંશાવળીઓની તપાસ કરવામાં આવશે. આમાનો પ્રથમ ગ્રંથ વંશાવળીઓના અનુક્રમની ગણના કરવાથી વિક્રમાદિત્યની પછીની છ શતાબ્દીઓ (ઇ૦ સ૦ ૬૫૦) પર્યંત પહોચે છે; માટે તેજ અરસામાં આ ગ્રંથોનું પુનઃ નવીન સંસ્કરણ કરવામાં આવ્યું હશે અથવા તે પર ટિપ્પણી કરવામાં આવી હશે; પરંતુ તે કૃત્રિમ હોય એમ માની શકાતું નથી.

જોકે આ વંશાવળીઓનો કેટલોક ભાગ સર વિલિયમ જોન્સ,મહાશય બેંટલી અને કર્નલ વિલ્ફર્ડદ્વારા એશિયાટિક રિસર્ચીસના વૉલ્યુમોમા પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે, તથાપિ જો આપણે સ્વયં આ વિષયના મૂળ-સ્રોતસુધી કોઈપ્રકારે પહોચી શકતા હોઇએ તો આપણે બીજા પુરુષોની શોધથીજ સંતુષ્ટ થઇ જવું જોઇએ નહિ.

જો આ સર્વ વાતોને છોડીને એમ માનવામા આવે કે,હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન રાજવંશોની આ વંશાવળીઓ કૃત્રિમ છે,તોપણ એ કૃત્રિમતાની રચના પ્રાચીનકાળમાં કરવામાં આવી હતી અને પ્રાચીનકાળના લોકો એ સંબંધે જે કાંઈ જાણતા હતા તે સર્વ એજ છે. જાતિઓનો વાસ્તવિક પ્રાચીન ઇતિહાસ સંપૂર્ણરીતે જાણવાનો બીજો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે જે કાર્યોથી તે જાતિઓ વિખ્યાત થઇ છે, તેની સંપૂર્ણ માહિતિ મેળવવી.

મૂળ પુરાણોમાં ઘણો ઉપયોગી ઐતિહાસિક વિષય લખવામા આવ્યો હતો એમાં તો કિંચિત્ પણ સંશય નથી; પરંતુ અજ્ઞ ભાષ્યકારો તથા ક્ષેપક ઉમેરનારના નિકૃષ્ટ મિશ્રણમાથી કિંચિત્ પણ શુદ્ધ વસ્તુ (વિષય) કાઢી લેવી વર્તમાનકાળમા કઠિન છે. મેં તો કેવળ ઉપર ઉપરથીજ દિગ્દર્શન કર્યું છે; પરંતુ જો કોઈ યોગ્ય પુરુષ શોધ કરે તો વર્તમાન અજ્ઞતા અને રૂપકના પડદાનીચે ગુપ્ત રહેલાં પુષ્કળ છિન્નભિન્ન વૃત્તાંતો અને ઉપયોગી વિષયો પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ છે.

હિંદુઓનું બુદ્ધિબળ, તેમની શેષ રહેલી ઇમારતોના અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થતા સુંદર ઘાટો અને તેમનાપર આલેખવામાં આવેલાં પૌરાણિક ચિત્રોની ઉત્તમતાદ્વારા પ્રમાણિત થાય છે; પરંતુ તેમણે પોતાનું બુદ્ધિબળ ઘટતાંની સાથેજ સત્યની લાવણ્યતાના રસને પણ ખોઇ નાખ્યો અને તેને સ્થાને પોતાના લેખો અને ઇમારતોમાં અદ્ભુત વિષયોને ગ્રહણ કરી લીધા. જો કૃત્રિમતા પકડાઇ જવાનો અને લજ્જાનો ભય ન હોત તો યૂરોપના સભ્ય દેશોમા પણ ઐતિહાસિક વિષયમા અત્યંત ગોટાળો થઈ જાત; પરંતુ પૂર્વદેશમાં પ્રાચીન એશિયાના સત્ય વ્યવહારની દુર્બલતાના સમયમાં કોઈ વિવેકી આલોચના કરનાર તથા પ્રશંસા કરનાર નહિ હોવાથી બ્રાહ્મણગ્રંથકારો બંધનમુક્ત થઈ મનમાન્યું લખતા ચાલ્યા ગયા હશે અને તેમણે એમ ધારી લીધું હશે કે, અમે અમારા ગ્રંથોમાં જેટલી અધિક અદ્ભુત વાતો[1]

---

[1] અનેક જાતિઓ પોતાની ઉત્પત્તિ અનાદિકાળથી થયેલી જણાવવાની મમતા રાખે છે. તેમના આ ભ્રમિતપણાપર પ્રસિદ્ધ ગેગટ ટીકા કરે છે કે, બેબિલોનિયા, મિસર અને સિથિયાના નિવાસીઓ પોતાની અત્યંત પ્રાચીનતાનો ઘમંડ વિશેષ કરે છે. બેબિલોનિયનો તો એવી ડીંગ મારે છે કે અમે ૪૭૩૦૦૦ વર્ષોથી નક્ષત્રગતિનું

મેળવીશુ તેટલા અમારા પ્રશંસકો અધિક થશે કૃત્રિમ વાતોનો આસ્વાદ લેનારા એ લોકોને સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક સત્ય વાતો દીર્ઘકાળથી અરોચક થઇ પડી છે.

જો કે આજ પ્રમાણે ત્યારપછીના કાળમા અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે તૃતીય શતાબ્દીમા બેબિલોનીઆ દેશના ઇતિહાસલેખક બેરોસસે કૃત્રિમ કહાણીઓ રચીને તેદ્વારા તે રાજ્યને એટલુ તો પ્રાચીન ઠરાવ્યું કે તેનાપર કોઇ વિશ્વાસ મૂકી શકે નહિ, તોપણ તેની પૂર્વેના અનેક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખકોદ્વારા તેના કથનનું ખંડન થઇ જાય છે. હિંદુસ્થાનના કલ્પિત કથા લખનારની કસોટી કરવાનુ આવુ કોઈ સાધન નથી પૂર્વકાળથી જે વાતો ચાલી આવે છે, તેની સત્યતાવિષે સંદેહ કરવામા પાપ સમજવામા આવે, તો એ સમજવુ કઠિન છે કે વિદ્યાઓ અને કલાઓની ઉન્નતિ શી રીતે થઈ શકે ? અને એ માની લેવુ તેથી પણ વિશેષ કઠિન છે કે (પાછળના) અવનત લોકો તેમા સુધારો કેવીરીતે કરી શકે ?

હિંદુઓએ પણ અન્ય જાતિઓની પેઠે વિદ્યાઓમા ધીમે ધીમેજ પૂર્ણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હશે, પરંતુ જો આપણે તેમને ઉક્ત વિદ્યાઓ નિર્માણ કરવાનાયશના ભાગી ન માનતા અન્યની પાસેથી તેને ઉધ્ધૃત કરનાર માનીએ તો એથી વિરુદ્ધ થઇ શકે એમ છે બુદ્ધિને માટે આ દાસવત્બંધન પાછલા સમયનીજ રચના છે અને એપરથી સહજ અનુમાન કરી શકાય છે કે વિદ્યા અને ધર્મનો અવરોધ એકસાથેજ થયો. આવા અવરોધનો પ્રભાવ બુદ્ધિની શક્તિ અને પ્રવૃત્તિ ઉપર કેવો પડયો હશે ? જ્યા આવુ થાય છે ત્યા વિદ્યા અવશ્ય અવનતિને પ્રાપ્ત થાય છે જો આપણને ધર્મકાર્ય (સમસ્તસમાજને માટે) ધધાતરિકે ન રહી વંશપરંપરાગત (અને અવશ્ય તે વંશપરંપરાગત બન્યુ હતું. આ વંશાવળીઓપરથીજ તે વાત સિદ્ધ થાય છે) કયા સમયથી થઈ ગયુ તે માત્ર જ્ઞાત થાય તો આપણે જે સમયમા વિદ્યા ઉન્નતિના શિખરપર ચઢી હતી તે સમયનુ અનુમાન કરી શકીએ

આ સૂર્ય અને ચંદ્રવંશીઓના આદિકાળમા ધર્મગુરુનુ પદ નિયત કુટુબોમા પૈતૃક (વંશપરંપરાગત) નહોતુ, પરંતુ તે એક સાર્વજનિક ધંધો હતો આ જાતિઓએ ક્ષત્રિયકર્મ છોડી ધર્મકાર્ય ગ્રહણ કર્યાના તથા તેમના સંતાનોએ પુનઃ ક્ષત્રિયકર્મ સ્વીકાર્યાના અનેક ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે ઇક્ષ્વાકુના[1] દશ પુત્રોમાથી ત્રણ પુત્રો સાંસારિકકાર્ય છોડી ધર્મકાર્યમા પ્રવૃત્ત થયા હતા અને તેમાના એક અર્થાત્ કાનીનના[2] સંબંધમા એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેણેજ સાથી પ્રથમ અગ્નિહોત્ર લઇ અગ્નિની પૂજા કરી હતી. તેનો બીજો એક પુત્ર વ્યાપારમા[3] પ્રવૃત્ત થયો હતો ચંદ્રવંશી પુરુરવાના છ પુત્રોમાથી ચોથાનુ નામ રેહ(રય)હતુ તેની પંદરમી પેઢીએ હારીત[4] થયો, કે જે પોતાના અષ્ટ બંધુઓસહિત ધર્મકાર્યમા પ્રવૃત્ત થયો અને તેણે કૌશિકગોત્રની સ્થાપના કરી,કે જે બ્રાહ્મણોની એક શાખા છે.

યયાતિથી ચોવીસમી પેઢીએ ભારદ્વાજ રાજાના નામથી એક પ્રસિદ્ધ ગોત્ર નીકળ્યુ. આ ગોત્રના માણસો અદ્યાપિ તેજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તેઓ કેટલીક રાજપૂતજાતિઓના પુરોહિત છે.

છવ્વીસમા રાજા મન્યુના બે પુત્રોએ ધર્મપરાયણ થઇ પ્રસિદ્ધ ગોત્રસ્થાપિત કર્યા; અર્થાત્ મહાવીર્યના સંતાનો પુષ્કર બ્રાહ્મણ થયા અને સસ્કૃતિની સંતતિ વેદપાઠી થઇ· અજમીઢના વંશમાથી ધર્મગુરુઓની શાખાઓ એકસરખી રીતે નીકળતી રહી

ઘણા પ્રાચીનકાળમા મિસરવાસીઓ તથા રોમનલોકોની પેઠે સૂર્યવંશી રાજાઓ રાજ્યાધિકારની સાથે ધર્મગુરુનુ કાર્ય પણ કરતા હતા, પછી ભલે તેઓ બ્રાહ્મણધર્માવલબી હો કે બૌદ્ધમતાવલંબી

અવલોકન કરતા આવ્યા છીએ આ પ્રકારે પ્રત્યેક જાતિએ યુગોપર યુગો લાદી દીધા છે, પરંતુ આ કૃત્રિમ માપી નતાના આધારની પુષ્ટિ અનુમાનથી થઈ શકતી નથી અનેએ સર્વ આધુનિક કલ્પનાજ છે. (ઓરીજીન ઑફ લૅંગ્વેજ)

૧ જુઓ વંશવૃક્ષ ૧ લુ

૨ કાનીન ઇક્ષ્વાકુનો પુત્ર નહોતો, પરંતુ વૈવસ્વતમનુના સાતમા પુત્ર નરિષ્યંતનો અગીઆરમો વંશજ હતો તેનુ પ્રસિદ્ધ નામ 'અગ્નિવેશ્ય' વા' જાતુકર્ણ' હતુ. (ગૌ હી ઓઝા)

૩ જેણે વૈશ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું તે વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર અને દિષ્ટનો પુત્ર નાભાગ હતો. (ગૌ હી ઓઝા)

૪ હારીત એ રયનો વંશજ નહિ, પણ તેના બંધુ વિજયનો વંશજ હતો (ગૌ હી ઓઝા)

હો.[૧] રામચંદ્રની પહેલાં અને પછી પણ પુષ્કળ રાજવંશીઓએ પોતાના જીવનનો વિશેષ ભાગ તપસ્વીની પેઠે વ્યતીત કર્યો હતો અને પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં તથા ચિત્રોમાં પ્રાય સર્વ મસ્તકો જટાઓથી તેમજ રાજમુકુટોથી[૨] સુશોભિત થયેલા ઉપલબ્ધ થાય છે

મોટામોટા રાજામહારાજા તેઓ પોતાની કન્યાના વિવાહ આ રાજર્ષિઓ તથા મહર્ષિઓની સાથે કરતા હતા પરાક્રમી[૩] પાંચાલિની કન્યા અહલ્યા ગૌતમઋષિની ભાર્યા થઇ હતી યદુકુળની મોટી શાખા અર્થાત્ હૈહય વંશોત્પન્ન મહિષ્મતી (નર્મદા)ના રાજા[૪] સહસ્રાર્જુનની કન્યા સાથે જમદગ્નિનો વિવાહ થયો હતો.

હીરોડોટસના કથનઅનુસાર મિસરદેશમાં ધર્મગુરુઓને રાજગાદી મળતી હતી કેવળ તેઓ અને વીર જાતિના લોકોજ પૃથ્વીના સ્વામી થઈ શકતા હતા વલ્કનના પૂજારી સેથોસે વીરજાતિઓની ભૂમિ ખુંચવી લઈ વિપ્લવ ઉપસ્થિત કર્યો હતો

જમદગ્નિથી લઇને મહારાષ્ટ્રીયપેશ્વાના સમયસુધી હિંદુસ્થાનમાં રાજ્યાધિકારને માટે બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધ કર્યાના અનેક ઉદાહરણો આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર[૫] અને વસિષ્ઠ કે જેમને પૂજ્ય માનીને મિથિલાના રાજા જનક હાથ જોડતા હતા, તેમના સમયથી લઇને આજપર્યંત બ્રાહ્મણોનો .

---

૧ જૈનોના ૨૪ તીર્થંકરોમાંના પહેલા ક્ષેત્રાકની ઉત્પત્તિસૂર્યવંશી રાજાઓમાંથી થયેલી જણાવવામાં આવે છે

૨ હાલમાં પણ મેવાડના મહારાણા રાજકાર્યની સાથે ધર્મગુરુનું કાર્ય કરે છે અને જ્યારે તેઓ પોતાના કુલ દેવતા (એકલિંગ)ના મંદિરમાં જાય છે ત્યારે તેઓ મુખ્ય પૂજારીનું સર્વ કામ સ્વહસ્તથી કરે છે આ વિષયમાં ઘણી પ્રાચીન જાતિઓની સાથે અદ્યાપિ અધિક સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

૩ પંજાબમાં* અર્થાત્ સિંધુની પૂર્વ તરફની પાંચ નદીઓના પ્રદેશનો રાજા.

૪ આ રાજાએ પોતાના જમાઈ (વસિષ્ઠઋષિ) ની ગાયનું હરણ કર્યું (આ વાત રામાયણમાં અન્ય રીતે વર્ણિત છે) તથા જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે અવતાર લીધો અને તેણે મહાન વીરતાના કાર્યો કર્યા આ સર્વ કથાઓ સ્પષ્ટ રીતે આલંકારિક આખ્યાનરૂપ પ્રતીત થાય છે આ કથાઓપરથી રાજાઓ 'પૃથ્વી'પર અત્યાચાર કરતા હતા એવો આશય પ્રકટ થાય છે પૃથ્વીને લેખકોએ પવિત્ર ગોસ્વરૂપે વર્ણવી છે અને બ્રાહ્મણો ક્ષાત્રઓની પાસેથી રાજ્ય ખુંચવી લેવાને સમર્થ થયા તેપરથી તેઓ સંખ્યામાં કેટલા વધી ગયા હતા તે પ્રતીત થાય છે

ગો શબ્દ ઉપરથી નીકળેલા કેટલાક શબ્દોના સંબંધમાં કાંઈક લખવાનું સાહસ કરૂં છું, કે જેથી ભવિષ્યમાં પણ લોકો તેની ખોજ કરે—

ગૈય્યા ગિઆ, ગી (ડોર ગા) જે સર્વ ચીજો ઉત્પન્ન કરે છે તે (ગાએ એટલે પેદા કરવું તે ઉપરથી ગાઓ, ગેનેરો) અથાત્ પૃથ્વી (જોન્સીસ ડીક્ષનરી)

ગાલાન્દૂધ, ગ્વાલા=ગ્વાલ સંસ્કૃતમાં ગૅલેટિકાયક, ગ્રીક ગૅલેટિયંસ વા ગૅલ્સ અને કેલ્ટસ (કે જે સર્વ એકજ છે) આ સર્વ– ગ્વાલા જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા હશે. એણે યૂરોપપર આક્રમણ કર્યું હતું

૫ વસિષ્ઠઋષિની પાસે શબલા નામની એક એવી ફલદાતા ગાય (કામધેનુ) હતી કે તેની સહાયથી તે પોતાની સર્વ કામના પૂર્ણ કરી શકતા હતા તેની સહાયથી તેમણે રાજા વિશ્વામિત્રનો સેનાસહિત આતિથ્ય-સત્કાર કર્યો હતો આ કથામાં ગો શબ્દ કોઈ પ્રદેશને માટે વાપરવામાં આવ્યો છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. (સ્મરણમાં રાખજો કે 'ગો' નો અર્થ પૃથ્વી અને ગાય એ ઉભય છે) ઉક્ત પ્રદેશ કદાચ એના અધિકારમાં હતો, કે જે તેને વિશ્વામિત્રના કોઈ અધિકારી પૂર્વજે અર્પણ કર્યો હતો અને વિશ્વામિત્ર તેને પાછો લેવા ચાહતો હતો કદાચ આયદ્વારાજ દેવતાઓ તથા પિતૃશ્વરોને માટે નૈવેદ્ય, અગ્નિહોત્ર તથા યજ્ઞકાર્યો થતા હતા આ શબલા-જ ધર્માનુષ્ઠાનનો અંશ હતી તેના બદલામાં રાજા (વિશ્વામિત્ર) એ ઋષિને 'એક લક્ષ× ગાય' આપવાને તૈયાર થયો હતો વાસ્તવમાં તે એક એવું રત્ન હતું કે જે એક રાજાની પાસેજ રહેવું જોઈએ. એમ જણાય છે કે, ઉક્ત ઋષિની પ્રજાએ આવા બદલો પસંદ કર્યો નહિ અને "આયના બળાત્કારથી પુષ્કળ વિદેશી સહાયકો ઉપસ્થિત થયા જેથી તે ઋષિ ઉક્ત રાજાની સામે થવાને સમર્થ થયો. પલ્હવ (ઈરાની) રાજા, ભયાનક શક, તલવાર તથા સુવર્ણમય ધ્વજધારી યવનો તથા કાંબોજ આદિ તે કામધેનુમાંથી ઉત્પન્ન થયા પલ્હવરાજાઓની સેનાને વિશ્વા-

---

* કર્નલ ટોડે પંચાલ વા પાંચ લિંકને પંજાબ દેશ જણાવ્યો છે પરંતુ પંજાબની પ્રસિદ્ધ પાંચ નદીઓની વચ્ચેના દેશનું પ્રાચીન નામ પંચનદ દેશ હતું (મહાભારત, સભાપર્વ અધ્યાય ૩૨, શ્લોક ૧૧) આ દેશ પંચાલથી સર્વથા ભિન્ન છે પંચાલ એ અંતર્વેદના એક મોટા ભાગનું નામ હતું (ગૌ. હી. ઓઝા)

— આ સર્વ યુરોપની પ્રાચીન જાતિઓના નામ છે (ગૌ. હી. ઓઝા)

× રામાયણમાં એક કરોડની સંખ્યા લખી છે (સર્ગ ૫૩, શ્લોક ૨૧) (ગૌ. હી. ઓઝા)

અધિકાર[1] અને સન્માનની મહદ્ અભિલાષા રહે છે.

પરંતુ ઘણી રાજપૂતજાતિઓમાં બ્રાહ્મણોનું આ પ્રકારનું આદરસન્માન નિસ્સંદેહ ઘણુંજ ઓછું છે. પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યા આવેલા રિવાજને લીધે તેઓ તેમનો બાહ્યશિષ્ટાચાર કરે છે; પરંતુ જ્યારે સંધ ભય વા મતલબની વાત આવી પડે ત્યારે તેમનો આદર ભાટચારણો કરતાં પણ ઓછો થાય છે.

[2]ગાધીપુરના રાજા વિશ્વામિત્ર અને બ્રાહ્મણ વસિષ્ઠની કથા કે જે રામાયણના[3] બાલકાંડના ઘણા અધ્યાયોમાં વર્ણિત છે, તે અલંકારના પડદામાં બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયોની વચ્ચે અધિકારને માટે યુદ્ધ થવાનું ઉદાહરણ આપે છે અને તેથી વર્ણવ્યવસ્થા સ્થિર થવાનો પ્રાયઃ યથાર્થ સમય જ્ઞાત થઈ શકે એમ છે. જો તેમાંથી અલંકારનો ભાગ છોડી દેવામાં આવે તો તે કથા તે સમયને દર્શાવતી પ્રતીત થાય છે કે જ્યારે વર્ણવ્યવસ્થા અપૂર્ણદશામા હતી. જો કે યુદ્ધની પ્રબલતાપરથી આપણે એવો સાર કાઢી શકીએ છીએ કે ક્ષત્રિયોનો બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો આ અંતિમ સમય હતો.

વિશ્વામિત્ર ગાધીપુરના રાજા ગાધી (કૌશિકવંશી) નો પુત્ર અને ઈક્ષ્વાકુની ચાળીસમી પેઢીના

મિત્રે છિન્નભિન્ન કરી નાખી, પરંતુ ઉક્ત ગાયમાંથી સહાયક સેના સતત ઉત્પન્ન થવાથી અંતે તે પરાજિત થયો

એમ જણાય છે કે, આ સહાયક લોકો પ્રાચીન ઈરાની, શક, યુનાની, આસામ તથા દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના નિવાસીઓ અને હિંદુધર્મ નહિ માનનારી ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓના લોકો હતા. આ દેશના રહેવાસીઓ તે સર્વને મ્લેચ્છ કહેતા હતા. આ (મ્લેચ્છ) શબ્દ રોમન તથા યુનાનીલોકોના બાર્બેરિયન (અસભ્ય)શબ્દનો પર્યાય છે.

રાજા વિશ્વામિત્ર ઉક્ત પરાક્રમી ઋષિદ્વારા પરાજિત અને અપમાનિત થવાથી દાતવિનાના સર્પ જેવો અને ગ્રહણથી નિસ્તેજ બનેલા સૂર્યસમાન વ્યાકુલ બની ગયો અને પોતાના પુત્રો તથા સેનાનો નાશ થવાથી તેમજ પોતાના પરાક્રમ તથા ગર્વનું દમન થવાથી પાંખહીન પક્ષી જેવો નિરાધાર થઈ ગયો, જેથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પુત્રને સોંપી તપ અને વ્રતદ્વારા 'બ્રાહ્મણત્વ' પ્રાપ્ત કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. સર્વ હિંદુરાજાઓ આ રીતે વૃદ્ધ વયમાં પુત્રને રાજ્ય સોંપી ધર્મચિંતન કરતા હતા

તે પુષ્કરના પવિત્ર તીર્થમાં વાસ કરી ફલ, કંદ અને મૂલપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો તથા તેણે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરીને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે-"હું બ્રાહ્મણ બનીશ " આપ્રકારે તપ કરવાથી તેની આધ્યાત્મશક્તિ એટલી વધી ગઈ કે તે બ્રાહ્મણપદ મેળવી લેવાને સમર્થ થયો. વિશ્વામિત્ર કે જેણે તપોબલથી બ્રાહ્મણ બનવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તેને સૂચિત કરવાને માટે એવી દેવવાણી થઈ કે-" જે લોકો વેદના તત્ત્વો જાણે છે તેજ તેનું પઠન કરવાના અધિકારી છે, પ્રાચીનલોકોની બાંધેલી મર્યાદા તોડવી તને (વિશ્વામિત્રને) ઉચિત નથી."

ત્યારપછી તેનું ભ્રમણ, તપસ્યા અને તેના તપનો ભંગ કરવાને માટે જે જે લાલચો તેને બતાવવામા આવી હતી, તેનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તેના તપનો ભંગ કરવાને માટે અપ્સરાઓને મોકલવામા આવી સ્વયં કામદેવની માતા તેની પાસે પહોંચી બ્રાહ્મણોનો પક્ષ ગ્રહણ કરી ઈંદ્રે પણ કોકિલનું રૂપ ધારણ કરી, રંભાના ચિત્તાકર્ષક ઉદ્યોગ તથા વનમા તે રંભાની ચોતરફ વાતા સુગંધિત વાયુની સાથે પોતાનો મધુર સ્વર મેળવ્યો આ સર્વ પ્રલોભનોથી તેનુ મન ડગ્યુ નહિ અને તેણે રંભા અપ્સરાને શિલા-સ્તંભ થઈ જવાનો શાપ દીધો. જ્યાસુધી સર્વ વાસનાનું દમન થયુ અને પોતાના શરીરમા પાતકનો લેશ પણ રહ્યો નહિ ત્યાસુધી તે તપમા લીન રહ્યો. આથી બ્રાહ્મણોને અત્યંત ગભરાટ પેદા થયો અને તેમને ડર લાગ્યો કે રખેને તેની પરમ પવિત્રતા પોતાને હાનિકારક થઈ પડે વળી તેમને એવો પણ ભય લાગ્યો કે-" મનુષ્યજાતિ નાસ્તિક થઈ જશે " દેવતાઓ તથા તેમના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્માએ લાચાર થઈ તેની બ્રાહ્મણપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી અને વસિષ્ઠે પણ દેવતાઓની ભલામણથી તેમને બ્રાહ્મણતરીકે માન્યા અને તેમની સાથે મિત્રતા કરી

૧ હિંદુસ્થાનમા બ્રાહ્મણો પુષ્કળ છે અને તેમનામા વીરત્વનો ગુણ હોવાથી તેઓ ઉત્તમ સૈનિક બની શકે છે, પરંતુ અનુભવી અમલદારો રસાલા અને પલટણમા ઘણા બ્રાહ્મણોની ભરતી નહિ કરવામા સાવધાન રહે છે, કારણ કે બખેડા ઉત્પન્ન કરવાનો તેમનો ગુણ હજી જેવો ને તેવો કાયમ છે મે કેટલીક કંપનીઓમાં બ્રાહ્મણો અને વીરજાતિના સિપાઈઓની સંખ્યા બરાબર જોઈ છે આ એક અત્યંત ભયાનક ભૂલ છે

૨ કનોજ કે જે મારવાડના વર્તમાન રાજવંશની પ્રાચીન રાજધાની હતી, તેનું અતિ પ્રાચીન નામ "ગાધીપુર" છે.

૩ કેરે અને માર્શમેને કરેલો આ મહાકાવ્યનો અનુવાદ જુઓ

અયોધ્યા વા અવધના રાજા અંબરીષનો સમકાલીન હતો, અર્થાત્ તે રામચંદ્રથી બસે વર્ષો પૂર્વે થયો હતો, માટે આ ઘટના કે જે દ્વારા આપણે વર્ણવ્યવસ્થા તે સમયે પૂર્ણ તથા સ્થિર થવા આવી હતી એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ, તે ઈ૦ સ૦ પૂર્વે પ્રાય ૧૪૦૦[1] ઉપર બની હતી એમ ધારી શકાય છે

આ વંશાવળીઓ સિકંદરના સમયમા વિદ્યમાન હતી એવું પ્રમાણ મળી શકે તો તે ઘણુ ઉપયોગી થઈ પડે પુરાણોમા આપેલી ચંદ્રવંશની ઉત્પત્તિની કથાથી આ વિષયની સાક્ષી મળે છે

મહાભારત નામના વીરરસાત્મક બૃહત્કાવ્યના કર્તા વ્યાસ દિલ્હીના રાજા શાંતનુ (હરિકુલના) ના પુત્ર હતા,[2] જેઓ યોજનગંધા નામની એક ઢીમ્મરકન્યાથી[3] ઉત્પન્ન થયા હતા અર્થાત્ તેઓ સ્યાતના પુત્ર હતા તેઓ શાંતનુના પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી વિચિત્રવીર્યની પુત્રીઓ અર્થાત્ પોતાની ભત્રીજીઓના ધર્મપિતા વા શિક્ષક નિયત થયા હતા વિચિત્રવીર્યને પુત્ર નહોતો તેની ત્રણ[4] પુત્રીઓમાની એકનુ નામ પાંડ્યા[5] હતુ અને શાંતનુના વંશમા કેવળ વ્યાસજી પુરુષસંતાન

૧ આ માત્ર ક્નૅલ ટૅાડનુ અનુમાન છે એને માટે કોઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ નથી (ગૌ હી ઓઝા)

૨ વ્યાસ વા વેદવ્યાસ શાંતનુના પુત્ર નહિ પરતુ પરાશરઋષિના પુત્ર હતા જે યોજનગંધા નામની ઢીમ્મરપુત્રીની સાથે રાજા શાંતનુએ વિવાહ કર્યો હતો, તેના ગર્ભથીજ તેની કૌમારાવસ્થામા પરાશરદ્વારા વ્યાસનો જન્મ થયો હતો ત્યારપછી તેનો વિવાહ શાંતનુની સાથે થયો હતો. (ગૌ હી ઓઝા)

૩ આ એક પરમ આશ્ચર્યની વાત છે કે, હિંદુલોકો પોતાના બે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકર્તાઓ કે જેમને તેઓ પવિત્ર માને છે તેમની ઉત્પત્તિ તેઓ હિંદુસ્તાનની જંગલી તથા સંકર જાતિઓમાથી થયેલી જણાવે છે તેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યાસ કે જે મહાભારતના કર્તા છે, તેમની ઉત્પત્તિ એક ઢીમ્મરકન્યાથી અને બીજા કે જે રામાયણ નામના વીરરસાત્મક કાવ્યના કર્તા છે, તે વાલ્મીકિની ઉત્પત્તિ એક બધિક વા *લુટારાદ્વારા થયેલી બતાવે છે. આ લુટારો આબુપર્વતની નિકટ રહેતી ભીલજાતિનો સાથી હતો વાલ્મીકિના વર્ણપરિવર્તન (કે જે આશ્ચર્યકારક પ્રકારે એક દેવમંદિરમા ચોરી કરતી વખત થયુ હતુ) નુ વૃત્તાંત ચંદના કાવ્યમા પ્રાચીન પ્રમાણોથી એક અતિ પ્રભાવશાળી કથામા વર્ણવવામા આવ્યું છે

૪ વિચિત્રવીર્યની ત્રણ પુત્રીઓ અને તેમાની પાંડ્યા વ્યાસની સ્ત્રી બન્યાની સર્વ ગપ કર્નલ ટૅાડે ભૂલથી કોઈની કાંઈ લખી દીધી હોય વા એરિયનના લેખની સાથે મેળવવાને માટે તેને કૃત્રિમ ઉભી કરી હોય એમ જણાય છે મહાભારતમા એ કથા આ પ્રમાણે છે—

' રાજા શાંતનુનો ઉત્તરાધિકારી તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચિત્રાંગદ થયો તે નિ:સંતાન મરણ પામ્યા પછી તેનો કનિષ્ઠ બંધુ વિચિત્રવીર્ય તેના રાજ્યનો સ્વામી થયો તેને અંબિકા અને અંબાલિકા નામની બે રાણીઓ હતી, કે જે કાશીરાજની પુત્રીઓ હતી. વિચિત્રવીર્ય અપુત્ર મરણ પામ્યો ત્યારે તેની માતા સત્યવતી (યોજનગંધા) એ ભીષ્મની સમ્મતિથી વેદવ્યાસને બોલાવીને કહ્યુ કે "કુરુવંશને નષ્ટ થતો બચાવવાને માટે તમે તમારા બંધુ વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓથી નિયોગદ્વારા પુત્ર ઉત્પન્ન કરો ' આ પ્રકારે પોતાની માતાની પાસેથી આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી તદનુસાર વેદવ્યાસ પ્રથમ અંબિકાના શયનગૃહમા ગયા પરતુ તેણે તેનો શ્યામ વર્ણ અને ભયાનક રૂપ જોઇ આંખો મીંચી દીધી, તેથી તેનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ બન્યો જ્યારે વ્યાસ અંબાલિકાની પાસે ગયા, ત્યારે તે પણ તેમનુ તેવુ રૂપ જોઈ પીળી (પાંડુ) પડી ગઈ, તેથી તેને પાંડુ રંગનો પુત્ર થયો આ ક્રમશ અંધ તથા પાંડુ રંગના (રોગી) પુત્રથી પ્રસન્ન ન થઈ સત્યવતી (યોજનગંધા)એ વ્યાસને પુન અંબિકાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની પ્રાર્થના કરી, જેથી તેઓ પુન તેની પાસે ગયા, પરતુ તેણે તેના સ્વરૂપને લીધે પોતાને સ્થ ને એક દાસીને સુંદર આભૂષણ પહેરાવી મોકલી દીધી જેથી દાસીપુત્ર વિદુર ઉત્પન્ન થયો."

વિચિત્રવીર્યને એક પણ પુત્રી નહોતી અને 'પાંડ્યા' નામ કર્નલ ટૅાડેજ એરિયનના લેખની સાથે મેળવવાને માટે વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રી અંબાલિકાને માટે ઘડયુ છે કે જે વેદવ્યાસનુ ભયાનક રૂપ જોઈને પીળી (પાંડુ) પડી ગઈ હતી (ગૌ. હી. ઓઝા)

૫ આ નામનું કારણ આ પ્રકારે આપવામા આવ્યુ છે ઉક્ત છોકરીઓમાની એક છોકરી દાસીના ગર્ભથી

*વાલ્મીકિના સંબંધમા એવી કથા પ્રચલિત છે કે તેઓ પ્રાચેતસના પુત્ર હતા (भृगुवंशाच्च मुनिश्चवत । त्रिकाण्डशेषकोश) તેમના માતપિતા તેમને બાલ્યાવસ્થામાજ અરણ્યમા મૂકીને તપ કરવાને ચાલ્યા ગયા હતા.તેમનુ પાલનપોષણ એક ભીલની સ્ત્રીએ પોતાને ત્યા રાખીને કર્યું હતુ અને ભીલને ઘેર રહીને તેઓ લુંટફાટનુ કામ કરતા હતા; પરતુ નારદના ઉપદેશથી તેમણે તે કાર્ય છોડી દીધુ અને રામનામનો જપ કરીને પ્રસિદ્ધ મુનિ તથા કવિ થયા પણ કેટલાક એમ જણાવે છે કે તેઓ જન્મથીજ ભીલ હતા (ગૌ. હી ઓઝા)

રહેવાથી તેમણે પોતાની ભત્રીજી તથા ધર્મપુત્રી પાડયાને પોતાની સ્ત્રી બનાવી અને તેઓ પાડુના પિતા થયા કે જે પાડુ પાછળથી ઇંદ્રપ્રસ્થનો રાજા થયો

એરિયન આ કથા નીચે પ્રમાણે લખે છે —

"તે (હર્ક્યુલીસ)[1] ને વૃદ્ધાવસ્થામા એક પુત્રી ઉત્પન્ન થઇ = અને તેને યોગ્ય કોઈ વર નહિ મળવાથી તેણે હિંદુસ્તાનની રાજગાદીને માટે રાજા ઉત્પન્ન કરવાને અર્થે તેની સાથે સ્વયં વિવાહ કરી લીધો તે કન્યાનું

ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેઓ માટે દાસીની પુત્રી કથી છે તેનો નિશ્ચય કરવો આવશ્યક હતો તે સર્વને પડદા મા રાખવામા આવતી હતી તેથી ઉક્ત બાબતનો નિર્ણય કરવો કઠિન હતો આથી વંશની શુદ્ધતાનો નિશ્ચય કરવાનુ કામ વ્યાસપર છોડવામા આવ્યુ તેમણે ધાર્યું કે કુલની શુદ્ધતા સ્વયં પ્રકટ થઈ જશે, તેથી તેમણે તે રાજકન્યાઓને પોતાની સમક્ષ નગ્ન થઇને આવવાની આજ્ઞા ફરમાવી = જ્યેષ્ઠ રાજકુમારીએ લજ્જાથી પોતાના નેત્રો બંધ કરી દીધા અને તેના ગર્ભથી હસ્તિનાપુરના અંધરાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો જન્મ થયો બીજીએ તેજ કારણથી (અર્થાત્ લજ્જાથી) પોતાના શરીરપર પાડુ નામની પીળી માટી ચોપડી લીધી, તેથી તેનુ નામ પાડયા પડયુ અને તેનો પુત્ર પાડુ કહેવાયો અને ત્રીજી નિર્લજ્જ થઈ તેમની સમક્ષ થઈને ચાલી ગઈ તેને શુદ્ધ કુળમાથી ઉત્પન્ન થયેલી માનવામા આવી નહિ અને તેનાદ્વારા વિદુરનો જન્મ થયો

૧ હરિવંશીઓને માટે આ એક જાતિવાચક શબ્દ છે, પરતુ એરિયને તેનો પ્રયોગ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિના નામ તરિકે કર્યો છે

થીબ્જના લોકોના તથા હિંદુઓના હર્ક્યુલીસની* સમાનતા એરિયન બતાવે છે અને તે સેલ્યુકસના રાજદૂત મેગેસ્થિનિસના લેખનુ પ્રમાણ આપે છે મેગેસ્થિનિસ જણાવે છે કે, "હિંદુઓના હર્ક્યુલીસનો સ્વભાવ થીબ્જના લોકોના હર્ક્યુલીસના સ્વભાવની સાથે મળતો આવે છે અને ખાસ કરીને સૂરસેની લોકો તેની પૂજા કરે છે આ લોકોના અધિકારમા મથુરા તથા ક્લિસોબોરસ§ નામના બે મોટા મોટા નગરો છે"

ડાયોડોરસ પણ કિંચિત્ ફેરફાર કરી આજ કથા લખે છે તે જણાવે છે કે—"હર્ક્યુલીસનો જન્મ હિંદુજાતિમા થયો હતો અને યુનાનીઓની પેઠે તેઓ પણ તેને દંડધારી તેમજ વ્યાઘ્રચર્મધારી જણાવે છે બળમા તે સર્વ માણસોથી ચઢતો હતો અને તેણે પૃથ્વી અને સમુદ્રને, રાક્ષસો તથા હિંસક પશુઓનો નાશ કરીને સાફ બનાવી દીધા હતા તેને પુષ્કળ પુત્રો હતા પરતુ તે કન્યા કેવળ એકજ હતી એમ કહેવાય છે કે તેણેજ પાલીબોથ્રા (+પાટલીપુત્ર) નગર સ્થાપિત કર્યુ અને પોતાનુ રાજ્ય પોતાના પુત્રો (બલિક પુત્રો) અર્થાત બલિના પુત્રો)ને વહેંચી આપ્યું. આ લોકોએ કદિ પણ કોઈ નવીન સંસ્થાન વસાવ્યુ નહિ પરતુ કાલાંતરે અનેક નગરોમા સિકંદરના આગમનના સમયસુધીમા પ્રજાસત્તાક જેવુ રાજ્ય થઇ ગયુ (જો કે કેટલાકમા રાજાઓનુ રાજ્ય હતુ) હર્ક્યુલીસની જે લડાઈઓનુ વર્ણન ડાયોડોરસ કરે છે તે તેજ છે કે જે હરિકુળના લોકોએ પોતાના પૈતૃક સ્થાનમાથી તેમને હાંકી કાઢવામા આવ્યા પછી બાર વર્ષપર્યંત વનવાસ કરતી વખત કરી હતી

= ભારતસાર નામના પુસ્તકમા અંબિકા અને અંબાલિકા એ ઉભય વ્યાસની સમક્ષથી નગ્ન થઈને ચાલી ગઈ હતી એવો ઉલ્લેખ છે પરતુ તેમા તેને વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રી લખવામા આવી છે અને તેમા ત્રીજી દાસીનો ઉલ્લેખ નથી (ગૌ હી ઓઝા)

* હર્ક્યુલીસ એ યુનાનીઓનો પ્રસિદ્ધ અવતારી અને વીરપુરુષ હતો તેને જ્યુપીટર (ઈંદ્ર)નો પુત્ર માનવામા આવે છે અને તે વીરતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે તે લોકોમા એવી પણ કથા પ્રચલિત છે કે તેણે દુર દુરના દેશો જીતી લીધા હતા અને તે હિંદુસ્થાનમા પણ ગયો હતો હિંદુસ્થાનસબધી વૃત્તાંત લખનારા યુનાની લેખકોએ આ નામ શિવ, કૃષ્ણ વા બલદેવને માટે લખ્યુ હોય એમ જણાય છે કર્નલ ટાડ આ (હર્ક્યુલીસ) શબ્દને હરિ કુલ-ઇશ બનાવીને ચંદ્રવંશી રાજાઓને માટેના સાધારણ શબ્દ તરિકે એને ઓળખાવે છે, પરતુ કોઈ પણ સસ્કૃત પુસ્તકમા એનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી કર્નલ ટાડે યુનાનીઓના હર્ક્યુલીસ અને હિંદુસ્થાનના ચંદ્રવંશીઓને એકજ સિદ્ધ કરવાની ખેંચતાણમા આ શબ્દ ઘડી કાઢયો છે (ગૌ હી ઓઝા)

§ 'ક્લિસોબોરસ' કે જેના પાઠાંતર 'ક્રિસોબોરસ' વા 'ક્રિસોબોર' પ્રાપ્ત થાય છે તે કયા નગરનુ નામ હતુ તેનો કાઈ પત્તો લાગતો નથી, પરતુ યુનાનીઓનુ લખેલુ આ નામ 'કૃષ્ણપુર' નામની સાથે મળતું આવતું જણાય છે (ગૌ હી. ઓઝા)

+ પુરાણોપરથી પ્રતીત થાય છે કે આ નગર (પાટલીપુત્ર) શિશુનાગ વંશના રાજા ઉદયાશ્વે સ્થાપિત કર્યું

નામ પાડયા હતું અને જે પ્રાતમા તે ઉત્પન્ન થઇ હતી, તે સપૂર્ણ પ્રાત તેના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો[1] હતો"

આ તેજ પુરાણની કથા છે કે જેમા વ્યાસ (જેઓ હરિકુલ-ઈશ અર્થાત્ હરિકુલના અગ્રેસર હતા) અને તેમની ધર્મપુત્રી પાડયાનુ વર્ણન છે એમનાદ્વારા મહાન પાડુવશની[2] ઉત્પત્તિ થઇ અને દિલ્હી તથા તેના તાબાના રાજ્યોનુ નામ પાડુરાજ પડયુ

તે (પુત્રી)ના વશજોએ એકત્રીસ પેઢીપર્યંત અથાત્ ઈ સ પૂર્વે ૧૧૨૦ થી ઈ સ પૂર્વે ૬૧૦ પર્યંત રાજ્ય કર્યું આ વખતે ત્યાંના સરદારોએ પાડુવશના અતિમરાજાને ગજનગ્રબધસ સથી સમસ્ત

પ્રાચીન હરિકુલના આવા અવશિષ્ટ વૃત્તાતો કેવા અમૂલ્ય છે ! યમુનાતટપર આવેલા ખડિયેરોમા હર્ક્યુંલીસ (બલદેવ, બલના દેવતા)ની મૂર્તિ કોદડ અને વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરીને બનદેવ (બનદાઉ) મા પીઠિકાપર ઉભેલી અને અદ્યાપિ સુરસેનીઓદ્વારા પૂજાતી જોઈ ચિત્તને કેવો આનદ થાય છે ! આ નામ (સુરસેન) મથુરા અથવા સુરપુરની આસપાસના દેશના એક વિસ્તૃત ભાગને આપવામા આવ્યુ હતુ સુરપુર એ હિદુસ્તાનના ઍપોલો અને હર્ક્યુલીસ અર્થાત કૃષ્ણ અને બનદેવ એ ઉભય બંધુઓના દાદા સુરસેનનુ વસાવેલુ પ્રાચીન પાટનગર હતુ જો કે બનદેવમા બલના દેવતાના ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે પરતુ એ પદવી (હર્ક્યુલીસ) ઉક્ત ઉભયમા ઘટી શકે છે ઉભય હરિકુલના ઈશ છે યુનાનીઓએ એ ત્રણ શબ્દોનો સમાસ કરીને "હર્ક્યુલીસ શબ્દ બનાવી લીધો હશે કેટલાક લોકો મહાભારતનુ યુદ્ધ થયા પછી પશ્ચિમમા જઇને વસ્યા હોય એમા શું આશ્ચર્ય છે ! અત્રિયસ *(અત્રિ હરિકુલનો આદિપુરુષ છે)ની સતતિ હેનરાકલાઈડના પ્રત્યાગમનનો સમય આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકે છે આ ઘટના મહાભારતના યુદ્ધથી પ્રાય અર્ધ શતાબ્દી પછી બની હતી

આ એક ખેદનો વિષય છે કે, હિરોડોટસના[1] જેમ મિસરવાસીઓના ગુપ્તભેદોથી પરિચિત થયેલો જણાય છે, તેમ સિકદરના ઈતિહાસલેખકો હિદુઓના ગુપ્તભેદો સમજી શકયા નથી. સિકદર થોડા સમય સુધી હિદુસ્થાનમા રહ્યો હતો તેથી અસલી ભાષામા લખાયેલા હિદુઓના ધર્મપુસ્તકો તથા વિદ્યાથી પરિચિત થવુ તેમને માટે અસાધ્ય રીતે કઠિન થઈ પડયુ હતુ તેઓ પોતાની તથા હિદુઓની ભાષાની સમાનતા જાણ્યા સિવાય તેમની ભાષાના અધ્યયનમા ઘણીજ થોડી પ્રગતિ કરી શક્યા હશે

* એરિયન આ વાતોમા પોતાની તુલના-શક્તિનો ઝાઝો ઉપયોગ કરે છે અને તે શીઘ્ર કોઈ પણ વાતપર વિશ્વાસ મૂકતો નથી તે કહે છે કે.-' આ વાતના સબધમા મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, જો કે હર્ક્યુલીસ આવું કામ કરવાને અને સતાનોત્પત્તિ કરવાને સમર્થ હતો, તોપણ લોકો આપણને જેમ મનાવવા માગે છે તેટલો ખરો તે મૃત્યુકિનારે આવી પહોંચ્યો નહોતો "

૧ આ સમસ્ત કથા કલ્પિત ગપાષ્ટક છે પ્રાચીન યુનાનીઓને હિદુસ્થાનના ઈતિહાસનુ ઘણુ થોડુ જ્ઞાન હતું તેથી તેમણે મનમાની વાતો લખી દીધી હોય એવો સભવ છે કર્નલ ટોડે પણ વિચિત્રવીર્યની કન્યાઓની કથા કલ્પિતજ ઉપજાવી કાઢી છે તેજ પ્રમાણે પાડયદેશ એ શાતનુના રાજ્યનુ નામ નહિ, કિતુ દક્ષિણના એક દેશનુ નામ હતુ. (ગૌ. હી ઓઝા)

આનાજ સબધમા આ પુસ્તકના હિદીઅનુવાદક પડિત મિશ્ર જણાવે છે કે 'પાડયાના નામપરથી દેશનું નામ પાડવામા આવ્યુ એ વાત કપોલકલ્પિત છે. યુનાની લેખકો ભારતના ઈતિહાસથી સર્વથા અનભિજ્ઞ હતા, તેથી તેમણે કપોલકલ્પિત વાતો લખી છે તો પછી તેની સાથે પુરાણાદિની કથાઓની તુલના શી રીતે થઈ શકે ? પુરાણાદિમા જે પ્રકારે વિચિત્રવીર્યની કન્યાઓનો ઉલ્લેખ નથી તે પ્રકારે શાતનુના પાડયદેશનો નિર્દેશ પણ નથી. તે તો દક્ષિણના એક દેશનુ નામ છે વધુ શું ? આ સમસ્ત કથાઓ કલ્પિત છે આજ પ્રકારે આગળ તેમણે ઇરનબોઅસને યમુના જણાવી છે પરતુ વાસ્તવમા તે હિરણ્યવાહ શબ્દનો અપભ્રંશ છે અને તે સ્વર્ણનદ (સોન નદી) નુ નામ હોવાનો સભવ છે આ નદી પાટલીપુત્રથી થોડા અતરપર ગગાનદીમા પડતી હતી."

૨ સેંડ્રોકોટસ (ચદ્રગુપ્ત) ને પણ એરિયને આજ વશનો જણાવ્યો છે આથી તેને યયાતિના દ્વિતીયપુત્ર પુરુની વશાવલિમા સ્થાન આપવાને અમને સકોચ ઉત્પન્ન થતો નથી પુરુપરથી પુરુવશનુ નામ પડ્યુ હતુ અને

હતુ. પરતુ કથાસરિત્ સાગર (ગુણાઢયરચિત બૃહત્ કથા નામના પ્રાચીન પૈશાચી ભાષાના પુસ્તકનો સક્ષિપ્ત સસ્કૃત અનુવાદ)મા એવો ઉલ્લેખ છે કે, પુત્રક નામના રાજાએ પોતાની સ્ત્રી પાટલી (રાજા મહેન્દ્ર વર્માની પુત્રી) ની પ્રાર્થનાથી આ નગર વસાવ્યુ હતુ. તેથી તેનુ નામ પાટલીપુત્ર પડયુ હતુ ' (ગૌ હી ઓઝા)

* યુનાનીઓની કથાનુસાર તે યુનાનમાઈસેની પ્રદેશનો રાજા હતો (ગૌ. હી. ઓઝા)

૧ હિરોડોટસ એ એક પ્રસિદ્ધ યુનાની ઇતિહાસલેખક હતો તેનો જન્મ ઇ સ. પૂ૦ ૪૮૪ મા અને દેહાત ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૪ મા થયો હતો. તે ઇતિહાસના પિતા'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

કાર્યોમા અસાવધાન જોઇ તેની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ ઉપસ્થિત કરી તેજવંશની સાથે સબંધ ધરાવતા સૈનિકમંત્રીને[1] રાજાતરિકે ચુંટી કાઢયો ઉક્ત પાડુવંશનો રાજા પદચ્યુત થઈ મરણપામ્યા પછી નવીનરાજવંશની સ્થાપના થઈ.

આ પ્રકારે સૈનિકમંત્રીઓએ રાજ્ય ખૂચવી લેવાના કારણથી વિક્રમાદિત્યના સમયસુધીમા ઇનર મે વંશોએ રાજ્ય કર્યું વિક્રમાદિત્યનુ રાજ્ય થતા પાડવોનુ રાજ્ય અને યુધિષ્ઠિરનો સંવત એ ઉભયની સમાપ્તિ થઇ ગઈ.

હિંદુસ્થાનની રાજધાની ઉત્તર ભાગમાથી ઉખડીને દક્ષિણમા સ્થાપિત થઇ, તેથી વિક્રમ સંવતની ચતુર્થ શતાબ્દી વા કેટલાક ગ્રથકારોના લેખાનુસાર આઠમી શતાબ્દીપર્યંત ઇંદ્રપ્રસ્થમા કોઇ રાજા રહ્યો નહિ ત્યારપછી રાજપૂતોની તુવારજાતિ કે જે પોતાને પાડવોના વંશજ જણાવે છે, તેણે યુધિષ્ઠિરની રાજગાદીપર એકવાર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો આ પ્રકારે પુન સ્થાપિત થયેલી પ્રાચીન રાજધાનીનુ નામ દેહલી (દિલ્હી) રાખવામા આવ્યુ તેના સ્થાપક અનગપાલ (પ્રથમ) નો વંશ બારમીશતાબ્દીપર્યંત કાયમ રહ્યો ત્યારપછી તે વંશના અતિમરાજા અનગપાલે પોતાના દૌહિત્ર[2] અર્થાત્ હિંદુસ્થાનના અતિમ રાજપૂતસમ્રાટ પૃથ્વીરાજને પોતાની રાજગાદી અર્પણ કરી દીધી, જેનો પરાભવ અને દેહાત થયા પછી મુસલમાનોનો દેશમા પ્રવેશ થયો

તેના જ્યેષ્ઠભ્રાતાના નામપરથી યદુવંશનુ નામ પડ્યુ હતુ પુરુવંશ હાલ વિદ્યમાન નથી. ચદ્રગુપ્ત જો સ્વય પુરુવંશી નથી તોપણ તે, તે (પુરુવંશ) ની સાથે સબધ ધરાવે છે કે જેમા જરાસંધ (ભારતમા લખેલો એક વીર) અને ત્રેવીસમી પેઢીએ રિપુંજય થયો હતો આ અરસામા-અર્થાત્ પ્રાય ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૦૦ વર્ષપર એક નવીન વંશીપુરુ ના વંશજોની પ સેથી રાજ્ય છીનવી લીધુ આ નવીન વંશના અગ્રેસર શુનક અને શેષનાગ* હતા આજ વંશની એક મોરી નામની શાખામા ચદ્રગુપ્તનો જન્મ થયો હતો, કે જે સિકદરના સમયનો સેંડ્રોકોટસ છે મોરી જાતિ એ શેષનાગ, તક્ષક વા નાગવંશની એક શાખા છે એરિયને જેને પ્રાસી લખ્યા છે, તે પુરુના વંશજો હતા+ આ લોકોનુ ઉત્પત્તિસ્થાન કે જે તેમના અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થતા ઇતિહાસમા લખેલુ છે, તે પ્રયાગ માનવામા આવે છે. પ્રયાગ એ વર્તમાન અલાહાબાદ છે અને ઇરનબોઆસ એ અવશ્ય યમુના હશે અને જ્યા તે ગગાને મળે છે, તે સ્થાન-પર આવેલુ પ્રાસીલોકોની રાજધાની આવેલી માનવી જોઇએ.

[1] દેં કયોકોની પૂર્વજાતિઓના અતિશય અધિકારવાળા મત્રીના જેવુજ આ પદ હતુ.

[2] ભારતવર્ષમા રાજાનો પુત્રજ તેને ઉત્તરાધિકારી થાય એવો જે નિયમ છે, તેનો ભગ થયાનુ આ કાઇ પહેલુજ ઉદાહરણ નથી. અણહિલપુરપટ્ટણના રાજાઓના ઇતિહાસમા પણ તેના બે ઉદાહરણો મોજુદ છે આ પ્રકારે દત્તક પુત્ર જ્યારે પોતાના પાલકપિતાને ઘેર જાય છે, ત્યારે તે પોતાના જન્મદાતા પિતાના ગોત્રથી સર્વથા અભિન્ન થઇ જાય છે

---

* એનુ શુદ્ધ નામ શિશુનાગ હતુ, પરતુ કર્નલ ટૉડે તેને શેષનાગ સમજીને તેના વંશને તક્ષકવંશ માની લીધો છે પુરાણોમા આ રાજાઓનુ જે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, તેમા તેમને નાગવંશી જણાવ્યા નથી.

(ગૌ. હી ઓઝા)

+ યુનાની લેખકોએ પ્રાસી શબ્દ પુરુવંશીઓને માટે નહિ, કિંતુ મગધ દેશ વા રાજ્યના લોકોને માટે લખ્યો છે આ શબ્દ 'પ્રાચ્ય' (પૂર્વના નિવાસી) શબ્દનો અપભ્રંશ હોય એમ જણાય છે સિકદરે પંજાબ દેશ જીતી લીધો તે સમયે પ્રાચી અર્થાત પૂર્વના દેશો મગધરાજ્યની અતર્ગત હતા આથીજ યુનાનીઓએ મગધવાસીઓને માટે ઉક્ત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય, એમ જણાય છે પ્રાસીલોકોની રાજધાની અલાહાબાદ નહિ, કિંતુ પાટલીપુત્ર (પટના) હતી.

(ગૌ. હી ઓઝા)

ई કર્નલ ટૉડે અણહિલપુરના રાજ્યમા બે વાર ભિન્ન વંશના રાજપુત્રોને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવામા આવ્યા હતા એમ લખ્યુ છે, પરતુ ત્યા એકવાર પણ તેમ બન્યુ નથી મૂળરાજસોલકીએ ચાવડાવંશના અતિમ રાજા સામતસિંહ (કે જેને તેનો મામો માનવામા આવે છે) ને મારી નાખીને તેનુ રાજ્ય છીનવી લીધુ હતુ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલ ચોહાણ હતો અને તેને સોલકીકુલમા દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવામા આવ્યો હતો, એમ જે તેઓ માને છે તે પણ ભ્રમ છે, કારણ કે કુમારપાલ ચોહાણ નહિ, પણ સોલકી સિદ્ધરાજ જયસિંહના દાદા ભીમદેવ પ્રથમનો વંશજ હતો

(ગૌ. હી ઓઝા)

× પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ ઉપર જે લખ્યુ છે તેજ આશયનુ પંડિત મિશ્રે આ સબધે લખી દીધુ છે.

મુસલમાનીસલ્તનતની સમાપ્તિ પણ એક નામમાત્રના પાદશાહની સાથે થઇ ગઇ અને હવે કેવળ પશ્ચિમના અતિ દૂરના દેશમાંથી આવેલા વિદેશી લોકોજ પાંડુ તથા તૈમૂરના સિંહાસનપર વિરાજે છે

ઇંદ્રપ્રસ્થના સ્મારકચિન્હો કે જે બુધ તથા ઇલાના વંશજોએ બંધાવ્યા હતા, પાંડવોનો લોહસ્તંભ[1] કે જેનું મૂળ પાતાળપર્યંત પહોંચી ગયું છે અને જે સ્તંભને વિજયના સ્મારકતરિકે બંધાવવામાં આવ્યો હતો અને જેની ઉપર એવા અક્ષરોના લેખ છે કે જે અદ્યાપિ વાંચી શકાતા નથી, પ્રાચીન નગરોના ખંડિયેરો કે જે જગતના સૌથી મોટા નગર કરતાં પણ અધિકતર ભૂમિ રોકી રહ્યા છે,જેના ગુંબજો તથા કિલ્લાઓ[2] નષ્ટ થવાથી તેમના નામસુદ્ધાં લુપ્ત થઇ ગયા છે અને જે બળ તથા પ્રતાપની ક્ષણભંગુરતાપર વિચાર કરવાને માટે એક અતિ મહાન દૃશ્ય ઉપસ્થિત કરે છે તે સર્વના સ્વામી બ્રિટનો બની ગયા છે બ્રિટન આ રાજ્યના ભાવી ઉત્તરાધિકારીને માટે એવું કયું સ્મારકચિન્હ છોડી જશે ? એકપણ નહિ તે તેથી પણ અધિક ચિરસ્થાયી સ્મારકચિન્હ મૂકી જાય એમ છે અને તે પ્રજોપકાર છે ઘણી વાતો આપણા અધિકારમાં છે. ઘણું સત્ત્વ આપી દેવામાં આવ્યું છે અને ભાવી સંતાનો તેનું ફળ પ્રાપ્ત કરશે.

૧ ચંદ કવિના બૃહત્ કાવ્યમાં પાંડવોના આ લોહસ્તંભનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે -એક શ્રદ્ધાહીન તુવારરાજાએ તેની ઊંડાઈ જાણવાની ઇચ્છા કરી. પંડિતોએ કહ્યું કે-એ ખીલી શેષનાગના શિરપર ચોંટી છે, પરંતુ રાજાએ ખાત્રી કરવાને માટે તેને ઉંચકાવી કાઢી, તો પૃથ્વીમાંથી તે લોહસ્તંભ રુધિર સાથે નીકળ્યો. આથી તે ખીલી ઢીલી થઈ ગઈ અને તે અહિંત કાર્યથી તે કુલનું પ્રારબ્ધ પણ ઢીલું થઇ ગયું આથીજ તેના પાટનગરનું નામ ઢિલ્લી પડ્યું, જે કાળથી રૂપાંતર પામી દિલ્હી થયું કુતુબના એક પુસ્તકમાં જે વર્ણન છે તે જો દિલ્હીના આ પ્રાચીન સ્તંભવિષે હોય તો તે પાંડવોનો નિર્માણ કરેલો નથી એમ કહેવાય છે કે-ગુપ્તવંશના પ્રતાપી રાજા ચંદ્રગુપ્તે કોઈ વિષ્ણુપાદ નામના પર્વતપર વિષ્ણુના મંદિરની આગળ તેને સ્થાપિત કર્યો હતો અને તેને તુવારોએ ત્યાંથી લાવીને અહીંઆ સ્થાપન કરી દીધો છે આ વાત તેપર કોતરેલા લેખપરથી જણાય છે, પરંતુ આ ખીલી ઢીલી થયાની વાત અતિ પ્રસિદ્ધ છે દિલ્હીના મ્યુઝિયમમાં સંવત ૧૩૮૪ નો એક શિલાલેખ છે, તેપર નિમ્ન લિખિત શબ્દો કોતરવામાં આવ્યા છે-" देशोस्ति हरियानाख्य पृथिव्यां स्वर्गसन्निभः ॥ ढिल्लिकाख्या पुरी तत्र तो मरैरस्ति निर्मिता ॥१॥ प्रतोल्यांच वलभ्यांच येन विश्रामितं यशः. "પરંતુ તોમરોની વંશાવલી આ ઢિલ્લીને વિષે ફરિસ્તા જણાવે છે કે-અહીંઆની માટી નરમ અને ઢીલી છે અને તેમાં મેખ મજબૂત રીતે ચોડી શકાતો નથી, તેથી તેનું નામ ઢિલ્લી રાખવામાં આવ્યું છે મૌર્યવંશના રાજા અશોકનો પાષાણસ્તંભ વિજયસ્તંભ નહિ કિંતુ ધર્મસ્તંભ છે તેને ફીરોઝશાહ તઘલખ પ્રાય ઈ સ ૧૩૫૬માં ટાપરાથી લઈ આવ્યો હતો અને તેણે તેને દિલ્હીમાં સ્થાપિત કરી દીધો હતો (હિંદી અનુવાદક)

૨ હાલમાં લોકો શાહપુરથી પરિચિત છે કે નહિ ? તે વિષે મને સંદેહ છે હુમાયુના મકબરા અને કુતુબ મિનારાની વચ્ચે આવેલા એક બૂરજના ખંડિયેરથી મને એનો વિસ્તાર જણાયો છે હું ઈ સ ૧૮૦૯માં ચાર માસપર્યંત અવધના વર્તમાન શાહના પૂર્વજ સફદરજંગના મકબરામાં રહ્યો હતો. આ મકબરો દિલ્હીની વસ્તીથી કેટલાક માઈલના અંતરપર ઈંદ્રપ્રસ્થના ખંડિયેરોમાં છે ઇંદ્રપ્રસ્થના ખંડિયેરો દિલ્હીપર્યંત ફેલાયલા છે હું આ એકાંતસ્થાનમાં મારા મિત્ર લેફ્ટેનન્ટ મેકાર્ટનીની સાથે ગયો હતો કે જેઓ હાલમાં ગુજરી ગયા છે અને જેમના નામની સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા છે યમુનાનું મસ્તક અર્થાત્ શિવાલક પર્વતશ્રેણી કે જ્યાં આગળ આ નદી પહાડોમાંથી નીકળીને હિંદુસ્થાનના મેદાનોમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાંથી નીકળતી નહેરોની તપાસ કરવાને માટે અમને ઉભયને નિયત કરવામાં આવ્યા હતા આ નહેરો યમુનાની બન્ને તરફથી જળ લે છે અને પુનઃ યમુનામાંજ મળી જાય છે એક નહેર દિલ્હી નગરથી અને અને બીજી સામેની બાજુએ નીકળી જાય છે

કે, પૃથ્વીરાજ અનંગપાળનો દૌહિત્ર પણ નહોતો અને અનંગપાલે તેને દિલ્હીનું રાજ્ય આપ્યું પણ નહોતું, પરંતુ અજમેરના ચૈહાણરાજા વિશાળદેવે પોતાના બાહુબળથી સંવત ૧૨૨૦ ના અરસામાં તુવારોની પાસેથી રાજ્ય છીનવી લીધું હતું તેજ સમયથી તેપર ચોહાણોનો અધિકાર થયો હતો (ગુજરાતી અનુવાદક)

परिशिष्ट २ जुं-अध्याय ३ जो

શેષ વંશાવલીઓ-સર વિલિયમ જોન્સ, મહાશય બેન્ટ્લી, કૅપ્ટન વિલ્ફર્ડ અને પ્રસ્તુત ગ્રંથકર્તા (ટૉડ) ની આપેલી વંશાવલીની સૂચિઓની પરસ્પર તુલના-તે સમયની ઘટનાઓનું વર્ણન

વૈવસ્વત મનુથી[1] આરંભ કરી ભગવાન રામચંદ્રપર્યંત ૫૭ રાજાઓની નામાવલી વ્યાસજીએ આપી છે મારા જોવામા એવી કોઇ પણ વંશાવલી આવી નથી, કે જેમા તે સમયમા થઇ ગયેલા રાજાઓની સંખ્યા ૫૮ થી વિશેષ હોય મિસરના ધર્મગુરુઓની આપેલી સંખ્યાથી આ સંખ્યા ઘણી થોડી છે, તેમણે હિરોડૉટસના[2] લેખાનુસાર પોતાના પ્રથમ રાજા અર્થાત્ સૂર્યપુત્ર મિનસથી આરંભ કરી તે સમય સુધીમા ૩૩૦ રાજાઓની નામાવલી આપી છે

મનુનો પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ સૌથી પહેલો રાજા હતો તેણે પૂર્વ તરફ આવી અયોધ્યા નગરીની સ્થાપના કરી

બુધ એ ચંદ્રવંશનો મૂળ પુરુષ છે, પરંતુ તેની પ્રથમ રાજધાની પ્રયાગની[3] સ્થાપના કોણે કરી તે ભેદ કાંઈ આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શક્યા નથી, તોપણ કેટલાક પ્રમાણોદ્વારા એવો પત્તો લાગે છે કે બુધની છઠ્ઠી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલા પુરુએ તેની સ્થાપના કરી હતી

ઇક્ષ્વાકુથી આરંભ કરી શ્રીરામચંદ્રપર્યંત ક્રમશ ૫૭ રાજાઓ અયોધ્યાના સિંહાસનપર આરૂઢ થયા હતા, અને યયાતિના પુત્રોદ્વારા જે ચંદ્રવંશની શાખાઓનો વિસ્તાર થયો હતો તેની પેઢીઓ સંખ્યામા સમાન નથી યદુવંશની જે શાખાઓ કૃષ્ણ અને તેમના મામા કંસ સુધી પહોંચીને સમાપ્ત થઈ જાય છે (જુઓ વંશવૃક્ષ ૧ લું), તેમા યયાતિથી લઇને ૫૭ અને ૫૯ પેઢીઓ થઇ છે અને યુધિષ્ઠિર (દિલ્હીપતિ) શલ,[4] જરાસંધ[5] તથા બૃહદ્રથ[6] કે જે સર્વ શ્રીકૃષ્ણ તથા કંસના સમકાલિન હતા, તેમના વંશમા અનુક્રમે તે સમયસુધીમા ૫૧, ૪૬ અને ૪૭ પેઢીઓ થાય છે સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશના યદુકુલની શાખામા મોટો ભેદ છે, પરંતુ અહીં આ જે વંશાવલી આપવામા આવી છે, તે મને

1 મિસરવાસીઓ સૂર્યને જ પોતાનો પ્રથમ રાજ્યસંસ્થાપક માને છે

2 હિરોડાટસ મેલ્પિયોમેની પ્રકરણ ૧૪, પૃષ્ઠ ૨૦૦

3 જેસલમીરના ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, ભારતના યુદ્ધપૂર્વ પ્રયાગ, મથુરા કુશસ્થલી અને દ્વારિકા એ અનુક્રમે ચંદ્રવંશની રાજધાની રહી હતી ત્યાર પછી વીસ પેઢી બાદ હસ્તીરાજાએ હસ્તિનાપુરની સ્થાપના કરી તેમાથી યદુ (ઇદુ) અજમીઢ અને પુરમીઢ એ ત્રણ મોટી શાખાઓ નીકળી તેમાથી યદુવંશની અનેક શાખાઓ થઈ ગઈ

4 આ 'શલ' સિંધુનદીપરની 'આરોર' નામની રાજધાનીનો વસાવનાર છે, એવી માહિતી મે મેળવી છે અબુલફઝલે આ 'શલ' ને 'સિહર' લખ્યો છે ×

5 જરાસંધ બિહારનો રાજા હતો

6 એ ક્યાનો રાજા હતો તે જણાયુ નથી.

× અબુલફઝલે 'સિહર' લખ્યુ છે, પરંતુ 'ચાચનામા' નામની સિંધની પ્રાચીન અરબી તવારિખમા 'સિહરસ' પાઠ છે, જે શબ્દ 'શલ'નો નહિ, પરંતુ 'શ્રીહર્ષ' નો અપભ્રંશ જણાય છે (ગૌ. હી. ઓઝા)

પ્રાપ્ત થયેલી ઇતર વંશાવળીઓ કરતા અધિક પૂર્ણ છે સર વિલિયમ જોન્સે જે વંશાવલી આપી છે તેમા સૂર્યવંશની નામાવલીમા ૫૬ અને ચન્દ્રવંશની સૂચીમા બુધથી યુધિષ્ઠિરપર્યંત ૪૬ નામો છે અર્થાત્ તે પ્રત્યેકમા અત્રે સાદર કરેલી સૂચિ કરતા એક એક નામ ઓછુ છે અને જે પ્રધાન શાખા શ્રીકૃષ્ણની સાથે સમાપ્ત થાય છે, તેનો તો તેમણે નામનિર્દેશ પણ કર્યો નથી સર વિલિયમ જોન્સે અને મે જે વંશાવલીઓ ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોમાથી સંગ્રહિત કરી છે તેમા એટલી સમાનતા પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પરથી તે સર્વ એકજ વિશ્વાસપાત્ર મૂળ સ્થાનમાથી પ્રકટ થઇ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે

મહાશય બેંટલીએ એશિયાટિક રિસર્ચીસ વૉ૦ ૫, પૃ૦ ૩૪૧ મા જે નામાવલી આપી છે તે સર વિલિયમ જોન્સની આપેલી નામાવલીની સાથે મળે છે તેમા પણ સૂર્યવંશની ૫૬ અને ચન્દ્રવંશની ૪૬ પેઢીઓ લખી છે પરંતુ વિશેષ ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી પ્રતીત થાય છે કે તો તેમણે નકલ કરી લીધી છે અથવા તો તે ઉભયે એકજ પુસ્તકમાથી તે વંશાવલી લખી છે અને પછી તેમણે કેટલાક નામો ઉપરનીચે મૂકી દીધા છે આથી કલ્પનાને સહાય મળે છે પરંતુ તે વિશ્વાસપાત્ર પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય સામગ્રી નથી

કર્નલ વિલ્ફર્ડની લખેલી સૂર્યવંશની સૂચિ અસ્પષ્ટ છે, પરંતુ ચન્દ્રવંશની પુરુ અને યદુકુલની સૂચિ અત્યુત્તમ છે અને જરાસંધથી લઇને ચન્દ્રગુપ્તસુધીની પુરુવંશશાખાની પ્રકાશિત થયેલી સર્વ નામાવલીઓમા તેમનીજ નામાવલી ઠીક અને શુદ્ધ છે

વિલ્ફર્ડે,સર વિલિયમ જોન્સના લખેલા સૂર્યવંશના સમયનુ નિરૂપણ શામાટે નહિ કર્યું તે એક આશ્ચર્યજનક વાત છે કદાચિત્ તેઓ શ્રીરામચંદ્રને શ્રીકૃષ્ણના સમયની નિકટના કાળમા ઉત્પન્ન થયેલા કહેતા ગભરાયા હશે,કારણ કે શ્રીરામચંદ્રજીનુ અસ્તિત્વ મહાભારતના યુદ્ધની ચાર પેઢી પૂર્વે માનવામા આવે છે

ખરેખર અમને ચન્દ્રવંશની પૂર્ણ વંશાવલી મળી નથી અને ઉક્ત ઉભય મહોદયોને પણ તે મળી નથી તથા વિલ્ફર્ડે તો તેને પ્રામાણિક માનીને સૂર્યવંશની સૂચિ તેની સાથે મેળવવાને માટે પ્રયાસ કરીને તેની અશુદ્ધતા અધિક વધારી દીધી છે

મહાશય બેંટલીની રીતિને અમે એટલા માટે વિશેષ ઉપયોગી ગણીએ છીએ કે ચન્દ્રવંશની સૂચિમા રાજા જન્મેજય અને પ્રાચીનવાનની વચ્ચે અગીઆર નૃપતિઓના નામ રહી ગયા છે, એમ તેઓ માને છે,પરંતુ તેનુ કાંઇ પ્રમાણ નહિ હોવાથી ચન્દ્રવંશીરાજાઓની નામાવલી સૂર્યવંશીરાજાઓની નામાવલીની સામે આપવામા આવી છે કે જેથી તેમનો સમભાવિત સંબંધ જળવાય અને તેમનુ એકકાળમા હોવુ સિદ્ધ થાય આ પદ્ધતિથી સર્વ શંકાનુ સમાધાન થઇ જશે અને વંશાવલીનો ભેદ આપોઆપ ખુલ્લો થઇ જશે.

ચન્દ્રવંશની જે પ્રધાન શાખામા પુરુ અજમીઢ, હસ્તી કુરુ શાંતનુ તથા યુધિષ્ઠિર વગેરે પરમ વિખ્યાત પુરુષો થયા, તેમની જે નામાવલી સર વિલિયમ જોન્સ અને કર્નલ વિલ્ફર્ડે લખી છે તેમા પરસ્પર ઘણો થોડો ભેદ છે અને તેમા એટલી બધી સમાનતા ઉપલબ્ધ થાય છે કે તે એકજ ગ્રંથમાથી લેવામા આવી છે એમ માનવામા કિંચિત્ પણ શંકાને અવકાશ રહેતો નથી પરંતુ વિચાર કરતા આપણને વિદિત થાય છે કે વિલ્ફર્ડની પાસે વિશેષ સામગ્રી હતી તેથી હસ્તી અને કુરુ એ ઉભય પછીની નવીન શાખાઓ તેના લખ્યમા પ્રાપ્ત થાય છે અને એક 'ભીમસેન' નામ પણ તેણે અધિક આપ્યુ છે આ નામ મારી વંશાવલીમા છે પરંતુ જોન્સની વંશાવલીમા નથી ભીમસેનની પછી ઉભય વંશાવલીઓમા રાજા દિલીપનુ નામ છે આ નામ મારી પાસેના ભાગવતગ્રંથમા આપવામા આવ્યુ નથી પરંતુ અગ્નિપુરાણમા લખેલુ છે આપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અમારી સંગ્રહીઓ ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોમાથી સંગ્રહ કરવામા આવી છે અને જ્યારે તે ગ્રંથોની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરવામા આવે છે ત્યારે ઘણો સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે મારી વંશાવલીમા બુધથી ૧૯ મુ નામ લખ્યુ છે,તે જોન્સ અને વિલ્ફર્ડની વંશાવલીમા નથી વિલ્ફર્ડે હસ્તીની પૂર્વે સુહોત્ર નામ લખ્યુ છે, એ જોન્સની વંશાવલીમા નથી પરંતુ અગ્નિપુરાણમા છે

વળી તેણે જહ્નુને કુરુનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો છે, પરંતુ પુરાણોમા પરીક્ષિતને કુરુનો ઉત્તરાધિકારી જણાવવામા આવ્યો છે. પરીક્ષિતે જહ્નુના પુત્રને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યો હતો અને તેનુ નામ સુરથ હતુ આ નામ ત્રણે વંશાવલીઓમા ઉપલબ્ધ થાય છે તેમા જો કાંઇ ભેદ હોય તો તે માત્ર માત્રાનો છે

મારા નિર્માણ કરેલા વંશવૃક્ષની સાથે જો સર વિલિયમ જોન્સની સૂર્યવંશની વંશાવલીનો મુકાબલો કરવામા આવે તો મુખ્ય મુખ્ય બાબતો પ્રાય સમાનજ પ્રતીત થશે હુ અને સર વિલિયમ જોન્સની

વંશાવલી કહું છું, કારણ કે તેના જેની પૂર્ણ વંશાવલી બીજી કોઈ પણ નથી અમારી વંશાવલીમા પ્રથમ ઇક્ષ્વાકુની ચોથી પેઢીએ ભેદ પડે છે. મારી વંશાવલીમા અનપૃથુ નામ છે, જ્યારે તે તેના અન્યાસ અને પૃથુ એવા બે નામ કરે છે પછી અઢારમા નામ પુરુકુત્સમા કેવળ અક્ષરોનો ભેદ છે મારી સૂચિમા ઇરીશાક (ત્રિશંકુ) નું નામ ૨૩ મુ છે અને જોન્સની સૂચિમા ૨૬ મુ છે એક નામના અંતરનું કારણ તો ઉપર જણાવી ચૂક્યો છું અને ઇરિસિદ્ધ તથા હયાશ્વ એ બન્ને નામો મારી વંશસૂચિમા નથી તે સિવાય અમારી બન્નેની વંશાવલી એકસરખી છે, જો કે અનમસ્ત, અક્ષરમાત્રામા ભેદ છે, પરંતુ બિહારમા ચંપાપુર વસાવનાર સત્તાવીસમા રાજા ચંપાના ઉત્તરાધિકારીઓના સંબંધમાં અમે સહમત નથી સર વિલિયમે સુદેવને ચંપાનો ઉત્તરાધિકારી જણાવ્યો છે અને તેના પછી વિજયને રાજા થયેલો જણાવ્યો છે, પરંતુ મને જે પ્રમાણો મળ્યા છે, તે અનુસાર ઉક્ત ઉભય પુરુષો ચંપાના પુત્રો હતા, પણ સુદેવ તપ કરવા ચાલ્યો ગયો તેથી નાના વિજયને રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું જોન્સે ૩૩ અને ૩૬ મા કેશી[1] અને દિલિપ એ નામો છોડી દીધા છે. વળી તેણે બીજા પણ એક પરમ પ્રસિદ્ધ રાજાનું નામ મૂકી દીધુ છે, અર્થાત્ તેણે રાજા અંબરીષનુ નામ લખ્યુ નથી આ અંબરીષને પાછળના વંશની સાથે ઘણો સંબંધ છે અને તેનાદ્વારા પુરાતન ઇતિહાસની સમકાલિનતાનો ઘણો પત્તો લાગી શકે છે અંબરીષ કનોજ વસાવનાર ગાધીનો સમકાલીન હતો [2]નલ,સુરૂર (સર્વકામ) અને દિલિપ મારી વંશાવલીમા ૪૪,૪૫ અને ૫૪ અંકપર છે, પરંતુ સર વિલિયમ જોન્સે આ સર્વ નામો છોડી દીધા છે.

આ મહાન વંશોની સૂચિનો મુકાબલો કરી જે વૃત્તાંત લખવામા આવ્યુ છે તે સંતોષપ્રદ થશે એવી મને આશા છે મારી આપેલી નામાવલી રાજપુસ્તકાલયની વંશાવલીમાથી તથા પુરાણોમાથી ઉધૃત કરવામા આવી છે પોતાને સૂર્યવંશના વંશજતરીકે ઓળખાવતો એવો કોઇકજ મહારાજા હશે કે જેને પોતાના પૂર્વજોની વંશાવલી કંઠસ્થ ન હોય મેવાડના મહારાણા ભીમસિંહની સ્મરણશક્તિ પોતાની વંશાવલી યાદ રાખવામા અતિ પ્રબળ છે એજ ધંધો કરનાર ભાટ અને ચારણલોકોએ અવશ્ય આ વંશાવલીઓ કંઠસ્થ કરી હશે પ્રથમ વંશવૃક્ષમા અયોધ્યા અને મિથિલા અથવા તિરહુતના સૂર્યવંશી રાજાઓનો નિર્દેશ છે મિથિલાના સૂર્યવંશી રાજાઓનો ઉલ્લેખ મે બીજે ક્યાય પણ જોયો નથી તેમા ચંદ્રવંશની ચાર મોટી અને ત્રણ નાની શાખાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે અને યદુ(ઇંદુ) વંશની આઠમી શાખાને જેસલમીરના ભાટીઓના ઇતિહાસમાથી સંગ્રહિત કરવામા આવી છે

પ્રાચીન રાજવંશોની વંશાવલીની સમાપ્તિ કર્યા પૂર્વે હું તેમની સમકાલીનતાના સંબંધમા સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશ રામ, કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરની સાથે દ્વાપરયુગની સમાપ્તિ થઈ કલિયુગનો આરંભ થાય છે અહી હુ કિંચિત્ થોભીને ભિન્નભિન્ન ગ્રંથકારોએ સ્વીકારેલી તેમની સમકાલીનતાનો ઉલ્લેખ કરીશ.

અતિ પ્રાચીન કાળની બાબતમા બહુ બહુ તો સત્યની નિકટ પહોચી શકાય છે સત્યને પકડવું કઠિન છે આ સ્થળે અમે રામાયણ અને પુરાણોદ્વારા ભિન્ન ભિન્ન રાજવંશોની સમકાલીનતા જણાવીશુ

સૂર્યવંશના વિખ્યાત ત્રિશંકુના પુત્ર રાજા હરિશ્ચંદ્રથી પ્રથમ કાળનો આરંભ થાય છે હરિશ્ચંદ્રનુ નામ સત્યવચનને માટે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તે સૂર્યવંશનો ચોવીસમો રાજા છે (જુઓ સ્કંદપુરાણનો સહ્યાદ્રિ ખંડ) અને તેને નર્મદાનદીના તટપર આવેલી માહિષ્મતી નગરીના હયહય વંશમા ઉત્પન્ન થયેલા વિખ્યાત રાજા [3]સહસ્રાર્જુનનો વધ કરનાર પરશુરામનો સમકાલીન માનવામાં આવ્યો છે રામાયણમા આનુ પ્રમાણ છે પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો એકવીસ વાર નાશ કર્યો હતો અને તેના અધિપતિપદનીચે બ્રાહ્મણોએ રાજ્યાધિકાર કર્યો હતો એવો રામાયણમા ઉલ્લેખ છે જે સમયે ક્ષત્રિયોએ રાજ્યસિંહાસન

---

૧ કેશી' એ રાજા નહોતો,પરંતુ એ સગરની સ્ત્રીનુ નામ હતુ તેના ઉદરથી 'અસમંજસ' જન્મ્યો હતો
(ગૌ. હી. ઓઝા)

૨ 'નલ' ચંદ્રવંશી છે સૂર્યવંશી ઋતુપર્ણનો તે મિત્ર હતો. કર્નલ ટૉડે ભૂલથી તેનુ નામ સૂર્યવંશમા આપી દીધુ છે
(ગૌ. હી. ઓઝા)

૩ ભવિષ્યપુરાણમા સહસ્રાર્જુનને ચક્રવર્તી જણાવ્યો છે એમ કહેવાય છે કે, તેણે તક્ષક કે તુરુષ્ક* અથવા નાગવંશના કર્કોટકને જીતી લીધો હતો તે માહિષ્મતીના સિંહાસનથી ચ્યુત થયા પછી તેણે ત્યાની પ્રજાને પોતાની

---

* તુરુષ્કવંશ તક્ષકવંશથી ભિન્ન છે જુઓ 'રાજતરંગિણી' (હિંદી અનુવાદક)

ખોઈ નાખ્યુ અને બ્રાહ્મણોના ઉપહાસપૂર્વક જણાવવા પ્રમાણે તેમણે પોતાના વંશની પવિત્રતા પણ ખોઈ નાખી, તે સમયનો પણ આની સાથે પત્તો લાગે છે, પરંતુ ક્ષત્રિયોએ પોતાના વંશની પવિત્રતા ખોઈ નાખી એ વાતનુ ખંડન ખુદ બ્રાહ્મણોના ગ્રંથોમા પ્રાપ્ત થાય છે, જે નીચેના વર્ણનપરથી સ્પષ્ટરીતે સમજાશે

આ સમયમા સૂર્યવંશની સૂચિનો બાવીસમો રાજા સગર વિદ્યમાન હતો રાજા સગર ચંદ્રવંશી સહસ્રાર્જુનની છઠ્ઠી પેઢીના વંશજ તાલજંઘનો સમકાલીન હતો પરશુરામના બાહુબળથી ક્ષત્રિયજાતિ વિનષ્ટ થઇ ત્યારે તેના હાથમાથી સહસ્રબાહુના પાંચ પુત્રો બચ્યા હતા, જેના નામો ભવિષ્યપુરાણમા છે.

પરસ્પર સ્પર્ધા કરનાર ચંદ્ર અને સૂર્યવંશની વચ્ચે દારુણ સંગ્રામ થયા કરતા હતા પુરાણ અને રામાયણ એના સાક્ષી છે ભવિષ્યપુરાણમા સગર[1] અને તાલજંઘના યુદ્ધનુ વૃત્તાંત છે આ યુદ્ધમા હૈહયવંશના માણસોને ઘણી હાનિ ભોગવવી પડી હતી, તેમની પૂર્વે તેમના પૂર્વજોએ સગરના પૂર્વજોની સાથે યુદ્ધ કરીને તેટલીજ હાનિ ભોગવી હતી, પરંતુ પરશુરામની પછી તેમણે પોતાનુ મસ્તક પુન ઉન્નત કર્યું, જેનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે સગરના પિતાને રાજધાની અયોધ્યા છોડી વનમા જવુ પડ્યુ. આ સગર અને તાલજંઘ હસ્તિનાપુરના રાજા હસ્તી, અને અંગદેશ[2] તથા અંગવંશના સ્થાપક અંગના સમકાલીન હતા અંગ બુધનો વંશજ હતો

સાથે લઇ જઇને ભારતના ઉત્તર ભાગમા હેમનગરની સ્થાપના કરી નર્મદાનદીના તટપરના દેશોમા આ રાજાને વિષે ટચૂકડી વાતો પ્રસિદ્ધ છે તેને હજાર બાહુ હતા, એમ ક્હેવાય છે અને આલંકારિક રીતે તેને ઘણા સંતાનો હતા, એમ જણાવવામા આવે છે પ્રાચીન સમયમા એવો રિવાજ હતો કે, અનેક જાતિઓ પ્રાણિ અદ્ર વા જડ પદાર્થોના નામથી ઓળખાતી હતી. ખ્રિસ્તીધર્મપુસ્તક બાઇબલમા પણ આજ પ્રમાણે મિસર, એસિરિયા અને અરબ દુનિયાના નૃપતિઓને મક્ષિકા તથા મેંઢા કહ્યા છે અને ભારતવર્ષમા નાગ, અશ્વ તથા વાનર કહ્યા છે

આ નાગવંશ એશિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશોમા પ્રાચીન કાળમા ઘણો ફેલાયેલો હતો અને વિખ્યાત હતો રામાયણપરથી પ્રતીત થાય છે કે, એક તક્ષક નાગે અનંતનુ રૂપ લઇને અશ્વમેધયજ્ઞના ઘોડાને ચોર્યો હતો।

૧ સગરનો પિતા અસિત જ્યારે હૈહય, તાલજંઘ અને શિશુવિંદી કુલના રાજાઓથી યુદ્ધમા પરાજિત થયો, ત્યારે તે પોતાની બે રાણીઓસહિત હિમાલયની તરફ ચાલ્યો ગયો (વાલ્મીકિ રામાયણ, બાલકાંડ, અ૦ ૭૦) તે પોતાની એક રાણીને ગર્ભવતી છોડીને સ્વર્ગવાસી થયો તે ગર્ભવતી રાણીને તેની શોક્યે વિષ દીધુ પરંતુ તે વિષ ઋષિના આશીર્વાદથી કાંઇ પણ ઇજા કરી શક્યુ નહિ અને ગર (વિષ) સહિત બાળક ઉત્પન્ન થયાથી તેનુ નામ સગર રાખવામા આવ્યુ જ્યારે આ પ્રકારે સૂર્યવંશને ચંદ્રવંશદ્વારા હાનિ સહન કરવી પડી, ત્યારે તેને સહાય કરવાને માટે પરશુરામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યા આ પરથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે કે, સૂર્યવંશીઓ બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા અને ચંદ્રવંશીઓ તેથી વિરુદ્ધ પોતાના મૂળપુરુષ બુધના ધર્મને માનતા હતા અને આજ કારણથી સૂર્યવંશના ઋષિઓ, ચંદ્રવંશોત્પન્ન વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણમત ગ્રહણ કરે તે જોવાને ખુશી નહોતા અને ચંદ્રવંશોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો નવીન મત સ્થાપન કર્યા પૂર્વે બુધની પૂજા કરતા હતા એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે

૨ આ અંગ દેશ ટિબેટની સમીપ છે આ દેશના રહેવાસીઓ હુણી ક્હેવાય છે, જે પરથી વિદિત થાય છે કે આ નામ ચીના ગ્રંથકારોએ આપ્યુ છે એમ જણાય છે કે આ લોકો યુરોપ તથા ભારતવર્ષના હુન લોકો હશે આ તાર્તરજાતિ ચંદ્ર અથવા બુધના વંશમા હશે

ઉપલી ઉભય ટિપ્પણીઓ પણ કર્નલ ટોડે સર્વથા ઉપજાવી કાઢેલી છે પરશુરામે સૂર્યવંશને સહાય કરવાને માટે શસ્ત્ર ધારણ કર્યા નહોતા, પણ સહસ્રાર્જુનના પુત્રોએ જ્યારે તેના પિતા જમદગ્નિને મારી નાખ્યો, ત્યારે તેનાપર વૈર લેવાને માટે તેણે ક્ષત્રિયમાત્રપર શસ્ત્ર ઉઠાવ્યા હતા રાજા દશરથ સૂર્યવંશોત્પન્ન હતા તે છતા પણ તેણે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી.

શ્રીકૃષ્ણ બૌદ્ધધર્માવલંબી નહોતા, તેમજ તેમણે બૌદ્ધ મત પણ ચલાવ્યો નહોતો. તેમજ ચંદ્રવંશીઓ પણ બૌદ્ધધર્મ પાળતા નહોતા આ બૌદ્ધમત તો પાછળથી ઘણે વર્ષે પ્રચલિત થયો હતો.

અંગદેશવિષેની વાત કર્નલ ટોડે કદાચ જેતપંડિતની કૃપા અને સહાયથી લખી હશે. ચંપા કે જેને અંગપુરી ક્હેવામા આવે છે, તે ગંગાતટપર ભાગલપુરની સમીપ હતી. કર્નલ ટોડે તે દેશને ટિબેટની સમીપ જણાવ્યો છે તે ભ્રમ છે. હુનલોકોવિષેની કલ્પના પણ અપ્રમાણ છે વળી અગ્નિપુરાણ વાંચવાથી એમ પણ જણાતુ નથી કે, સૂર્યવંશનો મુખ્ય પુરુષ મધ્ય એશિયામાથી આવ્યો હતો આજ પ્રમાણે વંશવૃક્ષમા પણ ઘણો ગોટાળો છે તાલજંઘને તેમણે સહસ્રાર્જુનની છઠ્ઠી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલો જણાવ્યો છે, પરંતુ વંશવૃક્ષમા તેમ નથી સમકાલીનતાનુ સમાધાન તો સહજ થઈ શકે એમ છે જ્યારે વિક્રમસંવતસુધીમા યુધિષ્ઠિરસંવતના ૩૦૫૦ વર્ષો થાય છે, ત્યારે ઇક્ષ્વાકુથી ઇસુ ખ્રિસ્ત સુધીના વર્ષો ૨૨૫૬ બતાવવા સર્વથા નિર્મૂલ છે યુધિષ્ઠિરથી ઇસવીસનના આરંભ સુધીમા ૩૧૦૭ વર્ષો થાય છે અને ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૫ સુધીમા ૫૦૧૨ વર્ષો થાય છે (હિંદી અનુવાદક)

એક બીજી સમકાલીનતાનો પત્તો રામાયણ આપે છે અને તે એ છે કે, સૂર્યવંશના ચાળીસમા રાજા અયોધ્યાપતિ અંબરીષ કનોજના સ્થાપક મહારાજા ગાધી તેમજ અંગદેશાધિપતિ મહારાજા લોમપાદના સમકાલીન હતા.

અંતિમ સમકાલીનતા શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરની છે. એમની સાથે દ્વાપરની સમાપ્તિ અને કલિયુગનો આરંભ થાય છે; પરંતુ આ સમકાલીનતા ચંદ્રવંશની છે. અમારી પાસે કોઇ એવું સાધન નથી કે જે દ્વારા સૂર્યવંશના શ્રીરામચંદ્ર અને ચંદ્રવંશના શ્રીકૃષ્ણની વચ્ચેનો સમય નિશ્ચિત થઇ શકે.

ક્રોસ્ટાકુલનો મથુરાપતિ કંસ બુધથી ઓગણસાઠમો હતો અને તેના ભાણેજ શ્રીકૃષ્ણ અઠ્ઠાવનમા હતા તથા પુરુકુલના અજમીઢ દેવમીઢના વંશજ શલ, જરાસંધ તથા યુધિષ્ટિર અનુક્રમે ૫૧, ૫૩ તથા ૫૪ મા વંશજ છે.

અંગવંશોત્પન્ન પૃથુસેન બુધથી ૫૩ મો હતો. પૃથુસેને મહાભારતના યુદ્ધમા ભાગ લીધો હતો; પરંતુ તે બચવા પામ્યો હતો.

આ પ્રકારે સરેરાશ બુધથી શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરપર્યંત ૫૫ પેઢી થાય છે અને પ્રત્યેકનો શાસનકાળ એકંદર ૨૦ વર્ષનો ગણીએ તો ૧૧૦૦ વર્ષ થાય છે. જો આ ૧૧૦૦ વર્ષોને ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૬ વર્ષપર થઇ ગયેલા વિક્રમાદિત્ય અને શ્રીકૃષ્ણની વચ્ચેના રાજાઓના સમયમા ઉમેરવામાં આવે તો સૂર્ય અને ચંદ્ર એ ઉભય વંશોની ઉત્પત્તિ ઇ૦સ૦ પૂર્વે ૨૨૫૬ વર્ષપર થયેલી જણાય છે. આ સમયથી અલ્પાવાધ પછી મિસર, ચીન અને ઍસીરિયાના રાજ્યોની સ્થાપના થએલી બહુધા માનવામા આવે છે અને આ આરંભ મહા પ્રલયની ઘટનાથી દોઢસો વર્ષ પછી થએલો ગણવો જોઇએ.

અગ્નિપુરાણના એક લેખપરથી પ્રતીત થાય છે કે ઇક્ષ્વાકુ જેનો આદ્યપુરુષ હતો તે સૂર્યવંશની શાખા મધ્ય એશિયામાથી આવીને હિંદુસ્થાનમા સૌથી પહેલાં વસી હતી, તે છતા પણ આપણને ચંદ્ર વંશના આદિપુરુષને તેનો સમકાલીન માનવો પડે છે, કારણ કે તેણે દૂરદેશથી આવીને ઇક્ષ્વાકુની ભગિની ઇલા સાથે વિવાહ કર્યો હતો એવો લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચંદ્રવંશની વૃદ્ધિ કરનાર કૃષ્ણ અને અર્જુનના વંશજોનું વૃત્તાંત લખ્યા પૂર્વે અમે તેમના પૂર્વજોએ સ્થાપન કરેલાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરીશું.

પરિશિષ્ટ ૨ જું–અધ્યાય ૪ થો

ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓદ્વારા, રાજ્યો અને નગરોની સ્થાપના થવી.

ર્યવંશીઓએ સૌથી પ્રથમ અયોધ્યા[1] નગરીની સ્થાપના કરી આ નગરી પરમ સમૃદ્ધિશાળી હતી તે અવધના નામથી આજપર્યંત પ્રસિદ્ધ છે જે દેશ મોગલપાદશાહના ના મશાનના મંત્રીના અધિકારમા છે અને જે દેશની સીમા સૂર્યવંશીઓનાકોશલરાજ્યની સીમા બરોબરજ આજથી પચીસ વર્ષપર હતી તે દેશનુ નામપણ અવધ છે એશિયાની સર્વ પ્રાચીન રાજધાનીઓ પરમ ઐશ્વર્યસંપન્ન હતી અને અયોધ્યાનો વૈભવ તો અવર્ણનીયજ હતો અવધની વર્તમાન રાજધાની લખનૌ પ્રાચીનઅયોધ્યાનુ એક પરૂ હતુ ભગવાન રામચંદ્રે પોતાના ભ્રાતા લક્ષ્મણના સન્માનાર્થે તેનુ નામ લક્ષ્મણપુર પાડ્યુ હતુ

આજ અરસામા ઇક્ષ્વાકુના પૌત્ર મિથિલે મિથિલા[2] પુરીની સ્થાપના કરી ત્યારપછી રોહતસ અને ચંપાપુરની સ્થાપના થઇ પ્રાચીન હયહય[3] વંશની એક નાની શાખા વર્તમાન સમયમા નર્મદાનદીની નિકટ વપેલખંડની અંતર્ગત પર્વતના ઘાટની પાસે સુહાગપુરમા વિદ્યમાન છે. આ શાખાના માણસો પોતાની પ્રાચીન વંશપરંપરા જાણતા નથી, પરંતુ તેઓ વીરતામાટે અતિ પ્રસિદ્ધ છે

ભાગવતમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, ઇક્ષ્વાકુના બંધુ આનર્તે[4] કુશસ્થલી દ્વારિકાની સ્થાપના કરી હતી.

---

૧ વાલ્મીકિજીએ રામાયણમા આ નગરીવિષે આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે—સરયૂના તટપર કોશલ નામનો એક મોટો દેશ છે આ દેશ ધનધાન્યથી પૂર્ણ છે તેની અંતર્ગત બાર યોજનના વિસ્તારમા મનુની સ્થાપન કરેલી અયોધ્યાનગરી છે. તે ત્રણ યોજન પહોળી છે તેના રાજમાર્ગો યથોચિત નિર્માણ કરવામા આવ્યા છે. આ રાજમાર્ગોપર સદા છંટકાવ થતો રહે છે તેમા સુંદર વાટિકાઓ આવી રહી છે આ નગરી વ્યપારીઓથી પૂર્ણ છે તેને વિશાળ દરવાજા છે અને તેમા મહેલબજાર ઇમારતો શોભી રહી છે અલંકારોથી સજ્જિત રથ, હાથી, ઘોડા અને ઉંટોવાળા સજ્જતોથી આ નગરી પરિપૂર્ણ છે એમા પર્વતશૃંગના જેવા ગુંબજવાળા રાજમહાલયો તથા ઉંચી ઉંચી ઇમારતો શોભી રહી છે અને તેમા સદા વાસણી, વીણા અને પખાજનો ધ્વનિ શુરૂ રહેલો હોય છે નગરની ચોતરફ ઉંડી ખાઇ ખોદવામા આવેલી છે મોટા મોટા ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓથી આ નગરી રક્ષિત છે અને મહારાજા દશરથ એના અધિપતિ છે અહીંઆના સર્વ પુરુષો ધર્માત્મા છે, કોઇ નાસ્તિક નથી સર્વ પોતપોતાની સ્ત્રીઓમ પ્રેમ રાખે છે સ્ત્રીઓ સુંદર, ચતુર, મધુરભાષિણી, વિવેકિની પતિપ્રેમશીલા, પતિવ્રતા અને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જિત છે પુરુષો સત્યવાદી અતિથિસત્કાર કરવામા સદા તત્પર અને ગુરુજનો, પિતૃઓ તથા દેવતાઓની પૂજા કરનારા છે આ નગરમા આઠ રાજમંત્રીઓ, બે ઉત્તમ શાસ્ત્રજ્ઞ ધર્માચાર્યો તથા છ ઉપમંત્રીઓ છે તેઓ જિતેન્દ્રિય, નિર્લોભી, સહનશીલ, ધૈર્યવાન, હસમુખા તથા સંતોષી છે વળી તેઓ રાજકાર્યમા પરમ ચતુર, સેના અને ખજાનાપર ધ્યાન રાખનારા અપરાધી પુત્રને પણ દંડ આપનારા, શત્રુઓને પણ ન્યાય આપનારા, અભિમાનરહિત, સ્વચ્છ વસ્ત્રો ધારણ કરનાર, સદૈવ લેશ કલ્પનામા કદિ પણ શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા અને સંપૂર્ણ રાજભક્ત છે

૨ મિથિલા એ બંગાળાનું આધુનિક તિર્હુત છે

૩ જુગમાથી ઉત્પન્ન થયેલા હયહયવંશીઓને ચીનના સૌથી પ્રાચીન રાજવંશની સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૪ આનર્ત ઇક્ષ્વાકુનો ભ્રાતા નહિ, પણ તેના બંધુ શર્યાતિનો પુત્ર હતો, અને કુશસ્થલી તેણે નહિ પરંતુ તેના બંધુ રૈવતે સ્થાપન કરી હતી. (હિંદી અનુવાદક)

પ્રયાગરાજ કે જે ગંગાયમુનાના સંગમપર સ્થિત છે, તેની સ્થાપના થયા પૂર્વે એ નગરનીસ્થાપના થઇ હતી પ્રયાગના રાજા પુરૂના વંશજ હતા, અને શકુંતલાનો વિખ્યાત પતિ ભરત[1] પણ પ્રયાગમાં રહેતો હતો

રામાયણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે જ્યારે સૂર્યવંશીઓની સાથે હયહયવંશીઓને યુદ્ધ થયું, ત્યારે શશાવિંદી[2] (યદુવંશીઓની એક શાખા) લોકો પણ તેમાં સંયુક્ત હતા અને એજ વંશમાંનો શિશુપાલ કે જેણે ચેદિકા[3] નગરીની સ્થાપના કરી હતી, તે શ્રીકૃષ્ણનો એક શત્રુ હતો શૂરસેન નામના બે રાજાઓ થયા છે, જેમાંના એકે [4]શૂરપુરની સ્થાપના કરી છે સિકંદરની સામે યુદ્ધ કરનાર પોરસ નામના

---

૧ ભરત શકુંતલાના પતિ નહિ પરંતુ પુત્ર છે અહીં આ ગ્રંથકર્તાએ મોટી ભૂલ કરી છે (હિંદી અનુવાદક)

૨ સિસેદિયા શબ્દની ઉત્પત્તિ પણ આજ શબ્દમાંથી થયેલી મનાય છે

પુરાણોમાં એને શશબિન્દુ લખવામાં આવ્યો છે સિસોદીઆ શબ્દની ઉત્પત્તિ સિસોદા ગામપરથી થઈ છે (હિંદી અનુવાદક)

૩ ચેદિકા રાજધાની નથી પણ જબલપુરની સમીપના વિસ્તૃત દેશનું નામ છે એ દેશની રાજધાની ત્રિપુરી હતી, જેને હાલ તેવર કહેવામાં આવે છે

૪ આ દેશ હાલમાં યમુનામાં ડૂબી ગયો છે ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૪ માં મે એનો શેષ ભાગ શોધી કાઢ્યો હતો તેના એક વિભાગમાં વટેશ્વરનું પવિત્ર તીર્થસ્થાન છે આનો પત્તો લગાવવાથી મને બમણો આનંદ થયો, કારણ કે મને યુનાનીઓના લખેલા સૂરસેનદેશની શોધ લાગવા ઉપરાંત એપોલોડોટસ નામના એક પ્રસિદ્ધ રાજાના સમયનો સિક્કો પ્રાપ્ત થયો આ રાજા પોતાના સૈન્યને સિંધુ નદીના મુખપર્યંત લઈ ગયો હતો અને તેણે યાદવોના રાજ્યમાં સુદ્ધાં આક્રમણ કર્યું હોય એવો સંભવ છે બેક્ટ્રિયાના નરેશોની નામાવળીમાં બેયરે તેના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી અમને પણ આ વંશનું વૃત્તાન્ત અપૂર્ણજ પ્રાપ્ત થયું છે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં* એવો ઉલ્લેખ છે કે, બાલિક દેશ વા બેક્ટ્રિયામાં ૧૩ યવન વા અયોનિયન નૃપતિઓ થયા હતા, તેમાં તેઓ દુર્મિત્રને પણ સામિલ કરે છે મારા ધારવા પ્રમાણે યુથિડિમિસનો પુત્ર ડેમિટ્રિયસજ+ હતો પરંતુ મિનાન્ડરની બાધાથી તે પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ શક્યો નહિ મારી પાસે આ અતિમિત્રનો મિનાન્ડરનો પણ એક સિક્કો વિદ્યમાન છે આ સિક્કો મને સૂરસેનદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો તે વિજયના સ્મરણચિન્હતરીકે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તેની ઉપર એક સ્વર્ગીય શક્તિની પાંખવાળા દૂતનું ચિત્ર છે તેના હાથમાં તાડપત્ર છે ઉક્ત ઉભય નામો બેક્ટ્રિયાના ઈતિહાસની અપૂર્ણતા પૂરી દેશે કારણ કે મિનાન્ડરને લોકો સારીપેરે ઓળખે છે જો એરિયન ઈતિહાસલેખક ન હોત તો એપોલોડોટસનું નામસુદ્ધાં લુપ્ત થઈ જાત એરિયને બીજી શતાબ્દીમાં "પેરીપ્લસ ઓફ ધી ઈરીથ્રિયન્સી—" નામને ગ્રંથ લખ્યો હતો આ સમયે તે ભરૂચ (સંસ્કૃતમાં ભૃગુકચ્છ અને યૂનાનીમાં

---

* ભાગવતમાં ૧૩ બહલીકરાજાઓના નામ છે તેમને શિશુનંદ અને તેના ભ્રાતા યશોનંદીના સંતાનો માનવામાં આવે છે (સ્કંધ ૧૨, અ૦ ૧ શ્લોક ૩૩ ૩૪) પરંતુ તેની પૂર્વે જા૧ા યવનરાજાઓ થયાની વાત લખવામાં આવી છે ત્યાં આઠ રાજાઓના નામ લખ્યા છે પુષ્પ મિત્ર અને દુર્મિત્રને યવન અને બાહલીકરાજાઓથી પૃથક્ માનવામાં આવ્યા છે

+ સિકંદરે હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કરી પંજાબ અને સિંધના મોટા મોટા ભાગો હસ્તગત કરી તેપર પોતાની તરફથી યુનાની હાકેમો નિયત કર્યા હતા પરંતુ પ્રાય પાંચ વર્ષ પછી મૌર્ય (મોરી) વંશી રાજા ચંદ્રગુપ્તે તે પ્રદેશ જીતી લઈ ત્યાંથી યુનાનીઓનો અધિકાર ઉઠાવી દીધો હતો પરંતુ બેક્ટ્રિયામાં તેમનું રાજ્ય દૃઢ થઈ ગયું હતું ઈ૦ સ૦ પૂ૦ પ્રાય ૨૦૬ વર્ષપર ત્યાંનો યુનાનીહાકેમ (રાજા) યુથિડિમસ સ્વતંત્ર બની બેઠો તેના પુત્ર ડેમિટ્રિયસે હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કરી અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબ, એ દેશો હસ્તગત કરી લીધા આ પ્રકારે હિંદુસ્થાનમાં યુનાનીઓનું બીજીવાર રાજ્ય થયું અને તે સમયે પ્રાય ૨૪ રાજાઓએ કાબુલ, પંજાબ સિંધ આદિપર રાજ્ય કર્યું હોય એમ તેમના સિક્કાઓપરથી પ્રતીત થાય છે આ સિક્કાઓની એક બાજુપર ફારસીની પેઠે ઉલટી રીતે લખાતી ગાંધારલિપિમાં પ્રાકૃતમિશ્રિત સંસ્કૃત લેખ છે આ રાજાઓ પૈકી મિનાન્ડર અને એપોલોડોટસ અધિક પ્રતાપી થયા તેમનું રાજ્ય કાઠીઆવાડ ગુજરાત તથા કેટલેક અંશે રાજપૂતાનાપર્યંત ફેલાઈ ગયું હતું પરંતુ મિનાન્ડરનું રાજ્ય તો પૂર્વમાં અયોધ્યા તથા પાટલીપુત્રપર્યંત ફેલાઇ ગયું હોય એમ માનવામાં આવે છે આ વંશના રાજાઓના સિક્કામાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી તેમનો ક્રમ નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી મિનાન્ડર ઉપર્યુક્ત ડેમિટ્રિયસનો સમકાલીન નહોતો પરંતુ તે તેની પાછળ ઘણે વર્ષે થયો હતો (ગૌ હી ઓઝા)

— આ પુસ્તક બેક્ટ્રિયા આદિનું વૃત્તાંત લખનાર એરિયનનું રચેલું નથી તે મિસરના કોઈ વ્યાપારીનું લખેલું માનવામાં આવે છે આ વ્યાપારી કેવું હતો તે સબંધે કાંઈ જાણી શકાતું નથી કેટલાક તેને એરિયનનું લખેલું માને છે, પરંતુ જો તેમનું માનવું યથાર્થ હોય તો તે કોઈ બીજો એરિયન હોવો જોઈએ (ગૌ હી ઓઝા)

એ રાજાઓ પૈકી એક પુરુવંશની નગરી હસ્તિનાપુરમાં[૧] નિવાસ કરતો હતો તે ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર વરસર હોવાનો સંભવ છે યૂનાનીઓએ જેને સેંડ્રોકોટસ અને અવિસરસ લખ્યા છે, તે ચંદ્રગુપ્ત અને વરસર હોય એમ લાગે છે સિકંદરના ઇતિહાસલેખકોએ જે બે પોરસ રાજાઓનું વૃત્તાંત લખ્યું છે, તેમાંનો એક તો ઉપર્યુક્ત પુરુવંશીઓના આદ્યસ્થાનમાં જ રહેતો હતો અને બીજો પંજાબની સીમાપર હતો આ પરથી સિકંદરના સમયમાં મોરી ચંદ્રવંશીઓ વિદ્યમાન હતા એ વાત સિદ્ધ થાય છે તથા અનેક ગ્રંથકારોએ[૨] મેવાડના નૃપતિઓને પોરનકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બતાવ્યા છે તે વાત નિર્મૂલ થાય છે.

અજમીઢની[૪] ચતુર્થ પેઢીએ વાજશ્વ (બાહ્યાસ્વ) નામનો રાજા ઉત્પન્ન થયો, જેને પાંચ પુત્રો હતા તેથી તેના દેશનું નામ પાંચાલિક[૫] પડ્યું

કુશનાભે ગંગાકિનારે જે નગર વસાવ્યું તેનું નામ કનોજ છે તેના સંબંધમાં અબ્બુલફઝલે લખ્યું છે કે, પ્રાચીન કાળમાં એ નગર ૩૫ માઇલના ઘેરાવામાં હતું તેમાં પાન વેચનારની ૩૦૦૦૦ દુકાનો હતી છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં તેની શોભા અપૂર્વ હતી પાંચમી શતાબ્દીથી તે નગર રાઠોડોના અધિકારમાં હતું, તેમનો અધિકાર બારમી શતાબ્દીમાં જયચંદની સાથે સમાપ્ત થઇ ગયો એનું વિશેષ વૃત્તાંત ચંદકવિના ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

કુરના સુધનુ અને પરીક્ષિત થયા સુધનુનો વંશ જરાસંધની સાથે સમાપ્ત થયો જરાસંધની રાજધાની રાજગૃહ-વર્તમાન રાજમહેલમાં[૬] હતી આ નગર બિહારમાં ગંગાકિનારે આવેલું છે પરીક્ષિતના વંશમાં શાંતનુ અને બાહ્લીક થયા બાહ્લીકના પુત્રોએ બે રાજ્યો સ્થાપના કર્યાં એક ગંગાના નીચના ભાગમાં પાલીબોથરા (પાટલીપુત્ર)માં અને બીજું સિંધુનદીના પૂર્વ તટપર અરોરમાં[૭] આ બીજા રાજ્યનો સ્થાપક શલ હતો

યયાતિના વંશની એક બૃહતશાખા વાઉરવસુની નામથી વિખ્યાત છે, જેને કેટલાક લેખકોએ તુર્વસુ લખ્યો છે.

બરાક)માં વ્યાપારીના આડતિયાતરીકે હતો અને ત્યાં રહીનેજ તેણે ઉપર્યુક્ત પુસ્તક લખ્યું હતું જો એરિયન ન હોત તો મને પ્રાપ્ત થયેલા અપોલોડોટસના સિક્કાની અર્ધી કિમત થઇ જાત હું યૂરોપમાં આવ્યો તે પછી મને યુમિડિયસનો બોખારામાં પ્રાપ્ત થયેલો સિક્કો પણ વિદ્યમાન છે એવી માહિતી મળી આ સંબંધે સેંટપિટર્સબર્ગ (રશિયાની રાજધાની) ના એક વિદ્વાને એક નિબંધ લખ્યો છે

૧ ગંગાજીમાં એક સમયે ભારે રેલ આવવાથી હસ્તિનાપુર ખેંચાઈ ગયું છે મહાશય વિલ્ફર્ડ જણાવે છે કે, મહાભારતની પછી છઠ્ઠી વા આઠમી પેઢીએ આ ઘટના બના હશે દોઆબની યાત્રા કરનારાઓએ ગંગા અને યમુના એ ઉભય નદીઓએ સ્થાનાંતર કર્યું છે, તેનું અવલોકન કર્યું હશે.

૨ સર ટૉમસ રો સર ટૉમસ હર્બર્ટ ઓગીલિયસ ડેલવિલી અને ચર્ચિલ તથા તેમના ગ્રંથોને આધારે ડીએન્વીલ, આર્મી, બેયર તથા રૈનલ વગેરેએ વધુ લખ્યું છે

૩ જો કોઈ બીજી રીતે પ્રમાણિત થઈ શકતું હોય તો કેવલ મેવાની તે બાબતની અજ્ઞાનતા એ કાંઈ તેની વિરુદ્ધનું પ્રમાણ નથી પરંતુ તે સમયે સિંધુનદીના પશ્ચિમતરફથી આવતા ચંદ્રવંશી અને બીજા લોકોથી સૂર્યવંશી રાજાઓ દબાઈ ગયા હતા અને તેમનાદ્વારા તેમને ચ્યુત થવું પડ્યું હતું

૪ અજમીઢની ભાર્યા નીલદ્વારા પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા જેમની શાખાઓ સિંધુનદીના બન્ને કિનારાપર ફેલાઈ ગઈ તેમના ત્રણ પુત્રો વિષે પુરાણોમાં કાંઈપણ ઉલ્લેખ નથી આ પરથી જણાય છે કે તેઓ કોઇ દૂર દેશમાં ચાલ્યા ગયા હશે તેનાથી મીડવંશની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવો સંભવ છે મીઢીલોકો મનુના તૃતીય પુત્ર યયાતિના સંતાનો છે મીડીઓનો મૂળ પુરુષ મેઇ અફેટના વંશમાં થયો છે વાજસ્વ (વાજસનેઇ) શાખાના મૂળપુરુષ અજમીઢનું નામ અજ અર્થાત્ બકરાના નામપરથી લખવામાં આવ્યું છે બાઈબલમાં એસિરિયન મીઢીનું નામ બકરાના નામપરથી લખવામાં આવ્યું છે

૫ પાંચ પાંડવોની સ્ત્રી દ્રૌપદી આજ વંશની હતી. પાંચ પુરુષોને એક સ્ત્રી વરે એવી વિચિત્ર રીત સિથિયામાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે

૬ રાજગૃહને હાલમાં રાજગિર કહેવામાં આવે છે પૂર્વે એને ગિરિવ્રજ કહેવામાં આવતું હતું ચીના પરિવ્રાજક હુએનસંગે એનું નામ કુશાગ્રપુર લખ્યું હતું રાજમહલ એનું નામ નથી. એ નામનું એક બીજું શહેર બંગાલા દેશના સંતાલ પ્રગણામાં છે (હિંદી અનુવાદક)

૭ અરોર વા આરોર એ પૂર્વ સિંધ દેશની રાજધાની હતું સિંધુ નદીની એક શાખા દરાની સમીપથી નીકળે છે તેના ઉપરનો માત્ર પુલજ સિકંદરના સમયની સોગડીની રાજધાનીનું અવશિષ્ટ ચિન્હ છે મરુસ્થલના લુટારાઓએ હાલમાં તે સ્થાનપર એક મોટી વસ્તી વસાવી છે આ વસ્તી બક્કરના ટાપુથી સાત માઈલના અંતરપર

તેના વંશજોએ અનેક રાજ્યો સ્થાપન કર્યા. તેની આઠમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલા વિરૂતને આઠ પુત્રો થયા. એમણે સ્થાપન કરેલા શાખાઓમાંથી દ્રુહ્યુ તથા બભ્રુ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થઇ

દ્રુહ્યુએ ઉત્તરભાગમાં એક વંશની સ્થાપના કરી. એમ કહેવાય છે કે આરદ્વાન અને તેના પુત્ર ગાંધારે એક રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું તથા તે મ્લેચ્છદેશ વા જંગલી દેશપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો

ભરતરાજાની સ્ત્રી વિખ્યાત શકુંતલાના[1] પિતા દુષ્યંતની સાથે આ વંશ સમાપ્ત થઇ ગયો, જેના

પૂર્વની તરફ સીલીસ્પસજાતિના પાષાણપર આવેલી છે આ સ્થાનપર સિંધુ નદીની રેલ પહોંચી શકતી નથી પરમારવંશની સોઢા નામની એક પ્રબલ શાખાના લોકો અતિ પ્રાચીન કાળથી આ દેશપર અધિકાર ભોગવતા હતા અને ઉમરકોટ તથા ઉમરસુમરા, એ નગરો દીર્ઘકાળપર્યંત તેમના અધિકારમાં રહ્યા આજ પ્રદેશમાં અરોર નગર હતું

અબ્બુલફઝલને કોશલ અને તેની રાજધાનીનું નામ વિદિત હતું પરંતુ તેનું સ્થાન તેને પરિચિત નહોતું તેણે કોશલ દેશની રાજધાની દેવિલ વા દેવલ લખી છે, કે જે હાલમાં નગરઠઠ્ઠા કહેવાય છે આ ઉદ્યોગી ઈતિહાસ-લેખકે જણાવ્યું છે કે, પ્રાચીન સમયમાં સિહરિસ (રાલ) નામના એક રાજા હતો, તેમની રાજધાની આલોર હતી અને તેમનું રાજ્ય ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી દક્ષિણમાં સાગરપર્યંત પ્રસર્યું હતું આથી તે દેશનું ઉપનામ રાલ વા સિહર અને ત્યાંના રાજાઓનું તથા નિવાસીઓનું ઉપનામ સહરાઇ* પડ્યું

આ પરથી વિદિત થાય છે કે, આલોર સિન્ડિસ+ રાજ્યની રાજધાની હતી, જેને બેક્ટ્રિયાના મિનાન્ડરે જીતી લીધી હતી આરબ ભૂગોળવેત્તા અબુ હોકલે તેવિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ લખવામાં ભૂલ થવાથી આલોરને બદલે આન્નેર વા અન્નેર થઈ ગયું છે, એમ સર ડબ્લ્યુ આઉસ્લેના અનુવાદપરથી પ્રતીત થાય છે

વિખ્યાત ડિએન્વિલે પણ તેનું વૃત્તાંત લખ્યું છે પરંતુ તે તેનું સ્થાન જાણતો નહોતો તેણે અબ્બુલફિદાનો લેખ ઉદ્ધૃત કરીને જણાવ્યું છે કે, આન્નેર ઐશ્વર્યની બાબતમાં મુલ્તાનસમાન હતું

ભારતવર્ષના ઉત્તર વિભાગની કેટલીક રાજધાનીઓ મેં શોધી કાઢી છે જેમકે—યાદવોની રાજધાની શૂરપુર યમુના નદીપર, સોઢાઓની રાજધાની આલોર સિંધુના તટપર, પડિહારોની રાજધાની મદોદરી (મંદોર), અરવલ્લીની તળેટીમાં ચંદ્રવતી અને ગુજરાતમાં બાહલકરાજાઓની રાજધાની વલ્લભીપુર આરબોએ આ લોકોને બલ્હારાઈ§ જણાવ્યા છે અરોરના બાહલકવંશી રાલના વંશજ સૌરાષ્ટ્રના ×બલ્લા રાજપૂતોએ તેનું નામ બલ્લભીપુર રાખ્યું હશે. આ લોકોને ભાટલોકો અદ્યાપિ ઠઠ્ઠામુલ્તાનના રાવ કહીને આશીર્વાદ આપે છે આ ઠઠ્ઠા અને મુલ્તાન બાહલીકના પુત્રોની રાજધાનીઓ હતી મહાભારતનું યુદ્ધ થયા પછી જ્યારે ભારતવર્ષના હર્ક્યુલીસ (બલરામ) આ દેશનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા ત્યારે તેમની આધીનતામાં રહેનારી આ કુલની એક શાખાએ બલિક વા બલ્ખની સ્થાપના કરી હોય એવો સંભવ છે બલ્ખ એ 'નગરોની જનની' કહેવાય છે જેસલમીરના ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, ચંદ્રવંશની યાદવ તથા બલિક (બાહલીક) શાખાઓ મહાભારતની પછી ખોરાસાનમાં રાજ્ય કરતી હતી આ જાતિને યૂનાની ગ્રંથકારોએ ઈન્ડોસિથિક જાતિ લખી છે

બલિક (બાહ્લીક) તથા ઇંડોમિડિઝ વંશના અનેક શાખાઓસિવાય કુરુના અનેક પુત્રો પણ આ પ્રદેશમાં પ્રસરી ગયા હતા કે જેમાં આપણે પુરાણમાં લખેલા ઉત્તરકુરુને પણ સામિલ કરી શકીએ છીએ યૂનાની લોકો એને આટરી કુરી લખે છે જ્યારે સૂર્યચંદ્રના અધિકૃત પ્રદેશોમાં જનસંખ્યા વિશેષ વૃદ્ધિગત થતી હતી, ત્યારે ત્યાંના મનુષ્યોને દૂર દેશોમાં નિવાસ કરવાને માટે મોકલી આપવામાં આવતા હતા સિંધુનદીની પૂર્વે અને પશ્ચિમે નિવાસ કરતી આ જાતિઓનો ધર્મ એકજ હોવાનો સંભવ છે

1 કર્નલ ટૉડે આ એક મોટી ભૂલ કરી છે દુષ્યંત એ શકુંતલાનો પિતા નહિ, પરંતુ પતિ હતો અને ભરત એ શકુંતલાનો પુત્ર હતો શકુંતલાનું ચરિત્ર ઘણું વિખ્યાત છે, તે છતાં પણ કર્નલ ટૉડે આ ભૂલ કેમ કરી તે કાંઇ સમજાતું નથી. (હિંદી અનુવાદક)

---

* સહરા શબ્દ ફારસીમાં જંગલવાચક છે કદાચિત્ એમાંથીજ સહરાઈ શબ્દ નીકળ્યો હશે (હિંદી અનુવાદક)

+ કદાચિત્ આ નામ કચ્છસાગરના તટને માટે આપવામાં આવ્યું હશે (હિંદી અનુવાદક)

+ મદોદરી નામ ખોટું છે સંસ્કૃતમાં એને માંડવ્યપુર જણાવવામાં આવ્યું છે અને હાલમાં તે મંદોર કહેવાય છે. (હિંદી અનુવાદક)

§ આરબોએ દક્ષિણના રાઠોડોને માટે બલ્હારા શબ્દ વાપર્યો છે, તે વલ્લભીપુરના રાજાઓને માટે નથી કારણ કે તેમણે તેમની રાજધાની માનકેર વા માન્યખેટ લખી છે, કે જે દક્ષિણમાં છે (હિંદી અનુવાદક)

× રાલવંશી રાજપૂતો ચંદ્રવંશી છે અને વલ્લભીપુરના રાજપૂતો સૂર્યવંશી છે (હિંદી અનુવાદક)

સંબંધમાં હિંદુલોકોમાં એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે તેની ઉપર એક દેવતા અપ્રસન્ન થઈ ગયા હતા અને તેમણે તે વંશપર અનેક વિપત્તિઓ પાડી હતી.

દુષ્યંતના પૌત્ર કેરલના સંબંધમાં અમે એટલું કહી શકીએ છીએ કે બારમી શતાબ્દીમાં છત્રીસ રાજકુલોમાં તેનું નામ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેની રાજધાની અમને વિદિત નથી.

સૌરાષ્ટ્રમાં ચૌબલ (ચોલ)પ્રસિદ્ધ છે.

જે બીજી શાખા બભ્રુદ્વારા નીકળી હતી તે અતિ પ્રસિદ્ધ થઇ. તેની ચોત્રીસમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલા અંગે[1] અંગદેશની સ્થાપના કરી. તેની રાજધાની ચંપામાલિની હતી. આ નગરી ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષપર કનોજની સાથે સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. એની સાથે ઉક્ત વંશનું નામ પણ બદલાઈ ગયું અને તે વંશના માણસો અંગવંશી કહેવાવા લાગ્યા. અત્યારસુધી ચીનાઇતાર્તરીની સીમાપરનો ટિબેટનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અંગદેશ કહેવાય છે.

પ્રસ્તુનસેન(પૃથુસેન)ની સાથે અંગવંશની સમાપ્તિ થઇ ગઇ.મહાભારતના યુદ્ધમાં એ રાજા બચવા પામ્યો હતો.જે દેશમાં જાતિભેદ માનવામાં આવતો નથી તે દેશમાં આ લોકોનો પ્રસાર થયો હોય એમ લાગે છે.

મનુ અને બુધથી લઇને ભગવાન રામ અને શ્રીકૃષ્ણપર્યંત સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના રાજાઓની સંક્ષિપ્ત રુચિ આ પ્રમાણે છે. અમને આશા છે કે પાઠકોને આમાંથી કેટલીક નવીન વાતો પ્રાપ્ત થઈ હશે અને સમસ્ત સૂચિની પ્રમાણિકતામાં વૃદ્ધિ થઇ હશે.

ઉક્ત રાજાઓનાં સ્થાપન કરેલાં મોટાં મોટાં નગરોનાં ખંડિયેરો અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇક્ષ્વાકુ વંશની રાજધાનીઓ સરયૂના તટપર અયોધ્યા, ઇંદ્રપ્રસ્થ, મથુરા, સૂરપુર અને પ્રયાગ હતી. યમુનાના કિનારાપર હસ્તિનાપુર, કાન્યકુબ્જ અને રાજગૃહ; નર્મદાના તટપર માહેશ્વર; સિંધુના કિનારાપર અરોર અને પશ્ચિમસાગરને કિનારે કુશસ્થલી દ્વારિકા હતી. આ સ્થળોમાં પ્રાચીન સમયનાં કેટલાંક ચિન્હો અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ થાય છે. જો વિશેષ ખોજ કરવામાં આવે તો બીજાં પુષ્કળ ચિન્હો પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ છે.

પાંચાલિકમાં હજી પણ એક પ્રદેશની ખોજ કરવાની છે,અર્થાત્ તેની રાજધાની કપિલનગર અને વાજસ્વના પુત્રોએ સિંધુનદીની પશ્ચિમે જે નગરો સ્થાપન કર્યાં હતાં તેની તપાસ હજી બાકી છે.

જો કોઈ પ્રવાસી સાહસ કરીને ઑકસસ નદીની આગળના પ્રદેશોમાં જઇને સાઇરોપોલીસ અને ઍલેક્ઝાંડ્રિયાના ઉત્તર ભાગોમા બલ્ખ અને બામિયાની કંદરાઓમાં તપાસ કરે તો પ્રાચીન ઇંડોસિથિક (ભારતના શક) લોકોનાં ચિન્હો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે.

અદ્યાપિ ભારતભૂમિમાં એવાં કેટલાંક પ્રાચીન નગરો વિદ્યમાન છે કે જેનાં ખંડિયેરોમાંથી કેટલુંક વૃત્તાંત પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે; અને જેમાં કેટલાક શિલાલેખો એવા પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વાંચી શકાતા નથી, પરંતુ તેમની આ દશા સર્વદા રહેશે નહિ.જો આ વિષયની બરાબર ખોજ ચાલુ રહે અને એક દિવસ તેને વાંચવાની કુંચી હાથ લાગી જાય તો ઘણો ભેદ ખુલ્લો થઇ જશે. જે જે સ્થાનોમાં કુરુ, ઉરુ અને યદુવંશીઓનું રાજ્ય હતું, તે તે સ્થાનોમાં એવા કેટલાક શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે કે જે અત્યારસુધી ઉકેલી શકાયા નથી.[2]

---

૧ અંગદેશની સ્થાપના કરનાર રાજા અંગથી લોમપાદ છઠ્ઠી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે ચંપામાલિનીની સ્થાપના કરી હતી. રાજા દશરથ ત્યાં ગયા હતા એવી કથા રામાયણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તે પહાડીદેશ હોવો જોઈએ; કારણ કે તેનાં સઘન વનો અને નદીઓથી તેમને યાત્રામાં ઘણું સંકટ થયું હતું. આ પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, કર્નલ ફ્રૅંકલિને પાલીબોથ્રાના નિબંધમાં બંગાલામાં ચંપામાલિની આવ્યું હતું એવો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અસંગત છે.*

૨ પરંતુ વર્તમાનકાળમાં શિલાલેખોનાં એવાં પુસ્તકો રચાયાં છે કે જેદ્વારા સર્વ પ્રકારના લેખો વાંચી શકાય છે.

(હિંદી અનુવાદક)

---

* અમારા ધારવા પ્રમાણે કર્નલ ટૉડનું કથન અસંગત છે અને ફ્રૅંકલિનનું કથન સત્ય છે. (હિં૦ અ૦)

જો પુરાણોમા લખેલા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વૃત્તાતવિષે સારી રીતે મનન કરવામા આવે તો ઘણી ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે ભગવાન રામચદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ અને પાડવોનો ઈતિહાસ[1] માત્ર કવિની કલ્પના છે, એ વિચારને આપણે તિલાજલિ આપવી જોઇએ તેમના નગરો, તેમના વશજો અને તેમના સિક્કા અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે, તે છતા પણ કેટલાક લોકો તેમને કલ્પિત ધારે છે, એ જાણી મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે જો આપણે દિલ્લી, પ્રયાગ, મેવાડ, જૂનાગઢ,[2] અરવલ્લી તથા બિજોલીના શિલાલેખો અને ભારતવર્ષના ભિન્નભિન્ન જૈનમદિરોમાના શિલાલેખો વાચી શકીએ તોજ આપણે યથાર્થ અને સતોષદાયક નિર્ણય કરી શકીએ

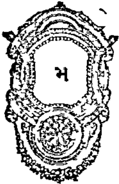
૧ પાડવો અને હરિકુલના માણસો (કૃષ્ણબલદેવજી) નુ વૃત્તાત અને તેમના પરાક્રમી કાર્યો ભારતના પ્રત્યેક પ્રાતમા દૂર દૂર સુધી પ્રસિદ્ધ છે સૌરાષ્ટ્રદેશની ઘીચ વૃક્ષોથી આચ્છાદિત પર્વતમાલા, હિડબ તથા વિરાટના ઘન વનો અને કદરાઓ કે જ્યા અદ્યાપિ ભીલ અને કોળીલોકો વસે છે તેમા તથા ચબલના કૈલાળ તથા પાષાણમય કિનારાઓપર અદ્યાપિ એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે પાડવોને યમુનાતટપરથી હાકી કાઢવામા આવ્યા ત્યારપછી ઉક્ત પ્રદેશોમા જઇને તેમણે નિવાસ કર્યો હતો પર્વતની ગુફાઓમા કોતરેલી મૂર્તિઓ મદિરો અને પાષાણપરના લેખો કે જે વાચી શકાતા નથી તે સર્વ પુરાણની કથાઓને પુષ્ટિ આપે છે

૨ જૂનાગઢ એ ગિરનારપર્વતની તળેટીમા તેની રક્ષા કરનાર પ્રાચીન રાજધાની છે અબુલ ફઝલ જણાવે છે કે, આ નગર દીર્ઘકાળપર્યત અજ્ઞાત અવસ્થામા ઉજ્જડ પડી રહ્યું હતુ પરતુ પછી સહસા તે જાણમા આવ્યુ તેનુ વિશેષ વૃત્તાત વિદિત નહિ હોવાથી લોકો તેને જૂના(પ્રાચીન) ગઢ (કોટ) કહેવા લાગ્યા પરતુ હુ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકુ છું કે આ ગિહ્લોતોનો લખેલો અસિલ દુર્ગ વા અસિલગઢ છે ગિહ્લોતોના ઈતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, અસિલે પોતાના મામા ડાભી વંશના રાજાની અનુમતિથી ગિરનારની સમીપ પોતાના નામથી એક દુર્ગ બધાવ્યો હતો

* જૂનાગઢની સમીપ એક પાષાણપર એક બાજુએ રાજા અશોકની ચૌદ ધર્માજ્ઞાઓ અને બીજી બાજુએ ક્ષત્રીયવશી સવત ૨૧૫ મા થયેલા રાજા રુદ્રદામાનો લેખ છે આ રાજાએ તેપર એક મદિર બધાવી તેની રક્ષા કરી સર્વસાધારણનો ધન્યવાદ લીધો છે બીજા ત્યાથી એક માઈલના અતરપર બે શિલાલેખો છે તેપર સવત ૧૨૨૬ નો ચૈહાણવશના રાજા સોમેશ્વરનો લેખ છે, જેપરથી ચૌહાણોના ઈતિહાસસબધી ઘણી વતો જાણી શકાય છે તેની ઉપર પણ મદિર બધાવવામા આવેલુ છે કેટલાક લોકોનુ એવુ કથન છે કે અસિલગઢનુ નામ જૂનાગઢ નથી કારણ કે ત્યાના શિલાલેખપર મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો સવત ૨૧૫ કોતરવામા આવેલો છે અને તેનુ નામ ગિરિનગર છે (હિદી અનુવાદક)

परिशिष्ट २ जुं–अध्याय ५ मो

ભગવાન રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પછીની વંશાવલી

મહારાજા ઇક્ષ્વાકુથી લઇને શ્રીરામચદ્રપર્યંતના અને બુધ (ચદ્રવશનો[1] આદિપુરુષ કે જે શાકદ્વીપ અથવા સિથિયાથી ભારતવર્ષમા આવ્યો હતો) થી લઇને શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિરપર્યંતના બારસે વર્ષની સમાલોચના કરી હવે અમે વશાવલીના બીજા ભાગ અને બીજી સૂચિની આલોચના કરવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ

મેવાડ જયપુર,મારવાડ અને બિકાનેરના નરેશ પોતાને મહારાજ રામચદ્રજીના વશજતરિકે ઓળખાવે છે અર્થાત્ તેઓ પોતાને સૂર્યવશી કહે છે અને તેમની શાખાઓ પણ પોતાને સૂર્યવશી જણાવે છે આ પ્રકારે જેસલમીર અને કચ્છના રાજાઓ પોતાને ચદ્રવશમા બુધ અને શ્રીકૃષ્ણદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે. જેસલમીર અને કચ્છના ભાટી[2] તથા જાડેજાલોકો સતલજ નદીથી સમુદ્રપર્યંત સર્વત્ર ફેલાયેલા છે

શ્રીરામચદ્ર શ્રીકૃષ્ણથી દીર્ઘકાળ પૂર્વે થયા નહોતા, કારણ કે તેમના ઇતિહાસલેખક વાલ્મીકિ અને વ્યાસજી સમકાલીન[3] હતા અને તેમણે સ્વદષ્ટિથી જોયેલી ઘટનાઓ લખી હતી

સૂર્યવશ, ઇંદુવશ અને જરાસંધની [4]વશાવલીઓ ભાગવત અને અગ્નિપુરાણમાથી અને પાડુવશની વશાવલી રાજતરગિણી તથા રાજાવલીમાથી ઉધૃત કરવામા આવી છે

• વર્તમાન સૂર્યવશી રાજપૂતો પોતાને રામચદ્રના બે પુત્રો લવ અને કુશદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે કોઇ પણ રાજપૂત પોતાને રામના ઇતર પુત્રો અને ભ્રાતાઓદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો જણાવતો હોય એમ હુ માનતો નથી

મેવાડના રાણા પોતાને સૂર્યવશી જણાવે છે,તેજ પ્રકારે બડગૂજરલોકો કે જેમણે વર્તમાન અબરદેશમા મહાન પરાક્રમો કર્યા હતા અને જેમના વશજો વર્તમાન સમયમા ગગાજીના તટપર અનૂપ શહેરમ વસે છે તેઓ પણ પોતાને સૂર્યવશીજ જણાવે છે

નરવર અને અબરના કુશવાહા[5] (કછવાહા) રાજા અને તેમની અનેક શાખાઓ કુશમાથી ઉત્પન્ન

---

૧ સસ્કૃતમા ચદ્રને ઇંદુ વા સોમ કહે છે, તેથી ચદ્રવશીઓને સોમવશી પણ કહેવામા આવે છે ઇંદુ શબ્દથીજ હિંદુ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઇ હોય એવો સભવ છે

૨ એકાતમા સ્થિત ઘાટ કે જેની રાજધાની અમરકોટ ભાટીઓને જાડેજાઓથી પૃથક્ કરે છે તે પ્રદેશને હાલમા સિંધદેશની સાથે સયોજી દેવામા આવ્યો છે ત્યાનો રાજા પરમાર સોઢાજાતિનો છે કે જે લોકો પૂર્વે સમસ્ત સિંધદેશના સ્વામી હતા

૩ વ્યાસ અને વાલ્મીકિ સમકાલીન નહોતા વાલ્મીકિના સમયમા વ્યાસ નહોતા અને ઋષિઓ દીર્ઘાયુ હોય છે તેથી તેમની સમકાલીનતાપરથી રાજાઓની સમકાલીનતા સિદ્ધ થતી નથી (હિ૦ અ૦)

૪ આ ત્રણ વશાવલીઓ આપવામા આવી છે ચોથી અને પાચમી વશાવલીઓ પણ અમે આપત, પરતુ તે પૂર્ણરૂપમા મળી નથી (હિંદી અનુવાદક)

૫ હાલમા આ લોકો કછવાહા બોલાય અને લખાય છે કુશવાહા શબ્દ કર્નલ ટૉડે ઉપજાવી કાઢેલો લાગે છે પ્રાચીન લેખોમા કચ્છપઘાત અને કચ્છપારિ શબ્દો લખેલા પ્રાપ્ત થાય છે (હિંદી અનુવાદક)

થઇ છે જો કે ઐશ્વર્યમા અંબર[1] સર્વોત્તમ છે, પરતુ તે નરવરની એક શાખા છે, જે પ્રાય એક સહસ્ર વર્ષો પૂર્વે આ દેશમા આવીને વસી હતી અને જેનો રાજા વિખ્યાત નળ રાજાનો વંશજ છે આ રાજા પોતાના પ્રાચીનસામ્રાજ્યના એક નાનાસરખા જીલ્લાનો[2] અધિકાર વર્તમાન સમયમા ભોગવે છે

મારવાડનો રાજવંશ પણ પોતાને આજ કુળમા ઉત્પન્ન થયેલો જણાવે છે, પરતુ આ વાત વંશાવલીના લેખકોની ભૂલથી તેમણે માની છે ઉક્ત લેખકોએ કુશના વંશને કનોજ તથા કૌશાબીનગરીનો કૌશિકવંશ ગણવામા ઘણી મોટી ભૂલ કરી છે સૂર્યવંશી વંશાવલી લખનારાઓ પણ આ માની લીધેલી કુલીનતાનો સ્વીકાર કરતા નથી

અંબરના[3] રાજાએ પોતાની જે વંશાવલી તૈયાર કરી છે તેમા મેવાડના રાજવંશની નામાવલી શ્રીરામચદ્રના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લવથી સુમિત્રસુધી આપી છે, કુશથી[4] આપી નથી, જ્યારે કેટલાક પુરાણોમા તથા સર વિલિયમ જોન્સે પોતાની વંશાવલી જે ગ્રંથપરથી તયાર કરી છે તે ગ્રંથમા કુશના નામો આપવામા આવ્યા છે

જે ગ્રંથની સહાયથી સર વિલિયમ જોન્સે પોતાની વંશાવલી તૈયાર કરી છે તે ગ્રંથના આધારે મહાશય બેટલીએ પણ પોતાની વંશાવલી તૈયાર કરી છે, પરતુ તેમણે નામોમા હેરફેર કરી તે વંશાવલી બગાડી નાખી છે અને તેમણે જે પ્રમાણો આપ્યા છે તે પણ અપૂર્ણ અને હિંદુઓના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ છે યુધિષ્ઠિરના સમકાલીન માનવામા આવતા બૃહદ્બલ અને બૃહત્ક્ષત્રના નામો જોઇ તેમણે પોતાની વંશાવલીમા તક્ષક[5] તથા બાહુમાનની[6] વચ્ચેના દશ રાજાઓના નામ ઉલટસુલટ કરી દીધા છે.

બાહુમાન[7] (ભુજાવાળો) રાજા શ્રીરામચદ્રજીથી ચોત્રીસમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયો હતો તેના રાજ્યશાસનનો સમય રામચદ્રથી છસે વર્ષ પાછળ તથા સુમિત્રથી તેટલાજ વર્ષ પૂર્વે હોવો જોઇએ,

---

૧ અંબરના કછવાહા લોકો નરવરથી આવેલા ગ્વાલિયરના કછવાહાઓની નાની શાખાની અંતર્ગત છે ગ્વાલિયરના રાજા વજ્રદામાના પુત્ર મંગળરાજના બે પુત્રો મારફત બે શાખાઓ ઉત્પન્ન થઇ હતી તેમાથી કીર્તિરાજના વંશજો કુતુબુદ્દીનના સમયપર્યંત ગ્વાલિયરમા રાજ્ય કરતા રહ્યા અને નાના પુત્ર સુમિત્રના પ્રપૌત્ર દેવાનીકના પુત્ર સોઢદેવે સંવત ૧૧૨૫ મા રાજપૂતાનામા આવી રાજ્ય સ્થાપન કર્યું (હિંદી અનુવાદક)

૨ એ મધ્યભારતના ઉચ્ચ પ્રદેશ શાહાબાદની નિકટ છે

૩ આ વંશાવલીને સત્ય વા અસત્ય ગમે તે પ્રકારે સન્માન આપવામા આવતુ હોય પરતુ પ્રત્યેક રાજ્ય અને પ્રત્યેક ભોળો હિંદુ આ વાત માને છે કે મેવાડના મહારાણા ભગવાન રામચદ્રના વંશજ અને સૂર્યવંશી છે તેઓ માત્ર તેમના પ્રત્યેજ નહિ પરતુ તેમની રાજધાનીપ્રત્યે પણ પૂજ્યભાવથી જુએ છે

જે સમયે મેવાડના રાણાએ ચિતોડમા ભરાઈ બેઠેલા એક રાજદ્રોહી સરદારને વશ કરવાને માટે માધાજી સિંધિઆને સહાયતાર્થે બોલાવ્યો તે સમયે તે વહેમી નહિ એવા સરદારના મનપર તે સ્થાનનો એવો પ્રભાવ પડ્યો કે સર્વ લોકો જેમા શ્રીરામચદ્રજીની ગાદીનુ અસ્તિત્વ માને છે તે કિલ્લાની દિવાલપર ગોળા ચલાવવાને તે સંમત થયો નહિ ત્યારે રાણાએ સ્વય ગોળા ચલાવી તેનો સંકોચ નિવૃત્ત કર્યો

૪ એનલિસિસ નામના પુસ્તકમા લખ્યુ છે કે કુશાઇટ લોકના વંશજો સલામ કરતી વખતે તેના આદર અને તેના નામનુ ઉચ્ચારણ કરતા હતા એજ પ્રકારે હિંદુઓમા રામ રામ અને (ઉત્તરમા) 'સીતારામ કહેવાનો રિવાજ છે

(રામ રામના ઉત્તરમા સીતારામ નહિ પરતુ રામ રામજ કહેવાની પ્રથા છે (હિંદી અનુવાદક)

૫ મારી વંશાવલીમા આ નામ પચ્ચીસમુ અને બેટલીની વંશાવલીમા રામચદ્રથી પચ્ચાસમી પેઢીએ છે

૬ આ નામ મારી સૂચિમા ૩૪મુ અને બેટલીની નામાવલીમા ત્રીસમુ છે પરતુ વચ્ચેના નામો રામચદ્રજીની પછી અને બાહુમાન (જેને બેટલીએ બાહુવંત લખ્યો છે)નુ નામ તક્ષકની પાછળ લખ્યુ છે

૭ લોકોએ સમય મળતો આવેલો લૉર્ડ મિથ્રસ (સૂર્ય)ના પૂજક દારાના પિતા અને અનક્ષર્ષીસના પુત્રને સૂર્યવંશમા સંયોજી દીધો હશે રાજા જયસિંહે આ વંશાવલીમા એક પાછળના રાજાને નોશેરવા લખ્યો છે જેથી ઉક્ત વિધાનને વધુ પુષ્ટિ મળે છે બાહુમાને અવશ્ય એક અતિ પ્રચંડ સેનાસહિત મિસર અને ભારતના સૂર્યવંશી નરેશોપર આક્રમણ કર્યું હતુ તે સમયે દારા અને તેના પિતા એ ઉભય વિદ્યમાન હતા એમ જણાય છે હિરોડોટસ જણાવે છે કે, દારાના રાજ્યનો સર્વથી અધિક ઐશ્વર્યસંપન્ન પ્રદેશ હિંદુસ્થાન હતો (મૉરિસ મૉરિસના બાઇબલ ઓરિયંટ નામના પુસ્તકમા બાહુમાન વિષેનો નિબંધ જુઓ)

અર્થાત્ તે રામચંદ્ર અને સુમિત્ર તથા તેના સમકાલીન વિક્રમની મધ્યેના કાળમા વિદ્યમાન હોવો જોઇએ.

ભાગવત પુરાણપરથી પ્રતીત થાય છે કે,સુમિત્રની સાથે સૂર્યવશની સમાપ્તિ થાય છે જયસિંહે આપેલા પ્રમાણોદ્વારા ત્યારપછી તે વશ મેવાડના રાજવશની સાથે સયુક્ત થાય છે જયસિહનાં પ્રમાણોને કેટલીક વશાવલીઓની સાથે મેળવી જોવામા આવ્યા છે. ખાસ કરીને તેમને જૈનોની વંશાવલીઓની સાથે મેળવી જોવામા આવ્યા છે આ વિષે મેવાડના ઇતિહાસમા ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે.

ભગવાન રામચદ્રથી પુરાણોમા લખેલા આ વશના અન્તિમ રાજા સુમિત્રસુધી સૂર્યવશમા ૫૬ રાજા થયા. જોન્સે ૫૭ રાજાનો નિર્દેશ કર્યો છે. જો આપણે આમાના પ્રત્યેક રાજાનો શાસનસમય વીસ વીસ વર્ષનો ગણીએ તો વિક્રમાદિત્યથી થોડા વર્ષપૂર્વે થઈ ગયેલા સુમિત્ર સુધી ૧૧૦૦ વર્ષનો મેળ બેસે છે આપરથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાજ ઇક્ષ્વાકુથી સુમિત્ર સુધી ૨૨૦૦ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા.

ઇંદુવંશી અર્થાત્ પાડુવંશી રાજા યુધિષ્ઠિરના સંતાનોની વંશાવલી રાજતરગિણી તથા રાજાવલી-માથી સગ્રહિત કરવામા આવી છે આ ઉભય ગ્રથો જૈનપડિત વિદ્યાધર અને પડિત રઘુનાથના રચેલા છે. આ ગ્રથો વશાવલી અને ઐતિહાસિકવૃત્તાતને માટે રાજસ્થાનમા પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રથો અંબરના મહાવિદ્વાન રાજા જયસિંહના સમયમા રચવામા આવ્યા હતા. આ ગ્રથોમા યુધિષ્ઠિરથી આરભ કરીને વિક્રમાદિત્યના સમય સુધીના ઇંદ્રપ્રસ્થમા શાસન કરનાર પૃથક્ પૃથક્ વશોની સૂચિ આપવામા આવી છે, તેમા જો કે ઐતિહાસિકવૃત્તાત ઝાઝું નથી, તોપણ તે આવા અધકારમય સમયના ઐતિહાસિકગ્રથ-તરિકે કાંઈ ઓછા મૂલ્યવાન નથી.

તરગિણીમા જૈનદેવતાઓની વશાવલી છે. તેનો પ્રારભ આદિનાથ વા ઋષભદેવથી થયો છે. અમે ઉપર જે વશોની સમાલોચના કરી છે તે વશોના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓનો ઇતિહાસ લખી તેના લેખકે ધૃતરાષ્ટ્ર, પાડુ તથા તેમના સતાનોના જન્મવિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેમના પરસ્પરના વિદ્વેષવિષે તથા મહાભારતના યુદ્ધવિષે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે

પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સર્વ દેશોના રાજવશોની ઉત્પત્તિની સાથે અનેક કલ્પિત વાતો લખવામા આવી છે. રોમ્યુલસ વા ઇનિર વશના સ્થાપકોની ઉત્પત્તિ જેટલા વિશ્વાસને પાત્ર છે તેટલાજ વિશ્વાસને યોગ્ય[2] પાડુની ઉત્પત્તિ છે

અમારૂ એવુ અનુમાન છે કે પાડુવશના કોઈ મહત્ કલકને છુપાવવાને માટે આવી કલ્પિત કથાઓ[3] ઉપજાવવામા આવી છે આગળ જે વ્યાસની કથા વર્ણવવામા આવી છે તેની સાથે આવી કલ્પિત કથાઓને સબધ છે પાડુરાજાનો પરલોકવાસ થયા પછી તેમના ભત્રીજા અધ ધૃતરાષ્ટ્રના

૧ આ કર્નલ ટૉડની માત્ર કલ્પના છે. શામાટે વીસજ વર્ષની સરાસરી આપવી જોઈએ ? મહારાણી વિક્ટોરિયાએ પચાસ કરતા અધિક વર્ષોપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતુ પહેલાના માણસો તો અત્યત બળવાન અને નીરોગી રહેતા હતા અને તેથી તેમનુ આયુષ્ય પણ લાબુ હતુ, માટે આ વર્ષોની ગણનાનો અડસટ્ટો યથાર્થ નથી

(હિંદી અનુવાદક)

૨ પાડુને એવો શાપ હતો કે "તુ સ્ત્રીસગ કરતાજ મરણ પામશે" આથી જ્યારે તે વનમા તપસ્યા કરવા ગયો ત્યારે તેની મોટી રાણી કુતાએ મત્રબળથી દેવતાઓને બોલાવ્યા યુધિષ્ઠિરનો જન્મ ધર્મરાજ (મિનોસ)થી; ભીમસેનનો જન્મ પવન(ઈઓલસ)થી અને અર્જુનનો જન્મ ઈંદ્ર (જ્યુપિટર સિપોલસ)થી થયો ઇંદ્રેજ અર્જુનને ધનુર્વિદ્યા શીખવી, જેથી મહાભારતના યુદ્ધમા હજારો યોદ્ધાઓનો સહાર થયો નકુલ અને સહદેવ બીજી રાણી માદ્રીને ઉદરે દેવતાઓના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમાર (એસ્ક્યુલેપિયસ) થી ઉત્પન્ન થયા

૩ અમે અબરના મહારાજાની બુદ્ધિની પ્રશસા કરીએ છીએ, કારણકે તેમણે પુષ્કળ જનશ્રુતિઓ સગ્રહિત કરીને તેને પોતાની વશસૂચિમા સયુક્ત કરી દીધી છે અબરના મહારાજા સવાઈ જયસિહ કે જેમણે પોર્ટુગાલના નરેશ તૃતીય ઇમેન્યુઅલની પાસેથી ડી સીલ્વાને બોલાવ્યો હતો (આ ડી. સીલ્વાએ યુરોપ અને એશિયાના જ્યોતિષસબધી નકશા મેળવ્યા હતા) અને ભારતના સમસ્ત મુખ્ય નગરોમા પોતાના પ્રિય જ્યોતિષશાસ્ત્રસબધી પોતાની બુદ્ધિમત્તાના સ્મારકચિન્હો (વેધશાળાઓ) એક એવા સમયમા નિર્માણ કરાવ્યા હતા કે, જ્યારે તેઓ અનેક રાજકીય બખેડાઓ અને યુદ્ધોમા લીન રહેતા હતા તેમની પ્રશસા કરવાની કિંવા તેમનો બચાવ કરવાની કાંઇ આવશ્યકતા નથી

પુત્ર દુર્યોધને પોતાના બધુઓને જણાવ્યુ કે યુધિષ્ઠિરાદિ પાડુના ખરા પુત્રો નથી, તે છતા પણ બ્રાહ્મણો તથા અંધ ધૃતરાષ્ટ્રની સહાયથી પાડુના જ્યેષ્ઠપુત્ર યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મળ્યું. ત્યારે દુર્યોધન પાડવો તથા તેમના સહાયકોની વિરુદ્ધ પ્રપચ રચવા લાગ્યો, જેથી ઉક્ત પાચ ભ્રાતાઓને પોતાની પૈતૃકરાજધાની છોડી થોડો સમય ગગાકિનારે વસતુ પડ્યું. પછી તેમણે સિંધુની આસપાસના પ્રદેશમા નિવાસ કર્યો સૌથી પહેલા પચાલના રાજા દ્રુપદે[1] તેમની રક્ષા કરી દ્રુપદની રાજધાની કપિલનગરી હતી. જ્યારે તેણે પોતાની પુત્રી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર કર્યો, ત્યારે આસપાસના અનેક રાજાઓ તેની સભામા આવીને વિરાજમાન થયા હતા, પરતુ તે કન્યા તો પોતાના રાજ્યમાથી હદપાર થયેલા પાડવોના ભાગ્યમા હતી ત્યા અર્જુને પોતાની ધનુર્વિદ્યાના પ્રભાવથી તેને પ્રાપ્ત કરી તે સુદરીએ અર્જુનના ગળામા વરમાળા આરોપી તે સમયે ઇતર રાજાઓએ નિરાશ થઇ પાડવોની સાથે યુદ્ધ કર્યું, પરતુ પેનેલોપની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની જેવી દશા થઇ હતી તેવી દશા અર્જુને તે સર્વની કરી વિજયી અર્જુન પોતાની પ્રિયાને પોતાને મુકામે લઈ આવ્યો તે દ્રૌપદી સામાનરૂપે પાચે રાજાઓની પત્ની થઇ[2] નિસદેહ આ રીતિ શકલોકોની છે હસ્તિનાપુરમા આ પાચે ભ્રાતાઓના આ કામની ચર્ચા ફેલાઈ ગઈ અને ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને દબાવીને તેમને પાછા હસ્તિનાપુરમા બોલાવ્યા અને પરસ્પરનો દ્વેષ નિવૃત્ત કરવાને માટે રાજ્યના વિભગ કર્યા દુર્યોધનના અધિકારમા હસ્તિનાપુર રહ્યુ અને યુધિષ્ઠિરે ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામની રાજધાની સ્થાપિત કરી ત્યારપછી મહાભારતનુ યુદ્ધ થયુ હવે યુધિષ્ઠિરે પોતાના નામનો સવત ચલાવી પોતાના ભત્રીજા (પૌત્ર) પરીક્ષિતને ત્યાનુ રાજ્ય સમર્પણ કરી દીધુ ૧૧૦૦[3] વર્ષપર્યંત આ સંવત ચાલુ રહ્યો ત્યાર પછી તેજ વશના તુવારરાજા[4] વિક્રમાદિત્યે ઇન્દ્રપ્રસ્થ જીતી લઈ પોતાનો સવત ચલાવ્યો

જ્યારે પાડુનુ રાજ્ય વિભક્ત થઈ ગયુ, ત્યારે હસ્તિનાપુર કરતા ઇંદ્રપ્રસ્થનુ રાજ્ય વિશેષ ઐશ્વર્યસપન્ન થયુ ઉક્ત પાચ ભ્રાતાઓએ આસપાસના સર્વ રાજાઓને જીતી લઇને તેમની પાસેથી ખડણીનો કરાર (પાયનામુ[5]) લખાવી લીધો

---

૧ આ દ્રુપદ અજમીઢના વશજ બાજસ્વ વા હયાસ્વના કુલમા ઉત્પન્ન થયો હતો અને તે અશ્વવશી હતો.

૨ જો કે આ વિવાહ હિંદુરીતિની વિરુદ્ધ થયો છે તોપણ તેનાપર ઘણી કલઈ કરવામા આવી છે બહુપતિની જાતીયરીતિ નહિ હોવાથી મૂર્ખાઈભરેલી દલીલો કરવામા આવી છે જેસલમીરનો રાજવશ આજ વશમાથી ઉતરી આવેલો છે તેના પ્રાચીનઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે, પૂર્વે નાના પુત્રને રાજગાદી મળતી હતી. આ રીતિ સીથિયા (શક) અને તાતારના લોકોની છે

શક લોકોની જે રીતિનુ હિરોડોટસે વર્ણન કર્યું છે, તે અદ્યાપિ તેમના વશોમા ચાલી આવે છે "પોતાની સ્રીના દ્વારપર પગરખાની જોડ " એ સકેત ઈમાકજાતિના સર્વ પુરુષો સારી રીતે સમજે છે (જુઓ એલ્ફીન્સ્ટનનુ 'કાબુલ' નામનુ પુસ્તક વૉલ્યુમ ૨, પૃષ્ઠ ૨૫૧)

૩ યુધિષ્ઠિરનો સવત ૧૧૦૦ વર્ષોપર્યંત ચાલ્યો હતો એમ કર્નલ ટૉડ માને છે, પરતુ આ વાત પ્રમાણવિરુદ્ધ છે યુધિષ્ઠિરનો સવત ૩૦૫૦ વર્ષપર્યંત ચાલ્યો હતો

(હિંદી અનુવાદક)

(ભાગવત અને વિષ્ણુ પુરાણમા પરીક્ષિતના જન્મથી લઈને નદના રાજ્યાભિષેકપર્યંત ૧૦૧૫ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા એવો ઉલ્લેખ છે અને રાજા નદથી ૧૦૦ વર્ષ પછી મૌર્યવશના રાજા ચદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો એણે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨૧ મા રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતુ, માટે યુધિષ્ઠિરનો સમય કમમા કમ વિ૦ સ૦ થી ૧૩૮૦ વર્ષપૂર્વે હતો એમ માનવુ પડે છે કેટલાક કલિયુગના આરભમા અને કેટલાક કલિયુગના ૬૫૩ વર્ષો વ્યતીત થયાપછી એનુ અસ્તિત્વ માને છે જુઓ પ્રાચીન લિપિ માલા પૃષ્ઠ ૬૧)

(ગૌ હી ઓઝા)

૪ વિક્રમાદિત્ય કોના વશમા ઉત્પન્ન થયો હતો તે નિશ્ચિત નથી કોઈ તેને તુવાર કહે છે અને કોઇ તેને પરમાર કહે છે આધુનિક શોધકો તેને ગુપ્તવશના રાજા દ્વિતીય ચદ્રગુપ્ત કલ્પે છે, કારણ કે આ ચદ્રગુપ્તનુ ઉપનામ વિક્રમ વા વિક્રમાદિત્ય હતુ

(ગૌ હી. ઓઝા)

૫ પાયનામુ શબ્દ મોટા રાજાઓની આધીનતાનુ સૂચન કરે છે, પછી તે આધીનતા ધનદ્વારા કરવામા આવતી હો વા સેવાદ્વારા આ શબ્દની ઉત્પત્તિ પાય-પગપરથી થઈ છે

આ પ્રકારે પોતાના રાજ્યને દઢીભૂત કરી યુધિષ્ઠિરે "રાજાધિરાજ" ની ઉપાધિ ધારણ કરી, અને તેના સ્મરણાર્થે પવિત્ર[1] અશ્વમેધ અને રાજસૂયયજ્ઞ કરવાનો સકલ્પ કર્યો

આ[2] મહાયજ્ઞોના સમસ્ત કાર્યો રાજાઓજ કરે છે દ્વારપાલનુ કાર્યસુદ્ધા રાજાજ કરે છે

અર્જુનના સરક્ષણ નીચે અશ્વમેધનો ઘોડો છોડવામા આવ્યો આ ઘોડો પોતાની ઇચ્છાનુસાર એક વર્ષપર્યંત અનેક પ્રદેશોમા ભ્રમણ કરતો રહ્યો જ્યારે કોઇ પણ રાજા તેને પકડીને અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરી શકયો નહિ, ત્યારે તેને પુન ઇંદ્રપ્રસ્થમા લાવવામા આવ્યો હવે યજ્ઞનો સમારભ શરૂ થયો. આ યજ્ઞપ્રસગે સમસ્ત રાજાઓને બોલાવવામા આવ્યા હતા

પાડવોનુ આ ઐશ્વર્ય જોઈ કૌરવોના હૃદય પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યા વળી હસ્તિનાપુરના રાજાને આ પ્રસગે ભોજન પીરસવાને માટે નિયુક્ત કરવામા આવ્યો હતો તેથી તેમનો દ્વેષ ઘણો વધી ગયો હતો.

આ ઉભય કુળોની વચ્ચે પુન વૈરાનલ પ્રદીપ્ત થયો, પરતુ દુર્યોધન પોતાના શત્રુ યુધિષ્ઠિરને હાનિ પહોચાડવાને માટે જે જે ઉપાય કરતો હતો, તે સર્વમા તે વિફલમનોરથ થતો હતો છેવટે તેણે યુધિષ્ઠિરની ધાર્મિકતાને પોતાની સફલતાનુ સાધન બનાવવાની દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી[3] સિથિયનજાતિની સાથે મળતી આવતી રાજપૂતજાતિમા દ્યુત ખેલવાનો રિવાજ અદ્યાપિ પ્રચલિત છે આ દ્યૂતના ખેલદ્વારા પોતાનો મનોરથ સફળ કરવાનો દુર્યોધને નિશ્ચય કર્યો યુધિષ્ઠિર તેના પ્રપચમા ફસાઈ ગયા અને તેમણે પોતાનુ સમસ્ત રાજ્ય, સ્ત્રી તથા પોતાની અને પોતાના ભ્રાતાઓની સ્વતત્રતા બાર વર્ષમાટે દ્યૂતમા હારીને ગુમાવી દીધી અને તેઓ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પોતાના દેશની સરહદબહાર યમુનાતટપર ચાલ્યા ગયા.

હિંદુજાતિની પ્રાચીનકથાઓમા પાડવોનો વનવાસ, તેમના અજ્ઞાતવાસના પવિત્ર સ્થાનો, તેમનુ પાછા ફરવુ, તેમનુ કૌરવો સાથે યુદ્ધ, આ સર્વ આખ્યાયિકા અતિ મનોહર છે

પાડવો અને કૌરવોની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધમા કૉકેસસથી લઇને સાગરપર્યંતની સર્વ જાતિના વિખ્યાત રાજાઓ આવ્યા હતા તેમનુ યુદ્ધ કુરુક્ષેત્રમા થયુ હતુ આ સ્થાને તેમની પછી પણ અનેકવાર ભારત-સામ્રાજ્યને માટે સગ્રામ થયા હતા અને તેથી અનેકવાર આ દેશ એકના હાથમાથી બીજાના હાથમા જતો રહ્યો હતો[4]

આ યુદ્ધમા યદુની છપ્પન શાખાઓનો પ્રબલ પ્રભાવ પ્રાય નષ્ટ થઇ ગયો આ યુદ્ધ બરાબર અઢાર દિવસપર્યંત ચાલ્યુ એમા અસખ્ય મનુષ્યો મરણ પામ્યા આ યુદ્ધમા પિતાએ પુત્રની અને ગુરુએ શિષ્યની મહોબત રાખી નહોતી.

અતે યુધિષ્ઠિરનો વિજય થયો, પરતુ વિજય પ્રાપ્ત થયા છતા પણ તેમને કાંઈ સુખની પ્રાપ્તિ થઇ નહિ ઇષ્ટબધુઓનુ મૃત્યુ થયાથી તેમને સસારપ્રત્યે વિરાગ ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી જે દુર્યોધનની મહત્ત્વાકાક્ષા અને અધર્મને લીધે આ સર્વનાશકારી સંગ્રામ ઉપસ્થિત થયો હતો, તે દુર્યોધનનું મૃત્યુ થતા તેની દહનક્રિયા ભીમસેને કરી હતી

પોતાના રાજ્યપર સ્થિત થઈને યુધિષ્ઠિરે પોતાનો સવત ચલાવ્યો અને અર્જુનના પૌત્ર પરી-

---

૧ આ યજ્ઞમા સૂર્યને અશ્વનો બલિ આપવામા આવે છે

૨ દુર્યોધન મોટી શાખામા ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી તેણે વશના આદિપુરુષ કુરુનુ પદ ગ્રહણ કર્યું અને યુધિષ્ઠિરે પૃથક્ રાજ્ય સ્થાપિત કરવાને લીધે પોતાના પિતા પાડુના નામની ઉપાધિ ધારણ કરી આ ઉભય વચ્ચેના યુદ્ધને કુરુક્ષેત્રનુ યુદ્ધ કહેવામા આવે છે

૩ હિરૉડટસ સિથિયનલોકોના દ્યૂત ખેલવાના વિનાશકારી સ્વભાવનુ વર્ણન કરે છે આ રીતિને ઓડેન પશ્ચિમતરફ સ્કેન્ડિનેવિયા અને જર્મનીમાં લઈ ગયો હતો ટૅસિટસ જણાવે છે કે જર્મનલોકો પાડવોની પેઠે પોતાની શારીરિક સ્વતત્રતા પણ દાવમા લગાવી દેતા હતા અને જીતનારને હારેલા માણસને ગુલામતરિકે બીજા માણસને ત્યા વેચી દેવાનો અધિકાર હતો

૪ આજ રણક્ષેત્રમા અતિમ હિંદુપતિ મહારાજ પૃથ્વીરાજે પોતાની સ્વતત્રતા, રાજ્ય અને જીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો

ક્ષિતને ઇન્દ્રપ્રસ્થનુ રાજ્ય સમર્પણ કરી તેઓ કૃષ્ણબળદેવની સાથે દ્વારિકામા ચાલ્યા ગયા[1] ઉક્ત યુદ્ધને આ પુસ્તક લખાયુ તે સમય સુધીમા ૪૬૩૬ વર્ષ વ્યતીત થઈ ચૂક્યા છે (જુઓ ૧૭૪૦મા રચાયેલી રાજતરંગિણી)

આ યુદ્ધમા બચેલા માણસોને પોતાની સાથે લઇને યુધિષ્ઠિર, બળદેવ તથા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકામા ગયા ત્યારપછી થોડા સમયમા શ્રીકૃષ્ણ ગોલોકમા પધાર્યા તેમનુ ગોલોકગમન એક અનાર્યજાતિના ભીલના બાણદ્વારા થયુ હતુ તેમના ગોલોકગમન પછી યુધિષ્ઠિર અને બળદેવ કેટલાક મનુષ્યોને પોતાની સાથે લઇને ભારતનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા તેઓ સિંધમા થઇને ઉત્તરમા હિમાલયપર્વતપર ગયા તેઓ આ પર્વતપર ગળી ગયા અહીં આસુધીની પાંડવોની હકિકત હિંદુપુરાણોમા લખેલી છે[2]

---

૧ આ કથા લખવામા કર્નલ ટૉડે મોટી ભૂલ કરી છે પરીક્ષિત રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા તે પૂર્વે પ્રભાસપત્તનમા શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવજીએ પોતાની માનવલીલા સમાપ્ત કરી હતી. રાજતરંગિણીના કર્તા જૈન પંડિતે પણ આ કથા લખવામા ઘણી ભૂલ કરી છે અને કર્નલ ટૉડે પણ એક જૈનપંડિતપર આધાર રાખીને અનેક સ્થળોએ ભૂલ કરી છે બળદેવજી શ્રીકૃષ્ણની પૂર્વે જ સ્વસ્વરૂપમા મળી ગયા હતા તોપછી તેમનુ યુધિષ્ઠિરની સાથે જવુ શી રીતે સભવી શકે ? પાંડવબંધુ પૈકી ચાર જણ અને દ્રૌપદી પણ હિમાલયમા ગળી ગયા હતા.

(હિંદી અનુવાદક)

૨ પશ્ચિમ અને પૂર્વના હર્ક્યુલીસની વચ્ચે સમાનતાનુ અનુમાન કરીને હુ તેને એક ડગલુ હજી આગળ લઈ જઇશ * જો કે પૌરસ્ત્ય હિરકુલના માણસોએ તેમજ નેતા યુધિષ્ઠિર તથા બળદેવજીના હાથનીચે કૉકેસસ પર્વતના બરફમા છેડો દે છે, તોપણ જો સિકંદરે પાચાલિક કે જ્યા પુરુ તથા હરિકુલના માણસો નિવાસ કરતા હતા તે દેશમા પોતાની વેદિકાઓ સ્થાપિત કરી છે, તો યુધિષ્ઠિર અને બળદેવજીના હાથનીચે એક દલ તેથી આઠસે વર્ષ પૂર્વે યુનાનમા જઇ વસ્યુ એમ માનવામા આપણને શી હાનિ છે? તેઓ અસ્ત્રશસ્ત્ર અને વૈજ્ઞાનિક કાર્યોમા અધિક ચતુર તો હતા જ તેથી સમજે છે કે તેમણે યુનાનીઓને સરલતાથી જીતી લીધા હશે. જે સમયે પાચાલિકના સ્વતંત્ર નગરોપર સિકંદરે આક્રમણ કર્યું તે સમયે જે પુરુ અને હરિકુલીઓ તેના સામે થયા હતા, તેમણે પોતાની પતાકાપર હર્ક્યુલીસનુ ચિત્ર દર્શાવ્યુ હતુ જો હિંદુઓ અને યુનાનીઓની દેવકથાની પરસ્પર તુલના કરવામા આવે તો તેમનુ મૂળ એક જ સિદ્ધ થાય છે અને પ્લેટો અર્થાત્ અફલાતુન જણાવે છે કે ‘ યુનાનીઓએ પોતાના દેવકથા મિસર તથા પૌર્વાત્યદેશોમાથી સગ્રહિત કરી છે’ હુ પ્રશ્ન કરુ છુ કે આ હરિકુલીઓ શુ હેરાક્લાઈડી લોકો હોવાનો સભવ નથી ? કે જે વૅલ્નીના કથનાનુસાર પેલોપોનીસસમા ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૦૭૮મા જઇ વસ્યા હતા આ સમય અમારા નિર્ધારિત કરેલા મહાભારતના સમયની અત્યન્ત નિકટનો છે

હેરાક્લાઇડી લોકો એટ્રિયસના વશજો હોવાનો દાવા કરે છે અને હરિકુલીઓ પોતાને અત્રિના વશજોતરિકે ઓળખાવે છે

હેરાક્લાઈડી લોકોનો પ્રથમ રાજા યુરિસ્થેનીસ હતો સ્પાર્ટાના આ પ્રથમ રાજાની સાથે યુધિષ્ઠિરનુ નામ મેળવી બતાવવા ધારેલ છે કે સસ્કૃતમા ડ અને ર અક્ષરો એકબીજાના સ્થાનમા સદા વપરાઈ શકતા હોવાથી ન્યૂ પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓને આથી આશ્ચર્યચકિત થવાનુ કાંઈ કારણ નથી

યુનાની યા આયોનિયનલોકો યવન વા જવનના વશજો છે કે જે જેફેટની સાતમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયો હતો હરિકુલીઓ પણ પોતાને યવન વા જવનના વશજોતરિકે ઓળખાવે છે કે જે તેમના વશના આદિપુરુષના તૃતિય પુત્ર યયાતિથી તેરમી પેઢીએ જન્મ્યો હતો

---

* પુરાણકથા તો તેમને વચમા છોડતી નથી પુરાણકથાએ તો યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગપર્યંત પહોંચાડ્યા છે કર્નલ ટોડે પ્રાચીન દેશોના નામોની એકતા દર્શાવવાની ધુનમા કથાઓમા કાંઇનુ કાંઈ લખી નાખ્યુ છે આજ પ્રકારે તેમણે 'રાજતરંગિણી' અને 'રાજરત્ની'ના આધારથી દિલ્હીના રાજાઓની જે સૂચિ રાજપાલપર્યંત આપી છે તેમા પણ ઘણો ગોટાળો કર્યો છે તેને માટે નથી કાંઇ પ્રમાણ કે નથી કાંઈ શિલાલેખ

તેજપ્રકારે ભારતના પ્રાચીનરાજાઓના નામોને યુરોપના પ્રાચીનરાજાઓ તથા બાઇબલમા લિખિત નામોની સાથે મેળવવા ને ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને તેમણે ખેંચતાણ કરી છે યુનાનના યુરિસ્થેનીસને તેઓ યુધિષ્ઠિર જણાવે છે, પરતુ એ વિધાન માની શકાતુ નથી અને યયાતિની તેરમી પેઢીએ કોઈ યવનરાજા પણ પ્રાપ્ત થતો નથી

(હિંદી અનુવાદક)

મહારાજ યુધિષ્ઠિરની પછી તેમના ઉત્તરાધિકારી પરીક્ષિતથી લઇને વિક્રમાદિત્યસુધીની ચાર[1] વંશા-વલિઓ બરાબર રીતે આપવામા આવી છે તેમા રાજપાલપર્યંત છાસઠ રાજાઓના નામો લખવામા આવ્યા છે આ રાજપાલ કુમાઉના આક્રમણમા શુકવંતને હાથે માર્યો ગયો હતો કુમાઉના અધિપતિએ દિલ્હી હસ્તગત કર્યું, પરંતુ અલ્પકાળમા વિક્રમાદિત્યે તેની પાસેથી તે નગર છીની લીધુ વિક્રમાદિત્યે પોતાની રાજધાની ઇંદ્રપ્રસ્થને બદલે ઉજ્જન (અવંતી)મા સ્થાપન કરી આ સમયથી ઉજ્જન હિંદુ-જ્યોતિષશાસ્ત્રનુ યામ્યોત્તરવૃત્ત ગણાવા લાગ્યુ.

ત્યાર પછી આઠસો વર્ષપર્યંત ઇન્દ્રપ્રસ્થ રાજધાનીતરીકે રહ્યુ નહિ તુવારવંશના સસ્થાપક રાજા અનંગપાને દિલ્હીને પુન પોતાની રાજધાની બનાવ્યુ તે પોતાને પાંડવોના વંશજતરીકે ઓળ-ખાવતો હતો અને તેના સમયથીજ ઇંદ્રપ્રસ્થનુ નામ દિલ્હી પડ્યુ

શુકવંત ઉત્તર ભાગમા આવેલા કુમાઉના પહાડીપ્રદેશનો રાજા હતો તેણે ચૌદ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું તેને વિક્રમાદિત્યે મારી નાખ્યો હતો મહાભારતના યુદ્ધથી આ સમયપર્યંત ૨૯૧૫ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા

જો આપણે આટલા સમયમા ૬૬ રાજાઓ થઈ ગયેલા માનીએ તો તેમાના પ્રત્યેકે ૪૪ વર્ષસુધી રાજ્ય કર્યું હતુ એવો સરાસરી હિસાબ આવે છે આ વાત સર્વથા અશક્ય નહિ હોય, તોપણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય તો નથીજ

અન્ય સ્થળે ગ્રંથકર્તા રઘુનાથ જણાવે છે કે, મે અનેક ગ્રંથો વાચ્યા છે અને સર્વનો સાર એ છે કે યુધિષ્ઠિરથી પૃથ્વીરાજપર્યંતના ૪૧૦૦ વર્ષોમા[3] ૧૦૦ ક્ષત્રિય રાજાઓ દિલ્હીના સિંહાસનપર બેસ

યૂનાનદેશના પ્રાચીન હેરાકલાઈડી લોકોનુ એવુ કથન છે કે, અમે સૂર્યના સમકાલીન અને ચદ્રથી ઘણા પ્રાચીનકાળના છીએ. શું આ ગર્વિત વાક્યમા આ વાત ગુપ્ત નથી કે યૂનાનના હેરક્લાઈડી (સૂર્યવંશી) લોકો તે સ્થાનમા હરિકુલના ચદ્રવંશી લોકો કરતા પૂર્વે વસ્યા હતા ? ભારતના અવતારી પુરુષ બલદેવજી (હર્ક્યુલીસ) કૃષ્ણજી વા કન્હૈયાજી (અપોલો) અને બુધ (મર્ક્યુરી,ની પૌરાણિકકથાઓ મિસર અને યૂનાનની પૌરાણિક કથાઓની સાથે દૃઢ અને પ્રાય સંપૂર્ણ સમાનતા ધરાવે છે બલદેવજીની સિકંદરના સમયમા જે પ્રકારની પૂજા થતી હતી તેજ પ્રકાર ની પૂજા અદ્યાપિ થાય છે વ્રજમા બલદાઉ સ્થાનપર બલદેવજીનુ મંદિર છે (એમ્ત સ્થાનનેજ યૂનાનીઓએ સૂરસેની કહ્યુ છે) અને તેમનુ આયુધ હળ છે તથા વસ્ત્ર સિંહચર્મ છે +

ભારતવર્ષમાથી પ્રાપ્ત થયેલી એક દુષ્પ્રાપ્ય શિલાપર હર્ક્યુલીસની બરાબર તેજ પ્રકારની પ્રતિમા મળી છે કે જેનુ વૃત્તાંત એરિયને લખ્યુ છે તે શિલાપર બે પ્રાચીન અક્ષરોમા એક નામનો ઉલ્લેખ પણ છે આ અક્ષરો હાલમા વાચી શકાતા નથી પરંતુ દંતકથા જ્યા જ્યા હરિકુલીઓનુ વિશ્રામસ્થાન બતાવે છે, ત્યા ત્યા આ મૂર્તિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રદેશમા આ મૂર્તિઓ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જ્યા તે લોકો દિલ્હીમાથી હદપાર થયા પછી દીર્ઘકાળપર્યંત રહ્યા હતા

અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ કે, આ પ્રતિમા બરાબર તેવીજ હતી કે જેનુ વર્ણન એરિયને કર્યું છે. સિકંદર અને પોરસના યુદ્ધમા પોરસે તેવીજ મૂર્તિ પોતાની ધ્વજાપર દર્શાવી હતી ઉક્ત શિલાપરની પ્રતિમા રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટિના ટ્રાન્ઝેક્શનમા આપવામા આવશે

૧ યુધિષ્ઠિરના ઉત્તરાધિકારી પરીક્ષિતના વંશનો અઠ્ઠાવીસમો રાજા ખેમરાજ હતો પ્રથમ વંશ તો ૧૮૬૪ પર્યંત ચાલ્યો બીજા વિસર્વવંશમા ૧૪ રાજા થયા આ વંશ ૫૦૦ વર્ષપર્યંત ચાલ્યો. ત્રીજા વંશનો અંતિમ રાજા ઉતિનય પંદરમો હતો અને ધુંધસેન ચોથા વંશનો પ્રથમ પુરુષ હતો અંતિમ રાજપાલની સાથે આ વંશની સમાપ્તિ થઇ ગઈ (રાજતરંગિણી)

૨ રાજા અનંગપાલનો સમય રાજતરંગિણીમા સંવત ૮૩૯ (ઈ૦સ૦ ૭૮૨) નો આપવામા આવ્યો છે તેમા એવુ પણ વર્ણન છે કે શિવાલક અર્થાત્ ઉત્તરીય પર્વતોના નૃપતિઓએ આવીને ઇંદ્રપ્રસ્થને તાબે કરી લીધુ ત્યાર પછી દીર્ઘકાળપર્યંત તે ઉજ્જડ રહ્યુ પછી તુવારોએ આવી તેપર પોતાનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કર્યો

૩ ભારત યુદ્ધથી વિક્રમાદિત્યપર્યંત ૨૯૧૫ વર્ષો થાય છે, જો રઘુનાથ પંડિતનુ કથન ગ્રંથકર્તાએ માનીને

+ બલદેવજી સિંહચર્મ ધારણ કરતા નહોતા તેમનુ નીલાંબર પ્રસિદ્ધ છે હર્ક્યુલીસની સાથે સંયોગ મેળવવાને ગ્રંથકારે આ કલ્પના કરી છે (હિંદી અનુવાદક)

હતા તે પછી તે ગાદી રાવર[1] જાતિના લોકોના અધિકારમા થઈ ગ્રંથકર્તાઓએ માત્ર રાજાઓના શાસનસમયમા વૃદ્ધિ કરી છે અને તેમની સખ્યામા વૃદ્ધિ કરી નથી, એ હર્ષની વાત છે યુધિષ્ઠિરનો વિક્રમાદિત્યની સાથે સબધ જોડવાને માટે ૬૬ કડીઓ પૂરતી છે

અમારી ગણનામુજબ યુધિષ્ઠિરથી પૃથ્વીરાજ સુધીના ૧૦૦ રાજાઓના શાસનસમયના ૨૨૫૦ વર્ષ થાય છે

આ ગણના રાજસ્થાનના પ્રધાન રાજવશોની ૬૩૩[2] અથવા ૬૬૩[3] વર્ષોની અથવા પૃથ્વીરાજથી વર્તમાન સમયપર્યતની કારકીર્દિની સરાસરીદ્વારા કરવામા આવી છે

મેવાડના રાજા	૩૪[4]	પ્રત્યેક રાજાની સરાસરી કારકીર્દિ	,,	વર્ષ			૧૯
મારવાડના ,,	૨૮	,,	,,	,,	,,		૨૩
અબરના ,,	૨૯	,	,,	,,	,,		૨૨
જેસલમીરના ,,	૨૮	,,	,,	,	,,		૨૩

આ રીતે પ્રત્યેક રાજાના રાજત્વકાળની સરાસરી ૨૨ વર્ષની આવે છે એથી અધિક માનવી યુક્ત નથી અને જે વશોની નામાવની વિસ્તૃત છે તેમનો રાજત્વકાળ તો પ્રત્યેક રાજાદીઠ સરાસરી ૧૮ વર્ષનોજ માનવો યુક્ત છે યુધિષ્ઠિરથી વિક્રમાદિત્યપર્યતના ૬૪ રાજાઓનો રાજત્વકાળ તો એટલો પણ માનવો જોઇએ નહિ, કારણ કે એટની અવધિમા તો ચાર વાર[5] રાજ્યક્રાતિ થઈ હતી.

ભાગવતમાથી ગ્રહણ કરવામ આવેલી જરાસધની શેષ વશાવલી અતિ મહત્ત્વની છે, એથી આપણને વિશેષ શોધ કરવાની સધિ મળશે.

જરાસધ રાજગૃહ[6] વા બિહારનો શાસનકર્તા હતો તેનો પુત્ર સહદેવ અને પૌત્ર માર્જારી, એ ઉભય મહાભારતના સમકાલીન હતા અને તેથી તેમને આપણે રાજા પરીક્ષિતના સમકાલીન ગણીશુ તો ચાલશે

જરાસધના મુખ્ય વશમા ૨૩ રાજાઓની ઉત્પત્તિ જણાવવામા આવી છે આ વશનો અતિમ રાજા રિપુજય થયો તેના સચિવ શુનકે તેને મારી તેનુ સિહાસન હસ્તગત કર્યુ આ શુનકનો વશ પાચ પેઢી સુધી ચાલ્યો તે વશનો અતિમ રાજા નન્દિવર્ધન હતો સિહાસન હસ્તગત કરવાથી શુનકને કાઇ લાભ થયો નહિ, કારણ કે તેને તત્કાળ પોતાના પુત્ર પ્રદ્યોતને સિહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવો પડયો આ પાચે રાજાનો સમય ૧૩૮ વર્ષ માનવામા આવે છે

૪૧૦૦ વર્ષોનો સમય નિર્ધારિત કર્યો હશે પૃથ્વીરાજનો જન્મ સવતુ ૧૨૧૫મા થયો હતો ૪૧૦૦ માથી જો ૨૯૧૫ બાદ કરવામા આવે તો ૧૧૮૫ શેષ રહે છે આ સમય ચોહાણોના ઈતિહાસમમાણે પૃથ્વીરાજના જન્મથી ૩૦ વર્ષ પૂર્વેનો છે

૧ પૃથ્વીરાજની પછી દિલ્હીમા રાવરોનો નહિ કિતુ મુસલમાનોનો અધિકાર થયો હતો (હિદી અનુવાદક)

૨ સવત ૧૨૫૦ અર્થાત્ ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૪ થી એટલે પૃથ્વીરાજ સિહાસનથી ચ્યુત થઈ બદીવાન બન્યો તે સમયથી

૩ સવત ૧૨૧૨ અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ૧૧૫૬ કે જ્યારે જયસલે જેસલમીરની સ્થાપના કરી તે સમયથી ત્યાના વર્તમાન મહારાજા ગજસિહના સવત ૧૮૭૬ વા ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૦ મા થયેલા રાજ્યાભિષેકપર્યત

૪ અહીઆના આરભના ઘણા રાજાઓ યુદ્ધમા માર્યા ગયા હતા અને વર્તમાન મહારાજાના પિતા પોતાના ભત્રીજાના ઉત્તરાધિકારી થયા હતા આવા કારણોથી તેમનો રાજત્વકાળ ઘણો ન્યૂન આવ્યો છે

૫ ઈતિહાસલેખકો આવા પરિવર્તનો થવા ઉચિત માને છે અને તેઓ જણાવે છે કે, જે રાજાઓ પદભ્રષ્ટ થયા છે તેમનામા પોતાના રાજ્યને સભાળવાની યોગ્યતા નહોતી

૬ એ બિહારની રાજધાની રાજગૃહ વા રાજમહેલ છે

ᶊ પૃથ્વીરાજનો જન્મ ૧૨૧૫મા નહિ પણ ૧૨૨૫ ની લગભગમા થયો હોવો જોઈએ કારણ કે 'પૃથ્વીરાજ વિજય કાવ્ય'મા સોમેશ્વરના દેહાતસમયે તે બાલક હતો એમ લખવામા આવ્યુ છે સોમેશ્વરનો સ્વર્ગવાસ ૧૨૩૬ મા થયો હતો અને પૃથ્વીરાજ જો ૧૨૧૫ મા જન્મ્યો હોય તો તે ૧૨૩૬ મા ૨૧ વર્ષનો થાય, માટે તે બાલક લખી શકાય નહિ

(હિદી અનુવાદક)

શેષનાગ[1] નામના વિજેતાના હાથનીચે શેષનાગ નામના દેશમાથી એક નવીન જાતિ ભારત વર્ષમા આવી તેણે પાડુના સિહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તેનો વશ દશ પેઢીસુધી ચાલ્યો અને અતે તે અપુત્ર વશ રાજા મહાનદની સાથે સમાપ્ત થયો મહાનદને બૈકત પણ કહેવામા આવતો હતો તેણે શુદ્ધરકનના પ્રાચીન રાજપૂતોની સાથે દારૂણ સગ્રામ કર્યો અને તેમનો સપૂર્ણ નાશ કરી નાખ્યો પુરાણોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, શેષનાગના સમયથીજ રાજાઓ શુદ્ર થઇ ગયા ઉપર્યુક્ત દશ રાજાઓનો સમય ૩૬૦ વર્ષોનો માનવામા આવ્યો છે

આજ તક્ષકવશના ચદ્રગુપ્ત[2] મોરી નામના રાજાથી ચતુર્થ રાજ્વશનો આરભ થયો આ વશમા પણ દશ રાજા થયા અને તેમનુ રાજ્ય ૧૩૭ વર્ષપર્યત રહ્યુ

પાચમા રાજવશના આઠ રાજાઓ થયા હતા તેમનો આદ્યપુરુષ શૃગીરાજ[3] દેશમાથી આવ્યો હતો આ વશનુ રાજ્ય ૧૧૨ વર્ષપર્યંત ચાલ્યુ અતે કણ્વદેશના એક રાજાએ આવી તે વશના અતિમ રાજાનો વધ કર્યો અને તેનુ રાજ્ય હસ્તગત કર્યુ[4] ઉપર્યુકત આઠ રાજાઓપૈકી શુદ્ધ રકતના રાજા ચાર હતા અને પાચમો રાજા કૃષ્ણ[5] શુદ્રસ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો કણ્વદેશથી આવેલા રાજવશનુ રાજ્ય ૨૩ પેઢી સુધી રહ્યુ તેના અતિમ રાજાનુ નામ સુનોમરી હતુ

આ પ્રકારે મહાભારત પછી ૭[6] વશાવલીઓ આપવામા આવી છે, જેમા જરાસધના ઉત્તરાધિકારી સહદેવથી આરભ કરીને સુલેમાધીપર્યત ૮૨ રાજાઓની અવિચ્છિન્ન શૃખલા આપવામા આવી છે.

કેટલીક નાની વશાવલીઓને માટે સાધારણ સમય નિર્ધારિત કરવામા આવ્યો છે પરતુ પ્રથમ અને અતિમને માટે તેમ કરવામા આવ્યુ નથી તેથી અગાઉ કરેલી ગણના આ સ્થળે પણ ઉપયોગમા લાવવી જોઇએ આમ કરવાથી તેમનો સમય વિક્રમ સવત ૬૬૪ સુધીમા ૧૭૦૪ વર્ષનો થશે આ રીતે રાજા વસુદેવ વિક્રમનો સમકાલીન થશે આ રાજા છઠ્ઠી વશાવલીના રાજા સહદેવથી પચાવનમી પેઢીએ થયો હતો એમ કહેવાય છે કે તેણે કત્તરદેશમાથી આવીને દિલ્હીનુ સિહાસન જીતી લીધુ હતુ જો આ ગણનાની કાઇ પણ કિમત હોય તો ભાગવતમા આપેલા વશાવલી વિક્રમની પાચમી શતાબ્દી

૧ આલકારિક ભાષામા કહીએ તો એ સર્પરાજનો દેશ છે કારણકે નાગ, તક વા તક્ષક એ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ એકજ છે અને હુ તેને સ્ટ્રેબોના જણાવેલા સિથિક ટાચારીલોકોનુ, ચીનાઓના જણાવેલા તકુકલોકોનુ તથા તુર્કસ્તાનના વર્તમાન તાજકલોકોનુ નિવાસ સ્થાન માનુ છુ મારા મત પ્રમાણે પુરાણોમા જેને તુરુષ્ક ક્યા છે અને જેઓ શાકદ્વીપ વા સિથિયામા અર્ઝર્ઝા (અક્સાસ) ના તટપર રાજ્ય કરતા હતા તે આ જાતિ છે

(કર્નલ ટૉડે શેષનાગદેશમાથી શેષનાગવશનુ આગમન થયેલુ માન્યુ છે પરતુ પુરાણોમા શેષનાગવશના વર્ણનમા શેષનાગદેશનુ કાઈ વૃત્તાત નથી શેષનાગના વશજો મગધના સિહાસનપર બેઠા હતા, નહિ કે પાડુના સિહાસનપર) (હિન્દી અનુવાદક)

૨ શેષનાગ વા મોરીવશીઓને તક્ષકવશી માનવા એ કર્નલ ટૉડનો ભ્રમ છે બૌદ્ધ તથા જૈનલેખકોએ તેમને સૂર્યવશી લખ્યા છે (હિદી અનુવાદક)

૩ અહીઆ પણ શૃગી શબ્દ ભ્રમથી લખવામા આવ્યો છે વાસ્તવમા એ શબ્દ શૃગ છે પુરાણોમા શૃગી દેશમાથી ઉક્ત માણસનુ આગમન થયેલુ લખ્યુ નથી (હિદી અનુવાદક)

૪ પુરાણોમા એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે, શૃગવશના અતિમ રાજા દેવભૂતિને કણ્વવશીમત્રીએ માર્યો હતો ભૂમિત્ર તેનો પુત્ર હતો (હિદી અનુવાદક)

૫ રાજા કૃષ્ણ શુદ્રાણીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો નહોતો પરતુ આધ્રવશનેજ પુરાણોમા શુદ્ર લખવામા આવ્યો છે ઉક્ત વશના પ્રથમ રાજાને સિમુક લખવામા આવ્યો છે પુરાણોમા કણ્વદેશમાથી આગમન થયેલુ લખ્યુ નથી (હિદી અનુવાદક)

૬ કર્નલ ટૉડે અહીઆ ૭ વશાવલીઓ આપવાનુ લખ્યુ છે પરતુ સાત વશાવલીઓ તેમણે વશપત્રમા આપી છે આવીજ રીતે કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રકરણમા તથા વશાવલીઓમા આપેલી નામોની સખ્યામા પણ ફેર છે અર્થાત્ પ્રકરણમા કઈક તો વશપત્રમા કાઈ બીજુજ હોય છે (ગૌ. હી. ઓઝા)

સુધી આવી પહોચે છે [1] આ વશાવલીના લેખકો કાઇ ભવિષ્યવેત્તા હોય એમ આપણે માની શકતા નથી, તેથી એવુ અનુમાન થઇ શકે છે કે, સુલોમધીના શાસનકાળમા અર્થાત્ વિ૦ સ૦ ૬૦૦ અથવા ૫૪૬મા આ પ્રાચીન ઇતિહાસનુ નવીન સસ્કરણ કરવામા આવ્યુ હશે

ઉપર જે વશાવલીનુ વૃત્તાત લખવામા આવ્યુ છે, તેમની કારકીર્દિની સરાસરી કાઢવામા અમે જે ગણના કરી છે, તેનો પૃથ્વીના ઇતર દેશોના રાજાઓના શાસનસમયની સાથે મુકાબલો કરવાથી અમારી ગણનામા કેટલી સત્યતા છે તે જણાઇ આવશે

જે સમયે દશ જાતિઓએ રેહોબોમની [2] વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કર્યો હતો, તે સમયથી જેરૂસલેમ [3] હસ્તગત થયુ ત્યાસુધીના ૩૮૭ વર્ષમા જુડાના [4] સિંહાસનપર ૨૦ રાજાઓ અભિષિક્ત થયા હતા તેમાના પ્રત્યેક રાજાના શાસનકાળની સરાસરી ૧૮ વર્ષની આવે છે આની અદર જો વિદ્રોહપૂર્વેના સાન, ડૅવિડ અને સૅલોમનના રાજ્યનો સમય ઉમેરવામા આવે તો પ્રત્યેક રાજાના શાસનકાળની સરાસરી ૨૬ વર્ષની આવશે

સાર્ડેનાપોલસના [5] હાથ નીચે ઇ૦ સ૦ ૮૦૦ વર્ષપર અસિરિયારાજ્ય [6] છિન્નભિન્ન થઇ ગયુ ત્યારપછી બેબિલોનિયા, અસિરિયા અને મીડિયાના [7] રાજવશોએ સ્વતત્ર રીતે રાજ્ય કર્યુ આ ત્રણે રાજવશોના રાજાઓની શાસનકાળની સરાસરી પૃથક્ પૃથક્ આવે છે

જ્યારે આપણે અસિરિયાની વશાવલી જોઇએ છીએ, ત્યારે તેમા શાસનકાળની સરાસરી મધ્યમ જણાય છે, પરતુ બેબિલોનિયા અને મીડિયાની વશાવલીના શાસનકાળની સરાસરી અધિક નીકળે છે બેબિલોનિયાદેશ અસિરિયાથી પૃથક્ થયો ત્યારથી તે પુન તેની સાથે સયુક્ત થયો ત્યાસુધીમા અર્થાત્ બાવન વર્ષસુધીમા બેબિલોનપર નવ રાજાઓએ અધિકાર ભોગવ્યો હતો, પરતુ મીડિયાના રાજા ડારાયસે સાઠ વર્ષપર્યંત અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત નવ રાજાઓના એકદર શાસનકાળ કરતા પણ અધિક સમયપર્યંત રાજ્ય કર્યુ હતુ તેનુ રાજ્ય અસિરિયાથી પૃથક્ થયુ ત્યારથી તે પુન તેની સાથે સયુક્ત થયુ ત્યાસુધીના ૧૭૪ વર્ષોમા ડારાયસના વશના ૭ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યુ, જેમાના પ્રત્યેક રાજાની શાસનકાળની સરાસરી ૨૯ વર્ષની આવે છે

અસિરિયાના નૃપતિઓનો રાજત્વકાળ મધ્યમ છે નેબુકેડનેઝર'થી આરભ કરીને સાર્ડેનાપોલસ સુધીના રાજાઓની શાસનકાળની સરાસરી ૨૨ વર્ષની આવે છે, પરતુ તે સમયથી તે વશની સમાપ્તિ સુધીના રાજત્વકાળની સરાસરી કાઢવામા આવે તો તે ૧૮ વર્ષજ થાય છે

૧ મહાશય બેટ્લીનો હિદુઓની જ્યોતિષપ્રણાલીપરનો એક લેખ એશિયાટિક રિસર્ચીસ વો૦ ૮, પૃ૦ ૨૩૬-૩૭ મા પ્રાપ્ત થાય છે તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે સવત ૫૮૩* અર્થાત્ ઇ૦ સ૦ ૫૨૭મા બ્રહ્મગુપ્ત જ્યોતિષી થયો, જેનો સમય સલોમધીના રાજ્ય-શાસનથી કાઇક પૂર્વનો છે તેણે બ્રહ્માના કલ્પની રીતિ સ્થાપિત કરી જે અનુસાર સૃષ્ટિની હાલની ગણના ચાલી રહી છે આ થી ઐતિહાસિક સમયમા પણ પરિવર્તન થયુ આ કારણથી મારી ગણના વિશેષ દૃઢ થાય છે મહાશય ફેલ્બ્રૂક કે જેમનુ વિશાળ જ્ઞાન અનુમાનની વાતો નહિ માનવાના કારણથી બહુમૂલ્ય છે, તેમનાપર મહાશય બેટ્લીએ અનુચિત કટાક્ષ કર્યો તેથી તેમના પ્રમાણની દૃઢતા ઘણી શિથિલ થઇ જાય છે

૨ રેહોબોમ સૅલોમનનો પુત્ર અને જ્યુદાનો પાદશાહ હતો તેના પિતાએ (સૅલોમને) પોતાના રાજ્યમા કેટલાક સુધારા કર્યા હતા, જેથી તેની પ્રજા અસતુષ્ટ થઇ હતી અને તેના મૃત્યુ પછી રેહોબોમના સમયમા તેની પ્રજામાની ૧૦ જાતિઓએ વિદ્રોહ કર્યો હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ એ એશિયામાઇનરનુ (બાઇબલમા) પ્રસિદ્ધ પ્રાચીનનગર છે

૪ એ એશિયામાઇનરના એક વિભાગનુ નામ છે

૫ અસિરિયાનો એક પાદશાહ

૬ આ અને આની પાછળના સવતો મહાશય ગોગેટે પોતાના 'ઓરિજિન ઑફ લૉઝ' નામના પુસ્તકમા આપેલી વશાવલીઓમાથી મે લીધા છે

૭ એશિયાખડના પશ્ચિમ ભાગમા આવેલો એક દેશ

* સલોમધીરાજ્યની સમાપ્તિ ઇ૦ સ૦ ૫૪૬ મા નહિ પરતુ ઇ૦ સ૦ ૩૦૦ની પૂર્વે થઇ ચૂકી હતી બ્રહ્મગુપ્તે બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાત સવત ૬૮૫ (ઇ૦ સ૦ ૬૨૮) મા સ્થાપિત કર્યો હતો માટે ઇ૦ સ૦ ૫૨૭ મા તેનુ અસ્તિત્વ

ઇ૦સ૦પૂ૦ ૧૦૭૮ ના લેસીડિમનના હેરાકલાઇડી કહેવાતા રાજાઓના યુરિસ્થેનિસથી લઇને ૧૧ રાજાઓનો શાસનકાળ સરાસરી ૩૨ વર્ષનો થાય છે, અને પ્રાય તેજ સમયમા એથેન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમા મૃત્યુપર્યંત સ્થિત રહેનાર પ્રથમ અધિપતિથી આરંભ કરીને ઓલિમ્પીઅડના[1] સમયમા તે પદ દશ દશ વર્ષને માટેનુ થઇ ગયુ ત્યાસુધી થયેલા બાર અધિપતિઓનો સરાસરી શાસનકાળ ૨૮ વર્ષનો આવે છે.

આ પ્રકારે યાહુદીઓ, સ્પાર્ટનો તથા ઍથેનિયનલોકોનો રાજત્વકાળ મળતો આવે છે, જેનો આરંભ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૧૦૦ વર્ષપર થયો હતો આ સમય મહાભારતથી પચાસ વર્ષ કરતા અધિક દૂરનો નથી અને તેની સાથે યૂનાની રાજ્યકાળ છોડતા બેબિલોન, અસિરિયા તથા મીડિયાના રાજ્યનો પ્રારંભ થાય છે. આ ઘટના ઇ૦ સ૦ પૂ૦ આઠમી શતાબ્દીમા બની હતી અને યાહુદીઓના રાજ્યનો અંત ઇ૦ સ૦ પૂ૦ છઠ્ઠી શતાબ્દીમા આવ્યો હતો

આપણા સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓના રાજત્વકાળ સાથે ઉપર્યુક્ત રાજાઓના શાસનકાળની તુલના કરતા પાછલો રાજત્વકાળ ગમે તેટલો ટુંકો જણાય તોપણ વર્તમાન હિંદુરાજાઓના શાસનકાળ ધ્યાનમા લેતા તે, બ્રાહ્મણોએ આપેલા અસંભવિત શાસનકાળને માની લેવા કરતા યથાર્થ શાસનકાળનો નિર્ણય કરવામા આપણને વિશેષ સહાય કરશે

જે દેશના હવાપાણી સારા હોય છે અને જે દેશના રાજાઓ સાદુ જીવન ગાળે છે,તે દેશનો રાજત્વકાળ લાંબો જણાય છે સ્પાર્ટનરાજાઓનો રાજત્વકાળ લાંબો જણાય છે સ્પાર્ટનરાજાઓના રાજત્વકાળની સરાસરી ૩૨ વર્ષની આવે છે, જ્યારે અધિક ભોગવિલાસમા રત થયેલા એથેનિયનરાજાઓનો સરાસરી ૨૮½ વર્ષનો શાસનકાળ આવે છે યાહુદીરાજાઓનો સોલના સમયથી બેબિલોનમા તેમને હાંકી કાઢવામા આવ્યા ત્યાસુધી સરાસરી ૨૬ વર્ષનો શાસનકાળ આવે છે મીડલોકો લેસિડિમોનિયનલોકોની બરાબર ઉતરે છે જગતના સર્વ દેશોના ઇતિહાસમા તેઓ અણહિલપુરના રાજાઓની સમાન ઉતરે છે અને ઉક્ત નગરના ચામુંડરાજાનો રાજસમય તો પ્રાય દારાના[2] રાજત્વકાળની બરાબરજ હતો

અસિરિયા અને સ્પાર્ટાના લોકોનો સરાસરી રાજત્વકાળ અધિકમા અધિક ૩૨ અને ન્યૂનમા ન્યૂન ૧૮ વર્ષનો નીકળે છે અને પ્રત્યેકનો સરાસરી કાળ ૨૫ વર્ષનો આવે છે તથા સાતસે વર્ષના અરસામા આપણા ચાર હિંદુરાજવંશની સરાસરી ૨૨ વર્ષની આવે છે

ઉપરના પ્રમાણોથી મારા મત પ્રમાણે પચાસ રાજાઓપૈકી પ્રત્યેકનો સરાસરી રાજત્વકાળ ૨૦ થી ૨૨ વર્ષનો આવે છે

જો મારી આ શોધનુ પરિણામ સંતોષદાયક હોય અને ઉક્ત ગ્રંથકારોની આપેલી વંશસૂચિ યથાર્થ હોય તો મહાશય બેંટ્લીના જેવોજ અમારો સિદ્ધાંત થશે તેમણે મહાન પાંડિત્યથી જ્યોતિષ તથા વંશસૂચિસંબંધી નિયમોનુ અન્વેષણ કરી યુધિષ્ઠિરના સંવતનો સમય જગતની ઉત્પત્તિથી ૨૮૨૫ વર્ષ પાછળનો માન્યો છે આટલા વર્ષો જો જગતની ઉત્પત્તિથી ઇસુના જન્મસુધીના ૪૦૦૪ વર્ષમાથી બાદ

[1] યુનાનમા પ્રતિ પાંચ વર્ષે કસરતી ખેલ કરવામા આવતા હતા, તેઓ લિમ્પિક ગેમ કહેવાતા હતા અને ચાર વર્ષના ખેલ ઓલિમ્પીઅડ કહેવાતા હતા

[2] દારા અને અણહિલપુરના ચામુંડનો રાજત્વકાળ સમાન ગણાઈ શકે નહિ. પ્રથમ દારાએ ૩૬, દ્વિતીય દારાએ ૧૯ અને તૃતીય દારાએ પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતુ (હિંદી અનુવાદક)

પુરાણોમા રાજાઓની ક્રમશ નામાવલી તો આંધ્રવંશના અંતિમ રાજ સુલોમધીપર્યંતની પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેમા સુલોમધીથી દીર્ઘકાળપછી પ્રયાગ, સાકેત (અયોધ્યા) અને મગધદેશોપર ગુપ્તવંશીઓનો અધિકાર રહેલો લખ્યો છે ગુપ્તવંશનો રાજા ચંદ્રગુપ્ત પહેલો કે જેનો રાજ્યાભિષેક ઈ૦ સ૦ ૩૨૦ મા થયો હતો, તેના સમયમા આ પ્રદેશો ગુપ્તોનેજ આધીન હતા તેની પછી ગુપ્તરાજ્ય દૂર દૂરસુધી ફેલાયુ હતું, માટે જો કર્નલ ટૉડના અભિપ્રાયાનુસાર હિંદુઓના પ્રાચીન ઈતિહાસ (પુરાણો) નો નવીન સંસ્કાર થયો હોય તો તે ઈસ્વીસનની ચોથી શતાબ્દીમા થયો હોવો જોઈએ, નહિ કે છઠ્ઠીમા. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

કરવામા આવે તો યુધિષ્ઠિરના સવનનો પ્રારભ ઇસુથી ૧૧૭૯ અને વિક્રમાદિત્યથી ૧૧૨૩ વર્ષ પૂર્વે થયેો સિદ્ધ થશે[1]

પુરાણોમા જેને તુરુષ્કજાતિ કહેવામા આવી છે તે તેજ જાતિ જણાય છે કે જે શાકદ્વીપ વા સિથિયામા અરકસીસના તટપર રાજ્ય કરતી હતી

1 અગ્રેજોના લખેલા પ્રાય સર્વ લેખોમા એવોજ ઉલ્લેખ હોય છે કે જાતની ઉત્પત્તિ પાચ હજારથી કેટલાક અધિક વર્ષોથી થઇ છે પરતુ હિંદુશાસ્ત્ર, હિંદુ પચાગ તથા રાજતરગિણી વગેરેના મત પ્રમાણે ૫૦૦૦ થી કેટલાક અધિકવર્ષો કલિયુગના વ્યતીત થઇ ચૂક્યા છે અનેજગતની ઉત્પત્તિને તો ક્રોડપદ્મ વર્ષો વહી ગયાછે (હિંદી અનુવાદક)

परिशिष्ट २ जुं–अध्याय ६ ठ्ठो

વિક્રમાદિત્યની પછીની રાજપૂતજાતિઓની વંશાવલીસંબંધી ઇતિહાસ–હિંદમાં આવેલી વિદેશીજાતિઓ–સિથિયનો, રાજપૂતો અને સ્કૅન્ડિનેવિયાની જાતિઓની વચ્ચે સમાનતા

આ પ્રકારે ભારતની પ્રાચીન વીરજાતિઓની વંશાવલીસંબંધી ઇતિહાસ પ્રારંભિક કાળથી યુધિષ્ઠિર અને કૃષ્ણના સમયપર્યંતનો અને ત્યાંથી વિક્રમાદિત્યના સમય સુધીનો તથા આજપર્યંતનો લખી જણાવ્યો. હવે જે જાતિઓએ આ અરસામાં ભારતપર આક્રમણ કર્યું અને જે વર્તમાન સમયમાં રાજસ્થાનના ૩૬ રાજવંશોમાં ગણાય છે, તે વિષે કાંઇક ઉલ્લેખ કરવો અનુચિત ગણાશે નહિ આથી તે જાતિઓવચ્ચે કેટલીક આશ્ચર્યજનક સમાનતા જોવાનો અવસર મળશે.

જે જાતિઓનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામાં આવ્યો છે, તે હય વા અશ્વ, તક્ષક તથા જિત વા જિટી છે આ જાતિઓના દેવતાઓ, તેમની આરંભિક વંશાવલીઓના નામો તથા ઇતર પુષ્કળ બાબતોમાં સાદૃશ્ય હોવાથી ચીના, તાતાર,મોગલ,હિંદુ અને સિથિયનજાતિઓનું મૂળ એકજ છે એમ ધારી શકાય છે.

જો કે આ જાતિઓના હિંદુસ્થાનમાં થયેલા આગમનનો સમય યથાર્થરીતે બતાવી શકાતો નથી, તથાપિ તે જાતિઓ કયા પ્રદેશોમાંથી આવી છે, તે ઘણી સરલતાથી નિશ્ચિત થઈ શકે છે.

તાતાર અને મોગલલોકોની ઉત્પત્તિવિષે તેમના ઇતિહાસલેખક અબુલગાઝીએ જે વર્ણન કર્યું છે તેની તુલના પુરાણોમાં લખેલી જે જાતિઓનું વર્ણન અત્રે અમે કરીએ છીએ તેમની ઉત્પત્તિ સાથે કરવી જોઇએ.

તાતારોના આદિ પુરુષનું નામ મોગલ હતું. તેનો પુત્ર ઓગઝ[1] હતો. આ ઓગઝ ઉત્તર પ્રદેશોમાં વસતા સર્વ તાતાર અને મોગલલોકોનો મૂળપુરુષ હતો

ઓગઝ વા ઓગઝને[2] ૭ પુત્રો હતા પહેલો કિઉન[3] અર્થાત્ પુરાણોમાં લખેલો સૂર્ય, બીજો અય[4] અર્થાત્ પુરાણોમાં જણાવેલો ચંદ્ર વા ઇંદુ.

પાછળનું નામ પુરાણોમાં જણાવેલા ચંદ્રવંશના એક પુરુષના આયુ નામની સાથે મળતું આવે છે.

સર્વ તાતારલોકો પોતાને આયુ વા પુરાણોમાં લખેલા ચંદ્ર અર્થાત્ ઇંદુના વંશજતરિકે ઓળખાવે છે. આજ કારણથી તે લોકો જર્મનોની પેઠે ચંદ્રને સદૈવ નરદેવના માનતા હતા.

તાતાર અયને જુંડસ નામનો એક પુત્ર હતો. તેનો પુત્ર હુ હતો ચીનનો સૌથી પહેલો રાજવંશ હુની[5] ઓલાદમાજ ઉત્પન્ન થયો હતો

---

[1] શું મોગલ અને ઓગઝ શબ્દોના સમાસથી મૅગોગ શબ્દ બની શકતો નથી ? મૅગોગ એ ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકમાં લખેલા જાફેટનો પુત્ર હતો

[2] શેષ ચાર પુત્રો એ ચાર તત્ત્વો છે કે જેનું વર્ણન મનુષ્યતરિકે કરવામાં આવ્યું છે અને જેમાંથી તાતાર લોકોની છ જાતિઓ નીકળી છે દીર્ઘકાળપર્યંત હિંદુઓની બેજ જાતિઓ હતી. પાછળથી અગ્નિકુલની ચાર જાતિઓએ મળીને તેને છ બનાવી અને હાલમાં તે છત્રીસ થઇ ગઈ છે

[3] અબુલગાઝીના કહેવા પ્રમાણે તાતારીભાષામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર

[4] ડી ગિગનિસકૃત પુસ્તક

[5] સર વિલિયમ જોન્સ કહે છે કે, ચીનાલોકો પોતાને હિંદુઓમાંથી નીકળેલા જણાવે છે, પરંતુ તુલના કરી જોવાથી આ ઉભય જાતિઓ સિથિયનલોકોમાંથી નીકળેલી સિદ્ધ થાય છે (?)

પાૈરાણિક આયુનો એક પુત્ર યદુ[1] (જેને જદુ પણ કહેવામા આવે છે) હતો, જેના ત્રીજા પુત્ર હુ[2] દ્વારા કોઇ પણ વંશની ઉત્પત્તિ થયેલી હિંદુ વંશાવલીના લેખકો માનતા નથી, પરંતુ તેનાદ્વારા ચીનાલોકો પોતાને ચંદ્રના વંશજતરિકે ઓળખાવી શકે છે

એલખા (અયની નવમી પેઢીનો વંશજ) ને બે પુત્રો હતા પહેલો કાઇયાન અને બીજો નગમ કે જેના વંશજો સમસ્ત તાતારમાં વસ્યા છે

ઝંઘીસખાં પોતાને કાઇયાનના વંશમા ઉત્પન્ન થયેલો માનતો હતો

નગસ પુરાણો અને તાતારવંશાવલીલેખકોના તક્ષક વા નાગવંશનો[3] સંસ્થાપક હોય એ સભ‌ંવિત છે ડી ગિગનીસે આ તક્ષક લોકોને તકયુક મોગલો જણાવ્યા છે

આ ત્રણ જાતિઓનું મૂળ આ પ્રમાણે પરસ્પર મળે છે હવે અમારે તેમના દેવતાઓની ઉત્પત્તિના વર્ણનની તુલના કરવી જોઇએ પ્રત્યેક લેખકે ચંદ્રવંશના સંસ્થાપકની ઉત્પત્તિ કલ્પિત રીતે લખી છે

પ્રથમ—પુરાણસબંધી કથા-'ઇલા (પૃથ્વી) કે જે સૂર્યપુત્ર ઇક્ષ્વાકુની કન્યા હતી, તે એક સમયે જગલમા ભ્રમણ કરતી હતી, ત્યારે બુધે તેની સાથે સંગ કર્યો, જેથી ઇંદુવંશની ઉત્પત્તિ થઇ'

દ્વિતીય-ચીનાઓનું પોતાના પ્રથમ પાદશાહ યૂ (અયૂ)ની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે —એક તારા (બુધ અથવા ફો)નો યાત્રાસમયે યૂની માતાની સાથે સમાગમ થઇ ગયો અને તેને ગર્ભ રહી ગયો, જેથી યૂની ઉત્પત્તિ થઇ યૂએ ચીનાઓનો પ્રથમ રાજ્વંશ સ્થાપિત કર્યો હતો તેણે ચીનદેશને નવ ભાગોમા વિભક્ત કર્યો અને તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૦૭ માં[4] રાજ્ય કરવા લાગ્યો

આ પ્રકારે તાતારીનો અય ચીનાઓનો યૂ અને પુરાણોમાનો આયુ એ ત્રણે ઉપર્યુક્ત ત્રણે જાતિઓનો આદ્યપુરુષ ઇંદુ (ચંદ્ર) હતો એમ સ્પષ્ટરીતે પ્રકટ થાય છે

ઇંદુ વા ચંદ્રનો પુત્ર બુધ રાજવંશસંસ્થાપક અને ધર્મગુરુ[5] થયો તે પ્રકારે ચીનમા ફોને તે પદ પ્રાપ્ત થયું અને ઓડન તથા ટયૂટેગીસ[6] જે જાતિઓ યૂરોપમા ગઇ તેનો આદ્યપુરુષ અને ધર્મગુરુ તે બન્યો

આ પરથી જણાય છે કે બુદ્ધધર્મ અવશ્ય આ જાતિઓનો સમકાલીન હશે અને તે ધર્મને ઉક્ત જાતિઓજ ખાસ ભારતવર્ષમા લાવી હશે તથા કૃષ્ણ અને[7] સૂર્યનો મત પ્રકટ થયો અર્થાત્ બલના ઉપાસકો ઉત્પન્ન થયા ત્યાંસુધી તે લોકોમા આજ મત પ્રચલિત રહ્યો હશે, અને જ્યારે વખત જતા તેમણે બુદ્ધના અનુયાયીઓને દબાવી દીધા ત્યારે ઉક્તધર્મનું સૌમ્ય રૂપાંતર થઇ તે વર્તમાનકાળનો જૈનધર્મ બની ગયો હશે

હવે આપણે આની સાથે ડાયાડોરસે[8] કરેલા સિથિયનજાતિની ઉત્પત્તિના વર્ણનની તુલના કરવી

૧ યદુ ચંદ્રવંશી આયુનો પુત્ર નહિ પણ પ્રપૌત્ર હતો (ગૌ. હી. ઓઝા)

૨ યદુને હુ નામનો કોઈ પુત્ર હતો એમ પુરાણોપરથી પ્રતીત થતું નથી અલબત્ત, તેનો એક પૌત્ર હય નામનો હતો અને કર્નલ ટોડનો હેતુ પણ તેને જણાવવાનોજ છે તાતારી અય, બુધ્ધસ અને હુ નામોની સાથે પૌરાણિકવંશાવલીના નામો મેળવવાની ખેંચતાણમા તેઓ પોતાનો ત્રીજા પ્રકરણમા આપેલો વંશાવલીનો ક્રમ ભૂલી ગયા છે (ગૌ. હી. ઓઝા)

૩ સંસ્કૃતમા સર્પને નાગ વા તક્ષક કહે છે સર્પ એ બુધનું ચિન્હ છે નાગ જાતિના લોકો તેઓ ભારતમા ઘણા પ્રસિદ્ધ છે અને જેઓ સીથિયાના તક્ષક વા તકયુક છે તેમણે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દીમા (?) ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતું. (?)

૪ પુરાણોપરથી ગણના કરીને કાઢેલા સમયની લગભગ

૫ કર્નલ ટૉડે આ બુધનેજ બૌદ્ધધર્મનો પ્રચારક માન્યો છે પરંતુ તે તેમની ભૂલ છે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર શાક્યવંશી શુદ્ધોદનરાજાના પુત્ર શાક્યમુનિ (સિદ્ધાર્થ) એ કર્યો હતો, નહિ કે આ બુધે અને બૌદ્ધધર્મ કર્નલ ટૉડની માન્યતા પ્રમાણે મધ્ય એશિયામાથી હિંદુસ્થાનમા આવ્યો નહોતો પરંતુ હિંદુસ્થાનથી મધ્યએશિયા તથા ઇતર દેશોમા પ્રસર્યો હતો (ગૌ. હી. ઓઝા)

૬ 'તાત' સંસ્કૃતમા પિતાને કહે છે મિસરમા બુધને ટ્યુટ્સ તથા ટૉથ કહે છે

૭ હિંદુલોકોમા સૂર્યોપાસનાનો પ્રચાર થયો તે પૂર્વે બૌદ્ધમત પ્રચલિત હતો એવી જે કર્નલ ટૉડની માન્યતા છે તે પણ તેમનો ભ્રમ છે સૂર્યની ઉપાસના આરંભિકકાળથીજ ચાલી આવે છે અને બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર તો દીર્ઘકાળ પછી થયો હતો અને જૈનધર્મ એ બૌદ્ધધર્મનું રૂપાંતર નહિ, પણ તેથી ભિન્ન અને અધિક પ્રાચીન ધર્મ છે (ગૌ. હિ. ઓઝા)

૮ ડાયાડોરસ સિકયુલસ ગ્રંથ બીજો જુઓ

જોઇએ, જેપરથી પ્રતીત થશે કે પુરાણો અને અનુનગાથીદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી આખ્યાયિકાજ તેને વિદિત હતી.

"સિથિયન લોકો સૌથી પ્રથમ અરેક્ષીસ[1] નદીની આસપાસના પ્રદેશમા રહેતા હતા તેમની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી (ઇલા)[2] દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી કન્યામાથી થઇ હતી આ કન્યાનો આકાર કમરથી ઉપર મનુષ્યનો અને તેની નીચે સર્પનો હતો (કે જે બુધનુ ચિન્હ છે) જ્યુપીટર (બૃહસ્પતિ)થી તેને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જેનુ નામ સિથિસ હતુ તે જાતિએ તેના નામપરથીજ પોતાનુ નામ રાખ્યુ. સિથિસને પાલાસ અને નાપાસ નામના બે પુત્રો હતા (શુ આ તાતારોની વંશાવલીનો નાગવંશ છે ?) આ પુત્રો પોતાના મહાન કાર્યોથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને તેમણે દેશ વહેચી લીધો હતો તેમના નામ-પરથી જાતિઓના નામ પાલિયન[4] (પાલી ?) અને નેપિયન પડ્યા તેઓ પોતાની સેના મિસરમા નીલ નદીપર્યંત લઇ ગયા હતા અને તેમણે પુષ્કળ જાતિઓને પોતાને આધીન કરી હતી તેમણે સિથિયન સામ્રાજ્યને પૂર્વમહાસાગર, કાસ્પીઅનસમુદ્ર અને મૈોટિસસરોવરપર્યંત વધારી દીધુ હતુ આ જાતિના અનેક રાજાઓ થયા આ જાતિની સૅકેન્સ (સૅકી), મેસેજેટી (જટ વા જિત), એરીએસ્પિયન (એરિયા[5] ના અશ્વયોકો વગેરે અનેક શાખાઓ છે તેમણે આસિરીઆ અને મીડિયા[6] જીતી લઇને તે દેશમા મહા વિધ્વંસ ફેલાવી દીધો અને ત્યાના નિવાસીઓને અરેક્ષીસ નદીની આસપાસના પ્રદેશમા લઇ જઇને વસાવ્યા અને તેનુ નામ સૅારોમેશિયન પાડ્યુ.[7]

સકી, જટ, અશ્વ તથા તક્ષક એવા જે નામો છે અને જે રાજસ્થાનના ૩૬ રાજવંશોમા આવી ગયા છે તથા જે યૂરોપની આરંભિક સભ્યતાના સમયની અન્ય જાતિઓમા પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમના મૂળનિવાસસ્થાનને માટે આપણે બીજા પણ પ્રાચીન પ્રમાણોની શોધ કરવી જોઇએ

---

૧ પુરાણોની અરત્રમાં, ઝક્ષરનીસ વા સેહૂન પુરાણોમા શાકદ્વીપ વા સિથિયાનુ આ પ્રકારનુ વર્ણન છે ડાયાડોરસ હિમોડસને* શાકદ્વીપ અને ખાસ હિંદુસ્થાનની વચ્ચેની સીમા જણાવે છે

૨ ચદ્રવંશની માતા ઈલા (પૃથ્વી) છે, કે જેને મનુષ્યરૂપ માનવામા આવી છે એને સેક્ષનલોકો અર્થાત્ સુનાની ઈરા અને ઈશ્વાની લોકો અર્દ કહે છે

૩ સિથિસ=સીથ (સક્તાઈ) અર્થાત્ શાકદ્વીપ અને ઇશ અર્થાત સ્વામી સકતાઇ વા સિથિયાના સ્વામી

૪ પ્રશ્ન-શુ સિથિયાના પાલી લોકો મિસરના ગોવાળ ન હોઈ શકે ? પાલી+ અક્ષરો હજીપિ વર્તમાન છે અને તે બૌદ્ધના શિલાલેખોના પ્રાચીન ટુકડાઓપરના અક્ષરોના જેવાજ દેખાય છે આ પ્રકારના ટુકડાઓ મારી પાસે છે ઘણા અક્ષરો કૅલ્ટિકલિપિની સાથે મળતા આવે છે

૫ એરિયા એ હિરાતની આસપાસનો પ્રદેશ છે (ગૌ હી ઓઝા)

૬ ચદ્રવંશી હુઅશ્વજાતિની ત્રણ મોટી શાખાઓ 'મીઢ× ની પદવી ધારણ કરે છે, જેમકે પુરમી, અજમીડ અને દેવમી૦. અસીરિયા અને મીડિયાપર આક્રમણ કરનાર અશ્વજાતિના લોકો કે જેઓ વાજશ્વના પૂત્રો હતા તેઓ પોતાના પૈતૃકસ્થાન પાચાલિકદેશમાથી નીકળીને સિધુનદીની પશ્ચિમતરફના દેશોમા આવ્યા તેમની સખ્યા ત્યા વૃદ્ધિગત થયેલી સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામા આવી છે

૭ સૂર્યપૂજક સૂર્યવંશી

---

* હિમાસ એ હિંદુકુશ પર્વતનુ નામ છે (ગૌ ટી ઓઝા)

+ પાલીભાષાના નામપરથી પહેલાના યુરોપિયનલેખકોએ ભારતવર્ષની પ્રાચીન લિપિને પાલીલિપિ જણાવી છે પરતુ તેનુ વાસ્તવિક નામ બ્રાહ્મિલિપિ હતુ આ લિપિમાથી વર્તમાન નાગરી તથા ભારતવર્ષની સમસ્ત આર્યલિપિઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે કર્નલ ટૉડને આ દેશમા ભિન્ન ભિન્ન લિપિઓના જેટલા પ્રાચીન લેખો પ્રાપ્ત થયા, તે સર્વની લિપિ તેમણે ભ્રમથી પાલી માની લીધી છે તેમને જેટલા લેખો આ દેશમા મળ્યા હતા તેમાથી કોઇની પણ લિપિ કૅલ્ટિકલિપિની સાથે મળતી નથી કેવળ યુરોપ અને હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન જાતિઓની વચ્ચે સમાનતા દર્શાવવાની ધુનમા તેમણે લિપિઓની વચ્ચે પણ સાદૃશ્ય માન્યુ છે. (ગૌ ટી. ઓઝા)

૬ ચદ્રવંશની અશ્વ નામની કોઇપણ જાતિ થઇ નથી, પરતુ કર્નલ ટૉડે ચદ્રવંશી અજમીઢના વંશજ વાજશ્વ (બાહ્યશ્વ) ના નામના અતમા 'અશ્વ'પદ જોઇને તે વંશમા અશ્વજાતિની કલ્પના કરી લીધી અને તે જાતિ તથા મધ્યએશિયાની અસિજાતિનુ એક હોવાનુ અનુમાન કર્યુ, પરતુ તેમનુ આ અનુમાન સ્વીકારવાયોગ્ય નથી (ગૌ. ટી ઓઝા)

× મીઢ-આ પણ કર્નલ ટૉડની કલ્પનામાત્ર છે પુરમીઢ, અજમીઢ આદિ શબ્દોના અતમા 'મીઢ' પદ જોઈ તે જાતિને તેમણે મીડિયા પ્રદેશની 'મીડ' જાતિની સાથે સમાનતા ધરાવતી માની લીધી, પરતુ તેનો સ્વીકાર કરવાને માટે કઈ પ્રમાણ નથી. (ગૌ. ટી. ઓઝા)

સ્ટ્રેબો જણાવે છે કે-"કાસ્પીઅનસમુદ્રની પૂર્વ તરફના પ્રદેશમા વસતી સર્વ જાતિઓ સિથિક કહેવાય છે" તેમાની ડાહી[1] જાતિ તે[2] સમુદ્રની નિકટ વસે છે મેસેજેટી (મોટા જેટી) તથા સૅકી લોકો તેથી અધિક પૂર્વમા વસે છે, પરતુ પ્રત્યેક જાતિનુ એક ખાસ નામ છે આ સર્વ જાતિઓ એક નિયત સ્થાનપર વસતી નથી આ ભ્રમણ કરતી જાતિઓપૈકી સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ અસી[3], પાસીઆની, ટાચરી તથા સૅકરેનની છે જેમણે યૂનાનીઓ પાસેથી બૅક્ટ્રિયાદેશ જીતી લીધો હતો આ શકો[4] (જાતિઓ)એ એશિયામા કિમેરિયનલોકોના જેવા આક્રમણો કર્યા હતા આ પ્રકારે તેમણે બૅક્ટ્રિયા દેશ પોતાને આધીન કરી લીધેલો જણાયો છે, તેમજ આર્મિનિયાના સર્વોત્તમ પ્રદેશને પણ તેમણે હસ્તગત કરી લીધો હતો આ પ્રદેશ તેમના નામપરથી સૅકેસેની[5] કહેવાય છે

રાજસ્થાનમા એવી કઇ કઇ જાતિઓ છે કે જે ઇદુવશ ।। અશ્વ અને સીથિયનોના સતાનો છે અને પાછળથી જેમના નામો બદલાઇ ગયા છે? આ વિષયની તપાસ કરવાને હવે અમે ચોલીશું નહિ પરતુ હવે અમે અમારી કલ્પના કેવળ ચઢાઇઓના વિષયમાજ લગાડીશુ અને આ વાતના કેટલાક પ્રમાણો આપીશુ કે એકજ જાતિના લોકો ભારતવર્ષ અને યૂરોપમા એકજ સમયે ગયા હતા આ પરથી રાજપૂતો અને યૂરોપની આદિમઝની જાતિઓની ઉત્પત્તિ એકજ મૂળમાથી થઇ હતી એ સિદ્ધાત નીકળી શકે છે આ સિદ્ધાતની પુષ્ટિમા તેમના દેવદેવીઓની આખ્યાયિકા, સમરવિષયક રીતભાતે તથા કવિતા, ભાષા સગીત અને શિલ્પની સુન્દરતાની પરસ્પર સમાનતા પણ આપી શકાય એમ છે[6]

---

૧ દાહિયા જાતિ (૩૬ વશમાનો એક વશ) હાલમા લુપ્ત થઇ ગઇ છે

૨ ડાહી-દાહિયા શબ્દ ડાહીની સાથે મળતો આવતો હોવાથી કર્નલ ટૉડે શકોની ડાહીજાતિ અને દાહિયા રાજપૂતોનુ એક હોવુ કલ્પી લીધુ છે, જેને માટે કોઈ પણ પ્રમાણ વિદ્યમાન નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ શકદ્વીપની અસી અને ટાચરીજાતિઓ પુરાણોમા જણાવેલી અશ્વ તથા તક્ષક વા તુક્ષક વા તુરુસ્ક જાતિઓમાની છે

૪ હુ એકવાર પુન કહીશ કે સકી શબ્દને સસ્કૃતમા 'શાખા' લખે છે જેનો શબ્દાર્થ શાખા વા જાતિઓ છે

૫ "સૅકેસેની લોકો સેક્સન લોકોના પૂર્વજો હતા" (મહાશય ટર્નરકૃત ઍગ્લોસૅક્સનજાતિનો ઇતિહાસ) (સભવત-સૅકેસેની આલ્બાનિયા અને શિર્વાનિની સીમાપર આર્મિનિયાનો એક પ્રદેશ હતો સ્ટ્રેબન) (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૬ હિરોડૉટસ જણાવે છે કે- મેરિયનલોકોને જ્યારે મૅસેજેટીલોકોએ હાકી કાઢ્યા ત્યારે તેઓ ક્રીમિયામા* જઇ રહ્યા અહીંઆ વિસેજેટી વા પશ્ચિમના જેટલોકો વસતા હતા અને તે સમયથી જેટી તથા કિમ્બ્રી એ ઉભય જાતિના લોકો બાલ્ટિકસમુદ્રના તટપર જઇ વસ્યા

ડરરી કિપ્ચક× કે જ્યાથી આ જાતિઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે ત્યાની કોમાનીજાતિના સ્મારક ચિન્હોવિષે વર્ણન કરતા પાદરી રૂબરૂકવીસ લખે છે કે-"તેમના સ્મારકચિન્હો અને પાષાણના ચક્રો અમારા કૅલ્ટ+ વા ડ્રુઇડ‡ લોકોના અવશિષ્ટ સ્મારકચિન્હોને મળતા છે"

કોમાની- લોકો સૌરાષ્ટ્રની કાઠીજાતિની એક શાખા છે, જેમના પાળીઆ અર્થાત્ અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયાસબધી સ્મારકસ્તભોના ઝુડના ઝુડ પ્રત્યેક નગર અને ગામમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે કાઠી જાતિ આરભિક જર્મનજાતિઓ પૈકી એક હતી

---

* ક્રીમિયા=યૂરોપની અતર્ગત કાળાસમુદ્રની ઉત્તરે આવેલો એક દ્વીપકલ્પ (ગૌ હી ઓઝા)

× ડેરની કિપ્ચક=મધ્યએશિયામા રહેલી કિપ્ચક નામની મગોલિયન જાતિનુ નિવાસસ્થાન (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

+ કૅલ્ટ=પશ્ચિમયૂરોપની એક પ્રાચીન જાતિ, જે પાછળથી જર્મની, ઇટાલી, સ્પેન, પોર્ટુગાલ, બ્રિટન વગેરે યૂરોપના ભિન્નભિન્ન દેશોમા ફેલાઇ ગઇ હતી (ગૌ હી ઓઝા)

‡ ડ્રુઇડ=કૅલ્ટ જાતિના લોકોના ધર્મગુરુ, કે જેઓ અનેક દેવીદેવતા તથા અગ્નિના પૂજક હતા (ગૌ હી ઓઝા)

– કોમાની=કાઠીઓની ત્રણ મુખ્ય શાખાઓપૈકી એક 'ખુમાણ' નામની શાખા છે, તેનેજ કર્નલ ટૉડે કોમાની લખી છે (ગૌ હી ઓઝા)

ઇદુ-સિથિક અર્થાત્ જેટી, તક્ષક અને અસી જાતિઓનુ તથા શેષનાગદેશ (ટાયરીસ્તાન) વા શેષ નાગથી શેષનાગજાતિનુ આગમન કે જેનો સમય ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૦૦ વર્ષનો નિશ્ચિત થાય છે, તેવિષે પુરાણોએ સૌથી પહેલા વર્ણન કર્યું છે પ્રાય આજ સમયમા આ જાતિઓએ એક પ્રચડ આક્રમણ કરીને એશિયામાઇનર જીતી લીધો હતો અને અતે સ્કૅન્ડિનેવિયા હસ્તગત કર્યો હતો અસી તથા ટાયરી-જાતિઓએ કૅકિડ્ઝયન અને યૂનાનીરાજ્યોને ઉધા વાળ્યા હતા ત્યારપછી અલ્પ અવધિમા રોમનલોકોપર અસી,[1] કાર્ડી અને કિમ્બ્રીજાતિઓએ બાલ્ટિકસમુદ્રના તટપરથી આક્રમણ કર્યું હતુ

જો આપણે જર્મનલોકો મૂળ સિથિયન વા ગૉથ (જેટી વા જિત) હતા એમ સિદ્ધ કરી શકીએ તો શાસનપ્રણાલી અને રીતભાત વગેરેની ઉત્પત્તિમબધે અન્વેષણ કરવાયોગ્ય વિષયોનુ એક વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ખુલ્લુ થશે યૂરોપની સમસ્ત પ્રાચીન વાતોનુ સ્વરૂપજ નવુ થઇ જશે, અને જેમ મૉન્ટેસ્ક્યુ તથા મોટા મોટા લેખકોએ અત્યારસુધી કર્યું છે, તેમ તેનો જર્મનલોકોની રીતભાતમાથી પત્તો મેળવવાને બદલે હિરોડૉટસે આપેલા સિથિયન વગેરે લોકોની રીતભાતના વિસ્તૃત વર્ણનમાથી તેનો પત્તો મેળવી શકાશે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૦ વર્ષોપર સિથિયનલોકોએ સ્કૅન્ડિનેવિયાને પોતાના આધકારમા લઇ લીધો હતો આ સિથિયનલોકો મર્ક્યુરી(બુધ) વૉડન વા ઓડિનની પૂજા કરતા હતા અને પોતાને તેના વશજતરિકે ઓળખાવતા હતા ગૉથલોકોની દેવકથાઓની તુલના કરતા તે યૂનાનીઓની હોય એમ જણાય છે યૂનાનીઓના દેવતા ક્યૂસ અને ટેગ (બુધ અને ઇના)ના મતાનો હતા તેમની દેવીઓ, તેમના દેવતા, તેમની પરીઓ તેમજ યૂનાન અને રોમની સમસ્ત મિથ્યા વિશ્વાસની વાતોને સ્કૅન્ડિનેવિયન લોકો માનતા હતા ગૉથલોકો બલિના હૃદયથી શુકન લેતા હતા તેઓ ભવિષ્યવેત્તાઓના કથનપર વિશ્વાસ રાખતા હતા અને ફ્રેયા[2] ને વીનસ[3] ના સ્થાનપર તથા વલ્કાઇરી[4]ને પારસી[5]ના સ્થાનપર માનતા હતા[6]

આ દેવકથાઓની સમાનતાની શોધ કર્યા પૂર્વે, અમે પ્રાચીન યૂરોપની જાતિઓ તથા સિથિયન રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ એકજ મૂળમાથી થયેલી છે એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે બીજા કેટલાક અભિપ્રાયો અત્રે સાદર કરીશુ.

અબુલગાઝીના પુસ્તકનો અનુવાદક પોતાની ભૂમિકામા જણાવે છે કે, જો આપણે તાતારલોકોની સાથે કેટલો નિકટનો સબધ ધરાવીએ છીએ, તે વાતનો વિચાર કરીએ તથા આપણા પૂર્વજો પ્રથમ એશિયાના ઉત્તરભાગમાથી આવ્યા હતા અને તેમના જેવીજ આપણી રીતભાત, ચાલચલણ, વ્યવહાર તથા કાયદાકાનુન હતા, એ સત્યનો પરિચય કરીએ તો હાલમા આપણે તેમનાપ્રત્યે જે ઘૃણાની દષ્ટિથી જોઇએ છીએ તે નિવૃત્ત થઇ જશે મારાશ, આપણે તાતારલોકોની એક નવી વસ્તીમાત્રજ છીએ

આ લોકો તાતારમાથી આવ્યા હતા અને તેમણે ક્રમશ કિમ્બ્રિયન[7], કેલ્ટ અને ગોલના નામથી યૂરોપનો સમસ્ત ઉત્તરભાગ જીતી લીધો હતો ગૉથ, હૂન, એલન, સ્વીડ, વાન્ડલ તથા

---

૧ અસી શબ્દ જેટી, યૂટ વા જટ લોકોએ જે સમયે સ્કૅન્ડિનેવિયાપર આક્રમણ કર્યું અને જુટલૅંડ વા જટલૅંડ વસાવ્યુ તે સમયે તેમને માટે વપરાતો હતો (ઇદા માલેટની ભૂમિકા જૂઓ)

૨ ફ્રેયા=પ્રીતિ અને સુદરતાની દેવી, જેને સ્કૅન્ડિનેવિયનો પોતાના દેવતા ઓડન વા વૉડનની સ્ત્રી માને છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ વીનસ=રોમનલોકોની પૌરાણિકકથાઓઅનુસાર પ્રીતિની દેવી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ વલ્કાઇરી (અપ્સરા)=યુદ્ધમા પડેલા પુરુષોની પ્રતીક્ષા કરનારી રૂપવતી દેવાશી સ્ત્રીઓ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૫ પારસી=ભાગ્યની ૩ દેવીઓ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૬ ગૉથલોકોવિષે પિંકર્ટને લખેલો લેખ જુઓ વૉલ્યુમ ૨ જુ પૃષ્ઠ ૯૪

૭ અબુલગાઝી જણાવે છે કે, કૅમેરી જેફેટના* આઠ પુત્રોપૈકી એક હતો અને તેનામાથીજ કૅમેરી, કિમેરિયાઇ વા કિમ્બ્રી ની ઉત્પત્તિ થઈ છે કૅમેરી સૌરાષ્ટ્રની જાતિઓપૈકી એક જાતિ છે.

---

*જેફેટ=નૂહના પુત્રોપૈકી એક (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

ફ્રૅંકલોકો એજ મધપૂડાની માખીઓ સિવાય અન્ય શુ હતા ? સ્વીડનનો ઇતિહાસ વાચવાથી પ્રતીત થાય છે કે, સ્વિડ[1] લોકો કાશગરથી[2] આવ્યા હતા અને સૅક્સન તથા કિમ્બ્રિક ભાષાની વચ્ચે ઘણો નિકટનો સબધ છે કેલ્ટિકભાષા કે જે અદ્યાપિ બ્રિટની અને વેલ્સમા બોલાય છે તે ત્યાના નિવાસીઓ તાતારલોકોના સતાનો છે એ વાતને સિદ્ધ કરે છે

૩૦° અને ૫૦° ઉત્તર અક્ષાશ અને ૭૫૦ થી ૯૫ ° અશ પૂર્વ દેશાતરની વચ્ચેની મધ્યએશિયાની ઉચ્ચ ભૂમિ કે જે ઉષ્ણતાપ્રધાન વિષુવવૃત્ત રેષા તથા શીતનતાપ્રધાન ઉત્તર ધ્રુવવૃત્તથી સમાન અતરપર સ્થિત છે ત્યાથી આ જાતિઓ નીકળીને યૂરોપમા તથા સિધુનદીપાર ગઇ, માટે આપણે સિધુ નદીપાર જઇ, પૅરોપેમિસન ઉલ્લઘી ઝક્ષરતીસ વા જેહૂન ઉતરી સકિટાઇ[3] વા શાકદ્વીપમા

૧સેઇયોનીઝ સુએવી વા સુ અર્થાત્ સુ યૂચી વા યુટી જાતિઓ ડી ગિગનિસના લેખઅનુસાર જેટી છે માર્કો પોલો×કાશગર કે જ્યા તે છઠ્ઠી શતાબ્દીમા હતો તે તેને સ્વીડલોકોની જન્મભૂમિ જણાવે છે અને ડી લા ક્રૉઇક્સ પણ કહે છે કે ઈ૦ સ૦ ૧૬૯૧મા સ્પર્વિનફે્ટ કે જે પૅરિસમા સ્વીડનનો રાજદૂત હતો, તેણે મને જણાવ્યુ કે –' મે સ્વીડનના ઐતિહાસિકગ્રથોમા વાચ્યુ છે કે, કાશગર અમારો દેશ હતો ' જ્યારે હનલોકોને ચીનના ઉત્તરભાગમાથી હાકી કાઢવામા આવ્યા ત્યારે તેમનામાનો અધિકતર ભાગ યૂરોપની દક્ષિણે આવેના દેશોમા ચાલ્યો ગયો શેષ લોકો ઑક્સસ અને ઝક્ષરતીસને કિનારે ચાલ્યા ગયા, ત્યાથી તેઓ કાસ્પિયન સમુદ્રના તટપરના દેશોમા અને ઈરાનના સીમાન્ત પ્રદેશોમા ફેલાઇ ગયા માવેરુન્નહર (ઑક્સસ નદીની પેલી તરફનો દેશ) મા તેઓ સુ, યૂચી વા જેટી લોકોની સાથે મળી ગયા, કે જેઓ વિશેષ પરાક્રમી હતા અને યુરોપમા પણ ફેલાઇ ગયા હતા કોઈ એમ સમજશે કે, તેઓ તે જેટીઓના પૂર્વજો હતા કે જેઓ યુરોપમા પ્રસિદ્ધ હતા આજ પ્રમાણે સુ લોકોના કેટલાક ટોળા યૂરોપના ઉત્તર ભાગમા પણ ગયા હશે, કે જેઓ સુએવી કહેવાયા

૨ કાશગર=ચીનની પૂર્વે તુર્કસ્તાનનુ એક પ્રસિદ્ધ નગર, કે જે પ્રાચીનકાળમા એક સ્વતત્ર રાજ્યની રાજધાની હતુ (ગૌ હી ઓઝા)

૩ મહાશય પિકર્ટને પોતે શોધ કરીને સકિટાઇનો પત્તો મેળવ્યો છે જો કે પુરાણોના શાકદ્વીપને માટે તેમણે (ડિ ઍન્વિલનુ) કોઈ પ્રમાણ આપ્યુ નથી ડિ ઍન્વિલ એન્ક જ્યોગ્ર મા એવો ઉલ્લેખ છે કે – સકિટાઈ એ ઑક્સસ અને ઝક્ષરતીસ નદીઓના મૂળપરનો પ્રદેશ છે કે જે સૅકાલોકોના નામપરથી સકિટા કહેવાય છે "

જેસનમીરના યદુલોકો કે જેઓ જાબુલિસ્તાનનુ + શાસન કરતા હતા અને જેમણે ગઝનીની સ્થાપના કરી હતી તેઓ ચગતાઈ‡લોકોને પોતાનીઈદુજ તિનાજ માને છે તેઓ એવો દાવો કરે છે કે જે ગહન વિચાર કર્યા વિના માનવાયોગ્ય પ્રતીત થાત નહિ,પરતુ હુ હાનમા એને વિશ્વાસપાત્ર માનુછુ

× માર્કોપોલો–વેનિસ નગરનો નિવાસી એક પ્રસિદ્ધ પ્રવાસી, જેનો જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૨૫૪ મા અને દેહાત ઈ૦ સ૦ ૧૩૨૪ મા થયો હતો તેણે મધ્ય એશિયા, ચીન અને હિદુસ્થાનની યાત્રા કરી હતી, જેમા ૨૪ વર્ષો (ઈ૦ સ૦ ૧૨૭૨ થી ૧૨૯૫ પર્યત) વ્યતીત થયા હતા યાત્રા કરીને પાછો ફર્યો પછી તે જીનો વા રાજ્યની સાથે થયેલા યુદ્ધમા સામિલ થયો હતો અને તે તેમા કેદી બન્યો હતો તેણે કારાગૃહમા પોતાની યાત્રાનુ સવિસ્તર વૃત્તાત એક બીજા કેદીને લખાવ્યુ કે, જે ઉક્ત વિષયનુ એક અપૂર્વ પુસ્તક ગણાય છે તે કર્નલ ટૉડના જણાવ્યા પ્રમાણે કાશગરમા ઇસ્વી સનની છઠ્ઠી શતાબ્દીમા નહિ, પણ તેરમી શતાબ્દીમા હતો (ગૌ હી ઓઝા)

+ જાબુલિસ્તાન એ કાબુલની દક્ષિણે આવેલો એક વિસ્તૃત પ્રદેશ છે પૂર્વે તેની રાજધાની ગઝની હતી અને તેની અતર્ગત સીસ્તાન (શકસ્થાન) પ્રદેશ પણ હતો (ગૌ હી ઓઝા)

‡ ચગતાઇ મોગલ લોકોની એક શાખા જેસનમીરના લોકો ચગતાઇ મોગલોને હિદુ માનતા નથી પરતુ તેમના ભાટોની ખ્યાતો કે જે વિશ્વાસયોગ્ય નથી તેમા ભાનદના જોધપુત્ર ભટ્ટીના પુત્રનુ નામ ચકિત લખ્યુ છે, તે પરથી કર્નલ ટૉડે ચગતાઈ મોગલોને હિદુ કલ્પ્યા છે તે સિવાય ઉક્ત અનુમાનને માટે કોઇપણ પ્રમાણ નથી નામોમા કાઇક કાઇક સમાનતા જોઇ કર્નલ ટૉડે અનેક વિચિત્ર કલ્પનાઓ કરી છે અને તેમાની આ પણ એક છે (ગૌ હી ઓઝા)

પહોચવુ જોઇએ અને ત્યાથી તેમજ ડેમ્ટ્રી-કિપ્ચકથી તક્ષક, જેટ્ટી, કૅમેરી, કટ્ટી તથા હૂનલોકોને હિંદુસ્થાનના મેદાનમા લાવવા જોઇએ.

આપણે આ અજ્ઞાત પ્રદેશોમાથી પુષ્કળ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. આ પ્રદેશોમા પ્રાચીનકાળથી સભ્યતાએ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તથા ઝંઘીમખાના આક્રમણના સમયપર્યંત પણ તેમા મોટાં મોટા નગરો વિદ્યમાન હતા. એશિયાની ઉચ્ચ ભૂમિની જાતિઓ કેવળ ભટકતી જાતિઓ હતી, એમ ધારવું ભૂલભરેલું છે;અને ડી ગિગનીસ આપણને પ્રાચીન પ્રમાણોના આધારથી સૂચિત કરે છે કે, જ્યારે સુ લોકોએ યૂચી વા જિતલોકોપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે તેમને સૌથી અધિક એવા નગરો પ્રાપ્ત થયા હતા કે જેમાં ભારતના વાણિજ્યપદાર્થો વિદ્યમાન હતા અને ત્યાના રાજાઓની મૂર્તિથી અંકિત સિક્કાઓ પ્રચલિત હતા.

ઇ૦ સ૦ પૂર્વે દીર્ઘકાળપર મધ્યએશિયાની આવી સ્થિતિ હતી, જો કે પાયમાલી કરનારી જે લડાઇઓ તે દેશમા થયા કરતી હતી અને જેનો જોટા યૂરોપમા મળી શકે એમ નથી, તેદ્વારા હાલમાં તે ઉજ્જડ અને નિર્જન બની ગયો છે. આધુનિક સમયમા જેટિકોમની સાથેની તીમુરની લડાઇઓ તેના લોભી પૂર્વજોના સંહારકારક વર્તનના ઉદાહરણસ્વરૂપ છે.

ઇ૦ સ૦ પૂર્વે છસેં વર્ષપર સાઇરસ[1] ના સમયમા આ મહાન જેટિકજાતિનો રાજકીય પ્રભાવ કેવો હતો તેની જો આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને વિદિત થશે કે, વીસ શતાબ્દીઓ વ્યતીત થઇ ચૂકી હતી, તે છતા પણ તીમુરનો ઉદય થતા આ જાતિનુ બળ કિંચિત્ પણ ન્યૂન થયુ નહોતુ તે સમયે (ઇ૦ સ૦ ૧૩૩૦ મા) અર્થાત્ જેટિકજાતિના અંતિમ રાજા તુગલક તીમૂરખાના શાસનકાળમા ચગતાઇ[2] સલ્તનતની પશ્ચિમસીમા ડેશ્ટિ-કિપ્ચક અને દક્ષિણસીમા ઝક્ષરતીસ વા જેહૂન નદી હતી આ નદીના તટપર ટૅામિરસના[3] જેવા જેટિજાતિના ખાનની રાજધાની હતી. કોજેન્ટ, તારકંદ, ઉટ્રાર[4] સાઇરોપોલિસ અને સર્વથી ઉત્તરે આવેલુ અલૅકઝાડ્રિયા એ નગરો ચગતાઇસલ્તનતની સીમાની અંતર્ગત હતા

જેટિ, જોટ વા જિત તથા તક્ષકજાતિઓ કે જે હિંદુસ્થાનના ૩૬ રાજવંશોમા સામિલ છે તે સર્વ સકટાઇપ્રદેશમાથી આવી છે. આ જાતિઓએ સર્વથી પૂર્વે સ્થાનાતર કર્યું હતુ, એમ આપણને પુરાણોપરથી પ્રતીત થાય છે; પરતુ તેમાના આધુનિક સમયના આક્રમણોવિષે આપણને મહમૂદગઝનવી અને તૈમૂરનો ઇતિહાસ સારી રીતે વાકેફ કરે છે.

જોઉદના[5] પહાડોથી લઇને મકરાનના[6] તટપર્યંત અને ગંગાના કિનારાપર જિતજાતિના લોકો ઘણા ફેલાયા

---

૧ સાઇરસ=ઇરાનના મહારાજ્યનો સંસ્થાપક તેણે ઈરાનનુ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાના બાહુબળથી મીડિયા, અસિરિયા, બાબિલોન, સીરિયા, અરબસ્તાન, એશિયામાઇનર આદિ દેશોને પોતાને આધીન કર્યા હતા અને ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૯ મા મૅસેજીટી લોકોની સાથેની લડાઇમા તે માર્યો ગયો હતો.

૨ ચગતાઇ વા સકટાઇ એ પુરાણોમાનો શાકદ્વીપ છે. (અને એને યુનાનીઓએ બગાડીને સીથિયા કરી દીધો છે) "એના નિવાસીઓ સૂર્યનુ પૂજન કરે છે અને એમાથી અક્ષમાં નદી નીકળી છે"

૩ ટોમિરસ=જેટી લોકોનો રાજા કે જે ઇરાનના પાદશાહ સાઇરસનો સમકાલીન હતો. (ગૌ હી. ઓઝા)

૪ ઉટ્રાર× એ સંભવત પ્રાચીન ભૂગોળમાનુ ઓટારાકુરી છે. ઉત્તરકુરુ અર્થાત્ ઉત્તરતરફનો કુરુવંશ એ ઇન્દુવંશની એક શાખા છે

૫ જુદું કા ડાંગ એ રેનેલના નકશામા આપેલો જૌડીઝ અર્થાત્ યદુનો પહાડ કે જે પંજાબમા ઉપલા ભાગપર છે અને જ્યાં યદુજાતિની એક ટોળી સૌરાષ્ટ્રમાંથી દૂર થયા પછી વસી હતી.

૬ બલૂચિસ્તાનની નૂમરી વા લૂમડી (લોમડી)જાતિના લોકો જીટ છે. આજ લોકો રેનેલના લખેલા નોમર્ડી છે.

× ઉટ્રાર=કર્નલ ટૅાડ ઉટ્રાર નામને ઉત્તરકુરુની સાથે મેળવવા માગે છે, પરતુ તે નામોમા કિંચિત્ પણ સમાનતા નથી,એ માત્ર એમની હઠ છે પુરાણાદિમા જે ઉત્તરકુરુદેશનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, તેમા તે દેશને નીલપર્વતથી દક્ષિણમા અને મેરુથી ઉત્તરમા સ્થિત જણાવ્યો છે, પરંતુ ઉક્ત પ્રદેશ સર્વ

છે અને તક્ષકજાતિના નામો કેવલ શિલાલેખો વા પ્રાચીન પુસ્તકોમા પ્રાપ્ત થાય છે

તેમના આદિસ્થાનોમા અને હાલ જૂદા જૂદા નામોથી ઓળખાતી જાતિઓમા તપાસ કરવાથી તેમનું મૂળ નામ પ્રકાશિત થશે કે જે નામ હાલમા માત્ર સિધુનદીની આસપાસના પ્રદેશોમા સારી રીતે જ્ઞાત છે અને તક્ષક વા તકયુકનો પત્તો તાજિકલોકોમા મળે એવો સભવ છે આ તાજિકલોકો અદ્યાપિ પોતાના પ્રાચીન નિવાસસ્થાનમા વસે છે આ સ્થાન પ્રાચીનગ્રંથકારોના લખેલા ટ્રાન્સ ઓક્ષિયાના અને ચોરારિમયા, ઇરાનીઓનુ માવેરન્નહર અને દેશી ભૂગોળમા આપેલા તૂરાન, તુર્કસ્થાન વા ટાયરીસ્તાન છે આ સ્થાન ટાયરી, તક્ષક વા તુરુક નામની ભારતપર આક્રમણ કરનારી જાતિઓ-ના નિવાસસ્થાન છે આ લોકોવિષે પુરાણોમા તથા વિદ્યમાન શિલાલેખોમા વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે

જેટિલોકોએ દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાની સ્વાધીનતા અચળ રાખી અને જ્યારે સાઇરસે તેમને તાબે કરવાને માટે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ટોમિરસ તેની સામે થયો જ્યારે તેમને સતત અનેક લડા-ઇઓમા પરાસ્ત કરીને સતલજનદીને પાર હાંકી કાઢવામા આવ્યા, ત્યારે પણ તેમની પ્રાચીન આદતો તો તેમનામા રહીજ જો કે તેમને પોતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જ્ઞાત નથી, તથાપિ તેઓ (પોતાની પ્રાચીન આદત પ્રમાણે) લાહોરના જિતસરદારના હાથનીચે અસ્થાવર અશ્વારોહીઓતરિકે અને બિકાનેરમા તથા હિંદના રણોમા અને ઇતર સ્થળોમા રખડતી જાતિતરિકે રહેતા હતા. તેમણે થોડો વખત થયાજ ભર-વાડનો ધંધો છોડીને કૃષિકારોનો ધંધો ગ્રહણ કર્યો છે અને ટ્રાન્સ ઓકિસયાના ભ્રમણકારી જેટિઓ હવે હિંદુસ્થાનની ભૂમિમા ઉત્તમ કૃષિકાર બન્યા છે

આ ઇન્દુ-સિથિક જાતિઓ અર્થાત્ જેટિ, તક્ષક, અસી, કટ્ટી રાજપાલી, (રાજગોવાળ) હુન તથા કેમેરીના આક્રમણથી ઇંદુવંશ વા ચદ્રવંશના સંસ્થાપક બુધની પૂજા પ્રચલિત થઈ છે

હિરોડોટસ જણાવે છે કે-"જેટિલોકો આસ્તિક[1] હતા અને તેઓ આત્માની અમરતા માનતા હતા" બૌદ્ધ લોકો પણ આત્માની અમરતા માને છે

પરંતુ અસી, જેટિ વા સ્કેન્ડિનેવિયાના જટ (જેપરથી કિંબ્રિક ચેર્સોનિઝનુ નામ પડયુ છે) તથા સિથિયા અને હિંદુસ્થાનના જેટીલોકોની ધાર્મિક સમાનતાનુ વર્ણન કર્યા પૂર્વે અમે અસી વા અશ્વજાતિવિષે બે શબ્દો કહીશુ

અશ્વજાતિના ઇન્દુવંશીઓ (દેવમીઢ અને બાજસ્વના સંતાનો) સિંધુનદીના ઉભય તટપરના પ્રદેશોમા ફેલાઇ ગયા અને એશિયાખડનુ નામ તેમના નામપરથીજ પડયુ હોય એમ જણાય છે.

હિરોડોટસ (મેલ્પોમેની અ૦ ૧૪) જણાવે છે કે યૂનાની લોકોએ 'એશિયા' નામ પ્રો મેથિયસની[2] સ્ત્રીના નામપરથી પાડયુ હતુ, પરંતુ બીજા લેખકો મેનેસ[3] ના એક પૌત્રના નામ પરથી તે નામ પડેલુ જણાવે છે આ પરથી પ્રથમ પુરુષ મનુના અશ્વજાતિના વંશજોનોજ બોધ થાય છે

---

૧ સૂર્ય તેમનો મોટો દેવતા હતો તોપણ તેઓ ઝેમોલક્ષિસને ભયનો દેવતા માનતા હતા, કે જે પ્લુટો વા હિંદુઓના યમસમાન છે 'સીથિક જાતિના ટ્રેન્સલોકોનો મુખ્ય દેવતા યમઝ્યુ હતો" (પીકર્ટનકૃત ગૉથ લોકોનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૨ જો, પૃ૪ ૨૧૫)

૨ પ્રોમેથિયસ-યુનાનીઓની પૌરાણિક કથાઓઅનુસાર એક બુદ્ધિમાન દેવતા એને વિષે એક એવી વાત પણ પ્રચલિત છે કે તેણે માટીના મનુષ્યો બનાવ્યા હતા અને સ્વર્ગમાથી અગ્નિ ચોરીને તે દ્વારા તેમા જીવારોપણ કર્યું હતુ (ગૌ હી ઓઝા)

૩ મેનેસ-રોમન લોકોની પૌરાણિકકથાઓમા જણાવેલો પિતૃદેવતા વા કુલદેવતા (ગૌ. હી. ઓઝા)

સુપ્રસપન્ન હતો ત્યાના માણસોની ઉમર ૧૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ વર્ષપર્યંતની હતી અને તેમને સદા એક પુત્ર અને એક પુત્રી એમ જોડ બાળકો જન્મતા હતા, એવી જે વાત લખી છે તે પરથી એવુ અનુમાન કરી શકાય છે કે કદાચિત્ તે કોઇ કલ્પિત દેશ હશે (ગૌ હી ઓઝા)

આસા (આશા) શાકભરી[1] માતા એ આશાની દેવી છે કે જે જાતિઓની રક્ષા કરનારી માતા છે પ્રત્યેક રાજપૂત "આશાપૂર્ણા" અર્થાત્ "આશા પૂર્ણ કરનારી દેવી"ની પૂજા કરે છે પ્રત્યેક કાર્યનો આરભ કર્યા પૂર્વે શાકભરીના રૂપમા તેની સ્તુતિ કરવામા આવે છે

અશ્વનોકો મુખ્યત્વે કરીને ઈંદુવશના હતા તથાપિ સૂર્યવશની એક શાખાનુ પણ તે નામ હતુ આ નામપરથીપ્રતીત થાય છે કે તે લોકો પ્રસિદ્ધ અશ્વારોહી રૈટના તેઓ મર્વઅશ્વનુ પૂજન કરતા હતા અને સૂર્યને[2] તેનુજ બલિદાન આપતા હતા આ જાતિ અને જેટિક્જાતિની ઉત્પત્તિ સિથિયનનોકોમાથીજ થઇ છે, એ વાતનુ જનનત પ્રમાણ રીતકાલના સક્રાતિના પર્વપર કરવામા આવતો અશ્વમેધ યજ્ઞ છે અને એ ઉપરથી પિકર્ટનના સિથિયન લોકોની એ મોટી શાખા કાસ્પિયનસમુદ્રથી ગગાનદીપર્યંત પ્રસરી હતી એ શબ્દો પ્રમાણિત થાય છે

અશ્વમેધ યજ્ઞ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષપર સૂર્યવશી રાજાઓદ્વારા ગગા અને સરયૂના કિનારા પર કરવામા આવ્યો હતો આજ પ્રકારનો અશ્વમેધ યજ્ઞ સાઇરસના સમયમા જેટિલોકો ગ્તા હતા હિરોડૉટસ જણાવે છે કે—"તેઓ સૃષ્ટિમા ઉત્પન્ન થયેલા જીવોમા સર્વથી અધિક શીઘ્રગામી પ્રાણીનો બલિ દેવતાઓના નાયકને આપવાનુ ઉચિત ધારતા હતા" અને ઘોડાનુ પૂજન તથા બલિદાન વર્તમાન કાળના રાજપૂતોપર્યંત ચાલ્યુ આવે છે આ મોટા રિવાજની હકિકત લખીને આ પરસ્પર મળતી વાતોનુ વર્ણન સમાપ્ત કરીશ

જેટિજાતિના અસીલોકો ઘોડાને પોતાના મુખ્ય દેવતા સૂર્યનુ પ્રતિરૂપ માનતા હતા અને તેથી તેઓ તેનુ પૂજન કરતા હતા તેઓ આ રીતિ સ્કૅન્ડિનેવિયામા લઇ ગયા અને આ રીતે સુ સુએવી કટી, સુકિમ્બ્રી અને જેટિ નામની સમસ્ત પ્રાચીન જર્મનજાતિઓએ આ રીતિને જર્મનીના જગલોમા તથા એલ્બ અને વેઝર (જર્મનીની બે નદીઓ)ના તટપર પ્રચલિત કરી

દુગ્ધવર્ણ—શ્વેત અશ્વને દેવતાઓનો સૂચક માનવામા આવતો હતો આવા અશ્વના હણહણાટથી તેઓ ભાવી ઘટનાઓનુ અનુમાન કરતા હતા આજ માન્યતા ગગા અને યમુનાના તટપર વસતા ભુવ

---

૧ શાકભરી,‡ શાકમ્=શાખાનુ બહુવચન અને અબર=રક્ષા કરવી

૨ અશ્વ અને હય એ સસ્કૃતમા ઘોડાના પર્યાય છે ફારસીમા એને માટે અસ્પ શબ્દ છે નબી* ઝા મીને એ શબ્દનો પ્રયોગ જેટીનોકોએ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૦૦ વર્ષપર સીથિયાપર કરેલા આક્રમણમા કર્યો છે ડાયોડોરસ× જણાવે છે કે—તોગમ્મહ (જેટીનોકોનો પ્રસિદ્ધ પૂર્વજ) ના પુત્રો અશ્વારૂઢ થાય છે આ સમય તેજ છે કે જ્યારે ભારતપર તક્ષકનોકોએ આક્રમણ કર્યું હતુ,

૩ રાજપૂત લોકોમા જે પ્રકારે દેવીને બકરાનુ અને પાડાનુ બલિદાન આપવામા આવે છે, તે પ્રકારે સૂર્યને અશ્વનો બલિ આપવાનો રિવાજ કદિપણ પ્રચલિત નહોતો અશ્વમેધ યજ્ઞ એ કાંઇ સામાન્ય બલિદાન નહોતુ આ યજ્ઞ ઘણો ઓછો થતો હતો અને કેટલીકવાર તો શતાવધિ વર્ષોપર્યંત સર્વથૈવ થતોજ નહોતો, પરતુ જેટિકજાતિઓમા તો સામાન્ય પશુની પેઠે ઘોડાનુ બલિદાન સાધારણ રીતે આપવામા આવતુ હતુ જેટિકજાતિઓનો અશ્વબનિ અને હિદુરાજાઓનો અશ્વમેધ યજ્ઞ એમા કિંચિત્ પણ સમાનતા નહોતી (ગૌ હી ઓઝા)

---

‡ શાકભરી એ સાભર (રાજપૂતાનામા) નુ નામ છે ત્યાની દેવીનુ નામ શાકભરી છે આ નગર ચૌહાણોની પ્રથમ રાજધાની હોવાથીજ ચૌહાણોને શભરીરાજ (સાભરના રાજા) કહેવામા આવે છે અને શાકભરી દેવી તેમની ખાસ દેવી છે શાકમ્ શબ્દ શાખાનુ બહુવચન નથી તેમજ કર્નલ ટૉડના જણાવ્યા પ્રમાણે અબરનો અર્થ રક્ષા કરવી એવો પણ થતો નથી (ગૌ હી ઓઝા)

નબી ઇઝાકીલ-ખ્રિસ્તીનોકોના ધર્મપુસ્તકોમા એને જેરૂસલેમમા રહેતા ધર્મગુરુ બુઝીનો પુત્ર લખ્યો છે તેનો જન્મ ઈ૦ સ૦ ૬૨૪ મા થયેલો માનવામા આવે છે (ગૌ હી ઓઝા)

× ડાયાડોરસ-યુનાનનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખક જે ઈ૦ સ૦ પૂર્વેની પ્રથમ શતાબ્દીમા થયો હતો તેણે 'બિબ્લિયોથિકા હિસ્ટોરિકા' નામનો બૃહત્ ઐતિહાસિકગ્રથ લખ્યો હતો, જેનો તૃતીયાશ અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ છે તે જુલિયસ સિઝરના સમયમા રોમમા નિવાસ કરતો હતો (ગૌ હી ઓઝા)

(વૉડેન)ના સંતાનો અશ્વજાતિના લોકોની તે સમયથી હતી કે જ્યારે કોઇ મનુષ્યે સ્કૅન્ડિનેવિયાના પહાડો અને બાલ્ટિક સમુદ્રના તટપર પગ પણ મૂક્યો નહોતો આજ શુકનથી ડેરિયસ હિસ્ટાસ્પસ-ઇરાનના પાદશાહ દારા (હીસના=હણહણાટ કરવો, અસ્પ=અશ્વ)ને રાજ્યછત્ર પ્રાપ્ત થયું હતું. ચડનારાઓ ઘોડાના હણહણાટને પોતાના મુખ્ય વીરોના મૃત્યુનો સૂચક ગણતો હતો

સ્કૅન્ડિનેવિયામા બુદ્ધદેવતાના અશ્વને અપસાલા (સ્વીડનનું એક પ્રસિદ્ધ નગર) ના મંદિરમા રાખવામા આવતો હતો અને સદા "તે બુદ્ધ પછી પ્રસ્વેદથી ભરાઇ ગયેલો અને હાંફતો જણાતો હતો "ટેસિટસ[1] જણાવે છે કે –" જર્મન લોકો મુદ્રા (સિક્કા)પર અશ્વની આકૃતિ હોય તોજ તેને ગ્રહણ કરતા હતા"

એડ્ડા (એ નામનું પુસ્તક)મા એવો ઉલ્લેખ છે કે, જેટિ વા જીતલોકો કે જેમણે સ્કૅન્ડિનેવિયામા પ્રવેશ કર્યો હતો તેઓ અસી કહેવાતા અને તેમનો પૂર્વનિવાસ અસ-ગર્ડ (અસીગઢ)મા હતો

પિંકર્ટન એડ્ડાનું પ્રમાણ માનતો નથી અને તે ટૉર્ફિયસનું અનુકરણ કરે છે ટૉર્ફિયસ આઇસલૅન્ડના ઇતિહાસ અને વંશાવળીઓના પ્રમાણથી ઑડિનનું સ્કૅન્ડિનેવિયામા આગમન ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૦ વર્ષપર અર્થાત્ ડૅરિયસ હિસ્ટાસ્પસના શાસનસમયમા થયેલુ માને છે.

આ અંતિમ બુદ્ધ વા મહાવીરનો સમય છે, જેનો સંવત[2] વિક્રમથી ૪૭૭ વર્ષ અને ઇશુથી ૫૩૩ વર્ષપૂર્વે ચાલ્યો હતો

સ્કૅન્ડિનેવિયામા ઑડિનનો ઉત્તરાધિકારી ગૌતમ હતો અને જે ગૌતમ અંતિમ બુદ્ધ મહાવીરનો ઉત્તરાધિકારી હતો,તેનુ પૂજન ગૌતમ વા ગૌદમ નામથી અદ્યાપિ મનાક્કાનીસામુદ્રધુનીથી કાસ્પીઅનસમુદ્રપર્યંત થાય છે.

પિંકર્ટન જણાવે છે કે –"ઇતર પ્રાચીન વૃત્તાંતપરથી બીજો ઑડિન જણાય છે કે જે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૦૦ વર્ષપર મુખ્ય દેવતા ગણાતો હતો"

મૅલેટ જે ઑડિન હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ પિંકર્ટનનો એવો અભિપ્રાય છે કે, તેણે (મૅલેટે) ટૉર્ફિયસના મતાનુસાર ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૦ વર્ષપર થયેલા ઑડિનનેજ માનવો જોઇતો હતો.

આ એક આશ્ચર્યની વાત છે કે,સ્કૅન્ડિનેવિયાના બન્ને ઑડિનોનો સમય બાવીસમા બુદ્ધ નેમિનાથ અને ચોવીસમા તથા અંતિમ (બુદ્ધ)મહાવીરના સમય સાથે મળતો આવે છે. આમાનો પ્રથમ કૃષ્ણનો સમકાલીન હતો અને તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ પ્રાય ૧૦૦૦ વા ૧૧૦૦ વર્ષપર થયો હતો અને અંતિમ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૩૩ વર્ષપર થયો હતો યુરોપના અસી જેટિ આદિ લોકો પૂર્વના અસી, તક્ષક અને જેટિ લોકોની પેઠે મર્કયુરી (બુધ)ને પોતાના વંશનો સંસ્થાપક માનીને તેની પૂજા કરતા હતા.

ચીન અને તાતારના ઇતિહાસવેત્તાઓ પણ કહે છે કે,બુધ ના ફો ઇ૦સ૦પૂ૦ ૧૦૨૭[3] વર્ષ પર થયો હતો

---

૧ ટૅસિટસ=રોમન ઇતિહાસલેખક જેનો જન્મ પ્રાય ઇ૦ સ૦ ૫૫ માં અને દેહાંત પ્રાય ઇ૦ સ૦ ૧૩૦ મા થયેલો માનવામા આવે છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ જૈનોના અંતિમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણસમયથી જૈનોમા એક સંવત માનવામા આવે છે, જેને તેઓ ' વીર નિર્વાણ સંવત ' કહે છે જેનો પ્રારંભ વિક્રમ સંવતથી ૪૭૦ વર્ષ પૂર્વે (નહિ કે કર્નલ ટૉડના જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૩૩) થી માનવામા આવે છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ ચીનાલોકો બૌદ્ધધર્મના પ્રચારક શાક્યમુનિ (બુદ્ધ) નો નિર્વાણ (મોક્ષ) ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૨૭ મા થયેલો માને છે, તે તેમનો ભ્રમ છે, અને તેમણે પોતાની આવી માન્યતાથી ઐતિહાસિક પુસ્તકોમા સમયનિર્ણયસંબધી અનેક ભૂલો કરી છે બુદ્ધના નિર્વાણના સમયથી બૌદ્ધોમા એક સંવત ચલાય છે, જેના પ્રારંભના વિષયમા તેમનામા ઘણો મતભેદ છે. સીલોન (સિંહલદ્વીપ),બ્રહ્મદેશ અને સિઆમમા બુદ્ધનો નિર્વાણ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૪ (વિ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૮૭) મા થયેલો માનવામા આવે છે અને આસામના રાજગુરુ પણ તેમજ માને છે ચીનાઇપરિવ્રાજક ફાહિયાન કે જે ઇ૦ સ૦ ૪૦૦ મા આ દેશમા આવ્યો હતો, તે લખે છે કે આજસુધીમા બુદ્ધના નિર્વાણને ૧૪૯૭ વર્ષ થયા છે. તેના લેખથી નિર્વાણનો સમય ઇ૦ સ૦ પૂર્વે (૧૪૯૭-૪૦૦=) ૧૦૯૭ ની આસપાસનો આવે છે. તેની વિરુદ્ધ પ્રસિદ્ધ ચીનાપરિવ્રાજક હુએન્સંગ પોતાના પ્રવાસમયમા

"યૂચી લોકે કે જે ઍકિટયામા અને જે હૂનનદીના તટપર વસ્યા હતા તેઓ અંતે જેટા વા યેટન[1] કહેવાવા લાગ્યા આ શબ્દનો અર્થ જેટિજ છે તેમનુ સામ્રાજ્ય દીર્ઘકાળપર્યંત એશિયાના આ ભાગમા રહ્યું હતુ અને તે એટલે સુધી વૃદ્ધિગત થયુ હતુ કે તે ભારતવર્ષમા પણ ફેલાયુ હતુ. આ તેજ લોકે છે કે જેને યૂનાનીઓ ઇન્ડોસિથિક કહેતા હતા તેમની રીતભાત અને ચાલચલણ તુર્કોના જેવાજ હતા.[2] પૂર્વ દેશોમા જે રાજ્યવિપ્લવ થયા, તેની અસર દૂર દૂરના દેશોપર્યંત થઈ"[3]

આ સર્વ ગ્રંથકારોએ આ સિથિક સમૂહોના યૂરોપમા જઈને વસવાનો જે સમય નિયત કર્યો છે તેજ સમય તેમનો ભારતમા પ્રવેશ કરવાનો પણ છે.

શેષનાગદેશમાથી તક્ષકજાતિનો આગમનનો સમય છઠ્ઠી શતાબ્દી ગણવામા આવ્યો છે અને આજ ઘટના તથા આજ રાજત્વકાલવિષે પુરાણોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે -"આજથી કોઇ રાજા શુદ્ધ વંશનો પ્રાપ્ત થશે નહિ અને યવનો સર્વત્ર ફેલાઇ જશે."

આ સર્વ ઇન્દુસિથિક આક્રમણકારીઓ બૌદ્ધધર્મ માનતા હતા અને એજ કારણથી સ્કેન્ડિનેવિયનો, જર્મનો તથા રાજપૂતોની રીતભાત તથા દેવકથાઓની પરસ્પર સમાનતા તેમના વીરરસના કાવ્યોની તુલના કરવાથી અધિક પ્રતીત થાય છે

ભાષા કરતા ધાર્મિક વ્યવહારની સમાનતા, એ મળ ઉત્પત્તિની એકતાનુ દૃઢતર પ્રમાણ છે. ભાષા સદૈવ બદલાતી રહે છે, તેમજ રીતભાત પણ બદલાયા કરે છે, પરંતુ જ્યારે એક છૂટી ગયેલા રિવાજની શોધ તેના મૂળ સુધી કરવામા આવે અને જો તે હવાપાણીની સામે થઇને પણ સાચવી રાખવામા આવ્યો હોય તો તે પ્રમાણનો અસ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી

જાતીય સ્વભાવ અને પહેરવેશ—જ્યારે ટૅાસિટસના લેખથી આપણને વિદિત થાય છે કે, પ્રત્યેક જર્મન પ્રાતઃકાળમા ઉઠીને સૌથી પહેલા સ્નાન કરતો હતો, તો એપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ સ્વભાવ જર્મનીના શીતલતાપ્રધાન દેશમાથી પ્રાપ્ત કરેલો નથી, પરંતુ અવશ્ય તે પૂર્વીયદેશોમા ઉત્પન્ન

કાસ્મીરના વૃત્તાતમા લખે છે કે, નિર્વાણ પછીના ૧૦૦મા વર્ષમા અશોકનુ રાજ્ય દૂર દૂર સુધી ફેલાઇ ગયુ હતુ અશોકનો રાજ્યાભિષેક ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૬૯ મા થયો હતો, માટે હુએન્સંગના લેખ પ્રમાણે બુદ્ધના નિર્વાણનો સમય ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૬૯ થી કિંચિત્ પાછળ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૬૦ ની આસપાસ) માનવો પડે છે આ પ્રકારે બૌદ્ધોમા બુદ્ધ-નિર્વાણનાસમયના વિષયમા અનેક મતો છે, તેજ પ્રકારે આધુનિક પુરાતત્ત્વવેત્તાલોકો પણ ઉક્ત ઘટનાના સબંધમા ભિન્ન ભિન્ન સમય નિશ્ચિત કરે છે. (જુઓ પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ ૨૩) બુદ્ધના નિર્વાણ સમયનુ સૌથી પ્રાચીન લિખિત પ્રમાણ આપણને અશોકના સહસ્રામ, રૂપનાથ, સિદ્ધપુર આદિના લેખોમા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમા બુદ્ધના નિર્વાણના સમયને (તેઓ કોતરાયા ત્યાસુધીમા) ૨૫૬ વર્ષો વ્યતીત થયેલા જણાવવામા આવ્યા છે. આ લેખોપરથી એમ પણ પ્રતીત થાય છે કે, તે અશોક રાજ્ય છોડીને વિરક્ત થયો તે સમયના છે અશોક ૩૭ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યા પછી વિરક્ત થયો હતો તેથી તેનો રાજ્યાભિષેકનો સમય બુદ્ધનિર્વાણ સવત (૨૫૬-૩૮=)૨૧૮ હોવો જોઇએ તેનો રાજ્યાભિષેક ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૬૯ મા થયો હતો; માટે ઉપર્યુક્ત લેખાનુસાર બુદ્ધનો નિર્વાણ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ (૨૧૮+૨૬૯=)૪૮૭ ની આસપાસ થયેલો નિશ્ચિત થાય છે, જે અધિક વિશ્વાસયોગ્ય છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૧ " સંપૂર્ણ કિમ્બ્રિક, ચેર્સોનિઝ વા ×જટલૅડને યુટલૅડ નામ આપવામાં આવ્યું હતું " (પિંકર્ટને ગૉથ લોકોપર લખેલો નિબંધ)

૨ " તુર્ક, તુરુષ્ક, તક્ષક વા ટૅાનક એ તુર્કલોકોના નામ છે " (અબુલગાઝીકૃત તાતાર લોકોનો ઇતિહાસ)

૩ જુઓ હૂણલોકોનો ઇતિહાસ વૉલ્યુમ ૧, પૃષ્ઠ ૪૨

× જટલૅડને હાલમાં યૂરોપની અંતર્ગતનો ડેન્માર્ક દેશજ યુટલૅડ, જુટલૅડ વા જટલૅડ માનવામાં આવે છે, પરંતુ પૂર્વે ડેન્માર્ક સિવાય પ્રશિયાનો કેટલોક ભાગ પણ તેની અંતર્ગત હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

થયો હશે[1] તેમના ઢીલા અને લાબા અંગરખા અને લાંબા લાબા ગુંથેલા કેશ કે જેનો મસ્તકની વચ્ચે અંબોડો વાળવામા આવતો હતો તથા તેમના ઇતર અનેક રીતરિવાજો, જાતીયસ્વભાવ તથા સિથિયન, ક્રિમ્શ્રી, જટ, કટ્ટી અને સુએવીલોકોના મિથ્યા વિશ્વાસનો પણ આજ હાલ હોવો જોઇએ આજ નામની જેટિજાતિઓના રીતરિવાજ વગેરે પણ ઉક્ત પ્રજાઓના જેવાજ હતા. આનું વર્ણન હિરોડૉટસ, જસ્ટિન અને સ્ટ્રેબોએ કર્યું છે અને આ રિવાજો રાજપૂતજાતિઓમા પણ અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે આપણે ઇતિહાસપરથી ધર્મ અને વ્યવહારમા પ્રાપ્ત થતી આ સમાનતાનો મુકાબલો કરવો જોઇએ. આપણે સૌથી પહેલા ધર્મવિષયક સમાનતા જોઇશું.

દેવોત્પત્તિ—આદિકાલના જર્મનજાતિઓના મુખ્ય દેવતા ટ્વિસ્ટો(મર્ક્યૂરી બુધ)અનેઅર્થા(પૃથ્વી)એહતા.

ટ્વિસ્ટોની[2] ઉત્પત્તિ પૃથ્વી (ઇલા) અને મેનસ (મનુ) થી થઇ હતી. લોકો ઘણીવાર એને ભૂલથી ઓડિન વા વેડિન (કે જે પૂર્વીય જાતિઓનો બુધ છે) સમજી ગોટાળો કરી દે છે, જ્યારે વાસ્તવમા તે આ જાતિઓનો માર્સ (મંગલ) અને મર્ક્યૂરી (બુધ) છે.

ધાર્મિક આચારો—'સુએનિઝ' વા 'સુએવી' કે જે સ્કૅન્ડિનેવિયાની જેટિજાતિઓમા સર્વથી અધિક પ્રબળ જાતિ હતી, તે અનેક જાતિઓમા વિભક્ત થઇ ગઈ હતી. આ લોકો પૈકી યૂ (યૂચી વા જિત) જાતિના માણસો પોતાની પવિત્ર વાટિકાઓમા 'અર્થા' (ઇલા) ને મનુષ્યનું બલિદાન આપતા હતા. સર્વ માણસો અર્થાનુ પૂજન કરતા હતા અને તેના રથને ગાયો એ ચતી હતી (ગૌ-ગાય પૃથ્વીનુ ચિન્હ છે.)

'સુએવી' લોકો ઇસિસ (ઇશ, ગૌરી અર્થાત્ રાજસ્થાનના ઇસિસ અને સીરીસ)ની પૂજા કરતા હતા આ લોકોના ધાર્મિક રિવાજમા એક વહાણની આકૃતિ પણ હતી, કે જે ટૅસિટસના કથનાનુસાર "તે રિવાજ વિદેશી હોવાનુ ચિન્હ છે" ઇશ વા ઈશ્વરની પત્ની ગૌરીનો ઉત્સવ ઉદયપુરમા તળાવ

---

૧ જો કે ટૅસિટસ જર્મનીની જાતિઓને ત્યાનીજ નિવાસી માને છે તોપણ જ્યારે એવો પ્રશ્ન કરે છે કે—"એવો કોણ છે કે જે એશિયાનુ સુખદ નિવાસસ્થાન છોડીને જર્મનીમા જશે કે જ્યા કુરૂપ સિવાય પ્રકૃતિમા અન્ય કાઇ પણ પ્રાપ્ત થતુ નથી?" તો તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે લોકો પોતાની ઉત્પત્તિ એશિયામા થયેલી બતાવતા હતા એ વાત તેને વિદિત હતી.

૨ સાલીન્દ્રપુર (સુલપુર) ના જેટી વા જીટરાજાનો એક લેખ‡ કે જે પાચમી શતાબ્દીનો છે તેમા એને 'તુષ્ટા જાતિનો' (પ્રશ્ન-તુસ્ટો ?) લખ્યો છે આ લેખ તે ખીલા જેવા માથાવાળી લિપિમા છે કે,

---

‡ સાલીન્દ્રપુરીના જીટ અર્થાત્ જાટવંશી રાજાના પાચમી શતાબ્દીના જે લેખવિષે કર્નલ ટૉડ અહી ઉલ્લેખ કરે છે તે કોટાથી પાચ માઇલ ઉત્તરે કણુસ્વા (કણ્વાશ્રમ) ના શિવમંદિરમાં વિદ્યમાન છે અને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ એમણે પોતાના "રાજસ્થાન" ના પ્રથમ વોલ્યુમના અંતમા પરિશિષ્ટ અંક ૧ મા આપ્યો છે, પરતુ આ લેખ તેમના ગુરુદ્વારા યથાર્થ રીતે વાચી શકાયોજ નથી, જેથી અનુવાદમા બહુ ગોટાળો થયો છે અને એમણે મૂળ લેખથી ઘણી વાત વિપરીત લખી દીધી છે. તે લેખ જીટરાજાનો પણ નથી અને તેમા સાલીન્દ્રપુરનો નિર્દેશ પણ નથી, તેમજ તે પાચમી શતાબ્દીનો પણ નથી તે તો મૌર્ય (મોરી) વંશના રાજા ધવલના સમયનો છે. તેના મિત્ર રાજા સકુના પુત્ર શિવગણે ઉક્ત મંદિર બંધાવ્યુ હતું, તેના સંબધનો તે લેખ છે. તેમા જીટ અર્થાત્ જાટોનું તો ક્યાય નામનિશાનસુદ્ધા નથી, પરંતુ તેના બીજા શ્લોકમા "**पांतु शम्भोर्जटा व**" અને ત્રીજામા "**शम्भोर्जटाः पांतु वः**" એવો ઉલ્લેખ છે. આ 'જટા' શબ્દથીજ કર્નલ ટૉડે જેટી વા જીટ (જાટ) રાજાઓની કલ્પના કરી લીધી. આજ પ્રકારે ત્રીજા શ્લોકમા જે '**भोगीन्द्रस्य फणामणिद्युति**' એમ લખ્યુ છે, તેમાં 'ભોગીન્દ્ર' ને 'સાલીન્દ્ર' વાચી તેમણે પોતાના કલ્પેલા જીટ રાજાને 'સાલીન્દ્રપુર' નો રાજા ઠરાવી દીધો. વળી ઉક્ત લેખનો સંવત જે ૭૯૫ કોતરવામા આવ્યો છે તેને તેમણે ૫૯૭ વાચી લીધો અને પછી પોતાની કલ્પનાનુસાર ૧૯૨ વર્ષ ઘટાડી દઈ (જુઓ ઉક્ત લેખપરની તેમની ટિપ્પણી) તેને ઈ૦ સ૦ ૪૦૯ નો ઠરાવી દીધો આ લેખમા ક્યાય તુષ્ટાજાતિનુ નામનિશાનસુદ્ધા નથી

(ગૌ. હી. ઓઝા)

ઉપર કરવામા આવે છે અને તે હિરોડૉટસે વર્ણવેલા ઇસિસ[1] અને ઓસિરિસના મિસરમા થતા ઉત્સવને બરાબર મળતો આવે છે આ અવરઅરપર ઇશ્વર (ઓસિરિસ) કે જેને તેની સ્ત્રીથી ગૌણ માનવામા આવે છે, તેના હાથમા કાદાના[2] પ્રફુલ્લિત ફૂલોની છડી રહે છે કાદાપ્રત્યે હિંદુ લોકો સાધારણ રીતે ઘૃણા ધરાવે છે, પરતુ મિસરના લોકો તેને પવિત્ર માને છે

યુદ્ધસંબંધી રિવાજો—તેઓ હર્ક્યુલીસ[3] અને ટ્વિસ્ટો વા ઓડનની સ્તુતિનાં ગીત ગાતા હતા આ દેવોની મૂર્તિ અને ઝુડાને તેઓ યુદ્ધમા લઇ જતા હતા અને તેઓ જૂદી જૂદી ટુકડીમા વિભક્ત થઇને યુદ્ધ કરતા હતા તથા હાથોહાથની ઝપાઝપીમા તથા દૂર રહીને કરેલી લડાઇમા તેઓ ભાલાનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ સર્વ બાબતમા તેઓ બુધના વશજ હરિકુલના માણસો અને વાજસ્વના વશજ અશ્વવેકોની સાથે સમાનતા ધરાવતા હતા. અશ્વવેકો ાસધુનદીની પશ્ચિમમા વસતા હતા અને તેમાના ઘણા માણસો પૂર્વ અને પશ્ચિમમા પ્રસરી ગયા હતા

'સુએવી' વા 'સુઇયોનીઝ' લોકોએ અપસાલાનુ પ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવ્યુ. આ મંદિરમા તેમણે થોર[4], વોડેન અને ફ્રેયાની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી. ઉપર્યુક્ત દેવો સ્કૅન્ડિનેવિયાની અસીજાતિના ત્રિદેવ છે અને તે સૂર્ય તથા ચદ્રવંશની ત્રિમૂર્તિ છે. પહેલો (થોર, ગર્જના કરનાર વા યુદ્ધ દેવતા)

જેનો પ્રયોગ ભારતના પ્રાચીન બૌદ્ધલોકો કરતા હતા અને જે અદ્યાપિ તાતારના લામાલોકોની પવિત્ર લિપિ* છે અર્થાત્ આ લેખ પાલીલિપિમા છે અગ્નિકુલના ચૌહાણ, પરમાર, સોલંકી અને પડિહારોના જેટલા પ્રાચીન શિલાલેખો મારી પાસે છે તે સર્વ આજ લિપિમા છે. જીટરાજાના એક શિલાલેખમા ઉક્ત રાજાને "જીટ કૈથીડા×" (પ્રશ્ન-કેથેનોડા?) લખ્યો છે ટ્વિસ્ટો અને વોડેનપરથી આપણા લોકોના ટયુઝડે અને વેડનસડેના નામ પડ્યા છે. હિંદુસ્થાનમા વેડનસડેને બુધવાર અને ટયુઝડેને મંગળવાર કહે છે. મંગળવાર એ ફ્રેચલોકોનો મર્ડી છે

૧ ઇસિસ-પ્રાચીનકાળના મિસરવાસીઓની એક દેવી કે જેને પૃથ્વીની અધિષ્ઠાત્રી માનવામાં આવતી હતી. તે લોકોમા તેને માટે ગાય પવિત્ર માનવામા આવતી હતી અને ઉક્ત દેવીની મૂર્તિ ગાયના શૃગસહિત સ્ત્રીરૂપમા બનાવવામા આવતી હતી. પાછળથી તેનુ પૂજન રોમમા પણ પ્રચલિત થઇ ગયુ હતુ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ રાજપૂતાનામા ઇશ્વર અને ગૌરીના ઉત્સવપ્રસંગે (એને અહી આ 'ગનગૌરકાત્યૌહાર' કહેવામાં આવે છે) ઇશ્વરના હાથમા કર્નલ ટૉડના જણાવ્યા પ્રમાણે કાદાના વિકસિત પુષ્પોની છડી રહેતી નથી, પરંતુ જવના છોડ રહે છે કે જેને 'જવારા' કહેવામા આવે છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ હર્ક્યુલીસ=યૂનાનીઓનો પ્રસિદ્ધ દેવતા, જ્યુપીટરનો પુત્ર અને સુપ્રખ્યાત વીર યૂનાની લોકો તેને હિરાક્લીસ પણ કહે છે. તેના વીરત્વની અનેક અદ્ભુત વાતો તેમના દેશમા પ્રસિદ્ધ છે (ગૌ. હી ઓઝા)

૪ થોર=સ્કૅન્ડિનેવિયાના લોકોની પૌરાણિકકથાઓઅનુસાર ગર્જનાનો દેવતા અને ઓડિન તથા ફ્રેયાનો પુત્ર. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

---

* તાતારના લામાલોકો હવે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીનલિપિનો ઉપયોગ કરતા નથી આ લિપિને કર્નલ ટૉડ પાલીલિપિ જણાવે છે, પરંતુ હવે તે દેશના લોકો તેનો ઉપયોગ કરતા નથી તેઓ પોતાના દેશની લિપિનોજ ઉપયોગ કરે છે. અલબત્ત પ્રાચીન કાળમા તે દેશમા બ્રાહ્મીલિપિનો પ્રચાર અવશ્ય હતો; પરતુ તે કેવળ ધર્મગુરુઓમાજ હતો, કે જેઓ પોતાના ધર્મના તત્ત્વો જાણવાને માટે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (માગધી) ભાષામાં રચાયલા બૌદ્ધગ્રથો વાચતા હતા. ચીન, જાપાન વગેરે દેશોની પેઠે તે દેશ (તાતાર)-મા પણ પ્રાચીનકાળના ભારતીયલિપિના પુસ્તકો ક્વચિત ક્વચિત પ્રાપ્ત થાય છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× જીટકૈથીડા-આ નામની કલ્પના પણ લેખ શુદ્ધ નહિ વાચી શકાવાથીજ કર્નલ ટૉડે કરી હોય એમ પ્રતીત થાય છે બૂદીથી ૬ માઇલ પૂર્વતરફ આવેલા રામચદ્રપુરમાથી તેમને એક પ્રાચીન લેખ પ્રાપ્ત થયો હતો, જેનો અગ્રેજી અનુવાદ તેમણે પોતાના "રાજસ્થાન" ના પ્રથમ વોલ્યુમના અંતિમ ભાગમા પરિશિષ્ટ અક ૨ મા આપ્યો છે તેના પ્રારભમા કોઇ દેવતાની સ્તુતિ છે (તેમા રુદ્રાણીનું નામ હોવાથી તે મહાદેવની સ્તુતિ હોય એમ જણાય છે) તેમા તેમણે 'જીટ કૈથીડા' શબ્દ વાચ્યો છે,

હર વા મહાદેવ સંહાર કરનારો છે; બીજો (વોડેન) બુધ[1] રક્ષા કરનારો છે; અને તૃતીય (ફ્રેયા) ઉમા એ ઉત્પત્તિ કરનારી શક્તિ છે.[2]

જે ઋતુમા સંપૂર્ણ પ્રકૃતિ ચૈતન્યમય થઈ જાય છે, તે વસંત ઋતુમા ફ્રેયાનો મહોત્સવ કરવામાં આવતો હતો. આ પ્રસંગે સ્કૅન્ડિનેવિયન લોકો તેને સુવરનું બલિદાન આપતા હતા. લોટનો સુવર બનાવવામા આવતો હતો અને ત્યાના કૃષિકારો તેનું ભક્ષણ કરતા.

વસતી વા વસંતઋતુને હરની સ્ત્રી માનીને રાજપૂતો તેની પૂજા કરે છે અને તેના પ્રારંભમાં રાજા પોતાના સરદારોસહિત જંગલમા જઈને શિકાર કરે છે. રાજપૂતો સુવરની પાછળ પડી તેનો વધ કરી તેનું ભક્ષણ કરે છે તે દિવસે તેઓ શારીરિક જોખમની કિંચિત્ પણ પરવા રાખતા નથી; કારણકે જો તે દિવસે શિકારમા સફળતા ન મળે તો તેને અપશુકન માનવામાં આવે છે અર્થાત્ મહામાતાને જે પ્રાર્થના કરવામા આવશે તે સર્વ નિષ્ફળ થશે એમ માનવામા આવે છે.

પિંકર્ટન ટૉલેમી (કે જે ટૅસિટસથી પચાસ વર્ષ પાછળ થયો હતો) નો લેખ ઉદ્ધૃત કરીને કહે છે કે, જટલોકોના દેશ જુટલૅંડ વા જટલૅંડમા ૭ જાતિઓ હતી, જેમા 'સગ્રિંગઇ' (સુએવી[3] વા સુઇયોનિસ) કટ્ટી અને હેર્મન્દી પણ હતી. આ જાતિઓ એલ્બ અને વેઝર નદીના મૂળપર્યંત પ્રસરી ગઈ હતી અહીંઆ તેમણે રણદેવતાના સ્મરણાર્થે ઇર્મનસ્યુલ નામનો સ્તંભ સ્થાપિત કર્યો હતો. આ સ્તંભના નામ ધમા સૅમીઝ[4] જણાવે છે કે—"કેટલાક લોકો એને માર્સ (મંગલ)નો સ્તંભ અને કેટલાક હર્મીસ્સૅાલ અર્થાત્ હર્મીઝ વા મર્ક્યૂરી (બુધ)નો સ્તંભ માને છે." અને તે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કરે છે કે– સૅક્સનલોકો મર્ક્યૂરી (બુધ)ના યૂનાની નામથી શી રીતે પરિચિત થયા ! "

યજ્ઞના સ્તંભોને સંસ્કૃતમા " सूर' વા "सूल"[5] કહે છે, જેને હિંદુસ્થાનના રણદેવના 'હર'[6] ની સાથે જોડી દેવાથી "हरसूल' થાય છે રાજપૂતયોદ્ધાઓ હરને ત્રિશૂલસહિત સહાયને માટે આહ્વાન કરે છે અને તેમનો રણઘોષ "માર ' માર ' ' છે.

કિમ્બ્રીજાતિ કે જે જુટલૅંડની ૭ જાતિઓમા સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે. તે યોદ્ધાતરીકેની કીર્તિ[7] દ્વારા પોતાનુ નામ પ્રાપ્ત કરે છે

---

૧ હિંદુઓના ત્રણ મુખ્ય દેવતાઓમા કૃષ્ણ રક્ષા કરનાર દેવતા છે. કૃષ્ણ બુધના ચંદ્રવંશમાંના છે તેઓ સ્વયં દેવતાવત્ માનવામા આવ્યા તે પૂર્વે તેઓ બુધની પૂજા કરતા હતા.

૨ હિંદુઓની ત્રિમૂર્તિ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર)મા બુધ અને ઉમાની ગણના નથી; પરંતુ કર્નલ ટૉડે વોડેન (બુધ)અને ફ્રેયાની સાથે મેળવવાની ખેંચતાણમાં હિંદુઓની ત્રિમૂર્તિમાં તેમનાં નામ મૂકી દીધા છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ ટૅસિટસનો "સીબી જાતિ" નામનો ગ્રંથ જુઓ.

૪ સૅમીઝલિખિત "સૅક્સન ઍંટિક્વિટિઝ" નામનો ગ્રંથ જુઓ.

૫ સંસ્કૃતમાં યજ્ઞસ્તંભને મહાશય ટૉડના જણાવ્યા પ્રમાણે સુર વા સૂલ કહેવામાં આવતો નથી. પરંતુ તેને યૂપ કહેવામા આવે છે. તેમણે મહાદેવને યુદ્ધનાદેવતા માનીને તેમના ત્રિશૂલની સાથે મેળવવાને માટે યૂપના બદલે સૂલ માની લીધું છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા

૬ 'હર' એ સ્કૅન્ડિનેવિયાનો 'થોર' છે; અને હરિ એ બુધ, હર્મીઝ વા મર્ક્યૂરી છે.

૭ મૅલેટ એને કેમ્પર શબ્દ કે જેનો અર્થ 'લડવું' થાય છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો જણાવે છે. તે સર્વથા ભ્રમ છે; પરંતુ એ લેખ તેમણે અહીંઆથી લઈ જઈને લંડનનગરની રૉયલ એસિયાટિક સોસાયટીને અર્પણ કરી દીધો. તેથી તે અમારા જોવામા આવી શક્યો નહિ અને તેથી તેમણે કયા શબ્દથી 'જટ કૈથોડ' ની કલ્પના કરી છે તે કહી શકાતું નથી; પરંતુ ઉક્ત લેખનો ફેરો લેવાનો પ્રયાસ ચાલી રહ્યા છે. જો તે પ્રાપ્ત થશે તો તેની સ્પષ્ટતા કરવામા આવશે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

કુમાર[1] એ રાજપૂતોનો રણદેવતા છે હિંદુઓની દેવકથામા તેને સાત મસ્તકવાળો લખવામા આવ્યો છે સેક્સન લોકોના યુદ્ધદેવને ૭ મસ્તકો છે

કિમ્બ્રી ચેસોનીઝ[2]નો ૭ મસ્તકવાળો માર્સ (યુદ્ધનો દેવતા)કે જેના નામથી વેઝરનદીના કિનારાપર ઇર્મનસ્યુન બંધાવવામા આવ્યો છે, તેને સૅક્સની, કટ્ટી, સીબી વા સુએવી, જેગી વા જેગી અને કિમ્બ્રી જાતિના લોકો પૂજતા હતા આ લોકોના નામો તથા ધાર્મિક રીતરિવાજો, તેમની તથા હિંદુસ્થાનના વીર યોદ્ધાઓની ઉત્પત્તિ એકજ મૂળમાથી થયેલી સિદ્ધ કરે છે

વીરરાજપૂતોનો ધર્મ અને તેમના યુદ્ધદેવતા હરની પૂજાના પ્રકાર, સૌમ્યવૃત્તિના હિંદુઓના ધર્મ અને રીતરિવાજોની સાથે ઘણા ઓછા મળતા આવે છે, કારણકે હિંદુઓ ગોપાલદેવના અનુયાયી, ગાયના પૂજક અને ફળ-મૂળ તથા જળપર નિર્વાહ કરનારા હોય છે અને રાજપૂતો રક્ત વહેવરાવવામા આનંદ માને છે તેમના રણદેવતાને રુધિર અને મદ્ય ચઢાવવામા આવે છે અને તેમનો અર્ઘ્ય દેવાનો પ્યાલો (ખર્પરા) મનુષ્યની ખોપરીનો હોય છે આ વસ્તુઓ તેમના દેવના ચિન્હો હોવાથી તે તેમને પ્રિય હોય છે તેઓ તેને પૂજે છે અને તેમને બાલ્યાવસ્થાથી એમ શીખવવામા આવે છે કે - "આ વસ્તુઓ હરને પ્રિય હોય છે, તે યુદ્ધપ્રસગે ખોપરીથી શત્રુ રુધિર પીએ છે અને શાતિના સમયમા મદિરા અને સ્ત્રીઓના સરક્ષક છે પાર્વતી તેમની જઘાપર બેઠેના હોય છે અને તેમના નેત્રો ધતુરો તથા અફીણના ઘેનવાળા હોય છે રાજપૂતોનો રણદેવતા આવો મદોન્મત્ત છે શુ આ પ્રકારનો હિંદુ ધર્મ ભારતના ઉષ્ણ મેદાનોમા સભવી શકે છે ? શુ આ સ્કૅન્ડિનેવિયાના વીરોના રિવાજનુ સપૂર્ણ ચિત્ર નથી ?

રાજપૂતલોકો પાડાનો વધ કરે છે, ભુંડ તથા હરણનો શિકાર કરીને ભક્ષણ કરે છે તથા બતક અને જગલી કૂકડાને બંદુકથી મારે છે તેઓ અશ્વ, તલવાર અને સૂર્યની પૂજા કરે છે અને બ્રાહ્મણોના મત્રો કરતા ભાટોના વીરરસપૂર્ણ કાવ્યોપર અધિક લક્ષ્ય આપે છે સ્કૅન્ડિનેવિયન લોકોની વીરતા સબધી દેવકથાઓ તથા વીરરસાત્મક કાવ્યોની સાથે રાજપૂતોની ઉપર્યુક્ત બાબતો ઘણી સમાનતા ધરાવે છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના અસીનોકોના રણાસણ કાવ્યોનીજ માત્ર તુલના કરવાથી આ લોકો એકજ મૂળમાથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ પ્રતીત થાય છે

ભાટ લોકો—રાજપૂતલોકોના પૂજ્ય બરદાયી[3]ની પેઠે પ્રાચીન સેક્સનલોકોના પણ ભાટ હતા આ વીરરસાત્મક છદ ગાનારાઓવિષે ટેસિટસ જણાવે છે કે – 'તેઓ યુદ્ધપ્રસગે જુસ્સો ઉત્પન્ન કરનાર વીરરસયુક્ત ગીતો ગાઈ યોદ્ધાઓના મનને ઉશ્કેરી મૂકે છે "

આટલા વિસ્તૃત વિષયની તુલના કરવાને માટે તેમના સમસ્ત રીતરિવાજો અને ધાર્મિકવિશ્વાસનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, માટે આ વિષયો એક પૃથક ગ્રથને માટેજ રાખી મૂકવા જોઇએ[4] સુએવી વા

૧ 'કુ' એ કેવલ એક ઉપસર્ગ છે જેનો અર્થ 'ખરાબ' થાય છે (માટે કુમારનો અર્થ 'ખરાબ મારનાર' થાય છે) આમાથીજ રોમના યુદ્ધદેવતા 'માર્સ' ની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવો સભવ છે. યુનાનીઓના યુદ્ધદેવની ઉત્પત્તિના જેવીજ હિંદુઓના દેવોની સેનાના સેનાપતિ કુમારની ઉત્પત્તિ છે; અર્થાત્ તે જાહ્નવી દેવી (જૂનો) થી મૈથુનવિના ઉત્પન્ન થયો છે કુમાર* સદૈવ પોતાની સાથે મોર રાખે છે કે જે જૂનોનુ પક્ષી છે.

૨ કિમ્બ્રી ચેર્સોનીઝ એ જટલૅંડનુ પ્રાચીન નામ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ કર્નલ ટૉડે આ શબ્દનો પ્રયોગ ભાટોને માટે કર્યો છે મારવાડના રાઠોડોના પૂર્વજ બરદાઇ સેનના નામમા 'બરદાઇ' પદ હોવાથી તેમણે તેનો અર્થ 'સેનાનો ભાટ' એવો કર્યો છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ ભારતના અતિમ હિંદુસમ્રાટ્ પૃથ્વીરાજના અતિમ મહાન કવિરાજ ચદે રચેલા કાવ્યના ૬૯ પર્વોમાથી થોડાનો અનુવાદ સર્વસાધારણને ભેટ કરવાનો મારો વિચાર છે આ કાવ્ય સર્વથા વીરરસાત્મક છે પ્રત્યેક ખડમા તે સમયના વીરાગ્રણી રાજાના એક એક વીરકાર્યનુ વર્ણન આવે છે આથી રાજપૂતોના અને સ્કૅન્ડિનેવિયાના ભાટોની તુલના કરવામા સહાયતા મળશે અને તે પરથી

* કુમારને સાત શિર નહિ, પરતુ ૭ છે અને તેથીજ તે 'ષડાનન' કહેવાય છે વળી કુમારનો અર્થ 'ખરાબ મારનાર' નહિ, પરતુ 'કુવારો' છે - (હિંદી અનુવાદક)

સીબીજાતિની વલ્કાઇરી વા નાશ કરનારી ભગિનીઓ (દેવીઓ) ને અપ્સરાઓપૈકી જોડ બહેનો માનવી જોઇએ આ જોડ બહેનો રાજપૂતયોદ્ધાઓને રણક્ષેત્રમાથી બોલાવીને સૂર્યલોક કે જે ગ્રીસના હલિયાડીનેકોના એલ્યુસિયસ[1] (સ્વર્ગ) સમાન છે ત્યા લઇ જાય છે સ્કૅન્ડિનેવિયામા રહેતા ઓડિનના સતાનો અને સિથિયાના મેદાનોમા તથા ગગાના તટપર રહેતા બુધ અને સૂર્યના સતાનો એ સર્વનો હેતુ રણમાથી સ્વર્ગમા જવુ, એજ હોય છે

આ સર્વ જાતિઓમા આપણે યુદ્ધને દિવસે યશને માટે એકજ પ્રકારનો ઉત્સાહ અને મૃત્યુની ન ચિતાઈ જોઈએ છીએ, અને રણ-રગભૂમિપર નાટક કરનાર આ પાત્રો દેવલોકસબધી અથવા મૃત્યુલોકસબધી નાટક એકજ પ્રકારે કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે આપણે સીબીજાતિના લોકોને થૅાર અર્થાત્ ગર્જના કરનાર દેવતાને રણમા લઇ જતા જોઇએ છીએ અને હર(શિવ)કે જે હિદવાસીઓનો જોવ[2] છે તેને પણ તેના ઉપાસકોદ્વારા રણભૂમિમા લઈ જવામા આવતો જોઇએ છીએ, જેમા ફ્રેયા વા ભવાની અને સ્વય રક્ષા કરનાર કૃષ્ણ પણ વારવાર સામિલ થાય છે

યુદ્ધનો રથ—દશરથ અને મહાભારતના વીરોના સમયથી લઈને મુસનમાનોએ હિદુસ્થાન જીતી લીધુ ત્યાસુધી આપણે રથની સ્વારી ઇન્ડોસિથિક કોમોમા વિશેષ જોઇએ છીએ ત્યારપછી રથનો ઉપયોગ બધ થયો કુરુક્ષેત્રના રણમા શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મિત્ર અર્જુનના સારથિ બન્યા હતા અને ઝક્ષરતીસના તટપરના જેગીસમૂહોએ જ્યારે ઝર્ક્ષીસને યૂનાનમા અને દારાને અર્બેલાના[3] મેદાનમા સહાય આપી હતી[4] તે સમયે તેમની પાસે મુખ્ય સૈન્યબલ યુદ્ધના રથોજ હતા.

યુદ્ધના રથો અન્યસ્થાનોમા તો નહિ, પરતુ દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભારતમા પાછલા સમયપર્યત ઉપ

પ્રોવેન્કલના* ટ્રાઉબેડર, ન્યુસ્ટ્રિયાના‡ ટ્રાઉવિયર અને જર્મનીના મિનેસિંગર ની સાથે રાજપૂતોના બરદાઇ (ભાટ) કેટલી સમાનતા ધરાવે છે તે પ્રતીત થશે

૧ એલ્યુસિયસ શબ્દ ઇલિયસપરથી નીકળ્યો છે, જેનો અર્થ સૂર્ય છે આ ઍપોલો અર્થાત્ ભારતના હરિની પણ ઉપાધિ છે

૨ જોવ=યૂનાની અને પ્રાચીન રોમનલોકોનો પ્રસિદ્ધ દેવતા જ્યુપીટર. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ અર્બેલા=અસિરિયા દેશનું એક નગર, જેને હાલમા અર્બિલ વા એર્બિલ કહેવામા આવે છે અહીં આથી પચાસ માઇલના અતરપર ઈ૦સ૦પૂ૦ પ્રાય ૩૩૧મા યૂનાનના પ્રસિદ્ધ પાદશાહ સિકદર અને ઇરાનના પાદશાહ દારાની વચ્ચે યુદ્ધ થયુ હતું અને તેમા દારાનો પરાજય થયો હતો આ યુદ્ધ 'અર્બેલાનુ યુદ્ધ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ હિરોડૉટસ જણાવે છે કે ડૅરિયસ વા દારાના તાબાના સર્વ દેશોમા ભારતવર્ષ સૌથી ધનાઢ્ય હતો અને સુવર્ણના ૬૦૦ ટેલટો ત્યાથી પ્રાપ્ત થતા હતા એરિયન આપણને સૂચિત કરે છે કે તે (દારા)ની ઇંડોસીથિક પ્રજા તેની સિકદર સાથેની લડાઇમા તેની સર્વોત્તમ સેના હતી સૅકેસેનીસિવાય આપણને એવી જાતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેના નામો ભારતમા ૩૬ રાજકુલોના નામોની સાથે મળતા આવે છે વિશેષત ડાહી (દાહિયા કે જે છત્રીસ રાજકુલોમાની એક જાતિ છે) જાતિના નામોની સાથે અધિક મળતા આવે છે

ઈંડોસીથિક સેનામા ૨૦૦ યુદ્ધરથો અને ૫૦ હાથી હતા, કે જેમને પાર્થિયનલોકોની સાથે જમણી બાજુએ તથા દારાની નિકટ રાખવામા આવ્યા હતા આ વ્યવસ્થાનુસાર તેઓ સિકદરના પોતાના આધિપત્યનીચેના દળની સામે હતા

રથીઓએ યુદ્ધનો પ્રારભ કર્યો અને ઇરાનીઓની જમણીતરફની સેનાને હઠાવવાના સિકદરના યત્નનો પ્રતિરોધ કર્યો તેમના અશ્વારોહી દલનો પણ ઘણા માન સાથે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે

* પ્રોવેન્કલના ટ્રાઉબેડર=ફ્રાન્સની અતર્ગત પ્રોવેન્સ નામના સ્થાનના નિવાસીઓ (ગૌ૦હી૦ ઓઝા)

‡ ન્યુસ્ટ્રિયા=યુરોપમા પ્રાચીન ફ્રેકલોકોના તાબાનો મ્યૂઝ અને લોરી નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ (ગૌ૦ હી૦

યોગમા લેવાતા હતા અને સૌરાષ્ટ્રની કાઠી,[1] કોમાની તથા કોમારીજાતિઓમા તેમની સીથિયન રીત-ભાત અદ્યાપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ વાત તેમના સ્મારકસ્તંભો જોવાથી પ્રમાણિત થાય છે. આ સ્તંભોપરથી જણાય છે કે આ વીરો પોતાના રથપરથી માર્યા ગયા હતા.

સ્ત્રીઓ સાથેને વ્યવહાર—પ્રાચીન જર્મન અને સ્કૅન્ડિનેવિયનજાતિઓ તથા વીરરાજપૂતો વા પ્રાચીન જેટી લોકોમધ્યે સ્ત્રીઓ સાથેના શિષ્ટતાના વ્યવહારમા જેટલી સમાનતા પ્રતીત થાય છે, તેટલી સમાનતા ઇતર કોઇપણ વિષયમાં જણાતી નથી.

ટૅસિટસ જણાવે છે કે-"જર્મનલોકો સ્ત્રીની સમ્મતિને અત્યંત આવશ્યકતાના સમયે ભવિષ્ય-વક્તાઓની વાણીતુલ્ય માનતા હતા" અને રાજપૂતો પણ તેમજ કરે છે. ચંદભાટ આનાં અનેક ઉદાહરણો આપે છે અને એજ કારણથી એ લોકો પોતાની સ્ત્રીનાં નામ સાથે 'દેવી' શબ્દ વા સક્ષેપમા 'દે' લગાડે છે કે જેનો અર્થ 'દેવી' તુલ્ય છે. ટૅસિટસ જણાવે છે કે-"જર્મનલોકોને સ્ત્રીઓને બંદી બનાવીને લઇ જવાની કલ્પના પણ અસહ્ય થઈ પડે છે." રાજપૂતલોકો આ આપત્તિ ટાળવાને માટે સ્ત્રીઓ કે જેઓ તેમનેજ માટે જીવે છે તેમની સામે પોતાની કટાર ઉઠાવે છે, જો કે તેઓ સ્વય પણ આ ઘોર આપત્તિમાથી બચવાની આશા રાખતા નથી.આવા સમયમા તેઓ "જૌહર" વ્રત કરે છે, જેમા પ્રત્યેક શાખાના રાજપૂતો કપાઈ મરે છે,માટે રાજપૂતો શાકાબંદની ઉપાધિને માટે ગર્વાન્વિત હોય છે કે જે ઉપાધિ આ ભયંકર રીતિ અર્થાત્ શાકા[2] કરવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભયંકર રીતિ સર્વ પ્રકારે સિથિયન જેટીલોકોની સેસિયારીતિ જેવી પ્રતીત થાય છે કે જેનુ સ્ટ્રેબોએ વર્ણન કર્યુ છે.

દ્યૂતકર્મ—આ બેઉના વ્યસનમા ભાગ્યવશ હારજીત થાય છે. દ્યૂત ખેલવા પ્રત્યે અને તેના ભયાનક પરિણામો સહન કરવા પ્રત્યે રાજપૂતો પ્રાચીનકાળથી એવો અનુરાગ પ્રકટ કરે છે કે (આ વિષયમા) તેમની તુલના સિથિયનલોકો તથા તેમના જર્મનસતાનોની સાથે કરી શકાય છે

જર્મનલોકો પોતાની શારીરિક સ્વતન્ત્રતાસુદ્ધા દાવમા મૂકીને જીતનારના ગુલામ બની જતા હતા

આ અશ્વારોહીઓ *પાર્મેનિયોના આધિપત્યનીચેના દળમા ઘુસી ગયા. તેને સહાય કરવાને માટે સિકંદરને સેના મોકલવી પડી. યુનાની ઇતિહાસલેખક ઇન્ડો-સિથિકલોકોની વીરતાનું પ્રસન્નતાપૂર્વક વર્ણન કરે છે. "ઘોડેસ્વારો કાંઇ કામ કરી શક્યા નહિ, તેમજ બાણોદ્વારા દૂરની લડાઇ પણ થઇ નહિ; પરંતુ પ્રત્યેક વીર એવી રીતે યુદ્ધ કરતો હતો કે જાણે તે પોતાનાજ બાહુપર વિજયનો ભરોસો ન રાખતો હોય।" અર્થાત્ તેઓ યૂનાનીઓની સાથે પરમ વીરતાપૂર્વક લડ્યા હતા

પરંતુ અર્બેલાના યુદ્ધમા દારાનુ સામ્રાજ્ય નષ્ટ થવાનોજ વિધિલેખ હતો અને શક તથા ઇન્ડો-સીથિકલોકોને, યૂનાની યવનોના હાથથી પોતાની જન્મભૂમિથી ઘણે દૂર રાજરાજેશ્વરને સહાયતા કરવામા માર્યા જવાનું માન મળ્યુ હતુ.

૧ કાઠીલોકો સિકંદરના યુદ્ધમા પ્રસિદ્ધ છે. કાઠિયાવાડના કાઠિઓનો પત્તો મૂલ થાન(પ્રાચીનસ્થાન)થી લાગી શકે છે. દાહિયા (ડાહી), જોહિયા (પાછલા સમયના હુણ) અને કાઠીલોકો ૩૬ રાજકુળોમા ગણાય છે. એ સર્વ લોકો છસે વર્ષ પૂર્વે પાચ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમા અને ગારાની દક્ષિણે આવેલી મરુભૂમિમા રહેતા હતા. પાછલી બે જાતિઓનાં તો માત્ર નામજ શેષ રહ્યા છે.

૨ શાકા-રાજસ્થાનની ભાષામા તે યુદ્ધને 'શાકા'+ કહેવામા આવે છે કે જેમા અસંખ્ય વીર-રાજપૂતો હતાશ થઈ પોતાની સ્ત્રીઓનો વધ કરીને પ્રાણાર્પણ કરે છે.

---

* પાર્મેનિયો એ સિકંદરનો એક ઘણો અનુભવી અને વિશ્વાસપાત્ર સેનાપતિ હતો. તે સિકંદરના એશિયાપરના આક્રમણપ્રસગે તેની સાથે હતો અને તે અર્બેલાના યુદ્ધમા પરમ વીરતાપૂર્વક લડ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી એક પ્રસંગે સિકંદરને મારી નાખવાનો વિચાર તેના કેટલાક સૈનિકોએ કર્યો અને તેથી પાર્મેનિયોપર પણ જૂઠું તહોમત આવ્યું. સિકંદરે તે વૃદ્ધસેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. આ કૃત્ય સિકંદરના ઉજ્જ્વલ યશમા એક કલકસમાન છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

+ કર્નલ ટૉડે ભ્રમથી શાખા અને શાકાને એકજ ધારી લીધા છે. તેજ પ્રકારે શક (જાતિ) અને શાખાને પણ કેટલેક સ્થળે એક માની લીધા છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

અને તેમની ઉત્પત્તિરક્ષિ વેચાતા હતા આજ દુર્વ્યસનથી પાડવોએ પોતાનુ રાજ્ય તથા શારીરિ સ્વતંત્રતા ગુમાવી હતી અને અંતે સમસ્ત ઈંદુજાતિનો એથી નષ્ટ થઇ હતી આજપર્યંત એ દુર્વ્યસન ન્યૂન થયુ નથી તેમના ધર્મગ્રંથમા સુદ્ધા આ દુર્વ્યસનનુ વિધાન છે અને વર્ષના એકવા દિવાળીના તહેવારપર સર્વ રાજપૂતો લક્ષ્મીદેવીની સમક્ષ દ્યુત રમીને તેની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરે છે

માનસિક કાર્યોમા પ્રવૃત્ત નહિ રહેવાથી વીરરાજપૂતો પ્રાય આળસુ અને ઈંદ્રિયોના ભોગવિલાસના પડી રહે છે અને જ્યારે તેમને કોઇ કારણથી સચેત કરવામા આવે છે, ત્યારે તેઓ મદોન્મત્ત બની બેદર કારીથી જમે ત્યા પોતાની શક્તિનો વ્યય કરી નાખે છે,પરતુ એક નમાલ્ફશાળી રાજ્યના જ્યારે શાં અને સુવ્યવસ્થા ફેલાય છે, ત્યારે તે પ્રકારની પ્રાચીન રીતનો વિશેષાશ તેના આમોદપ્રમોદમહિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે જે રાજપૂતો તથા જેક્ષનને કિનારે વસતા જેટી અને સ્કેન્ડિનેવિયનલોકો સમાનરૂપે ઘટી શકે છે

શકુન અને ભવિષ્ય જાણવુ–ચિઠ્ઠી નાખીને વા અન્ય રીતે ભવિષ્ય જાણવુ અને પક્ષીઓના ઉડ્ડયનથી શુકન લેવાની રીતિ હિરોડોટસના કથનાનુસાર જેટીજાતિઓમા અને ટૅસિટસના વર્ણન પ્રમાણે જર્મ જાતિઓમા પ્રચલિત હતી તેજ પ્રકારે આ રીતિ રાજપૂતોમા પણ પ્રચલિત છે રાજપૂતોના આ વિષયના ગ્રંથો દ્વારા જર્મન અને રોમનલોકોના શુકનઅપશુકનનુ સમસ્ત વૃત્તાન્ત જાણી શકાય છે

માદક દ્રવ્યોપ્રત્યે પ્રીતિ–મદિરાપ્રત્યે પ્રીતિ અને તેનુ અધિકાધિક પાન કરવાનો રિવાજ સ્કેન્ડિનેવિયાની અસી અને જર્મનજાતિઓમા વિશેષ હતા આ પરથી તેમની જેટીજાતિમાથી ઉત્પ સિદ્ધ થાય છે અને આ બાબતમા રાજપૂતો પોતાના સિથિયા વા યૂરોપના બધુઓથી ઉતરતા નથી રાજપૂતોના મદિરા અને ઇતર મદક પદાર્થના અમર્યાદિત સેવનથી મને સૌથી પ્રથમ નિશ્ચયપૂર્વક લાગ કે આ વીરજાતિએ આ સ્વભાવ હિદુસ્થાનમાથી પ્રાપ્ત કર્યો નથી તેમના શાસ્ત્રમા મદિરાનુ સેવન કરવાની મના છે અને તે પ્રમાણે ઇતર હિદુઓ ચાલે છે

રાજપૂતો પોતાના અતિથિનુ સ્વાગત મનુહારનો પ્યાલો પાઈને કરે છે અને તેદ્વારા તેઓ પોતાની પ્રાચીન શત્રુતા નિવૃત્ત કરે છે રાજપૂતો પોતાનો મધ્વાર[2] જેટલા પ્રેમથી પીએ છે તેટલા પ્રેમથી ઓડિનના વીરપુરુષો પોતાનો મીડ નામનો મદિરા પણ પીતા નહોતા અને સ્કેન્ડિનેવિયા તથા રાજસ્થાનના ભાટ લોકો તે પ્યાલાની પ્રશસા કરવામા સમાન વાક્પટુ થયા છે તેની પ્રશસામા બરદાયી સર્વ પ્રકારની ઉપમાનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેને તે અમૃતનો પ્યાલો કહે છે * ભાટ અમૃતનો[3] તે પ્યાલો કે જેમા લાલ મણિની પેઠે દાડમના દાણા ચમકતા હતા તેનુ પાન કરીને નિર્ભયજાતિની કીર્તિનુ વર્ણ

---

૧ મે રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને એક ગ્રથ આ વિષયનો અને બીજો સામુદ્રિક આદિનો ભેટ કર્યો છે

૨ મધ્વાર × એ એક પ્રકારનો ઉન્માદકરસ છે આ શબ્દ મધુ+ શબ્દમાથી નીકળ્યો છે, જેને અર્થ સસ્કૃતમા મધુ મક્ષિકા' છે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે મીડ નામનો મદ્ય મધમાથી બને છે જો જર્મન લોકોનો મીડ શબ્દ હિદુસ્તાનીઓના મધુ (મધુ મક્ષિકા) શબ્દમાથી બન્યો હોય તો તે એક આશ્ચર્યકાર ઘટના ગણાશે આવી દશામા પ્યાલો (અર્થાત) અને રસ એ ઉભય શબ્દો અન્વયથી વીધેલા ગણાશે

૩ અમૃત (અમર)માનો 'અ નિષેધવાચક ઉપસર્ગ છે અને 'મૃત નો અર્થ મૃત્યુ છે આ પ્રકા ઇમરથલ અર્થાત્ મૃત્યુની ખીણ કે જે સ્વિટ્ઝરલેડપ્રદેશના ન્યુફ્રેટલમા આવેલી છે તે જે જર્મન શબ્દ છે, તેવોજ આ સસ્કૃત શબ્દ છે

× કર્નલ ટૉડે મદ્યને માટે મધ્વા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, પરતુ રાજસ્થાનમા એ શબ્દ પ્રચલિત નથી રાજપૂતલોકો સામાન્યત મદ્યને દારૂ કહે છે અને કેટલાક શરાબ તથા મદ્ય પણ કહે છે રાજપૂતાનામા અધિક શરાબ પી ઉન્મત્ત થનારને 'મદવા' કહે છે, તેથીજ કદાચ તેમણે મદ્ય 'મધ્વા' લખી દીધો હશે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝ

+ સસ્કૃતમા મધુ શબ્દનો અર્થ શહદ મદ્ય આદિ છે, પરતુ કર્નલ ટૉડે જેમ જણાવ્યુ તેમ મધુમક્ષિકા નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝ

* ન્યુફ્રેટલ–યુરોપની અતર્ગત સ્વિટ્ઝર્લાંડ પ્રદેશના ૨૦ જીલ્લાએ પૈકી એક, કે જે ફ્રાંસ સીમાની નિકટ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝ

રીને કહેવા લાગ્યો કે, ભાટ અને શત્રુને દાન કરવામા સમાન ઉદારતા રાખનાર રાજન્ ચિરાયુ થાઓ."

હિંદુવીરોનુ સ્વર્ગ-ઇન્દ્રલોક કે જે વલ્હલ્લામમાન[1] છે તેમા પણ રાજપૂતોને પોતાનો પ્યાલો મળે છે. આ પ્યાલો અપ્સરા અર્થાત્ સ્કેનિયાની સ્વર્ગીય હીબી[2]ની બે બહેનો પોતાના હાથથી આપે છે. મરણોન્મુખ જેટીવીર કહે છે કે:-"હુ દેવતાઓની વચ્ચે બેસી પ્યાલા ભરી ભરીને મદ્યપાન કરીશ. હું હસતો હસતો પ્રાણત્યાગ કરુ છુ" આ એક એવો ભાવ છે કે જેની પ્રશસા રાજપૂતો પણ કરે છે.

રાજપૂતો નિશાથી ચકચૂર થયેલા ક્વચિતજ જણાય છે; પરંતુ એક અધિક હાનિકારક અને નવીન કુચાલે હાલમા નિમત્રણના પ્યાલાની કિંમત ઘણી ઘટાડી દીધી છે. હાનમા શુદ્ધ "કૂપ"[3] ને બદલે અફીણનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે, કે જે પ્રત્યેક ઉત્તમ ગુણને નષ્ટ કરનારી વસ્તુ છે આ હાનિકારક આદતવિષે અમે તેજ શબ્દોનો પ્રયોગ કરીશું કે જે જર્મનીના લોકોની રીતભાતના ઇતિહાસના લેખકે વેઝર અને એલ્બનદીના તટપર નિવાસ કરતી જાતિઓના સબધમા વાપર્યા છે આ શબ્દો આ પ્રમાણે છે-"તેમને મતવાલા થવા દો,એટલે પછી તમારે તેમને તમારા શસ્ત્રોનો ડર બતાવવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ તેમની કુચાલ સ્વય તેમને તમારે આધીન કરી દેશે."

સ્કેન્ડિનેવિયામા રણદેવના થૅારના પૂજકોનો પ્યાલો મનુષ્યની ખોપરી હતી અને તે પણ શત્રુની ખોપરી હતી આમા તેઓ પોતાની રક્તપિપાસા પ્રકટ કરતા હતા. આ રીતિ તેમણે હિંદુઓની ત્રિમૂર્તિમાના મુખ્ય હર કે જે રણદેવતા છે તેદ્વારા ગ્રહણ કરેલી પ્રતીત થાય છે. હર ,પોતાના હાથમાં ખર્પરા[4] લઇને પોતાના વીરયોદ્ધાઓને "રુધિરપૂરિત રણભૂમિ"મા લઇ જાય છે અને તેથી તે મરણ પામેલા યોદ્ધાઓના રક્તનુ પાન કરે છે.

જે લોકો સગ્રામપ્રત્યે તથા તીક્ષ્ણ માદકદ્રવ્યોપ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે,તે સર્વનો સરક્ષક હર છે અને રાજપૂતયોદ્ધાઓ વિશેષત તેની ભક્તિ કરે છે.આજ કારણથી રક્ત અને મદ્ય,એ હિંદુઓના મહાન દેવને અર્ઘ્ય આપવાના મુખ્ય પદાર્થો છે ગોસાઇલોકો[5] કે જેઓ હર વા બલ અર્થાત્ સૂર્યના ખાસ પૂજારી છે, તેઓ સર્વ માદક પદાર્થ, વનસ્પતિ અને રસોનુ સેવન કરે છે. વ્યાઘ્ર, ચિત્તા કે મૃગના ચર્મપર બેઠેલા, શરીરપર ભસ્મલેપનવાળા, જટાજૂટ બાંધેલા કેશોવાળા, પોતાની ધૂણીનો અગ્નિ ચેતાવવાને માટે રાખેલા ચિપિયાવાળા આ લોકોનું આ જગતી રૂપ તેમને રક્તપાન તથા મૃત્યુના દેવની આજ્ઞાઓનુ પ્રતિપાલન કરનાર યોગ્ય વ્યક્તિતરિકે પ્રકટ કરે છે યુદ્ધદેવતા હરના આ પૂજારી જ્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે સાધારણ રિવાજની વિરુદ્ધ તેને ભૂમિમા દાટવામા આવે છે, અને તેની ઉપર એક ગોળાકાર સમાધિ બધાવવામા આવે છે કેટલાક સપ્રદાયના ગોસાઇઓની નાની નાની સમાધિઓ બાધવામા આવે છે આ સમાધિઓનો આકાર અગ્રભાગરહિત શકુસમાન હોય છે અને તેની એક બાજુએ દાદર બનાવવામા આવેલો હોય છે તથા તેના શિખરપર ગોળ લાકડીના જેવો એક પથ્થર[6] રાખવામા આવે છે.

---

૧ વલ્હલ્લા=સ્કેન્ડિનેવિયાની પૌરાણિક કથાઓઅનુસાર યુદ્ધમા પડેલા વીર પુરુષોને રહેવાનુ સ્વર્ગ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ હીબી=યૂનાનીઓની પૌરાણિક કથાઓઅનુસાર યુવાવસ્થાની દેવી કે જેને જ્યુપીટર તથા જૂનો (જુપીટરની સ્ત્રી) ની પુત્રી અને દેવતાઓને પ્યાલા પાનારી માનવામા આવે છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ કૂપ=મહુડાનુ કૂપ અને એ નામનો મદ્ય કે જેને રાજપૂતલોકો અત્યંત પ્રેમથી પીએ છે. સસ્કૃતમાં એને મધુક કહે છે (જુઓ એશિયાટિક રિસર્ચીસ વો૦ ૧ લુ, પૃષ્ઠ ૩૦૦)

૪ મનુષ્યની ખોપરીને હિંદુસ્થાનની પ્રચલિત બોલીઓમા 'ખપ્પર' કહે છે. પ્રશ્ન-શું એ સેકસન લોકોનું 'કપ' છે ?

૫ કાનફટા યોગી વા ગોસાઇલોકોની મોટી મોટી હજારો જમાતો થાય છે અને રક્ષામાટેની લડાઇઓમા સહાયતાર્થે તેમને વારવાર બોલાવવામા આવે છે યુદ્ધના દેવતાના નામથી ઉદયપુરમા રાજપૂતો જે મોટો ઉત્સવ (નવરાત્રીનો ઉત્સવ) કરે છે તેમા ખડ્ગ કે જે માર્સનું ચિન્હ છે અને ગહિલોતો પણ જેની પૂજા કરે છે તે આજ લોકોને સુપુર્દ કરવામા આવે છે

૬ મે આ લોકોનુ સમાધિસ્થાન અને પુષ્કળ પૃથક્ પૃથક્ સમાધિઓ જોઇ છે અને તેમના

અંત્યેષ્ટિક્રિયા—મૃતમનુષ્યની અંત્યેષ્ટિક્રિયાની તુલના કરવાથી આરંભિક સમાનતાના પ્રમાણો મળશે. સ્કૅન્ડિનેવિયાની અંત્યેષ્ટિક્રિયા બે જાતીયસમયોમા વિભક્ત છે, એક અગ્નિનો સમય અને બીજો પર્વતનો સમય કહેવાય છે જે સમયે યોદ્ધાઓને ચિતામા બાળવામા આવતા હતા, તે અગ્નિનો સમય કહેવાતો હતો અને જે સમયે તેમને પૃથ્વીમા દાટવામા આવતા હતા, તે પર્વતનો[1] સમય કહેવાતો હતો.

ઓડિને (બુધે) પાછળી રીતિ પ્રચલિત કરી હતી અને શરીર ભસ્મીભૂત થયા પછી ત્યા સમાધિ બંધાવવાની રીતિ પણ તેણેજ ચલાવી હતી તેજ પ્રમાણે તેણે સતી થવાનો રિવાજ પણ શરૂ કર્યો હતો આ રીતિઓ શાકદ્વીપ વા શક સિથિયામાથી લાવવામા આવી હતી હિરોડૉટસ જણાવે છે કે -'ત્યા જેટી લોકોને ચિતામા બાળવામા આવતા હતા અને સ્ત્રીઓને તેના પતિની સાથે જીવિત બાળી મૂકવામા આવતી હતી'

સ્કૅન્ડિનેવિયાના જેટી વા 'સીબી' વા 'સુરાવી' લોકોમા જો મૃતપુરુષને એકથી અધિક સ્ત્રીઓ હોય તો મોટી સ્ત્રીનેજ પોતાના પતિની સાથે બળવાનો અધિકાર હતો[2] તદનુસાર "નન્નાને તેના પતિ અને ઓડિનના એક સાથી બાલ્ડરના મૃતશરીરની સાથે અગ્નિમા બાળીને ભસ્મીભૂત કરવામા આવી હતી" પરંતુ સ્કૅન્ડિનેવિયનો પોતાની એશિયાઇઉત્પત્તિ દર્શાવનારી આ રીતિનુ વિસ્મરણ કરાવવા ઇચ્છતા હતા અને તેઓ "પતિના મૃત શરીરને માટે આવુ નિર્દય તથા બેહુદુ બલિદાન આપવાની ઇચ્છા રાખતા નહોતા આ રિવાજ તેમના સિથિયન પૂર્વજોદ્વારા પ્રચલિત થયો હતો જ્યારે તેઓ એશિયાના ઉષ્ણતાપ્રધાન પ્રદેશમા અર્થાત્ તેમના આદિસ્થાન (એડ્ડા) મા રહેતા હતા ત્યારે તે લોકોમા આ રિવાજ પ્રચલિત હતો '

હિરોડૉટસ જણાવે છે કે– સિથિયન જેટીલોકો પોતાની ચિતાપર પોતાના અશ્વનુ બલિદાન આપતા હતા અને સ્કૅન્ડિનેવિયન જેટીલોકો પોતાના અશ્વ અને શસ્ત્રોને પોતાની સાથે દટાવી દેતા હતા, કારણ કે તેઓ ઓડિનની પાસે પગે ચાલીને જઇ શકતા નહોતા.[3] " રાજપૂતયોદ્ધાઓ પોતાની જીવિત અવસ્થામા જે પ્રકારે શસ્ત્રથી સજ્જિત થાય છે, તેજ પ્રકારે સજ્જ થઇને તે પોતાના અંતિમ નિવાસસ્થાન (સ્મશાન)મા જાય છે, અર્થાત્ તેની ઢાલ તેની પીઠપર બાંધેલી હોય છે, તેની તલવાર તેના હાથમા હોય છે અને જો કે તેના અશ્વનો બલિ આપવામા આવતો નથી તોપણ તે બહુધા કોઇ દેવતાને અર્પણ કરી દેવામા આવે છે અને તે તેના પૂજારીનો માલ બની જાય છે.

મૃતવીરને બાળવો અને તેની સ્ત્રીનુ તેની સાથે સતી થવુ, એ રિવાજો પ્રસિદ્ધ છે,તથાપિ તેમના સ્મશાનપર જે મોટી મોટી છત્રીઓ બંધાવવામા આવે છે તેથી યૂરોપિયનલોકો ઓછા પરિચિત છે ત્યા તેઓ તેને જોવા માટે ઓછા જાય છે રાજપૂતોના સમ રાજ્યોની ઉન્નતિ અને અવનતિનુ તે (છત્રીઓ)થી ઉત્તમ સ્મારકચિન્હ બીજુ કોઇ નથી પુત્રજ પોતાના પિતાના સ્મરણાર્થે તેની છત્રી બંધાવે છે ભક્તિ વા પ્રશંસનીય અભિમાનનુ અંતિમ સ્મારકચિન્હ કોઇની સ્થિતિઅનુસાર બને છે. તે (પુત્ર)ના રાજ્યત્વના વૈભવનુ ત્યારેજ સ્મરણ કરવામા આવે છે કે જ્યારે તેના પિતાની છત્રી તેના પૂર્વાધિકારી રાજાની છત્રીથી ઉત્તમ બને. (મારૂં) આ કથન રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યના રાજા અને સરદારોના સંબંધમા એકસરખી રીતે ઘટે છે

સતીનુ પ્રત્યેક પવિત્ર સ્થાન 'મહાસતી' કહેવાય છે કે જે કથા અને કહાણીઓ અનુસાર પ્રેતસ્થળ છે જે ચણુતરામા સુંદરીઓ તથા વીરરાજપૂતોની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરવામા આવી હોય છે તેમા ડાકણો

ચેલાઓ કે જેઓ તપસ્યાને માટે આજ સ્થાનમા નિવાસ કરે છે, તેમને પણ પોતાના ગુરુઓની સેવા કરતા જોયા છે પૂજા કરતી વખત તેઓ આકડાના પુષ્પો અને સદૈવ લીલા રહેતા વૃક્ષોના પત્રો અને શુદ્ધ જલ તેમની સમાધિઓપર ચઢાવે છે

૧ મૅલેટનુ નોર્ધન ઍન્ટિક્વિટીઝ અધ્યાય ૧૨ મો

૨ મૅલેટ અધ્યાય ૧૨, વૉ૦ ૧લુ, પૃ૪ ૨૮૯

૩ મૅલેટનુ નોર્ધન ઍન્ટિક્વિટિઝ અધ્યાય ૧૨, કેલ્ટજાતિના ફ્રૅંકલોકોમા પણ આ રિવાજ પ્રચલિત હતો ચિલ્પેરિકના શસ્ત્રો અને જે અશ્વસહિત તેને ઓડિનની સમક્ષ રજુ કરવામા આવવાનો હતો તેના અસ્થિ તેની સમાધિમાથી પ્રાપ્ત થયા હતા.

નિવાસ કરે છે[1] અને તે પોતાના શિકારના કલેજાનો સહાર કરતી ફરે છે જ્યારે કોઇની અત્યેષ્ટિ-ક્રિયા કરવાની હોય છે વા પોતાના પૂર્વજોને વાર્ષિકજલ વા પુષ્પ ચઢાવવાના હોય છે, ત્યારેજ માત્ર રાજપૂતો તે નિર્જન સ્થાનમા જાય છે, તે સિવાય કદિ પણ તેઓ ત્યા જતા નથી

ઓડિન સમાધિસ્થાનની આસપાસ પ્રજ્વલિત અગ્નિની મશાલ ફેરવીને પોતાના વીરોના અતિમ નિવાસસ્થાનનુ સગ્ક્ષણ કરતો હતો અને સલિક[2] કાયદાનો દશમો અધ્યાય જે લોકો સમાધિપરથી "ભોજન અને બિસ્તરા ઉઠાવી લઇ જાય" તેમને દડ આપવાના સબધમા છે, તેમા આવા પવિત્ર સ્થાનમાથી ચોરી કરનારનુ જલ અને અગ્નિ બધ કરવાનુ વિધાન છે

શહાબા[3] અથાત્ ગોળ ચક્રમા ફરતી અગ્નિજ્વાળા રણક્ષેત્રોમા કિવા મહાસતીના સ્થાનોમા જો કે મનોરજક દેખાય છે, તથાપિ તે ઉદાસિનતાનો ભાવ પ્રકટ કરે છે તે હિંદુઓના હૃદયમા મિથ્યા વિશ્વાસયુક્ત ભય અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, પરતુ તેની ઉત્પત્તિનુ સ્વાભાવિક કારણ મુડદા સડી જવાથી ફોસ્ફરસનુ ઉત્પન્ન થવુ એજ છે

સ્કૅન્ડિનેવિયાના નિવાસીઓ મુડદાની ભસ્મપર ગુબજ બધાવતા હતા અને ઝક્ષગ્તીસ નદીના તટપરના જેટીલોગ તથા હિંદુઓના યુદ્ધદેવતા હગ્ના પૂજારીઓ પણ તેજ પ્રમાણે કરતા હતા

ગિબને જેટિક અનારિકના[4] મકબરાનુ જે ઉત્તમ ચિત્ર ખેચ્યુ છે તેની બરાબરી[5] જધીમખા-

---

૧ ડાકણ (સિંધની જીગરખોર) જીવતા કલેજા ખાઈ જાય છે કૅપ્ટન ડબ્લ્યુએ ઉદયપુરની ખીણમા દીર્ઘ કાળપર્યત પૂઠ પગ્ડીને એક હીના નામના હિસક પ્રાણીને માર્યુ કે જે ઉદયપુરની શ્મશાનભૂમિમ ગ્હેતુ હતુ આ પ્રાણી આહ ની* ડાકણના ઘોડાતરિકે પ્રસિદ્ધ હતુ તેનાપર આરૂઢ થઈને તે રાત્રિના સમયે બહાર નીકળતી હતી લોકો કહેતા હતા કે એ પ્રાણીને મારવાથી આપત્તિ આવી પડશે અને પાછળથી જ્યારે એક સાબરની પૂઠ પકડતી વખત તેઓ (કૅપ્ટન ડબ્લ્યુ) ભયકર રીતે માર્યા ગયા ત્યારે લોકો 'ઉક્ત ડાકણના અશ્વને મારવાને લીધેજ આ આપત્તિ આવી પડી છે એમ કહેવા લાગ્યા હતા

૨ સૅલિક કાયદો=ફ્રેચ રાજ્યનો પ્રાચીન કાનુન કે જે ઇસ્વીસનની પ્રાય છઠ્ઠી શતાબ્દીમા રચાયો હતો (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

૩ ગ્વાલિયરના પ્રસિદ્ધ ગઢની પૂર્વ તરફ, જ્યા સહસ્રાવધિ વીર યોદ્ધા લડીને મગ્ણ પામ્યા છે, ત્યા આ ફૉસ્ફરસની જ્વાળા વારવાર આશ્ચર્યજનક દશ્ય પ્રકટ કરે છે મિત્રો કે જેમની આખો પુન આ દશ્ય જોઇ શકશે તેમની સાથે મે રાત્રિની વેળાએ આ ચચલ જ્વાળાને જોઇ છે તે એક સ્થળે બુઝાઇ જતી અને બીજે સ્થળે પુન પ્રકટ થતી અને ભૂમિ વિષમ હોવાથી મગરાગજા આખો દિવસ શિકાર કરીને અનેક મશાલચીઓની સાથે પાછા ફરતા હોય એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવે છે મે આ જ્વાળા-શ્રેણીની પાસે જવાને માટે એક અત્યત શૂરવીર રાજપૂતને કહ્યુ, પરતુ તેની મુદ્રા અને વાણીપરથી મારી ઇચ્છાની નિરર્થકતા સ્પષ્ટ રીતે સમજાઇ ગઇ તે બોલ્યો કે, "હુ મનુષ્યોની સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છુ, પરતુ જેઓ યુદ્ધમા પ્રથમ માર્યા ગયા છે તેમના આત્માની સાથે હુ યુદ્ધ કરી શકતો નથી' આ જ્વાળા વારવાર વર્ષાઋતુના અતિમ ભાગમા (શરદઋતુમા) દષ્ટિગોચર થાય છે, કારણ કે એ વખતે આરસરેતી કાદવકીચડવાળી ભૂમિમાથી વરાળ નીકળવા લાગે છે

૪ અલારિક=પાશ્ચાત્ય ગૉથ લોકોનો પ્રસિદ્ધ રાજા તેણે અનેકવાર ઇટાલીપર આક્રમણ કર્યુ હતુ અને તે રોમનરાજ્યનો સ્વામી બન્યો હતો તેનો દેહાત ઇ૰ સ૰ ૪૧૦ મા થયેલો માનવામા આવે છે (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

૫ જધીસખા=તાતારનો પ્રસિદ્ધ મોગલ પાદશાહ તેનો જન્મ ઇ૰સ૰ ૧૧૬૨મા અને દેહાત ૧૨૨૭ મા થયો હતો તે ૧૩ વર્ષની વયે મોગલોના રાજસિહાસનપર બેઠો હતો ઇ૰ સ૰ ૧૨૦૬મા તેણે ચીનના

---

* આહડ-આ પ્રાચીન નગર ઉદયપુરથી પ્રાય ૧॥। માઈલ પૂર્વમા છે અહીઆ ઉદયપુરના મહારાણાઓનુ દગ્ધસ્થાન છે, જેને મહાસતી કહેવામા આવે છે હાલમા પ્રાચીન નગરનું ખડિયેર માત્ર અવશિષ્ટ રહ્યુ છે તે ગોહિલરાજા શક્તિકુમારના સમયમા મેવાડની રાજધાની હતુ અહીઆથી કેટલાક પ્રાચીન લેખો પ્રાપ્ત થયા છે (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

ની કબરજ કરી શકે છે. જ્યારે તે ઉચ્ચ સમાધિ બંધાવવામા આવી ત્યારે તેની ચોતરફ દૂરસુધી જંગલ રાખવામા આવ્યું કે જેથી તેના અસ્થિની નિકટ કોઇ મનુષ્ય જઇ શકે નહિ

ચબુતરા, પાળીઆ અને સ્તભો હજી પણ રણમા પડેના રાજપૂતોને માટે બધાવવામા આવે છે અને સમસ્ત રાજસ્થાનમા મૃતવીરોના આવા સ્મારકચિન્હો ઉપલબ્ધ થાય છે. આવા સ્મારકચિન્હો-પર વીરપુરુષ અશ્વારૂઢ થયેલો અને સર્વ પ્રકારના શસ્ત્રોથી સુસજ્જિત થયેલો દષ્ટિગોચર થાય છે અને તેની પાસે પોતાના આત્માનુ બલિદાન આપનારી તેની પતિવ્રતા સ્ત્રી (સતી) હોય છે; તેમજ એક તરફ સૂર્ય અને બીજી તરફ ચદ્ર કે જે ચિરસ્થાયી કીર્તિના ચિન્હો છે, તેની મૂર્તિ પાષાણપર કોતરવામા આવેલી હોય છે.

સૌરાષ્ટ્રદેશમા કાઠી, કોમાની, બલ્લા અને ઇતર સિથિકવંશના લોકોના પ્રત્યેક નગરના કોટ આગળ પાળીઆ વા જુઝાર (મૃતવીરોના સ્તંભ) પંક્તિબદ્ધ, વિષમ સમૂહોમા અથવા કોઇક સ્થળે ગોળાકારમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રત્યેક સ્તભની ઉપર ગામઠી રીતે વીરની આકૃતિ કોતરવામા આવેલી હોય છે અને તેની ઉપર તેનો વધ શી રીતે થયો તે પણ જણાવવામા આવેલુ હોય છે; અર્થાત્ તેને હાથમા બરછી-સહિત અશ્વારૂઢ થયેલો અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ રથમા બેઠેલો જણાવવામા આવેલો હોય છે અને કિનારા-પર "બુદ્ધ[1] (વિષ્ણુ)ના ચાચિયાઓનેર" ડોલની સાથે બાંધેલા દોરડાપરથી નીચે ઉતરતા કોતરવામા આવ્યા હોય છે

તાતારના કોમાનીલોકોમા પાદરીઓને પાષાણના ચક્કર મળ્યા હતા જ્યા કેલ્ટલોકોના રીતરિવાજો પ્રચલિત હતા, તે સ્થાનપર જેવા ચક્કરો મળતા હતા તેવાજ આ ચક્કરો હતા. જો કુંઇડલોકો અને ઈંદુ-સિથિયનલોકો એકજ મૂળમાથી ઉત્પન્ન થયા હતા, એમ દર્શાવી ન શકાય તોપણુ તેમના આવા ચક્કરો અને રવાસણા સ્મારકચિન્હોમા સમાનતા સિદ્ધ કરવામા ઘણી બુદ્ધિની આવશ્યકતા પડે એમ નથી:

ન્યાયસ્થાનની મધ્યમા જે આસન વા ત્રિલિથોન (ત્રણ પાષાણોનું બનેલુ) હોય છે તે હર, બન અને સૂર્યના સબંધમા પવિત્ર ગણાતી સખ્યાથી બનાવવામા આવેલું હાય છે. આ દેવોના પૂજારીઓ કાયદાની વ્યાખ્યા કરે છે.

શસ્ત્રપૂજા—રાજપૂતો પોતાના અશ્વને જેટલા ચહાય છે, તેટલીજ ભક્તિ તેઓ પોતાનાં શસ્ત્રો-પ્રત્યે દર્શાવે છે. તેઓ પોતાના ખડ્ગના શપથ લે છે અને પોતાનો બચાવ કરનારી ઢાલ, પોતાની બરછી, પોતાની તલવાર અને પોતાની કટારને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે છે

ખડ્ગ (અસિ) અને ઘોડા (અશ્વ) ની પૂજાથીજ એશિયાખડનું નામ પડ્યું આ પૂજા સિથિ-યન 'જેટી'લોકોમા પ્રચલિત હતી અને હિરૉડૉટસે તેનુ યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે. ડેસિયા[3] અને થ્રેસ[4]

ઉત્તર ભાગપર આક્રમણ કર્યું, જેમા ૫૦,૦૦,૦૦૦ માણસો માર્યા ગયા તે ચીનનો ઉત્તરભાગ, ઇરાનનો પૂર્વ ભાગ અને સમસ્ત તાતાર, એટલા દેશોનો પાદશાહ હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૧ દ્વારિકામા ચોરોના દેવતાને બુદ્ધ-ત્રિવિક્રમ× કહે છે, જેનો અર્થ "ત્રણ પ્રકારના બળવાળો" થાય છે આ દેવતા મિસરવાસીઓનો ત્રણ શીર્ષવાળો મર્ક્યુરી (બુધ) કે જેને હર્મીઝ ટ્રિમેજિસ્ટસ કહેવામા આવે છે તેના જેવોજ છે

૨ ચાચિમા=દ્વારિકાની આસપાસ ઓખામંડળ વગેરેમા રહેતા કાબાલોકો આ એક પ્રસિદ્ધ લૂટારાજાતિ છે અને તે પોતાને રાઠોડતરીકે ઓળખાવે છે વિ૦ સ૦ ૧૯૫૫ના ફાલ્ગુનમાસમા મને પણ આજ કાબા લોકોએ જામનગરના ગજનમા લૂટી લીધો હતો આ વખતે હું પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધ કરતો કરતો ઓખામંડળથી પાછો ફરતો હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ ડેસિયા=યુરોપમા ડૅન્યુબ નદીની ઉત્તરે આવેલા એક પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ થ્રેસ=પૂર્વયુરોપના એક પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ છે કે જે આ સમયે રોમરાજ્યની અંતર્ગત રોમે-લિયા જીલ્લો કહેવાય છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× બુદ્ધ ત્રિવિક્રમ=ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુનું નામ છે, જેનીસાથે બુદ્ધ શબ્દ કર્નલ ટૉડે પોતાની તરફથી જોડી દીધો છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

મા આ રીતિ ઝક્ષરતીમનદીના તટપગના જેગીલોકોદ્વારા આણવામા આવી હતી આ લોકો પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાનમાથી ઉપર્યુક્ત દેશોમા જઇને વસ્યા હતા અને જ્યારે તેમના ટોળાએ યૂરોપપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે સ્વતત્રતાના પ્રેમીઓએ તે રીતિનો તે ખડમા પ્રચાર કર્યો

જેગીરાજા ઍટિના[1] ઍથેન્સના કિલ્લામા સર્વ પ્રકારની ધામધૂમ અને આડબરસહિત ખડગની પૂજા કરતો હતો ખડ્ગની પૂજા એ રોમની અવનતિ અને પતનના ઇતિહાસમા એક પ્રશસનીય ઉપાખ્યાન છે જો મહાશય ગિબને મેવાડના મહારાણાને પોતાના સમસ્ત સરદારોસહિત પોતાની બેધારી તલવાર(ખાડા)ની પૂજા કરતા જોયા હોત તો તેઓ માર્સ(મગળ)ના ચિન્હની અર્થાત્ તલવારની પૂજાના પોતાના જોસદાર વર્ણનને હજી અધિક ઉત્તમ બનાવી શકત

શસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવેશ—જર્મનલોકોમા સૈનિકકાર્યમા પ્રવેશ કરતી વખત જે કાર્યવાહી કરવામાં આવતી હતી, તેજ કાર્યવાહી રાજપૂતોમા પણ પ્રચલિત છે, અર્થાત્ પ્રવેશ કરનાર યુવકને એક બરછી આપવામા આવે છે અને ઢાલ તથા તલવાર બાધવામા આવે છે આ રિવાજનુ વર્ણન જાગીરદારી-પદ્ધતિના વિષયમા અગાઉ આવી ગયુ છે રાજપૂતો અને પ્રાચીન કેલ્ટલોકોમા જે ખાદ્યપદાર્થો નિષિદ્ધ માનવામા આવતા હતા, તેની સમાનતા પણ તેમની વચ્ચેના સબધ દર્શાવે છે, પરંતુ સર્વથી પ્રાચીન રિવાજોનુ સવિસ્તર વર્ણન કરીને અમે આ રિવાજોનુ બ્યાન સમાપ્ત કરીશુ

અશ્વમેધ વા ઘોડાનો યજ્ઞ-કેટલીક જડ અને ચેતન વસ્તુઓ જગતના લોકોના પૂજાના સાધારણ પદાર્થો છે જેમકે સૂર્ય, ચદ્ર અને તારા, તલવાર અને સર્પ, જાનવરોમા સર્વોત્તમ એવો ઘોડો આ ઘોડો ભકિતની સાક્ષાત્ વસ્તુતરિકે પૂજાતો નથી, પરતુ તે ભગવાન સૂર્યના ચિન્હતરીકે પૂજાય છે, કે જેને પ્રકૃતિનુ પ્રત્યેક સતાન પૂજ્ય માને છે તાતારના મેદાનોમા, લીબિયાની[2] મરુભૂમિમા, ઇરાનના પર્વતોમા, ગગાની ખીણમા અને ઓરિનોકોના[3] જગલોમા-એ સર્વમા તેની પ્રભા અર્થાત્ "આ વિશાળ જગતના નેત્ર અને આત્મા (સૂર્ય)'ના સમાન ઉત્સાહવાળા ભકતો ઉત્પન્ન થયા છે

જલ, વાયુ અને સ્વભાવાનુસાર તેની પૂજાના પ્રકાર ભિન્નભિન્ન થતા હતા અને એશિયામા બલની અને ગૅાલ[4] અને બ્રિટનના કેલ્ટલોકોના બેલિનસની વેદીઓ મનુષ્યના બલિદાનના રૂધિરથી આચ્છાદિત થતી હતી બેબિલનમા મિથ્રાસ (સૂર્ય)ને ગોધાનો[5] બલિ આપવામા આવતો હતો અને

---

૧ ઍટિલા=હૂણજાતિનો પ્રતાપી રાજા, જેણે યૂરોપમા મહાન વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૪૦૬ મા અને દેહાત ઇ૦ સ૦ ૪૫૩ મા થયો હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ લીબિયા=આફ્રિકાખડનુ પ્રાચીન યૂનાની નામ. લીબિયાની મરુભૂમિનો અર્થ આફ્રિકાનુ પ્રસિદ્ધ સહરાનુ રણ અર્થાત્ રેગિસ્તાન છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ ઓરિનોકો=દક્ષિણ અમેરિકાની પ્રસિદ્ધ નદી કે જે પારીમ પર્વતશ્રેણીની ઉત્તરેથી નીકળે છે અને ૧૫૦૦ માઇલ વહીને ઍટલાન્ટિક મહાસાગરમા પડે છે તેમા ૪૩૬ નદીઓ અને ૨૦૦૦ નાળાં શામિલ થાય છે આ નદી ખાસ કરીને વેનેઝુએલા નામના દેશની માનવામા આવે છે (ગૌ૦હી૦ ઓઝા)

૪ ગૅાલ=ફ્રાન્સ અને ઇટાલીના ઉત્તર ભાગનુ પ્રાચીન નામ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૫ બલનાથ+ (બળદેવ) ને પ્રાચીનકાળમા ભારતવર્ષમા પણ એનુ બલિદાન આપવામા આવતું હતુ સૂર્યને ગોધાનુ બલિદાન‡ આપવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે રાજસ્થાનમા બાલિમના×અસખ્ય મદિરો છે અને બલપુર (મહાદેવ) ના કેટલાક મદિરો સૌરાષ્ટ્રમા છે એ સર્વ સૂર્યના સ્વરૂપો છે

સુલેમાનનુ મદિર બલનાજ નામપર બધાવવામા આવ્યુ હતુ અને એમ પ્રતીત થાય છે કે તે સમયના સમસ્ત મૂર્તિપૂજકો હિદુધર્મના સ્થૂલ વિશ્વાસોને માનતા હતા

\+ બલનાથ=કર્નલ ટૅાડે સૂર્ય (અને મહાદેવ) ને માટે અહીઆ 'બલ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; પરતુ આ નામ તેમણે 'બેલિનસ'ની સાથે મેળવવાને માટે ઉપજાવી કાઢયુ છે, કે જે સર્વથા કપોલકલ્પિત છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

‡ બલિદાન=કર્નલ ટૅાડ આ શબ્દનો અર્થ સૂર્યને સાઢ ચઢાવવો એવો કરે છે, પરતુ એ પણ કપોલકલ્પિત છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× બાલિમ-આ નામ પણ કર્નલ ટૅાડે સૂર્ય વા મહાદેવને માટે ઉપજાવી કાઢયુ છે રાજપૂતાના-

ઝક્ષરતીસ તથા ગગાના તટપર સૂર્યને ઘોડાનો બલિ ચઢાવવામા આવતો હતો.

ઇતિહાસનો આદિલેખક હિરૉડૉટસ જણાવે છે કે, મધ્યએશિયાની મહાન જેટીજાતિ જડ પદાર્થોમાના સર્વથી અધિક શીઘ્રગામી પદાર્થને ચેતન જીવોમાના સર્વથી અધિક શીઘ્રગામી જીવનુ બલિદાન આપવુ ઉચિત માનતી હતી રાજપૂતો અને હિંદુઓના સક્રાતિના તહેવારની પેઠેજ જેહૂનનદીના તટપરની જેટી અને અશ્વજાતિઓનો સૂર્યનો તહેવાર શીતકાલની સક્રાતિપર થતો હતો

હિ, હય, હયવર અને અશ્વ એ સરકૃત તથા તેમાથી નીકળેલી ભાષાઓમા ઘોડાના નામ છે અને ગૉથિકમા તેને હર્સા, ટયૂટૉનિકમા હૉર્સ્ અને સેકસનમા હૉર્સ કહે છે

બાલ્ટિકસમુદ્રના કિનારાપર વસતી જર્મનજાતિઓનો મોટો તહેવાર હી-ઉલ વા હિ-એલ (જે પર પૂર્વે ટિપ્પણ કરવામા આવ્યુ છે) હતો અને અશ્વમેધ[1] એ ગગાના તટપરના સૂર્યના સતાનોનો મોટો તહેવાર હતો

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામા પુષ્કળ વ્યય કરવો પડે છે અને તેમા એટલો બધો ભય છે કે, આધુનિક રાજાઓ તે કરી શકતા નથી તેના વિનાશકારી પરિણામોવિષેના, ભારતીયઇતિહાસના પ્રારભિકકાળથી તેના અતિમ (સ્વતત્ર) રાજા પૃથ્વીરાજના સમયસુધીના, કેટલાક ઐતિહાસિક લેખો અમારી પાસે મોજુદ છે રામાયણ, મહાભારત અને ચદનો કાવ્યગ્રથ આ મહાન પ્રભાવશાળી યજ્ઞ અને તેના ફળના ઉદાહરણ દર્શાવે છે[2]

રામાયણમા અશ્વમેધનુ અત્યુત્તમ ચિત્ર આલેખવામા આવ્યું છે અયોધ્યાના મહારાજા દશરથ કે જેઓ રામના પિતા હતા, તેમને આ યજ્ઞને માટે આ પ્રકારની આજ્ઞા આપતા દર્શાવવામા આવ્યા છે— "યજ્ઞની તૈયારી કરો અને અશ્વને[3] સરયૂના ઉત્તર કિનારાથી છોડો "

---

૧ અશ્વમેધ (મેધનો અર્થ મારવુ) મા આપણને બાજસ્વાના પુત્રોદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી પ્રાચીન જાતિઓના નામોની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે સિંધુનદીના ઉભય તટોપર વસતી હતી અને એજ શબ્દ એશિયા શબ્દની ઉત્પત્તિનુ પણ સભવત મૂળ કારણ છે અરસસેની (જાતિ) કે જે સિકદરના ઇતિહાસલેખકોની અરિઅસ્પી છે અને અસ્પાસિયાની કે જેને શરણે અર્સાસેઝ‡ સેલ્યુકસની+ પાસેથી નાશીને ગયો હતો અને જેને સ્ટ્રૅબો જેટીજાતિ લખે છે, તે એકજ મૂળમાથી નીકળી છે, માટે અસિગઢ અર્થાત્ આસલોકોનો ગઢ (જેને ભૂલથી લોકો હાસી કહે છે) અને અસગર્ડ એ સ્કૅન્ડિનેવિયામા જેટીજાતિના અસિલોકોના મૂળસ્થાન હતા

માર્કોપોલો કે જેના લેખપરથી મિલ્ટને પોતાની ભૂગોળ લીધી છે તે જણાવે છે કે, સિકદ આ સર્વ જેટીજાતિઓની આધીનતાસૂચક સેવા 'નગરોની માતા' બલ્ખમા સ્વીકારી હતી અહીઆ કૈથીઅન ખાન (મારા શિલાલેખમાનો જીટ કૈથીડા) ની રાજગાદી હતી

૨ અતિમ અશ્વમેધ અબરના પ્રસિદ્ધ રાજા સવાઇ જયસિંહે કર્યો હતો, પરતુ સૂર્યનો દુગ્ધવર્ણ શ્વેત અશ્વ છૂટો મૂકવામા આવ્યો હોય એમ હુ માનતો નથી, નહિ તો રાઠોડલોકો અવશ્ય યુદ્ધનો સ્વીકાર કરત

૩ વિશિષ્ટ ચિન્હયુક્ત દુગ્ધવર્ણ અશ્વ ચુટી કાઢવામા આવે છે એને છૂટા મૂકતા તેની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવામા આવે છે અને તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ભ્રમણ કરે છે આ રીતે અશ્વ ભ્રમણ કરે તેનો અર્થ યુદ્ધની માગણી છે. યુધિષ્ઠિરના છોડેલા અશ્વની રક્ષા અર્જુને કરી હતી, પરતુ તેના પૌત્ર

મા આ કલ્પિત નામ સર્વથા અજ્ઞાત છે અને આજ હાન સૌરાષ્ટ્રને માટે બલપુરનો પણ છે વલભી પુરનુ નામ 'બલ' ઉપરથી પડ્યું છે એવુ અનુમાન કરી તેમણે 'બલપુર' નામની કલ્પના કરી હોય તો તેમા આશ્ચર્ય નથી (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

‡ અર્સાસેઝ=પાર્થિઆનો એક રાજા કે જેણે ઈ૰ સ૰ પૂ૰ પ્રાય ૨૫૦ મા ઉક્ત દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

+ સેલ્યુકસ=એ સિકદરના પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ સેલ્યુકસનો વશજ હોવો જોઇએ, કે જે સીરિયા અને ઇરાનનો પાદશાહ હતો અને જેને સેલ્યુકસ કૅલિનિકસ કહેવામા આવતો હતો (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

એક વર્ષ વ્યતીત થયા પછી જ્યારે ઘોડો પરિભ્રમણ કરીને પાછો ફર્યો[1] ત્યારે તેને જે સ્થાનેથી પ્રથમ છોડવામા આવ્યો હતો તે સ્થાનપર યજ્ઞભૂમિ તૈયાર કરવામા આવી

ચારે તરફના નૃપતિઓને અર્થાત્ રાજા કૈકય,[2] કાશીના રાજા, અંગદેશના[3] લોમપાદ, મગધ[4] દેશના કોશલ, સિંધુદેશના[5] અને સૌબીર[6] તથા સૌરાષ્ટ્રના[7] રાજાઓને અયોધ્યામા પધારવાને નિમંત્રણ કરવામા આવ્યુ

જ્યારે યજ્ઞના સ્તભોને ઉભા કરવાનુ કાર્ય સમાપ્ત થયુ ,ત્યારે યજ્ઞનો આરંભ થયો યજ્ઞનો તે અંશ કે જેને યૂપર્ચય કહેવામા આવે છે,તેનુ સૂક્ષ્મ વર્ણન આ પ્રમાણે છે –"એકવીસ અષ્ટકોણ યૂપ વા [8]સ્તંભ

પરીક્ષિતના છોડેલા અશ્વને "ઉત્તરના તક્ષકલોકોએ પકડી લીધો હતો' આજ દશા દશરથના પિતા સગરની થઇ હતી, જેથી તેનું રાજ્ય નષ્ટ થયુ હતુ

૧ એક વર્ષ પછી અશ્વનુ પાછુ ફરવુ એ સ્પષ્ટ રીતે ખગોળવિષયક એક ભ્રમણ અથવા સૂર્યનુ જ્યાથી તે નીકળ્યો તેજ સ્થળે પાછુ આવવુ સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરે છે સૂર્ય જે દિવસે પોતાના દક્ષિણાયનથી પાછો ફરે તે દિવસને સિથિયન અને સ્કેન્ડિનેવિયન લોકો સહૈવ આનંદનો દિવસ માનતા હશે, કારણકે ગિબન કહે છે કે–"જ્યારે ઉત્તર તરફનો શીતલ વાયુ ચાલતો હશે ત્યારે તેઓ પોતાના વિશાળ નિવાસસ્થાનને નરક કરતા પણ અધિક દુ ખદાયી સમજતા હશે" તેઓ આ દેવતા (સૂર્ય)ને માટે દક્ષિણતરફ અનિમિષનેત્રે જોયા કરતા હશે અને આજ કારણથી રાજપૂતોમા પણ ઘરનુ દ્વાર ઉત્તર તરફ રાખવાનો નિષેધ છે

૨ રામાયણના અનુવાદક ડૉક્ટર કૅરેના અભિપ્રાયનુસાર કૈકય‡ ઇરાનનો રાજા હોવો જોઇએ. (સા)'કૈ વંશ દારાની પૂર્વે થયો હતો હિંદુઓના લોકપ્રચલિત દોહામા કૈ ઉપાધિ વારવાર પ્રાપ્ત થાય છે મારા સ્મરણમા રહેલો એક દોહો જયપુરરાજ્યમા આવેલા અભયનેરના પ્રાચીન ખડિયેરોની સાથે સબંધ ધરાવે છે અને તેમા ત્યાના એક રાજાનો વિવાહ કૈ કમ્બની પુત્રી સાથે થયાનો નિર્દેશ છે.

"તુ બેટી કૈ કમ્બતી નામ પરમલા હો" ઇત્યાદિ, જેનો અર્થ એ છે કે–"તુ કૈ કમ્બની કન્યા છે અને તારૂ નામ પરમલા છે" ઇરાનના રાજાઓના એક વંશની ઉપાધિ પણ કૈ હતી

પ્રશ્ન—શુ કામબખ્શ યૂનાનીઓનો કૅમ્બિસેસ નથી ?

[3]ટિબેટનો આવા· [4]બિહાર [5]સિંધ [6]મને જ્ઞાત નથી +

[7]સૌરાષ્ટ્ર એ સપૂર્ણ કાઠિયાવાડનુ નામ , નહિ, પણ તેના દક્ષિણભાગનુ નામ હતુ કે જે હાલમા સોરઠ નામથી પ્રસિદ્ધ છે (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

૮ મે અતિ પ્રાચીન કાળના પાષાણના કેટલાક યજ્ઞસ્તભો∗ જોયા છે. ઘણા વર્ષો પૂર્વે જ્યારે રાજપૂતરાજ્યોમા મરાઠાઓનો ત્રાસ હતો ત્યારે સુરતનો એક પરમ સત્પાત્ર અને ધનાઢ્ય વ્યાપારી કે જેનુ કુળનામ ત્રિવેદી હતુ અને જેને ઉક્ત લૂટારા શત્રુઓ ગામ અને કૃષ્ણના સંતાનોને સતત જે

‡કૈકય-એ ઇરાનનો રાજા નહોતો તેમજ એ નામને ઇરાનના "કૈ' વંશની સાથે કાઇ સંબંધ પણ નથી વળી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે તેમ હિંદુલોકોના દોહામા પણ "કૈ" નામની કોઇ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી કર્નલ ટૉડે અહીંઆના રાજા તથા ઇરાનના "કૈ 'વંશી રાજાઓ એક હતા એવુ અનુમાન કરવાની ધૂનમા "કૈ ને ઉપાધિ માની લીધી છે કૈકયનો અર્થ કેકય દેશનો રાજા છે. કેકયદેશ સિંધની પાસે આવેલા દેશનુ નામ હતુ (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

∗ અંગદેશ એ ટિબેટ વા આવાનુ નામ નહિ પણ બંગાલાના પશ્ચિમ ભાગનુ નામ હતુ તેની રાજધાની ચંપાપુરી હતી અને તેને અંગપુરી પણ કહેવામા આવતી હતી (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

+સૌબીર-સિંધુ સૌબીર આ ઉભય નામો બહુધા સાથેજ લખેલા પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે (ઉભય) સમસ્ત સિંધ દેશના સૂચક છે, માટે સૌબીર એ સિંધના એક ભાગનુ નામ હોવુ જોઇએ (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

∗પાષાણના અતિ પ્રાચીન કાળના જે યજ્ઞસ્તભો જોયાનુ કર્નલ ટૉડ લખે છે તે વાસ્તવમા યજ્ઞ સ્તંભ નથી પાષાણના જે અતિ પ્રાચીન કાળના સ્તભો હાલમા આ દેશમા ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાના કેટલાક તો મૌર્યવંશી રાજા અશોકના સ્થાપિત કરેલા બૌદ્ધસ્તભો છે. જેમ કર્નલ ટૉડે આ પ્રાચીન સ્તંભોને યજ્ઞસ્તંભ માન્યા છે તે પ્રમાણે અંતિમ ચૌહાણવીર હમીરના સભાસદ રાઘવદેવના પૌત્ર વા સ્તંભ

ઉભા કરવામા આવ્યા તેમાના પ્રત્યેકની ઉચાઈ ૨૧ ફીટ અને વ્યાસ ૪ ફીટ હતો તેના શિખરપર મનુષ્ય હસ્તી વા સાઢની મૂર્તિઓ હતી પવિત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓમા જે કાષ્ટ વાપરી શકાય તેવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના કાષ્ટમાથી તેને બનાવવામા આવ્યા હતા તેની ઉપર સુવર્ણના પતરા જડેલા હતા અને તે વેલબુટ્ટાવાળા વસ્ત્રો તથા પુષ્પોના તોરણથી આચ્છાદિત હતા જે સમયે સ્તભો ઉભા કરવામા આવ્યા તે સમયે અધ્વર્યુ, હોતા અર્થાત્ યજ્ઞના આચાર્યદ્વારા અનુશાસન પ્રાપ્ત કરી ઉચ્ચ સ્વરથી મન્ત્રોચ્ચારણ કરતો હતો

યજ્ઞકુડ ગરુડાકૃતિ પ્રકારની ત્રણ પક્તિઓમા બનાવવામા આવ્યા હતા અને તે સર્વ મળીને ૧૮ હતા આ સ્થળે વધ કરવાના પ્રાણીઓને અર્થાત્ પક્ષી, જલચર પ્રાણી અને ઉક્ત અશ્વ એ સર્વ-ને રાખવામા આવ્યા હતા

મહારાજા દશરથના આ ઘોડાને કૌશલ્યાએ ત્રણ વાર યજ્ઞાગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરાવી અને બ્રાહ્મણો-નો મંત્રોચ્ચારણ થતા આનદના કોલાહલમા તેનો વધ[1] કરવામા આવ્યો

મહારાજા અને મહારાણીને પ્રધાન ઋત્વિજે અશ્વની નિકટ બેસાડ્યા તેઓ પક્ષીઓનુ નિરીક્ષણ કરતા આખી રાત બેસી રહ્યા પુરોહિત તે (પ્રાણીઓના) હૃદયને બહાર કાઢીને શાસ્ત્રાનુસાર પ્રસન્નતા-પૂર્વક તેમને તૈયાર કરતો હતો હોમેલા હૃદયોનો નૃપતિએ સુગધ લીધો અને તેમણે પોતાના કરેલા અપરાધોનો જે ક્રમથી તે કરવામા આવ્યા હતા તે ક્રમથી સ્વીકાર કર્યો

પછી યજ્ઞ કરાવનાર ૧૬ ઋત્વિજો (શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર) ઘોડાના અંગોને અગ્નિમા હોમવા લાગ્યા સર્વ જીવોનો હવ્ય કાષ્ઠથી આપવામા આવ્યો હતો, જ્યારે અશ્વનો હવ્ય નેતરથી આપવામા આવ્યો હતો

યજ્ઞ થઇ રહ્યા પછી ઋત્વિજો અને ભવિષ્યવેત્તાઓને ભૂમિદાન આપવામા આવ્યુ પરતુ પવિત્ર પુરુષો (બ્રાહ્મણો) સુવર્ણદાનનોજ સ્વીકાર કરતા હોવાથી તેમને એક કોટિ જાબુનદ[2] (જાબુ જેવા રગના સુવર્ણના સિક્કા) આપવામા આવ્યા"

દુખ દેતા હતા તે જોઇને ઘણી કરુણા આવી હતી તેણે આખમા અશ્રુ લાવીને મને કહ્યુ કે –' જયપુરની આપત્તિઓનુ કારણ એ છે કે ત્યાના રાજા જગતસિહે યજ્ઞસ્તભોપરના સુવર્ણના પતરા ઉખેડી નખાવી તેને પોતાના ખજાનામા મોકલાવી દઇને મહાપાપ કર્યુ છે સોલોમન (સુલેમાન)ની તૈયાર કરાવેલી સુવર્ણની દાનાને મદિરમાથી દૂર કરી રેહોબોમે તેના સ્થાનપર પીત્તળની દાનો મૂકાવી હતી તેના આ કુકર્મ કરતા પણ ઉક્ત મહારાજનુ કર્મ અધિક નીચ માનવામા આવતુ હતુ ઉક્ત સુવર્ણના પતરાને ઢાળીને તેના સિક્કા બનાવવામા આવ્યા અને તે સિક્કા મરાઠાઓની ઉપર યુદ્ધના વ્યયને માટે મોક-લવામા આવ્યા અથવા તેને તેથી પણ અધિક નીચ કાર્યમા યોજવામા આવ્યા અર્થાત્ તેને તેની રસકપુર નામની રખાતને આપવામા આવ્યા આ સર્વ ઉક્ત રાજાના મૂર્ખતાભરેલા ઇતર કાર્યોના જેવુજ હતુ જયસિહે ઉક્ત સ્તભો સ્થાપિત કરી પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી જયસિહ જય-પુરના રાજ્યનો દ્વિતીય સસ્થાપક હતો અને તેના રાજત્વકાળમા તેણે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી પરતુ હવે તેની અવનતિ થઇ છે

૧ નૌરોઝ અર્થાત્ નૂતન વર્ષના તહેવારપર મોગલપાદશાહ પોતાના હાથથી એક ઉટ મારતો હતો અને તે પોતાના પ્રેમપાત્ર માણસોને વહેચી આપતો હતો

૨ આ જાબુ નામના ફળના રગ જેવા સુવર્ણનુ નામ નથી પણ જબુ નામની નદીની રેતીમાથી નીકળેલા સુવર્ણનુ નામ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

શારગધરે પણ ફીરોઝશાહના સ્તભ નામના અશોકના સ્તભને યજ્ઞસ્તભ માન્યો હતો આ સ્તભ ફીરોઝશાહના સમયમા દિલ્હીમા આણવામા આવ્યો હતો ચૌહાણરાજા વિગ્રહદેવ (વિસલરાજ)ના વિ૦ સ૦ ૧૨૨૦ના ત્રીજા લેખના બન્ને શ્લોકો તેણે પોતાના પુસ્તક ' શારગધર પદ્ધતિ 'મા જ્યા ઉદ્ધૃત કર્યા છે (પૃ ૨૦૫-૨૦૬) ત્યા જણાવ્યુ છે કે તે તેના પાષાણના યજ્ઞસ્તભની પ્રશસ્તિમાથી ઉદ્ધૃત કરવામા આવ્યા છે (एतो नृग नृपति पाषाण यज्ञयूप प्रशस्ते ।) આને યજ્ઞસ્તભ માન-વાનુ કારણ તેપર કોતરાયેલો અશોકનો લેખ વાચી ન શકાયો તેજ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

મૂર્તિપૂજકોના સર્વથી પ્રાચીન અને અધિક પ્રભાવશાળી અશ્વમેધનુ વિસ્તૃત વૃત્તાત[1] આ પ્રકારે લખવામા આવ્યુ છે (ઈશ્વરના) પસદ કરેલા લોકોથી લઇને રોમના ઍારેસ્પેકસ લોકોપર્યતના ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકોની આ અને આ પ્રકારની અન્ય રીતો અને કૅથોલિકધર્મની પાપ સ્વીકાર વાની રીતની વચ્ચે સમાનતા બતાવવી અનાવશ્યક છે

સક્રાતિ[2] વા શિવરાત્રિ[3] શીતકાલમા આવે છે આ પ્રસગે સૂર્ય વા બલનાથને ઘોડાનુ બલિદાન આપવામા આવે છે

સ્કૅન્ડનેવિયનલોકો સૌથી લાબી રાતને 'રાત્રિમાતા' કહેતા હતા અને તેજ રાતને જગતની ઉત્પત્તિની રાત માનતા હતા આથીજ બેલ્ટાની અર્થાત્ બન વા બેલીનસની જ્વાના ઉત્તર પ્રદેશમા વસતી જાતિઓનો હિ-ઉન અને અશ્વમેધ વા સૂર્યની પૂજાના યજ્ઞકુડના અગ્નિનુ અસ્તિત્વ છે સૂર્યની પૂજા સૂર્યવશી લોકો ગગાને કિનારે અને સીરિયન તથા સૅારોમેગી લોકો ભૂમધ્ય સમુદ્રના તટપર કરતા હતા

ફિનિશિયાના હેલિઓપોલિસ, બાલબેક[4] વા ટાડમોર[5] લોકોની પવિત્ર વેદીઓ તેજ દેવતાને માટે રચવામા આવતી હતી કે જેને માટે સરયૂના તટપર અને સૌરાષ્ટ્રદેશાતર્ગત બલપુરમા[6] વેદીઓ બનાવવામા આવતી હતી, જ્યાના રાજાઓને દિજય કરવાને માટે લઈ જવાને "સૂર્યના અશ્વો તેના કુડ (સૂર્યકુડ) માથી નીકળતા હતા "

કેલ્ટિક ડ્રુઇડ લોકોના શિક્ષકો સીથિયામાથી આવ્યા હતા તેઓ મનુષ્યનુ બલિદાન આપતા હતા અને તેમણે કૅમ્બ્રિયા તથા કૅલેડોનિયાના પહાડોપર બેલેનસના નામના સ્તભો ઉભા કર્યા હતા

'જ્યારે જુડાએ પરમેશ્વરની દૃષ્ટિમા પાપ કર્યું ત્યારે તેણે પ્રત્યેક ઉચ્ચ પહાડપર અને પ્રત્યેક વૃક્ષની નીચે ઉચા ઉચા ચબુતરા મૂર્તિઓ અને બગીચા તૈયાર કરાવ્યા' આ વસ્તુઓ બલને નિમિતે તૈયાર કરવામા આવી હતી અને સ્તભ (લિંગ) તેનુ ચિન્હ હતુ આ દેવતાની વેદીપર તેઓ ધૂપ કરતા હતા અને મહિનાની પદરમી તિથિએ (હિંદુઓની પવિત્ર અમાવાસ્યાને દિવસે)વાછરડાનો બલિ આપતા હતા ઇસ્રાયલનો વાછરડો એ બાલકેશ્વર વા ઇશ્વરનો સાઢ (નદી) છે અને મિસર દેશના ઓસિરિસનો એપિસ છે

---

૧ કર્નલ ટૉડે રાજા દશરથના અશ્વમેધયજ્ઞનુ વર્ણન રામાયણમાથી ઉદ્ધૃત કર્યું છે તેમા તેમણે કાઇને બદલે કાઈ લખી દીધુ છે અમે તેપર સ્થળે સ્થળે ટિપ્પણ આપવુ ઉચિત ધાર્યું નથી પાઠકોએ તેનુ યથાર્થ વર્ણન જાણવાને માટે વાલ્મીકિરચિત રામાયણ અથવા તેના હિંદીઅનુવાદના બાલ કાડના સર્ગ ૧૩ અને ૧૪ જોવા (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ નાના નાના કિનખાબના બટવામા તલના દાણા અને તલના લાડુ રાખવામા આવે છે અને રાજાઓ તે પોતાના મિત્રમડળમા વહેચે છે,તથા ગ્રથકર્તા જે સમયે આ લખે છે તે સમયે તેની સમક્ષ સુવાન મરાઠામહારાજા હોલ્કરે મોકલેલા એવા બે બટવા પડેલા છે

૩ શિવરાત્રિ કદાચ પિતૃરાત્રિ હશે શિવ-ઈશ્વર જગતનો પિતા છે

૪ ફિરિસ્તા કે જેણે ભારતના શહેનશાહોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે,તે આ શબ્દને ફારસી વા અરબી શબ્દોથી બનેલો દર્શાવે છે બલ-સૂર્ય અને બેક=મૂર્તિ

૫ આ શબ્દ અપભ્રષ્ટ થઈને પાલ્માઇરા બનીગયો છે એની ઉત્પત્તિ ક્યાથી થઇ તે મારી માન્યતા પ્રમાણે અદ્યાપિ કદિ દર્શાવવામા આવ્યુ નથી, પણ એ ટાડમોરનુજ રૂપાતર છે સસ્કૃતમા 'તાડ'ને 'તાલ' વા 'તાડ કહે છે અને 'મોર' નો અર્થ 'મુખ્ય' છે ભારતમા એકથી અધિક નગરોના નામ 'તાડનગર (તાલપુર) છે અને સિધ હૈદ્રાબાદમા જે જાતિ શાસન કરે છે તે જે સ્થાનમા પ્રથમ રહેતી હતી તે સ્થાનના કારણથી તાલપુરી કહેવાય છે

૬ બલપુર-આ નામ કર્નલ ટૉડે 'વલ્લભીપુર' ના નામનો સૂર્યની સાથે સબધ બતાવવાની ઇચ્છાથી કલ્પી કાઢેલુ હોવુ જોઇએ એ નગરને બદલે બલપુર કોઇ પણ લેખકે લખ્યુ નથી 'બલ નો અર્થ 'સૂર્ય' અહીની ભાષામા કદિ પણ થતો નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

પશ્ચિમના દેશોમા સૂર્યદેવતાના સબધમા એશ (નામનુ વૃક્ષ) પવિત્ર હતુ. પૂર્વમા જે પુસ્તકોને બનના સબંધમા પવિત્ર માનવામા આવે છે, તેમા અશ્વત્થ વા [1]પીપનને "વૃક્ષોમા મુખ્ય" ગણવામા આ યુ છે અને જે કોઇ ધર્મદ્રોહી તેની પવિત્ર કુલ્જોને[2] કાપે તેનુ એકાદ અગ કાપી નાખવાની અથવા તેનો શિરચ્છેદ કરવાની તે આજ્ઞા ફરમાવે છે આ વૃક્ષોની આગળ અશ્વત્થને નહિ કાપવાની આજ્ઞાસહિત એક સ્તભ ઉભો કરવામા આવે છે

અત્રે અમે ઇન્ડોસિથિયન રાજપૂતો અને યુરોપની પ્રાચીન જાતિઓવચ્ચેની સમાનતાનુ વર્ણન સમાપ્ત કરીએ છીએ બીજા પણ અધિક સમાનતાના દૃષ્ટાતો આપી શકાય એમ છે જો સ્કેન્ડિને-

૧ પીપન, એ ઇટાલી અને જર્મનીનુ પોપલ (પોપ્લર) વૃક્ષ કે જેની એક જાત ઍસ્પન છે તેની સાથે સપૂર્ણત મળતું આવે છે આ વૃક્ષ તેની સાથે એટલુ બધુ મળતુ આવે છે કે કેરોનિના થી લાવવામા આવેની પીપનની એક જાત લૅગો મૅગિઓરના આઇસોના એનામા પાપુનસ ગ્રોગ્રુ લાટા કહેવાય છે અને બીજી જાત ટૂલનના જોર્ડિન ડેસ પ્લૅન્ટીસ મા ફાઇકિસ પાપુનીફોનિયા ઍાન દ્રિગુઇર આ ફ્રુયુનીઝ ડી પ્યુપુલિયર કહેવાય છે ઍસ્પન ના ઍશનુ વૃક્ષ કે જેને કેલ્ટજાતિના ધર્માચાયા પવિત્ર માનતા હતા તે પવાડી ઍશ કહેવાય છે

બનના વાછરડા ને સાધારણ રીતે પીપનની નીચે રાખવામા આવે છે અને હિદુઓની કથાનુ સાર તે વૃક્ષ કદિ પણ સૂકાય નહિ એવુ પવિત્ર છે અને એમ કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રતટપર હિદુઓનો ઍપોલો, હરિ (સૂર્ય) આજ વૃક્ષની નીચે જગલી ભીલના હાથથી માર્યો ગયો હતો

૨ રાજપૂતોના ધાર્મિક વિશ્વાસપર જો કે શતાવધિ વર્ષોથી મોગલો અને ગુનામપરાણોનો આઘાત થતો રહ્યો છે તોપણ તેઓ તે વિશ્વાસ પ્રમાણે પવિત્ર પીપન અને છાયાદાર વટપર કોઇને કુહાડી મારતા જોઇ શકતા નથી તેઓ તેને શાપ દે છે આવા પ્રાચીન કાળના ધાર્મિક વિશ્વાસપર જે જાણી બુઝીને આઘાત કરે તે માણસનુ પૂરેપૂર દુર્ભાગ્ય સમજવુ, તોપણ આપણા દેશના લોકો (અગ્રેજો) કે જેઓ પૂર્વીય દેશોમા રહે છે તેઓ અન્ય દેશના સમસ્ત વિશ્વાસોને તુચ્છ ગણીને હિદુસ્થાની માર્સના પવિત્ર પક્ષીઓપર ગોળીમાર ચલાવે છે બનના વાછરડાને મારે છે અને પવિત્ર પીપનને દેશી ઓની નજરસમક્ષ જરા પણ સકોચવિના કાપી નાખે છે

જે લોકો આવા વિશ્વાસોની સાથે મૂર્ખતાભરેલો વ્યવહાર કરે છે, તેઓ અજ્ઞાન અને બેવકૂફ છે આ વિશ્વાસો બુદ્ધિની પહોચની બહાર છે જે માણસ આવા વિશ્વાસોનો આદર કરતો નથી તે અનુદાર છે અને જે માણસ આવા અપરાધો અટકાવવાને માટે પૂર્ણ યત્ન કરતો નથી તે બુદ્ધિશૂન્ય છે આમ કરવાથી આપણા બળની વગોવણી થાય છે અને આપણે તેમની દુર્બલતાનો અનુદારતાપૂર્વક લાભ લઇએ છીએ એમ કહેવાય છે આપણે સ્મરણમા રાખવુ જોઇએ કે બનના મદિરો તેનો પિપન અને તેના પવિત્ર પક્ષી (મોર) એ સૌના રક્ષકો કોણ છે સૂર્ય અને ચદ્રના સતાનો અને પ્રાચીનકાળના ઋષિઓના સતાનો કે જેઓ આપણી સેનામા ભરેલા છે અને જે આપણા સમસ્ત કામો ધ્યાનપૂર્વક ચૂપચૂપ જોઈ રહ્યા છે તેઓ તેમના રક્ષક છે એ લોકો સમગ્ર મનુષ્યજાતિમાં આપણને સૌથી અધિક ચાહનાર, અત્યત વફાદાર અને આજ્ઞાધારી છે તેમના વિશ્વાસોનો આદર કરી તેમના અભિમાનનુ સરક્ષણ કરી, તેમને તેમના કર્તવ્યો, આજ્ઞાપાલન અને આપણાપ્રત્યેની અનુરક્તિમા દૃઢ રાખવા એ આપણી ફરજ છે આ વાત પૂર્ણત નિભાવવાપર આપણા લોકોના ભારતવર્ષપરના રાજ્યનો ટકવાનો આધાર છે પરતુ ગત પદર વર્ષોમા એ લોકોનો પ્રેમ આપણા તરફ બિલકુલ વધ્યો નથી આપણે આ પ્રશ્ન વિચારવાન પુરુષોની સમક્ષ મૂકવો જોઇએ કે તેમણે આપણે માટે જેટલા રાજ્યો જીત્યા છે તેટલુ તેમનુ સુખ વૃદ્ધિગત થયુ છે વારુ ? અથવા તેમનું સુખ તેટલુંજ રહ્યુ છે ? શુ તેમનુ ભત્તુ અને તેમનુ સુખ ઘટયુ નથી ? આજથી ૨૦ વર્ષપૂર્વે રુપિયા અને જીવનની સુખદાયક વસ્તુઓની વચ્ચે જે સબધ હતો તેજ સબધ શુ અદ્યાપિ કાયમ છે ? જે પ્રકારે અધા ભત્તાવાળા સિપાઈઓની છાવણી અને કર્તવ્યો રહ્યા છે, તે પ્રકારે શુ મુદ્રાનો ભાવ એકદરે ૨૫ ટકા ઘટી ગયો નથી ? શાસક અને સેવકના લાભાર્થે આપણે આ વાતોનુ શોધન કરવુ જોઇએ હૂ પરમ સત્યના સાથે

વિયાના પ્રાચીન રૂનિક, કેલ્ટિક અને ઓસિ વા ઇટ્રુસ્કન અક્ષરોનો રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રની ગુફાઓમા તથા પાષાણોપર પ્રાપ્ત થતા અક્ષરોની સાથે મુકાબલો કરવામા આવે તો બીજા પણ પ્રારભિક સમાનતાના ઉપયોગી પ્રમાણો મળી શકે એમ છે અને જર્મન લોકોનુ નામ પણ[1] રાજપૂતોના વેર (શત્રુતા) અને વેરી (શત્રુ) એ શબ્દોમાથી નીકળેલુ પ્રતીત થાય છે

જો આ સમાનતાઓ કેવળ સયોગવશાત્ મળી ગઈ હોય તો તો અસારપૂર્વે પુષ્કળ કહેવાઈ ગયુ છે, પરતુ જો તેમ ન હોય તો અહીઆ અન્ય લોકોની સહાયને માટે પ્રમાણો આપવામા આવ્યા છે અને કલ્પના કરવામા આવી છે

દઢતાપૂર્વક કહી શકુ છુ કે, હુ આ સર્વ વાતો કેવળ સર્વ લોકોનુ અત કરણપૂર્વક કલ્યાણ ઇચ્છીને કહુ છુ હુ રાજ્યસેવાપ્રત્યે પ્રેમ રાખતો હતો અને દેશીસિપાઇઓની સાથે પણ પ્રીતિ રાખતો હતો દેશીસિપાઇ જ્યારે પ્રસન્નતાપૂર્વક કાર્ય કરે છે, ત્યારે તે કેવુ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે તે મે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭ મા ૩૨ પથરકળાવાળા મારા ગાર્ડના સિપાઇઓએ ૧૫૦૦ શત્રુઓની છાવણીપર આક્રમણ કરી તેમને પરાસ્ત કરી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા અને પોતાનાથી ત્રણગણા‡ સિપાઇઓને મારી નાખ્યા હુ સદાને માટે તે સ્થળ છોડયા પછી મારૂ પણ આવેશવિના એક (સિપાઈ) ના કલ્યાણને માટે મારો મત રજુ કરૂ છુ, કે જેની સાથે બીજા (અગ્રેજ) ની દશના વા તેથી વિપરીત ઘટના બનની નિર્ભર છે

[1] ડી એન્વિલની આપેલી જર્મન શબ્દોની ઉત્પત્તિ વેર (યુદ્ધ) અને મેનસ (મનુષ્ય)

‡ કોરીગામ કે જે ભારતવર્ષનુ થર્માપિલી છે તે શુ કહે છે? પાચસે પથરકળાવાળા સિપાઇઓ ૨૦ હજાર યોદ્ધાઓની સાથે લડયા! શુ ઇતિહાસમા નેપોલિયનનુ આથી વિશેષ ચમત્કૃતિભરેલુ કાર્ય લખ્યુ છે? શુ કોઇ પણ સ્તભ આ સ્મરણીય દિવસને માટે યૂરોપીઅન વા દેશીયોદ્ધાઓના નામપર સ્થાપિત કરવામા આવ્યો છે, કે જેથી ભવિષ્યમા લોકો તેને જોઇને એવા એવા વીરતાભરેલા કાર્યો કરવાને ઉદ્યત થાય? વીર ફિટ્ઝ્ગેરાલ્ડની છાતીપર નાગપુરના મેદાનમા વીરતા દર્શાવવાને માટે કયો યાદ ચમકી રહ્યો છે? કોઇ બીજા સ્થળપર અને બીજે સમયે " મારી જોખમદારીપર ગોળા છોડો " એ તેના શબ્દો તેના ટોપપર અકિત કરવામાં આવે આ વાતોપર સુવારણાને માટે ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે

परिशिष्ट २ जुं-अध्याय ७ मो

છત્રીસ રાજવંશોની નામાવલી

જસ્થાનની વીરજાતિઓની પ્રાચીન વંશાવલીઓ અને તેમના ગુણ અને ધર્મના જે પ્રધાન અંશો પ્રારંભિકકાળની યૂરોપિયનજાતિઓના ગુણ અને ધર્મના મુખ્ય અંશોની સાથે સમાનતા ધરાવે છે, તેનું વર્ણન કર્યા પછી હવે છત્રીસ રાજકુલોની નામાવલી તથા વૃત્તાતનુ સંક્ષેપમા વર્ણન કરીએ છીએ

એ છત્રીસ કુલના નામ નીચે પ્રમાણે છે તેમાના જે જે કુલની શાખાઓની જે જે સંખ્યા જણાઈ છે તે પણ તે તે કુલના નામની છેવટે આપેલી છે [1]

૧–ઇક્ષ્વાકુ કાકુસ્થ વા સૂર્ય ૨–ઇન્દુ, સોમ વા ચંદ્રાન્વય, ૩–ગ્રહિલોત વા ગેહલોત શાખા ૨૪ ૪–યદુ, શાખા ૪, ૫–તવર, શાખા ૧૭ ૬–રાઠોડ, શાખા ૧૩ ૭–કુશવાહા વા કછવાહા ૮–પરમાર, શાખા ૩૫, ૯–ચાહુમાન વા ચૌહાન, શાખા ૨૬, ૧૦–ચાલુક્ય વા સોલંકી શાખા ૧૬, ૧૧–પડિહાર, શાખા ૧૨, ૧૨–ચાવડા, શાખા ૧, ૧૩–ટાક, ટાક વા તક્ષક, ૧૪–જીટ વા જેટી (જાટ) ૧૫–હન વા હૂણ ૧૬–કાઠી, ૧૭–બલ્લા, ૧૮–ઝાલા, શાખા ૨, ૧૯–જેટવા વા કમરી ૨૦–ગોહિલ ૨૧–સર્વૈયા, ૨૨–સિલાર ૨૩–ડાબી, ૨૪–ગૌડ, શાખા ૫, ૨૫–ડોડા વા ડોડ, ૨૬–ગેહરવાલ ૨૭–બડગૂજર શાખા ૩, ૨૮–સેગર, શાખા ૧, ૨૯–સીકરવાલ શાખા ૧, ૩૦ બૈસ શાખા ૧, ૩૧–ડાહિયા ૩૨–જોહિયા, ૩૩–મોહિલ ૩૪–નિકુમ્પ, ૩૫–રાજપાલી ૩૬–દાહિમા, શાખા ૧ આ સિવાય હૂલ અને ડાહિર્યા નામના અન્ય પણ બે કુલ છે [2]

ઉક્ત નામાવલીના ક્રમથીજ એ પ્રત્યેક વંશનુ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાત આ અધ્યાયમા આપવામા આવશે પ્રત્યેક વંશ (શાખા) નો જૂદો જૂદો ગોત્રોચ્ચાર[3] હોય છે, કે જે વંશાવલીસંબંધી વિષયને સંક્ષિપ્તરૂપે પ્રગટ કરે છે તેમા તે વંશસંબંધી ખાસ વાતો, ધર્મવિષયક સિદ્ધાતો અને આદિનિવાસસ્થાનનુ વર્ણન હોય છે પ્રત્યેક રાજપૂતને આ ગોત્રોચ્ચાર કંઠસ્થ હોવો જોઇએ, જો કે હાલમા તેને કેવળ કુલનો

---

૧ કર્નલ ટૉડ સાહેબે જૂદે જૂદે સ્થળેથી પ્રાપ્ત કરેલી રાજપૂતકુલોની પાચ નામાવલીઓ અહી ન આપતા તેઓમા પરસ્પરમા કેટલોક ફેરફાર હોવાથી તે સર્વપરથી જે છઠ્ઠી નામાવલી તેમણે યોજી છે અને જે તેઓએ અધિક પૂર્ણતાવાળી જણાવી છે તેજ નામાવલી અત્રે આપી છે **મંત્રી સ૦ સા૦**

૨ ટૉડ સાહેબે શુદ્ધ કરેલી આ નામાવલી અમે શુદ્ધ માની શકતા નથી, કેમકે તે અધિક પ્રાચીન નામાવલીઓના આધારથી યોજાયેલી નહિ હોવાથી તેમા અન્ય અનેક રાજવંશોના નામો અપાયા નથી જેમકે શિશુનાગ, મૌર્ય, શુંગ, કણ્વ આંધ્ર ગુપ્ત યૌધેય, મોખરી, લિચ્છવી, મૈત્રક, વાકાટક, ચદેલ, કલચુરી (હૈહય), પાલ સેન ગંગાવંશી, કદંબ, પલ્લવ, સેન્દ્રક, સિંદ બાણ, કાકતિય વગેરે એમાના કેટલાક નામ તેમણે આપેલી અન્ય નામાવલીઓમા હોવા છતા પણ પોતે યોજેલી નામાવલીમા તેને તેમણે સ્થાન આપ્યુ નથી તેનુ કારણ કદાચ રાજકુલોની છત્રીસનીજ સંખ્યા તેમણે માની લીધેલી હોવાનું હશે મુસલમાનોની પૂર્વે આ દેશપર રાજ્ય કરનાર સમસ્ત રાજવંશોની સંખ્યા જો જોવામા આવે તો તે છત્રીસથી વધુ થશે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ આ ગોત્રોચ્ચારના એક વા બે નમૂના ઉચિત સ્થાનપર આપવામા આવ્યા છે

પુરોહિત વા ભાટજ યાદ રાખે છે. ઘણા સરદારોને આ અવનતિના સમયમા તેમનો ગોત્રોચ્ચાર પૂછ-વામા આવે તો તેઓ ચકિત થાય છે અને પોતાના ભાટને તે પૂછવાની ભલામણ કરે છે. આ ગોત્રો-ચ્ચાર સગાઇની કસોટી અને પરસ્પર વિવાહ કરવાના નિયમનો સરક્ષક છે. જે ગોત્રમાં વિવાહ કરવાની મના હોય તે ગોત્રમા સંબંધ કરવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થતા આ ગોત્રોચ્ચારદ્વારા ભૂલ પકડાઇ જાય છે, જો કે આવી બાબતમા " અજ્ઞાનજ આનંદદાયક છે."[1]

આ વશોમાથી અનેક શાખાઓ[2] ઉત્પન્ન થઇ છે અને તે શાખા અસંખ્ય પ્રશાખાઓ (ગોત્રો)[3] માં વિભક્ત થઇ છે. તેમાથી જે અધિક પ્રસિદ્ધ છે તે અત્રે આપવામા આવશે.

---

૧ માલણ‡ જાતિ કે જે હાલમા અજ્ઞાત છે, તે જાતિની એક રાજપૂતાણીની સાથે બૂંદીના એક રાજાએ વિવાહ કર્યો હતો; પરંતુ એક ભાટે તેનો ગોત્રોચ્ચાર જણાવ્યો ત્યારે વિદિત થયુ કે તે જાતિ આઠ શતાબ્દી પૂર્વે ચૌહાણવશની એક શાખા હતી, કે જે વંશના બૂંદીના હાડા (રાજપૂત) છે. આ ઘટનાનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે મહા ખેદસહિત તે સ્ત્રીનો પરિત્યાગ કરવામા આવ્યો અને તે રાજાને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ પડયુ. આ રિવાજમા અને અનેક પતિ કરવાના અપવિત્ર રિવાજમાં કેટલો બધો ભેદ છે! અનેક પતિ કરવાનો રિવાજ પાડવો, સિથિયન જાતિઓ, સીરમોરના વર્તમાનકાળના નિવાસીઓ અને સીઝરના× સમયના બ્રિટનલોકોમા પણ હતો એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દ્વીપના નિવાસીઓનુ વર્ણન કરતાં તે યથાર્થ લેખક કહે છે કેઃ–"દશ દશ બાર બાર પુરુષો એક પત્ની રાખતા હતા વિશેષત: ભ્રાતાઓ અને પિતાપુત્રો એવુ કર્મ કરતા હતા અને તે દ્વારા જે સતાનો થતા તે તેનાજ સમજવા-મા આવતા કે જેની સાથે સ્ત્રી પ્રથમ પરણી હોય." આ વર્ણનમા બહુ પતિ અને બહુ પત્ની કરવાના રિવાજનો અદ્દભુત સમાવેશ છે.

૨ ગુહિલોતોની એક પ્રાચીન પ્રશસ્તિમા ' **अपार शाख**∂ ' એ શબ્દો કોતરવામા આવેલા છે, જેનો અર્થ 'અનંત શાખાવાળા' થાય છે.

૩ ગોત વા ખાંપનો અર્થ પ્રશાખા છે ઉપશાખાઓના અતમા ' ઓત ' 'આવત' 'સોત' ઇત્યાદિ પિતૃસૂચક પ્રત્યયો આવે છે, જેનુ કારણ ઉચ્ચારણની સગવડતા છે. જેમકે સક્તાવત અર્થાત્ સક્તાનાં સતાનો, 'કર્મસોત' અર્થાત્ 'કર્માના સંતાનો' અને મેરાવત વા મેરોત અર્થાત્ પર્વતનિવાસી

---

‡ માલણ–ચાહાણોની અનેક શાખાઓપૈકી એક. કર્નલ ટૉડે પોતાના પુસ્તક રાજસ્થાનમાં ચૌહા-ણોની શાખાઓની જે નામાવલી આપી છે તેમા માલણ (માલ્હણ) નામ નથી,પરંતુ મૂતા નેણસીની ખ્યાત કે જે વિ૦ સં૦ ૧૭૦૫ અને ૧૭૨૫ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૮ અને ૧૬૬૮) ની વચ્ચે સંગ્રહિત કરવામા આવી હતી, તેમા એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× સીઝર (જૂલિયસ સીઝર) એ રોમના એક શ્રીમંતનો પુત્ર હતો. તેનો જન્મ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૦ મા થયો હતો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૩ ની લગભગ તેણે રોમની રાજસભામા પ્રવેશ કરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ૫ છળથી તેણે ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લાંડપર આક્રમણ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, જેથી રોમના કેટલાક મોટા રાજ્યાધિકારીઓને તેનાપર ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઇ અને તેઓ તેના શત્રુ બની ગયા; પરંતુ તેણે પોતાના સૈન્યસહિત રોમમા પ્રવેશ કરી તેમને ત્યાથી નસાડી મૂકયા અને ત્યાંનો રાજ્યપ્રબંધ પોતાના હાથમા લીધો ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૪ મા તે રોમનગરમા માર્યો ગયો હતો. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

∂ અપાર શાખ (અપાર શાખં)–કર્નલ ટૉડ ગિહલોતોની જે પ્રાચીનપ્રશસ્તિમા ' અપારશાખ" લખેલુ જણાવે છે તે, ચિતોડના કિલ્લામા રાણા કુભકરણના સ્થાપિત કરેલા પ્રસિદ્ધ કીર્તિસ્તંભની પાસેના સમાધીશ્વર (સમિદ્ધેશ્વર) ના મદિરના એક પ્રાચીન દરવાજા સાથે જડવામા આવેલી છે. તે મેવાડના ગવલ સમરસિંહના સમયની વિક્રમ સવત ૧૩૩૧ ની છે (**प्रत्यर्थिवामनयनानयनांबूधारासंवर्द्धितः क्षितिभृतां शिरसि प्ररूढः । यः कुंठितारिकरवालकुठारधारस्त श्रूमहे गुहिलचंशमपारशाखम् ॥ ५ ॥**)

કેટલાક કુલોની શાખા નથી તેને 'ઇક્કા' કહેવામા આવે છે રાજપૂતોનો ⅔ ભાગ ઇક્કા છે

૮૪ વાણક જાતિઓ કે જે વિશેષત રાજપૂતોમાથીજ નીકળી છે તેનો પણ અત્રે ઉલ્લેખ કરવામા આવશે આ શાખાઓને લીધેજ કેટલાક રાજપૂતવશોના સ્મારક અદ્યાપિ રક્ષિત છે,નહિ તો તે લુપ્ત થઇ જાત આદિ કાળની, કૃષિનો ધધો કરનારી અને ગોવાળ જાતિઓની સૂચિઓ પણ આ વિષયને પૂર્ણ કરવાને માટે આપવામા આવશે

આરભિક કાળમા કેવળ સૂર્ય અને ચદ્ર,એ બેજ વશ હતા પાછળથી તેમા ચાર અગ્નિ વશ[1] સયુક્ત થવાથી ૭ થયા બીજા વશો સૂર્ય અને ચદ્રવશની શાખાઓ છે અથવા ઇન્ડોસિથિયન જાતિમાથી નીકળેલી શાખાઓ છે, કે જેમને મુસલમાનોના જમાનાની પૂર્વે રાજસ્થાનના ૩૬ રાજવશોમા સ્થાન (જોકે નિકૃષ્ટ પકિતનુ) પ્રાપ્ત કરવાને કાઈ કઠિનતા પડી નહોતી સમયાનુસાર પહેલાને ભારતની કેલ્ટિક અને બીજીને ગૉથિક ગણીશુ તો અનુચિત થશે નહિ સૂર્ય અને ચદ્રવશી શબ્દોના સબધમા કાઇ વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી

ગ્રહિલોત વા ગહલોત–ચિતોડના સ્વામી અને છત્રીસ કુલના ભૂષણ તથા સૂર્યવશી રાજકુલના રાણાની વશાવલી[2]

સર્વ લોકોની સમતિ તથા આ વશના ગોત્રથી ઉક્ત વશના રાજાને સૂર્યવશી રામચદ્રના ખરા વશજ માનવામા આવે છે એમનો વશ રામચદ્રમાથી નીકળ્યો છે અને પુરાણોમા આપેલી વશાવલીઓના અતિમ રાજા સુમિત્રની સાથે એમનો સબધ છે.

આ કુલની ઉત્પત્તિ અને તેની ઉન્નતિના ઇતિહાસનુ સપૂર્ણ વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમા કરવામા આવ્યુ છે માટે અત્રે અમે માત્ર તેજ પરિવર્તનોનુ વર્ણન કરીશુ કે જે ગોત્રના નામ અને કનકસેનના સમયમા તેને આધીન રહેલા પ્રદેશોની સાથે સબધ ધરાવે છે કનકસેને દ્વિતીય શતાબ્દીમા[3] પોતાનુ મૂળ રાજ્ય કોશલ છોડીને સૌરાષ્ટ્રમા સૂર્યવશ સ્થાપિત કર્યો હતો

વિરાટ દેશ કે જે પાડવોના વનવાસના સમયમા તેમના નિવાસનુ પ્રધાનસ્થાન હતુ તેમા ઇક્ષ્વાકુના વશજે પોતાનો વશ સ્થાપિત કર્યો અને તેના ઉત્તરાધિકારી વિજયે. થોડી પેઢીઓ પછી

વા પર્વતના સતાનો + આવોજ યૂનાની શબ્દ મેનોત છે, જે મેના અર્થાત્ પર્વતપરથી નીકળ્યો છે આ શબ્દ પ્રાચીન અથેનિયન ભાષાનો છે, કે જે ભાષા પૂર્વીયભાષાઓમાથી નીકળી છે

૧ અગ્નિ (પ્રશ્ન-ઇગનિસ=આગ ?) વા વંકનના સતાનો જેના કે મોલ (સૂર્ય) અને લૂના વા લૂનસ (ચદ્ર) ના બીજા મતનો ઇદુવશના ઉત્પાદકની જાતિ પરિવર્તન કરીને બન્યા છે

૨ રાણાના પુસ્તકાલયના 'ખુમાણ રાસા'× નામના હસ્તલિખિત પુસ્તકપરથી

૩ કર્નલ ટૉડ અહીઆ બીજી શતાબ્દીમા કનકસેને કોશલથી આવીને સૌરાષ્ટ્રમા રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતુ એમ લખે છે અને વશવૃક્ષ બીજામા વિ૰ સ૰ ૨૦૦ વા ઇ૰ સ૰ ૧૪૪ મા તેણે સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધુ હતુ એમ તેમણે લખ્યુ છે,પરતુ ઉક્ત સમયમા સૌરાષ્ટ્રદેશ તેમણે જીતી લીધો હોય એમ જણાતુ નથી પણ તેની વિરુદ્ધ સૌરાષ્ટ્રમાથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાચીન શીલાલેખો તથા સિક્કાઓદ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે તે સમયે ત્યા શકજાતિના ક્ષત્રપવશી રાજાઓનુ રાજ્ય હતુ તેઓ ઇ૰ સ૰ ૪૦૦ ની આસપાસસુધી ત્યા રાજ્ય કરતા હતા ત્યાર પછી ગુપ્તવશના મહાપ્રતાપી રાજા ચદ્રગુપ્ત (બીજા) કે જેની ઉપાધિ વિક્રમ વા વિક્રમાદિત્ય હતી તેણે આ દેશ પોતાને સ્વાધીન કર્યો હતો

(ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

+ મેરાવત વા મેરોતનો અર્થ કર્નલ ટૉડ પર્વત નિવાસી 'વા પર્વતના સતાનો' એવો કરે છે, પરતુ તેનો વાસ્તવિક અર્થ મેરા નામના પુરુષના વશજો એવો હોવો જોઇએ (મેરનો અર્થ પર્વત થાય છે,પરતુ પર્વતનિવાસીઓને કોઇ પણ રાજપૂત મેરાવત વા મેરોત કહેતો નથી)

(ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

× ખુમાણ રાસા–આ પુસ્તક વિ૰ સં૰ ૧૭૦૦ ની આસપાસ ઉદયપુરના એક જૈનસાધુએ રચ્યુ હતુ તેમા ખુમાણના ઇતિહાસસબધી જે વૃત્તાત વર્ણવામા આવ્યુ છે તે અધિકતર કલ્પિત છે

(ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

વિજયપુરની સ્થાપના કરી [1]

તેઓ વલ્લભીના સ્થાપક નહિ, પરંતુ ત્યાંના રાજા[2] અવશ્ય થયા હતા એક બીજો સંવત ચાલતો હતો, જેને વલ્લભીસંવત[3] કહેવામાં આવતો હતો આ સંવતનો પ્રારંભ વિક્રમસંવત ૩૭૫ માં થયો હતો તેઓ બલ્લરાય[4] વા વલ્લભીના રાજા કહેવાયા આ ઉપાધિ ઉક્ત સમય પછી એક હજાર વર્ષપર્યંત સૌરાષ્ટ્રના રાજવંશોએ ક્રમશ ધારણ કરી હતી, જેનું સંતોષદાયક પ્રમાણ પ્રામાણિક ઇતિહાસ અને શિલાલેખોદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે

ગઝની[5] વા ગયની તેમની બીજી રાજધાની હતી છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં પાર્થિયન[6] આક્રમણકારીઓએ ગઝનીના અંતિમ રાજા શિલાદિત્યનો વધ કરી તેના કુટુંબને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યું હતું

શિલાદિત્યના મરણ પછી તેનો ગ્રહાદિત્ય નામનો પુત્ર જન્મ્યો તેણે ઇડરનું નાનુંસરખું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું આ પરિવર્તનના સ્મરણાર્થે તેનાજ નામપર તે વંશનું નામ પડ્યું અને રામનો સૂર્યવંશ ગુહિલોત-ગેહલોત કહેવાવા લાગ્યો તથા પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઇને તે ગહલોત કહેવાયો

પરિવર્તન અને ઇડરના જંગલોમાંથી આહડમાં[7] જઇને વસવાના સમયથી ગહલોત નામ બદલાઇને

૧ વિજયપુર શબ્દ હમેશાં વિરાટની સાથે બોલવામાં આવતો હતો, જેમકે "વિજયપુર વિરાટગઢ"

૨ ઈ૦ સ૦ ૧૯૦૨ પર્યંત કર્નલ ટૉડના લેખાનુસાર અમે પણ એમ માનતા હતા કે મેવાડના રાજાઓની ઉત્પત્તિ વલ્લભીના રાજકુલમાંથી થઇ છે, પરંતુ ત્યારપછી શોધ કરવામાં આવતાં કેટલાક પ્રમાણો એવાં પ્રાપ્ત થયાં છે કે જેપરથી પ્રતીત થાય છે કે મેવાડના રાજાઓને વલ્લભીના રાજાઓની સાથે કાંઇપણ સંબંધ નથી મેવાડમાં ગોહિલવંશનું રાજ્ય સ્થાપન કરનાર ગુહિલ વા ગુહદત્ત ગુજરાતના આનંદપુર નામના નગરથી આવ્યો હતો, એવું પ્રમાણ મળે છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ વલ્લભીસંવતનું સવિસ્તર વૃત્તાંત પ્રાચીન લિપિમાલાના પૃ૦ ૩૪ થી ૩૬ માં જુઓ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ બલ્લરાય-વલ્લભીપુરના રાજાઓને માટે આ ઉપાધિ પણ કર્નલ ટૉડે ઉપજાવીજ કાઢેલી છે કોઇપણ શિલાલેખ અથવા પ્રાચીન પુસ્તકમાં વલ્લભી અથવા સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓને માટે આ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૫ કર્નલ ટૉડ ગઝનીને વલ્લભીરાજ્યની બીજી રાજધાની જણાવે છે પરંતુ વલ્લભીપુરસિવાય ત્યાંના રાજાઓની બીજી કોઇ પ્રસિદ્ધ રાજધાની હોય એમ જણાતું નથી ગઝની નામનો કિલ્લો કે જે કાઠિયાવાડની ઉત્તર-પશ્ચિમે ખંભાતની નિકટ હતો તે વલ્લભીરાજ્યની અંતર્ગત હોય એવો સંભવ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૬ વલ્લભી વા વલ્લભીપુરનો નાશ ઇસ્વીસનની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં પાર્થિયન આક્રમણકારીઓદ્વારા નહિ પણ ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં સિંધના આરબોદ્વારા થયો હતો વલ્લભીના અંતિમ રાજા શિલાદિત્ય છઠ્ઠાનું એક દાનપત્ર વલ્લભી (ગુપ્ત) સંવત ૪૪૭ (ઈ૦ સ૦ ૭૬૬)નું પ્રાપ્ત થયું છે જે પરથી પ્રતીત થાય છે કે, ઉક્ત સંવતપર્યંત તો વલ્લભીનું રાજ્ય સ્થાયી હતું, તેથી કેટલાક સમય પછી તેનો નાશ થયો હશે એક જૈનલેખક વીર સંવત ૮૨૬ માં વલ્લભીનો નાશ થયેલો જણાવે છે, પરંતુ તેણે વિક્રમ સંવતને બદલે ભૂલથી વા ભ્રમથી વીર સંવત લખી દીધો હોય એમ જણાય છે વિ૦ સં૦ ૮૨૬ (ઈ૦ સ૦ ૭૬૯-૭૦)માં વલ્લભીનો નાશ થયો હોય એવો સંભવ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૭ આનંદપુર‡ આહડ વા આનંદનું સ્થાન આહડ' સમયના ફેરફારથી આ વંશને ભાગ્યવશ પોતાની અંતિમ રાજધાની આહડની નિકટ ઉદયપુરમાં સ્થાપન કરવી પડી

‡ આનંદપુર-પ્રાચીન શિલાલેખો તથા પુસ્તકોમાં આહડને માટે આઘાટપુર લખેલું પ્રાપ્ત થાય છે (એક લેખમાં આટપુર પણ લખ્યું છે, કે જે આઘાટપુરનોજ અપભ્રંશ જણાય છે) ક્યાંય પણ આનંદપુર પ્રાપ્ત થતું નથી આનંદપુર ગુજરાતના એક પ્રાચીન નગરનું નામ છે, જ્યાંથી મેવાડના રાજાઓ આ દેશમાં આવ્યા હતા એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે ગુજરાતમાં ઉક્ત નામના બે નગરોનું અસ્તિત્વ

અહાડિયા[1] થઈ ગયુ આ નામથી આ વશ બારમી શતાબ્દીપર્યંત પ્રસિદ્ધ રહ્યો આ સમયે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા રાહપે[2] પોતાના બાહુબળથી મોરીરાજાના હાથમાથી ખુચવી લીધેલી 'ચિતોડની ગાદી' પરનો પોતાનો હક્ક છોડી દઈને ડુગરપુરમા રાજ્ય સ્થાપન કર્યું કે જે અદ્યાપિ તેમના વશજોને આધીન છે અને અહાડિયાની ઉપાધિ પણ તેઓ અદ્યાપિ ધારણ કરે છે તેના કનિષ્ઠ ભ્રાતા માહપે[3] પોતાની રાજધાની સિસોદામા સ્થાપન કરી જેથી અહાડિયા અને ગહલોત એ ઉભય નામો છૂટી જઈ તે વશનુ નામ સિસોદીઆ પડયુ

સિસોદીઆ એ હાલમા આ વશનુ સાધારણ નામ છે, પરતુ તે કેવળ એક ઉપશાખા હોવાથી કુળનામ ગહલોત રખવામા આવે છે

ગહલોતકુળ ૨૪ શાખાઓમા[4] વિભક્ત છે, જેમાની થોડીજ હાલ વિદ્યમાન છે

(૧) અહાડિયા . .	ડુગરપુરમા
(૨) માગલિયા .	મરુભૂમિમા
(૩) સિસોદીઆ .	મેવાડમા
(૪) પીપાડા	મારવાડમા

---

૧ અહાડિયા–કર્નલ ટાડની એવી માન્યતા છે કે ઇડરના જગલમાથી આહડમા જઇ વસવાના સમયથી મેવાડના રાજવશનુ નામ ગહલોત બદલાઇ અહાડિયા થઇ ગયુ છે પરતુ અમે તેમનો આ મત સ્વીકારી શકતા નથી કારણ કે ઉક્ત નામ એટના પ્રાચીનકાળથી પ્રચલિત હોવાનુ કોઇ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતુ નથી તેમજ અલ્લટની પૂર્વના મેવાડના રાજાઓ આહડમા રહેતા પણ જણાતા નથી તેમની રાજધાની નાગદા હતી અમારૂ એવુ અનુમાન છે કે વિક્રમ સવત ૧૦૦૮ (ઇ૦ સ૦ ૯૫૧) ની આસપાસના સમયથી અલ્લટ આહડમા રહેવા માડયુ, તે સમયથી અહાડિયા નામની ઉત્પત્તિ થઇ હશે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ રાહપ જ્યેષ્ઠભ્રાતા પણ નહોતો અને તેણે ચિતોડની ગાદીપરનો હક્ક ઉઠાવી દઇને ડુગરપુરનુ રાજ્યસ્થાપન પણ કર્યું નહોતુ રાજા વિક્રમસિહના ઉત્તરાધિકારી રણસિહ કે જેમને કરણસિહ પણ કહેતા હતા તેમનામાથી બે શાખાઓ ફૂટી જેમાની મોટી 'રાવલ અને નાની રાણા' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ રાવલશાખામા ચિતોડનો અતિમ રાજા રત્નસિહ થયો જે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી સાથેની લડાઈમા વિક્રમ સવત ૧૩૬૦ (ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૩)મા મરણ પામ્યો અને ચિતોડપર મુસલમાનોનો અધિકાર થઇ ગયો આથી રત્નસિહના વશજોએ ડુગરપુરનુ રાજ્ય સ્થાપન કર્યું અને પછી તેઓ ત્યાજ નિવાસ કરી રહ્યા રાણા નામની બીજી શાખાનો પ્રથમ પુરુષ રાહપ થયો, જેનો વશજ લક્ષ્મણસિહ (લક્ષ્મણ સહ) અલાઉદ્દીનના આક્રમણપ્રસગે રાવલ રત્નસિહના પક્ષમા રહી તેની સામે લડયો હતો અને તે તે સમયે પોતાના સાત પુત્રોસહિત રણક્ષેત્રમા કપાઈ મુએો હતો તેના પૌત્ર હમીરે ચિતોડનો કિલ્લો હસ્તગત કરી ત્યા પુન પોતાના વશનુ રાજ્ય સ્થિર કર્યું ત્યારથી રાણાશાખાવાળા મેવાડના સ્વામી થયા (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ માહપ–સિસોદા ગામમા રાજધાની સ્થાપિત કરનાર માહપ નહિ પણ ઉપર્યુક્ત રાણા શાખાનો પ્રથમ પુરુષ રાહપ વા તેનો કોઇ વશજ હોવો જોઇએ ઉક્ત સ્થાનના નામપરથીજ ગુહિલના વશજો સિસોદીઆ કહેવાયા (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ ગુહિલોતોની ૨૪ શાખાઓના જે નામો કર્નલ ટાડે પોતાના રાજસ્થાનમા આપ્યા છે તેમા તથા મૂતા નેણસીની ખ્યાતમા જે નામો છે તેમા ફેરફાર છે આજ હાલ કર્નલ ટૉડના ગુરુ જ્ઞાનચદ્ર યતિને ત્યાથી પ્રાપ્ત થયેલી ગુહિલોતોની ૨૪ શાખાઓની નામાવલીનો પણ છે × (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

પ્રાપ્ત થાય છે એમ તો આણદ (આનદ જ કરાત) અને બીજુ વડનગર પણ આનદપુર કહેવાતુ હતું (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× આ ચોવીસ શાખાઓ તેમજ અન્ય કુળો અને તેની શાખાઓ ઇ૦ વિષયમા ટાડ સાહેબની પછીથી પ્રાપ્ત થયેલી માહિતીઓના આધારે કેટલાક ફેરફાર સૂચવનાર અને કેટલીક વશાવલીઓ તથા તેમનો વૃત્તાન્ત દર્શાવનારા અનેક વિસ્તૃત ટિપ્પણો ઇતિહાસના વિખ્યાત અભ્યાસી અને વર્તમાન

(૫) કૈલાવા ... ... (૬) ગહોર ... ... (૭) ધોરણીઆ ... ... (૮) ગોધા ... ... (૯) મગરોયા ... ... (૧૦) ભીમલા ... ... (૧૧) કંકોટક ... ... (૧૨) કોટેચા ... ... (૧૩) સોરા ... ... (૧૪) ઉહડ ... ... (૧૫) ઉસેબા	આમાંની થોડી શાખા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે બહુધા અજ્ઞાત છે.
(૧૬) નિરૂપ ... ... (૧૭) નાદોડીઆ ... ... (૧૮) નાધોતા ... ... (૧૯) બોજકરા ... ... (૨૦) કુચેરા ... ... (૨૧) દસોદ ... ... (૨૨) ભટેવરા ... ... (૨૩) પાહા ... ... (૨૪) પૂરોત	આ શાખાઓ પ્રાયઃ લુપ્ત થઈ ગઇ છે.

યદુ (યાદવ)—આ જાતિ હિંદની સમસ્ત જાતઓમાં સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ જાતિ હતી અને ચંદ્રવંશના ઉત્પાદક બુધનાં સંતાનોના કુળનું નામ પણ એજ પડ્યું.

---

૧ ગુહિલ વા ગુહદત્ત ૨ ભોજ ૩ મહેન્દ્ર ૪ નાગ

૫ શીલ વા શીલાદિત્ય-આ રાજાનો એક શિલાલેખ વિ૦સંવત ૭૦૩ (ઈ૦ સ૦ ૬૪૬)નો પ્રાપ્ત થયો છે.

૬ અપરાજિત-એ વિ૦ સં૦ ૭૧૮ (ઈ૦ સ૦ ૬૬૧)માં વિદ્યમાન હતો એમ એક શિલાલેખ-પરથી પ્રતીત થાય છે.

૭ મહેન્દ્ર (દ્વિતીય)

૮ કાલભોજ (બાપા) મેવાડનો પ્રસિદ્ધ રાજા બાપ્પા વા બાપ્પારાવલ આજ હોવો જોઇએ. એને ડુંગરપુર ઇલાકામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા કેટલાક શિલાલેખોમાં ખુમ્માણનો પિતા લખ્યો છે અને મેવાડની ખ્યાતોમાં પણ તેવોજ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. રાણા રાયમલ્લના સમયના 'એકલિંગ માહાત્મ્ય'પરથી પ્રતીત થાય છે કે તેણે વિ૦ સં૦ ૮૧૦ (ઇ૦ સ૦ ૭૫૩) માં રાજ્ય છોડયું હતું.

૯ ખુમ્માણ ૧૦ મત્તટ ૧૧ ભર્તૃભટ ૧૨ સિંહ ૧૩ ખુમ્માણ (દ્વિતીય)

૧૪ મહાયક ૧૫ ખુમ્માણ (તૃતીય)

૧૬ ભર્તૃભટ (દ્વિતીય) એની રાણી મહાલક્ષ્મી રાઠોડવંશની હતી, જેને ઉદરે અલ્લટનો જન્મ થયો હતો.

માં અજમેરનિવાસી પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા એમણે 'ટૉડરાજસ્થાન ભાગ ૧ લો' નામના હિંદીગ્રંથમાં આપેલી છે, તે જોવા ખાસ અભ્યાસીને ભલામણ છે. એ ગ્રંથ 'ખડ્ગવિલાસ પ્રેસ' બાંકીપુર (પટના) એ સ્થળે રૂા. ૩-૮-૦ માં મળે છે.

એ પુસ્તકમાં ઉક્ત વિદ્વાને આપેલી, આજપર્યંતની શોધ અનુસાર શુદ્ધ કરેલી, ગુહિલથી લઇને રાણા હમીરસિંહ સુધીની મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી ગુજરાતીવાચકોની જાણમાટે આ નીચે આપી છે.

મંત્રી સ૦ સા૦

શ્રીકૃષ્ણજીના અંતર્ધાન થયા પછી યદુવંશીઓ તેમજ પાંડવો દિલ્હી તેમજ દ્વારિકાથી નીકળીને મુલ્તાન થઇને સિંધુનદીને પેલે પાર ચાલ્યા ગયા

શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોએ પાંચે નદીઓના આગના દુઆગમાં[1] વિશ્રામ કરી અંતે સિંધુનદી ઉતરી

૧ જે સ્થાનપર તેમણે વિશ્રામ કર્યો હતો તે પહાડપર હતુ, જેને અદ્યાપિ યદુના ડાગ અર્થાત 'યદુનો પહાડ' કહેવામા આવે છે

૧૭ અલ્લટ-આ રાજાના સમયનો શિલાલેખ વિ૦ સં૦ ૧૦૧૦ (ઇ૦ સ૦ ૯૫૩) નો પ્રાપ્ત થયો છે એની રાણી હરિયાદેવી હૂણરાજાની પુત્રી હતી

૧૮ નરવાહન-એના સમયનો એક શિલાલેખ વિ૦ સં૦ ૧૦૨૮ (ઇ૦ સ૦ ૯૭૧) નો મળ્યો છે એની રાણી ચૌહાણરાજા જેજયની પુત્રી હતી

૧૯ શાલિવાહન

૨૦ શક્તિકુમાર-એના સમયનો એક શિલાલેખ વિ૦ સં૦ ૧૦૩૪ (ઇ૦ સ૦ ૯૭૭)નો મળ્યો છે

૨૧ અંબાપ્રસાદ ૨૨ શુચિવર્મા ૨૩ નરવર્મા ૨૪ કીર્તિવર્મા ૨૫ યોગરાજ

૨૬ વૈરટ ૨૭ હંસપાલ ૨૮ વૈરિસિંહ

૨૯ વિજયસિંહ-આ રાજાનો વિવાહ માલવાના પ્રસિદ્ધ પરમારરાજા ઉદયાદિત્યની પુત્રી શ્યામલદેવીની સાથે થયો હતો, જેથી આલ્હણદેવી નામની કન્યા ઉત્પન્ન થઇ હતી ને કન્યાનો વિવાહ ચેદી દેશના હૈહય (કલચુરિ)વંશી રાજા ગયકર્ણ દેવની સાથે થયો હતો રાજા વિજયસિંહનો એક તામ્રપત્ર વિ૦ સં૦ ૧૧૬૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૧૦૭) નો (?) પ્રાપ્ત થયો છે

૩૦ અરિસિંહ ૩૧ ચૌડસિંહ ૩૨ વિક્રમસિંહ

૩૩ રણસિંહ વા કરણસિંહ-આ રાજામાથી બે શાખાઓ ફૂટી

રાવલ શાખા	રાણા શાખા
૩૪ ક્ષેમસિંહ	રાહપ
૩૫ સામંતસિંહ	નરપતિ
૩૬ કુમારસિંહ	દિનકર
૩૭ મથનસિંહ	જશકરણ
૩૮ પદ્મસિંહ	નાગપાલ
૩૯ જૈત્રસિંહ[1]	પૂર્ણપાલ
૪૦ તેજસિંહ[2]	પૃથ્વીપાલ
૪૧ સમરસિંહ[3]	ભુવનસિંહ
૪૨ રત્નસિંહ[4]	ભીમસિંહ
	જયસિંહ
	લક્ષ્મણસિંહ

લક્ષ્મણસિંહ → અરિસિંહ, અજયસિંહ

અરિસિંહ → ૪૩ હમીરસિંહ[5]

૧, ૨ ૩, ૪, ૫ આ છેલ્લા રાજાએનુ વૃત્તાન્ત પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા નીચે પ્રમાણે આપે છે મંત્રી, સ૦ સા૦

જાબુલિસ્તાનમા પ્રવેશ કર્યો અને ત્યા ગઝનીનગરની સ્થાપના કરી તેઓ સમરકંદસુધી ફેલાઈ ગયા હતા

જેસલમીરનો ઇતિહાસ કે જેમા તે યાદવોના મૂળપુરુષનો આ પ્રાચીન ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેમા તેમને ભારતવર્ષમા શામાટે પાછા હાંકી કાઢવામા આવ્યા તે વિષે ઘણો ગોટાળો[1] કરવામા આવ્યો છે આથી સિકંદરની પછી એક શતાબ્દીપર્યંત યૂનાની પાદશાહો તે સર્વ દેશોનુ શાસન કરતા હતા તેમને લીધે કિંવા મુસલમાનોના ઉદયને લીધે તેમને ભારતવર્ષમા પાછા આવવુ પડયુ, તે કહેવુ અશક્ય છે.

જ્યારે તેમને સિંધુને કિનારે હાંકી કાઢવામા આવ્યા, ત્યારે તેમણે પંજાબપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને સલભનપુરની સ્થાપના કરી ત્યાથી હાંકી કાઢવામા આવ્યા પછી તેઓ સતલજ અને ગારહનદી ઉતરી ભારતની મરુભૂમિમા ચાલ્યા ગયા અને ત્યાથી લંગા, જોહિયા તથા મોહિલ વગેરે લોકોને હાંકી કાઢીને તેમણે ક્રમશ તન્નોટ, દેરાવર અને સંવત ૧૨૧૨ (ઇ૦ સ૦ ૧૧૫૭) મા જેસલમીરની[2] સ્થાપના કરી જેસલમીર એ કૃષ્ણના વંશજ ભટ્ટી (ભાટી) લોકોની વર્તમાન રાજધાની છે

જેમ રાજપૂતજાતિઓમા કોઈ મહત્ત્વની ઐતિહાસિકઘટનાથી તેમના વંશનુ નામ બદલાઇ જાય છે, તેમ ભટ્ટીલોકોને જાબુલિસ્તાનમાથી હાંકી કાઢવામા આવ્યા પછી, તેમણે પોતાના વંશના અધિ પ્રાચીન 'યદુ' નામને દૂર કર્યું અને 'ભાટી' નામ કાયમ કરી દીધુ ભટ્ટીલોકોએ ગારહ નદીની દક્ષિણના સર્વ પ્રદેશો પોતાને આધીન કરી લીધા હતા પરંતુ રાઠોડોનુ આગમન થયા પછી તેમનો અધિકાર અતિ ન્યૂન થઈ ગયો હતો તેમના ઇતિહાસમા તેમનુ સવિસ્તર પ્રાચીન વૃત્તાંત લખવામા આવશે

---

૧ આ ઘટનાનો સમય ઇસ્વીસનથી ઘણો પૂર્વેનો ઠરાવવામા આવ્યો છે કે જે યૂનાનીઓના લેખની સાથે મળતો આવે છે, પરંતુ નામ અને રીતરિવાજો મુસલમાનોના જેવા છે

૨ લોદરવાપટ્ટન કે જ્યાથી તેમણે એક પ્રાચીન જાતિને હાંકી કાઢી હતી તે, જેસલમીરની સ્થાપના કર્યાં પૂર્વે તેમની રાજધાની હતુ આ પ્રદેશોના વિષયમા હજી આપણને ઘણુ જાણવાનુ છે

રાવલ જૈત્રસિંહ (નં૦ ૩૯) ના સમયના બે શિલાલેખ મળ્યા છે આ શિલાલેખો વિ૦સં૦ ૧૨૭૦ અને ૧૨૭૯ (ઈ૦ સ૦ ૧૨૧૩ અને ૧૨૨૨) ના છે અને તેના સમયમા લખાયલા તાડપત્રના પુસ્તકો પરથી તે વિ૦ સં૦ ૧૩૦૯ (ઈ૦સ૦ ૧૨૫૨) પર્યંત વિદ્યમાન હતો એવો પત્તો લાગે છે તેણે નાડોલની પાયમાલી કરી હતી અને મુસલમાનોને પરાસ્ત કર્યાં હતા તે (ગુજરાતના) રાણા ત્રિભુવનપાળની સાથે લડ્યો હતો તેના રાજ્યકાળમા મુસલમાનોના આક્રમણથી નાગદાશહેર કે જે તે સમયપર્યંત મેવાડની રાજધાની હતુ તે તૂટી ગયુ અને ચિતોડ રાજધાની થયુ મુસલમાનોનુ આ આક્રમણ દિલ્હીના સુલ્તાન નાસિરુદ્દીનમહમૂદનુ હોવુ જોઇએ, કારણ કે તવારિખ ફિરિસ્તાપરથી પ્રતીત થાય છે કે, સુલ્તાન મહમૂદે પોતાના ભ્રાતા જલાલુદ્દીનને હીઝરી સન ૬૪૬ (ઈ૦સ૦ ૧૨૪૭, વિ૦સં૦ ૧૩૦૪) મા કનોજથી દિલ્હી બોલાવ્યો, પરંતુ તેને પ્રાણહાનિનો ભય હોવાથી તે નાસીને ચિતોડના પહાડોમા ચાલ્યો ગયો. સુલ્તાને ત્યાસુધી તેની પૂંઠ પકડી, પરંતુ આઠ માસ પછી નિરાશ થઇ તે (સુલ્તાન)ને પાછા ફરવુ પડયુ આ આક્રમણમા નાગદા તૂટી ગયુ હશે તેજસિંહ (નં૦ ૪૦)ના સમયના લેખાદિ વિ૦ સં૦ ૧૩૧૭ થી ૧૩૨૪ (ઈ૦સ૦ ૧૨૬૦ થી ૧૨૬૭) પર્યંતના મળ્યા છે સમરસિંહ (નં૦ ૪૧) ના સમયના લેખ વિ૦ સં૦ ૧૩૩૦ થી ૧૩૪૫ (ઇ૦સ૦ ૧૨૭૩ થી ૧૨૮૮) પર્યંતના પ્રાપ્ત થયા છે અને 'તીર્થકલ્પ' નામના જૈનપુસ્તકનો કર્તા કે જે ઉક્ત રાજાનો સમકાલીન હતો તે જણાવે છે કે વિ૦ સં૦ ૧૩૫૬ (ઇ૦સ૦ ૧૨૯૯) મા સુલ્તાન અલાઉદ્દીન ખીલજીના ભ્રાતા ઉલ્લુખાંએ ચિતોડના સ્વામી સમરસિંહના સમયમા મેવાડપર આક્રમણ કર્યું હતુ, પરંતુ તે સમયે સમરસિંહે મેવાડની રક્ષા કરી હતી રત્નસિંહ (નં૦ ૪૨)ના રાજ્યકાળમા વિ૦ સં૦ ૧૩૬૦ મા અલાઉદ્દીનખીલજીએ ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું, જેમા રત્નસિંહ મરણ પામ્યો આ આક્રમણમા રાણાશાખાનો લક્ષ્મણસિંહ કે જેને મેવાડની ખ્યાતોમા ખાસ કરીને ગઢલક્ષ્મણસિંહ લખ્યો છે તે પોતાના સાત પુત્રોસહિત લઢીને મરણ પામ્યો અને ચિતોડપર અલાઉદ્દીનનો અધિકાર સ્થાપિત થઇ ગયો લક્ષ્મણસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અરિસિંહ પણ આજ લડાઈમા માર્યો ગયો હતો અને કનિષ્ઠ પુત્ર અજયસિંહ ઘાયલ થઇને બચી ગયો હતો તેના દેહાંત પછી અરિસિંહના પુત્ર હમીરસિંહે ચિતોડનો કિલ્લો પુનઃ હસ્તગત કરી લીધો હતો

ભટ્ટીજાતિથી બીજે નબરે યદુવશની જાડેજાજાતિ ઘણી પ્રસિદ્ધ છે તેમનો ઇતિહાસ પણ તેવોજ છે જાડેજાનેકો પણ શ્રીકૃષ્ણનાવશજ છે અને તેઓ હરિકુળના શેષ માણસોની સાથે એજ સમયમા એક સ્થાન છોડી ઇતર સ્થાનમા જઇ વસ્યા હતા તેપરથી નિશ્ચયપૂર્વક માની શકાય છે કે તેમની સખ્યા મોટી (ભાટી) શાખા જેટલી નહોતી. તેઓ સિધુનદીની ખીણમા વસ્વા-ખાસ કરીને તેમણે તેના પશ્ચિમ તટપરના મેવિસ્થાન નામના પ્રદેશમા નિવાસ કર્યો અને નામ તથા કુળચિન્હ-સબધે તો એટલુજ કહેવુ પૂરતુ થઇ પડશે કે સિકદરના સમયમા પણ તેમનામા તેમના પૂર્વજોના ચિન્હો વિદ્યમાન હતા

સબસ કે જેનાપર યૂનાનીઓએ આક્રમણ કર્યું હતુ તે હરિકુળની વ્યક્તિ હોય એમ લાગે છે અને સમાનગર (સમાનુ નગર) તેની રાજધાની હતી, જેને યૂનાની ઇતિહાસવેત્તાઓએ 'મિન્નગર' લખ્યુ છે

કૃષ્ણ વા હરિનું અત્યત પ્રચલિત નામ શ્યામ વા સામ તેના શ્યામવર્ણને લીધે હતુ. આથી જાડેજાનેકો તેને પોતાના વશના નામતરિકે ધારણ કરતા હતા અને તે સર્વ સામપુત્ર[1] કહેવાતા હતા આપરથી આ જાતિના રાજાઓની ઉપાધિ ' સમ્મા ' પડી છે

પ્રસ્તુત સમયના જાડેજાવેકો કેટલીક ઘટનાઓથી સિંધના મુસલમાનોની સાથે એટલા ભેળાઇ ગયા છે કે તેમણે પોતાના રક્ત (વશ)ની શુદ્ધતાનુ અભિમાન સર્વથૈવ ગુમાવી દીધુ છે તેઓ કેટલેક અશે પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે અને કેટલેક અશે પોતાની અપ્રતિષ્ઠા છુપાવવાને માટે કહે છે કે અમે શામ વા સિરિયાથી આવ્યા છીએ અને અમે ઇરાનના જમશેદના[2] કુળના છીએ તેમણે સામને બદલીને જામ[3] શબ્દ બનાવી દીધો છે. આજ ઉપાધિથી જાડેજાનેકોનુ એક નાનુસરખું રાજ્ય જામરાજ્ય (જામનગર) કહેવાય છે

આટલી શાખાઓ યદુવશમા સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે, પરતુ કેટલીક એવી શાખાઓ પણ છે કે જે હજી પોતાની પ્રાચીન ઉપાધિ ધારણ કરી રહી છે, જેમા મુખ્ય ચંબલનદીના તટપરના કરૌલીરાજ્યનો રાજા છે

એમ પ્રતીત થાય છે કે યદુકુળની આ શાખા પોતાના પૂર્વજોના નિવાસસ્થાન સૂરસેનીની[4] પ્રાચીન સીમાઓથી કદિપણ આગળ ગઇ નહોતી. આ શાખાના માણસો પ્રસિદ્ધ બયાનાના અધિકારી હતા તેમને ત્યાથી હાંકી કાઢવામા આવ્યા પછી તેમણે ચબલની પશ્ચિમે કરૌની અને પૂર્વે

---

૧ સામપુત્ર-આ શબ્દ પણ કર્નલ ટૉડે ઉપજાવી કાઢ્યો છે જાડેજાનેકો પોતાને સામપુત્ર નહિ, પરતુ સમ્મા (તેમની શાખાનુ પ્રસિદ્ધ નામ) કહે છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ જાડેજા (જાડાના વશજ, આજ પ્રમાણે સામેજા=સમ્માના વશજ) રાજપૂતો પોતાનુ આગમન સિરિયાથી થયેલુ માનતા નથી તેમજ તેઓ પોતાને ઇરાનના પાદશાહ જમશેદના વશમા ઉત્પન્ન થયેલા પણ માનતા નથી તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિનુ વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે —

" યદુવશમા શ્રીકૃષ્ણ થયા, તેમની જાબુવતી નામની રાણીના ગર્ભથી સામ્બ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનો વિવાહ શોણિતપુરના રાજા બાણાસુરના મુખ્યમત્રી કૌભાડની પુત્રી સાથે થયો હતો સામ્બને ઉષ્ણીક નામનો પુત્ર થયો, તે યાદવાસ્થળીપ્રસગે પોતાને મોસાળ શોણિતપુરમા હતો બાણાસુરની પછી શોણિતપુરની રાજગાદીપર કૌભાડ અધિષ્ઠિત થયો તે નિ સતાન મરણ પામતા ઉષ્ણીક ત્યાનો રાજા થયો, જેના વશમા દેવેન્દ્ર થયો ' જાડેજાની ઉત્પત્તિ આ દેવેન્દ્રમાથી થઇ અલબત્ત, તેઓ અજ્ઞાનથી શોણિતપુરને મિસરદેશની રાજધાની માને છે, પરતુ તે તેમનો ભ્રમ છે શોણિતપુર મિસરમા નહિ, પણ હિદુસ્તાનના હિમાલયપ્રદેશમા કેદારનાથની નિકટ ઉખીમઠની પાસે છે,જ્યાથી દેવેન્દ્રનો પુત્ર ગજપત પશ્ચિમ તરફ અફઘાનીસ્તાનમા ગયો અને ત્યા તેણે ગઝનીનગર સ્થાપિત કર્યું એમ પણ તેઓ માને છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ જામ-આ શબ્દની ઉત્પત્તિનો બરાબર પત્તો લાગતો નથી જાડેજાઓના ઇતિહાસલેખકો એમ પણ જણાવે છે કે દેવેન્દ્રના પુત્ર ગજપતે અફઘાનીસ્તાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, ત્યારથી તેમણે ' જામ ' પદ ધારણ કર્યું છે, આ શબ્દ મહાન રાજાનો સૂચક છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ મથુરાની આસપાસનો ત્રીસ માઇલપર્યંતનો વ્રજનો પ્રદેશ સૂરસેની કહેવાય છે

સમનગઢની સ્થાપના કરી સમલગઢના નામનો દેશ કે જે યદુવાટી કહેવાય છે, તેને સિંધિઆએ યદુવંશીઓની પાસેથી છીનવી લીધો હતો શ્રીમથુરા[1] એ કરૌલીરાજ્યની એક સ્વતંત્ર જાગીર છે, કે જે એક નાની શાખાને આધીન છે

યદુવંશી કે જેને દેશી ભાષામા જાદવ કહેવામા આવે છે, તેઓ સમસ્ત ભારતવર્ષમા ફેલાયેલા છે અને મોટા મોટા સરદારસરદારો આ વંશના છે

યદુવંશની આઠ શાખાઓ છે —

(૧) યદુ	કરૌલીના રાજા
(૨) ભાટી	જેસલમીરના રાજા
(૩) જાડેજા	કચ્છભુજના રાજા
(૪) સમૈચા	સિંધના મુસલમાન
(૫) મુડેચા	અજ્ઞાત
(૬) બિદમન	અજ્ઞાત
(૭) બદ્દા	અજ્ઞાત
(૮) સોહા	અજ્ઞાત

તંવર–જો કે તંવરવંશને યદુવંશની એક શાખા માનવામા આવે છે, તથાપિ સર્વોત્તમ વંશાવલીઓમા તેને ૩૬ રાજકુળોમા સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે અને વાસ્તવમા તે પોતાની પ્રસિદ્ધિને લીધે એ પદને યોગ્ય પણ છે

પ્રાય પ્રત્યેક પ્રસિદ્ધ જાતિના નામનુ મૂળ આપણને જ્ઞાત છે, પરંતુ તંવરલોકોના નામનુ મૂળ આપણને જ્ઞાત નથી અને એ બાબતમા અમારે ચંદ બરદાયીનુ કથન પ્રકટ કરવુ પડે છે,કે જે આ જાતિની ઉત્પત્તિ પાંડવોમાથી થયેલી જણાવે છે

ભારતનો રાજરાજેશ્વર વિક્રમાદિત્ય કે જેનો સંવત ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૦ ૫૬ વર્ષપર સ્થાપિત થયો હતો અને જે અદ્યાપિ હિંદુઓના કાલનિર્ણયમા એક મહાન જ્યોતિનુ કામ કરે છે, તે આજ વંશમા ઉત્પન્ન થયો હતો અને કેવળ આટલીજ વાત તેમને સર્વોચ્ચ પદ આપી શકે એમ છે, છતા આ વંશની પ્રતિષ્ઠાના બીજા પણ કારણો છે દિલ્હી કે જે યુધિષ્ઠિરનુ સ્થાપન કરેલું પ્રાચીન ઇંદ્રપ્રસ્થ છે અને જે જનશ્રુતિઅનુસાર આઠ શતાબ્દીપર્યંત ઉજ્જડ પડી રહ્યુ હતુ તેને અનંગપાલતંવરે સંવત ૮૪૮ (ઇ૦ સ૦ ૭૯૨)મા[2] પુન નિર્માણ કરી વસાવ્યુ હતુ ત્યારપછી તે વંશના ૨૦ રાજાઓ ત્યાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા એ વંશના અંતિમ રાજાનુ નામ તેજ હતુ કે જે તેના સંસ્થાપકનુ હતુ

---

૧ અહીંઆના જાગીરદાર રાવ મનોહરસિંહને હુ સારી રીતે ઓળખતો હતો અને હુ કહી શકુ છુ કે તેઓ મારા મિત્ર હતા ઘણા વર્ષોસુધી અમારે પરસ્પર પત્રવ્યવહાર રહ્યો હતો અને તેમણે મારે માટે મહાભારતના એક અમૂલ્ય પુસ્તકની નકલ કરાવી હતી

૨ દિલ્હીની સ્થાપનાના સમયના સંબંધમા મતભેદ છે ફિરિસ્તા હીઝરી સન ૩૦૭ (ઇ૦ સ૦ ૮૨૦, વિ૦ સં૦ ૯૭૭) મા અને અબુલફઝલ સંવત ૪૨૯ મા તેની સ્થાપના થયેલી માને છે, પરંતુ પ્રસિદ્ધ કુતુબમિનારની પાસેના લોહસ્તંભપર આ લેખ કોતરવામા આવેલો છે –" સંવત દિલ્હી ૧૧૦૯ અનંગપાલ બહી " અને તેજ મિનારની પાસેના અનંગપાલના બંધાવેલા મંદિરના એક સ્તંભપર તે (અનંગપાલ) નું નામ કોતરવામા આવેલુ છે એટલા માટે સંભવ છે કે (દ્વિતીય) અનંગપાલે વિ૦ સં૦ ૧૧૦૯ મા દિલ્હીની સ્થાપના કરી હશે અને તેજ સમયે તે પ્રસિદ્ધ લોહસ્તંભ કે જેની ઉપર ગુપ્તવંશના પ્રતાપી રાજા ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયનો લેખ કોતરવામા આવેલો છે તે ત્યા સ્થાપિત કરવામા આવ્યો હશે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

(અર્થાત અનગપાલ હતુ) તેણે સવત ૧૨૨૦ (ઇ૦સ૦ ૧૧૬૪) મા રાજપૂતોના સૅલિક[1] કાયદ વિરુદ્ધ પોતાના રાજ્યાસનપર (પોતાને પુત્ર નહિ હોવાથી) પોતાના દૌહિત્ર ચૌહાણ પૃથ્વીરાજને સિંહાસનારૂઢ કર્યો[2]

તવરલોકોએ હવે પોતાના પ્રાચીન વશપરજ સતોષ ધારણ કરવો જોઇએ કારણ કે હવે કોઇ પણ સ્વતત્ર રાજ્ય આ વશને આધીન રહ્યુ નથી કે જેનો રાજા પોતાને પાડવોમાથી ઉત્પન્ન થયેલો જણાવે અને મહાન વિક્રમ તથા ભારતના અતિમ હિંદુસમ્રાટ પૃથ્વીરાજ પોતાના વશમા થઇ ગયેના હોવાનુ અભિમાન ધરાવી શકે

અનગપાલતવર ઇંદ્રપ્રસ્થના સસ્થાપકનો વશજ હતો અને યુધિષ્ઠિરની સ્થાપન કરેલી ગાદીપર તેનોજ વશજ ૨૨૫૦ વર્ષ પછી બેઠો હતો, એ વાત જો આપણે વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય રીતે સિદ્ધ કરી શકીએ તો તે ઘટના સમસ્ત જગતના ઇતિહાસમા અનુપમ ગણાશે સર્વ સાધારણ લોકો આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે અને તે વાત પ્રાચીન કાળની એવી બીજી અનેક વાતોના જેટલીજ સિદ્ધ છે તવરલોકો તેનુ જેવુ દૃઢ પ્રમાણ આપી શકે છે તેવુ દૃઢ પ્રમાણ યૂરોપનો કોઇ વશ એથી ઓછા પ્રાચીનકાળનુ પણ આપી શકતો નથી

હાલમા તવરોના અધિકારના બે મુખ્ય સ્થળો છે એક તુવરગઢનો ઇલાકો કે જે ચબલ નદીના જમણા તટપર તેના અને યમુનાના સગમની આગળ સ્થિત છે, અને બીજુ જયપુરરાજ્યમા પાટણ તુવરવાટીની નાનીસરખી જાગીર છે ત્યાનો જાગીરદાર પોતાને ઇંદ્રપ્રસ્થના પ્રાચીન સમ્રાટોના વશજતરીકે ઓળખાવે છે[4]

---

૧ સૅલિક કાનુન એ ફ્રાન્સ દેશનો એક પ્રાચીન કાનુન છે, જે દ્વારા સ્ત્રીજાતિ કોઇપણ પ્રકારે વારસામા જાગીર પ્રાપ્ત કરી શકતી નહોતી રાજપૂતોના સૅલિક કાનૂનનુ તાત્પર્ય એ છે કે દૌહિત્ર (પુત્રીનો પુત્ર) પોતાના માતામહના રાજ્યનો સ્વામી થઇ શકતો નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ પૃથ્વીરાજ અનગપાલનો દૌહિત્ર હોવાની 'પૃથ્વીરાજ રાસા' ને આધારે જણાવાયલી આ વાતને પડિત ગૌરીશકર ઓઝા 'પૃથ્વીરાજવિજય' અને 'હમીરમહાકાવ્ય' ને આધારે ભૂલભરેલી જણાવે છે — મત્રી સ૦ સા૦

૩ કેટલાક મરાઠાસરદારો તવરજાતિમાથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવે છે, જેમકે રામરાવ ફલકિયા કે જે સિંધિયાના રાજ્યમા અશ્વારોહીસેનાનો પરમ વીરનાયક હતો

૪ **તંવરવંશ**—તવરને સસ્કૃતલેખકો તોમર લખે છે જાતિસૂચક તોમર શબ્દ ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રાપ્ત થાય છે તવરોના પ્રાચીન શિલાલેખ,તામ્રપત્રાદિ પ્રાપ્ત થયા નથી તેથી તેમની પ્રાચીન શુદ્ધ વશાવલી તૈયાર કરવાનો યત્ન સફળ થઇ શક્યો નહિ પ્રાચીનકાળમા તેમનુ રાજ્ય દિલ્હીની આસપાસના પ્રદેશમા હતુ પરતુ તેઓ દીર્ઘકાળપર્યત કનોજના પ્રતાપી પડહાર રાજાઓને આધીન રહ્યા હતા એમ જણાય છે દિલ્હીમાથી તેમની રાજસત્તા નષ્ટ થયા પછી ઘણા કાળસુધી તેમનુ રાજ્ય ગ્વાલિયરમા રહ્યુ હતુ દિલ્હીના તવરોની જે વશાવલી જનરલ કનિગ્હામે પોતાના 'આર્કિયોલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડીઆ' નામના પુસ્તકના પ્રથમ વૉલ્યુમના પૃષ્ઠ ૧૪૯ મા આપી છે તે અમે અત્રે ઉધ્ધૃત કરીએ છીએ —

નબર	અબુલફઝલ સૈયદ અહમદ અને બિકાનેરના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાથી	ગ્વાલિયરની ખ્યાતમાથી	કમાઉગઢવાલની ખ્યાતોમાથી	રાજ્યસમય વર્ષ,માસ દિ	રાજ્યાભિષેક ઇસ્વીસન
૧	અનગપાલ	બીલનદે	૦	૧૮ ૦ ૦	૭૩૬
૨	બાસુદેવ	"	૦	૧૯ ૧ ૧૮	૭૫૪
૩	ગગ્ગ	ગગેય	૦	૨૧ ૩ ૨૮	૭૭૩

રાઠોડ—આ વાસ્તવિક પ્રસિદ્ધ જાતિની ઉત્પત્તિ સંદેહાત્મક છે ગંઠોડોની વંશાવળીઓ રામચંદ્રના બીજા પુત્ર કુશમાથી તેમની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવે છે, તેથી તે સૂર્યવંશી હશે, પરંતુ આ જાતિના ભાટ લોકો તેમને એ પ્રતિષ્ઠા આપતા નથી અને તેમને કુશના વંશજતરિકે સ્વીકાર્યા છતાં પણ તેમને

૪	પૃથ્વિીમલ્લ	પ્રથમ	મહાપાલ	૧૯ ૬ ૧૯	૭૯૪
૫	જયદેવ	મહદેવ	જ પાલ	૨૦ ૭ ૨૮	૮૧૪
૬	નીરપાલ વા હીરપાલ	ઇંદ્રજિત	નયપાલ	૧૪ ૪ ૯	૮૩૪
૭	અધિરાજ વા અદેરેહ	નરપાલ	જયદેવ	૨૬ ૭ ૧૧	૮૪૯
૮	વિજય વા વચ	ઇંદ્રજિત	ચમરપાલ	૨૧ ૨ ૧૩	૮૭૫
૯	વિક્ષ વા અનેક	વચરાજ	વિવસપાલ	૨૨ ૩ ૧૬	૮૯૭
૧૦	રિક્ષપાલ	વીરપાલ	સુક્તપાલ	૨૧ ૬ ૫	૯૧૯
૧૧	સુખપાલ વા નેકપાલ	ગોપાલ	તેજપાલ	૨૦ ૪ ૪	૯૪૦
૧૨	ગોપાલ	તિ'લનદે	મહીપાલ	૧૮ ૩ ૧૫	૯૬૧
૧૩	સલ્લક્ષણપાલ	સુવરિ	સુરમન	૨૫ ૧૦ ૧૦	૯૭૯
૧૪	જયપાલ	એસપાલ	જૈકપાલ	૧૬ ૪ ૩	૧૦૦૫
૧૫	કુંવરપાલ	કુમારપાલ	૦	૨૯ ૯ ૧૮	૧૦૨૧
૧૬	અનંગ (બીજો) વા અનેક	અનંગપાલ	અનેકપાલ	૨૯ ૬ ૧૮	૧૦૫૧
૧૭	વિજયપાલ	તેજપાલ	તેજપાલ	૨૪ ૧ ૬	૧૦૮૧
૧૮	મહત્સન, મહીપાલ	મહીપાલ	જૂણપાલ	૨૫ ૨ ૨૩	૧૧૦૫
૧૯	અર્કપાલ, અક્ષન	મુકુંદપાલ	અનેપાલ	૨૧ ૨ ૧૫	૧૧૩૦
૨૦	પૃથિવીરાજ	પૃથિવીરાજ	૦	૨૨ ૨ ૧૬ દિલ્હી અન્યના અધિકારમા ગઇ	૧૧૫૧

ઉપર જે વંશાવળીઓ સાદર કરવામા આવી છે, તે સર્વ ભાટોની ખ્યાતમાથી ઉધૃત કરવામા આવી છે અબુલફઝલે પણ રાજવંશોની જે વંશાવળીઓ પોતાના પુસ્તક (આઇન–ઇ–અકબરી) મા સંગ્રહિત કરી છે તે પણ ભાટોના પુસ્તકોમાથી લેવામા આવી છે ભાટોની ખ્યાતો ઇતિહાસને માટે કેટલી પ્રમાણિક છે તે ઉપર આપેલી વંશાવળીઓની પરસ્પર તુલના કરવાથી સ્પષ્ટ થશે એક વંશાવળીના નામ બીજીના નામોની સાથે બરાબર નહિ મળવાથી અમે તેમને વિશ્વાસપાત્ર માની શકતા નથી, તોપણ તેમાના કેટલાક નામો ખરા છે મિરાતિ મસઉદીમા એવો ઉલ્લેખ છે કે સાલાર મસઉદે દિલ્હીપર આક્રમણ કર્યું (ઇ૦ સ૦ ૧૦૨૭ અને ઈ૦ સ૦ ૧૦૩૦ ની વચ્ચે) તે સમયે ત્યા મહીપાલ રાજા હતો, જેની પાસે પ્રચંડ સેના અને પુષ્કળ હાથી હતા. મહીપાલનો પુત્ર ગોપાલ તેની સાથેની લડાઇમા માર્યો ગયો હતો દિલ્હીની સ્થાપના કરનાર અનંગપાલ (બીજા) ના તાંબાના સિક્કા પ્રાપ્ત થયા છે અનંગપાલ દ્વિતીયની પછી પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનુ રાજ્ય દિલ્હીપર થયુ હતું, એમ " પૃથ્વીરાજરાસામા " લખવામા આવ્યુ છે, પરંતુ મેવાડદેશના બીજો'ના નામના સ્થાનમા એક પાષાણની ઉપર ચૌહાણરાજા સોમેશ્વરના સમયનો વિ૦ સ૦ ૧૨૨૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૧૭૦) નો લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમા સોમેશ્વરના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા બીસલદેવે દિલ્હી જીતી લીધુ હતું એવો ઉલ્લેખ છે ચૌહાણોએ દત્તકસ્વરૂપે જઇને દિલ્હીનુ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું નહોતુ, પણ વિ૦ સ૦ ૧૨૨૦ મા પોતાના બાહુબળથી તે ખુચવી લીધુ હતુ

કુરુક્ષેત્રમા સરસ્વતી નદીની નિકટ આવેલા પ્રથુદક (પિહોઆ) ગામમાંથી એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે તોમર (તંવર) વંશમા રાજા જાઉલ થયો અને તેનો એક વંશજ વજ્રત થયો, જેની સ્ત્રી મંગલદેવીથી જજ્જુક નામનો પુત્ર થયો તેને ત્રણ પુત્રો–ગોગ્ગ, પૂર્ણરાજ અને

સૂર્યવંશી કશ્યપના દૈત્ય (¹ટિટન)કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેના પુત્રોલરિકે જણાવે છે આ રીતે હિરણ્ય કશ્યપના સંતાનોને દૈત્યમાથી ઉત્પન્ન થયાનુ કલક લગાડવામા આવે છે

તેઓ અજમીઢના વંશજ અને કનોજના સંસ્થાપક ચંદ્રવંશી કુશનાભની ગાદીના અધિકારી થયા એ આશ્ચર્યની વાત છે વાસ્તવમા કેટલાક વંશાવલીલેખકો રાઠોડોને કુશિકવંશી² માને છે

રાઠોડોનુ પ્રાચીન સ્થાન ગાધિપુર અર્થાત્ કનોજ છે, જ્યા તેઓ પાચમી શતાબ્દીથી રાજ્ય કરતા હતા અને જો કે તેઓ તે પૂર્વે પોતાના વંશને કોશલ વા અયોધ્યાના રાજાઓની સાથે મેળવે છે પરંતુ એ કથનમાત્ર છે

પાચમી શતાબ્દી³ પછી તેમનો ઈતિહાસ યુગોના અંધારામાથી બહાર નીકળે છે આ શતાબ્દી પૂર્વે એ વંશ અંધકારમા લિપ્ત હતો તાતારલોકોએ ભારતવર્ષ જીતી લીધુ તેથી થોડા સમયપૂર્વે આ લોકો ભારતના રાજાઓમા ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે દિલ્હીના અંતિમ તવર અને ચૌહાણરાજાઓ તથા અણહિલવાડાના બલિકરાયોની⁴ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા

આ લોકો માયિક પ્રતિષ્ઠાને માટે લડતા લડતા સર્વ નષ્ટ થઈ ગયા અંતકલહથી દુર્બળ થઈ દિલ્હીનો ચૌહાણ માર્યો ગયો અને તેના મૃત્યુથી ઉત્તર-પશ્ચિમ સીમાનુ દ્વાર ખુલ્લુ થઈ ગયુ ત્યારપછી કનોજનો નાશ થયો અને ત્યાનો અંતિમ રાજા જયચંદ્ર ડૂબીને મરણ પામ્યો એટલે તેના પુત્રે⁵ મરુસ્થલી અર્થાત્ મારવાડમા આશ્રય ગ્રહણ કર્યો

આ પુત્રનુ નામ શિયોજી હતુ તેમણે મંદોરના પડિહારોનો નાશ થયા પછી મારવાડમા રાઠોડ વંશ સ્થાપિત કર્યો આ સ્થળે તેઓ પોતાનુ પ્રાચીન વીરત્વ પોતાની સાથે લઈ આવ્યા હતા અને જેવા વીરપુરુષો શિયોજીના સંતાનોમા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી ઉત્તમ વીરો બીજે ક્યાય પણ પ્રાપ્ત થતા નથી

દેવરાજ થયા આ ત્રણે બંધુઓએ મળી મહેન્દ્રપાલના રાજ્યસમયમા વિષ્ણુનુ મંદિર બંધાવી ત્રણ ગામો તેને ભેટ કર્યા હતા મહેન્દ્રપાલ કનોજનો પડિહાર રાજા હતો, જે વિ૦ સં ૯૬૪ (ઈ૦ સ૦ ૯૦૭) પર્યંત તો વિદ્યમાન હતો માટે તે મંદિર ઉક્ત સમયની લગભગ બંધાવવામા આવ્યુ હશે × (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૧ ટિટન-પુરાણી કથાઓઅનુસાર મહાકાય પુરુષ (રાક્ષસ) (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ કુશિક વિશ્વામિત્રનો દાદો (રાઠોડો પોતાને રામચંદ્રના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કુશના વંશજો માને છે તેઓ પોતાને કુશિકના વંશજો માનતા નથી) (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ રાઠોડોએ ઈસ્વીસનની પાચમી શતાબ્દીમા કનોજમા રાજ્ય કર્યુ હોય એવુ કાઈ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતુ નથી અગીઆરમી શતાબ્દીમા તેમનુ રાજ્ય કનોજમા થયુ હતુ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ બલિકરાય—કર્નલ ટૉડ અહીંઆ બલિકરાય નામ (ખિતાબ)નો પ્રયોગ અણહિલપુરના સોલંકીઓને માટે કરે છે, પરંતુ ત્યાના સોલંકીઓએ કદિપણ એ નામ ધારણ કર્યું નહોતુ કર્નલ ટૉડે વલ્લભીપુર (કાઠીઆવાડ) ના રાજાઓને માટે પણ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને તેમની પછી ત્યા જેનું જેનુ રાજ્ય રહ્યુ તેમને પણ બલિકરાય લખી દીધા છે પરંતુ આ વાત સત્ય માનવાને માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૫ કનોજના અંતિમ રાજા જયચંદના પુત્રનુ નામ કેટલીક ખ્યાતોમા બરદાઈસેન અને કેટલીકમા સિયા પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ જયચંદના તામ્રપત્રોમા તેનુ નામ હરિશ્ચંદ્ર પ્રાપ્ત થાય છે કર્નલ ટૉડ અહીંઆ તો સિયાને જયચંદનો પુત્ર લખે છે પણ અન્ય સ્થળે તેમણે તેને પૌત્ર માન્યો છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× આ પછી ગ્વાલિયરના તવરો કે જેઓ દિલ્હીના તવરોના વંશજોજ છે તેઓ દિલ્હીનુ રાજ્ય ચૌહાણોના હાથમા ગયા પછી ગ્વાલિયરના ઈલાકામા જઈ રહ્યા હોય એવો સંભવ દર્શાવી પંડિત ગૌરીશંકરજીએ તે રાજાઓની વંશાવળી તેમના વૃત્તાંતસહિત સ્વસંપાદિત ટૉડ રાજસ્થાન ના પ્રથમ (હિંદી) ગ્રંથમા આપી છે જેથી તે જોવા ઇચ્છનારે તેમા જોવુ મંત્રી સ૦ સા૦

મોગલસમ્રાટોએ પોતાના વિજયોનો અર્ધ ભાગ 'લાખ તલવાર રાઠોડાન' અર્થાત્ એક લાખ રાઠોડો-ની સહાયથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શિયોજીના રક્તના ૫૦૦૦૦ પુરુષો યુદ્ધને માટે એકદમ એકત્રિત થતા હતા એમા તો કિંચિત્ શક નથી અત્રે કુલીન રાઠોડોના સબંધમા આટલુજ કહેવુ પૂરતુ છે[૧]

રાઠોડોની ચોવીસ શાખાઓ છે.—ધાધલ, ભડેલ, ચકિત, ધૂહડિયા, ખોખરા, બદૂરા, છાજીડા, રામદેવા, કબરિયા, હટૂદિયા, માલાવત, સુણ્ડુ, કટેચા, મુહોની, ગોગાદેવા, મહેચા, જયસિહા, મુરસિયા, જોબસિયા, જોરા વગેરે વગેરે

રાઠોડગોત્રોચ્ચાર—ગૌતમગોત્ર,[૨] માધ્યન્દિની શાખા, શુક્રાચાર્ય ગુરુ, ગાર્હપત્ય અગ્નિ, પખિની-દેવી (કુલદેવી)

કુશવાહા[૩]—કુશવાહાવશના લોકો રામચદ્રના દ્વિતીય પુત્ર કુશના સતાનો છે, તેઓ ભારતવર્ષના કુશવશી[૪] છે અને મેવાડના રાજપૂતો લવવશી[૫] છે કુશવાહાના અપભ્રશતરીકે ' કછવાહા ' બોલાય છે અને લખાય છે

બે શાખા કોશલ દેશથી નીકળી, જેમાની એકે સોન નદીને કિનારે રોહતાસ સ્થાપિત કર્યું અને બીજી લાહરની[૬] પાસે કોહારીની ખીણમા જઇ વસી

કેટલોક કાળ વ્યતીત થયા પછી નિરવર વા નરવરનો[૭] પ્રસિદ્ધ દુર્ગ બધાયો આ

૧ રાઠોડવશ—સસ્કૃત શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને પુસ્તકોમા રાઠોડોને માટે બહુધા રાષ્ટ્રકૂટ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઇક સ્થળે રટ્ટ વા રાષ્ટ્રૌડ શબ્દ મળે છે એમ જણાય છે કે રાઠોડો પ્રથમ ઉત્તરમાથી દક્ષિણમા ગયા હતા અને પુન ત્યાથી ઉત્તરમા આવ્યા હતા વળી રાઠોડો પણ તેમજ કહે છે દક્ષિણના રાઠોડોના કેટલાક તામ્રપત્રોમા તેમને યાદવવશી જણાવવામા આવ્યા છે અને હલાયુધ પડિત પોતાના 'કવિરહસ્ય' નામના પુસ્તકમા પણ તેમને યાદવવશીજ જણાવે છે કનોજના અતિમ અને પ્રસિદ્ધ રાજા જયચદના પૂર્વજોના તામ્રપત્રોમા તેમને સૂર્યવશી જણાવ્યા છે, પરતુ તેમા તેમના વશનુ નામ રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) નહિ, કિતુ ગાહડવાલ (ગહરવાલ) લખ્યુ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ આ ગોત્રને લીધે હુ રાઠોડોને એક એવી જાતિ (સભવત શક) ના સતાનો જણાવવા માગુ છુ કે જે બૌદ્ધધર્મ માનતી હતી અને જેનો અતિમ મહાન આચાર્ય ગૌતમ× સવત ૪૭૭ (ઇ૦ સ૦ ૫૬૩) મા અતિમ બુદ્ધ મહાવીરનો શિષ્ય હતો

૩ કુશવાહા—આ નામ પણ કર્નલ ટૉડે ઉપજાવી કાઢ્યુ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ અયોધ્યાના કુશાઇટ રમેશ અને મિસરના રમેસેસની વચ્ચે દૃઢ સમાનતા છે પ્રત્યેકની સાથે સેટાયર અનુબિસ અને સિનો સિફેલસની સેના હતી, જેમાનુ અતિમ યુનાની ભાષાનુ કલ્પિત નામ છે, કારણ કે એ નામનુ જાનવર સીમિયન કુલનુ છે આ વાત ઇટાલીમા આવેલા તગિનના સગ્રહસ્થાન માની તેની મૂર્તિ જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે અને તે રામના ભક્ત હનુમાનના ભ્રાતા છે સિધુનદી (કે જે નીલ-આબ અર્થાત્ નીલ પાણી કહેવાય છે) અને મિસરની નીલનદીના પ્રદેશોના દેવતાઓની પરસ્પર તુલના કરવી એ, વિવેચનને યોગ્ય વિષય છે

૫ મેવાડના રાજા પોતાને લવવશી નહિ, પણ કુશના વશજ માને છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૬ સભવત આ નામ તેમના વશની મોટી શાખા લવના સન્માનાર્થે છે

૭ નરવર એ મધ્ય હિદુસ્તાનમા આવેલુ છે એનુ નામ નલપુર લખેલુ પ્રાપ્ત થાય છે એનુ પ્રાચીન નામ પદ્માવતી હતુ અને મહાકવિ ભવભૂતિના માલતીમાધવ નાટકમા એની સુદરતાનુ વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે નલપુર નામ પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયેલુ હોવુ જોઇએ કછવાહાઓની ખ્યાતોમા કછવાહા

× કર્નલ ટૉડ ગૌતમ ગોત્રપરથી રાઠોડોને શકોના સતાન કલ્પે છે, પરતુ આ તેમનો ભ્રમ છે, કારણ કે ક્ષત્રિયોનુ ઋષિ ગોત્ર તેજ માનવામા આવે છે કે જે તેમના બ્રાહ્મણ પુરોહિતનુ હોય છે, માટે રાઠોડોના ગૌતમ ગોત્રનો અર્થ એજ છે કે તેમનો પુરોહિત ગૌતમ ઋષિ (બ્રાહ્મણ) નો વશજ હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

પ્રસિદ્ધ[1] રાજા નળનું નિવાસસ્થાન હતું તેના સંતાનો,તાતારો અને મોગલોના રાજત્વના સમસ્ત પરિવર્તન-કાળમાં તેને પોતાના અધિકારમાં રાખી ગયા હતા. ત્યારપછી તેમની પાસેથી તે પ્રદેશ મરાઠાઓએ છીનવી લીધો અને હાલમાં નળનું તે નિવાસસ્થાન સિંધિઆને આધીન છે

દશમી[2] શતાબ્દીમાં એક શાખાએ ત્યાંથી નીકળી આદિનિવાસી મીનાલોકોને અધિકારથી ચ્યુત કરી તથા રાજોર અને તેની આસપાસના વિસ્તૃત પ્રદેશોના સ્વામી બડગૂજરરાજપૂતોની પાસેથી થોડી ભૂમિ લઇ અંબર સ્થાપન કર્યું, પરંતુ બારમી શતાબ્દીમાં પણ કુશવાહાલોકો દિલ્હીના ચાહાણ-રાજાના મુખ્ય સામંતજ હતા અને તેમની ઉન્નતિનો સમય તેજ છે કે જે રાજસ્થાનના અન્ય કુળોની (વિશેષત મેવાડના રાણાઓની) અવનતિનો છે, અર્થાત્ તૈમૂરના વંશજોએ દિલ્હીનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યું ત્યાર પછી કુશવાહાલોકોનો ઉદય થયો છે

કુશવાહાલોકોના વિભાગોમાં ગોટાળો થયો છે, પરંતુ વર્તમાનકાળના વિભાગો, જેમને કોટડી કહેવામાં આવે છે અને જેમની સંખ્યા ૧૨ છે, તે તેમના ઇતિહાસમાં આપવામાં આવશે[3]

અગ્નિકુલ—ચાર કુળો એવા છે કે જેની ઉત્પત્તિ હિંદુવંશાવલીના લેખકો અગ્નિમાંથી થયેલી જણાવે છે માટે અગ્નિકુલના લોકો વંકનના સંતાનો છે. અને ઇતર કુલના લોકો

લક્ષ્મણના દાદા અને ઢોલાના પિતા નળે તે ગઢને કિલ્લો બંધાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. નરવર પદ્માવતીનોજ પર્યાય હોય એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે; કારણ કે નલ અને પદ્મ એ ઉભય કમલના સૂચક છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

[1] નવકછવાહાઓની ખ્યાતોઅનુસાર લક્ષ્મણનો દાદો અને ઢોલાનો પિતા એનો સમય ઇસવી-સનની દશમી શતાબ્દીનો કલ્પી શકાય છે, કારણ કે લક્ષ્મણના પુત્ર વજ્રદામાનો એક લેખ વિ૦ સં૦ ૧૦૩૪ (ઇ૦ સ૦ ૯૭૭)નો પ્રાપ્ત થયો છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

[2] કછવાહાઓએ નરવરથી નહિ, પરંતુ ગ્વાલિયરથી આવીને રાજપૂતાનામાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અને તે પણ ઇસ્વીસનની દશમી શતાબ્દીમાં નહિ, પણ અગીઆરમી શતાબ્દીમાં. અંબર કદાચિત્ કછવાહાઓ રાજપૂતાનામાં આવ્યા તે પૂર્વે વિદ્યમાન હશે, કારણ કે ત્યાંના એક મંદિરમાં સંવત ૧૦૧૧ ભાદ્રપદ વદી ૧૧ નો લેખ પ્રાપ્ત થયો છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

[3] કચ્છવાહાવંશ—આ વંશનું નામ લોકોમાં કછવાહા, કછવા કે કછાવા પ્રસિદ્ધ છે અને સંસ્કૃત લેખોમાં કચ્છપઘાત વા કચ્છપારિ લખેલું પ્રાપ્ત થાય છે કચ્છપઘાતનો અર્થ કાચબાને મારવો અને કચ્છપારિનો અર્થ કાચબાનો શત્રુ છે કાચબાને મારવો એ રાજપૂતજાતિને માટે કાંઈ ગૌરવ ભરેલી વાત નથી અમારૂં એવું અનુમાન છે કે, ઉક્ત વંશના કોઈ પુરુષનું નામ કછવાહ વા કછવાહા હશે (જે પરથી એ વંશનું નામ પડ્યું હશે) અને સંસ્કૃતમાં તેને દાખલ કરવાને માટે પંડિતોએ કચ્છપઘાત કરી દીધો હશે જેમકે મુસલમાની સમયમાં તેમણે અમીરનો હમીર અને સુલ્તાનનો સુત્રાણ બનાવી દીધો હતો કર્નલ ટૉડે તેનું શુદ્ધ રૂપ કુશવાહા માન્યું છે, પરંતુ કછવાહાઓના પ્રાચીન લેખોમાં ક્યાંય પણ તેનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી

ઉક્ત વંશના રાજાઓના વિશેષ પ્રાચીન શિલાલેખો વા તામ્રપત્રો પ્રાપ્ત થતા નથી, તેમજ તેમનું નામ વિશેષ પ્રાચીન લેખોમાં પણ મળતું નથી પ્રાચીન કાળમાં તેમનું કોઇ પ્રતાપી રાજ્ય હોય એમ પ્રતીત થતું નથી કછવાહાઓની ખ્યાતોમાં એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે –" ઉક્ત વંશના રાજા નળે નરવરનો કિલ્લો બંધાવ્યો તેને ઢોલા નામનો પુત્ર થયો અને તેનો પુત્ર લક્ષ્મણ થયો લક્ષ્મણના પુત્ર વજ્રદામાએ ગ્વાલિયરનો કિલ્લો બંધાવ્યો " રાજા નલની પૂર્વેના પુષ્કળ રાજાઓના નામો ભાટોની ખ્યાતોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે વિશ્વાસયોગ્ય નથી ખ્યાતોમાં વજ્રદામાએ ગ્વાલિયરનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે પણ વિશ્વાસ યોગ્ય નથી, કારણ કે તે કિલ્લો પહેલાંથીજ બંધાઇ ગયેલો હતો અને તે કનોજના પડિહારોને આધીન હતો, જેની પાસેથી વજ્રદામાએ તે ખુંચવી લીધો હતો કછવાહા પૂર્વે કનોજના પડિહારોને આધીન હતા, જેમનું રાજ્ય નિર્બળ થતાં તેઓ

સોન[1] (સૂર્ય), મર્ક્યૂરિયસ (બુધ) અને ટેરા (પૃથ્વી) ના સતાનો છે.

પરમાર પડિહાર, ચાલુક્ય વા સોનકી અને ચૌહાણ અગ્નિવશી [2] છે.

તેમના રૂપકમય ઇતિહાસની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે, બ્રાહ્મણોએ પોતાના તરફથી યુદ્ધ કરવાને માટે આ અગ્નિકુલની જાતિઓનો સસ્કારમાત્ર કરીને પરિવર્તન કર્યું હતુ તેમના સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખો પણ પાલીલિપિમા છે જ્યા જ્યા બુદ્ધધર્મનો અધિક પ્રચાર હતો, ત્યા ત્યા આ લેખો મળ્યા છે ત્યા તેમને તુષ્ટા[3] વા તક્ષક (આલંકારિક અર્થ નાગ) વશના જણાવ્યા છે, માટે જે જાતિએ પ્રાય ઈ૦ સ૦ પૂર્વે બે શતાબ્દીપર ભારતપર આક્રમણ કર્યું હતુ તેજ જાતિમાથી અગ્નિકુલની ઉત્પત્તિ થઇ છે એવા અમારા મતને પુષ્ટિ મળે છે પ્રાય આજ સમયમા ૨૩ મા બુદ્ધ[4] પાર્શ્વ ભારતમા

સ્વતત્ર થઈ ગયા હોય એમ પ્રતીત થાય છે શિલાલેખોમા લક્ષ્મણથી તેમની વશાવલી પ્રાપ્ત થાય છે (ગૌ હી ઓઝા)

૧ યૂનાન અને રોમની દેવવશાવલીઓમા મનોહર લાવણ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જે હિંદુઓની દેવવંશાવલીઓમા પ્રાપ્ત થતી નથી જો કે સુયોગ્ય વિદ્વાન સર વિલિયમ જોન્સ સસ્કૃત સાહિત્યને પણ મનોરજક બનાવી શકત, અને આ વિષય રાજસ્થાનના સરદારોને પ્રિય હોવાથી અમે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, એ વાસ્તવિક ઉદ્યોગને પાત્ર છે હિંદુઓના દેવોની વશાવલી યૂનાન અને રોમના દેવતાઓની વશાવલીને બરાબર મળતી આવે છે, એ દર્શાવવાને માટે અમારે કેવલ નામોનો અનુવાદ કરવાની આવશ્યકતા છે ઉદાહરણાર્થ —

સૂર્યવંશી	ચંદ્રવંશી
મરીચિ (નકસ×)	અત્રિ
કશ્યપ(યુરેનસ‡)	સમુદ્ર(ઓશિયેનસ)
વિવસ્વત વા સૂર્ય(સોન)	સોમ વા ઇદુ(લૂના)
વૈવસ્વત મનુ(ક્રિનિયસ સોલિસ સૂર્યપુત્ર)	બૃહસ્પતિ(જ્યુપીટર)
ઇલા (ટેરા-પૃથ્વી)	બુધ(મર્ક્યુરિયસ)

૨ પરમાર, પડિહાર, સોનકી અને ચૌહાણ એ ચારે વશોને હાલમા અગ્નિવશી માનવામા આવે છે, પરતુ ઈ૦ સ૦ ની પદરમી શતાબ્દીપૂર્વે પડિહાર, સોનકી અને ચૌહાણો પોતાને અગ્નિવશી માનતા નહોતા પહેલા સોનકી અને ચૌહાણો પોતાને ચદ્રવશી તથા પડિહારો પોતાને રઘુવશી વા બ્રાહ્મણ હરિશ્ચદ્રના વશજ માનતા હતા કેવળ પરમારો મૂળથીજ પોતાના મૂળપુરુષને આબુપર વસિષ્ઠ ઋષિદ્વારા અગ્નિકુડમાથી પેદા થયેલો માનતા ચાલ્યા આવે છે (ગૌ હી ઓઝા)

૩ તુષ્ટા (ત્વષ્ટા) શબ્દથી તક્ષક માનવા એ કર્નલ ટૉડનો ભ્રમ છે એનો અર્થ તક્ષક નહિ, પણ વિશ્વકર્મા છે પરમાર પડિહાર, સોનકી અને ચૌહાણોના પ્રાચીન લેખોમા તેમને ક્યાય પણ તક્ષકવંશી લખવામા આવ્યા નથી કેવળ ચિતોડની પાસેના માનસરોવરના લેખમા કર્નલ ટૉડ ત્વષ્ટા શબ્દનુ હોવુ બતાવે છે પરતુ એ લેખને ચાર વશોની સાથે કાઈ સબધ પણ નથી (એ લેખ મોરીઓનો છે) તેમજ તે કર્નલ ટૉડના ગુરુથી બરાબર વાચી શકાયો પણ નથી (ગૌ હી ઓઝા)

૪ મને એમ જણાય છે કે ભારતમા એકેશ્વરવાદના∞ શિક્ષક ચાર પ્રસિદ્ધ બુધ વા બુદ્ધિમાન પુરુષો થઈ ગયા છે આ પુરુષો પોતાનો આ મત તેના વિજ્ઞાન તથા તીર વા ખીલાના જેવા મથાળાવાળા

આ વશાવલી ગૌ હી ઓઝાએ સ્વસપાદિત 'ટૉડ રાજસ્થાન' હિંદીના પ્રથમ પુસ્તકમા કેટલાક ઇતિહાસસાથે આપી છે મંત્રી સ૦ સા૦

× નક્સ-યૂનાનીઓની પૌરાણિક કથાઓઅનુસાર એક દેવાશી પુરુષ (ગૌ હી ઓઝા)

‡ યુરેનસ-યુનાનીઓની પૌરાણિક કથાનુસાર આકાશ (વા સ્વર્ગ) નો અધિષ્ઠાતા દેવતા, જેને કદિ સૂર્ય અને કદિ પૃથ્વીનો પતિ માનવામા આવતો હતો (ગૌ હી ઓઝા)

∞ એકેશ્વરવાદ-કર્નલ ટૉડ, બૌદ્ધ (જૈન) મતના પ્રચારકોને એકેશ્વરવાદી માને છે પરંતુ

પ્રકટ થયા; તેમનું ચિન્હ સર્પ હતું.

તક્ષક નાગ, પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ પિંગલને લઈને નાસી ગયો હતો અને કૃષ્ણનો ગરુડ તેને પાછો લઈ આવ્યો હતો એ કથા સ્પષ્ટતઃ રૂપકમય છે અને તેમા પાર્શ્વ તથા કૃષ્ણના અનુયાયીઓની વચ્ચે થયેલા ઝઘડાનુ વર્ણન છે, જેમાં પાર્શ્વના અનુયાયીઓનો બોધ તેના ચિન્હ સર્પથી અને કૃષ્ણના અનુયાયીઓનો બોધ તેના ચિન્હ ગરુડથી કરાવવામાં આવ્યો છે.

સૂર્યના ઉપાસકોએ ચંદ્રકુલ સાથેના સર્વનાશકારી અંતઃકલહ પછી પોતાનું બળ પુનઃ પ્રકટ કર્યું. દૈત્યો વા નાસ્તિકોથી બ્રહ્મ વા ઇશ્વરની વેદીઓની રક્ષા કરવાને માટેજ અગ્નિકુલની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવી હતી એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

પ્રસિદ્ધ આબુ વા અર્બુદગિરિ કે જે રાજસ્થાનનો ઓલિમ્પસ છે, તેપર સૂર્યના ઉપાસકો અને દૈત્યોની વચ્ચે યુદ્ધ[1] થયા કરતુ હતુ અને કલ્પનાની સહાયથી તેનું વર્ણન પશ્ચિમ (યૂરોપ) ના પ્રાચીન કવિઓએ કરેલા ટ્રિટૅનિકયુદ્ધના વર્ણનસમાન મનોરંજક થઇ શકે એમ છે.

બૌદ્ધ લોકો આબુને પોતાના પ્રથમ બુદ્ધ આદિનાથના સ્થાનતરિકે ઓળખાવે છે અને બ્રાહ્મણો તેને ઇશ્વર વા અચલેશના સ્થાનતરિકે જણાવે છે ત્યાની સ્થાનિક મૂર્તિ અચલેશના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આબુના શિખરપર તે અગ્નિકુંડ અદ્યાપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે જેમાથી બ્રાહ્મણોએ અનેશ્વર અને અનેકેશ્વરવાદને માટે એકેશ્વરવાદી બુદ્ધો કે જેમને સર્પો અને તક્ષકોસ્વરૂપે પ્રદર્શિત કરવામા આવ્યા છે, તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે આ ચાર વંશોને ઉત્પન્ન કર્યાં હતા.

આ પરિવર્તનનો સંભાવિત સમય લખવામાં આવ્યો છે, પરંતુ અગ્નિવંશીઓપૈકી ઘણા મુસલમાનોના આક્રમણના સમયપર્યંત પણ બૌદ્ધ વા જૈનધર્મ માનતા હતા.

પરમારો તેમના નામપરથી વિદિત થાય છે તેમ મુખ્ય યુદ્ધ કરનાર નહોતા, તથાપિ અગ્નિવંશીઓમા સર્વથી અધિક પ્રભાવશાળી હતા. તેમાથી ૩૫ શાખાઓ નીકળી, જેમાંની કેટલાકના અધિકારમા વિસ્તૃત રાજ્યો રહ્યા હતા 'પૃથ્વી પરમારોની છે' એ એક પ્રાચીન કહેવત છે, જે પરથી

અક્ષરોસહિત મધ્યએશિઆમાથી+ લાવ્યા અને તેઓ જ્યા જ્યા રહ્યા ત્યા ત્યા એ અક્ષરો મને પ્રાપ્ત થયા છે,અર્થાત્ જેસલમીરની મરુભૂમિમા, રાજસ્થાનના મધ્યમા અને સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્ર-તટપર આ અક્ષરો મળ્યા છે ઉક્ત સ્થાનો તેમના નિર્વાહના સ્થાનો હતા.

પ્રથમ બુધ ચંદ્રવંશના મૂળ પુરુષ છે. ઇ૦ સ૦પૂ૦ ૨૫૫૦
દ્વિતીય નેમીનાથ (જૈનોના ૨૨ મા તીર્થંકર)ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૧૨૦
તૃતીય પાર્શ્વનાથ(જૈનોના ૨૩ મા તીર્થંકર) ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૫૦
ચતુર્થ મહાવીર×(જૈનોના ૨૪ મા તીર્થંકર) ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૩

૧ કર્નલ ટૉડ આબુપર્વતને સૂર્યપૂજકો તથા દૈત્યો વા નાસ્તિકો વચ્ચેના યુદ્ધનું સ્થાન માને છે, જે માત્ર એક કલ્પનાજ છે. તેને માટે તેઓ કાઇ પ્રમાણ આપતા નથી, તેમજ કાંઈ પ્રમાણ પ્રાપ્ત પણ થતુ નથી (ગૌ હી ઓઝા)

બૌદ્ધ અને જૈન એ ઉભય મતો નિરીશ્વરવાદી છે. તેઓ ઇશ્વરને સૃષ્ટિનો કર્તાહર્તા માનતા નથી. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

+કર્નલ ટૉડ બૌદ્ધમત મધ્ય એશિયામાથી આ દેશમા આવ્યો હતો એમ માને છે, પરંતુ એ પણ તેમનો ભ્રમ છે. હિંદુસ્થાનમાથીજ ઉક્ત ધર્મનો પ્રચાર મધ્યએશિયામા થયો હતો ગૌ. હી ઓઝા

× કર્નલ ટૉડ જૈન અને બૌદ્ધમતમા કાઇ ભેદ ગણતા નથી. તેઓ એ ઉભય ધર્મોને માટે બુદ્ધ શબ્દનોજ પ્રયોગ કરે છે અને તેમને જ્યાં બુદ્ધ શબ્દ મળ્યો ત્યા તેમણે તેને બૌદ્ધધર્મનો પ્રચારક માની લીધો છે. તેમણે ચંદ્રવંશના મૂળપુરુષ બુધનેજ બૌદ્ધધર્મનો પ્રચારક માની લીધો છે; પરંતુ તેમની આ માન્યતા કેવળ ભ્રમમૂલક છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

પ્રતીત થાય છે કે તેમનો અધિકાર ઘણો ફેલાયો હતો, અને "નવકોટ મરુસ્થલી" (નવકોટી મારવાડ) પરથી એવો બોધ થાય છે, કે સતલજથી સમુદ્રપર્યંતનો દેશ આ લોકોમા વહેચાઈ ગયો હતો.

માહેશ્વર, ધાર, માડૂ ઉજ્જન, ચંદ્રભાગા, ચિતોડ, આબુ, ચદ્રાવતી, મઉમેદાના, પરમાવતી, ઉમરકોટ, બેખર, લોદવા અને પાટણ એ આ લોકોની સ્થાપન કરેલી વા જીતેલી રાજધાનીઓમા અત્યત પ્રસિદ્ધ છે

જોકે પરમારવશ દ્રવ્યની બાબતમા અણહિલપુરના પ્રસિદ્ધ સોલકીરાજાઓની બરાબરી કદિ પણ કરી શકતો નહોતો અને ચૌહાણોસમાન તેનો પ્રતાપ પણ કદિ ઝળક્યો નહોતો, છતા તેનો અધિકાર ઉક્ત ઉભય કુલો કરતા અધિક દૂરસુધી ફેલાયો હતો અને તેણે પોતાનુ રાજ્ય દૃઢ કરવામા સર્વથી પ્રથમ [1]સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને અગ્નિવશીઓમાના અતિમ અને અલ્પ એવા પડિહારો કરતા તો તે સર્વ બાબતમા શ્રેષ્ઠ[2] હતો તથા તેણે પડિહારોને દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાના માડલિક બનાવી રાખ્યા હતા

એમ જણાય છે કે હય(હૈહય)વશના રાજાઓની પ્રાચીન રાજધાની માહેશ્વર પરમારોની પ્રથમ રાજધાની હતી પાછળથી તેમણે વિધ્યપર્વતના શિખરપર ધારાનગર અને માડૂની સ્થાપના કરી અને ઉજ્જન કે જે હિદુઓના પ્રથમ યામ્યોત્તરવૃત્તનુ સ્થાન અને વિક્રમની રાજધાની હતી, તેની સ્થાપના પણ પરમારોએજ કરેલી માનવામા આવે છે

આ વશના એવા પુષ્કળ લેખો છે કે જેદ્વારા તેમના આધુનિક ઐતિહાસિક સમયોનો નિશ્ચય થઇ શકે છે અને એવી આશા રાખવામા આવે છે કે, જે શિલાલેખો અત્યારસુધી ઉકલી શકાયા નથી તેનો અર્થ પ્રકટ થતા આ લોકોનો પત્તો સાતમી શતાબ્દીની પૂર્વેસુધી લાગશે

મુજના પુત્ર ભોજનો[3] સમય[4] સારી રીતે નિર્ણીત કરવામા આવ્યો છે અને એક ખીલા જેવા આકારવાળા અક્ષરોનો શિલાલેખ[5] તે વશને વધુ પ્રાચીન સમય (ઈ૦ સ૦ ૭૧૪) મા લઇ જાય છે, અર્થાત્ તેપરથી ચિતોડના અતિમ પરમારરાજાનો અને તેની પછી ગહિલોતોના ત્યાના રાજ-સિંહાસનપર આરૂઢ થવાનો સમય જાણી શકાય છે.

પરમારોના અધિકારની સીમા નર્મદાજ નહોતી પૂર્વોક્ત શિલાલેખના સમયના અરસામાજ રામ પરમાર તિલગાનામા રાજ્ય કરતો હતો અને ચૌહાણોનો ભાટ ચદ તેને ભારતના સમ્રાટનુ પ્રતિષ્ઠિત પદ આપે છે તથા તેને બળવાન સામતસમૂહનો[6] સ્વામી જણાવે છે તેના મૃત્યુ પછી તેના

---

૧ નવમી શતાબ્દીપૂર્વે પરમારોનુ કોઇ મોટું રાજ્ય હોય એમ જણાતુ નથી, પરતુ સોલકીઓનુ પ્રબળ રાજ્ય છઠ્ઠી શતાબ્દીના પ્રારભમા દક્ષિણમા કાયમ થઇ ચૂકયુ હતુ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ કર્નલ ટૉડે પરમારોને સર્વ પ્રકારે પડિહારોથી શ્રેષ્ઠ માન્યા છે, પરતુ જો કનોજના પડિહારો-નો પ્રતાપ તેમને વિદિત હોત તો તેઓ એ પ્રમાણે કદિપણ લખત નહિ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ ભોજ, મુજનો પુત્ર નહિ, પણ તેના કનિષ્ટ ભ્રાતા સિંધુરાજનો પુત્ર હતો તે વિ૦ સ૦ ૧૦૭૮ (ઈ૦ સ૦ ૧૦૨૧) ની પૂર્વે રાજ્યસિંહાસનપર બેસી ગયો હતો અને વિ૦ સ૦ ૧૧૧૨ (ઇ૦ સ૦૧૦૫૫) ની પૂર્વે તેનો દેહાત થયો હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ જુઓ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીની કાર્યવાહી પુસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૨૨૭

૫ જે શિલાલેખનો કર્નલ ટૉડે અત્રે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ચિતોડની નિકટના માનસરોવરનો લેખ છે તે પરમારોનો નહિ, પણ મોરીરાજા માનનો છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૬ જ્યારે તૈલગના પરમારે હરનુ શરણ ગ્રહણ કર્યું, તે સમયે તેણે ૩૬ રાજકુલોને પૃથ્વી દાનમા આપી કેહરને તેણે કટેર અર્પણ કર્યું, ગયપુહરને સિધનો તટ અને શખના વીરોને જગતની ભૂમિ આપી તૈલગનો રામ પરમાર કે જે ઉજ્જયિનીનો ચક્રવર્તી રાજા હતો તેણે આ ભૂમિદાન કર્યું હતુ × તેણે દિલ્લી તવરોને પ્રદાન કરી, પાટણ ચાવડાઓને, સાભર ચૌહાણોને, કનોજ કમધ્વજને, મરુદેશ પડિહારોને, સોરઠ યદુવશીઓને, દક્ષિણ જાવલા (ઝાલા)ઓને અને કચ્છદેશ ચાગણોને આપ્યો (ચદનુ કાવ્ય)

× રામ પરમારે તવરોને દિલ્લી, ચાવડાઓને પાટણ, ચૌહાણોને સાભર તથા રાઠોડોને કનોજ

સામંતો સ્વતંત્ર થઈ ગયા ઉક્ત ભાટ આ ઘટનાને પરમારોની ઇચ્છાથી થયેલી જણાવે છે, પરંતુ ગહિલોતોએ ચિતોડ પ્રુચવી લીધું તે ઘટનાની સાથે એની તુલના કરી જોવાથી અમે ધારી શકીએ છીએ કે, રામના ઉત્તરાધિકારીઓ પોતાનું આધિપત્ય સ્થાયી રાખવાની યોગ્યતા ધરાવતા નહોતા

જ્યાંસુધી હિંદુસાહિત્ય સ્થાયી રહેશે ત્યાંસુધી ભોજપરમાર અને તેમની સભાના "નવ રત્નો"નું નામ લુપ્ત થઇ શકનાર નથી; જો કે ભોજ નામના [1]ત્રણ રાજાઓ[2] પૈકી ઉક્ત ભોજ કયા હતા તે કહેવું કઠિન છે, કારણ કે તે સર્વ વિજ્ઞાનના ઉત્તેજક થયેલા જણાય છે

ચંદ્રગુપ્ત કે જેને સિકંદરનો પ્રતિદ્વંદ્વી માનવામાં આવે છે, તે મોરીવંશનો હતો અને પૌરાણિક વંશાવલીઓમાં તેને તક્ષક[3] વંશનો લખવામાં આવ્યો છે પરમારોના પ્રાચીન શિલાલેખોમાં તેમની મુખ્ય શાખા મોરી[4]કુળને તુષ્ટા વા તક્ષક લખવામાં આવ્યું છે અને તેમની રાજધાની ચિતોડના શિલાલેખમાં પણ તેજ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે આ શિલાલેખ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે

વિક્રમાદિત્યનો વિજેતા શાલિવાહન[5] તક્ષકકુળનો હતો અને તેના શકે દક્ષિણમાં તંવરલોકોના સંવતને ઉખેડી નાખ્યો હતો

પરમારોનું મહત્ત્વ દર્શાવવાને માટે તેમની સ્વતંત્રતાનો કોઈ પણ અંશ વિદ્યમાન નથી માત્ર પાડિયેરાજ તેમનું પ્રભુત્વ દર્શાવનારા લેખ છે ભારતની મરુભૂમિમાં આવેલા ધાટનો[6]રાજા આ વંશના રાજત્વની અંતિમ છાયારૂપ છે હુમાયૂને જ્યારે તૈમૂરના સિંહાસનપરથી પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો તે

૧ શિલાલેખમાં તૃતીય ભોજનો સમય સંવત ૧૧૦૦ (ઇ૦ સ૦ ૧૦૪૪) આપ્યો છે. રાજાઓની એક સંવતનાર પ્રાચીનસૂચિમાં આ રાજાને માટે જે સંવત નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે, તેની સાથે ઉપર્યુક્ત સંવત મળે છે તેમાં ભોજ નામના સર્વ રાજાઓનો સમય આપવામાં આવ્યો છે અને તેથી તે પ્રામાણિક માની શકાય છે. આ પ્રામાણિક સૂચિમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય ભોજને માટે અનુક્રમે સંવત ૬૩૧ અને ૭૨૧× (ઇ૦ સ૦ ૫૭૫ અને ૬૬૫) આપ્યા છે

૨ ભોજ નામના અનેક રાજાઓ હિંદુસ્તાનમાં થયા છે, પરંતુ માળવાના પરમારોમાં તો ઉક્ત નામનો એકજ રાજા પ્રાપ્ત થાય છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ મૌર્ય (મોરી) વંશી ચંદ્રગુપ્તને પુરાણોમાં કયાંય પણ તક્ષકવંશી જણાવ્યો નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા

૪ પરમારોની મુખ્ય શાખા મોરી નથી મોરી એ પરમારોથી ભિન્ન વંશ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૫ શાલિવાહન અને વિક્રમાદિત્ય એક સમયમાં થયા નથી, તે છતા પણ પાછળના જૈનલેખકો એ શાલિવાહને વિક્રમાદિત્યને જીતી લીધો હતો એમ લખ્યું છે, પરંતુ તેમણે વિક્રમથી ૧૧૦૦ વર્ષો કરતા અધિક સમય પછી એ પ્રમાણે લખ્યું છે અને તેની સત્યતાને માટે કોઇ અન્ય પ્રમાણ વિદ્યમાન નથી. તેજ પ્રમાણે શાલિવાહનને તક્ષકકુળનો માનવાને માટે પણ કોઇ આધાર નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૬ આ રાજા સોઢાશાખાના પરમાર છે સોઢા એ પરમારકુળની એક મોટી શાખા છે. એ લોકો પ્રાચીનકાળમાં સમસ્ત મરુભૂમિના સ્વામી હતા તેમની ઉમરા અને સુમરા નામની ઉપશાખાઓના નામપરથી ઉમરકોટ અને ઉમરાસુમરાના નામ પડયા છે જેમાં દ્વીપાકાર બેખર સિંધુના કિનારાપર સ્થિત છે એથીજ એલેક્ઝાંડર(સિકંદર)ના સમયના સોગડી લોકો એ સોઢા છે એમ જ્યારે અમે કહીએ છીએ ત્યારે અમે શબ્દોત્પત્તિનો દુરુપયોગ કરતા નથી

વગેરે દેશો અર્પણ કર્યા હતા એવો જે ઉલ્લેખ છે તે સર્વથા નિર્મૂળ છે ગહડ. ચંદ્રદેવે ઇસ્વીસનની અગીઆરમી શતાબ્દીમાં પોતાના બાહુબળથી કનોજનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું ચૌહાણો આઠમી શતાબ્દીની આસપાસ સાંભરના રાજા હતા અને ચાવડાવંશના રાજા વનરાજે ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દીમાં પાટણ(અણહીલપુર)સ્થાપિત કરી તેને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું હતું (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× સંવત ૬૩૧ અને ૭૨૧ (ઇ૦ સ૦ ૫૭૫ અને ૬૬૫) માં ભોજ નામના જે રાજાઓનું અસ્તિત્વ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે તે પરમાર નહિ, પણ અન્ય વંશના હોવા જોઇએ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

સમયે તેને જેણે આશ્રય આપ્યો હતો અને જેની રાજધાની ઉમરકોટમાં પ્રતાપી અકબરનો જન્મ થયો હતો તે રાજાનો વંશજ આજે ભાગ્યની નિઃસરણીતે તળીએ છે. તેનુ સિંહાસન મરુભૂમિમા બલુચીઓના પગનજે છે અને તેમની ઉદારતાપર તેના નિર્વાહનો આધાર છે.

પરમારકુલની ૩૫ શાખાઓમા વિહિલ નામની શાખા અધિક વિખ્યાત હતી આ શાખાના રાજાઓનું રાજ્યા ચંદ્રાવતીમા હતુ એમ જણાય છે. ચંદ્રાવતી અરવલ્લીપર્વતની તળેટીમા છે

બીજોલીનોરાવ કે જે રાણાનાદરબારમા ઉચ્ચ વર્ગના મોળ સરદારો પૈકી એક છે, તે પ્રાચીન ધારના પરમારોનો વંશજ છે અને કહાય તે આ કુલનો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ હશે.

પરમારોની ૩૫ શાખા

મોરી—આ શાખામા ચંદ્રગુપ્ત અને ગહિલોતોની પૂર્વેના ચિતોડના રાજા થયા હતા

સોઢા—સિકંદરના સમયના સોગડી અને મરુભૂમિમા ધાટના રાજા

સાંખલા—પૂગલના જાગીરદાર અને કેટલાક મારવાડમા વસે છે.

ખેર—એમની રાજધાની ખેરાળુ છે

ઉમરા અને સુમરા—આ લોકો પ્રાચીનકાળમા મરભૂમિમા હતા અને હાલમા તેઓ મુસલમાન થઈ ગયા છે

વેહિલ વા બિહિલ—ચંદ્રાવતીના રાજા

મૈપાવત—મેવાડમા આવેના બીજોલીના વર્તમાન જાગીરદાર

બુલહર—મરુભૂમિના ઉત્તર ભાગમા વસે છે

કાબા—પ્રાચીન કાળમા સૌરાષ્ટ્રદેશમા આ લોકો પ્રસિદ્ધ હતા અને તેમાના થોડાક હાલ પણ સિરોહીમા છે.

ઉમટ—માળવામા આવેલા ઉમટવાડાના રાજા. ત્યા આ લોકો ૧૨ પેઢીથી વસે છે. પરમાર લોકોને આધીન જેટલા પ્રદેશો છે, તેમા સૌથી મોટો ઉમટવાડાજ છે ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭ ના યુદ્ધ પછી અંગ્રેજલોકોનો હસ્તક્ષેપ આ પ્રદેશમા થયાથી તેને સ્વતંત્ર કહી શકાય નહિ.

રેહવર **ઢુંઢા** **ગોરડિયા** **હરેર**	માળવામા આ લોકો નાના નાના ગરાસીઆ જાગીરદારો છે.

તે સિવાય બીજી શાખાઓ અપ્રસિદ્ધ છે જેવી કે ચૌદા, ખેચડ, સુગડા, બરકોટા, પૂના, સમ્પલ, ભીબા, કાલપુસર, કાલમોહ, કોહિલા, પૂયા, કહોરિયા, ઢુંધ, દેવા, બરદર, જીપ્રા, પોસરા, ધૂતા, રિકુમ્બા અને ટીકા આમાની અનેકે ઇસ્લામધર્મનો સ્વીકાર કરી લીધો છે અને કેટલીક સિંધુનદીને પેલે પાર વસે છે

ચાહુમાન વા ચૌહાણ—આ જાતિના સબંધમા અંતર સ્થળે એટલુ બધુ કહેવામા આવ્યુ છે કે અને તેનુ શોધનાથી સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવા ઉપરાંત કાંઈ પણ કહેવુ વ્યર્થ થઇ પડશે.

આ વંશ અગ્નિકુલોમા નહિ, પરંતુ સમસ્ત રાજપૂતજાતિમાં આ વંશના લોકો સર્વથી મહાન વીર છે છત્રીસ કુલના અધિકાંશ રાજપૂતોના એવા વીર કાર્યો લખી શકાય એમ છે કે જે ઇતિહાસના અસંખ્ય અને ભિન્ન ભિન્નવીરતાની ઘટનાઓથી ભરેલા પૃષ્ઠોમા કોઇની પણ વીરતાથી ઉતરે એવા નથી, અને જો કે "તલવાર રાઠોડાના" આ વાતપર વાંધો ઉઠાવવાને તૈયાર થશે, તોપણ તેમની પરસ્પર યોગ્યતાનો વિચાર કરી પક્ષપાતરહિત નિર્ણય કરવાથી ચૌહાણલોકોજ યુદ્ધવિષયક જીવનમાં સૌથી પ્રધાન જણાશે

આ વંશની શાખાઓએ પોતાનુ સંપૂર્ણ આદિરૂપ કાયમ રાખ્યુ છે અને હાડા, ખીચી, દેવડા, મોનગરા તથા ચોવીસ શાખામાના બીજા પોતાના નામ ભાટના કાવ્યોમા અમર કરી ગયા છે.

ચોહાણ શબ્દની ઉત્પત્તિ તેના કલ્પિત જન્મની સમકાલીન છે અર્થાત્ જ્યારે ચાર બાહુવાળા વીર (ચતુર્ભુજ, ચતુર્બાહુવીર) ને દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કરવાને મોકલવામા આવ્યો ત્યારે ચોહાણસિવાય સર્વ હારી ગયા ચોહાણને બ્રાહ્મણોએ નાસ્તિકોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને સૌથી પાછળ ઉત્પન્ન કર્યો હતો

મૂળ ગ્રથ (પૃથ્વીરાજરાસા) માથી આ ઑલિમ્પસ અર્થાત્ પવિત્ર આબુપર ભારતીય 'જોવ'ની ક્રિયાઓની રક્ષાર્થે જે ચોહાણોને ઉત્પન્ન કરવામા આવ્યા હતા, તેમની ઉત્પત્તિના સબધમા થોડી હકીકત ઉધ્ધૃત કરવાથી તે મનોરજક લાગશે તેમા લખ્યુ છે કે –' આ અર્બુદગિરિ કે જે સુમેરુ વા કૈલાસની પેઠે પહાડોનો ગુરુ છે તેને અચલેશે પોતાનુ નિવાસસ્થાન બનાવ્યુ તેના શિખરપર કેવળ એક દિવસ નત કરો એટલે તમારા સર્વ પાપોનો નાશ થશે એક વર્ષસુધી તે પર નિવાસ કરો એટલે તમે મનુષ્યજાતિના ગુરુ બની જશો

આબુગિરિ પવિત્ર છે પોતાના સમય ભક્તિમાર્ગમા વ્યતીત કરનાર જ્ઞાનસારહિત તથા ગાયનુ દૂધ કદ મૂળ ફળ તથા ફૂલથી પોતાનો નિર્વાહ કરનાર બ્રહ્મના ઉપાસક મુનિઓની તપસ્યા ભગ કરવામા કાઈ લાભ નહિ હોવા છતા પણ દૈત્યનાયકોએ તેમના પરમાનદની ઈર્ષ્યા કરી તેમના યજ્ઞોને ભ્રષ્ટ કર્યા અને દેવતાઓનો (યજ્ઞ) ભાગ અટકાવ્યો

બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞાર્થ નૈઋત્યકોણમા અગ્નિકુડ ખોદ્યો પરતુ દૈત્યોએ વાવાઝોડા કર્યા તેથી સમસ્ત વાતાવરણ અધકારમય બની ગયુ અને વાદળ રેતીથી આચ્છાદિત થઇ ગયુ તથા તેઓ તેમના યજ્ઞોમા વિષ્ઠા રક્ત અસ્થિ માસ તથા નાનાપ્રકારની અન્ય ભ્રષ્ટ વસ્તુઓની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા આથી તેમનો યજ્ઞ કિચિત્ પણ લાભદાયક થયો નહિ

ફરીથી તેમણે પવિત્ર અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યા અને હોતૃગણોએ અગ્નિકુડની ચારે તરફ એકત્ર થઈ સહાયતાર્થે મહાદેવની પ્રાર્થના કરી

અગ્નિકુડમાથી એક પુરુષ નીકળ્યો પરતુ તેની આકૃતિ યોદ્ધાના જેવી નહોતી બ્રાહ્મણોએ તેને દ્વારપાલ બનાવીને બેસાડી દીધો અને તેથીજ તેનુ નામ પ્રતિહાર પડયુ ત્યારપછી બીજો પુરુષ નીકળ્યો અને તે હથેળી (ચુલ્લૂ) મા બન્યો હતો તેથી તેનુ નામ ચાલુક્ય પડયુ ત્યાર પછી તૃતીય પુરુષ નીકળ્યો અને તેનુ નામ પરમાર પાડવામા આવ્યુ તેણે ઋષિઓનો આશીર્વાદ લીધો અને તે બીજા માણસોને પોતાની સાથે લઇને દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે ગયો પરતુ તે તેને જીતી શક્યો નહિ

પછી વસિષ્ઠઋષિ કમલપર બેસી મત્રજાપ કરવા લાગ્યા પુન તેમણે દેવતાઓની સહાય માગી અને તેમણે આહુતિ આપી કે તરત (અગ્નિકુડમાથી) એક દીર્ઘકાય ઉન્નતલલાટ પુરુષ નીકળ્યો તેના બાલ કૃષ્ણવર્ણ નેત્ર ફરતા અને વક્ષસ્થળ વિસ્તીર્ણ હતુ તેણે ભયાનક આકૃતિનુ કવચ પહેરેલુ હતુ ભરેલુ તરકસ બાધ્યુ હતુ એક હાથમા ધનુષ્ય અને બીજા હાથમા તલવાર ગ્રહણ કરી હતી તેના ચતુરગ ઉપરથી તેનુ નામ ચૌહાણ પડયુ

જ્યારે ચૌહાણને દૈત્યોની સામે લડવાને મોકલવામા આવ્યો ત્યારે વસિષ્ઠે પ્રાર્થના કરી કે –' હે દેવિ ' આ યોદ્ધાની આશા પૂર્ણ[1] કરજો આ વખતે સિહારૂઢ થયેલી શક્તિદેવી પ્રકટ થઇ અને તેણે ચૌહાણને આશીર્વાદ આપ્યો અને તેજ પ્રમાણે આશાપૂર્ણા વા કાલિકારૂપે તેની પ્રાર્થના સાભળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી તે દૈત્યોની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયો અને તેણે મુખ્ય મુખ્ય દૈત્યોને મારી નાખ્યા શેષ નાસી ગયા અને રસાતલમા જઇને થોભ્યા અણહિલ[2] દૈત્યોનો નાશ કર્યો બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થયા એનાજ વશમા પૃથ્વીરાજ થયો

ચૌહાણોનુ વશવૃક્ષ જોવાથી વિદિત થાય છે કે આદ્યપુરુષ અણહિલથી લઇને ભારતના અતિમ હિંદુસમ્રાટ પૃથ્વીરાજપર્યન્ત એ વશમા ૩૮ રાજાઓ થયા પરતુ આ વશાવલી પૂર્ણ છે કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી અનુમાનથી એ પૂર્ણ હોય એમજ લાગે છે કારણ કે આ ઉત્પત્તિ વા પુન-

૧ આથીજ ચોહાણોની કુલદેવીનુ નામ આશાપૂર્ણા પડ્યુ

૨ કર્નલ ટૉડ ચૌહાણોના મૂળપુરુષનુ નામ અણહિલ લખે છે પરતુ પૃથ્વીરાજવિજય તથા હમ્મીરમહાકાવ્ય વગેરેમા તેનુ નામ ચાહમાન લખેલુ પ્રાપ્ત થાય છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

સસ્કાર વિક્રમાદિત્યથી સેકડો વર્ષ પૂર્વે થયેલો માનવામા આવે છે અને અમે કાઈપણ સકોચવિના કહી શકીએ છીએ કે, આ પુનસસ્કાર પામેલા લોકો કે જે તક્ષકજાતિએ અતિ પ્રાચીનકાળમા ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યુ હતુ તેજ જાતિના હતા

ચૌહાણોના ઇતિહાસમા અજમેરનો દુર્ગ બધાવનાર અજયપાલ પ્રસિદ્ધ છે અજમેર એ ચૌહાણો ની પ્રાચીન રાજધાનીઓપૈકી એક હતી

સાભર કે જે તેજ નામના, મીઠાના વિસ્તૃત સરોવરને કિનારે છે, તે અજમેર પહેલા વસેલુ હોય એમ લાગે છે અને તેણે આ વશના રાજાઓને એક ઉપાધિ અર્પણ કરી તથા તેઓ સાભરીરાવ કહેવાવા લાગ્યા પૃથ્વીરાજ દિલ્હીની ગાદીપર ગયા અને તેથી ત્યાના અતિમ સ્વતત્ર રાજાપર નષ્ટ થતા દીપની પ્રભા ચમકી ત્યાસુધી અજમેર અને સાભર ચૌહાણરાજ્યના મુખ્યસ્થાન રહ્યા હતા આ વશમા કેટલાક રાજા એવા થયા હતા કે, જેમના વીરકાર્યોએ ચૌહાણોના ઇતિહાસને પ્રકાશિત કરી દીધો છે એવા રાજાઓપૈકી એક માણિક્યરાય હતો, જેણે સૌથી પહેલા મુસલમાનોની સેનાનો અવરોધ કર્યો હતો વિજેતા મુસલમાનોના ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહમદ ગઝનીની સાથે અજમેરનો રાજા પરમ વીરતા અને આગ્રહસહિત લડ્યો હતો અને તેણે એ પ્રસિદ્ધ દુર્ગની નિકટ મહમૂદને પરાસ્ત કરીને, અપમાનસહિત સૌરાષ્ટ્રને હાનિ પહોચાડવા ખાઝો અને તેને પાછા હઠવાની ફરજ પાડી

વલીદના સેનાપતિ કાસિમે માણિકરાયપર હીજરી સનની પ્રથમ શતાબ્દીના અતમા આક્રમણ કર્યું હોય એમ પ્રતીત થાય છે ચતુર્થ શતાબ્દીના અતમા બીજીવાર આક્રમણ થયુ ત્રીજુ આક્રમણ વિસલદેવના રાજત્વકાળમા થયુ વિસલદેવ પોતાના ધર્મના શત્રુઓની સાથે લડવાને માટે રાજપૂતરાજાઓના એક મોટા સમુદાયનો અગ્રેસર બન્યો હતો પ્રસિદ્ધ ઉદયાદિત્યપરમારનુ નામ આ પ્રસગે ચૌહાણરાજાના હાથનીચે કામ કરનાર રાજાઓની ગણનામા આવ્યુ છે પ્રામાણિક લેખોપરથી તેનુ મૃત્યુ ઇ૦ સ૦ ૧૦૯૫ મા થયુ હતુ એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો છે, માટે મહમૂદની ચોથી પેઢીએ થએલા મુસલમાન પાદશાહ મોદૂદની વિરુદ્ધ આ રાજપૂતરાજાઓ અવશ્ય લડ્યા હશે અને આજ વિજયનો ઉલ્લેખ દિલ્હીના પ્રાચીન સ્તભપરના શિલાલેખમા છે પરતુ આ આક્રમણો અતિમ ચૌહાણરાજા કેદ થયો તથા તેનુ મૃત્યુ થયુ ત્યાસુધી થતા રહ્યા પૃથ્વીરાજનો રાજત્વકાલ જાગીરદારી પદ્ધતિનો એક ઉત્તમ આદર્શ દર્શાવે છે

ચૌહાણોની ૨૪ શાખાઓ છે, જેમા બૂદી અને કોટાના વર્તમાન રાજવશ સર્વથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે ઉક્ત ઉભય રાજ્યો હાડૌતીપ્રદેશમા આવેલા છે તેમણે ચૌહાણોની કીર્તિનુ ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ કર્યુ છે ૭ રાજવશી બધુઓએ વૃદ્ધ શાહજહાની સહાયતાથે તેના વિદ્રોહી પુત્ર ઔરગઝેબની સાથે લડીને એકજ યુદ્ધક્ષેત્રમા રક્તપાત કર્યો હતો અને તે કમાથી કેવળ એ જ ઘાયલ થઇને બચ્યો હતો

ગાગરોન અને ગગ્રોગઢના ખીચી, શિરોહીના દેવડા ઝાલોરના સોનગરા સૂએમાઉ અને સાચોરના ચૌહાણો તથા પાવાગઢના પાવેચા આ સર્વ લોકોએ પોતાના નામો પરમ વીરતા અને અનાકિમ સ્વામીભક્તિથી અમર કરી દીધા છે આ લોકોમાથી ઘણા અદ્યાપિ વર્તમાન છે અને તે વશના લોકો પૃથ્વીરાજના સમયમા જેવા બહાદૂર હતા તેવાજ પરાક્રમી આજે પણ છે

ચૌહાણવશના ઘણા સરદારોએ પોતાની ભૂમિની રક્ષાઅર્થે પોતાના ધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો તેમા કાઇમખાની, સુરવાની, લોવાની, કુરુવાની અને બેરવાન લોકો કે જે શિશેખ શેખાવાટીમા નિવાસ કરે છે, તે અત્યત પ્રસિદ્ધ છે આ પ્રકારે ઓછામા ઓછા બાર નાના નાના રાજાઓએ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો પરતુ આ કાર્ય રાજપૂતોના ધર્મવિશ્વાસથી વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે મનુ એગ્રેજીની કહે છે કે પોતાની ભૂમિની રક્ષાર્થે પોતાની સ્ત્રીસુદ્ધાનો ત્યાગ કરવો પૃથ્વીરાજના ભત્રીજા ઇશ્વરનામે સૌથી પહેલા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી આ ઉદાહરણ દર્શાવ્યુ હતુ

[1]ચૌહાણોની ૨૪ શાખાઓ

ચૌહાણ, હાડા, ખીચી, સોનગરા, દેવડા, પાબિયા, સચોરા, ગાએલવાલ, ભદોરિયા, નિર્વાણ માલાની પૂર્બિયા, સૂરા, માદરેચા, સંકેચા, ભૂરેચા, બાલેચા, તસ્સેરા, ચાચેરા, રોસિયા, ચાહૂ, નકુમ્પ, ભાવર અને બંકટ.

ચાલુક્ય વા સોલંકી—જો કે અમે અગ્નિકુલની આ શાખાના ઇતિહાસનો પત્તો પરમાર અને ચૌહાણવંશના જેટલા પ્રાચીનકાળ[2] પર્યંત કાઢી શકતા નથી; તોપણ અમે એને પ્રસિદ્ધિની ન્યૂનતાને લીધે નહિ, પરંતુ (ઐતિહાસિક) સામગ્રીના અભાવથી આ વિષયમા તેની બરાબરીમા મૂકવાને અસમર્થ થયા છીએ ભાટોની દંતકથા સોલંકીઓને, રાઠોડોએ કનોજ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે ગંગાકિનારે સોરૂના રાજ્યકર્તા પ્રસિદ્ધ કરે છે. વંશાવલીવિષયક પ્રમાણો[3] જોવાથી પ્રતીત થાય છે કે, તેમનુ નિવાસસ્થાન લોકોટ હતુ, કે જેને લાહોરનુ પ્રાચીન નામ માનવામા આવે છે આથી જે શાખા (માધ્યંદિની)ના ચૌહાણો છે તેજ શાખાના તેઓ હશે છે આ વાત નિશ્ચિત છે કે, આઠમી શતાબ્દીમા લંઘા[4] અને તોગર લોકો મુલતાન અને તેની આસપાસના પ્રદેશમા રહેતા હતા અને તેઓ ભાટીઓના પ્રધાન શત્રુ હતા ભાટીઓ આ સમયે મરુભૂમિમા રાજ્ય કરતા હતા તેઓ કલ્યાણનગરના રાજા હતા. આ નગર જોવાથી આજે પણ તેના પ્રાચીન વૈભવના ચિન્હો દષ્ટિગોચર થાય છે. કલ્યાણથીજ સોલંકીવંશના એક રાજકુમારને લાવીને તેને અણહીલપુરપાટણના ચાવડારાજકુલનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવામા આવ્યો હતો

સંવત ૯૮૭ (ઇ૦ સ૦ ૯૩૧)મા ચાવડાવંશનો અંતિમ રાજા ભોજરાજ અને ભારતનો સૈનિક ટાપદા, એ ઉભયને સોલંકી યુવક મૂલરાજને[5] માટે દૂર કરવામા આવ્યા મૂલરાજે ૫૮ વર્ષપર્યંત અણ-

---

૧ **ચૌહાણ વંશ**—હાલમા ચૌહાણો પોતાને અગ્નિવંશી જણાવે છે અને તેમનો મૂળપુરુષ આબુપર વસિષ્ઠઋષિદ્વારા અગ્નિકુંડમાથી ઉત્પન્ન થયો હતો એમ તેઓ માને છે, પરંતુ ૧૬ મી શતાબ્દીપૂર્વેના ચૌહાણોના શિલાલેખ તથા તામ્રપત્રો મળીને ૧૦ થી અધિક અમને પ્રાપ્ત થયા છે, તેમા ક્યાય પણ તેમને અગ્નિવંશી લખ્યા નથી તેમજ તેમનો વસિષ્ઠ સાથેનો કાંઈ પણ સબંધ દર્શાવ્યો નથી તેઓ પોતાના ગોત્રોચ્ચારમા પણ પોતાને ચંદ્રવંશી અને વત્સગોત્રી (નહિ કે વસિષ્ઠગોત્રી) જણાવે છે

(ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ સોલંકીઓના ઇતિહાસનો પત્તો પરમાર તથા ચૌહાણોની અપેક્ષાએ અધિક પ્રાચીન સમયપર્યંત લાગી શકે છે દક્ષિણના સોલંકીઓના પ્રતાપી મૂળપુરુષ જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક વિ૦ સ૦ ૫૬૪ (ઇ૦ સ૦ ૫૦૭) ની આસપાસ થયેલો નિશ્ચિત થાય છે અને ત્યારથી બરાબર શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે (જુઓ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાળાનું વોલ્યુમ પ્રથમ) આટલા પ્રાચીન સમયથી પરમારોનો શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને ચૌહાણોનો પણ મળતો નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ સોલંકીકુલનો ગોત્રોચ્ચાર આ છે —"માધ્યંદિની શાખા, ભારદ્વાજગોત્ર ગઢલોકોટથી નીકાસ, સરસ્વતી નદી, સામવેદ, કપિલેશ્વર દેવ, કર્દમાન ઋષીશ્વર, ત્રણ પ્રવર, કયોજદેવી, ગૈપાલ પુત્ર.

૪ આ લોકો મલખાની કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ મલખાનના પુત્રો છે મલખાન પોતાનો ધર્મ છોડી પ્રથમ મુસલમાન થઇ ગયો સોલંકીઓની આ શાખાને પોતાનો ધર્મ છોડવાની ફરજ પાડવામા આવી કે તેમણે ખુશીથી પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો કે કેમ તે અમને વિદિત નથી

૫ આ કલ્યાણથી બીજે જગાએ જઇ વસનાર સોલંકીરાજકુમાર જયસિંહનો પુત્ર હતો, કે જેણે (જયસિંહે) ભોજરાજની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતુ આ હકીકત એક બહુમૂલ્ય નાનોસરખો ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક ગ્રંથ કે જે અપૂર્ણ અને નામવિનાનો છે તેમાથી લેવામા આવી છે

---

૪ ચાવડાઓની પાસેથી અણહિલપુરનુ રાજ્ય છીનવી લેનાર સોલંકી મૂલરાજ, દક્ષિણમા સોલંકીઓનુ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર જયસિંહનો વંશજ હતો મૂલરાજના તામ્રપત્રમા તેના પિતાનુ નામ રાજિ, પ્રબંધચિંતામણિમા રાજ, રત્નમાળામા રાજકુંવર અને કુમારપાલચરિતમા રાજિ લખેલુ પ્રાપ્ત થાય છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

હિલપુરનુ રાજ્ય ભોગવ્યુ તેના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી ચામુંડરાયના શાસનકાળમા મહમદગઝનવી પોતાની સર્વનાશકારી સેના લઇને અણહિલપુરપર ચઢી આવ્યો તેણે ત્યાનુ ધન લૂટી પોતાના મહાન વિજયના કેટલાક મહાન સ્મારકચિન્હો સ્થાપિત કર્યા, જેમાનો 'બિહિસ્તની કન્યા'નામનો મિનારો એવો હતો કે જે મનુષ્યનિર્મિત મૂર્ખતાના કોઈપણ સ્મારકની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે ભારતનો આ ધ્વસક આ દેશમાથી જે ધન લૂટી ગયો અને જેનુ વર્ણન વિજેતા મુસનમાનોના ઇતિહાસમા પ્રાપ્ત થાય છે, તેનુ પરિણામ જોકે વિશ્વાસયોગ્ય માની શકાતુ નથી તો પણ અણહિલપુરના મહાન વ્યાપારનો વિચાર કરવાથી તેપર વિશ્વાસ બેસશે યૂરોપમા જેવુ વેનિસ હતુ તેવુજ ભારતમા અણહિલપુર હતુ, અર્થાત્ તે નગર પૂર્વીય અને પાશ્ચાત્ય ગેનાર્ધોમા ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો ભડાર હતુ મહમૂદ અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓની અનિયમિત ચઢાઇઓદ્વારા અણહિલપુરને જે નુકસાન પહોચ્યુ હતુ તેની તેણે સારી રીતે પૂર્તિ કરી લીધી સિદ્ધરાજ જયસિંહ[1] કે જે તે વશના મસ્થાપકની સાતમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયો હતો તે એક એવા રાજ્યપર અધિકાર ભોગવતો હતો કે જે યુદ્ધમા ઝાઝુ પ્રબળ નહોતુ પરતુ તે રાજ્ય સમસ્ત હિંદુસ્થાનમા સૌથી અધિક સમૃદ્ધિશાળી હતુ. કર્ણાટકથી લઇને હિમાલય પર્વતની તળેટીપર્યંતના સમસ્ત પ્રદેશો એકજ સમયે તેના છત્રનીચે હતા, પરતુ તેના મૂર્ખ ઉત્તરાધિકારીએ પૃથ્વીરાજચૌહાણને પોતાનો શત્રુ બનાવ્યો ચૌહાણકુલનો કુમારપાલ નામનો એક પુરુષ સોલકીઓનો ઉત્તરાધિકારી થયો બાલકરાયોના આ એકજ વશે ભારતના મૅલિકકાયદાનો ભગ કરનારા બે ઉદાહરણ આપ્યા, એ એક આશ્ચર્યની વાત છે કુમારપાલને અણહિલપુરના રાજસિંહાસનપર બેસાડવામા આવ્યો અને તેણે પોતાના મસ્તકપર સોલકીઓની પાઘડી બાધી જે કુલમા તેને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવામા આવ્યો તેજ કુલનો તે થઈ ગયો કુમારપાલ અને સિદ્ધરાજ એ ઉભય બૌદ્ધધર્મના ઉત્તેજક હતા અને તેમણે તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓએ જે સ્મારકચિન્હો બધાવ્યા છે, તે પોતાની સુદરતા અને શિલ્પચાતુર્યની પૂર્ણતાને માટે આપણી પ્રશસાને પાત્ર બન્યા છે અણહિલપુરના રાજત્વકાળમા શિલ્પવિદ્યાની જેવી ઉન્નતિ થઈ હતી, તેવી બીજા કોઇ પણ કાળમા થઈ નહોતી

શાહબુદ્દીનના સુબેદારોએ કુમારપાલના શાસનકાળના અતમા તેના રાજ્યમા ઉપદ્રવ મચાવ્યો અને તેનો વશ તેના વશજ બાલમૂળદેવની સાથે સવત ૧૨૮૪ (ઇ૦ સ ૧૨૨૮) મા સમાપ્ત થયો તે સમયે વાઘેના (સિદ્ધરાજના સતાનો) નામનો એક નવીન વશ વિસલદેવને આધીન રહી ઉક્ત રાજ્યનો સ્વામી થયો ધર્મસબધી અત્યાચારથી જે ક્ષતિઓ થઇ હતી તેની પૂર્તિ કરવામા આવી પ્રાચીનકાળના ડેલ્ફીસરૂપ સોમનાથનુ જીર્ણશીર્ણ મદિર પુન બધાવવામા આવ્યુ, અને બાલકરાયોનુ આ રાજ્ય પુન પોતાનુ પ્રાચીન મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી રહ્યુ હતુ એવામા વાઘેલાવશના ચતુર્થ રાજા કરણઘેલાના સમયમા અલાઉદ્દીનના રૂપમા વિનાશકારી યમરાજ પ્રકટ થયો અને તેણે અણહિલપુરનુ રાજ્ય જડમૂળથી નષ્ટ કરી દીધુ દિલ્હીના અત્યાચારી તાતારપાદશાહોના સુબેદારોએ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સમૃદ્ધિશાળી નગરો અને ફળદ્રૂપ પ્રદેશોમા અમર્યાદ લોભ અને અસહિષ્ણુતા સપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરી પ્રજાના ધર્મને અપમાન કરવાને માટે એક મુસલમાનફકિરની દરગાહ સર્વ પવિત્ર પહાડો કરતા જ્યા અધિક યાત્રાળુઓ જાય છે તે 'શત્રુજય'ના પહાડપર આવેના આદિનાથના મદિરની પાસે બધાવવામા આવી, બુદ્ધની મૂર્તિઓને ફેકી દેવામા આવી અને જે દશા ઍલેક્ઝાડ્રિયાના પુસ્તકાલયની થઇ હતી તેજ ગતિ તેના ધર્મગ્રથોની થઇ અણહિલપુરનો કોટ તોડી પાડવામા આવ્યો, તે નગરને જડમૂળથી ખોદી નાખવામા આવ્યુ અને પછી તેને તેના પ્રાચીન મદિરોના છિન્નભિન્ન અવશેષોથી પૂરવામા આવ્યુ

સોલકીવશના બચેલા લોકો દેશમા અહીતહી ફેલાઇ ગયા અને ભારતવર્ષનો તે ભાગ એક શતાબ્દીથી અધિક સમયપર્યંત કોઇપણ પ્રધાન સ્વામીવિનાનો રહ્યો ત્યારપછી ઇશ્વરની આશ્ચર્યકારક લીલાથી જે જાતિમાથી પ્રથમ ધર્માંતર કરીને અગ્નિકુલના લોકો થયા હતા, તેજ જાતિના એક

[1] એણે સવત ૧૧૫૦થી ૧૨૦૧ પર્યંત રાજ્ય કર્યુ એલ ઇદ્રિસી કે જેને બહુધા ન્યુબિયન ભૂગોળવેત્તા કહેવામા આવે છે તે એનાજ દરબારમા આવ્યો હતો ઉક્ત ભૂગોળવેત્તા આ રાજાને ખાસકરીને બૌદ્ધધર્મી લખે છે

સાહસિક પુરુષદ્વારા તે પ્રદેશનો પ્રતાપ પુન વૃદ્ધિગત થયો અને તેનો પાયો પુન ચણવામા આ યો જો કે આ સાહસિક પુરુષનુ નામ સહારનટાક હતુ તથાપિ તેણે નવીન નામ ઝફરખા ધારણ કર્યુ અને એ રીતે પોતાનુ મૂળ નામ તથા જાતિ છુપાવી દીધી તે મુજફ્ફર નામથી ગુજરાતની ગાદીપર બેઠો અને અંતે તે તેને પોતાના પુત્રને માટે મૂકી ગયો આ પુત્રનુ નામ અહમદ હતુ અને તેણે અહમદાબાદ (અમદાવાદ) નગર વસાવ્યુ આ નગરની પરમ સુદર ઇમારતો તેની આસપાસના પ્રાચીન નગરોના ખડિયેરોદ્વારા બધાવવામા આવી હતી

જો કે સોનકીવંસ આ પ્રકારે ત્યાથી ઉખડી ગયો, તોપણ તેણે ઉખડતા પહેલા પોતાના સ્વદેશી વટવૃક્ષની પેઠે ઈતર પ્રદેશોમા પોતાની શાખાઓ દૃઢ કરી દીધી હતી આ શાખાઓમાની સર્વથી અધિક પ્રખ્યાત શાખા વાઘેલાવંશ છે, જેના નામપરથી ભારતના એક આખા ભાગનુ નામ પડ્યુ અને તે વાઘેલખડપર આજે અનેક શતાબ્દીઓથી સિદ્ધરાજના સતાનો શાસન કરે છે

બાઘોગઢસિવાય વાઘેલાવંશમા નાના નાના સ્થાનો અદ્યાપિ ગુજરાતમા છે, તેમા પેથાપુર અને થરાદ અધિક પ્રસિદ્ધ છે મેવાડમા દ્વિતીય પક્તિને એક સરદાર સોલકી છે તે પોતાનો વંશ ખાસ સિદ્ધરાજમાથી નીકળેલો જણાવે છે તે રૂપનગરના[1] જાગીરદાર છે એનો દુર્ગ મારવાડ તરફ જતા પહાડીમાર્ગપર આવેલો છે અને તેના કુળના ઇતિહાસમા સીમાસબધી લડાઇઝઘડાની દશાનુ એક ઉત્તમ ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અત્યારસુધીમા ત્યાના થોડાજ જાગીરદારો સ્વાભાવિક મૃત્યુથી મુઆ છે

સોલકી[2]વંશ સોળ શાખાઓમાં વિભક્ત છે —

૧ **વાઘેલા**—વાઘેલખડનો રાજા (રાજધાની બાઘોગઢ), પેથાપુર, થરાદ અને અદલજ ઇત્યાદિ સ્થળોના રાવો

૨ **વીરપુરા**—લુણાવાડ ના રાવ

૩ **બેહિલ**—મેવાડમા આવેલા કલ્યાણપુરના જાગીરદાર કે જે રાવકહેવાય છે, પરતુ સપુબરના સામતની નોકરી કરે છે

૪ **ભૂરતા**—}
૫ **કાલેચા**—} [3]જેસલમીરમા આવેલા બારૂ, ટેકરા અને ચાહિરમા વસે છે

૬ **લંઘા**—મુલ્તાનની નિકટ રહેનારા મુસલમાનો

૭ **તોગરૂ**—પચનદ પ્રદેશમા રહેતા મુસલમાનો

૮ **બિકૂ**— 　　　　 ,,

૯ **સોલકે**—દક્ષિણમા વસે છે

૧૦ **સિરવરિયા**—[4]સૌરાષ્ટ્રદેશમા ગરનારપર રહે છે

૧૧ **રાનકા**—જયપુરમા ટોડ પ્રાતમા રહે છે

---

૧ હુ આ જાગીરદારથી સારી રીતે પરિચિત હતો તે પોતાની જાતિનો ઉત્તમ આદર્શ છે તેની પાસે જયસિહનો યુદ્ધપ્રસગે વપરાયેલો પ્રસિદ્ધ શખ[×] વશપરપરાથી રહેલો છે

૨ **સોલકીવંશ**—હાલમા સાલકીઓ પોતાને અગ્નિવંશીતરિકે ઓળખાવે છે અને પોતાના મૂળપુરુષ ચૌલુક્ય વા ચૈતુક્યની ઉત્પત્તિ વસિષ્ઠઋષિદ્વારા આબુપર્વતપર અગ્નિકુંડમાથી થયેલી માને છે, પરતુ તેમનાજ પૂર્વજોના અનેક પ્રાચીન શિલાલેખો તામ્રપત્રો અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોમા કયાય તેમને અગ્નિવંશી જણાવ્યા નથી, પણ તેમને બહુધા ચદ્રવંશી અને કોઇ કોઇ જગ્યાએ બ્રહ્માના ચુલુકદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા લખ્યા છે (જુઓ ઐતિહાસિક ગ્રથમાળા પુસ્તક ૧ લુ, પૃષ્ઠ ૩૧૩) સોલકીઓના લેખો ઇત્યાદિ ઉપરથી તેમનુ રાજ્ય પ્રથમ અયોધ્યામા, તે પછી ત્યાથી દક્ષિણમા અને દક્ષિણમાથી ગુજરાત વગેરે સ્થાનોએ ફેલાયાનુ જણાય છે દક્ષિણના સોલકીઓનો શૃખલાબદ્ધ ઇતિહાસ જયસિહથી મળે છે દક્ષિણમા તેમની પહેલી રાજધાની 'બાદામી' હતી 　　　　(ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

૩ આ લોકો મરુભૂમિના પ્રસિદ્ધ લૂટારા છે અને તેઓ માનદૂત કહેવાય છે

૪ ઐતિહાસિક જનશ્રુતિઓમા આ લોકો પ્રસિદ્ધ છે

× આ શખ રૂપનગર (મેવાડમા) ના ઠાકોરને ત્યા પૂજામા છે 　　　　(ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

૧૨ શલુકરા—મેવાડમાં આવેલા દેસૂરીમાં રહે છે.
૧૩ ખરૂરા—માળવાદેશમાં આલોટ અને જાવરાના નિવાસી છે.
૧૪ તાંતિયા—[1]ચંદભડ સકુનબરીમાં રહે છે
૧૫ અલમેચા—ભૂમિહીન
૧૬ કલામોર—ગુજરાતમાં વસે છે.

પ્રતિહાર વા પડિહાર—અગ્નિકુલના આ અંતિમ અને નાના વંશના સંબંધમાં અમને ઘણી થોડી હકીકત પ્રાપ્ત થઇ છે. પડિહારોએ કદિપણ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં કોઇ નામાંકિત[2] કાર્ય કર્યું નથી; તેઓ સદૈવ પરાધીન અવસ્થામાં જણાયા છે. તેઓ દિલ્હીના તંવરો વા અજમેરના ચૌહાણોના જાગીરદાર બનીને કાર્ય કરતા હતા. તેમના ઇતિહાસમાં સૌથી ઉજ્જવલ વૃત્તાંત નાહડરાવનું છે. તેણે પોતાની સ્વાધીનતાને માટે પૃથ્વીરાજની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું; પરંતુ તે નિષ્ફળ થયો હતો. જો કે તે આ કાર્યમાં સફળ થયો નહોતો, તોપણ તેવડે તેનું નામ અમર થઈ ગયું છે અને અરવલ્લીના જે ઘાટમાં તે લઢાઇ થઈ હતી તેને ઉચિત પ્રસિદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ છે.

[3]મંડોવર (કે જેને સંસ્કૃતમાં મંદોદ્રી કહે છે) પડિહારોની રાજધાની હતી. તે મારવાડનું મુખ્ય નગર હતું. આ નગરમાં રાઠોડોનાં આક્રમણ અને નિવાસપૂર્વે પડિહારોનો અધિકાર હતો. વર્તમાન જોધપુરની ઉત્તર તરફ પાંચ માઇલપર તે સ્થિત છે અને તેમાં પ્રાચીન પાલી અક્ષરોના કેટલાક નમૂના અને શિલ્પકાર્ય તથા મંદિરોનાં શેષ ચિન્હો વિદ્યમાન છે.

કનોજના રાઠોડરાજવંશીઓ ત્યાંથી નાસીને પડિહારોને શરણે આવ્યા. તેનો બદલો તેમણે વિશ્વાસઘાતથી વાળ્યો અને ચૂડા નામના એક પ્રસિદ્ધ રાઠોડે પડિહારકુળના અંતિમ રાજાના હાથમાંથી તેનું રાજ્ય ખુંચવી[4] લીધું તથા મંડોવર દુર્ગપર રાઠોડોનો ઝુંડો ખડો કરી દીધો.

પડિહારોનું બલ પૂર્વેથીજ મેવાડના રાજાઓએ પુષ્કળ ઘટાડી દીધું હતું.તેમણે તેમના રાજ્યનો ઘણો

---

૧ આ લોકો નિડર ડાકૂઓ છે.તેમનું સ્થાન ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૭ માં મેં ગોળાથી ભગ્ન થતું જોયું હતું, કે જે સમયે પ્રસિદ્ધ પિંઢારા કરીમને સિંધિઆએ કેદ કર્યો હતો, ત્યારપછી ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૭ માં કેટલાક અંગ્રેજ યોદ્ધાઓ પણ અહીંઆં મરણ પામ્યા હતા.

૨ કર્નલ ટૉડ લખે છે કે, પડિહારોએ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં કદિપણ કોઇ નામાંકિત કાર્ય કર્યું નથી; પરંતુ જો તેઓ કનોજના ઇતિહાસથી પરિચિત હોત તો એમ કદિ પણ લખત નહિ. પડિહારોની નામના એટલાપરથીજ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમનું રાજ્ય કનોજથી ૧૬૦ માઇલ ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં શ્રાવસ્તીથી લઇને કાઠિયાવાડના દક્ષિણભાગપર્યંત અને કુરુક્ષેત્રથી લઇને બનારસની પૂર્વ તરફના પ્રદેશોપર્યંત હતું અને મોટા મોટા રાજાઓ તેમના ચરણમાં શિર ઝુકાવતા હતા. આ વાત તેમના તામ્રપત્રાદિપરથી પ્રતીત થાય છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ જો કે આ કિલ્લો હાલમાં નષ્ટ થઇ ગયો છે, તોપણ તેની દિવાલો જોવાથી તેની પ્રાચીનતાનું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાંનું શિલ્પકામ એવું છે કે જે અવનતિના સમયમાં કરી શકાય નહિ. તેનાં ખંડિયેરો જોવાથી વોલ્ટેરા, કોર્ટોનાં અને ટરકનીનાં ઇતર પ્રાચીન નગરોનાં ખંડિયેરોનું સ્મરણ થાય છે. અહીંઆં મોટા મોટા ચોરસ પાષાણો કોઇ પણ પ્રકારના કોલ-વિના જોડેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૪ મંડોવરનો કિલ્લો પડિહારોએ રાઠોડરાવ ચૂડાને પહેરામણીમાં આપ્યો હતો, જેના સંબંધમાં આ દોહરો પ્રસિદ્ધ છે:—

इन्दारों उपकार, कमधज-कदै न वीसरे;
चूंडो चंवरी चाड, दियो मंडोवर दायजे.

(ઇંદા=પડિહાર, કમધજ=રાઠોડ) (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

ભાગ છીનવી લીધો એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમની 'રાણા[1]'ની ઉપાધિ સુદ્ધાં તેમણે પોતે ધારણ કરી લીધી.

પડિહારવંશના લોકો સમસ્ત રાજસ્થાનમા ફેલાયેલા છે, પરંતુ તેમા તેમનું કોઇ સ્વતંત્ર સંસ્થાન હોય એમ મને જ્ઞાત નથી કોહારી સિંધુ અને ચંબલ એ નદીઓના સંગમપર આ વંશના કેટલાક માણસો વસે છે, તેથી આ નદીની વચ્ચેની ખીણોમા આવેલા નાના નાના ગામોસિવાય ૨૪ મોટા ગામોના સમૂહનું નામ આજ વંશના નામપરથી પડ્યુ છે તેઓ નામમાત્ર સિંધિઆની પ્રજા હતા, પરંતુ ચંબલના કિનારાપરના દેશની રક્ષાને અર્થે તે સ્થાન અંગ્રેજસરકારની હદમા લઇ લેવાનું આવશ્યક ધારવામા આવ્યુ, આથી તે સ્થાન બ્રિટિશ હદમા આવતા અંગ્રેજસરકારને ઠગોના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ થયેલા મહા બદમાશ ચોરોના સમુદાયની સાથે કામ પડ્યુ

પડિહારોની[2] બાર શાખા હતી જેમા મુખ્ય ઇંદા અને સિંધલ હતી આ ઉભય શાખાઓના થોડા

---

૧ આ ઘટના તેરમી શતાબ્દીમા બની, જે સમયે ચિતોડના રાવળે મંડોવર જીતી લઈ ત્યાના રાજાને મારી નાખ્યો ×

૨ **પડિહાર વંશ**-પડિહાર વા પ્રતિહાર લોકો હાલમા પોતાને અગ્નિવંશી જણાવે છે પરંતુ તેમના પ્રાચીન શિલાલેખોમા તેમને ક્યાય પણ અગ્નિવંશી જણાવ્યા નથી, પણ વિ૦ સં૦ ૯૦૦ની આસપાસના ગ્વાલિયરના કિલ્લામાથી મળેલા પડિહારરાજા ભોજદેવના સમયના શિલાલેખમા પડિહારોને પ્રસિદ્ધ સૂર્યવંશી રામચંદ્રના કનિષ્ઠ ભ્રાતા લક્ષ્મણના વંશના જણાવ્યા છે તથા ઓસિયા (મારવાડ)થી પ્રાપ્ત થયેલા એક શિલાલેખમા પણ એવોજ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે અને કનોજના પ્રતાપી પડિહારરાજા મહેન્દ્રપાલનો ગુરુ પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખર કે જે વિક્રમ સંવતની દશમી શતાબ્દીમા થયો હતો તે પણ તેમને રઘુવંશી જણાવે છે જોધપુરરાજ્યમાથી પ્રાપ્ત થયેલા વિક્રમસંવતની નવમી અને દશમી શતાબ્દીના બે અન્ય શિલાલેખોમા પડિહારોની ઉત્પત્તિના સંબંધમા એવો ઉલ્લેખ છે કે –' વિપ્ર હરિશ્ચંદ્રની બે સ્ત્રીઓ હતી જેમાની એક વિપ્રવર્ણની અને બીજી જે ભદ્રા નામની ક્ષત્રિયવર્ણની હતી તેનાથી જે પુત્રો થયા તે પ્રતિહાર કહેવાયા.' પડિહારોની ઉત્પત્તિના વિષયમા આ પ્રકારના પ્રાચીન લિખિત પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તેમને 'પૃથ્વીરાજ રાસા' સિવાય કોઇ પણ ગ્રંથ વા લેખમા અગ્નિવંશી જણાવ્યા નથી પડિહારોનુ રાજ્ય પ્રથમ મારવાડમા હતુ જ્યાથી તેમણે પોતાના બાહુબળથી કનોજનુ રાજ્ય છીનવી લઇને એક મહા પ્રબળ રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતુ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× રાણાની ઉપાધિ મેવાડવાળાઓએ મંડોવરના પડિહાર રાણા મોકલની પાસેથી લીધી હતી, એવી વાત પ્રસિદ્ધ છે અને ભાટલોકોનુ એવુ કથન છે કે–રાવલ રત્નસિંહ (કે જે અલાઉદ્દીન ખિલજીની સાથે લડ્યો હતો)ના ઉત્તરાધિકારી રાવલ કર્ણસિંહના બે પુત્રો માહપ અને રાહપ હતા, જેમાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર માહપને ઉક્ત રાવલે આજ્ઞા કરી કે મંડોવરનો પડિહારરાણો મોકલ મેવાડમા લૂટફાટ કરે છે, માટે તેને પકડી લાવો પરંતુ માહપથી તે કાર્ય સિદ્ધ થયુ નહિ ત્યારે તેનો કનિષ્ઠ ભ્રાતા રાહપ મંડોવર ગયો અને મોકલને કેદ કરી પોતના પિતાની પાસે લઇ આવ્યો રાહપની આ વીરતાથી પ્રસન્ન થઇ રાવલ કર્ણસિંહે તેને પોતનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો અને પડિહાર મોકલની પાસેથી રાણાનો ખિતાબ છીનવી લઈને તે (રાહપ)ને અર્પણ કરી દીધો તે સમયથી મેવાડના અધિપતિ રાણા કહેવાવા લાગ્યા ' પરંતુ અમે આ કથન સ્વીકારી શકતા નથી કારણ કે રાહપ અને હમીરની પૂર્વેના તેમના કુળના માણસો કદિ પણ મેવાડના સ્વામી થયા નહોતા તેઓ તો સિસોદા ગામના માલિક હતા અલાઉદીન ખિલજીના સમયમા રાવલ રત્નસિંહની પાસેથી ચિતોડનો કિલ્લો છૂટી ગયો ત્યારપછી રત્નસિંહના વંશજો અર્થાત્ મુખ્ય શાખાના માણસો ડુંગરપુર તરફ ચાલ્યા ગયા જેથી નાની શાખાના રાહપના વંશજ હમીરે સંધી માધી થોડા સમય પછી ચિતોડનો કિલ્લો જીતી લીધો આ સમયથી મેવાડપર રાણાઓનો અધિકાર થયો રાણાની ઉપાધિ મેવાડવાળાઓએ પડિહારોની પાસેથી ગ્રહણ કરી હોય એમ પ્રતીત થતુ નથી પરંતુ તે સમયે નાની શાખાના માણસોની રાણાની ઉપાધિ ધારણ કરવાની પ્રથા હોય એમ પ્રતીત થાય છે, કારણ કે મેવાડના ગુહિલોતો અણહિલપુરના સોલંકીઓ, મારવાડના પડિહારો તથા અન્ય વંશોની નાની શાખાઓનો 'રાણા' ખિતાબ પ્રાપ્ત થાય છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

લોકો લૂણીનદીની આસપાસના પ્રદેશોમા પ્રાપ્ત થાય છે

ચાવડા વા ચાવરા—આ વશ એક સમયે ભારતના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ હતો, જો કે હાલમા તેનુ નામ લોકો ઘણુ ઓછુ જાણે છે અથવા કેવળ ભાટના ઇતિહાસમાજ તે નામ પ્રાપ્ત થાય છે. તેની ઉત્પત્તિનુ વૃત્તાત અમને જ્ઞાત નથી, તેમજ તે વશ સૂર્ય અને ચદ્રવશની સાથે પણ સબધ રાખતો નથી, માટે અમે તેની ઉત્પત્તિ સિથિયનલોકોમાથી થયેની કલ્પી[1] શકીએ છીએ આ નામ હિદુસ્તાન (ઉત્તર ભારતવર્ષ) મા અજ્ઞાત છે અને સિધુપાર ઉત્પન્ન થયેની અનેક જાતિઓની પેઠે માત્ર સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાજ તેનુ નામ સાભળવામા આવે છે જો આ લોકો હિદુસ્તાનમા બહારથી આવ્યા હોય તો તેઓ અતિ પ્રાચીનકાળમા આવ્યા હોવા જોઇએ, કારણ કે આ લોકો આપણને જે સમયે તેઓ વલ્લભીપુરના સ્વામી હતા તે સમયે મેવાડના વર્તમાન સૂર્યવશી રાજપૂતોની સાથે પરસ્પર વિવાહ કરતા જણાય છે

ચાવડાઓની રાજધાની સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રતટની પાસેના દીવ નામના ટાપુમા હતી અને સોમનાથનુ પ્રસિદ્ધ મદિર તથા આ સમુદ્રતટપરના બીજા મદિરો કે જે બલનાથ તથા સૂર્યના છે, તે આ સૌર અર્થાત્ સૂર્યોપાસક જાતિના બધાવેલા કહેવાય છે આપરથીજ તે જાતિ અને આ દ્વીપકલ્પનુ[2] નામ પડયુ હોય એમ લાગે છે

સ્વાભાવિક આપત્તિને લીધે અથવા મિથ્યા વિશ્વાસ કરનાર હિદુઇતિહાસવેત્તાઓના કથનાનુસાર દીવના રાજાને તેના ચાચીઆપણાને માટે દડ આપવાને સમુદ્રે તેનાપર આક્રમણ કર્યું તેથી તેની રાજધાની નષ્ટ થઇ ગઇ આવી ઘટના બનવી અસભવિત તો નથી, કારણ કે એ સમસ્ત કિનારો આછો નીચો છે, તોપણ ચાવડાઓને આરબોના આક્રમણથી દીવનો ત્યાગ કરવો પડયો હશે આરબો આ સમયે આ પ્રદેશમા વ્યાપાર કરતા હતા અને તેમના કેટલાક જહાજો લૂટી લેવાના કારણથીજ ચાવડાઓને આ સજા ભોગવવી પડી હશે આ ઘટના કોઈ આવીજ રાજકીય આપત્તિથી બની હતી એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવાને માટે અમને બીજા પણ કેટલાક પ્રમાણો મેવાડના ઇતિહાસમાથી પ્રાપ્ત થયા છે આ ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે મેવાડના રાજાઓએ સૌરાષ્ટ્રદેશ અને દ્વીપકલ્પના સ્થાનો ચાવડાઓને પાછા અપાવ્યા હતા

દીવના રાજાએ સવત ૮૦૨ (ઈ૦ સ૦ ૭૪૬) મા અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના કરી હતી[3] એ વાત તો નિશ્ચિતજ છે આ સમયથી ઉક્ત નગર વલ્લભીપુરને બદલે ભારતના આ તરફના પ્રદેશનુ મુખ્ય નગર બન્યુ વલ્લભીપુરથી ત્યાના રાજાઓની ઉપાધિ બનિકરાય થઈ હતી પ્રાચીનકાળના આરભ

---

૧ ચાવડાઓ પોતાને પરમારોની એક શાખા માને છે નિમ્નનિખિત કવિતમા પણ ચાવડાઓને પરમારવશના જણાવ્યા છે

> પ્રથમ ચાવ ચડેશ શબ્દગણ સેણ સુણાયો
> અરબુદ દીધી આણ હેમ ઓતર દશ આયો,
> પરવરિયો પરમાર વાસ, ભિન માન બસાયો,
> નવ કોટિ કર નેત્ર, ખેત્ર જાગણો ખસાયો,
> ભોગવે ભોજ શત્રુ ભાણા, રણાયતતણો રાખીઓ રગ,
> વણરાજ કુવરે વાશિયો દશમો અણહલપુર દુરગ (ગૌ હી૦ ઓઝા)

૩ સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ) નામ ચાવડાઓને લીધે પડયુ હોય એમ માનવાને માટે કોઇ પ્રમાણ નથી ઉક્ત દેશનુ પ્રાચીન નામ સસ્કૃત શિલાલેખોમા સુરાષ્ટ્ર તથા પ્રાકૃત લેખોમા સુરઠ લખેલુ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઉક્ત લેખા લખાયા પછી ચાવડાઓનો અધિકાર કાઠિયાવાડપર થયો હતો (ગૌ૦હી૦ ઓઝા)

૧ પ્રબધચિંતામણિમા વનરાજ વિ૦ સ૦ ૮૦૨ (ઇ૦ સ૦ ૭૪૫) અણહિલપુર (પાટણ) મા રાજ્ય કરતો હતો એવો ઉલ્લેખ છે, પરતુ તેજ ગ્રથના કર્તાએ ત્યારપછી વિશેષ શોધ કરી 'વિચાર શ્રેણી' નામનો ગ્રથ રચ્યો, જેમા વનરાજના રાજ્યનો આરભ વિ૦ સ૦ ૮૨૧ (ઇ૦ સ૦ ૭૬૪) થી થયેલો જણાવ્યો છે, જે અધિક વિશ્વાસયોગ્ય છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

યાત્રાળુઓએ તથા તેમનુ અનુકરણ કરીને યૂરોપના ભૂગોળવેત્તાઓએ વલ્લભીપુરને બલહરા લખ્યું છે.

વનરાજે અણહિલપુરની સ્થાપના કરી અને તેના વંશજોએ એકસો ચોરાશી[1] વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. ત્યારપછી ગોત્રકીજાતિના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ વંશના સસ્થાપકની સાતમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલા ભોજરાજને[2] તેના ભાણેજે પદભ્રષ્ટ કર્યો. આ જ વંશના શાસનકાળમા આરબ પરિવ્રાજકો તેના દરબારમા આવ્યા હતા, જેનુ અસ્પષ્ટ વૃત્તાંત તેઓ મૂકી ગયા છે, તોપણ ચાવડા વંશના સબંધમા આપણે સપૂર્ણત અંધકારમા નથી, કારણ કે 'ખુમાનરાસા' નામનો મેવાડનો એક ઐતિહાસિક ગ્રથ છે તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, મુસલમાનોના પ્રથમ આક્રમણમાથી ચિતોડનું સરક્ષણ કરવાને ચતનસી નામનો એક ચાવડાસરદાર કેટલીક સેના સાથે સહાય કરવા આવ્યો હતો.

મહમૂદ ગઝનવીએ સૌરાષ્ટ્રપર આક્રમણ કરી તેની રાજધાની અણહિલપુર હસ્તગત કર્યું અને ત્યાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો ફિરિસ્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે પૂર્વરાજવંશના એક રાજાને ત્યાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો હતો આ રાજા પોતાના પ્રાચીન રાજકુળ અને વંશની શુદ્ધતાને માટે પ્રસિદ્ધ હતો તેનુ નામ ડાબિશિલિમ જણાવવામા આવ્યુ છે આ એક એવુ નામ છે કે જેણે યૂરોપના સમસ્ત ટીકાકારોની બુદ્ધિ ચકડોળે ચઢાવી છે, પરતુ ડાબિ એક પ્રસિદ્ધ જાતિ હતી, જેને કેટલાક લોકો ચાવડાવંશની એક શાખા કહે છે, માટે ડાબિશિલિમ શબ્દ ડાબિ અને ચાવડાના સમાસથી થયો હશે અથવા ચૂડાસમા કે જેને કેટલાક લોકો પ્રાચીન યદુકુલની એક શાખા જણાવે છે તેના સમાસથી થયો હશે.

સૂર્યવંશી રાજાઓ અને સૌરાષ્ટ્રના ચાવડાઓ વા સૌરોની વચ્ચેનો આ પ્રાચીન સબંધ એક હજારથી અધિક વર્ષો વ્યતીત થયા છતા અદ્યાપિ વર્તમાન છે જો કે રાણાના કુળની સાથે સબધ હોવો એને એક હિંદુ રાજાનેમાટે મહાન પ્રતિષ્ઠા માનવામા આવે છે, (કારણકે રાણાનું કુળ સર્વશ્રેષ્ઠ છે) તોપણ દીન ચાવડાવંશ કે જે અત્યત પતિત દશામા છે તેમાની કન્યાને રાણાનો વંશ ચલાવવાને માટે આતુરતાપૂર્વક ગ્રહણ કરવામા આવે છે રાજકુમાર જવાનસિંહ કે જે વર્તમાન મેવાડના યુવરાજ છે, તેઓ ગુજરાતના એક નાના સ્થાનના ચાવડાસરદારની કન્યાને ઉદરે જન્મ્યા છે

ચાવડા[3] નામ ધારણ કરનારા કુટુંબોની વર્તમાન દશાનું લેશપણ વર્ણન કરવુ વ્યર્થ છે. તેમને પોતાના ગત કાળના યશપરજ નિર્ભર રહેવુ પડે છે, માટે અમે અત્રેજ તેમનુ વર્ણન સમાપ્ત કરીએ છીએ

ટાંક વા તક્ષક—તક્ષક તે વંશનુ નામ જણાય છે કે જેમાથી પ્રાચીનકાળમા ભારતપર આક્રમણ કરનાર ભિન્નભિન્ન સિથિયનજાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી જેટી કે જેમાથી અગણિત શાખાઓ નીકળી છે તેના કરતા આ નામ અધિક પ્રાચીનકાળમા વપરાતુ હતુ એમ પ્રતીત થાય છે આ ઉભય નામોને એકબીજાથી પૃથક્ કરવા એ ન્યાયસગત ગણાશે નહિ, જો કે જે જાતિઓ પોતાના દેશ સકતાઇ,

૧ વનરાજના વંશજો અર્થાત્ ચાવડાઓએ અણહિલપુરપર ૧૮૪ વર્ષ નહિ, પણ વિ૦ સ૦ ૮૨૧ (ઇ૦ સ૦ ૭૬૪)થી ૧૦૧૭ (ઇ૦ સ૦ ૯૬૦) પર્યંત અર્થાત્ ૧૯૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતુ

(ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ કર્નલ ટૉડ અણહિલપુરના અંતિમ ચાવડારાજાનુ નામ ભોજરાજ લખે છે, પરતુ આ નામ ચાવડાઓના ઇતિહાસ લખનાર કોઇ સસ્કૃત ગ્રથકારે લખ્યુ નથી સુકૃતસંકીર્તનમા એનુ નામ ભૂભટ, વિચારશ્રેણીમા ભૂઅડ, પ્રબધ ચિંતામણિના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા કયાંક ભૂયગડ અને કયાંક સામતસિંહ તથ, રત્નમાલ, કુમારપાલપ્રબંધ (જિનમંડનોપાધ્યાયરચિત) મા અને પ્રવચનપરીક્ષામા સામતસિંહ લખેલુ પ્રાપ્ત થાય છે કર્નલ ટૉડને ભોજરાજ નામ કયાથી પ્રાપ્ત થયુ તેનો કાંઇ પત્તો લાગતો નથી કદાચ તેમણે ભૂયગડથી(ભુઅડ)તેજ ભોજરાજ લખી દીધો હોય તો તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ

(ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ મેવાડના મહારાણા ભીમસિંહનો વિવાહ મહીકાંઠા પ્રદેશ (ગુજરાતમા)મા આવેલા વરસોડાના ચાવડા ઠાકોર જગતસિંહની પુત્રી સાથે થયેલો, જેથી મહારાણા જવાનસિંહનો જન્મ થયોહતો મહારાણા જવાનસિંહના સમયમા જગતસિંહના બે પુત્રો કુમેરસિંહ અને જાલિમસિંહ ઉદયપુરમા આવ્યા હતા, જેમને ઉક્ત મહારાણાએ આજર્યો ગામ જાગીરમા આપ્યુ હતુ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

વા શાકદ્વીપ અર્થાત્ મહાન જેટીઓના દેશના નામપરથી સિથિક કહેવાતી હતી તેનુ આદિનામ કયુ હતુ તે કહેવુ કલ્પનામાત્ર થશે

અબુલગાઝી[1] ટૅાનકને તુર્ક વા તર્ગેતાઇનો પુત્ર જણાવે છે કે જે પુરાણોનો તુરુષ્ક, ચીના ઇતિહાસ લેખકોની તકયુકસ, અને સ્ટ્રૅબોલિખિત ભ્રમણકારી ટોચરીજાતિનો હોય એમ જણાય છે આ જાતિએ બૅક્ટ્રિયાના યૂનાની રાજ્યનો નાશ કરવામા સહાય આપી હતી અને તેના નામપરથી એશિયાના મોટા ભાગનુ નામ ટોચરીસ્તાન વા તુર્કસ્તાન પડ્યુ અને પેથી આશ્ચર્યજનક તાજકજાતિ કે જે અદ્યાપિ આ પ્રદેશોમા વિખરાયેલી પડી છે અને જેના સબધમા કાઇપણ ઐતિહાસિક વૃત્તાત ઉપલબ્ધ થયુ નથી તે તક્ષકનશી હોવાના સર્વ લક્ષણો પ્રતીત થાય છે

આ વાત પૂર્વે કહેવામા આવી છે કે રાજસ્થાનના અનેક ભાગોમા તુષ્ટા, તક્ષક અને ટાક નામથી ઓળખાતી જાતિના (પાલી વા બોદ્ધ અક્ષરોમા) પ્રાચીનશિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે આ શિલાલેખો મોરી, પરમાર અને તેમના વશજોની સાથે સબધ ધરાવે છે નાગ અને તક્ષક એ સસ્કૃતમા સર્પના નામો છે અને તક્ષક એ ભારતના પ્રાચીન વીરત્વપૂર્ણ ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ થયેલો નાગવશ છે મહાભારતમા તેની સદાની રૂપકમય શૈલિમા ઇદ્રપ્રસ્થના પાડુવશીઓ અને ઉત્તરના તક્ષકલોકો વચ્ચેની લડાઈનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે પરીક્ષિતનુ તક્ષકના હાથથી માર્યા જવુ અને તેના પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી જનમેજયનુ તે લોકોનો વિનાશ કરવાને માટે યુદ્ધ ચલાવવુ અને અતે તેમને પોતાના ખડણી ભરતા સામત બનાવવા, ઇ૦ જે કથા છે તેનુ રૂપક[2] જો પૃથક કરવામા આવે તો તે સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક ઘટના-

૧ અબુલગાઝી જણાવે છે કે જ્યારે નૂહે નૌકાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે પોતાના ત્રણ પુત્રોને પૃથ્વી વહેચી આપી શામને ઇરાનની પ્રાપ્તિ થઈ અને જેફેટને "કુતુપ શૅમેક' દેશ મળ્યો કે જે કાસ્પિયન સમુદ્ર અને ભારતની વચ્ચેના દેશનુ નામ છે તે દેશમા જેફેટ અઢી વર્ષપર્યત જીવિત રહ્યો. તે પોતાની પાછળ આઠ પુત્રો છોડી ગયો, જેમાનો તુર્ક મોટો અને કમરી સાતમો હતો કમરી એ ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકોમા નમેલો ગોમર માનવામા આવે છે

તુર્કને ચાર પુત્રો હતા, જેમા સૌથી જ્યેષ્ઠ ટૅાનક હતો, જેની ચોથી પેઢીમા મોગલ થયો મોગલ શબ્દ મગલનો અપભ્રશ છે, જેનો અર્થ ઉદાસ છે તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ ઝક્ષરતીસની પાસેના દેશોને પોતાનુ શીતકાળનુ નિવાસસ્થાન બનાવ્યુ તેના શાસનકાળમા સત્ય (મુસલમાનોના) ધર્મનુ તો નામ માત્ર પણ રહ્યુ નહિ મૂર્તિપૂજા સર્વત્ર પ્રચલિત થઈ ગઇ, તેનો ઉત્તરાધિકારી ઓગઝખા થયો

પ્રાચીન સિમ્બ્રીલોકો કે જેઓ ઓડિનની જીટ, કટી અને સૂનામની જાતિઓની સાથે પશ્ચિમમા ગયા હતા તેઓ તુર્કના પુત્ર કમરીના વશજો હોવાનો સભવ છે

૨ આ યુદ્ધ સર્પોની સાથે થયુ હતુ, એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મહાભારતમા છે જનમેજયે વીસ હજાર સર્પોને એકજ સમયે પકડીને હોમી દીધા હતા આશ્ચર્યની વાત છે કે હિદુઓ આ વાત જે સ્વરૂપમા લખેલી છે તેજ સ્વરૂપમા તેનો સ્વીકાર કરે છે એમ કહી શકાય છે કે, તેને કઠિન કાર્યોમાથી એક પસદ કરવાનુ હતુ જેમ વીસ હજાર સર્પોને હોમવાને માટે એકત્રિત કરવા અસભાવત છે, તેમ તેટલાજ મનુષ્યોને પકડીને જગલીરીતે તેમનુ બલિદાન આપવુ અશકય છે જગલીપણાથી કેવા કેવા નિષ્ઠુર કાર્યો થઇ શકે છે તેનુ ગ્રથકર્તાને જ્ઞાન હોવાથી તે કદાચ આટલા બધા મનુષ્યોનો હોમ નહિ કરી શકાયો હોય એમ માને, તોપણ તે આ વાતને સર્વથા અસભવિત માનતો નથી ઇ૦ સ૦૧૮૧૧ મા મારે સરકારી કામતરિકે ચબલનદીની ખીણમા ગૂજરગઢ નામના પ્રદેશની તપાસ કરવી પડી અહીઆ ગૂજરલોકો વસે છે,' આ લોકો ઇસાઉના પુત્રોની પેઠે લડાઈ-ટટાખોર અને સ્વતત્ર સ્વભાવના છે અને સદાસર્વદા તેમનો હાથ અન્યોની ઉપર ઉગામેલો રહે છે અને અન્યોનો હાથ તેમની ઉપર ઉગામેલો રહે છે. તેમનો નામમાત્રનો રાજા સૂરજમલ કે જે ભરતપુરનો જાટરાજા હતો તેણે જનમેજયે તક્ષક લોકોના સબધમા કર્યુ હતુ તેજ પ્રકારનુ વર્તન આ પ્રદેશના નિવાસીઓપ્રત્યે કર્યુ અર્થાત્ તેણે રાત્રિના સમયે છાપો મારીને તેમને પકડી લીધા અને તેમને બાળવાના પદાર્થોની સાથે ખાડામા નાખીને તક્ષકોની પેઠે બાળી નાખ્યા આ ઘટના બન્યાને પોણી શતાબ્દી પણ થઈ નથી.

નરિકે પ્રતીત થાય છે

જ્યારે સિકંદરે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેણે પૅરિટાકી અર્થાત્ પહાડી ટાક લોકોને પૅરાપૅમિસન પર્વતશ્રેણીપર વસેલા જોયા અને મૅસેડોનિયા (મકદૂનિયા) ના પાદશાહનો સહાયક ટૅક સાયવિસ ટાક લોકોનો સરદાર (ઇશ) હોય એ ઘટના કોઇપણ પ્રકારે અસંભવિત નથી. જેસલમીરના ભાટી રાજાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે જ્યારે આ લોકોને જાબુલિસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવામા આવ્યા ત્યારે તેમણે સિંધુનદીના કિનારાપરનો દેશ છીનવી લીધો અને ત્યાંજ તેમણે વસવાટ કર્યો આ દેશની રાજધાની સલભનપુર હતી. આ ઘટનાનો સમય યુધિષ્ઠિરના સંવતનુ ૩૦૦૮ મુ વર્ષ જણાવવામા આવ્યુ છે, માટે તંવરવંશી વિક્રમને જીતનાર શાલિવાહન વા સાલવાહન કે જે તક્ષકવંશી હતો, તે ઉક્ત જાતિનોજ હોય એ વાત અસંભવિત નથી શાલિવાહનને ભાટીલોકોએ પદચ્યુત કરીને દક્ષિણમા હાંકી કાઢયો હતો

શેષનાગની આધીનતામા રહીને તક્ષક વા નાગવંશે જે આક્રમણ કર્યું તેનો સમય ઇસ્વીસનથી પ્રાય છ વા સાત શતાબ્દીપૂર્વેનો માનવામા આવ્યો છે આજ કાળમા સિથિયન "અશ્વારોહી તોગરમાહના પુત્રો' (અશ્વ વા અસિ)એ મિસર અને સિરિયાદેશપર જે આક્રમણ કર્યું હતુ તેનુ વૃત્તાંત પેગંબર ઇઝાકિલ અને ડાયાડોરસ એ ઉભયે એકસરખી રીતે આપ્યુ છે 'આબુ મહાત્મ્ય' મા તક્ષકોને 'હિમાચલના પુત્રો' જણાવ્યા છે આ સર્વપરથી તેઓ સિથિયનલોકોના સંતાનોતરિકેજ પ્રમાણિત થાય છે અને ૨૩ મા બુદ્ધ પાર્શ્વનાથની, પોતાનો ધર્મ ભારતવર્ષમા ચલાવવાની તથા પોતાનુ નિવાસસ્થાન [1]સમેતના પવિત્ર પહાડોમા નિયત કરવાની ઘટના ભારતના ચંદ્રવંશનુ આ પરિવર્તન થયુ તેથી કેવળ આઠ પેઢીપૂર્વેજ બની હતી

તક્ષક લોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંબંધમા આટલુ કહેવુંજ પૂરતુ છે હવે અમે તેમના વધુ પાછળના સમયનુ વૃત્તાંત સંક્ષેપમા લખીશ અમે પૂર્વે જણાવીજ ચૂકયા છીએ કે તક્ષકમોરી ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચિતોડના સ્વામી હતા અને ગહિલોતોએ મોરીઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢયા ત્યારથી થોડીજ પેઢીઓ પછી હિંદુઓની સ્વતંત્રતાના આ રક્ષિત સ્થાનપર મુસલમાનોની સેનાએ આક્રમણ કર્યું જે અગણિત લોકોએ ચિતોડની રક્ષા કરવી એને પોતાનુ કર્તવ્ય માન્યુ હતું, તેમા આપણને "[2]આસેરગઢના ટાક લોકો" પણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાય છે કે આ વંશે અસેરપર પોતાનો અધિકાર ઓછામા ઓછી બે શતાબ્દીપર્યંત રાખ્યો હતો, કારણ કે ત્યાંનો સરદાર પૃથ્વીરાજની સેનાનો એક પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ હતો ચંદના કાવ્યમા તેને "ડાબ્બર્દાર આમેરનો ટાક" કહ્યો છે[3]

આ પ્રાચીન વંશ કે જે જનમેજયનો શત્રુ અને સિકંદરનો મિત્ર હતો, તેણે ઉજ્જ્વલ પ્રતાપસહિત પોતાની સમાપ્તિ કરી વર્તમાન કાળના ટાક લોકોની અપ્રસિદ્ધિની ક્ષતિ ગુજરાતના પાદશાહોની પ્રસિદ્ધિ પૂર્ણ કરશે, કે જેનો એક રાજવંશ મુજફ્ફરની અભિમાની પદવી સાથે શરૂ અને સમાપ્ત થયો. આ વંશમા એક પછી એક ચૌદ પાદશાહો થયા હતા પ્રથમ તુગલક (પાદશાહ)ના પુત્ર મહમૂદ (ઇ૦ સ૦ ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧)ના શાસનકાળમા તેના ભત્રીજાના સંબંધમા એક અકસ્માત બનવાથી ટાકોનો ભાગ્યોદય થયો, પરંતુ નામ અને ધર્મના પરિવર્તનથીજ તેમનો આ ભાગ્યોદય થયો આ વંશનો ધર્મપરિવર્તન કરનારો પ્રથમ પુરુષ સહારન નામનો ટાક હતો તેણે 'વજેહ-ઉલ્-મુલ્ક' નામ ધારણ કરીને

1 બિહારમા રિપુંજયના ઉત્તરાધિકારી પ્રદ્યોતના શાસનકાળમા પાર્શ્વનાથનુ ચિન્હ સર્પ વા તક્ષક હતુ તેના સિદ્ધાંતો ભારતના દૂર દૂરના પ્રદેશોમા ફેલાઈગયા અને વલ્લભીપુર, મંદોદરી તેમજ અણહિલવાડા, આ સર્વ સ્થાનોના રાજા બૌદ્ધ* ધર્માવલંબી થયા હતા

2 આ પ્રસિદ્ધ કિલ્લો ખાનદેશમા છે, જે હાલમા અંગ્રેજોના અધિકારમા છે

3 કનોજના યુદ્ધમા જખમી થયેલા યોદ્ધાઓની નામાવલીમા તેનુ નામ 'ચંદ્રો ટાક' લખ્યુ છે

* વલ્લભીપુર, મંદોદરી (મંડોવર) અને અણહિલપુરના રાજા, કર્નલ ટૉડ માને છે તેમ બૌદ્ધ (જૈન) નહોતા વલ્લભીપુરના રાજા શૈવ હતા અણહિલપુરના સોલંકીરાજાઓમા કેવળ એક કુમારપાળજ જૈન હતો અને મંડોવરના પડિહારો પૃથક્ પૃથક્ દેવતાઓના ઉપાસક હતા (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

પોતાની ઉત્પત્તિ અને જાતિ, એ ઉભયને છુપાવી દીધા તૈમૂરે ભારતપર આક્રમણ કર્યું તે અરસામા તેનો પુત્ર જફરખા પોતાના પ્રતિપાલક ફીરોઝદ્વારા ગુજરાતના શાસકતરીકે નિયુક્ત થયો પછી પોતાના સ્વામીની નિર્બળતા અને તે સમયની અશાંતિનો લાભ લઈ ગુજરાતનુ રાજસિંહાસન હસ્તગત કરી લીધુ અને તે મુજફ્ફર બીજાના નામથીજ ગાદીપર બેઠો તે પોતાના પુત્ર અહમદના હાથે મારો ગયો અહમદે પ્રાચીન રાજધાની અણહિલપુર બદલીને પોતાના સ્થાપન કરેલા અહમદાબાદ નગરને પોતાનુ પાટનગર બનાવ્યુ આ નગર પૌર્વાત્યદેશોના નગરોમા એક પરમ શોભાયમાન શહેર છે

ટાકલોકોએ ધર્મપરિવર્તન કર્યું તે સમયથી તેમનુ નામ રાજસ્થાનની જાતિઓમાથી નુમાઇ ગયુ અને મારી તપાસમા આ નામનો એક પણ મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત થયો નથી

જીત (જાટ)-ભારતના છત્રીસ રાજકુળોની સમસ્ત પ્રાચિન સૂચિઓમા જીતને પણ સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે, પરંતુ તેમને કોઇ રાજપૂત જણાવતુ નથી તેમજ હુ કોઇપણ રાજપૂતને જીતનીસાથે વૈવાહિક સબંધ રાખતો જાણતો નથી આ એક એવુ નામ છે કે જેને ધારણ કરનારા સમસ્ત ભારતવર્ષમા પ્રસરેલા છે તેઓ વિશેષત ખેતીવાડીનુ કામ કરે છે તેથી અહીઆના લોકોમા તેમનુ ઉચ્ચ પદ રહ્યુ નથી

પજાબમા અદ્યાપિ તેઓ પોતાનુ પ્રાચીન નામ (જીત) ધારણ કરીને રહેલા છે ગંગા અને યમુનાના તટપર તેમને જાટ કહેવામા આવે છે જાટોમા ભરતપુરનો રાજા પરમ પ્રસિદ્ધ છે સિંધુ નદીના તટપર અને સૌરાષ્ટ્રમા તેમને જટ કહેવામા આવે છે રાજસ્થાનમા કૃષિકારોનો મોટો ભાગ જીત લોકોનો છે સિંધુ નદીને પેલે પાર જે અગણિત જાતિઓ હાલના ઇસ્લામધર્મનુ અવલબન કરે છે, તે પોતાની ઉત્પત્તિ આ વર્ગના લોકોમાથીજ થયેલી જણાવે છે

આ જાતિના પ્રાચીન ઇતિહાસના સબંધમા પૂર્ણ રીતે પૂર્વે કહેવાઇ ચૂક્યુ છે હવે અમારે માત્ર એટલુજ કહેવાનુ છે કે જેટીલોકો કે જેમની રાજધાની ઝક્ષરતીસ (સેહન) નદીપર હતી તેમણે પોતાના રાજ્યની અખડતા અને પોતાનુ નામ સાઇરસના સમયથી ૧૪ મી શતાબ્દી પર્યંત કાયમ રાખ્યુ આ સમયે જેટીલોકો મૂર્તિપૂજા છોડીને ઇસ્લામધર્મમા દીક્ષિત થઈ ગયા હિરોડોટસ જણાવે છે કે જેટી લોકો ઇશ્વરવાદી હતા અને તેઓ આત્માની અમરતાના સિદ્ધાંતને માનતા હતા વળી ડિ ગિગનીઝ ચીના ગ્રંથકારોનુ અનુકરણ કરીને જણાવે છે કે અતિ પ્રાચીનકાળમા તે લોકોએ ફો વા બુદ્ધના ધર્મને ગ્રહણ કર્યો હતો

જીતોની દતકથાઓમા તેમની જાતિનુ આદિ નિવાસસ્થાન સિંધુનદીની પશ્ચિમતરફના દેશોમા માનવામા આવ્યુ છે અને તેમને યદુવશમાથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવ્યા છે આ પ્રકારે જે ગ્રંથોમા યદુવશીઓને જાબુલિસ્તાનમાથી નીકળીને આવેલા જણાવવામા આવ્યા છે, તે ગ્રંથોને તેઓ પુષ્ટિ આપે છે અને તેથી આ જાતિને કૃષ્ણમાથી ઉત્પન્ન થયેલી ન માનતા તેમને યૂચી યુટી વા જીતલોકોનુ મુખ્ય દલ કહેવાને અમને વિશેષ ઇચ્છા થાય છે આ જાતિ પ્રથમ મધ્યએશિયામાથી નીકળીને સિંધુ નદીના અંતસ્થ પ્રદેશોમા ક્યારે આવી હતી તે પ્રદર્શિત કરનારો કોઇ લેખ અમારી પાસે નથી આ ઘટના સાઇરસ વા તેના પૂર્વજોની લડાઇઓને લીધે તક્ષકલોકોની સાથેજ બની હશે

જીત અને તક્ષકલોકો ભારતપર આક્રમણ કરનારી ભિન્નભિન્ન સિથિક જાતિઓના ઉત્પાદક હોવાનો સમાન રીતે દાવો કરે છે, એ વાત પૂર્વે લખવામા આવી છે, અને હાલમા ગ્રંથકારની પાસે પાચમી શતાબ્દીનો એક એવો શિલાલેખ મોજુદ છે કે જેમા ઉભય નામો એકજ રાજાને માટે વાપરવામા આવ્યા છે અને તે રાજામા સૂર્યની ઉપાસના કરવાનો સિથિયન ગુણ પણ વિદ્યમાન હતો એમ તેમા જણાવવામા આવ્યુ છે, તેમજ તેમા એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે જીતવશી રાજાની મા યદુકુળની હતી. આ પરથી તેનો છત્રીસ રાજકુલોમા સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યાનો અને પોતે યદુવશી હોવાનો દાવો પુષ્ટ થાય છે

ઇસ્વીસનની પચમ શતાબ્દી કે જેની સાથે આ લેખ સબંધ રાખે છે તે જીતોના ઇતિહાસમા એક ઉપયોગી સમય છે ડિ ગિગનીઝ પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રમાણથી જણાવે છે કે, યૂચી વા જીતલોકો પાચમી અને છઠ્ઠી શતાબ્દીમા પજાબમા વસ્યા હતા ઉક્ત શિલાલેખ આ પ્રદેશમા આવેલા સાલીન્દ્ર-

પુરના ગ્જાના સંબંધમા છે આ નગર શાલિવાહનપુરજ હતુ એમા સદેહ નથી આ નગરમાથીટાક લોકોને હાકી કાઢીને ત્યા યદુવશી ભાટીઓએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો

આથી કેટલા સમય પૂર્વે જીતલોકોએ રાજસ્થાનમા પ્રવેશ કર્યો હતો તેનો નિર્ણય અધિક પ્રાચીન શિલાલેખોપર છોડવો જોઇએ અત્રે માત્ર એટલુજ કહેવું પૂરતુ છે કે આપણે તેમને ઇ૦ સ૦ ૪૪૦ મા રાજ્ય કરતા જોઇએ છીએ [1]

જ્યારે યાદવલોકોને શાલિવાહનપુરમાથી હાકી કાઢવામા આવ્યા અને તેમને સતલજનદી ઉતરી ભારતના મરુસ્થલમા દાહિયા અને જોહિયા રાજપૂતોની વચ્ચે આશ્રય લેવો પડયો ત્યારે તેમણે પોતાની પ્રથમ રાજધાની દેરાવલ સ્થાપિત કરી અને તેમાના ઘણા લોકોએ અત્યાચારથી ડરી મુસલમાનીધર્મ ગ્રહણ કરી લીધો આજ સમયે તેમણે જાટ નામ ધારણ કર્યું આ જાટ લોકોની ઓછામા ઓછી વીસ ભિન્નભિન્ન શાળાઓ યદુકુલના ઇતિહાસમા ગણાવવામા આવી છે

જીતલોકો સિધુ નદીના પૂર્વ તટપર અમાગ શિલાલેખો અને તેમના ઇતિહાસમા જે સમયવૃત્તાત પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયથી પૂરા પાચસે વર્ષો વ્યતીત થયા ત્યાસુધી એક બળવાન જાતિના લોકોતરિકે રહ્યા હતા આપણને આ જાતિનુ અત્યત મનોરજક વૃત્તાત ભારતવર્ષના મહમૂદના ઇતિહાસમા લખેલુ પ્રાપ્ત થાય છે મહમૂદના માર્ગનો અવરોધ આ લોકોએ એવી રીતે કર્યો હતો કે જેનુ ઉદાહરણ યૂરોપના યુદ્ધોમા પ્રાપ્ત થઇ શકતુ નથી હીઝરી સન ૪૧૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૦૨૬) મા મહમૂદે જીતોની સામે એક સેના રવાના કરી હતી કારણ કે તેમણે તેને સૌરાષ્ટ્રપર કરેલા અતિમ આક્રમણમાથી પાછા ફરતી વખત માર્ગમા ઘણો સતાવ્યો હતો અને તેનુ અપમાન પણ કર્યું હતુ આ વૃત્તાત રોચક હોવાથી અમે તેને મૂળ ગ્રથમાથી અત્રે ઉધ્ધૃત કરીએ છીએ —

' જીતલોકો મુલતાનની સીમાની નિકટના પ્રદેશમા[2] જૌદના પહાડોની પાસે થઇ વહેતી નદીના કિનારાપર રહેતા હતા જ્યારે મહમૂદ મુલતાનમા પહોચ્યો ત્યારે તેણે જીતલોકોનો દેશ મોટી મોટી નદીઓથી રક્ષિત જોઇ ૧૫૦૦ નાકાઓ[3] તયાર કરી પ્રત્યેક નૌકાની સાથે લોઢાના ૭ ૭ ભાલા જડવામા આવ્યા હતા આ ભાલાને નૌકાના અગ્ર ભાગપર બહાર પડતા રાખવામા આવ્યા હતા, કે જેથી આ પ્રકારના યુદ્ધમા નિપુણ એવા શત્રુઓ ઉપર ચઢી આવે નહિ તેણે પ્રત્યેક નૌકામા વીસ વીસ ધનુર્ધારીઓ અને નફ્થાર્[4]ના જ્વાલાગ્રાહી ગોળા ફેકનારા માણસોને જીતલોકોના નૌકાસમૂહને બાળી દેવાને માટે બેસાડયા હતા પાદશાહ તે લોકોનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કરી મુલતાનમા વિશ્રામ કરી પરિણામની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો, જીતલોકોએ પોતાની સ્ત્રીઓ, બાલકો અને સપત્તિને સધ

૧ આ સમયમા (ઇ૦ સ૦ ૪૪૯ મા) બે જટ ભ્રાતાઓ કે જેમના નામો હેગિસ્ટ×અને હોર્સા હતા તેમણે પોતાની જાતિનું એક દલ જટલૈંડમા લાવી કેન્ટનુ રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. (પ્રશ્ન-શું આ સસ્કૃત ભાષાનો કઇ શબ્દ છે, કે જેનો અર્થ સમુદ્રતટ છે ? એના જેવોજ ગૉથિક શબ્દ કોટા છે) તેમણે ત્યા જે ધારાઓ ચલાવ્યા અને વિશેષત પૈતૃકભૂમિના વિભાગના વિષયમા તેમનો જે ધારો અદ્યાપિ પ્રચલિત છે,કે જેને અનુસરીને નાના પુત્રને શેષ કરતા બમણો ભાગ આપવામા આવે છે અને તેના સિવાયના સર્વ પુત્રોને સરખે ભાગે સપત્તિ વહેચી આપવામા આવે છે, તે સર્વ સ્પષ્ટ રીતે સિથિયનકાયદાઓ છે, અને તેને પ્રાચીન કાળના ગૉથલોકો ગ્રક્ષરતીસ (સેહન) ના તટપરથી લાવ્યા હતા

૨ જદુના ડાગ વા યદુના પહાડને યાદવોના સક્ષિપ્ત વર્ણનમા એક એવુ મધ્યસ્થ સ્થાન જણાવ્યુ છે કે જ્યા તે લોકોએ મહાભારતના યુદ્ધ પછી ભારતમાથી નીકળીને વિશ્રામ કર્યો હતો

૩ આજ સ્થાનની નિકટ સિકદરે પોતાની નૌકાઓનો કાફલો તૈયાર કર્યો હતો આ કાફલો ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે એબિલનપર્યત પહોચ્યો હતો

૪ નફથા-એ એક પ્રકારનો દ્રવ પદાર્થ હતો, જેનો ઉપયોગ પ્રાચીનકાળમા આગ લગાડવાને માટે કરવામા આવતો હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

× અલારિકની કારકીર્દિ સમાપ્ત થઇ ગઇ હતી અને થિઓડોરિક તથા જેન્સેરિક (રિકનો અર્થ સસ્કૃતમા રાજા છે) પોતાની સેના આફ્રિકામા લઇજતા હતા

સાગરમા[1] મોકલી દીધી અને ચાર હજાર અથવા બીજાઓના કહેવા પ્રમાણે આઠ હજાર સુસજ્જિત નાવો ગઝનવીઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે જલમા છોડી ત્યારપછી એક ભયાનક યુદ્ધ થયુ, પરતુ બહાર નીકળેલા ભાલાઓએ જીતલોકોની કેટલીક નૌકાને ડૂબાવી દીધી અને શેષમા આગ લગાડવામા આવી માત્ર થોડાજ લોકો આ આપત્તિના સ્થળથી નાસીને બચ્યા અને જેઓ આ પ્રકારે બચ્યા તેમને કેદ થવાનુ મહાદુર્ભાગ્ય ભોગવવુ પડયુ (ફિરિસ્તાં પુસ્તક ૧ લુ)

નિ સદેહ અનેક માણસો નાસીને બચ્યા હતા અને જીતલોકોનો પરાજય થયા પછી બિકાનેરનુ રાજ્ય સ્થાપિત થયુ હતુ ત્યારે ત્યા જે લોકો વસતા હતા, તેઓ આ યુદ્ધમાથી બચેના લોકોજ હોય એવો અધિક સભવ છે

આ ઘટનાથી થોડા દિવસ પછી જેગીલોકોનુ મૂળ રાજ્ય પણ નાશ પામ્યુ અને તે સમયે તે જાતિના નામી છૂટના ઘણા લોકોએ ભારતમા આવીને આશ્રય ગ્રહણ કર્યો ઇ૦ સ૦ ૧૩૬૦ મા તોગલતાશ એ જેગીજાતિનો મુખ્ય ખાન હતો આ જાતિ આ સમયપર્યંત મૂર્તિપૂજક હતી તેણે ખોરાસાન જીતી લઇને ટ્રાન્સ ઑકિસયાનાપર આક્રમણ કર્યું ત્યાનો રાજા નાસી ગયો, પરતુ તેના ભત્રીજા અમીર તીમૂરે તે સ્થાનને પરાધીન થતુ બચાવ્યુ તેણે તોગલતાશની સાથે મૈત્રી કરી અને તે જેગીજાતિના એક લાખ યોદ્ધાઓનો સેનાપતિ બની ગયો ઇ૦ સ૦ ૧૩૬૯ મા જ્યારે જેટીઓનો ખાન મરણ પામ્યો, ત્યારે તીમૂરે પોતાની પ્રજાના મન એટલા વશ કરી લીધા હતા કે 'કોરલટાઇ' અર્થાત્ સાર્વજનિક સભાએ મોટા ખાનની ઉપાધિ જેટીલોકોની પાસેથી લઇને ચગતાઇ તીમૂરને અર્પણ કરી ઇ૦ સ૦ ૧૩૭૦ મા તેણે જેગીજાતિની એક રાજકન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો અને પોતાના પૈતૃકરાજ્ય ટ્રાન્સઓકિસયાનામા કોજેન્ડને પણ સયોજી દીધુ જેગીલોકોએ પોતાની સ્વતત્રતા છોડી તે પૂર્વે રાજ-વિદ્રોહ અને કતલથી મનુષ્યજાતિનુ આ પ્રથમ નિવાસસ્થાન પ્રાય ઉજ્જડ થઇ ગયુ અને તીમૂર પોતાને ઇ૦ સ૦ ૧૩૮૮ પર્યન્ત સુરક્ષિત સમજી શકયો નહિ આ પૂર્વે તેણે જેગીલોકોનાં ૭ નગરોપર આક્રમણ કરીતેમને બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યા, તેમના દ્રવ્યને પોતાના દેશમા લઇ આવ્યો અને તે જાતિને પ્રાય વિનષ્ટ કરી દીધી.

તેણે યૂરોપના અધિકતર ભાગપર આક્રમણ કર્યા પછી ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું યૂરોપપર આક્રમણ કરી તેણે મોસ્કોનગર હસ્તગત કર્યું અને અસખ્ય ઉરુઝના સિપાઇઓને કતલ કર્યા હતા તેણે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કરી પોતાના પ્રાચીન શત્રુ " જેટીલોકો કે જે તોહીમના મેદાનોમા વસતા હતા તેમાના બે હજાર માણસોની પોતાની તલવારવતી કતલ કરી મરુસ્થલીપર્યંત તેમની પૂઠ પકડી અને કગ્ગરની[2] નિકટ બીજા પણ અનેક માણસોની હત્યા કરી '

તે છતા પણ જીતલોકો પજાબમા કાયમ રહ્યા અને હાલમા ભારતમા મહાપ્રતાપી તથા સ્વતંત્ર રાજા લાહોરનો જીતવ શી (રણજિતસિહ)જ છે પાચમી શતાબ્દીમા જ્યા યૂચી લોકો વસ્યા હતા અને જ્યા ગઝનીથી હાકી કાઢવામા આવ્યા પછી યદુવશીઓએ ટાકલોકોનો નાશ થતા પોતાનો અધિકાર

---

૧ એને મહાશય ડો'ના અનુવાદમા એક દ્વીપ લખવામા આવ્યો છે સિધસાગર પજાબના દોઆબો પૈકી એક છે મે મહાશય 'ડો' કૃત તવારિખ ફિરિસ્તાના પ્રારભિક ભાગનો અનુવાદ મુખ્ય ગ્રથની સાથે મેળવ્યો છે અને તે લોકોના ધારવા કરતા અધિક પ્રામાણિક છે તેમણે અક, તોલ અને માપના સબધમા અધિક અશુદ્ધિઓ કરી છે અને તેજ કારણથી તેમણે ભારતમાથી બળપૂર્વક લઇ જવામાં આવેલુ ધન એટલુ તો અધિક બતાવ્યુ છે કે તેપર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી

૨ અલુનગાઝીનુ પુસ્તક (વૉલ્યુમ) ૧લુ અધ્યાય ૧૬ મા લખ્યુ છે કે દિલ્હીના સુલ્તાન મહમૂદની સાથે યુદ્ધ કર્યા પછી "મૂરે તેના ઇતિહાસલેખકના લેખાનુસાર ' એક લાખ કાફિર ગુલામોને કાપી નાખવાની આજ્ઞા આપી મોટી મસજીદમા આગ લગાડવામા આવી અને કાફિરોના આત્મા નરકકુડમા મોકલી દેવામા આવ્યા તેમના મસ્તકોનો મિનારો ખડો કરવામા આવ્યો અને તેમની લાશો ગિધ પશુપક્ષીઓના ભક્ષણાર્થે ફેકી દેવામા આવી મેડતામા કાફિર ગુબરીઓની જીવત ચામડી ઉતારવામા આવી." આ કાર્ય તૈમૂરલગની આજ્ઞાથી કરવામા આવ્યુ, કે જે પુરુષમા સર્વ મહાન અને ઉત્તમ ગુણો હતા એમ યૂરોપના નાટકમય ઇતિહાસના લેખકો જણાવે છે

સ્થાપિત કર્યો હતો, તેજ પ્રદેશોમા ઉક્ત જીતવાથી રાજાનો અધિકાર છે[1] જીતજાતિના અશ્વારોહીઓમા સિથિયન રીતભાતોનો કેટલોક અંશ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રાચીનકાળમા યદુવંશી કૃષ્ણ જે ચક્રનો ઉપયોગ કરતા હતા, તેનો ઉપયોગ અદ્યાપિ આ લોકો કરે છે

હુન વા હૂણ—સિથિયનજાતિઓ પૈકી જેમને ૩૬ રાજકુળોમા સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે, તેમાની એક આ હૂણ પણ છે આ જાતિ કે જે યૂરોપમા પોતાના ઉપદ્રવો અને વસ્તીને લીધે અતિ પ્રસિદ્ધ છે, તેણે ભારતવર્ષપર ક્યારે આક્રમણ કર્યું તે આપણને જ્ઞાત નથી, પરંતુ ઇતર ઘણી જાતિઓની સાથે તેણે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતુ એમા તો કિંચિત્ પણ શક નથી આ જાતિઓ સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમા અદ્યાપિ વર્તમાન છે જેવી કે કટ્ટી (કાઠી), બાના (બાના) અને મકવાણા વગેરે,[2] તથાપિ આ જાતિઓના નામ માત્ર ઉક્ત દ્વીપકલ્પની વંશાવળીઓમાજ પ્રાપ્ત થાય છે જો કે આપણને હૂણોનુ નામ ભારતના અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને શિલાલેખોમા પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ આ લોકો ઉત્તર તરફના ભાટોની યાદીમા સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી

આ જાતિનુ સર્વથી પ્રાચીન વૃત્તાંત એક એવા શિલાલેખમા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમા બિહારના એક રાજાના પરાક્રમનુ વર્ણન છે આ રાજાએ ઇતર વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા ઉપરાંત "હૂણ લોકોનો ગર્વ પણ ઉતાર્યો હતો મેવાડના પ્રાચીન રાજાઓના ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, જ્યારે મુસલમાનોએ ભારતપર કરેલા પ્રથમ આક્રમણમા ચિતોડપર હલ્લો કર્યો હતો, ત્યારે જે સમસ્ત રાજપૂતોએ મેવાડના રાજાને મદદ કરી તેનુ સંરક્ષણ કરવુ પોતાનુ કર્તવ્ય માન્યુ હતુ તેમની યાદીમા હૂણોના સરદાર અંગતસીનો પણ નિર્દેશ છે ડિ ગિગનીઝ હૂણ વા મોગલોના એક દળને અંગતતરિક ઓળખાવે છે અને અબુલગાઝી જણાવે છે કે જે તાતારજાતિ ચીનની મોટી દિવાલની રક્ષા કરતી હતી, તેનુ નામ અંગતી હતુ અને તેનો એક સ્વતંત્ર રાજા હતો, જેનો મોટો પગાર અને મહાન પ્રતિષ્ઠા હતી જે દેશોમા ચિયાગની અને ઓઇઓન અર્થાત્ તુર્ક અને મોગલજાતિના લોકો વસતા હતા તે 'તાતાર' ના નામથી ઓળખાતા હતા અને આ નામ તાતાર દેશપરથી પડ્યુ છે આ દેશનો વિસ્તાર ઇર્ટિશ નદીના તટથી અલ્ટાઇ પહાડાની સાથે સાથે પીતસાગરના તટપર્યંત પ્રસર્યો હતો આ દેશોનુ વર્ણન હૂણ જાતિના ઇતિહાસલેખકે વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે આ હૂણજાતિના ઇતિહાસલેખકનું અનુકરણ કરીને તથા ઇતર સ્વતંત્ર સાધનોદ્વારા રોમના વિનાશના ઇતિહાસલેખકે (ગિબને) તેમના યૂરોપપરના આક્રમણનું વર્ણન અતિ રોચક બનાવી મૂક્યુ છે પરંતુ જે લોકોની ઇચ્છા આ લોકોના પૂર્વસમયના ઇતિહાસ અને રીતભાતની સાથે સંબંધ ધરાવતી સમસ્ત બાબતો જાણવાની હોય, તેમણે માલ્ટેબ્રુનની[3] ભૂગોળ નામના પાંડિત્ય અને અન્વેષણના સ્મારકને અવશ્ય જોવુ જોઇએ

ડિ એન્વિલ, કોસમસ નામના પરિવ્રાજકના ગ્રંથના આધારપરથી જણાવે છે કે, શ્વેત હૂણલોકો ભારતના ઉત્તર ભાગપર અધિકાર ભોગવતા હતા અને આ લોકોનુ એક દળ સૌરાષ્ટ્ર અને મેવાડમા પણ વસ્યુ હોય એવો ઘણો સંભવ છે

દંતકથા હૂણોનુ નિવાસસ્થાન ચંબલનદીના પૂર્વતટપર બાડોલી નામના પ્રાચીન સ્થાનમા જણાવે છે અને તે સ્થળના પ્રસિદ્ધ મંદિરોમાનુ એક કે જેનુ નામ સિંગારચૌરી છે, તે ઉક્ત નદીના બીજા કિનારાપર જ્યા વર્તમાન ભિંસરોર આવેલુ છે તે પ્રદેશમા પણ જેનો અધિકાર હતો એવા હૂણજાતિના રાજાનો વિવાહમંડપ[2] છે હૂણોને ગુજરાતના ઇતિહાસમા જે સ્થાન આપવામા આવ્યું

---

૧ આ રાજ્ય રણજિતસિંહના મરણ પછી અંગ્રેજસરકારે ખાલસા કર્યું છે

૨ હૂણોએ ભારતવર્ષપર ઇસ્વીસનની પાંચમી શતાબ્દીના મધ્યભાગમા ગુપ્તવંશના રાજા કુમારગુપ્તના દેહાંતસમયે આક્રમણ કર્યું હોય એમ પ્રતીત થાય છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ મહાશય માલ્ટબ્રુન હંગેરિયન અને સ્કેન્ડિનેવિયનલોકોની વચ્ચે ભાષાની સમાનતાને લીધે નજીક હોવાનુ જણાવે છે "આ પ્રાચીન સમયમા હૂણ ગૉથ જટ અને એસિસિ લોકો તથા બીજા ઘણા લોકો ઓડિનની પ્રાચીનવેદીની આસપાસ એકત્રિત થતા હતા" તેણે આપણને જે શબ્દો આપ્યા છે તે સંગ્રહમાથી નીકળેલા છે પુસ્તક છઠ્ઠું, પૃ૦ ૩૭૦ જુઓ.

છે, તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા જેટલો પ્રતાપ બારમી શતાબ્દીમા અવશ્ય તેમનામા હજી આ જાતિ હજી નષ્ટ થઈ નથી ભારતના મહાબુદ્ધિમાન જીવિત ભાટોમાના એકે આ ગ્રથકારને નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું કે આ જાતિ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે અને એક સમયે પ્રવાસમા તે આ ગ્રથકારની સાથે હતો ત્યારે તેણે મહી નદીને કિનારે કેટલાક હૂણ[1] લોકોના નિવાસસ્થાન બતાવીને તેની ખાત્રી કરી આપી જે કે

૧ હૂણવંશ-મધ્યએશિયામા રહેનારી એક પ્રાચીન જાતિનુ નામ હૂણ છે આ જાતિના લોકો ઘણા પ્રબલ થયા અને તેમણે એશિયા તથા યૂરોપના કેટલાક દેશો જીતી લઇ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો ચીનાગ્રથકારોએ તેમને 'યૂન્ યૂન્' 'થેથિયેટો' વા 'થેથ' લખ્યા છે, ગ્રીક અર્થાત્ યૂનાની ઇતિહાસલેખકોએ તેમને 'ઉન્નોઇ' (હૂણ), 'શુકોઇ ઉન્નોઇ' (શ્વેતહૂણ) વા 'એફથ-લાઇટ' જણાવ્યા છે, આર્મીનિયન લેખકોએ 'હુક,' અને સસ્કૃત ગ્રથકારોએ તેમને 'હૂણ,' 'હૂન,' 'શ્વેત હૂણ' વા 'સિતહૂણ' લખ્યા છે સસ્કૃત ગ્રથકારો તેમની ગણના આચારભ્રષ્ટ લોકો અર્થાત્ મ્લેચ્છો-મા કરે છે, પરતુ તેમનો વિવાહસબધ રાજપૂતોની સાથે હોવાના ઉદાહરણો પ્રાચીન શિલાલેખો વગેરેમાથી મળી આવે છે

ઇ૦ સ૦ ૪૨૦ ની આસપાસ મધ્ય એશિયામા ઑક્સસ નદીની નિકટ રહેતા હૂણોએ ઇરાનના સસાનિયનવશી પાદશાહોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રારભ કર્યો અને યઝદેઝર્દ દ્વિતીય (ઇ૦ સ૦ ૪૩૮-૪૫૭) તથા ફીરોઝ (ઇ૦ સ૦ ૪૫૭-૪૮૪) ને પરાસ્ત કરી તેમનો કેટલોક મુલક તાબે કરી લીધો પછી તેમણે હિદુસ્તાનના સીમાતપરનો પ્રદેશ તાબે કરી ક્રમશ આગળ ચાલવા માડ્યું. ચીના યાત્રાળુ સગયૂકે જે પ્રાય ઇ૦ સ૦ ૫૨૦ મા ગાધારદેશમા આવ્યો હતો, તે લખે છે કે-"અહીઆનો રાજા થેથેલેટો (હૂણ) છે. તે અતિ લડાયક છે અને તેની સેનામા ૭૦૦ હાથીઓ રહે છે હૂણલોકોએ ગાધારદેશ જીતી લઇ લેલિહને પોતાનો રાજા બનાવ્યો હતો. વર્તમાન રાજા તેનાથી ત્રીજો છે." ઇ૦ સ૦ ૫૨૦ મા ગાધારદેશનો રાજા મિહિરકુલ હતો, એટલે લેલિહ તેનો પિતામહ હોવો જોઇએ.

કુમારગુપ્તના અતિમ સમયમા હૂણોએ ગુપ્તોના મહારાજ્યપર આક્રમણ કર્યું અને તે (કુમાર-ગુપ્ત)ના પુત્ર સ્કદગુપ્તે ઇ૦ સ૦ ૪૫૫ ની પૂર્વે હૂણોપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હૂણોનુ આ આક્રમણ લેલિહના સમયમા થએલુ હોવુ જોઇએ સ્કદગુપ્તના દેહાત પછી તોરમાણ કે જે લેલિહનો પુત્ર વા ઉત્તરાધિકારી હોવો જોઇએ તેણે ભાનગુપ્તને પરાસ્ત કરી ગુપ્ત સવત ૧૯૧ (વિ૦ સં૦ ૫૬૭, ઇ૦ સ૦ ૫૧૦) મા માળવા વગેરે દેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો તોરમાણ એ હૂણોમા પ્રતાપી રાજા થયો. તેને આધીન ગાધાર, પજાબ, કાશ્મીર, માળવા, રાજપૂતાના તથા સયુક્ત પ્રદેશનો મોટો ભાગ હોવો જોઇએ તેણે માળવા દેશ જીતી લીધો ત્યારપછી અલ્પસમયમા તેનો દેહાત થઈ ગયો અને તેનો પુત્ર મિહિરકુલ તેના રાજ્યનો સ્વામી બન્યો. ચીનાયાત્રાળુ હુએન્સગના સફરનામામા તથા કલ્હણકૃત રાજતરગિણી અને કેટલાક શિલાલેખોમા તે (મિહિરકુલ)નુ વૃત્તાત પ્રાપ્ત થાય છે, જેપર-થી પ્રતીત થાય છે કે તેની રાજધાની શાકલ નગર હતુ એ મહા વીરરાજા હતો અને તેણે સિધ વગેરે અનેક દેશો જીતી લીધા હતા. પ્રથમ એની આસ્થા બૌદ્ધધર્મપર હતી, પરતુ પાછળથી બૌદ્ધો-પ્રત્યે નારાજ થઇ તેણે તેમના ઉપદેશકોને સર્વત્ર મારવાની તથા બૌદ્ધધર્મને નિર્મૂલ કરવાની આજ્ઞા કરી એણે ગાધારદેશમા બૌદ્ધોના ૧૬૦૦ સ્તૂપો તથા મઠો તોડાવી નખાવ્યા અને કેટલાક લાખ માણસોને મારી નંખાવ્યા. તેનામાં દયાનો લેશ પણ અંશ નહોતો માળવાના રાજા યશોધર્મ તથા મગધના ગુપ્તવંશી રાજા બાલાદિત્યે (નરસિંહ ગુપ્તે) તેને વિ૦ સં૦ ૫૮૯ (ઇ૦ સ૦ ૫૩૨) ના અરસામાં પરાસ્ત કર્યો, તે સમયથી મિહિરકુલના અધિકારમાથી મધ્યહિદુસ્તાનના માળવા વગેરે દેશો નીકળી ગયા હતા; પરંતુ કાશ્મીર, ગાધાર વગેરે તરફના દેશોપર તેનો અધિકાર અધિક સમયપર્યત રહ્યો હતો એમ પ્રતીત થાય છે. યશોધર્મદ્વારા પરાજિત થયા પછી હૂણલોકો પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે લડતા રહ્યા હોય એમ પ્રતીત થાય છે થાણેશ્વરના વૈશવશી રાજા પ્રભાકરવર્ધન, રાજ્ય-વર્ધન તથા હર્ષવર્ધન હૂણોની સાથે લડયા હતા તેજ પ્રકારે હૈહય (કલચુરી) વંશી રાજા કર્ણ, પરમાર-વશી રાજા સિંધુરાજ અને રાઠોડ કક્કલ (કર્કરાજ દ્વિતીય) વગેરે પણ હૂણોની સાથે લડયા હતા,

આ લોકો ભ્રષ્ટ થયેલા અને અન્ય જાતઓમા મિશ્રિત થયેના જણાયા ¹

અમે એવુ અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે મધ્યએશિયામા કેટલાક પરિવર્તન થવાથી મોટી જનસખ્યાના આ લોકોને જીવનનિર્વાહના સાધનો ખોળવાને યુરોપમા જવુ પડ્યુ હતું ભારતે આવી મનુષ્યોની વૃદ્ધિમા ભાગ લીધો નહિ,આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આ લોકો હિંદુ શી રીતે કહેવાયા? આપણે તેમને અતિ નિકૃષ્ટ પક્તિના શૂદ્ર તો કહી શકતાજ નથી, કારણ કે, જો કે કટ્ટી (કાઠી) અને બલ્લા (બાલા) લોકો રાજપૂત કહેવાતા વા ગણાતા નથી, તોપણ તેઓ શૂદ્રના દરજ્જાપ્રત્યે ઘૃણા ધરાવે છે

કટ્ટી (કાઠી)—આ લોકોની પ્રાચીન અવસ્થાના સબધમા પૂર્વે ઘણુ કહેવાઇ ચૂક્યુ છે અને રાજસ્થાન તથા સૌરાષ્ટ્ર એ ઉભય દેશોની સમસ્ત વશાવલીઓના લેખકો તેમને ભારતના રાજકુળોમા સ્થાન આપવાને માટે સહમત છે આ જાતિ ભારતમા આવેના પશ્ચિમ દ્વીપકલ્પની અસલ પ્રસિદ્ધ જાતિઓમાની એક છે અને તેણે સૌરાષ્ટ્રના નામને બદલીને કાઠિયાવાડ કરી દીધુ છે

અહીઆ (કાઠિયાવાડ) ના નિવાસીઓમા કટ્ટીજાતિએજ પોતાની પ્રાચીનતા અધિકતર સ્થાયી રાખી છે તેનો ધર્મ, તેની રીતભાત અને તેની મુખમુદ્રા, એ સર્વ મૂર્તિમંત સિથિયન છે સિકદરના સમયમા આ જાતિના લોકો પજાબના પાચે નદીઓના સગમની નિકટના ખૂણાપર અધિકાર ભોગવતા હતા આ લોકોની સાથે લડવાને માટે સિકદર સ્વય ગયો હતો તેમની સાથે થયેલા યુદ્ધમા સિકદરનો પ્રાણ જતો જતો બચ્યો અને તે સ્થાનપર તેણે પોતાની વૈરવૃત્તિનુ અપૂર્વ સ્મારકચિન્હ મૂક્યુ. કટ્ટીલોકો-નો પત્તો આ સ્થળેથી લઇને તેમના વર્તમાન નિવાસસ્થાનપર્યંત લાગી શકે છે જેસલમીરના ઇતિહાસ-ના આરભિક ભાગમા ત્યાના લોકોની કટ્ટીલોકોને સાથે થયેના યુદ્ધનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે અને તેમની પોતાની દતકથાઓ તેમને આઠમી શતાબ્દીના અરસામા સિધુનદીની ખીણના દક્ષિણપૂર્વ ભાગમાથી આવીને આ દ્વીપકલ્પમા વસેના જણાવે છે

બારમી શતાબ્દીમા કટ્ટીલોકો પૃથ્વીરાજની સાથેના યુદ્ધોમા પ્રસિદ્ધ હતા આ જાતિના કેટલાક સરદારો તેની તથા તેના શત્રુ કનોજના રાજાની સેના સાથે સબધ ધરાવતા હતા જો કે આ સમયે તેઓ કેટલેક અશે અણહિલપુરના રાજાને આધીન રહી કાર્ય કરતા હતા, તોપણ એમ જણાય છે કે આ ઘટના કાંઈ પણ દબાણ કરતા અધિકતર તેમની સ્વેચ્છાથીજ બની હતી

કટ્ટીલોકો અદ્યાપિ સૂર્યની પૂજા કરે છે, શાતિપ્રિય હુન્નરોપ્રત્યે ઘૃણા ધરાવે છે અને પોતાના પૂર્વકાળના લૂટફાટના ઉદ્યમની અનિશ્ચિત કમાઈ કરતા શાન્તિપૂર્વક શ્રમ કરીને પોતનો નિર્વાહ કરવા-

---

એમ તેમના લેખ વગેરેપરથી પ્રતીત થાય છે હવે હૂણોનુ કોઇ રાજ્ય રહ્યુ નથી અને એ કોમ નષ્ટ થઇ ચૂકી છે

હૂણોએ ઇસ્વીસનની પાચમી શતાબ્દીમા ઇરાનનો ખજાનો લૂટ્યો અને તેઓ ત્યાની દોલત હિંદુસ્તાનમા લઈ આવ્યા જેથી ઇરાનના અસાનિયન શૈલીના સિક્કાઓ કે જે સિક્કા કલદાર રૂપિયાની બરાબર પણ ઘણા પાતળા થતા હતા અને જેની એક બાજુપર રાજાની મુદ્રાલેખસહિત અને બીજી બાજુપર પ્રદીપ્ત અગ્નિનો ઉચ્ચ કુડ હતો તથા કુડની બે બાજુએ બે પુરુષો ઉભા હતા, તે હિંદુસ્તાનમા આવ્યા અને હૂણોએ પણ આ દેશમા તે સિક્કાને મળતા સિક્કા ચલાવ્યા હૂણોનુ રાજ્ય નષ્ટ થયા પછી પણ ઇસ્વીસનની અગીઆરમી શતાબ્દીની આસપાસપર્યંત તેજ શૈલીના (લેખવિનાના) સિક્કા પ્રચલિત રહ્યા. પરતુ ક્રમશ તેનો આકાર ઘટવાની સાથે તે પર એટલે સુધી બેડોળપણુ આવી ગયુ કે તેની ઉપરનો રાજાનો ચહેરો ઓળખવો દુસ્તર થઇ પડ્યો આથી લોકોએ રાજાના ચહેરાને ગર્ધવની ખરી ઠરાવી અને તે સિક્કા 'ગધિયા' 'વા ગાધિયા' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા, પરતુ ગર્ધવ (ગધેડા) ની સાથે તેને કાઇ પણ સબધ નથી (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૧ ઉક્ત ભાટ જણાવે છે કે વડોદરાથી ત્રણ કોશના અંતરપર ત્રિસોની ગામમા આ હૂણોના ત્રણચાર ઘર છે અને ખીચીજાતિનો ભાટ મોગજી જણાવે છે કે, હૂણલોકોની દતકથાઓપરથી પ્રતીત થાય છે કે એ જાતિના પુષ્કળ પરાક્રમશાળી રાજાઓ ભારતવર્ષમા થઇ ગયા છે.

૨ સિકદર બાદશાહ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨૬ મા પજાબપર કરેલા આક્રમણપ્રસંગે ત્યાના કાઠીઓની સાથે લડ્યો હતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

મા ઘણા અસતુષ્ટ છે તે લોકો પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થઈ હાથમા ભાલો લઈ શત્રુ અને મિત્રની પોતાનો 'બ્લેકમેલ' અર્થાત્ ઉપદ્રવોનો કર ઉઘરાવતા રહેવા સિવાય બીજા કોઇપણ ધ ધાથી પ્રસન્ન થતા

કેપ્ટન મેકમર્ડોના આ જાતિની રીતભાતવિષેના લેખને અહી આ ઉદ્ધૃત કરી અમે આ સ વૃત્તાત સમાપ્ત કરીશુ 'કટ્ટીજાતિ કોઇ કોઇ બાબતમા રાજપૂતજાતિથી ભિન્ન છે તે સ્વભાવે અ નિર્દય છે, પરતુ વીરતાના ગુણમા તે રાજપૂત કરતા ઘણી ચઢતી છે અને કટ્ટી કરતા અધિક બળવા મનુષ્ય કોઇ પણ નથી તેનુ કદ સાધારણ લોકો કરતા ઘણુ મોટુ છે તે જાતિના મનુષ્યો પ્રાય ૭ ફીટથી અધિક ઉચા થાય છે ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેઓ સુવાળા વાળ અને નીલવર્ણ નેત્રવાળા પણ જણાય છે તેમનુ શરીર કસરતી અને મજબૂત હાડવાળુ હોય છે, અને તે વિશેષત તેમની જીવનપ્રણાલિને બરાબર અનુકૂળ હોય છે તેમનુ મુખ તેજસ્વી હોય છે, પરતુ તે ખરાબ પ્રકારનુ હોય છે, કારણ કે તે પર કઠોરતા પ્રકાશતી હોય છે અને બહુધા મૃદુતાનુ એક પણ લક્ષણ દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી"[1]

બલ્લા (બાલા)—પ્રાચીન તથા આધુનિક સમસ્ત વ શાવલીલેખકો બલ્લાજાતિનુ નામ રાજકુળોમા અતર્ભૂત કરે છે ભાટલોકો તેમને આશીર્વાદ આપતા "ઠટ્ટા મુલ્તાનના ગવ " કહે છે તે પરથી પ્રતીત થાય છે કે તેમનુ મૂળ નિવાસસ્થાન સિંધુનદીના તટપર હતુ, પરતુ તેઓ સૂર્યવશી હોવાનો દાવો કરે છે અને કહે છે કે, અમારો આદ્યપુરુષ બલ્લા વા બપ્પા[2] રામચદ્રના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લવનો દીકરો હતો અને સૌરાષ્ટ્રમા તેમની વસતી પ્રાચીન સ્થાન ટાકમા હતી, કે જે અધિક પ્રાચીનકાળમા મોગીપટ્ટણ કહેવાતુ હતું અને તેની આસપાસના પ્રદેશને જીતી લઇને તેમણે તે દેશનુ નામ બલ્લક્ષેત્ર (વલ્લભીપુર એની રાજધાની હતુ) રાખ્યુ અને બલ્લારાયની[3] ઉપાધિ ધારણ કરી આ બાબતમાં તેઓ મેવાડના ગેહલોત (ગુહિલોત)વશની સાથે સમાનતા રાખવાનો દાવો કરે છે, પણ તેઓ ગેહલોતવ શની એક શાખા હોય એ વાત અસભવિત લાગતી નથી, કારણ કે એ વ શનો અધિકાર સૌરાષ્ટ્રદેશમા દીર્ઘકાળપર્ય ત રહ્યો હતો ગેહલોતોએ મહાદેવની પૂજા ગ્રહણ કરી તે પૂર્વે, તેમની ઉપાસનાનો મુખ્ય દેવતા સૂર્ય હતો તેમણે મહાદેવનો ઉપાસના ગ્રહણ કરી તે સમય તેમના ઇતિહાસમા આપવામા આવ્યો છે ગેહલોતલોકો સૂર્યોપાસક હતા તે પરથી બલ્લાલોકો પ્રત્યેક રીતે સિથિયન લોકોની સાથે જે સમાનતા રાખવાનો દાવો કરે છે તે સમાનતા ગેહલોતો પણ સિથિયન લોકોની સાથે રાખતા પ્રતીત થાય છે

આથી જૂદી રીતે સૌરાષ્ટ્રના બલ્લાલોકો પોતાને ઇંદુવ શના જણાવે છે તેઓ કહે છે કે, અમે

---

૧ આ લોકોની મુખમુદ્રા તથા તેમના નીલવર્ણના નેત્રો કે જેથી તેઓ ગૉથિક વા જેટીવશના પ્રતીત થાય છે તે વિષે વિશેષત મારા સ્વવૃત્તાતમા જણાવીશ +

૨ મેવાડના ગુહિલોતો (સિસોદીઆઓ)ના પ્રસિદ્ધ પૂર્વજ બપ્પા વા બાપ્પા રાવલને બલ્લા (બાલા) ની સાથે કાંઈપણ સબધ નહોતો વાન વા બલ્લાજાતિના રાજપૂતો પણ છે અને કાઠીઓ પણ છે આથી કેટલાક લોકોનુ એવુ અનુમાન છે કે બલ (બલ્લા) રાજપૂતો અને વાન (વાલા) કાઠીઓ એકજ જાતિના હોવા જોઇએ પરતુ વાનરાજપૂતો વાનકાઠીઓથી ઘણા કાળપૂર્વે અર્થાત્ ગુપ્તોનુ મહારાજ્ય નષ્ટ થયુ તે સમયે આવ્યા હતા, જેથી તેઓ રાજપૂતો ની સાથે મળી ગયા પરતુ વાન (વાળા) કાઠીઓ (કે જેઓ કાઠીઓના અગ્રણી મનાતા હતા) ઘણા સમય પછી આવ્યા, જેથી તેઓ રાજપૂતોમા સામિલ થવા પામ્યા નહિ (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ બલ્લારાયની ઉપાધિ એ કેવળ કર્નલ ટૉડની કલ્પના છે એનુ નિશ્ચિત પ્રમાણ ક્યાયપણ પ્રાપ્ત થતું નથી વલ્લભીપુર (કાઠીઆવાડમા)ની દક્ષિણે આવેલા બલક્ષેત્રના નામપરથીજ કર્નલ ટૉડે વલ્લભીની આસપાસના પ્રદેશપર રાજ્ય કરનાર સમસ્ત રાજાઓને આ ઉપાધિ લાગુ પાડી છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

+કાઠી લોકો હાલમા વિશેષત કાઠિયાવાડમા આબાદ છે અને આજ તેમનુ રાજ્ય છે તેમનામા મુખ્ય ત્રણ જાતિઓ છે ખુમાણ, ખાચર અને વાલા, જેમાથી વાલા પોતાની ઉત્પત્તિ રાજપૂત પિતા અને કાઠી જાતિની માતાથી થયેલી બતાવે છે રાજપૂતો કાઠીઓની સાથે વિવાહાદિ સબધ રાખતા નથી

(ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

બલિકપુત્રો છીએ આ બલિકપુત્રો સિંધુ નદીના કિનારાપર આરોરના પ્રાચીન રાજા હતા તેમના આ દાવાનો નિર્ણય કરવો એ અનુચિત સાહસ થઈ પડશે, પરંતુ હું એવું અનુમાન કરવાનું સાહસ કરૂં છું કે, તેઓ આરોરના સંસ્થાપક મેહલ (શલ) ના સંતાનો હશે આ શલ મહાભારતના રાજાઓપૈકી એક હતો

કટીનોકો બલ્લાલોકોમાંથી ઉત્પન્ન થયાનો દાવો કરે છે, કે જે તેમનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઉત્તરમાં હોવાનું એક વધુ પ્રમાણ છે, અને તેથી 'મુલ્તાન તથા ઠટ્ટાના રાવ" એવો ભાટોનો આશી ર્વાદ સત્ય ઠરે છે તેરમી શતાબ્દીમાં બલ્લાલોકો મેવાડપર આક્રમણ કરવાને માટે સંપૂર્ણરીતે બળવાન હતા અને ચોટિલાના બલ્લાસરદારને મારવો, એ પ્રસિદ્ધ રાણા હમીરનું પ્રથમ સાહસકર્મ હતું. ટાંકનો વર્તમાન રાજા બલ્લા છે ને આ જાતિની પ્રતિષ્ઠા અદ્યાપિ તે દ્વીપકલ્પમાં સ્થાયી છે

ઝાલા મકવાણા—આ જાતિ પણ સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાં વસેલી છે તે રાજપૂત કહેવાય છે, પણ તે સૂર્યવંશી[1] ચંદ્રવંશી કિંવા અગ્નિવંશી ગણાતી નથી અને અમો તેને ઉત્તર તરફના દેશોમાંથી આવેલી જણાવીએ છીએ, જો કે આ વાત અમે યથાર્થ રીતે સિદ્ધ કરી શકતા નથી આ જાતિના લોકો હિંદુસ્તાન વા રાજસ્થાનમાં પણ ઘણા ઓછા પ્રસિદ્ધ છે રાજસ્થાનમાં આ લોકો સર્વપ્રકારે સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન રાજા અર્થાત્ મેવાડના વર્તમાન રાજકુલને આશ્રયેજ પ્રવિષ્ટ થયા હતા આ રાજકુલની મંજુરીથી સર્વદોષો ઢંકાઈ જાય છે મહારાણા પ્રતાપસિંહ જ્યારે અકબરના સંપૂર્ણ સૈન્યબળના બોજાહેઠળ દબાઈગયા હતા, તે સમયે ઝાલાસરદારે સ્વામીભક્તિનું એક દીપ્તિમાન કાર્ય કર્યું તેથી તેમને ઉક્ત મહારાણા તરફથી કૃતજ્ઞતા સિવાય તેમનાથી આપી શકાય એવું સર્વોત્તમ આદરસન્માન પ્રાપ્ત થયું, અર્થાત્ રાણાએ તેની સાથે પોતાની કન્યા પરણાવી અને તેને પોતાના જમણા હાથપર આસન આપ્યું તે સરદારને આ પ્રતિષ્ઠા તેના કાર્યથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે કાંઇ છત્રીસ રાજકુલોમાં તેનો દરજ્જો ઉચ્ચ મનાવાના કારણથી પ્રાપ્ત થઇ નહોતી આ વાતનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપણને પાછના સમયમાં પ્રાપ્ત થયું, કે જ્યારે વર્તમાન રાણા (ભીમસિંહ)નું પોતાના વંશની એક દૂરની શાખાની કન્યાને કોટાના ઝાલારાજાની સાથે પરણાવવાની અનુમતિ[2] આપવાનું કામ અતિ મહાન કૃપાનું ચિન્હ માનવામાં આવ્યું હતું

આ જાતિના નામપરથી સૌરાષ્ટ્રના સૌથી મોટા ભાગોપૈકી એકનું નામ ઝાલાવાડ પડ્યું છે ઝાલાવાડમાં કેટલાક મોટા મોટા નગરો આવેલા છે તેમાં વાંકાનેર, હળવદ અને ધ્રાગધ્રા મુખ્ય છે

ઝાલા લોકો ત્યાં ક્યારે વસ્યા અને તેમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કેવો છે તે વિષે દંતકથાદ્વારા કાંઇ હકીકત પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, પરંતુ મુસલમાનોના પ્રથમ આક્રમણના સમયમાં રાણાને આ જાતિની તરફથી સૈનિક સહાયતા મળી હતી અને પૃથ્વીરાજના વીરતામય ઇતિહાસમાં આપણને વારંવાર ઝાલા જાતિના સરદારોનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે આ સરદારોએ તેમની અને તેમના શત્રુઓની આધીનતામાં રહી નામના પ્રાપ્ત કરી હતી અને ચંદબારોટે જણાવેલા ઝાલાસરદારોપૈકી એકનું નામ મેં પવિત્ર ગિરનારપર જૈનાઇટના પાષાણપર કોતરેલું જોયું છે આ ગિરનારની નિકટ અતિ પ્રાચીનકાળથી આ લોકો નિવાસ કરતા હતા અને અમે તેમનું વૃત્તાંત સમાપ્ત કરીએ છીએ

ઝાલા[3]જાતિની અનેક શાખાઓ છે જેમાંની મકવાણાશાખા મુખ્ય છે

---

૧ કર્નલ ટૉડ લખે છે કે ઝાલાજાતિ સૂર્યવંશી, ચંદ્રવંશી કિંવા અગ્નિવંશી ગણાતી નથી, પરંતુ ઇસ્વીસનની પંદરમી શતાબ્દીમાં ગાધારકવિએ મંડલિક કાવ્ય રચ્યું તેના છઠ્ઠા સર્ગમાં તેણે ઝાલાઓને ચંદ્રવંશી જણાવ્યા છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ એનો પુત્ર માધવસિંહ કે જે વર્તમાન પ્રધાન છે, તે પ્રસિદ્ધ જાલિમસિંહ અને એક રાણાવત સરદારની પુત્રીનું સંતાન છે, જેથી તે (માધવસિંહ) ની સંતતિનો વિવાહ પોતાના (જાતીય) દરજ્જાથી અતિ ઉચ્ચ કુલમાં કરવાનો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થયો છે રાજપૂતોને સમસ્ત સાંસારિક વિચારો કરતાં કુલની ઉચ્ચતાનો ધ્યાન એટલો અધિક રહે છે કે જો કે જાલિમસિંહના હાથમાં રાજસ્થાનના સૌથી અધિક વૈભવસંપન્ન અને ઉત્તમ પ્રબંધયુક્ત રાજ્યનું તંત્ર હતું, તોપણ તેણે કછવાહાકુલના એક નાના જાગીરદારની કન્યાને પોતાના પૌત્રની વધૂતરિકે લાવવામાંજ પોતાના કુલનું ગૌરવ માન્યું હતું

૩ હાલમાં ઝાલાઓને આધીન ધ્રાગધ્રા, લીંબડી, વઢવાણ, વાંકાનેર વગેરે કાઠીઆવાડના રાજ્યો

જેઠવા, જેટવા વા કમરી-આ એક પ્રાચીન જાતિ છે અને સમસ્ત ઇતિહાસલેખકોએ તેને રાજપૂતતરીકે ઓળખાવી છે જો કે ઝાલા લોકોની પેઠે આ લોકો પણ સૌરાષ્ટ્રની બહાર ઓછા પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ તેના એક વિભાગનુ નામ આ જાતિના નામપરથી જેઠવાડ પડયુ છે. આ જાતિના અધિકારનુ વર્તમાન સ્થાન સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારાપર છે આ જાતિનો રાજા રાણા કહેવાય છે અને તેનુ નિવાસસ્થાન પોરબંદર છે

પ્રાચીનકાળમા તેમની રાજધાની ઘૂમલી હતી આ નગરીના ખંડિયેરો તેમના મહાન પ્રતાપનાં પ્રમાણો આપે છે અને ત્યાનુ શિલ્પકાર્ય યૂરોપની મેક્ષન નામની શિલ્પપ્રણાલીની સાથે અપૂર્વ સમાનતા ધરાવે છે જેઠવાઓના ભાગ્ય ગાદીનશીન ૧૩૦ રાજાઓની નામાવલી બતાવે છે અને તેમણે આઠમી શતાબ્દીમા પોતાના રાજાનો વિવાહ દિલ્હીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરનાર તવરરાજાને ત્યા થયેલો લખ્યો છે તે સમયે જેઠવાવંશનુ નામ કમરી[1] હતુ અને એમ કહેવાય છે કે જે રાજાને ૧૨ મી શતાબ્દીમા ઉત્તર તરફથી આક્રમણ કરનારાઓએ ઘૂમલીમાથી હાકી કાઢયો હતો તેનુ નામ સેઠવ કમર હતુ આ પરિવર્તનની સાથેજ કમર નામનો લોપ થઇ ગયો અને જેઠવા નામ પડયું અને આજ કારણથી ગ્રથકારે તેમને કમરી લખ્યા છે આ લોકો આ દ્વીપકલ્પના અન્ય નિવાસીઓની પેઠે સપૂર્ણરીતે સિથિયનલોકોના સતાનો જણાય છે અને તેઓ ભારતની પ્રાચીન જાતિઓની સાથે પોતાનો સબધ દર્શાવવાને માટે કાંઇ દાવો કરતા નથી, તેથી એમ જણાય છે કે, તેઓ ઉચ્ચતર એશિયાની પ્રસિદ્ધ જાતિ કિમેરી તથા યૂરોપની કિમ્બ્રીજાતિની એક શાખાના હશે

તેમનુ આખ્યાન જેવુ વિચિત્ર છે તેવુજ કલ્પિત પણ છે તેઓ પોતાને વાનરદેવ હનુમાનના સતાનોતરિકે ઓળખાવે છે અને આ વાતને પોતાના રાજાઓના બરડાની કરોડને લાબી જણાવી પુષ્ટ કરે છે આ રાજાઓની ઉપાધિ પૂછડીયા વા લાબી પૂછડીવાળા સૌરાષ્ટ્રના રાણા છે આ જાતિની રીતભાત અને દતકથાઓનુ અધિક વર્ણન ગ્રથકારની તે લોકોના મધ્યમા કરેલી યાત્રાના વર્ણનમા આવશે[2]

ગોહિલ—આ એક નામાકિત વશ હતો આ લોકો સૂર્યવશી હોવાનો દાવો કાઇંક આડબરની સાથે કરે છે ગોહિલોનુ પ્રથમ નિવાસસ્થાન મારવાડમા લૂણીનદીના વાક (વકના) ની નિકટ જૂના ખેડગઢ હતુ આ લોકો કેટલા સમયથી ત્યા અધિકાર કરતા હતા તે અમને જ્ઞાત નથી તેમણે આ સ્થાન ખેરવા નામના આદિનિવાસી ભીલસરદારની પાસેથી લીધુ હતુ અને તેના અધિકારમા તે વીસ પેઢીપર્યત રહ્યા પછી બારમી શતાબ્દીના અતમા રાઠોડોએ તે ખુચવી લીધુ અને તેમને ત્યાથી હાકી કાઢયા તેમણે ત્યાથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ જઇ પીરમગઢમા વિશ્રામ કર્યો જ્યારે તે નગર પણ નષ્ટ થઇ ગયુ ત્યારે એક શાખા 'બગવા'મા જઈ વસી અને તેના સરદારે નદનનગર વા નાદોદના રાજાની કન્યા સાથે વિવાહ કરી પોતાના શ્વશુરનુ રાજ્ય બલપૂર્વક છીનવી લીધુ વા પ્રાપ્ત કર્યું સોમપાલથી લઇને નાંદોદના વર્તમાન રાજા નારસિહપર્યત ૨૭ પેઢી થઇ છે બીજી શાખા શિહોરમા જઇ વસી અને તેણે ભાવનગર તથા ઘોઘા એ નગરો સ્થાપન કર્યા પ્રથમ શહેર ભાવનગર મહી નદીની ખાડીપર ગોહિલ લોકોનુ નિવાસસ્થાન છે, જેથી સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પનો પૂર્વભાગ ગોહિલવાડ કહેવાય છે

ત્યાનો વર્તમાન રાજા વાણિજ્ય કરે છે અને તેના જહાજો મોઝાંબીકના (દક્ષિણ આફ્રિકાના પૂર્વ તટપરનો એક દેશ) સ્વર્ણકિનારા[3] ની સાથે વ્યવહાર કરે છે

અને રાજપૂતાનામા ઝાલાવાડનુ રાજ્ય તથા મેવાડમા સાદરી દેલવાડા, ગોગૂદા વગેરે સ્થાનો તથા કાઠારાજ્યમા કોનાઠીનુ સ્થાન છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૧ કમર—ભારતની ખ્યાતોમા કમર (કુમાર=કુવર) શબ્દ જોઇને કર્નલ ટૉડે જેઠવાઓને કિમેરી વા યૂરોપની કિમ્બ્રીજાતિના ગણી લીધા છે, જે સર્વથા અગ્રાહ્ય છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ કર્નલ ટૉડે જેઠવાઓનુ વિશેષ વૃત્તાત "ટ્રાવેલ્સ ઈન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા" નામના પુસ્તકમા કાઠીઆવાડના પ્રસગમા આપ્યુ છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ ગોહિલવશ—કાઠીઆવાડના ગોહિલો પોતાને ચદ્રવશી અને શાલિવાહનના વશજ માને છે, પરતુ મડલીકકાવ્યમા તેમને સ્પષ્ટરીતે સૂર્યવશી જણાવ્યા છે અને તેથી કાઠીઆવાડના ગોહિલો કે

સર્વૈયા વા સરિઅસ્પ—આ વંશના સંબંધમાં દંતકથાઓદ્વારા માત્ર એટલીજ હકિકત પ્રાપ્ત થાય છે કે તે કોઇ એક સમયમા પ્રસિદ્ધ હતો; કારણકે જો કે ભાટોની વંશાવળીઓમા તેને ક્ષાત્રય જાતિનો સાર " **सर्वैया क्षात्रिय तन सार** " જણાવ્યો છે, તોપણુ તેની વર્તમાન અવનતિના સબંધમા અમને કેવળ થોડી વાતોજ પ્રાપ્ત થઇ છે. તેનુ નામ અને ભાટની આપેલી આ ઉપાધિ એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવે છે કે તે અશ્વ[1] લોકોનીજ એક શાખા છે અને તેના નામમાં 'સાર' ઉપસર્ગ સત વા આદ્યતાનો દ્યોતક છે, પરતુ માત્ર નામપરથીજ કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે.

સિલાર વા સુલાર—પૂર્વોક્ત જાતિની પેઠે અહીઆ પણ અમને માત્ર નામનીજ છાયા પ્રાપ્ત થઇ છે. આ નામ એવુ છે કે જેમાથી લારિક[2] નામ નીકળવાનો સપૂર્ણ સંભવ છે ઉક્ત નામથી સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ ટૉલેમી અને પ્રાચીન યૂરોપના ભૂગોળવેત્તાઓને જ્ઞાત હતો. લારજાતિ એક સમયે સૌરાષ્ટ્રમા પ્રસિદ્ધ હતી અને અણુહિલપુરના ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે પોતાના સમગ્ર રાજ્યમ.થી તે જાતિને નિર્મૂલ કરી દીધી હતી, માટે સવાર વા સિલાર સ્પષ્ટ રીતે લારજ હશે નિ સદેહ, કુમારપાલચરિત્રના કર્તાએ એને રાંજતિલક અર્થાત્ રાજકુમાર લખી છે, પરંતુ જે વણિકજાતિઓ બૌદ્ધધર્મ પાળે છે, તે જાતિઓમાજ માત્ર આ નામ હાલમા પ્રાપ્ત થાય છે ઉક્ત ૮૪ વણિક જાતિઓમાની એક જાતિ લાર કહેવાય છે.[3] આ ૮૪ જાતિઓનો અધિકારા રાજપૂતોમાથી નીકળ્યો છે[4]

ડાભી—આ જાતિના સબધમા એટલુજ કહી શકાય છે કે એક સમયે તે સૌરાષ્ટ્રમા પ્રસિદ્ધ હતી કેટલાક લોકો તેને યદુવશની એક શાખા કહે છે, જો કે સમસ્ત વંશાવલીલેખકો તેને એક પૃથક્ પ્રસિદ્ધ જાતિ માને છે હવે આ જાતિનુ ન તો રાજ્ય છે કે ન તો પ્રજા છે.[5]

ગાડ—ગૌડજાતિની કોઇક સમયમા રાજસ્થાનમા પ્રતિષ્ઠા હતી, જો કે ત્યા તેનો કદિપણ ઝાઝો વિસ્તાર થયો નહોતો બગાળાના પ્રાચીન રાજાઓ[6] આજ જાતિના હતા અને તેના નામ-

---

જેઓ રાજપૂતાના (મારવાડ) ના ખેડઇનાકામાથી ત્યા ગયા છે, તેઓ મેવાડના ગુહિલોતોની શાખાના હોય એવુ અનુમાન કરી શકાય છે જો શાલિવાહનના વંશજતરિકે તેઓ પોતાને ઓળખાવે છે તે દક્ષિણનો આંધ્ર ભૃત્યવશી (શક) શાલિવાહન (સાત વાહન) નહિ પણ મેવાડના રાજા નરવાહનનો ઉત્તરાધિકારી શાલિવાહન હોવો જોઇએ રાજપૂતોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નહિ હોવાથી ભાટોએ તેમના ઇતિહાસમા અનેક નિરાધાર વાતો લખી દીધી છે, તેમાની આ પણ એક છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૧ સર્વૈયા રાજપૂતોને કર્નલ ટૉડ અશ્વલોકોની શાખાના જણાવે છે, પરંતુ તેઓ પોતાને યાદવોની શાખાના માને છે અને હાલમા તેઓ માત્ર કાઠીઆવાડમાજ છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ લૅરિક (લારિક)—ટૉલેમી વગેરે પ્રાચીન ભૂગોળવેત્તાઓએ લૅરિક (લારિક) શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતના લાટ નામના પ્રદેશને માટે કર્યો છે, નહિ કે કર્નલ ટૉડના અનુમાન પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીઆવાડ)-ના દ્વીપકલ્પને માટે (લાટને માટે જુઓ ઐતિહાસિક ગ્રથમાળા વૉલ્યુમ પ્રથમ, પૃષ્ઠ ૨૯) (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ લાટ દેશમાથી નીકળેલી વણિકજાતિઓમા લાડ વાણીઆ છે, જેઓ પોતાના પ્રાચીન નિવાસસ્થાનપરથીજ લાડ કહેવાયા છે. ('ટ' ના સ્થાનપર 'ડ' થઇ જાય છે.) (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ સિલાર (શિલાર) વશ—આ વંશના રાજાઓના લેખોમા તેમને વિદ્યાધર (દેવયોનિ) જીમૂતકેતુ-(જેણે શખચૂડ નામના નાગને બચાવવાને, તેને બદલે પોતાનુ શરીર ગરુડને અર્પણ કર્યું હતું) ના પુત્ર જીમૂતવાહનના વશજ જણાવ્યા છે તેમનો ખિતાબ 'તગરપુર વરાધીશ્વર' પ્રાપ્ત થાય છે, જેપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તેમની પ્રથમ રાજધાની 'તગરપુર' હશે શિલારવશીઓની ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓનો પત્તો લાગે છે તેઓ બહુધા સામંતોની સ્થિતિમા રહ્યા હતા. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૫ રાજપૂતાનામા અદ્યાપિ ક્યાક ક્યાક ડાભીજાતિના રાજપૂતો મળે છે, પરંતુ તેમની સખ્યા અતિ અલ્પ છે. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૬ બંગાળામા ગુપ્તોની પછી પાલ અને સેનવશીઓનું રાજ્ય થયુ હતું એમ પ્રતીત થાય છે,

પરથીજ તેની રાજધાની લખનૌતીનુ નામ પડયુ હતુ

પાછળથી જે દેશ ચૌહાણોએ લઈ લીધો તે ભૂમિપર આ લોકોનો અધિકાર હતો એમ વિશ્વાસ પૂર્વક માનવાને માટે અમારી પાસે અનેક સાધનો છે તેમને સમસ્ત પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોમા અજમેરના 'ગૌડ' લખ્યા છે પૃથ્વીરાજની લડાઇઓના સબધમા વારવાર તેમના મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ સરદારોનુ વર્ણન આવ્યુ છે, જેમાના એકે ભારતવર્ષના મધ્ય ભાગમા એક નાનુસરખુ રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતુ આ રાજ્ય મુસનમાનોના સાતમે વર્ષના શાસનકાળમા કાયમ રહ્યુ અને ત્યાર પછી અતે અંગ્રેજોએ મરાઠાઓપર અનેકવાર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી પરોક્ષ રીતે તેનો નાશ થયો, અર્થાત્ સિંધિઆએ ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૯ મા ગૌડવશનો અધિકાર નષ્ટ કરી[1] તેની રાજધાની શેપુરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અત્યત લોભી અને લૂટારા સિંધિઆએ તેમના વાર્ષિક બાર લાખ રૂપિયાની ઉપજવાળા દેશમાથી તેમને માટે પ્રાય ૫ ૦૦૦ની ઉપજનો માત્ર એક નાનોસરખો પ્રદેશ રહેવા દીધો છે ગૌડજાતિની પાચ શાખાઓ કે તેના નામો આ પ્રમાણે છે—અતહિર, સિલ્હાના, તુર, દુસેના અને બોડાના.

ડોડ વા ડોડા—આ વશના સબધમા અમારે ઘણુજ થોડુ કહેવાનુ છે તેમને સમસ્ત વશાવળીઓમા સ્થાન મળ્યુ છે તે છતા પણ તેમના પ્રાચીન ઇતિહાસનુ વૃત્તાત સમયના પ્રભાવથી નષ્ટ થઇ ગયુ છે તેમના ઉપર વિજય મેળવવો એ પૃથ્વીરાજને શિલાલેખમા કોતરવા યોગ્ય લાગ્યો હતો[2]

ગેહુરવાલ-ગેહરવાલરાજપૂતોને રાજસ્થાનમા તેમના બંધુઓ ભાગ્યેજ ઓળખે છે તેઓ તેમના અશુદ્ધ[3] રક્તને પોતાનામા મેળવવા માગતા નથી, જો કે તેઓ વીર યોદ્ધા હોવાથી તેમના સાથી થવાને યોગ્ય છે. ગેહરવાલ લોકોનો મૂળ દેશ પ્રાચીન કાશી છે તેમનો મહાન પૂર્વજ ખોરતજ્દેવ[4] હતો તેની સાતમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેના જેસદે[5] વિંધ્યવાસિની દેવીના સ્થાનકપર એક મોટો યજ્ઞ કર્યો

પરતુ તેમાથી કોઇએ પણ પોતાને ગૌડ લખ્યા નથી અજમેરની આસપાસના પ્રદેશપર આધિપત્ય ધરાવનાર ગૌડરાજપૂતોના સબધમા એવી વાત પ્રચલિત છે કે, ગૌડ દેશના કેટલાક રાજપૂતો પુષ્કરની યાત્રા કરવાને આવ્યા હતા, જેમને અજમેરના ચૌહાણરાજાએ જાગીર આપીને પોતાના સામત બનાવ્યા અને ત્યાજ રાખ્યા આ ઉપરથી આ ગૌડો બગાળના સેનવશી હોય એવો અધિક સભવ છે (ગૌ૦હી૦ઓઝા)

૧ ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭ મા ગ્રથકાર આ પ્રદેશો કે જે આ સમયે અજ્ઞાત હતા તેમનુ અન્વેષણ કરવાને માટે એ દેશોમા ભ્રમણ કરવા લાગ્યો, અને જો કે તે એક નવયુવાન નાનો અમલદાર હતો, તોપણ તેનુ સ્વાગત તથા આતિથ્ય વડોદરા તથા શેપુર એ ઉભય સ્થાનોમા સભ્યતાપૂર્વક કરવામા આવ્યુ ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૯ મા તેણે અત્યત ભિન્ન અવસ્થામા આ દેશમા પ્રવેશ કર્યો અથાત્ સિંધિઆના દરબારમા રહેતા એલચીના સહચરતરિકે આ દેશમા તે આવ્યો અને તેને શેપુરની વિરુદ્ધ કાર્ય તથા તેનું પતન જોઇ અત્યત શોક ઉત્પન્ન થયો, કારણ કે તે પોતાના મિત્રોને સહાય કરવાને સમર્થ નહોતો

આ સમયના ગૌડરાજાએ વીરતાના ગુણને તિલાજલિ આપી હતી તે વિષ્ણુની ઉપાસનામા અત્યત અનુરક્ત થઇ ગયો, તેણે માસભક્ષણનો પરિત્યાગ કર્યો અને તે નિરતર તે દેવતાની પ્રતિમાની આગળ નૃત્ય કરવા લાગ્યો તે ભાટોના વીરરસાત્મક કાવ્યોની અપેક્ષાએ કૃષ્ણ અને રાધાના ગોપ્યભજનોમા વિશેષ નિપુણ હતો તેનુ નામ રાધિકાદાસ હતુ અને તેની અગત બાબતવિષે બોલતા તે પોતાના વશનો અતિમ રાજા હતો, એ કહેવાની કઇ જરૂર નથી

૨ જુઓ રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની કાર્યવાહી-પુસ્તક ૧ લુ, પૃ૦ ૧૧૩

૩ કર્નલ ટૉડ લખે છે કે –"રાજપૂતાનાના રાજપૂતો ગહરવાર (ગહરવાર)નુ અશુદ્ધ રક્ત પોતાનામા મેળવવા માગતા નથી" આ પ્રમાણે લખવુ ભૂલભરેલુ છે, કારણ કે ગહરવાલ ઉચ્ચકુલના રાજપૂતો છે અને કનોજનો પ્રસિદ્ધ રાજા જયચદ પણ ગહરવાર હતો, જેના વશજ હોવાનો દાવો જોધપુર, બિકાનેર, કિશનગઢ, ઇડર, સીતામઉ, રતલામ, સેલાના, ઝાબુઆ વગેરે સ્થાનના રાજાઓ કરે છે ગહરવારોને રાઠોડોની એક શાખા માનવામા આવે છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૪ ખોરતજ્દેવનું નામ અદ્યાપિ કોઈ પણ શિલાલેખાદિમા પ્રાપ્ત થયુ નથી. (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૫ જેસદ-આ શબ્દ કદાચ કનોજના પ્રસિદ્ધ રાજા જયચદ ગહરવાર (રાઠોડ) નો સૂચક હશે.

તેથી તેની સતતિને બુદેનાની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ બુદેનાએ હાનમા ગેહરવાનનુ નામ ભુસી નાખ્યુ છે અને જેમની અનેક શાખાઓ બુદેનખડમા ચદેનાઓના જે વિનષ્ટ સ્થાનપર વસે છે ત વિસ્તૃત પ્રદેશનુ નામ બુદેના પડયુ છે આ પ્રદેશના મુખ્ય નગરો કાનિજર મોહિની અને મહોબાપર તેમણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે

ચદેનાનોકો કે જેમની ગણના કેટનાક વશાવનીલેખકોએ ૩૬ રાજકુળોમા કરી છે તેઓ બારમી શતાબ્દીમા પરાક્રમશાળી હતા યમુના અને નર્મદાની વચ્ચેનો સમસ્ત દેશ તેમના અધિકારમા હતો આ દેશમા હાન બુદેના અને વાઘનાનોકોનુ પ્રાબલ્ય છે પૃથ્વીરાજ સાથેના તેમના યુદ્ધો કે જે તેમના વીર કાર્યોમા સાથી અધિક મનોરજક છે તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે ચદેલાનોકોને નીચુ જોવુ પડયુ અને તેમનાપર ગેહરવાનનોકોનો વિજય મેળવવાનો માર્ગ સુગમ થઇ ગયો બુદેના માનબીરનો આધિપત્ય કાળ પ્રાય ઇ૦ સ૦ ૧૨૦૦ નો હતો તેની તેરમી પેઢીએ મધુકરશાહે બેટવા નદીને કિનારે ઓર્છા નગર સ્થાપન કર્યું તેના પુત્ર બરસિંહદેવે મહાન અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો ઓર્છા અનેક બુદેનારાજ્યોમા મુખ્ય થઈ પડયુ પરતુ તેના સસ્થાપકે બુદ્ધિમાન અબુલફઝલનો વધ કરીને પોતાના મસ્તકપર ચિરસ્થાયી અપકીર્તિ વહોરી લીધી આ અબુલફઝલ મહાત્મા અકબરનો મિત્ર અને ઇતિહાસવેત્તા તથા હિંદુજાતિનો પ્રશસક અને પક્ષપાતી હતો

અકબરના સમયથી મોગલોના રાજ્યના અતપર્યત બુદેનાઓએ સમસ્ત મોટા મોટા યુદ્ધોમા નામના પ્રાપ્ત કરી હતી રાજસ્થાનના બહાદૂર રાજાઓપૈકી કોઈએ પણ ઓર્છા અને દતિયાના રાજાઓ કરત અધિકતર વીરતા અને સ્વામીભક્તિમતિ સેવા કરી નહોતી ઓર્છાનો રાજા ભગવાનસિંહ શાહજહાની સેનાની હરોલ (અગ્ર ભાગ)નો સરદાર હતો તેનો પુત્ર શુભકરણ દક્ષિણમા ઔરગઝેબનો અત્યત પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ હતો અને બીજો પુત્ર દનપતસિંહ જાજવના મેદાનમા રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે યુદ્ધ થયુ હતુ તેમા માર્યો ગયો હતો તેના સતાનો પણ બળહીન થયા નથી અને પાશ્ચાત્યદેશોના વીરતામય ઇતિહાસમા કોઇ પણ વાત વર્તમાન બુદેનારાજાના પિતાના ગૌરવસપન્ન તથા વીરકાર્ય કરતા અધિક ઉત્તમ પ્રાપ્ત થતી નથી[1]

હાનમા બુદેનાવશના લોકો અગણિત છે અને તેમનુ પ્રાચીન ગેહરવાન નામ તો તેમના મૂળ નિવાસસ્થાનોમાજ રહી ગયુ છે

બડગૂજર—આ લોકો સૂર્યવશી છે અને ગહિલોતોસિવાય માત્ર આજ એક વશ એવો છે કે જે પોતાને રામચદ્રના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લવદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો જણાવે છે બડગૂજર લોકોના મોટા મોટા ઇલાકા ઢુઢાડમા[2] હતા અને માચેડીના રાજ્યમા રાજોરનો[3] પહાડીકિલ્લો તેમની રાજધાની હતી

ઇતિહાસના અભાવની દશામા ભાટોએ કાઇને બદલે કાઇ લખી દીધુ હશે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૧ માધાજી સિંધિઆના મૃત્યુ પછી તેના કુટબની સ્ત્રીઓએ તેના ઉત્તરાધિકારી દોલતરાવના ભયથી દતિયાના રાજાનુ શરણ ગ્રહણ કર્યું દોલતરાવે સેના મોકલી તેમને પાછી સોપી દેવાને કહે વરાવ્યુ અને આ કહેણના અસ્વીકારનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે યુદ્ધની સૂચના આપવામા આવી આ વીરપુરુષે પોતાની ઉપર આક્રમણ થવાની વાટ પણ જોઇ નહિ પરતુ બરછીવાળા ૩૦૦ સ્વામીભક્ત ઘોડેસ્વારોની સેના લઇ શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડી તેમનો સહાર કરવા માડયો તેણે પ્રાણદાન આપ્યુ પણ નહિ તેમ લીધુ પણ નહિ અને આ પ્રકારે તે શરણાગતની રક્ષા અને સન્માનના નિયમોનુ પાલન કરતો યુદ્ધમા પડયો જે સમયે તે ભયકર રીતે ઘાયલ થઇ ગયો હતો તે સમયે પણ તેણે સહાયતાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ તેણે રણક્ષેત્ર છોડીને જવાની સ્પષ્ટ ના પાડી અને સુલેહની સમસ્ત વાતોપ્રત્યે ઘૃણા પ્રદર્શિત કરી મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરવા માડી જે સ્થાનપર આ વીરકર્મ થયુ તે સ્થાનપર મ થકારે વિશ્રામ કર્યો હતો અને તેના પુત્ર વર્તમાનરાજાની તરફથી તેને તેના કુળની ખ્યાત પ્રાપ્ત થઇ હતી

૨ અબરવા જયપુર અને માચેડી પણ ઢુઢાડમા અતર્ભૂત હતું ઢુઢાડ એ પ્રાચીન ભૌગોલિક નામ છે

૩ રાજોરનુ ખડિયેર રાજગઢથી પ્રાય ૧૫ માઇલ પશ્ચિમે છે ગ્રથકર્તાએ એક મનુષ્યને ત્યા મોકલ્યો હતો જેણે નીલકઠ મહાદેવના મદિરમા શિલાલેખો હોવાની સૂચના આપી હતી

રાજગઢ અને અનવા એ પણ તેમના ઇનાકા હતા બડગૂજરલોકોને કછવાહાઓએ તેમના આ નિવાસ સ્થાનોમ થી હાકી કાઢ્યા આ વશના એક દરે ગગાકિનારે જઇ આશ્રય ગ્રહણ કર્યો અને ત્યાજ પોતાનુ નવુ નિવાસસ્થાન અનૂપ શહેર સ્થાપિત કર્યુ

સેંગર—આ વશના સબધમા થોડુજ વૃત્તાત જણાયુ છે અને તેણે કદિપણ મહાન નામના પ્રાપ્ત કરી હોય એમ જણાતુ નથી સેંગરલોકોનુ એકજ રાજ્ય જગમોહનપુર યમુનાના તટપર છે

સીકરવાલ—એમ જણાય છે કે આ વશ પણ ઉપર્યુક્ત વશની પેઠે રાજસ્થાનના રાજપૂતોમા કદિ મહાન નામાંકિત થયો નથી, અને હાલમા આ જાતિનો એક પણ સ્વતત્ર રાજા અવશેષ નથી, તોપણ એક નાનો સરખો ઇનાકો ચબલનદીના જમણા કિનારાપર યદુવાડીની સાથે જોડાએલો તેમના નામપરથી સીકરવાડ કહેવાય છે અને તે પણ હાલમા યદુવાડીની પેઠે સિધિઆના રાજ્યમા અર્થાત્ ગ્વાલિયર પ્રદેશમા સયોજાઇ ગયો છે

તેમનુ આ નામ સિકરીનગર (ફતેહપુર)પરથી પડયુ છે પૂર્વકાળમા આ એક સ્વતત્ર રાજ્ય હતુ

બૈસ—બૈસલોકોને છત્રીસ રાજકુલોમા સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે જો કે ગ્રથકાર આ વશને સૂર્ય-વશની કેવળ એક શાખા માને છે, કેમકે આ જાતિનુ નામ ચદની સૂચિમા પણ મળતુ નથી અને કુમારપાલચરિત્રની સૂચિમા પણ પ્રાપ્ત થતુ નથી આ વશમા હાલમા અસખ્ય મનુષ્યો છે તેમના નામપરથી એક પ્રદેશ બૈસવાડા કહેવાય છે આ દેશ દોઆબ અથવા ગગાયમુનાની વચ્ચેના પ્રદેશમા છે

દાહિયા—આ એક પ્રાચીન જાતિ છે એનુ નિવાસસ્થાન સિધુનદીના તટપર સતલજના સગમની નિકટ હતુ અને જો કે એને છત્રીસ રાજકુલોમા સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે તોપણ એમાનો એક પણ મનુષ્ય હાલમા કયાય પણ વિદ્યમાન હોય એમ અમે જાણતા નથી જેસલમીરના ભાટીઓના ઇતિહાસમા એમને વિષે ઉલ્લેખ છે, અને તેમના નામ તથા નિવાસસ્થાનપરથી અમે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે તેઓ કદાચિત્ સિકદરના સમયના 'દાહી લોકો હશે

જોહિયા—આ લોકો પણ તે સ્થાનોમા રહેતા હતા કે જ્યા દાહિયાલોકોનો નિવાસ હતો અને તેમનુ નામ સદા તેમની સાથે મળે છે, પરતુ આ લોકો ગારહનદીની બીજી તરફ ભારતની ઉત્તર મરુસ્થલીમા પ્રસરી ગયા અને પ્રાચીન ઇતિહાસમા તમને જગલ દેશના સ્વામી ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ કે જે દેશમા હરિયાણા, ભટનેર અને નાગોર આવેલા હતા આ જાતિના સબધમા ગ્રથ કર્તાની પાસે એક ગ્રથ વિદ્યમાન છે આ જાતિ પણ દાહિયાની પેઠે નષ્ટ થઇ ગઇ છે

મોહિલ—વશાવળીલેખકોએ જે હક્કના આધારથી આ વશને ઇતિહાસમા સ્થાન આપ્યુ છે, તે વિષે નિર્ણય કરવાનુ કોઇ સાધન અમારી પાસે નથી આ જાતિના ગત ઇતિહાસના વિષયમા જે કાઇ આપણે જાણી શકીએ છીએ તે માત્ર એટલુજ કે બીકાનેરનુ વર્તમાન રાજ્ય સ્થાપિત થયુ ત્યાસુધી આ લોકો એક મોટા પ્રદેશમા વસતા હતા અને ઉક્ત રાજ્યની સ્થાપના કરનારા રાઠોડાએ મોહિલોનો જો કે સર્વનાશ નહિ કર્યો તોપણ તેમને ત્યાથી હાકી મૂક્યા માલણ,માલાણી અને મલ્લિયાજાતિ કે જે હાલમાં નષ્ટ થઇ ગઇ છે તેની પેઠે મોહિલ જાતિ પણ સિકદરના શત્રુ પ્રાચીન મલ્લીલોકોના સતાન હોવાના માનનો દાવો કરી શકે છે મલ્લીજાતિનુ નિવાસસ્થાન મુલ્તાન (પ્રશ્ન-મોહિલસ્થાન ?)હતુ

નિકુંપ—આ વશની પ્રસિદ્ધિ સમસ્ત વશાવળીઓમા છે પરતુ તેના સબધમા આપણને માત્ર એટલુજ જ્ઞાન છે કે ગહિલોતોની પૂર્વે તેઓ માડલગઢ જીલ્લાના સ્વામી હતા

રાજપાલી—આ વશના વિષયમા કાઇ પણ હકીકત પ્રાપ્ત કરવી કઠિન છે સમસ્ત વશાવળી લેખકોએ તેને રાજપાલિક વા કેવળ પાલ નામથી ઓળખાવ્યા છે વિશેષત સૌરાષ્ટ્રના લોકોએ તેમને ઉક્ત નામથી ઓળખાવ્યા છે અને સપૂર્ણત સભવ છે કે તેઓ તેજ દેશમા રહેતા હતા આથી આ વશની ઉત્પત્તિ સિથિયનલોકોમાથીજ થયેલી જણાય છે આ વાતની પુષ્ટતા તેમના નામની ઉત્પત્તિથી પણ થાય છે તેમના નામનો અર્થ 'રાજવશી ભરવાડ[1] (ગોવાળ)' થાય છે આ જાતિ સભવત

[1] કર્નલ ટોડે રાજપાલીનો અર્થ ભરવાડ કર્યો છે, જે યથાર્થ નથી કયાક પાલિક વા પાલી શબ્દ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જે કદાચ બગાળાના પાલવશીઓના સૂચક હશે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

પ્રાચીન પાનીજાતિની એક શાખા હોવી જોઇએ

દાહિરિયા—કેવળ કુમારપાળચરિત્રના આધારથીજ અમે આ જાતિની છત્રીસ રાજકુળોમા ગણના કરીએ છીએ તેના ઇતિહાસનાસબધમા અમે કાંઈ પણ જાણતા નથી જ્યારે ઇરિવામીસેનાએ પ્રથમ વાર ચિતોડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેની રક્ષાને અર્થે જે રાજાઓ આવ્યા હતા તેમા ' દેબિલનો રાજા દાહિર[૧] દેશપતિ"[૨] પણ હતો ગહિલોતોના ઇતિહાસની નકલ કરનારાઓની ભૂલથી દેબિલના સ્થાનપર દિલ્લી લખવામા આવ્યુ છે, પરતુ અમે તવરવશના સમસ્ત રાજાઓના નામ જાણીએ છીએ, એટલુજ નહિ પરતુ તે સમયે દિલ્લીનગર વિદ્યમાન પણ નહોતુ એ વાત પણ જાણીએ છીએ ચિતોડના ઇતિહાસમા આ રાજાનો અણુમાત્ર ઉલ્લેખ હોવા છતા તે બહુમૂલ્ય છે, કારણકે એથી તે લોકોની પ્રાચીનતાનુ પ્રમાણ મળે છે ઉક્ત દાહિર વાસ્તવમા સિંધનો દેશપતિ હતો અને અબુનફઝલે તેની રાજધાની દેબિલમા થયેલા તેના શોચનીય મૃત્યુનુ વર્ણન કર્યુ છે હીજરી સનના ૯૯મા વર્ષમા બગદાદના ખલીફાના સેનાપતિ કાસિમે તેની ઉપર આક્રમણ કર્યું હતુ અને તેની સાથે અતિ નિર્દયતાભરેલુ વર્તન ચલાવ્યુ હતુ દાહિર[૩] એ આ રાજાનુ નામ હતુ કે તેની જાતિનુ નામ હતું તેનો નિર્ણય કરવાનુ કામ અનુમાનપર છોડવામા આવે છે

દાહિમા—દાહિમા વશે પોતાની મહાન નામનાની ખરબાદીમાત્ર શેષ રાખી છે સાત શતાબ્દીઓ વ્યતીત થઈ ગયાથી એક એવી જાતિનુ સ્મરણ લુપ્ત થઈ ગયુ છે કે જેણે એક સમયે ચદબારોટને કાવ્યને માટે મહાન અભિમાનપૂરિત વિષય પૂરો પાડ્યો હતો દાહિમા એ બયાનાનો સ્વામી અને ચૌહાણ સમ્રાટ્ પૃથ્વીરાજના મહા પ્રબળ સામતો પૈકી એક હતો આ વશના ત્રણ બધુઓ ઉક્ત સમ્રાટ્નેઆધીન સૌથી મોટા હોદ્દાપર હતા અને જે સમયે તેમાનો જ્યેષ્ઠબધુ કૈમાસ પૃથ્વીરાજનો મંત્રી હતો તે સમય પૃથ્વીરાજના ઇતિહાસમા પરમ ઉજ્જવલ હતો, પરતુ તે એક અધ ઇર્ષ્યાનો ભોગ થઈ પડયો દ્વિતીયબંધુ પુડીર લાહોરમા સીમાનો એક સૈનિક અધિકારી હતો તૃતીય ચામુડરાય, જે અતિમ યુદ્ધમા પૃથ્વીરાજ પોતાના સમસ્ત વીરોસહિત કગ્ગરનદીના તટપર માર્યો ગયો તેમા પ્રધાન સેનાનાયક હતો શાહબુદ્દીનના ઇતિહાસલેખકોએ પણ વીર દાહિમા ચામુડરાયનુ નામ ચિરંજીવ રાખ્યુ છે તેને તેમણે ખાંડેરાય લખ્યો છે અને તેઓ જણાવે છે કે તેની વીરતાથી સ્વય શાહબુદ્દીન પ્રાય મરણકિનારે આવી પડયો હતો ચૌહાણની સાથેજ આ વશનો ક્ષય થઇ ગયો હોય એમ જણાય છે પૃથ્વીરાજનો એકનો એક પુત્ર રેણસી[૪] ચામુડરાયની ભગિનીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો, પરતુ તે દિલ્લીપર મુસલમાનોનો અધિકાર થયો ત્યાસુધી જીવિત રહ્યો નહિ ચદબારોટે ઉક્ત વિવાહનુ વર્ણન પોતાના મહાકાવ્યના એક સપૂર્ણ પર્વમા કર્યુ છે અને જેટલી વાક્પટુતા તેણે[૫] દાહિમાની પ્રશસા કરવામા વાપરી છે તેથી અધિક તેણે કદિપણ વાપરી નથી

---

૧ દાહિર—સિધના ઇતિહાસ 'ચાચ નામા' પરથી પ્રતીત થાય છે કે દાહિર સિધના રાજા શ્રીહર્ષ (સિહરસ)ના બ્રાહ્મણ મત્રી ચાચનો પુત્ર હતો ચાચ આ રાજાના મરણ પછી રાજ્યનો સ્વામી બની બેઠો હતો ખલીફા અબ્દુલ મલિકના સેનાપતિ મુહમ્મદ બીન કાસિમે દાહિરનો વધ કર્યો ત્યારથી સિધપર મુસલમાનોનો અધિકાર થયો (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

૨ "એકદેશનો સરદાર વા સ્વામી", દેશક પતિ (પ્રશ્ન—શુ આ ડેસ્પોટ્સ શબ્દ છે?)

૩ દાહિર—એ ઉપર્યુક્ત રાજાનુ નામ હતુ જાતિનુ નામ નહિ (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

૪ પૃથ્વીરાજરાસામા પૃથ્વીરાજના પુત્રનુ નામ રેણસી આપ્યુ છે, જે વિશ્વાસયોગ્ય નથી કારણ કે હમીર મહાકાવ્ય તથા અન્ય નામાવલીઓમા તેનુ નામ ગોવિંદરાજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે અધિક વિશ્વાસયોગ્ય છે (ગૌ૰ હી૰ ઓઝા)

૫ ચદ બારોટ બયાના દુર્ગનુ અને દાહિમીની સાથે થયેલા પૃથ્વીરાજના વિવાહનુ વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—"ઉન્દાર પર્વત કે જેના ભારથી શેષનાગના મસ્તકને શ્રમ પડતો હતો તેના શિખરપર કૈલાસ સમાન બયાનાનો દુર્ગ આવેલો હતો દાહિમાને ત્રણ પુત્રો અને બે સુદર કન્યા હતી તેનું નામ આ કલિકાળમાં ચિરસ્થાયી થાઓ એક કન્યા મેવાનના સ્વામી સાથે પરણી હતી અને બીજી ચૌહાણની

જંગલી જાતિઓ

વાધરી, મેર, કાબા, મીના, ભીલ, સેરિયા, થોરી, ખાગર, ગોડ, ભડ, જવર અને સરૂદ

કૃષિકાર અને ગોવાળ જાતિઓ

અભીર વા અહીર, ગોવાળા, કુર્મી વા કુલબી, ગૂજર અને ભાટ

કોઈ પણ શાખા જણાવવામાં આવી નહિ હોય એવી રાજપૂતજાતિઓ

જાલિયા, પેશાની સોહાગની, ચહિર, રાન, સિમાલા, બોગીલા,ગોયર, માવણુ, ઓહિર, હલ, બાચક, બદુર, કેડચ, કોટક, બૂસા અને બિરગોતા

વાણિજ્ય કરનારી ચોરાસી જાતિએ

શ્રી શ્રીમાલ, શ્રીમાલ, ઓસવાલ, બગેરવાલ,ડીડૂ, પુષ્કરવાલ, મેરતાવાન, હસેૌરૂહ, સુરરવાલ, પંરી-વાન, ભમ્ભૂ, ખડેલવાલ, દોહિલવાલ,કેદરવાલ, ડેસાવાલ, ગૂજરવાલ, સોહરવાલ, અગ્ગરવાલ, જાઇનવાલ, માનતવાલ, કન્નોગીવાન, કોટેવાલ, ચેત્રવાલ, સોની, સોજતવાલ, નાગર, મોડ, જલ્હોગ, લાડ, કપોન, ખગ્તા, બરૂડી, દસોરા, બબરવાલ, નાગદ્રા, કરબેરા, ભટેવરા, મેવાડા, નરસિંહપુરા, ખતેરવાલ, પચમવાન, હુનર વાલ, સરકેરા, વૈસ્ય, સ્તુપ્પી, કબોવાન, જીરણવાલ, ભગેનવાલ, ઓરચિતવાલ, બામણવાલ, શ્રીગોડ, હાકુરવાલ, બાલમીવાલ, ટિપોરા, ટિલોતા, અતબર્ગી, લાદિમ્કા, બદનોરા, ખીચા, શુસોરા, બાઓહર, જાઇમા, પદમોરા, મેહેરિયા, હાકરવાલ, મગોરા, ગોયલવાલ, મોહરવાલ, ચીતોડા, કાકલિયા, ભારેજા, અંદોરા, માચોરા, ભૂગરવાલ, મદહુલૂ, બ્રામણિયા, બાગડિયા, ડીડોરિયા, બોરવાલ, સોરબિયા, ઓર-વાલ, નફાગ અને નાગોરા (એક નામ મળ્યુ નથી તેથી ઓછુ છે)

સાથે પરણી હતી તેની પહેરામણીમા તેણે ૮ સુદર કુમારિકાઓ, ૬૩ દાસીઓ, ૧૦૦ ચુંટી કાઢેલા ઘરાળ ઘોડાઓ, બે હાથી અને દશ દાનો, કન્યાને માટે ચાદીનો એક પલગ, ૧૦૦ કાષ્ટની પુતળીઓ, ૧૦૦ રથ અને ૧૦૦૦ સુવર્ણમુદ્રા આપી હતી " ઉક્ત ભાટ પોતાનુ વર્ણન સમાપ્ત કરતા કહે છે કે – " દાહિમાએ પોતાના સુવર્ણનો વ્યય કરી દીધો અને પોતાનો કોષ મનુષ્યની કરેલી પ્રશંસાથી ભરી દીધો દાહિમીથી એક અમૂલ્ય રત્ન રાજકુમાર રેણસી ઉત્પન્ન થયો "

राजस्थाननी भूगोळ

जस्थान एे भारतना ते भागनुं समुदाय-सूचक अने शुद्ध नाम छे के जे (राजपूत) राजाओनुं निवासस्थान छे त्यांनी प्राचीन भाषामा तेने 'राजवाडा' कहेवामा आवे छे परंतु जे लोको विशेष सभ्य छे तेओ तेने 'राजस्थान' कहे छे राजपूताना ए तेनो अपभ्रंश छे अने एज साधारण नाम अंग्रेजोमा ए स्थळने माटे प्रसिद्ध छे

मुसलमान विजेता शाहबुद्दीननी पूर्वे राजस्थान नामना देशनो विस्तार केटलो हतो ते नक्कीपणे जाणी शकातुं नथी परंतु ते समये ते गंगा अने यमुनानी पेली मेर हिमालयनी तळेटीपर्यंत पहोंच्यो होय एवो संभव छे पण तेनी अंतर्गत एक विशाळ प्रदेश छे अने तेमा भिन्न भिन्न जातिओ निवास करे छे जेमनो वृत्तान्त जाणवायोग्य छे

धार अने अणहिलपुरपाटणनो नाश थइ माडू अने अहमदाबाद (अमदावाद) नी नानी नानी पादशाहतो स्थापित थया पूर्वे राजस्थान ना नामथी जे विस्तृत प्रदेश ओळखातो हतो, तेनी सीमा आ पुस्तकना प्रारंभमा आपेला नकशामा[1] आपेली छे, अर्थात् पश्चिममा सिंधुनदीनी खीण, पूर्वमा बुंदेलखंड,[2] उत्तरमा (सतलजनदीनी दक्षिणे आवेली) मरुभूमि के जेने जंगल देश कहेवामा आवे छे ते अने दक्षिणे विंध्याचळपर्वत

आ प्रदेशमा प्राय आठ अक्षांश[3] अने नव रेखांश आवे छे, अर्थात् ते २२° थी ३२° उत्तर अक्षांश अने ६९° थी ७८° पूर्व देशांतरपर्यंत फेलायेला छे अने तेनुं क्षेत्रफळ ३५०००० वर्गमैल छे

जो के आ विस्तृत देशमा आवेला सर्व राज्योनो इतिहास तेनी गत अने वर्तमान दशासहित लखवानो विचार करवामा आव्यो छे, तथापि मध्यभागना राज्योपर विशेष लक्ष्य आपवामा आवशे, तेमा पण मेवाडपर अधिक ध्यान आपवामा आवशे त्यांनो इतिहास राजपूतानाना सर्व राज्योमा आदर्शरूप होवाथी तेना विस्तृत वर्णन पछी अन्य राज्योनुं तेवुं वर्णन करवानी आवश्यकता रहेशे नहि

आ राज्योनुं वर्णन नीचे दर्शावेला क्रमथी करवामा आव्युं छे —

(१) मेवाड वा उदयपुर
(२) मारवाड वा जोधपुर
(३) बीकानेर अने कृष्णगढ
(४) कोटा } वा हाडौती
(५) बूंदी }
(६) अंबर वा जयपुर
(७) जेसलमीर
(८) मरुस्थल (रण) के जे सिंधुनदीनी खीणसुधी प्रसर्युं छे

आ ग्रंथनो मुख्य हेतु तो उक्त देशनी भूगोळ सादर करवानोज छे अने ऐतिहासिक तथा

---

१ आ नकशो विलायतमा छपायेली आवृत्तिमा हतो हिंदुस्तानमा छपायेली कोइ आवृत्तिमा नथी

२ आश्चर्यनी वात छे के नानी सिंधुनदी आ प्रदेशनी पूर्वे अने मोटी सिंधु पश्चिमे छे नानी सिंधुनी पूर्वतरफना हिंदु राजाओ शुद्ध वंशना नथी अने तेमना राज्यनी गणना राजस्थान वा राजवाडामा थती नथी

३ भूमध्यरेखाथी उत्तर वा दक्षिणना अंतरने अक्षांश कहेवामा आवे छे अने कोई पण नियत याम्योत्तरवृत्तनी पूर्व वा पश्चिमना अंतरने रेखांश वा देशांतर कहे छे (गौ० ही० ओझा)

દેશાવસ્થાવિષેનું વૃત્તાંત પ્રસંગવશાત પાછળથી આપવામાં આવ્યું છે વાસ્તવમાં પ્રારંભમાં એવી ઇચ્છા હતી કે આ ગ્રંથ ભૂગોળ-વિષયક બનાવવો; પરંતુ કેટલાક કારણો એવાં ઉપસ્થિત થયા કે જેથી ઇચ્છિત વૃત્તાંત લખવું અસંભવિત થઇ પડ્યું જે બૃહત્ સામગ્રી ગ્રંથકારને પ્રાપ્ત હતી તે દ્વારા તે જેવો મારો નકશો[1] બનાવી શકત, તેવો પણ તે બનાવી શક્યો નહિ આથી ગ્રંથકારનેજ શોક થાય છે, સાધારણ પાઠકને તેટલો શોક કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી; કારણ કે તેને તો ભૌગોલિકવૃત્તાંત-પછી તે ગમે તેવું ઉપયોગી હો-પ્રાયઃ શુષ્ક અને નીરસજ લાગે છે.

આ નકશો અને પુરાણો તથા હિંદુઓના અન્ય પ્રામાણિકગ્રંથોમાંથી ચુંટી શકાય એવા પ્રાચીન ભૂગોળના બચેલા વૃત્તાંતો, એ ઉભયની તુલના કરવાનો પણ વિચાર હતો, પરંતુ એ કાર્ય ભવિષ્યપર છોડવામાં આવે છે. જો ગ્રંથકર્તાને પુનઃ પોતાના શ્રમનો આરંભ કરવાનો અવસર મળશે, તે હાલની શીઘ્રતાપૂર્વક અને સાધારણ રીતે આલેખેલી રૂપરેખામાં જે ત્રુટિ રહી ગઈ છે તે તે સમયે પૂરી દેવામાં આવશે.

મરાઠાઓની સાથેના યુદ્ધની સમાપ્તિ થયા પછી ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૬માં જે રાજદૂતને સિંધિઆની દરબારમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે ગ્રંથકર્તાને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. આ સમયથી આ પરિશ્રમી શોધનો પ્રારંભ થયો અને તેજ અરસામાં આ સામગ્રી એકત્ર કરવામાં આવી. તે સરદાર (સિંધિઆ)ની સેના તે સમયે મેવાડમાં હતી. આ દેશ તે સમયે (યૂરોપિયનલોકોને) એટલો બધો અજ્ઞાત હતો કે તેની ઉદયપુર અને ચિતોડ, એ ઉભય રાજધાની સારામાં સારા નકશામાં પણ બરાબર વિપરીત સ્થાને આપવામાં આવી હતી અર્થાત્ ચિતોડને ઉદયપુરના પૂર્વ અને ઇશાન કોણની વચ્ચે મૂકવાને બદલે અગ્નિ કોણમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે સમયે રાજપૂતાનાની ભૂગોળનું તેમને ઘણું થોડું જ્ઞાન હતું અને બીજી વાતોના સબંધમાં તો પ્રાય કાંઈ પણ લખવામાં આવ્યું નહોતું ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૬ પૂર્વે બનેલા નકશામાં રાજસ્થાનના પ્રાય તમામ પશ્ચિમ અનેમધ્યભાગમાં આવેલા રાજ્યો પ્રાપ્ત થશે નહિ. થોડાજ સમય પૂર્વે લોકો એમ માનતા હતા કે રાજસ્થાનની સમસ્ત નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહી નર્મદામાં જઈ મળે છે આ ભ્રમ હિંદુસ્તાનની ભૂગોળના પ્રથમ સંશોધક પ્રસિદ્ધ રેનલે શુદ્ધ કર્યો હતો

ગ્રંથકર્તાએ આ અપૂર્ણતાની પૂર્તિ કરી અને ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૫માં સૌથી પ્રથમ રાજસ્થાનની ભૂગોળનો નકશો તૈયાર કરી પિંઢારાઓની સાથેના યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો તેની થોડા સમયપૂર્વેજ તે માર્કિવસ ઑફ હેસ્ટિંગ્સને ભેટ કર્યો આ નકશો ઉક્ત પ્રસિદ્ધ સેનાપતિની યુદ્ધ સબંધી યોજનાને થોડે ઘણે અંશે આધારભૂત થવાથી મારો દશ વર્ષનો પરિશ્રમ સંપૂર્ણરીતે સફળ થયો. ગ્રંથકર્તા અત્રે એ પણ લખવું પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે કે તે સમય પછીના જેટલા નકશા તૈયાર થયા છે, તે સર્વમાં ભારતના મધ્ય અને પશ્ચિમ ભાગના પ્રદેશો અંકિત કરવાનો આધાર આજ પરિશ્રમપર નિર્ભર છે[2]

---

૧ આ નકશો પ્રસિદ્ધ કારીગર મહાશય વૉકર કે જેઓ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સેવામાં હતા તેમણે ચિતર્યો હતો. મને વિશ્વાસ છે કે ભવિષ્યમાં તેઓ મારા સંગ્રહનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરી શકશે

૨ ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭નું યુદ્ધ જ્યારે શરૂ થયું ત્યારે મારા નકશાની નાના સ્વરૂપમાં તૈયાર કરેલી પ્રતિઓ યુદ્ધક્ષેત્રના સમસ્ત સૈનિકવિભાગોપર મોકલવામાં આવી અને તે ઘણા સૈનિકકર્મચારીઓને પણ મળી. આ નકશાની નકલો કરવામાં આવી અને તે યૂરોપમાં મોકલવામાં આવી અને તે અનુસાર હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક નવીન નકશામાં ભૂમિભાગો નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યા. વાસ્તવમાં જગતને એક એવા પ્રકારનો નકશો આપવામાં આવ્યો કે જેનો બનાવનાર તેની સામગ્રી એકત્રિત કરનાર પણ હતો. આથી માર્કિવસ ઑફ હેસ્ટીંગ્સ કે જેમણે આવી ચીજો કોઇ માણસની સ્વમપત્તિતરિકે રહે એ વાત અસંભવિત ધારીને એવી ભવિષ્યવાણી ભાખી હતી કે," અન્ય લોકો એના સ્વામી બની બેસે એવો ભય છે." તે ભવિષ્યવાણી સત્ય ઠરી અને એનો કર્તા પોતાના પરિશ્રમનો પૂર્ણ લાભ લે એટલા માટે તેમણે એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો કે સરકારની તરફથી પ્રતિફળ મેળવવાનો એનો દાવો ભવિષ્યને માટે મુલ્તવી રાખવો નહિ.

ઉક્ત દૂતદળનો માર્ગ આગ્રાથી જયપુરની દક્ષિણ સીમામા થઈ ઉદયપુર તરફ જતો હતો આ માર્ગનો કેટલોક અશ ડૉક્ટર ડન્ચ હંટરે માપ્યો હતો અને તેમણે ખગોલનિરીક્ષણથી જે ચિન્હો નિયત કર્યા હતા તેનેજ મે મારી તપાસમા આધારરૂપ ગણ્યા સિધિયાના દરબારમા મોકલેલા રેસિડેટ[1] ગજદૂતની પાસે ડૉક્ટર હંટરનો બનાવેલો તે માર્ગનો એક ઉપયોગી નકશો પ્રસ્તુત હતો, કે જે માર્ગે થઈને ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૧ મા રાજદૂત કર્નલ પામર ગયો હતો આ નકશો ઉત્તમ અને ખરો હતો તેથી મે મારી પાછળથી તપાસ તેને આધારે કરી તેમા મધ્યભાગના સમસ્ત સીમાન સ્થાનો અકિત હતા, અર્થાત્ આગ્રા, નર્વર, દતિયા, ઝાસી, ભોપાલ, સારગપુર અને ઉજ્જન કે જે હિંદુઓનુ પ્રથમ યામ્યોત્તરવૃત્ત[2] છે, તે સર્વ નગરો તે નકશામા અકિત હતા ત્યાથી પાછા ફરતા કોટા, બૂદી, રામપુરા (ટૉક) અને બયાનાથી આગ્રાપર્યંતના સ્થાનો તેમા અકિત હતા આ સર્વ સ્થાનો ખગોળ નિરીક્ષણદ્વારા યથાવશ્યક ન્યૂનાધિક શુદ્ધતા સહિત નિયત કરવામા આવ્યા છે

રામપુરાપર્યંતનજ હંટરનો નકશો મારો પથદર્શક બન્યો અને તે સ્થાનથી ઉદયપુરપર્યંત નવી તપાસ શરૂ થઈ ઉદયપુરમા અમે ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૬ ના જૂન માસમા પહોચ્યા તે સમયે જે ઉદયપુરનુ સ્થાન અત્યત અપૂર્ણ યત્રોદ્વારા નિયત કરવામા આવ્યુ હતુ તેના રેખાશમા કેવળ એક કળાનુ પરિવર્તન થયુ હતુ જો કે તેના અક્ષાશમા પ્રાય પાચ કળાનો અતર પડયો હતો

પછી ઉદયપુરની તે સેના કે જેની સાથે હુ હતો તે પ્રસિદ્ધ ચિતોડની પાસે થઈ માળવાના મધ્યભાગમાથી ચાલી વિન્ધ્યાચલમાથી નીકળેલી મોટી મોટી નદીઓ ઉતરી બુદેલખડની સીમાપર ખીમસા સામા પહોચી આ સ્થળે અમે કેટલાક સમયપર્યંત વિશ્રામ કર્યો આ સાતસે માઈલની યાત્રામા મારે પૂર્વ રાજદૂતનો માર્ગ બે વાર ઉલ્લઘવો પડયો અને મે પૂર્વે જે સ્થાનો નિયત કર્યા હતા તેમને હંટરના નિયત કરેલા સ્થાનોની સાથે મળતા જોઇ હુ પરમ પ્રસન્ન થયો

ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૭મા જ્યારે આ સેનાએ રાહતગઢપર ઘેરો નાખ્યો ત્યારે મે મરાઠાઓ આ કાર્યમા જે સમય ગુમાવતા હતા તેનો લાભ લેવાનો અને મારા અભિષ્ટ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થવાનો વિચાર કર્યો મે મારી રક્ષાને માટે થોડાક સૈનિકો મારી સાથે લઇ એવો ઇરાદો કર્યો કે બેટવાને કિનારે કિનારે અજ્ઞાત સ્થળોમા થઈ ચદેરીપર્યંત પહોચી જાઉ અને તેજ રેખામા કોટા તરફ પશ્ચિમમા જઇ એક વાર પુન દક્ષિણ તરફથી વહેતી સર્વ નદીઓનો માર્ગ શોધી કાઢુ અને તેમાની મોટી તથા મુખ્ય નદીઓ (કાલી-સિધ,પાર્વતી તથા બનાસ) ના ચબલની સાથેના સગમ સ્થાનોનો પત્તો કાઢુ, અને એ કામ પૂર્ણ કરીને આગ્રા તરફ જાઉ આ કાર્ય મે એક એવા સમયમા પૂર્ણ કર્યું કે જે સમય વર્તમાનસમયથી અતિ ભિન્ન હતો મારે બહુધા મધરાતના સમયે મારા તબુ ઉપાડી કૂચ કરવી પડતી અને કેટલીક વાર તો હુ લૂટારાઓના હાથમા પણ સપડાઇ ગયો હતો[3] આ માર્ગમા મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનો ખીમ

આ પરથી એમ સમજશો નહિ કે તેમની ઉક્ત ટીકાથી ગ્રથકર્તાને આશ્ચર્ય પેદા થયુ તે પોતાને માટે પ્રથમ શોધક હોવાનો દાવો કરે છે અને વિદ્યોન્નતિમા બાધા ચાહનારમા તે અતિમ પુરુષ છે

' કારણ કે સ્પર્ધાનુ દ્વાર સહસ્રાવધિ માણસોને માટે ખુલ્લુ થયેલુ છે '

૧ મારા માનનીય મિત્ર (મેવીસ્બેક નિવાસી) મહાશય શ્રીમ મર્સર કે જેમણે સહાનુભૂતિ દર્શાવીને મારા ઉદ્યોગને ઉત્તેજિત કર્યો હતો

૨ ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવપર થઇને જતા વૃત્તોને યામ્યોત્તરવૃત્ત કહેવામા આવે છે જેમ અગ્રેજ લોકો ગ્રીનિચ સ્થાન (લડન નગરની નિકટ) પર થઇને જતા વૃત્તને પ્રથમ યામ્યોત્તરવૃત્ત માને છે તેજ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમા ભારતવાસીઓ ઉજ્જયિનીપર થઇને જતા વૃત્તને અહીંઆનુ પ્રથમ યામ્યોત્તરવૃત્ત માનતા હતા પરતુ વર્તમાનકાળમા આ દેશના જેટલા નકશાઓ છપાયા છે તે સર્વમા રેખાશના અક ગ્રીનચના યામ્યોત્તરવૃત્તનેજ મુખ્ય માનીને આપ્યા છે (ગૌ હી ઓઝા)

૩ આ પ્રવાસમા કેટલીક ઘટનાઓ એવી બની હતી કે જે અદ્ભુત કહાણીઓનુ સ્મરણ કરાવે

લાસા, રજવાડા, બેટવાના કિનારાપરનુ કોટડા, ખનિયાદાના,[1] બડોદનગર,[2] શાહાબાદ, બારા,[3] પથા ચતા,[4] બડોદા, શિવપુર, પાની,[5] રણથભોર, કરૌલી, શ્રીમથુરા અને આગ્રા હતા

જ્યારે હુ પાછો ફરીને મરાઠાઓના લશ્કરમા આવ્યો ત્યારે મે પુન મારી શોધનો વિસ્તાર વધારવાનો ઇરાદો કર્યો અને હુ પશ્ચિમ તરફ ભરતપુર, કઠુમર તથા સેનીમા થઇ જયપુર, ટોક, ઇદગઢ, ચૂગન,[6] છપરા, રાઘોગઢ, આરોન, કુર્વાઇ અને ભીલસરોરને રસ્તે સાગરમા જઈ પહોચ્યો આ યાત્રા એક હજાર કરતા પણ અધિક માઈલની હતી મને મરાઠાનશ્કર પ્રાય તેજ સ્થાનપર પ્રાપ્ત થયુ કે જ્યા હું તેને છોડી ગયો હતો

હુ આ ભ્રમણ કરનાર સિધિઆના દરબારની સાથે રહી ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૨ પર્યંત આ પ્રદેશમા સ્થળે સ્થળે ફરીને સતત તપાસ કરતો રહ્યો ઉક્ત વર્ષમા સિધિઆની સેનાએ એક સ્થાનમા વિશ્રામ કર્યો આ સમયથી જે દેશમા હુ સ્વય જઇ શકયો નહોતો તે દેશોનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની મે તજવીજ કરી

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૦–૧૧મા મે તપાસ કરનારૂ એક દળ સિધુની તરફ અને બીજુ સતલજની દક્ષિણે મરસ્થલ તરફ રવાના કર્યુ પ્રથમ દલ શેખ અબુલ બરકતની આધીનતામા પશ્ચિમ તરફ રવાના થયુ આ દળ ઉદયપુરને રસ્તેથી ગુજરાત, સારાષ્ટ્ર, કચ્છ, લખપત અને હૈદ્રાબાદ (સિધ સરકારની રાજધાની) મા થઇ સિધુનદી ઉતરી ઠઠ્ઠાપર્યંત પહોચ્યુ પછી તે ઉક્ત નદીને જમણે કિનારે કિનારે સેવાનપર્યંત ગયુ ત્યાથી સિધુનદી પાછા ઉતરી તેને ડાબે કિનારે કિનારે તે ખૈરપુરપર્યંત ચાલ્યુ ગયુ ખરપુર એ સિધના ત્રણ સુબેદારોપૈકી એકનુ નિવાસસ્થાન છે ત્યારપછી બકખર[6] (કે જે સિકદરના સમયમા સોગડી લોકોની રાજધાની હતી) પહોચ્યા બાદ ઉમર સુમરાના રેગિસ્તાનના માર્ગદ્વારા પાછા ફરી જેસલમીર, મારવાડ અને જયપુરમા થઇ તે નર્વર મુકામે મને આવી મળ્યુ આ એક જાતના જોખમનો વ્યવસાય હતો, પરતુ શેખ સાહસિક અને નિડર મનુષ્ય હતો, તદુપરાત તે કાઇક ભણેલો પણ હતો તેના દિનચર્યાના પુસ્તકમા ભૂગોળવિષયક આગામી શોધ, દેશાવસ્થા તથા જે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓમધ્યે થઇને તેણે યાત્રા કરી હતી, તેના આચારસબધી ઘણા સકેતો અને નિર્દેશો હતા

બીજુ દળ એક પરમ યોગ્ય પુરુષ મદારીલાલની આધીનતામા રવાના થયુ હતુ આ માણસ ભૂગોળવિષયક અનુસધાનના ઉદ્યોગ તથા તદ્દ્વારા પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનમા પરમ નિપુણ થઈ ગયો હતો જે પ્રદેશનુ વર્ણન અત્રે કરવામા આવે છે, તે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમા કોઈ પણ કારણથી પ્રસિદ્ધ થયેલો કોઈ પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યા આ સાહસિક પુરુષ નહિ પહોચ્યો હોય આવી કઠિન અને જોખમભરેલી યાત્રાને માટે તેના કરતા વિશેષ યોગ્યતાવાળો માણસ કદિપણ પ્રાપ્ત થશે નહિ તે પરમ ઉત્સાહી ઉદ્યોગી, ચિત્તાકર્ષી અને સાધારણ રીતે સારો વિદ્વાન હતો આથી તે જ્યા ત્યા પોતાનો માર્ગ કાઢી લેતો હતો જો તે સમયે બીજા માણસો હોત તો તે મરણ પામત[7]

આ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાથી સારા સારા વિદ્વાન દેશી લોકો સમજાવટ તથા પારિતોષિકને લીધે મારી પાસે આવતા જતા હતા, અને હુ ગ્વાલિયરમા મરાઠાઓના લશ્કરમા ઈ૦સ૦ ૧૮૧૨થી ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭

છે, પરતુ અત્રે તેમને માટે સ્થાન નથી

૧ પૂર્વીય ઉચ્ચ સમભૂમિપર ૨ સિધુનદીપર ૩ પાર્વતી નદીપર ૪ કાલીસિંધપર ૫ ચબલ નદીના પ્રવાહ અને પાર નદીના સગમપર

૬ શેખ નમુનાતરિકે સિલિસિયસ જાતિના પાષાણના ટુકડા અને સેવાનના અતિ પ્રાચીન કિલ્લાની ઇંટનો એક ટુકડો તથા ત્યાના ખાડાઓમાથી કેટલુક બળેલુ અનાજ લાવ્યો હતો આ અનાજના સબધમા એવી દતકથા પ્રચલિત છે કે તે (અનાજ) વિક્રમાદિત્યના ભ્રાતા રાજા ભર્તૃહરિના સમયનુ રાખેલુ છે આ વાત અસભવિત નથી કે સિકદરના ભયાનક આક્રમણને લીધે તે અનાજ ત્યા રાખવામા આવ્યુ હોય અને અગ્નિ મૂકીને બાળી દેવામા આવ્યુ હોય કૅપ્ટન પૉટિંજરનુ એવુ અનુમાન છે કે કદાચ સેવાન મુસીકેનસની રાજધાની હશે

૭ અંતે તેનુ સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયુ અને તે હિંમત હારીને એકાએક મરણ પામ્યો હુ ખાત્રીપૂર્વક માનું છુ કે તેને ઝેર આપવામા આવ્યુ હતુ મદારીલાલની પેઠે ઉત્સાહી કર્તા પણ એજ કામમા મરણ પામ્યો પૂર્વીય દેશોમા જે લોકોએ ઉત્સાહપૂર્વક ભૂગોળની શોધ કરી છે તે સર્વ આજ પ્રકારે મરણ પામ્યા છે.

પર્યંત રહ્યો, ત્યાંસુધી સિંધુની ખીણ, ધાટવા, ઉમરસુમરાના રણ અથવા રાજસ્થાનના કોઇપણ રાજ્યના નિવાસીઓને હરવખત મારી પાસે બોલાવ્યા કરતો હતો

કાસિદો અને ઇતર સાર્વજનિક ચીઠ્ઠી પહોંચાડનારા લોકો ટપાલ જ્યાં ઘોડી ચાલતી હોય ત્યાં દેશામાં કોઈ લાંબા માર્ગના મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનો અને તેના યથાર્થ અંતરનું સવિસ્તર વર્ણન કરે શુદ્ધતા સાથે કરી શકે છે તે યૂરોપિયનો તો માનશે પણ નહિ. ૬

મને એમ કહેતા જરાપણ સંકોચ થતો નથી કે જો એક દેશના માપેલા ગાઉ (કોશ)નો યથા અંદાજ વિદિત થઈ જાય તો ઘણીજ શુદ્ધતા સાથે તેની રેખા સમતલભૂમિપર ખેંચી શકાય છે મે એવી વા સાંભળી છે કે પ્રાચીન હિંદુરાજાઓમા એક નગરથી બીજા નગરસુધીની સડકનું માપ લેવામા આવ હતુ[1] અને આબુમાહાત્મ્ય[2] નામના ગ્રંથમા એક એવા યંત્રનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે કે જેનો ઉ માર્ગમા ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો વાસ્તવમા માર્ગમાપકયંત્રથી માપેલી રેખાઓ અને દેશી ઓનું અનુમાન કરેલું અંતર એ ઉભય પરસ્પર સારીરીતે મળે છે એ આ વાતનુ ઉત્તમ પ્રમાણ છે દેશીઓનુ અનુમાન કરેલું અંતર પણ કોઈ નિશ્ચિત નિયમદ્વારાજ ઉત્પન્ન થયુ છે, એ કેવ અંદાજથી ઉત્પન્ન થયુ નથી

હું કેવળ મદાગીવાલના દળસિવાય મારા દળોપૈકી કોઇપણ એક દળની તપાસથી સંતુષ્ટ થતો નહોતો, પણ સદૈવ એકના જ્ઞાનને બીજાના શિક્ષણનો પાયો બનાવતો હતો અને આ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરેલું વિશેષ જ્ઞાન તથા ઉપયોગી વિગતો અને પ્રત્યેક દળ પોતાની સાથે જે દેશીઓને લાવતુ હ તેમની સહાયથી પૂરેપૂરી તપાસ કરીને સંતુષ્ટ થતો હતો.

આ પ્રકારે થોડા વર્ષોમા મે આ પ્રદેશની અંદરના રસ્તાઓથી કેટલાક પુસ્તકો ભરી દીધા અને અનેક સીમાંતો તથા મધ્યસ્થ સ્થાનો કે જેમની સ્થિતિ નિશ્ચિત થઇ ચૂકી હતી તેનો નિર્દેશ કરી તે દ્વારા એક સાધારણ નકશો તૈયાર કર્યો, જેમા સઘળી પ્રાપ્ત વિગતો સમાવિષ્ટ કરવામા આવી હું વિશેષત પશ્ચિમ તરફના રાજ્યોવિષે બોલુ છુ કારણ કે મધ્ય દેશ વા પશ્ચિમમા ઉચ્ચ અરવલ્લીમાંથી અથવ દક્ષિણમા વિંધ્યાચલથી નીકળેલી ચબલ અને તેની સહાયક નદીઓથી સિંચાતા દેશની તપાસ અને માપ મે સ્વયં એવી યથાર્થ શુદ્ધતાસહિત કર્યું છે કે જ્યાંસુધી ત્રિકોણમિતિને અનુસરીને મોટી માપણી દીપકલ્પ (દક્ષિણ)થી લઇને સમસ્ત હિંદુસ્તાનભરમા નહિ કરવામા આવે ત્યાંસુધી તે પ્રત્યેક રાજ નૈતિક અથવા સૈનિકકાર્યને માટે ઉપયુક્ત થશે આ દેશોમા સતલજપર્યંત ઉત્તરમા અને સિંધુનદી પર્યંત પશ્ચિમમા વિસ્તૃત સમતલભૂમિ છે જ્યાં વચમા પહાડીભૂમિ આવી ગઈ છે તે દેશોના કરત આ સમતલભૂમિમા ભૌગોલિક વિભાગોનો એકસાથે સમાવેશ કરવો વિશેષ સરળ છે

આ ભિન્ન ભિન્ન રેખાઓનો ઉપર્યુક્ત નકશામા નિર્દેશ કરી મે તેની શુદ્ધતાને નવી પદ્ધતિની તપાસથી અર્થાત્ ત્રિકોણમિતિથી તપાસીને તેને યથાર્થ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો

જે સ્થાનોથી હવે મારા કર્મચારીઓ સારીરીતે પરિચિત થઇ ગયા હતા, તે સ્થાનોમા પુન પોતાનું કામ જારી કરવાને માટે તેમને મોકલવામા આવ્યા જે સ્થાનોની સ્થિતિ નિશ્ચિત કરી દેવામ આવી હતી (અને મારા અનુભવે મને એવા અનેક સ્થાનો તેમને બતાવવાને લાયક કર્યો હતો) તે સ્થાનોથી તેમણે કાર્યારંભ કર્યો અને તેમાના પ્રત્યેકને તેમણે કેન્દ્ર માનીને ૨૦ માઈલના અંતરસુધીના પ્રત્યેક નગરમા જનારા માર્ગોને નિર્દિષ્ટ કરી દીધા જે સ્થાનો પસંદ કરવામા આવ્યા તે પ્રાય એવા હતા કે જે લગભગ સમદ્વિભાજુ ત્રિકોણ બનાવતા હતા અને જો કે આ વિગતોને ક્રમપૂર્વક ગોઠવવાનું કામ અત્યંત કઠિન થયુ, તે પણ જે પદ્ધતિથી કામ કરવામા આવ્યુ તે એવી હતી કે અકસ્માત જોનારને પણ તે પોતાની

---

1 પાટલીપુત્ર (પટના)ના મૌર્યવંશી (મોરી) રાજા ચંદ્રગુપ્તના દરબારમા સિરિયાના રાજા સેલ્યુકસનો એલચી મૅગૅસ્થિનીસ ઇ० સ० પૂ० ૩૦૬મા આવ્યો હતો તે લખે છે કે, ભારતવર્ષમા દશ દશ સ્ટેડિયમ (એક સ્ટેડિયમ ૬०૬ ફીટ ૯ ઈંચનો માપ છે)ના અંતરપર કોશના પાષાણ સ્થાપિત કરવામાઆવ્યા છે જેની ઉપરના લેખદ્વારા સરાઇ અને મુકામોના અંતરનો પત્તો લાગે છે (ગૌ० હી० ઓઝા)

2 આ એક ઉત્તમ અને પ્રાચીન ગ્રંથ છે જે મે રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને ભેટ કર્યો છે

અશુદ્ધતા પોતેજ બતાવી દે, કારણ કે એ રેખાઓ પ્રત્યેક દિશામા એકબીજીને કાપતી અને શુદ્ધ કરતી હતી આવા સાધનોથી મે એ અજ્ઞાત દેશમા મારૂ કામ કર્યું અને તેના પરિણામનો કેટલોક અશ પાઠકોની સમક્ષ ઉપસ્થિત છે હુ કેટલોક અશ એટલાજ માટે કહુ છુ કે મારૂ સ્વાસ્થ્ય મને મારી ઈચ્છાવિરુદ્ધ જે દશ પુસ્તકો મે એ દેશોમા સર્વત્ર યાત્રા કરતી વખત તૈયાર કર્યા હતા તેમાનો ઘણો ભાગ કે જે સાદર કરી શકાત તે છોડી દેવાની ફરજ પાડે છે

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૫ મા મે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક નકશાની રૂપરેખા કાઢી, જેમા આ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરવામા આવેની સમસ્ત વિગતો નિર્દિષ્ટ કરવામા આવી અને તે નકશો મે ઇંડિયાના ગવર્નર જનરલને ભેટ કર્યો, જે થોડા સમય પછી લડાઇપ્રસગે ઘણોજ ઉપયોગી થઇ પડ્યો પુન. યુદ્ધારભ થયો તેથી થોડાજ સમયપૂર્વે મે એક બીજો નકશો માળવાના મોટા ભાગનો બનાવી ભેટ કર્યો, જે અનુસાર પિંઢારાઓના યુદ્ધમા સૈનિકકાર્ય કરવુ ઉપયુક્ત ગણવામા આવ્યુ આ નાનાસરખા નકશામા મુખ્ય મુખ્ય વિષયો વિંધ્યાચલનુ સાધારણ સ્થાન, તેમાથી નીકળનારી પ્રત્યેક નદીનુ મૂળ અને માર્ગ તથા પર્વતશ્રેણીઓના ઘાટો હતા, જેનુ જ્ઞાન અત્યત આવશ્યક હતુ તે ઉપરાત તેમા તે વિભાગના કેટલાક દેશોની સીમા પણ બતાવવામા આવી હતી તેથી તે નકશો પાછળથી પેશ્વાનુ રાજ્યતત્ર છિન્ન ભિન્ન કરવા વિશેષ લાભદાયક થયો

આ નકશો તૈયાર કરવામા મારે ડૉક્ટર હટરના અને મારા, ઉભયના નિયત કરેના અનેક સ્થાનોથી કામ લેવુ પડ્યુ અને એ જોઇને મને સતોષ થાય છે કે, જો કે ઉક્ત સ્થાનોમા તે સમયથી અત્યારપર્યંત અનેકવાર તપાસ થઇને અનેક રેખાઓ નિર્દિષ્ટ કરવામા આવી છે, તોપણ કેવળ સાધારણજ નહિ, પરતુ વિશેષત મારી નિશ્ચિત કરેલી વાતો પાછળથી તૈયાર કરેના નકશાઓમા કાયમ રાખવામા આવી છે આ વિભાગની તપાસ કરીને કેટલીક નવી રેખાઓ વધારવામા આવી છે અને એક ઉત્સાહીપુરુષે કેટલાક નવીન સ્થાનો નિયત કર્યા છે, તેથી હુ ખુશીથી ભૂગોળની આ નવીન સુધારણાનો કેટલોક અશ આની સાથે આપવામા આવેના નકશામા સાદર કરૂ છુ

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૭થી ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨પર્યંત તપાસ કરીને મે કેટલીક રેખાઓ બનાવી અને હુ અત્રે મારા આપ્તનો આધાર માનુ છુ કે, કેવલ તેમનીજ સહાયતાથી મારા ભૂગોળવિષયક પરિશ્રમના આ ભાગમા સુધારણા થઈ છે આ અમલદારે વૃત્તાકારમા ભ્રમણ કરીને તપાસ કરી છે જેમા મેવાડના પ્રાય સીમાતસ્થાનો આવી ગયા છે અર્થાત્ રાજધાનીથી લઇને ચિતોડ માડલગઢ, જિહાજપુર, રાજમહલ અને પાછા ફરતી વખત ભીનાય મેરવાર તથા દેવગઢથી લઇને નીકળવાના સ્થાનપર્યંત તેમણે તપાસ કરી હતી આ સીમાતસ્થાનોના આધારથી તેઓ અનેક મધ્યસ્થ સ્થાનો પણ નિશ્ચિત કરી શકયા, જે કાર્યને માટે મેવાડ પોતાના પૃથક્ પૃથક્ પહાડોને લીધે ઘણુ અનુકૂળ સ્થાન છે

ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૦ મા મે અરવલ્લીનુ ઉલ્લઘન કરી એક મહત્ત્વનો પ્રવાસ કર્યો જેમા કુભલમેર અને પાલી આગળ થઈ હુ મારવાડની રાજધાની જોધપુરમા પહોચ્યો અને ત્યાથી મેરતા થઈ લૂણી નદીના માર્ગની શોધ કરતો હતો તેના મૂળસુધી અર્થાત્ અજમેરસુધી પહોચ્યો અને ચૌહાણ રાજાઓ તથા મોગલપાદશાહોના આ પ્રસિદ્ધ નિવાસસ્થાનથી નીકળી ભીનાય અને બનેડાને માર્ગે મેવાડના મધ્યભાગમા થઇ રાજધાની (ઉદયપુર)મા પાછો આવ્યો

મને એ જાણીને પરમ સતોષ થયો કે, મારૂ નિશ્ચિત કરેલુ જોધપુરનુ સ્થાન, કે જેનો પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના ભાગોના સ્થળો નિયત કરવામા મુખ્યસ્થાનતરિકે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો, તેમા કેવળ . . નાનો અતર અક્ષાશમા અને એથી સહેજ અધિક અતર રેખાશમા પડ્યો, જેથી બિકાનેરનુ જે સ્થાન મે નિશ્ચિત કર્યું હતુ તે મહાશય એલ્ફિન્સ્ટનના નિયત કરેલા સ્થાનની સાથે બરાબર મળી ગયુ, કે જે તેમણે પોતાના કાબુલમા એલચીતરિકે જવાના વૃત્તાતમા નિર્દિષ્ટ કર્યું છે

ઉદયપુર જોધપુર અને અજમેર વગેરે શહેરો કે જેમના સ્થાન મે નિરીક્ષણદ્વારા નિયત કર્યાં હતા તેનો, મહાશય હટરના પ્રાથમ સ્થાનોનો તથા ઉત્સાહી પરિવ્રાજકના નિર્દિષ્ટ કરેલા થોડા સ્થાનોનો પણ મે ઉપયોગ કર્યો છે કે જેણે 'ખુરાસાનની યાત્રા' એ નામનો ગ્રથ નિર્માણ કર્યો છે

અને જે દિલ્હીથી નાગપુર અને જોધપુર થઈ ઉદયપુરમા ગયો હતો

ગુજરાત[1] સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પ અને કચ્છદેશનુ સ્થૂલરૂપ કે જે વિશેષત સબધ દર્શાવવાને માટેજ નિર્દિષ્ટ કરવામા આવ્યુ છે, તે સપૂર્ણત પ્રસિદ્ધ ભૂગોળવેત્તા સ્વર્ગસ્થ જનરલ રેનોલ્ડસના શોધ-વિષયક પુસ્તકમાથી લેવામા આવ્યુ છે અમે ઉભયે એકજ ભૂખડના મોટા ભાગની શોધ કરી હતી, અને જે દેશોમા તેઓ સ્વય કદિપણ ગયા નહોતા તે દેશોની શોધની ઉત્તમતાના વિષયમા મારી સાક્ષી યુક્ત છે અને એથી ઉદ્યોગ તથા ઉપર્યુક્ત સામગ્રીનો પ્રયોગ કરવાથી શું શુ બની શકે છે તે સિદ્ધ થાય છે

હું આ પ્રદેશોની આકૃતિનુ વર્ણન શીઘ્રતાથી કરીને આ નિબધ સમાપ્ત કરીશ એનુ સૂક્ષ્મ અને સ્થાનિક વૃત્તાત પ્રત્યેક દેશના પૃથક્ પૃથક્ ઐતિહાસિક ભાગોમા ઉચિત પ્રકારે લખવામા આવશે

રાજસ્થાનની આકૃતિ અતિ ભિન્નભિન્ન પ્રકારની છે જો હુ મારા પાઠકને અલિપ્ત ઉભા રહેવા આબુપહાડના સર્વોચ્ચ શિખર કે જેને 'ગુરુશિખર'[2] કહેવામા આવે છે તેપર બેસાડું અને પશ્ચિમ મા સિધુનદીના નીલવર્ણ જળથી લઇને પૂર્વમા નેતરથી આવૃત થયેલી બેટવા[3] નદીપર્યંતના વિસ્તૃત પ્રદેશપર તેની પાસે દૃષ્ટિ ફેકાવુ તો હિદુસ્તાનમા સૌથી ઉચુ એવુ એ સ્થાન કે જેનાથી અરવલ્લીની શ્રેણી ૧૫૦૦ ફીટ નીચી છે, તેપરથી તેની દૃષ્ટિ મેદપાટ[4] (મેવાડનુ સસ્કૃત નામ) ના મેદાનોપર પડશે, જેની મુખ્ય નદીઓ અરવલ્લીની તળેટીમાથી નીકળીને બેડચ અને બનાસમા જઇ મળે છે અને પઠાર[5] વા મધ્યહિન્દની ઉચ્ચ સમભૂમિ તેમને ચબલની સાથે મળતા રોકે છે

પ્રસિદ્ધ ચિતોડની નિકટ આ ઉચ્ચ સમભૂમિપર ચઢીને સીધી પૂર્વીયરેખાથી દૃષ્ટિ કાઇક લઇાવ્યા પછી રતનગઢ અને સીગોલી થઇને કોટા તરફ જતા એકલા સીધા માર્ગપર નજર ફેકવામા આવે તો જોનારને તે (ઉચ્ચભૂમિ) મા ક્રમશ ત્રણુ મેદાનો દૃષ્ટિગોચર થશે, કે જે જાણે રશિયનતાર્તરીના મેદાનોના નાના નાના નમૂના ન હોય તેવા દેખાય છે અને જ્યારે તે અહીથી ચબલની આરપાર એક

૧ મારો અતિમ પ્રવાસ ઉદયપુરથી સિધુનદી તરફના આ પ્રદેશોમા ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨–૨૩માં થયો, પરતુ તેમા ભૌગોલિકશોધની અપેક્ષાએ ઐતિહાસિક અને પુરાવૃત્તસબધી શોધની તરફ વિશેષ લક્ષ આપવામા આવ્યુ હતુ આ પ્રવાસ મારા સમસ્ત પ્રવાસો કરતા અધિક લાભકારી થયો.

૨ એ રાજપૂતાનામા સૌથી ઉચ્ચ પર્વતશિખર છે, જેની ઉચાઇ સમુદ્રની તળેટીથી ૫૬૫૦ ફીટની છે એની ઉપર ગુરુદત્તાત્રયની ચરણપાદુકાનું તીર્થસ્થાન હોવાથી એ 'ગુરુશિખર'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

(ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૩ એનુ સસ્કૃત નામ 'વેત્રવતી' છે સંસ્કૃતમા 'વેત્ર' સાધારણ નેતરને કહે છે મહાશય વિલ્ફર્ડ જણાવે છે કે, વેલ્શભાષામા નેતરને માટે એજ શબ્દ છે

૪ એનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે–મધ્ય=વચ્ચે, પાટ=પહોળાઈ.×

૫ પટ=મચ, અર=પહાડ જોકે 'અર'નો અર્થ કોઇ સસ્કૃત કોષમા 'પહાડ' પ્રાપ્ત થતો નથી, તથાપિ તે આરબિક ધાતુ પ્રતીત થાય છે, જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–અર્બુદ=બુદ્ધનો પહાડ, અર્વલી (અર્વલી)=મનનો પહાડ. હિબ્રુભાષામા પણ 'અર'નો અર્થ પહાડ છે, જેમકે અરારાટ આજ શબ્દ યૂનાની ભાષામા ઓરોસ' છે. સસ્કૃતમાં પહાડને માટે જે સાધારણ શબ્દ 'ગિરિ' છે, તે હિબ્રુભાષામાં પણ એજ અર્થનો બોધક છે

× કર્નલટૉડે 'મેદપાટ' (મેવાડ) નું શુદ્ધરૂપ મધ્યપાટ ધારી તેનો અર્થ મધ્યની સમાન ભૂમિ એવો કર્યો છે, પરતુ તેમનુ આ અનુમાન કલ્પિત છે, કારણકે પ્રાચીન શિલાલેખો તથા સસ્કૃત પુસ્તકોમા આ દેશનુ નામ મેદપાટ'જ લખ્યું છે,જેનો અર્થ મેદ વા મેર લોકોનુ રાજ્ય છે આ લોકોનો પ્રાચીનકાળમા આ દેશપર અધિકાર હતો (જુઓ બૉમ્બે ગૅઝેટિયર–પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃ૦ ૩૩)

(ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

દૃષ્ટિ નાખીને હાડૌતીને તેની શાહબાદના કિનારાથી રક્ષિત થયેલા પૂર્વસીમાપર્યંત જોશે અને ત્યારપછી સહસા આ ઉચ્ચ સપાટભૂમિપરથી નીચે ઉતરીને સિંધુનદી (નાની સિંધુ)ની નિકટના પ્રદેશપર્યંત દૃષ્ટિ ફેંકશે તથા પુનઃ પૂર્વતરફ વધુ અને વધુ આગળ દૃષ્ટિ ફેંનાવતો જશે તો અંતે તેની નજર મંચાકૃતિ પહાડ કે જે બુંદેલખંડની પશ્ચિમસીમા છે ત્યાંસુધી જઈને રોકાઈ જશે.

આ વાતને અધિક સ્પષ્ટ કરવાને માટે હું આબુથી લઈને[1] બેટવાપર્યંતના કોટડાસુધીના ઉપર વર્ણવેલા દેશની ઉંચાઈનીચાઈનું એક ચિત્ર સાદર કરું છું. આ ચિત્ર આબુથી ચંબલપર્યંત વાત માપકયંત્રદ્વારા કરેલી તપાસનું અને ચંબલથી બેટવાસુધી કરેલી મારી સાધારણ નિરીક્ષાનું[2] ફળ છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે કોટડા સ્થાન આગળ બેટવા, સમુદ્રના તળથી એક હજાર ફીટ ઉંચું અને ઉદયપુરનગર તથા તેની પર્વતાંતર્ગત સમાનભૂમિથી એક હજાર ફીટ નીચી છે. ઉદયપુરની ઉંચાઈ આબુની તળેટીની ઉંચાઈની સમાન અર્થાત્ સમુદ્રના તળથી બે હજાર ફીટ છે. આ રેખા કે જેની સાધારણ દિશા ઉષ્ણકટિબંધથી થોડેજ દૂર છે, તે લંબાઈમાં પ્રાયઃ ૭ ભૌગોલિક અંશ છે; તથાપિ આ નાનોસરખો દેશ પોતાના નિવાસીઓ તેમજ પાર્થિવ ગુપ્ત વા પ્રકટ ઉપજ (ખનીજપદાર્થ અને વનસ્પતિ) એ ઉભયના નાનાપ્રકારોથી પરિપૂર્ણ છે.

હવે આપણે આપણા ઉચ્ચ સ્થાનપરથી (જેની રૂખ અદ્યાપિ પૂર્વ તરફનીજ છે) ઉપર્યુક્ત રેખાની દક્ષિણ અને ઉત્તર એ ઉભય દિશા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી જોઈએ. આ રેખા મધ્યદેશ[3] અર્થાત્ રાજસ્થાનની મધ્યભૂમિને પ્રાયઃ બે સમાન ભાગમાં વિભક્ત કરે છે. મધ્યદેશનો અર્થ તે દેશ કરવો જોઈએ કે જે ચંબલ અને તેની સહાયક નદીઓના માર્ગદ્વારા તેના યમુનાના સંગમપર્યંત સર્વોત્તમ પ્રકારે સીમાબદ્ધ થયો છે અને એજ પ્રકારે ઉચ્ચ[4] અરવલ્લીની પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશને પશ્ચિમરાજસ્થાન કહેવો ઘણો યુક્ત છે.

જો દક્ષિણતરફ જોઈએ તો વિંધ્યાચલની દૂરસુધી ફેલાયેલી શ્રેણીપર જઈને દૃષ્ટિ ગોંઠાઈ જશે. વિંધ્યાચલ એ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણની સ્વાભાવિક સ્પષ્ટ સીમા છે. જો કે આબુના 'ગુરુશિખર'ના ઉચ્ચ સ્થાનપર ઉભા રહીને જોવાથી વિંધ્યાચલ આપણને એક અલ્પ ઉંચાઈવાળી પર્વતશ્રેણી જેવો દેખાય છે, જેનું કારણ એ છે કે આપણું એ સ્થાન તેનું મહત્ત્વ જોવાને માટે કિંચિત્ પણ યોગ્ય નથી, પરંતુ જો દક્ષિણ તરફથી જોવામાં આવે તો તે સ્પષ્ટ દેખાશે, જો કે આ ઢોળાવમાં કેટલીક ઉંચાઈઓ એવી દૃષ્ટિગોચર થશે કે જે સીધા ઢોળાવના એવા વિષમ સ્થળોથી સેંકડો ફીટ ઉંચી છે.

ખાસ અરવલ્લીના સંબંધમાં એમ કહી શકાય છે કે તે વિંધ્યાચલની સાથે મળેલો છે અને તેનું મળવાનું સ્થાન ચાંપાનેરની તરફ છે તથા તેજ પ્રકારે એમ કહેવું પણ યથાર્થ છે કે અરવલ્લી ત્યાંથીજ વિંધ્યાચલમાંથી નીકળીને ફેલાયો છે. જોકે તેની ઉંચાઈ ઉત્તરની અપેક્ષાએ અહીંઆ આગળ ઘણી થોડી છે, પરંતુ તે દક્ષિણના સમસ્ત ભાગમાં લૂણાવાડા, ડુંગરપુર અને ઇડરથી લઈને અંબાભવાની અને ઉદયપુરપર્યંત વિશાળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

આબુથી માળવાની ઉચ્ચ સમભૂમિપર દૃષ્ટિ ફેંકવાથી આપણને તેના કાળી માટીના મેદાનો (સાન) વિંધ્યાચલના સર્વોચ્ચ શિખરોથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહેતી અનેક ધારાઓથી કપાયેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમાંની કેટલીક ધારા તો ઊંડ ખાઇ ઘાટીઓમાં જતી વા ઉચ્ચ પાષાણસમૂહપરથી

---

૧ જે મંચાકાર ભૂમિનો હમણાંજ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો તેની નીચે પૂર્વ તરફ બેટવા નદી વહે છે.

૨ હું આ દેશોથી સારીરીતે પરિચિત છું અને ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે જ્યારે આવીજ તપાસ બેટવાથી કોટાપર્યંત કરવામાં આવશે ત્યારે આ પરિણામમાં ઘણીજ થોડી અશુદ્ધતા નીકળશે અને તે અશુદ્ધતા આ બાબતમાં નીકળશે કે કોટાનો થોડો ભાગ અધિક ઉચ્ચ અને બેટવાના પ્રવાહન ભૂમિ કાંઈક અધિક નીચી નિર્દિષ્ટ કરેલી જણાશે.

૩ 'માર્કિવસ ઑફ હેસ્ટિંગ્ઝ'ને મેં 'મધ્ય અને પશ્ચિમભારત'નો જે નકશો ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૫-માં ભેટ કર્યો હતો તેનું નામ મેં 'મધ્યભારત' રાખ્યું હતું અને ત્યારથી એ નામ પ્રચલિત થઇ ગયું.

૪ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે જોકે અંતપર્યંત અરવલ્લીનો મંચાકાર રહેતો નથી, તથાપિ તેની શાખા ઉત્તરમાં દિલ્લીપર્યંત ચાલી જાય છે.

નીચે પડતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને બીજા સર્વ અવરોધો તોડી મધ્યની ઉચ્ચ સમભૂમિમા બળ-પૂર્વક પોતાનો માર્ગ કરી ચબલમા જઈ મળે છે

આ પ્રમાણે દક્ષિણતરફ જોયા પછી આપણે એ રેખાની ઉત્તરતરફ દૃષ્ટિ ફેકવી જોઇએ અને ઉચ્ચ અરવલ્લાપર કેટલીક વારસુધી દૃષ્ટિ રોકવી જોઇએ પછી આપણા આબુપરના સ્થાનની રેખામા આવેલી રાજધાની ઉદયપુરથી લઇને ઓગણા, પાડવા તથા મેરપુરથી શિરોહીની પાસેના પશ્ચિમઢોળાવપર્યંત જોવુ જોઇએ, કે જે પ્રાય ૬૦ માઇલપર્યંત સીધી રેખામા ચાલ્યો ગયો છે અને જ્યા ઉદયપુરની તરફના ચઢાવથી લઇને મારવાડના ઢોળાવપર્યંત પહાડોપર પહાડો અને પર્વત પર પર્વતો ઉભેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે શિરોહીની સીમાપર્યંતના આ સમસ્ત પ્રદેશમા આ દેશની ખાસ પ્રાચીનજાતિઓના લોકો (ભીલ વગેરે) વસેલા છે, જેઓ પોતાની પ્રારભિક અને પ્રાય જગલી ઓના જેવી સ્વતત્ર દશામા રહે છે ન તો તેઓ કોઇ રાજામહારાજાને આધીન છે, ન કાઈ કર આપે છે, પરતુ તેઓ અજ્ઞાત ત્રપ્રણાલીની સાદી દશામા રહે છે અને તેમના નેતા કે જેમની ઉપાધિ 'રાવત' છે તેઓ પરપરાથી એજ વશના છે ઓગણાના રાવત પચ હજાર ધનુષધારીઓને એકત્ર કરી શકે છે અને કામ પડતા બીજાપણ કેટલાક માણસો એકત્ર કરી શકે છે ખીણોમા ચરણ વા [1]બચાવના સ્થાનોની નિકટ તેમના ઘર નાના નાના જગલી ગામોમા વિખરાયેલા હોય છે

હવે પાઠકે કમલમેરના કિલ્લાના શિખરપર પહોચી ત્યાથી ઉત્તર તરફ અજમેરપર્યંત ચાલી ગયેલી પર્વતશ્રેણી જોવી જોઇએ અજમેરથી થોડે દૂર તેનો મધ્યાકાર લુપ્ત થઈ જાય છે અને ઉચા ઉચા ટેકરા બની તેની અનેક શાખાઓ શેખાવાટીસસ્થાન અને અલવરમા ચાલી ગઈ છે અલવર-થી આ શ્રેણી ઉચાઈમા ન્યૂન થતી થતી દિલ્હીની પાસે સમાપ્ત થઈ જાય છે

કમલમેરથી અજમેરપર્યંતનો સમસ્ત પ્રદેશ મેરવાડા કહેવાય છે અને ત્યા મેર નામની પહાડી જાતિ વસે છે આ અદ્ભુત જાતિની રીતભાત અને ઇતિહાસ આગળ લખવામા આવશે આ પર્વત-શ્રેણીની સરાસરી પહોળાઈ ૬ થી ૧૫ માઇલપર્યંત છે અને તેની ખીણો તથા ટેકરીઓપર દોઢસો-થી અધિક નાના મોટા ગામો પૃથક્ પૃથક્ વસેલા છે અહીઆ જળ અને ચારો પુષ્કળ હોય છે અને તેમની સમસ્ત આતરિક આવશ્યકતાઓને માટે કૃષિકાર્ય પણ યથેષ્ટ કરવામા આવે છે, જો કે સ્વિટ્ઝર્લાંડ અને રાઇન નદીના પ્રદેશપર થતી દ્રાક્ષની ખેતીની પેઠે અહીઆ ઉચ્ચ સ્થાનોપર અસત શ્રમથી ખેતી થાય છે

આ સમ્મિલિત પર્વતશ્રેણીની આરપાર કોઇપણ ગાડીના માર્ગના ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, એટલા માટે એનુ 'આડા' અર્થાત્ 'અવરોધક' નામ ઘણુ સાર્થક છે, કારણ કે વર્તમાનકાળની યુદ્ધ-કળાના સૌથી પ્રબળ અગ તોપખાનાને પણ પશ્ચિમ તરફના અસખ્ય ઢોળાવથી બચાવવાને માટે આ શ્રેણીની ઉત્તર તરફથી ફેરવીને લઇ જવુ પડે છે

જો આ પર્વતશ્રેણીપર નજર દોડાવવામા આવે તો એના શિખરોપર કિલ્લા ઉભય બાજુની

[1] આ લોકોના અદ્ભુત સ્થાનોમા થઇને જવાની મારી ઇચ્છા હતી અને એ વિષે મે આ જગલ-ના સ્વામીઓની સાથે વાતચીત કરી તો તેમણે સત્કારપૂર્વક સહાય કરવાનુ મને વચન આપ્યુ મને તેમના વચનપર કિચિત્ પણ સદેહ આવ્યો નહિ, કારણકે જગલીલોકોમા સભ્યજાતિઓની અપેક્ષાએ પોતાના વચનનુ પ્રતિપાલન કરવાનો અને આતિથ્ય કરવાનો ગુણ અધિક હોય છે કેટલાક વર્ષોપૂર્વે મારા દલના એક આદમી (મદારીલાલ)ને આ પ્રદેશમા થઇને જવાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થઇ હતી આ ભાખરી ખીણોના એક ઘાટમા પહાડનો એક સ્વામી મરણ પામ્યો હતો સર્વ આદમીઓ બહાર નીકળી ગયા હતા અને તેની વિધવા સ્ત્રી એકલી ઝુપડામા હતી મદારીલાલે પોતાનુ વૃત્તાત તેને કહી સભળાવ્યુ અને રસ્તામા પોતાની રક્ષાને માટે પ્રબધ કરવાની માગણી કરી જેથી ઉક્ત બીલડીએ પોતાના મૃતપતિના ભાથામાથી એક તીર કાઢીને તેને આપ્યુ. જેને હાથમા લઇને તે ચાલ્યો અને આ તીરે યુરોપખડમા મુક્તાચાપવાળો લાંબો પહોળો પરવાનો મુસાફરોની જે સેવા બજાવે છે તેજ સેવા બજાવી

ઘાટીઓની રક્ષા કરતા દષ્ટિગોચર થાય છે અને પુષ્કળ નાળાઓ ઝઝુમી રહેલા પર્વતશૃંગોમાથી પોતાનો વક્રમાર્ગ કાઢી નીચે ઉતરે છે બેડચ, કોઠમરી ખારી ડાઇ એ સર્વ નદીઓ પૂર્વમા બનાસ નદીમા જઇ મળે છે અને પશ્ચિમમા ગોડવાડની કિંમતી ભૂમિને ફળદ્રુપ બનાવનારી આથી પણ અધિક નદીઓ ખારા જળવાળી લૂણી નદીને મળીને મરુભૂમિની વાસ્તવિક સીમા બાધી દે છે તેમાની મુખ્ય નદીઓ સુકડી અને બાડી છે; અને અન્ય નદીઓ કે જે આખુ વરસ બરાબર વહેતી નથી તે પોતાના જલપ્રવાહને માટે વર્ષાપર આધાર રાખે છે આ જલપ્રવાહને રેલ અથવા શીઘ્રગામી પહાડીપ્રવાહ કહે છે,અને તે નીચેની પથરાવાળી ભૂમિને ફળદ્રુપ બનાવવાને પોતાની સાથે પુષ્કળ ખાતરવાળી માટી ઘસડી જાય છે

કમલમેરની આ ઉચાઇપરથી ખડકના આ અવ્યવસ્થિત સમૂહનુ દશ્ય ગમે તેવુ ભવ્ય લાગે, પરતુ તેનુ પૂર્ણ મહત્ત્વ તો મારવાડના મેદાનોથીજ અધિક સ્પષ્ટ દેખાય છે જ્યા ત્યા તેના ભિન્ન ભિન્ન શિખરો અનેક રૂપમા એકબીજાના પગ ઉભેલા વા સઘનવનથી આચ્છાદિત અને વિષમ ઢોળાવવાળા અધકારમય ઉચાનીચા એકાત સ્થાનોને ક્રોધિનદષ્ટિથી ઘુરકતા દષ્ટિગોચર થાય છે

વિચાર કરતા મને એવુ મન થઇ જાય છે કે જાણે અરવલ્લીને હિદુસ્તાનના એપીનાઇન અર્થાત્ દ્વીપકલ્પના મલબારકિનારાના ઘાટોની સાથે સબધ ધરાવનારતરિકે જાહેર કરૂ નર્મદા વા [1]તાપીના માર્ગ એના મધ્યમાર્ગ મધ્યભાગમા હોવાથી તે આ કલ્પનાને વ્યર્થ કરતા નથી ઉલટપક્ષે તેમની અતરગદશા અને રચનાની તુલના કરવાથી આ કલ્પના વિશેષ દઢ થાય છે

અરવલ્લીનુ સામાન્યરૂપ એ તેની પ્રારભિક રચના છે ગ્રેનાઇટપાષાણો ભારે, મજબૂત અને ઘેરા નીલવર્ણના સ્લેટપથ્થરપર પડીને નાના પ્રકારના કોણ બનાવે છે (જેનો સાધારણ ઢાળ પૂર્વ-ની તરફ છે) આ સ્લેટપાષાણ ઉપર આવેલા ગ્રેનાઇટ, પથ્થરની સપાટી વા મૂળથી ક્વચિતજ ઉચે જણાય છે અતસ્થ ઘાટોમા કેટલાક પ્રકારના ક્વૉર્ટ્ઝ અને પ્રત્યેક રગના શિસ્ટસ જાતિના સ્લેટપાષાણો પુષ્કળ છે જે ઘરો અને મદિરોમા આ પાષાણ વપરાય છે તેમનાપર જ્યારે સૂર્યના કિરણો પડે છે, ત્યારે તે અતિ અદ્ભુત દશ્ય પ્રકટ કરે છે વચ્ચે વચ્ચે નીમ અને સાઇનાઇટ જાતિના પાષાણો પણ દષ્ટિગોચર થાય છે અને અજમેરની પશ્ચિમ તરફ અનેક દિશાઓમા રેનાયેની પર્વતશ્રેણીઓના શિખરો ગુલાબી રગના કાચમમાન ક્વૉર્ટ્ઝ જાતિના પાષાણોના મોટા મોટા સમૂહોથી નેત્રોને આજી નાખે છે

અરવલ્લી અને તેની સાથે સબધ ધરાવતા પહાડોમા ખનિજ અને ધાતુના પદાર્થો પુષ્કળ છે અને મેવાડના ઇતિહાસમા જણાવ્યા પ્રમાણે કેવળ ધાતુઓની ઉપજથીજ તે દેશના રાણા દીર્ઘકાળપર્યત પોતાનાથી અધિક શક્તિમાન પાદશાહોની સામે થઇ શક્યા હતા અને તેની ઉપજથી તેમણે એવી મોટી ઇમારતો બધાવી હતી કે તેવી ઇમારતો બધાવવામા પશ્ચિમના સૌથી પ્રબળ રાજ્યો પણ ગૌરવ માને છે

આ ખાણોપર રાજાઓનો અધિકાર રહે છે, અર્થાત્ તેની ઉપજ તેમની અગતપેદાશમા વૃદ્ધિ કરે છે 'આણ-દાણ ખાણ આ ત્રણ શબ્દો મળીને બનેલી એક અલકારિક કહેવત છે, જેમા રાજસ્થાનના રાજાઓના મુખ્ય હક્ક અર્થાત્ પ્રજાની ઉત્કટ રાજભક્ત વ્યાપારસબધી કર અને ખાણોની ઉપજ, એ સયુક્ત રીતે પ્રકટ થાય છે મેવાડમા કોઇ સમયે કલાઇની ખાણોમાથી પુષ્કળ પેદાશ થતી હતી અને એમ કહેવાય છે કે તેમાથી ઘણી ચાદી નીકળતી હતી, પરતુ ખાણ ખોદનારાઓની જાતિ નષ્ટ થવાથી તથા મોગલોના શાસનકાળમા રાજકીયકારણોથી ધનના આ પ્રકારના દ્વાર બધ થઇ ગયા આજપ્રકારે અત્યુત્તમ પ્રકારનુ ત્રાબુ પણ પુષ્કળ નીકળે છે અને તેનાજ પૈસા બનાવ

૧ કર્નલ ટૉડે મૂળ પુસ્તકમા એને ટાપ્ટી' લખી છે અને અગ્રેજલોકો તેનુ તેજ નામ લખે છે આથી હિદના ભૌગોલિકપુસ્તકોમા પણ ટાપ્ટીજ લખાવા માડ્યુ છે,પરતુ એનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર 'તાપી' છે અને એજ નામથી એ સસ્કૃતભાષામા તથા ગુજરાતદેશમા (કે જ્યા તે વહે છે) પ્રસિદ્ધ છે, આજ પ્રકારે હિદીલેખકો 'મલબાર ને અગ્રેજીપુસ્તકોના આધારે 'મલાબાર' લખવા લાગ્યા છે, પરતુ તેનુ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ 'મલબાર' છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

વામા આવે છે, અને સલુમ્બરનો સામત પણ પોતાની જાગીરની ખાણોમાથી ત્રાંબુ કઢાવી રાજ્યની આજ્ઞાથી પૈસા તૈયાર કરાવે છે સુરમા નામની ધાતુ પશ્ચિમસીમાપર પ્રાપ્ત થાય છે લાલ, નીલમણિ, ક્રિસોલ, લસણીઆ હીરા અને હલકી જાતિના પન્ના પણ મેવાડમા પ્રાપ્ત થાય છે, અને જો કે મે તેનો કોઇ બહુમૂલ્ય નમૂનો જોયો નથી તોપણ મહારાણાએ મને વારવાર કહ્યુ હતુ કે, 'જનશ્રુતિપરથી વિદિત થાય છે કે અમારા દેશના પહાડોમા સર્વ પ્રકારના ખનિજદ્રવ્યો છે'

હવે આપણે અગ્રવલીપર્વતનુ ઉચ્ચ સ્થાન છોડીને પઠાર વા મધ્યહિંદની ઉચ્ચ સમભૂમિમા ટહેલીએ આ પ્રદેશ આ મનોહર કથાનકનો કોઇ ઓછો ઉપયોગી ભાગ નથી એની રચના સર્વથા નિશ્ચિત પ્રકારની છે અને એ દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાચલથી તથા પશ્ચિમ તરફ અરવલીથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ એમા બરાબર સીધા પડપર પડવાળા ટ્રેપજાતિના પાષાણો છે

આ ઉચ્ચ સમભૂમિનો પરિઘ નકશામા ઉત્તમ પ્રકારે દર્શાવવામા આવ્યો છે,જો કે તેનુ ધરાતલ અત્યત અસમાન રીતે વર્ણિત છે અને તે પોતાનો આકાર મન્દાકૃતિ તથા સમુદાયક પર્વત શ્રેણીમા બદલતુ ચાલ્યુ ગયુ છે

આપણે માડલગઢથી પ્રવાસ શરૂ કરીને દક્ષિણતરફ જવુ જોઇએ અને ચિતોડ (કે જે ઉચ્ચ સમભૂમિથી પૃથક્ જૂદાજૂદા પાષાણોપર સ્થિત છે) ને એક બાજુએ છોડી દઇને જાવદ, દાતોલી, રામપુરા ભાનપુરા અને મુકન્દરાના ઘાટપર થઇને ગાગરોન (જ્યાથી કાલીસિંધુ પોતાની સામે આવેલા મચામાર પર્વતમાથી બળપૂર્વક માર્ગ કાઢીને છકલેગ જાય છે) અને મિરગવાસપર્યંત (જ્યા આગળ પાર્વતીનદી કમી ઉચ્ચાઇનો લાભ લઈ માળવાથી હાડૌતીમા જાય છે) તથા ત્યાથી રાઘોગઢ, શાહાબાદ, ગાઝીગઢ તથા ગસવાની થઇ જાદૂવાનીપર્યંત જવુ જોઇએ, કે જ્યા આ ઉચ્ચ સમભૂમિ પૂર્વમા ચબલ આગળ સમાપ્ત થાય છે પછી જો પ્રવાસના તેજ પ્રારભિકસ્થાન માડલગઢથી ચાલીએ તો થોડીવારમા તેનો ઘણો મચાકાર લુપ્ત થઇ જાય છે અને તેની મોટી મોટી હારો કે જે કેટલેક સ્થળે પુન પોતાના પૂર્વસ્વરૂપમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે,જેમ કે બૂદીના કિલ્લામા ત્યાથી તે ડબલાના, ઇંદ્રગઢ અને લાખેરી આગળ થઈ રણથભોર અને કરૌલીપર્યંત ચાલી જઇને ધોળપુર બાડીની નિકટ સમાપ્ત થઈ જાય છે

આ ઉચ્ચ સમભૂમિની ઉચાઇ અને વિષમતા પશ્ચિમથી પૂર્વતરફ અર્થાત્ મેદાનોથી ચબલનદીપર્યંત ચાલી જવાથી ઘણી સારીરીતે જણાય છે અહીઆ આગળ આ મોટી નદી કોટા અને પાલીની વચ્ચેની સમભૂમિને છોડી અવરોધક પાષાણોમા થઈ જોસભેર વહેતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે

રણથભોરની પાસે આ ઉચ્ચ સમભૂમિ ઉચી ઉચી હારોના રૂપમા પરિવર્તિત થઈ જાય છે અને તેના શ્વેત શિખરો સૂર્યપ્રકાશમા ઝગમગ મારે છે એની આકૃતિ વિષમ, પરતુ અણીદાર શિખર-સહિત છે, અને જો કે એ પર્વતસમૂહથી અનિયમ છે, તોપણ પહાડની સ્વાભાવિક રચના તેમા આવી રહેલી છે અહીઆ પૃથક્ પૃથક્ શ્રેણીઓ સાત (સાતપડા) થી ઓછી નથી, જે સર્વમા થઇને બનાસ નદી ચબલને મળવાને જાય છે રણથભોરની પેલી તરફ અને કરૌલીથી નદીપર્યંતનો સપૂર્ણ માર્ગ એક વિષમ મચામારભૂમિ છે, જેના નવોચ્ચ ભાગપર ઉટગિર, મડરેલ અને થૂણનો અધિક પ્રસિદ્ધ કિલ્લો છે, પરતુ પૂર્વ તરફ એક બીજુ ગગાવદાર મેદાન છે જેનો પ્રારભ લાટોતી સ્થાન આગળ સિંધુના પ્રવાહની પાસેથી થાય છે અને જે નરેરી, ખનિયાદાના નરવર તથા ગ્વાલિયર આગળ થઇને દેવગઢ-ની નિકટ જઇ ગોહદના મેદાનમા સમાપ્ત થઇ જાય છે આ બીજા મેદાનનો ઢોળાવ બુદેલખડ અને બેત્રવાની ખીણમા ચાલ્યો ગયો છે

આ ઉચ્ચપ્રદેશ મધ્યહિંદના ધરાતલમા પ્રસિદ્ધ છે અને તેનુ શિખર વિંધ્યાચલના શિખરની સમાન્ય ઉચાઇથી સહેજ ઉચુ અને ઉદયપુરની ખીણ તથા અરવલીની તળેટીની સમાન છે આથી ઉપર ઉલ્લેખેલ પર્વતોનો ઉક્ત ઉચ્ચ સમભૂમિની સીમાપર્યંતનો ઉતાર અથવા ઢોળાવ વિસ્તૃત અને વિષમ છે, જેનુ અતિ સ્પષ્ટ અને સાધારણ પ્રમાણ આ નદીઓના માર્ગ છે પૃથ્વીપર એવા થોડાજ

ભાગો હશે કે જ્યા પ્રત્યેક પ્રતિરોધને તોડી નાખનાર જળના પ્રવાહનો વેગ આ કોટરપર્વતના ખડકોમા થઇને વહેતી નદીઓના માર્ગની અપેક્ષાએ અધિક પ્રબળ દેખાતો હોય અહી આ ચાર નદીઓ બળપૂર્વક વહે છે, જેમાની એક અર્થાત્ ચબન લ્હાઇન વા હોનનદીની બરાબર છે. આ ચારે નદીઓએ પહાડોને જળની સપાટીથી ત્રણસેથી છસે ફીટની સીધી ઉચાઈના શિખરોપર્યત કાપી નાખ્યા છે, જેથી પાષાણુ એવા દેખાય છે કે જાણે તેમને મનુષ્યના હાથથી કોતરી કાઢવામા આવ્યા ન હોય ! અહી આ ભૂસ્તરવિદ્યાના અભ્યાસીઓ પ્રકૃતિના પુસ્તકો સ્પષ્ટ રીતે વાચી શકે છે તેનેત થા પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને અને પ્રકૃતિને અત્યત વિષમ અવસ્થામા જોનાર તેના પ્રેમીઓને આ સ્થાનસિવાય થોડાજ વિશેષ મનોહર સ્થાન (રામપુરાથી કોટાપર્યત) પ્રાપ્ત થશે

આ વિસ્તૃત ઉચ્ચ સમભૂમિનુ ધરાતન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનુ છે કોટાની પાસે આગળ નીકળેલી પાષાણુમય ભૂમિપર કેટલાક સ્થાનોમા તો વનસ્પતિનું ચિન્હ પણ જણાતુ નથી, પરતુ જ્યા તે વક્રકોણુ બનાવી પારનદીના તટપર્યત પહોચે છે, ત્યા તે ભારતવર્ષની સૌથી અધિક ફળદ્રૂપ અને સર્વોત્તમ ભૂમિમાની એક બને છે, અને તેમા બ્રિટિશહિંદુસ્તાનના કોઇપણ ભાગ કરતા ઉત્તમ ખેતી થાય છે તેના ખાચાવાળા ભાગોમા અત્યત વિચિત્ર ખીણો (જેમકે હિંગળાજની નિકટ નાગરાજનુ ઝરણુ) અને ઉડી ઉડી બખોલો છે, જેમાથી નાની નાની નદીઓ નીકળે છે અને જ્યા[1] કારીગરીનો પુષ્કળ સગ્રહ પ્રાચીનમદિરો તથા મકાનોમા અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે અને તેથી પ્રવાસીનો શ્રમ સફળ થાય છે.

આગળ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તે પ્રમાણે મધ્યસ્થ ઉચ્ચભાગ પાછલી રચનાનો છે જેને ટ્રેપ કહેવામા આવે છે જ્યા આ ભાગને ચબને નગ્ન કરી દીધો છે, ત્યા તેનો રગ સર્વત્ર દૂધ સમાન શ્વેત છે આ ભાગ અતિ કઠિન અને સૂક્ષ્મ દાણાદાર છે અને જો કે એની કઠિનતાને લીધે એનાપર ટાકણુ ઘણી મુશ્કેલીથી ચાલી શકે છે, તોપણુ પ્રસિદ્ધ બાડોલીનુ કોતરકામ શિલ્પકાર-ને માટે તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે પશ્ચિમ તરફ પણુ તેનો રગ સર્વત્ર શ્વેત છે કોટાની નિકટ પ્રાય શ્વેત અને બેજની રગ મિશ્રિત થયેલા છે, અને શાહાબાદની આસપાસ લાલ અને ભૂરો એ રગો મિશ્રિત થયેના છે જ્યારે તેના પૂર્વીયઢોળાવપર વાતાવરણુની અસર થાય છે, ત્યારે તેનુ છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલુ અને ખરબચડુ ધરાતન કાકરાવાળી ભૂમિનો ભ્રમ કરાવે છે

આ રચના ખનિજધાતુઓને માટે અનુકૂળ નથી અહી આ સીસુ અને લોહ પણુ પ્રાપ્ત થાય છે; પરતુ તેનો ઘણો ભાગ કાચી અવસ્થામા મળે છે કાચુ લોહ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવાય છે કે ગ્વાલિયરપ્રાતમા કાળા સુરમાની બહુ મૂલ્ય ખાણો છે, જેમાથી મે નમૂના મગાવ્યા હતા, પરતુ આ ખાણો પણુ બધ છે દેશીલોકો પોતાનુ ખનિજદ્રવ્ય કાઢતા પણુ ડરે છે, અને જો કે તેમની પાસે પુષ્કળ સીસુ કલાઈ અને ત્રાંબુ છે, તોપણુ તેઓ પોતાની રસોઇના વાસણુની સામગ્રી સુદ્ધાને માટે પ્રાય સપૂર્ણરીતે યૂરોપના ઉપર આધાર રાખે છે

નાની નાની પર્વતશ્રેણીઓનુ વર્ણન કરવાનુ છોડી દઇને હવે હુ પાઠકોનુ ધ્યાન કેવળ રાજ પૂતાનાના ધરાતનના નિરીક્ષણુમાથી નીકળતા સારાશપ્રતિ એચીશ

મધ્યહિદમા સ્પષ્ટરીતે દેખાતા બે ઢોળાવ છે તેમાનો મુખ્ય એ છે કે, જે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ અર્થાત્ મહાન કોટરૂપી અરવલ્લી (કે જે રેતીના પ્રવાહને મધ્યસ્થ મેદાનોમા જતા રોકે છે અને જે ચબન તથા તેની સો શાખાઓથી કપાઇ ગયેલ છે) થી બેટવાપર્યત ચાલ્યો ગયો છે અને બીજો ઢોળાવ દક્ષિણુથી ઉત્તર અર્થાત્ મધ્યહિંદના દક્ષિણુ તરફના પુસ્તારૂપ વિધ્યાચળથી યમુનાપર્યત ચાલ્યો ગયો છે

અમે અમારી વ્યાખ્યાને વધારી એમ પણ કહી સકીએ છીએ કે,યમુનાના પ્રવાહનો માર્ગ તે મોટા ભૂ ભાગની મધ્યસ્થ ખાણુને દર્શાવે છે કે જેનો ઉત્તરીયઢોળાવ હિમાલયની તળેટી સાથે અને દક્ષિણતરફનો ઢોળાવ વિંધ્યાચળની તળેટીસાથે લાગેલો છે જો કે મારી પાસે પુષ્કળ સાધનો છે, તોપણ વિસ્તીર્ણ નર્મદાના નાળુ રૂપ ધારણ કરનાર માર્ગનુ વર્ણન કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, કારણુ કે જે સમયે આપણે ઉષ્ણુના-પ્રધાન વિધ્યાચળના શિખરપર નર્મદાની ખીણુમા ઉતરવાને માટે ચઢીએ છીએ, તે સમયે આપણો

[1] આમાની થોડી વસ્તુઓ મે મારા દેશવાસીઓને ભેટ કરવાને રાખી છે

રાજસ્થાન અને રાજપૂતો સાથેનો સબંધ છૂટી જાય છે અને આપણે આ દેશની પ્રાચીનજાતિઓને જઇ મળીએ છીએ કે જે લોકો આ ભૂમિના મૂળ સ્વામી છે તેનુ વર્ણન હુ અન્યોને માટે છોડીને મારા વૃત્તાતનો ચબલથી આરભ કરી મધ્યહિદની સૌથી પ્રધાન નદી આગળ તેની સમાપ્તિ કરૂ છુ

ચબલના સોત વિધ્યાચલના એક અતિ ઉચ્ચ સ્થાનપર પહાડોના સમુદાયની વચ્ચે છે, જેનુ સ્થાનિક નામ 'જનપાવા' છે. આ પહાડીસમુદાયમાથી એકસરખા ત્રણ સ્રોત અર્થાત્ ચબલ, ચબેલા અને ગભીર નીકળે છે તથા ઓછામા ઓછી બીજી નવ નદીઓ તેની દક્ષિણ બાજુએથી નીકળે છે. આ નદીઓ પોતાનુ જળ નર્મદામા લઈ જાય છે

સિપરા (ક્ષિપ્રા) નદી પીપલોદાથી, નાનીસિધુ[1] દેવાસથી અને બીજી નાની નાની નદીઓ ઉજ્જનની પાસે થઇને, એ સર્વ નદીઓ, ચબલનદી આ ઉચ્ચ સમભૂમિમા પ્રવેશ કરે તે પૂર્વે ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોપર જઇને તેને મળે છે

કાલીસિધુ બાગ્રઢીથી અને તેની નાની શાખા સોડવિયા રાઘોગઢથી, નેવજ (વા જામનીરી) મોરસકડી અને માગડદાથી તથા પાર્વતી આમલખેડાના ઘાટથી નીકળે છે પાર્વતીની વિશેષ પૂર્વ તરફની શાખા દેવતપુરથી નીકળીને ફરહર સ્થાનપર તેની સાથે મળે છે આ સર્વના મૂળ વિધ્યાચલના શિખર-પરથી નીકળે છે, જ્યાથી તે આ ઉચ્ચ સમભૂમિમા પોતાનો માર્ગ કાઢી ઉચ્ચ સ્થાનો[2]પરથી નીચે પડી અતે નનેરા અને પાલીના ઘાટોપર જઇ ચબલમા સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે

ડાબી બાજુથી બનાસનદી તે (ચબલ)નુ જળ વૃદ્ધિગત કરે છે આ નદી અરવલ્લીમાથી નીકળેલી બારે માસ વહેનારી નાની નાની નદીઓનુ તેમજ ઉદયપુરના સરોવરોમાથી નીકળેલી બેડચ નદીનુ જળ ગ્રહણ કરીને ચબલમા આવી મળે છે આ (બનાસ) નદી મેવાડ, જયપુરની દક્ષિણ સીમા અને કરૌલીની ઉચ્ચભૂમિને જલસિચન કરીને રામેશ્વરના પવિત્ર સગમપર ચબલને મળવાને માટે દક્ષિણ તરફ વળે છે કેટલીક નાની નાની નદીઓ ચબલમા પડે છે (જેનુ પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી) અને સહસ્રાવધિ ચક્કરો ખાધા પછી તે ઇટાવા અને કાલ્પીની વચ્ચે પવિત્ર ત્રિવેણી-સગમપર યમુનાને જઈ મળે છે

નાના નાના સર્પાકાર વાકચૂક છોડી દઇને ચબલનદીના માર્ગની લબાઇ માપવામા આવે તો તે પાચસો માઇલ કરતા અધિક થાય છે અને તેના તટપર હિદુસ્તાનમા હાલમા વસનારી પ્રાય અનેક જાતિના નમુના પ્રાપ્ત થઈ શકે છે સોધિયા, ચદ્રાવત, સિસોદીયા, હાડા, ગૌડ, જાદવ, સીકરવાલ, ગૂજર, જાટ, તવર, ચૌહાણ, ભદોરિયા, કછવાહા, સેગર બુદેલા આ સર્વ લોકો ન્યૂનાધિક પ્રમાણમા મોટા રાજાથી લઇને નાના નાના સ્વતત્ર જાગીરદારોપર્યંત ચબલ અને કુવારીનદીની વચ્ચે વસેલા છે

આ પ્રકારે રાજસ્થાનના મધ્યભગ વા અરવલ્લીની પૂર્વ તરફના ભાગનુ ચિત્ર આલેખ્યા પછી હું

---

૧ આ ભારતની ચોથી સિધુ છે પહેલી તો સિધમા વહેતી સિધુ, બીજી રાજસ્થાનમા વહેતી કાલીસિધુ, ત્રીજી સિરોજની ઉપર અને પશ્ચિમે ઉચ્ચ સમભૂમિપર આવેલા લાટોતીની નિકટથી નીકળતી સિધુ અને ચોથી આ નાનીસિંધુ

'સીન' શબ્દ નદી માટે વપરાતો એક સિથિયન શબ્દ છે (જે હાલમા પ્રચલિત નથી), એજ અર્થમા હિદુઓએ પણ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે +

૨ ગાગરોનની પાસેના પાષાણોમા કાલીસિંધુનો અને છપરા (ગૂગલ)ની પાસે પાર્વતીનો જલપ્રપાત ઘણો દર્શનીય છે છપરામા મે બે વાર વિશ્રામ કર્યો હતો તેછતા પણ પાર્વતીનો જલપ્રપાત મે જોયો નહિ અહીથી તે પાચ માઈલના અતરપર આવેલો કહેવાય છે

+ સિથિયનલોકો (શકલોકો)ની ભાષામા કદાચ નદીને માટે 'સીન' શબ્દ હશે, પરતુ સસ્કૃતમા એ શબ્દ ઉક્ત અર્થમા ક્યાય વપરાતો નથી. પણ 'સિધુ' શબ્દ વપરાય છે જે 'સીન'થી ભિન્ન છે. કદાચિત્ કર્નલ ટૉડે 'સીન' અને 'સિધુ' નામો મળતા આવતા જોઇને આવુ અનુમાન કરી લીધુ હશે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

મારા પાઠકોને મરુભૂમિના રેતાળ ઉચ્ચભાગપર લઈ જઇ સામાન્ય રીતે[1] સિંધુની ખીણપર્યંતના તે (અરવલ્લી)ના પશ્ચિમવિભાગનું વર્ણન કરીશ.

પાઠકને પુન આબુપરજ ઉભું રહેવું જોઇએ, કે જેથી તેને થલની[2] કઠિન યાત્રા કરવી પડે નહિ. આ શુષ્ક મરુસ્થલમા પરમ મનોહર વસ્તુ ખારા જળવાળી લૂણી નદી છે, જે પોતાની અનેક શાખાઓ-સહિત જોધપુરરાજ્યના સર્વોત્તમ ભાગને ફળદ્રૂપ બનાવવાને માટે અરવલ્લીમાથી નીકળે છે અને સદા પોતાનુ સ્થાન બદલનાર તે રેતીના, વિશાળ મેદાનની સીમા સ્પષ્ટરીતે અંકિત કરે છે, કે જેને હિંદુ-ઓની ભૂગોળમા મરુસ્થલી કહે છે અને જેનો અપભ્રંશ મારવાડ છે.

લૂણી નદીના માર્ગની, તેના ઉત્પત્તિસ્થાન પુષ્કર અને અજમેરના પવિત્ર સરોવરોથી તથા પર્વત-સરમાથી નીકળતી તેની અધિક દૂરવર્તી શાખાથી તેના પશ્ચિમતરફની વિસ્તીર્ણ કાદવવાળી ભૂમિમા આવેલા મુખપર્યંતની લંબાઈ ૩૦૦ માઇલથી અધિક છે

સિકંદરના ઇતિહાસલેખકોએ જે 'ઍરિનસ' શબ્દ લખ્યો છે તે અમને 'રણ' વા 'રિણ'[3] નો અપભ્રંશ પ્રતીત થાય છે. તેનો પ્રયોગ અદ્યાપિ તે વિસ્તીર્ણ કાદવવાળી ભૂમિને માટે કરવામા આવે છે કે જે લૂણી નદી તથા ધાટની દક્ષિણ તરફના મરુસ્થલમાથી વહીને આવનારી ખારા જળથી ભરેલી નદીઓના પ્રવાહની માટી વગેરેથી બની છે

આ રણ દોઢસો માઇલ લાબુ છે અને તેની અધિકમા અધિક પહોળાઈ ભુજથી બલિયારીપર્યંત પ્રાય સિત્તેર માઇલની છે. આજ માર્ગથી મુસાફર તેમાથી પસાર થાય છે, કારણકે ત્યા આ ખરા ભૂમધ્ય કાદવમા તેમના વિશ્રામને માટે એક અલિપ્ત રમ્યભૂમિ છે. ઉષ્ણકાળમા આ રણની ભ્રમોત્પાદક સપાટી કે જે ભયાનક દગાખોર રેતીથી પરિપૂરિત છે, તેપર લવણના એક વિસ્તીર્ણ ઉજ્જવલ પડસિવાય કાઇ પણ દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી, અને વર્ષાઋતુમા ત્યા મલિન અને ખારો કાદવ થઇ જાય છે જે અનેક સ્થળે ઉંટની છાતી સુધી ઉંડો હોય છે 'ખારી કાબા' નામના મધ્યસ્થાનમા આ ઉપયોગી જાનવર (ઉંટ)ને ચારો અને પ્રત્યેક તટ તરફ મુસાફરી કરનાર પ્રવાસીને વિશ્રામ મળે છે

આ વિસ્તીર્ણ ખારા કાદવના શુષ્ક કિનારાઓ[4] પર મરીચિકા નામનુ ભ્રમાત્મક દૃશ્ય પોતાના વિલક્ષણ સ્વરૂપમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જે પરિશ્રમિત પ્રવાસીસિવાય સર્વ માણસોને માટે મનોરંજક છે, કારણ કે તે પંક્તાબદ્ધ બુરજો, શાતિમય વસ્તી વા સઘનકુંજમા વિશ્રાતિનુ સ્વર્ગસમાન સ્થાન જોઇને વારંવાર તેનીતરફ વ્યર્થ દોડે છે, પરંતુ જેમ જેમ તે આગળ જાય છે, તેમ તેમ તે (દૃશ્ય) પાછળ હઠતુ જાય છે અને સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી આ મેઘાચ્છન્ન બુરજોને નષ્ટ કરી દઇને તેની દોડા-દોડીની નિષ્ફળતા પ્રકટ કરી દે છે

આવા અદ્ભુત દૃશ્યો મરુસ્થલમા વારવાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે જ્યા લવણના વિસ્તૃત પડો જામી રહેલા હોય છે ત્યા આ દૃશ્યો વિશેષત દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ કેટલાક કારણોથી તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના થાય છે. ઘણા દાખલામા આ આકૃતિ વધારનારી અને પ્રતિબિંબ પાડનારી વસ્તુ એક લંબાકાર પડના જેવી થાય છે પહેલવહેલા એ ગાઢી અને અપારદર્શક થાય છે, પરંતુ જેમ જેમ

---

૧ હુ ભિન્નભિન્ન રાજ્યોના વિભાગ દર્શાવનાર નગરોના નામ અહીઆ બીજી વાર લખતો નથી, કારણકે તેમને પ્રત્યેક રાજ્યની સીમાની રેષાપર સ્પષ્ટરીતે નિર્દિષ્ટ કરવામા આવ્યા છે

૨ મરુસ્થળના રેતાળ ટીબાઓને માટે 'થલ' એ એક સાધારણ નામ છે

૩ પ્રાય સંભવ છે કે એ 'અરણ્ય' વા મરુસ્થળનો અપભ્રંશ છે, માટે વર્તમાન લેખનપ્રણાલી કરતા જૂનાની લેખનપ્રણાલી અધિક યથાર્થ છે.

૪ અહીઆ જંગલી ગધેડાઓ ભ્રમણ કરે છે. આરબલોકોના પૂર્વજ ઉઝના સમયમા તેઓ જેવા જંગલી હતા તેવાજ જંગલી હમણા પણ છે "તેમના ઘર જંગલમા અને ઉજ્જડ સ્થાનોમા અથવા હિબ્રુલોકોના કથનાનુસાર ખારી ભૂમિમા) હોય છે. તેઓ નગરની ગીરદીપ્રત્યે ઘૃણા ધરાવે છે અને હાકનારના પોકારપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપતા નથી." જૉબ, પુસ્તક ૩૯, ૬, ૭

ઉષ્ણતા વધતી જાય છે તેમ તેમ એ પાતળી થતી જાય છે અને અત્યંત ઉષ્ણતા કે જેને તે સહન કરી શકતી નથી તે તેને અત્યંત સૂક્ષ્મ વરાળ બનાવીને ઉડાડી દે છે આ દષ્ટિભ્રમ કે જેનાથી રાજપૂતલોકો સારી રીતે પરિચિત હોય છે તે 'સીકોટ' અર્થાત્ શીતકાળનો દુર્ગ કહેવાય છે, કારણ કે તે વિશેષનું શીતકાળમાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે સંભવ છે કે "ફાટા આ એસ્પાની' નામનું જે દૃશ્ય પશ્ચિમમા પ્રસિદ્ધ છે, તે શબ્દની ઉત્પત્તિ કદાચ આમાથીજ થઈ હશે ?

દક્ષિણમા લૂણીનદીના ઉત્તરીયતટથી અને પૂર્વમા શેખાવાટીની સીમાથી રેતાળપ્રદેશનો આરંભ થાય છે બિકાનેર, જોધપુર, જેસલમીર આ સર્વ સ્થળોની સમીપે રેતીના રણો છે અને જેમ જેમ તમે પશ્ચિમતરફ આગળ જતા જાઓ છો તેમ તેમ તે પરિમાણમા અધિક વધતા જાય છે આ સમસ્ત પ્રદેશ રેતાળ પાષાણનો બનેલો છે જોધપુરથી અજમેરપર્યંત જેટલા નવીન કૂવા ખોદવામા આવ્યા છે તે સર્વમા એકજ પ્રકારની રેતી, મરડીઆ, કાંકરા અને ખડી નીકળ્યા છે

જેસલમીર ચોતરફ મરુસ્થલથી ઘેરાયેલુ છે અને રાજધાનીની ચોતરફના જે ભાગમા ઘઉં, જવ, અને ચોખા પણ નીપજે છે, તેને મરુસ્થલની મધ્યની ફળદ્રુપ ભૂમિ કહેવામા આવે તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ અહીં આનો કિલ્લો એક પર્વતશ્રેણીની કોરપર કેટલાક સો ફીટની ઉંચાઇપર સ્થિત છે આ પર્વતશ્રેણી જેસલમીરની દક્ષિણસીમાની પેલી તરફ પ્રાચીન ચોહટણના ખંડિયેરોપર્યંત ફેલાયલી છે ચોહટણ આ પર્વતપરજ આવેલુ છે અને તેના સંબંધમા એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે તે કોઇ છાયા નામની જાતિ વા રાજાની રાજધાની હતુ આ નગરીનુ બીજુ કોઇ પણ ચિન્હ હાલમા પ્રાપ્ત થતુ નથી કદાચિત્ આ શ્રેણી ઝાલોરના ફળદ્રુપ પ્રાંતમા આવેલા પહાડની સાથે મળેલી હોય તો તે અસંભવિત નથી, આથી તે આબુના મૂળમાથી નીકળનારી એક શાખા હશે

જો કે આ સમસ્ત પ્રદેશોના સમુદાયનુ નામ મરુસ્થલી વા મરુ દેશ છે (કે જે રેતાળ મેદાનને માટે એક પ્રભાવશાળી અને લાક્ષણિક નામ છે) તોપણ એ નામનો કેવળ તેજ ભાગને માટે પ્રયોગ કરવામા આવે છે કે જે રાઠોડજાતિના અધિકારમા છે

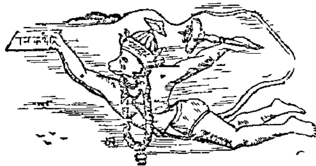
લૂણી નદીપરના બાલોતરા સ્થાનથી લઇને સમસ્ત ધાટ અને ઉમરસુમરા, જેસલમીરનો પશ્ચિમ ભાગ અને દાઉદપોત્રા તથા બીકાનેરની દક્ષિણસીમાઓની વચ્ચેની પહોળી પટીમા સર્વત્ર બિલકુલ સુનસાન અને ઉજ્જડતા પ્રસરી રહેલી છે પરંતુ સતલજ નદીથી લઇને રણસુધીની પાંચસે માઇલની લંબાઇ અને પચાસથી સો માઇલપર્યંતની ભિન્ન ભિન્ન પહોળાઇવાળા પ્રદેશમા અનેક ફળદ્રુપ ભૂમિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યા સિંધુનદીની ખીણમાથી અને થલમાથી ભરવાડલોકો આવીને પોતાના ઢોર ચરાવે છે આ સ્થાનોમા જળના ઝરણાઓના તીર, પાર ટાર અને દર એવા ભિન્ન ભિન્ન નામો છે, કે જે સર્વ જળના વાચક છે આ જળાશયોની આસપાસ મરુસ્થળના નિવાસી રાજડ, સોડા મામલિયા અને સહરાઇલોકો એકત્રિત થાય છે

હું લવણસરોવર તથા સાજીખારના ક્ષેત્રો અને મરુસ્થલની અન્ય નીપજ અર્થાત્ વનસ્પતિ વા ખનિજપદાર્થોનુ વર્ણન કરીશ નહિ તેનુ વર્ણન તો શીઘ્ર કરી શકાય એમ છે, કારણ કે જેસલ

૧ મે આ દૃશ્ય હિસારના કિલ્લાના ખંડિયેરોના શિખરપરથી જોયુ છે અહીં આથી દૂર દૂરસુધી દૃષ્ટિ પહોચતી હતી અને તેનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે જંગલો સિવાય કાંઇ પણ આડ નહોતી ક્ષિતિજના સંપૂર્ણ વૃત્તમા મહાલયો, બુરજો અને હવાઇ સ્વર્ગીય સ્તંભોની ધ્યાનમા પણ આવવી કઠિન થઇ પડે એવી શ્રેણીઓ વારવાર પોતાનુ ક્ષણિક અસ્તિત્વ સમાપ્ત કરતી હતી પરંતુ ધાટ અને ઉમરસુમરાના મેદાનો કે જ્યા ભરવાડો પોતાના ઘેટા ચરાવે છે અને વિશેષત જ્યા ક્ષારવાળા છોડ ઉગે છે, ત્યા પડોની સ્થિતિ અધિક સમસૂત્રમા હોવાથી ઝાંઝવાનુ દૃશ્ય વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેના સંબંધમા પેલો ઇશ્વરભક્ત લેખક લખે છે કે – 'રણમાનુ ઝાંઝવાનુ નીર સત્યજલ થઇ જશે" મરુસ્થલનિવાસીઓ આ દૃશ્યને ચિત્રામ કહે છે, જેનો શબ્દાર્થ ચિત્ર છે અને એ નામ પણ અનુચિત નથી (ફાટા આ એસ્પાની-મન કલ્પિત મહલ વિચારો, મનમોદક)

મીરની નિકટ કેવળ પીળા પાષાણનો એકજ સમુદાય છે આ પાષાણ આગ્રાની પેલી ઉત્તમોત્તમ ઇમારત અર્થાત્ શાહજહાની બેગમ (તાજબીબી)ના રોજાની અરબસ્તાનના મકાનોના જેવી સુંદર બાંધણીમા પુષ્કળ વપરાયો છે

હુ ન તો સિધુ નદીની ખીણનુ વર્ણન કરીશ અને ન તો એ નદીના પૂર્વીય વિભાગનુ, કે જે મરુસ્થલના રેતીના ટેકરાઓની અતિમ સીમા છે, પણ હુ કેવળ એટલુજ કહીશ કે બદખરના ટાપુથી ઉત્તરે સાત માઇલના અતરપર આવેલા દરાની નિકટ[1] સિધુમાથી ફાટીને જે નાની સરખી નદી લખપતની સમીપના સમુદ્રમા પડે છે, તે ખીણના તે પૂર્વીયભાગની પહોળાઈ પ્રકટ કરે છે કે જે ભાગ મરુસ્થલની પશ્ચિમ સીમા બનાવે છે જો કોઇ પ્રવાસી ખીચી અર્થાત્ સિધની સપાટભૂમિથી પૂર્વ તરફ ચાલે તો તે મરુસ્થલની સીમા તેના ઉચા ઉચા રેતીના ટેકરાસહિત સ્પષ્ટરીતે જોઈ શકશે, કે જે ટેકરાની નીચે નીચે થઇને સાકડા નદી વહે છે આ નદી સામયિક રેલો સિવાય પ્રાય શુષ્ક રહે છે આ રેતીના ટીબા (ટિગ્ગ) બહુ ઉચા હોય છે અને તેને મીઠી નદી અર્થાત્ '[2]મીઠા મહેરાણ' ની રેનની સીમા કહી શકાય છે 'મીઠા મહેરાણ' એ નદીનુ સિથિયન વા તાતારી નામ છે અને એ નામથીજ સિધુનદી પચનદથી લઈને સમુદ્રપર્યત ઓળખાય છે

૧ કગ્ગર નદીની એકધારાનુ નામ સાકડા વા હાકડા હતું, જે પહેલા પજાબ તરફથી બિકાનેર અને જોધપુરના રાજ્યોમા થઇ સિંધદેશમા જઇ સિધુ નદીમા પડતી હતી, પરતુ દીર્ઘકાળથી તેનો તે પ્રવાહ બધ પડી ગયો છે તેના સબધમા કેટલીક દતકથાઓ પ્રચલિત છે, પરતુ તેનુ બધ થવાનુ મુખ્ય કારણ એ છે કે આ તરફનો કિનારો ઉચો થઈ જવાથી પાણી ઓછુ આવવા લાગ્યુ અને એમ કરતા કરતા સર્વથા બધ થઇ ગયુ અદ્યાપિ થોડુ થોડુ પાણી બિકાનેરરાજ્યના હનુમાનગઢ જીલ્લામા આવે છે, જેનાથી ત્યા ઘઉ વગેરે પાકે છે ત્યાના લોકો તેને કગ્ગર નદી કહે છે મારવાડમા હાકડા નદી વહેતી હતી એ વાતનુ પ્રમાણ એ છે કે જોધપુર તથા માલાનીના પ્રગણામા કેટલાક ગામોની સીમામા શેરડી પીલવાના પથ્થરના સાચા પડેલા મળી આવે છે આ નદીનો પ્રવાહ અહીઆ હોવાથી તેના તટપર શેરડીનો પાક થતો હતો અને તેને ઉક્ત સાચામા પીલીને તેનો ગોળ બનાવવામા આવતો હતો જો એ નદીનો પ્રવાહ ત્યા નહિ હોત તો આ રેતાળ પ્રદેશમા આવા સાચા પ્રાપ્ત થવાનો લેશ પણ સભવ નહોતો (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

૨ 'મીઠા મહેરાણ' સિંધુનદીને કહે છે કર્નલ ટૉડ એને સિથિયનભાષાનો નદીવાચક શબ્દ જણાવે છે, જેનો અમે સ્વીકાર કરી શકતા નથી, કારણ કે 'મહેરાણ' એ સિથિયન નહિ, પણ મરુભાષાનો શબ્દ છે જે સસ્કૃત 'મહાર્ણવ' (મહા=મોટો, અર્ણવ=જલસમુદ્ર, મોટો સમુદ્ર) શબ્દનો અપભ્રશ છે સમુદ્રનુ જળ ખારૂ અને સિધુનુ મીઠુ હોવાથી તેને મીઠો મહેરાણ' અર્થાત્ મીઠા જળનો સમુદ્ર કહે છે (ગૌ૦ હી૦ ઓઝા)

વર્તમાન મહારાણા ફત્તેસિંહના સમયના મુખ્ય સરદારોની યાદી

નંબર	જાગીરનું નામ	ઉપાધિ	સરદારનું નામ	ગોત્ર	કુળ	ગામની સંખ્યા	ગામોનું વસૂલ રૂપિયા	કર
૧	બડીસાદડી	રાજા	રાયસિંહ	ઝાલા	ઝાલા	૮૪	૪૦૦૦૦	
૨	બેદલા	રાવ×	તખ્તસિંહ	પૂર્વિયા	ચવ્હાણ	૬૧	૫૦૦૦૦	
૩	કોઠારિયા	રાવત	જવાનસિંહ	,,	,,	૬૦	૨૫૦૦૦	
૪	સલુંબર	,,	જોધસિંહ	ચંદાવત	સિસોદિયા	૧૦૮	૧૧૦૦૦૦	
૫	બિજોલિયા	રાવસવાઈ	ગોવિંદસિંહ	પવાર	પવાર	૭૬	૫૦૦૦૦	
૬	દેવગઢ	રાવત	કૃષ્ણસિંહ	સાંગાવત	સિસોદિયા	૮૧	૧૫૦૦૦૦	
૭	બેગૂ	રાવતસવાઈ	મેઘસિંહ	મેઘાવત	સિસોદિયા	૧૬૨	૫૦૦૦૦	૧
૮	દેલવાડા	રાજ×	ફતેસિંહ	ઝાલા	ઝાલા	૧૪૭	૬૦૦૦૦	૬
૯	મેજા	રાવત	અમરસિંહ	જગાવત	સિસોદિયા	૬	૨૦૦૦૦	
૧૦	આમેટ	,,	શિવનાથસિંહ	,,	સિસોદિયા	૫૦	૪૦૦૦૦	૪
૧૧	બેગુડા	રાજ	માનસિંહ	ઝાલા	ઝાલા	૧૦૩	૪૦૦૦૦	૨
૧૨	કાનોડ	રાવત	નહારસિંહ	સારંગદેવોત	સિસોદિયા	૮૩	૪૫૦૦૦	૨
૧૩	ભિંડર	મહારાજ	કેસરીસિંહ	શક્તાવત	સિસોદિયા	૯૯	૬૪૦૦૦	
૧૪	બદનૌર	ઠાકુર	પ્રતાપસિંહ	મેડતિયા	રાઠોડ	૬૦	૬૦૦૦૦	૪
૧૫	ભસરોડ	રાવત	પ્રતાપસિંહ	કૃષ્ણાવત	સિસોદિયા	૧૨૧	૯૦૦૦૦	૭
૧૬	બાનસી	,,	માનસિંહ	શક્તાવત	સિસોદિયા	૫૫	૨૦૦૦૦	
૧૭	કુરાવડ	,,	જૈતસિંહ	કૃષ્ણાવત	સિસોદિયા	૫૩	૩૦૦૦૦	
૧૮	પારસોલી	રાવ	રત્નસિંહ	પૂર્વિયા	ચવ્હાણ	૪૧	૨૦૦૦૦	૬
૧૯	આસિંદ	રાવત	અર્જુનસિંહ	સિસોદિયા	સિસોદિયા	૩૮	૬૦૦૦૦	૧

વર્તમાન મહારાણા ફત્તેસિંહના નિકટના સંબંધીઓ.

નંબર	જાગીરનું નામ	ઉપાધિ	સરદારનું નામ	ગોત્રકુળ	ગામસંખ્યા	ગામોનું વસૂલ રૂ.	કર રૂ.
૧	બાગોર	મહારાજ	શક્તિસિંહ	સિસોદિયા	૩૫	૪૫૦૦૦	૧૫૦૦
૨	કરજાલી	,,	સુરતસિંહ	,,	૧૧	૧૮૦૦૦	૨૫૦
૩	શિવરતી	,,	ગજસિંહ	,,	૨૦	૨૫૦૦૦	નથી.

વર્તમાન મહારાણા ફત્તેસિંહના સિંહાસનસમીપે બેસનારા સરદારો

નંબર	જાગીરનું નામ	ઉપાધિ	સરદારનું નામ	ગોત્ર	ગામસંખ્યા	ગામોનું વસૂલ રૂ.	કર રૂપિ
૧	બનેડા	રાજા	ગોવિંદસિંહ	સિસોદિયા	૭૪	૬૦૦૦૦	૬૦૦૦
૨	શાહપુરા	રાજાધિરાજ	નહારસિંહ	,,	૬૫	૪૦૦૦૦	૩૨૦૦
૩	સરદારગઢ	ઠાકુર	મનોહરસિંહ	ડોડિયારજપૂત	૧૬	૨૫૦૦૦	૧૨૫૦

× આવાં ચિન્હવાળા સરદારોને અંગ્રેજસરકાર તરફથી રા૦ બ૦ ની વિશેષ ઉપાધિ મળેલી

જમાદાર	જમાદાર	સુલતાન-મહમદ	સિંધી	૪	૬૦૦૦	
પુરોહિતરાજ	પુરોહિત	ઓંકારનાથ	બ્રાહ્મણ	૬	૧૫૦૦૦	
કવિરાજ	કવિરાજ	શામળદાસ*	દધિવાડિયા ચારણ	૩	૩૫૦૦	

* કવિ શામળદાસ મહારાજ પૃથ્વીરાજના સમયથી ચારણલોકોની ઉત્પત્તિ થઇ છે રાજપૂતો તેમને ગુરુવત્ માનીને પુષ્કળ દાન આપે છે તેઓ તેમને જમીન ધન અને ગામ દાનતરીકે આપે છે આ ચારણજાતિ ... કવિરાજ શામળદાસનો જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૭મા થયો હતો એઓ મહારાણા સ્વરૂપસિંહના સમયમા ...વાડના દરબારમા આવ્યા હતા શામળદાસના પિતા જ્યારે સ્વર્ગવાસી થયા હતા ત્યારે સ્વરૂપસિંહ-... ચિરંજીવ શંભુસિંહે તેમને ઘેર જઇને આશ્વાસન આપ્યુ હતુ રાણાજીએ તેમને રહેવાને માટે એક ઘર ... ણુ બંધાવી આપ્યુ હતુ દરબારમા તેમને ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત થયુ હતુ ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૭મા મહારાણા ...જનસિંહે કવિરાજને ઘેર જઇ તેમને સન્માન આપ્યુ હતું તથા ચાંદીની છડી આપી હતી પાછળ- ... તેમણે તેમને પગમા પહેરવાને માટે એક સુવર્ણનુ સાંકળુ આપ્યુ હતુ ત્યારપછી તેમને 'કવિરાજ'ની ...પાધિથી વિભૂષિત કરવામા આવ્યા હતા ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૪મા ઉદયપુરના મહારાણા સજ્જનસિંહ, જોધ...રના મહારાજા યશવંતસિંહ તથા કૃષ્ણગઢના મહારાજા શાર્દૂલસિંહને શામળદાસના શામળબાગમા આમં...ણ કરવાથી તેઓ ત્યા પધાર્યા હતા ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૮મા અંગ્રેજસરકારે કવિરાજ શામળદાસને "મહા-...મહોપાધ્યાય"ની ઉપાધિ આપી હતી તથા કલકત્તાની એશિયાટિક સોસાયટીએ તેમને પોતાના સભાસદ ...બનાવ્યા હતા તેઓ ઉદયપુરમા નેક સનાહમાર, મુસાહિબ અદાલત તથા ઇજલાસખાસના સભાસદ થયા છે કવિરાજ મહોદયે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે પોતાના ભત્રીજા ગોપાળદાસના પુત્ર યશકર્ણને તેમણે દત્તક લીધો છે.